

A glowing spherical bookshelf, composed of many horizontal shelves, floats in the center of a library. The shelves are filled with books of various colors. The library has tall wooden bookshelves on either side, also filled with books. The floor is made of dark wood with a light-colored geometric pattern. The background is dark with many small, glowing yellow and white dots, resembling stars or magical sparks. The overall atmosphere is warm and magical.

જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ

History of Jain Libraries

મુનિ હિતાર્થરત્નવિજય

॥ શ્રી મહાવીરાય નમઃ ॥

॥ તપાગચ્છાચાર્ય શ્રી પ્રેમ-ભુવનભાનુ-જયઘોષ- રાજેન્દ્ર-જિતેન્દ્ર-ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નસૂરિ-ગીતાર્થરત્નવિજય સદ્ગુરુભ્યો નમઃ ॥

જૈનસંઘની વૈશ્વિક ધરોહર સ્વરૂપ જ્ઞાનભંડારોના સર્વાંગીણ ઇતિહાસને
પ્રસ્તુત કરતું સર્વપ્રથમ પ્રકાશન

જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ

આશીર્વાદ

પરમ પૂજ્ય

સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ પ્રશાન્તમૂર્તિ

આચાર્ય ભગવંત

શ્રીમદ્વિજય રાજેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

માર્ગદર્શન

તપાગચ્છીય પ્રવરસમિતિ નિયુક્ત

જ્ઞાનભંડાર સમિતિના અધ્યક્ષ

પ.પૂ. શાસ્ત્રસંશોધક આ.ભ.

શ્રીમદ્વિજય મુનિચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ્રેરણા

પરમ પૂજ્ય ૪૫૧ દીક્ષાદાનેશ્વરી સૂરિપ્રેમલબ્ધપ્રસાદ આચાર્ય ભગવંત

શ્રીમદ્વિજય ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજના

આજીવનચરણોપાસક પરમ પૂજ્ય શ્રમણીગણનાયક ષડ્દર્શન નિષ્ણાત

આચાર્ય ભગવંત **શ્રીમદ્વિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ**

સંપાદન

પ. પૂ. શ્રમણીગણનાયક આ. શ્રી રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના શિષ્ય

મુનિરાજશ્રી ગીતાર્થરત્નવિજયજી મહારાજના શિષ્ય

મુનિ હિતાર્થરત્નવિજય

પ્રકાશક

શ્રી ઉમરા શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ

મલબાર હિલ સોસાયટી, સરગમ શોપીંગ સેન્ટરની પાછળ,

ઉમરા, સુરત - Gujarat - 395007

Mo. - 9137463794

■ સામ્રાજ્ય

શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામી

■ દિવ્યાશિષ

પરમ પૂજ્ય સિદ્ધાંતમહોદધિ આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજા

પરમ પૂજ્ય ન્યાયવિશારદ આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજા

પરમ પૂજ્ય સિદ્ધાંતદિવાકર આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્વિજય જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજા

પરમ પૂજ્ય મેવાડદેશોદ્ધારક આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્વિજય જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા

પરમ પૂજ્ય ૪૫૧ દીક્ષાદાનેશ્વરી આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્વિજય ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા

■ શુભાશિષ

પરમ પૂજ્ય સુવિશાલગચ્છાધિપતિ આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્વિજય રાજેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા

પરમ પૂજ્ય વર્ધમાનતપોનિધિ આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્વિજય પુણ્યરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા

■ માર્ગદર્શન

પરમ પૂજ્ય શાસ્ત્રસંશોધક આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્વિજય મુનિયન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા

■ પ્રેરણા

પરમ પૂજ્ય શ્રમણીગણનાયક આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્વિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા

પરમ પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી ગીતાર્થરત્નવિજયજી મહારાજ

- ગ્રંથ : જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ
- લેખન : વિવિધ વિદ્વાનો
- સંપાદન : મુનિ હિતાર્થરત્નવિજય
- પ્રકાશક : ઉમરા શ્વે. મૂ. જૈન સંઘ, ઉમરા, સુરત
- વિમોચન : મેરૂ તેરસ (પોષ વદ ૧૩), શ્રી ઋષભદેવ નિર્વાણ કલ્યાણક, ૩૦-૧-૨૦૨૨, રવિવાર
- વર્ષ : વીર સંવત - ૨૫૪૮, વિક્રમ સંવત - ૨૦૭૮, ઇ.સ. - ૨૦૨૨
- ભાષા : ગુજરાતી, હિન્દી, English, સંસ્કૃત.
- પૃષ્ઠ : ૮૭૬
- વિષય : ઇતિહાસ અને માર્ગદર્શન
- આવૃત્તિ : પ્રથમ
- પ્રતિ : ૫૦૦
- મૂલ્ય : ₹ ૧૫૦૦/-

© સર્વ હક્ક શ્રમણ પ્રધાન જૈન સંઘ અન્તર્ગત શ્રી ઉમરા શ્વે. મૂ. જૈન સંઘ-સુરતને આધીન છે.

• આ ગ્રંથ જ્ઞાનનિધિમાંથી પ્રકાશિત થયેલ હોવાથી ગૃહસ્થોએ મૂલ્ય આપ્યા વિના માલિકી કરવી નહીં.

• પ્રાપ્તિસ્થાન •

શ્રી ઉમરા શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ

મલબાર હિલ સોસાયટી, સરગમ શોર્પીંગ સેન્ટરની પાછળ,

ઉમરા, સુરત - Gujarat - 395007

Mo. - 89 80 22 55 01, 98790 88227 Email - sgsumara@gmail.com

Website - www.umaragyanbhandar.com

પ્રિન્ટીંગ : નવરંગ પ્રિન્ટર્સ 9428 500 401 કંપોઝીંગ : અપૂર્વ શાહ, મૃગેન્દ્ર શાહ

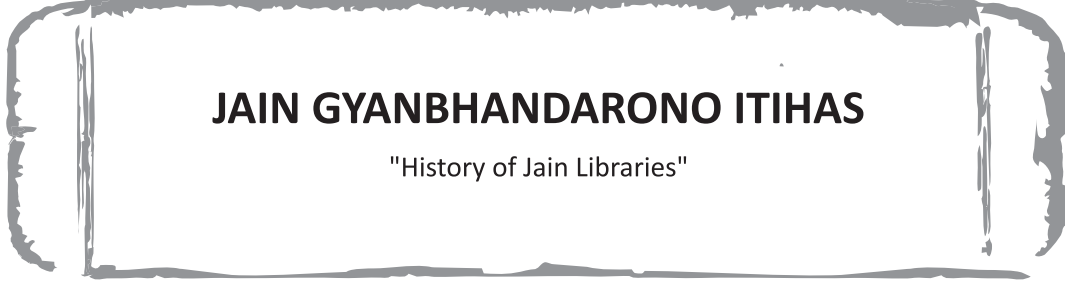
JSBN

Umara0001

|| Shree Mahaviraay Namah ||
|| Tapagachhacharya Shree Prem-Bhuvanbhanu-Jayghosh-Rajendra-Jitendra-
Gunratna-Rashmiratnasuri-Gitarthratnavijay Sadgurubhyo Namah ||

The first publication to present
the comprehensive history of Jain Sangh's global heritage of Jain Libraries.

Blessings

Param Pujya
Suvishal Gachhadhipati Prashantmurti
Acharya Bhagwant
Shreemadvijay Rajendrasurishwar Ji Maharaja

Guidance

Chairman of the Gyanbhandar Samiti
appointed by Tapagachhiya Pravar Samiti
Param Pujya Shastra Sanshodhak Achary
Shreemadvijay Munichandrasurishwarji Maharaja

Inspiration

Param Pujya 451 Dikshadaneshwari Acharya Bhagwant
Shreemadvijay GunaRatnasurishwar Ji Maharaja's
lifetime disciple Param Pujya Shramani Gan-Nayak Shad-darshan Expert
Acharya Bhagwant Shreemadvijay RashmiRatnasurishwar Ji M.S.

Editor

Disciple of Param Pujya Shramani Gan-Nayak
Acharya Bhagwant Shreemadvijay RashmiRatnasurishwar Ji M. S.
Muniraj Shree GitarthRatnavijay ji M. S's disciple
Muni HitarthRatnavijay

Publisher

Shree Umara Shwetambar Murtipujak Jain Sangh,
Malabar Hill Society, Behind Sargam Shopping Center,
Umara, Surat, Guj – 395007
Mo: 9137463794

■ **Empire:**

Shraman Bhagwan Shree Mahaveer Swami

■ **Devine Blessings:**

P. P. SidhhantMahodadhi Acharya Bhagwant Srimadvijay **Premsurishwar Ji Maharaja**

P. P. NyayVisharad Acharya Bhagwant Srimadvijay **Bhuvanbhanusurishwar Ji Maharaja**

P. P. Sidhhant Divakar Acharya Bhagwant Srimadvijay **Jayghoshsurishwar Ji Maharaja**

P. P. MewadDeshodhharak Acharya Bhagwant Srimadvijay **Jitendrasurishwar Ji Maharaja**

P. P. 451 Dikshadaneshwari Acharya Bhagwant Srimadvijay **Gunaratnasurishwar Ji Maharaja**

■ **Blessings:**

P. P. Suvishal Gachhadhipati Acharya Bhagwant Srimadvijay **Rajendrasurishwar Ji Maharaja**

P. P. Vardhman Taponidhi Acharya Bhagwant Srimadvijay **Punyaratnasurishwar Ji Maharaja**

■ **Guidance:**

P. P. Shashtra Sanshodhak Acharya Bhagwant Srimadvijay **Munichandrasurishwar Ji Maharaja**

■ **Inspiration:**

P. P. Shramani Gan-Nayak Acharya Bhagwant Shreemadvijay **Rashmiratnasurishwar Ji Maharaja**

P. P. Muniraj Shree **Gitarthratna Vijay Ji Maharaj**

- **Book** : Jain Gyanbhandarono Itihas-History of Jain Libraries
- **Writers** : Various Scholars
- **Editor** : Muni HitarthRatnavijay
- **Publisher** : Shree Umara Shwetambar Murtipujak Jain Sangh, Umara, Surat
- **Launch** : Meru Teras (Posh Vadi 13), Rishabhdev NirvanKalyanak, Date 30-Jan-2022, Sunday
- **Year** : Veer Samvat 2548, Vikram Samvat 2078, Year 2022 AD
- **Language** : Gujarati, Hindi, English & Sanskrit
- **Pages** : 876
- **Subject** : History and Guidance
- **Edition** : First
- **Copies** : 500
- **Price** : ₹ 1500/-

© All rights reserved under Shraman Pradhan Jain Sangh, Shree Umara Shwetambar Murtipujak Jain Sangh,

Available At:

Shree Umara Shwetambar Murtipujak Jain Sangh,
Malabar Hill Society, Behind Sargam Shopping Center,
Umara, Surat, Guj – 395007.
Mo - 8980225501, 9879088227.
Email - sgsumara@gmail.com
Website - www.umaragyanbhandar.com

Printing: Navrang Printers, Apurva Shah, Ahmedabad. Mo: 9428500401

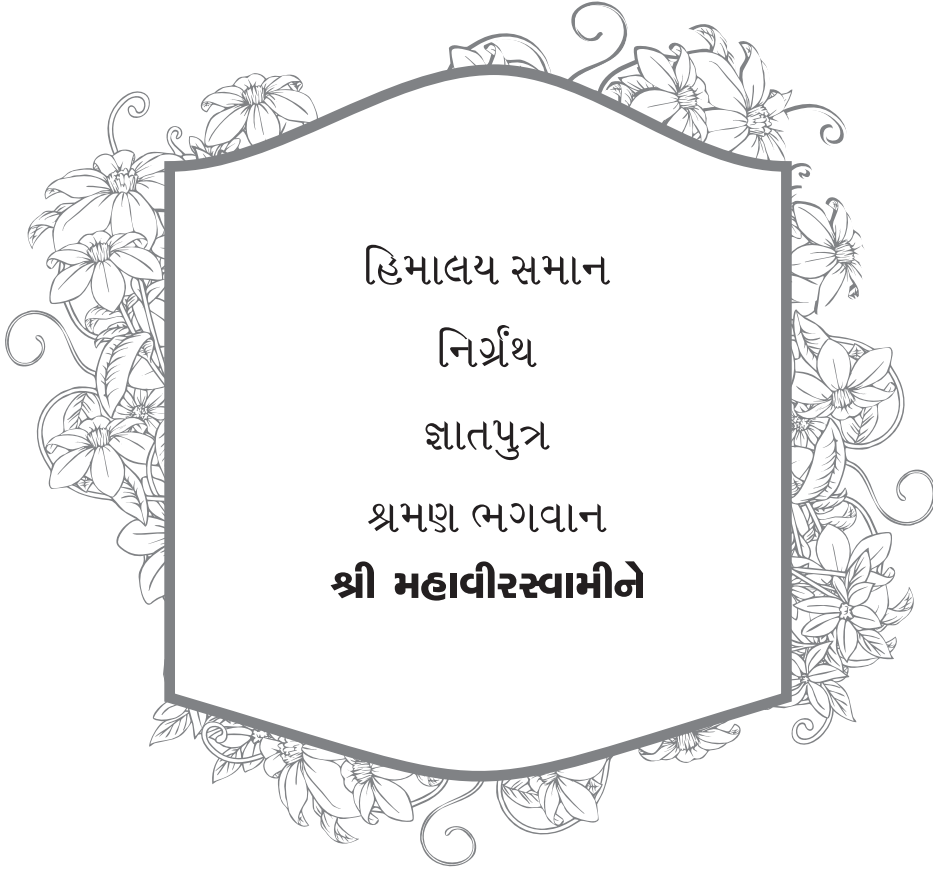
Composing: Apurva Shah, Mrugendra Shah

સમર્પણ

કલ્યાણપાદપારામં, શ્રુતગંગા-હિમાચલમ્ ।
વિશ્વામ્બોજરવિં દેવં, વન્દે શ્રીજ્ઞાતનન્દનમ્ ॥

જેમનામાંથી પ્રવાહિત થયેલી સમસ્ત જ્ઞાનસ્વરૂપ ગંગા જ
અખિલ વિશ્વને પવિત્ર કરે છે.

પ્રકાશકીય

પ્રભુના શાસનને પામેલા અનેક પૂર્વાચાર્યોએ પ્રભુવચનનાં વારસારૂપ શાસ્ત્રગ્રંથો ભાવી પેઢીને અકબંધ મળે તે માટે જ્ઞાનભંડારની વ્યવસ્થા કરી અને પ્રાણના ભોગે તેની સુરક્ષા પણ કરી. વર્તમાનકાળમાં પણ આ પ્રભુવચનોની અમૂલ્ય મૂડીસમાન જ્ઞાનભંડારોને સાચવવા અનેક શ્રુતભક્તો લોહી-પાણી એક કરી રહ્યાં છે.

જૈન સંઘની વૈશ્વિક ધરોહર સ્વરૂપ ભારતભરના ચારેય ફિરકાના ૧૦૦૦ જેટલા જ્ઞાનભંડારોના ૨૫૦૦ વર્ષના આવા દસ્તાવેજ ઇતિહાસને રોચકસ્વરૂપે પ્રસ્તુત કરતો ૮૦૦થી વધુ પાનાંનો **‘જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ’** નામનો ગ્રંથ પૂજ્યપાદ ૪૫૧ દીક્ષાદાનેશ્વરી આચાર્યશ્રીવિજય ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના શિષ્યરત્ન પૂજ્યપાદ શ્રમણીગણનાયક આચાર્યશ્રીવિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મ. સા.ના શિષ્યરત્ન પૂજ્યપાદ મુનિરાજશ્રી ગીતાર્થરત્નવિજયજી મ. સા.ના શિષ્યરત્ન પૂજ્યપાદ મુનિરાજશ્રી હિતાર્થરત્નવિજયજી મહારાજે અથાક પરિશ્રમથી તૈયાર કર્યો છે.

ચારેય ફિરકાના ૧૦૦થી અધિક વિદ્વાન આચાર્યાદિ ગુરુભગવંતોએ તથા પ્રબુદ્ધ મહાનુભાવોએ પોતાના કાર્યક્ષેત્રના અનુભવ સ્વરૂપ લેખો પ્રદાન કરી આ ગ્રંથની ગરિમા અને ઉપાદેયતા વધારી દીધી છે.

જૈનસંઘની મૂડી સમાન આ ગ્રંથ ચારેય ફિરકાના સર્વસમુદાયને જોડનારો તો બનશે જ, સાથે સાથે હસ્તલિખિત - મુદ્રિત સર્વ જ્ઞાનભંડારોના સંચાલન-સંવર્ધન-નવનિર્માણ-જીર્ણોદ્ધાર આદિ સર્વ કાર્ય માટે દીવાદાંડી સમાન માર્ગદર્શક પણ બનશે, તેવો વિશ્વાસ છે.

આવો સુંદર ગ્રંથ તૈયાર કરવા બદલ શ્રીસંઘ મુનિરાજશ્રી હિતાર્થરત્નવિજયજી મહારાજનો સદા ઋણી રહેશે અને આ ‘જ્ઞાનભંડાર’ની સુવાસને ફેલાવવા દ્વારા જે સુગંધનું સરનામું ઊભું કર્યું છે, તેને શ્રીસંઘ હંમેશાં યાદ રાખશે.

આ ગ્રંથરત્નના પ્રકાશનનો અમૂલ્ય લાભ અમને પ્રાપ્ત થયો છે તે અમારા માટે ગૌરવભરી વાત છે.

પૂજ્ય મુનિશ્રીએ અમારા શ્રી સુધર્માસ્વામી જ્ઞાનભંડારના પુનરુદ્ધારના કાર્યમાં બહુમૂલ્ય અને સક્રિય માર્ગદર્શન આપવા દ્વારા જે અવિસ્મરણીય ઉપકાર કર્યો છે તેના ઋણસ્મરણ સાથે ભવિષ્યમાં પણ આ જ રીતે અમને એમનું માર્ગદર્શન મળતું રહે તેવી વિનંતી કરીએ છીએ. તથા પૂજ્ય મુનિશ્રી પોતાની આગવી કાર્યશૈલી તથા સમજણ દ્વારા સંપન્ન કરતા જ્ઞાનક્ષેત્રના તથા શાસનના કાર્યોમાં અમારા શ્રી ઉમરા સંઘને પણ જોડતાં રહે તેવી હાર્દિક મનોકામના સાથે...

લિ.

શ્રી ઉમરા શ્વે. મૂ. પૂ. જૈન સંઘ, સુરત.

આશીર્વાચન

- પ્રશાંતમૂર્તિ સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ

આચાર્યશ્રીવિજય રાજેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

આ. શ્રી રશ્મિરત્નસૂરિજી મ. સા. ના શિષ્યરત્ન મુનિરાજશ્રી ગીતાર્થરત્નવિજયજી મ. સા. ના શિષ્યરત્ન મુનિરાજશ્રી હિતાર્થરત્નવિજયજી મ. સા.એ શ્રુતજ્ઞાનનો પ્રકાશ કરનારા અનેક ગ્રંથોમાંથી ‘જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ’ નામના A4 Sizeના ૮૦૦ પાનાના દળદાર ગ્રંથનું અપૂર્વ સંકલન કર્યું છે. આજ સુધી અનેક મહાપુરુષોના ઇતિહાસ પ્રકાશિત થયા છે. આ જ્ઞાનના વિકાસ માટે અપૂર્વ માર્ગદર્શન આપતો ઇતિહાસ ઘણી મહેનતથી તૈયાર કર્યો છે. સર્વે વિદ્વાનોને આ ગ્રંથમાંથી ઘણી માહિતી મળશે. આમાં જૈનોના પ્રસિદ્ધ વિવિધ મોટા જ્ઞાનભંડારો-પ્રતો-પુસ્તકો-હસ્તલિખિત સાહિત્ય, તાડપત્રીય સાહિત્ય - કયા કયા ભંડારમાં કેટલી કેટલી પુસ્તકો-પ્રતોનું કલેક્શન છે, તેની સઘળી વિગતોનો સંગ્રહ થયો છે.

આજ સુધીમાં પ્રકાશિત થયેલા પ્રાકૃત-સંસ્કૃત-ગુજરાતી-હિન્દી-અંગ્રેજી ભાષાના ગ્રંથોના પ્રકાશકોની માહિતી આમાં છે. જૈનધર્મના તત્ત્વજ્ઞાન દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ વિષય ઉપર અનેક ગુરુભગવંતોએ આગમ સાહિત્ય પ્રકરણાદિ અનેક ગ્રંથોનું સંકલન કરેલ છે. જેમાં મૂળ-ટીકા-ભાષ્ય-ચૂર્ણિ-અવચૂરિ આદિ પંચાંગીના સુંદર વિવેચનથી અનેક ગુરુભગવંતોએ ગ્રંથ ભણવામાં સરલતા કરી આપી છે. આવો શ્રુતજ્ઞાન સંબંધી ભવ્ય ઇતિહાસ સૌ પૂજ્યો માટે અતિ ઉપયોગી બનશે.

ગુરુકૃપાપાત્ર મુનિ શ્રી હિતાર્થરત્નવિજયજીની વર્ષોની કરેલી આ ઇતિહાસની મહેનત સફળ બનશે. તેઓ મહાન યશના ભાગી બન્યા છે.

તેઓ ભવિષ્યમાં આવા સુંદર શ્રુતસાહિત્યના કાર્યો કરતા રહે તે માટે મારા અંતરના આશીર્વાદ છે.

શુભકામના

- પદ્મભૂષણ રાજપ્રતિબોધક સરસ્વતીલબ્ધપ્રસાદ

આચાર્યશ્રીવિજય રત્નસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજ

વિનંતાદિ ગુણોપત મુનિ શ્રી
હિતાઈ રત્નતિજ્ઞથાજી લોચન
સાદર અનુવંદના.

‘જ્ઞેન જ્ઞાન લોકારોનો હિતિહાસ’
આ નામ સાથે ૬૦૦ પાનાના
ગ્રંથને લખે સંપાદાઈ
માહિતિઓ સાથે લેવાર
કરોને સાથે જ કમાલ
કરી છે.

સાચાકુ

દર્શનની સ્પર્શનામાં

અને સાચાકુ ચારિત્રની

નિર્મળતામાં જે સાચાકુ

જ્ઞાન મીલનમાં ઉપકારક

બની શકે છે એ સાચાકુ જ્ઞાનને

સંગૃહિત કરતા સંપાદાઈ પુસ્તકોના

અને પ્રલોભે મેળવવાનું એક ચિત્રદાસનીય

સારનામું આપીને લખે અનેક જ્ઞાન-

પિપાસુઓ માટે સાથે જ ન વિસરી

શકાય એવી ઉપકાર કરો છે.

તમારો આ સ્તુતિ પ્રદાસ એના

ઉદ્દેશ્યને બીજાવામાં સફળ બનીને

રહે એ જ અંતરની શુભકામના સાથે.

દ્ર. રત્નસુંદર
અનુવંદના

માર્ગસર

વદ. ૬

૧૯૯૧.૬.૧૬

©ARCHIES

આવકાર

- તપાગચ્છીય પ્રવરસમિતિ નિયુક્ત જ્ઞાનભંડાર સમિતિના અધ્યક્ષ શાસ્ત્રસંશોધક

આચાર્યશ્રીવિજય મુનિચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

દુષ્મકાળે જિનબિંબ જિનાગમ ભવિષ્યકું આધારા

આ જાણીતી વાત છે. વર્તમાનકાળમાં આપણા માટે તરવાના બે જ મુખ્ય આલંબન છે. જિનબિંબ અને જિનાગમ.

જિનબિંબની વાત કરીએ તો જેટલા જિનાલયો છે, તેમાં પ્રભુ પૂજા નિયમિત થાય એવો પ્રબંધ પ્રાયઃ થાય છે. લોકડાઉન કે હુલ્લડ જેવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ પ્રભુ - પૂજા થાય એવી વ્યવસ્થા ગોઠવાય છે.

ભક્તો જિનાલય ન જઈ શકે એવા સંજોગોમાં ઘરે ઘરે ગૃહ જિનાલયો પણ બન્યા છે. જિનાલયો રોજ ખૂલે છે પૂજા પાઠ નિયમિત થાય છે. આવી સ્થિતિ જ્ઞાનભંડારો માટે નથી. બધા જ્ઞાનભંડારો રોજ ખૂલે તેવો પ્રબંધ નથી હોતો. વ્યવસ્થિત લીસ્ટો, અભ્યાસીઓને ગ્રંથ આપવાની વ્યવસ્થા વગેરેમાં પણ ઘણી ગરબડો છે.

જ્ઞાનભંડારોનાં લીસ્ટો છપાયા છે. એ પ્રકાશનોમાં જ્ઞાનભંડારોના એ-બી-સી-ડી વગેરે પ્રકારો પાડવામાં આવતાં હોય છે. એકંદર જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થામાં ઘણા સુધારાને અવકાશ છે. વર્તમાનકાળમાં ગ્રંથ પ્રાપ્તિ માટે આધુનિક ટેકનોલોજીના માધ્યમે ઘણી સગવડ ઊભી થઈ છે.

જે જ્ઞાનભંડારો ખૂબ સરસ રીતે ચાલી રહ્યા છે, એમની પદ્ધતિ વિષે અને જ્ઞાનભંડારો જોડે સંકળાયેલા અનેકવિધ પાસાઓ ઉપર વિવિધ લેખકોના લેખોથી સમૃદ્ધ બનેલો ‘જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ’ નામનો ગ્રંથ પ્રસ્તુત થઈ રહ્યો છે.

અહીં જ્ઞાનભંડારોના સંચાલકો, વિદ્વાનો વગેરેના લેખો દ્વારા અનેક બાબતો ઉપર પ્રકાશ પડે છે.

જિનાલય નિર્માણ અંગે પ્રાચીનકાળથી શિલ્પ અંગેના ગ્રંથો રચાયા છે. એ ગ્રંથોના સંકલન જેવા કલ્યાણકલિકા (પં. કલ્યાણ વિજય રચિત) અને શિલ્પ - વિદ્યા (મુનિ સૌમ્યરત્નવિ.મ.) વગેરે રચાયાં છે.

જિનમંદિર અંગેની વિધિ, પૂજા-પૂજન અંગે વિધિ - વિધાનના અનેક ગ્રંથો રચાયાં છે.

જ્ઞાનભંડારો અંગે આવા ખાસ પ્રયત્નો થયા નથી, આવા સંજોગોમાં મુનિશ્રી હિતાર્થરત્નવિજયજીએ આવું કાર્ય કરવાની ભાવના જણાવી ત્યારે મને ખૂબ આનંદ થયો. મેં કહ્યું: ‘અવશ્ય આ કામ કરો.’ એમને બીજા પણ ઘણા મહાત્માઓનાં, વિદ્વાનોનાં સહયોગ - સહકાર સાંપડ્યા અને આજે આ ગ્રંથ એક દળદાર સ્વરૂપે જ્ઞાનભંડાર અંગેનો અદ્ભુત-સ્મરણીય-ચિરસંગ્રહણીય ગ્રંથ બન્યો છે.

અહીં એક વાત ખાસ નોંધવી જોઈએ. આપણી જિનશાસનની દ્રવ્યવ્યવસ્થા અદ્ભુત છે. આપણે ત્યાં દેવદ્રવ્યની વ્યવસ્થાના કારણે જિનાલયોના જીર્ણોદ્ધાર, નવનિર્માણ કરવા સુગમ બન્યા છે. એવી જ રીતે જ્ઞાનદ્રવ્યની વ્યવસ્થાના કારણે જ્ઞાનભંડારોના જીર્ણોદ્ધાર, સંવર્ધન આદિ પણ સુંદર બન્યા છે.

અહીં એક સૂચના કરવાનું પણ મન થાય છે કે જ્ઞાનદ્રવ્ય ઉપરના ક્ષેત્રમાં લઈ જવાય ખરું પણ, જ્ઞાનદ્રવ્યનો ઉપયોગ જ્ઞાનના સાધનો વગેરે માટે મુખ્યત્વે કરવાનો છે તે ભૂલવા જેવું નથી.

જ્ઞાનભંડારોને સુવ્યવસ્થિત કરવા અને એનો વધુ ને વધુ ઉપયોગ થાય, અભ્યાસીઓને સરળતાથી શીઘ્ર ગ્રંથો મળે તેવી વ્યવસ્થા તરફ લઈ જવામાં પ્રસ્તુત ગ્રંથ ઘણો માર્ગદર્શક બની રહેશે.

જ્ઞાનભંડારોના વિકાસ માટે રસ ધરાવતા સહુને માટે એક માર્ગદર્શક ગાઈડ જેવા આ ‘જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ’ ગ્રંથને હૃદયપૂર્વક આવકાર.

શુભાશિષ

શ્રુતતીર્થની પગદંડી

- વર્ધમાનતપોનિધિ

આચાર્યશ્રીવિજય પુણ્યરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

શ્રુતની રચનાથી જ શાસનની સ્થાપના થાય છે અને શ્રુતના વિચ્છેદથી જ શાસનનો પણ વિચ્છેદ થાય છે. શાસનના મૂળાધાર આ શ્રુતની વર્તમાનના ચતુર્વિધ સંઘમાં જે ઉપેક્ષા જોવા મળે છે તેથી પ્રશ્ન થાય છે કે વર્તમાનમાં જ આ હાલ છે, તો હજુ ૧૮,૦૦૦ વર્ષ કેવી રીતે પસાર થશે ? દુઃખ તો એ છે કે શ્રાવકગણની સાથે મોટા ભાગનો શ્રમણવર્ગ પણ આ ઉપેક્ષાના પ્રવાહમાં વહેતો દેખાય છે.

શ્રુત અધ્યયનની ઉપેક્ષાના પરિણામે શ્રુતસંગ્રહની પણ ઉપેક્ષા થઈ છે. જેથી જૂના ગામડાઓમાં જ્યાં જૈનોની વસ્તી રહી નથી ત્યાંના વિશાલ જ્ઞાનભંડારો પણ માવજત વગરના થઈ ગયા છે. જેમાં પ્રાચીન સાહિત્યની સાથે જુનું અલભ્ય printed સાહિત્ય પણ નાશ થવા માંડ્યું છે. આવા જ્ઞાનભંડારોનું જૂનું printed સાહિત્ય પણ સુરક્ષા પામે છે.

આ ક્ષેત્રમાં રસ રાખનારા ખૂબ જ વિરલા હોય છે. તેમાં ઉત્સાહી મુનિરાજ શ્રી હિતાર્થરત્નવિજયજીએ જ્ઞાનભંડારોના ઇતિહાસની સાથે તેની વ્યવસ્થા, સુરક્ષાદિ દરેક વિષયોને સ્પર્શીને જ્ઞાનભંડારના ક્ષેત્રનું દિગ્દર્શન કરતું એક અભૂતપૂર્વ સંકલન પ્રસ્તુત કર્યું છે, ‘જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ’. આ માત્ર સંકલન નથી, પણ શ્રુતસંસ્થા માટે જૈનસંઘને દિગ્દર્શક બની રહે તેવો ગ્રંથ છે. મુનિશ્રીની આ શ્રુતસેવાને વંદન સહિત આ ક્ષેત્રે શ્રીસંઘની સમસ્યાઓને શમાવવા તેઓ સફળ બને એવા શુભાશિષ.

શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ જન્મકલ્યાણક,
વિ. સં. ૨૦૭૮, માગસર વદ દશમ, થાણા.

ગુરુસ્થાનીયં

- ષડ્દર્શનનિષ્ણાત, આજીવનગુરુચરણોપાસક

આચાર્યશ્રીવિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

દેરાસર જીર્ણ થશે તો નવા સોમપુરા મળશે અને જીર્ણોદ્ધાર કરાવી શકીશું પણ શાસ્ત્રો નાશ પામશે તો નવા સિદ્ધસેનદિવાકરજી, કલિકાલસર્વજ્ઞ કે મહોપાધ્યાયજી ક્યાંથી લાવીશું ? માટે જ્ઞાનભંડારોની ઘણી ઘણી જરૂરીયાત છે. જ્ઞાનભંડારો છે તો શાસ્ત્રો સુરક્ષિત છે. શાસ્ત્રોની સુરક્ષાના લક્ષ્ય સાથે જ્ઞાનભંડારોની માહિતી ભેગી કરવાનું કાર્ય પૂજ્યપાદ દીક્ષાદાનેશ્વરી ગુરુદેવશ્રી ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના દિવ્યાશિષથી મારા પ્રશિષ્ય મુનિશ્રી હિતાર્થરત્નવિજયજી મહારાજ સાહેબે પ્રારંભ્યું. ભારતના તમામ જૈન જ્ઞાનભંડારોના ઇતિહાસ સાથે નવીનતાઓ, વિશેષતાઓ સાથેનો પરિચય મંગાવ્યો. એનો સારો પ્રતિભાવ મળ્યો અને આ ગ્રંથ તૈયાર થઈ ગયો, જે જ્ઞાનસુરક્ષાક્ષેત્રે કાર્ય કરનારા અને જ્ઞાનભંડારના સંચાલકો માટે દીવાદાંડીરૂપે છે.

જેમ ઠેર ઠેર દેરાસરો છે એનાથી જિનબિંબોની રક્ષા થાય છે, તેમ ઠેર ઠેર જ્ઞાનભંડારો બને તો જિનાગમોની રક્ષા થાય, શાસ્ત્રોની રક્ષા થાય.

આ માટે સહુ પ્રયત્નશીલ બને એ જ શુભેચ્છા !....

ગુરુગુણરત્નચરણરજ
વિજય રશ્મિરત્નસૂરિ

अमित शाह

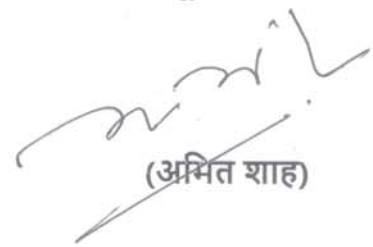
गृह मंत्री एवं सहकारिता मंत्री
भारत सरकार

संदेश

मुझे यह जानकर अत्यंत प्रसन्नता की अनुभूति हो रही है कि **श्री उमरा श्वेताम्बर मूर्तिपूजक जैन संघ** द्वारा दिनांक 30 जनवरी, 2022 को मुनि हितार्थरत्न महाराज जी द्वारा लिखित '**जैन ज्ञानभण्डारों का इतिहास**' नामक ग्रंथ का प्रकाशन किया जा रहा है।

भगवान महावीर ने अखिल मानवजाति को '**अहिंसा परमोधर्म**' का संदेश दिया था। उन्होंने समाज को मानवता और सत्य का मार्ग दिखाया। उनकी शिक्षाओं ने सदियों से लोगों के जीवन को प्रकाशित किया है। जैन ज्ञानभण्डारों ने न केवल जैन शास्त्रों को, बल्कि वैदिक, बौद्ध और कई अन्य परम्पराओं के साथ-साथ गणित, विज्ञान, कला, ज्योतिष, शिल्प, आदि को भी संरक्षित किया है। जैन ज्ञानभण्डारों ने इन समस्त ज्ञान-शाखाओं के संरक्षण के द्वारा भारतीय संस्कृति के संरक्षण एवं विकास में किए गए कार्यों के फलस्वरूप ही हमारी सभ्यता, साहित्य और इतिहास अपने गौरवमय रूप में विद्यमान है।

मुझे विश्वास है कि जैन धर्म की सांस्कृतिक विरासत एवं भगवान महावीर के सिद्धांतों से संकलित यह ग्रंथ निश्चित ही प्रेरणादायक सिद्ध होगा। मैं, '**जैन ज्ञानभण्डारों का इतिहास**' ग्रंथ के सफल प्रकाशन हेतु अपनी शुभकामनाएं प्रेषित करता हूँ।

(अमित शाह)

श्री दिलीप भाई बी. महेता,
अध्यक्ष, श्री उमरा श्वेताम्बर मूर्तिपूजन जैन संघ, सूरत

भूपेन्द्र पटेल
मुख्यमंत्री, गुजरात राज्य

Apro/kp/2022/01/06/vj

दि. ०६-०१-२०२२

स्नेही श्री दिलीपभाई एवम् श्री उमरा श्वेतांबर मूर्तिपूजक जैन संघ सुरत के ट्रस्टीगण,
जय जिनेन्द्र।

“जो समाज अपने अति और इतिहास का गौरव नहीं करता उस समाज संस्कृति का कोई भविष्य नहीं होता।”

- नरेन्द्र मोदी

मुझे जानकर अतैव आनंद हो रहा है कि पद्मभूषण आचार्य श्री रत्नसुंदरसुरीश्वरजी महाराज की पावन निश्रा में शुभस्थल सुरत में, दिनांक ३०-०१-२२ को एक अपूर्व समारोह का आयोजन हो रहा है।

मुनि हितार्थरत्न महाराज द्वारा इस अदभूत ग्रंथ “जैन ज्ञानभंडारों का इतिहास” तैयार किया गया है, जिनमें आचार्यों, श्रमण भगवंतों और प्रबुद्ध महानुभावों द्वारा अनुभवयुक्त लेखों को समाविष्ट करके ग्रंथ की गरिमा बढ़ाई है। इस अभिनंदनीय अवसर पर निमंत्रण मिलना मेरा सदभाग्य है, किन्तु उपस्थिति का अनुकूलन न होने पर क्षमा प्रार्थी हूँ। जैन ज्ञानभंडारों ने हमारी सभी धार्मिक परंपरा एवम् भारतीय संस्कृति और साहित्य इतिहास को गौरवपूर्ण बनाया है।

सभी सन्माननीय महानुभावों की गरिमामयी उपस्थिति में इस अवसर को यशस्विता प्राप्त हो वही शुभकामना के साथ वंदन सह, अभिनंदन।

आपका,

(भूपेन्द्र पटेल)

To,
Shree Dilipbhai B. Mehta, President,
Shree Umara Shwetamber Murtipujak Jain Sangh, Surat,
Email: sgsumara@gmail.com
Mo. 9824129680

सत्यमेव जयते

JITUBHAI VAGHANI

No. Edu (P, S & A) H.T.S.T./ VIP- 877/2022

Minister,
Education (Primary, Secondary and
Adult), Higher and Technical Education,
Science & Technology
Government of Gujarat,
Swarnim Sankul-1, 2nd Floor, New Sachivalaya,
Gandhinagar-382 010

Date : 07 JAN 2022

संदेश

श्री उमरा श्वेताम्बर मूर्तिपूजक जैन संघ द्वारा आयोजित मुनिश्री हितार्थरत्न द्वारा रचित 'जैन ज्ञान भंडारो का इतिहास' नामक ग्रन्थ विमोचन कार्यक्रम का आमंत्रण मुझे प्राप्त हुआ। जिसके प्रति मैं आदर भाव से आभार व्यक्त करता हूँ। मेरे कुछ पूर्वनिर्धारित प्रशासनिय कामगिरी की व्यस्तता के रहते हुए मैं आपके इस कार्यक्रम में उपस्थित रह सकूंगा नहीं। जिस बात का मुझे खेद है। कार्यक्रम में उपस्थित तमाम मुनीजनों को मेरा आदरपूर्वक नमन व्यक्त करता हूँ एवं मुनिश्री हितार्थरत्न द्वारा रचित 'जैन ज्ञान भंडारो का इतिहास' नामक ग्रन्थ विमोचन कार्यक्रम की सफलता हेतु शुभकामनाएं प्रेषित करता हूँ।

J. S. Vaghani
(जीतूभाई वाघाणी)

प्रति

श्री दिलीपभाई बी. महेता

अध्यक्षश्री, श्री उमरा श्वेताम्बर मूर्तिपूजक जैन संघ, सूरत

॥ ॐ ॥

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ

प्रधान कार्यालय : डॉ. हेडगेवार भवन, महाल, नागपुर - 440 032

दूरभाष : (0712) 2723003, 2720150 Email-sachivalay@hedgewarbhavanngp.in

मार्गशीर्ष कृ. 10, युगाब्द 5123

29.12.2021

नागपुर

भारतीय परंपरा की श्रमण तथा ब्राह्मण नाम दोनों धाराएं भौतिक विज्ञान तथा आध्यात्मिक ज्ञान के अनंत तेजस का अवगाहन कर उसका सार जन-जन तक पहुंचाने की कठिन तपस्या में सदैव रत रहते आई है। हमारे भारत नाम का यह भी एक अर्थ होता है।

मुनि हितार्थरत्न महाराज ने भगवान महावीर स्वामी के अब तक के ढाई हजार वर्षों में संचित 2000 ज्ञान भंडारों का इतिहास " जैन ज्ञान भंडारों का इतिहास " इस ग्रंथ में संकलित किया है यह हमारे लिए मुनि हितार्थरत्न महाराज के प्रति अतिव कृतज्ञता का विषय है। इस महापरिश्रम के लिए हम उनका हार्दिक अभिनंदन करते हैं।

यह ग्रंथ सभी पाठकों को विशेषकर नई पीढ़ी को भारतीय ज्ञान परंपरा के गौरव को प्रदान करते हुए उस परंपरा को स्वपरिश्रम से आगे बढ़ाने की प्रेरणा देगा यह विश्वास है।

ग्रंथ के प्रचार प्रसार के लिए ग्रंथ प्रकाशन में लगे सभी कार्यकर्ताओं को हार्दिक शुभकामना तथा उनका भी अभिनंदन।

मोहन भागवत

જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ

“જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ” ગ્રંથનું વિહંગાવલોકન

- શ્રુતરત્ન ગણિવર્થશ્રી વૈરાગ્યરતિવિજય

મુનિરાજશ્રી હિતાર્થરત્નવિજયજી મહારાજે કાળના ગર્ભમાં વિલીન થવા જઈ રહેલા જ્ઞાનભંડારોના ઇતિહાસને જીવંત કરવા પ્રશસ્ય પ્રયાસ કર્યો છે. છેલ્લા સો વરસમાં અલગ અલગ સૂચિપત્રોમાં, સામયિકોમાં, સ્મૃતિઅંકોમાં હસ્તપ્રત ભંડારોને લગતા જેટલા લેખો મળ્યા તેનું સંકલન કર્યું. ભૂતકાળની સાથે તેઓ વર્તમાનને પણ ભૂલ્યા નથી. તેમણે વર્તમાનમાં પ્રસિદ્ધ અને સક્રિય જ્ઞાનભંડારોની માહિતી પણ એકત્રિત કરી. એટલું જ નહીં, આ વિષયમાં ડિજિટલ માધ્યમમાં જે પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે તે પણ તેમણે નોંધ્યા છે. આના ફળ સ્વરૂપે સંઘ સમક્ષ એક વિશાળકાય અને માહિતીપરક સંદર્ભ ગ્રંથ આવ્યો છે.

આ ગ્રંથના મુખ્ય પાંચ વિભાગ છે.

વિભાગ - ૧: જૈન જ્ઞાનભંડાર: વિકાસ અને વિશિષ્ટતા

પહેલા વિભાગમાં જ્ઞાનભંડારો અને તેની પરંપરા વિષેના ૧૨ લેખ છે. અહીં મુખ્યત્વે હસ્તપ્રતોની અને તેના ભંડારોની વાત કરવામાં આવી છે. હસ્તપ્રત આવે એટલે લિપિની વાત આવે, લખવાનાં સાધન, સ્યાહી, હસ્તપ્રતની ઉપયોગિતા, સંશોધન પદ્ધતિ, સંરક્ષણ પદ્ધતિ અને તેનાં વિકાસની વાત આવે. હસ્તપ્રતો શાશ્વત જ્ઞાનનો વારસો લઈને આવે છે. હસ્તપ્રતો ઇતિહાસની મજબૂત કડી છે. હસ્તપ્રતો ભાષાની, લિપિની, જ્ઞાનની અને કળાની સંવાહક છે. હસ્તપ્રત ભંડારોના તમામ અંગોને લગતી માહિતી આ લેખોમાંથી મળી રહે છે. હસ્તપ્રતોની સાચવણીની બાબતમાં આપણા પૂર્વજોએ કેટલું મહત્વપૂર્ણ પ્રદાન કર્યું છે, તે આ લેખો વાંચવાથી સમજાય છે. આગમપ્રભાકર મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ સાહેબના તથ્યપરક લેખોએ આ વિભાગને આગવી ગરિમા બક્ષી છે.

વિભાગ - ૨: જૈન જ્ઞાનભંડાર: ઇતિહાસ

બીજો વિભાગ આ ગ્રંથનું હાર્દ છે. તેમાં પ્રાચીન હસ્તપ્રત ભંડારોનો ઇતિહાસ આલેખાયો છે. સાથે જ હસ્તપ્રત વિદ્યાના ક્ષેત્રે કામ કરતી સંસ્થાઓનો પરિચય પણ પ્રસ્તુત થયો છે.

આ વિભાગમાં લગભગ ૧૦૦૦થી વધુ ભંડારો અને સંસ્થાઓનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિભાગના ૯૦ લેખો વાંચતા દરેક જ્ઞાનભંડારોમાં રહેલી જ્ઞાનસમૃદ્ધિ ખ્યાલમાં આવે છે. આ જ્ઞાનભંડારોમાં એવા કેટલાંક શાસ્ત્રો પોતાના ગર્ભમાં સમાવી બેઠા છે, જે આ ધરતી પર અવતરી જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવવા માંગે છે. આ ભંડારો ઊભા કરવામાં પારાવાર જહેમત થઈ છે અને તેના કરતાં પણ વધુ મહેનત ૨૦૦-૩૦૦ વરસથી ઉપેક્ષિત અવસ્થામાં રહ્યા બાદ તેનો ઉદ્ધાર કરવામાં થઈ છે. કેટલાય ભંડારો સ્થળાંતર થઈ ગયા છે. કેટલાય ભંડારોની પ્રતો ઉધઈ લાગીને કે ભેજ લાગીને નકામી બની ગઈ છે. કેટલીય પ્રતો ચોરાઈ ગઈ છે. આ તમામ ભંડારોનો દસ્તાવેજી ઇતિહાસ એક ઠેકાણે ઉપલબ્ધ ન હતો, તે આ વિભાગમાં ઉપલબ્ધ થયો છે. સાથે જ છેલ્લા પચાસ વરસમાં અનેક અર્વાચીન સંસ્થાઓ શ્રુતની રક્ષાના ક્ષેત્રે કાર્ય કરવા અગ્રેસર બની છે. આ તમામ સંસ્થાઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પણ ઉપયોગી બને તેવો છે. હજી ઘણા હસ્તપ્રત ભંડારોની માહિતી મળવી બાકી છે. આ માટે સકલ શ્રી સંઘ તરફથી પ્રયાસ થવો આવશ્યક છે. શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી પેઢીએ જેમ ‘જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ’ તૈયાર કરી જિનાલયોની માહિતી તૈયાર કરી તેમ તમામ હસ્તપ્રત ભંડારોની સવિસ્તર માહિતી પ્રગટ થવી જોઈએ અને તેની ઉપયોગિતા અને સુરક્ષાની વ્યવસ્થા ગોઠવાવી જોઈએ. આ કામ થશે તો ભવિષ્યનો શ્રમણસંઘ આ પેઢીને યાદ કરશે.

વિભાગ - ૩: જૈન જ્ઞાનભંડાર: સુરક્ષા અને માર્ગદર્શન

ત્રીજા વિભાગમાં વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રત ભંડારો અને મુદ્રિત પુસ્તકના ભંડારોની સુરક્ષા કેવી રીતે કરવી તે વિષે માર્ગદર્શન આપતા ૩૦ લેખો છે. આ વિભાગમાં અનેક આચાર્ય ભગવંતોના શ્રુતરક્ષાની પ્રેરણા આપતા લેખો છે. જંગમ શ્રુતતીર્થ સમા વિદ્યાપુરુષોના પરિચય લેખો છે.

આ વિભાગમાં જ્ઞાનભંડારની સુરક્ષા અને ઉપયોગિતા વધારવા માટેના લેખ બહુ ઉપયોગી છે. પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી અજયસાગરસૂરિજી મહારાજનું જ્ઞાનભંડારોનું વિમર્શાત્મક અવલોકન અભ્યાસપૂર્ણ, મનનીય અને અત્યંત પ્રસ્તુત છે. પંન્યાસપ્રવર શ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજી મહારાજની જ્ઞાનભંડારોની માહિતી સંકલિત કરવાની અને તેના ભાગરૂપે જૈન સુનિશ્ચિત પુસ્તક ક્રમાંક (JSBN)ની સંકલ્પના મહત્વપૂર્ણ છે. સહુથી સુંદર અને મૂળગામી પ્રયાસ શ્રીતાડ વૃક્ષનાં સંશોધન અંગેનો છે. આપણી મૂળભૂત અને પરંપરાગત પદ્ધતિને પુનર્જીવિત કરવા માટે વ્યવસ્થિત, વૈજ્ઞાનિક અને વ્યવહારુ આયામ આ લેખમાં પ્રસ્તુત થયા છે.

વિભાગ - ૪: જૈન જ્ઞાનભંડાર: ડિજિટલ સ્વરૂપ

ચોથા વિભાગમાં જ્ઞાનભંડારના ડિજિટલ સ્વરૂપ અંગે ચાલતી પ્રવૃત્તિની માહિતી આપતા ૬ લેખ છે. ડિજિટલ પુસ્તક સંગ્રહક યુગનો આવિષ્કાર છે. તેના ફાયદા અને નુકસાન વિષે ચર્ચા થતી રહે છે. તે દ્વારા તત્કાલ અને સહેલાઈથી પુસ્તક ઉપલબ્ધ થાય છે, તે નકારી શકાય તેમ નથી. આ વિષયમાં થઈ રહેલા પ્રયાસોની નોંધ આ વિભાગમાં છે.

વિભાગ - ૫: પરિશિષ્ટ

પાંચમાં ભાગમાં પરિશિષ્ટો છે. તેમાં દરેક જ્ઞાનભંડારના સરનામાં, પ્રકાશક સંસ્થાઓના સરનામાં, સામયિકોની સૂચિ, જ્ઞાનના ક્ષેત્રે કામ કરતી સંસ્થા અને વ્યક્તિઓની સૂચિ છે.

કુલ મળીને આ ગ્રંથમાં હસ્તપ્રત ભંડારો, મુદ્રિત ભંડારો, હસ્તપ્રત પોથીઓ, મુદ્રિત પુસ્તકો, તેની લિપિ, તેનું સંરક્ષણ, વિશિષ્ટ મુદ્રિત ભંડારો, તેમની સમસ્યા, તેનું નિવારણ, તેને લગતી મહત્વની લગભગ તમામ બાબતોનો સંગ્રહ થયો છે. તેથી આ ગ્રંથ હસ્તપ્રતવિદ્યાના ક્ષેત્રે દસ્તાવેજી સંદર્ભગ્રંથ બને તેમ છે. આ ગ્રંથમાં ઉપલબ્ધ થતી માહિતી વાંચતા એવું ચોક્કસપણે જણાય છે કે એક સમયે ઉપેક્ષિત જણાતું શ્રુત અને જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર આજે અપેક્ષિત બની રહ્યું છે. જ્ઞાનને સાચવવા, તેમાં પડતી અગવડો દૂર કરવા પ્રયાસ થઈ રહ્યા છે. આવા પ્રયાસ એકલ-દોકલ નહીં, પરંતુ અનેક જગ્યાએથી, અનેક વ્યક્તિઓ કે મહાત્માઓ દ્વારા, અનેક સંસ્થાઓ દ્વારા, અલગ અલગ અનેક રીતે થઈ રહ્યા છે. આધુનિક પ્રકારના જ્ઞાનભંડાર બની રહ્યા છે. તેના પુસ્તકોની સુરક્ષાવ્યવસ્થા અને વિતરણવ્યવસ્થા ઉમદા બની છે. મોટી સંખ્યામાં સાધુભગવંતો આ માટે આગળ આવી રહ્યા છે. ઘણા મહારાજ સાહેબો હસ્તપ્રત સંપાદન ક્ષેત્રે પગરણ માંડી રહ્યા છે. આ બધું જોતાં શ્રુતનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ છે એવો વિશ્વાસ જન્મે છે.

મુનિશ્રી હિતાર્થરત્નવિજયજીએ આ વિશ્વાસ જન્માવવા માટે પાયાનું કામ કર્યું એ માટે તેમની ખૂબ અનુમોદના...

'जैन ज्ञानभण्डारो नो इतिहास'

ग्रन्थ का विहंगावलोकन

- श्रुतरत्न पंन्यास श्री वैराग्यरतिविजयजी

मुनिराज श्री हितार्थरत्नविजय जी महाराज ने काल के गर्भ में विलीन होने जा रहे ज्ञानभण्डारों के इतिहास को जीवन्त करने का यह प्रशंसनीय प्रयास किया है।

उन्होंने पिछले सौ वर्षों में विभिन्न सूचीपत्रों, सामायिकों, स्मृतिअंकों आदि में हस्तप्रत ज्ञानभण्डारों से सम्बन्धित जितने भी लेख मिले, उनका संकलन किया। ये भूतकाल के साथ वर्तमान को भी नहीं भूले, और वर्तमान में जो भी प्रसिद्ध एवं सक्रिय ज्ञानभण्डार हैं, उनकी जानकारी भी एकत्र की। इतना ही नहीं, इस विषय में डिजिटल माध्यम से जो प्रयास किए जा रहे हैं, उनका भी संज्ञान लिया। इन सबके परिणामस्वरूप सकल संघ के समक्ष यह विशालकाय एवं जानकारीयुक्त सन्दर्भ ग्रन्थ प्रस्तुत हुआ है।

इस ग्रन्थ के मुख्यतः पांच विभाग हैं:

विभाग: १ – जैन ज्ञानभंडार : विकास एवं विशिष्टता

प्रथम विभाग में ज्ञानभण्डारों एवं उनकी परम्परा से जुड़े १२ लेख हैं। इस विभाग में मुख्य रूप से हस्तप्रतों और उनके भण्डारों की बात की गई है। जहाँ हस्तप्रतों की बात आती है, वहाँ लिपि की बात अवश्य आएगी, और साथ ही लिखने के साधन, स्याही, हस्तप्रतों की उपयोगिता, संशोधन पद्धति, संरक्षण पद्धति और उनके विकास की बात आना भी स्वाभाविक है। इन हस्तप्रतों में हमारे शाश्वत ज्ञान की विरासत है, ये हमारे इतिहास की शक्तिशाली कड़ी हैं, ये हमारी भाषा, लिपि, ज्ञान और कला की संवाहक हैं। हस्तप्रत भण्डारों के समस्त बातों की जानकारी इन लेखों से प्राप्त होती है। हस्तप्रतों के संरक्षण हेतु हमारे पूर्वजों ने कितना महत्त्वपूर्ण कार्य किया, यह सब जानकारी ये लेख पढ़ने से पता चलेगी। **आगम प्रभाकर मुनिराज श्री पुण्यविजय जी महाराज** साहेब के तथ्यपरक लेखों ने इस विभाग की गरिमा बढ़ाई है।

विभाग: २ – जैन ज्ञानभंडार : इतिहास

द्वितीय विभाग इस ग्रन्थ का केन्द्र है। इसमें प्राचीन हस्तप्रत भण्डारों एवं विशिष्ट मुद्रित भण्डारों का इतिहास बताया गया है। साथ ही हस्तप्रत विद्या के क्षेत्र में कार्यरत संस्थाओं का परिचय भी प्रस्तुत किया गया है।

इस विभाग में लगभग १००० से अधिक भण्डारों एवं संस्थाओं का परिचय मिलता है। इस विभाग के ९० लेख पढ़ने पर प्रत्येक ज्ञानभण्डारों में स्थित ज्ञानसमृद्धि का एहसास होता है। ये ज्ञानभण्डार अपने गर्भ में ऐसे अनेक शास्त्र लिए बैठे हैं जो इस धरा पर अवतार लेकर ज्ञान का प्रकाश फैलाना चाहते हैं। इन भण्डारों के निर्माण में जितना परिश्रम लगा, उससे अधिक परिश्रम उनके २००-३०० वर्ष तक उपेक्षित अवस्था में रहने के बाद उनके उद्धार करने में लगा है। कुछ भण्डारों का स्थानान्तरण हुआ, कुछ भण्डारों की प्रतों में दीमक या सीलन लगने के कारण वे बेकार हुईं, कुछ प्रतों की चोरी हुई। इन सभी भण्डारों का लिखित इतिहास एक ही स्थान पर अब तक उपलब्ध नहीं था, जो अब इस विभाग में प्रस्तुत किया गया है। साथ ही पिछले ५० वर्षों में अनेक अर्वाचीन संस्थाएँ श्रुत की रक्षा हेतु कार्यरत हुईं, उन सभी संस्थाओं का संक्षिप्त परिचय भी उपयोगी बनेगा।

अभी भी अनेक हस्तप्रत भण्डारों की जानकारी मिलनी बाकि है। इस हेतु सकल श्रीसंघ की ओर से प्रयास अपेक्षित है। शैठ आनन्दजी कल्याणजी पेढी ने जैसे जैन तीर्थ सर्व संग्रह तैयार करके जिनालयों की जानकारी तैयार की, वैसे ही समस्त हस्तप्रत भण्डारों की विस्तृत जानकारी प्रकाशित होनी चाहिए, और साथ ही उसकी उपयोगिता एवं सुरक्षा की व्यवस्था भी की जानी चाहिए। यह कार्य होगा, तो भविष्य का श्रमणसंघ इस पेढी को याद करेगा।

विभाग: ३- जैन ज्ञानभंडार : सुरक्षा एवं मार्गदर्शन

तृतीय विभाग में वर्तमान में उपलब्ध हस्तप्रत भण्डारों एवं मुद्रित पुस्तकों के भण्डारों की सुरक्षा कैसे की जाए, इस विषय का विषद मार्गदर्शन देने वाले ३० लेख हैं। इस विभाग में अनेक आचार्य भगवन्तों के श्रुतरक्षा की प्रेरणा देने वाले लेख संग्रहित हैं। जंगम श्रुततीर्थ के समान विद्यापुरुषों के परिचय लेख भी हैं।

इस विभाग में ज्ञानभण्डारों की सुरक्षा एवं उपयोगिता में वृद्धि से जुड़े लेख बहुत उपयोगी हैं। पूज्य आचार्यदेव श्री अजयसागरसूरि जी महाराज का 'ज्ञानभण्डारों का विमर्शात्मक अवलोकन' अभ्यासपूर्ण, मननीय एवं अत्यन्त प्रस्तुत है। पंन्यास प्रवर श्री भव्यसुन्दरविजय जी महाराज की ज्ञानभण्डारों की जानकारी संकलित करने की तथा उससे जुड़ी 'जैन सुनिश्चित पुस्तक क्रमांक' (JSBN) की संकल्पना अत्यन्त महत्त्वपूर्ण है। सबसे सुन्दर और मूलभूत प्रयास श्री ताड़ वृक्ष के संशोधन वाला है। हमारी मूलभूत और परम्परागत पद्धति को पुनर्जीवित करने हेतु व्यवस्थित, वैज्ञानिक एवं व्यावहारिक आयाम इस लेख में प्रस्तुत किया गया है।

विभाग: ४- जैन ज्ञानभंडार : डिजिटल स्वरूप

चतुर्थ विभाग में ज्ञानभण्डारों के डिजिटल स्वरूप के सन्दर्भ में चल रही प्रवृत्तियों की जानकारी देने वाले ६ लेख हैं। डिजिटल पुस्तक कम्प्यूटर युग का आविष्कार है। इसके लाभ-हानि की चर्चा होती रहती है, लेकिन इसके माध्यम से तत्काल और सरलता से पुस्तकें उपलब्ध होती हैं, इस तथ्य को नकारा नहीं जा सकता। इस विषय में हो रहे प्रयासों की जानकारी इस विभाग में की गई है।

विभाग: ५ परिशिष्ट

पंचम विभाग में परिशिष्ट दिए गए हैं, जिनमें प्रत्येक ज्ञानभण्डार के पते, प्रकाशक संस्थाओं की सूची, जैन सामायिकों की सूची और ज्ञान के क्षेत्र में कार्यरत संस्थाओं एवं व्यक्तियों की सूची है।

कुल मिलकर, इस ग्रन्थ में हस्तप्रत भण्डारों, मुद्रित भण्डारों, हस्तप्रत पोथियों, मुद्रित पुस्तकों, उनकी लिपि, उनका संरक्षण, विशिष्ट मुद्रित भण्डारों, उनकी समस्याओं एवं समाधान, उनसे जुड़ी महत्त्वपूर्ण लगभग सभी बातों का संग्रह किया गया है। इन सभी कारणों से यह ग्रन्थ हस्तप्रत विद्या के क्षेत्र में एक महत्त्वपूर्ण एवं अधिकृत लिखित सन्दर्भ ग्रन्थ का स्थान रखता है।

इस ग्रन्थ में उपलब्ध जानकारी पढ़ने से ऐसा निश्चित तौर से पता चलता है कि किसी समय उपेक्षित रहा श्रुत और ज्ञान का क्षेत्र आज अपेक्षित बन रहा है। ज्ञान के संरक्षण, उसमें आने वाली अड़चनों को दूर करने के प्रयास हो रहे हैं, और ये प्रयास किसी एकाध जगह से नहीं, अपितु अनेक जगहों से, अनेक व्यक्तियों एवं महात्माओं के द्वारा, अनेक संस्थाओं द्वारा विविध प्रकार से किए जा रहे हैं। आज ज्ञानभण्डार आधुनिक तरीके से बन रहे हैं। वहाँ स्थित पुस्तकों की सुरक्षा व्यवस्था और वितरण व्यवस्था उच्च श्रेणी की है। बड़ी संख्या में साधु भगवन्त इस दिशा में कदम बढ़ा रहे हैं। अनेक महाराज साहेब हस्तप्रत सम्पादन के क्षेत्र में अग्रसर हैं। यह सब देखकर ऐसा विश्वास उत्पन्न होता है, कि श्रुत का भविष्य उज्ज्वल है। मुनि श्री हितार्थरत्नविजय जी ने यह विश्वास उत्पन्न करने हेतु एक आधारभूत कार्य किया है, इस हेतु उनकी बहुत-बहुत अनुमोदना।

(अनुवाद: प्रो. पवनकुमार बैद)

Preface

Summary of

“JAIN GYANBHANDARONO ITIHAS”

- by Shrutratna Panyas Shree Vairaagyarativijayji

Muniraj Shree Hitarthratnavijay Ji has done a commendable job of reviving the history of the now dying libraries. He has compiled the data of various catalogues, commemorative volumes etc with regards to libraries that house manuscripts. He did not forget the present though, he has also collected information about famous and active libraries of the day. Not just that, he has also taken a note of the efforts made in this regard in digital medium. As a result of the above, a very elaborate and informative book has been presented.

This book has five Chapters.

Chapter 1 – Jain Library :Development and Uniqueness

There are **12 articles** in chapter one, they are about libraries and their culture. It mainly talks about manuscripts and the libraries housing them. Manuscripts are incomplete without handwriting. Also some obvious topics include the means available, ink, the utility of manuscripts, their research methodology, preservation techniques and their development. These manuscripts contain our inheritance in the form of eternal knowledge, it's a strong link to our past, our heritage, language, script etc and are a portal to our culture. These articles provide all the information about manuscript libraries. Upon reading these articles, one would come to know about the important task done by our forefathers for preservation of manuscripts. Factual articles written by '**Aagam Prabhakar' Muniraj Shree Punyavijay Ji M S** have enhanced the prestige of this chapter.

Chapter 2 – Jain Library : History

Second chapter is the heart of this book. This section mentions the history of various manuscript libraries and distinguished libraries housing printed works. We have also been introduced to various active institutions engaged in the art of manuscript writing. This chapter introduces us to more than 1000 libraries and institutions. After reading **90 articles**, one can realize the prosperity (knowledge) of these libraries and institutions. These libraries have such great and legendary books within them, that would like to be spawned on this planet and let us bask in the light of their knowledge. The efforts required in building these majestic libraries was nothing compared to the efforts put in to restore them after staying in dilapidated condition for 200-300 years. Some libraries had to be transferred while some had their books destroyed by termites and moisture, some were stolen. Before this book, there was no such collection of data available on the history of these libraries. Also in the last 50 years, many ancient institutions rose up to the task of preserving and protecting our Shrut (knowledge), their brief description provided in this text will be helpful. There is still a lot left, we are yet to get information on many manuscript libraries. One expects Sakal Sangha to contribute to this effort. On the lines of 'Jain Tirth SarvaSangrah' by Sheth Anandji Kalyanji Pedhi which provides invaluable insight about various temples, a compilation about all manuscript libraries should be published along with provisions for their utility as well as preservation. If this task is taken care of, the future generation of Shraman Sangh will remember and be indebted to the current generation for their efforts.

Chapter 3 – Jain Library : Security and Guidance

Third chapter deals with the security of our existing manuscript libraries and important literary works. There are **30 articles** that gives special instructions in this regard. There are many compilations in this section in which there are inspirational texts from Acharya's with regards to safeguarding our Shrut (knowledge). This chapter also introduces us to some learned persons who are considered akin to a pilgrimage place owing to their vast knowledge .The articles in this chapter are very useful in security as well as in enhancing the utility of our libraries. Pujya **Aacharyadev Shree Ajaysagarsuriji Maharaj's** article about libraries which present his various observations on this topic has also been mentioned. **Panyas Pravar Shree Bhavyasundarji Maharaj's** compilation in this regard along with his article “Jain Standard Book Number”(**JSBN**) is also very crucial in this regard.The most beautiful and fundamental work is about the research on Shree Tadd Tree.These articles have presented us with systematic,scientific as well as practical ways to revive our fundamental as well as traditional methods.

Chapter 4 – Jain Library : Digital Aspects

The fourth chapter consists of **6 articles** about the digital aspects of our libraries. Digital books are an invention of the computer era. Both good and bad aspects of digitization are always debatable,however it cannot be denied that due to digital medium the availability and ease of procurement of books have significantly improved. The research and experiments done in digital space have been mentioned in this chapter.

Chapter 5– Appendix

The fifth chapter has an appendix, which consists of addresses of libraries, List of Jain publishers, Jain magazine and a list of institutions and people from the field of Shrut (knowledge).

In all, this book has compiled almost all important aspects of manuscript libraries, libraries with printed books, ancient manuscripts, printed books,their script, their preservation, distinct libraries, their problems and solutions. Owing to all the above reasons, this book bags a very important and crucial place in the field of manuscripts.

After reading the contents of this book, one can surely deduce that the once ignored aspect of Shrut (knowledge) is getting the limelight it rightfully deserves. Efforts are on to preserve our Shrut (knowledge) and resolve the issues that pertain to it. These efforts are not concentrated, in fact many sadhus and laypersons alike, many institutions are trying various their best to make a difference. Today libraries are built in a modern way. They have superior quality security and distribution mechanism for books. Many sadhus are increasingly getting drawn in this direction. Many sadhus are publishing manuscripts. One can be assured that the future of our knowledge is very bright.

Muni Shree Hitarthratnavijay Ji has put in a lot of effort in laying the foundation for this assurance, for the same we thank him from the bottom of our hearts and will remain forever indebted to him.

ધર્મનગરી - દીક્ષાનગરી રૂપે પ્રખ્યાત સુરતનગર !

જિનમંદિર-જ્ઞાનભંડાર-વૈયાવચ્ચ-સંઘમી પરિવારની ભક્તિ-સાધર્મિકભક્તિ-સંઘભક્તિ-જીવદયા-અનુકંપા આદિ પ્રભુશાસનના દરેક કાર્યોમાં જેનો ઉત્સાહ-ઉલ્લાસ અને ઊર્જા અપ્રતીમ અને ઉદાહરણીય હોય છે તેવો શ્રી ઉમરા શ્વે. મૂ. જૈન સંઘ !

વીરસંવત્ ૨૫૪૪ (વિ. સં. ૨૦૭૪, ઈ. સ. ૨૦૧૮)ના શેષકાળમાં વર્ધમાનતપોનિધિ પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રીવિજય પુણ્યરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજની શુભનિશ્રામાં માસકલ્પની સ્થિરતા !

પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી શ્રી ઉમરા સંઘના શ્રી સુધર્મસ્વામી જ્ઞાનભંડારના પુનરુદ્ધારનું કાર્ય શરૂ થયું હતું. 'શ્રુતસંગમ'ના અન્વયે ચાલતા આ પુનરુદ્ધારના કાર્યમાં ઉમરા જ્ઞાનભંડાર સમિતિની વિનંતિથી અને પૂજ્યશ્રીના સૂચનથી માર્ગદર્શનાદિ દ્વારા જોડાવાનું થયું.... અને શરૂ થઈ લાંબી છતાં રસાળ જ્ઞાનયાત્રા !

પુસ્તકોનું ચયન, ઉપયોગી વિષય પ્રમાણે વિભાગીકરણ આદિ જ્ઞાનભંડારના પ્રારંભિક કાર્યોથી યાત્રા શરૂ થઈ અને નવા પુસ્તકો વસાવવા, અભ્યાસના અને ઉપયોગી પુસ્તકોની વધુ નકલ વસાવવી, દુર્લભ પુસ્તકોને વિશ્વભરમાંથી પ્રયાસ કરી મેળવવા, પ્રાચીન પુસ્તકોને scan દ્વારા સુરક્ષિત કરી digital print દ્વારા સુલભ બનાવવા, જિનમંદિરની જેમ જ્ઞાનભંડારને પણ સુરક્ષિત અને દર્શનીય બનાવવો, શુદ્ધ અને દરેક પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠના ચિત્ર સહિતનું list, તે માટેનું software, હસ્તલિખિત પ્રતોનું વ્યવસ્થિતીકરણ, ભંડારની સંચાલનવ્યવસ્થા આદિ જ્ઞાનભંડારને સુંદર-સુગમ અને સમૃદ્ધ બનાવવાના કાર્યોમાં યથાયોગ્ય માર્ગદર્શનાદિ દ્વારા વિસ્તાર પામેલી જ્ઞાનયાત્રા વિગત ૩ વર્ષથી ચાલતી રહી છે.

વીરસંવત્ ૨૫૪૬ (વિ. સં. ૨૦૭૬, ઈ. સ. ૨૦૨૦)નું ચાતુર્માસ ૪૫૧ દીક્ષાદાનેશ્વરી ભવોદધિતારક પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રીવિજય ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજે જ્યાં અંતિમ શ્વાસ લીધાં તે શ્રી કેલાસનગર શ્વે. મૂ. પૂ. જૈનસંઘમાં થયું. તે ચાતુર્માસ દરમ્યાન 'જ્ઞાનભંડારમાં યોગ્ય જગ્યાએ જો પ્રભુવચનોને સુંદર રીતે પ્રસ્તુત કરવામાં આવે તો ભંડારમાં પધારેલા જિજ્ઞાસુઓ માટે સમ્યગ્જ્ઞાનનું એક અદ્ભુત નિમિત્ત બને' આવી વિચારણા ઉમરા જ્ઞાનભંડાર સમિતિ સાથે થઈ. તદનુસાર પ્રભુવચનોથી અંકિત બોધદાયક ચિત્રપટ્ટો બનાવવાનો નિર્ણય થયો. તે ચિત્રપટ્ટો માટે પ્રભુવચનોને સંકલિત કરતાં ભાવ થયો કે પ્રભુવચનોને આપણા સુધી પહોંચાડવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવનાર 'જ્ઞાનભંડાર'પરંપરાના ઇતિહાસને પણ ચિત્રપટ્ટ સ્વરૂપે સાથે જ પ્રસ્તુત કરવો.

તે માટે સર્વપ્રથમ 'જ્ઞાનભંડાર'નો ઇતિહાસ જાણવો જરૂરી બને. તે માટે અનેક જગ્યાએ તપાસ થઈ - અનેક તજજ્ઞોને પૃચ્છા થઈ. બધાના પ્રતિભાવનો સાર એ આવ્યો કે આવો કોઈ ઇતિહાસ સંકલિત કે એકત્રિત થયો હોય તેવું જાણમાં નથી. 'જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ' વગેરે ગ્રંથમાંથી જ્ઞાનભંડાર - તેની પરંપરા વિષે કંઈક જાણવા અવશ્ય મળે.

ત્યારે જ્ઞાત થયું કે જૈન તીર્થોના, પાટપરંપરાના તથા સાહિત્યના ઇતિહાસને સંકલિત કરતાં જેવાં અને જેટલાં કાર્યો થયાં છે તેવાં કે તેનાં જેવાં એક પણ કાર્ય આપણા અમૂલ્ય વારસારૂપ જ્ઞાનભંડારોના ઇતિહાસ વિષયક થયાં નથી.

ઉમરાના ભંડાર હેતુ અપેક્ષિત ૪ ચિત્રપટ્ટ માટે જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ, આગમપ્રભાકર શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના વિવિધ લેખો તથા બીજા અનેક ગ્રંથો - લેખોનો આધાર લઈ પ્રભુવીરથી લઈ અત્યાર સુધીના ૨૫૦૦ વર્ષના જ્ઞાનભંડારના ઇતિહાસને ૪ કાલખંડના વિભાગ સ્વરૂપે સંકલિત કરાયો. તે સંક્ષિપ્તરૂપે 'જ્ઞાનભંડાર'ના ઇતિહાસને જાણવામાં ઉપયોગી હોવાથી અત્રે પ્રસ્તુત કર્યો છે :

જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ

કાલખંડ ૧

વીરસંવત્ પૂર્વે ૩૦. ઈસ્વીસન્ પૂર્વે ૫૫૬

- ❖ વૈશાખ સુદ ૧૧ના દિવસે પ્રભુવીરે ગણધરોને ત્રિપદી આપી શાસનસ્થાપના કરી. સુધર્માસ્વામીએ જંબૂસ્વામીને... જંબૂસ્વામીએ પ્રભવસ્વામીને... એમ ૧૦૧૦ વર્ષ સુધી મુખ્યતાએ માત્ર મૌખિક પરંપરાથી જ શ્રુતજ્ઞાનનું આદાન-પ્રદાન થયું.
- ❖ અનેક પૂર્વધરો, શ્રુતસ્થવિરો તેમજ વાયકો આદિ આ પરંપરાના વાહક રહ્યા.

કાલખંડ ૨

વીરસંવત્ ૮૮૦, ઈસ્વીસન્ ૪૬૪

- ❖ ૧૦મી શતાબ્દીનો પૂર્વાર્ધ એ ભારતમાં અશાંતિનો કાળ રહ્યો.
- ❖ ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા, રાજકીય અસ્થિરતા, ૧૨-૧૨ વર્ષના દુકાળ, રોગચાળા વગેરેના કારણે જૈન મુનિઓના વિહાર અટક્યા અને પઠન-પાઠનમાં અવરોધ આવ્યા. તેના કારણે જિનાગમોનો ઉચ્છેદ થવાનો ભય ઉપસ્થિત થયો.
- ❖ થોડી અનુકૂળતા થતાં જ શ્રી દેવદ્વિગણિક્ષમાશ્રમણે વલભીપુરમાં ૫૦૦ આચાર્યોને ભેગા કર્યા અને શાસનદેવ શ્રી કવડયક્ષની સહાયથી ૧ કરોડ શ્લોકપ્રમાણ આગમાદિ વિદ્યમાન શ્રુતને પુસ્તકારૂઢ કરવાનો ઐતિહાસિક નિર્ણય કર્યો.
- ❖ આ સંમેલનમાં ૮૪ આગમો, નિર્યુક્તિ, ભાષ્યો, કમ્મપયડિ, તત્ત્વાર્થ વગેરે ગ્રંથો પુસ્તકારૂઢ થયાં.
- ❖ પુસ્તક-પ્રતો હોય તો તેને સાચવવા વ્યવસ્થા જરૂરી બને તેથી ત્યારથી જ્ઞાનભંડાર સ્થાપવાની શરૂઆત થઈ કહેવાય.

કાલખંડ ૩

વીરસંવત્ ૧૭૩૭, ઈસ્વીસન્ ૧૨૧૧

- ❖ દીર્ઘદર્શી ગીતાર્થોએ પુસ્તકલેખનને શ્રાવકોનું કર્તવ્ય બતાવી શ્રાવકોને પ્રેરિત કર્યા અને અનેક ગ્રંથોની પ્રતિલિપિઓ બનાવી ભારતભરના જુદા જુદા મહાનગરોમાં જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના કરાવી. પરંતુ સંકુચિત મનોવલણ, માલિકીભાવ, પરિગ્રહવૃત્તિ વગેરેના કારણે જ્ઞાનભંડારો વ્યક્તિગત માલિકીના થઈ ગયા હોઈ સંયમીઓને સ્વાધ્યાયાદિમાં અંતરાય થવા લાગ્યો.
- ❖ તે અંતરાયોને દૂર કરવા વીર સંવત્ ૧૭૩૭માં પ્રભુવીરના ૪૫મા પટ્ટધર ત્રણ ભાષ્ય, પાંચ નવ્ય કર્મગ્રંથ વગેરે અનેક ગ્રંથોના રચયિતા તપાગચ્છાધિપતિ પૂજ્ય દેવેન્દ્રસૂરિજીએ સર્વગચ્છના સંયમીઓને કોઈપણ જાતના ગચ્છ-સંપ્રદાયના ભેદભાવ વગર ગ્રંથો મળી શકે તેવા અનેક જાહેર જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના કરાવી.
- ❖ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળે પણ તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી આવા સર્વસુલભ ૧૦૦ જેટલા જ્ઞાનભંડારો બનાવ્યાં હતાં.

કાલખંડ ૪

વીરસંવત્ ૨૫૪૮, ઈસ્વીસન્ ૨૦૨૧

- ❖ રાજકીય અસ્થિરતાના માહોલમાં ઘણાં જ્ઞાનભંડારો લૂંટાયાં છતાં...
- ❖ મોગલોના કાળમાં અનેક જ્ઞાનભંડારોને ઈંધણરૂપે બાળી નાંખાયાં છતાં...
- ❖ અંગ્રેજોના શાસનમાં લાખો ગ્રંથો વિદેશમાં લઈ જવાયા છતાં...

- ❖ પૈસાની લાલચમાં હજારો હસ્તપ્રતો વેચાઈ જવા છતાં...
- ❖ વ્યવસ્થાપકોની બેકાળજીના કારણે અગણિત ગ્રંથો કબાટમાં જ સડી જવા છતાં...
- ❖ યોગ્ય જાળવણીના અભાવે સેંકડો ગ્રંથો ઉધઈથી ખવાઈ જવા છતાં...

આપણા સૌના પુણ્યોદયે

- ❖ પ્રભુવીરની અસીમ કૃપાથી...
- ❖ ગીતાર્થ પૂજ્યોની સુદીર્ઘદષ્ટિથી...
- ❖ શ્રુતોદ્ધારક સાધુઓની ખંતીલી જહેમતથી...
- ❖ શ્રુતોપાસક શ્રાવકોની અપાર ઉદારતાથી...
- ❖ યોગ્ય ટ્રસ્ટીઓની સુયોગ્ય જાળવણીથી...

આજે પણ પૂરા વિશ્વમાં ૨૦૦૦ જેટલા જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં કરોડો ગ્રંથરૂપે શ્રુતવારસો સચવાયેલો છે, જે આપણને સૌને સાચો માર્ગ બતાવવા સક્ષમ છે.

આવા પ્રકારે સંકલિત કરાયેલા ઇતિહાસને ઉમરા જૈન શ્વે. મૂ. પૂ. સંઘ, સુરત દ્વારા સંચાલિત શ્રી સુધર્મસ્વામી જ્ઞાનભંડારમાં આકર્ષક રીતે ૪ ચિત્રપટ્ટ દ્વારા પ્રદર્શિત કરાયો છે.

- ❖ આ સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ સંકલિત કરવા જે ગ્રંથો-લેખોમાંથી પસાર થવાનું થયું તે બધાની અંદર જ્ઞાનભંડાર વિષયક રોચક અને પ્રેરક, પણ છૂટીછવાઈ ઘણી માહિતી જણાઈ, ત્યારે પ્રેરણા મળી કે ‘આ બધા જ ઇતિહાસને વ્યવસ્થિત રૂપે પ્રસ્તુત કરવામાં આવે તો શ્રી જૈનસંઘનો અનેરો ભૂતકાળ ઉજાગર થશે તથા ભાવિ પેઢી આપણા શ્રુતવારસાથી પ્રભાવિત થઈ શ્રુતભક્તિમાં જોડાશે...’

આમ, શ્રી સુધર્મસ્વામી જ્ઞાનભંડાર - ઉમરા, સુરતનો ચિત્રપટ્ટ પ્રકલ્પ આ ગ્રંથ માટે નિમિત્તરૂપ બન્યો.

ગ્રંથ અને ગ્રંથસંપાદન વિષે

- ❖ તપાગચ્છીય પ્રવરસમિતિ નિયુક્ત જ્ઞાનભંડારસમિતિના અધ્યક્ષ, શાસ્ત્રસંશોધક પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રીવિજય મુનિચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાને આવા પ્રકારના ગ્રંથ વિષે ભાવના જણાવતાં તેઓશ્રીએ માત્ર પ્રોત્સાહન જ ન આપ્યું, પરંતુ આ કાર્ય કઈ રીતે કરવું... કયા ક્રમથી કરવું... કોનો-કોનો સહયોગ લઈ શકાય... કયા કયા ગ્રંથ ઉપયોગી થશે વગેરે સર્વ બાબતે સામેથી સક્રિય માર્ગદર્શન પણ આપ્યું.
- ❖ પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ શ્રમણીગણનાયક આચાર્યશ્રીવિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજાની આશિષ-અનુજ્ઞા લઈ આ કાર્યનો પ્રારંભ થયો.
- ❖ ‘જ્ઞાનભંડાર’નો ઇતિહાસ, પ્રાચીન ભંડારો - તેની સમૃદ્ધિ, અર્વાચીન વિશિષ્ટ ભંડારો - તેમની કાર્યપ્રણાલી, જે-તે ભંડારોની ઉત્પત્તિગાથા, સ્થાપક-પ્રેરક પૂજ્યો, પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં કરેલી સંરક્ષણની જહેમત, સુરક્ષા માટે કરેલા ઉપાયો... વગેરે માહિતીરૂપ ઇતિહાસ તથા હસ્તલિખિત-મુદ્રિત જ્ઞાનભંડારના સંચાલકો-ટ્રસ્ટીવર્ગો માટે ઉપયોગી માર્ગદર્શન સંકલિત કરવારૂપ વિષયવિસ્તાર નિશ્ચિત થયો.
- ❖ ભારતભરના ચારે ફિરકાના જ્ઞાનક્ષેત્ર સાથે જોડાયેલા અનેક પૂજ્યો-તજજ્ઞોને તથા સંસ્થા-સંઘોને આમંત્રણ અપાયા : આપશ્રી દ્વારા સ્થાપિત-પ્રેરિત-સંવર્ધિત-સંરક્ષિત, આપશ્રીના નિશ્ચિત-પરિચિત જ્ઞાનભંડારોના ઇતિહાસ, તેની વિશિષ્ટતા, જ્ઞાનભંડાર વિષયક આપશ્રીનું અમૂલ્ય માર્ગદર્શન આદિ માહિતી રોચકશૈલીમાં પાઠવી આ ગ્રંથને વધુ સમૃદ્ધ કરવા વિનંતિ કરાઈ.

- ❖ કેટલાકના તુરંત લેખો આવ્યા, ઘણાના વિલંબથી આવ્યા, કેટલાકને વારંવાર વિનંતિ કરવા છતાં ન આવ્યા, તો ઘણાંએ પોતાના લેખો તો મોકલ્યા જ, પરંતુ સાથે-સાથે આ કાર્યને પોતાનું ગણી પોતે જ પ્રયત્નો કરી બીજાના લેખો પણ મેળવી આપ્યાં.... એકંદર ધાર્યા કરતાં ગ્રંથનું પ્રમાણ બમણું થવા પામ્યું.. ૪૦૦ પાનાની ધારણાનો ગ્રંથ આજે ૧૦૦૦ જેટલા જૈન જ્ઞાનભંડારોના ઇતિહાસવાળા ૧૫૦ જેટલા લેખોથી સમૃદ્ધ થઈ ૮૦૦થી વધુ પાનાનો થયો છે.
- ❖ આ ગ્રંથના સંપાદન દરમ્યાન શ્રુતક્ષેત્રમાં કાર્યરત અનેક પૂજ્યો - મહાનુભાવો - સંસ્થાઓ - સંઘોના સંપર્કમાં આવવાનું થયું... બે-ત્રણ અપવાદોને બાદ કરતાં દરેકમાં સહાયકતા-સૌહાર્દતા-ઉદારતા અને શ્રુતસેવા માટેની તત્પરતાના દર્શન વારંવાર થયા છે.

- (૧) ભારતભરના ચારે ફિરકાના સર્વ પ્રકારના હસ્તલિખિત - મુદ્રિત જ્ઞાનભંડારોના ઇતિહાસને સંકલિત કરવાનો ઉદ્દેશ્ય હોવા છતાં
- (૨) તે ઉદ્દેશ્યને સાર્થક કરવા પ્રામાણિક પ્રયાસ કરવા છતાં...
- (૩) ધાર્યા કરતાં પણ વધુ ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થવા છતાં...
 - (A) કેટલાક બંધ થયેલા કે બંધ રહેતા જ્ઞાનભંડારોના સંચાલકોનો સંપર્ક ન થઈ શકવાથી...
 - (B) કેટલાક જ્ઞાનભંડારોની માહિતી જ ઉપલબ્ધ ન થઈ શકી હોવાથી...
 - (C) કેટલાકની ભાવના હોવા છતાં પોતાના જ્ઞાનભંડારના તેવા કોઈ ઇતિહાસની ઉપલબ્ધિના અભાવે...
 - (D) કેટલાકની પાસે વિશિષ્ટ જ્ઞાનભંડાર અને તેનો ઇતિહાસ હોવા છતાં સમુદાયવાદ આદિ અગમ્ય કારણોથી સહયોગ ન આપવાથી...

આ ગ્રંથમાં બધા જ જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ સમાવિષ્ટ થઈ ગયો છે તેવું કહી શકાય તેમ નથી, છતાં પણ શ્વેતાંબર-દિગંબર-સ્થાનકવાસી-તેરાપંથીરૂપ ચારે ફિરકાના ૧૦૦૦થી વધુ જૈન જ્ઞાનભંડારોના ઇતિહાસને આવી રીતે એક જ જગ્યાએ સર્વપ્રથમ વાર પ્રસ્તુત કરતા આ ગ્રંથની ઉપયોગિતા અને મહત્તા જરાય ઓછી ગણાશે નહીં.

જ્ઞાનભંડારોના ઇતિહાસની સાથે-સાથે આ ગ્રંથમાં હસ્તલિખિત કે મુદ્રિત બંને પ્રકારના જ્ઞાનભંડારોના સંચાલક-સંવર્ધક-જીર્ણોદ્ધારક-નવનિર્માતા વગેરે શ્રુતભક્તો માટે નિષ્ણાત તજજ્ઞોના અમૂલ્ય માર્ગદર્શનો તથા પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોની શ્રુતોપાસનામાં સહાયક બનતા શ્રુતભક્તોની સંપર્કસૂચિ વગેરે અનેક ઉપયોગી બાબતોનો સમાવેશ થયો હોવાથી આ ગ્રંથની સાંપ્રતતા અને અનિવાર્યતા જણાયા વિના નહીં રહે.

૧૦૦થી અધિક સંદર્ભ ગ્રંથોનો ઉપયોગ અને ૧૦૦થી અધિક વિદ્વાન આચાર્ય આદિ ગુરુ ભગવંતો તથા પ્રબુદ્ધ મહાનુભાવોના અનુભવ અને અભ્યાસ પૂર્ણ લેખોએ આ ગ્રંથની ગરિમા અને મહિમા વધારી દીધી છે.

આ ગ્રંથના મુખ્ય ૫ વિભાગ છે :

- (૧) જૈન જ્ઞાનભંડાર : વિકાસ અને વિશિષ્ટતા
 - (૨) જૈન જ્ઞાનભંડાર : ઇતિહાસ
 - (૩) જૈન જ્ઞાનભંડાર : સુરક્ષા અને માર્ગદર્શન
 - (૪) જૈન જ્ઞાનભંડાર : ડિજિટલ સ્વરૂપ
 - (૫) પરિશિષ્ટ
- ❖ ગ્રંથનો સંક્ષિપ્ત પરિચય, વિષયવિભાગની ગોઠવણ, તેનો પરિચય ઇત્યાદિ સર્વે બાબતો પૂજ્ય શ્રુતરત્ન પંન્યાસપ્રવર શ્રી વૈરાગ્યરતિવિજયજી મ.સા.એ ‘જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ - ગ્રંથનું વિહંગાવલોકન’ નામક પ્રસ્તાવના - લેખમાં સુંદર અને રોચક સ્વરૂપે પ્રસ્તુત કરી છે.

- ❖ વિવિધભાષી જિજ્ઞાસુઓને પણ સુગમતા થાય તે આશયથી ગ્રંથપરિચાયક તે પ્રસ્તાવનાને ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી એમ ૩ ભાષામાં રજૂ કરવામાં આવી છે. દરેક જિજ્ઞાસુઓને પ્રસ્તાવનાલેખ ખાસ વાંચવા અનુરોધ છે. ગ્રંથની અનુક્રમણિકા તથા પરિશિષ્ટ વિભાગ પણ વિશેષ માહિતીસભર હોવાથી તેના પર પણ દ્રષ્ટિ કરવા વિનંતી છે.
- ❖ ગ્રંથના પરિશિષ્ટોને સદાકાળ ઉપયોગી બનાવવા તેમાં એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિનો ઉપયોગ થયેલો છે. તે જાણવા ‘સંપાદકીય’ પછી મૂકવામાં આવેલો ‘પરિશિષ્ટની વિશિષ્ટતા’ નામનો લેખ અવશ્ય વાંચવા ભલામણ છે.
- ❖ હવે એ ઉપકારી અને સહયોગીઓના સ્મરણનો અવસર આવ્યો છે કે જેઓ વિના મારું અસ્તિત્વ કે ગ્રંથનું સંપાદન અસંભવિત હતું. તેઓએ મારા પર જે ઉપકાર-અનુગ્રહો કર્યા છે તે વર્ણનાતીત છે, છતાં આંશિક શબ્દદેહ આપી કંઈક વ્યક્ત કરવા ઈચ્છું છું...
- સૌ પ્રથમ જેઓ મારા અસ્તિત્વના આધાર છે તેવા ઉપકારીઓનું સ્મરણ કરું છું.

ઉપકારસ્મરણ

- શાસનપતિ નિર્ગ્રંથ જ્ઞાતપુત્ર શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામી !
 - જેઓના શાસનકાળમાં જન્મ મળ્યો, દીક્ષા મળી.
 - જેઓની સર્વજ્ઞતા અને વીતરાગતામય વચનોએ મને અભિભૂત કર્યો.
- કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત, સિદ્ધાંતમહોદધિ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજા !

ન્યાયવિશારદ, વર્ધમાનતપોનિધિ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજા !

મેવાડદેશોદ્ધારક, ૪૦૦ અઢમના તપસ્વી પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા !

 - આ ત્રણે ગુરુભગવંતોની નિરંતર દિવ્યકૃપાએ મને ઉપકૃત કર્યો છે.
- સિદ્ધાંતદિવાકર, ગીતાર્થમૂર્ધન્ય પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય જયધોષસૂરીશ્વરજી મહારાજા !
 - જેઓના નિશ્ચયપૂત વ્યાવહારિક માર્ગદર્શનથી જીવન સાર્થક બનાવી શક્યો.
- પ્રશાંતમૂર્તિ, સુવિશાલગચ્છાધિપતિ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રાજેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા !
 - જેઓની પ્રશાંતતાએ મને ઉચ્ચ આદર્શ પૂરો પાડ્યો.
- ૪૫૧ દીક્ષાદાનેશ્વરી, સૂરિપ્રેમલબ્ધપ્રસાદ, ભવોદધિતારક પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા !
 - જેઓએ પ્રવ્રજ્યા આપી મારા પર પરમ અનુગ્રહ કર્યો.
 - જેઓના વાત્સલ્ય, વાચના અને શાસ્ત્રસાપેક્ષ વ્યવહાર દ્વારા મારું ઘડતર થયું.
- શ્રમણીગણનાયક, ષડ્દર્શનનિષ્ણાત ગુરુદેવ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા !
 - જેઓએ પ્રેરણા, પ્રોત્સાહન અને આલંબન આપવા દ્વારા મારા પર પરમ ઉપકાર કર્યો.
 - જેઓના અસાધારણ ગુરુસમર્પણભાવે મને શ્રેષ્ઠ આલંબન પૂરું પાડ્યું.

- અનંતોપકારી પિતામહારાજ ગુરુવર્ય મુનિરાજશ્રી ગીતાર્થરત્નવિજયજી મહારાજ !
 - જેઓએ સંસારીપણામાં મને સંસ્કારવાસિત કર્યો.
 - જેઓએ પોતાની સાથે મને-અમને પણ સંયમજીવન અપાવ્યું.
 - જેઓએ મારા સંયમઘડતર તથા જીવનઘડતર માટે પોતાની પણ પરવા કર્યા વગર અઢળક કાળજી કરી.
- અનંતોપકારી સરળમના માતામહારાજ સાધ્વીશ્રી ચૈતન્યરેખાશ્રીજી મહારાજ !
 - જેઓએ સંસારીપણામાં મને સંસ્કારવાસિત કર્યો.
 - જેઓની ધર્મભાવનાથી અમારી સપરિવાર દીક્ષાની ભૂમિકા રચાઈ.
 - જેઓ દ્વારા સતત સંયમઘડતર અને જીવનઘડતર સંબંધી પ્રેરણાઓ મળતી રહી.
- પરમહિતચિંતક પ્રતિભાસંપન્ન બહેનમહારાજ સાધ્વીશ્રી તાત્ત્વિકરેખાશ્રીજી મહારાજ !
 - જેઓનો સસ્નેહ સાથ સંસારી અને સંયમી ઉભય અવસ્થામાં મળતો રહ્યો છે.
 - જેઓએ સતત મારી હિતચિંતા કરી વડીલ ભગિનીપણું નિભાવ્યું.
- વિદ્યાગુરુવર્યો - પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર શ્રી વૈરાગ્યરત્નવિજયજી મ.સા., પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર શ્રી ચિરંતનરત્નવિજયજી મ.સા., પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર શ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજી મ.સા., પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર શ્રી જિતરત્નવિજયજી મ.સા., પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર શ્રી મોક્ષાંગરત્નવિજયજી મ.સા., પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર શ્રી અર્હરત્નવિજયજી મ.સા., પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર શ્રી જિનપ્રેમવિજયજી મ.સા., પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર શ્રી સૌમ્યાંગરત્નવિજયજી મ.સા., મુનિરાજ શ્રી પૂર્ણરત્નવિજયજી મ.સા., મુનિરાજ શ્રી યશરત્નવિજયજી મ.સા., પંડિતવર્ય કલ્યાણભાઈ-સંતોષભાઈ-રસિકભાઈ-બલરામભાઈ-દિનેશભાઈ-કમલેશભાઈ-પ્રકાશભાઈ-હાર્દિકભાઈ આદિ !
 - જેઓએ મને અધ્યાપન કરાવી બેજોડ ઉપકાર કર્યો છે.
- સૌહાર્દમૂર્તિ સહવર્તી શ્રમણ ભગવંતો !
 - જેઓની નિઃસ્વાર્થ સ્નેહભાવનાએ મારા સંયમજીવનને ઘડવામાં મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું છે.
- આત્મીય સાથી બાલદીક્ષિતો - મુનિશ્રી યશરત્નવિજયજી, રમ્યાંગરત્નવિજયજી, ત્રિભુવનરત્નવિજયજી, રૂપાતીતવિજયજી, નિરાગરત્નવિજયજી, તત્ત્વરત્નવિજયજી, જ્ઞાનરત્નવિજયજી, ત્રિપદીરત્નવિજયજી, લેખેશરત્નવિજયજી, પાવનરત્નવિજયજી, શાસનરત્નવિજયજી, હિમાંશુરત્નવિજયજી આદિ !
 - જેઓના સાહચર્યથી સંયમજીવન વધુ રમણીય અને સ્મરણીય બન્યું.
- આ બધા મારા અસ્તિત્વના ઉપકારી છે.
- જેઓનો આ સંપાદનમાં વિશેષ ઉપકાર રહ્યો છે. જેઓના સસ્નેહ સહયોગ વગર આ સંપાદન સંપન્ન ન થઈ શક્યું હોત તે સર્વેનું ઋણસ્મરણ કરવાનો હવે અવસર આવ્યો છે.

કૃતજ્ઞતાસ્મરણ

- વર્તમાન દ્વાદશાંગીના પ્રણેતા, પંચમ ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામી !
 - જેઓ દ્વારા રચાયેલી દ્વાદશાંગીના માધ્યમથી જ પ્રભુવીરના વચનો આપણા સુધી પહોંચી શક્યાં છે.

- અંતિમ પૂર્વધર શ્રી દેવદ્વિગણી ક્ષમાશ્રમણ !
 - જેઓની અધ્યક્ષતામાં ૫૦૦ આચાર્યોએ ત્યારે પ્રવર્તમાન સર્વશ્રુતને પુસ્તકારૂઢ કર્યું.
 - જેઓના સમયમાં જ સર્વપ્રથમ જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના થઈ.
- પ્રભુવીરના ૪૫મા પટ્ટધર ૩ ભાષ્ય, ૫ કર્મગ્રંથના રચયિતા આ. શ્રી દેવેન્દ્રસૂરીશ્વરજી !
 - જેઓએ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ દ્વારા સર્વસુલભ ૧૦૦ જાહેર જ્ઞાનભંડાર બનાવરાવી ઉદારતાનો આદર્શ પૂરો પાડ્યો.
- શ્રુતવાહક, શ્રુતસર્જક, શ્રુતપ્રેરક, શ્રુતલેખક અને શ્રુતસંરક્ષક અનેકાનેક આચાર્ય ભગવંત આદિ શ્રમણ-શ્રમણીઓ તથા રાજા આદિ શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ !
 - જેઓની અસાધારણ શ્રુતભક્તિથી જ લાખો ગ્રંથો અને હજારો જ્ઞાનભંડારો આજે પણ આપણને ઉપલબ્ધ થયાં છે.
- તપાગચ્છીય પ્રવરસમિતિ નિયુક્ત જ્ઞાનભંડારસમિતિના અધ્યક્ષ, શાસ્ત્રસંશોધક પૂજ્યપાદ આ. શ્રી મુનિચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા !
 - જેઓએ આ ગ્રંથ માટે માત્ર માર્ગદર્શન જ નથી આપ્યું, પરંતુ આ ગ્રંથને પોતાનો જ ગણી વારંવાર સામેથી ઉપયોગી માહિતીગ્રંથો મોકલાવ્યા, અનેક તજજ્ઞોને આ ગ્રંથ માટે સહયોગી કર્યા - સૂચન કર્યું, ગ્રંથની ઉપયોગિતા અને સમૃદ્ધિ વધારવા અનપેક્ષિત પ્રયાસો કરી અનન્ય સહયોગ આપ્યો.
 - જેઓના માર્ગદર્શન વગર આ ગ્રંથની કલ્પના પણ શક્ય ન હતી...
- પદ્મભૂષણ, રાજપ્રતિબોધક, સરસ્વતીલબ્ધપ્રસાદ આ. શ્રી રત્નસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજા !
 - જેઓએ આ ગ્રંથ માટે તો શુભ કામના મોકલી ઉલ્લાસ વધાર્યો જ છે, પરંતુ આ ગ્રંથના વિમોચન પ્રસંગે નિશ્રાપ્રદાનની વિનંતી કરતાં સ્વયંના નિશ્ચિત રવિવારીય જાહેર પ્રવચનના કાર્યક્રમને વિમોચનના પ્રસંગ માટે ફાળવીને અનન્ય શ્રુતબહુમાનનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું.
- અજાતશત્રુ સ્વ. પંન્યાસપ્રવર શ્રી વજ્રસેનવિજયજી મહારાજા તથા પ્રવચનશિખર આ. શ્રી મહાબોધિસૂરીશ્વરજી મહારાજા !
 - જેઓના મહામૂલા સૂચનો પરિશિષ્ટોની વૈવિધ્યતા માટે પ્રેરક બન્યાં.
- વર્ધમાનતપોનિધિ આ. શ્રી પુણ્યરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા !
 - જેઓના મંગલ સૂચનથી શ્રુતસેવાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ થયો અને પરંપરાએ આ ગ્રંથનું સંપાદન થયું.
- વિદ્વદ્વર્ય ઉપાધ્યાય શ્રી ભુવનચંદ્રજી મહારાજા !
 - જેઓએ અનેક જ્ઞાનભંડારોના નામ જણાવી તેના પણ ઇતિહાસને આ ગ્રંથમાં સમાવવાની પ્રેરણા કરી.
- શાસનપ્રભાવક આ. શ્રી તીર્થભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા !
 - જેઓએ પોતે સંકલિત કરેલા ભારતભરના જ્ઞાનભંડારોના સરનામા વગેરેની માહિતી આપી ઔદાર્યપૂર્ણ સહયોગ આપ્યો છે.
- શ્રુતરત્ન, શ્રુતભવનપ્રણેતા પંન્યાસપ્રવર શ્રી વૈરાગ્યરતિવિજયજી મહારાજા !
 - જેઓ આ ગ્રંથના પ્રારંભથી જ અનન્ય સહયોગી રહ્યાં છે.

- જેઓના અમૂલ્ય સૂચનો તથા ઉદાર સહયોગથી આ ગ્રંથની સમૃદ્ધિમાં અનેકગણો વધારો થયો છે.
- જેઓએ ‘જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ - ગ્રંથનું વિહંગાવલોકન’ નામક ગ્રંથપરિચાલક પ્રસ્તાવના લખી ગ્રંથની ઉપાદેયતામાં વૃદ્ધિ કરી.
- પરિશિષ્ટ-૩માં ઉલ્લિખિત સર્વ લેખક મહાનુભાવો !
 - જેઓના લેખોએ આ ગ્રંથની ગરિમા વધારી છે.
- પરિશિષ્ટ-૨માં ઉલ્લિખિત સંદર્ભગ્રંથોના સર્વ સંપાદક મહાનુભાવો !
 - જેઓના ગ્રંથમાંથી લીધેલી માહિતીએ આ ગ્રંથની સમૃદ્ધિ વધારી છે.
- ઊર્જવંત આત્મીય મુનિરાજશ્રી ચારિત્રરત્નવિજયજી મહારાજા !
 - જેઓની ઉત્સાહી પ્રેરણાએ આવા ઇતિહાસ સંકલિત કરવાની છોડરૂપ ભાવનાને વટવૃક્ષ જેવી બનાવી.
 - સંપાદનના અંતિમ છતાં મહત્વના કાર્યોમાં જેઓએ રસપૂર્વક પોતાના અનુભવોનો લાભ આપ્યો.
- કુશલસંશોધક આત્મીય મુનિરાજશ્રી ત્રિભુવનરત્નવિજયજી મહારાજા !
 - ગ્રંથના વિષયવિભાગીકરણમાં તથા સૂક્ષ્મ એવં મહત્વના અનેક કાર્યોમાં જેમનો સૌહાર્દપૂર્ણ સહયોગ સદા મળતો રહ્યો છે.
- નિપુણમતિ આત્મીય મુનિરાજશ્રી ત્રિપદીરત્નવિજયજી મહારાજા !
 - ગ્રંથના વિષયવિભાગીકરણમાં તથા ઉપયોગી લાગતા ગ્રંથો પ્રત્યે ધ્યાન દોરી જેઓ સહયોગી બન્યા છે.
- સંપાદનમાં સહાયભૂત દરેક નામી-અનામી મહાપુરુષો !
 - જેઓનો નિઃસ્વાર્થ સહયોગ હૃદયને કૃતજ્ઞી બનાવે છે.

અનુમોદના - અભિનંદન

- શ્રી ઉમરાશ્વે. મૂ. પૂ. જૈન સંઘ, સુરત !
 - જેઓએ ઉછળતા હૈયે પ્રસ્તુત પ્રકાશનનો તથા તેના વિમોચન પ્રસંગનો સંપૂર્ણ લાભ લઈ અનેરી ઉદારતા તથા અપૂર્વ શ્રુતભક્તિ દર્શાવી છે.
 - જેઓની શ્રુતભક્તિ તથા શાસનભક્તિ ખરેખર નમસ્કરણીય તથા અનુકરણીય છે.
- શ્રી સુધર્માસ્વામી જ્ઞાનભંડાર, ઉમરા - સુરત, તથા તેના વ્યવસ્થાપકો !
 - આવા કાર્યોમાં સંદર્ભગ્રંથોની વિપુલ પ્રમાણમાં જરૂર રહે. આ ગ્રંથમાં વપરાયેલા મોટા ભાગના સંદર્ભગ્રંથો આ ભંડારમાંથી જ પ્રાપ્ત થયા છે.
 - Digital Printed ગ્રંથોનો વિપુલ સંગ્રહ - એ આ ભંડારની વિશિષ્ટતા છે. જે ગ્રંથો માત્ર Digital સ્વરૂપે જ મળી શકતા હોય તેને પણ Print કરાવી રાખ્યા હોવાથી સાધુ-સાધ્વીજીઓને તુરંત ઉપયોગી બની શકે છે. આ ભંડારમાં રહેલા આવા પુષ્કળ ગ્રંથોનો ઉપયોગ આ સંપાદનમાં થયો છે. એવા ગ્રંથોની માહિતી અને ગ્રંથો પણ આવા સંગ્રહમાંથી મળ્યાં છે, જે ન મળ્યાં હોત તો આ ગ્રંથ આટલો સમૃદ્ધ ન થાત.

- પ્રસ્તુત ગ્રંથ સારામાં સારો બને તેવી ભાવના ધરાવતા ભંડારના વ્યવસ્થાપકો શ્રી ભદ્રેશભાઈ, શ્રી પરેશભાઈ દાદી, શ્રી કુશલભાઈ વગેરેએ પુષ્કળ સમય આદિનો ભોગ આપીને ગ્રંથસંપાદનમાં અનેરી સહાયતા કરી છે. તેઓની કાર્યદક્ષતા અને શ્રુતબહુમાન ખરેખર અભિનંદન પાત્ર છે.
- અમુક પરિશિષ્ટોને તૈયાર કરવામાં, પરિશિષ્ટમાં વાપરેલી વિશિષ્ટતામાં તથા ગ્રંથ સંબંધી અનેક કાર્યોમાં જેઓનો મહત્વનો ફાળો રહ્યો છે તે ઉમરા જ્ઞાનભંડારના કર્મચારી સહાયકોની સેવાને પણ અભિનંદન...
- શ્રી કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર-કોબા, શ્રી જિતેન્દ્રભાઈ બી. શાહ (એલ.ડી.ઈન્ડોલોજી) શ્રી સંદીપભાઈ-શ્રુતસંગમ, Jainelibrary.org, સંજયભાઈ વોરા, સેવંતીભાઈ-ઝંકારસૂરિ જ્ઞાનમંદિર - ગોપીપુરા, મહેન્દ્રભાઈ તિલેસરા, કમલેશભાઈ શાહ વગેરે દ્વારા ખૂબ જ ઉપયોગી માહિતી પ્રાપ્ત થઈ છે, તેઓનો ઉદારતાભર્યો સહકાર ખૂબ જ પ્રશંસનીય છે.
- આ ગ્રંથનું મહત્તમ કાર્ય શ્રી ઉમરા જૈન સંઘ, સુરત અને અજિતનાથ જૈન સંઘ, વાપીમાં રહીને થયું છે. તે દરેક શ્રીસંઘના વ્યવસ્થાપકોએ આ કાર્ય કરવાની ખૂબ અનુકૂળતા કરી આપી છે, તેમનું સન્મેહ સ્મરણ.
- શ્રી દિપકભાઈ મણિયાર (મુંબઈ), શ્રી પવનકુમાર બૈદ (સુરત) તથા શ્રી મહેશભાઈ જોષી (અમદાવાદ) - આ ત્રણેનો ભાષાકીય શુદ્ધીકરણ કરવા દ્વારા આ ગ્રંથમાં સહયોગ રહ્યો છે, તેમનું હાર્દિક સ્મરણ.
- વિશાળકાય ગ્રંથનું સુંદર મુદ્રણ કરી આપવાનું કૌશલ્ય ધરાવતા અપૂર્વભાઈ (નવરંગ પ્રિન્ટર્સ) તથા ગ્રંથનું યથાશક્ય શુદ્ધ અક્ષરાંકન કરી આપનાર મૃગેન્દ્રભાઈને પણ સસંતોષ ધન્યવાદ.

પ્રાંતે

- જે જ્ઞાનભંડારોના ઇતિહાસ આ ગ્રંથમાં આપવાના બાકી રહી ગયા હોય કે ન આવ્યા હોય તે પાછળથી પણ મોકલી આપવા કે જાણ કરવા શ્રુતસેવીઓને વિનંતી કરું છું. જેથી આ ગ્રંથની સતત સંવર્ધિત થતી ડિજિટલ આવૃત્તિમાં તથા ભવિષ્યની મુદ્રિત આવૃત્તિમાં સમાવી શકાય.
- દષ્ટિદોષાદિના કારણે રહી ગયેલી અશુદ્ધિ પ્રત્યે પણ ધ્યાન દોરવા શ્રુતભક્તોના ચરણે અરજ કરું છું, જેથી ભવિષ્યની આવૃત્તિમાં સુધારી શકાય.
- આ ગ્રંથની ડિજિટલ આવૃત્તિ પણ JSBN code દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.
- વિશ્વવત્સલ, કરુણાસાગર પ્રભુવીરના જગતારક શ્રુતવારસાની અને તેના સંરક્ષક જ્ઞાનભંડારોની સેવા, સુરક્ષા અને સદુપયોગ દ્વારા સર્વજીવો શ્રેષ્ઠ શાંતિ-સુખને પામે તેવી અભિલાષા...
- જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધતાની હૃદયપૂર્વક ક્ષમાયાચના...

વીર સંવત્ ૨૫૪૮, વિક્રમ સંવત્ ૨૦૭૮

પોષદશમી

શ્રી પાર્શ્વનાથ જન્મકલ્યાણક દિન

તા. ૨૮-૧૨-૨૦૨૧

સુરત

ગુરુગુણરશ્મિગીતાર્થપાદપદ્મરેણુ

મુનિ હિતાર્થરત્નવિજય

પરિશિષ્ટની વિશિષ્ટતા

કોઈપણ ગ્રંથની ઉપયોગિતા વધારવામાં પરિશિષ્ટ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આ ગ્રંથના પરિશિષ્ટ પણ તેની આગવી વિશિષ્ટતાથી જિજ્ઞાસુઓને સતત ઉપયોગી બનશે.

કેટલાંક પરિશિષ્ટ એવાં હોય છે કે જેની માહિતીમાં પાછળથી વધઘટ થવાની સંભાવના રહેતી હોય છે અથવા તેમાં સુધારા - વધારા અવારનવાર આવ્યા કરતાં હોય છે. તેવા પરિશિષ્ટોને યથાશક્ય શુદ્ધ અને પરિપૂર્ણ બનાવવા તત્કાલે પ્રામાણિક પ્રયાસ કરવા છતાં - કાલાંતરે તેઓ પરિષ્કાર માંગતા હોય છે. પરંતુ એકવાર ગ્રંથમાં મુદ્રિત થયા પછી પરિષ્કાર કરવાનો ઉપાય રહેતો નથી.

ઉદાહરણ રૂપે પ્રસ્તુત ગ્રંથના પાંચમા ક્રમાંકનું પરિશિષ્ટ લઈએ. આ પરિશિષ્ટમાં જૈન ગ્રંથો - પુસ્તકો પ્રકાશિત કરતા શતાધિક જૈન પ્રકાશકોના નામ, તેના પ્રેરકાદિ પૂજ્યોના નામ તથા તેમની સંપર્કસૂચિ આપવામાં આવી છે. આ સૂચિ ગ્રંથમાં મુદ્રિત થઈ ગયા પછી કોઈ પ્રકાશકના સંપર્કનંબરો બદલાયા હોય કે નવા પ્રકાશકોની માહિતી આવી હોય તોપણ નવી આવૃત્તિ પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી તેને સંસ્કારિત કે સંવર્ધિત રૂપે પ્રસ્તુત કરી શકાતી નથી.

તથા કેટલાંક પરિશિષ્ટ એવાં પણ હોય છે કે જેની માહિતીમાં વધ-ઘટ કે સુધારા-વધારા તો આવ્યાં જ કરતાં હોય. તે ઉપરાંત તે પરિશિષ્ટની માહિતી જ એટલી વિસ્તૃત હોય કે તેને મુદ્રિત રૂપે ગ્રંથમાં સમાવવા જતાં ગ્રંથનું કદ ઘણું વધી જતું હોય. કદાચ ગ્રંથના કદને ગૌણ કરીએ તોપણ તે માહિતીમાં સતત થતા રહેતા સુધારા-વધારા તેના મુદ્રિત સ્વરૂપને પૂર્ણતયા ઉપયોગી રાખી શકતું નથી.

ઉદાહરણ રૂપે પ્રસ્તુત ગ્રંથના ત્રીજા ક્રમાંકનું પરિશિષ્ટ લઈએ. આ પરિશિષ્ટ ભારતભરના સર્વ જૈન જ્ઞાનભંડારોના નામ-સરનામાની સૂચિ સંબંધી છે. વિસ્તૃત એવી આ સૂચિ જો ગ્રંથમાં મુદ્રિત થાય અને પછી કોઈ ભંડારના સરનામા બદલાયાની માહિતી મળે કે કોઈ નવા બનેલા ભંડારની માહિતી મળે તોપણ નવી આવૃત્તિ પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી તેને સંસ્કારિત કે સંવર્ધિત રૂપે પ્રસ્તુત કરી શકાતી નથી.

આ બધી જ મર્યાદાઓના સરળ અને યોગ્ય જણાતા ઉપાયરૂપે વર્તમાન ટેકનોલોજીના સદુપયોગરૂપે અહીં QR Codeનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

આ QR Codeના ઉપયોગના ફાયદા નીચે મુજબ જણાયા છે :

1. જે માહિતીમાં વધ-ઘટ સંભવિત હોય તેની સાથે તેનો QR Code મૂકવાથી જ્યારે પણ માહિતી સંસ્કારિત-સંવર્ધિત થાય ત્યારે તે નવી પરિષ્કૃત માહિતીની file તે QR Codeમાં update કરી શકાય. જેથી નવા જિજ્ઞાસુને તે જ QR Code દ્વારા નવી સંશોધિત માહિતી મળી જાય.
2. વારંવાર સંસ્કારિત થતી વિસ્તૃત માહિતીઓને મુદ્રિત કરી ગ્રંથનું કદ વધારવા કરતાં તેને QR Codeરૂપે મૂકી શકાય, જેથી નવી સંશોધિત માહિતી જ મળે અને બિનજરૂરી રીતે ગ્રંથનું કદ પણ ન વધે.
3. નિશ્ચિત માહિતીને PDF, Excel, Word આદિ અનેક file સ્વરૂપે જરૂરિયાત અનુસાર મૂકી શકાય કે જેથી જિજ્ઞાસુઓને તેનો ઉપયોગ કરવામાં સરળતા રહે.
4. QR Codeમાં Suggestion box પણ મૂકી શકાય. જેથી વાચકને તે માહિતી સંબંધી કાંઈ સૂચન કરવું હોય, તે સંબંધી કાંઈક નવી માહિતી મળી હોય તો ત્યાં જણાવી શકે, તેના આધારે ભવિષ્યમાં યોગ્ય સુધારા પણ થઈ શકે.

કુલ ૧૨ પરિશિષ્ટોમાંથી ૧૦ પરિશિષ્ટોમાં આવા QR Codeનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પરિશિષ્ટ ક્રમાંક ૧, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૦, ૧૧, અને ૧૨ એમ ૮ જગ્યાએ પૂરી માહિતી મુદ્રિત સ્વરૂપે મૂકવા ઉપરાંત તે જગ્યાએ QR Code પણ મૂકવામાં આવ્યા છે અને પરિશિષ્ટ ક્રમાંક ૩ અને ૮ એમ ૨ જગ્યાએ તે પરિશિષ્ટનો સંક્ષેપમાં પરિચય આપી માત્ર QR Code જ મૂકવામાં આવ્યો છે.

વિશ્વાસ છે કે પરિશિષ્ટમાં પ્રયોજિત QR Codeની આ વિશિષ્ટતા, પરિશિષ્ટોને સંશુદ્ધ તથા વધુ ઉપયોગી બનાવવા સહાયભૂત બની રહેશે...

મુગંધનું સરનામું
શ્રી
સુધર્માસ્વામી
જ્ઞાનભંડાર
ઉમરા

શ્રી ઉમરા શ્રે.મૂ.પૂ. જૈન સંઘ
શ્રી સુધર્માસ્વામી જ્ઞાનભંડાર, ઉમરા, સુરત.

સુગંધની કળાત્મકતા પ્રભુપયનોની અનુભૂતિ

॥ જં સેયં તં સમાયે ॥

દલપૈઠાલિકા સૂત્ર

સંસાર કે મોક્ષ,

ને જ વિકલ્પ છે તારી પાસે. પસંદગી સરળ છે, વિચારી લે.

ITS YOUR CHANCE FOR CHOICE

ભાઈદે, જાને દેલ્યા
તું સકીત નથી. સારી માઈ નથી
Who am I ?
તો પણ જાણવું સો સારું જાણવું
જાણવાનું
સવાર જાણનાં આંધળોને કુલ દેલે નેલ
એ કે કે સ્વાદમાનું સ્વાદમા,
જાણવુંને કુલ સવારને સેલે પણ ઉભા છે
સાચીમાનું સાચી

સહેલાઈથી જે પ્રશ્નોને સર્જી રહ્યો છે
તું સહેલાઈથી એ પ્રશ્નો પતાવી નહીં શકે.

॥ કદાચ સમાજ તું મુડવા અંગે ॥
જેલે સવાર

॥ જ્ઞાણકોદ્ધોવગણ ॥ વિપાકશ્રુત આગમસૂત્ર ॥

મૂઠી કે દુનિયાભરની પંચાતા, ને ઊતારી જા અંતરમાં
એ જ છે આ માર્ગ આનંદનો.

જીવન વિમાનની કલા કાંઈક તુલ્ય પદ્યું જે
સદા આનંદ મેં રહ્યા
આત્મા કા સ્વમાય હી આનંદ છે ॥

જાનને યસ ॥

લોક ભલે માને વિધાતાનું
પણ જરેજર વિધાન મારું છે.
આપા કલા વિકલાય
મન વેર

॥ મા પડિબંધં કરેહ ॥

ઉપાસકદશા સૂત્ર

વત્સ! જેટલો ધર્મ શક્ય છે
એટલો તો હમણાં જ કર,
વિતંબ કરવામાં સાર નથી.

॥ શ્રી કુંથુનાથ સ્વામિને નમઃ ॥ ॥ શ્રી પદ્મપ્રભસ્વામિને નમઃ ॥
॥ શ્રી ગૌતમસ્વામિને નમઃ ॥

સુગંધનું
સરનામું

શ્રી સુધર્માસ્વામી
જ્ઞાનભંડાર
ઉમરા

પરમ પૂજ્ય

સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય શ્રી વિજય

જયધોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા પરમ પૂજ્ય

ભક્તિયોગાચાર્ય આચાર્ય શ્રી વિજય યશોવિજયસૂરીશ્વરજી

મહારાજની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શનથી મઘમઘાયમાન થતાં શ્રી ઉમરા શ્રે.મૂ. જૈન તપા. સંઘમાં વિ.સં. 2061, ઈ.સ. 2005માં નૂતન શ્રાવક આરાધના ભવનનું નિર્માણ થયું. શ્રી સંઘમાં અનેક મહાપુરુષોના ભવ્ય અને જાજરમાન ચાતુર્માસ થયા અને શેષકાળમાં પણ અનેક પૂજ્યોની નિશ્રામાં પ્રભુના શાસનના અનુષ્ઠાનો રંગેયંગે ઉજવાયા. ક્ષેત્ર ચાહે વૈયાવર્યનું હોય, સાધર્મિકભક્તિનું હોય, સંયમી પરિવારની ભક્તિનું હોય કે જીવદયા અથવા અનુકંપાનું હોય... શ્રી સંઘમાં હરહંમેશ પ્રભુનાં શાસનનાં દરેક કાર્યમાં ભરપૂર ઉત્સાહ અને ઊર્જા જોવા મળે.

શ્રી ઉમરા શ્રે.મૂ.પૂ. જૈન સંઘનું આગું જ એક

અનોખું કાર્ય એટલે

શ્રી સુધર્માસ્વામી જ્ઞાનભંડાર!

સુગંધનું સ્મરણ જ્ઞાપરવીઠાર

- ❀ વૈરાગ્યવારિધિ પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય કુલચંદ્રસૂરીશ્ચરણ મહારાજાની નિશ્રામાં વિ.સં. 2063, ઈ.સં. 2007માં ઉમરામાં જ્ઞાનભંડારના કાર્યનો પ્રારંભ થયો.
- ❀ પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય મુક્તિવલ્લભસૂરીશ્ચરણ મહારાજા, પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય ઉદયવલ્લભસૂરીશ્ચરણ મહારાજાના ચાતુર્માસમાં મહાત્માઓએ જ્ઞાનભંડારના ઉત્કર્ષનું કાર્ય આગળ વધાર્યું.
- ❀ વિદ્વદ્વર્ધ પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય જયસુંદરસૂરીશ્ચરણ મહારાજાના ચાતુર્માસમાં પણ મહાત્માઓએ એવી જ જહેમત કરી જ્ઞાનભંડાર સમૃદ્ધ કર્યો.
- ❀ ભવોદધિતારક ગુરુદેવ પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય રાજહંસસૂરીશ્ચરણ મહારાજા (નેમિસૂરિ સમુદાય) સમયે-સમયે જ્ઞાનભંડારો કેવા હોવા જોઈએ તેના વિશે ઝીણામાં ઝીણી સમજણ આપે અને તે-તે ક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલાઓ પાસેથી માર્ગદર્શન મેળવવા પણ મોકલે.
- ❀ વૈરાગ્યવારિધિ પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય કુલચંદ્રસૂરીશ્ચરણ મહારાજાએ સુરતમાં એક મોબાઈલ લાઈબ્રેરી બને અને તેનો લાભ ઉમરા શ્રી સંઘ લે એવો ભાવ વ્યક્ત કર્યો. મોબાઈલ લાઈબ્રેરી એટલે શ્રમણ અને શ્રમણી ભગવંત સુરતના જે ઉપાશ્રમમાં બિરાજમાન હોય ત્યાં પુસ્તક પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કરવી.
- ❀ પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય જગચંદ્રસૂરીશ્ચરણ મહારાજા (ડહેલાવાળા)ના શિષ્ય મુનિરાજ નયજ્ઞવિજયજી મહારાજે જ્ઞાનભંડાર સમૃદ્ધ બને તે માટે અનેક ગ્રંથો વસાવવાનું માર્ગદર્શન આપ્યું.
- ❀ પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્ચરણ મહારાજાના શિષ્ય પંન્યાસ શ્રી રમ્યદર્શનવિજય મહારાજાએ ખૂબ જ આત્મીયતાથી પોતાનો અંગત ગ્રંથસંગ્રહ ભેટમાં આપ્યો.
- ❀ શાસન સમ્રાટશ્રીના સમુદાયના પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય સોમચંદ્રસૂરિજી મહારાજાના શિષ્ય ગણિ સુયશચંદ્રવિજય-સુજશચંદ્રવિજયજી મહારાજાએ રોચક શૈલીમાં હસ્તલિખિત પ્રતો વિશે સમજણ આપી. તેનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ, તેના લખાણનો મર્મ, વિશેષતાઓ અંગેનું માર્ગદર્શન આપ્યું.
- ❀ પૂજ્ય કીર્તિચંદ્રજી (બંધુત્રિપુટી) એ દુર્લભ અને અપ્રાપ્ય ગ્રંથો આપી કાર્યનો ઉત્સાહ વધાર્યો.
- ❀ અમરેલી (સૌરાષ્ટ્ર) જૈન સંઘે પોતાનો મહામૂલો જ્ઞાનભંડાર ભેટમાં આપ્યો. તથા શ્રી આદેશ્વર જૈન સંઘ-સોલાપુરે અને દેવચંદ લાલભાઈ જ્ઞાનભંડાર-સુરતે દુર્લભ પુસ્તકો-ગ્રંથો ભેટમાં આપ્યા.
- ❀ પદ્મસૂરિ જ્ઞાનભંડાર-દેલવાડા (માઉન્ટ આબુ), યશોવિજય ગ્રંથમાળા-ભાવનગર, કૈલાશસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર-કોબા, દેવચંદ લાલભાઈ જ્ઞાનભંડાર-સુરત, મોહનલાલજી જ્ઞાનભંડાર-સુરત, લલ્લિયસૂરિ જ્ઞાનભંડાર-વાપી આદિ અનેક જ્ઞાનભંડારોએ પોતાના પ્રાચીન તથા મૂલ્યવાન ગ્રંથોને Scan કરવાની રજા આપી તથા Jain-e-Library અને ગીતાર્થગંગા સંસ્થાએ પણ પુસ્તકોની PDF આપી.
- ❀ વીતેલા વર્ષોમાં અનેક શાસન પ્રભાવક આચાર્યો અને સાધુ ભગવંતો ઉમરા સંઘમાં પધાર્યા. શાસન પ્રત્યેનો ઉડો અનુરાગ ધરાવનારા પૂજ્યશ્રીઓએ ખૂબ જ પ્રેમપૂર્વક અપ્રાપ્ય એવા ગ્રંથો આપી મૂલ્યવાન એવું માર્ગદર્શન અને શુભ ભાવો આપવા દ્વારા જ્ઞાનભંડારને સમૃદ્ધ બનાવ્યો.

પ્રભુના શાસનનું દરેક કાર્ય શ્રી સંઘમાં શ્રેષ્ઠ રીતે થાય તે માટે ઉમરા શ્રી સંઘના વહીવટદારો હરહંમેશ તત્પર હોય છે. ઉમરા શ્રી સંઘના વહીવટદારોને માત્ર ટ્રસ્ટીઓ કહેવા કરતાં શાસનસેવક પણ કહેવા વધારે ઉચિત જણાય છે. જ્ઞાનભંડાર સુવિહિત પરંપરા અનુસાર ચાલે તે માટે ગીતાર્થ ગુરુભગવંતો તરફથી જે માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા મળ્યા તેને અનુસરવા સહુ વહીવટદારો કટિબદ્ધ બન્યા.

વિગત કેટલાક વર્ષોમાં વૈયાવચ્ચ અને ભક્તિના ભાવથી અનેક સમુદાયોના શ્રમણ અને શ્રમણી ભગવંતોના પરિચયમાં આવવાનું બન્યું. અનુભવે મને એ સમજાયું કે સમર્પણ અને વિદ્વત્તાના શિખર સમા આ પૂજ્યોને જો યોગ્ય અનુકૂળતાઓ મળે તો પોતાના જ્ઞાન દ્વારા, અજોડ સંયમ દ્વારા અને ઊંડી કોઠાસૂઝ દ્વારા પ્રભુના શાસનનો સંદેશો ફેલાવી વિશ્વ આખામાં શાસનનો ડંકો વગાડી શકે તેમ છે.

અનેક ગુણગણાલંકૃત દીક્ષાદાનેશ્વરી પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય પુણ્યરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજની પ્રેરણાથી વિ.સં. 2074-ઈ.સં. 2018ના ચાતુર્માસમાં શ્રી સંઘના આગેવાનોની મીટિંગ થઈ અને પૂજ્યશ્રીએ સૂચન કર્યું કે, “જ્ઞાનભંડાર દ્વારા સાધુ-સાધ્વી ભગવંતોની અનુપમ સેવાનો લાભ મળે છે. જ્ઞાનભંડારમાં પ્રભુના વચનો સુરક્ષિત રહેલા છે. તેમની જાળવણી કરવી અને તેનો ઉચિત વિનિમય કરવો તે આપણી ફરજ છે. જ્ઞાનભંડારને સમૃદ્ધ-વિશાલ અને સુવ્યવસ્થિત બનાવવા માટે ઉત્સાહી, યોગ્ય યુવા-આગેવાનોને કાર્ય સોંપવાની જરૂર છે.” અને જ્ઞાનભંડારના પુનરુદ્ધાર માટે સમિતિની રચના થઈ. તે વખતે જ્ઞાનભંડારની યોગ્ય જાળવણી-લીસ્ટીંગ માટે ભારતભરમાં ઉત્કૃષ્ટ અને ભગીરથ કાર્ય કરતી શ્રુતસંગમની ટીમને ઉમરા જ્ઞાનભંડારની સૂચિ બનાવવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું. Software સંબંધી કાર્ય Walter Technologiesની ટીમે ખૂબ જ ઉત્સાહ અને ભક્તિભાવથી કરી આપ્યું.

પૂજ્ય દીક્ષાદાનેશ્વરીશ્રીના સમુદાયના અનેક ગુરુભગવંતોએ ઉમરાનો જ્ઞાનભંડાર સમૃદ્ધ બને તે માટે ભારે જહેમત ઉઠાવી. તેમાં પણ વિશેષ પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય-પ્રશિષ્ય પંચાસ શ્રી જિતરત્નવિજયજી મહારાજ અને મુનિરાજ શ્રી હિતાર્થરત્નવિજયજી મહારાજનો ઉપકાર ઉમરા જ્ઞાનભંડાર સમિતિ ક્યારેય પણ ભૂલી શકે તેમ નથી. આ બે મહાત્માઓની પ્રેરણા-માર્ગદર્શન અને આગવી સૂઝબૂઝ વગર ઉમરા જ્ઞાનભંડારના પુનરુદ્ધારની કલ્પના પણ કરવી મુશ્કેલ લાગે છે.

પંચાસ શ્રી જિતરત્નવિજયજી મહારાજના શિરે માંડલીની જવાબદારી હોવા છતાં મારા શાસનના સાધુ-સાધ્વી ભગવંતોને ગ્રંથ ઝડપથી મળી જાય અને સ્વાધ્યાયમાં કોઈપણ પ્રકારની અડચણ ન આવે તે માટે લિસ્ટીંગનું જે કાર્ય પતાવતાં એક વર્ષ લાગે તેમ હતું, તે કાર્ય બે મહિનામાં જ પૂરું કરાવી આપ્યું.

મુનિરાજ શ્રી હિતાર્થરત્નવિજયજી મહારાજને આ પૂર્વ જ્ઞાનભંડાર બાબતનો કોઈ વિશેષ અનુભવ ન હોવા છતાં પૂર્વભવના કોઈ સંસ્કારના કારણે તેમજ પ્રભુના શાસનનો ઊંડો અનુરાગ પડ્યો હોવાથી ગ્રંથો વસાવવાનું કાર્ય હોય કે જાળવણીનું કાર્ય હોય, તેમાં એમની આગવી નિપુણતાના દર્શન વારંવાર થયા છે.

મહાત્માઓની નિઃસ્પૃહતા અને શાસનરાગના કારણે જ સંઘોમાં આવા ઉત્તમ કાર્યો થતાં હોય છે. ક્યારેક એવું સાંભળવા મળે છે કે આ કાર્યો સાધુના છે, શ્રાવકોએ એમાં માથું ના મરાય. તો ક્યારેક શ્રાવકો દ્વારા એવું સાંભળવા મળે છે કે આ કાર્ય સાધુનું નથી, શ્રાવકોએ જ કરવું જોઈએ. પરંતુ અનુભવથી એવું સમજાય છે કે ગીતાર્થ ગુરુ ભગવંતોનું માર્ગદર્શન મળે અને શ્રાવકોની નિષ્ઠા અને સમર્પણ ભળે તો શાસનના દરેક કાર્ય ખીલી ઉઠે.

સુગંધની ભીનાશ મનની વાત

તપાગચીય પ્રવરસમિતિ નિયુક્ત જ્ઞાનભંડારસમિતિના કાર્યવાહક પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય મુનિયંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાને ઉમરા શ્રી સંઘે માર્ગદર્શન માટે વિનંતિ કરી અને ઉદાર હૃદયના સ્વામી આચાર્ય ભગવંતશ્રી ઉમરા જ્ઞાનભંડારમાં પધાર્યા. તેઓશ્રીએ જ્ઞાનભંડારનું સંચાલન કેવું હોવું જોઈએ તેની

અનેકવિધ યુક્તિઓ બતાવી અને ગૌતમબુદ્ધના જીવનનો પ્રસંગ કહી માર્ગદર્શન આપ્યું.

ગૌતમ બુદ્ધ એક ગામમાં ભિક્ષા માટે જાય છે. ઘરનો માલિક નાસ્તિક જેવો છે, “સાધુ સંતો હરામ હાડકાના છે, આવા લોકોને ભિક્ષા ના આપવી જોઈએ,” તેવું તે માનતો. જેવા બુદ્ધને આવતા જોયા કે એની ઘરવાણીને કહ્યું કે

“જા, પેલા ભિક્ષુને કહી દે કે, અહીંથી ચાલ્યો

જાય. અહીં ભિક્ષા નહીં મળે.” ગૃહિણી બહાર

આવી બે હાથ જોડી કોમળ મધુર સ્વરે કહ્યું, “ભંતે! હું

આપને ભિક્ષા આપી શકતી નથી.” ભિક્ષુ પાછા ફર્યા. ફરી

બીજા દિવસે બુદ્ધ આવ્યા. ફરી પેલો બગડ્યો. પત્નીને કહ્યું,

“જા, પેલા શરમ વગરનાને હાંકી કાઢ.” ફરી એ બાઈએ એટલા જ

મધુર સ્વરમાં કહ્યું, “ભંતે! આપ મારા આંગણે પધાર્યા અને હું ભિક્ષા

આપી શકતી નથી.” ત્રીજા દિવસે પણ બુદ્ધ પાછા આવ્યા. હવે પેલો નાસ્તિક

પગથી માથા સુધી સળગી ગયો. એ જાતે જ બહાર આવ્યો અને બોલ્યો, “તમને બે

વાર ના પાડવા છતાં હાલ્યા આવો છો? તમને લાજ શરમ નથી.” પેલી બાઈ રડતી

આંખે ત્યાં ઊભી હતી. બુદ્ધે કહ્યું, “ભાઈ! તમારા ધર્મપત્નીની “ના” માં એટલું

માધુર્ય હોય છે કે એ “ના” સાંભળવા માટે હું અહીં આવું છું.”

પેલી કાવ્યપંક્તિ યાદ આવે છે...

હું ક્યાં કહું છું આપની ‘હા’ હોવી જોઈએ,
પણ ‘ના’ કહો છો એમાં વ્યથા હોવી જોઈએ.

✿ ઉમરા જ્ઞાનભંડારસમિતિએ પૂજ્ય શાસ્ત્રસંશોધકશ્રીના આવા માર્ગદર્શનને પોતાનો કાર્યમંત્ર બનાવ્યો. અને કોઈપણ ગ્રંથ કોઈપણ સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતને ઉચિત પ્રયાસ કરી મેળવી આપવો, છતાં ના પાડવી પડે તો ભારે મનથી ના પાડવી.

✿ શાસ્ત્ર સંશોધકશ્રીએ જ્ઞાનભંડારનો ઉપયોગ જ્ઞાનભંડારના કાર્ય સિવાય અન્ય પ્રવૃત્તિ માટે ન કરવો જોઈએ, એવી પ્રેરણા કરી અને શ્રી સંઘે એ અમૂલ્ય વાતને ઝીલી લીધી.

✿ વર્તમાન કાળ પાત્ર જીવોને દીક્ષા લેવા માટેનો સુવર્ણયુગ છે. ખૂબ જ ઠાઠમાઠથી અને રંગેયંગે ઓચ્છવો-મહોત્સવો કરવા દ્વારા અત્યંત બહુમાનપૂર્વક દીક્ષાઓ ઊજવાય છે. પરંતુ વિદ્વદ્વર્ચ પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય જયસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજના શબ્દોમાં કહ્યું તો, “ચહેરો શણગારવામાં ખૂબ જ પરિશ્રમ લેવાય છે. પણ બીજા અંગોની પણ ઉપેક્ષા ન થવી જોઈએ.” સ્વાધ્યાય એ સાધુનો પ્રાણ છે અને એ સ્વાધ્યાય માટે ગ્રંથો મેળવવા કલાકો-દિવસો અને ક્યારેક મહિનાઓ લાગી જાય છે. તેમાં પણ શ્રમણી ભગવંતોને તો ખૂબ જ મુશ્કેલીઓ પડે છે. ગ્રંથો મેળવવા માટેની લાંબી અને જટિલ પ્રક્રિયાઓ સ્વાધ્યાયમાં અંતરાયરૂપ બનતી હોય છે. ત્યારે મનમાં ભાવ થયો કે શ્રમણ અને શ્રમણી ભગવંતોને પુસ્તક આજે જ મળે અને હમણાં જ મળે એવી સરળ વ્યવસ્થા ઊભી કરવી. તેના ફળસ્વરૂપ માત્ર સુરત જ નહિ, પરંતુ આખા ભારતમાં જ્યાં શ્રમણ અને શ્રમણી ભગવંતો બિરાજમાન હોય ત્યાં ગ્રંથો પહોંચાડવાનું કાર્ય ઉમરા જ્ઞાનભંડાર સમિતિએ શરૂ કર્યું.

✿ પરમાત્માના શાસનમાં અનેક જીવો વ્રતો-નિયમો દ્વારા પોતાનું આત્મહિત કરતાં હોય છે. શ્રાવક ઘરે જમવા બેસે ત્યારે શ્રાવિકાને પૂછે, “આજે મહાત્મા ગોચરી પધાર્યા હતા?” અને શ્રાવિકા ના પાડે તો કહે, “આજે મારે વિગઈનો ત્યાગ.” આજનો દિવસ મારો વાંઝીયો ગયો. કેરીની સીઝનમાં જ્યાં સુધી મહાત્માના પાત્રામાં કેરીનો લાભ ના મળે ત્યાં સુધી મારે કેરી ન વાપરવી, આવો સ્નેહ સંયમી આત્મા પ્રત્યે જોવા મળતો હોય છે.

✿ આગમગ્રંથોનો સ્વાધ્યાય એ સાધુનો ભાવપ્રાણ છે. દ્રવ્યપ્રાણની રક્ષા માટે હરહંમેશ શ્રાવક જાગૃત હોય, તો ભાવપ્રાણ માટે તો જે કંઈ કરવું પડે તે કરવાની તૈયારી હોવી જ જોઈએ. શ્રી સંઘમાં એવા નિયમો થાય કે આજે મારે ગુરુભગવંતોને સંઘ સંચાલિત જ્ઞાનભંડાર દ્વારા અથવા તો યેનકેન પ્રકારેણ સ્વાધ્યાય માટે અનુકૂળતા કરી આપવી.

✿ પરમ ઉપકારી ગુરુદેવ પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય પ્રદ્યુમ્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ કહેતા, “સાધુને દવા અને પુસ્તકનો જોગ હોય તો ચપ્પલ પહેરવા પણ રોકાવવું નહી.” પૂજ્યશ્રી એવું પણ કહેતા, “પુસ્તક કોઈ લઈ ગયું અને પરત ન કર્યું તો ચિંતા નહિ કરવી, પરંતુ જોઈતું હોય અને ન મળે એ નુકસાન બહુ મોટું છે.”

ઉમરા જ્ઞાનભંડારના પુનરુદ્ધારનું કાર્ય શરુ થયું ત્યારે શરુઆતથી એવો ભાવ હતો કે પ્રભુ જ્યાં બિરાજમાન થાય તે જિનાલયનું નિર્માણ ઉત્કૃષ્ટ થવું જોઈએ, તેમ પ્રભુના વચનો જ્યાં સચવાયા છે તે જ્ઞાનભંડાર પણ દર્શનીય બનવો જોઈએ. શ્વેત રંગ અને કાચના કબાટોની એવી તો નયનરમ્ય ગોઠવાણી થઈ કે પ્રભુના વચનો પરના અહોભાવથી પ્રેરાઈ હજુકર્મી જીવો નિયમિત જ્ઞાનભંડારના દર્શનાર્થે આવતાં થયા અને શ્રુતભક્તિના આ ભગીરથ કાર્યમાં જોડાયા.

શ્રી ઉમરા જૈન સંઘ સંચાલિત શ્રી સુધર્માસ્વામી જ્ઞાનભંડારમાં વિકાસ માટે ચાર તબક્કા વિચારાયા છે.

- શ્રેષ્ઠ એવા પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ગ્રંથો વસાવવા.
- ગ્રંથો સારી રીતે સચવાય અને તેની યોગ્ય જાળવણી થાય.
- ગ્રંથો જિજ્ઞાસુઓ, મુમુક્ષુઓ, અભ્યાસુઓ તથા વિદ્વાનોને સુચારુપેરે મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી.
- આ ગ્રંથો અભ્યાસ પૂર્ણ થયે પાછા મેળવી યોગ્ય સ્થાને ગોઠવાય.

જ્ઞાનભંડારમાં ગ્રંથોની ગોઠવાણી 2 પ્રકારે થઈ છે.

જેમાં A-B-C-D-E-P-XL સાઈઝ પ્રમાણે તથા H-I-J-K-M-N-R-S-V વિષય પ્રમાણે ગોઠવાયા છે.

વિભાગ-A અભ્યાસ માટેના ગ્રંથો 1669	વિભાગ-B અભ્યાસ માટેના ગ્રંથો 7564	વિભાગ-C અભ્યાસ માટેના ગ્રંથો 17996	વિભાગ-D અભ્યાસ માટેના ગ્રંથો 4985
વિભાગ-E અભ્યાસ માટેના ગ્રંથો 2090	વિભાગ-P અભ્યાસ માટેની પ્રતો 3367	વિભાગ-XL અભ્યાસ માટેના ગ્રંથો 1274	વિભાગ-H હસ્તલિખિત પ્રતો 700
વિભાગ-I જૈનેતર સાહિત્યકારોના પુસ્તકો 6312	વિભાગ-J જ્યોતિષશાસ્ત્ર- મન્ત્રશાસ્ત્ર 408	વિભાગ-K જૈન અને જૈનેતર ભાળકથા સાહિત્ય 4689	વિભાગ-M મેગેડીનો- માસિક પત્રિકાઓ 124
વિભાગ-N અપ્રાપ્ય ગ્રંથોની શ્રેણી 253	વિભાગ-R પરિમાન કાળના નવ્ય- અન્ય દર્શનના પુસ્તકો 648	વિભાગ-S શિલ્પશાસ્ત્ર-ચિત્રકાળ પારશુશાસ્ત્ર 281	વિભાગ-V વનસ્પતિ અને આયુર્વેદ શાસ્ત્ર 775

અભ્યાસુઓને ગ્રંથ સરળતાથી અને ઝડપથી
મળી શકે તેવી શાસ્ત્ર અનુશાસિત વ્યવસ્થા
ગૌતાર્થ ગુરુભગવંતોના માર્ગદર્શનથી ઊભી કરી.
જેવી કે...

જ્ઞાનભંડારનો સમય : 365 દિવસ -

સોમ થી શનિ : સવારે 10:00 થી સાંજે 5:00

રવિ : સવારે 9:30 થી બપોરે 12:30

આટલી વિગત મેળવી ત્વરીત જ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ કરાવવો.

- શ્રમણ-શ્રમણી ભગવંતનું નામ / ગુરુ ભગવંત - સમુદાયનું નામ

/ શ્રાવકનું નામ / ઓફિસ / કોન્ટેક્ટ નંબર.

શ્રમણ અને શ્રમણી ભગવંત સુરતમાં બિરાજમાન હોય તો સ્વસ્થળે ગ્રંથ પહોંચતો કરવો અને સુરતથી બહાર
જ્યાં હોય ત્યાં કુરીયર દ્વારા પહોંચતો કરવાની વ્યવસ્થા કરવી.

જ્ઞાનભંડારમાં ઉપલબ્ધ ગ્રંથોની માહિતી Website પરથી પણ સર્ચ કરી શકાય તથા ગ્રંથનો ફોટો પણ જોઈ
શકાય અને બુક રીકવેસ્ટ દ્વારા મંગાવી પણ શકાય. Website : www.umaragyanbhandar.com

ઉમરા જ્ઞાનભંડારના ગ્રંથોની માહિતી shrutsgangam.org અને gyanbhandars.in ઉપર પણ ઉપલબ્ધ છે.

સંશોધનકર્તા અભ્યાસુઓ જ્ઞાનભંડારમાં જ બેસીને સંશોધનકાર્ય કરી શકે તેવી સુંદર આધુનિક બેઠક વ્યવસ્થા.

શ્રીચક્રકુંડા મહાવીરસ્વામી તથા સૂરિમંત્રની પાંચ પીઠિકા

Website : www.umaragyanbhandar.com

શ્રી સુધર્માસ્વામી જ્ઞાનભંડાર, શ્રી ઉમરા જૈન સંઘ ઉપાશ્રય
બીજો માળ, મલબાર હિલ સોસાયટી, સરગમ શોપીંગ સેન્ટરની પાછળ,
ઉમરા, સુરત-395007 (ગુજરાત) | Email : sgsumara@gmail.com

☎ 89802 25501, Mo.: 98790 88227

સુગંધનો આનંદ જ્ઞાન ભક્તિ

કુલ પુસ્તકો : 52,435

કુલ સભ્ય : 2500 થી અધિક

કુલ વાચકો : 3000 થી અધિક

- કુલ Scan-Printed પુસ્તકો : 3,000 થી અધિક
- કુલ લેખકો : 13,000 થી અધિક
- કુલ પ્રકાશકો : 6,000 થી અધિક
- કુલ વિષયો : 150
- કુલ ભાષા : 16 - સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, અર્ધ માગધી, ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી, મરાઠી, કચ્છી, રાજસ્થાની, બંગાળી, કન્નડ, તામિલ, ઉર્દુ, ફારસી, અરબી
- પુનરુદ્ધાર પછીના 3 વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં 61,069 થી અધિક ગ્રંથોનો ચારેય ફીરકાના, સર્વ સમુદાયના શ્રમણ-શ્રમણી ભગવંતો, વિદ્વાનો, અભ્યાસુઓ એ લાભ આપી ઉપકૃત કર્યા.
- 8000 થી અધિક બાળસાહિત્યના (K વિભાગ) પુસ્તકો બાળમુનિ તથા નાના બાળકો માટે ઈસ્યુ થયા.
- શ્રમણ-શ્રમણી ભગવંતોના સ્વાધ્યાય માટે સુવર્ણકાળ સમ બનેલા લોકડાઉનમાં 5000થી અધિક ગ્રંથો સમગ્ર ભારતભરમાં પહોંચતા કરી સંયમીઓની જ્ઞાનભક્તિ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો.
- ઉમરા શ્રી સંઘે Scan કરાવેલી 1,000 જેટલી પ્રાચીન દુર્લભ પુસ્તકોની PDF ગીતાર્થગંગા, Jain-e-Library તથા Jain-e-Bookને સર્વોપયોગી થાય તે માટે ભેટમાં આપી.

સુગંધનો વારસો હસ્તપ્રત ભંડાર

✿ પ્રાય: ૧૫મી શતાબ્દિથી શરુ કરી
૧૮મી શતાબ્દિ સુધીની ૭૦૦ જેટલી
પ્રાચીન હસ્તપ્રતોનો અમૂલ્ય સંગ્રહ.

✿ કવિ જિનવિજયજી તથા કવિ પ્રેમવિજયજી જેવા
ઐતિહાસિક ભગવંતોની સ્વહસ્તાક્ષરવાળી સ્વરચિત
કૃતિઓનો દુર્લભ સંગ્રહ.

✿ કવિ તેજસિંહ રચિત ધર્મપ્રકાશ નામનો ગ્રંથ, કવિ જસવંત રચિત સ્થુલિભદ્ર
ભાસ, અજ્ઞાત કૃત કલાવતી કથાનક, મહીદાસકૃત સુમતિનાથ સ્તવન વિગેરે ગ્રંથો જે
ઉમરા જ્ઞાનભંડારમાં છે, તે પ્રાય: અન્યત્ર અનુપલબ્ધ લાગે છે.

✿ મુનિ ક્ષેમંકર રચિત ગ્રંથ જે તેમણે સંવત ૧૪૯૦માં રાણપુરમાં રચ્યો છે. આમાંનું રાણપુર તે વર્તમાનનું રાણકપુર. સંવત ૧૪૭૮માં
પ્રાય: રાણકપુરના જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી, હવે તે પ્રતિષ્ઠા પછી થોડા જ વર્ષોમાં લખાયેલી આ પ્રત તે નગરના અસ્તિત્વની
સાથે-સાથે ત્યાં ચતુર્વિધ સંઘની જાહોજલાલી હોવાનું સૂચવે છે. તે જ રીતે લોકોગચ્છીય કેશવજીની કૃતિ, ઉદયપુર વર્ણન છંદ જેવી
કૃતિઓ દસ્તાવેજ સામગ્રી છે.

✿ આગમની પ્રાચીન તથા સચિત્ર પ્રતિઓ, પ્રકરણ ગ્રંથો, રાસાઓ, ચોપાઈઓ, છંદો, સ્તવનો તથા ગીતો વગેરેની હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ.

✿ ૧૬મી શતાબ્દીની કેલીગ્રાફી-હસ્તલેખન કળાની સમૃદ્ધિ સમાન અજિતશાંતિ સ્તોત્ર ટીકા.

✿ રચના પછીના થોડા સમયમાં જ લખાયેલી નલદમયંતી ચરિત્ર સજ્જાયા તથા ઉપદેશ ચિંતામણી (ગુર્જર ટીકા) વગેરે સુવિશુદ્ધ
પ્રતિઓ.

સુગંધનો સંદેશો... શ્રી ઉમરા સંઘ વતી... કુશલ દિનેશભાઈ શાહ

સુગંધનો ટહુકો

ઉમરા સંઘ સંચાલિત જ્ઞાનભંડાર વિશિષ્ટ છે. તેની રચના-વ્યવસ્થા અદ્ભૂત છે. વાચકવર્ગને સર્વ રીતે ઉપયોગી બની શકે તેવો આ ભંડાર ખરેખર અનેક વિશિષ્ટ ભંડારોમાં સ્થાન મેળવી શકે તેવો છે. આ જ્ઞાનભંડાર હજુ પણ વિસ્તાર પામે અને જ્ઞાનપિપાસુ આત્માઓને વધુ ઉપયોગી બને.

તાપાગચ્છીય પ્રવરસમિતિ કાર્યાલયકર્મી
વિજય અભયદેવસૂરિ

આજરોજ ગ્રંથભંડારની મુલાકાત લેવાનું સૌભાગ્ય મળ્યું. પુસ્તકોની જાળવણી અને પુસ્તકોના પ્રકારો પણ ધ્યાનાકર્ષક છે. ભારતીય શાસ્ત્રો વિષે જાણકારી મેળવવા માંગતા અમારા જેવા જિજ્ઞાસુઓ માટે આ ગ્રંથભંડાર એક આશીર્વાદરૂપ છે. ગ્રંથભંડાર ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરે એવી અંતરની ઈચ્છા.

ડૉ. ધવલ પટેલ, કલેક્ટર-સુરત

It was a great pleasure and experience to know that about the library consisting of various books on different subjects, catering needs of different persons on Jain Philosophy. It is great work. I wish all the best. Nicely Managed.

S.H. Vora, Judge, High Court of A'bad.

જ્ઞાન અને જ્ઞાનીની સબહુમાન ભક્તિ કરવા દ્વારા તમે હૃદયની નિર્મળતાના તમારા દ્વાર તો ખોલ્યા છે, પરંતુ સકળ શ્રી સંઘને આવી સુંદર જ્ઞાનની વ્યવસ્થા આપવા દ્વારા અનુપમ ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે. તમારા મન-વચન-કાયાના આ ઊજળા યત્નને લાખ-લાખ વંદન-અભિનંદન.

દીપકભાઈ (બારડોલીવાળા)

यहाँ की व्यवस्था. यहाँ का साहित्य और पुस्तकों का सुचारु रूप से रख-रखाव देखकर बहुत सुखद अनुभूति हुई। इस प्रकार के पुस्तकालयों से ही अपना जैन साहित्य हमेशा सुरक्षित रहता है तथा सभी चारित्रात्म्याओं का और श्रावकों का अच्छा लाभ मिलता है। सूरत में इस प्रकार की सुव्यवस्थित और स्वच्छ पुस्तकालय पहली बार देखने का अवसर मिला।

किशोरजी धारीवाल

અમરક-શ્રી જૈન શ્રે.તેરાપંથ સભા, સીટીલાઈટ, સૂરત

ઉમરા જૈન સંઘ પાસે બે વિશેષતાઓ છે.

૧) સંયમી પરિવારની વિરલ ભક્તિનું વિરાટ આયોજન.

૨) પ્રત્યેક શ્રમણ-શ્રમણી ભગવંત કે શ્રાવક-શ્રાવિકાને ખૂબ સરળતાથી, વિશેષ ઉદ્ધાસથી અને નિપુણ બુદ્ધિથી જ્ઞાનમાં સહાયક બનતો સુંદર, સ્વચ્છ, વિશાળ અને સક્રિય જ્ઞાનભંડાર.

આ બે કારણે ઉમરા જૈન સંઘ અહોભાવનું પાત્ર અને આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની રહ્યો છે. આ બંને આયોજન પરમાત્માની અનંત કૃપાથી અશુભરૂપ રહ્યો.

વિજય શ્રમણચંદ્રસૂરિ

Blessings of Dharmabh to Shri Umara Jain Sangh!

It is very difficult to create a Gyan Bhandar and more difficult to manage it. Shri Sudharma Swami Gyan Bhandar is a best example for all. Thousands of books has been collected here, listed here and made safe. Even every year thousands of book are properly distributed to sadhu-sadhvi for study purpose. This is a good example.

Many-Many Blessing.

Guru Gun charan-raj
Vijay Rashmiratna Suri

પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યનો આવો અદ્ભૂત સમન્વય, ભારતીય અને વૈશ્વિક, જે કંઈ સાત્ત્વિક છે અથવા જ્ઞાનપ્રદ છે, એનો આવો સંગ્રહ બીજે પ્રાપ્ત થવો દુર્લભ છે. અહીં આવીને પુલકિત થયો છું. આવનારી પેઢી આ વારસાનો ઉચિત વિનિયોગ કરી ધર્મસમૃદ્ધ થાય એવી અપેક્ષા. ઉપાશ્રયની મુલાકાત એક નજરાણું બની રહી. આપની સદ્ગુણવૃત્તિઓની સતત સીમાઓ વિસ્તરતી રહે, ઊંડાણ વધતું રહે, ઊંચાઈઓ સિદ્ધ થતી રહે એ જ અભ્યર્થના.

રશ્મિ મનીઆર

(ગુજરાતી કવિ, સાહિત્યકાર)

ઉમરા શ્રી સંઘ સંચાલિત જ્ઞાનભંડારને આજે જોતાં આનંદ થયો. સુરતનો સૌથી વધુ વપરાતો આ જ્ઞાનભંડાર મહાત્માઓને પુસ્તકો સરસ રીતે સુલભ કરી આપે છે.

ભક્તિયોગાર્ય ચશોવિજયસૂરિ

શ્રી ઉમરા જૈન સંઘ સંચાલિત સુધર્માસ્વામિ જ્ઞાનભંડારની આજે મુલાકાતે આવવાનું બન્યું. આ જ્ઞાનભંડાર નથી પણ જ્ઞાનતીર્થ છે. વ્યવસ્થા, જવાબદારી, બહુમાન-સન્માન આદિ દરેક બાબતોમાં પ્રથમ નંબર આપવો પડે. તમામ વિષયોના પુસ્તકો ઉપલબ્ધ છે અને સંઘની ઉદારતા પણ અદ્ભૂત છે.

વિજય રત્નચન્દ્રસૂરિ

ઉમરા જૈન સંઘના ગ્રન્થાલય માટે જ્ઞાનભંડાર શબ્દ કદાચ ઉણો લાગે, તેથી તેને માટે જ્ઞાનતીર્થ શબ્દ પ્રયોજવાનું મન થાય. આ જ્ઞાનતીર્થને મેં જુહાર્યું. આ જ્ઞાનતીર્થ અત્યંત સુસમૃદ્ધ-સુવ્યવસ્થિત અને સુનિયંત્રિત છે. જ્ઞાન અને જ્ઞાનાભ્યાસીઓ પ્રત્યેના અત્યંત અહોભાવ વગર આવું સુંદર સંચાલન શક્ય નથી. આ જ્ઞાનતીર્થ સઘળા જ્ઞાનભંડારો માટે આદર્શરૂપ છે.

વિજય મુક્તિવદ્ધભસૂરિ

શ્રી ઉમરા જૈન સંઘનો વિશાળ, સુરક્ષિત અને વ્યવસ્થિત ગ્રંથભંડાર જોઈને ઘણો જ આનંદ થયો. અમારા પૂજ્ય ગુરુભગવંત આચાર્ય શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ તો આ ગ્રંથભંડાર જોઈને ખુશીથી નાચી ઉઠ્યા હોત. એમની એક ભાવના હતી શ્રી સંઘમાં એક જ્ઞાનભંડાર અને એક પાઠશાળા એવી હોય જે અભંગદ્વાર હોય. જો બેન્ક, હોસ્પિટલ, દવાની દુકાન વિ. રજ કલાક ખુલ્લા રહેતા હોય તો મારા ભગવાનનો જ્ઞાનભંડાર અને પાઠશાળા રજ કલાક ખુલ્લા ન રહે?

જેને જે પુસ્તક જોઈતું હોય તે મળી રહે અને જેટલા દિવસ રાખવું હોય એટલા દિવસ રાખી શકે એવી વ્યવસ્થા હોય અને પાઠશાળા પણ સવારથી રાત સુધી ચાલુ હોય. ચતુર્વિધ શ્રી સંઘને જે સમયે જે ભણવું હોય તે અહીં આવીને ભણી શકે. શ્રી ઉમરા જૈન સંઘનો જ્ઞાનભંડાર તો એવો જ થઈ ગયો છે.

વિજય રાજહંસસૂરિ

ઉમરા જૈન શ્રે.મૂ.પૂ. સંઘની જ્ઞાનભક્તિ જ્ઞાનભંડારના માધ્યમથી જે પ્રવૃત્તિ વર્તમાન ચાલું છે, તે અનુમોદનીય છે. શાસન દેવતા, શ્રુતદેવતા એમની આ સુંદર પ્રવૃત્તિમાં સહાયક થાઓ, એ જ અભ્યર્થના.

વિજય કુલચન્દ્રસૂરિ

ચતુર્વિધ સંઘ જ્ઞાનસમૃદ્ધ બને - જ્ઞાનાનંદથી સજ્જ બને એવી ભાવના સાથે આયોજિત થયેલ ઉમરા જ્ઞાનભંડાર સુરતના શ્રેષ્ઠ ભંડારો પૈકીનો શ્રેષ્ઠ ભંડાર છે.

દરેક વિભાગ પાછળના ગણિતો-લેખકો-ઉપયોગિતા-ફળશ્રુતિ આ બધી વિચારણાથી સભર આયોજકો-વ્યવસ્થાપકો છે. આટલી ઊંડી સમજ અને આટલી ઊંચી ઉદારતા બહુ ઓછી જગ્યાએ જોવા મળે છે.

ટૂંકમાં કહીએ તો તિજોરીના પૈસા કરતાં અહીં જ્ઞાન વધુ સચવાય છે. ખૂબ આનંદ... ખૂબ અનુમોદના..

વિજય ભાગ્યેશવિજયસૂરિ

આજે ઉમરા જ્ઞાનભંડારની મુલાકાત લીધી. જે રીતે અતિસુંદર વ્યવસ્થિત આયોજન પૂર્વકના કબાટો, પુસ્તકોની સારીજ તેમજ વિષયવાર ગોઠવણી, કોમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ તેમજ પુસ્તકો આપવાની અત્યંત ઉદાર નીતિ.. આવું બધું જોઈને ખૂબ જ ખુશી થઈ. કોઈપણ જાતની લાંબી કંટાળાજનક પ્રક્રિયામાં ઉતર્યા વિના સરળતાથી પ્રાપ્તિ એ એક અત્યંત વિશિષ્ટતા છે આ ભંડારની.

વિજય પુંડરીકરત્નસૂરિ

લગભગ બે-અઢી વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં સુધર્માસ્વામી જ્ઞાનભંડાર-ઉમરા સંઘ ફક્ત સુરત માત્ર નહીં પરંતુ ભારતભરમાં બિરાજમાન સાધુ-સાધ્વી ભગવંતો સુધી અભ્યાસ માટે પુસ્તકો પહોંચાડવાનું કાર્ય કરે છે. સુવ્યવસ્થિત સંચાલન છે. ચોવીશ કલાકની અંદર પુસ્તક મહાત્મા સુધી પહોંચાડવામાં આવે છે. ઘણી જ સુંદર અને અનુમોદવાલાયક વ્યવસ્થા પ્રસ્થાપિત થઈ છે. જ્ઞાનભંડારની મુલાકાત લેતા અમોને અત્યંત હર્ષની લાગણી અનુભવાય છે. અને અમો પણ આ વ્યવસ્થાને અમદાવાદ ખાતે જ્ઞાનભંડારમાં બેઠી કરી શકીએ એવી અમારી ભાવના છે.

સુધર્માસ્વામી જ્ઞાનભંડાર ગુરુકૂળ, સાબરમતી-અમદાવાદ

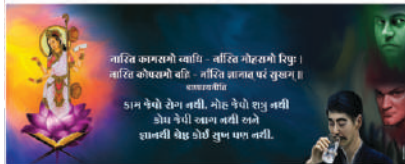
શ્રી ઊમરા જૈન સંઘ, સુરત લાભ લીધેલ પુસ્તકોની સૂચિ

- ❀ સુબોધ સંસ્કૃત ધાતુ રૂપાવલી
(કુલ ૪ ભાગ)
- ❀ આચારંગ સૂત્ર સહ (સં.)
ટીકા ભાગ-૧
- ❀ તર્ક સંગ્રહ સહ (સં.)
ન્યાયબોધિની પદ્ધત્ય (ગુ.) અનુવાદ
- ❀ પંચ કલ્પ ભાષ્ય સહ (સં.) ટીકા
(કુલ ૨ ભાગ)
- ❀ સુબોધ સંસ્કૃત માર્ગોપદેશિકા

- ❀ સુબોધ સંસ્કૃત મંદિરાંત પ્રવેશિકા
- ❀ સમ્મતિ તર્ક પ્રકરણ સહ (સં.) ટીકા
(કુલ ૫ ભાગ)
- ❀ આવશ્યક નિયુક્તિ ભાષાંતર સહિત
(કુલ ૭ ભાગ)
- ❀ આચારંગ સૂત્ર સહ
ચૂર્ણિ+ટીકા ભાગ-૧
- ❀ ગૃહાર્થ તત્વાલોક (કુલ ૧૪ ભાગ)
- ❀ પારંપરિક રાસ સંગ્રહ
- ❀ જયધોષ ગીતા
- ❀ દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા સાર સંગ્રહ
- ❀ જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ

સુગંધની કળાત્મકતા પ્રભુપયનોની અનુભૂતિ

સુગંધનો રોમાંચ સ્મરણાંજલી

ઉમરા જ્ઞાનભંડારના ઉત્કર્ષમાં પ્રભુના શાસનને પામેલા અનેક જીવોએ શાસનનું ઋણ અદા કરવાના ભાવથી પોતાનું તન-મન-ધન સમર્પિત કર્યું, તેમના સ્મરણ સાથે...

સઘળું 'ય સૂઝાડયું' પરમ તત્ત્વએ, અનુકૂળતા પણ એ પરમ તત્ત્વએ કરી આપી, તેનો આનંદ પણ પરમતત્ત્વના ચરણોમાં હોજો!

વહાલા જિનેશ્વર પ્રભુની આજ્ઞાથી વિપરીત લખાયું હોય તે બદલ ક્ષમા યાચના!

BROCHURE

WEBSITE

HIGHLIGHT

તમને શોધવા નીકળ્યો હતો, તમારી સુગંધે રસ્તો બતાવ્યો!

લેખ અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખકનું નામ	પાના નં.
1	પ્રકાશકીય	ઉમરા શ્વે. મૂ. જૈન સંઘ	(6)
2	આશીર્વાચન	રાજેન્દ્રસૂરિ	(7)
3	શુભકામના	રત્નસુંદરસૂરિ	(8)
4	આવકાર	મુનિચંદ્રસૂરિ	(9)
5	શુભાશિષ	પુણ્યરત્નસૂરિ	(10)
6	ગુરુસ્થાનીયં	રશ્મિરત્નસૂરિ	(11)
7	સંદેશ	અમિતભાઈ શાહ	(12)
8	સંદેશ	ભૂપેન્દ્રભાઈ પટેલ	(13)
9	સંદેશ	જિતુભાઈ વાઘાણી	(14)
10	સંદેશ	મોહનભાઈ ભાગવત	(15)
11	પ્રસ્તાવના (ગુજ.)		
	‘જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ ગ્રંથનું વિહંગાવલોકન’	વૈરાગ્યરતિવિજય	(17)
12	પ્રસ્તાવના (હિન્દી)		
	‘જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ ગ્રંથ કા વિહંગાવલોકન’	વૈરાગ્યરતિવિજય	(19)
13	Preface (English)		
	‘Summary of Jain Gyanbhandarono Itihas’	Vairagyarativijay	(21)
14	સંપાદકીય	હિતાર્થરત્નવિજય	(23)
15	પરિશિષ્ટની વિશિષ્ટતા		(32)
16	સુગંધનું સરનામું	કુશલભાઈ શાહ	(33)
17	લેખની અનુક્રમણિકા		(49)
18	લેખક અનુક્રમણિકા		(57)

વિભાગ - ૧ : જૈન જ્ઞાનભંડાર - વિકાસ અને વિશિષ્ટતા

01	જ્ઞાનભંડારોની સમૃદ્ધિ	પુણ્યવિજયજી મહારાજ	1
02	જૈન જ્ઞાનભંડારો અને પુસ્તકલેખન	પુણ્યવિજયજી મહારાજ	10
03	પ્રાચીન પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયો	હિમાંશુવિજયજી	22
04	શ્રી જ્ઞાનભંડારોની ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને હાલની પરિસ્થિતિનું દિગ્દર્શન	મગનભાઈ ભ. આમીન	27
05	જ્ઞાનભંડારના ઇતિહાસને જોડતી કડીઓ	લક્ષ્મણભાઈ ભોજક, રસિલા કડિયા	38
06	પ્રાચીન ગ્રંથભંડારોના શાસ્ત્રો અને પુરાતત્ત્વોના ઉલ્લેખો:	રેણુકાબેન પોરવાડ	44
07	ભારતીય સંસ્કૃતિ કે વિકાસ મેં જૈન શાસ્ત્રભંડારોં કા યોગદાન	ફૂલચંદ્ર જૈન ‘પ્રેમી’	46
08	જાહેર જ્ઞાનભંડારો = સરસ્વતી જ્ઞાનભંડાર	ત્રિપુટી મહારાજ	52

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખકનું નામ	પાના નં.
09	જ્ઞાનભંડારો અને હસ્તપ્રતોની વિશેષતાઓ	કનુભાઈ એલ. શાહ	58
10	ગ્રંથાલયો - સ્થાવર અને જંગમ	શ્રુતસેવક	67
11	આપણા પ્રાચીન જ્ઞાન-ભંડારો	લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી	69
12	જૈન જ્ઞાનભંડારો	નલિનાક્ષ પંડ્યા	75

વિભાગ - ૨ : જૈન જ્ઞાનભંડાર - ઇતિહાસ

01	જેસલમેર અને તેના પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારો	પુણ્યવિજયજી મહારાજ	78
02	જેસલમેર - પ્રાચીન જ્ઞાનભંડાર અને મુનિમહારાજશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ.		82
03	જેસલમેર પત્રધારા	પુણ્યવિજયજી મહારાજ	84
04	જેસલમેરમાં સાહિત્યરક્ષણ	ત્રિપુટી મહારાજ	97
05	જૈસલમેર જુહારીયે	જંબૂવિજયજી મહારાજ	99
06	જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારનાં સંસ્મરણો	લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી	108
07	વિશ્વ કા અદ્ભુત સંગ્રહાલય : જૈસલમેર કા જિનભદ્રસૂરિ જ્ઞાન ભંડાર	વિનયસાગર	119
08	પાટણના જ્ઞાનભંડારોની વિશિષ્ટતા તથા જ્ઞાનભંડારોના એકત્રીકરણનો ઇતિહાસ	અમૃતલાલ મોહનલાલ ભોજક	131
09	પાટણના જ્ઞાનભંડારોના સૂચિપત્ર બનાવવાના અનુભવો	જંબૂવિજયજી મહારાજ	138
10	શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાન મંદિર, પાટણ	મણિભાઈ પ્રજાપતિ	145
11	પાટણના જૈન જ્ઞાનભંડારો	મગનભાઈ ભ. અમીન	157
12	પાટણના ગ્રંથભંડારો	ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા	165
13	પાટણના જ્ઞાનભંડારો	પુણ્યવિજયજી મહારાજ	169
14	પાટણના શ્રી સંઘવી પાડાના તાડપત્રીય જૈન ગ્રંથ ભંડારનો એક પરિચય	જંબૂવિજયજી મહારાજ	173
15	પાટણ, ભાભાના પાડાના વિમલગચ્છ - જ્ઞાનભંડાર પ્રશસ્તિ	પ્રદ્યુમ્નસૂરિ મહારાજ	176
16	THE JAIN KNOWLEDGE WAREHOUSES : TRADITIONAL LIBRARIES IN INDIA	John E. Cort	180
17	પુસ્તક લેખન અને પુસ્તક ભંડાર તથા ખંભાતના જ્ઞાનભંડારોનો પરિચય	નર્મદાશંકર ભટ્ટ	193
18	સ્તંભ(ખંભાત)તીર્થનો પ્રાચીન જ્ઞાનભંડાર - શ્રી શાંતિનાથ તાડપત્રીય જ્ઞાનભંડાર	મોહનલાલ દીપચંદ યોકસી	197
19	લીંબડી જ્ઞાનભંડારનું અવલોકન	પુણ્યવિજયજી મહારાજ	199
20	સદાગમ પ્રવૃત્તિ સંસ્થા - કોડાય (કચ્છ) જ્ઞાનભંડાર	ભુવનચન્દ્રજી મહારાજ	212

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખકનું નામ	પાના નં.
21	પોઘરણસ્થજ્ઞાનભાણ્ડારવિષયકં કિચ્છિત્	મુક્તિ-મુનિચન્દ્રસૂરી	214
22	પં. રૂપવિજયજી મહારાજ ડહેલાનાં ઉપાશ્રયનો હસ્તલિખિત જ્ઞાનભંડાર	ઉદયરત્નવિજય (હાલ આચાર્ય)	217
23	નિત્ય-વિનય-જીવન-મણિવિજયજી જૈન શાસ્ત્રસંગ્રહ, ચાણસ્મા	અભયસાગરજી મહારાજ (પાછળથી પંન્યાસ)	223
24	લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર પરિચય	જિતેન્દ્ર બી. શાહ	237
25	એલ.ડી. ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઈન્ડોલોજી (લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર), અમદાવાદ	હેતલ પ્રજાપતિ	242
26	ગુજરાનવાલા, પાકિસ્તાનના જ્ઞાનભંડારનો રોમાંચક ઇતિહાસ	લક્ષ્મણભાઈ ભોજક, રસિલા કડિયા	252
27	પાકિસ્તાનના જ્ઞાનભંડારોની અપૂર્વ શ્રુતરક્ષા	જિતેન્દ્ર બી. શાહ	254
28	ભોગીલાલ લહેરચંદ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર પરિચય	જિતેન્દ્ર બી. શાહ	258
29	ભો. જે. વિદ્યાભવનનો હસ્તપ્રતસંગ્રહ	વિભૂતિ ભટ્ટ	261
30	આપણા હસ્તલિખિત જ્ઞાનભંડારો અને ભાંડારકર ઈસ્ટીટ્યૂટની વાત	મુનિચન્દ્રસૂરિ	263
31	ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધન મંદિર	જિનવિજયજી મહારાજ	264
32	ડભોઈના જ્ઞાનભંડારો પરમ પ્રકાશનાં પુજ જ્ઞાનમંદિરો		270
33	આર્ય જંબુસ્વામી મુક્તાભાઈ જૈન આગમ મંદિર - ડભોઈનો વિશેષ પરિચય		271
34	આચાર્ય શ્રી કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા - એક ફાલક	જ્ઞાનમંદિર ટીમ, કોબા	273
35	ગીતાર્થ ગંગાની ગંગોત્રી	ગીતાર્થ ગંગા ટ્રસ્ટીગણ	293
36	શ્રુતભવન સંશોધન કેન્દ્ર	વૈરાગ્યરતિવિજય	297
37	શ્રી ભાવનગર જૈન શ્વે. મૂ. તપાસંઘનો હસ્તલિખિત જ્ઞાનભંડાર	સંજયભાઈ ઠાર	300
38	શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર હસ્તલિખિત જ્ઞાનભંડાર	સંજયભાઈ ઠાર	301
39	શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર	કુમારપાળ દેસાઈ	302
40	બિકાનેર કે જૈન જ્ઞાન ભણ્ડાર	અગરચંદજી નાહટા	304
41	બિકાનેર કે અન્ય જ્ઞાનભણ્ડાર		317
42	ભારત કે બેજોડ દુર્લભ સંગ્રહાલય શ્રી અભય જૈન ગ્રંથાલય, બિકાનેર કા સંક્ષિપ્ત પરિચય	શ્રીલાલ નથમલજી જોશી	318

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખકનું નામ	પાના નં.
43	જિનશાસનની અણમોલ ધરોહર ઘાણેરાવનો જ્ઞાનભંડાર	ચારિત્રરત્નવિજયજી	323
44	આહોર જ્ઞાનભંડાર - પરિચય	મહેન્દ્ર સોભાગમલજી તિલસેરા	325
45	શીતલનાથ ભણ્ડાર - ઉદયપુર પરિચય એવં પંડિત શ્રી નેમકુશલજી મહારાજ -વ્યક્તિત્વ એવં કૃતિત્વ	વૈરાગ્યરતિવિજય	328
46	શ્રી આશાપૂરણ પાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર, સાબરમતી	બાબુલાલ સરેમલજી શાહ (બેડાવાળા)	331
47	મનુબાઈ હીરાચન્દ્રજી જૈન જ્ઞાનભંડારનો ઇતિહાસ	જિતરત્નવિજય	336
48	તપોવન સંસ્કારપીઠ જ્ઞાનભંડાર, અમિયાપુર - ગાંધીનગર	તપોવન ટ્રસ્ટીગણ	337
49	પ્રવચનશ્રુત તીર્થ - શંખેશ્વર એક પરિચય	પૂર્ણચન્દ્રસૂરિ	340
50	જૈનાનંદ પુસ્તકાલય : એક રત્નસંગ્રહ	આગમચન્દ્રસાગર	342
51	શ્રી મોહનલાલજી જ્ઞાનભણ્ડાર, સૂરત કી તાડપત્રીય પ્રતિયાં	અગરચંદજી નાહટા	
52	શ્રી વડાયૌટા સંવેગી જૈન મોટા ઉપાશ્રય જ્ઞાનભંડાર	ભંવરલાલજી નાહટા	344
53	આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય કમલસૂરીશ્વર પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, સુરત	ભદ્રકભાઈ આર. નગરશેઠ	350
54	સુરતના પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારો	મહેન્દ્ર સોભાગમલજી તિલસેરા	351
55	જિનદત્તસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, શીતલવાડી, ગોપીપુરા, સુરત		352
56	જ્ઞાનસંરક્ષણની પરંપરાઓ તથા શ્રી નેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તુરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર સુરતનો પરિચય	જોલીન તલકચંદ ઝવેરી	354
57	એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ પ્રશસ્તિ (ગ્રંથલેખન પુષ્પિકા)	શ્રમણચન્દ્રસૂરિ	
58	શ્રી હરિભદ્રસૂરિ શાસ્ત્રસંગ્રહ	સુચશચન્દ્રવિજય	355
98	જૈન જ્ઞાનભંડાર, સુરેન્દ્રનગર	સુચશચન્દ્રવિજય	359
60	ગુજરાતના હસ્તપ્રત ભંડારો અને તેનું મહત્વ	યોગતિલકસૂરિ	361
61	અમદાવાદના હસ્તપ્રતભંડારો	ટ્રસ્ટીગણ, સુરેન્દ્રનગર	362
62	શ્રી આત્મ-કમલ-લબ્ધિ-લક્ષ્મણસૂરિ જૈન પુસ્તકાલય, ચિકપેટ, બેંગલોર	નવલસિંહ કે. વાઘેલા	363
63	જ્ઞાનભંડાર : સમ્યગ્ જ્ઞાનવૃદ્ધિનું મુખ્ય કારણ અને માલવાડા(રાજ.)ના જ્ઞાનભંડારો	નવલસિંહ કે. વાઘેલા	380
64	વિષમકાળ જિનબિંબ-જિનાગમ ભવિષ્ય કું આધારા	ટ્રસ્ટીગણ, બેંગલોર	411
65	જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ	રત્નાકરસૂરિ,	
		રત્નસંચયસૂરિ	412
		યશોવિજયસૂરિ	415
		કલ્પજીવિજય (હાલ આચાર્ય)	418

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખકનું નામ	પાના નં.
66	“જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા” (ભદ્રકંરવિજયજી જ્ઞાનભંડાર શંખેશ્વર, આરાધનાધામ જૈન જ્ઞાનભંડાર, હાલાર અને કસ્તૂરધામ જ્ઞાનભંડાર, પાલિતાણા)	વજ્રસેનવિજયજી મહારાજ, હેમપ્રભસૂરિ	423
67	મેવાડદેશોદ્ધારકશ્રી જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજીની અવિસ્મરણીય જ્ઞાનયાત્રા	ઋષભરત્નવિજય	428
68	કચ્છી જૈનોનાં ખાનગી પુસ્તકાલયો	ખીમજી હીરજી છેડા	430
69	આપણી જ્ઞાન પરબો	કેસરીચંદ હીરાચંદ ઝવેરી	433
70	વર્તમાન હસ્તપ્રતભંડારો	કનુભાઈ શેઠ	440
71	JAIN MANUSCRIPTS COLLECTION IN FOREIGN COUNTRIES	Kanubhai Sheth, Kalpana Sheth	446
72	વિદેશોં મેં જૈન સાહિત્ય	મોહનલાલ બોલિયા	453
73	સિરિવાલચરિત કી મૂલ-પાણ્ડુલિપિ પેરિસ (ફ્રાંસ) મેં	રાજારામ જૈન	455
74	જૈનેતર સંસ્થા દ્વારા પ્રકાશિત હસ્તપ્રતના સૂચિપત્રોની સૂચિ		456
75	સ્વાતન્ત્ર્યોત્તર ભારત મેં પાણ્ડુલિપિયોં કા સંગ્રહ એવં સૂચીકરણ	વિજયશંકર શુક્લ	459
76	શ્રી ગણેશ જૈન જ્ઞાનભંડાર, રતલામ (M.P.)	ટ્રસ્ટીગણ	489
77	શ્રી જવાહર જૈન વિદ્યાપીઠ પુસ્તકાલય		490
78	શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર તેરાપંથી પુસ્તકાલય, સરદારશહર		491
79	શ્રી જૈન પુસ્તકાલય, બિસાઉ		492
80	દિગંબર પરંપરા મેં દક્ષિણ કે જ્ઞાનભંડારોં કા મહત્ત્વ	મહેન્દ્રકુમાર જૈન	493
81	કન્નડપ્રાન્તીય દિગંબર જૈન જ્ઞાનભંડારોં [મૂડબિદ્રિ-કારકલ અલિયૂર કે જ્ઞાનભંડાર]	કે. ભુજબલી શાસ્ત્રી	495
82	શ્રી જૈન-સિદ્ધાન્ત-ભવન ગ્રન્થાગાર, આરા કા સંક્ષિપ્ત પરિચય		499
83	કુન્દકુન્દ જ્ઞાનપીઠ, ઇન્દોર	અનુપમ જૈન	501
84	રાજસ્થાન કે દિગમ્બર જૈન શાસ્ત્ર ભંડારોં ભાગ - ૧ [આમેર શાસ્ત્ર ભંડાર, જયપુર તથા મહાવીર શાસ્ત્ર ભંડાર, મહાવીરજી]	કસ્તૂરચંદ કાસલીવાલ રામચંદ્ર ચિન્દૂકા	516

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખકનું નામ	પાના નં.
85	રાજસ્થાન કે દિગમ્બર જૈન શાસ્ત્રભણ্ডારો ભાગ-૨ [પં. લૂણકરણજી પાંડ્યા તથા દિગમ્બર જૈન તેરહપંથી બડા મંદિર જ્ઞાનભંડાર - જયપુર]	કસ્તૂરચંદ કાસલીવાલ	520
86	રાજસ્થાન કે દિગમ્બર જૈન શાસ્ત્ર ભણ্ডારો ભાગ-૩ [બધીચન્દજી મંદિર કા જ્ઞાન ભણડાર, જયપુર તથા ઠોલિયોં કે મન્દિર કા જ્ઞાનભંડાર, જયપુર]	કસ્તૂરચંદ કાસલીવાલ	527
87	રાજસ્થાન કે દિગમ્બર જૈન શાસ્ત્ર ભણડારો ભાગ-૪ [પાટોડી-દૂલીચન્દ-જોબનેર-ચૌધરી- બૈરાઠી-સંધીજી-છોટે દિવાનજી (સરસ્વતી ભવન)-ગોધોં-યશોદાનન્દજી-પાર્શ્વનાથ- આમેર કે જ્ઞાનભણડાર]	કસ્તૂરચંદ કાસલીવાલ	533
88	રાજસ્થાન કે દિગમ્બર જૈન શાસ્ત્ર ભણડાર ભાગ-૫ [અજમેર-અલવર-દૂની-આવાં-બૂંદી- નૈણવા-દબલાના-ઇન્દ્રગઢ-ફતેહપુર-ભરતપુર- ડીંગ-કામા-ટોડારામસિંહ-રાજમહલ-કોટા- બયાના-બૈર-ઉદયપુર-બસવા-ભાદવા-ડુંગરપુર- માલપુરા-કરૌલી-દૌસા-લશ્કર કે ૪૫ જ્ઞાનભંડાર]	કસ્તૂરચંદ કાસલીવાલ અનુપચંદ	549
89	॥ દિગંબર જૈન સરસ્વતી ભંડાર, ધર્મપુરા - દિલ્લી ॥ ॥ હસ્તલિખિત પ્રતોં કી સૂચી બનાને કા અનુભવ ॥	કુંદનલાલ જૈન	569
90	આચાર્ય કુન્દકુન્દ હસ્તલિખિત શ્રુત ભણડાર, ખજુરાહો (બુંદેલખણ્ડ) કા સર્વેક્ષણ એવં વ્યવસ્થાપન	મહેન્દ્રકુમાર જૈન	573

વિભાગ - ૩ : જૈન જ્ઞાનભંડાર : સુરક્ષા અને માર્ગદર્શન

01	પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજની શ્રુતભક્તિ	પુણ્યવિજયજી મહારાજ	578
02	પૂજ્ય ચતુરવિજયજી મહારાજની શ્રુતસેવા	પુણ્યવિજયજી મહારાજ	580
03	શાસ્ત્રોદ્ધારક સ્વ. મુનિશ્રી ચતુરવિજયજી	સુખલાલજી સંઘવી	584
04	જ્ઞાનભંડાર અને શ્રુતસ્થવિર જંબૂવિજયજી મ.	ભૂષણ શાહ	587
05	આગમોદ્ધારક આ. શ્રી આનંદસાગરસૂરીશ્વરજીની શ્રુત જીવન ઝરમર	કંચનસાગરસૂરિજી	590

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખકનું નામ	પાના નં.
06	આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય પ્રદ્યુમ્નસૂરીશ્વરજી મ.ની જ્ઞાનભક્તિ	રાજહંસસૂરિ	594
07	જ્ઞાનભંડાર વિષયક પૂ. ધુરંધરવિજયજી મ.સા.નો ઈન્ટરવ્યૂ	પ્રશ્નકર્તા - અમિતા મહેતા - સૂરત ઉત્તરદાતા - ધુરંધરવિજયજી	597
08	વૈરાગ્યદેશનાદક્ષનો અકલ્પનીય શ્રુતસમુદ્ધાર	કલ્યાણબોધિસૂરિ	604
09	પ્રોફેસર હરિ દામોદર વેલણકર	વૈરાગ્યરતિવિજય	606
10	હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયાની શ્રુતભક્તિનો પરિચય	રમણલાલ ચી. શાહ	608
11	વિરલ વિદ્વત્પ્રતિભા અને મનુષ્યપ્રતિભા એટલે મોહનલાલ દલિયંદ દેસાઈ	જયંત કોઠારી	615
12	વિક્રમ સંવત્ ૨૦૭૨ કે પાલીતાણા શ્રમણ સમ્મેલન કે પ્રસ્તાવાનુસાર જૈનસંઘીય જ્ઞાનભંડારોં કે સંબંધ મેં વિમર્શાત્મક અવલોકન	અજયસાગરસૂરિ	620
13	JSBN	ભવ્યસુંદરવિજય	628
14	આચાર્ય શ્રી કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર મેં ગ્રંથાલય સૂચના પ્રણાલી મેં પ્રયુક્ત કૃતિ કી અવધારણા	જ્ઞાનમંદિર ટીમ, કોબા	630
15	ભંડારોમાં રહેલું જ્ઞાન દુનિયાભરમાં ફેરતું કરીએ !	કુમારપાળ દેસાઈ	643
16	પ્રાચીન ગ્રંથો - હસ્તપ્રતોની જાળવણી અને શ્રુત સંશોધનના સંદર્ભે જ્ઞાનભંડારોનું મહત્વ	ગુણવંત બરવાળિયા	645
17	મંદિરની સાથે જ્ઞાનમંદિર જરૂરી	હેમચન્દ્રસૂરિ	649
18	શ્રુત સંરક્ષણના ઉપાયો	હાર્દિકરત્નસૂરિ	651
19	શ્રુતસાગરને ઓળખીએ	રત્નચન્દ્રસૂરિ	654
20	શ્રુતગંગાનાં પ્રવાહો અને અભિનવ હસ્તપ્રતભંડારો માટે માર્ગદર્શન	અમૃતભાઈ પટેલ	656
21	પ્રાચીન ગુજરાતી હસ્તપ્રતો : જતન-સંરક્ષણની પદ્ધતિ અને તેનો ઇતિહાસ	બળવંત જાની	660
22	જ્ઞાનભંડારોની હાલની સ્થિતિ અને તેમાં કરવા લાયક કાર્ય	સંદિપ જયંતિલાલ શાહ	672
23	શ્રુતોપાસના (શ્રી સમકિત યુવક મંડળ બોરીવલી દ્વારા ચાલતો એક શ્રુતસેવાયજ્ઞ)	સમકિત યુવક મંડળ	678
24	કાશ્મીરી કાગળ - શાહી - દાબડાઓ	મુનિચન્દ્રસૂરિ	679
25	શ્રેષ્ઠ તાડપત્ર “શ્રીતાડ” - એક સંશોધન	શ્રુતસેવક	681
26	હસ્તપ્રત : એક પરિચય	જ્ઞાનમંદિર ટીમ, કોબા	687
27	જ્ઞાનભંડારોં પર એક દૃષ્ટિપાત	પુણ્યવિજયજી મહારાજ	692

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખકનું નામ	પાના નં.
28	પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોનું રક્ષણ	પુણ્યવિજયજી મહારાજ	704
29	શ્રુતકર્તવ્ય	તીર્થભદ્રસૂરિ	712
30	જૈન ગ્રંથ ગાઈડ, જૈન ગ્રંથાવલી અને જિનરત્નકોશ	શીલચંદ્રસૂરિ	715

વિભાગ - ૪ : જૈન જ્ઞાનભંડાર : ડિજિટલ સ્વરૂપ

01	jainelibrary.org જૈન ઈ-લાઈબ્રેરી	પ્રવીણભાઈ શાહ (USA)	717
02	JAIN e Books	Multy Graphics	720
03	શોધપર્ષદા : Library in your pocket	યશરત્નવિજય	723
04	Shrutsangam.org જૈન જ્ઞાનભંડારો માટે ઑનલાઈન સૉફ્ટવેર	સંદિપ જયંતિલાલ શાહ	726
05	Gyanbhandar Software અને Gyanbhandars.in વેબસાઈટ	ભવ્યસુંદરવિજય	733
06	વીર શ્રુત ટ્રસ્ટ	જિતેન્દ્ર બી. શાહ	737

વિભાગ ૫ : પરિશિષ્ટ

1	ગ્રંથમાં ઉલ્લેખિત જ્ઞાનભંડારો અને સંસ્થાઓની સૂચિ	739
2	સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ	779
3	ભારતભરના ઉપલબ્ધ સર્વ જૈન જ્ઞાનભંડારોના નામ-સરનામાની સૂચિ	783
4	હસ્તપ્રત ભંડારો / જ્ઞાનમંદિરોની સૂચિ - કાન્તિભાઈ બી. શાહ	784
5	જૈન પ્રકાશકોની સંપર્કસૂચિ	805
6	જૈન માસિકોની સંપર્કસૂચિ	809
7	પુસ્તકો-હસ્તપ્રતો વિષયક જાણકારી માટે સંપર્કસૂચિ	810
8	જ્ઞાનભંડાર માર્ગદર્શન - શ્રમણોપાસક પરિવાર	811
9	જ્ઞાનભંડાર નવનિર્માણ - જીર્ણોદ્ધાર કાર્યોપયોગી સંપર્કસૂચિ	813
10	વધારાના પુસ્તકોની વ્યવસ્થા કરનારી સંસ્થાઓની સંપર્કસૂચિ	814
11	પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને પુસ્તકો મેળવી આપે તેવી સંસ્થાઓ - શ્રુતભક્તોની સંપર્કસૂચિ	815
12	સક્રિય જ્ઞાનભંડારોના સંચાલકોની સંપર્કસૂચિ	816

લેખકની અનુક્રમણિકા

ક્રમ લેખકનું નામ	પૃષ્ઠ ક્રમ
1 અગરચંદ્રજી નાહટા	304, , 344
2 અજયસાગરસૂરિ	620
3 અનુપચંદ્ર	549
4 અનુપમ જૈન	501
5 અભયસાગરજી મહારાજ (પાછળથી પંન્યાસ)	223
6 અમિતભાઈ શાહ	(12)
7 અમિતા મહેતા - સૂરત	597
8 અમૃતભાઈ પટેલ	656
9 અમૃતલાલ મોહનલાલ ભોજક	131
10 આગમચન્દ્રસાગર	342
11 ઉદયરત્નવિજય (હાલ આચાર્ય)	217
12 ઉમરા શ્વે. મૂ. જૈન સંઘ	(6)
13 ઋષભરત્નવિજય	428
14 કનુભાઈ એલ. શાહ	58
15 કનુભાઈ શેઠ	440, 446
16 કલ્પના શેઠ	446
17 કલ્પજીવિજય (હાલ આચાર્ય)	418
18 કલ્યાણબોધિસૂરિ	604
19 કસ્તૂરચંદ્ર કાસલીવાલ	516, 520, 527, , 533, 549
20 કંચનસાગરસૂરિજી	590
21 કાંતિભાઈ બી. શાહ	784
22 કુમારપાળ દેસાઈ	302, 643
23 કુશલભાઈ શાહ	(37)
24 કુંદનલાલ જૈન	569
25 કે. ભુજબલી શાસ્ત્રી	495
26 કેસરીચંદ્ર હીરાચંદ્ર ઝવેરી	433
27 ખીમજી હીરજી છેડા	430
28 ગીતાર્થ ગંગા ટ્રસ્ટીગણ	293
29 ગુણવંત બરવાળિયા	645
30 ગુલાબચંદ્ર ચૌધરી	322
31 જયંત કોઠારી	615
32 જંબૂવિજયજી મહારાજ	99, 138, 173
33 જિતરત્નવિજય	336
34 જિતુભાઈ વાઘાણી	(14)
35 જિતેન્દ્ર બી. શાહ	237, 254, 258, 737

ક્રમ લેખકનું નામ	પૃષ્ઠ ક્રમ
36 જિનવિજયજી મહારાજ.....	264
37 જોલીન તલકચંદ ઝવેરી.....	354
38 જ્ઞાનમંદિર ટીમ, કોબા	273, 630, 687
39 જહોન ઈ. કોર્ટ, ડેનિસન યુનિવર્સિટી.....	180
40 ચારિત્રરત્નવિજયજી	323
41 ટ્રસ્ટીગણ	489
42 ટ્રસ્ટીગણ, બેંગલોર	411
43 ટ્રસ્ટીગણ, સુરેન્દ્રનગર	362
44 તપોવન ટ્રસ્ટીગણ.....	337
45 તીર્થભદ્રસૂરિ	712
46 ત્રિપુટી મહારાજ.....	52, 97
47 ધુરંધરવિજયજી	597
48 નર્મદાશંકર ભટ્ટ.....	193
49 નલિનાક્ષ પંડ્યા.....	75
50 નવલસિંહ કે. વાઘેલા.....	363, 380
51 પુણ્યરત્નસૂરિ.....	(10)
52 પુણ્યવિજયજી મહારાજ	1, 10, 78, 84, 169, 199, 578, 580, 692, 704
53 પૂર્ણચન્દ્રસૂરિ.....	340
54 પ્રદ્યુમ્નસૂરિ મહારાજ	176
55 પ્રવીણભાઈ શાહ (USA).....	717
56 ફૂલચંદ્ર જૈન ‘પ્રેમી’	46
57 બળવંત જાની	660
58 બાબુલાલ સરેમલજી શાહ (બેડાવાળા).....	331
59 ભદ્રકભાઈ આર. નગરશેઠ	350
60 ભવ્યસુંદરવિજય.....	628, 733
61 ભંવરલાલજી નાહટા.....	344
62 ભુવનચન્દ્રજી મહારાજ	212
63 ભૂપેન્દ્રભાઈ પટેલ.....	(13)
64 ભૂષણ શાહ	587
65 ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા	165
66 મગનભાઈ ભ. આમીન	27, 157
67 મણિભાઈ પ્રજાપતિ	145
68 મલ્ટી ગ્રાફિક્સ.....	720

ક્રમ લેખકનું નામ	પૃષ્ઠ ક્રમ
69 મહાત્મા ગાંધી.....	37
70 મહાબોધિસૂરિ.....	583
71 મહેન્દ્ર સોભાગમલજી તિલસેરા.....	325, 352
72 મહેન્દ્રકુમાર જૈન.....	493, 573
73 મુક્તિ-મુનિયંદ્રસૂરિ.....	214
74 મુનિયંદ્રસૂરિ.....	(9), 263, 679
75 મોહનભાઈ ભાગવત.....	(15)
76 મોહનલાલ બોલિયા.....	453
77 મોહનલાલ દીપચંદ યોકસી.....	197
78 યશરત્નવિજય.....	723
79 યશોવિજયસૂરિ.....	415
80 યોગતિલકસૂરિ.....	361
81 રત્નચંદ્રસૂરિ.....	654
82 રત્નસુંદરસૂરિ.....	(8)
83 રત્નસંચયસૂરિ.....	412
84 રત્નાકરસૂરિ.....	412
85 રમણલાલ થી. શાહ.....	608
86 રશ્મિરત્નસૂરિ.....	(11)
87 રસિલા કડિયા.....	38, 252
88 રાજહંસસૂરિ.....	594
89 રાજારામ જૈન.....	455
90 રાજેન્દ્રસૂરિ.....	(7)
91 રામચંદ્ર ખિન્દૂકા.....	516
92 રાહુલ સાંકૃત્યાયન.....	83, 130
93 રેણુકાબેન પોરવાડ.....	44
94 લક્ષ્મણભાઈ ભોજક.....	38, 252
95 લાલચંદ્ર ભગવાન્ ગાંધી.....	69, 108
96 વજ્રસેનવિજયજી મહારાજ.....	423
97 વિન્ટરનિટ્જ.....	317
98 વૈરાગ્યરતિવિજય.....	(17), (19), (21), 297, 328, 606
99 વિજયશંકર શુક્લ.....	459
100 વિનયસાગર.....	119
101 વિભૂતિ ભટ્ટ.....	261

ક્રમ લેખકનું નામ	પૃષ્ઠ ક્રમ
102 શીલચંદ્રસૂરિ	715
103 શ્રમણચન્દ્રસૂરિ	355
104 શ્રમણોપાસક પરિવાર	811
105 શ્રીલાલ નથમલજી જોશી	318
106 શ્રુતસેવક	67, 681
107 સમકિત યુવક મંડળ	678
108 સંજયભાઈ ઠાર	300, 301
109 સંદિપ જયંતિલાલ શાહ	672, 726
110 સુખલાલજી સંઘવી	584
111 સુયશચન્દ્રવિજય	355, 359
112 હાર્દિકરત્નસૂરિ	651
113 હિતાર્થરત્નવિજય	(23)
114 હિમાંશુવિજયજી	22
115 હેતલ પ્રજાપતિ	242
116 હેમચન્દ્રસૂરિ	649
117 હેમપ્રભસૂરિ	423

વિભાગ-૧
વિકાસ અને વિશિષ્ટતા

સાહિત્યસંશોધન અને જ્ઞાનભંડારોનું અવલોકન એ મારું મુખ્ય કાર્યક્ષેત્ર છે. આ કાર્ય હું મારા પૂજ્ય ગુરુ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજ અને દાદાગુરુ પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજશ્રીજીની છાયામાં મારી લગભગ સત્તર વર્ષની વયથી કરતો આવ્યો છું. મારા પૂજ્ય ગુરુ-દાદાગુરુઓની દૃષ્ટિ વ્યાપક હતી, એટલે એ પૂજ્ય ગુરુયુગલના એ ગુણના વારસાનો અંશ મને બાળપણથી મળ્યો હોઈ, મારા ગ્રંથસંશોધન અંગે જ્ઞાનભંડારોના અવલોકનને પરિણામે મને જે સ્ફુરણ થઈ છે તેને આપ સૌ સમક્ષ રજૂ કરું છું^૧.

હું જૈન સાધુ હોઈ જ્ઞાનભંડારોનું અવલોકન કરતાં મારું ધ્યાન મુખ્યત્વે જૈન કૃતિઓ તરફ જાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આમ છતાં મારા અવલોકનમાં આવતી જૈનેતર નાની મોટી કોઈ કૃતિ તરફ મેં કદીયે ઉપેક્ષા સેવી નથી.

આજ સુધી મેં જે જ્ઞાનભંડારો જોયા છે, તેમાંથી કેટલાક જ્ઞાનભંડારોને બાદ કરીને બાકીના જોયેલા બધાય જ્ઞાનભંડારો શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન જ્ઞાનભંડારો જ છે. એટલે આપ સૌ સમક્ષ મારા વક્તવ્યમાં હું જે રજૂઆત કરીશ, તે બધી મુખ્યત્વે શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન શ્રી સંઘ કે જૈન મુનિવરોના અધિકારમાં રહેલા જ્ઞાનસંગ્રહોને લક્ષીને જ કરીશ. એમ છતાં આપ સૌ ખાત્રી રાખશો કે આ રજૂઆત એકદેશીય નહીં જ હોય. એનું કારણ એ છે કે શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનાચાર્યો અને જૈન મુનિઓએ ઉપદેશ દ્વારા જે જ્ઞાનભંડારો ઊભા કર્યા, કરાવ્યા છે, તેમાં તેમણે માત્ર પ્રાકૃત-સંસ્કૃતાદિ જૈન કૃતિઓ જ નહિ, પણ સર્વ ભાષા અને સર્વ વિષયની જૈન-જૈનેતર કૃતિઓનો સંગ્રહ કર્યો-કરાવ્યો છે. આ જ કારણને લીધે જૈન જ્ઞાનભંડારો ભારતીય અને વિદેશીય વિદ્વાનોના અધ્યયનનું કેન્દ્ર બની શક્યા છે. આપ સૌને જાણીને આનંદ થશે, કે આપણા દેશમાં અને પશ્ચિમના દેશોમાં જે અનેક વિષયોને લગતું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે, તેમાંના સંખ્યાબંધ ગ્રંથોની પ્રાચીન અને મૌલિક હસ્તપ્રતિઓ જૈન જ્ઞાનભંડારોમાંથી જ ઉપલબ્ધ થઈ છે. આજે ભારતમાં આટલા અને આ દૃષ્ટિએ વ્યાપક અને સમૃદ્ધ આવા જ્ઞાનભંડારો બીજે ક્યાંય જોવા નહીં મળે.

પાટણ, ખંભાત, જેસલમેર આદિના અતિપ્રાચીન જ્ઞાનસંગ્રહો તો જગપ્રસિદ્ધ છે જ; પરંતુ તે ઉપરાંત ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, મારવાડ, મેવાડ, પંજાબ, ઉત્તર પ્રદેશ, દક્ષિણ દેશોનાં અનેક નગર અને ગામોમાં જૈન શ્રીસંઘ અને જૈન મુનિઓના અધિકારમાં જે જ્ઞાનભંડારો છે, તેમાં આપ સૌની કલ્પનામાંય ન આવે તેવું અને તેટલું વિશાળ જૈન-જૈનેતર વિવિધ વિષયોને લગતું સાહિત્ય વિદ્યમાન છે, જેને આપણે સમગ્રપણે જાણતા પણ નથી. જેમ જેમ આ જ્ઞાનભંડારોનું અવગાહન કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ એમાંથી અનેક વિષયોને લગતી નવી નવી કૃતિઓ પ્રાપ્ત થતી જ જાય છે. આપણે આપણા જ્ઞાનકોશોનું નિરીક્ષણ અને વિશ્વસ્ત યાદીઓ હજુ સુધી કરી શક્યા નથી. અહીં એટલું ઉમેરું કે માત્ર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં જે જ્ઞાનસંગ્રહો આજે વિદ્યમાન છે, તેમાંની ગ્રંથસંખ્યા, મારી ગણતરી પ્રમાણે ઓછામાં ઓછી મૂકું તોપણ, એ પાંચથી સાત લાખ જેટલી હશે, કદાચ એનાથી અધિક પણ થાય. આ સંખ્યામાં પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર-વડોદરા, ગુજરાત વિદ્યાસભા-અમદાવાદ, ફાર્બસ સભા-મુંબઈ, લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર-અમદાવાદ ઇત્યાદિ જાહેર વિદ્યાસંસ્થાઓના ગ્રંથસંગ્રહો ઉમેરીએ તો આ સંખ્યા એનાથી પણ વધી જાય. આ સર્વ જ્ઞાનભંડારોનું અવલોકન અને જેની પ્રામાણિક યાદીઓ ન થઈ હોય તેને તૈયાર કરવાનું કામ આપણે ધારી લઈએ તેવું સરળ નથી; તેમ છતાં આ કાર્ય કરવું એ આજના યુગ માટે અતિ આવશ્યક છે અને અતિ રસપ્રદ પણ છે. આ કાર્ય પાછળ ખર્ચ ઘણું થાય એમાં લેશ

૧ વીસમું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન, ઓક્ટોબર, ૧૯૫૮માં અમદાવાદમાં મળ્યું, તે પ્રસંગના ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ વિભાગના પ્રમુખ પૂ. મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના પ્રવચનમાંથી ઉપયોગી અંશ.

પણ શંકા નથી અને એ ખર્ચ આપનાર દાતાઓ મળી આવે એમાંય લેશ પણ શંકા નથી; પરંતુ આપણને સ્ફૂર્તિશાળી કાર્યકર્તાઓ મળે કે કેમ, જેઓ ગણતરીનાં વર્ષોમાં જ આ કાર્ય પૂરું કરી નાંખે ? સદ્ગત શ્રીયુત સી. ડી. દલાલે (ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ) સદ્ગત મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ-વડોદરાની આજ્ઞાથી પાટણ અને જેસલમેરના જ્ઞાનભંડારોનું અવલોકન કરી એના જે વિસ્તૃત રિપોર્ટ્સ તૈયાર કર્યા છે, તે માટે તેમણે ત્રણ-ચાર મહિનાથી વધારે સમય લીધો નહોતો. ગોકળગાયની ગતિએ તો આવાં કામો વર્ષોના અંતે પણ પાર ન પડે. આજના ગુજરાતીએ આવાં કાર્યો કરવા માટે સ્ફૂર્તિ મેળવવી પડશે અને મેળવવી જ જોઈએ.

ઉપર જે જ્ઞાનભંડારોની હકીકત નોંધવામાં આવી છે, તેમાંના અનેક વિષયક ગ્રંથો, એઓની પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્પિકાઓમાં જે હકીકતો, વસ્તુઓ અને સામગ્રી સમાયેલી છે, તેનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો ગુજરાતી ભાષામાં સમૃદ્ધ સાહિત્યનો ઉમેરો થાય. જેમ આજ સુધીમાં હિંદી ભાષામાં વિવિધ વિષયોનું ખેડાણ અને એને લગતો વિશાળ સાહિત્યરાશિ પ્રકાશ પામ્યો છે અને દિન-પ્રતિદિન મોટા પ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ થતો જાય છે, તે જ રીતે ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવા માટે આપણે વિદ્યાનાં નવાં નવાં ક્ષેત્રોની ઉપાસના અને અધ્યયન કરવાં પડશે; એ સિવાય સમૃદ્ધ ગુજરાતી ભાષાને જીવંત રાખવાનો બીજો એક પણ ઉપાય નથી. એક જમાનામાં પ્રભુત્વ ભોગવતી, આજના રાજસ્થાનના પ્રદેશને આવરી લેતી ભાષાનું સ્થાન આજે હિંદી ભાષાએ લીધું છે તેનું કારણ એ જ છે કે એ ભાષા આજના યુગનું વિશિષ્ટ સાહિત્ય સર્જી શકી નથી, એટલું જ નહિ, પણ આજની રાજસ્થાની પ્રજાએ પણ સાહિત્યિક ભાષા તરીકે હિંદીને અપનાવી લીધી છે; જ્યારે ગુજરાતી ભાષા આજે એવી કક્ષાએ છે, જેને આપણે પૂર્ણ અને સમૃદ્ધ ભાષા તરીકે ઓળખી-ઓળખાવી શકીએ. આ પરિસ્થિતિમાં આપણી ગુજરાતી ભાષાના વ્યક્તિત્વને સવિશેષ ખીલવવા માટે આપણે વિવિધ વિષયોનું અધ્યયન કરવાપૂર્વક તેઓને મૌલિક રીતે આપણી ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવા જોઈએ અને ગુજરાતી ભાષા બોલતી પ્રજાએ આવા વિષયોમાં જીવંત રસ કેળવવો જોઈએ.

આપ સૌના ધ્યાનમાં રહે કે આપણા જ્ઞાનભંડારોમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ આદિ ભાષાઓનું જે જૈન-જૈનેતર વિપુલ સાહિત્ય વિદ્યમાન છે, તેમાં આપણી પ્રાચીન ભાષાઓના કોશોને સમૃદ્ધ કરવાને લગતી ઘણી જ પર્યાપ્ત સામગ્રી છે. આપ સૌના ખ્યાલમાં આવે માટે ‘પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સોસાયટી-દિલ્હી’ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ અંગવિજ્ઞા નામનો ગ્રંથ, એનાં પરિશિષ્ટો અને પ્રસ્તાવનાઓ જોવા ભલામણ છે. આ ગ્રંથમાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત કોશોને સમૃદ્ધ બનાવવા માટેની ઘણી સામગ્રી છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત કોશોના પુનર્નિર્માતાઓએ આ ગ્રંથ અને આવા દરેક ગ્રંથને, માત્ર એનાં પરિશિષ્ટો જોઈ સંતોષ ન માનતાં, સમગ્રભાવે જોવા જ પડશે. જૈન આગમગ્રંથો અને એના ઉપરના વ્યાખ્યારૂપ નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, ટીકા આદિ ગ્રંથોમાં ઉપર્યુક્ત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત કોશોને લગતી સામગ્રી ઉપરાંત દેશી કોશકારોએ દેશી તરીકે નહીં સ્વીકારેલા અથવા એમની મર્યાદા બહાર હોઈ ઉપેક્ષિત ગણેલા દુઝ્ઝકા= સં. બેવ્કકાબેકી (ટટ્ટીની હાજત), સુપ્પણ્ણિયા=રૂની ડગલી, અહ્ણિયા=આહતિયા, ઢેખરય=ઢેખાળા, ક્ષેત્રિકા=ખેતી, વહોલિયા= વહેળા-વહોળા, બોબ્બડ=બોબડો, લેસુરુંડયતરુ=ગુંદાનું ઝાડ, પારણેત્ત=પાનેતર, ચહુટ્ટ=ચોંટયું, અણાલી= અનાડી, ઠગવિદ્યા રસોડ, ખાસડય, ભરવસય=ભરોસો આદિ જેવા સંકડો દેશી શબ્દો વિદ્યમાન છે, જેઓનું પ્રાકૃત-દેશી કોશોની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ હોવા ઉપરાંત આ શબ્દોની, આપણી ભાષા, સંસ્કૃતિ અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ ઉપયોગિતા છે. આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રે એમની દેશીનામમાલામાં ઘણા દેશી શબ્દો વિશે ટીકામાં આવી નોંધ કરી છે.

અપભ્રંશ ભાષા કે આપણી ગુજરાતી ભાષાની જનની છે, તેના કોશ માટેની સામગ્રી આ જ્ઞાનભંડારોમાં ઓછી નથી. આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત અરિહનેમિચરિડ, સાધારણકવિકૃત વિલાસવદ્ધકહા, ધાહિલકવિકૃત પડમસિરિચરિડ

અને તદઉપરાંત દેવેન્દ્રસૂરિકૃત ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રવૃત્તિ, કુમારપાલપ્રતિબોધ, ઉપદેશમાલાદોઘટ્ટીવૃત્તિ, મૂલશુદ્ધિપ્રકરણવૃત્તિ, આખ્યાનકમણિકોશવૃત્તિ, ભવભાવનાપ્રકરણસ્વોપજ્ઞવૃત્તિ આદિમાં આવતી અનેક કથાઓ, એ અપભ્રંશ કોશનાં સાધનો છે. આ સિવાય આ જ્ઞાનભંડારોમાં અપભ્રંશ ભાષામાં અને અપભ્રંશપ્રધાન ગુજરાતી કે રાજસ્થાની ભાષામાં રચાયેલી નાની નાની કૃતિઓ પણ સેંકડોની સંખ્યામાં વિદ્યમાન છે. તે પણ આ કોશ માટે ઉપયોગી છે. આટલી વાત શ્વેતાંબર આચાર્યની કૃતિઓને લગતી થઈ; પરંતુ દિગંબર આચાર્યકૃત અપભ્રંશ કૃતિઓ તો સંખ્યામાં અને પ્રમાણમાં ઘણી અને ઘણી મોટી છે, જે પૈકી કેટલીક કૃતિઓ શ્વેતાંબર જ્ઞાનસંગ્રહોમાં વર્તમાન છે. એમ છતાં દિગંબર જ્ઞાનભંડારોમાં વિપુલ પ્રમાણમાં રહેલા દિગંબર આચાર્યકૃત મહાકાવ્ય ગ્રંથોનો આ કોશ માટે ઉપયોગ કરવો એ અતિ મહત્વની વાત છે. બંગાળી લિપિમાં મુદ્રિત ‘બૌદ્ધગાન ઓ દોહા’ જેવી બૌદ્ધ અને અન્ય ભારતીય વિદ્વાનોની જે કૃતિઓ ઉપલબ્ધ હોય તેને વીસરવી જોઈએ નહિ.

આ પછી આપણે આપણી ગુજરાતી કે રાજસ્થાની ભાષા આદિના કોશ તરફ આવીએ તો પણ આપણા આ જ્ઞાનભંડારોમાં એ કોશોને લગતી ભરપૂર સામગ્રી પડેલી છે. અર્થાત્ આપ સૌ કલ્પી પણ ન શકો તેટલી મોટી સંખ્યામાં જૈન આગમો, કર્મસાહિત્ય, ઔપદેશિક અને કથાગ્રંથો, કાતંત્ર-સિદ્ધહેમ-સારસ્વત આદિ જેવાં વ્યાકરણો, રઘુવંશ આદિ મહાકાવ્યો, વાગ્ભટાલંકાર, વિદગ્ધમુખમંડન આદિ ગ્રંથો, રત્નપરીક્ષાશાસ્ત્ર, વૈદ્યક, જ્યોતિષ, ગણિત આદિ અનેક વિષયના ગ્રંથો ઉપર વિક્રમની પંદરમી-સોળમી-સત્તરમી શતાબ્દીમાં રચાયેલા બાલાવબોધો અને સ્તબકોની પ્રાચીન અને લગભગ એ જ સમયે લખાયેલી હસ્તપ્રતિઓ સેંકડોની સંખ્યામાં વિદ્યમાન છે, જે આપણા ગુજરાતી, રાજસ્થાની આદિ ભાષાના પ્રામાણિક કોશો તૈયાર કરવા માટે ઘણી ઉપયોગી છે. આ સામગ્રી કેટલા વિપુલ પ્રમાણમાં છે એનો આપ સૌને ખ્યાલ આપવા માટે મારા આ ભાષણના અંતે પરિશિષ્ટરૂપે પાટણના જ્ઞાનભંડારો અને લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર-અમદાવાદને ઉપહત કરેલા (ઉપહારરૂપે આપેલા) મારા વિશાળ જ્ઞાનસંગ્રહ આદિમાંથી તારવીને તૈયાર કરેલી એક યાદી આપવામાં આવી છે. આ યાદી જોવાથી આપ સૌના ખ્યાલમાં આવશે કે આપણા પ્રાચીન સંગ્રહોમાં આપણી વિવિધ ભાષાઓના કોશો માટે કેટલી વિપુલ સામગ્રી ભરી પડી છે. આપણા પ્રાચીન ગુજરાતી કોશની દિશામાં આંશિક કાર્ય આપણા ઘણા ગુજરાતી વિદ્વાનોએ કર્યું છે. ડૉ. સાંડેસરાએ મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી સંચાલિત પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રંથમાલામાં સંપાદિત કરેલા રાસ, ફાગુ, વર્ણકસમુચ્ચય આદિ ગ્રંથોમાં કોશકારને ઉપયોગી શબ્દકોશો આપ્યા છે. છેલ્લા છેલ્લા એમણે વર્ણકસમુચ્ચયનો બીજો ભાગ સંપાદિત કરી ઘણી સામગ્રી પૂરી પાડી છે. આ જ રીતે ભાઈ શ્રી મધુસૂદન મોદી, શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી, શ્રી કે. બી. વ્યાસ, ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી, મુનિ શ્રી અભયસાગરજી, ભાઈ શ્રી રમણલાલ શાહ, ડૉ. બિપિનચંદ્ર ઝવેરી આદિએ પણ આ દિશામાં પોતાનો હિસ્સો નોંધાવ્યો છે.

સાથે સાથે અહીં એ પણ ઉમેરું કે આપણા ગ્રંથસંગ્રહોમાં સંગ્રહિત થયેલા ગ્રંથોના અંતમાં લખાયેલી ગ્રંથકાર અને ગ્રંથલેખકોની પ્રશસ્તિઓમાં તેમજ જ્યોતિષ, ગણિત આદિ ગ્રંથોમાં સંવત કે સંખ્યા જણાવવા માટે શબ્દાંકો, અર્થાત્ ચંદ્ર એટલે એક, હસ્ત એટલે બે, અગ્નિ એટલે ત્રણ, ગોસ્તન એટલે ચાર, બાણ એટલે પાંચ આદિ શબ્દાંકો આપ્યા છે. એ શબ્દાંકોનો કોશ થાય એ પણ અતિ જરૂરી છે. આજ સુધીમાં જોયેલા જ્ઞાનભંડારોમાંની હાથપોથીઓ આદિ ઉપરથી આવો એક સંગ્રહ મેં કર્યો છે, જેને વ્યવસ્થિત કરી યથાસમય આપ સૌ સમક્ષ રજૂ કરવા ધારણા છે.

આપણા જ્ઞાનભંડારોમાં ગુજરાતી, રાજસ્થાની કે મિશ્રભાષાનું કવિતારૂપ જે સાહિત્ય વિદ્યમાન છે, તેની વિવિધતા અને વિશેષતા જાણવા માટેના જે સંકેતો છે, તે આપણે જાણવા જેવા અને નોંધવા જેવા છે. સામાન્ય રીતે, આપણી લોકભાષાની દૃષ્ટિએ આ કૃતિઓમાં આટલી બધી વિવિધતા હોવાનો ખ્યાલ બહુ ઓછાઓને હશે. જૈન કવિઓ

આદિએ આ ક્ષેત્રમાં જે વિવિધતા આણી છે, તેનાં નામનો નિર્દેશ માત્ર અહીં કરવામાં આવે છે : (૧) સંધિ, રાસ, ચતુષ્પદી- ચઉપદી-ચુપદી-ચુપદી-ચોપાઈ, પ્રબંધ, પવાડુ, આખ્યાનકથા. (૨) પરિપાટી, ધવલ-ધોળ, વિવાહલો, સલોકો, હમચી-હમચડી, નીસાણી, ગઘરનીસાણી, ચંદ્રાઉલાં, સુખડી, ફૂલડાં, ચરી, ગીતા, રાજગીતા, ભ્રમરગીતા, બ્રહ્મગીતા, લુઅરી, વેલી, ગુંહલી, હાલરડું, નિશાલગરણું, જમણિયાં-ભોજનિયાં, હરિઆલી-હીઆલી, ગરબા. (૩) ફાગ, વસંત, હોરી, ધમાલ=ધમાર, ચર્યરી, નવરસો, રાગમાળા, બારમાસા. (૪) ચૈત્યવંદન, સ્તવન, સ્તોત્ર, સ્તુતિ-થુઈ-થોય, ચોવીસી, વીસી, વિજ્ઞાનિકા-વિનતિ, ગીત, ભજન, લાવણી, છંદ, પૂજા, દેવવંદન, આરતી-મંગળદીવો. (૫) સજ્જાય, ઢાળ, ઢાળિયાં, ચોઢાળિયાં, છઢાળિયાં, બારઢાળિયાં, ચારમાલ, ચોક, બાર ભાવના. (૬) પદ, કવિત, સવૈયા, છપ્પય-છપ્પા, કુંડળિયા, એકવીસા, દોહા-દુહા-દોધક-દુગ્ધઘટ. આમાંના મધ્યકાલીન પદ સ્વરૂપોનું નિરૂપણ ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમુદારે ‘ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વરૂપો (પદ વિભાગ)’ તથા ડૉ. ચંદ્રકાંત મહેતાએ ‘મધ્યકાળના સાહિત્યપ્રકારો’ એ નામના ગ્રંથમાં કર્યું છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથો ઉપર અનુવાદરૂપે જે ગદ્ય સાહિત્ય રચાયું છે, તેને એના પ્રકારો મુજબ સ્તબક-સ્તિબુક, ટબો, બાલાવબોધ, બોધ, વાર્તિક, વચનિકા, અવચૂરી આદિ નામોથી ઓળખવામાં આવે છે.

ઉપર ગુજરાતી આદિ ભાષાના સાહિત્યની વિવિધતાનો નિર્દેશ કર્યા પછી સાથે સાથે આપણા જ્ઞાનભંડારોમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત આદિ ભાષાનો જે ગ્રંથરાશિ છે, તે ઉપરની વ્યાખ્યાઓનાં જે ભિન્ન ભિન્ન નામો અને સંકેતો છે તે પણ જાણવા જેવા છે : (૧) નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, મહાભાષ્ય-બૃહદ્ભાષ્ય, સંગ્રહણી. (૨) ચૂર્ણિ-વિશેષચૂર્ણિ. (૩) વૃત્તિ-ટીકા, વ્યાખ્યા, વિવરણ, વિવૃત્તિ, લઘુવૃત્તિ, બૃહદ્વૃત્તિ, ન્યાસ, હુંદિકા. (૪) દીપક, દીપિકા, પ્રદીપિકા, પંજિકા, અવચૂરી-અવચૂર્ણિ. (૫) ટિપ્પનક, વિષમપદપર્યાય, દુર્ગપદપ્રબોધ, દુર્ગપદવિવૃત્તિ, પદ-ભંજિકા. (૬) ટિપ્પણી, પર્યાય. (૭) બીજક. આ વિવિધ વ્યાખ્યાઓ જેના ઉપર રચાયેલી છે તેને મૂળસૂત્ર, મૂળગ્રંથ આદિ નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

આ પછી લેખનની પદ્ધતિને લઈ આપણી હાથપોથીઓને અંગે જે સંકેતો છે, તેમજ એની સાથે સંબંધ ધરાવતાં લેખન આદિ સાધનોનાં ઘણાં નામો, સંકેતો અને શબ્દો છે, જે આપણા કોઈ કોશમાં મોટે ભાગે નહીં મળે; જેવાં કે- શૂઢ(સૂંઢ), પંચપાઠ, ત્રિપાઠ, દ્વિપાઠ, રિક્તલિપિચિત્ર, ચિત્ર-પૃષ્ઠિકા, હૂંડી, હાંસિયો, ચોરઅંક, મોરપગલું કે હંસપગલું, ગ્રંથાગ્રંથ, પ્રતિ, આદર્શ, પાઠભેદ-પાઠાન્તર-વાચનાન્તર, ઓળિઉં-ફાંટિઉં, કાઠાં-બરું, વતરણાં, જુજવળ, પ્રાકાર, કંબિકા, આંકણી, ગ્રંથિ, પાટી, પાઠાં, ચાબરચંગી-ચાબખીચંગી, ઝલમલ, વીંટાંમણ-રૂમાલ, કલમદાન, સાપડો-ચાપડો ઇત્યાદિ.

અહીં જે વિવિધ નામો આપવામાં આવ્યાં છે, તેના અર્થો કે વિસ્તૃત સમજ આપવાનું આ સ્થાન નથી; પરંતુ આ ઉપરથી એ ખ્યાલ આવશે કે આપણા વિશાળ જ્ઞાનભંડારોનું અવલોકન કરનારે એને લગતી વિશિષ્ટ પરિભાષા અને સંકેતોનું ઊંડું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ; તો જ આપણા જ્ઞાનભંડારોની યાદીઓ, સૂચિઓ કે ટીપો, એનું અવગાહન અને પૃથક્કરણ વ્યવસ્થિત બનશે.

આપણી પ્રાચીન બ્રાહ્મી અથવા વર્તમાન દેવનાગરી, ગુજરાતી આદિ લિપિઓનો વિકાસ કેમ થયો અને એમાંથી ક્રમે ક્રમે આજની આપણી લિપિઓનાં વિવિધ રૂપો કેમ સર્જાયા - એ જાણવા માટે આ જ્ઞાનભંડારોમાંની જુદા જુદા પ્રદેશોના લેખકોને હાથે સૈકાવાર જુદા જુદા મરોડ અને આકાર-પ્રકારમાં લખાયેલી પ્રતિઓ ઘણી જ ઉપયોગી છે. મેં જોયેલા પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોમાં મોટે ભાગે બારમા સૈકાના પ્રારંભથી લઈને આજ સુધીની સૈકાવાર અને દશકાવાર લખાયેલી હાથપ્રતો જ વિદ્યમાન છે; પરંતુ જેસલમેરના કિલ્લામાં રહેલા ખરતરગચ્છીય યુગપ્રધાન આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રસૂરિના જ્ઞાનભંડારમાં બારમા સૈકાના પ્રારંભથી લખાયેલી પ્રતિઓ ઉપરાંત, લિપિના આકાર-પ્રકારને આધારે

આપણે જેને પ્રાચીન માની શકીએ તેવી લિપિમાં લખાયેલી, આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ વિરચિત વિશેષાવશ્યક-મહાભાષ્યની તાડપત્રીય પ્રતિ છે. આ પ્રતિના અંતમાં લેખનનો કોઈ નિશ્ચિત સમય નથી, એમ છતાં એની લિપિ જોતાં એ પ્રતિ વિક્રમના દશમા સૈકા પછીની તો નથી જ નથી. પાટણ, ખંભાત, જેસલમેર આદિના ગ્રંથસંગ્રહોમાં રહેલી આ બધી પ્રાચીન-અર્વાચીન હસ્તપ્રતિઓ આપણી ભારતીય બ્રાહ્મી લિપિમાંથી દેવનાગરી લિપિ સુધીના ક્રમિક વિકાસના અભ્યાસ માટે ઘણી જ ઉપયોગી છે. મને લાગે છે કે આપણા જ્ઞાન-સંગ્રહોમાં રહેલી જુદા જુદા લેખકોને હાથે જુદા જુદા મરોડમાં લખાયેલી પ્રાચીન-અર્વાચીન પ્રતિઓના સૈકા વાર ફોટોગ્રાફ્સ લઈ લિપિમાલાનું એક આલ્બમ બનાવવામાં આવે અને કોઈ આર્ટિસ્ટ પાસે એમની વર્ણમાલાનાં રૂપાન્તરોના શતાબ્દીના ક્રમથી ચાર્ટ્સ તૈયાર કરાવવામાં આવે, તો ભારતીય વિદ્યાર્થીઓ માટે આજની વ્યાપક સામગ્રી તૈયાર થાય. મારી વિનંતી છે કે પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર-વડોદરા, લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર-અમદાવાદ જેવી ગુજરાતની પ્રમુખ સંસ્થાઓ આ કાર્યને જરૂર ધ્યાનમાં લે.

આપણા જ્ઞાનભંડારોમાંની વ્યાપક સામગ્રીનું વ્યાપક દૃષ્ટિએ અવગાહન કર્યા પછી મને એક વાત સૂચવવી યોગ્ય લાગે છે, કે આજના વિદ્વાનોએ વૈદિક અને બૌદ્ધ સાહિત્યના અધ્યયન અને અવગાહન દ્વારા ઘણું ઘણું સંશોધન કરી અનેક વિષયો ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે. એ જ રીતે ભારતીય સંસ્કૃતિના મહત્વના અંગ તરીકે સ્વીકારેલી જૈન સંસ્કૃતિના સાહિત્યનું અધ્યયન અને અવલોકન કરવું એટલું જ આવશ્યક અને પૂરક છે. જૈન આગમો અને એના ઉપરના નિર્યુક્તિ-ભાષ્ય-ચૂર્ણિ-વૃત્તિ આદિ વ્યાખ્યાગ્રંથો, દાર્શનિક સાહિત્ય, કથાસાહિત્ય આદિમાં ભારતીય વ્યાપક સંસ્કૃતિને સમૃદ્ધ કરવા માટેની કલ્પનાતીત વિપુલ સામગ્રી વર્તમાન છે, જેનો કંઈક ખ્યાલ આવે એ માટે અને ગુરુ-શિષ્યે એટલે કે મારા પૂજ્ય ગુરુવર્ય શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજે અને મેં સંપાદિત કરેલા બૃહત્કલ્પગ્રંથ અને વસુદેવહિંદી તથા અંગવિજ્ઞા ગ્રંથના પરિશિષ્ટો જોવા ભલામણ કરું છું.

બૃહત્કલ્પગ્રંથમાં આપણા ભારતની પ્રાદેશિક, ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક આદિ અનેક વિષયોને લગતી માહિતી છે. આપણા ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ દેશનાં આનંદપુર (વડનગર), કચ્છ દેશ, દીવ બંદર, દ્વારિકા, ભૃગુકચ્છ, સોપારક, પ્રભાસ, પ્રાચીનવાહ, અર્બુદ, ઉજ્જયંત, ભૂતતડાગ, બન્નાસા (બનાસ નદી), સરસ્વતી નદી વગેરે વિગતો આમાં છે. પ્રાચીન યુગમાં આપણા ગામ, નગર, ખેડ, કર્બટ, મડંબ, દ્રોણમુખ આદિની રચના, તેના આકારો અને એની આસપાસ રક્ષણ માટે કરાતા પથ્થર, ઈંટ, માટી, ધૂળ, ખપાટિયાં આદિના પ્રાકાર, વાડ વગેરે કેવાં હતાં તેની હકીકત પણ આ ગ્રંથમાં મળી આવે છે. પ્રાચીન યુગમાં આપણે ત્યાં કઈ કઈ જાતનાં નાણાં-મુદ્રા-સિક્કાઓનું ચલણ હતું, એનાં કાકિણી, કેતર, કેવડિય, નેલક, દીનાર, દ્રમ્મ, સાભરક આદિ નામો, એનું પ્રમાણ અને એ જ્યાં ચાલતાં તે સ્થળોનો ઉલ્લેખ પણ આમાં મળે છે. તીર્થસ્થાનો, ઉત્સવો, જમણ આદિ વિશેના ઉલ્લેખો પણ નજરે પડે છે. પણિતશાલા, ભાંડશાલા, કર્મશાલા, પચનશાલા, વ્યાધરણશાલા આદિ શાલાઓ, કુત્રિકાપણ (વિશ્વવસ્તુભંડાર), આપણાં વસ્ત્રના પ્રકારો, મઘના પ્રકારો, વિષના પ્રકારો, યંત્રો આદિ અગણિત વિષયોની માહિતી આમાં છે. તીર્થસ્થાનો, ઉત્સવો, જમણ આદિની યાદી પણ આમાં છે. આ ઉપરાંત મૌર્યવંશીય અશોક-સંપ્રતિ, શાલિવાહન, મુરુંડરાજ આદિ રાજાઓ; આર્યસુહસ્તિ, કાલિકાચાર્ય, લાટાચાર્ય, સિદ્ધસેનસૂરિ, પાદલિપ્તસૂરિ આદિ આચાર્યોની હકીકત પણ આ ગ્રંથમાં છે.

વસુદેવહિંદી, જેની રચના અનુમાને વિક્રમના પાંચમાં સૈકાની આસપાસમાં થયાનો સંભવ છે, તેમાં ભગવદ્ગીતા, પોરાગમ (પાકશાસ્ત્ર) અને અર્થશાસ્ત્ર : આ ત્રણ મહત્વના ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે. અત્યસત્યે ય ભણિયં એમ કહીને નોંધેલો, “વિસેસેણ માયાએ સત્યેણ ય હંતવ્વો અપ્પણો બિવટુમાણો સત્તુ ત્તિ” આ ઉલ્લેખ પ્રાકૃતમાં છે. એ ઉપરથી તેમજ આ આશય સાથે સામ્ય ધરાવતું કોઈ સૂત્ર કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં મળતું ન હોવાથી આપણે એ માનવું જ રહ્યું, કે આપણે ત્યાં પ્રાચીન કાળમાં કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર ઉપરાંત પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલું ‘અર્થશાસ્ત્ર’ પણ હતું. આવો જ એક

બીજો પ્રાકૃત ઉલ્લેખ, આચાર્ય અભયદેવસૂરિકૃત નવાંગીવૃત્તિ આદિ ગ્રંથોનું સંશોધન કરનાર શ્રી દ્રોણાચાર્યવિરચિત ઓષનિર્યુક્તિ વૃત્તિમાં પણ આવે છે, જે પ્રાકૃત ભાષામાં કોઈ બીજું ‘અર્થશાસ્ત્ર’ હોવાની માન્યતાને દઢ કરે છે. આ વસુદેવહિંદી ગ્રંથના ત્રીજા ગંધર્વદત્તા લંભકમાં ચારુદત્તની વેપાર માટેની મુસાફરીનું વર્ણન છે. તેમાં અજપથ, શંકુપથ, પક્ષિપથ આદિ જેવા માર્ગો આવે છે, જેનું વિસ્તૃત વર્ણન સૂત્રકૃતાંગસૂત્રના અગિયારમા અધ્યયનમાં તે તે માર્ગોનું એના સ્થળનિર્દેશ સાથે વર્ણન છે. ચારુદત્તની આ મુસાફરીનું વર્ણન ઘણું રસપૂર્ણ છે, જે જાણવા ઇચ્છનારે વસુદેવહિંદી ગ્રંથ અથવા ડૉ. સાંડેસરાએ કરેલું એનું ભાષાંતર જોવું જોઈએ. આ કથા-ગ્રંથ હિંદી-મુસાફરીને લગતો હોઈ એમાં જુદી જુદી ઘણી જાતની માહિતી છે.

અંગવિજ્ઞા ગ્રંથ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ઘણો જ મહત્વનો છે. આ ગ્રંથ માનવઅંગોની વિવિધ ચેષ્ટાઓ અને ક્રિયાઓને આધારે ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાન પ્રશ્નાદિ અંગે ફલાદેશ કરતો હોઈ એમાં માનવઅંગોનું સેંકડો રીતે સૂક્ષ્મ વિભાજન અને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એટલે અંગશાસ્ત્રોના જ્ઞાતાઓની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આ ઉપરાંત માનવોની પલાંઠી વાળવી, બેસવું, ઊઠવું, જવું, ઊભા રહેવું, નીકળવું, પડવું, સૂવું, પ્રશ્ન કરવો, નમન કરવું, રોવું, હસવું, શોક કરવો, આકંદ કરવું આદિ વિવિધ ક્રિયાઓના પ્રકારો દર્શાવેલા છે અર્થાત્ પલાંઠીના બાવીસ, બેસવાના બત્રીસ, ઊભા રહેવાના અઠ્ઠાવીસ ઇત્યાદિ પ્રકારો બતાવેલા છે. મનુષ્યજાતિ સાથે સંબંધ ધરાવતા ગોત્ર, નામ, સગપણ, રતિવિલાસ, વેપાર, ગામ, નગર, પ્રાકાર, ઘર, શાલા, જલયાન, સ્થલયાન, વાહન, શયન, આસન, ભાજન, ભોજન, પેય, વસ્ત્ર, આભૂષણ, અલંકાર, તૈલ, ઉત્સવ, રોગ, સિક્કાઓ આદિ વિશે વિભાગશઃ વિસ્તૃત ઉલ્લેખો છે, જે આપણને કેટલીયે નહીં જાણેલી વિગતો સ્પષ્ટ રીતે પૂરી પાડે છે. દા.ત., સિક્કાઓમાં ચત્તપકસિક્કાનું નામ આવે છે; તે આજ સુધી બીજે ક્યાંય જોવામાં નથી આવ્યું. આયાગપટમાં વપરાયેલો આયાગ શબ્દ આ ગ્રંથમાં મળી આવે છે. તિર્યગ્જાતિ સાથે સંબંધ ધરાવતા પશુ-પક્ષી, સૂક્ષ્મ જીવજંતુ અને વૃક્ષ-લતા-ગુલ્મ-ફલ-ધાન્ય આદિ વનસ્પતિના વિવિધ પ્રકારો અને નામો પૂરાં પાડે છે. પ્રાચીન કાળમાં આપણે ત્યાં પ્રાણીશાસ્ત્રીઓ અને વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ આ વિશેનું કેવું જ્ઞાન ધરાવતા હતા, એ આપણને આનાથી જાણવા મળે છે. પ્રજ્ઞાપનોપાંગ સૂત્રમાં પણ આ વિષયને લગતી ઘણી જ માહિતી છે.

અહીં ઉદાહરણ તરીકે ત્રણ ગ્રંથોમાંની વિગતો નોંધવામાં આવી છે. આ જ રીતે પ્રત્યેક જૈન આગમમાંથી આપણને અનેક વિષયને લગતી વિવિધ સામગ્રી મળી આવશે. જૈન કથાસાહિત્ય આપણા ચાલુ જીવન-વ્યવહાર સાથે સંબંધ ધરાવતી અનેક વસ્તુઓ પૂરી પાડે છે. તે તે યુગની પ્રજાની સાંસ્કૃતિક સંપત્તિ શી હતી, રીત-રીવાજો કેવા હતા, જીવનસરણી કેવી હતી, તે તે યુગની પ્રાદેશિક વ્યવસ્થાઓ, રાજ્યવ્યવસ્થાઓ, લોકવ્યવસ્થાઓ કેવી હતી, એની માહિતી આપણને આમાંથી મળી આવે છે. આપણે ત્યાં પ્રાચીન કાળમાં જન્મોત્સવ, વિવાહોત્સવ આદિ વિશે શી શી રીત હતી, વિવાહિત વરકન્યા, ઘરનો વહીવટ સ્વીકારતા પુત્રો, રાજ્યારોહણ કરતા રાજપુત્રો અને પ્રજા, આચાર્યપદ સ્વીકારતા આચાર્યો અને મુનિગણ - આ સર્વને માટે શિક્ષાના પ્રકારો શા હતા વગેરે ઘણું ઘણું મળી આવે છે. આજની આપણી પ્રજાના જીવનઘડતર માટેની ઘણી સામગ્રી આ કથાસાહિત્યમાં વર્તમાન છે, જેનું સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ અધ્યયન કરી નવીન દૃષ્ટિએ આલેખવામાં આવે તો પ્રજાજીવનના ઘડતર માટેની વિશિષ્ટ સામગ્રી તૈયાર થાય.

ઉપર જણાવ્યું તેમ, આપણા કથાસાહિત્યમાં રહેલી સાંસ્કૃતિક સામગ્રીની જેમ એમાં પ્રસંગે પ્રસંગે નોંધાયેલી ઐતિહાસિક સામગ્રી પણ આપણું લક્ષ બેંચે છે. જૈન આગમો ઉપરના પ્રાચીન નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, વૃત્તિ આદિ ગ્રંથોમાં ઐતિહાસિક સામગ્રી વિપુલ પ્રમાણમાં હોવા છતાં આપણા વિદ્વાનોમાંના મોટા ભાગના વિદ્વાનોએ ઐતિહાસિક પ્રશ્નોની છણાવટ કરતા ઘણી વાર પ્રાચીન સામગ્રીને બદલે આચાર્ય હેમચંદ્રના પરિશિષ્ટપર્વ અને પ્રબંધસંગ્રહ આદિનો જ

ઉપયોગ કર્યો છે. પરંતુ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રે એમના પરિશિષ્ટપર્વમાં જે સામગ્રી એકઠી કરી છે, તેનું મૂળસ્થાન ઉપર જણાવેલ જૈન આગમો ઉપરના વ્યાખ્યાનગ્રંથો જ છે. આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રને પરિશિષ્ટપર્વ રચવાની કલ્પના સંભવતઃ ભદ્રેશ્વરસૂરિકૃત કહાવલી ગ્રંથને આધારે સ્ફુરી હશે એમ લાગે છે. આ ગ્રંથ આચાર્ય શ્રી શીલાંકસૂરિકૃત ચણપન્નમહાપુરિસચરિયં પછીનો અને અનુમાને અગિયારમા સૈકાની રચનારૂપ છે. એના અંતમાં આચાર્ય શ્રી ભદ્રેશ્વરસૂરિએ પરિશિષ્ટ તરીકે યાકિનીમહત્તરાસૂનુ ભવવિરહાંક આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ સુધીના ઇતિવૃત્તનો સંગ્રહ કર્યો છે, જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બહુ જ મહત્વનો છે. આપ સૌને જાણીને આનંદ થશે કે આચાર્ય શ્રી શીલાંકકૃત ચણપન્નમહાપુરિસચરિયંનું સંપાદન ‘પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સોસાયટી’ વતી પાટણના વતની ભાઈ અમૃતલાલ મોહનલાલ પંડિત કરી રહ્યા છે. એ આખો ગ્રંથ બે-એક મહિનામાં પ્રસિદ્ધ થઈ જશે અને કહાવલીગ્રંથ કે જે પ્રાકૃત અને ચોવીસ હજાર શ્લોક પ્રમાણ મહાકાવ્ય ગ્રંથ છે, તેના મુદ્રણની શરૂઆત ‘પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સોસાયટી’ તરફથી બે ત્રણ મહિનામાં જ થશે. આશા છે, આ આખો ગ્રંથ એકાદ વર્ષમાં તૈયાર કરી અમે આપની સેવામાં હાજર કરીશું.

આ સિવાય આપણા ભંડારોમાં અપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક સામગ્રી ઘણી છે. આચાર્ય મલ્લવાદીસૂરિ, શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ, શ્રી પાદલિપ્તસૂરિ આદિના પ્રાકૃત પ્રબંધો અદ્યાવધિ અપ્રગટ જ છે. મહાકવિ શ્રી રામચંદ્રકૃત કુમારવિહારશતકપ્રશસ્તિજેવું જ એક બીજું પ્રશસ્તિકાવ્ય મળી આવ્યું છે, જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણું જ મહત્વનું છે. ઐતિહાસિક સામગ્રીપૂર્ણ પ્રાચીન મંદિરો અને ઉપાશ્રયોની પ્રશસ્તિઓ પણ હજુ કેટલીય અપ્રસિદ્ધ જ છે.

આપણા વિશાળ જ્ઞાનભંડારોમાંના સાહિત્યમાં રહેલી સાંસ્કૃતિક, ઐતિહાસિક આદિ સામગ્રીનો ટૂંક નિર્દેશ કર્યા પછી હસ્તલિખિત ગ્રંથોના અંતમાં રહેલી પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્પિકાઓને આપણે વીસરવી જોઈએ નહિ. મોટા મોટા રાજાઓ, અમાત્ય આદિ વિશેની માહિતી આપણને અમુક પ્રબંધગ્રંથાદિમાંથી મળી રહેશે, કિન્તુ આપણા ઇતિહાસના ઘડતરમાં અતિ ઉપયોગી વિશાળ સામગ્રી તો આપણી આ પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્પિકાઓમાં જ ભરી પડી છે. નાનાંમોટાં ગામ-નગરો-દેશો તથા ત્યાંના રાજાઓ, અમાત્યો, તેમની ટંકશાળાઓ, લશ્કરી સામગ્રી, શાહુકારો, કુલો, જ્ઞાતિઓ, કુટુંબો સાથે સંબંધ રાખતી ઘણી ઘણી હકીકતો આપણને આ પ્રશસ્તિ આદિમાંથી પ્રાપ્ત થશે.

વડગચ્છીય આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત અરિહનેમિચરિત્-અપભ્રંશની પ્રશસ્તિમાં ગ્રંથકારે વિમલમંત્રીના વંશનું વર્ણન કરતાં ચાપોત્કટ અને ચૌલુક્ય રાજાઓની વિગત આપી છે, તેમાં લશ્કરી સામગ્રી અને ટંકશાળ આદિ વિશેની હકીકતો નોંધી છે, જ્યારે આજે આપણને ચાવડા અને સોલંકી રાજાઓના સિક્કાઓ એકાએક મળતા નથી. ભાઈ શ્રી અમૃત વસંત પંડ્યાને કેટલાક સિક્કાઓ મળ્યા છે, જેના પર જયસિંહદેવનું નામ વંચાય છે, પરંતુ આ રાજા ચૌલુક્યનરેશ સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવ હોવાની પૂરી ખાત્રી થઈ નથી. ટંકશાળના અસ્તિત્વ વિશેનો આ ઉલ્લેખ ચૌલુક્ય રાજાઓના સિક્કાઓ વિશે વધુ જિજ્ઞાસા પ્રગટાવે છે.

આ પછી લખનાર-લખાવનારની પ્રશસ્તિને લગતી કેટલીક પુષ્પિકાઓ વિશે વિચારીએ :

૧. જેસલમેરના કિલ્લાના જ્ઞાનભંડારમાં ક્રમાંક ૨૩૨માં વિ. સં. ૧૨૪૦માં લખાયેલી મલધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિવિરચિત ભવભાવનાપ્રકરણ સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહની તાડપત્રીય પ્રતિ છે, જે વડોદરા પાસેના પાદરાના શ્રેષ્ઠી આમ્રપ્રસાદની પુત્રી અને વાસપ્પય(વાસદ)ના બાલપ્રસાદની પત્ની હતી, તેણે લખાવેલી હોઈ પાદરા અને વાસદને લગતી કેટલીક હકીકત આ પ્રશસ્તિમાં છે.

૨. ખંભાત - શ્રી શાંતિનાથના તાડપત્રીય ભંડારમાં ક્રમાંક ૨૧૪માં, વિ. સં. ૧૨૧૨માં લખેલી શ્રી શાંતિસૂરિકૃત પ્રાકૃત પૃથ્વીચંદ્રચરિત્રની તાડપત્રીય પ્રતિના અંતની પુષ્પિકામાં લાટદેશમંડલે મહીદમુનયો-રત્તરાલે આ પ્રમાણે મહી નદી અને દમણના વચલા પ્રદેશને ‘લાટદેશ’ તરીકે જણાવ્યો છે. આ જ પુષ્પિકામાં ત્યાંનો સૂબો વોસરિ હતો, તેમજ મહારાજા

કુમારપાલના નામોલ્લેખ સાથે કર્ણાટકરાયમાન-મર્દનકરં, સપાદલક્ષરાષ્ટ્રવનદહનદાવાનલં, માલવે રાષ્ટ્રે નિજાજ્ઞયા સંસ્થાપનકરં ઇત્યાદિ વિશેષણોનો જે ઉલ્લેખ છે, તે ઉપરથી ગુજરેશ્વરોની રાજ્યસીમા ક્યાં સુધી પથરાયેલી હતી તે પણ જાણવા મળે છે. એ પુષ્પિકામાં આવતાં મદણસિંહનયર અને અણેર, એ બે ક્યાં આવ્યાં અને આજે તેમનું શું નામ છે - હશે, એ પ્રાચીન-અર્વાચીન ભૂગોળના નિષ્ણાતોએ શોધવાનું છે.

૩. જેસલમેર કિલ્લામાં પંચાશક પ્રકરણ સટીકની તાડપત્રીય પ્રતિના અંતની પુષ્પિકામાં સપ્તોત્તરસૂર્યશતે ૧૨૦૭ વિક્રમસંવત્સરે ત્વજયમેરૌ । પલ્લીભક્તે ત્રુટિતં પુસ્તકમિદમગ્રહીત્ તદનુ ॥ અર્થાત્ “વિ. સં. ૧૨૦૭માં ગમે તે કારણે પાલીનગર ભાંગ્યા પછી ખંડિત થયેલ પુસ્તકને અજમેરમાં લીધું-ખરીદ્યું” આમ જણાવ્યું છે, તે ઉપરથી વિ. સં. ૧૨૦૭માં મારવાડનું પાલીનગર ભાંગ્યું હતું, એ જણાય છે.

૪. જેસલમેરમાં વિ. સં. ૧૨૦૦માં લખાયેલી સાંખ્યસપ્તતિકા - ગૌડપાદભાષ્યની પ્રતિ છે, જે સિદ્ધપુરમાં લખાયેલી છે. તેમાં ત્યાંના મૂલનારાયણદેવીય મઠનો ઉલ્લેખ છે. આ પ્રમાણે હસ્તલિખિત ગ્રંથોના અંતમાં લખનાર-લખાવનારાઓની પુષ્પિકાઓમાં ઘણી જ સામગ્રી પ્રાપ્ત છે, જેનું અધ્યયન અને પૃથક્કરણ અનેક રીતે ઉપયોગી છે.

અહીં એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે જૈનાચાર્યોએ રચેલા અને લખાવેલા ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્પિકાઓમાં એમણે ઘણી ઘણી બાબતોના ઉલ્લેખો કરી ઐતિહાસિક સામગ્રીનો ખૂબ જ સંચય કર્યો છે. પ્રાચીન કાળથી જ જૈનાચાર્યોની આ એક દૃષ્ટિ હતી. એ જ કારણ છે કે સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિ રાખવા છતાં એમનાં લખાણોમાં અનેક રીતે ઉપયોગી બને તેવી સામગ્રીઓ અનાયાસે જ આવી છે. આપણા ગુજરાતના ઇતિહાસની સાધનસામગ્રીમાંથી પણ જો જૈન ગ્રંથો, પ્રબંધો, શિલાલેખો, રાસાઓ આદિ બહુમૂલ્ય સાધનોને બાદ કરવામાં આવે તો ગુજરાતના ઇતિહાસની કડીઓ સાંધવાનું કામ દુર્ઘટ જ નહિ, અશક્ય જ બની જાય.

ઇતિહાસની સામગ્રીમાં ગ્રંથસ્થ સાહિત્ય મોટી સામગ્રી પૂરી પાડે છે, તેમ છતાં ઉત્કીર્ણ લેખો અર્થાત્ શિલાલેખ, તામ્રપત્ર, સિક્કાઓ આદિમાંથી મળતી માહિતી પણ ઇતિહાસ માટે ઘણી ઉપયોગી છે. જે દ્વારા કેટલીક વાર ઉપલબ્ધ સાહિત્યિક વિગતોની તુલના અને ચકાસણી કરવાનો અવસર પણ મળે છે.

આ ઉપરાંત પાટણ, અમરેલી, કામરેજ, આકોટા, વડનગર આદિ સ્થાનોમાંથી અન્વેષણ અને ઉત્ખનન દ્વારા પ્રાપ્ત થતા ઇમારતો, શિલ્પકૃતિઓ, વાસણો, આયુધો, સિક્કાઓ, દેહાવશેષો આદિ પુરાતન અવશેષો દ્વારા ઐતિહાસિક કાળના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસને પરીક્ષક અને પૂરક એવી સામગ્રી મળી છે. ખાસ કરી લોથલ, રોઝડી, સોમનાથ આદિમાંથી પ્રાગૈતિહાસિક અને આદ્ય-ઐતિહાસિક કાળની સંસ્કૃતિ વિશે ઉપયોગી માહિતી મળી રહેશે.

આજ સુધીમાં આપણા ગુજરાતના આંશિક ઇતિહાસ વિશે ફાર્બસ, પં. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી, શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, શ્રી રસીકલાલ છો. પરીખ, પ્રો. કોમિસરિયેટ, શ્રી રત્નમણિરાવ, ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી આદિએ ઘણા જ મહત્વના પ્રયત્નો કર્યા છે. ગુજરાત વિદ્યાસભાએ ‘પુરાણોમાં ગુજરાત’ (ભૌગોલિક ખંડ) અને ‘જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત’ જેવા આકારગ્રંથ તૈયાર કરાવી આ દિશામાં કેટલીક કીમતી સામગ્રી પૂરી પાડી છે. વળી ‘વસ્તુપાલ અને એનું સાહિત્યમંડળ’ જેવા કેટલાક મહાનિબંધો દ્વારા પણ કેટલીક અભ્યાસપૂર્ણ સામગ્રી તૈયાર થતી જાય છે. વડોદરાની સ્થળનામ-સંસદે પણ એક મહત્વનું કાર્ય હાથ ધર્યું છે, તે પણ આપણા ઇતિહાસની પૂર્તિનું મહત્વનું અંગ છે. આમ છતાં ઉપર જણાવેલ સાધનસામગ્રી તેમજ પ્રસિદ્ધ-અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યિક કૃતિઓનો વિગતે અભ્યાસ કરી એમાંથી ગુજરાતના સામાન્યતઃ રાજકીય અને વિશેષતઃ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની માહિતી તારવવા પૂર્વક ગુજરાતનો સળંગ ઇતિહાસ તૈયાર થાય એ આજના ગુજરાત માટે જરૂરનું છે.

આપણી ભાષામાં મુદ્રા-સિક્કા, શિલ્પકળા, ચિત્રકળા, ભાષાઓ, કવિઓ આદિ વિશેનું સાહિત્ય લગભગ નહીં

જેવું છે. ચિત્રકળાના વિષયમાં ભાઈ શ્રી સારાભાઈ નવાબે આપણા ગુજરાતને મહત્વના ગ્રંથોનો સંગ્રહ પૂરો પાડ્યો છે એ આપણે વીસરી જતા નથી. ડૉ. મંજુલાલ મજમુદાર આદિએ પણ આ દિશામાં ઠીક ઠીક પ્રયત્ન કર્યો છે. એમ છતાં આ ક્ષેત્રમાં હજુ પણ કામ કરવાને ઘણો અવકાશ છે.

આપ સૌને લાગશે કે મારા ભાષણમાં આપણી ગુજરાતી તેમજ બીજી અલભ્ય કૃતિઓ વિશે કેમ કંઈ નિર્દેશ નથી કર્યો? આપ સૌને આ વિશે જણાવવાનું કે સદ્ગત ભાઈ શ્રી મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈના ‘ગુર્જર કાવ્યસંચય’ના ભાગો પ્રસિદ્ધ થયા પછી એ જ દિશામાં સક્રિય પ્રયત્ન કરી બીકાનેરનિવાસી શ્રીયુત અગરચંદ્રજી નાહટાએ શ્રીયુત દેસાઈના સંગ્રહમાં નહીં આવેલી નવીન કૃતિઓના સંગ્રહનો એક મોટો ભાગ તૈયાર કર્યો છે, અને જેને કોઈ પ્રસિદ્ધ કરનાર નહીં મળવાથી એ એમ ને એમ પડ્યો છે. આપણે આશા રાખીએ કે એ સંગ્રહ વહેલામાં વહેલો પ્રસિદ્ધ થાય. આ ભાગ ઉપરાંત પણ આપણા જ્ઞાનકોશોમાં હજુ પણ અજ્ઞાત કૃત શૃંગારમંજરી રાસ, આભાશરત્નાકર આદિ જેવી ઢગલાબંધ કૃતિઓ છે, જેનો સંગ્રહ થવો આવશ્યક છે.

અંતમાં અપ્રાસંગિક છતાં, ગુજરાતી પ્રજા માટે જ નહિ, દરેક વિદ્વાન માટે ઉપયોગી અને મહત્વની હોવાથી એક વાત રજૂ કરવી ઉચિત માનું છું કે આપણા આ શહેરમાં શેઠ શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ અને એમનાં કુટુંબીજનોના આંતર ઉત્સાહથી ‘લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર’ નામની સંસ્થા આજથી લગભગ બે વર્ષ પૂર્વે સ્થાપવામાં આવી છે. જેમાં માત્ર ગુજરાત જ નહિ, કિન્તુ દેશ-પરદેશના વિદ્વાનો આવી સંશોધન અને અધ્યયન કરી શકે તેવી સામગ્રી એકત્ર કરવાનો સંકલ્પ છે. આ સંકલ્પના અનુસંધાનમાં આ વિદ્યામંદિરને આ વ્યાખ્યાતા તેમજ આચાર્ય શ્રી વિજયદેવસૂરિજી, પં. શ્રી કીર્તિમુનિજી, શ્રી ખેડા જૈન સંઘ, શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી-અમદાવાદ આદિ તરફથી નાના-મોટા કીમતી સંગ્રહો ભેટ મળ્યા છે. તેમજ એ ઉપરાંત વિદ્યામંદિરની કાર્યવાહક સમિતિની અનુમતિથી અને વિદ્યામંદિરને ખર્ચે લગભગ ત્રણ હજાર નવા કીમતી ગ્રંથો ખરીદ્યા છે, જેમાં કલ્પસૂત્રો, સંગ્રહણી, શ્રીચંદ્રચરિત્ર, કુમારસંભવમહાકાવ્ય, નરસિંહ મહેતાનું મામેરું, હસ્તિરોગચિકિત્સા, ઢોલામારુ, ગીતા, બાદશાહી-ચિત્રાવલી અને વિજ્ઞાપિત્ર આદિ સચિત્ર ગ્રંથો પણ છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્ય ઉપરાંત રાજસ્થાની, વ્રજભાષા, સંતવાણી અને ભક્તિસાહિત્ય પણ આમાં સમાય છે. જિનેન્દ્રબુદ્ધિન્યાસ, માધવીયધાતુવૃત્તિ, અણ્ણભાષ્ય, દિગંબર આચાર્યકૃત માગધી સંસ્કૃત, અપભ્રંશ ભાષાના મહત્વના ગ્રંથો, દાર્શનિક આદિની પ્રાચીન નકલો ખરીદવામાં આવી છે. વેદ, ઉપનિષદો, ભાગવત, રામાયણ, અવતારચરિત્ર આદિ જેવા મહા કાવ્યગ્રંથો અને એ ઉપરાંત આયુર્વેદ, જ્યોતિષ, રત્નપરીક્ષા, વ્યાકરણ, કોષ, અલંકાર, છંદ, કાવ્ય, નાટક આદિ ગ્રંથોનો સંગ્રહ પણ છે. આમાંના કેટલાક ગ્રંથો એવા પણ છે, કે જે તદ્દન અપૂર્વ જ છે. રમલ વિશે ગુરુમુખી લિપિમાં લખાયેલ ગ્રંથોનો મોટો સંગ્રહ પણ આમાં છે. વહીવંચાનાં ઓળિયાં અને કચ્છના રાવોના ઇતિહાસનો ચોપડો તેમજ જફરનામા જેવી સામગ્રી પણ છે. સમયસુંદરોપાધ્યાયના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલી એમની પોતાની કૃતિઓ, સ્ત્રીકવિઓ કૃત અધિકમાસમાહાત્મ્ય જેવી રચનાઓ પણ છે. ગીતગોવિંદના અનુકરણરૂપ રામગીતાગોવિંદ, કમ્હડદે પ્રબંધ આદિની પ્રતિઓ પણ છે. આ ઉપરાંત કૃષ્ણભગવાનનાં દર્શન કરવા માટેની કાવડ, જ્યોતિષ માટે ઉપયોગી ચૂડીઓ વગેરે સાધનો પણ છે. આજે ગુજરાતમાં જુદી જુદી સંસ્થાઓ વિશિષ્ટ રીતે કાર્ય કર્યે જાય છે. આ સંસ્થાઓ પોતપોતાની યોજનાઓ ઘડી, એકબીજી સંસ્થામાં કામ બેવડાય નહીં એ રીતે કામ કર્યે જાય અને એ રીતે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની વિવિધ શાખાઓને ઉત્તરોત્તર વધુ ઉન્નતિ તરફ લઈ જાય એ ભાવના.

(‘જૈન યુગ’, નવેમ્બર ૧૯૫૯; ‘શ્રી ફોર્બસ ગુજરાતી સભાનું ત્રૈમાસિક’, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૯)

સાભાર : જ્ઞાનાંજલિ

પ્રકાશક :- સાગરગચ્છ જૈન ઉપાશ્રય, વડોદરા

વી. સં. ૨૪૯૫, વિ. સં. ૨૦૨૫, ઈસ્વીસન ૧૯૬૯

પ્રારંભમાં અમે જણાવી ગયા છીએ કે સ્થવિર આર્યદેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણે સંઘસમવાય એકત્ર કરી સર્વસંમત રીતે શાસ્ત્રલેખનનો આરંભ કર્યો હતો. એ શાસ્ત્રલેખન પ્રસંગે પુસ્તકલેખનને અંગે શી શી વ્યવસ્થાઓ હશે, કઈ કઈ જાતનાં પુસ્તકો લખાયા હશે, કેટલાં લખાયા હશે, એ પુસ્તકોના લેખકો કોણ હશે, પુસ્તકો શાનાં ઉપર લખાયાં હશે, શેનાથી લખાયાં હશે, પુસ્તક માટેના ઉપકરણો - જુદીજુદી જાતનાં સાધનો કેવાં હશે, ખવાઈ ગયેલાં પુસ્તકો કેવી રીતે સાંધવામાં આવતાં હશે, પુસ્તક સંશોધનની પદ્ધતિ, સંકેતો અને તેનાં સાધનો કેવાં પ્રકારનાં હશે, પુસ્તકોનાં અંતમાં પુસ્તક લખાવનારની પ્રશસ્તિ, પુષ્પિકા વગેરે કેવી રીતે લખાતાં હશે, પુસ્તકસંગ્રહોની અભિવૃદ્ધિ અને તેની રક્ષા માટે કેવા ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હશે, જ્ઞાનભંડારોને કેવા સ્થાનમાં અને કેવી રીતે રાખતા હશે, એ જ્ઞાનભંડારોની ટીપ વગેરે કેવા પ્રકારની કરવામાં આવતી હશે, ઈત્યાદિ હકીકત જાણવા માટે તે જમાનામાં લખાયેલા જ્ઞાનસંગ્રહો કે તેમાંનો એક પણ અવશેષ આજે આપણી સામે નથી; તેમ છતાં તે જમાનાના પ્રભાવશાળી સમર્થ જૈન સ્થવિર ભિક્ષુઓ, તે જમાનાનો સમર્થ ભિક્ષુ ઉપાસક જૈન શ્રીસંઘ, સમર્થ ભિક્ષુસ્થવિરોના આધિપત્ય નીચે મળેલ જૈન ભિક્ષુ અને ભિક્ષુ ઉપાસકોનો સંઘસમવાય અને તે ઉપરાંત સર્વમાન્યપણે શાસ્ત્રલેખનનો પ્રથમારંભ તેમજ ભાષ્ય-ચૂર્ણિ આદિ માન્ય ગ્રંથોમાં મળતા અનેક જાતના ઉલ્લેખો, આ બધી પરિસ્થિતિ અને વસ્તુનો વિચાર કર્યા પછી આપણે એટલું વિશ્વાસપાત્ર અનુમાન દોરી શકીએ છીએ કે તે યુગમાં મોટા પાયા ઉપર પુસ્તકલેખનનો સમારંભ ઉજવાયો હશે, સ્થાન-સ્થાનમાં જ્ઞાનકોશોની સ્થાપના કરવામાં આવી હશે, પુસ્તકલેખન અને રક્ષણને અંગે ઉપયોગી તાડપત્ર, કપડું, લેખણ, શાહી, કાંબી, ખડિયા, પટ્ટિકાઓ, દાબડાઓ, બંધનો આદિ દરેક સાધનો વિપુલ પ્રમાણમાં એકત્ર કર્યા હશે અને સર્વોત્કૃષ્ટ વિશિષ્ટ લેખકો પણ એકઠા કર્યા હશે, એટલું જ નહિ; પરંતુ પોતાની ઢબે તૈયાર પણ કરવામાં આવ્યા હશે. સર્વમાન્ય જૈન ગ્રંથલેખનના આરંભકાળ પછીનાં છસો વર્ષ સુધીના ગ્રંથલેખન વિશે આપણે આનાથી વધારે કશું જ કહી કે જાણી શકીએ તેમ નથી; પરંતુ તે પછીના છેલ્લા એક હજાર વર્ષમાં લખાયેલાં પુસ્તકો અને ગ્રંથાલયોના મહત્ત્વભર્યા જે અનેકવિધ અવશેષો આપણી સમક્ષ જીવતાં-જાગતાં ઊભાં છે તેનું અવલોકન કરતા આપણે પુસ્તકલેખન અને જ્ઞાનભંડારો આદિના સંબંધમાં ઘણી ઘણી વાતો જાણી શકીએ છીએ; જેમાંની કેટલીયે અમે ઉપર નોંધી ગયા છીએ, કેટલીયે આગળ ઉપર નોંધીશું અને કેટલીક આ વિભાગમાં નોંધવામાં આવે છે.

જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના અને અભિવૃદ્ધિ

પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોના અંતમાં દૃષ્ટિગોચર થતી સંખ્યાબંધ પ્રશસ્તિઓ તથા આચાર્ય શ્રી ઉદયપ્રભસૂરિ કૃત ધર્માભ્યુદયમહાકાવ્ય (વસ્તુપાલચરિત્ર), પ્રભાવક ચરિત્ર, જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર, કુમારપાલપ્રબંધ, સુકૃતસાગરમહાકાવ્ય, ઉપદેશતરંગિણી, કુમારપાલરાસ, વસ્તુપાલ-તેજપાલચરિત્ર આદિ ઐતિહાસિક ચરિત્રો અને રાસાઓ તેમજ છૂટક જૂનાં પાનાંઓમાં મળતી વિવિધ નોંધો જોતાં જાણી શકાય છે કે જૈન શ્રમણોએ જ્ઞાનભંડારોની અભિવૃદ્ધિ માટે સર્વતોમુખી ઉપદેશપ્રણાલી સ્વીકારી છે. જે લોકો સમજદાર હોય તેમને પ્રાચીન માન્ય ધુરંધર આચાર્યોની કૃતિઓ અને શાસ્ત્રોનું મહત્ત્વ સમજાવવામાં આવતું, એટલું જ નહીં પણ તે કૃતિઓ અને શાસ્ત્રો સંભળાવવામાં પણ આવતાં; જે લોકો એ સમજી શકે તેમ ન હોય તેમને જ્ઞાનભક્તિનું રહસ્ય અને તે દ્વારા થતા લાભો

સમજાવતા^૧ અને જે લોકો કીર્તિ તથા નામનાના ઈચ્છુક હોય તેમને તે જાતનું પ્રલોભન આપવામાં આવતું; અર્થાત્ પુસ્તકના અંતમાં તેના તેના નામની પ્રશસ્તિ વગેરે લખવામાં આવતાં. આ રીતે જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના તેમજ અભિવૃદ્ધિ કરવા તરફ સૌને વિવિધ રીતે દોરવામાં આવતાં. આ સિવાય જ્ઞાનવૃદ્ધિ નિમિત્તે ઉજમણાં, જ્ઞાનપૂજા આદિ^૨ જેવા અનેક મહોત્સવો અને પ્રસંગો યોજવામાં આવ્યા છે. એ બધાને પરિણામે અનેક જૈન રાજાઓ, મંત્રીઓ અને સંખ્યાબંધ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ, -તપશ્ચર્યાના ઉદ્ઘાપન નિમિત્તે, પોતાના કે પોતાનાં પરલોકવાસી માતા પિતા ભાઈ બહેન પત્ની પુત્ર પુત્રી આદિ સ્વજનના કલ્યાણ માટે, માન્ય ધર્મશાસ્ત્ર તેમજ પ્રાચીન સર્વદેશીય સાહિત્ય પ્રત્યેની અભિરુચિને લીધે અગર તેવા કોઈપણ પ્રસંગને આગળ કરી, -નવીન પુસ્તકો લખાવીને અથવા ઉથલપાથલનાં જમાનામાં આમતેમ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગએલા જ્ઞાનભંડારોને કોઈ વેચતું હોય તેને ખરીદ કરીને જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા છે અને ઘણી વાર આવી જાતના પુસ્તકસંગ્રહો પોતપોતાના શ્રદ્ધેય અને માન્ય શ્રમણોને અર્પણ પણ કર્યા છે,^૩ જેનો ટૂંક પરિચય અહીં આપવામાં આવે છે :

રાજાઓ અને જૈન મંત્રીઓ તરફથી લખાએલા જ્ઞાનભંડારો

રાજાઓ પૈકી જૈન જ્ઞાનકોશની સ્થાપના કરનાર બે ગૂર્જરેશ્વરો મશહૂર છે: એક વિદ્વત્પ્રિય સાહિત્યરસિક મહારાજ શ્રીસિદ્ધરાજ જયસિંહદેવ અને બીજા જૈનધર્માવલંબી મહારાજ શ્રીકુમારપાલ દેવ. મહારાજા શ્રી સિદ્ધરાજે ત્રણસો લહિયાઓ રાખી પ્રત્યેક દર્શનના પ્રત્યેક વિષયને લગતા વિશાળ સાહિત્યને લખાવી રાજકીય પુસ્તકાલયની સ્થાપના કર્યાના તથા આચાર્ય શ્રીહેમચન્દ્રકૃત સાંગોપાંગ સપાદલક્ષ (સવાલાખ) સિદ્ધહેમવ્યાકરણની સેંકડો નકલો કરાવી તેના અભ્યાસીઓને ભેટ આપ્યાના તેમજ જુદા જુદા દેશો અને રાજ્યોમાં ભેટ મોકલાવ્યાના અને તે તે વિષયના અભ્યાસીઓને તે તે વિષયના ગ્રંથો પૂરા પાડ્યાના ઉલ્લેખો પ્રભાવક ચરિત્ર^૧, કુમારપાલપ્રબંધ વગેરેમાં મળે છે.

જોકે આજે આપણી સમક્ષ મહારાજા શ્રીસિદ્ધરાજ જયસિંહદેવે લખાવેલાં પુસ્તકો પૈકીના પુસ્તકની એક પણ નકલ હાજર નથી, તેમ છતાં પાટણના તપગચ્છના જૈન જ્ઞાનભંડારમાં ચૌદમી શતાબ્દીમાં લખાયેલા

૧. શ્રીમાન સૂરાચાર્ય (વિક્રમના બારમો સૈકો) દાનાદિપ્રકરણના પાંચમા અવસરમાં પુસ્તકલેખન સંબંધમાં ઘણું ઘણું લખ્યું છે ત્યાં તેઓએ પ્રસંગોપાત નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે: યે લેખ્યન્તિ સકલંસુધિયોડુયોગં, શબ્દાનુશાસનમશેષમલકૃતીશ્ચ। છન્દાંસિ શાસ્ત્રમપરં ચ પરોપકાસમ્પાદનૈકનિપુણા: પુરુષોત્તમાસ્તે ॥૯૪॥ કિંકિર્તૈર્ન કૃતં? ન કિં વિવર્ણિતં? દાનં પ્રદત્તં ન કિં? કે વાડપ્પન્નિવારિતા તનુમતાં મોહાર્ણવે મજ્જતામ્? । નો પુણ્યં કિમુપાર્જિતં? કિમુ યશસ્તારં ન વિસ્તારિતં? સત્કલ્યાણકલાપકાશમિદં ચૈ: શાસનં લેખિતમ્ ॥૯૬॥ ઇત્યાદિ.

આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં ‘લેખના પૂજના દાનં’એ ૨૮ મા શ્લોકથી પુસ્તકલેખનને યોગ-ભૂમિકાના વિકાસના કારણ તરીકે જણાવ્યું છે. મન્હ જિણાણમાણં સજ્ઞાયમાં પુસ્તકલેખનને ‘પુત્યયલિહણં પમાવણા તિત્થે । સઙ્ગાણ કિચ્ચમેયં, નિચ્ચં સુગુરુવણેણં ॥૫॥’ એ રીતે શ્રાવકના નિત્યકૃત્યમાં ગણાવ્યું છે. આ પ્રમાણે ઘણે કેકાણે કોઈ ને કોઈ પ્રસંગમાં પુસ્તકલેખનના ઉપદેશને જૈનાચાર્યોએ સ્થાન આપ્યું છે.

૨. જે જે નિમિત્તે પુસ્તકો લખાવતાં એને લગતા કેટલાક ઉલ્લેખો સ્વાભાવિક રીતે જ આગળ ટિપ્પણીમાં આવશે અને બાકીના આ નીચે આપવામાં આવે છે.

(ક) ‘સંવત ૧૩૦૧ વર્ષે કાર્તિક સુદિ ૧૩ ગુરવચ્છેહ સલણપુરે આગમિકપૂજ્યશ્રીધર્મધોષસૂરિશિષ્યશ્રીયશોભદ્રસૂરીણામુપદેશેન કુમરસિંહમાલુ-પુત્રિકયા જસવીરભાર્યયા સોલણભગિન્યા જાલૂનામિકયાપુત્રરાણિગપાલ્હણયો: સ્વસ્ય ચ શ્રેયોડર્થ પાક્ષિકવૃત્તિપુસ્તિકાપંડિંપૂનાપાર્શ્વાત્ લિખાપિતા ॥’ -

- તાડપત્રીયપાક્ષિકસૂત્રટીકા લીંબડી જ્ઞાનભંડાર.

(ખ) ‘સંવત ૧૬૫૧ વર્ષે શ્રાવણ સુદિ ૧૧ સોમે શ્રીભાવડારગચ્છે શ્રીભાવદેવસૂરિતત્પટ્ટે શ્રીવિજયસિંહસૂરિ પ્રાહોચાગોત્રે સંઘવી-હરા-ભાર્યા-હાસલદે-પુત્ર-સંઘવી-વીરા-ભાર્યા-વીલ્હણદે-પુત્ર-સંઘવી-મોજાકેનજ્ઞાનં લિખાપિતં દશસહસ્તં આલોચનાનિમિત્તં ॥ - સૂત્રકૃદંગસૂત્ર ડા. ૭ નં. ૨૦ પાટણ-મોદીનો ભંડાર

૩. (ક) ‘સંવત્ ૧૩૪૩ વૈશાખ સુદિ ૬ સોમે ધાંધલ-સુત-ભાં ભીમ ભાં છાહડસુત ભાં જગસિંહ ભાં ખેતસિંહ સુશ્રાવકૈ: શ્રીચિત્રકૂટ-

વાસ્તવ્યૈર્મૂલ્યેનેયં પુસ્તિકા પુનર્ગૃહીતા ॥’

- તાડપત્રીય વૃંદાવનયમકાદિકાવ્યો નં. ૧૯૮ જેસલમેર ભંડાર

(ખ) ‘સંવત્ ૧૩૧૯વર્ષે માઘ વદિ ૧૦ શુક્રે વિક્રમસિંહેન પુસ્તકમિદં લિખિતં ઇતિ । ઇદં પુસ્તકં સંસ્કૃતપ્રધાનાક્ષરં ગ્રં. ૧૩૮૬૬ ઉદ્દેશેન સં.-રત્નસિંહેન સપરિવારેણ મૂલ્યેન ગૃહીત્વા શ્રીચરતરગચ્છે શ્રીતરુણપ્રભસૂરિભ્ય: પ્રાદાયિ ।’

- તાડપત્રીય ત્રિષ્ટિનં. ૧૮૧ જેસલમેર ભંડાર

સિદ્ધહેમવ્યાકરણલઘુવૃત્તિની તાડપત્રીય પ્રતિ છે, તેમાંનાં ચિત્ર જોતાં એમણે જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યાની આપણને ખાતરી થાય છે, એટલું જ નહીં પણ પ્રભાવક ચરિત્રમાંની મહત્વની હકીકતોને આ ચિત્રો ટેકો આપે છે. ઉપરોક્ત પ્રતિમાંના એક ચિત્રની નીચેના ભાગમાં પંડિતજ્ઞાત્રાન્ વ્યાકરણ પાઠયતિ એમ લખેલું છે. એ ચિત્રમાં એક તરફ પંડિત સિદ્ધહેમવ્યાકરણની પ્રતિ લઈ વિદ્યાર્થીઓને ભણાવે છે અને સામી બાજુ વિદ્યાર્થીઓ સિદ્ધહેમની પ્રતિ લઈ ભણી રહ્યા છે, એ ભાવને પ્રગટ કરતું ચિત્ર દોર્યું છે.

મહારાજા શ્રીકુમારપાલદેવે એકવીસ જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યાના તેમજ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્ર-વિરચિત ગ્રંથોની સુવર્ણાક્ષરી એકવીસ પ્રતિઓ લખાવ્યાના ઉલ્લેખો કુમારપાલપ્રબંધ અને ઉપદેશતરંગિણીમાં મળે છે. આ સિવાય બીજા કોઈ રાજાઓએ જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યા-સ્થાપ્યા હશે, પરંતુ તેને લગતો કોઈ ઉલ્લેખ અમારા જોવામાં નહીં આવ્યાથી અમે એ માટે મૌન ધાર્યું છે.

જૈન મંત્રીઓમાં જ્ઞાનભંડાર સ્થાપનાર-લખાવનાર પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) જ્ઞાતીય મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલ-તેજપાલ, ઓસવાલ જ્ઞાતીય મંત્રી પેથડશાહ, મંડનમંત્રી વગેરેનાં નામો ખાસ પ્રસિદ્ધ છે. મહામાત્ય વસ્તુપાલ-તેજપાલ, નાગેંદ્રગચ્છીય આચાર્ય શ્રીવિજયસેનસૂરિ અને ઉદયપ્રભસૂરિના ઉપાસક હતા. એમના ઉપદેશથી તેમણે જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યાની નોંધ શ્રીજિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર, ઉપદેશતરંગિણી^૧ આદિમાં જોવામાં આવે છે. માંડવગઢનો મંત્રી પેથડશાહ તપાગચ્છીય આચાર્ય શ્રીધર્મધોષનો ઉપાસક હતો. એણે જૈન આગમો સાંભળતાં ભગવતીસૂત્રમાં આવતા વીર-ગૌતમ નામની સોનાનાણાથી પૂજા કરી, એ દ્વારા એકઠા થએલા દ્રવ્યથી પુસ્તકો લખાવી ભરૂચ આદિ સાત નગરોમાં ભંડાર સ્થાપ્યા હતા.^૨ આ સિવાય મંત્રી વિમલશાહ, મહામાત્ય આમ્રભટ (આંબડ), વાગ્ભટ (બાહડ), કર્માશાહ આદિ અનેકાનેક જૈન મંત્રીવરોએ જેમ જૈન મંદિરો બંધાવ્યા છે તેમ તેમણે જૈન પુસ્તકસંગ્રહો જરૂર લખાવ્યા હશે, કિંતુ તેને લગતાં કશાંયે પ્રમાણો કે ઉલ્લેખોનો સંગ્રહ અમારી સામે નહીં હોવાથી એનો ઉલ્લેખ કરતાં અટકીએ છીએ.

ધનાઢ્ય જૈન ગૃહસ્થોએ સ્થાપેલા જ્ઞાનભંડારો

રાજાઓ અને મંત્રીઓ પછી જ્ઞાનભંડાર લખાવનાર તરીકે ધનાઢ્ય જૈન ગૃહસ્થો આવે છે. એ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોનાં જે નામો આજે અમારી સમક્ષ વિદ્યમાન છે એટલાની નોંધ આપવી એ પણ અશક્ય છે; એટલે ફક્ત સાધારણ રીતે

૧. 'રાજા: પુર: પુરોગૈશ્વ વિદ્વદ્વિર્વાચિતં તત: । ચક્રે વર્ષત્રયં વર્ષે (યાવત્), રાજા પુસ્તકલેખને ॥૧૦૩॥ રાજાદેશાન્નિયુક્તૈશ્ચ, સર્વસ્થાનેભ્ય ઉદ્યતૈ: । તદા ચાહ્ય સચ્ચક્રે, લેખકાનાં શતત્રયમ્ ॥૧૦૪॥ પુસ્તકા:સમલેખ્યન્ત, સર્વદર્શિનિનાં તત: । પ્રત્યેકમેવાદીય્તાધ્યેતૃણામુદ્યમસ્પૃશામ્ ॥૧૦૫॥

પ્રભાવકચરિત્ર-હેમચન્દ્રપ્રબન્ધે

જિનમંડનગણિકૃત 'કુમારપાલપ્રબંધ' પત્ર ૧૭માં 'પ્રભાવકચરિત્ર'ને મળતો જ ટૂંક ઉલ્લેખ છે.

૨. 'વસ્તુપાલચરિત્ર'માં ત્રણ જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યાનું જણાવ્યું છે, જ્યારે 'ઉપદેશતરંગિણી'માં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:

'શ્રીવસ્તુપાલમન્ત્રિણા સૌવર્ણમધીમયાક્ષરા એકાસિદ્ધાન્તપ્રતિલેખિતા । અપરાસ્તુ શ્રીતાડ-કાગદપત્રેષુ મધીવર્ણાશ્ચિતા: ૬ પ્રતય: । એવં સપ્તકોટિદ્રવ્યવ્યયેન સપ્ત સરસ્વતીકોશા:લેખિતા: ॥' પત્ર ૧૪૨॥

૩. 'શ્રીધર્મધોષસૂરિત્રયોપદેશવાસિતચેતસા સં૦ (મં૦) પેથડદેવેન એકાદશાઙ્ગી શ્રીધર્મધોષસૂરિમુખાત્ શ્રોતુમારબ્ધા । તત્ર પચ્છમાઙ્ગમધ્યે યત્ર યત્ર 'ગોયમા' આયાતિ તત્ર તત્ર તન્નામરામણીયકપ્રભુદિત: સૌવર્ણટઙ્કકૈ: પુસ્તકં પૂજયતિ । પ્રતિપ્રશ્નમુક્તહાટક૩૬સહસ્રાદિબહુદ્રવ્યવ્યયેન સમગ્રાગમાદિસર્વશાસ્ત્રાસંખ્યપુસ્તકલેખન-તત્પટ્ટકૂલવેષ્ટનક-પટ્ટસૂત્રોત્તરિકા-કાઞ્ચનવાતિકાચારવ: સપ્ત સરસ્વતીભાળડાગારા: ભૃગુકચ્છ-સુરગિરિ-મળડપદુર્ગ-અર્બુદાચલાદિસ્થાનેષુ બિભરામ્બભૂવિરે ।'

- ઉપદેશતરંગિણી પત્ર ૧૩૧

'સુકૃતસાગરમહાકાવ્ય'ના સાતમા તરંગમાં 'પેથડપુસ્તકપૂજાપ્રબંધ'માં પણ આને મળતો ઉલ્લેખ છે. માત્ર ત્યાં ધર્મધોષસૂરિની આજ્ઞાથી કોઈ સાધુએ આગમ સંભળાવ્યાનું જણાવ્યું છે:

'આદિતોઽન્નં તતો ગુર્વાદિષ્ટૈકયતિવાચિતમ્ । શુશ્રાવ૦ ॥૬૦॥' ઇત્યાદિ.

ખ્યાલમાં લાવવા ખાતર તેવા બે પાંચ ધર્માત્મા ધનાઢ્ય જૈન ગૃહસ્થોનાં નામનો પરિચય આપવો એટલું જ બસ ગણાશે.

જેમ મહામાત્ય વસ્તુપાલ આદિએ પોતપોતાના કુલગુરુ, ધર્મગુરુના ઉપદેશથી જ્ઞાનસંગ્રહો લખાવ્યા હતા તેમ ખરતરગચ્છીય આચાર્ય શ્રીજિનભદ્રના આદેશથી પારી. ધરણાશાહે,^૧ મહોપાધ્યાય શ્રી મહીસમુદ્રગણિના ઉપદેશથી નંદુરબાર નિવાસી પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતીય સં. ભીમના પૌત્ર કાલુએ,^૨ આચાર્ય શ્રી સોમસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી મોઢજાતીય શ્રાવક પર્વતે^૩ તેમજ આગમગચ્છીય - આચાર્ય શ્રી સત્યસૂરિ, શ્રી જયાનંદસૂરિ, શ્રી વિવેકરત્નસૂરિ - આ ત્રણે એક જ પટ્ટપરંપરામાં દૂર દૂર થયેલા આચાર્યોના ઉપદેશથી એક જ વંશમાં થયેલા પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતીય પેથડશાહ, મંડલીક અને પર્વત-કાન્હાએ^૪ નવીન ગ્રંથો લખાવી જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા હતા. કેટલાક એવા ગૃહસ્થો હતા, જેઓ કોઈ વિદ્વાન જૈન શ્રમણે નવીન ગ્રંથરચના કરી હોય તેની એકીસાથે સંખ્યાબંધ નકલો કરાવતા.^૫ કેટલાક એવા પણ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થો હતા, જેઓ કલ્પસૂત્રની સચિત્ર પ્રતો લખાવી પોતાના ગામમાં અને ગામે ગામ ભેટ આપતા હતા.^૬ આ પ્રમાણે દરેક ગચ્છના આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરે શ્રમણોના પુણ્ય ઉપદેશથી જુદી જુદી જ્ઞાતિના સેંકડો ધર્માત્મામાંના એક એક ધનાઢ્ય જૈન ગૃહસ્થે એક-એક નહીં પણ કેટલીક વાર અનેકાનેક જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યા હતા. આ બધાનો પરિચય આપવો કે તેમના નામનો નિર્દેશ કરવો એ પણ અશક્ય છે, તો જેમણે એક બે કે પાંચ-પચીસ પુસ્તકો લખાવ્યાં હોય તેમનાં નામોની યાદી આપવા પ્રયત્ન કરવો તો ક્યાંથી જ શક્ય હોય ? તેના કરતાં એ સર્વ મહાનુભાવોને એકીસાથે હાર્દિક ધન્યવાદ આપી આપણે વિરમીએ એ જ વધારે ઉચિત છે. જેઓ સંબંધમાં વિશેષ જાણવા ઇચ્છતા હોય તેમને ડૉ. બુલ્હર, ડૉ. કિલ્હોર્ન, ડૉ. પિટર્સન, શ્રીયુત સી. ડી. દલાલ, પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા આદિથી સંપાદિત પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોના રીપોર્ટ વગેરે જોવા ભલામણ છે. અહીં અમે એક વાત ઉમેરીએ છીએ કે ધનાઢ્ય લોકોએ મોટા પાયા ઉપર જે જ્ઞાનસંગ્રહો લખાવ્યા છે એ ઘણા જ મહત્વના અને કીમતી છે એમાં જરાય શક નથી; તેમ છતાં શાસ્ત્રલેખનના કાર્યમાં સાધારણ ગણાતી વ્યક્તિઓએ આપેલો નજીવા જેવો જણાતો ફાળો પણ જેવો તેવો કે ઉપેક્ષા કરવા જેવો નથી.

૧. ધરણાશાહે લખાવેલ જીવાભિગમસૂત્રવૃત્તિ, ઓધનિર્યુક્તિસટીક, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિસટીક, અંગવિદ્યા, કલ્પભાષ્ય, સર્વસિદ્ધાન્ત-વિષમપદપર્યાય, છંદોનુશાસન આદિ પુસ્તકો જેસલમેરના તાડપત્રીય ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. જેના અંતમાં નીચે લખેલને મળતા નાના મોટા ઉલ્લેખો છે :

સંવત્ ૧૪૮૭વર્ષે શ્રીચરતરગચ્છે શ્રીજિનરાજસૂરિપટ્ટાલંકાશ્રીગચ્છનાયકશ્રીજિનભદ્રસૂરિગુરુણામાદેશેન પુસ્તકમેતલ્લિખિતં શોધિતં ચ । લિખાપિતં શાહધરણાકેનસુતસાઙ્યાસહિતેન ॥

૨. કાલુશાહનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે જૈનસાહિત્યસંશોધક પુસ્તક ૩ અંક ૨માંનો ‘નંદુરબારનિવાસી કાલુશાહની પ્રશસ્તિ’ શીર્ષક લેખ જોવો. કાલુશાહની લખાવેલી વ્યવહારભાષ્યની પ્રતિ ભાવનગરના સંઘના ભંડારમાં છે અને આચારાંગ નિર્યુક્તિ તેમજ સૂત્રકૃતાંગ ટીકાની પ્રતો લીંબડીના જ્ઞાનભંડારમાં વિદ્યમાન છે.

૩. મોઢજાતીય પર્વતનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે ‘જૈન કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ’ પુ. ૮ના સંયુક્ત ૮-૯ અંકમાં શ્રીમાન્ જિનવિજયજી સંપાદિત જ્ઞાતાસૂત્રના અંતમાંની પ્રશસ્તિ જોવી. આ પ્રતિ પાટણના મોઢીના જ્ઞાનભંડારમાં ડાબડા ૬ નં. ૪માં છે.

૪. પેથડશાહ, મંડલિક અને પર્વત-કાન્હાનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે પુરાતત્વ ત્રૈમાસિક પુસ્તક ૧ અંક ૧ માંનો ‘એક ઐતિહાસિક જૈન પ્રશસ્તિ’ શીર્ષકવાળો મારો લેખ જોવો.

૫. આચાર્ય શ્રીઅભયદેવસૂરિ, ધર્મસાગરોપાધ્યાય આદિના ગ્રંથોની પ્રશસ્તિમાં જે જે ગૃહસ્થોએ એકીસાથે પ્રેમપૂર્વક તે તે ગ્રંથોની નકલો કરાવી છે તેમનાં નામોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે:

(ક) ‘દોહડિશ્રેષ્ઠિના ચાસ્ય, લેખિતા પ્રથમા પ્રતિ: । જિનવાક્યાનુરક્તેન, ભક્તેન ગુણવજ્જને ॥’

- ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર લઘુટીકા નેમિચન્દ્રીયા ।

(ખ) ‘શ્રીમદહમ્મદાવાદવાસ્તવ્ય: સંઘનાયક: । સહજપાલનામાઽઽસીત્ પુણ્યપ્રાગ્ભારભાસુર: ॥ ૧૫ ॥ જ્ઞાનાવરણકર્મોત્થધ્વાન્તધ્વંસવિધિત્સયા । ગુરુણામુપદેશેન, સ સંઘપતિરાદરાત્ ॥ ૨૩ ॥ પદમાઈપ્રિયાપુત્રવિમલદાસસંયુત: । અલેખયત્ સ્વયં વૃત્તેરમુખ્યાં શતશ: પ્રતી: ॥૨૪॥

- કલ્પકિરણાવલિ પ્રશસ્તિ: ।

૬. (ક) લેખયિત્વા વરાન્ કલ્પાન્, લેખકૈ રૂપસંયુતાન્ । ગત્વા ચ સર્વશાલાસુ સ્વાચ્છલં યોઽપ્રસારયે (?) ॥૧૦॥

- કલ્પસૂત્ર લીંબડી જ્ઞાનભંડાર.

(ખ) ગન્ધારબન્દિરે તૌ, જ્ઞાનમલયુગલાદિસમુદયોપેતા: । શ્રીકલ્પપુસ્તિકાઅપિ, દત્તા: કિલસર્વશાલાસુ ॥ -

- નિશીથચૂર્ણી પાલીતાણા અંબાલાલ ચુનીલાલનો ભંડાર.

લિખિત પુસ્તકોના અંતમાં પ્રશસ્તિઓ

લિખિત પુસ્તકોનાં અંતમાં તેના લખાવનારાઓની પ્રશસ્તિઓ લખવામાં આવતી. એ પુસ્તકનો લખાવનાર પછી ભલે મોટામાં મોટો ધનાઢ્ય હોય કે સાધારણમાં સાધારણ વ્યક્તિ હોય, એ પુસ્તક લખાવનારે ચાહે મહાનમાં મહાન જ્ઞાનભંડારોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હોય કે એક જ પુસ્તક લખાવ્યું હોય, એ દરેકની પ્રશસ્તિ તો લખવામાં આવતી જ. આ પ્રશસ્તિઓમાં પુસ્તક લખાવનારના પૂર્વજો, માતા-પિતા-બહેન-ભાઈ-પત્ની-પુત્ર-પુત્રી આદિ પરિવાર, તે સમયના રાજા, પુસ્તક લખાવનારે કરેલાં ધાર્મિક સત્કાર્યો, એના કુળગુરુ અને ઉપદેશક ધર્મગુરુ, પુસ્તક લખાવવાનું નિમિત્ત-કારણ, પુસ્તકલેખન નિમિત્તે કરેલો ધનવ્યય, જ્ઞાનભંડારો અગર પુસ્તકો જ્યાં જ્યાં ભેટ આપ્યાં હોય તે આદિ અનેક બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો હતો. આ પ્રશસ્તિઓ લખવામાં જ્ઞાનભક્તિ કરતાં કેટલીકવાર કીર્તિલાલસાનું પલ્લું વધારે નમી પડતું. એ ગમે તેમ હો, છતાં આ જાતની પ્રશસ્તિઓ લખવાની પદ્ધતિને પરિણામે એમાંથી આપણને ઘણીએકવાર અમૂલ્ય મહત્વની ઐતિહાસિક હકીકતો અને નોંધો સાંપડી જાય છે. તેમજ આ પ્રશસ્તિલેખનની પદ્ધતિને પરિણામે હજારો પુસ્તકો અને સંખ્યાબંધ જ્ઞાનભંડારોનો વધારો થઈ શક્યો છે, એ નાનોસૂનો લાભ નથી. આ પ્રશસ્તિઓ કેટલીકવાર સંસ્કૃત પદ્યબંધ પણ હોય છે અને કેટલીકવાર એ સાધારણ પણ હોય છે. કેટલીકવાર આ પ્રશસ્તિઓ સંસ્કૃત-ગુજરાતી-મારવાડી મિશ્રિત ભાષામાં પણ લખાયેલી જોવામાં આવે છે.^૧

જે શ્રમણો પોતાની માલિકીનાં પુસ્તકો જ્ઞાનભંડારમાં મૂકતા તેઓ પણ તેના અંતમાં પોતાની પ્રશસ્તિ લખતા. તેમજ જે લોકો પુસ્તકોને વેચાતાં લઈ જૈન શ્રમણોને આપતા તેઓ પણ પોતાની પ્રશસ્તિઓ લખાવતા.^૨

જ્ઞાનભંડારો માટે પુસ્તકલેખન અને સંગ્રહ

ઉપર અમે જ્ઞાનભંડારો લખાવવાની જે વાત કરી ગયા, એ જ્ઞાનભંડારો જૈન સંપ્રદાયના હોઈ કોઈ એમ ન માની લે કે એ જ્ઞાનભંડારોમાં માત્ર જૈન ધર્મના જ ગ્રંથો લખાવાતા હશે. પાદવિહારી અને વિદ્યાવ્યાસંગી જૈનાચાર્યો અને જૈનશ્રમણો દેશભરમાં ધૂમનાર હોવા ઉપરાંત દેશભરની પ્રજા અને સંપ્રદાયો સાથે હળતાભળતા હોઈ તેમને દેશસમગ્રના સાહિત્યની આવશ્યકતા પડતી. કેટલીકવાર એ આવશ્યકતા તુલના માટે હતી, તો કેટલીકવાર સમાલોચના માટે; કેટલીકવાર વાદવિવાદ માટે, તો કેટલીકવાર તે તે ધર્મ અને સંપ્રદાયની ખામીઓ દેખાડી પોતાના ધર્મનું મહત્વ સ્થાપવા માટે; કેટલીકવાર પોતાના મંતવ્યોને પોષવા માટે, તો કેટલીકવાર પોતાના મંતવ્યોની સ્પર્ધા માટે; કેટલીકવાર વિશિષ્ટ તત્વોનો ઉકેલ કરવા માટે, તો કેટલીકવાર તે તે ધર્મનું વસ્તુસ્વરૂપ સમજવા માટે - એમ અનેક કારણસર દેશભરનું સાહિત્ય એકત્રિત કરવામાં આવતું હતું. દેશસમગ્રમાં સદાને માટે પાદ્યારી જૈનશ્રમણોએ દેશવિદેશમાં પરિભ્રમણ કરતાં જ્યાંથી જે મળે તે વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષ, છંદ, અલંકાર, જ્યોતિષ, નાટક, શિલ્પ, લક્ષણશાસ્ત્ર, દાર્શનિક વગેરે વિષયક સમગ્ર સાહિત્યનો સંગ્રહ કરવા તનતોડ પ્રયત્નો સેવ્યા છે; એટલું જ નહીં પણ તદ્દુપરાંત તેઓ, પારસ્પરિક ધાર્મિક સ્પર્ધા, સાઠમારી અને ખંડનમંડનના યુગમાં દેશવિદેશમાં નિર્માણ થતા વિવિધ સાહિત્યને અનેક જહેમતો ઉઠાવી અત્યંત નિપુણતાથી તરત જ મેળવી લેતા અને તેની નકલો તેના નિષ્ણાત આચાર્યોદિને એકઠમ પહોંચાડી દેતા. એ જ કારણને લીધે આજના શીર્ષવિશીર્ષ, નષ્ટભ્રષ્ટ અને વેરણછેરણ થઈ ગયેલા જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં પણ જૈનેતર સંપ્રદાયના વિવિધ સાહિત્યવિષયક ગ્રંથો હજારોની સંખ્યામાં વિદ્યમાન છે. અમે એટલું ભારપૂર્વક કહીશું કે જૈન શ્રમણોની પેઠે આટલા મોટા પાયા ઉપર ભારતીય વિવિધ સાહિત્યનો સંગ્રહ પ્રાચીન જમાનામાં ભાગ્યે જ કોઈ ભારતીય જૈનેતર સંપ્રદાયે કર્યો હશે.^૩ આજના જૈનેતર પ્રજાના જ્ઞાનભંડારોમાં એ પ્રજાએ પોતે લખાવેલા

૧. આ પ્રશસ્તિઓના નમૂના જોવા ઈચ્છનારે ડૉ. પીટરસન, ડૉ. બુલ્ડર, સી.ડી. દલાલ વગેરેના રીપોર્ટો જોવા.

૨. 'ઔપપાતિકસૂત્ર રાજપ્રશ્રીયસૂ. પુ. મંત્રિ છાડાકેન ગૃહીત્વા શ્રીભુવનતુક્કસૂરીણાં પ્રદત્તા । તૈઃ પ્રપાટ્લકે ક્ષિતા ।' - તાડપત્રીય પ્રતિ લીંબડી જ્ઞાનભંડાર ।

૩. નાલંદીય બૌદ્ધ વિશ્વવિદ્યાલય જેવી સંસ્થાઓના પુસ્તકસંગ્રહોને લક્ષીને અમારું આ કથન નથી. એવા વિશાળ અને સર્વદેશીય ગ્રંથાલયોમાં સર્વ દર્શનના અને સર્વ વિષયોના ગ્રંથોનો સંગ્રહ હોવો એ અનિવાર્ય વસ્તુ છે. એટલે અમારું આ કથન આમ જનતાને લક્ષીને છે.

જૈન ગ્રંથોની નકલ ભાગ્યે જ મળશે; એટલું જ નહિ, પણ એમના પોતાના સંપ્રદાયનાં ભગવદ્ગીતા, ઉપનિષદો અને વેદો જેવા માન્ય ગ્રંથોની પ્રાચીન પ્રતો પણ ભાગ્યે જ મળશે; જ્યારે જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં સંપ્રદાયોત્તરના એવા સેંકડો ગ્રંથો વર્તમાન છે જેની બીજી નકલ તે તે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓના જ્ઞાનસંગ્રહોમાં પણ કદાચ ન મળી શકે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે જૈન જ્ઞાનભંડારો એ માત્ર લૂખી અને જડ સાંપ્રદાયિકતાના વાડામાં પુરાઈને લખાવવામાં કે સંગ્રહવામાં નહોતા આવતા, પરંતુ એ માટે વિજ્ઞાનદૃષ્ટિ, કળાદૃષ્ટિ અને સાહિત્યદૃષ્ટિને પણ નજર સામે રાખવામાં આવતી હતી.

વર્તમાન પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારો

જૈન જ્ઞાનભંડારો વિષે આટલી ખાસ્સી હકીકત નોંધ્યા પછી આજે પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારો ક્યે ક્યે ઠેકાણે વિદ્યમાન છે એની અહીં ટૂંકી યાદી આપવી વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે. સામાન્ય રીતે જૈન પ્રજાની વસતીવાળાં નાનાં મોટાં સેંકડો ગામોમાં એની અસ્મિતા નીચે નાનો મોટો પુસ્તક સંગ્રહ હોય જ છે; એ બધાની નોંધ આપવી શક્ય નથી, એટલે જુદાં જુદાં પ્રાંતમાંનાં ખાસ-ખાસ નગરોના જે વિશાળ અને મશહૂર જ્ઞાનભંડારો અમારા ધ્યાનમાં છે, તેની જ યથાશક્ય યાદી અહીં આપવામાં આવે છે :

ગુજરાત : પાટણ, પાલનપુર, રાધનપુર, અમદાવાદ, ખેડા, ખંભાત, છાણી, વડોદરા, પાદરા, દરાપરા, ડભોઈ, સિનોર, ભરૂચ, સુરત, મુંબઈ વગેરે.

કાઠિયાવાડ : ભાવનગર, ઘોઘા, પાલિતાણા, લીંબડી, વઢવાણકંમ્પ, જામનગર, માંગરોળ વગેરે.

કચ્છ : કોડાય.

મારવાડ : બિકાનેર, જેસલમેર, બાડમેર, નાગોર, પાલી, જલોર, મુંડારા, આહોર વગેરે.

મેવાડ : ઉદેપુર.

માળવા : રતલામ.

પંજાબ : ગુજરાનવાલા, હોશિયારપુર, ઝંડિયાલા વગેરે.

યુક્ત પ્રાન્ત (આજનું ઉ.પ્ર.) : આગ્રા, શિવપુરી, કાશી વગેરે.

બંગાળ : બાલુચર, કલકત્તા વગેરે.

અહીં જ્ઞાનભંડારોનાં સ્થાનોની જે યાદી આપવામાં આવી છે એ બધાંયે સ્થળોના ભંડારો અત્યંત મહત્વના, આકર્ષક તેમજ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોના સ્વામિત્વ નીચે વર્તમાન છે, એટલું જ નહિ, પણ આ યાદી પૈકીનાં કેટલાંક ગામ-શહેરોમાં બે, ચાર, પાંચ અને દસ કરતાં પણ વધારે અને વિશાળ જ્ઞાનસંગ્રહો છે.

વળી પ્રાંતવાર જુદા જુદા જૈન જ્ઞાનભંડારોની જે યાદી આપવામાં આવી છે એ પૈકી પાટણનો સંઘવીના પાડાનો, ખંભાતનો શાંતિનાથનો અને જેસલમેરનો કિલ્લામાંનો, એ ત્રણ જ્ઞાનભંડારો તો કેવળ તાડપત્રીય ગ્રંથોના તેમજ સૌ કરતાં પ્રાચીન છે. આ ત્રણે ભંડારોમાં અગિયારમી સદીથી લઈ પંદરમી સદી સુધીમાં લખાયેલાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે. આ સિવાયના બીજા બધાંયે જ્ઞાનભંડારો અર્વાચીન છે; પણ અર્વાચીન એટલે ઓછામાં ઓછાં ત્રણસો-ચારસો વર્ષ જેટલા જૂના સંગ્રહો તો ખરા જ. આ બધા જ્ઞાનભંડારોમાં, બે, પાંચ, દસ કે વીસ અને ક્યારેક ક્યારેક સો-બસો તાડપત્રીય પુસ્તકો હોવા છતાં મુખ્યત્વે કરીને ચૌદમી-પંદરમી શતાબ્દીથી શરૂ કરી સોળમી-સત્તરમી શતાબ્દી સુધીમાં લખાયેલાં કાગળનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ હોય છે અને ક્યારેક એમાં એ કરતાં અર્વાચીન પુસ્તકો પણ હોય છે. આ પુસ્તકસંગ્રહો પ્રાચીન હોવા છતાં તેમાં અર્વાચીન પુસ્તકો અને અર્વાચીન હોવા છતાં તેમાં પ્રાચીન પુસ્તકો હોવાનું કારણ એ છે કે એ જ્ઞાનભંડારોમાં ઉત્તરોત્તર પુસ્તકોનો ઉમેરો થતો જ રહ્યો છે. અર્થાત્ ઉપરનો દરેક ભંડાર જુદા જુદા જૈન શ્રમણો અને જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ લખાવેલાં તેમજ સંગ્રહેલાં પુસ્તકોના સૈકાઓ સુધીના ઉમેરાને પરિણામે જન્મેલો છે. આ જ્ઞાનભંડારો

ઉપર કોઈ એક વ્યક્તિની માલિકી ન હોતાં તેના ઉપર સમુદાયની જ માલિકી હોય છે. પછી એ, તે તે ગામોનાં સંઘરૂપે હો, ગચ્છરૂપે હો યા ગમે તે રૂપે હો. સામાન્ય રીતે જૈન પ્રજાની કોઈપણ ધાર્મિક વસ્તુ, ચાહે પછી તે જ્ઞાનભંડાર હો, તીર્થ હો, મંદિર હો, ઉપાશ્રય હો, ધર્મશાળા હો, પાંજરાપોળ હો અથવા ગમે તે હો - એ દરેક એક વ્યક્તિએ તૈયાર કરાવેલી હોવા છતાં એને વ્યક્તિગત સત્તા તળે ન રાખતાં સામુદાયિક સત્તા નીચે જ સોંપવામાં આવે છે. કેટલીક વાર કેટલાક શેઠિયાઓના ઘરમાંના જ્ઞાનભંડાર વગેરે તેમની સત્તા નીચે હોય છે, તેમ છતાં એ કાદાચિત્ક તેમજ આપવાદિક વસ્તુ છે. ઉપરોક્ત જ્ઞાનભંડારો લખાવવા માટેની આર્થિક વ્યવસ્થા જૈન ઉપાસક સંઘ તરફથી થવા છતાં એમાં કેવાં પુસ્તકો લખાવવાં, એ પુસ્તકો ક્યાંથી અને કેમ મેળવવાં, તેમજ દેશવિદેશમાં પોતાની લાગવગ કેમ પહોંચાડવી ઇત્યાદિને લગતી દરેક જવાબદારી જૈન શ્રમણોના શિરે જ હતી. શાસ્ત્રનિર્માણથી લઈ શાસ્ત્રલેખન પર્યંતની દરેક પસંદગી જૈન શ્રમણોના હાથમાં જ હતી. આજની નષ્ટ-ભ્રષ્ટ અને શીર્ષ-વિશીર્ષ દશાને અંતે પણ આટલા વિશાળ જ્ઞાનભંડારો એ જૈન શ્રમણોના ઉપદેશ અને તેમના સર્વતોમુખી પાંડિત્યને જ આભારી છે. એ જ કારણને લીધે આજના જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં પ્રત્યેક વિષયના સેંકડો ગ્રંથો વિદ્યમાન છે, જે પૈકીના કેટલાક ગ્રંથોની બીજી નકલ આજે દુનિયાના પડમાં શોધીયે જડતી નથી.

જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થા

(૧) પુસ્તકોનો વિભાગ

અત્યારની જેમ જૂના સમયમાં આપણે ત્યાં કાગળની વિપુલતા ન હોવાને લીધે આપણા જ્ઞાનભંડારમાંનાં અનેકવિધ નાનાંમોટાં પુસ્તકો અને તેનાં પાનાં એકબીજા સાથે ભેળસેળ ન થઈ જાય અને તેનો બરાબર વિભાગ રહે, એ માટે કેટલીક વાર તે દરેક ઉપર કાચા સૂતરનો દોરો વીંટવામાં આવતો. આ આપણો સર્વસામાન્ય પ્રાચીન ક્રમ હતો એ આપણે, આપણે ત્યાંના પ્રાચીન ભંડારો જોતાં જાણી શકીએ છીએ; પરંતુ પુસ્તક વિભાગ માટે આ દોરો બાંધવાની પદ્ધતિનું પરિણામ એ આવતું કે જતે દિવસે પુસ્તકો ઉપર દોરાનાં કાપા પડી જતાં, પુસ્તકનાં પાનાં ખરાબ થઈ જતાં અને તે પુસ્તકનું નામ વગેરે વાંચવા માટે પુસ્તકો ફેંદવાની અગવડ ઊભી જ રહેતી. આથી ઉપરોક્ત દોરાને બદલે પુસ્તકો ઉપર ત્રણ-ચારેક આંગળ પહોળી કાગળની ચીપને ગુંદરથી કે ઘંઉ-ચોખાની ખેળથી ચોડીને અથવા કપડાની તેવડી જ પહોળી પટ્ટીને સીવીને બલૈયાની જેમ પરોવવામાં આવતી અને તેના ઉપર ગ્રંથનું નામ, પત્રસંખ્યા, દાબડાનો કે પોથીનો નંબર, પ્રતનો નંબર તેમજ કોઈ કોઈ વાર ગ્રંથકારનું નામ વગેરે લખવામાં આવતાં. સામાન્ય નાનાં-મોટાં પ્રકરણોની પ્રતો હોય તેનાં નામોની અનુક્રમણિકા અને જે જે પાનાથી તે તે પ્રકરણાદિની શરૂઆત થતી હોય તેની નોંધ કેટલીક વાર તે પ્રતના અંતિમ પાના ઉપર અથવા કોઈ વાર જુદા પાના ઉપર કરવામાં આવતી, અને ઉપરોક્ત ચીપ-પટ્ટી ઉપર પ્રારંભમાં જે પ્રકરણ હોય તેનું નામ લખી ‘આદિ પ્રકરણસંગ્રહ’ કે ‘આદિ પ્રકરણો’ એમ લખવામાં આવતું, તો કેટલીક વાર ‘પ્રકરણસંગ્રહ’ એટલું સામાન્ય નામ પણ લખવામાં આવતું. આ જાતની ચીપ-પટ્ટીઓ નાનામાં નાની પ્રતોથી લઈ સો બસો પાનાં સુધીની પ્રતોને અને કેટલીક વાર તેથીયે વધારે પાનાંની પ્રતોને પણ પહેરાવવામાં આવતી. આથી ગ્રંથનું નામ વગેરે જાણવાની સરળતા જરૂર રહેતી; પરંતુ પુસ્તક જોવા માટે એ ચીપ-પટ્ટીને કાઢતાં ધાલતાં તે પ્રતોની આસપાસનાં ઉપરનાં પાનાં મોટે ભાગે વળીને ફાટી જતાં અને પુસ્તકોનો અકાળે નાશ થતો.

ઉપર અમે જણાવ્યું તેમ પ્રતિની આસપાસ દોરો વીંટવો અથવા કાગળ-કપડાની ચીપ-પટ્ટીને બલૈયાની જેમ પહેરાવી તેના ઉપર ગ્રંથનું નામ વગેરે લખવું એ પ્રાચીન કાળની વિશિષ્ટ સુધરેલી પદ્ધતિ જ ગણાવી જોઈએ; નહીંતર મોટેભાગે જૂના જમાનાના જ્ઞાનભંડારોની પદ્ધતિ એ જ હતી કે એક પોથી કે દાબડામાં જેટલી પ્રતો સમાઈ તેટલીને એકીસાથે મૂકી તેનાં નામોની યાદીનું એક કાગળિયું તેમાં મૂકી તેને બાંધી રાખતા, જેથી એ પોથી કે દાબડો ખોલતાં તેમાંનાં પુસ્તકો ધ્યાનમાં આવે. એમ તો ભાગ્યે જ હોતું કે પુસ્તકના ઉપર તેના માપનો કાગળ વીંટી તે પુસ્તકો ઉપર તેનું

નામ વગેરે લખવામાં આવ્યું હોય. આજના જૈન જ્ઞાનભંડારો પૈકીના કેટલાયે જ્ઞાનભંડારો - ખાસ કરીને જૈન શ્રમણોના હાથ નીચેના જ્ઞાનભંડારો અથવા તેમના હાથે સંસ્કાર પામેલા જ્ઞાનભંડારો - અતિ સુવ્યવસ્થિત છે. તેની ટીપો વગેરે પણ એકંદરે એવી પદ્ધતિએ તૈયાર થયેલી હોય છે કે જેમાંથી જોઈતાં પુસ્તકો મેળવી શકાય.

આ બધી વાત કાગળની પોથીઓ માટે થઈ. તાડપત્રની પ્રતિઓ મોટેભાગે વિષમ માપની હોઈ એકબીજા સાથે રહી શકે તેમ નહીં હોવાથી એ દરેક પોથીની આસપાસ લાકડાની પાટીઓ મૂકી તેના ઉપર પ્રતિનું નામ વગેરે લખવામાં આવતું. કેટલીકવાર કાગળની પટ્ટી ઉપર ગ્રંથનું નામ વગેરે લખી તેને પણ પાટી ઉપર ચોડવામાં આવતી. નાનાંમોટાં પ્રકરણની પોથી હોય તે માટે અમે ઉપર જણાવી આવ્યા તેમ તેની અનુક્રમણિકા જુદા પાના ઉપર લખી પ્રતિની ઉપર ‘પ્રકરણ સંગ્રહ’ વગેરે નામ લખાતું હતું. આ પછી પુસ્તકની વચમાં પરોવેલી દોરીથી એ પુસ્તકને બાંધવામાં આવતું હતું.

પુસ્તકની પોથીઓ અને દાબડાઓ

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિભાગ પાડેલાં બે, પાંચ, દસ કે જેટલાં બાંધી શકાય તેટલાં પુસ્તકોની આસપાસ લાકડાની પાટી કે કાગળનાં જાડાં પૂઠાની પાટલીઓ મૂકી તેના ઉપર કપડાનું બંધન બાંધવામાં આવતું. આ રીતે બાંધેલાં પુસ્તકોને ‘પોથી’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ પોથીઓને ઘણીવાર છૂટી રાખવામાં આવે છે અને કોઈ કોઈ વાર લાકડા વગેરેના દાબડામાં પણ રાખવામાં આવે છે. દાબડામાં રખાતાં પુસ્તકો મોટેભાગે છૂટાં જ રાખવામાં આવતાં અને તેના ઉપર કપડાનું જાડું મજબૂત ડબલ બંધન લપેટવામાં આવતું, જેથી પુસ્તકોને ભેજ વગેરે વાતાવરણની અસર ન થાય તેમજ એકાએક તેમાં જીવડાં વગેરે પણ ન પડે. આ બધી વ્યવસ્થા કાગળનાં પુસ્તકો માટે છે.

તાડપત્રીય પ્રતો લંબાઈ-પહોળાઈમાં વિષમ પ્રમાણની હોઈ એકથી વધારે પ્રતો સાથે રહી શકતી નથી એટલે અમે ઉપર જણાવી ગયા તેમ તેના ઉપર પાટીઓ અને દોરી બાંધી પોથીને લાકડાના દાબડામાં રાખતા હતા. મોટેભાગે દાબડામાં રખાતી તાડપત્રીય પ્રતિને બંધન બાંધવામાં નહોતું આવતું.

પોથીઓ માટે પાટી-પાઠાં-પૂઠાં

પુસ્તકનાં પાનાં વળી ન જાય, તેની કોરો ખરી કે ઘસાઈ ન જાય તેમજ એ પુસ્તકોની પોથી બરાબર બાંધી શકાય એ માટે એની ઉપર-નીચે પાટી, પાઠાં, પૂઠાં વગેરે મૂકવામાં આવે છે. પ્રાચીન તાડપત્રીય પુસ્તકો સાથે મોટે ભાગે સીસમ, સાગ વગેરેના લાકડામાંથી બનાવેલી પાટીઓ હોય છે. ખાસ કરીને લાંબા તાડપત્રીય પુસ્તકો સાથે લાકડાની પાટીઓ જ હોય છે. આ પાટીઓ ઘણી વાર સાદી જ હોતી અને ઘણી વાર એ પાટીઓને જૈન તીર્થંકરોનાં પંચ કલ્યાણક, તેમના પૂર્વજન્મના જીવનપ્રસંગો, નેમિનાથનો વિવાહ, પ્રાચીન મહાપુરુષો કે આચાર્યોના જીવનપ્રસંગો, તેમની ઉપદેશ આપવાની શૈલી વગેરેનાં અનેક ભાવવાહી સુંદર ચિત્રોથી વિભૂષિત કરવામાં પણ આવતી. કેટલીક વાર નાના માપની તાડપત્રીય પ્રતોની આસપાસ લાકડાની પાટીઓને બદલે કાગળ ચોડીને બનાવેલી પાટીઓ અને કાગળના અર્ધચોખંડા દાબડાઓ પણ રાખવામાં આવતા.

કાગળનાં પુસ્તકોની આસપાસ પણ ક્યારેક ક્યારેક ચૌદ સ્વપ્ન, અષ્ટમંગળ, નેમિનાથની જાન, સમવસરણ વગેરે ચીતરેલી તેમજ સાદી લાકડાની રંગીન પાટીઓ મૂકવામાં આવતી; તેમ છતાં મોટે ભાગે એ પુસ્તકો માટે કાગળનાં પૂઠાંનો ઉપયોગ જ વધારે પ્રમાણમાં કરાયો છે. આ પૂઠાં ઉપર કેટલીક વાર સાદા તેમજ રેશમી, સોનેરી, રૂપેરી વગેરે ભરત ભરેલાં રેશમી કીમતી કપડાં ચોડવામાં આવતાં; કેટલીક વાર એ પૂઠાં ઉપર સોનેરી રૂપેરી આદિ રંગથી વેલ વગેરે ચીતરવા ઉપરાંત એના ઉપર ધાર્મિક પ્રસંગસૂચક મહત્વની ચિત્રાકૃતિઓ ચીતરવામાં આવતી.

કેટલીક વાર એના ઉપર અજાયબી ઉત્પન્ન કરે તેવી વાંસની સળીઓની તેમજ કાચનાં કીડીઆં વગેરેની ગૂંથેલી જાળીઓ લગાવવામાં આવતી; કેટલીક વાર કાગળના ઝીણા કાતરકામ નીચે આશ્ચર્ય પમાડે તેવી રીતે રંગબેરંગી રેશમી

કે સુતરાઉ કપડાના ટુકડાઓને ચોડી ભાતો પાડતા; કેટલીક વાર એ પૂઠાં ઉપર ચામડું મઢીને તેના ઉપર પણ ભાત પાડવામાં આવતી અને કેટલીકવાર સાદાં ખાદીનાં સુતરાઉ કપડાં પણ મઢવામાં આવતાં. આ પ્રમાણે કાગળનાં પુસ્તકોની આસપાસ રાખવાનાં પાઠાં અને પૂઠાંમાં તેના બનાવનારાઓ પોતાનું કલાકૌશલ્ય તેમજ જ્ઞાન પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિભરી લાગણીને અનેક રીતે પ્રગટ કરતા.

પુસ્તક બાંધવા માટેની પાટીઓ તો સામાન્ય રીતે એકવડી જ રહેતી; પણ જ્યારે એ પુસ્તકને વાંચવાના કામમાં લેવું હોય ત્યારે તેને રાખવા માટેનાં પૂઠાં દોઢિયાં, બેવડાં કે અઢિયાં બનાવવામાં આવતાં, જેથી એની બેવડમાં દબાએલું પુસ્તક અથવા પુસ્તકનાં પાનાં હવાથી ઊડવા ન પામે તેમજ તેને ઉપાડતાં તે એકાએક નીકળી કે પડી ન જાય. કેટલીકવાર દોઢિયાં પાઠાંમાં મૂકેલાં પાનાં બરાબર દાબમાં રહે એ માટે તેના ઉપર બોરિયા વાળી રેશમી કે સુતરાઉ પાટીને નાડાની જેમ બાંધી રાખવામાં આવતી, જેથી પાઠાંના ખુલ્લા રહેતા મોઢાને બોરિયું ખેસવી દબાવી દેવામાં આવતું. આ દોઢિયાં, બેવડાં આદિ પૂઠાંને ‘પાઠાં’ તરીકે ઓળખવામાં આવતાં.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનેક જાતનાં પાટી-પાઠાં-પૂઠાંનો ઉપયોગ, પુસ્તક સુરક્ષિત રહી શકે, બરાબર બંધાઈ શકે, વાંચવામાં સુગમતા રહે, તેનાં પાનાં એકાએક ઊડી, વળી કે પડી જાય નહીં તેમજ પુસ્તકને ભેજ આદિની અસર ન થાય એ માટે કરવામાં આવતો-આવે છે.

બંધન

પુસ્તકો ચાલુ વાંચવાનાં હોય કે ભંડારમાં મૂકવાનાં હોય; પણ એ બધાંયને બહારના સૂકા કે ભીના વાતાવરણની અસર ન થાય, એ પુસ્તકો મેલાં ન થાય તેમજ હવાથી એનાં પાનાં ઊડવા ન પામે, એ માટે એ પુસ્તકોને બંધન બાંધવામાં આવતાં. આ બંધનો સામાન્ય રીતે સુતરાઉ જ હોતાં, તેમ છતાં ખાસ માનનીય કલ્પસૂત્ર આદિ જેવા શાસ્ત્રો માટેના બંધનો રેશમી હોતા, દાબડા ઉપર અને તાડપત્રીય પોથીઓ ઉપર બાંધવાનાં બંધનો જાડા ખાદીના કપડાનાં બનતાં. મુખ્યત્વે કરીને એ એકવડાં જ હોતાં, તેમ છતાં ઘણી વાર એ બેવડા આદિનાં કપડાનાં પણ થતાં અને કેટલીકવાર ખાદી અને મશરૂના કપડાને બેવડાં સીવીને તૈયાર કરવામાં આવતાં.

પાટી-પટ્ટી

પુસ્તકની પોથીઓ, દાબડા આદિ ઉપર બાંધેલાં બંધનો છૂટાં ન પડી જાય એ માટે તેના ઉપર એક-સવા આંગળ પહોળી પાટી-પટ્ટી વીંટવામાં આવતી. આ પાટી ઘણીવાર રેશમી પણ હોતી અને ઘણીવાર એ સુતરાઉ પણ હોતી. આ પાટીઓમાં કેટલીકવાર તેના ગૂંથનારાઓ સુંદર દોહાઓ, પદ્યો, પાટી-પટ્ટીના માલિકનાં નામો વગેરે પણ ગૂંથતા હતા, જેના નમૂના આજે પણ ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.

દાબડાઓ

પુસ્તક રાખવા માટેના દાબડાઓ લાકડાના, કાગળના તેમજ ચામડાના બનાવવામાં આવતા હતા. એ બધાનો અહીં ટૂંક પરિચય આપવામાં આવે છે :

લાકડાના દાબડાઓ

લાકડાના દાબડાઓની બનાવટથી તો આપણે સૌ પરિચિત છીએ, એટલે એને અંગે માત્ર એક જ વાત જણાવવાની રહે છે કે જેમ આજકાલ કબાટ, ખુરસી, મેજ, બાંકડા વગેરે દરેક જાતના ફર્નિચરને પૉલિશ કરવામાં આવે છે તેમ જૂના જમાનામાં આપણે ત્યાં દરેક લાકડાની વસ્તુને જીવાત ન લાગે તથા ભેજ વગેરેથી એ તરડાઈ કે ફાટી ન જાય એ માટે ચંદ્રસનો રોગાન તેમજ તેનાથી મિશ્રિત રંગો લગાવવામાં આવતા હતા અને એ જ રીત આપણા પુસ્તક ભરવાના ડબ્બાઓ માટે અખત્યાર કરવામાં આવી છે. આ રંગ દાબડાઓના બહારના ભાગ ઉપર લગાવવામાં આવે છે.

કાગળના દાબડાઓ

નકામા પડી રહેતા કાગળોને ઉપરાઉપરી ચોડીને અથવા એ કાગળોને કૂટીને તેમાં મેથી વગેરે ચિકાશવાળા પદાર્થો ભેળવી એ કૂટાના સુંદર સફાઈદાર દાબડાઓ બનાવવામાં આવતા અને તેના ઉપર રેશમી કે સુતરાઉ કપડું વગેરે મઢવામાં આવતું. કેટલીક વાર કપડું વગેરે ન મઢતાં તેના ઉપર રોગાન મિશ્રિત રંગો ચડાવવામાં આવતા અને તે ઉપર ચૌદ સ્વપ્ન, અષ્ટમંગલ, નેમિનાથની જાન, તે તે સમયના વર્તમાન આચાર્યોની ધર્મદેશના, તીર્થંકરનાં કલ્યાણકો અને જીવનપ્રસંગો વગેરે ખાસ ખાસ ધાર્મિક પ્રસંગોનાં સુંદર ભાવવાહી ચિત્રો ચીતરવામાં આવતાં.

તાડપત્રીય પુસ્તકોની લાંબી પ્રતોની ઉપર-નીચે લાકડાની પાટીઓ મૂકી, તેને દોરી વડે બાંધી, તેના ઉપર કપડાનું બંધન બાંધવામાં આવતું અથવા એ પોથીઓને લાકડાના ડબામાં રાખતા; પરંતુ નાના માપની તાડપત્રીય પ્રતો ઉપર કેટલીક વાર લાકડાની પાટી ન રાખતાં કાગળના પૂઠાંના તૈયાર કરેલા અર્ધચોખંડા - નેવાંનું પાણી ઝીલવા માટે રાખવામાં આવતા પરનાળાના - આકારના દાબડામાં એને રાખતા અને તેની વચમાં પરોવી રાખેલી દોરી એના ઉપર વીંટવામાં આવતી. આ જાતના દાબડાઓની વચમાં રાખેલાં પુસ્તકો અત્યંત સુરક્ષિત રહેતાં. આ કાગળના દાબડા ઉપર માત્ર બંધન બાંધવામાં આવતું; લાકડાના દાબડાની એને માટે જરૂરત રહેતી નહિ. પરનાળા આકારના આ કાગળના દાબડા ઉપર મોટે ભાગે લાલ અને કોઈક વાર ધોળા રંગનું ખાદીનું કપડું મઢવામાં આવતું. પાટણ વગેરેના જ્ઞાનભંડારમાં આ જાતના દાબડા કેટલીયે પોથીઓ માટે બનાવેલા છે, જેમાંના કેટલાક તો પાંચ-પાંચ શતાબ્દીઓના વાયરા ખાઈ ચૂક્યા છે અને કેટલાકે તો એ કરતાં પણ વધારે શતાબ્દીઓ વીતાવી છે.

ચામડાના દાબડાઓ

ઉપર જણાવેલા કાગળના દાબડા ઉપર જેમ કપડું વગેરે મઢવામાં આવે છે તેમ તેના ઉપર ચામડું પણ મઢવામાં આવતું અને તેના ઉપર આજકાલ જેમ પ્રેસમાં પૂઠાં ઉપર બૉર્ડર વગેરેની ભાતો પાડવામાં આવે છે તેમ ભાતો પણ પાડવામાં આવતી. આ પ્રમાણે ચામડું મઢેલા દાબડાઓને અમે ચામડાના દાબડા તરીકે ઓળખાવીએ છીએ. આ દાબડાઓનો જુદો પરિચય આપવાનું કારણ એ છે કે આજકાલ છાપેલાં પુસ્તકો ઉપર ચામડાનાં પૂઠાં જોઈ કેટલાક લોકો અપવિત્રતાની વાતો કરી એ સામે ખૂબ જ અણગમો ઊભો કરે છે, એટલું જ નહીં પણ કેટલીક વાર એની સામે તેમજ તેવી બીજી વસ્તુઓ સામે અણઘટતી ધમાલ કરી મૂકે છે. તેમનું ધ્યાન અમે દોરીએ છીએ કે પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોમાંનાં પુસ્તકો, ગુટકાઓ વગેરેનાં પૂઠાં અને પાટીઓ માટે ચામડાનો ઉપયોગ બહુ જ છૂટથી જ થયેલો જોવાય છે. પ્રાચીન તાડપત્રીય પુસ્તકોનાં આદિ-અંતનાં પાનાંને ઘસારો ના લાગે તેમજ તે જીર્ણ ન થાય એ માટે તેની ઉપર-નીચે તાડપત્રનાં પાનાંના અભાવમાં ચામડાની પટ્ટીઓ મૂકવામાં આવતી હતી.

ચંદનના દાબડા

સામાન્ય રીતે પુસ્તકો રાખવા માટે લાકડાના જે ડબાઓ બનાવવામાં આવતા તે સાગ વગેરે ચાલુ લાકડામાંથી બનાવાતા; પરંતુ સુર્વણાક્ષરી કે રૌપ્યાક્ષરી કલ્પસૂત્રની જેવા કીમતી તેમજ માન્ય ગ્રંથો રાખવા માટે ચંદન, હાથીદાંત વગેરેના દાબડાઓ તૈયાર કરવામાં આવતા અને તેમાં એ મહાર્ગ પુસ્તકોને રાખવામાં આવતાં - આવે છે. આ દાબડાઓ કેટલીક વાર તદ્દન સાદા હોય છે અને કેટલીક વાર તેના ઉપર સુંદર કોરણી અને સુંદર પ્રસંગો કોતરેલા પણ હોય છે.

પોથી અને દાબડા ઉપર નંબરો

ઉપર પ્રમાણે તૈયાર થએલી પોથીઓ અને દાબડા ઉપર પોથી નંબર અને દાબડા નંબર નોંધવામાં આવતા. આ નંબરો ઘણું કરીને ૧, ૨, ૩, ૪ વગેરે સંખ્યામાં જ લખાતા હતા; તેમ છતાં કેટલીક વાર એ દાબડાઓ ઉપર જૈન ચોવીસ તીર્થંકરો, વીસ વિહરમાન તીર્થંકરો, ભગવાન મહાવીરના અગિયાર ગણધરો (મુખ્ય શિષ્યો) આદિનાં નામોનો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવતો હતો. દા.ત. જૈન ચોવીસ તીર્થંકરોનાં નામ અનુક્રમે ઋષભદેવ, અજિતનાથ, સંભવનાથ, અભિનંદન, સુમતિનાથ વગેરે છે. જૈન જ્ઞાનભંડારોમાંના દાબડાઓ ઉપર નંબર કરવા હોય ત્યારે એક, બે આદિને બદલે

પહેલા દાબડા ઉપર ઋષભદેવ, બીજા દાબડા અજિતનાથ, ત્રીજા દાબડા ઉપર સંભવનાથ યાવત્ ચોવીસમા દાબડા ઉપર જૈન તીર્થંકર મહાવીરનું નામ લખવામાં આવતું. આનાથી વધારે દાબડાઓ હોય ત્યારે વીસ વિહરમાન તીર્થંકરોનાં નામોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો. આ પ્રમાણે દાબડા ઉપર સંખ્યા લખવાને બદલે આવાં તીર્થંકર આદિનાં વિશેષ નામો પણ લખવામાં આવતાં.

પેટી, પટારા, ભંડકિયાં વગેરે

ઉપર અમે જે પોથીઓ અને દાબડાઓનો નિર્દેશ કરી ગયા એ બધાને ઉંદર આદિથી સુરક્ષિત રાખવા માટે લોઢાના કે પિત્તળના ચાપડાવાળી મોટી મોટી મજબૂત પેટીઓ અને પટારાઓ બનાવવામાં આવતા અને તેમાં એ પોથી-દાબડાઓને સુરક્ષિત રીતે રાખવામાં આવતાં હતાં. પુસ્તક રાખવા માટે તેમજ કાઢવા માટે પેટી પટારા કરતાં આ કબાટો અને ભંડકિયાં વધારે અનુકૂળ રહેતાં. પાટણ વગેરે કેટલાંયે સ્થળોના પ્રાચીન ભંડારોને પટારામાં રાખવામાં આવતા હતા અને કેટલાંયે સ્થળોના ભંડારોને કબાટ તેમજ ભંડકિયામાં રાખવામાં આવતા હતા. આજકાલ ઘણેખરે સ્થળે આ પરિપાટી બદલાવા છતાં હજુ પણ ઘણે સ્થળે જ્ઞાનભંડારો રાખવા માટે પેટી, પટારા, ભંડકિયાં વગેરે વાપરવામાં આવે છે. પેટીનો આકાર અને તેનું માપ નાનું હોય છે, જ્યારે પટારાનું માપ મોટું હોય છે. પટારાને ‘પેટારા’ અને ‘મજૂસ’ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ચોમાસાનો ભેજ વગેરે પુસ્તકને ન લાગે તેવી સુરક્ષિત રીતે ભીંતમાં કરેલાં ઊંડાં કબાટોને ‘ભંડકિયાં’ કહેવામાં આવે છે.

જ્ઞાનભંડારની ટીપ (રજિસ્ટર)

પ્રાચીન સમયમાં જ્ઞાનભંડારોની ટીપો એટલે કે પુસ્તકોની યાદી કેવા રૂપમાં થતી હશે એ જાણવાનું આપણી પાસે ખાસ કશું જ સાધન નથી; તેમ છતાં લગભગ બસો-ત્રણસો વર્ષ પહેલાંની જે પ્રાચીન ટીપો જોવામાં આવી છે એ ઉપરથી એટલું અનુમાન થઈ શકે છે કે આજકાલ જેવી વિશદ ટીપો થાય છે - અર્થાત્ એમાં જેમ દાબડાનો નંબર, પ્રતનો નંબર, ગ્રંથનામ, પત્રસંખ્યા, ભાષા, કર્તા, રચનાસંવત્, લેખનસંવત્, વિષય, ગ્રંથની લંબાઈ-પહોળાઈ વગેરેની માહિતી આપવામાં આવે છે - તેવી નહોતી જ થતી. એ ટીપોમાં માત્ર - દાબડો, પ્રતનો નંબર, ગ્રંથનામ, પત્રસંખ્યા અને કોઈ-કોઈ વાર ગ્રંથકારનું નામ - આટલું જ નોંધવામાં આવતું. અહીં એક વાત સ્પષ્ટ કરવી ઉચિત જણાય છે કે આજકાલ જેવી વિશદ ટીપો થાય છે, તેવી ટીપો જૂના જમાનામાં નહીં જ થતી હોય અથવા આ જાતનો કોઈને સર્વથા ખ્યાલ સરખોયે નહીં હોય એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી. આના પુરાવારૂપે અમે કોઈ વિદ્વાન જૈન શ્રમણની બનાવેલી બૃહદ્દિપ્પનિકા નામની યાદી અને એવી જ બીજી છુટક નોંધો આપી શકીએ છીએ, જેમાં તે તે ગ્રંથોની યોગ્ય માહિતી આપવામાં આવી છે. ઘણીખરી વાર એમ બને છે કે ચાલુ જમાનામાં કાંઈ નવું જોવામાં આવે ત્યારે આપણે એમ માની લેવાની ભૂલ કરી બેસીએ છીએ કે જાણે જૂના જમાનાના લોકોને આવી બાબતનો કશો ખ્યાલ જ નહીં હોય. આ પ્રકારની ભ્રાંતિઓ આજે ભારતને ખૂણે ખૂણે દરેક વિષયમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. અમે અમારા પ્રસ્તુત નિબંધમાં એવી અનેકાનેક બાબતો નોંધી છે અને બીજી એવી અનેક બાબતોનો ઉલ્લેખ કરીશું, જેથી એવા ભૂલભરેલા ખ્યાલો દૂર થાય.

કેટલાંક ઉદાહરણો તો અહીં જ આપી દઈએ: ચાલુ જમાનામાં નિર્ણયસાગર પ્રેસ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા વૃત્તરત્નાકાર, છન્દ:શાસ્ત્ર આદિ ગ્રંથોમાં ગણ વગેરેની સ્થાપનાયુક્ત એ ગ્રંથોનું સંપાદન જોયા પછી આપણને પ્રથમ નજરે એમ જ લાગી જાય છે કે જૂના જમાનાના વિદ્વાનોને આ જાતનો ખ્યાલ જ નહીં હોય; પરંતુ આ માન્યતા કેટલી ભૂલભરેલી છે એની ખાત્રી આ નિબંધમાં આપેલ ‘અજિતશાંતિસ્તવન’ના પાનાનું ચિત્ર જોતાં થઈ જશે, જેમાં ગણસ્થાપના, તેના નામનો નિર્દેશ, છંદનું લક્ષણ વગેરે બરાબર આપવામાં આવ્યું છે. આ સિવાય જેમ અત્યારે ગ્રંથોમાં પાઠાંતરો, પર્યાયાર્થો, ટિપ્પણીઓ વગેરે કરવામાં આવે છે, તેમ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તેના માર્જિનમાં-હાંસિયામાં તે કરવામાં આવતું. ચાલુ જમાનામાં જેમ ગ્રંથસંપાદનમાં પૂર્ણવિરામ, અર્ધવિરામ આદિ અનેક જાતનાં ચિહ્નો કરવામાં

આવે છે, તેમ જૂના જમાનામાં ગ્રંથને વિશદ તેમજ સ્પષ્ટ કરવા માટે અનેક જાતનાં ચિહ્નો, સંકેતો વગેરે કરતા હતા, જેનો વિસ્તૃત પરિચય અમે અગાઉ આપી ચૂક્યા છીએ.

સાભાર : ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા
પ્રકાશક :- સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ
વી. સં. ૨૪૮૯, વિ. સં. ૨૦૧૯, ઈસ્વીસન્ ૧૯૬૩

પુનિત ભારતદેશ બહુ જ લાંબા કાળથી જ્ઞાનની પૂજા કરતો રહ્યો છે. પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસ ભણી દૃષ્ટિ નાખતા જણાય છે કે ભારતના વાતાવરણમાં જ્ઞાન-જયોતિનો ઝળહળતો પ્રકાશ છે. એના ગ્રંથોમાં, એની ક્રિયાઓ અને કળામાં જ્ઞાનની મહત્તા સ્પષ્ટ જણાય છે. એના ધર્મોપદેશક બહુશ્રુત અને વિશ્રુત હતા. તેમના વાક્યમયમાં ‘પદ્મં નાળં તઓ દયા’, ‘જ્ઞાનક્રિયાભ્યાંમોક્ષઃ’, ‘ઋતે જ્ઞાનાદ્ ન મુક્તિઃ’ જેવાં ગંભીર અર્થવાળા સૂત્રો અને મંત્રો હજારો વર્ષો પહેલાં ગુંથાયા છે. ભારતના રાજવીઓએ પણ પ્રજાને શિક્ષિત-વિનીત કરવામાં પોતાનો આવશ્યક ધર્મ માન્યો છે^૧. ભારતના વિદ્વાનોએ એ જ્ઞાનની યશોગાથા ગાઈ, હજારો મૌલિક ગ્રંથો રચી, ભારતની જ્ઞાનભક્તિ જગતને બતાવી છે, જેની સંસ્કૃતિની ઉત્તમ અસર આખી આલમ ઉપર પડી છે એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞો પણ કબૂલ કરે છે.

: પ્રાચીન કાળની પદ્ધતિ :

આર્યાવર્તમાં બહુ પ્રાચીનકાળમાં જલ, વાયુ, પ્રકૃતિ તથા કાળબળના કારણે લોકોનાં શરીર આરોગ્ય પૂર્ણ-સુદૃઢ હતાં, બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હતી; તેથી તેઓ ધર્મસૂત્રો-મંત્રો ઋચાઓ અને સૂક્તોને ગુરુ પાસે સાંભળી, શિખી, નિદિધ્યાસન કરતાં, તેને ગોખી કંઠાગ્ર કરતાં અને તેઓ જેવું શિખતા તેવું પોતાના શિષ્ય-પુત્રોને કંઠસ્થ શિખવતા. મતલબ કે તે વખતે બધા જ્ઞાનને મોઢે યાદ કરી હૃદયમાં સ્થાપન કરતાં, મગજમાં ભરી રાખતાં. પુસ્તકો કે શિલાલેખો એ બાહ્ય વસ્તુ હોઈ જડ-વિનશ્વર છે, તેથી તેમાં ધર્મ-સૂત્રોને-વિદ્યાને લખવામાં તેઓ અનુચિત તથા અનાવશ્યક માનતા. તે વખતના વિદ્વાન ઋષિ-મુનિઓની સ્મરણશક્તિ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલી હતી. તેથી તેઓ લાખો શ્લોકોને કંઠસ્થ કરી તેના અર્થને સારી પેઠે સમજી હૃદયમાં જાળવી શકતા હતા. તે વખતના સ્મરણના દાખલાઓ સ્મરણશક્તિમાં ક્ષીણ થએલા આધુનિક લોકોને આશ્ચર્યમાં નાખે છે, એનું જ એ કારણ છે કે બહુ પ્રાચીનકાળના ૨૪૦૦ વર્ષનાં ધર્મગ્રંથો પુસ્તકમાં લખેલાં નથી મળતાં તથા શિલાલેખો પણ નથી જણાતા^૨.

આનો અર્થ એ નથી કે “૨૪૦૦ વર્ષ પહેલાં લેખનકળા અસ્તિત્વમાં જ નહોતી આવી અથવા પુસ્તકો, કાગળો-લેખની વગેરે હતાં જ નહિ.” આ વાત ફક્ત ધર્મના મુખ્ય મુખ્ય આગમ, વેદ, પિટક વગેરે ગ્રંથો માટે જ છે.

જૈનઆગમો વગેરેમાં સ્ત્રી-પુરુષની ૬૪ કે ૭૨ કળામાં લેખનકળાનો તથા બ્રાહ્મી વગેરે લિપિનો ઉલ્લેખ અનેક સ્થળે આવે છે. તેમ ભારતદેશ હજારો વર્ષોથી સભ્ય-સંસ્કારિત હતો એટલે રાજ્યદરબાર, વ્યાપાર વગેરેના વ્યવહારમાં તેમજ શિક્ષણ વગેરે બીજા વિષયના ગ્રંથો ભણવા-ભણાવવામાં અગર તો પુસ્તકો લખવાં-લખાવવાંનો ઉપયોગ જરૂર થતો હશે^૩. પણ બહોળા પ્રમાણમાં પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયોની પ્રવૃત્તિ તો બુદ્ધ અને મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછી કેટલીક શતાબ્દી પછી ચાલુ થઈ છે એમ મારું માનવું છે તેમ ધર્મના મૂળ ગ્રંથો પણ પાછળથી પુસ્તકોમાં લખાણા છે.

: ધર્મગ્રંથોને પુસ્તકોમાં લખવાની પ્રથા :

ધર્મના મુખ્ય-માન્ય ગ્રંથો પુસ્તકમાં નહીં લખવાની પદ્ધતિ ઘણા વર્ષો સુધી ચાલી. જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક સંપ્રદાયોમાં મોટે ભાગે ધર્મગુરુઓ ત્યાગી, સાત્ત્વિક અને નિઃસ્પૃહ હતા. સમય જતાં ધર્મનો ફેલાવો સામાન્ય-વિશેષ

૧. પ્રજાનાં વિનયાધાનાદ્..... રઘુવંશ પહેલો સર્ગ.

૨. જૈનોનાં આગમગ્રંથોના લેખનકાલ (પુસ્તકારૂઢકાલ) માટે હું બીજો લેખ લખવાનો છું.

૩. ‘મૃચ્છકટિક’ નાટકમાં લખ્યું છે કે વસંતસેના વેશ્યાને ત્યાં વાંચવા માટે ‘કામશાસ્ત્ર’નું પુસ્તક એક રૂમમાં રખાયું હતું.

રાજાઓ કથા-ધર્મના પુસ્તકો પુરોહિતો પાસે સાંભળતા એ જૂની રીતિ છે.

પ્રજામાં તથા રાજાઓમાં કરવાની વૃત્તિ તેમનામાં જાગી. દુકાળ વગેરે કુદરતના કોપથી લોકોની સ્મરણશક્તિ પણ કુંઠિત થવાથી મુખ્ય ધર્મશાસ્ત્રો ભૂલાતાં ગયાં. તેમાં અશુદ્ધિઓ વધતી ગઈ. નવા નવા ગ્રંથો બનાવવાની તમન્ના પણ ઉદ્ભવી. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ શિથિલ થઈ અને કીર્તિની કામના પૂર્ણ કરવા સાહિત્ય-શાસ્ત્રાર્થની આવશ્યકતા ઊભી થઈ. આ બધાં કારણોથી ધર્મગ્રંથો જે પહેલાં મોઢે જ યાદ રખાતાં, તેને પુસ્તકમાં લખી-લખાવી તેની એક યા અનેક નકલો કરાવી. તે પ્રમાણે સાહિત્યનો પ્રચાર કરવાની રીત ચાલુ થઈ. જે સંપ્રદાયમાં સ્મરણશક્તિ પહેલી ખૂટી તેમાં ધર્મશાસ્ત્રને પુસ્તકોમાં લખવાની પ્રથા પહેલી શરૂ થઈ અને જેમાં સ્મરણશક્તિ મોડી ખૂટી તેમાં ધર્મશાસ્ત્રો મોડા પુસ્તકારૂઢ થયાં. જેની જ્યારે આવશ્યકતા પડે ત્યારે તે ઉત્પન્ન થાય છે એ હિસાબે આ કાર્યમાં સહુ પહેલાં બ્રાહ્મણો ચેત્યા. પછી બૌદ્ધોએ તેનું અનુકરણ કર્યું અને તે પછી આવશ્યકતા ઊભી થતાં જૈનોએ પણ આ સુધારાને અમલમાં મૂક્યો; તેથી જ લખેલાં જૈન શાસ્ત્રો ૨૦૦૦ પહેલાનાં નથી મળતાં. આ સુધારાનો કાળ લગભગ આજથી ૨૨૦૦ વર્ષ પહેલાનો છે. પંદરસો વર્ષથી આની પ્રગતિ વેગથી થઈ.

તે પછી તો દરેક લોકો દરેક દેશમાં અને સમયમાં તે રીતનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. કવિઓએ તેનાં વર્ણનો શરૂ કર્યાં. ધર્મગ્રંથો અને કાવ્ય-કથા ગ્રંથોમાં સરસ્વતી નામની એક વિદ્યાધિષ્ઠાત્રી દેવીની કલ્પના થઈ અને તે દેવીના હાથમાં પુસ્તકો હોય છે તેમ પણ લખાયું.^૧

: પુસ્તકો લખવાની કલામાં વિકાસ :

પુસ્તકો લખવા-લખાવવામાં પુણ્ય અને કીર્તિ મેળવવાના ઉપદેશો અપાયાં અને તેને સિદ્ધ કરનારાં દૃષ્ટાન્તો શોધાણાં અથવા ઘડ્યાં. પુસ્તકો લખવા માટે જાતજાતની શાહી, કાગળો, કલમો, પૂંઠા, સાપડાં, બંધન વગેરે સામગ્રીઓ ઉપજાવવાની શોધો થઈ. ચિત્રકળા, લિપિ અને સારાં અક્ષરોની કલામાં દિવસે દિવસે વિકાસ થયો. ઠેર ઠેર પુસ્તકાલયો યોજાયાં. દરેક લોકોમાં જ્ઞાનના પ્રચારનો માર્ગ સહેલો થઈ પડ્યો. આ રીતે પુસ્તકો લખવાની છૂટ થવાથી વિદ્વાનોમાં ગ્રંથો રચી, પોતાની કીર્તિસમા પુસ્તકો જગતમાં મૂકી જવાની તમન્ના જાગી. તેના પરિણામે અનેક ઐહિક અને પારલૌકિક વિષયના લાખો ગ્રંથો દરેક સંપ્રદાયોમાં બન્યા, જેથી ભારતના દરેક ભાગમાં સારાં સારાં પુસ્તકાલયો કરવામાં આવ્યા. તેની રક્ષા, ઉપભોગ અને વૃદ્ધિ તથા શોભાને ટકાવવા સારુ અનેક પ્રયોગો થયાં. આજે પણ ભારતમાં પ્રાચીન મૌલિક પદ્ધતિના સમૃદ્ધ ભંડારો અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે જે ઘણે ભાગે વિદ્યા-સાહિત્યપ્રેમી પૂર્વના જૈન શ્રમણ અને જૈનશ્રાદ્ધોના છે. જયપુર, કાશી, કાંજીવરમ્, વડોદરા, મદ્રાસ વગેરે શહેરોમાં વૈદિક ભંડારો પણ નોંધવા લાયક છે.

વર્તમાનમાં જૈનોનાં પ્રાચીન પદ્ધતિનાં ખાસ ખાસ પુસ્તકાલયો છે (પુસ્તક-ભંડારો કે જે જૈનોની માલિકીમાં છે) તેની નોંધ અહીં આપવાથી વાચકોને ઉપયોગી થશે.

૧. પાટણ કે જે ગાયકવાડ સરકારના અમલમાં માનવંતુ શહેર છે. ત્યાં મધ્યકાલ (વિક્રમની ૧૧૧થી ૧૭મી સદી સુધીના) બહુ જ મહત્વના જુદા જુદા લગભગ ૮ જૈન જ્ઞાનભંડારો છે, જેમાં હાલ હસ્તલિખિત પ્રાચીન ૧૩૦૦૦ જેટલાં પુસ્તકો છે.^૩

૧. વાણસી પુત્રયવગ્ગહત્યા (વાગીશ્વરી પુસ્તકવર્ગહસ્તા)દેવલોકમાં દેવતા અને ઈન્દ્રો પણ પુસ્તક રાખે છે એવી માન્યતા થઈ.

૨. પુત્રયલિહણં પમાવળા તિત્થે, સઙ્ગાણિકિ ચ્ચમેઅં ॥ મન્નહજિં પુત્રયલિહાવેઝ્ઞ - કુમારપાલપ્રતિબોધ ૩૪૮

પઠતિ પાઠયતે પઠતામસૌ વસનભોજનપુસ્તકવસ્તુભિઃ ॥ પ્રતિદિનં કુરુતેય ઉપગ્રહં, સ ઇહ સર્વવિદેવ ભવેત્ નરઃ ॥

૩. પાટણમાં તાડપત્ર ઊપર લખેલાં પુસ્તકો પણ ઘણાં છે. તેમાં સંઘવીના પાડામાં સંઘવી પાડા ઉપાશ્રયમાં જે ભંડાર છે તેમાં ૪૦૦ તાડપત્ર ઉપર લખેલ ગ્રંથો છે. જે લંબાઈમાં બે હાથ તથા પહોળાઈમાં ચાર-પાંચ આંગળ જેટલા છે, તે અમે નજરે જોયાં છે. ચૌદમી સદી સુધી ગ્રંથોને તાડપત્ર-ભોજપત્ર ઉપર લખવાની પ્રથા મુખ્યપણે હતી.

૨. વડોદરામાં શ્રી હંસવિજયજી મહારાજ તથા વિદ્યાપ્રેમી પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજના બે ભંડારો છે જેમાં હજારો પ્રાચીન પુસ્તકો છે. તે સિવાય શ્રી મોહનસૂરિના જ્ઞાનમંદિરમાં પણ સારાં પુસ્તકો હશે.

૩. છાણીના ભંડારો.

૪. ખંભાતના ભંડારો.

૫. લીંબડી (કાઠિયાવાડ)ના ભંડારો.

૬. જેસલમેરમાં બહુ પ્રાચીન અને મહત્વનાં સાત ભંડારો છે.

૭. ભાવનગરમાં પ્રાચીન ગ્રંથોનો જૂનો સંગ્રહ છે.

૮. અમદાવાદનો ડહેલાનો તથા ચંચલબાઈનો ભંડાર સારો છે.

૯. નાગોરના પ્રાચીન ભંડારો.

૧૦. પાલીના ભંડારો.

૧૧. ફલોધીનો ભંડાર.

૧૨. બિકાનેરના અનેક ભંડારો (જેમાં હજારો પ્રાચીન પુસ્તકો છે).

૧૩. આહોર(મારવાડ)નો ભંડાર (જિનચંદ્રસૂરિજી સ્થાપિત).

૧૪. ઈન્દોર(માળવા)નો યતિ માણેકચંદ્રજીનો ભંડાર.

૧૫. ઉજજૈન(માળવા)નો યતિ રત્નવિજયજીનો ભંડાર.

૧૬. આગ્રાનું શ્રી વિજયધર્મસૂરિજી જ્ઞાનમંદિર (જેમાં હસ્તલિખિત ૭૦૦૦ પુસ્તકોનો સુંદર સંગ્રહ છે), બીજા પણ ભંડારો છે.

૧૭. પંજાબના જુદા જુદા ગામમાં અનેક ભંડારો છે, જેમાં ડૉ. બનારસીદાસજી જૈનના કથનથી ૨૦૦૦૦ હાથથી લખેલાં પુસ્તકો છે.

૧૮. ભોપાલનો ભંડાર.

૧૯. પાલનપુરમાં સંઘનો ભંડાર (જૈનશાળામાં) તથા તપાગચ્છના ઉપાશ્રયમાં ડાયરાનો ભંડાર.

૨૦. સુરતમાં અનેક ભંડારો છે.

૨૧. મુંબઈમાં માંડવી બંદરનો દશા ઓસવાલ જૈનનો ભંડાર તથા શ્રી મોહનલાલજી જૈન સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીનો ભંડાર છે.

૨૨. પૂનાનો જૈન ભંડાર.

૨૩. દક્ષિણમાં માલેગામ, માઈસોર, મદ્રાસ વગેરેના જૈન ભંડારો ઘણા સારા કહેવાય છે કે જેમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ઉપરાંત કાનડી, તામિલમાં ઘણું જૂનું ઉચ્ચ સાહિત્ય ભર્યું છે.

૨૪. તે સિવાય જૈન વસતીવાળા ગામમાં સંખ્યાબંધ જૈન ભંડાર છે કે જે સંઘ, જતિ, સાધુ, સાધ્વી તથા મહાત્માઓના હાથમાં છે; પણ તેની વ્યવસ્થા સારી નહીં હોવાથી દિવસે દિવસે તે લોભથી વેચાય છે, પ્રમાદથી બગડે છે અને અજ્ઞાનતાથી વિદ્વાનો અને સમાજને ઉપયોગમાં નથી આવતું. જૈન સંઘે તેની સારી વ્યવસ્થા કરી સાહિત્યની રક્ષા કરવી જોઈએ.

૨૫. સિરોહી(મારવાડ)નો ભંડાર.

૨૬. કોડાય(કચ્છ)નો ભંડાર.

મેં ક્યાંક વાંચ્યું છે કે જર્મનીના વિદ્વાન ડૉ. જી. બુહ્લરે (G. Buhler) મુંબઈ ઇલાકાના જૈન ભંડારો જોયા હતા, તેમાં તેમણે એક લાખ (૧,૦૦,૦૦૦) જેટલાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો જોયાં હતાં.

આ જૈનભંડારો સિવાય વડોદરામાં પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર (કે જેમાં ૧૪૦૦૦ હસ્તલિખિત ગ્રંથો એકઠા કર્યા છે), પૂના ડેક્કન કોલેજનો પ્રાચીન પુસ્તક-વિભાગ, મદ્રાસ, માઈસોર, કલકત્તા એશિયાટિક સોસાયટી, કાશ્મીરના ભંડારો, બનારસનો સંગ્રહ, નેપાલનો પુસ્તકસંગ્રહ, જયપુર વગેરેના ભંડારો પણ બહુ જ મહત્વનાં અને જૂનાં છે.

આ આપણાં પ્રાચીન પદ્ધતિનાં પુસ્તકાલયો તરફ વીસમી સદીમાં સહુ કરતાં વધુ અને પહેલું ધ્યાન દરિયાપારના વિદ્વાનોનું ગયું. તે પછી આપણે પણ થોડા ઘણા અંશે ચેત્યા અને ધીરે ધીરે ચેતતા જઈએ છીએ. તેના પરિણામે તે ભંડારોના અનેક રીપોર્ટો-સૂચિપત્રો અનેક પદ્ધતિનાં તૈયાર થયા છે, જેમાં કેટલાંક ઘણી ઉત્તમ ઢબનાં છે. કેટલાંક સૂચિપત્રોની મને ખબર છે, તે અહીં આપું છું :-

૧ પીટર્સનના પાંચ રીપોર્ટો (સૂચિપત્રો).

૨ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીના છ રીપોર્ટો.

૩ બેંગાલ એસોસીએશનનું સૂચિપત્ર.

૪ વડોદરાથી પ્રકાશિત કવીન્દ્રાચાર્ય ગ્રંથસૂચિ (ગાયકવાડ ઓરીયન્ટલ સિરિઝથી પ્રકાશિત).

૫ 'જેસલમેર ભાંડાગારીય 'ગ્રંથસૂચિ.'

૬ પાટણના ભંડારોનું સૂચિપત્ર. (જે વડોદરા ગાયકવાડ ઓ. સી. તરફથી બહાર પડવાનું છે. સંપાદક પં.

લાલચંદ ગાંધી.)

૭ તાંજોરના પુસ્તકોનાં કેટલોગો. (અનેક વૉલ્યુમ છે.)

૮ જૈન ગ્રંથાવલી, (જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક કોન્ફરન્સ, મુંબઈ.)

૯ લીંબડીના ભંડારનું સૂચિપત્ર. (શ્રી ચતુરવિજયજી મ.સા. સંપાદિત)

૧૦ આગ્રાનાં પ્રાચીન પુસ્તકોનું સૂચિપત્ર.

૧૧ યતિ પ્રેમવિજયનાં પુસ્તકોનું સૂચિપત્ર (ઉજજૈનનું).

૧૨ ડૉ. જી. બુહ્લરનો રીપોર્ટ.

૧૩ ડૉ. ભાંડારકર (R. O. Bhandarkar)ના સૂચિપત્રો.

૧૪. ડૉ. વેબર (A. Weber)નું જૈનગ્રંથોનું કેટલોગ.

૧૫ કાશીનાથ કન્તેનું સૂચિપત્ર (પંજાબના પુસ્તકોનું, જે સન્ ૧૮૮૨ સુધી બહાર પડ્યું છે.)

૧૬ શ્રીયુત રાજેન્દ્રલાલ મિશ્ર (બંગાલ તથા બિકાનેરના પુસ્તકોની સૂચિ).

૧૭ ફાર્બસ સભાના તથા કવિ દલપતના ગ્રંથોની સૂચિ^૧.

૧૮ ડૉ. ^૨વેલણકરનું ડેક્કન કોલેજના પ્રાચીન ગ્રંથોનું (અંગ્રેજીમાં) કેટલોગ.

૧. આમાં જેસલમેરના કેટલાક ભંડારોનાં પુસ્તકોની સૂચિ છે, જે શ્રીયુત ચીમનલાલ દલાલે કરી હતી. આનું સંપાદન પં. લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીએ કર્યું છે.

૨. છાપેલ પુસ્તકોનાં પણ કેટલાંક સૂચિપત્રો છપાયા છે, જેમાં ડૉ. ગેરીનોટ (A. Guerinot)નું જૈન ગ્રંથોનું કેટલોગ, શ્રીમાન્ બુદ્ધિસાગરજીનું મુદ્રિત જૈન ગ્રંથ સૂચિ તથા સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીનાં પુસ્તકો મુખ્ય છે.

૩. સત્તર અઢાર નંબરના સૂચિપત્રો હજી સુધી બહાર પડ્યાં નથી, છપાઈ રહ્યાં છે.

૧૮. પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડીયાનું પૂના ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટના જૈન ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર (અંગ્રેજીમાં).

પૂર્વકાલમાં પણ આવી વ્યવસ્થિત સૂચિઓ કરવા તરફ વિદ્વાનો પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. તે પદ્ધતિની એક પ્રાચીન ગ્રંથસૂચિ, જેનું નામ **બૃહત્ ટિપ્પનિકા**^૧ છે તે મળી આવે છે. આ સૂચિમાં આગમ, ન્યાય, વ્યાકરણ, છન્દ, સાહિત્ય, નાટક, જ્યોતિષ, શકુનયોગામ્નાયમંત્રકલ્પ, સામુદ્રિક, પ્રકીર્ણક વગેરે વિષયોના પુસ્તકો જુદા જુદા વિષયોના વિભાગોમાં લખ્યાં છે. તેમાં ગ્રંથનું નામ, તેના કર્તા-વૃત્તિ-વૃત્તિકાર, ગ્રંથનું પરિમાણ, શ્લોક, પાનાં વગેરે તમામ હકીકત બહુ સુંદર રીતે વિદ્વતાપૂર્વક લખી છે. આવી સૂચિઓ પહેલાં ઘણીય હશે અને તેનો ઉપયોગ પણ બહુ થતો હશે.

વાચકો જોઈ શકશે કે આપણા હિન્દમાં પૂર્વકાળમાં જ્ઞાનપૂજા કેટલી ઉન્નતિ ઉપર પહોંચી હતી? આપણું સાહિત્ય કેટલું સમૃદ્ધ થયું હતું? આપણા વિદ્વાનોએ કેટલી કુશળતાપૂર્વક બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો હતો અને આપણા રાજા-મહારાજા તથા ઉદાર ધનિક દાનીપુરુષોએ આ કાર્યમાં કેવો સુંદર ફાળો આપી આપણી સંસ્કૃતિને દૈવિક બનાવી છે. લગભગ બે હજાર વર્ષમાં પુસ્તકકલામાં પણ ભારતે સારી સરખી પ્રગતિ કરી છે એમ દરેકને માનવું પડે છે.

અત્યારે પહેલાં કરતાં પુસ્તકોને લખવાં, છપાવવાં, સુંદર આકારમાં ફેશનેબલ કરવા વગેરેનાં સાધનો વધ્યાં છે, માટે હવે આપણે વધુ ઝડપથી, સાવધાનીથી અને બુદ્ધિમત્તાપૂર્વક સુંદર કાર્ય કરી બતાવવાનો પ્રસંગ છે. બીજા દેશોએ આપણા કરતાં વધારે પ્રગતિ કરવા માંડી છે, તે હિસાબે વીસમી સદીમાં આપણે પાછળ છીએ. ખુશીની વાત છે કે ભારતમાં આપણાં કેટલાક રાજવીઓને વિદ્યા-સાહિત્યનો શોખ લાગ્યો છે તેથી તેઓ સત્તા-ધનથી સારું કાર્ય કરી રહેલ છે, જેમાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર પણ આગળ પડતા રાજવી છે. તેમણે આખા ગુજરાતને શિક્ષિત, સંસ્કારી તથા પુસ્તકપ્રેમી બનાવવામાં ઘણો સારો ફાળો આપ્યો છે અને પાટણ વગેરેના જૈન ભંડારોની કિંમત આંકી તેમાંથી સારાં સારાં ગ્રંથો બહાર પાડ્યા છે-પાડે છે. આશા છે કે આ કાર્યમાં દિવસે દિવસે વધુ પ્રગતિ થશે અને હિંદના ઘરે ઘરે શિક્ષણ સાહિત્યનો પ્રચાર થશે.

ભારતે ભાતુ ભારતી

સાભાર : આત્માનંદ પ્રકાશ વર્ષ : ૩૩ અંક : ૭

પ્રકાશક :- જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર
વી. સં. ૨૪૬૨, વિ. સં. ૧૯૯૨, ઈસ્વીસન્ ૧૯૩૬

૧. આ **બૃહત્ ટિપ્પનિકા** આખી ૫ જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં છપાણી છે.

જ્ઞાનભંડારો.^૧

જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના :- પુરાતન હસ્તલિખિત, તાડપત્ર પર, કપડાંના તેમજ કાગળનાં પુસ્તકોના અંતમાં દષ્ટિગોચર થતા અનેક નાના મોટા ઉલ્લેખો તથા આચાર્ય ઉદયપ્રભાકૃત ધર્માભ્યુદય (વસ્તુપાલ ચરિત્ર), પ્રભાવક ચરિત્ર, જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલ ચરિત્ર, કુમારપાલ પ્રબંધ, સુકૃતસાગર મહાકાવ્ય, ઉપદેશ તરંગિણી આદિ ઐતિહાસિક ચરિત્ર ગ્રંથો, કુમારપાલ રાસ, વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ આદિ ઐતિહાસિક રાસાઓ તેમજ છુટક પાનાઓમાં મળતી વિવિધ નોંધોના આધારે સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાય છે કે જૈન ધર્મ અને તેના આચાર્યોને મળતા રાજયાશ્રયથી ૧૦થી ૧૩મા શતક સુધીમાં જૈન આચાર્યોએ ગુજરાતના પાટનગરમાં તથા અન્ય સ્થળે રહીને ઇતિહાસ, ધર્મ, નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય વગેરે સંબંધી અનેક અગત્યના ગ્રંથો લખીને ગુજરાતમાં જે સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે તે અતિ વિશાળ છે. દરેક ગચ્છના આચાર્યાદિ મુનિ વર્ગના ઉપદેશ કે પોતાના આંતરિક ઉલ્લાસથી અનેક રાજાઓએ, મંત્રીઓએ તેમજ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ તપશ્ચર્યાના ઉદ્ઘાપન નિમિત્તે, જિનાગમ શ્રવણ નિમિત્તે, પોતાના અગર પરલોકવાસી સ્વજનના કલ્યાણ માટે, સાહિત્ય પ્રત્યેની પોતાની અભિરૂચિના કારણે અગર તેવા કોઈ શુભ નિમિત્તે નવીન પુસ્તકાદર્શો લખાવીને અથવા પુરાતન જ્ઞાનભંડારો અસ્તવ્યસ્ત થવાને કારણે કોઈ વેચતું હોય તેને વેચાતાં લઈને મોટા મોટા જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના કરી છે અથવા પોતપોતાના શ્રદ્ધેય આચાર્યાદિ મુનિવર્ગને તેવા પુસ્તકો, સંગ્રહો અધ્યયનાદિ નિમિત્તે ભેટ આપ્યાં છે. સાધારણમાં સાધારણ વ્યક્તિઓએ પણ અલ્પસંપન્ન હોવા છતાં ઉપર જણાવેલાં શુભ નિમિત્તો પૈકીનું કોઈપણ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય એ ન્યાયે મહાનમાં મહાન જ્ઞાનભંડારો ઊભા કરવામાં મહત્ત્વપૂર્ણ ફાળો આપ્યો છે. લોક આગળ વાચી બતાવવા વાસ્તે આચાર્યોને પુસ્તકો ભેટ ધરવાં એ જૈન ધર્મમાં સારું અને પુણ્યનું કામ મનાય છે. એટલા જ વાસ્તે એ લોકોએ પુસ્તકો લખાવવા પાછળ મોટી મોટી રકમો ભૂતકાળમાં ખર્ચી છે અને હાલમાં ખર્ચે છે. આવા વ્યક્તિગત અલ્પ ફાળા દ્વારા જે કામો થયાં છે તે જો બાદ કરી દઈએ તો સમર્થ વ્યક્તિઓએ કરાવેલા કાર્યોનું માપ પચીસ ટકા જેટલું જ છે. એટલે પ્રમાણમાં નાના સરખા દેખાતા આ ફાળાઓની કિંમત જેવી તેવી નથી.

૧. નામદાર ગાયકવાડ-વડોદરા પુસ્તકાલય પરિષદનું પાંચમું અધિવેશન ગયા માગશર વદિ ૨-૩-૪ના રોજ પાટણ શહેરમાં મળ્યું હતું. સાથે પ્રાચીન વસ્તુઓ ગ્રંથો, વર્તમાન પેપરોનું સંગ્રહસ્થાન પણ હતું. પાટણ શહેર સાથે જૈન પ્રભાવ અને સંસ્કૃતિ, પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડાર, અનેક જૈનાચાર્યો, જૈન રાજાઓ, જૈન મંત્રીઓ વગેરેની પરંપરા વગેરે સ્મૃતિમાંથી પસાર થઈ જાય. આ પુસ્તકાલય પરિષદના બંને પ્રમુખોએ પોતાના ભાષણોમાં જૈનોના ઉપરોક્ત પ્રભાવ અને પ્રભાવકોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. સાથે તેઓએ જણાવ્યું છે કે “પાટણના બીજા બધા અવશેષો કરતાં પાટણના જૈન ગ્રંથભંડારો આજે પાટણવાસીઓને માટે એક ગૌરવ અને અભિમાનની વસ્તુ છે. અને એ ભંડારોની કિંમત જૈન ધર્મના અનુયાયીઓ પુરેપુરી રીતે સમજી શક્યા હોય તે વિષે તેઓ (પ્રમુખશ્રી) શંકાશીલ છે.” પ્રમુખ બહેન વિદ્યાગોરી પોતાના ભાષણમાં જણાવે છે કે “ગ્રંથ સંગ્રહમાં પાટણના ભંડારો અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. જૈન મુનિઓ સાચા જ્ઞાનપ્રેમથી પ્રેરાઈ આ પુસ્તકો લખતાં અને પુસ્તકની અનેક નકલો લખાવતાં. વિદ્યા વૃદ્ધિ માટે આ સાધના કંઈ જેવી તેવી ન ગણાય. આના પ્રતાપે જ દેશનું મોટું વિદ્યાધન આપણા હાથમાં રહી ગયું છે; પરંતુ જૈનેતર પ્રજાવર્ગે આ સંબંધમાં જોઈએ તેવું લક્ષ આપ્યું નથી.” ડૉ. ભંડારકર, ડૉ. બુલ્હર, ડૉ. હરિલાલ ધ્રુવ અને સ્વ. ચીમનલાલ દલાલે ચલાવેલી શોધખોળ પછી જે હકીકત મળી શકી છે તે ઉપરથી પ્રમુખશ્રી માને છે કે પાટણના તેર ભંડારોમાં જુદી જુદી જાતના બધા મળીને સાડા બાર હજાર હસ્તલિખિત ગ્રંથો હોવા જોઈએ વગેરે વગેરે.

ઉપર પ્રમાણે જૈનજ્ઞાનભંડારોના સંબંધમાં તેઓનું વક્તવ્ય હતું. આ પરિષદના પ્રસંગે મગનભાઈ અમીન સાહેબનો “જૈન જ્ઞાનભંડારોની ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને હાલની સ્થિતિનું દિગ્દર્શન અને પાટણના જૈન જ્ઞાનભંડારો” એ સંબંધમાં એક લેખ પ્રગટ કરેલો છે. જેમાં ભંડારોની ઉત્પત્તિ, વિકાસ, પુસ્તકો, તે લખવાના સાધનો, લખવામાં વપરાતી ચીજો, પુસ્તકના પાના તરીકે વપરાતી ચીજો વગેરે હકીકતો લેખકશ્રીએ મેળવીને પ્રગટ કરેલી છે.

(સંકેટરી)

પૂજ્યપાદ શ્રીમાન દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણે **વલભી-વળામાં** ગ્રંથ લેખનનો આરંભ તાડપત્રો ઉપર વિક્રમ સંવત ૫૧૦માં કરાવ્યો ત્યારે અને ત્યાર પછી પણ અનેક સમર્થ તેમજ સાધારણ વ્યક્તિઓએ વિશાળ જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના કરી હતી. ગુજરાતના મહારાજા કુમારપાલ કે સિદ્ધરાજના સમય પહેલાં જૈન જ્ઞાનભંડારો હતા કે નહિ, હતા તો ક્યાં હતા? તેની માહિતી મળી આવતી નથી; છતાં જૈન ગ્રંથો તો વિક્રમની છઠ્ઠી સદીમાં લખાયા હતા એ નિર્વિવાદ છે અને તે હિંદ પર અનેક વિદેશી હુમલાઓ થયા હતા તેથી, છઠ્ઠી, સાતમી અને આઠમી સદીમાં બૌદ્ધોનું જોર, કુમારિલ ભટ્ટ અને ત્યારપછી શંકરાચાર્યનો ઉદ્ભવ, આરબોનું સંવત ૭૧૨માં સીંધ દેશ જીતી લેવું વગેરે અનેક કારણે અગ્નિ, જળ અને જંતુઓને વશ થઈ ઘણે ભાગે નાશ પામ્યા હોવાથી તેને લગતા ઐતિહાસિક સાધનોના અભાવને લીધે માત્ર જ્ઞાનભંડારોની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવે તેટલા, પાછલી શતાબ્દીઓમાં રાજા, મહારાજા, યાત્રિકો અને ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ જે જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા છે તેનો આ સ્થાને પરિચય આપવામાં આવે છે.

રાજાઓએ સ્થાપેલ ભંડારો :- રાજાઓમાં જ્ઞાનકોશની સ્થાપના કરનાર ગુર્જરેશ્વરો પ્રસિદ્ધ છે. એક વિદ્વત્પ્રિય સાહિત્યરસિક મહારાજા શ્રી સિદ્ધરાજ અને બીજા જૈન ધર્મપ્રતિપાલક મહારાજા શ્રી કુમારપાલ. સિદ્ધરાજે ત્રણસો લાહિઆઓ એકઠા કરી સર્વદર્શનના ગ્રંથો લખાવી રાજકીય પુસ્તકાલય સ્થાપ્યાનો તથા આચાર્ય હેમચંદ્રકૃત સાંગોપાંગ સપાદલક્ષ (સવાલાખ) વ્યાકરણ ગ્રંથની સેંકડો પ્રતિઓ લખાવી તેના અભ્યાસીઓને આપ્યાનો તેમજ અંગ, બંગ આદિ ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં ભેટ મોકલાવ્યાનો અને તે વિષયના અભ્યાસીઓને તે તે ગ્રંથો પૂરા પાડ્યાનો ઉલ્લેખ પ્રભાવક ચરિત્ર તથા કુમારપાલ પ્રબંધમાં છે. મહારાજા કુમારપાલ માટે પણ કુમારપાલ પ્રબંધાદિમાં એકવીશ જ્ઞાનભંડાર સ્થાપ્યાનો તથા પોતાના રાજકીય પુસ્તકાલય માટે જૈન આગમ ગ્રંથો અને આચાર્ય હેમચંદ્ર વિરચિત યોગશાસ્ત્ર સિવાય વિતરાગસ્તવની હાથપોથી સ્વણાક્ષરે લખાવ્યાની નોંધ છે. આ સિવાય અન્ય રાજાઓએ જૈન ગ્રંથો લખાવ્યા હશે તેમજ જૈન જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના પણ કરી હશે; પરંતુ તે સંબંધી ખાસ ઉલ્લેખ મળતા નથી.

મંત્રીઓએ સ્થાપેલા ભંડારો :- મંત્રીઓમાં જ્ઞાનભંડાર લખાવનાર પ્રાગ્વાટ(પોરવાડ)જાતીય મહામાત્ય વસ્તુપાલ, તેજપાળ અને ઓસવાળજાતીય માંડવગઢના મંત્રી પેથડશાહ ખાસ પ્રસિદ્ધ છે. મહામાત્ય વસ્તુપાલ તેજપાલ નાગેન્દ્રગચ્છીય આચાર્ય વિજયસેનસૂરિ તથા ઉદયપ્રભસૂરિના ગૃહસ્થશિષ્ય હતા. તેમના ઉપદેશથી તેમણે અઢાર કરોડના ખર્ચે ત્રણ જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યાની નોંધ જિનહર્ષગણિકૃત વસ્તુપાલ ચરિત્ર, ઉપદેશ તરંગિણી આદિમાં નજરે પડે છે. મંત્રી પેથડશાહ તપાગચ્છીય આચાર્ય ધર્મઘોષસૂરિના શિષ્ય હતા. તેમણે આગમ શ્રવણ કરતાં ભગવતીસૂત્રમાં આવતા ‘વીર ગૌતમ’ નામની સોના નાણાથી પૂજા કરી. તે એકઠા થયેલ દ્રવ્યથી પુસ્તકો લખાવી ભરૂચ આદિ સાત સ્થાનોમાં ભંડાર સ્થાપ્યા હતા. આ સિવાય મંત્રી વિમલશાહ, મહામાત્ય આમ્રભટ(આંબડ), વાગ્ભટ્ટ(બાહડ) આદિ અન્ય મંત્રીવરોએ જ્ઞાનભંડારો અવશ્ય લખાવ્યા હશે; પરંતુ તેને લગતાં કશાં પ્રમાણો જોવામાં આવ્યા નથી.

ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ સ્થાપેલ ભંડારો :- ત્રીજા વર્ગમાં ધનાઢ્ય ગૃહસ્થો આવે છે. તેમના નામોની પૂરી નોંધ આપવી એ તો શક્ય જ નથી; છતાં સાધારણ ખ્યાલ આવી શકે તેટલા ખાતર ધર્માત્મા ગૃહસ્થોનાં ચાર પાંચ નામનો પરિચય આપવો ઉચિત ગણાશે. જેમ મહામાત્ય વસ્તુપાળ આદિએ પોતપોતાના ગુરુના ઉપદેશથી પુસ્તકો લખાવ્યાં છે, તેમ ખરતરગચ્છીય આચાર્ય જિનભદ્રસૂરિના આદેશથી ધરણાશાહે, મહામહોપાધ્યાય શ્રીમાન્ સમુદ્રગણીના ઉપદેશથી નંદુરબારનિવાસી પ્રાગ્વાટજાતીય ભીમના પૌત્ર કાલુએ, આગમગચ્છીય શ્રી સત્યસૂરિ, જયાનંદસૂરિ, વિવેકરત્નસૂરિના ઉપદેશથી પેથડશાહ મંડલિક તથા વર્લત કાન્હાએ નવિન ગ્રંથો લખાવી જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા હતા. કેટલાક એવા ગૃહસ્થો હતા જેઓ કોઈ વિદ્વાન મુનિવરે નવીન ગ્રંથની રચના કરી હોય તેની એકી સાથે ઘણી નકલો લખાવતા; આ વાતની સાબિતી કેટલાક ગ્રંથોને છેડે તે તે ગ્રંથકર્તાઓએ આપેલ પ્રશસ્તિઓ પરથી સારી રીતે મળે છે. કેટલાક એવા પણ હતા જેઓ માત્ર કલ્પસૂત્રની પ્રતો લખાવતા અને પોતાના ગામના ઉપાશ્રયોમાં અગર ગામેગામ ભેટ

આપતાં. જૈન ભંડારોમાં હસ્તલિખિત પ્રતો આવા મોટા જથ્થામાં શી રીતે એકઠી થતી તે આ પરથી સમજાશે. આ રીતે દરેક ગચ્છના આચાર્યાદિ મુનિવર્ગના પુણ્ય ઉપદેશથી ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાતિના સેંકડો ધર્મત્માઓએ એક જ નહીં પણ અનેકાનેક જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા હતા.

જ્ઞાનભંડારનાં પુસ્તકો અને તે લખવાનાં સાધનો. પુસ્તકનાં પાનાં તરીકે જૂના વખતમાં વપરાતી ચીજો.

તાડપત્ર :- તાડપત્ર એટલે તાડના ઝાડના પાંદડાં. તાડના ઝાડ બે પ્રકારના થાય છે : ખરતાડ અને શ્રીતાડ. ગુજરાતની ભૂમિમાં જે તાડના ઝાડ અત્યારે છે તે ખરતાડ છે. તેના પાન સ્થૂળ, લંબાઈ-પહોળાઈમાં ટૂંકાં તેમજ નવાં હોય ત્યારે પણ સહેજ ટક્કર લાગતાં તૂટી જાય તેવાં બરડ હોય છે માટે પુસ્તક લખવાનાં કાર્યમાં તેનો ઉપયોગ કરાતો નથી. શ્રીતાડના ઝાડ મદ્રાસ, બ્રહ્મદેશ આદિમાં થાય છે, તેના પત્રો શ્લક્ષ્ણ, લાંબા, પહોળા તેમજ સુકુમાર હોવાથી ઘણાં વાળવામાં આવે તો પણ ભાંગવાનો ભય રહેતો નથી. આ પત્રો સાફ કર્યા પછી પણ ૩૩ ઈંચથી પણ લાંબા અને ૩૩ ઈંચ પહોળા રહે છે. આ શ્રીતાડનાં પત્રોનો જ પુસ્તક લખવા માટે ઉપયોગ કરાતો અને હજી પણ કરાય છે. દક્ષિણમાં તાડપત્ર ઉપર ખીલાથી લખવામાં આવ્યું છે, જ્યારે ગુજરાતની પ્રતોમાં તાડપત્રનો ચળકાટ તથા લીસાપણું કાઢી નાખી કલમ વડે સાહીથી અક્ષરો લખવામાં આવ્યા છે. તાડપત્ર પર પુસ્તક લખવાનો પ્રારંભ વિક્રમ સંવત ૫૧૦^૧માં કરાયો હતો, પણ તેટલાં જૂનાં તાડપત્રીય પુસ્તકો હાથ આવતા નથી. બારમી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં લખાયેલ તાડપત્રો હજી એટલાં બધાં સુકુમાર છે કે તેને વચમાંથી આપણે ઉપાડીએ તો તેની બંને તરફનો ભાગ ભાંગ્યા સિવાય સ્વયમેવ નમી જાય છે. ચિત્રવાળા તાડપત્રના પુસ્તકો ઠીક સંખ્યામાં મળી આવે છે.

કાગળ^૨ :- જૂના વખતમાં અને છેક ઓગણીસમી સદીના અંત સુધીમાં આપણા દેશના દરેક વિભાગમાં પોતપોતાની ખપત અને જરૂરિયાત પ્રમાણે ભુંગળીઆ, સાહેબખાની આદિ અનેક પ્રકારના કાગળો બનતા અને તેમાંથી જેને જે સારા અને ટકાઉ લાગતા તેનો તે પુસ્તક લખવા માટે ઉપયોગ કરતા. આજકાલ આપણા ગુજરાતમાં શાસ્ત્રીય ગ્રંથો તથા વેપારી ચોપડા લખવા માટે અમદાવાદી તેમજ કાશ્મીરી કાગળનો ઉપયોગ થાય છે. કાશ્મીરી કાગળ રેશમના બનતા હોઈ એટલા મજબૂત હોય છે કે તેને ઘણા જોરથી આંચકો મારવામાં આવે તો પણ એકાએક ફાટતા નથી. પુસ્તક લખવા માટે જે કાગળો આવે છે તે ત્યાંથી ઘૂંટાઈને જ આવે છે કે જેથી લખતાં અક્ષરો ફૂટી નીકળતા નથી. એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે કે ગુજરાતમાં પહેલવહેલો કાગળનો પ્રવેશ કુમારપાલના વખતમાં થયો હોય; પરંતુ તેના એટલે ૧૩માં સૈકામાં લખાયેલાં કાગળ ઉપરનાં પુસ્તકો ખાસ મળી આવતાં નથી. ભંડારોમાં જૂનામાં જૂનાં કાગળ ઉપરનાં પુસ્તકો સંવત ૧૩૫૬-૫૭માં નકલ કરાયેલાં છે અને તે તાડપત્રનાં પુસ્તકોની માફક કાપેલાં છૂટાં પાનાં ઉપર છે. આવાં કાગળ ઉપરનાં પુસ્તકોમાં ચિત્રો સોનેરી રંગથી ચીતરવામાં આવતા.

કપડું:- સામાન્ય ખાદીનાં કપડાંના બે કટકા ઘંઉના આટાની ખેળથી ભેગા ચોંટાડીને ઉપરની બંને બાજુએ ખેળ લગાડી સૂકાયા પછી તે કપડાના પાનાને અકીકના અગર તેવા કોઈ ઘૂંટાવડે ઘૂંટવાથી તે લખવાલાયક પાનાં બને છે.

૧. ભોજપત્ર પર લખાએલ ‘સંયુક્તાગમ’ નામનો બૌદ્ધ ગ્રંથ મળ્યો તે ઈ.સ.ની ચોથી શતાબ્દીમાં લખાએલ મનાય છે.

અહીં જે લખવામાં આવ્યું છે તે માત્ર જૈન સંપ્રદાયના લેખનને આધારે સમજવાનું છે. ઈતર સંપ્રદાયને આધારે નહિ. કારણ કે તાડપત્ર પર લખાએલ એક નાટકનો ખંડ મળ્યો છે, જે ઈ.સ.ની બીજી શતાબ્દીમાં લખાએલ માનવામાં આવે છે, જે ડૉ. લૂર્સે છપાવેલ છે. (Kleimere Sanskrit text Part I)

૨. બાદશાહ એલેક્ઝાન્ડરના સેનાપતિ નિઆર્કસે પોતાની લડાઈના વૃત્તાંતમાં જણાવ્યું છે કે ભારતવાસી લોકો રૂને અને ચિંથરાને ફૂટી ફૂટીને કાગળ બનાવતા હતા તેમજ ડૉ. વેબરને મધ્ય એશિયામાંના ચારકંદનગરથી દક્ષિણમાં ૬૦ માઈલ પર આવેલ ‘કુગિઅર’ નામના સ્થાનમાંથી પ્રાચીન લિપિમાં લખાયેલ ચાર સંસ્કૃત ગ્રંથો મળ્યા છે, જે ડૉ. હોર્નલીના કહેવા પ્રમાણે ઈ.સ.ની પાંચમી શતાબ્દીનાં છે.

પાટણના વખતજીની શેરીના ભંડારમાં કપડા ઉપર લખેલાં બે પુસ્તકો સારી સ્થિતિમાં છે. એક પુસ્તક સં. ૧૪૧૮માં લખાયેલું છે તેના પાનાનું માપ ૨૫ ઈંચ લંબાઈ તથા ૫ ઈંચ પહોળાઈ છે. તેમાં ૮૨ પૃષ્ઠ છે. હમણાં પણ ભાગ્યે જ મળે, તેમાં પુસ્તકોની નકલ માટે કપડાંનાં પાનાં પસંદ કરવામાં આવે છે. અત્યારે આનું સ્થાન ટ્રેસીંગ ક્લોથે લીધું છે.

ભોજપત્ર:- ભૂજપત્ર. આનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે મંત્રો લખવા માટે કરાતો અને હજી પણ કરાય છે.

પુસ્તકો લખવા માટે તાડપત્ર તેમજ કાગળનો જેટલો બહોળો ઉપયોગ કરાયો છે તેટલો બીજી કોઈપણવસ્તુનો કરાયો નથી. તેમાં પણ લગભગ છથી તેરમી શતાબ્દી પર્યન્ત તો પુસ્તક લખવા માટે તાડપત્રનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

લખવાને વપરાતી ચીજો

કલમ :- કલમ માટે ઘણાં પ્રકારનાં બરૂ વપરાતાં અને વપરાય છે. જેવાં કે તજીયાં, કાળાં, ધોળાં, વાંસના વગેરે. આમાં તજીયાં બરૂ તજની માફક પોલાં હોય છે. એ સ્વભાવે બરડ હોય છે, તથાપિ તેમાં એક ગુણ એ છે કે તેનાથી કેટલુંય લખીએ તો પણ તેની અણીનો કૂચો વળતો નથી.

પીંછી :- ખિસકોલીના પૂંછડાના વાળને કબુતરના પીંછાના આગલા ભાગમાં પરોવીને બનાવેલી પીંછી સારી ગણાય છે. આ વાળ કુદરતે જ પીંછીના આકારમાં ગોઠવેલા છે તે એકાએક સડી કે તૂટી જતા નથી. આવી પીંછીઓનો ઉપયોગ પુસ્તક શોધવા (સુધારવા) માટે કરાય છે; જેમકે ષનો પ, બનો વ, મનો ન કરવો હોય, એક અક્ષર કે આખી પંક્તિ કાઢી નાખવી હોય અથવા એક અક્ષરને બદલે બીજો અક્ષર કરવો હોય તો પીંછી વડે હરિતાલ કે સફેદાને તે નકામા ભાગ પર લગાડતાં જોઈતો અક્ષર બની જાય છે.

જુજબળ :- કલમથી લીટીઓ દોરતાં થોડી વારમાં જ કલમ બુઝી થઈ જાય છે, માટે લીટીઓ દોરવા જુજબળ વપરાય છે. હજી પણ મારવાડમાં વપરાય છે. આ લોઢાનું હોય છે અને આગળથી ચીપીયા જેવો હોય છે. આનું સ્થાન અત્યારે સ્ટીલે લીધું છે એમ કહેવામાં જરાયે હરકત નથી.

સોયા :- બ્રહ્મદેશ, મદ્રાસ આદિ જે પ્રદેશોમાં તાડપત્રને ખોતરીને લખવાનો રિવાજ છે ત્યાં કલમને બદલે લોઢાના અણીદાર સોયાનો ઉપયોગ કરાય છે.

તાડપત્ર પર લખવાની કાળી શાહી :- લીંબડાના ગુંદરથી બમણો બીજાબોળ, તેનાથી બમણું તલના તેલનું પાડેલું કાજળ લેતા. આ બધાને તાંબાપત્રમાં નાંખી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી તેમાં ધીરેધીરે લાક્ષારસ નાખતા અને તાંબાની ખોળી ચઢાવેલ ઘૂંટાને તળીએ ભીલામાનો રસ લગાડી ઘૂંટતા. તેમાં ભાંગરાનો રસ પણ નાખતા. આ પ્રમાણે તાડપત્ર પર લખવા લાયક શાહી તૈયાર કરવામાં આવતી. તાડપત્ર પર શાહીથી લખતા પહેલાં તેનું લીસાપણું અને ચળકાટ કાઢી નાખવામાં આવતો, પણ જ્યાં તાડપત્રને સોયાથી કોતરીને લખવાનો રિવાજ છે ત્યાં શાહીને બદલે નાળીએરની ઉપરની કાયલી કે બદામનાં ઉપરનાં છોતરાં બાળીને તેની મેશને તેલમાં મેળવી તેને કોતરીને લખેલા તાડપત્ર પર ચોપડી દીધા પછી કપડાથી સાફ કરાતા, તેથી કોતરેલા અક્ષરો કાળા લખેલા હોય તેવા દેખાતા.

કાગળ પર લખવાની શાહી :- કેટલીક શાહીઓ કાગળને ઘણા થોડા વખતમાં જ ખાઈ જાય છે. તેથી પુસ્તકો ઘણા વર્ષો સુધી-હજારો વર્ષો સુધી ટકી રહે તે માટે શાહીની બનાવટ તરફ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવતું હતું. કાજળને કલવાય તેટલા ગૌમૂત્રમાં અને હીરાબોળ તથા ગુંદરને સામાન્ય પાતળો રસ થાય તેટલા પાણીમાં આખી રાત ભીંજાવી રાખી ત્રણેને તાંબાની કે લોઢાની કડાઈમાં કપડાથી ગાળીને તાંબાની ખોળી ચઢાવેલા લીંબડાના લાકડાના ઘૂંટાથી ખૂબ ઘૂંટીને કાળી ભભકાવાળી અને તેજદાર શાહી બનાવતા.

ચિત્રકામ માટે :- હિંગળોકનો ઉપયોગ લાલ રંગ તરીકે તથા લાલ શાહી તરીકે પણ કરતા. સોનેરી રૂપેરી શાહી પણ બનાવતા. મંત્રાક્ષરો લખવા માટે અષ્ટગંધ શાહી તથા યક્ષકર્દમ શાહીનો ઉપયોગ કરતા.

પુસ્તકોની બાંધણી તથા પ્રકાર.

તાડપત્રીય પુસ્તકની બાંધણી :- તાડપત્ર પર લખાયેલી નાની પ્રતોમાં દરેક પાનામાં વચ્ચે એક કાણું અને બાંબીમાં જમણી બાજુએ એક અને ડાબી બાજુએ એક, એમ બે કાણાં રાખવામાં આવતાં. આ કાણામાં દોરી પરોવવામાં આવતી કે જેથી આખું પુસ્તક અખંડ રહે. ઉપર નીચે લાકડાના પાટીયાં કે ચામડાનાં પૂઠાં રાખવામાં આવતાં અને તેમાંથી પણ દોરી પસાર કરવામાં આવતી. દોરી સુતરની કે રેશમની વપરાતી અને તેનાથી ગ્રંથ બંધ કરતી વખતે આખી પ્રતને બાંધવામાં આવતી. પછી તે પ્રતને લુગડાના કે રેશમના કકડામાં વીંટાળીને રાખવામાં આવતી.

અત્યારે જે તાડપત્રીય પુસ્તકો છે તે છસો પાનાની અંદરનાં જ છે. તેથી વધારે પાનાનું એક પણ પુસ્તક નથી. ઘણાંખરાં પુસ્તકો ત્રણસો પાના સુધીનાં અને કેટલાંએક તેથી વધારેનાં મળી શકે છે, કિન્તુ પાંચસોથી વધારે પાનાનું પુસ્તક માત્ર પાટણના સંધવીના પાડાના પુસ્તક સંગ્રહમાં માત્ર એક જ છે અને તે ત્રુટિત અને અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયેલું છે. છસોથી વધારે પાનાનું તાડપત્રીય પુસ્તક સુરક્ષિત રાખવું એ ઘણું જ મુશ્કેલ થાય તેથી વધારે પાનાનું તાડપત્રીય પુસ્તક નહીં લખાતું હોય, એમ અનુમાન થાય છે. મોટામાં મોટા તાડપત્રીય પુસ્તકનું કદ 36 x 2 ½ ઈંચ અને નાનામાં નાના પુસ્તક-પુસ્તિકાનું કદ 4 ½ x 11 ½ ઈંચનું હોય છે. પંદરમા સૈકાની આખર સુધી તાડપત્રીય પુસ્તકો લખાયાં છે. ત્યારબાદ પુસ્તકો લખવામાં કાગળોનો જ મુખ્યત્વે ઉપયોગ કરાયો છે.

પાનાં નોંધવાની રીત :- તાડપત્ર પર લખાયેલાં પુસ્તકોનાં પૃષ્ઠ નોંધવાની રીત વિલક્ષણ છે. પાનની ડાબી બાજુએ સંખ્યા મૂકવામાં આવે છે, પણ જમણી બાજુએ જુદા જુદા સાંકેતિક અક્ષરોથી પૃષ્ઠની સંખ્યા જણાવવામાં આવે છે. શ્વ એટલે એક, શ્રી એટલે બે, સ્ત્રિ એટલે ત્રણ, સુ એટલે સો, સૂ એટલે બસો વગેરે. તાડપત્રમાં ચાલુ અંકો એક લાઈનમાં નથી લખાતા, પણ એક નીચે એક લખવામાં આવે છે. જૂના કાગળ ઉપર લખેલા પુસ્તકોનાં પાનાંની સંખ્યા મોટે ભાગે આંકડાથી મૂકવામાં આવી છે.

પુસ્તકના પ્રકાર :- પુસ્તકની લંબાઈ, પહોળાઈ, જાડાઈ તથા પાનાના આકાર ઉપરથી તેમને જુદાં જુદાં નામ આપવામાં આવે છે, જેવા કે ગંડી, કચ્છપી, મુષ્ટી, સંપુટફલક અને સૃપાટી.

લખાણની પદ્ધતિ ઉપરથી અપાતાં નામ

ત્રિપાટ (ત્રિપાઠ) :- પુસ્તકના પાનાના મધ્ય ભાગમાં મોટા અક્ષરથી મૂળ સૂત્ર કે શ્લોક લખી નાના અક્ષરોથી ઉપર કે નીચે ટીકા લખવામાં આવેલ છે તેથી તેના ત્રણ ભાગ પડતા હોવાથી તે પુસ્તક ત્રિપાટ (ત્રિપાઠ) એ નામથી ઓળખાય છે.

પંચપાટ (પંચપાઠ) :- પુસ્તકના પાનાના મધ્યમાં મોટા અક્ષરે મૂળ સૂત્ર કે શ્લોક લખી અક્ષરોથી ઉપર નીચે તથા બંને તરફના માર્જિનમાં ટીકા લખવામાં આવેલ, તેથી તેના પાંચ ભાગ પડતા હોવાથી પુસ્તક પંચપાટ (પંચપાઠ)ના નામથી ઓળખાય છે.

સૂંઢ :- જે પુસ્તક હાથીની સૂંઢની પેઠે સળંગ કોઈપણ પ્રકારના વિભાગ સિવાય લખાયું હોય તે સૂંઢ કહેવાય છે.

સટીક પુસ્તક હોય તે જ ત્રિપાટ (ત્રિપાઠ) અથવા પંચપાટ (પંચપાઠ) તરીકે લખાય છે. આપણાં પુરાતન પુસ્તકો સૂંઢ જ લખાતા. ત્રિપાટ (ત્રિપાઠ), પંચપાટ (પંચપાઠ) પુસ્તક લખવાનો રિવાજ વિક્રમની પંદરમી સદીમાં આરંભાયો હોવો જોઈએ.

લહિયા :- ભારતવર્ષમાં કાયસ્થ બ્રાહ્મણ આદિ જ્ઞાતિનાં અનેક કુટુંબો પુસ્તકો લખવાના ધંધા દ્વારા પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતાં. આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાં ગુજરાત તથા મારવાડમાં લહિયાઓના વંશો હતા, જેઓ પરંપરાઓથી પુસ્તક

લખવાનો જ ધંધો કરતા હતા; પરંતુ મુદ્રણકળાના યુગમાં તેમની પાસે લખાવનાર ઘટતાં તેઓએ પોતાની સંતતિને અન્ય ઉદ્યોગ તરફ વાળી અને પરિણામ એ આવ્યું કે જે લહિયાઓને એક હજાર શ્લોક લખવા માટે બે, ત્રણ અને સારામાં સારો લહિયો હોય તો ચાર રૂપિયા આપવામાં આવતા હતા અને તેઓ જે સુંદર લિપિ તેમજ સામેના આદર્શ જેવો જ આદર્શ-નકલ લખતા તેવી શુદ્ધ સુંદર નકલ લખવા માટે અત્યારે આપણે દર હજાર શ્લોકે દસથી પંદર રૂપિયા આપીએ તોપણ તેના જેવો લેખક કોઈ જવલ્લે જ મળી શકે અને તાડપત્રની પુરાતન નકલ ઉપરથી નકલ કરનાર તો ભાગ્યે જ મળે. તાડપત્ર પર લખવાની રીત લગભગ ભુલાઈ ગઈ છે. તાડપત્ર પર જે લીસાપણું તેમજ ચળકાટ હોય છે તે શાહીને ટકવા દેતો નથી; તે કાઢી નાખવાનો વિધિ પણ હાલમાં કોઈ જાણતું નથી.

લહિયાઓનો કેટલાક અક્ષરો પ્રત્યે અણગમો :- લહિયાઓ પુસ્તક લખતાં લખતાં સહેજ ઉઠવું હોય અથવા તે દિવસ માટે કે અમુક વખત માટે લખવાનું બંધ કરવું હોય તો ક ખ ગ ડ ચ છ જ ઝ ઠ ણ થ દ ધ ન ફ ભ મ ય ર ષ સ હ ક્ષ જ અક્ષરો આગળ અટકતા નથી. કારણકે ક કટ જાવે, ખ ખા જાવે, ગ ગરમ હોવે, ચ ચલ જાવે, છ છટક જાવે, જ જોખમ દરખાવે, ઠ ઠામ ન બેસે, ઢ ઢળી પડે, ણ હાણ કરે, થ થીર ના કરે, દ દામ ન દેખે, ધ ધન છાંડે, ન નઠારો, ફ ફટકારે, ભ ભમાવે, મ માઠો, ય ફેર ન લીખે, ર રોવે, ષ ખાંચાળો, સ સંદેહ ધરે, હ હીણો, ક્ષ ક્ષય કરે, જ્ઞ જ્ઞાન નહીં એમ માને છે. જ્યારે ઘ ઝ ટ ડ ત પ બ લ વ શ અક્ષરો આગળ અટકે છે, કેમ કે ઘ ઘસડી લાવે, ઝ ઝટ કરે, ટ ટકાવી રાખે, ડ ડગે નહિ, ત તરત લાવે, પ પરમેશરો, બ બળિયો, લ લાવે, વ વાવે, શ શાન્તિ કરે એમ તેઓ માને છે.

મારવાડના લહિયાઓ મુખ્યત્વે વ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. લખતાં લખતાં કોઈપણ કામે ઉઠવું હોય કે લખવાનું બંધ કરવું હોય તો વ આવતાં ઉઠે અથવા કોઈ કાગળમાં વ લખીને ઉઠે.

(૧) વિપક્ષી કે વિધર્મી પ્રજાએ જ્ઞાનભંડારોને પહોંચાડેલું નુકસાન :- કુમારપાલની ગાદીએ આવનાર અજયપાલ જૈન ધર્મ અને જૈનોનો એટલો બધો દ્વેષી બન્યો હતો કે જૈન સાહિત્યનો નાશ કરવામાં તેણે પોતાની બધી સત્તા વાપરવા માંડી. આથી ઉદયન નામના જૈન મંત્રી (?) તથા વાગ્ભટે અજયપાલ સામે થઈ જૈન સંઘને ત્યાંના (પાટણના) જ્ઞાનભંડારોને ગુપ્ત સ્થાનમાં રવાના કરવા ત્વરા કરાવી. જૈન સંઘે પણ સમયસૂચકતા વાપરી ભંડાર ખસેડી દીધા. મહામાત્ય વાગ્ભટ તથા તેના નિમકહલાલ સુભટો પોતાના દેહનું બલિદાન આપી યમરાજના અતિથિ બન્યા. જૈન સંઘે આ ભંડારોને તે સમયે ક્યાં સંતાડ્યા? પાછળથી તેની કોઈએ સંભાળ લીધી કે નહીં આદિ કશું જ કોઈ જાણતું નથી; તેમજ તે હકીકતનો ઉલ્લેખ પણ ક્યાંય થયો નથી. સંભવ છે કે તેને જ્યાં રાખવામાં આવ્યા હોય તે ત્યાં ને ત્યાં જ રહ્યા હોય, કેટલાકોનું તો કહેવું છે કે તે બધું તે સમયે જેસલમર મોકલાયું હતું; પરંતુ ત્યાંના કિલ્લામાં અત્યારે જે પુસ્તકસંગ્રહ છે તે જોતાં તેમ માનવાને કશું જ કારણ નથી મળતું.

(૨) અજ્ઞાનતા અને બેદરકારીએ કરેલું નુકસાન :- આજ સુધીમાં સેંકડો જ્ઞાનભંડારો ઊભા થયા અને કાળની કુટિલતાને બળે, રાજ્યની ઉથલપાથલને લીધે, જૈન યતિવર્ગની પતિતતાને કારણે તેમજ જૈન સમાજની અજ્ઞાનતા અને બેદરકારીને લીધે પણ તે બધાય શીર્ષ-વિશીર્ષ થઈ ગયા. ગુજરાત, મારવાડ, મેવાડ, બંગાળ અને દક્ષિણ આદિ દેશોમાં વસતા પતિત યતિ વર્ગે સેંકડો ભંડારો નષ્ટ કર્યાની વાત સૌ કોઈ જાણતું હશે; પરંતુ જે તે દેશોમાં વસતા અજ્ઞાન આગેવાનો ગણાતા જૈન ગૃહસ્થવર્ગે સ્વયં તેમજ કેટલીકવાર મોટા તરીકે પંકાએલા અણસમજુ મુનિવર્ગની પ્રેરણા કે સંમતિથી, પુરાતન કીમતી પુસ્તકોને ઉધઈથી ખવાઈ જવાના કારણે, જીર્ણ થવાના લીધે, પાણીથી ભીંજાઈને ચોંટી જવાને અથવા બગડી જવાને કારણે, ઉંદર આદિએ કરડી ખાધેલ હોવાને લીધે ઉથલપાથલના વખતમાં એકબીજાં પુસ્તકોનાં પાનાંઓ ભેળસેળ થઈ અવ્યવસ્થિત થવાને કારણે અથવા તેવા અન્ય કોઈ કારણે વહેતી નદીમાં, દરિયામાં અથવા જૂના કુવામાં પધરાવીને નાશ કર્યા હોવાની ઘણા થોડાને ખબર હશે. આ પ્રમાણે ફેંકી દેવાયેલાં સંગ્રહમાં સેંકડો અલભ્ય મહત્વના ગ્રંથો કાળના મુખમાં જઈ પડ્યા છે. કેટલેક ઠેકાણે તો ભંડારને સુધારવાને બહાને, તેની ટીપ કરવાને બહાને અગર વાંચવા લેવાને બહાને વહીવટ કરનારના વિશ્વાસનો અથવા તેમની અણસમજનો લાભ લઈ કોઈ કોઈ મહાશયોએ પુસ્તકો અસ્તવ્યસ્ત કર્યાની તેમજ પાછા નહીં આપ્યાની અગર ભળતા જ ગ્રંથો પાછા આપી અમૂલ્ય ગ્રંથો

પચાવી પાડ્યાની હકીકતો જાહેર છે. તેમાંના અમૂલ્ય ગ્રંથો જોવાને સને ૧૮૩૨માં રાજસ્થાનના લેખક કર્નલ ટોડે પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો અને ત્યારથી આવા પ્રાચીન ઐતિહાસિક હસ્તલિખિત પુરાવાઓ ઉપર પશ્ચિમના વિદ્વાનોની નજર ખેંચાઈ છે. અને કેટલાકે બ્રિટિશ સરકારની મારફત જુદા જુદા સ્થળના જ્ઞાનભંડારો જોવા પ્રયત્નો જુદે જુદે વખતે કર્યા છે. આવી રીતે જોનારામાંથી કેટલાક તો કેટલેક ઠેકાણે ઘણી મોટી નાણાંની લાલચો આપી વહીવટ કરનારની અજ્ઞાનતાનો લાભ લઈ અમૂલ્ય ગ્રંથો ઉપાડી ગયા છે.

પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોના અવશેષો

હાલના જૈન જ્ઞાનભંડારો :- અત્યારે આપણા જમાનામાં જૈન મુનિવર્ગ અને જૈન સંઘના સ્વત્વ નીચે જે મહાન્ જ્ઞાનભંડારો છે તે બધાય ઉપરોક્ત જ્ઞાનભંડારોના અવશેષોથી બનેલા છે. આ જ્ઞાનભંડારોની પુરાતત્ત્વજ્ઞોની દૃષ્ટિમાં જે દર્શનીયતા કે બહુમૂલ્યતા છે તે પણ એ અવશેષોને જ આભારી છે, એમ કહેવામાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી. ભંડારોમાં જૈનધર્મ સંબંધી પુષ્કળ ગ્રંથો છે. આચાર્યોએ કરેલી ટીકાઓ ઘણી જ મહત્ત્વની છે, કેટલાક કાવ્યો અને નાટકો તો ઐતિહાસિક છે. જૈન ઇતિહાસ બાદ કરીએ તો પણ ઘણાં સામાન્ય ઇતિહાસ માટે અગત્યના છે. આ સિવાય વ્યાકરણ, કોશ, અલંકાર, નાટ્યશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ વગેરેના અનુપમ ગ્રંથો આ ભંડારોમાંથી મળી આવે છે. જૈનોએ બ્રાહ્મણ ધર્મના વિષયો ઉપર પણ ગ્રંથો રચ્યા છે. જૈનાચાર્યોએ રચેલું સાહિત્ય બાદ કરીએ તો ગુજરાતનું સાહિત્ય અત્યંત ક્ષુદ્ર રહેશે. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ પુસ્તકોના સંગ્રહ વિના અશક્ય છે. અને તેથી જૈનોએ પોતાના ધાર્મિક સાહિત્ય ઉપરાંત બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથો પણ ભંડારોમાં સંગ્રહેલા અને તેથી જ બૌદ્ધો તથા બ્રાહ્મણોના પ્રાચીન ગ્રંથો જે બીજે કોઈપણ ઠેકાણેથી મળે નહીં, તે આ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોના અવશેષોમાંથી મળી આવે છે.

તેમનાં રક્ષણનાં સાધનો અને ઉપાયો.

મકાન :- આવાં જૂના વખતનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો રાખવાનાં સ્થાન ભેજ રહિત તેમજ ચોમાસામાં પાણી ન પડે તેવાં હોવાં જોઈએ. ઉધઈથી જ્ઞાનભંડારનું રક્ષણ કરવાને પુસ્તક મૂકવાની પેટી, કબાટ વગેરેની આસપાસ ધૂળ, કચરો ન વળવા દેવો તેમજ તે જમીનથી અદ્ધર રહે તેમ ગોઠવવાં. ઉંદરથી બચાવવા માટે જેમાં પુસ્તકો હોય તેમાં ઉંદર પેસી જાય તેવું પોલાણ કે રસ્તા ન હોવા જોઈએ. હાલના વખતમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિમાં રસ લેનાર વિચારકોએ પુસ્તકાલયો માટે કેવી જાતની બાંધણીનાં અને કેવી કેવી સહીસલામતીવાળાં મકાનો હોવાં જોઈએ, તેમજ પુસ્તકો રાખવા માટે કબાટો વગેરેની રચના કેવી જાતની હોવી જોઈએ તે વિષે ઘણી જાતની યોજનાઓ કરી છે. આ જૂના ભંડારોનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોને પણ ખાસ જુદાં હવા-અજવાળાવાળાં મકાનો બાંધી, કબાટો વગેરેમાં તેમની ખાસ જરૂરિયાતો પ્રમાણે કપડાં વગેરેમાં મજબૂત બાંધી ગોઠવવાની તજવીજ કરવામાં આવે તો તે ઘણા લોકોની જાણમાં સહેલાઈથી આવે અને વિદ્વાનોને તેનું અધ્યયન કરવું ઘણું સહેલું થઈ પડે.

હવા પાણી અને શરદી સામે રક્ષણ :- હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શાહીમાં ગુંદર વપરાતો હોવાથી હવામાં ભીનાશનું પ્રમાણ વધતાં અને ખાસ કરીને ચોમાસાના દિવસોમાં પુસ્તકોનાં પાનાં એક બીજા સાથે ચોંટી જાય છે. આ પ્રમાણે ચોંટી ન જાય તે માટે દરેકે દરેક ગ્રંથ તે માટેના કપડામાં મજબૂત રીતે બાંધી રાખવો જોઈએ. મજબૂત બાંધેલ પુસ્તકમાં શરદી-ભીની હવા પ્રવેશી શકતી નથી. પુસ્તકને તેના લાંબા આયુષ્ય માટે શત્રુની જેમ મજબૂત બાંધવું. અધ્યયનાદિ માટે જે પુસ્તક બહાર રાખ્યું હોય તેનાં પણ જરૂરી પાનાં બહાર રાખી બાકીનાં પાનાં મજબૂત બાંધીને જ રાખવાં અને બહાર રાખેલા પાનાંને પણ વધારે પડતી હવા ન લાગે તે માટે કાળજી રાખવી જોઈએ. જૈન હસ્તલિખિત ગ્રંથોના ભંડારના કાર્યવાહકો ચોમાસામાં ભંડારને બનતાં સુધી ઉઘાડતા નથી તેનું મુખ્ય કારણ પુસ્તકોને હવા ન લાગે એ ખાસ છે.

કાગળનાં ચોંટી જતાં અને ચોંટી ગયેલ પુસ્તકો

ચોંટી જતાં પુસ્તકો :- કેટલાંક પુસ્તકોમાં શાહી બનાવનારની અણસમજ અગર ધૂર્તતાને લીધે શાહીમાં વધારે પ્રમાણમાં ગુંદર નાંખવાથી સહજ માત્ર ભીની હવા લાગતાં તેનાં પાનાં ચોંટવા માંડે છે. આવા પુસ્તકના દરેક પાના ઉપર ગુલાલ ભભરાવી દેવો એટલે ફરી ચોંટવાનો ભય ઓછો થઈ જશે.

ચોંટી ગયેલ પુસ્તકો :- કેટલાંક પુસ્તકોને વધારે પ્રમાણમાં ભીની હવા લાગવાથી તે ચોંટીને રોટલા જેવાં બની જાય છે. તેવા પ્રસંગે તેમને ઉખેડવા માટે પાણીઆરાની કોરી જગ્યામાં અથવા પાણી ભર્યા બાદ ખાલી કરેલ માટલા કે ઘડામાં અંદરની ભીની હવા લાગે તેમ મૂકવાં અને ભીની હવા બરાબર લાગ્યા પછી ચોંટી ગએલ પાનાંને ધીરે ધીરે ઉખેડવાં. જો વધારે ચોંટી ગયાં હોય તો વધારે પ્રમાણમાં ભીનાશ લાગ્યા પછી ઉખાડવાં. કોઈપણ પ્રસંગે પાનાં ઉખાડી જુદાં પાડવા માટે ઉતાવળ ન કરવી. ચોમાસામાં આવા ચોંટી ગએલ પુસ્તકને જ્યારે જ્યારે ખૂબ વરસાદ પડતો હોય ત્યારે મકાનમાં ખૂલ્લું મૂકવાથી જોઈતા પ્રમાણમાં ભીનાશ લગાડી શકાય છે અને રોટલો બની ગએલ પુસ્તકનાં એક એક પાન સહેલાઈથી ઉખેડી શકાય છે. આવું પુસ્તક ફરી ચોંટી ન જાય તે માટે તેના દરેક પાના ઉપર ગુલાલ છાંટવો.

તાડપત્રનાં ચોંટી ગયેલ ગ્રંથ :- તાડપત્રીય પુસ્તક ચોંટી ગયું હોય તો તેને એક પાણીથી નીતરતા કપડામાં લપેટવું અને જેમ જેમ ઉપરનાં પાના હવાતાં જાય તેમ તેમ ઉખાડતા જવું. તાડપત્રીય પુસ્તકની શાહી પાકી હોવાથી તેની આસપાસ નીતરતું કપડું લપેટતાં તેના અક્ષર ભૂંસાવાનો કે ખરાબ થવાનો જરા પણ ભય રાખવો નહિ; પરંતુ ઈરાદાપૂર્વક ભીનું કપડું અક્ષરો ઉપર ઘસવું નહિ. પાના ઉખાડતી વખતે પાનાની ઉપરની ત્વચા એક બીજા પાના સાથે ચોંટીને તૂટી ન જાય તેની ખાસ સાવધાની રાખવી જોઈએ.

પુસ્તકો રાખવાના દાબડા :- હસ્તલિખિત તાડપત્રીય પુસ્તકોને સારી રીતે વ્યવસ્થિત ગોઠવી ઉપરની વધારાની લાંબી દોરીએ બાંધી દીધા પછી કપડામાં મજબૂત બાંધીને લાંબાં હોવાને કારણે, કબાટના ખાનામાં એકબીજા ઉપર ગોઠવીને મૂકવામાં આવે છે. કેટલીક વખતે અમૂલ્ય ગ્રંથ માટે નાની લાંબી ખાસ પેટી લાકડાની અથવા પતરાની બનાવી તેમાં મૂકવામાં આવે છે; પરંતુ કાગળનાં પુસ્તકો તો દાબડામાં રાખવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે દાબડા તેમાં મૂકેલ પુસ્તકોનાં કદ કરતાં સવાયા લાંબા પહોળા હોય છે તેથી જેટલી વાર તેમાં મૂકેલા ગ્રંથોને મૂકવા-કાઢવામાં આવે છે તેટલી વાર પાનાંના ખૂણા અને ધારો જીર્ણતાના કારણે ભાંગીને ખરી પડે છે. એટલું જ નહીં પણ જે સારી સ્થિતિમાં હોય છે તે અકાળે નાશ પામે છે. માટે દાબડા પુસ્તકના માપના જ બનાવવા જોઈએ.

ભંડારનાં પુસ્તકોના રક્ષણ માટે યોજાએલી જ્ઞાનપંચમી

જ્ઞાનપંચમી :- કાર્તિક સુદિ પાંચમને જ્ઞાનપંચમી તરીકે ઓળખાવી દરેક શુક્લ પંચમી કરતાં તેનું માહાત્મ્ય વધારેમાં વધારે ગાવામાં આવ્યું છે. યુક્તિપૂર્વકનું કારણ હોય તો તે એ જ છે કે - વર્ષાઋતુમાં પેસી ગએલી ભીની હવા પુસ્તકોને બાધ કર્તા ન થાય અને પુસ્તકો સદાય આવી સ્થિતિમાં જળવાઈ રહે તે માટે તેને તાપ ખવડાવવો જોઈએ. તેમજ અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે ભંડાર ચોમાસાની ઋતુમાં વાસી રાખેલો હોવાથી તેની આસપાસ વખતે ધૂળ કચરો સાફ કરવો જોઈએ, જેથી ઉધઈ આદિ લાગવાનો પ્રસંગ ન આવે. આ બધું કરવા માટે સૌથી સરસમાં સરસ અને વહેલામાં વહેલો અનુકુળ સમય કાર્તિક માસ જ છે. કારણ કે આ સમયે શરદ ઋતુની પ્રૌઢાવસ્થા હોઈ સૂર્યનો પ્રખર તાપ અને ભેજવાળી હવાનો તદ્દન અભાવ હોય છે. વિશાળ જ્ઞાનભંડારોની ફેરવણીનું આ કાર્ય સદાય અમુક એક જ વ્યક્તિને કરવું અગવડતાભર્યું થાય એમ જાણી કુશળ શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યોએ કાર્તિક સુદિ પંચમી(જ્ઞાનપંચમી)ને દિવસે પ્રાપ્ત થતી અપૂર્વ જ્ઞાનભક્તિનું રહસ્ય, તેનાથી મળતા લાભો આદિ સમજાવી તે તિથિનું માહાત્મ્ય વધારી દીધું અને તેમ કરી લોકોને જ્ઞાનભક્તિ તરફ વાળ્યા. લોકો પણ તે દિવસને માટે ગૃહવ્યાપારનો ત્યાગ કરી યથાશક્ય આહારાદિકનો નિયમ

પૌષધવ્રત આદિ સ્વીકારી ભંડારોની સાફસુફી તથા પુસ્તકોની ફેરવણી કરી જ્ઞાનરક્ષાના પુણ્યકાર્યમાં ભાગીદાર થવા લાગ્યા. જે ઉદ્દેશથી આ તિથિનાં માહાત્મ્ય ગાવામાં આવ્યાં તે તો અત્યારે વિસરાઈ જવામાં આવ્યાં છે. પુસ્તક ભંડારો તપાસવા, ત્યાંનો કચરો સાફ કરવો, પુસ્તકોને તડકો દેખાડવો, બગડી ગએલ પુસ્તકો સુધારવાં, તેમાં જીવડાં ન પડે તે માટે મૂકેલ ઘોડાવજના ભૂકાની નિર્માલ્ય પોટલીઓ બદલવી આદિ કશું જ ન કરતાં ‘સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા’ એ કહેવત પ્રમાણે આજકાલ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસતિવાળાં નાનાં મોટાં ઘણાં ખરાં નગરોમાં થોડાં ઘણાં જે હાથ આવ્યા તે પુસ્તકોની આડંબરથી સ્થાપના કરી તેના પૂજા-સત્કાર આદિથી જ કૃતકૃત્યતા માનવામાં આવે છે. આ તિથિના માહાત્મ્યના ખરા ઉદ્દેશ અને રહસ્યને અને તે દિવસના કર્તવ્યને વીસારવાને કારણે આપણા ઘણાંય સ્થળના કીમતી પુસ્તકસંગ્રહો ઉધઈ આદિના ભક્ષ્ય બન્યા છે.

કેટલાક ભંડારોની હાલમાં કરવામાં આવતી સુવ્યવસ્થા :- હાલના જ્ઞાનભંડારોને વિદ્વાન જૈનમુનિઓની ખંતથી ચોક્કસ તપાસ થઈ સુવ્યવસ્થિત કરવાનાં કામો ઉપાડી લેવામાં આવ્યાં છે. ભંડારમાંની દરેક હસ્તલિખિત પ્રતિનાં પાનાં ગણી એક બીજી પ્રતમાં પેસી ગએલાં પાનાં યથાસ્થાન સુવ્યવસ્થિત ગોઠવી જરૂર પ્રમાણે તેના માપનાં કાગળનાં કવરો કે લુગડાનાં બંધનોમાં વીટાળી તેના ઉપર ગ્રંથનું નામ, પૃષ્ઠ સંખ્યા, નંબર આદિ લખવામાં આવે છે. દરેક પુસ્તક દીઠ બે પાટીમાં ઉપર નીચે મૂકી પાટીથી બાંધી દેવામાં આવે છે. આ પુસ્તકોને તેના માપના દાબડામાં જીવડાં ન પડે તે માટે ઘોડાવજના ભૂકાની પોટલીઓ સાથે મૂકવામાં આવે છે.

આ દાબડાઓની અંદર તેમાં મૂકેલાં પુસ્તકોની યાદી મૂકવામાં આવે છે અને ઉપર દાબડાનો નંબર લખવામાં આવે છે. આવા દાબડા સુંદર મજબૂત અને હવાનો સંચાર ન થાય તેવા કબાટોમાં રાખવામાં આવે છે.

ટીપ (કેટલોગ) :- આ પ્રમાણે ભંડાર પુસ્તકોની સુવ્યવસ્થા કરતાં કરતાં સાથે જ સઘળા ગ્રંથોની ટીપ પણ તૈયાર કરવામાં આવે છે અને તેમાં ગ્રંથનું નામ, કર્તા, ભાષા, પાના સંખ્યા, શ્લોક સંખ્યા, ગ્રંથ રચાયા તેમજ લખાયાની સાલ આદિ સર્વ માહિતી આપવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત વિશેષ અને સુલભ માહિતી માટે ગ્રંથકર્તાના નામની અનુક્રમણિકા આપવામાં આવે છે, તેથી તે ગ્રંથકર્તાઓના કેટલા ગ્રંથો તે ભંડારોમાં છે તે જાણી શકાય છે. તેવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન વિષયના ગ્રંથો જોવા ઇચ્છનારને વધારેમાં વધારે અનુકૂળતા મળે તે માટે વિષયવારી લિસ્ટ પણ તૈયાર કરવામાં આવે છે. હાલમાં પુસ્તકાલયોમાંનાં પુસ્તકો માટે શાસ્ત્રીય વર્ગીકરણની જે પદ્ધતિ નક્કી થઈ છે તે ધોરણે પણ ભંડારોનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોનું કેટલોગ તૈયાર કરી શકાય.

ભંડારોનો દર્શનીય વિભાગ

ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ જોવા ઇચ્છનાર માટે ભંડારોમાં શું શું દર્શનીય છે, તેનો નિર્ણય તેઓ પોતે કરે એ જ ઠીક ગણાય. માત્ર જેઓ ટૂંક વખતમાં જ ભંડારનું સ્થૂલ દર્શન કરવા ઇચ્છતા હોય તેમને માટે માર્ગદર્શક થાય તેવો વિશિષ્ટ તેમજ દર્શનીય વિભાગનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

દર્શનીય વિભાગ

(૧) પ્રાચીનમાં પ્રાચીન તાડપત્રી ગ્રંથો, ગ્રંથની વ્યવસ્થા, તાડપત્રો, પાનાંની ગોઠવણ, પોથીની બાંધણી અને તેના રક્ષણ માટે લેવાતી કાળજી, એટલે કે બહારનું બાંધણ પેટી વગેરે.

(૨) સચિત્ર તાડપત્રીય પ્રતિ. સ્વર્ણાક્ષરી, રૌપ્યાક્ષરી.

(૩) કાગળની પ્રતિઓ. કાગળની જાત - કાશ્મીરી, અમદાવાદી.

(૪) ભિન્ન ભિન્ન રીતે લખાયેલાં પુસ્તકો - પંચપાટ (પંચપાઠ), ત્રિપાટ (ત્રિપાઠ), સૂંઢ.

(૫) કાગળની સચિત્ર પ્રતિઓ - સ્વર્ણાક્ષરી, રૌપ્યાક્ષરી, જૈનાગમના ભાવને દેખાડતાં સુંદર ચિત્રો.

(૬) કપડા ઉપર લખાયેલી પ્રતિઓ - પાટણમાં આગલી શેરીના સંઘના ભંડારમાં છે.

(૭) સાંધેલ પ્રતિઓ. લીંબડીના જ્ઞાનભંડારમાં છે.

(૮) ગ્રંથો રાખવા માટેના સુંદર દાબડાઓ - મખમલના, કપડાના, ચામડાના તેમજ સુંદર ચિત્રો દોરેલા કાગળના.

(૯) ઘોડાવજની પોટલીઓ - ગ્રંથોમાં જીવાત ન પડે, ઉધઈ ન લાગે તે માટે મૂકવામાં આવતી વનસ્પતિ.

(૧૦) લહિઆઓની લેખન પદ્ધતિઓ તથા અક્ષરો.

વિશિષ્ટ વિભાગ

શુદ્ધ ગ્રંથો - જૈન છેદસૂત્રની ભાષ્ય-ચૂર્ણિની પ્રતો.

જૈનેતર ગ્રંથો - બ્રાહ્મણો અને બૌદ્ધોના સાહિત્ય વિષયક અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધીના હસ્તલિખિત ગ્રંથો.

જુદી જુદી ભાષાના ગ્રંથો - સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલા ગ્રંથો, ઉપરાંત અપભ્રંશમાં લખાયેલા ગ્રંથો, ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા ગ્રંથો, કલાનાં પુસ્તકો - જેવાં કે શિલ્પશાસ્ત્ર.

જ્ઞાનભંડારોનો ઉપયોગ

ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતના અંધકાર યુગમાં ભંડારોની કિંમત અને મહત્તા ખાસ કરીને વિદ્વાન યુરોપિયનોને જ સમજાઈ છે અને તેમણે તે જોવાના પ્રયત્નો કર્યા છે, બાકી જેમની પાસે હતા તેમણે તો તેને બાંધી મૂકવામાં જ અને સંતાડી રાખવામાં જ સંતોષ માન્યો છે. જૈન ધર્મના મુનિઓ અને ગૃહસ્થો પણ તેનો છૂટથી ઉપયોગ કરી શકતા હશે કે કેમ તે સંશયની વાત છે. જો કરી શકતા હોત તો ભંડારોની જીર્ણ અને અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ માલૂમ પડે છે તેવી થાત નહીં. જૈનેતરોને તો તે જોવામાં આજથી પચીસ પચાસ વર્ષ ઉપર તો ઘણી જ મુશ્કેલી પડતી. હાલમાં પણ કેટલાંક શહેરોના પ્રસિદ્ધ ભંડારો તે જ શહેરના શહેરીઓની જાણમાં જ હોતા નથી, તો જોવાની તો શી વાત ? શોધખોળ અને વિજ્ઞાનના જમાનામાં જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ માટે જ્ઞાનની પરબો છૂટથી માંડવામાં આવે છે, ત્યારે આવા ભંડારો તેના સંશોધકો અને અભ્યાસીઓ સામે બંધ કરી છુપાવી રાખવામાં આવે, તે કોઈપણ રીતે બરાબર નથી. ભંડારની અંદરના જ્ઞાનસંગ્રહનો ઉપયોગ કરવાને ઈચ્છતા લોકો છૂટથી અને સરળતાથી ઉપયોગ કરી શકે તે માટે દરેક જ્ઞાનભંડારની વ્યવસ્થિત ગોઠવણ થઈ આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ટીપો (કેટલૉગ) છપાવીને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકી દેવી જોઈએ; તે ઉપરાંત દરેકે દરેક જ્ઞાનભંડાર કયા કયા સદ્ગૃહસ્થોની દેખરેખ નીચે છે, તે હકીકત સાથે ભંડારોમાંનાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરવા ઈચ્છનાર કેવી રીતે પુસ્તક મેળવી શકે તે પણ જાહેર કરી દેવું જોઈએ; કેટલાક સુવ્યવસ્થિત ભંડારોમાં પુસ્તક લઈ જનારની અપ્રામાણિકતાનો કડવો અનુભવ થવાથી પુસ્તક લઈ જનાર પાસેથી રોકડ ડીપોઝીટ મૂકવાનો તથા અડધી જ પ્રત એકી વખતે આપવાનો ઠરાવ કર્યાનું જણાય છે. કેટલેક ઠેકાણે ભંડારના કબજેદારોએ પૈસાની લાલચે ભંડારમાંના અમૂલ્ય ગ્રંથો પરદેશીઓને વેચી નાંખ્યા છે. આવું કરવાની કોઈને પણ લાલચ ન રહે અને ભંડારના અમૂલ્ય ગ્રંથો કોઈપણ રીતે ઘસડાઈ ન જાય તે માટે ભંડારો સંઘની માલિકીના ઠરાવી તેની વ્યવસ્થા સંઘ તરફે વિદ્વાન ગૃહસ્થોના હાથમાં હોવી જોઈએ.

ગૌરવ :- કોઈપણ રાજ્યમાં આવી પુરાતન દર્શનીય વસ્તુઓનું હોવું તેના ગૌરવ અને ખ્યાતિમાં અનેરો ઉમેરો કરે છે. વંદ્ય ભૂતકાળના હસ્તલિખિત પુરાવાનો મોટો સમૂહ હિંદુસ્તાનભરમાં ઘણાં થોડાં સ્થળોએ છે. યુરોપમાં જો આ ભંડારો હોત તો તેની વ્યવસ્થા ઘણા જ અભિમાનથી ત્યાંની વિશ્વવિદ્યાલયોએ ઉપાડી લીધી હોત. ખેર, હાલમાં જ્યાં જ્યાં આવા જ્ઞાનભંડારો છે તે તે સ્થળનાં રાજ્યોએ આવા અમોલા અને પુરાણા સંગ્રહોને ઉદાર આશ્રય આપી સંશોધી

છપાવી વિસ્મૃતિના ઊંડા ધરામાં ગબડતા બચાવવા ખાસ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. વિદ્વાનો અને સંશોધકોની દૃષ્ટિએ આ જ્ઞાનભંડારના સ્થળો તો તેમનાં જાત્રાનાં સ્થળો છે. જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળે છે ત્યારે ત્યારે દૂર દૂરના દેશાવરોમાંથી ભૂતકાળના આવા લેખી પૂરાવાના સંગ્રહનાં દર્શન કરવા, તેમાંથી કંઈક અનેરું જ્ઞાન મેળવવા વિદ્વાનો ચૂકતા જ નથી. આ ભંડારો આપણાં હોવા છતાં વિદેશીઓએ જ તેની મહત્તા આપણને સમજાવી છે.

વિનંતિ :- હજી પણ કેટલાક ભંડારોની સુવ્યવસ્થા થવી બાકી હશે અને જ્યાં થઈ છે ત્યાં કેટલાક તાડપત્રો અને કાગળોના પત્રો કચરા તરીકે નાંખી દેવાને ખૂણામાં રાખી મૂકવામાં આવ્યા હશે. આવા કચરારૂપ મનાતા પાનાંઓના ઢગલામાંથી વિદ્વાન મુનિવર્ગે કેટલાક મહત્વના ગ્રંથો શોધી કાઢ્યા છે, માટે જેઓ આ વાત વાંચે અને જેઓની નજરે કદીય પણ અવ્યવસ્થિત પ્રાચીન હસ્તલિખિત પાનાંઓનો સંગ્રહ જોવામાં આવે, તેઓએ તેને કોઈપણ વિદ્વાન મુનિ અગર ગૃહસ્થ પાસે લઈ જવો અને તેમ કરી નષ્ટ થતા કીમતી ગ્રંથોને જીવંત રાખવાના પુણ્યના ભાગી બનવું.

સાભાર^૧: આત્માનંદ પ્રકાશ, વર્ષ-૨૭, અંક ૯

પ્રકાશક :- જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર
વી. સં. ૨૪૫૬, વિ. સં. ૧૯૮૬, ઈસ્વીસન્ ૧૯૩૦

૧. આ લેખ વડોદરા સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીના માજી સંસ્કૃત લાઈબ્રેરીયન સ્વ. ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ, એમણે કરેલા રીપોર્ટ તથા જૈન મુનિ પુણ્યવિજયજીએ લખેલા “આપણી નષ્ટ થતી લેખનકળા”ના લેખ તથા લીંબડી જૈન ભંડારના સૂચિપત્રમાં લખેલી પ્રસ્તાવના પરથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

ગુજરાત में जैन धर्म की पुस्तकों के अनेक भण्डार हैं, परन्तु वे वणिकों के घर में शोभायमान हैं। वे उन ग्रन्थों को सुन्दर रेशमी वेष्टनों में लपेटकर रखे हुए हैं। ग्रन्थों की यह दशा देखकर मेरा हृदय आहत हो जाता है, परन्तु यदि मैं रोता रहता, तो आज ६३ वर्ष तक कैसे जीता? मेरा मन तो यह है, कि यदि चोरी का दोष न गिना जाये तो मैं इन ग्रन्थों को चुरा लूँ और इन वणिकों से कहूँ कि यह तुम्हारे लायक नहीं थे, इसलिए वे मैंने चुरा लिये।’

- महात्मा गांधी
जैन मित्र से साभार

“દાદા”ના હુલામણા નામે ઓળખાતા લક્ષ્મણભાઈ ભોજકે લગભગ આખી જિંદગી જ્ઞાનની ઉપાસનામાં જ વીતાવી છે. રસિલા કડિયાને તેમના હાથ નીચે કામ કરવાનો અવસર મળ્યો. તેમને મળેલા અમૃત અનુભવોમાંથી ઉપયુક્ત બિંદુઓ અહીં પ્રસ્તુત છે :-

- ❖ દસમા સૈકાથી તાડપત્રો મળે છે. તેમાં દેવનાગરી લિપિ છે. ભારતની બધી જ લિપિઓ - ઉત્તરભારત તેમજ દક્ષિણભારતની - બ્રાહ્મીલિપિમાંથી ઉતરી આવે છે. તાડપત્રોમાં ખરોચિ વગેરે અન્ય લિપિઓ જોવા મળે છે, તે ભારત સિવાયના અન્ય દેશોમાં જોવા મળે છે. જે કાંઈ જૂના ગ્રંથો છે તે દસમી પહેલાંના મળ્યા નથી. હું ભારતભરના જ્ઞાનભંડારો ફેંદી વળ્યો છું. અભયદેવસૂરિની નવાંગી ટીકા ૧૧મી સદીની છે. પૃ. ૮

વલભી સમયના ગ્રંથો ?

- ❖ શ્રી જંબુવિજયજી પાસે જાપાનના વિદ્વાન આવ્યા હતા. તે વિદ્વાને જાપાનના ઓળયુજી મઠના ભંડારમાં છઠ્ઠા સૈકાનો એક ગ્રંથ હોવાનું જણાવ્યું. દાદાએ શ્રી જંબુવિજયજીને જણાવ્યું કે શક્ય હોય તો તેની ઝેરોક્ષ મોકલવાનું જણાવો. એમની સહાયથી એક જ પેજ જોવા મળ્યું. દાદાએ જોયું તો જણાવ્યું કે ‘વિશેષાવશ્યકભાષ્ય’ના અને આ પેઈજના લિપિ-મરોડ એકસરખા જ હતા, મતલબ બંને એક જ સૈકાના છે. તેથી આ ગ્રંથ જો છઠ્ઠા સૈકાનો હોય તો ‘વિશેષાવશ્યકભાષ્ય’ પણ છઠ્ઠા સૈકાનો ઠરે અને જો છઠ્ઠા સૈકાનો હોય તો વલભીમાં ગ્રંથો લખાયા એ સમયનો બને. જાપાનના ગ્રંથનું નામ છે: ‘ઉષ્ણીશવિજય-ધારણી’ છે, તેની ભાષા સંસ્કૃત છે. એ જમાનામાં પુસ્તકો ભેટ અપાતાં. આ પુસ્તક ભેટમાં જાપાન ગયું હોવું જોઈએ. પૃ. ૮-૯

- ❖ પ્રશ્ન : આટલું બધું એ સમયે લખાયું અને બધું જ લુપ્ત થયું ?
દાદા : મને એના થોડાક કારણો સમજાય છે. જૈનપ્રજાને એક તો એ સમયે પુસ્તકલેખનનો અનુભવ ન હતો. વલભીપુરની ઘટના પહેલાં તો પુસ્તક લખવું એ પાપ ગણાતું. શ્રી ક્ષમાશ્રમણજીએ તો ભગવાનની વાણી બચાવવા લખ્યું. શ્રુત(જ્ઞાન)લેખન એ પછીના સમયમાં પવિત્ર-પુણ્યકાર્ય ગણાયું અને પછી જૈનગ્રંથોનું લેખન શરૂ થયું. વળી, એ વખતે કાગળ શોધાયો ન હતો. શાહી બનાવવાની પ્રક્રિયા પણ પ્રયોગસિદ્ધ બની નહીં હોય. લખાણ તાડપત્ર પરનું, તેથી શાહી લાંબા સમય ચાલી નહીં હોય અને તાડપત્ર પરથી લખાણ ખરી પડ્યું હશે. શાહીમાંનાં દ્રવ્યોની અસરને કારણે તાડપત્રો ફાટવા લાગ્યા હશે. ધીરે ધીરે પાછલા સમયમાં શાહી બનાવવામાં કુશળતા આવી હશે. આથી જ તો, આપણને એ જમાનાના જે કોઈ ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે તે તત્કાલીન સમયના નથી, પણ પછીના સમયમાં થતી રહેલી નકલોમાંથી બચી ગયા હોય તેવા Copy-નકલ કરેલા ગ્રંથો છે. શુદ્ધ આગમપાઠ અંગેનું સંશોધન છેલ્લાં સો વર્ષોથી ચાલ્યું છે. જે લહિયાઓએ ઉપલબ્ધ ગ્રંથોની નકલ કરી તે જો સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત ભાષા જાણતા ન હોય તો તેમની નકલમાં ભ્રષ્ટ પાઠ મળે એમાં નવાઈ નહીં. પૃ. ૯

- ❖ ડભોઈના ભંડારમાંથી ભગવતીસૂત્ર મળ્યું. એમાં સંવત-૧૧...માંના છેલ્લા બે અંકો આપ્યા નથી. શ્રી બેચરદાસ પંડિત જેવા વિદ્વાનોએ જે કામ કર્યું છે. તેમાં ડભોઈનું આ પુસ્તક જોવાયું નથી. પૃ. ૯

પ્રાચીન ગ્રંથો : બ્રાહ્મણ V/s. જૈન

- ❖ પ્રશ્ન : દાદા, બ્રાહ્મણોની સરખામણીએ જૈન ગ્રંથો વિશેષ જળવાયા છે. શા માટે આમ બન્યું?

દાદા : મહાવીરની પરંપરામાં શ્રમણો પરિગ્રહી ન હતા. તેઓમાં જિનાલય કે જ્ઞાનભંડારોનો વહીવટ શ્રાવકોના હસ્તક રહેતો. મોટે ભાગે વ્યવસ્થા કરનારા આ શ્રાવકો શ્રીમંત અને ધર્મનિષ્ઠ હતા. ક્યારેક તો એ પોતે મંત્રી પણ હોય. વળી, જૈન પ્રજા મુખ્યત્વે વ્યાપારી પ્રજા : જ્યારે ચડાઈ થાય કે તોફાનો થાય ત્યારે ગામેગામ ફરતા વેપારીઓ દ્વારા આવનારી આંધીનાં એંધાણ મળી જતાં. તેથી જિનાલયની મૂર્તિઓ કે જ્ઞાનભંડારના ગ્રંથોના રક્ષણ માટેની યોગ્ય વ્યવસ્થા થઈ શકતી. આજે પણ દટાયેલી સામગ્રી મળી આવે છે તે આ કારણે. ક્યારેક તો આખાં ને આખાં દેરાસર દાટી દેવામાં આવતાં. ઉમતાનું ટેકરા નીચેથી આજે નીકળેલ દેરાસર આવી રીતે દટાયું હશે. ગામ આખું નાશ પામતું, પણ દેરાસર ટેકરા નીચે દટાઈ ગયું છે તેનો વર્ષો સુધી ત્યાં જ ફરી વસેલ પ્રજાને ખ્યાલ સુદ્ધાં આવ્યો નથી હોતો !

જ્યારે બ્રાહ્મણોની પોતાની માલિકી હતી. મહંતની પોતાની માલિકી હતી. જૈનોની જેમ સંઘ ન હતો. તેથી આવનારી આંધીની આગોતરી જાણ ન થતી.

પૃ. ૧૫

- ❖ ‘મધ્ય ભારતનો શ્રમણ નામે પુણ્યોપાય ઈ.સ. ૬૫૫માં ૧૫૦૦થી વધુ પુસ્તકો ચીન લઈ ગયેલો. (એ જમાનામાં પુસ્તકો ખરીદાતાં નહિ, દાનમાં અપાતાં.) જ્યારે માત્ર દાનમાં અને દાનમાં જ આટલા પુસ્તકો આપવામાં આવ્યા, તો સહેજે અનુમાન કરી શકાય કે લિખિત પુસ્તકો અને વિવિધ પ્રકારની લેખનસામગ્રીની ભારતવર્ષમાં કેટલી પ્રચુરતા હશે?’

..... બધા નાશ કેવી રીતે પામ્યાં ?

- ❖ પ્રશ્ન : તો આજે બધા નાશ કેવી રીતે પામ્યાં ?

દાદા : મોગલો આવ્યા તેમના મતે ભારતીય સંસ્કૃતિ ખોટી હતી. તેથી તેઓએ અનેક જિનાલયો અને જ્ઞાનભંડારોનો નાશ કરેલો. આટલું ઓછું હોય તેમ પુસ્તકો બાળીને તેઓએ રસોઈ પણ કરી. તે ઉપરાંત બીજા કારણો પણ હતાં. જેમ કે : ઉધઈ લાગી હોય, જળવાયાં ન હોય; અંગ્રેજકાળ દરમિયાન તો અજ્ઞાનને કારણે જળશરણ થયાં હતાં અને અંગત સ્વાર્થ માટે વેચાયાં પણ હતાં. આટલાટલા નષ્ટ થયાં છતાં હજુ વિપુલ સંખ્યામાં સચવાઈ પણ ગયાં છે ને ! અઢાર વર્ષની ઉંમરથી આજે ૮૬ વર્ષ થયાં, સતત ઉપલબ્ધ કૃતિઓની યાદી કરવા પલાંઠી લગાવીને બેઠો છું અને તોયે હજી લિસ્ટ પણ પૂરાં તૈયાર થયાં નથી, તો માનવું જ રહ્યું ને કે એ જમાનામાં ગ્રંથો તૈયાર કરાવવા માટે કેવો તે પ્રયંત્ન પુરુષાર્થ થયો હશે ! અને લક્ષ્મીનો કેવો તો મહાધોધ વહેવડાવવામાં આવ્યો હશે !!!

પૃ. ૧૫

- ❖ પ્રશ્ન : પુસ્તકમાં ચંચળબહેનના ભંડારનો ઉલ્લેખ આવે છે તે ભંડાર અમદાવાદમાં ક્યાં આવ્યો ?

દાદા : પહેલાં તો તે ફતાશાપોળનો ઢાળ ઉતરતાં, અરવિંદ પન્નાલાલની હવેલી સામે એક પાઠશાળા હતી, તેમાં હતો. હાલ તે ભંડાર હેલાના ઉપાશ્રયમાં છે.

પૃ. ૨૬

- ❖ ‘માનતુંગ(સૂરિ) મહારાજના સમયમાં તાડપત્રો હતા. સારી શાહીથી લખી શકાય તો ટકી શકે; પણ શાહી ટકી શકે એવી બનાવવાનું કૌશલ્ય પાછળથી આવ્યું. બ્લુ, બ્લેક શાહીથી તાડપત્રો લખાયા છે. તેનાથી ફોતરી ઉખડતી નથી. શાહી તથા કાગળની ગુણવત્તા દસમા સૈકામાં શ્રેષ્ઠ બની. વળી, જનમાનસ પણ એક કારણ છે. હંમેશા જનમાનસમાં બદલાવ આવતા વાર લાગે છે. અહીં પણ એમ થયું. પહેલાં પુસ્તકલેખન પાપ ગણાતું. જમાનાની

માગ જુદી બની, એટલે પુસ્તકકાર્ય લેખાયું. પ્રારંભે સંઘે પુસ્તકલેખન બાબતે દરેક ગ્રંથની એક જ નકલ કરાવવાની સંમતિ આપી હતી. વળી, વલભીના સમયમાં તો લાકડાનું જ કામ થતું હતું. તે સમયમાં લખાયેલું લાકડા પરનું લેખન પ્રાપ્ત થતું નથી.

પૃ. ૨૯

વલભીના સમયનું તામ્રપત્ર ?

- ❖ ઈન્ડોલોજીમાં એક તામ્રપત્ર આવ્યું. દલસુખભાઈ માલવણિયાજીએ મને જોવા માટે આપ્યું. જોયું તો લિપિ સાવ જુદી. ઉકેલવી કેવી રીતે ? બારીકીથી જોતાં પ્રારંભે ઉ હોય તેમ લાગ્યું. અંત ભાગની થોડી સમજ પડી. ત્રણ લખાયેલા આંકડા વંચાયા. દલસુખભાઈએ ઓઝાનું પુસ્તક મને આપ્યું.

ઓઝાની બુકમાં લિપિમાળા છાપી છે. તેમાં ચાર્ટો પણ સામેલ કર્યા છે. સાથે સાથે તેનું લિપ્યંતર પણ આપેલ છે. તે ક્યાંનો છે તે પણ જણાવ્યું છે. ઓઝાની બુકના અંક સાથે પ્રતના અંક સરખાવતા ૩૧૯ વાંચ્યું. એ અંકમાં ઈ.સ. મેળવવા ઉમેરણ કર્યું તો તે સમય વલભીનો હતો.

પૃ. ૩૦

બૌદ્ધ સાધુ પાસે સૂરિમંત્ર ?

- ❖ પંદર વર્ષ પહેલાં ‘ઈંદિરા ગાંધી સંસ્થાન’ દ્વારા લિપિનો સેમિનાર યોજાયો હતો. વિશ્વભરમાંથી લિપિનિષ્ણાતો આવેલા. દાદા કહે કે હું ત્યારે પ્લેઈનમાં ગયેલો. આવેલ સૌ પોતપોતાની ભાષામાં વ્યાખ્યાન કરતા. દાદાને લિપિ લખવાનું સૂચવાયું. સૌની સમક્ષ દાદાએ લખી. આ જોઈને એક બૌદ્ધ સાધુ તેમની પાસે આવ્યો અને એવી જ લિપિમાં લખાયેલો મંત્ર બતાવ્યો. આવો મંત્ર આપણા સૂરિમંત્રમાં છે. લખવાની રીતમાં ભેદ હતો. એ લોકો ઉપરથી નીચે લખતા. વળી દાદાએ જણાવ્યું કે જૈન મંત્રો બૌદ્ધોમાં પણ છે. તે આપણી સાથે ભળે તેવા છે. તેમાં શિરોરેખા પર રેફ કરવામાં આવતો. એમણે જે જોયેલું તેના થોડા શબ્દો અમારી સમક્ષ લખી ઉપર-નીચે લેખનની રીત હમલવડઅક્ષરો લખીને બતાવી.

પૃ. ૩૧

૨ જ્ઞાનભંડારની વાત

- ❖ દેવશાના પાડામાં (અમદાવાદ, રિલિફ રોડ) બે જ્ઞાનભંડારો - હર્ષવિમલ અને દયાવિમલનો. હર્ષવિમલનો ભંડાર ઈન્ડોલોજીમાં આવ્યો. દયાવિમલનો જ્ઞાનભંડાર મનસુખભાઈ ભગુભાઈ હસ્તક હતો. જૈનોમાં મિલ કરનાર એ પ્રથમ. એમણે મિલ કરી ત્યારે ‘જૈન થઈને મિલ કરી ?’ એવો ઉહાપોહ થયેલો. એમની ધાક ખાસી, એમનો પ્રભાવ પણ ભારે. એમની દેખરેખ હોવાથી ભંડારની સુરક્ષિતતા તેમના સમય સુધી રહી. કાળાંતરે પ્રભાવ પણ જતા રહે છે. આજે આપણે જોઈએ છીએ કે તેમાંના મોટા ભાગના ગ્રંથોને ઉધઈ ખાઈ ગઈ અને નાશ પામ્યા. થોડાક બહાર પણ જતા રહ્યા. આજે એની કોઈ પ્રત જોવી હોય તો જોવા ન મળે. આ ભંડારમાં વિશ્વવિખ્યાત કલ્પસૂત્ર છે. કલ્પસૂત્રમાં દરેક પ્રતના ચાર ખૂણે નાટ્યશાસ્ત્રની મુદ્રાઓ છે. સોનેરી શાહી-વાળું કલ્પસૂત્ર આ ભંડારમાં બરાબર સચવાયું હોય તો ખુબ સારું. ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી તથા અન્ય છ સાધુઓએ ભેગા થઈને કરેલી ‘દ્વાદશારનયચક’ની નકલ આ ભંડારમાંથી મળી છે. આ ભંડારમાં કરોડોની કિંમતનું સાહિત્ય છે. હાલ જે વહીવટ સંભાળનાર ટ્રસ્ટી છે તેમનું નામ રસિકલાલ ચંદુલાલ ઝવેરી. તેઓ ટાગોરપાર્કમાં રહે છે.

પૃ. ૩૨

પહેલી સદીના તામ્રપત્ર

- ❖ સૌથી વધુ તામ્રપત્રો વળાના એટલે કે વલભીના મળ્યા છે. દાનને સ્વીકારનાર બ્રાહ્મણો છે, તેથી તામ્રપત્રો તેમનાં છે. જૈન પ્રજા દાન કરનારી છે, તેથી તામ્રપત્રો તેમનાં નથી. તામ્રપત્રોમાં પહેલી સદીની લિપિ મળે છે. પૃ. ૩૬

કુલ મુદ્રિત પુસ્તકો કેટલાં ?

- ❖ આ સંદર્ભે દાદાએ પોતે હાલમાં છપાયેલાં પુસ્તકો કેટલાં છે, તેની નોંધ કરવાનું કામ કરી રહ્યાં હોવાનું જણાવ્યું.
- ❖ તેઓએ એક લાખ છપાયેલાં પુસ્તકોનું કામ પૂર્ણ કર્યું છે અને ‘મહાજનમ્’ સંસ્થા દ્વારા આ કામ કરી રહ્યા છે તે પણ કહ્યું.

પૃ. ૩૮

દિગંબર સંપ્રદાયની પ્રાચીનતમ હસ્તપ્રત

- ❖ દિગંબર સંપ્રદાયનો મોટામાં મોટો ભંડાર દક્ષિણમાં છે. તેમનો જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ ‘કસાયપાહુડ’ સંવત ૧૧૦૦નો છે, તેની ટીકા પણ લખાઈ છે. આમ તો દિગંબરો લખવામાં માનતા ન હતા, કારણ ભગવાન કશું લખીને ગયા નથી. કર્ણોપકર્ણ પરંપરાથી સચવાયેલું, તેથી સંપૂર્ણ શુદ્ધ મનાતું. પરંતુ આ ગ્રંથ લખાવીને તેમણે લેખનની આવશ્યકતાનો સ્વીકાર કર્યો છે. બીજું સં. ૧૧૦૦માં લેખન કૌશલ્ય આવી ગયેલું તે હકીકત તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરી શકાય.
- પૃ. ૩૯
- ❖ ગ્રંથ નાના અક્ષરે લખવાનું કારણ એ હતું કે સાધુઓ વિહાર કરતા રહે. પુસ્તકો સાથે હોય. વજન ઓછું હોય તો સારું એ ખ્યાલ, પણ ગ્રંથો પાછળથી સાધુ રાત્રે પણ વાંચી શકે તે માટે મોટા અક્ષરે પણ ગ્રંથો લખાવા માંડ્યા. ચંદ્રના અજવાળાનો ઉપયોગ થતો.
- પૃ. ૩૯
- ❖ સોનેરી શાહીમાં બહુધા કલ્પસૂત્રો અને કાલિકાચાર્યના ગ્રંથો લખાયા છે.
- પૃ. ૩૯
- ❖ કિસનગઢનાં ચિત્રોમાં રંગ માટે કેસર વપરાયું છે. મોગલ જમાનામાં લાલ રંગ માટે લોહી વપરાયું છે. હીરા તથા માણેક ઘૂંટીને પણ રંગો બનાવાયા છે.
- પૃ. ૩૯
- ❖ દાદાએ મહારાજજી સાથેના એક પ્રસંગની વાત કરી : ઈંગ્લેન્ડમાં આપણાં હજારો પુસ્તકો પડ્યાં છે એમ કોઈએ મહારાજજીને જણાવ્યું; તો તે કહે : “ક્યાં પુસ્તકો છે તે અગત્યનું છે, સંખ્યા નહીં. ‘નવતત્ત્વ’ની એક હજાર નકલો મારે ત્યાં પડી છે.”
- પૃ. ૪૧
- ❖ ગ્રંથના વચલાં, છૂટાં પડી ગયેલાં પૃષ્ઠો કયા ગ્રંથનાં છે તે ઓળખી શકાતા ન હોય તેમ છતાં રાખી મૂક્યાં હોય તો ભવિષ્યમાં તેને ઓળખીને, મેળવનાર કોઈ નીકળી આવે એવી આશાએ પણ રાખવાં જોઈએ, એવું મને લાગે છે.
- પૃ. ૪૫
- ❖ આજે ‘પંચકલ્પગ્રંથ’ અપ્રાપ્ય છે. ખંભાતના ગ્રંથભંડારમાં તે હતું. મહારાજજી તથા હું ત્યાં કેટલોગ બનાવવા બેઠા હતા ત્યારે આ ગ્રંથ જોયેલો. કેટલોગમાં સામેલ કર્યું હતું. આ ગ્રંથમાં એક પાનું ખૂટતું હતું. થાય છે કે આવું ખૂટતું કોઈ પાનું આવા તૂટક પુસ્તકોના ઢગલામાંથી મળી પણ આવશે. વિસર્જનીય વિભાગ પણ આથી, વિસર્જન કરવા યોગ્ય ગણતા નથી અને સાચવી રાખ્યો છે.
- પૃ. ૪૫

યતિપરંપરા અને જ્ઞાનભંડાર

- ❖ ૩૫૦ વર્ષ પહેલાંની વાત કરું તો તે સમયે યતિઓનો પ્રભાવ, શ્રીપૂજ્ય (ગચ્છાધિપતિ) હોય ત્યાં જ ભંડાર હોય, શ્રીપૂજ્યની ગાદીઓ અજમેર, પાટણ, અમદાવાદ તથા જેસલમેરમાં હતી. ચોમાસું આવે એટલે શ્રીપૂજ્ય બધા યતિઓને બોલાવી, ગ્રંથો વાંચવા માટે વહેંચતા, પછી આદેશ આપે : ‘ભરૂચ જાવ...’ ભરૂચમાં આદેશપત્ર મળે એટલે સંઘ વિનંતિપત્ર (વિજ્ઞાપિત્ર) લખે. તે જમાનામાં સ્થિરતા કરવાની આવી વ્યવસ્થા હતી.
- કોઈને શિષ્યો વધુ હોય તો વધુ પુસ્તકોની જરૂર પડતી. આથી પાટણના ઢંઢેરવાડામાં લહિયાઓ તથા ભોજકોને

બેસાડી લખાવરાવતા. મુખ્ય કૃતિ ‘કલ્પસૂત્ર’ લખાવવાની રહેતી. કોઈપણ આવી કૃતિ બજારમાં ન મળે. ગચ્છાધિપતિ પાસે જ લેખનનાં સાધનો રહેતાં.

પાછળથી યતિયુગ એવો બન્યો કે તેમાં ‘ગુરુ-આમ્નાય’ ગયો. આથી શિષ્ય જ્યાં રહ્યો હોય ત્યાં જ ગ્રંથ મૂકી દે. આથી પુસ્તકો આડાંઅવળાં થઈ ગયા. શ્રીપૂજ્યની પકડ ઢીલી પડતી ગઈ. શ્રેષ્ઠીઓને નકલ કરાવવાનો વિચાર આવ્યો.

પૃ. ૭૩

કેટલોગનો ઇતિહાસ

- ❖ ‘બૃહદ્ ટિપ્પણિકા’ અંગ્રેજો આવ્યાં તે પહેલાં બનેલ કેટલોગ છે. ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં તે કામ થયું છે, સંસ્કૃતમાં છે. તેમાં જૈન ગ્રંથોનાં નામો, નિર્યુક્તિ વગેરેની યાદી બનાવેલી છે. પૃ. ૭૩
- ❖ કપડવંજના સંઘને વિચાર આવ્યો અને પંડિતોને જેસલમેર મોકલીને યાદી તૈયાર કરાવી છે. આ યાદી શ્રી પુણ્યવિજયજીના કેટલોગમાં પરિશિષ્ટરૂપે છે. એલ. ડી. માંથી તે છપાયું છે. મહારાજજી તથા દાદા એક વર્ષ કપડવંજ રહેલા અને ત્યાંના ભંડારની યાદી બનાવેલી. ત્યાં કશું નવું નથી એવું દાદાએ જણાવ્યું. એની સી.ડી. બનાવેલી છે અને તે એલ. ડી. તથા કોબાના ભંડારમાં છે. પૃ. ૭૩
- ❖ ત્યારબાદ “જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ” આ કામ કર્યું. તેણે “જૈન ગ્રંથાવલી” બહાર પાડી. એમાં મોટા ભંડારોમાંથી કયા ભંડારમાં એ કૃતિ છે તેની વાત કરી છે. વળી, ‘ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ’માં કે જેકોબી જેવાના રેકૉર્ડમાં હોય તો તેનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે. જો કે, આ કેટલોગમાં સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ગ્રંથો જ છે. ત્રીજું કામ મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈએ કર્યું. એમાં એમણે ગુજરાતી ગ્રંથો પણ લીધા. નોંધોમાં એમણે સંવતો, કર્તા, રચના તથા કૃતિના આદિ તથા અંત લખ્યા. પ્રશસ્તિ પણ નોંધી છે. કયા ગામમાં તે કૃતિ જોઈ છે તેની નોંધ પણ છે. શ્રી જયંતભાઈ કોઠારીએ આ જ કામની સંશોધિત આવૃત્તિ ૧૦ ભાગમાં કરી. શ્રી મોહનભાઈ દેસાઈએ આ ઉપરાંત જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ભાગ-૧-૨-૩ પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ લખ્યાં. સમયનિર્ધારણમાં દેશીઓ ઉપયોગી હોવાથી મોહનભાઈએ પોતાની કૃતિમાં દેશીઓની યાદી પણ આપી છે. પૃ - ૭૪

તાડપત્રની લેખનકળા

- ❖ દાદા રવિવારે ‘મહાજનમ્’ ગયેલા. તાડપત્ર પરની લેખનકળા ભૂંસાઈ ગઈ છે. તેને સંરક્ષિત સંવર્ધિત કરવાના ખૂબ જ નિષ્ઠાવાન પ્રયત્નો ‘મહાજનમ્’ સંસ્થા દ્વારા થઈ રહ્યા છે. શ્રીલંકામાં હજુ આ હુન્નર જીવિત છે. ત્યાંના એક સાધુને અહીં બોલાવવામાં આવેલા. સાધુ શ્રીલંકાથી જ તમામ સાધનસામગ્રી-તાડપત્ર, લેખણ, શાહી બનાવવાનાં દ્રવ્યો - સાથે જ લાવ્યા હતા. આ પ્રસંગે દાદા તો ત્યાં હોય જ. શ્રીલંકાનો સાધુ જે દ્રવ્યો લાવ્યો હતો. તેના નામો તે અંગ્રેજીમાં જણાવે, દાદા કે અન્ય તે દ્રવ્ય ઓળખે તો આપણી ભાષાનું નામ આપે, અંગ્રેજી નામનું ગુજરાતી જે વ્યક્તિ જાણતી હોય તે દાદાને જણાવે, નહીંતર પછી શબ્દકોશને આધારે જોઈ લેવું એમ ઠરાવ્યું. સૌની ઉપસ્થિતિમાં સાધુએ શાહી બનાવી. ત્યાર બાદ તાડપત્રો લખવા માટે તાડપત્રો કઈ રીતે તૈયાર થાય તેનું નિદર્શન કર્યું. પહેલાં તાડપત્રની આજુબાજુની જાડી કિનારો કાપી નાંખવામાં આવી. પછી વચ્ચે કાણું કઈ રીતે પાડવામાં આવે તે બતાવ્યું. તાડપત્રો એકસરખા તો હોય નહિ. તે એકસરખા બની શકે તેવો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. લેખણ ધાતુની હતી. તાડપત્રો પર અક્ષરો કોતર્યા. આ કોતરેલા અક્ષરોમાં શાહી ભરી અને પછી, એક દ્રવ્યની મદદથી બાકીની કાળાશ કેવી રીતે લુછાઈ અને તાડપત્ર કેવી રીતે ચોખ્ખું બન્યું તેનું દાદાએ સવિસ્મય અને સવિસ્તાર વર્ણન કર્યું. પૃ. ૭૬

લિપિની શોધખોળ

- ❖ લિપિ બાબતે શોધખોળ થઈ, પણ અશોકનો શિલાલેખ ન વંચાયો. પ્રિન્સેસ જેમ્સે એ શિલાલેખ જોયો. કાગળ પર તેની છાપ લીધી. સૌ પ્રથમ ‘ધમ્મ’ શબ્દ ઉકેલાયો. બધે સ્થાને આ શબ્દ એ રીતે જ લખાયો હતો. તે શબ્દ સંસ્કૃત ગણાતો. પાછળથી એ ભ્રમ ભાંગ્યો. પાલી-પ્રાકૃતમાં આ શબ્દ હોવાની જાણ થઈ. ‘ઇયમ્ ધમ્મલિપિ’થી લેખ શરૂ થાય પણ પુરું ન વંચાય. ભારતીય પંડિતો ભેગા થયા. વાઈસરોયનો હુકમ, ઈનામની જાહેરાત. જેઓને આવડે તેમની પાસે વંચાવે. પંડિતો કબૂલે શાના કે અમને આવડતું નથી? તેઓ તો વાંચીને શ્લોક બોલવા લાગ્યા - ‘યદા યદા હિ ધર્મસ્ય...’ જેમ્સે તેઓનું લખાણ ખોટું છે તેમ કહ્યું, કારણ કે યદા યદા ઉકેલ્યું તો ત્યાં શબ્દો બે જ હોય, સરખા જ હોય, યદા યદા; પરંતુ અહીં તેવું ન હતું. એટલે પછી ટીમવર્ક થયું. તેમાંથી લિપિશાસ્ત્ર બન્યું. પૃ. ૮૮-૮૯
- ❖ અસલમાં તાડપત્રો પર લખાયું, ભોજપત્ર પર લખાયું, પછી કાગળ તથા કાપડ પર લખાયું. કાપડ પર ઓછું લખાયું. કારણ કે તેમાં વીંટલો વાળવો પડે, વાંચવા માટે રોલ ખોલવો પડે. એથી એ અસુવિધાજનક હતું. તેથી કાપડ પર લખવાનું કામ લાંબુ નથી ચાલ્યું.

પૃ. ૧૦૮

સાભાર : શ્રુતસેવી શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજકના સાંનિધ્યમાં

પ્રકાશક :- ચંદ્રકાંત કડિયા, અમદાવાદ

વી. સં. ૨૫૩૨, વિ. સં. ૨૦૬૨, ઈસ્વીસન્ ૨૦૦૬

ઘણીવાર આપણે વિચારીએ કે શું પ્રાચીન સમયમાં ગ્રંથભંડારો હતા ? અને જો હોય તો આપણને ખબર શી રીતે પડે ? એના ઉત્તરમાં આપણી પાસે શાસ્ત્રો ઉપરાંત પુરાતત્ત્વોની ઘણી વિગતો છે, જે સત્ય પ્રતિપાદન કરે છે.

પ્રથમ શાસ્ત્રો અને ત્યારબાદ પુરાતત્ત્વના ઉલ્લેખો

આચાર્ય જિનપ્રભસૂરિએ ઈ.સ. ૧૩૨૮-૧૩૩૩ દરમિયાન વિવિધ તીર્થયાત્રાઓ કરી અને દરેક સ્થળનું વર્ણન કર્યું. ‘વિવિધ તીર્થ કલ્પ’ના ‘મથુરાપુરી કલ્પ’માં સ્તૂપની કળા, સ્થાપત્ય, મૂળનાયક સુપાર્શ્વસ્વામીની વિગત ઉપરાંત તેમણે ઇતિહાસ પણ દર્શાવ્યો છે. એમાં દર્શાવેલ વિગત અનુસાર સ્તૂપનો જીર્ણોદ્ધાર વખતોવખત થયો હતો. આ. બપ્પભટ્ટસૂરિ, ક્ષમાશ્રમણ જિનભદ્રસૂરિ વગેરે ગુરુભગવંતોએ અહીં આરાધના કરી હતી. ત્યાંના ગ્રંથભંડારમાં ઉધઈથી ભક્ષણ કરાયેલ મહાનિશીથસૂત્રની હસ્તપ્રત હતી. ક્ષમાશ્રમણ જિનભદ્રસૂરિની એના પર નજર પડી. તેમણે ત્યાં રહીને સરસ્વતી દેવીને આરાધના દ્વારા પ્રસન્ન કરી અને એની ખૂટતી કડીઓ જોડી એને વ્યવસ્થિત કર્યું. આ બાબતથી આપણને જાણ થાય છે કે તે સમયે અર્થાત્ છઠ્ઠી સદીમાં ગ્રંથભંડારો હતા. તેમણે મથુરાપુરી કલ્પમાં જણાવ્યા પ્રમાણે -

“इत्थं देवनिम्मित्यथूभे पक्खक्खमणेण देवयमाराहिता जिणभद्वख्खमासमणेहिं उद्देहिआभक्खिय-पुत्थयपत्तणेण तुहं भगं महानिसीहं संधिअं ।”

દેવનિર્મિત સ્તૂપમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ સરસ્વતી અને ઉપાધ્યાયની પ્રતિમાના હાથમાં હસ્તપ્રત જોવાય છે. માટે ત્યાં ગ્રંથભંડારો હતા એમ ચોક્કસપણે આપણે કહી શકીએ.

તે ઉપરાંત વર્તમાનમાં ભોપાલના મ્યુઝિયમમાં એક જૈન આચાર્યની પ્રતિમાના હાથમાં પણ પ્રત છે. માટે ત્યાં પણ એને સાચવવાના ભંડારો હશે એમ સહેજે કલ્પના કરી શકાય.

કાશ્મીરના સરસ્વતી મંદિરમાં ઘણા વ્યાકરણોના ગ્રંથો હતા જે કલિકાલ સર્વજ્ઞે વિદ્વાનોને મોકલીને મંગાવ્યા હતા.

પ્રાચીન જૈન શાસ્ત્રોમાં દેવ-દેવી દ્વારા પ્રસ્તુત સ્તૂપના નિર્માણ ઉપરાંત એની પૂજા માટે દેવો પધારતા હતા એવા ઘણા ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરસ્વામી અહીં પધાર્યા હતા. આ. બપ્પભટ્ટસૂરિ, ક્ષમાશ્રમણ જિનભદ્રસૂરિ વગેરે ગુરુભગવંતોએ અહીં આરાધના કરી હતી.

આ સાથે મથુરાના ઉત્ખનનમાં પ્રાપ્ત થયેલ બે હજાર વર્ષ પુરાણી એક સરસ્વતીની પ્રતિમાની વિગત જોઈશું. જો કે એ ખંડિત છે, પરંતુ એમાંથી ભરપુર વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે. (તેમાં લખ્યું છે કે :) કુષાણ વર્ષ ૫૪માં એટલે કે ઈ.સ. ૧૫૨માં હેમંત માસના ચોથા મહિનાના દશમા દિવસે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના કોટિક ગણના સ્થાનીય કુલના વૈરીશાખાના શ્રીગૃહ સંભાગના વાયક આર્ય હસ્તહસ્તીના શિષ્ય ગણિ આર્ય માઘહસ્તિના વાયક આર્યદેવની પ્રેરણાથી ગોવા નામના લુહારે રંગમંડપમાં સરસ્વતીની પ્રતિમા સ્થાપિત કરાવી. દરેક લોકોના સુખશાંતિ માટે આ પ્રતિમાનું દાન આપ્યું.

સરસ્વતીના નામોલ્લેખવાળી વિશ્વની આ સૌથી પ્રાચીન પ્રતિમા છે. એના હાથમાં હસ્તપ્રત છે તથા એની પાસે જૈન મુનિ હાથમાં કુંભ લઈને ઉભા છે. અહીં એમ લાગે છે કે માતા સરસ્વતી અમૃતવર્ષિણી કહેવાય માટે જ્ઞાનામૃત લેવાનો આશય હોઈ શકે. બીજી તરફ એક શ્રાવક હાથ જોડીને દર્શાવેલ છે.

બારમી સદીમાં માંડવગઢમાં થયેલા પેથડશાહે પહેલા વિધિપૂર્વક શ્રી ભગવતી સૂત્ર રોજ સાંભળ્યું. દરેક ગોયમ શબ્દ પર એમણે સોનામહોરેથી પૂજન કર્યું અને ધર્મઘોષસૂરિના આદેશથી એ છત્રીસ હજાર સોનામહોરો ભરુયમાં ગ્રંથભંડાર નિમિત્તે મોકલી આપી. આમ બારમી સદીમાં પણ ઘણા ગ્રંથભંડારો મોજુદ હતા, પરંતુ પરદેશી અમલ દરમિયાન મુસ્લિમોએ ઘણું નષ્ટ કર્યું અને અંગ્રેજોએ બધા કીમતી પુસ્તકો અને બહુમૂલ્ય સુંદર પ્રતિમાઓ બ્રિટન મોકલી દીધી. આમ આપણી કીમતી ધરોહર ત્યારે સચવાઈ નહીં, પરંતુ હવે જૂના દેરાસરો, પ્રતિમાઓ, ગ્રંથો વગેરે જાળવવાની આપણી જવાબદારી છે. આ શ્રુતજ્ઞાન પરંપરાથી આપણી પાસે પહોંચ્યું છે.

सम्पूर्ण भारतीय संस्कृति, इतिहास, साहित्य, सभ्यता एवं परम्पराओं के विकास एवं समृद्धि में हस्तलिखित प्राचीन शास्त्रभण्डारों का महत्वपूर्ण योगदान है। इनमें भी जैन शास्त्रभण्डारों का योगदान तो अनेक दृष्टिओं से अतुलनीय है। जैन शास्त्रभण्डारों ने मात्र जैन शास्त्रों को ही संरक्षित नहीं किया, अपितु वैदिक, बौद्ध आदि अनेक परम्पराओं के शास्त्रों को भी पर्याप्त मात्रा में सुरक्षित रखकर समग्र भारतीय संस्कृतिके संरक्षण और विकास में बहुमूल्य भूमिका का निर्वह किया है। कालिदास जैसे अनेक महाकविओं, बौद्धदार्शनिकों की दुर्लभ कृतिओं को उपलब्ध कराने व उनके प्रामाणिक सम्पादन आदि में जैन शास्त्रभण्डारों के महत्व को कौन नहीं जानता? वस्तुतः इनके माध्यम से ही हमारी समग्र भारतीय संस्कृति, सभ्यता, साहित्य और इतिहास अपने गौरवशाली स्वरूप में विद्यमान है। क्योंकि यदि ये न होते तो हमारे अपने अतीत के विभिन्न समृद्ध पक्षों को कौन सुरक्षित रख पाता? इसलिए तो इस महत्ता को समझते हुए संस्कृत, प्राकृत, पालि, अपभ्रंश आदि अनेक भाषाओं के ज्ञाता, इन भाषाओं के अनेक दुर्लभ ग्रंथों के सम्पादक स्वर्गीय डॉ. हीरालालजी जैन ने षट्खण्डागम (भाग-१) के सम्पादकीयवक्तव्य में लिखा है -

‘प्राचीन प्रतिमाएं खण्डित हो जाने पर नई कभी भी प्रतिष्ठित हो सकती हैं, पुराने मंदिर जीर्ण होकर गिर जाने पर नए कभी भी निर्माण कराकर खड़े किये जा सकते हैं। धर्म के अनुयायियों की संख्या कम होने पर कदाचित् प्रचार द्वारा बढ़ाई जा सकती है। किन्तु प्राचीन आचार्यों के जो शब्द ग्रंथों में ग्रथित हैं, उनके एक बार नष्ट हो जाने पर उनका पुनरुद्धार सर्वथा असंभव है।’

क्या लाखों-करोड़ों रूपया खर्च करके भी पूरे द्वादशांग श्रुत का उद्धार किया जा सकता है? कभी नहीं। इसी कारण सजीव देश, राष्ट्र और समाज अपने पूर्व साहित्य के एक-एक टुकड़े पर अपनी सारी शक्ति लगाकर उसकी रक्षा करते हैं।

अभी तक जिन उपायों से ग्रंथ (पाण्डुलिपिओं) की रक्षा होती रही, अब वे कार्यकारी नहीं हैं। आज के आधुनिक वैज्ञानिक युग में अनेक नई-नई तकनीकों द्वारा अब प्राचीन हस्तलिखित पाण्डुलिपिओं को बहुत अच्छी तरह सुरक्षित रखा जा सकता है। वैसे भी साहित्य रक्षा का इससे बढ़कर दूसरा कोई उपाय नहीं है कि इन पाण्डुलिपिओं को संपादित करके हजारों प्रतियाँ सर्वत्र फैला दी जाये तो किसी भी अवस्था में उनका कहीं न कहीं अस्तित्व बना ही रहेगा।

वस्तुतः हमारे समाज में श्रुतभक्ति ज्ञानपूजन तक ही सीमित है। इनके संग्रह, सुरक्षा, सम्पादन एवं प्रकाशन के प्रति हम एकदम उदासीन हैं। जबकि यही साहित्यिक सम्पदा के रूप में हमारे पास जो विपुल धरोहर है, आज उसे सुरक्षित, संरक्षित, सम्पादित और प्रकाशित कर उसके गंभीर अध्ययन की उतनी ही आवश्यकता है, जितनी रोटी,

१. राष्ट्रीय पाण्डुलिपि मिशन, नई दिल्ली के सहयोग से कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ, इन्दौर द्वारा अनेकस्त ज्ञान मन्दिर, मीना में १३ मार्च २०११ को प्रदत्त तत्त्वबोध व्याख्यान का सम्पादित पाठ।

२. निर्देशक, भोगीलाल लहेरचन्द इन्स्टीट्यूट ऑफ इण्डोलोजी, २० कि.मी., जी.टी. करनाल रोड, जैन मंदिर कॉम्प्लेक्स, दिल्ली-११००३८।

कपडा और मकान की। क्योंकि यही श्रुतसम्पदा हमारी संस्कृति का आधारस्तम्भ है। प्राचीन शास्त्रों की सहस्रों पाण्डुलिपियाँ कुछ प्रसिद्ध शास्त्र भण्डारों में तो है ही, साथ ही प्राचीन जैन मंदिरों, जैन पुस्तकालयों और गृहस्थों के निज-निवासों में भी संग्रहित हैं। किन्तु कुछको छोड़कर उचित देखभाल एवं सुरक्षा की कमी के कारण, साथ ही नयी पीढ़ी को इनकी महत्ता न समझाने के कारण लापरवाही व शनष्ट हो रहे हैं।

प्राचीनकाल से ही हमारे देश के शास्त्रभण्डार बहुत ही समृद्ध और विश्वविख्यात रहे हैं। क्योंकि छापखाना (प्रेस) प्रारंभ होने के पूर्व तक यहाँ ज्ञान-विज्ञान के विभिन्न विषयों के ज्ञानार्जन हेतु शास्त्रों को हाथ से लिखकर उनके प्रचार-प्रसार की परम्परा रही है। इसीलिए सम्पूर्ण देश के कोने-कोने में विविध विधाओं एवं विभिन्न भाषाओं में आज भी प्राचीन हस्तलिखित ग्रंथों की प्रतियाँ विपुल मात्रा में सुरक्षित हैं। विभिन्न शास्त्रों और विद्याओं के अध्ययन हेतु यहाँ विदेशों से भी लोग आते रहे हैं। इसीलिए भी भारत को विश्वगुरु होने का गौरव भी प्राप्त रहा है।

सुप्रसिद्ध जर्मन विद्वान् मैक्समूलर के अनुसार – सारे संसार में ज्ञानियों एवं पण्डितों का देश भारत ही है, वह एकमात्र ऐसा देश है, जहाँ विपुल ज्ञान सम्पदा हस्तलिखित ग्रंथों के रूप में सुरक्षित है।

पाण्डुलिपियों का सम्पादन : एक कसौटी

मुझे तीन चार स्वयं द्वारा तथा दस-बारह अन्यो के सहयोग हेतु पाण्डुलिपियों के सम्पादन कार्य का अनुभव याद आ रहा है। वस्तुतः यह एक बहुत बड़ी तपसाधना है। जिसे बहुत ही धैर्य एवं सावधानी और निःस्वार्थभावपूर्वक करने की आवश्यकता होती है। इस सबके महत्त्व का वास्तविक मूल्यांकन भी वही कर पाते हैं, जो इस साधना में प्रवृत्त रहते हैं।

वस्तुतः पाण्डुलिपियों के सम्पादन में सावधानी बहुत आवश्यक होती है। सबसे बड़ी सावधानी ग्रंथकार के प्रति तटस्थता रखनी पड़ती है। क्योंकि सम्पादक कभी-कभी संपाद्य ग्रंथ के रचयिता के पाण्डित्य से भावनात्मक सम्बन्ध बनाकर अथवा उसके प्रभाव में आकर अपने अनुसार प्रमुख पाठों को सुधारने के लिए आग्रहबद्ध हो जाता है। किन्तु हमें इस दिशा में बहुत ही विवेकशील तथा तटस्थ होने की आवश्यकता होती है। अन्यथा एक ओर हम मूलपाठ से दूर होते जाते हैं, तो दूसरी ओर ग्रंथकार की समकालीन साहित्यिक और भाषिक स्तर तथा स्थिति की वास्तविक जानकारी से हम वंचित रह जाते हैं। अतः हमें उसके यथारूप को यहाँ तक कि उसे वर्तनी दोष के साथ भी कहीं न कहीं सुरक्षित रखना चाहिये। क्योंकि जिसे हम आज दोष या गलती समझ रहे हैं, वह आगे चलकर समझ आने पर ऐसा महसूस होने लगता है कि सम्भवतया वही पाठ सही हो अथवा उस पाठ में कोई रहस्य छिपा हो।

सम्पादन कार्य आरम्भ करने से पूर्व सम्पादित किये जा रहे ग्रंथ की अन्य एक या इससे अधिक पाण्डुलिपियों को यथासम्भव जुटाकर अपने समक्ष रखना सही और सफल सम्पादन कार्य हेतु बहुत आवश्यक है। अलग-अलग स्थानों (क्षेत्रों) की प्रतियाँ हो तो अच्छा होता है। क्योंकि इससे सही पाठ निर्धारण में बहुत सहयोग मिलता है। साथ ही लिपिकार द्वारा असावधानी व शनष्टे हुए पाठान्शों की पूर्ति भी दूसरी प्रति के सहयोग से बहुत अच्छे रूप में हो जाने से ग्रंथ की सम्पूर्णता में बहुत सहयोग प्राप्त होता है। इस सम्पूर्णता से उस ग्रंथ के सम्पादक को जो सुख और संतोष प्राप्त होता है, वह अपूर्व ही होता है।

पाण्डुलिपिओं की सुरक्षा

अनेक कष्टों, अभावों और बाधाओं को झेलते हुए पाण्डुलिपिओं को लिखने का कार्य किया जाता था। अतः लेखक या लिपिकार को उन्हें इसकी लम्बे काल तक सुरक्षित रखने की चिन्ता रहती थी। पाण्डुलिपि का लिपिकार वर्तमान पाठक के समक्ष विद्यमान तो नहीं रहता था, किन्तु उसे सुरक्षित रखने की प्रार्थना पाठक को उस पाण्डुलिपि में इस प्रकार लिख देता था, ताकि वह पाठक उसके महत्त्व का अनुमान कर उसे अपने प्राणों की तरह उसकी रक्षा हेतु सावधान रहे। इसलिए अनेक पाण्डुलिपिओं के अन्त में यह लिखा मिलता है—

भग्नपृष्ठिकटिग्रीवा, भग्नदृष्टिधोमुखः ।

कष्टेन लिखितं शास्त्रं, यत्नेन परिपालयेत् ॥

अर्थात् इस पाण्डुलिपि को लिखते समय मेरी पीठ, कमर और गर्दन टूट (टेढ़ी हो) गई, निरंतर झुककर और अधोमुख किये रहने के कारण मेरी आँखों में दृष्टिदोष उत्पन्न हो गया और आँखें पथरा गई हैं। इस प्रकार बड़े कष्टपूर्वक यह शास्त्र लिख पाया हूँ। अतः हे पाठकगण ! इसकी प्रयत्नपूर्वक सुरक्षा करते रहना। मुख्यतः इन शास्त्रों की निम्नलिखित बाह्य बाधाओं से भी रक्षा करना—

तैलाद्रक्षेत् जलाद्रक्षेत्, रक्षेत् शिथिलबन्धनात् ।

परहस्ते न दातव्या, एवं वदति पुस्तिका ॥

अर्थात् पूर्वोक्त कठिनाइयों से लिखी गई इस पाण्डुलिपि की तेल एवं जल से रक्षा करते रहना। पाण्डुलिपि को पढ़ने के बाद बांधते समय शिथिल अर्थात् ढिला-ढाला बांधने से बचना, अन्यथा उसके पत्र बिखर जायेंगे और टूट जायेंगे। इसी तरह अनाड़ी, अज्ञानी जैसे पराये लोगों के हाथों में भी मत दे देना – यह सब पाण्डुलिपि रूपी पुस्तिका स्वयं आपसे अनुरोध कर रही है।

पाण्डुलिपिओं के गहन अध्ययन और सम्पादन से उस ग्रंथकार के समय के युगानुकूल सामाजिक मूल्यों, चिंतन की दिशाओं एवं गहराइयों, तत्कालीन अनेक परिस्थितियों का ज्ञान प्राप्त होता है। इसलिए प्राचीन हस्तलिखित पाण्डुलिपिओं का विधिवत् अध्ययन, सर्वेक्षण, उनका रख-रखाव, सूचीकरण, प्रतिलिपिकरण करके उन्हें प्रकाशन योग्य बनाना जहाँ अति आवश्यक है, वहीं यह एक चुनौतीभरा कार्य भी माना जाता है। इसलिए अज्ञात, दुर्लभ और द्रासोन्मुख शास्त्रों को सार्वजनिक लाभ हेतु उन्हें प्रकाश में लाया जाता है। क्योंकि ये शास्त्र हमारी बहुमूल्य धरोहर के प्रमुख अंग हैं जो हमारी पवित्र धार्मिक आस्था, जीवनशैली, संस्कृति, सभ्यता और ऐतिहासिकता को मात्र समृद्ध ही नहीं करते, अपितु हमारी उन परम्पराओं की जड़ों भी सींचते हैं, जो बहुमूल्य धरोहर हमें हमारे पूर्वजों से प्राप्त हुई है।

विश्व के सभी जीवों के कल्याण हेतु तीर्थकरों द्वारा उपदिष्ट अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह, इनके साथ ही करुणा, त्याग, दया, अनेकान्तवाद, सर्वोदय आदि सिद्धान्तों को लिपिबद्ध करने वाला शास्त्रों का विपुल भंडार सौभाग्य से आज भी उपलब्ध है। तीर्थकरों के बाद हमारे आचार्यों, मुनिओं, आर्यिकाओं, श्रावकों एवं विद्वानों ने भी इस देश की तमाम भाषाओं में साहित्य सृजन किया है, जिनमें नैतिक मूल्यों, उच्च आदर्शों, संयममार्ग में प्रवृत्ति आदि पवित्र जीवन के तत्त्व समाहित हैं। इसके प्रचार-प्रसार की आज बहुत आवश्यकता है।

भोपाल के श्री फरहत कुरैशी ने लिखा है कि तुलनात्मक धर्म के अध्ययन की दृष्टि से जैनधर्म सदैव रुचि का विषय रहा है। आधुनिक विज्ञान और आयुर्वेद की दृष्टि से भी जैन धर्म का आकर्षण बना हुआ है। आज पूरे विश्व में शाकाहार पर जोर दिया जा रहा है। इस दृष्टि से जैनधर्म में प्रतिपादित आदर्श, सात्त्विक भोजन और योग के सिद्धांतों से पूरे विश्व का परिचित होना आवश्यक है। क्योंकि विश्व के सबसे अधिक व्यावहारिक और प्रभावशाली धर्मों में जैनधर्म का विशिष्ट स्थान है। भारतीय संस्कृतिकी और विश्व की समस्याओं के उन्मूलन की दृष्टि से जैनधर्म का योगदान सदैव अनुसंधान का विषय रहा है।

विभिन्न भाषाओं में रचित विपुल जैन साहित्य में ये सब विशेषताएँ समाहित हैं। यद्यपि शताधिक जैन शास्त्रभण्डार, जो कि सम्पूर्ण देश के कोने-कोने में विद्यमान हैं, उनमें उपलब्ध बहुमूल्य शास्त्र अब तक अधिकांश सम्पादित और प्रकाशित हो चुके हैं, किन्तु आज भी पाण्डुलिपियों के रूप में विद्यमान अनेक महत्वपूर्ण ग्रन्थ इन कार्यों की प्रतिष्ठा कर रहे हैं।

पुरातन पाण्डुलिपियों की महत्ता वर्तमान साधारण पाठक के लिए भले ही समझ में न आये, परन्तु हस्तलिखित अच्छे या जर्जरित रूप में कागज की इन श्रमसाध्य पाण्डुलिपियों के अंतर्गत विद्वानों एवं शोधार्थियों के लिए सम्पन्न ज्ञानराशि का कोष छिपा रहता है। वे इनमें से संस्कृति, इतिहास, साहित्य, भाषा, परम्परा एवं सभ्यताओं आदि से संबंधित विपुल मात्रा में महत्वपूर्ण जानकारी की खोज प्राप्त कर सकते हैं।

आज हमारे सांस्कृतिक जगत में जो विचार-वैविध्य व्याप्त है, चिंतन की अनेक सारणियाँ आलोकित हैं तथा जिनसे वैचारिक सम्पन्नता मिलती है, उसके मूल में हमारे पूर्वजों की हस्तलिखित ग्रंथों के प्रति श्रद्धा की भावना ही प्रमुख कारण है।

इसीलिए पाण्डुलिपियाँ अथवा अप्रकाशित प्राचीन ग्रंथ सामाजिक गौरव के प्रामाणिक दस्तावेज माने जाते हैं। क्योंकि उनकी प्रशस्तियों एवं पुष्पिकाओं में पूर्ववर्ती आचार्यों के साथ-साथ उनके समकालीन तथा गुरु-शिष्य परम्परा से अनेक पूर्व आचार्यों का नामोल्लेख, नगरश्रेष्ठियों, राजाओं, सार्थवाहों, जैन मंदिर एवं मूर्ति निर्माताओं तथा विद्वानों आदि से सम्बन्धित तिथियों, तत्कालीन घटनाओं, उपलब्धियों आदि के प्रमाण, ऐतिहासिक महत्त्व की सामग्री तथा उनके परिचय प्राप्त होते हैं। कुछ प्राचीन विज्ञप्तिपत्रों में तो अनेक तत्कालीन मुनिओं, आचार्यों, शासक नरेशों, बादशाहों के यथार्थ चित्र भी मिलते हैं।

आचार्यों, राजाओं आदि के समयनिर्धारण में जैन पाण्डुलिपियों का योगदान

भारतीय इतिहास में अनेक भ्रम अभी भी विद्यमान हैं, चाहे वे किसी के कालनिर्धारण, महान व्यक्तित्वों के जीवनप्रसंग अथवा घटनाओं से संबंधित भले ही हों। कुछ लोग अब भी आँख बंद किये हैं। वे नये तथ्यों, स्रोतों को देखना-समझना तक पसंद नहीं करते। जबकि जैन पाण्डुलिपियों और उनकी प्रशस्तियों, अनेक शिलालेखों में उनके स्पष्ट और प्रामाणिक उल्लेख उपलब्ध हैं। प्रो. राजारामजी जैन ने अपनी पुस्तक “जैन पाण्डुलिपियाँ एवं शिलालेख – एक परिशीलन”^१ में मध्यकालीन अनेक जैन पाण्डुलिपियों की प्रशस्तियों के आधार पर मध्यकाल के अनेक

१. ‘जैन पुस्तकालय एवं शोध संस्थान’ शीर्षक संगोष्ठी की आख्या में प्रकाशित लेख, पृ. ११३, प्राच्यश्रमण भारती, मुजफ्फरनगर, २००४

२. श्री गणेशवर्णी संस्थान, नरिया, वाराणसी, पृ. ४६-४७, २००७।

महाराजाओं, नवाबों आदि के शासनकाल आदि का सही समय निकालकर प्रस्तुत किया है, जबकि इतिहास जगत् में इनके विषय में सही तिथियाँ आदि उपलब्ध नहीं हैं। ये इस प्रकार हैं—

क्रम	शासक का नाम	काल (वि. सं.)	शासननगर	(विशेष)
१.	मुहम्मद शाह	१३९९	योगिनीपुर, दिल्ली	
२.	महमूद शाह	१४६१	वही	(इनकामंत्री हेमराज जैन था।)
३.	मुबादिक शाह	१४९७	वही	
४.	सुल्तान ग्यासुद्दीन	१५३३	वही	
५.	फिरोजखान	१९४१-४५	लाडनू एवं हिसार, फिरोजाबाद	
६.	बहलोल	१५४२	-----	
७.	इब्राहीम शाह	१५७७-८२	कुरुजांगल, फिरोजाबाद एवं सिकन्दराबाद	
८.	हूमायूँ	१५५४	योगिनीपुर, दिल्ली	
९.	आलमशाह	१५८४	कालपी	
१०.	बाबर	१५८७	योगिनीपुर, कुरुजांगल	
११.	सलीम	१६०७	-----	
१२.	जहाँगीर	१६७२-७४	बीजवाडा, अहमदाबाद	
१३.	शाहजहाँ	१६८९-९२	इन्द्रप्रस्थ, दिल्ली	
१४.	मुल्कगीर	१७३३	दिल्ली	
१५.	आलम	१७०५	चम्पावती, चुरु	
१६.	नादिरशाह	१७९७		(इसने भारत में भयानक कत्लेआम किया था।)
१७.	राजा वीरम तोमर	१४७९	गोपाचल, ग्वालियर	
१८.	मानसिंह	१५४५-६१	अकबरनगर (राजमहल) बंगाल	
१९.	राव रामचन्द्र	१५८१-८३	घट्टमाली नगर एवं चम्पावती	

क्रम	शासक का नाम	काल (वि. सं.)	शासननगर	(विशेष)
२०.	राय वीरम राठौड	१५९४	चम्पावती	
२१.	रामचन्द्र	१६१०-१२	तक्षकगढ, दुर्ग	(आधुनिक टोडारायसिंह)
२२.	भारमल कछवाहा	१६२३	गढ चम्पावती	
२३.	महाराज सुरजन सोलंकी	१६३१	टोंक के समीप	
२४.	राव भगवानदास	१६३२	चम्पावती दुर्ग	
२५.	पातसाहि अनंगशाह	१७४५	ढाका(बंगलादेश)	
२६.	राजा कुशलसिंह	१७८५	झिलाय नगर	

ऐतिहासिक दृष्टि से ये उदाहरण तो नमूने के रूप में प्रस्तुत किये गये हैं। इन जैसे अनेक शास्त्रों में अभी भी ऐसे विपुल तथ्य उपलब्ध हैं, जिनसे भारतीय इतिहास, संस्कृति, कला एवं महान पूर्वज विभूतियों के जीवन प्रसंगों एवं तिथियों आदि की प्रामाणिक सूचनायें उपलब्ध हो सकती हैं, जरूरत है इनके गहन अध्ययन, अनुसंधान तथा प्रचार-प्रसार की।

ज्योतिष, गणित, भूगोल-खगोल, वास्तु, विज्ञान, मूर्तिकला, चित्रकला, रहस्य, अध्यात्म, तत्त्वज्ञान, योगध्यान, तप, संयम, साधना, तंत्र-मंत्र-यंत्र, रस, छन्द, अलंकार आदि विद्याओं के ऐसे शास्त्र इन शास्त्रभंडारों आदि में उपलब्ध हैं, जिनसे समग्र भारतीय संस्कृतिके विकास एवं समृद्धि में इनका बहुमूल्य योगदान है, अभी और भी विशेष हो सकता है। जैनसमाज तो अपने स्तर से इनके संरक्षणादि में पूर्ण समर्पित भाव से कार्य कर ही रहा है, यदि सरकारी स्तर पर भी ऐसे ही गंभीर प्रयास हो जायें तो इन शास्त्रों और शास्त्रभंडारों की महत्ता को सम्पूर्ण देश देख आश्चर्यचकित हुए बिना नहीं रहेगा।

अपने देश के गुजरात, राजस्थान, कर्नाटक, तमिलनाडु, दिल्ली, मध्यप्रदेश, बिहार, महाराष्ट्र, उत्तरप्रदेश आदि प्रान्तों में जैनसमाज के सहयोग से स्थापित अनेक अनुसंधान संस्थानों, निजी संग्रहों एवं विद्यालयों-विश्वविद्यालयों के शास्त्रभण्डारों ने इन हस्तलिखित प्राचीन पाण्डुलिपियों के संरक्षण में महनीय योगदान किया है। उनमें जैसलमेर, अहमदाबाद, पालीताणा, पाटन, बिकानेर, नागौर, लाडनूं, चुरु, जयपुर, अजमेर, ब्यावर, श्रीमहावीरजी, वाराणसी, आगरा, दिल्ली, इंदौर, बीना, उज्जैन, आगरा, वैशाली, सोलापुर, कोल्हापुर, फलटन, बाहुबली, कारंजा, मैसूर, श्रवणबेलगोला, मूडबिद्री, अर्हन्तगिरि, कनकगिरि, मद्रास आदि अनेक प्रसिद्ध नगरों में स्थापित जैन शोधसंस्थानों एवं शास्त्रभण्डारों ने हमारी इस अमूल्य धरोहर का संरक्षण संवर्धन कर मात्र जैन संस्कृतिका ही पोषण नहीं किया, अपितु इन प्रयासों से सम्पूर्ण भारतीय संस्कृतिके विकास में दिये गये बहुमूल्य योगदान को कभी भुलाया नहीं जा सकता।

साभार : अर्हत् वचन वर्ष-२४/अंक-२

प्रकाशक : कुंदकुंद ज्ञानपीठ, इंदौर

वी. सं. २५३८, वि. सं. २०६८, ईस्वीसन् २०१२

વી.સં. ૧૭૩૭માં પ્રભુવીરના ૪૫મા પટ્ટધર, ત્રણ ભાષ્ય, પાંચ કર્મગ્રંથ વગેરે અનેક ગ્રંથોના રચયિતા પરમ પૂજ્ય આ. દેવેન્દ્રસૂરિ તથા આ. વિજયચંદ્રસૂરિ અને મહો. દેવભદ્રગણિ વગેરેના ઉપદેશથી મહુવા, પાટણ, વીજાપુર, ખંભાત વગેરે સ્થળોમાં મોટા ગ્રંથભંડારો બન્યા તેમજ વિવિધ આગમગ્રંથો લખાયા.

આ ગ્રંથભંડારોની ગ્રંથપુષ્પિકાઓથી એટલું તારવી શકાય કે, આ. દેવેન્દ્રસૂરિ તથા આ. વિજયચંદ્રસૂરિએ જૈન આગમોની રક્ષા અને સુલભ પ્રાપ્તિ બને, એ માટે જૈન સંઘો પાસે જાહેર જ્ઞાનભંડારો સ્થાપન કરાવ્યા. આવા જાહેર જ્ઞાનભંડારો સ્થાપન કરનારા આ પહેલાવહેલા આચાર્યો થયા.

આ આચાર્યો પછી ઘણા જૈનાચાર્યોએ ગ્રંથભંડારોની પ્રવૃત્તિને ઓછા-વધુ પ્રમાણમાં ચાલુ રાખી હતી.^૧

મહુવાનો સરસ્વતી ભંડાર

સંવત ૧૩૦૬ વર્ષે મહા સુ. ૯ ગુરાવદેહ શ્રીમધુમત્યાં પ્રભુશ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ-પ્રભુશ્રીવિજયચંદ્રસૂરિનાં સદેશનાશ્રવણતઃ સંજાતશુદ્ધસંવેગૈઃ શ્રીશ્રમણસંઘસ્ય પઠનાર્થ શ્રીવાગ્દેતાભાણ્ડાગારકરણાય ધવલક્કવાસ્તવ્ય-ઠ.સાહર-દ્વીપવાસ્તવ્ય-ઠ.મદન-ઠ.આલ્હણસીંહ-ઠ.જયંતસીંહ-ઠ.જયતા-ઠ.રાજા-ઠ.પદમસીંહ-શ્રીમધુ-મતીવાસ્તવ્ય-મહં.જિનદેવ-ભા.સૂમા-વ્યવ.નારાયણ-ઠ.નાગપાલ-સૌ.વયરસીંહ-સૌ.રતન-ઠ.રતન-ભા.જસહડ-વસાધીના-ઠ.લેખકઅરિસીંહ-ભા.આજડ-ટિંવાળકવાસ્તવ્ય-શ્રે.દો.સિરિકુમાર-ઠ.આંબડ-ઠ.પાલ્હણ-તથા-દેવપત્તનવાસ્તવ્ય-સૌ.આલ્હણ-ઠ.આણંદ-પ્રભૃતિસમસ્તશ્રાવકૈર્મિલિત્વા મોક્ષફલાઽવાપ્તયે સ્વપરોપકારાય શ્રીસર્વજ્ઞાગમસૂત્ર-તથા-વૃત્તિ-તથા-નિર્યુક્તિ-પ્રકરણ-(ગ્રંથ)-સૂત્રવૃત્તિ-વસુદેવહિંદિપ્રભૃતિસમસ્તકથા-લક્ષણ-સાહિત્ય-તર્કાદિસમસ્તગ્રંથલેખનાય પ્રારબ્ધપુસ્તકાનાંમધ્યે પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિતૃતીયખંડપુસ્તકમ્લિખિતં ઠ. અરિસીંહેન ॥

જ્ઞાનદાનેન જાનાતિ, જન્તુઃ સ્વસ્ય હિતાહિતમ્ ।

વેત્તિ જીવાદિતત્ત્વાનિ વિરતિં ચ સમશ્નુતે ॥૧॥

જ્ઞાનદાનાત્ ત્વવાપ્નોતિ કેવલજ્ઞાનમુજ્જ્વલમ્ ।

અનુગૃહ્યાઽખિલલોકં લોકાગ્રમધિગચ્છતિ ॥૨॥

ન જ્ઞાનદાનાધિકમત્રકિચ્છિદ્, દાનં ભવેદ્ વિશ્વકૃતોપકારમ્

તતો વિદધ્યાદ્ વિબુધઃ સ્વશક્ત્યા, વિજ્ઞાનદાને સતતપ્રવૃત્તિમ્ ॥૩॥

૧. ખરતરગચ્છના ૫૧મા આચાર્ય જિનભદ્રસૂરિ (પ્રક. ૪૦, પૃ ૩૭૫), તપગચ્છના ૫૦મા આચાર્ય સોમસુંદરસૂરિ (પ્રક. ૫૦, પૃ. ૧૫૧), વૃદ્ધતપાગચ્છના ૬૦મા આચાર્ય લઘ્વિસાગરસૂરિ (પ્રક. ૪૪, પૃ. ૧૭) વગેરે જૈનાચાર્યોએ વિવિધ નગરોમાં મોટા જ્ઞાનભંડારો સ્થાપન કરાવી, આ પ્રવૃત્તિને મોટો વેગ આપ્યો હતો. તેમની દીર્ઘદર્શી કૃપાનું અને રક્ષણપદ્ધતિનું ફળ છે કે આજે પાટણ, અમદાવાદ, ખંભાત, લીંબડી, બિકાનેર, જેસલમેર, પૂના વગેરે સ્થાનોમાં જૈન ભંડારો વિદ્યમાન છે.

આગમપ્રજ્ઞ આ. સાગરાનંદસૂરિએ જૈન આગમોની રક્ષા અને તેને ચિરકાળ ટકાવી રાખવા માટે આગમોદયસમિતિ, શિલાઆગમમંદિર, અને તામ્રાગમ મંદિર સ્થાપન કરાવ્યાં. તેઓ આ વિષયમાં સર્વપ્રથમ પહેલ કરનારા ગણાય છે.

આગમપ્રભાકર પૂ. મુ. શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે આ ભંડારોના ગ્રંથોને લોકભોગ્ય બનાવવા માટે ભારત સરકારનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ દિશામાં કાર્ય કરનારા તેઓ પહેલાવહેલા મુનિવર છે.

(પાટણ-સંઘવીપાટકસ્થિત-ભાણડાગારપુષ્પિકા)

એટલે તપગચ્છના આ. દેવેન્દ્રસૂરિ તથા આ. વિજયચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૩૦૬ મહા સુદિ એકમને ગુરુવારે મહુવામાં ધોળકા, દીવબંદર, મહુવા, ટીંબાનક, દેવપત્તન, (દેવપાટણ) વગેરેના જૈનોએ મળી સ્વ-પરના ઉપકાર માટે અને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે મોટો જ્ઞાનભંડાર સ્થાપન કર્યો અને તેમાં જૈનાગમો, જૈનાગમ પંચાગી, પ્રાચીન શાસ્ત્રો, વ્યાકરણ, કાવ્ય, ન્યાય, સાહિત્ય, કથા વગેરે વિવિધ વિષયના ગ્રંથો લખાવી મૂકવા નક્કી કર્યું.^૧

(જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિ સંગ્રહ, પ્રશસ્તિ નં. ૧૧૦)

આ રીતે સં. ૧૩૦૬માં મહુવામાં સરસ્વતી જ્ઞાનમંદિર બન્યું હતું; આ ભંડાર અત્યારે ત્યાં નથી.

પાટણનો સરસ્વતી જ્ઞાનભંડાર

પાટણના જૈનસંઘે આ. દેવેન્દ્રસૂરિના ઉપદેશથી મોટો ગ્રંથભંડાર બનાવ્યો હતો. વિવિધ ગચ્છના આચાર્યોએ જુદાં જુદાં સ્થાનોના જૈનો પાસે વિવિધ ગ્રંથો લખાવી, તે ગ્રંથભંડારમાં દાખલ કર્યા હતા. તેમાંના કેટલાક આ હતા -

(૧) આ. દેવેન્દ્રસૂરિના ઉપદેશથી તેમના કુટુંબના શા. ધીણાક પોરવાડ તથા મોઢા પોરવાડે સં. ૧૨૯૬માં ‘ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર લઘુવૃત્તિ અને આખ્યાનકમણિકોશવૃત્તિ’ ગ્રંથો લખાવ્યા હતા. (પ્રક. ૪૫, પૃ. ૧૦૩)

(૨) આ. દેવેન્દ્રસૂરિના પટ્ટધર આ. વિદ્યાનંદસૂરિના પટ્ટધર આ. ધર્મઘોષસૂરિના ઉપદેશથી દયાવટ (દિયાણા)ના શેઠ હોનાક, શેઠ કુમારસિંહ પોરવાડ, શેઠ સોમાક, શેઠ અરિસિંહ, શેઠ કુડુઆ, શેઠ સાંગોક, શેઠ ખીસ્વાક, શેઠ સુહડ વગેરે શ્રાવકસંઘે ‘શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય ટીકા’ લખાવી પાટણના સરસ્વતી ગ્રંથભંડારમાં આપી હતી. (શ્રી પ્રશસ્તિસંગ્રહ, ભા. ૧, પ્રશસ્તિ નં. ૩૯, પૃ. ૩૧)

(૩) મેવાડના મંત્રી સોનગરા સીમંધર (સમધર)ના કુટુંબે સં. ૧૩૫૨માં ગ્રંથો લખાવ્યા હતા. (જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિ સંગ્રહ, પ્રશસ્તિ નં. ૩૩)

(૪) ઉપકેશગચ્છના આ. દેવગુપ્તસૂરિના શિષ્ય પં. પાર્શ્વગણિના ઉપદેશથી સં. ૧૩૫૨માં શેઠ કુમારસિંહ પોરવાડના વંશજ શેઠ આશાધરે ‘ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર લઘુવૃત્તિ’ લખાવી.

(શ્રી પ્રશસ્તિસંગ્રહ, ભા. ૧, પ્રશસ્તિ નં. ૩૯, પૃ. ૩૧)

(૫) શેઠ વીરા પોરવાડના પુત્ર વયજાની પુત્રી રૂપલસુંદરીએ આ. જયાનંદસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૪૫૮ના પ્રથમ ભાદરવા સુદિ ૮ના રોજ પાટણમાં ‘પઉમચરિય’ (ગ્રં. ૧૦૫૦૦) લખાવ્યું અને સં. ૧૪૫૮માં પાટણના સરસ્વતી ગ્રંથભંડારમાં મૂક્યું. (શ્રી પ્રશસ્તિસંગ્રહ, ભા. ૨, પ્રશ. નં. ૮૮, પૃ. ૬૨; પ્રક. ૪૯, પૃ. ૧૫૦)

(૬) દોલતાબાદના “દુઃસાધ્યવંશ”ના શેઠ જગતસિંહના પુત્ર સાધુ પદ્મસિંહની પુત્રી અને સં. આશાધરના પત્ની રાજૂએ ‘જંબૂદીવ પદ્મતિ ટીકા’ ગ્રંથ લખાવ્યો. (જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિસંગ્રહ, પ્રશસ્તિ નં. ૮૬; પ્રક. ૪૫, પૃ. ૧૧૫)

(૭) તપાગચ્છીય આચાર્ય જયાનંદસૂરિના શિષ્ય (ચરણકમલચંચરીક) ગચ્છનાયક (૪૯મા) ભટ્ટારક દેવસુંદરસૂરિ, આ. જ્ઞાનસાગરસૂરિ, આ. કુલમંડનસૂરિ, આ. ગુણરત્નસૂરિ, મહો. દેવશેખરગણિ, પં. દેવભદ્રગણિ, પં. દેવમંગલગણિ વગેરે પરિવારને વ્યાખ્યાનમાં વાંચવા માટે દિયવટાના શ્રાવક વીરા આલ્હાના પુત્ર ધર્માત્મા કરણસિંહે સં. ૧૪૩૬ના પોષ સુદિ ૬ ને ગુરુવારના રોજ શ્રી પાર્શ્વનાથચરિત્ર (ગ્રં. ૬૦૭૪) લખાવ્યું અને પાટણના સંઘપતિ શેઠ સોમર્ષિ તથા શેઠ પ્રથમ વગેરે શ્રીસંઘને અર્પણ કર્યું.

(શ્રી પ્રશસ્તિસંગ્રહ, ભા. ૨, પ્રશસ્તિ નં. ૧૧૦, પૃ. ૭૦)

૧. મહુવાનો જ્ઞાનભંડાર સાક્ષી પૂરે છે કે, મહુવા તે સમયે જૈનધર્મનું કેન્દ્ર હતું. આથી મહુવાના ગ્રંથભંડારની ઘણી અગત્યતા હતી.

(૮) શંખલપુરના મંત્રી ભીમ પોરવાડના પુત્ર મંત્રી ઠ. લીંબાકની પત્ની લુણાકે આ. દેવસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૪૪૧ પોષ વદિ ૧૨ના ભરૂચમાં શબ્દાનુશાસનઅવયૂરિ લખાવી હતી. આ પ્રતિ પાટણના જ્ઞાનભંડારમાં છે.

(શ્રી પ્રશસ્તિસંગ્રહ, ભા. ૨, પ્રશસ્તિ નં. ૧૬)

(૯) પાટણના ઠ. પેથાની પુત્રી પૂજાએ આ. જયાનંદસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૪૪૧ના ચૈત્ર વદિ ૪ને ગુરુવારે “પ્રશ્નોત્તર રત્નમાલાવૃત્તિ” લખાવી.

(શ્રી પ્રશસ્તિસંગ્રહ, ભા. ૨, પ્રશસ્તિ નં. ૧૫)

(૧૦) સં. ૧૪૪૮ના કાર્તિક વદિ ૧૩ને શનિવારે પાટણના વીરમપાડાના ઉપાશ્રયમાં શ્રી શબ્દાનુશાસન લખાવ્યું.

(શ્રી પ્રશસ્તિસંગ્રહ, પ્રશ. નં. ૧૭)

(૧૧) હડાલાના શેઠ ધરમશી પોરવાડે આ. સોમસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી પાટણમાં મોટો ગ્રંથભંડાર સ્થાપન કર્યો. તેના માટે સં. ૧૪૭૪ના માગશર સુદિ ૬ સુધીમાં એક લાખ શ્લોકાત્મક આગમગ્રંથો લખાવ્યા અને સં. ૧૪૮૧ સુધીમાં બે લાખ શ્લોકાત્મક ગ્રંથો લખાવ્યા.

(જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિસંગ્રહ, ભાગ. ૨, પ્રશસ્તિ ૪૭-૪૮,

પ્રક. ૫૦, પૃ. ૧૭૫-૧૭૬ : ધરમશી હડાલિયો)

(૧૨) શેઠ ગોવિંદ શ્રીમાલીએ સં. ૧૪૭૮માં સમસ્ત આગમગ્રંથો તાડપત્ર પર લખાવ્યા.

(પ્રક. ૪૮, પૃ. ૧૫૦, કલમ ૧૩)

(૧૩) નાગોરના સાધુ હીરા ઓશવાલની પુત્રી તથા પાટણના સંગ્રામસિંહ ઓશવાલની પત્ની દેઉએ તપાગચ્છના આ. સોમસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૪૮૨માં કલ્પસૂત્રની પાંચ પ્રતિ લખાવી.

(શ્રી પ્રશસ્તિસંગ્રહ, ભા. ૨, પ્રશસ્તિ નં. ૨૩; પ્રક. ૫૦, પૃ. ૧૭૭)

(૧૪) માળવાના ખરસઉદ(ખાયરોદ)નગરના તપાગચ્છીય પોરવાડ શા. નાનુ, તેની પત્ની રાજૂ, તેઓના પુત્રો પાસડ, દેલ્હા, પેથા, ગાંગા, ડુંગર; તે પૈકીના ગાંગાજીની પત્ની સાવિત્રી, તેનો પુત્ર કર્મસિંહ, તેની પત્ની લાઠી, તેમના પુત્રો વાછા, આલ્હા, તેની પત્ની નાઈ, બેન ટરકૂ વગેરે કુટુંબ પરિવાર સાથે શા. કર્મશાહે સં. ૧૫૦૮ના અષાઢ સુદિ ૨ને સોમવારે અણહિલ ગામમાં તપાગચ્છીય આ. સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય રત્નહંસગણિને ભણવા માટે ઔદિચ્ય જ્ઞાતિના ધરણિધર પાસે શ્રી શાંતિનાથચરિત્ર લખાવ્યું.

આ પુસ્તક શા. કર્મશાહે પોતાના પરિવાર સાથે સં. ૧૫૧૧માં ખરસઉદમાં વડગચ્છની શાખા તપગચ્છના ગચ્છનાયકો આ. સોમસુંદરસૂરિ, આ. મુનિસુંદરસૂરિ, આ. જયાનંદસૂરિ, આ. જિનસુંદરસૂરિની પરંપરાના વિદ્યમાન આ. રત્નશેખરસૂરિ, આ. ઉદયનંદસૂરિ, આ. લક્ષ્મીસાગરસૂરિશિષ્ય આ. સોમદેવસૂરિશિષ્ય પં. રત્નહંસગણિના ઉપદેશથી પાંચમ તપનું ઉજમણું કર્યું, તે માટે લખાવ્યું.

(શ્રી જૈનસાહિત્ય પ્રદર્શન; શ્રી પ્રશસ્તિસંગ્રહ, ભા. ૨, પ્રશ. નં. ૬૩)

(૧૫) પાટણના ૧. શેઠ મદન શ્રીમાલીના વંશમાં શેઠ દેવરાજે પરિવારને સાથે રાખી સં. ૧૫૨૭ના આસો વદિ ૭ને રવિવારે ‘અંગવિજ્ઞા પર્ણવ્રત’ ગ્રંથ લખાવ્યો. તથા સં. ૧૫૩૮માં (૫૩મા) ભ. લક્ષ્મીસાગરસૂરિ તથા આ. સોમજયસૂરિના ઉપદેશથી મોટો ગ્રંથભંડાર બનાવ્યો.

(શ્રી પ્રશસ્તિસંગ્રહ, ભા. ૨, પ્રશ. નં. ૧૩૨, ૧૩૩; પ્રક. ૪૫, પૃ. ૧૧૬-૧૧૭)

(૧૬) માંડવગઢમાં ભણશાળી નામે માંડલિક હતો. તે ખરતરગચ્છના પપ્પા આ. જિનમાણિક્યસૂરિનો ભક્તશ્રાવક હતો. તેને લીલાદે નામે પત્ની હતી. સં. કીર્તિપાળ, સં. છીમરાજ, સં. જાનુ, સં. જાનુપુત્ર, વિનય વગેરે પુત્રો અને પૌત્રો હતા. તેણે સં. ૧૫૨૮, ૧૫૩૨ વગેરેમાં પોતાના ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્યથી વિવિધ ગ્રંથો લખાવ્યા. તેણે

“ઉપદેશમાલાદોઘટ્ટી વૃત્તિ”, “દર્શનશુદ્ધિપ્રકરણ વૃત્તિ”, “ખરતરગચ્છ સામાચારી”, વગેરે ગ્રંથો લખાવી, સાધુઓને ભણવા માટે પાઠશાળા જૈન ગ્રંથભંડારમાં મૂક્યા. (શ્રી પ્રશસ્તિસંગ્રહ, ભા. ૨, પ્રશસ્તિ નં. ૧૩૭, ૧૫૦, ૧૫૨)

વિજાપુરનો સરસ્વતી ગ્રંથભંડાર

વિજાપુરના તપગચ્છ શ્રીસંઘે જૈન પોષાળમાં આ. દેવેન્દ્રસૂરિ, આ. વિજયચંદ્રસૂરિ, ઉ. દેવભદ્ર ગણિ, પં. મલયકીર્તિ ગણિ, પં. અજિતપ્રભ ગણિ, પં. દેવકુમાર ગણિ, મુનિ નેમકુમાર વગેરેના ઉપદેશથી મોટો સરસ્વતી ગ્રંથભંડાર બનાવ્યો હતો અને જૈનોએ તેમાં વિવિધ પ્રકારના આગમગ્રંથો તથા પ્રાકૃત-સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથો લખાવીને મૂક્યા હતા.

સં. ૧૨૯૨ના વૈશાખ સુદિ ૧૩ના રોજ વિજાપુરના શ્રીસંઘમાં શા. ધનપાલના પુત્ર શા. રતનપાલ, ઠ. ગજપાલ, તેનો પુત્ર ઠ. વિજયપાલ, શેઠ દેલ્હાસૂત, શેઠ બિલ્હણ, મહં. જિનપાલ, મહં. વિકલ પુત્ર ઠ. આસપાલ, શેઠ સોલ્હા, ઠ. સહજા, તેનો પુત્ર ઠ. અરિસિંહ, શા. રાહડ પુત્ર શા. લાહડ વગેરે આગેવાન જૈનો હતા; અને (૧) પરમશ્રાવક શા. રતનપાલ, (૨) પરમશ્રાવક શા. વિલ્હણ, (૩) સાધાર્મિકવાત્સલ્યમાં તત્પર ઠ. આસપાલ તથા (૪) આગમ અને ઈતર ગ્રંથોની સારસંભાળ લેવામાં નિષ્ણાત શા. લાહડ વગેરે આ ગ્રંથભંડારોના વહીવટદારો હતા. તેઓએ પણ વિવિધ આગમો, ટીકાઓ, પ્રકરણગ્રંથો અને ચરિત્રો વગેરે લખાવ્યાં હતાં.

ખંભાતનો સરસ્વતી ભંડાર (પહેલો)

યુગપ્રધાન યંત્ર : આ. સોમતિલકસૂરિના ઉ. હંસભુવનગણિના શિષ્ય પં. કીર્તિભુવને સં. ૧૪૧૩માં ખંભાતમાં યુગપ્રધાન યંત્ર લખ્યો. (શ્રી પ્રશસ્તિસંગ્રહ, ભા. ૨, પ્રશસ્તિ નં. ૮)

(૧) શેઠ માલજી ઓશવાલે આ. દેવસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૪૩૭ના આસો વદ એકમને શનિવારે ખંભાતતીર્થમાં ‘ધર્મસંગ્રહણી’ ગ્રંથ લખાવ્યો. (શ્રી પ્રશસ્તિસંગ્રહ, પ્રશસ્તિ નં. ૩૯)

(૨) શેઠ આભૂના વંશજ સાલ્હા પલ્લીવાલે સં. ૧૪૪૨ના ભાદરવા સુદિ ૨ને સોમવારે ખંભાતમાં આ. દેવસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી તાડપત્ર ઉપર ‘પંચાશક-ટીકા’ લખાવી.

(શ્રી પ્રશસ્તિસંગ્રહ, પ્રશસ્તિ નં. ૪૨; પ્રક. ૩૫, પૃ. ૪૭)

(૩) ખંભાતના શ્રીસંઘે આ. જયાનંદસૂરિ તથા આ. દેવસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૪૪૧માં ખંભાતમાં “ભટ્ટારક સોમતિલકસૂરિ ગ્રંથભંડાર” બનાવ્યો હતો. (શ્રી પ્રશસ્તિસંગ્રહ, ભા. ૨, પ્રશ. નં. ૯૭)

(૪) શેઠ મોખા પોરવાડને મહણસિંહ નામે પુત્ર અને ગાની નામે પૌત્રી હતી. તેણે તેને સંઘપતિ હરિચંદના મોટા ભાઈ સાથે પરણાવી હતી. એ ગાનીને પારસ નામે પુત્ર અને ચીલૂ નામે પુત્રી હતી. હરિચંદ મોટો સંઘપતિ હતો. તેણે તીર્થયાત્રાના સંઘો કાઢી ઘણી તીર્થયાત્રાઓ કરી હતી.

સં. હરિચંદ સં. ૧૪૪૭માં તેના ભાઈનાં સંતાનો પારસ તથા ચીલૂને સાથે લઈ ખંભાત ગયો અને ત્યાંના મંદિરોની યાત્રાનો લાભ લીધો. તેમજ સાધ્વી અભયચૂલાને પ્રવર્તિનીપદે પ્રતિષ્ઠિત કરવાનો મહોત્સવ કર્યો. બેન ચીલૂએ મહં. ઠાકરસિંહ પાસે “સમ્મતિતર્કટીકા” લખાવી અને ખંભાતના ‘ભટ્ટારક સોમતિલકસૂરિ ગ્રંથભંડાર’ને અર્પણ કરી. (શ્રી પ્રશસ્તિસંગ્રહ, પ્રશસ્તિ નં. ૯૭, પૃ. ૬૨)

(૫) આ. દેવસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી ઠ. ભૂભડની પત્ની શ્રીમતી પ્રીમલદેવીએ સં. ૧૪૫૪માં ખંભાતમાં “સુયગડાંગસુતટીકા” લખાવી તથા મહં. આલ્હાદેવીએ સં. ૧૪૫૫માં ખંભાતમાં “સટીક-પાંચ ઉપાંગ” લખાવ્યાં.

(જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિ સંગ્રહ, પ્રશ. નં. ૪૩, ૪૪)

(૬) ખંભાતના ચાંપા શ્રીમાલીના વંશના ફરસરામની પત્ની પૂરી અને પુત્ર દેવા વગેરેએ સં. ૧૫૨૮માં આ. લક્ષ્મીસાગરસૂરિને “આવશ્યકનિર્યુક્તિ” વહોરાવી. (શ્રી પ્રશસ્તિસંગ્રહ, ભા. ૨, પ્રશસ્તિ નં. ૧૨૬)

(૭) વૃદ્ધ તપાગચ્છના ભ. જ્ઞાનસાગરસૂરિના ઉપદેશથી મહાશ્રાવક આશાધરે “સિદ્ધાંત વિષમપદ વિવરણ” લખાવી ગુરુઓને અધ્યયન નિમિત્તે અર્પણ કર્યું. (શ્રી પ્રશસ્તિસંગ્રહ, ભા. ૨, પ્રશસ્તિ નં. ૧૩૬, ૧૪૫)

ખંભાતનો સરસ્વતી ભંડાર (બીજો)

આ બીજા ભંડાર માટે ઉલ્લેખ આ પ્રકારે જોવા મળે છે.

સં. ૧૪૭૮વર્ષે વૈજ્ઞાનિકશિરોમણી-પૂજ્ય-પં.શાન્તિસુન્દરગણિપાદૈઃ સર્વ ચિત્કોષકાર્ય મજ્જૂષસમા-રચનાદિકમકારિ ભારુકચ્છશાલાયાં શ્રી સંઘસ્ય શુભં ભવતુ ॥

શ્રી શાન્તિસુન્દરગણિભિઃ ચિત્કોષમજ્જૂષસમારચનાદિ કૃત્યંવિદધે ।

(જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિસંગ્રહ, પ્રશસ્તિ નં. ૬૮નો પાછલો લેખ)

એટલે આ. સોમસુંદરસૂરિશિષ્ય પં. શાન્તિયંદ્રગણિએ સં. ૧૪૭૮માં ખંભાતમાં ભરૂચા પોષાળના ગ્રંથભંડારમાં દાબડા વગેરે બનાવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. (પ્રક. ૫૦, પૃ. ૧૬૫)

આ ઉપરથી જણાય છે કે, ખંભાતની ભરૂચા પોષાળમાં બીજો ગ્રંથભંડાર બન્યો હતો. બનવાજોગ છે કે, કદાચ આ જ “ભટ્ટારક સોમતિલકસૂરિ ગ્રંથભંડાર” પણ હોય.

દયાવડ ગ્રંથભંડાર - દયાવટના જૈનોએ વિવિધ ગ્રંથો લખાવી પાટણ ગ્રંથભંડારને અર્પણ કર્યા હતા.

(પ્રક. ૪૫, પૃ. ૬૩, પાટણનો સરસ્વતી ભંડાર - કલમ ૨)

તેમજ દયાવટના તપાગચ્છના સંઘે સં. ૧૩૪૮ના મહા સુદિ ૧૩ના રોજ દયાવટમાં ૪૫મા આ. ધર્મઘોષસૂરિના ઉપદેશથી મોટો ગ્રંથભંડાર સ્થાપન કર્યો અને તેમાં ઘણા ગ્રંથો લખાવીને મૂક્યા. દયાવટ એ દીયાણા તીર્થ છે. (જૈન પુ. પ્ર.સં., પ્રશ. નં ૩૨; પ્રક. ૩૫, પૃ. ૩૪; પ્રક. ૩૭, પૃ. ૨૫૭; પ્રક. ૪૨, પૃ. ૫૫૪)

સંઘવી પેથડના ગ્રંથભંડારો

સં. પેથડકુમારે દેવગિરિ-દોલતાબાદનો જૈન ગ્રંથભંડાર બનાવ્યો તેમજ દેવગિરિમાં રાજાની પરવાનગી મેળવી એક જૈન દેરાસર બંધાવ્યું. તેમાં ૩૬ હજાર સોનામહોરો ખરચી.

આ પેથડશાહે દોલતાબાદની માફક જુદા જુદા નગરોમાં મળીને ૭ ગ્રંથભંડારો સ્થાપિત કર્યા હતા.

માંડવગઢમાં ગ્રંથલેખન

માંડવગઢના શા. નાથા શ્રીમાલીની પત્ની લાખુએ ‘દસવેયાલિયસુત્તવૃત્તિ’, “ભક્તામર”, “અજિતશાન્તિ-સ્તોત્રવૃત્તિ”, નામમાલા, “સિન્દુર પ્રકર”, “ષટ્કર્મગ્રંથ”, “વીતરાગસ્તોત્ર”, “ઉપદેશરત્નકોશ”, “શીલોપદેશમાલા”, “સંગ્રહણી”, “વ્યાકરણ સૂત્રો” વગેરે લખાવ્યાં હતાં. એ જ લાખુએ સં. ૧૫૨૫ના અષાઢ સુદિ ૧૫ને ગુરુવારે માંડવગઢમાં પ્રાકૃતમાં પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર ટિપ્પનસહ લખાવી વૃદ્ધ તપાગચ્છના ૫૭મા આ. રત્નસિંહસૂરિના શિષ્યો ભટ્ટારક ઉદયવલ્લભસૂરિ અને આચાર્ય જ્ઞાનસાગરસૂરિને વાંચવા માટે અર્પણ કર્યું હતું. (પ્રક. ૪૪, પૃ. ૧૭)

સં. ગુણરાજની પુત્રી ડાબીએ સં. ૧૫૧૧ મહા સુદિ ૧ના રોજ માંડવગઢમાં ‘શિષ્યહિતા ટીકા’ લખાવી અને ખરતરગચ્છના ઉપા. મહિરાજગણિના શિષ્ય પં. દયાસાગરગણિને વાંચવા આપી. (ઉક્કન કોલેજ, પૂના)

માંડવગઢમાં શ્રીમાલી ગોત્રના સં. જયતા અને પત્ની હામીના પુત્ર સં. માંડણે સં. ૧૫૧૮ના કાર્તિક માસમાં માંડવગઢના જ્ઞાનભંડારમાં, ખરતરગચ્છના ભટ્ટારક જિનચંદ્રસૂરિના સમયમાં, ઉપા. પદ્મમૂર્તિગણિના શિષ્ય ઉપા. મેરુસુંદરગણિની સહાયથી ‘વસુદેવહિંડી’ નામે ગ્રંથ લખાવીને મૂક્યો.

સં. દેલ્હા પોરવાડની પત્ની સોનાના પુત્ર સં. શ્રીપતિએ તપાગચ્છના ૫૦મા ભટ્ટારક સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય, આ. જયચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૫૫૨ના “પ્રવચનસારોદ્ધાર” લખાવી પં. સિદ્ધાંતસુંદરગણિને ભણવા આપ્યો.

૫૩મા ભટ્ટારક લક્ષ્મીસાગરસૂરિના શિષ્ય પં. નિધાનગણિશિષ્ય પં. હીરાનંદગણિએ સં. ૧૫૬૫ના ભાદરવા સુદિ ૭ને ગુરુવારે માંડવગઢમાં “વિદ્યાવિલાસ પવાડો” લખાવ્યો.

કવિ મંડન અને કવિ ધનદે આ. જિનભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૫૦૩માં માંડવગઢમાં “સિદ્ધાંતો-(આગમ)” લખાવ્યા અને ગ્રંથભંડારો બનાવ્યા. (પ્રક. ૪૫, પૃ. ૮૫-૮૬, આભૂ શ્રીમાલીનો વંશ)

કવીન્દ્ર સંગ્રામ સોની ઓસવાળે આ. સોમસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૪૭૧માં માંડવગઢમાં ૬૩ હજાર સોનામહોરો ખરચી જૈન આગમ ગ્રંથો લખાવ્યા અને ગ્રંથભંડાર સ્થાપ્યો. (પ્રક. ૪૫, પૃ. ૮૪)

સાભાર: જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભા-૩, પૃ. ૬૧
પ્રકાશક : યશોવિજયજી જૈન આરાધના ભવન, પાલિતાણા
વી. સં. ૨૫૨૮, વિ. સં. ૨૦૫૮, ઈસ્વીસન ૨૦૦૩

ભારતમાં હજારો વર્ષોથી જ્ઞાનની ધારા પરંપરાગત અવિચ્છિન્ન રૂપે વહેતી આવી છે. જૈન ધર્મમાં શાસ્ત્રો શ્રુતપરંપરારૂપે ચાલ્યાં આવતાં હતાં. વૈદિક કાળથી ભારતના ઋષિમુનિઓએ પણ વેદો, ઉપનિષદો દ્વારા ભારતીય પ્રજાને જ્ઞાનનો વારસો અર્પણ કર્યો છે. ભારતીય જ્ઞાન શ્રુતિ અને સ્મૃતિના સંગ્રહ દ્વારા આજ સુધી જળવાઈ રહ્યું છે.

જ્ઞાનભંડારોનું મહત્વ

જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં સચવાયેલા જ્ઞાનવારસાને અતિ મહત્વ કેમ આપવામાં આવે છે ? સૌ પ્રથમ ગણધર ભગવંતોની શિષ્યપરંપરામાં શ્રુત શ્રીમુખે સચવાતું રહ્યું; પરંતુ સમયના વહેણની સાથે દુકાળો વગેરેના કારણે તેમજ યાદશક્તિ પણ કમજોર થવાના કારણે શ્રુત ભુલાવા માંડ્યું ત્યારે ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૮૮૦ વર્ષે વિ. સં. ૫૧૦માં દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણની અધ્યક્ષતામાં ૫૦૦ આચાર્યોની વાચના વલભીપુરમાં થયેલી ત્યારથી શ્રુતને ટકાવવા માટે કંઠસ્થીકરણની સાથે સાથે લેખન પરંપરાનો પ્રારંભ થયો. એ રીતે આ શ્રુતધરોએ શ્રુતજ્ઞાનને ગ્રંથસ્થીકરણની પરંપરા વડે સુરક્ષિત બનાવ્યું. શ્રુતલેખનનો શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે પ્રારંભ કરાવીને “દ્વાદશાંગી” અને “આગમગ્રંથો”ની અનેક પ્રતો તૈયાર કરાવી. આ દિવ્ય શ્રુતજ્ઞાનનો વારસો જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં સચવાયેલો મળે છે. તેના કારણે આ જ્ઞાનભંડારોમાં સચવાયેલું જ્ઞાન અતિ મહત્વનું છે. તેથી જૈન ભંડારોનું મહત્વ આજના કાળમાં સવિશેષ છે.

હસ્તપ્રત પરિભાષા

મુદ્રણકળાના આવિર્ભાવ પહેલાં બહુના કિત્તા વડે કાળી શાહીથી નિશ્ચિત કરેલા માપના ટકાઉ કાગળ પર લેખન કરવામાં આવતું હતું. લહિયાઓને તાલીમ આપી સારા અક્ષરે લેખન કરાવાતું હતું. હસ્તપ્રતને સંસ્કૃતમાં પાંડુલિપિ કહેવામાં આવે છે, જ્યારે અંગ્રેજીમાં manuscript કહે છે. આ Latin શબ્દ છે. એનો અક્ષરશઃ અર્થ થાય છે - હાથથી લખેલું. હાથે લખાયેલ ગ્રંથની નકલ હસ્તપ્રત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અર્થાત્ હાથ દ્વારા લિખિત પ્રાચીન સામગ્રી જેનું ઐતિહાસિક, સામાજિક, દાર્શનિક અને વૈજ્ઞાનિક મહત્વ હોય તેને પાંડુલિપિ અથવા હસ્તપ્રત કહી શકાય. A book, document or the like, written by hand; a writing of any kind, as distinguished from printed matter^૧ - એક પુસ્તક, દસ્તાવેજ (document) અને એ સિવાય અન્ય હસ્તલિખિત સામગ્રી જે કોઈપણ ઉદ્દેશથી હાથથી લખાયેલી હોય કે જે મુદ્રિત ન હોય. હાથથી લખેલું લખાણ પછી ભલેને કાગળ પર લખાયેલું હોય, કે માટી, પથ્થર, ધાતુ, લાકડું, ભૂર્જપત્ર, તાડપત્ર કે અન્ય પરિપાટી ઉપર લખાયું હોય. આ હસ્તપ્રતોમાં છાપવા આપતાં પહેલાંનાં તમામ લખાણોનો સમાવેશ કરી શકાય.

આ હસ્તપ્રતોમાં આપણા ઋષિ-મહર્ષિઓ, સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોના ઉપદેશ અથવા અલૌકિક દર્શન સંગ્રહાયેલ છે. આ જ્ઞાનવારસાને કારણે ભારતને જગદ્ગુરુના નામથી ઓળખવામાં આવતો હતો, જે આપણા માટે ગૌરવ સમાન બીના હતી. આ પ્રાચીન ધરોહરને આપણા પૂર્વજોએ અનેક સંકટોનો સામનો કરીને, વિદેશીઓનાં આક્રમણો સહીને, કુદરતી આપત્તિઓથી, જીવ-જંતુઓથી બચાવીને આપણા સુધી સુરક્ષિત પહોંચાડી છે અને એટલે આપણી પણ ફરજ બને છે કે આ પ્રાચીન જ્ઞાનવારસાને આવનારી પેઢીઓ સુધી સુરક્ષિત પહોંચાડવો. આ હેતુ-ધ્યેયને ધ્યાનમાં રાખીને આપણા પૂર્વજો-શ્રેષ્ઠીઓએ અનેક જ્ઞાનભંડારોનું નિર્માણ કરીને, જ્ઞાનને વ્યવસ્થિત સાચવ્યું છે, જે ગૌરવપ્રદ અને સરાહનીય છે.

૧. Oxford English Dictionary Vol. - IX, P. 344

જૈન જ્ઞાનભંડારો

આચાર્ય શ્રી દેવર્ષિગણિશ્વરશ્રમણે ગ્રંથલેખનનો પ્રારંભ કરાવ્યા બાદ આચાર્ય ભગવંતોની પ્રેરણાથી રાજાઓએ, મંત્રીશ્રીઓએ તેમજ ધનાઢ્ય શ્રાવકોએ હસ્તપ્રતો લખાવીને ગ્રંથભંડારોની સ્થાપના કરેલી છે. પઠન-પાઠન માટે ગુરુભગવંતોને ગ્રંથ વહોરાવવાનું કાર્ય પુણ્યકાર્ય ગણાય છે. તેથી જૈન સંપ્રદાયમાં આ જ્ઞાનપ્રવૃત્તિના કાર્યને ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું છે. હસ્તપ્રતો લખાવવાનું કામ ધનાઢ્ય શ્રાવકોને માટે ગૌરવપ્રદ લેખાતું.

સોલંકી સુવર્ણયુગમાં સેંકડો ગ્રંથોની રચના તથા લેખનાદિ પ્રવૃત્તિ ખૂબ જ પ્રમાણમાં વિકસેલી જણાય છે. તે સમયમાં રચાયેલું સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ સાહિત્ય મળી આવે છે. તેરમા સૈકામાં થઈ ગયેલા ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ મંત્રી જ્ઞાનપ્રેમી શ્રી વસ્તુપાલે અઢાર કરોડ રકમ ખર્ચીને પાટણ, ખંભાત અને ધોળકા સ્થળે ગ્રંથભંડારો સ્થાપ્યા હતા. મહારાજા કુમારપાળે ૨૧ જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના કર્યાની નોંધ આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યરચિત ‘કુમારપાલ પ્રબંધ’માં મળે છે.

ગુજરાતના જ્ઞાનભંડારો

ગુજરાતના જ્ઞાનભંડારો મહત્વના અને સમૃદ્ધ જ્ઞાનભંડારો છે. કોબા, પાટણ, ખંભાત, લીંબડી, નડિયાદ, અમદાવાદ, સૂરત, પાલનપુર, રાધનપુર, વડોદરા, ડભોઈ, માંગરોળ, કોડાય ઇત્યાદિ.

આચાર્યશ્રી કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા : આ જ્ઞાનમંદિરમાં બે લાખ કરતાં અધિક હસ્તપ્રતો, ત્રણ હજાર જેટલી તાડપત્રીય પ્રતો અને દોઢ લાખ કરતાં અધિક પ્રકાશનો છે. હસ્તપ્રતોની વિશેષતા સમી દ્વિપાઠ, ત્રિપાઠ અને પંચપાઠયુક્ત હસ્તપ્રતો પણ જોવા મળે છે. તાડપત્રીય ગ્રંથોમાં પ્રાચીન પ્રત ‘શ્રી ચંદ્રપદ્મસૂત્ર’ અંદાજિત ૧૦મી સદીની છે. કાગળની જૂનામાં જૂની પ્રાચીન પ્રત વિ. સં. ૧૪૦૩ની મળે છે. આગમ, ન્યાયદર્શન, કાવ્ય, સાહિત્ય, વ્યાકરણ, કોશ, જ્યોતિષ, વાસ્તુશાસ્ત્ર, મંત્ર-તંત્ર, શિલ્પ, કલા, સ્થાપત્ય, આયુર્વેદ ઇત્યાદિ વિષયોને આવરી લેતી જુદા જુદા સમયગાળાની હસ્તપ્રતો ઉપલબ્ધ છે.

લાલભાઈ દલપતભાઈ સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ : આગમપ્રભાકર મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મ.સા.ની પ્રેરણા અને શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ દલપતભાઈ પરિવારના આર્થિક સહયોગથી વિજયાદશમી વિ. સં. ૨૦૧૩નાં રોજ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મ.સા.ની ૮૦૦૧ બહુમૂલ્ય પ્રતોની ભેટથી લાલભાઈ દલપતભાઈ સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરની અમદાવાદમાં સ્થાપના થઈ હતી. આ ગ્રંથભંડારમાં અંદાજે ૬૫ હજાર જેટલા હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો સંગ્રહ છે.

ભોળાભાઈ જેશીંગભાઈ અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાભવન (ભો. જે. વિદ્યાભવન) : ભો. જે. વિદ્યાભવનના હસ્તસંગ્રહમાં કાગળ પર લખાયેલ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અરબી-ફારસી, ઉર્દૂ, અપભ્રંશ વગેરે ભાષાના ૧૬૦૦૦ જેટલા હસ્તપ્રત ગ્રંથો છે. તેમાં તાડપત્રીય ગ્રંથોનો પણ સમાવેશ થયેલો છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય : ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જૈન નાગરી, દેવનાગરીમાં લખાયેલી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી અને હિન્દી ભાષામાં આગમ, વિધિવિધાન, આચાર, કર્મ, ભૂગોળ, તત્ત્વજ્ઞાન, જ્યોતિષ, ઇત્યાદિ વિષયોની ૬૮૧ પ્રતોનો સંગ્રહ છે.

અમદાવાદના અન્ય ભંડારોમાં પંડિત શ્રી રૂપવિજયજી ગણિ (ડહેલાવાળા)નો જ્ઞાનભંડાર, પં. શ્રી વીરવિજય જૈન ઉપાશ્રય ટ્રસ્ટ જ્ઞાનભંડાર, વિજયદાનસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, વિજયનેમિસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, સંવેગી જૈન ઉપાશ્રય જ્ઞાનભંડાર, વિજયસુરેન્દ્રસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર ઇત્યાદિ જ્ઞાનભંડારોમાં વિવિધ વિષયોની હસ્તપ્રતો ઉપલબ્ધ છે. ગુજરાતના જ્ઞાનભંડારોમાં પાટણ, ખંભાત, પાલનપુર, રાધનપુર, ખેડા, છાણી, વડોદરા, પાદરા, ડભોઈ, ભરૂચ, સૂરત

વગેરેમાંથી પાટણ અને ખંભાતના જ્ઞાનભંડારો સવિશેષ મહત્વના છે.

પાટણના જ્ઞાનભંડારો : પાટણના જ્ઞાનભંડારો વિશ્વપ્રસિદ્ધ છે. આ ભંડારોએ દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને આકર્ષ્યા છે. કર્નલ ટોડે તેમના પુસ્તક ‘રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ’માં આ ગ્રંથોની માહિતીનો ઉપયોગ કર્યો હતો. પાટણના લગભગ બધા જ હસ્તપ્રતભંડારોને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના થતાં તેમાં સમાવી લેવામાં આવ્યા. પાટણના અઢાર જેટલા જ્ઞાનભંડારોમાં સચવાયેલી અમૂલ્ય જ્ઞાનસંપત્તિમાં હજારો કાગળ પર લખાયેલી તેમજ સેંકડો તાડપત્રો પર લખેલી હસ્તપ્રતોનો સમાવેશ થાય છે.

ખંભાતના જ્ઞાનભંડારો : મુખ્ય ચાર ગ્રંથભંડારો પૈકી શાંતિનાથનો ભંડાર ગુજરાત અને રાજસ્થાનના સૌથી પ્રાચીન અને મૂલ્યવાન જ્ઞાનભંડારો પૈકીનો એક છે. આ ભંડારોમાં તાડપત્રો પર લખાયેલી ૧૨મા, ૧૩મા અને ૧૪મા સૈકાની હસ્તપ્રતો મળે છે. પાટણ અને જેસલમેરની જેમ ખંભાતે પણ સંશોધકો અને વિદ્વાનોને આકર્ષ્યા છે. વિક્રમના અઢારમા સૈકામાં થઈ ગયેલા સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય અને કવિ શ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરિએ સંસ્કૃત અને ગુજરાતીમાં અનેક રચનાઓ કરી છે. શ્રી યશોવિજયજીની કેટલીક કૃતિઓ ઉપર તેમણે બાલાવબોધ અથવા ગુજરાતી ગદ્ય ટીકાઓ રચેલી છે, જેનો આજે પણ વિદ્વાનો અભ્યાસ કરે છે. જ્ઞાનવિમલસૂરિનું સાચું સ્મારક સક્કરપરામાં આવેલી પગલાંવાળી દહેરી નહિ; પરંતુ એમના નામનો જ્ઞાનવિમલસૂરિ ગ્રંથભંડાર જ તેમનું એક વિશિષ્ટ અને ગૌરવભર્યું સ્મારક કહી શકાય.

શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરાએ ખંભાતના ગ્રંથભંડારો ઉપર આકાશવાણી પરથી આપેલા વાર્તાલાપમાં જણાવ્યું હતું કે ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં જૈનોની ઠીક ઠીક વસ્તીવાળું એક પણ શહેર કે કસબો ભાગ્યે જ હશે, જેમાં નાનો-મોટો હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડાર ન હોય. આ કથન ઉપરથી ફલિત થાય છે કે જૈનેતરોએ પોતાનો સાંસ્કૃતિક વારસો જાળવવા જૈન સમાજની તુલનાએ ભાગ્યે જ પ્રયત્ન કર્યો છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા પાલિતાણા, માંગરોળ, જામનગર, લીંબડી, ભાવનગર, ઘોઘા, વઢવાણ કેમ્પ વગેરે સ્થળોએ આવેલા જ્ઞાનભંડારોમાં લીંબડીનો જ્ઞાનભંડાર સવિશેષ મહત્વનો છે. એમાં અભ્યાસ કરી શકાય એવી ૩૫૦૦ કરતાં પણ વધુ પ્રતો છે. આ સંગ્રહમાં વિક્રમના પંદરમા સૈકા સુધીની ઘણી અગત્યની પ્રતો છે. સુવર્ણાક્ષરી પ્રતો તેમજ સુવર્ણાક્ષરી ચિત્રો સાથેનું કલ્પસૂત્ર વગેરે મહાન ગ્રંથો અહીં વિદ્યમાન છે.

જેસલમેરના જ્ઞાનભંડારો : જેસલમેરમાંના પહાડ પર આવેલ કિલ્લામાં રાજાનો મહેલ છે. તેમજ જૈનોએ બંધાવેલા આઠ શિખરબંધ મંદિરો છે, જેને અતિ ભવ્ય કલાનાં ધામો કહી શકાય. આવાં કલાધામો વચ્ચે વિશ્વવિખ્યાત જૈન ભંડારો જેને જ્ઞાનતીર્થો કહી શકાય એવા ૧૦ ભંડારો આવેલા છે. આ જ્ઞાનભંડારોમાં અંદાજે બારથી તેર હજાર જેટલી હસ્તપ્રત ગ્રંથસંખ્યા છે. આમાં મહત્વના તાડપત્રીય ગ્રંથોનો પણ સમાવેશ થયેલો છે.

આ ઉપરાંત બિકાનેર, બાડમેર, નાગોર, પાલી, જાલોર, મુંડારા, રતલામ, ઉદેપુર, હોશિયારપુર, આગ્રા, શિવપુરી, કાશી, બાલુચર, કૉલકાતા વગેરે સ્થળોએ પણ જ્ઞાનભંડારો આવેલા છે.

હસ્તપ્રતભંડારોની વિશેષતાઓ

જૈન જ્ઞાનભંડારો એ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વારસાના સાચા સંરક્ષકો છે. આ જ્ઞાનભંડારોના કારણે જ આપણે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિની સાચી ઓળખ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ. એક હજાર વર્ષનો સળંગ ઇતિહાસ આપણને ભંડારોમાં સંગ્રહાયેલી હસ્તપ્રતોને કારણે જાણવા મળે છે. તેમજ હસ્તપ્રતોમાં સચવાયેલી જ્ઞાનવારસાની વિશેષતાઓ પણ જોવા મળે છે.

બિનસાંપ્રદાયિકતાનું દર્શન : ચાવડા વંશના પહેલા રાજા વનરાજે ઇ. સ. ૭૪૫-૪૬માં અણહીલપુર પાટણ વસાવ્યું હતું. અને પાટણ ગુજરાત રાજ્યની રાજધાની હતું તે સમયથી તે આજ સુધી આ પાટણ શહેર ગુજરાતના જૈન

ધર્મનું મુખ્ય અને મહત્વનું મથક રહ્યું છે. મધ્યકાલીન સમયમાં ૧૧મા, ૧૨મા અને ૧૩મા સૈકામાં તો તે જૈનોનું કેન્દ્રસ્થાન હતું. તે સમયમાં જૈન ધર્મને ઉદાર રાજ્યાશ્રય મળ્યો હતો. તેના લીધે આચાર્યો ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, ઇતિહાસ તથા અન્ય વિષયો પર સાહિત્યનું સર્જન કરી શક્યા હતા. જૈન આચાર્યોએ ગુજરાતના પાટનગરમાં તેમજ અન્ય સ્થાનોએ અનેક વિષયોનું માતબર સાહિત્ય રચ્યું છે. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાંથી જૈનોએ રચેલા સાહિત્યસંગ્રહ માટે ગ્રંથભંડારો પણ જૈનોએ જ સ્થાપ્યા છે અને જૈનોએ પોતાના ધાર્મિક સાહિત્ય ઉપરાંત બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધોના સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પ્રતો પણ પાટણ, ખંભાત વગેરે ઠેકાણે સાચવેલી જોવા મળે છે. આ જૈન ભંડારોને લીધે જ જૈન, બ્રાહ્મણો તથા બૌદ્ધોના પ્રાચીન અમૂલ્ય ગ્રંથો અહીંના ભંડારોમાંથી મળી આવે છે, જે અન્ય કોઈ ઠેકાણેથી મળે નહીં તેવા છે. આ ગ્રંથોએ ભારતીય વિદ્વાનો, ઇતિહાસવેત્તાઓ અને ભાષાશાસ્ત્રીઓને આકર્ષ્યા છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ યુરોપ અને અમેરિકાના વિદ્વાનોએ પણ આ પાટણના ગ્રંથભંડારોમાંથી વસ્તુ-હકીકતો મેળવીને પોતાના સંશોધનોને વેગ આપ્યો છે.

ઈ. સ.ના અગિયારમા, બારમા અને તેરમા સૈકામાં પાટણનું રાજકીય મહત્ત્વ ખુબ જ હતું. તેમજ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિશ્ચરજી મ.સા.ના પ્રભાવના કારણે વિદ્યાપ્રવૃત્તિને રાજ્યાશ્રય મળ્યો હોવાના કારણે ખુબ જ વિદ્યાપ્રવૃત્તિ વિકસી હતી. આ સમયમાં ઇતિહાસ, ધર્મ, નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય સંબંધિત ઘણા ગ્રંથોની રચના થઈ હતી. આ ગ્રંથો આપણી સંસ્કૃતિના સંદર્ભે ખુબ જ મહત્ત્વના પુરવાર થયા છે. જૈનાચાર્યો અને સાધુઓએ જ્ઞાનવર્ધક પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવવામાં ઊંડો રસ લીધો હોય તેમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

જેસલમેર, ખંભાત, પાટણના કે અન્ય જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં જૈન ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધિત સાહિત્ય ખરું જ. આ ફક્ત સાંપ્રદાયિક સાહિત્યનો જ સંગ્રહ નહિ, પરંતુ ભારતીય વ્યાપક સાહિત્યનો જ એ સંગ્રહ સમજવો જોઈએ. આ ભંડારો કાગળ પરની પ્રતિઓના તેમજ તાડપત્રીય ઇતર જ્ઞાનસંગ્રહના સમજવા જોઈએ. મુનિ પુણ્યવિજયજીએ નોંધ્યું છે કે ‘આ ભંડારો વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધિક ગ્રંથોની ખાણરૂપ ગણવા જોઈએ. આમાં દરેક પ્રકારના સાહિત્યનો સંગ્રહ હોવાથી તે ભારતીય પ્રજાનો અણમોલ ખજાનો છે.’

જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં ફક્ત જૈન કૃતિઓ જ મળે છે અને તેની સાચવણી કરવામાં આવે છે એવું નથી. આ જ્ઞાનભંડારોમાં જૈન અને જૈનેતર કૃતિઓનો/સાહિત્યનો સમાવેશ કરાયેલો જોવા મળે છે. જૈન ભંડારોમાં જૈન અને અજૈન લેખકો દ્વારા રચિત કૃતિઓ અને જૈન ધર્મ તેમજ અન્ય ધર્મ-સંપ્રદાયોના ગ્રંથો ઉપરાંત જ્ઞાનવિશ્વના વિવિધ વિષયો જેવા કે કાવ્યશાસ્ત્ર, ઇંદ્રશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ, જ્યોતિષ, ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, દર્શનશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, લલિતકલાઓ વગેરેની હસ્તપ્રતો સંગ્રહાયેલી અને સચવાયેલી છે. જૈન ધર્મ અને દર્શન વિષયના વિપુલ માત્રામાં ગ્રંથોનો સંગ્રહ જોવા મળે છે; પરંતુ અન્ય ધર્મ, દર્શનો કે સાહિત્યના સંગ્રહ પ્રત્યે જૈન સમાજ કે સાધુઓએ સાંપ્રદાયિકતા કે અણગમો દર્શાવ્યા નથી. વિશેષ તો જૈનેતર સાહિત્યની પ્રાપ્તિ અને અધ્યયન માટે જૈન મુનિ ભગવંતો તત્પર રહ્યાં છે અને પૂરતો સહકાર આપેલો જોવા મળે છે.

જૈન અને જૈનેતર સાહિત્ય ધરાવતા આ ભંડારોનું મુનિ ભગવંતોની પ્રેરણાથી અને ખુશાલીની સાથે જૈન સંઘોએ જતન અને રક્ષણ કર્યું છે. આજે જૈન ભંડારોમાં અન્ય ધર્મોની પ્રાચીન દુર્લભ એવી હસ્તપ્રતો જેમ કે બૌદ્ધગ્રંથ હેતુબિંદુટીકા, તત્ત્વસંગ્રહ, તત્ત્વસંગ્રહપંચકા અને મોક્ષાંકરગુપ્તકૃત તર્કભાષા, ચાર્વાક દર્શનનો ઉપલબ્ધ ગ્રંથ ભટ્ટ જયરાશિકૃત તત્ત્વોપપ્લવ, રાજશેખરકૃત કાવ્યમીમાંસા વગેરે સંગ્રહાયેલાં છે.^૧

આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ નોંધ્યું છે કે, ‘જ્ઞાનભંડારો જૈન સંપ્રદાયના હોઈ કોઈ એમ ન માની લે કે એ ભંડારોમાં માત્ર જૈન ધર્મના જ ગ્રંથો લખાવતા હશે. પાદવિહારી અને વિદ્યાવ્યાસંગી જૈનાચાર્યો અને જૈન શ્રમણોને

૧. પ્રજાપતિ મણિભાઈ, ‘શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર’, ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, ૭૩.૪(૨૦૦૮), પૃ. ૧૪-૧૫

દેશ સમગ્રના સાહિત્યની જરૂર પડતી હતી. અનેક કારણોસર દેશભરનું સાહિત્ય એકત્ર કરવામાં આવતું હતું. જૈન ભંડારોમાં પણ જૈનેતર સંપ્રદાયના વિવિધ સાહિત્યવિષયક ગ્રંથો હજારોની સંખ્યામાં વિદ્યમાન છે. અમે એટલું ભારપૂર્વક કહીશું કે જૈનશ્રમણોની પેઠે આટલા મોટા પાયા ઉપર ભારતીય વિશ્વસાહિત્યનો સંગ્રહ પ્રાચીન જમાનામાં ભાગ્યે જ કોઈ ભારતીય જૈનેતર સંપ્રદાયે કર્યો હશે. જૈનેતર સમાજના પોતાના સંપ્રદાયના ભંડારોમાં ભગવદ્ગીતા, ઉપનિષદો અને વેદ જેવા માન્ય ગ્રંથોની પ્રાચીન પ્રતો પણ ભાગ્યે જ મળશે.’

સોલંકી સુવર્ણયુગમાં સાહિત્ય-સમૃદ્ધિનો પ્રશંસનીય વિકાસ થયેલો જણાય છે તેમજ સેંકડો ગ્રંથોની રચના તથા લેખનાદિ પ્રવૃત્તિ પુષ્કળ પ્રમાણમાં વિકસી જણાય છે. તે સમયના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ સાહિત્યની રચનાઓમાં મહારાજ કણદિવ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ, પરમાર્દત્ કુમારપાલ, ભીમદેવ, અર્જુનદેવ વગેરે રાજાઓનાં સંસ્મરણો તેમાં ગૂંથાયેલા છે તથા તેમના અધિકારીઓ, મંત્રીઓ વગેરેનો નામ-નિર્દેશ પણ તેમાં કરાયેલો છે.

છેલ્લાં બારસો વર્ષના ગ્રંથોમાં ગ્રંથકારનો વિશેષ પરિચય મળી આવે છે. ગ્રંથોના અંતે લખેલી પ્રશસ્તિઓમાં તેઓએ પોતાની ગુરુપરંપરા દર્શાવી હોય છે. ગ્રંથ ક્યા નગરમાં રચ્યો, ક્યા રાજાના રાજ્યમાં રચ્યો, ક્યા વર્ષે, માસે, મિતિમાં રચ્યો? તેમાં સંશોધનાદિ સહાયતા કોણે કરી? કોની પ્રાર્થના-પ્રેરણાથી રચ્યો? ગ્રંથનું શ્લોકપ્રમાણ કેટલું છે? વગેરે ઐતિહાસિક આવશ્યક સામગ્રી એમાંથી મળી રહે છે.

ઐતિહાસિક દર્શન : જૈનાચાર્યોએ રચેલા અને લખાવેલા ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્પિકાઓમાં ઐતિહાસિક સામગ્રીઓનો અદ્ભુત સંગ્રહ થયેલો છે. ગુજરાતના ઇતિહાસની સાધનસામગ્રી જૈન ગ્રંથો, પ્રબંધો, શિલાલેખો, રાસાઓ આદિમાંથી મળે છે. તેનું અતિશય મૂલ્ય છે. પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્પિકાઓનો અભ્યાસ જેટલો અને જેવો થવો જોઈએ તેવો થયો નથી. પ્રશસ્તિઓ અને હસ્તલિખિત ગ્રંથોના અંતભાગે પ્રસિદ્ધ થયેલી પુષ્પિકાઓમાં આપણા ઇતિહાસલેખનમાં ઉપયોગી તેમજ નાનાં-મોટાં ગામ-નગરો અને દેશો તથા ત્યાંના રાજાઓ, અમાત્યો, શ્રેષ્ઠીઓ, શાહુકારો, કુળો, જ્ઞાતિઓ, કુટુંબો અંગે રસપ્રદ હકીકતો મળે છે.

ખંભાતના શાન્તિનાથ તાડપત્રીય ભંડારમાં ક્રમાંક ૨૧૪માં વિ. સં. ૧૨૧૨માં લખેલી શ્રી શાંતિસૂરિકૃત પ્રાકૃત ‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર’ની તાડપત્રીય પ્રતિના અંતની પુષ્પિકામાં લાટદેશમણ્ડલ મહીદમુનયો રત્નશાલ આ પ્રમાણે મહી નદી અને દમણના વચલા પ્રદેશને લાટદેશ તરીકે જણાવ્યો છે.

ધર્મોપદેશમાલાનું વિવરણ જયસિંહસૂરિએ સં. ૮૧૫માં ભોજદેવ (પ્રતીહાર) મહારાજાના રાજ્ય નાગપુરમાં રચ્યું હતું.

કવિ ઋષભદાસકૃત ‘હીરવિજયસૂરિરાસ’માંથી મોગલ કાળનો કેટલોક ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે. સમકાલિન પ્રજાજીવનના કેટલાંક પાસાંઓ પણ ગૂંથાયેલા જોવા મળે છે.

ધર્માખ્યુદય મહાકાવ્યની સં. ૧૨૮૦માં લખાયેલી તાડપત્રીય પ્રતિ શાંતિનાથ ભંડારમાં પ્રાપ્ય છે. મંત્રી વસ્તુપાલે પોતાના ગુરુ વિજયસેનસૂરિના ઉપદેશથી શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો હતો. એના ઐતિહાસિક વૃત્તાંત સાથેનું ધર્મકથાઓને વણી લેતું એ સંસ્કૃત કાવ્ય છે. આ કાવ્યની વસ્તુપાલે પોતાના સ્વહસ્તે કરેલી નકલ આ ભંડારમાં સચવાયેલી છે. આ વસ્તુ એક ઐતિહાસિક સ્મારક જેવી મહત્વની બીના છે. ગ્રંથો ઉપરાંત ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્પિકાઓ પણ વિવિધ રીતે ઉપયોગી છે. કેટલીક હસ્તપ્રતો ગુજરાતના ચૌલુક્ય અને વાઘેલા રાજાઓના સમયમાં લખાયેલી છે. તે રાજ્યો તથા તેમના અધિકારીઓ વિશેના વર્ષવાર ઉલ્લેખો, જે ગામમાં કે નગરોમાં લખાઈ તેની નોંધ એમાં મળે છે. કેટલીક પુષ્પિકાઓ સ્વતંત્ર કાવ્ય જેવી લાંબી હોય છે અને તેમાં એ ગ્રંથ લખાવનાર વ્યક્તિની અનેક પેઢીઓનો વૃત્તાંત દર્શાવ્યો હોય છે. ગુજરાતના સામાજિક અને ધાર્મિક ઇતિહાસ માટે આ પુષ્પિકાઓ અનેકવિધ મૂલ્ય ધરાવે છે.

સાહિત્ય દર્શન : ગ્રંથો લખાવવામાં અને તેનું સંરક્ષણ કરાવવામાં, તેનાં પઠન-પાઠનમાં વ્યાખ્યાનો દ્વારા તેનો સદુપયોગ કરાવવામાં પરોપકારી જૈનાચાર્યો અને જૈન સાધુઓના સદુપદેશે બહુ મોટું પ્રદાન કર્યું છે. તેઓએ માત્ર જૈનાગમોના ગ્રંથો જ લખાવ્યા નથી; પરંતુ ઉપયોગી દરેક વિષયનાં પુસ્તકો લખાવ્યાં છે. તેના સંગ્રહો અનેક સ્થળોએ કરાવ્યા છે. તેમણે નવીન ગ્રંથોની રચના કરાવ્યા ઉપરાંત પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપર વ્યાખ્યાનાદિ પણ રચ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે સમાજ ઉપર એમનું ખૂબ જ ઋણ રહેલું છે.

મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળે ‘નરનારાયણાનંદ મહાકાવ્ય’ રચ્યું હતું. જે ગાયકવાડ પ્રાચ્યગ્રંથમાળામાં (નં. ૨માં) પ્રકાશિત થઈ ગયું છે. તેના અંતિમ સર્ગમાં તેમણે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. તેમની પ્રાર્થના-પ્રેરણાથી નરયંદ્રસૂરિએ ‘કથારત્નસાગર’, નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ ‘અલંકાર મહોદધિ’, બાલચંદ્રસૂરિએ ‘કરુણાવજ્રાયુધ નાટક’ જેવા અનેક ગ્રંથોની રચના કરી હતી. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ-તેજપાલના યશસ્વી જીવનને ઉદ્દેશીને તેમના સમકાલીન અનેક મહાકવિઓએ મહાકાવ્યો, નાટકો અને પ્રશસ્તિઓ રચ્યાં હતાં. કવિ સોમેશ્વરે ‘કીર્તિકૌમુદી’, અરિસિંહે ‘સુકૃતસંકીર્તન’, ઉદયપ્રભસૂરિએ ‘સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની’ અને બાલચંદ્રસૂરિએ ‘વસંતવિલાસ મહાકાવ્ય’ તથા નરયંદ્ર અને નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ પ્રશસ્તિઓ રચેલી છે. મુસ્લિમ યુગમાં - અલાઉદ્દીનના સમયમાં ઠક્કુર ફેરુ જેવા વિદ્વાને રચેલા ‘વાસ્તુશાસ્ત્ર શિલ્પગ્રંથ’ તથા બીજા કેટલાક શિલ્પગ્રંથો મળે છે.

પાટણના શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનભંડારમાં માત્ર જૈન જ નહિ, પણ બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ધર્મની અતિશય કીમતી હસ્તલિખિત પ્રતો પણ જોવા મળે છે. જૈનોના આગમોમાં પવિત્ર સાહિત્યની પ્રતોની દૃષ્ટિએ આ ભંડારો અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. આગમ સાહિત્યમાં ચૂર્ણિઓ, અવચૂર્ણિઓ તથા અન્ય પુષ્કળ ટીકાસાહિત્યનો પણ સમાવેશ થાય છે. જૂની ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય પણ આ ભંડારોમાં સારી રીતે સચવાયેલું છે.

જૈનભંડારો અને સાહિત્યનાં કેન્દ્રો

જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં વિપુલ સાહિત્ય સામગ્રી ઉપલબ્ધ હોવાના કારણે કેટલાક જ્ઞાનભંડારો અધ્યયન-અધ્યાપનનાં કેન્દ્રો બન્યાં હતાં. કાશ્મીરમાં પ્રાચીન સરસ્વતી ભંડાર હતો. ઉજ્જયિની (માળવા), પાટલીપુત્ર (પટણા) વગેરે સ્થળો પ્રાચીન સમયમાં વિદ્યાના કેન્દ્રો બન્યાં હતાં. માળવાના મહારાજા સાહસિક વિક્રમાદિત્ય, મુંજ અને ભોજના વિદ્યાપ્રેમે અનેક ગ્રંથોની રચના કરાવી હતી. અનેક વિદ્વાનોને ઉત્તેજન-પ્રેરણા-પ્રોત્સાહનો મળ્યાં હતાં.

ગુજરાતમાં પાટણ, ખંભાત, પાલનપુર, વિજાપુર, અમદાવાદ વગેરે જૈન અને જૈનેતર સાહિત્ય અને શિક્ષણનાં કેન્દ્રો તરીકે રહ્યાં હતાં. તેથી આ સ્થળો ઘણી હસ્તપ્રતોનાં સર્જન, લેખન અને સંરક્ષણનાં કેન્દ્રો તરીકે પણ પ્રખ્યાત રહ્યાં છે. આ બધા જૈનજ્ઞાનભંડારોમાં જૈન બાળકો તથા સાધુ-સાધ્વી ભગવંતોને શિક્ષણ પણ આપવામાં આવતું હતું. આજે પણ કેટલાક જ્ઞાનભંડારો તેમજ ઉપાશ્રયમાં જૈન ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવાની પ્રથા ચાલુ છે. ઉદાહરણ તરીકે હેમચંદ્રાચાર્યની પૌષધશાળામાં અનેક શિષ્યો રહેતા હતા. ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ની હસ્તપ્રતના એક ચિત્ર નીચે ‘પણ્ડિતઃ છાત્રાન્ વ્યાકરણમ્ પાઠયતિ’ એમ લખેલું છે. (એટલે કે પંડિતો છાત્રો - શિષ્યોને વ્યાકરણનો પાઠ કરાવે છે.)

ચિત્રકળા દર્શન

કાગળ પરની જૈન સચિત્ર હસ્તપ્રતો અને તાડપત્રીય હસ્તપ્રતો જૈન ચિત્રકળાનો પ્રારંભ ક્યારથી શરૂ થયો અને તેનો ક્રમિક વિકાસ કેવી રીતે થયો, તેના માટે મહત્વનો આધારસ્તંભ છે. ગુજરાતી જૈન ચિત્રકળા અને ગુજરાતના જૈન ભંડારોમાં સંગૃહિત સચિત્ર હસ્તપ્રતોની સમૃદ્ધિને સારાભાઈ નવાબે તેમના પુસ્તક ‘જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ’ (૧૯૩૫) અને ઉમાંકાત પી. શાહે ‘Treasurers of Jain Bhandaras’ (૧૯૭૮)માં દર્શાવવાનો પ્રશંસનીય પ્રયત્ન કર્યો છે.

જૈન કલ્પસૂત્રોના હાંસિયાની ચિત્રસામગ્રી વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. ‘હાંસિયાની એ અપૂર્વ કલાસમૃદ્ધિને દુનિયા

આગળ રજુ કરવાનું માન આ ‘જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ’ના સંપાદક શ્રી સારાભાઈ નવાબને જ મળે છે. જે નમૂના તેમણે પ્રાપ્ત કરી પ્રગટ કર્યા છે તે માટે કળાના ઇતિહાસમાં તેમનું માન અને સ્થાન કાયમ માટે સ્વીકારવાં પડશે. આ હાંસિયાની ચિત્રકળા એ યુગના માનવીઓની સર્જનશક્તિ અપ્રતિમ શોભાશક્તિના સંપૂર્ણ પૂરાવા છે.^૧

‘સજાવ્યા જૈને રસશણગાર, લતામંડપ સમ ધર્માગાર’ કવિ શ્રી નાન્ટાલાલની આ પંક્તિ યથાર્થ એટલા માટે છે કે ‘જૈનોએ આ ભૂમિને અને તેની પર્વતમાળાઓને જગતમાં જેની જોડ નથી તેવા કલાના ઉત્તમ નમૂના સમા ભવ્ય પ્રાસાદોથી અલંકૃત કરેલી છે.’^૨

પાટણના સુપ્રસિદ્ધ જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં વિભિન્ન ગ્રંથોની સચિત્ર નકલો પણ મળે છે. આ ચિત્રો જાણે હમણાં જ દોર્યા હોય એમ ઘણાં સુંદર લાગે છે. વળી આ ચિત્રો પુસ્તકના વિષયવસ્તુ સાથે પણ સંબંધ ધરાવે છે. આવા એક ચિત્રમાં આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ કુમારપાળ રાજાને બોધ આપતા જણાય છે. એક ચિત્રમાં ૧૧મા-૧૨મા શતકમાં ગુરુ શિષ્યને કેવી રીતે શીખવતા તે દર્શાવેલું છે. પાટણના ભંડારોમાં વિવિધ ચિત્રશૈલીઓમાં દોરેલી ચિત્રકળા ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

શાંતિનાથના ભંડારમાંની તાડપત્ર ઉપર લખાયેલી હસ્તપ્રતો કાગળનો વપરાશ શરૂ થયો તે પહેલાંની બારમા, તેરમા અને ચૌદમા સૈકાની છે. ગુજરાતની ગ્રંથસ્થ ચિત્રકળાના કેટલાક સૌથી જૂના નમૂનાઓ એ ભંડારની તાડપત્રીય હસ્તપ્રતોમાંથી મળે છે. ‘દશવૈકલિકસૂત્ર લઘુવૃત્તિ’ની સં. ૧૨૦૦માં લખાયેલી હસ્તપ્રતના છેલ્લા પાના પર આચાર્ય હેમચંદ્ર અને રાજા કુમારપાળનું વિખ્યાત ચિત્ર જોવા મળે છે. સં. ૧૧૮૪માં લખાયેલી ‘જ્ઞાતાધર્મકથાસૂત્રવૃત્તિ’માં, ચૌદમા શતકમાં લખાયેલ ‘કલ્પસૂત્ર’માં, ૧૩મા સૈકામાં લખાયેલા ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં - આ સર્વ તાડપત્રીય પ્રતિઓમાં સુંદર ચિત્રો છે. સોળમા-સત્તરમા સૈકાની આસપાસ વિકસેલી ગુજરાતની ગ્રંથસ્થ ચિત્રકળાનો ચારસો વર્ષ પહેલાનો ઇતિહાસ એમાંથી મળે છે. આ ઉપરાંત રાજસ્થાનના જેસલમેર, જોધપુર, જયપુર, કોટા, ઉદેપુર વગેરે જૈન ભંડારોમાં જૈન સચિત્ર હસ્તપ્રતો સંગ્રહાયેલી છે. કસ્તૂરચંદ કાશલીવાલ લિખિત Jaina Grantha Bhandar of Rajasthan(૧૯૬૭)માં બધી વિગતો ઉપલબ્ધ છે. સચિત્ર જૈન હસ્તપ્રતો તાડપત્ર, કાગળ અને કાપડ પર મળી રહે છે.

જૈનાચાર્યોને ચાતુર્માસ માટે પ્રાચીન સમયમાં અપાતા વિજ્ઞાપિત્રોમાં જે તે સ્થળ વિશેનું ચિત્રમય વર્ણન આપવામાં આવતું હતું. આ વિજ્ઞાપિત્રો ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ અને ચિત્રકળાની અધિકૃત માહિતી - એમ બંને માટે ખૂબ જ અગત્યનો સ્ત્રોત છે. પાટણ, આચાર્યશ્રી કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા અને એલ. ડી. ઇન્ડોલોજી, અમદાવાદના ભંડારોમાં વિજ્ઞાપિત્રો ઉપલબ્ધ છે.

કલ્પસૂત્રની પ્રતોમાં સુવર્ણાક્ષરી શાહીથી દોરેલાં ચિત્રો આજે પણ એટલાં જ તેજસ્વી લાગે છે.

લિપિકળા દર્શન

લિપિકળાનો અભ્યાસ-સંશોધન કરવા માટે જૈન ભંડારોમાં સંગ્રહિત હસ્તપ્રતો ખૂબ જ ઉપયોગી છે. આપણી પ્રાચીન બ્રાહ્મી અથવા વર્તમાન દેવનાગરી, ગુજરાતી આદિ લિપિઓનો વિકાસ કેમ થયો અને એમાંથી ક્રમે ક્રમે આપણી લિપિઓનાં વિવિધ રૂપો કેમ સર્જાયા, એ જાણવા અને સમજવા માટે જ્ઞાનભંડારોમાંની જુદા જુદા પ્રદેશોના લેખકોના હાથે સૈકાવાર જુદા જુદા મરોડ અને આકારમાં લખાયેલી પ્રતિઓ ઘણી જ ઉપયોગી છે. પાટણ, ખંભાત, જેસલમેર આદિના ગ્રંથસંગ્રહોમાં રહેલી આ બધી પ્રાચીન-અર્વાચીન હસ્તપ્રતિઓ ભારતીય બ્રાહ્મી લિપિમાંથી દેવનાગરી સુધીના ક્રમિક વિકાસના અભ્યાસ-સંશોધન માટે ઘણી જ ઉપયોગી છે, અનિવાર્ય છે. જૈન ભંડારોમાં સચવાયેલી દશમા શતકથી માંડીને અવાર્ચીન સમય સુધીની હસ્તપ્રતોમાંથી લિપિવિકાસનો સુરેખ આલેખ દોરી શકાય તેમ છે.

૧. સારાભાઈ નવાબ, ‘જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ’ ભાગ-૧, પશ્ચિમ ભારતની મધ્યકાલીન ચિત્રકળા, પૃ. ૮

૨. સારાભાઈ નવાબ, ‘જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ’ ભાગ-૧, પશ્ચિમ ભારતની મધ્યકાલીન ચિત્રકળા, પૃ. ૨૪

પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્પિકાઓ

જ્ઞાનભંડારોમાં સંગ્રહિત હસ્તપ્રતગ્રંથોના અંતભાગે લખાયેલી ગ્રંથકાર અને ગ્રંથલેખકોની પ્રશસ્તિઓમાં જે વિવિધ વિગતો સાંપડે છે તેમાંથી સામાજિક, સાહિત્યિક, ઐતિહાસિક ઇત્યાદિ વિગતો મળી શકે છે. ઘણા ગ્રંથોના અંતમાં ગ્રંથ લખનાર સદ્ગૃહસ્થના કુટુંબનો, તેમના સત્કાર્યનો ઐતિહાસિક પરિચય સંસ્કૃત-પ્રાકૃત પ્રશસ્તિના રૂપમાં અથવા ગદ્ય ઉલ્લેખમાં આપેલો હોય છે. એમાં ઘણા જ્ઞાતિ, વંશનો ઇતિહાસ સમાયેલો છે. નાનાં-મોટાં ગામ-નગરો-દેશો તથા ત્યાંના રાજાઓ, અમાત્યો, તેમની ટંકશાળાઓ, લશ્કરી સામગ્રી, શાહુકારો, કુળો, જ્ઞાતિઓ, કુટુંબો સાથે સંબંધિત ઘણી હકીકતો આપને આ પ્રશસ્તિ આદિમાંથી પ્રાપ્ત થશે. પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્પિકાઓમાં જે હકીકતો, વસ્તુઓ અને સામગ્રી સમાયેલી છે તેનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો ગુજરાતી ભાષામાં સમૃદ્ધ સાહિત્યનો ઉમેરો થાય.

કોશ સાહિત્ય

આપણા જ્ઞાનભંડારોમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ આદિ ભાષાઓનું જે જૈન-જૈનેતર વિપુલ સાહિત્ય વિદ્યમાન છે, તેમાં આપણી પ્રાચીન ભાષાઓના કોશોને સમૃદ્ધ કરવાને લગતી ઘણી જ પર્યાપ્ત સામગ્રી છે. આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે એમની ‘દેશીનામમાલા’માં ઘણા દેશી શબ્દો વિશે નોંધ કરેલી જોવા મળે છે. જો પ્રાચીન હસ્તપ્રતોનું વ્યવસ્થિત અધ્યયન કરીને શબ્દોની તારવણી કરવામાં આવે તો શબ્દભંડોળમાં સુંદર ઉમેરણ થાય તેમ છે.

જૈન ભંડારો વિદ્વાનોના આકર્ષણનું કેન્દ્ર

પાટણ, ખંભાત અને જેસલમેરના ભંડારોએ દેશ-વિદેશના વિદ્વાનો-સંશોધકોને આકર્ષ્યા છે. પાટણના ભંડારોનો અભ્યાસ કરીને કર્નલ ટોડે તેમના પુસ્તક ‘રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ’માં આ ગ્રંથોમાંથી અધિકૃત માહિતી મેળવીને ઉપયોગ કર્યો હતો. પાટણના ભંડારની મુલાકાત લેનારમાં ‘રસમાળા’ના લેખક શ્રી એલેક્ઝાન્ડર ફોર્બસનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેમના પછી સને ૧૮૭૩ અને ૧૮૭૫માં વિદ્વાન ડૉ. જી. બુહલરે પણ મુલાકાતો લીધી હતી.

ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં મુંબઈ સરકારના આયોજનથી મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ અને પૂનાની ડેક્કન કોલેજના સંસ્કૃતના પ્રોફેસરોને હસ્તલિખિત ગ્રંથોની શોધ માટે પ્રવાસે મોકલાતા. તેમની શોધખોળોનો અહેવાલ તેઓ સરકારશ્રીને આપતા. આ યોજના અન્વયે પિટર્સન, કિલહોર્ન, ડૉ. આર. જી. ભાંડારકર અને કાથવટેએ સંશોધન-પ્રવાસો કરેલા અને એમના અહેવાલો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે.

પ્રો. મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદીને વડોદરા રાજ્ય તરફથી સન્ ૧૮૮૨માં મોકલવામાં આવ્યા હતા. તેઓશ્રીએ નવથી દશ હજાર પ્રતો તપાસી યાદી પણ બનાવેલી. પ્રો. દિવેદી પછી સન્ ૧૮૮૩ના ડીસેમ્બરમાં પ્રો. પિટર્સન પણ આ જ કામ માટે મુંબઈ સરકાર તરફથી નિમાયા હતા. ત્યારબાદ સી. ડી. દલાલે પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજી અને તેમના શિષ્યોની મદદથી સને ૧૯૧૫માં ભંડારનાં પુસ્તકો જોઈને તેની યોગ્ય નોંધ કરવાના ભગીરથ પ્રયત્નો કરેલા.

આ જ્ઞાનભંડારોના સંગ્રહની પ્રતિઓમાં દશમા શતકથી તે વીસમા શતક સુધીના જ્ઞાનવારસાની કડીબદ્ધ હકીકતો જાણવા મળે છે. આ ગ્રંથભંડારોમાંની પ્રતો દ્વારા સાહિત્યિક, ઐતિહાસિક, લિપિકળા, ચિત્રકળા, કોશસાહિત્ય ઇત્યાદિની સામગ્રી મળી રહે છે. તે આપણા સાંસ્કૃતિક વારસાની ભવ્યતાનાં દર્શન કરાવે છે. જૈન કથાસાહિત્ય આપણા ચાલુ જીવન-વ્યવહાર સાથે સંબંધ ધરાવતી અનેક વસ્તુઓની માહિતી પૂરી પાડે છે. જૈન ભંડારોમાં પણ જૈનેતર સંપ્રદાયના વિવિધ સાહિત્યવિષયક ગ્રંથો હજારોની સંખ્યામાં વિદ્યમાન છે એ એની મોટી વિશેષતા છે.

‘બારમાથી ઓગણીસમા સૈકા સુધીનું જે વિપુલ સાહિત્ય આપણને મળે છે તે જૈન સંપ્રદાયે ઊભા કરેલા જ્ઞાનભંડારોને આભારી છે. સ્વાભાવિક રીતે જ એમાં જૈન સાહિત્ય વધારે સચવાયું હોય. પ્રાપ્ત મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં જૈન સંપ્રદાયનો હિસ્સો ઘણો મોટો - લગભગ ૭૫ ટકા જેટલો છે.’^૧ હસ્તપ્રત- ભંડારોમાં હસ્તપ્રતના અભ્યાસીઓની

૧. જયંત કોઠારી, ‘ન વીસરવા જેવો વારસો’, ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી શબ્દકોશ’ પૃ. ૨૦

રાહ જોતું અઢળક સાહિત્ય પડેલું છે. એમાંથી મધ્યકાલીન સાહિત્યનાં ઘણાં તથ્યો પ્રગટ થાય તેમ છે.

જૈનાચાર્યો અને મુનિઓની જ્ઞાનની સાધના ઉત્તમ પ્રકારની હતી તેમજ તેમનું સાહિત્યસર્જન પણ એટલું જ ઉચ્ચ કોટિનું હતું, એ પાટણ અને અન્ય જ્ઞાનભંડારોના સંગ્રહ પરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે. આના પરિણામે દેશના વિદ્યાધનને જૈન સંઘોએ ભંડારોમાં સુરક્ષિત રાખ્યું, તેથી આપણને આપણી સંસ્કૃતિના ભવ્ય વારસાનો સળંગ ઇતિહાસ જાણવા મળે છે.

હસ્તપ્રતોમાં રહેલું સાહિત્ય બહુધા હેતુલક્ષી છે, સાંપ્રદાયિક મહિમા જ્ઞાનસભર છે; છતાં મધ્યકાલીન સાહિત્ય ઐહિક જીવનરસોથી ભરપૂર ભારતીય સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરતું સાહિત્ય છે.

સંદર્ભ-સાહિત્ય

- ૧ ‘જ્ઞાનાંજલિ’ : પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી અભિવાદન ગ્રંથ,
સંપાદક : પૂ. પંન્યાસ શ્રી રમણીકવિજયજી મ.સા., ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા અને બીજાઓ
વડોદરા, શ્રી સાગરગચ્છ જૈન ઉપાશ્રય, ઈ.સ. ૧૯૬૯.
- ૨ ‘ભારતીય જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને લેખનકળા’ (જૈન ચિત્રકળા),
રાજકોટ, જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક તપગચ્છ સંઘ ટ્રસ્ટ જ્ઞાનખાતું
- ૩ ‘મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી’,
સંપાદક : જિતેન્દ્ર શાહ
ભારતીય જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને લેખનકળા,
અમદાવાદ, શ્રુતરત્નાકર, ઈ.સ. ૨૦૧૦, રૂ. ૨૫૦/-
- ૪ ગ્રંથાલયશાસ્ત્રે શિવદર્શનમ્ (ડૉ. શિવદાનભાઈ એમ. ચારણ અભિવાદન ગ્રંથ)
સંપાદક : મણિભાઈ પ્રજાપતિ
શિવદાન એમ. ચારણ અભિવાદન સમિતિ, બાકરોલ, ૨૦૧૨,
ISBN-978-81-87471-72-1

સાભાર : મહાવીર જૈન વિદ્યાલય શતાબ્દિ મહોત્સવ ગ્રંથ ભાગ-૨
પ્રકાશક :- મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ
વી. સં. ૨૫૪૧, વિ. સં. ૨૦૭૧, ઈસ્વીસન્ ૨૦૧૫

“ગલી ગલી મેં ગ્રન્થાલય”ના કોઈપણ સાધુજનના શમણાને એક વખતમાં સાકાર કરતી નગરી એટલે કાશી. “એ વખત”ના અનુભવોમાં સદૃશ્યીના હૃદયથી નીતરેલો શ્લોક

ગ્રન્થાઃ ન યસ્યાં લિપિપત્રરૂપા, તે હ્યત્ર વિજ્ઞાનમયા હિ કોષાઃ।

ગ્રન્થાલયાયન્તિ કિં તેન યસ્યાં, સ્વયંપ્રકાશાઃ વિબુધા ન ગેહાઃ ॥

કાશી કેવી છે? જ્યાં ૨૦૦-૫૦૦ પાનાની પુસ્તક એ ગ્રંથ નથી, પણ ત્યાંના પંડિતોની અનેકાનેક ગ્રંથોના ગ્રહણ શ્રવણ ને ધારણથી પરિપૂર્ણ થયેલી જ્ઞાનસામગ્રી ચેતના જ ગ્રંથરૂપ છે. અને માટે જ ત્યાં કોઈ ચોક્કસ મકાન - એ જ ગ્રંથાલય નથી - પણ આવી જ્ઞાનમયી ચેતનાને ધારણ કરતો એક વિદ્વાન હરતું-ફરતું ગ્રંથાલય છે.

ગ્રંથાલય બે જાતના : જંગમ અને સ્થાવર

પ્રભુવીરથી લઈ ૯૮૦ વર્ષ - શ્રી દેવર્ષિગણિક્ષમાશ્રમણજી સુધીનો ઇતિહાસ જંગમ ગ્રંથાલયોથી ઝળહળતો છે.

- ❖ એ પૂર્વધર મહર્ષિઓ = દુનિયાના કોઈ ગ્રંથાલયોમાં ન સમાય એટલા બધા ગ્રંથો જેમની એકમાત્ર ચેતનામાં સંગ્રહિત હતાં.
- ❖ ઘોડિયામાં જ અગિયાર અંગોના ગ્રંથાગારરૂપ બનેલા શ્રી વજ્રસ્વામી.
- ❖ ૧-૨-૩ યાવત્ ૭ વાર સાંભળીને આખોય ગ્રંથ પોતાના માનસ ગ્રંથાલયમાં રજિસ્ટર કરી લેનાર શ્રી સેણા-વેણા-રેણા વગેરે ૭ બહેનો.
- ❖ જૈનેતર સંપ્રદાયોમાં પણ સમસ્ત ત્રિપિટક સાહિત્યને મુખપાઠ ધારણ કરતા બૌદ્ધ શ્રમણો ને એમની પણ ૫-૫ આગમવાચનાઓનો રોમાંચક ઇતિહાસ છે, તો વૈદિક સંપ્રદાયોમાં ચાર-ત્રણ-બે વેદને સ્વનામવત્ ધારતા ચતુર્વેદી-ત્રિવેદી-દ્વિવેદી વગેરે બ્રાહ્મણોની પરંપરા તો છેક હમણાં સુધી પણ ભાંગ્યું ભાંગ્યું તોય ભરૂચને નામે ક્યાંક ક્યાંક દેખા દઈ દે છે.

આમાં મુખ્યત્વે ભારતના લગભગ દરેક દાર્શનિક સંપ્રદાયોમાં ગ્રંથોને ગુરુમુખે વિનયપૂર્વક સાંભળી- સમ્યક્ ધારણ કરી એક-એક મનિષીજન જંગમ ગ્રંથાલય બની જતો.

આનો મુખ્ય લાભ એ થતો કે

- ❖ સુપાત્રને જ જ્ઞાન મળી શકે. સહજ સુપાત્રતા કેળવાતી.
- ❖ સ્વયં ગ્રંથાગાર બન્યા હોવાના કારણે શાસ્ત્રમાર્ગથી ક્યાંય આડા ન ફટાતું. પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ શાસ્ત્રાનુસારી અનુપ્રેક્ષાઓથી જૈન વાકમય સમૃદ્ધ થતું રહેતું.

આશ્ચર્ય તો થાય જ કે - આજે ૨૦-૨૫ હજાર શ્લોક પ્રમાણ સાહિત્ય મુખપાઠ હોય એવા પણ પૂજ્યો જૂજ છે, ત્યારે લાખો-કરોડો શ્લોક પ્રમાણ સાહિત્ય શી રીતે ધારી રખાતું હશે ? પણ આજે પણ કાશી વગેરે સ્થાનોની સંસ્થાપદ્ધતિ વગેરેનો અભ્યાસ કરીએ, તે ઉપર NBRC જેવાના આધુનિક સંશોધનોને સરખાવીએ તો એ ઇતિહાસ સુશક્ય લાગે જ.

કાળક્રમે ધારણાશક્તિઓનો હ્રાસ થતો ચાલ્યો. એક જ વ્યક્તિ આખા ગ્રંથાલયની કાળજી (ગ્રહણ-ધારણ-

પુનરાવર્તન) ન થઈ શકે તેમ થતાં ગ્રંથો વહેંચાયા, અનુયોગો વહેંચાયા, છતાંય શક્તિઓ ખૂટી પડતા પૂર્વાદિ ગ્રંથોનો વિચ્છેદ પણ થતો ગયો. મહાપુરૂષોએ યોગ્યતાઓ ઘટતી જોઈ થવા પણ દીધો. - છેવટે આવી વીર સંવત ૮૮૦ની સાલ. પૂજ્યપાદ દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણજીને ઉતરતો કાળ દેખાય છે - હવે વધુ ગ્રંથોને ધારી રાખવું શક્ય જણાતું નથી. જૈનશાસનના પાયાને ટકાવવા હવે વધુ ગ્રંથોનો વિચ્છેદ પણ ચાલે તેમ નથી. ત્યારે તત્કાલીન તમામ ગીતાર્થોને ભેગા કરી સહુની સહમતી સાધી શ્રુતસાહિત્યને લિપિબદ્ધ કરવાનો નિર્ણય લેવાયો.

જ્ઞાનની રક્ષા અને પ્રસારમાં જંગમ ગ્રંથાલયોની શક્તિ ઘટતા તેઓનું સ્થાન લેવા નહિ, પણ તેને સહાયક બનાવવા સ્થાવર ગ્રંથાલયોનું ચલણ વધારવામાં આવ્યું.

અહીં આપણને એના સ્થાને અને એની સાથેનો તથ્યપરક ફરક લક્ષમાં આવ્યો જ હશે.

જેમ પાત્ર-અપાત્રના વિવેક અંગે જંગમ ગ્રંથાલયોમાં પૂજ્ય ભદ્રબાહુસ્વામીજી મહારાજ અને શ્રી સ્થૂલભદ્રસ્વામીજીનો દાખલો સુપ્રસિદ્ધ છે, તેમ સ્થાવર ગ્રંથાલયો દ્વારા પણ અયોગ્યને જ્ઞાન ન દેવાઈ જાય તે સારુ જગદ્ગુરુ શ્રી હીરસૂરીશ્વરજી મહારાજ અને જગમાલ ઋષિ જેવા દાખલાઓ ઇતિહાસમાં છે જ.

કોઈપણ સ્થાવરનું અસ્તિત્વ એના જંગમને આભારી છે. સ્થાવર તીર્થોની રક્ષા-પ્રભાવના-આરાધનામાં જ્યારે જ્યારે ઓટ આવી છે, ત્યારે ત્યારે જંગમ તીર્થોએ (તીર્થંકર-ગણધર-ગીતાર્થ આચાર્યોએ) પૂનમના ચંદ્રની જેમ જિનશાસનના નભોમંડળમાં ઉદય ધરીને ભરતી આણવાનું કામ કર્યું છે, ને ત્યારે જ સ્થાવર તીર્થો તેના સુવિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહ્યા છે ને પ્રસર્યા છે.

સ્થાવર ગ્રંથાલયોમાં પણ આપણો અનુભવ છે કે જે-જે જ્ઞાનભંડારોમાં જંગમ ગ્રંથાલય જેવા પૂજ્યોનું અનુશાસન અને માર્ગદર્શન રહ્યું છે એ જ્ઞાનભંડાર જ શાસનને વધુ સહાયક રહી શક્યા છે.

એક દૃષ્ટિએ છેલ્લા ૨૦-૨૫ વર્ષથી જંગમ અને સ્થાવર બંને ગ્રંથાલયો તૈયાર કરવા તરફ કંઈક ઉત્સાહજનક વાતાવરણ દેખાઈ રહ્યું લાગે છે, પરંતુ આ ઉત્સાહનો આવિર્ભાવ સ્થાયીભાવમાં પરિણત થઈ ઉંડું અને નક્કર વાતાવરણ સર્જનારો બને તે માટે સાર્વત્રિક ગંભીર વિચારણા આવશ્યક છે. તો આ શાસનનું વાતાવરણ ફરી

ચિદાનંદ = ધૂમધામને બદલે જ્ઞાનમારગનો આનંદ માણતું,

ચિત્કંદ = જ્ઞાનના નક્કરપાયે ઉભેલું,

ચિન્મૂર્તિ = પ્રાન્તે સર્વજ્ઞાનમય બનાવે તેવું, બની જાય.

આ બંને જંગમ અને સ્થાવર ગ્રંથાલયોમાંથી સ્થાવર ગ્રંથાલયની દિશામાં વિચારતા કરવા આયોજાયેલું આ પુસ્તક “ગલી ગલી મેં ગ્રન્થાલય”ના લક્ષ્યને આંબે એવા વાતાવરણને સર્જનારું બને એવી અભ્યર્થના અને શુભભાવના.

વિદ્યાપ્રેમી બંધુઓ અને બહેનો !^૧

આજે ‘આપણા પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારો’ તરફ આપનું લક્ષ ખેંચવા ઈચ્છું છું. છાપખાનાનો યુગ આવતાં આપણાં પ્રાચીન પુસ્તકાલયોનો કેટલોક ભાગ પ્રકાશમાં આવ્યો છે; પરંતુ બહોળો ભાગ હજી અપ્રકાશિત અવસ્થામાં છે. એના અવલોકન, સંશોધન, પ્રકાશન, પઠન-પાઠન સંબંધમાં બહુ થોડા સાક્ષરો રસ ધરાવે છે. વિદેશી કેળવણીથી વિભૂષિત થયેલા ઘણા પ્રોફેસરો પણ આ સ્વદેશના ઉત્તમ સંગ્રહના ઉદ્ધાર તરફ ઉદાસીનતા સેવતા જણાય છે. દક્ષિણ હિંદની અપરિચિત તામિલ, તેલુગુ આદિ લિપિમાં નહિ, પરંતુ નાગરી લિપિમાં લખેલાં પ્રાચીન ભાષાનાં પુસ્તકો વાંચવામાં પણ તેમને કંટાળો આવતો જણાય છે. એથી પોતાના પૂજ્ય પૂર્વજોના વિશાળ જ્ઞાનથી તેઓ સ્વયં વંચિત રહે છે અને બીજાઓને તેનો વાસ્તવિક લાભ આપી શકતા નથી. પ્રજા-સ્વાતંત્ર્યના વર્તમાન યુગમાં વિશ્વવિદ્યાલયના વ્યવસ્થાપકોએ અને અન્ય વિદ્વાન વિચારકોએ આ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોના સંરક્ષણ, સંશોધન, પ્રકાશન, પઠન-પાઠનાદિ માટે વિશિષ્ટ પ્રબંધ કરવો જરૂરી છે.

શ્રીમંતોના ધન-ભંડારો અને રાજા-મહારાજાઓના રત્ન-ભંડારો કરતાં આ જ્ઞાનભંડારો અધિક મહત્ત્વ ધરાવે છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ ન ગણાય, કારણ કે આપણા બુદ્ધિશાળી પૂર્વજોના વિશાળ બુદ્ધિ-વૈભવો એમાં ભરેલા છે. તેમના બહોળા અનુભવો, અત્યુત્તમ પવિત્ર જીવન-સંસ્કારો એમાં ઊતરેલા છે. માનવકલ્યાણના, વિશ્વમૈત્રીના અમૂલ્ય ઉપદેશો એમાં સમાયેલા છે. આર્ય અને અનાર્ય સંસ્કૃતિનાં પૃથક્કરણો કરી શકાય તેવાં સાધનો તેમાં છે. ભારતવર્ષનો ભવ્ય ઇતિહાસ રચી શકાય તેવી સાધન-સામગ્રી તેમાં મળી આવે છે. ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, વ્યાવહારિક ઉન્નતિના સન્માર્ગો એમાં સૂચવાયેલા છે. ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને મોક્ષશાસ્ત્રના રહસ્યમય સૂક્ષ્મ વિચારો એમાં દર્શાવેલા છે. ભાષાશાસ્ત્ર-પ્રાચીન ષડ્ભાષાનાં વ્યાકરણો, તર્કશાસ્ત્ર પર રચાયેલા મત-મતાન્તરોના તત્ત્વજ્ઞાન, ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ તથા સાહિત્ય, સંગીત અને વિવિધ કલાઓનાં પુષ્કળ સાહિત્ય એમાં છે. ઐતિહાસિક કાવ્યો, રસિક રાસો, લોકકથા, વિનોદવાર્તાઓ, નાટકો, કોશો, છંદશાસ્ત્ર, અલંકાર, વૈદ્યક, જ્યોતિષ, સામાન્ય નીતિ-રાજનીતિ ચર્ચતા ગ્રંથો, સુભાષિત-સૂક્તિસંગ્રહો, સ્તુતિ-સ્તોત્રાદિ વિવિધ વિષયના સેંકડો ગ્રંથો સદ્ભાગ્યે અઘાવપિ એમાં સુરક્ષિત રહ્યા છે. પ્રાચીન લેખન-કલાના અને ચિત્રકલાના અનેક નમૂના એમાં જોવા મળે છે.

દોઢ-બે હજાર વર્ષો પહેલાં બહુ બુદ્ધિશાળી, સ્મરણશક્તિશાળી, ગુરુ-શિષ્યો પુસ્તકોની અપેક્ષા રાખ્યા વિના મુખપાઠથી જ જ્ઞાન અર્પણ-ગ્રહણ કરવાનો વ્યવહાર ચલાવતા હતા; પરંતુ પાછળથી વિષમ કાલ-દોષથી તેવી શક્તિ ક્ષીણ થતાં, મતિમંદતા થતા, પુસ્તકો વિના જ્ઞાન ગ્રહણ-ધારણ કરવું અશક્ય જણાતાં, પ્રવચન-જ્ઞાનનો વિચ્છેદ થતો અટકાવવા માટે તે સમયના દીર્ઘદર્શી મહાપુરુષોએ આવશ્યકતા વિચારી પુસ્તકો લખવા-લખાવવાની પ્રવૃત્તિ પ્રચલિત કરી. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૯૮૦મા વર્ષે - વિક્રમસંવત ૫૧૦મા વર્ષે-વલભીપુર(વળા)માં સૌરાષ્ટ્રમાં દેવર્ષિગણે ક્ષમાશ્રમણ પ્રમુખ જૈન સંઘે તીર્થંકર-ગણધરોની વાણીરૂપ જૈનસિદ્ધાંતને પુસ્તકારૂઢ કર્યો હતો. નાગાર્જુન, સ્કંદિલાચાર્ય વગેરેએ પણ એ કાર્ય બજાવવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો, એવા ઉલ્લેખ મળે છે. લેખનકલા તો પ્રાચીન સમયથી જાણીતી હતી. મુનિગણને પઠન-પાઠનનું તથા શ્રાવક-શ્રાવિકાદિ વર્ગને પુસ્તક લખાવવાનું, લખાવી યોગ્ય અધિકારિઓને અર્પણ કરવાનું, વ્યાખ્યાતા ઉપદેશક આચાર્યો-શ્રમણો પાસેથી સાંભળવાનું

૧.તા. ૯-૧૦-૪૭ ગુરુવારે રાત્રે બરોડા રેડિયો સ્ટેશન પરથી થયેલ વક્તવ્ય.

તેમનું ઉચિત કર્તવ્ય સમજાવ્યું, તેમના દ્રવ્યવ્યયને સાત ક્ષેત્રો(સ્થાનો)માંના આ ઉપયોગી કર્તવ્ય તરફ વાળવામાં આવ્યો. પરમજ્ઞાન મેળવવાના ઉત્તમ સાધનરૂપ એ પોથીઓનું કપૂર, ધૂપ, વસ્ત્ર આદિ દ્વારા પૂજન-સન્માન કરવાનું સમજાવવામાં આવ્યું. જ્ઞાનના આરાધન માટે કાર્તિક શુકલ પંચમી-જ્ઞાનપંચમી તિથિનો વિશેષ વિધિ સૂચવ્યો. પુસ્તકોના સંરક્ષણ માટે યોગ્ય ઉપાયો કરવામાં આવ્યા. ઉત્તમ કુશળ લિપિજ્ઞ વિદ્વાન લેખકોની પસંદગી કરવામાં આવી. મલબારી ઉત્તમ ટકાઉ શ્રીતાડપત્રો, લખવાની પાકી સરસ કાળી શાહી વગેરે સાધન-સામગ્રી મેળવવામાં આવી. એવી રીતે પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થા થઈ.

એ પ્રમાણે વિક્રમની છઠ્ઠી સદીથી શરૂ થયેલાં, દસમી સદી સુધીમાં લખાયેલાં પુસ્તકો હાલમાં દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી. કાલક્રમે જીર્ણ-શીર્ણ થઈને, ખંડિત-ત્રુટિત થઈને, રાજ્યોની ઉથલપાથલ, આસમાની-સુલતાની જેવા કારણે, ધર્મદ્વિષથી અથવા આકસ્મિક વિપ્લવો, ઉપદ્રવોને લીધે આપણી એ પ્રાચીન પુસ્તક-સંપત્તિ નષ્ટ થઈ જણાય છે. કેટલાંય પુસ્તકો આપણી બેદરકારીથી વિનષ્ટ થયાં હશે, કેટલાંય પુસ્તકો જલશરણ અને આગશરણ થયાં હશે, કેટલાય ઉત્તમ પુસ્તકો જર્મની, યુરોપ, અમેરિકા આદિ પરદેશોમાં પહોંચી ગયાં જણાય છે. વિવિધ ઉપદ્રવોમાંથી સદ્ભાગ્યે જે બચ્યાં છે અથવા દીર્ઘદર્શી કુશલ સંરક્ષક મહાશયોએ સમયસૂચક દક્ષતાથી જેને બચાવ્યા છે, તેની રક્ષા અને સારસંભાળ આપણે કરવાની છે. જ્યાં સુધી જાણવામાં આવ્યું છે અને જેના ઉપર સંવત્-નિર્દેશ થયો તેવા નાગરી લિપિમાં લખાયેલાં તે તાડપત્રીય પુસ્તકો સંવત્ એક હજાર વર્ષ પછીનાં જણાય છે. જેસલમેરના એક ભંડારમાં રહેલ, મહેશ્વરસૂરિએ રચેલ પંચમી માહાત્મ્યનું પ્રાચીન પુસ્તક સં. ૧૦૦૮માં લખેલું છે, જેમાં આપણી પ્રાચીન કહેવતો, સુભાષિતો સાથે કથાઓમાં ગૂંથાયેલી છે.

પુસ્તકો લખાવવામાં અને તેના સંરક્ષણમાં તથા પઠન-પાઠન, વ્યાખ્યાનો દ્વારા તેનો સદુપયોગ કરવા-કરાવવામાં પરોપકાર-પરાયણ જૈનાચાર્ય-જૈનશ્રમણોના સદુપદેશે મોટો ભાગ ભજવ્યો છે, એ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ. તેઓએ માત્ર જૈનાગમોનાં જ પુસ્તકો લખાવ્યાં નથી; પરંતુ ઉપયોગી દરેક વિષયનાં પુસ્તકો લખાવ્યાં છે. તેના સંગ્રહો અનેક સ્થળે કરાયા છે. તેમણે જ્ઞાનકોશો, ગ્રંથભંડારો કરાવી તેની રક્ષાના, વિદ્યા-વૃદ્ધિના પ્રબંધો કર્યા-કરાવ્યા હતા. નવા ગ્રંથોની રચના કરી હતી, પ્રાચીન ગ્રંથો પર વ્યાખ્યાનાદિ રચ્યાં હતાં, પઠન, પાઠન, વ્યાખ્યાનાદિ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી હતી એ રીતે સમાજ પર એમનો મહાન્ ઉપકાર છે.

કાશ્મીરમાં પ્રાચીન સરસ્વતી ભંડાર હતો. ઉજ્જયિની (માળવા), પાટલિપુત્ર (પટણા) વગેરે સ્થળો પ્રાચીન સમયમાં વિદ્યાનાં કેન્દ્રો હતાં. માળવાના મહારાજા સાહસિક વિક્રમાદિત્ય, મુંજ અને ભોજના વિદ્યા-પ્રેમે, અનેક ગ્રંથોની રચના કરી-કરાવી હતી, અનેક વિદ્વાનોને ઉત્તેજન-પ્રોત્સાહનો મળ્યાં હતાં, એટલે ત્યાં જ્ઞાનભંડારો સંભવિત છે; પરંતુ અહીં આપણે ગુજરાતના ખાસ કરીને પાટણના જ્ઞાનભંડારોનો વિચાર કરીએ.

ગુજરાતના મહારાજાઓના અને મંત્રીશ્વર, મહામાત્ય જેવા અધિકારીઓના પ્રોત્સાહને ગુજરાતની સાહિત્યસમૃદ્ધિને પ્રશંસનીય રૂપમાં વિકસાવેલી જણાય છે. સોલંકી સુવર્ણયુગમાં સેંકડો ગ્રંથોની રચના તથા લેખનાદિ પ્રવૃત્તિ પુષ્કળ પ્રમાણમાં થયેલી જણાય છે. લાખો શ્લોકોવાળું તે સમયનું સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ સાહિત્ય મળી આવે છે. મહારાજા કણદેવ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ, પરમાર્દત કુમારપાલ, ભીમદેવ, વીસલદેવ, અર્જુનદેવ, સારંગદેવ વગેરે રાજાઓના સંસ્મરણો તેમાં છે, તથા તેમના અધિકારી મંત્રીઓ વગેરેનો નામનિર્દેશ પણ ત્યાં કરવામાં આવેલ છે. મહામાત્ય મુંજાલ, આશુક, ગાંગિલ, સંપત્કર (સંતૂય), દંડનાયક વોસરિ, મહામાત્ય મહાદેવ, સામંત, પૃથ્વીપાલ, મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ, તેજપાલ, નાગડ, દંડનાયક અભયડ, વિજયસિંહ, આહ્વાદન, રાજભંડારી પદ્મ, મહામાત્ય મધુસૂદન, માલદેવ વગેરેનાં અધિકાર-સમયમાં વિક્રમની બારમી સદીથી ચૌદમી સદી સુધીમાં લખાયેલાં તાડપત્રીય પુસ્તકો એમાં ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે.

છેલ્લાં બારસો વર્ષોના ગ્રંથોમાં ગ્રંથકારોનો વિશેષ પરિચય મળી આવે છે. જૈન ગ્રંથકારોની ઐતિહાસિક શૈલી એમાં લક્ષ્ય ખેંચે છે. અંતિમ પ્રશસ્તિમાં તેઓએ પોતાની ગુરુપરંપરા દર્શાવી હોય છે. ગ્રંથ કયા નગરમાં રહી રચ્યો? કયા રાજાના રાજ્યમાં રચ્યો? કયા વર્ષ, માસ, મિતિમાં રચ્યો? કોની પ્રાર્થના - પ્રેરણાથી રચ્યો? તેમાં સંશોધનાદિ સહાયતા કોણે કરી? પ્રથમ આદર્શ પુસ્તક કોણે લખ્યું? ગ્રંથનું શ્લોકપ્રમાણ કેટલું છે? વગેરે ઐતિહાસિક આવશ્યક હકીકતો એમાં જણાવી હોય છે.

ઘણા ગ્રંથોના અંતમાં ગ્રંથ લખનાર સદ્ગૃહસ્થનાં કુટુંબનો, તેમના સત્કાર્યોનો ઐતિહાસિક પરિચય સંસ્કૃત, પ્રાકૃત પ્રશસ્તિના રૂપમાં અથવા ગદ્ય ઉલ્લેખમાં આપેલો હોય છે. એમાં ઘણાં-જ્ઞાતિ વંશોનો ઇતિહાસ સમાયેલો છે, જેનો સંબંધ ગૂજરાત, મારવાડ, મેવાડ, માલવા આદિ દેશો સાથે છે.

૧૮ દેશી ભાષાઓના ઉલ્લેખવાળી પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથા શક સંવત્ ૭૦૦ વિક્રમસંવત્ ૮૩૫માં દાક્ષિણ્યચિહ્નસૂરિ અપરનામ ઉદ્યોતનાચાર્યે જાવાલિપુર(જાલોર)માં રણહસ્તી વત્સરાજ મહારાજના રાજ્યમાં, ઋષભજિનમંદિરમાં રચી હતી.

ધર્મોપદેશમાલાનું વિવરણ જયસિંહસૂરિએ સં. ૮૧૫માં ભોજદેવ (પ્રતીહાર) મહારાજના રાજ્યમાં નાગપુરમાં જિનાયતનમાં રચ્યું હતું. એ વગેરે ગ્રંથોમાં વિસ્તૃત ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિઓ છે.

ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજધાની અણહિલવાડ પાટણના સંસ્થાપક વનરાજ ચાવડાના સમયનું કોઈ પુસ્તક જણાતું નથી, તેમ છતાં પાટણ પાસેના ગંભૂતા(ગાંભૂ)માં શક સંવત્ ૭૮૪માં શીલાંકાચાર્યે રચેલી આચારંગસૂત્રની વૃત્તિ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.

એ જ ગંભૂતા(ગાંભૂ)માં જિનાલયમાં શક સંવત્ ૮૨૧માં સિદ્ધાંતિક ચક્ષુદેવના શિષ્ય પાર્શ્વમુનિએ યતિપ્રતિક્રમણસૂત્રની વૃત્તિ રચી હતી, તેમાં શીલવાન્ સુબહુશ્રુત શ્રાવક જંબૂની સહાયતા સૂચવી છે.

મહારાજા દુર્લભરાજની રાજસભામાં ચૈત્યવાસીઓ સાથેનાં વાદમાં વિજય મેળવનાર જિનેશ્વરસૂરિને ત્યાંના સિદ્ધાંત પુસ્તકોમાંના દશવૈકાલિકસૂત્ર વગેરે ઉપયોગી થયાં હતાં. તેમણે તથા તેમના અનુયાયી વિદ્વાનોએ રચેલાં પુસ્તકો મળી આવે છે.

મહારાજા પહેલા ભીમદેવ અને વિમલ દંડનાયકનાં સંસ્મરણો તે પછીનાં પુસ્તકોમાં મળી આવે છે.

મહારાજા પહેલા કણદેવના રાજ્યસમયમાં રચાયેલ સં. ૧૧૪૧નું પ્રાકૃત મહાવીરચરિત્ર વગેરે મળે છે. સં. ૧૧૩૮માં લખાયેલ વિશેષાવશ્યકટીકા તથા સં. ૧૧૪૬માં મહામાત્ય મુંજાલના અધિકાર-સમયમાં લખાયેલ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વગેરે મળે છે. અભયદેવસૂરિએ જૈનાગમોની વૃત્તિ-વ્યાખ્યાઓ મુખ્યત્વે પાટણમાં સં. ૧૧૨૦થી ૧૧૨૮માં રચી હતી. ગુજરાતના શ્રદ્ધાળુ શ્રીમંત શ્રાવકોએ તે પુસ્તકો લખાવ્યાં હતાં. કપડવંજના વાયટકુલના જજ્જનાગના સુપુત્ર સિદ્ધ અને વીરનાગ જેવા સદ્ગૃહસ્થોએ આગમનાં પુસ્તકો લખાવ્યાં હતાં.

પરમ પ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહની અભ્યર્થનાથી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે ‘સિદ્ધહેમચંદ્ર’ નામનું સર્વાંગસુંદર ષડ્ભાષાનું શબ્દાનુશાસન રચ્યું હતું, જેનું સન્માન સિદ્ધરાજે પટ્ટહસ્તી પર સ્થાપી નગર-પર્યટન કરાવી કર્યું હતું. તે પ્રસંગના ચિત્રવાળી પ્રતિ પાણ મળી આવે છે. સિદ્ધરાજે ૩૦૦ જેટલા સારા લેખકો રોકી તેની સેંકડો નકલો કરાવી અભ્યાસીઓને અર્પણ કરી રાજભંડારમાં સ્થાપી હતી, તથા દેશ-વિદેશમાં મોકલાવી વિદ્યા-પ્રચાર કર્યો હતો. આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે અને સમકાલીન બીજા અનેક આચાર્યોએ તથા વિદ્વાનોએ તે સમયમાં રચેલા હજારો શ્લોકોવાળા સંસ્કૃત પ્રાકૃત ઉપયોગી ગ્રંથો મળી આવે છે. સં. ૧૧૮૭માં સિદ્ધ નામના સદ્ગૃહસ્થે પોતાના તથા સ્વજનોના શ્રેય માટે લખાવીને જિનાગમ-પુસ્તકોનો સંગ્રહ ચક્રેશ્વરાચાર્યને નિરંતર વાંચવા, સંશોધન કરવા સમર્પણ કર્યો હતો.

પરમાર્હત્ કુમારપાળ ભૂપાલની પ્રાર્થનાથી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે રચેલા યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગસ્તોત્ર અને ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રની અનેક પોથીઓ લખાઈ હતી. મહારાજાના પઠન-પાઠનની પોથી સોનેરી શ્યાહીથી લખાયેલી હતી. મહારાજા કુમારપાળે ૨૧ જ્ઞાનભંડારો કરાવ્યાનું સૂચન પાછળના ગ્રંથોમાં છે. સં. ૧૨૮૪માં લખાયેલી ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રની પોથીમાં આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રને પ્રાર્થના કરતા કુમારપાલનાં ચિત્રો જોવામાં આવે છે.

કુમારપાળના સમયમાં રચાયેલા અને લખાયેલા ઘણા ગ્રંથો વિદ્યમાન છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ બંનેના સચિવ પોરવાડ મંત્રીશ્વર પૃથ્વીપાલની પ્રાર્થનાથી હરિભદ્રસૂરિએ પ્રાકૃત અપભ્રંશ ભાષામાં રચેલાં ૨૪ તીર્થકરોનાં ચરિત્રોમાંથી ત્રણ ચરિત્રો મળી આવે છે, જેમાં ગુજરાતનાં એ મહામંત્રીવંશની ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ મળે છે.

આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રના પટ્ટધર મહાકવિ રામચંદ્રસૂરિનો ૧૨ રૂપકો પર વિવેચન કરતો નાટ્યદર્પણ ગ્રંથ ગાયકવાડ પ્રાચ્ય ગ્રંથમાળા નં. ૪૮માં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલ છે. તેમાં સૂચવેલાં ૩૫ જેટલા નાટકો ક્યાંય જોવામાં આવતાં નથી. નલવિલાસ નાટક વગેરે પ્રસિદ્ધ છે.

પાટણના કુમાર-વિહારમાં વસંતોત્સવ-પ્રસંગે ભજવવા માટે દેવચંદ્રમુનિએ ‘ચંદ્રલેખાવિજય’ નામનું પ્રકરણ રૂપક રચ્યું હતું, તે કુમારપાલની પરિષદના ચિત્ત-પરિતોષ માટે રચાયેલું હતું. તે અપ્રગટ છે.

અજયદેવના રાજનીતિજ્ઞ પરમાર્હત્ મોઢજાતિના મંત્રીશ્વર યશ:પાલે થારાપદ્ર(થરાદ)ના કુમાર-વિહાર જિનમંદિરમાં ભજવવા માટે મોહરાજ-પરાજય નામનું આધ્યાત્મિક નાટક રચ્યું હતું. તે કુમારપાલના ઐતિહાસિક યશસ્વી જીવન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તે ગાયકવાડ પ્રાચ્ય ગ્રંથમાળા નં. ૮માં પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે.

સોમપ્રભાચાર્યે વિ. સં. ૧૨૪૧માં રચેલ કુમારપાલ-(જિનધર્મ)-પ્રતિબોધ નામનો વિસ્તૃત ગદ્ય-પદ્ય પ્રાકૃતગ્રંથ કુમારપાલના પ્રીતિપાત્ર કવિ સિદ્ધપાલના સ્થાનમાં રહી રચ્યો હતો, જે ગાયકવાડ પ્રાચ્ય ગ્રંથમાળા નં. ૧૪માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તે જ આચાર્યનો બીજો ગ્રંથ સુમતિનાથ-ચરિત્ર હજી અપ્રસિદ્ધ છે.

ભીમદેવ બીજાના રાજ્ય-સમયમાં સં. ૧૨૫૪માં સોમમંત્રીની પ્રેરણાથી પૂર્ણભદ્રસૂરિએ રાજનીતિના વિવેચન માટે જીર્ણપંચતંત્રને શુદ્ધ કર્યું હતું, જે જર્મનીના ડૉ. હર્ટલના સુપ્રયત્નથી પ્રકાશમાં આવ્યું છે.

સુપ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે નરનારાયણાનંદ મહાકાવ્ય રચ્યું હતું, જે ગાયકવાડ પ્રાચ્ય ગ્રંથમાળા નં. ૨માં પ્રકાશિત થઈ ગયું છે. તેના અંતિમ સર્ગમાં તેણે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. તેમની પ્રાર્થના-પ્રેરણાથી નરચંદ્રસૂરિએ કથારત્નસાગર, નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ અલંકારમહોદધિ, બાલચંદ્રસૂરિએ કરુણાવજ્રાયુધ નાટક જેવા અનેક ગ્રંથોની રચના કરી હતી. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ તેજપાલનાં યશસ્વી જીવનોને ઉદ્દેશી તેમના સમકાલીન અનેક મહાકવિઓએ મહાકાવ્યો, નાટકો અને પ્રશસ્તિઓ રચી હતી. કવિ સોમેશ્વરે કીર્તિકૌમુદી, અરિસિંહે સુકૃતસંકીર્તન, ઉદયપ્રભસૂરિએ સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની અને ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્ય (સંઘપતિચરિત), બાલચંદ્રસૂરિએ વસંતવિલાસ મહાકાવ્ય, જયસિંહસૂરિએ હમ્મીરમદમર્દન નાટક અને પ્રશસ્તિ, તથા નરચંદ્રસૂરિ અને નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ રચેલી પ્રશસ્તિઓ ગાયકવાડ પ્રાચ્ય ગ્રંથમાળા દ્વારા પ્રકાશમાં આવેલ છે. એ વાંચવા-વિચારવાથી એ મંત્રીશ્વરોની અસાધારણ રાજનીતિજ્ઞતા, અદ્ભુત દક્ષતા અને અપૂર્વ કર્તવ્ય-પરાયણતાનો ખ્યાલ આવે છે. એમની અનુપમ સેવા ગુજરાતના ગૌરવરૂપ છે, ગુજરાતીઓને અને બીજાઓને પણ પ્રેરણા આપે તેવી છે. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે સિદ્ધાંતની પ્રતિઓ સોનેરી શ્યાહીથી અને બીજી ચાલુ શ્યાહીથી તાડપત્રો અને કાગળો પર લખાવી હતી. એમણે ૭ કોડ દ્રવ્યના વ્યયથી ૭ જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા હતા, એવા ઉલ્લેખો પાછળના ગ્રંથોમાં છે.

થરાદ, સાયોર, વટસર, સંખેડા વગેરેમાં જિનપ્રતિમા, જિનમંદિરો આદિ ધર્મકાર્યો કરનાર ગલ્લકકુલના દંડનાયક આહૂલાદને પાટણમાં વાસુપૂજ્ય પ્રભુના પ્રાસાદનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. તેણે નાગેન્દ્રગચ્છના વર્ધમાનસૂરિ દ્વારા સં. ૧૨૮૯માં વાસુપૂજ્યચરિત્ર મહાકાવ્ય રચાવ્યું હતું.

વિમલદેવના વિશ્વાસપાત્ર વાયટવંશી રાજભંડારી પદ્મની પ્રાર્થનાથી વાયટગચ્છના મહાકવિ અમરચંદે ‘પદ્માનંદ’ અપરનામવાળું જિનેન્દ્રચરિત્ર મહાકાવ્ય રચ્યું હતું, જે ગાયકવાડ પ્રાચ્ય ગ્રંથમાળા નં. ૫૮માં પ્રગટ થયું છે.

અર્જુનદેવ, સારંગદેવ વગેરે રાજાઓના સમયમાં લખાયેલાં સચિત્ર કલ્પસૂત્ર વગેરે પુસ્તકો મળી આવે છે. પેથડશાહે છ જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા હતા, બીજા પણ અનેક શ્રીમાનોએ અનેક પુસ્તકો લખાવી સદ્ગુરુઓને સમર્પણ કર્યા હતાં.

મુસ્લીમ યુગમાં-અલાઉદ્દીનના સમયમાં ઠક્કુર ફેરુ જેવા વિદ્વાને રચેલા વાસ્તુસાર શિલ્પગ્રંથ તથા બીજા કેટલાક ગ્રંથો મળે છે અલપખાનના સમયમાં રચાયેલ સમરાસ અને શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર (નાભિનંદન જિનોદ્ધાર પ્રબંધ) જેવા ગ્રંથો મળે છે.

સુલતાન મહમ્મદ તુગલઘથી સન્માનિત થયેલા જિનપ્રભસૂરિની તથા તેમના અનુયાયી વિદ્વાનોની નાની મોટી અનેક કૃતિઓ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોમાં જોવામાં આવે છે.

વિક્રમની પંદરમી સદીમાં થયેલા માંડવગઢના આલમસાહિના પ્રીતિપાત્ર મંત્રી શ્રીમાલી મંડને રચેલા કાવ્યમંડન, અલંકારમંડન, ચંપૂમંડન, સંગીતમંડન, કાદંબરીમંડન, શૃંગારમંડન, સારસ્વતમંડન જેવા અનેક ગ્રંથો તથા તેના બંધુ ધનદે રચેલાં શૃંગાર, નીતી, વૈરાગ્ય શતકો મળે છે.

વિક્રમની બારમી સદીથી લઈ પંદરમી સદીના અંત સુધીમાં ૮ ઈંચથી ૩૬ ઈંચ સુધીની લંબાઈવાળા તાડપત્રો પર લખેલા પુસ્તકો અને પાટણ જૈન ભંડારમાં કેટલોગ (પહેલા ભાગ)માં (ગાયકવાડ પ્રાચ્ય ગ્રંથમાળા નં. ૭૬માં) દર્શાવ્યા છે. કાગળ પર લખેલા પુસ્તકો સં. ૧૩૫૭-૫૮થી મળી આવે છે. સં. ૧૪૧૮માં ખાદીના મજબૂત કાપડ પર લખાયેલું ધર્મવિધિવૃત્તિનું ૭૮ પાનાનું પુસ્તક ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તેની લંબાઈ ૨૫ ઈંચ અને પહોળાઈ ૫ ઈંચ છે. પાટણમાં સંઘનો ભંડાર હવે નવીન તૈયાર થયેલા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં સુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યો છે.

વિક્રમની ૧૪મી સદીમાં સ્થપાયેલા સોમતિલકસૂરિના ગ્રંથભંડારને તેમના અનુયાયીઓએ પાછળથી સમૃદ્ધ કર્યો હતો. વિક્રમની પંદરમી સદીમાં થઈ ગયેલા તપાગચ્છાધિપતિ દેવસુંદરસૂરિએ અને તેમના અનુયાયી સોમસુંદરસૂરિ વગેરેએ સેંકડો પુસ્તકો લખાવીને પાટણના જ્ઞાનકોશમાં સ્થાપન કર્યા હતાં એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

જ્ઞાનારાધનના આ ઉપયોગી કર્તવ્યમાં ગુજરાતની વિવિધ જ્ઞાતિની જૈન મહિલાઓનો-શ્રમણીઓનો અને શ્રાવિકાઓનો મોટો ફાળો છે. ૧૦ જેટલી મહિલાઓનાં નામો અમે ત્યાં દર્શાવ્યાં છે, જેમણે પોતાના અને સ્વજનાદિના શ્રેય માટે હજારો શ્લોકવાળાં પુસ્તકો લખાવી પઠન-પાઠન-વ્યાખ્યાનાદિ સદુપયોગ માટે ગુરુઓને તથા મહત્તરા, પ્રવર્તિની આદિને સમર્પણ કર્યા હતા; તથા જ્ઞાનભંડારોમાં પણ ભેટ કર્યા હતા. ક્ષત્રિય ઝાલા કુલના વિજયપાલની રાણી નીતા દેવીનું નામ તેમાં સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે, જેણીએ વિદ્યાકુમાર મુનિના સદુપદેશથી હેમચંદ્રાચાર્યના યોગશાસ્ત્રને લખાવ્યું હતું.

પાટણ, જેસલમેર જેવા અનેક સ્થાનોમાં જ્ઞાનભંડારો સ્થપાવનાર, ખરતરગચ્છના અધિપતિ રાજમાન્ય જિનભદ્રસૂરિના સદુપદેશથી ખંભાતના શ્રીમાન્ ધરણાશાહે પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં લખાવેલ ૫૦ જેટલાં પુસ્તકો જેસલમેર કિલ્લાના મોટા ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. જેસલમેરના ખેતાશાહે કલ્પસૂત્રનાં પુસ્તકોને સોનાને અક્ષરે લખાવ્યાં હતાં. તથા થીરૂશાહ જેવા અનેક સદ્ગૃહસ્થોએ જૈનાગમ-પુસ્તકો લખાવ્યા હતાં.

શહેનશાહ અકબરે પોતાના પ્રીતિપાત્ર પં. પદ્મસુંદર પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલ વિશાલ પુસ્તક-સંગ્રહ જૈનાચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિને અત્યાગ્રહથી બહુ સન્માન પૂર્વક ભેટ કર્યો હતો. પાતશાહ અકબરના પરમપ્રીતિપાત્ર અને ૨૩ વર્ષો સુધી સહવાસમાં રહી અનેક સત્કાર્યો કરાવનાર મહોપાધ્યાય ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્રની મહત્ત્વની અનેક કૃતિઓ આપણને પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોમાંથી મળી આવે છે. પાટણના જ્ઞાનભંડારોમાંના કેટલાય પુસ્તકો મુંબઈમાં તથા પૂનાના વિભાગ-૧ વિકાસ અને વિજ્ઞિષ્ટતા

ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ રિયર્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ વગેરે સ્થલે ગયાં છે.

ગુજરાતમાં વડોદરા-રાજ્યનું મહત્ત્વ છે કે તેને આંગણે પાટણના ૧૬ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારો ઉપરાંત વડોદરા, છાણી, ડભોઈ જેવા સ્થળોમાં જૈન જ્ઞાનમંદિરોમાં અને રાજકીય પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરમાં હજારોની સંખ્યામાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો ઉપયોગી સંગ્રહ સુરક્ષિત છે. તેનાં વર્ણનાત્મક સૂચિપત્રો પ્રકટ થતા વિશેષ મહત્ત્વ જણાશે. આશા રાખીએ કે તેમાંના અલભ્ય, દુર્લભ, મહત્ત્વના ગ્રંથોની ફોટો-કોપી થાય અને પ્રશંસનીય પદ્ધતિથી તેનું સંશોધન-પ્રકાશન થઈ તેનો પઠન-પાઠનાદિ સદુપયોગ થાય.

(બરોડા રેડિયોના સૌજન્યથી)

સાભાર : જૈન સત્ય પ્રકાશ વર્ષ - ૧૩, અંક - ૨

પ્રકાશક :- જૈન ધર્મ સત્ય પ્રકાશ સમિતિ, અમદાવાદ
વી. સં. ૨૪૭૩, વિ. સં. ૨૦૦૩, ઈસ્વીસન્ ૧૯૪૭

ભારતના સાંસ્કૃતિક વારસામાં જૈન ધર્મ તરફથી થયેલાં પ્રદાનમાં એક અગત્યનું પ્રદાન તે જૈન ગ્રંથભંડારો છે. તેમને માટે વપરાતો શબ્દ ‘જ્ઞાનભંડાર’ સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે કે તેમાં મહત્ત્વ ભૌતિક પુસ્તકોનું નહીં પણ તે પુસ્તકોમાં સમાયેલા જ્ઞાનનું છે. આવા જ્ઞાનભંડારો ભારતભરમાં જ્યાં જ્યાં જૈનોની ગણનાપાત્ર વસ્તી છે તે શહેરો અને ગામોમાં આવેલા છે. જૈનધર્મની શ્વેતાંબર અને દ્વિગંબર એ બંને મુખ્ય શાખાઓ જ્ઞાનભંડારો ધરાવે છે; પરંતુ શ્વેતાંબર શાખામાં તેમનો વિકાસ અને જાળવણી નોંધપાત્ર રીતે વિશેષ રહી છે.

પ્રાચીન ભારતમાં અધ્યયન અને શિક્ષણ માટે મૌખિક પદ્ધતિ પ્રચલિત હોવાથી ગ્રંથોને કંઠસ્થ કરવામાં આવતા, જેમાં ઉચ્ચારશુદ્ધિનું મહત્ત્વ રહેતું. વૈદિક, પૌરાણિક પરંપરા તેમજ જૈન અને બૌદ્ધ મતની શ્રમણ પરંપરા એ બંનેમાં આરંભમાં મૌખિક જ્ઞાનની પ્રણાલી હતી; પણ કાળક્રમે જ્ઞાન અને સાહિત્યમાં વૃદ્ધિ થતાં તે તમામને યાદ રાખવાનું મુશ્કેલ બનતું ગયું. પરિણામે લેખિત પુસ્તકોની રચના જરૂરી બની. જૈન મતમાં આ ઉપરાંત એક બીજું પરિબળ પણ મૌખિક પદ્ધતિના ત્યાગ માટે કારણરૂપ બન્યું હોવાનું જણાય છે. તે એ કે ઇસવી સનની પાંચમી શતાબ્દીમાં પડેલા એક ભીષણ દુકાળમાં ઘણા જૈન વિદ્વાન સાધુઓ મૃત્યુ પામતાં મૌખિક પરંપરાથી જાળવાયેલા જ્ઞાન-સાહિત્ય માટે વિનાશનો ભય ઊભો થયો. આથી વીર સંવત ૮૮૦માં (યાકોબી પ્રમાણે વિક્રમ સંવત ૫૧૦ અથવા ૫૭૦માં) સૌરાષ્ટ્રમાં વલભી અર્થાત્ અર્વાચીન વલભીપુર ખાતે દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણની અધ્યક્ષતામાં એક પરિષદ ભરવામાં આવી, જેમાં સર્વ સાધુઓની સંમતિથી જૈનધર્મનાં અંગો અને ઉપાંગોને લિપિબદ્ધ કરવાનું ઠરાવાયું. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે તે પછીની શતાબ્દીઓમાં વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિમાં વૃદ્ધિ થવા માંડી અને જ્ઞાનના આધારરૂપ પુસ્તકોનું મહત્ત્વ જૈનધર્મમાં એટલું વધ્યું કે દૈનિક ઉપાસનામાં દેવ અને ગુરુની સાથે શાસ્ત્રને પણ સ્થાન અપાયું તથા ધર્મગ્રંથનો સ્વાધ્યાય એ દૈનિક કર્તવ્ય ને શાસ્ત્રદાન એ પરમ પવિત્ર કાર્ય ગણાયાં. આ ઉપરાંત પુસ્તકોની નકલ ઉતારાવીને તેને સુપાત્ર સાધુ યા સાધ્વીને અર્પણ કરવું તે શ્રાવકો ધન વાપરવાના સાત ‘ક્ષેત્રો’માંનું એક ગણાયું. જૈન મતમાં જ્ઞાનનું મૂલ્યાંકન કેટલું ઊંચું છે તે એ હકીકત પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમાં કાર્તિક સુદ પંચમીને જ્ઞાનપંચમી તરીકે ઉજવવામાં આવે છે.

હિંદુ અર્થાત્ સનાતન વૈદિક-પૌરાણિક ધર્મમાં અધ્યયન અને અધ્યાપન એ ગૃહસ્થાશ્રમી બ્રાહ્મણ પંડિતોનું કર્તવ્ય હોવાથી જ્ઞાન-સાધના અને તે સાથે સંબંધિત ગ્રંથોના સંગ્રહ પરંપરાગત રીતે બ્રાહ્મણ કુટુંબોની વ્યક્તિગત માલિકીના હોય છે, જ્યારે જૈનધર્મમાં તેવું નથી. જૈનધર્મમાં જ્ઞાનસાધના સાધુઓનો વિષય રહ્યો છે અને તેમણે પાળવાના પાંચ મહાવ્રતોમાં એક વ્રત અપરિગ્રહનું હોવાથી તેઓ પુસ્તકોનો પરિગ્રહ કરી શકતા નથી. આ કારણે આ કાર્ય જૈન સંઘને શિરે આવ્યું. આથી જૈન જ્ઞાનભંડારો સંઘની માલિકીના હોય છે, અને તેથી જ તેમની જાળવણી પણ વ્યાપક-પ્રમાણમાં ઉત્તમ રીતે થઈ શકી છે.

ભારતમાં ઓછામાં ઓછાં પાંચસો ગામો અને શહેરોમાં જૈન જ્ઞાનભંડારો આવેલા છે. વળી આમાંનાં ઘણાં શહેરોમાં ભંડારોની સંખ્યા બે-ચારથી માંડીને પંદર-વીસ જેટલી પણ છે. દા.ત. ચૌલુક્ય અને વાઘેલા રાજવંશોની રાજધાની રહી ચૂકેલા પાટણમાં વીસથી વધુ ભંડારો છે, જ્યારે અમદાવાદમાં છ અને ખેડામાં એક છે. આ બધા ભંડારોમાં ગ્રંથોની સંખ્યામાં પણ આત્યંતિક ભેદ છે. ખંભાતના જ શાંતિનાથ ભંડારમાં ૨૮૧ ગ્રંથો છે, જ્યારે વિજયનેમિસૂરિજીના ભંડારમાં વીસ હજાર ગ્રંથો છે.

ખંભાત ઉપરાંત કપડવંજ, નડીઆદ, ખેડા અને મહુધામાં જૈન ભંડાર આવેલા છે. ખંભાત એ તો જેસલમેર અને પાટણની સાથે જૈન ગ્રંથભંડારો ધરાવતા દેશના સૌથી મહત્વપૂર્ણ એવા ત્રણ સ્થાનોમાંનું એક છે. અહીં ચાર મુખ્ય ભંડારો છે : (૧) શ્રી શાંતિનાથ તાડપત્રીય જૈનભંડાર, (૨) સૂરિસમ્રાટ વિજયનેમિસૂરિ મહારાજનો ભંડાર, (૩) જૈન શાળામાંનો શ્રી નીતિવિજયજી મહારાજનો ભંડાર, અને (૪) તપાગચ્છના શ્રી પૂજ્યજીનો ભંડાર. આમાંથી ગ્રંથસંખ્યાની દૃષ્ટિએ સૂરિસમ્રાટનો ભંડાર સૌથી મોટો છે. એમાં વીસ હજાર હસ્તલિખિત ગ્રંથો હોવાનું અનુમાન છે. આ બધી મુખ્યત્વે કાગળ પર લખાયેલી પોથીઓ છે. શ્રી નીતિવિજયજી ભંડારમાં પાંચેક હજાર પુસ્તકો છે. તેમાં વિ. સં. ૧૨૩૨ની કાગળ પર લખાયેલી હસ્તપ્રત પણ સચવાયેલી છે.

સુપ્રસિદ્ધ સંશોધક મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ નોંધ્યું છે તેમ જેસલમેરના જ્ઞાનભંડારમાં કાગળ પર લખાયેલી જૂનામાં જૂની પોથી વિ. સં. ૧૨૪૬ની છે. આથી આ ભંડારની ઉપરોક્ત કાગળ પર લખાયેલી પોથી તેના વર્ગની સંભવતઃ પ્રાચીનતમ પોથી છે. આ જ ભંડારમાં વિક્રમની ૧૫મી અને ૧૬મી સદીની રંગીન ચિત્રોવાળી અને સોનેરી અક્ષરે લખેલી પોથીઓ પણ છે. આ પુસ્તકો એટલી સારી રીતે જળવાયાં છે કે તે લગભગ આજકાલમાં લખાયેલાં પુસ્તકો જેટલાં સુંદર લાગે છે. આ જ ભંડારના પૂરક એવા શેઠ શ્રી શાંતિલાલ માણેકલાલના પુસ્તકસંગ્રહમાં કાગળના વપરાશવાળી વીસમી સદીમાં લખાયેલી તાડપત્રીય હસ્તપ્રતો છે, જેમાં રૂપેરી અક્ષરે લખેલા સચિત્ર ‘કલ્પસૂત્ર’ અને ‘નવસ્મરણ’નો સમાવેશ થાય છે. ખંભાતનો શ્રી શાંતિનાથ તાડપત્રીય ભંડાર સંશોધકો માટે સૌથી મહત્વનો છે. તેમાં વિક્રમની ૧૨મીથી ૧૫મી સદી દરમિયાન રચાયેલાં જૈન આગમો, પ્રકરણો, લલિત સાહિત્ય, દાર્શનિક સાહિત્ય વગેરેને લગતી તાડપત્રીય પોથીઓ છે. તેમાં આચાર્ય હેમચંદ્રનું ‘સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન’, કાલિદાસનું ‘રઘુવંશ’, વાકપતિરાજનું ‘ગઉડવહો’, જયમંગલનું ‘કવિશિક્ષા’ તેમજ રવિગુપ્તાચાર્ય અને પરમશૈવાચાર્ય મુમ્મુણિદેવરચિત ‘સૂક્તાવલિ’ નોંધપાત્ર છે. આ ભંડારમાં કેટલાક દુર્લભ ગ્રંથો પણ છે, જે અન્યત્ર ક્યાંય પ્રાપ્ય નથી. દાનેશ્વરી મહામાત્ય વસ્તુપાલે વિ. સં. ૧૨૮૦માં સ્વહસ્તે લખેલી ‘ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્ય’ની હસ્તપ્રત આ ભંડારનો મૂલ્યવાન ગ્રંથ છે. આ ભંડારમાં ૨૮૧ તાડપત્રીય પોથીઓ છે. જેમાંની ઘણીખરી સચિત્ર છે. તાડપત્ર પર લખેલી પ્રાચીનતમ સચિત્ર પોથી આ જ ભંડારમાં રક્ષિત ઈ. સ. ૧૧૨૭માં રચાયેલી ‘જ્ઞાનસૂત્ર’ અને તે પછીનાં ત્રણ અંગો પરની અભયદેવની ટીકા છે.

જૈન જ્ઞાનભંડારોની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે તે સાંપ્રદાયિક માલિકીના હોવા છતાં તે માત્ર જૈન ધર્મને લગતા ગ્રંથોના ભંડાર નથી, પણ તેમાં અન્ય સંપ્રદાય અને વિષયોનાં ગ્રંથો પણ છે. આ જ્ઞાનભંડારોમાંથી એવાં કેટલાંક પુસ્તકો પણ પ્રાપ્ત થયાં છે, જે અગાઉ કોઈની જાણમાં ન હતાં અથવા તો તેમના અંગેની જાણ અન્ય ગ્રંથોમાં થયેલા તેમના ઉલ્લેખો દ્વારા જ થયેલી. આવા અજ્ઞાત ગ્રંથોમાં રાજશેખરકૃત ‘કાવ્યમીમાંસા’, ‘રૂપકશતકમ્’માં પ્રકટ થયેલાં વત્સરાજનાં એકાંકી નાટકો, લોકાયતદર્શનનું એકમાત્ર ઉપલબ્ધ પુસ્તક જયરાશિનું ‘તત્ત્વોપપ્લવ’ અને નાલંદા વિદ્યાપીઠના અધ્યાપકો શાંતરક્ષિત અને કમલશીલ રચિત બૌદ્ધ દર્શનનો ગ્રંથ ‘તત્ત્વસંગ્રહ’ વગેરે મુખ્ય છે. વળી સંસ્કૃતના ઘણાખરાં કાવ્યો, નાટકો તથા દર્શન અને કાવ્યશાસ્ત્ર પરના ગ્રંથોની પ્રાચીનતમ હસ્તપ્રતો આ જૈન ભંડારોમાંથી જ મળી છે.

આ જ્ઞાનભંડારોની વિષયવ્યાપકતાનો ખ્યાલ એ પરથી આવી શકશે કે તેમાં જૈન-જૈનેતર સિદ્ધાંત, ધર્મ, અધ્યાત્મ, આરાધના, ક્રિયાકાંડ, પૂજાપાઠ, ન્યાયદર્શન, કોશ, વ્યાકરણ, કાવ્ય, નાટક, છંદ, અલંકાર, નીતિ, નાટ્યશાસ્ત્ર, સુભાષિત, પુરાણ, ચરિત્રકથા, ઇતિહાસ, જ્યોતિષ, આયુર્વેદ, ગણિત, મંત્રશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, લોકવિજ્ઞાન, શિલ્પશાસ્ત્ર, લક્ષણ, સમીક્ષા, સ્તોત્ર, ભજન, ગીત વગેરે વિષયોનાં પુસ્તકો સંગ્રહાયેલાં છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ આ ગ્રંથોમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, હિંદી, જૂની ગુજરાતી, રાજસ્થાની, વ્રજભાષા, ફારસી, મરાઠી આદિનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે.

આ જ્ઞાનભંડારોમાં સચવાયેલાં પુસ્તકો મધ્યકાલીન ઇતિહાસનાં અનેક પાસાં પર પ્રકાશ પાથરવાની સાથે વિભિન્ન કુટુંબો, જ્ઞાતિઓ, સંપ્રદાયો અને સ્થળોના સામાજિક અને ધાર્મિક ઇતિહાસ અંગેની ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે. આ કારણથી તે આપણા સાંસ્કૃતિક વારસામાં પુરાવશેષો જેટલા જ ઉપયોગી છે. તેથી જ્ઞાનભંડારોમાંની પોથીઓની સૂચિઓ તૈયાર થાય તે અત્યંત જરૂરી છે. ખંભાતના શાંતિનાથના ભંડારની મુલાકાત લઈને ડૉ. પીટર્સન નામના વિદ્વાને ૧૯મી સદીમાં તેની સૂચિ તૈયાર કરેલી. આ જ રીતે ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, કાશી તરફથી કર્ણાટકના તાડપત્રીય ગ્રંથોની સૂચિ બહાર પડી છે. તેથી હવે ગુજરાતના જ્ઞાનભંડારોની પણ એક પછી એક સૂચિઓ તૈયાર કરવામાં આવે તો એક ઘણું મહત્વનું કાર્ય થયું ગણાશે.

સાભાર : જૈન સાહિત્ય સમારોહ ગુચ્છ-૨
પ્રકાશક :- મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ
વી. સં. ૨૫૧૩, વિ. સં. ૨૦૪૩, ઈસ્વીસન ૧૯૮૭

વિભાગ-૨
ઈતિહાસ

જેસલમેરના જગવિખ્યાત જૈન જ્ઞાનભંડારો જ્યાં આવેલા છે એ રાજસ્થાન(મારવાડ)માં આવેલા અનેક દેશી રાજ્યો પૈકી એક પ્રાચીન દેશી રાજ્ય હતું. સ્વતંત્ર ભારતનો અધિકાર જામ્યા પછી, બીજા દેશી રાજ્યની જેમ, તેનું વિસર્જન થયું છે. એ રાજ્ય રાજસ્થાનની વાયવ્ય સરહદે આવેલું છે અને પાકિસ્તાનની સરહદ ત્યાંથી બહુ દૂર નથી. સૌપ્રથમ એની રાજધાની લોદ્રવામાં હતી; પણ પાછળથી રાજદ્વારી આદિ કારણોને લઈને તે જેસલમેરમાં આવી હતી અને એ પછી એ જ રાજ્ય જેસલમેર રાજ્ય તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું. જેસલમેર રાજધાની સ્થપાયા બાદ તેની વ્યાપાર વિષયક આબાદી વધતી ચાલી અને વ્યાપારી લોકો અને બીજી પ્રજા ત્યાં વસતી ગઈ. તેની સાથે સાથે ત્યાં જૈન-જૈનેતર ધાર્મિક સ્થાનોનું પણ નિર્માણ થતું ગયું.

આજથી દોઢસો વરસ પહેલાં જેસલમેરમાં જૈનોનાં ૨૭(?૨૭૦૦) ઘર હતાં અને તે રીતે ત્યાં બીજી વસ્તી પણ હતી; પરંતુ રાજ્ય સાથે કોઈ વાતમાં વાંધો પડવાથી ઘણા વ્યાપારીઓ અને તે સાથે બીજી પ્રજા પણ ત્યાંથી હીજરત કરી ગયાં. આ રીતે રાજ્યની આબાદી ઘસાતી ચાલી. પાછળથી રાજ્ય સાથે સમાધાન થયું એટલે કેટલાક વેપારીઓ વગેરે પાછા આવ્યા, તે છતાં રાજ્યની આબાદી જામી નહીં. આથી વ્યાપારીઓ વગેરે લોકો ધીરે ધીરે બહાર જતા ગયા એટલે આજનું જેસલમેર એ પ્રાચીન કાળનું સમૃદ્ધ જેસલમેર રહ્યું નથી. આજે ત્યાંની જૂની આલિશાન ઇમારતો તેની પૂર્વકાલીન સમૃદ્ધિ અને આબાદીનો ખ્યાલ આપે છે. ધીરે ધીરે એ ઇમારતો પણ પડતી જાય છે ને તેનાં ખંડિયેરો જોવા મળે છે.

જેસલમેરના નાના પહાડ ઉપર આવેલ કિલ્લામાં રાજ્યના મહેલો છે, બીજાં મકાનો છે, તેમ જ ખરતરગચ્છીય જૈનોએ બંધાવેલા, જેને અતિ ભવ્ય કલાનાં ધામો કહી શકાય તેવાં, આઠ શિખરબંધ મંદિરો છે. એ પૈકીનાં અષ્ટાપદ તથા ચિંતામણી પાર્શ્વનાથનું યુગલમંદિર અને બીજાં બે મંદિરો તો અતિભવ્ય શિલ્પસાહિત્યના નમૂનારૂપ છે. ખાસ કરીને આ મંદિરોમાં પ્રવેશ કરતાં તેનાં તોરણો તથા વિવિધ ભાવોને રજૂ કરતી અતિરમ્ય આકૃતિવાળી શાલભંજિકાઓ તથા તેમાંના સ્તંભોમાં ઉપસાવેલાં અનેકવિધ ભવ્ય રૂપો, ધુમ્મટો આદિ શિલ્પસમૃદ્ધિથી મંદિરોની ભવ્યતામાં અનેકગણો વધારો થાય છે.

અમે જ્યારે જેસલમેરના ભંડારોને વ્યવસ્થિત કરી રહ્યા હતા, ત્યારે ત્યાં જર્મન વિદ્વાન ડૉ. એલ. આલ્સડોર્ફ આવ્યા હતા. તેમણે કિલ્લાનાં આ મંદિરો જોઈ પ્રભાવિત થઈ જણાવ્યું કે આ મંદિરોમાં ગુજરાતી કળા ક્યાંથી આવી ? ત્યાંના કારીગરોને પૂછતાં એક વૃદ્ધ કારીગરે જણાવ્યું કે અમારા ગુરુઓ ગુજરાતી હતા. ગુજરાતમાં જ્યારે મોગલોનાં લશ્કરો ફરી રહ્યાં હતાં ત્યારે ગુજરાતની પ્રજા ઉપાધિમાં હોઈ શિલ્પીઓ પાસેથી કામ લઈ શકી નહિ. એટલે નવરા પડેલા શિલ્પીઓ તે સમયે નિરુપદ્રવ એવા એ રાજસ્થાનમાં ગયા અને તેમણે ત્યાંની ધનાઢ્ય પ્રજાની ઈચ્છા પ્રમાણે મંદિરો બાંધવાનું કામ કર્યું. એ જ કારણથી ત્યાંનાં અને બીજાં સ્થળોનાં મંદિરોની રચનામાં ગુજરાતી શિલ્પકળાનું મિશ્રણ થયું છે.

આ કિલ્લામાં જૈનેતર મંદિરો પણ છે. એક મંદિરમાં સૂર્યદેવની મૂર્તિ છે. લાગે છે કે પ્રાચીન કાળમાં ત્યાં સૂર્યપૂજા થતી હશે. આ મંદિર રાજ્યને આધીન છે. જેસલમેર ગામમાં તપાગચ્છીય જૈન શ્રાવક સંઘે બંધાવેલું જૈન મંદિર છે, પણ તે ભવ્ય હોવા છતાં સાધારણ ગણી શકાય તેવું છે.

જેસલમેરની બહાર ઘડીસર નામનું એક વિશાળ તળાવ છે. તેમાં જો ચોમાસામાં આવક બરાબર રહે તો ત્યાંની

પ્રજા બે-ત્રણ વર્ષ સુધી પાણીનો ઉપયોગ કરે તો પણ પાણી ન ખૂટે એટલો પાણીનો ભંડાર એમાં ભરાય છે. આ પાણીની આવક માટે તળાવમાં એવા રસ્તાઓ કરવામાં આવ્યા હતા; પરંતુ આજે રસ્તાઓની રાજ્યે એવી ઉપેક્ષા કરી છે કે જેથી તે તળાવમાં પ્રજા એક વર્ષ વાપરે એટલો પણ પાણીનો સંગ્રહ થતો નથી.

જેસલમેરની આબોહવાને કારણે ત્યાં ચોમાસાની ઋતુમાં બે-ત્રણ ઈંચથી વધારે વરસાદ પડતો નથી. ત્યાં ૭ ઈંચ વરસાદ પડે ત્યારે આ ઘડીસર તળાવ એક મહાસરોવર જેવું બની જાય છે.

સામાન્ય રીતે જેસલમેરનો પ્રદેશ રેગિસ્તાન હોવા છતાં તેની આસપાસની જમીન એટલી મજબૂત છે કે તેમાં પડેલું પાણી ચુસાઈ ન જતાં જેમનું તેમ જમા રહે છે. એટલે ખરેખર રેતીનું રણ તેનાથી દૂર જ છે; પણ વાવાઝોડાં આદિ કારણોને લઈને આ પ્રદેશમાં કેટલેક સ્થળે રેતી જામી જઈ રેગિસ્તાન જેવું થઈ જાય છે.

જેસલમેરની બહાર અનેક જૈન યતિઓની સમાધિઓ છે, તેમ જ બીજી પણ અનેક શેઠ શાહુકાર આદિની સમાધિઓ છે; પણ એની કોઈ ખાસ કાળજી નહીં રાખવાને કારણે તેમાંની અમુક સમાધિઓ પડતી જાય છે અને અમુક નવી બનતી જાય છે : એમ બનતું જ રહે છે. અહીં આસપાસ પથ્થરોની મોટી મોટી ખાણો છે, જેમાં ખારા પથ્થરને મળતા પથ્થરોનો જ ઉપયોગ થાય છે. ત્યાંની પ્રજા માટે પણ આ પથ્થરો અતિસુલભ છે. ત્યાંના કારીગરો આ પથ્થરોમાંથી નાવણિયાં વગેરે અનેક ઘરગથ્થુ વસ્તુઓ બનાવી સસ્તા મૂલ્યે પ્રજાને આપે છે. ઉપરાંત, અહીં વીંછીઆ વગેરે પ્રકારના પથ્થરો નીકળે છે, જેમાંથી પ્યાલા, રકાબી, ઘૂંટાઓ, ખરલો, પેપરવેટ વગેરે અનેક પ્રકારની સુંદર સુંદર વસ્તુઓ બને છે. સામાન્ય પ્રજા પોતાનાં ઘરો રંગવામાં ઘડીસર તળાવમાં જામી ગયેલી વિધવિધરંગી માટીઓનો ઉપયોગ કરે છે.

આ પ્રદેશની સામાન્ય પરિસ્થિતિનું અવલોકન કર્યા પછી જેસલમેરના અતિમહત્વના પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારોનું નિરીક્ષણ કરીએ.

જેસલમેરમાં બધાં મળીને ૧૦ જ્ઞાનભંડારો છે : (૧) ખરતરગચ્છીય યુગપ્રધાન આચાર્ય જિનભદ્રસૂરિનો, (૨) ખરતર વેગડગચ્છનો, (૩) આચાર્યગચ્છનો, (૪-૫) ચોથો અને પાંચમો થાહરુ શાહનો, (૬) ડુંગરજીનો, (૭) તપગચ્છનો, (૮) લોંકાગચ્છનો, (૯) આચાર્યશ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજનો, (૧૦) આચાર્ય શ્રી લક્ષ્મીચંદ્રજી મહારાજનો. આ ૧૦ પૈકી તપાગચ્છ અને લોંકાગચ્છના એ બે જ્ઞાનભંડારોને બાદ કરતાં બાકીના બધા જ જ્ઞાનભંડારો ખરતરગચ્છની સત્તામાં અને દેખરેખમાં છે. આ ૧૦ પૈકી બીજો, ચોથો અને આઠમો એ ત્રણ ભંડારોને કિલ્લામાં આવેલા ખરતરગચ્છીય આચાર્ય જિનભદ્રગણિ જ્ઞાનભંડારમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યા છે. આ ભંડારો શાંતિનાથ જૈન મંદિરની નીચેના ભોંયરામાં અતિસુરક્ષિત રીતે રાખવામાં આવ્યા છે. આ ભોંયરામાં બે દ્વાર વટાવ્યા પછી નાની સાંકડી બારીવાળા ત્રીજા ભોંયરામાં આ ભંડારો રાખેલા છે. પ્રાચીન કાળમાં પથ્થરની અભરાઈઓ કરી તેમાં કિલ્લાના અતિગૌરવભર્યા તાડપત્રીય પુસ્તકસંગ્રહને રાખવામાં આવતો હતો, અને તેને બંધ કરવા માટે લાકડાંના બારણાં હતાં. આજે એ ભંડારોને અમે સ્ટીલના કબાટોમાં સુરક્ષિત રાખ્યા છે. કિલ્લાનો આચાર્ય જિનભદ્રીય જ્ઞાનભંડાર આખો ને આખો તાડપત્ર ઉપર લખાયેલા ગ્રંથોનો જ સંગ્રહ છે. આ ઉપરાંત ખરતરગચ્છીય વડા ઉપાશ્રયમાં તથા આચાર્યગચ્છના ઉપાશ્રયમાં અને તપાગચ્છના તથા લોંકાગચ્છના જ્ઞાનભંડારોમાં પણ તાડપત્ર ઉપર લખાયેલા થોડા થોડા ગ્રંથો છે. એકંદરે અહીં બધી મળીને તાડપત્ર ઉપર લખાયેલ ૪૦૦ પોથીઓ છે. પુસ્તકો સંખ્યાની દૃષ્ટિએ તો ઉપર જે ૧૦ ભંડારોનાં નામ આપવામાં આવ્યાં તે બધામાં મળીને ૧૨થી ૧૩ હજાર કરતાં વધારે નથી. આમાં સામાન્ય રીતે પ્રાચીન તાડપત્રીય મહત્વના ગ્રંથો છે. ગ્રંથસંખ્યાની દૃષ્ટિએ ગુજરાતમાં ૨૦, ૨૫ કે ૫૦ હજાર કે તેથી વધારે ગ્રંથસંખ્યા ધરાવનાર પાટણ, અમદાવાદ, ખંભાત, વડોદરા વગેરેના જ્ઞાનભંડારો છે; પરંતુ તે જ્ઞાનભંડારોના ગ્રંથો અનેક વાર જોવાયેલા તેમ જ તેમાંની સાહિત્યાદિને લગતી સામગ્રી સહજ સુલભ હોઈ તેનું મહત્વ હોવા છતાં પણ વિદ્વાનોને એકાએક આકર્ષક લાગતી નથી અને તે માટે તેઓની ઊર્મિ કે ઉત્કંઠા બહુ શાંત હોય છે, જ્યારે અહીંના ભંડારો દૂર પ્રદેશમાં તેમ જ તે ભંડારોની

સાહિત્યિક સામગ્રીનું અવલોકન દુર્લભ તેમ જ દુષ્કર હોઈ તેનું મહત્ત્વ વધારે લાગે તે સ્વાભાવિક છે. જેસલમેરના તાડપત્રીય જ્ઞાનભંડારમાં કાષ્ઠચિત્રપટ્ટિકાઓ કે સુવર્ણાક્ષરી, રૌપ્યાક્ષરી આદિ ગ્રંથોની અપૂર્વ અને અલભ્ય સામગ્રીઓ પડી છે, જેથી અહીંના ભંડારોનું મહત્ત્વ ઘણું જ વધી જાય છે. સાથે સાથે અહીંના તાડપત્રીય ભંડારોમાં એવા ઘણા ગ્રંથો તાડપત્રી ઉપર લખાયેલા છે, જે અતિ પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ છે, જેની નકલો બીજે ક્યાંય પણ મળવી મુશ્કેલ છે, જેથી તે સંશોધનની દૃષ્ટિએ ઘણા જ મહત્ત્વના છે. અત્રેના ભંડારોમાં ચિત્રસમૃદ્ધિ તેમ જ પ્રાચીન કાષ્ઠચિત્રપટ્ટિકાઓ વગેરે સામગ્રીઓ એટલી બધી વિપુલ પ્રમાણમાં સચવાયેલી છે કે જેથી ભંડારોનું મૂલ્ય ઘણું વધી જાય છે. ૧૩મીથી ૧૫મી સદી સુધીમાં ચીતરાયેલી કાષ્ઠચિત્રપટ્ટિકાઓનો અહીં એવડો મોટો સંગ્રહ છે કે જે આપણને આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં ગૌરવભર્યા બીજકો પૂરાં પાડે છે, આપણને નવાઈ ઉત્પન્ન કરે છે અને ચકિત કરી દે છે. આ ચિત્રપટ્ટિકાઓમાં જૈન તીર્થંકરોના જીવનપ્રસંગો, કુદરતનાં દૃશ્યો, અનેક પ્રાણીઓની આકૃતિઓ વગેરેને લગતાં વિવિધ દૃશ્યો જોવા મળે છે.

૧૩મી સદીમાં ચીતરાયેલ એક પટ્ટિકામાં જીરાફનું ચિત્ર છે. એ ઉપરથી આપણને લાગે છે કે ભારતની પ્રજાને પ્રાણીઓ પ્રત્યે કેવો પ્રેમ હતો. જીરાફ એ ભારતીય પ્રદેશનું પ્રાણી નથી, તે છતાં આ પટ્ટિકામાં એ પ્રાણીનું ચિત્ર છે. તે જોતાં ભારતીય પ્રાણીસંગ્રહાલયમાં તેને વસાવવામાં આવ્યું હશે, જે જોઈને ચિત્રકારે આ કાષ્ઠપટ્ટિકામાં એ પ્રાણીનું ચિત્ર દોર્યું હશે.

આ ચિત્રપટ્ટિકાઓ ઉપરના રંગો, રંગોમાં મેળવવામાં આવતા વૉરનિશ વગેરેની બનાવટ એટલી બધી મહત્ત્વની છે કે આને ૫૦૦-૭૦૦ વર્ષ વીતી જવા છતાં પણ રંગો ઝાંખા કે કાળા નથી પડ્યા કે ઉખડી પણ નથી ગયા, એ એક મહત્ત્વની વસ્તુ છે.

પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતિઓમાં જે જૈન તીર્થંકરો, જૈન આચાર્યો તેમ જ ગ્રંથ લખાવનાર શ્રેષ્ઠીવર્ય આદિનાં ચિત્રો છે, તેના રંગો પણ આજે જેવા ને તેવા જ દેખાય છે. આ રંગો વૉટરકલર જેવા હોવા છતાં તેમાં મેળવવામાં આવેલું શ્લેષદ્રવ્ય એવી રીતે મેળવવામાં આવ્યું છે કે જેને કારણે રંગો જરા પણ ઝાંખા નથી પડ્યા, બીજાં પાનાં સાથે એ રંગો ચોંટી નથી ગયા, મૂળ ચિત્રમાંથી ઊખડી ગયા નથી કે ઘસાઈ જવા પણ પામ્યા નથી. આ ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ રીતે લાગે છે કે તે તે કાળે આપણી પાસે રંગો બનાવવા વગેરેને લગતી મહત્ત્વની પ્રભાવશાલિની કળા હતી. આ ઉપરાંત તાડપત્રીય પ્રતિઓમાં જ્યાં ગ્રંથના ખાસ વિભાગો ને પ્રકરણો સમાપ્ત થતાં હોય છે, ત્યાં કાળી શાહીથી ચક્ર, કમળ આદિ વિવિધ પ્રકારનાં સુશોભનો ચિતરવામાં આવતાં હતાં, જેથી ગ્રંથના તે તે વિભાગની સમાપ્તિને આપણે વિના પરિશ્રમે શોધી શકીએ; આવાં શોભનોવાળી અનેકાનેક તાડપત્રીય પ્રતિઓ અહીંના કિલ્લાના તાડપત્રીય ગ્રંથસંગ્રહમાં છે.

પ્રાચીન તાડપત્રીય ગ્રંથોની સમૃદ્ધિમાં, સંખ્યાની દૃષ્ટિએ, પાટણના ભંડારો ચડિયાતા છે; છતાં જેસલમેરના ભંડારોમાં જે કેટલીક વિશેષતાઓ છે, તે બીજે ક્યાંય નથી. અહીંના ભંડારમાં જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ વિરચિત વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્યની અતિ પ્રાચીન તાડપત્રીય પોથી છે. લેખન સંવત સ્પષ્ટ નથી; છતાં લિપિનું સ્વરૂપ જોતાં ૮મા સૈકામાં તથા ૧૦મા સૈકાના પ્રારંભમાં એ પોથી લખાઈ હોય તેમ લાગે છે. આ પોથીએ અહીંના ભંડારોના ગૌરવમાં ઘણો મોટો ઉમેરો કર્યો છે. પ્રાચીન લિપિઓના અભ્યાસીઓ માટે આ પોથીનું ઘણું જ મહત્ત્વ છે. ખાસ કરીને આ એક મહાન ગ્રંથ હોઈ આ પોથીને આધારે તે સમયની લગભગ સંપૂર્ણ કહી શકાય તેવી એક વર્ણમાલા તૈયાર કરી શકાય કે જે લિપિવિશારદોને તે યુગ પહેલાંના અને પછીના બબ્બે સૈકાઓની લિપિઓને ઉકેલવામાં મદદ કરી શકે.

આ સિવાય બીજા કોઈપણ જ્ઞાનભંડારમાં ન મળી શકે તેવી પ્રાચીન એટલે કે વિ. સં. ૧૨૪૬ અને ૧૨૭૮ આદિમાં કાગળ ઉપર લખાયેલા “**પડશીતિટિપ્પનક**” આદિ ગ્રંથોનો પ્રાચીન સંગ્રહ કિલ્લાના ભંડાર સાથે જોડી દીધેલા ખરતર વેગડગચ્છના ભંડારમાં છે. એ આ ભંડારોની ભવ્ય વિશેષતા છે. ડો. વેબરને એશિયામાંના ચારકંદ નગરની

દક્ષિણે દશ માઈલ ઉપર આવેલા કૃગિઅર ગામમાંથી ચાર નાટકોની નકલો મળી હતી, જે ઈ.સ.ની પાંચમી-છઠ્ઠી સદીમાં લખાયેલી માનવામાં આવે છે. પરંતુ હજુ સુધી જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં ઉપર જણાવેલી પ્રતિઓ કરતાં બીજી કોઈ કાગળ ઉપર લખાયેલી પ્રાચીન પ્રતિઓ મળી શકી સાંભળવામાં આવી નથી. આ રીતે આ જ્ઞાનભંડારો સાહિત્યિક સંશોધનની દૃષ્ટિએ ઘણા જ મહત્વના છે.

જેસલમેરના જ્ઞાનભંડાર અંગે બાહ્ય દૃષ્ટિએ આટલું જણાવ્યા પછી આપણે તેમાંની સાહિત્યિક સંપત્તિનું નિરીક્ષણ કરીએ. અહીંના કે ગમે ત્યાંના જૈન જ્ઞાનભંડારો એટલે બીજા સાંપ્રદાયિક જ્ઞાનભંડારોની જેમ સાંપ્રદાયિક સાહિત્યનો જ સંગ્રહ નહીં, પણ ભારતીય, વ્યાપક, સર્વદેશીય સાહિત્યનો જ એ સંગ્રહ સમજવો જોઈએ. એ જ રીતે આ ભંડારોને તાડપત્રીય તેમ જ ઈતર જ્ઞાનસંગ્રહ સમજવા જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ જોતાં આ ભંડારોને વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોની ખાણરૂપ ગણવા જોઈએ. આમાં દરેક પ્રકારના સાહિત્યનો સંગ્રહ હોવાથી તે ભારતીય પ્રજાનો અણમોલ ખજાનો છે.

આ જ્ઞાનભંડારમાં વ્યાકરણ તથા પ્રાચીન કાવ્ય, કોશ, છંદગ્રંથ, અલંકાર, સાહિત્ય, નાટકો વગેરેની પ્રાચીન, અલભ્ય ગણી શકાય તેવી વિશાળ સામગ્રી છે. તે ઉપરાંત તેમાં વૈદિક તથા બૌદ્ધ સાહિત્ય-સંશોધન માટેની અપાર અને અપૂર્વ સામગ્રી છે. દાર્શનિક તત્ત્વસંગ્રહ ગ્રંથની ૧૨ મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં લખાયેલી પ્રતિ પણ છે.

જૈન આગમગ્રંથોની પ્રાચીન પ્રતો આ જ્ઞાનભંડારમાં ઘણી છે, જે જૈન આગમોના સંશોધન આદિ માટે ઘણી જ મહત્વની છે. આગમ-સાહિત્ય પૈકી “દશવૈકાલિક સૂત્ર” ઉપરની અગત્યસિંહ સ્થવિરની પ્રાચીન પ્રાકૃત ટીકા એટલે કે ચૂર્ણિ આજે બીજા કોઈપણ જ્ઞાનભંડારમાં નથી. પાદલિપ્તસૂરિકૃત “જયોતિષ્કરંડક પ્રકીર્ણક વૃત્તિ”ની પ્રાચીન પ્રતિ આ ભંડારોમાં જ છે. જૈનાચાર્યની આ રચના જયોતિર્વિદ્યો માટે આકર્ષણરૂપ છે. તેની નકલો બીજે ક્યાંય જોવામાં આવી નથી. બૌદ્ધ દાર્શનિક સાહિત્ય પૈકી “તત્ત્વસંગ્રહ” અને તેના ઉપરની વ્યાખ્યા, “ધર્મોત્તર” ઉપરની મલ્લવાદિની અને બીજી વ્યાખ્યાઓની પ્રાચીન અને મૌલિક રચનાની નકલો અતિશુદ્ધ રૂપે આ ભંડારોએ જ પૂરી પાડી છે. “જયદેવીય છંદઃશાસ્ત્ર” અને તેના ઉપરની ટીકા, “કઈસિક્ક” અને તેની વ્યાખ્યા આદિ ગ્રંથો જેસલમેરમાં જ છે. વકોક્તિજીવિત તેમ જ પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલ અલંકાર વિષયક ગ્રંથ, “ઉદ્ભટ કાવ્યાલંકાર”, “કાવ્યપ્રકાશ” ઉપરની સોમેશ્વરની વ્યાખ્યા, “અભિધાવૃત્તિ”, “માતૃકા” અને મહામાત્ય અંબાદાસકૃત “કલ્પલતા” અને સંકેત ઉપરની “પલ્લવશેષ” વ્યાખ્યાની સંપૂર્ણ પ્રતિ આ ભંડારમાં જ સચવાયેલી છે. આ રીતે આ જ્ઞાનભંડારો માત્ર સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ જ નહીં, પણ વ્યાપક દૃષ્ટિએ ઘણા જ મહત્વના છે.

સાહિત્યિક સામગ્રી ઉપરાંત તેમાંની ચિત્રસમૃદ્ધિ, કાજપટ્ટિકાઓ આદિ કે જેનો પરિચય ઉપર હું કરાવી ચૂક્યો છું તે અને ગ્રંથોના અંતમાંની પ્રાચીન ગ્રંથ-લેખકોની પુષ્પિકાઓ જોતાં તેમાં જે ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક વિગતોની નોંધ છે, તે ઓછા મૂલ્યની નથી. દાખલા તરીકે મલધારી હેમચંદ્રસૂરિકૃત “ભવભાવના પ્રકરણ સ્વોપજ ટીકા”ની એક પ્રતિ છે, જે વિ. સં. ૧૨૪૦માં લખાયેલી છે. તેમાં પાદરા, વાસદ આદિ ગામોનાં નામનો ઉલ્લેખ છે ઈત્યાદિ અકલ્પ્ય ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક સામગ્રી આ ભંડારોમાં ભરેલી પડી છે. એથી જ આ જ્ઞાનભંડારો ભારતીય તેમ જ વિદેશીય જૈન-જૈનેતર વિદ્વાનોના આકર્ષણરૂપ બની શક્યા છે.

તા. ૧૫-૭-૧૯૬૫ના રોજ અમદાવાદ-વડોદરા રેડિયો સ્ટેશનથી અપાયેલો વાર્તાલાપ.

(‘કથાભારતી,’ ઓગસ્ટ ૧૯૬૫)

સાભાર : જ્ઞાનાંજલિ

પ્રકાશક : સાગરગચ્છ જૈન ઉપાશ્રય, વડોદરા

વી. સં. ૨૪૯૫, વિ. સં. ૨૦૨૫, ઈસ્વીસન્ ૧૯૬૯

સમિતિ પર આવેલ પત્રોમાંથી, તેમજ સમિતિના કેટલાક સભ્યોની તાજેતરની મુલાકાત વેળા જ્ઞાનભંડારમાંની સામગ્રી અંગે મહારાજશ્રીએ પ્રગટ કરેલ કીમતી ઉદ્ગારોમાંથી; જૈન સમાજની જાણ અર્થે સંક્ષિપ્ત તારવણી રજૂ કરેલ છે.

૧. જૈન આગમોનું હું નજીકના ભવિષ્યમાં વ્યવસ્થિત અને અતિપ્રમાણિક પ્રકાશન કરવા ઇચ્છું છું. તેની પ્રાચીન પ્રતિઓ અહીંના ભંડારમાં જે જે હોય તે બધીનો ઉપયોગ કરી લેવો અને તે સાથે જૈન કે જૈનેતર દાર્શનિક તેમજ બીજું જે જે આલંકારિક, વ્યાકરણને લગતું અને બીજું પણ જે કાંઈ ઉચિત લાગે તે બધાય સાહિત્યને સરખાવી તૈયાર રાખી મૂકવું.

૨. મહત્વનાં ગ્રંથો, ચિત્રો, વગેરે જે જે આવશ્યક અને મહત્વના હોય તેના ફોટા ઉતરાવી લેવા...

૩. આખા ભંડારને બરાબર તપાસી લેવો અને વેરવિખેર થઈ ગયેલા ગ્રંથોને વ્યવસ્થિત કરી, નવી પાટીઓ, નવા કપડાના બંધનો અને દરેક માટે સ્વતંત્ર પેટીઓ બનાવી દેવી, કે જેથી આજે વિદ્યમાન આ મહર્ષિક જ્ઞાનભંડાર બીજા કેટલાક સૈકાઓ પર્યંત ટકી શકે. જૈન શ્રી સંઘની આ મિલકતની કિંમત આંકવી મુશ્કેલ છે. જૈન સમાજની સંસ્કૃતિના પ્રતિકરૂપ આ અનુપમ વારસો છે.

૪. જેસલમેરનો ભંડાર સંશોધનની દૃષ્ટિએ ઘણો મહત્વનો છે. જો કે આજ સુધીમાં આ ભંડારમાંથી ઘણું ઘણું વેરવિખેર અને જીર્ણ-શીર્ણ થઈ ગયું છે, છતાં હજુ ઘણું ઘણું મહત્વનું છે, જે જૈન સંસ્કૃતિ અને શ્રી સંઘને માટે ગૌરવની વસ્તુ છે. ભંડારમાં આગમ સાહિત્ય ઘણું પ્રાચીન છે. એ ઉપરાંત દાર્શનિક સાહિત્ય પણ છે. મૌલિક સંશોધન માટે તો આ ભંડાર અને આ જાતના પ્રાચીન તાડપત્રીય સંગ્રહો ધરાવનાર પાટણ, ખંભાત વગેરેના ભંડારો ઘણા જ મહત્વના છે.

૫. ઝીણવટથી તપાસતાં અપૂર્વ પુસ્તકો લબ્ધ થયા છે. આચાર્ય શ્રી પાદલિપ્તસૂરિકૃત જ્યોતિષકરંડકપ્રકીર્ણકની ટીકા મળી આવી છે. આજ સુધીમાં આ ગ્રંથની નકલ બીજે ક્યાંયથી મળી શકી નથી. ફક્ત તેરમા સૈકામાં “સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્તિ” ઉપર ટીકાકાર આચાર્ય શ્રી મલયગિરિજીની ટીકામાં આ ટીકાગ્રંથનો ઉલ્લેખ આવતો હતો, જે આજે નજરે જોવા મળ્યો છે. આ ટીકાગ્રંથ અતિશુદ્ધ છે.

૬. દશવૈકલિક યૂર્ણિગ્રંથ નવીન જ મળી આવ્યો છે, જે અન્યત્ર જોવામાં આવ્યો નથી. એના રચયિતા સ્થવિરઅગસ્યસિંહ છે. અનુમાન રચના સંવત વિક્રમનો પાંચમો કે છઠ્ઠો સૈકો સંભવે છે. પૂજ્યપાદ શ્રી સાગરાનંદસૂરિજીએ છપાવેલી યૂર્ણિ કરતાં આ યૂર્ણિ જૂની અને અતિપ્રાચીન છે. ‘તત્ત્વસંગ્રહ પંજિકા’ નામા બૌદ્ધદાર્શનિક ગ્રંથનું સંશોધન ચાલુ છે.

૭. રામચંદ્ર-ગુણચંદ્રકૃત દ્રવ્યાલંકાર ગ્રંથનો બીજો તથા ત્રીજો પ્રકાશ મળ્યો છે. પ્રથમ પ્રકાશ માટે અહીંના બીજા ભંડારમાં શોધ કરવાની છે.

૮. આજ સુધીમાં અનેક ગ્રંથોનું કાર્ય અમે કરી લીધું છે. એમાં તાડપત્રીય પ્રતો અને એ ઉપરાંત કાગળ પર લખાયેલી પ્રતો પણ છે. એ સંબંધી વિસ્તૃત, ચાલુ કાળના વિદ્વાનો પસંદ કરે છે તેવું અને ગ્રંથ સંબંધી દરેક જાતની માહિતી આપતું, સૂચિપત્ર યાને કેટલોગ તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. ભંડારને સંપૂર્ણપણે વ્યવસ્થિત કરેલ છે અને દાબડા પ્રાપ્ત થતાં જ એમાં નંબરવાર પ્રતો મૂકાઈ જશે.

૯. સંશોધન, નિરીક્ષણ અને નકલો આદિ સંબંધમાં ટૂંકનોંધ નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય.

આગમ વિભાગ:- ૧. “સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર ટીકા”, ૨. “અનુયોગદ્વાર સૂત્ર” અને એ ઉપર “હારિભદ્રીવૃત્તિ”, “મલધારી હેમચંદ્રસૂરિ” કૃત વૃત્તિ તથા “જિનદાસ મહત્તર” કૃત યૂર્ણિ, ૩. “નંદીસૂત્ર” તથા એ ઉપર શ્રી મલયગિરિસૂરિ કૃત ટીકા, ૪. “ઓઘનિર્યુક્તિ બૃહદ ભાષ્ય”ની નકલ કરી, ૫. “દશવૈકાલિક સૂત્ર” મૂળ એ ઉપર હારિભદ્રી વૃત્તિ, દશવૈકાલિક સૂત્રની સ્થવિર અગસ્ત્યસિંહકૃત યૂર્ણિ, ૬. “પન્નવણા સૂત્ર”ની નકલ, ૭. “વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્ય”ની નકલ ૮. “સૂર્યપ્રજાપ્તિસૂત્ર ટીકા”, ૯. “જ્યોતિષ્કરંડ સૂત્ર” એ ઉપર મલયગિરિ તેમજ પાદલિખાચાર્યની ટીકાઓ, ૧૦. “બૃહત્કલ્પસૂત્ર” લઘુભાષ્ય તથા એનો સટીક પ્રથમ ખંડ, ૧૧. “વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્ય” કોટ્યાચાર્યકૃત ટીકા, ૧૨. “કલ્પયૂર્ણિ તથા ટિપ્પનક” અને ૧૩. “દશાશ્રુતસ્કંધની યૂર્ણિ”.

પ્રકરણ ગ્રંથ વિભાગ:- ૧. “ભવભાવના પ્રકરણ સટીક”, ૨. “પંચાશક સટીક”, ૩. “બૃહત્ ક્ષેત્રસમાસ સટીક”, ૪. “બૃહત્સંગ્રહણી સટીક”, ૫. “બંધસ્વામિત્વ સટીક”, ૬. “ષડ્શીતિ સટીક”, ૭. “વિભત્તિવિચાર પ્રકરણ” અને ૮. “ધર્મબિન્દુ પ્રકરણ સટીક”.

ચરિત્ર ગ્રંથ વિભાગ:- “પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર”ની કોપી અને સંશોધન - શાન્ત્યાચાર્યકૃત, ૨. “મુનિસુવ્રતસ્વામી ચરિત્ર”, ૩. “ધન્ય-શાલિભદ્રાદિ ચરિત્ર”, ૪. “સમરાઈચ્યકહા”, ૫. “કવિકલ્પલતાવિવેક”, ૬. “કાવ્યપ્રકાશ-મમ્મટકૃત”, ૭. “વાસવદત્તા કથા” - સુબંધુ કવિકૃત અને ૮. “સિદ્ધહેમ લઘુવૃત્તિ”નો એક ખંડ.

દાર્શનિક ગ્રંથ વિભાગ:- ૧. “ધર્મોત્તર ટિપ્પનક” - મલ્લવાદી આચાર્ય કૃત, ૨. “તત્ત્વસંગ્રહ” પંજિકા સહ, ૩. “સર્વસિદ્ધાન્તપ્રવેશ”, ૪. “પ્રમાણાંતર્ભાવ”, ૫. “સાંખ્યસમતિકા વૃત્તિ”-માધવકૃતા. (માધવ?) તથા અજ્ઞાતનામા, ૬. “ન્યાયબિન્દુ ધર્મોત્તર ટીકા સહ”, ૭. “પ્રમાણલક્ષણ” સટીક અને ૮. “ન્યાયાવતાર” સટીક.

૧૦. આ સિવાય બીજા ઘણા ગ્રંથોનું કામ ચાલે છે. હજારો શ્લોકો નિશ્ચિતરૂપે તપાસવા અને તેની વ્યવસ્થિત કોપીઓ કરી મેળવવી, એ પાછળ પૂરી જાગૃતિ રાખવી પડે છે, જેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ નજરે જોયા વિના આવી શકે નહીં. એ પાછળના પરિશ્રમનું માપ કાઢવા સારુ સાહિત્ય વિષયનો અને સંશોધનનો અભ્યાસી જોઈએ. પત્ર દ્વારા કે લેખો દ્વારા તો માત્ર આછી રૂપરેખા દોરાય. એ અંગેનું યથાસ્થિત જ્ઞાન મેળવવાના જિજ્ઞાસુએ તો એક વાર આ અટુલા પડેલા સ્થાનમાં પગલા કરવા જરૂરી છે. નજરે જોયા પછી જ તે સંબંધમાં સાચો ખ્યાલ આવે.

(શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ પત્રિકા અંક ૫૨૬ તા. ૧૫-૧૦-૫૦માંથી ઉદ્ધૃત.)

સાભાર : આત્માનંદ પ્રકાશ, વર્ષ ૪૮, અંક ૪

પ્રકાશક : જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર
વી. સં. ૨૪૭૭, વિ. સં. ૨૦૦૭, ઈસ્વીસન્ ૧૯૫૧

સૃષ્ટિ કીરચના પતા નહીં કિસને કી, પર સાહિત્ય કી સૃષ્ટિ તો જૈન
લેખકોંને હી કીહૈ।

- મહાપંડિત રાહુલ સાંકૃત્યાયન

(સં. ૨૦૦૬ના ચૈત્ર વદિ ૧૪ના રોજ શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ ઉપર લખેલા પત્રમાંથી)

ગ્રંથો ભેળવવાની પદ્ધતિ

તમને પત્રો લખ્યા પછી ભંડારને તપાસવાનું અમારું કાર્ય આગળ ચાલ્યું છે. એક એક પોથીમાં જે સંખ્યાબંધ પાનાઓ ભેગાં ભળી ગયાં છે, એ બધાંના પૃથક્કરણ માટે અમે એ પાનાંઓનું અનેક દૃષ્ટિએ વર્ગીકરણ કર્યું છે એ અત્યારે જોવા જેવું છે. તમે ઘણાય પ્રદર્શનો જોયાં હશે; પરંતુ અમારું આ પ્રદર્શન ભલભલાને આશ્ચર્યચકિત કરે તેવું છે. સેંકડો વર્ષથી પોતાના કુટુંબથી જુદાં પડી ગયેલાં એ પાનાંઓને અમે પુનઃ એમના કુટુંબ સાથે ભેળવવાનું કામ કરીએ છીએ. એ પાનાંઓના ગંજને જુદી જુદી દૃષ્ટિએ ગોઠવી તેના અક્ષરો, પાનાંઓની જાતિઓ, અંકોના પ્રકારો, લિપિ અને વિષય વગેરેને લક્ષ્યમાં લઈ કેવી રીતે ગ્રંથને પારખવામાં આવે છે અને કયા ગ્રંથના એ પાનાં હોઈ શકે એ માટે જે વિવિધ કલ્પના અને અવલોકન કરી નિર્ણય કરવામાં આવે છે તે એક જોવા જેવી વસ્તુ છે. કોઈ ગ્રંથના એક-બે પાનાં હોય, કોઈ ગ્રંથના પાનાંઓના ટુકડાઓ હોય એ બધાયને જોઈ વિવિધ નિશાનીઓ અને શબ્દો વગેરે ઉપરથી ગ્રંથનું નામ કેવી રીતે પકડી પાડવામાં આવે છે, તે તમે નજરે જુઓ તો તાજજુબ જ થઈ જાઓ.

ખંડિત થયેલા વિવિધ ગ્રંથો

અમારી ઉપર્યુક્ત રીત અનુસાર આ જ સુધીમાં અમે અનેક ગ્રંથોનાં પાનાંઓને સોપયોગી બનાવી દીધાં છે, અનેક ગ્રંથોનાં પાનાંઓના ટુકડાઓને પણ સોપયોગી બનાવી દીધાં છે; અને નિરુપયોગી ગણાતા એ ટુકડા આદિની કિંમત પણ વધારી દીધી છે; છતાં જે પાનાઓનાં ટુકડાઓ વગેરેનો પત્તો જ નથી એ રીતે તો ગ્રંથોને આખા કરવા મુશ્કેલ છે. અહીંયાં એક તાડપત્રીય પાનાંના ટુકડાઓનો ઢગલો જોયો તેમાં “ભગવતી સૂત્ર”, “કલ્પયૂર્ણિ”, “વ્યવહારયૂર્ણિ”, “કર્મપ્રકૃતિ”, “તિલકમંજરી” મહાકવિ કુત્તક વિરચિત “વકોક્તિજીવિત”, “યોગદર્શન અને તેના ઉપરનું વાયસ્પતિ મિશ્રનું ભાષ્ય” વગેરે સંખ્યાબંધ ગ્રંથોનાં પાનાંઓના ટુકડાઓ મળી આવ્યા, જે પૈકીના ઉપયોગમાં આવી શકે તે તો રાખવામાં આવ્યા છે; બાકી તો જે રૂપે બધું કચુંબર પડેલું છે, તેનો ઉપયોગ પણ શો થાય ?

રા. રા. સી. ડી. દલાલે જે ગ્રંથોનાં પાનાંઓ સંખ્યાબંધ નોંધ્યા છે તે, મને લાગે છે કે, અમુક પાનાનો નંબર જોઈ એ નોંધ્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે “કુત્તક કૃત વકોક્તિજીવિત”નાં પાનાં તેમણે ૩૦૦ નોંધ્યા છે. આજે એનાં પાનાં માત્ર ગણતરીનાં છે. અને અમે જેટલી ત્રુટક પોથીઓ ખોલી તે બધીઓમાંથી એક-બે-ચાર પાનાં મળતાં જ રહ્યાં છે. છેવટે નાના ટુકડા પણ હાથ લાગ્યા છે. અને ઉપર જણાવેલ કચરામાંથી પણ ૫-૧૦ પાનાંના મોટા ટુકડાઓ પણ હાથ લાગ્યા છે. “આચારાંગ યૂર્ણિ” વગેરે સંખ્યાબંધ ગ્રંથો ઓળખી ન શકાવાને કારણે નોંધ્યા સિવાયના જ રહ્યા છે. અને અધૂરા ગ્રંથોનાં નામો વગેરે નોંધ્યા સિવાય જ રહી ગયું છે.

બે ચાર્ચિક ગ્રંથો

બે “ચાર્ચિક” ગ્રંથો અહીં છે, જે પૈકીનો એક ગ્રંથ પ્રદ્યુમ્નસૂરિકૃત છે, અને બીજો જિનપતિસૂરિકૃત. આ બંને ગ્રંથોનો વિષય એ છે કે આશાપલ્લીમાંના ઉદયનકૃત જૈન મૂર્તિઓ વંદનીય ખરી કે નહીં? જિનપતિસૂરિએ એ પ્રતિમાઓ વંદનીય ન હોવાનું પુરવાર કર્યું છે, જ્યારે શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ તે વંદનીય હોવાનું પુરવાર કર્યું છે. આ બંનેય ગ્રંથોનાં નામ સી. ડી. દલાલના લિસ્ટમાં નોંધાયા જ નથી. પણ એક ભ્રામક નામ તરીકે જ નોંધાયેલ છે. આવાં આવાં તો ઘણાં નામો

બ્રામક છે અને કેટલાંય નોંધાયાં નથી.

દાર્શનિક ગ્રંથોનો નાશ

અહીંના ભંડારોમાં જે દાર્શનિક ગ્રંથો છે તે તો મોટે ભાગે ભાંગીને ભૂકકો જ થઈ ગયા છે અને એ બધી નકલો બારમા-તેરમા સૈકામાં લખાયેલી છે. જેમ જેમ પાછળના જમાનામાં દાર્શનિક ગ્રંથો તરફની રસવૃત્તિ તૂટી ગઈ અને ચરિત્રો તરફનો ઝોક વધ્યો તેમ તેમ આ સાહિત્ય વિસરાતું ગયું અને તેની નકલો કરવા પ્રત્યેની ઉદાસીનતા પણ વધતી ગઈ. પરિણામે આજે આપણા ભંડારોમાંથી અનેકવિધ સાહિત્ય નષ્ટ થઈ ગયું. “વાદિદેવસૂરિ”, “આચાર્ય મલયગિરિસૂરિ”, “આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ”, “શીલાંકાચાર્ય”, “મલધારી હેમચંદ્રાચાર્ય” વગેરે પોતાના ગ્રંથોમાં જે દાર્શનિક વગેરે સાહિત્યગ્રંથોની નોંધ કરે છે, એ ગ્રંથોનું નામનિશાન આજે આપણે ત્યાં નથી.

જૈનોની જ્ઞાનભક્તિ અને ઉદારતા

છતાંય આપણે આનંદ માનવા જેવું એ છે કે તૂટી-ફૂટી હાલતમાં પણ આજે આપણા જ્ઞાનભંડારોને લીધે એ સાહિત્ય અને એના વિશિષ્ટ અવશેષો સચવાઈ રહ્યા છે. જૈન પ્રજાએ જેમ જ્ઞાનભક્તિ નિમિત્તે કેટલુંક બગાડ્યું છે તેમ જ્ઞાનભક્તિ નિમિત્તે સાચવી પણ ઘણું જાણ્યું છે. સર્વદેશીય ગ્રંથસંગ્રહ જૈન ભંડારો સિવાય બીજે જડવો મુશ્કેલ છે. જૈન ભંડારોની વિશેષતા અને મહત્તા હોય તો તે એ જ છે કે, “મિથ્યાત્વ લાગી જશે” એવા તુચ્છ વિચારપ્રવાહને ક્યારેય પણ જૈનોએ અને જૈનાચાર્યોએ પ્રાચીન યુગમાં સ્થાન નહોતું આપ્યું અને સંગ્રહની દૃષ્ટિએ આજે પણ અપવાદ બાદ કરીએ તો એ જ ધ્યેય ચાલુ છે.

આગમોની પ્રાચીન પ્રતિઓ

જૈન આગમોની, સંશોધનમાં કામ આવી શકે તેવી કેટલીય પ્રાચીન પ્રતિઓ છે કે જે તેરમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં લખાયેલી છે. આ પ્રતિઓ જ વાસ્તવિક રીતે આપણા આગમોના સંશોધન માટેનો આધારસ્તંભ છે. ખંભાત, પાટણ વગેરેમાં પણ આગમગ્રંથોની એવી ઘણી પ્રતિઓ છે, જે સંશોધન માટેના આધારસ્તંભ સમાન છે.

અત્યારે તો ભંડારને તપાસવાનું અને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ ચાલે છે, એટલે સંશોધનકાર્ય સ્થગિતપ્રાય જેવું છે; છતાંય સહજસાજ ચાલે જાય છે.

અમારા પ્રદર્શનનું જેમણે દર્શન કરવું હોય તેમણે તો એક-બે મહિનામાં જ જેસલમેર આવવું જોઈએ.

ધર્મકાર્યમાં આદર રાખશો, દેવદર્શનમાં સંભારશો. ધર્મસ્નેહમાં ઉમેરો કરશો,

દ. પુણ્યવિજય તરફથી સસ્નેહ ધર્મલાભ.

(‘જૈન’ સાપ્તાહિક, તા. ૩૦ એપ્રિલ, ૧૯૫૦)

(૨)

કિલ્લામાંનો જ્ઞાનભંડાર

... દર્શન કરીને કિલ્લામાંનો જ્ઞાનભંડાર ખોલાવ્યો અને તેમાંથી ભાઈ શ્રી ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલે (જેમનું ટૂંકું નામ સી. ડી. દલાલ કહેવામાં આવે છે) તૈયાર કરેલ અને શ્રી જિનવિજયજી દ્વારા મળેલી માહિતી અનુસાર અમુક પુસ્તકો મેં મારા સંશોધનની દૃષ્ટિએ તારવ્યાં અને કાર્યકર્તા શેઠ ફતેચંદજી મહેતાજી અને ભાઈ પ્યારેલાલજી જિંદાણીજીએ અમને જેસલમેરના ભાઈઓની સમ્મતિથી આપ્યાં.

વિશેષાવશ્યક ભાષ્યની પ્રાચીનતમ પ્રતિ

એ પુસ્તકોમાં અમે “વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય” ખાસ ઇરાદાપૂર્વક લાવ્યા હતા. શ્રીમાન જિનવિજયજીએ આ પ્રતિના અંતમાં સંવતનો જે ઉલ્લેખ છે, એ ગ્રંથકારના ગ્રંથરચના સમયને સૂચવતો છે, એ દૃષ્ટિએ તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. પણ

મારી દૃષ્ટિ તો એ પ્રતિને જોઈને જુદી જુદી દૃષ્ટિએ એનું મહત્વ આંકવા લાગી અને તે દૃષ્ટિએ જ અમે તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. એ પ્રતિના અંત ભાગમાં લેખનસંવત નથી, પણ તેની લિપિ જોતાં તે પ્રતિ ૮મા સૈકામાં લખાયેલી હોય તેમ લાગે છે; ૧૦મા સૈકાથી અર્વાચીન હોવાનો સંભવ કોઈ રીતે નથી. એટલે આ પ્રતિ ભાષ્યકારની ભાષ્યગ્રંથને લગતી મૌલિક ભાષાનું સ્વરૂપ વગેરે કેવાં હશે તે માટે અતિ મહત્વની છે. તેમજ ભારતીય લિપિવિશારદો માટે ૧૦મા સૈકાની આસપાસ બ્રાહ્મીલિપિનું સ્વરૂપ કેવું હશે તેને લગતી એક વિશિષ્ટ લેખમાળા પણ આ પ્રતિના આધારે તૈયાર કરી શકાય તેમ છે. મને લાગે છે કે આજે આપણી સામે જે ભારતીય જ્ઞાનભંડારો જોવા-જાણવામાં છે તે સર્વમાં આ પ્રતિ પ્રાચીનતમ છે. એટલે તે દૃષ્ટિએ આ પ્રતિનું અને જેસલમેરના ભંડારનું મહત્વ વધી જાય છે.

કેટલાક ગ્રંથોની મહત્વની હસ્તપ્રતિઓ

“ઓઘનિર્યુક્તિનું બૃહદ્ભાષ્ય” પણ અહીંના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે, જેની અમે કોપી કરાવી લીધી છે. “કલ્પમહાભાષ્ય”ની અહીં કોપી છે, પણ તે અર્ધભાગની જ છે. ચૌદમા સૈકામાં ટીકા રચનાર આચાર્ય ક્ષેમકીર્તિએ આ મહાભાષ્યની સાક્ષી આદિથી અંત સુધીની આપી છે; છતાં આજે આપણી સામે એની સંપૂર્ણ પ્રતિ ક્યાંય જોવામાં નથી આવી, તે આશ્ચર્ય જેવી જ વાત છે. “અનુયોગદ્વારની હારિભદ્રીયા વૃત્તિ”ની પ્રતિ માત્ર પાટણ-વાડી પાર્શ્વનાથના ભંડારમાં જ છે, તે સિવાય અંહીથી તેની એક પ્રતિ મળી છે. પાટણની પ્રતિ અહીંની પ્રતિના ઉતારારૂપ હોવા સાથે તે પ્રતિને કોઈ વિશિષ્ટ વિદ્વાને સજાવેલી છે. અહીંની પ્રતિ પણ સુધારેલી છે, જેના શોધકે કેટલાક પાઠો બગાડ્યા છે. આ પ્રતિ નજરે જોવાથી એ ભ્રમણાઓને આપણે નિઃશંકપણે સુધારી શક્યા છીએ અને એમાંથી કેટલીક નવી પંક્તિઓ પણ મળી આવી છે. અનુયોગદ્વારસૂત્રની મૂળ પ્રતિ પણ મને પાઠભેદની દૃષ્ટિએ મદદગાર થઈ છે. ટીકાકાર મલધારી આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ જે પાઠભેદો આપ્યા છે, તે પૈકીના કેટલાક પાઠભેદો મને આમાંથી મળ્યા છે. જોકે મેં મલધારી મહારાજે ભેગા કરેલા આદર્શો પૈકી ઘણા મેળવી લીધા છે, તેમ છતાં હજુ પણ અમુક આદર્શ (પ્રત્યંતર) મારા હાથમાં આવવા બાકી છે. એટલે મૂળસૂત્રનું અનુસંધાન એટલું ખંડિત જ રહેશે. સંભવ છે, કોઈ નવો આદર્શ ક્યાંય મળી આવે. ખંભાતનો ભંડાર તપાસવો બાકી છે જ.

અહીં આવીને અમે “અનુયોગદ્વારસૂત્ર અને તેની હારિભદ્રી અને મલધારી ટીકાઓ” અહીંના પ્રત્યંતરો સાથે મેળવી લીધી છે અને પાઠો શુદ્ધ કરી લીધા છે. “બૃહત્કલ્પ” અને તેની ટીકાની પ્રાચીન પ્રતિ મળી તેને પણ અમે મેળવી લીધી છે. આ કામ પંડિત અમૃતે કર્યું છે અને ભાઈ નગીનદાસે પણ તેમાં ભાગ આપ્યો છે. “જ્યોતિષ્કરંડક અને સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ” પણ સુધારી લીધાં છે. જ્યોતિષ્કરંડકમાં ગાથા વગેરે કાગળની પ્રતિઓમાં અસ્તવ્યસ્ત મળી આવે છે, તે અહીંની પ્રતિમાંથી ઠીક મળી આવ્યાં છે; છતાં હજુય ગોટાળો તો છે જ. “સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ” પણ અહીં અતિ પ્રાચીન હોવાને લીધે ઠીક થઈ ચૂકી છે. મૂળ સૂત્ર અમે ગુજરાત આવીને પાટણની અને મારા પાસેની તાડપત્રીય પ્રતોને આધારે તૈયાર કરીશું.

રસપ્રદ પ્રશસ્તિઓ-પુષ્પિકાઓ

ભવભાવનાપ્રકરણ : આચાર્ય મલધારીકૃત “ભવભાવનાપ્રકરણની સ્વોપજ ટીકા”ની બે પ્રતિઓ અહીં છે. તેનો સંશોધન માટે ઉપયોગ કર્યો છે. આ પ્રતિઓની અંતની ગ્રંથકારની પ્રશસ્તિ અને લખાવનારની પ્રશસ્તિઓ ઘણો રસ પેદા કરે તેવી છે. લખાવનારની પ્રશસ્તિઓના આધારે એ જમાનામાં આ ગ્રંથ તરફ લોકોનો કેવો આદર હતો તે જણાય છે, એ આપણને આનંદ આપે તેવી વસ્તુ છે. આવી પુષ્પિકાઓ અહીં ત્રણ જાતની મળી છે. આ પ્રકરણની ટીકાના આદિ ભાગમાં જે “નેમિનાથચરિત્ર” છે, તેની પણ એક વૃત્તિના અંતમાં આવતી પ્રશસ્તિ જ લખવામાં આવી છે. પ્રતિ તે અરસાની હોઈ એટલે કે સંવત ૧૨૪૫માં લખાયેલી હોઈ મલધારી મહારાજે પોતે જ તેમ કર્યું હશે તેમ લાગે છે.

અધૂરી યાદીઓ

અહીંના ભંડારની ઘણી પ્રતો અસ્તવ્યસ્તપ્રાય: છે. શ્રીયુત સી. ડી. દલાલના લિસ્ટમાં જે નામો નોંધાયા છે તે માત્ર અમુક પાનાં હાથ આવી ગયાં કે અમુક નામ જોઈ લીધું તેટલા ઉપરથી જ થયું છે. આજે ભંડારમાં એવી ઢગલાબંધ પોથીઓ છે, જેમાં એક એક પોથીમાં દસ-દસ અને વીસ-વીસ ગ્રંથોના પાનાં ભરાઈ બેઠાં છે. જે ગ્રંથો આજે ભંડારમાં અધુરા છે, તે બધાયનાં પાનાં આ પોથીઓમાં નજરે આવે છે. અહીં આવનાર દરેકે ભંડારને પોતાના કામપૂરતો જોયો છે; પણ કોઈએ આખા ભંડારને તપાસીને તેનું પૃથક્કરણ કરીને ભંડારને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ કર્યું નથી. શ્રીયુત દલાલના લિસ્ટમાં જે ગ્રંથોને પૂર્ણ લખ્યા છે તે પૈકીના લગભગ સંખ્યાબંધ ગ્રંથો અપૂર્ણ છે. જે ગ્રંથોને શ્રીયુત દલાલે પોતાની નોંધમાં Incomplete અને and other loose leaves આદિ જણાવેલ છે, તે પૈકીના સંખ્યાબંધ ગ્રંથોને અમે પૂર્ણ કર્યા છે. અમુક વર્ષ પહેલાં અહીં શ્રી જિનહરિસાગરસૂરિ મહારાજે “બૃહતકલ્પભાષ્ય”ની પ્રતિમાં ખૂટતાં પાનાં લખાવ્યાં છે એ પ્રતિનાં ખૂટતાં એ પાનાં અમે આ ત્રુટિત પત્રસંગ્રહમાંથી શોધી કાઢ્યાં છે. સી. ડી. દલાલની નોંધમાં કુત્તક વિરચિત “વકોક્તિજીવિત”ની માત્ર એક જ પ્રતિની નોંધ છે, જ્યારે ત્રુટિત પાનાઓમાંથી અમે એક બીજી પ્રતિ - અને તે પણ દલાલે નોંધેલી પ્રતિ કરતાં ઘણી જ પ્રાચીન પોથી છે તે - શોધી કાઢી છે.

ગ્રંથોની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિનું કારણ

અહીંના ભંડારનાં પુસ્તકો જે રીતે અસ્તવ્યસ્ત દેખાય છે અને આપણા ગુજરાતમાં પણ એ રીતે જ પાટણ, અમદાવાદ, લીંબડી વગેરેમાં બન્યું છે, તેનું કારણ આપણી જ્ઞાનપાંચમ પણ છે. લોકો સમજ્યા વિના પ્રતો છૂટી મૂકે એ પછી તેને (તેનાં પાનાંને) કેમ મેળવવાં એ ખબર ન પડે, એટલે જેમ આવે તેમ પ્રતો અસ્તવ્યસ્ત ભેગી કરવામાં આવે. આ રીતે આપણી અવિવેકભરી જ્ઞાનભક્તિને લીધે આપણા હાથે સેંકડો ગ્રંથો નાશ પામ્યા અને ખંડિત થઈ અસ્તવ્યસ્ત પણ થઈ ગયા.

આપણી જ્ઞાનભક્તિ

આપણા ભંડારોનો અને તેની રક્ષાને લગતો ઇતિહાસ જેમ આપણને ઉજજવળ બનાવે તેવો છે, તેમ તેમાં આવાં અવિવેકનાં ધાબાં પણ પડેલા છે, તેમ છતાં જૈન પ્રજાએ જેટલું સાહિત્ય સર્જાવ્યું છે અને જે રીતે સાચવ્યું છે અને આજે પણ સાચવી જાણે છે એનો જોટો દુનિયામાં બીજે ક્યાંય જડે એમ નથી. આપણા ભંડારોમાં અભ્યાસની દૃષ્ટિએ જે રીતે જ્ઞાનરાશિ અથવા પુસ્તકરાશિ સચવાયેલો છે, તેટલો અને તેવો ભાગ્યે જ કોઈએ સાચવ્યો હશે. આજે તો આવા પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોની જોડ જૈનો સિવાય બીજે ઓછી જ જડશે. આજે ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ વગેરેના સંગ્રહો એ મોટે ભાગે જૈનોના જ સંગ્રહોનું ફળ છે.

અસ્તુ. હવે મૂળ વાત.

લૂણ માટે રસોઈ બગાડવા જેવું

અહીંના જ્ઞાનભંડારમાં સંખ્યાબંધ ગ્રંથો પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ છે, જેનો આપણે આજે ઉપયોગ કરવો જ જોઈએ; નહીંતર આપણું સાહિત્ય નિર્માત્ર્ય જ રહી જશે. આજે આપણે મુદ્રિત ગ્રંથો અંગે એવા સંખ્યાબંધ દાખલાઓ આપી શકીએ તેમ છીએ કે પ્રાચીન પ્રતિઓ સાથે સરખાવી ન શકવાને લીધે એ ગ્રંથો કેટલા બધા અશુદ્ધ રહેવા પામ્યા છે. માત્ર જૈન ગ્રંથો જ નહીં, પણ જૈનેતર ગ્રંથો - દાર્શનિક આદિ વિષયને લગતા - ગ્રંથોની પણ એ જ દશા છે. મારી તો એ ઈચ્છા છે કે અહીંના અને પાટણ-ખંભાતના ભંડારોમાં એવી એવી જે અગિયારમા સૈકાથી તેરમા અને વધારેમાં વધારે ચૌદમા સૈકા લગભગ સુધી લખાયેલી દરેક પ્રતિને આપણે આપણી મુદ્રિત કે અમુદ્રિત પ્રતિઓ સાથે સરખાવી લેવી જોઈએ. પંદરમા સૈકા પછીની પ્રતિઓ મોટે ભાગે બેકાળજીથી લખાયેલી હોવાને લીધે અને આપણી કૃપણતાને પરિણામે અશુદ્ધપ્રાય: અને અવ્યવસ્થિત રીતે લખાયેલી છે. આ વસ્તુ અહીંના શેઠ શ્રી ધરણાશાહના ગ્રંથો અને પાટણ આદિમાં શ્રી

દેવસુંદરસૂરિજીએ લખાવેલા આદિ ગ્રંથો જોતાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. પ્રાચીન પ્રતિઓ આપણે જોઈશું તો તેમાં અનેક જાતનાં ચિહ્નો, શ્લોક આદિના અંકો, અધિકાર પૂર્ણ થતો હોય ત્યાં વિવિધ નિશાનીઓ અને શોભનો વગેરે જોવામાં આવે છે, જ્યારે આપણા કાર્પણદોષથી લહિયાઓ સાથે પુસ્તક લખાણના ભાવ અંગેની રક્તકને લીધે લહિયાઓએ માત્ર અક્ષરો લખવાનું કામ જારી રાખ્યું અને વચમાં આવતાં ચિહ્નો, નિશાનીઓ વગેરે બંધુન અને તે ઉપરાંત ગાથા આદિના અંકો વગેરે પણ લખવું છોડી દીધું. ખરે જ, આ વસ્તુ લૂણ માટે જેમ આખી રસોઈ બગાડવામાં આવે તેના જેવી બની છે. હજારો શ્લોકોના ગ્રંથોમાં અંકો, ચિહ્નો વગેરેના શ્લોકોની ગણતરી લખાણ તરીકે કરવામાં ન આવે તો લહિયાની આંખે આપણે જરૂર જ ચડીએ; પરંતુ વણિકવૃત્તિ હોય ત્યાં વિવેક કેટલીક વાર જતો રહે છે. અરે, વસ્તુ કેવી કદરૂપી બની જાય છે, તે ધ્યાનમાં આવતું જ નથી. આજે પણ પુસ્તકોની બાબતમાં જૈન સાધુઓને લહિયાઓ સાથે આવી રક્તક કાયમ ચાલતી મેં નજરે મોટે ભાગે દરેક સ્થળે અનુભવી છે. તેથી એ બધાએ શું શું ખોયું છે, તેની મને વધારેમાં વધારે માહિતી છે.

અસ્તુ. મારા પત્રમાં આડી વાતો આવી જાય છે; પણ મને થાય છે કે આપણા કેટલાક આવા વ્યવહારોને લીધે આપણે પોતે ઉપર જણાવ્યા મુજબ કેવી કેવી હાનિ હાંસલ કરી છે, તેનો આપણને ખ્યાલ આવે.

સિદ્ધહેમ તથા બીજી હસ્તપ્રતો

મારી ઈચ્છા તો છે કે અહીંના ભંડારની દરેક પ્રાચીન પ્રતિનું સરખામણી કરીને સંશોધન કરી લેવું. એ કારણથી “પંચાશક”, “ધર્મબિંદુ” વગેરે જેવા ગ્રંથો અમે મેળવી લીધા છે. “પંચાશક સટીક” જેવા વિશિષ્ટ ગ્રંથની તો ગ્રંથકારની ગ્રંથરચનાના નજીકના સમયમાં જ લખાયેલી એક નકલ અહીં છે. અમે તેનો પણ ઉપયોગ કરી લીધો છે. “સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ”ની કેટલીક પ્રાચીન પ્રતિઓ પણ અહીં છે. તેનો પણ અમે ઉપયોગ કર્યો છે અને કરી લઈશું. એક પાંચમો અધ્યાય તો સં. ૧૨૦૬માં લખાયેલો છે. “સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ” દરેક દૃષ્ટિએ તૈયાર કરવા જેવી વસ્તુ છે. ઘણાઓ એના માટે શ્રમ કરે છે; છતાં તેમાંથી ઉણપો રીતસર કોઈ દૂર કરી શકતું નથી; અદ્વરથી જ બધાઓ કામ કર્યે જાય છે અને એ રીતે ધનનો અવ્યવસ્થિત રીતે વ્યય થાય છે. નવી ટીકાઓ રચવાના વ્યામોહ કરતાં જે વસ્તુ વિદ્યમાન છે તેને સુરૂપ બનાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોત તો ઘણું યોગ્ય થાત; પણ કોઈની ઈચ્છાને આપણે થોડી જ રોકી શકીએ છીએ? અહીંના ભંડારમાં સિદ્ધહેમ ઉપરના શ્રી કનકપ્રભસૂરિકૃત “લઘુન્યાસની ચતુષ્કવૃત્તિ”નો અંશ સં. ૧૨૭૧માં લખાયેલો છે, અને તે પ્રથમાદર્શ છે, એમ તેના અંતમાં વ્યાકરણ-ચતુષ્કાવર્ણિકાયાં ષષ્ઠઃ પાદઃ સમાપ્તઃ, પ્રથમપુસ્તિકા પ્રમાણીકૃતા ાછા સંવત્ ૨૭૧૧ વર્ષે કાર્તિકશુદિદ્ શુક્રે શ્રીનરચન્દ્રસૂરિણામાદેશેન પં. ગુણવલ્લભેન સમર્થિતેયં પુસ્તિકેતિ ાછા ગ્રન્થાગ્રમ્ ૨૧૧૮ । મજ્જલમસ્તુ । આ પ્રમાણેના ઉલ્લેખથી આ પ્રતિ પ્રથમાદર્શ હોવા વિષે શંકાને સ્થાન નથી લાગતું. ગ્રંથકાર અને ગ્રંથરચનાનો સમય પણ ઘટમાન જ છે.

સચવાયેલા વિવિધ ગ્રંથો

ભંડારને જેમ જેમ તપાસતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ અનેક દૃષ્ટિએ નવું નવું મળતું જ રહે છે. “આચાર્ય પાદલિપ્તસૂરિકૃત જ્યોતિષ્કરંડક”ની ટીકાની પ્રતિ પણ ભંડારમાંથી મળી આવી છે. શ્રી સી. ડી. દલાલની કે કોઈની નોંધમાં આ મહત્વના ગ્રંથની નોંધ નથી. “સન્મતિતર્ક”, “તત્ત્વસંગ્રહ” વગેરે જેવા ગ્રંથોની બારમા સૈકાની પ્રતિકૃતિઓ છે અને બીજું ઘણું ઘણું સાહિત્ય ભંડારમાં છે અને ઘણું આજે પણ સારી સ્થિતિમાં છે. “વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્ય”, જેની મેં ઉપર નોંધ લીધી છે, તે ગ્રંથ આજે પણ અખંડ રીતે સચવાયેલ છે અને એ રીતે સંખ્યાબંધ કાવ્ય, છંદ, અલંકાર, કોષ અને દાર્શનિક સાહિત્યના ગ્રંથો સરસ રીતે સચવાયેલા છે. ભગવતી સૂત્ર આદિ જેવા કેટલાય ગ્રંથો સચવાયેલા છે અને તેનાં તાડપત્રો એટલાં ઉત્તમ જાતિનાં છે કે એ પ્રતિ સં. ૧૨૭૧માં લખાયેલી છે; છતાં હજુ હું શરત

સાથે કહી શકું છું કે બીજા હજાર વર્ષ સુધીમાં પણ - જો કોઈ કુદરતે ધારેલો કોપ ન ઊતરે તો - તેને લેશ પણ આંચ આવે તેમ નથી. અહીં લાંબામાં લાંબી તાડપત્રની પોથી ૩૮ ઈંચ લાંબી અને પહોળી ત્રણ ઈંચ લગભગની મળી આવી છે.

પ્રચલિત કિંવદન્તીનો નિષેધ

અહીંના ભંડારો વિષે કિંવદન્તીઓ ચાલે છે કે, આ ભંડાર પાટણથી રાજદ્વારી વિપ્લવના પ્રસંગમાં સુરક્ષિત સ્થાન સમજીને અહીં લાવવામાં આવ્યો છે; પણ આજે ભંડારમાં જે પોથીઓ વિદ્યમાન છે તે જોતાં એમ માનવાને કશુંય કારણ નથી. જો તે સમયનો એ ભંડાર હોય તો તેમાં બારમા અને તેરમા સૈંકા પહેલાનાં લખાયેલાં પુસ્તકો જ વધારે હોવાં જોઈએ; પરંતુ અહીંના આખા ભંડારને તારવીએ તો બારમા સૈંકામાં લખાયેલાં પુસ્તકો પાંચ-પચાસ કે પોણો સો જ છે; જ્યારે તે બાદનાં સંખ્યાબંધ છે. ખાસ કરીને અત્યારે ભંડારમાં જે ગ્રંથસંગ્રહ છે, તે ખરતર આચાર્યવર શ્રી જિનભદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી ખંભાતના રહેવાસી શ્રેષ્ઠીવર પરીક્ષક (પારેખ) શ્રી ધરણા શાહે લખાવેલો છે અને તેણે આખા ભંડારનો એક તૃતીયાંશ અથવા તેથી પણ અધિક ભાગ રોક્યો છે, બાકીનો તેરમા અને ચૌદમા સૈંકામાં લખાયેલો છે. એટલે ચાલી આવતી કિંવદન્તિ બહુ વજૂદવાળી દેખાતી નથી. અહીં એક ગુપ્તસ્તંભ હોવાની માન્યતા છે. તેના મૂળમાં શું તથ્ય છે, એ તો અત્યારે આપણે શું કહી શકીએ ?

(‘જૈન’ સાપ્તાહિક, તા. ૭, ૧૪ અને ૨૧ મે, ૧૯૫૦)

(૩)

(સં. ૨૦૦૬ના મહા સુદ ૧૨, ચૈત્ર વદ ૨ અને વૈશાખ સુદ ૬ના રોજ

પૂ. મુનિશ્રી જંબુવિજયજી ઉપર લખેલા પત્રોમાંથી)

“દ્વાદશાર (દ્વાદશારનયચક)”ના મૂળ માટે હું સતત જાગૃત છું; પાનાં પાનાંને ફંફોળું છું. અહીં આવી જેસલમેરથી દસ માઈલ લોદ્રવાજી છે ત્યાં મેળામાં ગયા. ત્યાંથી આવી તરત જ ભંડાર ખોલાવ્યો છે અને તાડપત્રીય પ્રતિઓ લાવીને સંશોધનનું કામ શરૂ કરી દીધું છે.

આ પ્રદેશને લગતા કેટલાક સમાચારો - પાકિસ્તાનના તોફાનોને લગતા - પેપરમાં આવવાથી કેટલાકને અમારા માટે ચિંતા થાય છે. આપ એ વિષે ચિંતા ન કરતા. અહીં કોઈ વાતે વાંધો નથી. અલબત્ત, અહીં આખા પ્રદેશમાં લશ્કર ઘણું રાખવામાં આવ્યું છે, એ વાત ખરી છે; પણ આ તરફ કોઈ વાતનો ભય નથી એટલે આપ એ વિષે નિશ્ચિત રહેશો. આપ સૌના સદ્ભાવથી અને હું જે કામ માટે આવ્યો છું તેના પ્રભાવથી અમે નિરુપદ્રવ રહીશું, એવો મારો વિશ્વાસ છે.

અહીં આવીને અમે ભંડાર બરાબર તપાસ્યો નથી; પણ જે જે ગ્રંથોનું સંશોધન કરવાનું છે, તે તે ગ્રંથોની પ્રતિઓ પસંદ કરીને લાવીએ છીએ અને સંશોધન કરીને પાછી મૂકી આવીએ છીએ. આજ સુધીમાં અમે ૧. “અનુયોગદ્વારસૂત્ર - તેની ચૂર્ણિ, હારિભદ્રવૃત્તિ અને મલધારીયા વૃત્તિ”, ૨. “સૂર્યપ્રજ્ઞાપિ ટીકા”, ૩. “જ્યોતિષકરંડક સટીક”, ૪. “ભવભાવના સટીક”, ૫. “પંચાશક સટીક”, ૬. “બૃહત્કલ્પ સટીક”, ૭. “વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય”ની કોપી, ૮. “ઓઘનિયુક્તિભાષ્ય”ની નકલ, ૯. “ધર્મોત્તર મલ્લવાદીય ટિપ્પન” અને ૧૦. “પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર મૂળ” વગેરે ગ્રંથોનું કામ કર્યું છે, બીજાનું ચાલુ છે. અહીંનો ભંડાર ઘણો અસ્તવ્યસ્ત છે, તેમ તેમાં કેટલીક પ્રતિઓ ગ્રંથકારોના સમસમયમાં લખાયેલ હોઈ તીર્થરૂપ અને શુદ્ધતમ છે. સંશોધનની દૃષ્ટિએ ઘણી જ મહત્ત્વની આ પ્રતો છે. બાકી અધૂરા ગ્રંથો પણ ઘણા છે; અસ્તવ્યસ્ત પણ ઘણા છે; કેટલીક પોથીઓમાં તો પાંચ-દશ જ નહિ, પણ પંદર-પંદર, વીશ-વીશ પ્રતિઓનાં પાનાં ભળી ગયાં છે. એ પાનાં જે જે પોથીઓનાં હોય તેમાં હું વ્યવસ્થિત રીતે તપાસીને મૂકવા પ્રયત્ન કરું છું. હવે એ કામ કરવાનું છે અને બરાબર થશે. “ધર્મોત્તરનું મલ્લવાદીય ટિપ્પન” અહીંની બે અને પાટણની એક - એમ ત્રણ પ્રતો સાથે મેળવીને તૈયાર થયું છે. આપને એ મોકલવામાં આવશે. ત્રણ પ્રતો ખંડિત જ મળી છે, છતાં ત્રણના આધારે અલ્પ અંશ જ

ન્યૂન રહેશે. હજી તપાસ ચાલુ છે, કદાચ અપૂર્ણ પોથીઓમાંથી પ્રતિઓના ટુકડા મળી આવે પણ ખરા. ધર્મોત્તર ઉપર એક બીજું ટિપ્પણ પણ અહીં છે. તે બૌદ્ધ આચાર્યનું છે. કર્તાનું નામ નથી, પણ પ્રતિ ૧૧૧૬માં લખાયેલી હોઈ ઘણી સારી છે. તેની અમે ફોટો કોપી કરી લઈશું. અમે તો અહીં જે જે જૈન-જૈનેતર સાહિત્યગ્રંથો, ચરિત્રો અને દાર્શનિક આલંકારિક વગેરે ગ્રંથો છે તે દરેકનો સંશોધન દ્વારા ઉપયોગ કરી લઈશું. જે ગ્રંથો નહીં મળતા હોય, તેની નકલો પણ કરી લઈશું. અહીં આવનારા દરેકે ભંડારને સુધારવાનો દાવો કર્યો છે, પણ ખરી રીતે તેવું કશું જ કોઈ કરી શક્યા નથી. જ્યાં સુધી ગ્રંથના અધવચમાંનાં પાનાં કયા ગ્રંથનાં હશે, તેની કલ્પના ન આવે ત્યાં સુધી આ ગ્રંથાલયને વ્યવસ્થિત કરવાની વાત ફાંફાં જેવી છે. હું આ એકેક ગ્રંથનાં પાનાંઓને જુદાં પાડી પારખીને યોગ્ય કરી સાથે મૂકી દઉં છું.

“વિશેષાવશ્યકભાષ્યની કોટ્યાચાર્યીય પોથી” અહીં છે, હું એને મેળવી લઈશ. સ્વોપણ ટીકા અહીં જડી નથી. કદાચ અપૂર્ણ પોથીઓમાંથી મળી આવે તો ના ન કહેવાય. દ્વાદશારની પ્રતિ મળવાનો સંભવ અત્યારે ન જ કહેવાય. હમણાં એક નવી પોથીની ભાળ લાગી છે. તેની મેં તપાસ કરાવી છે. જો ખાસ હશે તો મેળવીશું. મને નથી લાગતું કે કોઈ ખાસ હોય. છતાં તપાસ કરાવી છે.

સિદ્ધહેમલધુવૃત્તિનો એક અધ્યાય અહીં ૧૨૦૬માં લખેલો હતો તે મેળવી લીધો છે. બીજા અધ્યાયો ૧૨૧૬માં લખાયેલા છે તે પણ મેળવી લઈશું. સિદ્ધહેમ અને બૃહદ્વૃત્તિ બરાબર તૈયાર કરવા જેવી વસ્તુ છે. અમે અહીંથી અમારી પાસેના કીમતી લિખિત પુસ્તકો અત્યારે તો ગુજરાત મોકલી આપ્યાં છે. દ્રવ્યાલંકારની કોપી પણ કરાવી લઈશું. તત્ત્વસંગ્રહ અમે મેળવી લઈશું. ઉપરાંત “માઠરવૃત્તિ”, “અભિધાવૃત્તિમાતૃકા” વગેરે જે ગ્રંથો પ્રાચીન છે તેને મેળવી લઈશું, જેથી સંશોધનમાં તેનો યોગ્ય ઉપયોગ થઈ શકે. અહીંના ભંડાર અંગે પાટીઓ, બંધનો, પેટીઓ વગેરે કરાવવાનું છે. આ માટે મુંબઈ ગોડીજના શ્રીસંઘે ખર્ચ કરવાનું કબૂલ કર્યું છે. ફોટોગ્રાફનું ખર્ચ ફોટોગ્રાફની નકલો જે જે મહાનુભાવો લેશે તેમના ઉપર જશે.

બાકી મને એટલું જરૂર થયું છે કે, જો અહીં ન આવ્યા હોત તો આપણા આગમ-સંશોધનમાં ઊણપ જ રહી જાત.

અહીં જે પંદરમા સૈકામાં અને તે પછી લખાયેલા તાડપત્રીય ગ્રંથો છે, તે તો અશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ કાગળની પ્રતોને મહાત કરે તેવા છે. બારમા-તેરમા સૈકામાં જે પ્રતો લખાઈ છે તે બધી દિવ્ય સ્વરૂપી પ્રતિઓ છે. ચૌદમા સૈકામાં કાંઈ ઠીક; છતાં એટલો ઉપકાર કે કેટલાક અલભ્ય ગ્રંથો એ લખાણમાંથી આપણને મળી આવે છે.

અત્યારે તો હું સંશોધનના કામને કિનારે રાખીને આખા ભંડારને તપાસી રહ્યો છું. એક એક પોથીમાં સંખ્યાબંધ ગ્રંથનાં પાનાંઓ ભેગાં થઈને બનેલી પોથીઓને મેં વિભાગવાર વહેંચીને ભંડારના સંખ્યાબંધ ગ્રંથોને પૂરા કર્યા છે; નહીં ઓળખાતા ગ્રંથોને ઓળખી કાઢ્યા છે; નહીં તપાસાયેલા અને ભ્રામક નામોવાળા ગ્રંથોનાં સત્ય નામો પારખી કાઢ્યાં છે. “સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્રતિષ્ઠા” નામનું પુસ્તક જોયું ત્યારે શ્રી પાદલિખાચાર્યની જ્યોતિષ્કરંડકની વૃત્તિ નીકળી આવી છે, જેનો નિર્દેશ શ્રી મલયગિરિજી મહારાજ સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્રતિ આદિમાં કરે છે. આજ સુધી એ જાણવામાં આવી નહોતી, એ ગ્રંથ અહીંથી મળેલ છે. અને એ રીતે અનેક ગ્રંથોનાં પાનાંઓ, ટુકડાઓ જે નિરુપયોગી દશામાં પડેલાં હતાં તે બધાંયને પુનઃ પોતાના કુટુંબમાં ભેળવીને સોપયોગી બનાવી દેવામાં આવેલા છે.

સન્મતિની ટીકા અહીં બારમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં લખાયેલા જેવી અનુમાનથી દેખાય છે. બેફિકર રહેજો, હું પ્રત્યેક ગ્રંથનો ઉપયોગ વ્યવસ્થિત રીતે કરી લઈશ, નહીંતર આખા ગ્રંથોના ફોટોગ્રાફ્સ લઈને સોંપીશ. તત્ત્વસંગ્રહની પ્રતિ - ટીકા સહ દિવ્ય પ્રતિ - અહીં છે, તેની સંશોધિત નકલ આપીશ. સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી વગેરે ગ્રંથો પણ તે જ રીતે કાર્ય કરવા માટે સોંપીશ. આખો ભંડાર દિવ્ય રૂપ છે.

હવે તો મારી ઈચ્છા એ જ છે કે, આપણે સત્વર મળીએ અને મહત્ત્વનાં કાર્યોને જીવનમાં પ્રારંભીને પૂર્ણરૂપ આપીએ. આપણે એક એવા સંશોધનરસિક મુનિવરોનું મંડળ સ્થાપી શકીએ તો ઘણું જ સારું થાય. અત્યારે તો હું આખા

ભંડારને વ્યવસ્થિત બનાવી રહ્યો છું.

(‘જૈન’ સાપ્તાહિક, તા. ૧૧ અને ૧૮ જૂન, ૧૯૫૦)

(૪)

મુ. બાલાપુર - મુનિ શ્રી જંબુવિજય યોગ્ય. મારું શરીર ઘણું સારું છે અને કામ બરાબર ચાલે છે.....

આપ જાણીને રાજી થશો કે અહીંના ભંડારનું પાનું પાનું તપાસી લીધું છે. બધા ગ્રંથોને સરસ રીતે વ્યવસ્થિત કરી દીધા છે અને આખું લિસ્ટ રીપોર્ટના સ્વરૂપમાં તૈયાર થઈ ચૂક્યું છે. આજે જ પૂર્ણાહુતિ થઈ છે. બે મહિના પુસ્તકોની વ્યવસ્થા-લિસ્ટ પાછળ ગયા છે. હવે બીજું કામ શરૂ કરીશું.

ભંડારમાંથી આચાર્ય પાદલિખસૂરિની જયોતિષ્કરંડક ટીકા મળી છે. “સર્વસિદ્ધાન્તપ્રવેશ” નામનો ગ્રંથ ષડ્દર્શનને મળતો છે. અહીં બે નકલો છે, તેની કોપી કરી રહ્યો છું. એકાદ બે દિવસમાં પૂર્ણ થશે. “પ્રમાણાંતર્ભાવ” નામના જૈન ગ્રંથની કોપી પણ કરી લેવાની છે. આપને ઉપયોગી થશે એ દૃષ્ટિએ જાતે જ કોપી કરવામાં આવે છે. આ સિવાય “સાંખ્યસમ્પત્તિકા” ઉપર બે નવીન ટીકાઓ મુદ્રિતથી અન્ય પણ મળી આવી છે, તેની નકલો પણ થશે. પ્રતિ એક ૧૧૭૧ની લખેલી છે અને બીજી પણ એટલી જ પ્રાચીન છે. ટીકાકારોનું નામ લખ્યું નથી: એકમાં નામ હતું તે કપાઈ ગયું છે, અને માત્ર એક મ અક્ષર જ રહ્યો છે. તે પછીના ત્રણ અક્ષરો કપાઈ ગયા છે. માઠર તો નહીં જ, કારણ કે આ વૃત્તિ જુદી અને મોટી છે. માઠર તો છપાઈ છે, તે સાથે તો સરખાવી દીધી છે. બીજીમાં તો નામ જ નથી. બંનેયની નકલ કરાવી લઈશ. મેળવીને જોવા મોકલીશ.

આગમોની પ્રતિઓ

આગમોની પ્રતિઓ પૈકી કેટલીક તો બહુ પ્રાચીન અને સરસ છે. જો હું અહીં આવ્યો ન હોત તો એટલું કામ અધુરું જ અને અપૂર્ણ જ રહેત. “દશવૈકાલિક ચૂર્ણિ” છપાઈ છે, તેની પ્રાચીન પ્રતિઓ પાટણમાં પણ મળે છે. તે સરખાવીને હું મારી પ્રતિ અહીં લઈ આવ્યો છું; અહીંની પ્રાચીન પ્રતિ સાથે મેળવી ત્યારે ભવાડા જેવું જ લાગ્યું. આપ જાણીને આશ્ચર્ય પામશો કે મુદ્રિત અને આપણા ભંડારોની પ્રાચીન પ્રતિઓના અંતર્ભાગમાં એક તાડપત્રીય પાનાં જેટલો પાઠ જ નથી. અહીંની પોથીમાં એ બધો જ પાઠ છે. ગ્રંથકાર-ચૂર્ણિકાર સ્થવિરના નામની પ્રશસ્તિ વગેરે બધુંય છે. આ રીતે આપણે માટે અપૂર્વ વસ્તુ મળી ગણાય. મેં તો છેવટે અહીંની પ્રતિ ઉપરથી નકલ કરાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે અને બીજી પ્રાચીન પ્રતિ છે તે સાથે મેળવી લઈશ. અહીં કેટલાય ગ્રંથોની પ્રતિઓ એવી છે કે જે ગ્રંથ રચાયો હોય તે પછી તરતની જ અથવા તે જ સમયની છે. “ધર્મવિધિ”, “કર્મગ્રંથની ટીકાઓ”, ભવભાવના સટીક”, પંચાશક આદિ અનેક ગ્રંથો આ કોટિના છે. અમે બધા જ મેળવી લીધા છે અને બીજા મેળવી લઈશું. સન્મતિતર્કનો એક ખંડ અહીં અધુરો છે, બીજો છે જ નહિ. પણ અહીં જે તાડપત્રના સેંકડો ટુકડાઓ પડ્યા છે, એ ટુકડા ટુકડાને મેં અનેક વાર જોઈ નાખ્યા છે. જ્યારે જ્યારે જોઉં છું ત્યારે અપૂર્વ વસ્તુ મળી જ આવે છે. એ રીતે સન્મતિના પાનાનો એક ટુકડો મળી આવ્યો તેમાં પુષ્પિકાનો અંશ મળ્યો છે. તેમાં તત્ત્વબોધવિધાયિન્યાં સન્મતિટી. આવા અક્ષરો છે. આ ઉપરથી સન્મતિ નામનો ઉલ્લેખ મળે છે, એ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. ટુકડો તદ્દન નાનો છે, પણ આ દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનો છે. એવા તો મેં વિવિધ ટુકડાઓ કાઢ્યા છે. અનુયોગદ્વારસૂત્રની પ્રતિના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા છે; એ ટુકડાઓને મેં ટુકડાઓમાંથી જુદા વીણી કાઢ્યા છે. એ એટલા મહત્ત્વના છે કે આજે આપણે જેમ પાઠભેદો વગેરેની નોંધો, યોગ્ય પાઠ કયો? કયો પાઠ ટીકાકાર સમ્મત છે? વગેરે નોંધીએ છીએ, એવી તેમાં નોંધ લીધી છે. આપ આ ટુકડા જોશો ત્યારે ખુશ થઈ જશો અને એટલું દેખાય છે કે આપણે નસીબવાન છીએ. સામગ્રી વિવિધ મળતી જ રહે છે. દ્વાદશારની પોથી કે બીજું કશુંય અહીં નથી. બૌદ્ધગ્રંથો પણ ખાસ અહીં નથી. બે-પાંચ છે. “ન્યાયબિંદુ ટીકા” આદિ અમુક ગ્રંથો છે.

અહીં અમે જેટલા ગ્રંથો પ્રાચીન છે તેના આદિ-અંતનાં પાનાંના ફોટા જરૂર લેવાના છીએ, જેથી ચિત્રો, લિપિ વગેરેનો પરિચય સહજ થાય.

સચિત્ર પ્રતિઓના પણ ફોટા લઈશું તેમ જ મહત્વના ગ્રંથોના ફોટાઓ લઈશું. એક વાત જણાવું : દ્વાદશારની પોથીમાં પુષ્પિકાને અંતે જે રના અંક જેવું આવતું હતું તે શું, એમ પ્રશ્ન થયો હતો. આપ જાણશો કે તે દંડમાત્ર જ છે. પ્રાચીન બારમા સૈકાની પ્રતિમાં એવા જ દંડો-પૂર્ણવિરામ આવે છે. ૨૨ આ અગર આને મળતાં જ એ દંડો છે. આદિ-અંતમાં આવતી આકૃતિઓ વગેરેના ફોટાઓ જરૂર લેવાના છે.

અમારું કામ કેટલું બાકી છે એનો ઉત્તર આપ જાણશો કે અહીં અમે આવતા મહા-ફાગણ સુધી રહેવાના છીએ. ત્યાં સુધી અમે સતત કામ કરીશું ત્યારે કામ પૂર્ણ થશે. અહીં પ્રાચીન પ્રતિઓ એવી મળે છે કે મેળવી લીધા વિના ચાલે જ નહીં. બીજે આપણને આવાં કે તેવાં પ્રત્યન્તરો જ મળશે નહિ. એટલે અહીં જે હોય કે છે તેનું કામ કરી અહીં કરી લેવું, જેથી આપણો માર્ગ સરળ બની જાય.

અત્યારે અહીં સામાન્ય ગરમી છે. લૂ વગેરે કશું જ નથી, તેમ જ અમે એક સ્થળે સ્થાયી થઈને બેઠા છીએ, એટલે ગરમી અમને સતાવે તેમ નથી. જેસલમેરમાં બાર મહિનાના ધામાનું નક્કી કરીને જ આવ્યા છીએ.

ભંડારને સુરક્ષિત કરીશું, પુસ્તકોનું સંશોધન બરાબર કરીશું, તે બાદ જ નીકળીશું. “ન્યાયકંદલી” વગેરે ઘણા ઘણા ગ્રંથોની પ્રાચીન નકલો અહીં છે. “તત્ત્વસંગ્રહ”ની નકલ અહીં બારમી સદીની છે, એને પણ અમે મેળવી લઈશું.

“કાવ્યકલ્પલતાવિવેક”ની અહીં પ્રતિ છે, એ વિવેક કયા ગ્રંથ ઉપર છે તે ખબર પડતી નથી. વિવેક ગ્રંથ પણ જૈન છે અને તે જેના ઉપર છે તે ગ્રંથ પણ જૈન હોવો જોઈએ. પણ તે કયો તે ખબર પડી નથી. અમરચંદ્રની કવિકલ્પલતા નથી, કારણ કે વિવેકની પ્રતિ સં. ૧૨૦૫માં લખાયેલી છે. અમરચંદ્ર તેરમાના ઉત્તરાર્ધના વિદ્વાન છે. વિવેક મળ્યો છે. કવિકલ્પલતા મળી નથી, તેનો પ્રારંભ આ પ્રમાણે છે :

યત્ પલ્લવે ન વિવૃતં, દુર્બોધં મન્દબુદ્ધિભિશ્ચાપિ ।

ક્રિયતેકલ્પલતાયાં, તસ્ય વિવેકોઽવમતિસુગમઃ ॥૧॥

સૂર્યાચન્દ્રમસાવતિ । “ખદ્યોતપોતકૌયત્ર સૂર્યાચન્દ્રમસાવપિ” ઇતિ પાઠે ઇત્યાદિ છે.

આથી કલ્પલતા મૂળ ગ્રંથ છે, જેના ઉપર પલ્લવ અને તે બંનેય ઉપર વિવેક વિવેક છે. વિવેકનું બીજું નામ પલ્લવશેષ છે. અત્યારે તો કોપી તૈયાર થઈ ગઈ છે.

અમે તો અત્યારે બધો વિશિષ્ટ સંચય કરી રહ્યા છીએ. પછી બધુંય થઈ પડશે. શ્રીધરની ન્યાયકંદલી આપના સંગ્રહમાં છે ? હોય તો મેળવવા કામ આવે. મારા પાસે નથી, તેમ મળતી નથી. હોય તો અવસરે મોકલાવવા કરશો. પ્રમાલક્ષણ પણ અસલ પ્રતિ છે, તે પણ મેળવી લઈશું. બનશે તેટલું અમે બધા કરી લઈશું તે જાણશો. ખાસ સૂચવવા જેવું હોય તે જણાવશો.

“ઓઘનિર્યુક્તિદ્રોણવૃત્તિ” ૧૧૧૭ની લખેલી છે. એ રીતે બીજા ગ્રંથોનું છે. આવા ગ્રંથો મેળવ્યા સિવાય કેમ રહેવાય ? અમે અહીંથી ત્રીજે વર્ષે ગુજરાત પહોંચવા ધારીએ છીએ, આગમનું કામ વેગવાન ચાલે તેમ સંકલ્પ. “દ્વાદશાર” પણ તે અરસામાં છપાય તે ઈષ્ટ છે.

વિશેષ હવે પછી લખીશ. હમણાં જે ભાઈએ અહીંયાં ખર્ચ માટે રૂ. ૨૫,૦૦૦ ઘરખર્ચ ખાતે લખીને આપ્યા છે તે આવ્યા છે. તે પણ જોવા-સંભાળવાની ઈતેજારીથી આવ્યા છે.

(૫)

જેસલમેર-મુનિ પુણ્યવિજય.

અમલનેર-મુનિશ્રી જંબુવિજય યોગ્ય સુખશાતા. હું ધર્મપસાયે આનંદમાં છું. તમે પણ હશો. તમારા પત્રો બધા જ મળી ગયા છે. મારી પ્રકૃતિ તદ્દન સ્વસ્થ છે.

અહીંનું પુસ્તકોની ફોટોગ્રાફીનું કાર્ય પૂર્ણ થઈ ચૂક્યું છે. તમે મોકલાવેલ નયચક્રની B પ્રતિ તેમ જ શ્રી રંગવિમળજી મહારાજજીની પ્રતિઓ અને “સિદ્ધિવિનિશ્ચય”ની બંનેય પ્રતિઓની સરસ ફિલ્મ ઊતરી ગઈ છે. તમે જોઈને અતિ પ્રસન્ન થશો. મેં ડબલ કોપી પોઝીટિવની ઉતરાવવા વિચાર કર્યો છે, જેથી કોઈ વાર તમને અને તમારે કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે હરકત ન આવે અને કામ ઢીલમાં ન પડે. દશવૈકાલિકની પ્રતિની પણ ફિલ્મ ઊતરી ગઈ છે. આ ઉપરાંત ઘણા ગ્રંથોની ફિલ્મ ઊતરી છે. વિશેષમાં હમણાં એક બડો ભંડાર ખોલવામાં આવ્યો, તેમાંથી “સ્યાદાદરત્નાકર” પ્રથમ ખંડની પ્રાચીન પ્રતિ, “મુનિસુવ્રતસ્વામિપ્રાકૃતચરિત”, અનુયોગદ્વારયૂર્ણિ” તથા “નન્દીયૂર્ણિ”ની પ્રતિઓ મળી આવી છે, જે દિવ્ય છે. આ બધાની માઈક્રોફિલ્મ ઊતરાવી લીધી છે. “અનુયોગદ્વારયૂર્ણિ”ની પ્રતિ દિવ્ય છે. એટલે કે ગુજરાતમાંથી મળેલી ખંભાતના અને પાટણના ભંડારોની તાડપત્રીય તેરમા-ચૌદમા સૈકામાં લખાયેલી સાથે પાંચ મુદ્રિત પ્રતિને મેળવતાં પાનાંના પાનાં અને પંક્તિઓની પંક્તિઓ પડી ગયેલી મળવા ઉપરાંત હજારો અશુદ્ધિઓ મળી હતી. મને અભિમાન હતું કે આ પ્રતિ ઘણી જ શુદ્ધ થઈ ચૂકી છે; પરંતુ અહીંની પ્રતિ સાથે મેળવતાં મારા અભિમાનનો ભુક્કો જ થઈ ગયો છે. આ ઉપરથી મને ખાતરી થઈ છે કે, આપણા પાસે પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ પ્રતિઓ ન હોય તો આપણાં શાસ્ત્રોને સર્વાંગપૂર્ણ શુદ્ધ કરવાં એ અતિ દુષ્કર કાર્ય છે. આ વિષેની ખાત્રી આ પૂર્વે થઈ ચૂકેલી છે અને હવે સવિશેષ થાય છે. આપણા યૂર્ણિગ્રંથોમાં તો એટલી બધી અશુદ્ધિઓ છે કે જો લિપિનું અને તેના વિકારનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ રીતે ન હોય તો યૂર્ણિગ્રંથો સુધારવા કઠીયે શક્ય નથી. આચારાંગ યૂર્ણિની જ વાત કરું કે આજે એની શુદ્ધ કે પ્રાચીન પ્રતિઓ આપણને મળતી નથી. જે મળે છે તે ચૌદમા-પંદરમા સૈકામાં લખાયેલી મળે છે. એ બધી પ્રતો એક જ માની જણી સંતતિ સમાન છે. ઘણી વાર તો કાના-માત્રાનોયે ફરક એકબીજામાં ન મળે, લિપિનો વિકાર પણ અતિવિષમ. આ પરિસ્થિતિમાં લિપિનું અને તેના વિકારનું પૃથ્થકરણ ધ્યાનમાં ન હોય તો આ અને બીજી બધીએ યૂર્ણિઓ શોધવી જરાય શક્ય નથી. અસ્તુ, આપણા સ્નેહ પૂરતી અંતરની વાત થઈ.

તમારા નયચક્ર માટે મને પ્રાચીન પ્રતિની ચિંતા સતત રહે છે. પણ હજુ જ્ઞાની ભગવંતની આપણા ઉપર એ માટે અમી દષ્ટિ નથી ઊતરી.

નંદિસૂત્રની જેટલી પ્રતિઓ ગુજરાતમાં મેં જોઈ, મહાઅશુદ્ધ જ જોઈ; પણ અહીંની પ્રતિ જોઈને તો હું હર્ષધિલો જ થઈ ગયો અને ગદ્ગદ જ થઈ ગયો. એટલી શુદ્ધ પ્રતિ કે તેની શી વાત કરું ! અનુયોગદ્વારયૂર્ણિ વિશે લખવું રહી ગયું; પણ તમે જાણી લો કે ગુજરાતની પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતિઓ શુદ્ધ હોવા છતાં તેમાં કેવા વિકારો થઈ ગયા છે અને સંખ્યાબંધ ઠેકાણે બબ્બે ત્રણ ત્રણ લાઈનો પડી ગયેલી છે. ગુજરાતની પ્રતિઓમાં પેજ અસ્તવ્યસ્ત લખાયેલાં છે, જ્યારે અહીંની પ્રતિ તદ્દન વ્યવસ્થિત રીતે લખાયેલી છે અને અશુદ્ધિઓ હોવા છતાંય અતિઉપયોગી જુદા કુલની પ્રતિ છે. મેં ઉપર જણાવ્યું છે કે આ દષ્ટિએ અતિ મહત્વની આ બંનેય પ્રતિઓની માઈક્રોફિલ્મ નકલ કરાવવામાં આવી છે, એમાં પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ અલભ્ય, દુર્લભ અને શુદ્ધતમ આગમો, ભાષ્ય, યૂર્ણિ, વૃત્તિ, પ્રકરણગ્રંથો અને તે ઉપરાંત વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોશ, અલંકાર, છંદગ્રંથો અને જૈન-જૈનેતર દાર્શનિક ગ્રંથો ઉપરની જૈનાચાર્યોની વ્યાખ્યાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ ફોટોગ્રાફીમાં કેટલાક ગ્રંથો એવા છે જે ગ્રંથકારે રચ્યા તે જ વર્ષમાં લખાયેલા છે. “સંઘાચાર વૃત્તિ” (ચૈત્યવંદન ભાષ્ય ઉપર) ખુદ ધર્મઘોષસૂરિ મહારાજજીની પોતાની પ્રતિ છે. સિદ્ધહેમવ્યાકરણ લઘુ ન્યાસનો એક ખંડ પ્રથમ આદર્શ

છે. આ પ્રમાણે વિવિધ દૃષ્ટિએ મહત્વના એવા ગ્રંથોનો સમાવેશ આ માઈક્રોફિલ્મિંગ ફોટોગ્રાફીમાં છે.

આ બધાયની વ્યવસ્થિત ફોટોગ્રાફી કરાવીને રાખે એવા ભાગ્યવાનની શોધ કરવાની બાકી જ રહે છે. શાસનસેવાના નામે અનેકવિધ ઝગડા ઊભા કરનાર આપણે આવા નક્કર કાર્યમાં આપણી બુદ્ધિ, કાર્યશક્તિ અને ધનનો વ્યય કરતાં કે સમયનો સદુપયોગ કરતાં શીખીએ તો જરૂર શાસનસેવા થાય. એક રીતે હું એમ કહી શકું કે શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ જેસલમેરના જ્ઞાનભંડારનો જીર્ણોદ્ધાર કરવા પાછળ અને માઈક્રોફિલ્મિંગ આદિ અંગેનું મહાકાર્ય કરવા માટે ઉદાર ચિત્તે જે સેવા કરી છે અને કરે છે તેણે જૈન પ્રજાને એક વિશિષ્ટ માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે. શાસનસેવાની લૂખ્ખી વાતો અને પંચાગીની પોલી વાતો કરનારને આ વિષેની કશી ઝાંખી સરખી પણ નથી અને ભાસ પણ નથી કે પંચાગી શું અને આજે પંચાગી કેવી ચિંથરેલાલ છે. તેની રક્ષા શી રીતે થાય ? તેનો તેમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહીં આવ્યો હોય.

અસ્તુ. હવે મૂળ વાત.

તમે જાણી લો કે માઈક્રોફિલ્મિંગનું કામ ઘણું સરસ થયું છે અને તેમાં ભાઈ બેલાણીનો પ્રયત્ન અતિઘણો છે. આ ઉપરાંત અહીં સં. ૧૨૭૮માં કાગળ ઉપર લખાયેલ “ન્યાયસૂત્ર”, “ન્યાયભાષ્ય”, “ન્યાય(વાર્તિક)તાત્પર્યવૃત્તિ” અને “ન્યાય(વાર્તિક)તાત્પર્યપરિશુદ્ધિ” ગ્રંથની ઉધઈએ ખાધેલી અને હાથ અડકાડતાં તૂટી જાય તેવી પોથીનો અમે દિલ્હી મોકલીને જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે. એટલે કે એ આખી સાતસો પાનાંની પોથીની બંનેય બાજુએ અતિબારીક રેશમી કપડું ચોંટાડવામાં આવે છે, જેથી જીર્ણ પ્રતિ પુનર્જીવિત થાય છે. આ આખી પોથી પાંડિત્યપૂર્ણ માર્જનલ નોટ્સથી વ્યાપ્ત છે. તેની માઈક્રોફિલ્મ અમે કરાવી જ લીધી છે; પણ તે ઉપરાંત આ પ્રતિને અમે એવી બનાવી દીધી છે કે સેંકડો વર્ષો સુધી તેને આંચ નહીં આવે. આજે જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં રહેલા સેંકડો કીમતી જીર્ણ ગ્રંથોને જીર્ણ અને નકામા સમજી નાખી દેવામાં આવે છે, પણ સૌએ આ રીત જાણવી જોઈએ અને આ રીતે જ જ્ઞાનોદ્ધાર કરવો-કરાવવો જોઈએ. આજે તો એવાં એવાં સાધનો ઉત્પન્ન થયાં છે કે આપણી કલ્પનામાંય ન આવે. તદ્દન ભૂંસાઈ ગયેલા અક્ષરો કે કોઈ અમુક અક્ષરો ભૂંસી નવા લખ્યા હોય તો તે અક્ષરો મૂળ કયા હતા તે પણ વાંચી શકાય છે અને એની ફોટોગ્રાફી પણ આવી શકે છે. આપણા પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોની ઘણી પ્રતિઓ આવા સાધનના અભાવે ખંડિત લખાયેલી છે. આ યુગનાં આવાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એ ખંડિતપણું કે શંકિતપણું સહેજે દૂર થઈ જાય.

તિબેટના ગ્રંથો માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો, પણ કોઈ ધીરતું નથી. ભાવનગરના મહારાજા જે અત્યારે મદ્રાસના ગવર્નર છે તેમના દ્વારા પ્રયત્ન કરવામાં આવે, પણ તે માટે પણ પૂરી લાગવગ હોય તોય આવવાનો સંભવ છે કે કેમ તે કલ્પનાતીત છે; છતાં પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.

શાંતિનિકેતનથી એક ચિત્રકાર અધ્યાપક ભાઈ શ્રી કૃપાલસિંહજી સેખાવત આવ્યા હતા. તેમણે મને કહ્યું કે આ માટે હું પ્રયત્ન કરીશ. મારી ઈચ્છા છે કે તેમને પત્ર લખું અને ભદંત શાંતિભિક્ષુ મહાશયને પણ પત્ર લખું. મને યાદ છે ત્યાં સુધી ભદંત શાંતિભિક્ષુનો તમે મારા ઉપરના કોઈ પત્રમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો. એટલે તમે તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો જ હશે; છતાંય હું તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર કરીશ, કદાચ સદ્ભાગ્યે મળે. જોકે સંભવ ઓછો છે, છતાં પ્રયત્ન કરીશ. ખરી રીતે તો આવા સેટ ખરીદી લેવા જ જોઈએ. પણ કિંમત એટલી બધી છે કે અત્યારે એ મુશ્કેલ છે; ચીનના એલચીને એ વિષે પૂછતાં તેની કિંમત સાંભળી આકાશના તારા જ નજરે પડે છે. છતાં આપણા ઉપયોગી ગ્રંથો જો છૂટક મળી આવશે તો ચીની એલચી દ્વારા પ્રયત્ન કરવા ભાઈ બેલાણીને કહેલ છે. ચીની ભાષાની પાઠમાળા માટે પણ પ્રબંધ કરવા જણાવેલ છે. જરૂર મળી જ આવશે.

હમણાં જ એક લિસ્ટ કે જેમાં બુદ્ધિસ્ટ ત્રિપિટક ઉપર ચાઈનિઝ અનુવાદોની અકારાદિ ક્રમની યાદી છે તે જોવામાં આવ્યું છે. મેં તેની બે નકલો મંગાવી છે. જો મળશે તો મોકલી આપીશ. આ યાદીમાં હીનયાન-મહાયાન બંનેય શાખાનાં ત્રિપિટકો ઉપર જે ચાઈનિઝ અનુવાદો છે, તે ઉભયની યાદીનો સમાવેશ થાય છે. તાંજુર-ખાંજુર યાદીઓ મળી નથી, મળશે તો મેળવવા પ્રયત્ન કરીશ. ત્રિપિટકોની યાદીની તો એક નકલ આવી જ છે, બીજી આવ્યે તમને મોકલીશ; નહીં તો જે નકલ આવી છે તે મોકલી આપીશ. આ યાદીમાં મુશ્કેલી એ છે કે બધા ચાઈનિઝ નામો છે અને મૂળ યાદીનું ઈંગ્લિશ માત્ર છે. મૂળ યાદીમાં દરેક ગ્રંથનું વર્ણન છે. પણ આ યાદીમાં તો માત્ર અકારાદિ ક્રમથી નામો અને નંબર જ છે. મૂળ યાદી મળતી નથી, નહીં તો મંગાવી લેત.

તમે મોકલાવેલી દશવૈકાલિકની પોથીના અક્ષરો ઘણા ઝીણા હોઈ માઈકોફિલ્મમાં બરાબર નથી આવ્યા. પ્રોજેક્ટરથી કે રીડરથી પણ એ વાંચવા મુશ્કેલ છે, છતાં ભવિષ્યમાં એનું કરવામાં આવશે. ફિલ્મ તો લેવાઈ જ ચૂકી છે. ફિલ્મ લેવામાં એમ પણ બન્યું છે કે બીજી પ્રતિઓના ફોટા પ્રમાણેનું ફોક્સ રહેવાથી આના અક્ષરો બહુ જ ઝીણા આવી ગયા છે.

ભાઈ બેલાણી હમણાં બધી સામગ્રી લઈને અહીં આવી ગયેલ છે. હજુ દિલ્હીમાં કેટલુંક કામ બાકી છે તે પુરું કરી લેવાનું છે. નવો જે ભંડાર ખોલવામાં આવ્યો છે તેમાંથી બે દિવ્ય ચિત્રપટ્ટિકાઓ મળી આવી છે, જેમાં બંને બાજુએ મળીને ચાર બાજુમાં ત્રેસઠ શલાકા પુરુષનાં ચિત્રો છે અને તે ઉપરાંત જે આચાર્યે ગ્રંથ લખાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો તેમનું અને લખાવનાર શ્રાવક-શ્રાવિકાનું પણ ચિત્ર છે. પાટલી છસો કે સાતસો વર્ષ જૂની છે. પણ આખી પાટલી એટલી સચવાઈ છે કે જેની ભવ્યતા, રૂપનિર્માણ, રંગ વગેરે જોતાં આંખો ઠરી જાય છે. આ ચિત્રપટ્ટિકાઓના બ્લોક્સ-રંગીન બ્લોક્સ-બનાવી લેવામાં આવશે. એક કલ્પસૂત્રની સચિત્ર પ્રતિ પણ અતિ સુંદર છે. તેમાંથી પણ બ્લોક્સ બનાવી લેવામાં આવશે. માઈકોફિલ્મ તો ઊતરાવી જ લઈશ. આવું ઘણું ઘણું અહીં છે.

ડૉ. એલ. આલ્સડોર્ફ અહીં આવી ગયા. જેસલમેરમાં ચાર દિવસ રહી ગયા. પાટણમાં પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ અને વૃદ્ધ ગુરુદેવની હાજરીમાં તેઓ મળી ગયા હતા. ત્યારબાદ તેમને સમાચાર મળી જ ગયા હતા કે બંને પૂજ્ય ગુરુદેવો સ્વર્ગવાસી થઈ ચૂક્યા છે અને અત્યારે હું ભંડારોનું કાર્ય કરી રહ્યો છું. એટલે એ વિદ્વાને બધી માહિતી મેળવી અને અહીં આવી ગયા છે. જર્મન વિદ્યાપીઠમાં અત્યારે સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ જૈન આગમસાહિત્ય, કથાસાહિત્ય આદિ ઉપર અધ્યયન કરી રહ્યા છે. તેમને ઉપયોગી થાય એ દૃષ્ટિએ ડૉ. આલ્સડોર્ફે “ચઉપગ્નમહાપુરિસચરિયં”, “પઉમચરિયં”, અગસ્ત્યસિંહકૃત “દશવૈકાલિક ચૂર્ણિ”, “જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ” અને તેની ચૂર્ણિ વગેરે ઘણા ગ્રંથોના ફોટાઓ પોતાના કેમેરાથી લીધા છે. કેમેરો પણ સરસ હતો, જોકે કેમેરાનો ઉપયોગ કરવામાં તેઓ મને કાચા લાગ્યા છે, કારણ કે આવી પ્રાચીન અને પીળી પડી ગયેલી વગેરે તાડપત્રીય અને કાગળની પ્રતિઓને કેટલો એક્સ્પોઝ આપવો વગેરે બાબતમાં પહેલેથી ચોક્કસ અખતરા ન કરેલા હોય તો તેમાં ઓવરએક્સ્પોઝ વગેરે બની જાય છે, અને તે જ રીતે ડૉ. આલ્સડોર્ફ માટે બન્યું છે; છતાં એક વાત છે કે જર્મનીમાં આવી ફોટોગ્રાફીને ઠીક કરી લેવાનું સાધન હશે જ, જેથી તેમને આપણી જેમ નિરાશ થવાપણું ન પણ હોય. અહીંના ભંડાર અને અમારું સર્વદેશીય કાર્ય અને માઈકોફિલ્મિંગ એરેન્જમેન્ટ વગેરે જાણીને બહુ જ પ્રસન્ન થયા છે. અમે તૈયાર કરેલ ડિસ્ક્રિપ્ટિવ કેટલોગ જોઈને અતિપ્રસન્ન થયેલ છે. અહીંના મંદિરો અને તેમાંનાં તોરણો, સ્તંભ, મંડપ, શાલભંજિકાઓ, નૃત્યકુમારિકાઓ વગેરે જોઈને એ જે હર્ષપૂર્ણ શબ્દ ઉચ્ચારે તેથી આપણને લાગે કે આ લોકો આવી વસ્તુઓનું મૂલ્યાંકન કેવું સમજે છે. આપણું નિરીક્ષણ કેવું છીછરું અને નિર્માલ્ય છે ! આપણને ઘણી વાર એમ જ થઈ આવે છે કે આપણી જૈન પ્રજા જેમ શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્ણ હૃદયવાળી છે તે રીતે તેનામાં આવી વિજ્ઞ દૃષ્ટિ ભળે તો તેનું અંતરતેજ કેવું ઝળહળી ઊઠે ! પણ આજે આપણે ઐક્યની વાતો કરવા છતાં નિત નિત સાઠમારી કરીએ અને જડતા તરફ જઈએ, ત્યાં આવા ભવ્ય જીવનઘડતરની આશાની ઝાંખી શી રીતે થાય ? આબુજીની કળા

કરતાંય અહીંની શિલ્પકળામાં ડો. આલ્સડોર્ફને વધારે માધુર્ય જણાયું છે.

ભાઈ જિતેન્દ્ર જેટલી અહીંથી અમદાવાદ પહોંચી ગયા છે. તેમણે “ન્યાયકંદલી” અહીંના ભંડારની ચાર પ્રાચીન પ્રતો સાથે મેળવીને તૈયાર કરી શુદ્ધિપત્રક તૈયાર કર્યું છે અને પાઠભેદો પણ લઈ લીધા છે. તેની એક નકલ કારબન પેપરવાળી તેમણે મને અર્પણ કરી છે. કિરણાવલીની પ્રતિમાં મુદ્રિત કરતાં જે અધિક ભાગ અહીંની પ્રતિમાં હતો તેનો ઉતારો કરી લીધો છે. તેની પણ કારબન નકલ આપણા પાસે છે. તમે સ્થિર થશો ત્યાં આ બધું તમને પહોંચાડીશ. શ્રીમાન જિનવિજયજી અહીં આવ્યા ત્યારે તેમણે ન્યાયસૂત્રાદિ ઉપરની અભ્યતિલકગણિએ રચેલી પંચપ્રસ્થાન ટીકાની કોપી કરાવી હતી. તે પણ અહીંની પ્રતિ સાથે સરખાવીને ઠીક કરી લીધી છે. તેમણે કોપી કરાવી ત્યારે કોઈ કોઈ પાનું મળેલ ન હતું. તે અમે અહીંનાં પ્રકીર્ણક પાનાંઓમાંથી શોધી કાઢ્યું હતું. તેની નકલ પણ ભાઈ જેટલીએ કરીને ગ્રંથમાં પૂર્તિ કરી લીધી. આની એક તાડપત્રીય નકલ સુરતમાં શ્રી હુકમમુનિજી મહારાજના ભંડારમાં છે. તેની નવી નકલ વિજયકમલસૂરિ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડે લખાવેલી જૈનાનંદ પુસ્તકાલયમાં છે. તે અહીંના સાથે મેળવી લેવાય તો એ કાર્ય સુદ્રઢ થાય, એ ઈરાદે જૈનાનંદ પુસ્તકાલયના સંચાલક અને વિજય કમલસૂરીશ્વર પુસ્તકોદ્ધાર ફંડના કાર્યકર્તાઓ દ્વારા મંગાવ્યું; પણ હું તેમની નજરે પુસ્તક સાચવવા માટે લાયક ન ઠર્યો એટલે એ વહીવટકર્તાઓએ મને તે પુસ્તક ના મોકલ્યું ! આથી અત્યારે આ કાર્ય અધૂરું જ રહ્યું છે. વિજયકમલસૂરીશ્વર પુસ્તકોદ્ધાર ફંડના કાર્યકર્તાઓ, નજરે મળે ત્યારે જે પોતાના કાર્ય અંગે મોટી વાતો કરે અને પોતાના રીપોર્ટમાં સાધુઓને પુસ્તક મંગાવવા આમંત્રણો આપે અને સાધુઓ મંગાવે ત્યારે તેમાં કશું ઠેકાણું ન હોય, એ કરતાં તો તેઓ પોતાના રીપોર્ટમાં આવાં ઉપહાસજનક આમંત્રણો વિદ્વાન સાધુઓને ન આપે તો જ અને ‘હાથીના ચાવવાના અને દેખાડવાના દાંત’ જેવી વાતો ન કરે તો જ શોભાસ્પદ લેખાય. અસ્તુ. “સન્મતિતર્કની” અહીંની પ્રતિની પ્રેસકોપી પૂર્ણ થવા આવી છે, જેથી તમને આનંદ થશે. આજે તો આટલેથી બસ કરું છું. કામકાજ લખશો. દેવદર્શનમાં સંભારશો.

(‘જૈન’ સાપ્તાહિક, ૨૮ એપ્રિલ, અને ૫ મે, ૧૯૫૧)

સાભાર : જ્ઞાનાંજલિ

પ્રકાશક : સાગરગચ્છ જૈન ઉપાશ્રય, વડોદરા
વી. સં. ૨૪૯૫, વિ. સં. ૨૦૨૫, ઈસ્વીસન્ ૧૯૬૯

રાવલ રાજાઓની મૂળ ગાદી લોદ્રવામાં હતી. તેમાં દુસાજી રાવલનો મોટો પુત્ર જેસલ નામે હતો. તેણે લોદ્રવાથી ૧૦ માઈલ દૂર ટેકરી પર કિલ્લો બાંધી સં. ૧૨૧૨માં જેસલમેર નગર વસાવ્યું. તેમાં આજે મોટા સાત જ્ઞાનભંડારો, ૧૦ જૈન દેરાસરો, ૧૮ ઉપાશ્રયો, અને શ્વેતાંબર જૈનોની મોટી વસ્તી છે. (જૂઓ, જૈન પરંપરાનો ઈતિહાસ ભા. ૩, પ્રક. ૫૦, પૃ. ૪૬૯)

જૈનધર્મ ભારતવર્ષનો પ્રાચીન અને મુખ્ય ધર્મ છે. જૈનધર્મના આચાર્યો જનતાના કલ્યાણ માટે હાથ, પગ, જીભ અને દિલ એ બધું ધર્મ કાજે સમર્પણ કરીને ખૂબ ખંતથી કામ લેતા હતા. તેમણે અમૂલ્ય સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે. અહિંસાનો ધ્વજ લઈને ઉઘાડે માથે અને ઉઘાડે પગે ભારતના પ્રત્યેક સ્થળોમાં ભ્રમણ કર્યું છે અને તે સિદ્ધાંતને લોકવ્યાપી બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ભગવાન મહાવીરના સિદ્ધાંતોનો સંદેશ ઘેર ઘેર પહોંચાડ્યો છે. જગતમાં ક્લેશનાં મૂળ એવાં જર, જમીન અને જોરુને છોડી પોતાના અને પરના હિત માટે કેવળ ઉપકારબુદ્ધિથી ભારે જહેમત ઉઠાવી છે.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીથી લઈને આજ સુધીના કાળમાં જૈનોએ દર સાલ નવીન સાહિત્યનું સર્જન કર્યું. જૈન સાહિત્યની તુલનામાં ભારતવર્ષનું સર્વ સાહિત્ય તોલવામાં આવે તોય ઓછું હોય એમ મનાય છે. વસ્તુતઃ ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ જાળવવામાં જૈન સાહિત્યે મોટો ફાળો આપ્યો છે.

આ પ્રદેશો તરફ મુસલમાનો અવારનવાર હુમલાઓ કરીને નગરો ભાંગતા ને જનતાને લૂંટી લેતા. દેરાસરો અને મંદિરોની મૂર્તિઓને તોડતા અને સંઘરેલા સાહિત્યને બાળીને ભસ્મ કરી નાખતા. ભાગ્યે જ એવું કોઈ નગર હશે જે મુસલમાનોના ધાડાંઓથી બચેલું હોય. પરિણામે સાહિત્યનો મોટો ભાગ આવા હુમલાઓનો ભોગ બન્યો છે. બચેલા સાહિત્યનું રક્ષણ કરવું એ જ માત્ર સૌની ચિંતાનો વિષય હતો.

જેસલમેર એવા સ્થળે વસ્યું કે જ્યાં ચારે તરફ કોશો સુધી માત્ર રેતીનાં ભયાનક મેદાનો જ નજરે પડે. સેનાઓ કે ધાડાંઓ ત્યાં જવાનો ભાગ્યે જ વિચાર કરે. આવા એકાંત અને સુરક્ષિત સ્થાનનો લાભ લેવાનું જૈનાચાર્યોને સૂઝી આવ્યું અને પાટણ, ખંભાત, ભરૂચ, વડનગર, વઢવાણ વગેરે સ્થળોના સાહિત્યભંડારો આ સ્થળે લાવીને મોટા જ્ઞાનભંડારો સ્થપાવ્યા. આ રીતે આજ સુધીમાં સંગ્રહિત થયેલા સાહિત્યમાં મોટી મોટી તાડપત્રીઓમાં લખેલા અનેક ગ્રંથો અહીંના જ્ઞાનભંડારોમાં સુરક્ષિત રહી શક્યા છે. આગમપ્રભાકર પૂ. મુનિપ્રવર શ્રીપુણ્યવિજયજીએ અથાગ પરિશ્રમ અને પરીષદો સહીને એ ગ્રંથભંડારોનું નિરીક્ષણ કર્યું, એટલું જ નહીં; તેની સુરક્ષા માટે સારો પ્રબંધ પણ કર્યો છે.

વળી, એ સાહિત્ય સુલભ બને તે માટે તેમણે ત્યાંની મહત્ત્વની અને અન્યત્ર અનુપલબ્ધ પ્રતિઓની ફિલ્મ ઉતારાવવાની વ્યવસ્થા પણ કરેલી.

ખુશી થવા જેવું તો એ છે કે, કેટલાક પ્રાચીન ગ્રંથો જે અલભ્ય હતા તેની પ્રતિઓ અહીંથી મળી આવી છે. જે ‘વાદમહાર્ણવ’માં પ્રાચીન ગ્રંથોના પાઠો અશુદ્ધ મળતા હતા; જેમાં વિક્રમની નવમી શતાબ્દી પહેલાનાં પૂર્વપક્ષો સંગ્રહિત છે, જે ઉપલબ્ધ બૌદ્ધ સાહિત્યના આધારે પણ શુદ્ધ થઈ શકે તેવા નહોતા, તેના વિશુદ્ધ પાઠો અહીંથી મળેલી પ્રતિમાંથી મળ્યા છે. આવું અનેક ગ્રંથો વિશે કહી શકાય. વૈદિક સાહિત્યના ગ્રંથો પણ અહીંથી વિપુલ પ્રમાણમાં મળી આવ્યા છે. એટલે કે, ભારતીય સાહિત્યનો અપૂર્વ વારસો જેસલમેરના ભૂગર્ભમાં સુરક્ષિત પડેલો છે. આ રીતે આને જૈનોનું જ નહીં પણ ભારતનું સાહિત્યતીર્થ અથવા તો સારસ્વતતીર્થ કહીએ તો ખોટું નથી.

અહીં આવતા જૈન સાધુઓને પાણીના અભાવે ભારે તકલીફ વેઠવી પડતી. તેથી આ. સોમપ્રભસૂરિએ સુવિહિત સાધુઓને આ તરફ વિચરવાની મનાઈ કરી હતી, પરંતુ એમ કરવાથી તો ત્યાં જૈનધર્મને નુકસાન પહોંચતું હતું, તેથી આખરે અહીં આણંદવિમલસૂરિએ સં. ૧૫૮૨ લગભગમાં મહોપાધ્યાય પરમ તપસ્વી ડ. વિદ્યાસાગરને મોકલી વિહાર ખુલ્લો કર્યો. ત્યાં ફરીથી જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યો. (જુઓ, પ્રક. ૪૭, પ્રક. ૫૫)

જેસલમેરથી ૧ કોશ દૂર અમરસાગરમાં પણ મોટા જૈન મંદિરો છે. અમરસાગરથી ૪ કોશ દૂર લોદ્રવામાં અનુત્તર વિમાનના નમૂના જેવું વિશાળ જિનાલય છે

સાભાર : જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભા - ૨, પાના નં. ૫૪૪
પ્રકાશક : યશોવિજયજી જૈન આરાધના ભવન, પાલિતાણા
વી. સં. ૨૫૨૭, વિ. સં. ૨૦૫૭, ઈસ્વીસન્ ૨૦૦૧

जैसलमेर जुहारीये दुःख वारिये रे, अरिहंत बिंब अनेक, तीरथ ते नमुं रे.

उपाध्याय श्री समयसुंदर महाराज की यह उक्ति सर्वत्र प्रसिद्ध है। जैन समाज में जैसलमेर तीर्थ के तौर पर प्रसिद्ध है ही, किन्तु वहाँ रहे प्राचीन ग्रंथ भंडारों के कारण भी जैसलमेर विश्व में विख्यात है। इन ग्रंथभंडारों के प्रति जैनों का आकर्षण हो यह स्वाभाविक ही है, किन्तु विश्व के प्राचीन साहित्य संशोधक विद्वानों व अनुसंधानकर्ताओं का भी अधिक आकर्षण रहा है।

विशेषतः इन भंडार में विद्यमान ग्रंथों को दिखाने के विषय में वहाँ प्रवर्तमान अति कड़े नियमों के कारण भंडार में क्या है, और कैसे कैसे ग्रंथ हैं, यह जानने के लिए अति आकर्षण और कुतूहलविश्व के विद्वानों में रहा है।

जैसलमेर, भारत में राजस्थान की सीमा पर आये हुए जैसलमेर जिले में अक्षांश २६-५५ तथा रेखांश ७०-५४ पर बसा हुआ शहर है। उसमें भी भारत के विभाजन के बाद अभी पाकिस्तान की सीमा पर होने से राजकीय और सैनिकी दृष्टि से उसका महत्त्व बहुत ही बढ़ गया है। वहाँ का आकाश दिन-रात विमानों की कवायत से हमेशा धमधमाता रहता है। वहाँ अनेक प्रकार की हस्तकलाओं के कारण और वहाँ के मकानों में रहे पत्थर के अद्भुत सूक्ष्म विविध खुदाई काम के कारण पर्यटकों का अत्यंत आकर्षण रहता है। जहाँ देखो वहाँ परदेशी पर्यटकों की टोलियाँ देखने को मिलती हैं। खादी उद्योग भी वहाँ बड़े पैमाने पर चलता है। प्रवासियों के लिए वहाँ स्थान स्थान पर अनेक होटलें भी खड़ी हो गई हैं। फिलहाल अंदाजन पचास-साठ हजार की आबादी वाला जैसलमेर शहर विश्व के मानचित्र पर आकर्षण का केन्द्र बना हुआ है।

जैसलमेर शहर के ही एक तरफ के भाग में ऊंची विशाल टेकरी है। उस पर चारों ओर किला है। इस किले में जाने के लिए अनेक द्वार (पोल) हैं। इसलिए यह भाग किले के नाम से पहचाना जाता है। इस किले में ही राजा का महल तथा राजसभा आदि थे, जो आज भी हैं, लेकिन फिलहाल वहाँ के राजा किले के बाहर आये हुए महल में रहते हैं। इस बाहर के महल के साथ ही राजकुटुंब के सदस्यों के लिए मंदिर होने से यह 'मंदिर पेलेस' (मंदिर महल) के नाम से पहचाना जाता है।

इस किले में जैनों के आठ प्राचीन मंदिर हैं। किले में ब्राह्मण तथा राजपूतों की बस्ती है। जैनों की कोई बस्ती है ही नहीं। जैनी किले के बाहर आये हुए अलग अलग पाडों में बसते हैं। कहा जाता है कि, सौ डेढ़ सौ साल पहले वहाँ जैनों के २७०० घर थे। फिलहाल तो ज्यादातर जैनी व्यापार के लिए बाहर चले जाने से लगभग २७ घर ही हैं।

किले में आठ जैन मंदिरों में से सात तो बिलकुल पास-पास में ही हैं। कई में तो एक में से दूसरे मंदिर में जा सकते हैं। उसमें चिंतामणि पार्श्वनाथ भगवान का मंदिर मुख्य है। उसमें से बायीं तरफ संभवनाथ भगवान के मंदिर में और दायीं तरफ शांतिनाथ भगवान के मंदिर में जा सकते हैं। बाहर निकलने के बाद बायीं ओर अष्टपदजी का मंदिर है। ऊपर मंजिल पर शांतिनाथ भगवान का मंदिर है। श्री चिंतामणि पार्श्वनाथ भगवान के मंदिर से पहले चंद्रप्रभ भगवान का चौमुखजी वाला मंदिर है। उसमें तीन मंजिलें हैं। सर्वत्र चंद्रप्रभ भगवान की मूर्तियाँ हैं। उसकी बगल में ही

आदिनाथ भगवान का मंदिर है, जिसमें अनेक प्रकार के पट लगे हुए हैं। उसके बाहर स्नानागार के नजदीक मेहमान स्वरूप विराजमान **सीमंधरस्वामी** आदि अनेक भगवान की प्रतिमाएँ पबासन पर विराजमान हैं। सीमंधरस्वामी, संभवनाथ भगवान और शांतिनाथ भगवान के मंदिरों में प्रदक्षिणा (भमती) नहीं है।

किले में प्रवेश करने के बाद राजमहल के नजदीक गली में श्री **महावीरस्वामी** भगवान का छोटा मंदिर है।

इन मंदिरों में पट, तोरण, स्तंभ आदि पर खुदाई की हुई प्रतिमाओं को मिलाकर छोटी मोटी लगभग छः हजार प्रतिमाएँ हैं।

चिंतामणि पार्श्वनाथ भगवान के मंदिर की बगल में जो **संभवनाथ भगवान** का मंदिर है, उसके तलघर में **पार्श्वनाथ** भगवान की नीलम की प्रतिमा तथा सच्चे मोती जड़े हुए **सिद्धचक्रजी** के **प्राचीन गड्डे** तथा अन्य कई चित्र तथा हस्तलिखित ताड़पत्रों के थोड़े बहुत नमूने शीशे की दर्शनीय **पेटियों में** (शो केस में) रखे गये हैं। एक दर्शनीय पेटि में दादा गुरुदेव श्री **जिनदत्तसूरिजी** के **अग्नि संस्कार** के समय नहीं जले हुए वस्त्र, ओघा आदि भी रखे गये हैं। इस तलघर में से दूसरे तलघर में जाया जाता है। उसमें कागज के हस्तलिखित ग्रंथ अलमारियों में रखे गये हैं। दूसरे तलघर में से एक छोटी खिड़की जैसे द्वार से तीसरे तलघर में जाया जाता है। बैठे बैठे ही प्रवेश हो सकता है। स्थूल शरीर वाला तो उसमें बड़ी मुश्किल से ही प्रवेश कर सकता है। इस तीसरे तलघर में लोहे की चार-पांच अलमारियाँ हैं, जिसमें ताड़पत्रीय प्राचीन हस्तलिखित प्रतियाँ अल्युमिनियम की पेटियों में सुरक्षित ढंग से रखी गई हैं। यह भाग बहुत छोटा है, उसमें एक छोर पर खोखला गुप्त स्तंभ है। इस गुप्त स्तंभ में क्या है, उसका किसी को पता नहीं। कोई कहे उसमें पारसमणि है, कोई कहे उसमें कीमती जवाहरात हैं, कोई कहे उसमें प्राचीन महत्वपूर्ण ग्रंथ हैं। सब कल्पना का विषय है। उसको खोलने की चेष्टा करने से आदमी विक्षिप्त या अंधा हो जाता है, ऐसी किंवदन्तियाँ चलती हैं, इस कारण यह खोखला स्तंभ आज भी एकरहस्य बना हुआ है।

जैसलमेर के पश्चिम में ६ कि.मी. पर अमरसागर नामक स्थान है। उसमें भी जैसलमेर के हवेली के मालिक बाफना परिवार द्वारा बंधवाया हुआ सुंदर प्राचीन, मूलनायक श्री **आदिनाथ** भगवान का मंदिर है। वहाँ से आगे लगभग १० कि.मी. पर लोद्रवा नाम का प्राचीन स्थान है। वहाँ श्रेष्ठी श्री **थाहरुशाहजी** द्वारा बंधवाया हुआ **लोद्रवा पार्श्वनाथ** भगवान का अत्यंत भव्य कला-कौशल युक्त मंदिर है। मंदिर की भमती में बांयी ओर **अष्टपदजी** (समवसरण) मंदिर के ऊपर **कल्पवृक्ष** अत्यंत दर्शनीय है। वहाँ के अधिष्ठाया **नागराज** (सर्प) संबंधी भी बहुत बातें प्रचलित हैं।

इन सब मंदिरों, ग्रंथभंडारों आदि की व्यवस्था श्री **जैसलमेर लोद्रवपुर पार्श्वनाथ जैन श्वेतांबर ट्रस्ट**, जैन भवन, जैसलमेर की ओर से हो रही है।

अब ग्रंथभंडारों की बात पर आते हैं।

जैसलमेर में हमने देव-गुरु-कृपा से जो कार्य किया

उसकी संक्षिप्त रूपरेखा

चातुर्मास के लिए जैसलमेर में विक्रम संवत् २०५४ (मारवाड़ी २०५५) अषाढ़ शुक्ल नवमी के दिन हमने प्रवेश किया। जैन ट्रस्ट की मीटिंग सन् १९९८ के जुलाई के अंतिम सप्ताह में हुई, और स्केनिंग करने की विधिवत् सहमति

उसमें हमको दी गई। बाद में सभी मशीनरी जुटाने के बाद दि. ३-८-९८ के दिन स्केनिंग के कार्य का कुछही प्रारंभ हुआ। अगस्त १५, १९९८ करीबव्यवस्थित कार्यप्रारंभ हुआ। भिन्न भिन्न व्यवधान आते रहे। भंडार में से हमको थोड़े थोड़े ग्रंथ ट्रस्ट के रजिस्टर में लिखकर देते थे। उनका स्केनिंग करके वापस लौटाने के बाद कुछदूसरे ग्रंथ हमको मिलते थे। इन सभी की दर्ज (Note) ट्रस्ट के रजिस्टर में ट्रस्टीओं के हस्ताक्षर (signature) के साथ होती थी। भिन्न भिन्न कारणों से कार्यमें विलंब भी होता था। सात सात कोम्प्युटर्स लगवाए थे। कार्यतो किसी भी तरह पूर्ण करनाही था। सो सभी ताड़पत्रियों का और कुछ महत्त्व की कागज की प्रतिओं का स्केनिंग करवाया और महत्त्व के सभी ग्रंथों की फोटोस्टेट (Xerox) अनेक मशीनें लगवाकर जर्मन आलाबास्टर कागज पर करवाई। स्तवन-सज्जाय-रास-ज्योतिष के अर्वाचीन ग्रंथ-गुटको-सारस्वत-चन्द्रिका व्याकरण आदि के ग्रंथ-छटक-छटक पत्रों और जिनकी अनेक अनेक हस्तलिखित प्रतियाँ हैं, वैसे हस्तलिखित ग्रंथों में से कुछकुछ प्राचीन ग्रंथों को छोड़कर शेष प्रतियाँ-ऐसे सामान्य स्वरूप के ग्रंथों को छोड़कर सभी महत्त्व के ग्रंथों की स्केनिंग द्वारा सी.डी. या फोटोस्टेट हमने करवाई है। कुछग्रंथों की सिर्फ स्केनिंग द्वारा सी.डी., कुछग्रंथों की स्केनिंग द्वारा सी.डी. एवम् फोटोस्टेट उभय, कुछग्रंथों की सिर्फ फोटोस्टेट करवाई है। ये सब करने के बाद फिर उसकी जाँच (कार्य बराबर हुआ है या नहीं ? कुछ पत्रे छूट तो नहीं गये ? इत्यादि बातों की जाँच) में बहुत समय लगा। इस कार्यमें **वर्धमान संस्कृति धाम, विनियोग परिवार ट्रस्ट मुंबई** से **अरविन्दभाई पारेख** की प्रेरणा एवं केतनभाई के प्रयत्न से आए हुए सेवाभावी युवकों ने एवं **मुंबई** से **मिहिरभाई, विनुभाई, कांतिलाल** एवं अन्य सेवाभावी सज्जनों तथा **अहमदाबाद** आदि से आये अनेक श्रावकों ने रात-दिन परिश्रम करके यह कार्य पूर्ण किया था। सभी साधु और सभी दस साध्वीजी तो इस कार्यमें प्रारंभ से ही रात-दिन लगे ही हुए थे।

यह सर्व कार्य पूर्ण कर, यह सभी सामग्री जैन ट्रस्ट, जैसलमेर को दि. २८-१२-९८ के दिन समर्पण करके एवं उसको व्यवस्थित रखकर हमने दि. ३१-१२-९८ के दिन जैसलमेर से प्रस्थान किया, और पोकरण-फलोदी-ओसियांजी-नागौर-बीकानेर-दिल्ली होकर हस्तिनापुर तीर्थ में अक्षयतृतीया करके हरिद्वार में आकर चतुर्मास किया है।

अब इन्हीं बातों को विस्तार से देखें -

विक्रम संवत् २०५२ में हम अहमदाबाद में जैन सोसायटी में चातुर्मास कर रहे थे तब जैन ट्रस्ट, जैसलमेर के अध्यक्ष शेटश्री बुद्धसिंहजी बाफनाहमें मिलने आये, और उन्होंने विनती की, कि 'आप जैसलमेर पधारो और ग्रंथभंडार को व्यवस्थित एवं सुरक्षित करो'। 'अवसर आने पर सोचेंगे' ऐसा कहकर उनकी विनती का स्वीकार करके हम वहाँ से कच्छ गये। वहाँ विक्रम संवत् २०५३ का चातुर्मास नाना आसंबीया (ता. मांडवी, कच्छ) में करके संवत् २०५४ में श्री **शंखेश्वर पार्श्वनाथ** के दर्शन करके संवत् २०५४ के चैत्र वदी ७ को वहाँ से प्रस्थान किया, और चैत्र-वैशाख की सख्ता रेगिस्तानी गरमी और बिच्छु आदि अनेक जहरीले जंतुओं के उपद्रवों से गुजरते हुए वाव-थराद-सांचोर-धोरीमणा-बाड़मेर होते हुए जैसलमेर पहुँचे। वहाँ थोड़े दिन रहकर लोदवाजी की यात्रा करके सं. २०५४ आषाढ़ सुदी नवमी के दिन जैन भवन, जैन ट्रस्ट, जैसलमेर में हमने चातुर्मास के लिए प्रवेश किया।

प्राचीन ज्ञानभंडारों को व्यवस्थित और सुरक्षित कैसे किया जाय, उसके लिए अनेक विचार चल रहे थे। लगभग

एक वर्ष से उसके लिए अलग अलग तलाशें चल रही थीं। जैसलमेर पहुँचे तब तक अहमदाबाद तथा मुंबई आदि में फोटो एवं कोम्प्युटर तकनीकीकेविशेषज्ञों से संपर्क और परामर्श चल रहा था। अंत में तुरंत संभव और सरल उपाय स्केनिंगकरनेकालगा। जैसलमेर जैन ट्रस्ट कीओर से स्केनिंगकामकेलिए सन् १९९८ के जुलाई के अंतिम सप्ताह में हमकोअनुमति मिली। उसके बाद ही स्केनरकेलिए तलाश कीगई, यथा शीघ्र दो स्केनर आ गये। आने के बाद दि. ३-८-९८ से कामप्रारंभ कियागया। जैसे जैसे जरूरत महसूस हुई, वैसे वैसे अधिक स्केनर, कम्प्युटर आदि खरीदते गये। उसके बाद भी अनेकानेकव्यवधानों से गुजरते हुए जिन जिन ग्रंथों कीस्केनिंगकरके सी.डी. बनाई गई, और जिन जिन ग्रंथों कीफोटोस्टेटकरनेमें आई, और जिन ग्रंथों पर कुछभी कार्यनहीं कियाजा सका, उन सभी ग्रंथों कासूचीपत्र बना दिया गया है।

पूज्य आगमप्रभाकर मुनिप्रवरश्री **पुण्यविजयजी** महाराज जैसलमेर ग्रंथभंडारों को व्यवस्थित करने के लिए विक्रम संवत् २००६ में जैसलमेर पधारे थे। वहाँ १६ महीने रहकर उन्होंने अथक परिश्रम करके ग्रंथ भंडारों को व्यवस्थित किया था। उसके बाद श्री जिनभद्रसूरि ग्रंथभंडार कीताड़पत्रीय तथा कागज पर लिखित प्रतियों कासूचीपत्र ईस्वी सन् १९७२ में लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृतिविद्यामंदिर- अमदाबाद-९ से प्रकाशितहुआ था। उसका नाम “CATALOGUE OF SANSKRIT & PRAKRIT MANUSCRIPTS OF JAISALMER COLLECTION” है। उसकी प्रस्तावना में उसके सहायक संपादक पंडित श्री अमृतभाई मोहनलाल भोजक ने ग्रंथभंडारों कागुजराती भाषा में जो वर्णन कियाहै उसकाकुछअंश हिंदी में अनुवादित करकेअक्षरशः यहाँ दिया जा रहा है। विस्तृत और अधिक जानकारीजिज्ञासुवर्ग उस सूचीपत्र से प्राप्त करें।

अमृतलाल भोजक लिखित प्रस्तावना का कुछ अंश

“जैसलमेर के ग्रंथभंडारों कीविशेष महत्ता उसमें रही हुई प्राचीन-प्राचीनतम प्रतियाँ और कई अन्यत्र अप्राप्य ग्रंथों के कारण से है। इसकामतलब यह नहीं कि गुजरात आदि प्रदेशों के ग्रंथभंडारों का महत्त्व उससे कम है। पाटण, खंभात, अमदाबाद, सूरत और अन्यत्र रहे हुए ग्रंथभंडारों में ऐसे अनेक ग्रंथ हैं, जिनकामूल्यांकनहम जैसलमेर के ग्रंथों से जरा भी कम नहीं कर सकते। अर्थात् पाटण-खंभातादि के ताड़पत्रीय ग्रंथभंडारों के समान ही जैसलमेर के ग्रंथभंडार का महत्त्व है। जैसे जैसलमेर के भंडार में अन्यत्र अप्राप्य और प्राचीनतम विशिष्ट ग्रंथ हैं, वैसे पाटण-खंभातादि के भंडारों के संबंध में भी है। जैसलमेर के ग्रंथभंडार का सविशेष महत्त्व इस कारण से है कि, सर्वप्रथम तो वहाँ जाना मुश्कील है, वहाँ जाने के बाद भी उन भंडारों को देखने की सुविधा (अनुकूलता) मिलनी मुश्कील है, और पूरे धैर्य के साथ संपूर्ण भंडार की जाँच करने का काम तो बहुत ही कठिन है। इन परिस्थितियों में उन ग्रंथभंडारों का निरीक्षण बहुत कम होने से उसके साहित्य का अनुमान और उपयोग बहुत कम लोग कर सकें हैं। इसलिए विद्वानों में उसका आकर्षण आज भी रहा है। जो जो विद्वान वहाँ गये, उन्होंने अपने लिए ही कुछ काम किया, अतः उसका व्यापक परिचय सभी को नहीं मिल सका, इस कारण भी इन भंडारों की जिज्ञासा विद्वद्गर्ग में हमेशा बनी रही है। इन भंडारों की महत्ता का अलग उपलक्षण यही है। वैसे तो भारत में स्थान-स्थान में जो ताड़पत्र या कागज पर लिखे हुए ग्रंथों के संग्रह हैं, वे सब अनेकानेकदृष्टी से महत्वपूर्ण हैं। संक्षेप में ऐसा भी कह सकते हैं कि, गुजरात आदि के भंडार कई बार अपने देखने में

आने से उनके प्रति मानसिक खिंचाव (लगाव) उतना नहीं रहता, जितना कीनवीनता कीतरफ रहता है। यह स्वाभाविक है।

जैसलमेर में कुलमिला कर निम्नोक्त दस ज्ञान भंडार विद्यमान हैं।

१) किले में श्री संभवनाथजी के मंदिर में भूमिगृह में आया हुआ श्री जिनभद्रसूरि ग्रंथभंडार।

२) वेगड़गच्छीय ग्रंथभंडार।

३) खरतरगच्छीय बड़े उपाश्रय काया पंच काग्रंथभंडार।

४-५) खरतरगच्छीय बड़े उपाश्रय में आचार्य श्री वृद्धिचंद्रजी यतिश्री काग्रंथभंडार और यतिश्री लक्ष्मीचंद्रजी महाराज काग्रंथभंडार।

६) आचार्यगच्छ के उपाश्रय काग्रंथभंडार।

७) खरतरगच्छीय श्री थाहरुशाहजी काग्रंथभंडार।

८) यति श्री डुंगरजी काग्रंथभंडार।

९) लोंकागच्छकाग्रंथभंडार।

१०) तपागच्छ काग्रंथभंडार।

इन भंडारों में से लोंकागच्छीय और तपागच्छीय ग्रंथभंडार के सिवा अन्य आठों भंडार खरतरगच्छीय हैं।

प्रथम दो नंबरों के ग्रंथभंडार तो किले में साथ ही हैं, जबकि तीसरे क्रमांक का बड़े उपाश्रय काग्रंथभंडार पूज्यपाद **आगमप्रभाकरश्रीजी** ने जैसलमेर के श्री संघ को समझाकर किले में रखवाया है। पाँचवे क्रमांक का यतिश्री लक्ष्मीचंद्रजी महाराज का भंडार उन्होंने स्वयं ने विक्रम संवत् २००७ में श्री **हेमचंद्राचार्य जैन ज्ञानमंदिर** (पाटण-गुजरात) को समर्पित कर देने से फिलहाल वह भंडार **पाटण में** है।

यहाँ निर्दिष्ट जैसलमेर के तथा अन्यान्य स्थानों में स्थित प्राचीन ग्रंथभंडार केवल जैनधर्म के ग्रंथों के संग्रह रूप ही नहीं, बल्कि उसमें ब्राह्मण और बौद्ध ग्रंथों को जैनो ने लिखवाकर संगृहीत किया है। इनमें ऐसे भी कई ग्रंथ हैं जिसकी प्रति अन्यत्र उपलब्ध नहीं है, और ऐसे भी अजैन ग्रंथ हैं जिनकी सबसे प्राचीन प्रति जैनभंडारों में ही मिलती है। इस दृष्टि से इन भंडारों में ग्रंथों की विपुलता हो यह स्वाभाविक है।

१. जिनभद्रसूरि जैन ग्रंथभंडार

इस भंडार की स्थापना खरतरगच्छीय युगप्रधान आचार्य श्री **जिनभद्रसूरिजी** ने विक्रम के पन्द्रहवें शतक के उत्तरार्ध में की थी। व्यवहार में यह भंडार '**बडो भंडार**' के नाम से प्रसिद्ध है। आचार्यश्री के उपदेश से खंभात निवासी परीक्षक **परीख धरणाशाह** ने बहुत ग्रंथों को ताड़पत्रों पर लिखवाया था, जिसमें से ४८ ग्रंथ आज भी इस भंडार में विद्यमान हैं। उनके उपरांत खंभात निवासी श्रेष्ठी श्री **उदयराज** और श्रेष्ठी श्री **बलिराज** नामक बंधुयुगल ने भी इन आचार्यश्री के उपदेश से अनेक ग्रंथों को ताड़पत्र पर लिखवाये होंगे। इन दो बंधुओं के लिखवाये हुए छः (६) ग्रंथ इस भंडार में विद्यमान हैं।

श्री हेमचंद्राचार्य ज्ञानमंदिर (पाटण) में स्थित श्री वाड़ी पार्श्वनाथ ग्रंथभंडार की स्थापना भी इन्हीं आचार्यश्री की प्रेरणा से हुई थी। इस भंडार में विक्रम के पन्द्रहवें शतक के अंत में श्री जिनभद्रसूरि के उपदेश से कागज पर लिखे जैन आगमादि साहित्य के अतिरिक्त काव्य, कोश, अलंकार, छंद और दर्शनशास्त्र के भी महत्वपूर्ण ग्रंथ हैं। इससे इन आचार्यश्री की विविध विद्याशाखाओं के प्रति रुचि, आदर और प्रेरणा विशेष उल्लेखनीय है। वाड़ी पार्श्वनाथ ग्रंथभंडार में कई ग्रंथ ऐसे हैं जो जैसलमेर के ग्रंथभंडार की ताड़पत्रीय प्रति की नकल स्वरूप हैं। आचार्यश्री जिनभद्रसूरिजी के उपदेश से जैसलमेर, जावाल, देवगिरि, अहिपुर (आहोर), पाटण (गुजरात), मंडपदुर्ग, आशापल्ली और खंभात के ग्रंथभंडारों की स्थापना हुई थी।^१

प्रस्तुत श्री जिनभद्रसूरि ग्रंथभंडार में परीख धरणाशाह और श्रेष्ठीश्री उदयराज-बलिराज ने नहीं लिखवायी वैसी प्रतियाँ विक्रम के बारहवें शतक के पूर्वाब्द से लेकर पन्द्रहवें शतक के उत्तराब्द तक अलग अलग महानुभावों ने लिखवायी हैं। सब से प्राचीनतम प्रति विशेषावश्यक महाभाष्य की है, जो विक्रम के दसवें शतक के पूर्वाब्द में लिखवायी है, (देखो - जिनदत्तसूरि जैन ग्रन्थभंडार, ताड़पत्र क्रमांक ११६)। प्राचीनता और लिपि की दृष्टि से यह प्रति असाधारण महत्त्व की है।

इस भंडार में लंबी और छोटे नाप की कुलमिला के ४०३ ताड़पत्रीय प्रतियाँ हैं, जबकि उनमें अंतर्गत छोटे बड़े ग्रंथ मिलाकर कुलग्रंथ संख्या लगभग ७५० से भी ज्यादा होती है।

इसमें यहाँ बताये हुए विशेषावश्यक महाभाष्य, सर्वसिद्धांतप्रवेश, तत्त्वसंग्रह, सांख्यकारिका की दो टीकायें, मल्लवादी का धर्मोत्तरटिप्पण, पादलिप्तसूरिकृत ज्योतिष्करण्डक की टीका, ओघनिर्युक्ति-भाष्य, गुणपालकृत जंबूचरियं और चंद्रलेखाविजयप्रकरण आदि अनेक अलभ्य-दुर्लभ ग्रंथ इस भंडार में हैं।

उसके अतिरिक्त जैन आगम, उनकी व्याख्यायें, व्याकरण, काव्य कोश, अलंकार, छंद और दर्शनशास्त्र के प्राचीन-प्राचीनतम महत्त्वपूर्ण ग्रंथ इसमें हैं, जो अभ्यासी, अन्वेषक सूचीपत्र में से जान सकेंगे।

२. वेगड़गच्छीय ग्रंथभंडार

खरतरगच्छ की वेगड़शाखा के विद्वानों ने इस भंडार की स्थापना की थी। इसमें विक्रम के तेरहवें शतक से बीसवें शतक तक लिखे हुए ग्रंथ हैं। बीसवें शतक में लिखे हुए ग्रंथों को आचार्य श्री जिनकृपाचंद्रसूरिजी ने लिखवाकर रखे हैं। इसमें विक्रम के पन्द्रहवें शतक में पाटण (गुजरात) में लिखवाये हुए ग्रंथों की पुष्पिकाएँ देखते यह पता लगता है कि, उस काल के वेगड़गच्छीय आचार्यों द्वारा जैसलमेर के भंडार के लिए लिखवाई हुई प्रतियाँ भी इस भंडार में हैं।

इस भंडार के क्रमांक १ से १३३० तक के सभी कागज पर लिखवाये हुए ग्रंथ इसी भंडार के हैं। जि.का. ग्रंथांक १३२७ ज्योतिष् के अपूर्ण और प्रकीर्णक पत्रों के संग्रह स्वरूप हैं, और जि.का. ग्रंथांक १३२८ से १३३० तक की तीनों प्रतियों में स्तवन-सज्जाय आदि के प्रकीर्णक हैं।

सूचीपत्र में इस भंडार का नाम श्री 'जैसलमेर स्थित खरतरगच्छीय युगप्रधान श्री जिनभद्रसूरि ग्रंथभंडार स्थित कागज पर लिखे ग्रंथों का सूचीपत्र' ऐसा शीर्षक में दिया हुआ है, लेकिन वास्तव में यह कागज पर लिखा हुआ

१. देखो पुरातत्त्वाचार्य मुनि श्री जिनविजयजी संपादित विज्ञप्तित्रिवेणी की प्रस्तावना पृ. ५७ से ५८

ग्रंथभंडार वेगड़गच्छीय ग्रंथभंडार है। पूज्यपाद आगमप्रभाकरश्री से भी पहले जिस किसी ने इस भंडार को देखा, उन्होंने उसे किलेके तलघर में ही देखा है, अर्थात् अनेक वर्षों से यह भंडार किलेमें ही रखा गया है। इसीलिए जैसे यहाँ बताया गया वैसे भंडार काशीर्षक दिया गया है।

३. खरतरगच्छीय बड़े उपाश्रय का या पंच का भंडार

प्रस्तुत सूचीपत्र में ताड़पत्रीय क्रमांक ४०४ से ४२६ तक के इस भंडार के ग्रंथों को 'पंच का ग्रंथभंडार, जैसलमेर' इस नाम से सूचीत किया है। वास्तव में ये ग्रंथ बड़े उपाश्रय के भंडार के ही हैं। इन ग्रंथों में जिनभद्रसूरि ताड़पत्रीय ग्रंथांक ४०१/१ में स्थविर श्री अगस्त्यसिंहगणिकृत दशवैकालिक सूत्र की चूर्णि की अति महत्त्वपूर्ण प्राचीन प्रति है, जो अन्यत्र किसी भंडार में नहीं है।

उपरोक्त पंच के भंडार के बाद प्रस्तुत सूचीपत्र में वेगड़गच्छीय ग्रंथभंडार के ग्रंथों की सूची दी गई है। उसके बाद कागज के ग्रंथांक १३३१ से २२५७ तक के ग्रंथ (पृ. ११७ से १५८) बड़ा उपाश्रय के ग्रंथभंडार के हैं। ये ग्रंथ विक्रमके पन्द्रहवें शतक से उन्नीसवें शतक तक लिखे गये हैं, और उसका मुख्य भाग जैन आगम, प्रकरण, रास तथा स्तोत्रादि ग्रंथों का है। ऐसा होते हुए भी व्याकरण, काव्य, छंद, आयुर्वेद और ज्योतिषादि विषयों की तथा अजैन ग्रंथों की प्रतियाँ भी इस भंडार में हैं।

४. लोंकागच्छ का ज्ञानभंडार

इस भंडार में ताड़पत्र पर लिखी हुई चार प्रतियाँ हैं। कागज पर लिखे हुए ग्रंथ विपुल प्रमाण में हैं। ताड़पत्रीय चार प्रतियों में कुल नौ ग्रंथ हैं और वे जैन आगम और उसकी व्याख्या के हैं। उसमें भगवती सूत्र (क्र. ४, पृ. ४६) अनुमान से विक्रमके बारहवें शतक में लिखा हुआ है, और शेष ग्रंथ वि.सं. १३०७ में लिखे हुए हैं। प्राचीन प्रत्यंतर की दृष्टि से ये ग्रंथ महत्त्वपूर्ण हैं।

५. तपागच्छ का ग्रंथभंडार

इस भंडार में ताड़पत्र तथा कागज पर लिखे हुए ग्रंथ हैं। उसमें से ताड़पत्रीय सभी, याने सातों ग्रंथों की सूची तथा कागज के ग्रंथों की सूची यहाँ दी गई है।

६. थाहरुशाह का ग्रंथभंडार

विक्रमके सत्रहवें शतक में जैसलमेर निवासी भंसाली गोत्रीय धनी, दानी और धर्मनिष्ठ श्रेष्ठी श्री थाहरुशाह ने जिनमंदिर निर्माण आदि अनेक धर्मकृत्य किये थे, जिस में स्वयं का ग्रंथभंडार भी लिखवाया था।

“जिनभद्रसूरि ग्रंथभंडार में ताड़पत्र और ताड़पत्रीय आकारके कागज पर लिखे हुए ग्रंथों के अतिरिक्त कागज पर लिखे ग्रंथों की कुलमिला के २२५७ हस्तलिखित प्रतियाँ हैं।” (अमृतलाल भोजक का विवेचन समाप्त)

जौहरीमलजी पारख द्वारा लिखित प्रस्तावना का कुछ अंश

ईस्वी सन् १९८८ में सेवामंदिर-रावटी-जोधपुर-राजस्थान की ओर से महा त्यागी एवं तपस्वी स्व.

जौहरीमलजी पारख ने 'जैसलमेर (राजस्थान) हस्तलिखित ग्रंथों का सूचीपत्र, द्वितीय खंड' इस नाम से एक सूचीपत्र प्रकाशित किया था। उसके प्राक्-कथन में उन्होंने ग्रंथभंडारों की तथा अन्य विस्तृत जानकारी दी है, उसमें से कुछ अंश यहाँ अक्षरशः उद्धृत हैं :

“अब मुनि श्री **पुण्यविजयजी** के सूचीपत्र में वर्णित २६८३ ग्रंथ और हमारे सूचीपत्र में के ४४५२ ग्रंथ मिलकर (कुल ७१३५) पूरे जैसलमेर शहर के सभी जैन भण्डारों को हम समेट लेते हैं। यति श्री **वृद्धिचंद्रजी** व उनके शिष्य यति श्री **लक्ष्मीचंदजी** का एक भंडार जैसलमेर में था, जिसका मुनि श्री **पुण्यविजयजी** के सूचीपत्र की प्रस्तावना के पृष्ठ ५ पर चार व पांच, दो क्रमांकों से उल्लेख हुआ है, पर वस्तुतः वह एक ही भंडार था।

जिन पांच भंडारों का सूचीकरण हमारे द्वारा किया गया है, उनमें श्री **थाहरुशाहजी** का ग्रंथभंडार लगभग विक्रम संवत् १६५० से १६७५ के बीच में उन्हीं के द्वारा स्थापित हुआ है। संघवी **थाहरुशाहजी** ओसवाल **भंसाली** गोत्र, खरतरगच्छीय, जैसलमेर राज्य के दीवान थे, और उन्होंने शत्रुंजय तीर्थ का यात्रा संघ भी निकलवाया था। वे बहुमुखी प्रतिभा के धनी थे। इतने व्यस्त व उच्च पदासीन होते हुए भी इनके भंडार के कुछ ग्रंथ स्वयं इनके हाथ के लिखे हुए हैं। यद्यपि इस भंडार के ग्रंथ अति प्राचीन नहीं हैं, तो भी सही पाठ की दृष्टि से वे महत्वपूर्ण हैं। और फिर जब स्वयं **थाहरुशाहजी** ने इस कार्य में रस लिया है, तो प्रतियों में भूल होने की गुंजाइश कम है।’

इस भंडार के और अन्य चारों भंडारों के बहुत से ग्रंथ यहीं जैसलमेर के मुख्य भंडार की प्राचीन ताड़पत्र पर सुंदर, स्पष्ट व शुद्ध लिखी हुई प्रतियों की ही नकलें हैं। अतः मुख्य भंडार में कोई ग्रंथ किसी कारणवश आज यदि उपलब्ध नहीं है, तो उसकी जगह यदि इन भंडारों में उस ग्रंथ की प्रतिलिपि हो, तो वह अपेक्षाकृत माननीय होनी चाहिए।

श्री **तपागच्छ जैन ग्रंथ भंडार** भी लगभग विक्रम संवत् १६५० से १६७५ के बीच ही स्थापित हुआ लगता है, क्योंकि किसी भी भंडार की स्थापना आगमग्रंथों से होती है, और इस भंडार के आगमग्रंथों का जोड़ा (सेट) उन्हीं लिपिकों द्वारा लिखित है, जिन्होंने **थाहरुशाहजी** के लिए ग्रंथ लिखे हैं। कागज, नाप, स्याही आदि सब एक सरीखी ही है। किस आचार्य महाराज ने इसकी स्थापना की, यह तो पता नहीं है, परंतु जैसलमेर निवासी **कोठारी, पारख** आदि गोत्रीय जैन ओसवालों ने ये प्रारंभिक ग्रंथ लिखवाकर भंडार को भेंट किये हैं। यह भंडार बाद में अधिक समृद्ध होता गया, जब कि **थाहरुशाह** के भंडार में स्थापना के वर्षों के बाद नगण्य वृद्धि हुई है।

श्री **डुंगरजी** यति का भंडार उनकी परंपरागत खरतरगच्छ की संपत्ति है, और अभी तक इनके नाम से ही प्रसिद्ध था। स्वर्गीय श्री **डुंगरजी** यति अपने समय में किले के मुख्य भंडार के संरक्षक और विद्वान भी थे। उनके शिष्य द्वारा यह भंडार किले के मुख्य भंडार में दे दिया गया है।

बाकी के दोनों (**गुजराती लुंकागच्छ** तथा **लघु आचार्य गच्छ** का) भंडार भी यहीं सत्रहवीं शताब्दी के आस-पास ही स्थापित हुए लगते हैं। इनमें **गुजराती लुंकागच्छ** का (श्री लोंकाशाह के अनुयायियों का नहीं) और खरतरगच्छीय एक शाखा **लघु आचार्यगच्छ** का है। इन दोनों भंडारों की प्रतियाँ भी उच्चस्तरीय थीं।

जैसलमेर के ग्रंथभंडार पहले बहुत अधिक समृद्ध थे, परंतु जब से युरोपीयन लोगों का आगमन, शासन व वर्चस्व इस क्षेत्र में बढ़ा तब से इन भंडारों का ह्रास होना शुरू हो गया, और सैकड़ों की तादाद में महत्वपूर्ण ग्रंथ यहाँ से बाहर

चले गये। लगभग डेढ़सो वर्ष पूर्व **कर्नल टोड**, जो यतिजी काशिष्य बनकर रहा था, अपनी पुस्तक '**पश्चिमी भारत में प्रवास खण्ड-२**' पृष्ठ २४९ पर लिखता है --

“लोगों को परिश्रम के लिए प्रोत्साहित करने के निमित्त मैं एक बात कह दूँ, जो साधारणतया बार बार नहीं कही जा सकती कि, मैंने जैसलमेर से कागज और ताड़पत्र की कितनी ही प्रतियाँ प्राप्त कर ली थीं। ताड़पत्र की प्रतियाँ, जो ३-५ और ८ शताब्दियों तक पुरानी हैं, जो रोयल एशियाटिक सोसायटी के पुस्तकालय की अलमारियों में सुरक्षित रखी हुई अब भी शोभा बढ़ा रही है।” (जौहरीमलजी पारख लिखित प्रस्तावना का अंश यहाँ समाप्त होता है)

जैसलमेर की विश्वविख्यात '**पटना हवेली**' के मालिकों में से एक सुश्रावक **महेन्द्रभाई बाफना** ने ईस्वी सन् १९९७ में '**जैसलमेर जुहारिये**' नाम की स्मारिका प्रकाशित की है, जिसमें जैसलमेर के मंदिरों का, मंदिर के सर्जकों का तथा अन्य ऐतिहासिक दृष्टि से महत्वपूर्ण बातों का विस्तृत विवरण दिया है। वह खास पढ़ने जैसा है। जैसलमेर तथा भारत के कई स्थानों में ग्रंथभंडारों की स्थापना करने वाले परमपूज्य आचार्यदेव श्रीमद्विजय **जिनभद्रसूरीश्वरजी** महाराज साहब का, तथा इन ग्रंथभंडारों के सर्जकों में अद्भुत धर्मप्रेमी, आगमग्रंथों के रसिक श्रेष्ठी श्री **थाहरुशाहजी** का अद्भुत चरित्र भी '**जैसलमेर जुहारिये**' नामक स्मारिकामें दिया गया है।

सं. २०१८ में जैसलमेर लोद्रवपुर पार्श्वनाथ श्वेतांबर जैन ट्रस्ट की स्थापना होने के बाद सभी ग्रंथभंडार ट्रस्ट को समर्पित कर दिये गये हैं, और वे सभी ग्रंथभंडार ऊपर किले में रखे गये हैं। सिर्फ तपागच्छ का भंडार नीचे जैसलमेर शहर में तपागच्छ के सुपार्श्वनाथ जैन मंदिर के उपाश्रय में रखा गया है। सभी ताड़पत्रीय ग्रंथ भी ऊपर किले के जिनभद्रसूरि ग्रंथभंडार में ही रखे हुए हैं। सिर्फ तपागच्छ के ताड़पत्रीय सात ग्रंथ शहर में तपागच्छ के मंदिर के उपाश्रय में रखे हैं।

उपसंहार

रायजादा शेठ श्री थाहरुशाह भंसाली का जीवन श्रावक वर्ग के लिए ही नहीं, अपितु समस्त मानव समाज के लिए एक अनुकरणीय उदाहरण है। एक ओर थाहरुशाहजी ने धनाढ्य होने के नाते मंदिर, उपाश्रय का निर्माण करवाया, जनकल्याण के कार्यसम्पन्न करवाये, वहीं जैन श्रावक के मौलिक गुणों का परिचय देते हुए उन्होंने अनेक ग्रंथ लिपिबद्ध किये व करवाये। अनेक मूल्यवान ग्रंथों की हस्तलिखित प्रतियों के अन्त में '**थाहरुसाहे संशोधितम्**' उल्लेख मिलता है। अध्यात्मरस निमग्न ज्ञानयोगी स्व. श्री **जौहरीमलजी** पारख का यह मत था कि तत्कालीन सभी हस्तलिखित ग्रंथों के अवलोकन के बाद यह कहा जा सकता है कि सेठ **थाहरुशाहजी** की हस्तलिपि अत्यन्त सुन्दर थी।

साभार : “जैसलमेर के प्राचीन जैन ग्रंथभंडारों की सूची” में से

उद्धृत उपयोगी अंश

प्रकाशक : मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली

वी. सं. २५२६, वि. सं. २०५६, ईस्वीसन् २०००

6

જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારનાં સંસ્મરણો

- પં. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી

ઈ.સ. ૧૯૨૦ના ઓક્ટોબરના પ્રારંભમાં વડોદરા રાજ્યના આશ્રયે સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીના સંસ્કૃત પુસ્તકાલયમાં મારી નિમણૂક ‘જૈન પંડિત’ તરીકે થઈ, તે વખતે ક્યૂરેટર તરીકે જે. એસ. કુડાલકર હતા. સદ્ગત જૈનસાક્ષર ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ (એમ. એ.)નો અકાળ સ્વર્ગવાસ સન ૧૯૧૮માં થતાં, તેમની જગ્યાએ એમ. એ. ડીગ્રીવાલા સાક્ષર જી. કે. શ્રી ગેદિકરની નિમણૂક તત્કાલ થયેલી હતી. સ્વ. દલાલનાં અપૂર્ણ કાર્યોને તેમણે કેટલાક કારણસર હાથ પર લીધાં ન હતાં. આર. એ. શાસ્ત્રી નામના મદ્રાસી વિદ્વાન સરકારી ખર્ચે જે જે પોથીઓનો સંગ્રહ અહીં-તહીંથી કરતા, તેનું રજિસ્ટર, વર્ગીકરણ, કાર્ડ-નોંધ, લિસ્ટ કરવું વગેરે કાર્યમાં તે લાઈબ્રેરિયન રોકાયેલા રહેતા હતા. એથી સ્વ. દલાલનાં અપૂર્ણ કાર્યોને પૂર્ણ કરવાની જવાબદારી મારા પર આવી હતી.

સદ્ગત વિદ્યાપ્રેમી મહારાજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડના અંતઃકરણમાં ભાવના થઈ કે પોતાના રાજ્યના પાટણ(ગુજરાતની પ્રાચીન રાજધાની)ના પ્રસિદ્ધ જૈન જ્ઞાનભંડારોનું તથા જેસલમેર (મારવાડ)ના જ્ઞાનભંડારોનું અવલોકન સુયોગ્ય નિષ્ણાત વિદ્વાન દ્વારા કરાવી, તેનું રહસ્ય વર્ણનાત્મક સૂચિ-કેટલોગ દ્વારા પ્રકાશમાં મુકાવવું અને તેમાંના મહત્વના અલભ્ય-દુર્લભ ઉપયોગી પ્રાચીન ગ્રંથોને પણ સુયોગ્ય પદ્ધતિએ સંપાદન કરાવી પ્રકાશમાં મૂકાવવા. આમાં કેટલેક અંશે જર્મની વગેરેના પરદેશી સ્કૉલરોની પ્રેરણા પણ નિમિત્તભૂત થઈ હશે.

મહારાજ સાહેબે પહેલાં પાટણના જૈનભંડારોના સવિસ્તર અવલોકન માટે સન્ ૧૯૧૪માં સંસ્કૃત લાઈબ્રેરિયન ચીમનલાલ દલાલને મોકલ્યા, તેમણે સન ૧૯૧૫ના એપ્રિલમાં એ સંબંધી વિસ્તૃત રીપોર્ટ રજૂ કર્યો. ત્યારપછી ‘ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ’ ચાલુ થઈ અને તેમાં મહત્વનાં પુસ્તકો પ્રકટ થવા લાગ્યાં. એ સમયે દીવાન સાહેબ મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા મહામાત્ય હતા. એ પછી સન ૧૯૧૬ના સપ્ટેમ્બરમાં સાક્ષર દલાલને જેસલમેર જ્ઞાનભંડારના અવલોકન માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. એ પહેલાં કેટલીક વિધિ કરવી પડી હતી, કારણ કે તે સમયે ભંડારવાળાઓ સહજે કોઈને દાદ દે તેવા ન હતા. વર્ષમાં કોઈ એકાદ વખતે કોઈ મહાન સંઘ આવી ચડે, તો તેમને તેઓ દૂરથી દર્શન કરાવી દેતા, જ્ઞાનપૂજા કરાવી દેતા હતા. જેસલમેરના કિલ્લામાં આવેલાં ભવ્ય આઠ જૈનમંદિરોની મધ્યમાં રહેલા સંભવનાથ મંદિરના ભોંયરામાં રહેલા ‘બડા ભંડાર’ નામથી ઓળખાતા જ્ઞાનભંડારને જુદા જુદા ચાર ટ્રસ્ટીઓનાં જ તાળાં લગાડેલાં રહેતાં. એવું સબળ કારણ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે જો ચારે ટ્રસ્ટીઓ એકત્ર થાય, તો એ તાળાં ખુલી શકતાં અને ખાસ ભાગ્યશાળીઓને તેનાં દર્શન સ્વલ્પ સમય પૂરતાં થઈ શકતાં.

પાશ્ચાત્ય સ્કૉલરો વગેરેને એ મહત્વના ભંડારની માહિતી કર્નલ જેમ્સ ટોડ સાહેબના ‘ટ્રાવેલ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા’ નામના સન ૧૮૨૮માં પ્રકટ થયેલા પુસ્તકમાંના ઉલ્લેખ દ્વારા મળી હતી. એ પછી સન ૧૮૭૪માં વિખ્યાત ડૉ. બુહ્લર ડૉ. હર્મન યાકોબી સાથે જેસલમેર ગયેલા, તેમણે ત્યાંના ભંડારના અવલોકન સંબંધમાં ઉદ્ગારો પ્રકટ કરેલા, તે અન્યત્ર પ્રકાશિત થયા છે.

સન ૧૮૯૪માં (સંવત ૧૯૫૦ માં) મુનિરાજ શ્રીહંસવિજયજીએ જેસલમેરમાં ચોમાસું કરેલું, તે દરમિયાન ત્યાંના ભંડારના ગ્રંથોની એક સૂચિ તેમણે કરાવેલી અને તેમને ઉપયોગી જણાયા તેવા કેટલાક ગ્રંથોની નકલો તેમણે કરાવી હતી, જે હાલ વડોદરાના આત્મારામજી જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં વિદ્યમાન છે.

સન ૧૯૦૪-૫માં આપણી જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સે પણ જામનગરવાળા પં. હીરાલાલ હંસરાજને જેસલમેર જ્ઞાનભંડારોનું લિસ્ટ કરવા મોકલેલા. તેમણે લગભગ ૨૨૦૦ ગ્રંથોનું ખાનાવાર લિસ્ટ બનાવેલું, જેમાં તાડપત્રીય અને

કાગળો પર લખાયેલી એક બે પાનાવાળી પ્રતિની પણ નોંધ કરેલી; પરંતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તપાસ કરતાં તેમાંની કેટલીક માહિતી ભૂલભરેલી માલૂમ પડી હતી. જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સ તરફથી સન ૧૯૦૮માં બહાર પડેલી જૈન ગ્રંથાવલીમાં સ્થળે સ્થળે તે તરફ શંકા દર્શાવવામાં આવી છે. બીજી તરફ મુંબઈ સરકારે પ્રો. શ્રીધર ભાંડારકરને સન ૧૯૦૪-૫ના એ જ અરસામાં જેસલમેર જ્ઞાનભંડારના નિરીક્ષણ માટે મોકલેલા, તેમનો સન ૧૯૦૪-૫ અને ૧૯૦૫-૬ વર્ષનો એ સંબંધી મુસાફરીનો રીપોર્ટ પ્રકાશિત થયેલો છે. બહુધા પં. હીરાલાલ હંસરાજના લિસ્ટના આધારે એમાંની માહિતી જણાઈ છે; કારણ કે પં. હીરાલાલે કરેલી ભૂલો પ્રોફેસરના અંગ્રેજી રીપોર્ટમાં એમ ને એમ ઊતરી આવી છે. પ્રો. શ્રીધર ભાંડારકરે મુખ્ય ચાર જૈનભંડારો સિવાય બીજા ૬ સંગ્રહો પણ ત્યાં જોયા હતા, તેમણે જોયેલા ૧૦ ભંડાર-સંગ્રહોનાં નામો ત્યાં સૂચવ્યા છે.

વડોદરા રાજ્ય તરફથી સાક્ષર શ્રી ચીમનલાલ દલાલને જેસલમેર મોકલતાં પહેલાં અહીંના રેસીડેન્સી દ્વારા રાજપૂતાનાના ગર્વનર જનરલ જોધપુર રેસીડેન્સી અને તેમની મારફત જેસલમેરના મહારાજા રાવળ તરફ લખાણ થયેલું અને તેમની દ્વારા એ ભંડારોના ટ્રસ્ટી પંચની સંમતિ મંગાવેલી, એ આવી જતાં દલાલ ત્યાં ગયેલા. અમદાવાદથી સિંધ મેલમાં બાડમેર સ્ટેશન ગયા. પછી આગળનો જેસલમેર સુધીનો લગભગ ૧૦૦ માઈલનો રેતાળ પ્રદેશ એમને ઊંટની સવારી કરી પસાર કરવો પડેલો. તે વખતે મોટર-ખટારાની સગવડ ન હતી. સન ૧૯૧૬ના સપ્ટેમ્બરથી ડિસેમ્બર લગભગ ચાર મહિના પર્યન્ત દલાલ એકાદ મદદનીશ સાથે ત્યાં રોકાયેલા અને ટ્રસ્ટીઓની અનુકૂલતા પ્રમાણે એ ભંડાર પાસેના ભાગમાં-કિલ્લામાં બેસીને તેમણે ત્યાંની પોથીઓ સંબંધી માહિતી-નોંધ લખી લીધેલી, જરૂરી પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ ગ્રંથોના આદિ-અંત ભાગો પણ ટાંકી લીધેલા. કેટલુંક પેન્સિલથી, કેટલુંક શ્યાહીથી, કેટલુંક બાલબોધમાં અને કેટલુંક ગુજરાતી લિપિમાં અંગ્રેજી સૂચન સાથે સ્ફૂર્તિથી તેમણે ત્યાં લખાણ કરી લીધેલું, કેટલુંક પાછળથી ઠીકઠાક કરેલું. ત્યાંના જૈન દહેરાસર વગેરેના શિલાલેખોની કેટલાકની કાગળો દબાવીને રબીંગ કૉપી લીધેલી અને કેટલાકના ઉતારા તેઓ કરી લાવેલા. પોથીઓ કિલ્લામાંથી નીચે ઉતારાતી નહિ. કંટાળા ભરેલી એ મુસાફરીથી, તથા પ્રતિકૂળ હવા-પાણીવાળા સ્થળમાં રહેવાથી અને સતત કાર્ય-પ્રવૃત્તિથી એ નોંધ લઈને આવ્યા પછી દલાલના સ્વાસ્થ્ય ઉપર વધારે પડતી અસર થઈ જણાય છે, પરિણામે સન ૧૯૧૮ના ઓક્ટોબરમાં તેમનું અકાળે અવસાન થયું હતું. તે પછી બે વર્ષ પછી સન ૧૯૨૦માં મારી નિમણૂક થતાં જેસલમેર જ્ઞાનભંડારની એમની એ નોંધને યોગ્ય સંપાદન માટે અધિકારીઓએ મારા હાથમાં મૂકી હતી.

પાટણ (ગુજરાત) અને જેસલમેર (મારવાડ) એ બંને સ્થળોના ગ્રંથભંડારોનાં કેટલોગના કાર્યો મારી સમક્ષ ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યાં હતાં; પરંતુ બંનેનું સામાન્ય અવલોકન કર્યા પછી તેમાંથી જેસલમેર જ્ઞાનભંડારના કાર્યને પ્રથમ પ્રકાશમાં મુકાવવાનો મેં નિર્ણય કર્યો હતો. પાટણના વિશાળ કાર્યની અપેક્ષાએ એ કાર્ય કદમાં લઘુ હોવા છતાં કેટલીક માહિતીની દૃષ્ટિએ મહત્વનું હતું, એથી એના સંપાદન કાર્યની પહેલી પસંદગી કરી મેં તે હાથમાં લીધું હતું.

ત્યાં સુધી જેસલમેર દુર્ગના ભંડારોને પ્રત્યક્ષ જોવાનો સુયોગ મને પ્રાપ્ત થયો ન હતો અને એ ભંડારોને સાક્ષાત્ જોઈ આવેલ સદ્ગત સાક્ષર દલાલને મળવાનો યોગ પણ બની શક્યો ન હતો. દલાલને એ ભંડારો જોવા જતાં જે અનુભવ થયો હશે, તેનું લિખિત વર્ણન કે નિવેદન મારી સમક્ષ ન હતું, સ્થાનિક કાર્યકરો પાસેથી બહુ થોડી માહિતી મળી હતી. એ ભંડારોનું જાતે નિરીક્ષણ કરવાનું અને તે માટે રાજ્ય તરફથી મારે જેસલમેર જવાનું તત્કાલીન સંયોગોને લક્ષ્યમાં લેતાં પ્રાયઃ અશક્ય જેવું હતું, લગભગ ૮૨ પત્રોમાં કાચી નોંધરૂપે રહેલા લખાણના આધાર પર મારે કાર્ય કરવાનું હતું. ઉતાવળે લખાયેલા દલાલનાં હસ્તાક્ષરો, જે બીજા કાર્યકરોને અસ્પષ્ટ દુર્વાચ્ય જેવા લાગતા હતા, તેને મારે સુસ્પષ્ટ અને સુવાચ્ય કરી લેવાના હતા, તેમાંના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશાદિ ભાષાના ઉલ્લેખો, જે બીજાઓને દુર્ગમ જેવા લાગતા હતા, તેને મારે સુગમ થાય તેવી રીતે વ્યવસ્થિત શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રજૂ કરવાના હતા. આ કાર્ય દ્વારા મારે એક પ્રકારની પરીક્ષા પસાર કરવાની હતી. દલાલના સ્વર્ગવાસ પછી ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરિઝમાં પહેલા નવા ગ્રંથ તરીકે આનો

પ્રારંભ કરવાનો હતો, છતાં ઉત્સાહથી આ કાર્ય-પ્રવૃત્તિને સફળ બનાવવા મેં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો હતો.

કેટલાકની એવી માન્યતા હતી કે આવાં શોધખોળવાળાં કાર્યો પાશ્ચાત્ય રીસર્ચ સ્કૉલરો જ વિચક્ષણતાથી શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપમાં કરી શકે, તેમને આ કર્તવ્ય દ્વારા ભારતના વિદ્વાનોની બુદ્ધિ-શક્તિનો સાચો ખ્યાલ કરાવવાનો હતો. સદ્ગત સાક્ષરની ભાવનાને સમજી તેમના પરિશ્રમને યથાશક્ય ઉત્તમ સ્વરૂપમાં પ્રકાશમાં લાવવાનો હતો. એ વિચાર-ભાવનાથી એ સંબંધમાં મેં વિશેષ શોધખોળ કરવાની શરૂઆત કરી હતી. આમાં સૂચવેલા ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોનો નિર્દેશ અન્યત્ર ક્યાંય થયો છે કે કેમ ? એની વિશેષ માહિતી ક્યાંયથી મળવી સંભવિત છે કે કેમ ? એમાં જણાવેલાં ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પોથીઓ અન્યત્ર ક્યાંય વિદ્યમાન છે કે કેમ ? એમાં સૂચવેલા ગ્રંથો આ દેશમાં કે પરદેશમાં શુદ્ધ કે અશુદ્ધ ક્યાંય વિદ્યમાન છે કે કેમ ? આમાં દર્શાવેલા ગ્રંથોના પ્રારંભના અને પ્રાંતભાગના માહિતીવાળા ઉલ્લેખો કોઈ સ્થળે મુખ્ય ગ્રંથમાં કે બીજે પ્રકાશિત થયેલા છે કે કેમ ? એ સંબંધમાં મેં સતત શોધખોળ ચલાવી હતી.

પાટણના ગ્રંથભંડારોની દલાલની લખેલી નોંધ મારી સમક્ષ હતી. અહીંની સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીમાંના સંસ્કૃત પુસ્તકાલયમાં એકત્ર થયેલ પોથીઓનો સંગ્રહ મારી સામે હતો તથા છપાયેલાં વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકોનો વિશાલ સંગ્રહ પણ મારી સન્મુખ હતો. આ કાર્ય માટે તેનો યથેષ્ટ ઉપયોગ કરી શકાય તેવી અનુકૂલતા હતી.

શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ સંસ્થાએ પં. હીરાલાલ હંસરાજ દ્વારા કરાવેલ જેસલમેર ગ્રંથભંડારની હસ્તલિખિત સૂચિ અહીંથી મેં મેળવી હતી તથા તે સંસ્થાએ પ્રકટ કરેલી જૈન ગ્રંથાવલીના ઉલ્લેખો કેટલે અંશે બરાબર છે, તે હું તુલનાત્મક દ્રષ્ટિથી તપાસતો હતો.

પહેલાં જેસલમેર જઈ આવેલા સ્વ. મુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજી સાથે પત્ર-વ્યવહાર કરી ભંડારોને અંગે અને ગ્રંથોના સંબંધમાં મેં તેમની પાસે માહિતી પૂછાવેલી. તેમણે કરેલી જણાવેલી ત્યાંના ભંડારની ગ્રંથસૂચિ અહીં તપાસ કરાવતાં મળી શકી ન હતી, તેમ છતાં તેમના શાસ્ત્રસંગ્રહની, અહીંના જ્ઞાનમંદિરમાં રહેલી હસ્તલિખિત પોથીઓ મને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે જોવાની-ઉપયોગ કરવાની અનુકૂલતા તેઓએ કરી આપી હતી. એ જ પ્રમાણે સ્વ. પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજે પોતાનો શાસ્ત્રસંગ્રહ જોવા-તપાસવા માટે યોગ્ય પ્રબંધ કરી આપ્યો હતો, તથા પંન્યાસ શ્રી મોહનવિજયજી (પાછળથી આચાર્ય) મહારાજે પણ અહીંના પોતાના સંગ્રહ માટે મને તેવી સગવડ કરી આપી હતી. આવશ્યકતા જણાતાં હું એમાંની પોથીઓ વગેરેનો યથેષ્ટ ઉપયોગ કરતો હતો.

જર્મનીથી પ્રકટ થયેલાં ‘કેટલોગૂસ કેટલોગોરમ્’નાં ૩ વૉલ્યુમો ઉપરાંત સંસ્કૃત, પ્રાકૃત હસ્તલિખિત પુસ્તકોની માહિતી આપતા અનેક રીપોર્ટ, કેટલૉગ પુસ્તકોનો ઉપયોગ મેં આ કાર્યને વિશિષ્ટ બનાવવા માટે કર્યો હતો. ખાસ કરીને પ્રો. પીટર્સનના રિપોર્ટો વૉ. ૧થી ૬, ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર અને પ્રો. શ્રીધર ભાંડારકરના રિપોર્ટો, ડેક્કન કોલેજ-પૂનાનો રીપોર્ટ, એશિયાટિક સોસાયટી, બંગાલના રિપોર્ટો, ઈડિયા ઓફીસ લંડનનું કેટલોગ, બ્રિટીશ મ્યુઝિયમનું હસ્તલિખિત પોથીઓનું કેટલોગ વગેરે મુખ્ય હતાં. જૈન ગ્રંથાવલીમાં જણાવેલી અને જૈન સાહિત્ય સંશોધક ત્રિમાસિકમાં પ્રકટ થયેલી પ્રાચીન ગ્રંથોની બૃહદ્દિપ્તનિકાનું તથા અન્ય પણ અનેક ગ્રંથોનું અવલોકન તે સમયે મેં કર્યું હતું, સંકેત-સૂચન દ્વારા મેં ત્યાં તેનો નિર્દેશ કર્યો છે.

જર્મનીના ડૉ. બુહ્લરે ઈ.સ. ૧૮૭૪માં જેસલમેર જ્ઞાનભંડારની મુલાકાત લીધી હતી, ત્યારે તેના પહેલાં ૮૦ વર્ષ પૂર્વે કોઈએ કરેલી ત્યાંના ભંડારની ૪૨૨ પોથીઓની સંક્ષિપ્ત નોંધરૂપ એક યાદી તેઓએ જોઈ હતી, સદ્ગત દલાલે સન ૧૮૧૬માં ત્યાંના ચાર ભંડારોની તાડપત્રીય અને કાગળો પર લખાયેલી મળી ૪૧૯ જેટલી પોથીઓની નોંધ લીધી હતી. તેમાં-

(૧) કિલ્લાના બડા ભંડારની તાડપત્રીય ૩૪૭ પોથીઓ

કિલ્લાના બડા ભંડારની કાગળો પર લખાયેલી ૧૮ પોથીઓ

- (૨) તપાગચ્છના ઉપાશ્રય ભંડારની તાડપત્રીય ૯ પોથીઓ
તપાગચ્છના ઉપાશ્રય ભંડારની કાગળો પરની ૧૯ પોથીઓ
(૩) ડુંગરજીયતિજીના સંગ્રહની કાગળો પરની ૨૨ પોથીઓ
(૪) થાહરૂશાહના સંગ્રહની કાગળો પરની ૪ પોથીઓ મુખ્ય છે.

દલાલે એવી રીતે ૪૧૯ પોથીઓ સંબંધી જરૂરી પરિચય આપેલો છે, ખાસ જરૂરી જણાયા તેવા મહત્વના ગ્રંથોના આદિ અને અંતના ઉપયોગી ઉલ્લેખો તેમણે દર્શાવ્યા છે, જેથી તે તે ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, રચનાસંવત્, રચનાસ્થળ તથા લેખનસંવત સંબંધી પ્રામાણિક માહિતી સુજ્ઞો મેળવી શકે. સદ્ગત દલાલે ત્યાંના ગ્રંથો સંબંધમાં અંગ્રેજીમાં જે કંઈ પરિચય-નોંધ લખી હતી, તે અમે તે જ સ્વરૂપમાં ત્યાં પ્રકાશમાં મૂકાવી હતી. મૂળ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ આદિ ઉલ્લેખોને યથાશક્ય શુદ્ધ કરી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે; છતાં પ્રાચીન લેખનપદ્ધતિનો વિદ્વાનોને ખ્યાલ આવી શકે, તે માટે અનુસ્વારને અનુસ્વાર રૂપમાં જ રહેવા દીધાં, તેને બદલાવીને આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે અમે ત્યાં અનુનાસિકો કર્યા નથી. જે જે ગ્રંથો મુદ્રિત થયેલા-છપાયેલા છે, એમ અમને તે સમયે જણાયું, તે તે ગ્રંથો આગળ (મુ) ચિહ્ન અમે દર્શાવ્યું છે. દલાલની એ નોંધ ઝીણા ટાઈપોમાં છપાતાં પૃ. ૬૨માં પૂરી સમાઈ ગઈ છે, એ પછી પૃ. ૬૩થી ૮૦માં જેસલમેર દુર્ગના તથા લોદ્રવાના મંદિરોના ૨૨ જેટલા શિલાલેખોને પણ નાના ટાઈપોમાં છપાવી પરિશિષ્ટમાં અમે પ્રકાશિત કરાવ્યા છે. અમરસાગરનો એક ઐતિહાસિક મહત્વનો ઉપયોગી શિલાલેખ દલાલ હસ્તક શ્રી જિનવિજયજીને મળેલો, જે તેમણે સંવત ૧૯૭૭માં ‘જૈન સાહિત્ય-સંશોધક’ ત્રિમાસિકના પ્રથમ ખંડમાં (પૃ. ૧૦૮થી ૧૧૧ માં) ‘જૈસલમેર કે પટવોં કે સંઘ કાવર્ણન’માં પ્રકાશિત કરાવ્યો હતો.

ઉપર્યુક્ત ૪૧૯ પોથીઓમાંથી ઘણી પોથીઓને દલાલે ત્રુટિત અને અપૂર્ણ જણાવી છે તથા ૨૧ જેટલી પોથીઓને ‘ત્રુટિતપત્ર’ ‘ત્રુટિતપત્ર સંગ્રહ’ શબ્દથી સૂચવી છે, પરંતુ તેનો વિશેષ પરિચય તેઓ આપી શક્યા નથી. તેમાં કેટલેક સ્થળે હીરાલાલ હંસરાજના લિસ્ટના નંબરો કોંસમાં સૂચવાયેલા અમને જણાયા, ત્યાં તેમનાં લિસ્ટમાં જોઈ તેનો નામનિર્દેશ અમે તેની પત્ર-સંખ્યા અને શ્લોક-સંખ્યા સાથે કર્યો છે, જે અમારા અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચય પછી પૃ. ૬૯-૭૦માં છપાયેલ છે.

દલાલે પ્રાયઃ પ્રો. પિટર્સનની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો જણાય છે. જેમ પ્રો. પિટર્સને ખંભાતના શાંતિનાથજી તાડપત્રીય ભંડાર વગેરેની પોથીઓનો પરિચય કરાવતાં, તે તે ગ્રંથ લખાવી સમર્પણ કરનાર તે તે ગૃહસ્થોની સમગ્ર પ્રશસ્તિઓ પોતાના રિપોર્ટોમાં બહુધા પ્રકાશિત કરી નથી, તેમ સદ્ગત દલાલે પણ મહત્વના ગ્રંથોના અંતમાંની ગ્રંથકારની પ્રશસ્તિ દર્શાવી છે, અને તે પ્રશસ્તિ પણ વિસ્તૃત હોય તો તેનું સામાન્ય સૂચન કરી તે ઊતારી નથી અને ત્યાર પછીની ગ્રંથ લખાવનાર, સમર્પણ કરનાર સદ્ગૃહસ્થની ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિઓ ત્યાં ઉદ્ધૃત કરી નથી; તેમાં મુખ્ય હેતુ અવકાશનો અભાવ જણાય છે અને ગ્રંથોનો પરિચય કરાવવા તરફ મુખ્યત્વે લક્ષ્ય રાખ્યું જણાય છે.

એવી રીતે જોઈએ તો જણાશે કે - બડાભંડારની નં. ૯૦મી પોથીના અંતમાં જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય ઊ. દેવમૂર્તિએ રચેલી ૨૫ શ્લોકોની પ્રશસ્તિ સૂચવી છે, પરંતુ ત્યાં ઊતારી નથી. એ રીતે નં. ૧૭૯ પોથીના અંતમાંની ૧૭ શ્લોકવાળી, નં. ૧૮૧ના અંતની ૮ શ્લોકવાળી અને નં. ૧૮૩ના અંતની ૨૭ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિ દર્શાવી નથી. નં. ૨૦૩ પોથીના અંતમાં તો ચરિત્રકાર લક્ષ્મીતિલકસૂરિની પણ ૩૫ શ્લોક પ્રમાણ વિસ્તૃત પ્રશસ્તિ ત્યાં ઊતારી નથી અને તે પછીની, લખાવી સમર્પણ કરનાર સદ્ગૃહસ્થની ૧૭ શ્લોકોની પ્રશસ્તિ પણ દર્શાવી નથી. નં. ૨૪૬ના અંતમાં બ્રાહ્મણગચ્છ સાથે સંબંધ ધરાવતી પ્રા. ૧૦ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિ ઉદ્ધૃત કરી નથી. નં. ૨૭૩ની ઉપકેશગચ્છના કુકુદસૂરિ સાથે સંબંધ ધરાવતી ૨૩ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિ આપી નથી. તથા પોથી નં. ૨૮૯ અને ૨૯૦ના અંતમાંની જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય અભયતિલકે રચેલો ૩૧ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિઓ ત્યાં ઊતારી નથી. તથા નં. ૨૯૪ના અંતમાંની જિનભદ્રસૂરિ અને

શ્રાવક બલિરાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી ૨૧ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિ દર્શાવી નથી. નં. ૩૧૦ના અંતના ૩ શ્લોકો, તથા નં. ૩૧૧ અને ૩૩૨ના અંતમાં રહેલી ૪૩ અને ૩૪ શ્લોકોવાળી વિસ્તૃત પ્રશસ્તિઓ ત્યાં ઉતારી લેવા તેમને અવકાશ મળ્યો જણાતો નથી, અથવા અનુકૂલતા મળી જણાતી નથી. તેવી જ રીતે નં. ૩૪૨ની પોથી જે જિનપતિસૂરિના શિષ્ય જિનેશ્વરસૂરિને સમર્પિત થઈ હતી, તેમની સાથે સંબંધ ધરાવતી ૨૩ શ્લોકોની પ્રશસ્તિ તેઓ દર્શાવી શક્યા નથી, તેમ જ નં. ૩૪૫ના અંતમાં ૪ શ્લોકો પણ તેઓએ ઉતાર્યા નથી.

સામાન્ય રીતે જોઈએ તો પૂર્વોક્ત ૪૧૯ પોથીઓમાં નાના-મોટા મળી લગભગ ૬૦૦ જેટલા ગ્રંથોનો સમાવેશ હોઈ તેનો પરિચય ત્યાં કરાવવામાં આવ્યો છે. રચનાની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો અઢી હજાર વર્ષ જેટલું પ્રાચીન અને તે પછીનું થોડું અવાચીન સમયનું પણ વિવિધ વિષયોનું સાહિત્ય એમાં સંગૃહિત કરવામાં આવેલું છે. જૈન સિદ્ધાંતના મહત્વના મૂળ ગ્રંથો ઉપરાંત તેની નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને વ્યાખ્યાઓના ઉપયોગી પ્રાચીન ગ્રંથો એમાં જોઈ શકાય છે. તે સાથે ન્યાય, બૌદ્ધન્યાય, નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય, વેદાંત આદિ સર્વદર્શનોના જૂના ગ્રંથો એમાં જળવાઈ રહેલા છે, કેટલાક વાદ-વિવાદના અને ખંડન-મંડનના ગ્રંથો પણ તેમાં છે. જૈન ગણિત, ચરણકરણાનુયોગ, ઉપદેશાત્મક તથા ધર્મકથા-ચરિતાનુયોગના કેટલાય અપ્રકાશિત ગ્રંથો તેમાં જણાય છે. કલ્પ, મંત્ર જયોતિષ, શકુનશાસ્ત્ર, સ્તુતિ-સ્તોત્ર વિષયના અને બીજા પ્રકીર્ણ ગ્રંથો રહેલા છે, જેમાંના કેટલાક એવા પણ જણાય છે કે તેના જેવા શુદ્ધ અને પ્રાચીન ગ્રંથો બીજે ભાગ્યે જ હશે, તથા કેટલાકની બીજી નકલો અન્યત્ર ક્વચિત્ જ હશે. આવા અલભ્ય દુર્લભ ગ્રંથો પણ એમાં જણાય છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ગ્રંથોની આમાં વિપુલતા છે, તેમ છતાં થોડા અપભ્રંશ ભાષાના, હિન્દી ભાષાના અને ગુજરાતી ભાષાના પણ ગ્રંથો આમાં છે.

લેખન-કાલની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો વિક્રમની બારમી સદીના પ્રારંભથી માંડી પંદરમી સદીના અંત સુધીમાં લખાયેલી પ્રાચીન તાડપત્રીય પોથીઓ આમાં જણાય છે, ઘણા ગ્રંથોના અંતમાં લેખન-સંવત જણાવેલ છે.

લેખન-સ્થળ સંબંધમાં લક્ષ્ય આપીએ તો અણહિલપાટક (પાટણ), સ્તંભતીર્થ (ખંભાત), અજયમેર, જેસલમેર વગેરે સ્થળો મુખ્ય જણાય છે.

પોથી પાનાં-હજારો શ્લોકોવાળી મોટી મોટી પોથીઓમાં ૪૨૧, ૪૩૪, ૪૩૮ જેટલાં તાડપત્રો પડીમાત્રાવાળી પ્રાચીન લિપિથી, મનોહર અક્ષરોથી બંને બાજુએ લખેલાં જણાય છે. કેટલીક પોથીઓના રક્ષણ માટે રાખેલી ઉપર નીચેની કાષ્ટ-પટ્ટિકાઓ ઉપર સરસ રંગીન ઐતિહાસિક ચિત્રકામ પણ જોવામાં આવે છે.

તાડપત્ર પોથીઓના કદનો વિચાર કરીએ તો લંબાઈમાં ૩૭ ઈંચ જેટલાં લાંબાં તાડપત્રો જોવાય છે, તેમ નાનાં તાડપત્રો ૬|| ઈંચ સુધીનાં પણ જોવા મળે છે. પહોળાઈમાં ૧|| ઈંચથી ૨|| ઈંચ સુધીનાં પહોળાં તાડપત્રોની નોંધ કરવામાં આવી છે.

આ ભંડારોમાં રહેલા કયા કયા ગ્રંથો આ દેશમાં અને પરદેશમાં છપાયા વગરના અપ્રકાશિત છે? તે જાણવા માટે તે વખતે અમે સાવધાનીથી શોધખોળ કરી હતી, એથી જે જે ગ્રંથો એવા જાણવામાં આવ્યા, તે તે ગ્રંથોની આગળ x નિશાની દ્વારા પાછળ કરેલી સમસ્ત ગ્રંથોની અકારાદિ ક્રમવાળી સૂચિમાં જ સૂચવ્યા છે. જુઓ (પૃ. ૮૧થી ૮૮) જેમાંના કેટલાક ગ્રંથો વિદ્યાવ્યાસંગી વિદ્વાનોના ઉત્સાહથી છેલ્લાં ત્રીશ વર્ષોમાં પ્રકાશમાં આવ્યા છે.

તે સૂચિપત્રમાં નિર્દિષ્ટ થયેલા ૧ જૈન ગ્રંથકારોની તથા ૨ જૈનેતર ગ્રંથકારોની સૂચિ અમે ત્યાં તે તે ગ્રંથોના નિર્દેશ સાથે દર્શાવી છે. (પૃ. ૮૯થી ૯૩)

એ સિવાય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થઈ શકે તેવી ૬ સૂચિઓ કરીને તેના અંતમાં અમે જોડી છે (પ. ૯૪થી ૧૦૧); જેના દ્વારા તે સૂચિપત્રમાં અને શિલાલેખોમાં મળી આવતાં જૈનાચાર્ય, મુનિ વગેરેનાં નામો, જૈન, જૈનેતર શ્રેષ્ઠી વગેરે, જૈન મુનિવંશ-ગચ્છાદિ, ગૃહસ્થોના વંશ, કુલ, જ્ઞાતિ ગોત્ર વગેરેનાં નામો, રાજાઓનાં નામો તથા સ્થાનોનાં નામો સંબંધી ઉપયોગી માહિતી જિજ્ઞાસુઓ મેળવી શકે.

જેસલમેરના ચારે ભંડારોનો આવશ્યક પરિચય વગેરે અમે ત્યાં સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં (પૃ. ૮થી ૧૬)માં જણાવેલ છે અને વિવિધ વિષયના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોનો પરિચય પણ સેંકડો ગ્રંથોના અવલોકન-પરિશીલનથી ઘણા પરિશ્રમથી બહુ સાવધાનીથી સંસ્કૃતમાં (પૃ. ૧૭થી ૬૮માં) આપેલો છે; જેની પાછળ બે વર્ષથી વધારે સમય સુધી અમે સતત પરિશ્રમ કર્યો હતો. પરિણામે ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝમાં ૨૧મા નંબર તરીકે ‘જેસલમેર જૈનભંડાગારીયગ્રંથાનાં સૂચિપત્રમ્ - એ કેટલોગ ઓફ મેન્યુસ્ક્રીપ્સ ઈન ધી જૈન ભંડાર્સ એટ જેસલમેર’ એવા નામથી સન ૧૯૨૩માં સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરી, વડોદરા તરફથી તે ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો હતો, જેની નકલ હવે વેચાતી મળતી નથી.

‘જેસલમેર કે જ્ઞાનભંડાર’ એ નામનો એક હિંદી લેખ શ્રી અગરચન્દ્ર અને ભંવરલાલજી નાહટાએ ‘જ્ઞાનોદય’ નામના ‘ભારતીય જ્ઞાનપીઠ’ કાશીથી પ્રકાશિત થતા માસિકના છઠ્ઠા અંકમાં સન્ ૧૯૪૮ના ડિસેમ્બરમાં પ્રકાશિત કરાવ્યો છે, તેમાં આ સૂચિનું સ્મરણ કર્યું છે, પરંતુ તેને ભૂલથી સં. ૧૯૮૩માં પ્રકાશિત થયેલી જણાવી લાગે છે, ખરી રીતે સન ૧૯૨૩માં વિક્રમ સંવત ૧૯૭૮માં એ “જેસલમેર-જૈનભંડાગારીયગ્રંથાનાં ગ્રન્થસૂચિ:” પ્રકાશમાં આવેલી છે.

પૂર્વોક્ત જેસલમેર ભંડાર ગ્રંથસૂચિની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં ત્યાંના ભંડારોનો પરિચય કરાવતાં તથા ત્યાંના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનો અને તેના ગ્રંથકારોનો પરિચય કરાવતાં અમે ત્યાં પ્રાસંગિક આવશ્યક સૂચન કર્યું હતું; તેમાં કેટલાક સાક્ષરોએ કરેલી સ્ખલનાઓનું પણ પ્રામાણિક દૃષ્ટિએ સંશોધન કર્યું હતું, જેથી આવી ભૂલો અન્યત્ર આગળ વધે નહિ.

એ સમયે સન્ ૧૯૨૦માં ગાયકવાડ પ્રાચ્યગ્રંથમાળામાં ગ્રં. ૧૪ તરીકે પ્રકાશિત થયેલ “કુમારપાલ-પ્રતિબોધ” પ્રાકૃતગ્રંથ મારા જોવામાં આવ્યો, તેની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં સંપાદક શ્રી જિનવિજયજીએ એક સૂચન કર્યું હતું, તે મને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. સં. ૧૪૫૮ની તાડપત્રીય પોથીને ઉદ્દેશી ત્યાં તેમણે આવા આશયનું જણાવ્યું હતું કે “પ્રાયઃ તાડપત્રાત્મક પુસ્તકોના સમૂહોમાં આ પુસ્તક છેલ્લું અમને જણાય છે, કારણ કે આ પુસ્તક પછીનું અર્વાચીન બીજું કોઈ પુસ્તક કોઈપણ ગ્રંથાગારમાં અમને દૃષ્ટિગોચર થયું નથી, અથવા સાંભળવામાં આવ્યું નથી.”

પરંતુ આ તરફ જેસલમેર-કિલ્લાના બડાભંડારની ગ્રંથસૂચિમાં એ સં. ૧૪૫૮ પછીની લખાયેલી તાડપત્રીય પોથીઓના ઉલ્લેખો અમે દર્શાવ્યા છે, જેમાં અર્વાચીન સંવત ૧૪૮૩માં લખાયેલી “સર્વસિદ્ધાન્તવિષમપદપર્યાય”ની પોથી પણ સૂચવી છે. એથી ઉપર્યુક્ત વિધાન અયુક્ત હતું, એમ સૂચવવાની મને ત્યાં ફરજ પડી હતી. (જે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૦-૧૧) એ પછી પાટણ જૈન ગ્રંથભંડારની સૂચિમાં પણ સં. ૧૪૮૭ સુધીમાં લખાયેલાં કેટલાય તાડપત્રીય પુસ્તકોના પ્રમાણિક ઉલ્લેખો તરફ અમે લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે. (જૂઓ: ગાયકવાડ પ્રાચ્યગ્રંથમાલા ગ્રંથ. ૭૬).

એવી રીતે સદ્ગત દલાલે કરેલી કેટલીક સ્ખલનાઓને સુધારી લેવાનો પણ ત્યાં શક્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. દલાલે ત્યાં જે. નં. ૧૦ની પોથીના ત્રીજા ક્રમાંક તરીકે ઉવાસગ(ઉપાસક)દશાચૂર્ણિ સૂચવી આદિની એક ગાથા દર્શાવી છે, અને અંતનો ‘સપ્તમાંગચૂર્ણિ: ગ્રંથાગ્ર શ્લો. ૧૦૧’ વગેરે ઉલ્લેખ આપ્યો છે. એ વાંચતાં શંકા થવાથી મૂળ પોથી તપાસવાની આવશ્યકતા જણાઈ, એ અશક્ય લાગતાં એ પોથી પરથી સ્વ. શ્રી હંસવિજયજી મહારાજે કરાવેલી નકલ અહીંના તેમના સંગ્રહમાંથી મેં મેળવી; તપાસી જોતાં જણાયું કે પૂર્ણભદ્રગણિએ (જિનપતિસૂરિશિષ્યે) વિ. સં. ૧૨૭૫માં જ્યેષ્ઠ વદ ૬, સપ્તમ અંગને અનુસારે સંક્ષેપમાં પ્રાકૃતમાં રચેલ આનંદ વગેરે દસ ઉપાસકોની કથાઓની એ મંગલગાથા હતી. તે પછીની તેની અભિધેયાદિ સંબંધ સૂચવતી બીજી ગાથા, તથા તે કથાના રચનાર રચનાસંવત વગેરે નિર્દેશવાળું તેનું અંતિમપદ તથા એ નં. ૧૦ની પોથી લખાવનાર કેશવંશી શ્રાવક ભુવનપાલની ૧૦ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિ ઉતારી અમે અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃતપરિચય પૃ. ૧૭-૧૮માં દર્શાવેલ છે. નં. ૧૦ની પોથીમાં (૧) ધન્ય-શાલિભદ્રચરિત્ર આપેલું છે, જે જેસલમેર દુર્ગમાં સં. ૧૨૮૫માં એ જ પૂર્ણભદ્રગણિએ રચેલું છે, (૨) અતિમુક્તચરિત્ર પણ તે જ ગણિએ સં ૧૨૭૫માં પ્રહલાદનપુરમાં રચેલું આપેલું છે, તે પછી (૩) દશોપાસક કથા પણ તે જ ગણિએ સં. ૧૨૭૫માં પ્રાકૃતભાષામાં રચેલી છે, તેમ સમજવું જોઈએ. એ સંક્ષિપ્ત કથાઓ પછી પોથી લખાવનાર શ્રાવક ભુવનપાલની પ્રશસ્તિ પછી (૪) ઉપાસક-દશાંગની વિષમપદોની પંજિકા ૧૦૧ શ્લોક-પ્રમાણ અવચૂરિ જેવી જણાય

છે, તેને અંતમાં લેખકે ‘સપ્તમાંગચૂર્ણિ’ના નામથી ઓળખાવી છે. એનો પહેલાંનો ભાગ બરાબર ન તપાસવાથી, તથા પં. હીરાલાલ હંસરાજના લિસ્ટમાં તેવી નોંધ જોવાથી દલાલે પણ પાછળની ત્રીજી કૃતિનો જુદો પરિચય ન કરાવતાં છેલ્લા ઉલ્લેખને આધારે તેને ઉપાસક દશા ચૂર્ણિ તરીકે જણાવી હતી, તેથી અમે ત્યાં તે પ્રામાણિક ઉલ્લેખ સાથે સ્પષ્ટતા કરી છે. (જુઓ: અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચય પૃ. ૧૭-૧૮)

જે. ભં. ગ્રંથસૂચિ (પૃ. ૬૦)માં “વાદસ્થલ”, (કર્તા-પ્રદ્યુમ્નસૂરિ) અને બીજો ગ્રંથ “પ્રબોધોદયવાદસ્થલ” (કર્તા-જિનપતિસૂરિ) એમ જણાવી એ બંનેનો વિષય સમાન સૂચવવામાં આવ્યો હતો. એ સંબંધમાં વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર જણાતી હતી, એથી એ ગ્રંથો પરથી શ્રીહંસવિજયજી મહારાજે કરાવેલી હસ્તલિખિત પોથીઓ અહીંના તેમના સંગ્રહમાંથી મેળવી તેના આગળ-પાછળના ઉલ્લેખો ઉદ્ધૃત કરી અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચયમાં જૈન વાદગ્રંથ વિભાગમાં પૃ. ૨૭થી ૨૮માં એ ગ્રંથોનો વિશેષ પરિચય અમે કરાવ્યો છે. એ ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે કે વિક્રમથી તેરમી સદીમાં જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સમાજમાં એક વિવાદ ઉપસ્થિત થયો હતો, તેના આઘાત-પ્રત્યાઘાતોનું સૂચન એમાંથી મળે છે. વાદના વિષય સાથે ગુજરાતનો સંબંધ છે.

અત્યારે અમદાવાદ નામથી ઓળખાતા નગરના સ્થાનમાં તે પ્રાચીન સમયમાં આશાપલ્લી (આસાવલ્લી) નામનું વિશિષ્ટ નગર હતું. જ્યાં અનેક જૈન મંદિરો, ઉપાશ્રયો અને અનેક જૈન શ્રીમંત શ્રાવકો (અધિકારીઓ)નાં વિશિષ્ટ સ્થાનો હતાં. સિદ્ધરાજના રાજ્ય સમયમાં જેની જાહોજલાલી હતી. જ્યાં અનેક વિદ્વાન જૈનાચાર્યોએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોની રચના કરી હતી. જેનો નિર્દેશ અમે જેસલમેર અને પાટણના જૈન ભંડારોની ગ્રંથસૂચિઓમાં કર્યો છે. શ્વેતાંબર વાદી દેવસૂરિ મ.સા. અને દિગંબર વાદી કુમુદચંદ્રસૂરિ સાથે વાદ કરવા જે સ્થળેથી પાટણ તરફ પધાર્યા હતા, તે આશાપલ્લી, જે હાલ ‘આસાવલ’ પરાના નામથી ઓળખાય છે, તે સ્થળ સાથે આ વિવાદ સંબંધ ધરાવે છે. ત્યાં મંત્રીશ્વર ઉદયનના નામથી અંકિત ‘ઉદયનવિહાર’ નામનું વિશાલ પ્રખ્યાત જૈનમંદિર હતું, ત્યાંની જિનપ્રતિમાઓ પાસત્યા વગેરે શિથિલાચારીઓએ સ્વીકારી હોવાથી તે વંદનીય નથી, એવો વાદ વિધિમાર્ગ (ખરતરગચ્છ)વાળા જિનપતિસૂરિએ તથા તેમના અનુયાયીઓએ કર્યો હતો અને તેનો પ્રતિવાદ ઉપર્યુક્તવાદી દેવસૂરિના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ કર્યો હતો, જેમાં એ પ્રતિમાઓને વંદનીય ઠરાવવા પ્રમાણ-યુક્તિથી વાદ કરેલો હોઈ તેમના ગ્રંથને વાદસ્થલ તરીકે ઓળખવામાં આવેલ છે. એ ગ્રંથની રચના તેમણે પોતાના પિતા સાધુ ક્ષેમંધરને પ્રબોધ કરવા માટે જણાવી છે.

ઉપર્યુક્ત ગ્રંથના ખંડનરૂપ બીજો ગ્રંથ જિનપતિસૂરિએ રચ્યો હતો, તેને પ્રબોધોદયવાદસ્થલ નામથી અહીં ઓળખાવેલ છે. તેના ઉલ્લેખ પરથી જણાય છે કે-તેમણે ગુજરાતમાં આશાપલ્લીપુરમાં સ્વપક્ષ અને પરપક્ષના મોટા સમાજ સમક્ષ અને દંડનાયક અભયડ (શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક) વગેરે વિશિષ્ટ સભ્યો સમક્ષ ઉપર્યુક્ત વાદીને નિરુત્તર કર્યા હતા. ઉપરના ગ્રંથમાં સૂચવેલ સાધુ ક્ષેમંધર પોતાના સકળ કુટુંબ-પરિવાર સાથે શ્રી જિનદત્તસૂરિએ પ્રકાશિત વિધિમાર્ગના પ્રતિબોધથી ભાવિત હતા - એ વગેરે પાછળના ગ્રંથના ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે. (જુઓ: જે. ભં. ગ્રંથસૂચિ, અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચય પૃ. ૨૭થી ૨૮).

પ્રમાણાન્તર્ભાવ - સ્વ. દલાલે જે બડાભંડારની નં. ૬ પોથીને ‘પ્રમાણાંતરુચિ’ નામથી ઓળખાવી હતી. પાટણ ભંડારની સૂચિમાં પણ તેવો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, તે પછી હંસવિજયજી મહારાજના સંગ્રહની તે પોથી મેળવી તપાસ કરતાં તેના અંતમાં પણ તેવો જ નિર્દેશ જોવામાં આવ્યો. પં. હીરાલાલ હંસરાજના લિસ્ટના આધારે જૈન ગ્રંથાવલીમાં તેને માટે ‘પ્રમાણાંત:સ્તવ’ અને ‘બૌદ્ધમીમાંસાદલન’ એવાં નામો જોવામાં આવ્યાં; પરંતુ ઉપર્યુક્ત અશુદ્ધ પોથીની વિશેષ તપાસ કરતાં ‘પ્રમાણાન્તર્ભાવ’ નામ હોવાનું જણાઈ આવ્યું, તે અમે અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચય(પૃ. ૩૦-૩૧)માં તેના આધાર સાથે સૂચવ્યું છે, તથા તે પોથીમાં પહેલાં ૧૪ પ્રતોમાં મીમાંસકદર્શનના શાબરભાષ્યના પ્રથમ અધ્યાયનો પ્રથમ પાદ હોવાનું સૂચન પણ કર્યું છે. વળી, દેવભદ્ર તથા યશોદેવ પૂર્વોક્ત પ્રમાણાન્તર્ભાવના કર્તા નહિ, પણ લેખકો જણાય

છે એ વગેરે ત્યાં સંસ્કૃત પરિચયમાં અમે જણાવ્યું છે.

પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથાના કર્તા - પં. હીરાલાલ હંસરાજના જે લિસ્ટમાં, તથા તેને અનુસરતા પ્રો. શ્રીધર ભાંડારકરના રીપોર્ટ (૨, પૃ. ૨૮)માં પ્રા. કુવલયમાલાકથાના કર્તાનું નામ હરિભદ્રસૂરિ જણાવ્યું હતું, તે બરાબર ન હતું. દલાલે ત્યાં નં. ૨૨૮માં તેના કર્તાનું નામ દક્ષિણમંદીર (દક્ષિણચિહ્નસૂરિ) અપરનામ ઉદ્દ્યોતનસૂરિ જણાવેલું, તે બરાબર હતું. તેના સમર્થન માટે અમે પ્રવર્તક કાંતિવિજયજી મ.ના સંગ્રહની (પૂનાની પોથીની નકલરૂપ) નવી અશુદ્ધ પોથી મેળવી તેનો ઉપયોગ કરેલો, તથા રત્નપ્રભસૂરિએ રચેલો કુવલયમાલા કથાનો સંસ્કૃત સંક્ષેપ પણ તપાસી જોયેલો, તથા શ્રી દેવચંદ્રસૂરિના પ્રાકૃત શાંતિનાથચરિતમાં આવેલો તેના નામ-નિર્દેશવાળો આધારભૂત ઉલ્લેખ પણ અમે ત્યાં દર્શાવ્યો છે. (જુઓ જે. અપ્રસિદ્ધ. પૃ. ૪૨-૪૩ જૈનધર્મકથા-ચરિતાનુયોગ વિભાગ)

પ્રાકૃત મહાપુરુષચરિતનો લેખન સંવત - જે. બડાભંડારની નં. ૩૧૧મી પોથી શીલાચાર્યે રચેલ પ્રાકૃત “ચતુષ્પંચાશતમહાપુરુષચરિત”ની છે, તે તાડપત્રીય પોથીને પં. હીરાલાલ હંસરાજના લિસ્ટમાં, તથા તેને અનુસરતા પ્રો. શ્રીધર ભાંડારકરના રીપોર્ટ (ભા. ૨, પૃ. ૨૮)માં સં. ૧૧૨૭માં લખેલી જણાવી હતી; પરંતુ તેના અંતિમ ઉલ્લેખમાં તે પોથીને સ્પષ્ટ રીતે કુમારપાલના રાજ્યકાલમાં લખેલી જણાવેલી હોવાથી તથા કુમારપાલનો રાજ્યકાલ સં. ૧૧૮૯થી ૧૨૩૦ જાણીતો હોઈ આ સૂચિપત્રમાં સૂચવેલ સં. ૧૨૨૭ ઉચિત છે, એ સંબંધમાં અમે અપ્રસિદ્ધ પૃ. ૪૩-૪૪માં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.

પ્રાકૃત પૃથ્વીચંદ્રચરિતના કર્તા તથા રચના સંવત - પં. હીરાલાલ હંસરાજના લિસ્ટમાં, તથા શ્રીધર ભાંડારકરના રીપોર્ટ (ભા. ૨, પૃ. ૨૭)માં આ ચરિતના રચનારનું નામ નેમિચંદ્રસૂરિ જણાવ્યું હતું, તથા રચનાસંવત ૧૧૩૧ જણાવેલો હતો; પરંતુ તે નં. ૧૪૬ના ગ્રંથની પ્રશસ્તિ મેળવી તપાસતાં તથા અન્ય પ્રમાણો તપાસી જોતાં તેના કર્તાનું નામ સ્પષ્ટ રીતે શાંતિસૂરિ જણાયું, તથા રચના સંવત ૧૧૬૧ (વીરનિર્વાણસંવત ૧૬૩૧) વાસ્તવિક છે એ અમે પ્રમાણો સાથે અપ્રસિદ્ધ પૃ. ૪૬-૪૭માં સૂચિત કર્યું છે.

પ્રાકૃત ચંદ્રપ્રભચરિતના કર્તા અને રચના સંવત - પં. હીરાલાલ હંસરાજના લિસ્ટમાં તથા તેને અનુસરતા પ્રો. શ્રીધર ભાંડારકરના રીપોર્ટ (ભા. ૨, પૃ. ૨૮)માં આ ચરિતના કર્તાનું નામ સિદ્ધસૂરિ જણાવ્યું છે, તથા તેનો રચના સંવત ૧૧૩૮ જણાવેલ છે; પરંતુ ગ્રંથકારની પ્રશસ્તિ વગેરે વિચારતાં તેનું નામ ઉપાધ્યાય યશોદેવ સ્પષ્ટ જણાય છે, જેમનું પૂર્વનામ ધનદેવ જણાવેલું છે. આશાવલ્લીપુરીમાં ભાંડારકરના ધવલે કરાવેલા પાર્શ્વજિનભવનમાં એ ચરિતનો પ્રારંભ કર્યો હતો અને અણહિલવાડપત્તનમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યસમયમાં સંવત ૧૧૭૮માં વીરજિનમંદિરમાં એને સમાપ્ત કરવામાં આવ્યું હતું. ગ્રંથના અંતમાં પ્રાકૃત અડસત્તરિય ઉલ્લેખ છે, તે સંસ્કૃતમાં અષ્ટસપ્તતિ અર્થાત્ ૭૮નો સૂચક છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહનો રાજ્યસમય સં. ૧૧૫૦થી ૧૧૮૯ સુધી પ્રસિદ્ધ છે, એથી એ જ સંવત યથાર્થ ગણાય, સંવત ૧૧૩૮માં તો તેનો જન્મ પણ ભાગ્યે જ થયો હશે. એ વગેરે વિચારથી અપ્રસિદ્ધ પૃ. ૪૮માં એ ચરિત (નં. ૨૫૬) પોથીનો પરિચય કરાવતાં એ હકીકતોને અમે સ્પષ્ટ કરી છે તથા બીજાં પ્રમાણોથી તેનું સમર્થન કર્યું છે.

વિદ્યાપ્રેમી સદ્ગત મહારાજ શ્રીસયાજીરાવ ગાયકવાડનો ૩૫ વર્ષો પહેલાંનો એ પ્રયત્ન સફળ થયો લેખાય કે જેસલમેર જ્ઞાનભંડારોની વર્ણનાત્મક ઉપર્યુક્ત સૂચિ પ્રકાશમાં આવ્યા પછી આ દેશના અને પરદેશના નામાંકિત વિદ્વાનોનું ઠીક ઠીક લક્ષ્ય એ તરફ ખેંચાયું છે. સંબંધ અને લાગવગ ધરાવતા સમર્થ આચાર્યો અને મુનિરાજોએ ભંડારોના રક્ષકો કાર્યવાહકોને અવસરોચિત પ્રેરણા આપી ઉચિત કર્તવ્ય તરફ વાળ્યા છે. એ જ્ઞાનભંડારોની સુવ્યવસ્થા થાય એ સાથે એમાંના મહત્ત્વના અમૂલ્ય ગ્રંથો સુયોગ્ય વિદ્વાનો દ્વારા સંપાદિત થઈ પ્રકાશમાં આવે અને એમાંના જ્ઞાનધનનો લાભ સહુ કોઈ મેળવે એવી વિશિષ્ટ યોજનાની આવશ્યકતા લાંબા વખતે પણ સમજાઈ, એ દિશા તરફ થોડા પ્રયત્નો થયા છે. એ જાણી આપણને કેટલેક અંશે સંતોષ થાય છે.

ઉપર્યુક્ત ગ્રંથસૂચિની તા. ૧-૮-૨૨ની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં (પૃ. ૧૩-૧૪માં) ત્યાંના મુખ્ય ભંડારોનો પરિચય કરાવ્યા પછી થોડા શબ્દો લખવાની મારા અંતઃકરણે મને પ્રેરણા આપી હતી. એથી ત્યાં આવા આશયનું સૂચન કર્યું હતું કે

“એવી રીતે પુસ્તકો લખાવવા માટે અને પુસ્તકોના સંગ્રહ માટે ઉપદેશ આપીને ભંડારને પુષ્ટ કરતા જિનભદ્રસૂરિ મહાશયે તથા તેમના ઉપદેશને અનુસરી પોતાના દ્રવ્યના વ્યય વડે પુસ્તકો લખાવીને અને સંગ્રહ કરીને સમર્પણ કરનારા ધરણ વગેરે ગૃહસ્થોએ સાહિત્ય સમુપાસકોના સમાજને અત્યંત અનુગૃહિત-ઉપકૃત કરેલ છે એ વિષયમાં શું કહેવાનું હોય ? પરંતુ તેવા પ્રકારના અલભ્ય અને દુર્લભ પુસ્તકરત્નોના ભંડારને હાલમાં કારાગાર (કેદખાના) જેવો કરાતો સાંભળીને અથવા મહાપુરુષોના ઉદ્દગારરૂપ અગણિત ગુણગણથી ભરપૂર એવી તે ગ્રંથોની દુર્દૈવના વશથી, કાલક્રમથી, અસાવધાનતાથી અને જંતુઓ દ્વારા થયેલી જીર્ણ, વિશીર્ણ અને લુપ્તપ્રાય સ્થિતિને સાંભળતા કયા સહૃદયોને શોક નહીં થાય ? સંગ્રહ કરનારાઓના ઉદાર આશયને ન સમજતા દેશ, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ વગેરેને ન અનુસરતાં, પોતે જાતે તે ગ્રંથનો ઉપયોગ ન કરી શકતા અને બીજાઓને તેનો ઉપયોગ ન કરવા દેતા, ઉપર કહેલી ખરાબ હાલતને જોતા છતાં પણ ભંડારના રક્ષકો દ્વારા થઈ રહેલી અસહ્ય ગજનિમીલિકા (આંખમીંચામણી-બેદરકારી) કયા સહૃદય સજ્જનને દુઃખ નહીં ઉપજાવે ? આથી હવે પછી આપણે એવી આશા રાખીએ કે અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોને પ્રકાશન કરવાના પ્રસંગે પ્રશસ્ત પદ્ધતિથી પ્રાચીન ગ્રંથોને પ્રકાશિત કરનારી વિશ્વાસપાત્ર સંસ્થાને આદર્શ પુસ્તક મોકલવા-આપવા સંબંધમાં એમને પ્રશસ્ત મતિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય.”

અમારો એ અવાજ સંભળાયો હોય તેમ તે પછી ત્રીજે વર્ષે-સંવત ૧૯૮૨માં ઉપર્યુક્ત ખરતરગચ્છના જિનભદ્રસૂરિના વંશજ જિનકૃપાયંદ્રસૂરિએ ઉત્સાહી શિષ્ય-પરિવાર સાથે જેસલમેરમાં સ્થિરતા કરી તે ભંડારના ઉદ્ધાર માટે શક્ય પ્રયત્ન કર્યો, કેટલાક ગ્રંથોની નકલો કરાવી પ્રકાશમાં મૂકાવવા યોજના કરી. એ રીતે “ધન્ય-શાલિભદ્રચરિત્ર”, “દ્વાદશકુલકવિવરણ” વગેરે ગ્રંથો પાછળથી પ્રકાશિત થયા છે.

એ સમય દરમિયાન ગાયકવાડ પ્રાચ્યગ્રંથમાલામાં શ્રીજિનદત્તસૂરિના ૩ ગ્રંથો - ૧. ચર્યરી ૨. ઉપદેશરસાયન અને ૩. કાલસ્વરૂપકુલક - અપભ્રંશકાવ્યત્રયી નામથી અમારા દ્વારા સંશોધિત થઈ રહ્યા હતા; તેની ભૂમિકા માટે ઉપયોગી પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથાનો ૧૮ દેશી ભાષાવાળો અને બીજો અપભ્રંશાદિ ઉલ્લેખ, તથા પટ્ટાવલી ૮ (જિનદત્તસૂરિસ્તુતિ), તથા જિનવલ્લભસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ આદિનાં ચિત્રોવાળી પ્રાચીન કાષ્ઠપટ્ટિકાના ફોટા માટે મેળવવા મેં તેઓશ્રી સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો હતો, તેમણે એ સંબંધમાં મને અનુકૂલતા આપી હતી. એનો નિર્દેશ મેં તે ગ્રંથની ભૂમિકાના અંતમાં (પૃ. ૧૧૭માં) તા. ૨૪-૧૨-૨૬ના રોજ કર્યો છે.

ઉપર્યુક્ત શ્રીજિનકૃપાયંદ્રસૂરિનું જેસલમેરનું ચોમાસું પૂરું થાય અને એમનો ત્યાંથી વિહાર થાય તે પહેલાં પ્રાચીનગ્રંથ-ભંડારરક્ષક પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજ, તથા તેમના ઉત્સાહી વિદ્વાન શિષ્ય-પ્રશિષ્ય મુનિરાજ શ્રી ચતુરવિજયજીએ વઢવાણ શહેરથી જેસલમેર પૂર્વોક્ત સૂરિજી સાથે પત્ર-વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો અને ત્યાંની મહત્વની પોથીઓની ફોટોકોપી ઉતરાવવાની યોજના તેમણે ઘડી કાઢી હતી. એ કાર્યમાં ઉચિત સહાયતા કરવા, હક્ક રજા લઈને પણ જેસલમેર જવા મને આગ્રહ-પૂર્વક તેઓએ પ્રેરણા કરી હતી. એથી એમના વચનને માન આપી વડોદરાથી હું જેસલમેર જવા તૈયાર થયો અને સં. ૧૯૮૩ના માર્ગશીર્ષમાસની અસહ્ય ઠંડીમાં વઢવાણ શહેરમાં પ્રવર્તકજી આદિને મળી, તેમના શુભ આશીર્વાદ મેળવી, અમદાવાદથી ભાવનગરી ફોટોગ્રાફર શા. મગનલાલ હરજીવનદાસ અને તેમના મદદનીશો સાથે હું જેસલમેર પહોંચ્યો હતો. બાડમેર સ્ટેશનથી અમને ઠેકેદારનો મોટર-ખટારો મળી ગયો હતો. ત્યાં અમે શ્રી જિનકૃપાયંદ્રસૂરિને તથા ઉ. સુખસાગરજી આદિને મળ્યા હતા. કિલ્લાનો એ ભંડાર જોવામાં અને ફોટો-કોપી માટે નક્કી કરેલી ૧૨ પોથીઓ ત્યાંથી બડા ઉપાશ્રયમાં લાવવા વગેરેમાં તેઓએ અમને અનુકૂલતા કરી આપી હતી. તે પછી દશેક દિવસ પછી તેમનો વિહાર હતો, એથી છેલ્લે એકવાર ફરી એ ભંડાર જોવાની અને અમુક પોથીઓ ગ્રંથો

સંબંધમાં કેટલીક શંકાઓ દૂર કરવાની અપેક્ષા હતી, પરંતુ ત્યાંના કાર્યવાહકોએ બહાનું કાઢી બીજી વાર ભંડાર અમને દર્શાવ્યો ન હતો. એ પ્રયત્ન સફળ ન થવાથી ઉ. સુખસાગરજી આદિને પણ લાગી આવ્યું હતું; પરંતુ બીજો ઉપાય ન હતો. એ પછી બીજે દિવસે એમનો વિહાર થયો હતો.

જેસલમેરમાં અમે ૧ મહિનો રોકાયા હતા, તે દરમિયાન મોટી સાઈઝની ૨૩૬ પ્લેટો પર નીચે જણાવેલા ૧૨ ગ્રંથોની પૂરી ફોટો-કોપી ઉતારાવી હતી. મારો વિચાર એમાંની કેટલીક પોથી પરની કાષ્ઠ-પટ્ટિકાઓ પર રંગીન આલેખેલાં મનોહર ચિત્રોની ફોટો-કોપી લેવરાવવાનો થયો અને એ પ્રયત્ન કરાવી જોયો, પરંતુ તેમાં બરાબર સફલતા ન મળી, કારણ કે ફોટોગ્રાફર પાસે ચિત્રોના સારા ફોટા આવે તેવું સાધન ન હતું. અને અન્ય સ્થળેથી તાત્કાલિક ત્યાં લાવી શકાય તેમ ન હતું. એથી જેવા આવ્યા તેવા ચિત્રોના અસ્પષ્ટ ફોટાઓ લેવરાવ્યા હતા.

તે સમયે (સંવત ૧૯૮૩માં) નીચે જણાવેલા ગ્રંથોના પૂરા ફોટા લેવરાવ્યા હતા.-

(૧) કુવલયમાલા કથા (પ્રાકૃત) દાક્ષિણ્યચિન્ન-ઉદ્ધોતનાચાર્ય.

(૨) વિલાસવતીકથા (અપભ્રંશ)-સાધારણ (સિદ્ધસેનસૂરિ)

(૩) દ્રવ્યાલંકારટીકા - રામચંદ્ર, ગુણચંદ્ર.

(૪) ન્યાયબિંદુટીકા-ટિપ્પન - મલ્લવાદી.

(૫) કર્મપ્રકૃતિચૂર્ણિ-વિશેષવૃત્તિ - મુનિચંદ્રસૂરિ.

(૬) સર્વસિદ્ધાંતપ્રવેશ - જૈનાચાર્ય.

(૭) સર્વજ્ઞસિદ્ધિ - હરિભદ્રસૂરિ.

(૮) પ્રમાણમીમાંસા - હેમચંદ્રાચાર્ય.

(૯) અણુવ્યયવિહી (પ્રા. સાવગધમ્મ)

(૧૦) સંયમાખ્યાનક

(૧૧) ઉપદેશકુલક અને પ્રકીર્ણ

(૧૨) હરિવંશ (પ્રાકૃત)

} નં. ૨૮૦

ત્યાંના તપાગચ્છના ઉપાશ્રયમાં રહેલી મહેશ્વરસૂરિકૃત પ્રા. પંચમીમાહાત્મ્યકથાની પ્રાચીન પોથી જે સં. ૧૦૦૮માં તાડપત્રો ઉપર લખાયેલી હતી, જેના પરથી સં. ૧૬૫૧માં લખાયેલી પાટણ ભંડારની પોથીમાં તેવો ઉલ્લેખ મળે છે અને તે પોથી પરથી મુનિરાજશ્રી હંસવિજયજીએ કરાવેલી નકલમાં પણ તેવો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ સ્વ. દલાલે તે પોથીને સં. ૧૧૦૮માં લખેલી નોંધી છે, તેવી એક હજાર વર્ષ જેટલી પ્રાચીન પોથીનો અથવા તેના છેલ્લા પત્રની ફોટો-કોપી ઉતારાવવા, તે પોથી મેળવવા મેં તે ભંડારના ટ્રસ્ટી પાસે લગભગ ત્રીશ ધક્કા ખાધા હશે પરંતુ કંઈ ને કંઈ બહાનું કાઢી છેવટ સુધી તેમણે તે પોથી અમને દર્શાવી ન હતી. હવે સીંધી જૈનગ્રંથમાળામાં પ્રકટ થયેલા તે ગ્રંથમાં તે પોથીના અંતિમ પત્રનો (સં. ૧૧૦૮ ઉલ્લેખવાળો) ફોટો પ્રગટ થઈ ગયેલ છે.

એ જ સમયમાં પુરાતત્ત્વપ્રેમી બાબુ પૂરણચંદ્રજી નાહર સહકાર્યકરો સાથે જેસલમેર આવી ત્યાંના જૈનમંદિરોના તથા શિલાલેખોના ફોટાઓ વગેરે લઈ ગયા હતા, જે સંવત ૧૯૮૫માં જૈનલેખસંગ્રહ (તૃતીય ખંડ) જૈસલમેર નામથી પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. અમે જેસલમેર ભાંડાગારીય ગ્રંથસૂચિના પરિશિષ્ટમાં મુખ્ય શિલાલેખો પ્રકાશિત કર્યા હતા, તેનું તેઓએ ત્યાં સ્મરણ કર્યું છે.

બીજો એક પ્રયત્ન ત્યાર પછી કેટલાંક વર્ષો વીત્યા પછી થયો. સંવત ૧૯૯૮માં ખરતરગચ્છના પૂર્વોક્ત જિનભદ્રસૂરિના એક વંશજ શ્રી જિનહરિસાગરસૂરિજીએ પણ જેસલમેરના જ્ઞાનભંડારના ઉદ્ધાર માટે શક્ય પ્રયત્ન કર્યો,

તેમાં તેમણે કેટલાક ઉપયોગી ગ્રંથોની નકલો કરાવી. સામાન્ય લેખકો દ્વારા કરાવાતી નકલો સંતોષકારક થતી નથી અને સુયોગ્ય વિદ્વાન લેખકો-પ્રાચીન પોથીઓ પરથી શુદ્ધ નકલ કરનારાઓ મળી શકતા નથી એવો સાધારણ અનુભવ છે. લહિયાઓના અક્ષરો સારા જોવાય છે, પરંતુ અનુભવે જણાયું છે કે તેમના લખાણમાં અશુદ્ધિઓ ભારોભાર હોય છે; જે વિદ્વાનો વાંચે ત્યારે જણાય.

એ સમયમાં સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રી જિનવિજયજી પોતાની ચુંટેલી ચુનંદા સાક્ષર-મંડલી સાથે જેસલમેર જઈ આવ્યા અને સદ્ગત ઉત્સાહી શ્રીમાન બહાદુરસિંહજી સિંઘીના પ્રોત્સાહનથી તથા બીજી કેટલીક અનુકૂલતાથી ત્યાં પાંચ મહિના સુધી રોકાઈ મહત્વનું કાર્ય કરી આવ્યા. જરૂરી ગ્રંથોની નકલો-નોંધો લઈ આવ્યા અને ઉપયોગી ઐતિહાસિક ફોટાઓ પણ ઉતારાવી આવ્યા. તે સંબંધમાં તેમણે વિસ્તૃત વિવરણ ભારતીયવિદ્યા નિબંધસંગ્રહમાં, સ્વ. બાબુ શ્રી બહાદુરસિંહજી સિંઘી સ્મૃતિગ્રંથમાં તા. ૭-૭-૪૫ના પ્રકાશિત કરેલું છે, એથી જાણી શકાય છે.

જેસલમેરના જ્ઞાનભંડારમાં રહેલા પ્રાચીન છંદશાસ્ત્રના ગ્રંથો હવે પ્રો. વેલણકર દ્વારા સંપાદિત થઈ પ્રકાશમાં આવેલ છે, ભૂષણ ભટ્ટના તનયે રચેલી પ્રાકૃત લીલાવર્ણકહા પ્રો. એ. એન. ઉપાધ્યે દ્વારા સંપાદિત થઈ સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલામાં પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે અને કુવલયમાલાકથા જેવી પ્રાચીન પ્રાકૃત કથા હવે જલદી પ્રકાશમાં આવવાની સંભાવના છે. પ્રમાણમીમાંસાનું નવીન સંસ્કરણ પં. સુખલાલજી દ્વારા, તથા શાંત્યાચાર્યની ન્યાયાવતાર વાર્તિકવૃત્તિ પં. દલસુખ માલવણીયા દ્વારા સંપાદિત થઈ સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલામાં પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. સં. ૮૧૫ના ધર્મોપદેશમાલા વિવરણ જેવા જયસિંહસૂરિના પ્રાચીન પ્રાકૃત ગ્રંથને સંપાદન કરવામાં અમને જેસલમેર જ્ઞાનભંડારની પણ એક પોથી ઉપયોગી થઈ હતી એ અમે તેની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે. સં. ૧૩૩૫માં જૈન વિદ્વાન સંગ્રામસિંહે રચેલા ઔક્તિક ગ્રંથ - બાલશિક્ષાનો વિસ્તૃત પરિચય અમે સં. ૧૯૮૨માં ‘પુરાતત્ત્વ’ માસિકમાં આપ્યો હતો. એ રીતે ત્યાંના મહત્વના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો હવે પ્રકાશમાં આવતા જાય છે એ શુભ ઉદયની નિશાની છે. હાલમાં જેસલમેર જ્ઞાનભંડારના ઉદ્ધારનું કાર્ય લગભગ સવા વર્ષથી વિશિષ્ટ રીતે ચાલી રહેલું છે, એ જૈનસમાજમાં અને અન્યત્ર પણ જાણીતું છે. પ્રાચીન ગ્રંથ-ભંડારોના પરમ અનુભવી વિદ્વદ્વર્ય મુનિરાજ શ્રીપુણ્યવિજયજી નામાંકિત સહકાર્યકરો સાથે એ પ્રશસ્ત પ્રયત્ન ચલાવી રહ્યા છે અને એમને સ્થાનિક અનુકૂલતા સાથે સામાજિક આર્થિક અનુકૂલતા પ્રોત્સાહન આપી રહી છે, એથી એમનું કાર્ય વિશેષ યશસ્વી નીવડશે, એવી આશા અસ્થાને નથી. એમણે અન્યત્ર લખેલા પત્રો જે ‘જૈન’ વગેરેમાં ઉદ્ધૃત થયેલા છે, એ પરથી જણાય છે કે ત્યાંના ભંડારના મહત્વના ગ્રંથોની માઈક્રો ફિલ્મ ઊતારવામાં આવી છે તથા અસ્ત-વ્યસ્ત પત્રવાળા ગ્રંથોને સુવ્યવસ્થિત કરી તેને સુરક્ષિત રાખવા માટે સુયોગ્ય દાબડાઓ વગેરેનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો છે. સદ્ગત હંસવિજયજી મહારાજે અમને એક પત્રમાં લખેલું યાદ આવે છે કે ત્યાં પહેલાં તાડપત્રની પોથીઓને અનાજ ભરવાની માટીની મોટી કોઠીઓમાં રાખેલી હતી, ત્યાર પછી તેમના ઉપદેશથી પથ્થરની ઈલ્મારીઓ (કબાટો) થઈ હતી. આપણે આશા રાખીએ કે ચાલુ પ્રયત્ન વિશેષ પ્રકારે સુદૃઢ થાય અને અમૂલ્ય જ્ઞાનધનને સુરક્ષિત જ નહિ, સમાજને વિશેષ પ્રકારે ઉપકારક થાય તે રીતે પ્રકાશમાં લાવવા માટે પણ વ્યવસ્થિત યોજના થાય, તો વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર થશે. ચાલુ પ્રયાસની સફળતા ઈચ્છતાં વિરમીશું.

(સંવત ૨૦૦૭, ફા. વ. ૭, ગુરુવાર, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર વડોદરા.)

સાભાર : જૈન સત્ય પ્રકાશ, વર્ષ - ૧૬

પ્રકાશક : જૈન ધર્મ સત્ય પ્રકાશ સમિતિ, અમદાવાદ

વી. સં. ૨૪૭૬, વિ. સં. ૨૦૦૬, ઈસ્વીસન્ ૧૯૫૦

विधर्मी आक्रान्ता शासकों ने धर्मान्धता के आवेश में जैन तीर्थों, मन्दिरों, मूर्तियों को तोड़-फोड़ कर उन्हें तहस-नहस कर डाला, और जैन भण्डारों को जला-जला कर नष्ट कर डाला। तब तत्कालीन कुछ जैनाचार्यों ने द्रव्य, क्षेत्र, काल, भाव के अनुसार उन शासकों के सम्पर्क में आकर उनके धार्मिक जुनून को कम करने का प्रयत्न किया। इस प्रयास में वे यत्किंचित् सफल भी हुए। कुछ जैनाचार्यों ने 'जीर्णोद्धार करावतां आठ गुणों फल होय' की स्थापना कर जनमानस को आन्दोलित करते हुए प्रबल वेग के साथ ध्वस्त मंदिरों का जीर्णोद्धार, नये नये भव्य एवं विशाल शिखरबद्ध मन्दिरों का विपुल संख्या में निर्माण और सहस्राधिक मूर्तियों की एक समय प्रतिष्ठा करवाकर भक्ति की ओर झुकने लगे और प्राचीन ग्रन्थों की प्रतिलिपियाँ करवा-करवाकर भंडारों को समृद्ध करने लगे।

श्वेताम्बर समाज के सैकड़ों आचार्यों, गच्छनायकों ने स्वकीय रुचि एवं शक्ति के अनुसार इस पुनीत कार्य में सक्रिय योगदान किया। तथापि पन्द्रहवीं शताब्दी के ३ जैनाचार्यों का इस कार्य में प्रबल एवं विशिष्ट योगदान रहा। वे तीन आचार्य हैं - खरतरगच्छ के जिनभद्रसूरि, तपागच्छ के सोमसुंदरसूरि और अंचलगच्छ के जयकेसरीसूरि। इन तीनों में भी सोमसुंदरसूरि और जयकेसरीसूरि ने मंदिर एवं मूर्ति निर्माण के एक क्षेत्र में ही वेग के साथ-साथ हाथ बढ़ाया, जबकि जिनभद्रसूरि ने मन्दिर एवं मूर्तिनिर्माण/प्रतिष्ठा के साथ-साथ प्रबल वेग से अनेक स्थानों पर समृद्ध भंडारों की स्थापना करते हुए शास्त्रसंरक्षण के कार्य को प्रमुख प्रधानता प्रदान की।

जिनभद्रसूरि की मान्यता थी/उपदेश था - पहले ज्ञान है और बाद में दया। ज्ञान के बिना क्रिया भी सफल नहीं होती है। वह ज्ञान शास्त्रों से प्राप्त होता है और वे शास्त्र वर्तमान समय में पुस्तकों के आधार पर आश्रित हैं। तथा वह पुस्तक लेखन/शास्त्रों की प्रतिलिपियाँ करवाकर सद्गुरुओं को अध्ययनार्थ प्रदान करने से प्राप्त होता है। ज्ञान समस्त सुखों का दाता है। तत्त्वज्ञान सद्गुरुओं के अधिगम उपदेश से प्राप्त होता है। तत्त्वज्ञान से शम की प्राप्ति होती है। शम की प्राप्ति से मानव वैर रहित हो जाता है। फलतः वह शत्रु रहित और द्वेष रहित हो जाता है, निर्भय हो जाता है। अतः हे भव्यजनों ! आप आदरपूर्वक श्रुतज्ञान/शास्त्रों को लिखवाओ अर्थात् प्रतिलिपियाँ करवा-करवाकर श्रुत भंडार को समृद्ध करो-

प्राग् ज्ञानं तदनन्तरं किल दया वागार्हतीति स्फुटा,
न ज्ञानेन विना क्रियाऽपि सफला प्रायो यतो दृश्यते ।
तत्स्यात् सम्प्रति पाठतः स च पुनः स्यात्पुस्तकाधारत-
स्तस्मात्पुस्तकलेखनेन मुनिषु ज्ञानं प्रदत्तं भवेत् ॥१८॥
ज्ञानं सर्वसुखप्रदं च ददता साधुव्रजायाभवं,
दत्तं येन ततो भवेदधिगमस्तत्त्वस्य तत्त्वाच्छमः ।

शान्तो वैरविवर्जितः सनिररिर्निद्वेषिणो नो भयं,

तस्माल्लेखयत श्रुतं भुवि जनाः ! यूयं विधायादरम् ॥ १९ ॥

(जैसलमेर ताड़पत्रीय प्रति ११९ की लेखन प्रशस्ति)

यही कारण था कि जिनभद्रसूरि ने अपने उपदेशों के माध्यम से श्रद्धालु उपासकों के मानस को श्रुतभक्ति की ओर मोड़ दिया। उपासक भी सादर भक्ति एवं उल्लास के साथ शास्त्रलेखन में जुड़ गये। फलतः आचार्यश्री को आशातीत सफलता प्राप्त हुई, और उन्होंने राजस्थान में ३ - जैसलमेर, जालौर, नागौर; गुजरात में ३ - पाटण, खंभात, आशापल्ली; मालवा में २ - मांडवगढ़ तथा देवगिरि कुल ८ स्थानों पर समृद्ध ज्ञानभंडार स्थापित किये। इनमें से जालौर, नागौर, खंभात, आशापल्ली, मांडवगढ़ और देवगिरि के भंडारों का तो अता-पता नहीं है। वैसे तो पाटण के भंडार का भी पता नहीं है, किन्तु जिनभद्रीय ज्ञानभंडार के कुछ ग्रन्थ आज भी वाड़ी पार्श्वनाथ ज्ञानभंडार, पाटण में विद्यमान हैं। जो आज भी आचार्य जिनभद्र के नाम को सुरक्षित रखे हुए हैं।

उक्त आठ भंडारों में से मुख्यतः केवल एक 'जैसाणो' जैसलमेर में स्थापित जिनभद्रसूरि ज्ञानभंडार ही आज विद्यमान है। यह भंडार विश्व विश्रुत ज्ञान भंडार है। प्राचीनता एवं ताड़पत्रीय ग्रन्थों की प्रचुरता से समृद्ध है और अन्यत्र अप्राप्त अनेक दुर्लभ ग्रन्थों/पाण्डुलिपियों से समलंकृत है। भारतीय और पाश्चात्य शोधकों ने यहाँ आ-आकर, शोधकर, पाण्डुलिपियाँ करवाकर, प्रकाशन कर, इस समृद्ध भंडार के वैशिष्ट्य/गौरव को मुक्तकण्ठ से स्वीकार किया है।

मरुक्षेत्र के इस उपेक्षित आंचल जैसलमेर को सदियों पश्चात् समृद्धि की ओर बढ़ने का जो संयोग मिला है, पर्यटन केन्द्र बनने का जो सौभाग्य मिला है, उसमें भी मुख्य कारण हैं - जैन ज्ञानभंडार, जिनभद्रसूरि आदि आचार्यों द्वारा प्रतिष्ठापित किले के भीतर वास्तुकलापरिपूर्ण जैन मन्दिर और पटवों की हवेलियों का आकर्षण।

ज्ञान भण्डार की स्थापना का समय

जिनभद्रसूरि ने अपने ४० वर्ष के आचार्यकाल में अर्थात् वि. सं. १४७५ से १५१४ के मध्य में ८ स्थानों पर - जालौर, नागौर, पाटण, खंभात, आशापल्ली (अहमदाबाद), मांडवगढ़, देवगिरि तथा जैसलमेर में ज्ञानभंडारों की स्थापना की थी, जिनमें से जालौर, नागौर, आशापल्ली, देवगिरि के भंडारों का तो अता-पता ही नहीं है। मांडवगढ़ के भंडार का भी कोई पता नहीं चलता, किन्तु पाटण के सागरगच्छ के उपाश्रय में सुरक्षित भगवती सूत्र की निम्न प्रशस्ति से ज्ञात होता है कि वि. सं. १५०३ में मंत्री मंडन और संघवी धनराज ने जिनभद्रसूरि के उपदेश से समस्त सिद्धान्त-ग्रन्थ लिखवाये थे।

“सं. १५०३ वैशाख-सुदी-प्रतिपत्तिथौ रविदिने अद्येह श्रीस्तम्भतीर्थे श्रीखरतरगच्छे श्रीजिनराज-सूरिपट्टे श्रीजिनभद्रसूरिश्वराणामुपदेशेन श्रीश्रीमालज्ञातीय सं. मांडण-सं. धनराजेन भगवतीसूत्रपुस्तकं निजपुण्यार्थं लिखापितम्।
x x x श्रीमालज्ञातिमण्डनेन संघेश्वर-सं. श्रीधनराज-सं. खीमराज-सं. उदयराज-सं. मण्डनपुत्र- पूजा-सं. जीजी-सं. संग्राम- श्रीमालप्रमुखपरिवृतेन सकलसिद्धान्तपुस्तकानिलेख्यांचक्रणानि। श्रीः।”

इससे स्पष्ट है कि मांडवगढ़ के भंडार की स्थापना वि. सं. १५०३ के आस-पास हुई होगी।

‘कैटलोग ऑफ संस्कृत एण्ड प्राकृत मैनुस्क्रिप्ट्स जैसलमेर कलेक्शन’ के अनुसार जिनभद्रसूरि ज्ञानभंडार,

जैसलमेर में जिनभद्रसूरि के उपदेश से खंभात निवासी पारीख गोत्रीय श्रेष्ठ धरणा शाह एवं श्रीमालवंशीय बलिराज उदयरज द्वारा ताड़पत्र पर लिखापित ४८ ग्रन्थ आज भी विद्यमान हैं। इन ग्रन्थों की प्रतिलिपि का समय सं. १४८५ से १४९१ तक का है। इनमें से अधिकांशतः लेखन पुष्पिकाओं में 'अद्येह स्तम्भतीर्थे' या 'स्तम्भतीर्थे' का उल्लेख है। साथ ही इन पुष्पिकाओं में 'सिद्धान्तकोशे' या 'जिनभद्रसूरि भाण्डागारे' का उल्लेख प्राप्त है। अतः स्पष्ट है कि १४८५ या ८६ के आसपास ही खंभात में जिनभद्रसूरि भंडार की स्थापना हुई। आज इस भंडार का खंभात में कहीं पता नहीं है।

इन्हीं भक्तद्वय - श्रेष्ठ धरणा शाह और बलिराज उदयरज ने अणहिलपुर पत्तन में जिनभद्रसूरि भाण्डागार की स्थापना सं. १४८७-८८ में की थी। जैसलमेर भण्डारस्थ कागज पर लिखित दस से अधिक प्रतियाँ विद्यमान हैं, जो १४८७ से १४८९ के मध्य लिखी हुई हैं, इनकी लेखन पुष्पिकाओं में 'श्रीपत्तने' या 'पत्तनमध्ये श्री जिनभद्रसूरीणां भाण्डागारे' अंकित है। वाड़ी पार्श्वनाथ मंदिर, पाटण के ज्ञानभंडार में आज भी इन्हीं के उपदेश से लिखापित पचासों ग्रन्थ विद्यमान हैं।

जिनभद्रसूरि ज्ञानभंडार, जैसलमेर की स्थापना कब हुई, यह निश्चित रूप से कुछ भी नहीं कहा जा सकता, किन्तु अनुमान है कि इसकी स्थापना वि.सं. १४९७ में या इसके आस-पास हुई होगी, क्योंकि आचार्य जिनभद्र ने ३०० प्रतिमाओं के साथ संभवनाथ मंदिर की वि.सं. १४९७ में प्रतिष्ठा करवाई थी। इसी संभवनाथ मंदिर के उद्देश्य को ध्यान में रखकर ही मंदिर निर्माण के समय पहले तलगृह कानिर्माण करवाया गया होगा, और प्रतिष्ठा के समय या उसी वर्ष शुभ मुहूर्त में भंडार की स्थापना की गई होगी।

इसी वर्ष १४९७, माघ सुदी ५ को जिनभद्रसूरि के उपदेश से जैसलमेर में लिखापित 'कल्पसूत्र संदेहविषौषधि वृत्ति' की प्रति क्रमांक ४२६ पर प्राप्त है, और दूसरी कागज की प्रति १४९९ की लिखित क्रमांक ७४ पर विद्यमान है। अतः इस भंडार की स्थापना का समय १४९७ मान सकते हैं। भंडार की स्थापना के पश्चात् उनके शिष्य परिवार और परवर्ती खरतरगच्छीय आचार्यादि इसे सर्वदा समृद्ध करते रहे।

ज्ञानभण्डार की महत्ता

ताड़पत्रीय ग्रन्थों की प्रचुरता एवं प्राचीनता की दृष्टि से उत्तरी भारत के तीन स्थल महत्वपूर्ण माने गये हैं - जैसलमेर, पाटण और खंभात। पाटण और खंभात के ज्ञानभंडार विशाल एवं समृद्धिपूर्ण हैं, तदपि जैसलमेर का ज्ञानभंडार अपनी कई विशेषताओं के कारण विशिष्ट महत्वपूर्ण स्थान रखता है। ताड़पत्र एवं कागज की प्राचीनतम प्रतियों, जैनागम एवं साहित्य की तथा बौद्ध और भारतीय साहित्य की विविध विषयक प्राचीनतम, दुर्लभ एवं अन्यत्र अप्राप्त ग्रन्थों, प्राचीन-तम चित्रित काष्ठपट्टिकाओं का विशाल संग्रह इस भंडार की प्रमुख विशेषता है। इसी कारण यह ज्ञानभंडार विश्व प्रसिद्ध है। इसका अवलोकन, ग्रन्थों का संशोधन-सम्पादन एवं प्रतिलिपि करने हेतु देश के अनेक विद्वान एवं शोधक ही नहीं, अपितु अनेक पाश्चात्य विद्वानों ने भी यहाँ आकर लाभ उठाया। श्री लालचन्द्र भगवान् गांधी लिखित श्री सी. डी. दलाल द्वारा सम्पादित 'जैसलमेर जैन भाण्डागारीय ग्रन्थानां सूचीपत्रम्' प्रकाशित होने के पश्चात् तो शोधविद्वानों और आचार्यादि मुनिवर्ग का तो यह प्रमुख आकर्षण केन्द्र ही बन गया। फलस्वरूप प्रचुर मात्रा में विद्वान और जैनाचार्य एवं मुनिगण यहाँ आये। कइयों ने सैकड़ों ग्रन्थों की प्रतिलिपियाँ करवाकर अपने-अपने ज्ञान भंडारों को

समृद्ध किया। कइयोंने सम्पादन करकईग्रन्थ प्रकाशितकरवाये। कइयोंने यहाँ के प्राचीनतम ग्रन्थों के आधार पर ग्रन्थों कासंशोधन किया।

कईआचार्यपद और मुनिपद धारियों ने श्रावकोंकी श्रद्धा कादुरुपयोग करतेहुए अनेक प्राचीन ग्रन्थों एवं चित्रित काष्ठपट्टिकाओंकोइधर-उधर भी किया, जो आज जोधपुर, बीकानेर, पालीताणा, अहमदाबाद आदि अन्य संग्रहालयों कीशोभा बढ़ा रहे हैं।

आगमप्रभाकर मुनिराज श्री पुण्यविजयजी ने वि. सं. २००७ में जैसलमेर में स्थिरता कर, निष्ठापूर्वक अस्त-व्यस्त संग्रह कोसम्यक् प्रकारसे व्यवस्थित करसमुद्धार किया। शताधिक ग्रन्थों काजीर्णोद्धार करवाया। २१४ ग्रन्थों कीमाइक्रोफिल्मभी करवाई। इनमें से कुछग्रन्थों कीफोटोस्टेट कॉपियाँलालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृतिविद्या मंदिर, अहमदाबाद और राजस्थान प्राच्य विद्या प्रतिष्ठान, जोधपुर में सुरक्षित हैं।

अध्रना सेवा मंदिर, रावटी, जोधपुर के संचालक श्री जौहरीमलजी पारख ने भंडारस्थ समस्त ताड़पत्रीय ग्रन्थों की फोटोकॉपियाँकरवाली हैं। भण्डार के ट्रस्टियों ने समस्त चित्रित सामग्री काएल्बम भी बना लिया है।

मुनि पुण्यविजयजी ने संकलनकर 'जैसलमेरदुर्गस्थहस्तप्रतिसंग्रहगतानां संस्कृत-प्राकृतभाषानिबद्धानांग्रन्थानां नूतना सूची' नाम से सूची पत्र भी सन् १९७२ में प्रकाशितकरवाया।

प्राचीन एवं दुर्लभ ग्रन्थ

इस संग्रह में लम्बी और छोटे नाप के ताड़पत्रों पर लिखित कुल४०३ प्रतियाँ हैं, जबकि कृतियोंकीदृष्टि से इसमें ७५० से अधिक कृतियाँ हैं।

खरतरगच्छ कीवेगड़ शाखा के आचार्यों द्वारा स्थापित वेगड़गच्छ का ज्ञानभण्डार भी इसमें सम्मिलित है। इस संग्रह में जिनभद्रसूरि द्वारा कागज पर पाटण ज्ञानभंडार के लिए लिखवाई गई अनेक प्रतियाँ सुरक्षित हैं। यह संग्रह कागज पर लिखित ग्रन्थों काही है। इसमें कुल१३३० प्रतियाँ हैं।

जिनभद्रीय संग्रह में क्रमांक११६ पर अवस्थित प्राचीनतम प्रति 'विशेषावश्यक महाभाष्य' की है, जिसका लेखनकाल १०वीं शताब्दी का पूर्वाद्ध है और, कागज पर लिखित प्राचीन से प्राचीन प्रति वि.सं. १२०७ की 'ध्वन्यालोक लोचन' की थी, जिसे संशोधन-संपादन करने हेतु पुरातत्त्वाचार्य पद्मश्री मुनि जिनविजयजी लाये थे। यह प्रति वापस जैसलमेर नहीं पहुँची और वह आजकलराजस्थान प्राच्य विद्या प्रतिष्ठान, जोधपुर कीशोभा बढ़ा रही है।

जैन आगम, चूर्णि, निर्युक्ति, टीकाएँ, प्रकरण, चरित्र साहित्य की दृष्टि से यहाँ प्राचीन ११वीं से १४वीं तक की विपुल सामग्री उपलब्ध है। इनका पाठभेद/पाठान्तरों की दृष्टि से उपयोग किया जा सकता है। इस संग्रह में जो दुर्लभ, अन्यत्र, अप्राप्त एवं विशिष्ट सामग्री है, उनमें से कतिपयमहत्वपूर्ण ग्रन्थों के नामोल्लेख प्रस्तुत हैं -

क्रमांक	ग्रन्थनाम	कर्ता	लेखनसंवत्
❖ ३४ (२)	ज्योतिष्करंडकसूत्र वृत्तिसह	पादलिप्ताचार्य	१४८९
८५ (२)	दशवैकालिकचूर्णी	अगस्त्यसिंह	१२ वीं पूर्वाद्ध

ક્રમાંક	ગ્રન્થનામ	કર્તા	લેખનસંવત્
❖ ૧૨૨	ઓઘનિર્યુક્તિબૃહદ્ભાષ્ય		૧૪૯૧
૧૪૯	અંગવિદ્યાપ્રકિર્ણક		૧૪૮૮
૧૫૧ (૧૫)	સંવેગમંજરી	દેવભદ્રસૂરિ	૧૪વી
૨૪૫	જમ્બૂસ્વામીચરિત્ર	ગુણપાલ	૧૪વી
❖ ૨૫૦	આદિનાથચરિત્ર	વર્ધમાનસૂરિ	૧૩૩૯
૨૫૧	નેમિનાથચરિત્ર	હરિભદ્રસૂરિ	૧૩વી
૨૬૧	પાર્શ્વનાથચરિત્ર	દેવભદ્રસૂરિ	૧૩વી
૨૬૩	મહાવીર ચરિત્ર	દેવભદ્રસૂરિ	૧૨૪૨
૨૭૦ (૧)	ધન્યશાલિભદ્રચરિત્ર	પૂર્ણભદ્ર	૧૩૦૯
૨૭૦ (૨)	કૃતપુણ્યચરિત્ર	પૂર્ણભદ્ર	૧૩૦૯
૨૭૦ (૩)	અતિમુક્તકચરિત્ર	પૂર્ણભદ્ર	૧૩૦૯
❖ ૨૭૦ (૪-૫)	દશશ્રાવકચરિત્ર ચૂર્ણિ સહ	પૂર્ણભદ્ર	૧૩૦૯
૨૭૧	પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર	શાન્તિસૂરિ	૧૨૨૪
❖ ૨૭૨	પ્રત્યેકબુદ્ધચતુષ્કચરિત્ર	લક્ષ્મીતિલક	૧૪વી
૨૭૪	નરવર્મચરિત્ર	વિવેકસમુદ્ર	૧૫વી
❖ ૨૭૯ (૧)	આશાપલ્લીયુદયનવિહારસ્થ- જિનબિમ્બાવન્દ્યત્વમતવ્યસ્થાપન	પ્રદ્યુમ્નસૂરિ	૧૪વી
❖ ૨૭૯ (૨)	આશાપલ્લીયુદયનવિહારસ્થ- જિનબિમ્બાવન્દ્યત્વમતનિરાસ	જિનપતિસૂરિ	૧૪વી
❖ ૨૮૦-૨૮૧	ગણધરસાર્દ્ધશતક બૃહદ્વૃત્તિ સહિત ટી. સુમતિગણિ	જિનદત્તસૂરિ, સુમતિગણિ	૧૪વી
❖ ૨૮૪ (૧)	તપોટમતકુટ્ટનશત	જિનપ્રભસૂરિ	૧૬વી
❖ ૨૮૪ (૨)	તપોટર્ષિમતખંડન સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહ	ગુણપ્રભસૂરિ	૧૬વી
❖ ૨૮૯	કાત્ત્રવ્યાકરણ-દુર્ગસિંહવૃત્તિ-દુર્ગપદ પ્રબોધ	પ્રબોધમૂર્તિ	૧૪વી
❖ ૨૯૨	પંચગ્રન્થી-બદ્ધિસાગર વ્યાકરણ	બુદ્ધિસાગરસૂરિ	૧૩વી
૩૧૪ (૧)	જયદેવછંદઃશાસ્ત્ર	જયદેવ	૧૧૯૦
૩૧૪ (૨)	જયદેવછંદઃશાસ્ત્ર વૃત્તિસહ	ટી. હર્ષટ	૧૩વી

क्रमांक	ग्रन्थनाम	कर्ता	लेखनसंवत्
३१४ (३)	कइसिद्ध छंदःशास्त्र	विरहांक	१३वीं
३१४ (४)	कइसिद्धछंदःशास्त्रवृत्ति	टी.गोपाल भट्ट	१३वीं
३१४ (५)	छन्दोऽनुशासन	जयकीर्तिसूरि	११९२
❖ ३१७	कल्पलताविवेक(कल्पपल्लवशेष)		१२०५
३२०	काव्यादर्श(काव्यप्रकाशसंकेत)	सोमेश्वर भट्ट	१२८३
३२६ (२)	अलंकारदर्पण		१३वीं
३४८	वासवदत्ता	सुबंधु	१२०७
❖ ३५१	निर्वाणलीलावतीमहाकथाउद्धार	जिनरत्नसूरि	१४वीं
३५२	लीलावती कथा	कुतूहलकवि	१२६५
❖ ३६४ (१)	न्यायावतारसूत्रवृत्ति टिप्पणी	टि. ज्ञानश्री आर्यिका	१४९०
❖ ३६४ (३)	न्यायप्रवेशवृत्तिपंजिका	पार्श्वदेवगणि	१४९०
३६९	प्रमालक्ष्मलक्षणसटीक	जिनेश्वरसूरि	१२०१
❖ ३७१	धर्मोत्तरटिप्पनक	मल्लवादी	१३वीं
३७३	सर्वसिद्धान्तप्रवेश		१२वीं
❖ ३८७ (२)	प्रमाणान्तर्भाव	देवभद्र, यशोभद्र	१११४
❖ ३९३	सांख्यसप्ततिकावृत्तिसह		११७६
❖ ३९४	सांख्यसप्ततिकावृत्तिसह		१२वीं
३९९	शृंगारमंजरी	महाराज भोजदेव	१२वीं

इसके अतिरिक्त पउमचरियं (ले.सं. ११९८), वसुदेवहिण्डी (ले.सं. १२२८), समराइच्चकहा (ले.सं. १२५०), कुवलयमालाकथा (ले.सं. ११३९), तिलकमंजरी (ले.सं. ११३०), उपमितिभवप्रपंच कथा (ले.सं. १३०५) की प्राचीनतम प्रतियाँ उपलब्ध हैं और जिनवल्लभसूरि रचित अनेक स्तोत्र प्राप्त हैं, जो अभी तक अप्रकाशित हैं।

बौद्धदर्शन के भी निम्नांकितविशिष्ट एवं दुर्लभ ग्रन्थ यहाँ उपलब्ध हैं –

क्रमांक	ग्रन्थनाम	कर्ता	लेखनसंवत्
३६४ (२)	न्यायबिंदुवृत्ति टिप्पणी सह	धर्मोत्तर	१४९०
३७५ (१)	न्यायप्रवेशसूत्र	दिङ्नाग	१२०१
३७५ (३)	न्यायप्रवेशटीका	हरिभद्रसूरि	१२०१

३७६ (१)	न्यायबिंदु (लघुधर्मोत्तरसूत्र)	धर्मकीर्ति	१३वीं पू.
३७६ (२)	न्यायबिंदु टीका	धर्मोत्तरपाद	१३वीं पू.
३७७	तत्त्वसंग्रहसूत्र	शान्तरक्षित	१२वीं
३७८	तत्त्वसंग्रहपंजिकावृत्ति		१२वीं

भारतीय न्यायदर्शन के ग्रन्थों की भी प्राचीनतम प्रतियाँ इस भंडार में सुरक्षित हैं जो अन्यत्र दुर्लभ है -

क्रमांक	ग्रन्थनाम	कर्ता	लेखनसंवत्
३८०	न्यायकंदलीटीका	श्रीधर भट्ट	१४वीं
३८१ (२)	न्यायकंदलीटीका	श्रीधर भट्ट	१२वीं
३८२	न्यायवार्तिक	उद्योतकर	१४वीं
३८३ (१)	प्रशस्तपादभाष्य	प्रशस्तपाद	१२वीं
३८४	खंडनखंडखाद्यशिष्यहितैषिणीवृत्ति		१३वीं
३८५	खंडनखंडखाद्य	श्रीहर्ष	१२९१
३८६	न्यायमंजरी-ग्रंथि भंग	चक्र धर	१३वीं
३८७ (१)	शाबरभाष्य		१११४
३८८ (१)	इष्टसिद्धि वृत्ति सह	परमहंस विमुक्तात्माचार्य	१२वीं
३८८ (२)	भगवद्गीता भाष्यसह	शंकरस्वामी	१२वीं
३८९	गौतमीयन्यायसूत्रवृत्ति		१२०८
३९०	भाष्यवार्तिकवृत्तिविवरणपंजिका	अनिरुद्ध पंडित	१३वीं
३९१ (१)	सांख्यसप्ततिका भाष्य	गौडपाद	१२००
३९१ (२)	सांख्यतत्त्वकौमुदी	वाचस्पतिमिश्र	१२००
३९१ (३)	सांख्यसप्ततिका	ईश्वरकृष्ण	१२००
३९५ (१)	पातंजलयोगदर्शनभाष्य वृत्ति	वाचस्पतिमिश्र	१२वीं
३९५ (२)	पातंजलयोगदर्शन भाष्य	व्यासर्षि	१२वीं

इसी प्रकाररस और अलंकारशास्त्र संबंधी ग्रन्थों की भी अन्यत्र दुष्प्राप्य प्राचीनतम प्रतियाँ इस भंडार में उपलब्ध

हैं -

क्रमांक	ग्रन्थनाम	कर्ता	लेखनसंवत्
३१८	काव्यमीमांसा	राजशेखर	१२१६
३२२	काव्यप्रकाशटिप्पणीसह	मम्मट, अलक	१२१५

क्रमांक	ग्रन्थनाम	कर्ता	लेखनसंवत्
३२४	काव्यप्रकाशअवचूरि		१४वीं
३२५	व्यक्तिविवेक काव्यालंकार	राजानक महिम	१३वीं
३३२	रुद्रटालंकारटिप्पनक	नमिसाधु	१२०६
३२६ (१)	काव्यादर्श	दंडी	११६१
३२६ (३)	काव्यादर्श	दंडी	१३वीं
३२७	वक्रोक्तिजीवित सटीक	कुंतक	१३वीं
३२९	उद्भटकाव्यालंकारलघुवृत्ति	टी. प्रतीहारेंदुराज	११६०
३३१	अभिधावृत्तिमातृका	मुकुलभट्ट	१३वीं
३३३	वामनीय काव्यालंकार	वामन	१३वीं

स्वोपज्ञवृत्ति टिप्पणीसह

इसी प्रकार कविरहस्य सटीक (१२१६), भट्टिकाव्यवृत्ति (१३वीं), नैषधीय चरित (१३७८), नैषधीय साहित्य विद्याधरी टीका (१४वीं), विक्रमांक चरित (१३४३), षट्लघुकाव्य (१२१५, १२४३), वासवदत्ता (१२०७), चक्रपाणिविजय (१४वीं), गौडवहो सटीक (१३वीं) आदि काव्यों तथा अनर्घराघव (१४वीं), मुद्राराक्षस (१३१४), प्रबोधचन्द्रोदय (१३१८), वेणीसंहार (१४वीं), नागानन्द नाटक (१३वीं) आदि की भी १३वीं एवं १४वीं शताब्दी की लिखित ताड़पत्रीय प्रतियाँ यहाँ समुपलब्ध हैं।

अतः तत्तद् विषयक विद्वानों का कर्तव्य है कि उक्त ग्रन्थों का संशोधन-सम्पादन करते समय पाठभेदों की दृष्टि से इस ज्ञानभंडार में संगृहीत एवं सुरक्षित प्राचीन ताड़पत्रीय प्रतियों का अवश्यमेव उपयोग करें।

कागज पर लिखित यहाँ जो प्राचीनतम ग्रन्थ उपलब्ध हैं, वे तो प्राचीनता की दृष्टि से विश्व में बेजोड़ हैं, उनमें से कतिपय हैं -

क्रमांक	ग्रन्थनाम	कर्ता	लेखनसंवत्
१३२४ (१-२)	सूक्ष्मार्थविचारसार एवं षड्शीतिप्रकरण		१२४६
१३०० (१-४)	दशवैकालिक- उत्तराध्ययन आचारांग सूत्रकृतांगसूत्रनिर्युक्ति		१२७७
१३०१	सनत्कुमारचरित्र महाकाव्य	जिनपालगणि	१२७८
१२७४ (१-२)	न्यायतात्पर्यटीका	वाचस्पतिमिश्र	१२७९
१२७४ (३)	न्यायभाष्य टिप्पणीसह	वात्स्यायनमुनि	१२७९
१२७५	न्यायवार्तिक टिप्पणीसह	भारद्वाज	१२७९

साथ ही कागज पर लिखित निम्नांकितग्रन्थ भी अत्यन्त विशिष्ट एवं महत्त्वपूर्ण हैं -

क्रमांक	ग्रन्थनाम	कर्ता	लेखनसंवत्
❖	७२ पंचप्रस्थान न्यायमहातर्क - विषमपदव्याख्या न्यायालंकार	अभयतिलकगणि	१३वीं
❖	२४७ कर्पूरमंजरीनाटिकाकूर्परकुसुमभाष्य	प्रेमराज	१५३८
	४५९ गीतगोविंद सटीक	टी. जगद्धर	
	१२७८ अंजनासुन्दरीकथानक	गुणसमृद्धि महत्तरा	१५वीं
❖	धर्मशिक्षाप्रकरण सटीक	जिनवल्लभ, जिनपाल	१४वीं

उपरिवर्णित/चर्चित ताड़पत्र व कागज पर लिखित विशिष्टतम ग्रन्थों में से अधिकांशतः ग्रन्थ अनेक विद्वानों द्वारा समय-समय पर संशोधित-सम्पादित होकर विभिन्न संस्थाओं द्वारा प्रकाशित हो चुके हैं, तथापि क्रमांक के आगे ❖ चिह्नांकित ग्रन्थ मेरी स्मृति के अनुसार अभी तक प्रकाशित नहीं हुए हैं। चिह्नांकित ग्रन्थ विविध विषयक हैं, वैशिष्ट्य युक्त हैं, महत्त्वपूर्ण हैं, साथ ही इनमें से कतिपयग्रन्थ तो ऐसे हैं जिनकी एकमात्र प्रति यहीं प्राप्त है, अन्यत्र नहीं।

अतः ऐसे दुर्लभ ग्रन्थों का प्रकाशन होना अत्यावश्यक है। विद्वानों और संस्थाओं का कर्तव्य है कि वे इस ओर प्रयत्नशील हों।

चिह्नांकितग्रन्थों में से निम्नांकितग्रन्थों का प्रकाशन तो शीघ्र ही होना अपेक्षित है -

क्रमांक	ग्रन्थनाम	कर्ता	रचनासंवत्	विषय
३४	ज्योतिष्करण्डकटीकाप्राकृत	पादलिप्ताचार्य		आगम
२५०	आदिनाथ चरित्र प्राकृत	वर्धमानसूरि	११६०	चरित्र
२७२	प्रत्येकबुद्धचतुष्कचरित्र सं.	लक्ष्मीतिलक	१३११	काव्य
३५१	निर्वाणलीलावतीमहाकथाउद्धार	जिनरत्नसूरि	१३४१	कथा
२९२	पंचग्रन्थी-बुद्धिसागर व्याकरण	बुद्धिसागरसूरि	१०८०	व्याकरण
७२ (का.)	पंच प्रस्थान न्यायमहातर्क विषमपद व्याख्या-	अभयतिलक	१३वीं	न्यायशास्त्र
	धर्मशिक्षा प्रकरण प्रा.सं.	जिनवल्लभ-जिनपाल		औपदेशिक

वेगडगच्छ का साहित्य

जैसा की पूर्व में कहा जा चुका है कि, इस भंडार में संगृहीत कागज पर लिखित हस्तलिखित ग्रन्थों का संग्रह वेगडगच्छीय ज्ञान भंडार के नाम से भी प्रसिद्ध है। वेगडगच्छ वस्तुतः खरतरगच्छ की ही एक शाखा है, जो पन्द्रहवीं शताब्दी के प्रथम चरण में जिनोदयसूरि के समय में जिनेश्वरसूरि से उद्भूत हुई थी। महमूद शाह बेगडा इनका भक्त था -

“मैं भी बेगड, तुम भी बेगड, गुरु गच्छ नाम । सेवक गच्छ नायक सही बेगड, अविचल पामौ ठाम ।” के अनुसार जिनेश्वरसूरि की यह परम्परा बेगड के नाम से ही प्रसिद्ध हुई । जिनेश्वरसूरि स्वयं छजहड गोत्रीय थे, इसलिए परवर्तीकाल में यह गोत्र भी बेगड छजहड कहलाया । इस शाखा का प्रमुख केन्द्र जैसलमेर था, और प्रचार-प्रभाव सिन्ध में अधिक था । इसी परम्परा के आचार्यों द्वारा स्थापित एवं संवर्धित यह संग्रह है । इस परम्परा के यति वर्ग का विलोप हो जाने के कारण सिन्ध प्रदेश में इस शाखा के विद्वानों द्वारा सृजित कोई साहित्य आज उपलब्ध नहीं है, जो कुछ उपलब्ध है वह जैसलमेर के इसी संग्रह में है ।

इस शाखा में अनेक विद्वान एवं कवि आचार्यों ने राजस्थानी भाषा में विपुल साहित्य का सृजन किया है, जिनमें जिनसमुद्रसूरि प्रमुख हैं, प्रसिद्ध हैं । इनकी लाख श्लोक प्रमाण से भी अधिक रचनायें प्राप्त हैं । इस शाखा के विद्वान कविओं द्वारा रचित निम्नांकित कतिपय रचनाओं की एक मात्र प्रतियाँ यहाँ प्राप्त हैं । ये कृतियाँ अन्यत्र प्राप्त नहीं हैं -

कागज प्रति के क्रमांक	कृति नाम	कर्ता	रचना संवत्
३०६	मृगापुत्रचरित्रसंधि	जिनसमुद्रसूरि	
४००	ऋषिदत्ताचौपाई	महिमसमुद्र	१६९८
४०९	गुणावलि-गुणकरंडकरस	उदयसूरि	१७७३
४११	जम्बूस्वामिचरित्ररास	जिनेश्वरसूरि शिष्य	१६०३
४३१	हरिबलरास	जिनसमुद्रसूरि	
५५७	समुद्रप्रकाशविद्याविलसचौपाई	जिनसमुद्रसूरि	
६४३	भीमसेनचौपाई	जिनसुन्दरसूरि	१७५५
६६३	नवरससागर-उत्तमराजर्षि चरित्र रास	जिनसुन्दरसूरि	
६६५	वसुदेवचरित्र रास	महिमसमुद्र	
६६६	गुणसुन्दरचौपाई	जिनसुन्दरसूरि	
६७३	पांचपांडवरास	जिनचन्द्रसूरि	१६९८
६९४	तत्त्वप्रबोधनाटक	जिनसमुद्रसूरि	१७३०
७१५	भर्तृहरिवैराग्यशतक टीका	जिनसमुद्रसूरि	१७४०
७१९	हरिबलचरित्र-विबुधप्रियारास	महिमसमुद्र	
७६२	ज्ञानसुखडी	धर्मचन्द्र	१७६७
८१०	आराधनाचुपई	हरिकलशमुनि	
१०१७	मनोरथमाला	जिनसमुद्रसूरि	१७०८

१०२५	राजसिंघकुमारचतुष्पदी	जिनचन्द्रसूरि	१६८७
१०३८	दिक्पटचौरासीबोलविसंवाद	जिसमुद्रसूरि	
१४९१	विचारषट्त्रिंशिकाप्रश्नोत्तर	जिनसमुद्रसूरि	१७२४
	स्तवनादि स्फुटसंग्रह (गुटका)		

आवश्यकता है इस शाखा के कविओं द्वारा निर्मित समस्त साहित्य वेगडगच्छ ग्रन्थावली के नाम से प्रकाशित किया जाए।

चित्रित काष्ठपट्टिकायें

ताड़पत्रीय ग्रन्थों की सुरक्षा को दृष्टि में रखते हुए प्रति के ऊपर-नीचे शास्त्र के माप के अनुसार लकड़ी की सुदृढ़ पट्टियाँ रखकर उसे डोरी से कसकर बाँध देते थे। ऐसी पट्टियों में से ९ विशिष्ट एवं महत्वपूर्ण पट्टिकायें इस समय प्रदर्शनीमंजूषा में आगन्तुक शोधार्थियों एवं दर्शनार्थियों के लिए रखी हुई हैं। ये सब पट्टिकायें चित्रित हैं। चित्रकला मर्मज्ञों और पुरातत्त्ववेत्ताओं की दृष्टि से ये पट्टियाँ १२-१३वीं शती के पूर्वार्ध की हैं और बहुमूल्य हैं। आठ सौ-साढ़े आठ सौ वर्ष पुरानी पट्टियों पर अंकित चित्र सुरम्य हैं, चित्रों के रंग शोभनीय हैं, नयनाभिराम एवं दर्शनीय हैं। इन पट्टिकाओं का परिचय इस प्रकार है -

१. चित्र-पट्टिका पर श्रमण भगवान महावीर के पांचो कल्याणकों - च्यवन, जन्म, दीक्षा, केवलज्ञान और निर्वाण के दृश्य अंकित हैं।
- २-३. चौबीस तीर्थङ्करों की माताओं के दर्शनीय चित्र अंकित हैं।
४. इस पट्टिका की एक ओर जलक्रीड़ा सम्बन्धी चित्र चित्रित हैं। इसी में 'जिराफ' का चित्र भी अंकित है, जो प्राणीशास्त्र की दृष्टि से अत्यधिक महत्वपूर्ण है। इससे स्पष्ट है कि जिराफ भी भारतीय है, अथवा भारतीयों का इससे परिचय या ज्ञान था।
इस पट्टिका के दूसरी ओर चौदह महास्वप्न - हस्ति, वृषभ, सिंह, लक्ष्मी, पुष्पमालायुग्म, चन्द्र, सूर्य, ध्वज, पूर्णकलश, पद्मसरोवर, क्षीरसमुद्र, विमान, रत्नराशि, निर्धूम अग्निशिखा के चित्र हैं।
५. नदी, सरोवर विषयक प्राकृतिक दृश्यों के चित्र हैं।
६. भगवान् ऋषभदेव के जीवन से सम्बन्धित चित्र हैं -
(१) आदिनाथ प्रभु को भिक्षा में हाथी, घोड़ा, रत्न, स्त्री के दान को अस्वीकार करते हुए और श्रेयांसकुमार का इक्षुरस दान स्वीकार करते हुए दिखाया गया है।
(२) भगवान् ऋषभ के पालित पुत्र नमि और विनमि द्वारा राज्ययाचना आदि के प्रसंग हैं।
७. यह निशीथ सूत्र की पट्टिका है। इस पट्टिका का रंग अधिक गहरा और नयनाभिराम है। हाथी, सिंह आदि प्राणियों के शोभन चित्र हैं। साथ ही इस पर 'निशीहभाष्यपुस्तकं श्री जयसिंहाचार्याणम्' लेख है। इससे स्पष्ट है कि यह

निशीथ भाष्य कीप्रति श्री जयसिंहाचार्य कीहै।

८. यह पट्टिकाचित्ररहित होने पर भी अत्यन्त महत्त्वपूर्ण है, क्योंकि यह खरतरगच्छालंकारमहाप्रभाविक युगप्रधान दादा श्री जिनदत्तसूरिजी महाराज के नाम से अलंकृत है, पट्टिका पर लिखा है – “॥छा। श्रीमज्जिनदत्तसूरीणां दशवैकालिकवृत्तिचूर्णिश्च ॥छा। प्रधानाक्षरा ॥” यह १२वीं शताब्दी के अन्तिम चरण की है। क्रमांक ८५ की ये पट्टियाँ हैं।
९. यह चित्रपट्टिकाखंडित है। इस पर भगवान् महावीर के जीवन प्रसंगों काचित्रांकन है।
१०. इस पट्टिकापर त्रिभुवनगिरि के नरपति कुमारपालआचार्य जिनदत्तसूरि कीसेवा में भक्त मुद्रा में बैठे हैं। साथ ही अन्य आचार्य, साधु और भक्तों के नामांकित चित्र हैं। उल्लेख हैं – ‘गुणसमुद्राचार्य। पण्डित ब्रह्मचन्द्र। सहणपाल। अनंग। नरपतिश्रीकुमारपालभक्ति-रस्तु। श्रीजुगप्रधानागमश्रीमज्जिनदत्तसूरयः।’ नामांकित चित्रयुक्त होने से यह पट्टी भी अत्यन्त महत्त्व की है। यह पट्टिका वस्तुतः जिनभद्रसूरि ज्ञानभंडार की ही है, किन्तु वर्तमान में थाहरुशाह ज्ञानभंडार में सुरक्षित हैं।

इस भंडार की अन्य भी कई नामांकित वादीदेवसूरि, जिनदत्तसूरि आदि की चित्रपट्टिकायें यहाँ से गायब हो गई हैं। चार पट्टिकाओं की तो मुझे जानकारी है। दो पट्टियाँ तो एक पुरातत्त्वाचार्य ने दिल्ली के एक व्यापारी को बेच दी थी। उसने आगे विदेशियों को बेची या नहीं, ज्ञात नहीं है। एक पट्टी पालीताणा के ज्ञानभंडार में है और एक बीकानेरके संग्रहालय में सुरक्षित है।

इस प्रकारविविध दृष्टियों से इस भंडार/संग्रह काविश्लेषण करने पर स्पष्टतः सिद्ध होता है कि ताड़पत्रीय ग्रन्थों की बहुलता, प्राचीनतम विविध विषयक शास्त्रों की प्रचुरता, अन्यत्र अप्राप्त ग्रन्थों की अधिकता एवं ८००-९०० वर्ष पूर्व कीचित्रित काष्ठपट्टिकाओंआदि के कारण यह संग्रह वस्तुतः अमूल्य है, बेजोड़ है और अद्वितीय है।

साभार : लेखसंग्रह

प्रकाशक : रांदेर रोड जैन संघ, सुरत

वी. सं. २५३७, वि. सं. २०६७, ईस्वीसन् २०११

यदि आपको भारतीय साहित्य व संस्कृतिकीसच्ची झलक देखनी है तो जलपान के लिए लोटा डोर और खाने के लिए सत्तू साथ में बांध लो और प्रत्येक जैन मंदिर और वहाँ के शास्त्र भंडारों को छान डालो। वहाँ आपको भारतीय संस्कृति के सच्चे रत्न मिलेंगे।

– महापंडित राहुल सांकृत्यायन

સમગ્ર વિશ્વને અનેકવિધ સુસંસ્કારોની પ્રેરણા આપનાર સંતો, વિદ્વાનો અને ધર્મગુરુઓની સત્કર્મભૂમિરૂપ વિશ્વના અનેક ગામ, નગર, ધર્મસ્થાન તથા તપોવન હતાં. આવું જ એક સ્વનામધન્ય સ્થાન-નગર પાટણ ઉત્તર ગુજરાતમાં છે. પ્રાચીન સમયમાં આ નગર ‘અણહિલપુરપત્તન’ અથવા ‘અણહિલવાડપત્તન’ના નામે પ્રસિદ્ધ હતું. ‘આ નગર વિદ્યાધામ હતું’ તે હકીકત જણાવવા માટે આ નગરને ‘સરસ્વતીપત્તન’ના નામથી પણ ઉલ્લેખ્યું હોય તેમ લાગે છે. આ નગરની સમીપમાં જ સરસ્વતી નદી છે, તેથી અભિન્નતા જણાવીને પાટણ એક આગવું વિદ્યાસ્થાન હોય તેવો ભાવ જણાવેલ છે.

પ્રસ્તુત પાટણના સ્થાપક ચાપોત્કટ મહારાજ શ્રી વનરાજને જૈનાચાર્ય શ્રી શીલગુણસૂરિજીનો સહયોગ હતો. ધર્મગુરુના સંબંધમાં ઉચ્ચ સંસ્કાર અને વિદ્યા-સરસ્વતીની મુખ્યતા હોય જ. તેથી પાટણના સ્થાપકના અને તે પછી ઉત્તરોત્તર થયેલ ગુજરેશ્વરોનાં સમયમાં વિદ્યોપાસનાની પરંપરા રહે-વધે તે સ્વાભાવિક છે. આ રીતે વિવિધ વિદ્યાશાખાઓનો ઉત્કર્ષ, વિક્રમના બારમા શતકમાં ગુજરેશ્વર શ્રી જયસિંહદેવ-સિદ્ધરાજના સમયમાં થયો હતો. આ હકીકત તથા પાટણના ભંડારોનો સંક્ષિપ્ત પણ માહિતીસભર પરિચય, અતિપરિશ્રમ અને ખંતથી પાટણના જ્ઞાનભંડારોને સુવ્યવસ્થિત કરનાર મારા ગુરુવર્ય વિદ્વદ્ય આગમ પ્રભાકર મુનિભગવંત શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજજીએ પોતાના ‘પાટણના ભંડારો’ શિર્ષક લેખમાં આપેલો છે.

પાટણના જ્ઞાનભંડારો સમૃદ્ધ હતા, તેથી અન્ય અન્ય જે જે ગામ-નગરાદિમાં અપેક્ષિત ગ્રંથોની આવશ્યકતા હોય તે તે ગામ-નગરાદિના આગેવાન આદિની સૂચનાથી તેમને અપેક્ષિત પાટણના ભંડારોના ગ્રંથોની નકલો પણ થતી હશે. આથી જાણી શકાય છે કે, પાટણમાં કુશળ લહિયા અને તેમની પાસેથી સમુચિત કામ લઈ શકે તેવા અનુભવી ગૃહસ્થ કે મુનિભગવંતોની પાટણમાં ઉપસ્થિતિ પ્રાયઃ કાયમ માટે હશે જ. આના ફલસ્વરૂપ આજે અનેક ગામ-નગરના ભંડારોમાંના અનેક ગ્રંથો પાટણમાં લખાયાના ઉલ્લેખો મળે છે. પાટણમાં કુશળ ચિત્રકારો પણ હશે જ. શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય વિદ્યામંદિરમાં સુરક્ષિત શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ગ્રંથસંગ્રહમાં એક સચિત્ર કલ્પસૂત્રની હસ્તપ્રત વિ. સં. ૧૫૪૭માં ‘આબા’ નામના વડનગરના ગૃહસ્થે લખાવેલી છે. આનો ક્રમાંક ૪૫૬૧ છે. આ પ્રતિ પાટણમાં લખાયેલી છે. તેથી જાણી શકાય છે કે પાટણમાં કુશળ ચિત્રકારો પણ હતા. પાટણમાં આવી પરંપરા અલ્પાધિક પ્રમાણમાં વિક્રમના વીસમા શતક સુધી હતી. પરમપૂજ્ય આગમપ્રભાકર મુનિભગવંત શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજજીના અનુક્રમે ગુરુ અને પ્રગુરુ પ.પૂ. મુનિભગવંત શ્રી ચતુરવિજયજી અને પ.પૂ. પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજના માર્ગદર્શનથી પાટણના વિવિધ પ્રાચીન ગ્રંથોની નકલો, અન્ય-અન્ય સ્થાનોના અગ્રણીઓની અપેક્ષાને લક્ષીને લખાતી હતી, એ સમયમાં પાટણમાં ચાલીસ લહિયા લેખનકાર્ય કરતા હતા.

પાટણના જ્ઞાનભંડારોની આધારભૂત ગ્રંથસૂચિ કરવા માટે વ્યવસ્થિત કાર્યનો આરંભ ઇ.સ. ૧૯૧૫માં અતિપરિશ્રમી વિદ્વાન શ્રી ચીમનલાલ દલાલ (C. D. Dalal) મહાશયે કરેલો, તેના ફલસ્વરૂપ પાટણના જુદા જુદા જ્ઞાનભંડારોમાં સચવાયેલી તાડપત્રીય સમગ્ર પ્રતિઓની સૂચિ, ‘પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા’ તરફથી ગાયકવાડ્ઝ (ઓરિએન્ટલ) સિરિઝમાં ઇસ્વીસન ૧૯૩૭માં પ્રકાશિત થયેલી. આ ગ્રંથમાં (પાટણ હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર

સ્થિત જૈન જ્ઞાનભંડારોનું સૂચિપત્ર ભાગ ૪) જૈન વિદ્યાના અધિકારી અને પ્રગલ્ભ વિદ્વાન પંડિત શ્રી 'લાલચંદ ગાંધી(હાલ દિવંગત)એ ખૂબ જ ખંતથી સૂચિગત ગ્રંથોનો જે પરિચય 'પ્રાસ્તાવિક'રૂપે સંસ્કૃત ભાષામાં આપ્યો છે, એને જોવાથી પાટણના જ્ઞાનભંડારોમાં સચવાયેલ પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ તાડપત્ર ઉપર લખાયેલા ગ્રંથોની મહત્વની માહિતી મળે છે.

પં. શ્રી લાલચંદભાઈએ અહીં સૂચિત તાડપત્ર ઉપર લખાયેલા ગ્રંથો પૈકી જે ગ્રંથો અપ્રકાશિત હતા, તે સર્વેની નોંધ પણ 'પ્રાસ્તાવિક'માં આપી છે. આ નોંધમાં જણાવાયેલા અનેક ગ્રંથો, આજે પ્રકાશિત-મુદ્રિત થયેલા મળે છે. આ મુદ્રિત ગ્રંથોમાં કેટલાક એવા ગ્રંથો પણ છે કે જેને શાસ્ત્રીય સંશોધનની દૃષ્ટિએ પુનર્મુદ્રિત કરવા જોઈએ.

પ્રસ્તુત અમારા ગ્રંથમાં ઉલ્લિખિત સમગ્ર તાડપત્રીય ગ્રંથોમાં કેટલાક ગ્રંથો તો એવા છે કે જેની નકલ અન્યત્ર મલતી જ નથી. સંક્ષિપ્ત ઉદાહરણ તરીકે - ૧. શ્રી ભદ્રેશ્વરસૂરિકૃત કહાવલી, ૨. વિશેષાવશ્યકલઘુવૃત્તિ=સ્વોપજ્ઞા, ૩. ભદ્ર લક્ષ્મણકૃત ચૂડામણિસાર (નિમિત્તગ્રંથ), ૪. શ્રી સૂરાચાર્યકૃત દાનાદિપ્રકરણ, ૫. યોગ્ધમકૃત (??) કૌટિલીયરાજસિદ્ધાન્ત (અર્થશાસ્ત્ર) ટીકા, ૬. દામોદરગુપ્તકૃત શુંભલી(કુટ્ટિની)મત, ૭. કર્પૂરચરિત-ભાણ આદિ નાટક વિષયક ચાર ગ્રંથ વગેરે કેટલાક ગ્રંથો એવા છે કે જેની પ્રાચીનતમ પ્રતિ પાટણના જ્ઞાનભંડારોમાં છે. મર્યાદિત દાખલા તરીકે - ૧. શ્રીહર્ષકૃત "નાગાનન્દનાટક", ૨. "સત્તરીચૂર્ણિ" વગેરે. પાટણના તાડપત્રીય ગ્રંથભંડારો પૈકીના ખેતરવસી ભંડારમાંથી થોડાં વર્ષો પહેલાં કેટલાક ગ્રંથો ચોરાઈને વેચાઈ ગયેલા. કેટલાક ડબાઓમાં એકથી વધારે ગ્રંથો હતા, તેથી ચોરાયેલા ગ્રંથો પૈકીના તેર ગ્રંથો તો પાછા મળ્યા જ નહીં. આ તેર ગ્રંથોમાં મોટાભાગના ગ્રંથો વિક્રમના તેરમા શતકમાં લખાયેલા છે, આમાં 'કર્પૂરચરિત-ભાણ' આદિ નાટકના વિવિધ પ્રકારની રચનારૂપ ચાર ગ્રંથો (એક પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ) પણ છે, જેની નકલ અન્યત્ર પ્રાયઃ મળતી નથી. અલબત્ત, આ ચારેય ગ્રંથો ગાયકવાડ્ઝ સિરિઝમાં વર્ષો પહેલા મુદ્રિત થયેલા છે. આ તેર ગ્રંથો પૈકી અહીં જણાવેલ પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા તરફથી પ્રકાશિત સૂચિમાં ખેતરવસીના પાડાના ભંડારની ૨૫ ક્રમાંકવાળી (અમારા પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં ૩૫ ક્રમાંકવાળી) ત્રુટક પ્રતિ સિવાયના બાર ગ્રંથોની માઈક્રો ફિલ્મ, શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃત વિદ્યામંદિરમાં છે જ. ખેતરવસી ભંડારના ગુપ્ત થયેલા તેર ગ્રંથોની વિગત નીચે મુજબ છે, (આમાં પ્રથમ ક્રમાંક 'ગાયકવાડ્ઝ સીરીઝ'ના પ્રકાશનનો છે અને બીજો ક્રમાંક અમારા 'શારદાબેન ચીમનલાલ એજ્યુકેશનલ રીસર્ચ સેન્ટર'ના પ્રકાશનનો છે.)

ગા.ક્રમાંક	શા.ક્રમાંક	ગ્રંથનામ	પત્રસંખ્યા
૧૩	૨૦	જ્ઞાનાર્ણવ	૨૦૭
૫૭	૨૧	સમ્પત્તિકાચૂર્ણિ	૧૨૭
૪૩	૨૮	પંચાંગી ^૧ આદિ	૨૫૨
૨૮	૩૧	ઉપદેશમાલાવિવરણ	૪૧૩
૪૨	૩૩	કાદંબરીશેષ ઉત્તરાર્ધ	૧૪૮
૪૭	૩૪(૨)	આવશ્યકનિર્યુક્તિ આદિ	૧૩૫ + ૩ + ૧૫ = ૧૫૩

૧. પંડિત શ્રી લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરામાંથી નિવૃત્ત થયા તે પછી પણ તેઓ ઘણા વર્ષો સુધી વિદ્યમાન હતા. આ સમયમાં તેમના વિશિષ્ટ અભ્યાસને (મુખ્યત્વે સમગ્ર શ્વેતાંબર પરંપરાના શ્રમણોના કુલ, ગણ અને ગચ્છાદિની તથા અનેક વિદ્વાન જૈનાચાર્યાદિ મુનિભગવંતોની અનેકવિધ શુભપ્રવૃત્તિની તેમજ તેમના સત્તાસમયની પ્રમાણભૂત માહિતીને) લગતું કામ તેમની પાસેથી અને સ્વ. ડૉ. શ્રી હીરાલાલ રસિકલાલ કાપડિયા જેવા અધિકારી જૈન વિદ્વાન અને ડૉ. વી. એમ. કુલકર્ણી જેવા પ્રાકૃતભાષાના અધિકારી વિદ્વાન પાસેથી ગુજરાત-મુખ્યત્વે જૈન સમાજે, સમુચિત કાર્ય સૌંપીને આધારભૂત સંશોધનકાર્યનો લાભ લીધો નથી, તે એક શોચનીય વસ્તુ છે - એમ હું માનું છું. - મુનિ જંબૂવિજય.

૨. ઉપાસકદશાંગ ૧, અન્તકૃદ્દશાંગ ૨, અનુનરૌપપાતિકદશાંગ ૩, વિપાકાંગ ૪ અને પ્રશ્નવ્યાકરણાંગ ૫ - આ પાંચ જૈનાગમ સૂત્રો.

ગા.ક્રમાંક	શા.ક્રમાંક	ગ્રંથનામ	પત્રસંખ્યા
૧	૪૧(૧)	શતકચૂર્ણિ	૧૪૩
૨	૪૨(૨)	૧. કર્પૂરચરિત ભાણ ^૧ ૨. હાસ્યચૂડામણિ પ્રહસન ૩. ત્રિપુરદાહ ડિમ ૪. કિરાતાર્જુનીય વ્યાયોગ	૧૩૦
૨૫	૩૫	હૈમશબ્દાનુશાસનબૃહદ્વૃત્તિ	૩૬૦-૬૨૮
૨૮	૪૩	ઉત્તરાધ્યયન	૨૧૬
૪૪	૪૭	૧. કલ્પસૂત્ર ૨. કાલકાર્યકથા	૧-૮૭ ૮૭-૧૧૨
૪૮	૪૮	હૈમશબ્દાનુશાસનબૃહદ્વૃત્તિ. આખ્યાત	૩-૪૫૫
૧૫	૫૧	ઉપદેશમાલા આદિ	૩૩૨

આટલું લંબાણથી લખવાનો મુખ્ય આશય તો આ ગુમ થયેલા તેર તાડપત્રીય ગ્રંથોની કદાચ કોઈને ભાળ મળે તો તે માટે, પાટણના વહીવટકર્તાને કે સમગ્ર શ્રીસંઘના કોઈપણ આગેવાન મહાશયને જાણ કરે, એટલો જ છે. સાથે સાથે પ્રત્યેક વહીવટકારો પૂરી સાવધાની રાખે તે જણાવવા પૂરતો પણ છે.

ઉપર જે હકીકત જણાવી તે તો કેવલ તાડપત્ર ઉપર લખાયેલા પ્રાયઃ બે હજારથી વધુ નહીં તેટલા ગ્રંથો પૂરતી જ અતિસંક્ષેપથી જણાવી છે. શેષ પ્રાયઃ પચીસથી ત્રીસ હજાર જેટલા કાગળ ઉપર લખાયેલા પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ ગ્રંથો પાટણના જ્ઞાનભંડારોમાં છે, તેનો સંક્ષેપમાં વિવિધ દૃષ્ટિએ ઉપયોગી પરિચય લખવો હોય તો ઓછામાં ઓછો એક મહાગ્રંથ તો લખી શકાય.

અહીં પ્રસ્તુતને સમજવા માટે જિજ્ઞાસુ તથા અભ્યાસી વાચકોને જણાવું છું કે, જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં સચવાયેલ પ્રાચીન ગ્રંથો કેવલ જૈન સંપ્રદાયને લગતા નથી, કિન્તુ તેમાં દીર્ઘદર્શી વિદ્વાન જૈન આચાર્ય આદિ મુનિઓએ લખેલ-લખાવેલ, સમગ્ર ભારતીય દર્શનોના અને અજૈન વિદ્વાનોએ રચેલ વિવિધ સાહિત્યના પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ અલભ્ય અને દુર્લભ ગ્રંથો પણ છે.

જૈન જ્ઞાનભંડારો અને તેમાં સુરક્ષિત ગ્રંથોની માહિતી, દિવંગત પૂજ્યપાદ વિદ્વદ્વર્ય મુનિભગવંત શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજજીએ ઈસ્વીસન ૧૯૫૮માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વીસમાં અધિવેશનમાં ‘ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ વિભાગ’ના પ્રમુખ સ્થાનેથી જે વક્તવ્ય આપેલું, તે ‘જ્ઞાનાંજલિ’ ગ્રંથના પૃષ્ઠ ૬૩ થી ૧૬૬માં પ્રકાશિત થયેલ છે. તેમજ આ જ બહુશ્રુત મુનિશ્રીએ “લીંબડી જ્ઞાનભંડારોનું અવલોકન” શીર્ષક લેખ લખેલો, તે પણ “જ્ઞાનાંજલિ”^૨ ગ્રંથના પૃષ્ઠ ૧૭ થી ૩૮માં પ્રકાશિત થયેલ છે આ બે લેખોમાં જણાવેલ વસ્તુ પાટણના જ્ઞાનભંડારોના સમગ્ર ગ્રંથોના સંક્ષિપ્ત પરિચય માટે પ્રાયઃ સુસંગત છે.

ઉપર જણાવેલ બે લેખોમાં જણાવાયેલી અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, વ્રજ, રાજસ્થાની આદિ લોકભાષાઓના સંશોધકોને અનિવાર્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવા યોગ્ય પ્રાચીન વિવિધ ગેય પ્રકારોરૂપ પદ્યરચનાઓની કાગળ ઉપર

૧. સ્યાન્નાટક-પ્રકરણ-ભાળ-પ્રહસન-ડિમઃ । વ્યાયોગ-સમવકારૌ, વીથ્યઙ્કેહામૃગા (વીથી-અઙ્ક-ઈહામૃગ) ઇતિ ॥૨૮૪॥

અભિનેયપ્રકારાઃ સ્યુઃ (૨૮૫ પ્રથમ ચરણ) અભિધાનચિન્તામણિનામમાલા-દેવકાણ્ડ

૨. આ “જ્ઞાનાંજલિ” ગ્રંથ ઈસ્વીસન ૧૯૬૮માં ‘શ્રી સાગરગચ્છ જૈન ઉપાશ્રય’ પટોલીયાપોળ - વડોદરાના મંત્રીશ્રી જયંતીલાલ યુનીલાલ શાહ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ છે.

લખાયેલી સેંકડો પ્રાચીન પ્રતિઓ પાટણના જ્ઞાનભંડારોમાં છે. આમાં કોઈ કોઈ પ્રતિ તો તેના રચનારના સ્વહસ્તે પણ લખાયેલી છે. આ માટે પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં ટિપ્પણીઓ જોવાની ભલામણ કરુ છું. મૂલ સંસ્કૃત આદિ ગ્રંથોના અર્થરૂપે જૂની ગુજરાતી ગદ્યભાષામાં રચાયેલી તે મૂળ ગ્રંથના ‘બાલાવબોધ’ના નામે ઓળખાતી અનેક રચનાઓ નાના-મોટા પ્રાચીન અનેક ગ્રંથો પણ પાટણના જ્ઞાનભંડારોમાં છે. આવી રચનાઓમાં વિવિધ પ્રકારની વિપુલ સામગ્રી ભરી પડી છે. પાટણના જ્ઞાનભંડારોમાં વિવિધ ભાષામાં રચાયેલા અનેક ગ્રંથો એવા પણ છે કે, જેનું સંશોધન-સંપાદન કરનાર જો પાટણના તે તે ગ્રંથનો ઉપયોગ ન કરે, તો પ્રાયઃ તેનું તે કામ કોઈ ને કોઈ દૃષ્ટિએ અપર્યાપ્ત ગણાય.

પાટણના જ્ઞાનભંડારો પૈકી ભાભાના પાડાના જ્ઞાનભંડારમાં ‘મૂલશુદ્ધિપ્રકરણ સટીક’ ગ્રંથ છે. તેમાં પ્રાયઃ પ્રારંભના પચાસ (૫૦) પૈકીનાં પાનામાં આવેલી આર્ય શ્રી કાલકસૂરિની કથામાં સંવત્સરી-પર્વતિથિ પરિવર્તનવાળો પાઠ જે પાનામાં છે તે પાનાના માર્જનમાં તિથિચર્યાને લગતી ટિપ્પણી છે. આ ટિપ્પણીમાં ‘કુમરગિરિ’ (વર્તમાન પાટણથી આઠ કિલોમીટરના અંતરે આવેલું ‘કુણધેર’ નામનું ગામ. આ) ગામમાં જ્ઞાનભંડાર હતો તે હકીકત જાણી શકાય છે. કદાચ તે ભંડાર જ ભાભાના પાડાનો ભંડાર હોઈ શકે. જ્ઞાનભંડારોનું કેવલ સૂચિપત્ર જોવું એટલું જ પર્યાપ્ત નથી, કિન્તુ તેમાં રહેલા ગ્રંથો જોવાથી આવી વિશેષ નોંધો પણ મળે છે. આ જણાવવા પૂરતો જ આશય છે.

સંશોધક વિદ્વાનોની જાણ માટે એક હકીકત જણાવું છું. સંશોધન-સંપાદન કરનાર વિદ્વાન પ્રાયઃ અભિપ્રેત ગ્રંથની પ્રાચીન પ્રતિઓ પર્યાપ્તમાત્રામાં મળે તો તેના આધારે કાર્ય કરે તે સ્વાભાવિક છે. આમ છતાં સંશોધકને મળેલી પ્રાચીન પ્રતિઓથી પાછળના વર્ષોમાં લખાયેલી તે તે ગ્રંથની પ્રતિ જોવાની સંશોધકે ઉપેક્ષા કરવી ન જોઈએ. આ હકીકતના આધારરૂપે નીચેની હકીકત જણાવું છું :

ભાભાના પાડાના જ્ઞાનભંડારમાં ‘બૃહત્કલ્પસૂત્ર (મૂલ નિર્યુક્તિ-ભાષ્યસહિત) સટીક’ની બે કે ત્રણ વિભાગમાં લખાયેલી પ્રતિ છે. આ મહાગ્રંથ ઘણાં વર્ષો પહેલા પૂજ્યપાદ આગમપ્રભાકર મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ છ ભાગમાં સંપાદિત-પ્રકાશિત કરેલો છે. તેઓશ્રીએ આ કાર્યમાં જે પ્રાચીનતમ તાડપત્રીય અને કાગળની પ્રતિઓનો ઉપયોગ કરેલો તેમાં પ્રસ્તુત ભંડારની પ્રતિ પણ હતી. આ કાર્યમાં ઉપયોગમાં લીધેલી તાડપત્રીય આદિ સમગ્ર પ્રતિઓમાં એક લાંબા તાડપત્રીય પાનામાં સમાય એટલો પાઠ પડી ગયેલો, તે કેવળ પ્રસ્તુત ભાભાના પાડાના જ્ઞાનભંડારની પ્રતિએ જ આપ્યો છે. પ્રસ્તુત જ્ઞાનભંડારમાં રહેલ ધર્મકીર્તિકૃત ‘પ્રમાણવાર્તિક’ નામના બૌદ્ધગ્રંથની બીજી નકલ તો વિશ્વમાં ક્યાંય નથી.

વર્તમાનમાં લભ્ય ભારતીય પ્રાચીન સાહિત્યમાં નિમિત્ત વિષયક ગ્રંથ અતિ અલ્પ સંખ્યામાં મળે છે. આ વિષયના બે ગ્રંથો “અંગવિજ્ઞા” અને “જયપાહુડ” અનુક્રમે પૂજ્યપાદ આગમપ્રભાકર મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ પ્રાકૃત ટેક્સટ(Text) સોસાયટી દ્વારા અને પુરાતત્ત્વાચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલા દ્વારા સંપાદન કરીને પ્રકાશિત કરેલ છે. આ વિષયના લક્ષ્મણ ભટ્ટ રચિત “ચૂડામણિસાર” નામના ગ્રંથની તાડપત્ર ઉપર લખાયેલ પ્રતિ પાટણના સંઘવી પાડા જ્ઞાનભંડારમાં છે. આ ગ્રંથની બીજી નકલ અન્યત્ર મળતી નથી. અમે અમારી ગ્રંથમાળામાં આ ગ્રંથ ટૂંક સમયમાં પ્રકાશિત કરીશું.

પ્રાચીનતમ લિપિની દૃષ્ટિએ પાટણના જ્ઞાનભંડારોમાં પ્રાયઃ વિક્રમના ૧૧મા શતકના અન્ત્ય ભાગમાં લખાયેલી “સત્તરીચૂર્ણિ” અને શ્રી સૂરાચાર્ય કૃત “દાનાદિ પ્રકરણ” (વિક્રમના બારમા શતકમાં લખાયેલી) ગ્રંથની લિપિ વિશિષ્ટ મહાવરાથી વંચાય તેવી છે. બાકીની તાડપત્ર અને કાગળ ઉપર લખાયેલી પ્રતિઓની લિપિ શતક વાર લિપિના સ્વરૂપ જેવી હોવા છતાં પ્રત્યેક પ્રતિઓ જોવામાં આવે તો લિપિની દૃષ્ટિએ અભ્યાસીને કંઈ ને કંઈ વિવિધ જ્ઞાતવ્ય જણાય તેવો સંભવ છે. પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ ચિત્રકળાની દૃષ્ટિએ પણ પ્રસ્તુત ભંડારોમાં વિવિધ ચિત્રશૈલીવાળા અનેક ગ્રંથો છે. આમા તાડપત્ર ઉપરની ચિત્રકળાની આગવી વિશેષતા છે. કાગળ ઉપર લખાયેલ “સચિત્ર કલ્પસૂત્ર”, “સચિત્ર

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર” વગેરે ગ્રંથોની કોઈ કોઈ પ્રતિ તો અતિસુંદર ચિત્રકળાના નમૂનારૂપે છે. “સુપાર્શ્વનાથચરિત્ર”ની સચિત્ર પ્રતિ તો અપેક્ષાએ ખૂબ જ મહત્વની ચિત્રકળાનો વારસો ધરાવે છે. સંપૂર્ણ ચિત્રવિભાગવાળું એક વિજ્ઞાપિત્રનું ઓળીયું પણ પાટણના ભંડારમાં છે. આનો લેખવિભાગ વર્ષો પહેલાં જુદો પડી ગયેલો તે અત્યારે નથી. આ વિજ્ઞાપિત્રનાં ઓળીયામાં તે સમયના જેસલમેરના વર્ણનને ચિત્રિત કરેલું છે. સિરોહી, જોધપુર વગેરે અનેક સ્થાનોમાંથી લખાયેલા સચિત્ર વિજ્ઞાપિત્રો તો મળે છે, પણ જેસલમેર નગરનાં ભાવોને દર્શાવતું વિજ્ઞાપિત્ર તો પ્રાયઃ અન્યત્ર નથી, અથવા મારી જાણમાં નથી.

ચિકિત્સક અભ્યાસી વિદ્વાનો તો પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં નોંધેલા ગ્રંથોની સૂચિ વગેરે જોઈને પોતાના અનુભવથી સમગ્ર ગ્રંથસંગ્રહોની ઉપયોગિતા સમજી જ શકે; પરંતુ અહીં તો તથાપ્રકારના અભ્યાસી અને જિજ્ઞાસુ વર્ગની જાણ માટે જ પાટણના જ્ઞાનભંડારોની, તેમાં સુરક્ષિત ગ્રંથોની લિપિની, ગ્રંથગત ચિત્રકળાની તેમજ કેટલીક વિશેષ નોંધરૂપ માહિતીની જાણ માટે અતિસંક્ષેપમાં માત્ર દિશાસૂચન કર્યું છે.

પ્રાચીન ગ્રંથોના સંબંધમાં લખ્યા પછી કેવળ પાટણના જ નહીં, કિન્તુ વિદ્યમાન સમગ્ર પ્રાચીન ગ્રંથભંડારોના ગ્રંથોમાં એક આગવી મહત્વની સામગ્રી છે તે જણાવું છું. મોટા ભાગના ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં તે તે ગ્રંથના રચયિતા પોતાના પરિચય માટે જે વિશેષ હકીકતો આપે છે તે ગ્રંથકારની પ્રશસ્તિમાં, તથા તે ગ્રંથ લખાવવા માટે જે મહામના ધનીએ અર્થાદિની વ્યવસ્થા કરી હોય તે ગ્રંથ લખાવનારની પ્રશસ્તિમાં ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક, ધર્માચરણમાં અને સર્વજનસેવાના કાર્યમાં પ્રેરણાપ્રદ બને તેવી અનેકવિધ મહત્વની સામગ્રી મળે છે. આ પ્રશસ્તિઓમાં લખાવનાર ગૃહસ્થના તથા લખાવવા માટે ઉપદેશ આપનાર ધર્મગુરુના, તેમજ બંનેના પૂર્વજોના વિવિધ સુકૃતોની અનુમોદનીય, આચરણીય અને પ્રેરણીય હકીકતો આવે છે. આવા સત્કાર્યો કરનાર-કરાવનાર તે તે ગૃહસ્થ અને ધર્મગુરુનો શુભાશય તો તે સમયની અને ભવિષ્યમાં થનાર યોગ્ય વ્યક્તિઓને પ્રેરણાદિ માટે જ હોય. આમ છતાં અનાદિના અધ્યાસના કારણે વ્યક્તિવિશેષને કદાચ અલ્પાધિકમાત્રામાં માનકષાય સ્પર્શે તો પણ તે શુભકરણીની અપેક્ષાએ ગૌણ જ ગણાય. “एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्विवाङ्कः ।” (કાલિદાસકૃત કુમારસંભવ કાવ્ય) અર્થાત્ જેમ ચન્દ્રના કિરણોમાં એક કલંકની ગણના ન હોય તેમ ગુણોની વિપુલતામાં એકાદ ક્ષતિની ગણના નહીંવત્ છે. સૂચિત પ્રશસ્તિઓમાં ધાર્મિક કાર્યો ઉપરાંત દુષ્કાલ આદિમાં જનસેવાને અનુલક્ષીને વિપુલ દ્રવ્યવ્યયની પ્રેરણા આપે તેવી પણ લોકહિતકારક હકીકતો છે.

શ્રી શ્રીચંદ્રસૂરિએ પ્રાકૃતભાષામાં રચેલા ‘મુનિસુવ્રતજિનેન્દ્રચરિત્ર’ના અંતે ગ્રંથકારની પ્રશસ્તિમાં જૈનાચાર્યના ત્યાગ, તપશ્ચર્યા વગેરેની અનુમોદનીય બાબતો ઉપરાંત શાકંભરીનૃપ પૃથ્વીરાજ, ગુર્જરેશ્વર શ્રી જયસિંહદેવ જેવા રાજાઓ અને અનેક ગૃહસ્થોના જ્ઞાતવ્ય પ્રસંગો છે. આ તો ઉદાહરણરૂપ લખ્યું છે, બાકી આ અને આવી ગ્રંથકારની તથા ગ્રંથ લખાવનારની પ્રશસ્તિવાળા પાટણ, જેસલમેર, ખંભાત આદિના ભંડારોના તાડપત્રીય ગ્રંથો અને વિવિધ સ્થાનોના અનેક જ્ઞાનભંડારોમાં સુરક્ષિત કાગળ ઉપર લખાયેલા અનેક પ્રાચીન ગ્રંથો છે. સૂચિત પ્રશસ્તિઓ ઉપર કોઈ અભ્યાસી વિદ્વાન પ્રયત્ન કરે તો અનેક રીતે ઉપયોગી એક મહાગ્રંથ લખી શકાય.

ઉપર સુધીના લખાણનો ભાગ કંપોઝ થયો તે દરમિયાનમાં હું પૂજ્યપાદ મુનિભગવંત શ્રી જંબૂવિજયજી મહારાજજીને તા. ૮-૩-૮૨ના રોજ પંચાસર ગામમાં રુબરુ મળ્યો, ત્યારે તેઓશ્રીએ આજ્ઞા કરી કે પાટણના ભંડારોની વ્યવસ્થા અને સૂચિનું કાર્ય થયું તે સંબંધમાં લખવું જરૂરી છે. આથી આ સંબંધમાં ટૂંકમાં માહિતી જણાવું છું. અહીંથી શરૂ થતા લખાણમાં જ્યાં ‘પૂજ્ય ગુરુજી’ લખ્યું હોય ત્યાં પૂજ્યપાદ મુનિભગવંત શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજ સમજવા અને જ્યાં ‘પૂ. મહારાજજી’ લખ્યું હોય ત્યાં પૂજ્યપાદ મુનિભગવંત શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ સમજવા.

પૂજ્યપાદ ગુરુજી અને પૂજ્યપાદ મહારાજજી આ ગુરુ-શિષ્ય રૂપ મુનિયુગલ દ્વારા પાટણના જ્ઞાનભંડારોને

સુરક્ષિત કરવાનું તથા તેમાં રહેલી હજારો હસ્તલિખિત પ્રતિઓની સૂચિ કરવાનું કાર્ય ચાલતું હતું તે અરસામાં હું મારી કક્ષાએ સંસ્કૃત અને ધાર્મિક અભ્યાસ કરીને ૧૮ વર્ષની વયે આ ગુરુ-શિષ્યયુગલની છત્રછાયામાં કામ કરવા અને શિખવા જોડાયેલો. તે દિવસોમાં “નિર્યુક્તિ-ભાષ્ય-ટીકા સહિત બૃહત્કલ્પસૂત્ર” નામના મહાકાવ્ય જૈનાગમ ગ્રંથનું તથા “વસુદેવહિંડી” ગ્રંથનું શ્રમસાધ્ય-સંશોધન-સંપાદનકાર્ય અહીં જણાવેલ પૂ. મુનિયુગલ દ્વારા ચાલતું હતું. આ કાર્યમાં પૂ. ગુરુજીની સૂચના મુજબ કોપી કરવી તથા પાઠભેદ લેવાનું કામ હું કરતો હતો. આ બે ગ્રંથોના મુદ્રણકાર્ય સંબંધિત અને પોતાની આવશ્યકક્રિયાદિ સંબંધિત સમય સિવાયના સમયમાં મુખ્યત્વે પૂ. ગુરુજી સંઘવી પાડાના ભંડારને વ્યવસ્થિત કરવાનું કાર્ય કરતા હતા. આ સમગ્ર જ્ઞાનભંડાર તાડપત્રીય પ્રતિઓના જ સંગ્રહરૂપ છે. પ્રત્યેક પ્રતિની સૂચિના કામની સાથે પ્રતિનાં પાનાં ગણવામાં આવતાં. તેમજ પ્રતિના ઉપર-નીચે તેના માપની જ લાકડાની પાટીઓ કરાવીને પ્રતિના સમગ્ર પાનાંમાં દોરી પોરવી પાટીઓ સાથે મજબૂત બંધાવતા હતા અને તે બાંધેલી પ્રતિને કપડાના બંધનથી બાંધી તે સમાય એવા લાકડાનાં ડબામાં મૂકતા-મૂકાવતા. અહીં જણાવેલ લાકડાની પાટી ઉપર તે તે ગ્રંથનું નામ વગેરે તેમના કાવ્યમી લિપિકળાકુશળ લહિયા શ્રી ગોરધનદાસ લક્ષ્મીશંકર ત્રિવેદી પાસે લખાવતા હતા. આ લહિયા જ્ઞાનભંડારમાં ચાલતા બીજાં કાર્યોમાં પણ પૂ. ગુરુજીની સૂચના મુજબ સહકાર આપતા હતા. પૂ. મહારાજજી પણ જ્યારે જ્યારે સમય મળે ત્યારે પૂ. ગુરુજી પાસે આવતા અને અનુકૂળતા પ્રમાણે બેસીને પૂ. ગુરુજીના પ્રત્યેક કાર્યમાં પૂરક થતાં. આ રીતે સંઘવી પાડાના જ્ઞાનભંડારનું કામ લાંબા સમયે પૂર્ણ થયું.

ઉપરનું કાર્ય થયા પછી અલ્પ સમયમાં જ પૂ. ગુરુજી, પૂ. મહારાજજી તથા એમના અનુક્રમે ગુરુ તથા પ્રગુરુ પ્રવર્તક ભગવંત શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજે સાથે બેસીને વિચાર્યું કે, પાટણમાં જુદા જુદા સ્થાનોમાં રહેલા જ્ઞાનભંડારોને શક્ય પ્રયત્નોથી એકત્રિત કરીને પાટણના સમગ્ર શ્રી સંઘના અધિકાર નીચે એક જ સુરક્ષિત સ્થાનમાં રાખવા માટે એક સુંદર જ્ઞાનમંદિર થાય તો એક મહત્વનું ઉપયોગી કાર્ય થાય. આમ વિચારીને ત્રણેય પૂ. મુનિવરોએ સમજદાર અને સંપન્ન ગૃહસ્થોને પ્રેરણા આપવાનું શરૂ કર્યું. આ સમયમાં જ યોગાનુયોગ પૂજ્યપાદ આચાર્યભગવંત શ્રી વિજય વલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજનું પાટણમાં આગમન થયું. એક દિવસ પ્રસંગોપાત પૂ. પ્રવર્તક મહારાજે પૂ. આચાર્યશ્રીજીને પાટણમાં જ્ઞાનમંદિર બનાવવાની ભાવના જણાવી અને પૂ. આચાર્યશ્રીજી, પૂ. પ્રવર્તકજી અને પૂ. ગુરુજી તથા પૂ. મહારાજજી દ્વારા પાટણના જુદા જુદા મહોલ્લાઓમાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં અને નાના-મોટા દાનની રકમો પણ એકત્રિત થઈ. આ વ્યાખ્યાનસભાઓમાં કોઈક વારે ભાવનાશીલ બહેનોએ તે જ સમયે પોતાના અંગ ઉપરનાં આભૂષણો પણ આપ્યાં મને સ્મરણ છે. વધારે દાનની અપેક્ષાવાળું મોટું કામ હતું જ. એ સમયમાં જ શેઠ શ્રી મોહનલાલ મોતીચંદના સુપુત્ર શ્રી હેમચંદભાઈએ તેમના પૂ. પિતાશ્રીજી સાથે પરામર્શ કરીને જ્ઞાનમંદિરના મકાનનો સમગ્ર ખર્ચ સ્વીકારી લીધો. ફલતઃ પ્રાયઃ એક બે વર્ષમાં જ “શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર” નામનું સ્થાન બન્યું. આથી ભંડારો રાખવા માટેના સ્થાનની ચિંતા હતી તે તો ગઈ તથા પૂજ્યપાદ પ્રવર્તકજી મહારાજની પ્રેરણાથી કેટલાક અપવાદ સિવાય જુદા જુદા સ્થાનમાં રહેલા જ્ઞાનભંડારો પણ તે તે વહીવટકર્તાઓએ જ્ઞાનમંદિરમાં સોંપ્યા. હવે લગભગ વીસ-પચ્ચીસ હજાર હસ્તલિખિત પ્રતિઓની સૂચિ અને વ્યવસ્થાના ભગીરથ કાર્યની પૂર્ણ જવાબદારી, અહીં સૂચિત પૂ. ગુરુ-શિષ્યયુગલની શરૂ થઈ. આ મુનિયુગલે અતીવ આત્મોલ્લાસથી આ કાર્ય શરૂ કર્યું. હવે પૂ. મહારાજજી પણ પોતાના ચાલુ કામને સાથે લઈને જ્ઞાનમંદિરમાં જ બેસતા અને પોતાનું કાર્ય પૂરું કરીને પૂ. ગુરુજીના કાર્યમાં સાથ આપતા. શિયાળો, ઊનાળો અને ભેજવાળી હવા ન હોય તેવા ચોમાસાના દિવસોમાં પણ આ ગુરુ-શિષ્યયુગલ અનવરત જ્ઞાનમંદિરમાં બેસીને કાર્ય કરતા. પ્રત્યેક પ્રતિને સમાન લંબાઈ-પહોળાઈ પ્રમાણે ક્રમમાં ગોઠવીને નિશ્ચિત કરેલી ઊંચાઈવાળા લાકડાના ડબામાં સમાય તેટલી પ્રતિઓની સૂચિ લખીને, એક એક થપ્પી બનાવીને અલગ-અલગ મૂકતા-મૂકાવતા. પ્રત્યેક પ્રતિને રેપર (કવર) કરવા માટે ઊંચી જાતના ટકાઉ કાગળના નમૂના, મુંબઈથી શ્રી મણિલાલભાઈ ધુપેલીયા દ્વારા મંગાવીને પસંદ કરેલ કાગળનાં રીમ મંગાવેલાં. આજે પણ આ કાગળના રેપરો વિદ્યમાન છે અને ટકાઉ લાગે છે. પ્રતિ ઉપર રેપર કર્યા

પછી તેના ઉપર ગ્રંથનામ વગેરે લખવાનું કાર્ય આગળ જણાવેલ લહિયા શ્રી ગોરધનદાસ ત્રિવેદી કરતા, તે ઉપરાંત પૂ. ગુરુજીના ચાલુ કાર્યમાં પણ તેઓ સૂચના મુજબ કાર્ય કરીને પૂરક થતા. હું તો પૂ. મહારાજજીની આજ્ઞા મુજબ કોપી કરવાનું અને પાઠભેદ નોંધવાનું કામ કરતો. મારા કામ અંગે પૂ. મહારાજજીને પૂછવા માટે હું સાગરના ઉપાશ્રયથી જ્ઞાનમંદિરમાં ઘણી વાર જતો ત્યારે અનેક પ્રસંગે ત્યાંનું કાર્ય જોતો અને સમજતો એટલું જ.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જે સેંકડો લાકડાના ડબા બનાવ્યા તે સર્વની ઊંચાઈ એકસરખી હોવાથી લોખંડના કબાટના ખાનાની ઊંચાઈની પણ એકસૂત્રતા થઈ. લાકડાના ડબાના અંદરનું માપ એટલું ચોક્કસ પ્રમાણમાં કરેલું, જેથી તેમાં મૂકેલ પ્રાચીન પ્રતિઓ આડી-અવળી ન થઈ શકે અને સહેલાઈથી લઈ પણ શકાય. આ કામની સૂઝ પૂ. ગુરુજીને ખૂબ જ હતી. પૂ. ગુરુજીની જૈન પ્રાચીન લિપિલેખનની સૂઝ તો અદ્ભુત હતી. જે સમયે રાજસ્થાનના લગભગ ૪૦ લહિયા પાટણમાં રહીને પાટણના ભંડારોની પ્રાચીન પ્રતિઓની નકલ કરતા તે સમયે એ લહિયાઓનું કામ જોવાની જવાબદારી પૂ. ગુરુજીની હતી. આમાં કોઈવાર કોઈ લહિયાએ જોડાક્ષર બરાબર ન લખતા તેને વિભક્ત કરીને લખ્યો હોય ત્યારે પૂ. ગુરુજી તેને કહેતાં કે ‘આ જોડાક્ષરને લિપિની પરંપરા પ્રમાણે કેમ નથી લખ્યો?’ જવાબમાં લહિયો જણાવે કે ‘આપ કહો છો તેમ હાલમાં તો લખી શકાય તેમ નથી.’ ત્યારે પૂ. ગુરુજી તે જ ક્ષણે કલમ હાથમાં લઈને તે જોડાક્ષરને પ્રાચીન પદ્ધતિએ બરાબર લખીને બતાવતા અને તે લહિયાને પ્રેમપૂર્વક સમજાવીને શિખવતા હતા. આ તો અહીં અપ્રસ્તુત છતાં આપણા જ્ઞાનકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર અધિકારીઓને ઉપયોગી થાય તે આશયથી આ નાનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. જ્ઞાનભંડારો, હસ્તલિખિત પ્રતિઓ, પ્રતિઓની લિપિ અને ગ્રંથસંશોધનમાં ઉપયોગી થાય તેવું લખી શકાય, જે અહીં મુખ્યત્વે પ્રસ્તુત નથી, ઉપરાંત તે લખવાની શક્તિનો પણ મારામાં વયના કારણે અભાવ છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં આજે જે જ્ઞાનભંડારો છે તેમાંનો ‘તપગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર’ જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના પછી ઘણા વર્ષોના અંતરે પ્રાયઃ વિ. સં. ૨૦૦૯-૧૦માં પૂ. મહારાજજીની પ્રેરણારૂપ પ્રયત્નથી સ્થાપિત થયેલો. તેવી જ રીતે વિશ્વવિખ્યાત અતિમહત્ત્વનો સેંકડો તાડપત્રીય પ્રતિઓના જ સંગ્રહરૂપ સંઘવી પાડાનો જ્ઞાનભંડાર તો પૂ. મહારાજજીના દેહાવસાન પછી ઘણાં વર્ષે પૂજ્યપાદ મુનિભગવંત શ્રી જંબૂવિજયજી મહારાજની સત્પ્રેરણાથી તેના વહીવટકર્તાએ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરને સમર્પિત કરેલો.

હવે ભાભાના પાડાનો જ્ઞાનભંડાર તથા ખેતરવસીના પાડાનો તાડપત્રીય પ્રતિઓનો જ્ઞાનભંડાર, એમ બે જ્ઞાનભંડારો પાટણમાં અલગ-અલગ ઉપાશ્રયમાં તે તે સ્થાનના વહીવટકર્તાઓની દેખરેખમાં છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરનો કાર્યભાર પાટણનો સમગ્ર શ્રી સંઘ સંભાળે છે. આ જ્ઞાનમંદિરમાં જુદા જુદા ગચ્છોના જ્ઞાનભંડારો તે તે સમજદાર વહીવટકર્તાઓએ સમર્પિત કર્યા, તદ્દનુસાર સૂચિત બે ભંડારો પણ જ્ઞાનમંદિરમાં હોય તો સમુચિત ગણાય, એવું મારું નમ્ર મંતવ્ય છે.

અતિ આનંદ અને અહોભાવથી જણાવું છું કે જંગમ સંસ્થારૂપ પરમપૂજ્ય વિદ્વદ્વરેણ્ય શ્રુતસ્થવિર મુનિભગવંત શ્રી જંબૂવિજયજી મહારાજ, પોતાના અસાધારણ શાસ્ત્રસંશોધન-પ્રકાશનના કાર્યમાં પાટણના અને અન્ય સ્થાનોના જ્ઞાનભંડારોનો સમુચિત ઉપયોગ કરીને નવા-નવા ગ્રંથો સંપાદિત-પ્રકાશિત કરી રહ્યા છે. આથી જ્ઞાન અને વિદ્યાના ક્ષેત્રના વિદ્વાનો તથા શ્રી સંઘના મર્મજ્ઞ મહાનુભાવો તેઓશ્રીજીના સદૈવ ઋણી રહેશે. વિશેષમાં જણાવવાનું કે, પાટણના જ્ઞાનભંડારોના સમગ્ર ગ્રંથોની ઝેરોક્ષ કોપીઓ પણ તેઓશ્રીએ કરાવી છે.

સાભાર : પાટણ હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર સ્થિત જૈન જ્ઞાનભંડારોનું સૂચિપત્ર ભાગ - ૪

પ્રકાશક : શારદાબેન ચીમનભાઈ એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ

વી. સં. ૨૫૧૭, વિ. સં. ૨૦૪૭, ઈસ્વીસન્ ૧૯૯૧

અનંત ઉપકારી પરમ કૃપાળુ અરિહંત પરમાત્મા તથા મારા અનન્ત ઉપકારી સદ્ગુરુદેવ તથા પિતાશ્રી પૂજ્યપાદ મુનિરાજશ્રી ભુવનવિજયજી મહારાજની કૃપાથી અણહિલપાટક(પાટણ)નગરસ્થજૈનગ્રન્થ-ભાણ્ડાગારાન્તર્ગતનાં હસ્તલિખિતગ્રન્થાનાં સૂચી: આ ગ્રંથનાં ત્રણ પુસ્તકો (Volumes I, II, III)ને ૧-૨-૩-૪ ભાગમાં પ્રકાશિત કરીને શ્રુતજ્ઞાનપ્રેમી જગત સમક્ષ રજુ કરતાં આજે અમને ઘણો આનંદ થાય છે.

આ સૂચિની સંકલના સ્વ. આગમપ્રભાકર પુણ્યનામધેય પૂજ્યપાદ મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે કરેલી છે. આનો સંક્ષેપમાં ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે :

શ્રી શંખેશ્વરજી તીર્થથી દક્ષિણે ૧૦ કિલોમીટર દૂર પંચાસર નામનું ગામ આવેલું છે. આજથી લગભગ ૧૨૫૦ વર્ષ પૂર્વે, પંચાસરમાં તે સમયના ગુજરાત રાજ્યની રાજધાની હતી. જયશિખરી ચાવડાનું ત્યાં રાજ્ય હતું. ભુવડ સાથેના યુદ્ધમાં જયશિખરીનો પરાજય થયા પછી તેના પુત્ર વનરાજ ચાવડાએ અણહિલપાટક(અણહિલવાડ) નામે નવું પાટનગર વસાવ્યું કે જે આજે ઉત્તર ગુજરાતના મહેસાણા જિલ્લામાં પાટણના નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે. પંચાસરગામમાં જે પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં પ્રતિમાજી હતાં તેમને પંચાસરમાંથી લઈ જઈને વનરાજે પાટણમાં પધરાવ્યાં, જે આજે પાટણમાં પંચાસરા પાર્શ્વનાથ ભગવાનના નામે અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. પંચાસરગામમાં અત્યારે તો મૂલનાયક રૂપે શ્રી મહાવીરસ્વામી ભગવાન વિરાજમાન છે.

આ પાટણનગર વર્ષો સુધી ગુજરાતની રાજધાની તરીકે રહ્યું છે અને પ્રારંભથી જ જૈન ધર્મના મહાન્ કેન્દ્ર તરીકે રહ્યું છે. ભીમદેવ બાણાવલી, સિદ્ધરાજ જયસિંહ, મહારાજા કુમારપાલ આદિના સમયમાં પાટણ જાહોજલાલીના શિખરે પહોંચેલું હતું. સમગ્ર ગુજરાતની રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં કેન્દ્રસ્થાને હતું. નવાંગીવૃત્તિકાર આચાર્ય ભગવાન શ્રી અભયદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજ, મલધારી આચાર્ય ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ, વિશ્વવિખ્યાત કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ, મહાન વ્યાખ્યાકાર આચાર્ય ભગવાન શ્રી મલયગિરિસૂરીશ્વરજી મહારાજ આદિ મહાપુરુષોની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિના કેન્દ્ર તરીકે પાટણ જ રહ્યું છે.

કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની પ્રેરણા પામીને પરમાર્હત્ મહારાજા કુમારપાલે ૧૮ દેશોમાં અમારીપ્રવર્તન પાટણનગરમાંથી જ કરેલું હતું. આજે પણ આ પાટણમાં ભવ્ય-અતિભવ્ય અનેક જિનમંદિરો વિદ્યમાન છે. એક કાળે સાંસ્કૃતિક સમૃદ્ધિના શિખરે પહોંચેલા, અનેક રાજકીય, ધાર્મિક તથા સાહિત્યિક આદિ અનેક પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્રસ્થાને રહેલા આ પાટણનગરમાં પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો વિશાળ સંગ્રહ હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. તાડપત્ર તથા કાગળ ઉપર લખેલા અનેકાનેક ગ્રંથોના ભંડારો પાટણમાં જુદા જુદા ઉપાશ્રયોમાં તથા વ્યક્તિઓના-શ્રાવકોના ઘરમાં વર્ષોથી વિદ્યમાન હતા.

સાયવવાની પૂરી આવડતના અભાવે તથા યોગ્ય વ્યવસ્થાના અભાવે કેટલાય મહત્વના ગ્રંથો કાળક્રમે જીર્ણ-શીર્ણ-નષ્ટ અથવા નષ્ટપ્રાય:^૧ થઈ ગયા છે; તેમ છતાંયે હજુ પણ નાના-મોટા લગભગ ૨૪,૦૦૦ હજાર હસ્તલિખિત ગ્રંથો પાટણમાં વિદ્યમાન છે. પાટણમાં જ શ્રી પંચાસરા પાર્શ્વનાથ ભગવાનના દેરાસર પાસે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન

૧. પરસ્પર પાનાં થોડા-ઘણા અંશે ચોટી જવાથી લગભગ નકામા થઈ ગએલા આવા કેટલાક ગ્રંથોને આધુનિક વૈજ્ઞાનિક રીતે પાનાં છૂટાં પાડીને ઉપયોગી બનાવવાનો પ્રયત્ન હમણાં ચાલી રહ્યો છે. ઘણી મહેનતે તથા ઘણો ખર્ચ-દ્રવ્યવ્યય કરીને કેટલાક ગ્રંથો અંશતઃ ઉપયોગી કરાયા છે. ધીમે ધીમે આ કાર્ય ચાલી રહ્યું છે. કારણ કે એમાં ઘણો સમય લાગે છે.

જ્ઞાનમંદિર નામનું વિશાળ તથા ભવ્ય જ્ઞાનમંદિર બાંધવાની શ્રી સંઘને પ્રેરણા કરીને તેમજ પાટણના જુદા જુદા ઉપાશ્રયો તથા શ્રાવકોના ઘરમાં રહેલા ગ્રંથભંડારો તથા ગ્રંથોને તે તે વહીવટદારોને અત્યંત કુશલતાપૂર્વક સમજાવીને તે જ્ઞાનમંદિરમાં એકત્રિત કરવાનું ભગીરથ કાર્ય સ્વ. પૂજ્યપાદ પ્રવર્તક મુનિરાજ શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજ, તેમના શિષ્ય સ્વ. પૂજ્યપાદ મુનિરાજશ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજ, તથા તેમના શિષ્ય સ્વ. પૂજ્યપાદ આગમપ્રભાકર મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે કર્યું છે. તેમજ આ બધાને વ્યવસ્થિત ગોઠવવાનું તેમજ તેના વિગતવાર સૂચિપત્રો તૈયાર કરવાનું કામ પણ તેમણે જ કર્યું છે. તેમણે કરેલી આ અત્યંત મહાન અને પવિત્ર શ્રુતસેવાથી સમગ્ર જૈન સંઘ અત્યંત અનુગૃહીત થયેલો છે. તેમના આ મહાન ઉપકારને સમગ્ર જૈન સંઘ ક્યારે પણ ભૂલી શકે તેમ નથી.

કેટલાયે ગ્રંથો અસ્ત-વ્યસ્ત હતા તેને તેમણે કેવી રીતે વ્યવસ્થિત કર્યા તેમજ અનેક રીતે સુરક્ષિત કર્યા વગેરે સંબંધી અનેક અનેક રસપ્રદ હકીકતો જાણવા જેવી છે. આ કાર્યમાં અનેક અનેક રીતે જોડાયેલા-સંકળાયેલા પૂ. મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના શિષ્ય સમાન પં. અમૃતલાલભાઈ મોહનલાલ ભોજક, લક્ષ્મણભાઈ હીરાલાલ ભોજક વગેરે તે તે વિષયના અનેક જાણકાર-નિષ્ણાતો હજી વિદ્યમાન છે. આવી કેટલીક હકીકતો લખી આપવા પં. અમૃતલાલભાઈ ભોજકને મેં ખાસ જણાવ્યું છે. જો તેઓ લખી આપશે તો આ પ્રકાશનમાં ચતુર્થ ભાગમાં તેનો સમાવેશ કરવાની અમારી ખાસ ભાવના છે.

તાડપત્ર તથા કાગળ ઉપર જુદા જુદા સમયે લખાયેલા આવા ૨૪,૦૦૦ ગ્રંથોની મહત્વની જરૂરી વિગત સાથેની સૂચિ-યાદી પૂ. આગમપ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે અનેક સહકાર્યકરો-જાણકારોની મદદથી જાત-દેખરેખની નીચે તૈયાર કરાવી હતી.

પાટણ શ્રી જૈન સંઘના અધિકાર નીચેના શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં જેને ગ્રંથાંકો અપાયેલા છે એવા ૨૦,૦૩૫ ગ્રંથાંકો વિદ્યમાન છે. કોઈ કોઈ એક જ ગ્રંથાંકમાં નાના નાના અનેક ગ્રંથો પણ વિદ્યમાન છે.

આમાં કેટલાય ગ્રંથો અમુદ્રિત-અપ્રકાશિત પણ છે. જે પ્રકાશિત થયેલા છે તેમાં પણ ઘણા ઘણા ગ્રંથોમાં સંશોધનને હજી પણ અવકાશ છે. શુદ્ધ પાઠો તથા પાઠાંતરોની દૃષ્ટિએ ઘણી જ મહત્વની સામગ્રી આ હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં છે. આપણા સંઘમાં અત્યંત પ્રચલિત નાની નાની કૃતિઓમાં પણ પાઠોને શુદ્ધ કરવાની સુંદર સામગ્રી આ હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં મળે છે.

ઉદાહરણાર્થ-

સર્વમંગલમાંગલ્યં આ પાઠ પ્રચારમાં છે, જ્યારે બધાં અથવા ઘણાં ખરાં પ્રાચીન પાનાંઓમાં સર્વમંજલમંજલ્યં પાઠ મળે છે.

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજ વિરચિત શ્રી શંખેશ્વરપાર્શ્વનાથ ભગવાનના ‘અબ મોહે ઐસી આય બની’ આ સ્તવનમાં ‘કોપાનલ ઉપજાવત દુર્જન મથત વચન અરણિ ... જગ મેં પદ ન ધરન ધરણી’ આવો પાઠ પ્રચલિત છે. પાટણના હસ્તલિખિત પ્રાચીન પાનામાં ... મથન વચન અરણિ ... ધરત ધરણી’ આવો સુંદર પાઠ મળે છે.

‘એકાદશી અતિ રુચડી, ગોવિંદ પૂછે નેમ’ આ સ્તુતિમાં ‘ગણિ હર્ષ પંડિત સીશ’ એવો પાઠ મળે છે; પરંતુ હસ્તલિખિત પાનામાં ‘ગુણહર્ષ પંડિત સિશ’ એવો પાઠ છે.

જો કે સંબોધપ્રકરણમાં ‘મન્નઈ જિણાણમાણં, મિચ્છં પરિહરઈ ધરઈ સમ્મતં; છવ્વિહઆવસ્સયમ્મિ, ઉજ્જુત્તો હોઈ પઈદિવસં ॥૧૧॥’ આવો પાઠ પણ મળે છે; છતાં મન્નહ જણાણંની પ્રચલિત સજ્જાયના હસ્તલિખિત પ્રાચીન પાનામાં ‘મન્નહ જિણાણમાણં, મિચ્છં પરિહરહ ધરહ સમ્મતં; છવ્વિહઆવસ્સયમ્મિ ઉજ્જુત્તા હોહ પઈદિવસં ॥૧૧॥’

આવો સુંદર પાઠ પણ મળે છે. આપણામાં પ્રચલિત મન્નહ જિણાણની સજ્જાયમાં આ પાઠ વધારે સુસંગત છે.

આ તો અકસ્માત અમારી નજરે ચડેલા થોડા ઉદાહરણો જ આપ્યાં છે. જો ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કરવામાં આવે, તો હજારો સુંદર શુદ્ધ પાઠો પાટણના હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં મળવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે.

આ ઉપરાંત પણ, સૂચિપત્રમાં નહીં નોંધાયેલા હજુ કેટલાંય પાનાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં છે કે જેમાંથી હજુ પણ નાના-મોટા એક-બે હજાર ગ્રંથો બની શકે તેમ છે. આવાં પાનાં બહુ પ્રાચીન નથી, પ્રાયઃ સો-બસો-ચારસો વર્ષ જેટલાં જ જૂનાં છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં સૂચિપત્રમાં નોંધાયેલા કાગળ ઉપર લખેલાં ગ્રંથાંકોમાં ૧૪,૭૮૮ ગ્રંથાંકોની સૂચિ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર તરફથી પાટણ - શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરસ્થિત જ્ઞાનભંડારોનું સૂચિપત્ર પ્રથમ ભાગ પત્ર (૧થી ૬૩૧) એ રૂપે વિક્રમ સંવત્ ૨૦૨૮ (ઈસવીય સન્ ૧૯૭૨)માં પ્રકાશિત થઈ છે. એમાં ક્રમાંક, પુસ્તકનું નામ, પત્રસંખ્યા, ભાષા, કર્તા, શ્લોકસંખ્યા, રચનાસંવત્, લેખનસંવત્, સ્થિતિ (જીર્ણ, ઉત્તમ વગેરે), લંબાઈ-પહોળાઈ, એમ દશ વિગતો દરેક ગ્રંથની યથાશક્તિ આપેલી છે. તે ઉપરાંત પાદ ટિપ્પણી (Foot notes)માં તે તે ગ્રંથની બીજી પણ ઘણી ઘણી માહિતી (Remarks) આપેલી છે.

સૂચિપત્રનો આ પ્રથમ ભાગ પ્રકાશિત થયા પછી, લગભગ વીસ વર્ષ વીતી જવા છતાં બાકીના ૧૪,૦૮૦થી ૨૦,૦૩૫ સુધીના ગ્રંથોની સૂચિ પ્રકાશિત થઈ નથી. તેમાં ૧૯,૭૦૬ ગ્રંથાંક સુધીની પૂ. આગમપ્રભાકર શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે કરાવેલી સૂચિ તો તૈયાર જ હતી.

વિક્રમ સંવત્ ૨૦૪૫માં પાટણથી ઉત્તરે ૧૦ કિલોમીટરે રહેલા ચારુપ તીર્થમાં અમારું ચાતુર્માસ થયું, ત્યારે પૂ. આગમપ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના શિષ્ય સમાન લક્ષ્મણભાઈ હીરાભાઈ ભોજક બાકીના ગ્રંથોના સૂચિપત્રનું પોટલું લઈને મારી પાસે આવ્યા અને મને કહ્યું કે આનો ઉદ્ધાર કરવો અત્યંત જરૂરી છે. સૂચિપત્ર થયાંને લગભગ ત્રીસ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. કાગળો પણ જીર્ણ થઈ ગયા હતા. એટલે એની ઝેરોક્ષ કોપી અમે પહેલાં કરાવી લીધી.

પૂ. મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે તૈયાર કરેલું કાર્ય અત્યંત ઉપયોગી સમજીને અમારાં બીજાં સંશોધન કાર્યો સ્થગિત કરીને, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં રહેલા બાકીના ૨૦,૦૩૫ ગ્રંથાંકો સુધીના સૂચિપત્રને તેમજ પાટણમાં રહેલા બીજા પણ કાગળ ઉપર તેમજ તાડપત્ર ઉપર લખેલા બધા જ ગ્રંથોના સૂચિપત્રોને છપાવીને પ્રકાશિત કરવાનું કામ પરમાત્મા અને ગુરુદેવની કૃપાથી અમે હાથે લીધું. પ્રકાશન માટે આર્થિક વ્યવસ્થા તથા મુદ્રણવ્યવસ્થા કરવી જરૂરી હતી. ટાઈપોથી કંપોઝ કરીને પ્રેસમાં આપતાં વર્ષોનાં વર્ષો નીકળી જાય તેમ હતું. તેથી કમ્પ્યુટર દ્વારા છાપવાનું વિચાર્યું કે જેથી જલ્દી તૈયાર થઈ જાય.

કમ્પ્યુટરથી છાપવાનું કામ અમારા માટે તદ્દન નવી વાત હતી. યોગ્ય સંસ્કૃત ટાઈપોવાળા કમ્પ્યુટરો, યોગ્ય કામ કરનારાઓ (ઓપરેટરો) વગેરેની તપાસ કરતાં કરતાં અને કાર્યોને બરાબર ગોઠવતાં ગોઠવતાં અમને લગભગ બે વર્ષ વીતી ગયાં. કમ્પ્યુટરથી કામ ઘણી ઝડપથી થાય છે, એ વાત સાચી; છતાં એની પણ યાંત્રિક (Technical) સમસ્યાઓ ઘણી ઘણી હોય છે. ઘણી ઘણી સમસ્યાઓ આવી; પણ પરમાત્મા અને ગુરુદેવની પરમ કૃપાથી તે બધામાંથી પાર ઉતરીને શ્રુતજ્ઞાનરસિક જગત સમક્ષ અણહિલપાટક(પાટણ)નગરસ્થજૈનગ્રન્થભાણડાગારાન્તર્ગતાનાં હસ્તલિખિતગ્રન્થાનાં સૂચીઃ (પાટણના જૈન ગ્રંથભંડારોમાં રહેલા હસ્તલિખિત ગ્રંથોની સૂચિ)ને ૩ પુસ્તકોમાં (3 Volumes) અને ૪ ભાગોમાં (Part I-IV) અમે રજૂ કરી રહ્યા છીએ, આની વિગત આ પ્રમાણે છે :

પ્રથમ પુસ્તક (Volume-I)માં જ પ્રથમ-દ્વિતીય બે ભાગો આપેલા છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર તરફથી ૨૦ વર્ષ પૂર્વે પ્રકાશિત થયેલા પ્રથમ ભાગમાં જે દશ વિગતો સાથે ૧થી ૧૪,૭૮૮ ગ્રંથાંકોની સૂચિ છપાયેલી છે, તેમાંથી

ક્રમાંક, પુસ્તકનું નામ, પત્રસંખ્યા, ભાષા, કર્તા આટલી પાંચ વિગતો સાથે જ ૧૪,૭૮૮ ગ્રંથોની સૂચિ અહીં પણ પ્રથમ ભાગમાં આપેલી છે. ૧થી ૧૪,૭૮૮ ગ્રંથોનો સુધીની દશે દશ વિગતો તથા કેટલાક તે તે ગ્રંથો વિષેની વિશેષતા જણાવતી નોંધો (પાદટિપ્પણો, Foot-notes, Remarks) જેમણે જાણવી હોય તેમણે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર તરફથી લગભગ વીસ વર્ષ પૂર્વે પ્રકાશિત થયેલો આ સૂચિપત્રનો પ્રથમ ભાગ મેળવીને જ જોઈ લેવો. પાટણના શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં તથા અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં (નવરંગપુરા, અમદાવાદ, ૩૮૦૦૦૮) હજુ પણ જોઈએ તેટલી નકલો લગભગ રૂ. પચાસની કિંમતે મળી શકે છે.

દ્વિતીય ભાગમાં ૧૪,૭૮૦થી ૧૮,૭૦૬ સુધીનાં ગ્રંથોની ક્રમાંક, પુસ્તકનું નામ, પત્રસંખ્યા^૧, ભાષા, કર્તા, શ્લોકસંખ્યા, રચનાસંવત્, લેખનસંવત્, સ્થિતિ, લંબાઈ-પહોળાઈ આ દશ વિગતો તથા મહત્વની ટિપ્પણીઓ સાથે સૂચિ આપેલી છે. તથા ૧૮,૭૦૭થી ૨૦,૦૩૫ સુધીના ગ્રંથોની ક્રમાંક, પુસ્તકનું નામ તથા પત્રસંખ્યા સૂચવતી અમે તૈયાર કરેલી સંક્ષિપ્ત સૂચિ આપી છે.

પ્રથમ ભાગમાં જે પ્રકાશકનું નિવેદન છપાયેલું છે તે જ અક્ષરશઃ અહીં ફરીથી પણ આપેલું છે. દ્વિતીય પુસ્તકમાં (Volume 2)માં સૂચિપત્રના તૃતીય ભાગમાં ૧થી ૨૦,૦૩૫ ગ્રંથોનો જે પ્રથમ પુસ્તકમાં ક્રમવાર આપેલા છે તે બધાનો કમ્પ્યુટર દ્વારા જ તૈયાર કરાવેલો અકારાદિક્રમ આપેલો છે.

તૃતીય પુસ્તક (Volume 3)માં ચતુર્થ ભાગમાં પ્રારંભમાં **ભાભાના પાડામાં** રહેલા કાગળ ઉપર લખેલા ૩,૦૦૬ ગ્રંથોની ૧૦ વિગતો સાથે ક્રમવાર સૂચિ આપેલી છે. તે પછી કમ્પ્યુટરથી તૈયાર કરેલો બધાનો અકારાદિક્રમ આપેલો છે. તે પછી **સંઘવી પાડાના તાડપત્રીય ભંડારની** પ્રતિઓની વિગતવાર સૂચિ આપેલી છે. તે પછી એ બધા જ ગ્રંથોનો અકારાદિક્રમ આપેલો છે. તે પછી **ખેતરવસીય પાડાના ભંડારની** તાડપત્રીય પ્રતિઓની સૂચિ ક્રમવાર આપેલી છે. તે પછી બધાનો અકારાદિક્રમ આપેલો છે. તે પછી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં રહેલા જે **સંઘભંડાર** વગેરે ભંડારોના તાડપત્રીય ગ્રંથો છે તેની ક્રમાંકવાર સૂચિ આપેલી છે અને તે પછી તે બધાનો અકારાદિક્રમ આપેલો છે. બધા અકારાદિક્રમો કમ્પ્યુટર દ્વારા જ અમે તૈયાર કરાવેલા છે.

ઘણા ઘણા શ્રમથી તૈયાર થયેલા આ સૂચિપત્રના ચારેય ભાગનાં પ્રુફો ખૂબ ઝીણવટથી અમારે ચાર-ચાર, પાંચ-પાંચ વાર વાંચવા પડેલાં છે. આ પ્રુફોનાં વાંચનમાં મારા અંતેવાસી મુનિશ્રી **ધર્મચન્દ્રવિજયજી**એ તથા ખેતરવસીના પાડાના તથા સંઘભંડાર આદિના તાડપત્રીય ગ્રંથોની સૂચિ તૈયાર કરવામાં મુનિશ્રી **ધર્મચન્દ્રવિજયજી**ના શિષ્ય મુનિશ્રી **પુંડરીકરત્નવિજયજી**એ ઘણો શ્રમ ઊઠાવ્યો છે. તેમને ઘણા ઘણા ધન્યવાદ ઘટે છે.

તે ઉપરાંત (મારા સંસારી માતૃશ્રી) સાધ્વીજી શ્રી **મનોહરશ્રીજી**(કે જે સરકારી ઉપાશ્રયવાળાં મારા મોટા માસી સ્વ. સાધ્વીજી શ્રી **લાભશ્રીજી** મ.નાં શિષ્યા છે)નાં શિષ્યા સાધ્વીજી **સૂર્યપ્રભાશ્રીજી**નાં શિષ્યા સાધ્વીજી **જિનેન્દ્રપ્રભાશ્રીજી**એ પણ આ પ્રુફો જોવામાં ઘણી ઘણી સહાય કરી છે. તેથી તેમને પણ ઘણા ઘણા ધન્યવાદ ઘટે છે.

પાટણના મયૂરભાઈ વ્રજલાલ શાહે દાબડાના નંબરોના ગ્રંથોનો ઘણી મહેનતે લખી મોકલ્યા છે, તે માટે તેમને પણ ધન્યવાદ.

આ ચારેય ભાગોના પ્રકાશનની સમગ્ર જવાબદારી ઉપાડી લેનાર **શારદાબેન ચિમનભાઈ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ સેન્ટર**, ‘દર્શન’ શાહીબાગ, અમદાવાદ (પીન ૩૮૦૦૦૪)ના ટ્રસ્ટી શેઠશ્રી **અજયભાઈ ચિમનલાલ લાલભાઈ** તથા તેના સંચાલક (ડિરેક્ટર) પં. **જિતેન્દ્રભાઈ બાબુલાલ શાહ**ને પણ ઘણા ઘણા ધન્યવાદ ઘટે છે.

૧. ૧૬, ૧૬૦ ગ્રંથોમાં નયચક ગ્રંથ છે. વિક્રમ સંવત ૧૭૧૪માં તે લખેલો છે. તેની પત્રસંખ્યા ૪૭૫ છે; પરંતુ અમે તપાસ કરીને જોયું તો છેલ્લાં છ પાનાં જ તેમાં નથી. અમારે મન એનું ઘણું મહત્વ હતું, એટલે અમે ઘણી ઘણી તપાસ કરી, પણ એ પાનાં મળ્યા જ નહિ; જ્યારે સૂચિ તૈયાર કરી હશે ત્યારે એ પાનાં હશે જ. આ રીતે કોઈક બીજાં ગ્રંથોમાં પણ પત્ર સંખ્યામાં ગરબડ થઈ હોય એ સંભવ છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર, સંઘવી પાડાનો ગ્રંથભંડાર, ખેતરવસીના પાડાનો ગ્રંથભંડાર, ભાભાના પાડાનો ગ્રંથભંડાર, તથા સંઘનો ગ્રંથભંડાર આદિ ગ્રંથભંડારોના વ્યવસ્થાપકો કે જેમણે આ ગ્રંથભંડારો આજ સુધી સાચવ્યા છે તેમને પણ ધન્યવાદ.

શ્રી દીપ સર્વોસીઝના માલિક શ્રી મયંકભાઈ વિમાવાલા તથા જિતુભાઈ પ્રેમચંદ ‘અરિહંત’ (ઝીંઝુવાડાવાળા)એ ઘણા ઉત્સાહ તથા ખંતપૂર્વક આ કાર્ય પૂર્ણ સિદ્ધ કર્યું છે. તે માટે તેમને પણ અનેકશઃ ધન્યવાદ.

આવા પ્રાચીન ગ્રંથોના ખજાનાને વ્યવસ્થિત કરનાર તેમજ તેને સૂચવતા સૂચિપત્રોને ઘણા ઘણા પરિશ્રમથી વ્યવસ્થિત રીતે તૈયાર કરનાર સ્વ. આગમપ્રભાકર પૂજ્યપાદ મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજનો સમગ્ર જૈન સંઘ જેટલો આભાર અને ઉપકાર માને તેટલો ઓછો છે. તેઓને અનેકશઃ વંદના સહ ધન્યવાદ.

પૂર્વપ્રકાશિત સૂચિપત્રનું નિવેદન

ચીમનલાલ હિમ્મતલાલ સંઘવી

શાન્તમૂર્તિ સમસ્વભાવી પરમ પૂજ્ય પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજ વૃદ્ધાવસ્થા અને નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે, એમનાં સંયમજીવનનાં છેલ્લા વર્ષો દરમિયાન પાટણમાં રહ્યા એને લીધે તેઓના વિદ્વાન શિષ્ય અપ્રમત્ત, શાસ્ત્રસેવી પરમ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજ અને તેઓશ્રીના શિષ્ય આજીવનજ્ઞાનોપાસક અને જ્ઞાનોદ્ધારક, આગમપ્રભાકર, શ્રુત-શીલવારિધિ પુજ્યપાદ મુનિવર્ય શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજનું પણ પાટણમાં સતત રહેવાનું થયું. એને લીધે પાટણને તો અનેક પ્રકારનો લાભ થયો જ હતો; ઉપરાંત, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપનારૂપે સમસ્ત જ્ઞાનોપાસક ક્ષેત્રને પણ ઘણો મોટો લાભ થયો હતો.

આ ત્રણે મુનિવરોને એક બાજુ પાટણના ભંડારોમાં રહેલી જ્ઞાનસમૃદ્ધિનો પૂરો ખ્યાલ હતો અને બીજી બાજુ એ ભંડારો લાંબા વખત સુધી સારી રીતે સચવાઈ રહે અને એનો ઉપયોગ વિદ્વાનો સહેલાઈથી કરી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવાની ખૂબ ચિંતા હતી. આવી સ્થિતિમાં એક વખત નવયુગદ્રષ્ટા અને સમાજ ઉત્કર્ષના પ્રખર હિમાયતી પરમ પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજનું પાટણ પધારવું થયું. આ અવસરનો લાભ લઈને, પરમ પૂજ્ય પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજે આચાર્ય મહારાજની હાજરીમાં, પાટણના ભંડારોને સુરક્ષિત અને સુવ્યવસ્થિત બનાવવાની જરૂર તરફ પાટણના શ્રીસંઘનું ધ્યાન દોર્યું. પરિણામે પરમ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજની પ્રેરણા અને ત્રણે પૂજ્ય મુનિવરોના અવિરત પુરુષાર્થથી ૧૯૮૪ની સાલમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના થઈ.

આજ પાટણ શહેરમાં નીચે મુજબ ૧૯ જ્ઞાનભંડારો છે, તે આ પ્રમાણે -

૧. શ્રીસંઘ જૈન જ્ઞાનભંડાર	૨. લીંબડીપાડા જૈન જ્ઞાનભંડાર
૩. શુભવીર જૈન જ્ઞાનભંડાર	૪. વાડીપાર્શ્વ જૈન જ્ઞાનભંડાર
૫. સાગરગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર	૬. મોદી જૈન જ્ઞાનભંડાર
૭. લહેરૂ વકીલ જૈન જ્ઞાનભંડાર	૮. પ્રવર્તક કાન્તિવિજયજી જૈન જ્ઞાનભંડાર
૯. યતિ શ્રી હિંમતવિજયજી જૈન જ્ઞાનભંડાર	
૧૦. શ્રીસંઘ જૈન જ્ઞાનભંડાર (કચ્છ દેશમાંથી ખરીદેલો)	
૧૧. અદુવસીપાડા જૈન જ્ઞાનભંડાર	૧૨. શ્રી માણિક્યસિંહસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર
૧૩. ખરતરાચાર્ય શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી જૈન જ્ઞાનભંડાર	
	૧૪. તપગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર

૧૫. વિજયવલ્લભસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર

૧૬. પૂર્ણિમાગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર

૧૭. સંઘવીપાડા જૈન જ્ઞાનભંડાર

૧૮. ખેતરવસીપાડા જૈન જ્ઞાનભંડાર

૧૯. ભાભાપાડા વિમલગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર

આ ૧૯ જ્ઞાનભંડારો પૈકી પાટણનો સુવિખ્યાત સંઘવીપાડા જૈન જ્ઞાનભંડાર (ક્રમાંક ૧૭) અને ખેતરવસીપાડા જૈન જ્ઞાનભંડાર (ક્રમાંક ૧૮) - આ બે તાડપત્રીય પ્રાચીનતમ ભંડારો તેમજ ભાભાપાડા વિમલગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર (ક્રમાંક ૧૯) જેમાં કાગળ ઉપર લખાયેલા પ્રાચીન ગ્રંથો છે, એમ ત્રણ ભંડાર આજ પર્યંત જ્ઞાનમંદિરમાં અર્પિત થયા નથી. શેષ ૧૬ ભંડાર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં સંપૂર્ણ સુરક્ષિત અને સુવ્યવસ્થિત રીતે મૂકવામાં આવ્યા છે અને એ બધાની વિગતવાર યાદીઓ તૈયાર કરવામાં આવી છે.

ઉપર જણાવેલા ૧૬ ભંડારો પૈકી શુભવીર જૈન જ્ઞાનભંડાર (ક્રમાંક ૩) અને ખરતરાચાર્ય શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી જૈન જ્ઞાનભંડાર (ક્રમાંક ૧૩) - આ બે ભંડાર પૂજ્યપાદ આગમપ્રભાકર મુનિવર્ય શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજની પ્રેરણાથી અનુક્રમે અમદાવાદ અને જેસલમેરથી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરને અર્પિત થયા છે. તેમ જ વિજયવલ્લભસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર (ક્રમાંક ૧૫) આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજની પ્રેરણાથી પંજાબમાંથી આવેલો છે. શ્રીસંઘ જૈન જ્ઞાનભંડાર, કચ્છ દેશમાંથી ખરીદેલો (ક્રમાંક ૧૦) તે પૂજ્યપાદ આગમપ્રભાકરજીની પ્રેરણાથી પાટણના શ્રીસંઘે ખરીદીને જ્ઞાનમંદિરમાં મૂક્યો છે. ક્રમાંક ૧૨વાળો ભંડાર તો આ. શ્રી વિજય માણિક્યસૂરિજીનાં કેવલ ૬૬ હસ્તલિખિત પુસ્તકોરૂપે ભેટ આવ્યો છે, તેને સ્વતંત્ર જ્ઞાનભંડાર કહી શકાય નહીં. આ રીતે, પ્રસ્તુત જ્ઞાનમંદિરમાં રહેલા કુલ ૧૬ ભંડારોમાંથી ૧૧ ભંડાર પાટણમાં પ્રાચીન સમયથી સચવાયેલા ભંડારો છે.

સ્વ. પૂજ્યપાદ આગમપ્રભાકર શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજની ભાવના હંમેશા એવી રહેતી કે કોઈપણ જ્ઞાનભંડારમાંની સામગ્રી સંબંધી માહિતી વિદ્વાનોને સહેલાઈથી મળી રહેવી જોઈએ, તેથી જ તેઓશ્રીના પોતાના તેમજ તેઓના ગુરુશ્રી અને દાદાગુરુશ્રીના હાથે લીંબડી, વડોદરા, છાણી, પાટણ, જેસલમેર અને ખંભાતના જ્ઞાનભંડારોનો ઉદ્ધાર થયો છે. આ જ્ઞાનભંડારોનાં સંપૂર્ણ સૂચિપત્રો પણ તેઓએ બનાવ્યાં છે. જેમાંથી (૧) લીંબડી, (૨) ખંભાત અને (૩) જેસલમેરના ભંડારોનાં સૂચિપત્ર આજ પહેલાં છપાયાં છે, જે અનુક્રમે (૧) આગમોદય સમિતિ, સુરત, (૨) પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા અને (૩) લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ તરફથી થયાં છે.

આ જ રીતે પાટણના શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરમાંના ભંડારોમાં સંગ્રહાયેલી સામગ્રી સંબંધી માહિતી વિદ્વાનોને મળી શકે એટલા માટે જ્ઞાનમંદિરમાંના બધા ભંડારોમાંની કાગળ ઉપર લખાયેલી હસ્તપ્રતોની સૂચિ મહારાજશ્રીએ પોતે જ તૈયાર કરી હતી. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં કાગળ ઉપર લખાયેલી કુલ ૧૯,૭૭૦ હસ્તપ્રતો છે, અને તાડપત્રની ૧૫૯ હસ્તપ્રતો છે. આમાંથી તાડપત્રીય પ્રતોની માહિતી તો સ્વર્ગસ્થ સ્વનામધન્ય શ્રી ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલે સંપાદિત કરેલ ‘પત્તનસ્થપ્રાચ્ય-જૈનભાણડાગારીયગ્રન્થસૂચી, પ્રથમ ભાગ’ નામે ગાયકવાડ્ઝ ઓરીએન્ટલ સિરીઝમાં ૭૬મા ગ્રંથરૂપે સને ૧૯૩૭માં પ્રગટ થઈ ચૂકી છે. એટલે કાગળની હસ્તપ્રતોની સૂચિ છપાવવી બાકી રહેતી હતી. આ ખામીને દૂર કરવા પૂજ્યપાદ પુણ્યવિજયજી મહારાજે, ૧૨-૧૩ વર્ષ પહેલાં, આ સૂચિપત્ર છપાવવાની શરૂઆત કરી હતી. આનો પહેલો ભાગ પ્રગટ કરતાં અમને ખૂબ હર્ષ થાય છે. પણ આ ગ્રંથ વિદ્વાનોનાં કરકમલમાં રજૂ થાય છે તે સમયે, પૂજ્યપાદ પુણ્યવિજયજી મહારાજ આપણી વચ્ચે ઉપસ્થિત નથી એ હકીકતથી અંતર ગ્લાનિથી ઉભરાઈ જાય છે.

પૂજ્યપાદ મહારાજશ્રીનું નિખાલસ, નિર્મળ, નીડર, સાત્વિક અને વિવેકી વ્યક્તિત્વ હજુ પણ જાણે નજર સામે

પ્રકાશી રહ્યું છે અને ચિરકાળ સુધી પ્રકાશતું રહેશે. તેઓ જેમ આજીવન જ્ઞાનોપાસક અને જ્ઞાનોદ્ધારક મહાપુરુષ હતા, તેમ તેઓની જ્ઞાનસાધના જીવનસ્પર્શી હોવાને કારણે, તેઓએ શ્રમણજીવનનો અને વિમલ સાધુતાનો શ્રેષ્ઠ આદર્શ રજૂ કર્યો હતો. તેઓનું સદાય સુપ્રસન્ન જીવન ભૂલ્યું ભુલાય એમ નથી. અવિરત શ્રમ લઈને તેઓશ્રીએ તૈયાર કરેલ, સંપાદિત કરેલ આ ગ્રંથમાં જ તેઓને શ્રદ્ધાંજલિ આપવાનો અવસર આવે, એ કુદરતની મોટી કુરુણતા જ લેખાય.

આ પહેલા ભાગમાં ૧૪,૭૮૯ હસ્તપ્રતોની વિગતવાર યાદી આપવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત આશરે પાંચેક હજાર પ્રતોની યાદી તેમ જ બધા ભંડારોની સમગ્ર પ્રતોની લેખકપ્રશસ્તિઓનું લખાણ પણ તૈયાર છે તે, જ્ઞાનમંદિરના ભંડારો સિવાય ભાભાના પાડા ભંડારની હસ્તપ્રતોનું સૂચિપત્ર તૈયાર કરીને તે ભંડારમાં સોંપ્યું છે તે, તેમજ આ ભંડારની પ્રશસ્તિઓનું લખાણ પણ પૂજ્યપાદ મહારાજશ્રીએ તૈયાર કરેલું અમારી પાસે છે. એ પણ ક્રમે ક્રમે પ્રગટ કરવામાં આવશે.

અમે આ ગ્રંથ પ્રકાશિત કરી શકીએ છીએ તે પૂજ્યપાદ મુનિવર્ય શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજશ્રીની ભાવના અને જહેમતને પ્રતાપે જ. તેથી અમે તેઓનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે.

આ ગ્રંથના મુદ્રણ માટે સંસ્થાને રાવબહાદુર શેઠ શ્રી પૂનમચંદ કરમચંદ કોટાવાળા ટ્રસ્ટ તરફથી વીસ હજાર રૂપિયાની સહાય મળી છે. આવી મોટી સહાય આપવા બદલ અમે ટ્રસ્ટનો અને એના ટ્રસ્ટી મહાનુભાવોનો અંતઃકરણથી આભાર માનીએ છીએ.

અહીં જણાવેલા ભંડારો જેમાં સુરક્ષિત પણે મૂકવામાં આવ્યા છે તે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરને સદ્ગત શેઠ શ્રી મોહનલાલ મોતીચંદના સુપુત્રોએ રૂ. ૨૧૦૦/-નો નકરો આપીને શ્રીસંઘ પાસેથી જમીન લઈને રૂ. ૫૧,૦૦૦/- ખર્ચથી બંધાવીને પાટણ જૈન શ્રીસંઘને અર્પિત કરેલું છે. આ જ્ઞાનમંદિરનું ઉદ્ઘાટન સાક્ષરવર શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીના હસ્તે તા. ૭-૪-૧૯૩૯ શુક્રવારના દિવસે કરવામાં આવેલું છે.

આ ગ્રંથનું સ્વચ્છ અને સુઘડ મુદ્રણકાર્ય ખંત અને ધીરજપૂર્વક કરી આપવા બદલ અમે વિરમગામના શ્રી રામ-કૃષ્ણ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના સંચાલક શ્રી રતિલાલભાઈ અને શ્રી પરમાનંદભાઈ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાવ વ્યક્ત કરીએ છીએ.

સાભાર : પાટણ હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર સ્થિત

જૈન જ્ઞાનભંડારોનું સૂચિપત્ર ભાગ - ૧-૨માંથી

પ્રકાશક : શારદાબેન ચીમનભાઈ એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ

વી. સં. ૨૫૧૭, વિ. સં. ૨૦૪૭, ઈસ્વીસન્ ૧૯૯૧

ભૂમિકા

આચાર્ય શીલગુણસૂરિના આશીર્વાદથી વનરાજ ચાવડાએ તેના મિત્ર અણહિલ ભરવાડની સહાયથી પાટણ-અણહિલવાડની સ્થાપના વિ.સ. ૮૦૨માં કરી હતી. ચાવડા વંશના અંતિમ શાસક સામંતસિંહ પાસેથી તેના ભાણેજ મૂળરાજદેવે વિ. સં. ૯૯૮માં સત્તા આંચકી લઈ સોલંકી વંશની સ્થાપના કરી. પાટણે સોલંકી વંશના શાસન દરમિયાન (વિ. સં. ૯૯૮-૧૩૬૦) રાજકીય, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક વગેરે ક્ષેત્રે ઘણી મોટી સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી હતી. આ યુગ પૈકી રાજર્ષિ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળનો સમય (વિ. સં. ૧૧૫૦-૧૨૨૯) સુવર્ણયુગ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે.

સિદ્ધરાજ સાહિત્ય અને કલાનો આશ્રયદાતા રાજવી હતો. હેમચંદ્રાચાર્યે ‘દ્વ્યાશ્રય’ (૧૬/૧૨૦-૧૨૧)માં સિદ્ધરાજે સહસ્રલિંગ સરોવરના તટે વિદ્યામઠો, છાત્રાવાસો વગેરે બંધાવ્યાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે. ‘સરસ્વતીપુરાણ’ (૧૬/૧૨૩-૧૨૪)માં પણ આ જ મતલબનું વિધાન છે. સિદ્ધરાજની રાજયસભામાં અનેક સારસ્વતો ઉપસ્થિત રહેતા હતા. તેની અધ્યક્ષતામાં વાદસભાઓ પણ યોજાતી. સિદ્ધરાજની રાજયસભામાં અનેક પંડિતોની ઉપસ્થિતિમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના દેવચંદ્રસૂરિ અને દિગંબર સંપ્રદાયના કુમુદચંદ્ર વચ્ચે યોજાયેલ વાદસભા જગજાહેર છે. કુમારપાળ પણ સાહિત્ય અને વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપતો હતો.

આચાર્ય હેમચંદ્ર અને તેમના શિષ્યસમુદાયે ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓનું સર્જન કર્યું હતું. કવિ બાલચંદ્રે ‘વસન્તવિલાસ’ (૨/૧)માં નોંધ કરી છે કે ‘કલહાયતે ન સહ શારદયા કમલાડ્ર વાસરસલોભવતી’ અર્થાત્ અહીં નિવાસ કરવાના રસલોભથી કમલા(લક્ષ્મી) સરસ્વતી સાથે કલહ કરતી નથી.

સોલંકી-વાઘેલા વંશના શાસક વીરધવલનો મહાઅમાત્ય વસ્તુપાલ પણ કવિઓનો આશ્રયદાતા હતો. પોતે પણ કવિ હતો. તેણે પૌરાણિક કથા આધારીત ‘નરનારાયણાનંદ’ નામક મહાકાવ્યની રચના કરી હતી. આ યુગના અન્ય અમાત્યો પૈકી યશશ્ચંદ્ર, વિજયપાલ, આસડ, ચંડપાલ, વાગ્ભટ, કવિ અંબાપ્રસાદ મંત્રી, દુર્લભરાજ મંત્રી વગેરે પણ કાવ્યરચનાઓ કરતા હતા. સમગ્ર સોલંકી-વાઘેલા વંશના શાસન દરમિયાન આશરે ૨૫૦-૩૦૦ જેટલા સાહિત્યકારો થઈ ગયા કે જેમણે સાહિત્ય, વ્યાકરણ, ધર્મ, દર્શન, શિલ્પ વગેરે વિષયોના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અને અપભ્રંશ ભાષાઓમાં સત્ત્વશીલ ગ્રંથોનું સર્જન કર્યું હતું. રાજાઓ અને અમાત્યો દ્વારા નાટકોની ભજવણીને પણ પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવામાં આવતું હતું. ઉદાહરણ તરીકે ‘કર્ણસુન્દરીનાટિકા’, ‘મોહરાજપરાજય’, ‘પાર્થપરાક્રમવ્યાયોગ’, ‘ચન્દ્રલેખાવિજય’ વગેરે નાટકો વિવિધ સ્થળોએ ભજવવામાં આવ્યાં હતાં. પાટણની પ્રભુતા ‘દ્વ્યાશ્રય’, ‘કીર્તિકૌમુદી’, ‘કુમારપાલપ્રતિબોધ’, ‘સુકૃત્સંકીર્તન’, ‘પ્રબંધચિન્તામણી’, ‘વસન્તવિલાસ’ વગેરે ગ્રંથોમાં સુપેરે વર્ણવાઈ છે.

ગ્રંથભંડારોની સ્થાપના

ચાવડા કે સોલંકી વંશના શાસન દરમિયાન પાટણમાં રાજકીય ગ્રંથભંડાર કે ધાર્મિક-સામાજિક સંસ્થાઓ દ્વારા ગ્રંથભંડારોની સૌપ્રથમ સ્થાપના ક્યારે કરવામાં આવી તે સંબંધી કોઈ ચોક્કસ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. જોકે રાજા વિશળદેવ વાઘેલા (વિ. સં. ૧૩૦૦-૧૩૧૮) પોતાનો ‘ભારતી ભાંડાગાર’ ધરાવતો હતો તે સંબંધી ઉલ્લેખ ‘નૈષધીયચરિત’ની ટીકા ‘સાહિત્યવિદ્યાધરી’ની પુષ્પિકામાં તેના પ્રત્યેક સર્ગના અંતમાં ‘વિશલદેવસ્ય ભારતીભાણડાગાર’

એવી નોંધ જોવા મળે છે. આ પૂર્વેના રાજાઓ પૈકી કુમારપાળે ૨૧ અને મહાઅમાત્ય વસ્તુપાલે ૩ મોટા ગ્રંથભંડારો સ્થાપ્યા તે સંબંધી ઉલ્લેખો પ્રબંધોમાં જોવા મળે છે. કુમારપાળે કયા કયા સ્થળે ગ્રંથભંડારો સ્થાપ્યા હતા કે તે ભંડારોનું પછી શું થયું તે સંબંધી કોઈ જ માહિતી આજે પ્રાપ્ય નથી.

પરંતુ વસ્તુપાલે સ્વહસ્તાક્ષરોમાં લખેલ ઉદયપ્રભસૂરિ કૃત ‘ધર્માભ્યુદયમહાકાવ્ય’ની તાડપત્રીય પ્રત ખંભાતના શાંતિનાથ જૈન ભંડારમાં આજે પણ સુરક્ષિત છે. સંભવ છે કે આ પ્રત તેણે પોતાના દ્વારા સ્થાપવામાં આવેલ ગ્રંથભંડારમાં મૂકવા માટે લખી હોય ! કુમારપાળના પુરોગામી સિદ્ધરાજ દ્વારા માળવા વિજય મેળવી રાજા યશોવર્માને કેદ કરી મહાકવિ અને રાજર્ષિ ભોજનો સરસ્વતિભાંડાગાર પાટણમાં લાવવામાં આવ્યો હતો. જે સંબંધી નોંધ ‘પ્રભાવકચરિત’માં છે.

સિદ્ધરાજની પ્રેરણાથી રાજા ભોજના ‘સરસ્વતીકંઠાભરણમ્’ જેવો વ્યાકરણ ગ્રંથ ‘સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન’ હેમચંદ્રાચાર્ય દ્વારા રચાઈને પૂર્ણ થયો ત્યારે તેનો ભવ્ય લોકાર્પણ સમારોહ - ગ્રંથને હાથીની અંબાડીમાં મૂકીને નગરયાત્રા દરમિયાન આચાર્યશ્રી વગેરેની સાથે રાજા સિદ્ધરાજે પદયાત્રામાં જોડાઈને - રાજા દ્વારા યોજવામાં આવેલ, તેમજ આ ગ્રંથની રાજા દ્વારા પૂજા કર્યા બાદ પોતાના ભંડારમાં મૂકાવ્યો તે સંબંધી નોંધ ‘પ્રબન્ધચિન્તામણી’ તેમજ ‘પ્રભાવકચરિત’માં છે. પ્રભાવકચરિતકારે વધારામાં નોંધ કરી છે કે આ ગ્રંથની સવા લાખ નકલો કરાવવા રાજા દ્વારા ૩૦૦ લહિયાઓ નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા અને વિવિધ ગ્રંથભંડારોમાં તેની નકલો પહોંચાડવામાં આવી હતી.

હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્ય રામચંદ્ર-ગુણચંદ્ર દ્વારા રચવામાં આવેલ ‘નાટ્યદર્પણ’માં વિવિધ પ્રકારનાં નાટકોનાં ૩૯ જેટલાં નાટકોનો ઉદાહરણ તરીકે ઉલ્લેખ છે. આ પૈકી વિશાખદત્તકૃત હાલમાં અનુપલબ્ધ ઐતિહાસિક નાટક ‘દેવીચંદ્રગુપ્ત’ નાટકનો ૭ વખત ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. અને તેનો કેટલાક અંશો ઉદાહરણરૂપે નોંધવામાં આવ્યા છે. આટલી બાબત જ સ્પષ્ટ પ્રતીતિકારક છે કે હેમચંદ્રાચાર્યની પૌષ્ઠશાળામાં ‘દેવીચંદ્રગુપ્ત’ નાટકની પ્રત ઉપલબ્ધ હતી; પરંતુ આ બધા ભંડારોનું શું થયું, તે ક્યારે નાશ પામ્યા કે કોઈએ તેનો ક્યારે નાશ કર્યો તે સંબંધી કોઈ જ માહિતી આજે પ્રાપ્ય નથી. કહેવાય છે કુમારપાળનો ઉત્તરાધિકારી અજયપાલ જૈન ધર્મ વિરોધી હોવાથી તેણે જૈન સાહિત્યનો નાશ કરવા ઘણા પ્રયત્ન કરેલા. મંત્રી ઉદયન અને અન્ય જૈન અગ્રણીઓ દ્વારા પાટણની હસ્તપ્રતો જેસલમેર અને અન્ય અજ્ઞાત સ્થળે ખસેડી લીધા સંબંધ દંતકથા આજે પણ પ્રચલિત છે.

આ ઉપરાંત સોલંકી-વાઘેલા યુગીન અંતિમ શાસક કર્ણ વાઘેલાની અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીના સરદાર ઉલુઘખાનના હાથે હાર થતાં (ઈ.સ. ૧૩૦૪) મુસ્લિમ શાસકો દ્વારા ધર્મધિતાના લીધે હિંદુ સ્થાપત્યો અને વિદ્યામઠોની સાથે ગ્રંથભંડારો વગેરેનો પણ નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં પાટણમાં સ્થપાયેલા સોમતિલકસૂરિના ગ્રંથભંડારોને તેમના અનુયાયીઓ દ્વારા સમૃદ્ધ કરવામાં આવેલા, જ્યારે વિક્રમની પંદરમી સદીના તપાગચ્છાધિપતિ દેવસુંદરસૂરિએ અને તેમના શિષ્ય સોમસુંદરસૂરિએ સેંકડો પુસ્તકો લખાવીને પાટણના ગ્રંથભંડારોમાં મુકાવ્યાં હતાં. જિનભદ્રસૂરિ(વિ. સં. ૧૫મી સદી)એ પણ પાટણ, જેસલમેર, ખંભાત વગેરે સ્થળોએ હસ્તપ્રતલેખન, સંરક્ષણ અને ગ્રંથભંડારોની સ્થાપનાની પ્રેરણા પૂરી પાડી અનેક ગ્રંથભંડારો સ્થપાવ્યા હતા. પાટણમાં વર્તમાનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા વિવિધ ગ્રંથભંડારો વિક્રમની ૧૪-૧૫મી સદી કે તે પૂર્વે સ્થપાયેલા ગ્રંથભંડારોના અવશેષો જ છે; પરંતુ, રાજકીય ગ્રંથભંડારનું શું થયું તે અંગે કોઈ માહિતી આજે ઉપલબ્ધ નથી.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના પૂર્વે પાટણમાં વ્યક્તિગત કે સંસ્થાગત માલિકી ધરાવતા જૈન જ્ઞાનભંડારોનો સી. ડી. દલાલના અહેવાલના આધારે સંક્ષિપ્ત પરિચય

૧. સંઘવીપાડા ભંડાર

પાટણમાં વિદ્યમાન જ્ઞાનભંડારો પૈકી હસ્તપ્રતોની પ્રાચીનતા અને અલભ્યતાની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ મહત્વના આ

ભંડારની સ્થાપના લઘુપોશાલિકા શાખાના તપાગચ્છીય આચાર્યશ્રી દેવસુંદરસૂરિએ વિક્રમના ૧૫મા શતકમાં અર્થાત્ ૧૫મી-૧૬મી સદીમાં કરી હતી. આ ભંડાર લોઢી પોસાવીના ભંડાર તરીકે પણ ઓળખાય છે. આ સંગ્રહ પ્રારંભમાં મુનિન્દ્ર સોમ દ્વારા અને છેલ્લે વિક્રમ સંવત ૧૮૧૪માં ઋદ્ધિસાગર દ્વારા વ્યવસ્થિત કરીને ૪૩૪ હસ્તપ્રતોની ફક્ત શીર્ષકસૂચિ તૈયાર કરવામાં આવી હતી. આ પૈકી ૧૫ હસ્તપ્રતો સુરત લઈ જવામાં આવી હતી અને ન્યાયની એક હસ્તપ્રત ચોરાઈ ગઈ હતી. જ્યારે જયોર્જ બુહલરે પાટણની મુલાકાત લીધી હતી, ત્યારે તેને આ ભંડારમાં પ્રવેશની અનુમતિ પ્રદાન કરવામાં આવી ન હતી; પરંતુ સુરતના નારાયણ શાસ્ત્રી દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલ સૂચિ તેને આપવામાં આવી હતી. પીટર પિટરસનને પણ આ ભંડાર જોવાની અનુમતિ આપવામાં આવી ન હતી; પરંતુ મુનિ કાન્તિવિજયજીની મદદથી દલાલને આ સંગ્રહનો ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવતાં તેઓ કાળજીપૂર્વક ૪૧૩ પોથીઓની વર્ણનાત્મક સૂચિ તૈયાર કરી શક્યા હતા. આ પૈકી કેટલીક પોથીઓ એકથી અધિક કૃતિઓ ધરાવે છે. દલાલે નોંધ્યું છે કે મેં જૈન અને બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયની મહત્વપૂર્ણ એવી કેટલીક સંસ્કૃત-પ્રાકૃત કૃતિઓ શોધવાની સાથે સાથે કેટલીક અજ્ઞાત અથવા જ્ઞાત કૃતિઓની પણ ભાળ મેળવી કે જે ખોવાયેલી કૃતિઓ ગણવામાં આવે છે. અપભ્રંશ ભાષાની પણ ઘણી કૃતિઓ મેળવી છે.

૨. સંઘનો ભંડાર (વખતજીની શેરી, ફોફળિયાવાડા)

આ ભંડાર પાટણના જૈન જ્ઞાનભંડાર પૈકી હસ્તપ્રતોની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સૌથી મોટો ભંડાર છે, કે જેમાં ૨૬૮૬ કાગળની અને ૧૩૭ તાડપત્રીય હસ્તપ્રતો સંગૃહીત છે. અહીંથી અપભ્રંશ, ગુજરાતી, રાજસ્થાની ભાષાની હસ્તપ્રતો ૧૨મીથી ૧૫મી સદી દરમિયાન લખવામાં આવેલી છે. આ ભંડારમાં ત્રણ ભંડારોની પ્રતો છે. (૧) લીમડીના પાડાના ભંડારની ૪૨૫ હસ્તપ્રતો અહીં રાખવામાં આવી છે. આ પૈકીની કેટલીક અલભ્ય અને પ્રાચીન છે. અહીં કાગળ ઉપર વિ. સં. ૧૩૫૬-૫૭માં પાટણમાં લખાયેલ પ્રાચીનતમ પ્રત પ્રાપ્ય છે. (૨) પાટણ કે અન્યત્ર પ્રાપ્ય એવી ૩૬૬ અલભ્ય હસ્તપ્રતોની નવી હસ્તપ્રતો અને (૩) વસ્તા-માણેકની કેટલીક હસ્તપ્રતો આપવા દ્વારા પ્રવર્તક કાન્તિવિજયજી વડે આ ભંડારને સુવ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યો હતો. વળી આ ભંડારની ૭૬ તાડપત્રીય હસ્તપ્રતો પીટર પીટરસન દ્વારા તેના પાંચમા અહેવાલ (૧૮૮૬)માં વર્ણવવામાં આવી છે. નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે વિ. સં. ૧૪૧૦માં કાપડ ઉપર લખાયેલી ‘ધર્મવિધિ પ્રકરણ-કચ્છુલીરાસ’ની પ્રત આ ભંડારમાં સચવાયેલી છે.

૩. વાડી પાર્શ્વનાથના મંદિરનો ભંડાર

આ ભંડારમાં ૪ તાડપત્રીય અને ૭૪૪ કાગળ ઉપર લખાયેલી હસ્તપ્રતો સંગૃહીત છે. ખરતરગચ્છના તત્કાલીન આચાર્યશ્રી જિનભદ્રસૂરિની આજ્ઞાથી અહીંના અને જેસલમેરના ભંડારની તાડપત્રીય હસ્તપ્રતોથી કાગળ ઉપર વિ. સં. ૧૪૮૦-૮૦ દરમિયાન નકલો કરવામાં આવી હતી. પરિણામસ્વરૂપે પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ આ બધી હસ્તપ્રતો ઘણી મૂલ્યવાન છે. આ બધી હસ્તપ્રતો જૈન, હિંદુ અને બૌદ્ધધર્મની સાહિત્યિક અને ધાર્મિક-દાર્શનિક કૃતિઓ છે.

૪. આગલીશેરીનો ભંડાર

અહીં ૩૦૩૫ કાગળ ઉપરની, ૨૨ તાડપત્રીય અને ૧ કાપડ ઉપર લખાયેલી હસ્તપ્રતો સંગૃહીત છે. આ સંગ્રહની પ્રતો જૈનધર્મના આર્ષ ગ્રંથો એવા આગમો અને તેના ઉપરની ટીકાઓ તથા ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલ જૈન રાસાઓની દૃષ્ટિએ વિશેષ સમૃદ્ધ છે. આ પૈકીની કેટલીક પ્રતો પાટણના લક્ષાધિપતિ છદુશાહ શ્રેષ્ઠી દ્વારા વિ. સં. ૧૬મી સદીનાં પ્રારંભમાં સ્વખર્ચે લખાવવામાં આવી હતી.

૫. ભાભાના પાડાનો ભંડાર

સારી સ્થિતિમાં સચવાયેલ અને હાલમાં પણ સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવતા આ ભંડારમાં બે સંગ્રહોની અનુક્રમે ૫૨૨ અને ૧૮૪૪ પ્રતો કાગળ ઉપર લખાયેલી છે. આ ભંડારની પ્રતોને દલાલ સામાન્ય સ્તરની ગણાવે છે. આમ છતાં

તેમણે અહીંથી થોડીક અલભ્ય પ્રતો મેળવી હતી.

૬. સાગરના ઉપાશ્રયનો ભંડાર

આ ભંડારમાં કાગળ ઉપરની ૧૩૦૯ પ્રતો તથા ભાવસાગરની ૧૦૮ પ્રતો સંગ્રહવામાં આવી છે. આ બધી પ્રતો સામાન્ય સ્તરની છે. અહીં ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી કૃત ‘અસ્પૃશદ્ગતિવાદ’ની પ્રત સંગૃહીત છે.

૭. મકા મોદીનો ભંડાર

સાગરના ઉપાશ્રયમાં સંગૃહીત આ ભંડારમાં કાગળની ૨૩૦ અને ૨ તાડપત્રીય હસ્તપ્રતો છે. કાગળની પ્રતો પ્રાયઃ પ્રાચીન છે. નોંધવું રહ્યું કે ડૉ. કિલહોર્ન દ્વારા બોમ્બે સરકાર માટે આ ભંડારની ૭૫ તાડપત્રીય પ્રતો ૧૮૮૦-૮૧માં ખરીદવામાં આવી હતી.

૮. વસ્તા માણેકનો ભંડાર

આ ભંડારની ૫૨૧ કાગળ ઉપરની પ્રતો કે જે વસ્તા માણેકની માલિકીની હતી તે વકીલ લહેરુભાઈ ડાહ્યાભાઈ દ્વારા સાગરના ઉપાશ્રયમાં સંગ્રહવા માટે મૂકવામાં આવેલ છે. આ બધી પ્રતો પ્રાયઃ ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષ જેટલી પ્રાચીન છે.

૯. ખેતરવાસીનો ભંડાર

અહીં ૭૬ તાડપત્રીય હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ છે. અહીંથી જ દલાલને વત્સરાજનાં ૬ નાટકો, ‘ગૌડવહો’, ‘રાવણવહો’ બાણભટ્ટની અધૂરી કૃતિ ‘કાદંબરી’નો તેના પુત્ર પુલિંદ દ્વારા પૂર્ણ કરવામાં આવેલ ભાગ અને જૈન ધર્મ-દર્શનની કેટલીક મહત્વપૂર્ણ કૃતિઓ વગેરે મળી આવી હતી. આમ, પ્રાચીનતા અને અલભ્યતાની દૃષ્ટિએ આ ભંડાર મહત્વપૂર્ણ છે.

૧૦. મહાલક્ષ્મી પાડાનો ભંડાર

૮ તાડપત્રીય અને થોડીક કાગળ ઉપર લખાયેલી પ્રતો સંગૃહીત છે. આ પૈકી લક્ષ્મણ દ્વારા સંપાદિત ૧૦૦૦ સૂક્તોનો સંગ્રહ ધરાવતી ‘સૂક્તાવલિ’ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે.

૧૧. અદ્વૈતવાસીના પાડાનો ભંડાર

આ ભંડારમાં તાડપત્ર ઉપરની ૨ પ્રતો અને કાગળ ઉપરની કેટલીક પ્રતો સંગૃહીત છે, જે ખાસ મહત્વની નથી.

૧૨. હિમ્મતવિજયનો ભંડાર

હિમ્મતવિજયજીની અંગત માલિકીનો આ ભંડાર છે કે જેમાં શિલ્પશાસ્ત્ર વિશેની પ્રતોનો સંગ્રહ છે. આ દૃષ્ટિએ આ ભંડાર મહત્વપૂર્ણ બની રહે છે.

૧૩. લાવણ્યવિજયજીનો ભંડાર

કાગળ ઉપર લખાયેલી અને સામાન્ય મહત્વ ધરાવતી એવી આ હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ છે. કહેવાય છે કે કેટલાક કટ્ટરવાદી હિંદુઓએ ધાર્મિક દ્વેષવૃત્તિથી પ્રેરાઈને આ જૈન ભંડારને આગ લગાડી હતી. સંભવતઃ આ ભંડારની પ્રતો પ્રાયઃ નષ્ટપ્રાય થઈ ગઈ હતી. આ પૈકીની કેટલીક પ્રતો પાલનપુરમાં સંગૃહીત છે.

૧૪. ઢંઢેરવાડાનો ભંડાર

પુનમિયા ગચ્છના શ્રીપૂજ્યનો ભંડાર કે જે ઢંઢેરવાડામાં છે તે વેરવિખેર છે. તત્કાલીન સમયના શ્રીપૂજ્ય અને પાટણના જૈન સમાજ વચ્ચે કોર્ટ કેસ થતાં આ ભંડાર કોઈ ગુપ્ત સ્થળે ખસેડવામાં આવતાં હાલમાં કોઈને ખ્યાલ નથી કે આ ભંડાર ક્યાં સ્થાનાંતરિત કરવામાં આવ્યો છે. કહેવાય છે કે આ ભંડારની પ્રતો ૪૦૦ દાબડા કે લાકડાની પેટીઓમાં સંગ્રહવામાં આવી હતી. આ ભંડારના માલિક સ્વરૂપચંદ યતિ કોઈને પણ પ્રતો જોવા માટે આપતા ન હતા; પરંતુ તેમના અવસાન બાદ શ્રીપૂજ્યની ગાદી માટે કલહ થતાં આ ગાળા દરમિયાન કેટલીક પ્રતો બ્રિટિશ અધિકારીઓના એજન્ટોને

વેચી મારવામાં આવી હતી. મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદીને આ સંગ્રહ જોવાની અનુમતિ પ્રદાન કરવામાં આવી હતી. તેથી તેમણે આ ભંડારનું નિરીક્ષણ કર્યું હતું. તેમણે ૫૦ દાબડાઓની પ્રતોની યાદી પણ તપાસી હતી. પીટરસને તેમના પાંચમા અહેવાલ (૧૮૯૬)માં આ ભંડારની ૧૨ હસ્તપ્રતોનો Extracts (pg. 153-171) આપ્યો છે. અહીં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતીની ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષ દરમિયાન લખાયેલી મહત્વપૂર્ણ હસ્તપ્રતો સંગૃહીત કરવામાં આવી હતી.

જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના

‘શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર’ની સ્થાપનાની પ્રેરણા પરમ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય વલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજે પાટણના શ્રીસંઘને આપી હતી. આચાર્યશ્રીની પ્રેરણા અને પરમ પૂજ્ય મુનિવર્યો પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજ, તેમના શિષ્ય પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજ તથા તેમના શિષ્યરત્ન આગમપ્રભાકર શ્રુત-શીલ-વારિધિ મુનિવર્ય શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના અથાક પરિશ્રમને લીધે પાટણના શ્રી જૈન સંઘે આ જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના કરી હતી, જેનું ઉદ્ઘાટન વિદ્યાપુરુષ કનૈયાલાલ મુનશીના વરદ્ હસ્તે તા. ૭ એપ્રિલ, ૧૯૩૯ના રોજ કરવામાં આવ્યું હતું. આ જ્ઞાનમંદિરમાં હાલમાં નીચે જણાવ્યા મુજબના જ્ઞાનભંડારો ભેળવવામાં આવેલા છે.

જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના બાદ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતા સંઘવીના પાડાનો જૈન જ્ઞાનભંડાર મુનિ જંબુવિજયજી મહારાજ સાહેબની પ્રેરણાથી સ્વ. સેવંતીલાલ છોટાલાલ શાહના સુપુત્રોએ તા. ૧૭ જૂન, ૧૯૭૬ના રોજ જ્ઞાનમંદિરને અર્પણ કરેલ છે. હાલમાં, સંઘવીના પાડાના ભંડારની બધી જ હસ્તપ્રતો જ્ઞાનમંદિરમાં સંગ્રહવામાં આવેલી છે.

ક્રમ	જ્ઞાનભંડારમાં સ્થિત હસ્તપ્રત ભંડારો	હસ્તપ્રત ક્રમાંક
૧.	શ્રી સંઘ જૈન જ્ઞાનભંડાર	૧-૩૫૦૮
૨.	શ્રી લીંબડી પાડા જૈન જ્ઞાનભંડાર	૩૫૦૯-૪૦૧૪
૩.	શ્રી શુભવીર જૈન જ્ઞાનભંડાર (મુનિ પુણ્યવિજયજીની પ્રેરણાથી અમદાવાદમાંથી અર્પણ થયેલ છે.)	૪૦૧૫-૬૫૨૫
૪.	શ્રી વાડી પાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર	૬૫૨૬-૭૩૩૨
૫.	શ્રી સાગર ગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર	૭૩૩૩-૮૮૮૫
૬.	શ્રી માંકા મોદી જૈન જ્ઞાનભંડાર (માણેકચંદ મોદીનો ભંડાર)	૮૮૮૬-૧૦૩૦૮
૭.	શ્રી લહેરૂ વકીલ જૈન જ્ઞાનભંડાર (વસ્તા માણેકનો ભંડાર)	૧૦૩૦૯-૧૦૮૩૦
૮.	શ્રી પ્રવર્તક કાન્તિવિજયજી જ્ઞાનભંડાર	૧૦૮૩૧-૧૨૮૪૩
૯.	શ્રી હિંમતવિજયજી જ્ઞાનભંડાર	૧૨૮૪૪-૧૨૯૧૫
૧૦.	શ્રી સંઘ જૈન જ્ઞાનભંડાર (મુનિ પુણ્યવિજયજીની પ્રેરણાથી પાટણના શ્રીસંઘે કચ્છમાંથી ખરીદેલ)	૧૨૯૧૬-૧૩૩૨૨
૧૧.	શ્રી અદુવસી પાડા જૈન જ્ઞાનભંડાર	૧૩૩૨૩-૧૩૪૩૬
૧૨.	શ્રી માણિક્યસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર (ભેટમાં પ્રાપ્ત થયો)	૧૩૪૩૭-૧૩૫૦૩
૧૩.	શ્રી ખરતરાચાર્ય શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી જ્ઞાનભંડાર (મુનિ પુણ્યવિજયજીની પ્રેરણાથી જેસલમેરથી અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે.)	૧૩૫૦૪-૧૪૭૮૮
૧૪.	શ્રી તપગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર	

ક્રમ જ્ઞાનભંડારમાં સ્થિત હસ્તપ્રત ભંડારો

હસ્તપ્રત ક્રમાંક

૧૫. શ્રી વિજય વલ્લભસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર

૧૪૭૮૦-૨૦૦૩૫

(આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીની પ્રેરણાથી પંજાબથી અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે.)

૧૬. શ્રી પૂર્ણિમા ગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર

૧૭. શ્રી સંઘવી પાડા જૈન જ્ઞાનભંડાર

(અંદાજિત ૧૧૦૦ પૂર્ણ કૃતિઓ અને ૩૦૦ જેટલી અપૂર્ણ કૃતિઓની ખંડિત તાડપત્રીય હસ્તપ્રતો)

૧૮. શ્રી મહાલક્ષ્મીમાતાના પાડાનો ભંડાર

૮ તાડપત્રીય હસ્તપ્રતો

જ્ઞાનભંડારમાં ભળેલ નથી તેવા સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતા જૈન જ્ઞાનભંડારો

૧૯. શ્રી ખેતરવસીય પાડા જૈન જ્ઞાનભંડાર

૬૩ તાડપત્રીય હસ્તપ્રતો

૨૦. શ્રી ભાભા પાડા વિમલગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર

૧-૩૨૦૬

ઉપર્યુક્ત દર્શાવેલ હસ્તપ્રતો સિવાયની આજે પણ જ્ઞાનભંડારમાં સ્થિત અદાંજિત ૧૫૦૦ કાગળની, ૨૬૦ તાડપત્રીય હસ્તપ્રતોનું અને શ્રી યતિનભાઈ શાહના પ્રયાસોથી જ્ઞાનમંદિર માટે તાજેતરનાં વર્ષોમાં મેળવવામાં આવેલ પોળિયાના ઉપાશ્રયની અંદાજિત ૪૫૦ કાગળની હસ્તપ્રતોનું કેટલોગ તૈયાર કરવાનું બાકી છે.

આ સિવાયની પાટણમાં ઉપલબ્ધ તમામ હસ્તપ્રતોનો સમાવેશ મુનિ જંબુવિજયજીના કેટલોગ (૧૯૮૧)માં કરવામાં આવેલ છે. મૂળ હસ્તપ્રતો સિવાય લીંબડીનો ભંડાર (૩૨૩૮), કચ્છ-કોડાયનો ભંડાર, ભાભાના પાડાના ભંડાર (પાટણ)ની અંદાજિત ૫૦૦ હસ્તપ્રતો, ખેતરવસીય જૈન જ્ઞાનભંડારની તાડપત્રીય હસ્તપ્રતોની ઝેરોક્ષ નકલો જ્ઞાનમંદિરમાં રાખવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત જ્ઞાનમંદિરની તાડપત્રીય હસ્તપ્રતોનું માઈક્રોફિલ્મિંગ કરવામાં આવેલ છે, જેની એક નકલ એલ.ડી.ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઈન્ડોલોજી, અમદાવાદમાં પણ પ્રાપ્ય છે.

આગળ ઉપર દર્શાવેલ અ. નં. ૧થી ૨૦ જ્ઞાનભંડારો પૈકી મુનિવર્ય પુણ્યવિજયજી મહારાજ સાહેબની પ્રેરણાથી અ. નં. ૩નો અમદાવાદથી અને અ. નં. ૧૩નો જેસલમેરથી જ્ઞાનમંદિરને અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે. જ્યારે અ. નં. ૧૦નો જ્ઞાનભંડાર કચ્છ-ભૂજમાંથી પાટણના શ્રી સંઘે પંડિત અમૃતલાલ ભોજક દ્વારા ખરીદીને જ્ઞાનમંદિરમાં મૂક્યો છે, જેમાં કચ્છ-ભૂજના કુશળખાતાઓના યતિઓના, વ્રજ, રાજસ્થાની અને ગુજરાતી ભાષાની કવિતાઓનો અને પિંગળ હસ્તપ્રતોનો સમૃદ્ધ સંગ્રહ છે. અ.નં. ૧૫નો ગ્રંથભંડાર આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિ મહારાજની પ્રેરણાથી પંજાબમાંથી આવ્યો છે. અ.નં. ૧૨ : શ્રી માણિક્યસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર પણ ભેટ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થયો છે. બાકીના ભંડારો પાટણમાં પરાપૂર્વથી સચવાતા આવ્યા છે. ભાભાના પાડાનો ભંડાર ૩૦૦૬ હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ ધરાવે છે, જેની એક મહત્વપૂર્ણ ભંડાર તરીકે ગણના કરવામાં આવે છે. કહેવાય છે કે આ ભંડાર કે તેનો કેટલોક ભાગ કુણધેર (તા. પાટણ)થી અહીં સ્થાનાંતરિત કરવામાં આવ્યો છે.

જ્ઞાનમંદિર સ્થાપનાના હેતુઓ

પાટણમાં સ્થિત વિવિધ સંઘો અને વ્યક્તિઓની માલિકીના ભંડારોને એકત્રિત કરવા પાછળનો મુખ્ય આશય હસ્તપ્રતોનો સરળતાથી ઉપયોગ થાય અને તેમાં સચવાયેલું સાહિત્ય પ્રકાશનમાં આવતાં સૌ લાભાન્વિત થાય તે રહ્યો છે. આ જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના સમયે નીચેના મુખ્ય હેતુઓ નક્કી કરવામાં આવ્યા છે.

૧. પ્રાચીન અને અપ્રાપ્ય પુસ્તકો એકત્રિત કરી તેની જાળવણી કરવી.

૨. સંશોધન પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપવું અને આ હેતુસર સંશોધકોને આર્થિક સહાય તથા વિદ્યાર્થીઓને છાત્રવૃત્તિ આપવી.

૩. જ્ઞાનમંદિરના ઉપયોગકર્તાઓને રહેઠાણની સગવડ માટે સ્કૉલર હૉસ્ટેલનું બાંધકામ કરવું.
૪. પરિસંવાદોનું આયોજન કરવું.
૫. હસ્તપ્રતોનું માઈક્રોફિલ્મિંગ તથા ફોટોકોપીઓ કરવી.
૬. મહત્વપૂર્ણ હસ્તપ્રતોના અનુવાદ, લિપ્યંતરનું કાર્ય તથા પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવી.

હસ્તપ્રત સમૃદ્ધિ

જ્ઞાનમંદિરમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી વગેરે ભાષાની અને વિવિધ લિપિઓમાં લખાયેલ અંદાજિત ૨૪,૦૦૦ હસ્તપ્રતો વિદ્યમાન છે. આ પૈકી તાડપત્રીય હસ્તપ્રતોની સંખ્યા અંદાજે ૧,૦૧૦ છે. પ્રાયઃ દુર્લભ કહી શકાય તેવી કાપડ ઉપર લખાયેલ બે સચિત્ર હસ્તપ્રતો ‘ધર્મવિધિપ્રકરણ’ અને ‘પંચતિથિદર્પણ’ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. ઘણી હસ્તપ્રતો એકથી વધુ કૃતિઓ ધરાવતી હોવાથી તેમજ ઘણા કિસ્સાઓમાં એક કૃતિની એકથી વધુ પ્રતો હોવાથી કુલ કૃતિઓની વાસ્તવિક સંખ્યા ૩૫૦૦૦થી ઘણી ઓછી હશે !

આ બધી હસ્તપ્રતોનું વિષયવૈવિધ્ય પણ વિપુલમાત્રામાં જોવા મળે છે. જેમ કે ધર્મ, દર્શન, કાવ્ય, નાટક, કથાસાહિત્ય, વ્યાકરણ, અલંકારશાસ્ત્ર, નાટ્યશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, શિલ્પ, વૈદક વગેરે અને સાથે સાથે જૈન ધર્મ-દર્શન ઉપરાંત હિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્મ અને દર્શનના ગ્રંથો પણ અહીં સચવાયા છે. પ્રારંભિક તબક્કામાં ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝના સંપાદનમાં પાટણની હસ્તપ્રતોનો મોટા પાયે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. હસ્તપ્રતોની અન્યત્ર અલભ્યતા અને પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ અહીંની હસ્તપ્રતો પૈકી કેટલીક વિશેષ નોંધપાત્ર છે. ચીમનલાલ ડી. દલાલે પાટણના ભંડારો સંબંધી રજૂ કરેલ અહેવાલમાં મહત્વપૂર્ણ અને વિવિધ ભાષાઓની જેમ કે સંસ્કૃત-૧૪૫, પ્રાકૃત-૪૫, અપભ્રંશ-૩૫૪, જૂની ગુજરાતી-૭૫ અને મરાઠી ભાષાની ૩ હસ્તપ્રતોની યાદી તથા પ્રસંગોપાત સટીપ્પણ ચર્ચા કરી છે. આ પૈકીની થોડીક કૃતિઓનાં નામ આ સાથે નીચે દર્શાવેલ છે. આ બધી કૃતિઓનું જે તે ભાષાસાહિત્યમાં શું સ્થાન છે, તેની હસ્તપ્રતો અન્યત્ર ઉપલબ્ધ છે કે કેમ, જો તે પ્રકાશિત થઈ હોય તો તેના પાઠ-સંશોધન માટે પાટણની હસ્તપ્રત કઈ રીતે વિશિષ્ટ છે વગેરે દૃષ્ટિએ મૂલ્યાંકન દલાલે રજૂ કર્યું છે.

બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનની મહત્વપૂર્ણ કૃતિઓ પૈકી વિનીતદેવ (ઈ.સ. ૭૦૦) કૃત ‘હેતુબિન્દુટીકા’, નાલંદા યુનિવર્સિટીના અધ્યાપક શાન્તરક્ષિત કૃત ‘તત્ત્વસંગ્રહ’ અને તેના ઉપરથી તેમના શિષ્ય કમલશીલકૃત ટીકા ‘તત્ત્વસંગ્રહપંજિકા’ તથા રાજજગદાલ મઠના યતિ મોક્ષકાર ગુપ્ત કૃત ‘તર્કભાષા’ કે જે આ પૂર્વે માત્ર તિબેટન અનુવાદમાં જ ઉપલબ્ધ હોવાની માહિતી હતી તે મૂળ સંસ્કૃતમાં અહીં સંગ્રહાયેલ છે. આ ઉપરાંત ચાર્વાકદર્શન વિશેનો એકમાત્ર ઉપલબ્ધ ગ્રંથ ભટ્ટ જયરાશિકૃત ‘તત્ત્વોપપ્લવ’ અથવા ‘તત્ત્વોપપ્લવસિંહ’, ભટ્ટવાદીન્દ્રકૃત ‘મહાવિદ્યાવિડમ્બન’, જયન્તકૃત ‘ન્યાયકાલિકા’, નરચંદ્રકૃત ‘ન્યાયકંદલી’, આનંદજ્ઞાનકૃત ‘તર્કસંગ્રહ’, ભાસ્વર્ણકૃત ‘ગણકાલિકા’ વગેરે અન્યત્ર અલભ્યતા અને પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ મહત્વપૂર્ણ છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર કૃતિઓ પૈકી ભુલોકમલ સોમેશ્વર-૩ (૧૧૨૭-૧૧૩૮)કૃત, ‘વિક્રમાંકાભ્યુદય’, જયસિંહસૂરિકૃત ‘કુમારપાલચરિત’, બાલચંદ્રકૃત ‘વસંત-વિલાસ’ ઉદયપ્રભુકૃત ‘સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની’, રંગવિજયકૃત ‘ગૂર્જરદેશભૂપાવલિ’ (વલભીથી ઔરંગઝેબ સુધીના રાજાઓની વંશાવલી), જયસોમકૃત ‘મંત્રીકર્મચંદ્રવંશાવલી’ વગેરે, કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથો પૈકી ‘કાવ્યમીમાંસા’, આચાર્ય વિનયચંદ્રકૃત ‘કવિશિક્ષા’, નરેન્દ્રપ્રભુકૃત ‘અલંકારમહોદધિ’, આજડકૃત ભોજદેવના ‘સરસ્વતીકંઠાભરણ’ ઉપરની ‘પદપ્રકાશ’ નામક ટીકા, ‘કાવ્યકલ્પલતા’, ભાસ્કરકૃત ‘કાવ્યપ્રકાશદીપિકા’ વગેરે, કાવ્યગ્રંથો પૈકી મન્મથસિંહકૃત ‘સૂક્તિ-રત્નાકર-મહાકાવ્ય’ (સૂક્તિસંગ્રહ), લાટદેશના કવિ સોઢલકૃત ‘ઉદયસુંદરીકથા’, હેમચંદ્રકૃત

‘નાભેયનેમિદ્વિસંધાન’, ધનપાલ(લઘુ) કૃત ‘તિલકમંજરીસારોદ્ધાર’, મૂલકૃત ‘પ્રતિજ્ઞાગાંગેય’ (દ્વિસંધાનકાવ્ય : ભીષ્મજીવન તથા કાતંત્ર વ્યાકરણનાં ઉદાહરણો પૂરાં પાડે છે), કામશાસ્ત્રનો ગ્રંથ દામોદરગુપ્તકૃત ‘શુભલીમત’, નાટકો પૈકી ‘હાસ્યચૂડામણિ’, ‘કપૂચરિત’, ‘રુક્મિણીપરિણય’, ‘ત્રિપુરદાહ’, ‘કિરાતાર્જુનીય’ અને ‘સમુદ્રમંથન’ પહેલવહેલાં અહીંથી જ મળ્યાં છે. દેવચંદ્ર કૃત ‘ચંદ્રલેખાવિજય’, રામચંદ્રનાં નાટકો, જયસિંહ કૃત ‘હમ્મીરમદમર્દન’, યશ:પાલકૃત ‘મોહરાજપરાજય’, રામભદ્રકૃત ‘પ્રબુદ્ધરોહિણેય’ વગેરે, તીર્થંકરોના જીવનચરિત્ર પૈકી ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર’, શિલ્પશાસ્ત્ર પૈકી સૂત્રધાર મંડનકૃત ‘રૂપમંડન’, ‘લક્ષણસમુચ્ચય’ અથવા ‘વૈરોચનીય’, ‘અભિલાષિતાર્થચિન્તામણી’, જયોતિષ ગ્રંથ ‘શકુનસારોદ્ધાર’ (માણિક્યસૂરિ) વગેરે વિશેષ ઉલ્લેખનીય કૃતિઓ છે, કે જેની હસ્તપ્રતો અહીં ઉપલબ્ધ છે.

પ્રાકૃત ગ્રંથો પૈકી ‘કહાવલી’, ‘કુમારપાલપ્રતિબોધ’, ‘ગૌડવહો’, ‘કુવલયમાલા’, ‘લીલાવતી’, ‘જ્ઞાનપંચમીકથા’, ‘વસુદેવહિંડી’, ‘મહાપુરુષચરિત’, દેવચંદ્રકૃત ‘શાન્તિનાથચરિત’, ‘ગાથાકોશ’, ‘વિજયાલગ્ન’, ઠક્કુર ફેરુ કૃત ‘વાસ્તુસાર’ વગેરેની હસ્તપ્રતો અહીં પ્રાપ્ય છે. અપભ્રંશ કૃતિઓ પૈકી નયનંદીકૃત ‘આરાધના’, રત્નપ્રભકૃત ‘ઉપદેશમાલાદોષટ્ટીવૃત્તિ’, મરાઠી હસ્તપ્રત - ‘કલાનિધિ’ ગુજરાતી રચનાઓ પૈકી પ્રાચીનતમ જ્ઞાત કૃતિ ‘રેવન્તગિરિરાસ’, ‘જમ્બૂસ્વામીરાસ’, અંબડદેવસૂરિકૃત ‘સંઘપતિ સમરસિંહરાસ’, કનકકૌશલકૃત ‘વિજયદેવસૂરિરાસ’, ‘કચ્છલીરાસ’, સોમપ્રભકૃત ‘ઔક્તિક’ વગેરે. ગુજરાતી ભાષાની અગણિત કૃતિઓની હસ્તપ્રતો અહીં પ્રાપ્ય છે. શ્રી દલાલે ગુજરાતી ભાષાની વૈવિધ્યપૂર્ણ વિપુલ હસ્તપ્રત સમૃદ્ધિને ધ્યાને લેતાં નોંધ્યું છે કે - ‘To the student of the Gujarati Philology, the Bhandaras now supply ample and reliable materials which he can never expect to find elsewhere. The growth of our language can now be traced without any break from the eleventh century upto the present time.’ આ ભંડારોમાં સચવાયેલી ગુજરાતી, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાઓની મહત્વપૂર્ણ હસ્તપ્રતો વિશે દલાલે પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં ‘પાટણના ભંડારોમાં અને ખાસ કરીને તેમાં રહેલું અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય’ શીર્ષક હેઠળના લેખમાં વિસ્તારથી ચર્ચા-વિશ્લેષણ રજૂ કર્યું છે.

અહીં સંગૃહીત વિવિધ ભાષાઓમાં રચાયેલ વૈવિધ્યપૂર્ણ વિષયોની હસ્તપ્રતો ઉપરાંત અંદાજિત ૨૦૦ જેટલી તાડપત્રીય અને કાગળ ઉપરની સચિત્ર હસ્તપ્રતો અંદાજિત ૧૪૫૦ જેટલાં ચિત્રો ધરાવે છે. અહીંની તાડપત્રની લાંબામાં લાંબી હસ્તપ્રત ૩૬” x ૨.૫”ની અને ટૂંકમાં ટૂંકી ૪” x ૧.૫”ના માપની છે. કાગળ ઉપરની પ્રાચીનતમ પ્રત વિ. સં. ૧૩૫૬-૫૭ની છે. અહીંની સચિત્ર હસ્તપ્રતો પૈકી ‘કલ્પસૂત્ર’, ‘કાલકર્માચર્યકથા’, ‘સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન’, ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર’, ‘આચારાંગ-સૂત્ર’ વગેરે જૈન ચિત્રકળા યા પશ્ચિમ ભારતની ચિત્રશૈલીના ઉત્તમ નમૂના પૂરા પાડે છે. આ પૈકીની કેટલીક હસ્તપ્રતો સુવર્ણ અને રજતાક્ષરી છે.

ચિત્રકલાની દૃષ્ટિએ આ જ્ઞાનમંદિરની હસ્તપ્રતોની મૂલવણી કરતાં પંડિત અમૃતલાલ ભોજકે નોંધ્યું છે કે “પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ ચિત્રકલાની દૃષ્ટિએ પણ પ્રસ્તુત ભંડારોમાં વિવિધ ચિત્રશૈલીવાળા અનેક ગ્રંથો છે. આમાં તાડપત્ર ઉપર ચિત્રકલાની આગવી વિશેષતા છે. કાગળ ઉપર લખાયેલ સચિત્ર કલ્પસૂત્ર, સચિત્ર ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર વગેરે ગ્રંથોની કોઈ કોઈ પ્રતિ તો અતિસુંદર ચિત્રકલાના નમૂનારૂપે છે. સુપાર્શ્વનાથચરિત્રની સચિત્ર પ્રતિ અપેક્ષાએ ખૂબ જ મહત્વનો ચિત્રકલાનો વારસો ધરાવે છે. સંપૂર્ણ ચિત્ર વિભાગવાળું એક વિજ્ઞાપિત્રનું ઓળિયું પણ પાટણના ભંડારમાં છે. આનો લેખ વિભાગ વર્ષો પહેલાં જુદો પડી ગયેલો તે નથી. આ વિજ્ઞાપિત્રના ઓળિયામાં તે સમયના જેસલમેરના વર્ણનને ચિત્રિત કરેલું છે. સિરોહી, જોધપુર વગેરે અનેક સ્થાનોમાંથી લખાયેલાં સચિત્ર વિજ્ઞાપિત્રો મળે છે; પણ જેસલમેરના ભાવોને દર્શાવતું વિજ્ઞાપિત્ર તો પ્રાયઃ અન્યત્ર નથી અથવા મારી જાણમાં નથી.” અહીં સંગ્રહાયેલ હસ્તપ્રતો પ્રાયઃ

પાટણ, ખંભાત, ધોળકા, કર્ણાવતી, ડુંગરપુર, વિજાપુર, ચંદ્રાવતી, પ્રહ્લાદનપુર વગેરે સ્થળોએ લખાયેલી છે.

શ્રી દલાલ પોતાના અનુભવ અંગે ગહન અધ્યયનના આધારે એ તારણ ઉપર આવ્યા છે કે “પાટણની તાડપત્રીય હસ્તપ્રતોની તુલનાએ દક્ષિણની તાડપત્રીય હસ્તપ્રતો બહુ જૂની નથી. પાટણની પ્રાચીનતમ તાડપત્રીય પ્રત ઈ.સ. ૧૦૬૨ની છે.” પાટણના ભંડારોની મહત્તાને ધ્યાને લઈ કોઈ જાણીતા વિદ્વાનનો મત ડૉ. સાંડેસરાએ ટાંક્યો છે, જે નીચે મુજબ છે : “ગુજરાતની લક્ષ્મીની ઉપાસના તો આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે, પણ ગુજરાતીઓના પૂર્વજોએ કરેલી લક્ષ્મી તેમજ સરસ્વતી બંનેની ઉપાસના જોવી હોય તો જાઓ પાટણ, જુઓ ત્યાંના જ્ઞાનભંડારો.”

અહીં હસ્તપ્રતો ઉપરાંત અંદાજિત ૩૦,૦૦૦ જેટલાં પ્રાયઃ અલભ્ય પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે. આ પૈકીનાં મોટા ભાગનાં પુસ્તકો મુનિ પુણ્યવિજયજી અને દર્શનવિજયજીના અંગત ગ્રંથસંગ્રહનાં છે.

હસ્તપ્રતોનું સંરક્ષણ

આ જ્ઞાનમંદિરમાં ભોજપત્ર, તાડપત્ર, કાગળ અને કાપડ ઉપર ઈસુની ૧૧મી સદીથી ૧૯-૨૦મી સદી દરમિયાન લખાયેલ હસ્તપ્રતો સંગ્રહવામાં આવેલ છે. પ્રાચીન હસ્તપ્રતોની સાચવણી એ એક સમસ્યા છે. આ હસ્તપ્રતોને આગ, ભેજવાળા તથા ઉષ્ણ હવામાનથી તેમજ ધૂળના રજકણોથી બચાવવા માટે ખાસ તૈયાર કરાયેલ ફાયરપ્રૂફ ભવનમાં હવાયુસ્ત લોખંડનાં કબાટોમાં મલબારી સાગના લાકડાની પેટીઓમાં કાપડ યા કાગળથી વીંટાળીને મૂકવામાં આવે છે. જીવજંતુઓના ઉપદ્રવથી બચાવવા માટે ઘોડાવજનો પાઉડર, તમાકુનાં પાન તથા નેપ્થેલિનની ગોળીઓ પેટીઓમાં મૂકવામાં આવે છે.

ઉધઈથી બચવા માટે ભવનના બાંધકામ સમયે તેની જમીનની નીચે ૪૫૦ ફૂટની ઊંડાઈ સુધી ઉધઈની ટ્રીટમેન્ટ કરવામાં આવી હતી, પરિણામે આજ સુધી ઉધઈની કોઈ સમસ્યા પેદા થઈ નથી. આ ફાયરપ્રૂફ ભવન પ્રસિદ્ધ પંચાસરા જૈન મંદિરના પરિસરમાં શેઠ શ્રી હેમચંદ મોહનલાલની રૂ. ૫૧,૦૦૦/-ની ઉદાર સખાવતથી ઈ.સ. ૧૯૩૯માં બાંધવામાં આવેલ છે. આર્કિટેક્ટ તરીકે બેલ્જિયમના સ્થપતિ શ્રી ગેસ્પરની સેવાઓ લેવામાં આવી હતી. આ ભવનની દીવાલો ૨૧ ઈંચ જાડી હોવા ઉપરાંત દીવાલોની વચ્ચે ૦.૨ સેન્ટિમીટરનું અબરખનું પડ મૂકવામાં આવેલ છે. બે માળના વિશાળ ભવનમાં ભોંયતળિયે હસ્તપ્રતો સંગ્રહેલ છે.

ભોંયતળિયે ૨૦૦ માણસો બેસી શકે તેટલો સભાખંડ છે તથા હસ્તપ્રતો અને લેખનકલાનાં સાધનોનું સ્થાયી પ્રદર્શન અલગ કક્ષમાં ગોઠવવામાં આવ્યું છે. જમીનના સામાન્ય સ્તરથી અંદાજિત ૮-૧૦ ફૂટની ઊંચાઈ સુધીનો પ્લીનથ એરિયા હોવાથી ભારે વરસાદ કે પાણીની હોનારતથી હસ્તપ્રતોને બચાવી શકાય છે. સ્થાપત્ય કલા અને ગ્રંથસમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ પાટણનું આ એક દર્શનીય સ્થળ છે.

મુલાકાતીઓ અને હસ્તપ્રત સૂચિપત્રો

પાટણના હસ્તપ્રત ભંડારોની સમૃદ્ધિથી આકર્ષાઈને દેશ-પરદેશના અનેક પ્રાચ્યવિદ્યા વિશારદો તથા અન્ય જિજ્ઞાસુઓ તેની મુલાકાતે આવતા જ રહે છે. પાશ્ચાત્ય દેશોના પૌર્વાત્યવિદ્યાના વિદ્વાનો પૈકી ‘Annals and Antiquities of Rajasthana’ અને ‘Travels in Western India’ના કર્તા કર્નલ ટૉડ દ્વારા સૌ પ્રથમ ૧૮૨૨માં આ ભંડારોની મુલાકાત લેવામાં આવી હતી. એલેક્ઝાન્ડર કિનલોક ફોર્બ્સ (૧૮૫૦-૫૧) દ્વારા પોતાના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘રાસમાળા’ માટે ઘણી સામગ્રી આ ભંડારોમાંથી મેળવવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત ભારતીય લિપિવિદ્યાના ગ્રંથ ‘Indian Paleography’ (૧૮૭૧)ના કર્તા જર્મન વિદ્વાન જી. બુહલર (૧૮૭૩), પ્રો. એફ. કિલહોર્ન (૧૮૮૦-૮૧), પ્રો. આર. જી. ભાંડારકર (૧૮૮૩-૮૪) અને પ્રો. એ. વી. કાથવટેએ બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલ હસ્તપ્રત સર્વેક્ષણની કામગીરી દરમિયાન આ ભંડારોની મુલાકાત લીધી હતી. જેના ઉલ્લેખો તેમના અહેવાલોમાં જોવા મળે છે.

પ્રો. પીટરસનના છ અહેવાલો (૧૮૨-૮૩થી ૧૮૮૫-૮૯) પૈકીનો પાંચમો અહેવાલ (૧૮૮૨-૮૫) પાટણના ભંડારો સંબંધી છે. આ રીપોર્ટ (૧૮૮૨-૮૫)માં પાટણના વિવિધ ભંડારોની મહત્વપૂર્ણ હસ્તપ્રતો અને સરકાર માટે ખરીદેલ ૯૭૮ હસ્તપ્રતોની યાદી આપવામાં આવેલી છે.

ભંડારોની સમૃદ્ધિને ધ્યાને લઈ મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ દ્વારા મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદીને ભંડારોની તપાસ અર્થે ૧૮૮૨માં મોકલવામાં આવ્યા હતા. શ્રી મણિલાલ દિવેદીએ જ આપણને સૌ પ્રથમ વખત દ્વ્યાશ્રયનું ગુજરાતી ભાષાંતર (૧૮૮૩) આપ્યું, ઉપરાંત અન્ય ૨૩ કૃતિઓ અનુવાદિત કરી હતી, જે વડોદરા રાજ્ય દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી તેમજ તેમના દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલ પસંદગીની હસ્તપ્રતોની યાદી ૧૮૮૬માં પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત દિવેદીએ પાટણમાં રણછોડ ભારદ્વાજ અને મણિશંકર કરીને ૩૭૪ જૈન અને જૈનેતર કૃતિઓની યાદી તૈયાર કરી હતી.

વડોદરા રાજ્ય દ્વારા પુનઃ એક અન્ય વિદ્વાન ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલને ૧૯૦૪માં ભંડારોના સઘન સર્વેક્ષણ અર્થે મોકલવામાં આવ્યા. તેમણે તા. ૧૪-૯-૦૪થી ૧૭-૪-૦૫ દરમિયાન પાટણમાં રહીને વિવિધ ભંડારોની ૫૯૭ તાડપત્રીય હસ્તપ્રતોનું એક નમૂનેદાર વિવરણાત્મક સૂચિપત્ર તૈયાર કર્યું, જે તેમના આકસ્મિક અવસાન બાદ શ્રી લાલચંદ્ર બી. ગાંધી દ્વારા ૧૯૨૬ અને ૧૯૩૩માં ભંડારોની મુલાકાત લઈ કેટલાક સુધારા-વધારા સાથે ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (વડોદરા) દ્વારા ૧૯૩૭માં પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ છે. અત્રે એ નોંધવું રહ્યું કે દલાલ પ્રવર્તક કાન્તિવિજયજી મહારાજની ભલામણના કારણે જ તત્કાલીન સમયે પાટણમાં વિદ્યમાન ૧૩ ભંડારો તપાસી શક્યા હતા, જેનો ઋણસ્વીકારની ભાવના સાથે ઉલ્લેખ શ્રી દલાલે પોતાના અહેવાલમાં કર્યો છે.

શ્રી દલાલ દ્વારા સદર ભંડારો સંબંધી તૈયાર કરેલ અહેવાલ કે જેમાં ભંડારોની મહત્વપૂર્ણ હસ્તપ્રતોની સટિપ્પણ નોંધ છે. આ અહેવાલ પાટણના ભંડારોનું મહત્વનું રહસ્ય રજૂ કરતો હોવાથી સૌ કોઈ જિજ્ઞાસુઓએ વાંચવા જેવો છે. આ ઉપરાંત તેમણે પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં ‘પાટણના ભંડારો અને ખાસ કરીને તેમાં રહેલું અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય’ શીર્ષક હેઠળ રજૂ કરેલ નિબંધ પ્રારંભિક અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યમાં રસ ધરાવતા સૌ કોઈ માટે પઠનીય બની રહેશે. શ્રી દલાલે અહીંના રોકાણ દરમિયાન સમસ્ત ભંડારો બારીકાઈથી તપાસીને ગુજરાતી ભાષાની હસ્તપ્રતોની મહત્તા વિશે નોંધ્યું છે કે “તેમાં રહેલા ૬૮૫ તાડપત્રો તથા આશરે ૧૩૦૦૦ કાગળના પુસ્તકોમાંથી કેટલાક પુસ્તકો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતને બાજુ મૂકતાં, આપણી ભાષાના તથા સાહિત્યના ઇતિહાસને માટે ઘણાં અગત્યનાં છે... જૂની ગુજરાતી ભાષાના સંપૂર્ણ અભ્યાસ માટે પાટણના ભંડારો જે જૂના અને વિશ્વસનીય સાધનો પૂરાં પાડે છે તેવા હિન્દુસ્તાનની બીજી કોઈ ભાષામાં ભાગ્યે જ મળી શકશે. અહીંયાંના જૂના પ્રતીકોથી વિક્રમના અગિયારમા શતકથી ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ યથાર્થ રીતે લખી શકાશે. ભંડારોમાંનું ગુજરાતી સાહિત્ય બહુ જ વિશાળ છે.”

ખાસ નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે પાટણની જૈન, બૌદ્ધ અને હિંદુ ધર્મ અને દર્શન વિશેની તથા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષા-સાહિત્યની હસ્તપ્રત સમૃદ્ધિને ઉજાગર કરવાના હેતુથી તેમણે મહારાજા સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ-ત્રીજાને મહત્વની હસ્તપ્રતોના સંપાદન-પ્રકાશન અર્થે પ્રસ્તાવ મોકલી આપ્યો હતો. મહારાજાએ આ પ્રસ્તાવ સ્વીકારીને તેના જનરલ સંપાદક તરીકેની જવાબદારી સી. ડી. દલાલને સોંપવામાં આવી. આ હેતુથી Gaekwad's Oriental Seriesનો પ્રારંભ કરવામાં આવતાં આ ગ્રંથમાળાનો પ્રથમ ગ્રંથ રાજશેખર કૃત ‘કાવ્યમીમાંસા’ (૧૯૧૬) પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો, જેનું સંપાદન સી. ડી. દલાલ દ્વારા કરવામાં આવ્યું. આ ગ્રંથમાળામાં દલાલ દ્વારા સંપાદિત ૧૪ જેટલા ગ્રંથો પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે. જૈનવિદ્યા અને સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના આ પ્રકાંડ વિદ્વાનનું ૩૭ વર્ષની ભરપૂરનીમાં અવસાન થયું હતું. જૈન શ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સ, મુંબઈ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલ ‘શ્રી જૈન ગ્રંથાવલી’ (૧૯૦૯)માં

અન્ય ભંડારો ઉપરાંત પાટણના જૈન ભંડારોની હસ્તપ્રતોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

દાદા ગુરુ પ્રવર્તક મુનિ કાન્તિવિજયજી મહારાજ સાહેબની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે તેમને, તેમના શિષ્ય મુનિ ચતુરવિજયજીને અને મુનિ ચતુરવિજયજીના શિષ્ય મુનિ પુણ્યવિજયજીને પાટણમાં સતત ૧૮-૨૦ વર્ષ રહેવાનું થયું. પરિણામસ્વરૂપે મુનિ પુણ્યવિજયજીએ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર, ભાભાના પાડાનો ભંડાર તથા બાકીના ભંડારોની ૧૯૭૦૬ કાગળ ઉપરની હસ્તપ્રતોનું કૅટલૉગ તૈયાર કર્યું, જે જ્ઞાનમંદિર દ્વારા ૧૯૭૨માં પ્રગટ કરવામાં આવ્યું; પરંતુ કૅટલૉગના પ્રકાશન પૂર્વે જ મુનિ પુણ્યવિજયજી મહારાજ સાહેબનું મુંબઈમાં તા. ૧૪ જૂન, ૧૯૭૧ના રોજ અવસાન થયું હતું. પ્રાય: બે દશકા બાદ મુનિ જંબુવિજયજીએ અપૂર્ણ કાર્ય હાથ ધર્યું. કાગળ ઉપરની ૧૯૭૦૭થી ૨૦૦૩૫ સુધીની હસ્તપ્રતોનું કૅટલૉગ મુનિ જંબુવિજયજીએ તૈયાર કરી, અગાઉ પ્રકાશિત મુનિ પુણ્યવિજયજીના કૅટલૉગ(૧૯૭૨)ની તથા ભાભાના પાડાનો ભંડાર, ખેતરવસીય ભંડાર અને સંઘવીના પાડાના ભંડારની હસ્તપ્રતો સહિતનું કૅટલૉગ સંપાદિત કર્યું, જેનું પ્રકાશન શારદાબહેન ચીમનલાલ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ સેન્ટર, અમદાવાદ દ્વારા ૧૯૮૧માં ૩ વૉલ્યુમ અને ૪ ખંડોમાં કરવામાં આવેલ છે.

પ્રસ્તુત કૅટલૉગની કેટલીક મર્યાદાઓ એ કે મુનિ પુણ્યવિજયજીએ પ્રત્યેક હસ્તપ્રતની ૧૦ ખાનાંઓમાં વણવિલ માહિતી તથા તેની વિશેષતાઓ, નોંધો વગેરેનો સમાવેશ મુનિ જંબુવિજયજીએ ન કરતાં ફક્ત પાંચ ખાનાઓમાં જેમ કે અનુ. નં., શીર્ષક, પત્ર, ભાષા અને કર્તા સંબંધી જ માહિતી આપી છે, પરિણામે વિશેષ માહિતી માટે મુનિ પુણ્યવિજયજીનું કૅટલૉગ (૧૯૭૨) અનિવાર્ય બની રહે છે. આ ઉપરાંત મુનિ જંબુવિજયજીના કૅટલૉગમાં વિષય અને કર્તાસૂચિનો અભાવ હોવાથી કોઈ એક વિષય કે કર્તા સંબંધી માહિતી મેળવવી અઘરી પડે છે. વધુમાં હસ્તપ્રતનો આદિ-અંત કે પ્રશસ્તિ આપેલ નથી. તેમજ મહત્વપૂર્ણ પરિશિષ્ટો જેમ કે લેખનસ્થળ, લલિયાનું નામ, કાળક્રમ, નામસૂચિ વગેરેનો અભાવ નજરઅંદાજ ન કરી શકાય. આમ છતાં આપણે મુનિ પુણ્યવિજયજી અને મુનિ જંબુવિજયજી મહારાજ સાહેબના ઋણી છીએ કે જેમણે ભંડારો સંબંધી માહિતી સુલભ કરાવી આપી.

હસ્તપ્રતોનાં સૂચિપત્રો

૧. A fifth report of operations in search of manuscripts in the Bombay Presidency during April 1892 - March 1895 / Peter Peterson - Bombay : Govt. Press, 1896. Extract from 93 Palmalect and 12 paper mms. Also lists 977 mss. purchased for the Government.

૨. Prachin Jain Pustak mandirastha hastalikhit granthanam kram pradarshak patrak / Manilal Nabhubhai Dwivedi - vadodara : Govt. Press, 1896.

૩. A descriptive catalogue of manuscripts in the Jain Bhandars at Pattan, vol. I / compiled from the notes of the late C.D. Dalal by L.B. Gandhi. Baroda Oriental Institute, 1937, Describes 579 palm leaf mss.

૪. Patan - Sri Hemchandracharya Jain Gnan Mandir sthit bhandar suchipatra / comp. by Muni Punyavijayaji. Patan : Hemchandracharya Jain Gnan Mandir, 1972. Describes 14789 paper mss. in tabular form.

૫. Catalogue of the manuscripts of Patan Jain Bhandars / compiled by late Muni Punyavijayaji; edtd. by Muni Jambuvijayaji. Ahmedabad : Shardaben Chimanlal Educational Research Centre, 1991. 4 parts in 3 volumes. Describes 20035 paper mss. of the Gnanamandir, 3206 paper mss. of Vimalgachha Upashraya (Bhabhano pado) and palm-leaf mss. of Sanghvi Pada no Bhandar, Khetarvasi Pada no Bhandar and Sanghabhandar of the Gnanmandir.

સમાપન

ગુજરાતમાં અમદાવાદ, કોબા (ગાંધીનગર), ખંભાત, છાણી, વડોદરા, સુરત, લીંબડી વગેરે સ્થળોએ

જ્ઞાનભંડારો જોવા મળે છે. આ પૈકી કેટલાંક સ્થળોએ પાટણની સરખામણીમાં વિપુલ સંખ્યામાં હસ્તપ્રતો સચવાયેલી છે. આમ છતાં, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ભાષાની હસ્તપ્રતોની પ્રાચીનતા અને વિષય-વૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ તેમજ ખાસ કરીને અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યની પ્રત્યેક શતકની ઘણી બધી હસ્તપ્રતોની પ્રાપ્તિ કે જે ગુજરાતી ભાષાના ક્રમિક વિકાસ માટે દસ્તાવેજ મૂલ્ય ધરાવે છે, તે દૃષ્ટિએ પાટણના ભંડારો પોતાનું આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

આ ભંડારોનું સર્વેક્ષણ કરતાં પીટર્સને નોંધ્યું છે કે “પાટણ જેવું ભારતભરમાં એક પણ બીજું નગર મેં જોયું નથી. તેમજ એનાં જેવા આખા જગતમાં માત્ર જૂજ નગરો છે કે જે આટલી ભવ્ય પ્રાચીનતાવાળી હસ્તપ્રતોના સંગ્રહ અને સંગોપનનું ગૌરવ ધરાવી શકે. આ હસ્તપ્રતો યુરોપની કોઈપણ વિદ્યાપીઠને મગરૂબી લેવા લાયક અને ઈર્ષ્યા આવે એવી રીતે સાચવી રાખેલો ખજાનો થઈ શકે એમ છે.”

મુનિ પુણ્યવિજયજીના શબ્દોમાં “પાટણના જ્ઞાનભંડારોની મહત્તા મુખ્યત્વે તેમાં રહેલા અલભ્ય-દુર્લભ પ્રાચીન સાહિત્યને લીધે જ છે. તે છતાં તે પ્રતોની અનેકવિધ લિપિઓનાં પલટાતાં સ્વરૂપો, તાડપત્રો અને કાગળની વિવિધ જાતિઓ, ત્રિપાઠ, પંચપાઠ, સ્તબક આદિ અનેક પ્રકારની લેખનશૈલીઓ હસ્તપ્રતોના વિવિધ આકારો, તેમાં લખાતા અક્ષરાંકો, પ્રતોમાં આલેખાતાં વિવિધ શોભનો અને ચિત્રો ઇત્યાદિ દૃષ્ટિએ પણ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારો વિદ્વાનોના અધ્યયનના સાધનરૂપ છે.”

અત્રે નોંધવું ઘટે કે જ્ઞાનમંદિરના ટ્રસ્ટીઓ હસ્તપ્રતોનો મહત્તમ ઉપયોગ થાય તે માટે સંશોધકોને યથાશક્ય તમામ સહાય કરવા તત્પર છે. ટ્રસ્ટીઓનું સ્વપ્ન છે કે આ જ્ઞાનમંદિર ખરા અર્થમાં જ્ઞાનનું સતત વિતરણ અને નિર્માણ કરતું રહે. સંશોધકોને સમયસર હસ્તપ્રતની ઝેરોક્ષ નકલો પહોંચાડવાના હેતુસર ઝેરોક્ષ મશીન વસાવવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત બહારગામથી આવતા સંશોધકોના નિવાસની વ્યવસ્થા જ્ઞાનમંદિરના પરિસરમાં સ્થિત જૈન અતિથિગૃહમાં કરવામાં આવે છે.

પાટણના અન્ય હસ્તપ્રત સંગ્રહો

જૈન જ્ઞાનભંડારો ઉપરાંત પાટણમાં હાલમાં, હેમચંદ્રાચાર્ય યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયના ડૉ. સાંડેસરા સંગ્રહ-૧૦, લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર (બડવાવાડો) - ૨૫ તથા મદ્રેસા એ કન્ઝે મરગુબ (ફેઝે સફા)ના કુતુબખાનામાં અરબી, ફારસી અને ઉર્દૂની ૩૪૦ હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ છે. અત્રે નોંધવું ઘટે કે શ્રી સી. ડી. દલાલે ૧૯૧૪-૧૫માં પાટણની મુલાકાત સમયે બ્રાહ્મણ સંસ્થાઓના કબજા હેઠળના ચાર ગ્રંથભંડારો જોયા સંબંધી નોંધ તેમના અહેવાલમાં કરેલ છે. વધુમાં તેમણે આ હસ્તપ્રતો સામાન્ય હોવા વિશે પણ જણાવ્યું છે; પરંતુ આ ભંડારોમાં કેટલી હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ હતો તે સંબંધી કોઈ જ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. આ ભંડારોનું શું થયું તે સંબંધી પણ હાલમાં કોઈ જ માહિતી પ્રાપ્ત નથી.

ઋણસ્વીકાર

જ્ઞાનમંદિર સંબંધી પ્રસ્તુત લેખ માટે આવશ્યક માહિતી પૂરી પાડવા બદલ મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી શ્રી યતિનભાઈ શાહ, સી. ડી. દલાલનો અહેવાલ અને તેમણે પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં રજૂ કરેલ લેખ, મુનિ પુણ્યવિજયજી અને ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાના પાટણના ભંડારો વિષયક લેખો, મુનિ જંબુવિજયજી કૃત સંપાદકીય અને શ્રી ચીમનલાલ સંઘવીનું પ્રકાશકીય નિવેદન (૧૯૭૨)નો આધાર લેવામાં આવ્યો છે, તે બદલ તેમનો સૌનો ઋણ સ્વીકાર કરું છું.

(સૌજન્ય : ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક : ૨૦૦૮,
પુસ્તક ૭૨, અંક - ૪, પૃ. ૧૦ - ૨૦માં પ્રગટ થયેલ
લેખનું સુધારા-વધારા સાથેનું સંવર્ધિત સંસ્કરણ)

જૈન ભંડારોએ પાટણનું વધારેલું ગૌરવ

અણહીલવાડ પાટણ ગુજરાતના પુરાતન રાજ્યની રાજધાની હતું અને ચાવડા વંશના પહેલા રાજા વનરાજે ઈ.સ. ૭૪૫-૬માં વસાવ્યું હતું ત્યારથી તે આજ સુધી તે પાટણ શહેર ગુજરાતના જૈન ધર્મનું મુખ્ય મથક છે. મધ્યકાલીન સમયના ૧૧મા, ૧૨મા અને ૧૩મા સૈકામાં તો તે ખરેખર જૈનોનું કેન્દ્રસ્થાન હતું. એ વખતમાં એ ધર્મને જે ઉદાર રાજ્યાશ્રય મળ્યો હતો તેને લીધે એના આચાર્યો નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, સાહિત્ય, ઇતિહાસ તથા એવા બીજા અનેક વિષયો ઉપર ગ્રંથો લખવાનો વખત મેળવી શક્યા હતા. ચૌદમી, પંદરમી તથા સોળમી સદીમાં તથા તે પછી પણ જો કે આ કામ કેટલેક અંશે જારી રખાયું હતું, તેમ છતાં અગિયારમી, બારમી અને તેરમી સદીમાં જે કૃતિઓ રચાઈ છે તે એ પછીના કાળમાં રચાયેલી કૃતિઓ કરતાં ઘણી જ ઉપયોગી તથા વધારે મહત્ત્વની છે. જૈન આચાર્યોએ ગુજરાતના પાટનગરમાં તથા અન્ય સ્થળોએ રહીને ઘણા અગત્યના ગ્રંથો રચીને ગુજરાતનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરેલું છે. જૈન આચાર્યોએ રચેલું સાહિત્ય બાદ કરીએ તો ગુજરાતનું સાહિત્ય ક્ષુદ્ર દેખાશે. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ પુસ્તકોના સંગ્રહ વગર અશક્ય છે અને તેથી જૈનોએ પોતાના ધાર્મિક સાહિત્ય ઉપરાંત બ્રાહ્મણો અને બૌદ્ધોના સાહિત્ય વિષયક અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પ્રતો પણ પાટણ, ખંભાત વગેરે દેશોમાં સંગ્રહેલી હતી અને તેથી હાલમાં આ જૈન ભંડારોને લીધે જ જૈન, બ્રાહ્મણો તથા બૌદ્ધોના અમૂલ્ય ગ્રંથો જે કોઈપણ ઠેકાણેથી મળે નહીં તેવા અહીંયાના ભંડારોમાંથી મળી આવે છે. આ ભંડારો જ્યાં જ્યાં છે તે તે શહેરના ગૌરવમાં તેમણે વધારો કર્યો છે; કારણ કે વિદ્વાનોની, ઇતિહાસવેત્તાઓની અને ખાસ કરીને પ્રાચીન ઇતિહાસની કડીઓ મેળવવા ઈચ્છતા સંશોધકોની અને ભાષાશાસ્ત્રીઓની દૃષ્ટિએ આ દર્શનીય વસ્તુઓ છે, અને દુનિયાભરના વિદ્વાનોને જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળે ત્યારે ત્યારે ભૂતકાળના આવા પુરાવાના સંગ્રહસ્થાનની-જ્ઞાનભંડારની મુલાકાત લેવાનું ચૂકતા જ નથી, અને તેથી જ પાટણમાંના અમૂલ્ય ભંડારોથી કંઈક અનેરી વસ્તુઓ-હકીકતો મેળવવા યુરોપ-અમેરીકાના જિજ્ઞાસુ વિદ્વાનો દરવર્ષે પાટણમાં આવતા આપણે જોઈએ છીએ. ખરેખર પાટણનું આ ગૌરવ છે.

પ્રાચીન ભંડારોની ઉત્પત્તિ, વિકાસ, દુર્દશા

જૈન આચાર્યો, મુનિઓ વગેરેના ઉપદેશથી કે પોતાના આંતરિક ઉલ્લાસથી જૂના વખતમાં રાજાઓએ, મંત્રીઓએ તેમજ ધનાઢ્ય જૈન ગૃહસ્થોએ તપશ્ચર્યાના ઉદ્ધાપન નિમિત્તે, (ઉપદેશ) શ્રવણ નિમિત્તે, પોતાના કે પરલોકવાસી સ્વજનના કલ્યાણ નિમિત્તે, સાહિત્ય પ્રત્યેની પોતાની અભિરુચિનાં કારણે કે લોક આગળ વાંચી બતાવવા આચાર્યોને ભેટ ધરી પુણ્યના ભાગી બનવાની ઈચ્છાથી પોતાની શક્તિ અનુસાર નવીન પુસ્તકાદર્શો લખાવીને અથવા પુરાતન જ્ઞાનભંડારો અસ્તવ્યસ્ત થવાને કારણે કોઈ વેચતું હોય તો વેચાતા લઈને મોટા મોટા જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના કરી છે. સાધારણમાં સાધારણ વ્યક્તિઓએ પોતે અલ્પસંપન્ન હોવા છતાં શુભ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં ટીપે-ટીપે સરોવર ભરાય એ ન્યાયે મહાનમાં મહાન જ્ઞાનભંડારો ઊભા કરવામાં મહત્ત્વપૂર્ણ ફાળો આપ્યો છે.

ગુજરાતના મહારાજા કુમારપાલ કે સિદ્ધરાજના સમય પહેલાં જૈન ભંડારો હતા કે નહીં તેની માહિતી મળતી નથી. જૈન ગ્રંથો તો વિક્રમની છઠ્ઠી સદીથી લખાયા છે. કુમારપાલે ૨૧ ભંડારો અને રાજા વીરધવલના મંત્રી વસ્તુપાલે ૧૮ કરોડના ખર્ચે ત્રણ મોટા ભંડારો સ્થાપ્યા હતા; પરંતુ દિલગીરીની વાત છે કે આ મહત્ત્વના ભંડારોમાંનું એક પણ પુસ્તક પાટણના ભંડારોમાં મળી આવતું નથી. કુમારપાલની ગાદીએ આવનાર અજયપાલ જૈનો અને જૈન ધર્મનો એટલો બધો

દેખી બન્યો હતો કે જૈન સાહિત્યનો નાશ કરવામાં તેણે પોતાથી બનતી બધી કોશિશ કરી હતી. તેથી ઉદયન નામના જૈન મંત્રી તથા બીજા આગેવાનો પાટણથી આ ભંડાર ખસેડી જેસલમેર લઈ ગયા હતા. જેસલમેરમાં તાડપત્રોની નકલો મુખ્ય કરીને પાટણમાંની છે. વસ્તુપાલના સ્થાપેલ ભંડારોનો નાશ મુસલમાનોના વખતમાં થયો જણાય છે. ઈસ્લામી આક્રમણોનાં પ્રતિદિન ધસી આવતાં મોજાંએ ચોરાસી ચૌટાં અને ચોરાસી ચકલાંવાળા સુંદર અને પુરાતન પાટણ શહેરને ધૂળ-ભેગું કરી નાખ્યું અને તેની સુંદર સ્થાપત્યકળાનાં સ્મૃતિરૂપ કામોનો એક પથ્થર પણ અવશેષ રહેવા ન દીધો; છતાંય કોઈ અજબ રીતે જ જૈન મંત્રીઓ અને જૈન ગૃહસ્થોના પ્રયાસથી સરસ્વતી ભંડાર અને તેમાંની હસ્તલિખિત પ્રતોના પુરાણા અને વિખ્યાત સંગ્રહ એમની તીક્ષ્ણ દાઢમાંથી બચી ગયા. પરમેશ્વરનો પાડ માનવો જોઈએ કે એલેક્ઝાન્ડ્રીઆનાં જાણીતાં પુસ્તકાલયો જેવી એમની દશા ન થઈ.

પ્રાચીન ભંડારોના અવશેષો

મુસલમાનોના આક્રમણના સમયમાં ભંડારોને સાચવવા હેરફેર કરતાં કરતાં જે પુસ્તકો બચ્યાં તેમને સાચવી રાખવા ઉપરાંત ત્યારપછીના શાંતિના વખતમાં લોક આગળ વાંચી બતાવવા વાસ્તે અગર આચાર્યો અને મુનિવર્ગને અધ્યયન કરવા વાસ્તે પુસ્તકો ભેટ ધરવાં એ જૈન કોમમાં પુણ્યનું કામ મનાતું હોવાથી, લોકોએ પુસ્તકોની નકલો કરાવવા પાછળ યથાશક્તિ નાની મોટી રકમો ભૂતકાળમાં ખર્ચી છે. કેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતોની છેવટ આપેલ પ્રશસ્તિઓ પરથી આ વાતની સાબિતી સારી રીતે મળી આવે છે. પાટણના જૈન ભંડારોમાં હસ્તલિખિત પ્રતો આવા મોટા જથ્થામાં શી રીતે એકઠી થઈ તે આ ઉપરથી સમજાશે.

પરદેશીઓએ ભંડારોનું સંશોધન કરવા કરેલા પ્રયત્નો

પાટણના ભંડારોનું મહત્ત્વ સૌથી પહેલું ઈ.સ. ૧૮૩૨ના જુનમાં “રાજસ્થાન”ના જાણીતા લેખક કર્નલ ટૉડના સમજવામાં આવ્યું. અણહીલવાડની ખાસ મહત્ત્વની વસ્તુઓ તરીકે કર્નલ ટોડ ફક્ત બેનાં નામ જ આગળ ધરે છે: એક અણહીલવાડ વસાવનાર વનરાજની પ્રતિમા અને બીજું પોથીભંડાર યાને જૈન પુસ્તકાલયો. કર્નલ ટોડના ગુરુ હેમાચાર્યથી ઊતરી આવેલા હોવાથી તેમની સાથે તેઓ આ ભંડાર જોઈ શક્યા હતા.

તેમના પછી પાટણના ભંડારની મુલાકાત લેનાર યુરોપિયન રાસમાળાનો જાણીતો લેખક એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્બસ હતો. તેના પછી સને ૧૮૭૩માં અને ૧૮૭૫માં વિદ્વાન ડૉ. જી. બુહ્લરે બે મુલાકાતો લીધી હતી. વડોદરા રાજ્યના અમલદારોની મદદથી અને પાટણ ભંડાર નગરશેઠ તથા પંચ કે જેના તાબામાં આ ભંડાર હતા તેમની કેટલીય ખુશામત પછી એમને કેટલાક ભંડારમાં દાખલ થવા દેવામાં આવ્યા હતા. સંઘવીના પાડાનો ભંડાર જોવાની એમને બધાને છૂટ મળી હતી અને તેથી એમાંની કેટલીક દુર્લભ કૃતિઓની નકલો ઉતારી લીધી હતી. એ જ વર્ષમાં ફરી બે વખત ભંડારો જોવા આવ્યા હતા, પણ તેમાં તેમને સફળતા મળી નહિ. પાટણ છોડ્યા બાદ હેમચંદ્રનો પ્રખ્યાત ભંડાર જોવા દેવાની માલિકે ખુશી જણાવી. તેમનાથી તો પાછું ફરી શકાય તેમ નહોતું, તેથી તેમણે એક શાસ્ત્રી મોકલાવી તેનું નવું પત્રક બનાવ્યું તથા બીજા ભંડારનું પત્રક મળી આવ્યું. આ પત્રકો ઉપરથી ડૉ. બુહ્લરે જે નિવેદન રજુ કર્યું તેના ફળ તરીકે મુંબઈ સરકારે ડૉ. આર. જી. ભાંડારકરને ભંડારના સંગ્રહો તપાસવા પાટણ મોકલ્યા. તેમણે ૧૮૮૩માં પ્રો. કાથવટે સાથે પાટણની મુલાકાત લીધી હતી અને તેઓ તે વખતના ૧૧ પૈકી ચાર જ ભંડાર - ફોફળીઆ પાડાના બે, ભાભાના પાડાનો એક તથા સંઘવીના પાડાનો એક - જોઈ શક્યા હતા. બાકીના ભંડાર તેમના માલીકો બતાવવા માંગતા નહોતા. ડૉ. ભાંડારકર માને છે કે સને ૧૮૮૦-૮૧માં ડૉ. કોલેજના સંગ્રહમાં જે તાડપત્રીઓ ઉમેરવામાં આવી હતી તે મૂળ માકા મોદીના ભંડારમાંની હતી. આ જૈન સંગ્રહો ઉપરાંત તેમણે પાટણમાંના બ્રાહ્મણ ધર્મની કૃતિઓના ત્રણ સંગ્રહ પણ જોયા હતા.

વડોદરા રાજ્યે કરેલા પ્રયત્નો

અત્યાર સુધીની ભંડારો સંબંધની શોધખોળો અપૂર્ણ તેમજ ઉપરચોટીયા (ઉપરછલ્લી) હતી. પરદેશીઓએ ભંડારો જોવા કરેલા પ્રયત્નોએ અને તેમની સૂચનાથી મુંબઈ સરકારે ડૉ. ભાંડારકર મારફત કરાવેલી તપાસે વડોદરા રાજ્યને આ શહેરના તમામ સંગ્રહોની વધારે ઊંડી, સૂક્ષ્મ અને સંપૂર્ણ શોધ કરાવવાનું સુઝાડ્યું અને એટલા વાસ્તે નડીયાદવાળા વિદ્વાન પ્રો. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીને સને ૧૮૯૨માં આ કામે નીમ્યા. અંધારામાં અને ગુંગળાવી નાખે તેવા ભોંયરામાં બેસીને પ્રો. દ્વિવેદીએ એકેએક દાબડો ઉઘાડી નવથી દસ હજાર પ્રતો તપાસી કાઢી અને તેની યાદી પણ બનાવી.

તેમણે ગણાવેલા બાર ભંડારોમાંના બે - રણછોડ ભારદ્વાજનો ભંડાર અને મણિશંકરનો ભંડાર બ્રાહ્મણના ઘરમાં હતા અને તે જૈન ભંડાર નહોતા. પહેલામાં કેટલીક જૈન કૃતિઓ હતી ખરી, પણ બીજામાં તો ફક્ત બ્રાહ્મણ ધર્મની જ કૃતિઓ હતી. આ તમામ સંગ્રહોની પૂર્ણ તપાસ પછી નક્કો ઉતારી લેવા લાયક ૩૭૪ કૃતિઓની એક યાદી પ્રો. દ્વિવેદીએ તૈયાર કરી હતી. તેમણે ભલામણ કરેલ કૃતિઓમાંની ઘણીખરીના સંપૂર્ણ અનુવાદ કે સંક્ષિપ્ત ઉતારા વડોદરા રાજ્યે ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરાવ્યા હતા. અગાઉની તપાસો કરતાં આ તપાસ સવિસ્તર અને કેટલેક અંશે સંપૂર્ણ બની હતી.

પ્રો. દ્વિવેદી પછી તુરત જ ૧૮૯૩ના ડિસેમ્બરમાં પ્રો. પિટર્સન આ જ કામ માટે મુંબઈ સરકાર તરફથી નિમાયા. આ તપાસમાં ફોફળીયાવાળા ભંડારમાંથી બહુ જ પ્રાચીન તાડપત્રી પ્રતોથી ભરેલ એક વિશેષ પેટી જે પહેલાંના જોનારને લુગડાંથી ભરેલી છે એમ કહેવામાં આવતું હતું તે જોઈ શક્યા હતા. આ પેટી સ્વતંત્ર પુસ્તકાલય જ હતું, તે આ શોધમાં જણાયું. આ વખતે બધી પ્રતો પ્રો. પિટર્સનને છુટથી બતાવવામાં આવી હતી અને તેથી કરીને ૨૦૦ કરતાં પણ વધારે ગ્રંથોના ઉતારા તેઓ લઈ શક્યા હતા. તેમના નિવેદનમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે ઉતારા કરેલ ગ્રંથો જૈન કોમ તેમ જ બીજા લાગતા વળગતા પક્ષોને ઉત્તેજિત કરશે અને આ પુસ્તકોને પ્રકાશમાં લાવવા જરૂર તેઓ પગલાં લેશે.

પ્રો. પિટર્સનની આ આશા થોડા જ વખતમાં પાર પડી, કારણ કે એમના રીપોર્ટ ઉપરથી જૈન કોમમાં વિશેષ જાગૃતિ આવી અને તેને લીધે મુંબઈની જૈન કોન્ફરન્સ મારફત પાટણ તેમજ બીજાં સ્થળોના વધારે અગત્યના જૈન ભંડારની એક યાદી તૈયાર કરાઈ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી; પણ આ યાદીમાં એક પણ જૈનેતર પ્રતનું નામ દાખલ કરવામાં આવ્યું ન હતું.

ત્યાર બાદ છુટા છવાયા વ્યક્તિગત પ્રયત્નો દેશી અને વિદેશી વિદ્વાનોએ અમુક અલભ્ય ગ્રંથો સંશોધન અર્થે મેળવવા કરેલા છે; પરંતુ પાટણના હાલના એકે એક ભંડારમાંના એકે એક પુસ્તકને જોઈ તેને યોગ્ય રીતે નોંધ કરવાનો અને પ્રતોને વ્યવસ્થિત કરી ગોઠવવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન તો. સ્વ. ચીમનલાલ ડી. દલાલે પ્રવર્તક કાન્તિવિજયજી મહારાજ અને તેમના શિષ્યોની મદદથી સને ૧૯૧૫માં કર્યો હતો. તેમણે કરેલા નિવેદન ઉપરથી આવા પુરાણા અને અમોલા સંગ્રહોમાંથી પસંદ કરેલા મહત્વના ગ્રંથોનું સંશોધન કરી પ્રસિદ્ધ કરવા શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ નામનું એક જુદું ખાતું ખોલ્યું છે. આ ખાતા મારફત ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝના અંકો તરીકે પાટણ ભંડારના કેટલાએ મહત્વના ગ્રંથો છપાઈને બહાર પડ્યા છે અને હજી બહાર પડ્યે જાય છે. હાલમાં જ અહીંના ભંડારોમાંની તાડપત્રી પુસ્તકોની એક યાદી પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તેનાં લગભગ એક હજાર પાના થશે. ખરેખર શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે ઉદાર રાજ્યાશ્રય આપી આવા અમોલાં અને પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોને વિસ્મૃતિના ઊંડા ધરામાં વખતના વહેણ સાથે બૂડતાં બચાવ્યાં છે.

હાલના ભંડારો

૧. સંઘવીના પાડાનો ભંડાર.

આ પ્રાચીન અને પ્રધાન તાડપત્રની પ્રતોના સંગ્રહવાળો ઉપયોગી ભંડાર છે. તે તપગચ્છની લઘુ પોશાલીય શાળાનો છે. એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે મુનીંદ્ર સોમના સમયમાં પ્રથમ તેને વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યો હતો અને પાછળથી સં. ૧૯૧૪માં ઋદ્ધિસાગરે ટીપ બનાવી યથાસ્થિત કર્યો હતો. આની ટીપ મળી આવી છે, પણ તે ૪૩૪ પોથીના ૩ દાબડાના ગ્રંથનાં માત્ર નામ જણાવતી અધૂરી અને અશુદ્ધ છે. આમાંની પંદરેક પ્રતો સુરત ગઈ છે, જ્યારે ન્યાયની એક પ્રત ચોરાઈ ગઈ છે. પાટણમાં ડો. બુદ્ધલર આવ્યા ત્યારે તેમને આ ભંડાર જોવા દેવામાં નહોતો આવ્યો; પણ તે સુરતના નારાયણ શાસ્ત્રી પાસે એક ટીપ કરાવી મેળવી શક્યા હતા. આ ટીપ શુદ્ધ ન હતી, એવું ડોક્ટર કીલહોર્નના રીપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે. ડો. પિટર્સને આ ભંડાર જોવા ઘણી મહેનત કરી, છતાં તે ફાવ્યા નહોતા.

આ ભંડારમાં ખરી રીતે જે અમૂલ્ય ખજાનો છે, તે સમસ્ત જગત સમક્ષ મૂકવાથી અતિશય લાભ થવાનો સંભવ છે. જૈન અને બ્રાહ્મણના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત જાણીતા અને અજાણ્યા ગ્રંથો આમાંથી મળી આવ્યા છે, એટલું જ નહીં, પરંતુ નવું એવું અપભ્રંશભાષાનું વ્યાકરણ લખવામાં સહાય મળશે. ગુજરાતી એકલી નહીં, પણ મરાઠી, હિન્દી અને હિંદની બીજી ઘણી દેશી ભાષાનું તુરતનું મૂળ અપભ્રંશ છે, તે સાબિત થયે તે તે ભાષાનું રૂપાંતર સમજાશે.

આ ભંડારની સ્થિતિ ઘણી જ ખરાબ હતી, પણ પ્રવર્તક મુનિ મહારાજશ્રી કાન્તિવિજયજીએ પોતાના શિષ્યોની મદદથી જૂનાં પૂઠાં કાઢી નાંખી તેને વ્યવસ્થિત કરેલો છે, તેથી ઘણી સગવડ થઈ છે. તેમાં ૪૧૩ પોથીઓ છે. કેટલીક પોથીઓમાં એક કરતાં વધુ ગ્રંથો લખાયા છે, આની ટીપ કરવામાં આવી છે અને તેમાં ગ્રંથકર્તાની હકીકત, રચનાનો કાળ, અને પ્રતનો સમય જણાવ્યો છે. આ ભંડારની વ્યવસ્થા અને દેખરેખ વંશપરંપરાથી પટવાવાળા રાખે છે. હાલમાં કુટુંબ પૈકી શેઠ પન્નાલાલ છોટાલાલ સંઘ તરફથી વ્યવસ્થા કરે છે.

(૨) વખતજીની શેરીમાં ફોફાળીયાવાડામાંનો ભંડાર

આ ભંડાર શ્રી સંઘનો છે અને તેમાં ૨૬૮૬ કાગળની પ્રતો અને ૧૩૭ તાડપત્રની પ્રતો હોવાથી તે મોટામાં મોટો છે. કાગળની પ્રતો સારી રીતે ગોઠવેલી છે; પરંતુ ૮૧ તાડપત્રની નાની પ્રતો લાકડાનાં પાટીઆં અને લુગડાંનાં પૂઠાં વગર લુગડાના કડકામાં મૂકેલી હતી. હમણાં પ્રવર્તક કાન્તિવિજયજીએ લાકડાના પાટીઆં વચ્ચે મૂકાવી તેની સંભાળ રહે તેવી વ્યવસ્થા કરેલી છે.

ડો. પિટર્સને પોતાના પાંચમા રીપોર્ટમાં ૭૬ તાડપત્રની પ્રતો વર્ણવી છે. આ ભંડારમાં નીચેના બીજા ત્રણ ભંડારોનાં પુસ્તકો પણ મૂકેલાં છે.

(અ) લીંબડીના પાડાનો ભંડાર : આમાં ૪૨૫ કાગળની પ્રતો છે કે જેમાંની કેટલીક ભાગ્યે જ મળે તેવી અને પ્રાચીન છે. તેમાં સંવત ૧૩૫૬-૫૭માં લખાયેલો જૂનામાં જૂના કાગળનો ગ્રંથ છે.

(બ) પાટણમાં બીજે સ્થળે ભાગ્યે જ મળે એવાં કેટલાંક પુસ્તકોની નવી પ્રતોનો સંગ્રહ છે કે જેની સંખ્યા ૩૬૬ છે.

(ક) વસ્તા માણેકની માલિકીના ગ્રંથોમાંના કેટલાક આમાં મૂકવામાં આવ્યા છે.

આ ભંડારની વ્યવસ્થા અને દેખરેખ સંઘની પેઢી શેઠ ધરમચંદ અભેચંદના નામથી રાખે છે.

(૩) વાડી પાર્શ્વનાથનો ભંડાર

આમાં ૪ તાડપત્ર ઉપરની પ્રતો છે. પણ આ ભંડારની ખરી ઉપયોગીતા એમાં રહેલી છે કે તેમાં પ્રાચીન તાડપત્રો ઉપર લખેલા ગ્રંથોમાંથી સંવત ૧૪૮૦-૧૪૯૦માં તે સમયના ખરતર ગચ્છના પટ્ટધર આચાર્યની આજ્ઞાથી ઉતારેલા કાગળ ઉપરના હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો સંગ્રહ છે. આમાં બીજે ન મળે તેવા અને વિશ્વસનીય જૈન સાહિત્યના ગ્રંથો છે,

એટલું જ નહિ, પરંતુ બ્રાહ્મણો અને બૌદ્ધોના સાહિત્ય વિષયક અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પ્રતો છે. ઘણો સમય થયો છતાં તેમાંના ઘણાખરા ગ્રંથો ઘણી સારી સ્થિતિમાં છે, જ્યારે તે જ કાળમાં લખાયેલા કેટલાક એવી જીર્ણ અવસ્થામાં છે કે માત્ર અડધા કે તેનો ભરભર ભૂકો થઈ જાય છે. આનું કારણ જ્યાં તે મૂળ રાખવામાં આવ્યા હતા તે જગ્યામાં રહેલી ભીનાશવાળી હવા છે. હાલમાં આ ભંડારને સારી રીતે રાખવામાં આવે છે. પ્રતની સંખ્યા ૭૪૪ છે.

આ ભંડારની વ્યવસ્થા અને દેખરેખ સંઘ તરફથી શેઠ વાડીલાલ હીરાચંદ્ર રાખે છે.

(૪) આગલી શેરીનો ફોફળીઆ વાડાનો ભંડાર

તેમાં કાગળ ઉપર ૩૦૩૫, તાડપત્ર ઉપર લખેલા ૨૨ અને લુગડા ઉપર લખેલ એક ગ્રંથ છે, આમાં ખાસ કરીને જૈનોનાં આગમો અને તે ઉપર થયેલ ટીકાઓનો સુંદર સંગ્રહ છે. આમાં વિક્રમના ૧૬મા સૈકાની શરૂઆતમાં પાટણના કરોડપતિ છદુશાએ લખાવેલા ગ્રંથો છે. આ ઉપરાંત જૂની ગુજરાતીમાં લખેલા રાસાઓનો સંગ્રહ આમાં સારો છે. આખો ભંડાર સારી સ્થિતિમાં રાખવામાં આવ્યો છે. તપગચ્છના સંઘ તરફથી શેઠ મુળચંદ્ર દોલાચંદ્ર વ્યવસ્થા અને દેખરેખ રાખે છે.

(૫) ભાભાના પાડામાંનો તપગચ્છની વિમલ શાખાનો ભંડાર:-

આમાં બે સંગ્રહ છે, એકમાં ૫૨૨ અને બીજામાં ૧૮૧૪ કાગળ ઉપર લખેલી પ્રતો છે. બંનેની યાદી ઘણી જ અશુદ્ધ છે. ઘણી ખરી પ્રતો બહુ જૂની નથી, પણ સામાન્ય છે, જ્યારે થોડી ઘણી જૂની છે. ભંડાર સારી સ્થિતિમાં છે.

આ ભંડારની વ્યવસ્થા ઉત્તમચંદ્ર નાગરદાસ માટલી સંઘ તરફથી કરે છે.

(૬) સાગરના ઉપાશ્રયનો ભંડાર:-

આમાં ૧૩૦૮ કાગળ ઉપર લખેલી પ્રતો છે. તેમાંની ઘણીખરી સામાન્ય અને થોડાં પાનાની છે. આ ઉપરાંત ભાવસાગરના ૧૦૮ હસ્તલિખિત ગ્રંથો છે. આ બધાની સારી સ્થિતિ છે.

આ ભંડારની વ્યવસ્થા શેઠ વાડીલાલ હીરાચંદ્ર સંઘ તરફથી કરે છે.

(૭) મકા મોદીનો ભંડાર

તેમાં ૨૩૦ કાગળ ઉપર લખેલ અને ૨ તાડપત્રની પ્રતો છે. કાગળ ઉપર લખેલાં પુસ્તકો સામાન્ય રીતે જૂનાં છે. ડૉક્ટર કીલ્ડોર્ને મુંબઈ સરકાર માટે સને ૧૮૮૦-૮૧માં પાટણમાં જે ૭૯ તાડપત્ર ઉપર લખેલાં પુસ્તકો ખરીદ કર્યા હતા તે આ ભંડારમાંનાં હતા. હાલ આ ભંડાર હેમચંદ્ર જૈન સભાને સોંપાયો છે અને તેમના તરફથી સાગરના ઉપાશ્રયમાં રાખવામાં આવેલો છે.

(૮) વસ્તા માણેકનો ભંડાર

આ ભંડાર માજી વકીલ લેહરુભાઈ ડાહ્યાભાઈને આપવામાં આવ્યો હતો. તેમાં ૫૨૨ હસ્તલિખિત પ્રતો છે કે જેમાંની ઘણીખરી ૩૦૦થી ૪૦૦ વર્ષ સુધીની જૂની છે. આ ભંડાર પણ પાટણ હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન સભાને સોંપાયો છે અને નં. ૬ અને ૭ સાથે સાગરના ઉપાશ્રયમાં રાખવામાં આવ્યો છે.

(૯) ખેતરવશીનો ભંડાર

આ ભંડાર ૭૬ તાડપત્ર ઉપર લખેલા ગ્રંથોને લઈને ઘણો અગત્યનો છે. આમાંથી જ કલિંજરના રાજા પરમદીદિવના (??) મંત્રી વત્સરાજનાં છ નાટકો મળી આવ્યાં છે. તે ઉપરાંત જૈનોનાં કેટલાંક ન મળી શકે તેવાં પુસ્તકો આમાં છે, એટલું જ નહીં, પરંતુ આમાં ગૌડવહો, રાવણવહો અને કાદંબરીનો પુલિંદે પૂરો કરેલો ભાગ પણ મળી આવે છે. ઘણા વખતની જૂની પ્રતો હોવા છતાં ઘણી સારી સ્થિતિમાં છે; પરંતુ કેટલીક બેદરકારીને લઈને લાકડાનાં પાટીઆં વગર કપડામાં તેને બાંધી રાખવામાં આવી હતી, પણ રા. રા. શ્રી દલાલે તેના રખેવાળોનું આ ઉપર ધ્યાન ખેંચતા તેમણે

તેને લાકડાના પાટીઆમાં રાખવા વચન આપ્યું હતું.

સંઘ તરફથી આ ભંડારની વ્યવસ્થા અને દેખરેખ શેઠ ગભરૂચંદ વસ્તાચંદ રાખે છે.

(૧૦) મહાલક્ષ્મીના વાડાનો ભંડાર

આમાં ૮ તાડપત્ર ઉપર લખેલાં અને થોડાં કાગળ ઉપર લખેલાં અધૂરાં પુસ્તકો છે. તાડપત્ર ઉપર લખેલાં પુસ્તકો લક્ષસૂક્તિકાર તરીકે પોતાને ઓળખાવતા લક્ષ્મણ નામના કવિનો સૂક્તિ ઉપર ગ્રંથ છે. આ ભંડાર ત્યાંના ઉપાશ્રયમાં રાખવામાં આવ્યો છે.

સંઘ તરફથી શેઠ યુનીલાલ ઘેલાચંદ તેની વ્યવસ્થા અને દેખરેખ રાખે છે.

(૧૧) અદુવશીના વાડાનો ભંડાર

આમાં બે તાડપત્ર ઉપર લખેલી પ્રતો છે કે જેમાંની એક તાડપત્ર ઉપર લખવાના સમય પછી ઉતારેલી છે. આ સિવાય બીજાં થોડાં કાગળ ઉપર લખેલાં પુસ્તકો છે.

(૧૨) હિંમતવિજયજીનો ભંડાર

આ ખાનગી ભંડાર છે અને તેમાં મુખ્યપણે શિલ્પકળાનાં પુસ્તકો છે, જેનો હિંમતવિજયજીએ ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે.

(૧૩) લાવણ્યવિજયનો ભંડાર

આમાં સામાન્ય કાગળ ઉપર લખેલાં પુસ્તકો છે કે જેનો મોટો ભાગ રાધનપુર રાખવામાં આવેલ છે. પાટણમાં આટલા વિદ્યમાન ભંડારો છે.

(૧૪) ઢંઢેરવાડાનો પ્રસિદ્ધ ભંડાર

આ ભંડાર પૂનમીઆ ગચ્છના શ્રી પૂજ્યનો હતો તે હાલ જણાતો નથી. હાલમાં શ્રી પૂજ્ય અને પાટણના જૈન સંઘ વચ્ચે એક મુકદ્દમો થયો હતો તેમાં આ ભંડાર સંબંધી તકરાર હતી, આથી તેને ખસેડી અન્ય સ્થળે લઈ જવામાં આવ્યો છે. થોડી ઘણી આશા રહે છે કે તે પ્રકાશમાં આવશે. એમ કહેવાય છે કે આ ભંડારમાં મૂળ ૪૦૦ દાબડા હતા. સ્વ. સ્વરૂપચંદ યતિના હાથમાં આ ભંડાર હતો, તે કોઈને પણ પ્રત જોવા દેતા નહીં. તેમના મરણ પછી શ્રી પૂજ્યની ગાદી સંબંધી તકરાર ઉઠી અને તેનું છેવટ આવે તે પહેલાં ઉપયોગી કેટલાક હસ્તલિખિત પુસ્તકોને તેને ખરીદવાને ફરતા બ્રિટિશ અમલદારોના એજંટોને વેચી દેવામાં આવ્યાં. પ્રો. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીને આ ભંડાર જોવા દેવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ તેમના મનમાં પણ સંદેહ રહ્યો હતો કે કેટલાંક પુસ્તકો તેમની નજરથી દૂર રાખવામાં આવ્યાં હતાં. યુરોપિયન વિદ્વાનો એમ માનતા આવ્યા છે અને હજી પણ માને છે કે આ મહાન્ હેમચંદ્રાચાર્યનો ભંડાર હતો પણ તે ખોટું છે. હેમચંદ્ર પૂર્ણતલ ગચ્છના હતા. ઢંઢેરવાડામાં પૂર્ણિમા ગચ્છના શ્રીપૂજ્ય નામે મહેન્દ્રપ્રભે અંબડરાસ રચ્યો છે, તેમાં તે વિજયસુંદરથી ઉતરી આવેલા છે એવું જણાવ્યું છે, નહીં કે શ્રીહેમચંદ્રથી. આ ગચ્છની બે શાખા હતી. એક ચાણસ્મામાં અને બીજી લાડોલમાં. આ ભંડારનો વિસ્તાર બહોળો જણાય છે અને તેમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો મોટો સંગ્રહ હતો એમ લાગે છે. આમાંનાં ઘણાખરાં તે ગચ્છના યતિઓએ લખેલાં હોઈ શુદ્ધ જ હતાં. આમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલું એક પણ પુસ્તક હતું નહીં અને તેમાંના કાગળ ઉપર લખેલાં પુસ્તકો પણ ત્રણ સૈકા કરતાં વધુ પ્રાચીન નહીં હોય એમ માનવાને કારણ રહે છે.

હસ્તલિખિત પ્રતોની સ્થિતિ અને બીજી હકીકત

પાટણના ભંડારોમાંનાં પુસ્તકો ઉપર વિદેશી તેમજ બીજાનો ડોળો કર્નલ ટોડના વખતથી રહ્યો છે. મૂળ પાટણના ભંડારો યતિઓના તાબામાં હતા અને તેમની પાસે ખાનગી મિલકત તરીકે ઘણી હસ્તલિખિત પ્રતો રહેતી. ઘણી મોટી

નાણાંની રકમોથી લલચાઈ તેઓ તે આપી દેતા. ખબર પ્રમાણે સંઘના બ્રાહ્મણ મુનિમે પણ ઘણી પ્રતો વેચી નાંખી હતી. કેટલાક સ્વાર્થી લોકો કેટલીક પ્રતોને ચોરી કરીને પણ લઈ ગયા છે. આ રીતે કાગળ તેમજ તાડપત્ર ઉપરની પ્રતો મુંબઈ, પુના અને વિદેશોમાં ગયેલી છે. હાલમાં આ ભંડારો જૈન શ્રાવકોના હાથમાં છે, તેથી તેમાંથી પ્રતો વેચાણથી ચાલી જવાનો ઘણો ઓછો સંભવ છે.

પુસ્તકો માટે વપરાતા તાડપત્રો

પાટણમાંનાં તાડપત્ર ઉપરના પુસ્તકો દક્ષિણહિન્દના તાડપત્રોથી કદમાં, પત્રોની જાતમાં અને લેખન પદ્ધતિમાં ઘણાં ભિન્ન પડે છે. મદ્રાસનાં તાડપત્રો હમેશાં જાડાં અને ઘટ્ટ હોય છે, જ્યારે પાટણના પાન પાતળાં છે; તેમ છતાં જાડાં તાડપત્રો મલબારથી લાવવામાં આવતાં, એમ સ્પષ્ટ રીતે સંઘવીના પાડાના ભંડારની એક પ્રતમાં એક બાજુએ કરેલા ઉલ્લેખ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. દક્ષિણમાં તાડપત્ર ઉપર ખીલાથી લખવામાં આવે છે. જ્યારે ગુજરાતની પ્રતોમાં કલમવડે શાહીથી અક્ષરો લખવામાં આવ્યા છે. દક્ષિણમાંનાં પુસ્તકો ગુજરાત જેટલાં પ્રાચીન નથી, કારણ કે ડૉ. બર્નેલના જણાવવા પ્રમાણે જૂનામાં જૂના પુસ્તકનું વર્ષ સન્ ૧૪૨૮ છે. તેની લિપિ ગુજરાતનાં તાડપત્રોનાં પુસ્તકોની માફક જૂની દેવનાગરી છે અને અક્ષરો તે વખતના શિલાલેખોમાં જેવા જણાય છે તેવા છે. મોટામાં મોટા કદનું તાડપત્રી પુસ્તક ૩૬ ઈંચ લાંબા અને અઢી ઈંચ પહોળા પાનાનું છે અને નાનામાં નાની પુસ્તિકાનું કદ ૪|| x ૨|| ઈંચનું છે.

હસ્તલિખિત પ્રતો યતિઓ અથવા જેનો લહિયા તરીકે ધંધો હતો એવા લહિયાઓ કે જે મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણો, કાયસ્થો અને વાણીયાઓ હતા, તેમના હાથથી લખાતી. આવી રીતે પ્રતો લખાવવાનો, તેમાં વપરાતાં તાડપત્રો વગેરેનો ખર્ચ ઘણો વધારે આવતો. આવી પ્રતોનું બક્ષીસ કે વેચાણ થતું હતું, તેથી પ્રતો એકના તાબામાંથી બીજાના તાબામાં જતી હતી. જે જે સ્થળોએ પુસ્તકો લખવામાં આવતાં હતાં તેનાં ઉલ્લેખ પુસ્તકોમાં છે અને તેમાં પાટણ, ધોળકા, કર્ણાવતી, ડુંગરપુર, વીજાપુર, ચંદ્રાવતી અને પ્રહ્લાદનપુર (પાલણપુર) વિશેષ પ્રમાણમાં માલુમ પડે છે. જે રાજાના સમયમાં તે લખાયાં હતાં તેમાં સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, વિશલદેવ અને સારંગદેવના નામ બહુ જણાય છે.

તાડપત્રનાં સચિત્ર પુસ્તકો

તાડપત્રનાં પુસ્તકોમાં સમજણ સાથેનાં ચિત્રો પણ ઓળખવામાં (દોરવામાં) આવતાં. અહીંના ભંડારો પૈકી એક જ ભંડારમાં એક જ પુસ્તક છે કે જેમાં સમજણ સાથેના ચિત્રો છે. આ ચિત્રો તીર્થંકરોનાં છે. આ સિવાય બારેક પ્રતો સામાન્ય ચિત્રોવાળી છે. કલ્પસૂત્ર અને કાલિકાચાર્યની કથાની પ્રતો સામાન્ય રીતે સચિત્ર હોય છે. ૧૨૮૪માં ઉતારેલી તાડપત્ર ઉપરની નકલમાં હેમાચાર્ય અને કુમારપાલનાં ચિત્રો છે. આ ચિત્રો શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સનાં હેરલ્ડ માસિકના ઇતિહાસ-સાહિત્યના ખાસ અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એક પુસ્તકમાં હેમાચાર્યના વ્યાકરણની રચના અને પ્રસાર સંબંધની વિગત આપતાં ચિત્રો છે.

કપડાંનાં પાનાં પર લખાયેલા પુસ્તકો:- પાટણના ભંડારોમાં કપડાં પર લખાયેલાં બે પુસ્તકો છે. એક સંવત ૧૪૧૮માં લખેલું ૨૫ x ૫ કદવાળાં ૮૨ પૃષ્ઠનું છે. તે સારી રીતે રાખવામાં આવ્યું છે અને તેના ઉપર અક્ષરો ઘણા સ્પષ્ટ છે. સામાન્ય ખાદીના કપડાના બે કટકા ભેગા ચોંટાડીને પૃષ્ઠો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે. હમણાં પણ ભાગ્યે જ મળી આવે તેવાં પુસ્તકોની નકલો માટે કપડાનાં પાનાં પસંદ કરવામાં આવે છે. વડોદરાના જૈન ભંડારની અંદર જયપ્રાભુતની નકલ ડ્રેસીંગક્લોથ ઉપર કરવામાં આવી છે.

કાગળ ઉપર લખેલાં પુસ્તકો

આ ભંડારોમાં કાગળ ઉપર લખેલાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ બધું થઈ બાર હજાર કરતાં વધુ છે. સંઘવીના પાડાના ભંડારમાં કાગળ ઉપરનાં પુસ્તકો જેવાં જ કાપેલાં પાના ઉપર છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે ગુજરાતમાં પહેલવહેલો કાગળોનો પ્રવેશ કુમારપાળના વખતમાં થયો; પરંતુ તે સમયમાં એટલે તેરમા સૈકામાં લખાયેલાં કાગળ ઉપરનાં પુસ્તકો

આ ભંડારોમાં નથી. કાગળ ઉપર નકલ કરાયેલાં જૂનામાં જૂના પુસ્તકો સંવત ૧૩૫૬-૫૭નાં મળી આવે છે. કાગળ ઉપર લખાયેલા પુસ્તકોમાં ચિત્રો સોનેરી રંગથી ચીતરવામાં આવતાં. તેવાં ચિત્રવાળાં છએક પુસ્તકો મળી આવે છે.

બધા ભંડારોને એક સારા મકાનમાં વ્યવસ્થિત રાખવાની જરૂર

પૂરી સંભાળની ખામીને લીધે તેમ જ એક તાબામાંથી બીજા તાબામાં જવાને લીધે તાડપત્ર ઉપર લખેલાં પુસ્તકો ઉપર ખરાબ અસર થઈ છે; પરંતુ કહેવું જોઈએ કે સામાન્ય રીતે તેને લખાયે ઘણો વખત થયો હોવા છતાં ઘણી સારી રીતે સંભાળીને રાખવામાં આવ્યાં છે. કેટલીક તાડપત્રની શ્યાહી ઝાંખી થઈ છે, છતાં એકે તાડપત્રની નકલ ઉધઈથી ખવાઈ ગઈ નથી. પુસ્તકોમાં ઘોડાવજની પોટલીઓ રાખવામાં આવે છે, તેથી જંતુઓથી તેમને રક્ષણ મળે છે. કેટલાક તાડપત્રોનાં પુસ્તકો એવાં છે કે તેને યોગ્ય રીતે જાળવી રાખવામાં આવે તો હજી બીજા પાંચસો વર્ષ સુધી ટકી શકે તેવાં છે. હાલના ભંડારો ઉપાશ્રયમાં અથવા તો સામાન્ય ઘરોમાં ગલી-કુંચીઓમાં છુપાવી રાખ્યા હોય તેવા છે અને ખાસ દેખાડવામાં ન આવે તો કોઈને જડે પણ નહીં. મકાનો પણ પૂરતાં હવા-અજવાળા વાળાં નથી, તો અભ્યાસીને બેસવાની સગવડ તો ક્યાંથી જ હોય? પાટણમાં જુદા જુદા લતામાં આવેલા ભંડારોનાં પુસ્તકોનાં પાનાની વ્યવસ્થા થઈ છે, તે સાથે જ ગ્રંથનું નામ, પાના સંખ્યા, કર્તા, લખ્યા તારીખ, વિષય, ગ્રંથની સ્થિતિ વગેરે હકીકત સાથેની એક ટીપ (કેટલોગ) પણ તૈયાર છે અને તે છપાઈને થોડા વખતમાં ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ તરફથી બહાર પડશે. હાલના બધા ભંડારનાં પુસ્તકો એક સારા મકાનમાં પુસ્તકાલયોની પુસ્તકો ગોઠવવાની રીત પ્રમાણે વ્યવસ્થિત ગોઠવવાં જોઈએ. આજથી પંદરેક વર્ષ ઉપર આ જ કામ સારુ એક ભવ્ય જ્ઞાનમંદિર બંધાવવાનું હતું પણ હજી બંધાયું નથી. પાટણના દાનશીલ લક્ષ્મીપુત્રો જરૂર એક ખાસ નમૂનેદાર સરસ જ્ઞાનમંદિર બંધાવી આ હસ્તલિખિત ઐતિહાસિક પુરાવાનાં અમૂલ્ય સાધનોને જોઈતું સંરક્ષણ બક્ષી વિદ્વાનો તેનો સરળતાથી ઉપયોગ કરી શકે તેમ કરશે. (હાલ, “શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાન મંદિર”માં ૧૮ જ્ઞાનભંડારો એકત્ર કરી સુંદર સૂચિનું કાર્ય પણ થઈ ગયું છે.)

આ લેખ વડોદરા સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીના માજી સંસ્કૃત લાઈબ્રેરીયન સ્વ. ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ, એમ. એ.ના નિવેદનના આધારે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

સાભાર : આત્માનંદ પ્રકાશ : વર્ષ ૨૭, અંક ૧૦

પ્રકાશક : જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર
વી. સં. ૨૪૫૬, વિ. સં. ૧૯૮૬, ઈસ્વીસન્ ૧૯૩૦

ગુજરાતના એક જાણીતા વિદ્વાને થોડાંક વર્ષ પર લખ્યું હતું કે, ‘ગુજરાતની લક્ષ્મીની ઉપાસના તો આજે પણ સુપ્રસિદ્ધ છે; પણ ગુજરાતીઓના પૂર્વજોએ કરેલી લક્ષ્મી તેમજ સરસ્વતી બંનેની ઉપાસના જોવી હોય તો જાઓ પાટણ; જુઓ ત્યાંના જ્ઞાનભંડારો.’

જ્યારે આ વાક્ય લખાયું ત્યારે એ પ્રત્યે જાણકારો સિવાય બીજાઓનું નહીં જેવું જ ધ્યાન ખેંચાયું હશે; પરંતુ બે વરસ પર પાટણ મુકામે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રમુખપદ નીચે ‘હેમસારસ્વત સત્ર’ ઉજવાયું ત્યારબાદ ત્યાંના જ્ઞાનભંડારોમાં રહેલા સાહિત્યધન પ્રત્યે ગુજરાતની સામાન્ય સાહિત્યરસિક જનતાનું પણ ધ્યાન ગયું છે; છતાં એ જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ શો છે? તેમનું મહત્ત્વ શું છે? અને તેમાં કયા પ્રકારના ગ્રંથો રહેલા છે એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ઘણા ઓછાને હશે. એવો કંઈક ખ્યાલ આ લેખ દ્વારા આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

જ્ઞાનભંડારો એટલે પ્રાચીન પુસ્તકાલયો : તાડપત્ર, કાપડ અને કાગળ ઉપર લખાયેલા વિવિધ વિષયોને લગતા હસ્તલિખિત ગ્રંથોના સંગ્રહો. જાહેર માલિકીનાં આવાં પુસ્તકાલયો રાખવાની પ્રથા જૈન સમાજમાં વિશેષ અંશે હતી. ગુજરાતમાં જે જે ગામોમાં જૈનોની વસતિ સારા પ્રમાણમાં છે, ત્યાં ઓછામાં ઓછો આવો એક જ્ઞાનભંડાર તો હોવાનો જ; પરંતુ પાટણના ભંડારોનું સ્થાન આ સર્વમાં વિશિષ્ટ છે. પાટણ એ મધ્યકાલીન ગુજરાતનું જેમ રાજકીય તેમ વિદ્યાવિષયક પણ પાટનગર હતું અને અનેક રાજાઓ, મંત્રીઓ તથા ધનાઢ્યોની દાનશૂરતા અને વિદ્યાપ્રિયતાનો લાભ ત્યાંના જ્ઞાનભંડારને મળ્યો હતો. પરિણામે પુસ્તકોની સંખ્યા, પ્રાચીનતા તેમજ મહત્તાની બાબતમાં પાટણના ભંડારો હિંદના સર્વ જ્ઞાનભંડારોમાં ઊંચું સ્થાન લઈ શકે. ડૉ. પિટર્સન એ બાબતમાં લખે છે કે, “પાટણ જેવું હિંદભરમાં એક પણ બીજું શહેર મેં જોયું નથી તેમજ તેના જેવાં આખા જગતમાં માત્ર જૂજ શહેરો છે કે જે આટલી બધી ભવ્ય પ્રાચીનતાવાળી હસ્તલિખિત પ્રતોના સંગ્રહની માલિકીનું અભિમાન ધરાવી શકે. આ પ્રતો તો યુરોપની કોઈપણ વિદ્યાપીઠના પુસ્તકાલયનો મગરૂરી લેવા લાયક અને અદેખાઈ આવે એવી રીતે સાચવી રાખેલો ખજાનો થઈ શકે તેમ છે.” વિક્રમના બારમા સૈકાથી માંડી વીસમા સૈકાના આરંભકાળ સુધીના ૧૪,૦૦૦ હજાર કરતાં વધારે, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી હસ્તલિખિત ગ્રંથો તેમાં છે, એ જાણ્યા પછી આ ઉદ્દગારોમાં અતિશયોક્તિ જેવું નથી લાગતું.

ગુજરાતમાં જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના પહેલ પ્રથમ ક્યારે થઈ હશે એ ચોક્કસ કહી શકાય એવું નથી. વિક્રમ સંવત ૫૧૦માં વલભીપુરમાં દેવર્ધિગણે ક્ષમાશ્રમણના પ્રમુખપદ નીચે જૈન શ્રુત લેખારૂઢ થયું તેને જ્ઞાનભંડારોમાં મૂકવામાં આવ્યું હશે. વલભીકાળના ગુજરાતમાં બૌદ્ધો, જૈનો તેમજ બ્રાહ્મણોની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સારા પ્રમાણમાં ચાલતી હતી એટલે કોઈ પ્રકારનાં પુસ્તકાલયોનું અસ્તિત્વ તો ત્યાં હોવું જ જોઈએ; પરંતુ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના કાળ પહેલાંના ગુજરાતના જ્ઞાનભંડારો સંબંધમાં કોઈ વિશ્વાસપાત્ર માહિતી મળી આવતી નથી.

ગુજરાત અને માળવા વચ્ચેની રાજકીય સ્પર્ધામાંથી સાંસ્કારિક સ્પર્ધા જન્મી. સિદ્ધરાજની વિનંતીથી હેમચંદ્રસૂરિજીએ ગુજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ રચ્યું અને ગુજરાતની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો મધ્યાહ્નકાળ શરૂ થયો. વિજેતા સિદ્ધરાજે માળવાનાં સરસ્વતીભવનો જોયાં, સાથે ગુજરાતનું જ્ઞાનદારિદ્ર્ય પણ જોયું. ત્રણસો લહિયાઓ પાસે સતત ત્રણ વર્ષ સુધી લેખનકાર્ય કરાવીને તેણે રાજકીય પુસ્તકાલયો સ્થાપ્યાં અને હેમચંદ્રસૂરિના વ્યાકરણની સેંકડો પ્રતો લખાવી પરદેશનાં પુસ્તકાલયોમાં ભેટ મોકલી. સિદ્ધરાજ પછી કુમારપાલે પણ એકવીસ જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા હતા અને રાજકીય પુસ્તકાલય માટે જૈન આગમગ્રંથો લખાવ્યા હતા. ધોળકાના રાજા વીરધવલના સુપ્રસિદ્ધ જૈન મંત્રી વસ્તુપાલે કરોડો

રૂપિયાના ખર્ચે ત્રણ જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યાની હકીકત પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી મળી રહે છે; પરંતુ અફસોસની વાત છે કે આ પ્રાચીન પુસ્તકાલયોમાંની એક જ પોથી આજ સુધીમાં મળી છે.^૧

આવા મોટા પ્રયત્નોને બાદ કરીએ તો પણ અનેક ધનિકો તેમજ સામાન્ય માણસોએ આંતરિક ઉલ્લાસથી કે કોઈ પરલોકવાસી સ્વજનના શ્રેય અર્થે, વ્રતના ઉદ્ઘાપન નિમિત્તે કે કેવળ સાહિત્યરુચિથી, સેંકડોથી માંડી માત્ર એક-બે સંખ્યામાં પણ ગ્રંથો લખાવ્યાના અને અધ્યયન માટે દાન આપ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે. જ્ઞાનભંડારોની સાહિત્યસમૃદ્ધિ વધારવામાં આવી અલ્પસંપન્ન વ્યક્તિઓનો પણ કંઈ જેવો-તેવો હિસ્સો નહીં હોય.

પાટણના ગ્રંથભંડારો પણ આવી ધર્મપ્રેમી વ્યક્તિઓના દાનને પરિણામે વિકાસ પામ્યા હશે, એમ માનવું યોગ્ય છે; પરંતુ ભંડારો જે રાજક-દૈવકમાંથી પસાર થયા છે તે ધ્યાનમાં લેતાં એ સ્થાપનારાઓ કરતાંયે તેનું રક્ષણ કરનારાઓનો આપણે વધારે આભાર માનવો જોઈએ. શ્રદ્ધાથી કહો કે અંધશ્રદ્ધાથી કહો, પુસ્તકોને જ્ઞાનદેવતા માની તેમનું એ લોકોએ વ્યવસ્થિત સંગોપન કર્યું, રાજકીય અંધાધૂંધીના કાળમાં પણ બીજી બધી માલમિલકતને પડતી મૂકી ભંડારોમાંના ગ્રંથોને જેસલમેર કે ખંભાત જેવાં સુરક્ષિત સ્થાનોએ ખસેડવામાં રોકાયા, અને શાન્તિના કાળમાં પણ, જો કે યંત્રવત્ છતાં ચોક્કસ સંભાળ રાખીને વિદ્વાન ચોરોના હસ્તે થતી લૂંટ ઘણે અંશે અટકાવી એ માટે આજની પ્રજા તેમની ખરેખર ઋણી રહેશે.

અને આ ભંડારોમાં માત્ર જૈન ગ્રંથો જ રહેતા એમ નહોતું. જૈનોનું પ્રારંભિક સાહિત્ય તો બધું પ્રાકૃતમાં હતું. જૈનોના સંસ્કૃત સાહિત્યની ખીલવણી તો મુકાબલે મોડી થઈ ગણાય. જે કાળે જૈનોએ સંસ્કૃતમાં લખવાનો આરંભ કર્યો તે કાળે ભારતીય વિદ્યાની અનેક શાખાઓમાં બ્રાહ્મણો તેમજ બૌદ્ધોએ ખૂબ પ્રગતિ સાધી લીધી હતી. જૈનોને પણ તેમની સાથે સાહિત્યવિષયક સ્પર્ધામાં ઊતરવાનું હતું તથા તેમના દર્શનોનું ખંડન કરી જૈન દર્શનનું મંડન કરવાનું હતું, અને એ માટે અનેકદેશીય વિદ્વાતા તેમણે સંપાદન કરવાની હતી. એટલે જૈન ભંડારોમાં જૈન ગ્રંથો ઉપરાંત બીજા ધર્મોના પણ પ્રત્યેક વિષયના ગ્રંથો રાખવામાં આવતા. પરિણામે આજે જૈન ભંડારોમાંથી જૈનેતરોના પણ વિરલ અને શકવર્તી ગ્રંથો પ્રાપ્ત થાય છે. એમાંયે પાટણ તો જૈનોની સંસ્કૃત સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું સૌથી મોટું કેન્દ્રસ્થાન હતું, એટલે ત્યાં એવા ગ્રંથો વિશેષ પ્રમાણમાં મળે તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી.

પણ એ ભંડારોમાં જે જૈન સાહિત્ય છે, તેની કિંમત એથી કોઈ રીતે ઓછી આંકવાની નથી. ગુજરાતનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રાંતોને મુકાબલે વધુ વ્યવસ્થિત, સિલસિલાબંધ અને સુસંકલિત સ્વરૂપમાં મળે છે, તે એ સાહિત્યની એક શાખારૂપ ઐતિહાસિક પ્રબંધોને આભારી છે. એ પ્રબંધો કેવળ રાજકીય ઇતિહાસ માટે જ નહિ; પરંતુ સમાજ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે પણ ઘણા ઉપયોગી છે. એ સાહિત્ય એટલું વિશાળ છે કે અહીં તેની નામાવલિ પણ આપવાનો અવકાશ નથી. જિજ્ઞાસુએ ‘ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસની સાધનસામગ્રી’ એ નામનું મુનિશ્રી જિનવિજયજીનું વ્યાખ્યાન અથવા શ્રી મોહનલાલ દેસાઈકૃત ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ એ પુસ્તકનાં મધ્યકાલીન સાહિત્યને લગતાં પ્રકરણો જોવાં.

વળી જૈન ધાર્મિક ગ્રંથો ઉપરાંત જૈનોએ લખેલું સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્ય, જેવું કે ચરિત્ર, કથા, કોશ, અલંકાર, નાટક, કાવ્ય, વ્યાકરણ, તર્ક, શિલ્પ, વૈદ્યક, જ્યોતિષ એ સર્વમાં પણ પાટણના ભંડારોની સમૃદ્ધિ સૌથી વધારે છે.

અને એ ભંડારોમાંથી અપભ્રંશ સાહિત્ય આટલા મોટા પ્રમાણમાં ન મળ્યું હોત તો આ ખબર પણ કોને પડત કે આજની ગુજરાતી, મરાઠી, રાજસ્થાની, હિંદી અને બંગાળી ભાષાઓ એ અપભ્રંશની પુત્રીઓ છે? સાધારણ રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગદ્યલેખન વિરલ હતું; પરંતુ ભંડારોમાં પડેલું ચૌદમાથી ઓગણીસમા સૈકા સુધીનું વિપુલ ગદ્યસાહિત્ય જો એકત્ર કરવામાં આવે તો બૃહત્ કાવ્યદોહન જેટલા પચીસ ગ્રંથો તો

૧. આ પોથી તે ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ‘ધર્માભ્યુદય’ કાવ્યની તાડપત્ર ઉપર લખાયેલી વ્રત. અને અંતે શ્રીવસ્તુપાલેન અલેખિ એવો ઉલ્લેખ છે. ‘વસ્તુપાલે લખી’ અથવા ‘વસ્તુપાલે લખાવી’ એવા તેના બે અર્થ થઈ શકે. ગમે તેમ, પણ તેને વસ્તુપાલના જ્ઞાનભંડારની માનવામાં વાંધો નથી.

સહેજે બહાર પાડી શકાય. એ સિવાય પણ અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતીનું જે વિશાળ સાહિત્ય એ ભંડારોમાં પડ્યું છે તે ગુજરાતના સેંકડો વિદ્વાનોને સદીઓ સુધી સંશોધન માટેનો ખોરાક પૂરો પાડી શકે તેમ છે.

રાજપૂત ચિત્રકલાના જૂનામાં જૂના નમૂના કરતાંયે દોઢસો બસો વર્ષ જેટલા પ્રાચીન ગુજરાતી ચિત્રકલાના નમૂનાઓ પાટણની તાડપત્રની પ્રતોમાંથી મળી આવે છે, એ ગુજરાત માટે ગૌરવ લેવા જેવું છે. હેમચંદ્રસૂરિ અને કુમારપાળનું જાણીતું ચિત્ર સં. ૧૨૮૪ની એક પ્રતમાંથી મળે છે.

આટ-આટલી સમૃદ્ધિ મોજૂદ છે માટે જ પાટણના જ્ઞાનભંડારો પ્રત્યે ઘણા જૂના કાળથી સંશોધકોનું ધ્યાન દોરાયું છે. જોકે ભારતીય વિદ્યાના પ્રત્યેક ક્ષેત્રની જેમ અહીં પણ આપણને કંઈક લજજાસ્પદ વસ્તુ એટલી જ છે કે એ વિષયમાં અગત્યકાર્ય કરનારા પરદેશીઓ જ હતા. પાટણના ભંડારોનું પહેલું મહત્ત્વ પિછાણનાર ‘અંનાલ્સ ઑફ રાજસ્થાન’ના સુપ્રસિદ્ધ લેખક કર્નલ જૉન્સ ટૉડ. ૧૮૩૨માં તેઓ પાટણ આવ્યા હતા અને પોતાના ગુરુ યતિ જ્ઞાનચંદ્રની સહાયથી ભંડારોનો કેટલોક ભાગ જોઈ શક્યા હતા. તેઓ લખે છે : ‘અણહિલવાડમાં બે જ વસ્તુઓ સૌથી વધુ મહત્ત્વની છે : એક વનરાજની મૂર્તિ, અને બીજી જૈન પુસ્તકાલયો.’

આ પછી ૧૮૭૩ માં ‘રાસમાળા’ના લેખક એલેક્ઝાન્ડર કિન્લૉક ફૉર્બ્સે અને ૧૮૭૫માં ડૉ. જયોર્જ બુહ્લરે પાટણની મુલાકાત લીધી હતી અને તેઓ મુશ્કેલીએ થોડીક સામગ્રી જોઈ શક્યા હતા. ડૉ. બુહ્લરે કેટલીક પ્રતોની નકલ કરી લીધી હતી તથા તેમના શાસ્ત્રીએ મહત્ત્વના ગ્રંથોની એક સૂચિ તૈયાર કરી હતી. આ ઉપરથી તેમણે મુંબઈ સરકાર સમક્ષ નિવેદન કરતાં સરકારે ઈ. સ. ૧૮૮૩માં પ્રો. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકર અને પ્રો. આબાજી વિષ્ણુ કાથવટેને પાટણ મોકલ્યા. તેઓ માત્ર ચાર જ ભંડારો જોઈ શક્યા હતા, કેમ કે બીજા ભંડારોના વ્યવસ્થાપકો કોઈને પણ પુસ્તકો બતાવવાને રાજી ન હતા.

આ બધી તપાસ ઉપરતપકેની (ઉપરછલ્લી) અને જે તે વિદ્વાને માત્ર પોત-પોતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી કરી હતી. એટલે વધારે સૂક્ષ્મ વ્યવસ્થિત તપાસ કરવા માટે ઈ. સ. ૧૮૮૨માં વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રો. મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદીની નિમણૂક કરવામાં આવી. રાજ્યની લાગવગથી શ્રી દિવેદીને પુસ્તકો જોવાની છૂટ પણ વધારે મળી. તેમણે મહિનાઓ સુધી ભંડારોનાં ભોંયરાં જેવાં મકાનોમાં બેસી નવથી દસ હજાર પ્રતો તપાસી અને નકલો કરાવવા લાયક ૩૭૪ કૃતિઓની એક યાદી તૈયાર કરી અને એ પૈકીના દ્વાયાશ્રય, કુમારપાલપ્રબન્ધ ઇત્યાદિનાં ભાષાન્તરો પણ તેમણે સદ્ગત મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડની આજ્ઞાથી કર્યા.

આ પછી તુરત જ ઈ.સ. ૧૮૮૩માં મુંબઈ સરકાર તરફથી ડૉ. પિટર્સન તપાસ માટે આવ્યા. આ વખતે તેમને ઠીક સગવડો મળતાં ૨૦૦ કરતાં પણ વધુ હાથપ્રતોની નકલો તે કરાવી શક્યા હતા.

પરંતુ પાટણના ભંડારોની લગભગ પ્રત્યેક પ્રતનું તલસ્પર્શી અવલોકન અને નોંધણી તો વડોદરાની સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીના સંસ્કૃત લાઈબ્રેરીઅન શ્રી ચીમનલાલ દલાલે પ્રવર્તકશ્રી કાન્તિવિજયજીના શિષ્યમંડળની સહાયથી ઠેઠ ઈ.સ. ૧૯૧૫માં કરી હતી. ખરું ધન તો ત્યારે જ ખોદી કાઢવામાં આવ્યું, અને તે એટલું તો મહત્ત્વનું જણાયું કે તેના પ્રકાશન માટે ગાયકવાડ સરકારે ‘પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર’ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી અને ‘ગાયકવાડ પૌર્વાત્ય ગ્રંથમાળા’નો (Gayakwad Oriental Series)નો આરંભ કર્યો. પાટણના ભંડારોમાંનાં પુસ્તકોની વર્ણનાત્મક સૂચિનો પહેલો ભાગ (તાડપત્રની પ્રતોની સૂચિ) બહાર પડી ગયો છે અને બીજો થોડા સમયમાં બહાર પડશે.

આમ છતાં હજી ઘણી ચાળવણી કરવાની છે. ‘કેટલાંક ત્રૂટક પાનાં,’ ‘કેટલાંક ન્યાયનાં પાનાં’ એવાં એવાં નામ નીચેની પ્રતોમાંથી ‘તત્ત્વસંગ્રહ’ જેવાં વિરલ રત્નો પણ મળી આવે છે. થોડાંક વર્ષો પર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ ખવાઈ ગએલાં તાડપત્રોના એક ઢગલાની બારીક તપાસ કરીને માળવાના રાજા મુંજની કારકિર્દીનો એક અગત્યનો સંવત શોધી કાઢ્યો હતો !

મુનિશ્રી જશવિજયજી તથા યતિ હિંમતવિજયજીના ખાનગી સંગ્રહોનો સમાવેશ કરતાં પાટણના ભંડારોની કુલ સંખ્યા અત્યારે ૧૪ની થાય છે. ઢંઢેરવાડામાં પૂનમિયા ગચ્છનો એક મોટો ભંડાર હતો, તેમાં ૪૦૦ દાબડાઓ હતા એમ કહેવાય છે. મણિલાલ નભુભાઈને એમાંનો કેટલોક ભાગ બતાવવામાં આવેલો; પરંતુ ત્યારબાદ કેટલાંક વર્ષે પૂનમિયા ગચ્છના શ્રીપૂજ્ય અને પાટણના સંઘ વચ્ચે કેટલાંક કારણસર મુકદ્દમો થયેલો અને તેમાં ભંડાર સંબંધી પણ તકરાર હતી. આથી તે ભંડારને ખસેડીને ક્યાંક લઈ જવામાં આવ્યો હતો. તે હાલ ક્યાં છે તેની કંઈ માહિતી નથી.

એમ તો ગઈ સદી દરમિયાન પાટણના ભંડારોમાંથી ઘણીયે વસ્તુઓ ગુમ થઈ ગઈ છે. પૂનમિયા ગચ્છવાળા યતિ સ્વરૂપચંદ્રનું અવસાન થયું. ત્યારબાદ પ્રસ્તુત ભંડારમાંનાં કેટલાંક હસ્તલિખિત પુસ્તકો અંગ્રેજ અમલદારોના એજન્ટોના હાથમાં ગયા હતાં, એમ કહેવાય છે. મૂળ પાટણના ભંડારો યતિઓના તાબામાં હતા, તેમણે પૈસાના લોભે ઘણાંક પુસ્તકો વેચી દીધેલાં. ઈ.સ. ૧૮૮૦-૮૧માં ડૉ. કિલ્હોર્ને મહોકમચંદ મોદીના ભંડારમાંથી તાડપત્રની ૭૯ હાથપ્રતો મુંબઈ સરકાર માટે ખરીદ કરી હતી. ભૂતકાળમાં ભંડારના કોઈ વ્યવસ્થાપકોએ પણ લોભવૃત્તિને કારણે પુસ્તકો વેચ્યાં હશે અને કોઈ લોકો વ્યવસ્થાપકોના અજ્ઞાનનો તથા ભંડારોની અવ્યવસ્થિત સ્થિતિ અને હાથપ્રતોના વર્ગીકરણની પદ્ધતિના અભાવનો લાભ લઈ પ્રતો ચોરી પણ ગયા હશે.

આ સ્થિતિમાંથી ભંડારોનો ઉદ્ધાર કરવાનો યશ પ્રવર્તકશ્રી કાન્તિવિજયજી, તેમના પટ્ટશિષ્ય સદ્ગત મુનિશ્રી ચતુરવિજયજી તથા પ્રશિષ્ય મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીને જ ઘટે છે. તેમણે દરેક ભંડારના ગ્રંથોની સવિસ્તર સૂચિઓ તૈયાર કરાવી, અવ્યવસ્થિત પડી રહેતી પ્રતોનું વર્ગીકરણ કર્યું, તાડપત્રની તથા બીજી મહત્ત્વની પ્રતોને લાકડાની પાટીઓ વચ્ચે રાખી મજબૂત બંધનમાં બાંધવાની વ્યવસ્થા કરી, પ્રતો ઉપર ટકાઉ કાગળનાં પૂઠાં ચડાવી તેના ઉપર પ્રતનાં નામ, નંબર તથા પૃષ્ઠસંખ્યા લખવાની પદ્ધતિ દાખલ કરી. આથી ભંડારોનો ઉપયોગ કરવામાં સરળતા વધી અને પ્રતો વ્યવસ્થિત થવાથી તેમજ ભંડારોની વ્યવસ્થા શ્રાવકોના હાથમાં આવવાથી ઘાલમેલનો ભય પણ ઓછો થયો.

પાટણમાંથી ઘણું ગયું છે; છતાં હજી પુષ્કળ ત્યાં બાકી રહ્યું છે. ગયું તેનો શોક કરવાનો કંઈ અર્થ નથી; હવે તો એ ભંડારોની ભાવી સલામતી અને સદુપયોગના જ વિચાર કરવાના છે. ઍલેક્ઝાન્ડ્રિયા અને પર્સીપોલિસનાં જગપ્રસિદ્ધ પુસ્તકાલયો જ્યારે આજે નામશેષ થયાં છે, ત્યારે પાટણનાં ભંડારો આઠ-આઠ સદીઓ થયાં કાળના પ્રચંડ પ્રવાહોની વચ્ચે ઊભા રહીને, ગમે તેમ તોયે પોતાનું ગૌરવ જાળવી રહ્યા છે, એ પણ કંઈ ઓછું આશ્વાસન છે ?

પાટણમાં હેમસારસ્વત સત્રની ઊજવણી થઈ તે વખતે પાટણના સર્વ ભંડારોને કેન્દ્રસ્થ કરવાના ઈરાદાથી એક ‘હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર’ પણ ખુલ્લું મુકાયું છે અને હમણાં પાટણના લગભગ ચૌદ ભંડારો પૈકી કેટલાકના પુસ્તકસંગ્રહો ત્યાં મૂકવાનો પ્રબંધ પણ થઈ ગયો છે. આપણે ઈચ્છીએ કે પાટણનો સમગ્ર ગ્રંથસંગ્રહ ત્યાં કેન્દ્રસ્થ થાય; કેમકે જ્યારે એમ થશે ત્યારે સર્વસાધારણ સંશોધકને પણ પાટણના ભંડારોનાં પુસ્તકો તપાસવાની પૂરતી સરળતા મળશે, પુસ્તકોનું સંગોપન અને સંરક્ષણ વધારે સારી રીતે થશે તથા ભૂતકાલીન ગુજરાતમાં પાટણ જેવું વિદ્યાકેન્દ્ર હતું, તેવું આધુનિક ગુજરાતમાં સંશોધનકેન્દ્ર થશે.

અને પાટણના પ્રત્યેક યાત્રાળુને એટલી વિનંતિ કરવાની કે જેના ‘અક્ષરે અક્ષરે દીવા બળે’ છે^૧ એવા એ પુરાતન ગ્રંથોનું એકવાર દર્શન કરવાનું તે ન ભૂલે.

સાભાર : ઇતિહાસની કેડીએ
પ્રકાશક : પ્રદ્યુમ્ન પ્રકાશન, વડોદરા
વી. સં. ૨૪૭૧, વિ. સં. ૨૦૦૧, ઈસ્વીસન ૧૯૪૫

૧. આપણી સૌન્દર્યશાળી પ્રાચીન લેખનકળા જુદી જ ચર્ચા માગી લેતો વિષય છે. આ લેખમાં તેને અવકાશ નથી. જિજ્ઞાસુએ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી કૃત ‘ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકલા’ એ લઘ્યપ્રતિષ્ઠ નિબંધ જોવો.

ચાપોત્કટ-ચાવડાવંશીય મહારાજા શ્રી વનરાજ અને જૈનાચાર્ય શ્રી શીલગુણસૂરિના સહકારથી પાટણમાં ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના થયા બાદ ગુણવંતી ગુજરાતની પુણ્યભૂમિમાં ઉત્તરોત્તર રાજનીતિ, વાણિજ્ય, વિદ્યા, કળા, સાહિત્ય, ધાર્મિકતા અને સંસ્કારિતાના શ્રીગણેશ મંડાયા. આ સૌના ક્રમિક વિકાસનો વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ લખાવો તો હજુ બાકી જ છે. આમ છતાં આપણે એટલું જાણીએ છીએ કે એ વારસો રાજનીતિજ્ઞ અને વિદ્યા-કળા-સંસ્કારપ્રેમી ગુજરેશ્વર મહારાજ શ્રી સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવ અને મહારાજ શ્રી કુમારપાલદેવના સમયમાં રાજનીતિ પારંગત અને વિદ્યા-કળા-સંસ્કારના સ્વામી ધર્મપુરુષ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિના ઓજસ્ અને પુરુષાર્થભર્યા સહકારથી સોળે કળાએ ખીલી ઊઠ્યો હતો. આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર સાંપ્રદાયિક પુરુષ હોવા છતાં તેમણે પોતાની પ્રતિભા અને વિવેકનો ઉપયોગ એકાંગી સંપ્રદાયવૃદ્ધિ માટે ન કરતાં ગુજરાતની આદર્શ સંસ્કારિતાને વિકસાવવામાં જ કર્યો હતો. આથી પાટણ અને ગુજરાતની પ્રજાને સદાચાર, વિવેક, પારસ્પરિક ધર્મ-અવિરોધ અને સંસ્કારિતાનો જે વારસો મળ્યો હતો તેનાં બીજ (ફળ?) આજે પણ આપણને જોવા મળે છે.

આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર અને તેમના પુરોગામી તેમજ સમ-સમયવર્તી જૈનાચાર્યો વિવેકભરી વિદ્યાના સ્વામી હોઈ એ સૌએ ગુજરાતની ભૂમિમાં અનેકવિધ સાહિત્યની સરિતાઓ છલકાવી દીધી હતી. આ સાહિત્યને સર્જવા માટે તેમને સર્વ પ્રકારના સર્વદેશીય સાહિત્યની જરૂરત પડી અને એ રીતે પાટણ ગુજરાતની ભૂમિમાં અનેક સ્થળે વિશાળ જ્ઞાનભંડારો સ્થપાવા લાગ્યા. તર્કપંચાનન આચાર્ય શ્રી અભયદેવસૂરિ, શ્રી વાદિદેવસૂરિ, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા સંખ્યાબંધ સમર્થ જૈનાચાર્યોએ દેશ-વિદેશમાં ભ્રમણ-પર્યટન કરી સર્વદેશીય વિશાળ સાહિત્યરાશિને ગુજરાતની ભૂમિમાં આણ્યો અને મંગાવ્યો. એ જ કારણ છે કે જૈન જ્ઞાનસંગ્રહાલયો સર્વદેશીય વિધવિધ વિષયોને લગતા પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ સાહિત્ય-ગ્રંથરાશિથી શોભી રહ્યા છે. એક રીતે એમ કહી શકાય કે જૈન જ્ઞાનભંડારો શાસ્ત્રસંગ્રહની દૃષ્ટિએ હંમેશાં અસાંપ્રદાયિક રહ્યા છે અને એ રીતે જૈન સંસ્કૃતિજ્ઞાનનું સમગ્રભાવે મૂલ્યાંકન કર્યું છે. આ જ કારણને લીધે જૈન જ્ઞાનભંડારો ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય હજારો વિદ્વાનોનું આકર્ષણ બન્યા છે.

જૈનાચાર્યો જૈનેતર વિદ્વાનોના સહવાસમાં રહેતા અને પરસ્પર વિદ્યાની લેવડ-દેવડ કરતા.

નૈષઠકાવ્યની ચાંડૂપ પંડિત કૃત દીપિકામાં તેણે મુનિ દેવસૂરિ પાસે આ કાવ્યનું અધ્યયન કર્યાનું જણાવ્યું છે. કાયસ્થ કવિ સોઢલે પોતાની ઉદયસુંદરી કથામાં જૈનાચાર્યો સાથે મૈત્રી હોવાનું જણાવ્યું છે. જૈનાચાર્યોનો સાહિત્યસંબંધ ઘણો વ્યાપક હતો એટલે વિદ્યા, સાહિત્ય આદિની તેમની લેવડ-દેવડ પણ વ્યાપક જ હતી. એથીએ આગળ વધીને જૈનાચાર્યોએ સેંકડો જૈનેતર વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોશ, અલંકાર, છંદોગ્રંથ, દાર્શનિક શાસ્ત્રો ઉપર વ્યાખ્યા-ટીકાગ્રંથો રચ્યા છે. આ રીતે ઉત્તરોત્તર પ્રાચીન ગ્રંથસંગ્રહો સાથે નવીન રચનાઓનો ઉમેરો થતાં જ્ઞાનભંડારો મોટા થતા રહ્યા છે.

ગુજરાતની ભૂમિમાં અને ખાસ કરી પાટણ આદિમાં જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના ક્યારે, કેવી રીતે અને કોણે કરી એનું વ્યવસ્થિત વર્ણન આપણી સામે નથી. તે છતાં આપણા સામે જે કેટલાક ઉલ્લેખો વિદ્યમાન છે તેને આધારે કહી શકાય કે પાટણ આદિમાં આવા ગ્રંથસંગ્રહો પાટણની સ્થાપનાના કાળથી નાના પ્રમાણમાં પણ જરૂર હોવા જોઈએ; પરંતુ વિશાળ જ્ઞાનભંડારો તો ગુજરેશ્વર ચૌલુક્યરાજ શ્રી સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવના યુગમાં ઊભા થયા છે. એ જ કારણ છે કે આજે પાટણના સંગ્રહાલયોમાં તે યુગ પહેલાંની હસ્તપ્રતિઓ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. આ હકીકત ગમે તેમ હો, તે છતાં મહારાજ શ્રી જયસિંહદેવ અને કુમારપાલદેવના યુગમાં જૈનાચાર્યો મુખ્યત્વે પાટણમાં રહીને જ અનેક વિષયના ગ્રંથોની રચના કરતા હતા. આ માટે પાટણમાં જ નહિ પણ તે સિવાય ખંભાત, ધોળકા, વીજાપુર, પાલનપુર, ગાંભુ, હારીજ, થરાદ આદિ જેવાં સ્થાનોમાં ત્યાંના ધનિકોની વસતિઓ, મકાનો ખુલ્લી મૂકાઈ હતી. ફક્ત મકાન જ નહીં, પણ તે સાથે

ગ્રંથકારોની દરેક આવશ્યકતાઓને પૂરી પાડવામાં આવતી હતી. ક્યારેક ખાસ ગ્રંથોની આવશ્યકતા પડતાં ખેપીયાઓ મોકલાવીને મંગાવી પણ આપતા હતા. પાટણમાં શ્રેષ્ઠી દોહટ્ટિ, આશાવર, સૌવર્ણિક નેમિચંદ્ર, કવિચક્રવર્તી શ્રી શ્રીપાળ આદિની વસતિઓ હતી, જેમાં રહીને જૈનાચાર્યોએ સેંકડોની સંખ્યામાં ગ્રંથોની રચના પ્રશાંત ચિત્તે કરી છે. આ ઉપરથી આપણે વિશ્વસ્ત રીતે એમ કહી શકીએ કે પાટણ અને ગુજરાતને જુદાં જુદાં સ્થળોમાં વિશાળ જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપનાનો આ સમર્થ યુગ હતો અને ગુજરાતને જ્ઞાન અને સંસ્કારથી સમૃદ્ધ કરવામાં જૈનાચાર્યોનો અને જૈન ધનિકોનો મહાન ફાળો હતો. આજે જેસલમેર આદિમાં જે જ્ઞાનભંડારો છે, તેમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો મોટો ભાગ એવો છે જે પાટણ, ખંભાત આદિ ગુજરાતના સ્થાનોમાં જ લખાયેલો છે. આજે જેસલમેરમાં જે મહાન તાડપત્રીય સંગ્રહ છે, તેમાંનો એક ચતુર્થાંશ જેટલો ભાગ ખંભાતના ધનિક વેપારી ધરણાકે અને સાધુ ઉદયરાજ-બિલરાજે પોતાના ધનથી લખાવેલો છે. આ ઉપરાંત બીજી પણ ઘણી પ્રતો છે, જે પાટણ, ખંભાત આદિમાં લખાયેલી છે. આ રીતે પાટણનો અને ગુજરાતનો જ્ઞાનભંડારોના સાર્વત્રિક લેખનમાં અને વૃદ્ધિમાં ઘણો મોટો ફાળો છે.

પાટણના શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં (૧) શ્રી સંઘનો જ્ઞાનભંડાર, (૨) તપાગચ્છનો જ્ઞાનભંડાર, (૩) વાડી પાર્શ્વનાથનો જ્ઞાનભંડાર, (૪) સાગરગચ્છનો જ્ઞાનભંડાર, (૫) માકા મોદીનો જ્ઞાનભંડાર, (૬) વસ્તા માણેકનો અથવા લહેરૂ વકીલનો જ્ઞાનભંડાર, (૭) લીંબડી પાડાનો જ્ઞાનભંડાર, (૮) મહાલક્ષ્મી પાડાનો જ્ઞાનભંડાર, (૯) અદુવસી પાડાનો જ્ઞાનભંડાર, (૧૦) હિંમતવિજયજી યતિનો જ્ઞાનભંડાર, અને (૧૧) પૂનમીયા ગચ્છનો જ્ઞાનભંડાર - બધા મળી પાટણના અગિયાર જ્ઞાનભંડારો એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત (૧) અમદાવાદનો શુભવીરનો (૨) મારા પૂજ્ય દાદા ગુરુ પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજીનો (૩) પંજાબના શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજીનો અને (૪) જેસલમેરીય યતિજી શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રસૂરિ મહારાજનો એમ ચાર ભંડારો પણ આ જ્ઞાનમંદિરમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. આ સિવાય કચ્છ-ભૂજના કુશળશાખાના યતિઓનો, વ્રજ-રાજસ્થાની ગુજરાતી ભાષાની કવિતાઓનો અને પિંગળ ગ્રંથોનો સંગ્રહ પંડિત અમૃતલાલ દ્વારા ખરીદવામાં આવ્યો છે, જે અતિ મહત્વનો છે. કુશળશાખાના આ યતિઓને કચ્છના મહારાવનો આશ્રય હતો અને તેમને કચ્છના મહારાવે ગામ-ગરાસ વગેરે આપ્યાં હતાં. વિક્રમના સત્તર-અઢાર-ઓગણીસમા સૈકામાં આ યતિઓ પાસે રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાંથી કવિત્વનો અભ્યાસ કરવા માટે અનેક વ્યક્તિઓ આવતી હતી. એક રીતે કહીએ તો તે યુગમાં કવિત્વનો અભ્યાસ કરવા માટેની આ એક વિશિષ્ટ પાઠશાળા-સ્કૂલ જ હતી. ભાઈ શ્રી અમૃતલાલ પંડિતને જોધપુરમાં એક બુઝર્ગ કવિ મળ્યા હતા. તેમણે કહ્યું હતું કે - “મૈંને કવિત્વ કા અભ્યાસ કચ્છ-ભૂજ કી પોશાલ મેં રહકર કિયા હૈ.” ડો. ભોગીલાલ સાંડેસરાને એવું સાંભળ્યાનું યાદ છે કે કેટલાક ઘરડાઓ વહાલમાં બોલતા કે, “મારો ભાઈ તો ભૂજની પોશાળમાં જઈને ભણશે.” ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ કવિવર શ્રી દલપતરામ પણ થોડો વખત કચ્છની પોશાળમાં રહ્યા હતા એમ સાંભળવા મળ્યું છે. આ ઉપરથી ભૂજની પોશાળમાંથી મેળવેલો કવિતા અને પિંગળ ગ્રંથોનો આ સંગ્રહ કેવો મહત્વનો છે, તેની આપણને ખાતરી થાય છે. તે સાથે એ પણ એક મહત્વની વાત છે કે ગુજરાતમાં વસતા ગુજરાતીઓ વ્રજ અને રાજસ્થાની ભાષામાં આવી સમર્થ રચનાઓ કરી જાણતા હતા.

આ બધા ભંડારોની મળીને કુલ વીસ હજાર જેટલી હાથપોથીઓ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં વિદ્યમાન છે, જે વિદ્વાનોના અધ્યયન અને નિરીક્ષણની દૃષ્ટિએ સગવડભર્યું બન્યું છે.

આ ભંડારો ઉપરાંત પાટણમાં (૧) ભાભાના પાડાનો, (૨) ખેતરવસીનો અને (૩) સંઘવીના^૧ પાડાનો એમ ત્રણ ભંડારો પોતાના સ્થાનમાં જ છે. ભાભાના પાડાના ભંડાર સિવાયના બે ભંડારો પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતોના સંગ્રહરૂપ હોઈ અલભ્ય-દુર્લભ્ય સાહિત્ય અને સંશોધનની દૃષ્ટિએ ઘણા જ મહત્વના ભંડારો છે. ખેતરવસીમાં તાડપત્રીય ગ્રંથસંગ્રહ ઉપરાંત ત્યાં આવનાર-જનાર સાધુઓના જે સંગ્રહો છે તેમાં પણ સારો એવો કાગળ ઉપર લખાયેલ પ્રાચીન-

૧. આ જ્ઞાનભંડાર પૂજ્યપાદ મુનિભગવંત શ્રી જંબૂવિજયજી મહારાજજીની પ્રેરણાથી, ઈ.સ. ૧૯૮૨ની આસપાસ, તેના વહીવટકર્તાએ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં સમર્પિત કર્યો છે - પં. અમૃતલાલ ભોજક

અર્વાચીન હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ છે. ઉપર જણાવ્યા તે બધા ભંડારોની મળીને આજે પાટણમાં લગભગ પચીસથી ત્રીસ હજાર જેટલી હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ છે. આ સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે આજે પાટણમાં દેવનાગરી લિપિમાં લખાયેલ પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતોનો જે વિશાળ ગ્રંથસંગ્રહ છે એવડો વિશાળ ગ્રંથસંગ્રહ ભારત કે દુનિયાના કોઈપણ દેશમાં નથી. એ દૃષ્ટિએ પાટણના જ્ઞાનભંડારો ઘણા જ મહદ્વિધ અને મૂલ્યવંતા છે.

સંઘના જ્ઞાનભંડારમાં વિક્રમ સંવત ૧૪૧૦માં કાપડ ઉપર લખાયેલી ધર્મવિધિ પ્રકરણ-કચ્છૂલીરાસ આદિની પત્રાકાર એક લાબી પોથી છે, એ પણ પાટણના ભંડારોની એક વિશેષતા છે. વિદ્વાનોની આજ પર્યંતની શોધમાં કાપડ ઉપર પત્રાકાર પોથીરૂપે લખાયેલી કોઈ હસ્તપ્રતિ પ્રાપ્ત થઈ નથી.

પાટણના જ્ઞાનભંડારોની મહત્તા મુખ્યત્વે તેમાં રહેલા અલભ્ય-દુર્લભ્ય પ્રાચીન સાહિત્યને લીધે જ છે. તે છતાં તે પ્રતોની અનેકવિધ લિપિઓનાં પલટાતાં રૂપો, તાડપત્રો એ કાગળની વિવિધ જાતિઓ, ત્રિપાઠ, પંચપાઠ, સ્તબક આદિ અનેક પ્રકારની લેખનશૈલીએ હસ્તપ્રતોના વિવિધ આકારો, તેમાં લખાતા અક્ષરાંકો, પ્રતોમાં આલેખાતાં વિવિધ શોભનો અને ચિત્રો ઇત્યાદિ દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારો વિદ્વાનોના અધ્યયનના સાધનરૂપ છે.

આ ભંડારોમાં એક સરખા ગ્રંથોની સિરિઝો વિદ્યમાન છે. સિરિઝનો અર્થ સરખા કાગળો, સરખા પાનાં, સરખી લિપિ અને એકધારું સુંદર લખનાર લહિયાઓના હાથે લખાયેલી પ્રતોનો સંગ્રહ થાય છે. બધાય જૈન આગમોની એવી એક સિરિઝ માકા મોદીના ભંડારમાં છે. વાડીપાર્શ્વનાથના જ્ઞાનભંડારમાં જૈન આગમો, જૈન ધાર્મિક પ્રકરણો, જૈન ચરિત્ર ગ્રંથો, દાર્શનિક સાહિત્ય, વ્યાકરણ, કોષ, અલંકાર, છંદોગ્રંથ, કાવ્ય, નાટક આદિ વિષયોને લગતી ઘણી સિરિઝો છે. આ ભંડારની સ્થાપના વિક્રમના પંદરમા સૈકાના અંતમાં ખરતરગચ્છીય આચાર્યશ્રી જિનભદ્રસૂરિએ કરી છે. જ્ઞાનભંડારનો મહત્વનો સંગ્રહ તેમણે જ લખાવ્યો છે. જેસલમેરના મહત્વપૂર્ણ તાડપત્રીય ભંડારની સ્થાપના પણ તેમના હાથે જ થઈ છે. આ ઉપરાંત તેમણે પોતાના યુગમાં ઘણે ઠેકાણે ગ્રંથભંડારો સ્થાપ્યા હતાં.^૧

વાડીપાર્શ્વનાથનો જ્ઞાનભંડાર એ જેસલમેરની જ્ઞાનભંડારની જ આવૃત્તિ છે. જેસલમેરના સંગ્રહમાં તત્ત્વસંગ્રહ, કાવ્ય મીમાંસા આદિ જે મહત્વના ગ્રંથો હતા તેને નવેસરથી લખાવીને તેઓશ્રીએ આ ભંડારને મહત્વનો અને ઉપયોગી બનાવ્યો છે. મલયગિરિ વ્યાકરણ, સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ ઉપરના સ્વોપજ બૃહસ્પતિ, ટુંઢિકાકક્ષાપટવૃત્તિ આદિની પ્રાચીન પોથીઓ આ ભંડારમાં છે.

શ્રી સંઘનો અને તપાગચ્છનો, આ બે ભંડારો ઘણા મોટા છે. આમાં ઘણું જ સાહિત્ય છે અને ઘણાં ગ્રંથોની પ્રાચીન નકલો છે. ઐતિહાસિક સાહિત્ય આમાં વિપુલ પ્રમાણમાં સચવાયું છે. અપભ્રંશ, ગુજરાતી, રાજસ્થાની આદિ ભાષાઓની કૃતિઓ પણ આમાં ઘણી છે. ખાસ કરીને તપાગચ્છનો ભંડાર આ દૃષ્ટિએ ઘણો જ ઉપયોગી છે. એમાં શ્રી જિનહર્ષસૂરિની ઘણી કૃતિઓ તેમના પોતાના હાથે જ લખાયેલી છે. સંઘના ભંડારમાં દોઢસો પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતો છે અને તપાગચ્છના ભંડારમાં સં. ૧૩૮૦માં લખેલી હેમકાવ્યાનુશાસન અને છંદોનુશાસન આદિ ગ્રંથોની પંદરેક તાડપત્રીય પોથીઓ છે. આ ભંડાર તપાચાર્ય શ્રી વિજયદેવસૂરિએ સ્થાપ્યો છે એમ કહેવામાં આવે છે.

સાગરગચ્છનો ભંડાર નાની નાની કૃતિઓના સંગ્રહરૂપે હોવા છતાં તેમાંના વિજ્ઞપ્તિલેખો આદિ સામગ્રીની દૃષ્ટિએ એ સંગ્રહ મહત્વનો છે. શ્રી યશોવિજયોપાધ્યાય કૃત અસ્પૃશદ્ગતિવાદ ગ્રંથની પ્રત આ ભંડારમાં જ સુરક્ષિત છે.

લહેરૂ વકીલ આદિ ભંડારોમાં એકદંર સારો એવો પ્રાય: વિક્રમના ૧૫-૧૬મા શતકમાં લખાયેલો ગ્રંથસંગ્રહ છે, જે સંશોધનની દૃષ્ટિએ ઘણો મહત્વનો છે.

સંઘવીપાડાના તાડપત્રીય ભંડારની સ્થાપના તપાગચ્છીય આચાર્ય શ્રી દેવસુંદરસૂરિએ વિક્રમના પંદરમા સૈકામાં

૧. આચાર્ય જિનભદ્રસૂરિજીની અસાધારણ જ્ઞાનસેવારૂપ અનેક જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના વગેરેની વિસ્તારથી માહિતી માટે જુઓ, શ્રી આત્માનંદ જૈનસભા, ભાવનગર દ્વારા ઈ.સ. ૧૯૧૬માં પ્રકાશિત 'વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી' ગ્રંથના સંપાદક મુનિ શ્રી જિનવિજયજીએ લખેલી માહિતીસભર પ્રસ્તાવના. -પં. અમૃતલાલ ભોજક

કરી છે. આ સંગ્રહ ‘લોઢી પોસાલનો ભંડાર’ના નામે ઓળખાય છે. લઘુ=લહુડી શબ્દ વિકૃત થઈને “લોઢી” શબ્દ બની ગયો છે. હવે આ અને શ્રી સંઘ તથા ખેતરવસી આદિના તાડપત્રીય સંગ્રહમાં કેવી સાહિત્ય સંપત્તિ છે, તેનું સમુચ્ચય નિરીક્ષણ કરી લઈએ.

આ સંગ્રહ સાતસોથી આઠસો પ્રતોનો છે. તેમાં સેંકડો નાના મોટા ગ્રંથો છે. વિક્રમના બારમા સૈકાના પ્રારંભથી પંદરમા સૈકાના અંત સુધીમાં લખાયેલો આ ગ્રંથસંગ્રહ છે. આ સંગ્રહમાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, ગુજરાતી આદિમાં રચાયેલ ગ્રંથરાશિ છે. આમાં ચિત્રસમૃદ્ધિ મોટા પ્રમાણમાં છે. જેનો ઉપયોગ ભાઈશ્રી સારાભાઈ નવાબે ‘ચિત્રકલ્પદ્રુમ’ આદિમાં અને ડો. નોર્મન બ્રાઉન આદિએ “સ્ટોરી ઓફ કાલક”માં કર્યો છે. સાહિત્ય સંગ્રહની દૃષ્ટિએ આ સંગ્રહ ઘણો જ કીમતી છે. આમાં જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણકૃત વિશેષાવશ્યક સ્વોપજ્ઞ ટીકા, પંચસંગ્રહ સ્વોપજ્ઞ ટીકા, શુભચંદ્રાચાર્યકૃત જ્ઞાનાર્ણવ વિ. સં. ૧૨૮૪માં લિખિત, ભદ્રેશ્વરસૂરિની કહાવલી, વાદિદેવસૂરિકૃત ચોરાસી હજાર શ્લોક પ્રમાણ સ્યાદ્વાદ રત્નાકરનો દ્વિતીયખંડ, અકલંકદેવનો પ્રમાણસંગ્રહ, બૌદ્ધ આચાર્ય શ્રી ધર્મકીર્તિકૃત હેતુબિંદુતર્કની ટીકા, જયરાશિકૃત તત્ત્વોપપ્લવસિંહ, મલ્લવાદિકૃત ધર્મોત્તર ટીપ્પનક, મુગ્ધાવબોધ વ્યાકરણ, મલયગિરિ વ્યાકરણ, પ. દામોદર કૃત ઉક્તિવ્યક્તિ પ્રકરણ, સારસ્વત વ્યાકરણ, તિલકમંજરી ટીપ્પનક શાંત્યાચાર્ય કૃત, સોમેશ્વરદેવકૃત વિક્રમાકાલ્પયુદ્ય કાવ્ય, અભિનંદકૃત રામચરિત, સૂક્ત રત્નાકર, સૂક્તસમુચ્ચય, લક્ષ્મણનો સૂક્તિ સંગ્રહ, વિનયચંદ્રની કવિશિક્ષા, ભોજદેવ કૃત સરસ્વતિ કંઠાભરણની આજડકૃત ટીકા, કલ્પલતા પલ્લવશેષ, વૃત્તરત્નાકરની ત્રિવિક્રમભટ્ટ વિરચિત ટીકા સંવત ૧૨૨૧માં લિખિત, કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર ઉપર યોધમની ટીકા, સોમદેવસૂરિ કૃત નીતિવાક્યામૃત, દામોદર ગુપ્તનું શંભલીમત અપરનામ કુટ્ટનીમતમ્, રામચન્દ્રસૂરિ કૃત રઘુવિલાસ નાટક, દેવપ્રભસૂરિનું અનર્ધરાઘવ ટિપ્પન, કર્પૂરચરિત ભાણ, હાસ્યચૂડામણિ પ્રહસન, ત્રિપુરાદાહ ડિમ, કિરાતાર્જુનીય વ્યાયોગ, સમુદ્રસમંથન સમવકાર, રુક્મિણી હરણ, ઈહામૃગ, વારાહી સંહિતા સં. ૧૩૧૩માં લિખિત, પ્રશ્નચૂડામણિનિમિત્તશાસ્ત્ર, લક્ષણ સમુચ્ચય શિલ્પશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ અલભ્ય-દુર્લભ્ય સંખ્યાબંધ પ્રાચીન પ્રતો છે.

આ ઉપરાંત ધાહિલકૃત પઉમસિરિયરિઉ, વરદત્તકૃત વઈરસામિયરિઉ, સુલસકખાણુ, દૂહામાઈ, રેવંતગિરિરાસુ, કવિ સોલહણની પચ્ચરિયો આદિ અપભ્રંશ-ગુજરાતી ભાષાની કૃતિઓ પણ આ સંગ્રહમાં છે. આચાર્ય શ્રી જિનપ્રભસૂરિ આદિની નાની નાની અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓનો સંગ્રહ પણ વિપુલ છે. સંશોધનની દૃષ્ટિએ પ્રાચીન વ્યાકરણોની વ્યાખ્યાઓ, અલંકારશાસ્ત્ર આદિ વિષયક સેંકડો ગ્રંથો છે. આજે પ્રસિદ્ધ કાવ્ય, કોષ, અલંકાર આદિ ગ્રંથોને શુદ્ધ કરવા માટે આ પ્રાચીન પ્રતો અતિ મહત્ત્વની છે. વાકપતિરાજનો ગઉડવહો, કુતૂહલની લીલાવતી, આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિની દેશીનામમાલા, શિશુપાલવધ સંવત ૧૨૧૬ની પ્રત, નૈષધકાવ્ય સંવત ૧૩૦૪ની પ્રત, મોક્ષાકાર ગુપ્તની તર્કભાષા, પ્રવરસેન કૃત રાવણવધ સેતુબંધ મહાકાવ્ય આદિની પ્રાચીન પ્રતો સંશોધન માટે ઘણી ઉપયોગી છે.

આ ભંડારમાંની પ્રતોને અંતે લખાયેલી લેખકની પુષ્પિકાઓ અનેકવિધ ઐતિહાસિક માહિતીઓથી ભરપૂર હોઈ ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે ઘણી જ ઉપયોગી છે.

પાટણના ભંડારોનો અહીં ટૂંકમાં જે પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે એ ઉપરથી આપણને સમજાશે કે આપણો સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક વારસો કેટલા વિપુલ પ્રમાણમાં છે અને આપણા નવનિર્માણ માટે તે કેવો ઉપયોગી છે.

સાભાર : પાટણ હેમંદ્રાચાર્ય જેન જ્ઞાનમંદિર સ્થિત જેન જ્ઞાનભંડારોનું સૂચિપત્ર ભાગ - ૪

પ્રકાશક : શારદાબેન ચીમનભાઈ એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ

વી. સં. ૨૫૧૭, વિ. સં. ૨૦૪૭, ઈસ્વીસન્ ૧૯૯૧

ઉત્તર ગુજરાતના મહેસાણા જિલ્લામાં પાટણ (પ્રાચીન નામ - અણહિલપાટક) નગરમાં પ્રાચીન તાડપત્રીય ગ્રંથોનો એક મહાન ભંડાર છે. આ ભંડાર લગભગ હમણાં સુધી પાટણના સંઘવી પાડામાં હતો, તેથી ‘સંઘવી પાડાના ભંડાર’ તરીકે ઓળખાય છે.

સંઘવી પાડામાં એક પોસાળ (પૌષ્ઠશાળા - ઉપાશ્રય) છે, તેમાં આ ભંડાર હતો^૧. એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે ઘણાં ઘણાં (બસો - ચારસો કે એથી પણ વધારે) વર્ષો પહેલાં આ પોસાળમાં રહેતા ગોરજીએ આ તાડપત્રીય ભંડાર સંઘવી પાડામાં રહેતા શ્રી સેવંતિલાલ છોટાલાલ પટવાના પૂર્વજોને સાચવવા માટે આપેલો હતો. તેથી શ્રી સેવંતિલાલ છોટાલાલ પટવાના પૂર્વજો ઘણી પેઢીઓથી આ ભંડાર સંભાળતા હતા. શ્રી સેવંતિલાલ છોટાલાલ પટવાએ પણ જ્યાં સુધી એ જીવ્યા ત્યાં સુધી પ્રાણ કરતાં પણ અધિક ગણીને આ ભંડાર સાચવ્યો હતો. શ્રી સેવંતિલાલ છોટાલાલ પટવાનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમના સુપુત્રો નરેન્દ્રકુમાર, બિપિનચંદ્ર તથા દિપકકુમાર આ ભંડારને વ્યવસ્થિત કરવા ઈચ્છતા હતા. તેમની ઈચ્છાને જ ધ્યાનમાં લઈને વિક્રમ સંવત્ ૨૦૩૨ના ઊનાળામાં અમારે પાટણ જવાનું થયું અને મારા પ્રથમ શિષ્ય દેવતુલ્ય સ્વ. મુનિરાજશ્રી દેવભદ્રવિજયજી આદિ સાથે મળીને અમે આ ભંડારને વ્યવસ્થિત કરવાનું કાર્ય આરંભ્યું હતું.

આ ભંડારના તથા પાટણના બીજા સ્થાનોમાં પણ રહેલા તાડપત્રીય ગ્રંથોનો વિસ્તારથી પરિચય આપતું એક સૂચિપત્ર A DESCRIPTIVE CATALOGUE OF MANUSCRIPTS in the jain bhandars at PATTAN વડોદરાની GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES, Volume No. LXXVI તરફથી ઈસ્વીસન ૧૯૩૭માં વર્ષો પૂર્વે પ્રગટ થયેલું છે. પરંતુ તેમાં વર્ણવેલા સંઘવી પાડાના ગ્રંથોનો (ગ્રંથ નંબરો) અને વર્તમાનમાં જે ચાલુ ગ્રંથો છે તે સાવ જુદા છે. ગાયકવાડી નંબરોથી સાવ જુદા જે ચાલુ નંબરો છે તે ક્યારથી થયા છે અને કોણે કર્યા છે તેની અમને કશી જ ખબર ન હોવાથી પં. અમૃતલાલભાઈ મોહનલાલ ભોજકને પૂછતાં તેમણે નીચે મુજબ માહિતી આપી છે.

ગાયકવાડ સીરીઝમાં આ ભંડારના જે ક્રમાંક છે તે, તે સમયે ભંડારની સૂચિમાં હતા તેને અનુસરીને છે, પણ આજથી પ્રાય: ૬૦ વર્ષ પહેલાં જેમણે આપણા અનેક પ્રાચીન ભંડારોને વ્યવસ્થિત કર્યા છે તે પરમ પૂજ્ય પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજ તથા તેમના અનુક્રમે શિષ્ય-પ્રશિષ્ય મુનિભગવંત શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજ તથા મુનિભગવંત શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ એમ ત્રણેય મુનિભગવંતોએ આ ભંડારના ગ્રંથોને સાઈઝ પ્રમાણે ગોઠવી તેના રક્ષણ માટે લાકડાના ડબ્બા વગેરેની વ્યવસ્થા કરેલી, આથી ગ્રંથોનો ક્રમભંગ કરવો પડેલો.

અમને તપાસ કરતાં સંઘવી પાડાની પોસાળમાં જ્યાં આ તાડપત્રીય ગ્રંથો રાખવામાં આવ્યા હતા ત્યાં કબાટમાંથી અમને એક લિસ્ટ (સૂચિપત્ર) મળી આવ્યું હતું. તેમાં પ્રારંભમાં ગાયકવાડી (ગાયકવાડે પ્રકાશિત કરેલા કેટલોગ પ્રમાણે) નંબર અને તે પછી વર્તમાનમાં જે ચાલુ પેટી નંબર છે તે દર્શાવ્યો હતો. ઉપરાંત, ગ્રંથનું નામ, પત્રસંખ્યા, કર્તા વગેરે ઘણી મહત્વની વિગતો પણ વર્ણવી હતી.

૧. સ્વ. આગમપ્રભાકર પૂ. મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના શિષ્યસમાન પં. અમૃતલાલભાઈ મોહનલાલ ભોજક પાસેથી નીચેની હકીકત જાણવા મળી છે -

‘સંઘવી પાડાનો ભંડાર તે લઘુ પોસાલિક ગચ્છનો છે અને મૂળમાં તે ગચ્છના જ શ્રાવકોના વહીવટમાં હતો. આજે તો શ્રાવકોના મૂળ ગચ્છો જાણી શકાય તે સ્થિતિમાં નથી. પ્રાય: પાટણમાં મોટા ભાગે તપગચ્છની પરંપરા હોય તેવું જણાય છે. લઘુ પોસાલિક ગચ્છ તે તપગચ્છની જ શાખા છે. મગરવાડામાં આવેલ તપગચ્છના અધિષ્ઠાયક દેવ શ્રી માણિભદ્રજીના મંદિરની વ્યવસ્થા અને સંભાળ લઘુ પોસાલિક ગચ્છના જ યતિજીના અધિકારમાં હતી. છેલ્લે સૂચિત ગચ્છના યતિ શ્રી શાંતિસોમજી મગરવાડામાં રહીને સૂચિત મંદિરની દેખરેખ રાખતા.’

આ લિસ્ટને આધારે સંઘવી પાડાના ભંડારમાં શું શું છે અને શું શું ખૂટે છે, તેની અમે તપાસ કરી અને જે તદ્દન અસ્ત-વ્યસ્ત ગ્રંથ હતા તે વ્યવસ્થિત કર્યાં. તે પછી સંઘવી પાડાના આ ભંડારના વ્યવસ્થાપક સ્વ. સેવંતિલાલ છોટાલાલના સુપુત્રો નરેન્દ્રભાઈ, બિપિનભાઈ તથા દીપકભાઈએ બેન્ડ-વાજા સાથે વાજતે ગાજતે અત્યંત બહુમાનપૂર્વક શ્રી પંચાસરા પાર્શ્વનાથના દેરાસર પાસે જ આવેલા અને જેની વ્યવસ્થા પાટણ શ્રી જૈન સંઘના અધિકારમાં છે તે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરને વિક્રમ સંવત્ ૨૦૩૨ના જેઠ વદિ ૯૪ તા. ૧૭-૬-૧૯૭૬ના દિવસે અમારી હાજરીમાં જ સમર્પિત કર્યો હતો. ત્યારથી આ સંગ્રહ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં જ છે, છતાં તેના મૂળ સ્થાન ઉપરથી ‘સંઘવી પાડાના ભંડાર’ તરીકે જ ઓળખાય છે અને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનભંડારમાં તેનું વિશિષ્ટ સ્થાન જાળવી રાખવામા આવ્યું છે.

સંઘવી પાડાના કબાટમાંથી અમને મળેલા હસ્તલિખિત લિસ્ટ(સૂચિપત્ર)ને આધારે જ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરના વ્યવસ્થાપકોએ સંઘવી પાડાના ભંડારનું એક લિસ્ટ (સૂચિપત્ર) ગુજરાતી લિપિમાં છપાવીને કેટલાક વર્ષો પૂર્વે પ્રકાશિત કર્યું છે. આ લિસ્ટ (સૂચિપત્ર) છપાવતી વખતે મુફવાચનમાં કંઈક ખામી રહી ગઈ હોય તે બનવાજોગ છે. અમે તો મુફો જોયાં જ નહોતાં. એ જુનું હસ્તલિખિત લિસ્ટ (સૂચિપત્ર) અત્યારે સચવાયેલું છે કે કેમ અથવા ક્યાં છે તેની અમને કશી જ ખબર નથી. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરે પ્રકાશિત કરેલા લિસ્ટ(સૂચિપત્ર)માં સંવતની બાબતમાં કોઈક કોઈક સ્થળે ગરબડ થઈ હોય તેમ લાગે છે. સંવત્ જે લખ્યો છે તે લેખન સંવત્ છે કે રચના સંવત છે તેનું કોઈ સ્પષ્ટીકરણ તેમાં નથી. કોઈક કોઈક સ્થળે મથાળે કંઈ પણ નિર્દેશ કર્યા વિના નીચે આંકડો જ માત્ર લખ્યો છે; પરંતુ અનુભવથી અમને લાગ્યું કે આ સંવત્નો જ આંકડો છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરે પ્રકાશિત કરેલા લિસ્ટ(સૂચિપત્ર)ને આધારે જ અમે અક્ષરશઃ સૂચિપત્ર દેવનાગરી લિપિમાં કમ્પ્યુટરથી છપાવીને હમણાં પ્રકાશિત કરીએ છીએ. છતાં જૂના શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરે છપાવેલા સૂચિપત્રમાં જ્યાં ‘સંવત્’ લખ્યું છે ત્યાં અમે ‘લેખનસંવત્’ તથા ‘રચનાસંવત્’ આવા બે મથાળાં કરીને અમારી મતિને આધારે ‘લેખનસંવત્’ તથા ‘રચનાસંવત્’નું પૃથક્કરણ કરીને લેખનસંવત્ તથા રચનાસંવત્ દર્શાવ્યા છે. અમારી કોઈ સ્થળે ક્ષતિ થઈ હોય તો સુધારી લેવા વાચકોને નમ્ર વિનંતિ છે. લેખનસંવત્ તથા રચનાસંવત્મા સર્વત્ર વિક્રમસંવત્ જ સામાન્ય રીતે સમજવો. પણ જ્યાં વી. લખ્યું હોય ત્યાં વીરનિર્વાણસંવત્ સમજવો તથા શક લખ્યું હોય ત્યાં શકસંવત સમજવો.

શ્રી સંઘવી પાડાના ગ્રંથોમાં બે વિભાગ છે. પહેલા વિભાગમાં ૧થી ૨૦૬/૨ પેટી સુધીના ગ્રંથો સારા છે. બીજા વિભાગમાં જીર્ણ, ત્રુટક તથા ચોંટેલા ગ્રંથો હોવાથી તેનો ઉપયોગ કરવાનું, કામ અત્યંત મુશ્કેલ છે. આ બીજા વિભાગમાં પણ ૧થી ૧૭ પેટીઓ છે.

આ બંને વિભાગો અલગ છાપેલા છે. બંને વિભાગોનો અકારાદિક્રમ પણ કમ્પ્યુટર દ્વારા જ કરાવીને અહીં અલગ અલગ આપેલો છે.

શ્રી સંઘવી પાડાના ભંડારના મૂળ વ્યવસ્થાપક સ્વ. સેવંતિલાલ છોટાલાલ પટવાના સુપુત્રો નરેન્દ્રભાઈ, બિપિનભાઈ તથા દીપકભાઈને ઘણા ઘણા ધન્યવાદ ઘટે છે તથા આજ સુધી આ ભંડારને સાચવનાર તેમના પિતાશ્રી સ્વ. સેવંતિલાલ પટવાને તથા તેમના સર્વ પૂર્વજોને હજારો હજારો ધન્યવાદ ઘટે છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરે જ્યારે આ સંઘવી પાડાના ભંડારનું લિસ્ટ (સૂચિપત્ર) કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે પ્રકાશિત કર્યું, ત્યારે તેના ટ્રસ્ટીઓએ જે ‘પ્રાસંગિક’ લખાણ લખ્યું હતું, તે પણ તેમના જ શબ્દોમાં અક્ષરશઃ આ સાથે પ્રકાશિત કરવામા આવે છે.

‘પ્રાસંગિક’

પાટણના મોટા ભાગના હસ્તલિખિત પુસ્તકો શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા હતા; પરંતુ ખૂબ જ મહત્વનો એવો શ્રી સંઘવીના પાડાનો સંગ્રહ હજી સુધી પ્રાપ્ત થયો ન’તો. સંવત ૨૦૩૨ના જેઠ વદ છઠ, તારીખ ૧૭ જૂન ૧૯૭૬ના દિવસે પરમ પૂજ્ય મુનિવર શ્રી જંબૂવિજયજી મહારાજની પ્રેરણાથી સંઘવીના પાડાના ભંડારને પેઢીઓથી સાચવી રહેલા સ્વ. શ્રી સેવંતીલાલ છોટાલાલ પટવાના ધર્મપત્ની શ્રી શારદાબેન તથા તેમના સુપુત્રો શ્રી નરેન્દ્રભાઈ, શ્રી બિપિનભાઈ તથા શ્રી દિપકભાઈ વગેરેએ સદર અમૂલ્ય ભંડાર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરને સુપરત કર્યો છે. આ શુભ કાર્યમાં સ્વ શ્રી પટવાના ભાણેજ શ્રી સુમનભાઈ ચીમનલાલ ચોકસીએ પણ અભિનંદનીય ફાળો આપ્યો છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરના ટ્રસ્ટીઓ પાટણના શ્રી જૈન સંઘ વતી તે સૌનો આભાર માને છે. સંગ્રહ પ્રાપ્ત થયાના ટૂંકા ગાળામાં જ તે સંગ્રહના પુસ્તકોની સૂચિ બહાર પાડતા અમને આનંદ થાય છે.

ડૉ. સેવંતીલાલ એમ. શાહ

ડૉ. તલકચંદ બી. દલાલ

શ્રી વ્રજલાલ ટી. શાહ

(હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર)

સાભાર : પાટણ હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર સ્થિત

જૈન જ્ઞાનભંડારોનું સૂચિપત્ર ભાગ - ૪

પ્રકાશક : શારદાબેન ચીમનભાઈ એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ

વી. સં. ૨૫૧૭, વિ. સં. ૨૦૪૭, ઈસ્વીસન્ ૧૯૯૧

પ્રાચીન પ્રતિમાના શિલાલેખો, ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓ, ગ્રંથલેખકની પુષ્પિકાઓ, દાનપત્રો, ગ્રંથ જ્ઞાનભંડારમાં સમર્પિત કર્યાની નોંધો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જેમ મહત્વની છે, તેમ ઇતિહાસની કડીને સળંગ જોડવામાં તથા તેને સમજવામાં ઉપયોગી છે. તેના દ્વારા તે તે કાળના સામાજિક સંદર્ભો મળે છે, તે સમયનું એક વ્યાપક દર્શન સાંપડે છે અને તેમાંથી તે પછીની પેઢીને પ્રેરક બોધ પણ મળે છે. એ જ રીતે એ પ્રશસ્તિઓના જેવો જ એક મહત્વનો પ્રકાર છે - ચિત્કોશપ્રશસ્તિ. એટલે કે આખા જ્ઞાનભંડારની પ્રશસ્તિ. આ પણ એક અગત્યનો પ્રકાર છે.

આવી પ્રશસ્તિઓ પણ મળે છે. આવી એક પ્રશસ્તિનો ઉલ્લેખ મુનિ જિનવિજયજીએ વિજ્ઞાપિત્રિવેણીની પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં કર્યો છે.

એવી બીજી એક પ્રશસ્તિની વાત અહીં પ્રસ્તુત છે. પાટણ ભાભાનાં પાડાના વિમલગચ્છના જૈન ઉપાશ્રયના જ્ઞાનભંડારમાં કેટલીક પ્રતો સચવાઈ છે, તેમાં થોડીક પ્રતો એ રીતે એક જ શ્રેષ્ઠીએ એક જ ગુરુમહારાજના ઉપદેશથી એક જ લહિયા દ્વારા લખાવી હોય તેવી પ્રતો છે.

વિ. સં. ૧૫૫૭માં તપાગચ્છની લહુડી પોસાળના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રી હેમવિમલસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય શ્રી જિનહંસ અને તેમના શિષ્ય અનંતહંસના ઉપદેશથી સુશ્રાવક પાસવીરે એક દિવ્ય ભંડાર લખાવ્યો છે, તેમાં છ લાખ છત્રીસ હજાર શ્લોક પ્રમાણ ગ્રંથો લખાવ્યા છે.

પિતાજી પાસવીરે આ કાર્યનો પ્રારંભ કરેલો અને તેઓના સ્વર્ગવાસ પછી તેઓના સુપુત્ર રામે આ કાર્ય પૂર્ણ કર્યું. લખેલા ગ્રંથો શુદ્ધ કરવા પંડિત પણ રાખેલો. એ પ્રશસ્તિનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે.

બનાસકાંઠાનું ભીલડી ગામ. ત્યાં પોરવાડ પાલ્હણસિંહ. તેમના પત્નીનું નામ પણ પાલ્હણદેવી. તેમનો દીકરો ડૂંગર, તેમની ‘સાડુ’ નામે પત્ની. તેમના બે પુત્ર સીધર અને શોભાક. આ બંને ભાઈઓ અણહિલપુર પાટણમાં આવીને વસ્યા. બંને “પરીક્ષક” તરીકે ખૂબ જાણીતા થયેલા. સીધરને કપૂરી નામે અત્યન્ત ગુણિયલ પત્ની અને તેમનો પુત્ર તે પાસવીર. તે પણ પરીક્ષકોમાં શ્રેષ્ઠ તરીકે પંકાયેલો. તેણે શ્રેષ્ઠ કહી શકાય તેવું જિનેશ્વર પરમાત્માનું ગૃહચૈત્ય બનાવરાવેલું તે આ ચિત્કોશ લખાવરાવ્યો ત્યારે પણ અનેક મનુષ્યોના ચિત્તને આશ્ચર્ય ચકિત કરે છે.

આ પાસવીરને પૂતલીબાઈ નામે પત્ની. અને તેના ત્રણ પુત્ર - ૧. રામ, ૨. દેવાક, ૩. વર્ધમાન.

રામના પત્ની બે, કીકી અને માની. દેવાકનાં પત્નીનું નામ રમાઈ અને વર્ધમાનનાં પત્ની હાંસી. દેવાકનાં પુત્રનું નામ જગપાલ અને વર્ધમાનનાં પુત્રનું નામ સૂરચંદ. રાજસ્થાનમાં ધરણાસાહે જે આચાર્યશ્રીના વરદહસ્તે રાણકપુરના વિશ્વવિખ્યાત ચતુર્મુખ પ્રાસાદની પ્રતિષ્ઠા કરાવી તે આચાર્યશ્રી સોમસુંદરસૂરિજી મહારાજ. તેમના પટ્ટશિષ્ય મુનિસુંદરસૂરિ (જેઓ સહસ્રાવધાની કહેવાયા). તેમના શિષ્ય જયચન્દ્રસૂરિજી અને તેમના શિષ્ય રત્નશેખરસૂરિજી. તેમના પટ્ટશિષ્ય લક્ષ્મીસાગરસૂરિ, તેમના શિષ્ય સુમતિસાધુસૂરિજી અને તેમના પટ્ટશિષ્ય આચાર્યશ્રી હેમવિમલસૂરિજી, તેમના શિષ્ય શ્રી જિનમાણિક્ય અને તેમના શિષ્ય શ્રી અનંતહંસના ઉપદેશથી પરીક્ષક (પરીખ) પાસવીરે આ ચિત્કોશ (જ્ઞાનભંડાર) લખાવવાનો પ્રારંભ કરાવ્યો અને પછીથી તેમના પુત્ર રામે (વિ. સં. ૧૫૫૭) આ મહાન કાર્ય પૂર્ણ કરાવ્યું. છ લાખ અને છત્રીસ હજાર શ્લોક પ્રમાણે ગ્રંથો લખાવ્યાં. શુભભૂષણ નામના પંડિતે એ લખેલા ગ્રંથોનું સંશોધન કર્યું, વળી આ ગ્રંથોને રાખવા માટે ગ્રંથની આગળ-પાછળની પાટલી પણ રસપૂર્વક બહુમૂલ્યવાળી

બનાવરાવી અને આ આખા જ્ઞાનભંડારનું સુંદર મરોડદાર અક્ષરોમાં ભગીરથ લેખન કાર્ય કરનાર લલિયા માઢ-ત્રવાડીજ્ઞાતીય વાસા, તેના પુત્ર શ્રીનાથે તથા તેમના ભાઈ ગોવિંદે આ લેખન કાર્ય પૂર્ણ કર્યું છે. આમ આ ૨૪ શ્લોકની સંસ્કૃત પ્રશસ્તિ પણ મનોરમ છે. એકવીસમા શ્લોકમાં ‘ફરંગી’ અને ‘કતીફક’ આ બે શબ્દો ફારસી ભાષાના જણાય છે. કોઈ એ ભાષાના વિદ્વાન તેના અર્થ જણાવશે તો આનંદ થશે.

ઉપસંહાર

વિક્રમના સોળમા સૈકામાં ગ્રંથલેખનક્ષેત્રે નોંધપાત્ર કામ થયું છે. આજે પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોમાં જે હજારો હસ્તપ્રતો મળે છે, તેમાં ઘણો ભાગ સોળમા સૈકાનો છે અને જેટલી સુવર્ણાક્ષરી ‘શ્રીકલ્પસૂત્ર’ વગેરે મળે છે તે તો પ્રાયઃ બધી જ. આજે લગભગ ૪૫થી ૫૦ની સંખ્યામાં સુવર્ણાક્ષરી ગ્રંથો મળે છે, તે બધા જ સોળમા સૈકામાં લખાયેલા મળે છે.

જ્ઞાન પ્રત્યેની અપાર ભક્તિ અને ઉપદેશકોના ઉપદેશનું કેન્દ્ર આ જ્ઞાનભક્તિ હશે (આજે ચૈત્ય ભક્તિ છે તેમ -) તેનું જ આ સુપરિણામ આપણને મળ્યું છે.

॥ ચિત્કોશપ્રશસ્તિઃ ॥

શ્રીમન્મહે મહેશ્વરેણિસમૃદ્ધેઽત્ર ભેલડીનગરે ।

પૂર્વ પાલ્હણસિંહઃ પ્રાગ્વંશાવતંસકઃ સમભૂત્ ॥૧॥

તત્રૈવ સુજનરંજન-જિનભવનવિધાપનૈકવિધિનાયઃ ।

સુકૃતર્થી સુકૃતર્થીચકારનિજમર્જિતં વિક્તમ્ ॥૨॥

પાલ્હણદેવી નામ્ની ગૃહિણી સ્પૃહણીયસદ્ગુણા તસ્ય ।

નિજનિર્મલતરપક્ષ-દ્વિતયયુતા રાજહંસીવ ॥૩॥

ડૂંગરનામા તનયસ્તયોરભૂદ્ ભરિગુણગણોપેતઃ ।

સારૂઃ સા રૂપવતી સતી ચ સીતેવ યદ્ યુવતી ॥૪॥

તત્તનયૌ પ્રત્તનયૌ વિશિષ્ટવિનયાદુભૌ શુભૌ જાતૌ ।

પ્રથમઃ સીધરનામા સોભાકઃ શોભતે હ્યપરઃ ॥૫॥

નિર્મલદૃષ્ટિનિરીક્ષણવિશુદ્ધનાણકપરીક્ષણપરાભ્યામ્ ।

યાભ્યામણહિલ્લપુરે પરીક્ષકત્વાભિધાદધ્રે ॥૬॥

સીધરવધૂઃ કપૂરીગુણૈકપૂરૈઃ પ્રપૂરિતદિગન્તા ।

વિનયવિવેકવિચારસાગરસદાચારશૃંગારા ॥૭॥

શ્રીસીધરઃ પ્રતિષ્ઠાં કથં ન લભતે પરીક્ષકપ્રવરઃ ।

શ્રીજિનપતિપ્રતિષ્ઠાં વિધાપયામાસ વિધિના યઃ ॥૮॥

તત્તનયપાસવીરો ગુણગમ્ભીરઃ પરીક્ષકોટીરઃ ।

યત્કારિતગૃહૈત્યં કસ્યન ચિત્તં ચમત્કુરુતે ॥૯॥

नवनवदन्तभ्रमरी गजाश्वनररथसुतोरणादियुतम् ।
 सम्प्रत्यपि चैत्यमिदं नृणां प्रीणाति चित्तानि ॥१०॥
पूतलि नाम्नी तस्य च भार्या शुभकार्यकणनिष्णाता ।
 देवगुरुनिबिडभक्तिव्यक्तिप्रतिवासितस्वान्ता ॥११॥
 जिनशासनप्रभावकपितृपक्षस्वसुरपक्षसम्पूर्णा ।
 शोभा सौभाग्यवती पतिव्रता **पूतलि**र्जयति ॥१२॥
 पुत्रास्तयोस्त्रयोमी **रामा** १ **देवाख्य** २ **वर्द्धमानाख्याः** ।
 विश्वोपकारकणप्रगुणाः सगुणा विराजन्ते ॥१३॥
कीकी-मानीनाम्ना भार्यायुगलं विभाति **रामस्य** ।
देवाकस्य **रमाई** हांसीरिह **वर्द्धमानस्य** ॥१४॥
 देवस्य वर्द्धमानस्य पुत्रौ जातौ क्रमादिमौ ।
पुण्यपालः **सूरचंदो** **सूरचंद्र**समप्रभौ ॥१५॥
 ततश्च -
 श्रीसूरीश्वरसौमसुन्दरगुरुप्रष्टाः प्रतिष्ठास्पन्द,
 तत्पट्टे **मुनिसुन्दराख्य**गुरवः सौभाग्यभाग्यालयाः;
 श्रीमन्तो **जयचन्द्रसूरि**गुरवः प्रज्ञाप्रकर्षाद्भुताः,
 सूरीन्द्रा **गुरुरत्नशेखर** इति ख्यातावदातास्ततः ॥१६॥
लक्ष्मीसागरगुरवस्तत्पट्टे **सुमतिसाधुसूरिवराः** ।
 तत्पट्टे विजयन्ते सम्प्रति **गुरुहेमविमलसूरीन्द्राः** ॥१७॥
 तेषां च विजयराज्ये श्रीजिनमाणिक्यगुरुविनेयानाम् ।
 श्रीगुरु**अनंतहंसप्रवर**गुरूणां सदुपदेशात् ॥१८॥
 नगशरतिथिमितवर्षे, हर्षेण परीक्षि**पासवीरेण** ।
 चित्कोशेलेखनस्य प्रारम्भः कारयामस ॥१९॥
 साधर्मिकवात्सल्यश्रीकल्पमहाद्यगण्यपुण्यानि ।
 कुर्वन्बन्धुसमेतस्तदङ्गजो **रामनामाऽयं** ॥२०॥
 बहुमूल्यपट्टिकाढ्यं, स्फारफरंगीकतीफबुपृष्टम् ।
 सज्जातरूपरूपं वराक्षरं चतुरचित्तहरम् ॥२१॥

ષટ્લક્ષા ષટ્ત્રિંશત્સહસ્રમાનસમગ્રસિદ્ધાન્તમ્ ।
નિજજનકપ્રારબ્ધંચિત્કોશોઽયંચિરં જીયાત્ ॥૨૨॥ કુલકમ્ ।
સંશોધિતઃ સ્વશક્ત્યા શુભભૂષણનામપણ્ડિતપ્રવરૈઃ ।
વિબુધજનવાચ્યમાનઃ ચિત્કોશોઽયંચિરં જીયાત્ ॥૨૩॥
ચાતુર્વિદ્યમોઢજ્ઞાતીયત્રવાડીવાસાસુતશ્રીનાથલિખિતમ્ ।
શ્રીઃ મ ચાતુર્વિદ્યમોઢજ્ઞાતીયત્રવાડીવાસાસુતગોવ્યંદ લખ્યતં ॥૨૪॥

॥ શ્રીઃ ॥

સાભાર : અનુસંધાન અંક ૧૧
પ્રકાશક : કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય નવમ જન્મશતાબ્દી
સ્મૃતિસંસ્કાર શિક્ષણાનિધિ, અમદાવાદ
વી. સં. ૨૫૨૪, વિ. સં. ૨૦૫૪, ઈસ્વીસન્ ૧૯૯૮

The Jains of western India have preserved hundreds of thousands of handwritten manuscripts for many centuries in their libraries or “knowledge warehouses” (gnan bhandar). These manuscripts have been an invaluable aid in reconstructing much of the history of Indian society, religion, philosophy and art. But these libraries have never been viewed as social institutions in and of themselves. This article investigates the patterns of ownership, management and use of the libraries and the manuscripts in the small town of Patan in north Gujarat, to essay a beginning of a sociology of Jain knowledge. Some manuscript collection were owned by individual laymen, some by domesticated monks and others were under the control of the leaders of the lay congregations. At the same time as these manuscripts have come to the attention of the scholarly world, their utility within the Jain community itself has drastically declined, as handwritten manuscripts have been replaced by printed books for both ritual and pedagogical purposes. As a result, while the manuscripts are better cared for than ever, they have been relegated to a marginal status within the Jain community and hence my use of the term “warehouse” to describe these libraries.

Students of India owe a great debt to the Jains for the hundreds of thousands of invaluable handwritten manuscripts preserved in their many gnan bhandars (Sanskrit gnana-bhandagara) or “knowledge warehouses” in western and southern India. A recent article by Donald Clay Jhonson, “The Western Discovery of Jain Temple Libraries” provides an excellent overview of the process by which British administrators and western scholars in the nineteenth century became aware of and gained access to these extensive manuscripts collections of the Jain in western India.¹ The discovery and publication of the some of the more important of these manuscripts expanded greatly scholarly knowledge of Indian history, literature, philosophy, and art. But role of these manuscript collections within the Jain tradition has changed greatly in the past century. In this article I look at the libraries themselves, to indicate patterns of ownership, management and use of the libraries and the manuscripts. In particular, I look at the libraries in the important Jain community of Patan (the medieval Anahillavada Pattana) in north Gujarat. While not attempting to be comprehensive, this article essays a beginning at a sociology of Jain knowledge.²

Written copies of manuscripts have long played an important role in Jain intellectual, ritual, and community life. In the absence of any living enlightened teachers-according to Jain cosmological doctrines, enlightenment in this era became impossible shortly after the demise and liberation of Mahavira over 2500 years ago-the texts containing the teachings of Mahavira are essential for the guidance of the Jain community. An early nineteenth century hymn expresses this sentiment quite clearly. “In this difficult time, the icons of the Jina and the scriptures of the Jina are the supports of the faithful Jains.”³ Svadhyaya or study of the scriptures, is an important and expected activity of all mendicants and is found in early lists of internal austerities practiced by them. Various texts give us some details concerning the praxis of study in the early Jain tradition. In the Svetambara Uttaradhyayana Sutra, for example, we read, “There are five

1. Donald Clay Jhonson, “The Western Discovery of the Jain Temple Libraries.” Libraries and Culture 28 (1993) 189-203. See also his “George Buhler and the Western Discovery of Jain Temple Libraries.” Jain Journal 26 (1992): 197-210

2. For a detailed description of the Jain community of Patan, see John E. Cort, “Liberation and Wellbeing: A Study of the Shvetamber Murtipujak Jains of North Gujarat.” Ph.D. diss., Harvard University. 1989

3. Virvijay, Chosath Prakari Puja (composed in 1818), in Vividh Puja Sangrah, ed. Panniyas Jinendravijay Gani (Sivaanaa Tapaagacch Jain Sangh, 1986), 214.

elements to study: oral recitation, questioning, repetition, reflection, and religious sermons.” (30.34)⁴

Among the key events in the crystallization of the split between the Svetambara and Digambara sects were three Svetambara councils held in Valabhi in Gujarat and Mathura in north India in the fourth and fifth centuries to commit to writing standard editions of key Jain texts.⁵ According to Svetambara Jain tradition, the first libraries were built in the late eight century. During a fierce drought between the 785 and 789 the monks grew lax in their observance of the full monastic behavior, and so several monastic leaders decided that manuscript collections should be established in major cities in order to preserve Jain knowledge.⁶

Arranging for manuscripts to be copied for monks to use and establishing places for them to be kept were among the duties expected of laity as part of their support for and devotion to the monastic community. The three most important ‘fields of donation’ for medieval Svetambara laity were images of Jinas, temples containing such images, and Jain texts.⁷ Furthermore, the colophons on some manuscripts indicate that commissioning the copying of a manuscript generated merit that could be dedicated to a living or deceased ancestor. For example, in the thirteenth century v.s. the layman Soma arranged for the copying (lekh) of the Shantinathacharitra portion of Hemchandra’s Trisastishalakapurusacharitra to give to his mendicant guru Dhane-svarasuri, but with the spiritual benefit (shreyas) going to his father.⁸ Similarly, in 1362 Jasa Dungara and his wife Vijhi Tithi arranged for the copying of the Dharmavidhiprakarana of Sriprabhasuri, with the spiritual benefit going to both Jasa’s father Limba and his mother.⁹ It is therefore not surprising to find that medieval Jain kings and merchants were famous for the libraries that they established. The twelfth-century emperor Kumarapala is said to have established twenty-one libraries in Patan which was his capital¹⁰ and arranged for the copying of seven sets of the Svetambara agamas along with Hemchandra’s Sanskrit and Prakrit grammar,¹¹ and the fourteenth-century mahamatya (“Prime Minister”) Vastupala is said to have established three libraries in Patan, Cambay and Broach at a combined cost of 180 million rupees.¹² Most lay congregations today maintain separate accounts, known as “knowledge accounts” (gnan khata), in which the funds are to be used only for the propagation of knowledge, primarily by printing books or pamphlets.¹³

4. Jarl Charpentier, ed. The Uttaradhyayanasutra, Archives d’Etudes Orientales 18 (Uppsala: J. A. Lundell. 1922). 215.

5. On the problems involved in identifying these texts as well as interpretive problems involved in speaking of a Jain ‘canon’, see Paul Dundas, The Jains (London: Routledge, 1992). 61-70: and three essays by Kendall W. Folkert, “Scripture and Continuity in the Jain Traditions.” “The ‘Canons’ of Scripture: Text, Ritual, Symbols” and “The Jain Scriptures and the Study of Jainism” all in this scripture and Community, ed. John E. Cort (Atlanta: Scholars Press. 1993), 41-94.

6. Triputi Maharaj [Munis Darsanvijay, Gnanvijay, and Nyayvijay], Jain Parampara no Itihas (Ahmedabad: Sri Charitra Smarak Granthamala. 1952). 542.

7. Hemchandra, Svopajna vritti on Yogashastra 3, 119. ed. Muni Jambuvijay (Bombay: Jain Sahitya Vikas Mandal. 1977-86). 564.

8. Prasasti to ms. 167.1 Sanghvi Pado Bhandar: C.D.Dalal. A Descriptive Catalogue of Manuscripts in the Jain Bhandars of Pattan, ed. L.B. Gandhi, Gaekwad’s Oriental Series 76 (Baroda: Oriental Institute, 1937), 108. Also Muni Jinavijay, ed. Jainapustakaprasastisangraha, vol. 1. Singhi Jaina Series 18 (Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan. 1943). 20-21.

9. Prasasti to ms. 27.1 in Sri Sangh Bhandar, Patan: Dalal, ibid. 344.46. and Muni Jinavijay, ibid. 79-81.

10. Kumarapala Prabandha. 16-17, quoted in Muni Punyavijay. “Gnanbhandarnu Avalokan” (in Limbadina Jain Gnan Bhandarni Hastalikhit Prationu Sucipatra, ed. Muni Chaturvijay [Agamoday Samiti 58, Bombay Agamoday Samiti, 1928])

11. Ratnamandiragani, Upadesa Tarangini, 140, quoted in K.C. Kasliwal, Jaina Grantha Bhandars in Rajashtan (Jaipur: Shri Digamber Jain Atishaya Kshetra Shri. Mahavirji, 1967), 8.

12. C. D. Dalal, op. cit. 33. See also Punyavijay, op. cit. 3, n. 6. and Bhogilal J. Sandesara, Literary Circle of Mahamatya Vastupala and its Contributions to Sanskrit Literature, Singhi Jain Series 33 (Bombay: Singhi Jain shastra Sikshapitha and Bhartiya Vidya Bhavan. 1953). 38

13. These locally published books tend not to find their way into the broader bookselling market, which is why so many Jain texts published in this century do not appear in North American or European libraries.

The libraries established by Kumarapala and Vastupala in Patan are believed to have been destroyed by the Muslims, with some of the texts transferred to the library in Jaisalmer in the Rajasthan desert for safe keeping.¹⁴ Most of the extant manuscripts in Patan are from a later period, and most (over 23,000) are on paper. Only a little fewer than seven hundred palmleaf manuscripts remain in Patan. The oldest dated palmleaf manuscript is from 1062 C.E. although there are perhaps half-a-dozen undated ones from earlier in the tenth century. Of the dated palmleaf manuscripts, about a dozen are from the twelfth century, about one hundred from the thirteenth century and the latest is dated 1441 C.E.¹⁵ The oldest paper manuscript, on the other hand, dates from 1300-1301 C.E..¹⁶ A count of the dates as given by Muni Punyavijay (who organized the libraries) in the manuscript catalogues gives the following distribution for the copying of the approximately 18,500 paper manuscripts for which either a specific date is given in the colophon, or Punyavijay provided an estimated date.¹⁷

15th c. v.s. ¹⁸	4.9%
16th c.	16.6%
17th c.	26.9%
18th c.	18.6%
19th c.	23.2%
20th c.	9.9%

A perusal of the titles of the manuscripts indicates that the numbers of copies of a given manuscript are directly related to its ritual and authoritative roles.¹⁹ We find many copy of texts belonging to the Shvetambara ‘canon’ devotional texts used in community rituals, narative texts used by monks as the bases for sermons, grammars used for the learning of Sanskrit and Pakrit and texts that are crucial to medicant praxis. It is not surprising therefore, that George Buhler in 1873 found in an Ahmedabad Jain library 400 copies of the Avasyakasutra for this important text contains the rules and text for the six daily rites (avasyaka) that are obligatory for all medicants.²⁰ More technical or philosophical works were copied less frequently. This pragmatic reason behind the choice of which manuscripts to copy also in large part explains both the demise of the tradition of copying manuscripts and the lack of use of most libraries today, whereas in former times the Jain community needed to have on a hand a number of copies of many texts for ritual and educational purposes, today these needs are met by printed copies.

14. For a discussion of the establishment of the library at Jaisalmer and the security of Jaisalmer relative to that of Patan, see Lalchandra Bhagvandas Gandhi, “Prastavana” to C. D. Dalal’s A Catalogue of Manuscripts in the Jain Bhandars at Jesalmere, Gaekwad’s Oriental Series 21 (Baroda: Central Library, 1921). 11.

15. Dalal, Pattan Catalogue (see note 8), 40.

16. Ibid. 35.

17. Muni Punyavijaya, Catalogue of Manuscripts in Shri Hemchandracharya Jain Gnanmandira Patan, Part I (Patan: Hemchandracharya Jain Gnanmandir, 1972); and Muni Punyavijaya, compiler and Muni Jambuvijaya, editor, Catalogue of the Manuscripts of Patana Jain Bhandara, Parts I, II, and IV. Shree Shwetabar Murtipujak Jain Boarding Series 1 and 3 (Ahmedabad: Sharadaben Chimanbhai Educational Research Centre, 1991).

18. The dates are all in the Vikram Samvat (v.s.) system, which is for the most part 56 years ahead of the Christian calander. Thus 1995 C.E. - 2051 v.s.

19. For a discussion of the ways in which in the ritual and performative uses of texts provide us with a different ‘canon’ of texts than do more traditional considerations of orthodoxy and normativity, see John F. Cort, “Shvetambar Murtipujak Jain Scripture in a Performative context,” in Text in Context: Traditional Hermeneutics in South Asia. ed. Jeffrey R. Timm (Albany: State University of New York Press, 1992), 171-94.

Scholarship on the Jains has tended to ignore two basic questions, what texts did the mendicants actually read and use ? -- and therefore, what texts should scholars study in order to understand how the tradition was mediated to the medicants ? A study of the Jain libraries with these questions in mind and especially of the collections of individual mendicants that have been incorporated into the libraries, would be most illuminating.

20. Letter from G. Buhler to the Director of Public Instruction, Bombay, 20 August, 1873, in Archibald Edward Gough, ed., Papers Relating to the Collection and Preservation of the Records of Ancient Sanskrit Literature in India (Calcutta: Superintendent of Government Printing, 1878). 100.

The libraries themselves were kept either in small, dark, unventilated cellars, or in similar chambers above ground. Peter Peterson describes quite vividly the cellar attached to the Shantinath temple in which was kept the famous Cambay library, which he visited in early 1883 :

The books are kept in a dark underground vault, on stepping out of the light into which you can see nothing that in the least suggests the real character of the place. As the eye becomes accustomed to the darkness, a hole in the wall is seen, which is the entrance into the smaller and darker vault where the books are kept. We gathered below the one window which from above lets light into this strange place....²¹

His description of another visit three years later, in February 1886, to another room in the same library, is even more graphic:

Something was said in my First Report of the strange character of the place, as we then saw it, where for generations these Cambay books have lain undisturbed in their coffin-like boxes. This room was worse. The first thing to catch my eye was a square piece of white cloth extended over the roof exactly above the place where I was to sit. I might have enough it canopy of honour, had not its real purpose been soon apparent. That part of the roof and every part of the roof was covered without an interstice, with bats, hanging down from the rafters and fastening - so it seemed at least-all their myriad eyes upon me. I sat in that noisome room for four mortal days doing my best to forget the bats and get on with the work before me.²²

Many Jain pilgrimage shrines still have secret cellars where in times of political instability, images, ornaments, manuscripts and other valuables could be stored for safe keeping. Those rooms were attached to Jain monasteries (upasrays) or temples or on occasion to ordinary houses. Individual manuscripts might contain a single text in just a few pages, a single text of many pages or as many as several dozen texts, which might or might not be closely related in terms of content. Most extant manuscripts are on paper, with older ones being on Palm-leaf and occasional one on cloth. Unlike Brahmanical manuscripts, Jain manuscripts tend to be of a fairly uniform size, paper manuscripts being roughly 9 to 12 inches wide by 4 to 6 inches high, with 10 inches by 4 inches being the norm.²³ Palmleaf manuscripts tend to be wider but less high and vary somewhat more size. C. D. Dalal notes that the extant Patan palmleaf manuscripts range in size from 36" by 2½" to 4½" by 1½".²⁴ Bundles of texts were sometimes tied together and covered by cloth or stored in well-built, fairly air-tight wooden boxes roughly one-foot tall. To protect the manuscripts from insects, they were sometimes stored with chips of fragrant wood and sometimes dusted with red arsenic powder. After working for a day with such manuscripts, one can easily understand the fate that befell the inquisitive monks in Umberto Eco's *The Name of the Rose* !

Management of the manuscript collections was of two kinds, either congregational or individual. The term for a Jain congregation is sangh. But sangh can refer to any of several different types of congregation. At its broadest, sangh refers to the entire Jain congregation of a town, while at its narrowest it refers to the congregation of a neighbourhood, centered around the neighbourhood temple. In between are sanghs comprised of the lay adherents of one of the mendicant orders (gachh)²⁵. A manuscript collection might be under the control of a sangh of any

21. Peter Peterson, Detailed Report of Operations in Search of Sanskrit Mss. in the Bombay Circle, August 1882 - March 1883 (Bombay: Society's Library, Town Hall: London: Trubner & Co. 1883). 57.

22. Peter Peterson, A third report of Operations in search of Sanskrit Manuscripts in the Bombay Circle, April 1884-March 1886 (Bombay: Society's Library, Town Hall: London: Trubner & Co. 1887). 30.

23. For a discussion and photographs of the preparation of the ink and the copying of manuscript, see Eberhard Fischer and Jyotindra Jain, *Art and Rituals : 2500 years of Jainism*, tr. Jutta Jain-Neubauer (New Delhi : Sterling, 1977), 12-13 and plates 101-3. See also Saryu Doshi, *Masterpieces of Jain Painting* (Bombay : Marg, 1985). 28-29.

24. Dalal, *ibid.* 41.

25. On the mendicant orders among the Svetambar Murtipujaks, see John E. Cort. "The Svetamber Murtipujak Jain Mendicant," *Man.* n.s. 26 (1991): 651-71

of these sizes. In practical terms, sangh control really meant control by the leading laymen of the sangh, although mendicants could exercise more or less control depending on individual charisma. In the case of larger sanghs, this lay control often involved the Nagarseth, the heritary Jain mayor of Patan and the Jain members of the pancayat, the ruling council of Patan. This was the case, for example, with the bhandars in Jaisalmer, as described by S. R. Bhandarkar:

At present the Bhandar is entirely in the charge of the panches (or trustees). In case of such Bhandars at Jaisalmer and elsewhere I generally found that each Panch (or individual trustee) put on his own padlock and kept his key, so that the Bhandars could not be opened unless all the keys were brought together. Under these circumstances it would happen that a Bhandar could not be opened even if there should be a single dissident Panch against that being done, unless his padlock were to be forced open.²⁶

Up until the early decades of the twentieth century the actual ownership of many of the manuscript collections was in the hands of specific mendicants who resided permanently in their monasteries. These mendicants, known as yatis, did not take the full-fledged mendicant vows of non-possession (aparigraha) and so could legally possess monasteries and manuscripts. R. G. Bhandarkar, for example reports that in Patan each bhandar “is the property of the Gachcha and is in the charge of the prominent lay members of the sect. When, however, a priest [yati] makes an Upasraya his permanent residence, the library is always in his charge and practically he is its owner.”²⁷ Similarly Buhler describes the bhandar of the Khartar Gacch, which Tod described as being under the management of the Nagarseth and the Pancayat,²⁸ as being under the control of the pancayat and the Sripujya or head yati, and not until the Sripujya returned from a tour in Rajashtan was Buhler able to gain access to the collection.²⁹

The institution of the yati has largely disappeared from the Jain community as part of a broad-ranging reform of mendicant and lay practice over the past century. Part of this reform involved lawsuits between lay sanghs and yatis concerning the possession of manuscripts, in part driven by instances of yatis selling manuscripts to foreign scholars and other interested parties.³⁰ While the courts sided with the yatis, the withdrawal of lay support for the yati institution has resulted in most of the manuscript collections coming under the control of lay Sanghs. C. D. Dalal who worked on the Patan collections in 1915, reported that by that date all the bhandars were in the hands of laymen, although he was unable to see one collection because its yati owner had hidden it.

Looking at the history of the Patan collections, most of which are now part of the Hemacandra Gnan Bhandar, shows examples of all of these ownership patterns.³¹ Through the early years of this century, the manuscripts that are now in the Hemacandra Bhandar were in fact spread among more than a dozen different collections. The consolidation of the manuscript collections and the construction of the new bhandar was part of the above-mentioned reform movement. The reformist sentiment was expressed very clearly, for example, in a 1905 article Written by Kalyanji Padamji Shah of Radhanpur in The Jain Swetamber Conference Herald, the main organ of the reformists, entitled “The Problem of the Day.” In this article he started: The question for solution stands thus : How to release and diffuse our sacred lore at present confined in dark and stinking cellars to the care of heaps of dust and corroding insects.”³²

26. Shridhar R. Bhandarkar, Report of a second tour in Search of Sanskrit Manuscripts made in Rajputana and Central India in 1904-05 and 1905-6 (Bombay: Government Central Press. 1907). 11.

27. Ramkrishna Gopal Bhandarkar, Report of the search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Presidency during the year 1883-84 (Bombay: Government Central Press. 1887). 1.

28. Lieutenant Colonel James Tod, Travels in Western India (London: Wm. H. Allen and Co. 1839). 233.

29. G. Buhler, Report on Sanskrit Mss. 1874-75 (Bombay: Director of Public Instruction. 1875). 6.

30. An extreme example was mentioned by Buhler, who in 1869 received a number of manuscripts from a yati, who “asked in return nothing but a railway-guide - a request which I readily granted.” Report of G. Buhler dated July 5, 1869, in A.E. Gough. op. cit. 51.

On the one hand, a number of monks undertook collect, study and catalogue manuscript collections. In Patan this was originally the work of Pravartak Kantivijay (d. 1942), assisted by his disciple Panniyas Chaturvijay (d. 1940), although the bulk of the work was done by Chaturvijay's disciple, the great Muni Punyavijay (1896-1971), who catalogued the collections of Jaisalmer, Chaani, the Shantinath Bhandar in Cambay, and the L. D. Institue in Ahmedabad, in addition to cataloguing the Patan collection.³³ Support for this work was forthcoming from the laity, and resolutions advocating manuscript preservation and cataloguing were regularly passed at the biennial conventions of the Svetamber Jain Conference. In the case of Patan there was also pressure from the government. Patan was part of the northern district of Baroda state, and it was in part through the influence of the Gaekwad's government that western scholars first gain access to the main collections, and that C. D. Dalal from the Baroda Oriental Institute was able to prepare a preliminary catalogue of the manuscripts. Dalal Warned of the danger of destruction of manuscripts by white ants and so the Baroda government set up a committee to recommend proper steps for the preservation and study of the manuscripts, while the Jains of Patan resisted the suggestion that the manuscripts should be shifted to Baroda and incorporated into the Oriental Institute's collection. They did agree to arrange for the manuscripts preservation. This effort also gained the public support of Acharya Vijay Vallabhsuri (1871-1954), one of the leaders of the reform movement. The bulk of the different collections was incorporated into one single collection. A large new building was constructed to house the collection, and the new library was named after Patan's most famous monk, the medieval polymath Hemachandra (1089-1172), who had been known as the kalikalasarvajna - "the Omniscient of the Dark Age", on account of the breadth of his scholarship. This building was inaugurated on 7 April 1939, by K. M. Munshi, then president of the Gujarat Sahitya Parishad and Home Minister of Bombay state.³⁴ Most of the money - Rs. 2,100 in cash and Rs. 51,000 in land - came from a single donor, Hemchand Mohanlal, in the memory of his father Mohanlal Motichand. This large building is in the heart of a Jain area in the middle of Patan, next to the most important Jain temple of Panchasar Parsvanath and surrounded by many other Jain institutions and residential neighbourhoods. It stands on a raised plinth for protection against flooding. The building contains a front reading room and three manuscript storage rooms, each closed by a heavy metal bank-vault door. The manuscripts themselves are stored in specially designed airtight wooden boxes which are kept inside locked metal cabinets.

31 Information on the collections comes from my own study of the collection, but more importantly from the following published sources : (1) C. D. Dalal, A Descriptive Catalogue of Manuscripts in the Jain Bhandars of Pattan. vol. 1, ed. Lalchandra Bhagawandas Gandhi, Gaekwad's Oriental Series 76 (Baroda: Oriental Institute, 1937), (2) Mohanlal Dalichand Desai, "Patanna Jain Bhandaro", Jain Svetamber Conference Herald 12.1 (January 1916), 28-32. and 12.2 (February 1916), 56-59, (3) Muni Punyavijay, "Patanna Gnanbhandaro", Patan Jain Mandal Suvarn Jayanti (Bombay: Patan Jain Mandal. 1964), 241-43; (4) Muni Punyavijay, Catalogue of Manuscripts in Shri Hemachandracharya Jain Gnanamandira, Patan, Part I : Paper Manuscripts (Patan: Sri Hemacandracharya Jaina Gnanamandira, 1972); and (5) Muni Punyavijay, compiler and Muni Jambuvijay, editor, Catalogue of the Manuscripts of Patana Jain Bhandara, 4 Parts in 3 volumes, Shree Shwetambar Murtipujak Jain Boarding Series 1-3 (Ahmedabad: Sharadaben Chimanbhai Educational Research Centre, 1991).

For good overviews on the location and cultural significance of Jain manuscript collections, see the following anon. (1) "Gnan Bhandarno Paricay", Jain Yug, n.s. 2.6 (1959): 25-29, (2) Banarsidas Jain, "Punjab ke Jain Bhandaro ka Mahattva." in Jainacharya Shri Atmanand Centenary Commemoration Volume. ed. Mohanlal Dalichand Desai (Bombay: Jainacharya Shri Atmanand Janma-Shatabdi Smarak Samiti, 1936), Hindi Section. 157-68, (3) Kanubhai Vra. Seth, "Gujaratna Hastprat-Granthbhandaro" parab 10 (1980): 668-74, (4) Agarcand Nahta and Bhanvarlal Nahta, Bikaner Jain Lekh Sangrah (kalkatta: Nahta Bradars, 1956), 61-69; (5) Ludwing Alsodorf, "Neues aus alten Jainabibliotheken," in Beirrage zar indichen Philologic and (6) Altertumskunde : Waither Schubring zum 70, Geburtstag dargebrachi van der deuschen Indologie. Alt-und Neu-Indische Studien 7 (Hamburg: Cram, de Gruyter & Co. 1951), 59-65. (reprinted in Ludwig Alsodorf, Kleine schriften, ed. Albrecht Wezler [Wiesbaden: Franz steiner Verlag. 1974]. 160-166), (7) K. C. Kasliwal, op. cit; and (8) the following articles by Muni Punyavijay in Gnananjali: Pujya Muni Sri Punyavijayji Abhinadan Granth, ed. Panniyas Ramnikvijay et. al. (Baroda: Sri Sagar Gacch Jain Upasray): (9) "Gnanbhandaroni Samruddhi" Gujarati section, 6-16: "Apni Adrsya thati lekhankala ane tena saadhano," Gujarati section, 39-52, "Gnanbhandaro par ek Drstipat" Hindi section 1-18. See also the reports on the searches for Sanskrit manuscripts by R. G. Bhandarkar, S. R. Bhandarkar, George Buhler, P. Kielhorn, and Peter Peterson cited elsewhere in these notes.

32. Kalyanji Padamji Shah, "The Problem of the Day", The Jain Svetamber Conference Herald 1.4 (April, 1905). 69.

The largest of the collections incorporated into the Hemachandra Bhandar is the Sri Sangh Bhandar, which was under the supervision of the Patan Jain sangh. As of 1915, when Dalal surveyed the Patan collections, it was under the management of a citywide Jain trust, Seth Dharamchand Abhechand Pedhi. In practical terms, this meant that the collection was under the control of the Jain Nagarseth, together with the Jain members of the Panchayat. At that time the Sri Sangh Bhandar also contained a smaller collection formerly under the control of a neighbourhood sangh, that of Limbdi Pado and a few manuscripts from the private collection of a layman, Vasta Manek. The bulk of this latter collection had been given by Vasta Manek to Vakil (lawyer) Lehrubhai Dahyabhai and upon his death was deposited in the Sagar Bhandar.

Three of the collections now in the Hemchandra Bhandar are examples of collections managed by a sangh affiliated with a mendicant gacch. Vadi Parsvanath was the one temple in Patan affiliated with the Khartar Gacch. The temple of Vadi Prsvanath was consecrated in 1596 and its foundational inscription is an important document in the history of Khartar Gacch³⁵. The collection in the Vadi Parsvanath Bhandar was established earlier than the present temple. Most of the manuscripts are paper copies of earlier Palm-leaf manuscripts, many of them in Jaisalmer, copied in the years 1425-35 at the orders of Jinabhadrasuri.³⁶ This collection includes many important Logic and Advaita Vedantin texts copied on paper manuscripts in the first half of the fifteenth century. This was the collection described by Colonel James Tod, who visited Patan in 1822.³⁷

Another collection under the control of a sangh affiliated with a gacch was that of the Sagar Gacch (this gacch, more properly speaking, is an informal branch of the Tapa Gacch), although earlier Bhandarkar described it as under the control of Yati Rupsagar. Dalal noted that this collection also contained 108 manuscripts that were formerly the property of a Sagar gacch yati, Bhavsagar, as well as the collection of the layman Maka Modi. 75 Palmleaf manuscripts from this collection were sold to F. Kielhorn in 1880-81 for inclusion in the Bombay Government collection, which now is the collection of the Bhandarkar Oriental Research Institute in Pune.³⁸ As mentioned above, for a time this collection also housed that of Vakil Lehrubhai Dahyabhai. A third such collection was that of the Tapa Gacch, also known as the Agali Seri (“Front Street”) Bhandar, after the name of the neighbourhood in which it was located. Patan tradition has it that this collection was established by Acharya Vijay Devsuri (1578-1657), head of the Tapa Gacch in the first half of the seventeenth century.³⁹ According to Dalal, an important part of this collection is a set of manuscripts of the Jain Siddhanta (the Svetambara ‘canon’) and related commentaries, copied at the expense of a millionaire layman, Chaddu Saha, at the beginning of the sixteenth century V.E. (i.e. mid-fifteenth century C.E.).⁴⁰ Both Buhler and Bhandarkar referred to another

33. The Jaisalmer and L. D. catalogues were published by the L. D. Institute in Ahmedabad, and the Cambay catalogue in the Gaekwad’s Oriental Series in Baroda. To the best of my knowledge, the Chani catalogue has not been published, although the hand-written copy of the catalogue is in the L. D. Institute.

For a brief biography of Muni Punyavijay, see Umakant P. Shah. “Life and Works of Agama Prabhakar Muni Punyavijayji.” in Gnananjali. ed. Ramnikvijay (see note 31), Abhivadan section, 89-96.

34. For a description of the opening ceremonies and the background to the construction of the new building, see P. C. Divanji. “Correspondence : Resurrection of the Gnana-Bhandars at Patan and Appreciation of the Work of the Jain saint Hemachandra.” *New Indian Antiquary* 2 (1939): 121-25.

35. See G. Buhler, “Prasasti of the Temple of Vadipura Parsvanatha at Pattana.” *Epigraphica Indica* 1 (1892): 319-24; and B. J. Sandesara. “Inscription of the Jaina Temple of Vadi Parsvanatha at Patan and Genealogy of the Teachers of the Kharatara Gaccha.” *Journal of the Oriental Institute* 25 (1976): 393-98. For further discussion of the temple itself, see John E. Cort. “Connoisseurs and Devotees: Lockwood de Forest and The Metropolitan Museum of Art’s Jain Temple Ceiling,” *Oriental Art* 25.3 (March 1994): 68-74.

36. Muni Punyavijay describes this collection as a “new editon” (navi avrutti) of the Jaisalmer collection. Muni Punyavijay, “Patanna Gnanbhandaro” (see note 31), 242.

37. Lieutenant-Colonel James Tod. *Travels in Western India, Embracing a Visit to the Sacred Mounts of the Jains, and the Most Celebrated Shrines of Hindu Faith between Rajpootana and the Indus : with an Account of the Ancient City of Nehrwalla* (London: Wm. H. Allen and Co. 1839). 232-34.

smaller Tapa Gacch collection in the same neighbourhood, that was established by Rupvijay (d. 1849) of Ahmedabad.⁴¹ I assume that this collection was later incorporated into the Tapa Gacch collection.

R. G. Bhandarkar's description of the Agali Seri library indicates well the way in which collections were often aggregates of smaller collections. Part of this collection had belonged to a layman, Shantidas Devkaran, and had been catalogued in 1797. A second group had belonged to the mendicant Gangavijay gani, and been catalogued in 1695. A third collection, also catalogued in 1797, had belonged to the mendicant Pannyas Satyavijay. A fourth collection had belonged to Sripujya Jinendrasuri.⁴² A fifth collection, also catalogued in 1797, had been left in Shantidas Devkaran's house by the yati Mohanvijay. A further collection, catalogued in 1805, had belonged to the layman (or possibly, though less likely, a yati) Dipchand Hemchand. A seventh collection, again catalogued in 1797, had belonged to an unknown Vijay yati. Lastly, there were three other collections belonging to unknown laymen, one catalogued in 1780, and one in 1804.

One small collection, that from Aduvasi Pado, of 114 manuscripts, is an example of a collection under the control of a neighbourhood sangh. The collection in Khetarvasi Pado is a neighbourhood collection that is still separated from the Hemchandra Bhandar. Bhandarkar described it as under the management of one Yati Ratanvijay and said that the yati had moved many of manuscripts to Ahmedabad, where he lived. This is a collection of 76 old and rare palm-leaf manuscripts. Current plans are to incorporate this collection into the Hemacandra Bhandar, but at the moment it is frozen in Khetarvasi due to a court investigation into eleven stolen manuscripts.

Another collection that is separate from the Hemacandra Bhandar represents the control of a sangh that is both a neighbourhood sangh and a mendicant-lineage affiliated sangh. This is the collection of 3,206 manuscripts in Bhabha Pado, the one neighbourhood sangh in Patan affiliated with the nearly defunct Vimal branch of the Tapa Gacch. Most of this collection was formerly in the nearby village of Kungher, from where it was transferred to Patan. The current condition of this collection indicates some of the frustrations that can await those scholars who want to work with traditional manuscript collections. The only key to the bhandar is in a bank safe deposit box in Patan. which can only be opened when two trustees come from Bombay, where they reside. This bhandar had not been opened for several decades until Muni Jambuvijay, through his personal mendicant charisma, convinced the trustees to come to Patan so he could inspect the manuscripts in the course of preparing the recently published comprehensive catalogue of the Patan Bhandars. This is reminiscent of a similar situation in the Jaisalmer described by S. R. Bhandarkar, who in 1905 inspected one bhandar "which had last been opened for the inspection of Dr. Buhler more than thirty years ago and had remained locked up ever since."⁴³

A similar collection that of Sanghavi Pado, which also consisted largely of palm-leaf manuscripts. This collection was in the monastery of the Lodhi Posal branch of the Tapa Gacch, a lineage of yatis, but was under the management of a lay family in the neighbourhood. Dalal noted that the collection had been periodically catalogued and organized by the yatis, and then more recently by Pravartak Kantivijay. At the request of Muni Jambuvijay, it was given to the Hemacandra Bhandar in 1976, and a new catalogue of the collection prepared by Muni

38. M. D. Desai, op. cit; Dalal op. cit. 36; and F. Kielhorn, Report on the search for Sanskrit Mss. in the Bombay Presidency during the year 1880-81 (Bombay: Government Central Book Depot. 1881).

39. Muni Punyavijay, "Patanna Gnanbhandaro" (see note 31), 242.

40. Dalal op. cit. 36.

41. G. Buhler, op. cit. (note 29), 4; and Ramkrishna Gopal Bhandarkar, op. cit. (note 27), 1

42. A Sripujya was the leader of an order of yatis.

43. S. R. Bhandarkar. op. cit. 12.

Jambuvijay.⁴⁴ This collection includes some twenty manuscripts of important Jain canonical texts and commentaries, copied between the years 1381 and 1433 at the instructions (upadesa) of two successive heads of the Tapa Gacch, Acharya Devasundarasuri (1340-1404) and his disciple Acharya Somasundarasuri (1374-1443).⁴⁵

Other collections represent those of individuals. The collection of Yati Himmatvijay consisted of 72 manuscripts, mostly on architecture (shilpa sastra), which he had collected for his own use. A large collection of 1,285 manuscripts was formerly in the possession of a Jaisalmer Khartar Gacch yati, Acharya Vruddhichandrasuri, but was transferred to Patan at the request of Muni Punyavijay, Bhandarkar mentioned a similar small collection in the hands of another Patan yati, Rajvijay and Dayavijay, which later was either removed from Patan or incorporated into another collection. Non-resident, non-yati monks also developed personal collections, especially reformist monks who in their constant travels urged lay followers to donate manuscripts in their personal possession so they could be made available to the larger public. Examples of these were the collections of 2,013 manuscripts collected by Acharya Vijay Manikyasuri (these were later kept under the control of the neighbourhood sangh in Mahalaksmi Pado, and is described as the Mahalaksmi Pado Bhandar by both Dalal and Desai) and 1,352 manuscripts collected by Acharya Vijay Vallabhsuri in the Panjab.⁴⁶

The relocation of two collections from Jaisalmer and the Panjab indicates the extent to which bhandars have been mobile over the centuries. Two other collections currently in Patan also came from elsewhere. The Shubha-Vir collection of 2,511 manuscripts came from Ahmedabad at the request of Punyavijay, while another collection of 407 manuscripts was bought in Bhuj, Kacch. This collection consisted mostly of poetry and poetic theory in Braj, Rajasthani and Gujarati, and had long been famous among those interested in learning the techniques of traditional poetry. This collection was in the monastery of the yatis of the Kusal Shakha in Bhuj, who were also spiritual preceptors to the Maharaja of Kacch in the seventeenth through nineteenth centuries. When Muni Punyavijay heard that the then-presiding yati was interested in selling this collection, he arranged for it to be bought and transferred to Patan.⁴⁷

Desai and Dalal mention a collection that went in the other direction—that of Yati Lavanyavijay, Desai says that it was transferred to Radhanpur, while Dalal says it was transferred to Palanpur and most likely burnt in a fire there.⁴⁸

The final collection in Patan was that of the yatis of the Purnima Gacch, who still own a monastery in Patan in Dhandher Vado.⁴⁹ This collection consists of 701 paper manuscripts of fairly recent date, and of no great scholarly importance. But it was the source of great curiosity in the late nineteenth and early twentieth centuries, in large part because it was inaccessible to scholars. Popular tradition had it that the bhandar of the great Hemacandra was still extant in Patan, but none of the collections investigated had manuscripts from that time. Tod thought that this was the collection to which his yati assistant gained entrance, although as mentioned above this was actually the Khartar Bhandar attached to the Vadi Parsvanath temple. Buhler was under

44. Muni Jambuvijay, [untitled] (Patan: Sri Hemacandra Acharya Jain Gnan Mandir, n.d.). Copies of this catalogue are in the collections of both the 'Library of Congress' and the 'Centre for Research Libraries'. This information is also included in part IV, pp. 208-91, of the recent comprehensive catalogue (See note 31).

45. Somasundarasuri is also famous for consecrating the images of the famous Dharanachaturmukhavihara Jain temple of Ranakpur in 1440.

46. A recent example of such a collection is the large library being organized in Koba (between Ahmedabad and Gandhinagar) under the inspiration of Acharya Padmasagarisuri of the Tapa Gacch.

47. Buhler mentions this collection in his 1874-75 report (ibid. 2.3) and says that it consisted of 614 manuscripts. For a discussion of the tradition of poetry among Kacch yatis, see Duleray karani, "Kacchna Rajkavi Yati Sri Kanakvijayji," in Sri Mahavir Jain Vidyalay Suvarnamahotsav Granth. ed. N. Upadhye et al. (Bombay: Sri Mahavir Jain Vidyalay, 1968). part I, Gujarati section, 124-29.

48. Desai, op. cit. Dalal, op. cit. 37.

the same mistaken impression later in the century in 1874, when he said that the “Sripujya of the Khartara Gachcha...together with the Panch [Pancayat] is the keeper of Hemachandra’s Bhandar.”⁵⁰ In fact, the person to whom Buhler referred was not of the Khartar Gacch, but the yati of the Purnima Gacch, Svarupchand. This is clear from the description of Ramkrishna Gopal Bhandarkar, who came to Patan less than a decade later, in 1883. Bhandarkar said, “Svarupachandra Yati, who had charge of the Bhandar said to have originally belonged to Hemachandra...was as immovable as he was in 1874-75, when Dr. Buhler wished him to show his manuscripts to him.”⁵¹ Peter Peterson reported a similar failure another decade later, in 1893.⁵² This misconception was cleared up only by C. D. Dalal, who firstly was clear that the collection in question belonged to the Purnima Gacch, that Hemachandra had belonged to yet a third gacch, the Purnatalla Gacch. Dalal further reported that following Svarupchand’s death there was a lawsuit between his successor and the sangh concerning the ownership of the monastery and the manuscript collection, and as of 1915 the location of the collection was unknown, as it had been hidden by the yati.⁵³ This situation was also reported by Desai, writing in 1916, who added that many of the manuscripts had been sold to a British agent in Ahmedabad. Eventually, however, after the courts found in favor of the yati - that he was the legal owner of the manuscripts - he gave the manuscripts to the Hemachandra Bhandar.

Donald Johnson has succinctly described the process by which the Jain manuscript collections came to the attention of western scholars, the subsequent investigation of these collections has resulted in the publication of many hundreds of critical and semi-critical editions of texts, both by limited circulation Jain-funded text series, and more visible series such as the Bombay Sanskrit and Prakrit Series, Gaekwad’s Oriental Series and the L. D. Series. The texts have significantly augmented our understanding of the social, royal, intellectual and artistic history of western India. Since the Jains have been quite catholic in their attitudes towards the collection and retention of texts, the bhandar collections have also included valuable Brahmanical and Buddhist texts that would otherwise have been lost to posterity.⁵⁴ Most of what we know about western Indian Painting comes from the study of the many illustrated manuscripts in the bhandars have become the repositories for other works of art, such as illustrated scrolls, paintings on cloth, painted or embroidered book covers, painted wooden manuscript boxes, devotional images in stone, metal, and crystal, and other sculptures.⁵⁵

Many of the Jain collections have been catalogued and the catalogues published, but in the case of Patan the cataloguing history has been a checkered one. The first extensive catalogue was prepared by C. D. Dalal of the Baroda Oriental Institute, who worked in Patan in 1915. He died, however, before publishing his catalogue. His descriptive catalogue of the palm-leaf manuscripts was finally edited by Pandit L. B. Gandhi of the Oriental Institute, and published in

49. I have discussed this monastery and its yatis in my dissertation (see note 2. above), 102.

50. G. Buhler *ibid.* 6.

51. Ramkrishna Gopal Bhandarkar, Report on the Search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Presidency during the Year 1883-84 (Bombay: Government Central Press, 1887), 2.

52. Peter Peterson. A Fourth Report of Operations in Search 1892 (Bombay: Society’s Library, Town Hall: London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. 1894), 2.

53. Dalal. *op. cit.* 38.

54. Many of the manuscripts for Brahmanical texts published in the aforementioned series came from Jain bhandars. For examples of Buddhist materials preserved in the Jain bhandars, see Raniero Gnoli, ed. The *Pramanavartikam* of Dharmakirti: The first chapter with the Auto-commentary, *Serie Orientale Roma* 23 (Rome: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 1960), which was edited from a 16th-century v.s. paper manuscript in the Bhabha Pado bhandar and Padmanabh S. Jaini, “Vasudhaaraa-dhaarani : A Buddhist Work in Use Among the Jainas of Gujarat”, in *Sri Mahavir Jain Vidyalay Suvarnamahotsav Granth*, part I. English section, 30-45.

55. For an example of the range of artistic treasures to be found in bhandars, see Umakant P. Shah, ed. *Treasures of Jain Bhandars*, L. D. Series 69 (Ahmedabad: L. D. Institute of Indology, 1978), the catalogue of 1975 exhibition in Ahmedabad.

the Gaekwad's Oriental Series in 1937 as A Descriptive Catalogue of Manuscripts in the Jain Bhandars of Patan, vol. I, The second volume of this catalogue was to have covered the many more paper manuscripts, but was never published. Muni Punyavijay worked for many years, from 1928 through 1943, organizing and preparing a catalogue for the Patan collection. Volume one of his catalogue, which covers the paper manuscripts from 13 of the collections, was published by the Hemacandra Gnan Mandir in 1972 as Catalogue of Manuscripts in Shri Hemachandracharya Jain Gnanamandira, Patan, Part I. Paper Manuscripts. It is distributed through the L. D. Institute of Indology in Ahmedabad, but few people know this, since it was never included in the lists of L. D. publications. Type-setting of the second volume, which was to have covered the remaining three bhandars, as well as transcription of all of the many manuscript colophons, was begun by the staff of the L. D. Institute but never finished, due to a dispute between the institutions. In the meantime, Muni Jambuvijay prepared a small catalogue of the palm-leaf manuscripts from the Sanghvi Pado bhandar that was given to the Hemacandra Bhandar in 1976: this untitled catalogue is available only through the Bhandar in Patan. In the late 1980s and early 1990s Muni Jambuvijay worked to reorganize the Patan bhandars. He re-edited the 1972 catalogue as well as the unpublished volume 2 (except for the colophons), to which were added Punyavijay's catalogue of the manuscripts in Bhabha Pado bhandar, Jambuvijay's list of 268 paper manuscripts given to the bhandar subsequent to Punyavijay's list, an alphabetical index of all 20,035 paper manuscripts and Jambuvijay's catalogue (complete with alphabetical index) of all the palm-leaf manuscripts. This was recently published in three volumes by the Sharadben Chimanbhai Educational Research Centre in Ahmedabad as Catalogue of the Manuscripts of Patana Jain Bhandara.⁵⁶

We have seen that the ownership of Jain manuscript patterns formerly followed many different patterns. Some collection managed by the lay congregations, at the citywide level by the Nagarseth and the Pancayat, and at the neighbourhood level by the leaders of local congregation. In one such case, that of Sanghvi Pado, a local collection was entrusted to the hereditary management of one family. Other collections were the personal property of resident yatis, but with the withdrawal of lay support for the institution of the yati and the resultant extinction of yati lineages, these collections also came under the control of congregations, still other collections were the personal property of laymen. In some cases there were then given to a congregation upon the layman's death by his survivors, much as many American museum collections have been built up as descendants donate the collections of departed parents, aunts and uncles. In other cases these private collections were turned over to public management at the urging of charismatic mendicants. We have also seen the mobility of these collections, with collections from Ahmedabad, Jaisalmer, Kacch, and Panjab being brought to Patan, collections moving from location to location within Patan and other collections presumably being taken from Patan to other cities. A study of the colophons of the manuscripts further confirms the mobility of texts, as many of the texts currently in Patan were originally copied in towns and villages throughout western India and texts copied in Patan are found in all the other major Jain manuscript collections.

The history of these collections further reveals a dramatic change that has occurred in the last one hundred years, as Western notions of public libraries and research institutes have come to dominance in India. Nowadays the vast majority of the handwritten manuscripts are found either in bhandars, such as the Hemachandra Gnan Bhandar in Patan, which is managed by a registered public trust, or else in research institutions (themselves frequently affiliated with universities) such as the L. D. Institute of Indology in Ahmedabad, which is affiliated with Gujarat University.

It is ironic that at the same time as access to these manuscripts on the part of scholars has

56. The Patan bhandar also contains the extensive personal library of printed reference works collected and used by Muni Punyavijay. This invaluable reference library is also uncatalogued, and lying in boxes on the second floor of the bhandar.

become easier, the need for the manuscripts in the Jain community itself has drastically decreased, with the advent of published editions of texts. These two factors may be related, as manuscripts have moved from being an essential part of the tradition, and therefore governed by active ritual, educational, and purity concerns, to being a marginal part of the tradition, relegated to the antiquarian interests of the equally marginal scholarly community. These published editions, of course, are themselves dependent upon the manuscripts. A visit to any Jain library indicates how marginal the manuscripts are to the ongoing Jain identity. Their condition is not unlike the condition of Western archives as described by Claude Levi-Strauss in *La Pensée sauvage*: “we might say of archives that they are after all only pieces of paper. They need only all have been published, for our knowledge and condition to be totally unaffected were a cataclysm to destroy the originals.”⁵⁷ Levi-Strauss goes on, however, to indicate that while such a loss might be negligible at one intellectual level, at another it would be profound: “We should... feel this loss as an irreparable injury that strikes to the core of our being.” Levi-Strauss observes that archives, or in this case hand-written Jain manuscripts, provide our scene of the past with its “diachronic flavour” by putting us “in contact with pure historicity.” One can more easily read a critical edition of a medieval text in a research library in Cambridge or Chicago, but the text in this form loses some of the numinous charge felt by the reader when reading a manuscript painstakingly copied by hand several centuries earlier.

Jains insist that a book, any book, should be treated with respect. Once a year, therefore, on the fifth day after the New Year, known as “Knowledge Fifth” (Gnan Panchami), Jains go to the libraries and bhandars to worship both the knowledge contained in the manuscripts and the physical manuscripts themselves. Both modern printed books and older hand-written manuscripts are arranged in tiers on tables. Laity stand before the books with hands joined in a gesture of veneration, and sing vernacular hymns to Knowledge. Offerings of the sacred, charged sandalwood powder known as *vasakshep* (as well as money) are made onto metal trays on the tables, and then, in an act sure to run shivers up the spine of any library archivist, the powder is sprinkled over the books and manuscripts themselves.⁵⁸

The very books and manuscripts as physical objects are to be treated with respect and veneration, and disrespect is considered as an *aasatna*, or moral fault. Once in Patan I was attending a complex temple ritual (*mahapuja*) to which I had brought along my own copy of the ritual manual in order better to follow the proceedings. When I placed the manual on the floor of the temple in order to take some photographs, a Jain woman became agitated and picked up the book. I said that there was no need for her to hold the book, but she replied that it must not be placed on the floor, for, as she put it in English. “It is a book. It is holy.” What I had treated rather cavalierly as a collection of pieces of printed paper was to her an inherently charged and sacred object.

This sense of numinous power is accentuated when one realizes, after a day working with manuscripts, that one’s hands are covered with a fine, red layer of poisonous arsenic powder, reminding one of the observations of Rudolf Otto and Mircea Eliade that anything which is holy is also considered to be dangerous.⁵⁹ And this perhaps epitomizes the condition of the manuscript collections, or, as I prefer to translate *gnan bhandar*, the “knowledge warehouses,” in contemporary Jain society. The Jains are and have been profoundly ambivalent in their attitude towards manuscripts and the powerful, salvific knowledge (*gnan*) contained therein. This knowledge is something to be preserved in libraries and worshipped in the abstract in rituals, but not necessarily something with which they expect people to have frequent contact. Manuscripts not only contain *gnan*, they also contain *vidya*, a multivalent term that covers both the Western

57. Claude Levi-Strauss, *The Savage Mind* [no translator indicated] (Chicago: University of Chicago Press. 1966). 241-42.

58. For more on the performance of *Gnan Pacami*, see Cort. *Liberation and Wellbeing* (note 2), 198-203.

categories of science and magic - in other words, powerful and efficacious knowledge.⁶⁰ This holy power contained in the physical presence of the manuscripts accounts for the many references over the past century to the inaccessibility of Jain libraries. The manuscripts lie, in Peter Peterson's words, "undistributed in their coffin-like boxes," or in Kalyanji Padamji Shah's words. "confined in dark and stinking cellars to the care of heaps of dust and corroding insects."⁶¹ I cannot help but be reminded of the scene at the end of the movie *Raiders of the Lost Ark*, in which the long-lost Ark of the Covenant is carefully nailed inside a box and wheeled into a vast, endless warehouse from which it will never return. The Jain manuscripts are revered, they are holy, and they are protected: but they are also to a significant extent locked away and ignored. for they are dangerous and taboo.

સાભાર : Journal of the American Society vol. 115, No. - 1

પ્રકાશક : American Oriental Society

વી. સં. ૨૫૨૧, વિ. સં. ૨૦૫૧, ઈસ્વીસન્ ૧૯૯૫

59. Rudolf Otto, *The Idea of the Holy*, tr. John W. Harvey (London: Oxford University Press, 1950); Mircea Eliade, *The Sacred and the Profane*, tr. Willard Trask (New York: Harcourt, Brace & World, 1959).

60. The connection between manuscripts and power sometimes expresses itself more directly. D. D. Kosambi relates his frustration in seeking manuscripts for the preparation of his critical edition of Bhartruhari's *Shataktraya*, as in some cases owners refused to let him inspect manuscripts for fear that this would result in a diminution of the owner's temporal powers: "In one case, this was due to the fear of losing alchemical formulae which might have been hidden away in the mass of scrap paper by some ancestor, in several other cases, it was due to the fear of titles to property being proved defective by examination of the old bundles." D. D. Kosambi. *Ssataktrayadi - Subhasitasangraha of Bhartruhari*, Singhi Jain Series 23 (Bombay : Singhi Jaina Sastra Shikshapitha and Bharatiya Vidya Bhavan, 1948), 10.

61. Similarly Kosambi (loc. cit.) refers to manuscripts "being hidden away in private collections, [that] will be destroyed unused by the action of time, air, rain, mice. white ants and all other vermin except scholars."

ભારત વર્ષમાં પ્રાચીન સમયમાં મનુષ્યોમાં શારીરિક બળ બહુ જ સારા પ્રમાણમાં હતું અને એ સાથે સ્મરણ શક્તિ ઘણી જ હતી. હજારો વર્ષથી તે સ્મરણશક્તિઓમાં દિનપ્રતિદિન ઘટાડો થતો જાય છે. પ્રાચીન સમયમાં ગુરુમુખેથી જે મંત્રો ભણાવતા તે શિષ્ય સ્મરણ કરી લેતો અને એ રીતે આખા ગ્રંથોના ગ્રંથો મગજમાં ભરાઈ જતા. આજે તે શક્તિઓ નષ્ટ થયેલી જોઈએ છીએ. આ વિષયમાં સ્વ. મુનિશ્રી હિમાંશુવિજય, ન્યાય-કાવ્યતીર્થ જણાવે છે કે-

“વીર નિર્વાણ પછી લગભગ સવા આઠસો વર્ષે (ઈ. સન્ ૩૦૦ લગભગ) ભારતમાં એક મોટો દુકાળ પડ્યો. જે ઉપરાઉપરી બાર વર્ષ સુધી અવિચ્છિન્ન ચાલ્યો. તેણે લાખો ગરીબો, શ્રીમંતો, પાપીઓ અને ધર્મીઓના પ્રાણોની આહુતિ લીધી. હજારો બહુશ્રુત જૈન મુનિઓ પણ તેના ભોગ બન્યા. જે મુનિઓ આયુષ્ય બલે જીવિત રહી શક્યા, તે ક્ષુધાની પીડાને લીધે અત્યંત અશક્ત શરીરવાળા થયા. માનવીના પ્રાણ અન્નમય છે. તેમને પેટપૂરતી ભિક્ષા નહીં મળવાથી તેમની સ્મરણશક્તિ ક્ષીણ થઈ. પરંપરાથી ભણેલા શાસ્ત્ર ધીરે-ધીરે ભૂલતાં ગયાં. તેમાં અનેક અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો થયાં. સાધુઓ જુદા જુદા દેશોમાં ચાલ્યા ગયા.^૧ આ રીતે દુઃખ પૂર્ણ ભારતના બાર વર્ષો ભૂખની પીડાથી પૂરા થયાં. યથેષ્ટ વૃષ્ટિ થઈ. પૃથ્વી આર્દ્ર થઈ અને ફરી ફલ-ફુલ-ધાન્યથી શોભવા લાગી.” તે વખતે જૈનોના જે વિશિષ્ટ સાધુઓ અવશિષ્ટ હતા, તેમાં શ્રી સ્કંદિલાચાર્ય અને શ્રી નાગાર્જુનાચાર્ય મુખ્ય હતા. તેઓ શ્રુતજ્ઞાનના સાગર અને સમય જાણનાર હતા. તેમાં એક હતા મધ્ય દેશમાં અને બીજા ગુજરાત દેશમાં વિચરતા હતા. તે બંને આચાર્યોને લાગ્યું કે - જૈનાગમ ઘણું વિસરાઈ ગયું છે માટે કેટલું અને કેવું બાકી રહ્યું છે તેની ખાતરી કરી ફરી તેને વ્યવસ્થિત કરવું જરૂરનું છે. આ વિચારથી આચાર્ય સ્કંદિલાચાર્યે મથુરામાં અને નાગાર્જુનાચાર્યે વલભીપુર (કાઠિયાવાડ)માં તમામ જૈન શ્રમણોની એક પરિષદ (કોન્ફરન્સ) ભરી. આ બંને પ્રાંતો અને તેની આસપાસ જે શ્રમણો હતા તે બંને સ્થળે એકઠા થયા. તેમના મુખે રહેલ આગમાદિ શાસ્ત્રોને આચાર્યોએ સાંભળ્યાં. બધાને સાંભળી તેમાં જેટલી ત્રુટિઓ, શંકાઓ અને વિસ્મૃતિઓ થઈ તેનું યથાશક્ય રીતે ને બહુ જ પ્રામાણિકપણે સંશોધન કર્યું. તેનો સમન્વય કર્યો. અનેક બહુશ્રુતો-વિદ્વાનોના મતો લઈ બહુ જ સાવધાનીપૂર્વક આ કાર્ય કરવામાં આવ્યું.”

આ બાર વર્ષના દુકાલથી તેમને લાગ્યું કે આપણું ઘણું ખરું જ્ઞાન ભુલાઈ ગયું છે. જો આમ ફરી દુકાળ થશે, પ્રકૃતિના પ્રકોપો થશે, તો જગતનું કલ્યાણકારી જૈન સાહિત્ય પૃથ્વી ઉપરથી હંમેશાને માટે ચાલ્યું જશે, તેથી હવે તેની રક્ષા માટે અવશિષ્ટ જ્ઞાનને પુસ્તકોમાં^૨ પ્રામાણિકપણે શુદ્ધ લખી-લખાવી લેવું સારું છે. જેથી ભવિષ્યની પ્રજા આગમ^૩ સાહિત્યને જોઈ ભણી-પરિશીલન કરી શકે. એમ લાગવાથી સર્વાનુમતે સેંકડો વર્ષોથી મોઢે રખાતા જૈન આગમ સાહિત્યને પુસ્તકોમાં લખવાનું કાર્ય તડામાર ચાલ્યું. સેંકડો લહિયાઓ દ્વારા અસંખ્ય પ્રતો લખાવવા માંડી અને પુસ્તક ભંડારોની યોજના થઈ. તે વખતે ઘણે ભાગે તાડપત્ર-ભોજપત્રાદિ ઉપર શાસ્ત્રો લખાતાં. આ જૈન સાહિત્યને પુસ્તક રૂપે થવાનો ટુંકો ઇતિહાસ છે.”

૧. ‘બુદ્ધિ પ્રકાશ’ ત્રિમાસિકનો સને ૧૯૩૬નો અંક ૧, પૃ. ૩૨

૨. જુઓ નંદિસૂત્રની ટીકા, જ્યોતિષકરંડકની ટીકા તથા હેમયોગશાસ્ત્રવૃત્તિ

૩. જુઓ યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિ

૪. ઉપદેશભૂત મૂલ સાહિત્યને અંગસાહિત્ય કહેવામાં આવે છે. તેવા મૂલ આગમો બાર છે. “આચારો, સૂઅગડં, ઠાણં, સમવાઓ, વિવાહપત્રત્તી, નાયાધમ્મકહાઓ, ઉવાસગદસાઓ, અંતગડદસાઓ, અણુત્તરોવવાઈઅદસાઓ, પળ્હાવાગરણં, વિપાગસુઅં, દિઢિવાઓ” - પાક્ષિક સૂત્ર.

વળી આગળ તેઓ જણાવે છે કે “ વિક્રમની ચોથી સદી સુધી તો જૈન શાસ્ત્રોને પુસ્તકોમાં લખવાની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી અને દેવદર્શિગણિ ક્ષમાશ્રમણના સમયમાં તે પ્રથાનો ચોમેર પ્રચાર થઈ ગયો હતો.” આ સદી પછી જૈન સાહિત્યની વૃદ્ધિ અને પ્રચાર માટે પુસ્તકો લખવા અને લખાવાનું કામ ખુબ જોશભેર ચાલ્યું.

પુસ્તક ભંડારોની પ્રાચીનતા

ઉપર જણાવી ગયા તેમ આર્ય સ્કંદિલાચાર્યે અને નાગાર્જુનાચાર્યે વીર સં. ૮૪૦ (ઈ. સ. ૩૧૩) લગભગમાં જૈન આગમોને પુસ્તકોમાં લખવાની પ્રથા શરૂ કરી. પછી તે પુસ્તકોને રાખવાના ભંડારોની સ્થાપના થવા લાગી. ખંભાતમાં તે ક્યારથી થઈ હશે તે ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી; પરંતુ વિક્રમની બારમી સદીમાં થએલા કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય કે જેમણે ઘણું ઉત્તમ પ્રકારનું સાહિત્ય રચી તેનો ઘણો વિસ્તાર અને સંગ્રહ કરાવ્યો છે, તેમના સમયમાં પુસ્તકો લખવાની અને તેનો સંગ્રહ કરવાની યોજના હતી, તેનો સબળ પુરાવો પ્રભાવકચરિત્રમાંથી મળે છે. જ્યારે સિદ્ધરાજના ભયથી ભયભીત બનીને કુમારપાળ દેશ-વિદેશ રખડતો હતો તેવા સંકટના સમયમાં તે જ્યારે ખંભાતમાં શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યના આશ્રયે આવ્યો ત્યારે સિદ્ધરાજના માણસોથી તેનું રક્ષણ કરવા તેને તાડપત્રોના સંગ્રહમાં સંતાડી દીધો;^૧ આથી સિદ્ધરાજના માણસો નિરાશ થઈ પાછા ગયા અને કુમારપાળને જીવતદાન મળ્યું. આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે શ્રી હેમાચાર્યના ઉપાશ્રયમાં પુસ્તકો લખવાનું કામ અને તેને સંઘરી રાખવાનું કામ ચાલતું હતું. બારમી શતાબ્દી પહેલાં પુસ્તક ભંડાર હશે કે કેમ તે માટેના પ્રમાણો મળતાં તે મત સ્વીકારાય; પરંતુ ખંભાતમાં બારમી શતાબ્દીથી જૈન ધર્મના પુસ્તક ભંડારોમાં છે એ નિઃસંશય છે.

આચાર્યોનો ઉપદેશ

लेखयन्ति नरा धन्या, ये जैनागमपुस्तकान्।

ते सर्ववाङ्मयं ज्ञात्वा, सिद्धिं याति न संशयः ॥

ઉપદેશતરંગિણી પૃ. ૧૧૬.

જે ધન્ય પુરુષો જૈનાગમનાં પુસ્તકો લખાવે છે તે કેવલજ્ઞાન પામીને મોક્ષે જાય છે તેમાં સંશય નથી.

આ પ્રમાણે ઘણા ગ્રંથોમાં પુસ્તક લખાવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ ઉપદેશને પરિણામે મોક્ષ સાધવાની ઈચ્છાવાળા ગૃહસ્થોએ પોતાના દ્રવ્યનો ઉપયોગ તેમાં કરવા માંડ્યો, અને લહિયાઓ રાખી સુંદર અને ટકાઉ શાહીથી પુસ્તકો લખાવા માંડ્યા. એક ગ્રંથની અનેક નકલો કરાવવામાં આવતી અને ગુજરાત તથા હિંદુસ્તાનના મોટા જૈન પુસ્તક ભંડારોમાં તે મોકલવામાં આવતી.

જેસલમેરના પ્રાચીન જૈન ભંડારમાં ખંભાતનિવાસીઓએ આત્મશ્રેયાર્થે લખીને મોકલાવેલ પુસ્તકો તે ભંડારની સૂચિ જોવાથી પ્રતિતિ થશે. તેમાંથી થોડી યાદી નીચે મુજબ છે.

૧ (૧૧) ભગવતી (મૂલ) સંવત ૧૧૧.	જૈન ભંડાર સૂચિ પૃ. ૩.
૨ (૨૧) છંદોનુશાસનવૃત્તિ-હેમાચાર્ય પ્રણીત	જૈન ભંડાર સૂચિ પૃ. ૪.
૩ (૮૨) આવશ્યક બૃહદ્વૃત્તિ (શિષ્યહિતા) પ્રથમખંડ હરિભદ્રસૂરિ પ્રણીત. સંવત ૧૪૮૯	જૈન ભંડાર સૂચિ પૃ. ૯.
૪ (૧૦૨) સમ્મતિટીકા-ઉત્તરાધ્યયન ટીકા (સુખબોધા) નેમિચંદ્રસૂરિ પ્રણીત. સંવત ૧૪૯૧	જૈન ભંડાર સૂચિ પૃ. ૧૪.

૧. वसति हेमसूरीणां त्रस्तः स्रस्तवपुर्बलः । आगतो भूपते रक्ष रक्षेत्याख्यन् स्वलद्विरा ॥३६७॥ प्रभुभिः साहसात् ताडपत्रलक्षा-न्तराहितः । राजभर्त्यैः पदायातैर्व्यालोकिन तु वीक्षितः ॥३६८॥ (प्रभावकचरित्र - हेमचन्द्रसूरिप्रबन्धः)

૫ (૧૩૩) અંગવિદ્યાસંવત ૧૪૮૮	જૈન ભંડાર સૂચિ પૃ. ૧૫.
૬ (૧૪૪) ઓઘનિર્યુક્તિ ભાષ્ય સંવત ૧૪૮૧	જૈન ભંડાર સૂચિ પૃ. ૧૭.
૭ (૧૬૬) ભગવતીવૃત્તિ કર્તા અભયદેવ સંવત ૧૪૮૮	જૈન ભંડાર સૂચિ પૃ. ૧૮.
૮ (૧૯૭) સર્વસિદ્ધાંત વિષમપદપર્યાય સં. ૧૪૮૩	જૈન ભંડાર સૂચિ પૃ. ૨૩.
૯ (૩૨૭) પિંડનિર્યુક્તિવૃત્તિ મલયગિરિ પ્રણિત સં. ૧૨૮૯	જૈન ભંડાર સૂચિ પૃ. ૪૧.
૧૦(૩૪૦) વ્યવહારભાષ્ય (દશાશ્રુતસ્કંધનિર્યુક્તિ વૃત્તિ) સંવત ૧૮૪૦	જૈન ભંડાર સૂચિ પૃ. ૪૩.
૧૧ (૧) હરિવિક્રમચિત્ર કર્તા જયતિલક સં. ૧૪૧૫	જૈન ભંડાર સૂચિ પૃ. ૫૧.

શ્રી જિનભદ્રસૂરિએ કરેલો ઉદ્ધાર

વિક્રમની પંદરમી સદીમાં ખરતરગચ્છના શ્રી જિનભદ્રસૂરિ નામના મહાપ્રભાવક આચાર્ય થઈ ગયા. તેમણે પ્રાચીન પુસ્તક ભંડારો તપાસી તેમાંથી તાડપત્રો પર કે ભોજપત્રો પર લખાયેલાં પુસ્તકો જીર્ણ થઈ જવાથી તેને ફરીથી ઉતારાવી તે પુસ્તકોનો નાશ થતો અટકાવ્યો, એટલું જ નહીં, પરંતુ તાડપત્રો કે ભોજપત્રો પર લખવાને બદલે કાગળ ઉપર લખવાની પદ્ધતિ દાખલ કરી. હજારો નરવીરોએ પોતાની ખરી કમાઈ તેમાં ખરચી. આથી પુસ્તકભંડારોને પુનર્જીવન પ્રાપ્ત થયું. ઉપર જે ઉતારા આપવામાં આવ્યા છે, તે સઘળા પંદરમી સદીના અને શ્રી જિનભદ્રસૂરિના સમયના છે, તેમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે શ્રી જિનભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી.

તાડપત્રની પ્રતો

ખંભાતના જૈન પુસ્તક ભંડારોમાં ઘણા ગ્રંથો તાડપત્રો પર છે. તેમાંના કેટલાક ગ્રંથો કાગળ પર ઉતર્યા છે;^૧ પરંતુ જૂની પ્રતો વધારે પ્રમાણભૂત ગણાય. જેમકે વસુદેવહિંડી નામનો વાર્તાસાહિત્યને લગતો મોટો ગ્રંથ પ્રાકૃત ભાષામાં શ્રી સંઘદાસગણિ વાચક અને શ્રી ધર્મસેનગણિ મહત્તરે રચેલો છે. તેનું શ્રી આત્માનંદ સભા, ભાવનગર તરફથી ગુજરાતી ભાષાંતર શ્રી જૈન ધર્મ પ્રવર્તક શ્રીમદ્ કાન્તિવિજયજી મહારાજના શિષ્ય-પ્રશિષ્ય મહારાજ શ્રી ચતુરવિજયજી અને પુણ્યવિજયજીએ કરવા હસ્ત ધર્યું. તેમણે તે ગ્રંથને લગતી જુદી જુદી બાર પ્રતો એકત્ર કરી અને તેમાં વધુ જૂની પ્રત તાડપત્ર પર સંવત ૧૩૮૬માં લખાયેલી હતી તેને વધુ પ્રમાણિક ગણી; અને તે પ્રત ખંભાતના શાન્તિનાથ ભંડારમાંની હતી.^૨

ભંડારો^૩

૧. શ્રી નીતિવિજયજીનો જ્ઞાનભંડાર :- ટેકરી આગળ નાની ધર્મશાળામાં આવેલો છે, જેમાં પ્રતો તથા પુસ્તકો છે.

૨. શ્રી શાંતિનાથનો જ્ઞાનભંડાર :- ભોંયરાપાડામાં આવેલો છે, તેમાં તાડપત્રની પ્રતો છે. તેનો વહીવટ હીરાભાઈ નગીનદાસ હસ્તક છે. આચાર્ય શ્રી વિજય વલ્લભસૂરીશ્વરજીએ વિ. સં. ૧૯૯૪માં તેનો પુનઃઉદ્ધાર કર્યો એ વેળા વહીવટ અંગે સંઘમાંથી એક વગદાર કમિટી નીમવામાં આવી છે, જે હાલ વહીવટ ચલાવે છે.

૧. પંદરમાં સૈકામાં “પાટણ અને ખંભાતના ગ્રંથોનું કાગળો પરનું સંસ્કરણ ગુજરાતમાં તપાગચ્છના આચાર્ય દેવસુંદર અને સોમસુંદરની મંડળીએ કર્યું અને રાજપૂતાનામાં જેસલમેરનાં શાસ્ત્રોનો સમુદ્ધાર ખરતરગચ્છના અધિપતિ જિનભદ્રસૂરિની મંડળીએ કર્યો હતો.” (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૪૬૦)

સં. ૧૪૭૨માં ખંભાતના મોઢ શાંતિના પર્વત નામના શેઠે જૈનોનાં ૧૧ મુખ્ય અંગો-આગમો મોટો ખર્ચ કરી સોમસુંદરસૂરિ દ્વારા લખાવ્યાં હતાં. (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૪૬૦)

૨. ચૈત્ય પરિપાટી - પ્રકાશક શ્રી સ્તંભતીર્થ જૈન મંડળ, મુંબઈ. પૃ. ૫૯

૩. ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ પુ. ૭૮ મું. પૃ. ૨૯

૩. સાગરગચ્છના ઉપાશ્રયનો ભંડાર :- સાગોટાપાડે આવેલો છે. કેટલાંક પુસ્તક પાનાં હતાં, જે ખપી સાધુઓને તેમજ મુનિશ્રી લાવણ્યવિજયજીને સોંપી દેવામાં આવ્યા હતા. એ ગચ્છની બારસા સૂત્રની સોનેરી સચિત્ર પ્રત જોવા જેવી હોવાથી તેના ટ્રસ્ટીઓ તરફથી જૈન શાળામાં રાખવામાં આવી છે, જેનો ઉપયોગ પર્યુષણમાં થાય છે. આ ઉપાશ્રયના ભંડારમાંથી મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયને અકબર બાદશાહે આપેલા છ ફરમાન હાથ આવ્યા હતા. જે ફરમાનો અસલ તથા ભાષાન્તર સાથે તેઓશ્રીએ સૂરીશ્વર અને સમ્રાટમાં છપાવ્યા છે. જેમાંનું ચંદ્ર સંઘવીને આપેલું ફરમાન આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યું છે.

૪. શ્રી વિજય નેમિસૂરિ જ્ઞાનભંડાર :- વર્તમાન સમયના શાસન-સમ્રાટ પૂજ્ય મહારાજ વિજય નેમિસૂરિના ઉપદેશને પરિણામે ખંભાતના ખારવાડમાં ગગનચુંબી ભવ્ય ઈમારત સરસ્વતીના ધામરૂપ શોભી રહી છે. ચાર મજલામાં સુંદર અને મજબૂત કબાટોમાં સુશોભિત પોથી-બાંધણાથી સારી રીતે રક્ષાયેલા હજારો પુસ્તકો સંગ્રહ કરાયેલાં છે. ખંભાતમાંના વર્તમાન પુસ્તક ભંડારોમાં તે અજોડ છે; તેની વ્યવસ્થા પૂજ્ય મહારાજશ્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે થાય છે. વિક્રમની બારમી, તેરમી, ચૌદમી અને પંદરમી સદીમાં જેમ પુસ્તકો લખાવાનો પ્રબંધ ચાલ્યો હતો, તેમ વીસમી સદીમાં “જ્ઞાનશાલા” સ્થાપી પુસ્તકોના સંરક્ષણ અને સંગ્રહનો સારો પ્રબંધ કર્યો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ મહાન કામ ગણાય.

૫. યતિભંડાર :- જીરાલાપાડામાં તથા બીજા ઉપાશ્રયોમાં છુટા છવાયા સંગ્રહો છે.

ખંભાતના જૈન ભંડારોની પીટર્સન સાહેબે લીધેલી મુલાકાત

પ્રો. પીટર્સન સાહેબે એપ્રિલ સને ૧૮૮૪માં અને માર્ચ સને ૧૮૮૬માં ખંભાતના ભંડારોની મુલાકાત લીધી હતી. તેમણે શાંતિનાથનો ભંડાર ખાસ તપાસ્યો હતો. તેમાંથી દરેક ગ્રંથ આદિ અને અંતભાગ સાથે તપાસી તેની નોંધ લીધી છે. નંબર, પુસ્તકનું નામ, રચનાર, નં. લે. દરેક પાનામાં લાઈન, સંવત્, અને રીમાર્ક વગેરે ખાના પાડી તમામ પુસ્તકો નોંધી લીધા છે. લગભગ ૧૨૦ પોથી તાડપત્રો ઉપર છે એમ જણાવ્યું છે. કેટલાક ગ્રંથમાં એક પુસ્તક ભેગું બીજું લખી દીધેલું તેમના જોવામાં આવ્યું છે. એમણે તૈયાર કરેલા રીપોર્ટ સને ૧૮૮૭માં પ્રસિદ્ધ થયા છે. જિજ્ઞાસુ વાચકો પહેલો અને ત્રીજો રીપોર્ટ વાંચશે તો જ્ઞાનભંડારમાં રહેલાં પુસ્તકોની યાદી જણાશે.

પરદેશથી કેટલાક યુરોપી મુસાફરો કે સ્વદેશી પ્રખ્યાત વિદ્વાનો એ ભંડારો જોવાની ઇચ્છાથી આવે છે. કિન્તુ શહેરના કેટલાય એવા જિજ્ઞાસુઓ તે જોવા પામ્યા હશે કે કેમ ? તે વાત શંકાસ્પદ છે. એ ભંડાર તરફથી તાડપત્રો પર લખાયેલ પ્રતોની યાદી પ્રગટ થઈ છે.

સાભાર : ખંભાતનો પ્રાચીન જૈન ઇતિહાસ
પ્રકાશક : જૈનાચાર્ય શ્રી આત્માનંદ જન્મશતાબ્દી
સ્મારક ટ્રસ્ટ બોર્ડ, અમદાવાદ
વી. સં. ૨૪૬૬, વિ. સં. ૧૯૯૬, ઈસ્વીસન્ ૧૯૪૦

સ્થંભતીર્થ યાને આજનું ખંભાત એ એક પ્રાચીન નગર છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ આજે પણ વિચારણીય છે. એક કાળે એ માત્ર બંદરોમાં પ્રથમ પંક્તિનું બંદર હતું એટલું જ નહીં, પણ ધંધા-રોજગારનું જબરદસ્ત મથક હોઈ ધંધાના ધીકતા ધામ તરીકે એની કીર્તિપતાકા અખિલ ભારતવર્ષમાં ઊડી રહી હતી અને એની સાથેનો વેપાર હિંદુકુશ અને હિમાલયની મર્યાદા કૂદાવી પેલી પાર ઘણે દૂર સુધી વિસ્તર્યો હતો. આજે એ સંબંધમાં વધુ વિસ્તાર ન કરતાં એ પુરાણા શહેરના એક જૈનભંડાર સંબંધમાં કંઈક વિચારીશું.

જે જ્ઞાનભંડારની વાત થાય છે એ આજે તો ભોંયરાપાડા નામના લતાના એકાદ જીર્ણવિશીર્ણ મકાનમાં, એકાદ ખૂણે સંગ્રહાયેલો, જર્જરિત હાલતમાં પડ્યો છે. ખંભાતમાં આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીના કદમ ન થયા હોત તો એના ઉદ્ધાર સંબંધી જે કાર્યારંભ થઈ ચૂક્યો છે અને મકાનની હાલત સુધરી ગઈ છે, તેમજ નવા કબાટ આદિનો પ્રબંધ થઈ ચૂક્યો છે, તે બનત કે કેમ એ પણ એક પ્રશ્ન રહેત; પણ આ પુરાતન નગરીના સુભાગ્યે, એકાંત પ્રદેશમાં-જન સમૂહના મોટા ભાગની દૃષ્ટિથી તિરોહિત રહેલ એ ભંડાર જનતાની નજરે ચઢી ચૂક્યો છે અને ખંભાતના જે કંઈ પ્રાચીન અવશેષો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એમાં એનું સ્થાન ગૌરવવંતું હોઈ અગ્રપદે આવે છે.

સાહિત્યગ્રંથોમાં “શ્રી શાંતિનાથ જ્ઞાનભંડાર” તરીકે એનો ઉલ્લેખ ડગલે ને પગલે નજરે પડે છે. એ ઉપરથી અનુમાની શકાય છે કે તે કાળે એનું મહત્ત્વ સવિશેષ હશે. એ સ્થાને માત્ર પ્રતોનો સંગ્રહ જ નહીં થતો હોય, પણ સાથોસાથ ત્યાં રહી વિદ્વાન ને પ્રજાસંપન્ન સાધુ મહાત્માઓ નવીન ગ્રંથોની રચના કરતા, તૈયાર થયેલી પ્રતોનું સંશોધન કરતા અને તાડપત્ર પર જાતે લખતા કિંવા લહીયાઓ મારફતે લખાવતા. એક રીતે કહીએ તો ગ્રંથોના સંગ્રહસ્થાન ઉપરાંત આ સ્થળ વિદ્વાનોના સંગમસ્થાન તરીકેનો ભાગ ભજવતું. એ વાતની પૂર્તિરૂપે નિમ્ન ઉલ્લેખો રજૂ કરવામાં આવે છે-

નવાંગીવૃત્તિકાર શ્રી અભયદેવસૂરિના શિષ્ય શ્રી વર્ધમાનસૂરિએ આદિનાથ ચરિત્ર રચ્યું, સં. ૧૧૬૦માં. તેમજ એ જ સાલમાં પ્રખ્યાત આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિના ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિએ શાંતિનાથ ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં ગદ્ય-પદ્યમય રચ્યું. જીવસમાસ પર ૭૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ વિવરણ વૃત્તિ-તાડપત્ર પર લખાયેલી શાન્તિનાથ ભંડારમાં છે. તેવી જ રીતે આમ્રદેવસૂરિ અને નેમિચંદ્રસૂરિકૃત આખ્યાનકમણિકોશ પરની તાડપત્રીય વૃત્તિ, સંગ્રહણીરત્ન નામનો પ્રાકૃત ગ્રંથ, તેમજ ક્ષેત્રસમાસ, દશવૈકાલિક, પાક્ષિકસૂત્ર અને ઓઘનિર્યુક્તિની તાડપત્ર પર લખાયેલી પ્રતો ઉક્ત ભંડારમાં છે. (પીટર્સન-૩, ૫૨)

સ્થંભતીર્થવાસી શ્રીમાલવંશીય ઠ. સાઢા સુત, ઠ. કુમારસિંહે નિશીથચૂર્ણિની પ્રત તાડપત્ર પર લખાવી તે તેમજ પાક્ષિક પ્રતિક્રમણ ચૂર્ણિની તાડપત્ર પર લખાયેલી પ્રત પણ શાન્તિનાથ ભંડારમાં છે. આ રીતે જુદા જુદા સમયમાં લખાયેલ સંખ્યાબંધ તાડપત્ર પરની પ્રતો સંબંધીના અને તે સર્વ ઉપર્યુક્ત શાન્તિનાથ ભંડારમાં હોવા સંબંધીના ઉલ્લેખો મૌજુદ છે, જેમાં નીચેના નામો મુખ્ય છે.

(૧) મહામાત્ય શ્રી તેજપાળના સમયમાં શીલાંકસૂરિકૃત આચારાંગવૃત્તિ, (૨) મુનિદેવસૂરિકૃત શાન્તિનાથ ચરિત્ર, (૩) પલ્લીવાલગચ્છના મહેશ્વરસૂરિકૃત કાલિકાચાર્ય કથા પ્રાકૃત તથા નાઈલગચ્છના સમુદ્રસૂરિના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિની રચેલ ભુવનસુંદરી કથા પ્રાકૃત., (૪) હેમાચાર્યકૃત શબ્દાનુશાસન વૃત્તિ અને છંદોનુશાસન

વૃત્તિ, (૫) આવશ્યકનિર્યુક્તિ સહિત તિલકાચાર્યની ટીકા, (૬) શીલાંકાચાર્યકૃત સૂત્રકૃતાંગ ટીકા અને ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિ (૭) વિનયપ્રભનો ગૌતમસ્વામીરાસ, (૮) કુમારપાળ પ્રતિબોધ, (૯) હેમકુમાર ચરિત્ર, (૧૦) ચંદ્રપ્રજ્ઞામિ ટીકા, (૧૧) આવશ્યકસૂત્ર પરની હરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકા, (૧૨) સિદ્ધાંતવિષમપદપર્યાય ટીકા.

આ તો માત્ર છૂટી-છવાઈ મેળવેલી વિગતો છે. એ સંબંધમાં અભ્યાસક વર્ગ તરફથી સંશોધન ને ગવેષણા ચાલુ રહે તો જૈન સાહિત્યના ઉદ્ધરણમાં અને સંગ્રહણમાં શાન્તિનાથ જ્ઞાનભંડારે કેવો ફાળો આપ્યો છે તેનો તાગ નીકળી શકે.

ઉપર મુજબ જે કેફીયતો પ્રાપ્ત થઈ છે તે ઉપરથી ફલિતાર્થ તારવી શકાય કે તાડપત્રો પર લખાયેલ પ્રતોનો સારામાં સારો સંગ્રહ સ્થંભતીર્થમાં આ ભંડાર સિવાય અન્યત્ર નહોતો. એક સ્થળેથી એવી નોંધ મળી આવે છે કે સં. ૧૯૪૨માં શ્રીન્યાયાંભોનિધિ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયાનંદસૂરિ ઉર્ફે આત્મારામજી મહારાજ ખંભાત પધારેલા ત્યારે તેઓશ્રીએ પ્રાચીન તાડપત્રો પરનાં ધર્મ પુસ્તકો વાંચ્યા હતાં.

શાન્તિનાથ ભંડારની તાડપત્ર પરની પ્રતો, આગળ વર્ણવેલા ગૌરવ અને મહત્ત્વને લઈ, બહારગામથી માંગણી આવતા મોકલવામાં આવતી તેમજ જિજ્ઞાસુ મુનિરાજોને સોંપાતી પણ ખરી. આ જાતની ઉદારતાનું પરિણામ એ આવ્યું કે એમાંની કેટલીક મહત્ત્વની પ્રતો જ્યાં ગઈ ત્યાં રહી, અને કેટલીક જે સાધુ મહારાજો વાંચવા લઈ ગયા તે પાછી ન આવતાં તેમના સંગ્રહમાં ભળી ગઈ. જ્યારે કેટલીક આવી તેમાં પાનાનો મેળ ન રહ્યો. આમ છેલ્લા થોડાં વર્ષોમાં યોગ્ય વ્યવસ્થા અને કડક પદ્ધતિના અભાવે એક સમયના આ પ્રસિદ્ધ ભંડારે પોતાની જ્ઞાન-સમૃદ્ધિમાં ઘણો ઘટાડો કર્યો. આમ છતાં ‘ભાંગ્યું તોયે ભરૂં’ એ જનવાયકા પ્રમાણે હાલ જે પ્રતો જળવાઈ રહી છે તેનો પ્રબંધ એવો વ્યવસ્થાસર બનાવવાની આવશ્યકતા છે કે જેથી જિજ્ઞાસુ વર્ગ છુટથી લાભ લઈ શકે અને પ્રતોની સ્થિતિ લાંબા સમય સુધી સારી રહી શકે. આચાર્ય મહારાજનો પવિત્ર હાથ લાગવાથી ખૂણે પડેલ ભંડાર જનતાની ચક્ષુએ ચઢ્યો તો છે અને ઉદ્ધારના કાર્યમાં આગળ વધે છે; છતાં પ્રાચીન સ્થંભતીર્થના એ અનેરા ગૌરવસમ હોવાથી એની શોભા રાજવીના મુગટ તુલ્ય થઈ રહે તેવા દરેક પ્રયાસ સત્વરે આદરવાની પ્રત્યેક ખંભાતવાસીની અને પ્રત્યેક જૈનની પ્રથમ ફરજ છે. એ જ સાચી જ્ઞાનભક્તિ છે.

સાભાર : જૈન સત્ય પ્રકાશ, વર્ષ-૩, અંક-૧

પ્રકાશક : જૈન ધર્મ સત્ય પ્રકાશ સમિતિ, અમદાવાદ
વી. સં. ૨૪૬૩, વિ. સં. ૧૯૯૩, ઈસ્વીસન્ ૧૯૩૭

પ્રસ્તુત પુરાતન હસ્તલિખિત જ્ઞાનભંડારોનું અવલોકન લખવા પહેલાં તેવા પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના અને તેના રક્ષણને લગતો પરિચય આપવો એ અસ્થાને ન જ ગણાય.

જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના

પુરાતન હસ્તલિખિત તાડપત્રીય, ^૧કપડાનાં તથા કાગળનાં ^૨પુસ્તકોના અંતમાં દૃષ્ટિગોચર થતા અનેક નાના-મોટા ઉલ્લેખો તથા આચાર્ય ઉદયપ્રભકૃત ધર્માભ્યુદય (વસ્તુપાલયરિત્ર), પ્રભાવકચરિત્ર, જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલયરિત્ર, કુમારપાલપ્રબંધ, સુકૃતસાગર મહાકાવ્ય, ઉપદેશતરંગિણી આદિ ઐતિહાસિક ચરિત્રગ્રંથો, કુમારપાલરાસ, વસ્તુપાલ-તેજપાલરાસ આદિ ઐતિહાસિક રાસાઓ તેમ જ છૂટક જૂનાં પાનાઓમાં મળતી વિવિધ નોંધોને આધારે સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાય છે કે દરેક ગચ્છના સમર્થ જ્ઞાનપ્રિય આચાર્યાદિ મુનિવર્ગના ઉપદેશથી કે પોતાના આંતરિક ઉલ્લાસથી અનેક રાજાઓએ, મંત્રીઓએ તેમજ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ ^૩તપશ્ચર્યાના ઉદ્દાપન નિમિત્તે, જિનાગમશ્રવણ નિમિત્તે, પોતાના અથવા પોતાના પરલોકવાસી સ્વજનના કલ્યાણ માટે, સાહિત્ય પ્રત્યેની પોતાની અભિરુચિને કારણે અગર તેવા કોઈપણ શુભ નિમિત્તે નવીન પુસ્તકાદર્શો લખાવીને અથવા પુરાતન જ્ઞાનભંડારો અસ્તવ્યસ્ત થવાને કારણે કોઈ વેચતું હોય તેને વેચાતાં લઈને મોટા મોટા જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના કરી છે અથવા પોતપોતાના શ્રદ્ધેય આચાર્યાદિ મુનિવર્ગને તેવા પુસ્તકસંગ્રહો અધ્યયનાદિ નિમિત્તે ભેટ આપ્યા છે. આ સ્થળે ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ કે સાધારણમાં સાધારણ વ્યક્તિઓએ પોતે અલ્પસંપત્ત હોય છતાં ઉપરોક્ત શુભ નિમિત્તોમાંનું કોઈપણ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં તેઓએ પણ “ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય” એ ન્યાયે મહાનમાં મહાન જ્ઞાનભંડારો ઊભા કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ફાળો આપ્યો છે. આવા વ્યક્તિગત અલ્પ ફાળા દ્વારા જે કામો થયાં છે અથવા થાય છે, તેને જો બાદ કરી લઈએ તો સમર્થ વ્યક્તિઓએ કરાવેલ કાર્યોનું માપ સોમાંથી પોણોસો અગર તેથી પણ વધારે બાદ કરતાં જે આવે તેટલું જ થાય. એટલે પ્રમાણમાં નાના સરખા દેખાતા આ ફાળાઓની કિંમત પણ જેવી તેવી નથી.

૧. કપડા ઉપર લખાયેલ પુસ્તક વિરલ જ જોવામાં આવે છે. પાટણના સંઘના ભંડારમાં કપડા ઉપર લખેલ બે પુસ્તકો છે, જેમાંનું એક સંવત ૧૪૧૮માં લખેલું ૨૫ x ૫ ઈંચના કદવાળાં ૮૨ પાનાનું છે. સામાન્ય ખાદીના કપડાના બે ટુકડાને ચોખાની લહીથી ચોડી તેની બંને બાજુએ લહી ચોપડી અકીકના અગર તેવા કોઈપણ ઘૂંટાથી ઘૂંટી તેના ઉપર લખવામાં આવેલ છે. આ સિવાય અન્ય ભંડારોમાં ક્વચિત્ ક્વચિત્ તે તે ગામના સંઘે તે તે સમયમાં વિદ્યમાન આચાર્યાદિ ઉપર મોકલાવેલ ચોમાસાની વિજ્ઞાપના તેમ જ સાંવત્સરિક ક્ષમાપનાના સચિત્ર પટો, કર્મગ્રંથના યંત્રો, નવપદ-પંચપદની અનાનુપૂર્વી, સૂરિમંત્રાદિના પટો આદિ પણ કપડા ઉપર લખેલ જોવામાં આવે છે. આ સર્વ એકવડા કપડાને ઉપરની જેમ તૈયાર કરી લખેલ હોય છે.

૨. જૈન પુસ્તકો તાડપત્ર, કાગળ અને કપડા ઉપર જ લખાયેલાં મળે છે; તે સિવાય ભોજપત્ર, કેળપત્ર આદિ ઉપર લખાયેલ મળતાં નથી; તેમ તેના ઉપર લખાયાનો સંભવ પણ નથી. માત્ર યતિઓના જમાનામાં અર્થાત્ સત્તરમી અને ખાસ અઢારમી-ઓગણીસમી સદીમાં અવ્યવસ્થિત રીતે લખાયેલ કેટલાક મંત્રો ભોજપત્ર પર જોવામાં આવે છે.

૩. અહીં જે જે નિમિત્તે પુસ્તકો લખાવાતાં તેના કેટલાક પ્રમાણોનો ઉલ્લેખ આગળ ટિપ્પણીમાં સ્વાભાવિક આવશે. અને શેષ નીચે આપવામાં આવે છે -

સંવત્ ૧૮૪૪વર્ષે મિતિ ભાદ્રવાસુદિરતિથૌ લિખિતં । પં. ઈશ્વરસાગરગણિના શ્રીયોધપુરમધ્યે । બંબ । મણિહારા અષ્ટૈરાજજી જ્ઞાનાભિ-વૃદ્ધયે કારાપિતંચિત્રમ્ । -

નં. ૯૭ કલ્પસૂત્ર સચિત્ર, લીંબડી

સંવત્ ૧૩૦૧વર્ષે કાર્તિકશુદિ ૧૩ ગુરાવદ્યેહ સલ્લણપુરે આગમિકપૂજ્યશ્રીધર્મધોષસૂરિશિષ્યશ્રીયશોભદ્રસૂરીનામુપદેશેન કુમરસિંહમાલુ-પુત્રિકયા જસવીરભાર્યાયા સોલળભગિન્યા જાલૂનામિકયાપુત્રરાણિગપાલ્લળયોઃ સ્વસ્ય ચ શ્રેયોઽર્થ પાક્ષિકવૃત્તિપુસ્તિકાપંડિં પૂનાપાશર્વાત્ લિખાપિતા । -

તાડપત્રીયપાક્ષિકસૂત્રટીકા, લીંબડી

ઔપપાતિકસૂત્ર-રાજપ્રશ્નીયસૂં પુ. મંત્રિછાડાકેનગૃહીત્વા શ્રી ભુવનતુઙ્ગસૂરીણાં વાચનાય પ્રદત્તા । તૈઃ પ્રપાટ્લકેક્ષિપ્તા ॥

- તાડપત્રીય, લીંબડી

કોઈ કોઈ વાર મુનિઓ પણ શ્રેય અર્થે ગ્રંથો લખતા -

સંવત્ ૧૨૧૧વર્ષે આશ્વિનવદિ ૧ બુધદિને પૂર્વભાદ્રપદનામ્નિ મૂલયોગે તૃતીયાયામે પં. મણિભદ્રશિષ્યેણ યશોવીરેણ પઠનાર્થ કર્મક્ષયર્થ ચ લિખિતં ॥ -

નં. ૩૧૯ સિત્તરીટિપ્પન, જેસલમેર

પૂજ્યપાદ શ્રીમાન દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે ગ્રંથલેખનનો આરંભ કરાવ્યો ત્યારે અને તે પછી પણ અનેક સમર્થ તેમ જ સાધારણ વ્યક્તિઓએ વિશાળ જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના કરી હશે અથવા કરી છે, તેને લગતાં ઐતિહાસિક સાધનોના અભાવમાં તેમજ મારા પોતાના તદ્વિષયક ઊંડા અભ્યાસને અભાવે તે ચિરકાલીન ભંડારોનો પરિચય ન આપતાં માત્ર તે જ્ઞાનભંડારોની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવે તેટલા ખાતર પાછલી શતાબ્દીઓમાં રાજા-મહારાજા આદિએ જે જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા છે, તેનો ટૂંક પરિચય આ સ્થાને આપવાનો સંકલ્પ છે.

રાજાઓએ સ્થાપેલ જ્ઞાનભંડારો

રાજાઓમાં જ્ઞાનકોશની સ્થાપના કરનાર બે ગૂજરેશ્વરો પ્રસિદ્ધ છે. એક વિદ્વત્પ્રિય સાહિત્યરસિક મહારાજા શ્રી સિદ્ધરાજ અને બીજા જૈનધર્મપ્રતિપાલક મહારાજા શ્રી કુમારપાલ. સિદ્ધરાજે ત્રણસો લહિયાઓ એકઠા કરી સર્વદર્શનના ગ્રંથો લખાવી રાજકીય પુસ્તકાલયની સ્થાપના કર્યાનો તથા આચાર્ય હેમચંદ્રકૃત સાંગોપાંગ સપાદલક્ષ (સવાલાખ) વ્યાકરણ ગ્રંથની સેંકડો પ્રતિઓ લખાવી તેના અભ્યાસીઓને આપ્યાનો તેમ જ અંગ, બંગ આદિ ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં ભેટ મોકલાવ્યાનો અને તે તે વિષયના અભ્યાસીઓને તે તે ગ્રંથો પૂરા પાડ્યાનો ઉલ્લેખ 'પ્રભાવકચરિત્ર તથા કુમારપાલપ્રબંધમાં છે. મહારાજા કુમારપાલને માટે પણ કુમારપાલપ્રબંધાદિમાં એકવીસ જ્ઞાનભંડાર સ્થાપ્યાની તથા પોતાના રાજકીય પુસ્તકાલય માટે જૈન આગમગ્રંથો અને આચાર્ય હેમચંદ્રવિરચિત યોગશાસ્ત્ર-વીતરાગસ્તવની હાથપોથી સ્વણાક્ષરે લખાવ્યાની નોંધ છે. આ સિવાય અન્ય રાજાઓએ જૈન ગ્રંથો લખાવ્યા હશે તેમજ જૈન જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના પણ કરી હશે; પરંતુ તે સંબંધી ખાસ ઉલ્લેખ નહીં મળવાથી તે માટે મૌન ધાર્યું છે.

મંત્રીઓએ સ્થાપેલ જ્ઞાનભંડારો

મંત્રીઓમાં જ્ઞાનભંડાર લખાવનાર પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) જ્ઞાતીય મહાઅમાત્ય વસ્તુપાલ-તેજપાલ અને ઓસવાળ જ્ઞાતીય માંડવગઢના મંત્રી પેથડશાહ ખાસ પ્રસિદ્ધ છે. મહાઅમાત્ય વસ્તુપાલ-તેજપાલ નાગેન્દ્રગચ્છીય આચાર્ય વિજયસેન તથા ઉદયપ્રભસૂરિના ગૃહસ્થ શિષ્ય હતા. તેમના ઉપદેશથી તેમણે જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યાની નોંધ જિનહર્ષગણિકૃત 'વસ્તુપાલચરિત્ર, ઉપદેશતરંગિણી આદિમાં નજરે પડે છે. મંત્રી પેથડશાહ તપગચ્છીય આચાર્ય ધર્મધોષસૂરિના શિષ્ય હતા. તેમણે આગમશ્રવણ કરતાં ભગવતીસૂત્રમાં આવતા વીર-ગૌતમ નામની સોનાનાણાથી

૧. રાજા: પુર: પુરોગૈશ્વ વિદ્વદ્વિર્વાચિતં તત: । ચક્રે વર્ષત્રયં વર્ષ (યાવત્) રાજા પુસ્તકલેખને ॥૧૦૩॥ રાજાદેશાન્નિયુક્તૈશ્ચ સર્વસ્થાનેભ્ય ઉદ્યતૈ: । તદા ચાહ્ય સચ્ચક્રે લેખકાનાંશતત્રયમ્ ॥૧૦૪॥ પુસ્તકા: સમલેખ્યન્ત સર્વદર્શનિના તત: । પ્રત્યેકમેવાદીયન્તાધ્યેતૃણામુદ્યમ-સ્પૃશામ્ ॥૧૦૫॥- **ઇત્યાદિ હેમચન્દ્રસૂરિપ્રબન્ધે**

કુમારપાલપ્રબંધ, પત્ર ૧૭માં આને મળતો જ ટૂંક ઉલ્લેખ છે.

૨. જિનાગમાડસરાધનતત્પરેણ રાજર્ષિણા એકવિંશતિ: જ્ઞાનકોશા: કારાપિતા: । એકાદશાઙ્ગદ્વાદશોપાઙ્ગાદિસિદ્ધાન્તપ્રતિરેકા સૌવર્ણાક્ષરૈર્લેખિતા । યોગશાસ્ત્રવીતરાગસ્તવદ્વાત્રિશત્પ્રકાશા: સૌવર્ણાક્ષરા હસ્તપુસ્તિકાયાંલેખિતા: । સપ્તશતલેખકાલિખન્તિ ॥ **પત્ર ૧૬-૧૭ ॥ કુ. પ્ર. ૦** ॥

ઉપદેશતરંગિણીમાં ૨૧ જ્ઞાનકોશ સ્થાપ્યાનું જણાવ્યું નથી, કિન્તુ જૈન આગમની સાત પ્રતિઓ તથા હેમચંદ્રકૃત ગ્રંથોની એકવીસ પ્રતિઓ લખાવ્યાનું જણાવ્યું છે -

શ્રીકુમારપાલેન સપ્તશતલેખકપાર્શ્વત્ દલક્ષ૩૬સહસ્રાગમસ્ય સપ્ત પ્રતય: સૌવર્ણાક્ષરા: શ્રીહેમાચાર્યપ્રણીતવ્યાકરણચરિત્રાદિગ્રન્થાનામેકવિંશતિ: પ્રતયો લેખિતા: ॥

- **પત્ર ૧૪૦ ॥**

૩. વસ્તુપાલચરિત્રમાં ત્રણ ભંડાર લખાવ્યાનું જણાવેલ છે. ઉપદેશતરંગિણીમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે :-

શ્રીવસ્તુપાલમન્ત્રિણા સૌવર્ણમષીમયાક્ષરા એકાસિદ્ધાન્તપ્રતિર્લેખિતા, અપરાસ્તુ શ્રીતાડકાગદપત્રેષુ મષીવર્ણાશ્રિતા: ૬પ્રતય: । એવં સપ્ત-કોટિદ્રવ્યવ્યયેન સપ્ત સરસ્વતીકોશા: લેખિતા: ।

- **પત્ર ૧૪૨ ॥**

પૂજા કરી. તે એકઠા થયેલ દ્રવ્યથી પુસ્તકો લખાવી ભરૂચ આદિ સાત સ્થાનોમાં ભંડાર સ્થાપ્યા^૧ હતા. આ સિવાય મંત્રી વિમલશાહ, મહામાત્ય આમ્રભટ (આંબડ), વાગભટ (બાહડ) આદિ અન્ય મંત્રીવરોએ જ્ઞાનભંડારો અવશ્ય લખાવ્યા હશે; પરંતુ તેને લગતાં કશાં પ્રમાણો જોવામાં આવ્યાં નથી.

ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ સ્થાપેલ ભંડારો-ત્રીજા વર્ગમાં ધનાઢ્ય ગૃહસ્થો આવે છે. તેમનાં નામોની પૂરી નોંધ આપવી એ તો શક્ય જ નથી, છતાં જે નામો આપણા સમક્ષ વિદ્યમાન છે, તેનીયે સપ્રમાણ નોંધ કરવા જઈએ તો પ્રસ્તુત અવલોકનને કિનારે જ મૂકવું પડે. એટલે ફક્ત વાયકોને સાધારણ રીતે ખ્યાલમાં આવી શકે તેટલા ખાતર તેવા ધર્માત્મા ગૃહસ્થોનાં બે-પાંચ નામનો પરિચય આપવો એ જ બસ ગણાશે. જેમ મહાઅમાત્ય વસ્તુપાલ આદિએ પોતપોતાના ગુરુના ઉપદેશથી પુસ્તકો લખાવ્યાં છે, તેમ ખરતરગચ્છીય આચાર્ય જિનભદ્રના આદેશથી^૨ ધરણાશાહે, મહોપાધ્યાય શ્રીમહીસમુદ્રગણીના ઉપદેશથી નંદુરબારનિવાસી પ્રાગ્વાટજાતીય સં. ભીમના પૌત્ર^૩ કાલુએ, આગમગચ્છીય શ્રીસત્યસૂરિ, જયાનંદસૂરિ, વિવેકરત્નસૂરિ-આ ત્રણે એક જ ગુરુ-પરંપરામાં દૂર દૂર થયેલ આચાર્યોના ઉપદેશથી એક જ સંતતિમાં દૂર દૂર થયેલ પ્રાગ્વાટજાતીય પેથડશાહ, મંડલીક તથા પર્વત-^૪કાન્હાએ નવીન ગ્રંથો લખાવી જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા હતા. કેટલાક એવા^૫ ગૃહસ્થો હતા, જેઓ કોઈ વિદ્વાન મુનિવરે નવીન ગ્રંથની રચના કરી હોય તેની એકીસાથે ઘણી નકલો લખાવતા. ^૬કેટલાક એવા પણ હતા, જેઓ માત્ર કલ્પસૂત્રની જ પ્રતો લખાવતા અને પોતાના ગામના ઉપાશ્રયોમાં અગર ગામેગામ ભેટ આપતા. આ રીતે દરેક ગચ્છના આચાર્યાદિ મુનિવર્ગના પુણ્ય ઉપદેશથી ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાતિના સેંકડો ધર્માત્મા એક એક ગૃહસ્થે એક એક જ નહીં પણ અનેકાનેક જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા હતા. આ સૌના પવિત્ર નામોનું સ્મરણ કરવું શક્ય નથી, એ સ્થિતિમાં એક એક અગર તેથી વધારે પુસ્તકો લખાવનાર વ્યક્તિઓનાં પાંચ-દસ નામોની નોંધ લેવી તેના કરતાં તે સર્વ વ્યક્તિઓને હાર્દિક ધન્યવાદ અર્પી વિરમીએ એ વધારે યોગ્ય છે. જેઓ આ પુણ્ય પુરુષોનાં નામ તેમ જ તેમનો સવિશેષ પરિચય મેળવવા ઈચ્છતા હોય તેમને ડૉ. કિલહર્ન, ડૉ. પિટર્સન, સી. ડી. દલાલ આદિ સંપાદિત પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારોના રિપોર્ટો જોવા ભલામણ છે.

૧. શ્રીધર્મઘોષસૂરિપ્રદતોપદેશવાસિતચેતસા સં૦ (મં૦) પેથડદેવેન એકાદશાઙ્ગી શ્રીધર્મઘોષસૂરિમુખાત્ શ્રોતુમારબ્ધા । તત્ર પચ્ચમાઙ્ગમધ્યે યત્ર યત્ર ‘ગોયમા’ આયાતિ તત્ર તત્રામરામણીયકપ્રમુદિતઃ સૌવર્ણટઙ્કકૈઃ પુસ્તકં પૂજયતિ । પ્રતિપ્રશ્નમુક્તહાટક ર્દસહસ્તાદિબહુ-દ્રવ્યવ્યયેન સમગ્રાગમાદિ-સર્વશાસ્ત્રાસંદ્રવ્ય-પુસ્તકલેખન-તત્પટ્ટકૂલવેષ્ટનક-પટ્ટસૂત્રોત્તારિકા-કાઞ્ચનવાતિકાચારવઃ સપ્ત સરસ્વતીભાણ્ડાગારાઃ ભૃગુકચ્છ-સુરગિરિ-મળ્ડપદુર્ગ-અર્બુદાચલાદિસ્થાનેષુ વિભરામ્બભૂવિરે ।
- પત્ર ૧૩૧ ॥

સુકૃતસાગર મહાકાવ્યના સાતમા તરંગમાં પેથડપુસ્તકપૂજાપ્રબંધમાં પણ આને મળતો જ ઉલ્લેખ છે. માત્ર ત્યાં ધર્મઘોષસૂરિની આજ્ઞાથી કોઈ સાધુએ આગમ સંભળાવ્યાનું જણાવવામાં આવેલ છે.

આદિતોડઙ્ગ - તતો ગુર્વાદિષ્ટૈકયતિવાચિતમ્ । શુશ્રાવ૦ ॥૬૦॥ ઇત્યાદિ.

૨. ધરણાશાહે લખાવેલ જીવાભિગમસૂત્રવૃત્તિ, ઓધનિર્યુક્તિ સટીક, સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્તિ સટીક, અંગવિદ્યા, લઘુકલ્પભાષ્ય, સર્વસિદ્ધાન્તવિષમપદપર્યાય, છંદોનુશાસન આદિ પ્રતો જેસલમેરના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. તેના અંતમાં નીચે લખેલને મળતા ઉલ્લેખો છે -

સંવત્ ૧૪૮૭ વર્ષે શ્રીખરતરગચ્છે શ્રીજિનરાજસૂરિપટ્ટાલઙ્કારશ્રીગચ્છનાયકશ્રીજિનભદ્રસૂરિગુરૂનામાદેશેન પુસ્તકમેતલ્લિખિતં શોધિતં ચ । લિખાપિતં સાહધરણાકેનસુતસાઙ્યાસહિતેન ॥

૩. આ કાલુશાહનો પરિચય મેળવવા ઈચ્છનારે જૈન સાહિત્ય સંશોધક, પુ. ૩ અંક ૨ માંનો “નંદુરબારનિવાસી કાલુશાહની પ્રશસ્તિ” લેખ જોવો. કાલુશાહની લખાવેલ વ્યવહારભાષ્યની પ્રતિ જેમ ભાવનગરના સંઘના ભંડારમાં છે, તેમ લીંબડીના ભંડારમાં પણ તેમની લખાવેલ આચારાંગનિર્યુક્તિ અને સૂત્રકૃતાંગવૃત્તિની પ્રતિઓ વિદ્યમાન છે, જેના અંતમાં વ્યવહારભાષ્યને અક્ષરશઃ મળતી પ્રશસ્તિ છે.

૪. આ સૌના પરિચય માટે જુઓ : પુરાતત્ત્વ, વર્ષ ૧, અંક ૧ માંનો “એક ઐતિહાસિક જૈન પ્રશસ્તિ” શીર્ષક મારો લેખ.

૫. આચાર્ય અભયદેવ, ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય આદિના ગ્રંથોની પ્રશસ્તિમાં જે ગૃહસ્થોએ એકીસાથે પ્રેમપૂર્વક અનેક આદર્શો લખાવવાના પુણ્ય કાર્યમાં પોતાની લક્ષ્મીનો વ્યય કર્યો છે, તેમનાં નામોની નોંધ લીધી છે.

૬. લેખયિત્વા વરાન્ કલ્પાન્ લેખકૈઃ રૂપસંયુતાન્ । ગત્વા ચ સર્વશાલાસુ સ્વાઞ્ચલં યો પ્રસારયે (?) ॥

- કલ્પસૂત્ર પ્રતિ, લીંબડી

ગન્ધારબન્દિરે તૌ જ્ઞાનમલયુગલાદિસમુદયોપેતાઃ । શ્રીકલ્પપુસ્તિકાઅપિ દત્તાઃ કિલસર્વશાલાસુ ॥

- નિશીથચૂર્ણીની પ્રતિ, પાલીતાણા

ઉપર નિવેદન કરવામાં આવ્યું તેમ, આજ સુધીમાં સેંકડો જ્ઞાનભંડારો ઊભા થયા અને કાળની કુટિલતાને બળે, રાજ્યની ઉથલપાથલને લીધે, જૈન યતિવર્ગની પતિતતાને કારણે, તેમ જ જૈન સમાજની અજ્ઞાનતાને લીધે પણ તે બધાય શીર્ષ-વિશીર્ષ થઈ ગયા, ગુજરાત, મારવાડ, મેવાડ, દક્ષિણ, બંગાળ આદિ દેશોમાં વસતા પતિત યતિવર્ગે સેંકડો ભંડારો નષ્ટ કર્યાની વાત સૌ કોઈ જાણતું હશે; પરંતુ તે જ દેશોમાં વસતા અજ્ઞાન આગેવાન ગણાતા જૈન ગૃહસ્થવર્ગે સ્વયં તેમ જ કેટલીએક વાર અણસમજુ હોવા છતાં ચિરપ્રવ્રજિત હોઈ મોટા તરીકે પંકાયેલ અણસમજુ 'મુનિવર્ગની પ્રેરણા કે સમ્મતિથી પુરાતન કિમતી પુસ્તકોને ઉધઈથી ખવાઈ જવાને કારણે, જીર્ણ થવાને લીધે, પાણીથી ભીંજાઈને ચોંટી જવાને અથવા બગડી જવાને કારણે, ઉંદર આદિએ કરડી ખાધેલ હોવાને લીધે, ઉથલપાથલના સમયમાં એકબીજાં પુસ્તકોનાં પાનાંઓ ખીચાડપ થઈ અવ્યવસ્થિત થવાને કારણે અગર તેવા અન્ય કોઈપણ કારણે વહેતી નદીઓમાં, દરિયામાં અથવા જૂના કૂવાઓમાં પધરાવીને નાશ કર્યાની ઘણા થોડાઓને ખબર હશે. આ પ્રમાણે ફેંકી દેવાયેલ સંગ્રહમાં સેંકડો અલભ્ય-દુર્લભ્ય મહત્વના ગ્રંથો કાળના મુખમાં જઈ પડ્યા છે. આવા જ ફેંકી દેવાને તૈયાર કરાયેલ અનેક સ્થળના કચરાડપ મનાતાં પાનાંઓના સંગ્રહમાંથી વિજ્ઞ મુનિવર્ગે કેટલાય અશ્રુતપૂર્વ તેમ જ લભ્ય પણ મહત્વના સેંકડો ગ્રંથો શોધી કાઢ્યા છે અને હજુ પણ શોધી કાઢે છે.

આ ઠેકાણે આ વસ્તુ લખવાનો હેતુ એટલો જ છે કે જેઓ આ વાત વાંચે તેઓની નજરે ક્યારેય પણ તેઓ અવ્યવસ્થિત પ્રાચીન પાનાંઓનો સંગ્રહ જોવામાં આવે તો તેઓ તેને કોઈપણ વિજ્ઞ મુનિ અગર ગૃહસ્થ પાસે લઈ જાય અને તેમ કરી નષ્ટ થતા કીમતી ગ્રંથોને જીવિત રાખવાના પુણ્ય અથવા યશના ભાગી થાય.

અત્યારે આપણા જમાનામાં જૈન મુનિવર્ગ તથા જૈન સંઘના સ્વત્વ નીચે વર્તમાન જે મહાન જ્ઞાનભંડારો છે, તે બધાય ઉપરોક્ત જ્ઞાનભંડારોના અવશેષોથી જ બનેલા છે અને એ જ્ઞાનભંડારોની પુરાતત્ત્વજ્ઞોની દૃષ્ટિમાં જે દર્શનીયતા કે બહુમૂલ્યતા છે, તે પણ એ અવશેષોને જ આભારી છે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. આ અવશેષોને આપણે અનેક વિભાગમાં વહેંચી શકીએ; જેમ કે સમર્થ જ્ઞાત કે અજ્ઞાત આચાર્યકૃત અલભ્ય - દુર્લભ્ય ગ્રંથો તથા તેમના જ સુધારેલ સૂત્ર, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, ટીકા આદિ ગ્રંથો; માન્ય ટીકા, ચરિત્ર, પ્રકરણ આદિ ગ્રંથોની તેના કર્તાને હાથે લખાયેલ પ્રતો અથવા તેના પ્રથમાદર્શો અર્થાત્ ગ્રંથ રચાયા પછી વિશ્વસ્ત વિદ્વાન વ્યક્તિએ લખેલ પહેલી નકલ; માન્ય આચાર્યાદિ મહાપુરુષના હસ્તાક્ષરો; પ્રાચીન માન્ય ગ્રંથોના પુરાતન આદર્શો-નકલો; માન્ય રાજા, મંત્રી ગૃહસ્થ આદિએ લખાવેલ પ્રતિઓ; સચિત્ર પુસ્તકો; કેવળ ચિત્રો; સ્વર્ણાક્ષરી રૂપ્યાક્ષરી પુસ્તકો ઇત્યાદિ. સાધારણ ખ્યાલમાં આવવા માટે જ આ વિભાગોની કલ્પના છે.

જ્ઞાનભંડારોનું રક્ષણ

આ સ્થાને રક્ષણના બે વિભાગ પાડીશું : એક તો રાજદ્વારી આદિ કારણોને અંગે થતી ઉથલપાથલના જમાનામાં આવેશમાં આવી વિપક્ષી કે વિધર્મી પ્રજા દ્વારા નાશ કરાતા જ્ઞાનભંડારોનું રક્ષણ અને બીજો શરદી(ભેજ) આદિથી નાશ થતા જ્ઞાનભંડારોનું રક્ષણ.

પ્રથમ વિભાગમાં મહારાજા અજયપાળની મહારાજા કુમારપાળદેવ પ્રત્યેની દ્વેષવૃત્તિ તથા મોગલોની તેમના હુમલા સમયની સ્વધર્મધતા જેવા પ્રસંગો સમાય છે. આવા પ્રસંગોમાં વિપક્ષીઓ કે વિધર્મીઓ સામા થાય ત્યારે તેમના સામે થઈ જ્ઞાનભંડારોને સ્થાનાંતર કરવા માટે અથવા બચાવવા માટે દૂરદર્શિતા તેમજ પરાક્રમ જ કામ આવે છે. અજયપાળે કુમારપાળ પ્રત્યેના વૈરને કારણે તેમનાં કરેલ કાર્યોનો નાશ કરવા માંડ્યો, ત્યારે મંત્રી વાગ્ભટે અજયપાળ

૧. અહીં કરાયેલ મુનિવર્ગનો ઉલ્લેખ ઘણાને કલ્પિત લાગશે; પરંતુ તે રીતે વહેતી નદીઓમાં અને કૂવામાં પધરાવી આવનાર ગૃહસ્થોના મોઢેથી સાંભળેલી આ વાત છે. આ સિવાય પાલિતાણામાં ભીંતો ઉપરના વસ્તુપાલ આદિના શિલાલેખો જીર્ણ અવસ્થામાં આવી જવાને કારણે ભીંતોની શોભામાં ઘટાડો થતો હોવાથી તેને સિમેન્ટ તેમ જ રંગથી પૂરી દેવાની સલાહ પણ આવા મહાત્માઓ તરફથી મેળવી તેને પૂરી દીધાની વાત ત્યાંના ઘરડા કારભારીઓ સંભળાવે છે. અસ્તુ. જ્યાં વહીવટ કરનારાઓ નિષ્પ્રાણ હોય, ત્યાં આથી બીજી શી આશા રાખી શકાય?

સામે થઈ જૈન સંઘને ત્યાં વિદ્યમાન પુસ્તકભંડાર આદિ ખસેડવા માટે ત્વરા કરાવી. જૈન સંઘે પણ સમયસૂચકતા વાપરી ત્યાં વિદ્યમાન જ્ઞાનભંડાર આદિને ગુપ્ત સ્થાનમાં રવાના કરી દીધા અને મહામાતૃ વાગ્ભટ તથા તેના નિમકહલાલ સુભટો પોતાના દેહનું બલિદાન આપી યમરાજના અતિથિ બન્યા. જૈન સંઘે આ ભંડારો તે સમયે ક્યાં સંતાડ્યા ? પાછળથી તેની કોઈએ સંભાળ લીધી કે નહિ ? - આદિ કશું જ કોઈ જાણતું નથી, તેમજ તે હકીકતનો ઉલ્લેખ પણ ક્યાંય થયો નથી. સંભવ છે કે તેને જ્યાં રાખવામાં આવ્યા, તે ત્યાં ને ત્યાં જ રહ્યા હોય. કેટલાકોનું કહેવું છે કે તે બધું તે સમયે જેસલમેર મોકલાયું હતું; પરંતુ ત્યાંના કિલ્લામાં અત્યારે જે પુસ્તકસંગ્રહ વિદ્યમાન છે, તે જોતાં તેમ માનવાને કશું જ કારણ નથી મળતું. ત્યાંની દંતકથા પ્રમાણે કિલ્લાના અન્ય ગુપ્ત ભાગમાં તે સંગ્રહ હોય તો કાંઈ કહેવાય નહિ; પણ તેવો સંભવ જ નથી, તેમ ઘણી વાર આવી કિંવદન્તીઓ વજૂદ વિનાની જ હોય છે.

જેમ જૈન સંઘે મોગલોની ચડાઈના જમાનામાં પ્રતિમાઓના રક્ષણ માટે જામનગર, પ્રભાસપાટણ, ઉના, અજાહરા, ધોધા, રાંતેજ, ઈડર, પાટણ આદિ નગરોમાં મંદિરની અંદર ગુપ્ત અગમ્ય માર્ગવાળાં તેમ જ અકલ્પ્ય ઊંડાઈવાળાં ભૂમિગૃહો-ભોંયરાં બનાવ્યાં છે, તેમ જ્ઞાનભંડારોની રક્ષા માટે બનાવ્યાનું ક્યાંય જાણવા કે સાંભળવામાં નથી. આનું કારણ એક જ જણાય છે કે જૈન મંદિર એ જાહેર તેમ જ લક્ષણયુક્ત મકાન હોઈ તેને શોધતાં વાર ન લાગે અને જ્ઞાનભંડારોની જેમ પાષાણમયી મૂર્તિઓને સ્થાનાંતર કરવામાં મુશ્કેલીનો પ્રશ્ન હોઈ તેનું ગોપન નજીકમાં નજીક સ્થાનમાં થાય એ જ ઈષ્ટ હોવાથી તેને માટે ગુપ્ત સ્થાનો યોજવાની ફરજ પડી; જ્યારે જ્ઞાનભંડાર રાખવાના સ્થાનની ખાસ ઓળખ ન હોવાથી તેમ જ પ્રસંગવશાત્ તેને સ્થાનાંતર કરવામાં કશોય મુશ્કેલીભર્યો પ્રશ્ન ન હોવાથી તેને માટે તેવા ગુપ્ત સ્થાનો રચવાની આવશ્યકતા સ્વીકારાઈ નથી. આમ છતાં એમ માનવાનું નથી કે ભંડારોને સુરક્ષિત રાખવા માટે તેવી યોજના કરવામાં નહોતી જ આવતી. આના ઉદાહરણરૂપે આપણી સમક્ષ જેસલમેરનો કિલ્લો વિદ્યમાન છે, જેમાંના મકાનમાં ત્યાંના ભંડારને સુરક્ષિત રીતે રાખવામાં આવ્યો છે. આચાર્ય સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ માટે એમ સાંભળવામાં આવે છે કે તેમણે ગુપ્ત સ્તંભને ઔષધિ વડે ઉઘાડી તેમાંથી મંત્ર આમ્નાયનાં કેટલાં ઉપયોગી પુસ્તકો બહાર કાઢ્યાં અને સ્તંભ અચાનક જમીનમાં ઊતરી ગયો. આવા - બહુરૂપીબજાર અને મૃગલોચના નવલકથામાં વર્ણવાયેલ તિલસ્માતી મકાનો જેવા-ગુપ્ત સ્તંભો કે મકાનો, એ સદાને માટે ઈરાદાપૂર્વક અદૃશ્ય કરવાનાં મંત્રસંગ્રહ જેવાં પુસ્તકો માટે ભલે ઉપયોગી ગણાય, અન્ય પુસ્તકસંગ્રહના રક્ષણ માટે, જેનો અધિકારી આખો સમાજ છે, આવા સ્તંભો કે મકાનો ઉપયોગી ન જ હોઈ શકે.

બીજા વિભાગમાં વરસાદની જલમિશ્રિત શરદી(ભેજ), ઉધઈ, ઉંદર આદિનો સમાવેશ થાય છે. ઉધઈથી જ્ઞાનભંડારનું રક્ષણ કરવા માટે પુસ્તક મૂકવાની પેટી, મજૂસ કે કબાટ આદિની આસપાસ ધૂળ-કચરો ન વળવા દેવો તેમજ જમીનથી અદ્ધર રહે તેમ પેટી આદિ રાખવાં, અને ઉંદરથી બચાવવા માટે, જેમાં પુસ્તકો રાખવામાં આવતાં હોય તેમાં, ઉંદર પેસી જાય તેવા પોલાણ કે રસ્તો ન હોવો જોઈએ, એ સૌ કોઈ જાણતું હોય છે; પરંતુ પુસ્તકને શરદીથી કેમ બચાવવું ? ચોંટી જવાનો સંભવ હોય તેવા પુસ્તકને કેમ રાખવું ? ચોંટી ગયેલ પુસ્તકને કેમ ઉખાડવું ? - ઈત્યાદિ બાબતોથી તો આજકાલનો જૈન મુનિવર્ગ પણ લગભગ અજાણ છે, એટલે તેને લગતી બાબતની નોંધ કરવી વધારે આવશ્યક છે.

પુસ્તકનું શરદી(ભેજ)થી રક્ષણ

હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શાહીમાં ગુંદર પડતો હોવાથી વરસાદની જલમિશ્રિત શરદી(ભેજ) લાગતાં તે ચોંટી જાય છે. માટે શરદી(ભેજ)થી અથવા ચોંટવાથી બચાવવા માટે તેને મજબૂત રીતે બાંધીને રાખવાં જોઈએ. જૈન મુનિઓમાં એક કહેવત પ્રસિદ્ધ છે કે “પુસ્તકને શત્રુની જેમ મજબૂત બાંધવું.” આનો અર્થ એ છે કે મજબૂત બંધાયેલ પુસ્તકમાં શરદી(ભેજ) પ્રવેશવા ન પામે. અધ્યયનાદિ માટે જે પુસ્તક બહાર રાખ્યું હોય તેનાં આવશ્યકીય પાનાં છૂટાં રાખી

બાકીનાને બાંધીને જ રાખવું. બહાર રાખેલ પાનાંને પણ વધારે પડતી હવા ન લાગે તે માટે કાળજી રાખવી. જૈન હસ્તલિખિત ભંડારના કાર્યવાહકો ચોમાસામાં ભંડારને ઉઘાડતા નથી, તેનું કારણ પણ પુસ્તકોને હવા ન લાગે એ છે.

ચોંટી જતાં પુસ્તકો માટે

કેટલાંક પુસ્તકોની શાહીમાં શાહી બનાવનારની અણસમજ અથવા ધૂર્તતાને લીધે ગુંદર વધારે પ્રમાણમાં પડી જવાથી સહજ માત્ર શરદી(ભેજ) લાગતાં તેનાં પાનાં ચોંટી જવાનો ભય રહે છે. તેવાં પુસ્તકોના દરેક પાના ઉપર ગુલાલ છાંટી દેવો, ભભરાવવો, એટલે તેના ચોંટવાનો ભય અલ્પ થઈ જશે.

ચોંટી ગયેલ પુસ્તક માટે

કેટલાંક પુસ્તકોને વધારે પ્રમાણમાં શરદી(ભેજ) લાગવાથી તે ચોંટીને રોટલા જેવાં થઈ જાય છે. તેવા પુસ્તકોને ઉખેડવા માટે પાણિયારામાંની સૂકી જગ્યામાં અથવા પાણી ભર્યા બાદ ખાલી કરેલ ભીનાશ વિનાની પણ પાણીની હવાવાળી માટલી કે ઘડામાં જલમિશ્રિત શરદી(ભેજ) લાગે તેમ મૂકવું. હવા લાગ્યા પછી ચોંટી ગયેલ પાનાંને ધીરે ધીરે ઉખાડવાં. જો વધારે ચોંટી ગયેલ હોય તો તેને વધારે પ્રમાણમાં શરદી(ભેજ) લાગ્યા પછી ઉખાડવાં; પણ ઉખાડવા માટે ઉતાવળ ન કરવી. આ સિવાય એ પણ એક ઉપાય છે કે જ્યારે ચોમાસામાં પુષ્કળ વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે ચોંટી ન જાય તે માટે તેના દરેક પાના ઉપર ગુલાલ છાંટી દેવો. આ ઉપાય કાગળના પુસ્તક માટે છે.

તાડપત્રીય પુસ્તક ચોંટી ગયું હોય તો એક કપડાને નીતરે તેમ પાણીમાં ભીંજાવી તેને પુસ્તકની આસપાસ લપેટવું. જેમ જેમ પાનાં હવાતાં જાય તેમ તેમ ઉખાડતા જવું. તાડપત્રીય પુસ્તકોની શાહી પાકી હોવાથી તેની આસપાસ નીતરતું કપડું લપેટતાં તેના અક્ષરો ભૂંસાવાનો કે ખરાબ થવાનો જરા પણ ભય રાખવો નહિ; પરંતુ ઈરાદાપૂર્વક અક્ષર ઉપર ભીનું કપડું ઘસવું નહિ. પાનાં ઉખાડતી વેળાએ પાનાની શ્લક્ષ્ણ ત્વચા એકબીજા પાના સાથે ચોંટીને તૂટી ન જાય તે માટે સાવધાની રાખવી.

આ સિવાય જ્ઞાનભંડારમાં રાખવાનાં સ્થાનો ભેજ રહિત તેમ જ ચોમાસામાં પાણી ન પડે તેવાં હોવાં જોઈએ એ જગવિદિત છે. પુસ્તકોનું રક્ષણ શાથી શાથી કરવું એ માટે કેટલાંક લિખિત પુસ્તકોના અંતમાં જુદી જુદી જાતનાં સંસ્કૃત પદ્યો લખેલાં હોય છે, જે ઉપયોગી હોવાથી આ ઠેકાણે ઉતારું છું:-

જલે રક્ષેત્ સ્થલે રક્ષેત્, રક્ષેત્ શિથિલબન્ધનાત્ ।

મૂર્ખહસ્તે ન દાતવ્યા, એવં વદતિ પુસ્તિકા॥

અગ્ને રક્ષેત્ જલાદ્ રક્ષેત્, મૂષકે મ્યોવિશેષતઃ ।

કષ્ટેનલિખિતં શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥

ઉદકાનિલચૌરેમ્યો, મૂષકે મ્યોહુતાશનાત્ ।

કષ્ટેનલિખિતં શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥

ભગ્નપૃષ્ઠકટિગ્રીવં, વક્રદૃષ્ટિરધોમુખમ્ ।

કષ્ટેનલિખિતં શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥

જ્ઞાનપંચમી

અહીં પ્રસંગોપાત જણાવવું જોઈએ કે કાર્તિક શુક્લ પંચમીને જ્ઞાનપંચમી તરીકે ઓળખાવી દરેક શુક્લ પંચમી કરતાં તેનું માહાત્મ્ય વધારેમાં વધારે ગાવામાં આવ્યું છે. તેનું યુક્તિસંગત કારણ હોય તો તે એ જ છે કે વર્ષાઋતુમાં

જ્ઞાનભંડારોમાં પેસી ગયેલ સ્નિગ્ધ હવા પુસ્તકોને બાધકર્તા ન થાય અને પુસ્તકો સદાય પોતાની સ્થિતિમાં કાયમ રહે તે માટે તેને તાપ ખવડાવવો જોઈએ. તેમજ, ઉપર જણાવવામાં આવ્યું તેમ, ચોમાસાની ઋતુમાં ભંડારો બંધબારણે રાખેલ હોઈ તેની આસપાસ વળેલ ધૂળ-કચરો સાફ કરવો જોઈએ, જેથી ઉધઈ આદિ લાગવાનો પ્રસંગ ન આવે. આ બધું કરવા માટે સૌથી સરસ, અનુકુળ અને વહેલામાં વહેલો સમય કાર્તિક માસ જ છે, કારણ કે આ સમયે, શરદઋતુની પ્રૌઢાવસ્થા હોઈ, સૂર્યનો પ્રખર તાપ અને ભેજવાળી હવાનો તદ્દન અભાવ હોય છે. વિશાળ જ્ઞાનભંડારોના હેરફેરનું આ કાર્ય સદાય અમુક વ્યક્તિને કરવું ખેદજનક તથા અગવડતાભર્યું થાય, એવું જાણી કુશળ શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યોએ કાર્તિક શુક્લ પંચમી(જ્ઞાનપંચમી)ને દિવસે પ્રાપ્ત થતી અપૂર્વ જ્ઞાનભક્તિનું રહસ્ય, તેનાથી મળતા લાભો આદિ સમજાવી તે તિથિનું માહાત્મ્ય વધારી દીધું અને લોકોને જ્ઞાનભક્તિ તરફ વાળ્યા. લોકો પણ તે દિવસને માટે ગૃહવ્યાપારનો ત્યાગ કરી યથાશક્ય આહારાદિકનો નિયમ, પૌષ્ઠવ્રત આદિ સ્વીકારી, જ્ઞાનરક્ષાના પુણ્ય કાર્યમાં ભાગીદાર થવા લાગ્યા. જે ઉદ્દેશથી ઉક્ત તિથિનું માહાત્મ્ય ગાવામાં આવ્યું, તેને તો અત્યારે અભરાઈ ઉપર મૂકવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ પુસ્તકભંડારો તપાસવા, ત્યાંનો કચરો સાફ કરવો, પુસ્તકોને તડકો દેખાડવો, બગડી ગયેલ પુસ્તકો સુધારવાં, તેમાં જીવડાં ન પડે તે માટે મૂકેલ ઘોડાવજના ભૂકાની નિર્માલ્ય પોટલીઓ બદલવી આદિ કશું જ ન કરતાં માત્ર “સાપ ગયા અને લિસોટા રહ્યા” એ કહેતી પ્રમાણે આજકાલ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તીવાળાં ઘણાંખરાં નાનાં-મોટાં નગરોમાં થોડાં ઘણાં જે હાથમાં આવ્યાં તે પુસ્તકોની આડંબરથી સ્થાપના કરી તેના પૂજા-સત્કાર આદિથી જ કૃતકૃત્યતા માનવામાં આવે છે.

ઉપરોક્ત જ્ઞાનપંચમી તિથિના માહાત્મ્યના ખરા રહસ્યને અને તે દિવસના કર્તવ્યને વિસારવાને કારણે આપણા ઘણાંય સ્થળોના કીમતી પુસ્તકસંગ્રહો ઉધઈ આદિના ભક્ષ્ય બન્યા છે, જેનું તાજું ઉદાહરણ સુરતના વડાયૌટાના ઉપાશ્રયમાં મૂકેલ પૂજ્ય શ્રી ૧૦૮ શ્રી મોહનલાલજી મહારાજના શિષ્ય મુનિરાજ શ્રી જયમુનિજીનો પુસ્તકસંગ્રહ છે, જે તપાસ કરાયા સિવાય પટારામાં પુરાઈ રહેવાથી તેમાંનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકો જીવડાંએ એવાં કોરી ખાધાં કે જેથી તે કશાય કામનાં ન રહ્યાં !

પ્રસ્તુત જ્ઞાનભંડાર સ્થાપના

પ્રસ્તુત જ્ઞાનભંડારની સ્થાપના ક્યારે થઈ અથવા કોણે કરી એ માટેનું ઉલ્લિખિત કશું જ સાધન મળી શક્યું નથી. તેમ છતાં વોરા ડોસા દેવચંદના વખતથી પ્રસ્તુત ભંડારનો વહીવટ અવિચ્છિન્ન રીતે ચાલ્યો આવે છે. તે પહેલાંનાં લીંબડીમાં લખાયેલાં કેટલાંક પુસ્તકો ભંડારમાં દેખાય છે એ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે ભંડાર તેમના પહેલાંના સમયનો છે. ભંડારમાં જે પુસ્તકો વિદ્યમાન છે એ - લીંબડીનગર સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનું પાટનગર હોઈ તેમની સાથેની ચર્ચામાં વારંવાર પુસ્તકોની જરૂરત જણાયાથી-મુનિવર્ગનાં મૂકેલાં હોવાનો સંભવ વધારે છે. એ પણ સંભવ છે કે કદાચ શેઠ ડોસા દેવચંદ પોતાની લાગવગવાળા કોઈ સ્થળના પુસ્તકસંગ્રહને લાવ્યા હોય, અહીં એટલું જણાવવું જોઈએ કે શેઠ ડોસા દેવચંદ આદિની જ્ઞાનભંડાર પ્રત્યે હાર્દિક લાગણી હોવા છતાં તેમણે પુસ્તકો લખાવવામાં નજીવો જ અર્થવ્યય કર્યો છે. એ વાત એટલા ઉપરથી કહી શકાય છે કે આખા ભંડારમાં ડોસા વોરા અને તેમના વંશજનાં લખાવેલાં માત્ર બે-ચાર પુસ્તકો જ નજરે આવે છે, અને તે પણ સૂત્રકૃતાંગનિર્યુક્તિ જેવાં નાનાં નાનાં.

પ્રસ્તુત જ્ઞાનભંડારને જેટલા વિસ્તારમાં અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ તેટલો વિશાળ તે વખતે ન હોય સ્વાભાવિક છે. ક્યારે ક્યારે કોના તરફથી ભંડારમાં પૂર્તિ કરવામાં આવી, એ સંબંધી પૂર્ણ હકીકત મળી નથી, તેમ તેવી આશા પણ ન રાખી શકાય. ચાલુ શતાબ્દીમાં સં. ૧૯૨૦માં ખરતરગચ્છીય શ્રીમાન ઋદ્ધિસાગરજી મહારાજ અહીં આવ્યા ત્યારે તેમના કહેવાથી શ્રીસંઘે કેટલુંક પુસ્તક વેચાણ લઈ ઉમેર્યું છે. તથા સં. ૧૯૭૯-૮૩માં અચલગચ્છ, પાયચંદગચ્છ,

શ્રીમાન વિનોદવિજયજી મહારાજ અને સાધ્વીજી શ્રી નેમશ્રીજી આદિના પુસ્તકસંગ્રહોનો પણ ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે.

ભંડારમાં તાડપત્રીય જે પ્રતો છે તે શેઠ ડોસા દેવચંદ, પોતાના ભાગીદાર સ્થાનકવાસી મહેતા ડોસા ધારસી બંધાર સાથેની ચર્ચાને પ્રસંગે પાંચસો (૫૦૦) રૂપિયા ડિપોઝિટ મૂકીને પાટણના સંઘવીના પાડાના તાડપત્રીય પુસ્તકભંડારમાંથી લાવેલા છે. આ વાત જેમ અહીં પ્રસિદ્ધ છે, તેમ પાટણના તે ભંડારના રક્ષક પટવાઓ પણ તે ડિપોઝિટ પોતાની પાસે હોવાનું કબૂલે છે. આ રૂપિયા શેઠ ડોસા દેવચંદના પોતાના છે કે લીંબડી શ્રીસંઘના તે, કોઈ જાણતું નથી.

વહીવટ

જ્ઞાનભંડારનો વહીવટ શેઠ ડોસા દેવચંદથી લઈ આજ સુધી તેના વંશજો કરતા હતા. સં. ૧૯૪૬માં તે સંઘની સત્તા નીચે સોંપાયો. સંઘની સત્તામાં આવ્યા પહેલાં અને પછી પણ ભંડારને સુધારવાને બહાને, તેની ટીપ કરવાને બહાને અગર વાંચવા લેવાને બહાને વહીવટ કરનારના વિશ્વાસનો અથવા તેમની અણસમજનો લાભ લઈ કોઈ કોઈ મહાશયોએ પુસ્તકો અસ્તવ્યસ્ત કર્યાના તેમ જ પાછાં નહીં આપ્યાના અવશેષો જોવામાં આવે છે. આચારાંગયૂર્ણિ આદિ પ્રતિઓ અર્ધી બાકી રહેલ છે, નંદીયૂર્ણિ, શ્રાદ્ધવિધિ આદિ પુસ્તકો સર્વથા નથી, સ્વર્ણાક્ષરી ભગવતીસૂત્ર હરાઈ ગયું છે અને લિંગાનુશાસન સ્વોપજ ટીકા પુસ્તકના અંતિમ પાનાને રાખી બાકીનું પુસ્તક ચોરી લઈ તેના બદલે કોઈ રાસનાં તેટલાં પાનાં જોડી દીધાં છે. શ્રીમાન ઋદ્ધિસાગરજી તેમ જ પ્રોફેસર રવજી દેવરાજકૃત ટીપો જોતાં ઘણાંય પુસ્તકો અસ્તવ્યસ્ત થયાં જણાય છે.

સ્થાન

આજ સુધી ભંડાર સંવેગીના ઉપાશ્રયમાં રહેતો હતો. પાછલાં કેટલાંક વર્ષ થયાં તેને નવા મંદિરમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. હાલ તેને જૂના દેરાસરના ઉપરના ભાગમાં બનાવેલ જ્ઞાનમંદિરમાં રાખેલ છે. આ જ્ઞાનમંદિર બંધાવવા માટે લીંબડી નિવાસી દશાશ્રીમાળીજ્ઞાતીય પુણ્યાત્મા શેઠ ભગવાનદાસ હરખચંદે પોતાનાં માતૃશ્રી દીવાળીબાઈના શ્રેયાર્થે રૂ. ૫૧૦૧ આપેલ છે.

વ્યવસ્થા

પ્રારંભમાં પુસ્તકોની રક્ષા માટે તેને કાગળના તેમ જ લાકડાનાં ડબામાં મૂકી, તે ડબાઓને સુતરાઉ પડ સાથે બેવડાં સીવેલ મશરૂનાં બંધનોથી સારી રીતે બાંધી મજૂસમાં રાખેલ હતાં. દરેક ડબામાં જીવડાં ન પડે તે માટે ઘોડાવજના ભૂકાની પોટલી રાખવામાં આવેલી હતી. ગ્રંથનો વિભાગ જાણવા માટે ત્યારે શી વ્યવસ્થા હતી તે કહેવાય નહિ; પરંતુ સંભવતઃ જેમ અન્ય પ્રાચીન ભંડારોમાં ગ્રંથોનો વિભાગ જાણવા માટે કાચા સૂતરના દોરાથી તેને બાંધેલ હોય છે, તેમ આમાં પણ હોવું જોઈએ. સં. ૧૯૫૪માં પૂજ્ય શ્રીમદ્વિજયાનંદસૂરિ (આત્મારામજી) મહારાજના પ્રશિષ્ય શ્રીમદ્ વિજયકમલસૂરિ (તે સમયના કમલવિજયજી) મહારાજશ્રીએ ચોમાસું કર્યું ત્યારે તેમણે એટલો સુધારો કર્યો કે દરેક ગ્રંથને ઓળખવા માટે તેને પ્રતની જાડાઈ-પહોળાઈ પ્રમાણનાં ચાર આંગળ લાંબાં કવરો ગુંદરથી ચોડી બલૈયાની જેમ ચડાવી તેના ઉપર તે તે ગ્રંથનું નામ, પત્રસંખ્યા, તેનો નંબર અને ડાબડાનો નંબર લખવામાં આવ્યો. અનુક્રમે પુસ્તકસંગ્રહને મજૂસને બદલે કબાટમાં રાખવામાં આવ્યું. અંતિમ વ્યવસ્થા થયા પહેલાંનો આ સાધારણ ઇતિહાસ છે.

આ અનુક્રમે થતી આવેલ વ્યવસ્થામાં બે મોટી ત્રુટિઓ હતી : એક તો એ કે જે ડાબડામાં પુસ્તકો રાખવામાં આવેલ હતાં, તે ડાબડા ઘણાખરા તેમાં મૂકેલ પુસ્તકો કરતાં સવાયા લાંબા-પહોળા હતા, જેથી જેટલી વાર પુસ્તકો લેવા-મૂકવા માટે તેને બહાર કાઢવામાં આવે તેટલી વાર તેમાંનાં જીર્ણ પુસ્તકો ભાંગીને ભૂકો થઈ જતાં એટલું જ નહિ, પરંતુ જે સારી સ્થિતિમાં હતાં તે પણ અકાળે નાશના મુખમાં પહોંચતાં હતાં. બીજી એ કે પ્રતો ઉપર જે કવરો ચડાવેલ હતાં તે ગુંદરથી ચોંટાડેલ હોઈ તેને બહાર કાઢીને પુનઃ ચડાવવા જતાં; ચડાવનાર કુશળતાથી ચડાવે તથાપિ આદિ-અંતનાં પાનાં ફાટી જતાં; અને આ રીતે ઘણીય સારામાં સારી પ્રતોનાં આદિ-અંતનાં કેટલાંય પાનાં જીર્ણ થઈ ગયાં છે. આ સિવાય વાંચવા

આપેલ પુસ્તકો વાંચનારની બેકાળજીને લીધે અથવા પાછાં આવ્યા પછી તેને યથાસ્થાન મૂકવાની વહીવટદારની કાળજીને અભાવે કેટલાંક પુસ્તકો અને કેટલાંએક પુસ્તકોનાં પાનાંઓ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયાં હતાં. તેમ જ અન્ય ગચ્છનાં પુસ્તકો, તેના ખાસ રક્ષક કોઈ ન રહેવાથી, સંઘની સત્તામાં આવ્યા બાદ અવ્યવસ્થિત દશામાં પડ્યાં હતાં.

ઉપરોક્ત કારણોને લીધે ભંડારની વ્યવસ્થા પુનઃ થાય એ આવશ્યક હોવાથી સં. ૧૯૭૯માં પ્રવર્તકજી મહારાજ શ્રી કાંતિવિજયજીએ ચોમાસું કર્યું ત્યારે મારા પૂજ્ય ગુરુ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજે ભંડારને વ્યવસ્થિત કરવાનું કાર્ય શ્રીસંઘની સમ્મતિથી હાથ ધર્યું. આ વખતની વ્યવસ્થામાં ભંડારમાંની દરેક પ્રતિનાં પાનાં ગણી, એકબીજી પ્રતોમાં પેસી ગયેલ પાનાંને યથાસ્થાન ગોઠવી, તેને પ્રતિપ્રમાણ કાગળનાં કવરો વીંટાળી, તેના ઉપર નામ, પત્ર, નંબર આદિ લખવામાં આવેલ છે. દરેક પુસ્તક દીઠ અને નાનાં નાનાં બે-ચાર પુસ્તકો દીઠ બે પાટીઓ તેની સાથે ચોડેલ ફીતાથી બાંધેલ છે. તેના ઉપર ભંડારના નામનું છાપેલું લેબલ ચોડી તેમાં પણ પુસ્તકનું નામ, પત્રસંખ્યા અને નંબર લખવામાં આવેલ છે. આ કાર્ય કરવામાં મુનિ શ્રી જસવિજયજી, મુનિ શ્રી નાયકવિજયજી તથા મુનિ શ્રી મેઘવિજયજીએ ઘણી સહાય કરી છે. આ પુસ્તકોને તેના માપના ડાબડાઓમાં મૂકી તેને સુંદર, મજબૂત અને હવાનો સંચાર ન થાય તેવા કબાટોમાં રાખવામાં આવેલ છે. ઉપરોક્ત સઘળી વ્યવસ્થા માટે વઢવાણકેમ્પનિવાસી વીસાશ્રીમાળીજ્ઞાતીય ધર્માત્મા શેઠ મગનલાલ વાઘજીએ રૂ. ૨૫૦૧ આપ્યા છે. જેનું અનુકરણ જૈન સમાજની ઇતર વ્યક્તિઓ કરે એમ આપણે ઇચ્છીશું.

ટીપ

પ્રારંભમાં ભંડારની ટીપ હતી કે નહીં તે જણાયું નથી તેમ કોઈ વૃદ્ધ પુરુષને પણ તે સંબંધી કશી ખબર નથી; છતાં આપણે એટલું સહેજે કલ્પી શકીએ છીએ કે આવડા વિશાળ ભંડારની ટીપ ન હોય એમ બની જ ન શકે. અસ્તુ. અત્યારે તો સં. ૧૯૨૦માં ખરતરગચ્છીય શ્રીમાન ઋદ્ધિસાગરજીએ તથા સં. ૧૯૬૦ની આસપાસમાં જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સ તરફથી આવેલ પ્રોફેસર શ્રીયુત રવજી દેવરાજે કરેલી ટીપો વિદ્યમાન છે. શ્રીમાન ઋદ્ધિસાગરજીની ટીપ કરતાં પ્રોફેસર મહાશયની ટીપ વધારે મહત્ત્વવાળી છે; કારણ કે તેમાં તેઓએ ગ્રંથનું નામ, પત્ર, ભાષા, કર્તા, શ્લોકસંખ્યા, ગ્રંથરચાયા-લખાયાની સાલ આદિ સર્વ માહિતી આપી છે, જ્યારે ઋદ્ધિસાગરજીની ટીપમાં માત્ર ગ્રંથનું નામ અને પત્રસંખ્યા સિવાય કંઈ જ નથી. છેલ્લી ટીપ મારા પૂજ્ય ગુરુશ્રીએ કરી છે. આ ટીપ કેવી થઈ છે ? એ પરીક્ષાનું કાર્ય હું માથે ન રાખતાં તેના પરીક્ષકોને જ સોંપી વિરમું છું.

પુસ્તકો

ભંડારમાં કાગળનાં અને તાડપત્રનાં એમ બે જાતનાં પુસ્તકો છે. તાડપત્રીય છ પ્રતો સિવાય બાકીનાં બધાંય પુસ્તકો કાગળ ઉપર લખેલાં છે. કાગળનાં પુસ્તકોમાં વધારેમાં વધારે લાંબી પ્રતિ પ્રવચનસારોદ્ધારસટીકની છે. તેની લંબાઈ ૧૭ ¼ ઇંચની અને પહોળાઈ ૪ ¾ ઇંચની છે. તાડપત્રીય પ્રતોમાં જ્ઞાતાધર્મકથાંગ અને તેની ટીકાની પ્રતિ લાંબી છે. આની લંબાઈ ૩૩ ¼ અને પહોળાઈ ૨ ¼ ઇંચની છે. કાગળનાં પુસ્તકોમાં સૌથી પ્રાચીન પ્રતિ પ્રવચનસારોદ્ધારસટીકની છે, જેની લંબાઈ-પહોળાઈ ઉપર નોંધવામાં આવી છે. આના અંતમાં લખ્યાનો સંવત નથી, પણ તેની લિપિ આદિ જોતાં તે ચૌદમા સૈકામાં લખાયેલી જણાય છે. તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં જ્ઞાતાધર્મકથાંગ અને તેની ટીકાની પ્રતિ પ્રાચીન છે. આના અંતમાં પણ લખ્યાની સાલ નથી. ભંડારમાં સ્વર્ણાક્ષરી બે પ્રતો છે, તે સિવાય બધાં પુસ્તકો કાળી શાહીથી લખેલાં છે. લાલશાહીનો ઉપયોગ કાગળનાં કેટલાંએક પુસ્તકોમાં થયેલ છે; પરંતુ તે શોભા નિમિત્તે અથવા ગ્રંથના મુખ્ય વિભાગો ધ્યાનમાં આવે તેટલા ખાતર જ, તેથી વિશેષ નહિ. બધાંય પુસ્તકો જૈન દેવનાગરી લિપિમાં લખેલાં છે. કાગળની પ્રતો ^૧ત્રિપાઠ, પંચપાઠ અને શૂઢ એમ ત્રણે પ્રકારે લખેલી છે. ભંડારમાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિંદી જૈન-જૈનેતરના દરેક

૧. વચમાં મૂળ ગ્રંથ અને ઉપર નીચે તેની ટીકા એમ ત્રણ વિભાગમાં લખાતા પુસ્તકને ત્રિપાઠ તથા વચમાં મૂળ ગ્રંથ અને ઉપર નીચે તેમ જ બે બાજુના માર્જનમાં તેની ટીકા એમ પાંચ વિભાગમાં લખાતા પુસ્તકને પંચપાઠ કહેવામાં આવે છે. ત્રિપાઠ-પંચપાઠરૂપમાં સટીક ગ્રંથો જ લખી શકાય છે. આ રીતે લખાયેલ પુસ્તકોમાં મૂળ ગ્રંથ અને તેની ટીકાનો વિભાગ કરવાનો શ્રમ દૂર થઈ જાય છે. હાથીની સૂઢની જેમ વિભાગ પાડ્યા સિવાય સળંગ લખેલ પુસ્તકને શૂઢ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

વિષયના જે જે ગ્રંથો વિદ્યમાન છે, તેનો વિસ્તૃત પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારને લિસ્ટમાંનું ત્રીજું પરિશિષ્ટ જોવા ભલામણ છે.

દર્શનીય વિભાગ

ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ જોવા ઇચ્છનાર માટે ભંડારમાં શું શું દર્શનીય છે, તેનો નિર્ણય તેઓ પોતે જ કરે એ ઠીક ગણાય. માત્ર જેઓ ટૂંક મુદતમાં ભંડારનું સ્થૂલ દર્શન કરવા ઇચ્છતા હોય તેમને માર્ગદર્શક થાય તેવી તેમાંના વિશિષ્ટ તેમ જ દર્શનીય વિભાગની નોંધ અહીં કરવામાં આવે છે.

શુદ્ધ ગ્રંથો

ભંડારમાં જે કેટલાએક ગ્રંથો વિદ્વાન મુનિવરોએ સુધારેલા જોવામાં આવે છે, તે સૌમાં વધારે મહત્વના ગ્રંથો કેટલાક જૈન છેદસૂત્રની ભાષ્ય-ચૂર્ણિની પ્રતો છે, જે અન્ય ભંડારોમાં આટલી શુદ્ધ દુર્લભ્ય છે. ઉપરોક્ત છેદસૂત્રોની પ્રતિઓમાં જીતકલ્પભાષ્યની પ્રતિ શુદ્ધતમ છે. દૃષ્ટિદોષથી રહી ગયેલ અશુદ્ધિને અશુદ્ધિ ન ગણીએ તો “આ પ્રતિમાં ભૂલ જ નથી” એમ માનવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી. આ અપેક્ષાએ પંચકલ્પભાષ્યચૂર્ણિ આદિ ગ્રંથો ઊતરતા જ ગણાય; છતાં તેમાં વિદ્વાન મુનિઓનો હાથ ફરેલો છે.

આ છેદ ગ્રંથો સિવાય નં. ૧૨માં દિગંબર આચાર્ય વિદ્યાનંદસ્વામિકૃત પ્રમાણપરીક્ષા ગ્રંથની પ્રતિ છે, જે શુદ્ધતમ હોવા સાથે આકર્ષક શોધનશૈલીથી અલંકૃત છે. આ પ્રતિ જીતકલ્પભાષ્યની પ્રતિને ઝાંખી કરી દે તેવી છે. ઠેકઠેકાણે વિશાળ ટિપ્પણી, પાઠાંતરો, પ્રમાણશાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં આવતી લાંબી ચર્ચામાં દૂર દૂર સુધી વારંવાર આવતા તત્ શબ્દના અર્થની ગૂંચો ટિપ્પણ કર્યા સિવાય ઉકેલવા માટે કરેલ વિવિધ ચિહ્નો ઇત્યાદિ તે પ્રતિના શોધકની અદ્વિતીય નિપુણતાનો વાચકને ખ્યાલ ત્યારે જ આવી શકે કે જ્યારે તે પ્રતિને પોતે સાક્ષાત્ હાથમાં લઈને જુએ. આ સિવાય તિત્થોગાલી, ધાતુપારાયણ આદિ ઘણા ગ્રંથો સુધારેલા છે, પણ તે દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ તપાસ કરેલ ન હોઈ કેટલા ગ્રંથો સુધારેલા છે તે કહી શકાય નહિ.

ઉપરોક્ત ગ્રંથોના અંતમાં તેના શોધકોએ પોતાના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, જેમ કે નં. ૫ ઉત્તરાધ્યયન લઘુવૃત્તિ, નં. ૬ આવશ્યકટિપ્પન, નં. ૧૧ બૃહત્કર્મસ્તવવૃત્તિના અંતમાં તેના શોધક તેજોરાજગણિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે. નં. ૬ પ્રતિના અંતમાં નીચે પ્રમાણે લખેલ છે :

લિખિતં લે. નેમાકેન । સુવિહિતશિરઃશિરોમણિ-દુર્વાદિવૃન્દતમઃપરાસન નભોમણિ સમગ્રવિદ્યાપણ્ય-વિપણિ શ્રીતપોરત્નોપાધ્યાયશિષ્ય તેજોરાજગણિના સ્વાન્યોપકૃતયેશોધિતં પુસ્તકમિદંવાચ્યમાનં ચિરં નન્દતુ ॥

નં. ૧૧ પ્રતિમાં આને મળતો જ ઉલ્લેખ છે. માત્ર અંતમાં એટલું ઉમેરવામાં આવ્યું છે કે “વાન્તેજોરાજગણિ પુસ્તકમિદમ્ ॥” આ પ્રતિમાં શોધકે ઘણી જ ટિપ્પણી કરી છે. ઉત્તરાધ્યયન લઘુવૃત્તિના અંતમાં શ્લોકબદ્ધ પ્રશસ્તિ છે, જે વિસ્તારના ભયથી જતી કરવામાં આવે છે. આ તેજોરાજગણિ સોળમી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન હતા. તેમના હસ્તાક્ષર જોવા ઇચ્છનારે નં. ૧૬ ભવભાવના પ્રકરણની પ્રતિ જોવી, તેના અંતમાં નીચેનો ઉલ્લેખ છે :

ભવભાવનાપ્રકરણં સમાપ્તં । સંવત્ ૧૫૬૫ વર્ષે ચૈત્રસુદિ ૨ દિને ગુરુવારે શ્રીતિમિરપુર્યા શ્રીતપોરત્નો-પાધ્યાયેન્દ્રાણાં શિષ્ય વા.તેજોરાજગણિભિરલેખિ ॥ શુભમસ્તુ લેખક વાચકયોઃ ॥

સ્વર્ણાક્ષરી પ્રતો

નં. ૩૪૧૧માં કલ્પસૂત્રની સચિત્ર સ્વર્ણાક્ષરી પ્રતિ છે, તેનાં પાનાં ૮૬ છે. લિપિ મનોહર છે. પણ તેમાં સ્વર્ણનું પ્રમાણ મધ્યમ હોવાથી લિપિ જેટલા પ્રમાણમાં ઝળકવી જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં ઝળકતી નથી. આ દૃષ્ટિએ તો આ પ્રતિ

મધ્યમ જ ગણાય. પ્રતિના અંતમાં નીચેની પ્રશસ્તિ છે:

કલ્પાધ્યયનમષ્ટમં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામિભિઃ પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વાન્નિર્યૂઠં દશાશ્રુતસ્કન્ધમધ્યગતમ્ ॥ ગ્રંથાગ્રં ૧૨૧૬ । સંવત્ ૧૫૧૪ વર્ષે । માઘ સુદિ ૨ સોમે । મંત્રિ દેવાલિખિતં ।

॥૬૦॥ પ્રાગ્વાટાન્વયશેખરો(૬)જનિ બરોઃ મન્ત્રીશ્વરઃ કોશવઃ । તત્પત્ની જિનધર્મભક્તિચતુરા સંશોભતે દેમતિઃ । તત્પુત્રો ગુણરાજ મન્ત્રી નિપુણઃ પાસાદિપુત્રાન્વિતો । ભાર્યારૂપિણિરાજિતો વિજયતે લક્ષ્મીયુતો ધર્મવાન્ । તેન માતૃપ્રમોદાયાડલેખિ શ્રીકલ્પપુસ્તકમ્ । વૃદ્ધશાખા તપોગચ્છે શ્રીજ્ઞાનકલશાદ્ ગુરોઃ ॥૨॥ વિદ્યાગુરુરુપાધ્યાય ચરણકીર્તિપદો જુષાં । વિજયાત્ સિન્ધુ મિશ્રાણાં પ્રદત્તં ભક્તિભાજિનઃ ॥૩॥ શ્રીપૂજ્ય ભ૦ શ્રીવિજયરત્નસૂરીન્દ્રગચ્છાધિપે પં૦ વિજયસમુદ્રગણીન્દ્રાણાં દત્તં શ્રીકલ્પપુસ્તકમ્ ॥

નં. ૩૪૧૨માં અધ્યાત્મરસિક શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત અધ્યાત્મગીતા તથા શીતલજિનસ્તવનની ૧૨ પાનાંની પ્રતિ પણ સ્વર્ણાક્ષરી છે. આ પ્રતિની લિપિ તેમ જ તેની ઝળક તદ્દન સાધારણ છે. પ્રતિના અંતમાં “બુહરા ડોસા પઠનાર્થ ॥ મિતિ પોસ શુદિ ૧૧ ॥” એમ લખેલું છે. આ ડોસા વહોરા તે શેઠ ડોસા દેવચંદ જ સમજવા.

ચિત્રો

ચિત્રોના વિવિધ નમૂના જોવા ઇચ્છનારે નં. ૩૮૫ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞાભિસટીક, નં. ૮૭ કલ્પસૂત્ર સચિત્ર, નં. ૩૪૧૧ કલ્પસૂત્ર સ્વર્ણાક્ષરી સચિત્ર આ ત્રણ પ્રતો તથા નં. ૩૪૨૦ વર્તમાન-અનાગત-અતીત ચોવીસ જિન, વીસ વિહરમાનજિન અને સોલસતીનાં ચિત્ર અને નં. ૧૮૨૦ નારકીનાં ચિત્રો જોવાં.

નં. ૮૭ અને ૩૮૫ પ્રતમાં જે ચિત્રો છે તે સુંદર, ભાવવાહી અને સ્વાભાવિક છે. જેમ કેટલાંક પ્રાચીન કલ્પસૂત્રાદિ પુસ્તકોમાંનાં ચિત્રો બેઢબાં અને અસ્વાભાવિક હોય છે, જેમ કે-પડખાભર ઊભેલ માણસ આદિના એક કાન, એક આંખ આદિ શરીરનાં અરધા અવયવો જોઈ શકાય; છતાં ચિત્રમાં બે આંખ, બે કાન આદિનો દેખાવ કરેલ હોય છે, તથા તેમણે પહેરેલ વસ્ત્રોનો દેખાવ એવો વિકૃત ચિતરેલો હોય છે કે માનો માણસને કપડાની કોથળીમાં ગળા સુધી પૂર્યા હોય ઇત્યાદિ... આ પ્રતોમાં તેમ નથી. સ્વર્ણાક્ષરી પ્રતિનાં ચિત્રો સુંદર હોવા છતાં સ્વાભાવિક નથી. આ સિવાય તીર્થકરોનાં, સતીઓનાં અને નારકીનાં જે ચિત્રો છે તે સાધારણ અને સંભવતઃ ઓગણીસમી સદીમાં ચીતરાયેલાં છે.

અહીં ચિત્રોને જે સુંદર-અસુંદર વિભાગ પાડવામાં આવ્યો છે, તે માત્ર મારી સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જ. શાસ્ત્રીય ચિત્રકળાની દૃષ્ટિએ જોનાર આનાથી વિપરીત પણ કહે. ચાહે તેમ હો, તથાપિ ચિત્રોની અપાયેલ આ સૂચિ તેમને પણ ઉપયોગી થઈ પડશે.

ઉપર જણાવ્યાથી અતિરિક્ત સૂત્રકૃતાંગસટીક આદિ કેટલીય પ્રતોના આદિ-અંતમાં તીર્થકરાદિની સુંદર મૂર્તિઓ ચીતરેલી જોવામાં આવે છે; પરંતુ તે સૌની નોંધ ન લેતાં ફક્ત જુદી જુદી જાતનાં ચિત્રોના નમૂના એકીસાથે જોવા મળે તેવાની જ અહીં સૂચિ આપી છે.

સાંધેલ પુસ્તકો

વાચકો ! તમે દુનિયામાં ઘણુંય ફર્યા હશે અને ઘણાંય સ્થળોનાં કીમતી પુસ્તકાલયો તથા તેમાંનો દર્શનીય ગ્રંથવિભાગ આદિ જોયેલ હશે; તથાપિ લીંબડીના જ્ઞાનભંડારમાં વિદ્યમાન સાંધેલ પુસ્તકો જેવાં સાંધેલ પુસ્તકો જોવાની નસીબદારી તમને ક્યાંય નહીં જ સાંપડી હોય, અને એટલે જ આગ્રહ કરું છું કે તમે ક્યારે પણ લીંબડીના પાધરમાં થઈને પસાર થાઓ ત્યારે આ ભંડારના દર્શનીય વિભાગને અને ખાસ કરીને તેમાંનાં સાંધેલ પુસ્તકોને જોવાનું ન વીસરતા.

ભંડારમાં સાંધેલી પ્રતો ૫ છે. તે પ્રતો ઉંદરે કરડી ખાધી હોય અથવા ચાહે તે કારણે ચોથા ભાગ જેટલી ગોળાકાર

ખવાઈ ગયેલી હતી. તેને ખરતરગચ્છીય શ્રી જિનહર્ષસૂરિએ અને તેમના શિષ્યોએ સંધાવીને પુનઃજીવતી કરી છે. પ્રતોને એટલી નિપુણતાથી સાંધવામાં આવે છે કે બુદ્ધિમાન ગણાતો માણસ પણ તેના પાનાને પ્રકાશ સામે રાખી તેની છાયાને પોતાની આંખ ઉપર લાવ્યા સિવાય તેને ક્યાં સાંધેલી છે એ એકાએક ન કહી શકે. સાંધ્યા પછી જે અક્ષરો લખવામાં આવ્યા છે તે પણ આબાદ પ્રથમના લેખકને મળતા જ છે, એટલે જોનારને જો એમ કહેવામાં ન આવે કે ‘આ પ્રતિ સાંધેલ છે’ તો તેને એમ ક્યારે પણ ન લાગે કે મારા હાથમાં સાંધેલ પુસ્તક આપવામાં આવ્યું છે.

આ સાંધેલ પ્રતો કાંઈ એક-બે-પાંચ પાનાં જેવડી નાની નથી, કિન્તુ નીચે જણાવવામાં આવશે તેમ હજારો શ્લોકપ્રમાણ મહાન ગ્રંથો છે. તે સૌને આદિથી અંત સુધી એકસરખી રીતે સાંધી પ્રતિપંક્તિ મૂળ લેખકને આબાદ મળતા અક્ષરો પૂરવા એ અયાંત્રિક યુગના માનવોની કળાનો અપૂર્વ આદર્શ જ ગણાય ને ?

પ્રતો અને તેના અંતના ઉલ્લેખો-

નં. ૪૦ જીતકલ્પ ભાષ્ય પત્ર ૩૮

અંતમાં- સંવત્ ૧૫૪૪ વર્ષે સંધાપિતમ્ ॥

નં. ૪૧ પંચકલ્પ ભાષ્ય પત્ર ૪૫

(અંતમાં કાંઈ નથી)

નં. ૪૨ પંચકલ્પ ચૂર્ણિ પત્ર ૪૩

અંતમાં-સંવત્ ૧૫૪૫ વર્ષે ર્દં પુસ્તકં સંધાપિતમ્ ।

નં. ૪૩ બૃહત્કલ્પ ચૂર્ણિ પત્ર ૧૫૭

અંતમાં-સંવત્ ૧૫૬૩ વર્ષે શ્રીપત્તને શ્રીખરતરગચ્છે શ્રીજિનવર્દ્ધનસૂરિ સન્તાને શ્રીજિનહર્ષસૂરિ શિષ્યૈઃ સંધાપ્યા-ડડલેખિ ॥

નં. ૪૪ નિશિથભાષ્ય પત્ર ૬૬ .

અંતમાં-સં. ૧૫૬૧ વર્ષે શ્રીખરતરગચ્છે શ્રીજિનહર્ષસૂરિભિઃ સંધાપ્ય લેખિતમ્ ॥ શ્રીરસ્તુ સંધાય ॥

ઉપર પ્રમાણેના અંતિમ ઉલ્લેખો પરથી એમ જોઈ શકાય છે કે સં. ૧૫૪૪થી સં. ૧૫૬૩ સુધી અર્થાત્ છૂટક છૂટક ઓગણીસ વર્ષ સુધી સાંધવાની ક્રિયા ચાલુ રહી.

લેખકની ખૂબી

નં. ૧૧૪૮માં યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ ચતુષ્ટયની ૧૩ પાનાંની પ્રતિ છે. તેને લખવામાં લેખકે લાલ શાહી અને કાળી શાહીનો ઉપયોગ કર્યો છે. ગ્રંથ લખવામાં લાલ શાહીનો ઉપયોગ એવી રીતે કરેલ છે કે જેથી દરેક પૃષ્ઠમાં બે બે અક્ષરો વંચાય છે અને આખી પ્રતના અક્ષરો સળંગ કરતાં નીચે પ્રમાણે વંચાય છે-

ગય વસહ સીહ અભિસેઅ દામ સસિ દિણાયરં જ્ઞયં કું ભં ।

પડમસર સાગર વિમાણ ભવળ^૧ ચય

શ્રી આદિનાથ શ્રી મહાવીર

પ્રતિના આદિ-અંતના પૃષ્ઠને છોડી બાકીનાં ચોવીસ પૃષ્ઠમાં આ પ્રમાણેના ઓગણપચાસ અક્ષરો વંચાય છે. લેખક બરાબર ઘડાયેલ ન હોવાથી જેવા સ્પષ્ટ અને સુઘડ અક્ષરો દેખાવા જોઈએ તેવા દેખાતા નથી; છતાં લેખકો કેવા કેવા પ્રકારની ધૂનવાળા હોય છે, એનો ખ્યાલ પ્રેક્ષકોને જરૂર આવશે.

૧. આ ગાથાની સમાપ્તિ “ભવળ રયણુચ્ચય સિહિં ચ” એ રીતે થાય છે, છતાં લેખકની ગફલતથી તે છૂટી ગયું અને બદલામાં નવા અક્ષરો ઉમેરી દીધા.

આ સિવાય તાડપત્રીય પુસ્તકો, સુંદર સુંદર લિપિનાં કાગળનાં પુસ્તકો તેમ જ ભંડારની નવી વ્યવસ્થા આદિ પણ દર્શનીય જ ગણાય.

પુસ્તક મેળવનારને માટે

પુસ્તક લઈ જનારની અપ્રમાણિકતાનો અનેકવાર કડવો અનુભવ કરી ભંડારના હાલના કાર્યવાહકોએ કેટલાંક વર્ષ થયાં કાયદો કર્યો છે કે પુસ્તક મંગાવનાર પાસે દર એક પાને એક રૂપિયો રોકડું ડીપોઝિટ મૂકાવવું અને તે રીતે પણ પુસ્તક અરધું જ આપવું. જો બસો પાનાંથી વધારે પાનાંનો ગ્રંથ હોય તો એકસાથે સો પાનાં જ આપવાં, વધારે નહિ. આ કાયદો એકંદરે અનુમોદનીય તો છે જ, છતાં કોઈક વાર આમાં અપવાદની આવશ્યકતા હોય છે, તેનો વિચાર કાર્યવાહકો સ્વયં કરે એમ આપણે ઇચ્છીશું.

પ્રસ્તુત લિસ્ટ

પ્રસ્તુત લિસ્ટને ભંડારમાં જે ક્રમથી પુસ્તકો ગોઠવેલ છે તે રીતે છપાવ્યું નથી, પરંતુ અકારાદિ ક્રમથી છપાવવામાં આવ્યું છે. અંતમાં ચાર પરિશિષ્ટો આપવામાં આવ્યાં છે. તે પૈકી પહેલા પરિશિષ્ટમાં સાધ્વી શ્રી નેમશ્રીજીનાં પાછળથી ઉમેરેલ પુસ્તકોનું લિસ્ટ આપવામાં આવ્યું છે. બીજામાં ગ્રંથકર્તાઓનાં નામની અનુક્રમણિકા આપવામાં આવી છે, જેથી તે તે ગ્રંથકર્તાના કેટલા ગ્રંથો આ ભંડારમાં છે આદિ જાણી શકાય. ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં વિષયવિભાગવાર ગ્રંથોનું લિસ્ટ આપવામાં આવ્યું છે, જેથી ભિન્ન ભિન્ન વિષયના ગ્રંથો જોવા ઇચ્છનારને વધારેમાં વધારે અનુકૂળતા થાય. આ પરિશિષ્ટ કરવામાં સવિશેષ કાળજી રાખવા છતાં ક્યાંય અસ્તવ્યસ્તપણું દેખાય તો વિદ્વાનો તેને દરગુજર કરે. ચોથા પરિશિષ્ટમાં લીંબડીના જૈન મંદિરની પ્રતિમા ઉપરના લેખો અને લગભગ આજથી ૧૫૦ વરસ અગાઉ થઈ ગયેલ ત્યાંના સંઘમાં અને ધાર્મિક કાર્યોમાં આગેવાન શ્રેષ્ઠીવર્ય ઉપર લખેલ જૈન મુનિના પત્રની નકલ આપવામાં આવી છે. પ્રસ્તુત લિસ્ટ અને તેનાં પરિશિષ્ટો કરવા માટે સંપાદકે ઘણો શ્રમ કર્યો છે; છતાં તેમાં ત્રુટિ જણાય તો વિદ્વાનો તેને સહી લે એવી મારી સૌને વિનંતિ છે.

લીંબડી સ્ટેટનું ગૌરવ

કોઈપણ રાજ્યમાં પુરાતન દર્શનીય વસ્તુઓનું હોવું એ તેના ગૌરવમાં ઉમેરો ગણાય. જો લીંબડી સ્ટેટ વસ્તુની કિંમત કરી જાણે તો પ્રસ્તુત જ્ઞાનભંડાર એ તેને માટે ઓછા ગૌરવની વસ્તુ નથી.

ઉપસંહાર

અંતમાં, જેણે તન, મન અને ધનથી પ્રસ્તુત જ્ઞાનભંડારને વસાવ્યો છે, તેને પુષ્ટ કર્યો છે, તેમજ તેના રક્ષણ અને તેની વ્યવસ્થા માટે શ્રમ સેવ્યો છે, તે સૌને ધન્યવાદ અર્પી મારા અવલોકનને પૂર્ણ કરું છું.

(લીંબડી ભંડારનું સૂચિપત્ર, ઈ.સ. ૧૯૨૮)

સાભાર : જ્ઞાનાંજલિ

પ્રકાશક : સાગરગચ્છ જૈન ઉપાશ્રય, વડોદરા

વી. સં. ૨૪૯૫, વિ. સં. ૨૦૨૫, ઈ.સ. ૧૯૬૯

કોડાય(કચ્છ)નો સદાગમ પ્રવૃત્તિ સંસ્થાનો હસ્તલિખિત જ્ઞાનભંડાર, કોડાયના જ એક ધર્મવીર પુરુષના જ્ઞાનપ્રસારના ભવ્ય પુરુષાર્થનું ચિરંજીવ સ્મારક છે. આજથી દોઢસો વર્ષ પૂર્વે કોડાયમાં શ્રી હેમરાજભાઈએ જ્ઞાનપ્રસારની એવી ઝુંબેશ ચલાવી કે કોડાયને ‘કચ્છનું કાશી’ બિરૂદ મળી ગયું. હેમરાજભાઈનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૮૨માં ગુરુપૂર્ણિમાના દિવસે થયેલો. પૂર્વ જન્મના આરાધક એવા હેમરાજભાઈને યુવાવયે જ ધર્મ અને તત્ત્વની જિજ્ઞાસા જાગેલી. જ્ઞાનાર્જનના સાધન એ સમયે કચ્છ જેવા પ્રદેશમાં દુર્લભ હતા. મોટા ભાગે યતિ-ગોરજી મહારાજોનો સમાગમ રહેતો. એવા યતિવર્યો પાસેથી હેમરાજભાઈએ ધાર્મિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મેળવેલું. તીવ્ર મેઘાવી હેમરાજભાઈ બહુ જલદી સમજી ગયા કે યતિજીવન એ ભગવાનનો માર્ગ નથી. સર્વવિરતિ સાચો માર્ગ છે. સાચો માર્ગ પુનઃ પ્રસ્થાપિત કરવો જોઈએ; પરંતુ સ્વયં એનું આચરણ કર્યા વિના તેનો ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર ન મળે. બીજા ચાર મિત્રો સાથે ભાગીને પાલિતાણામાં નાગોરી વડતપગચ્છના (પાર્શ્વચંદ્રગચ્છના) આચાર્યશ્રી હર્ષચંદ્રસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. પાંચમાંથી ત્રણને માતા-પિતા પાછા લઈ આવ્યા, તેમાં હેમરાજભાઈ પણ હતા. લાગ જોઈને હેમરાજભાઈ ફરી ભાગ્યા. આ વખતે આ. હર્ષચંદ્રસૂરિએ તેમને દીક્ષા ન આપી. એમની જ્ઞાનપિપાસાને જોઈને અભ્યાસની વ્યવસ્થા કરી. પાલિતાણા, મારવાડ, બંગાળ વગેરે સ્થળે રહીને હેમરાજભાઈએ ખૂબ વિદ્યાભ્યાસ કર્યો, વિદ્વાન બન્યા.

જે બે જણને રજા મળેલી તેમાંના એક હતા, શ્રી કુશલચંદ્રજી મહારાજ. ‘સંવેગરંગરંગિતાત્મા’ એવું વિશેષણ એમના નામ સાથે જોડાયું હતું. પોતાના સંયમ, તપ અને જ્ઞાન દ્વારા એમણે સંવેગમાર્ગને પુનર્જીવિત કર્યો. કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને કચ્છમાં ધાર્મિક પુનરુત્થાનના સૂત્રધાર બન્યા. હેમરાજભાઈ સામાજિક સ્તરે જ્ઞાન, વિચાર અને સમાજોત્થાનના સૂત્રધાર બન્યા.

કચ્છ પાછા આવીને હેમરાજભાઈએ જ્ઞાનપ્રસારનું કાર્ય આરંભ્યું. અક્ષરજ્ઞાન પણ પૂરતું ન મળે એવો એ કાળ હતો. એ સમયે હેમરાજભાઈના પુરુષાર્થ થકી કોડાયમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ભાષા તથા જૈન શાસ્ત્રોના અભ્યાસી પંડિતો અને વિદુષી બહેનો બહોળી સંખ્યામાં તૈયાર થયા.

વિ. સં. ૧૮૨૮માં ‘અવઠંભ શાળા’ સ્થાપી. એનો ઉદ્દેશ હતો: “આત્માર્થી પુરુષ આત્મસાધન કરે, જ્ઞાન શીખવાનો ઉદ્યમ કરે, તેને ઉદરભરણ નિમિત્તે આ અવઠંભ કર્યું છે.” અવઠંભ એટલે આધાર. આ એક પ્રકારનું છાત્રાલય હતું. કચ્છભરમાંથી અનેક ભાઈઓ અને બહેનો અહીં રહીને ભણ્યા, પંડિત બન્યા. એ યુગ વિધવા અને બાળવિધવાઓનો હતો. એવી અનેક મહિલાઓ વિદુષી બની અને સમાજમાં માનભર્યું સ્થાન પામી.

સં. ૧૮૨૯માં શ્રી મહાવીરસ્વામીનું દેરાસર નિર્માણ કર્યું. પીળા પથ્થરની સાત હાથ પ્રમાણ સુંદર પ્રતિમા બિરાજમાન કરી.

સં. ૧૮૩૦માં ‘સદાગમ પ્રવૃત્તિ’ એવા નામે આ કાર્યનો વિસ્તાર કર્યો. પાઠશાળાનું સ્વતંત્ર મકાન તથા જ્ઞાનભંડાર બનાવ્યા.

સં. ૧૮૩૨માં હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરી જ્ઞાનભંડારને સમૃદ્ધ કર્યો. સં. ૧૮૩૫માં શિખરબદ્ધ જ્ઞાનમંદિર બનાવ્યું. સં. ૧૮૪૧માં જ્ઞાનવર્ધક ખાતું શરૂ કરી તેના હેઠળ હસ્તલિખિત ગ્રંથો ખરીદવા તથા લખાવવાનું કાર્ય ઉપાડ્યું.

આ પ્રવૃત્તિમાં દરેક વખતે તેમણે પ્રથમ પોતાનો ફાળો લખાવેલો. તેમને સારા સાથીઓ મળ્યા. આ સંસ્થા

લગભગ ૮૦-૯૦ વર્ષ સુધી સક્રિય રહી, હવે બંધ પડી છે. સંસ્થાના સ્થાપત્યો હેમરાજભાઈના ભવ્ય પુરુષાર્થના મૂક ગીત ગાતાં આજે પણ ખડા છે. સદાગમ પ્રવૃત્તિનો જ્ઞાનભંડાર વિશ્વપ્રસિદ્ધ છે, દુર્લભ અને પ્રાચીન ગ્રંથરત્નોના કારણે વિદ્વાનોના આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની રહ્યો છે. શ્રી હેમરાજભાઈ સં. ૧૯૪૪માં વડોદરા ખાતે સ્વર્ગવાસ પામ્યા.

પાર્શ્વચંદ્રગચ્છના ભંડારો

૧. શ્રી પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ જૈન સંઘનો ભંડાર, અમદાવાદ શામળાની પોળ, ભૈયાની બારી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧. ગુજરાત. પોથી ૧૦૦, પ્રત ૧૪૧૦	૪. સદાગમ પ્રવૃત્તિ ટ્રસ્ટ જ્ઞાનભંડાર અવઠંભશાળા - જ્ઞાનમંદિર કોડાય-૩૭૦૪૬૦, જિ. કચ્છ, ગુજરાત. પોથી ૧૫૨, પ્રત ૧૮૨૬
૨. શ્રી પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ જૈન સંઘ, ખંભાત નવપલ્લવ પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસર બોરપીપળો, ખંભાત-૩૮૮૬૨૦. ગુજરાત. પોથી ૧૧૮, પ્રત ૧૪૨૦.	૫. પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ જૈન સંઘ - માંડલનો જ્ઞાનભંડાર ગુરુમંદિર કોઠારીવાસના નાકે માંડલ-૩૮૨૧૩૦ પોથી ૯૦, પ્રત ૧૭૦૧
૩. પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ જૈન સંઘ - વીરમગામ જ્ઞાનભંડાર (આ ભંડાર નાની ખાખર (કચ્છ) ખાતે સુરક્ષિત છે) નાની ખાખર ક.વિ.ઓ. જૈન મહાજન ભંડાર નાની ખાખર-૩૭૦૪૩૫ જિ. કચ્છ, ગુજરાત. પોથી ૮૦, પ્રત ૮૮૬	૬. પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ જૈન સંઘ - બીકાનેર ભંડાર પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ જૈન ઉપાશ્રય આસાનિયોં કા ચૌક બીકાનેર - ૩૩૪૦૦૧, રાજસ્થાન. પોથી ૮૫, પ્રત ૧૪૬૬

★ કોડાયનો અન્ય ભંડાર ★

ક.વિ.ઓ. જૈન મહાજન

કોડાય જૈન સંઘ જ્ઞાનભંડાર

દેરાસર ચોક

કોડાય-૩૭૦૪૬૦, જિ. કચ્છ, ગુજરાત.

પોથી ૧૩૮, પ્રત ૧૫૩૭.

ज्ञानागारम्! सप्तसु क्षेत्रेषु अन्यतममिदं क्षेत्रम्! अस्मत्पूर्वजैः स्वपरिश्रमजलसिक्तमिदं क्षेत्रमधुना शुष्कतांगच्छद् दृश्यते। पूर्वं पुस्तकानि दुर्लभानि आसन्। अधुना तथा नास्ति। अतीव सौलभ्यं वर्तते अधुना पुस्तकानाम्।

केचिद् ग्रन्थालयाः तादृशाः अपि दृष्टा यत्र प्रत्यहं नूतनपुस्तकानि प्राभूतरूपेण अजस्रं समा-गच्छन्ति। ग्रन्थव्यवस्थापकाः कथयन्ति यद् इतः परमत्र पुस्तकस्थापनकृते अवकाशः एव नास्ति। सर्वेऽपि समदाः पूर्णप्रायाः। क्वचित्तु एवमपि दृश्यते यत् प्राभूतरूपेणागतानां पुस्तकानाम् आवरणानि अपि कोऽपि उद्घाटयति न। सावरणानि पुस्तकानि एवमेव स्थापितानि भवन्ति। आवरणोन्मोचन-कष्टमपि यत्र न उद्देत तत्र मञ्जुषास्थापनादिकस्य वार्ता तु दूरापास्ता एव। बहुधा सङ्घाधिकारिवर्याणां पुस्तकविषयकं म्घोरम् औदासीन्यमेव दृश्यते।

अत्र वयमपि अपराध्यामः। यथा जनहृदि अस्माभिः मन्दिरनिर्माणप्रतिष्ठा विहिता, न तथा ज्ञानमन्दिरप्रतिष्ठा। अस्मदीयः श्रावकवर्गः केवलं धनार्जनलोलुपः दृश्यते। प्रवचनादिकं विहाय श्रुत-ज्ञानेन सह तस्य कोऽपि सम्बन्धः एव न लक्ष्यते। अतः एव नैकेषु उत्तमपुस्तकेषु प्रतिदिनं प्रकाश्य-मानेषु अपि तत्पाठकवर्गः प्रायः कुत्रापि न दृश्यते। वृद्धाः प्रौढा वा ये स्युः ते क्वचित् पुस्तकं पठन्तः स्युः, परं युववर्गस्तु पुस्तकारिरेव लक्ष्यते। तत्करे केवलं जङ्गमं दूरध्वनियन्त्रं [Mobile] शोभते। यत्र पुस्तकानामेव महत्त्वं प्रतिष्ठितं न स्यात् तत्र पुस्तकालयमहत्त्वप्रतिष्ठा कुतः स्यात्?

एतादृशे समये अस्य मुनेः हितार्थरत्नविजयस्य हृदि ज्ञानमन्दिरविषयिणी रुचिः जागरिता - इत्यपि महत् सौभाग्यं गणनीयम्।

पुस्तकभाण्डारोपयोगित्वम् किञ्चिदैतिह्यं च

- ❖ पूर्वं सिद्धसेनदिवाकस्सूरिभिः बहुमूल्यपुस्तकानि प्राप्तुं चित्रकूटस्थितस्तम्भम् उद्घाटयितुं प्रयत्नं, परं तत्र साफल्यं न लब्धम्।
- ❖ मल्लवादिस्सूरिभिः पुस्तकं प्राप्तुं प्रयत्नं, परं देव्या निवारितैः तैः केवलमेकमेव श्लोकं मनसिकृत्य, द्वादशारनयचक्रसाराभिधः महाग्रन्थः निर्मितः।
- ❖ ललितविस्तरापुस्तकेन सिद्धर्षिगणिः सन्मार्गं लब्धवान् इति प्रसिद्धमेव। दुष्प्रापं द्वादशार-नयचक्रसाराभिधं ग्रन्थं समवाप्य उपा.यशोविजयैरन्यसाधुसहितैः पञ्चदशदिनैः तस्य ग्रन्थस्य प्रतिकृतिः लिखिता। अद्यापि सा हस्तलिखितप्रतिकृतिः पत्तनज्ञानालये विराजते।
- ❖ कडावास्तव्यः सुबाजी-रवचन्दवर्यः कैतक्सङ्गात् द्यूतशौण्डः जातः। तेन गृहे चौर्यं विहितम्। अतः कुपिताभ्यां पितृभ्यां गृहान्निष्कासितः सन् सः अमदावादं गतवान्। तत्र हठीसिंग-जिनालय-निर्माणकर्मणि कर्मकरत्वरूपेण स्वं नियुक्तवान्। हरकोश्रेष्ठिन्या दत्तेन समरादित्यरासपुस्तकेन तस्य जीवनं परिवृत्तम्। सः सन्मार्गमधिरूढः। 'मा भवन्तु अन्येऽपि मादृशाः जडाः ज्ञानमृते। सर्वेऽपि जैनबालकाः शैशवे एव जैनतत्त्वज्ञानं प्राप्नुवन्तु।' इति

किञ्चित् मनसि आधाय अमदावादे तेन विद्याशाला स्थापिता । तत्र नैके जैनबालकाः तदानीं पठितवन्तः । पू. सिद्धिसूरिरपि तस्या एव विद्याशालायाः छात्रेषु अन्यतमः ।

- ❖ तार्किकशिरोमणिदानविजय[पंजाबी]मुनिभिः प्रेरितेन वेणीचंदसुरचंदवर्येण महेसाणायां संस्कृत-पाठशाला स्थापिता । अद्यापि सा प्रचलति ।
- ❖ विजयधर्मसूरिभिः शताद् वर्षेभ्यः प्राग् काश्यांसंस्कृतपाठशालास्थापिता आसीत् ।
- ❖ यत्र पाठशाला स्यात् तत्र ग्रन्थालयेनापि भाव्यमेव । पूर्वं भारते तक्षशिला-नालन्दा-प्रभृतिषु विद्यापीठेषु महान्तः ग्रन्थालयाः आसन् । तेषु य लक्षशः ग्रन्थाः आसन् । विधर्म्यैः दग्धास्ते ग्रन्थाः कालकवलिताः जाताः ।
- ❖ अर्वाचीनयुगे ग्रन्थालयरक्षणकृते विजयवल्लभसूरिप्रेरितैः कान्तिविजय-चतुरविजय-पुण्यविजय-प्रभृतिभिः भृशं प्रयत्नम् । पत्तने भिन्नभिन्नपाटकेषु तदानीं ग्रन्थालयाः आसन् । पर्याप्तरूपेण तत्संरक्षणं न भवति स्म । प्रतिवर्षं नैके हस्तलिखितग्रन्थाः उद्देहिकादिग्रन्थाः त्यागार्हाः भवन्ति स्म । इदं सर्वं वीक्ष्य खिन्नहृदयैः विजयवल्लभसूरिभिः सर्वग्रन्थालयगतपुस्तकसंरक्षणकृते एकं महत् ज्ञानमन्दिरं भवेत् इति मनोरथः प्रकटितः । इत्थं च तत्र 'हेमचन्द्राचार्यज्ञानभण्डारम्' इत्यस्य महाभवनस्य निर्माणं जातम् । पत्तनस्थितसर्वपुस्तकानां तत्र संग्रहः जातः अद्यापि तत्र सर्वे ग्रन्थाः अत्यन्तं संरक्षिताः सन्ति । अस्मिन् कर्मणि पुण्यविजयेन भृशं प्रयत्नम् । जेसलमेरस्थितज्ञान-मन्दिरपुस्तकसूचीनिर्माणे तत्संरक्षणे चापि तेन कष्टानि अवगणय्य भृशं प्रयत्नम् ।
- ❖ भारत-पाकिस्तान-विभाजनावसरे दीर्घदर्शिभिः विजयवल्लभसूरिभिः 'पंजाब-सिन्ध'प्रभृतिषु प्रदेशेषु ये ज्ञानभण्डाराणि आसन् तेषां सर्वेषां संग्रहं विधाय आधुनिकपाकिस्तानस्थिते कस्मिंश्चित् नगरे तानि पुस्तकानि स्थापितानि । तज्ज्ञानभण्डारस्य परितश्च महत् कुड्यं निर्मापितम् । कुत्रापि द्वारमेव न कारितम् । यतः ते जानन्तः आसन् भावि कीदृशम् स्यादिति । भारतस्वातन्त्र्यानन्तरं भारताऽऽगमनानन्तरं तैः सावहिततया ते सर्वेऽपि ग्रन्थाः भारते आनीताः । तेषां दीर्घदृष्टितया तानि पुस्तकानिसंरक्षितानि जातानि ।

पोखरणस्य ज्ञानभण्डारम्

- ❖ २०३५तमे वैक्रमे वर्षे वयम् अस्मदीयगुरुदेवाध्यात्मयोगिपूज्याचार्यनिश्रायां सङ्घेन सह जेसलमेर-यात्रां कृत्वा प्रत्यागच्छन्तः मध्ये मार्गं पोखरणं [यत्र भारतसर्वकारेण अणुपरीक्षणं कृतम्] समा-गताः । तत्रत्ये प्राचीने उपाश्रये वयं स्थिताः आस्म । तत्रत्यैः श्राद्धैः अपराह्णे आगत्य कथितम् - 'भो गुरुदेवाः ! अस्मदुपाश्रये प्राचीनं ज्ञानभण्डारम् अस्ति । अधुना कोऽपितत्संरक्षकः नास्ति । अतः तत्रभवन्तः एव इदं ज्ञानभण्डारं संरक्षन्तु ।' अस्माभिः उपाश्रये सर्वत्र द्रष्टम् । कुत्रापि ज्ञानभण्डारं न दृष्टमेव ।
- 'कुत्रास्ति ज्ञानभण्डारम् अत्र उपाश्रये ?' सविस्मयैः अस्माभिः पृष्ठम् ।
- 'एवं तत्र द्रक्ष्यते । अस्माभिः तत्संरक्षणाय कुड्यावरणमेव कारितमस्ति ।' इति तैः प्रत्युत्तरितम् ।
- पश्चात् तैः तदानीमेव कुड्यं विदार्य तत् ज्ञानभण्डारं दर्शितम् । एका काष्ठमयी महती मञ्जुषा आसीत् । तस्यां नैकानि पुस्तकानि आसन् । कस्यचित् श्रीपूज्यस्य इदं भण्डारम् अस्ति इति आपाततः एव अस्माभिः ज्ञातम् ।

पूज्याचार्याणां प्रेरणया एतत् ज्ञानभण्डारं कच्छस्थितलाकडीयानगरं प्राप्तम् । परं भूकम्पाक्सरे तत् ज्ञानभण्डारं तपोवने [अमदावादसमीपस्थे] गतम् । प्रायः पूर्णरूपेण तद् न प्रत्यागतम् ।

अस्मत्समुदायवर्तिपूज्याचार्यश्रीविजयदेवेन्द्रसूरिभिः कच्छस्थित-मनफरा-लाकडीयाप्रभृतिषु ग्रामेषु ज्ञानभण्डाराणि स्थापितानि सन्ति । तथा च पं.मुक्तिविजयैरपि सान्तलपुर-जंगी-प्रभृतिषु स्थानेषु ज्ञानभण्डारपुस्तकानां आवरणारोपणादिना संरक्षणं विहितम् । परमधुना कच्छे जैनाः विरलाः एव स्थिताः सन्ति । तेषु अपि वृद्धाः एव तत्र निवसन्ति । अन्ये सर्वेऽपि मुम्बईप्रमुखेषु महानगरेषु निवसन्ति । अतः ज्ञानभण्डाराणां तादृशं सक्रियत्वं न विलोक्यते ।

अस्माभिः किञ्चिदपि ज्ञानभण्डारं न निर्मापितम् । अतः किञ्चिदपि तदिषयकं न लिख्यते ।

ઈતિહાસ શબ્દ થોડો આકરો લાગે છે, અઘરો લાગે છે. ઐતિહાસિક શબ્દનું અવમૂલ્યન આપણે ખૂબ નિષ્ઠાપૂર્વક કર્યું છે. એક પ્રસંગમાં પાંચસો - હજાર માણસ થઈ જાય તો એ પ્રસંગ ઐતિહાસિક ગણાઈ જાય. એક ચોમાસામાં થોડા સિદ્ધિતપ, થોડા માસક્ષમણ કે થોડા લાખો કે થોડા કરોડનાં ચડાવા થઈ જાય તો ચોથો આરો વર્તી જાય અને ઐતિહાસિક ઘટના તરીકે ખતવાઈ જાય. એક ચૈત્યપરિપાટીમાં બે બેન્ડ ને એકાદ બગી વધી જાય તો એ ઐતિહાસિક ચૈત્યપરિપાટી છ'રિપાલિત સંઘની સમક્ષ બની જાય છે.

ઈતિહાસ લખવો કેટલો અઘરો છે તે તો તજજ્ઞો જાણે. વિચારતા એવું લાગે કે ઈતિહાસ લખવો અને એમાં ય પ્રામાણિક ઈતિહાસ લખવો તે આપણા જેવા લખવૈયાનું કામ નહીં ! હા, થોડી-ઘણી જાણકારીની છૂટ-પૂટ નોંધ લખી લઈએ એવું બને. એ નોંધ ભવિષ્યનાં કોઈ ઈતિહાસકારને ખપમાં આવે તો ભયો ભયો !

ગુજરાતી પ્રખર શિક્ષણશાસ્ત્રી આનંદશંકર ધ્રુવે ક્યાંક નોંધ્યું છે : 'ઈતિહાસકારને કોઈ ને કોઈ જાતનાં ચશમાં આંખે ચડાવ્યા વગર ભૂતકાળમાં દૂર નજર પહોંચાડવી કઠણ છે.' તાત્પર્ય એ કે કોઈપણ ઈતિહાસકાર પોતાના ધર્મ-સંસ્કૃતિ-પક્ષ-દેશ કે રાજ્યને પડખે રહીને જ ઈતિહાસ લખતો હોય છે. 'કવિને જેટલી સૌંદર્યની પ્રતિભા જોઈએ.. ઈતિહાસકારને એટલી જ ઈતિવૃત્તની જોઈએ.' આ વિધાન પણ એમનું જ છે.

અહીં જે કંઈ લખાશે તેમાં અવશ્ય પોતાના ગુરુની, પોતાના સમુદાયની, પોતાનાં ગચ્છની, પોતાની કે પોતાની મહેનતની વાત તો રજૂ થવાની જ. આત્મશ્લાઘાને આઘી રાખીને આપણાં ગુરુજનોની, ગુરુ-પરંપરાની ગૌરવભરી વાતો જો થોડી આલેખાઈ હોય તો એ સ્વીકાર્ય બનવી જોઈએ.

જ્ઞાનભંડારની વાતો લખવાનો અહીં ઉપક્રમ છે. જ્ઞાનભંડારની વાતો અને એય હહેલાનાં જ્ઞાનભંડારની વાતો તો પહોળે પટે પથરાયેલી છે. થોડો પાછલો પ્રવાસ કરીને એની વિગતને માણીએ :

હહેલાનો ઉપાશ્રય, પં. શ્રી રૂપવિજયજી મહારાજ હહેલાનો ઉપાશ્રય ભગવાન મહાવીરની મૂળ પરંપરાની ગાદી ધરાવે છે. સંવેગી-વૈરાગી પૂજ્ય પુરુષોનાં પાવન પરમાણુઓ ત્યાં સતત વિલસે છે. જાતવંત-સાગના કાષ્ઠમાંથી નિર્મિત આ ઉપાશ્રય છેલ્લા અઢીસો વરસથી અમદાવાદની છાતી પરનાં શ્રીવત્સ જેવો શોભે છે. કાલુપુરમાં ગાંધીમાર્ગ ઉપર મોટા મહાવીરનું દેરું છે. ત્યાંથી ઢાળ ઉતરતી ટેકરીની સામે દોશીવાડાની પોળ આવે. પોળમાં પ્રવેશતા જ ડાબી તરફ શ્રી અષ્ટાપદજીનું ભવ્ય જિનાલય છે. તેની બરાબર સામે આંખ મીલાવીને રૂપવિજયજી મહારાજનું નામ શોભે છે - એ જ હહેલાનો ઉપાશ્રય.

હહેલાનો ઉપાશ્રય, હહેલાનાં સમુદાયનું ઉદ્દગમબિંદુ. પ્રભુવીરની પાટપરંપરાનું પાટનગર. અહીં પં. રૂપવિજયજી મહારાજની ગાદી છે. એ ગાદી પર પદસ્થ સિવાય કોઈ બેસી શકતું નથી. ગાદી એટલે પ્રાચીન પ્રવચન પીઠ. ઉપાશ્રય ત્રણ માળનો છે. એની બાંધણી અદ્ભુત છે. ભોંયતળીયે સંઘની પેઢી છે. મુખ્ય દ્વાર પાસે મોટી-લાકડાની પગથાર છે. પેઢીની બાજુમાં પણ લાકડાનાં નાના પગથિયા છે. આ બંને સોપાનશ્રેણી તમને પ્રવચનખંડમાં લઈ જાય છે.

ઉપાશ્રયનાં બીજા મજલે શ્રમણ-આવાસ છે. ત્યાં મહાત્માઓ રોકાય છે. વરસો પૂર્વે વ્યવસ્થાનાં ભાગરૂપે જ્યાં અત્યારે દાગીનારૂમ તરીકે ઓળખાતા ખંડમાં પં. મોહનવિજયજી મહારાજનાં સાધુઓ એ ઊતરવું - એવો ઠરાવ થયેલો. પછી, પાછળથી આખું ધાબુ ખેંચાયું ત્યારથી આખો બીજો માળ અને ત્રણ વિશાળ ખંડ શ્રમણોની સ્થિરતા માટે વપરાય

છે. અહીં મોટા-મોટા લાકડાનાં અને લોખંડનાં કબાટો છે. તેની ઉપર વિવિધ મુનિવરોનાં નામ લખેલા રહેતા. તેમાં તે-તે મુનિઓની ગ્રંથસંપદા અને ઉપધિ સચવાતી; પણ આમાં ડહેલાનો પોતાનો ભંડાર એકેય ન હતો, તો ડહેલાનો ભંડાર ક્યાં?

પ્રાચીન પરંપરા મુજબ જ્ઞાનભંડારોની માલિકી શ્રમણોની જ રહેતી. જ્ઞાનભંડારોના સ્વામી તરીકે ગૃહસ્થો ક્યારેય રહેતા નહીં. પૂ. બહુશ્રુત વિદ્વાન્ મુનિપ્રવર શ્રી ધુરંધરવિજયજી મહારાજ તો સંઘની તમામ સામગ્રીનું સ્વામિત્વ આચાર્યાદિ ભગવંતોમાં જ સંભવે - એમ કહે છે. ‘ૐ આચાર્યોપાધ્યાયપ્રભૃતિ-ચાતુર્વર્ણસ્ય...’ - આ સંદર્ભે જ સમજવાનું છે. એટલે પૂ. આચાર્યાદિ મુનિભગવંતો પોતાની મરજી મુજબ યોગ્ય સ્થાને જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના કરતા - કરાવતા. જ્યારથી ગૃહસ્થોનાં હાથમાં જ્ઞાનભંડારનો વહીવટ ગયો ત્યારથી ક્વચિત ભંડારની માલિકીયત બદલાઈ હોય તેમ જ્ઞાનભંડારોનો શ્વાસ રુંધાવા લાગ્યો. ક્યાંક ક્યાંક તો અયોગ્ય વહીવટદારોની અક્ષમ્ય ઉપેક્ષાથી કેટલાય ભંડાર નષ્ટ-ભ્રષ્ટ થવા સુધી પહોંચી ગયા.

ડહેલાનો જ્ઞાનભંડાર પણ ડહેલાનાં મુનિઓની નિજી માલિકીનો હતો/છે. પુસ્તક પરિગ્રહમાં ગણાયું નથી, જો તેની રક્ષા કે પ્રભાવનાનું લક્ષ્ય હોય તો. બલકે તેનું સંવર્ધન-સંરક્ષણ અને સંગ્રહણ શ્રુતની પૂજા - શ્રુતસેવા ગણાઈ છે. પૂર્વ પુરુષોએ જ્યારે શ્રુતનું મુદ્રણ દુર્લભ હતું ત્યારે મૂળ ગ્રંથો - આકર ગ્રંથો લખી - લખાવીને સંગ્રહ કર્યો - કરાવ્યો. આજે સાવ નજીવા મૂલ્યથી - નજીવા કારણસર હજારો નકલ છાપવી સુલભ બની ગઈ છે, ત્યારે પૂર્વમહાપુરુષોની અથક મહેનતનો અંદાજ શી રીતે આવશે?

હા, આવા જ્ઞાનભંડારો કોઈ વિશ્વાસપાત્ર સજ્જન-ગુરુભક્તો પાસે સચવાતા; પણ એનો વહીવટ સાધુની અંગત દેખરેખ હેઠળ જ થતો. સાધુનું સંયમ જ શ્રુત માટે રહેતું. એના જીવનનું આદિમ અને અંતિમ ધ્યેય પણ એ જ રહેતું. એનાં આધારે જ એનું સાચું મૂલ્યાંકન થતું. - આ બધું અમારા જેવા આજકાલનાં જુવાન સાધુ ને ઝટ નહીં સમજાય !

ડહેલાનો અમૂલ્ય જ્ઞાનભંડાર હરકુંવર શેઠાણીની હવેલીમાં રહેતો. હરકુંવર એટલે શેઠ હઠીસિંહ કેસરીચંદનાં ત્રીજા પત્ની. હઠીસિંહનાં દેરા બનાવીને અમર થઈ જનાર શેઠાણી હરકુંવર અને એમનાં વંશજો - શેઠિયાઓ પારંપરિક રીતે ડહેલાનાં ભક્તો તો ખરા જ, પરંતુ વહીવટદાર પણ હતાં. અમદાવાદનાં મોટા શ્રેષ્ઠીઓ ડહેલાની પરંપરાનાં ભક્ત શ્રાવકો હતાં. અંબાલાલ સારાભાઈનાં પિતામહ શ્રી મગનભાઈ કરમચંદ ડહેલાનાં શ્રાવક ગણાતા. એમણે અષ્ટાપદનું ભવ્ય જિનાલય બરાબર ડહેલાનાં ઉપાશ્રયની સામે જ બંધાવ્યું હતું. એમનાં ઘરે સમુદાયનાં પૂજ્યોનાં ચાતુર્માસ પરિવર્તન થતાં. શેઠ કસ્તુરભાઈ લાલભાઈનાં બનેવી શેઠ જગાભાઈ ભોગીલાલ, શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ - આ બધા ડહેલાનાં અગ્રણી આરાધક શ્રેષ્ઠી ગણાતાં.

પં. રૂપવિજયજી મહારાજનાં શિષ્ય પં. અમીવિજયજી - પં. સૌભાગ્ય વિજયજી મહારાજ થયા. તેમનાં શિષ્ય પં. રત્નવિજયજી મહારાજે સ્વયં ડહેલાનાં ભંડારનાં ૧૫ હજારથી વધુ ગ્રંથોનું સંવર્ધન-સંરક્ષણ કર્યું છે. પં. રત્નવિજયજી મહારાજને નિહાળવા હોય તો પાટણ - ખેતરવશીનાં ઉપાશ્રયમાં તેમની સપ્રમાણ તસવીર જોવી પડે. આખો ઓરડો ભરાઈ જાય તેવી ભવ્ય, પ્રભાવવંત અને તેજોમય દેહચષ્ટિ ! તેઓશ્રીએ જ્ઞાનભંડારને સુવ્યવસ્થિત કર્યો.

પં. રત્નવિજયજી મહારાજનાં બે શિષ્યો : (૧) પં. ભાવવિજયજી મહારાજ અને (૨) પં. મોહનવિજયજી મહારાજ. શ્રી ભાવવિજયજીનાં શિષ્ય પૂ. આ. શ્રી નીતિસૂરિ મહારાજ થયા અને શ્રી મોહનવિજયજી મહારાજનાં શિષ્ય પં. ધર્મવિજયજી મહારાજ થયા. મોહનવિજયજી પાટણનાં ગર્ભશ્રીમંત પરિવારનાં સ્વરૂપવાન અને સૌભાગ્યશાળી ફરજંદ હતાં; પરંતુ એમનું આયુષ્ય ખૂબ ટૂંકું હતું. સં. ૧૯૧૮માં જન્મ. સં. ૧૯૪૦માં દીક્ષા અને સં. ૧૯૫૬માં કાળધર્મ.

માત્ર ૩૮ વર્ષનો જીવનકાળ અને ૧૬ વર્ષનો સંયમપર્યાય ધરાવનાર પૂ. પં. મોહનવિજયજી મહારાજનું જીવન-

કાર્ય જોઈએ તો અધધ થઈ જવાય એટલા ધર્મસુકૃતો એમની જિંદગીમાં થયા છે કે જેને જોતાં જ મોં ખુલ્લું રહી જાય ને આંખો અનિમેષ ! જામનગરમાં આજે પણ વિદ્યમાન ‘શ્રી મોહનવિજયજી પાઠશાળા’ એમનાં નામથી વિભૂષિત છે.

પં. મોહનવિજયજી નાં શિષ્ય પં. ધર્મવિજયજી મહારાજ થયા. બ્રહ્મવ્રતનાં અજોડ ઉપાસક, શ્રુતજ્ઞાનનાં અપૂર્વ ચાહક અને ડહેલાનાં હસ્તપ્રત ભંડારનાં વારસદાર. પૂ. ધર્મવિજયજી મહારાજને બે ચિંતા સતત સતાવતી : (૧) સાધુનાં સંયમની રક્ષા. (૨) શ્રુતસંપદાની સુરક્ષા.

સાધુનાં સંયમની રક્ષામાં એમનો કોઈ વિકલ્પ ન જડે. ડહેલાનો જ્ઞાનભંડાર ઉપાશ્રયની બરાબર સામેની વિશાળ હવેલીમાં સચવાયેલો. હઠીસિંહનાં પુત્ર ઉમાભાઈ શેઠ. ઉમાભાઈનાં પુત્ર પન્નાલાલ શેઠ. પન્નાલાલને બે ધર્મપત્ની. એમાં બીજા નંબરનાં પત્નીનું નામ : મહાલક્ષ્મીબેન. શેઠાણી ખૂબ ઉદાર-ભક્તિવંત અને વિવેકી સન્નારી.

ડહેલાનાં કોઈપણ શ્રમણને પુસ્તક-પોથી કઢાવવા હવેલીમાં જવું પડે. સાધુઓની અવરજવર ત્યાં વારંવાર થતી. પરિવાર પણ એવો સમર્પિત કે જે સાધુને જે હસ્તપ્રત જોઈતી હોય ત્યાંથી કાઢી આપે અને જ્ઞાનભંડારનું જતન કરે !

પણ પં. ધર્મવિજયજી મહારાજ દીર્ઘદ્રષ્ટા હતા. અજોડ સંયમી હતા. કહેવાય છે કે ઉપાશ્રયની બહારની સડક પરથી પસાર થતી શ્રાવિકા કે સાધ્વીને પણ બીક લાગે તેવો કડપ. ડહેલાનાં ઉપાશ્રયનાં વહીવટદાર શ્રી મંગળભાઈ શેઠનાં ધર્મપત્ની એકવાર બપોરે બે ત્રણ બહેનોને લઈને વંદન કરવા ઉપર ચડ્યા. ડહેલાનાં લાકડાનાં પગથીયાં પર થતાં પગલાનાં ધબકારથી તેઓ પામી ગયા કે કોઈ બહેનો ઉપર ચડે છે ને અંદરનાં ખંડમાંથી સત્તાવાહી અવાજ છૂટ્યો : ‘જે હોય તે નીચે ઉતરી જાઓ. વ્યાખ્યાન સમયે વંદન કરી લેવાનાં !’

આવા બ્રહ્મવ્રતી સાધુને ગૃહસ્થોની હવેલીમાં વારંવાર જતા - આવતા શ્રમણોને જોઈને ચિંતા ન થાય એવું બને ? તેઓશ્રીને બીજી ચિંતા રહેતી શ્રુતસંપદાની સુરક્ષાની ! પ્રત-પોથી પરનો તેમનો આદર આત્યંતિક બની જતો. ગ્રંથની સેવા, શ્રુતનું સન્માન એમનું જીવનલક્ષ્ય બની રહેલું. તેઓશ્રીએ પાટણ - ખેતરવશીમાં પોતાની દેખરેખ હેઠળ કેટલાય લહિયાઓને રોકીને નવા ગ્રંથો લખાવીને આખો હસ્તલિખિત ભંડાર તૈયાર કરાવેલો. ગ્રંથ કે પોથીનું અવહેલન એ સહન ન કરી શકતાં.

શેઠ કસ્તુરભાઈ લાલભાઈનાં કાકા શેઠ જગાભાઈ થોડી અમૂઝણમાં પડેલા. એમને પંન્યાસજી મહારાજ પર અખૂટ શ્રદ્ધા. પંન્યાસજી મહારાજ પાસે જઈને એમણે કહ્યું : ‘સાહેબ, કંઈ ગણવાનું આપો. આ થોડી ચિંતા ઓછી થાય.’ પંન્યાસજી મહારાજે એક પોથી આપીને કહ્યું : ‘લો, આમાં સ્તોત્ર છે, ગણજો. સમાધિ અને શાંતિ મળશે.’

જગાભાઈ શેઠે પોથી લઈને સાયવીને કોટનાં ખિસ્સામાં મૂકી. પં. ધર્મવિજયજી મહારાજ કહે : ‘પેલી પોથી જરા પાછી આપજો’ પાછી લીધી અને પછી કહે : ‘તમને જાપ - પોથી તરફ આદર નથી, જાઓ નીચે ઉતરી જાઓ !’

આવા પૂ. પં. ધર્મવિજયજી મહારાજે સાધુના સંયમની અને શ્રુતની સુરક્ષાની ભાવનાથી ખૂબ જ દીર્ઘદૃષ્ટિપૂર્વક ડહેલાનો સમગ્ર જ્ઞાનભંડાર હવેલીમાંથી ખસેડવાનો શકવર્તી નિર્ણય લીધો. તેમની પાસે આચારશુદ્ધિ હતી, નિર્મળ પરિણતી હતી, પરિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય વ્રત હતું, વ્યવહાર કુશળતા હતી અને સત્તાનાં પર્યાય સમી મક્કમતા હતી ! તેમણે ડહેલાનાં ઉપાશ્રયની બરાબર પાછળનાં ભાગમાં ડહેલાની જ જગ્યામાં ઢિંકવા ચોકીની બરાબર સામેની ટેમલાપોળને અડીને ત્રિમંજલી વિરાટ જ્ઞાનમંદિર ઊભું કરવાની પ્રેરણા કરી અને પ્રેરણા ઝીલાઈ પણ ગઈ. તેઓશ્રી ન કળાય તેવી ધાકથી, ન સમજાય તેવા માનથી અને ન જણાય તેવા પ્રભાવથી ઓપતા.

જ્ઞાનભંડારનું સ્થળાંતર કરવા પાછળ ત્રણ ઉદ્દેશ હોવા જોઈએ.

૧. જ્ઞાનભંડારનાં બહાને પણ ગૃહસ્થોનાં ઘરમાં સાધુઓનું આવન-જાવન સાધુનાં જીવનમાં પણ ક્યારેક વ્યાઘાત લાવી શકે. ગૃહસ્થ ભલે પોતાનો ખાસ ભક્ત હોય તો પણ તેનો અતિપરિચય ટાળવો જ જોઈએ.

૨. ગૃહસ્થ ગમે તેટલાં સમર્પિત હોય તો પણ શ્રમણસંઘની માલિકી ધરાવતી શ્રુત-સંપદા આમ વ્યક્તિગત ધોરણે ન રહેવી જોઈએ. ભાવિમાં વ્યક્તિગત માલિકી ગણાઈ જાય તો અપાર શ્રુત-સંપદાનું ભવિષ્ય જોખમાઈ જાય.
૩. જ્ઞાનમંદિર સ્વતંત્ર ઊભું થાય તો એનું સ્વતંત્ર વ્યવસ્થાતંત્ર ગોઠવાય. જ્ઞાનમંદિર પ્રત-પોથીનું પિયર ગણાય. દીકરી પોતાનાં પિતૃગૃહે યથેચ્છ વિહરી શકે. તેની રક્ષા-સુરક્ષાનો પ્રબંધ સંઘ સ્વૈચ્છિક રીતે કરી શકે.

આવા એકાધિક કારણોથી તેમણે પોતાની ઢળતી ઉંમરે એક ખરેખર ઐતિહાસિક નિર્ણય કરાવ્યો. તેમની પ્રેરણાથી જ્ઞાનભંડારનું સ્વતંત્ર મકાન અને સ્વતંત્ર માળખું ઊભું કરવામાં આવ્યું. તેઓશ્રીની દીર્ઘદર્શિની પ્રજ્ઞા અને અપાર શ્રુતભક્તિથી ત્રણ માળનું આ ભવન એ કાળમાં પણ અગ્નિ-પ્રતિરોધક સંસાધનોથી સુસજ્જ બનાવ્યું.

: નવનિર્મિત જ્ઞાનભંડારની કેટલીક વિશેષતા :

૧. જ્ઞાનભંડાર બે માળમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યો.
 ૨. જ્ઞાનભંડારમાં જવા માટેનો રસ્તો ડહેલાનાં ઉપાશ્રયની અંદરથી જ આપવામાં આવ્યો.
 ૩. જ્ઞાનમંદિરના નિર્માણમાં લાકડાનો ઉપયોગ નહીંવત્ કરવામાં આવ્યો.
 ૪. મકાનનું બાંધકામ અને એલિવેશન રોમન પદ્ધતિ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું.
 ૫. જ્ઞાનભંડારનાં દરવાજા - બારી અને અંદરનાં કબાટો ફાયરપ્રૂફ બનાવવામાં આવ્યા. પોલાદી બે પડખા વચ્ચે રેતી ભરેલા એ દરવાજા - બારી - બારણાનાં પડખા તોતિંગ વજનદાર બનવા પામ્યા.
 ૬. તેની લોકની - સુરક્ષાની યોજના પણ થોડી વજનદાર અને અટપટી કરવામાં આવી.
 ૭. બાંધકામમાં મોટેભાગે પત્થરનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. ઈંટો પણ ભઠ્ઠાની - જૂની પદ્ધતિએ તૈયાર થતી - તે જ વાપરવામાં આવી.
 ૮. દીવાલો કોરીને કબાટ બનાવવામાં આવ્યા. તેમાં ભરપૂર ચૂના જેવા જંતુરોધક દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. તે કબાટોને રેતી ભરેલા લોખંડી - અગ્નિરોધક આવરણોથી મઢેલા દરવાજા ચડાવવામાં આવ્યા.
- આ વાત લગભગ સં. ૧૯૮૫થી ૧૯૯૦ વચ્ચેનાં સમયની છે. ઈ.સ. ૧૯૮૪-૧૯૮૫ આસપાસ (સં. ૨૦૪૦-૪૧) અમદાવાદનાં કોમી હુલ્લડો વખતે ડહેલાનાં ઉપાશ્રયનાં મુસલમાન ભાડુઆતની દુકાન સળગાવી મૂકાયેલી, ત્યારે લાકડાનાં બનેલા ઉપાશ્રયની સલામતી જોખમાઈ ગયેલી. પણ એ વખતે પણ જ્ઞાનભંડારની સુરક્ષા બાબતે પૂ. પંન્યાસ ગુરુદેવ ધર્મવિજયજી મહારાજ યાદ આવ્યા હતાં.
૯. ૧૫ હજારથી વધુ પ્રતોને સાચવવા માટે તેલ પાયેલા શુદ્ધ સાગનાં લાકડાનાં ૩૦૦થી વધુ ડાભડા બનાવવામાં આવ્યાં.
 ૧૦. બહારની સુરક્ષા સાથે સાથે વ્યવસ્થાનું માળખાકીય તંત્ર પણ ગોઠવ્યું. કોઈપણ પ્રત કે પોથી બહાર કાઢવા માટે એક વ્યક્તિ કાઢી ન શકે. એક અથવા એકથી વધુ ટ્રસ્ટી રૂ એક મેનેજર - આમ બે કે બેથી વધુ વ્યક્તિઓ સાથે મળીને જ જ્ઞાનભંડાર ખોલી શકે.

આ રીતે શ્રી સંઘે પૂજ્યપાદ પંન્યાસજી શ્રી ધર્મવિજયજી મહારાજની શ્રુતરક્ષાની ભાવના સાકાર કરી. જ્ઞાનભંડારનું કામ લગભગ પૂર્ણ થયા પછી ખાસ નિયુક્ત કરેલા પંડિતો દ્વારા તેનું સૂચીકરણ થયું. આ પ્રક્રિયા સખત મહેનત અને દિવસ-રાતની જહેમત માંગી લેતી હતી. પંદર હજારથી વધુ હસ્તપ્રતો, તેમાંય મોટાભાગની ૧૩મા સૈકાથી આરંભીને ૧૮મા સૈકાની પ્રતો ડહેલાનાં ભંડારની પ્રાચીનતાની સાહેદી પૂરે છે. ડહેલાનાં ભંડારમાં આગમપંચાગીની પ્રતો સૌથી વધુ હોવાની ધારણા છે.

પૂ. પંન્યાસજી મહારાજે તત્કાલીન સાધનસામગ્રીનાં, અનુભવનાં અને પ્રવર્તમાન પ્રચલિત પદ્ધતિનાં આધારે વિરાટ ગ્રંથભંડારની સૂચિ તૈયાર કરાવી. પંડિતો ખાસ તૈયાર કરવામાં આવેલા કાર્ડ્સમાં પ્રતનું નામ.. ક્રમાંક.. ભાષા.. પૃષ્ઠ.. ગ્રંથકાર.. પ્રતની સ્થિતિ જેવા મુદ્દા નોંધતા. પછી એ કાર્ડની વિગત મોટી નોંધ-બુકમાં ઊતારી લેવાતી. અને કાર્ડને અકારાદિક્રમ પ્રમાણે ગોઠવી દેવાતા. જ્યારે પણ પ્રત-પોથી જોઈતી હોય ત્યારે કાર્ડનાં આધારે તે શોધી શકાતી. છૂટા છૂટા કાર્ડ્સ આઘા-પાછા ન થઈ જાય માટે તેમાં વચ્ચે છિદ્ર પાડીને લાંબો ધાતુનો સળિયો પરોવી દઈને એક સૂત્રે બાંધી દેવાતાં. આજે પણ લોખંડનાં માળખામાં આ કાર્ડ્સની પદ્ધતિ વિદ્યમાન છે.

બીજા વિશ્વયુદ્ધનાં ભણકારા સમગ્ર દુનિયામાં સંભળાતા હતા ત્યારે અંગ્રેજ હકુમતમાં રહેલું હિન્દુસ્તાન પણ એના ફફડાટથી બાકી કેમ રહે ? એ ભયમાંથી જ આવી જડબેસલાક સુરક્ષાનો વિચાર પૂજ્ય પંન્યાસજી ધર્મવિજયજી મહારાજને પ્રગટ્યો હોય તેવું પણ બની શકે. સં. ૧૯૮૦ નાં ચૈત્ર વદ-૭નાં દિવસે મહાસંમેલનની પૂર્ણતા બાદ તરત પૂ. પંન્યાસજી મહારાજ કાળધર્મ પામ્યા. સંમેલનની સફળતાનાં સમાચાર અને જ્ઞાનભંડારનાં કાર્યની લગભગ પૂર્ણાહુતિ બાદ તેઓશ્રી મહાપ્રયાણ કરી ગયા. કાળધર્મ વખતે તેમની વય ૫૮ વર્ષ હતી.

પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજની ચિરવિદાય બાદ આ જ્ઞાનવારસો સંભાળવામાં સદા-સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યા : પૂ. તપાગચ્છાધિનાયક આચાર્ય ભગવંત શ્રી વિજય રામસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ ! તેમણે તો આખી જિંદગી શ્રુતને જ અર્પણ કરી. શ્રમણજીવનનાં શૈશવનાં સંસ્કારો અને દાદાગુરુ મહારાજ-પંન્યાસજી ભગવંતની શ્રુતસાધનાએ એમનાં જીવનને જ્ઞાનમય બનાવ્યું. પૂ. સાહેબજીએ જ્ઞાનભંડારની ચિંતાપૂર્વક સંભાળ લીધી. ડહેલાની ભૂમિ અને પૂર્વપૂજ્યોનું સાહેબજી પર ઋણ હતું. એ ઋણમુક્ત્યર્થે તેઓશ્રી અહર્નિશ સજાગ અને સભાન રહ્યા. ડહેલાનું, ડહેલાની પરંપરાનું અને જ્ઞાનભંડારનું ગૌરવ તેમણે વધાર્યું.

પૂ. વિદ્વાન્ મુનિવર શ્રી દિવ્યરત્નવિજયજી મહારાજ કહે છે કે આગમ સૂત્રોનાં સંશોધન માટે લાડનૂંથી આવેલી ચાર આર્યા(સમણી)ને પૂજ્ય ડહેલાવાળા આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજય રામસૂરીશ્વરજી મહારાજે ડહેલાનાં ભંડારમાંથી આગમ - પંચાગીની કેટલીક પ્રતો ઉપલબ્ધ કરાવી આપેલી. એ હસ્તપ્રતોનાં આધારે લાડનૂંથી પ્રકાશિત ગ્રંથોમાં [હે.] એવી સંજ્ઞા આજેય ડહેલાનાં ભંડારની સાખ પૂરે છે.

પૂજ્ય સાહેબજી એક સમયે સમગ્ર જ્ઞાનભંડારનું કમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ લિસ્ટ બે વરસની સઘન મહેનતનાં અંતે કરાવ્યું હતું. પણ તેનાં ઉપયોગની અણઆવડત અને બેધ્યાનપણાથી આખી ફાઈલ ઊડી ગઈ. હાર્ડડિસ્કમાંથી તેનો ડેટા પરત મેળવવા ઘણી માથાફોડ તજજોએ કરી, પણ સફળતા ન મળી.

પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત શ્રી વિ. રામસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ - મારા મોટા સાહેબજીને ડહેલાનાં ઉપાશ્રયની સાથે ભાવનાત્મક અનુબંધ હતો. પ્રાચીન વારસો.. પ્રાચીન ઉપકારીઓથી વાસિત ભૂમિ પરનો અહોભાવ.. પ્રાચીન ગાદી તરફનો બહુમાનભાવ તેઓશ્રીને વારંવાર ડહેલા તરફ દોરી જતો. તેમણે ૧૪ ચોમાસાં ડહેલાનાં ઉપાશ્રયે કર્યાં. છેલ્લાં કેટલાંક ચોમાસામાં તો તેઓશ્રીએ સમગ્ર ભંડારનું પુનઃસર્વેક્ષણ હાથ ધર્યું. બધી પ્રતો-પોથીઓની લિસ્ટ પ્રમાણે મેળવણી કરી તો એક સાથે ૨૦૦ (બસ્સો) પ્રત ગાયબ !

થોડી ક્ષણો માટે તો આભ તૂટી પડે તેવો આઘાત ! એમનાં ચહેરા પર - લલાટ પર ચિંતાની રેખા ઉપસી આવી. ફરી એકવાર મેળવણી કરી.. ઈશ્યુ બુકની તારવણી થઈ અને ખૂણાનાં એક કબાટમાંથી એકસાથે ૨૦૦ પ્રત મળી આવી. અહાહા.. એ પળનો આનંદ કયા શબ્દોમાં બાંધીને વહેંચવો..?

થયું હતું એવું કે સંશોધન માટે મૂળ પ્રત તો બહાર આપવામાં આવતી નહીં. Xerox પણ નિયત કરેલા સ્થાને જ કરાવવામાં આવતી. Xerox માટે ગયેલી પ્રત પાછી આવે ત્યારે ભંડાર બંધ થઈ ગયો હોય. ફરી ખોલવા માટે ફરી એક ટ્રસ્ટી જે એક મેનેજરે હાજર થવું પડે. એટલે બહારનાં કબાટનાં એક ખૂણામાં સંભાળપૂર્વક મૂકી દેવામાં આવતી અને બધી

એકસાથે મૂકી દઈશું એવી ધારણામાં ૨૦૦ પ્રતો જમા થઈ ગઈ. બધું યથાસ્થાને ગોઠવતાં ગોઠવતાં દિવસો વીત્યાં. છેવટે ચાર પ્રતો તો ન જ મળી ! તેની તપાસ કરતાં તેનું પગેરું મેળવ્યું.

એક પ્રત એક વિદ્વાન પંડિતજી પાસે હતી. બે પ્રત એક વિદ્વાન આચાર્યશ્રી પાસે હતી અને એક પ્રત પં. મફતલાલ ઝવેરચંદ ગાંધીનાં નામે બોલતી હતી.

પછી તો સાહેબજીએ ટ્રસ્ટીઓ પાસે ઉઘરાણી શરુ કરાવી દીધી. ક્યાંકથી સરકણા જવાબ પણ મળ્યા : ‘હમણાં અમારી પાસે નથી’ પણ ઉઘરાણી કાયમ રહી. છેવટે ચારમાંથી ત્રણ પ્રત પાછી આવી, એક ન આવી. પં. મફતલાલ ગાંધીએ ખુલાસો વાળ્યો : શ્રી અંતરીક્ષજી તીર્થની કાયદાકીય ચર્ચામાં આપણાં ભંડારમાંથી પુરાવા સ્વરૂપે એક પ્રતની ઝેરોક્ષ મોકલી હતી; પણ અદાલતે તેની મૂળ પ્રતિનો આગ્રહ રાખવાથી આપણા ભંડારમાંથી મૂળ હસ્તપ્રત પાઠવવામાં આવી છે.

તે હસ્તપ્રત આજ સુધી પાછી આવી નથી અને આવવાની શક્યતા પણ નહીંવત્ છે. છતાંય અંતરીક્ષજીનો ચુકાદો જ્યારે પણ આપણાં શ્રી સંઘની તરફેણમાં આવશે ત્યારે હેલાનાં જ્ઞાનભંડારની એ હસ્તપ્રતનું યોગદાન પણ નોંધપાત્ર હશે જ ! અમને એ વાતનું ગૌરવ હંમેશા રહેશે જ. ભંડારની પ્રત સાથેનાં સૂક્ષ્મ ઋણાનુંબંધથી એ કોર્ટ કચેરીમાં પડેલા પોથી-પાનાનું સ્મરણ ભાવુક બનાવે છે.

આટલો દીર્ઘ લેખ હેલાનાં જ્ઞાનભંડારનાં ઇતિહાસનાં બહાને લખાઈ ગયો. અમારા પૂર્વ-પુરુષો, વડીલો અને પૂર્વજોએ આપેલા અમૂલ્ય વારસાની સ્મૃતિ શબ્દશઃ આર્દ્ર બનાવે છે. શ્રી સંઘને આપવામાં આવેલા આ ભવ્ય વારસા બાબતે આજની સ્થિતિ કેવી છે ? - આ સવાલનાં જવાબમાં મારી કલમ મૌન થઈ જાય છે. કાનૂની આંટીઘૂંટીમાં સપડાયેલો આ શ્રુત વારસો પુનઃ અમને સાંપડશે એવી ઉદાસ શ્રદ્ધા કાયમ જીવતી રહે છે. અમારા નિજ અભિમાન કરતાં અમારું ગૌરવભાન જ્યારે ચડિયાતું સાબિત થશે, ત્યારે શાસ્ત્રભંડાર માટે લીધેલી પૂર્વજ-ઋષિઓની મહેનત સમજાશે.

‘હેયાની વેદના હાથની રેખામાં બતાવી છે.

વાત લાંબી હતી છતાં ટૂંકમાં પતાવી છે.’

ગ્રંથાલય- જ્ઞાનભંડાર માટે એકલે હાથે પણ અદ્ભુત શ્રુત-સેવા કરનાર તેજસ્વી અને ધર્મસ્નેહી મુનિવર હિતાર્થરત્નવિજયજી મહારાજનું નિમંત્રણ મળ્યું.. અને આ લાંબી છતાં ટૂંકી અને ટૂંકી છતાં લાંબી સ્મરણયાત્રા થઈ ગઈ. મુનિવરને અભિનંદન, શુભેચ્છા અને આભાર !

(સં. ૨૦૭૭, માગ. સુ. ૧૦, ઉમરા, સુરત)

જિનશાસનમાં વીતરાગ પ્રભુની વાણી વિષમ કલિકાલમાં અજ્ઞાનના ચક્રાવે ચઢેલા આત્માઓ માટે આશીર્વાદ તુલ્ય મનાઈ છે.

પૂ. ઉપા. શ્રી વીરવિજયજી મહારાજ ફરમાવે પણ છે કે “વિષમકાલ જિનબિંબ જિનાગમ ભવિષ્યકું આધારા”

જિનપ્રતિમાના અવલંબને કર્તવ્યનું ભાન થાય છે અને જિનવાણીના અવલંબને કર્તવ્યપાલનની નિષ્ઠા કેળવાય છે.

આવાં અનેક કારણોથી જિનવાણીરૂપ આગમો-શાસ્ત્રો આદિ શ્રુતજ્ઞાનની અવિહત ભક્તિનું કર્તવ્ય સાધુ-શ્રાવક ઉભય માટે એકસરખું મહત્ત્વનું છે.

પૂ. આ. દેવદ્વિગણી ક્ષમાશ્રમણ ભગવંતે કાળબળે નષ્ટ થઈ જતા શ્રુતજ્ઞાનને જાળવવા લખાવીને ગ્રંથસ્થ કર્યું, ત્યારથી તો જીવનપ્રાણ તુલ્ય આગમગ્રંથો, સિદ્ધાંતગ્રંથો, પ્રકરણગ્રંથો, ઉપદેશગ્રંથો કે કથાગ્રંથો આદિ શ્રુતજ્ઞાન સકળસંઘની નિષ્ઠાનું કેન્દ્ર બન્યું.

તે પ્રમાણે પૂર્વાચાર્ય ભગવંતોએ, મહામુનિઓએ તેમજ વિવેકી સંઘો અને શ્રાવકોએ શ્રુતજ્ઞાનની પૂજા-ભક્તિ-બહુમાન આદિ કરવા સાથે લખવું-લખાવવું-સાચવવું અને વિનાશથી અટકાવવા માટે તનતોડ પ્રયત્નો કરવા આદિ બાબત જરા પણ ઉપેક્ષા સેવી નથી.

એટલું જ નહીં પણ શ્રુતજ્ઞાન-સંરક્ષણના કાર્યમાં પૂ. સાધ્વીજીઓ અને શ્રાવિકાઓએ પણ બહુમૂલ્ય ફાળો નોંધાવ્યો છે.

આ રીતે જ્યાં જ્યાં ચતુર્વિધ શ્રી સંઘ વ્યવસ્થિત અસ્તિત્વ ધરાવે છે ત્યાં ત્યાં નાના-મોટા પ્રમાણમાં જ્ઞાનભંડારના રૂપે શ્રુતજ્ઞાન સચવાઈ રહ્યું છે.

જેમાં કાળબળે કે વ્યવસ્થાદોષબળે ઘણા ગ્રંથો વિનાશના મુખમાં ઝપટાઈ ગયા છતાં પણ ઘણા અમૂલ્ય-દુર્લભ ગ્રંથો તેમજ ઘણી પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિઓ આજે પણ સુરક્ષિત છે.

આવા મહત્ત્વના હસ્તલિખિત પ્રતિઓના જ્ઞાનભંડારોમાં જેસલમેર, પાટણ, ખંભાત, અમદાવાદ, લીંબડી, કોડાય આદિ સ્થળના સંગ્રહો મહત્ત્વપૂર્ણ ગણાય છે.

પણ વધુ સંખ્યામાં હસ્તલિખિત પ્રતિઓ કે અમુક વિશિષ્ટ પ્રતિઓની દૃષ્ટિએ રતલામ, ઈંદોર, ઉજ્જૈન, ઉદયપુર, કાનોડ, જોધપુર, બીકાનેર, અજમેર, જયપુર, શિરોડી, પાલણપુર, મહેસાણા, વીજાપુર, કપડવંજ, વડોદરા, છાણી, સુરત, શ્રી અનંતનાથજી જૈન મંદિર (કચ્છી) મુંબઈ આદિની જેમ યાણસ્માનો પણ હસ્તલિખિત પ્રતોનો વિશાલ સંગ્રહ ખૂબ જ મહત્ત્વનો હોઈ તેનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપવો અહીં ઉચિત ધાર્યો છે.

નામ :- અહીંના જ્ઞાનભંડારનું નામ શ્રી નિત્ય-વિનય-જીવન-મણિવિજયજી જૈનશાસ્ત્ર સંગ્રહ યાણસ્મા છે.

વિ. સં. ૧૯૮૧માં પૂ.સ્વ. પં. શ્રી મણિવિજયજી મહારાજનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી યાણસ્મા શ્રી સંઘે શ્રી નિત્ય-વિનય-જીવન-મણિવિજય જૈન શાસ્ત્રસંગ્રહ નામથી સુવ્યવસ્થિત પણે સુરક્ષિત કર્યો.

વિ. સં. ૧૯૮૮માં પૂ.સ્વ. પં. શ્રી મણિવિજયજી મહારાજના પટ્ટધર પૂ.સ્વ. આ. શ્રી વિજય કુમુદસૂરીશ્વરજી

મહારાજા ચાણસ્મામાં ચાતુર્માસ રહ્યા, ત્યારે શ્રુતભક્તિ અને ગુરુભક્તિથી શ્રી સંઘે જતનપૂર્વક જાળવી રાખેલ શાસ્ત્રસંગ્રહને સુવ્યવસ્થિત આવરણ ચઢાવી, પોથીઓ બાંધી સારા કબાટોમાં ગોઠવી વિષય, કર્તા, પત્રસંખ્યા, કઈ સાલની પ્રત, વિશેષ નોંધ આદિ માહિતી સાથે સુંદર મોટી નોંધ તૈયાર કરી વિ. સં. ૧૯૮૮ના કારતક વદ દ્વિમાસ મંગળ મુહૂર્તે જ્ઞાનભંડાર ખૂબ જ સુંદર પદ્ધતિ પૂર્વક ગોઠવાયેલી સ્થિતિમાં શ્રી સંઘને સોંપ્યો, જે હજી સુધી તે પ્રમાણે સુરક્ષિત છે.

આ સંગ્રહમાં બે વિભાગ છે.

૧. હસ્તલિખિત પ્રતિઓ.

૨. છાપેલ પ્રતો અને પુસ્તકો.

હસ્તલિખિત વિભાગમાં ૧૭૦ પોથીઓ અને ૧૧૫૦ નાની મોટી હસ્તલિખિત સુંદર પ્રતો છે.

છાપેલ વિભાગમાં વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રતો અને પુસ્તકો છે.

ખાસ કરીને અહીં હસ્તલિખિત પ્રતિઓના સંગ્રહનો વિશિષ્ટ પરિચય આપવાનો છે, તેથી તેના યથાયોગ્ય રીતે વિદ્વદ્ભોગ્ય મહત્વને દર્શાવવા નીચે મુજબ તેના વિભાગ કરી તે મુજબ માહિતી અપાય છે.

૧. પ્રાચીન પ્રતો.

૨. દુર્લભ પ્રતો.

૩. મહત્વપૂર્ણ પ્રતો.

૪. કલ્પસૂત્રની પ્રતો.

૫. મહત્વની પુષ્પિકા-પ્રશસ્તિ વાળી પ્રતો.

૧. પ્રાચીન પ્રતો

શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરનારા તે તે મહાનુભાવોએ સ્વ-પર હિતાર્થે તે તે કાળે વિવિધ પ્રતો લખાવીને જ્ઞાનભક્તિનો લઘાવો લીધો હોય છે, પણ વ્યવસ્થાદોષ, કાળબળ અને હાર્દિક બહુમાનની અલ્પતા આદિ કારણોથી પ્રતો દુઃખમકાળના ઝપાટામાં નષ્ટ થતી રહી છે, તેમ છતાં સદ્ભાગ્યે તેને સ્થાનિક શ્રી સંઘો કે વિવેકી મહાનુભાવોની દેખરેખથી સુરક્ષિત રહેલ વિશાળ શાસ્ત્ર સંગ્રહોમાં વધુ લાંબા ગાળાની પણ પ્રતો જળવાઈ રહી છે, તેવી કેટલીક કાળની દાઢમાંથી બચવા પામેલી પ્રાચીન પ્રતોનો ટૂંક પરિચય આપવામાં આવે છે.

ક્રમાંક (પોથી) ક્રમાંક	વેષ્ટન ક્રમાંક	પ્રત	નામ	પાના	સમય
૧	૭	૧૨	શ્રી જંબુદ્વીપ પ્રજાપિ સૂત્ર-ચૂર્ણિ	૩૮	વિ. સં. ૧૫૬૮ દીપોત્સવી- પાટણ (લિપિ સુંદર)
૨	૭	૧૪	શ્રીજ્ઞાતાસૂત્ર-ટીકા	૧૮૧	વિ. સં. ૧૬૫૧ વૈ.સુ. ૫ (લિપિ સુંદર)
૩	૧૪	૩૩	શ્રી કલ્પસૂત્ર-બારસા	૬૧	સં. ૧૫૭૬ વૈ.સુ. ૮
૪	૧૮	૩૮	શ્રી કલ્પસૂત્ર-બારસા અવચૂર્ણિ સાથે	૧૫૩	સં. ૧૫૬૮ શ્રા. સુ. ૧૫ સોનેરી ચિત્રો સુંદર છે.

ક્રમાંક (પોથી) ક્રમાંક	વેષ્ટન ક્રમાંક	પ્રત	નામ	પાના	સમય
૫	૨૦	૩૨	શ્રી આવશ્યકસૂત્ર અવયૂરિ	૬૧	સં. ૧૪૪૭ મહા વ. ૮
૬	૨૮	૮૬	શ્રી કલ્પસૂત્ર-ભારસા	૧૧૧	સં. ૧૫૩૫ ભા. સુ. ૪ સૂક્ષ્માક્ષરી લિપિ સુંદર
૭	૩૭	૧૦૪	શ્રી ઋષિમંડળવૃત્તિ	૩૪૮	સં. ૧૫૬૪ ચૈત્ર સુ. ૫
૮	૫૪	૧૨૮	શ્રી ઉપદેશચિંતામણિ વૃત્તિ	૩૩	સં. ૧૫૫૬ ભા. વ. ૪
૯	૪૬	૧૩૩	શ્રી નેમિનાથ ચરિત્ર (પર્વ - ૮)	૧૦૫	સં. ૧૬૬૨ મહેસાણા મધ્યે સુંદર અક્ષરોની પ્રત.
૧૦	૪૮	૧૪૦	શ્રી ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ ચરિત્ર પર્વ ૮	૧૫૫	સં. ૧૬૪૭ આસો સુ. ૧૧ મંગળ
૧૧	૭૭	૨૪૩	વિનતિ-ભાસ વગેરે	૨૧	સં. ૧૦૨૫ માહ સુ. ૭
૧૨	૭૭	૨૪૪	શ્રી વિવેકવિલાસ ગ્રંથ (મૂળ)	૨૧	સં. ૧૫૮૬ કા. વ. ૮
૧૩	૮૩	૨૫૬	શ્રી અનેકાર્થ નામમાલા (અભિ. ચિંતા. ટીકા)		સં. ૧૬૧૧ માગ. વદ ૨ બુધવાર
૧૪	૮૫	૨૬૩	હલાયુધ કોશ	૫૨	સં. ૧૬૦૬ મા. સુ. ૧૫
૧૫	૮૫	૨૬૬	લઘુવૃત્તિ અવયૂરિ ૫. ૩-૪	૪૮	સં. ૧૫૧૭ કા. સુ. ૫ ગુરુ
૧૬	૮૮	૨૮૨	સારસ્વત દીપિકા		સં. ૧૬૮૩ કા. સુ. ૧૪
૧૭	૯૦	૩૦૧	રસમંજરી પરિમલ	૨૨	સં. ૧૭૨૭
૧૮	૯૦	૩૦૨	ભારતી દીપિકા (વ્યાકરણ)		સં. ૧૬૩૬ કા. સુ. ૧૦
૧૯	૯૦	૩૦૩	ક્રિયાકલાપ	૮	સં. ૧૫૮૮
૨૦	૯૦	૩૦૫	લીલાવતી સંજ્ઞાપાટી	૨૩	સં. ૧૬૫૭ અષાઢ સુ. ૫ ગુરુવાર
૨૧	૯૧	૩૨૦	પ્રબોધ ચંદ્રોદય નાટક	૩૪	સં. ૧૪૮૬ ભા. વ. ૧૦ ભૌમે
૨૨	૯૧	૩૨૩	શોભન સ્તુતિ-મૂળ	૭	સં. ૧૬૩૩ પોષ વદ ૨
૨૩	૯૨	૩૨૮	દમયંતી કથા (ત્રુટક)	૫૧	સં. ૧૫૩૫
૨૪	૯૫	૩૮૬	જીવસમાસ પ્રકરણ		સં. ૧૪૮૭
૨૫	૯૬	૩૮૭	સિદ્ધાંત વાયના		સં. ૧૫૨૫
૨૬	૯૬	૩૮૮	જીવવિચાર અવયૂરિ		સં. ૧૬૩૮

ક્રમાંક (પોથી) ક્રમાંક	વેષ્ટન ક્રમાંક	પ્રત	નામ	પાના	સમય
૨૭	૮૭	૪૧૩	શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્રના છૂટક બોલ		સં. ૧૬૦૫
૨૮	૮૮	૪૨૮	શ્રી સિંદુર પ્રકર (અવયૂરિ)		સં. ૧૬૨૭
૩૦	૮૮	૪૩૫	શ્રી ભક્તામરસ્તોત્ર અવયૂરિ		સં. ૧૬૪૬
૩૯	૧૧૮	૫૮૮	કલ્પસૂત્ર		સં. ૧૬૧૮
૩૨	૨૨૧	૫૮૭	શ્રી સંગ્રહણી બાલાવબોધ		સં. ૧૭૮૦
૩૩	૧૧૨	૬૧૦	શ્રી ઈન્દ્રિય પરાજય શતક આદિ		સં. ૧૬૧૬
૩૫	૧૨૨	૬૧૪	શ્રી પ્રતિક્રમણ ટબો		સં. ૧૫૨૩

૨. દુર્લભ પ્રતો

હસ્તલિખિત ગ્રંથોનું સંરક્ષણ હજારો વર્ષોથી શ્રી સંઘ તરફથી અનેક રૂપે થતું આવ્યું છે, તોપણ કાળબળે વિવિધ ઉપદ્રવો અને વ્યવસ્થાદોષોના કારણે ઘણું-ઘણું કાળના ગર્ભમાં વિલીન થઈ ગયું; છતાં શાસનના પુણ્યે હજી પણ ઘણી ખરી પ્રતો તે તે જ્ઞાનભંડારોમાં એવી ખૂણે-ખાંચરે પડી રહેલી સચવાઈ રહી છે, જેને આપણે અન્યત્ર અપ્રાપ્ય અને મહત્વની હોઈ દુર્લભ શબ્દથી ઓળખીએ છીએ તેવી કેટલીક પ્રતો યાણસ્માના જ્ઞાનભંડારમાં છે.

ક્રમાંક (પોથી) ક્રમાંક	વેષ્ટન ક્રમાંક	પ્રત	નામ	પાના	નોંધ
૧	૩	૩	શ્રી જંબુદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર ટીકા	૩૫૪	પૂ. ડ. ધર્મસાગરજી મ. રચિત
૨	૮	૧૮	શ્રી દશાશ્રુતસ્કંધ ટીકા	૧૩૦	બ્રહ્મર્ષિ રચિત
૩	૨૧	૨૧	શ્રી અંગ યૂલિકા સટીક	૭૬	ગ્રંથાગ્ર ૮૦૦
૪	૧૨	૨૫	શ્રી મહાનિશીથસૂત્ર મૂળ	૨૮૧	પ્રાચીન પ્રત લખાણને ફરતી અવયૂરિ છે.
૫	૧૮	૪૦	^૧ શ્રી સીમંધર શોભા તરંગ (સોનેરી ચિત્રો સાથે)	૩૫	શ્રી સીમંધર સ્વામીનું સુંદર જીવનચરિત્ર તથા કામગજેન્દ્ર કથા
૬	૨૨	૫૨	શ્રી વીયરાય પયમ્નો મૂળ ગા. ૪૩	૭	પૂ. દીપવિજય કવિરાજે જ્ઞાનાલોચના નિમિત્તે લખેલી પ્રત છે.
૭	૨૨	૫૩	શ્રી વગ્ગયૂલિયા	૨૦	મૂળ માત્ર છે.
૮	૨૨	૫૪	શ્રી મહાપચ્ચખાણ પયમ્નો (મૂળ)	૧૪	સં. ૧૮૮૫માં શ્રી દીપવિજય કવિરાજની જ્ઞાનાલોચના નિમિત્તે લખાયેલી પ્રત છે.

૧. આ ગ્રંથના સંપાદકે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરતાં સર્વપ્રથમ મંગળાચરણ તરીકે અદ્યતન ટિપ્પણીઓ-ગુજરાતી વિવેચન સાથે આ ગ્રંથ, પુસ્તકાકારે પ્રગટ થઈ ગયેલ છે અને ૧૯૫૪-૫૫માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીના M.A.ના પાઠ્યપુસ્તક તરીકે પણ રહેલ છે.

ક્રમાંક	વેષ્ટન પ્રત (પોથી) ક્રમાંક ક્રમાંક	નામ પાના	નોંધ
૯	૨૩ ૫૬	શ્રી જીતકલ્પસૂત્ર (સટીક)	૬૨ આનું બીજું નામ કપ્પિયાકપ્પિય છે.
૧૦	૨૩ ૫૭	શ્રી ગણિવિજ્ઞાન પયમ્નો	૧૦ સં. ૧૮૮૫ પૂ. દીપવિજય કવિરાજ સ્વયં હસ્તલિખિત
૧૧	૨૩ ૫૮	શ્રી મરણવિભત્તિ શ્રી મરણ વિસોહી શ્રી સંલેહણા સુયં શ્રી આરાહણા સુયં	૬૦ સં. ૧૮૮૫ લિ. પં. દીપવિજય કવિરાજના આત્માર્થે
૧૨	૨૩ ૫૯	શ્રી ભક્તપરિજ્ઞા	૧૦ સં. ૧૮૮૫ લિ. પં. દીપવિજય કવિરાજ જ્ઞાનાલોચન હેતવે લિ.
૧૩	૨૩ ૬૨	શ્રી દેવેન્દ્ર સ્તવ પયમ્નો	સં. ૧૮૮૫ પં. દીપવિજય કવિરાજે લિ. સ્વપરઅર્થે
૧૪	૨૩ ૬૩	શ્રી ગચ્છાચાર પયમ્નો	૧૪ પં. દીપવિજય કવિરાજે જ્ઞાનાલોચણ હેતવે લિ.
૧૫	૨૭ ૮૦	શ્રી પંચકલ્પ ચૂર્ણિ	૭૭ સં. ૧૫૪૫ની જૂની પ્રત પરથી નવી લખાયેલી પ્રત છે.
૧૬	૩૧ ૦૧	શ્રી લોક પ્રકાશ ગ્રંથ સચિત્ર	૫૮૬ તે તે વિષયને લગતી સુંદર ચિત્રોથી સમૃદ્ધ પત્ર છે.
૧૭	૨૩ ૮૦	શ્રી કૂર્મપુત્ર ચરિત્ર (પ્રાકૃત) (પટવ)	૧૮ ૧૮૬ ગાથાનું ચરિત્ર છે.
૧૮	૩૪ ૮૮	શ્રી પ્રશ્નોત્તર રત્નમાલા વૃત્તિ	૧૬૭ વિમલાચાર્યકૃત પ્રશ્નોત્તર રત્નમાલા સૂત્રની ખૂબ સુંદર ટીકા છે.
૧૯	૩૪ ૧૦૦	૮૪ ગચ્છપટ્ટાવલી	૬૦ ઐતિ. દૃષ્ટિએ ખૂબ જ મહત્વની આ પ્રત છે.
૨૦	૪૪ ૧૨૫	શ્રી સમ્પન્નયચક્ર	૧૩ નયોના સ્વરૂપનો દુર્લભ ગ્રંથ
૨૧	૪૫ ૧૩૧	શ્રી આરાધના પતાકા	૬૫ અંતિમ આરાધના વિષયક બહુ મોટો પ્રાચીન પયમ્નો છે.

ક્રમાંક (પોથી) ક્રમાંક	વેષ્ટન ક્રમાંક	પ્રત	નામ	પાના	નોંધ
૨૨	૪૬	૧૩૨	શ્રી કથારત્નસાગર	૧૩૦	
૨૩	૪૮	૧૪૪	શ્રી સ્નાત્ર પંચાશિકા	૨૭	પ્રભુના સ્નાત્ર મહોત્સવને લગતી દુર્લભ વિશિષ્ટ પ્રત છે.
૨૪	૫૧	૧૫૭	પદાર્થખંડન	૮	ન્યાય પરિભાષાનો ગ્રંથ છે.
૨૫	૫૫	૧૬૩	શ્રી દેવદ્વિગણી પ્રબંધ	૨૮	અન્યત્ર અપ્રાપ્ય અત્યંત મહત્વની આ પ્રત છે. આમાં પાછળ શ્રી કેશી ગણધરની ઉત્પત્તિનો અદ્ભુત પ્રબંધ તથા શ્રી ગૌતમ સ્વામીજીના પાંચ પૂર્વભવોનો પ્રબંધ સુંદર રીતે વર્ણવાયેલ છે.
૨૬	૫૫	૧૬૫	શ્રી સમયકત્વ સંભવ કાવ્ય	૬૫	ખૂબ જ સુંદર કાવ્ય છે. કવિ કાલિદાસના “કુમારસંભવ કાવ્ય”ની અનુકૃતિરૂપ આ રચના છે.
૨૭	૫૬	૧૬૬	શ્રી શાલિભદ્ર ચરિત્ર	૩૦	સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રાસાદિક આ રચના સુંદર છે.
૨૮	૫૬	૧૬૮	મંડન કાદંબરી દપર્ણ	૭૨	માંડવગઢના જૈન મંત્રી મંડન કવિની સુંદર રચના છે.
૨૯	૫૬	૧૭૧	શૃંગાર મંડન	૧૩	મંડન કવિની સાહિત્યિક રચના
૩૦	૬૧	૧૮૬	ગૂર્જરરાજનામાનિ	૩૦	ગુજરાતના ઇતિહાસ પર વેધક પ્રકાશ નાંખતી પ્રત છે.
૩૧	૬૩	૧૦૨	શ્રીદ્વિસંધાન મહાકાવ્ય (નાભેય નેમિ ચરિત્ર) ટિપ્પણ સાથે	૪૪	કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રા- ચાર્યની કૃતિ છે. (અપૂર્ણ)
૩૨	૬૩	૧૮૪	શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્ર વિવરણ		
૩૩	૧૬	૧૮૮	શ્રી સિદ્ધાંત વિષમ પદ પર્યાય	૬૩	આગમિક શબ્દોના અર્થો
૩૪	૬૮	૨૦૭	શ્રી યોગશાસ્ત્ર લઘુ ટીકા		
૩૫	૭૦	૨૧૫	મહાવિદ્યાવંડન	૨૨	સુંદર મહત્વની પ્રત
૩૬	૭૦	૨૧૬	અધ્યાત્મ બિંદુ (સ્વોપજ્ઞ ટીકા)	૪૨	પૂ. ઉપા. યશોવિજય મ.નો દુર્લભ ગ્રંથ

ક્રમાંક વેષ્ટન પ્રત
(પોથી) ક્રમાંક
ક્રમાંક

નામ પાના નોંધ

૩૭ ૭૦ ૧૧૭ ન્યાય પ્રવેશ ટીકા ૩૭ પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ
મ.નો ગ્રંથ (પ્રાયઃ)

૩૮ ૭૨ ૨૨૫ શ્રી યતિલક્ષણ સમુચ્ચય ૬ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ પ્રત

૩૯ ૭૧ ૨૨૮ શ્રી વીતરાગ સ્તવ ૮ પ્રાચીન મહત્વની પ્રત

આ પ્રતમાં દરેક પ્રકાશના અંતે તે તે પ્રકાશના નામો આપ્યા છે કે જે પ્રાયઃ દુર્લભ છે.

૧. પ્રસ્તાવના સ્તવ ૧૧. મહિમા સ્તવ

૨. સહજાતિશય સ્તવ ૧૨. વૈરાગ્ય સ્તવ

૩. કર્મક્ષયાતિશય સ્તવ ૧૩. હેતુનિરાસ સ્તવ

૪. સુરકૃતાતિશય સ્તવ ૧૪. યોગ સ્તવ

૫. પ્રાતિહાર્ય સ્તવ ૧૫. ભક્તિ સ્તવ

૬. પ્રતિપક્ષનિરાસ સ્તવ ૧૬. આત્મગર્હા સ્તવ

૭. જગત્કર્તૃત્વ સ્તવ ૧૭. શરણાગમન સ્તવ

૮. એકાંતવાદ સ્તવ ૧૮. કઠોરોક્તિ સ્તવ

૯. કલિ સ્તવ ૧૯. આજ્ઞા સ્તવ

૧૦. અદ્ભુત સ્તવ ૨૦. વીતરાગ સ્તવ

૪૦ ૭૩ ૨૩૨ સ્વપ્રચિંતામણિ

૪૧ ૭૬ ૨૪૧ શ્રી ચંદ્રપ્રભ ચરિત્ર અતિ પ્રાચીન પ્રાયઃ સં.
૧૪૪૨ની સાધ્વીજી મ.ના
હાથની લખેલી છે.

૪૨ ૮૨ ૨૫૪ રઘુવંશ ટીકા (પ્રાચીન)

૪૩ ૮૩ ૨૫૭ શ્રી વિજયચંદ્ર કેવલી ચરિત્ર (માગધી)

૪૪ ૮૪ ૨૫૮ કોશસારોદ્ધાર (અભિ. ચિંતા. ટીકા)

૪૫ ૮૯ ૨૮૯ રાગલક્ષ્મણિ અત્યંત સુંદર શાસ્ત્રીય રાગોની
માહિતીનો ગ્રંથ

૪૬ ૯૦ ૩૦૧ રસમંજરી પરિચય

૪૭ ૯૦ ૩૦૨ શ્રી ભારતીદીપિકા વ્યાકરણ

૪૮ ૯૦ ૩૦૩ ક્રિયાકલાપ વિદ્યાનંદ કૃત

૪૯ ૯૪ ૩૫૪ શ્રી તીર્થંકર પ્રભુની જિનોદયસૂરિ કૃત

વિવિધ સ્તુતિઓ (સંસ્કૃત)

૫૦ ૯૬ ૩૯૭ સિદ્ધાંત વાચના

૫૧ ૯૭ ૪૧૦ આહાર એષણા સૂત્ર

ક્રમાંક વેષ્ટન પ્રત
(પોથી) ક્રમાંક
ક્રમાંક

નામ પાના નોંધ

૫૨ ૧૧૧ ૬૦૩

દેવદ્રવ્ય પરિભાષા

૫૩ ૧૩૭ ૬૩૮/૧

શ્રી ભટેવા પાર્શ્વજિનસ્તવન

૩. મહત્વપૂર્ણ પ્રતો

જ્ઞાન-ધ્યાનના અભ્યાસી સાધુ-સાધ્વીઓ સંયમની પ્રવૃત્તિઓમાંથી જ્યારે નિવૃત્તિ મળતી ત્યારે ત્યારે સ્વાધ્યાય અને સ્વપરોપકાર અર્થે શ્રુતજ્ઞાનની ભક્તિરૂપ લખવાનું કાર્ય અવિરતપણે કરતા, શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ પણ સ્વયોગ્યતાનુસાર લખતા, એટલે પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોમાં વિવિધ જાતનું સાહિત્ય સમૃદ્ધ થઈ શક્યું, કાળના જબડામાં ઘણું-ખરું જવા છતાં પણ મહત્વની કેટલીક પ્રતો હજી પણ શ્રી સંઘના સદ્ભાગ્યે જળગાઈ રહી છે.

તેવી કેટલીક પ્રતોનો નિર્દેશ અહીં કરાય છે.

ક્રમાંકવેષ્ટન પ્રત
(પોથી) સંખ્યા
સંખ્યા

નામ

૧	૭	૧૪	જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપિ યૂર્ણિ
૨	૭	૧૪	શ્રી જ્ઞાતાસૂત્ર ટીકા, કલાત્મક અક્ષરોની પ્રાચીન પ્રત
૩	૧૧	૨૮	શ્રી જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપિ સૂત્ર યૂર્ણિ
૪	૨૭	૮૧	શ્રી જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપિ સૂત્ર યૂર્ણિ
૫	૨૫	૮૩	શ્રી ચંદ્ર પ્રજ્ઞપિ સૂત્ર મૂળ
૬	૩૪	૧૦૧	શ્રી સંગ્રહણી વૃત્તિ સચિત્ર
૭	૪૨	૧૧૫	શ્રી શ્રાદ્ધવિધિવિનિશ્ચય, પર્યુષણા સ્થિતિ
૮	૪૪	૧૨૧	વાક્ય પ્રકાશ ગ્રંથ
૯	૪૪	૧૧૮	શ્રી ઉપદેશ ચિંતામણિ વૃત્તિ
૧૦	૬૭	૨૦૩ થી ૨૦૬	શ્રી સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનની પ્રાચીન પ્રતની ફોટો કોપીઓ
૧૧	૬૮	૨૦૮	શ્રી પ્રક્રિયા કૌમુદી
૧૨	૭૩	૨૩૧	શ્રી સંમતિ તર્ક ટીકા
૧૩	૭૩	૨૩૫	કવિકર્મ રહસ્ય
૧૪	૭૩	૨૪૨	શ્રી તીર્થકરોની વિનતિ - ભાસ આદિ
૧૫	૭૭	૨૪૩	શ્રી સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન ટીકા
૧૬	૭૭	૨૪૪	વિવેક વિલાસ - મૂળ સુંદર લિપિ
૧૭	૮૨	૨૫૫	શ્રી સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન મૂળ અધ્યાય ૧-૭ ખૂબ સરસ સૂક્ષ્માક્ષરની કલાત્મક પ્રત
૧૮	૮૬	૨૬૮	શ્રી અભિધાન ચિંતામણિ અવયૂરિ
૧૯	૮૬	૨૭૦	હેમ નામમાલા પ્રદીપિકા

ક્રમાંકવેષ્ટન (પોથી) સંખ્યા	પ્રત સંખ્યા	નામ
૨૦ ૮૭	૨૭૪	ધાતુ પાઠ અવયૂરિ
૨૧ ૮૭	૨૭૬	વિશ્વ શ્રી કોશ
૨૨ ૮૮	૨૮૦	સિદ્ધહેમ-શબ્દાનુશાસન અવયૂરિ
૨૩ ૮૦	૩૦૫	લીલાવતી સંજ્ઞા પાટી
૨૪ ૮૫	૩૬૬	વિચાર રસાયણ

૪. કલ્પસૂત્ર-બારસાની સુંદર પ્રતો

જૈન શાસનમાં તરણતારણહાર શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતોની વાણીને પરમતારકરૂપે માની તેનું વિવિધ રીતે બહુમાન કરવામાં આવે છે, તેમાં પણ પર્વાધિરાજની આરાધના પ્રસંગે આત્મશુદ્ધિ માટે પરમ મંગળ-મય શ્રી કલ્પસૂત્ર-બારસાસૂત્ર પ્રતિ આબાલગોપાળ દરેકની હાર્દિક ભક્તિનો ઉમળકો દેખાય છે. તે રીતે જ્ઞાનભંડારોના સર્જક, સંરક્ષક અને વ્યવસ્થાપકો પણ શ્રી કલ્પસૂત્ર-બારસાસૂત્રની પ્રતોની વિશિષ્ટતાથી પોતાના સંગ્રહને ખૂબ જ સમૃદ્ધ માને છે. તેથી શ્રી કલ્પસૂત્રની કેટલીક સુંદર પ્રતોની નોંધ અહીં આપવામાં આવે છે.

ક્રમાંકવેષ્ટન (પોથી) સંખ્યા	પ્રત સંખ્યા	નામ
૧ ૧૪	૨૧	શ્રી કલ્પસૂત્ર અવયૂરિ
૨ ૧૪	૩૩	શ્રી કલ્પસૂત્ર બારસા
૩ ૧૬	૩૫	શ્રી કલ્પસૂત્ર (સૂબોધિકા)
૪ ૧૮	૩૮	શ્રી કલ્પસૂત્ર-બારસા (અવયૂર્ણિ સાથે)
૫ ૨૭	૪૮	શ્રી કલ્પસૂત્ર (બારસા) મૂળ સૂક્ષ્મ-ઝીણા અક્ષરની સુંદર ૧૨ પાનાની પ્રત
૬ ૨૮	૮૪	શ્રી કલ્પસૂત્ર-બારસા
૭ ૨૮	૮૬	શ્રી કલ્પસૂત્ર-બારસા અતિ પ્રાચીન પ્રત
૮ ૨૮	૮૪	શ્રી કલ્પસૂત્ર-બારસા સોનેરી ચિત્રો અને કાલકાર્યાર્ય કથા સાથે
૯ ૧૧૮	૫૮૮	શ્રી કલ્પસૂત્ર બારસા સં. ૧૬૧૮ની સુંદર પ્રત.

૫. મહત્વની પ્રશસ્તિ-પુસ્તિકા વાળી પ્રતો

જ્ઞાનભંડારોમાં સમયે સમયે વિવિધ જાતની પ્રતો જ્ઞાનભક્તિવાળા પુણ્યાત્માઓ તરફથી લખાવાય છે કે લખીને મૂકાય છે. તેવી પ્રતોમાં ઘણીમાં પાછળ લેખનસંવત્ વગેરે હોય છે. જેમાંની કેટલીકમાં તો પ્રતના અંત્યભાગે ખૂબ જ મહત્વની માહિતીવાળી સુંદર પ્રશસ્તિઓ હોય છે. જે ઉપરથી ઘણી ઘણી તે વખતની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવી શકે છે. તેથી તેવી મહત્વપૂર્ણ પ્રશસ્તિઓવાળી કેટલીક પ્રતોની નોંધ અહીં અપાય છે.

ક્રમાંકવેષ્ટન (પોથી) સંખ્યા	પ્રત સંખ્યા	નામ
૧ ૭૦ ૧૨		શ્રી જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર-ચૂર્ણિ (લિખિતં શ્રી પત્તનનગરે, સં. ૧૫૬૮ વર્ષે કાર્તિક દિપોચ્છવો xxx દીપોત્સવ ત્રયોદશ્યાં.)
૨ ૭ ૧૪		શ્રી જ્ઞાતાસૂત્ર ટીકા પા. ૧૮૧ (સંવત ૧૬૫૧ વર્ષે શાકે ૧૫૧૭ પ્રવર્તમાને વૈશાખમાસે શુક્લપક્ષે પંચમીતિથૌ શુક્રવારે ગ્રીષ્મઋતૌ મહારાયશ્રી સુરતાનજી કુંવર શ્રી રાજસિંધજી વિજયરાજયે શ્રી જીરાવલ્લી ગચ્છે ભટ્ટારિક શ્રી દેવાણંદસૂરિ આચારિજ વેસરવા શ્રી સોમસુંદર સલ્હા પદમસી ચેલાષકુરતી લિખિત “શુભં ભવતુ” કલ્યાણં-ભદ્રં ભૂયાત્)
૩ ૧૪ ૩૩		શ્રી કલ્પસૂત્ર-બારસા પા. ૬૧ (સંવત ૧૫૩૫ વર્ષે વૈશાખ સુદ ૮ ભૌમે મે. પીતાંબર લિખિત શ્રી પત્તને “છ” શ્રીઃ)
૪ ૧૮ ૩૮		શ્રી કલ્પ બારસા અવચૂરિ સાથે (ઈતિ શ્રી કલ્પાધ્યયનાવચૂર્ણિઃ સંદેહ વિષૌષાધિ વૃત્યનુસારિણ લિખિતા, સં. ૧૫૬૮ વર્ષે શ્રાવણ સુ. ૧૫ પં. શ્રીભાવચંદ્રેશા-લિખિ)
૫ ૨૦ ૪૨		શ્રી આવશ્યક સૂત્ર અવચૂરિ પા. ૬૧ (સં. ૧૪૭૭ વર્ષે માઘ વદિ ૮ રવિ દિને, કાયસ્થ જ્ઞાતિય મહં. દામાકેન લિખિતં)
૬ ૨૨ ૫૪		શ્રી મહાપચ્ચક્ષ્ણાણ પચન્નો (ઈતિ શ્રી વીરભદ્રમુનિરાજેન વિરચિતં મહાપચ્ચક્ષ્ણાણ સૂત્રં સમાપ્તં) (કપ્પિયાકપ્પિય તે જીતકલ્પ સૂત્ર, તે ચૌદમી પાટે આવેલ સંડિલ્લ (જીતધર) સ્વામીકૃત. દેવેન્દ્રસ્તવ સૂત્ર બ્રહ્મદ્વીપ શાખા મધ્યે બાવીશમી પાટે આવેલ રિસિપાલ સ્વામી મુનિરાજેન વિરચિત. મરણવિભત્તિ-મરણવિસોદી સૂત્ર તે તેમના વંશના મુનિરાજે આઠ સૂત્રના ભાવ જોઈને ગૂંથ્યું. આઉરપચ્ચક્ષ્ણાણ-મહાપચ્ચક્ષ્ણાણ-ભત્તપરિત્રાસૂત્ર-ચઉસરણસૂત્ર તે શ્રીવીરભદ્ર મુનિરાજેન વિરચિત. ‘ઈતિ શ્રી મહાપચ્ચક્ષ્ણાણસૂત્રં સમાપ્તં’ શ્રેયોઽસ્તુ)
૭ ૨૬ ૫૬		જીતકલ્પ સૂત્ર ચૂર્ણિ તિલકાચાર્ય ટીકા (इय एसो जीयकप्पो समासओ सुविहियाणुकंपाए । कहिओ देओ य पुण पत्तेसु परिच्छिय गुणेषु ॥)

ક્રમાંકવેષ્ટન (પોથી) સંખ્યા	પ્રત સંખ્યા	નામ
		(ઇતિ કપ્પિયાકપ્પિય તેઠ જીતકલ્પસૂત્ર સંપૂર્ણ નિર્ધુક્તિ નથી. ભાષ્ય શ્લોઠ ૧૩૧૨૫ ચૂર્ણિ શ્લો. ૧૦૫૦૦ ટીકા તિલકાચાર્ય કૃત પ..)
૮	૨૮	૮૬ શ્રી બારસા સૂત્ર પા. ૧૧૧ (સંવત ૧૫૩૫ વર્ષે ભાદ્રપદસિત ચતુર્થ્યા ઓસવાલજ્ઞાતૌ ચિંચરગોત્રે દેશલાન્વયે સાહ શ્રી સિહદત્ત પુંજા શાહ શ્રીશ્રીપાલેન ચતુર્વિંશંતિ..... દેવગુપ્તસૂરીશ્વરાણામુપદેશેન વા. શ્રી આનંદસમુદ્રપ્રેરણાયા, ઇયં પ્રશસ્તિર્નદતાદાયચન્દ્રાર્ક) “શુભં ભવતુ”
૯	૩૩	૯૬ શ્રી ભરતેશ્વર બાહુબલી વૃત્તિ પા. ૨૩૮ (સંવત ૧૮૪૦ વર્ષે પૌષ માસે કૃષ્ણ પક્ષે પંચમીતિથૌ ચંદ્રવાસરે ભદ્રારક શ્રી ૧૦૮ શ્રી ભાવરત્નસૂરિ તત્ શિષ્ય પં. શ્રી માનરત્નગણી તત્ શિષ્ય પં. શ્રી સુમતિરત્નગણી તત્ શિષ્ય પં. શ્રી માણિક્યરત્નગણી તત્ શિષ્ય પ્રેમરત્ન લિપીકૃતં, શ્રી ખેડા નયરે શ્રી ભીડભંજનપ્રાસાદાત્ ‘શુભં ભવતુ’ શ્રીરસ્તુ)
૧૦	૩૩	૯૭ શ્રી કૂર્માપુત્ર ચરિત્ર પ્રાકૃત (સિરિ હેમવિમલ સુહગુરુ સિરિમાણિક્કસીસહયં । સુયં પગરણમેયં વાઙ્જંતં ચિરં જયત ॥) (ઇતિ કૂર્માપુત્રકથાનકં સમાપ્તં) (સંવત ૧૮૩૪ વર્ષે ફાલ્ગુનમાસે કૃષ્ણપક્ષે ૮તિથૌ બુધવાસરે શુભં ભવતુ)
૧૧	૪૪	૧૧૮ શ્રી ઉપદેશ ચિંતામણિ વૃત્તિ (સંવત ૧૫૫૬ વર્ષે દુભાદ્રવા વદ ૧૪ સોમવાસરે શ્રીપત્તનનગરે શ્રીઅંચલગચ્છે લિખિતા xxx શ્રી રંગવર્દનગણીન્દ્રશિષ્યાણાં દયાવર્દનગણી પં. ધર્મવર્દનગણીપ્રવરાણામેષા પ્રતિ: શ્રીભવતુ)
૧૨	૪૬	૧૩૩ શ્રી નેમિનાથ ચરિત્ર પર્વ ૮ પા. ૧૦૫ (સં. ૧૬૬૨ વર્ષે મહીસાણા નગરે લિખિતં)
૧૩	૪૮	૧૪૮ શ્રી ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત્ર પર્વ ૮ (સંવત ૧૬૪૭ વર્ષે આશ્વિન સુ. ૧૧ ભૌમવાસરે લિખિતં ચાંગાગ્રામે લિખાપિતં શ્રીરસ્તુ શુભં)

ક્રમાંકવેષ્ટન (પોથી) સંખ્યા	પ્રત સંખ્યા	નામ
૧૪ ૭૭ ૨૪૨		શ્રી તીર્થંકર પ્રભુની વિનતિ-ભાસ વગેરે-પા. ૨૧ (સંવત ૧૦૨૫ વર્ષે સ્વયંલિખિત જયશેખર સૂરિ. માઘ સુદ ૭ ગુરુવાસરે) સુંદર અક્ષરોવાળી પ્રાચીન પ્રત છે.
૧૫ ૭૭ ૨૬૫		શ્રી વિવેકવિલાસ ગ્રંથ મૂળ પા. ૨૧ (સંવત ૧૪૮૬ વર્ષે કાર્તિક ૮ રવૌ લિખિત) આ જ પ્રતમાં ડાબે હાંસીયામાં ઉપરના ખૂણે નીચે પ્રમાણે છે- (જાવાલિ નગરે ઉદયસિંહ રાજા દેવપાલ મંત્રીશ્વર તત્સુત ધનપાલ- પ્રીતયે શ્રી જિનપ્રભસૂરિભિઃ કૃતોડયં ગ્રંથઃ)
૧૬ ૮૩ ૨૫૬		અનેકાર્થ નામમાલા (સંવત ૧૬૬૧ વર્ષે માગશર વદિ ૨ તિથિ વાર બુધ. લિખિત મહં. ૪ સરા.....માધવ લખ્યતં શુભં ભવતુ)
૧૭ ૮૫ ૨૬૩		હલાયુધ કોશ પા. ૫૨ (સંવત ૧૬૦૬ વર્ષે માગશર સુદિ ૧૫૬ સોમે વૃદ્ધતપાપક્ષે ઉ. શ્રી વિવેકમંડનગણિના લિખિત, શ્રી વાયડજ્ઞાતીય પં. જિનરાજ સુત સા. વીરજી પઠનાર્થ)
૧૮ ૮૫ ૨૬૬		શ્રી સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન લઘુવૃત્તિ અધ્યાય ૩-૪-અવચૂરિ (સંવત ૧૫૭૭ વર્ષે કાર્તિક સુદિ ૫ ગુરૌ શ્રીખરતરગચ્છે શ્રી સોમ- કુંજરોપાધ્યાયાનાં લિખિત)
૧૯ ૮૮ ૨૮૨		સારસ્વત દીપિકા ચંદ્રકીર્તિકૃત (સંવત ૧૬૮૩ વર્ષે કાર્તિક સુદિ ૧૪ વાર શુકે સેરપુરામધ્યે લિખિત ઋષિ શ્રી પદ્મજી તત્ શિષ્ય ઋષિ શ્રી પૃથ્વી.....પઠનાર્થ, ઋષિ મેઘજી શુભં ભૂયાત્)
૨૦ ૯૦ ૩૦૧		રસમંજરી પરિમલ પા. ૨૨ (ઈતિ સકલ પંડિતઘટાગ્રણીયશ્રીમચ્છેષવંશાલંકારભૂતવિદ્વજજનચૂડામણિ- મરીચિ પિંજરિત ચરણયુગલકલિશેષાવતાર-શ્રીમચ્છેષનૃસિંહાયિત- શ્રી નૃસિંહચરણોપાસક બ્રહ્મપુર વાસિના શ્રી શેષચિંતમણિના નિર્મિતો રસમંજરી પરિમલઃ) (સકલ પંડિત પ્રવર પંડિત શ્રી ૫ શ્રી ખીમાવિજયગણિશિષ્ય- હેમવિજયેન લિખિતઃ, શ્રી પાર્શ્વનાથપ્રાસાદાત ભાગ્યનગરે સંવત્ ૧૭૨૭ વર્ષે)
૨૧ ૯૦ ૩૦૨		ભારતી દીપિકા વ્યાકરણ (સંવત ૧૬૧૬ વર્ષે કાર્તિક માસે ૧૦ દિને સારસ્વતપ્રક્રિયા સંપૂર્ણ જાતા, શ્રીસુધર્મગચ્છે ભટ્ટારિકશ્રીવિજયદેવસૂરિ તત્ શિષ્ય વરસિંહ-લિખિતમિદં)

ક્રમાંકવેષ્ટન (પોથી) સંખ્યા	પ્રત સંખ્યા	નામ
૨૨ ૮૦ ૩૦૩		ક્રિયાકલાપ પા. ૮ કર્તા વિદ્યાનંદ (સંવત ૧૫૮૮ વર્ષે શ્રીમત્પાગચ્છે શ્રી વિશાલરાજસૂરિશિષ્ય પં. કુશલચારિત્ર ગણિ શિષ્ય રંગચારિત્ર ગણિપઠનાર્થ લિખિતં ઑંઙાઈયાગ્રામે)
૨૩ ૮૦ ૩૦૫		લીલાવતી સંજ્ઞાપાટી પા. ૨૩ (સંવત ૧૬૫૭ વર્ષે અસાડ સુદિ ૫ ગુરુવાસરે)
૨૪ ૮૧ ૩૨૦		પ્રબોધ ચંદ્રોદય નાટક પા. ૩૪ (સંવત ૧૪૮૬ વર્ષે ભાદ્રવા વદિ ૧૦ ભૌમે શ્રી ભાવડારગચ્છે શ્રીકાલિકાચાર્યસંતાને શ્રી વિજયસિંહસૂરીણાં પદે શ્રી વીરસૂરિ શિષ્ય મુનિ જિનચંદ્રેણ લિખિતં મુનિજનવાચનાર્થે, શ્રીમચ્ચતુર્વિધ સંઘસ્ય શુભં ભવતુ, ॥છા॥ લીંબાસીગ્રામે લિખિતં)
૨૫ ૮૧ ૩૨૩		શ્રી શોભન સ્તુતિ મૂળ પા. ૭ (સંવત ૧૬૩૩ વર્ષે પૌષ વદિ ૨ દિને શ્રાવિકા લાડી લિખિતં)

આ રીતે સંક્ષેપમાં ચાણસ્માની વિશેષ મહત્તાની સાબિતી રૂપ પ્રાચીન હસ્તલિખિત મહત્ત્વની અનેક પ્રતોના સંગ્રહ સ્વરૂપ જ્ઞાનભંડારની આછી રૂપરેખા દર્શાવી.

આ સિવાય બીજા પણ અહીં નીચે મુજબના ત્રણ જ્ઞાનભંડારો છે :

૧. શ્રી ઉમેદવિજયજી મહારાજ જૈન જ્ઞાનભંડાર

ઉપાશ્રયમાં વ્યાખ્યાનકક્ષમાં ડાબે ઉત્તર સન્મુખ મોટા વિશાળ તિજોરી ટાઈપના કબાટમાં આ જ્ઞાનભંડાર છે, જેમાં ૬૦ પોથીઓ હસ્તલિખિત ૭૩૦ પ્રતોની છે, બાકી છાપેલ પોથીઓ ૫૦ અને પુસ્તકો જુજ છે.

પરંતુ આ ભંડારોમાં થોડીક પણ હસ્તલિખિત પ્રતિઓ ખૂબ જ મહત્ત્વની છે. તેમાં પણ ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬માં સૈકાની પ્રતો સુંદર રીતે સચવાયેલી છે.

સ્થળ-સંકોચાદિ કારણે વધુ માહિતી નથી આપી. એકંદરે સંગ્રહ ખૂબ જ મહત્ત્વનો છે.

૨. શ્રી સંઘનો જ્ઞાનભંડાર

જેમાં વિવિધ પ્રતો અને પુસ્તકો છે, મોટેભાગે પુસ્તકોનો સંગ્રહ વધુ છે. ૧૫૦૦થી ૨૦૦૦ પુસ્તકો છે.

સામાન્ય જનતાની અભિરુચિને અનુરૂપ કથા સાહિત્ય તેમજ હળવું ઔપદેશિક સાહિત્ય ઘણું છે.

૩. શ્રાવિકા ઉપાશ્રયનો ભંડાર

બહુ નાના પ્રમાણમાં પણ સાધ્વીઓને અને શ્રાવિકાઓને ઉપયોગી પ્રતો પુસ્તકોનો નાનકડો સંગ્રહ છે.

આ રીતે ચાણસ્મા ક્ષેત્ર શ્રુતભક્તિ જ્ઞાન સંરક્ષણના ક્ષેત્રે પણ પોતાનું આગવું સ્થાન ધરાવે છે એમ આ વિવેચન ઉપરથી જણાશે.

પ્રાંતે વર્તમાનકાળના મુદ્રણયુગના પ્રતાપે જ્ઞાન પ્રતિ વધતી જતી બેદરકારી અને આશાતનાના દોષથી બચવાનો પ્રયત્ન કરી યોગ્ય રીતે આવા શ્રુતજ્ઞાનને ગુરુગમથી આદરપાત્ર બનાવી જિન શાસનની મર્યાદાનુરૂપ જીવનને શ્રુતભક્તિથી તરબોળ કરી કર્મોના બંધનમાંથી ભવ્ય મુક્તિ મેળવે એ મંગલ કામના!!!

સાભાર : ચાણસ્મામંડન ભટ્ટેવા પાર્શ્વનાથ જિનાલય સાર્ધશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ

પ્રકાશક : જૈન સંઘ, ચાણસ્મા

વી. સં. ૨૪૯૪, વિ. સં. ૨૦૨૪, ઈસ્વીસન્ ૧૯૬૮

લાલભાઈ દલપતભાઈ પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર સંસ્થા

આગમપ્રભાકર પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ ધર્મનિષ્ઠ જૈન સાધુ હતા. તેઓ ખૂબ જ્ઞાની વિદ્વાન અને સંનિષ્ઠ સંશોધક, આગમવેત્તા, જૈનધર્મ અને દર્શનના મર્મજ્ઞ જ્ઞાતા હતા. ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં વારંવાર વિહાર કરતા તેમણે જુદા જુદા જૈન ભંડારોમાં સંગ્રહાયેલી અનેક પ્રાચીન, દુર્લભ અને અમૂલ્ય હસ્તપ્રતો શોધી કાઢી હતી. જાળવણીનાં અભાવે આ હસ્તપ્રતોને ગંભીર અને દુરસ્ત ન કરી શકાય તેવું નુકસાન થયું હતું, તેથી તેની કાળજીપૂર્વક જાળવણી સાર-સંભાળ અને હસ્તપ્રતોની સૂચિ બનાવવાની જરૂર હતી. આથી હસ્તપ્રતોના આ અમૂલ્ય વારસાનું યોગ્ય રીતે જતન થાય, તેનો અભ્યાસ થાય અને વિદ્વાનોને સરળતાથી ઉપલબ્ધ થાય તે સુનિશ્ચિત કરવાની બાબતને તેમણે જીવનમંત્ર બનાવ્યો. આ ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખી તેમણે અનેક ભંડારોની વૈજ્ઞાનિક રીતે પુનઃરચના કરી અને તે સંગ્રહોની ગ્રંથસૂચિ બનાવી. વળી જાળવણીની યોગ્ય સગવડો ન હોય તેવા જુદાં જુદાં સ્થાનોમાંથી તેમણે અસંખ્ય હસ્તપ્રતો એકત્રિત કરી. આથી તેમનો સંગ્રહ વધતો ગયો તેમ તેમને આ દુર્લભ અને પ્રાચીન હસ્તપ્રતોનું રક્ષણ થાય, તેની યોગ્ય સંભાળ લેવાય, તેનો ગહન અભ્યાસ થાય અને વિદ્વાનોને સંદર્ભ અને સંશોધન માટે તે મળી રહે તેવા યોગ્ય સ્થળની જરૂરિયાત વરતાઈ.

શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ ધર્મનિષ્ઠ જૈન શ્રાવક અને ઉદ્યોગપતિ હતા. તેમને પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી પ્રત્યે ખૂબ બહુમાન અને આદર હતો. વળી તેમની સાથે તેમને ગાઢ સંબંધ પણ હતો. તેથી મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી હસ્તપ્રતોની જાળવણી અને તેના સંશોધન માટે સંસ્થા સ્થાપવાની તાતી જરૂરિયાત અંગે શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈને પોતાના મનની વાત કહે એ સ્વાભાવિક હતું.

શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ ખૂબ જ દીર્ઘદ્રષ્ટા હતા. તેમને અનેક બાબતોમાં રસ હતો. ગુજરાતમાં અનેક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં અને શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવામાં તેમનો અમૂલ્ય ફાળો હતો. તેમણે આ વિચાર હૃદયપૂર્વક સ્વીકાર્યો. આ બે મહાનુભાવોના મિલનથી સને ૧૯૫૭માં લાલભાઈ દલપતભાઈ પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર નામની સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી.

શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ પોતાના કુટુંબનું સૌહાર્દપૂર્વકનું સમર્થન મેળવી ને સારી એવી રકમના દાન સાથે આગળ આવ્યા. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ ૧૦,૦૦૦ કરતાં વધારે દુર્લભ હસ્તપ્રતો સંભાળ માટે તેમને સોંપી, તેમાંની ઘણી ખરી બહુમૂલ્ય અને સચિત્ર હતી. ૭૦૦૦ કરતાં પણ વધુ દુર્લભ ગ્રંથો મુનિશ્રીએ લા. દ. પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર સંસ્થાના ગ્રંથાલયને ભેટ આપ્યા. તે ગ્રંથો વિદ્યામંદિરના સંગ્રહના હાર્દરૂપે શોભી રહ્યા છે.

હસ્તપ્રતો અને બીજી કલાકૃતિઓની જાળવણી માટે યોગ્ય રીતે ડિઝાઈન કરેલું મકાન બાંધવાની, ગ્રંથાલય સ્થાપવાની અને સમગ્રતયા વહીવટની જવાબદારી શ્રી કસ્તુરભાઈએ સ્વીકારી લીધી. આ હેતુ માટે ગુજરાત યુનિવર્સિટીની નજીક ૩૩,૦૦૦ ચો.વાર જમીન રૂ. ૩.૨૫ લાખની કિંમતે ખરીદવામાં આવી. આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિપ્રાપ્ત પ્રતિષ્ઠિત સ્થપતિ શ્રી બી. વી. દોશીએ ડિઝાઈન કરેલું સૌંદર્ય અને કલાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સુંદર એવા મકાનનું રૂ. ૮ લાખના ખર્ચે નિર્માણ કરવામાં આવ્યું. મકાનની આસપાસની જગ્યામાં વૃક્ષો વાવ્યાં. તત્કાલીન પ્રધાનમંત્રી પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ સને ૧૯૬૩માં લા. દ. પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરના સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ એવા મકાનનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું.

પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરના મુખ્ય ઉદ્દેશ નીચે મુજબ છે :

(૧) પ્રાચીન હસ્તપ્રતો એકઠી કરવી અને જાળવવી, જેથી આ જૂનો અમૂલ્ય વારસો અતીતમાં ખોવાઈ ન જાય.

(૨) પ્રાચ્યવિદ્યામાં અભ્યાસ અને સંશોધન માટે વિદ્વાનોને સગવડ આપવી. અને

(૩) અપ્રસિદ્ધ હસ્તપ્રતો અને વિદ્વાનોએ હાથ ધરેલાં સંશોધન અને અભ્યાસની મહત્વની આવૃત્તિઓનું પ્રકાશન કરવું.

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના વિદ્વાનોએ કરેલા પીએચ.ડી. અને પીએચ.ડી. પછીના અભ્યાસને પ્રોત્સાહન આપવા આ સંસ્થાને ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ સંશોધન કેન્દ્ર તરીકે માન્યતા આપી છે. સંશોધક વિદ્વાનો અને બીજા જિજ્ઞાસુઓ તથા વિદ્વાન મુનિભગવંતો આ સુસજ્જ સંદર્ભ ગ્રંથાલયનો પૂરપૂરો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે.

શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈના અવસાન પછી તેમના સુપુત્ર શેઠશ્રી શ્રેણિકભાઈએ આ સંસ્થાનો વહીવટ સંભાળ્યો અને તેમના સમય દરમિયાન સંસ્થાએ અનેક નવા પ્રોજેક્ટ સફળતા પૂર્વક પાર પાડ્યા. સંસ્થાના પ્રથમ નિયામક તરીકે પંડિત શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા નિમાયા, તેમણે અનેક ગ્રંથોનું પ્રકાશન તથા વિવિધ વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિઓ કરી સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા દેશવિદેશમાં ફેલાવી. ત્યારબાદ પ્રો. નગીન શાહે સંસ્થાના નિયામક તરીકે સુકાન સંભાળ્યું, તેઓ નિવૃત્ત થયા બાદ નિયામકપદે શ્રી જિતેન્દ્ર બી. શાહ નિમાયા, તેમણે પણ અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરી સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠામાં અભિવૃદ્ધિ કરી.

હાલમાં આ સંસ્થામાં આશરે ૭૫,૦૦૦થી વધુ દુર્લભ હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ છે. તેમાંની ઘણીખરી જાળવણી અને સંરક્ષણ માટે ભેટરૂપે મળી છે. વેદ, આગમ, તંત્ર, જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિઓ, વ્યાકરણ, પિંગળશાસ્ત્ર, કાવ્યમીમાંસાશાસ્ત્ર, કોશવિદ્યા, ઔષધવિજ્ઞાન વગેરે જેવી બહોળી શ્રેણીને આ સંગ્રહ આવરી લે છે. આ હસ્તપ્રતો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, હિંદી અને રાજસ્થાની ભાષામાં લખાયેલી છે. આમાંની મોટાભાગની હસ્તપ્રતોમાં દુર્લભ અને બહુમૂલ્ય રંગીન ચિત્રો છે.

આ સંસ્થામાં કેટલીક મહત્વની હસ્તપ્રતોમાં યજુર્વેદ, શંકરાચાર્યનું ત્રિપુરી ઉપનિષદ, ભાગુરીનો સ્મૃતિ સમુચ્ચય, રંગવિજયજીનું ગુર્જરદેશ રાજાવંશાવળી, બૌદ્ધ દીપંકરદર્શન, રામચંદ્રનો મહાવિદ્યાલંકાર, ઋષિદત્તનું તત્ત્વચિંતામણિ, ચિંતામણિસુબોધિકા પરનું ભાષ્ય, રાજશેખરની ન્યાયકંદલિપંજિકા, ગોપીકાન્તનો ન્યાયદીપ, કુમારસંભવ, કિરાતાર્જુનીય, રઘુવંશ વગેરે પરના ભાષ્ય, કોઈ મંત્રીપુત્રની યવન-નામ-માલા, હિમસાગરની ફારસીમાં પશ્ચિમ દિશાછંદ, વિલાસવતીનાટિકા, રાજિમતીપ્રબંધનાટક, વિવેકમંજરી, સીતાચરિત, યોગનિબંધ, રામશતક, હંસનિદાન, સુરાગચંદ્રોદય, ફારસીપ્રકાશ (શબ્દકોશ), યદુસુંદર વગેરે છે.

પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર સંસ્થામાં નીચેની કેટલીક હસ્તપ્રતો સચિત્ર છે. શાલિહોત્રાદિમાં અશ્વના ૧૨૮ ચિત્ર છે. વ્યાયામ ચિંતામણિમાં વ્યાયામના જુદા જુદા અંગવિન્યાસ છે. મેઘદૂત (અત્યાર સુધીમાં ફક્ત એક આવી હસ્તપ્રત જાણમાં છે), ઉત્તરાધ્યયન, ઉપદેશમાલા, કલ્પસૂત્ર, કુમારસંભવ, ગજસ્તંભમાં હાથીનાં ૪૨ ચિત્રો છે. બાદશાહી ચિત્રાવલીમાં મુસ્લિમ રાજાઓના ચિત્ર છે. ગજચક્ર-અશ્વચક્રમાં ૫૦ ચિત્રો છે. મધુમાલતી, ઢોલા - મારુમાં ૫૦ ચિત્રો છે, ગીતગોવિંદ, તુલસી રામાયણ વગેરે છે.

વર્ણનાત્મક સૂચિઓનું પ્રકાશન

પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરે ૨૦,૦૦૦ કરતાં વધારે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત હસ્તપ્રતોની યાદી ધરાવતી સૂચિઓ પ્રકાશિત કરી દીધી છે. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીની જૂની ગુજરાતીની હસ્તપ્રતોના સંગ્રહની ૬,૭૦૦ ઉપરાંત પ્રવિષ્ટિની યાદી ધરાવતી સૂચિ પણ પ્રકાશિત થઈ છે.

રાષ્ટ્રીય હસ્તપ્રત મિશનની હસ્તપ્રતો

રાષ્ટ્રીય હસ્તપ્રત મિશને પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરને એક પ્રાદેશિક કેન્દ્ર તરીકે પસંદ કર્યું છે. ભારત સરકારના પ્રવાસન મંત્રાલયના સંસ્કૃત વિભાગ દ્વારા જુદા જુદા જાહેર અને ખાનગી સંગ્રહોમાં પડી રહેલી લાખો હસ્તપ્રતોમાં સમાવિષ્ટ પ્રાચીન ભારતીય જ્ઞાનની જાળવણી, પુનઃસ્થાપન, સૂચિ અને પ્રચાર માટે એક મહત્વાકાંક્ષી કાર્યક્રમ ઘડવામાં આવ્યો હતો. આ મિશન હેઠળ આ સંસ્થાને હસ્તપ્રત સંશોધન કેન્દ્ર અને હસ્તપ્રત જાળવણી અને પુનઃસ્થાપન કેન્દ્ર તરીકે માન્યતા આપી છે.

દશ વર્ષ અગાઉ હાથ ધરેલા આ કાર્યક્રમ હેઠળ લગભગ ૭,૮૦૦ હસ્તપ્રતોને આવરી લેતા હસ્તપ્રત સૂચિના બે ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યાં છે અને ૧૬,૦૦૦ હસ્તપ્રતોને આવરી લેતા બીજા ચાર ગ્રંથનું કામ ચાલી રહ્યું છે. સને ૨૦૨૨ સુધીમાં હાલની બધી હસ્તપ્રતોનું સ્કેનિંગ તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવાની ધારણા છે. હસ્તપ્રતો માટે વીજાણુ ડીજીટલ રજિસ્ટર વિકસાવવાનું અને સુસજ્જ હસ્તપ્રત જાળવણી અને પુનઃસ્થાપન પ્રયોગશાળા સ્થાપવાનું કામ હાલમાં હાથ પર છે.

લાલભાઈ દલપતભાઈ સંગ્રહાલય

લા. દ. પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર સંસ્થાનું લાલભાઈ દલપતભાઈ સંગ્રહાલય, અમદાવાદમાં કલા અને સ્થાપત્યનું એક પ્રગતિશીલ સંગ્રહાલય છે. વિદ્વાન અને ધર્મનિષ્ઠ જૈન સાધુ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી અને અને અદ્વિતીય દીર્ઘદષ્ટિ ધરાવતા ઉદ્યોગપતિ અને જૈન આશ્રયદાતા શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ જેવા બે મહાનુભાવોના પ્રયાસથી આ સંગ્રહાલય ૧૯૫૭માં સાકાર થયું હતું. જૈન સમાજમાં તેમનાં સદ્ભાવ અને પ્રતિષ્ઠાને કારણે જ આ સંસ્થા પુરાતાત્ત્વિક અગત્યતા ધરાવતી દુર્લભ હસ્તપ્રતો અને કલાકૃતિઓ મેળવી શકી અને તેનું રક્ષણ કરી રહી છે. આ સર્વ કીમતી ખજાનાની શોભારૂપ છે.

વર્ષો જતાં સંગ્રહાલયનો સંગ્રહ વધતાં, સંસ્થાના ટ્રસ્ટી મંડળને સંગ્રહાલયમાં અલગ મકાનની જરૂરિયાત જણાઈ. પરિણામે હાલના મકાનના વિસ્તરણ તરીકે નવી વિંગ ઉમેરાઈ. તેની ડિઝાઈન પણ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતનામ સ્થપતિ શ્રી બી.વી. દોશીએ બનાવી છે. જ્યારે આંતરિક વ્યવસ્થા અને ઉઠાવ સંગ્રહાલયના તત્કાલીન માનદ નિયામક ડૉ. શ્રીધર અંધારે અને તેમની ટીમે તૈયાર કર્યો છે.

સ્થળ : લાલભાઈ દલપતભાઈ સંગ્રહાલય શહેરના પશ્ચિમ ભાગમાં વિશાળ જગ્યામાં આવેલું છે. તેની આસપાસ શૈક્ષણિક અને સંશોધન સંસ્થાઓ આવેલી છે. તે ગુજરાત યુનિવર્સિટીનાં સાંન્નિધ્યમાં આવેલું છે. તે રેલવે સ્ટેશનથી લગભગ સાત કિલોમીટર અને એરપોર્ટથી બાર કિલોમીટરના અંતરે આવેલું છે. અમદાવાદ શહેરના કોઈપણ ભાગમાંથી અહીં પહોંચવાનું સરળ અને સહેલું છે.

સંગ્રહ : સંગ્રહાલયમાં રાખેલો સંગ્રહ સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્ય પૂર્ણ છે. તેમાં ભોજપત્ર પર લખેલી દુર્લભ અને સચિત્ર હસ્તપ્રતો છે. તેનાં રંગીન પુસ્તક આવરણ ઈસવીસનની બારમી સદી જેટલાં જૂનાં છે. તે સમયની ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવતી કાગળની હસ્તપ્રતો, ચીતરેલા પટ્ટો (કાપડ પરનાં ચિત્ર) અને જુદા જુદા વિભાગના અને કાળના ભારતીય લઘુ આવૃત્તિનાં ટીપણાં (ભૂંગળા), વિજ્ઞપિપત્રો, તેમ જ અગાઉના સમયનાં પથ્થરનાં શિલ્પ અને કાંસાની પ્રતિમાઓ, કાપડ, કાષ્ટકામ, સિક્કા વગેરે છે.

માધુરી ડી. દેસાઈ દીર્ઘા (ગેલેરી) : મુબંઈનાં શ્રીમતી માધુરી ડી. દેસાઈ કલાનાં પ્રખર વિવેચક હતાં અને કલાની વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરતાં હતાં. તેઓ ખ્યાતનામ સ્વાતંત્ર્ય સેનાની અને ન્યાયાધીશ શ્રી ભુલાભાઈ દેસાઈનાં પુત્રવધૂ હતાં. તેઓ શિલ્પ દીર્ઘાનાં મુખ્ય દાતા છે. તેથી આ દીર્ઘાનું નામ તેમના નામ પરથી આપવામાં આવ્યું છે. આ દીર્ઘામાં પેટા-ખંડની શૈલીનાં તમામ નાનાં - મોટાં શિલ્પ દર્શાવે છે.

કેટલાંક ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓમાં દેવગઢની ભગવાન રામ(છઠ્ઠી સદીની શરૂઆત)ની પ્રાચીન સમયની પ્રતિમા, ગાંધારની (ત્રીજી - ચોથી સદી) બુદ્ધના સૌથી વિશાળ મસ્તક, મથુરાના ઊભા વિષ્ણુ (ત્રીજી - ચોથી સદી), મથુરાની ગંગાનદી દેવીની નાની દુર્લભ પૂતળી (ચોથી સદીનો પૂર્વાર્ધ), મધ્યપ્રદેશના કાર્તિકેય ષણ્મુખ (છઠ્ઠી સદીનો પૂર્વાર્ધ), સિરપુર (નંદુરબાર - મહારાષ્ટ્ર નજીક)ની આદિનાથની કાંસાની બેઠેલી પ્રતિમા (સાતમી - આઠમી સદી), ઘોઘા(જિલ્લો ભાવનગર, ગુજરાત)ની આદિનાથની કાંસાની બીજી પ્રતિમા (ઈ.સ. ૧૦૬૬ની) અને તમિલનાડુના (ચોલા સ્થાપત્યનાં) કેટલાંક સૌથી ખૂબ સરસ નમૂના (દશમી - અગ્યારમી સદી)નો સમાવેશ થાય છે.

મુનિ પુણ્યવિજયજી કલા દીર્ઘા(ગેલેરી)

મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી કલાદીર્ઘામાં ગુજરાતમાં કાષ્ટ કોતરકામની જૂની પ્રણાલીને ખાસ દર્શાવી છે. સંગ્રહાલયમાં મુખ્યત્વે ગુજરાતી અથવા પશ્ચિમ ભારતીય રંગકામ શૈલીનાં ૧૨મી સદીથી ૧૮મી સદીનાં ખૂબ સરસ લઘુ રંગકામ છે. તે મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી કલાદીર્ઘામાં પ્રદર્શિત કરાયાં છે. સંગ્રહમાં ભોજપત્રીય હસ્તપ્રતો માટેનાં કેટલાંક દુર્લભ સચિત્ર કાષ્ટ ગ્રંથ આવરણ(કાષ્ટ પટ્ટિકા) છે. આમાં ઈસવી સનની ૧૨મી સદીનાં વિદ્યાદેવીનાં ગ્રંથ આવરણની જોડીનાં અને ઈ.સ. ૧૨મી સદીની સુવિખ્યાત જિનદત્તસૂરિ પાટલીનો સમાવેશ થાય છે. ચાંપાનેર(ગુજરાત)માં ઈ.સ. ૧૪૩૩માં તૈયાર કરેલો જૈન યાત્રાપટ્ટ(કાપડ પરના ચિત્રકામ)નો સૌથી જૂનો નમૂનો છે. તેવી જ રીતે ઈ.સ. ૧૬૧૦માં મુગલ ચિત્રકાર ઉસ્તાદ શાલિવાહને આગ્રામાં ચીતરેલો ‘વિજ્ઞાપિત્ર’ આ પ્રકારનો સૌથી જૂનો ચીતરેલો દસ્તાવેજ છે. આ વિજ્ઞાપિત્ર જૈનોનાં પર્યુષણ પર્વ દરમિયાન પોતાના સામ્રાજ્યમાં પશુઓની કતલની મના ફરમાવતા મુગલ શહેનશાહ જાંહગીરના છેલ્લા ફરમાન સંબંધી છે. પ્રદર્શિત કરેલા બીજા ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓમાં ગોવિંદે ચિતરાવેલું મંડુ, કાલકાચાર્યકથા (ઈ.સ. ૧૪૩૦), માતરનું સંગ્રહણિસૂત્ર (ઈ.સ. ૧૫૮૩), લોકપ્રિય મુગલ શૈલીમાં નળદમયંતીરાસ (ઈ.સ. ૧૬૧૦) અને દુર્લભ બ્રહ્માંડવિજ્ઞાનના નંદીશ્વરદ્વીપ(ઈ.સ. ૧૪૪૦)ની સચિત્ર હસ્તપ્રતોનો સમાવેશ થાય છે.

પી.ટી.મુન્શા સિક્કાસંગ્રહ

પી.ટી.મુન્શા સિક્કાસંગ્રહમાંથી પ્રદર્શિત કરેલા કેટલાક પસંદ કરેલા સિક્કાઓમાં મીન્ટબાર (ઈ.સ. ૬૦૦) કહેવાતો સૌથી જૂનો સિક્કો, અકબરના દીને ઈલાહી સિક્કા, જહાંગીરની ચાંદીની રાશિયક શ્રેણી અને આદિલશાહના સિક્કાઓ (ઈ.સ. ૧૬૬૮)નો સમાવેશ થાય છે.

હડપ્પા વિભાગ

શાળાના વિદ્યાર્થીઓને તેમના વર્ગખંડના શિક્ષણમાં પૂરક એવા સિંધુ ખીણ સંસ્કૃતિ તરીકે પણ ઓળખાતી હડપ્પા સંસ્કૃતિ અંગેનો નાનો વિભાગ છે. આ સંગ્રહાલયના ખજાનાની મુલાકાત આહ્વાદક સૌંદર્યનો અનુભવ કરાવે છે.

કાર્યક્રમો અને પ્રવૃત્તિઓ

આ સંગ્રહાલયમાં અનેકવિધ કાર્યક્રમો અને પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. તેમાં લોકપ્રિય વ્યાખ્યાન, સ્લાઈડ-શો, ફિલ્મ-શો, કાર્યક્રમો, ઐતિહાસિક સ્થળો અને સ્મારકોનાં પર્યટન, શાળાકીય સેવા અને ખાસ પ્રદર્શનો યોજાય છે. આ સંગ્રહાલય તેના સ્થાયી કાર્યક્રમ “ભારતના પ્રાચીન અવશેષો અને સાંસ્કૃતિક સંપત્તિ બચાવો” હેઠળ સાંસ્કૃતિક સંપત્તિ જાળવવા માટે લોકોને મફત સલાહ પણ આપે છે. તે માટે “સંગ્રહાલયના ચિત્રો” તરીકે ઓળખાતું કલાપ્રેમીઓનું મંડળ પણ સક્રિય રીતે કાર્ય કરતું હતું.

વેચાણ વિભાગ

સંગ્રહાલયમાં પુસ્તકો, શિલ્પની નકલો અને શુભેચ્છા કાર્ડનું વેચાણ થાય છે.

બ્રાહ્મી, શારદા, ગ્રંથ, મોડી અને ફારસીમાં લખેલી જુદી જુદી પ્રાચીન હસ્તપ્રતો વાંચવા અને સંપાદનની કળા

માટે જાળવણી કેન્દ્ર અને તેનાં જાળવણી અને પુનઃસ્થાપન માટે બહારના વિદ્વાનો અને કર્મચારીઓને આ સંસ્થા તાલીમ પણ આપે છે.

માઈક્રોફિલ્મ અને પારદર્શકતા(ટ્રાન્સપરન્સીઝ)

સામાન્યતઃ દુર્લભ હસ્તપ્રતો ધરાવનાર કે માલિક તેમના અમૂલ્ય ખજાનાને છોડવા ભાગ્યે જ તૈયાર હોય છે; પરંતુ આ સંસ્થા હસ્તપ્રતોની માઈક્રોફિલ્મ અને તેમનાં ચિત્રોની રંગીન સ્લાઈડ(ટ્રાન્સપરન્સી) બનાવવાની પરવાનગી આપતા ઉદાર રહી છે. હાલ આ સંસ્થા પાસે હસ્તપ્રતોની ૨૦૦૦ માઈક્રોફિલ્મ અને ૪૮૦૦ ટ્રાન્સપરન્સીઝ છે.

પ્રાચીન અવશેષો

સંગ્રહાલય પાસે ૩,૧૮૭ પ્રાચીન અવશેષો છે. તેમાં ધાતુ અને પથ્થરનાં શિલ્પ, કાષ્ટકામ, તાંબાની પ્લેટ, વિજ્ઞાપિત્ર, પટ્ટો અને ચિત્રોનો સમાવેશ થાય છે. સંગ્રહમાં મધ્યભારતના ઈ.સ. પૂર્વે બીજી સદીના યક્ષ, રેતિયો પથ્થર, ભારહુટ(મધ્યપ્રદેશ)ના બીજી સદીના નહીં ઓળખાયેલ જાતક, લાલ રેતિયો પથ્થર, મથુરા(ઉત્તરપ્રદેશ)ના પાંચમી સદીના શિવ-પાર્વતી, ટપકાંવાળો રેતિયો પથ્થર અને ઈ.સ.ની સાતમી સદીના સિરપુર(મધ્યપ્રદેશ)ની આદિનાથની કાંસાની પ્રતિમા જેવી કેટલીક દુર્લભ કલાકૃતિના નમૂના છે.

ગ્રંથાલય

પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરમાં પ્રાચ્ય વિદ્યા અને અન્ય સંબંધિત વિષયો પર ૬૦,૦૦૦ કરતાં વધુ પુસ્તકોનો સમૃદ્ધ સંગ્રહ છે. તેમાં અન્યત્ર ન હોય તેવાં ઘણાં દુર્લભ પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રકાશનો

લા.દ. પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર દ્વારા ભાષ્ય અને વિવેચન અભ્યાસ, શબ્દકોશ, સૂચિ સહિત લગભગ ૧૭૦ પ્રકાશનો થયાં છે. અન્ય બીજાં પ્રકાશનોનું કામ હાથ પર છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સંશોધનને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સંસ્થા પોતાનું સંશોધન જર્નલ ‘સંબોધિ’ પણ પ્રકાશિત કરે છે.

પરિસંવાદ અને વ્યાખ્યાન

પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર પ્રાચ્યવિદ્યાના વિષયો પર પ્રસંગોપાત પરિસંવાદ અને વ્યાખ્યાન યોજે છે. કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ વ્યાખ્યાનશ્રેણી અને આગમપ્રભાકર મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી વ્યાખ્યાનશ્રેણીના વ્યાખ્યાતાઓમાં શ્રી એસ. આર. બેનરજી, મુનિશ્રી શીલચંદ્રવિજયજી, ડૉ. ટી.એસ.નંદી, પ્રો. વસંત ભટ્ટ, ડૉ. ગૌતમ પટેલ, પ્રો. જિતેન્દ્ર બી શાહ, ડૉ. કાલિદાસ ભટ્ટાચાર્ય, ડૉ. મૈનકર, ડૉ. બી.કે.મતિલાલ, ડૉ. જી.સી.પાંડે, શ્રી સી. શિવરામમૂર્તિ અને ડૉ. ટી.જી.કાલધાગટી જેવા સુવિખ્યાત પ્રાચ્યવિદ્યા વિદ્વાનોનો સમાવેશ થાય છે.

આમ લા.દ. પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર ભારતીય વિદ્યાનું મહત્વપૂર્ણ વિદ્યાતીર્થ છે. સંશોધકો, સંપાદકો, જિજ્ઞાસુઓ અને વિદ્યાપ્રેમીઓ તેમ જ દેશ-વિદેશના અનેક વિદ્વાનો માટેનું આ એક ઉત્તમ જ્ઞાનતીર્થ છે.

પ્રસ્તાવના

ભારતમાં પૌર્વાત્યવિદ્યા (Indology)ની સંસ્થાઓની સ્થાપનાનું શ્રેય ભારતીય બ્રિટિશ સરકાર અને તેના સનદી અધિકારીઓના શિરે જાય છે. આ પ્રકારની સૌપ્રથમ સંસ્થા-એશિયાટિક સોસાયટી, કલકત્તાની સ્થાપના તત્કાલીન સુપ્રીમ કોર્ટના ન્યાયાધીશ અને પૌર્વાત્યવિદ્યાના અભ્યાસી સર વિલિયમ જોન્સે ઈ.સ. ૧૭૮૪માં કરી હતી. આ પહેલ પછી સમયાન્તરે અનેકવિધ સંસ્થાઓ સ્થપાઈ, જેમ કે ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (પૂના), વિશ્વેશ્વરાનંદ વિશ્વબંધુ વૈદિક રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (હોશિયારપુર), ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (વડોદરા), ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (મૈસુર), અડિયાર લાઈબ્રેરી એન્ડ રિસર્ચ સેન્ટર (મદ્રાસ) વગેરે. સ્વતંત્રતા બાદ પણ પૌર્વાત્યવિદ્યાની નોંધપાત્ર સંસ્થાઓ સ્થપાઈ, જેમાં રાજસ્થાન ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (જયપુર, હાલમાં જોધપુર), એલ.ડી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજી (અમદાવાદ), મિથિલા ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (દરભંગા) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

સ્થાપના અને ઉદ્દેશ

એલ. ડી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજીની સ્થાપના અગ્રણી રાષ્ટ્રહિતચિંતક, ઉદ્યોગપતિ, દાનવીર તથા મહાજનોના મહાજન એવા આર્ષદ્રષ્ટા શ્રેષ્ઠીવર્ય શેઠ શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈએ અમદાવાદમાં તા. ૩૦ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૭ના રોજ કરી હતી. આ સંસ્થાના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગનાં સંસ્મરણોને વાચા આપતાં લક્ષ્મણભાઈએ કહ્યું હતું કે, “પાનકોર નાકે-વંડે મહારાજજી (પુણ્યવિજયજી મ.સા.), કસ્તૂરભાઈ શેઠ, માણેકબહેન (શેઠનાં બહેન) તથા હું આમ ઉદ્ઘાટનમાં અમે માત્ર ચાર જ હતાં. વિધિ પણ સાવ સાદી રીતે કરેલી. પોથી પર વાસક્ષેપ નાખ્યો એ અમારી ઉદ્ઘાટન વિધિ હતી.” (કડીયા ૬૪). આ સંસ્થાની સ્થાપનાના પ્રેરણાદાતા આગમપ્રભાકર શ્રુતશીલવારિધિ મુનિવર્ય શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ સાહેબ (૧૮૮૬-૧૯૭૧) હતા. મુનિશ્રી ભારતીય વિદ્યા અને સવિશેષતઃ જૈનવિદ્યાના પ્રકાંડ વિદ્વાન અને ઉપાસક હતા. તેમણે દાદાગુરુ મુનિ કાંતિવિજયજી અને ગુરુ મુનિ ચતુરવિજયજીની જ્ઞાનોપાર્જનની પ્રેરણા અને પ્રભાવથી અનેક જૈન જ્ઞાનભંડારોના પુનરુદ્ધારનું ભગીરથ કાર્ય કર્યું છે. તેમનાં સીમાચિહ્નરૂપ કાર્યોમાં પાટણ, ખંભાત, જેસલમેર વગેરેના જ્ઞાનભંડારોની હસ્તપ્રતોનાં કેટલોગ્સનું સંપાદન-પ્રકાશન, જૈન આગમોની ચિકિત્સક આવૃત્તિ તૈયાર કરવી વગેરે વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. મુનિજીએ વિહાર દરમિયાન અનુભવ્યું કે જૈન જ્ઞાનભંડારો પ્રાયઃ બંધ સ્થિતિમાં છે. જેના પરિણામે તેનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. તેમજ આ બહુમૂલ્ય સામગ્રી કાળાન્તરે નષ્ટપ્રાયઃ થઈ જશે. આ સમસ્યાના ઉકેલ તરીકે તેમણે એક કેન્દ્રીય સંસ્થા કે જેમાં વિવિધ જ્ઞાનભંડારોમાં સંગૃહીત હસ્તપ્રતોને એકઠી કરવામાં આવે અને તેનું વૈજ્ઞાનિક ઢબે સંરક્ષણ કરી તેનો સંશોધકો સરળતાથી ઉપયોગ કરી શકે અને આ સંશોધનના ફળસ્વરૂપે પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાનરાશિને બહુજનહિતાય પ્રકાશિત કરવામાં આવે. મુનિજીએ પોતાનો આ વિચાર-પ્રસ્તાવ શેઠ શ્રી કસ્તૂરભાઈ સમક્ષ રજૂ કર્યો. શેઠશ્રી મુનિજી પ્રતિ અતૂટ આસ્થા ધરાવતા હોવાથી આ વિચારને પ્રસ્તુત સંસ્થાની સ્થાપના કરીને મૂર્તિમંત કર્યો.

આ સંસ્થાની સ્થાપનાના નીચે મુજબના હેતુઓ નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા છે :

❖ હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ અને સંરક્ષણ કરવું કે જેથી આ અણમોલ વારસો ભાવિ પેઢી માટે સુરક્ષિત રહે.

❖ ભારતીયવિદ્યા ક્ષેત્રે અધ્યયન અને સંશોધન માટે વિદ્વાનોને સગવડો પૂરી પાડવી.

❖ અપ્રકાશિત કૃતિઓની વિવિધ હસ્તપ્રતોના આધારે ચિકિત્સક આવૃત્તિઓનું સંપાદન-પ્રકાશન તથા વિદ્વાનો દ્વારા થતા સંશોધનનું પ્રકાશન કરવું.

ભવન અને પરિસર

ગુજરાત યુનિવર્સિટી પરિસરની બાજુમાં જ અને એલ. ડી. એન્જિનિયરિંગ કોલેજની સામેના ભાગમાં ૩૩,૦૦૦ ચોરસ વારની વિશાળ જગ્યામાં ઇન્સ્ટિટ્યૂટ આવેલું છે. આ ઇન્સ્ટિટ્યૂટનું ભવન શિલ્પ-સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ તેમજ તેનું પરિસર પ્રાકૃતિક સંપદાની દૃષ્ટિએ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. તેનાં લીલાંછમ વૃક્ષોની હારમાળા, મનલુભાવંત રંગબેરંગી પુષ્પોથી આચ્છાદિત બાગ-બગીચા ખરે જ દર્શનીય બની રહે છે. આ ઉપરાંત પરિસરની વનરાજીમાં નિવાસ કરતાં ૬૦થી અધિક રાષ્ટ્રીય પક્ષી મોર પોતાની કળા દ્વારા વિદ્યામંદિરના આગંતુકોનું સતત સ્વાગત કરતાં નજરે પડે છે. આ દૃશ્ય એક અવર્ણનીય અને આત્માદક બની રહે છે.

આ ભવનને સ્થપતિ તરીકેની સેવાઓ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિપ્રાપ્ત પદ્મશ્રી બાલકૃષ્ણ દોશીની સાંપડી છે. આ ભવનનો આકાર આગબોટનો છે. આ ભવ્ય ભવનનું ઉદ્ઘાટન તા. ૨૭ મે, ૧૯૬૩ના રોજ તત્કાલીન પ્રધાનમંત્રી પંડિત જવાહરલાલ નહેરુના વરદહસ્તે કરવામાં આવ્યું હતું. આ ભવનના એનેક્ષી બિલ્ડીંગમાં મ્યુઝિયમ અને સભાખંડ છે. આ ઉપરાંત પરિસરમાં સ્કૉલર્સ હોસ્ટેલ, અધ્યયન અર્થે આવતાં સાધુ-સાધ્વીઓ માટે નિવાસની અલાયદી વ્યવસ્થા, ડિરેક્ટર્સ બંગલો, કર્મચારી આવાસો વગેરે પણ ખરાં જ!

હસ્તપ્રત સમૃદ્ધિ

અહીં ભારતની વિવિધ ભાષાઓ જેમ કે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, ગુજરાતી, હિન્દી વગેરેની તથા ભારતીય જ્ઞાનજગતના અનેકવિધ વિષયો જેમ કે સાહિત્ય, સાહિત્યશાસ્ત્ર, ઇંદ્રશાસ્ત્ર, કોશ, વ્યાકરણ, જૈન ધર્મ અને દર્શન, હિંદુ ધર્મ અને દર્શન, બૌદ્ધ ધર્મ અને દર્શન, જ્યોતિષ, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, આયુર્વેદ, ગણિત, રાજનીતિ વગેરે વિષયોની ૮૧,૦૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો સંગૃહીત છે. આ પૈકીની આશરે ૧૨૫ તાડપત્રીય હસ્તપ્રતો છે અને બાકીની બધી કાગળ ઉપરની છે. જોકે ભોજપત્ર પર લખાયેલી નમૂનાસ્વરૂપ કેટલીક હસ્તપ્રતો પણ અહીં સંગૃહીત છે. આ હસ્તપ્રતો પ્રાયઃ દેવનાગરી, જૈનલિપિ, શારદા, ગ્રંથ, તેલુગુ, કન્નડ, મલયાલમ, ગુજરાતી, ઉર્દૂ વગેરે લિપિઓમાં અને તેમનો લેખનકાળ ઘણું કરીને ૧૫મીથી ૧૮મી સદી સુધીનો રહ્યો છે. આ હસ્તપ્રતો પૈકી ૮૦૦ જેટલી સચિત્ર હસ્તપ્રતો છે, તેમજ ૨૦૦૦ જેટલાં છૂટાં ચિત્રો, ૭૮૦ જેટલી પંચધાતુ વગેરે મૂર્તિઓ, સચિત્ર પૃષ્ઠિકાઓ વગેરે અહીં સંગૃહીત છે. હસ્તપ્રતોનાં પ્રકાશિત સૂચિપત્રો-કેટેલોગ અને સૂચિકાર્ડનું નિરીક્ષણ કરતાં સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે જૈન સાહિત્ય (જૈન ધર્મ-દર્શન તથા લૌકિક સાહિત્ય સહિત)ની અને જૈન મુનિ ભગવંતો તથા જૈન કર્તાઓની કૃતિઓની સંખ્યા ઘણા મોટા પ્રમાણમાં છે. આ સંગ્રહની બીજી એક વિશેષતા એ છે કે અહીં મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યની કૃતિઓની સંખ્યા વધુ છે. આ પૈકીની ઘણી કૃતિઓ આજ સુધી પ્રકાશિત થઈ નથી.

દુર્લભ અને મહત્વપૂર્ણ હસ્તપ્રતો

આ સંગ્રહમાં ઘણી બધી અપ્રકાશિત - સવિશેષતઃ જૈન સાહિત્યની - દુર્લભ અને મહત્વપૂર્ણ કૃતિઓ સંગૃહીત છે, જેની નમૂના સ્વરૂપ યાદી નીચે દર્શાવેલ છે.

યજુર્વેદ, શંકરાચાર્ય કૃત ત્રિપુરી ઉપનિષદ, ભાગુરી કૃત સ્મૃતિસમુચ્ચય, બૌદ્ધ દીપંકરદર્શન, રામચન્દ્ર કૃત મહાવિદ્યાલંકાર, તત્ત્વચિંતામણી-ચિંતામણી સુબોધિકા (રચિદત્ત કૃત ટીકા), ગોપકાન્ત કૃત ન્યાયદીપિકા, રાજશેખર કૃત ન્યાયકંદલી પંજિકા, હિમસાગર કૃત પશ્ચિમદિશા છંદ (પર્શિયન), વિવેકમંજરી, વિલાસવતીનાટિકા, હંસનિદાન,

સુરગચંદ્રોદય, સીતાચરિત, યોગનિબંધ, રામશતક, કુમાર સંભવ, રઘુવંશ અને કિરાતાર્જુનીયમ્ ઉપરની ટીકાઓ.
રાજિમતીપ્રબંધનાટક (Shah ૧૧-૧૨)

કવિશિક્ષાકાવ્યકલ્પલતા પરિમલટીકા - અમરચન્દ્રસૂરિ (વિ. સં. ૧૩મી સદી)

આદિનાથમહાકાવ્ય - વામધ્વજ (વિ. સં. ૧૪મી સદી)

ન્યાયપરિશિષ્ટ - વામધ્વજ (વિ. સં. ૧૪મી સદી)

જન્મસમુદ્ર (જયોતિષ) - નરચન્દ્ર ઉપાધ્યાય (વિ. સં. ૧૫મી સદી)

રાજહંસકુમારચરિત્ર ચોપાઈ (અપભ્રંશ) - દયારત્ન (વિ. સં. ૧૫મી સદી)

અધ્યાત્મબિંદુ - ઉપાધ્યાય હર્ષવર્ધન (વિ. સં. ૧૫મી સદી)

તાલિકસાર - સુમતિહર્ષ (વિ. સં. ૧૬મી સદી)

હેતુખંડનપાંડિત્ય - સાધુવિજય (વિ. સં. ૧૬મી સદી)

વૃત્તરત્નાકરવૃત્તિ - સમયસુંદર (વિ. સં. ૧૭મી સદી)

રમલશાસ્ત્ર (વિ. સં. ૧૭મી સદી)

ન્યાયબિંદુ - ગોપીકાંત (વિ. સં. ૧૭મી સદી)

જવરપરાજય - રાજરત્નગણિ (વિ. સં. ૧૭મી સદી)

પ્રસ્તારવિમલેન્દુ - બિહારીમુનિ (વિ. સં. ૧૭મી સદી)

પ્રમાણસુન્દર - પદ્મસુન્દર (વિ. સં. ૧૭મી સદી)

યોગનિબંધ - ભવદેવ (વિ. સં. ૧૮મી સદી)

ગુર્જરદેશ રાજવંશાવલિ - રંગવિજય (વિ. સં. ૧૮મી સદી)

સચિત્ર હસ્તપ્રતો - ચિત્રસમૃદ્ધિ

અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીના લશ્કરે પાટણની રાજપૂત સત્તાનો અંત આણીને (ઈ.સ. ૧૩૦૪) તેને દિલ્હી સલ્તનતનો એક ભાગ બનાવ્યા બાદ ઈ.સ. ૧૪૧૧માં ગુજરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનતના બાદશાહ અહમદશાહે પાટણથી રાજધાની ખસેડીને અમદાવાદની રાજધાનીના શહેર તરીકે સ્થાપના કરી હતી. પરિણામસ્વરૂપે પાટણમાં વિકસેલી જૈનચિત્રકળા અમદાવાદમાં સ્થાનાન્તરિત થતાં અહીં મોટા પ્રમાણમાં વિકાસ પામી. પાટણમાં પ્રારંભના વિકાસના તબક્કામાં આ ચિત્રકળા રાજયાશ્રયી હતી, તે હવે જૈનાશ્રયી બની. જૈન શ્રેષ્ઠીઓએ ખૂબ જ પ્રોત્સાહન આપતાં અમદાવાદમાં જૈન ચિત્રકળાનો ભરપૂર વિકાસ થયો. જૈન કૃતિઓ જેમ કે કલ્પસૂત્ર, કાલકાચાર્યકથા, ધન્ના શાલીભદ્રરાસ, દ્વ્યાશ્રય, ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર વગેરેની હસ્તપ્રતોમાં ચિત્રો દોરવામાં આવ્યાં. સારાભાઈ નવાબે નોંધ્યું છે કે ‘ખરેખર ગુજરાતી જૈનાશ્રિત કળાનું જો કોઈ ખાસ મહત્ત્વનું લક્ષણ હોય તો તે ખાસ શોભાયમાન ચિત્રોથી હસ્તપ્રતો શણગારવાનું હતું. ચળકતા સુવર્ણરંગી અને વિધવિધ રાતા રંગના સુંદર રંગથી રંગવાની કળા, કલાકારની ખૂબીમાં ગૌણ ન હતી પણ તે તો તેનો મુખ્ય પાયો હતો. વળી અલંકાર અને શારીરિક અવયવોની દરેક ઝીણવટમાં માપ અને આકારનું ચોક્કસ જ્ઞાન ચિત્રકારની અલંકરણ કરવાની તીવ્ર લાલસાથી અંકાયેલું છે.’ (૩૩). ગુજરાતની આ જૈનાશ્રિત ચિત્રકળાના કેટલાક ઉત્તમ નમૂના ઈંગ્લેન્ડ, જર્મની, અમેરીકા વગેરેનાં મ્યુઝિયમો અને ગ્રંથાલયોમાં સંગ્રહાયેલા છે. જોકે તેનાથી અનેકગણી ઉત્તમ ચિત્રસમૃદ્ધિ જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં સંગૃહીત છે. આ પૈકી એલ.ડી.ઈન્ડોલોજી, આચાર્ય કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, પાટણ, વડોદરા, ભાવનગર, ખંભાત વગેરેના જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં સુરક્ષિત છે.

ગુજરાતના જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં અને સવિશેષતઃ એલ.ડી.ના સંગ્રહમાં ચિત્રકળાની દૃષ્ટિએ મહત્વપૂર્ણ હસ્તપ્રતો અને તેમાં પ્રાપ્ત ચિત્રોના નમૂના સાથેની વિગતો ઉમાકાન્ત શાહે તેમના બહુમૂલ્ય ગ્રંથ ‘Treasures of Jaina Bhandaras’(૧૯૭૮)માં વર્ણવેલ છે. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ દ્વારા સંશોધકોની પ્રશ્નાવલીના ભાગરૂપે જણાવવામાં આવેલ છે કે સંસ્થા પાસે ૭૮૦ સચિત્ર હસ્તપ્રતો તથા ૨૦૦૦ જેટલાં છૂટક ચિત્રોનો સંગ્રહ છે. ઇન્સ્ટિટ્યૂટના સંગ્રહમાં કેટલીક સચિત્ર હસ્તપ્રતો આ સાથે દર્શાવ્યા મુજબ છે : શાલિહોત્રાદિ (ઘોડાઓનાં ૧૨૮ ચિત્રો), વ્યાયામચિંતામણિ (કસરતનાં ચિત્રો), મેઘદૂત, ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, ઉપદેશમાલા, કલ્પસૂત્ર, તુલસીરામાયણ, ગીતગોવિંદ, કુમારસંભવ, ગજસ્તંભ, (હાથીનાં ૪૨ ચિત્રો), બાદશાહી ચિત્રાવલી, ગજચક્ર-અશ્વચક્ર, મધુમાલતી, ઢોલામારુ વગેરે છે. (Shah ૧૧-૧૩). આ ઉપરાંત વિમલમંત્રીશ્વરરાસ, આબુતીર્થ યાત્રાવર્ણન, પાટણ ચૈત્યપરિપાટિકા, ઉપદેશમાલા પ્રકરણ, ફારસી પ્રકાશ, કલાવિલાસ, તત્ત્વચિંતામણિ વગેરે પણ નમૂનેદાર ચિત્રો ધરાવે છે.

સ્થાનાંતરિત થયેલા હસ્તપ્રત સંગ્રહો

આપણે આગળ જોયું કે આ ઇન્સ્ટિટ્યૂટની સ્થાપના સ્વાતંત્ર્યોત્તર સમયમાં કરવામાં આવી છે; પરંતુ અહીં ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ અગાઉ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતા જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ભેટમાં કે થાપણ તરીકે તો કેટલાક વ્યક્તિઓના કે સંસ્થાઓના સંગ્રહો ખરીદીથી મેળવવામાં આવ્યા છે. આ માહિતી ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ હોવાથી નીચે દર્શાવવામાં આવી છે.

મુનિ પુણ્યવિજયજી સંગ્રહ

(મુનિજીને આ સંગ્રહ પૈકીની ઘણી ખરી હસ્તપ્રતો નીચે દર્શાવ્યા મુજબ ભેટ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થઈ હતી : આચાર્ય વિજયાનંદસૂરિ સંગ્રહ (આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિ દ્વારા પ્રદત્ત), ગોરજી કસ્તૂરવિજયજી (પાલિતાણા), મુનિશ્રી મહેન્દ્રવિમલજીના કાળધર્મ પામ્યા બાદ જૈન ઉપાશ્રય, દેવશાનો પાડો (અમદાવાદ), જૈન વર્ધમાન સભા-આયંબિલ શાખા (અમદાવાદ), મુનિશ્રી મોતિવિજયજી, પાટણ, અમદાવાદ, નડિયાદ, સરદારપુરા, ઇલોલ, ગવાડા, મણુંદ, રણુજ વગેરેના શ્રાવકો દ્વારા પ્રદત્ત)

અન્ય

❖ મુનિશ્રી દર્શનવિજયજી, લુણાણવાડ, અમદાવાદ	૧૦૮૫૭
❖ શેઠશ્રી આણંદજી કલ્યાણજી પેઢી, અમદાવાદ (૨૦૮૩ ભેટ; ૫૮૧૪ થાપણ રૂપે)	૮૦૦૭
❖ પં. કલ્યાણવિજયજી, જાલોર	૨૭૮૪
❖ નગરશેઠ કસ્તૂરભાઈ મણિભાઈ, અમદાવાદ	૨૩૫૪
❖ ઉજમફોઈની ધર્મશાળા, અમદાવાદ	૧૭૭૮
❖ ડાયરા શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક જૈનસંઘ, પાલનપુર	૧૬૬૭
❖ શાંતિસાગર ઉપાશ્રય, અમદાવાદ	૧૩૭૧
❖ આચાર્ય વિજયદેવસૂરિ સંગ્રહ	૧૩૬૮
❖ જૈનસંઘ, ખેડા	૧૧૨૮
❖ આચાર્ય શાંતિસૂરિજી હ. કીર્તિમુનિજી	૧૦૭૦
❖ આચાર્યશ્રી ક્ષાન્તિસૂરિજી સંગ્રહ	૧૦૪૨
❖ શેઠશ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈની પેઢી, અમદાવાદ	૮૮૮

❖ મુનિશ્રી માનવિજયજી, ડભોડા	૭૮૮
❖ જૈન સંઘ ભંડાર, ભરૂચ	૭૭૬
❖ ઓમકારસૂરિજી, રાધનપુર	૭૪૫
❖ મુનિ જિનવિજયજી, અમદાવાદ	૬૯૩
❖ મુનિશ્રી સાગરચંદ્રજી	૬૭૮
❖ મુનિશ્રી નરેન્દ્રસાગરજી, જૈન ઉપાશ્રય, ઝવેરીવાડ, અમદાવાદ	૬૪૬
❖ શેઠશ્રી કાલા મીઠાની પેઢી, ઘોઘા	૬૧૦
❖ જૈનસંઘ, દરાપરા	૫૩૨
❖ જૈનસંઘ, દસાડા	૪૫૭
❖ અંબાલાલ ફતેહચંદ, વડોદરા	૪૧૧
❖ સિદ્ધપુર (તાજેતરનાં વર્ષોમાં પ્રાપ્ત)	૩૫૦
❖ મહર્ષિ વેદવિજ્ઞાન અકાદમી, અમદાવાદ	૨૫૦
❖ ડૉ. ડી. જી. વેદિયા	૬૦

આ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં સંગૃહીત હસ્તપ્રતો સવિશેત: મુનિ પુણ્યવિજયજી મહારાજ સાહેબના તથા શેઠશ્રી વગેરેના પ્રયાસોથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવી છે. લક્ષ્મણભાઈ ભોજક મુનિશ્રી સાથે જોડાયેલા હોવાથી હસ્તપ્રતો મેળવવા માટે તેઓશ્રીને મોકલવામાં આવતા હતા. સંસ્થાના ઘડતરકાળમાં અને આયખાની અંતિમ ક્ષણ સુધી આ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં કાર્યરત રહ્યા હોવાથી અહીંની હસ્તપ્રતો ક્યાંથી અને કઈ રીતે મેળવવામાં આવી તેની વિગતોથી તેઓ સંપૂર્ણ વાકેફ હતા. તેમણે રસીલા કડિયાને એક મુલાકાતમાં જણાવ્યું હતું કે “અહીં ૩૦ ભંડારો ભેગા થયેલા છે. તેમાંના ૮૦% ભંડારોની સામગ્રી ભેગી કરવામાં હું જાતે જ ગયેલો છું. (૬૨). આ મુલાકાત સાથે ૨૨ ભંડારોનાં નામ પણ તેઓ ફટાફટ બોલી ગયા હતા. આ પૈકી ઉપરની યાદીમાં કેટલાકનો સમાવેશ છે, તેમજ જેમનો સમાવેશ થયો નથી તેવા ભંડારો નીચે મુજબ છે : (કડિયા ૬૨-૬૩)

- ❖ કપૂરવિજયજીનો ભંડાર
- ❖ કીર્તિમુનિજીનો ભંડાર (સાણંદ પાસેના ગોધાવી ગામનો)
- ❖ માંડલનો (અચલગચ્છનો)
- ❖ એક જતિ મહારાજનો... દેવસૂરિ ગોરજી
- ❖ સુરતનો ભંડાર - ચંદ્રોદયસૂરિ દ્વારા પ્રદત્ત
- ❖ આંબલીપોળના ઉપાશ્રયનો ભંડાર (અંશતઃ)
- ❖ જેસિંગભાઈની વાડી પાસેના ઘરનો ભંડાર, અમદાવાદ
- ❖ સોદાગરની પોળનો વૈરાટીનો ત્રીજે માળે રહેલો ભંડાર
- ❖ ફતાસાની પોળનાં એક બહેન તરફથી સુવર્ણાક્ષરી કલ્પસૂત્ર
- ❖ ભટ્ટીની બારીનો ગોધાવીનો ભંડાર

આચાર્ય શ્રી પદ્મસાગરસૂરિજી પોતાની પ્રારંભિક અવસ્થામાં એલ.ડી. ઈન્સ્ટિટ્યૂટ સાથે જોડાયેલા રહ્યા હતા. ઈ.સ. ૧૯૬૫ આસપાસના સમયમાં જ્યારે પોતે રાજસ્થાનમાં વિહાર કરતા હતા ત્યારે આશરે ૮,૦૦૦ જેટલી બહુમૂલ્ય હસ્તપ્રતો તથા શિલ્પ-સ્થાપત્યની વસ્તુઓ વગેરે મેળવીને એલ.ડી. માટે મોકલી આપી હતી. તેમણે મુનિ પુણ્યવિજયજીને મહામહોપાધ્યાય યશોવિજયજીના હસ્તાક્ષરોમાં લખાયેલી પ્રત મોકલી આપી હતી, ત્યારે ભાવવિભોર થઈ જતાં કહેલું કે તમે મને માત્ર ઉપાધ્યાયજીના હસ્તાક્ષરોનાં જ દર્શન કરાવ્યાં હોત તોપણ મારી જાતને ભાગ્યશાળી સમજત; પરંતુ તમે તો હસ્તપ્રત જ ભેટમાં આપી છે. (આચાર્ય ૨૮)

આમ, આ સંગ્રહની હસ્તપ્રત ભેટ, થાપણ કે ખરીદ દ્વારા વિભિન્ન સ્ત્રોતોના માધ્યમથી મેળવવામાં આવી છે. હાલમાં પણ ખરીદીને કે ભેટમાં હસ્તપ્રતો મેળવવાની પ્રક્રિયા ચાલુ જ છે.

માઈક્રોફિલ્મસ, ટ્રાન્સપરન્સી વગેરે

અહીં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર, પાટણના તાડપત્રીય ગ્રંથોની તથા અન્ય હસ્તપ્રત સંગ્રહોની ૬૦૦ માઈક્રોફિલ્મસ ઉપરાંત ૪૯૨૬ સચિત્ર પ્રતો તથા રંગીન ટ્રાન્સપરન્સીનો સંગ્રહ છે.

મુદ્રિત ગ્રંથસંગ્રહ

ઈન્સ્ટિટ્યૂટના ભવનના વિશાળ ભોંયરામાં ગ્રંથાલય રાખવામાં આવ્યું છે. અહીંથી જ ગ્રંથાલયની તમામ સેવાઓ આપવામાં આવે છે. મુદ્રિત ગ્રંથો અને સામયિકોનો વિભાગ તથા હસ્તપ્રત વિભાગ અલાયદા રાખવામાં આવે છે. અહીં ગુજરાતી, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલિ, અપભ્રંશ, હિન્દી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓનાં ભારતીયવિદ્યા અને સવિશેષતઃ જૈનવિદ્યા વિષયક ૪૬,૦૦૦ પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે. દેશ-વિદેશમાં ભારતીયવિદ્યા વિષયક પ્રગટ થતાં પ્રમુખ જર્નલ્સ પ્રાયઃ વિનિમય પ્રથાથી મંગાવવામાં આવે છે, જેના પાછળના અંકોનાં ૪૦૦૦ બાઉન્ડ વૉલ્યુમ્સ અહીં સંગૃહીત છે. આ ઉપરાંત જૈન ધર્મ અને દર્શન વિષયક ૭,૦૦૦ પોથીઓ કે જે ઓગણીસમી અને વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં પ્રગટ થઈ હતી તે પણ અહીં ઉપલબ્ધ છે. આ મુદ્રિત પોથીઓ પૈકી કેટલીક પોથીઓના પાઠ વગેરે મુનિ પુણ્યવિજયજી દ્વારા સ્વયં સંશોધિત કરવામાં આવેલ છે, તે બધી પોથીઓ પણ અહીં સંગૃહીત છે. પોથીઓના ડિજિટલાઈઝેશનની કામગીરી-શરૂ કરવામાં આવી છે. આ સંગ્રહની આગવી વિશેષતા એ છે કે અહીં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય તેમજ જૈનગૂર્જર વાઙ્મયનાં ૧૯મી સદીની અંતિમ પચીસી અને ૨૦મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં પ્રગટ થયેલાં ઘણાંખરાં પુસ્તકો જે અન્યત્ર દુર્લભ છે તે અહીં સંગૃહીત છે. આ ઉપરાંત જૈન ધર્મ અને દર્શનનાં મહત્વપૂર્ણ પુસ્તકો કે જેને રાષ્ટ્રીય સ્તરે પ્રતિનિધિસ્વરૂપ કહી શકાય તે અહીં છે. સંસ્થાનું ધ્યેય પણ જૈનવિદ્યાનો અદ્વિતીય-રાષ્ટ્રીય સંગ્રહ ઊભો કરવાનું રહ્યું છે.

જ્ઞાન વ્યવસ્થાપન

હસ્તપ્રતભંડાર કે મુદ્રિત ગ્રંથસંગ્રહનો મહત્તમ ઉપયોગ થાય તેમજ તેના ઉપભોક્તાઓ-સંશોધકોને ઈચ્છિત હસ્તપ્રત કે પુસ્તક સમયસર ઉપલબ્ધ કરાવી આપવા માટે સુનિયોજિત વ્યવસ્થાપન અનિવાર્ય બની રહે છે. આ અંતર્ગત વર્ગીકરણ, સૂચીકરણ, કમ્પ્યુટરાઈઝેશન, વેબસેવાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

વર્ગીકરણ અને ગોઠવણી

અહીં કાગળ અને તાડપત્રની હસ્તપ્રતોને અલગ-અલગ વિભાગમાં અને તેના નોંધણી ક્રમાંક અનુસાર ગોઠવવામાં આવે છે. કોઈ એક વર્ગીકરણની પદ્ધતિ અર્થાત્ ડી.ડી.સી., કોલન કે યુડી.સી અનુસાર હસ્તપ્રતોનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવતું નથી. વર્ગીકરણ પ્રથા નહીં અપનાવવા પાછળનું મુખ્ય કારણ હસ્તપ્રતોનું સ્વરૂપ જવાબદાર છે. એટલે કે એક જ હસ્તપ્રતમાં અનેક વિષયોની કે એક જ એકથી અધિક કર્તાઓની કૃતિઓનો સંગ્રહ હોય છે. પરિણામે આ પ્રકારની હસ્તપ્રતોને કોઈ ચોક્કસ વિષય હેઠળ વર્ગીકૃત કરવી શક્ય નથી. વળી પુસ્તકોની જેમ સ્થાનાંક અનુસાર હસ્તપ્રતોને ગોઠવવી શક્ય નથી. હસ્તપ્રતો પ્રાયઃ ૧૦૦-૨૦૦ વર્ષથી ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષ જેટલી પ્રાચીન હોવાથી

સ્વાભાવિક રીતે જ તેને કાળજીપૂર્વક સાચવવી જરૂરી બની રહે છે. હસ્તપ્રતોને છૂટી મૂકી શકાતી નથી. પ્રત્યેક હસ્તપ્રતને કાળજી કે કાપડથી વીંટીને લાકડાની પેટીમાં મૂકવામાં આવે છે. હસ્તપ્રત ભંડારમાં મુક્તપ્રવેશ પ્રણાલી અપનાવવી હિતાવહ નથી. તેથી આ બધી પરિસ્થિતિઓમાં હસ્તપ્રતોને વર્ગીકરણ કરીને ગોઠવવામાં આવતી નથી. આ એક વ્યવહારુ અને યથાયોગ્ય ઉપાય છે.

સૂચીકરણ

વર્ગીકરણની અનુપસ્થિતિમાં હસ્તપ્રતોનું સૂચીકરણ કાળજીપૂર્વક ઊંડાણથી કરવાની પ્રથા પ્રચલિત છે. કોઈપણ સંશોધક એક જ કૃતિની એકથી અધિક હસ્તપ્રતોને અલગ અલગ તારવી શકે તે રીતે સૂચીકરણ કરવામાં આવે છે. આ સંસ્થાની બધી જ હસ્તપ્રતોનાં કાર્ડ તૈયાર કરીને કાર્ડ કેબિનેટમાં અકારાદિ ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવેલાં છે. પ્રત્યેક કાર્ડમાં સંબંધિત હસ્તપ્રતનું શીર્ષક, કર્તા, ટીકાકાર, રચનાવર્ષ, લેખનવર્ષ, માપ, ભાષા, લિપિ, પૂર્ણ કે અપૂર્ણ, નોંધ વગેરે તમામ વિગતો નોંધવામાં આવે છે. જોકે અહીં સંગૃહીત ૮૧,૦૦૦થી અધિક હસ્તપ્રતો પૈકી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતીની ૨૭,૩૧૨ હસ્તપ્રતોનાં કેટલોગ્સ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યાં છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત હસ્તપ્રતોનાં કેટલોગ્સમાં હસ્તપ્રતોની વિગતો ૧૧ ખાનાઓમાં નોંધવામાં આવી છે, જેમ કે ક્રમાંક, સંગ્રહ, પરિગ્રહણાંક, શીર્ષક, કર્તા, ભાષા, લિપિ, રચનાવર્ષ, લેખનવર્ષ, માપ, પૂર્ણ/અપૂર્ણ અને નોંધ. આ કેટલોગ્સની મોટી મર્યાદા એ છે કે વિષયાનુસાર વર્ગીકૃત કરીને સૂચિ બનાવવામાં આવી નથી. જોકે કેટલોગમાં ખાસ સંજ્ઞા દ્વારા વિષયનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. વૈવિધ્યસભર પરિશિષ્ટો એ તેનું જમા પાસું છે. આ સૂચિઓમાં શીર્ષક, કર્તા-જૈન અને જૈનેતર, લહિયા, રચનાસંવત્, લેખનસંવત્, સ્થળનામ, આદિ-અંત-પ્રશસ્તિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતી હસ્તપ્રતોનું કેટલોગ ૮૭ વિષયોમાં વર્ગીકૃત કરીને તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. જે તે વિષયની કૃતિઓ કર્તાના વર્ણાનુક્રમમાં ગોઠવીને વર્ણવામાં આવી છે; પરંતુ કર્તા, શીર્ષક ઇત્યાદિ હેઠળ કોઈ સૂચિ આપવામાં આવી નથી, તેથી તેના ઉપયોગમાં સરળતા રહેતી નથી.

ડિજિટલાઈઝેશન, વેબ સેવાઓ વગેરે

અહીંનાં સંગ્રહની હસ્તપ્રતો અને અલભ્ય પુસ્તકોના ડિજિટલાઈઝેશનની કામગીરી શરૂ કરવામાં આવી છે.

સંરક્ષણ

અહીં સંગૃહીત હસ્તપ્રતોના સંરક્ષણ માટે પરંપરાગત ઉપરાંત વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવે છે. કાળજી ઉપરની બધી જ પ્રતોને મલબારી સાગની પેટીઓમાં ખાદી કાપડ/કાળજીથી વીંટાળીને મૂકવામાં આવે છે. આ પેટીઓની બનાવટ બેનમૂન છે. પેટીના ઢાંકણ અને તેની નીચેનો ભાગ ઊંચી-નીચી કિનારો રાખીને બનાવેલ હોવાથી હવાયુસ્ત બની જવા ઉપરાંત તેમાં જીવજંતુ પણ પ્રવેશી શકતાં નથી. આ પેટીઓને લોખંડના કબાટોમાં મૂકવામાં આવે છે. જીવજંતુઓથી બચાવવા માટે ઘોડાવજની પોટલીઓ તથા નેપ્થાલીનની ગોળીઓ બાજુમાં મૂકવામાં આવે છે. હસ્તપ્રતોને નિયમિત રીતે બહાર કાઢીને કાળજીપૂર્વક સફાઈ કરવામાં આવે છે, જોકે ચોમાસાની ઋતુમાં હસ્તપ્રતો ભેજથી અસરગ્રસ્ત ન થાય તે માટે કબાટ ખોલવામાં આવતાં નથી અર્થાત્ ચોમાસાની ઋતુમાં હસ્તપ્રતો બહાર કાઢવામાં આવતી નથી. હસ્તપ્રતોને ગરમીથી બચાવવા માટે ભવનના ભૂગર્ભ ખંડમાં રાખવામાં આવે છે, જેનું વાતાવરણ ઠંડું છતાં ભેજરહિત બની રહે છે.

આ ઇન્સ્ટિટ્યૂટને ભારત સરકારના રાષ્ટ્રીય હસ્તપ્રત મિશન દ્વારા નોડલ એજન્સી તરીકે જાહેર કરતાં મિશન દ્વારા હસ્તપ્રતોના સંરક્ષણ અર્થે અદ્યતન લેબોરેટરીની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

સંસ્થા માટે ફ્યુઝિંગેશન ચેમ્બર પણ છે, કે જેના ઉપયોગથી હસ્તપ્રતોને જંતુમુક્ત બનાવવામાં આવે છે. મિશનની યોજના અન્વયે આ લેબોરેટરીની સેવાઓ ગુજરાતની કોઈપણ સંસ્થાની હસ્તપ્રતોના સંરક્ષણ અર્થે પૂરી પાડવામાં આવે છે.

નિયામકો/કર્મચારીઓ

કોઈપણ સંસ્થાના સુચારુ સંચાલન માટે તેના કર્મચારીઓ કરોડરજજુ સમાન છે. આ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ રાજ્ય સરકારની ગ્રાન્ટ ઈન એઈડ આધારિત મંજૂર થયેલ હોવાથી રાજ્ય સરકાર દ્વારા નિયામક, રીડર, વ્યાખ્યાતા, સંશોધક, હસ્તપ્રત વિભાગના વડા, લાઈબ્રેરિયન, મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ કૉપીસ્ટ તથા જરૂરિયાત અનુસાર બિનશિક્ષક કર્મચારીઓની જગ્યાઓ મંજૂર થયેલી છે. આ બધા જ કર્મચારીઓનો પગાર રાજ્ય સરકાર દ્વારા ચૂકવવામાં આવે છે. જોકે રીડર, હસ્તપ્રત વિભાગના વડા, વ્યાખ્યાતા વગેરેની જગ્યાના કર્મચારીઓ નિવૃત્ત થવાથી હાલમાં ખાલી છે. આ વિદ્યામંદિરના નિયામક તરીકે ભારતીયવિદ્યાના પ્રખર વિદ્વાન પદ્મશ્રી પં. દલસુખભાઈ માલવણિયા, શ્રી નગીનભાઈ શાહ, ડૉ. રમેશ વેરાઈ, ડૉ. તપસ્વી નાન્દી, ડૉ. નારાયણ કંસારા, ડૉ. શાસ્ત્રી વગેરે વિદ્વાનોએ આપી હતી. હાલમાં ડૉ. જિતેન્દ્ર શાહ, નિયામક તરીકે અને ગ્રંથપાલ તરીકે શ્રી કરસન વણકર સેવાઓ આપી રહ્યા છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

❖ સંશોધન ગ્રંથો

આ ઈન્સ્ટિટ્યૂટની સ્થાપના પાછળના ત્રણ મુખ્ય ધ્યેયો પૈકીનું એક ધ્યેય વિદ્વાનો દ્વારા થતા સંશોધનોના પ્રકાશનનું રહ્યું છે. આ હેતુની પરિપૂર્તિ અર્થે સંસ્થાના પ્રારંભકાળથી જ એલ.ડી.સિરીઝ હેઠળ સંસ્થાના પ્રકાશનો પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત સંશોધન જર્નલ્સનું પણ નિયમિત રીતે પ્રકાશન કરવામાં આવે છે.

❖ હસ્તપ્રત સૂચિપત્રો

ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં સંગૃહીત તમામ હસ્તપ્રતોનાં સૂચિકાર્ડ બનાવવામાં આવ્યાં છે; પરંતુ મુદ્રિત સૂચિપત્રોની અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહે છે. કેન્દ્ર સરકારની આર્થિક સહાયથી આજ સુધી ઈન્સ્ટિટ્યૂટ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલાં સૂચિપત્રોના કુલ ૭ ખંડોમાં ૨૭,૮૧૨ હસ્તપ્રતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જેની વિગતો નીચે મુજબ છે.

1. Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts : Muniraja Sri Punyavijayaji's Collection, Vol. 1-3 / Comp. by Muniraja Sri Punyavijayaji; ed. by Pt. Ambalal P. Shah. 1963-1968. Describes 7,611 mss.
2. Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts : Ac. Vijay Devsuri's and Ac. Kshaantisuri's Collection, Vol. 4 / As above. 1968. Describes 2,411 mss.
3. Catalogue of Manuscripts : L. D. Institute of Indology Collection, Vol. 5-6 / General editor : Jitendra B. Shah, 2003. Describes 11,175 mss.
4. Catalogue of Gujarati Manuscripts : Muniraj Sri Punyavijayaji's Collection /Comp. by Muni Shri Punyavijayaji's Collection / Comp. by Muni Shri Punyavijayaji; ed. by Vidhatri Vora. 1978. Describes 6,715 mms.

હસ્તપ્રતોનાં વધુ કૉટલૉગ્સના સંપાદન તથા પ્રકાશનનું કાર્ય ચાલુ છે.

સમાપન

આગમ પ્રભાકર શ્રુતશીલવારિધિ અને અનેક જૈન જ્ઞાનભંડારોના ઉદ્ધારક મુનિ ભગવંત પુણ્યવિજયજીની પ્રેરણાથી આર્ષદ્રષ્ટા શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈએ સ્થાપેલ આ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ગુજરાત અને દેશનું ગૌરવ છે. અહીં અધ્યેતાઓને હસ્તપ્રતોના ઉપયોગ માટે કોઈપણ જાતના ચાર્જ વગર ઉપયોગ કરવાની અનુમતિ પ્રદાન કરવામાં આવે છે. સંશોધકની માંગ અનુસાર તેની ઝેરોક્ષ નકલ પણ પૂરી પાડવામાં આવે છે. અહીંની હસ્તપ્રતો વિશેષતઃ જૈનવિદ્યાક્ષેત્રના અણમોલ ખજાના સમાન છે. ઉપરાંત 'જૈનચિત્રકલા' કે 'ગુજરાતી ચિત્રકલા'ના ઉત્તમોત્તમ નમૂના પણ અહીં પ્રાપ્ય છે. જૈન સાહિત્યની કૃતિઓ જેમ કે કલ્પસૂત્ર, ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, કાલકાચાર્યકથા, વિવિધ રાસ... વગેરેમાં જૈનચિત્રકળાના ઉત્તમ નમૂનાઓ જોવા મળે છે. અહીં વિજ્ઞાપિત્રોનો પણ સમૃદ્ધ સંગ્રહ છે. આ ઉપરાંત આ સંગ્રહમાં મધ્યકાલીન

ગુજરાતી સાહિત્યની અસંખ્ય અપ્રકાશિત કૃતિઓ સંગ્રહાયેલી છે. મુદ્રિત ગ્રંથોનો વિભાગ વિશેષતઃ જૈનવિદ્યાની અલભ્ય કૃતિઓનો મોટો સંગ્રહ ધરાવે છે. સંશોધન પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહિત કરતી એલ.ડી.સિરીઝ એ ભારતીયવિદ્યા ક્ષેત્રે પોતાની આગવી ઓળખ અને જરૂરિયાત ઊભી કરી છે. તેનું ભવન અને પરિસર પણ અત્યંત રળિયામણું છે. સમગ્રતયા ભારતીય વિદ્યા અને વિશેષતઃ જૈનવિદ્યાની ખરા અર્થમાં સંશોધન સંસ્થા તરીકે આંગળીને વેઢે ગણી શકાય તેટલી સંસ્થાઓમાં આ સંસ્થા ગૌરવવંતુ સ્થાન ધરાવે છે.

આંકડાકીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિહંગાવલોકન

❖ સ્થાપના વર્ષ	: ૩૦ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૭
❖ હસ્તપ્રતોની સંખ્યા	: ૮૧,૫૦૦
❖ ભાષા અનુસાર હસ્તપ્રતો	: સંસ્કૃત-૨૫૦૦૦; પ્રાકૃત ૪૦,૦૦૦ ગુજરાતી-૧૦,૦૦૦; હિન્દી ૧,૦૦૦; અપભ્રંશ-૦૫૦૦; અન્ય ૫,૦૦૦
❖ તાડપત્રીય હસ્તપ્રતો	: ૧૫૦ આશરે
❖ સચિત્ર હસ્તપ્રતો	: ૮૦૦
❖ સચિત્ર વિજ્ઞપિપત્રો	: ૬૫
❖ સચિત્ર ઓળિયા	: ૧૦૪
❖ હસ્તપ્રતોનાં કેટલોગ્સમાં વર્ણિત હસ્તપ્રતો	: ૨૭૩૧૨
❖ પ્રાચીનતમ હસ્તપ્રત	: કારક સંબંધ વિ. સં. ૧૨૮૬ શાંતિનાથચરિત્ર વિ. સં. ૧૪૫૩
❖ વિશેષ નોંધપાત્ર હસ્તપ્રત	: વાઘરડાના ચામડાના કાગળની કુરાનની હસ્તપ્રત
❖ માઈક્રોફિલ્મ્સ	: ૧૦૦૦
❖ રંગીન ટ્રાન્સપરન્સી	: ૪૮૨૬
❖ છૂટાંચિત્રો	: ૨૦૦૦
❖ સુવર્ણાક્ષરી હસ્તપ્રત	: કલ્પસૂત્ર, કાલકાચાર્યકથા
❖ એન્ટિક્વિટિઝ	: ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર
❖ સ્થાનાંતરિત થયેલા મુખ્ય ભંડારો	: ૩૦થી અધિક
❖ એલ.ડી. સિરીઝ હેઠળ પ્રકાશિત ગ્રંથો	: ૧૫૧
❖ મુદ્રિત ગ્રંથ સંગ્રહ	: ૪૬,૦૦૦
❖ નિયામક	: ડૉ. જિતેન્દ્ર શાહ
❖ ગ્રંથપાલ	: શ્રી કરસન વણકર

સંદર્ભસૂચિ

- ❖ આચાર્યશ્રી કેલાસસાગરસૂરિ જૈન જ્ઞાનમંદિર, જિન શાસન કે ઉગ્રાયક આચાર્યશ્રી પદ્મસાગરસૂરિ. કોબા : જ્ઞાનમંદિર, ૨૦૦૮

- ❖ કડિયા, રસિલા. શ્રુતસેવી શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજકના સાનિધ્યમાં.
અમદાવાદ : ચંદ્રકાન્ત કડિયા, ૨૦૦૬.
- ❖ નવાબ, સારાભાઈ મણિલાલ સંપા. જૈનચિત્રકલ્પદ્રુમ.
અમદાવાદ : નવાબ સારાભાઈ મણિલાલ, ૧૯૩૬.
- ❖ Shah, Umakant P. ed. Treasures of Jain Bhandaras.
Ahmedabad : L. D. Institute of Indology, 1978.

(લેખિકા કૃત ‘ગુજરાતના જૈન જ્ઞાનભંડારો’ વિષે પીએચ.ડી. ડિગ્રી હેતુ
હેમચન્દ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણમાં રજૂ કરેલ શોધપ્રબંધના આધારે)

દેશના ભાગલા પહેલાંની વાત. વલ્લભવિજયજીએ પંજાબમાં ફરીને ૨૭ ગામના જ્ઞાનભંડારો એકત્રિત કર્યા હતા. લાહોરમાં જમીન લેવાઈ અને જ્ઞાનભંડાર બનાવવાનો પ્લાન થયો. વલ્લભવિજયજીનો પંજાબ બાજુ ઘણો પ્રભાવ, તેથી આવો ભંડાર લાહોરમાં બનાવવાનું આયોજન થયેલું. ગુજરાનવાલામાં ગ્રંથો લાવવામાં આવ્યા. જમીન લેવાઈ ગયેલી; પરંતુ દેશના ભાગલાની વાતો વાતાવરણમાં ધુમરાવા લાગેલી. પંજાબના પણ ભાગલા થશે તેવાં અંધાણ વરતાવા લાગ્યાં. ચા ભરવાની એ જમાનાની લાકડાની મોટી મોટી પદ પેટીઓમાં ગ્રંથો ભરવામાં આવ્યા. એમાં ભગવાનના દાગીના ઉપરાંત લાકડા પર ચાંદી જડેલ હાથી પણ હતો. સમય વરતીને સંઘે આ બધું એક રૂમમાં ગોઠવી દીધું. કોઈને અણસાર પણ ન આવે તેમ દીવાલ ચણી દીધી.

શું થશે? ગુજરાનવાલા ક્યાં જશે? સતત દહેશત અને અજંપાભર્યા વાતાવરણને કારણે સૌ એક રીતે સજીને બેઠા હતા. આથી, જેવા રેડિયોએ - ‘ભાગલા પર સહીઓ થઈ ગઈ છે અને ગુજરાનવાલા પાકિસ્તાનમાં ગયું છે.’ - સમાચાર આપ્યા કે ચારેબાજુ કત્તેઆમ શરૂ થઈ ગઈ. કરોડોની સંપત્તિ છોડીને, સજીને બેઠેલા સૌ શ્રાવકો પણ બીજા બધાની પેઠે ત્યાંથી પહેર્યે લૂગડે નીકળી ગયા.

ભાગલાનાં ત્રણ-ચાર વર્ષો પછીની વાત. ભારતમાં વડાપ્રધાન નહેરુ અને પાકિસ્તાનમાં લિયાકત અલી ખાન, વાટાઘાટો શરૂ થઈ. બંને સરકારો પોતપોતાને ત્યાં રહેલી ચીજોની હેરાફેરી કરી એકબીજાને સોંપી દે તેવો નિર્ણય લેવાયો.

ગુજરાનવાલા સંઘના જે શ્રાવકો જ્ઞાનભંડારના ગ્રંથો ત્યાં છોડીને આવ્યા હતા તે પૈકીના કેટલાક શ્રાવકોએ શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈને વાત કરી, ગર્વનર તરીકે ધર્મવીર હતા. ગુજરાનવાલા સંઘની એ પ્રોપર્ટીની આખી ફાઈલ એલ. ડી. સંસ્થા પાસે હતી. કસ્તૂરભાઈ શેઠે ગર્વનર દ્વારા નહેરુને વાત કરી, લિયાકતની સરકાર સાથે આ અંગે વિચારવિમર્શ કરી નિર્ણય લેવાયો; પરંતુ પરિસ્થિતિ તે સમયે સ્ફોટક જ હતી, ખૂબ જ સાવધાનીપૂર્વક અને ભારે બંદોબસ્ત હેઠળ આ કામ પાર પાડવાનું હતું. હોશિયાર અને કાબેલ સી.આઈ.ડી.ના માણસોને પણ સાથે લઈ જવામાં આવ્યા હતા. કેટલાક શ્રાવકોને પણ સાથે લઈ જવાયા હતા. શ્રાવકોએ કીધું કે અમે જ્યાં અમારી પીઠ અડાડીએ એ પીઠવાળી જગ્યા સમજી લેવી.

ત્યાં ગયા ત્યારે એ સ્થળે તો શાકમાર્કેટ જોવા મળી. પણ ધ્યાનપૂર્વક જોતાં, પેલી ચણેલી દીવાલ તો સલામત જણાઈ. એ તૂટી ન હતી. શ્રાવકોએ સજીનો ભાવ પૂછતાં પૂછતાં, એક લારી પાસે ઊભા રહીને પેલી દીવાલે પીઠ અડાડી.

બસ, ત્યાર પછી મિશન શરૂ થયું. માર્કેટ ખાલી કરાવી. લશ્કર ગોઠવાઈ ગયું. દીવાલ તોડી. અંદરનો તમામ સામાન ટ્રકોમાં ભરવામાં આવ્યો અને ટ્રકો દિલ્હી તરફ રવાના થઈ. પંચક્યાસ થયો. સરહદ સુધી તો સહીસલામત આવ્યું; પરંતુ સરહદના લશ્કરને જુદા આદેશો હતા. હવે શું? ઘડીભર તો થયું કે - ‘ગયું. હવે નહીં મળે.’ પણ ત્રણ-ચાર મહિનાની કાર્યવાહી બાદ, તે સામાન સહીસલામત દિલ્હી આવ્યો.

(દાદા પાસેથી આવી ઐતિહાસિક વાતો જાણવા મળે ત્યારે મને ખૂબ આનંદ થતો. હું જાણે જીવંત ઐતિહાસિક ગ્રંથ પાસે બેઠી હોઉં તેવું મને લાગતું)

(હાલ આ ભંડાર બી. એલ. ઇન્સ્ટિટ્યુટ, વલ્લભ સ્મારક - દિલ્હીમાં છે.)

દાદા પોતે ગુજરાનવાલા ગયા ન હતા, પણ ગુજરાનવાલાના ભંડારનો ઇતિહાસ તેમણે સા. મૃગાવતીશ્રીજી પાસેથી સાંભળ્યો હતો તેમ તેઓએ જણાવ્યું.

સાધ્વી મૃગાવતીશ્રી એ વખતે અંબાલામાં હતા. ગુજરાનવાલાથી આવેલાં જ્ઞાનભંડારના કાર્ય માટે રૂ. ૨૫૦૦૦/- રૂ. ભેગા કર્યા. તે રકમ તો કબાટો લાવવામાં જ પૂરી થઈ ગઈ. શરૂઆતમાં તો બધું જ પેટીઓમાંથી કાઢીને એમનું એમ જ કબાટોમાં ભરી દીધું.

મૃગાવતીશ્રીજીએ શ્રી કાંતિલાલ કોરા (મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ)ને વાત કરી, “હવે આ ગ્રંથોનું કોઈ વ્યવસ્થિત લિસ્ટ બનાવી શકે તેવો માણસ ધ્યાનમાં હોય તો કહો.” ઘરબાર છોડીને ત્યાં જઈ રહેવું પડે તેવું આ કામ. મારું નામ અપાયું. હું ગયો. કામ જોયું. મૃગાવતીશ્રીજીએ કાયમ માટે ત્યાં જ આવી જવાની વાત કરી. એ શક્ય ન હતું. મારી ઈચ્છા મુજબનું પગારધોરણ તથા અન્ય સુવિધાઓ આપવાની વાત કરી. મેં કહ્યું : આ કામ ઘણું મોટું છે. હું એકલો ન કરી શકું. વળી મારી પાસે આ કામ માટે કોઈ માણસ પણ નથી.” મૃગાવતીશ્રીજી સાથે આ બધી વાટાઘાટો ચંદીગઢમાં થઈ હતી. એક એવું પણ સૂચન થયું કે એક અઠવાડિયું અમદાવાદ ઈન્ડોલોજીમાં કામ કરવું અને એક અઠવાડિયું દિલ્હી આવવું; પણ મારે માટે એ ય શક્ય ન હતું. આથી મેં એક ઉકેલ સૂચવ્યો : “હું માર્ગદર્શક બનું. તમારી પાસેના ત્રણ સાધ્વીઓ - (પંજાબના સુવ્રતાશ્રીજી અને સુપ્રજ્ઞાશ્રીજી તથા સુયશાશ્રીજી જેઓ કચ્છના કુંદરોડી ગામના છેડા કુટુંબનાં હતાં) - પાસે આ કામ કરાવવું જોઈએ.” આ સાધ્વીજીઓ સંસ્કૃત, ઈંગ્લિશ, હિન્દી અને ગુજરાતી ભાષા બોલી શકતાં, પણ લખતાં-વાંચતાં ન આવડે. મેં સૌ પ્રથમ લેખન-વાંચન શીખવાની વાત કરી. પછી લિપિ શીખવા જણાવ્યું. જેથી ભંડાર માટે મારી હંમેશા જરૂર ન રહે. તેઓને તે માટે લિપિ શીખવાડી, પ્રત પર રેપર ચઢાવતાં શીખવ્યું. કાર્ડ બનાવતાં શીખવ્યું. ત્રણેક વર્ષ કામ ચાલ્યું. શ્રેણિકભાઈ શેઠને જાણ કરીને, સંમતિ લઈને ત્યાં ગયેલો. મારે આ કામ અંગે વારંવાર દિલ્હી જવાનું થતું. બે વાર પ્લેઈનમાં ગયો હતો. મારવાડીઓ ગાડી લઈને ઘેર આવે અને ઘેરથી જ કપડાંની બેગ લઈને (બીજું તો સાથે શું હોય?!) ઉપડવાનું હોય.

છેલ્લે કામ પતવા આવ્યું ત્યારે સળંગ ૮૬ દિવસ રહેવાનું જરૂરી બનેલું. આટલા બધા દિવસ એક સાથે રહેલો એટલે શ્રેણિકભાઈએ ખૂબ જ પ્રેમપૂર્વક ટકોર કરેલી કે “આપણું (ઈન્ડોલોજીનું) કામ શું પૂરું થઈ ગયું છે?”

કેટલોગ બનાવવાની પદ્ધતિની જે તૈયાર નોંધોનો કાગળ અમને (દીપ્તિપ્રજ્ઞાશ્રીજી, ચારુશીલાજી, તથા હું) થોડા દિવસ પહેલાં બતાવીને ચર્ચા કરી હતી તે બધી નોંધો અહીં દિલ્હીમાં દાદા કામ કરતા હતા, ત્યારે તૈયાર થયેલી. ત્યાંની સાધ્વીજીઓ અને શ્રાવિકાઓએ દાદાની સૂચના પ્રમાણે અતિ ચીવટથી, ખંતથી અને ચોકસાઈથી કામ કરેલું. થોકડીઓ પરની ધૂળ ઝાપટ મારીને નહીં, પણ બારીક કપડાથી લૂછીને સાફ કરાતી, જેથી કોઈપણ હસ્તલિખિત ગ્રંથને નુકસાન ન થાય. દાદાએ ત્યાં થયેલા કામની ખૂબ જ પ્રશંસા કરી અને કામ અંગેનો ખૂબ જ સંતોષ પણ પ્રગટ કર્યો. દાદા કહે :

“જે કામ હું ક્યાંય નથી કરી શક્યો તે હું અહીં દિલ્હીમાં કરી શક્યો છું. કારણ કે અહીં બધા ભંડારો એકસાથે આવેલા. (એલ.ડી.માં ભંડારો સમયાંતરે આવ્યા કર્યા છે.) તેથી કામનું આયોજન વ્યવસ્થિત રીતે થઈ શક્યું. બીજું, હું અહીં માર્ગદર્શક રહ્યો છું. કામ કરનારાં ત્રણ સાધ્વીજીઓ જ મુખ્ય હતાં. ત્રીજું, શ્રાવિકાઓની શ્રુત-ભક્તિ પ્રશંસનીય હતી. રાત-દિવસ આ બધાએ ભેગાં મળીને કામ કર્યું છે. મારી સૂચના પ્રમાણે ખૂબ જ ચોકસાઈપૂર્વક અને વ્યવસ્થિત રીતે કામ કર્યું. જાણે કે પ્રેસમાં છાપ્યું હોય તેવું સુઘડ અને વ્યવસ્થિત કેટલોગ બન્યું.”

સાભાર : શ્રુતસેવી શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજકના સાંનિધ્યમાં
પ્રકાશક : ચંદ્રકાંત કડિયા, અમદાવાદ
વી. સં. ૨૫૩૨, વિ. સં. ૨૦૬૨, ઈસ્વીસન્ ૨૦૦૬

જૈનધર્મમાં જ્ઞાનનું ઘણું જ મહત્ત્વ છે. તેથી જ એક ઉક્તિ અત્યંત પ્રચલિત છે કે કલિકાલે તરવાના મુખ્ય બે સાધનો છે. (૧) જિનપ્રતિમા અને (૨) જિનાગમ. જિનપ્રતિમા ભક્તિનું સાધન છે. જિનાગમ જ્ઞાનનું સાધન છે. ભક્તિ અને જ્ઞાનનો સમન્વય મુક્તિ અપાવે છે. ભક્તિ અર્થે પ્રાચીનકાળથી મંદિરોનું નિર્માણ ચાલુ છે. જૈન ધર્મ જ એક એવો ધર્મ છે જ્યાં સોમપુરાઓના ટાંકણાનું સંગીત ક્યારેય અટક્યું નથી. સાથે સાથે વિદ્વાન મુનિઓની જ્ઞાનસાધના પણ નિરંતર ચાલુ જ રહી છે. દરેક ચાતુર્મસમાં ગ્રંથનું અધ્યયન-અધ્યાપન અને નૂતન ગ્રંથોનું લેખન કાર્ય થતું. આથી જ નવાં નવાં ગ્રંથભંડારો નિર્મિત થતાં રહ્યા છે. વર્તમાનકાળે જગવિખ્યાત જ્ઞાનભંડારોમાં જૈન જ્ઞાનભંડારો મોખરે છે. લેખનકાર્યમાં માત્ર સાધુઓ જ નહીં, પણ શ્રાવકો પણ જોડાતાં હતાં. શ્રાવકના કર્તવ્યમાં ‘પુત્યયલિહણ’ અર્થાત્ પુસ્તક લેખનને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તેથી સંઘમાં સતત શ્રુતજ્ઞાનની સાધના ચાલતી રહી છે. આટલું જ નહીં, પણ આફતના સમયમાં ગ્રંથોને સાચવવાની પણ ખેવના સાધુઓએ અને શ્રાવકોએ સાથે રહીને કરી છે. અહીં ભારત-પાકિસ્તાનના ભાગલા સમયે નિર્મિત થયેલ વિકટ પરિસ્થિતિમાં જૈનોએ સાચવેલા અને ભારતમાં પરત લઈ આવેલ એક જ્ઞાનભંડારની અભૂતપૂર્વ ઘટનાનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. વર્તમાનકાળે પાકિસ્તાનમાં આવેલ ગુજરાંવાલામાંથી સમગ્ર ગ્રંથભંડારને ભારત લઈ આવવા માટે જૈનોએ કરેલા પ્રયાસમાં શ્રુતભક્તિ, અપૂર્વ સૂઝ, રાજકીય કુનેહ, ધીરજ અને જિનવાણીનું જતન કરવાની ખેવનાના દર્શન થાય છે.

ગુજરાનવાલા

ગુજરાનવાલા શહેર લાહોરથી લગભગ ૬૬ કિ.મી. દૂર ઉત્તર દિશા તરફ આવેલું છે. આ શહેર જી.ટી. રોડની બંને તરફ વિકસેલું છે તથા ભારત-પાકિસ્તાનના ભાગલા થયા તે પૂર્વે આ શહેરની વસ્તી ૧ લાખ માણસોની હતી. જ્યારે આ નગર વસ્યું ત્યારે અહીં કુંજરજાતિનું પ્રાધાન્ય હતું. તેથી આ શહેરનું નામ કુંજરાવાલા પડ્યું અને પછી તે અપભ્રંષ થઈ ગુજરાંવાલા થઈ ગયું એવી એક વાયકા પ્રચલિત છે.

ઐતિહાસિક પ્રમાણો અનુસાર આ નગરની જમીનના માલિક કુંજર જાતિના જાટ હતા. શેરે પંજાબ મહારાજા રણજીતસિંહના દાદા સરદાર ચરતસિંહે (ચડતસિંહે) આ ધરતી ઉપર સને ૧૭૫૦માં સેનાની છાવણીની સ્થાપના કરી હતી તેમજ અહીં તેમણે પોતાનું નિવાસસ્થાન પણ બનાવ્યું હતું. ત્યારબાદ તેમના પુત્ર સરદાર મહાસિંહે આ નગર વસાવ્યું હતું. પિતાના મૃત્યુ પછી મહાસિંહ આ નગરના રાજા બન્યા તેમણે ઘણાં વર્ષો સુધી રાજ્ય કર્યું. મહારાજા મહાસિંહના પુત્ર રણજીતસિંહનો જન્મ સને ૧૭૮૦માં થયો અને તેઓ મહાસિંહના મૃત્યુ પછી આ નગરના રાજા બન્યા. નગરની સુરક્ષા માટે નગરને ફરતો મોટો કોટ અને તેમાં નગરમાં પ્રવેશવા તથા જવા માટેના આઠ વિશાળ દરવાજા બનાવ્યાં. રાજા રણજીતસિંહ અત્યંત પ્રતાપી રાજા હતા. તેમણે પોતાની રાજ્યસત્તામાં સતત વધારો કર્યો હતો અને તેમના પ્રભાવથી અન્ય રાજાઓ થરથર કાંપતા હતા. રાજ્યસત્તા વધતાં રણજીતસિંહે પંજાબની રાજધાની લાહોરમાં પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું હતું અને તેઓ ત્યાં રહેવા લાગ્યા હતા, પણ તેમને પોતાના જન્મસ્થળ પ્રત્યે અપાર સ્નેહ હતો. તેથી તેઓ અવારનવાર ગુજરાનવાલા આવતા અને તેઓ લાડમાં ગુજરાનવાલાને ગોકુલ કહી પુકારતા.

જૈનોનું આગમન

ગુજરાંવાલામાં રાજા મહાસિંહે પ્રજાના કલ્યાણ અર્થે અને નગરમાં બધી જ વસ્તુઓ સરળતાથી ઉપલબ્ધ થઈ શકે તે માટે તેમણે જુદાં જુદાં બજારો નિર્મિત કરાવ્યાં. ત્યાં તેમણે અનાજનું મોટું બજાર નિર્મિત કરાવ્યું. આથી પંજાબના જુદાં

જુદાં નગરોમાંથી દુગડ, બરડ, લોઢા, જખ, મુન્હાની, લીગા, પારખ, ગદહિયા આદિ ગોત્રના જૈનો પણ વેપારાર્થે અહીં આવી વસવા લાગ્યા. તેઓ અહીં કાપડ, અનાજ, ધાતુના વાસણો, લોખંડ, ઘી-તેલ, અત્તર, કરિયાણું, લાકડાનો સામાન, સુતળી વગેરેનો ધંધો કરવા લાગ્યા. અહીં જૈનો મોટા ભાગે જેમાં હિંસા ન થતી હોય અથવા ઓછી હિંસા હોય તેવા ધંધામાં જોડાયા હતા. તેઓ વેપારધંધામાં અત્યંત પ્રામાણિક અને નિષ્ઠાવાન હતા. કોઈનેય નુકસાન કરી છેતરીને ધન કમાવવાની લાલસા ન હતી કે કોઈનેય ઠગવાની ભાવના ન હતી. તેઓ પોતાનું ગુજરાન ન્યાયનીતિથી ચલાવતા હતા. તેમની ભાવના માત્ર પૈસા કમાવવાની જ નહોતી. લોકોને સારી વસ્તુઓ આપી સંતોષ આપવો તે જ તેમનો સિદ્ધાન્ત હતો. એટલું જ નહીં, તેઓ ગરીબ અને અભણ પ્રજાને સાચી સલાહ પણ આપતા હતા. આથી ગામેગામે જૈનો સારી એવી શાખ મેળવી શક્યા હતા. એટલું જ નહીં, પણ અહીંના લોકો જૈનોને ભાવડા તરીકે ઓળખતા હતા. ભાવડા શબ્દનો અર્થ જેના ભાવ વડા-ઉત્તમ અથવા ઊંચા છે તે અર્થાત્ ઊંચી ભાવનાવાળા લોકો તરીકે જૈનો પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા. વર્તમાનકાળે આ અંગે પંજાબી જૈનો સાથે ચર્ચા કરતાં જાણવાં મળ્યું કે તે વખતના લોકો પોતાના કોઈપણ પ્રશ્નોનો ઉકેલ મેળવવા માટે જૈનો પાસે આવતા. જૈનો ન્યાય-નીતિથી ઉકેલ શોધી આપતા, પરિવારમાં સુલેહ-સંપ વધે તેવી સલાહ આપતા, તેથી પરિવારના બધા જ લોકો આનંદ પામતા અને સુખી થતા હતા. આથી જ જૈનોના ઉકેલને તેઓ માથે ચડાવતા. બધા જ લોકો જૈનોને સન્માન આપતા. જૈનો ચોવિહાર-સૂર્યાસ્ત પહેલાં ભોજન કરી લેતા હોય છે. તેથી તે સમયે કોઈ મુસલમાન દુકાને આવ્યા હોય તો તેઓ મર્યાદા જાળવવા અને પવિત્રતા ખાતર નીચે ઉતરી જતા અને ભોજન પત્યા બાદ જ પુનઃ જ્યારે શ્રાવકો બોલાવે ત્યારે જ દુકાનમાં પ્રવેશતા. આવી તેમની શાખ હતી. તેઓ વ્યાપાર સાથે ધર્મધ્યાન પણ કરતા; પરંતુ હજુ કોઈ મંદિર કે ઉપાશ્રયનું નિર્માણ થયું ન હતું. સહુ સાથે મળી કોઈના ઘરે પ્રતિક્રમણ આદિ કરતા હતા.

સાધુઓનું આગમન :

ગુજરાનવાલામાં જૈનોની વસતી પ્રમાણમાં વધવા લાગી હતી અને તેઓ સાધુ ભગવંતોના આગમનની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા. તે સમયે યતિ દુનિચંદ્રજી તેમના શિષ્ય વસંતઋષિ તથા તેમના શિષ્ય પરમઋષિ સાથે ગુજરાનવાલા પધાર્યા અને ત્યાં જ સ્થિરવાસ કર્યો. તેઓ પોતાની સાથે પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવની પાષાણપ્રતિમા લઈ આવ્યા હતા. તેની તેમણે ભાડાના મકાનમાં સ્થાપના કરાવી. યતિજી બાલબ્રહ્મચારી, ઉત્તમ ચારિત્રવાન, જૈનસિદ્ધાન્તના જાણકાર, જ્યોતિષ-મંત્ર-તંત્ર આદિ વિદ્યાના પારગામી વિદ્વાન્ હતા. તેથી તેમની ખ્યાતિ રાજા રણજીતસિંહ સુધી પહોંચી હતી. રાજા પણ યતિજીને ખૂબ જ માન-સન્માન આપતા અને ખૂબ જ શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા. જ્યારે જ્યારે મુશ્કેલી ઉપસ્થિત થતી ત્યારે રાજા યતિશ્રી પાસે આવતા અને આશીર્વાદ મેળવતા. તેમજ રાજાએ યતિને ઉપજાઉ જમીન પણ ભેટમાં આપી હતી. યતિશ્રી દુનિચંદ્રજીની પરંપરા આગળ ચાલી નહીં, ત્રણેયના સ્વર્ગવાસ પછી તેમની ગાદી અટકી ગઈ. તેઓના પગલાં તથા સમાધિની સ્થાપના તળાવના કિનારે કરવામાં આવી હતી.

ત્યારબાદ ત્યાં શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સાધુ-સાધ્વીજીઓનું આવાગમન પ્રાયઃ અટકી ગયું હતું; પરંતુ સ્થાનકવાસી સાધુઓનો વિહાર વધતો ચાલ્યો ગયો. તેથી અહીંના જૈનો પણ સ્થાનકવાસી પરંપરાને અનુસરવા લાગ્યા. વિ. સં. ૧૮૮૨ માં બુટેરાયજીએ સ્થાનકવાસી પરંપરામાં દીક્ષા લીધી હતી. તેઓ વિ. સં. ૧૮૧૨ માં અમદાવાદ આવી જૈનાગમ અનુકૂળ તપાગચ્છીય શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક પરંપરામાં દીક્ષિત થયા અને પુનઃ પંજાબ પધાર્યા. તેઓએ પંજાબમાં પુનઃ શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક પરંપરાનો પ્રચાર કર્યો અને તેના કારણે ગુજરાનવાલામાં પણ શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજકોની સંખ્યા વધવા લાગી.

ભારત-પાકિસ્તાનના ભાગલા સમયે ગુજરાનવાલા જૈનોનું મોટું નગર ગણાતું હતું. અહીં જિનમંદિર, ગુરુમંદિર અને વિશાળ જ્ઞાનભંડાર નિર્મિત થઈ ચૂક્યાં હતાં. અહીં જૈનાચાર્ય વિજયાનંદસૂરિ, ઉપાધ્યાય સોહનવિજયજી આદિ કાળધર્મ પામ્યા હતા અને તેમનાં સમાધિમંદિર નિર્માણ પામ્યાં હતાં. વસંતઋષિ આદિ યતિઓની સમાધિ પણ અહીં

બનાવવામાં આવી હતી. મુનિશ્રી વૃદ્ધિવિજયજી, મુક્તિવિજયજી, વિજયલલિતસૂરિ, મુનિ શિવવિજય, વિજય ઉમંગસૂરિ આદિ મુનિ ભગવંતોના પાવન ચરણોથી આ ભૂમિ પવિત્ર બની.

ભાગલા સમયે ગુજરાંવાલાની સ્થિતિ :

ભારત-પાકિસ્તાનના ભાગલા સમયે સમદર્શી આચાર્ય પૂ. વલ્લભસૂરિજીનું ગુજરાંવાલામાં ચાતુર્માસ હતું. તે સમયે સ્થિતિ અત્યંત સ્ફોટક હતી. જો કે આ. વલ્લભસૂરિજીની પ્રતિષ્ઠા ઘણી ઊંચી હતી. બધી જ કોમના લોકો તેમને ખૂબ જ માન આપતા હતા. એટલું જ નહીં, પરંતુ તેમનામાં પૂરી શ્રદ્ધા રાખતા હતા. મુસલમાનોને પણ આ. વલ્લભસૂરિમાં પૂરી શ્રદ્ધા હતી; પરંતુ ભાગલાની સ્થિતિને કારણે હિન્દુ-મુસલમાનોમાં વૈમનસ્ય વધવા લાગ્યું હતું. ગુજરાંવાલામાં બહારથી આવેલા મુસલમાનોએ નગરનું વાતાવરણ વધુ દૂષિત કર્યું.

મંદિરોમાં પ્રતિમાજીઓ હતાં, ઉપાશ્રયમાં વિશાળ જ્ઞાનભંડાર હતો. તેમાં અલભ્ય હસ્તલિખિત ગ્રંથો, દુર્લભ છાપેલા ગ્રંથો, અન્ય મૂલ્યવાન વસ્તુઓ હતી, તેની સુરક્ષાનો એક મોટો પ્રશ્ન હતો. ભારતમાંથી અવારનવાર ટેલિગ્રામ આવતા કે ગમે તેમ કરી આચાર્ય વલ્લભસૂરિને ભારત મોકલી આપો. ભારત આખાનો જૈન સંઘ અત્યંત ચિંતિત છે. આ સમાચાર મળતાં જ સમગ્ર શ્રાવક સંઘે પૂ. આ. વલ્લભસૂરિને વિનંતી કરી કે આપ ભારત પધારો, અમારી ચિંતા ન કરો. ત્યારે આ. વલ્લભસૂરિજીએ કહ્યું કે એક પણ શ્રાવક પાકિસ્તાનમાં બાકી રહ્યો હશે, ત્યાં સુધી હું પાકિસ્તાન છોડીશ નહીં. અહીં ઉપાશ્રયમાં જ ૨૫૦ શ્રાવકો છે. તેમને છોડીને હું હરગીજ નહીં જાઉં. આમ તેમણે શ્રાવકોની સુરક્ષા ખાતર ભારત જવાનું ટાળ્યું અને શ્રાવકોની ચિંતા કરવા લાગ્યાં. સાચા અર્થમાં શાસનના રખેવાળ, સાચા સંઘનાયક અને શ્રાવકોના સાચા માતાપિતા બન્યા. સાથે સાથે અન્ય મૂલ્યવાન સામગ્રીની પણ ચિંતા હતી જ.

ભારત જવું દિવસે દિવસે અઘરું બની રહ્યું હતું. કપરાં દિવસોનાં ઍંધાણ વર્તાઈ રહ્યા હતાં; છતાંય તેમણે શ્રાવકોને હિંમત આપી જણાવ્યું કે આપણી સાથે શીલવતી સાધ્વીજીઓ છે. એટલે જરાય ડરવાની જરૂર નથી. આપણે તેમને પ્રતાપે ભારત હેમખેમ પહોંચી જઈશું; પણ હજુ આપણી પાસે સમય છે, એટલે આપણી સામગ્રી સુરક્ષિત કરી દઈએ. ભવિષ્યમાં આપણે પાછા આવી તેને મેળવી શકીશું. શ્રાવકોએ તે સમયે ચા માટે વપરાતી લાકડાની પેટીઓ મેળવી અને તેમાં હસ્તલિખિત ભંડારના બધા જ ગ્રંથો મૂકી બંધ કર્યા. તમામ પ્રતિમાજીઓ અને અન્ય સામગ્રીઓ એક કરી, એક જગ્યાએ સુરક્ષિત મૂકી અને દિવાલ ચણી દીધી, જેથી કોઈનેય ખબર ન પડે કે અહીં પૂર્વે કંઈ હતું. ત્યારબાદ પૂ. આ. વલ્લભસૂરિજી શ્રાવકો સાથે ભારત તરફ ચાલી નીકળ્યા. આ. વલ્લભસૂરિના આંખમાં આંસુ અને અંતરમાં અસહ્ય વેદના હતી; પરંતુ મનને મક્કમ કર્યા વગર છૂટકો ન હતો. તેમણે ભારે હૈયે પંજાબ છોડ્યું, પણ મનમાં તો હમેંશા પંજાબ રહ્યું. જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી માફ પંજાબ, માફ પંજાબ કરતા રહ્યા.

આ વાતને વર્ષો વીતી ગયા. પૂ. આ. શ્રી વલ્લભસૂરિજી સતત ચિંતા કરતાં કાળધર્મ પામ્યા. હવે તેમની ચિંતા તેમના સમુદાયમાં તથા શ્રાવકોમાં ફેલાણી. ત્યાં મૂકીને આવેલ સામગ્રી પરત મેળવવા કોશિશ કરી. ભારત અને પાકિસ્તાનના સંબંધો વણસી રહ્યા હતા. બધી વસ્તુઓ પરત આવશે કે કેમ તેની સતત ચિંતા રહ્યા કરતી હતી. જ્ઞાનભંડાર દિવાલ ચણીને એવી રીતે સુરક્ષિત કરી દીધો હતો કે બહારથી આવનારને ગંધ સુદ્ધાં ન આવે કે અહીં દિવાલ ચણીને કંઈક છૂપાવી દેવામાં આવ્યું છે. આખો ગ્રંથ ભંડાર ત્યાં હતો. વર્ષો વીતતાં ત્યાંની પરિસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ હતી. ભાગલા પછી લોકોએ જેમ બીજા મકાનો કબ્જે કરી લીધાં હતાં તેમ આ મકાન પણ લોકોએ કબ્જે કરી લીધું હતું. તેવામાં ભારત-પાકિસ્તાને સંપત્તિ હસ્તાંતરણ કરવાનો કરાર કર્યો. તે કરાર અનુસાર ભારતમાં રહેલી પાકિસ્તાનીઓની સંપત્તિઓ પાકિસ્તાનને પરત સોંપવી અને પાકિસ્તાનમાં રહેલી ભારતીયોની સંપત્તિ ભારતને પાછી સોંપવી. આ કરારના અન્વયે જૈન ભાઈઓએ જ્ઞાનભંડાર પરત મેળવવા પત્રવ્યવહાર કર્યો.

ગુજરાંવાલા સ્ટેટના ગવર્નરે દર્શાવેલ સ્થળે તપાસ કરાવી; પણ ત્યાં કશું જ ન મળતાં ભારત સરકારને જણાવ્યું કે ત્યાં કશું જ નથી. તેમ છતાં જૈનોએ પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો; પરંતુ તેમાં સફળતા મળતી ન હતી. તેથી તેમણે અમદાવાદ

સ્થિત આણંદજી કલ્યાણજી પેઢીના તત્કાલીન પ્રમુખ શેઠ શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈને જાણ કરી. કસ્તૂરભાઈ શેઠે સમગ્ર માહિતી મેળવી ભારત સરકારને જણાવ્યું અને પોતાની વગ વાપરી વડાપ્રધાન ઈન્દિરા ગાંધીને આ બાબતે ખાસ કાર્યવાહી કરવા જણાવ્યું. માનનીય શ્રી ઈન્દિરાબેન ગાંધીએ જણાવ્યું કે તમારું એક ડેલીગેશન ગુજરાંવાલા જાય અને તેઓ જાતે તપાસ કરે કે ત્યાં ગ્રંથભંડાર સુરક્ષિત રહ્યો છે કે કેમ? અને જો ભંડાર સુરક્ષિત રહ્યો હોય તો તેને પાછો મેળવવા આપણે પ્રયાસ કરીએ.

સરકાર તરફથી આવો સહયોગ મળતા તે વખતનાં જૈનોને ગુજરાંવાલા મોકલવામાં આવ્યાં. ગુજરાંવાલા પહોંચતા સ્થળ પર પહોંચ્યા ત્યારે ખબર પડી કે ત્યાં એક મોટી શાક માર્કેટ નિર્મિત થઈ ગઈ હતી. તેઓ તે ઓળંગી મંદિરના સ્થળે પહોંચ્યા અને જે સ્થળે ગ્રંથો મૂકવામાં આવ્યા હતા તે સ્થળ સુધી પહોંચી ગયા. હજુ પણ તે સ્થળ સુરક્ષિત જ હતું. તેમણે ભારત પાછા આવી અહેવાલ રજૂ કર્યો. સરકારે ગવર્નરને નિર્ધારિત સ્થળે ગ્રંથભંડાર હજુ પણ સુરક્ષિત છે તેની જાણ કરી. તે સ્થળે ગવર્નરે ખુદ તપાસ કરાવી. ગ્રંથભંડાર ત્યાંથી લાવવા માટે રૂ. ૫૦૦૦/- ખર્ચ જણાવ્યો. ભારતથી જૈનોએ તે રકમનો ચેક મોકલી આપ્યો. રકમ મળતાં જ પાકિસ્તાન સરકારે કામ શરૂ કરાવ્યું. દિવાલ તોડી તેમાંથી ગ્રંથભંડાર બહાર કાઢવામાં આવ્યો. સમગ્ર ગ્રંથભંડારને તિજોરી કચેરીમાં લઈ આવવામાં આવ્યો; પણ હજુ ઘણાં અવરોધો પાર કરવા પડે તેમ હતાં. ગ્રંથભંડાર ભારતને સોંપવા માટે સરકાર જાત-જાતના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરી રહી હતી. શેઠ કસ્તૂરભાઈએ આ બાબતે પંજાબના ગવર્નરશ્રી ધર્મવીરને જણાવ્યું કે અમારા શાસ્ત્રગ્રંથો વર્ષોથી તિજોરી કચેરીમાં પડ્યાં છે. અમને પરત નથી મળતાં. તમે આ અંગે પ્રયાસ કરો અને અમને ગ્રંથો પરત મેળવી આપો. તે સમયે પાકિસ્તાનમાં ગુજરાંવાલાનાં ગવર્નર ધર્મવીરના મિત્ર હતા. તેમણે સ્વયં ગુજરાંવાલાના ગવર્નરને જાણ કરી અને સમગ્ર ગ્રંથભંડાર ભારત મોકલી આપવા સખત પ્રયાસ કર્યો. તેમના આ પ્રયાસથી કુલ ૧૮ વર્ષના પરિશ્રમનું સફળ પરિણામ પ્રાપ્ત થયું. જૈન સમાજમાં હર્ષની લાગણી ફેલાઈ ગઈ. સમગ્ર ભંડાર દિલ્હી રૂપનગર સ્થિત જૈનમંદિરમાં લઈ આવવામાં આવ્યો.

જૈન ભંડારના પુસ્તકો સુરક્ષિત રહી શક્યા, કારણ કે તે વખતે જૈનોએ કાળજીપૂર્વક તેમની વ્યવસ્થા કરી હતી. ગ્રંથ અહીં આવ્યા પછી તેને સુવ્યવસ્થિત કરવાનું કાર્ય પં. શ્રી હીરાલાલ દુગ્ગડને સોંપવામાં આવ્યું. તેમણે ગ્રંથભંડારનું કાર્ય સૂચિપત્ર તૈયાર કર્યું. તે સમયે પૂ. સાધ્વીજી શ્રી મૃગાવતીશ્રીજી મ.સા. દિલ્હીમાં વિચરી રહ્યા હતાં. તેમણે આ ભંડારને વધુ સુરક્ષિત કરવા માટે જહેમત કરી. તેમણે તે સમયે જ નવી સ્થપાયેલ ભોગીલાલ લહેરચંદ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં આ ગ્રંથભંડાર વધુ ઉપયોગી નીવડશે તેમ જણાતા તે સમગ્ર ભંડારને તે સંસ્થામાં સ્થળાંતર કર્યો. અમદાવાદથી પં. શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજકને બોલાવ્યા અને સમગ્ર ભંડારને સુરક્ષિત, સુવ્યવસ્થિત અને વધુ ઉપયોગી નીવડે તે માટે પોતાના સાધ્વી સમુદાયને પણ આ કાર્યમાં જોડ્યો. તેથી ટૂંક સમયમાં જ સમગ્ર ભંડાર સુવ્યવસ્થિત બન્યો. આજે આ ભંડારમાં કુલ ૨૦,૦૦૦ (વીસ હજાર) ગ્રંથો છે. આ ભંડારને સુરક્ષિત કરવાનું શ્રેય જૈનોની ઉચ્ચ ધર્મભાવનાને જાય છે.

જૈનોએ જ્ઞાનને સુરક્ષિત રાખવાના ઘણાં પ્રયત્નો કર્યા છે. તેનાં અનેક ઉદાહરણો શાસ્ત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ જૈનોના પ્રાચીન ગ્રંથભંડારો આજે પણ સુરક્ષિત છે. આજે જેટલાં ગ્રંથો ભારતભરમાં સુરક્ષિત છે, તેમાં અડધા જેટલાં ગ્રંથો જૈન ભંડારોમાં સુરક્ષિત રહ્યાં છે. આ ભારતીય પરંપરાને જૈન ધર્મનું મોટામાં મોટું યોગદાન છે.

સાભાર : સ્મૃતિયોં કે વાતાયન સે, ડૉ. શેખરચન્દ્ર જૈન અભિનંદન ગ્રંથ

પ્રકાશક : ડૉ. શેખરચન્દ્ર જૈન અભિનંદન સમિતિ, અમદાવાદ

વી. સં. ૨૫૩૩, વિ. સં. ૨૦૬૩, ઈસ્વીસન્ ૨૦૦૭

ભારતની રાજધાની દિલ્હીમાં યુગદ્રષ્ટા આચાર્ય શ્રી વિજય વલ્લભસૂરિજી મ.સા.નું વિશાળ, ભવ્ય અને કલાત્મક સ્મારક આવેલું છે. તેમાં ભોગીલાલ લહેરચંદ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર નામક સંસ્થા કાર્યરત છે. છેલ્લા ચાર દશકથી આ સંસ્થા ભારતીય વિદ્યાના વિવિધ વિષયો ઉપર સંશોધન, સંપાદન, પ્રકાશન, અધ્યયન, અધ્યાપન કાર્ય કરી રહી છે. અનેક પ્રકાશનો અને રાષ્ટ્રીય, આંતરરાષ્ટ્રીય સંગોષ્ઠિઓ કરી દેશ-વિદેશમાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે અને સંસ્થાની હસ્તપ્રતો, મુદ્રિત પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરી અનેક વિદ્વાનો સંશોધન કાર્ય કરે છે. પૂ. સા. શ્રી મૃગાવતીશ્રીજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી તથા પં. દલસુખભાઈ માલવણિયા આદિ નામાંકિત પંડિતોના માર્ગદર્શનથી આ સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. અત્યારે ભારતીય વિદ્યાના વિશ્વવિખ્યાત વિદ્વાન પ્રો. ગયાચરણ ત્રિપાઠી નિયામક પદે સેવા આપી રહ્યા છે. આ વિશિષ્ટ સંસ્થાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય નીચે મુજબ છે.

સંસ્થાના ઉદ્દેશ્ય

ભારતીય વિદ્યાઓ, હસ્તલિખિત ગ્રંથો અને ગ્રંથભંડારોનું સંરક્ષણ કરવું, પ્રાકૃતભાષા તથા જૈનવિદ્યાનો રાષ્ટ્રીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પ્રચાર-પ્રસાર કરવો તથા તેના વિકાસ માટે કાર્ય કરવું આદિ અનેક શૈક્ષણિક તથા સંશોધનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં સંલગ્ન આ સંસ્થાના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો નીચે મુજબ છે.

- (૧) ભારતીય વિદ્યા સંબંધી સંસ્કૃત - પ્રાકૃત સાહિત્ય, દર્શન, યોગ, ધ્યાન, ધર્મ - દર્શન, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, ઇતિહાસ, કલાસ્થાપત્ય આદિ વિષયો ઉપર સંશોધન કરવું તથા પ્રકાશન કરવું.
- (૨) વિદ્યાર્થીઓને, વિદ્વાનોને, સાધુ-સાધ્વીજીઓને લિપિશાસ્ત્ર, સંપાદનકળાનું શિક્ષણ આપવું.
- (૩) ભારતીય વિદ્યા સંબંધિત ગ્રંથોનું અધ્યયન, અનુવાદ અને પ્રકાશન કરવું.
- (૪) ભારતીય વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરી રહેલ દેશની અને વિદેશની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે સમન્વય સ્થાપિત કરી સંશોધનક્ષેત્રે કાર્ય કરવું.
- (૫) ઉપર્યુક્ત લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ માટે યોજનાઓ બનાવી અને ક્રિયાન્વયન કરવું.

શરૂઆતમાં આ સંસ્થાની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૯૮૦માં શેઠશ્રી ભોગીલાલ લહેરચંદ પરિવાર ટ્રસ્ટ દ્વારા ગુજરાતના ઐતિહાસિક નગર પાટણમાં કરવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ જૈનભારતી, કાંગડા તીર્થોદ્ધારક પૂજ્ય આ. શ્રી વિ. વલ્લભસૂરિ મહારાજની સ્મૃતિમાં સ્થાપિત શ્રી વિજય વલ્લભ સ્મારક, દિલ્હીમાં આ સંસ્થાને સને ૧૯૮૪માં સ્થાનાંતરિત કરવામાં આવી. પૂજ્ય આ. શ્રી વિ. વલ્લભસૂરિજી મ.સા.ની મંગલ ભાવના અનુસાર અને પૂ. સાધ્વીશ્રી મૃગાવતીશ્રીજી મ.સા.ની પાવન પ્રેરણા અનુસાર આ સંસ્થા સતત પ્રગતિ સાધી રહી છે.

સંસ્થા દ્વારા અનેક રાષ્ટ્રીય, આંતરરાષ્ટ્રીય સંગોષ્ઠિઓ, વ્યાખ્યાનમાળાઓ, પુરસ્કારો, દુર્લભ અને મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથોનું પ્રકાશન, મુદ્રિતગ્રંથોનો સમૃદ્ધ ગ્રંથભંડાર આદિ અનેક કાર્યો કરવા દ્વારા રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે એક ખ્યાતિપ્રાપ્ત સંશોધન કેન્દ્ર બની ચૂક્યું છે.

સંસ્થા દ્વારા છેલ્લા ત્રીસ વર્ષથી શ્રી આત્મવલ્લભ ગ્રીષ્મકાલીન પ્રાકૃતભાષા અને સાહિત્યની અધ્યયનશાળાનું આયોજન કરવામાં આવે છે. દેશની વિભિન્ન યુનિ.ના વિદ્યાર્થીઓ, જિજ્ઞાસુઓ અને સાધુ-સાધ્વીજીઓ આ અધ્યયનશાળામાં અધ્યયન કરવા માટે આવે છે તેમજ દેશના નામાંકિત વિદ્વાનો અધ્યાપન કરાવે છે. આ પ્રાકૃત અધ્યયનશાળા દેશમાં પ્રાકૃતભાષાના અધ્યયન માટે સુપ્રસિદ્ધ છે.

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર ઉપર વાર્ષિક અધ્યયનશાળા : વાયકવર્ચ ઉમાસ્વાતીજી વિરચિત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર જૈનદર્શન, સિદ્ધાન્ત અને આચારનો આધારભૂત ગ્રંથ છે. આગમોના સાર સ્વરૂપ આ ગ્રંથમાં ગાગરમાં સાગર ભરી દીધો છે. દશ અધ્યાયમાં ૩૪૪ સૂત્રાત્મક આ ગ્રંથના અધ્યયન માટે દર વર્ષે બાર દિવસની અધ્યયનશાળાનું આયોજન કરવામાં આવે છે. આ કાર્યશાળામાં ભારતની વિભિન્ન યુનિ.માં ભારતીય દર્શન અને ધર્મના જિજ્ઞાસુઓ ભાગ લે છે. જૈનદર્શનના નામાંકિત વિદ્વાનો આ કાર્યશાળામાં અધ્યાપનકાર્ય કરે છે. આ કાર્યશાળાનું પ્રતિવર્ષ આયોજન કરવામાં આવે છે.

સંસ્થા દ્વારા કેટલીક મહત્વપૂર્ણ સંગોષ્ઠિઓનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે તેની સૂચિ નીચે મુજબ છે. સને ૧૯૮૯માં ઉમાસ્વાતિ અને તેમનું કૃતિત્વ, ૨૦૦૧માં ૨૧મી સદીમાં મહાવીર અને અહિંસા, ૨૦૦૬માં ભારતીય યોગ પરંપરા - જૈન યોગના વિશેષ સંદર્ભમાં, ૨૦૧૦માં આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ કૃત યોગશાસ્ત્ર અને મુનિશ્રી જંબૂવિજયજીને શ્રદ્ધાંજલિ આદિનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. તદુપરાંત સાતથી વધુ રાષ્ટ્રીય સંગોષ્ઠિઓનું સફળ આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. હસ્તલિપિશાસ્ત્ર અને સંપાદનકલા ઉપર પણ કાર્યશાળાઓનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. અનેક વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનમાળાઓનું આયોજન પણ સમયે સમયે કરવામાં આવે છે.

સંસ્થા દ્વારા ૨૫થી વધુ ગ્રંથોનું પ્રકાશન પણ કરવામાં આવ્યું છે.

આમ આ સંસ્થાએ ભારતીય વિદ્યા ક્ષેત્રે વિશિષ્ટ પ્રદાન કર્યું છે.

સંસ્થામાં સ્થિત હસ્તલિખિત ગ્રંથોના સંગ્રહનો એક લાંબો ઇતિહાસ છે. આઝાદી પૂર્વની ઘટના છે. ત્યારે ભારતનું વિભાજન થયું ન હતું. તે સમયે યુગદષ્ટા આચાર્યશ્રી વલ્લભસૂરિ ગુજરાંવાલામાં (હાલ પાકિસ્તાનમાં) ચાતુર્માસ બિરાજમાન હતા. દેશમાં સ્વતંત્રતાની લડત ચાલુ થઈ ચૂકી હતી. તેની અસર સાંપ્રદાયિક વિવાદો ઉપર પડી હતી. હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે સાંપ્રદાયિક ઝઘડાઓ શરૂ થઈ ગયા હતાં; પરંતુ યુગદષ્ટા આચાર્યશ્રી વલ્લભસૂરિની પ્રતિષ્ઠા માત્ર જૈનોમાં જ નહીં, મુસલમાનોમાં પણ પવિત્ર પડ્ધતરીકેની હતી. તેથી આચાર્યશ્રી માનતા હતા કે મુસલમાન ભાઈઓ જૈનોને અને જૈન ધર્મસ્થાનો ઉપર હુમલો નહીં કરે; પરંતુ આ આશા ઠગારી નીવડી. એક દિવસ પૂ. આત્મારામજી મ.સા.ની સમાધિ બાળી નાખવામાં આવી. આ સમાચાર વાયુવેગે ફેલાઈ ગયા. જ્યારે આ સમાચાર આચાર્યશ્રી વલ્લભસૂરિને મળ્યા, ત્યારે તેઓ અત્યંત દુઃખી થઈ ગયા; એટલું જ નહીં, પરંતુ હવે મુસલમાન ભાઈઓ પ્રત્યેનો તેમનો વિશ્વાસ પણ ડગી ગયો. આ કારણે હવે તે પ્રદેશમાં રહેવું મુશ્કેલ જણાવા લાગ્યું. એક તરફ જિનાલય, પરમાત્માની પ્રતિમાઓ, વિશાળ હસ્તલિખિત જ્ઞાનભંડાર તો બીજી બાજુ જૈન ભાઈઓ અને બહેનો. તમામની સુરક્ષાની જવાબદારી આચાર્યશ્રીએ પોતાના માથે લીધી. દિવસે દિવસે પરિસ્થિતિ વધુ કથળતી જતી હતી. ઉચ્ચકક્ષાના નેતાઓના સંદેશા આવતા હતા કે તમે તે સ્થાન છોડી, સુરક્ષિત સ્થળે આવી જાઓ ! તેના માટે વિમાનનો ઉપયોગ કરવો પડે તો અપવાદ રૂપે કરી લેવો; પણ જીવનને સુરક્ષિત રાખવું. સહુ આચાર્યશ્રી તથા અન્ય સાધુ સાધ્વીજીના જીવનને લઈને ચિંતિત હતા; પરંતુ આચાર્યશ્રીએ તો કહ્યું કે જ્યાં સુધી એક પણ જૈન અહીં હશે, ત્યાં સુધી હું આ સ્થાન છોડીશ નહીં. પૂ. આચાર્યશ્રીએ શ્રાવકો દ્વારા સર્વ પ્રથમ તો તમામ પ્રતિમાજીઓને દેરાસર અને ઉપાશ્રયની વચ્ચેના પેસેજમાં મુકાવી, ત્યારબાદ તમામ હસ્તપ્રતોને ચાની લાકડાની પેટીઓમાં ભરીને પ્રતિમાજીની બાજુમાં મુકાવી અને અન્ય સોના-ચાંદીની સામગ્રી પણ ત્યાં મૂકાવી આજુબાજુ દિવાલ ચણાવી લીધી. કોઈનેય ખબર સુદ્ધાં ન પડે તેવી રીતે દિવાલ ચણી લેવામાં આવી. ત્યારબાદ જ આચાર્યશ્રી સાધુઓ અને સાધ્વીજીઓ તથા છેલ્લે કેટલાંક બચેલા શ્રાવકોની સાથે નીકળી પડ્યાં. વિહારમાં અનેક વિધ્નો આવ્યાં, પણ શાસનદેવની કૃપાથી બધાં જ વિધ્નો ટળી ગયા અને સહુ હેમખેમ અમૃતસર પહોંચ્યાં. જ્યારે અમૃતસર આવ્યા ત્યારે પણ હજુ એવો જ અંદાજ હતો કે હુલ્લડ શમી જશે અને ફરી પાછું બધું જ સામાન્ય થઈ જશે; પણ તેવું ન થયું પરિસ્થિતિ વણસતી જ ગઈ. દેશના ભાગલા પડ્યાં, ગુજરાંવાલા પાકિસ્તાનમાં ગયું. પૂ. આચાર્યશ્રીના મનમાં હવે પરમાત્મા અને પોથીઓ જ રમતી હતી. ઘણી જ ચિંતા હતી, જે કોઈ આવે તેમને પોતાની વ્યથા વ્યક્ત કરતા; પણ

ભારત પાકિસ્તાનના સંબંધો કથળી રહ્યા હતા. ત્યાંથી કશું પણ લાવવું અસંભવ જણાતું હતું. આચાર્યશ્રીની અંતિમ અવસ્થા હતી. તેમની છેલ્લી ઈચ્છા હતી કે પ્રતિમા-પોથી આદિ બધું ભારતમાં પાછું આવી જાય; પરંતુ તેમના જીવતે-જીવ આ કાર્ય થઈ ન શક્યું. આચાર્યશ્રી કાળધર્મ પામ્યા.

હવે જિનશાસનની જવાબદારી બની કે બધું જ ગુજરાંવાલાથી સુરક્ષિત લઈ આવવું. તે સમયે શ્રેષ્ઠીવર્ય શ્રી કસ્તુરભાઈ શેઠે મહત્વની ભૂમિકા નિભાવી. પંજાબના ગવર્નર શ્રી ધર્મવીરા અને ઈન્દિરા ગાંધીની મદદથી તેમણે પાકિસ્તાનમાં રહેલી પ્રતિમાઓ અને પોથીઓ હજુ પણ સુરક્ષિત છે કે નહીં તેની તપાસ કરાવી. જે સ્થળે ઉપાશ્રય હતો ત્યાં શાકમાર્કેટ બની ગઈ હતી. ત્યાં હવે ભંડારવામાં આવેલી સામગ્રી સુરક્ષિત છે કે નહીં તે કહેવું મુશ્કેલ હતું; પરંતુ કસ્તુરભાઈ શેઠે રાજકીય વગ વાપરી તે સ્થળ ખાલી કરાવ્યું અને જે જગ્યાએ બધું છુપાવ્યું હતું તે સ્થળની દિવાલો તોડી પાડવામાં આવી. સદ્દનસીબે બધું જ સુરક્ષિત હતું; પરંતુ હજુ તે સામગ્રી પરત મેળવવા માટે ઘણી બધી વ્યવસ્થા કરવાની આવશ્યકતા હતી. પાકિસ્તાનમાં રાજકીય પુરુષોએ તે સમયે એટલે કે ૧૯૫૫ના ગાળામાં આ માટેનો ખર્ચ રૂપિયા ૫,૪૦૦ અંકે પાંચ હજાર ચારસો અંદાજ્યો હતો. તે તમામ ખર્ચની વ્યવસ્થા શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈએ કરી. અંતે તમામ હસ્તપ્રતો અને પ્રતિમાઓ અને અન્ય સામગ્રી ભારત આવી. ગ્રંથો બી.એલ.ઈન્સ્ટિટ્યૂટને સોંપવામાં આવ્યાં. તેની સુરક્ષા-સાર-સંભાળ રાખવાની જવાબદારી વિદ્વાન શ્રાવક શ્રી હીરાલાલ દુગ્ગડને સોંપવામાં આવી. તેઓનું અવસાન થતાં સૂચિપત્ર આદિ તૈયાર કરવાનું કામ સુપ્રતાશ્રીજી, સુયશાશ્રીજી અને સુપ્રજ્ઞાશ્રીજીને સોંપવામાં આવ્યું. આ ત્રિપુટીએ જાણિતા લિપિજ્ઞ શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજકના માર્ગદર્શન હેઠળ આ કાર્ય કર્યું. ધીરે ધીરે પંજાબના અન્ય નાના ભંડારો પણ આ સંગ્રહમાં ઉમેરાતા ગયા. આજે આ ભંડારમાં ૩૦,૦૦૦થી વધુ હસ્તલિખિત ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે. તેમાંની ઘણી પોથીઓ તો દુર્લભ છે.

હસ્તપ્રત સંગ્રહ

સંસ્થાના આ સંગ્રહમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, ગુજરાતી, રાજસ્થાની, મારુગુર્જર, પ્રાચીન દેવનાગરી, સિંધી, ગુરુમુખી, ફારસી, ઉર્દૂ આદિ ભાષાઓ તથા લિપિઓમાં પ્રાકૃત, જૈનાગમ, પ્રકરણ, વિવિધ વ્યાખ્યાગ્રંથ, કાવ્ય, મહાકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, અલંકાર, દર્શન, ન્યાય, વ્યાકરણ, વૈદ્યક, જ્યોતિષ, ઇતિહાસ, કલા, સ્થાપત્ય, શકુન, રત્નશાસ્ત્ર, રાસ, સજ્જાય, ભક્તિસાહિત્ય, સ્તોત્ર, પૂજન, વિધિ-વિધાન, મંત્ર, કામશાસ્ત્ર, સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, શબ્દકોશ આદિ અનેક વિષયો ઉપરાંત વૈદિક, બૌદ્ધ આદિ વિવિધ ધર્મ અને દર્શનો આદિ મોટા ભાગના બધાં જ વિષયોની દુર્લભ હસ્તલિખિત પોથીઓનો અદ્ભુત સંગ્રહ છે.

આ સંગ્રહમાં કાગળ, તાડપત્ર, વસ્ત્ર ઉપર લખાયેલી હસ્તપ્રતો, વિજ્ઞાપિત્રો આદિનો સંગ્રહ તો છે જ, તદુપરાંત સુવર્ણાક્ષરીય અને રજતાક્ષરીય હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો પણ સંગ્રહ છે. આજે અહીં કુલ ૩૦,૦૦૦/- ત્રીસ હજાર હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો સંગ્રહ ઉપલબ્ધ છે. તમામ હસ્તલિખિત ગ્રંથોનું સ્કેનિંગ કરવામાં આવ્યું છે. આ કાર્ય રાષ્ટ્રીય પાંડુલિપિ મિશન, નવી દિલ્હીના સહયોગથી કરવામાં આવ્યું છે. મિશને આ સંસ્થાને પાંડુલિપિ (હસ્તલિખિતગ્રંથ) સંસાધન અને પાંડુલિપિ સંરક્ષણ કેન્દ્રરૂપે માન્યતા આપી છે.

મુદ્રિત પુસ્તકોનું પુસ્તકાલય

સંસ્થામાં મુદ્રિત પુસ્તકોનું સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય છે. ભારતીય વિદ્યા સંબંધિત પ્રાયઃ તમામ વિષયો ઉપરના પુસ્તકો આ પુસ્તકાલયમાં ઉપલબ્ધ છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃતનાં પ્રાયઃ બધાં જ મહત્વપૂર્ણ મૂળગ્રંથ, અનુવાદો, ટીકાઓ, તત્સંબંધિત સાહિત્ય આ ગ્રંથભંડારમાં સંગ્રહિત છે. જૈન આગમો અને આગમિક સાહિત્ય તથા આગમેતર જૈન સાહિત્યનો તો આ સમૃદ્ધ ભંડાર છે. આ ઉપરાંત અંગ્રેજી, જર્મન, ગુજરાતી, હિન્દી આદિ ભાષાઓમાં પ્રકાશિત સાહિત્ય અહીં ઉપલબ્ધ છે. આ ગ્રંથાલયમાં કુલ ૪૦,૦૦૦થી વધુ મુદ્રિત ગ્રંથોનો સંગ્રહ છે. દેશ-વિદેશમાં પ્રકાશિત થતી સંશોધનપત્રિકાઓ સામાયિકો પણ અહીં નિયમિત આવે છે.

શ્રી ફાર્બસ સાહેબની પ્રેરણા, સક્રિય ઉત્સાહ અને મદદને લીધે મુંબઈના ફાર્બસ ગુજરાતી સભા હસ્તપ્રતસંગ્રહ અને ગુજરાત વિદ્યાસભાનો હસ્તપ્રતસંગ્રહ સ્થપાયા અને વિકસિત થયા એ જાણીતું છે. એના પરિણામે ફાર્બસસંગ્રહની હસ્તપ્રતોની નામાવલી અર્થાત્ કેટલોગ પ્રકાશિત થયા, તેવી રીતે વિદ્યાસભા તરફથી કવિ દલપતરામે જ્ઞાનપ્રચાર અને જ્ઞાનસમૃદ્ધિની વૃદ્ધિ માટે હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવાની શરૂઆત કરેલી. ઈ.સ. ૧૮૫૫માં અંગ્રેજ સરકારના અમલદાર કર્ટિસની પ્રેરણા અને આગ્રહથી કવિ દલપતરામે કાયમી અને ઉજ્જવલ ભાવિની ચોક્કસ શક્યતાવાળી સરકારી નોકરી છોડી દઈને ગુજરાત વર્નાક્યુલર (વિદ્યાસભા) સોસાયટીની ખાનગી નોકરીમાં જોડાઈને જ્ઞાનસમૃદ્ધિ એકઠી કરવાનું, તેનું સંપાદન-સંશોધન અને પ્રકાશન કાર્ય વગેરે પ્રવૃત્તિનું કાર્ય સ્વીકાર્યું. તે વખતે શ્રી. કે. હ. ધ્રુવની પ્રેરણા અને કાર્ય કરવાની અનુકૂળતા મળતાં કવીશ્વરની કામગીરીને વધુ વેગ મળ્યો. તેમણે ગુજરાતી-સંસ્કૃત પ્રતો ઉતારનાર લહિયાઓ પાસેથી પ્રતોના ઉતારા અને તેમનું સંપાદન કાર્ય શરૂ કરેલું. વળી કવિ હોપ (વાચનમાળા)ની અંગ્રેજી કવિતાઓનું પણ સંપાદન - પ્રકાશનકાર્ય કવિ દલપતરામે કર્યું (૧૮૬૦-૧૮૬૪). ૧૮૧૦ સુધીમાં ૧૬૪ હસ્તપ્રતો હતી. તે પછીના ૨૦ વર્ષમાં ૬૦૦થી વધુ પ્રતોનો ઉમેરો નોંધાયો છે, તે કવીશ્વર દલપતરામ સંગ્રહના નામે પ્રકાશિત થયો. તેમાં વડોદરા, નડિયાદ, સુરત ઇત્યાદિમાંની હસ્તપ્રતોના સંગ્રહો સૂચવાયા છે ખરા, પરંતુ તે પછી શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ સંકલિત યાદીમાં ગુજરાતના મુખ્ય ૯ ગ્રંથભંડારોની પ્રતોનો પરિચય આપીને પ્રતોના સંપાદનકાર્ય ઇત્યાદિ અંગે પણ વિશેષ પ્રકાશ પાડ્યો છે.

વડોદરાના મ. સ. સયાજીરાવની ઉદાર સખાવતથી પ્રો. કાંટાવાળાએ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના ૩૫ કીમતી ગ્રંથો પ્રગટ કર્યા તેના પરિણામે પ્રાચીન અપ્રાપ્ય અને અંધારામાં રહેલું સાહિત્ય લોકોમાં સુલભ થઈ શક્યું. ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના એકસામટા આઠ ગ્રંથોને સ્વ. ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ પ્રસિદ્ધ કરીને પ્રાચીન દુર્લભ સાહિત્ય સુરક્ષિત અને સુલભ કરી આપ્યું. શ્રી. છ. વિ. રાવલે પેન્શન પર ઉતર્યા પછી વિવિધ સ્થળે ફરીને પ્રાચીન હસ્તલિખિત સાહિત્ય એકઠું કર્યું અને ‘પ્રાચીન કાવ્ય સુધા’માં પ્રગટ કર્યું, જે અત્યારે તો દુર્લભ બનવા પામ્યું છે !

આ રીતે ભો. જે. વિદ્યાભવનનો હસ્તલિખિત સંગ્રહ સૌથી પ્રાચીન છે એમ ગણવું પડે. ‘બાબી વિલાસ’ નામનું જાણીતું હિન્દી પુસ્તક ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતી વિગતો મેળવવામાં ઉપયોગી છે. એ પ્રાપ્ત કરવાનું કાર્ય વિદ્યાસભાએ શ્રી ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરીને સોંપ્યું. પ્રસ્તુત ગ્રંથના કર્તાની વારસ બાઈએ એ પુસ્તક પસ્તીમાં કાઢી નાખેલું, તે શ્રી દેરાસરીને ગુજરીમાંથી ઈ. સ. ૧૯૩૦ના જુલાઈમાં એકાએક હાથ આવ્યું.

પ્રખર જૈન પંડિતવર્ય શ્રી રસીકભાઈ છો. પરીખની પ્રેરણા અને સક્રિય દોરવણીથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો અને ગુજરાત વિદ્યાસભાનો પુરાતત્ત્વ વિભાગ ફૂલ્યોફાલ્યો છે એ જાણીતું છે. સન ૧૯૬૦માં જૈન દાનવીર શ્રી ભોળાભાઈ જેશીંગભાઈના નામે ઓળખાતા આ મકાનમાં પ્રેમાભાઈ હોલમાંથી ગ્રંથાલય તેમ જ પુરાવશેષ સંગ્રહ ખસેડાઈને ફરીથી ગોઠવાયા. તે સાથે સાથે અનુસ્નાતક, પીએચ. ડી. ઉપરાંત સંશોધન-પ્રકાશનના અભ્યાસની પ્રવૃત્તિઓ માટે અનુકૂળતા મળતી રહી અને તેમાં વધુ વેગ મળતો રહ્યો.

અહીં જૈન, સંસ્કૃત-પ્રાકૃત, અર્ધમાગધી, જૂની ગુજરાતી, હિન્દી, મારુગુર્જર, શુદ્ધ ગુજરાતી, મિત્ર તેમ જ કીંગળ વગેરે ભાષાઓમાં લખાયેલી વિવિધ આકાર અને પ્રકારની હસ્તપ્રતો છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત, અરબી-ફારસી અને ગુજરાતી હસ્તપ્રતોના કેટલોગ પ્રગટ થયેલા છે. તેમાં જૈન હસ્તપ્રતોનો થોડો સમાવેશ થયો છે, તેનું સ્વતંત્ર કેટલોગ કરી શકાય. તેની વિગતવાર વર્ગીકૃત યાદી, ભાષા, પત્ર, વિષય વગેરેની દૃષ્ટિએ એ બધી નાની-મોટી પ્રતો જે અલગ ભેગી કરી

રાખી છે તે પરથી તૈયાર કરી શકાય. તેની યાદી વગેરેનું કાર્ય ચાલુ છે.

એકંદરે એ બધી જૈન હસ્તપ્રતો તથા તેના છૂટા-છવાયા પત્રોને જોતાં આપણને ખરેખર આશ્ચર્ય સાથે ગૌરવ થયા વિના ન રહે. કેટલી બધી ચીવટ-મહેનતથી તે સાહિત્ય લખીને તૈયાર થતું હોય છે કે તે બાબત કે વસ્તુ પ્રત્યેના ઉત્કટ પ્રેમ કે જેને લીધે એકાગ્રતા, વૈવિધ્ય, કલાસૂઝ વગેરે ગુણો સ્વતઃ અભિવ્યક્ત થાય. આ બધા છૂટાછવાયા પત્રોમાંથી કર્તાનો મુખ્યત્વે આર્થિક ઉપરાંત પોતાનો ધાર્મિક પ્રેમનો આશય રહેલો હોય છે. તેને અનુલક્ષીને કર્તાની ઉદાહરણરૂપે કંઈક સમજાવતી વખતે શૃંગારની પરિસીમા જેમ કૃતિમાં જોવા મળે છે, તેમ લખાવટ કે પત્રોની સજાવટમાં પણ લેખક કે લહિયાની ઝીણવટ, ચીવટ અને કલામાં વિવિધતા જોવા મળે છે. જે પ્રિય વસ્તુ હોય તેને શણગારવાની લહિયા કે કર્તાને ઈચ્છા થાય તે સ્વાભાવિક છે. તેથી જ આપણી ભગવદ્ગીતા, સપ્તશતી જેવા ગ્રંથોની જેમ કલ્પસૂત્ર, વિચારસત્તરી, મહાવીર કે કોઈ તીર્થંકરનાં ચરિત જેવી કૃતિઓ સુંદર અને સુસજ્જ થયેલી આપણને જોવા મળે છે. તે પ્રતો પ્રાસંગિક ચિત્રો, ફૂલ-વેલ-બુટ્ટા વગેરેવાળા હાંસિયા કે ‘ફેઈમ’થી શણગારાયેલી હોય છે.

આ રીતે આ સંગ્રહમાં હસ્તપ્રતોનો ઉત્તરોત્તર વધારો થતો રહ્યો છે; તેની સાથે ચિત્રો, શિલ્પો, ચાર્ટો, સિક્કા વગેરેનો પણ. એ બધી સંગૃહીત વસ્તુઓ કેટલીકવાર ચોક્કસ સમયની એક સાથે મળતી હોય છે. જે સંશોધનમાં વધુ અનુકૂળતા કરી આપે છે. (જેમ કે લા. દ. વિદ્યામંદિરમાં આબુની તેજપાલ પ્રશસ્તિ પર્વત પર અભિલેખ શિલાલેખરૂપે છે એ હસ્તપ્રતરૂપે મળે છે. ભો. જે. ના સંગ્રહમાં મહેમૂદશાહ પાતશાહના નામવાળું ખતપત્ર, શિલાલેખ અને સિક્કા પણ ઉપલબ્ધ થાય એમ છે.)

આ સંગ્રહમાંની હસ્તપ્રતો ઘણુંખરું જૂની પસ્તી કે ગુર્જરીમાંથી નજીવી કિંમતે ખરીદેલી અને ભેટરૂપે આવેલી છે. કયા વર્ષમાં કેટલી કિંમતે કઈ પ્રતો કે વસ્તુઓનો ઉમેરો થયો તેનો અહેવાલ પ્રત્યેક વર્ષે પ્રગટ થતો રહે છે તે એક સાચું અને સારું પાસું છે. તેમ છતાંય અમારા સંગ્રહમાં સંશોધન થયા વિનાની હસ્તપ્રતોનાં પોટલાં કબાટો ભરીને સચવાયેલાં પડ્યાં હતાં. તેમાં જીર્ણ, સારી, નરસી અને ભેળસેળ થઈ ગયેલી પોથીઓનાં છૂટાં પાનાંઓ હતા. તેમનું સંશોધન કરવું કેટલું મુશ્કેલ હોય છે, તેનો અનુભવ થતાં જ મને મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીની જ્ઞાનપિપાસા અને તેમનું વાંચન-તપશ્ચર્યા તથા અગાધ જ્ઞાન-અનુભવનો ખ્યાલ આવે છે. તેમના જૈનચિત્રકલ્પદ્રુમના બે ભાગ જોતાં, તેમનાં બધા જ નિરીક્ષણ, વાચન, સાચવણી અને જ્ઞાનપ્રચાર અંગેના ઊંડા અધ્યયનનો પરિચય થાય છે. તેમનું આ વિશિષ્ટ-પ્રાચીન વિજ્ઞાન અંગેનું અગાધ જ્ઞાન હાલમાં દીવાદાંડી સમાન પ્રેરક અને માર્ગદર્શક બનેલું છે. ચિત્રો, સચિત્ર પ્રતો કે વિવિધ પ્રકારની હસ્તપ્રતોના જ્ઞાનભંડારો તથા પુરાવસ્તુસંગ્રહોના મુખ્ય મૂળ પાયાના જ્ઞાનસંપાદન તેમ જ તેમની સ્થાપના માટે આ બંને પુસ્તકો અમર રહેશે એમાં શંકા નથી. પુરાવસ્તુસંગ્રહો કે જ્ઞાનભંડારમાંની પ્રતો કે ચિત્રોની સાચવણી, તેનું વાંચન, સંપાદન અને પ્રકાશન માટે તેમ જ તેનું વાચન કરીને ગ્રંથો એકઠા કરવાની પ્રવૃત્તિ, સાચવણી, વિકાસ અને વ્યવસ્થિત પરિગ્રહણ તથા કેટલોગિંગ માટે પણ માર્ગદર્શક થઈ પડે તેમ છે.

હસ્તપ્રત અંગેની પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરતી વખતે તેમાં ગ્રંથાલયની પ્રવૃત્તિ પણ તેને આનુષંગિક રીતે આપોઆપ આવી જતી હોય છે. એટલું જ નહીં, તેમાં વિભાગીકરણ, વર્ગીકરણની સાથે કેટલોગ પ્રકાશન અને ગ્રંથપ્રકાશન પ્રવૃત્તિ પણ સંકળાઈ જતી હોય છે. ગુજરાતના વિવિધ ગ્રંથભંડારોના અભ્યાસીઓ અને તેમનો પરિચય આપનારા અનેક વિદ્વાનો છે. શ્રી પુણ્યવિજયજી, ડૉ. ભો. જ. સાંડેસરા, શ્રી કનુભાઈ શેઠ, ડૉ. ભારતીબેન શેલત, ડૉ. સાવલિયા વગેરેએ ગુજરાતના વિવિધ ભંડારોનો પરિચય આપીને તેમની અગત્યતા દર્શાવી છે. હસ્તપ્રતો ઉપરાંત સચિત્ર હસ્તપ્રતો, ચિત્રો, સિક્કા, શિલ્પ ઇત્યાદિ વિભાગોની અને તેમના નંબરોની તથા પરિગ્રહણ, ડોક્યુમેન્ટેશન કરવાથી બધો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ થઈ શકે છે.

સાભાર : હસ્તપ્રતવિદ્યા અને આગમસાહિત્ય : સંશોધન અને સંપાદન
પ્રકાશક - ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

વી. સં. ૨૫૨૭, વિ. સં. ૨૦૫૭, ઈસ્વીસન્ ૨૦૦૧

આપણા જ્ઞાનભંડારોમાં જે અમૂલ્ય ખજાનો પડ્યો છે એનાથી વિદેશી લોકો પણ પ્રભાવિત થયા છે.

બ્રિટિશરોનું શાસન ભારત ઉપર દોઢસો વર્ષ કરતાં અધિક રહ્યું. આ ગાળામાં આપણા સેંકડો ગ્રંથો - અતિ પ્રાચીન દુર્લભ હસ્તલિખિત પ્રતિઓ - વિદેશમાં પહોંચી.

વિદેશી સ્કોલરો એમને જોઈતા ગ્રંથો ભારત સ્થિત વાઈસરોય પાસે મંગાવતા. વાઈસરોય જે તે જ્ઞાનભંડાર જે અધિકારીનાં ક્ષેત્રમાં આવતો હોય તેને જણાવે. તે અધિકારી તે ગ્રંથ મેળવી ઈંડિયા હાઉસની ઓફિસે મોકલે. ત્યાંથી વિદેશ જાય. પાછી મોકલે તો તે પણ ઈંડિયા ઓફિસ પહોંચે.

ઘણા વિદ્વાનો ગ્રંથો પોતાના અંગત સંગ્રહાલયમાં રાખે. કોઈ નજીકની લાઈબ્રેરીમાં આપે. કોઈ વેચી દે. કોઈ પરત મોકલે.

જ્યારે ભારત આઝાદ થયું ત્યારે ઈંડિયા ઓફિસમાં ત્રણ હજાર જેટલી હસ્તલિખિત પ્રતો હતી.

શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈના ધ્યાનમાં આ વાત આવી. એમણે ભારત સરકાર પાસેથી આ બધી પ્રતો માંગી.

સરકારે કહ્યું : આ પ્રતો તમારી છે એની ખાતરી શું છે?

કસ્તુરભાઈએ કહ્યું : આ બધા જૈન ગ્રંથો છે. અને જુદા જુદા જ્ઞાનભંડારમાંથી વિદેશ મોકલાયેલા પરત આવ્યા છે કે વિદેશ મોકલવા જ્ઞાનભંડારોમાંથી આવેલા છે. પ્રતો ઉપર જે તે જ્ઞાનભંડારના સિક્કા પણ હશે.

પણ સરકારે એવું જિદ્દી વલણ અપનાવ્યું - કે જે તે જ્ઞાનભંડાર એમની પ્રતની વિગત અને કઈ તારિખે કોને ઈસ્યુ કરી એની વિગત આપે તો જ પાછી મળે. આવું બની શક્યું નહીં. સરકારે ડેક્કન કોલેજને સાચવવા આપી. પછી એ બધી પ્રતો ત્યાંથી ભાંડારકર ઈસ્ટીટ્યુટ પૂનાને આપવામાં આવી.

ભાંડારકર ઈસ્ટીટ્યુટના વ્યવસ્થાપકોને થયું કે આ જૈન હસ્તલિખિત ગ્રંથો છે. આનું સૂચિપત્ર - કેટલોગ બને તો કોઈ એનો ઉપયોગ કરી શકે. સંસ્થાએ છાપામાં એ માટે જાહેરખબર આપી.

આ વખતે જાણીતા પં. હીરાલાલ રસિકલાલ કાપડિયા તાજા phd થયેલા. ‘મેથેમેટિક્સ ઈન જૈન આગમ’ વિષય ઉપર મહાનિબંધ લખવા માટે એમણે જૈન ગ્રંથોનું અધ્યયન કરેલું અને એમને જૈનગ્રંથોના વિશેષ અધ્યયનનો રસ લાગેલો. એમણે જાહેરાત વાંચી. અરજી કરી અને એમની નિમણૂક થઈ.

હીરાલાલ કાપડિયાએ ચીવટપૂર્વક એક એક હસ્તલિખિત પ્રતને હાથમાં લીધી. એનું વર્ણનાત્મક સૂચિપત્ર તૈયાર કર્યું.

અત્યાર સુધીમાં પ્રગટ થયેલા સૂચિપત્રોમાં આ સૂચિપત્રો વિશિષ્ટ બન્યા છે.

ક્યારેક આપણા કોઈ જ્ઞાનભંડારનો ભાગ બનેલા ગ્રંથો આજે એક સરકારી સંસ્થાની માલિકી બની ગયા છે. વિદેશમાં આવા હજારો ગ્રંથો છે. એના સંખ્યાબંધ કેટલોગ પણ બહાર પડ્યા છે.

ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકરનું નામ સંસ્કૃત વાઙ્મયના પારદર્શી વિદ્વાન તરીકે અને પુરાતત્ત્વના પરમ પંડિત તરીકે જગતપ્રસિદ્ધ છે. તેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન અને સર્વસ્વ સાહિત્યસેવાના ચરણે સમર્પણ કરી, ભારતભૂમિના ભૂતકાલીન ગૌરવનો, અંધકારના અખાતમાંથી ઉદ્ધાર કરવામાં ઉત્તમ ભાગ ભજવ્યો છે. અને તરુણ ભારતીયોને ભવિષ્યમાં કઈ દિશામાં પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે, તે વિષયમાં આદર્શનો માર્ગ આંકી આપ્યો છે. ગીર્વાણ ગિરાના એ પરમ ઉપાસક અને ભરતભૂમિના મહાન ભક્તનું ઉજ્જવળ નામ અને આદર્શ કાર્ય ભવિષ્યની પ્રજાની દૃષ્ટિ આગળ હંમેશાં ઝળકતું રહે અને તેના યોગે એ પ્રજા પોતાના કર્તવ્યની પૂર્તિમાં પ્રયત્નશીલ બની રહે તેવા શુભ ઉદ્દેશ્યથી, સર રામકૃષ્ણના સમાનશીલ દેશબંધુઓ, તેમના ખાસ પ્રશંસકો અને મિત્રો, તેમજ ઉત્સાહી શિષ્યોએ મળીને, તેમના જન્મની ૮૦મી વર્ષગાંઠના દિવસે, એટલે તા. ૬ જુલાઈ, ૧૯૧૭ના રોજ, પૂના શહેરમાં, ‘ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધન મંદિર (Bhandarkar Oriental Research Institute)’ નામની એક અત્યાવશ્યક સંસ્થાની સ્થાપના કરી છે.

પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધનનો અર્થ પૃથ્વીના પૂર્વીય ગોળાર્ધમાં આવેલા દેશોમાં (જેમાં હિન્દુસ્તાન પ્રધાનપણું ભોગવે છે) વસતી પ્રજાઓના વિદ્યા, કલા, સાહિત્ય, ઇતિહાસ આદિની શોધખોળ કરવી એવો થાય છે. યુરોપ અને અમેરિકા જેવા વિદેશોમાં આ વિષયની શોધખોળ કરનારી અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપિત થયેલી છે. એ સંસ્થાઓમાં અનેક મોટા મોટા અભ્યાસીઓ અને અધ્યાપકો સતત કાર્ય કર્યા કરે છે, પ્રતિવર્ષ નવી નવી શોધો કરી જગત આગળ રજૂ કરતા રહે છે, પરંતુ જે પ્રજાની સંસ્કૃતિની શોધખોળ માટે એ વિદેશી લોકો એટલા ઉમંગથી કાર્ય કર્યા કરે છે તે પ્રજાના ખુદ પોતાના દેશમાં તો એવી એક પણ સંસ્થા આજ સુધીમાં અસ્તિત્વમાં આવી ન હતી, એ ખરેખર દેશના અને દેશ ઉપર રાજકર્તા સત્તાના માટે પૂર્ણ લજજાજનક બાબત છે. અસ્તુ, સર રામકૃષ્ણપંતના પુણ્ય નિમિત્તે ભારતને હવે આવી જાતની એક વ્યાપક સંસ્થાની પ્રાપ્તિ થઈ છે અને તેથી એ વિષયના રસિકોને આનંદ થાય તે સ્વાભાવિક જ છે.

એ સંસ્થાની સ્થાપનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય એ છે કે - પ્રાચ્યવિદ્યાની શોધખોળમાં રસ લેનારા વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓને અપેક્ષિત એવું સઘળું સાહિત્ય પૂરું પાડી શકે તેવું એક અદ્યતન (up to date) પુસ્તકાલય સ્થાપન કરવું. એ પુસ્તકાલયમાં સઘળી જાતના હસ્તલિખિત અને મુદ્રિત પુસ્તકો, જુદા જુદા દેશો અને જુદી જુદી ભાષાઓમાં પ્રકટ થતા આ વિષયના સઘળાં સામયિક અને નિયતકાલિક પત્રો અને રીપોર્ટો તથા આવી જ જાતનું પ્રકટ થતું બીજું વિવિધ પ્રકારનું સમગ્ર સાહિત્ય, એકત્ર સંગૃહીત કરવામાં આવશે.

બીજો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય આ સંસ્થાનો એ પણ છે કે આવી શોધખોળની પ્રવૃત્તિમાં રસ લેવાની ઈચ્છા રાખનારા ગ્રેજ્યુએટો અને પંડિતો-શાસ્ત્રીઓને, સંશોધનવિદ્યાનું અર્વાચીન પદ્ધતિએ ઉત્તમ શિક્ષણ આપી નવા સંશોધકો તૈયાર કરવા.

આ સંસ્થાના એવા ઉચ્ચ ઉદ્દેશ્યો તથા એમાં કાર્ય કરવા માટે જોડાયેલા નિઃસ્વાર્થ સ્કોલરોના સતત પ્રયત્નથી સંતુષ્ટ થઈ, મુંબઈની સરકારે પોતાના કબજામાં જે, ડેક્કન કોલેજમાં સંરક્ષિત જૂનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સુપ્રસિદ્ધ અમૂલ્ય સંગ્રહ હતો, તે આ સંસ્થાને સ્વાધીન કરી, આ કાર્યમાં પ્રશંસનીય ઉદારતા અને માયાળુ સહાનુભૂતિ દેખાડી છે. તેવી જ રીતે ડૉ. સર રામકૃષ્ણપંતે પણ પોતાના લાંબા અને માનભરેલા જીવનમાં સંગૃહીત કરેલાં વિવિધ ભાષા અને વિવિધ જાતનાં પુસ્તકોનો મોટો ભંડાર, એ સંસ્થાને અર્પણ કરી, એ બાબતની સંસ્થાની પ્રધાન આવશ્યકતાને કેટલેક અંશે પૂર્ણ

કરી છે.

દાનવીર પારસી ગૃહસ્થ તાતા બંધુઓએ, આ સંસ્થાને સૌથી પ્રથમ એક સારા પ્રમાણમાં આર્થિક મદદ કરી આ કાર્યને પ્રારંભિક ગતિ આપી, ધીમી ચાલે, પણ મક્કમપણે ચાલતું કર્યું છે. તાતાબંધુઓના દાનથી સંસ્થાનું પ્રથમ મકાન બાંધવામાં આવ્યું છે અને તેનું નામ ‘તાતા રીસર્ચ હોલ’ એવું રાખવામાં આવ્યું છે. ઉપર જણાવેલા બધાં પુસ્તકો હાલ તુરતમાં એ હોલમાં જ સ્થાપન કરેલાં છે. તા. ૬ જુલાઈ, ૧૯૧૭ના દિવસે મુંબઈના માજી ગવર્નર લોર્ડ વિલિંગડનના હાથે એ સંસ્થાનો ઉદ્ઘાટનસમારંભ કરવામાં આવ્યો હતો.

ડેક્કન કોલેજમાંથી આ સંસ્થાની સ્વાધીનતામાં આવેલા હસ્તલિખિત પુસ્તકોના મહાન અને અમૂલ્ય સંગ્રહમાં જૈન પુસ્તકોની સંખ્યા ઘણી મોટી અને ઘણી કીમતી છે. એમાં ૬૦૦ જેટલા ગ્રંથો તાડપત્ર ઉપર લખેલા છે અને લગભગ ૬૦૦૦ જેટલા કાગળ ઉપર લખેલા છે. એ ગ્રંથોમાં કેટલાક તો એવા અપૂર્વ છે કે જેની બીજી નકલ અન્યત્ર ક્યાંય જોવામાં આવતી નથી. પાટણ, ખંભાત, જેસલમેર, બીકાનેર આદિ સ્થળોમાં જે જૈનોના જૂના પુસ્તક ભંડારો હતા તેમાંથી આ બધા પુસ્તકો સરકારે મોંમાંગ્યા પૈસા આપીને ખરીદી કર્યા છે. અને આવી રીતે લાખો રૂપિયાના પુસ્તકો એ સંગ્રહમાં સંગૃહીત થયેલાં છે. આટલી મોટી સંખ્યામાં જૈન ગ્રંથો દુનિયાની બીજી કોઈ લાઈબ્રેરીમાં નથી (?). આ કારણથી, એ પુસ્તકોના ઉત્તમ નિમિત્તે જૈન સમાજ તરફથી હાર્દિક સહાનુભૂતિ અને આર્થિક સહાયતા મળે એવી ઈચ્છાથી, આ સંસ્થાના નિઃસ્વાર્થ કાર્યવાહકો મુંબઈના કેટલાક આપણા જૈન ભાઈઓને મળ્યા અને તેમની સાથે આ સંબંધમાં કેટલીક વાત કરી, જૈન સમાજના વિશેષ પરિચયમાં આવવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. એ પ્રયત્નનું પરિણામ કેમ અને કેવું આવ્યું તેનો ટૂંક અહેવાલ, આ સંસ્થા તરફથી છેલ્લા જુલાઈ મહિનામાં બહાર પડેલા ‘Annals of the Bhadarkar Oriental Research Institute’ના પ્રથમ અંકમાં આપેલા વર્કિંગ કમિટીના રીપોર્ટના ૫૩મા પાના ઉપર નીચે પ્રમાણે આપેલો છે.

‘The opening of the Institute by His Excellency had already made the Institute’s name well-known in Bombay and elsewhere, and the Secretaries lost no time in availing themselves of this opportunity. They approached some of the big merchants of Bombay and especially the leaders of the Jain community. After repeated visits to Bombay and interviews with various persons, it was possible to arrange for a meeting of the Jain community in Godiji Maharaja’s Upashraya on 17th Februar, 1918 under the presidentship of Pravartaka Kantivijayji Maharaja. Dr. Belvalkar and Dr. Sirdesai spoke there on behalf of the Institute, explaining its objects and calling upon the Jain community to do their own share for the cause, which by reason of the fact that the Deccan College MSS. Library was specially rich in Jain works, had a special claim upon them. Shet Gulabchand Devchand and others also made appropriate speeches. And a committee was appointed to collect subscriptions from the leaders of the Jain community. Pravartaka Shri Kantivijayji in conclusion urged upon the audience to do their utmost to help the noble cause, which was of more spiritual signifiacance than the mere accumulation of commercial gains.

It is unnecessary to recount here the various ups and downs which our negotiations with the Jain community had to pass through, raising at times high hopes of our being immediately able to secure Rs. 25 or even 50 thousand that the community thought they would contribute, and at another time making us despair of being able to collect for all this ado even Rs. 5,000. Suffice it to say, that, thanks to the energy and untiring efforts of Muniraj Jinavijayji, the Jain community empowered him on the occasion of our first Anniversary (6th July 1918) to make the following annoucnemt :-

૧. સાચો ઇતિહાસ ‘ખરીદ કર્યા’નો નહીં, પરંતુ હડપી લીધાનો છે. વધુ વિગતો માટે આ જ ગ્રંથમાં (Page No.-263) પ્રકાશિત પૂ. મુનિચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજનો ‘આપણા હસ્તલિખિત જ્ઞાનભંડારો અને ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટની વાત’ લેખ જોવો.

मान्यवर प्रमुख महोदय और अन्य सभ्यवृन्द,

आप जानते ही हैं कि इस संस्था के स्थापन करने का मुख्य उद्देश्य, भारतीय साहित्य का संशोधन और प्रकाशन करने का है। भारतीय साहित्य में वैदिक धर्म, जैन धर्म और बौद्ध धर्म तीनों धर्मों के साहित्य का समावेश होता है। इस संस्था का आदर्श जातीय और धार्मिक भेदभाव की दृष्टि से विमुक्त होकर कार्य करने का है। अतः इसके संमान्य संचालक महाशयों ने कुछ समय पहले जैन समाज के कतिपय गृहस्थों के साथ इस संस्था के बारे में कुछ ज्ञातव्य बातें कही थी और जैन समाज को भी इस इन्स्टिट्यूट में कुछ सहायता और सहानुभूति दिखलाने के लिए निवेदन किया था। मुझे कहने के लिए हर्ष होता है कि जैन समाज इस संस्था में अपनी हार्दिक सहानुभूति प्रकट करता है और मुझे निश्चित सूचना मिली है कि हमारे उत्साही सज्जन इस इन्स्टिट्यूट को सहायता रू५ हजार रुपये का दान करने का संकल्प कर थोड़े ही समय में वह द्रव्य समर्पण करना चाहते हैं। यह बात इस इन्स्टिट्यूट के लिए आरंभ ही में मंगल समान है। और इससे संस्था की लोकप्रियता, उपयोगिता और भावि महत्ता का सूचन होता है। अत एव आशा है कि यह खबर यहाँ पर उपस्थित सब सज्जनों को खुशी दिलाने वाली होगी।

The following are the terms of the agreement that passed between the Working Committee, and the Secretary Jain Conference :-

1. Should the Jain Committee agree to contribute a sum of Rs. 25,000 (twenty-five thousand) as free donation to the Institute, the Institute would in return -
 - (a) give the individual donors the usual privileges of Life-members, Benefactors, Vice-Patrons of Patrons according to the amount of their contribution;
 - (b) inscribe on a tablet the named of individual donors of Rs. 10,000 (ten thousand) or more, should the donors so wish it;
 - (c) agree to devote a due proportion (about 1-4th) of such sums as might be available for publication to the publication of Jain works; and
 - (d) set apart 3-4th of the net sale proceeds of the Jain works so published for Jain purposes exclusively.
2. Should the Jain Community agree to further contribute an additional sum of Rs. 25,000 (twenty-five thousand) the Institute undertakes to
 - (a) erect, with the money thus made available, one of the side-halls (estimated to cost about Rs. 30,000) and name it suitably in consultation with the donor (should there be only one such) or the Jain Association; or
 - (b) set apart this amount as a permanent fund the interest of which (less five per cent, deducted as contribution for the general funds of the Institute) would be exclusively devoted to such Jain purposes as the Association might mention.

તાત્પર્ય - નામદાર ગવર્નરના હાથે આ સંસ્થાની ઉદ્ઘાટનક્રિયા થઈ ગયા પછી મુંબઈ વગેરે સ્થળોમાં આ સંસ્થા પ્રસિદ્ધિ પામી ચૂકી હતી અને તેથી સેક્રેટરીઓ આ અવસરનો લાભ લેવામાં બિલકુલ ઢીલ ન કરતાં તરત જ મુંબઈના કેટલાક મોટા વ્યાપારીઓ પાસે ગયા હતા. ત્યાં ખાસ કરીને તેમણે જૈન કોમના કેટલાક આગેવાનોની મુલાકાત લીધી. આ પ્રમાણે અનેકવાર મુંબઈ જઈ આવ્યા પછી અને અનેક ગૃહસ્થોની સાથે આ વિષયમાં વાતચીત થયા પછી જૈન સમાજની એક મીટીંગ ભરવાની ગોઠવણ થઈ શકી હતી. આ મીટિંગ તા. ૧૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૮ના દિવસે ગોડીજના જૈન ઉપાશ્રયમાં પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. સંસ્થા તરફથી ડૉ. વેલ્વલકર અને ડૉ. સરદેસાઈના ભાષણો થયાં હતાં અને તેમાં સંસ્થાના ઉદ્દેશ્યો સમજાવવા સાથે જૈનકોમને આ કાર્યમાં પોતાનો ભાગ

ભજવવા માટે નિવેદન કરવામાં આવ્યું હતું. આ શુભ કાર્યમાં જૈનકોમને ખાસ સહાનુભૂતિ બતાવવાનું કારણ એ હતું કે ડેક્કન કોલેજના હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં મોટી સંખ્યા જૈનધર્મના ગ્રંથોની છે અને તેટલા માટે તેમની સહાનુભૂતિ ઉપર એ સંસ્થાનો હક છે. શેઠ ગુલાબચંદ દેવચંદ આદિ ગૃહસ્થોએ પણ એ મીટિંગમાં પ્રસંગોચિત ભાષણો કર્યા હતાં. તે પછી, ફંડ ભેગું કરવા માટે જૈનકોમના કેટલાક આગેવાનોની એક કમિટી નીમવામાં આવી હતી. છેવટે પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજે શ્રોતાજનોને આ ઉમદા કાર્યમાં મદદ કરવા માટે પોતાથી બનતું કરવા પ્રેરણા કરી હતી. તેમણે જણાવ્યું હતું કે આ કાર્યની ઉપયોગિતા છે, તે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ છે, વ્યાવહારિક કે આર્થિક દૃષ્ટિએ આ બાબત જોવાની નથી, ઈત્યાદિ.

જૈનકોમની સાથેના અમારા કોલકરાર કરવાના અંગે કેવા કેવા પ્રકારની મુશ્કેલીઓ ઊભી થવા પામી છે તેનું આ સ્થળે સવિસ્તર વર્ણન કરવું અનાવશ્યક છે. આ કોલકરારની ભાંજગડ થવા દરમિયાન જૈન ગૃહસ્થોના સૂચવવા ઉપરથી કેટલીક વખતે અમને આશા થતી કે એ કોમ પાસેથી રૂ. ૫-૫૦ હજાર રૂપિયા પ્રાપ્ત કરવા અમે શક્તિમાન થઈશું, ત્યારે કેટલીક વખતે એવી નિરાશા થતી કે આટલી બધી ભાંજગડ કે વાટાઘાટના પરિણામમાં માત્ર પાંચ હજાર રૂપિયાનો જ લાભ થવાનો છે. છેવટમાં અમે માત્ર મુનિ જિનવિજયજીને ધન્યવાદ આપીએ છીએ કે જેમના ઉત્સાહ અને અશ્રાંત પ્રયત્નને લઈને સંસ્થાની પહેલી સંવત્સરી (તા. ૬ જુલાઈ, ૧૯૧૮)ના પ્રસંગે જૈન સમાજ તરફથી નિમ્નલિખિત ઉદ્ગાર પ્રકટ કરવા તેઓ અધિકારી થયા હતા.

. . .

જૈન કોન્ફરન્સના સેક્રેટરી અને આ સંસ્થાના કાર્યકારી મંડળ વચ્ચેના કરારની શરતો નીચે પ્રમાણે થયેલી છે :-

૧. જૈન કોમ તરફથી આ સંસ્થાને રૂ. ૨૫,૦૦૦ની રકમ, ખાસ કોઈપણ પ્રકારના વિશિષ્ટ પ્રતિબંધ સિવાય જો દાન કરવામાં આવશે તો સંસ્થા તેના બદલમાં નીચે આપેલી શરતો કબૂલ કરશે.
 - (અ) વ્યક્તિગત દાતાઓને, તેમની બક્ષિસના પ્રમાણમાં, સંસ્થા તેમને પેટ્રન, વાઈસ પેટ્રન, બેનીફેક્ટર અને લાઈફ મેમ્બરના સાધારણ હક્કો બક્ષશે.
 - (બ) ૧૦ હજાર અથવા તેથી અધિક રકમ આપનાર દાની ગૃહસ્થનું, તેમની ઈચ્છા હશે તો, તકતી ઉપર નામ કોતરવામાં આવશે.
 - (ક) પુસ્તક પ્રકાશન કાર્યમાં જે રકમ સંસ્થાને મળશે તેનો યોગ્ય હિસ્સો - લગભગ ૧/૪ જૈન ગ્રંથ પ્રકાશનના કાર્યમાં ખર્ચ કરવા કબૂલાત આપશે. અને
 - (ડ) છપાયેલા જૈન ગ્રંથોના વેચાણના ખર્ચ ખુંટણ બાદ કરતાં રહેલા નફાની ૩/૪ રકમ સર્વથા જૈન સાહિત્યના અર્થે જુદી રાખી મૂકવામાં આવશે.
૨. આ ઉપરાંત, જૈન સમાજ વધારાની રૂ. ૨૫,૦૦૦ની રકમ આપવા કબૂલાત આપશે તો સંસ્થા તરફથી તેના બદલામાં
 - (અ) સંસ્થાનો જે વિદ્યમાન હોલ છે તેની બાજુમાં એક હોલ (જેના ખર્ચનો અડસટ્ટો રૂ. ૩૦,૦૦૦નો કરેલો છે) બાંધવામાં આવશે, અને તે દાતા (જો તે એક વ્યક્તિ હશે તો)ની અથવા જૈન સમાજની સંમતિ અનુસાર તેનું યોગ્ય નામ આપવામાં આવશે. અથવા
 - (બ) આ રકમ એક સ્થાયી ફંડના રૂપમાં અલગ રાખવામાં આવશે અને તેના વ્યાજની રકમનો, (સંસ્થાના સાધારણ ફંડ માટે તેમાંથી પાંચ ટકા કાઢી લઈ) જે જે કાર્યમાં ઉપયોગ કરવાનું જૈન સમાજ સૂચવશે તે તે કાર્યમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

આ રીપોર્ટમાં, ઉપર મારું નામ લેવામાં આવ્યું છે, તેથી એ સંબંધમાં મારે અહીં કેટલોક ખુલાસો કરવાની આવશ્યકતા છે. આ રીપોર્ટમાં પ્રારંભમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે મુંબઈના ગોડીજીના જૈન ઉપાશ્રયમાં પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજના પ્રમુખપણા નીચે, આ સંસ્થાને જૈનસમાજ તરફથી સહાયતા કરવા માટે જે મીટિંગ મળી હતી તે વખતે હું પણ ત્યાં હાજર હતો. સંસ્થા તરફથી ડૉ. વેલ્વલકર વગેરેએ જે ભાષણો આપ્યાં હતાં તેમાં, સંસ્થાની સ્વાધીનતામાં આવેલા વિશાળ જૈન સાહિત્યની કેટલીક સ્થૂલ રૂપરેખાનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું. એ વર્ણન સાંભળી મારા મનમાં તે બધું સાહિત્ય જોવાની પ્રબળ ઉત્કંઠા થઈ આવી અને તેથી હું મુંબઈથી વિહાર કરી અહીં (પૂનામાં) આવ્યો. અહીં આવ્યા પછી, એ સંસ્થાના કાર્યવાહકો સાથે વિશેષ પરિચય થયો. મુંબઈમાં જે મીટિંગ ભરાણી હતી અને તેમાં જે આ કાર્યમાં મદદ કરવા માટે કેટલાએક ભાઈઓની કમિટી નીમવામાં આવી હતી, તેનું પરિણામ અંતે શૂન્ય જેવું જણાતું - લાગતું હોવાથી, એ લોકોના મનમાં બહુ જ નિરાશા થઈ આવી હતી. મારો સમાગમ થયા પછી, એ કાર્યમાં પ્રયત્ન કરવા મને જ એ ભાઈઓ ખાસ પ્રેરણા કરવા લાગ્યા, ત્યારે મને બહુ મૂંઝવણ થવા લાગી. મારી પરિસ્થિતિનો વિચાર જણાવતાં મેં, પ્રથમ તો એ ભાઈઓને એમ જ ચોક્કસ જવાબ આપ્યો કે, આ કાર્યમાં, મારા જેવા એક અજ્ઞાતમાર્ગી, એકાંતવાસી અને એકાકી રમતા (અથવા રખડતા) ભિક્ષુએ ભાગ લેવાથી કાંઈ સફળતા મળે તેમ નથી, કારણ કે પૈસા આપનારા હંમેશાં કાર્યની ઉપયોગિતા-અનુપયોગિતાનો વિચાર કરવા કે સમજવા જેટલી ફુરસદવાળા હોતા નથી અને તેથી સીધા-સાદા માણસના કહેવા ઉપરથી તેઓ ખીસામાંથી ચેક કાઢી આપે, એવી આશા રાખવી મૂર્ખતા ગણાય. લોકો હંમેશાં મોઢું જોઈને ચાંદલો કરવાની ટેવથી ટેવાઈ રહેલા છે, તેથી તેવા મોટા મોઢાવાળા માણસના કપાળે જ તેઓ ચંદન-ચોખા ચોંટાડવા તૈયાર થાય છે, માટે, આ કાર્યમાં તો, કોઈ બહુશ્રુત પદવિભૂષિત, બહુજનસમ્મત અને બહુશિષ્યપરિવૃત ગણાતા નામવર આચાર્યની સેવા-સ્તવના કરવાથી તમારી આશા સફલ થાય તેમ છે. પરંતુ મને એ સંસ્થાહસ્તક રહેલાં સમગ્ર જૈનપુસ્તકોને ધ્યાનપૂર્વક જોવાનો અને તેમાં છૂપાયેલા વિવિધ ઐતિહાસિક સાધનો-પ્રમાણોનું વિસ્તૃત ટાંચણ કરી લેવાનો પ્રગટ લોભ હતો, તેથી વિચાર થયો કે જો હું આ લોકોને ઉપર પ્રમાણેનો સૂકો જવાબ આપીને જ બેસી રહીશ તો, જે કાર્ય માટે હું અહીં આવ્યો છું તે યથેષ્ટ રીતે પૂર્ણ થાય તેમ નથી. કારણ કે એ ભાઈઓની પ્રસન્નતા ભરેલી સહાનુભૂતિ સિવાય મારાથી એ વિશાળ જૈન સાહિત્યનું સ્વેચ્છાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરી શકાય તેમ સંભવતું નથી. બીજું, સંસ્થાનું કાર્ય પણ મને બહુ જ ઉપયોગી અને અત્યુત્તમ જણાયું. એ સંસ્થાને જો પ્રારંભમાં જૈન સમાજ તરફથી સારી સહાયતા મળે તો, તે, સમાજ અને દેશ - બંનેની દૃષ્ટિએ એક માનપ્રદ કાર્ય ગણાશે. જૈન સમાજ પોતાના નિર્જીવ ખાતાઓમાં જ્યારે દર વર્ષે હજારો-લાખો રૂપિયા (ફળની આકાંક્ષા વગર જ?) ખર્ચે છે ત્યારે આવા એક સજીવન અને સાર્વજનિક ખાતામાં ૨૫-૫૦ હજાર રૂપિયા આપવા તેને કાંઈ હિસાબમાં નથી. તેમ જ આજ સુધીમાં, આવી જાતના કોઈપણ જૈનેતર સજ્જનો જૈનસમાજ પાસે વિશિષ્ટ રીતે સહાયતા માંગવા આવ્યા નથી અને જો આ પ્રસંગે આવ્યા છે તો તેમને નિરાશ મને પાછા વાળવામાં જૈન કોમને એક પ્રકારનું કલંક જેવું છે. તથા તાતા બંધુઓ જેવા પારસી સજ્જનોએ કે જેમના સાહિત્ય કે ધર્મનો એ સંસ્થા સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ નથી, તેમણે સૌથી પ્રથમ એક ઉદાર રકમ આપી પારસી કોમની કીર્તિ વધારી છે, ત્યારે જૈનસમાજનો તો, એ સંસ્થામાં એક દૃષ્ટિએ સ્વાર્થ પણ છે; તેથી જો કાંઈક સહાયતા આપવામાં આવે તો પરમાર્થ સાથે સ્વાર્થ સાધન પણ થાય તેમ છે. આ બધા વિચારોના લીધે, મને એમાં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરી જોવાનું સાહસ થઈ આવ્યું અને તદનુસાર, મેં કેટલાએક પરિચિત અને સાહિત્યપ્રિય ગૃહસ્થોને, આ કાર્યમાં કાંઈક સહાયતા આપવા-અપાવવા માટે, પ્રત્યક્ષમાં તેમ જ પત્રો દ્વારા સૂચનાઓ કરવા માંડી. તેના પરિણામે, કેટલાક ભાઈઓની આશા આપનારી અને વિશ્વાસ ભરેલી સંમતિથી, મેં, એ સંસ્થાના પ્રથમ વાર્ષિકોત્સવના મોટા મેળાવડા પ્રસંગે, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, ૨૫ હજાર રૂપિયા, જૈનસમાજ તરફથી એ સંસ્થાને ભેટ આપવાની કબૂલાત આપવાનું સાહસ કર્યું હતું અને તેના બદલામાં સંસ્થા પાસેથી, કેટલીક વાટાઘાટ કર્યા પછી, ઉપર કલમ ૧માં જણાવ્યા પ્રમાણે શરતો કબૂલ કરાવવામાં આવી હતી.

જૈન સમાજના સદ્ભાગ્યે, મેં આપેલી ઉપરોક્ત કબૂલાતના સમાચાર વર્તમાનપત્રોમાંથી કલકત્તા નિવાસી જૈનજાતિશિરોભૂષણ ધર્મપ્રિય બાબુ શ્રી બદ્રીદાસજી મુકીમના સુપુત્ર બાબુ શ્રી રાજકુમારસિંઘજીની જાણમાં આવ્યા અને તેથી તેમણે મને એક પત્ર દ્વારા એ સંબંધમાં વિશેષ હકીકત જણાવવાની સૂચના કરી. તે જ પ્રસંગે વડોદરાનિવાસી અને ગાયકવાડ સરકારના માનવંતા ઝવેરી શેઠ લાલભાઈ કલ્યાણભાઈ કાર્યપ્રસંગે અહીં (પૂનામાં) આવતાં મને મળવા આવ્યા. તેમને પ્રત્યક્ષમાં એ સંબંધી બધી હકીકત સમજાવતાં, તેમ જ ઉક્ત બાબુજીને સવિસ્તર પત્ર લખી મોકલતાં, એ બંને ઉત્સાહી, ઉદાર અને ઉમંગી સદ્ગૃહસ્થોએ આ કાર્યમાં યથેષ્ટ મદદ આપવા-અપાવવાનો ભાર આનંદપૂર્વક પોતાના માથે ઉપાડી લેવાનો સ્વીકાર કર્યો. થોડા જ દિવસ પછી મને બાબુ શ્રી રાજકુમારસિંઘજીનો એક બીજો પત્ર આવ્યો. તેમાં તેમણે ૨૫ હજાર જ નહીં, પરંતુ ૫૦ હજારની મોટી રકમ ભેગી કરી આપવાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી અને એ બીજી ૨૫ હજારની વધારાની રકમના બદલામાં જૈન કોમના અથવા કોઈ જૈન ગૃહસ્થના નામે એક હોલ બાંધવા સંબંધી વ્યવસ્થા કરવાનું જણાવ્યું. બાબુસાહેબ પોતાની પૂરી લાગણી અને વજનદાર પ્રયત્નના લીધે થોડા જ દિવસોમાં જુદા જુદા સદ્ગૃહસ્થો પાસેથી આપવા કબૂલેલી રકમના મોટા ભાગના વચનો મેળવી લીધાં હતાં. તથા ૨૫ હજારની સામઠી એક નાદર રકમ, દાનવીર શેઠ હીરજી ખેતસી પાસેથી તેમના નામે લાઈબ્રેરી હોલ બંધાવવાની શરતે, લખાવી લીધી હતી.

આવી રીતે આ કાર્યને પાર ઊતારવાનું અને તે દ્વારા જૈન સમાજનું ગૌરવ વધારવા સાથે જૈન સાહિત્યના સંશોધન માટે એક નવું દ્વાર ઉઘાડી આપવાનું ખરેખરું માન બાબુ શ્રી રાજકુમારસિંઘજી અને શેઠ શ્રી લાલભાઈ એ બંને સજજનોને ઘટે છે. તેઓ જ વાસ્તવિક ધન્યવાદને પાત્ર છે. તેમના જ સુપ્રયત્ન અને પ્રારંભિક ઉદારતાને લીધે આ કાર્ય મૂર્તિમંત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શક્યું છે.

સાભાર : જૈન સાહિત્ય સંશોધક, ભાગ-૧, અંક ૧
પ્રકાશક : જૈન સાહિત્ય સંશોધક સમાજ, પૂના
વી. સં. ૨૪૪૬, વિ. સં. ૧૯૭૬, ઈસ્વીસન્ ૧૯૨૦

દિવ્યધામ દર્ભાવતીમાં પરમજ્ઞાનનો પ્રકાશ પાથરતા બે જ્ઞાનમંદિર છે: (૧) શ્રી વિજયસંભા જ્ઞાનમંદિર અને (૨) આર્ય જંબૂસ્વામી મુક્તાબાઈ જૈન આગમ મંદિર. આમાંનું પ્રથમ જ્ઞાનમંદિર શ્રી વિજય દેવસૂરિ સંઘ સંચાલિત છે, જ્યારે દ્વિતીય જ્ઞાનમંદિર શ્રી સાગરગચ્છ જૈન સંઘ સંચાલિત છે.

પ્રથમ જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના વિ. સં. ૧૯૮૦માં થઈ છે. સમગ્ર ભારતવર્ષમાં આંગણીના વેદે ગણાય તેવા જ્ઞાનમંદિરોમાં સ્થાન પામતું આ જ્ઞાનમંદિર પ્રાચીન મંત્રો-તંત્રો-વિદ્યાઓ-યંત્રો-હસ્તલિખિત પ્રતો-મુદ્રિત પ્રતો-પુસ્તકો આદિના અતિ સમૃદ્ધ ખજાનાસ્વરૂપ છે. અંદાજે કુલ ૧૯થી ૨૦ હજાર મૂલ્યવાન પ્રતો આદિનો સંગ્રહ ધરાવતા આ જ્ઞાનમંદિરની શ્રુતસમૃદ્ધિમાં દર્ભાવતીના સપૂત પ.પૂ. પંન્યાસ પ્રવર શ્રી રંગવિજયજી મ.સા.નું તેમજ દર્ભાવતીના સપૂત પ.પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી અમરવિજયજી મ.ના શિષ્યરત્ન પ.પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી ચતુરવિજયજી મ.સા.નું યોગદાન ખરે જ અવિસ્મરણીય છે આ જ્ઞાનમંદિર બે વિભાગમાં છે. એક વિભાગનું નામ પંન્યાસ શ્રીમદ્ રંગવિજયજી સંગૃહીત મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ છે, જ્યારે બીજા વિભાગનું નામ દક્ષિણવિહારી શ્રી અમરવિજયજી શાસ્ત્ર સંગ્રહ છે. કેંક જ્ઞાની મહાપુરુષો તથા જિજ્ઞાસુઓ તેનો લાભ આજપર્યંત લઈ રહ્યા છે.

દ્વિતીય જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના વિ. સં. ૧૯૮૩માં લઘુ સ્વરૂપે થઈ હતી. ધીમે ધીમે એનું કદ વિસ્તરતું જતાં સ્વતંત્ર જ્ઞાનમંદિરના મકાનનું નિર્માણ પ.પૂ. આગમપ્રજ્ઞ આ. શ્રી જંબૂસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી થયું અને તેમાં પણ અલભ્ય પ્રતો, હસ્તલિખિત ગ્રંથો, યંત્રો, મંત્રો, તંત્રો તે પૂજ્ય આચાર્યશ્રીની જહેમતથી ઉપલબ્ધ થયા. અંદાજે ૧૦,૦૦૦ની સંખ્યાનો સમૃદ્ધ શ્રુતરાશિ ધરાવતાં આ જ્ઞાનમંદિરનો લાભ પણ અનેક જ્ઞાનપિપાસુ આત્માઓ લઈ રહ્યા છે.

સાભાર : દિવ્યધામ દર્ભાવતી
પ્રકાશક : શ્રીવિજયદેવસૂરિ જૈન સંઘ, ડભોઈ
વી. સં. ૨૫૨૨, વિ. સં. ૨૦૫૨, ઈસ્વીસન્ ૧૯૯૬

આર્ય શ્રી જંબૂસ્વામી જૈન મુક્તાબાઈ આગમમંદિર. સં. ૧૮૮૫માં પૂજ્યશ્રી ગુરુદેવ (પૂ. જંબૂસૂરિ.), પોતાના પૂજ્ય સ્વ. દાદાગુરુદેવ (પૂ. દાનસૂરિ મ.) તથા ગુરુદેવશ્રી (પૂ. પ્રેમસૂરિ મ.) મુંબઈ લાલબાગ ઉપાશ્રયમાં ચાતુર્માસિ બિરાજમાન હતા ત્યારે પૂ. દાદાગુરુદેવ શ્રી વિજય દાનસૂરીશ્વરજી મહારાજા તરફથી ભાવનગર-વડવામાં રાખેલો ઉ. શ્રી વીરવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ નામનો એક મુદ્રિત સંગ્રહ અને તે બાદ બીજા કેટલાક મુદ્રિત તથા હસ્તલિખિત સાહિત્ય જ્ઞાનની વૃદ્ધિ, સુરક્ષા અને સદુપયોગ અર્થે આપણા પૂજ્ય ગુરુદેવને પ્રાપ્ત થતું ગયું. તેમાં પાટણના પંડિત અમૃતલાલ મોહનલાલનો પણ અમોને સારો સહયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો.

સં. ૧૮૮૩માં અમારા શ્રી સંઘની આગ્રહભરી વિનંતિથી પૂ. ગુર્વજ્ઞાથી પૂજ્યશ્રીજીને ડભોઈમાં અમારા શ્રી સાગર સંઘના ઉપાશ્રયે પોતાની દીક્ષા પછી પ્રથમવાર ચાતુર્માસિ આવવાનું થયું. અમારા શ્રી સંઘની જ્ઞાનભંડાર માટેની જવાબદારી સંભાળવા વગેરેની તત્પરતા જોઈ પૂજ્યશ્રીજીએ આ બધો સંગ્રહ ડભોઈ મંગાવ્યો. પૂજ્યશ્રીજીના ઉપદેશથી આ જ્ઞાનભંડારની સ્થાપના માટે રૂ. ૫૦૦૧ નું પ્રથમ દાન પૂજ્યશ્રીજીના સંસારી વડીલ ભાઈઓ શેઠ બાપુભાઈ તથા પાનાચંદભાઈએ કર્યું. પૂજ્યશ્રીજીનાં ઉપકારિણી સંસારી માતૃશ્રી મુક્તાબાઈના નામથી ઉપાશ્રયમાં નીચે વાડીના એક ભાગમાં શ્રી મુક્તાબાઈ જ્ઞાનમંદિર નામની સંસ્થા અમારા શ્રી સંઘના આશ્રયે સં. ૧૮૮૩ના શ્રાવણ સુદ ૬ દિને સ્થાપન કરવામાં આવી. શ્રી શ્રુતજ્ઞાનપ્રેમી ગુરુભક્તોનો વિશેષ સહકાર પ્રાપ્ત થતાં શ્રી ધર્મનાથજીની જગ્યા વેચાણ લઈ તેના ઉપર નાના બીજમાંથી મોટા વડલાની જેમ નવું આર્ય શ્રી જંબૂસ્વામી જૈન મુક્તાબાઈ આગમમંદિર નામનું આલિશાન સ્વતંત્ર મકાન બની ગયું છે. એનું ઉદ્ઘાટન સં. ૨૦૦૮ના ફાગણ વદ ૮ દિને પૂજ્યશ્રીજીની પુણ્યનિશ્રામાં રાવબહાદુર શેઠ જીવતલાલ પ્રતાપશીના શુભહસ્તે શાંતિસ્નાત્રાદિ ઉત્સવપૂર્વક થયું હતું. આ મંગલ પ્રસંગે બંને સંઘનું ઐક્ય અને એકત્ર નવકારશી થઈ હતી.

વિશેષ ઉપયોગી મૂલ્યવાન સાહિત્યના ઉદ્ધારની સુવિધા અર્થે પૂજ્યશ્રીજીના ઉપદેશથી સ્થપાયેલી આર્ય શ્રી જંબૂસ્વામી મુક્તાબાઈ જ્ઞાનમંદિર સંસ્થાએ પોતાની સેવાઓ નોંધપાત્ર આપી છે. એટલે એની સાથે પૂજ્યશ્રીજીના પૂ. વડીલ આચાર્યાદિકોની પુણ્યસ્મૃતિને આવરી લેતી તથા અમારા શ્રી સંઘના વિશેષ ઉપકારી પૂ. આ. ગુરુદેવશ્રી તેમજ પૂ. પ્રવર્તિની સા. કલ્યાણશ્રીજી મ.ની પણ યાદ આપતી પૂ. સદ્ગુરુ શ્રી આત્મ-કમલ-વીર-દાન-પ્રેમ-જંબૂસૂરીશ્વરજી જૈન કલ્યાણ ગ્રંથમાળા નામની ગ્રંથમાળા ચાલુ કરવામાં આવી. જેના ઉપક્રમે શ્રી જૈન વાઙ્મયનાં આદરણીય સુંદર ઉપયોગી ૬૨ પ્રકાશનો પ્રસિદ્ધ થયાં છે..

આ જ્ઞાનમંદિરમાં પૂજ્યશ્રીને પ્રાપ્ત થયેલ પૂ. શ્રી વીરવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, ઉપરાંત સંગૃહીત થયેલું અન્ય સાહિત્ય એ સર્વેને પૂજ્યશ્રીજીના શિષ્યરત્ન પૂ. પંન્યાસજી હાલમાં આ. શ્રી વિજય રૈવતસૂરિજીએ પૂ. આ. વિ. દાનસૂરિજી શાસ્ત્રસંગ્રહ તથા પૂ. આ. વિ. પ્રેમસૂરિજી શાસ્ત્રસંગ્રહ તથા પૂ. આ. વિ. જંબૂસૂરિજી શાસ્ત્રસંગ્રહના નામથી ત્રણ જ્ઞાનભંડારો વ્યવસ્થિત કર્યા. ઉપરાંત અમારા શ્રી સંઘનો જ્ઞાનભંડાર હતો તે સાગર સંઘ જ્ઞાનભંડાર તરીકે અને પૂ. સા. શ્રી કલ્યાણશ્રીજીનો જ્ઞાનભંડાર હતો તે તેમનાં શિષ્યા પૂ. સા. શ્રી દમયન્તીશ્રી સંગૃહીત પૂ. સા. કલ્યાણશ્રીજી શાસ્ત્રસંગ્રહ તરીકે એમ પાંચે જ્ઞાનભંડારોને વ્યવસ્થિત કર્યા છે. ઉપરાંત તેમણે તમામ હસ્તલિખિત ચિદ્રંજનકોશના નામે ખુબ જ શ્રમપૂર્વક લિસ્ટો વગેરે બનાવી વ્યવસ્થિત કરેલ છે. આ સંગ્રહોમાંથી સૌ પ્રથમ એક સંગ્રહ અમદાવાદ શ્રી વિજય દાનસૂરિજી જ્ઞાનમંદિરને સં. ૧૯૮૮ના પોતાના પ્રથમ ચાતુર્માસમાં તથા એક વાડાસિનોર શ્રી સંઘને સં. ૨૦૧૮માં

અભ્યાસઅર્થે ભેટ કરવામાં આવેલ છે. શ્રી વાડાસિનોર સંઘે પૂજ્યશ્રીજીના નામથી ભંડાર સ્થાપન કરી એમાં બીજાં પણ પુસ્તકોનો સંગ્રહ ઉમેરી સમૃદ્ધ બનાવ્યો છે.

આ રીતે જેનો ઇતિહાસ ગણાય તેવા નવનિર્મિત આ જ્ઞાનમંદિરમાં અન્ય ભાવિકોનાં યોગદાન હોવાથી તેમજ પૂજ્યશ્રીએ સં. ૧૯૭૮માં જ્યારે પોતાના પૂજ્યપાદ પરમ ગુરુદેવોની આજ્ઞાથી સિરોહી ગામ બહાર ભગવાન મહાવીરસ્વામીજીના જિનમંદિરમાં પોતાના હાથે ભાગવતી દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી ત્યારે પૂ. ગુરુદેવો પાસે નામાભિધાન પ્રસંગે જેમના મંગલમય નામ ઉપરથી પોતાનું નામ રાખવાની પૂજ્યશ્રીજીને સ્ફુરણ થઈ હતી, તે ઉપકારી આ અવસર્પિણી કાળના ચરમ કેવલી આર્ય શ્રી જંબૂસ્વામીજીનું પુણ્યાભિધાન જોડીને આખું નામાભિધાન આર્યશ્રી જંબૂસ્વામી જૈન મુક્તાબાઈ આગમમંદિર રાખવામાં આવ્યું છે.

આ જ્ઞાનમંદિર પણ તેની ભવ્ય ઈમારત ત્રણે માળે અને મધ્યમાં ગેલેરી ઉપર રાખવામાં આવેલી ગોદરેજ તથા મલબારી સાગ વગેરેના કબાટોમાં મુદ્રિત તથા હસ્તલિખિત પ્રતિઓ, પુસ્તકો હસ્તપેટીઓ, દાબડા તથા વિશિષ્ટ કોટીના ઐતિહાસિક જૂના પટો - વિનંતિપત્રો આદિની સુવ્યવસ્થાથી તેમજ હસ્તપેટીઓ ઉપર શ્રી તીર્થપતિઓ, ગણધરાદિ આચાર્ય ભગવંતોનાં કલામય ચિત્રો વગેરેથી ખાસ દર્શનીય બન્યું છે, એમાં શંકાને સ્થાન નથી. પ્રાચીન-અર્વાચીન દરેક વિષયના અલભ્ય ગણાતા ગ્રંથો વગેરેથી આ જ્ઞાનમંદિર સમૃદ્ધ બન્યું છે અને તેનો લાભ સાધુ-સાધ્વીઓ, સંસ્થાઓ, સાક્ષરો, સંશોધકો અને વાંચકો સુંદર રીતે લઈ રહ્યા છે.

સાભાર : દર્ભાવતી દર્શન વિહાર, પ્રસ્તાવનામાંથી
પ્રકાશક : આર્યશ્રી જંબૂસ્વામી જૈન મુક્તાબાઈ આગમ મંદિર, ડભોઈ
વી. સં. ૨૫૦૦, વિ. સં. ૨૦૩૦, ઈસ્વીસન્ ૧૯૭૪

जिनशासन में अनेक ज्ञानभंडारों की अपनी खुद की विशिष्टताएँ हैं। हर भंडार अपने तरीकों से ज्ञान एवं ज्ञानियों की सेवा में तत्पर है। इसी तरह आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर की भी कुछ अपनी खासियतें हैं, कुछ उपलब्धियाँ हैं, कुछ अपना इतिहास है। उन्हीं बातों का यहाँ संक्षेप में परिचय देने का प्रयास किया जा रहा है।

अहमदाबाद-साबरमती-गांधीनगर हाइवे पर नयनरम्य प्राकृतिक सौंदर्य के बीच स्थित श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र, कोबा और उसके अन्तर्गत रहे २५ से अधिक सालों से दिन-प्रतिदिन श्रुतसेवा की सुवास फैलाने वाले आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर ने विश्वभर के विद्वद्गर्ग में अपनी एक खास पहचान प्रस्थापित की है। इस ज्ञानमंदिर की साहित्यसमृद्धि, विशिष्ट सूचनापद्धति और उदार ज्ञानसेवा प्रवृत्ति ने ज्ञानमंदिर को एक नयी ऊँचाई प्रदान की है। जैन साहित्य के विशिष्ट अध्ययन, अध्यापन, संशोधन, संपादन की दुनिया में सर्वप्रथम याद किया जाने वाला स्थान यह ज्ञानमंदिर है। विशिष्ट साहित्य की विपुलता से उपलब्धि, उसके विषय में सूक्ष्मतम व व्यापक जानकारी और सुलभता एवं उदारता से प्राप्ति ये तीनों अतिदुर्लभ होते हैं। इन तीनों का विरल संगम यह ज्ञानमंदिर है।

अपनी खास प्रतिभा को पूर्ण विकस्वर करते हुए अपने अध्ययन एवं संशोधन को उच्चतम कक्षा तक ले जाने का मनोरथ रखने वाले जिनशासन के मूर्धन्यकक्षा के विद्वज्जन पू. साधु-साध्वीजी भगवंत, देश-विदेश के विद्वान, एम.फिल, पी.एच.डी. आदि डिग्री करने वाले विविध युनिवर्सिटीओं के शोधार्थी आदि की पहली या थक हार कर अंतिम पसंद, बहुधा यह ज्ञानमंदिर ही है।

प्रकाशित, शुद्ध प्रकाशित, अप्रकाशित कृतियों की क्षणमात्र में सर्वाधिक विश्वसनीय जानकारी दे देना, योग्य साहित्य को योग्य वाचक तक शीघ्रता से पहुँचाना, ग्रंथों में रही सूक्ष्मातिसूक्ष्म सूचनाओं को आधुनिक तकनीकी सहायता से तुरंत बता देना आदि द्वारा इस ज्ञानमंदिर द्वारा जिनशासन के, समाज के, वाचकों के कीमती समय, श्रम व धन की बचत हुई है। योग्य पात्रों तक ग्रंथों की सुलभता से उपलब्धि होने की वजह से श्रुतरचयिता व श्रुतलेखकों आदि का श्रम सार्थक हुआ है। इस ज्ञानमंदिर ने इस सहयोग से विशिष्ट प्रतिभा संपन्न विद्वानों के कार्य की गुणवत्ता एवं व्यापकता को उनके यथासंभव उच्चतम शिखर तक पहुँचने में अहम सहयोगी की भूमिका अदा की है, जो अद्यावधि अप्रकट ही रह जाती थी।

ज्ञानमंदिर में साहित्य के संरक्षण, संवर्धन, सूचीकरण आदि हेतु विविध भाषाओं, विषयों व लिपियों के ज्ञाता पंडितों की टीम को नियुक्त किया गया है।

ज्ञानमंदिर के स्थापक एवं स्थापना

अपने आप में अनोखे इस ज्ञानमंदिर के मूलतः स्वप्नदृष्टा योगसंकल्प के धनी आचार्य भगवंत श्री बुद्धिसागरसूरीश्वरजी म.सा. थे। उन्होंने ही आज से करीब १०० साल पूर्व जिनशासन के लिए एक स्वप्न देखा था कि

एक ऐसा ज्ञानभंडार हो जहाँ सभी प्रकार का साहित्य उपलब्ध हो एवं सुलभ हो, विद्वानों की तमाम आवश्यकताएँ एक ही जगह से पूर्ण हो जाए। योगनिष्ठश्री की यह भावना आज भी उनके ही द्वारा लिखित किताब “धार्मिक गद्यसंग्रह तथा पत्रसदुपदेश भाग-१” के पृष्ठ-१६ में अंकित है। जो निम्न प्रकार है -

“आखा हिन्दुस्थानमां एक मोटो जैनागम भंडार करवानी जरूर छे. एक मोटुं अर्धा माइलनुं मुकाम व्यवस्थावाळुं होय, लाखो रूपैयाना खर्चथी बंधावेळुं होय, लखेलां जुनां पुस्तकोनी व्यवस्था रहे अने हवा वगैरे पुस्तकोनेन लागे तथा अजवाळुं आवे एवी व्यवस्था होय, दरेक साधुओना पुस्तकोतेमनी तरफथी साचववामां आवे अने तेमना संबंधे रहे एवा जुदा जुदा ओरडा होय, विजली, अग्नि वगैरेथी पुस्तकनुं रक्षण करवानी व्यवस्था करवामां आवी होय, छापेलां दरेक जातनां पुस्तको राखवानी सारी व्यवस्था करवामां आवी होय, जैनागम भंडार स्थानमां बेसीने सर्व प्रकारनी व्यवस्थापूर्वक वांचनाराओ पुस्तको वांचे अने लखनाराओ लखे एवी व्यवस्था होय, भंडारमां सारा सारा लायब्रेरीनी व्यवस्था करे एवा विद्वानो राखवामां आव्या होय, जैनागम भंडार वा जैनागम लायब्रेरीनी चारे तरफ पवित्रता होय, साधुओ अने साध्वीओ पण आवीने त्यां वांचे एवी व्यवस्था होय, दरेक जातनां धर्मपुस्तकोनुं रक्षण थाय एवी व्यवस्था होय, अनेक ओरडीओ तथा माळनी व्यवस्था होय, लाखो वा करोडो रूपैयानुं फंड करीने जेमां सर्व पुस्तकोनो संग्रह करवामां आव्यो होय, एवा जैनागम भंडारनी वा लायब्रेरीनी घणी आवश्यकताछे.”

इस स्वप्न को साकार करने के आशीर्वाद चारित्रचूडामणि गच्छाधिपति पू. आचार्य भगवंत श्री कैलाससागरसूरीश्वरजी म.सा. द्वारा प्राप्त करके योगनिष्ठ गुरुदेवश्री के उपरोक्त स्वप्न को इस देशकाल के अनुरूप मूर्त रूप देने का भगीरथ कार्य राष्ट्रसंत आचार्य पद्मसागरसूरीश्वरजी म.सा. ने किया।

इस हेतु निमित्त कुछ यूँ बना। आचार्यश्री एक बार उस्मानपुरा उपाश्रय में चातुर्मास हेतु विराजमान थे। उस समय एक जर्मन विद्वान आये और उसने कहा कि ‘महाराज आप लोग ऐसे ही बैठे रहोगे और हम लोग ऐसा प्रयास करेंगे कि आपके देश के प्राचीन साहित्य के संशोधन के लिए आप लोगों को हमारे पास आना पड़ेगा।’ इस वाक्य ने आचार्य श्री को झकझोर कर रख दिया। अपनी अमूल्य धरोहर को संग्रहित व सुरक्षित करने के लिए जगा दिया। उस समय संघ के अग्रणी श्री कस्तूरभाई लालभाई एवं तत्कालीन उपमुख्यमंत्री श्री घीया साहेब पूज्यश्री के पास ही उपस्थित थे। तीनों ने इस संदर्भ में काफी चिंतन व विमर्श किया। तय हुआ कि इस क्षेत्र में एक ऐसी व्यवस्था हो जो कि श्री संधीय मर्यादाओं के तहत संचालित हो, एवं उसमें सरकारी आदि किसी तरह का बाह्य हस्तक्षेप न हो। पूज्यश्री ने अपने दादागुरु पूज्य आचार्य कैलाससागरसूरी म.सा. के समक्ष अपनी भावना व्यक्त की। गुरुदेव ने आशीर्वाद दिया कि ‘मैं तुम्हारे साथ हूँ, तुम यह कार्य करो, तुम्हें सफलता मिलेगी।’

बस, उस दिन से श्रुत संग्रहण व संरक्षण के लिए न दिन देखा, न रात, न धूप देखी न शीत। विहार के दौरान भी जहाँ से भी समाचार मिला कि यहाँ से १० कि.मी. अंदर के गाँव में कुछेक पुराना साहित्य है, बाद में फिर भले ही लंबी विहार यात्रा करके आये हो, गोचरी-पानी का समय हो गया हो, फिर भी पुनः १० कि.मी. का विहार करके वहाँ जाते, यदि कोई नासमझ है तो उसे प्रेम से श्रुत की महत्ता समझाते, इस तरह मेहनत करके अपने सुदीर्घ दीक्षापर्याय में भारत-भर की, तथा भारत के बहार नेपाल तक की, कुल डेढ़ लाख कि.मी. की विहार यात्रा करके छोटे छोटे गाँवों आदि में जा-जा कर लोगों को प्रेरित कर असुरक्षित, उपेक्षित एवं नष्ट हो रही जिनशासन एवं भारतीय संस्कृति की इस अमूल्य

निधि को एकत्र किया। विदेशों में जा रहे साहित्य कोलाखों, करोड़ों रुपये खर्च करवाके भी देश में सुरक्षित करवाया।

साहित्य सुरक्षित रहे तथा पू. साधु-साध्वीजी भगवंत, देश-विदेश के वाचक सुविधापूर्ण रूप से रुककर संशोधन-संपादनादि कर सके, एतदर्थ एक विशालकाय जगह का चयन किया गया और दि. २६-१२-१९८० को श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र की स्थापना की गई। इस संकुल में महावीरालय, गुरुमंदिर, उपाश्रय, भोजनालय, धर्मशाला, साधना कुटीर आदि का समावेश होता है। यहाँ आज धर्म, आराधना और ज्ञानसाधना की एकाध प्रवृत्ति ही नहीं वरन् अनेकविध ज्ञान और धर्म संबंधी प्रवृत्तियों का महासंगम हो रहा है। इसी संकुल में ज्ञानमंदिर के विशाल भवन का उद्घाटन दि. ८-०४-१९९३ को किया गया। अज्ञातशत्रु सच्चारित्रचूड़ामणि आचार्य श्री कैलाससागरसूरि म.सा. के आशीर्वाद से ही ये सब संभव हो पाने के कारण इस ज्ञानमंदिर का नाम उनकी स्मृति में आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर रखा गया। यहाँ पर आगम, न्याय, दर्शन, योग, व्याकरण, इतिहास आदि विषयों से संबंधित अद्भुत ज्ञान का सागर सुरक्षित है। आज आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर अनेकविध प्रवृत्तियों द्वारा धर्मशासन व श्रुतसंरक्षण की सेवा में योगदान दे रहा है।

जिनशासन की बलिहारी है कि श्रुतक्षेत्र के इस भगीरथ कार्यका अवसर राष्ट्रसंत श्री कोमिला, जो कि जिनशासन व समाज के लिए सदैव उदारता से सहयोग के लिए तत्पर रहते हैं। आज देश के हर संप्रदाय, धर्म व समाज के लोगों के साथ पूज्यश्री का परस्पर आदरभाव बना हुआ है। पूज्यश्री जो भी कार्य हाथ में लेते हैं, उसमें सफल होते हैं। पूज्यश्री के प्रबल पुण्य व पुरुषार्थ का परिणाम यह ज्ञानमंदिर है।

ज्ञानमंदिर के कार्यों आदि का परिचय निम्नोक्त है।

१. समग्र उपलब्ध जैन साहित्य की विस्तृत सूचनाओं की बहु-उपयोगी व सुसंकलित कम्प्यूटराइज्ड सूची तैयार करना :

ज्ञानमंदिर का यह प्रमुख प्रकल्प है। इसके अंतर्गत तीन स्रोतों के आधार से सूचनाएँ संकलित की जाती हैं।

१. प्रकाशन :- प्रकाशन से सम्बन्धित सूचनाएँ जैसे आवृत्ति, जिल्द, पृष्ठ, पूर्णता आदि एवं उससे जुड़े प्रकाशक, ग्रंथमाला, संपादक आदि विद्वान, पेटांक, कृति, व कृतियों की रचना प्रशस्ति में उपलब्ध विद्वान आदि भरे जाते हैं।

२. हस्तप्रत :- विविध ज्ञानभंडारों की हस्तप्रतों से जुड़ी प्रतिलेखन पुष्पिका (विद्वान, संवत्-मास-पक्ष-तिथि, शहर, पुष्पिकाश्लोक आदि), हस्तप्रत की दशा, लाक्षणिकता, माप-पंक्ति-अक्षर एवं कृति विषयवस्तु के आधार पर पेटांक व कृतियों की सूचनाएँ संकलित की जाती हैं।

३. मैगेजीन :- मैगेजीन के अंक, प्रकाशन वर्ष, मास-पक्ष-तिथि, अंक संपादक, कृति संपादक, कृति विषयवस्तु आदि के आधार पर पेटांक व कृतियों की सूचनाएँ संकलित की जाती हैं।

१.१ ग्रंथों का सूचीकरण एवं उसकी अभिनव अवधारणा :

उपरोक्त प्रकल्प को साकार करने के लिए आचार्य कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर द्वारा अपनी एक विशिष्ट सूचीकरण प्रणाली विकसित की गई है। ज्ञानमंदिर में उपलब्ध हस्तलिखित व मुद्रित, साहित्य के सूचीकरण की इस

अवधारणा को विकसित करने में तथा ग्रंथालय विज्ञान की प्रचलित प्रणालियों के स्थान पर महत्तम उपयोगी सुविधाओं को विकसित करने हेतु यहाँ के पंडितवर्यों, प्रोग्रामरों तथा कार्यकर्ताओं की टीम अपनी शक्तियों का यथासंभव महत्तम उपयोग कर रही है।

हम जानते हैं कि साहित्य कितना भी संग्रहित हो, लेकिन उसका योग्य रूप से सूचीकरण न किया गया हो, तो वह सही रूप से उपयोग में नहीं लिया जा सकता। सूचीकरण जितना बहु-उपयोगी, सटीक व व्यापक हो, उतना उसका उपयोग सरल व व्यापक होता है।

सूचीकरण की इस अभिनव अवधारणा के मुख्य बिंदु निम्नोक्त हैं।

ज्ञानभंडारों में मुख्यतः तीन प्रकार का साहित्य हो सकता है : (१) ताड़पत्रों व कागज पर हस्तलिखित, (२) मुद्रित प्रकाशन की पुस्तक, (३) मुद्रित पत्र-पत्रिका।

इन तीनों का अस्तित्व किसी विद्वान या व्यक्ति के संपादक, प्रतिलेखक आदि स्वरूप के माध्यम से प्रकट होता है। इनमें एकाधिककृतियों का समावेश किया गया होता है। इन कृतियों के रचनाकार भी कोई विद्वान ही होते हैं। हर कृति की भाषा, ग्रंथाग्र, विषय, गद्य-पद्य, रचना-वर्ष, स्थल, लिपि, दशा, पदार्थ, प्रतिलेखक आदि लाक्षणिकताएँ होती हैं। यही बात मुद्रित पुस्तकों एवं मैगैजीनों हेतु भी अपने तरीके से लागू होती है। सामान्यतः सूचीपत्रों में प्रकाशन नाम एवं कृति नाम में फर्क नहीं होता। इसी तरह कृतिके कर्ता एवं प्रकाशन के संपादक को भी एक ही कॉलम में लिख दिया जाता है। जब किसी प्रकाशन में एकाधिक कृतियाँ हो या अनेक लघुकृतियों का संग्रह हो, तब नाम से स्पष्ट नहीं हो पाता। इसी तरह विद्वानों की सूचना भी योग्य रूप से समाहित नहीं हो पाती।

इस नई अवधारणा के तहत हर विद्वान, कृति, प्रकाशन, प्रकाशक, ग्रंथमाला को एक अलग पहचान नंबर दिया गया है, एवं कम्प्यूटर प्रोग्राम में जहाँ भी आवश्यकता हुई उन नंबरों से ही उन्हें अंदरूनी तौर पर संदर्भित किया गया है। ऐसा करने से एक ही विद्वान या कृति आदि की सूचना बार-बार नहीं भरनी पड़ती। अतः भूलें भी नहीं होती तथा एकरूपता बनी रहती है। इस वजह से समान नाम वाले अनेक विद्वानों या कृति आदि में स्पष्ट भेद रखा जा सकता है एवं इन्हीं से जुड़ी सूचनाएं प्राप्त की जा सकती हैं।

१.२ टेक्स्ट डेटा संकलन प्रोजेक्ट :

सूचीकरणादि कार्यों में उपयोगी इस प्रोजेक्ट के तहत विविध माध्यमों से जैन-जैनेतर ग्रंथों के युनिकोड टेक्स्ट डेटा का संकलन किया जाता है। इस डेटा की खासियत यह है कि यह डेटा दीर्घकाल तक उपयोग में लिया जा सकता है एवं अनेक प्रकार के कार्य इस डेटा के आधार से हो सकते हैं। जैसे कि पाठ-संदर्भों को सुगमता से ढूँढना, अपूर्ण प्रतों का नाम पता करना, विविध प्रकार के शब्दकोशों का सर्जन करना, जिससे कि सटीक अर्थनिर्णय में सुगमता रहे। शुद्ध पाठ वाले एवं बहु उपयोगी संकलन वाले पुस्तकों का प्रकाशन, ऑनलाईन हाईपर लिंकिंग.. आदि अनेक प्रकार के कार्य हो सकते हैं, एवं विविध सुविधाएँ खड़ी की जा सकती हैं। यह टेक्स्ट डेटा विविध माध्यमों से खड़ा किया जाता है। जैसे कि (१) महत्व के ग्रंथों की डेटा एन्ट्री डबल एन्ट्री सिस्टम से संस्था में ही की जाती है। (२) नवप्रकाशित ग्रंथों का डेटा उन उन प्रकाशकों या संपादकों से प्राप्त करके उसे युनिकोड में कन्वर्ट कर दिया जाता है। इस कन्वर्टेड डेटा की

कोपीयदि मूल प्रकाशकको चाहिए तो वह उन्हें भी दे दी जाती है। (३) इन्टरनेट पर उपलब्ध टेक्स्ट डेटा, जो कि नित्य बढ़ी तेजी से बढ़ रहा है। (४) OCR के माध्यम से कन्वर्ट किया गया टेक्स्ट डेटा। इस डेटा में किसी हद तक अशुद्धि की मात्रा होती है, परंतु पाठसंदर्भ आदि ढूँढने में अधिकांश काम लग जाता है। इस डेटा को आगे प्रुफ रीडिंग आदि से परिष्कृत भी किया जा सकता है। जैसे जैसे टेक्नोलोजी आगे बढ़ेगी, OCR में अशुद्धियाँ तेजी से कम होती चलेगी।

१.३ श्रमण एवं गृहस्थ जैनों की कृतित्व को दर्शाने वाली बहु-उपयोगी वंशावलियाँ :

ये सूचनाएँ (१) कृति की रचना प्रशस्ति, हस्तप्रतों की प्रतिलेखन पुष्पिका तथा प्रकाशनों के सम्पादक आदि की सूचनाओं में से, (२) गच्छों की पट्टावलियों में से, (३) विस्तृत वंशावलियों में से तथा (४) प्रतिमालेखों व शिलालेखों में से क्रमशः संकलित की जा रही है। इनमें एक ही स्थल से किसी भी साधु/गृहस्थ की पट्ट या वंशपरंपरा, उनके द्वारा की गई रचनाएँ, लिखी-लिखवाई गई हस्तप्रतें, की-करवाई गई प्रतिष्ठा-अंजनशलाका, बनवाए गए जिनमन्दिर, निकाले/निकलवाए गए संघ आदि की सूचनाएँ, उनका हुआ नगरों/गाँवों में विचरण-निवास, उनका लोगों का परस्पर सम्बन्ध, तत्कालीन राजा-मन्त्री की सूचनाएँ इत्यादि का समावेश होता है। जैन इतिहास के गौरवशाली व प्रबोधक पहलुओं के अध्ययन करने हेतु ये सूचनाएँ बहुत ही महत्वपूर्ण सिद्ध होगी।

१.४ गोत्र वंशावली प्रोजेक्ट :

कुलगुरुओं या वहीवंचाओं द्वारा लिखी जाती वंशावली लेखन प्रथा सैंकड़ों वर्षों से चली आ रही थी, जिसमें विविध गोत्र वालों द्वारा सर्व प्रथम जैन धर्म अंगीकार करने से लेकर, कुलदेवी का विधान एवं दादा-परदादा आदि की लंबी परंपरा, उनका स्थलांतर, उनके जीवन में हुई ऐतिहासिक घटनाओं आदि का समावेश होता है। लुप्तप्रायः होते जा रहे इस इतिहास को जीवंत रखने का एक प्रयास संस्था द्वारा किया जा रहा है। आज समाज में अपने कुलदेवता, गोत्र उत्पत्ति, वंशावली इतिहास आदि की जिज्ञासा प्रदीप्त होती नजर आ रही है। लेकिन पूर्ण जानकारी के अभाव में वे लोग अपने वंश के गौरवपूर्ण इतिहास को जान नहीं पाते हैं। इस क्षेत्र में भी आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर में उल्लेखनीय कार्य हो रहा है। जैन देवनागरी, महाजनी आदि प्राचीन लिपियों में लिखित पोरवाल, ओसवाल आदि विविध वंशावलियों से सम्बन्धित कई हस्तलिखित रोल संस्था को उपलब्ध हुए हैं। लिपिविशेषज्ञ पंडितों के द्वारा इसका लिप्यन्तर किया जा रहा है। फिर इन वंशावलियों को खास वेबसाइट पर अपलोड कर लोक भोग्य बनाने का आयोजन है। इस परियोजना के पूर्ण हो जाने पर जैन समाज को अपनी वंशावली के विषय में विस्तृत जानकारी प्राप्त होगी।

१.५ ज्ञानमंदिर की श्रुतसमृद्धि :

जैन, जैनेतर, भारतीय संस्कृति, सभ्यता, धर्म, दर्शन, आगम, इतिहास, ज्योतिष, संगीत, आयुर्वेद, वेद, पुराण, न्याय आदि सभी प्रकार के विषयों, भाषाओं के महत्वपूर्ण शास्त्रों का संकलन यहाँ पर किया गया है। ताड़पत्रीय ग्रंथ, मुद्रित ग्रंथों से लेकर मैगैजीन तक की संख्या निम्न प्रकार है -

ताड़पत्र - (१०० से १००० वर्ष प्राचीन) ३५००

हस्तप्रतें - (१०० से ६०० वर्ष प्राचीन) करीब ३,००,०००। इनमें से १,४८,०८० प्रतों को नंबर दिया जा चुका है।

हस्तप्रत पीडीएफ - १,४९,७१९

मैगजीन - ३५१

मैगजीन अंक - ३३,१३१

मैगजीन पीडीएफ - ३,२०५

प्रकाशन - १,१३,५५०

प्रकाशन पीडीएफ - १४,८३६

पुस्तकें - २,०४,२६१

अभी की वर्तमान स्थिति में हस्तप्रत १,४५,५१७ व गोटका प्रत १७,१४० को मिलाकर कुल १,६२,६५७ हस्तप्रतों के ५६,१०,५४२ पत्रों का स्केनिंग हो चुका है।

संभावित अप्रकाशित कृतिसंख्या - संस्कृत-प्राकृत एवं अपभ्रंश भाषाओं की कुल २०,६६८ कृतियाँ हैं।

मारुगुर्जर, प्राचीन हिंदी, गुजराती, राजस्थानी आदि देशी भाषाओं की कुल ४८,१२१ संभावित अप्रकाशित कृतियाँ उपलब्ध हैं।

ज्ञानमंदिर में उपलब्ध अन्य ज्ञानभंडारों के हस्तप्रतों के डेटा की सूचना -

३४ भंडारों की १,०४,४६७ हस्तप्रतों के करीब ५४,००,००० पृष्ठों का स्केन डेटा उपलब्ध है।

२५ भंडारों की ४,५६४ हस्तप्रतों के ९,३२,६४६ पृष्ठों की झेरोक्ष उपलब्ध है।

कार्य निरंतर जारी होने से इन सब में बढ़ोतरी जारी है।

२. समृद्ध सूचनाओं में से अपेक्षित जानकारी दर्शक ज्ञानमंदिर की अद्वितीय शोधपद्धति :

हस्तप्रतों आदि में रही छोटी से छोटी जानकारी वाचकों को कम समय में अधिक से अधिक कैसे प्राप्त हो, इस विषय में काफी समय लेकर बड़े-बड़े विद्वानों के साथ गहरा विमर्श करके, सालों की मेहनत से आधुनिक तकनीक का पूरा पूरा लाभ उठाते हुए ज्ञानमंदिर ने ३० बरसों से सतत परिष्कार से विशिष्ट कक्षा की सर्व समावेशी एवं बहु उपयोगी सूचीकरण पद्धति का विकास किया है, एवं तदनु रूप ही कम्प्यूटर पर लायब्रेरी प्रोग्राम भी तैयार किया है।

अधिकांश ग्रन्थालयों में पुस्तक पर छपे हुए नाम से पुस्तक ढूँढकर वाचक को दी जाती है। परन्तु आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर में किसी भी पुस्तक अथवा हस्तप्रत के शोध की विशिष्ट पद्धति अपनाई गई है, जिसके फलस्वरूप वाचकों तथा संशोधकों को उनकी अपेक्षित अध्ययन सामग्री कुछ ही क्षणों में प्राप्त हो जाती है।

प्रायः वाचक उसकी अपेक्षित पुस्तक उसके नाम से ढूँढने को कहते हैं, परन्तु सच में बहुधा वाचकों को उस प्रकाशन आदि में रही किसी कृति का नाम, लेखक या संशोधक, संपादक, प्रकाशक आदि का नाम या अन्य सूचनाएँ बतलाकर उनके द्वारा लिखित, सम्पादित अथवा प्रकाशित पुस्तक की आवश्यकता होती है। वाचकों की संतुष्टि को ध्यान में रखते हुए वाचकों को उनकी अपेक्षित अध्ययन सामग्री की त्वरित प्राप्ति हेतु आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर के लायब्रेरी प्रोग्राम में किसी भी पुस्तक, हस्तप्रत अथवा अंक में उपलब्ध विवरणों की सूचनाओं को प्राप्त करने के लिए

निम्नलिखित प्रकार की परस्पर सुसंकलित सूचना-शोधपद्धतियाँ विकसित की गई हैं। इस हेतु हस्तप्रत, पुस्तकों एवं मैगेजीनों में रही बहु-उपयोगी सूचनाओं को खास विकसित सूचीकरण प्रणाली के तहत बड़े श्रमपूर्वक तर्कबद्ध तरीके से पृथक्करण करते हुए सूचीकृत किया जाता है।

२.१ पुस्तक (प्रकाशन) आधारित शोधपद्धति :

पुस्तक का नाम पुस्तक शोधप्रपत्र के पुस्तक नाम वाले खाने में प्रविष्ट कर शोध करते हैं। वाचक को अपेक्षित पुस्तक पर छपे हुए नाम या पुस्तक के नंबर से शोध करने पर यदि वह पुस्तक ज्ञानमन्दिर में होगी तो उसका विस्तृत विवरण निर्णय करने में आसानी रहे उस तरह विभिन्न भागों में विभाजित होकर तुरन्त प्राप्त हो जाता है। जिसके अन्तर्गत पुस्तक का नाम, उसका भाग, उसकी आवृत्ति, उस पुस्तक के प्रकाशक का नाम व स्थल, उसका प्रकाशन वर्ष तथा उसकी पृष्ठ संख्या मिल जाती है।

उस पुस्तक में स्थित अन्य स्वतन्त्र कृतियों की सूचनाएँ, जो पेटांक (यह आचार्य कैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर की विशिष्टता है) के रूप में होती है और उसे कृति के अनुसार क्रमांक सहित दर्शाया जाता है, साथ ही उस पुस्तक के सम्पादक, संशोधक, संकलनकार आदि का नाम तथा पुस्तक की भौतिक स्थिति भी प्राप्त होती है।

इसके अलावा उस पुस्तक का नम्बर, उसका मूल्य, उसकी भौतिक दशा जैसे – जीर्ण, श्रेष्ठ आदि और उस पुस्तक का प्राप्ति स्थल उपलब्ध होता है। तदुपरांत उस पुस्तक में उपलब्ध कृतियों के नाम, उसके कर्ता का नाम, उसका स्वरूप जैसे – मूल, टीका, अनुवादादि, उसका प्रकार जैसे – गद्य-पद्यादि, उस कृति का आदि वाक्य, अन्तिम वाक्य तथा उसका ग्रंथाग्र, श्लोकसंख्या, अध्ययन आदि परिमाण इत्यादि अनेक सूचनाएँ वाचक को मिल जाती है।

कभी-कभी मात्र पुस्तक नाम से यह स्पष्ट नहीं हो पाता है कि उस पुस्तक में क्या-क्या निहित है। परन्तु आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर में मात्र पुस्तक नाम से शोध करने पर उस पुस्तक के अन्दर उपलब्ध कृतियों का समस्त विवरण क्षणमात्र में कम्प्यूटरस्क्रीन पर प्रदर्शित हो जाता है, जिसे देखकर वाचक यह तय कर सकता है कि वह पुस्तक उसके लिए उपयोगी है या नहीं ?

उदाहरण के लिए मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली से ई.स. २००७ में प्रकाशित एक पुस्तक का नाम है- “THAT WHICH IS” इस नाम से यह स्पष्ट नहीं हो पाता है कि इस पुस्तक में क्या-क्या है ? परन्तु आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर के लायब्रेरी प्रोग्राम की पुस्तक शोधपद्धति में उस पुस्तक की शोध करने से क्षणमात्र में यह जानकारी प्राप्त हो जाती है कि इस पुस्तक में वाचक उमास्वाति के द्वारा रचित तत्त्वार्थाधिगमसूत्र का रोमन लिपि में लिप्यन्तरण है। जैन श्रावक ‘नथमल टाटिया’ के द्वारा किया गया उसका अंग्रेजी अनुवाद है। इस पुस्तक के सम्पादक ‘डॉ. सत्यरंजन बनर्जी’ है। इस पुस्तक के कुल मिलाकर ५०+३२४ पृष्ठ हैं। इसी तरह पुस्तक में प्रस्तावना, परिशिष्ट, चित्र आदि किस तरह के हैं, वे कितने हैं, पुस्तक शुद्ध है कि अशुद्ध, पुस्तक प्राचीन अनेक हस्तप्रतों से तुलनात्मक पाठ निर्णय से संशोधित होकर प्रकाशित है क्या, इत्यादि, एवं इस पुस्तक की कितनी नकल है, व किस नंबर पर स्थित है, यह भी पता चल जाता है। ज्ञानमंदिर में यह पुस्तक क्रमांक W-३५९५७ पर उपलब्ध है, पुस्तक का मूल्य ४५० रुपये है और यह पुस्तक सरस्वती पुस्तक भंडार, अहमदाबाद से खरीदी गई है। इस तरह पुस्तक की दशा जीर्ण, मध्यम, श्रेष्ठ

दशा की है, पुस्तक ईस्यु है या नहीं, देय है या अदेय है, वह भी पता चल जाता है।

२.२ प्रकाशक आधारित शोधपद्धति :

जब कोई वाचक किसी प्रकाशक का नाम लेकर आता है कि आपके पास अमुक प्रकाशक के द्वारा प्रकाशित कौन-कौनसी पुस्तकें हैं, वह हमें जानना है और उन पुस्तकों की अन्य सूचनाओं देखकर उनमें से अपने लिए उपयुक्त पुस्तक चयन करना है, तो तुरंत ही उनका पूरा विस्तृत ब्यौरा मिल जाता है।

इसी प्रकार किसी व्यक्ति, संस्था या विक्रेता के पास से भेट में प्राप्त व खरीदी गई पुस्तकों की सूची भी उपरोक्त सारी विस्तृत सूचनाओं के साथ देखी जा सकती है।

उदाहरण के लिए यदि किसी वाचक को पुस्तक का नाम, लेखक का नाम, कुछ भी याद नहीं है, मात्र इतना ही याद है कि पुस्तक मोतीलाल बनारसीदास द्वारा प्रकाशित हुई है।

इस परिस्थिति में प्रकाशन के शोध-प्रपत्र में प्रकाशक के नाम में मात्र मोतीलाल बनारसीदास टाईप करके शोध करने से मोतीलाल बनारसीदास की दिल्ली, बनारस आदि सभी शाखाओं से प्रकाशित सभी पुस्तकों की सम्पूर्ण सूचनाएँ मिल जाती हैं। यह सूची देखने से यदि वाचक की अपेक्षित पुस्तक इस सूची में होगी, तो वह तुरन्त मिल जाएगी।

२.३ हस्तप्रत आधारित शोधपद्धति :

किसी भंडारविशेष की, किसी खास समयावधि में लिखी गई, ताड़पत्र या कागज पर लिखी गई, लिखने-लिखवाने वाले में किसी खास व्यक्ति या गच्छविशेष का उल्लेख धराने वाली, किसी खास स्थल पर लिखी गई, संशुद्ध-अशुद्ध, लेखनशैली में पंचपाठ, सूक्ष्माक्षर आदि खास लाक्षणिकताएँ धराने वाली, जैन देवनागरी आदि किसी खास लिपि में लिखी गई विशिष्ट प्रतिलेखन पुष्पिका धराने वाली, खास प्रकार की स्याही से लिखी गई, पूर्ण-अपूर्ण इत्यादि अनेक प्रकार की सूचनाओं के आधार से प्रतों की उनमें निहित सभी कृतियों की पेटांकों के साथ की समग्र सूचना प्राप्त की जा सकती है।

२.४ मासिक आदि पत्र-पत्रिका (मैगेजीन) आधारित शोधपद्धति :

पत्र-पत्रिकाओं के नाम, प्रकाशक, संपादक, उसकी प्रकाशन समयावधि, उसका विषयक्षेत्र, किसी अंक में प्रकाशित किसी व्यक्तिविशेष द्वारा संशोधित-संपादित या रचित, किसी खास भाषा आदि की, किसी खास कृति को धराने वाले मैगेजीनों की, उसके अंक क्रमांक एवं उसमें कृति के पृष्ठ क्रमांक के साथ की सूचनाएँ प्राप्त की जा सकती हैं।

२.५ कृति आधारित शोधपद्धति -

कृति यानी कि रचना। कृति के विविध प्रकारों के नाम, उसके कर्ता आदि, उसकी भाषा, गद्य-पद्य आदि रचनाशैली, उसके अध्याय-ग्रंथाग्र-गाथा/श्लोकमान, आदिवाक्य-अंतिमवाक्य, विषय विभाग, कृतिकामूल-टीका-निर्युक्ति-अनुवाद आदि स्वरूप, रचनावर्ष, रचनास्थल इत्यादि अनेक प्रकार की कृति संबंधी सूचनाओं के आधार से कृतियों से जुड़ी अनेक तरह की सूचनाएँ प्राप्त की जा सकती हैं। यथा - कृति का निर्युक्ति-टीका आदि पुत्र-पौत्र-प्रपौत्रात्मक कृति परिवार (वंशवृक्ष)। यथा - “आवश्यकसूत्र” के परिवार में कुल २१७३ पुत्र-पौत्रात्मक सदस्य

कृतियाँ हैं, मूल, निर्युक्ति, टीका, अनुवाद आदि कुल ७ स्तर तक पुत्र-पौत्रादि हैं। उस समग्र परिवार में कुल १० टीकाएँ हैं, जब कि सीधे मूल की कुल ३३३ पुत्र-कृतियाँ हैं, एवं उनमें से कुल १० टीकाएँ हैं... इत्यादि की संक्षिप्त या विस्तृत सूचना इच्छित रूप से मिल जाती है। कृतिपरिवार की इच्छित एक या अधिक (यथा मूल, टीका व अनुवाद) कृतियाँ जिनमें हो वे सारे प्रकाशन, या विविध भंडारों की हस्तप्रतें या मैगेजीनों की सूचनाएँ मिल जाती हैं। साथ ही यह भी पता चल जाता है कि वह कृति प्रकाशन, मैगेजीन या हस्तप्रत के किस पृष्ठांक पर है। कोई भी कृति प्रकाशित है, या संभवतः अप्रकाशित है, यह भी पर्याप्त विश्वसनीय हद तक जाना जा सकता है।

२.६ विद्वान आधारित शोधपद्धति :

विद्वान या व्यक्ति की सूचनाएँ कृति की रचना प्रशस्ति, हस्तप्रतों की प्रतिलेखन पुष्पिका, प्रकाशनों एवं मैगेजीनों के खुद के या उनमें छपे लेखों के संशोधक-संपादक आदि के रूप में की जाती है। विद्वान या व्यक्ति संबंधी मुख्य पांच प्रकार की सूचनाओं को प्राप्त किया जा सकता है - (१) कृतिके कर्ता आदि, (२) पुस्तक, मैगेजीन व मैगेजीन के लेखों के संपादक, संशोधक आदि, (३) हस्तप्रत के प्रतिलेखक, लिखवाने वाले आदि तथा (४) विद्वान में गुरुपरंपरा या शिष्य-परंपरा आदि से संबंधित सूचनाएँ एवं (५) विद्वान का समय व गच्छ आदि।

यदि कोई वाचक मात्र किसी विद्वान के अनेक नामों में से (यथा यशोविजय, यश. जस.) कोई एक नाम लेकर आता है कि आपके पास अमुक विद्वान के द्वारा रचित कौन सी कृतियाँ अथवा संपादित कौन-कौनसी पुस्तकें या मैगेजीन व उसमें छपे कौनसे लेख हैं, या उनके द्वारा लिखित कौनसी हस्तप्रते हैं, तो वह सूचना तुरंत मिल जाती है। इसी तरह किसी खास नाम वाले, खास गुरु या दादागुरु नाम वाले, खास गच्छविशेष के, किसी खास कालखंड में हुए विद्वान की उपरोक्त सारी सूचनाएँ एवं गुरु-शिष्य परंपरा के वंशवृक्ष मिल जाते हैं। कृति वंशवृक्ष की तरह विद्वान वंशवृक्ष भी आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर की अपनी ही निजी विशेषता है। लाखों कृतियों, हस्तप्रतों एवं प्रकाशनों, मैगेजीनों में लिखी विद्वान संबंधी गुरु-शिष्यादि अनेक तरह की सूचनाओं को परखकर उन्हें परस्पर जोड़ा जाता है। इस तरह जैसे-जैसे सूचनाएँ जुड़ती जाती हैं, यह वंशवृक्ष उपलब्ध आद्य गुरु से लगाकर पीढ़ी दर पीढ़ी विराट-विराटतर होता है। उदा. अभी विजय हीरसूरीश्वरजी के ऊपर चतुर्थ स्तर पर हुए हेमविमलसूरिजी से लगाकर उनके नीचे की २७वीं पाट परंपरा में हुए राष्ट्रसंत प. पू. आ. श्री पद्मसागरसूरीश्वरजी म.सा. तक की व उनके नीचे पंचम स्तर पर रहे (वर्धमानसागरसूरि-विनयसागरसूरि-विवेकसागरसूरि उनके शिष्य-) कल्याणपद्मसागरजी तक कुल ३१ स्तर तक के साधुओं की सूचना मौजूद है। इसी तरह तपागच्छ के कुल ३,९२२ साधु व ५८ साध्वियों की सूचना उपलब्ध है।

२.७ ग्रंथमाला आधारित शोधपद्धति :

ग्रंथमाला के नाम व उसके ग्रंथांक के नंबर, उस ग्रंथमाला के तहत प्रकाशित सारे प्रकाशनों की या किसी खास प्रकाशनविशेष की सारी सूचनाएँ प्राप्त की जा सकती हैं। साथ ही उस ग्रंथमाला से जुड़े सारे प्रकाशकों या संपादक विद्वानों की सूचनाएँ प्राप्त की जा सकती हैं।

२.८ एडवान्स सर्च :

यह पद्धति आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर की शोधपद्धति का ब्रह्मास्त्र है। इस पद्धति से शोध करने पर

अपेक्षित विवरण कहीं भी, किसी भी रूप में, किसी भी प्रकार की संयोजना के साथ हो, अवश्य मिलता है। यह पद्धति प्रकाशन, कृति, हस्तप्रत, विद्वान तथा मैगेजीन के अंकों की शोध के लिए अपनाई जाती है। उदाहरण के लिए एडवान्स सर्च के फार्म में पुस्तक नाम वाले खाने में यदि “उत्तराध्य” टाईप करते हैं, प्रकाशक नाम वाले खाने में “भद्रंकर”, सम्पादक वाले खाने में “चंदनबाला” तथा पूर्णता वाले खाने में “आगे से जारी यहाँ समाप्त” वाला विकल्प पसंद करते हैं, तो भद्रंकर प्रकाशन से प्रकाशित, हीरालाल हंसराज द्वारा सम्पादित व साध्वी चंदनबालाश्रीजी द्वारा पुनः सम्पादित उत्तराध्ययनसूत्र का दूसरा भाग तुरन्त ही कम्प्यूटर स्क्रीन पर आ जाता है। जिसमें मूल उत्तराध्ययनसूत्र तथा उस पर आचार्य जयकीर्तिसूरिजी द्वारा रचित दीपिका टीका प्रकाशित हुई है और जो “उत्तराध्याया” के नाम से ई. सन् २००९ में प्रकाशित हुआ है।

२.९ एडवान्स पॉवर सर्च :

इस शोधपद्धति के अन्तर्गत अपेक्षित विवरण कहीं भी, किसी भी रूप में लायब्रेरी प्रोग्राम में प्रविष्ट किया गया हो, तो अवश्य मिलता है। यह पद्धति एक मर्यादा में Google की तरह काम करती है।

२.१० स्पेशल क्वेरी :

कुछ विशेष परिस्थितियों में, जब प्राप्त अपूर्ण सूचनाओं के आधार पर किसी भी शोध-प्रपत्र में कृति, प्रकाशन, हस्तप्रत अथवा मैगेजीन के अंक को सामान्य शोधपद्धति से शोध करना संभव न हो, तब इस स्पेशल क्वेरी के द्वारा किसी भी फील्ड को पकड़ कर किसी भी कोम्बिनेशन के साथ सूचनाओं की शोध की जाती है। इस पद्धति के तहत लायब्रेरी-प्रोग्राम के निपुण प्रोग्रामरों के द्वारा विशेष रूप से एक विशिष्ट प्रकार की क्वेरी बनाई जाती है। इस पद्धति से शोध करने पर वह कृति, प्रकाशन अथवा हस्तप्रत यदि ज्ञानमंदिर के सारे database में किसी भी रूप में उपलब्ध है, तो उसकी सूचना अवश्य प्राप्त होगी। इस शोधपद्धति का उपयोग किसी जटिल परिस्थिति में ही किया जाता है। विशेष रूप से शोधकार्य में संलग्न विद्वानों के लिए अथवा ज्ञानमंदिर के किसी खास प्रोजेक्ट के लिए यह शोधपद्धति उपयोगी सिद्ध होती है।

२.११ मुद्रित पुस्तक विषयसूची :

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर के हजारों की संख्या में मुद्रित प्रकाशनों को स्कैन कर पी.डी.एफ. के रूप में तथा उनकी विषयसूची को भी उन ग्रन्थों के साथ लिंक कर दिया गया है। अतः उन प्रकाशनों की विषयानुक्रमिका से भी प्रकाशन को ढूंढा जा सकता है। इसके अतिरिक्त उस पुस्तक के PDF में विषयसूची Bookmark भी बनाए जाते हैं, जिसके आधार पर PDF में अपेक्षित जगह पर सरलता से पहुँचा जा सकता है।

२.१२ आगम टेक्स्ट डेटा :

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर में मुनि श्री दीपरत्नसागरजी द्वारा सम्पादित सभी आगम डिजिटल फॉर्मेट में उपलब्ध हैं। उन आगमों में आने वाले किसी भी शब्द से यह शोध की जा सकती है कि यह शब्द कौन-कौनसे आगम में है, उस शब्द के आगे-पीछे के पाठांश भी देखने को मिलते हैं। जैसे कि “सूरियाभदेव” टाईप करने से राजप्रश्नीयसूत्र का वह भाग, जिसमें यह शब्द है, उसके आगे-पीछे के कुछ हिस्से के साथ कम्प्यूटर स्क्रीन पर दिखाई

देता है।

२.१३ अन्य ग्रंथ टेक्स्ट डेटा :

इसी तरह संस्था में विविध पूज्यश्रीओं द्वारा गत कुछ बरसों में प्रकाशित पुस्तकों के Raw data को unicode text में convert करके रखा गया है। उन सैंकड़ों ग्रंथों के टेक्स्ट डेटा में से अपेक्षित जानकारी को प्राप्त किया जा सकता है। किसी भी नाम, गाथांश, पाठांश को सर्च करने पर वह पाठ किन-किन ग्रंथों में किस लाइन या पेरिग्राफ नंबर पर है, उसकी सूची पाठ के साथ प्रदर्शित हो जाती है। उसमें भी यदि किसी खास ग्रंथ में सर्च करना हो तो भी किया जा सकता है। हस्तप्रत सूचीकरण में आ रहे बीच के अपूर्ण पन्नों के पाठ का मूल ग्रंथस्थान ढूँढने में यह अत्यंत उपयोगी सिद्ध होता है। किसी वाचक के अपेक्षित संदर्भ को ढूँढने में भी काम आता है।

इस तरह हम देखते हैं कि आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर की शोधपद्धति एक विशिष्ट और अद्वितीय शोधपद्धति है। जो ग्रन्थालयविज्ञान के क्षेत्र में एक विशेष उपलब्धि मानी जाती है। इसका प्रयोग मात्र इस ज्ञानमन्दिर में ही होता है। अन्य ग्रन्थालयों में किसी भी ग्रन्थ को उसके प्रकाशन या हस्तप्रत में दिये नाम से ही जाना जाता है, परन्तु आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर में किसी भी ग्रन्थ से सम्बन्धित सूचनाओं को कृति, प्रकाशन, हस्तप्रत, विद्वान, प्रकाशक, ग्रन्थमाला आदि भागों में विभक्त कर दिया जाता है, और यहाँ की विशिष्ट शोधपद्धति में किसी भी सूचना की शोध करते समय उन तमाम भागों तथा उनके अन्तर्गत समाहित अन्य छोटी-छोटी सूचनाओं के विशाल सागर में से अपेक्षित सूचनाओं का संकलन किया जाता है। प्राप्त अल्पतम सूचनाओं के आधार पर बहुत ही अल्प समय में प्रामाणिक व सटीक विवरण प्राप्त होता है। इससे वाचक तथा संशोधक के कार्य की गुणवत्ता में बढ़ोतरी होती है। साथ ही उनके समय की भी बहुत ही बचत होती है, इस समय का उपयोग वे अपने अन्य महत्वपूर्ण कार्यों में कर सकते हैं।

२.१४ शोधपद्धति की विशेषताएँ :

शोधपद्धति में कुछ ऐसी सूक्ष्मताओं का उपयोग किया गया है, जिसके कारण किसी भी सूचना की शोध असरकारक सिद्ध होती है। उन सूक्ष्मताओं की एक छोटी सी झलक यहाँ दी जा रही है।

१. यहाँ की शोधपद्धति से नाम आदि किसी भी सूचना के एक या अधिक अंशों के आधार से वह अंश नाम आदि में कहीं पर भी हो तो भी अपेक्षित सूचना मिल जाती है। ये सारी सूचनाएँ नाम, वर्ष, भाषा, आदि किसी भी प्रकार से चार-पाँच या अधिक स्तर तक अनुलोम-विलोम, अकारादिक्रम में प्राप्त की जा सकती हैं।

२. यदि चाहें तो शोध-प्रपत्र में लिखे गए शब्दों के बीच के स्पेस (खाली जगह) या अन्य अनक्षर (कोमा आदि) संकेतचिन्हों को कम्प्यूटर नहीं गिनता है। अर्थात् कोई भी नाम बीच में स्पेस या कोमा आदि के साथ लिखा गया हो अथवा बिना स्पेस आदि के, उसे प्रोग्राम अवश्य ढूँढकर लाता है।

३. यदि चाहें तो शोधप्रपत्र में ह्रस्व-दीर्घ कोया, श, ष, स, च, छ को भी कम्प्यूटर एक जैसा गिनकर रिजल्ट देता है। क्योंकि इन वर्णों में परस्पर व्यत्यय पाया जाता है।

४. शोधप्रपत्र में किसी भी अनुनासिक वर्ण को प्रोग्राम स्वयं ही अनुस्वार में बदलकर शोध करता है। ताकि जानकारी छूट न जाय।

५. शोधप्रपत्र में लिखे गये शब्द नाम के प्रारम्भ में, बीच में या अन्त में कहीं भी आएँ, उन्हें सरलता से व अल्प समय में ढूँढा जा सकता है।

६. यदि किसी नाम के विकल्प हो, जैसे – कल्प या कप्प, तो कल्प/कप्प इस प्रकार ढूँढने से कल्पसूत्र नाम हो अथवा कप्पसूत्र, उसे तुरन्त ही ढूँढकरला देता है।

७. इस प्रकार यदि कम्प्यूटर को यह आदेश दिया जाता है कि “कल्प” और “सूत्र” यह दोनों शब्द जिस नाम में हो, वैसा ग्रंथ ढूँढकरलाओ, तो तुरन्त कल्पसूत्र, कल्पिकासूत्र, बृहत् कल्पसूत्र आदि ढूँढकरला देता है।

८. अपेक्षित सामग्री की नाम, नाम का अंश, भाषा आदि जितनी भी निर्णायक सूचनाएँ उपलब्ध हों, उतनी सूचनाओं की प्रविष्टि करशोध को सीमित किया जा सकता है।

९. निर्दिष्ट खाने में टाईप किये हुए शब्द के अतिरिक्त के ही अन्य सारे शब्द चाहिएँ, तो इस प्रकार का शोध भी किया जा सकता है, उदाहरण के लिए यदि वाचक कल्याणमंदिर की टीकाओं पर अभ्यास कर रहा हो और उसे समयसुंदर के अतिरिक्त की ही अन्य टीकाएँ चाहिए, तो कृतिनाम वाले खाने में कल्याणमंदिर तथा विद्वान नाम में “!(समयसुंदर)” इस प्रकार टाईप करके शोध करने से समयसुंदर के सिवाय अन्य सारे विद्वानों की टीकाओं की सूची देखने को मिलेगी।

१०. कृति प्रकाशित है अथवा अप्रकाशित? यह जानना हो, तो मात्र वैसी कृतियों की सूची कम्प्यूटर स्क्रीन पर आएगी जो न तो प्रकाशन से जुड़ी हुई है, न ही मैगैजीन के अंकों से जुड़ी हुई है, बल्कि मात्र हस्तप्रत से ही जुड़ी हुई है। इस प्रकार लायब्रेरी प्रोग्राम की अब तक उपलब्ध सूचनाओं के आधार पर पता चल जाता है कि वह कृति अप्रकाशित है। जो कि बहुधा सही होता है।

११. यदि किसी विद्वान को ऐसी कृतियों की सूची चाहिए, जिसकी भाषा देशी हो, जिसका स्वरूप मूल हो, जिसका प्रकार पद्य हो, जिसके कर्ता यशोविजय अथवा विनयविजय हो तथा जिनकी विक्रम संवत् १७०० से १८०० के बीच रचना की गई हो, तो इस प्रकार की कृतियों की सूची कम्प्यूटर स्क्रीन पर आ जाएगी।

३. ज्ञानमंदिर की विशिष्ट वाचक सेवा :

ज्ञानमंदिर में वाचकों के हितों को सर्वोपरि रखकर कार्य किया जाता है। जिज्ञासुओं को कम से कम समय में अधिक से अधिक सटीक जानकारी दी जा सके, उसका निरंतर प्रयास किया जाता है। श्रुतोद्धार हेतु साधु-साध्वीजी एवं विद्वानों को अप्रकाशित कृतिकी हस्तप्रतें उपलब्ध कराई जाती है तथा उन्हें विविध विषयों के अभ्यास, स्वाध्यायादि हेतु पुस्तकें उपलब्ध कराई जाती है।

वाचकसेवा के कई यादगार उदाहरण हैं। जैसे कि – शोधग्रंथ प्राप्ति हेतु कोई महात्मा मात्र दो दिन की गिनती से पधारते हैं, लेकिन यहाँ का श्रुतवैभव व सुविधाओं को देखकर पंद्रह दिन या महीना भर भी रुक जाते हैं और एक ही जगह से उनका काम हो जाता है। या तो जिन सूचनाओं को ढूँढने के लिए सप्ताह भर के लिए रुकने का कार्यक्रम बनाकर आए होते हैं, वे सूचनाएँ उन्हें मिनटों में ही मिल जाती है।

जंबूविजयजी जैसे विद्वान, जिन्होंने प्राचीन गणित के एक ग्रंथ की कॉपी हेतु विश्वभर में खोज करवाई, परंतु कहीं से भी उन्हें वह नहीं मिली। उसकी कोबासे दो-दो प्रतियाँ मिलने पर वे रोमांचित हो गये थे। वजह यह थी कि वे उसे आगम की टीकामें आए उस ग्रंथ के अल्पपरिचित ऐसे अन्य नाम से ढूँढ रहे थे। किसी भी ग्रंथ के प्रचलित सभी नामों को संकलित करने की पद्धति की वजह से उन्हें उस ग्रंथ की ५०० बरस प्राचीन दो हस्तप्रतें उपलब्ध करवाई जा सकीं। ऐसे कई उदाहरण हैं। इस भंडार की सेवा से जिनके शोधकार्यमें वेग मिला, वैसे कई प्रकाशन हैं। आज शोधपरक जितना भी जैन विशिष्ट साहित्य प्रकाशित किया जाता है, उनमें अधिकांशमें कोबा ज्ञानमंदिर को सहयोगी बनने का सौभाग्य प्राप्त हुआ होता है। ज्ञानमंदिर की मुलाकात हेतु पधारे विशिष्ट विद्वान, विविध संस्थाएँ, श्रीसंघ, राजकीय पदाधिकारी, देश-विदेश के स्कोलर आदि के हृदयोद्धार आज भी संस्था की ऑपिनियन बुक में देखे जा सकते हैं।

अभी तक पूज्य साधु-साध्वीजी भगवंतों एवं संशोधक-संपादक तथा अन्य विद्वानों के लिए १,२५,०६७ (एक लाख पचीस हजार सड़सठ) बार विभिन्न पुस्तकें इश्यू की गई हैं। हर साल वाचकसेवा कार्य अन्तर्गत ५०० से अधिक वाचकों को ५००० से अधिक हस्तप्रतों के ४०,००० से ज्यादा पृष्ठों को प्रिन्ट, झेरोक्ष, पीडीएफ एवं सीडी पर राइट करके उपलब्ध करवाएँ जाते हैं।

इस संस्था का लाभ विश्वभर के विद्वानों ने लेकर अनेकविध शोधपरक साहित्य श्रीसंघ को समर्पित किया है। ज्ञानमंदिर की उत्कृष्टसेवा की बदौलत श्रीसंघ में अध्ययन-अध्यापन एवं संशोधन आदि की गुणवत्ता में भी बहुत बड़ा सुधार हुआ है और बड़ी जागृति आई है। साथ ही विराट स्तर के श्रुतक्षेत्र के प्रोजेक्टों को प्रारंभ करने का भी श्रीसंघ में हौसला बढ़ा है।

३.१ वाचकसेवा की अन्य कुछेक विशेषताएँ :

१. प्रोग्राम में संकलित सूचनाओं के आधार पर अद्यावधि अप्रकाशित जैन साहित्य का सूचीपत्र बनाकर संशोधकों तथा संपादकों के कार्यमें सहयोगी बनना।

२. अप्रकाशित व अशुद्ध प्रकाशित जैन साहित्य को संशुद्ध कर प्रकाशित करना।

३. अन्यत्र विचरण कर रहे पूज्य साधु-साध्वीजी भगवंतों व गीतार्थ गुरुभगवन्तों के स्व-पर कल्याणकारी अध्ययन-संशोधन हेतु संगृहित सूचनाओं, सन्दर्भों एवं पुस्तकों की मूल अथवा प्रतिलिपि, फोटोस्टेट कॉपी, ई-मेल तथा व्हॉट्सएप के माध्यम से उपलब्ध कराना।

३.२ ज्ञानमंदिर के वाचकगण :

ज्ञानमंदिर में संग्रहित साहित्य उच्च दर्जे का है, और उसके वाचक भी वैसे ही हैं। यहाँ न कोई सर्वसामान्य समाचारपत्र, मैगेजीन या नोवेल रखे जाते हैं और न ही ऐसे सामान्य रुचिवाले वाचक आते हैं। यहाँ परमोपकारी महापुरुषों के विशिष्ट ग्रंथों का संकलन है और ऐसे ही शोधकर्ता वाचकों का वर्ग भी है। इस ज्ञानमंदिर का लाभ लेने वाले विद्वानों में अनेक अग्रणी आचार्य भगवन्त, पू. साधु-साध्वीजी भगवन्त, देश-विदेश के विशिष्ट विद्वानों के साथ यहाँ नियमित वाचकों की संख्या १८५७ है। इन वाचकों को उनकी अपेक्षित हस्तप्रतों, मुद्रित पुस्तकों, मासिक अंकों तथा उनमें से उनकी वांछित कृतियों, लेखों, स्तुति, स्तवनों एवं सज्जायों की पीडीएफ तथा प्रिन्ट भी दिए जाते हैं।

४. हस्तप्रत संरक्षण एवं स्टोरेज व्यवस्था :

ज्ञानमंदिर में उपरोक्त अमूल्य ज्ञानसम्पदा को विशेष रूप से निर्मित व ऋतुजन्य दोषों से मुक्त कक्षों में संरक्षित किया गया है, एवं क्षतिग्रस्त प्रतियों को रासायनिक आदि प्रक्रिया से सुरक्षित किया जा रहा है। कम से कम जगह में ज्यादा से ज्यादा ग्रंथ आ सके ऐसी ३१६ ग्रेड के स्टील की सुरक्षित अलमारी सिस्टम प्रस्थापित की गई है। बर्माटीक साग की 'सीजन की हुई' लकड़ी के खास तौर पर बनाई गई अलमारीओं में ग्रंथ रखे जाते हैं। प्रत्येक अलमारी में जंतु मुक्त रखने वाले कैमिकल एवं औषधियों की व्यवस्था की गई है और उन्हें समय समय पर बदल दिया जाता है। अलमारियों की बनावट ऐसी रहती है कि बंद करने के बाद कहीं से भी धूल-मिट्टी, हवा आग, जंतु आदि सहजता से नहीं जा सकते।

४.१ ज्ञान मंदिर की हस्तप्रत संरक्षण लैब :

पर्याप्त संरक्षण तथा देख-रेख के अभाव में पाण्डुलिपियों को भेज-नमी, पानी, जीव-जंतु, फफूंद, हवा, आग तथा स्याही एवं कागज में प्रयुक्त हानिकारक रासायनों की वजह से एवं सैंकड़ों वर्षों के लंबे कालांतर की वजह से अनेक प्रकार से नुकसान पहुँचता है। इस दुर्लभ विरासत के संरक्षण तथा इसकी सुरक्षा पर विशेष ध्यान देना अति आवश्यक है।

इस कार्य हेतु ज्ञानमंदिर के दो पंडितों को "राष्ट्रीय पाण्डुलिपि मिशन" द्वारा आयोजित हस्तप्रत संरक्षण प्रशिक्षण कार्यशाला (Manuscript Conservation Workshop) में विशिष्ट रूप से प्रशिक्षित किया गया।

इसके तहत भंडार में रहे जीर्ण-शीर्ण पत्र, चिपके हुए पत्र, स्याही फैले हुए पत्र, खराब स्याही वाले पत्र, फफूंदग्रस्त पत्र, कमजोर तथा टूट जाने वाले पत्रों को कार्यकर्ताओं के साथ प्रायोगिक तौर पर वहाँ भेजा गया था। इन कार्यशालाओं में हमारे भंडार से भेजी गई अधिकांश पाण्डुलिपियों पर प्रयोग किए गए। साथ ही प्रशिक्षण के अन्तर्गत खराब हालत में रही हस्तप्रतों को किन-किन प्रकारों से सुरक्षित किया जा सकता है, उन सारी प्रक्रियाओं में निपुणता हासिल की गई। उसमें प्रत की स्थिति को देखकर निर्णय लिया जाता है कि किन प्रतों में किस प्रकार के केमिकल का प्रयोग किया जाएगा। फिर चिपके पत्रों को अलग किया जाता है, टूटने योग्य पत्रों को बहुमूल्य टिशु पेपर से आधार (स्ट्रेन्थ) देकर उन्हें सुरक्षित रखा जाता है, जिससे उन पत्रों की आयु बढ़ सके और विशेष रूप से हस्तप्रत की खराब स्थिति को देखकर उसे अधिक नुकसान पहुँचाए बिना निम्नोक्त तरीकों से उसका उपचार किया जाता है। (१) स्टोरेज हेन्डलिंग (रख-रखाव), (२) मेकेनिकल क्लिनिंग (ड्राय ब्रश, सुई वगैरह), (३) सोल्वेन्ट क्लिनिंग (दाग-धब्बे, सेलोटैप को हटाया जाता है) (४) एक्वास (पानी) क्लिनिंग (PH पेपर से इन्क टेस्ट कर डिएसीडिफिकेशन करना), (५) कागज के टूटे भागों पर मेन्डिंग करना, (६) बटकने योग्य प्रतों पर टिशु पेपर से लाईनिंग करना, (७) ह्यूमीडिफायर मशीन से चिपके पत्रों को अलग करना (८) तब्दीले ए बदहवासी (कमजोर किनारियों को आधार देना), (९) नेब्यूलाईजर द्वारा कागज की प्रतों को नमी देना व गोरोटेक्स विधि से भी चिपके हुए पत्रों को अलग करना, (१०) कागज में अगर छिद्र हों तो उनको पर्लिंग करना, (११) टूटे हुए ताड़ पत्रों को जोड़ना, (१२) कमजोर ताड़ पत्रों पर इनके प्लूलेशन करना। इस तरह सुसज्जित रूप से कन्जर्वेशन की प्रक्रिया की जाती है।

इस कार्य हेतु संस्था में ही आधुनिक तकनीकी सुविधाओं से युक्त प्रयोगशाला (लैब) तैयार की गई है। जिसमें

ज्ञानभंडार में नष्ट हो रही पाण्डुलिपियों तथा पुस्तकों का विधिवत् पुनरुद्धार किया जा रहा है और उनका जीवनकाल बढ़ाने का उत्तम प्रयास किया जा रहा है। जिससे संस्था में संगृहीत एवं अन्य ज्ञानभंडारों की दुर्लभ-अमूल्य विरासत को भावी पीढ़ी के लिए सुरक्षित एवं संरक्षित किया जा सकेगा।

५ अन्य ज्ञानभंडार :

५.१ अन्य ज्ञानभंडार स्केनिंग सहयोग :

संस्था द्वारा भारत भर में कहीं पर भी हस्तप्रत आदि के पुराने ज्ञानभंडार, जो वर्षों से खोले ही न गये हो, वैसी जगह के ट्रस्टीश्रीओं के साथ आवश्यक औपचारिकताएँ एवं व्यवहार द्वारा इस दुर्लभ निधि का मूल्य समझाकर वहाँ संगृहीत पाण्डुलिपियों को स्केन करने का प्रोजेक्ट किया जाता है। इस कार्य का संपूर्ण खर्च संस्था द्वारा उठाया जाता है। संस्था अपनी टीम उस ज्ञानभंडार में भेजती है, जो स्केनर एवं कैमरा आदि से सज्ज होती है। वह टीम अस्त व्यस्त व चिपकी, जीर्ण हस्तप्रतों को यथासंभव ठीक करके योग्य रेपर व नंबर देने का कार्य करती है। इस के बाद उन प्रतों के स्केनिंग का कार्य सावधानी से किया जाता है, एवं फाइनल हुए डेटा की पीडीएफ तैयार की जाती है। जिस भंडार द्वारा यह कार्य सौंपा गया हो, उसको पूरे डेटा की एक कॉपी SSD में एवं १००० वर्ष तक सेफ रहे वैसी एम-डिस्क में (जिसकी संग्रहण शक्ति १०० जी.बी. तक की होती है) दी जाती है। साथ ही संस्था द्वारा उन हस्तप्रतों की सूचनाओं का विस्तृत सूचीकरण भी किया जाता है। जिससे स्कॉलर जब भी संस्था में किसी ग्रंथ आदि के लिए पूछते हैं, तब कोबा एवं अन्य स्केन किये गए भंडारों में से भी डेटा उपलब्ध करवाया जाता है। जिससे उनका आवश्यक कार्य सहजता से पूर्ण हो जाता है।

५.२ अन्य ज्ञानभंडारों की हस्तप्रतों का सूचीकरण :

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर में कुल ३४ ज्ञानभंडारों से संगृहीत १,०४,४६७ हस्तप्रतों के ५४ लाख से अधिक पृष्ठों का स्केन कराकर उनका पीडीएफ उपलब्ध कराया है। इस विशेष कार्य में सेठ श्री आणंदजी कल्याणजी पेढी का बहुमूल्य योगदान रहा है।

अहमदाबाद के पालडी विस्तार में आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर की शहर शाखा में वर्ष २०१६ से अन्य ज्ञानभंडारों की स्केन हस्तप्रतों के सूचीकरण का कार्य चालू कराया गया है। सूचीकरण के इस कार्य में १४ से १५ श्रावक-श्राविकाएँ कार्यरत हैं, इस सूचीकरण कार्य के अन्तर्गत अब तक १५ जितने भंडारों की कुल ३५,००० से अधिक हस्तप्रतों की सूचनाएँ भरने का कार्य पूर्ण हो चुका है तथा अन्य भंडारों का कार्य प्रगति पर है। आशा है कि सूचीकरण का यह कार्य वाचकों तथा विद्वानों के संशोधन-संपादन कार्य में बहुत उपयोगी सिद्ध होगा।

६. ज्ञानमंदिर का महत्त्वपूर्ण अंग - संगणक (कम्प्यूटर) विभाग एवं विशिष्ट कम्प्यूटर प्रोग्राम :

ज्ञानमंदिर में संगृहीत हस्तलिखित ग्रंथों तथा मुद्रित पुस्तकों की सूक्ष्मतम सूचनाओं को तर्कबद्ध व बहु-उपयोगी तरीके से सूचीबद्ध करना एक बहुत ही जटिल कार्य है, लेकिन ग्रंथ सरलता से उपलब्ध हो सके इसके लिए बहुदेशीय कम्प्यूटर विभाग कार्यरत है। वर्तमान समय में ग्रंथालय सेवा में कम्प्यूटर प्रोग्राम का महत्त्व अति आवश्यक एवं उपयोगी सिद्ध हो रहा है।

कम्प्यूटर विभाग में हस्तप्रत या प्रकाशन आदि की सूचनाओं को भरने, सच करने आदि का प्रोग्रामिंग, कर्मचारियों के सुझाव व आवश्यकताओं के आधार पर तथा मार्केट में नयी-नयी उपलब्ध सुविधाओं से प्रोग्राम का अपडेटिंग, हस्तप्रत, प्रकाशनादिकास्कैनिंग आदि किया जाता है।

इस विभाग द्वारा मुख्य लाइब्रेरी प्रोग्राम के अलावा और भी कई उपयोगी प्रोग्राम बनाए गए हैं, जिनमें से कुछ निम्नोक्त है।

६.१ डबल एन्ट्री प्रोग्राम :

पुस्तक प्रकाशन कार्यों में प्रूफ रीडिंग प्रक्रिया में प.पू. साधु-साध्वीजी भगवंतों का बहुत समय लग जाता है, जिससे महत्वपूर्ण पुस्तकें प्रकाशित करने में समयमर्यादा का पालन नहीं हो पाता। इस समस्या को ध्यान में रखते हुए संस्था ने यह प्रोग्राम तैयार करवाया है, जिसके माध्यम से प्रकाशित होने जा रहे प्रकाशन का डेटा दो बार अलग-अलग ओपरेटरों द्वारा टाइप करवाया जाता है। जिससे अशुद्धियों का प्रमाण नहीं बतलता होता है। इस प्रोग्राम में पहली बार की गई एन्ट्री एवं दूसरी बार की जाने वाली एन्ट्री को टेक्नीकली कम्पेर करवाया जाता है, एवं जहाँ भी फर्क नजर आए वहाँ प्रोग्राम संकेत देकर रुक जाता है, तब ओपरेटर टेक्स्ट को देखकर सही शब्द का चयन करके डेटा को शत-प्रतिशत शुद्ध करते हुए आगे बढ़ता है। इस वजह से फाइनल प्रूफ जैसा डेटा मिल जाता है।

६.२ ताड़पत्र-फोलिओ स्प्लिटर प्रोग्राम :

संस्था में अन्य ज्ञानभंडारों के ताड़पत्रों आदि के माइक्रोफिल्म के रोल्स को स्कैन किया गया है। या सीधे ही स्कैन किये गये लंबे ताड़पत्र आदि में रहे ग्रंथों को विद्वानों के द्वारा सुगमता से पढ़ा जा सके, वैसा प्रिन्ट दिया जाता है। इस प्रोग्राम की सहायता से स्कॉलरों को ग्रंथ को पढ़ने में सरलता रहे उस साइज में कट करके खास फॉर्मेट में प्रिन्ट उपलब्ध करवाई जाती है। जब स्कैन की गई फाईल के अक्षर स्पष्ट नहीं होते हैं, तब कम्प्यूटर पर खास प्रक्रियाओं के द्वारा उन अक्षरों को अधिक स्पष्ट किया जाता है। इस प्रक्रिया को सरल बनाने हेतु एक एप्लिकेशन भी तैयार की गई है, जिसके माध्यम से ३० इंच तक के लंबे ताड़पत्रों को एक से अधिक पत्रों में प्रिन्ट किया जा सके या फिर एक पत्र को तीन टुकड़ों में एक ही पृष्ठ पर प्रिन्ट दिया जा सके। जिससे इन ग्रंथों में रही महत्वपूर्ण कृतियों का संपादन सहजता पूर्वक हो सके।

६.३ पुराने फॉन्ट का यूनिकोड में डेटा कन्वर्जन प्रोजेक्ट :

इस प्रोग्राम के तहत थर्ड पार्टी के द्वारा सी-डेक, श्रीलिपी, भाषा भारती आदि के पुराने फॉन्ट्स में से तैयार किये गये ग्रंथों को यूनिकोड फॉन्ट्स में तुरन्त ही कन्वर्ट कर दिया जाता है। जिससे वह डेटा किसी भी कम्प्यूटर पर पुराने फॉन्ट्स को इन्स्टोल किये बिना भी आसानी से देखा एवं पढ़ा जा सकता है। सब से बड़ी बात तो यह है कि वह डेटा सच करने योग्य भी हो जाता है। विन्डोज़ द्वारा यूनिकोड फॉन्ट्स हर कम्प्यूटर में दिये जाते हैं, जिससे सरलता-पूर्वक कोई भी व्यक्ति अपने कम्प्यूटर पर गुजराती-हिन्दी-संस्कृत आदि भाषा में टाइप कर सकता है।

पुराने फॉन्ट्स अब आगे भविष्य में काम नहीं आएँगे। अतः भविष्य में जब भी उस ग्रंथ का पुनः प्रकाशन करना होगा, उसकी संशोधित, परिवर्द्धित आवृत्ति करनी होगी, तब यदि वह डेटा यूनिकोड में उपलब्ध होगा, तो उसके आधार से वह कार्य सुगमता से हो सकेगा। अन्यथा पुरानी सारी मेहनत व्यर्थ जाएगी और नये सिरे से डेटा एंट्री, प्रूफ रीडिंग

आदि करनेपड़ेंगे जो बड़े श्रमसाध्य होंगे।

७ ज्ञानमंदिर की अन्य प्रवृत्तियाँ :

ज्ञानमंदिर द्वारा निम्नलिखित संलग्न प्रवृत्तियाँ भी हो रही हैं।

७.१ कैलास श्रुतसागर ग्रंथसूची :

ज्ञानमंदिर में उपलब्ध हस्तप्रतों की सूचनाएँ कम्प्यूटर प्रोग्राम में तो बहुत व्यापक एवं बहु-उपयोगी ढंग से भरी जाती हैं। इन्हीं में कुछ महत्वपूर्ण सूचनाओं को समाविष्ट करते हुए इन प्रतों का सूचीपत्र प्रकाशित किया जाता रहा है। इस ग्रंथसूची के एक भाग की पेज संख्या ६०० से अधिक रहती है। प्रत्येक केटलोग में करीब ३,५०० जितनी हस्तप्रतों की सूचनाएँ और ६,००० के आस-पास कृतियों की जानकारी समाविष्ट रहती है। १५ जितने कर्मचारियों की ४ से ६ महीनों की मेहनत से एक केटलोग तैयार होता है। जैन, जैनेतर व धर्मेतर इन तीनों वर्गों में से वर्तमान में जैन हस्तप्रतों के सूचीकरण का कार्य चल रहा है। अद्यावधि (ई.स. २००४ से २०२० तक में) कुल ३० भागों में १,३७,२५५ नंबर तक की कुल १,०४,५६६ जैन हस्तप्रतों की सूचनाएँ प्रकाशित हो चुकी हैं। इस सूचीकरण कार्य को लगभग ७५ भागों में प्रकाशित करने की योजना है। इस सूचीपत्र का प्रकाशन 'कैलास श्रुतसागर ग्रंथसूची' नाम से किया जाता है।

७.२ श्री विश्वकल्याण प्रकाशन ट्रस्ट की पुस्तकों का पुनः प्रकाशन :

आचार्य श्री भद्रगुप्तसूरजी म.सा. 'प्रियदर्शन' के द्वारा लिखित साहित्य, खूब ही लोकप्रिय है। समरादित्य कथा तथा शांत सुधारस इसके प्रमुख उदाहरण हैं। पहले यह साहित्य विश्व कल्याण प्रकाशन ट्रस्ट, मेहसाणा से प्रकाशित होता था। पूज्यश्री के कालधर्म के बाद उस साहित्य का पुनः प्रकाशन आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर से किया जाता है। जिससे जैन व जैनेतर समाज के वाचक लाभान्वित होते हैं।

७.३ श्रुतसागर मासिक शोध पत्रिका (लघु अप्रकाशित कृतियों का प्रकाशन) :

अप्रकाशित लघुकृतियों व शोधपरक सामग्री को प्रकाश में लाने के लिए प्रति मास 'श्रुतसागर' मासिक पत्रिका का प्रकाशन हो रहा है। शासन में तैयार हो रहे विशिष्ट कक्षा के विद्वानों एवं संशोधन में अभिरुचि रखने वाले नूतन लेखकों को प्रोत्साहित कर उनके लेखों को भी स्थान दिया जाता है। पुराने महत्व के लेखों को भी चुन कर वर्तमान वाचकों हेतु प्रकाशित किया जाता है।

७.४ रासपद्माकर (बृहत् देशी पद्य कृतियों का प्रकाशन) :

इसके अन्तर्गत अप्रकाशित रास, चौपाई जैसी कृतियों को प्रकाशित किया जाता है। रासपद्माकर के अब तक चार भाग प्रकाशित किये जा चुके हैं। निकट भविष्य में पाँचवें भाग का प्रकाशन करने की योजना है। इसके अन्य भाग भी समय-समय पर प्रकाशित किए जाएँगे।

७.५ सम्राट सम्रति संग्रहालय गत श्रुतखंड :

जैन शिल्पकला कृतियों के अनुपम संगमरूप इस संग्रहालय में धातु, पाषाणादि की सैकाओं पुरानी कई सामग्रियां प्रदर्शित हैं, उसमें एक श्रुतखंड भी रखा गया है, जिसमें प्राचीन से अर्वाचीन काल तक की श्रुतपरम्परा प्रदर्शित की गई है।

इस खंड में पठन-पाठन की पाँच प्रक्रियाओं के द्वारा श्रुत का शिक्षण एवं संरक्षण, ब्राह्मी लिपि की उत्पत्ति एवं

विकस, आगम वाचना, ग्रन्थलेखन, जैन देवनागरी लिपि, लेखन के प्राचीन माध्यम एवं साधन, सुलेखनकलाग्रंथ के विविध स्वरूप, ग्रन्थ संरक्षण के माध्यम के साथ-साथ ४५ आगम एवं अनेक वैविध्यपूर्ण विषयों पर लिखित हस्तप्रतों को प्रदर्शित किया गया है।

७.६ शहरशाखा, अहमदाबाद :

अहमदाबाद शहर के वाचकों तथा शहर के विविध स्थानों में चातुर्मासार्थ विराजमान प.पू. साधु-साध्वी भगवन्तों के अध्ययन-संशोधन के कार्य में उपयोगी हो सके, इस हेतु से पालडी विस्तार में शहरशाखा की स्थापना की गई है, जहाँ से उन्हें पुस्तकें उपलब्ध कराई जाती हैं। इसके अतिरिक्त कोबा में संरक्षित पुस्तकें भी उन्हें उनके स्थान पर उपलब्ध कराई जाती हैं।

७.७ ज्ञानमंदिर की विभाग व्यवस्था मानवबल :

कार्यों को सुचारु रूप से चलाने के लिए विविध विभाग एवं विविध विभागों में रहे कर्मचारियों को अपनी अपनी क्षमता के अनुरूप कार्य पर नियुक्त किया है। ज्ञानमंदिर के मुख्य ३ विभाग हैं : पुस्तक विभाग, हस्तप्रत विभाग, कम्प्यूटर विभाग। पुस्तक विभाग में प्रिन्टेड तमाम साहित्य, मैगजीन आदि की खरीदी, उनका सूचीकरण, रख-रखाव, वाचकसेवा आदि कार्य किया जाता है। हस्तप्रत विभाग में हस्तप्रतों का संकलन, संरक्षण, सूचीकरण, संपादन, वाचकसेवा आदि किया जाता है। इन सभी विभागों में मिलकर कुल ४० जितने कर्मचारी कार्यरत हैं। पालडी शाखा में १५ कर्मचारी गण अलग से हैं।

८. ज्ञानमंदिर द्वारा की जा रही सहयोगी प्रवृत्तियाँ :

ज्ञानमंदिर द्वारा निम्नलिखित सहयोगी प्रवृत्तियाँ भी हो रही हैं।

८.१ जैन ई लायब्रेरी :

ज्ञानमंदिर के महत्तम सहयोग से निर्मित जैना-ई-लायब्रेरी। जैना-ई-लायब्रेरी, यू.एस.ए. को महत्तम आधार सहयोग ज्ञानमंदिर से ही दिया जाने का हमें सौभाग्य प्राप्त हुआ है। आज भी बड़ी मात्रा में इस कार्य के लिए जरूरी पुस्तकें तथा मैगजीन आदि साहित्य स्केनिंग के लिए उन्हें भेजा जाता है। ताकि देश-विदेश के विद्वानों को ऑनलाईन पुस्तकें, पत्र-पत्रिकाएँ, विशिष्ट निबंध आदि तत्काल उपलब्ध हो सके। आज जैना-ई-लायब्रेरी वैश्विक फलक पर जैन ज्ञान का एक कल्पनातीत स्रोत बनी हुई है।

८.२ तीर्थरक्षा में शास्त्रपाठ साक्षीपाठ में योगदान :

सरकार व विविध कारणों से विवादों में घिरे हुए, खतरों में पड़े हुए हमारे प्राचीन, पवित्र व ऐतिहासिक तीर्थस्थानों की सुरक्षा एक जटिल प्रश्न बनकर रह गई है, सदियों से चले आ रहे इन विवादों में हमारे पूर्वजों ने तन-मन-धन-बुद्धिबलादि से राजा-रजवाड़ा, बादशाह व अंग्रेजी हुकुमत के समय सुरक्षा के लिए सुदृढ़ कदम उठाये थे व फरमान आदि प्राप्त किये थे। आज पुनः नये-नये विवाद खड़े होते जा रहे हैं। हमारे तीर्थों हेतु हमें लड़ना पड़ रहा है। ऐसे में प्राचीन फरमान, दस्तावेज, लेख, शिलालेख, प्राचीन महापुरुषों के ग्रंथ, हस्तप्रत, पुराने मासिक अंक, पुराने मुद्रित ग्रंथ आदि से संदर्भों को ढूँढ़ ढूँढ़कर, कड़ी से कड़ी मिलाकर संकलन करके सेठ श्री आणंदजी कल्याणजी पेढी

को उपलब्ध कराया जाता रहा है। आगे प्रयास जारी है। इसी तरह संथारा को लेकर हुए विवाद में भी अनेक महत्वपूर्ण शास्त्रपाठ व संदर्भग्रंथ वकीलों को उपलब्ध करवाए गये थे। आशा है कि इन सत्प्रयासों से अपेक्षित समय में जैन समाज को सुखद परिणाम प्राप्त होंगे।

८.३ अनेक ग्रंथालयों को समृद्ध करने हेतु भेंटस्वरूप पुस्तकों की आपूर्ति :

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर में भेंटस्वरूप प्राप्त पुस्तकों में जिनकी आवश्यकता से अधिक नकलें होती हैं, वे पुस्तकें अन्य संस्थाओं के ज्ञानभंडारों की समृद्धि हेतु उन्हें भेंटस्वरूप प्रदान की जाती हैं। भारतवर्ष में अन्य कई ज्ञानभंडारों को अब तक लगभग ६४,५०० पुस्तकें भेंटस्वरूप प्रदान की गई हैं। एवं अभी भी भेंट में देने के लिए करीब ३६,००० पुस्तकें उपलब्ध हैं।

८.४ ज्ञानमंदिर में उपलब्ध विशिष्ट सूचना एवं सामग्री के आधार से प्रकाशित कतिपय विशिष्ट ग्रंथों के नाम :

साहित्य जगत में विद्वद्गर्ग को पुस्तक संशोधन-संपादन कार्य में ज्ञानमंदिर का अमूल्य सहयोग प्राप्त हो रहा है। ज्ञानमंदिर के सहयोग से अब तक विविध विद्वानों व प्रकाशकों के द्वारा प्रकाशित पुस्तकों में से कुछ एक महत्वपूर्ण नाम निम्नलिखित हैं -

(१) बृहत्कल्प्सूत्र - संपादक : आचार्य शीलचंद्रसूरि म.सा., मुनि त्रैलोक्यमंडनविजय म.सा., (२) द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशिका तथा (३) द्रव्यगुणपर्यायनो रास - संपादक : आचार्य यशोविजयसूरिजी, (४) श्रीमद् देवचंद्रजी कृत चोवीसी तथा (५) श्रीपाल रास - संपादक : प्रेमलभाई कापडिया, (६) योगशतक - संशोधक : बालकृष्ण आचार्य वैद्यराज, (७) अचलगच्छीय ऐतिहासिक रास-संग्रहकर्ता : श्रीपार्थ, (८) क्षमाकल्याणजी कृति संग्रह - संपादक : मेहुलप्रभासागर म.सा., (९) महावीर चरियं - प्रकाशक-दिव्यदर्शनट्रस्ट, इस पुस्तक का अक्षरांकन, पृष्ठ सेटिंग आदि कार्य में भी संस्था की ओर से पूरा सहयोग रहा है, (१०) आधुनिक युग में देशी भाषा को नहीं जानने वाले इंग्लीश में अध्ययन करने वाले देश-विदेश स्थित वाचकों हेतु डायक्रेटीकचिह्नों के साथ पंच प्रतिक्रमण सूत्र, संपादक : प.पू. निर्वाणसागरजी (११) महावीरचरियं-संपादक-न्यायरत्नविजय म.सा., प्रकाशक: ॐकासूरि ज्ञानमंदिर इत्यादि।

इस प्रकार श्रुतसेवा व श्रुतोद्धार में संलग्न विद्वानों व संस्थाओं को ज्ञानमंदिर का सहयोग हमेशा से प्राप्त होता रहा है और होता रहेगा।

८.५ ज्ञानमंदिर के विषय में अग्रणी संस्थाओं के उद्गार :

उपर्युक्त सभी क्षेत्रों में आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर का निरन्तर योगदान रहा है और भविष्य में भी रहेगा। आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर की व्यवस्था को देखकर जैन के अलावा अनेक अग्रणी संस्थाओं ने भी इसकी अनुमोदना की है। जिसमें राष्ट्रीय पाण्डुलिपि मिशन-दिल्ली, भारतीय अभिलेखागार-दिल्ली, राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान-नई दिल्ली/लखनऊ एवं संस्कृतभारती-दिल्ली आदि का समावेश है।

९ भावी योजनाएँ :

वाचकों को उनकी योग्यता के अनुकूल संशोधन-संपादन से संबंधित सूचनाएँ सटीक व यथाशीघ्र प्राप्त हो, इस

हेतु से यहाँ अनेक भावी योजनाएँ अपेक्षित मानवबल एवं संसाधनों की प्रतीक्षा कर रही है, जो निम्न प्रमुख है -

९.१ कृतियों का विषयांकन :

वाचक सेवा को बेहतर बनाने तथा संशोधन को और अधिक असरकारक बनाने के लिए कृतियों के विषयांकन जैसे प्रोजेक्ट बहुत जरूरी हैं। यदि यह कार्य साकार होता है तो ग्रंथों के अंतर्निहित विषयों की सूचना प्राप्त करना अतीव सुगम हो जाएगा। इसके तहत key-sentencing, Key-wording, तथा अन्य meta-data का संकलन किया जा सकेगा, उसके हर शब्द को एक खास पहचान दी जाएगी, विविध अर्थ रखने वाले एक शब्द को अर्थानुसार अलग अलग पहचान दी जाएगी। समानार्थी व अर्थ समानता वाले शब्दों को परस्पर सुसंकलित किया जाएगा। इस हेतु प्राथमिक तौर पर सुसंपादित प्रकाशनों के विषयानुक्रम तथा परिशिष्टों में दी गई विशिष्ट शब्दावलियों का उपयोग किया जाएगा।

इसका सब से बड़ा फायदा यह होगा कि जिज्ञासु संशोधक को किसी भी ग्रंथ में रहे हुए किसी भी विषय की सटीक व स्पष्ट सारांश-सूचना सरलता से प्राप्त हो सकेगी, जो अन्यथा किसी भी तरीके से प्राप्त नहीं हो सकती है। इससे संशोधकों को ग्रंथों की गहराई में छुपी हुई सूचनाएँ भी सरलता से प्राप्त हो सकेंगी, उनका समय बचेगा व उनके कार्य की गुणवत्ता में बहुत बड़ा सुधार आ सकेगा। इससे सर्वोत्कृष्ट साहित्य निर्माण हो सकेगा तथा ग्रंथ में वर्णित समस्त विषयवस्तु का तुरंत खयाल आ सकेगा।

९.२ जैन चित्र विषयांकन :

प्रकाशनों एवं प्राचीन हस्तप्रतों आदि से प्राप्त विशिष्ट एवं महत्वपूर्ण चित्रों तथा उन चित्रों की सूचनाओं का विषयांकन इसके तहत होगा।

इसके आधार से चित्रित साहित्य निर्माण किया जा सकेगा तथा खासकर उच्च कोटि के बालसाहित्य का भी निर्माण हो सकेगा। मंदिरों आदि में पट्ट आदि बनाने के लिए चित्रों की आवश्यकता होती है, तब वे आसानी से मिलते नहीं हैं। अतः वे किस पुस्तक में प्राप्त हो सकते हैं। इस की जानकारी चित्र विषयांकन द्वारा आसानी से उपलब्ध कराई जा सकेगी।

९.३ जैन कथा विषयांकन :

स्वतंत्र कथाग्रंथों में निहित या टीका, बालावबोध आदि विभिन्न शास्त्रों के अन्तर्गत इतिहास के स्रोत सम, वैराग्यवर्द्धक एवं औपदेशिक आदि कथाओं की सूचनाओं का संकलन कर विस्तृत सूची का निर्माण किया जाएगा। इसके तहत कथाओं में निहित अनेक लाक्षणिक विषयों का विषयांकन भी होगा।

यह सब ज्ञानमंदिर के प्रस्तावित महत्वपूर्ण प्रोजेक्ट हैं, जो राष्ट्र एवं जिनशासन की उन्नति में अहम भूमिका निभाने वाले सहायक सिद्ध होंगे।

इस तरह यहाँ आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर, कोबा का संक्षिप्त परिचय देने का प्रयास किया गया है। विस्तृत जानकारी लेने हेतु ज्ञानमंदिर की रूबरू मुलाकात लेने के लिए आप श्री को आमंत्रित किया जाता है।

“સાહેબજી, આપના તત્ત્વગર્ભિત - યોગમાર્ગનું દર્શન કરાવતાં પ્રવચનોનું અમે ઘણા જિજ્ઞાસુઓ વ્યાખ્યાન સમયે લખાણ કરીએ છીએ; પણ જો આપ રજા આપો તો તે પ્રવચનો છપાવીને દૂર દૂર વસતા જિજ્ઞાસુ વર્ગને પહોંચાડી શકાય.”

આવી વિનંતીઓ અનેક શ્રુતભક્તો દ્વારા ગીતાર્થ ગુરુ પ. પૂ. મુનિપ્રવરશ્રી મોહજિતવિજયજી (મોટા પંડિત મ.સા.) અને યોગમાર્ગમર્મજ્ઞ પ. પૂ. આચાર્યશ્રી યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મ.સા. (પંડિત મ.સા.)ને વર્ષો પહેલાં રાજનગરમાં કરવામાં આવતી હતી. આ વાત છે રાજનગરની ધરાની - અને આશરે ૩૧ વર્ષ પહેલાંની. શરૂઆતમાં તો બંને નિઃસ્પૃહી મહાત્માઓ મૌન જ રહેતા; પણ વારંવાર આવી વિનંતીઓને તેઓ નકારી ન શક્યા અને એક પવિત્ર દિવસે તેઓએ તે શ્રુતભક્તોને જણાવ્યું કે -

“જુઓ - અમારાં પ્રવચનો છપાવવા કરતાં એક ખૂબ ઊંચું કાર્ય અમને અમારા ગુરુ દીક્ષાયુગપ્રવર્તક પ.પૂ.આ. શ્રીમદ્વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.એ બતાવ્યું છે કે - તમારા બંને ભાઈઓનો ક્ષયોપશમ વિશેષ છે અને જીવનમાં તક મળે તો જૈનશાસનના વિદ્વાન પૂર્વાચાર્યો જેવા કે પૂ. શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી, પૂ. શ્રી ધર્મદાસગણિ, પૂ. શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજા, પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી, પૂ. શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ, મહામહોપાધ્યાય પૂ. યશોવિજયજી, કલિકાલસર્વજ્ઞ પૂ. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા વિચક્ષણ મહાપુરુષોના ગ્રંથોમાં પથરાયેલાં જુદાં જુદાં તત્ત્વરત્નો, જેવાં કે સામાયિક, ધ્યાન, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર, ધર્મતીર્થ, પર્ષદા, દેશના વગેરે વિવિધ વિષયોની પસંદગી કરીને તે તે વિષયો પર સ્વતંત્ર સાહિત્ય લોકભોગ્ય શૈલીમાં તૈયાર કરાવશો. જે આવનારી પેઢીને ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડશે. હવે યુગ એવો આવશે કે ક્ષયોપશમ ઘટતો જશે, સમયની ખેંચતાણ વચ્ચે જિજ્ઞાસુ વર્ગને ઘણી ઈચ્છા હોવા છતાં, વિપરીત સમય-સંયોગોને કારણે સળંગ ગ્રંથોનો અભ્યાસ સુલભ નહીં રહે. માટે આવા વિષય અનુલક્ષી સાહિત્યનું સર્જન શાસનને અને ચતુર્વિધ શ્રીસંઘને ઘણું ઉપયોગી થઈ રહેશે... આવું કોઈ કાર્ય તમે સૌ કરવા તૈયાર હો તો અમે તેમાં નિશ્ચા ચોક્કસ આપીશું...”

બસ, જિજ્ઞાસુ શ્રુતભક્તોને તો જ્ઞાનનું આવું કામ જોઈતું જ હતું અને સૌએ તે શરૂ કરવાનું નક્કી કર્યું, જેમાંથી જન્મ થયો... “ગીતાર્થગંગા”નો. તે શુભદિન - આસો સુદ-૧૫, વિ. સં. ૨૦૪૮, તા. ૧૧-૧૦-૧૯૮૨ અને સુવર્ણ અક્ષરે અંકિત થયેલો સમય બપોરે ૧ કલાક ૨૬ મિનિટનો... ઘણાં મહાત્માઓ, સુશ્રાવકો, પંડિતો વગેરેના સાથ-સહકાર-શુભેચ્છા સાથે ગીતાર્થ ગંગાની સ્થાપના થઈ અને “ગીતાર્થ ગંગા” સરસ રીતે કાર્યરત્ થઈ ગઈ. “સામાયિક” જેવા ૧૦૮ મુખ્ય અને ૧૦,૦૦૮ અવાંતર વિષયોની પસંદગી થઈ. તે તે વિષયો સંબંધી શાસ્ત્રોમાં રહેલાં રહસ્યમય શાસ્ત્રવચનોનું એકત્રીકરણ કરવામાં આવ્યું. ત્યાર બાદ તેમાં બાહ્ય નજરે દેખાતા પરસ્પર વિરોધાભાસોનું નિરાકરણ કરીને નય-નિપેક્ષા-ઉત્સર્ગ-અપવાદ-નિશ્ચય-વ્યવહાર સાપેક્ષ સંદર્ભો જોડીને તે રહસ્યોનો આવિષ્કાર કરીને પરમ ઉપકારી પ. પૂ. આ. શ્રી યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે જુદાં જુદાં સ્થળો-સંઘોમાં તે અંગે પ્રવચનો ફરમાવ્યાં અને પરિણામે તે પદાર્થો વ્યાખ્યાન સ્વરૂપે સુગમ શૈલીમાં શાસ્ત્રીય અને આધુનિક દરેક પરિપ્રેક્ષ્યમાં તૈયાર થયાં.

આપ સૌને આનંદ થશે કે “ધર્મતીર્થ” વિષય પર ચાર ભાગો પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે.

શું છે આ “ધર્મતીર્થ”? તે વાત પછી. પણ પહેલાં અમારે તમને જણાવવું છે કે આટલાં વર્ષોમાં ત્યાં સુધી પહોંચવા

માટે ગીતાર્થ ગંગાએ શું શું કર્યું છે ? તે જાણવું રસપ્રદ થઈ રહેશે.

- ❖ સેંકડો જ્ઞાનભંડારોમાં પ્રાપ્ય હસ્તલિખિત પ્રતો-ગ્રંથો તથા પ્રકાશિત-અપ્રકાશિત સાહિત્યની માહિતી મેળવી હજારો પાનાંઓ પ્રમાણ યાદીઓ તૈયાર કરી.
- ❖ સંશોધનાર્થે ૨૦૦૦થી અધિક પ્રતો-ગ્રંથો વસાવ્યાં, જેમાં ૧૭૦૦ મૂળ કૃતિ અને ૩૦૦ જેટલી ઝેરોક્ષ કે સ્કેન ફોર્મમાં છે. અંદાજિત ૧,૨૫,૦૦૦ પુસ્તક-પ્રતોનો સમૃદ્ધ જ્ઞાનભંડાર ઊભો કર્યો.
- ❖ વિશદ સંશોધનાર્થે અંદાજિત ૭૦૦ જેટલી કૃતિઓનું ડિજિટાઇઝેશન પૂર્ણ કર્યું, અંદાજિત ૧૦૨૩ જેટલા સંદર્ભગ્રંથોની વિષયવાર માહિતી સાથેની અનુક્રમણિકાઓ કમ્પ્યુટરમાં એન્ટર કરાવી.
- ❖ સમગ્ર શાસ્ત્રીય તત્ત્વો, જેમાં સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ અંતર્ભૂત થઈ જાય તેવા ૧૦૮ મુખ્ય વિષયો પસંદ કર્યા તથા તે વિષયોને સ્પષ્ટ કરે તેવા અંદાજે ૧૫,૦૦૦ જેટલા પેટાવિષયો પસંદ થઈ ચૂક્યા છે.
- ❖ પસંદ કરેલા વિષયો ઉપર એકસાથે અનેક ગ્રંથોમાં સમાયેલા ભિન્નભિન્ન શાસ્ત્રપાઠો મેળવી શકાય તે માટે :-
 - મલ્ટિસબ્જેક્ટ્સના ગઠનપૂર્વક ૭૦૦ ગ્રંથો ઉપરના લગભગ ૧,૮૧,૦૦૦ સંદર્ભો આલેખિત કર્યા.
 - ૪૪ કથાનક ગ્રંથો ઉપર પણ વિષયાંકનપૂર્વકનું કોડિંગ કર્યું.
 - સંદર્ભગ્રંથોની અનુક્રમણિકાના અંદાજિત ૧,૭૩,૦૦૦ સંદર્ભો અંકિત કર્યા.
 - ૪૦ જેટલા ગ્રંથોમાંથી ઉપલબ્ધ સંદર્ભસ્થાનો સાથેના અંદાજિત ૨૦,૦૦૦ જેટલા ચાર્ટ બનાવ્યા.
 - સંદર્ભસ્થાનો સહિતની અલગ અલગ રીતે વિભાજિત વિષય આધારિત ૫૦૦૦ જેટલાં ટ્રી બનાવ્યાં.
- ❖ આશરે ૬૭૦૦ જેટલાં પુસ્તકો/પ્રતો/હસ્તપ્રતો અત્યાર સુધીમાં સંસ્થા દ્વારા સ્કેન કરવામાં આવેલ છે.
- ❖ આશરે ૧,૨૫,૦૦૦ જેટલાં પુસ્તકો, ૧૦,૦૦૦ જેટલી પ્રતો અને ૨,૫૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો સંગૃહીત કરવામાં આવ્યાં છે.
- ❖ આશરે ૪૧,૫૦૦ જેટલી E-Books Internet આદિ દ્વારા પ્રાપ્ત કરાયેલ છે.
- ❖ પસંદ કરાયેલાં વિષયોમાંથી ‘ધર્મતીર્થ’ અને ‘પર્ષદા’ ઉપર અનુક્રમે ૧૨૦૦ અને ૩૦૦૦ શાસ્ત્રપાઠોનાં અર્થઘટનપૂર્વકનાં પ્રવચનો પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મ.સા. દ્વારા થઈ ચૂક્યાં છે. ‘દેશના’ વિષય ઉપર ૩,૬૦૦ જેટલા શાસ્ત્રપાઠો એકત્રિત થઈ ચૂક્યા છે તથા દ્વાદશાંગી, અનુયોગ આદિ વિષયો ઉપર શાસ્ત્રપાઠોનું એકત્રીકરણ ચાલુ છે.
- ❖ ૧૫,૦૦૦ પેટાવિષયોના સમાનાર્થી શબ્દોનું ગ્રુપ આદિ આઠ ગ્રુપો અંગેની માહિતી સંકલિત કરવાની પદ્ધતિ વિકસાવી તથા રચનાત્મક પદ્ધતિથી વિષયોના ભેદ-પ્રભેદ દર્શાવતી Trees બનાવવાની પદ્ધતિ વિકસાવી, જે અંતર્ગત ૩૦૦ જેટલી Trees બની ચૂકી છે.
- ❖ વિષયવાર ચિત્રોનું કલેક્શન કરવું, જેમાં લગભગ ૫૨,૨૦૦ ચિત્રોનું કલેક્શન કરેલ છે, જેનું વિષયવાર Detailed Listing થઈ ચૂક્યું છે.
- ❖ સંસ્થાના રિસર્ચ કાર્ય માટેની રેફરન્સ લાઈબ્રેરીમાં વસાવેલ ૧,૨૫,૦૦૦ પુસ્તકોના કર્તા, પ્રકાશક, વિષય આદિ અનેકવિધ માહિતી અંગે અનેક કોલમોવાળું લિસ્ટ-કાર્ડ-નોંધ આદિ મેન્યુઅલી તૈયાર કરીને તેની કમ્પ્યુટરમાં સોફ્ટવેર ડેવલપ કરીને એન્ટ્રી કરવામાં આવી રહી છે.
- ❖ આશરે ૩૪,૨૦૦ જેટલી કૃતિઓનું Listing કરવામાં આવ્યું છે.

- ❖ સંશોધનકાર્યમાં પડતી જરૂરિયાતો અર્થે સંસ્થાએ આ રેફરન્સ લાઈબ્રેરી ઊભી કરી છે, છતાં તમામ સમુદાયનાં જ્ઞાનપિપાસુ વિશિષ્ટ અભ્યાસુ સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો કે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ તરફથી તેમાંના કોઈ પુસ્તકની માંગણી આવે તો સંસ્થા તેના નીતિ-નિયમો અનુસાર તે ઉપલબ્ધ કરાવે છે, જેનો સારા પ્રમાણમાં લાભ મળી રહ્યો છે. અત્યાર સુધીમાં લગભગ ૧, ૨૫, ૦૦૦થી વધુ વાર પુસ્તકો Issue કરવામાં આવ્યાં છે.
- ❖ રિલિજિયસ, પોલિટિક્સ, ઇકોનોમિક્સ આદિ વિષય અનુસાર વૈજ્ઞાનિકો, રિસર્ચ સ્કોલર્સ આદિના અભિપ્રાયદર્શક લેખોનો તથા અર્વાચીન આર્ટિકલોનો પણ ઝેરોક્ષ-સ્કેન કરીને અંદાજે ૭૭, ૬૦૦ જેટલા લેખોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.
- ❖ પ. પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી મ.સા.ના વ્યાખ્યાનનાં ૪ પુસ્તકો, પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મ.સા.નાં પ્રવચનોનાં તથા તેઓ દ્વારા લેખિત-સંપાદિત ૪૦ પુસ્તકો, પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણભાઈ મોતા દ્વારા વિવેચિત ૧૮૩ પુસ્તકો, પ.પૂ. આચાર્યશ્રી અરિહંતસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા. સંપાદિત ૧ પુસ્તક, ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ સંકલિત ૫ પુસ્તક, અને શ્રી જ્યોતિષભાઈ સંકલિત ૫ પુસ્તક પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યાં છે. સંસ્થાએ પ્રકાશિત કરેલાં તમામ પુસ્તકો તમામ સમુદાયનાં સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને વહોરાવવામાં આવે છે તથા જ્ઞાનભંડારોને પણ વિનામૂલ્યે આપવામાં આવે છે.
- ❖ આગમો ઉપર પ્રકાશિત સાહિત્ય અને કૃતિનાં પ્રકાશનોનો પરિચય આપતા સૂચિપત્રક રૂપે આગમ પ્રકાશનસૂચિ તેમજ આગમ પ્રકાશનોનો વિશેષ પરિચય આપતા આગમ પ્રકાશન વિશેષ પરિચય ભા-૧, ૨ પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે.
- ❖ કેટલાક જ્ઞાનભંડારોને Lisiting કરી આપ્યા. સંસ્થામાં હાલ પંડિત વગેરે સહિત ૪૧ કર્મચારીઓ કાર્યરત છે.
- ❖ જ્ઞાનપિપાસુ વર્ગને સહાયક થવા તેમની માંગણી અનુસાર કેટલાક ગ્રંથોના ગ્રંથાક્ષરો (ગ્રંથાગ્ર), પુસ્તકો-પ્રતોની પ્રકાશક આદિ સંબંધી માહિતીઓ પૂરી પાડી.
- ❖ સંસ્થામાં આપણાં જૈનતીર્થો વિશે અનેકવિધ માહિતી, પ્રાચીન ઇતિહાસ, લેખ આદિનો પણ સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.
- ❖ ડિસેમ્બર-૨૦૦૮માં, છેલ્લાં ૨૫૦૦ વર્ષમાં સર્વપ્રથમ, ઐતિહાસિક, દુનિયામાં જૈન ધર્મનો પ્રભાવ-ગૌરવ-ગરિમાને વધારનાર, જ્ઞાનના પ્રારંભથી પૂર્ણતા સુધીના વિકાસક્રમને દર્શાવતો મહાકાવ્ય “જ્યોત જ્ઞાનમહોત્સવ” અમદાવાદના આંગણે સંપન્ન થયેલો તથા તેની પ્રતિકૃતિરૂપ દ્વિતીય જ્યોત જ્ઞાનમહોત્સવ ફેબ્રુઆરી-૨૦૧૩માં બેંગલોરમાં સંપન્ન થયો. જેમાં લાખોનો માનવમહેરામણ ઊમટ્યો હતો. એ મહોત્સવો મહદ્ અંશે ગીતાર્થગંગાનાં સંશોધનોની જ એક નીપજ હતી. ગીતાર્થગંગાના ગર્ભમાંથી આવા તો સંખ્યાબંધ કાર્યક્રમો યોજી શકાય તેટલી નીપજ થઈ શકે તેમ છે.
- ❖ ઉપરનાં બધાં કાર્યો કમ્પ્યુટર આપણી પદ્ધતિથી સંતોષકારક કરી શકે તે માટે સંસ્થાએ specilised software packages પણ develop કર્યા છે, તથા સમયાંતરે તેનું updation પણ થઈ રહ્યું છે.

હવે જોઈએ ચાર ભાગમાં પ્રકાશિત થયેલા “ધર્મતીર્થ” અંગેની વાતો.

પ્રથમ ભાગમાં પૂજ્યશ્રીએ આપણને ધર્મતીર્થનો મહિમા, તેની વ્યાખ્યા, ભાવતીર્થ કોણ? તેના પાંચ પ્રકારો પૈકી ત્રણ પ્રકારો વગેરે... શાસ્ત્રપાઠો સાથે સમજાવ્યાં.

બીજા ભાગમાં ચોથું અને પાંચમું ભાવતીર્થ, ધર્મતીર્થ સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ-વિધિ વગેરે સમજાવ્યાં.

ત્રીજા ભાગમાં ‘સિદ્ધાંતરક્ષા’, દિગંબર મતની સ્થાપનાની પાછળનો હઠાગ્રહ, સ્થાનકવાસીઓની એકાંગી

માન્યતા, ધર્મતીર્થનું સંચાલન, આત્મકલ્યાણમાં ‘કૃતજ્ઞતા’નું મહત્ત્વ, વિવિધ પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્તો, વાદ-વિવાદ-વિતંડાવાદ વગેરે સમજાવ્યાં.

ચોથા ભાગમાં જૈન ધર્મની લોકોત્તરતા, સર્વદર્શનોનો સરવાળો = જિનશાસન. અનેકાંતવાદની મહાનતા, જૈન દર્શનના તત્ત્વજ્ઞાનનો મહિમા, ધર્મની તારકતાના માપદંડો, સમકિતનાં છ સ્થાનો, સદ્ગુરુની પારમાર્થિક ઓળખાણ, દેવ-ગુરુ-ધર્મતત્ત્વની પરીક્ષા, ધર્મતીર્થનાં સિદ્ધિ આદિ ચાર વિશેષણોની સમજ, ધર્મતીર્થના પ્રવર્તક વગેરે વિષયો આપણે સૌ સમજી શકીએ તે પદ્ધતિથી સમજાવ્યા છે.

“પર્ષદા” પરનાં પ્રવચનોનાં લખાણો ટૂંક સમયમાં તૈયાર થઈ જશે. તેમાં પણ પ્રભુજીનાં ૩૪ અતિશયો, તેમની વાણીનાં ૩૫ ગુણો, સમવસરણની બેઠક વ્યવસ્થા, ત્યાં આવેલા આત્માઓની યોગ્યતાને આધારે પર્ષદાનાં વિવિધ પ્રકારો, દેશનાની શ્રવણવિધિ... વગેરે વગેરે... આપણને બોધ થશે.

“દેશના” પરનાં પ્રવચનો પણ આપ સૌના સહકારથી યોગ્ય સમયે પ્રકાશિત થશે.

ઉપરોક્ત અહેવાલ જોતાં આપને જરૂર જણાશે કે સંસ્થાએ થોડાં જ વર્ષોમાં કરેલી આ પ્રગતિ ખૂબ જ કરકસરપૂર્વક ઓછામાં ઓછો આર્થિક વ્યય કરીને સિદ્ધ કરી છે, જેનો સંપૂર્ણ યશ પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી મ. સા. અને પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મ.સા.ને ફાળે જાય છે.

ઉપરોક્ત દરેક કાર્યોને ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ ખોબે-ખોબે સહર્ષ વધાવશે, અનુમોદશે અને સહાયક થશે તેવી અભિલાષાસહ...

શ્રુતભવન સંશોધન કેન્દ્ર એટલે

- ❖ હસ્તપ્રતોમાં છુપાયેલો શાશ્વત જ્ઞાનનો વારસો ભવિષ્યની પેઢી સુધી પહોંચાડવાનું અભિયાન,
- ❖ હસ્તપ્રત વિદ્યા પ્રશિક્ષણ, હસ્તલિખિત પ્રતોનું સંપાદન, સંરક્ષણ, સૂચીકરણનું એકમાત્ર સ્થાન,
- ❖ પ્રાચીન શ્રુતવારસાનું સર્વાંગીણ અધ્યયન સ્થાન.

શ્રી સર્વજ્ઞદેવે ઉપદેશેલા શાશ્વત જ્ઞાનનો વારસો હસ્તપ્રતોમાં સચવાયેલો છે. કાળક્રમે આ વારસો નાશ પામી રહ્યો છે, તેમાં અશુદ્ધિઓનો પ્રવેશ થઈ રહ્યો છે. બદલાયેલા પરિવેશમાં હસ્તપ્રતો દ્વારા વહેતી શ્રુતજ્ઞાનની અવિરત ધારા ક્ષીણ થઈ રહી છે. શ્રુતભવન સંશોધન કેન્દ્ર આ ધારાને સમૃદ્ધ કરવાનું, તેને શુદ્ધ કરવાનું અને આવનારી પેઢી સુધી શુદ્ધ અને સુરક્ષિત રૂપે પહોંચાડવાનું કાર્ય કરે છે.

શ્રુતભવન સંશોધન કેન્દ્ર કેમ ?

ભારત સરકાર દ્વારા સંચાલિત રાષ્ટ્રીય પાંડુલિપિ મિશન(નેશનલ મિશન ફોર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ)ના સર્વેક્ષણ અનુસાર ભારતમાં દોઢ કરોડ જેટલી હસ્તપ્રતો છે. તેમાં લગભગ ૨૦ લાખ જેટલી પ્રતો (લગભગ ૧૩ ટકા) જૈન હસ્તપ્રત ભંડારોમાં સચવાઈ છે. ભારતમાં અંદાજે પાંચસોથી વધુ જૈન હસ્તપ્રત ભંડારો છે. છેલ્લાં દોઢસો વરસમાં સંરક્ષણના અભાવે હસ્તપ્રતો નાશ પામી રહી છે. ઘણા બધા હસ્તપ્રત ભંડારોનું વ્યવસ્થિત સૂચિપત્ર પણ નથી. હસ્તપ્રત ભંડારમાં છુપાયેલાં હજારો શાસ્ત્રો અપ્રકાશિત છે. જે પ્રકાશિત છે તેનું સુચારુ સંપાદન કરવું બાકી છે. નાશ પામી રહેલા શાશ્વત જ્ઞાનના વારસાની સુરક્ષા, સંરક્ષણ અને સંવર્ધન કરવાના ઉદ્દેશથી ઈ.સ. ૨૦૧૦માં શ્રુતભવન સંશોધન કેન્દ્રની સ્થાપના થઈ છે. શ્રુતદીપ સંશોધન સંસ્થાન (શ્રુતદીપ રીસર્ચ ફાઉન્ડેશન) નામની સંસ્થા તેનું સંચાલન કરે છે. મહારાષ્ટ્રમાં પૂના શહેરમાં શ્રુતભવન સંશોધન કેન્દ્રનું ત્રણ માળનું સુવિધાયુક્ત મકાન છે. તેમાં સંશોધન વિભાગ કક્ષ, વર્ધમાન જિનરત્નકોશ વિભાગ કક્ષ, શ્રુતભવન શાસ્ત્ર સંગ્રહ (જ્ઞાનભંડાર) કક્ષ, હસ્તલિખિત શાસ્ત્ર સંગ્રહ, ઉપાસના ભવન, પ્રવચન હોલ, ભક્તિ ભવન, આવાસ ભવન છે. કેન્દ્રના પરિસરમાં શ્રી શ્રુત પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મનોરમ જિનાલય છે. તેમાં શ્રુતમંદિર પણ છે. રહેવાની અને ભોજનની સુવિધા પણ ઉપલબ્ધ છે.

પ્રેરણા

પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના શિષ્યરત્ન ગણિવર વૈરાગ્યરતિવિજયજી મ.સા.ને તાડપત્રની પ્રતોનું સંશોધન કરતા જોઈને તેમની પાસે આવેલા ઉપાસકોએ તે અંગે જિજ્ઞાસા વ્યક્ત કરી. પૂજ્ય ગુરુદેવે શાસ્ત્ર સંપાદનની આવશ્યકતા સમજાવી, તેની પ્રક્રિયા બતાવી અને વિશાળતા સમજાવી. તે જોઈને શ્રુતભક્તિથી પ્રેરાઈને શ્રુતભક્તોએ આ કાર્યને પરિપૂર્ણ સંસ્થાનનું સ્વરૂપ આપવાનો નિર્ણય કર્યો. આ કાર્ય માટે ચારેય સંપ્રદાયના પ્રમુખ ગુરુભગવંતોના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત થયા છે.

શ્રુતભવનનું કાર્યક્ષેત્ર : ઉપલબ્ધિ

વિગત દસ વર્ષથી શ્રુતભવન સંશોધન કેન્દ્ર પ્રાચીન શાસ્ત્રોને હસ્તલિખિત પ્રતોના આધારે સંશોધિત કરવાનું અને પ્રકાશિત કરવાનું કાર્ય કરે છે તેમજ વિશ્વભરમાં રહેલી જૈન હસ્તપ્રતોનું એક બૃહત્ સૂચિપત્ર બનાવવાનું કામ કરે છે. ૨૦ તરવરિયા નવયુવાન વિદ્વાન પંડિતો સ્કેનિંગ, સૂચિપત્ર નિર્માણ, સંશોધન-સંપાદન આદિ કાર્ય કરે છે. પ્રકાશિત ગ્રંથોનું

ભારતભરના ૩૨૦ જ્ઞાનભંડાર, સંશોધન સંસ્થાઓ, વિદ્યાપીઠોને વિનામૂલ્યે વિતરણ કરવામાં આવે છે. શ્રુતની જાગૃતિના ક્ષેત્રે પણ શ્રુતભવન સંશોધન કેન્દ્રનું પ્રદાન રહ્યું છે. શ્રુતસંવાદનું આયોજન, લબ્ધપ્રતિષ્ઠ યુનિવર્સિટી સાથે લિપિ-હસ્તવિદ્યા સંબંધી કાર્યશાળાઓનું આયોજન, વિદ્વાનોનાં વ્યાખ્યાનોનું જીવંત ચિત્રણ, રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય ચર્ચાસત્રોમાં સહભાગ જેવાં અનેક કાર્ય કરી રહ્યું છે. દરેક સંપ્રદાયના અને સમુદાયના પૂજ્ય ગુરુભગવંતોના પાવન આશીર્વાદ સાથે અને અનેક અનંત કલ્યાણી શ્રીસંઘના ઉદાર પીઠબળપૂર્વક અમારી સંસ્થા શ્રુતની સેવા કરી રહી છે. સંશોધન કરનારાં સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને માહિતી અને સામગ્રી અર્પણ કરે છે. અનેક ગુરુભગવંતો અને સાધ્વીજી ભગવંતો સંપાદનકાર્યમાં સહાય કરી રહ્યાં છે. સંસ્થાના કાર્યક્ષેત્રને વ્યાપક અને સર્વગ્રાહી બનાવવાના હેતુથી ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે એફિલિએશન પણ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રકલ્પ

(૧) શાસ્ત્ર સંશોધન પ્રકલ્પ

આ પ્રકલ્પમાં અપ્રગટ શાસ્ત્રોનું સંપાદન તેમજ જેનું પરિમાર્જન આવશ્યક હોય તેવાં મુદ્રિત શાસ્ત્રોનું પુનઃ સંપાદન કરવામાં આવે છે. પૂજ્ય ગુરુદેવના માર્ગદર્શનમાં તૈયાર થતા વિદ્વાનો તેમ જ વિવિધ સમુદાયના વિદ્વાન મહાત્માઓ આ કાર્ય કરી રહ્યા છે. આ પ્રકલ્પને કારણે પ્રાચીન શ્રુતજ્ઞાનનો વારસો ભવિષ્યની પેઢી સુધી શુદ્ધ સ્વરૂપે પહોંચશે, વધુ ને વધુ શાસ્ત્રો પ્રકાશમાં આવશે, શાસ્ત્રોની શુદ્ધ આવૃત્તિ ઉપલબ્ધ થશે. આ પ્રકલ્પ અંતર્ગત આજ સુધી લગભગ ૬૬૦થી વધારે અપ્રગટ ગ્રંથોનું (૧૬,૦૦૦ પાનાંનું) લિપ્યંતરણ થયું છે તેમજ ૩૭ પુસ્તક સંપુટમાં ૨૭૦ અપ્રગટ અભ્યાસોપયોગી ગ્રંથોનું સંપાદન અને પ્રકાશન સંપન્ન થયું છે.

(૨) વર્ધમાન જિનરત્નકોશ પ્રકલ્પ

જિનશાસનમાં અંદાજે પાંચસોથી વધુ જૈન હસ્તપ્રત ભંડારો છે. તેમાં લગભગ ૨૦ લાખ જેટલી પ્રતો સચવાય છે. તે બધા જ ભંડારોનાં સૂચિપત્ર એકત્રિત કરીને સમગ્ર જૈન હસ્તપ્રતોનું સૂચિપત્ર તૈયાર કરવું. વર્ધમાન જિનરત્નકોશ એક વિશિષ્ટ સંદર્ભસામગ્રીની ગરજ સારશે. તેનાથી હસ્તપ્રતોની પ્રામાણિક માહિતી ઝડપથી અને આસાનીથી મળશે તથા સંશોધન-સંપાદન પ્રવૃત્તિને વેગ મળશે.

આ પ્રકલ્પની સંલગ્ન પ્રવૃત્તિ રૂપે હસ્તપ્રતોનું ડિજિટાઇઝેશન પણ કરવામાં આવે છે. તેના આધારે આંતરરાષ્ટ્રીય માનક અનુસાર વિદ્વાનોને ઉપયોગી સૂચિપત્ર તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રકલ્પ અંતર્ગત આજ સુધી ૩૦૦ ભંડારની ૭,૦૦,૦૦૦થી વધુ હસ્તપ્રતોની માહિતી એકત્રિત થઈ છે. ૫૬ હસ્તપ્રતભંડારની ૧,૦૦,૦૦૦ હસ્તપ્રતોનું ડિજિટાઇઝેશન (૫૫ લાખ પાનાં) થયું છે. ૩૫થી વધુ હસ્તપ્રતભંડારના સૂચિપત્રનું નિર્માણ થયું છે.

આ બધી માહિતી માતૃકાદીપ નામના સૉફ્ટવેરમાં સંકલિત કરવામાં આવી છે, જેથી મિનિટોમાં જ અપેક્ષિત હસ્તપ્રતોની પ્રામાણિક માહિતી ઝડપથી અને આસાનીથી મળી શકે છે. જિનશાસનના છઠ્ઠીસસો વર્ષના ઇતિહાસમાં અંદાજે ત્રીસ હજારથી વધુ શાસ્ત્રોની રચના થઈ છે. તેમની ચોક્કસ માહિતી ઉપલબ્ધ થાય એના માટે જૈન કૃતિ-કૃતિકાર કોશ તૈયાર થઈ રહ્યો છે.

(૩) અભ્યાસવર્ગ પ્રકલ્પ

વિશાળ સંખ્યા ધરાવતા શ્રુતવારસાનું સંશોધન, સંપાદન, સૂચીકરણ કરવા માટે મોટી સંખ્યામાં કુશળ માનવસંસાધન જરૂરી છે. દિવસે દિવસે વિદ્વાનોની સંખ્યા ઓછી થઈ રહી છે. શ્રુતભવન સંશોધન કેન્દ્રે આ દિશામાં પહેલ કરી છે. શ્રુતભવન સંશોધન કેન્દ્રના ઉપક્રમે (૧) હસ્તપ્રત વિદ્યા, (૨) સંપાદન વિદ્યા, (૩) સંસ્કૃત વ્યાકરણ, (૪) પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ વ્યાકરણ, (૫) જૈન તત્ત્વજ્ઞાન (૬) ન્યાય, સાહિત્ય, દર્શન જેવી ભારતીય વિદ્યાશાખા, (૭) લિપિવિદ્યા અને (૮) હસ્તપ્રતોનું સંરક્ષણ અને સૂચીકરણ જેવા અનેક ઉપયોગી વિષયના પ્રાથમિક તેમ જ ઉચ્ચ કક્ષાના

(એડવાન્સ) અભ્યાસક્રમ (કોર્સ) કરાવવામાં આવે છે. સંપાદક વિદ્વાનો માટે ઉચ્ચ કક્ષાની વિદ્યાશિક્ષાનો પ્રબંધ પણ છે. આ પ્રકલ્પને કારણે સંપાદન સમર્થ વિદ્વાન તૈયાર થશે.

(૪) અક્ષરશ્રુતમ્ પ્રકલ્પ

હાલની મુદ્રણ વ્યવસ્થા અનુસાર છાપવામાં આવતા ગ્રંથોનું આયુષ્ય અતિ અલ્પ જણાય છે. તેથી અમે આ શાશ્વત શ્રુતવારસાને ચિરંજીવ રાખવા પરંપરાગત તાડપત્રોનો ઉપયોગ કરવાનો વિચાર કર્યો. અનેક પરીક્ષણો બાદ તાડપત્ર પર આ શાસ્ત્રો કોતરવાનું નક્કી કર્યું. આ પ્રક્રિયામાં ક્યાંય કોઈપણ પ્રકારનું રસાયણ વપરાતું નથી. તેથી તાડપત્રને બહારની કોઈ હાનિ પહોંચતી નથી.

તાડપત્ર સમય-પરીક્ષિત (Time tasted) છે. ૭૦૦-૮૦૦ વરસ જૂનાં તાડપત્ર આજે પણ ઉપલબ્ધ છે. હાથબનાવટના કાગળ કરતાં તાડપત્રનું આયુષ્ય ત્રણ ગણું વધારે છે. તે પાણીથી પણ સુરક્ષિત છે. તેમાં શાહી ચોંટવાની સમસ્યા નથી. શ્રુતભવન દ્વારા સંશોધિત થયેલાં શાસ્ત્રો આ તાડપત્ર પર કોતરાશે. એક પ્રત લગભગ ૫૦ પત્રની હશે. તેના પર સાગની પટ્ટી હશે. ખાદીના કપડાની કોથળીમાં આ પ્રત રાખવામાં આવશે. તેની સુરક્ષા માટે સાગની બનેલી લાકડાની પેટી તૈયાર કરી છે. એક પેટીમાં છ પ્રત રાખવામાં આવશે. નિશ્ચિત કરેલા વીસ ભંડારોમાં આ પેટીઓ મોકલવામાં આવે છે. આ પ્રકલ્પને કારણે ભવિષ્યની પેઢી સુધી શ્રુતવારસો સુરક્ષિતપણે પહોંચશે.

ભવિષ્યની યોજના

સો(૧૦૦)થી વધુ સંશોધક પ્રતિભા તૈયાર કરવી.

જૈન હસ્તપ્રત અને શ્રુતવારસાનું એક વૈશ્વિક સંગ્રહન બનાવવું.

જૈન શાસ્ત્રોમાં નિહિત વૈજ્ઞાનિક તથ્યોને વિશ્વ સમક્ષ પ્રભાવી રૂપે પ્રસ્તુત કરવા.

વિદ્વાન

વિવિધ સમુદાયના વિદ્વાન આચાર્ય ભગવંત, સાધુ ભગવંત ઉપરાંત અમદાવાદ સ્થિત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર (એલ. ડી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજી)ના પૂર્વ નિદેશક ગુજરાતરત્ન ડૉ. જિતેન્દ્ર બી. શાહ સમાન વિદ્વાનનું માર્ગદર્શન અને નેતૃત્વ સંસ્થાને મળી રહ્યું છે. અમદાવાદ અને પૂનાના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ અને શ્રુતાનુરાગી મહાનુભાવો તન, મન, ધન અને જીવન અર્પણ કરીને સંસ્થાનું સંગોપન કરી રહ્યા છે.

સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રની આન, બાન અને શાન એટલે શ્રી શત્રુંજય મહાતીર્થ, પાલિતાણા નગર. આ તીર્થની નજીકનું ૫૦ કિલોમીટર પર આવેલું ભાવનગર શહેર જે લગભગ ૩૦૦ વર્ષ પ્રાચીન શહેર છે. આ શહેરમાં ૨૮૪ વર્ષ પ્રાચીન સર્વપ્રથમ ભાવનગરનું જિનાલય શ્રી આદિનાથ જિનાલય વિદ્યમાન છે. આ જિનાલયના મૂળનાયક શ્રી આદિનાથ દાદાનું જિનબિંબ લાખો વર્ષ પ્રાચીન છે અને તેનો રોચક ઇતિહાસ છે. મૂળ વાત એ છે કે આ ભાવનગર શહેરમાં હાલ ૩૧ જિનાલયો છે અને દરેક જિનાલયો શ્રી ભાવનગર જૈન શ્વે. મૂ. તપાસંઘના નેજા હેઠળ એક જ શ્રી સંઘ વહીવટ કરે છે.

આ શ્રી સંઘની દેખરેખ હેઠળ શ્રી ભાવનગર જૈન શ્વે. મૂ. તપાસંઘની માલિકીનો હસ્તલિખિત જ્ઞાનભંડાર પણ છે. જેમાં લગભગ ૨૮૦૦ જેટલી હસ્તલિખિત પ્રાચીન પ્રતો આવેલી છે. વર્ષોથી શ્રી સંઘ તેની સાચવણી, માવજત અને ક્રમબદ્ધ જાળવણી કરી રહ્યો છે. પ્રસંગોપાત ગુરુભગવંતોની જરૂરીયાત મુજબ Xerox આદિ કરાવી અભ્યાસ હેતુ આપવામાં આવે છે. વિદ્વાન જ્ઞાનપ્રેમી ગુરુભગવંતો પણ દૂર-દૂરથી વિહાર કરીને સંશોધન અને અભ્યાસ હેતુ ભાવનગર આવે છે. શ્રી સંઘનું પરમ સૌભાગ્ય છે કે આવા ઉત્તમ પ્રકારના હસ્તલિખિત ગ્રંથોનું સાચવણી, સંચાલન અને દેખરેખ રાખે છે.

શ્રી ભાવનગર જૈન સંઘનું સુંદર નજરાણું એટલે શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા. તેની આજથી પ્રાય: ૧૩૦ વર્ષ પહેલાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજ સાહેબની પ્રેરણાથી સ્થાપના થયેલ અને તે પ્રસંગે ભાવનગર શ્રી સંઘના વિદ્વાન પંડિતો અને શ્રાવકોના અથાગ પ્રયત્નોથી સ્વતંત્ર મકાન બંધાવી જ્ઞાનની પરબ સમી શ્રી આત્માનંદ સભાની સ્થાપના થયેલ. ભાવનગર શહેરની મધ્યમાં વિશાળ - આલિશાન મકાન બાંધવામાં આવ્યું. ૩૦૦૦ જેટલી હસ્તલિખિત અને ૮,૦૦૦ જેટલી છાપેલી પ્રતો અને પુસ્તકો આ જ્ઞાનભંડારમાં આજે પણ વિદ્યમાન છે. ન્યાયાંભોનિધિ ૧૦૦૮ શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી મ. સા.એ (શ્રી આત્મારામજી મહારાજે) અથાગ પરિશ્રમ કરીને પૂ. ગુરુભગવંત શ્રી વૃદ્ધિચન્દ્રજી મહારાજની પરમપાવન પ્રેરણાથી ગુરુભક્તો તરફથી આ સભાની સ્થાપના થયેલ અને વિશાળ હસ્તલિખિત પ્રતોનો પ્રાચીન સંગ્રહ આજે પણ ભંડારમાં મોજુદ છે. ક્રમશઃ શ્રી વૃદ્ધિચન્દ્રજી મહારાજ અને તેમના શિષ્ય પ્રશિષ્યો દ્વારા આ સભાને જીવંત રાખવામાં અને સાચવવામાં અમૂલ્ય ફાળો રહેલો છે. શ્રી આત્માનંદ સભા દ્વારા લગભગ ૩૦૦ ઉપરાંત પુસ્તકો છાપવામાં આવેલ છે, જે આજે પણ મોજુદ છે. એક લેખ સંગ્રહરૂપ માસિક તથા પ્રતો આજે પણ નિયમિત છપાય છે. શ્રી આત્માનંદ સભાની લાઇબ્રેરી ૧૩૦ વર્ષથી એ જ સ્વરૂપે આજે પણ જળવાઈ રહી છે. સભાની પોતાની એક આગવી ઓળખ જ્ઞાન અને જ્ઞાનીઓની હૃદયમાં આજે પણ અકબંધ છે.

શ્રી આત્માનંદ સભાના તે વખતના અને વર્તમાન સુધીના દરેક ટ્રસ્ટીગણ આ સભાનું સંચાલન, જાળવણી તથા સંવર્ધન માટે નિષ્પક્ષ રહીને કાર્ય કરી રહ્યાં છે. જ્ઞાનીઓ અને ઈચ્છુક વાચકો માટે જ્ઞાનની આ પરબ દીવાદાંડી સમી છે.

શ્રી યશોવિજયજી ગ્રંથમાળા ભારતીય તથા યુરોપિય દેશોમાં જ્ઞાન-પ્રસારના મંગલ ધ્યેયને લક્ષમાં રાખીને સર્જાયેલી સંસ્થા છે. આની પાછળ જૈન સાહિત્યનો દેશ-વિદેશમાં પ્રચાર કરવાનો ઉત્તમ આદર્શ રાખવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાન એ જીવનનું અમૃત છે અને કેળવણી એ સંસારનું કલ્પવૃક્ષ છે અને આ વૃક્ષનાં ત્રણ ફળો તે વિવેક, દર્શન અને ચારિત્ર છે. આ અમર ફળોની જગતને પ્રાપ્તિ થાય તે માટે શાસ્ત્રવિશારદ આચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે વિદ્યાગ્રંથો, વિદ્યાલયો અને વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરી સમાજ અને દેશને ચરણે મૂકવાની તેઓની તમન્નાએ તેમને ‘નવયુગપ્રવર્તક’નું બિરુદ અપાવ્યું હતું. આ નવયુગના દ્રષ્ટા અને પ્રવર્તક આચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજ સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિના રત્ન હતા. તેઓની જન્મભૂમિ મહુવા હતી અને દીક્ષાભૂમિ ભાવનગર હતી. એ સમયે વિદ્યા અને વિદ્યાધામોની ભવ્ય પરંપરા ધરાવતા મિથિલા, બિહાર અને ઉત્તરપ્રદેશને એમણે કર્તવ્યભૂમિ બનાવ્યા.

જૈનોનાં બાળકો માત્ર લક્ષ્મીપુત્રો નહીં, પણ સરસ્વતીપુત્રો બને તે ધ્યેય સાથે એમણે કાશી-બનારસમાં શ્રી યશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળાની સ્થાપના કરી અને આ પાઠશાળાએ દેશ અને સમાજના ચરણે અનેક વિદ્વદ્ગુરુઓની ભેટ ધરી. જૈનદર્શન અને જૈનતત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રસાર થાય તે માટે જૈન વિદ્વાનો, ઉપદેશકો અને પ્રચારકો તૈયાર કરવાની એમણે ભગીરથ પ્રેરણા આપી. તેઓએ પ્રો. હર્ટલ, ડૉ. શુબ્રીંગ, ડૉ. વિન્ટરનીત્સ વગેરે યુરોપીય વિદ્વાનોને પણ પોતાના તરફ આકર્ષી ભારતવર્ષમાં આવવા પ્રેર્યા હતા અને જૈનધર્મના પ્રશંસક બનાવ્યા હતા. એ પછી એમના આ કાર્યને એમના શિષ્યોએ ઉપાડી લીધું અને ડૉ. શારલોટ કાઉઝે નામના જર્મન વિદ્વદ્ધી બહેને જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો અને પોતાનું નામ સુભદ્રાબહેન રાખ્યું.

આચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરિજીએ પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન શ્રી યશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા, બનારસ; શ્રી વિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિર, આગ્રા; શ્રી વીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળ, શિવપુરી; શ્રી યશોવિજયજી જૈન બાલાશ્રમ, મહુવા; શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળ, પાલિતાણા અને શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર - એમ જ્ઞાનપ્રસારની પરબો સમી વિવિધ સંસ્થાઓ સ્થાપી હતી.

આજથી લગભગ ત્રણસો વર્ષ પહેલાં થયેલા આગમ, ન્યાય, વ્યાકરણ, કાવ્ય, દર્શન ને ફિલસૂફીના પ્રકાંડ પંડિત અને મહાન સાધુ મહામહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ તરફ આચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરિજી અનન્ય ભક્તિ ધરાવતા હતા એટલે તેઓ વિદ્યા કે કેળવણીની જે કોઈ સંસ્થાની સ્થાપનામાં પ્રેરણા આપતા, તેમાં સંસ્થાની સાથે પોતાનું નામ ન જોડતાં ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજનું પુણ્યનામ રાખતા હતા.

એ પુણ્યનામથી અંકિત ભાવનગરની શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળાનો જન્મ બનારસ ખાતે વિ. સં. ૧૯૬૪ની અક્ષય તૃતીયાએ આચાર્યશ્રીના વરદ હસ્તે થયો હતો. એ વખતે શ્રી યશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા પણ બનારસમાં ચાલતી હતી અને પ્રાચીન જૈન ગ્રંથોના પ્રકાશનના ક્ષેત્રે આ ગ્રંથમાળાની ઘણી જાહોજલાલી પ્રવર્તતી હતી.

ગ્રંથમાળાની સ્થાપનાનો હેતુ ગ્રંથપ્રકાશનનો હતો; કેમ કે જૈનાચાર્યોએ રચેલા ન્યાય, વ્યાકરણ, સાહિત્ય, તર્ક અને ભાષાના અનેક ગ્રંથો પ્રાચીન ભંડારોમાં મોજૂદ હતા; પણ પ્રકાશનની સુવિધાના અભાવે તેનો ઉપયોગ થતો નહિ અને જૈન વિદ્યાર્થીઓને પણ અભ્યાસ માટે બીજેથી સહાય મેળવવી પડતી હતી. વળી, જૈનેતર અને યુરોપીય વિદ્વાનોને

જૈનધર્મ વિશે જાણવાની ઘણી ઉત્કંઠા રહેતી; પણ યોગ્ય પ્રકારનાં અને યોગ્ય ભાષામાં આ પુસ્તકો ન મળવાથી તેઓ તેનાથી વંચિત રહેતા.

શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગ્રંથમાળા સંસ્થા છ વર્ષ સુધી બનારસમાં કાર્યરત રહી. આ પછી વધુ સુવિધા માટે એને સૌરાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ અને સંસ્કારી શહેર ભાવનગરમાં લાવવામાં આવી. ભાવનગર એ સૌરાષ્ટ્રનું વિદ્યા-સંસ્કારનું વાતાવરણ ધરાવતું અનોખું નગર છે. વળી તે શ્રી વિજયધર્મસૂરિજીના ગુરુ શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજની સ્વર્ગવાસભૂમિ તથા તેઓની દીક્ષાભૂમિ છે. અહીં આવ્યા પછી આ સંસ્થાએ જૈન ગ્રંથોના પ્રકાશન ઉપરાંત જૈનેતર વિદ્વાનો અને યુરોપીય વિદ્વાનોમાં જૈનધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રચારમાં સારો એવો હિસ્સો આપ્યો.

આચાર્યશ્રીના સ્વર્ગવાસ પછી તેઓના સમર્થ શિષ્યોએ આ સંસ્થાને યથાયોગ્ય માર્ગદર્શન અને મદદ આપ્યા કરી; એમાંય શાંતમૂર્તિને નામે જાણીતા, ઇતિહાસવેત્તા અને ‘આબુ’ના લેખક પૂ. મુ. શ્રી જયંતવિજયજી મહારાજ તથા તેમના સુયોગ્ય શિષ્ય શ્રી વિશાલવિજયજી મહારાજે આ સંસ્થાના વિકાસ માટે એનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. અહીંથી આબુ, રાણકપુર, શંખેશ્વર, સમેતશિખર વગેરે તીર્થોનાં, પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ સુંદર પુસ્તકો તૈયાર કરી સમાજને ભેટ ધર્યા; પણ દુર્ભાગ્યે મહામુનિ શ્રી જયંતવિજયજી મહારાજનું વિ. સં. ૨૦૦૫ના માગસર સુદ ૭ના રોજ વલભીપુરમાં અવસાન થયું.

મુનિશ્રી જયંતવિજયજી મહારાજે પોતાની હયાતીમાં જ સંસ્થાના બંધારણને વ્યવસ્થિત કરીને એનું સંચાલન બાહોશ કમિટીને સુપરત કર્યું. આ સંસ્થાએ એના સ્થાપકના નામથી સમાજના વિદ્વાનોના સન્માન માટે ‘શ્રીવિજયધર્મસૂરિ જૈન સાહિત્ય સુવર્ણચંદ્રક’ની યોજના કરી હતી અને તેના દ્વારા પ્રજ્ઞાયક્ષુ પંડિત સુખલાલજી, શ્રી મોતીચંદભાઈ ગિરધરલાલ કાપડિયા, પંડિતવર્યશ્રી બેચરદાસ જીવરાજ દોશી, મુનિશ્રી જિનવિજયજી, આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી, લાલચંદ ગાંધી, ભોગીલાલ સાંડેસરા, રતિલાલ દેસાઈ, રમણલાલ ચી. શાહ, પન્નાલાલ આર. શાહ વગેરેનું બહુમાન કરી પોતાનું માન કર્યું છે.

એ પછી પૂજ્યશ્રી જયંતવિજયજી મહારાજના અવસાન પછી એમના સુશિષ્ય મુનિશ્રી વિશાલવિજયજી મહારાજે આ જ્ઞાનજ્યોતને પ્રકાશમાં રાખવા માટે સારાં પ્રકાશનો આપ્યાં. આ સંસ્થાના પ્રમુખપદે જાણીતા સાહિત્યકાર ‘સુશીલ’, શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ વગેરેએ મહત્ત્વનું યોગદાન આપ્યું. લબ્ધપ્રતિષ્ઠ લેખક શ્રી ‘જયભિખ્ખુ’ અને એ પછી એમના પુત્ર ‘પદ્મશ્રી’ કુમારપાળ દેસાઈએ પણ આ સંસ્થામાં રસ દાખવ્યો હતો.

૧૯૬૬ની ફેબ્રુઆરીએ શનિવારે સાંજે મુંબઈના ભારતીય વિદ્યાભવનમાં શ્રી કે.લાલના જાદુ પ્રયોગો યોજીને પણ સંસ્થાને આર્થિક સહયોગ આપવાનો સહુએ ભગીરથ પ્રયાસ કર્યો હતો. ભાવનગરના અગ્રણી સંસ્કારપુરુષોએ સંસ્થાને કાજે સેવાસુમન અર્પણ કર્યા છે. એ પછી સંસ્થામાં વાચનાલય ચાલુ કરાતા એ વધુ જીવંત બની. કિંતુ ત્યારબાદ સમય જતાં સંસ્થાના મકાનની આસપાસનો વિસ્તાર દુકાનોથી ધમધમતો અત્યંત ગીચ વિસ્તાર બની ગયો. સાધુ-સાધ્વીઓને પુસ્તકોનો લાભ લેવાનું મુશ્કેલ બની ગયું અને સાથોસાથ મકાન જીર્ણ થતાં આ સંસ્થા ભાવનગરના દાદાસાહેબની વાડીમાં આજે કાર્યરત છે. એના એ જૂના કબાટોને પુનઃ રંગરોગાન કરીને મૂકવામાં આવ્યાં અને આ રીતે એક લાંબી પરંપરા જીવંત રાખવાનો અને વિશેષે તો જૈન ધર્મનાં મૂલ્યવાન ગ્રંથો સહુ કોઈને મળતા રહે તેવો પ્રયાસ કરવાનો ભગીરથ પુરુષાર્થ કર્યો છે.

जैन साहित्य में ज्ञान को आत्मा का विशेष गुण बताया है, इसीलिए ज्ञान को जैनागमों में अत्यधिक महत्त्व दिया गया है। नंदीसूत्र आगम ग्रंथ तो ज्ञान के विवेचन के रूप में ही बनाया गया है। स्वाध्याय-अध्ययन को अभ्यन्तर तप माना गया है। उसका फल परम्परा से मोक्ष है। अतः जैन मुनियों को स्वाध्याय करते रहने का दैनिक कर्तव्य बतलाया गया है। जैनागमों में प्रतिपादित ज्ञान के इस अपूर्व महत्त्व ने मुनियों की मेधा का खास विकास किया। उन्होंने अपने अमूल्य समय को विशेषतः विविध ग्रंथों के अध्ययन-अध्यापन एवं प्रणयन में लगाया। फलतः साहित्य (वाङ्मय) का कोई ऐसा अंग न बचा, जिस पर जैन विद्वानों की गौरवशालिनी प्रतिभासम्पन्न लेखनी न चली हो। वीर-निर्वाण के ९८० वर्ष पश्चात् विशेष रूप से जैन साहित्य पुस्तकारूढ़ हुआ। उससे पूर्व आगम कंठस्थ रहते थे, अतः अध्ययन-अध्यापन ही जैन मुनियों का प्रमुख कार्य था। इसके पश्चात् लेखन भी आवश्यक कार्यों में सम्मिलित कर लिया गया। साधारण मुनियों का समय जो कि शास्त्रों का प्रणयन नहीं कर सकते थे, लिखने में व्यतीत होता था। इसी कारण जैन मुनियों के हस्तलिखित लाखों ग्रंथ यत्र तत्र बिखरे पड़े हैं। दूसरों की अपेक्षा जैनों की लिखी हुई पुस्तकें शुद्ध पाई जाती हैं। साहित्य के प्रणयन एवं संरक्षण में जैन विद्वान्, विशेषतः श्वेताम्बर विद्वान् तो बड़े ही उदार रहे हैं, फलस्वरूप जैनेतर ग्रंथों पर सैकड़ों जैन टीकाएँ उपलब्ध हैं। जैन भण्डारों में जैनेतर साहित्य प्रचुर परिणाम में सुरक्षित है। उनमें कई ग्रंथों की प्रतियाँ तो ऐसी भी हैं, जिनकी प्रतियाँ जैनेतर संग्रहालयों में भी नहीं पाई जाती। अतः उनको बचाये रखने का श्रेय जैनों को ही प्राप्त है।

जिस प्रकार जैन मुनियों ने लेखन एवं ग्रंथनिर्माण में अपने अपूर्व समय एवं बुद्धि का सदुपयोग किया था, उसी प्रकार जैन उपासकों (श्रावकों) ने भी लाखों - करोड़ों रूपयों का सद्व्यय प्रतियाँ लिखने में, विविध चित्रलेखन में, स्वर्ण व रौप्य की स्याही से लिखाने में किया। आज भी जैन भण्डारों में सुरक्षित हजारों प्रतियाँ ऐसी हैं जिन्हें श्रावकों ने लाखों रुपये व्यय करके लिखाई थी। उनमें से कल्पसूत्रादि की कई प्रतियाँ तो लेखन, चित्रकला एवं नाना विविधताओं के कारण ऐसी अद्भुत हैं कि अपनी सानी नहीं रखती। अहमदाबाद के भण्डार में एक कल्पसूत्र की प्रति ऐसी है जिसका मूल्य लाख रुपये से अधिक आंका जाता है। कई प्रतियाँ स्वर्णाक्षरी और कई रौप्याक्षरी हैं। लेखनकला आदि अनेकानेक विविधताएँ जैन भण्डारों की प्रतियों में हैं। लेखक एवं लिखाने वाले की प्रशस्तियाँ भी जैन प्रतियों में ऐतिहासिक दृष्टि से विशेष महत्त्व की हैं।

जैन भण्डारों की प्रचुरता

जैन मुनियों के लिए चातुर्मास (अषाढ़ से कार्तिक) के अतिरिक्त, एक स्थान पर एक मास से अधिक रहना निषिद्ध है। अतः निरन्तर भ्रमणशील जैन मुनियों ने भारत के कोने-कोने में पहुँच कर जैनधर्म का प्रचार किया। परिणामस्वरूप भारत के सभी प्रान्तों में जैन ज्ञानभण्डार स्थापित हैं। नीचे प्रांत वार उन प्रमुख स्थानों के नामों की सूची

दी जाती है, जहाँ जैन ज्ञान-भण्डार हैं।

श्वेताम्बर जैन ज्ञान-भण्डार^१

राजपूताना :- जैसलमेर, बीकानेर, जोधपुर, आहोer, फलोधी, सरदारशहर, चूरू, जयपुर, झुंझुणूँ, फतैपुर, लाडणूँ, सुजानगढ, पाली, उज्जैन, कोटा, उदयपुर, इन्दौर, रतलाम, बालोतरा, किसनगढ, नागौर, मंदसौर, ब्यावर, लोहावट, मेड़ता इत्यादि।

गुजरात :- पाटण, खंभात, बड़ौदा (वड़ोदरा), छाणी, पादरा, बीजापुर, लींबड़ी, अहमदाबाद, सूरत, पालनपुर, राधनपुर, डभोई, मांगरोल, ईडर, सीनोर, साणंद, वीशनगर, कपड़बंज, चाणस्मा, वीरमगाँव, बीलीमोरा, झींझुवाड़ा, खेडा, वढवाण, धोलेरा, पाटणी, दशाड़ा, लीवण, पूना, बम्बई, भरोंच (भरुच)।

काठियावाड :- पालीताणा, भावनगर, राजकोट, जामनगर।

कच्छ :- कच्छकोडाय, मांडवी, मोरबी।

दक्षिण :- मालेगांव, मैसूर, मद्रास।

संयुक्तप्रांत :- आगरा, बनारस, लखनऊ।

बंगाल :- कलकत्ता, अजीमगंज, जीयागंज, राजगृह (बिहार)।

पंजाब :- अम्बाला, जीरा, रोपड़, सामना, मालेरकोटलु, लुधियाना, होशियारपुर, जालंधर, नकोदर, अमृतसर, पट्टी, जंडियाला, लाहौर, गुजरांवाला, सियालकोट, रावलपिंडी, जम्मू।

दिगम्बर जैन ज्ञान-भण्डार

यों तो इनके जहाँ मंदिर हैं, वहीं पुस्तक संग्रह हैं। परन्तु प्रमुख स्थानों के नाम इस प्रकार हैं :-

१ आरा, २ झालरापाटण, ३ बम्बई, ४ ब्यावर, ५ दिल्ली, ६ जयपुर, ७ नागौर, ८ कारंजा, ९ कलकत्ता, १० नागपुर, ११ ललितपुर, १२ बासौदा, १३ झेलसा, १४ ईडर, १५ करमसद, १६ सोजित्रा, १७ अजमेर, १८ कामा, १९ ग्वालियर, २० लशकर, २१ सोनगिरि, २२ सीकर, २३ मूडबिद्रि, २४ जैनबिद्री, २५ इन्दौर, २६ हूमसपद्मावती, २७ प्रतापगढ़, २८ उदयपुर, २९ सांगवाड़ा, ३० आगरा, ३१ लखनऊ, ३२ दरियावाद, ३३ चंदेरी, ३४ सिरोज, ३५ कोल्हापुर, ३६ श्रवणबेलगोला, ३७ कारकल, ३८ अहम्बुचा, ३९ वारंगा, ४० आमेर, ४१ कांची, ४२ अलवर, ४३ सम्मेशिखर, ४४ सागर, ४५ शोलापुर इत्यादि^२।

इन स्थानों में कईकईस्थानों में तो एक नगर में ५/१० भण्डार तक हैं।

प्रकाशित सूचीयाँ

उपर्युक्त भण्डारों में से कुछ भण्डारों के सूचीपत्र भी प्रकाशित हो चुके हैं। कई भण्डारों के ग्रन्थों का परिचय रिपोर्टों में प्रकाशित हुआ है। हजारों जैन प्रतियाँ भारत के बहार एवं भारत के राजकीय संग्रहालयों में पहुँच चुकी हैं।

१. “अपणी ज्ञान परबो” जैन सत्य प्रकाशवर्ष ४ अंक १०-११ वर्ष ५ अंक ६ वर्ष अंक ५ में देखना चाहिए।

२. विशेष जानने के लिए देखें भारतवर्षीय दिगम्बर जैन डिरेक्टरी आदि ग्रन्थ।

जिनकाविवरण संग्रहालयों के सूचीपत्रों में प्रकाशित हो चुका है। यहाँ यथाज्ञात सूचीयों के नाम लिखे जा रहे हैं। जिससे साहित्यप्रेमी विद्वानों को विशेष लाभ हो।

१. जैन ग्रन्थावली - प्रकाशित - श्री जैन श्वेताम्बर कॉन्फरेंस बम्बई, सं १९६५। इसमें पाटन के ६, अहमदाबाद के २, जैसलमेर, लींबड़ी, भावनगर, बम्बई, कोडाय, खंभात और पूना डेक्कन कॉलेज एवं बृहत् टिप्पणिका (५०० वर्ष पूर्व लिखित सूचीपत्र) में आये हुए ग्रन्थों की सूची प्रकाशित है।

२. जैसलमेर भाण्डागारीय ग्रन्थों की सूची - प्रकाशित - गायकवाड़ ओरिएण्टल सिरीज बड़ौदा, सन् १९२३

३. पत्तनस्थ-प्राच्य-जैन-भाण्डागारीय-ग्रन्थसूची भाग १ (ताड़पत्रीय प्रत) प्रकाशित - गायकवाड़ ओरिएण्टल सिरीज, बड़ौदा सन् १९२७

४ लींबड़ी भण्डार सूची, सं. मुनि चतुरविजयी, प्रकाशित - आगमोदय समिति, बम्बई, सन् १९८५।

५. पंजाब के भण्डारों की सूची भा. १ सं. बनारसीदास जैन, प्रकाशित - पंजाब युनिवर्सिटी, लाहौर, सन् १९३९।

६. खंभात शांतिनाथ प्राचीन ताड़पत्रीय जैन भंडार सूचीपत्र प्रकाशित - यही भंडार, खंभात, सन् १९४२।

७. सूरत भण्डार सूची सं. केसरीचन्द जौहरी, प्रकाशित - जैन साहित्य फंड सूरत, सन् १९३८।

८. मोहनलालजी जैन भण्डार सूची प्रकाशित - झवेरचन्द रायचन्द गोपीपुरा (सूरत) सन् १९१८।

९. यति प्रेमविजय भण्डार सूची उज्जैन, प्रकाशित - यही भंडार, उज्जैन।

१०. रत्नप्रभाकर ज्ञानभण्डार सूची ओसियां, प्रकाशित - वीर तीर्थ ओसियां, वीर सं. २४४६।

११. जैन धर्म प्रसारक सभा संग्रह सूची प्रकाशित - जैन धर्म प्रसारक सभा, भावनगर

१२. सुराणा लाइब्रेरी, चूरू, सूची प्रकाशित होने वाली है।

१३. जैन कैटलॉग्स सं. एच. डी. वेलणकर, भाण्डारकररीसर्च इन्स्टीट्यूट, पूना से छप रहा है।

१४. जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास सं. मोहनलाल दलीचन्द देसाई, प्रकाशित - जैन श्वे. कॉन्फ्रेंस बम्बई।

१५-१६-१७. जैन गुर्जर कविओं भाग १-२-३ सं. मोहनलाल दलीचन्द देसाई, प्रकाशित - जैन श्वे. कॉन्फ्रेंस बम्बई।

दिगम्बर संग्रहालयों के सूचीपत्र

१८. जैन सिद्धान्त भवन, आरा का कैटलॉग प्रकाशित जैन सिद्धान्त भवन, आरा, सन् १९१३।

१९. प्रशस्ति संग्रह प्रकाशित जैन सिद्धान्त भवन आरा।

२०. एलक पन्नालाल जैन दिगंबर सरस्वती भवन, बम्बई की प्रकाशित रिपोर्टों में।

२१. दिगम्बर जैन ग्रन्थकर्ता और उनके ग्रंथ सं. नाथूराम प्रेमी, प्रकाशित जैन हितैषी व ट्रैक्ट रूप में।

२२. देहली, मूड़बिंदी, इन्दौर, आंबेर, जयपुर, श्रवणबेलगोला, बम्बई, सोनीपथ नागौरी आदि के दिगम्बर भंडारों की सूचीयों अनेकान्त वर्ष ४-५ में प्रकाशित हैं।

२३. कारंजा आदि के दिगम्बर भण्डारों की सूची रावबहादुर हीरालाल संपादित। मध्य प्रान्त और बरार के सूचीपत्र में सन् १९२६ में प्रकाशित की गई है।

२४. दिगंबर जैन भाषा ग्रंथ नामावली, इसमें हिन्दी के ११० कवियों की ३०५ कृतियों की सूची है। प्रकाशित ज्ञानचंद्र जैन, दिगम्बर जैन पुस्तकालय लाहौर सन् १९०१।

२५. दिगम्बर जैन ग्रंथ सूची, वीर सेवा मंदिर सरसावा द्वारा तैयार हो रही है।

रिपोर्टें एवं गवर्नमेण्ट संग्रहालयों की सूचीयाँ—जिनमें जैन ग्रंथों का विशेष परिचय प्रकाशित है, वे इस प्रकार हैं:—

१. भण्डारकर ऑरिएण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, पूना के जैन ग्रंथों का विवरण ३ भागों में प्रकाशित है, एवं काव्यादिके कैटलॉगों में भी उन-उन विषयों के जैन ग्रंथों का विवरण है। ३ भागों के संपादक हीरालाल रसिकदत्त कापड़िया हैं। संभवतः और भी कई भाग छपेंगे।

२. कलकत्ता संस्कृत कॉलेज के संग्रह में जैन ग्रंथ हैं उनकी सूची भी ३ भागों में स्वतंत्र रूप से प्रकाशित है। अवशेष भागों में भी उन-उन विषयों के जैन ग्रंथों की सूची होगी।

३. रॉयल एशियाटिक सोसायटी, कलकत्ता के संग्रह में जैन ग्रंथों की एक छोटी सूची प्रकाशित है। अन्य विषय के जैन ग्रंथों की सूची भी तद्विषयक सूचीपत्रों में है।

४. रॉयल एशियाटिक सोसायटी, बम्बई के कैटलॉग में जैन ग्रंथों का विवरण प्रकाशित है।

५. ऑरिएण्टल मैनुस्क्रिप्ट लाइब्रेरी, उज्जैन के संग्रह के दो भाग प्रकाशित हैं, जिनमें जैन ग्रंथ भी बहुत से हैं।

६. इण्डिया ऑफिस, ७ बर्लिन के कैटलॉग, ८ राजेन्द्र मित्र के कैटलॉग, ९ तांजोर, १० मद्रास, ११ काश्मीर, १२ बनारस आदि के राजकीय संग्रहालयों के सूचीपत्रों में भी जैन-ग्रंथों का विवरण है। उसी प्रकार पीटर्सन की ६ रिपोर्ट, भंडारकर की ६, किल्हार्न की ३, बुलहर के, काथवटे की २ रिपोर्टों में अनेक जैन भंडारों की प्रतियों का विवरण प्रकाशित हुआ है।

बीकानेर के जैन-ज्ञान-भण्डार

बीकानेर के जैन भण्डारों का भारतीय जैन भण्डारों में बहुत ही महत्वपूर्ण स्थान है, पर अभी तक विद्वत्-समाज का इन महत्वपूर्ण भण्डारों की ओर विशेष ध्यान नहीं गया है। इसीलिए इनका संक्षिप्त परिचय यहाँ कराया जा रहा है। यद्यपि बीकानेर की कई प्रतियाँ पूना आदि के अनेक संग्रहालयों में एवं अनेक व्यक्तियों के पास बाहर जा चुकी हैं और हजारों प्रतियाँ हमारी उपेक्षा एवं अज्ञानतावश दीमक आदि जन्तुओं का भक्ष्य बन चुकी हैं। बहुत-सी प्रतियाँ बारिश, सर्दियों से चिपक कर नष्ट हो गई हैं। हजारों प्रतियाँ कूटे के काम में और पुड़ियाँ बांधने में लाई गई हैं, फिर भी यहाँ के विविध जैन संग्रहालयों में ५० हजार के लगभग प्रतियाँ विद्यमान हैं, जिनमें से सैकड़ों ग्रंथ दुर्लभ एवं अन्यत्र अप्राप्त हैं। इन संग्रहालयों में विविध विषयों एवं संस्कृत, प्राकृत, हिन्दी, अपभ्रंश, गुजराती, राजस्थानी, उर्दू, पारसी, महाराष्ट्री एवं

बंगला भाषा के ग्रंथ भी हैं। कई प्रतियाँ चित्र-कलाकीदृष्टि से, कई सुन्दर लेखन, कई प्राचीनता एवं कई पाठशुद्धि की दृष्टि से बहुत ही महत्वपूर्ण हैं। स्वर्णाक्षरी, रौप्याक्षरी, सूक्ष्माक्षरी प्रतियाँ भी यहाँ के संग्रहालयों में दर्शनीय हैं। बीकानेर एवं उदयपुर के २ सचित्र विज्ञप्तिलेख एवं अनेकों प्राचीन चित्रादि इन संग्रहालयों की शोभा में अभिवृद्धि कर रहे हैं। इन संग्रहालयों का महत्व इनका बारीकी से अवलोकन करने पर ही प्रकाशित किया जा सकता है, जिसके लिए बहुत समय एवं श्रम की आवश्यकता है। यहाँ तो विद्वत्समाज का ध्यान आकर्षित करने के लिए अति संक्षिप्त परिचय देना अभीष्ट है।

१. बृहद् ज्ञान भण्डार - बड़ा उपाश्रय, रांगड़ी का चौक में यह संग्रहालय अवस्थित है। संवत् १९५८ में यतिवर्य हिमतूजी (हितवल्लभ मणि) के विशेष प्रयत्न एवं प्रेरणा से इसकी स्थापना हुई है। ज्ञान की असीम भक्ति एवं भावी समय में होने वाली दुर्दशाओं का विचार कर इस भण्डार में उन्होंने छोटे बड़े ९ व्यक्तियों का संग्रह एकत्र कर दिया था। उन दाताओं के नाम से अलग-अलग अलमारियों में रखा हुआ है।

इन ९ भण्डारों के नाम इस प्रकार हैं :-

(i) **महिमाभक्ति भण्डार** - खरतरगच्छ के प्रसिद्ध विद्वान् क्षमाकल्याणजी उपाध्याय के प्रशिष्य महिमाभक्तिजी का यह महत्वपूर्ण संग्रह है। इसमें बहुत से दुर्लभ एवं महत्वपूर्ण ग्रंथ हैं। ६८ बंडलों में करीब ३००० प्रतियाँ इस संग्रह में सुरक्षित हैं।

(ii) **दानसागर भण्डार** - बृहत् ज्ञानभण्डार के संस्थापक हिमतूजी ने अपने गुरुश्री का संग्रह उनके नाम से दिया। इसमें भी बहुत से महत्वपूर्ण ग्रंथ हैं। ६८ बंडलों में करीब ३००० प्रतियाँ इस संग्रह में सुरक्षित हैं।

(iii) **वर्द्धमान भण्डार** - इसके अन्तर्गत ४३ बंडलों में १००० प्रतियाँ हैं।

(iv) **अभयसिंह भण्डार** - इस भण्डार में २३ बंडलों में ५०० प्रतियाँ हैं।

(v) **जिनहर्षसूरि भण्डार** - इस भण्डार में २७ बंडलों में ३०० प्रतियाँ हैं।

(vi) **अबीरजी भण्डार** - इस भण्डार में १९ बंडलों में ५०० प्रतियाँ हैं।

(vii) **भुवनभक्ति भण्डार** - इस भण्डार में १४ बंडलों में ५०० प्रतियाँ हैं।

(viii) **रामचन्द्र भण्डार** - इस भण्डार में ९ बंडलों में ३०० प्रतियाँ हैं।

(ix) **महरचन्द्र भण्डार** - इस भण्डार में ८ बंडलों में ३०० प्रतियाँ हैं।

उपर्युक्त सभी प्रतियाँ प्रताकार हैं। इनके अतिरिक्त पुस्तकाकार गुटकों की संख्या भी १०० से अधिक होगी, जिनमें छोटी-बड़ी बहुत सी रचनाएँ संगृहीत हैं। सब मिलाकर १०,००० प्रतियाँ इन बृहद् ज्ञानभण्डारों में सुरक्षित हैं। इनका पुराना सूचीपत्र, ग्रन्थ का नाम एवं पत्र संख्या का ही परिचायक है। हमने करीब २० वर्ष पूर्व ६ महीने तक निरन्तर प्रतियों का निरीक्षण करके विशेष विवरण युक्त सूचीपत्र तैयार किया था।

इस भण्डार का प्रबन्ध ट्रस्टियों के हाथ में है, जिनमें १ श्रीपूज्यश्री, २ प्रेमकरणजी खजांची, ३ शंकरदानजी नाहटा है। इन तीनों के यहाँ अगल-अलग चाबियाँ रहती हैं, और सबकी उपस्थिति में भण्डार खोला जाता है।

२. श्री पूज्यजी का भण्डार - यह बड़े उपाश्रय में बृहत् खरतरगच्छीय भट्टारक शाखा के पट्टधर आचार्यों का

संग्रह है। इसकी सूची नहीं थी व संग्रह अस्त-व्यस्त था। श्री जिनचारित्रसूरिजी के समय में विषय-विभाग से भली भांति वर्गीकरण कर इसका सूचीपत्र भी आवश्यक विवरण सहित मैंने तैयार किया है। इस भण्डार में श्रीपूज्यजी के परम्परागत संग्रह में ८५ बंडलों में २४०० पत्राकार प्रतियाँ एवं १०० के लगभग गुटकों का संग्रह है। दूसरा संग्रह चतुर्भुज यति का है, जिसमें १४ बंडलों में ८०० प्रतियों का संग्रह है। हस्तलिखित प्रतियों के अतिरिक्त श्रीपूज्यजी महाराज के संग्रह में २००० के लगभग मुद्रित ग्रन्थों का भी उत्तम संग्रह है।

३. श्री जैनलक्ष्मी मोहनशाला ज्ञानभण्डार - इसे संवत् १९५१ में उपाध्याय जयचन्द्रजी के गुरु मोहनलालजी ने स्थापित किया था। यह संग्रह बड़े महत्त्व का है। इसकी पुरानी सूची बनी हुई है। मैंने आवश्यक विवरण सहित नई सूची तैयार की है। यह संग्रह भी रांगड़ी के चौक में है। यहाँ १२१ बंडलों में लगभग २८०० पत्राकार व २०० गुटकाकार पुस्तकें हैं।

४. क्षमाकल्याणजी का ज्ञानभण्डार - यह भण्डार सुगनजी के उपाश्रय में है। इसकी सूची हरिसागरसूरिजी ने बनाई थी। इन प्रतियों का भली-भांति निरीक्षण और संशोधन कर मैंने विशेष ज्ञातव्य नोट कर दिया है। हस्तलिखित प्रतियों की संख्या ७०० के लगभग है, जिनमें खरतरगच्छ गुर्वावली की प्रति अन्यत्र अप्राप्त एवं महत्त्वपूर्ण है।

५. बौहरों की शेरी के उपाश्रय का भण्डार - यह संग्रह भी रांगड़ी के निकटवर्ती बौहरों की शेरी में है। क्षमाकल्याणजी की आज्ञानुवर्ती परम्परा की साध्वियाँ इस उपाश्रय में रहती हैं।

६. छत्तीबाई के उपाश्रय का भण्डार - नाहटों की गुवाड़ में अवस्थित छत्तीबाई के उपाश्रय में यह भंडार है। कई वर्ष पूर्व हमने इसका अवलोकन किया था। इसकी सूची नहीं बनी है, प्रतियाँ लगभग ३०० होंगी।

७. पन्नीबाई के उपाश्रय का भण्डार - उपर्युक्त उपाश्रय के पीछे की ओर से पन्नीबाई के उपाश्रय में करीब ३०० प्रतियाँ हैं। इनकी सूची बनी हुई है। मैंने प्रतियों का अवलोकन कर सूची का आवश्यक संशोधन कर दिया है।

८. महोपाध्याय रामलालजी का संग्रह - रांगड़ी के पास ही वैद्यरत्न महो. रामलालजी यति के मकान में उनका निजी संग्रह है। इसकी सूची बनी हुई नहीं है। इसका मैंने एक बार अवलोकन कर आवश्यक नोट्स लिए थे। प्रतियाँ करीब ५०० हैं।

९. खरतराचार्य शाखा का भंडार - नाहटों की गुवाड़ में बड़े उपाश्रय के पीछे खरतर गच्छ की लघु आचार्य शाखा का भण्डार है। इस भण्डार की बहुत सी प्रतियों का अवलोकन हमने किया है। इसके ग्रन्थों की नाममात्र सूची बनी हुई है। इसमें लगभग २००० ग्रन्थ होंगे।

१०. हेमचन्द्रसूरि पुस्तकालय - बांठियों की गुवाड़ में पार्श्वचन्द्रगच्छ के उपाश्रय में उस गच्छ के श्रीपूज्यों का यह संग्रह है। हस्तलिखित ग्रन्थों की संख्या १२०० है। इसकी सूची बनी हुई है।

११. कुशलचन्द्र गणि पुस्तकालय - रामपुरियों की गुवाड़ में अवस्थित इस पुस्तकालय में लगभग ४५० हस्तलिखित प्रतियों और मुद्रित ग्रन्थों का अच्छा संग्रह है।

१२. यति मोहनलालजी का संग्रह - सुराणों की गुवाड़ में लोकागच्छीय उपाश्रय में यह संग्रह है, पर हम अभी

तक इस संग्रह को नहीं देख सके हैं।

१३. यति लच्छीरामजी का संग्रह - उपर्युक्त संग्रह लोकागच्छीय उपाश्रय के पास ही है, जिसमें यति लच्छीरामजी के पास कुछ हस्तलिखित प्रतियाँ हैं। इसकी सूची बनी हुई नहीं है। हमने इसका एक बार अवलोकन किया था।

१४. कोचरों का उपाश्रय - कोचरों की गुवाड़ में अवस्थित इस उपाश्रय में करीब ३० बंडल हस्तलिखित ग्रन्थ हैं, जिनमें अधिकांश त्रुटित हैं, इसकी साधारण सूची अभी बनी है। हमने भी कुछ प्रतियाँ का अवलोकन किया है।

१५. यति जयकरणजी का संग्रह - आप बड़े उपाश्रय में रहते हैं। इनके पास करीब २००-२५० प्रतियाँ और कुछ गुटके हैं।

खेद है कि श्री जिनकृपाचन्द्रसूरि ज्ञानभंडार जिसमें करीब २००० महत्त्वपूर्ण हस्तलिखित प्रतियाँ एवं मुद्रित ग्रन्थ थे। उसे उनके शिष्य तिलोकचन्द्रजी ने बेच डाला। अभी हाल ही में फिर से उन्होंने ज्ञानभंडार स्थापित किया है, जिसमें मुद्रित ग्रन्थों का संग्रह है। इस प्रकार यति चुनिलालजी का संग्रह भी हाल ही में बिक्री हो गया है। कई वर्षों पहले यहाँ के काँवला गच्छ का बड़ा भण्डार एवं अन्य भण्डारों में से बहुत से ग्रन्थ कौड़ी के मोल बिक गये हैं, उपर्युक्त सभी संग्रहालय जैन उपाश्रयों में हैं। जिनमें से नं. १, ४, ५, ६, ७, ९, १०, ११, १४ जैन श्रावकों की देख-रेख में हैं। अवशेष संग्रह व्यक्तिगत हैं। उन्हें सुरक्षित रखने का प्रबंध अत्यावश्यक है।

उपाश्रयों के अतिरिक्त जैन श्रावकों के निम्नोक्त व्यक्तिगत संग्रह भी उल्लेखनीय हैं :-

(१) श्री अभय जैन पुस्तकालय - प्रस्तुत संग्रह पूज्य श्री शंकरदानजी नाहटा ने अपने द्वितीय पुत्र स्वर्गीय अभयराजजी नाहटा की स्मृति में स्थापित किया है। यह हमारे २७ वर्ष के निजी प्रयत्न एवं परिश्रम का सुफल है। इस संग्रहालय में अद्यावधि पत्राकार हस्तलिखित लगभग १५००० मुद्रित (?) ग्रन्थों का संचय है। इसमें ऐतिहासिक सामग्री के संग्रह का विशेष प्रयत्न किया गया है। ऐतिहासिक ग्रन्थों के अतिरिक्त जैनाचार्यों एवं यतियों के पत्र, राजाओं के पत्र, खास रुक्के, सं. १७०१ से अब तक के प्रायः सभी वर्षों के पंचांग, ओसवालों की वंशावली आदि अनेकानेक महत्त्वपूर्ण सामग्री का यह विरला संग्रह है। ग्रंथ संग्रहालय के साथ साथ 'शंकरदाननाहटा कलाभवन' भी सम्बन्धित है, जिसमें विविध प्राचीन चित्र, सचित्र विज्ञप्ति पत्र, कपड़े पर आलेखित सचित्र पट, प्राचीन मुद्राएँ, कूटे के पूटे, कलमदान, डब्बियें, हाथी, सिंहासन, ताड़पत्रीय, सचित्र स्वर्णाक्षरी-रौप्याक्षरी-प्रतियाँ, हाथी दांत व पीतल की विविध वस्तुओं का संग्रह किया गया है। इनमें सचित्र विज्ञप्ति पत्र, बौद्धपट आदि कतिपय कलापूर्ण वस्तुएँ तो अनोखी हैं।

इस संग्रहालय में साहित्य-संसार में अज्ञात विविध विषय एवं भाषाओं के सैकड़ों महत्त्वपूर्ण ग्रंथ हैं। बहुत से दुर्लभ ग्रंथों की प्रेस कॉपियाँ भी तैयार की गई हैं। अनेक सुकवियों की लघुकृतियों का संग्रह, पाटण, जैसलमेर, कोटा, फलोदी, जयपुर, बीकानेर आदि अनेक ज्ञान भण्डारों की सूचीयाँ विशेष उल्लेखनीय हैं।

(२) सेठिया लायब्रेरी - श्री अगरचन्दजी भैरोदानजी सेठिया की पारमार्थिक संस्थाओं में यह भी एक है। इसमें १५०० हस्तलिखित प्रतियाँ एवं १०००० मुद्रित ग्रंथों का सुन्दर संग्रह है।

(३) गोविन्द पुस्तकालय - यह भंडार सेठ श्री गोविन्दरामजी भीखमचंदजी भणसाली ने स्थापित किया है।

यह पुस्तकालयनाहटों के गुवाड़ में हैं। इसमें लगभग १७०० हस्तलिखित एवं १२०० मुद्रित ग्रंथ हैं।

(४) मोतीचन्दजी खजांची का संग्रह - श्रीयुक्त जौहरी प्रेमकरणजी खजांची के सुपुत्र बाबू मोतीचंदजी को कुछ वर्षों से हस्तलिखित ग्रंथों एवं चित्रादि के संग्रह करने का शौक लगा है। आपने थोड़े समय में लगभग ६००० हस्तलिखित ग्रंथों एवं विशिष्ट चित्रादि का सुन्दर संग्रह कर लिया है।

(५) श्री मानमलजी कोठारी का संग्रह - आपके यहाँ करीब ३०० हस्तलिखित प्रतियाँ एवं २००० मुद्रित ग्रंथों का संग्रह है। हस्तलिखित ग्रंथों की सूची अभी तक नहीं बनी है। आपके यहाँ कुछ चित्र, पत्थर और अस्त्र-शस्त्र का भी अच्छा संग्रह है।

(६) मंगलचन्दजी मालू का संग्रह - आपके यहाँ भी जैनागमादि ग्रंथों का संग्रह है, पर अभी तक हम उसका अवलोकन नहीं कर पाये।

(७) भँवरलालजी रामपुरिया का संग्रह - आपके संग्रह में भी कुछ हस्तलिखित ग्रंथ हैं।

(८) मंगलचन्द्रजी झाबक का संग्रह - आपके यहाँ भी कुछ हस्तलिखित ग्रंथों का संग्रह है।

(९) श्रीराव गोपालसिंहजी बैद का संग्रह - आपके यहाँ भी हस्तलिखित गुटकों एवं चित्रों का अच्छा संग्रह है।

इन जैन संग्रहालयों के अतिरिक्त बीकानेर महाराजा की अनूप संस्कृत लाइब्रेरी जो कि पुराने किले में अवस्थित है, बहुत ही महत्वपूर्ण है। इसमें वेद, वेदान्तादि सभी विषय की १२,००० हस्तलिखित प्रतियाँ एवं ५०० के लगभग गुटके हैं। इन प्रतियों में जैन प्रतियों की संख्या भी १,५०० के लगभग होगी। राजस्थानी साहित्य पीठ में स्वामी नरोत्तमदासजी प्रदत्त हस्तलिखित ग्रंथों में भी कुछ जैन ग्रंथ हैं।

प्रस्तुत लेख में केवल हस्तलिखित प्रतियों के ज्ञानभण्डारों का ही परिचय देना अभिष्ट होने से मुद्रित ग्रंथों के पुस्तकालयों - श्री महावीर जैन मंडल, सुराणा लाइब्रेरी, प्रधान वाचनालय आदि का परिचय नहीं दिया गया है। ऊपर लिखे हस्तलिखित ग्रंथालयों में मुद्रित ग्रंथों का संग्रह भी है। खोज करने पर यति-यतिनियों और श्रावकों के घरों में थोड़ी बहुत हस्तलिखित प्रतियाँ पाई जा सकती हैं।

उपर्युक्त सभी ज्ञानभण्डार बीकानेर में हैं। अब बीकानेर राज्यवर्ती जैन ज्ञानभण्डारों का संक्षिप्त परिचय दिया जा रहा है।

१. गंगाशहर - बीकानेर से २ मील पर है। यहाँ जैन श्वेतांबर तेरापंथी सभा में लगभग ३०० हस्तलिखित ग्रंथ और मुद्रित ग्रंथों का अच्छा संग्रह है।

२. भीनासर - बीकानेर से ३ मील है। यहाँ यतिवर्य सुमेरमलजी का अच्छा संग्रह है, जिसमें से कुछ प्रतियों का हमने दर्शन किया है। यहाँ श्रीयुक्त बहादुरमलजी बांठिया के संग्रह में भी चुनी हुई ७००-८०० अच्छी प्रतियाँ हैं। कई वर्ष पूर्व हमने उनका अवलोकन किया था। श्री चम्पालाल बैद के यहाँ भी अच्छा संग्रह सुना जाता है, किन्तु हमने अभी तक उसे देखा नहीं है।

३. देशनोक - बीकानेर से १६ मील दूर है। यहाँ स्वर्गीय तख्तमलजी डोसी एवं लौकायतिजी के संग्रह में कुछ

हस्तलिखित ग्रंथों का संग्रह है।

४. कालू - भटिण्डा रेलवे लाइन के लूणकरणसर स्टेशन से १२ मील पर यह गांव स्थित है। यहाँ यति किसनलालजी के संग्रह में हस्तलिखित प्रतियाँ हैं, पर हम उनका अवलोकन नहीं कर पाये।

५. नौहर - यहाँ के श्रावकों के पास यतिजी की कुछ हस्तलिखित प्रतियाँ हैं।

६. सूरतगढ़ - यहाँ के जैन मन्दिर के पीछे के कमरे में एक पुस्तकालय है, जिसमें कुछ हस्तलिखित प्रतियाँ भी हैं।

७. हनुमानगढ़ - यहाँ ताराचन्दजी तातेड़ के मकान में अच्छा संग्रह है, एवं देवीजी के मन्दिर में बड़गच्छ के यतिजी का भी अच्छा संग्रह है। इनमें से पहला संग्रह हमने देखा है। दूसरा संग्रह अभी तक हम नहीं देख सके।

८. राजलदेसर - यहाँ उपके शगच्छीय यति दौलतसुन्दरजी के पास थोड़ी प्रतियाँ थी।

९. रतनगढ़ - बैदों की लाइब्रेरी एवं सोहनलालजी बैद के पास कुछ हस्तलिखित ग्रन्थ हैं।

१०. बीदासर - यति श्री गणेशचन्द्रजी के पास १५-२० बंडल हस्तलिखित ग्रन्थ हैं।

११. छापर - यहाँ श्री मोहनलालजी दुधेरिया के पास कई चुनी हुई प्रतियाँ एवं प्राचीन चित्रों का अच्छा संग्रह है।

१२. सुजानगढ़ - (१) यहाँ लोंकागच्छ के प्रसिद्ध वैद्यवर रामलालजी यति के, (२) खरतरगच्छीय यति दूधेचन्दजी के, (३) दानचन्दजी चौपड़ा की लाइब्रेरी में, (४) पन्नाचन्द्रजी के सिन्धी के जैन मन्दिर में हस्तलिखित प्रतियाँ सुरक्षित हैं।

१३. चूरू - (१) यतिवर्य ऋद्धिकरणजी के बड़े उपाश्रय में २००० के लगभग हस्तलिखित प्रतियाँ हैं। उनकी सूची बनी हुई नहीं है। हमने उनका अवलोकन किया है। (२) सुराणा लाइब्रेरी - बीकानेर स्टेट की प्रसिद्ध लाइब्रेरियों में हैं। लाइब्रेरी का भवन अलग बना हुआ है। उसमें मुद्रित ग्रन्थों के साथ करीब २५०० हस्तलिखित ग्रन्थ भी हैं, जिनमें कुछ ताड़पत्रीय प्रतियाँ, चित्रित ग्रन्थ, बौद्ध ग्रंथ और चित्रादि विशेष उल्लेखनीय हैं। सम्मेलनादि अधिवेशनों के प्रसंग पर इस संग्रह की विशिष्ट वस्तुओं का प्रदर्शन भी कराया जाता है।

(१४) राजगढ़ - यहाँ के ओसवाल पुस्तकालय में यतिजी के ६ बण्डल हस्तलिखित प्रतियाँ हैं। पर उनमें से अधिकांश त्रुटित और फुटक प्रतियाँ हैं।

(१५) रिणी - यति पन्नालालजी के पास थोड़ी प्रतियाँ हैं। इनके कुछ भाग लूणकरणसर में भी पड़े हैं।

(१६) सरदारशहर - (१) यहाँ श्री वृद्धिचन्दजी गधैया के मकान में अच्छा संग्रह है। इनका बहुत से वर्षों से संग्रह करने का प्रयत्न रहा है। तेरापंथी सभा में भी आपसे भेंट की हुई बहुत-सी प्रतियाँ हैं। (२) तेरापंथी सभा में ७३ बण्डल हस्तलिखित ग्रंथ हैं जिनमें अच्छी प्रतियाँ हैं। सरदारशहर के यह दोनों संग्रह चूरू के दो संग्रहालयों की तरह बीकानेर स्टेट के संग्रहालयों में अपना महत्वपूर्ण स्थान रखते हैं। श्री दुलीचन्दजी सेठिया के पास भी कई हस्तलिखित प्रतियाँ हैं जिनमें अधिकांश आधुनिक हैं।

बीकानेर डिवीजन के कई अन्य स्थानों में भी तेरापंथी श्रावकों आदि के पास व्यक्तिगत संग्रह सुनने में आये हैं। हमें उनका निश्चित पता न होने से यहाँ यथाज्ञात संग्रहों का परिचय दिया गया है। बीकानेर एवं उसके डिवीजन के

ज्ञानभण्डारों में हजारों ग्रंथ अन्यत्र अप्राप्य हैं। उनकी एक विशिष्ट सूची यथासमय प्रकाशित करने का विचार है, पर अभी थोड़े से दुर्लभ ग्रंथों की सूची ही यहाँ दी जा रही है।

बीकानेर के जैन ज्ञानभण्डारों में दुर्लभ ग्रंथ

ताड़पत्रीय प्रतियाँ

(१)	पाशुपताचार्य वामेश्वरध्वज रचित	प्रबोद्धसिद्धि ^१ (न्याय ग्रंथ)	हमारे संग्रह में
(२)	महाकवि मूलक रचित	प्रतिज्ञा गांगेय (सदुर्गटीका कात्त्र द्वाश्रय)	सुराणा लाइब्रेरी

कागज पर लिखित-ऐतिहासिक ग्रन्थ

(३)	सिद्धिचन्द्र रचित	भानुचन्द्र चरित्र ^२	जयचन्दजी के भण्डारमें
(४)	जिनपालोपाध्याय	खरतरगच्छ गुर्वावली ^३	क्षमाकल्याणजी भण्डार
(५)		वादिदेवसूरि चरित्र ^४ (अपूर्ण)	हमारे संग्रह में
(६)	अनेक कवियों रचित	खरतर, लोंका, बड़ गच्छादि की विविध पट्टावलियाँ	हमारे संग्रह में
(७)		जयतसी रासो ^५ गा. ८७ राजस्थानी	हमारे संग्रह में
(८)	रसविलास (अपूर्ण) ^६	राजस्थानी	हमारे संग्रह में
(९)	वच्छावत वंशावली ^७	राजस्थानी	हमारे संग्रह में
(१०)	जिनभद्रसूरि रास ^८	राजस्थानी	हमारे संग्रह में
(११)	जिनपतिसूरि रास, जिनकुशलसूरि रास, जिनपद्मसूरि रास, जिनराजसूरि रास, जिनरत्नसूरि रास, जिनसागरसूरि रास, विजयसिंहसूरि रास, जिनप्रभसूरि, जिनदेवसूरि गीत आदि अनेकों ऐतिहासिक गीत एवं		

१. परिचय के लिए देखे राजस्थान भारती व २।

२. इसे हमने श्री मोहनलाल दलीचंद देसाई को भेजकर संपादित करवाया जो सिंधी जैन ग्रन्थमाला से प्रकाशित हुआ है।

३. इस अद्वितीय ग्रन्थ को मुनि जिनविजयजी को भेजकर सिंधी जैन ग्रन्थमाला से मुद्रित करवाया है। इस ग्रन्थ के महत्त्व के सम्बन्ध में मेरा लेख “खरतरगच्छ गुर्वावली और उसका महत्त्व” भारतीय विद्या वर्ष १ अंक ४ में देखना चाहिए।

४. इस काव्यकाथोड़ा परिचय मैंने “एक नवीन ऐतिहासिक काव्य” लेख में दिया है, जो जैन सत्य प्रकाश वर्ष ५ अंक ८ में प्रकाशित हुआ है।

५. इस काविशेष परिचय राजस्थानी वर्ष ३ अंक १ में दिया गया है। यह छपा दिया गया है।

६. इस के सम्बन्ध में प्रजासेवक के ता. ३-१२-४१ के अंक में ‘एक अप्रसिद्ध राजस्थानी काव्य’ शीर्षक लेख में प्रकाश डाला गया है।

७. इसका परिचय भी राजस्थानी वर्ष ३ अंक ३ में दिया गया है। उस समय के प्रारम्भ के कुछ पद्य अप्राप्त थे। वे पीछे से उपाध्याय विनयसागरजी प्रेषित २ पत्रों में प्राप्त हो गये हैं।

८. इसका ऐतिहासिक सार जैन सत्य प्रकाश वर्ष ३ अंक ८ में प्रकाशित किया है।

गुर्वावलियाँ जो कि अन्यत्र अप्राप्य हैं। हमने अपने ऐतिहासिक जैन काव्य संग्रह में प्रकाशित किये हैं। अप्रकाशित ऐतिहासिक साहित्य में और भी देवचन्द रास^१ जिनसिंहसूरि रास^{१०} आदि अनेक रास, गीत नगरवर्णनात्मक गजलें^{११} हमारे संग्रह में हैं।

जैन तीर्थों से सम्बन्धित ऐतिहासिक साहित्य में जयकीर्तिकृतसम्मत्तशिखर रास^{१२} और अनेक तीर्थमालाएँ, चैत्य परिपाटियों कीप्रेस कॉपियाँ हमारे पास संग्रहित हैं।

इसी प्रकार वंशावलियों में जैसलमेर वंशावली, बच्छावत वंशावली, राठौड़ों की ख्यात एवं बातें, ओसवाल जाति के अनेक गोत्रों की वंशावलियाँ, इत्यादि महत्त्वपूर्ण विविध ऐतिहासिक साहित्य हमारे संग्रह में अप्रकाशित हैं।

गच्छों के सम्बन्ध में भी बड़गच्छ गुर्वावली^{१३}, तपागच्छ गुर्वावली^{१४}, उपकेश गच्छ गुर्वावली, पल्लीवाल गच्छ पट्टावली, राजगच्छ, कडवागच्छ, आदि की पट्टावलियों की नकलें, ओसवाल वंशावलियाँ, विज्ञप्ति-लेख, पत्रसंग्रहादि विशेष उल्लेखनीय हैं।

संस्कृत जैन काव्य

कर्ता	ग्रंथनाम	स्थान
(१) पद्मसुन्दर दर्पण ^{१५}	अकबर शाही शृंगार पूर्ण - अनूप-संस्कृत-	अपूर्ण - हमारे संग्रह में लाइब्रेरी में
(२) नंदिरत्न शिष्य	सारस्वतोल्लास काव्य	
(३) विमलकीर्ति	चन्द्रदूत ^{१६} काव्य	हमारे संग्रह में
(४) मुनीशसूरि	हंसदूत (सं. १६०० लिखित)	हमारे संग्रह में
(५) श्रीवल्लभ	विद्वद्प्रबोध ^{१७}	हमारे संग्रह में
(६) इन्द्रनन्दिसूरिशिष्य	वैराग्य शतक	

१. इसका ऐतिहासिक सार भी सौभाग्यविजय रास सार के साथ जैन सत्य प्रकाशके वर्ष २ अंक १२ में प्रकाशित किया है।

१०. इस रास का ऐतिहासिक सार जिनराजसूरि रास सार के साथ जैन सत्य प्रकाशवर्ष ३ अंक ४-५ में प्रकाशित हुआ है।

११. राजस्थान में हस्तलिखित हिन्दी ग्रन्थों की खोज ग्रन्थ के दूसरे भाग में विवरण प्रकाशित है। इनमें कुछ गजलें मुनि कांत्तिसागरजी ने हिन्दी पद्य संग्रह ग्रन्थ में प्रकाशित की हैं, तथा कुछ भारतीय विद्या जैन विद्यादि पत्रों में कांत्तिसागरजी का एक लेख भी राष्ट्रभारती, नवम्बर १९५३ में प्रकाशित हुआ है।

१२. इसका सार जैन साहित्य प्रकाशवर्ष ७ अंक १०-१२ में प्रकाशित किया गया है। प्रति मोतीचन्दजी खजांची के संग्रह में है।

१३. इसे जैन सत्य प्रकाशवर्ष ७ अंक ५ में प्रकाशित किया गया है।

१४. इसे श्री मोहनलाल दलीचंद देसाई ने भारतीय विद्या वर्ष १ में प्रकाशित की है।

१५. यह ग्रन्थ गंगा ओरिएन्टल सीरीज बीकानेर से प्रकाशित हुआ है। इसके रचयिता पद्मसुन्दरजी के सम्बन्ध में “कविपद्मसुन्दर और उनके ग्रन्थ” अनेकान्त वर्ष ४ अंक ८ में प्रकाशित किया है।

१६. इसका कुछ परिचय मैंने “दूत काव्य सम्बन्धी कुछ ज्ञातव्य बातें” लेख में जैन सिद्धान्त भास्कर भाग ३ में किण्व १ में प्रकाशित किया है। अभी उ. श्री सुखसागरजी ने इस ग्रन्थ को प्रकाशित कर दिया है।

	सं. १५६० लिखित	हमारे संग्रह में
(७) मुनि सोम	रणसिंह चरित्र ^{१८}	
	(सं. १५४० रचित)	हमारे संग्रह में
(८) सुमतिविजय	प्रियविलास	श्री पूज्यजी के संग्रह में
(९) सूरचन्द्रगणि	पंचतीर्थी स्तव ^{१९}	महिमाभक्तिभण्डार
(१०) देवानंदसूरि	अजितप्रभु चरित्र ^{२०}	बृहद्ज्ञानभण्डार
(११) प्रतिष्ठासोम	धर्मदूत	बृहद्ज्ञानभण्डार
(१२) राजवल्लभ	सिंहासनद्वात्रिंशिका	गोविन्द पुस्तकालय
(१३) समयसुंदर	जिनसिंह पदोत्सव काव्यादि	प्रतिलिपि हमारे संग्रह में

संस्कृतटीकाएँ

(१) हर्षनन्दन	उत्तराध्ययन वृत्ति	महिमाभक्तिभण्डार
(२) अजितदेवसूरि	कल्पसूत्र ^{२१} वृत्ति	जयचन्दजी भण्डार
(३) जयदयालजी	नन्दीसूत्रवृत्ति-सानुवाद	श्रीपूज्यजी संग्रह
(४) प्रद्युम्नसूरि	कात्त्रवृत्ति सं. १३६६ लि.	बृहद्ज्ञानभण्डार
(५) समयसुन्दर	वाग्भटालंकारवृत्ति	बृहद्ज्ञानभण्डार
(६) समयसुन्दर	माघकाव्यवृत्ति (तृतीय सर्ग)	सुराणा लाइब्रेरी, चूरू
(७) गुणविनय	नेमिदूत ^{२२} वृत्ति	रामलालजी संग्रह
(८) कविक्रवर्ती श्रीपाल	शतार्थी ^{२३}	बैदों की लाइब्रेरी, रतनगढ़
(९) श्रीसार	पृथ्वीराजवेलि टीका	गोविन्द पुस्तकालय
(१०) रूपचन्द्र	सिद्धान्तचन्द्रिकावृत्ति	बृहद्ज्ञानभण्डार
(११) समरथ	रसिकप्रियावृत्ति ^{२४}	बृहद्ज्ञानभण्डार
(१२) वीरचन्द्र शि.	विहारीशतसयीवृत्ति ^{२५}	बृहद्ज्ञानभण्डार

१७. इसका परिचय “श्रीवल्लभजी के तीन नवीन ग्रन्थ” शीर्षक लेख में जैन सत्य प्रकाश वर्ष ५ अंक ७ में प्रकाशित है। यह भी उ. सुखसागरजी के द्वारा चन्द्रदूत के साथ प्रकाशित हो चुका है।

१८. यह ग्रन्थ भी जिनदत्तसूरि पुस्तकोद्धारफंड, सूरत से प्रकाशित हो चुका है।

१९. इसका परिचय ‘जैन सिद्धान्त भास्कर’ में प्रकाशित किया है।

२०. इसका परिचय ‘अनेकान्त’ में प्रकाशित किया है।

२१. इस ग्रन्थ का कुछ परिचय मैंने अपने “पल्लीवाल गच्छ पट्टावली” लेख में दिया है जो कि आत्मानंद शताब्दी स्मारक ग्रन्थ में प्रकाशित है।

२२. उपाध्याय विनयसागरजी ने इसे कोटा से प्रकाशित कर दिया है।

२३. इसका उल्लेख मैंने “जैन अनेकार्थ साहित्य” लेख में जैन-सिद्धान्त-भास्कर वर्ष ८ अंक १ में प्रकाशित किया है।

२४-२५. इनका विवरण “राजस्थानी में हिन्दी ग्रन्थों की खोज” भाग २ और सम्मेलन-पत्रिकामें प्रकाशित है।

(१३) गुणरत्न	सारस्वतप्रक्रियावृत्ति	बृहद्ज्ञानभण्डार
(१४) गुणरत्न	शशधर टिप्पण	अनूप सं. ला.
(१५) विनयरत्न	विदग्ध मुखमण्डनवृत्ति	हमारे संग्रह में
(१६) गुणरत्न	काव्यप्रकाशवृत्ति	बृहद्ज्ञानभण्डार

और भी पचासों जैनेतर ग्रन्थों पर जैन टीकाएँ यहाँ के भण्डारों में उपलब्ध हैं, जो अन्यत्र अप्राप्य हैं, जिनका विवरण मैंने अपने 'जैनेतर ग्रन्थों पर जैन टीकाएँ' (प्रकाशक- भारतीय विद्या वर्ष २ अं. ३४) लेख में दिया है।

हिन्दी ग्रन्थ

हमारे संग्रह में व अनूप-संस्कृत-लाइब्रेरी में हिन्दी के सैकड़ों ऐसे ग्रंथ हैं जिनकी दूसरी प्रति अभी तक कहीं भी जानने में नहीं आई। इनमें से कुछ ग्रन्थों का परिचय हमने अपने निम्नोक्त लेखों में प्रकाशित किया है:-

क्रम

विषय प्रकाशक

(१) जैनों द्वारा रचित हिन्दी पद्य में वैद्यक ग्रंथ	हिन्दुस्तानी भा. ११ अं. २
(२) कविजटमल नाहर और उनके ग्रन्थ	हिन्दुस्तानी भा. ८ अं. २
(३) श्रीमद् ज्ञानसारजी और उनका साहित्य	हिन्दुस्तानी भा. ९ अं. २
(४) हिन्दी में विविध विषयक जैन साहित्य	सम्मेलन-पत्रिका भा. २८ अं. ११, १२
(५) हमारे संग्रह के कतिपय अप्रसिद्ध ग्रंथ	सम्मेलन-पत्रिका भा. २९ अं. ६, ७
(६) छिताई वार्ता	विशालभारत मई, सन् १९४५
(७) रत्नपरीक्षा विषयक हिन्दी साहित्य	राजस्थान-साहित्य वर्ष १ अं. १
(८) विक्रमादित्य संबंधी हिन्दी ग्रंथ	राजस्थान-साहित्य वर्ष १ अं. ३
(९) संगीत विषयक हिन्दी ग्रन्थ	राजस्थान-साहित्य वर्ष १ अं. २

और भी अनेकों लेख तैयार हैं, एवं हमने विवरण ग्रंथ के दो भाग भी तैयार किये हैं, जिन में से एक हिन्दी विद्यापीठ, उदयपुर से प्रकाशित हो चुका है और दूसरा छप रहा है।

इसी प्रकार राजस्थानी और गुजराती में सैकड़ों ग्रन्थ यहाँ के भण्डारों में हैं, जिनका विवरण श्री मोहनलाल दलीचंद देसाई संपादित जैन गुर्जर कवियों भाग ३ में दिया गया है। इसकी पूर्ति रूप में हमने एक ग्रंथ तैयार किया है।

अनूप संस्कृत लाइब्रेरी के संस्कृत (कुछ विषयों को छोड़कर) एवं राजस्थानी ग्रन्थों के केटलॉग तो प्रकाशित हो चुके हैं, जिनसे सैकड़ों अन्यत्र अप्राप्य ग्रन्थों का पता चलता है। हिन्दी ग्रन्थों की सूची भी छपी तो पड़ी है, किन्तु अभी प्रकाशित नहीं हुई है। इसकी भूमिका एवं सम्मेलन पत्रिका वर्ष ३९ अंक ४ में यहाँ के अलभ्य हिन्दी ग्रन्थों की सूची हमने प्रकाशित की है।

साभार : बीकानेर जैन लेख संग्रह

प्रकाशक : नाहटा ब्रधर्स

वी. सं. २४८२, वि. सं. २०१२, ईस्वीसन् १९५६

(१) समता भवन, पुस्तकालय- १०,००० पुस्तकें।

(२) आरुग बोहि लाभं ज्ञानभण्डार, भीनासर - बीकानेर।

यह एक जैन गुरुकुल है, यहाँ बालिकाएँ एवं मुमुक्षु बहनें धर्म कागहन अभ्यास करते हैं। इसी संस्था के अन्तर्गत ज्ञानभण्डार है, २०,००० पुस्तकें-प्रतें (मुद्रित) एवं ८,००० से अधिक हस्तप्रतों का संकलन है। हस्तप्रतों का स्केनिंग कार्य हो चुका है।

(३) जैन श्वेतांबर साधुमार्गी हितकारिणी संस्था - बीकानेर

यहाँ २००० हस्तप्रत हैं, उनमें से अनेक हस्तप्रतें प्राचीन हैं। खरतरगच्छ से संबंधित भी कई हस्तप्रतें हैं। इस भण्डार में मुद्रित पुस्तकें नहीं हैं। हस्तप्रतों का स्केनिंग हो चुका है।

भारतीय भाषाओं के इतिहास की दृष्टि से भी जैन साहित्य बहुत महत्वपूर्ण है।

डॉ. विन्टरनिटज, A History of Indian literature

पुस्तकालयों व ग्रंथकारों की उपादेयता आज इतनी सुविदित हैं कि इस विषय में कुछ भी कहने की आवश्यकता नहीं। इन संस्थाओं की स्थापना तो सरल हैं, किंतु संचालन कठिन। देश में जितने ग्रंथागार हैं, उनमें से अधिकांश राजकीय संरक्षण प्राप्त हैं, कुछ का संचालन विविध संस्थाओं द्वारा होता है, और इने-गिने भण्डार ऐसे हैं जो व्यक्तिगत प्रयासों के परिणाम हैं। श्री अभय जैन ग्रंथालय व्यक्तिगत प्रयास का एक सुंदर प्रतिफल है, जिसने देश-विदेश के दिग्गजों का ध्यान अपनी ओर आकृष्ट किया है।

अनुकूल धरती मिलने पर बीज के प्रस्फुटित एवं फलित होने में देर नहीं लगती। बात सं. १९८४ की है, जब श्रीजिनकृपाचंद्रसूरिजी, जैसलमेर के प्राचीन ज्ञानभंडार का जीर्णोद्धार करके चातुर्मास के लिए बीकानेर पधारे और अपने प्रवचन में उन्होंने प्राचीन ग्रंथ एवं पांडुलिपियों के संरक्षण पर बल दिया, ताकि मनीषियों द्वारा समाज को समर्पित ज्ञान-राशि कालोप न हो जाय। आचार्यश्री के श्रोता तो सहस्रों थे, पर उनके वचनों को सहेज कर हृदयंगम करने वाले केवल दो ही व्यक्ति थे - एक चाचा, दूसरा भतीजा। ये चाचा-भतीजा कांधलजी-बीकाजी के समान किसी भूखंड पर आधिपत्य जमा कर वहाँ अपना राज्य स्थापित करने के अभिलाषी नहीं, प्रत्युत तीव्र गति से निरंतर काल-कवलित हो रही ग्रंथ-राशि को संरक्षण देकर उनके दिवंगत सृष्टाओं को अमरत्व प्रदान करने को आतुर थे - चाचा-अगरचंद नाहटा, भतीजा-भैरलाल नाहटा।

उस समय इस नाहटा युगल की आयु सत्रह-साढ़े सोलह वर्ष थी - एक आयु जिसमें समस्त उमंगों के साथ उन दिनों गार्हस्थ्य-जीवन में प्रवेश की तैयारी करते हुए स्वर्णिम स्वप्नों का संसार बसाया जाता था। पर इसके सर्वथा विपरीत, सांसारिक सुखों को गौण समझते हुए ये दोनों युवक प्राचीन ग्रंथों के संरक्षण कार्य में मिशनरी उत्साह एवं जोश-खरोश के साथ जुट गए। एक ऐसी रुचि, जिसके कारण इनके साथी लोग इन्हें संसार से उपराम, साधु-संतों के समान समझ कर अपनी मित्रता के अनुपयुक्त समझने लगे।

अब समस्या थी ग्रंथ-संग्रह के श्रीगणेश की। ग्रंथ उपलब्ध कहाँ से होंगे? संयोगवश बम्बई हाइकोर्ट के एक वकील मोहनलाल दलीचंद देसाई का 'कविवर समयसुंदर' निबंध नाहटों ने देखा। आश्चर्य हुआ कि एक वकील बंबई में बैठ कर समयसुंदर पर इतनी विस्तृत जानकारी दे सकता है, तो हम पीछे क्यों रहेंगे? प्रोत्साहन का कारण था - रांगड़ी चौक में एक उपाश्रय का खुलना, जो बड़ा खरतरगच्छ उपासरा कहलाता है, जिसके ट्रस्टी दानमलजी नाहटा व पूनमचंदजी कोठारी थे। इससे प्राचीन ग्रंथ के अवलोकन का सुयोग सहज था। बीकानेर के महावीर जैन मंडल के ग्रंथालय का अवलोकन करते समय सं. १८०४ में लिखित एक गुटकामिला, जिस में समयसुंदर की अनेक महत्त्वपूर्ण रचनाएँ उपलब्ध थीं। युवकों का हौसला बढ़ा, और वे द्विगुण उत्साह के साथ अपने कार्य में तल्लीन हो गए। समयसुंदर की खोज करते समय अनेक ग्रंथों को देखा। जिन कवियों की रचनाएँ श्रेष्ठ लगती, उनकी नकल करके अपने संग्रह के

लिए तैयार कर लेते। कविके संबंध में जानकारी देने वाली आवश्यक टिप्पणियाँ भी अपनी नोटबुकों में उतार लेते।

उन्ही दिनों नाहटा बंधुओं ने देखा कि बड़े उपासरे में प्राचीन ग्रंथ के खंतड़ रखे हुए थे, और उनका उपयोग ठाठे बनाने को किया जाने वाला था। यति **मुकनचंदजी** आदि ने उस ढेर में से कामके कागज छांट कर अपने अधिकार में रख लिए थे। नाहटों ने उसका क्रय कर लिया। परिणाम सुखद निकला, काफी सामग्री उस ढेर से प्राप्त हो गई। उसके बाद जहाँ कहीं भी ऐसी सामग्री की जानकारी मिलती, वे उसे लेने का प्रयत्न करते, निःशुल्क अथवा खरीद कर। बीकानेर से बाहर जाना पड़ता तो वहाँ भी जाते, पर हर हालात में प्राचीन पांडुलिपियों की रक्षा का प्रयत्न करते। इस प्रकार की सामग्री में ग्रंथ के बिखरे हुए पन्ने ही अधिकांश में होते थे। उन्हें ये दोनों अध्यवसायी युवक तरतीबवार रख कर ग्रंथ को पूरा बनाने की कोशिश करते। जब ग्रंथ पूरा हो जाता तो इनके हर्ष का पारावार नहीं रहता था, पर इस प्रकार से पन्ने जोड़-जोड़ कर इन्होंने अनेक बहुमूल्य ग्रंथों की रक्षा कर उन्हें संग्रह में सुरक्षित रख लिया।

जब इनका संग्रह विस्तृत होने लगा, तो प्रारंभ में उसे तीन अलमारियों में रखा जा सका, परंतु वह तो निरंतर वृद्धि की ओर अग्रसर था, और उसे व्यवस्थित रूप देने के लिए किसी उचित स्थान की आवश्यकता का अनुभव होने लगा।

अगरचंदजी नाहटा के पिता थे – सेठ **शंकरदानजी नाहटा**। अगरचंदजी से ठीक बारह वर्ष बड़े भाई थे **अभयराम नाहटा**। असाध्य व्याधि के कारण केवल बाईस वर्ष की आयु में अभयरामजी की मृत्यु हो गई। बालक अगरचंद-भंवरलाल जो उस समय लगभग दस वर्ष के थे विद्याध्ययन से वंचित कर दिये गये। परिवार में अभयराम सर्वाधिक शिक्षित थे और वे इस प्रकार चले गये, तो परिवार की मान्यता बन गई कि – पढाई में आपां नै लैणियो कोनी।

सेठ शंकरदान इस पुत्ररत्न के लिए कोई अनुपम स्मारक बनाना चाहते थे, इधर अगरचंद-भंवरलाल अपनी पांडुलिपियों की व्यवस्था करना चाहते थे, अतः **स्व. अभयराम नाहटा** की स्मृति में **अभय जैन ग्रंथालय** की स्थापना की गई। वि.सं. १९७७ में ग्रंथालय का संकल्प किया। उसे मूर्तरूप वि.सं. २००० में ही दिया जा सका।

इस ग्रंथालय में सुरक्षित पांडुलिपियों की संख्या मैं ४०-४५ हजार सुनता आ रहा था, जो मुझे अत्युक्तिपूर्ण लग रही थी। अभी तीन दिन पहले जब मैंने ग्रंथालय के सूची रजिस्ट्रों का अवलोकन किया, तो पता चला कि वह संख्या वास्तव में त्रुटिपूर्ण में चढ़ी हुई अन्तिम पांडुलिपि का क्रमांक ५६,९३४ (छप्पन हजार नौ सौ चोतीस) था, पुस्तक का नाम है – नखशिख वर्णन, रचयिता हैं बलभद्र कवि। अधिकांश पांडुलिपियों सत्रहवीं शताब्दी की हैं।

अगरचंद नाहटा पर लक्ष्मी से भी अधिक सरस्वती की कृपा थी – वे इतने प्रबल धारणा शक्ति के धनी थे कि अपने संग्रह के सभी ग्रंथ उनके लिए हस्तामलक वत् थे। उनके रहते किसी शोध-छात्र को ग्रंथोपलब्धि में कोई कष्ट नहीं होता था, पर अब उनके स्वर्गारोहण के पश्चात् स्थिति बदल गई है। अब किसी ग्रंथ को ढूँढ निकालना आसान काम नहीं रह गया, क्योंकि न तो ग्रंथ भाषावार दर्ज हैं, न विषयवार तथा अकारादिक्रमका तो प्रश्न ही नहीं हैं। यद्यपि ग्रंथालय के लिए एक न्यास बना हुआ है, पर वह संभवतः आर्थिक पहलू की ओर ही जागरूक प्रतीत होता है। अभी-अभी अगरचंद भंवरलाल नाहटा शोध संस्थान की स्थापना की गई है। आशा है यह संस्थान शोध ही प्रत्येक भाषा के लिए अकारादिक्रमसे विषयवार रजिस्टर तैयार कराएगा, ताकि आने वाले शोधार्थी इस दुर्लभ सम्पदा से लाभान्वित हो सकें और यह सम्पदा केवल बस्तो-बुगचों की सम्पत्ति न रहे।

शोध-संग्रहकों में कितनी तल्लीनता अपेक्षित है, यह भंवरलाल नाहटा के शब्दों में पढ़िये - “उन दिनों में हमें एक ही धुन सवार थी कि संग्रह कैसे हो ? रात में सोते हुए स्वप्न भी ऐसे ही आते, कभी तो किसी ऐतिहासिक स्थान के दर्शन होते, कभी हस्तलिखित ग्रंथ-चित्रादि दिखते। आश्चर्य की बात है कि हरे रंग का एक चित्र स्वप्न में दिखाई दिया, जिसमें भगवान ऋषभदेव अपनी पुत्रियों-**ब्राह्मी व सुंदरी** को लिपि सिखा रहे हैं, और सामने पूरी वर्णमाला (ब्राह्मीलिपि) लिखी हुई है। **श्रीदेवचंदजी** महाराज के जन्मस्थान के संबन्ध के उहापोह में स्वयं **देवचंदजी महाराज** ऋषभदेवजी के मंदिर (नाहटों की गवाड़) के सामने मिलते हैं, जो कि बीकानेर रियासत या जोधपुर रियासत में हैं, इस उहापोह में विस्मृत हो जाता है। समयसुंदरजी के माता-पिता के नाम की खोज में दूसरे ही दिन बड़े उपाश्रय के एक संग्रह के पत्रों में उन्हीं के शिष्यों द्वारा निर्मित गीत मिल जाते हैं, और स्वप्न साकार हो जाता है, और संग्रह की अभिलाषा ही इसके मुख्य कारण हो सकते हैं।”

प्राचीन सामग्री का एक-एक पन्ना और उसका एक-एक टुकड़ा भी कितना महत्वपूर्ण हो सकता है, यह चौंकाने वाली घटना भी भंवरलालजी से सुनिए :-

“दो इंच के एक पन्ने में हमें कुछ बारीक अक्षरों में लिखे दोहे मिले, जिससे ज्ञानसारजी के माता-पिता का नाम, जन्म-स्थान, संवत्, दीक्षाकाल, गृह नाम, राज्य संबंध आदि प्राप्त हो गए।”

अगरचंदजी नाहटा का अभिनंदन ग्रंथ सन् १९७६ में प्रकाशित हुआ था। उसमें श्री भंवरलाल नाहटा के लेख से पता चलता है कि इस संस्था ने इन वर्षों में किस प्रकार प्रगति की :-

“गत ४२ वर्षों से हस्तलिखित प्रतियों के संग्रह का प्रयत्न निरंतर चालू है। पर गत २५ वर्षों में जितना अधिक कार्य हुआ है, उतना पहले नहीं हो सका था, क्योंकि स्वतंत्रता-प्राप्ति के बाद हस्तलिखित प्रतियाँ बिकने के लिए जितनी बाहर आई हैं, इससे पहले कभी नहीं आई। मुद्रण-युग में हस्तलिखित प्रतियों का पठन-पाठन बंद-सा हो गया। अतः जिनके पास भी हस्तलिखित प्रतियों का संग्रह था, वे अब उनकी उपयोगिता नहीं रहने से बेचने को तैयार हो गये। राजा-महाराजाओं, ठाकुरों, यतियों, विद्वानों और कवियों के वंशजों ने अपने संग्रह बेचने प्रारंभ कर दिये। जब ऐसे संग्रह उचित मूल्य में मिलने की खबर पहुँची तो काकली अगरचंदजी ने बाहर जा करके भी और लोगों को पत्र लिख कर भी ऐसे संग्रह खरीदने प्रारंभ कर दिये। स्वर्गीय मुनि कांत्तिसागर का जब ग्वालियर में चौमासा था, उन्होंने सूचना दी कि जैनेतर, वेद आदि ग्रंथ का एक अच्छा संग्रह बिक रहा है। तो अगरचंदजी वहाँ पहुँचे और उसे खरीद लिया। इसी तरह जयपुर के कबाड़ियों से अच्छा संग्रह बिकने की सूचना मिली तो वहाँ पर जाकर ले लिया गया।

भारत का विभाजन होने पर पंजाब का ग्रंथ-संग्रह भी खुद बिकने लगा। हमारे मित्र स्वर्गीय डॉ. बनारसीदास जैन ने एक कबाड़ी को कह दिया कि नाहटाजी हस्तलिखित ग्रंथ का संग्रह कर रहे हैं, उन्हें तुम प्रतियों के बंडल भेजते रहो, वे उनका उचित दाम लगाकर रुपये भेजते रहेंगे। फलतः उस पंजाबी कबाड़ी ने कई सालों तक बड़े-बड़े पुर्लिदे पार्सल करके ग्रंथ भेजे। इस तरह इधर उधर से प्रयत्नपूर्वक संग्रह करते-करते ही इतना बड़ा संग्रह हो सका है।

“हस्तलिखित ग्रंथों की खोज के लिए अनेक जैन-जैनेतर ज्ञानभंडारों में जाना पड़ा है, और लाखों हस्तलिखित प्रतियाँ देखकर उनके नोट्स ले रखे हैं। जहाँ तक संभव हुआ अन्यत्र से महत्वपूर्ण दुर्लभ ग्रंथ को अपने संग्रह में भी

रखना आवश्यक समझकर सैकड़ों रचनाओं की नकलें करवाई हैं, और बहुत सी प्रतियों के तो, काफी खर्च करके, फोटो एवं माइक्रोफिल्म करवाली गई हैं। इस तरह जो महत्वपूर्ण ग्रंथ मूल हस्तलिखित प्रति के रूप में प्राप्त नहीं किया जा सका, उसकी प्रतिलिपि करवाके अभय जैन ग्रंथालय में संगृहीत की गई है।”

हिंदी, संस्कृत, राजस्थानी, गुजराती, प्राकृत, अपभ्रंश के अतिरिक्त इस ग्रंथालय में उत्कल, शारदा, ठाकरी, कन्नड़, तमिल, बंगला, पंजाबी, सिंधी, उर्दू, फारसी, कश्मीरी आदि भाषाओं की पांडुलिपियाँ भी विद्यमान हैं।

हस्तलिखित ग्रंथ के समान ही मुद्रित पुस्तकें भी यहाँ उपलब्ध हैं, जिनकी संख्या ५०,००० के आस-पास है। पांडुलिपियाँ और छपी हुई पुस्तकें प्रायः सभी विषयों पर पाई जाती हैं। पुस्तकों के अलावा अगरचंदजी के समय में यहाँ पत्रिकाएँ बहुत बड़ी संख्या में आती थी, और विशेष बात यह है कि कोई भी पत्रिकारदी में नहीं फेंकी जाती थी। सारी पत्रिकाओं की व्यवस्थित फाइलें इस ग्रंथालय में विद्यमान हैं। एक उल्लेखनीय बात : अन्य विद्वानों के जितने भी पत्र नाहटाजी को प्राप्त होते, उन्हें वे नष्ट नहीं करते थे। ये पत्र आज भी बोरों में भरे हुए हैं।

इस ग्रंथालय के संबंध में विद्वानों की सम्मतियाँ भी ज्ञातव्य हैं :-

वासुदेवशरण अग्रवाल के विचार से

“नाहटाजी ने अकेले एक संस्था का काम पूरा किया है। आगे आने वाली पीढ़ियाँ इसके लिए उनकी आभारी रहेंगी।”

वाडिया कॉलेज पूना में संस्कृत के प्रोफेसर **पी.एल.वैद्य** ने अंकित किया -

“was pleased to see the wonderful and valuable collection of Nahata family at Bikaner.”

डॉ. भोगीलाल जे. सांडेसरा के शब्दों में -

“Any person interested in indological research and Indian art coming to Bikaner will be immensely benefited if he pays a visit to shri Abhaya library and the museum located in it, so ably and efficiently managed by shri Nahata.”

अहमदाबाद के डॉ. **जितेंद्र जेटली** के शब्दों में

“यह संग्रह देख कर मुझे विशेष प्रसन्नता इस लिए हुई कि इस जमाने में उच्च अभ्यास और संशोधन के योग्य प्राचीन ग्रंथ का और कलाकृतियों का ऐसा संग्रह इतने व्यवस्थित रूप से, किसी संस्था ने नहीं, वरन् एक व्यक्ति ने किया है। भारत के प्राचीन और मध्यकालीन इतिहास, साहित्य और संस्कृति के अभ्यासकों को जब भी अवसर मिले यह संग्रह अवश्य देखना चाहिए।

राजस्थान पुरातत्त्व संग्रहालय विभाग के डॉ. **सत्यप्रकाश** के अनुसार

“जो अब तक राज्याश्रय द्वारा न हो सका, वह श्री नाहटाजी अपने अथक परिश्रम से पूरा करने की चेष्टा कर रहे हैं, और बहुत अंश तक सफल भी हुए हैं। आपके भतीजे श्री भंवरलालजी का योग सोने में सुहागे का कार्य कर रहा है। भारतीय संस्कृति के पुनरुत्थान में, विशेषतया राजस्थानी संस्कृति को जीवित रखने एवं गौरवान्वित करने में आपके सदृश कलाप्रेमियों की स्वतन्त्र भारत को आवश्यकता है।”

हिंदू विश्वविद्यालय, काशीके उदयशंकर शास्त्री के अनुसार

“इस अद्भुत संग्रह में इतने रत्न भरे पड़े हैं कि युगों तक उनका मूल्य बढ़ता ही जायेगा।”

लंदन विश्वविद्यालय के डबल्यू. एस. कुलाके अनुसार

“This has been a most interesting collection. It is truly a great credit that one man has organized so fine a collection of books, manuscripts and objects of art.”

इस प्रकार हम देखते हैं कि अपने विद्या-व्यसनी पुत्र **अभयराज नाहटा** की स्मृति को अक्षुण्ण रखने के लिए उनके यशस्वी पिता स्वर्गीय **शंकरदान नाहटा** ने **अभय जैन ग्रंथालय** की स्थापना का संकल्प किया, और जिसे उनके पुत्रों, पौत्रों ने मूर्त रूप दिया, उस अभय जैन ग्रंथालय की देश विदेश के पंडितों एवं कलामर्मज्ञों ने मुक्त कंठ से प्रशंसा की है। एक समय आ गया था जब इस अद्वितीय संग्रह का स्थानांतरण दिल्ली में करने की चर्चा चली थी। राजस्थान के सौभाग्य से यह संग्रह अभी तक बीकानेर में बना हुआ है और अब यहीं बना रहेगा। जिस भावना के साथ स्वर्गीय **शंकरदान** ने इसकी स्थापना का संकल्प लिया, जिस अदम्य उत्साह के साथ **अगरचंदजी**, **भंवरलालजी** आदि ने उसे स्थापित किया और जिस लगन के साथ **अगरचंदजी नाहटा** ने इसे पनपाया, उसी का फल है कि यह संस्था अन्तर्राष्ट्रीय ख्याति प्राप्त कर सकी। आवश्यकता इस बात की है कि इससे संबद्ध व्यक्ति पूर्णतया जागृत रहें, ताकि जिस उद्देश्य से इसकी स्थापना की गई थी, उसका निरवाह निरंतर होता रहे।

[अभी पुस्तकालय भवन को तोड़कर नवीन भवन बनाया जा रहा है। अतः उसे अन्यत्र स्थानांतरित किया गया है। – **संपा.**]

साहित्यसेवा के क्षेत्र में जैनाचार्यों की नीति निष्पक्ष तथा धार्मिक उदारता से प्रेरित थी। उन्होंने अनेक कृतियाँ इन भावनाओं से प्रेरित होकर भी लिखी पढ़ी और उनका संरक्षण किया है।

– डॉ. गुलाबचंद्र चौधरी

વાત છે ઈ.સ. ૨૦૧૦ની... જ્યારે અમે રાજસ્થાનમાં વિચરી રહ્યા હતા. એ અરસામાં અમારો વિહાર કીર્તિસ્તંભ (ઘાણેરાવ) તરફ થયો. અમે વિહાર કરી ત્યાં પહોંચ્યા. દર્શન કરી ઘાણેરાવ ગામ તરફ વિહાર કરી ઉપાશ્રય પહોંચ્યા. ૨ દિવસની સ્થિરતાની ગણતરી હતી.

થાક ઊતારી દર્શન કરવા ગયા. ભક્તિ કરી બહાર નિકળ્યા. મારો સહજ સ્વભાવ કે જે ગામમાં જઈએ ત્યાંની જૂની કોઈ ધરોહર કે વિશિષ્ટ વસ્તુ હોય તો જોઈ લેવી. એટલે ત્યાંનાં લોકલ ગામડામાં રહેતા જે જૂના (ઘરડા) લોકો હોય તેમને પુછી લેતો. બસ ! આ જ ન્યાયે મેં ત્યાંના એક ઘરડા કાકા જે વંદન કરવા આવ્યા તેમને પુછ્યું કે ગામમાં જૂની કોઈ વસ્તુ જાણવા-જોવા જેવી ખરી ? ત્યાં કાકા ૩/૪ મિનિટ તો મૌન રહ્યા, પછી કહ્યું કે મહારાજ સાહેબ અમારા ગામમાં જૂની વસ્તુ તરીકે જો કોઈ વસ્તુ હોય તો તે છે ગુપ્ત હસ્તલિખિત ગ્રંથોની સંદૂક (પેટી), જે આશરે ૩/૪ માણસો અંદર જઈ શકે તેટલી મોટી છે... જે કેટલાય વર્ષોથી નિર્જન અવસ્થામાં મુકેલ છે. ત્યાં કોઈને જવા દેવામાં આવતા નથી. વળી કોઈ પૂછે તો ય બતાવવામાં આવતી નથી...

કાકા આટલી વિગત આપી ચાલ્યા ગયા... આ બાજુ હું વિચારતો થઈ ગયો કે શું વાત છે ? આ ગામમાં વર્ષો પ્રાચીન હસ્તલિખિત જ્ઞાનભંડાર છે. હવે તો એ જોવો જ છે.. નિશ્ચય કર્યો. ભલે વિહાર હજુ ૨ દિવસ લંબાવાય તો લંબાવી દઈશું. બસ ! જગ્યા ઉપરથી ઊઠી, કપડો-કામળી પહેરી દાંડો હાથમાં લઈ પેઢી તરફ પહોંચ્યો. મુનિમજી મળ્યા. કહ્યું : જ્ઞાનભંડાર જોવો છે. મુનિમજીએ પૂછ્યું : કયો જ્ઞાનભંડાર ? મેં કહ્યું - પેલો જૂનો સંદુકવાળો. મુનિમજીએ કહ્યું ના ના, આ ગામમાં એવો કોઈ ભંડાર નથી. જાઓ મહારાજ સાહેબ ઉપાશ્રયે જઈને આરામ કરો. મારા મગજમાં પેલી કાકાની વાત ફરી ધૂમતી થઈ ગઈ. વિશ્વાસ થઈ ગયો. પછી તો બધા જ પ્રયાસ કરી લીધા. ત્યાંના ટ્રસ્ટીઓના નંબર લીધા. એક પછી એક પ્રાય: ૪/૫ ટ્રસ્ટી સાથે વાત થઈ. છેલ્લે મુંબઈમાં રહેતા પ્રમુખ સાથે વાત થઈ અને તેમણે રજા આપી. માત્ર જોવા માટે, તેમાંથી એક પણ પાનું લઈ નહીં શકો.

બીજા દિવસે પેઢી પર મુનિમજી ઉપર ફોન આવી ગયો કે મહારાજ સાહેબ આવે તો તેમને ચોકિદાર સાથે સંદુક બતાવવી, પણ કાંઈ લઈ ન લે તેનું ધ્યાન રાખશો. બસ ! હું પહોંચ્યો અને મુનિમજીએ ચાવી આપી. સાથે ચોકીદાર પણ ચાલ્યો. ૩/૪ ગલીઓ પસાર કરી પહોંચ્યો હું એક જૂના ખંડેર જેવા મકાનની બહાર. મુનિમજીએ તાળું ખોલ્યું અને તેમાં અંદર ૩ ઓરડા પસાર થઈ ચોથા ઓરડા પર પહોંચ્યાં, ત્યાં પણ તાળુ હતું, તે પણ ખોલ્યું. મેં વિશ્વાસ આપ્યો કે એક પણ ગ્રંથ આઘો-પાછો નહીં થાય. બપોરનો સમય હોવાથી મુનિમજી ચા પીવા નીકળી ગયા, પણ ચોકિદાર તો માથે જ હતો. ઉનાળાનો સમય હોવાથી ચોકીદારને ગરમી લાગવા લાગી, તેણે કહ્યું “મહારાજજી આપ યે દેખ લો, મેં બહાર ખડા હું” મેં મૂકસંમતી આપી.

હવે હું એકલો અને મારી સામે મોટી સંદુક, તેનું બારણું ઉઘાડતા જ જોયું, તો પ્રાય: ચારેબાજુ ૩૦૦૦થી ૩૫૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતોનો ઢગલો જ ઢગલો. હું તો જોઈને ખુશ ખુશ થઈ ગયો. બસ ! જાણે એક અમૂલ્ય ખજાનો મને મળ્યો ન હોય ! ટેબલ પર ચઢી ૮/૧૦ પ્રતો બહાર કાઢી. તેમાં એક નાની ડાયરી જેવો (થોકડો) ગ્રંથ મળ્યો. સમજો ને આજથી ૩૦૦/૪૦૦ વર્ષ પહેલાં જે મહાત્માઓ પોતાની સ્તવન/સજ્જાયની ડાયરી બનાવતા, બસ તેવી જ સિલાઈ બાઈડીંગ સાથેની ૪૦૦ પાનાની આ હસ્તલિખિત ડાયરી... જેમાં જૈનિઝમના જનરલ નોલેજવાળી વાતો લખેલી હતી.

એ અરસામાં મારે THE REAL UNIVERSE (સર્વજ્ઞ કથિત બ્રહ્માંડ) ગ્રંથનું સંકલન-સંપાદનનું કાર્ય ચાલુ હતું. તે માટે આ ગ્રંથના ચોથા ભાગમાં જે તારાતંબોલ નગરીનો ઉલ્લેખ લેવાની ગણતરી હતી, તે જોગાનુજોગ આ જ નાનકડી હસ્તલિખિત ડાયરીમાં વચ્ચેના પાનાઓમાં આજથી ૩૫૦ વર્ષ પહેલા લખેલા તારાતંબોલનો ઇતિહાસ, બીજી ૨૫૦ વર્ષ પહેલા લખેલો તારતંબોલ નગરીનો ઉલ્લેખ વિગતવાર તેમાં વાંચ્યો. હું તો રાજીનો રેડ થઈ ગયો. અઢી વાગ્યાથી ત્રણ વાગ્યા સુધી તેમાં નાના મોટા ગ્રંથો જોઈ ફરી ઉપાશ્રય આવી ગયો. પછી તો ૩ દિવસ સુધી બસ એક જ કામ, જઈને બેસું તે સંદુકની પાસે, જે જે માણ્યું તે આ શબ્દો દ્વારા કહી શકાય તે શક્ય નથી. બસ ! ત્રીજા દિવસની સાંજે સીધો બાબુલાલજી સરેમાલજી બેડાવાળા, સાબરમતીવાળાને ફોન કરાવ્યો. ત્યાંની પરિસ્થિતિ જણાવી. જે જે જોયું, માણ્યું, જે ઘટનાઓમાંથી પસાર થયા બધી વાત કરી. મેં સ્પષ્ટ જણાવ્યું અણમોલ વારસો આમાં સચવાયેલો છે, સાચવવા જેવું છે... વગેરે વાત કરી. પછી તેમણે અજયસાગરસૂરિજી મ.સા.ને વાત કરી, તે વખતે તેઓ પ્રાયઃ દક્ષિણ ભારતમાં હતા. તેમણે પણ જણાવ્યું કે હું ૧-૨ વર્ષમાં ગુજરાત આવું જ છું, પછી જોઈ લઈશું. પ્રાયઃ હું જો ન ભૂલતો હોઉં તો આ ઘટનાના ૪/૫ વર્ષ પછી આ. ભ. શ્રી અજયસાગરસૂરિજી મ.સા. રાજસ્થાન પધારી પોતાની કોબા ટીમ સાથે ત્યાં ૨/૩ મહિના સ્થિરતા કરી વર્ષો જૂના આખા આ હસ્તલિખિત જ્ઞાનભંડારને સ્કેન કરી અસ્તવ્યસ્ત થયેલ ગ્રંથોને કમમાં કરી વ્યવસ્થિત ગોઠવી સંઘનું સંઘને અર્પણ કર્યું ને એક ડિજિટાઈઝ કોપી કોબા ભંડારમાં સાચવવા આપી દીધી.

राजस्थान के दक्षिणांचल में आये हुए जालोर जिले में सूकड़ीनदी के किनारे पर बसा हुआ ये आहोर नगर है। यह इस जिले के मुख्यावास जालोर से पूर्व दिशा में जालोर-तखतगढ़ मार्ग पर १९ कि.मी. दूर है। उत्तर रेलवे का जालोर स्टेशन यहाँ से निकटतम रेलवे स्टेशन है।

यहाँ के श्री गोडी पार्श्वनाथ जिनालय की प्रतिष्ठा की प्रशस्ति में इस नगर के लिए लिखा गया है -

मरुक्षोणीरत्नं सुभगजनताऽलंकृततरं,
परं जालोराख्यं विदितभवनौ बुद्धिमहितम्।
दिशि प्राच्यां तस्मान्नगरमतिजुष्टं गुणजनै-
र्वदन्त्याहोरं यन्निपुणमतयः श्रीविलसितम् ॥

अर्थात् मरुधर का अलङ्काररत्न भाग्यशाली जनता से शोभित, जगप्रख्यात, चतुरजनों से सेवित, समृद्धिशाली, गुणीजनों से परिपूर्ण और जालोर से प्राची अर्थात् पूर्व दिशा में आहोर नगर है, जिसको विद्वान् लोग लक्ष्मी का विलास कहते हैं।

सचमुच इसमें अत्युक्ति नहीं है। आहोर ऐतिहासिक, धार्मिक तथा वैभवशाली नगर है।

इस नगर की समृद्धि में यहाँ के जैन समाज का बड़ा हाथ रहा है। यहाँ जैन समाज के लगभग १५०० समृद्धिवान परिवार हैं, जिनके यहाँ और देश के अन्य भागों में प्रतिष्ठित व्यापारिक प्रतिष्ठान हैं। यहाँ के श्रावक अत्यन्त निष्ठावान् और धर्मपरायण हैं। आहोर के आकर्षक और दर्शनीय सौध - शिखरी जिनालय इस धर्मनिष्ठा के जीवन्त प्रमाण हैं।

श्री गोडी पार्श्वनाथ के बावन जिनालय के अतिरिक्त श्री शान्तिनाथ जिनालय, श्री विमलनाथ जिनालय, श्री पार्श्वनाथ जिनालय, श्री सीमंधरस्वामी जिनालय, श्री सहस्रफणा पार्श्वनाथ जिनालय, श्री शान्तिनाथ जिनालय, श्री भीड़भंजन पार्श्वनाथ जिनालय एवं श्री मुक्ति पार्श्वनाथ जिनालय स्थित है। साथ ही श्री भूपेन्द्रसूरि समाधि गुरुमन्दिर, श्री जिनदत्त सूरि दादावाड़ी, श्री जिनकुशलसूरि दादावाड़ी, दादा जिनकुशलसूरि गुरुमंदिर स्थित है। शान्तिसूरि दादावाड़ी भी है।

पुराने बस स्टेन्ड के पास श्री सौधर्मबृहत्तपागच्छीय श्वेतांबर जैन श्री राजेन्द्रसूरि धर्मक्रियाप्रार्थना-मन्दिर एवं श्री पूनमिया गच्छ धर्मशाला (उपाश्रय) बाजार में स्थित है।

श्री राजेन्द्र जैनागम बृहत्तपागच्छ ज्ञान भंडार

साहित्योद्धार तथा साहित्य संरक्षणादि में प.पू. आचार्य श्रीमद् विजय राजेन्द्रसूरिश्वरजी म. की स्तुत्य मनोवृत्ति रही। यह ज्ञानभंडार इसी का प्रतिफलन है।

श्वेत पाषाण से निर्मित यह भंडार श्री सौधर्म बृहत्तपागच्छीय श्वेतांबर जैन श्री राजेन्द्रसूरि धर्मक्रियाप्रार्थना मंदिर के प्रवेश द्वार के पास दाहिने पार्श्व में स्थित है। संवत् १९५९ में प.पू. आचार्य श्रीमद्विजय राजेन्द्रसूरिश्वरजी म.सा. के पास सदुपदेश से शाह खेताजी वरदाजी के सुपुत्र शेठ श्री उदयचन्द्रजी पोरवाड, कडोद(धार, मालवा) ने इसकानिर्माण करवाया।

यह स्व. आचार्यश्री द्वारा संग्रह किया हुआ हस्तलिखित, मुद्रित ग्रंथों का विशाल संग्रहालय है। इसमें संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, राजस्थानी, गुजराती, ब्रजभाषा आदि में आगम, व्याकरण, न्याय, तर्क, काव्य, कोष, छन्द, अलंकार आदि विषयों के लगभग ४६०० हस्तलिखित ग्रंथ हैं। लगभग १३०० मुद्रित ग्रंथ हैं। इस संग्रह में अनेक ग्रंथ बड़े महत्त्व के हैं। यहाँ लगभग ६,००० पुस्तकें हैं। इसका स्केनिंग श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानभंडार, कोबा द्वारा हुआ है। इसकी व्यवस्था वर्तमान में मुथा महावीरकुमारजी शान्तिलालजी बाफना के आधीन है। जो त्रिस्तुतिक समाज के अंतर्गत श्री गोडीपार्श्वनाथ जैन पेढी आहोर के आधीन है।

इसके अलावा यहाँ पर पुनर्मीयागच्छ उपाश्रयस्थित श्री केशरविजय ज्ञानभंडार भी है। जिसमें ३८१ हस्तलिखित प्रतियाँ हैं। एवं उसका स्केनिंग भी कैलाससागरसूरि ज्ञानभंडार, कोबा द्वारा हुआ है। एवं मुद्रित प्रतों व मुद्रित पुस्तकों का संग्रह भी है। जिसकी व्यवस्था वर्तमान में पुनर्मीयागच्छ उपाश्रय – श्री विमलनाथ जैन पेढी, आहोर के अधीन है।

स्थानीय समाज का साहित्यप्रकाशन भी प्रशंसनीय रहा है। प.पू. आचार्य श्रीमद्विजय भूपेन्द्रसूरिश्वरजी महाराज के स्वर्गारोहण के पश्चात् विक्रम सं. १९९५ चैत्र वदी २ को यहाँ पूज्य व्याख्यान वाचस्पति श्रीमद्विजय यतीन्द्रसूरिश्वरजी म.सा. की अध्यक्षता में “श्री भूपेन्द्रसूरि जैन साहित्य प्रकाशनसमिति” गठित की गई।

इस समिति ने अनेक ग्रंथ प्रकाशित किये हैं, जैसे कि –

- (१) सूक्त मुक्तावली
- (२) श्री जिनेन्द्र गुणमंजरी
- (३) श्री भूपेन्द्रसूरि जयंति
- (४) जगवल्लभ स्तवनमाला
- (५) सिन्दूर प्रकर
- (६) शान्त सुधारस भावना
- (७) दृष्टान्तशतक
- (८) श्रीचन्द्रराज चरित्र
- (९) श्री कामघटकथानकम्
- (१०) षडदर्शन समुच्चय
- (११) श्री अर्बुदाचल तीर्थ गुणमाला

(१२) प्रभु स्तवन सुधाकर

(१३) कल्याणानंद विलास

(१४) संवेग द्रुम कन्दली

(१५) गच्छाचार पयत्रा

(१६) श्री भूपेन्द्रसूरिजी जीवन चरित्र

(१७) आचारांगसूत्र (आहोरी टीका) भाग १ से ४ आदि।

इसी प्रकार श्री सौधर्म बृहत्तपागच्छीय श्वेतांबर जैन श्री संघ ने श्रीमद् विजय राजेन्द्रसूरीश्वर – श्रीमद् विजय धनचन्द्रसूरि – जैन ग्रन्थ माला के अंतर्गत भी अनेक कृतियाँ प्रकाशित की हैं। जैसे कि,

(१) श्री नेमिनाथ चरित्र महाकाव्यम्

(२) श्री जिनगुण मञ्जूषा – प्रथम भाग

(३) श्री राजेन्द्र गुणमञ्जरी

(४) श्री हरीशचन्द्रनृपकथानकम् आदि।

श्रीसंघ ने राजेन्द्रसूरि स्मारक ग्रंथ, श्री यतीन्द्रसूरि अभिनन्दन ग्रंथ, दिनशुद्धिदीपिका, देववंदन माला, विविध पूजा संग्रह भाग १-२, अर्द्ध शताब्दी स्मारक ग्रंथ आदि भी मुद्रित कराये हैं।

इसी प्रकार यहाँ से श्री यतीन्द्र स्वाध्याय, पार्श्वनाथ छन्द, नवस्मरण स्तोत्र, पंचप्रतिक्रमण सूत्र, दो प्रतिक्रमण सूत्र आदि ग्रंथ भी प्रकाशित किये हैं।

कल्पसूत्र-बालावबोध, शाह मिश्रीमलजी रतनजी बाफना तथा “भगवान महावीर ने क्या कहा” संघवी सुन्दरमल भूताजी ने व्यक्तितः प्रकाशन करवाकर जैन जगत को दिये हैं। श्री राजेन्द्र प्रवचन कार्यालय खुडाला (राज.) से सभी ग्रंथ यहाँ संग्रहित हैं, और ये पुस्तकें यहाँ उपलब्ध हैं।

इस तरह आहोर समाज ने साहित्य प्रकाशन के अभिरुचि का परिचय दिया है।

आहोर के श्री राजेन्द्र जैनागम बृहत् ज्ञानभंडार हस्तप्रत भंडारों की प्रतियों के उपयोग से आगे मुनि श्री कल्याणविजयजी ने तित्थोगालीपङ्णय सूत्र का एवं मुनि श्री यतीन्द्रविजयजी ने “क्षेत्रादेश पट्टक”, श्री जीरापल्लि पार्श्व स्तोत्रम्, श्री वीतराग स्तुति एवं श्री वीर चरितम् आदि ग्रंथों का संपादन किया। आज भी अनेक विद्वद्गण यहाँ की हस्तलिखित प्रतियों का उपयोग करके कई ग्रंथों का संपादन – संशोधन कर रहे हैं। और आगे भी अन्य संशोधक इस ज्ञानभंडार का उपयोग करके नये ग्रंथों का प्रकाशन करें और श्रुतभक्ति कालाभ लेवें।

पंडित श्री नेमकुशलजी महाराज बीसवीं सदी में हुए विद्याप्रिय विद्वानों में से एक प्रज्ञावंत रचनाकार थे। साहित्यिक क्षेत्र में उनका योगदान लगभग अपरिचित रहा है।

तपागच्छ के भट्टारक आचार्य श्री विजयसेनसूरीश्वरजी महाराज की आठ शिष्य परंपराओं का उल्लेख उपलब्ध है^१, जिसे शाखा रूप में भी माना जाता है। सातवीं परंपरा को “कुशलशाखा” के नाम से पहचान मिली है। इस परंपरा में दीक्षित समस्त साधु भगवंतो के नाम के पश्चात् “कुशल” शब्द प्रयुक्त हुआ है। इस शाखा के प्रथम पं. श्री सोमकुशल गणि थे। पंडित श्री नेमकुशलजी महाराज कुशलशाखा के पंन्यास श्री कनककुशल्मी महाराज के तेरहवें स्थान पर थे।

“बार अंग यंत्र” नामक हस्तलिखित पांडुलिपि में प्रतिलेखन के अंतर्गत प्रशस्ति में उन्होंने अपनी पट्टपरंपरा का उल्लेख निम्नलिखित स्वरूप में किया है -

तपागच्छाधिराज भट्टारक आचार्य श्री विजयसेनसूरीश्वरजी महाराज (५९ वीं पाट परंपरा) उनके शिष्य पंन्यास श्री कनककुशलजी महाराज (६० वीं) तत्पश्चात् उनके शिष्य पंन्यास श्री धीरकुशलजी (६१ वीं) - पंन्यास श्री प्रतापकुशलजी (६२ वीं) - पंन्यास श्रीसुंदरकुशलजी (६३ वीं) - पंन्यास श्रीधन्यकुशलजी महाराज (६४ वीं) - पंन्यास श्रीसुमतिकुशलजी महाराज (६५ वीं) - पंन्यास श्रीसुज्ञानकुशलजी महाराज (६६ वीं) - पंन्यास श्रीभाग्यकुशलजी महाराज (६९ वीं) - पंन्यास श्रीसिद्धकुशलजी महाराज (७० वीं) - पंन्यास श्रीमगनकुशलजी महाराज, पंन्यास श्रीनेमकुशलजी महाराज (७१ वीं)^२ (पंन्यास श्रीमगनकुशलजी महाराज पंन्यास श्री नेमकुशलजी महाराज के बड़े भाई थे, इस संदर्भ में यह अस्पष्ट है कि वास्तव में जन्मसूत्र के भाई थे अथवा गुरुभाई थे।) दोनों देवसूरि पक्ष के थे और उनका समयकाल आचार्य श्री धरणेंद्रसूरिजी के समकालीन था^३।

पंन्यास श्री नेमकुशलजी महाराज प्रज्ञासंपन्न विद्याव्यासंगी एवं प्रतिभासंपन्न समर्थ विद्वान थे। उन्होंने प्राकृत, संस्कृत, मारुगुर्जर आदि भाषाओं में लगभग ९० कृतिओं की रचना की है। अनेक भिन्न-भिन्न विद्याशाखाओं में उनकी गहन रुचि के प्रमाण भी दिखाई देते हैं। गूढार्थ काव्यरचना की विद्या में उनकी अद्भुत भाषा कौशल्यता का परिचय मिलता है। संस्कृत भाषा के प्रति उनकी औदार्य प्रतिभा का दर्शन, कोश में स्पष्ट दिखाई पड़ता है। प्राकृत भाषा में रचित “आवश्यक विधि कुलक” उनकी सर्वोपरी कृति है, जिसमें उन्होंने प्रतिक्रमण की विधि-क्रमिकता का विशिष्ट संयोजन प्रस्तुत किया है। प्राकृत भाषा में रचित “जिनअंतेपुरीपुत्र कुलक” नामक कृति में तीर्थकरों की पत्नी तथा पुत्र परिवार का वर्णन प्रस्तुत हुआ है। मगरवाड़ा स्थित मणिभद्रजी के वे उपासक थे, उनके ऊपर एक छंद की भी रचना की

१. जैन परंपरानो इतिहास भाग-४, प्रकरण ५९, पत्र-३७०-३७७

२. संदर्भ - ०२३४ बार अंग यंत्र, सिद्धाचल स्तवन आदि

३. यतिपरंपरा में

है। पंडित श्री **नेमकुशलजी** महाराज बहुमुखी प्रतिभा के धनी थे। ज्योतिष, प्रतिष्ठा, कल्पआदि विषयक अध्ययनों का परिचय उनकी देशी भाषा की छंदरूपी रचनाओं में सहज दृष्टिगोचर होता है।

अनुमानित आधारों से यह प्रतीत होता है कि, उन्होंने अपना अंतिम समय उदयपुर स्थित शीतलनाथ भगवान के मंदिर में ही बिताया होगा। यहीं रहकर अनेक प्राचीन हस्तप्रतों का संरक्षण एवं नयी प्रतों का भी स्वहस्तलेखन किया है। अनेक प्रतियों का संग्रह लहियाओं द्वारा लिखवाकर किया है।

विहार समय में अनेक तीर्थ संबंधित स्तवनों की रचनाएँ उनके हाथों हुई हैं। श्री सम्मत्तशिखरजी, श्री राजगृही के पंचतीर्थ, श्री भरुच, अंतरिक्षजी, तारंगाजी, श्री सिद्धाचल और राणकपुर से जुड़े अनेक भाववाही स्तवन उनके श्रीहस्तों से रचे गए हैं।

पंडित श्री **नेमकुशलजी** महाराज के परदादागुरु पंन्यास श्री **ज्ञानकुशलजी** महाराज भी प्रतिभाशाली कवि थे, जिन्होंने मारुगुर्जर भाषा में “**पार्श्वजिनप्रबंध**”^१ जैसे स्तवनों की रचना की है। पार्श्वजिनप्रबंध की स्वलिखित पांडुलिपि श्री शीतलनाथ भगवान मंदिर स्थित ग्रंथभंडार में संरक्षित है।

पंडित श्री **नेमकुशलजी** द्वारा रचित प्रत्येक प्रत के अंत में उनके नामोल्लेख सहित प्रतियों की संख्याओं का भी उल्लेख मिलता है। अनेक ऐसी प्रतियाँ भी हैं जहाँ अंतिम पत्र के रिक्त स्थानों पर श्लोक, दोहे आदि काव्यांश रचकर लिखे गए हैं। रहस्यवाद भी उनकी रुचि और श्रद्धा का विषय था। इस विषय में कुछ प्रतों में आगामी भव संबंधी कुछ ज्ञानपरक विधियों का वर्णन प्राप्त है। श्री सीमंधरस्वामी भगवान के मंत्र का सवा लाख जाप करने से आगामी भव की लाक्षणिक जानकारी की संभावनाओं का वर्णन भी है।

ई.स २०१७ (वि.सं. २०७४) में “**जैन कृति-कृतिकारकोश**” का कार्य चल रहा था, उसी दरम्यान अनायास उपरोक्त रचनाकार महर्षि के साहित्य संदर्भों की जानकारी सामने आई थी। खरतरगच्छ के पं. **यशस्वत्सागरजी** महाराज की अनेक अप्रकट कृतियाँ उदयपुर स्थित विवेकविजयजी नामक यतिजी के संग्रह में थी, यह तथ्य मोहनलालजी दलीचंद देसाई लिखित “**जैन साहित्य का संक्षिप्त इतिहास**” में दर्ज है।

उन्हीं दिनों उदयपुर में चातुर्मासार्थ विराजित पू. आचार्य श्री विजय **रत्नचंद्रसूरीश्वरजी** म.सा. को उस संग्रह की जानकारी एवं हस्तप्रतों की प्राप्ति हेतु विनती पत्र लिखा। पू. आचार्य भगवंत ने स्वयं व्यक्तिगत रूप से प्रयास किए, परंतु ऐसा कोई भंडार उदयपुर में नहीं मिला। उदयपुर स्थित हाथीपोल में हस्तप्रतों के संग्रह होने का अनुमान था। अंत में पू. आचार्यश्री ने अपने शिष्यों को समीपस्थ प्रत्येक मंदिरों में जानकारी हासिल करने के लिए भेजा। विवेकविजय यतिजी के भंडार का तो पता नहीं चला, मगर शीतलनाथ भगवान मंदिर के ग्रंथालय की पुरानी अलमारी में रखी हस्तप्रतें प्राप्त हुईं। स्थानीय लोगों को मात्र इतना पता था कि इन अलमारियों में काफी पुरानी पुस्तकें रखी हैं। इसे तरह लंबे काल तक अज्ञातवास में रही ये पांडुलिपियाँ हाथों में आईं। सद्भाग्य यह भी था कि इन प्रतियों की “स्केनकोपी” की जा चुकी थी। आचार्य भगवंत द्वारा समझाने के पश्चात् मंदिर के ट्रस्टी ‘स्केनकोपी’ देने के लिए राजी हो गए।

१. प्रतक्रमांक ७६०

श्रुतभवन में इन प्रतियों के आधार से प्रामाणिक सूचीपत्र तैयार हुआ। इससे पूर्व के सूचीपत्र में ११५८ प्रतियाँ थी। अन्य ६० पोथियों में पूर्ण-अपूर्ण ऐसी १३०० अतिरिक्त प्रतियाँ मिली।

उपरोक्त ऐतिहासिक श्रुत की विरासत के जीर्णोद्धार एवं संरक्षण का संपूर्ण श्रेय प. पू. आचार्य भगवंत श्री रत्नचंद्रसूरीश्वरजी म.सा. का है। पं. श्री नेमकुशलजी संदर्भित प्राथमिक जानकारियों का सूचीपत्र में समावेश हुआ है। कालांतर में उनके जीवनकाल, विहारक्षेत्र एवं रचनात्मक पृष्ठभूमि से जुड़ी जानकारियाँ, उनकी कृतियों के लिप्यंतर, संपादन आदि कार्यों के पश्चात् ही उपलब्ध हो पाएगी। देर-सबेर ऐसी पुरातन कृतियों के प्रकटीकरण में श्रुतभवन के कटिबद्ध प्रयासों की सफलता का आनंद शब्दातीत है। आज यही संतोष है।

(हिंदी अनुवाद-ओमजी ओसवाल)

- પરિચય -

પૂજ્ય સંયમી ગુરુભગવંતોની વૈયાવચ્ચ ભક્તિ ઈ.સ. ૧૮૮૩માં શ્રી પાર્શ્વનાથ ફાઉન્ડેશનના માધ્યમથી શરૂ કરી. પૂજ્યોની મેડિકલ સારવાર અને વૈયાવચ્ચ ભક્તિ કરતાં ખ્યાલ આવ્યો કે ગુરુ-ભગવંતોના સંયમ જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય જ્ઞાનાભ્યાસ-જ્ઞાનોપાસના હોય છે. તેમના સંયમજીવનનો ૫૦ ટકા સમય ફક્ત જ્ઞાનાભ્યાસ અને બીજાને જ્ઞાનદાન કરવા માટે જ વપરાય છે અને તેના માટે જરૂરી ગ્રંથો-પુસ્તકો રેફરન્સ બુક્સ અને સંશોધન માટે હસ્તપ્રતની જરૂર પડતી હોય છે. જેમ તપસ્યામાં ઉત્તરપારણા-પારણાથી ઉપછંભ થાય છે તેમ ‘સજ્ઞાયસમો તવો ણત્થિ’ એ શાસ્ત્રવચન અનુસારે સ્વાધ્યાય સ્વરૂપ શ્રેષ્ઠ તપમાં જ્ઞાનસામગ્રી પૂરી પાડવા દ્વારા અમે સહાયભૂત બની શકીએ છીએ.

અભ્યાસક્રમ માટે ગુરુપરંપરા કે પંડિત - પગારથી મળી જાય છે. લખવા માટે કાગળ, નોટબુક, ડાયરી કે પેન પણ શ્રાવકો - સંઘ ઉદારતાપૂર્વક લાભ લેતા હોય છે; પરંતુ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક પરંપરામાં રહેલાં દસ હજારથી વધુ સાધુ-સાધ્વી ભગવંતો માટે ફક્ત ૩૫૦ જ્ઞાનભંડાર ઉપલબ્ધ છે અને તેમાં પણ ૫૦ ટકા નિષ્ક્રિય કે નૂતન પ્રકાશિત સાહિત્ય ન હોવાથી ઉપયોગી બનતા નથી. આમ પૂજ્યોને જ્ઞાનાભ્યાસ માટે ગ્રંથો-પુસ્તકો મેળવવામાં ખૂબ જ મુશ્કેલી પડતી હોય છે. નાનાં-નાનાં ગામડાંઓમાં કે દૂર-દૂરનાં શહેરોમાં વિચરણ કરનાર ગુરુભગવંતોને પુસ્તકો માટે પ્રાયઃ ઘણી બધી મુશ્કેલીઓ પડતી હોય છે. જ્ઞાનદાન એ સૌથી મોટું દાન છે અને તેમાં સહાયક બનવું એ સૌથી ઉત્તમ વૈયાવચ્ચ ભક્તિનો જ પ્રકાર છે. વર્તમાન સમયમાં જેટલી દ્રવ્યવૈયાવચ્ચ વધી છે, તેની તુલનામાં જરૂરી એવી આવી ભાવવૈયાવચ્ચ નહીંવત્ વધી છે, જેની તાતી જરૂર અનુભવાય છે.

સ્વદ્રવ્યથી જિનમંદિર બનાવવું, જિનપ્રતિમા ભરાવવી એવું શ્રાદ્ધવિધિ પ્રકરણમાં લખેલું છે; પરંતુ ગુરુભગવંતને ઉચિત વસતિ આપવી એ પણ મહાન લાભનું કારણ છે અને પૂજ્યોને ગોચરી વહોરાવવાથી જેમ સુપાત્રદાનનો લાભ મળે છે તે રીતે જ્ઞાનભંડાર બનાવીને તેમાંથી પૂજ્યોને જરૂરી ગ્રંથો ઉપલબ્ધ કરાવવા એ પણ ઉત્તમ જ્ઞાનભક્તિ-શ્રુતભક્તિ છે અને ભૂતકાળમાં પણ અનેક શ્રાવકોએ જિનમંદિરની સાથે અનેક જ્ઞાનભંડારોનું નિર્માણ સ્વદ્રવ્યથી કરેલ છે. દા.ત. કુમારપાળ મહારાજ, પેથડશાહ - વસ્તુપાળ મંત્રીશ્વર વગેરે વગેરે. જ્ઞાનોપછંભનો આ મહિમા અમે જાણ્યો અને વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ પ્રાચીન શ્રુતોદ્ધારક પૂજ્ય આ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી મ.સા.ની નિશ્રામાં હીરા જૈન સોસાયટી, સાબરમતી, અમદાવાદમાં શાહ સરેમલ જવેરચંદજી બેડાવાળા પરિવાર દ્વારા શ્રી આશાપૂરણ પાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર સં. ૨૦૬૩માં સ્વદ્રવ્યથી પોતાના નૂતન મકાનમાં શરૂ કરવામાં આવ્યો. પૂજ્ય ગુરુદેવોની કૃપા અને આશીર્વાદ દ્વારા ટૂંક જ સમયમાં આગમગ્રંથો, પ્રકરણગ્રંથો, વ્યાકરણ, ન્યાય અને કથાસાહિત્યના અનેક ગ્રંથોથી જ્ઞાનભંડાર સમૃદ્ધ બન્યો.

જ્ઞાનભંડારોમાં ખાસ પ્રકારના નીતિ-નિયમ-પદ્ધતિ હોય છે તેના લીધે ગ્રંથો ઈશ્યુ કરવામાં મર્યાદા આવતી હોય છે. આ કારણે પૂજ્યોને અભ્યાસમાં તકલીફ પડતી હોય છે. આવું ન થાય એ માટે અમે એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય રાખ્યો કે ગુરુભગવંતોને અભ્યાસ માટે ગ્રંથો ઉપલબ્ધ કરાવવા, જેમાં સમય કે ક્ષેત્રના બંધન વગર જ્યાં પણ જરૂર હોય, તેઓને ગ્રંથો પહોંચાડવા. સમુદાય કે ગચ્છભેદ વિના ચારેય ફિરકાના પૂજ્યોને જ્ઞાનભંડારોમાંથી ગ્રંથો આપવાથી પૂજ્યોની ગુરુકૃપા અને આશીર્વાદ પ્રાપ્ત થયા. ચારેય ફિરકાના બધા જ આગમગ્રંથો, પ્રકરણગ્રંથો તેમજ શબ્દકોશો અને હસ્તપ્રતોના ૨૦૦થી વધુ કેટલોગની સાથે અત્યારે ૨૫૦૦થી વધુ પ્રતાકાર ગ્રંથો અને ૨૫,૦૦૦થી વધુ પુસ્તકોનો વૈવિધ્યસભર સંગ્રહ અભ્યાસ માટે ઉપલબ્ધ છે અને અત્યાર સુધીમાં ૪૦,૦૦૦થી વધુ પુસ્તકો-પ્રતો પૂજ્યોને ૧૨

વર્ષોમાં અભ્યાસ માટે ઇશ્યુ કરીને ભારતના સૌથી વધુ વપરાતા અગ્રણી પાંચ જ્ઞાનભંડારોમાં સ્થાન મેળવવાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું છે.

શ્રુતરક્ષા

પૂર્વાચાર્યોએ રચેલા અનેક શાસ્ત્રગ્રંથો જે હસ્તપ્રત સંગ્રહમાં સુરક્ષિતપણે અત્યાર સુધી સચવાયેલા છે, એવા ૫૦ હસ્તપ્રત ભંડારોમાં રહેલી ૮૦,૦૦૦થી વધુ હસ્તપ્રતોના આઠ લાખથી વધુ પાનાંને સ્કેનિંગ કરીને-ડિજિટાઇઝેશન દ્વારા સુરક્ષિત કરવાનું ભગીરથ કાર્ય આ સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે અને દસ વર્ષમાં ૨૦૦૦થી વધુ હસ્તપ્રતોની નકલો પૂજ્યોને સંશોધન-સંપાદન માટે આપવામાં આવી છે, જેના લીધે ઘણા બધા અપ્રગટ ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા છે અને પાઠભેદ વગેરેની શુદ્ધતાપૂર્વક નૂતન સંપાદન કરવા માટે સંશોધકોને સહાયભૂત બન્યા છીએ.

ગ્રંથ જીર્ણોદ્ધાર

પૂર્વાચાર્યો દ્વારા રચિત વિવિધ વિષયના ૫૦થી વધુ વર્ષ પહેલાં પ્રકાશિત થયેલ અને હાલ જીર્ણ-શીર્ણ અવસ્થામાં પ્રાયઃ અપ્રાપ્ય એવા ૨૨૨ ગ્રંથોને ડિજિટાઇઝેશન દ્વારા તેની મર્યાદિત નકલો પુનઃ પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે અને જ્ઞાનદ્રવ્યની સહાયથી ભારતભરના અગ્રણી જ્ઞાનભંડારોને ભેટ મોકલીને તેઓને સમૃદ્ધ બનાવ્યા છે, જેથી ગુરુભગવંતોને વ્યાકરણ, શિલ્પ, ન્યાય, જ્યોતિષના ગ્રંથો સરળતાથી જ્ઞાનભંડારોમાંથી ઉપલબ્ધ બન્યા છે.

યાતુર્માસિક શ્રુતપત્રિકા

પૂજ્ય ગુરુભગવંતો અને વિદ્વાનો દ્વારા જ્ઞાનના ક્ષયોપશમ દ્વારા ૩૦૦થી વધુ પુસ્તકો દર વર્ષે સંશોધન-સંપાદન કરીને પ્રકાશિત થાય છે, તેની માહિતી તથા સંશોધન કરવા યોગ્ય શાસ્ત્રગ્રંથોની માહિતી તેમજ શ્રુતસંબંધી કરવા યોગ્ય કાર્યનું નિષ્પક્ષ વિચાર-વિનિમય માહિતી સાથેનું યાતુર્માસિક માસિક - અહો શ્રુતજ્ઞાનમ્ સંસ્થા દ્વારા માહિતી પ્રદાનના સાથ-સહકારના લીધે ૫૫ અંકો સ્વદ્રવ્યથી પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે. આ માસિક વિદ્વાન સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને તેમના યાતુર્માસ સરનામે તેમજ વિદ્વાનો-પંડિતો-શ્રેષ્ઠીઓને મોકલવામાં આવે છે, જેના લીધે શ્રુતજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં જ્ઞાનભંડારોમાં અનેરી જાગૃતિ અને ઉત્સાહની લહેર આવી છે.

ઈ-લાઈબ્રેરી

સમયની માંગને અનુસાર ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને ૧૨,૦૦૦થી વધુ પુસ્તકોનો ડિજિટલ ડેટા એટલે કે પુસ્તકોની પીડીએફ ફાઈલનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાંથી પૂજ્ય ગુરુભગવંતોને અભ્યાસ માટે - સંશોધન માટે જરૂરી ગ્રંથોની નકલો પ્રિન્ટ કરીને પૂરી પાડવામાં આવે છે અને ભારતભરમાં રહેલા વિદ્વાન ગુરુભગવંતો કે જે પ્રદેશમાં જ્ઞાનભંડાર-લાઈબ્રેરીની સગવડ નહીંવત્ છે તેવા વિસ્તારમાં રહેલા ગુરુભગવંતોને જરૂરી પુસ્તકો શ્રાવકોને, સંઘોને પુસ્તકની પીડીએફ ઈ-મેઈલ દ્વારા મોકલીને તેના અભ્યાસ માટે જરૂરી ૨-૪ કે ૧૦ પ્રિન્ટ નકલ સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ બની છે. લોકડાઉનમાં તો પૂજ્યોના સ્વાધ્યાયયજ્ઞ માટે આ પદ્ધતિ ખૂબ જ આશીર્વાદરૂપ બની રહી હતી.

બાળ સાહિત્ય

બાળકોને સંસ્કારસિંચન માટે રંગીન ચિત્ર સહિત અંગ્રેજી ભાષામાં ચરિત્રો પ્રકાશિત કર્યા છે.

ઈ-પરિપત્ર

અહો ! શ્રુતમ્ ઈ-પરિપત્રમના માધ્યમે અદ્વાવધિ અપ્રકાશિત આઠ કૃતિનું પ્રથમ વખત પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે.

અહો ! શ્રુતમ્ સ્વાધ્યાયસંગ્રહ

ગુજરાતી ભાષા નહીં જાણનાર માટે સર્વપ્રથમ વખત સ્વાધ્યાય માટે ઉપયોગી ૨૧ પ્રકરણગ્રંથોની ગાથા અને તેના

અર્થનું હિન્દી ભાષામાં પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે, જેનો ખૂબ જ ઉત્તમ પ્રતિસાદ મળ્યો છે અને હિન્દીભાષી ઉત્તર ભારત, દક્ષિણ ભારત અને પૂર્વનાં રાજ્યોમાં વિચરતા પૂજ્યો તેમજ ત્યાંનાં શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને સ્વાધ્યાય-અભ્યાસ માટે નૂતન બળ મળ્યું છે.

ભૂતકાળમાં પ્રકાશિત પ્રાકૃત/સંસ્કૃતના પ્રકરણગ્રંથો કે જેનો અનુવાદ હજુ સુધી થયો નથી તેવા ૨૫ ગ્રંથોની ગાથા અને ગુજરાતી અર્થના સ્વાધ્યાય માટેનાં પુસ્તકોનું કાર્ય પણ પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોની સહાયથી શરૂ કરવામાં આવ્યું છે.

જ્ઞાનપ્રસાર

પ્રિયમ્ દ્વારા લિખિત સંયમી અને શ્રાવકોને ઉપયોગી તથા જાહેર જનતાને ઉપયોગી ખૂબ જ લોકપ્રિય એવાં ૨૨૫થી વધુ ગુજરાતી-હિન્દી પુસ્તકોનું ડિજિટલ પ્રિન્ટિંગ દ્વારા પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે અને બધાં જ પુસ્તકોની સોફ્ટ કોપી એટલે કે પીડીએફ વેબસાઈટ અને લિન્ક ઉપર ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવ્યાં છે, જેથી શ્રાવકો પોતાની અનુકૂળતા મુજબ વાંચી અથવા તો પ્રિન્ટ કરી શકે છે અને પૂજ્યોને પ્રિન્ટેડ નકલો માંગણી આવ્યેથી મોકલવામાં આવે છે અને તે પૈકી ૨૫થી વધુ પુસ્તકો ઑફસેટ પ્રિન્ટ કરાવીને પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યાં છે.

જૈનિઝમ પ્રચાર પ્રસાર

દર વર્ષે નેશનલ બુક ફેરમાં સ્ટોલ ભાડે રાખીને જૈન સાહિત્યનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવામાં આવે છે. જૈનિઝમનાં પુસ્તકો મફત/ટોકનથી આપીને પ્રચાર-પ્રસારનું કાર્ય કરવામાં આવે છે. અત્યાર સુધીમાં લગભગ ૨૫,૦૦૦થી વધુ પુસ્તકો પ્રભાવના સ્વરૂપે વહેંચવામાં આવ્યાં છે, જે અત્યંત ખર્ચી જ્ઞાનપિપાસુ આત્માઓ લઈ ગયા છે. જાહેર જનતાને જિનશાસનની અભિમુખ બનાવવા માટે બુક-ફેરમાં કરાતા પ્રયાસ ખૂબ સફળ બની રહ્યા છે.

પારિષાપનિકાસમિતિ પાલન સહાય

પૂજ્ય ગુરુભગવંતોને સંયમ જીવનમાં ઉપયોગી આહાર, વિહાર અને નિહાર પૈકી નિહાર એટલે પારિષાપનિકાસમિતિના વિવેકપૂર્ણ પાલન માટે ઉપયોગી જ્ઞાનનો પ્રચાર-પ્રસાર કરાય છે અને પ્રેક્ટિકલ ઉપાયનું આયોજન કરવામાં આવે છે.

પારિષાપનિકા માટેના શાસ્ત્રીય પાઠો તેમજ તેના ઉપાયો અંગે ૮ પુસ્તકોની ૧૨,૦૦૦થી વધુ નકલો જ્ઞાનભંડાર દ્વારા પ્રકાશિત કરીને પૂજ્યોને પહોંચાડવામાં આવી છે, જેના પરિણામે જાગૃતિ આવી છે અને અત્યાર સુધીમાં ૧૦૦થી વધુ સંઘોએ આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને પોતાને અને પૂજ્યોને પડતી મુશ્કેલીઓમાંથી છુટકારો મેળવ્યો છે અને ઉપાશ્રયની આજુબાજુ રહેતા લોકોની સાથે થતા ઝઘડાઓ, કલેશ, કકળાટને બદલે પ્રીતિમય વાતાવરણનું નિર્માણ થયું છે અને શાસનહીલનાના મોટા દોષમાંથી મુક્ત બન્યા છે અને કોઈપણ જાતના મેઈન્ટેનન્સ વગર સરળ પદ્ધતિથી પૂજ્યો પ્રભુની આજ્ઞાનું પાલન યથાશક્તિ કરી શકે તે માટે અમે સહાયક બની શક્યા છીએ.

શ્રી આશાપૂરણ પાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર

Divine Dreams for jinshasan

ભારતભરમાં યોજાતા પુસ્તકમેળાઓમાં જૈનિઝમનો એક સ્ટોલ તો હોવો જ જોઈએ. જ્ઞાનપ્રસાર, શાસનપ્રસારના લાભ સાથે જિનશાસનનું ગૌરવ વધે અને જાહેર જનતામાં જૈનત્વનું વજન વધે તે માટે પણ આ કાર્ય બેહદ જરૂરી છે. ભારતભરમાં કોઈપણ વ્યક્તિ-સંસ્થા-સંઘ એકાદ પણ પુસ્તકફેરમાં સ્ટોલ રાખવા ઇચ્છે તો તે માટે સંપૂર્ણ માર્ગદર્શન આપવા અને જ્ઞાનસામગ્રી પૂરી પાડવા માટે અમે સજ્જ છીએ.

કોઈપણ છ'રી પાલિત સંઘ/નવ્વાણું/સામૂહિક ચાતુર્માસ વગેરેમાં અનુકંપાનું લાખો રૂપિયાનું બજેટ હોય છે, જે ઇવેન્ટવાળા માણસો કે કાર્યકરો દ્વારા દીર્ઘદષ્ટિ અને વિશિષ્ટ લાભદષ્ટિ વિના પૂરું કરી દેવામાં આવે છે. પરિણામે

ભાવઅનુકંપા, આત્મોદ્ધાર, તીર્થરક્ષા વગેરે કાર્યો બિલકુલ થતાં નથી અને ઊલટી અનેક સમસ્યાઓ વધે છે. લાખોનો વ્યય કર્યા પછી પણ આપણી આ સ્થિતિ ખૂબ જ શરમજનક છે. હકીકતમાં આ કાર્ય એવી રીતે થવું જોઈએ કે અનુકંપાનો રૂપિયો રૂપિયો ઊગી નીકળે. એ માટે દરેક અનુકંપા પહેલા ગુરુભગવંતો/પંડિતવર્યો દ્વારા ઉપદેશો અપાવા જોઈએ, ભગવાનના ફોટો-નવકારવાળી-નવકાર મંત્ર કાર્ડ અપાવાં જોઈએ અને જૈન ધર્મના સરળ પરિચયનું પુસ્તક કે પેમ્ફલેટ અપાવું જોઈએ.

ભારતભરમાં કોઈને પણ અનુકંપા સાથે આપવા ગુજરાતી/હિંદી/અંગ્રેજી પેમ્ફલેટ/પુસ્તક જોઈએ તો ૧ રૂ.થી માંડીને ૫ રૂ. સુધીની કિંમતવાળી વિવિધ સામગ્રી અમારી પાસે મળી શકે, જેની પીડીએફ ફાઈલ પણ મળશે, જેનાથી આયોજક પોતાના નામ સાથે પ્રિન્ટ પણ કરાવી શકશે.

જ્ઞાનપંચમી એ બાર મહિને એક જ વાર આવતું જ્ઞાનપર્વ છે. આપણે ત્યાં એ દિવસે સરસ રીતે જ્ઞાનપૂજા કરવાની પરંપરા છે; પણ આપણને મળેલા જ્ઞાનવારસાની તુલનામાં તે જ્ઞાનપ્રદર્શન-જ્ઞાનપૂજા ઘણી વામણી હોય છે. વિરાટ ભવ્ય પ્રદર્શનરૂપે ૪૫ આગમો, અદ્ભુત શાસ્ત્રગ્રંથો, આગમાદિના સ્વર્ણિમ વાક્યો, તે તે શાસ્ત્રોના પરિચયો વગેરે સાથે લોકોપયોગી રસપ્રદ પુસ્તકોનાં વિતરણો સાથે જ્ઞાનપંચમીની ઉત્કૃષ્ટ ઉજવણી થવી જોઈએ. તેનું સંપૂર્ણ માર્ગદર્શન અને જ્ઞાનસામગ્રી અમારી પાસેથી મળી શકશે. મહિના પૂર્વે સંપર્ક કરવા વિનંતિ.

પ્રાઈવેટ ઉપાશ્રયોથી માંડીને સંઘના ઉપાશ્રયો સુધી દરેકે-દરેક ઉપાશ્રયમાં સંયમ પોષક પુસ્તકોનો એક સંગ્રહ અવશ્ય હોવો જોઈએ. આજના કાળમાં સંયમવિરોધી તત્વોનો સુકાળ છે, પણ સંયમપોષક તત્વો શોધવા જવું પડે ને છતાં ન મળે તેવી પરિસ્થિતિ છે. આ પરિસ્થિતિમાં નાના ઉપાશ્રયમાં પણ બિલકુલ જગ્યા ન રોકે તેવું વિશિષ્ટ ડિઝાઈનનું સ્ટીલનું રેક અમે તૈયાર કર્યું છે. જે સ્કૂ દ્વારા દીવાલ પર લાગી જાય અને ૧૨૫ જેટલાં પુસ્તકોને સમાવી શકે. દરેક શ્રાવક પોતાના સમીપવર્તી ઉપાશ્રયમાં આવું એક રેક મૂકે તો ભાવવૈયાવચ્ચનો મહાન લાભ મળે. અમારી પાસેથી રેક-સસ્તા પડતર કિંમતે અને સંયમોપયોગી પુસ્તકો નિઃશુલ્ક મળી શકશે.

જિનશાસનનો, અનંત તીર્થંકરોનો મુખ્ય માર્ગ જ્ઞાનપ્રસારનો હતો, જેના દ્વારા નાના માણસોથી માંડીને રાજા-મહારાજાઓ પણ પ્રતિબોધ પામતા, તેમનું પણ કલ્યાણ થતું, તીર્થરક્ષાદિ શાસનનાં કાર્યો પણ શક્ય બનતાં. આજે આ જ્ઞાનપ્રસારનું કાર્ય શહેરના મુઢીભર સંઘોમાં, મર્યાદિત વર્તુળ પૂરતું થતું હોય છે, જેનો જૈનો દ્વારા પણ પૂરો લાભ નથી લેવાતો અને જાહેર જનતા તથા રાજકીય પદસ્થો તો સાવ જ બાકાત રહી જતા હોય છે. આ સ્થિતિમાં ખૂબ જ જરૂરી છે કે અધિકૃત પૂજ્યો દ્વારા જાહેર જનતામાં અને સ્કૂલ-કૉલેજોમાં, મંડળોમાં, સંસ્થાઓ વગેરેમાં પ્રવચનો ચાલુ થાય. જ્યાં સુધી તે શક્ય ન બને ત્યાં સુધી પુસ્તકો દ્વારા પણ આ કાર્ય થઈ શકે.

ચોક્કસ શહેરના - ૧૦૦ રાજકીય પદસ્થો

ગુજરાતના - ૪૦૦ રાજકીય પદસ્થો

પાર્લામેન્ટના - ૫૪૨ રાજકીય પદસ્થો

ભારતભરના - ૧,૦૦૦ રાજકીય પદસ્થો

શહેરાદિના - ૧૦૦/૫૦૦/૧,૦૦૦ પોલિસ અધિકારીઓ

શહેરાદિના - ૧,૦૦૦/૫,૦૦૦/૧૦,૦૦૦ શિક્ષકો/વડીલો

શહેરાદિના - ૧,૦૦૦/૫,૦૦૦/૧૦,૦૦૦ ડૉક્ટરો/શ્રેષ્ઠીઓ

ચોક્કસ વિસ્તારના - ૧૦૦/૨૦૦/૫૦૦/૧,૦૦૦/૧૦,૦૦૦ નાગરિકો.

આ રીતે જુદા જુદા વર્ગો માટે ગુજરાતી/હિંદી/અંગ્રેજી ભાષામાં ૨ રૂ.થી લઈને ૨૦૦ રૂ. સુધીનું વિવિધ

સત્સાહિત્ય અમે તૈયાર કર્યું છે. આજના સમયમાં આ કાર્ય અનેક રીતે ખૂબ જ જરૂરી છે. આપશ્રીને જે વર્ગમાં જે કિંમતનું સાહિત્ય આપવું હોય તે અંગે અમારો સંપર્ક કરી શકાશે. આપશ્રીને અમે યોગ્ય સાહિત્ય પૂરું પાડીશું તથા વિતરણ સંબંધી માર્ગદર્શન પણ આપીશું. જો વિતરણ આપનાથી શક્ય ન બને તો તેનો લાભ પણ અમને આપશો.

સંઘનું નેતૃત્વ કરનારા અગ્રણીઓને જો યોગ્ય માર્ગદર્શન મળે તો તેઓ સંઘના સર્વાંગીણ અભ્યુદયમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી શકે. આ માટે એક પુસ્તક-‘સંઘ’ નું પ્રકાશન અમારા દ્વારા થઈ રહ્યું છે, જેની પડતર કિંમત લગભગ રૂ. ૨૦ થશે. આપશ્રી ૧૦૦થી માંડીને ૧૦૦૦ જેટલા સંઘાગ્રણીઓ સુધી આ પુસ્તક પહોંચાડવા અમારો સંપર્ક કરી શકશો. ફક્ત સ્થાનિક ૧૦-૧૫ ટ્રસ્ટીઓ, કારોબારી સભ્યો માટે જ પુસ્તકો જોઈએ તો પણ મળશે. આ પુસ્તક આખા સંઘની કાયાપલટ કરી શકશે.

સંપર્ક :- Email : ahoshrut.bs@gmail.com

સૌપ્રથમ પ.પૂ. મેવાડદેશોદ્ધારક આ. શ્રી જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા. તથા દીક્ષાદાનેશ્વરી આ. શ્રી ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી વિ. સં. ૨૦૪૦ આસપાસ પોતાના સંસારી ગામ પાદરલી (રાજસ્થાન)માં સંસારી માતૃશ્રી અને પિતાશ્રીના નામથી જ્ઞાનભંડારની સ્થાપના થઈ. પૂ. વિદ્વદ્વ્ય મુનિશ્રી મોક્ષરત્નવિજયજી મ.સા.એ કાશી-વારાણસીથી અનેક પ્રકારના ન્યાય-દર્શન-વ્યાકરણ-કાવ્ય-નાટક વગેરે શાસ્ત્રોના જુદા-જુદા પ્રકારના ગ્રંથો જે હાલ ભાગ્યે જ કોઈ ભંડારમાં જોવા મળે તેવા ગ્રંથોનો સંગ્રહ કર્યો. તેમને English તથા Medical વિષયનો પણ ઘણો રસ હતો. તેથી foreignથી પણ અનેક અંગ્રેજીના ગ્રંથો મંગાવ્યા હતા. Reader's Digest, National Geographic વગેરે આધુનિક જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરનારા માસિકોના પણ કાયમી સદસ્ય બન્યાં હતાં. પૂ.આ. રશ્મિરત્નસૂરિ મ.સા., પં. વૈરાગ્યરત્ન વિજયજી મ.સા. આદિ અનેક મહાત્માઓએ ખૂબ પરિશ્રમ કરી દરેક પુસ્તકોનું Listing, પૂંઠાં ચડાવવાં વગેરે કાર્ય કર્યું હતું.

કાલક્રમે રાજસ્થાનમાં વસતિ ઓછી થવાથી ગુજરાત બાજુ વિચરણ વધ્યું. વિશાલ સમૃદ્ધ જ્ઞાનભંડારનો રાજસ્થાનમાં ઉપયોગ નહીંવત્ થવા લાગ્યો. લાભાલાભની દૃષ્ટિએ વિચારણા કરી વિ. સં. ૨૦૬૮માં પાદરલીથી તમામ ગ્રંથો (૨૫૦૦૦ પ્રાય: પુસ્તક-પ્રતો) અમદાવાદ-શાહીબાગમાં લાવવામાં આવ્યાં. ત્યાં ફરી નવેસરથી Size પ્રમાણે પુસ્તકોનું Listing કાર્ય શરૂ કર્યું. પૂ. સૌમ્યાંગરત્નવિજય, તીર્થરત્નવિજય, તત્ત્વાર્થરત્નવિજય વગેરે અનેક મહાત્માઓના સાથસહકારથી આ ભંડારનો જીર્ણોદ્ધાર થયો. Compact Systemના નવાં કબાટો વસાવવામાં આવ્યાં. પરિમલભાઈએ શરૂઆતમાં હાથથી તમામ પુસ્તકોનું List બનાવ્યું. “ગીતાર્થ ગંગા” સંસ્થાના યુવાન ટ્રસ્ટીવર્ચ સુશ્રાવક નીરવભાઈના હસ્તે ગીતાર્થગંગા સંસ્થાએ સંપૂર્ણ ભંડારનું Computerised Listing નિઃસ્વાર્થભાવે કરી આપ્યું. પછી જરૂર જણાતા ગિરધરનગરના સુશ્રાવક વિશાલભાઈએ નિઃસ્વાર્થ ભાવે કોઈપણ ચાર્જ લીધા વિના જ્ઞાનભંડાર માટે સરસ મજાનો Software બનાવી આપ્યો. આગળનું બધું કાર્ય તેમાં જ થવા લાગ્યું.

ત્યાર પછી આ જ્ઞાનભંડારનું વિસ્તૃતીકરણનું કાર્ય શરૂ કર્યું. કોબા જ્ઞાનભંડાર, દેવચંદ લાલભાઈ પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, તપોવન જ્ઞાનભંડાર, સુધર્માસ્વામી જ્ઞાનભંડાર, ઉમરા (સુરત), મોહનલાલજી જ્ઞાનભંડાર (સુરત), વડા ચૌટા જ્ઞાનભંડાર (સુરત) વગેરે અનેક જૂના જૂના જ્ઞાનભંડારોમાંથી જે-જે ગ્રંથો આ ભંડારમાં ન હતા, તે ત્યાં-ત્યાંથી મંગાવીને Scanning કરાવીને વસાવ્યા. વિવિધ પ્રકાશકો પાસેથી નવાં પુસ્તકો ખરીદીને પણ વસાવ્યાં. Jain e-library site ઉપરથી પણ જે ગ્રંથો આ ભંડારમાં ન હતા તે Download કરીને વસાવ્યાં. અઠવાલાઈન્સવાળા સુશ્રાવક ભરતભાઈએ હજારો પુસ્તકોનું Binding પોતાની રુચિથી અથાગ મહેનત કરીને કરી આપ્યું. આ રીતે આ જ્ઞાનભંડારનું વિસ્તૃતીકરણ કાર્ય ચાલુ છે. ભાવના એવી છે કે અઘ પર્યંત પ્રકાશિત દરેક ગ્રંથો આ ભંડારમાં ઉપલબ્ધ થાય તેવો પ્રયાસ કરવો. હાલ ૪૦,૦૦૦થી વધુ પુસ્તકો તથા ૩,૧૦૦થી વધુ પ્રતોનો સંગ્રહ ધરાવતા આ ભંડારમાંથી અત્યાર સુધી ૨૧,૦૦૦થી વધુ વાર પુસ્તકો Issue થયા છે.

ભવિષ્યમાં આ જ્ઞાનભંડાર મહાવિદેહ ધામ, વેસુ, સુરતમાં સ્થાનાંતરિત થશે. ત્યાં વિશાલકાય શ્રમણી વિહાર, જ્ઞાનભંડાર અને Research Centre બનવાનું છે. આ જ્ઞાનભંડારનું તમામ List Shrutsangam.org અને gyanbhandars.in ઉપર પણ ઉપલબ્ધ છે.

ઈસુની ૨૦મી સદીના અંતિમ શ્વાસોચ્છવાસ સમાન ૧૯૯૯ની સાલ વિદ્યમાન હતી. તે સમયે પૂર્વના ઋષિ-મુનિઓના સાધનાસ્થાન સમાન તેમજ નાલંદા, કાકંદી વગેરે વિદ્યાપીઠોના કંઈક અનુકરણની ચાડી ખાનારી અમદાવાદ અને ગાંધીનગરના વેરાન પથ પર જંગલમાં જાણે મંગલ કર્યું હોય તેવી તપોવન સંસ્કારપીઠ નામની સંસ્થાએ અમિયાપુર ગામમાં જન્મ લીધો. સંસ્થાનો ઉદ્દેશ બાળકોનું શરૂઆતની વયથી જ સંસ્કરણ કરવાનો હતો. વળી, આ સંસ્કરણ કોઈ પગારદાર વ્યક્તિઓના હાથે નહીં, પણ પંચમહાવ્રતધારી નિર્ઘ્રથશિરોમણિ અને સર્વસહા એવા જૈન મુનિ ભગવંતોના હાથે કરવાનું હતું. ભાવિ પેઢીને સંસ્કારિત કરી ઉચ્છવળ બનાવવાનું આ સ્વપ્ન હતું. પૂજ્યપાદ યુગપ્રધાન આચાર્યસમ પંન્યાસ ચંદ્રશેખરવિજયજી મહારાજનું. પંન્યાસ ચંદ્રશેખરવિજયજી મ.સા.નો પરિચય તો કોઈ અભાગી વ્યક્તિને જ નહીં હોય !!! પૂજ્યશ્રી એક અદ્ભુત દીર્ઘદ્રષ્ટા વ્યક્તિ હતા. એમ કહી શકાય કે લોકો જ્યાંથી આગળ વિચારવાનું બંધ કરી દે, ત્યાંથી પૂજ્યશ્રી વિચાર શરૂ કરે. માટે જ તો એક જંગલમાં વિશાળકાય સંસ્થા અંગેની પ્રેરણા કરીને સંસ્કરણ માટે પોતાના યુનંદા સાધુઓને સ્થાયી રાખ્યા. પૂજ્યશ્રીના રોમે-રોમમાં શાસનનાં પ્રત્યેક અંગો વસેલાં હતાં. તેમણે ક્યારેય એક ક્ષેત્રને સદ્ગત કરીને બીજા ક્ષેત્ર પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરી નથી. તેથી જ તો આ સંસ્થામાં તેમની પ્રેરણાથી એક વિશાળ જ્ઞાનભંડારનાં મંડાણ થયાં. શ્રુતજ્ઞાનરૂપી દીપકને ઝળહળતો રાખવા માટે જરૂરી ધીના ડબ્બાઓના ડબ્બા આ જ્ઞાનભંડારના નિર્માણ દ્વારા ઠલવાયા. ચાલો, વિહંગાવલોકન કરીએ આ જ્ઞાનભંડારનું.

એમ કહી શકાય કે અમદાવાદ-ગાંધીનગર જિલ્લામાં બીજા નંબર પર અસ્તિત્વ ધરાવનાર હોય તો તે તપોવન સંસ્કારપીઠ, અમિયાપુરનો જ્ઞાનભંડાર છે. ઈ.સ. ૧૯૯૫ની આજુબાજુ આ જ્ઞાનભંડારનું નિર્માણ થયું. જ્ઞાનભંડારના બાંધકામ માટે શ્રીમાન ભૂરીબહેન નથમલજી પ્રતાપચંદજી બેડાવાળાએ સંપત્તિનો ઉદાર દિલે વ્યય કરી ઉત્તમ જ્ઞાનભક્તિ કરી. આ સખાવત લાવવા માટે અથાગ પ્રયત્નો કરનાર હતા, તપોવનના ટ્રસ્ટીવર્ચ સમરથમલજી હંસરાજજી. પરિણામે ૪૪ X ૪૨ ફૂટનો વિસ્તાર ધરાવનારું વિશાળ બાંધકામ જ્ઞાનભંડાર માટે શક્ય બન્યું. આવો વિશાળ જ્ઞાનભંડાર અસ્તિત્વમાં આવતાં અમદાવાદ કોટ વિસ્તાર તેમજ અન્ય સ્થાનના જ્ઞાનભંડારો ઠલવાતા ગયા. દિન-પ્રતિદિન જ્ઞાનભંડારની સમૃદ્ધિ વધતી ચાલી. શ્રુતજ્ઞાનને ધબકતું રાખવા માટે આ જ્ઞાનભંડારે મહત્ત્વનું કાર્ય અનેક વાયકોના હસ્ત સુધી સાહિત્ય પહોંચાડીને કર્યું. દૂરનાં સ્થાનોથી પણ જ્ઞાનભંડારના પુસ્તક માટે માંગ આવતી ગઈ. દૂરનાં સ્થાનોથી પુસ્તકોની માંગને જોતાં પૂજ્ય પંન્યાસજી મ.સા.ને વિચાર આવ્યો કે જો જૈન સિદ્ધાંતના અમૂલ્ય ગ્રંથોને અન્ય જ્ઞાનભંડારો સુધી ભેટસ્વરૂપે પહોંચાડવામાં આવે તો સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો સ્થાનિક ભંડારોમાંથી પુસ્તક/પ્રત મેળવીને અભ્યાસ કરી શકે અને વિલંબ ન કરવો પડે. તેથી અન્ય જ્ઞાનભંડારોમાં પુસ્તક/પ્રતો આપવા ઝેરોક્ષ યોજના શરૂ કરી. તેની અંતર્ગત મહત્ત્વના આગમ તથા પ્રકીર્ણક ગ્રંથોના ઝેરોક્ષ કરી સેટ બનાવ્યા અને દૂર દૂરનાં સ્થાનો સુધી અનેક જ્ઞાનભંડારોને ભેટસ્વરૂપે આપ્યા. આ સમગ્ર કાર્યનો વહીવટ હિમગિરિ જૈન ટ્રસ્ટ અંતર્ગત રહેલા તપોવન સંસ્કારપીઠ જ્ઞાનકોશ દ્વારા થયો. શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘના ઘણા સંઘો તરફથી આ યોજના માટે આર્થિક સહયોગ પ્રાપ્ત થયો.

આ જ્ઞાનભંડારમાં પુસ્તકોની ગોઠવણી સાઈઝના આધારે કરી છે, જેથી એકસરખી સાઈઝના પુસ્તકો જે તે કબાટમાં સરખી રીતે રહે અને જગ્યાનો વેડફાટ ન થાય. છેલ્લા થોડા સમયમાં આવેલા પુસ્તકો દરેક સાઈઝમાં પાછળનાં પુસ્તકો જોતાં જ ખ્યાલ આવી જાય. કાલાંતરે પુસ્તક પ્રતોની સંખ્યા વધતાં કબાટોની સંખ્યા વધારવાની ફરજ પડી. હાલમાં જ્ઞાનભંડાર ખાતે ૧૦૦ જેટલાં કબાટો છે. કબાટોના દરવાજા કાયના હોવાથી બહારથી જ પુસ્તકો જોઈ શકાય

છે. પુસ્તકોનું આયુષ્ય લાંબું રહે અને પાણી વગેરેથી રક્ષણ થાય, તે હેતુથી દરેક પુસ્તકોને પ્લાસ્ટિકનાં કવર ચડાવેલાં છે. તેમજ ધૂળથી રક્ષણ માટે કબાટોનાં બારણા વ્યવસ્થિત બંધ થઈ જાય અને ક્યાંય તિરાડથી ધૂળને પ્રવેશવાનો અવકાશ ન રહે તેવી કાળજી લેવાઈ છે. હાલ કુલ પુસ્તકોની સંખ્યા ૪૦,૦૦૦ના આંકડાને ઓળંગી ગઈ છે. ૬,૦૦૦થી વધારે પ્રતો આ જ્ઞાનભંડારમાં ઉપલબ્ધ છે. હસ્તપ્રતોની વાત કરીએ તો ૧૪,૦૦૦થી વધારે વિવિધ ભંડારોની હસ્તપ્રતોની ફોટોકોપી ઉપલબ્ધ છે. શરૂઆતના સમયગાળામાં પુસ્તકોની માંગ ખૂબ રહેતી, વર્તમાનમાં ઠેરઠેર સ્થાનિક જ્ઞાનભંડારો થતાં પુસ્તકોની માંગમાં થોડો ઘટાડો થયો છે, છતાં પણ વાર્ષિક ૫,૦૦૦ જેટલાં પુસ્તકો અત્યારે પણ અહીંથી Issue થાય છે.

જ્ઞાનભંડાર ચાહે ગમે તેટલો સમૃદ્ધ હોય, પણ તેનાં પુસ્તકોની યાદીની જાળવણી થતી ન હોય, નવાં પુસ્તકોની માહિતી ઉમેરાતી ન હોય અથવા માહિતી અધૂરી કે ખોટી ભરાઈ હોય તો ઘરે ગંગા હોવા છતાં પણ તરસ્યા રહેવા જેવી સ્થિતિ થાય છે. અર્થાત્ પુસ્તકો વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ વાચક ઈચ્છિત શ્રુતજ્ઞાનથી વંચિત રહે છે. ખાસ કરીને તો જ્ઞાનભંડારના databaseની સુરક્ષા થવી જોઈએ. હાલ ઘણી જગ્યાએ જ્ઞાનભંડારોમાં computerનો પ્રવેશ થઈ ગયો છે. Computerised જ્ઞાનભંડારોમાં પુસ્તક શોધવાં ખૂબ સરળ પડે. પુસ્તકોની યાદીના રજિસ્ટરની એક મર્યાદા છે. તેમા માત્ર પુસ્તકનું નામ કે નંબરના આધારે પુસ્તક શોધી શકાય, પણ સંપાદક કે પ્રકાશકના નામના આધારે પુસ્તક શોધવું ખૂબ અઘરું પડે. Computerના આ ફાયદાઓને ધ્યાનમાં લઈને ઈ.સ. ૨૦૦૦ની આસપાસ જ્ઞાનભંડારને computerised કરવામાં આવ્યો. સમય જતાં વધારે ને વધારે સુવિધા જ્ઞાનભંડારમાં ઉમેરાતી ગઈ. હાલમાં વર્તમાનમાં કહેવાતી શ્રેષ્ઠ ટેકનોલોજી દ્વારા જ્ઞાનભંડારનું software નિર્માણ કરાયું છે. તેમાં મહત્વની બાબતો એ છે કે કોઈ ચોક્કસ પુસ્તકને અત્યાર સુધી કોણ કોણ વાંચવા લઈ ગયેલું, કેટલો સમય પોતાની પાસે રાખી અથવા કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિએ અત્યાર સુધીમાં કેટલાં પુસ્તકો લીધાં, ક્યારે પાછાં આપ્યાં વગેરે બાબતોના reports ક્ષણોમાં જ જોવા મળી જાય. તેમજ રોજ રોજની પુસ્તકની એન્ટ્રી, Issue થયેલાં પુસ્તક વગેરે દરેક બાબત વેબસાઈટ પર update થઈ જાય. તેથી virus વગેરે કારણોસર computerનો data જો જતો રહે તો પણ web પર તો રહે જ.

વાચક ઘરે બેઠાં પણ તપોવનના જ્ઞાનભંડારમાં અમુક ચોક્કસ પુસ્તક વિદ્યમાન છે કે નહીં, જો છે તો કોઈને અપાયું તો નથી ને આ બધી બાબતો internet દ્વારા અથવા તો પોતાના મોબાઈલ દ્વારા જ મેળવી શકે છે. www.tapovangyanbhandar.in નામની website પર visit કરવાથી online જ્ઞાનભંડારમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે. અથવા તો Android mobileમાં Tapovan Gyanbhandar નામની application download કરવાથી જ્ઞાનભંડાર હાથમાં આવી જશે. જ્ઞાનભંડારમાં અનેક વિષયોને લગતું સાહિત્ય વિદ્યમાન છે. ન્યાય, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, આયુર્વેદ, મંત્ર-તંત્ર, વૈદિકદર્શન વગેરે ઘણા વિષયો અહીં સમાવિષ્ટ થયા છે.

જ્ઞાનભંડારના સમૃદ્ધીકરણ કાર્યમાં આજ સુધી અનેક મહાત્માઓનો સહયોગ રહ્યો છે. મહાત્માઓએ પોતાની આરાધનાના કીમતી સમયમાંથી અમુક સમય કાઢી જ્ઞાનભક્તિ કરી છે. આવી ભક્તિ કરનાર મુખ્ય મહાત્માઓનાં નામ લેવા હોય તો કહી શકાય કે મુનિરાજશ્રી મોક્ષતિલકવિજયજી મ.સા. જ્ઞાનભંડારની પાયાની ઈંટસમાન છે. શરૂઆતથી માંડીને ઘણાં વર્ષો સુધી તેમણે પોતાના કીમતી સમયનો ભોગ આપ્યો છે. તેમણે ચીવટપૂર્વક પુસ્તકોનાં list તૈયાર કરાવ્યાં. Sticker, પૂંઠાં, પુસ્તકની જાળવણી આદિ દરેક બાબતો અંગે કાળજી લીધી. સચોટ કાર્ય થાય તેવા પ્રયત્નો કરીને સફળતા મેળવી. ત્યારબાદ મુનિરાજ શ્રી જિતરક્ષિતવિજયજીએ (હાલ આચાર્ય) ઊડતી, પણ ઘણી મુલાકાતો લઈને જ્ઞાનભંડાર માટે મહત્વનું સાહિત્ય એકઠું કર્યું છે. જ્ઞાનભંડારના સમૃદ્ધીકરણ માટે તેમણે જ્ઞાનભંડારને નૂતન સાહિત્યરૂપી tonic tablet આપી. સાધુ તો ચલતા ભલા. સાધુનું સ્થાન ઠેકાણું ન હોય. વચ્ચે કેટલોક સમય એવો આવ્યો કે તપોવનના જ્ઞાનભંડારની દેખરેખ કરનાર કોઈ મહાત્મા ન હતા. કેટલાંક વર્ષો જ્ઞાનભંડાર મહાત્માના માર્ગદર્શનથી

વંચિત રહ્યો. પગારદાર માણસ તો કેવું કામ કરે ? જૈનદર્શનના શ્રુતને ઉજાગર કરવા તે કેટલો ઉદ્યમશીલ હોય ? તેથી પરિસ્થિતિ એવી આવી કે ગ્રંથપાલશ્રી જ્ઞાનભંડારમાં આવતાં તમામ પુસ્તકોની રજિસ્ટરમાં એન્ટ્રી કરતા જ ગયા. પરિણામે કેટલુંક બિનજરૂરી સાહિત્ય તેમજ વધારે પડતી નકલો એક જ પુસ્તકની થઈ ગઈ. જ્ઞાનભંડારમાં કબાટો ઓછાં પડવાં લાગ્યાં. નૂતન સાહિત્યનો સમાવેશ કરવાની જગ્યા ન રહી. આ સમયે જરૂર હતી એક ઉદ્ધારકની. એ અરસામાં બાલમુનિ પરમતેજવિજયજીએ આ કામ હાથ ધર્યું. બાલમુનિજી જ્ઞાનભંડારના આ કાર્યમાં ખોવાઈ ગયા. કોઈ પૂછે કે બાલમુનિ ક્યાં મળે ? તો સહેલાઈથી કહી શકાતું કે જ્ઞાનભંડારમાં જુઓ. ઘણી મહેનત કરીને તેમણે આ કાર્ય પાર પાડ્યું. બિનજરૂરી પુસ્તકો અને વધારાની નકલોને ઠેકાણે પાડી. ત્યાર બાદ ભૂખ્યાના પેટમાં લાડુ આસાનીથી સમાઈ જાય તેમ નવા સાહિત્યનો સમાવેશ કરવાનું સરળ થઈ ગયું. જ્ઞાનભંડાર વર્ષોથી computerised તો હતો જ, પણ કાર્યપદ્ધતિ સચોટ બને અને ગ્રંથપાલનું કામ ઓછા સમયમાં જ પતી જાય તેવા softwareની આવશ્યકતા જણાતી હતી. આ બીજું મુનિ પ્રેમદર્શનવિજયજીએ હાથ ધર્યું. ઘણા પ્રયત્નો બાદ મુનિશ્રીએ એક શાસનપ્રેમી software engineerને શોધ્યા. શાસનપ્રેમી એટલા માટે કે મુનિશ્રીને માત્ર કામ કરાવવું ન હતું પરંતુ કામની સાથે શ્રુતજ્ઞાન પ્રત્યે હૃદયનું અનુસંધાન કરાવવું હતું. પૂનાના તે ભાવિક ભરતભાઈ શાહે જ્ઞાનભંડારની જરૂરિયાતો સમજીને તેને અનુરૂપ સોફ્ટવેર ર મહિનાની મહામહેનત કરી તૈયાર કરી સંસ્થાને ભેટ ધર્યું. આ સોફ્ટવેર અમલમાં આવતાં કાર્યપદ્ધતિ ઘણી સરળ બની ગઈ. પુસ્તકને શોધવા માટેની અલગ-અલગ ઘણી પદ્ધતિઓ આ સોફ્ટવેરમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલી છે. સોફ્ટવેર અંગે કોઈ નાનો-મોટો પ્રશ્ન ઊભો થાય તો પોતાનાં કામ પડતાં મૂકીને પણ ભાવિકભાઈ પહેલાં જ્ઞાનભંડારના સોફ્ટવેરને પ્રધાનતા આપતા. તેમની આવા પ્રકારની શ્રુતભક્તિને લીધે મુનિશ્રીને કાર્ય કરવામાં ખૂબ અનુકૂળતા રહેલી. સોફ્ટવેરની સાથે mobile application તેમજ જ્ઞાનભંડારની સ્વતંત્ર website પણ તૈયાર કરાવડાવી. પ્રેમદર્શનવિજયજી મ.સા.નું બીજું યોગદાન એ કે તેમણે જ્ઞાનભંડારના databaseને વિસ્તૃત તેમજ perfect કરાવડાવ્યો. પુસ્તક-પ્રતોની અધૂરી/ખૂટતી માહિતી પૂર્ણ કરાવી. Databaseના વિસ્તૃતીકરણથી બુક શોધવી વધારે સરળ બની. કૃતિનું નામ યોગબિંદુ વગેરેથી પણ કોઈ પુસ્તક શોધો તો હારિભદ્ર યોગભારતી વગેરે પુસ્તક કે જેની અવાંતર યોગબિંદુ ગ્રંથ હોય છે, તે પણ મળે. Databaseના આ વિસ્તૃતીકરણ અંગેના કાર્યમાં પંન્યાસ શ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજી મ.સા.નો પણ સુંદર પ્રતિસાદ સાંપડ્યો. તેમણે કઈ કૃતિઓ કયા પુસ્તકમાં છે, તેનો record આપ્યો. આ ઉપરાંત પ્રેમદર્શનવિજયજીએ જીર્ણપ્રાય માસિકો-પુસ્તકોની pdf file તૈયાર કરાવી શ્રુતજ્ઞાનને આગળ ધપાવ્યું. હસ્તપ્રતો અંગે વાચકોને સંતોષ ન હતો અર્થાત્ બહુ મર્યાદિત હસ્તપ્રતોની xerox copy ભંડારમાં હતી. મુનિજીના પ્રયત્નોથી અન્ય સ્થાનોથી હસ્તપ્રતોની pdf file પ્રાપ્ત થઈ તેથી જે કોઈ મહાત્માને હસ્તપ્રતની જરૂર હોય તેમને print કાઢી આપવાનું કાર્ય શરૂ થયું. આ ઉપરાંત માત્ર જ્ઞાનભંડારનાં જ નહીં, પણ તપોવન સંસ્કારપીઠના સર્વાંગી વિકાસમાં જો કોઈનો સિંહફાળો હોય તો તે છે પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રી હંસકીર્તિસૂરીશ્વરજી મહારાજાનો, જેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન સંસ્થાનાં એક એક અંગ પાછળ ન્યોછાવર કરી દીધું. જ્ઞાનભંડાર અંગે કંઈપણ પ્રશ્ન-મૂંઝવણ ઊભી થાય તો આ પૂજ્યશ્રીનું સચોટ માર્ગદર્શન મળી રહેતું. ગુરુકૃપાના બળે પૂજ્યશ્રીમાં એવી આવડત વિકસી છે કે શત્રુઓ પણ જે પૂજ્યશ્રી પાસે આવતા તે મિત્ર બનીને પાછા જતા. તેમની આવા પ્રકારની કુનેહથી પણ જ્ઞાનભંડાર વિકાસનાં પગથિયાંઓને સર કરતો ગયો. આ છે તપોવન જ્ઞાનભંડાર, અમિયાપુરની ટૂંકી યશોગાથા.

ભરતક્ષેત્રમાં, આર્યાવર્તમાં, વર્તમાનકાળમાં પરમાત્માની ભક્તિ માટેનાં ગગનચુંબી ભવ્ય જિનાલયો તો અગણિત છે, પણ પરમાત્માની પરમકલ્યાણકર વાણીને આપણા સુધી પહોંચાડનાર શ્રુતજ્ઞાનની ભક્તિ માટેનાં મંદિરો બહુ ઓછાં જોવા મળે છે. ભારતદેશના કોઈ પવિત્ર તીર્થની સમીપે પવિત્ર શ્રુતજ્ઞાનની સુરક્ષા અને સાધના માટેનું કોઈ ભવ્ય જીવોને શ્રુતજ્ઞાનની ભક્તિ કરવાનું પ્રબળ આલંબન મળે, તેવા શુભ આશયથી શ્રી શંખેશ્વરજી તીર્થની પવિત્ર ભૂમિ પર ભવ્ય અને દિવ્ય શ્રુતમંદિરનું સર્જન થઈ રહ્યું છે, જેની આછેરી ઝલક અહીં પ્રસ્તુત છે.

- ❖ પ્રવચન શ્રુતતીર્થ સંકુલમાં આશરે એક લાખ સ્ક્વેર ફીટના વિશાળ ક્ષેત્રમાં રાજસ્થાનના ભવ્ય મહેલની યાદ અપાવે તેવું ઉત્કૃષ્ટ સ્થાપત્ય ધરાવતા દિવ્ય શ્રુતમંદિરનું બાંધકામ પૂરઝડપે આગળ વધી રહ્યું છે. આ શ્રુતમંદિરનું શિલાસ્થાપન કરવામાં આવ્યું ત્યારે તેમાં પરમ પૂજ્ય વિદ્વાન આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ દ્વારા રચાયેલા ૧,૪૪૪ ગ્રંથોના પ્રતીક સમાન ૧,૪૪૪ શિલાઓનું સ્થાપન કરવામાં આવ્યું હતું.
- ❖ આ શ્રુતમંદિરમાં ગર્ભગૃહના સ્થાન પર જૈન પરંપરા મુજબની ૧૦૮ ઈંચની કમલાસન પર વિરાજિત વિદ્યાની દેવી સરસ્વતીની મનોહર પ્રતિમાની સ્થાપના કરવામાં આવશે. મુખ્ય હોલમાં ભવ્ય જીવોના દર્શનાર્થે ગણધર ભગવંતોના શ્રુતજ્ઞાનના વારસાને આપણા સુધી પહોંચાડતા ૪૫ આગમોની પૂર્ણ બહુમાનપૂર્વક સ્થાપના કરવામાં આવશે. ૪૫ આગમ ગ્રંથોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પણ ત્રણ ભાષામાં આપવામાં આવશે.
- ❖ આ શ્રુતમંદિરના શ્રુતલેખન ભવનમાં ૧૦૮ શ્રુતસેવકોને બિરાજમાન કરવામાં આવશે. તેમાંના કોઈ મરોડદાર અક્ષરે ગ્રંથોનું લેખન કરનારા લહિયાઓ હશે, તો કોઈ વિવિધ રંગો વડે ઐતિહાસિક પ્રસંગોને જીવંત કરનારા ચિત્રકારો હશે. કોઈ સંશોધકો પરિમાર્જનનું કામ કરતા હશે, તો વ્યાકરણના નિષ્ણાત પંડિતો સંશોધનનું કામ કરતા હશે, કોઈ ભાષાના નિષ્ણાતો હશે, તો કોઈ પ્રાચીન લિપિના જાણકારો હશે.
- ❖ આ શ્રુતમંદિરમાં જે કોઈ પ્રાચીન-અર્વાચીન ગ્રંથોનું લેખન કરવામાં આવશે, તે હજાર વર્ષનું આયુષ્ય ધરાવતા શણના બનેલા સાંગાનેરી કાગળ પર કે ઓરિસ્સા-શ્રીલંકાના તાડપત્ર પર કરવામાં આવશે. લેખન માટે પ્રાચીન પદ્ધતિની તજિયા બરુની કલમનો અને સોનેરી, રૂપેરી તેમ જ કાળી શાહીનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે.
- ❖ ગુજરાત, રાજસ્થાન અને ઉત્તર ભારતમાં સંઘરાયેલી પણ નષ્ટ થવાના આરે મુકાઈ ગયેલી બહુમૂલ્ય, દુર્લભ અને પ્રાચીન હસ્તપ્રતો પ્રાપ્ત કરીને તેનું સંરક્ષણ કરવામાં આવશે અને કુશળ લહિયાઓ દ્વારા તેની અનેક પ્રતો તૈયાર કરવામાં આવશે.
- ❖ આ શ્રુતમંદિરમાં પ્રાચીન લિપિમાં લખાયેલા હજારો શાસ્ત્રગ્રંથોનું નિષ્ણાતો દ્વારા લિપ્યંતર કરવામાં આવશે અને મુદ્રિત કરવામાં આવેલા ગ્રંથોનું પરિમાર્જન કરીને તેનું હજાર વર્ષ ટકે તેવા કાગળ પર પુનર્લેખન કરાવવામાં આવશે.
- ❖ પરમાત્મા મહાવીરસ્વામી ભગવાનથી લઈને ચૌદ પૂર્વધર શ્રુતકેવલી પૂ. આ. શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીજી મહારાજ, પૂ. આ. શ્રી ઉમાસ્વામીજી મહારાજ, નવાંગી ટીકાકાર પૂ. આ. શ્રી અભયદેવસૂરિજી મહારાજ, પૂ. આ. શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી મહારાજ, પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ, કલિકાલસર્વજ્ઞ પૂ. આ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી મહારાજ, પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ વગેરે શ્રુતધરોનાં તૈલચિત્રો સહિત તેમના

પ્રદાનનું વર્ણન કરતી આર્ટ ગેલેરી બનાવવામાં આવશે.

- ❖ પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો, મુમુક્ષુઓ, પંડિતો, જિજ્ઞાસુ શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ પ્રવચન શ્રુતતીર્થમાં રહીને સમ્યગ્જ્ઞાનની સાધના કરી શકે તે માટે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વિદ્યાલયનું નિર્માણ કરવામાં આવશે, જેમાં બારેય મહિના નિષ્ણાતોની સેવા મળ્યા કરશે.
- ❖ આશરે દસ હજાર હસ્તપ્રતો અને ત્રણ લાખ પુસ્તકોથી સમૃદ્ધ જ્ઞાનભંડાર^૧નું અને પુસ્તકાલયનું નિર્માણ કરવામાં આવશે, જેમાં સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ કરનારાં પુસ્તકો ઉપલબ્ધ હશે.

(પ્રવચન શ્રુતતીર્થ અને શ્રુતમંદિરનાં તમામ ધાર્મિક તેમજ શ્રુતરક્ષાનાં કાર્યોમાં જૈનશાસન શિરતાજ સુવિશાલગચ્છાધિપતિ પૂ. આ. શ્રી વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાના સમુદાયના સિદ્ધહસ્ત લેખક અને વરિષ્ઠ ઊર્જાપુરુષ પૂ. આ. શ્રી વિ. પૂર્ણચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાનું અને તેમના વિનયી શિષ્યરત્ન શ્રુતસમુદ્ધારક પરમ પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજયયુગચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાનું શાસ્ત્રીય માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત થયું છે.)

૧. હાલ આ ભંડાર ૫૧,૦૦૦ પુસ્તકો અને ૩,૦૦૦ પ્રતોનો સંગ્રહ ધરાવે છે.

દરિયામાં મોતીની શોધ માટે ડૂબકી લગાવતાં અચાનક એક અમૂલ્ય મોતી હાથ લાગી જાય અને જે આનંદની લાગણી થાય તે લાગણી જૈનાનંદ પુસ્તકાલયનો હસ્તપ્રતસંગ્રહ જોતાં અનુભવવા મળે, આખા ભારતમાં જૈન-જૈનેતર જ્ઞાનભંડારો-લાઈબ્રેરી-પુસ્તકાલયોમાં હજાર જેટલા હસ્તપ્રતસંગ્રહો હશે, તેમાં જૈનાનંદ પુસ્તકાલયનો હસ્તપ્રત સંગ્રહ એક વિશેષ સ્થાન ધરાવે છે. આ સંગ્રહની સ્થાપના વિ. સં. ૧૯૭૪માં વૈશાખ સુદ ૧૦ના દિવસે પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી આનંદસાગર સૂરીશ્વરજી મહારાજાએ કરી છે. તેમના જીવનમાં તેઓને હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ કરવાનું વ્યસન હતું. ઘણી પ્રતો ભેટરૂપે પ્રાપ્ત થઈ હતી, તો ઘણી પ્રતો વેચાવા આવી હોય તો તેને ખરીદાવી રાખી લેતા. આ સંગ્રહ મોટો થયા પછી તેને સાચવવા એક સ્થાનની જરૂરત જણાઈ. સુરતના શ્રાવકોને પ્રેરણા કરી, ટૂંકા ગાળામાં ઇમારત તૈયાર થઈ ગઈ. કૃતજ્ઞભાવને વ્યક્ત કરતાં સુશ્રાવકોએ ‘જૈનાનંદ પુસ્તકાલય’ નામ અર્પણ કર્યું, બર્મા ટીક સાગવાન કાજમાંથી નિર્મિત ૧૦૦ જેટલાં કબાટ ૧૦૪ વર્ષ પછીય નૂતન જેવી કાંતિ આપી રહ્યાં છે. આધુનિક સાધનો અને પદ્ધતિ વચ્ચે પણ પ્રાચીન નિર્માણશૈલીના આ કબાટો કંઈક નોખા-અનોખા છે. ઇમારત ૧૦૪ વર્ષે અડીખમ ઊભેલી છે. તાજેતરમાં તે ઇમારતનો નવીન શૃંગાર થયો, તેની સાથોસાથ ૧૦,૦૦૦ પુસ્તક-પ્રતોનો વધુ સંગ્રહ કરી શકવાની ક્ષમતા વધારવામાં આવી. જ્ઞાનભંડારની અંદર શ્રુતમંદિર અને ગુરુમંદિરની સ્થાપના થઈ.

સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ, જિનાગમસેવી પૂ. આચાર્યદેવેશ શ્રી દૌલતસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની પાવન નિશ્રામાં જિનશાસનના ઇતિહાસમાં સર્વપ્રથમ વાર જ્ઞાનભંડારની શતાબ્દી નિમિત્તે ત્રિદિવસીય સ્વર્ણિમ ‘શ્રુતોત્સવ’ ઊજવાયો. જ્ઞાનભંડારના નવિનીકરણમાં પૂ. આચાર્ય શ્રી હર્ષસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા. તથા પૂ. આચાર્યશ્રી પૂર્ણચંદ્રસાગરસૂરીશ્વરજીની પ્રેરણા પ્રશસ્ય રહી છે. આ સંસ્થા માત્ર જ્ઞાનભંડાર જ નહીં, પરંતુ જ્ઞાનની પરબનું કાર્ય કરે છે. ૧૦૪ વર્ષથી અત્રે શ્રમણ-શ્રમણી ભગવંતો તથા મુમુક્ષુઓનું અધ્યાપન કાર્ય અવિરત ચાલે છે. સર્વપ્રથમ અહીં બ્રાહ્મણ પ્રાધ્યાપક વ્યાકરણ, જ્યોતિષ અને ન્યાયનો અભ્યાસ કરાવતાં હતાં. અનુક્રમે જૈન પ્રાધ્યાપકો દ્વારા દ્રવ્યાનુયોગ આદિના વિષયો ભણાવવામાં આવતા હતા. પંડિતવર્ચ સ્વ. શ્રી રસિકભાઈ, ધીરુભાઈ તથા બાલબ્રહ્મચારિણી શ્રી ભદ્રાબહેન આદિએ અંતિમ શ્વાસુધી દ્રવ્યના પ્રલોભન વિના અધ્યાપનકાર્ય કર્યું અને કરી રહ્યાં છે.

વર્તમાનમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનભંડારનું આધુનિકીકરણ કાર્ય કરી કમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ પદ્ધતિથી સંચાલન ચાલે છે. શેઠ શ્રી દેવચંદ લાલભાઈ જૈન જ્ઞાનભંડાર તથા જૈનાનંદ ચિત્કોશ, રામપુરા-ભંકોડાના જ્ઞાનભંડારો આ સંસ્થા સાથે સંયોજના પામતાં સમૃદ્ધિ વધી છે.

પ્રાચીનતાની પગથાર

આ સંગ્રહમાં પાંચ હજારથી અધિક હસ્તપ્રતો મોજૂદ છે. મારુગુર્જર કૃતિઓ કરતાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત કૃતિઓની હસ્તપ્રતો વધારે છે. પ્રચલિત કૃતિઓ કરતાં અપ્રચલિત કૃતિઓની હસ્તપ્રતો વધુ છે. જૈન સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ સંગ્રહ અતિ મહત્વનો છે. આ સંગ્રહની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે તેમાં ૫૦૦૦ પ્રતોમાંથી ૧૧૭૮ પ્રતો શુદ્ધ કરેલી છે. એટલે કે પાંચમા ભાગની હસ્તપ્રતો શુદ્ધ કરવામાં આવી છે, આ સરેરાશ લેખનક્ષેત્રે ઘણી શ્રેષ્ઠ કહેવાય. વિક્રમ સંવત ૧૯૫૧ સુધીની હસ્તપ્રતો પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવેશ શ્રી આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજે સ્વહસ્તે સુધારી છે અને કેટલીક ગુર્જર કૃતિઓની હસ્તપ્રતોની શુદ્ધિ પ્રોફેસર શ્રી હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયાએ કરી છે.

પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવશ્રી આનંદસાગર સૂરીશ્વરજી મહારાજાએ સ્વહસ્તે લખેલી ૨૦૭ હસ્તપ્રતો છે, સ્વરચિત

૨૨૩ કૃતિઓની હસ્તપ્રતો છે, ૩૨૦ હસ્તપ્રતો સ્વયં સુધારેલી છે. તદુપરાંત સ્વર્ણાક્ષરીય તાડપત્રો, બર્મા-શ્રીલંકાના તાડપત્રો પર આલેખિત હસ્તપ્રતો, ૩૬થી વધારે સચિત્ર આદિ ગ્રંથો પ્રાપ્ય છે. તેમજ વર્તમાનમાં પંચાગી તાડપત્રો ઉપર લખાવી સંગ્રહ વધારી રહ્યા છે.

જૈનાનંદ પુસ્તકાલયમાં ૫૫૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો છે, તેનું સૈકા પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરતાં ચૌદમી સદીની-૩, પંદરમી સદી-૨૮, સોળમી સદી-૫૯, સત્તરમી સદી-૧૨૭, અઠારમી સદી-૧૮૨, ઓગણીસમી સદી-૩૧૯, વીસમી સદી ૧૩૦૫, એકવીસમી સદી-૧૧૭ તેમજ સંવતના ઉલ્લેખ વિનાની ૩૦૦૦ હજાર હસ્તપ્રતો વિદ્યમાન છે, યંત્રો-ફરમાન પત્રો વગેરે ઘણી-ઘણી અલભ્ય પ્રાચીન કૃતિઓનો સંગ્રહ છે. ૧૫૦ તાડપત્રીય પ્રતો છે. મુદ્રિત પ્રતો ૪૦૦૦ છે તથા વિદ્યમાન પુસ્તકો ૧૬,૦૦૦ છે.

વિક્રમ સંવત ૧૯૮૧ના વર્ષે પૂ. મૂળચંદજી મહારાજના શિષ્ય પંજાબી કમલસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ સુરત-ગોપીપુરાના શેઠ નેમચંદ મેલાપચંદની વાડીના ઉપાશ્રયમાં ચાતુર્માસ કર્યું હતું. તેઓએ પ્રાચીન હસ્તપ્રતોની સુરક્ષા અંગે પ્રાચીન અલભ્ય દુર્લભ હસ્તપ્રત ઉપરથી લિપિના જાણકાર લહિયાઓ પાસે એક ગ્રંથ ઉપરથી ૫-૧૦ નકલો તૈયાર કરાવી હતી, કાશ્મીરી પેપર એટલે હાથબનાવટના ટકાઉ-મૂલ્યવાન પેપરો (જે વર્તમાનમાં અલભ્ય છે તેના) ઉપર લખાવવાનો પ્રારંભ થયો. તે સમયે ૨૦ વર્ષના સમયગાળામાં ૧૩૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો તૈયાર થઈ હતી. આ મિશનને “આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય કમલસૂરીશ્વર પ્રાચીન હસ્તલિખિત સાહિત્યોદ્ધાર ફંડ” નામ આપવામાં આવ્યું. તેની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાનો ભાર જૈનાનંદ પુસ્તકાલયને સુપરત કરવામાં આવ્યો.

તદ્સમયના માસિક પત્રો-હિન્દી-અંગ્રેજી ભાષાનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે. જૈન-જૈનેતર મુદ્રિત ગ્રંથોનો વિશાળ વૈભવ છે. આ પુસ્તકાલયની મુલાકાત ભારતના રાષ્ટ્રપિતા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ (ગાંધીજીએ) લીધી હતી. તે મુલાકાત દરમિયાન પૂજ્યપાદ આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજા અને તેમની ‘ઉદ્યોગ નહીં, દેશને ઉદ્યમની આવશ્યકતા છે’ તે વિષય પર ગહન ચર્ચા થઈ હતી. ઈ.સ. ૨૦૨૦ની ૨જી ઓક્ટોબરે ‘ગાંધીજીની સુરતયાત્રા’ નામના પુસ્તકમાં આ જ્ઞાનભંડારને ‘ઐતિહાસિક સ્થાપત્ય’ તરીકે સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે.

આ પુસ્તકાલય ચાર વિભાગે કાર્યરત છે. ૧. સંગ્રાહક, ૨. અધ્યાપન, ૩. પ્રકાશન, ૪. પુસ્તક વેચાણ વિભાગ. પુસ્તકાલયના શતાબ્દી પ્રસંગે સંસ્થાપક આચાર્યદેવેશ્ શ્રી આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજાના જીવનચરિત્ર આધારિત ‘આર્ટ ગેલેરી’ બનાવવામાં આવી છે.

આ જ્ઞાનભંડારની વ્યવસ્થા આજે પણ ટ્રસ્ટીગણ જાતે દેખરેખપૂર્વક કરે છે. તેમજ અમારા (પૂજ્ય ગણિવર્ચશ્રી આગમચન્દ્રસાગરજી મ.સા.ના) માર્ગદર્શન હેઠળ પ્રાચીન શ્રુતવારસાનું જતન કરે છે. પ્રાચીન ગ્રંથોના સંશોધન-સંપાદનકાર્ય કરનારને આ પુસ્તકાલય દીવાદાંડીની ગરજ સારે છે.

પૂ. બાપજી મ. સા.ના સમુદાયના શાસ્ત્રસંશોધક પૂ.આ. શ્રીમદ્વિજય મુનિચન્દ્રસૂરિજી મ.સા. તથા પૂ. રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા.ના સમુદાયના મુનિશ્રી વૈરાગ્યરતિવિજયજી ગણીએ જૈનાનંદ પુસ્તકાલયને ‘રત્નસંગ્રહ’ની ઉપમા આપી છે. અનેક સમુદાયના અનેક ગુરુભગવંતો આ સંસ્થાનો પૂર્ણતયાએ લાભ મેળવે છે. અદ્યતન સુવિધા પ્રમાણે કમ્પ્યુટર લિસ્ટ, વેબસાઈટ, જ્ઞાનભંડાર સંચાલનનું પોતાનું સૉફ્ટવેર, ઈ-મેઈલ આદિ ઉપલબ્ધ છે. વ્યવસ્થાપકો ઉદારતાપૂર્વક સંશોધકોને સહયોગ આપી રહ્યા છે.

જૈનાનંદ પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકોની પ્રભુતા નહીં, પરંતુ ગુણવત્તાને પ્રાધાન્ય અપાય છે. ‘ગાગરમાં સાગર’ સમ આ પુસ્તકાલય છે. માત્ર પાંચ હજાર ચોરસફૂટ ક્ષેત્રમાં જિનશાસનનો મહાસાગર મહાલી રહ્યો છે. એક વાર આ સંસ્થાની મુલાકાત લેવાથી આપણને શ્રુતજ્ઞાન ઉપર સદ્ભાવ અચૂક પ્રગટશે.

मानव को प्रकृति ने अन्य प्राणियों की अपेक्षा अधिक सुविधाएँ और शक्तियाँ दी हैं, उनमें मन और बुद्धि प्रधान है। मानसिक शक्ति से वह विचार करता है, बुद्धि के द्वारा उलझनों को सुलझाता है और नये नये आविष्कार करता है। मन की प्रधानता से ही उसका नाम 'मानव' पड़ा। मन ही बंध और मोक्ष - इन दोनों का प्रधान कारण है। कहा है - "मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।" वाचिक शक्ति यद्यपि अन्य प्राणियों को भी प्राप्त है, पर मनुष्य ने उसका विकास एवं उपयोग बहुत ही विशिष्ट रूप से किया है। भाषा के द्वारा भावाभिव्यक्ति जितने परिमाण में मनुष्य ने की है, उतनी अन्य कोई भी प्राणी नहीं कर सका। असंख्य शब्द उसने गढ़े और बहुत ही उच्च श्रेणी के विचार और विविध व्यवहार उसकी वाचा शक्ति के ही परिणाम हैं। यदि मनुष्य अपने भाव दूसरों को बता नहीं सकता और दूसरों के भावों को स्वयं ग्रहण नहीं कर सकता तो विचारों की सम्पदा जो आज हमें प्राप्त है और दिनोंदिन उसके आधार से नये नये विचार उद्भव होते हैं, वह संभव नहीं हो पाता। इसी तरह का एक और आविष्कार मानव ने किया, जिस से विचारों को दीर्घकाल तक सुरक्षित रखा जा सके। जो भी घटनाएँ घटती हैं, एक-दूसरे को जो भी कहते सुनते हैं, उस सभी को स्थायित्व देने के लिए लिपि-विद्या का आविष्कार किया गया। थोड़े से अंकों और अक्षरों ने अनन्त ज्ञान को समेट रखने में गजब का काम किया है। मनुष्य की प्रत्येक ध्वनि को अक्षरों के सांचे में ढाल देने का यह महान् प्रयत्न वास्तव में ही अद्भुत है।

जैन धर्म, भारत का एक प्राचीन धर्म है। इस धर्म के प्रवर्तक सभी तीर्थंकर इसी भारत में जन्मे। उनकी साधना, उपदेश-कार्य एवं निर्वाणक्षेत्र भी भारत है। जैन धर्म के अनुसार बहुत प्राचीन काल में प्रथम तीर्थंकर ऋषभदेव हुए। वे इस अवसर्पिणी काल के सब से पहले राजा, भिक्षु और केवलज्ञानी हुए तथा सभी प्रकार की विद्याओं और कलाओं के भी वे सबसे पहले आविष्कारक थे। पुरुषों की ७२ और स्त्रीओं की ६४ कलाएँ उन्होंने अपने पुत्र-पुत्रियों और अन्य लोगों को सिखाई। उनके बड़े पुत्र भरत के नाम से ही इस देश का नाम भारत पड़ा है। भरत सब से पहले चक्रवर्ती सम्राट थे। भगवान् ऋषभदेव की दो पुत्रियाँ थी - ब्राह्मी और सुन्दरी। जिनको उन्होंने अक्षर (लिपि) और अंक (गणित) विद्या सिखाई।

बड़ी पुत्री ब्राह्मी को लिपि विद्या सिखाई। अतः उसी के नाम से ब्राह्मी लिपि प्रसिद्ध हुई। उस के बाद समय समय पर अन्य कई लिपियाँ प्रकाश में आईं।^१ अब से २॥ हजार वर्ष पहले भगवान् महावीर के समय में १८ प्रकार की लिपियाँ प्रसिद्ध होने का जैनागमों में उल्लेख है।^२ पुस्तकें ५ प्रकार के साइज़ की लिखी जाती थी, उनका भी जैनागमों में उल्लेख है।

प्राचीन काल में मनुष्य की स्मृति बहुत तेज थी, इसलिए मौखिक परम्परा से ही शिक्षादि व्यवहार होते रहे हैं। लिखने का काम बहुत थोड़ा ही पड़ता होगा और जो कुछ लिखा जाता, वह भी थोड़े समय टिकने वाली वस्तुओं पर। इसी से प्राचीन लिखित ग्रंथ आदि अब प्राप्त नहीं हैं। मोहन-जो-दड़ो आदि स्थानों में प्राप्त पुरातत्त्व पर जो लिपि खुदी हुई है उसे अभी ठीक से पढ़कर समझी नहीं जा सकी। ब्राह्मी लिपि के उपलब्ध प्राचीन शिलालेखों में शायद सब से पुराना

१. देखिए - नागरी प्रचारिणी वर्ष ५७ में प्रकाशित मेरा लेख। २. देखिए - अवन्तिका में प्रकाशित मेरा लेख - 'पुस्तक शब्द की प्राचीनता का प्रकार'।

वीर भगवान् के ८४ वर्ष के उल्लेख वाला अजमेर म्युजियमवाला लेख है। उसके बाद अशोक के अनेक शिलालेख और खारवेल आदि के लेख प्राप्त हैं। पर कोई ग्रन्थ उस समय का लिखा हुआ अभी भारत में प्राप्त नहीं हुआ, फिर भी 'रायणसेणी' सूत्र में उल्लिखित देवविमान की पुस्तक का जो विवरण प्राप्त है, वह बहुत कुछ ताड़पत्रीय प्रतियों की लेखनपद्धति से मिलता झुलता है। यद्यपि ताड़पत्रीय प्रतियाँ उतने प्राचीन समय की अब हमें प्राप्त नहीं है। जैनागम फुटकररूप में कुछ पहले लिखे गये हों, तो दूसरी बात है; पर सामूहिक रूप में उन के लिपिबद्ध होने का समय वीरात् ९८० है। यद्यपि उस समय की भी लिखी हुई कोई प्रति आज उपलब्ध नहीं है। मालूम होता है कि उस समय तक पुस्तकों को अधिक से अधिक समय टिकाये रखने की कला का उतना विकास नहीं हुआ था। फलतः जो प्रतियाँ लिखी गई, वे कुछ शताब्दियों में ही नष्ट हो गई। उस अनुभव से लाभ उठाकर ताड़पत्र सब से अच्छे और लिखने के उपयुक्त और टिकाऊ हैं और किस तरह उन की घुटाई करके लिखने से कैसे सुन्दर लेखन हो सकता है और वे अधिक समय तक टिक सकते हैं, इसी तरह स्याही भी किस तरह की बनाने से चमकीली और टिकाऊ बन सकती है इत्यादि बातों पर विचार किया गया होगा। इसके फलस्वरूप इन प्राचीन प्रतियों की अपेक्षा पीछे वाली प्रतियाँ अधिक स्थायी रह सकी।

अब से १७ वर्ष पूर्व जब हम जैसलमेर के भण्डारों का अवलोकन करने गये थे, तो उस समय बहुत सी जर्जरित और टूटी हुई प्रतियों के ऐसे बहुत से टुकड़े हमने देखे थे जिनकी लिपि नवीं से दशवीं शताब्दी की थी। इससे पहले तो न मालूम ऐसी प्राचीन प्रतियों के कितने टुकड़े इधर उधर व नष्ट किये जा चुके होंगे। दूसरी बार जाने पर हमारे पहले के देखे हुए वे छोटे छोटे टुकड़े देखने को नहीं मिले और कई प्रतियाँ आदि भी पहली और दूसरी बार जाने पर देखी हुई अब अन्यत्र चली गई हैं। खैर! अब तो जैसलमेर भण्डार में 'विशेषावश्यक भाष्य' की ताड़पत्रीय प्रति ही सबसे पुरानी है जिस का समय मुनिराज पुण्यविजयजी ने दशवीं शताब्दी के करीब माना है। बारहवीं शताब्दी से तो पन्द्रहवीं और सोलहवीं के प्रारम्भ तक की करीबन १००० ताड़पत्रीय प्रतियाँ जैसलमेर, पाटण, खम्भात, बड़ौदा, पूना आदि स्थानों में प्राप्त हैं। अन्य भण्डारों में कहीं कहीं एक-दो प्रतियाँ ही मिलती हैं। जैसलमेर के बड़े भण्डार के अतिरिक्त तपागच्छ भण्डार और खरतरगच्छ के बड़े उपासरे के पंचायती भण्डार तथा आचार्य शाखा के भण्डार की प्रतियाँ हमने अपनी प्रथम जैसलमेर यात्रा में देखी थी। इनमें से स्वर्गीय चिमनलाल दलाल और पं. लालचन्द गांधी सम्पादित 'जैसलमेर भाण्डागारीय सूची' में बड़े भण्डार और तपागच्छ भण्डार की ताड़पत्रीय प्रतियों का भी विवरण छपा था। बड़े उपासरे के पंचायती भण्डार और आचार्य शाखा भण्डार की ताड़पत्रीय प्रतियों की जानकारी हमने सर्वप्रथम प्रकाशित की। पाटण, खम्भात, पूना की प्रतियों का विवरण प्रकाशित हो चुका है। दक्षिण भारत में तो ताड़पत्रों पर उत्कीर्ण-टंकित लिपि की लक्षाधिक प्रतियाँ सुरक्षित हैं। पर उत्तर भारत में जैन भण्डारों के अतिरिक्त अन्य संग्रहालयों में ताड़पत्रीय प्रतियाँ क्वचित् ही हैं। इसलिए उपर्युक्त प्रसिद्ध जैन भण्डारों के अतिरिक्त अन्य छोटे मोटे जैन भण्डारों में जो भी ताड़पत्रीय प्रतियाँ सुरक्षित हैं उन की जानकारी प्रकाश में आना अत्यावश्यक है। उन प्रतियों में बहुत सी ऐसी रचनाएँ भी हैं, जिनकी अन्य कोई भी प्रति कहीं भी प्राप्त नहीं है। वे तो महत्वपूर्ण हैं ही, पर प्रसिद्ध ग्रन्थों की भी प्राचीन और शुद्ध प्रतियाँ इन ग्रन्थों के शुद्ध एवं प्राचीन पाठ के निर्णय तथा सम्पादन के लिए बड़े महत्व की हैं।

अभी अभी मेरा सहयोगी भतीजा भंवरलाल सूरत गया, तो श्री मोहनलालजी जैन ज्ञानभण्डार में उसे ताड़पत्रीय प्रतियाँ देखने को मिली। थोड़े समय में उसका जो भी विवरण वह लिख सका वह उसने मुझे लिख भेजा है और उसे इस

लेख में प्रकाशित किया जा रहा है। पूज्य निपुणमुनिजी की कृपासे कुलकादिफुटकर ३४ रचनाओं की एक संग्रहप्रति तो वह अपने साथ कलक्ते ले गया और केवल ३-४ दिन में ही उस की प्रेस-कोपी उसने स्वयं कर ली, जो अभी हमारे संग्रह में है। अब उन आठों प्रतियाँ काविवरण नीचे दिया जा रहा है-

१. विविध तीर्थकल्प - जिनप्रभसूरि, पत्र १३७, संवत् १४४३, पाटण में लिखित। इस प्रति के साथ प्रशस्ति के अनुसार ज्योतिषकरण्डविवृति एवं चैत्यवन्दनचूर्ण की प्रति भी लिखी गई थी, पर पता नहीं वे अब किसी अन्य भण्डार में है या नष्ट हो गई। त्रुटित प्रशस्ति इस प्रकार है:-

“-**श्र मलयसिंहाख्यः** देवगुरुषु भक्तौ **डेरंडकनगरमुख्यतम** डणू तस्य च भार्या **साऊ** धम्मासक्ता सुशीलसंयुक्ता.....सहिताश्च **खेतसिंहाभिधः मेघाभ्याम्** च सुगुणाभ्याम् ।४। पुत्रस्तथा च **देऊ सारु घरणूष्टमूश्च** पांचूश्च । **रुडी** मातू नाम्नी स प्रति (१) सशीलसंयुक्ताः ।५। श्रीमत्तपागण्यधिपसूरिश्री**देवसुन्दरगुरुणां** उपदेशतो छद्मस्था.....धर्मोपरिज्ञाय ।६। **साऊ** सुश्राविका सौव पुत्रपुत्री परीवृता पत्युर्मलयसिंहस्य श्रेयसे शुद्धवासना ।७। ज्योतिःकरण्डविवृति तीर्थकल्पांश्च भूरिशः चैत्यवन्दनचूर्ण्यादि श्रीताडपुस्तकत्रये ।८। पत्तने लिखिते.....ने वादिद्वयेऽब्धिभूमिते १४४३ वत्सरे लेखयामास **नागशर्म्म** द्विजन्मना ।९। शिवमस्तु ॥

२. **योगशास्त्र**-स्वोपज्ञवृत्ति, हेमचन्द्रसूरि, पत्र १०३, प्रशस्ति त्रुटित “...काइत्य...कीर्तिपालेनलिखितम्।”

३. **योगशास्त्र** हेमचन्द्रसूरि, पत्र ८२ संवत् १२५६ लिखित।

४. **ललितविस्तरा**-चैत्यवन्दनवृत्ति, हरिभद्रसूरि रचित, पत्र ११६, ग्रन्थाग्र १२७०।

५. **तिलकमञ्जरीसार**-लघुधनपालविरचित ९ विश्राम, पत्र १०३, अंतिम पत्र बीच में कटा, विश्रामों के नाम और पद्य संख्या इस प्रकार है - (१) लक्ष्मीप्रसादतो नाम प्रथमो विश्रामः, श्लोक १०६, पत्र १० (२) मित्रसमागमो नाम द्वितीयो विश्रामः, श्लोक १३२, पत्राङ्क २०, (३) चित्रपटदर्शनो नाम तृतीयो विश्रामः, श्लोक १३९, पत्राङ्क ३२, (४) इति लघुधनपालविरचिते तिलकमञ्जरीसारे पुर-प्रवेशनो नाम चतुर्थो विश्रामः, श्लोक १२९, पत्राङ्क ४३, (५) इति लघुधनपालविरचिततिलकमञ्जरीसारे नौवर्णनो नाम पञ्चमो विश्रामः, श्लोक १६, पत्राङ्क ५८, (६) मलयसन्दरीवृत्तान्तो नाम षष्ठो विश्रामः, श्लोक १४३, पत्राङ्क ७०, (७) गन्धर्वकशापापगमो नाम सप्तमो विश्रामः, श्लोक १६२, पत्राङ्क ८४, (८) प्राग्भवपरिज्ञानो नाम अष्टमो विश्रामः, श्लोक १४२, पत्राङ्क ९६, (९) इति श्रीधनपालविरचिते तिलकमञ्जरीसारे राज्यद्वयलाभो नाम नवमो विश्रामः, श्लोक ९२, पत्राङ्क १०३।

६. **लोकतत्त्वनिर्णय**-रचयिता - भगवतः हरिभद्रसूरि कृतपत्र १०, फिरपत्र ११ से १८ में अनेकान्तवाद संबंधी कोई रचना है, जिस के प्रारम्भ में लिखा है - “नमोऽनेकान्तवादाय । पूर्वापरस्वभावपरिहारोपादानलक्षणपरिणामवतो भावाः” अंत में लिखा है - “ले. सोहडेन लिखितेति ।” फिर भिन्नाक्षरों में लिखा है - “आगमिकश्रीजिनप्रभसूरिणां वादस्थलपुस्तिका।”

७.-**प्रतिष्ठादि विषयक वादस्थल एवं अपौरुषेय वेद निराकरण**। आदि अन्त इस प्रकार है-

“महादि मोह मातङ्ग कुत्र भृंगे मृगाधिपम्।

आदावादिजिनं नत्वा मोहोन्मूलन उच्यते ॥१॥

पत्र २६ में श्रीमन्तोऽजितदेवसूरिमुनिपाः सौवर्णिकायां पुरी प्रोक्ता स्नातकसंज्ञितेन परमश्राद्धेन सुधात्मना सिद्धान्तोक्तविविक्तयुक्तिकलितं चक्रुर्विना मत्सरम् । वादस्थानकगद्यपद्यपदवी संभूषिते श्रेयसे । स्मर सर वसु रुद्राङ्गप्रमाणे गजेऽब्दे समजनि जनचेतो मदमोदप्रदायि । इदमदगततत्त्वैः सूरिभिः शोधनीयं खलति यदिह बुद्धि-कस्य नो मादृशस्य । चलनकमलसेवामादृशैः प्राप्य यस्य श्रुतपदमकरन्द-स्पंदर्बिंदुं प्रदात्री, भुवनसरसि शोभा लम्पते राजहंसी ।

स जयति मुनिचन्द्र श्रीमुनीन्द्रः कवीन्द्रः ।

श्री अजयदेवसूरि मोहम्मूलणविहाणदुल्लविया ।

पीवंति सिद्ध वहु मुक्क सरललोयण करत्कहया॥६॥

पत्र ४९ में-इति श्री यशोवर्द्धनान्तेवासिना यशोदेवस्य त्रिवर्गपरिहारतोऽपौरुषैयवेद निराकरणं ॥ श्री मंगल महाश्री - । पत्र ४८ से - इह हि महामोहतिमिरभरात्तरितविश्ववस्तुतत्त्वदर्शनसमर्थ ।

पत्र ६१ से-कृतिरियं पण्डितयशोवर्द्धनान्तेवासिनो यशोदेवसाध्यैरिति ।

८. कुलकादिसंग्रह, रत्नसिंहसूरि एवं पद्मनाभ (जो शायद आचार्यपद से पहले कादीक्षा नाम हो) की ३४ रचनाएँ पत्र ७३, सूची

क्रम आदिपद	गाथा कृतिनाम	कर्ता	ताड़पत्राङ्क	पृष्ठाङ्क
१ कल्याणशस्यपाथोदं	२४ आत्मचिंताभावनाचूलिका	रत्नसिंहसूरि	१	१
२ प्राकृतः संस्कृतो वापि	२५ आत्मानुशास्ति	"	४	२
३ जयजयभुवणदिवायर	३० ऋषभदेवविज्ञप्तिका	"	६	४
४ सिरिधम्मसूरिसुगुरुं	५६ अप्पाणुसासणं	"	१०	६
५ जइ जीव तुज्झ सम्मं	१२ हितशिक्षाकुलक	"	१६	९
६ नारीण बहीरंगे	१२ संवेगचूलिकाकुलकम्	"	१८	१०
७ अमियमउ हं नेमिं	१३ नेमिनाथ स्तोत्र	"	१९	१०
८ मंगलवरतरुकंदं	११ पार्श्वनाथ स्तोत्रम्	"	२१	११
९ सिरिपासतिजयसुंदर	१३ पार्श्वनाथ स्तोत्रम्	"	२२	१२
१० जय जय नेमि	१३ श्री नेमिनाथ स्तवन	"	२३	१३
जिणंद तुहु				
११ जय जय नेमि	८ श्री नेमिनाथ स्तवन	"	२५	१३
जिणंद पहु	अणहिलवाडा			

ક્રમ	આદિપદ	ગાથા	કૃતિનામ	કર્તા	તાડપત્ર	પૃષ્ઠાઙ્ક
૧૨	સિરિ નેમિનાહ સામિય જઈવિ	૧૨	શ્રી નેમિનાથ સ્ત.	"	૨૬	૧૪
૧૩	મૂર્તયસ્તે વપને ક્ષપન્તે	૮	"	"	૨૭	૧૫
૧૪	જયઈ સ જાએક્ક- દીવો	૩૬	શ્રીધર્મસૂરિસ્તવન- ષટ્ત્રિંશિકા	"	૨૮	૧૫
૧૫	નિયગુરુપાયપસાયા	૩૨	આત્મહિતચિન્તાકુલક	"	૩૨	૧૭
૧૬	સિરિધમ્મસૂરિપહુણો	૪૪	મનોનિગ્રહભાવનાકુલક	પડમનાહ	૩૫	૧૯
૧૭	નમિંડં ગુરુપયપડમં	૩૪	ગુરુભક્તિકુલક	રત્તસિંહસૂરિ	૪૦	૨૨
૧૮	સુહિઓ વા દુહિઓ વા	૧૬	પર્યન્તસમયારાધનાકુલક	"	૪૪	૨૪
૧૯	ચિંતસુ ઉવાચ મેસં	૨૬	ઉપદેશ કુલક	"	૪૬	૨૫
૨૦	સયલતિયલોક્ક- તિલયં	૨૭	નેમિનાથ	"	૪૮	૨૬
૨૧	પળમય પઢમજિણંદ	૧૦	શ્રીપુંડરિકગણધરસ્તોત્ર	પડમનાહ	૫૧	૨૮
૨૨	સિરિચરિમતિત્થનાહં	૧૧	અણહિલપુરરથયાત્રાસ્તવન	"	૫૨	૨૮
૨૩	યન્નામસ્મૃતિરપ્યશેષ	૮	શ્રીભારતીસ્તોત્ર	રત્તસિંહસૂરિ	૫૩	૨૯
૨૪	તિહુયણજળમળલોયણ	૧૩	શ્રીભરુયચ્છમુણિસુવ્રતસ્તવન	"	૫૫	૩૦
૨૫	ચડવીસંપિ જિણિંદે	૧૪	બાવત્તરિજિનકુમરવિવાહસ્તવન	પડમનાહ ગણિ	૫૬	૩૧
૨૬	જય જય પાસ સુહાયર	૧૫	પાર્શ્વજિન સ્તવન	રત્તસિંહસૂરિ	૫૭	૩૧
૨૭	સિરિતિલસૂરિગુરુ ગણહરહ	૨૧	શ્રી ધર્મસૂરિ	"	૫૯	૩૨
૨૮	જય જય સંખેસર- તિલય	૧૩	શ્રીશંખેશ્વરપાર્શ્વનાથસ્તવન	"	૬૧	૩૪
૨૯	સિરિસંખેસરસંઠિય નિઢિય	૧૩	"	"	૬૩	૩૪

क्रम	आदिपद	गाथा	कृतिनाम	कर्ता	ताड़पत्र	पृष्ठाङ्क
३०	संखेसरपुरसंठिय निडिय	१३	श्रीशंखेश्वरपार्श्वनाथस्तवन	"	६४	३५
३१	संखपुरे सिरि वंदहु देउ	९	"	"	६५	३६
३२	यस्य त्रैलोक्यगतं ततं गुरुतम	११	श्रीशंखेश्वरपार्श्वनाथस्तोत्र	"	६६	३६
३३	सिरिधम्मसूरि चंदौ	९	श्रीधर्मसूरिछप्पय	पउमनाह	६८	३८
३४	चउवीसंपि जिणिंदे	११	शासनदेवीस्तोत्र	रत्नसिंहसूरि	७२	३८

५ कृतियों में पउमसिंह गणि कानाम है। यह रत्नसिंहसूरि का आचार्यपद से पूर्व कानाम है या अन्य कवि है, यह अन्वेषणीय है।

इन में से कई रचनाएँ श्री ऋषभदेव केसरीमल पेढी से प्रकाशित 'प्रकरण समुच्चय' में नम्बर १, २, ३, ४, १५, १६, १७, १८, १९ तो प्रकाशित हो चुकी हैं। रत्नसिंहसूरि की ३, ४ और भी रचनाएँ प्रकरणसमुच्चय में छपी हैं जो इस प्रति में नहीं हैं। फिर भी इस प्रति में कई ऐसी महत्वपूर्ण रचनाएँ हैं जो विविध दृष्टियों से महत्वपूर्ण हैं।

उदाहरणार्थ – धर्मसूरि संबंधी रचनाएँ और कतिपयस्तवन, उनमें से धर्मसूरिगुणस्तुतिषट्त्रिंशिका की दो गाथाएँ धर्मसूरि के संबंध में ऐतिहासिक तथ्य प्रस्तुत करती हैं। उनके अनुसार ९ वर्ष की अवस्था में उन्होंने दीक्षा ली, ९ वर्ष सामान्य साधु के पर्याय में रहे और ६० वर्ष सूरिपद पर। इस तरह कुल ७८ वर्ष की आयु में संवत् १२३७ के भाद्रपद सुदी ११ को वे स्वर्ग को प्राप्त हुए।

नव नव वरिसे ठाउं, गिहवासे साहु भावएज्जाए।

सडिं सूरिपयंमी, अडसयरिं सव्वआउंमि ॥३३॥

बारस सत्ततीसे, सुद्धाए एक्कास्सीई भद्दवए।

चंद दिणे सामि तुमं, सुरमंदिरमंडणं जाओ ॥३४॥

उपर्युक्त रचनाओं में से कुछ प्राकृत, कुछ संस्कृत और कुछ अपभ्रंश में हैं। रचना संवत् के उल्लेख वाली तो केवल एक ही रचना है "आत्मानुशासन", जो संवत् १२३९ वैशाख सुदी ५ को अणहिलपुर पाटण में रची गई है। नेमिनाथ स्तव में अणहिलवाड़ को स्वर्गपुरी बतलाया है। अणहिलपुर रथयात्रा स्तवन में कुमारनलिछ और बावत्तरि जिन स्तवन में कुमारविहार का महत्वपूर्ण उल्लेख है।

साभार : श्री मोहनलालजी अर्धशताब्दी स्मारक ग्रंथ

प्रकाशक : श्री मोहनलालजी अर्धशताब्दी स्मारक ग्रंथ प्रकाशक समिति, मुंबई

वी. सं. २४९०, वि. सं. २०२०, ईस्वीसन् १९६४

વડાયૌટા સંવેગી ઉપાશ્રય સંવત ૧૯૩૩ એટલે કે આજથી ૧૪૪ વર્ષ પૂર્વે અસ્તિત્વમાં હતો. સુરતનો આ પ્રાચીન ઉપાશ્રય છે અને એનો જ્ઞાનભંડાર અમૂલ્ય અલંકારરૂપ છે. આશરે સવાસો વર્ષ પહેલાંનો આ જ્ઞાનભંડાર એની પ્રાચીનતા, સમૃદ્ધિ અને સાચવણીથી નોંધપાત્ર બન્યો છે.

શરૂઆતમાં ઉપાશ્રયની સામે આ જ્ઞાનભંડારનું અલાયદું મકાન હતું, જે મૂળ શ્રી ગોડી પાર્શ્વનાથ દેરાસર પાસેથી ઉપાશ્રયે ખરીદ્યું હતું. શ્રેષ્ઠી શ્રી બાબુભાઈ અમરચંદ ઝવેરીએ આ મકાનમાં જ્ઞાનભંડાર બનાવવામાં ખૂબ રસ દાખવ્યો. બાંધકામનો તમામ ખર્ચ કરી પથ્થરની કમાનવાળો જ્ઞાનભંડાર સ્થાપી ઉપાશ્રયના વહીવટ નીચે અર્પણ કર્યો. પુસ્તકો અને પ્રતોની ખરીદીની શરૂઆત કરવામાં આવી.

મુનિશ્રી લક્ષ્મીમુનિજીએ શ્રેષ્ઠી શ્રી બાબુભાઈ ગુલાબચંદ નગરશેઠને ત્યાં પ્રતો અને પુસ્તકો ભરેલી અગિયાર પેટી મૂકી હતી. તા. પ. ૧૦. ૧૯૨૫ની આસપાસ મુનિજી કાળધર્મ પામ્યાં પછી એમના ગુરુદેવ દેવમુનિની આજ્ઞાથી સંવત ૧૯૮૨ના કારતક વદ ત્રીજને દિવસે ઉપાશ્રયમાં પુસ્તકો સોંપવામાં આવ્યાં. એની સાથે મુનિશ્રી લક્ષ્મીમુનિનું નામ રાખવામાં આવ્યું અને જ્ઞાનભંડાર સમૃદ્ધિ પામ્યો.

મુનિરાજ સુરેન્દ્રસાગર પુસ્તકસંગ્રહનાં પુસ્તકો પણ જ્ઞાનભંડારમાં ઉમેરાયાં. ઘણાં પુસ્તકો સો વર્ષથી વધુ જૂનાં છે. આ ભંડાર હસ્તલિખિત પ્રતોથી સુશોભિત છે. સરસ્વતી માતા, આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિના ગ્રંથો, કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય મ.સા.ના વ્યાકરણની સુંદર પ્રસ્તુતિ છે. હજારો પુસ્તકો અને પ્રતો જ્ઞાનભંડારની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે.

હાલમાં નવા ઉપાશ્રયની જગ્યાનો વિસ્તાર વધારતાં ઉપરોક્ત મકાન ઉપાશ્રયમાં સમાવી લેવામાં આવ્યું. સંવત ૨૦૪૨માં જૂના લાકડાના ઉપાશ્રયનો જીર્ણોદ્ધાર પૂર્ણ થયો. શાસનસમ્રાટ શ્રી નેમિસૂરિ સમુદાયના આચાર્ય શ્રી વિ. કુમુદચંદ્રસૂરિશ્વરજી મ. સા. ના શિષ્યરત્ન આચાર્ય શ્રી વિ. પ્રબોધચંદ્રસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની નિશ્રામાં નૂતન ઉપાશ્રયમાં જ્ઞાનભંડાર માટે પહેલા માળે અને બરાબર ઉપર બીજા માળે પુસ્તકો અને પ્રતોનો વિભાગ બનાવવામાં આવ્યો. વચ્ચેનો ભાગ ખુલ્લો રાખવામાં આવ્યો જ્યાંથી પુસ્તકો, પ્રતોની આપ-લે ઉપર-નીચેના ભાગમાંથી થઈ શકે. આવી વ્યવસ્થા ૪૦ વર્ષ પહેલા બનાવવામાં આવી, જે એક અસામાન્ય બાબત છે. વચ્ચે લાકડાનો કંઠડો બનાવ્યો. આ જ્ઞાનભંડારનું નિર્માણ વાસ્તુશાસ્ત્ર પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે. પહેલા માળે ૮૦૦ ચો. ફૂટ તેમજ ઉપર ૪૦૦ ચો. ફૂટમાં હવા-ઉજાસ સાથે લાકડાના કબાટમાં પુસ્તકો અને પ્રતો સુરક્ષિત રાખી છે, જેથી બહારના વાતાવરણની અસર ન થાય અને પુસ્તકો સુરક્ષિત રહે.

હાલમાં ટ્રસ્ટીશ્રી ભદ્રકભાઈ રમેશચંદ્ર નગરશેઠ આ જ્ઞાનભંડારના વિકાસકાર્યમાં ખૂબ રસ ધરાવે છે અને તેઓએ ભાવિ કાર્યક્રમની રૂપરેખા તૈયાર કરી છે. હસ્તલિખિત પ્રતોનું સ્કેનિંગ, લિસ્ટિંગ ખૂબ સુંદર રીતે સંપન્ન થયું છે. અમે પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વી ભગવંતને સંશોધન તથા પ્રકાશન અર્થે હસ્તલિખિત પ્રતો પૂરી પાડી રહ્યા છીએ. જેનાથી શ્રુતભવન, પૂના તથા વિવિધ જગ્યાએ નવાં સંપાદિત થતાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થઈ રહ્યાં છે. જેસલમેર, અમરાવતી વગેરે સ્થળે લખાયેલી હસ્તપ્રતો જે આશરે ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષ પહેલાં લખાઈ છે તે અમારા જ્ઞાનભંડારમાં ઉપલબ્ધ છે.

વિ. સં. ૧૯૮૧ની સાલ સુરતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે અંકિત થઈ જવા પામી. એ વર્ષે નિઃસ્પૃહચૂડામણિ સદ્ધર્મસંરક્ષક પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય કમલસૂરીશ્વરજી મહારાજ પોતાનાં પટ્ટધરરત્નો સકલાગમરહસ્યવેદી પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય દાનસૂરીશ્વરજી મહારાજ, કવિકુલકિરીટ પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય લબ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજ આદિ પરિવાર સહિત ચાતુર્માસ બિરાજમાન હતા. ચાતુર્માસ દરમિયાન ઉપધાન તપપૂર્વક પ્રાચીન સાહિત્યના સંરક્ષણ-સંલેખન વગેરે કાર્યોમાં એ જમાનામાં સંઘે લગભગ લાખ રૂપિયાથી વધુ સદ્વ્યય કર્યો હતો. પૂ. આચાર્યદેવે ઈ.સ. ૧૯૫૩ની સાલમાં ખંભાત ખાતે હસ્તલિખિત સાહિત્ય અંગે પ્રેરણા આપીને પ્રવૃત્તિ શરૂ કરાવી હતી, ઈ.સ. ૧૯૫૭ની સાલમાં પાટણ ખાતે ચાતુર્માસ દરમિયાન શેઠ હાલાભાઈ મગનલાલ હસ્તક (પૂ. પંન્યાસજી મહારાજ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી મહારાજના સંસારી સંબંધે પિતાશ્રી)ના જ્ઞાનભંડારની પ્રતોની જીર્ણશીર્ણ હાલત જોઈને તેઓશ્રીનું દિલ દ્રવી ઊઠ્યું હતું. એમાં પણ જ્યારે એમ જાણવા મળ્યું કે, કેટલીય પ્રતો તો જલશરણ કરવા જેવી બની ચૂકી છે, ત્યારે તો ખંભાતથી પ્રારંભાયેલી એ પ્રવૃત્તિમાં વધુ વેગ પૂરવાની આવશ્યકતા જણાઈ. સુરતના ચાતુર્માસ દરમિયાન પર્યુષણનાં પ્રવચનોમાં શ્રી કમલસૂરીશ્વરજી મહારાજે નાભિના ઊંડાણમાંથી નીકળતા શબ્દોમાં એવી પ્રેરણા કરી કે, એ શબ્દો અને એ પ્રેરણા સુરત સંઘને કર્તવ્ય અદા કરવા પ્રોત્સાહિત બનાવી ગયા. સંઘ વતી ભાઈચંદ નગીનભાઈ ઝવેરી અને કેશરીચંદ હીરાચંદ ઝવેરી પૂજ્યશ્રીની સેવામાં ઉપસ્થિત થયા અને હસ્તલિખિત પ્રતોનો કઈ રીતે પુનરુદ્ધાર થાય, એ વિષયમાં ખૂબ જ ઊંડાણથી વિચારણા કરવાપૂર્વક પૂજ્યશ્રીનું વધુ માર્ગદર્શન માગ્યું. પૂજ્યશ્રી તો નિઃસ્પૃહતાના નિધાનસમા હતા. એમણે તો એક જ વાત દોહરાવી: ‘કैसे लिखवाना ? लिखित साहित्य कहाँ रखना ? इस विषय मेरा नहीं है, मेरा मतलब तो इतना ही है कि, जीर्णशीर्ण प्रतों का पुनरुद्धार होना चाहिए। इस के लिए फिरसे लिखवाना यही उपाय है।’

ફંડ ચાલુ થઈ ગયું હતું. એથી હવે તો કાર્યનો પ્રારંભ કરી દેવાનો હતો. થોડા આચાર્ય ભગવંતોનાં નામ નક્કી કરી દેવામાં આવ્યાં, એમને પૂછી-પૂછીને પ્રતો લખાવવાનું શરૂ થઈ ગયું. પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણા મળી હતી, એથી પૂજ્યશ્રીના નામપૂર્વક આ પ્રવૃત્તિ ચલાવવાનું નક્કી થયું. જે પુસ્તકો લખાય એની માલિકી સંઘની ગણાશે, એવો નિર્ણય લેવાપૂર્વક લખાયેલા આ સંગ્રહની વ્યવસ્થા જૈન આનંદ પુસ્તકાલયે કરવાનું પણ નિર્ણયિત થયું. જુદા જુદા ભંડારોમાંથી હસ્તપ્રતો મેળવીને લખાવવાનું કાર્ય શરૂ થઈ ગયું, લખાઈ ગયેલી પ્રતોનો શુદ્ધિ કરવાપૂર્વક સંગ્રહ થવા માંડ્યો.

વિ. સં. ૨૦૨૦માં છપાયેલી સૂચિ અનુસાર ‘આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય કમલસૂરીશ્વરજી પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ’ના અન્વયે ભારતભરનાં વિભિન્ન શહેરોના ૩૮ જેટલા જ્ઞાનભંડારોમાંથી જીર્ણ પ્રતોને મેળવીને તેની બીજી પ્રતિરૂપે લખાયેલી લગભગ ૧૧૦૦ પ્રતોનો સંગ્રહ થવા પામ્યો હતો.

આ સિવાય પણ સુરતમાં શ્રી મોહનલાલજી જ્ઞાનભંડાર, હુકમમુનિજી જ્ઞાનભંડાર, નેમચંદ મેલાપચંદ વાડી ઉપાશ્રય જ્ઞાનભંડાર, દેવચંદ લાલભાઈ જૈન લાઈબ્રેરી, ધર્મનાથજી-આદિનાથજી-ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ-સીમંધરસ્વામી જ્ઞાનભંડાર, વડાયોટા જૈન ઉપાશ્રય ભંડાર, શ્રી જિનદત્તસૂરિ જ્ઞાનભંડાર-શીતલવાડી આદિ અનેક જ્ઞાનભંડારોમાં હસ્તલિખિત સાહિત્ય પણ ઠીક-ઠીક પ્રમાણમાં સંગૃહીત છે. તદુપરાંત પૂજ્યશ્રીની પાવન પ્રેરણાથી ઈડર, પાટણ, છાણીનગરે (વિ. સં. ૧૯૭૯) પણ હસ્તલિખિત પુસ્તકોદ્ધારનાં કાર્યો અને જ્ઞાનભંડારનાં સર્જનાત્મક કાર્યો થવા પામ્યાં હતાં.

સાભાર : કલ્યાણ - શ્રુતવિશેષાંક - વર્ષ : ૬૨, અંક : ૧૨

પ્રકાશક : કલ્યાણ પ્રકાશન મંદિર, સુરેન્દ્રનગર

વી. સં. ૨૫૩૦, વિ. સં. ૨૦૬૨ (ફાગણ), ઈસ્વીસન્ ૨૦૦૬ (માર્ચ)

સુરત ધર્મની નગરી છે, આ નગરીમાં ઘણાં જિનાલયો, ઉપાશ્રયો, જ્ઞાનભંડારો વગેરે આવેલાં છે. અહીં આપણે સુરતનાં જ્ઞાનમંદિરોનો થોડો ઘણો પરિચય જોઈશું.

(૧) શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, ગોપીપુરા

પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી આનંદસાગરસૂરીશ્વરજીનું વિ. સં. ૧૯૬૪નું ચાતુર્માસ લાલભાગના ઉપાશ્રયમાં થયું હતું. સુરતમાં પ્રથમ પગલાં કર્યા બાદ મુંબઈમાં પણ તેમનું આગમન પ્રથમ વાર જ થયું હતું. સુરતમાં એમના પ્રથમ આગમન દરમિયાન શેઠ ગુલાબચંદ દેવચંદ ઝવેરી સાથે એમનો સંસર્ગ થયો હતો અને તે સમયમાં શેઠ ગુલાબચંદ સુરતના એક જાણીતા સુશિક્ષિત-ધર્મિષ્ઠ કુટુંબના ધનાઢ્ય નબીરા હતા. તેમને સાહિત્ય તેમજ કેળવણીનો શોખ હતો. શ્રી અને સરસ્વતી એ બંનેના તેઓ કૃપા-પાત્ર બન્યા હતા. તેમણે જીવન દરમિયાન લક્ષ્મીનો ઘણો સદુપયોગ કર્યો હતો.

પૂજ્ય આચાર્યશ્રીએ એમને ભાવનગરમાં ચાલતી શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાના જેવી પ્રકાશન સંસ્થા સુરતમાં સ્થાપવાનું સૂચન કર્યું અને ઉદારાત્મા શેઠશ્રીએ તે તરત સ્વીકારી લીધું. પોતાના સદ્ગત પિતાની પાછળ ખરચવાની રૂપિયા એક લાખની યોજના હતી, તેમાંથી રૂપિયા ૫૫,૦૦૦ પૂર્વનિર્ધાર પ્રમાણે ખર્ચ્યા અને બાકી રહેલા ૪૫,૦૦૦ની રકમથી તેમણે ઉપયુક્ત સૂચન મુજબની સંસ્થાની સ્થાપના કરી તેમાં ૨૫,૦૦૦ પોતાની તરફથી ઉમેર્યા તેમજ બાકીના ૩૦,૦૦૦ એમના કુટુંબીજનોએ ઉમેરવાથી એ સંસ્થા માટેનું કાયમી ફંડ પૂરા ૧,૦૦,૦૦૦નું કર્યું. આ સંસ્થાની સ્થાપના સન્ ૧૯૦૯માં થઈ, “શેઠ શ્રી દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ” નામ રાખવામાં આવ્યું.

તે પછી તેમણે ટ્રસ્ટ કરીને કાયમી મંડળ રચ્યું અને તેમાં કુટુંબના તે વખતના વડીલ શેઠ નગીનભાઈ છેલાભાઈ ઝવેરીને મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી નીમ્યા. આઘ ટ્રસ્ટી તરીકે કામ કરનાર પૈકી શેઠ જીવનચંદ સાકરચંદ નિમાયા.

ઉપર્યુક્ત સંસ્થાને અસ્તિત્વમાં લાવવા અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવનાર આચાર્યશ્રીની મુખ્ય ભાવના ફંડ તરફથી પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ થનાર આચાર્યોની કૃતિઓને પુસ્તકોમાં પ્રધાન સ્થાન આપવાની હોવાથી પ્રકાશન માટે વિક્રમ સંવત્ ૧૯૫૦ પહેલાંની કૃતિઓ પૂરતી મર્યાદા બાંધી અને જૈનોના જુદા જુદા ફિરકાઓનું સાહિત્ય જુદું જુદું હોવાથી એ પ્રકાશનના શ્રી શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક ધર્મને લગતી કૃતિઓ પૂરતી મર્યાદા બાંધી. જુદા જુદા ફિરકાઓ વચ્ચે ધર્મજ્ઞ થાય નહીં અને એક માન્યતાનું પ્રતિપાદન થઈ શકે એવો ઉદ્દેશ રાખીને ઉપર મુજબની મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવી હતી.

શ્રી આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી પં. હરગોવિંદદાસ, પં. અમૃતલાલ અમરચંદ સલોત, શ્રીજીવનચંદ સાકરચંદ ઝવેરી, આ. શ્રી વિજય કુમુદસૂરિ, આ. શ્રી વિજય લલિતસૂરિ, આ. શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિ, પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજી, શ્રી સંપતવિજયજી, હીરાલાલ રસીકલાલ કાપડીયા, આ. શ્રી વિજય દાનસૂરિ, ઉ. શ્રી ધર્મવિજયજી, આ. શ્રી વિજય મેઘસૂરિ, પં. શ્રી કનકવિજયજી, આ. શ્રી વિજય ક્ષમાભદ્રસૂરીશ્વરજી, આચાર્ય શ્રી ચન્દ્રસાગર સૂરીશ્વરજી, શ્રી લલીતાંગવિજયજી, મુનિ કંચનવિજયજી, શ્રી વિક્રમવિજયજી ગણી, મુનિ ગુણાનંદવિજયજી, આ.વિ. વિક્રમસૂરીજી, પં. સૂર્યોદયસાગરજી, મુનિ મિત્રાનંદ વિજયજી, મુનિ પ્રમોદસાગરજી, આ. શ્રી હેમસાગરસૂ. મ.સા., પં. કંચનસાગરજી દ્વારા સંપાદનનું કાર્ય થતું અને પ્રકાશન આ સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવતું.

પ્રકાશનની સાથે પુસ્તક સંગ્રહનો પણ ખ્યાલ રાખવામાં આવ્યો હતો. દરેક ધર્મનાં અને બુદ્ધિવર્ધક વિષયોનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો. આ સંગ્રહાલયમાં હજારો પુસ્તકો છે અને કેટલાંક પુસ્તકો અન્યત્ર અપ્રાપ્ય છે. આ સંગ્રહાલયમાં ૫૬૮ હસ્તપ્રતનો સંગ્રહ છે, તેનું સ્કેનિંગ થયેલું છે. ડિસેમ્બર ૨૦૨૦માં આ સંસ્થાનું સ્થળાંતર

“જૈનાનંદ પુસ્તકાલય” ગોપીપુરા ખાતે થયેલું છે.

આ સંસ્થા તરફથી અત્યાર સુધી પ્રકાશિત પુસ્તકોનું લિસ્ટ આ લેખના અંતે જોડ્યું છે.

(૨) મોહનલાલજી જ્ઞાનભંડાર, ગોપીપુરા

આ જ્ઞાનભંડાર આજે પણ સારી રીતે સચવાયેલો છે. અધ્યયન ઉપયોગી પુસ્તકો તથા પ્રતો અહીંથી તરત મળી રહેશે. અંદાજે ૪,૮૦૦ હસ્તપ્રતો ૨૧,૪૦૦ જેટલી પુસ્તકપ્રતો તેમાં સચવાયેલી છે. (પુસ્તકો ૧૮૦૦૦ રૂ પ્રકાશિત પ્રતો ૩૪૦૦)

(૩) હુકમ મુનિ જ્ઞાનભંડાર, ગોપીપુરા

આ જ્ઞાનભંડાર મોહનલાલજી મહારાજના શિષ્ય હુકમ મુનિના નામથી સંગ્રહિત થયો હતો, જે હવે નેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તુરસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, ગોપીપુરા અંતર્ગત જોડાઈ ગયો છે.

(૪) નેમચંદ - મેલાપચંદ જ્ઞાનભંડાર, ગોપીપુરા

આ જ્ઞાનભંડાર સુરતના ગોપીપુરા વિસ્તારમાં પ્રસિદ્ધ એવા નેમચંદ મેલાપચંદ ઉપાશ્રયની અંતર્ગત રહેલો છે. અંદાજે ૧,૦૦૦ આસપાસની હસ્તપ્રતો તથા ૩૦૦૦થી વધુ પુસ્તકોનો સંગ્રહ તે જ્ઞાનભંડારમાં કરાયો છે. હસ્તપ્રતોનું લિસ્ટિંગ તથા સ્કેનિંગ પણ થઈ ચૂક્યું છે.

(૫-૬) દેવસૂરગચ્છ તથા આણસૂરગચ્છ જ્ઞાનભંડાર, ગોપીપુરા

આ બંને જ્ઞાનભંડારો સુરતના જ્ઞાનભંડારોમાંના પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારો હતા. વ્યવસ્થાપકોના અભાવે પૂજ્ય વિજ્ઞાનસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના વખતમાં આ બંને ભંડારોને નેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તુરસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, ગોપીપુરા ખાતે સમ્મિલિત કરી દેવામાં આવ્યાં. તેમાં હસ્તપ્રતો અને પ્રકાશિત પુસ્તકો થઈને અંદાજે ૨૦૦૦ જેટલા મૂલ્યવાન ગ્રંથો સચવાયેલા હતા.

(૭) ચિંતામણિ જ્ઞાનભંડાર, શાહપોર

લાકડાના દેરાસર તરીકે પ્રસિદ્ધ ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું આ દેરાસર શાહપોરના વિસ્તારમાં આવેલું છે. તેમાં એક જ્ઞાનભંડાર પૂર્વે હશે. વર્તમાનમાં તે ભંડારની શું અવસ્થા છે અથવા તો જ્ઞાનભંડારમાં કઈ પ્રતો મળતી હતી ઇત્યાદિ નોંધ મળતી નથી. વિશેષ તે જિનાલયના આગેવાન પાસેથી કશુંક જાણી શકાય.

(૮) સીમંધરસ્વામી જ્ઞાનભંડાર, વડાયૌટા

વર્ષો પહેલાં વડાયૌટાની નજીક સીમંધરસ્વામી દેરાસરમાં સીમંધરસ્વામી જ્ઞાનભંડાર નામનો એક જ્ઞાનભંડાર અસ્તિત્વમાં હતો, તે પાછળથી કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, કોબા ખાતે આપી દેવામાં આવ્યો.

શ્રી શીતલનાથજી જિનાલય અને શ્રી સહસ્રરૂપા પાર્શ્વનાથ તીર્થ, ગોપીપુરા, સુરત તથા શ્રી શીતલવાડી ઉપાશ્રય, ગોપીપુરા, સુરત - આ સંસ્થાઓના પ્રતિષ્ઠાપક (ઓસવાળવંશ - બોથરાગોત્રીય) - શ્રેષ્ઠીવર્ય શ્રી ભાઈદાસ નેમીદાસના વંશજો તેનો વહીવટ અદ્યપર્યંત કરતા આવ્યા છે.

શ્રી ભાઈદાસ શેઠના વંશજ શેઠશ્રી પાનાભાઈ ભગુભાઈ તથા શેઠશ્રી મોતીભાઈ ભગુભાઈએ “રામ-લક્ષ્મણની જોડી” રૂપે જીવન સાર્થક કર્યું. આગવી સૂઝબૂઝ ધરાવતા ધર્મપરાયણ આ બંને શ્રેષ્ઠીઓની શાખ-આબરૂ એટલાં ઉન્નત હતાં કે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એમના વચનથી ઉપરવટ જવાનો કોઈ વિચાર પણ કરી શકતું નહિ.

તેઓએ શ્રી જિનકૃપાયંદ્રસૂરિજીના અનેક ચાતુર્માસ શ્રી શીતલવાડી ઉપાશ્રયમાં કરાવેલા અને એમની અસીમ કૃપાથી એમનો સંગ્રહિત પ્રાચીન ગ્રંથ-સાહિત્યનો વિપુલ ખજાનો “રામ-લક્ષ્મણની જોડી” એવા શેઠશ્રી પાનાભાઈ તથા શેઠશ્રી મોતીભાઈને સુપરત કરેલો, ત્યારે આ બંને શ્રેષ્ઠીઓએ શ્રી શીતલવાડી ઉપાશ્રયના પ્રાંગણમાં જ વિશાળ ગુંબજધારી જ્ઞાનભંડારનું નિર્માણ સંવત્ ૧૯૭૫માં કરાવીને તેમાં આ અણમોલ સાહિત્યસંગ્રહને સુરક્ષિત કરાવેલો. સંવત્ ૧૯૭૫ વૈશાખ સુદ દના શુભ દિને આ જ્ઞાનભંડારનું નામાભિધાન “શ્રી જિનદત્તસૂરિ જ્ઞાનભંડાર” કરાવીને શ્રી જિનશાસન પ્રત્યેની તથા શ્રી ખરતરગચ્છ પ્રત્યેની અપ્રતિમ નિષ્ઠાને પ્રદર્શિત કરી. આ જ્ઞાનભંડારમાં સાહિત્યકૃતિઓ ૩૯૬૧ તથા તાડપત્ર-ભોજપત્ર ઉપર આલેખાયેલી અતિ પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતોનો સાહિત્યસંગ્રહ ૧૦૨૯ છે.

સંવત્ ૧૯૭૭થી સં. ૧૯૮૬ સુધીના સમય દરમિયાન આ સંસ્થા દ્વારા લગભગ ૪૦ ગ્રંથો પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે.

જૈન સંઘની એક વિશિષ્ટ ધરોહર એટલે પ્રાચીન - અર્વાચીન જ્ઞાનભંડારો. કોઈપણ કિંમતે ને પરિશ્રમે જ્ઞાનમૂડીને સાચવવાની જૈનમુનિઓ તથા જૈનસંઘની નિષ્ઠા રહી છે. આજકાલ એ થોડી નબળી પડેલી ને વળી થોડી મજબૂત બનેલી પણ વર્તાય છે.

મુલુંડ-મુંબઈની એક દક્ષિણ ભારતીય વિદ્યાસંસ્થાની મુલાકાતે જવાનું બનેલું ત્યારે ત્યાંના અગ્રણીએ કહેલું કે ‘તમે જૈનોએ જ્ઞાનને, પુસ્તકોને ખૂબ સાચવ્યાં, અમારે ત્યાં તો લોકોએ બધું પાણીમાં વહાવી દીધું. ગામે-ગામ લોકોએ પુસ્તક-પ્રતને નકામાં સમજી નદીમાં વહાવી દીધાં’.

આપણા પૂર્વપુરુષોની જ્ઞાનનિષ્ઠાનો એક નમૂનો જ્યંત કોઠારીએ નોંધ્યો છે. તેઓએ લખ્યું છે કે ‘આર્યકુળની મૂળ ભાષાઓમાં સિંહાલી સિવાયની બીજી કોઈ ભાષાનો દસકા વાર ઇતિહાસ મળતો નથી. મળે છે તો માત્ર ગુજરાતીભાષાનો અને ગુજરાતીભાષાનો ઇતિહાસ સચવાયો તે જૈનમુનિઓનાં કારણે’.

મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર મદ્રાસના Jain Fairમાં જાહેરમાં બોલેલા કે દક્ષિણ ભારતીય ભાષાઓમાં જૈન મુનિઓનું બહુ મોટું પ્રદાન છે.

આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો મળે છે.

આ દૃષ્ટાંતોના મૂળમાં જે દેખાય છે, તે મુનિઓની અને સંઘની જ્ઞાનનિષ્ઠા છે. જ્ઞાનમય ગ્રંથોની રચના, વિવેચના અને તેના સંરક્ષણ, સંકલન, સંગ્રહ કે સાર્વત્રિક પ્રસાર માટે જૈન સંઘની એક આગવી પદ્ધતિ રહી છે.

આ વિષય બહુ વિસ્તૃત છે. અહીં તેનાં બે-ત્રણ પાસાંની જ વાત માંડવી છે.

(૧) જ્ઞાનસંગ્રહ માટે સામાન્ય કરતાં ખૂબ જુદી હોય એવી પદ્ધતિઓ.

(૨) સમાજના ખૂણે-ખૂણે સચવાયેલું જ્ઞાન.

(૩) પારંપરિક રીતે સચવાતું જ્ઞાન.

(૧) જ્ઞાનસંગ્રહ માટેની વિલક્ષણ પદ્ધતિઓ

મૂળભૂત રીતે તો જ્ઞાન ગુરુ-શિષ્યની પરંપરામાં કંઠસ્થરૂપે સચવાતું. લખવાની આવશ્યકતા પ્રારંભાયા પછી જે અતિ ગોપનીય ગ્રંથો હોય તેમાંનાં કેટલાંક લખાયા; પરંતુ તેને સાચવવા માટે આશ્ચર્યકારક સ્થાનો તથા પદ્ધતિઓનો આશ્રય લેવામાં આવતો તેવું ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે.

❖ આચાર્ય શ્રી પ્રભાચંદ્રસૂરિજી રચિત ‘પ્રભાવકચરિત્ર’માં શ્રી વીરાચાર્યજીના ચરિત્ર અંતર્ગત એક ઘટના છે, જેમાં ગુરુ મહારાજ શિષ્યને કહે છે કે મારા વિહાર પછી તું થરાદ જજે. થરાદના ઋષભદેવ ચૈત્યના શુકનાશમાં ‘અંગવિદ્યા’ની પ્રત છે, તે ત્યાનાં શ્રાવકો પાસેથી મેળવજે.

(શુકનાશ = જિનાલયમાં છત ઉપર જ્યાં શિખરની શરૂઆત થાય ત્યાં એક ગોખલો તથા ઉપર સિંહનું શિલ્પ હોય છે તે.)

❖ આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી મહારાજના ચરિત્રમાં લખાયા પ્રમાણે ચિત્રકૂટ અર્થાત્ આજના ચિત્તોડગઢમાં (ઉપાશ્રયમાં) આચાર્ય ભગવંતે એક સ્તંભ જોયો. એ સ્તંભ પથ્થર કે રેતીનો નહોતો. આચાર્ય મહારાજે તે

સૂંઘ્યો. તેની ગંધ પરથી તેઓશ્રીને ખબર પડી કે આ તો વનસ્પતિઓ - ઔષધિઓમાંથી બનેલો સ્તંભ છે. વિદ્વાન આચાર્યશ્રીએ તેની ગંધ પારખી કઈ-કઈ વનસ્પતિઓ આમાં વપરાયેલી છે, તેનો નિર્ણય કરી તેની પ્રતિપક્ષી ઔષધિઓ મંગાવી. તેનું પરસ્પર ઘર્ષણ થતાં જ સ્તંભનો એક ભાગ ખુલ્લો થઈ ગયો. અંદર જોયું તો અનેક ગ્રંથો ભરેલા હતા.

આવા ઉલ્લેખો પ્રતીતિ કરાવે છે કે ભૂતકાળમાં ગોપનીય ગ્રંથોને સાચવવા સામાન્ય જ્ઞાનભંડારના બદલે બહુ જુદા પ્રકારો પણ અપનાવવામાં આવતા. તેનાં માટે સ્થાપત્ય, ભૂગોળ, રસાયણ, મંત્ર આદિના વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ થતો. ઉપરોક્ત ઉલ્લેખોથી જે - તે સમયના જૈન સંઘનું જ્ઞાન ઔષધાદિ બાબતોમાં પણ કેટલું સૂક્ષ્મ હશે, તે જણાય છે.

❖ જ્ઞાનને ગોપનીય રાખવાની એક પદ્ધતિ શ્રી હરિવલ્લભ ભાયાણીના અનુભવમાં આવેલી.

તેઓશ્રીને એક હસ્તપ્રત વાંચતાં ખ્યાલ આવ્યો કે અંદર થોડા-થોડા શબ્દોનાં આંતરે ઘણા-બધા અપશબ્દો (ગાળો) લખેલા છે. જાણે પ્રત અપશબ્દોથી ભરી દીધી હોય તેવું જ લાગે. સામાન્ય વાચક, સંશોધક તો આને બાજુમાં જ મૂકી દે.

પરંતુ, હરિવલ્લભભાઈએ જુદું વિચાર્યું. બધાં અપશબ્દોને બાદ કરીને શેષ રહેલો સમગ્ર પાઠ અલગ તારવ્યો. વાંચતાં જ ખ્યાલ આવ્યો કે તે હસ્તપ્રતમાં હિંદુ પરંપરાનું તંત્રવિધાન લખાયેલું હતું. પરંતુ જેના-તેના હાથમાં ન ચડે માટે તે લખાણને વચ્ચેથી વિભાજિત કરી-કરીને ત્યાં ગંદા શબ્દો મૂકી દેવાયેલા.

હાથમાં રહેલું જ્ઞાન પણ મનીષી હોય તે જ પામી શકે એટલા માટે થયેલી આ વ્યવસ્થામાં ચીવટનાં દર્શન થાય છે.

(૨) સમાજના જનસામાન્ય પાસે સચવાયેલું જ્ઞાન

❖ હમણાં શ્રી સતીશચંદ્ર વ્યાસે એક પ્રયત્ન કર્યો - કબીરજીનાં પદો-ભજનો એકઠાં કરવાનો. તે માટે તેઓ મારવાડનાં અંતરિયાળ ગામડાઓમાં ફર્યા. કોઈ ખેડૂત, કોઈ વણકર એવા અનેક લોકો પાસે પરંપરાથી ગવાતાં આવતાં પદો-ભજનો મળ્યાં, જે કદાચ આજ પૂર્વે ક્યારેય નહોતાં મળ્યાં. સાથે સાથે એ જીવોની ઋજુતા-નિષ્ઠા પણ જોવા મળ્યાં. એ જ રીતે બંગાળ પ્રદેશના ‘બાઉલ’ સંતોની કથાઓ સંગૃહીત થઈ. જુદા જુદા આશ્રમોમાંથી એ સંતો, કથાઓનો પરિચય થયો.

આપણે ત્યાં જોકે આપણા પૂર્વપુરુષો આવો સંગ્રહ સદીઓથી કરતા જ આવ્યા છે; છતાં સમાજ સ્વયં એક જ્ઞાનભંડાર છે, તેવું પણ આનાથી સમજાય છે.

❖ પૂજ્ય આ. શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી મહારાજે નોંધ્યું છે કે પાટણની શેરીએ-શેરીએ લોકોનાં ઘરે-ઘરે સવારમાં પૂજ્ય કાંતિવિજયજી મહારાજ પહોંચી જતા અને લોકોને સમજાવતા કે તમારા ઘરે / પોળમાં જે ગ્રંથો છે, તે તમારા પછી સાચવશે કોણ? આમ સમજાવી-સમજાવીને એ બધા ગ્રંથોને ભેગાં કરીને તેઓશ્રીએ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનભંડાર બનાવરાવ્યો. એ માટે તેઓનાં ૧૭ ચોમાસાં પાટણમાં થયા. આ ઘટનાથી જણાય છે કે મોટાં નગરોમાં પોળે-પોળે, ઘરે-ઘરે પણ ગ્રંથસંગ્રહ રહેતા હશે.

❖ ઉત્તર ભારતના એક ગામ માટે વાંચવામાં આવેલું કે ત્યાં ઘરે-ઘરે લાકડાની પેટી હોય છે. એ પેટી હસ્તપ્રતો - ગ્રંથોથી ભરી હોય. ગામ ‘ગુપ્તજ્યોતિષ’ની પરંપરા સમાવીને બેઠું છે; પણ ત્યાંનો કોઈ માણસ ‘ગુપ્તજ્યોતિષ’ ભણાવવા બહાર જતો નથી. જે ગામમાં ભણવા આવે તેને ભણાવે.

આ આચાર્યવર્તની સૌભાગ્યશાલિની ધરા પોતાના પાલવમાં આવું તો કેટકેટલું સમાવીને રહેતી હશે !

(૩) સ્થાપત્યોમાં, રિવાજોમાં સચવાયેલું જ્ઞાન

વિદ્વદ્વર્ય પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ધુરંધરવિજયજી મહારાજે એક વાર કહેલું ‘ભૂતકાળમાં, જ્યારે સાધુ પ્રવચન આપતા હોય ત્યારે કોઈ વિરોધી, દ્વેષી એવો તાંત્રિક એ સાધુને મલિન વિદ્યાપ્રયોગોથી હેરાન ન કરી શકે તે માટે પ્રવચન પાટ

સન્મુખ સામ-સામાં તીરવાળા બે ઘંટાકણદિવનું ચિત્ર મૂકવામાં આવતું.’ આ વાત તે પૂજ્ય પાસે સાંભળી પછી વિહારમાં વલ્લભીપુર ગામના ઉપાશ્રયમાં આવું ચિત્ર જોયું અને કપડવંજના ઉપાશ્રયમાં પણ પાટ સામે આ ચિત્ર જોયું.

જોકે ફરી વિહાર કરી વલ્લભીપુર ગયા, ત્યારે જીર્ણોદ્ધાર થયેલો હતો અને (વર્તમાનમાં પ્રચલિત જીર્ણોદ્ધારમાં) જૂનું બધું કાઢી નાખવાની વિચારસરણીથી તે ચિત્ર દીવાલ પરથી ગાયબ હતું. કપડવંજ ફરી જવાનું થયું નથી.

મૂળ વાત... મધ્યકાલની આવી પરંપરા, ચિત્રો, જે-તે સમયની વિશેષતા આવી રીતે પણ સચવાતી હોય છે. જે નવા માણસોની સમજણ કે નિજાના અભાવે મૃતપ્રાય: થાય છે.

ઘાણેરાવના રાજમહેલમાં બે મંદિર છે. એકમાં રાજપરિવારની પરંપરાનુસાર શક્તિપૂજા થાય. બીજા મંદિરમાં માત્ર યંત્રો હતાં. અમે ત્યાં ગયાં. જેટલાં યંત્રો જોયાં તે બધાં જૈન યંત્રો હતાં. ત્યાં ઉપસ્થિત રાણીજી તથા રાજકુમારને અમે આ જણાવેલું અને સમજાવેલું પણ ખરું.

મૂળ વાત... જૂનાં ગામડાંઓ, શહેરોમાં આવી રીતે પણ જ્ઞાન વહેંચાયેલું હાજર હોય છે. ભલે, સ્પષ્ટરૂપે પુસ્તક કે પ્રતનો આકાર ન હોય, બાકી જ્ઞાનનો સંગ્રહ તો હોય છે. એને ખોળવો પડે.

આ વિષય પર હજુ થોડું લખી શકાય, પણ આટલું રાખીએ.

અમારા વડીલો થકી નિર્મિત થયેલું શ્રી નેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર-સુરત.

શાસનસમ્રાટશ્રીનાં પટ્ટધર પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી વિજય વિજ્ઞાનસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા તેઓશ્રીના શિષ્યરત્ન પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી વિજય કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મહારાજ બંને જ્ઞાનપ્રીતિવાળા મહાપુરુષો હતા.

વિચરણ દરમિયાન અનેક સ્થાનોથી તેઓએ જે પ્રત-પુસ્તકો મેળવ્યાં તેનો તેઓશ્રી સંગ્રહ કરતા. ક્યારેક તો બહુ વિલક્ષણ રીતે ગ્રંથો મળતા. સુરત-ગોપીપુરામાં ભારતભરનું એકમાત્ર કહી શકાય એવું શ્રી ઉંમરવાડી પાર્શ્વનાથનું જિનાલય છે. તે જિનાલયમાં એક સમયે મોટી સંદૂક (પેટી) રહેતી. એ સંદૂકને બધાએ બંધ જ જોયેલી. કોઈ ખોલતું પણ નહીં. ખોલે તે ખૂબ હેરાન થાય એવી લોકવાયકા કોઈપણ કારણથી ફેલાયેલી.

પૂજ્ય વિજ્ઞાનસૂરિજી મહારાજે આ જાણ્યું. શ્રાવકોને સમજાવ્યું ‘તમે ઘરસંસાર લઈને બેઠા છો. તમને ચિંતા હોય એ બરાબર છે. મારે તો આગળ-પાછળ કોઈ રોવાવાળું નથી. માટે મને કંઈ થાય તો ચિંતા નથી!’ પછી પેટી ખોલી. અંદરથી જ્ઞાનસંગ્રહ નીકળ્યો.

આ રીતે થયેલો સંગ્રહ પોટલાં બાંધીને તેઓ શ્રાવકોને ત્યાં રાખતા; પણ તેઓને આ રીતે પોટલાં રાખવા, ફેરવવા ઉચિત ન લાગતું. આ બધાં પ્રત-પુસ્તકોનો સંગ્રહ કોઈ ઉચિત સ્થાને રાખવાનું મન હતું. પણ, તે માટે કોઈ દાતા જોઈએ. પૂજ્ય આ.ભ. શ્રી ચંદ્રોદયસૂરિજી મહારાજના સંસારી પરિવારને જાણ થતાં તેઓએ ગોપીપુરામાં વિશાળ જમીન આપવાની ભાવના દર્શાવી. આમ, તે જ ભૂમિ પર શ્રી નેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર નિર્માણ પામ્યું. તેમાં આ બધો ગ્રંથસંગ્રહ સ્થિર થયો. ત્યારબાદ ક્રમે ક્રમે પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય ચંદ્રોદયસૂરિજી મહારાજ, પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય અશોકચંદ્રસૂરિજી મહારાજ તથા પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય સોમચંદ્રસૂરિજી મહારાજે તથા તેઓના શિષ્યપરિવારે આ ગ્રંથભંડારને અનેક રીતે સમૃદ્ધ કર્યો. તેમાં વિધવિધ ભંડારોની શક્યતઃ ફોટોકોપી, Scan Copy કે XEROXનો પણ સમાવેશ કરાયો. એ ભંડારની સમૃદ્ધિ સંશોધકોને અનેક રીતે સહાયક થઈ છે / થાય છે.

જૈન સંઘ આવાં જ્ઞાનાલયોથી સમૃદ્ધ છે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્રનાં શહેરોમાં અત્યાધુનિક જ્ઞાનાલયો પણ બન્યા છે. દક્ષિણની ગુફાઓમાં ને દલાઈ લામાના ધરમશાલામાં પણ જૈન ગ્રંથો છે, એવું સંભળાય છે. વિદેશમાં તો દુર્લભ મંત્રપટ્ટ, હસ્તપ્રત વગેરેના સંગ્રહ છે તે નિઃશંક છે. પૂજ્ય જંબુવિજયજી મહારાજને એક ગ્રંથની આવશ્યકતા હતી, તે અમેરિકન

સંસદની Libraryમાંથી મંગાવવો પડેલો. અમને પણ કોઈક ગ્રંથ કે પટ્ટ ક્યારેક વિદેશથી મંગાવવા પડ્યા હોય, તેવા અનુભવ છે.

જોકે આપણા જૂના ગ્રંથભંડારોમાંના ઘણાખરા મારવાડમાં હતા. તેનાં બે કારણ જણાય છે. (૧) સંઘનો બહોળો વર્ગ મારવાડમાં હતો. (૨) મારવાડની હવામાં ભેજ ન હોવાથી (ખાસ કરીને જેસલમેર બાજુ ભેજ નથી હોતો.) સદીઓ સુધી કાગળ કે તાડપત્ર બગડતા નથી.

આ જ્ઞાનાલયોનું ગૌરવ વધે તેવી પ્રવૃત્તિ શ્રી સંઘમાં વધવી જોઈએ. રાજસ્થાન-જાલોરના એક ચોકમાં સર્કલરૂપે પુસ્તકોનો સ્તંભ બનાવાયો છે, ને તેમાં જાલોર પ્રદેશમાં સદીઓ પૂર્વે રચાયાં હોય એવા પણ ગ્રંથોનાં નામ એક-એક પુસ્તક રૂપે લખાયેલાં છે. જાહેર સ્થાનમાં આવો ગ્રંથોલ્લેખ પહેલી વાર જોયો. આવાં કાર્યો કરી શકાય. થોડાં વર્ષો પૂર્વે પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય શીલચંદ્રસૂરિજી મહારાજે ભાવનગરમાં જ્ઞાનભંડાર પરિપાટી રાખી હતી. ચૈત્ય પરિપાટીની જેમ જ્ઞાનભંડાર પરિપાટી. સંઘ ભેગો મળી ત્યાં જાય, એક-બે-ત્રણ જ્ઞાનભંડારે દર્શન કરવાનાં. આચાર્ય મહારાજ એ ભંડારની વિશેષતાનો પરિચય આપે. છેલ્લે શ્રી સંઘની નવકારશી હોય.

આવી પ્રવૃત્તિથી સંઘમાં ગ્રંથાલયોનો મહિમા વધારી શકાય છે. શ્રી સંઘ પોતાની આ મૂળ મૂડી માટે ખૂબ પરિશ્રમી અને ભક્તિવંત બને એવી આશા વર્તે છે.

સુરતના આણસુરગચ્છના જિનાલયમાં કેટલીક હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ હતો. સમય જતાં વ્યવસ્થાપક તેમજ વ્યવસ્થાને અભાવે પાછળથી તે ભંડાર સુરતના જ નેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરસૂરિ જ્ઞાનમંદિરમાં સમ્મિલિત કરી દેવામાં આવ્યો. હસ્તપ્રતોની નોંધણી વખતે નિમ્નોક્ત પ્રશસ્તિવાળી આવશ્યકસૂત્રની પ્રત પણ નોંધવામાં આવી. ૧૩૫ પાનાંની પૃષ્ઠમાત્રા (પડિમાત્રા) વાળી પ્રત.

દરેક પત્રમાં ૧૧ પંક્તિ, દરેક પંક્તિમાં ૩૫થી ૪૦ અક્ષરો. એકંદરે ઠીક કહી શકાય તેવી સ્થિતિ.

પ્રથમ નજરે તો આ પ્રશસ્તિ પણ અન્ય સામાન્ય પ્રત જેવી જ લાગી; પરંતુ સંપૂર્ણ પ્રશસ્તિ વાંચી ત્યારે ગ્રંથલેખન પુષ્પિકા નીચે ૩ શ્લોકની (અન્ય પ્રશસ્તિ) પ્રાયઃ ગ્રંથ સંગ્રાહકની એક મહત્વપૂર્ણ નોંધ જાણવા મળી જે વાચકોને પણ આશ્ચર્ય પમાડે તેવી છે.

ગ્રંથલેખન પ્રશસ્તિ -

इति श्री आवश्यकसूत्रं समाप्तमिति भद्रम् ॥छा॥ गाथा २५५० ॥

संवत् १५४० वर्षे मार्गशर वि(व)दि ९ शनिवारे लिखितं ॥छा॥

दोसी महिराज सुत पंचायण लिखापितं ॥ महं. आंबा लिखितं ॥

ગ્રંથ સંગ્રાહકની પ્રશસ્તિ -

बहयतिजनपठनकृते, द्वाविंशतिलक्षपुस्तकव्ययिना।

पण्डित मेहमुनिश्वर-विनयभृता क्षेमकुशलेन॥१॥

त्रीषुषड्भु(१६५३)मिते वर्षे, भाद्रस्यैकादशीतिथौ ।

स्वकीयपौस्तकःकोश-श्चक्रेसूरतिबन्दिरे ॥२॥

तन्मध्यस्थमिदं सूत्र-मावश्यकं विचक्षणैः ।

वाच्यमानं चिरं जीया-द्यावच्चन्द्रदिवाकरौ॥३॥

સૌપ્રથમ આપણે બંને પ્રશસ્તિનો સાર જોઈએ.

ગ્રંથ લખાવનારનું નામ અને અંતે ગ્રંથ લખનારનું નામ જોવા મળે છે. ત્યાર પછી ગ્રંથસંગ્રાહકની પ્રશસ્તિ ગ્રંથલેખકના અક્ષરોથી ત્રિન્ન અક્ષરોમાં તથા થોડા વધુ પડતા ગીય તેમજ મરોડદાર અક્ષરોમાં લખાઈ છે.

ભાવાર્થ - પંડિત મેહ મુનિના શિષ્ય ૨૨ લાખ પુસ્તકોના સંગ્રહાલયવાળા અથવા ૨૨ લાખ દ્રવ્ય પુસ્તક માટે વાપરનારા પંડિત ક્ષેમકુશલે સુરત બંદરમાં ઘણા સાધુપુરુષોના અભ્યાસને માટે પુસ્તકાલય બનાવ્યું. તે ભંડારમાં રહેલું, વિચક્ષણ પુરુષો વડે વંચાતું આ આવશ્યકસૂત્ર જ્યાં સુધી ચંદ્ર અને સૂર્ય હોય ત્યાં સુધી ચિરંજીવો. (સચવાતું રહો)

અહીં બીજી પ્રશસ્તિમાં ‘દ્વાવિંશતિલક્ષપુસ્તકવ્યયિના’ પદ આશ્ચર્ય ઊપજાવે છે. ૨૨ લાખ પુસ્તકોના સંગ્રહાલયવાળા અથવા ૨૨ લાખ દ્રવ્ય પુસ્તક માટે વાપરનારા એમ ૨ અર્થો વિચારી શકાય. જો કે પ્રથમ અર્થ કરતાં બીજો અર્થ વધુ સંગત થાય, કારણ કે ૨૨ લાખ હસ્તપ્રત(પુસ્તકો)નો સંગ્રહ એક અકલ્પનીય ઘટના છે. પૂર્વે જ્યારે

અધિક માત્રા(પ્રમાણ)માં રખાયેલી ઉપધિ પણ પરિગ્રહરૂપે ગણાતી, ત્યારે મુનિભગવંત વડે આટલી મોટી સંખ્યામાં રખાયેલાં પુસ્તકો માટે શું વિચારવું ? બીજું આ જ સમયગાળામાં જ્યારે હીરવિજયસૂરિજીના ગુણોથી આકર્ષાઈ સમ્રાટ અકબરે સૂરિજીને આગ્રાનો ભંડાર આપવા જણાવ્યું હતું ત્યારે પુસ્તક આદિને પરિગ્રહરૂપે જણાવી સૂરિજીએ તે સ્વીકારવાની ના કહી હતી તેમ દૃષ્ટાંત પણ મળે છે, તેથી વિચારતાં પ્રથમ અર્થ બરાબર બેસતો નથી. જોકે પ્રશસ્તિમાં જ લખાયેલો ‘સ્વકીયપૌસ્તકઃ કોશઃ’ પદ લેખકના પોતાના ભંડાર(લાઈબ્રેરી)ની ઓળખ કરાવે છે. કદાચ હીરવિજયસૂરિજીની આસપાસના તરતના કાળમાં અધ્યયનાદિમાં ઉપયોગી પુસ્તકાદિ સામગ્રીને પરિગ્રહ રૂપે ન ગણતાં આવા પ્રતસંગ્રહની વ્યવસ્થા શરૂ થઈ હોય તેમ બને, છતાં આવડી મોટી સંખ્યામાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ થયો હોય તેવું માનવા મન તૈયાર નથી. બીજા અર્થને ઊંડાણથી વિચારીએ તો ઉપરોક્ત મુનિભગવંતે અન્ય કોઈ સમૃદ્ધ શ્રાવકોની પાસે દ્રવ્યના વ્યય દ્વારા સ્વર્ણ, રૌપ્યાદિ શાહીથી ગ્રંથો લખાવ્યા હોય, જીર્ણ પ્રતોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હોય, પુસ્તકાદિ ખરીદાવ્યું હોય, જ્ઞાનભંડારનું નૂતનીકરણ કરાવ્યું હોય તેમ કરતાં પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી ઉપરોક્ત રકમનો કુલ વ્યય આટલો થયો હોય તેમ બને. પૂર્વે પરમાહર્ત કુમારપાળ, મહામાત્ય વસ્તુપાલ, સોની સંગ્રામ, શેઠ શાંતિદાસ જેવા શ્રાવકોએ ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચી શ્રુતરક્ષા કર્યાના ઘણા ઉલ્લેખો મળે છે. મૂળે પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી શ્રુતસંરક્ષણ-સંવર્ધન થતું હોઈ પૂજ્યશ્રીને માટે ‘દ્વાવિંશતિલક્ષપુસ્તકવ્યયિના’ એવું વિશિષ્ટ વિશેષણ વપરાયું હોય તેમ વિચારી શકાય. આમ, બીજો અર્થ વધુ સંગત હોય તેમ લાગે છે. છતાં આ અંગે વિદ્વાનો અમારું યોગ્ય માર્ગદર્શન કરશે એ જ આશા.

અત્યારે જ્યારે સમૃદ્ધ શ્રાવકો પણ શ્રુતભક્તિથી વિમુખ થઈ રહ્યા છે, ત્યારે આ નોંધ વાંચ્યા બાદ તેઓ વધુ ને વધુ શ્રુતભક્તિમાં ઉદ્યમવંત બને એ જ અભિલાષા.

સાભાર : શ્રુતસાગર, નવેમ્બર, ૨૦૧૩.

પ્રકાશક : કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા
વી. સં. ૨૫૩૯, વિ. સં. ૨૦૬૯, ઈસ્વીસન્ ૨૦૧૩

સુરતના હાર્દ સમાન ટીમલિયાવાડ - નાનપુરા વિસ્તારમાં પ.પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય જિનચન્દ્ર-સંયમરત્ન-યોગતિલકસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી વિ. સં. ૨૦૭૩માં જ્ઞાનપંચમીના દિને હરિભદ્રસૂરિ શાસ્ત્રસંગ્રહની સ્થાપના કરવામાં આવી.

કાયનાં દર્શનીય કબાટોમાં આશરે ૩૮,૦૦૦ જેટલાં પુસ્તકો અને ૫૦૦ જેટલી પ્રતોનો સંગ્રહ ધરાવતા આ જ્ઞાનભંડારના ૪૦૦થી વધુ સભ્યો છે અને અત્યાર સુધી ૩૦,૦૦૦થી વધુ વખત પુસ્તકો Issue થયાં છે.

સવારના ૯:૦૦થી સાંજના ૬:૦૦ સુધી પૂર્ણ સમયની સેવા ઉપલબ્ધ છે. જ્ઞાનભંડારની મધ્યમાં સ્થાપિત પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિ મહારાજનું સ્થાપત્ય પણ દર્શનીય છે.

૧. ઉપરોક્ત નામથી અહીં શ્રી વાસુપુજ્યસ્વામી દહેરાસરજીમાં જ્ઞાનભંડાર છે. દહેરાસરજીને ૧૩૦ વર્ષ થયા છે. જ્ઞાનભંડારનો ઇતિહાસ નથી, પરંતુ લગભગ ૮૦-૯૦ વર્ષથી હોવો જોઈએ.
૨. હાલમાં આજની તારીખે પુસ્તકોની એન્ટ્રી ૧૨,૦૦૦, મુદ્રિત પ્રતની એન્ટ્રી લગભગ ૪,૦૦૦ અને હસ્તલિખિત પ્રતની એન્ટ્રી લગભગ ૪,૦૦૦ છે.
૩. હસ્તલિખિત પ્રતને છ વર્ષ પહેલાં Scanning કરી લીધેલ છે, તેના કુલ પાના ૧,૮૫,૦૦૦ થયા હતા અને બાકી પ્રતને Scan કરાવવાનું બાકી છે.
૪. ત્રણેય પુસ્તક/પ્રતના રજિસ્ટર વ્યવસ્થિત છે. અમો સૌપ્રથમ પુસ્તક/પ્રત આવે ત્યારે એક Common registerમાં એન્ટ્રી કરીએ છીએ. ત્યારબાદ અકારાદિના ચોપડામાં એન્ટ્રી કરીએ છીએ. પુસ્તક અકારાદિ બારાખડી મુજબ કરીએ છીએ. ક-કા-કિ-કી-કુ.....કં...કમ્.
૫. ભંડારમાં કમ્પ્યુટર-પ્રિન્ટર વગેરે ગોઠવેલ છે. તેમાં પણ સાથે Entry કરીએ છીએ.
૬. પૂંઠા ચડાવીને નંબર વગેરે ૫-૭ જાતના સ્ટીકર્સ લગાડીએ છીએ.
૭. સુરેન્દ્રનગરમાં હંમેશા ચાતુર્માસ હોય જ છે. તેથી સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકાને વાંચનમાં ઉપયોગ થાય છે.
૮. સુરક્ષાના ઉપાયમાં રેગ્યુલરલી (૧) કબાટ, ભીંત પર દવાનો છંટકાવ કરીએ છીએ. (૨) કબાટની અંદર ઘોડાવજનું લાકડું, તમાકુના પાન, કાલજીરીની પોટલી વગેરે મૂકીએ છીએ.
૯. વિશેષતામાં અમો અહીં શ્રી જૈન યુવક મંડળ ચલાવીએ છીએ. તેની વિવિધ પ્રવૃત્તિમાં એક પ્રવૃત્તિ જ્ઞાનપંચમીનું જ્ઞાન પાથરવાની પ્રવૃત્તિ છે. આખાય ભારતભરમાં પૂ. ગુરુદેવો પાટ પરથી વ્યાખ્યાનમાં એક વખત સુરેન્દ્રનગરમાં જ્ઞાન પંચમીની ગોઠવણી જોવા જેવી હોય છે તેવો ઉલ્લેખ કરતા હોય છે. વિશાળ જગ્યામાં જ્ઞાન પાથરતા હોઈએ છીએ, તેમાં ૪૫ આગમ છોડ-ચંદરવા-તોરણ-બેનર્સ સાથે મૂકીને અન્ય પ્રત-પુસ્તકોની પણ ગોઠવણી કરતા હોઈએ છીએ.
- ❖ છેલ્લા ૨૦ વર્ષથી બાળકો, વડીલો પાસે કાગળ-પેન-નોટબુક વિ. મૂકવાનું બંધ કરાવી તેની જગ્યાએ જ્ઞાનભંડારની ઉપયોગી વસ્તુઓનું રૂ. ૧૦થી લઈને અલગ અલગ કિંમતની વસ્તુઓનું વેચાણનું કાઉન્ટર સવારના ૬:૦૦ વાગ્યાથી સાંજ સુધી રાખીએ છીએ. નાનામાં નાની જરૂરીયાતની આશરે ૨૫ જેટલી વસ્તુઓનું વેચાણ કરીએ છીએ. તેમાં પુસ્તકના પૂંઠા, પ્રતના વિવિધ પાઠા, કાગળો : હસ્તલિખિત કાગળ-ઝેરોક્ષના કાગળ, વિવિધ પોથી, બંધન, રૂમાલ, સાપડા, સાફસુફીના બ્રશ, ટેબલ ક્લોથ, નાના રૂમાલ, શાહી, કલમ, ખીતા, ઓળીયા, ખાદીની સામગ્રી, લેખનસામગ્રી અને સ્વદ્રવ્યથી વાસકેપ પૂજા કરી શકે તે માટે ૪૦૦૦ કોથળી બનાવીએ છીએ, જેને ૧ રૂ.માં આપીએ છીએ.

ગુજરાતમાં ભાવનગર જિલ્લામાં આવેલું વલભી ભારતીય ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને કળાના શિક્ષણના ધામ તરીકે - એક વિખ્યાત વિદ્યાધામ તરીકે પ્રાચીન સમયમાં જાણીતું હતું. ભારત અને ભારત બહારના અનેક વિદ્યાર્થીઓ, સાધુઓ, સંશોધકો વગેરે જ્ઞાન મેળવવા અહીં આવતા. અહીં અનેક સાહિત્યિક ગ્રંથોની રચનાઓ થયેલી. સંસ્કૃતનું સૌથી પ્રાચીન અને પ્રસિદ્ધ વ્યાકરણકાવ્ય ભટ્ટિ કૃત 'રાવણવધ' અથવા ભટ્ટિકાવ્ય તથા મલ્લવાદી નામના વિદ્વાને રચેલો જૈન ન્યાયનો ગ્રંથ 'નયયક' એ બંને કૃતિઓ વલભીમાં રચાઈ હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે.^૧ વલભીના આ વિદ્યાધામમાં તે સમયે અનેક મૂલ્યવાન હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ હતો; પરંતુ કાળબળે અનેક રાજકીય ઉથલપાથલોને કારણે વલભીના વિદ્યાધામની સાથે તેમાંની હસ્તપ્રતો પણ નાશ પામી.

આમ છતાં જૈનધર્મનાં ઘણાં આગમોની વાચના અને લેખન પણ વલભીમાં થયાં. વલભીપુરમાં વીર સંવત ૮૮૦માં સ્થવિર આર્યદેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણ અને અન્ય મુનિઓના આધિપત્ય નીચે જૈન આગમોના સાર્વત્રિક લેખનને માટે વિચાર કરવા 'સંઘસમવાય' (સંઘસંમેલન) મળ્યું.^૨ જૈન ધર્મ અપરિગ્રહ વ્રત ઉપર વિશેષ ભાર મૂકતો હોવાથી પુસ્તકોના સંગ્રહને પણ એક પ્રકારનો પરિગ્રહ માન્યો છે. ગ્રંથોના લેખન અને સંગ્રહનો જૈનશાસ્ત્રોમાં ખાસ કરીને છેદસૂત્રોમાં કેટલેક સ્થળે નિષેધ માન્યો છે; છતાં જ્ઞાનના લુપ્ત થતા જતા વારસાનું જતન કરવાના હેતુસર વલભીપુરમાં સંઘસમવાયની રચના કરવામાં આવી. આ સંઘ દ્વારા જૈન આગમો તેમજ અન્ય શાસ્ત્રોને લિપિબદ્ધ કરવાનો - પુસ્તક લેખનની પ્રવૃત્તિ કરવા અંગેનો નિર્ણય લેવાયો. જોકે આ નિર્ણય લેવાયો તે પહેલાં પણ જૈન આગમો પુસ્તકરૂપે લખાયાં હતાં એમ માનવામાં આવે છે; પરંતુ આ પુસ્તકલેખન સર્વમાન્ય સાર્વત્રિક નહીં થઈ શક્યું હોય.

ગુજરાતમાં વલભીપુરના 'સંઘસમવાય'ના નિર્ણય પછી પુસ્તકલેખનની પ્રવૃત્તિ ઘણી જગ્યાએ વ્યાપક પ્રમાણમાં શરૂ થઈ. પરિણામે ઘણા ગ્રંથભંડારોની સ્થાપના થઈ. હસ્તપ્રતોની મૂલ્યવાન પ્રતોની નકલો કરાવવામાં અને તેનો સંગ્રહ કરાવવામાં અનેક આશ્રયદાતાઓ તરફથી ઉત્તેજન મળ્યું, આર્થિક સહાય પણ મળી. જૈન શ્રાવકો દ્વારા ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવાની અને ગ્રંથભંડારોના વહીવટની પ્રવૃત્તિને બધા પ્રચલિત ભારતીય ધર્મોમાં જૈનધર્મે સૌથી મહત્ત્વની માની છે.

ગુજરાતમાં ખાસ કરીને જૈન શ્રાવકોએ આ પ્રવૃત્તિને અનેક કારણોસર વિકસાવી છે અને તે નિમિત્તે યથાયોગ્ય ફાળો આપ્યો છે. જૈન ગચ્છના સમર્થ જ્ઞાનપ્રિય આચાર્ય આદિ મુનિવર્ગના ઉપદેશથી કે પોતાના આંતરિક ઉલ્લાસથી અનેક રાજાઓએ અને મંત્રીઓએ તેમજ અનેક ધનિક જૈન ગૃહસ્થોએ કોઈ ધાર્મિક કે સામાજિક પ્રસંગોએ નવાં પુસ્તકો લખાવીને કે વેચાતા લઈને જ્ઞાનસંરક્ષણના આ મહાન કાર્યને વેગવંત બનાવ્યું અને નાના મોટા અનેક જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના કરી.

ગુજરાતમાં સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના સમયથી અનેક હસ્તપ્રતભંડારો વ્યવસ્થિતરૂપે સ્થપાયા; પરંતુ પરદેશી આક્રમણો, રાજ્યોમાં પ્રવર્તતી કુટિલનીતિ, અનેક રાજકીય ઉથલપાથલો તેમજ પછીના કાળે ગ્રંથો પ્રત્યે જૈન સાધુઓની શરૂ થયેલી ઉપેક્ષાવૃત્તિ, શ્રાવકોની બેદરકારી - અજ્ઞાનતા વગેરે ઘણાં કારણોસર તે સમયના જ્ઞાનભંડારોમાંની ઘણીખરી

૧. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા, 'ગુજરાતની હસ્તપ્રત-સમૃદ્ધિ', ગુજરાત દિપોત્સવી અંક, સં. ૨૦૪૧, લેખવિભાગ પૃ. ૮.

૨. પુણ્યવિજયજી, ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪.

હસ્તપ્રતોનો નાશ થયો અથવા તો એક યા બીજા કારણોસર તેને અન્ય સ્થળોએ ખસેડવામાં આવી.^૧

આવી અન્યત્ર ખસેડાયેલી હસ્તપ્રતો તેમજ ખાનગી સંગ્રહોમાંથી શોધી કાઢવામાં આવેલી અનેક હસ્તપ્રતોના સંગ્રહ દ્વારા હાલ વિદ્યમાન અનેક હસ્તપ્રતભંડારો કે જૈન જ્ઞાનભંડારો વિચ્છિન્ન થઈ ગયેલા અનેક જ્ઞાનભંડારોના અવશેષોમાંથી જ બનેલા છે.

હસ્તપ્રતભંડારોની વ્યવસ્થાની જવાબદારીના સ્વીકાર સાથે વ્યક્તિગત માલિકીના, સાંધિક માલિકીના અને સંશોધન સંસ્થા કે વિદ્યાકીય સંસ્થાઓની માલિકીના હસ્તપ્રત ભંડારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. હિંદુધર્મમાં બ્રાહ્મણોને પરિગ્રહ કરવાની શાસ્ત્રસંમતિ હોવાથી તેઓ હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ કરી વ્યક્તિગત કે કુટુંબની માલિકીના હસ્તપ્રતભંડારો ઊભા કરી શકતા; પરંતુ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોમાં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ અને જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ માટે અપરિગ્રહ ઉપર વિશેષ ભાર મૂકાતો હોવાથી બૌદ્ધ કે જૈન સાધુઓએ વ્યક્તિગત માલિકીના હસ્તપ્રતભંડારો શરૂ કર્યા નથી; પરંતુ તેઓની પ્રેરણાથી જૈન શ્રાવકોએ ઊભા કરેલા હસ્તપ્રતભંડારો મુખ્યત્વે સંઘના કે સાંધિક માલિકીના અથવા તેના વહીવટ દ્વારા સચવાયેલા જોવા મળે છે. છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી કોઈ સંશોધન સંસ્થા કે વિદ્યાસંસ્થા સાથે સંકળાયેલા - તે દ્વારા સંચાલિત હસ્તપ્રતભંડારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. જેમાં સામાન્યતઃ અન્ય નાના સ્વરૂપના હસ્તપ્રતભંડારોને ભેળવીને, વિદ્વાનોના વ્યક્તિગત સંગ્રહો ભેટ મેળવીને કે ક્યારેક હસ્તપ્રતો ખરીદીને તેનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. અને વિદ્વાનોના સંશોધન હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને તેનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થાય તેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં વ્યક્તિગત માલિકીના હસ્તપ્રતભંડારોની માહિતી અત્રે પ્રાપ્ત નથી; પરંતુ જુદા જુદા હસ્તપ્રતભંડારોમાં મળતી હસ્તપ્રતોની પુષ્પિકાઓ ખાનગી માલિકીનો પ્રબળ પુરાવો પૂરો પાડે છે. ઘણાં બ્રાહ્મણ કુટુંબોમાંની હસ્તપ્રતો આવા સંગ્રહમાં જોવામાં આવે છે; પરંતુ જૈન ઉપાશ્રય, પેઢી, સંઘ કે ધાર્મિક સંસ્થાના સંચાલન હેઠળના એટલે કે સાંધિક માલિકીના અનેક જૈન હસ્તપ્રતભંડારોની વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરાંત સંશોધનસંસ્થાઓ કે વિદ્યાસંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા કે તેના વહીવટ હેઠળ કામ કરતા કેટલાક હસ્તપ્રતભંડારો નાના મોટા શહેરોમાં હોવાનું જાણવા મળે છે. જૈન હસ્તપ્રતભંડારો ઉપરાંત અન્ય ધર્મોની ધાર્મિક સંસ્થાઓના વહીવટ દ્વારા ચાલતા હસ્તપ્રતભંડારો પણ ઉલ્લેખનીય છે. કેટલાક હસ્તપ્રતભંડારો જૈન સાધુ મુનિઓના વ્યક્તિગત હસ્તપ્રતભંડારો તરીકે પણ પ્રકાશમાં આવ્યા છે.^૨

ગુજરાતમાં આશરે ૬૦થી પણ વધુ સ્થળોએ લગભગ ૧૧૫થી વધુ સંખ્યામાં હસ્તપ્રતભંડારો આવેલા છે, અંદાજે સાત લાખથી પણ વધારે સંખ્યામાં વિવિધ ભાષા, લિપિ તેમજ વિષયોની અનેક કૃતિઓ સંગ્રહાયેલી છે. અનેક ભંડારોમાં સંગ્રહાયેલી આ કૃતિઓના વૈવિધ્યને કારણે તેનું મહત્ત્વ પણ જુદા જુદા દષ્ટિકોણથી જ આંકવામાં આવે છે. કોઈ હસ્તપ્રતભંડારમાં હસ્તપ્રતોની સંખ્યા વધુ, તો કોઈમાં ઓછી; કોઈમાં વિષયોનું વૈવિધ્ય વધારે, તો કોઈમાં ઓછું જોવા મળે; કોઈમાં હસ્તપ્રતોની પ્રાચીનતા વધારે, તો કોઈમાં થોડી ઓછી; કોઈમાં તાડપત્રીય કે કાગળ પર લખાયેલી વિશિષ્ટ પ્રકારની સચિત્ર કે અચિત્ર હસ્તપ્રતોની સંખ્યા વધારે, તો કોઈમાં ઓછી જોવા મળે છે. આમ દરેક હસ્તપ્રતભંડારોમાં સંગ્રહાયેલી આવી વિશિષ્ટ પ્રકારની કૃતિઓની વૈવિધ્યતાને કારણે દરેક હસ્તપ્રતભંડાર પોતાનું આગવું મહત્ત્વ ધરાવે છે.

ગુજરાતના હસ્તપ્રતભંડારો

ગુજરાતમાં નીચેના કેટલાક સ્થળોએ એક કે એક કરતાં વધારે સંખ્યામાં હસ્તપ્રતભંડારો આવેલા છે. અહીં મળતી

૧. વારંવાર થતા મોગલોના હુમલાઓ અને કુમારપાળ પ્રત્યેની અજયપાળની દ્વેષવૃત્તિને કારણે હસ્તપ્રતોનો નાશ થતો અટકાવવા તે સમયના મંત્રી વાગ્ભટ્ટે અને જૈનસંઘે સમયસૂચકતા વાપરી ભંડારોને ગુપ્ત સ્થળે ખસેડ્યા હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે. આ ભંડારો ચોક્કસ ક્યા સ્થળે ખસેડાય તે વિશે હજુ અચોક્કસતા જ પ્રવર્તે છે.

૨. કનુભાઈ પ્ર. શેઠ, 'ગુજરાતના હસ્તપ્રત-ગ્રંથભંડારો', પરબ, પૃ. ૨૧, અંક-૧૦, ઓક્ટો. ૧૯૮૦, પૃ. ૬૬૯.

વિગતોને આધારે ગામના નામની સામે હસ્તપ્રતભંડારની સંખ્યા અને શક્ય છે ત્યાં હસ્તપ્રત સંખ્યા પણ દર્શાવી છે અને હસ્તપ્રતભંડારોની ટૂંકમાં વિગતો દર્શાવવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો છે.

ગામનું નામ	હસ્તપ્રત ભંડારની સંખ્યા	મળતી વિગતો
અગાસ તા. પેટલાદ જિ. ખેડા	૧	રાજચંદ્ર આશ્રમમાં થોડી હસ્તપ્રતો ઉપલબ્ધ છે.
અમદાવાદ	૧૭	પ્રસ્તુત નિબંધમાં પ્રકરણ-૫ માં વિગતવાર નોંધ આપેલી છે.
અલિયાબાડા, જિ. જામનગર	૧	હરિલાલ માંકડ વિદ્યાભવનમાં લગભગ બે હજાર હસ્તપ્રતો છે.
આગલોડ, તા. વિજાપુર જિ. મહેસાણા	૧	વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ નથી.
ઈડર, જિ. સાબરકાંઠા	૨	બે ભંડારોમાંના એક 'શ્વેતામ્બર જૈનસંઘ' ના ભંડારમાં તાડપત્રીય સચિત્ર 'કલ્પસૂત્ર'ની પ્રત છે. જે શેઠ આણંદજી મંગળજીની પેઢીમાં સાચવણી માટે રાખેલી છે. બીજો 'દ્વિગમ્બર જૈનસંઘ'નો ભંડાર છે.
ઉત્કંઠેશ્વર (વાઘજીપુર) તા. કપડવંજ, જિ. ખેડા	૧	વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ નથી.
ઉના, જિ. જૂનાગઢ	૧	મોટો હસ્તપ્રતભંડાર છે. જેમાં સારી સંખ્યામાં પ્રતો સંગ્રહાયેલી છે.
ઉંઝા, તા. સિદ્ધપુર જિ. મહેસાણા	૧	વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ નથી.
કપડવંજ, જિ. ખેડા	૩	અષ્ટાપદના મંદિરમાં એક ભંડાર છે. જેમાં બે હજારથી વધારે પ્રતો છે. આ ભંડારમાં 'તત્વાર્થસૂત્ર'ની સુવર્ણક્ષિરી પ્રત છે. બીજો ભંડાર પંચના ઉપાશ્રયમાં છે. ત્રીજો ભંડાર મીઠાભાઈના ઉપાશ્રયમાં છે.
કોઠારા, તા. અબડાસા જિ. કચ્છ	૧	નાનો ભંડાર છે.
કોડાય, તા. ભુજ જિ. કચ્છ	૨	જૈન સદાગમ પ્રવૃત્તિ સંસ્થાનો એક ભંડાર છે. આ ભંડારની વિશેષતા એ છે કે તેને સાચા અર્થમાં જ્ઞાનમંદિર બનાવ્યું છે. ધુમ્મટવાળા મંદિરમાં મૂર્તિની જગ્યાએ હસ્તપ્રતોના ડબ્બાઓ મૂક્યા છે. જે ભારતભરમાં કોઈપણ સ્થળે જોવા મળ્યું નથી. અહીં

લગભગ દસહજાર પ્રતો સંગ્રહાયેલી છે. ‘જૈન નિગમો’ પ્રતો વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજો જૈનસંઘનો ભંડાર છે.

ખંભાતમાં કુલ ચાર હસ્તપ્રત ભંડારો છે.

(૧) શાંતિનાથજીનો તાડપત્રીય ભંડાર : જેમાં લગભગ ૩૭૫ તાડપત્રીય અને ૧૫૦ જેટલી કાગળ પર લખાયેલી હસ્તપ્રતો છે. જે દુર્લભ અને અમૂલ્ય છે. આ સંગ્રહમાંની કાગળ પર લખાયેલી અને તાડપત્રીય પ્રતો ચિત્રશોભનથી અલંકૃત હોવાથી ઘણી જ મૂલ્યવાન છે. આ સંગ્રહની યાદી આચાર્ય વિજય કુમુદસૂરિજીએ છપાવી છે. આ ગ્રંથભંડારમાં વિ. સં. ૧૧૨૦થી વિ. સં. ૧૪૮૨ તથા પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધ સુધીની પ્રતો સંગૃહીત થયેલી છે. વિ. સં. ૧૧૨૦ની સારી સ્થિતિમાં સચવાયેલી અનેક હસ્તપ્રતો આ ભંડારમાં ઉપલબ્ધ છે. વસ્તુપાલે કરેલી સંઘયાત્રાના વર્ણનથી સભર એમના ગુરુ વિજયસેનસૂરિના પટ્ટશિષ્ય ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ‘ધર્માભ્યુદય’ અથવા ‘સંઘપતિચરિત’ નામના કાવ્યની સં. ૧૨૮૦માં વસ્તુપાલે સ્વહસ્તે કરેલી તાડપત્રીય નકલની પ્રત આ ભંડારમાં સારી સ્થિતિમાં સચવાયેલી મળે છે. મોટાભાગની તાડપત્રીય પ્રતો અપ્રાપ્ય અને કીમતી છે.

(૨) શ્રી શાસનસમ્રાટ વિજયનેમિસૂરિજી મહારાજનો જ્ઞાનભંડાર : આ ભંડારમાં લગભગ પંદર હજાર હસ્તપ્રતો છે. જે આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય નેમિસૂરિએ એકઠી કરેલી છે. મુખ્યત્વે કાગળ પર લખાયેલી પ્રતો સાહિત્યની દૃષ્ટિએ મહત્તા ધરાવે છે. આ ભંડારમાં ‘વિલાસ-મણિમંજરી’ નામની રાજદાવની રમત અર્થાત્ શત્રંજ રમત વિશેની ૨૧ પાનાની સંસ્કૃત (હિંદી ટીકા સાથેની) પ્રત મળે છે. આવી પ્રત અન્ય ભંડારોમાં મળતી નથી. વિનયવિજયજીએ જૂનાગઢમાં રચેલ ‘લોકપ્રકાશ’ નામનો વિશ્વકોષનું સ્વરૂપ ધરાવતો ગ્રંથ આ ભંડારમાં સચવાયેલો છે. કર્તાની સ્વહસ્તાક્ષરી મૂળ ગ્રંથોની અનેક પ્રતો આ ભંડારમાં સ્થાન ધરાવે છે.

(૩) નીતિવિજયજી જ્ઞાનભંડાર : ખંભાતમાં ખારવાડમાં જૈનશાળામાં મુનિશ્રી નીતિવિજયજી મહારાજનો ભંડાર છે. જે જ્ઞાનવિમલસૂરિના ભંડારથી પણ ઓળખાય છે. આ ભંડારમાં પાંચ હજાર હસ્તપ્રતોનો શ્રેષ્ઠ સંગ્રહ છે. આ ભંડારમાં રહેલી વિ. સં. ૧૨૨૬ની કાગળ પર લખાયેલી ‘જૈનકથાકોષ’ નામની પ્રત ગુજરાતની પ્રાચીનતમ પ્રત મનાય છે. ઉપરાંત પંદરમી કે સોલમી સદીના પ્રારંભમાં લખાયેલી મનાતી એક સુવર્ણાક્ષરી સચિત્ર પ્રત છે. આ ભંડારની પ્રતોનું અકારાદિ ક્રમે નોંધાયેલું રજિસ્ટર તૈયાર થયેલું છે. વિક્રમના

અઢારમા સૈકામાં થઈ ગયેલા મુનિ જ્ઞાનવિમલસૂરિએ સંસ્કૃત અને ગુજરાતીમાં અનેક ગ્રંથોની રચના કરેલી. જેના પર યશોવિજયજીએ અનેક બાલાવબોધો અને ગુજરાતી ગદ્યટીકાઓ રચેલી. તેનો મુખ્ય સંગ્રહ આ ભંડારમાં છે. પં. સુખસાગર કવિએ કરેલી જ્ઞાનવિમલસૂરિકૃત ગ્રંથની પ્રથમાદર્શનકલપણ અહીં સચવાઈ છે.

(૪) પાયચંદ્રગચ્છનો અથવા ભાતૃચંદ્રસૂરિનો ભંડાર : આ ભંડારમાં ત્રણેક કબાટમાં પંદરસો જેટલી પ્રતો હોવાનું મનાય છે. જેમાં કેટલીક તાડપત્રીય પ્રતો પણ છે. આ પ્રતો વ્યવસ્થિત ગોઠવાયેલી નથી તેમજ તેનું વ્યવસ્થિત રજિસ્ટર પણ તૈયાર થયેલું નથી.

ચંડીસર તા. પાલનપુર ૧
જિ. બનાસકાંઠા

અહીં યતિનો નાનો ભંડાર હતો. હાલની પરિસ્થિતિની વિગતો ઉપલબ્ધ થઈ નથી.

ચાણસ્મા જિ. મહેસાણા ૧

‘જીવનમણિ લાઈબ્રેરી’માં થોડી હસ્તપ્રતો છે.

ચાંપાનેર તા. હાલોલ ૧
જિ. પંચમહાલ

ચાંપાનેરના તાડપત્રીય હસ્તપ્રતભંડારમાં ઈ.સ. ૧૪૩૩ના સમયનો કાપડ પર દોરાયેલો ‘પંચતીર્થ’નો પટ ઘણો જ પ્રસિદ્ધ છે. આ પટ વીસ ફૂટ લાંબો અને એક ફૂટ પહોળો છે. જેમાં કુલ સાત ચિત્રોનું આયોજન કરેલું છે.

છાણી જિ. વડોદરા ૨

એક જ મકાનમાં બે અલગ અલગ ભંડારો સચવાયેલા છે. જેમાંના ‘કાંતિવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ’ ભંડારમાં કુલ ૧૧૨૧ પ્રતો છે. જેમાં ‘કલ્પસૂત્ર સટીક’ની રોપ્યાક્ષરી પ્રત ઉલ્લેખનીય છે. જ્યારે બીજા ‘વીરવિજય શાસ્ત્રસંગ્રહ’ ભંડારમાં પણ લગભગ એટલી સંખ્યામાં પ્રતો સચવાયેલી છે. જેમાં ‘આવશ્યક નિર્ચુક્તિ’ની સોળ પાનાની તાડપત્રીય પ્રત છે. તેમાં ષોડશ: વિદ્યાદેવીઓના સોળ ચિત્રો આપેલા છે.

જખો તા. અબડાસા ૧
જિ. કચ્છ

દેરાસરનો જૈન હસ્તપ્રતભંડાર છે. જેમાં લગભગ ૩૦૦ પ્રતો

ઉપલબ્ધ છે.

જંબુસર જિ. ભરૂચ ૧

નાનો હસ્તપ્રતભંડાર છે. જેમાં હસ્તપ્રતો ઉપરાંત શત્રુંજયનો સચિત્ર પટ ઉલ્લેખનીય છે.

જામનગર ૪

(૧) આયુર્વેદ યુનિ. જામનગર પાસે સાત હજાર જેટલી પ્રતોનો સંગ્રહ છે, જે ભુવનેશ્વરી પીઠ, ગોંડલ પાસેથી ખરીદેલી છે.
(૨) ગુલાબલક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિરના ભંડારમાં ઘણી પ્રતો છે. આ ભંડારમાંથી ‘કલ્પસૂત્ર’ની ત્રણ-ચાર પ્રતો લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર અમદાવાદને ભેટ મળી છે.

(૩) વિસા શ્રીમાળી તપાગચ્છ જૈનજ્ઞાનભંડાર : આ ભંડારમાંની કેટલીક મહત્વની પ્રતોની માઈક્રો ફિલ્મ લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરે તૈયાર કરાવી રાખી છે.

ગામનું નામ	હસ્તપ્રત ભંડારની સંખ્યા	મળતી વિગતો
જૂનાગઢ	૨	(૪) સ્થાનકવાસીનો નાનો જૈન જ્ઞાનભંડાર છે. (૧) જૈન ઉપાશ્રયના ભંડારમાં આશરે દોઢ હજાર પ્રતો છે. જેમાં ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી રચિત ‘વિજયોલ્લાલ મહાકાવ્ય’ની તેમના જ સ્વહસ્તાક્ષરવાળી પ્રત મહત્વની છે. જે લખતાં અધૂરી રહેલી છે. આ પ્રતની ફોટોકોપી લા.દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર પાસે છે. (૨) જતિજીના હાથેલામાં થોડી હસ્તપ્રતો સંગ્રહાયેલી છે.
ડભોઈ	૨	(૧) મુક્તાબાઈ જૈન જ્ઞાનમંદિર : જેમાં આશરે દસેક હજાર પ્રતો છે. આ પ્રતોને વ્યવસ્થિત રીતે બે પૂંઠામાં અને કાગળના આવરણમાં મૂકી સફેદ કપડાથી બાંધીને લાકડાના ડબ્બાઓમાં નંબર પ્રમાણે ગોઠવેલી છે. આ ભંડારનું અકારાદિ રજિસ્ટર તૈયાર કરેલું છે. (૨) યશોવિજયજી જ્ઞાનમંદિર : આશરે પાંચ હજાર પ્રતો છે. જે વ્યવસ્થિત ગોઠવાયેલી છે. ઉપરોક્ત પદ્ધતિએ આ ભંડારની પ્રતો વ્યવસ્થિત કરેલી છે. તેનું અકારાદિ રજિસ્ટર પણ તૈયાર થયેલું છે.
થરાદ જિ. બનાસકાંઠા	૧	નાનો ભંડાર છે. જેમાં થોડી સંખ્યામાં પ્રતો મળે છે.
દ્વારકા તા. ઓખામંડળ	૧	શારદા વિદ્યાપીઠ (દ્વારકાધીશ સંસ્કૃત એકેડેમી એન્ડ ઈન્ડોલોજીકલ રીસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યુટ)માં લગભગ ૧૦૦૦ સંસ્કૃત હસ્તપ્રતો છે.
જિ. જામનગર		
નડિઆદ જિ. ખેડા	૧	‘ડાહીલક્ષ્મી લાઈબ્રેરી’માં સારી એવી સંખ્યામાં પ્રતો સંગ્રહાયેલી છે. પ્રતો વ્યવસ્થિત કરેલી નથી. મોટા પોટલાઓ બાંધીને રાખેલી છે. આ સંગ્રહની ગુજરાતી હસ્તપ્રતોની સૂચિ ‘સંકલિત હસ્તપ્રત યાદી’ નામના સૂચિપત્રમાં છપાઈ છે.
નલીઆ તા. અબડાસા	૧	નાનો ભંડાર છે.
જિ. કચ્છ		
નાર તા. પેટલાદ	૧	એક નાનો ભંડાર હતો. હાલ તેની શું સ્થિતિ છે તેની વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ નથી.
જિ. ખેડા		
પત્રી તા. મુન્દ્રા	૧	અહીંના (આઠ કોટી સ્થા. જૈન સંઘ, પત્રી)ભંડારમાં સારી એવી સંખ્યામાં હસ્તપ્રતો સંગ્રહાયેલી છે.
જિ. કચ્છ		
પાટણ જિ. મહેસાણા	૫	(૧) ‘હેમચંદ્ર જ્ઞાનમંદિર’ : જે પાટણના જુદા જુદા હસ્તપ્રતભંડારોના સંગ્રહો ભેગા કરીને સ્થપાયો છે. તેમાં કાગળ પરની વીસ હજાર અને પાંચસો જેટલી તાડપત્રીય પ્રતો છે. આ ભંડારમાંની તાડપત્રીય પ્રત ‘સિત્તરીયૂર્ણિ અનુમાન’ એક હજાર વર્ષ પ્રાચીન માનવામાં આવે છે. તેમજ કાપડ પર લખાયેલી ‘ધર્મવિધિ’, ‘કચ્છુલીરાસ’

અને ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર’ નામના ગ્રંથો ઉલ્લેખનીય છે. ‘આગમઝમ્બર’ નાટકની દુર્લભ પ્રત આ ભંડારમાં પ્રાપ્ય છે. છઠ્ઠી સાતમી સદીના બૌદ્ધચિંતક આચાર્ય ધર્મકીર્તિની પ્રખ્યાત કૃતિ ‘પ્રમાણવાર્તિક સટીક’ મળે છે. જે તિબેટના ભંડારોમાંથી પણ હજુ સુધી પ્રાપ્ત થઈ નથી. વિ. સં. ૧૨૩૬માં લખાયેલી એક પ્રાચીન પ્રત પણ મળી આવે છે. કાગળ પર લખાયેલી સોળ હજાર પ્રતોનું મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ તૈયાર કરેલું સૂચિપત્ર ભાગ-૧ લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર તરફથી પ્રકાશિત થયું છે. તાડપત્રીય પ્રતોનું સી.ડી. દલાલે તૈયાર કરેલું સૂચિપત્ર વડોદરાની ‘ગાયકવાડ પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર’ સંસ્થાએ પ્રકાશિત કરેલું છે.

(૨) ભાભાના પાડાનો વિમલગચ્છનો ભંડાર : આ ભંડારમાં ‘પ્રમાણવાર્તિક’ બૌદ્ધ ગ્રંથની મૂળ સંસ્કૃત પ્રત મળે છે. જેની ફોટોસ્ટેટ નકલ લા.દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર પાસે છે.

(૩) ખેતરવશીનો ભંડાર : જેમાં કાગળ ઉપર લખાયેલી પ્રતોનો અલગ સંગ્રહ રાખેલો છે. આ ભુવનવિજયજી મહારાજના અધિકારનો ભંડાર છે.

(૪) ખેતરવશીનો તાડપત્રીય ભંડાર : જે જૈનસંઘના ભંડાર તરીકે પણ ઓળખાય છે.

(૫) સ્થાનકવાસી જૈન ભંડાર : જે સ્ટેશન રોડ પર થેલ માતાની ખડકીમાં આવેલો છે. આ ભંડારમાં બે-ત્રણ તાડપત્રીય પ્રતો સિવાયની બધી જ પ્રતો કાગળ પર લખાયેલી મળે છે.

પાદરા જિ. વડોદરા ૧

વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ નથી.

પાલનપુર જિ. બનાસકાંઠા ૨

(૧) જે નાનો ભંડાર અને (૨) તપાગચ્છનો ભંડાર છે. ત્યાંના ડાયરાના સંગ્રહની પ્રતો લા.દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદને સોંપાઈ છે.

પાલિતાણા જિ. ભાવનગર ૭

(૧) આગમમંદિરનો હસ્તપ્રતભંડાર.

(૨) શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી પેઢીનો સંગ્રહ.

(૩) સાહિત્યમંદિરનો ભંડાર.

(૪) જયાનંદસૂરિનો ભંડાર.

(૫) લક્ષ્મીચંદ ગોરજીનો ભંડાર.

(૬) ‘ખરતરગચ્છ’નો ભંડાર.

(૭) પાલિતાણા મોટી ટોળીનો ભંડાર જે કોબાના ‘મહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્ર’ને સોંપાયો હોવાનું મનાય છે.

પાલેજ જિ. ભરૂચ ૧

જૈનસંઘનો નાનો હસ્તપ્રતભંડાર છે.

ગામનું નામ	હસ્તપ્રત ભંડારની સંખ્યા	મળતી વિગતો
પ્રભાસપાટણ જિ. જૂનાગઢ	૧	વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ નથી.
બોટાદ જિ. ભાવનગર	૧	‘જૈનપાઠશાળા’નો સંઘનો ભંડાર નાનો છે.
બોરસદ જિ. ખેડા	૧	ત્યાંની લાઈબ્રેરીમાં થોડી હસ્તપ્રતો છે. જેમાં મળતી ‘શ્રીપાળ રાજાનો રાસ’ નામની કાગળ પર લખાયેલી પ્રત મહત્વની છે.
ભયાઉ જિ. કચ્છ	૧	વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ નથી.
ભડિયાદ તા. ધંધુકા જિ. અમદાવાદ	૧	વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ નથી.
ભાવનગર	૩	(૧) ‘જૈન આત્માનંદ સભા’નો મોટો ભંડાર છે. (૨) ‘શ્રી સંઘનો જ્ઞાનભંડાર’ : જેનો વહીવટ શેઠ ડોસાભાઈ અભયચંદની પેઢી દ્વારા થાય છે. આ ભંડાર મોટો છે. જેમાં ‘કલ્પસૂત્ર’ની સુવર્ણક્ષિરી સચિત્ર પ્રત છે. પ્રતની લિપિ સુંદર છે. દરેક પાનાની ચોમેર વેલનું ચિત્રકામ છે. (૩) શ્રી યશોવિજયજી જૈન પાઠશાળાનો નાનો ભંડાર છે.
મહુધા તા. નડિયાદ જિ. ખેડા	૧	મુનિશ્રી પં. કીર્તિમુનિજીના ભંડારમાં ઘણી હસ્તપ્રતો સુરક્ષિત અને વ્યવસ્થિત સંગ્રહાયેલી છે. એક તાડપત્રીય પ્રત પણ મળે છે.
મહેસાણા	૨	(૧) સીમંધર મંદિરમાં ત્રણ-ચાર કબાટોમાં પ્રતો સંગ્રહાયેલી છે. જે બધી પ્રતો જોટાણા અને અન્ય સ્થળોએથી કેલાસસાગરમુનિએ બે વર્ષ પહેલાં મેળવેલી છે. તેનું લિસ્ટ તૈયાર થયું નથી. (૨) જૈન ઉપાશ્રયમાં ‘જૈન સંઘનો ભંડાર’ છે.
માંગરોળ જિ. જૂનાગઢ	૧	જૈન સંઘનો નાનો ભંડાર છે.
માંડલ તા. વિરમગામ જિ. અમદાવાદ	૧	પાયચંદગચ્છનો મોટો ભંડાર છે. જેમાં બે હજાર જેટલી પ્રતો સંગ્રહાયેલી છે.
માંડવી જિ. કચ્છ	૩	(૧) શ્રી વર્ધમાન જૈન જ્ઞાનભંડાર (ઠે. આઠ કોટી મોટો પક્ષ, માંડવી) : જેમાં કાગળ પર લખાયેલી પ્રતો ઉપરાંત તાડપત્રીય પ્રતો છે. (૨) જિનદત્તસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર (ખરતરગચ્છનો જૈનસંઘનો ભંડાર, ઠે. ચોખાબજાર, માંડવી) : આ ભંડારમાં તાડપત્રીય ‘કલ્પસૂત્ર’ની સચિત્ર પ્રત છે. કાગળ પર લખાયેલી શ્રીધરાચાર્ય રચિત ‘ભવિષ્યદત્ત ચરિત્ર’ પ્રત મળે છે. જે અન્યત્ર ખાસ ઉપલબ્ધ નથી. સં. ૧૬૪૧ની ‘તારચંદ કુરચંદ ચોપઈ’ પ્રત મળે છે.

ગામનું નામ	હસ્તપ્રત ભંડારની સંખ્યા	મળતી વિગતો
		(૩) તપાગચ્છનો જૈન ભંડાર (ઠે. આંબલીવાળી ધર્મશાળા, માંડવી) : આ નાનો હસ્તપ્રતભંડાર છે.
મુન્દ્રા જિ. કચ્છ	૧	જૈન ઉપાશ્રયમાં નાનો ભંડાર છે.
મોરબી જિ. રાજકોટ	૨	(૧) મોરબીના ભંડારની બધી જ પ્રતો પૂરના પાણીમાં નુકસાન પામેલી, ચોંટી ગયેલી હતી. અત્યારની તેની વિશેષ વિગતો પ્રાપ્ય નથી. (૨) જૈનસંઘના ઉપાશ્રયનો ભંડાર : જેમાં થોડી પ્રતો છે. પૂરના પાણીથી તેને નુકસાન થયેલું નથી.
રાજકોટ	૩	(૧) સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના ભાષાભવનમાં આઠ હજાર જેટલી પ્રતો સંગ્રહાયેલી છે જેમાં પાંચથી છ હજાર જેટલી ચારણી હસ્તપ્રતો છે. ગુજરાતી, સંસ્કૃત, વ્રજ અને વિશેષતઃ ડીંગળી ભાષામાં જયોતિષ, રાસ, ચારણી સાહિત્ય વિશેની પ્રતો ઉપલબ્ધ છે. આમાંની ચારણી સાહિત્યની પ્રતોનું સૂચિપત્ર ‘ચારણી સાહિત્ય પ્રદીપ ભાગ-૧’ પ્રસિદ્ધ થયું છે. તેનો બીજો ભાગ પ્રકાશિત થવાની તૈયારીમાં છે. (૨) કોઠારીમાં નાકા જૈન ઉપાશ્રયમાં થોડી હસ્તપ્રતો છે. (૩) દેરાશેરીના ઉપાશ્રયમાં પણ થોડી હસ્તપ્રતો સંગ્રહાયેલી છે.
રાધનપુર	૫	(૧) જૈન શાળાનો ભંડાર : બે-ત્રણ સંગ્રહો મળીને આ ભંડારમાં આશરે દસેક હજાર હસ્તપ્રતો છે. (૨) અખી દોશીની પોળમાં આવેલો ‘સંઘનો જ્ઞાનભંડાર’ : ત્રણ-ચાર કબાટો જેટલી પ્રતો છે. જે મહત્વની છે. (૩) વિજયભદ્રસૂરિ જ્ઞાનમંદિર : આ ભંડારમાં લગભગ પાંચેક હજારથી પણ વધુ પ્રતો હોવાનો સંભવ છે. (૪) વીરસૂરિ જૈન જ્ઞાનમંદિર : આ પણ મોટો હસ્તપ્રતભંડાર છે. (૫) તંબોળી શેરીનો ભંડાર (ઠે. પાનમંડી, રાધનપુર) : આ ભંડારમાં લગભગ ત્રણ કબાટો જેટલી હસ્તપ્રતો છે. રાધનપુરના આ બધા જ ભંડારોના લિસ્ટ તૈયાર થયેલાં છે.
રાંદેર જિ. સુરત	૧	જૈનસંઘનો ભંડાર છે. અહીંનો મુનિશ્રી પ્રીતિચંદ્રજીનો બીજો એક ભંડાર હાલ કોબામાં ભેટ આપેલો છે.
લાલા તા. અબડાસા જિ. કચ્છ	૧	નાનો હસ્તપ્રતભંડાર છે.
લીંચ જિ. મહેસાણા	૧	નાનો હસ્તપ્રતભંડાર છે.

ગામનું નામ	હસ્તપ્રત ભંડારની સંખ્યા	મળતી વિગતો
લીંબડી જિ. સુરેન્દ્રનગર	૨	જૈન જ્ઞાનભંડાર (દેરાવાસી ભંડાર) છે. બીજો સ્થાનકવાસી જૈનભંડાર છે. બંને હસ્તપ્રતભંડારોમાં કુલ મળીને ચાર હજાર જેટલી હસ્તપ્રતો છે. સ્થાનકવાસી ભંડારમાં ૩,૨૩૮ હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ છે. તેનું સૂચિપત્ર મુનિશ્રી ચતુરવિજયજીએ તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરાવ્યું છે. આ ભંડારમાં વિ. સં. ૧૧૮૦માં રચાયેલી યશોભદ્રસૂરિ કૃત ‘પાશ્વિકસૂત્રવૃત્તિ’ નામની તાડપત્રીય પ્રત અને વિ. સં. ૧૩૦૧ની એક પ્રાકૃત-સંસ્કૃત પ્રત છે. જે આ સંગ્રહની પ્રાચીન તાડપત્રીય હસ્તપ્રત મનાય છે. કાગળ પર લખાયેલી સૌથી પ્રાચીન હસ્તપ્રત ‘પ્રવચન સારોદ્ધાર સટીક’ની છે જે 17¼ x 4¾ ઈંચ લાંબી છે. તાડપત્રીય પ્રતોમાં ‘જ્ઞાતાધર્મ કથાંગ સટીક’ સૌથી લાંબી છે. આ ભંડારમાં બે સુવર્ણક્ષિત્રી પ્રતો છે. કેટલીક સચિત્ર પ્રતો પણ છે.
વડનગર તા. ખેરાલુ જિ. મહેસાણા	૧	નાનો હસ્તપ્રતભંડાર છે.
વડોદરા	૪	(૧) ‘પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર’ના હસ્તપ્રતભંડાર : આ ભંડારમાં વીસ હજાર ઉપરાંત હસ્તપ્રતો છે. જેમાંની ગુજરાતી પ્રતોને આધારે ‘ગાયકવાડ પ્રાચ્ય ગ્રંથમાળા’ના ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ ભંડારનું સૂચિપત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. જેમાં ઈ.સ. ૧૯૪૨માં પ્રકાશિત થયેલા પહેલા ભાગમાં ૭૩૪૮ પ્રતોની અને બીજા ભાગમાં ૮૦૭૭ પ્રતોની સંપૂર્ણ વિગતો આપવામાં આવી છે. આ ભંડારમાં કેટલીક દુર્લભ પ્રતો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. હસ્તપ્રતોની વિગતો દર્શાવતા કાર્ડ અને રજિસ્ટરો પણ તૈયાર થયેલા છે. (૨) હંસવિજયજી મહારાજનો ભંડાર : જેમાં ૪૩૬૩ પ્રતો છે. (૩) મુનિશ્રી કાંતિવિજયજીનો સંગ્રહ : આ ભંડારમાં ૩૦૮૨ સંસ્કૃત પ્રતો અને ૪૫૭૨ ગુજરાતી પ્રતો સંગ્રહાયેલી છે. જેનું અકારાદિ ક્રમનું રજિસ્ટર તૈયાર કરેલું છે. હંસવિજયજી મહારાજનો અને કાંતિવિજયજી મહારાજનો ભંડાર એક જ મકાનમાં સંગ્રહાયેલા છે. (૪) મુક્તિ કમલ જૈન મોહનમાલાનો ભંડાર : આ ભંડાર કોઠીપોળ જૈન ઉપાશ્રયમાં આવેલો છે.
વલસાડ	૧	રત્નવિજયજી મહારાજનો એક નાનો ભંડાર ફુલ ગલી, મોટાબજારમાં આવેલો છે.
વલ્લભીપુર જિ. ભાવનગર	૧	સ્થાનકવાસી જૈનભંડાર છે. જેમાં આશરે આઠ હજાર હસ્તપ્રતો છે.

ગામનું નામ	હસ્તપ્રત ભંડારની સંખ્યા	મળતી વિગતો
વાવ જિ. બનાસકાંઠા	૧	નાનો ભંડાર છે.
વાંકાનેર જિ. રાજકોટ	૧	વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ નથી.
વિજાપુર	૧	‘બુદ્ધિસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર’નો ભંડાર : લગભગ દસ હજારથી પણ વધારે પ્રતો સંગ્રહાયેલી છે. બધી જ પ્રતોનું લિસ્ટ તૈયાર કરેલું છે.
વીરમગામ જિ. અમદાવાદ	૧	પાયચંદગચ્છનો નાનો ભંડાર છે.
વેડ તા. સમી	૧	પ્રેમચંદ જતિનો ભંડાર છે. જેમાં લગભગ એક કબાટ ભરીને પ્રતો
જિ. મહેસાણા		સંગ્રહાયેલી છે.
સાણંદ જિ. અમદાવાદ	૧	જ્ઞાનમંદિરનો એક ભંડાર છે.
સાંતલપુર જિ. બનાસકાંઠા	૧	એક કબાટ ભરાય તેટલી પ્રતો છે.
સિનોર જિ. વડોદરા	૧	નાનો ભંડાર છે. જેમાં મુદ્રિત પુસ્તકોની સાથે સો જેટલી હસ્તપ્રતો અલગ રાખેલી છે.
સીપોર તા. ખેરાલુ	૧	મહેન્દ્રવિમલજીનો નાનો ભંડાર છે.
જિ. મહેસાણા		
સુરત	૧૧	(૧) ‘નેમિ કસ્તુર વિજ્ઞાન જ્ઞાનમંદિર’ : આ ભંડારમાં સારી એવી સંખ્યામાં હસ્તપ્રતો છે. હુકમમુનિજીના જ્ઞાનભંડારની પાંચથી છ હજાર જેટલી પ્રતો આ ભંડારમાં સંગ્રહાયેલી છે. તાડપત્રીય પ્રતો થોડી છે, પણ સારી સ્થિતિમાં સચવાયેલી છે. (૨) જૈનાનંદ પુસ્તકાલય : આ ભંડારમાં ૧૪૫૨૮ પ્રતો સંગ્રહાયેલી છે. (૩) ‘યુનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન’ : આ ભંડારમાં સાત હજાર જેટલી પ્રતો છે જેમાં ૨૫૫૮ પ્રતો સંસ્કૃત ભાષાની છે. (૪) મોહનલાલજીનો એક ભંડાર છે. (૫) સીમંધરજીના ઉપાશ્રયમાં ‘સીમંધર જૈન જ્ઞાનભંડાર’ છે. આ અને બીજા નાના-મોટા થઈને લગભગ અગિયાર ભંડારો હાલ વિદ્યમાન છે.
સુરેન્દ્રનગર	૧	આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીનો એક ભંડાર છે. જેમાં ૪૦૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો છે.
સોજીત્રા તા. પેટલાદ	૧	વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ નથી.
જિ. ખેડા		

ગુજરાતમાં જુદા જુદા ૬૭ જેટલાં સ્થળોએ સંગ્રહાયેલાં નાનાં-મોટાં ૧૩૩ જેટલાં હસ્તપ્રતભંડારોની પ્રાપ્ત થયેલી વિગતો અત્રે દર્શાવી છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતમાં કેટલાક સ્થળોએ હસ્તપ્રતભંડારો અસ્તિત્વમાં હતા, જે એક યા બીજા કારણસર અન્ય ભંડારો સાથે ભેળવી દેવામાં આવ્યા છે. જેમાં ખેડા, ગોંડલ, ઘોઘા, જોટાણા, દરાપરા, ભરૂચ, રાંતેજ,

વઢવાણ વગેરે સ્થળોને ગણાવી શકાય.

ખેડામાં સુમતિરત્નસૂરિનો નાનો જ્ઞાનભંડાર હતો. ત્યાંની બધી પ્રતો ખેડા જૈન સંઘ દ્વારા અમદાવાદની લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર સંસ્થાને ભેટ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થઈ છે. આ જ સંસ્થામાં ઘોઘા (ભાવનગર)ની ૨૧૦ હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ, દરાપરા (ભરૂચ)નો સંગ્રહ, અને ભરૂચનો હસ્તપ્રતભંડાર વગેરે વિવિધ સંગ્રહો પણ ભેટ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થયા છે. ગોંડલ (રાજકોટ) ભુવનેશ્વરી પીઠ ટ્રસ્ટ પાસે લગભગ સાત હજાર પ્રતોનો સંગ્રહ હતો, જેનું સૂચિપત્ર પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ બધી જ પ્રતો ગુજરાત સરકારે ખરીદીને જામનગર આયુર્વેદ યુનિવર્સિટીમાં રાખેલી છે.

જોડાણા(મહેસાણા)માં નાનો હસ્તપ્રતભંડાર હતો, જે બે વર્ષ પહેલાં જ મુનિ કૈલાસસાગરસૂરિના પ્રયત્નોથી સીમંધર મંદિર, મહેસાણામાં ભેળવી દેવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત રાંતેજ (તા. ચાણસ્મા) અને વઢવાણ(સુરેન્દ્રનગર)માં પણ હસ્તપ્રતભંડારો હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે; પરંતુ હાલ ત્યાં એકપણ ભંડાર અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી.

ગુજરાતના હસ્તપ્રતભંડારોનું મહત્ત્વ

ગુજરાત પાસે વૈવિધ્યપૂર્ણ, સમૃદ્ધ હસ્તપ્રત સામગ્રી છે. દરેક હસ્તપ્રતભંડાર તેમાં સંગૃહીત હસ્તપ્રતોની લિપિ, ભાષા, વિષય, ચિત્રસામગ્રી તેમજ પ્રાચીનતાની વિવિધતાને કારણે પોતાનું આગવું સ્થાન ધરાવે છે, કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ ધરાવે છે, જેને લીધે તેનું મહત્ત્વ વિશેષ રૂપ ધારણ કરે છે.

ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક મહત્તા

હસ્તપ્રતભંડારોમાં પ્રાપ્ત થતી સામગ્રીમાંથી દેશની, જે તે પ્રદેશની કે સ્થળની ઐતિહાસિક વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે. હસ્તપ્રતોમાંથી શાસનકર્તાની માહિતી, તેની વંશાવલીની વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે. હસ્તપ્રતના લેખકો કે લલિયાઓના આશ્રયદાતાનું નામ તેમજ તેની અન્ય વિગતો પણ મળે છે. હસ્તપ્રતોમાં મોટેભાગે હસ્તપ્રતના અંતે તો કોઈવાર શરૂઆતમાં પ્રશસ્તિઓમાંથી અને અંતમાં મળતી પુષ્પિકાઓની વિગતોમાં ગામ કે નગર, ત્યાંના રાજા અને મંત્રીઓના નામ, ટંકશાળો, લશ્કરી સામગ્રી વગેરેના ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. જે ઐતિહાસિક સત્યો તારવવામાં ખૂબ જ ઉપયોગી બને છે. હસ્તપ્રતમાંથી મળતી માહિતીને આધારે ઘણીવાર જે તે સ્થળ, પ્રદેશ કે નગરના ઇતિહાસની ખૂટતી કડી જોડી શકાય છે.

હસ્તપ્રતોમાંની કથાસામગ્રી દ્વારા તે તે કાલની પ્રજાની સાંસ્કૃતિક સંપત્તિ, જન્મ-વિવાહ અંગેના રીતરીવાજો, રાજ્યવ્યવસ્થા, લોકવ્યવસ્થા વિશેની વિશિષ્ટ સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે. હસ્તપ્રતોના આધારે જે તે સમયની સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયાની વિગતો પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ગુજરાતના હસ્તપ્રત ભંડારોમાં મુખ્યત્વે ઈ. સ.ની બારમી સદીથી હસ્તપ્રતો પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે સમય પછીના ગુજરાતની ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક વિગતો મેળવવા માટે ઐતિહાસિક સંશોધન સામગ્રીના એક મહત્ત્વના સાધન તરીકે હસ્તપ્રતોનું મૂલ્ય ખૂબ ઊંચું છે.

ગુજરાતની ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક વિગતો વર્ણવતું ‘કુમારપાલપ્રબંધ’ તેમજ ચાંપાનેરના રાજા ગંગદાસના અમદાવાદના સુલતાન મુહમ્મદ બીજા સાથેના વિગ્રહનું વર્ણન કરતું નાટક ‘ગંગદાસપ્રતાપ-વિલાસ’, જૂનાગઢના છેલ્લા હિંદુ રાજા માંડલિકનું ચરિત્ર વર્ણવતું ‘માંડલિક કાવ્ય’; મુહમ્મદ બેગડાની પ્રશસ્તિ આલેખતું ઉદયરાજનું સંસ્કૃત ‘રાજવિનોદ મહાકાવ્ય’ વગેરેને ઉલ્લેખનીય ગણાવી શકાય.^૧

કર્ણાટકના સ્વયંભૂકવિના ઈ.સ.ના નવમા સૈકામાં રચાયેલા અપભ્રંશ મહાકાવ્ય ‘પઉમચરિઉ’માં જે ‘ચઈવડું’ નગરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેને વિદ્વાનોએ અણહિલવાડ પાટણ શહેરના નામ સાથે સાંકળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.^૨

૧. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા, ‘ઇતિહાસ અને સાહિત્યના તાણાવાણા’, બુદ્ધિપ્રકાશ, પૃ. ૧૧૦, અંક-૪, એપ્રિલ ૧૯૬૪, પૃ. ૧૧૯-૧૨૦.

૨. એજન, પૃ. ૧૧૭.

સોળમા શતકના પહેલા દાયકામાં લાવણ્યસમય રચિત ‘વિમલપ્રબંધ’માં તે સમયના રીતરીવાજોનું રસમય શૈલીથી વર્ણન કરેલું છે.^૧ સંઘદાસગણિના ‘વસુદેવહિંદી’ ગ્રંથમાં પણ આર્થિક બાબતો, વેપાર, મુસાફરી, તેના માર્ગો અંગેનું વર્ણન મળે છે, તેમજ ‘અંગવિજ્ઞ’ ગ્રંથમાં માનવઅંગોની વિવિધ ચેષ્ટાઓ - ક્રિયાઓના પ્રકારો, ગોત્ર, નામ, વસ્ત્ર, આભૂષણ, ઉત્સવ, સિક્કાઓ વગેરેની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.^૨

આમ હસ્તપ્રતભંડારોમાં સચવાયેલા આવા અનેક હસ્તપ્રત ગ્રંથો પરથી જે તે સમયની ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક વિગતો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

ભાષાકીય અને સાહિત્યિક વારસાનું જતન કરનારી સંસ્થા

હસ્તપ્રતોને ભારતનો દ્રવ્યાશ્રિત સામાજિક વારસો ગણી શકાય. એક યા બીજા કારણોસર આવેલી વિપત્તિથી થતી વિશ્વનાશની અનેક પ્રક્રિયામાં પણ કાળજીપૂર્વક આપણા આ વારસાનું જતન આપણા પૂર્વજો કરી શક્યા છે તે ગૌરવની વાત છે. ખાસ કરીને હિંદુ સમાજમાં બ્રાહ્મણો વ્યક્તિગત ધોરણે સ્તોત્ર, કર્મકાંડ, જ્યોતિષ, દર્શન, આયુર્વેદ, વ્યાકરણ, કાવ્યશાસ્ત્ર વગેરે અનેક વિષયોની હસ્તપ્રતો તૈયાર કરતા અને સંગ્રહ કરતા; પરંતુ કાળબળે તેમાંની ઘણી પ્રતોનો નાશ થયો. આમ છતાં તેમણે તથા જૈન સમાજે અને આધુનિક સંશોધન સંસ્થાઓએ આ હસ્તપ્રતોની કિંમત પિછાણી. તેઓએ વેરવિખેર પડેલી હસ્તપ્રતોને એકત્રિત કરી તેની નકલો કરાવી, તેના જતન અને સંભાળ માટે વિશેષ કાળજી આપી. જેને પરિણામે આપણા આ વારસાને સાચવવાનો સબળ પ્રયત્ન આપણે કરીએ છીએ.

આપણા હસ્તપ્રતભંડારોમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ફારસી, હિંદી, રાજસ્થાની, ગુજરાતી વગેરે અનેક ભાષાઓની જૈન અને જૈનેતર હસ્તપ્રતો વિપુલ પ્રમાણમાં સંગ્રહાયેલી છે. તેમાં આપણી પ્રાચીન ભાષાઓનું શબ્દભંડોળ ગુજરાતી શબ્દકોષોને સમૃદ્ધ કરવા માટે ખૂબ જ ઉપયોગી બને તેમ છે.^૩ આ ઉપરાંત આપણી પ્રાચીન બ્રાહ્મી અથવા વર્તમાન દેવનાગરી, ગુજરાતી વગેરે લિપિઓનો વિકાસ કેમ થયો અને એમાંથી ક્રમે ક્રમે આજની આપણી લિપિઓનાં વિવિધ રૂપો કેમ સર્જાયાં એ જાણવા માટે આ જ્ઞાનભંડારોમાંની જુદા જુદા પ્રદેશોના લેખકોને હાથે સૈકાવાર જુદા જુદા મરોડ અને આકારપ્રકારમાં લખાયેલી પ્રતિઓ ઘણી જ ઉપયોગી છે.^૪

ગુજરાતના હસ્તપ્રતભંડારોમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના ઇતિહાસ માટેની વિપુલ સામગ્રી છે. તેમાં બારમા સૈકાથી માંડી એક પણ દસકો એવો નથી, જેમાં રચાયેલી ગદ્ય-પદ્ય કૃતિઓ પ્રાપ્ત થતી ન હોય. સચવાયેલી આ સાહિત્યિક સામગ્રી પરથી અનેક પ્રકાશનો થયાં છે. ખાસ કરીને મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડની પ્રેરણાથી વડોદરા રાજ્યે સી. ડી. દલાલના મુખ્ય સંપાદન નીચે ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ(ગાયકવાડ પ્રાચ્ય ગ્રંથમાલા)નો આરંભ કરેલો. જેનું પ્રથમ પુસ્તક રાજશેખર કૃત ‘કાવ્યમીમાંસા’ પ્રકાશિત થયું હતું. આ પ્રવૃત્તિ આજપર્યંત ચાલુ છે, જેમાં લગભગ પોણા બસો કરતાં પણ વધુ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે.^૫

આ સિવાય લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર જેવી અન્ય કેટલીક સંશોધન સંસ્થાઓએ પણ આ પ્રકારની પ્રકાશનવૃત્તિ હાથ ધરી છે, જેને પરિણામે અનેક પ્રાચીન ગ્રંથો હાથવગા બન્યા છે.

શિક્ષણ અને સંશોધનના કેન્દ્ર તરીકે

પ્રાચીન ભારતમાં તક્ષશિલા, વિક્રમશિલા, નાલંદા, વલભી વગેરે વિદ્યાધામોના પુસ્તકાલયો મહત્વના શૈક્ષણિક તેમજ સંશોધનના આધારસ્તંભો હતા. દેશના તેમજ પરદેશના અનેક વિદ્વાનો ત્યાં રહીને ગ્રંથોનું અધ્યયન કરતા. આજે

૧. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટે, ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ, ૧૯૨૯, પૃ. ૩૯૫-૩૯૬.

૨. જ્ઞાનાંજલી, પૃ. ૧૧-૧૨.

૩. જ્ઞાનાંજલી, પૃ. ૮.

૪. એજન, પૃ. ૧૦.

૫. પાદનોંધ ૧ મુજબ, પૃ. ૧૦.

પણ આ ઉદ્દેશથી જ હસ્તપ્રતોની જાળવણી કરવામાં આવે છે.

સંશોધકો પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતોના પાઠ-ભેદનો અભ્યાસ કરી તેની પ્રાચીનતા, તેની વિશિષ્ટતા, તેના લેખનના દોષો વગેરે નક્કી કરી પ્રતના મૂળ સુધી જવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે. ગુજરાતમાં મોટા ભાગની હસ્તપ્રતો ઈ.સ.ના બારમા સૈકા પછીથી ક્રમશઃ વધતી જતી સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ જે હસ્તપ્રતો છે, તેમાંની કેટલીક બહુ પ્રાચીન કાળ સુધી જઈ શકતી નથી. મોટાભાગે હસ્તપ્રતોમાં જે પાઠ્યગ્રંથો સચવાયેલા છે, તે પાઠ્યગ્રંથોની મૂળ પ્રત હોતી નથી; પરંતુ પ્રતિલિપિ અથવા તો ક્યારેક આ નકલની પણ પ્રતિલિપિ કે પ્રત હોય છે. ઘણીવાર એક જ પાઠ્યગ્રંથની વધારે મળતી પ્રતિલિપિને કારણે તે કેટલામી પ્રતિલિપિપ્રત છે તે નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ પડે છે. સંશોધકો તેની લિપિ, લેખનશૈલી, તેના લહિયાઓની વિગત વગેરેના અભ્યાસ પરથી તેના મૂળ સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તે દ્વારા તેની જૂનામાં જૂની પ્રત નક્કી કરે છે. આપણા મૂળ સાહિત્યિક વારસાનું જતન ન થઈ શકવાને કારણે આવા અસંખ્ય ગ્રંથો આપણે ગુમાવવા પડ્યા છે.^૧

આમ છતાં હસ્તપ્રતભંડારોમાંની પ્રાપ્ત સાહિત્યિક સામગ્રીના સંશોધનો-અભ્યાસ પરથી હસ્તપ્રતોના મૂળ સુધી જવાનો પ્રયત્ન અનેક વિદ્વાનોએ કર્યો છે અને કરતા રહે છે. આવા સંશોધનો પ્રકાશિત પણ થાય છે જે શિક્ષણના ક્ષેત્રે પણ ખૂબ જ ઉપયોગી બને છે.

ચિત્રકળાના નમૂનાના સંગ્રહસ્થાન તરીકે

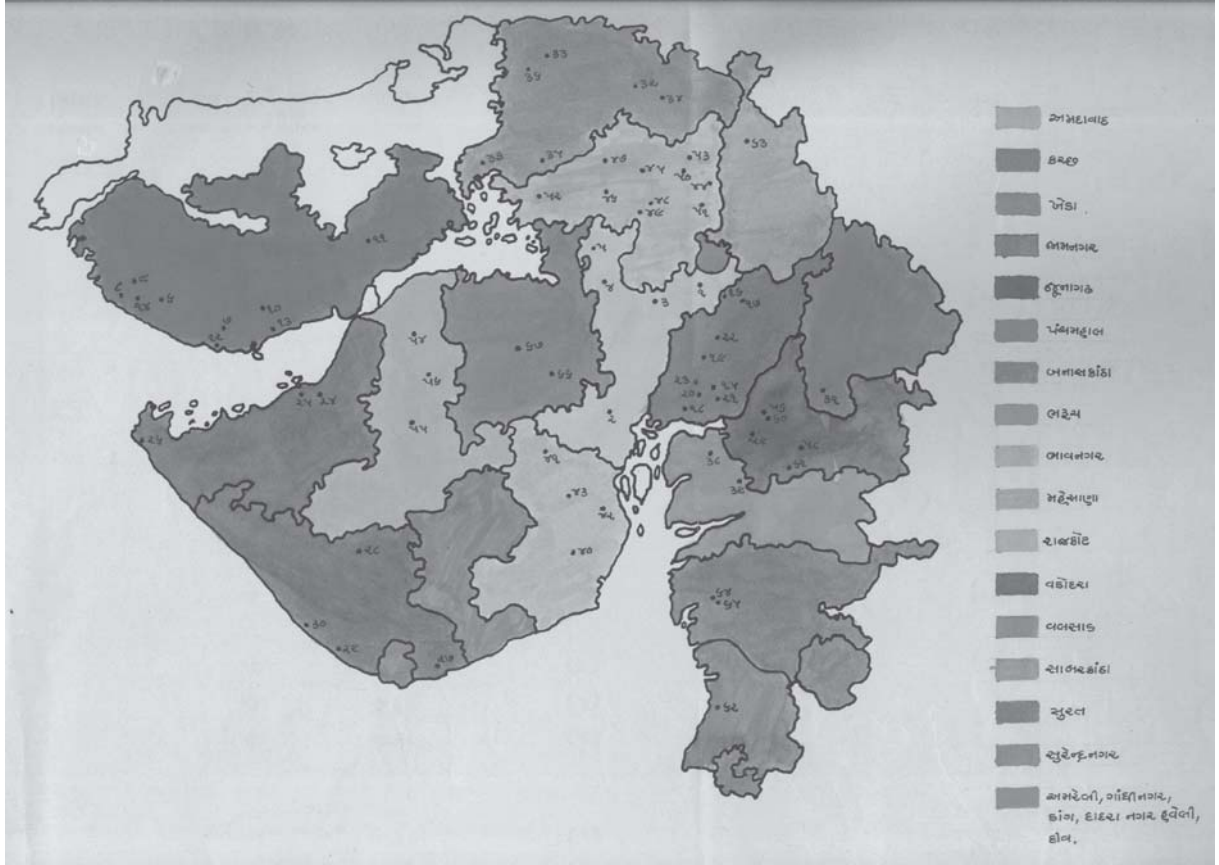
હસ્તપ્રતભંડારોમાં તાડપત્ર તેમજ કાગળ પર લખાયેલી હસ્તપ્રતો મોટા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમાં સચિત્ર હસ્તપ્રતોની સંખ્યા પણ સારા પ્રમાણમાં છે. હસ્તપ્રતોની સજાવટના હેતુથી તૈયાર કરાતી પ્રતની કિનાર તેમજ હસ્તપ્રતોના વચ્ચેના ભાગની ખાલી જગ્યામાં તેમજ હાંસિયાના વચ્ચેના ભાગમાં કાળી કે રંગીન શાહીથી દોરવામાં આવતા શંખ, ચક્ર, વજ્ર, છત્ર, સ્વસ્તિક, ફૂલ, કમળ વગેરેને લીધે અને કથાવસ્તુ કે દૃશ્યોના સંદર્ભમાં દોરાયેલા રંગીન ચિત્રોને લીધે હસ્તપ્રતોનું મૂલ્ય ઘણું જ વધી જતું હોય છે. આવાં રંગીન ચિત્રો પ્રાકૃત, પાલિ, સંસ્કૃત વગેરે ભાષાના ધાર્મિક ગ્રંથોમાં વિશેષ જોવા મળે છે. જૈનેતર હસ્તપ્રતોના પ્રમાણમાં જૈન પરિપાટીએ લખાયેલી હસ્તપ્રતોમાં આવાં રંગીન ચિત્રો વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્રકળાની શૈલી, તેની વિશિષ્ટતાઓ, ચિત્રકળાનો ઇતિહાસ વગેરે અનેક બાબતો જાણવા માટે હસ્તપ્રતોની ચિત્રસામગ્રી વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

ખંભાતના શાંતિનાથજીના ભંડારમાંની સંખ્યાબંધ તાડપત્રીય પ્રતો ચિત્રકળા અને ચિત્રશોભનથી અલંકૃત છે, જે અતિમૂલ્યવાન છે.^૨ વડોદરાની પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરની મહાભારત, ભાગવત અને ભગવદ્ગીતાની સચિત્ર પ્રતો અને પાટણના હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરની ‘કલ્પસૂત્ર’ તેમજ ‘નિશીથયૂર્ણિ’ની પ્રાચીન તાડપત્રીય સચિત્ર પ્રતો પણ ઉલ્લેખનીય છે. આવી તો અનેક મૂલ્યવાન સચિત્ર પ્રતો ગુજરાતના જુદા જુદા અનેક હસ્તપ્રતભંડારોમાં સચવાયેલી છે. અમદાવાદના લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરે પોતાના સંગ્રહમાંની સચિત્ર હસ્તપ્રતોના ચિત્રોનો સમાવેશ કરતો ગ્રંથ^૩ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. જે કલા-ક્ષેત્રના સંશોધકોને ખૂબ જ ઉપયોગી બને તેમ છે.

૧. એસ.એમ.કત્રે, ભારતીય પાઠસમીક્ષા (કે.એચ.ત્રિવેદી કૃત અનુવાદ), યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧૯૭૫, પૃ. ૧૭.

૨. નર્મદાશંકર ત્ર્યંબકરામ ભટ્ટ, ‘ખંભાતનું સાંસ્કૃતિક દર્શન’, ૧૯૭૬, પૃ. ૧૭૭.

૩. ઉમાકાંત પી. શાહ, મોર ડૉક્યુમેન્ટસ ઓફ જૈન પેઈન્ટીંગ્સ એન્ડ ગુજરાતી પેઈન્ટીંગ્સ ઓફ સીકસ્ટીનથ એન્ડ લેટર સેન્યુરીઝ, એલ. ડી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજી, અમદાવાદ, ૧૯૭૬.

પરિશિષ્ટ

જિલ્લો	નકશામાંનો સ્થળ નિર્દેશ ક્રમાંક	સ્થળ	હસ્તપ્રતમાંડારની સંખ્યા
અમદાવાદ	૧	અમદાવાદ	(૧૭)
	૨	ભરૂચાદ	(૦૧)
	૩	માંડલ	(૦૧)
	૪	વિરમગામ	(૦૧)
	૫	સાણંદ	(૦૧)
કચ્છ	૬	કોઠારા	(૧)
	૭	કોડાય	(૨)
	૮	જખો	(૧)
	૯	નાલીયા	(૧)
	૧૦	પત્રી	(૧)
	૧૧	ભયાઉ	(૧)
	૧૨	માંડવી	(૩)
	૧૩	મુન્દ્રા	(૧)
	૧૪	લાલા	(૧)

જિલ્લો	નકશામાંનો સ્થળ નિર્દેશ ક્રમાંક	સ્થળ	હસ્તપ્રતભંડારની સંખ્યા
ખેડા			
	૧૫	અગાસ	(૧)
	૧૬	ઉત્કંઠેશ્વર	(૧)
	૧૭	કપડવંજ	(૩)
	૧૮	ખંભાત	(૪)
	૧૯	નડિયાદ	(૧)
	૨૦	નાર	(૧)
	૨૧	બોરસદ	(૧)
	૨૨	મહુધા	(૧)
	૨૩	સોજીત્રા	(૧)
જામનગર			
	૨૪	અલિયાબાડા	(૧)
	૨૫	જામનગર	(૪)
	૨૬	દ્વારકા	(૧)
જૂનાગઢ			
	૨૭	ઉના	(૧)
	૨૮	જૂનાગઢ	(૨)
	૨૯	પ્રભાસપાટણ	(૧)
	૩૦	માંગરોળ	(૧)
પંચમહાલ			
	૩૧	ચાંપાનેર	(૧)
બનાસકાંઠા			
	૩૨	ચંડીસર	(૧)
	૩૩	થરાદ	(૧)
	૩૪	પાલનપુર	(૨)
	૩૫	રાધનપુર	(૫)
	૩૬	વાવ	(૧)
	૩૭	સાંતલપુર	(૧)
ભરૂચ			
	૩૮	જંબુસર	(૧)
	૩૯	પાલેજ	(૧)
ભાવનગર			
	૪૦	પાલિતાણા	(૭)
	૪૧	બોટાદ	(૧)

જિલ્લો	નકશામાંનો સ્થળ નિર્દેશ ક્રમાંક	સ્થળ	હસ્તપ્રતભંડારની સંખ્યા
મહેસાણા	૪૨	ભાવનગર	(૩)
	૪૩	વલ્લભીપુર	(૧)
	૪૪	આગલોડ	(૧)
	૪૫	ઊંઝા	(૧)
	૪૬	ચાણસ્મા	(૧)
	૪૭	પાટણ	(૫)
	૪૮	મહેસાણા	(૨)
	૪૯	લીંચ	(૧)
	૫૦	વડનગર	(૧)
	૫૧	વિજાપુર	(૧)
રાજકોટ	૫૨	વેડ	(૧)
	૫૩	સીપોર	(૧)
	૫૪	મોરબી	(૨)
	૫૫	રાજકોટ	(૩)
વડોદરા	૫૬	વાંકાનેર	(૧)
	૫૭	છાણી	(૨)
	૫૮	ડભોઈ	(૨)
	૫૯	પાદરા	(૧)
	૬૦	વડોદરા	(૪)
	૬૧	સીનોર	(૧)
વલસાડ	૬૨	વલસાડ	(૧)
	૬૩	ઈડર	(૨)
સુરત	૬૪	રાંદેર	(૧)
	૬૫	સુરત	(૧૧)
સુરેન્દ્રનગર	૬૬	લીંબડી	(૨)
	૬૭	સુરેન્દ્રનગર	(૧)

સાભાર : 'ગુજરાતના હસ્તપ્રતભંડારોના સંદર્ભમાં અમદાવાદના હસ્તપ્રતભંડારો :
એક અધ્યયન'માંથી, (M. Phil. માટે પ્રસ્તુત શોધનિબંધ ૧૯૮૬)
પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ વી. સં. ૨૫૧૨, વિ. સં. ૨૦૪૨, ઈસ્વીસન્ ૧૯૮૬

આજના અમદાવાદનો ઇતિહાસ આશાપલ્લી અથવા આશાવલ નામથી શરૂ થાય છે. લગભગ ઈ.સ. ૧૦૭૪માં સિદ્ધરાજ જયસિંહના પિતા કણદિવ સોલંકીએ આશાવલ્લી પાસે ‘કર્ણાવતી’ વસાવ્યું. આશાવલ તથા કર્ણાવતીની પાસે રાજમહેલ બાંધી પાટણથી રાજધાની ફેરવીને ઈ.સ. ૧૪૧૧માં એના સ્થાપક અહમદશાહે આ પ્રાચીન નગરની પાસે અમદાવાદ વસાવ્યું. આ રાજધાનીના નામનો પ્રચાર વધતાં આશાવલ, કર્ણાવતી વગેરે નામો ઘસાઈ ગયાં. અમદાવાદને આશાવલ્લી અથવા કર્ણાવતી શહેરના સંસ્કાર-વારસાનો પુરો લાભ મળ્યો હતો.

અમદાવાદના નામાભિધાન પહેલાંના આશાવલ અથવા કર્ણાવતીની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ વિશેના તેમજ ત્યાંના ગ્રંથભંડારો વિશેના કેટલાક ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. તે સમયે આ નગરમાં જૈનોનું પ્રભુત્વ હતું. હેમચંદ્રાચાર્યના ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિનો નિવાસ આશાવલમાં હતો.^૧ હેમચંદ્રાચાર્યનું દીક્ષા પછીનું નિકટનું ભયપણ આશાવલ્લીમાં વીત્યું હતું.^૨ આ સમયમાં ગુજરાતના અન્ય શહેરોની જેમ આ આશાવલ-કર્ણાવતી અને શરૂઆતનું અમદાવાદ સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિમાં સમૃદ્ધ શહેર હતું. તે સમયના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં જૈન લેખકોનો ફાળો પણ ઘણો મોટો હતો. જે છૂટીછવાઈ હસ્તપ્રતો પ્રાપ્ત થાય છે, તે પરથી તે સમયમાં અનેક ગ્રંથોની રચના આ શહેરમાં થઈ હશે તેમ માનવામાં આવે છે.

સાહિત્યિક કૃતિ ‘મુદ્રિત કુમુદચંદ્ર’ નાટક ઈ.સ. ૧૧૫૦ની આસપાસ રચાયેલું માનવામાં આવે છે. ઈ.સ. ૧૧૧૬માં હરિભદ્રસૂરિ રચિત ‘આગમિક વિચારસાર પ્રકરણ’ની વૃત્તિ, ઈ.સ. ૧૧૨૨માં પ્રાકૃત ‘ચંદ્રપ્રભચરિત્ર’નો આરંભ, ઈ.સ. ૧૧૩૭માં મલધારી ચંદ્રસૂરિ રચિત ‘મુનિસુવ્રતચરિત્ર’, ઈ.સ. ૧૧૭૭ પૂર્વે પ્રદ્યુમ્નસૂરિ રચિત ‘વાદસ્થલ’ ગ્રંથો તૈયાર થયાં હતાં. ઈ.સ. ૧૪૫૨માં આચાર્ય રત્નાકરસૂરિએ ‘વસંતવિલાસ’ નામના સંસ્કૃત કાવ્યની રચના કરેલી. ઈ.સ. ૧૪૫૮માં આશાપલ્લીમાં હેમહંસગણિએ (આશાપલ્લીમાં) ઉદયપ્રભસૂરિના ‘આરંભસિદ્ધિ’ ગ્રંથ ઉપરની ટીકા રચેલી તેમજ ઈ.સ. ૧૪૬૦માં અમદાવાદમાં હેમવ્યાકરણ ઉપર ‘ન્યાયમંજૂષા’ની રચના કરેલી હતી. સોળમા સૈકાના પહેલાં દશકામાં લાવણ્યસમય રચિત ‘વિમલપ્રબંધ’ અને ઈ.સ. ૧૫૧૬માં અમીપાલ રચિત ‘મહીપાલનો રાસ’ નામક સાહિત્યિક કૃતિઓ પછી ઈ.સ.ના ઓગણીસમા સૈકાના અંત સુધીમાં અનેક ગ્રંથો (હસ્તપ્રત સ્વરૂપમાં) લખાયા, જે આજે પણ હસ્તપ્રતભંડારોમાં સુરક્ષિત જોવા મળે છે.^૩

આશાપલ્લી અથવા કર્ણાવતીની સાહિત્યિકપ્રવૃત્તિ અને ત્યારબાદ ગુજરાતી સલ્તનત સમયથી છેક ઈ.સ. ૧૮૧૮માં બ્રિટીશ શાસને અમદાવાદ શહેરનો વહીવટ સંભાળ્યો ત્યાં સુધી અને ત્યારબાદ ઓગણીસમી સદીમાં મુદ્રણકળાના બીજ રોપાયાં ત્યાં સુધીમાં અમદાવાદના જૈન લેખકો તેમજ જૈનેતર હિંદુ ગુજરાતી અને ફારસી લેખકોએ હસ્તપ્રતોના સ્વરૂપમાં અનેક રચનાઓ તૈયાર કરી. અમદાવાદમાં ખરતરગચ્છના જિનચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી પ્રાગ્વાટ સંઘપતિ સોમજીએ જ્ઞાનભંડાર માટે ઈ.સ. ૧૫૮૬માં સંખ્યાબંધ હસ્તપ્રતો તૈયાર કરાવી હતી.^૪ અમદાવાદમાં આવીને વસેલા કે અમદાવાદના વતની એવા અનેક ફારસી સાહિત્યકારોએ ફારસી-અરબીમાં અનેક ગ્રંથોની રચના કરી હોવાના ઉલ્લેખો મળી રહે છે. ખાસ કરીને ઐતિહાસિક ગ્રંથો વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે. અમદાવાદમાં થઈ ગયેલા અખાભગત અને શામળભટ્ટની ગુજરાતી સાહિત્ય રચનાઓ ઈ.સ.ના સત્તરમા સૈકામાં રચાઈ. ત્યારથી શરૂ કરીને ઘણી ગુજરાતી સાહિત્યક રચનાઓ હસ્તપ્રતભંડારોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોડે, અમદાવાદનો પરિચય, ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન, અમદાવાદ, ૧૯૩૬, પૃ. ૯.

૨. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી, ‘અમદાવાદનો સંસ્કાર વારસો’, સ્વાધ્યાય પૃ. ૮, અંક-૧, ઓક્ટો. ૧૯૭૦, પૃ. ૧૪.

૩. પાદનોંધ ૨ મુજબ, પૃ. ૧૫. ૪. એજન, પૃ. ૧૬

આ સાહિત્યિક રચનાઓના ઉલ્લેખો પરથી એમ કહી શકાય કે અમદાવાદને બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ, જૈનસંસ્કૃતિ અને મૂસ્લિમ સંસ્કૃતિએ મૂલ્યવાન સાહિત્યિક સમૃદ્ધિ આપી છે. ‘આશાપલ્લી’માં વ્યવસ્થિત રીતે જિનાલયો અને ગ્રંથભંડારો હતા. આ ગ્રંથભંડારો ઉપરાંત અનેક જૈન ગૃહસ્થોને ત્યાંના ખાનગી ભંડારોમાં પણ અસંખ્ય હસ્તપ્રતો સચવાયેલી રહેતી. અમદાવાદમાં હાલ જે હસ્તપ્રતભંડારો વિદ્યમાન છે તે આ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોમાંની અવશેષરૂપ હસ્તપ્રત સામગ્રી તેમ જ વ્યક્તિગત અથવા ખાનગી ભંડારોમાંથી મેળવીને સંગૃહીત કરેલી હસ્તપ્રત સામગ્રી દ્વારા સચવાયેલી જ્ઞાનસમૃદ્ધિ છે.

લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર ગુજરાત યુનિવર્સિટી પાસે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.

આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીની પ્રેરણા અને સહયોગથી તેમજ શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈની ઉદાર સખાવતથી આ સંસ્થાની સ્થાપના અમદાવાદમાં વિ. સં. ૨૦૧૩ના વિજયાદશમીના દિવસે થઈ. આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ વિ. સં. ૨૦૦૬ના કારતક વદ સાતમે જેસલમેર જવા માટે વિહાર આરંભ્યો ત્યારે શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ મહારાજશ્રીને સાબરમતીમાં મળેલા. એ સમયે જ આ સંસ્થાની સ્થાપના માટેના વૈચારિક બીજ રોપાયાં. ત્યારબાદ મહારાજશ્રી જેસલમેરના જ્ઞાનભંડારને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ કરતા હતા ત્યારે શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ જેસલમેર જઈને ચારેક દિવસ રોકાયેલા અને મહારાજશ્રી દ્વારા થઈ રહેલા કામનું નિરીક્ષણ કરેલું. આ ઉપરાંત શેઠશ્રીને ક્યારેક પાટણ જવાનું થતાં મહારાજશ્રી દ્વારા વ્યવસ્થિત કરાયેલા ત્યાંના જ્ઞાનભંડાર ‘શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર’નું પણ નિરીક્ષણ કરતા. આને લીધે તેમના મનમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ તથા જૈન સંસ્કૃતિના અધ્યયન માટેની સવલત પ્રાપ્ત થાય અને જ્ઞાનભંડારોનું વ્યવસ્થિત પણે રક્ષણ થઈ શકે તે માટે કંઈક નક્કર કામ કરવાની ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપે કરવા માટે શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈએ મહારાજશ્રીને વિનંતી કરી અને મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીની પ્રેરણાથી વિ. સં. ૨૦૧૩માં આ સંસ્થાની વિધિવત સ્થાપના કરવામાં આવી.

સંસ્થાના હસ્તપ્રતભંડારોનો આરંભ પ.પૂ. આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ પોતાની પાસેની અમૂલ્ય એવી ૯,૦૦૧ પ્રતો તા. ૧-૨-૫૮ના રોજ સંસ્થાને ભેટ આપીને કર્યો. એ પછી મુનિશ્રીએ અંગત રસ લઈને ગુજરાતમાં જ્યાં પણ નાના-નાના હસ્તપ્રતસંગ્રહો જોવા મળ્યા કે વ્યક્તિગત હસ્તપ્રતો જોવા મળી ત્યાંથી તેમની અંગત કુનેહ અને સમજાવટ દ્વારા આ સંસ્થાને ભેટ મળે તે રીતના વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો આદર્યા. તેમના આ પુરુષાર્થને પરિણામે સંસ્થાને બીજી ૨૭,૦૦૦ પ્રતો ભેટ મળવાને લીધે શરૂઆતથી જ હસ્તપ્રતોનો સારો એવો સંગ્રહ ઉભો થયો. હસ્તપ્રતો ઉપરાંત સંસ્થાને સાતથી આઠ હજાર મુદ્રિત ગ્રંથો પણ ભેટ મળેલા. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ અન્યત્રથી જે હસ્તપ્રતોના સંગ્રહો પ્રાપ્ત કર્યા હતા તેમાં આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિએ તૈયાર કરેલો આચાર્ય વિજયાનંદસૂરિનો સંગ્રહ, પાલિતાણાના ગોરજી કસ્તૂરવિજયજીનો સંગ્રહ, મુનિશ્રી મહેન્દ્રવિમલજીના કાળધર્મ પામ્યા બાદ તેઓનો જૈન ઉપાશ્રય - દેવશાના પાડાના જ્ઞાનભંડાર, અમદાવાદનો સંગ્રહ, જૈનધર્મવર્ધક સભા, આચંબિલશાળા, અમદાવાદનો સંગ્રહ, મુનિશ્રી મોતીવિજયજીનો સંગ્રહ તેમ જ પાટણ, અમદાવાદ, નડિયાદ, સરદારપુર, ઈલોલ, ગવાડા, મણુંદ, રણુંજ વગેરે સ્થળોના શ્રાવકો પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલી હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ ઉલ્લેખનીય છે.

લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર પાસે હાલ ૬૫,૫૩૨ હસ્તપ્રતોનો સમૃદ્ધ સંગ્રહ છે. આ સંગ્રહ માત્ર એક જ વ્યક્તિનો પરિપાક નથી; પરંતુ તે મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી, તેમના ગુરુ શ્રી ચતુરવિજયજી તથા તેમના પણ ગુરુ પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજીના પચીસથીએ વધુ વર્ષના પરિશ્રમનું ફળ છે. આ મુનિગણની સુવાસથી અને તેઓના જીવનકાર્યમાંથી પ્રેરણા મેળવીને સંસ્થાના ભૂતપૂર્વ નિયામક શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા તેમ જ હાલના નિયામક નગીનભાઈ શાહ

અને અન્ય વિદ્વાનોના પ્રયત્નોને પરિણામે સંસ્થાને નાના-મોટા અનેક હસ્તપ્રતોના સંગ્રહો ભેટ મળ્યા છે અને હજુ પણ મળતા રહે છે. સંસ્થાના સંગ્રહોમાં થતો સારો એવો વધારો સંશોધકો માટે આશીર્વાદરૂપ છે.

સંશોધન સંસ્થા સાથે સંકળાયેલા આ હસ્તપ્રતભંડારમાં મોટાભાગની હસ્તપ્રતો ગુજરાતના જુદા જુદા સ્થળોએથી ભેટ સ્વરૂપ અથવા તો કેટલાક સંજોગોમાં હસ્તપ્રતોની સુરક્ષા થઈ શકે તે હેતુસર કોઈ સંસ્થા પાસેથી મળેલા સંગ્રહો છે. આમ છતાં આ સંસ્થાએ ૮, ૩૧૮ હસ્તપ્રતો ખરીદીને પોતાના સંગ્રહમાં સારો એવો વધારો કર્યો છે. અનેક વિદ્વાનોના પુરુષાર્થના ફળસ્વરૂપે આજે જે હસ્તપ્રતો સંગ્રહાયેલી છે તેમાં નીચે જણાવ્યા મુજબના કેટલાક સંસ્થાકીય કે વ્યક્તિગત સંગ્રહોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

પ્રતસંખ્યા

વ્યક્તિ/સંસ્થા

૮૦૦૧	આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી, અમદાવાદ, તા. ૧-૨-૫૮.
૧૦૨૧	આચાર્ય દેવસૂરિજી, અમદાવાદ.
૧૦૭૦	આચાર્ય ક્ષાંતિસૂરિજી, હ.કીર્તિમુનિજી.
૨૩૫૪	નગરશેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈ મણિભાઈ, અમદાવાદ.
૧૭૭૮	ઉજમફોઈની ધર્મશાળા, અમદાવાદ.
૧૩૭૧	શાંતિસાગર ઉપાશ્રય, અમદાવાદ.
૨૬૮૧	મુનિશ્રી મહેન્દ્રવિમલજી (કાળધર્મ પામ્યા બાદ જૈન ઉપાશ્રય (દેવશાના પાડામાંનો તેમનો અંગત સંગ્રહ, અમદાવાદ.)
૧૨૭૬	આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી (કાળધર્મ પામ્યા બાદ લુણસાવાડ જૈન ઉપાશ્રયમાંનો તેમનો અંગત સંગ્રહ, અમદાવાદ.)
૧૧૨૮	જૈન સંઘ, ખેડા.
૨૭૮૪	પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજી, જાલોર (રાજસ્થાન).
૧૬૬૭	ડાયરા શ્વેતામ્બર મુર્તિ જૈનસંઘ, પાલનપુર.
૧૦૮૫૭	મુનિ શ્રી દર્શનવિજયજી, લુણસાવાડ-મોટીપોળ, અમદાવાદ.
૮૦૦૭	શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી, અમદાવાદ. (૨૦૮૩ પ્રતો ભેટ અને ૫૮૧૪ પ્રતો સુરક્ષા માટે)
૮૮૮	શેઠશ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈની પેઢી, અમદાવાદ.
૭૮૮	મુનિશ્રી માનવિજયજી, ડભોડા.
૭૭૬	ભરૂચ જૈનસંઘ ભંડાર, ભરૂચ.
૭૪૫	ઓમકારસૂરિજી, રાધનપુર.
૬૮૩	પ. જિનવિજયજી મહારાજ, અમદાવાદ.
૬૭૮	મુનિશ્રી સાગરચંદ્રજી.
૬૪૬	મુનિશ્રી નરેન્દ્રસાગરજી, જૈન ઉપાશ્રય, ઝવેરીવાડ, અમદાવાદ.
૬૧૦	શેઠશ્રી કાલામીદાની પેઢી, ઘોઘા.

પ્રતસંખ્યા	વ્યક્તિ/સંસ્થા
૫૩૨	જૈનસંઘ, દરાપરા.
૪૫૭	જૈનસંઘ, દસાડા.
૪૧૧	અંબાલાલ ફતેહચંદ, વડોદરા.

ઉપરોક્ત દાતાઓ ઉપરાંત અન્ય કેટલાય દાતાઓ તરફથી થોડી-ઘણી સંખ્યામાં હસ્તપ્રતો પ્રાપ્ત થઈ છે. આજ સુધીમાં લગભગ ૮૫થી પણ વધારે દાતાઓએ પોતાના અમૂલ્ય સંગ્રહો આ સંસ્થાને સમર્પણ કરી દીધા છે. આચાર્ય વિજય દેવસૂરિજી, મુનિશ્રી મલયવિજયજી, શ્રી જૈનસંઘ-માંડલ, પાટિયાનો જૈન ઉપાગ્રય, મંગલવિજયજી મહારાજ, આચાર્ય પદ્મસાગરસૂરિજી, સુભદ્રવિજયજી તેમ જ અન્ય વિદ્વાનોએ પણ પોતાની પાસે સંગ્રહાયેલી પ્રતો સંશોધકોના ઉપયોગ માટે સંસ્થાને સોંપી દીધી છે.

હસ્તપ્રત સમૃદ્ધિની વિશેષતા

‘લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર ટ્રસ્ટ’ સંચાલિત આ સંસ્થાના આધુનિક સ્થાપત્યકળાના નમૂનારૂપ આકર્ષક ભવનમાં સંગ્રહાયેલી હસ્તપ્રતો અનેક પ્રકારે વિશિષ્ટતા તેમજ વૈવિધ્યપણું ધરાવે છે.

આ હસ્તપ્રતભંડારની કુલ ૬૫,૫૩૨ હસ્તપ્રતો પૈકી ૫૭,૨૧૪ હસ્તપ્રતો ભેટ દ્વારા અને ૮,૩૧૮ હસ્તપ્રતો સંસ્થાએ ખરીદીને મેળવેલી છે. મુખ્યત્વે આ પ્રતો કાગળ પર લખાયેલી છે. કાગળ ઉપરાંત કેટલીક તાડપત્રીય પ્રતો પણ છે. લિપિ, ભાષા, વિષય, લેખનના પ્રકાર વગેરે દૃષ્ટિએ વિવિધતા ધરાવતી અસંખ્ય પ્રતો સંગ્રહાયેલી છે.

લિપિ : આ હસ્તપ્રતભંડારની પ્રતો મુખ્યત્વે દેવનાગરી કે જૈનનાગરી લિપિમાં લખાયેલી છે. નેવારી લિપિમાં લખાયેલી પ્રત પણ છે. કોતરેલી તાડપત્રીય પ્રતો ઉડિયા લિપિમાં લખાયેલી છે.

ભાષા : મુખ્યત્વે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, જૂની રાજસ્થાની (હિંદી વ્રજભાષા), ઉર્દુ-ફારસી ભાષામાં લખાયેલી પ્રતો છે. ઉડિયા અને તામિલ ભાષાની પણ થોડી પ્રતો છે.

તાડપત્રીય પ્રતો મુખ્યત્વે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ઉડિયા ભાષામાં લખાયેલી છે.

વિષય : અનેક પ્રકારનું વિષયવૈવિધ્ય ધરાવતી આ પ્રતોને નીચે મુજબના વિષયો કે પેટા વિષયોમાં વહેંચવામાં આવી છે.

જૈન આગમગ્રંથો અને તેના ટીકાગ્રંથો, ઉપનિષદ, ભાગવત, રામાયણ, ધાર્મિક આચાર અને પૂજાવિધિ, વેદ અને વૈદિક સાહિત્ય, વેદાંગ, સ્મૃતિ, પુરાણ, માહાત્મ્ય, વૃત્ત (વ્રત), ગીતા, ભક્તિ, સ્તોત્ર, નીતિ, સંગીત, જ્યોતિષ, શિલ્પ, આયુર્વેદ, ઇતિહાસ, મનોવિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, અલંકાર, છંદ, વ્યાકરણ, નાટક, કાવ્ય, કથા, ખેતીવાડીને સંબંધિત, તેમજ શૃંગાર-કામશાસ્ત્ર અને રત્નપરીક્ષાના અદ્ભુત ગ્રંથો સંગ્રહાયેલા છે.

હસ્તપ્રતોની વિવિધતા

કાગળ પર લખાયેલી પ્રતોની સંખ્યા ૬૫,૩૮૨ છે. તાડપત્રીય પ્રતોની સંખ્યા ૧૫૦ છે. ભૂર્જપત્ર કે અન્ય લિપ્યાસનોની પ્રતો હાલ પ્રાપ્ય નથી. લગભગ ૧,૦૪૭ ગુટકા પ્રકારની હસ્તપ્રતો છે.

સચિત્ર પ્રતો : કાગળ પરની સચિત્ર પ્રતોની સંખ્યા ૫૫૩ છે, જ્યારે તાડપત્રીય સચિત્ર પ્રતોની સંખ્યા ૨૭ છે. જે અલગ વિભાગમાં ગોઠવાયેલી છે. કાપડ પરના મંત્રપટ-ચંત્રપટ(ગંડીપ્રત)ની સચિત્ર પ્રત સંખ્યા ૬૭ છે. આ ઉપરાંત સચિત્ર ઓળિયા-ભૂંગળાની સંખ્યા ૧૦૪ અને સચિત્ર ગુટકાઓની સંખ્યા ૪૭ છે. લગભગ પાંચ સચિત્ર વિજ્ઞાપિત્રો છે.

મહત્વની પ્રતો : આ હસ્તપ્રતભંડારમાં ૧૩મા સૈકાથી કાગળ પર લખાયેલી પ્રતો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ પ્રતો ઘણી કીમતી મનાય છે. કાગળ પર લખાયેલી પ્રાચીનતમ પ્રત વિ. સં. ૧૨૮૬ની ‘કારક સંબોધ’ નામના વ્યાકરણ ગ્રંથની છે. તદુપરાંત વિ. સં. ૧૩૫૦ની ‘શાંતિનાથ બોલી’ અને ‘સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન’ વગેરે પ્રતો પણ પ્રાચીનતમતાની દૃષ્ટિએ ઉલ્લેખનીય છે. જૂનામાં જૂની તાડપત્રીય પ્રત વિ. સં. ૧૧૧૬ની ‘ધર્મોત્તર ટીપ્પનક’ નામના બોદ્ધ ન્યાયગ્રંથની મળે છે.

ત્રિપાઠ અને પંચપાઠ સ્વરૂપે લખાયેલી અસંખ્ય પ્રતો પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫ જેટલી પ્રતો સુવર્ણાક્ષરી અને બે પ્રતો રોપ્યાક્ષરી મળી આવે છે. સ્વહસ્તાક્ષરી, સમકાલીન, સૂક્ષ્માક્ષરી વગેરે પ્રતો પણ મોટી સંખ્યામાં પ્રાપ્ય છે. આ ભંડારમાં સ્વહસ્તાક્ષરી પ્રતોનો એક અલગ વિભાગ કર્યો છે. તેમાં લાવણ્યસમય, સમયસુંદર, યશોવિજયજી વગેરે વિખ્યાત જૈનાચાર્યોના સ્વહસ્તાક્ષરોની પ્રતો સંગ્રહાયેલી છે.

કાગળ પર લખાયેલી અને તાડપત્રીય પ્રતો અહીં સારી સ્થિતિમાં સચવાઈ રહી છે.

માઈકોફિલ્મ - ફોટોગ્રાફિક વિભાગ

આ સંસ્થામાં માઈકોફિલ્મ વિભાગ પણ છે. જેમાં ભારતના જુદા જુદા સ્થળોના હસ્તપ્રતભંડારોમાં રહેલી તાડપત્રીય કે કાગળની સંશોધન અર્થે મહત્વ ધરાવતી કે સામાન્ય રીતે અલ્પ સંખ્યામાં મળતી એવી કેટલીક હસ્તપ્રતોની માઈકોફિલ્મ તૈયાર કરાવી છે. આ માઈકોફિલ્મ રોલની સંખ્યા ૧૫૪ છે. આ ફિલ્મરોલમાં સંગ્રહાયેલી પ્રતોની માહિતી દર્શાવતા સૂચિકાર્ડ પણ તૈયાર કરી અકારાદિકમમાં ગોઠવ્યા છે. જેના પરથી આ સંસ્થામાં સંશોધન અર્થે આવતા ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને ઉપયોગી અલભ્ય હસ્તપ્રતો માઈકોફિલ્મ દ્વારા અત્રેથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તે માટે બહારના ભંડારોમાં જવાની જરૂર રહેતી નથી.

સંસ્થાના ફોટોગ્રાફિક વિભાગમાં ૪૮૨૬ ટ્રાન્સપરન્સીસ છે. જેમાં ભારત અને ભારત બહારના ભંડારોમાં પ્રાપ્ત અતિ મૂલ્યવાન સચિત્ર પ્રતોની ટ્રાન્સપરન્સીસ તૈયાર કરાવીને સાચવી છે. સંસ્થામાં સંગ્રહાયેલી સચિત્ર પ્રતો ઉપરાંત બહારના ભંડારોની સચિત્ર પ્રતોના રંગીન ચિત્રો પણ આ ટ્રાન્સપરન્સીસ દ્વારા સંશોધકોને એક જ સ્થળેથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ભારત અને ભારત બહારના પ્રાચીન ચિત્રકલાના અભ્યાસીઓને આ સંસ્થા આ પ્રકારના સંગ્રહથી ઘણી સહાયરૂપ બને છે.

માઈકોફિલ્મ અને ટ્રાન્સપરન્સીસ ઉપરાંત સંસ્થાના ફોટોગ્રાફિક વિભાગમાં કેટલાક ફોટાઓનો પણ સારો એવો સંગ્રહ છે. જેમાં છૂટા ચિત્રોની સંખ્યા ૧,૮૩૮ છે. તદુપરાંત ૮૭૫ ચિત્રફોટા, અને ગુજરાતના વિવિધ તીર્થોના ૨ x ૩ ફૂટના કદના ૧૨૮ ફોટાઓ પણ સંગ્રહાયેલા છે.

હસ્તપ્રતોની વ્યવસ્થા

આ સંસ્થામાં આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ સૂચિ તૈયાર કરવાનો જે વૈજ્ઞાનિક અભિગમનો આરંભ કરેલો તેને અનુસરીને હસ્તપ્રત-સૂચિઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે. સર્વપ્રથમ તો બહારથી આવેલી કે સંસ્થામાં સંગ્રહાયેલી પ્રતોમાંની પ્રત્યેક પ્રતના પત્રો ગણી લેવામાં આવે છે. તેમાંના વત્તાં-ઓછાં પત્રોની સંખ્યા, ભેગાં લખાયેલાં પત્રો વગેરેની નોંધ હસ્તપ્રતના આવરણ (રેપર) પર કરવામાં આવે છે. પ્રત્યેક પ્રતને અલગ રીતે સફેદ મજબુત કાગળના આવરણ(રેપર)માં મૂકાયા બાદ હસ્તપ્રતો તેના કદ પ્રમાણે અલગ ગોઠવણી કરી જુદી જુદી થપ્પીઓમાં મુકવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે સાગના લાકડાના ડબ્બા(બોક્સ)માં આ પ્રતોને મુકવામાં આવતી હોવાથી ડબ્બાના માપ અનુસાર ૨૭.૫ સે.મી. (૧૧ ઈંચ) ઊંચાઈની થપ્પી (થોકડી) બનાવવામાં આવે છે. જો અન્ય ભંડારમાંથી પ્રતો આવેલી હોય તો આવરણના ડાબી બાજુના ઉપરના ભાગે જે તે ભંડારનો ક્રમાંક પણ પેન્સિલથી નોંધવામાં આવે છે. આ વિધિ કર્યા પછી જ હસ્તપ્રતોના સૂચિકાર્ડ તૈયાર કરવામાં આવે છે. સૂચિકાર્ડમાં પ્રત્યેક પ્રતની સંપૂર્ણ વિગત આવી જાય તે

પ્રકારનું માળખું તૈયાર કરેલું હોય છે. જેમાં પ્રતોમાંની વિગતો નોંધવામાં આવે છે.

સૂચિકાર્ડમાં પ્રતની અન્ય વિગતોની સાથે રચના સંવત અને રચનાસ્થળનો જ્યાં મળે ત્યાં નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. હસ્તપ્રતોની લેખન સંવત પણ જ્યાં મળે ત્યાં નોંધવામાં આવે છે; પરંતુ કેટલીક પ્રતોમાં લેખન સંવત પ્રાપ્ત થતી નથી. આ સંસ્થામાં સૂચિકાર્ડ બનાવવામાં વિશેષતા એ છે કે જે કૃતિમાં લેખન સંવત અંગે નિર્દેશ કરવામાં આવેલો ન હોય ત્યાં કૃતિની લેખનશૈલી, ભાષાશૈલી, કાગળની પ્રાચીનતા, અક્ષરના મરોડ, લિપિનો મરોડ વગેરે ઉપરથી જે તે પ્રતના લેખનસમય અંગે અનુમાન કરી અનુમિત શતક આપવામાં આવે છે. જેથી સંશોધન કરનારને પ્રતની પ્રાચીનતા કે અર્વાચીનતા અંગેની ચોક્કસ પ્રકારની માહિતી મળી શકે છે. સૂચિકાર્ડમાં દરેક પ્રતની સાઈઝ સેન્ટિમીટરમાં લખવામાં આવે છે. વળી ગ્રંથના પ્રમાણનો ખ્યાલ આવે તે માટે ગ્રંથાગ્ર કોલમમાં કૃતિની કડીસંખ્યા, શ્લોકસંખ્યા કે ઢાળની સંખ્યા, પદની સંખ્યા કે ગાથાની સંખ્યા વગેરે દર્શાવવામાં આવે છે. હસ્તપ્રતોના આ કાર્ડમાં હસ્તપ્રતના વિષયની નોંધ પણ કરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિએ તૈયાર થયેલા આ કાર્ડને હસ્તપ્રતોના ગ્રંથનામ પ્રમાણે અકારાદિ ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે. પ્રતોના ગ્રંથનામ કાર્ડ ઉપરથી કર્તા કાર્ડ પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. જે લેખકના નામના અકારાદિ ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે.

પ્રતની સંપૂર્ણ માહિતી આપતા સૂચિપત્રો તૈયાર થઈ ગયા પછી જ તેમાંની બધી વિગતોનો સમાવેશ થઈ જાય તે રીતે રજિસ્ટરમાં નોંધ કરવામાં આવે છે. રજિસ્ટરમાં સૂચિકાર્ડ પ્રમાણે પ્રતોની નોંધણી કરવામાં આવે છે, જેથી પ્રતની ઓળખ સહેલાઈથી કરી શકાય છે. પ્રત્યેક પ્રતના આવરણ પર પણ જમણી બાજુ ઉપરના ભાગમાં સૂચિકાર્ડમાં નોંધવામાં આવે છે. હસ્તપ્રતો આ સૂચિકાર્ડ પ્રમાણે જ ગોઠવાયેલી હોવાથી કોઈપણ હસ્તપ્રત સહેલાઈથી મેળવી શકાય છે.

સૂચિપત્રો (કેટલોગ)

આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ શરૂઆતમાં સોંપેલી ૮,૦૦૧ પ્રતોના સંગ્રહ ઉપરાંત આચાર્યશ્રી ક્ષાંતિસૂરિજીના, વિજય દેવસૂરિજીના અને અન્ય કેટલાક સંગ્રહોની હસ્તપ્રતોની માહિતી આપતાં સૂચિપત્રો સંસ્થાએ પ્રકાશિત કર્યા છે. જેમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાના સૂચિપત્રો ઈ.સ. ૧૯૬૮માં ચાર ભાગમાં છપાયાં છે. તેના સંકલનકાર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી અને સંપાદક શ્રી અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ છે. આ સંગ્રહોની ગુજરાતી હસ્તપ્રતોનું સૂચિપત્ર ઈ.સ. ૧૯૭૮માં પ્રકાશિત થયું છે. તેના સંકલનકાર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી અને સંપાદિકા વિધાત્રી વોરા છે.

ઉપરોક્ત સૂચિપત્રોમાં વિવિધ વિષયોની હસ્તપ્રતોની વિગતો અગિયાર ખાનાઓમાં દર્શાવી છે. જેમાં અનુક્રમ નંબર, પ્રત નંબર, હસ્તપ્રતનું નામ, કર્તા, ટીકાકાર, લિપ્યાસન (કાગળ કે તાડપત્ર), લિપિ, પ્રતનું કદ, પ્રત સંપૂર્ણ છે કે અધૂરી વિગત ધરાવે છે તે, પ્રતની સ્થિતિ (જીર્ણ કે શ્રેષ્ઠ) અને સંવત્, છેલ્લે વિશેષ નોંધ વિભાગમાં હસ્તપ્રતોની વિશિષ્ટતા દર્શાવતી વિગતો (જેવી કે ત્રિપાઠ, પંચપાઠ, સમકાલીન, સ્વહસ્તાક્ષરી, સૂક્ષ્માક્ષરી, સુવર્ણાક્ષરી કે રૌપ્યાક્ષરી વગેરે) આપવામાં આવી છે. પ્રકાશિત થયેલાં આ સૂચિપત્રોમાં જેનો સમાવેશ થયો નથી તેવી બાકી રહેલી પ્રતોની માહિતી ભવિષ્યમાં પ્રકાશિત થવાની સંભાવના છે.

હસ્તપ્રતોની ગોઠવણી અને સુરક્ષા

હસ્તપ્રતોનાં કદ પ્રમાણે અલગ અલગ થપ્પીઓ કરીને તેના માપના તૈયાર કરાવેલા સાગના લાકડાના ડબ્બાઓમાં ક્રમાનુસાર ગોઠવવામાં આવી છે. લાકડાના આ ડબ્બાઓને સ્ટીલના કબાટોમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક ડબ્બા પર અને કબાટ પર તેમાં રહેલી હસ્તપ્રતોનો ક્રમાંક નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેથી હસ્તપ્રતનો સૂચિકાર્ડ મેળવ્યા પછી તેના ક્રમમાંથી જે તે હસ્તપ્રત તરત જ હાથવગી બની શકે છે.

હસ્તપ્રતોની સુરક્ષા માટે કબાટોની અંદર પ્રાચીન પદ્ધતિ અનુસાર ઘોડાવજ વનસ્પતિ કે નેષ્ઠેલીન ગોળીઓ વર્ષમાં બે ત્રણ વાર મૂકવામાં આવે છે. વળી જંતુગ્રસ્ત થયેલી કે અન્ય પ્રકારે બગડેલી હસ્તપ્રતોની જાળવણી માટે ફ્યુમીગેશન ચેમ્બર પણ વસાવવામાં આવી છે.

સચિત્ર હસ્તપ્રતો અને માઈક્રોફિલ્મ માટે સંસ્થામાં વાતાનુકૂલિત ખંડની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવેલી છે. તેમાં સચિત્ર પ્રતો, માઈક્રોફિલ્મ, સ્લાઈડ (ટ્રાન્સ્પરન્સીસ), ફોટોગ્રાફ, સચિત્ર તાડપત્રીય પ્રતો વગેરે અલગ રાખવામાં આવ્યાં છે. આવી કીમતી સામગ્રીને સ્ટીલના કબાટમાં વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવવામાં આવી છે. અવારનવાર આ વિભાગની કાળજી પણ લેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે આ વિભાગમાંથી કોઈ વસ્તુ બહાર આપવામાં આવતી નથી. જરૂર પડે અભ્યાસીઓને સંસ્થાના કર્મચારીઓની નિગાહ હેઠળ અધ્યયનાર્થે સુલભ કરી આપવામાં આવે છે. સંશોધકો કે વિદ્વાનોને સંસ્થાના નિયમાનુસાર સચિત્ર કે અચિત્ર પ્રતોના ફોટોગ્રાફ પણ તૈયાર કરી આપવામાં આવે છે.

સંશોધન સવલતો

આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીની પ્રેરણાથી સ્થપાયેલી આ સંસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના વિવિધ પાસાઓના અભ્યાસને મદદ અને માર્ગદર્શન આપવાનો છે. અને એના ઉપક્રમે હસ્તપ્રત અંગે સંશોધન કરનાર સંશોધકો અને વિદ્વાનોને ભારતમાં આવેલા અન્ય હસ્તપ્રતભંડારોમાંથી સંસ્થા પોતાની ભલામણથી હસ્તપ્રતો કે તેની ઝેરોક્ષ-ફોટોનકલો મેળવી આપે છે અને તે જ રીતે અન્ય સંસ્થાઓની માંગણી થયે નિયમાનુસાર તે મોકલી પણ આપે છે. આ રીતે આ સંસ્થા તેના હેતુની પૂર્તિ માટે સંશોધનમાં સહાયરૂપ બને છે.

આ સંસ્થામાં સંશોધનાર્થે આવતા સંશોધકો કે વિદ્વાનોને જરૂરી હસ્તપ્રતો સંસ્થાના નિયમાનુસાર સુલભ કરી આપવામાં આવે છે. તદ્દુપરાંત ક્યારેક જરૂર પડે સંશોધકોને તેમના સંશોધનમાં ઉપયોગી થાય તે માટે પ્રાચીન લિપિનું જ્ઞાન પણ આપવામાં આવે છે. સંસ્થા લિપિવિજ્ઞાન અને હસ્તપ્રત સંશોધન અંગેના વર્ગો અને કાર્યશિબિરો ચલાવે છે. ક્યારેક ભારતમાં જુદા જુદા સ્થળોએ કર્મચારીઓને મોકલીને પણ આવા વર્ગો અને કાર્યશિબિરો દ્વારા લિપિ અંગેનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે.

ગુજરાતના ગૌરવ સમી આ સંસ્થા તેના નામ મુજબ સાચા અર્થમાં જૈનવિદ્યા અને ભારતીય સંસ્કૃતિ તેમજ તેને સંબંધિત વિષયો પરનું સંશોધન કરવા માંગતા દેશ-વિદેશના અભ્યાસીઓ અને જિજ્ઞાસુઓનું યાત્રાધામ બન્યું છે. આ સંસ્થા તરફથી ઘણાં ગ્રંથો પ્રકાશિત થયાં છે જે વિદ્વાનો, અભ્યાસીઓ અને સંશોધકોનાં સંશોધન-પરિશ્રમના ફળ સ્વરૂપના ઉત્તમ ગ્રંથો મનાય છે. ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહારના કેટલાક હસ્તપ્રતભંડારોના સૂચિપત્રો - યાદીઓ પણ અહીં ઉપલબ્ધ થાય છે. આ સંસ્થા તેની હસ્તપ્રત સમૃદ્ધિ અને સેવાના ક્ષેત્રની વિવિધતાને કારણે આજે પણ દેશ-વિદેશમાં નામના ધરાવે છે.

ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન - હસ્તપ્રતવિભાગ

આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.

આ સંસ્થામાં અત્યારે કુલ ૯,૩૫૬ હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ છે. જેમાં ‘આપારાવ ભોળાનાથ ગ્રંથાલય’ની ૭૪૩ હસ્તપ્રતો, ‘ગુજરાત વિદ્યાસભા’ના કવિશ્રી દલપતરામના હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહની ૧૦૫૫ પ્રતો અને ત્યારબાદ સંસ્થામાં ક્રમશઃ ઉમેરાતી ગયેલી હસ્તપ્રતો મળીને આ હસ્તપ્રતસંગ્રહ ઊભો થયો છે.

‘આપારાવ ભોળાનાથ ગ્રંથાલય’ની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૮૭૦માં થઈ હતી. આ ગ્રંથાલયની ગુજરાતી, સંસ્કૃત, હિંદી, ફારસી, ઉર્દૂ અને અરબી ભાષામાં લખાયેલી હસ્તપ્રતોનો નાનો પણ અગત્યનો સંગ્રહ પાછળથી ‘ગુજરાત વિદ્યાસભા’ને સોંપી દેવાયો હતો. ‘ગુજરાત વિદ્યાસભા’ પાસે પણ ઘણી હસ્તપ્રતો સંગ્રહાયેલી હતી. આ સંસ્થાનું

શરૂઆતનું નામ ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ હતું. આ સંસ્થાના આદ્ય સ્થાપક શ્રી એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્બ્સ, તે સમયના સંસ્થાના મંત્રીઓ કવિશ્રી દલપતરામ અને શ્રી હીરાલાલ પારેખ વગેરે વિદ્વાનોના સહિયારા પુરુષાર્થને પરિણામે સંસ્થા પાસે હસ્તપ્રતોનો સારો એવો સંગ્રહ ઊભો થયો હતો.

એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્બ્સને તેમના પુસ્તક ‘રાસમાળા’ માટે ગુજરાતના ઇતિહાસને સંબંધિત પ્રતો શોધવા માટે પાટણ જવાનું થયેલું. ત્યાંના ભંડારો જોઈને તે પ્રભાવિત થયેલા. ગુજરાતમાં જૈનેતર ગુજરાતી હસ્તપ્રતો સંગ્રહવા અને સાચવવા તરફ સૌ પ્રથમ તેમનું ધ્યાન ગયેલું. તે સમયે ‘રાસમાળા’ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં તેમની મદદમાં રોકાયેલા કવીશ્વર દલપતરામને એમણે દેશના જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ અને જ્ઞાનસમૃદ્ધિની વૃદ્ધિ માટે સાહિત્ય અને કેળવણી વિષયક એક સંસ્થા શરૂ કરવાની અને તેમાં અન્ય કાર્યોની સાથે હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ ઊભો કરવાની અગત્યતા પણ સમજાવી.

આ વિચારને પરિણામે તા. ૧૬-૧૨-૧૮૪૮ના રોજ ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ નામની સંસ્થાની અમદાવાદમાં સ્થાપના કરવામાં આવી. આ સંસ્થાના અનેક હેતુઓમાંનો એક હેતુ દુર્લભ હસ્તપ્રતો મેળવી તેનો સંગ્રહ કરવાનો પણ હતો.

સંસ્થાની શરૂઆતથી જ જે હસ્તપ્રતસંગ્રહ ઊભો થયો તેમાં ફોર્બ્સ ઉપરાંત કવિશ્રી દલપતરામ તેમજ શ્રી હીરાલાલ ત્રી. પારેખનો ફાળો પણ સવિશેષ છે. કવિશ્રી દલપતરામ અમદાવાદમાં દર શુક્રવારે ભરાતી ગુજરીમાં લટાર મારી આવતા અને તેમાંથી મળતી પ્રતો ખરીદી લાવતા. લગભગ વીસ વર્ષોની આ જહેમત બાદ તેઓશ્રીએ ૬૦૦થી પણ વધુ હસ્તપ્રતો પ્રાપ્ત કરી હતી. કવિશ્રી દલપતરામને હાથ લાગેલી બધી જ કીમતી પ્રતો કોઈ એક વ્યક્તિ પાસે રહે તેના કરતાં એક મધ્યસ્થ સંસ્થામાં સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે કાયમ સચવાઈ રહે તે હેતુથી તેમણે આ સંગ્રહ સોસાયટીને સોંપી દીધો. હસ્તલિખિત પ્રતોના સંગ્રહની શરૂઆત દલપતરામના હસ્તક થઈ હોવાથી કવિશ્રીનું નામ આ સંગ્રહ સાથે કાયમ જળવાઈ રહે તે હેતુથી બધી જ પ્રતો આ સંસ્થામાં ‘કવિશ્રી દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહ’ એ નામથી અલગ સંગ્રહ તરીકે સાચવી રાખવામાં આવી છે. આ સંગ્રહની બધી મળીને ૧,૦૫૫ પ્રતો છે.

કવિશ્રી દલપતરામ પછી ૧૮૧૦થી ૧૮૩૮ દરમિયાન સંસ્થાના મંત્રી તરીકે ફરજ બજાવી ચૂકેલ શ્રી હીરાલાલ પારેખે પણ હસ્તપ્રતોનો સારો સંગ્રહ એકત્રિત કર્યો હતો. ભદ્રના કિલ્લામાં ભરાતી શુક્રવારની ગુજરીમાંથી તેમને ભાલણ અને ભીમની બે-પાંચ પ્રતો હાથ લાગતાં આવી હસ્તપ્રતો ભેગી કરવાનો તેમનો ઉત્સાહ વધ્યો. તેમણે પણ સોસાયટીના સંગ્રહને વધારે સમૃદ્ધ બનાવવાના હેતુસર ૬૦૦ હસ્તપ્રતો ભેગી કરેલી, જેમાં ગુજરાતી ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષાની પણ ઘણી પ્રતો હતી. આ બધી જ પ્રતોની વ્યવસ્થિત યાદીઓ પાછળથી પ્રો. નાગરદાસ બાંભણિયાએ કરેલી. આ જ સંસ્થામાં સેવા આપતા પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રીએ પણ આ પ્રવૃત્તિને વ્યવસ્થિત કરવા માટે ઘણી જ જહેમત ઉઠાવેલી છે.

‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’નું નામ બદલાઈને તા. ૨૬-૧૨-૧૮૪૮થી ‘ગુજરાત વિદ્યાસભા’ રાખવામાં આવ્યું. આ સંસ્થામાં ‘દલપતરામ સંગ્રહ’ ઉપરાંત પોતાનો આગવો સંગ્રહ પણ ઊભો થતો હતો. શરૂઆતમાં ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’એ ગોવિંદરામ નામના લહિયાને અલભ્ય પ્રતોની નકલો કરવા માટે રોકેલો. આ સંસ્થાની શરૂઆતની ૧થી ૧૬૩ નંબર સુધીની પ્રતોમાંથી મોટાભાગની પ્રતો આ લહિયા દ્વારા થયેલી નકલો છે. એમાં હીરાલાલ પારેખે એકત્રિત કરેલી નકલો ઉપરાંત સંસ્થાના ઉત્તરોત્તર થતા વિકાસના પરિણામે ભેટરૂપે પ્રાપ્ત થયેલી અથવા ખરીદીને મેળવેલી હસ્તપ્રતોનો ઉમેરો થતો ગયો.

‘ગુજરાત વિદ્યાસભા’ના નામથી ઓળખાતી આ સંસ્થાએ ૧૮૪૮-૪૯થી ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના સંશોધન અને શિક્ષણ માટે ‘ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ’ શરૂ કર્યો. સંસ્થાની આ શાખાની વેગવાન પ્રવૃત્તિઓ જોઈ તેમાં થતા કાર્યને કાયમી સ્વરૂપ આપવા તથા તેનો વિકાસ સાધવા ઈ.સ. ૧૮૪૫-૪૬માં શેઠશ્રી ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈએ બે લાખ રૂપિયાનું દાન આપ્યું, ત્યારથી આ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ

‘શેઠશ્રી ભો. જે. અધ્યયન અને સંશોધન વિદ્યાભવન’ના નામથી ઓળખાય છે.

હાલમાં ‘ગુજરાત વિદ્યાસભા’નો હસ્તલિખિત પ્રતોનો સંગ્રહ તથા ‘આપારાવ ભોળાનાથ ગ્રંથાલય’નો હસ્તપ્રતસંગ્રહ ભો. જે. વિદ્યાભવનના સંગ્રહાલયમાં હસ્તપ્રતસંગ્રહ તરીકે સુરક્ષિત છે.

આપારાવ ભોળાનાથ ગ્રંથાલય

અલગ સચવાયેલા આ સંગ્રહની ૩૮૯ સંસ્કૃત, ૪૨ હિંદી, ૭૭ જેટલી ઉર્દૂ-ફારસી અને થોડી ગુજરાતી, અરબી, અંગ્રેજી, મરાઠી વગેરે મળીને ૭૪૩ પ્રતોના સંગ્રહનું એક નાનું સૂચિપત્ર પણ ૧૯૩૦-૩૧માં પ્રકાશિત થયેલું છે. જેમાં હસ્તપ્રતોનું વિષય પ્રમાણે વિભાજન કરી કોઠાના રૂપમાં વ્યવસ્થિતપણે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

કવીશ્વર દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહ

આ સંગ્રહમાંની ૧૦૫૫ હસ્તપ્રતો અલગ કબાટમાં સાચવવામાં આવેલી છે. મોટાભાગની પ્રતો ગુજરાતી ભાષામાં છે. સંગ્રહમાં જૂની ગુજરાતી ઉપરાંત રાજસ્થાની હિંદી, સંસ્કૃત વગેરે ભાષાની પ્રતો પણ થોડી સંખ્યામાં મળે છે. સં. ૧૪૪૨ની વિજયભદ્રસૂરિ કૃત ‘ગોતમરાસ’, સં. ૧૪૫૦ની ‘મુઘાવબોધ મૌક્તિક’ અને સં. ૧૪૮૫ની સોમસુંદરસૂરિ કૃત ‘ઉપદેશમાળા’ આ ત્રણ પ્રતો આ સંગ્રહની સૌથી વધારે પ્રાચીન પ્રતો છે. નરસિંહ મહેતા પૂર્વેના જૈન ગ્રંથો પણ આ સંગ્રહમાં જોવા મળે છે. આ સંગ્રહમાં નરસિંહ મહેતાના કાવ્યગ્રંથોની એક પણ પ્રત સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધ પહેલાં લખાયેલી મળતી નથી. નરસિંહ મહેતાના સમકાલિન કવિઓ ભીમ, ભાલણ વગેરેના કાવ્યગ્રંથોની સોળમી સદીમાં લખાયેલ પ્રતો અહીં મળે છે.

ગુજરાતી કાવ્યગ્રંથો ઉપરાંત આ સંગ્રહમાં રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત તેમ જ અન્ય ધાર્મિક ગ્રંથોની પ્રતો પણ મળે છે. ચારણી સાહિત્યની સં. ૧૬૦૦ની ઈસરદાન રચિત ‘હરિરસ’ નામની પ્રત તેમજ રાજસ્થાની ‘પાબજીરા દુહા’ની પ્રત પણ અહીં મળે છે. આ સંગ્રહમાં વાર્તાસાહિત્ય, રામૈયા, તિથિઓ, ગરબા, પદ, ભજન, કીર્તન વગેરે પ્રકીર્ણ વિષયોની લગભગ પચીસ પ્રતો મળે છે.

આ સંગ્રહનું અલગ સૂચિપત્ર પ્રસિદ્ધ થયું છે.

ભો. જે. વિદ્યાભવનનો હસ્તપ્રતસંગ્રહ

ઉપરોક્ત બે વિભાગો ઉપરાંત આ સંસ્થાનો પોતાનો હસ્તપ્રતસંગ્રહ પણ મોટો છે.

ભાષા

કાગળ પર લખાયેલી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અરબી, ફારસી, ઉર્દૂ, હિંદી (વ્રજ), જૂની ગુજરાતી, અપભ્રંશ, અવધી, મારવાડી, ડિંગલ, મરાઠી, કચ્છી વગેરે ભાષાની પ્રતો સચવાયેલી મળે છે. જ્યારે તાડપત્રીય પ્રતો સંસ્કૃત, તામિલ, કન્નડ, તેલુગુ વગેરે ભાષામાં લખાયેલી છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અર્ધભાગધી પ્રતો ૬,૦૦૦ જેટલી છે, જ્યારે હિંદી-મરાઠી, ગુજરાતી વગેરે મળીને લગભગ ૨,૮૬૦ અને અરબી-ફારસી પ્રતો ૨૦૫ જેટલી છે. આ સંગ્રહની મોટાભાગની પ્રતો ભેટ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થયેલી છે. સંગ્રહમાં કાગળ પર લખાયેલી પ્રતો મોટા પ્રમાણમાં છે. ૯ તાડપત્રીય પ્રતો છે.

વિષય

આ વિભાગમાં ઘણા વિષયોની પ્રતો મળે છે. જેમાં વેદ અને વૈદિક સાહિત્ય, વેદાંગ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ, તંત્ર, આગમ, મંત્રશાસ્ત્ર, કાવ્ય, છંદ, અલંકાર, વ્યાકરણ, નાટ્ય, કોશ, અર્થશાસ્ત્ર, શિલ્પ, આયુર્વેદ, જ્યોતિષ, રત્નશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, જૈન સાહિત્ય, બૌદ્ધ સાહિત્ય વગેરે જુદા જુદા અનેક વિષયોની પ્રતો થોડી-વધારે સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થાય છે.

આ સંગ્રહમાંની સંસ્કૃત/પ્રાકૃત ભાષાની પ્રતોનું વર્ગીકરણ થયેલું છે. જેની વિષયવાર પ્રત સંખ્યા આ પ્રમાણે છે :

કર્મકાંડ (૧,૭૨૯), સ્તોત્ર (૧,૦૯૧), તત્ત્વજ્ઞાન (૭૯૨), ઇતિહાસ પુરાણ (૬૨૮), વ્યાકરણ (૪૭૩), જ્યોતિષ (૪૪૧), વેદક (૨૮૩), લલિતવાસ્તુમય (૨૮૧), ધર્મશાસ્ત્ર (૨૨૦), આયુર્વેદ (૧૫૦), કોશ (૮૧) અને અલંકારશાસ્ત્ર (૪૪).

સચિત્ર પ્રતો

આ સંગ્રહમાં બધી ભાષાઓની મળીને કુલ ૨૫ જેટલી સચિત્ર હસ્તપ્રતો છે. કલાત્મક ચિત્રો દોરેલી પ્રતો ઉપરાંત જ્યોતિષને લગતા વિષયોમાં ભૌમિતિક આકૃતિઓ કે પ્રાસંગિક ચિત્રો દોરેલાં જોવા મળે છે. જૂની મારવાડી કે અપભ્રંશ ગુજરાતી પ્રતોમાં ‘શાલિભદ્રરાસ’ અને ‘જલાલ મહાગરી’ જેવી રંગીન ચિત્રોવાળી હસ્તપ્રતો ઉપરાંત વ્રજભાષામાં લખાયેલી ‘મધુમાલતી કથા’ અને ‘ઉત્તમ વિલાસ’ યાને ‘કૃષ્ણચરિત’, ‘લયલા મજનૂ’ વગેરે હસ્તપ્રતો રંગીન ચિત્રોથી શણગારાયેલી છે. ‘કલ્પસૂત્ર’ની થોડી પ્રતો છે. હસ્તપ્રતો ઉપરાંત અઢારમી સદીનું એક રંગીન વિજ્ઞાપિત્ર તેમ જ ગાયકવાડ રાજાઓની વંશાવલી દર્શાવતો આંબો સચિત્ર છે.

સુવર્ણાક્ષરી પ્રતો

સંગ્રહમાં ત્રણ પ્રતો સુવર્ણાક્ષરી છે. જે સુંદર વેલ-બુઢાથી શણગારાયેલી છે.

મહત્ત્વની પ્રતો

આ સંગ્રહમાં ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવતી કેટલીક પ્રતો છે. હિજરી સન્ ૧૧૬૧ની ‘તારીખે આલમગિરી’ની અરબી-ફારસી હસ્તપ્રતમાં ઓરંગઝેબના સમયની ઐતિહાસિક વિગતો મળી આવે છે. બેનીદાસ કૃત ‘દિલ્હી સામ્રાજ્ય વર્ણન’ ઉપરાંત જૂનાગઢ અને વિરમગામની ઐતિહાસિક વિગતો આપતી પ્રતો પણ અહીં જોવા મળે છે.

દ્વિપાઠ, ત્રિપાઠ, પંચપાઠ પ્રતો

આ સંગ્રહમાં દ્વિપાઠ, ત્રિપાઠ કે પંચપાઠ ધરાવતી કૃતિઓ તેમ જ બાલાવબોધ, સ્તબક વગેરે પ્રતો પણ મળે છે. ગુટકા અને બાંધેલી પ્રતો પણ મળી આવે છે. ભૂગોળ, ખગોળને લગતાં ઓળિયાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગોઠવણી

ભો.જે. વિદ્યાભવનના હસ્તપ્રત વિભાગમાં આ સંસ્થાના સંગ્રહ ઉપરાંત ‘આપારાવ ભોળાનાથ ગ્રંથાલય’નો સંગ્રહ અને ‘કવીશ્વર દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહ’ આ બે અલગ સંગ્રહો કરેલા છે. બધા જ સંગ્રહની હસ્તપ્રતોની ગોઠવણી ભાષાવાર અલગ કરેલી છે. દરેક ભાષાની પ્રતોના સળંગ સૂચિકમાંક આપવામાં આવેલા છે. આ વિભાગની પ્રત્યેક હસ્તપ્રતને તેના માપના બે જાડા પૂંઠાની વચ્ચે મૂકી લાલ કપડાના બંધનથી બાંધીને સ્ટીલના કબાટોમાં ક્રમશઃ ગોઠવવામાં આવી છે. પ્રતના પૂંઠા પર સ્લીપ લગાવવામાં આવે છે. જેના પર પ્રતનું નામ, કર્તા, શિર્ષક નંબર, પત્રસંખ્યા, ભાષા, વિષય વગેરે વિગતો નોંધવામાં આવે છે. આ નંબર પ્રમાણે કબાટના ખાનાઓમાં એકની ઉપર બીજી એમ થપ્પીમાં બધી પ્રતોને ગોઠવેલી છે. કબાટ ઉપર પણ તેમાં રહેલી પ્રતના નંબરની માર્ગદર્શક સ્લીપ લગાવવામાં આવે છે. પ્રસિદ્ધ થયેલા સૂચિપત્રોમાંથી કે રજિસ્ટરમાંથી પ્રતનો નંબર મેળવ્યા પછી કબાટમાંથી તરત જ તે મળી શકે છે.

સૂચિ સ્લીપો (કાર્ડ)

હસ્તપ્રતવિભાગની પ્રત્યેક પ્રતની સૂચિસ્લીપો તૈયાર થયેલી છે. જેમાં પ્રતનું નામ, કર્તા, વિષય, રચનાવર્ષ, કદ, પત્રસંખ્યા વગેરે જરૂરી વિગતો આપવામાં આવી છે. બધી જ પ્રતોના તૈયાર થયેલાં કાર્ડ ગ્રંથનામ અને કર્તા પ્રમાણે અલગ અલગ અકારાદિક્રમમાં કેબીનેટમાં ગોઠવેલા છે. જેના પરથી પ્રતની માહિતી અને તેનો સૂચિકમાંક મળી શકે છે. આ ક્રમાંક મેળવ્યા પછી તરત જ પ્રત મેળવી શકાય છે.

સૂચિપત્રો (કેટલોગ)

આ સંસ્થાના ‘આપારાવ ભોળાનાથ ગ્રંથાલય’ની પ્રતોના સંગ્રહનું સૂચિપત્ર ૧૯૩૦-૩૧માં અને ‘દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહ’ની પ્રતોના સંગ્રહનું સૂચિપત્ર ઈ.સ. ૧૯૩૦માં ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ એ પ્રકાશિત કરેલાં છે. તદ્દપરાંત આ સંગ્રહની સંસ્કૃત, પ્રાકૃત પ્રતોના અને ફારસી પ્રતોના સૂચિપત્રો પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે. જેમાં ઈ.સ. ૧૯૬૪માં પ્રિયબાળા શાહ સંચાલિત ‘ડીસ્ક્રિપ્ટીવ કેટલોગ ઓફ સંસ્કૃત મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ્સ’ બે ભાગમાં અને છોટુભાઈ ર. નાયક સંપાદિત ‘ડીસ્ક્રિપ્ટીવ લિસ્ટ ઓફ એરેબીક એન્ડ પર્શિયન મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ્સ’ બે ભાગમાં આ સંસ્થાએ પ્રકાશિત કર્યા છે. આ બંને વર્ણનાત્મક સૂચિપત્રો વર્ગીકૃત યાદી સાથે તૈયાર કરવામાં આવેલા છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સૂચિપત્રમાં કુલ સંગ્રહની અર્ધા ભાગની પ્રતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. બાકી રહેલી સંસ્કૃત-પ્રાકૃત પ્રતોનું સૂચિપત્ર ભાગ-૩ પ્રસિદ્ધ થવાની તૈયારીમાં છે. જ્યારે આના સંદર્ભમાં તૈયાર થતા ચોથા ભાગમાં સંસ્થાના સંગ્રહની ગુજરાતી પ્રતો અને કેટલીક પસંદ કરેલી હિંદી પ્રતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જે પણ પ્રસિદ્ધ થવાની તૈયારીમાં છે.

પ્રસિદ્ધ થયેલા ફારસી-ઉર્દૂ પ્રતોના બે ભાગના સૂચિપત્રના પ્રથમ ભાગમાં ગુજરાત વિદ્યાસભાની ૨૨૩ પ્રતો અને આ. ભો. ગ્રંથાલયના સંગ્રહની ૭૨ પ્રતો મળીને કુલ ૨૯૫ પ્રતોની અને બીજા ભાગમાં આ. ભો. ગ્રંથાલયના હસ્તપ્રતસંગ્રહની ૧૫૪ ઉર્દૂ-ફારસી પ્રતોની વર્ણનાત્મક સૂચિ આપવામાં આવી છે. તેના પરિશિષ્ટમાં વિશિષ્ટ પ્રતોનો પરિચય પણ આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રતોનું સંરક્ષણ અને જાળવણી

સંસ્થાના આ સંગ્રહમાં સંગૃહિત બધી જ પ્રતોને સૂચિપત્ર તૈયાર કરતી વખતે તપાસવામાં આવી છે. જેમાં નુકસાન પામેલી પ્રતો મળી નથી; આમ છતાં પ્રતોની સુરક્ષા માટે નેપ્થેલીનની ગોળીઓ અને ગેમેક્સીન પાવડરનો ઉપયોગ વર્ષમાં બે વાર કરવામાં આવે છે. ચોમાસાની ઋતુ પછી પ્રતોનો ભેજ દૂર કરવા કેટલીક મહત્વની પ્રતોને બહાર તડકામાં થોડીવાર મૂકવામાં આવે છે. કબાટમાં રહેલી પોથીઓની સફાઈ અવાર-નવાર કરવામાં આવે છે.

સંશોધન :

આ સંગ્રહની પ્રતોનો ઉપયોગ ઘણા સંશોધકોએ સંશોધનાર્થે કરેલો છે. શરૂઆતમાં બહારની સંસ્થાઓની માંગણી થયે હસ્તપ્રતો સંસ્થા બહાર આપવામાં આવતી હતી; પરંતુ હવે તે વ્યવસ્થા નથી. સંશોધકોએ કોઈપણ પ્રત અંગે સંશોધન કરવા માટે સંસ્થાના આ વિભાગમાં બેસીને જ તેનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય - હસ્તપ્રત વિભાગ

આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪.

ઈ.સ. ૧૯૨૦માં દેશની સ્વાતંત્ર્ય ચળવળના ભાગરૂપે પૂ. મહાત્મા ગાંધીજીએ અસહકાર આંદોલનની ઘોષણા કરી. તેના અનુસંધાનમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રચાર માટે અમદાવાદમાં ‘ગુજરાત વિદ્યાપીઠ’ સંસ્થાની સ્થાપના કરી. રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનના કાર્યમાં સહાયરૂપ સંસ્થાના અન્ય વિભાગોની સાથે પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, ધર્મ, સાહિત્ય તેમ જ ઇતિહાસના અધ્યયન અને સંશોધનના હેતુસર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના સ્મરણાર્થે તા. ૨૨-૧૨-૧૯૨૦ના રોજ ‘પુરાતત્ત્વ મંદિર’ની સ્થાપના કરવામાં આવી. મુનિશ્રી જિનવિજયજીના આચાર્ય પદ અને રસિકલાલ પરીખના મંત્રીપદ નીચે આ વિભાગની કામગીરી શરૂ થઈ. આ કાર્ય માટે તે સમયના વિદ્વાન અધ્યાપકો શ્રી રામનારાયણ પાઠક, શ્રી ધર્માનંદ કોસમ્બી, પંડિત સુખલાલજી, પં. બેચરદાસ દોશી વગેરેનો સહયોગ પણ સાંપડ્યો.

‘પુરાતત્ત્વ મંદિર’ વિભાગનો મુખ્ય હેતુ હિંદુસ્તાન અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, કળા, વિજ્ઞાન, ધર્મ, સમાજ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોના શિક્ષણ માટે પ્રાચ્યવિદ્યાને લગતાં આજ સુધીમાં પ્રગટ

થયેલા ગ્રંથોની શોધખોળ કરી તે સમગ્ર સાહિત્યને સંગ્રહવાનો અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી, ફારસી, અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલભ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને મેળવવા અને તેને પ્રકાશિત કરવાનો હતો.

‘પુરાતત્ત્વ મંદિર’ની મુખ્ય કામગીરીના ભાગરૂપે મુનિશ્રી જિનવિજયજી, શ્રી રસિકલાલ પરીખ અને અન્ય વિદ્વાનોના સહયોગે પુરુષાર્થથી હસ્તલિખિત પ્રતો અને મુદ્રિત ગ્રંથો મેળવવાની કામગીરી શરૂ થઈ. તેમના આ પ્રયત્નોના પરિણામે ૬૯૧ પ્રતો પ્રાપ્ત થઈ શકી. તે હાલ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ગ્રંથાલય વિભાગમાં અલગ હસ્તપ્રતસંગ્રહ તરીકે વ્યવસ્થિતપણે સચવાયેલી છે.

હસ્તપ્રત સમૃદ્ધિની વિશેષતા

આ હસ્તપ્રત વિભાગની પ્રતો લિપિ, ભાષા, વિષય, સમય વગેરે દૃષ્ટિએ ઘણું જ મહત્ત્વ ધરાવે છે. આ વિભાગમાં કુલ ૬૯૧ હસ્તપ્રતો છે, જે બધી જ પ્રતો સંસ્થાને ભેટ મળેલી છે. અગાઉ જોયું તે મુજબ ‘પુરાતત્ત્વ મંદિર’ની પ્રવૃત્તિના ભાગરૂપે બધી જ પ્રતો ભેટ મેળવેલી છે. કોણે કેટલી પ્રતો ક્યાંથી મેળવી તે વિશેની કોઈ જ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. આ સંગ્રહમાંની બધી જ પ્રતો કાગળ પર લખાયેલી છે.

તાડપત્રીય પ્રતોની ફોટોનકલ

આ સંગ્રહમાં તાડપત્રીય પ્રત એક પણ ન હોવા છતાં તાડપત્રીય પ્રતો ઉપરથી તૈયાર કરાવેલી કેટલીક ફોટો નકલ પ્રતો પ્રાપ્ય છે. જેની સંખ્યા ૧૪ છે. સોળમા શતકની તાડપત્રીય પ્રત ‘કુવલયમાલા કથા’ની તેમજ વીસમા શતકની તાડપત્રીય પ્રતો ‘વિલાસવતી કથા’, ‘પ્રમાણમીમાંસા’, ‘ઉપદેશ કુલકાદિ’, ‘કર્મપ્રકૃતિ ચૂર્ણિ’, ‘શ્રાવક ધર્મ’, ‘દ્રવ્યાલંકાર વૃત્તિ’ વગેરે ઉપરાંત અન્ય કેટલીક મહત્ત્વની પ્રતોની ફોટોનકલ પ્રતો અત્રે ઉપલબ્ધ છે. જેની ભાષા પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત છે. આ ફોટોનકલ પ્રતોની સ્થિતિ સારી છે.

લિપિ: બધી જ હસ્તપ્રતો મુખ્યત્વે દેવનાગરી કે જૈનનાગરી લિપિમાં લખાયેલી છે.

ભાષા: સંગ્રહમાંની મોટાભાગની પ્રતો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને જૂની ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલી છે. અન્ય કેટલીક ભાષાઓની પણ વત્તા-ઓછા પ્રમાણમાં પ્રતો મળે છે. જેની પ્રતસંખ્યા આ મુજબ છે.

ભાષા	સંખ્યા
સંસ્કૃત	- ૨૫૦
પ્રાકૃત	- ૧૩૦
જૂની ગુજરાતી	- ૧૨૭
હિન્દી	- ૧૫
વ્રજ હિન્દી	- ૨૬
સંસ્કૃત/ગુજરાતી	- ૨૦
પ્રાકૃત/ગુજરાતી	- ૮૨
પ્રાકૃત/સંસ્કૃત	- ૨૪
સંસ્કૃત/હિન્દી	- ૩
રાજસ્થાની	- ૧
મારવાડી	- ૧

અપભ્રંશ	-	૧
મરાઠી	-	૧

વિષય : આ સંગ્રહમાં અનેક વિષયોનું વૈવિધ્ય ધરાવતી પ્રતો પ્રાપ્ત થાય છે. જેનું વર્ગીકરણ નીચે મુજબ છે. દરેક વિષયની સાથે લઘુકૌંસમાં પ્રતસંખ્યા દર્શાવી છે.

આગમ (૧૨૮), ઉપનિષદ્ (૭), આવશ્યક (૨૨), વિધિવિધાન (૫), આચાર (૩૨), કર્મ (૧૩), સ્મૃતિ (૫), કથા (૨૬), ચરિત્ર (૭૬), કાવ્ય (૧૪), ઇતિહાસ (૫), નાટક (૪), અલંકાર (૬), ઉપદેશ (૩૯), સુભાષિત (૧૬), જૈનભૂગોળ (૪૨), તત્ત્વજ્ઞાન (૪૮), ન્યાય (૩૧), ચર્યા (૪), પ્રશ્નોત્તર (૨), છંદશાસ્ત્ર (૪), વ્યાકરણ કોશ (૩૩), અધ્યાત્મ યોગ (૭), વૈરાગ્ય (૮), જ્યોતિષ (૧૪), આયુર્વેદ (૨), કામશાસ્ત્ર-શૃંગાર (૩), સ્તોત્ર (૩૭), સ્તુતિ (૩૨), ભજનો-પદો (૧૫), ગીત (૧૦).

વિષયોનું વૈવિધ્ય ધરાવતી આ હસ્તલિખિત પ્રતો સંશોધકોને અનેક રીતે ઉપયોગી છે.

મહત્વની પ્રતો

આ સંગ્રહમાં કેટલીક પ્રતો પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ તો કેટલીક અપ્રગટ કૃતિઓની દૃષ્ટિએ મહત્તા ધરાવે છે. સચિત્ર પ્રતો થોડી છે, પરંતુ તેના ચિત્રોની દૃષ્ટિએ તે પણ વિશેષ મૂલ્યવાન છે.

રચનાસંવતની દૃષ્ટિએ પ્રાચીન પ્રતો

(૧) રચનાસંવત ૧૧૨૭ની હરિભદ્રસૂરિ રચિત ‘મુનિપતિચરિત્ર’ની પ્રાકૃત પ્રતની અઢારમા અનુમિત શતકની નકલ છે.

(૨) ‘પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર સ્તબક’ નામની સંસ્કૃત પ્રત સં. ૧૨૧૩માં રચાયેલી હસ્તપ્રતની સં. ૧૮૦૧માં થયેલી નકલ છે. ૪૪૨ પાના અને ૮ સર્ગ ધરાવતી આ પ્રત સારી સ્થિતિ ધરાવે છે.

(૩) રચનાસંવત ૧૨૪૮ની કવિ આસડ રચિત ‘વિવેકમંજરી સ્તબક’ની પ્રાકૃત/ગુજરાતી પ્રત સારી સ્થિતિ ધરાવે છે. તેની લેખનસંવત ૧૬૭૧ની છે.

(૪) સંવત ૧૨૬૪ની ‘ચંદ્રપ્રભ ચરિત્ર સ્તબક’ નામની પ્રાચીન સંસ્કૃત/ગુજરાતી હસ્તપ્રત પરથી આ પ્રત લેખનવર્ષ સં. ૧૮૮૨માં તૈયાર થઈ છે. તે જીર્ણપ્રાય: સ્થિતિ ધરાવે છે.

લેખનસંવતની દૃષ્ટિએ મહત્વની

આ સંગ્રહમાં બધી જ પ્રતો કાગળ પર લખાયેલી છે. જે પંદરમા અને સોળમા શતકથી લખાયેલી મળી આવે છે. કેટલીક પ્રાચીન પ્રતો જીર્ણ કે અતિજીર્ણ સ્થિતિમાં છે. આમ છતાં સંગ્રહમાંની મોટાભાગની પ્રતો સારી સ્થિતિ ધરાવે છે.

સંગ્રહની મહત્વની પ્રતોમાં કેટલીક સંસ્કૃત, ગુજરાતી પ્રતો સંશોધકોને વિશેષ ઉપયોગી થાય તેવી છે. સંસ્કૃત અપ્રગટ અલંકારગ્રંથ ‘કાવ્ય કૌસ્તુભનવપ્રભા’, ઉપરાંત કાંતિકવિ રચિત ગુજરાતી ‘હીરાવેધ બત્રીસી’, હંસરત્ન રચિત ‘ઋષભજીની ગુંદણી’ અને ‘નેમિનાથની ગુંદણી’ તેમ જ ગજવિજય રચિત ‘મુનિપતિ રાસ’ વગેરે અપ્રકાશિત મહત્વની કૃતિઓ છે. તદુપરાંત કેટલીક સંસ્કૃત પ્રતો ‘કૂર્માપુત્ર ચરિત્ર’, ‘હરિશ્ચંદ્રધ્યાય’, ‘આનંદમંદિર રાસ’, ‘દ્રોપદી વસ્ત્રાહરણ’, ‘વીરસિંહ નૃપકથા’, ‘ઈગ્યારસી કથા’ તેમ જ ગુજરાતી પ્રત શાંતિહર્ષ રચિત ‘અવંતી સુકુમાલ ઢાળિયાં’ ઋષિ ચોથમલ્લજી રચિત ‘રામસીતા ચરિત્ર’ વગેરે ઉલ્લેખનીય છે.

સચિત્ર પ્રતો

આ સંગ્રહમાં કુલ છ સચિત્ર પ્રતો છે. જેમાં શ્રીચંદ્રસૂરિ રચિત ‘સંગ્રહણીસૂત્ર’ની ત્રણ સચિત્ર પ્રતો છે. તે સં. ૧૮૭૬ની અઢારમા શતકની અને સં. ૧૮૫૬ની છે. આમાં ચિત્રો ઉપરાંત યંત્રપત્રો પણ જોવા મળે છે. તદુપરાંત સં.

૧૮૪૯ની ‘કલ્પદ્રુમકલિકા વૃત્તિ’માં કેટલાક ચિત્રો, અઢારમા શતકના ‘પૃથ્વ્યાચક્ર’માં સાદા યંત્રો અને સોળમા શતકના ‘ગૌતમ પૃથ્વ્યા પ્રકરણ’માં ચાર ફુદડી ચિત્રો મળી આવે છે. રંગીન ચિત્રપૃષ્ઠિકા સાથેની એક પ્રત મળે છે.

આ સંગ્રહમાં સુવર્ણાક્ષરી કે રૌપ્યાક્ષરી એક પણ પ્રત નથી.

સ્વહસ્તાક્ષરી

ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીના શિષ્ય પં.જયવિજયજીના હસ્તાક્ષરવાળી સં.૧૭૩૧માં સંસ્કૃતમાં લખાયેલી ‘તર્કભાષા વૃત્તિ’ (મિન્હ ભટ્ટી) પ્રત મળે છે.

ત્રિપાઠ અને પંચપાઠ

આ સંગ્રહમાં કુલ ૩૫ ત્રિપાઠ પ્રતો છે અને ૮ પંચપાઠ પ્રતો છે.

ગુટકા પ્રતો

વ્રજ હિંદી ભાષામાં અને ગુજરાતીમાં લખાયેલી ૪૩ જેટલી ગુટકા પ્રતો છે.

હસ્તપ્રતોની ગોઠવણી

સંસ્થાના ગ્રંથાલય વિભાગમાં અલગ સંગ્રહ તરીકે સચવાયેલી આ પ્રતોને ઈ. સ. ૧૯૮૪માં વ્યવસ્થિત કરી તેની રજિસ્ટરમાં નોંધણી કરેલી છે. આ પહેલાં પ્રત્યેક પ્રતને રેપરમાં બે પૂંઠાની વચ્ચે લાલ કપડાના બંધનમાં રાખેલી હતી. તેની કામચલાઉ સ્લીપો પણ તૈયાર કરેલી હતી; પરંતુ આધુનિક પદ્ધતિથી ગોઠવણી કરવા માટે ઈ.સ. ૧૯૮૪માં પ્રત્યેક પ્રતના જૂનાં બંધનો, રેપર, પૂંઠા હટાવી દરેક પ્રતના પત્રોની ચકાસણી કરી ખૂટતા પત્રોની નોંધ કરવામાં આવી. સફેદ મજબુત કાગળના રેપરમાં નવેસરથી ગોઠવી, સાઈઝ પ્રમાણે અગિયાર ઈંચના માપની અલગ થપ્પીઓ કરવામાં આવી. પ્રતના રેપર પર પેન્સીલથી પ્રતનો સૂચિક્રમાંક અને ડબ્બા નંબર આપ્યા છે. અલગ અલગ થપ્પીઓના માપના સાગના લાકડાના ડબ્બાઓ તૈયાર કરાવ્યા છે અને હાલ તેમાં ગોઠવીને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ ચાલે છે.

રજિસ્ટર નોંધણી

હસ્તપ્રતોને નવેસરથી વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ શરૂ થયું ત્યારે જ હસ્તપ્રતોની સંપૂર્ણ વિગતો દર્શાવતા સત્તર ખાનાઓ ધરાવતા રજિસ્ટરમાં પ્રત્યેક પ્રતની નોંધ કરવામાં આવેલી છે. જેમાં અનુક્રમ નંબર અને ડબ્બાનંબર, પ્રત ક્રમાંક, ગ્રંથનામ, પત્ર સંખ્યા, ભાષા, વિષય, ગ્રંથકાર, પ્રમાણ, પરિમાણ, રચનાવર્ષ, રચનાસ્થળ, લેખનવર્ષ, લેખનસ્થળ, પ્રતની સ્થિતિ, મૂલ્ય, લિપિકાર અને વિશેષ નોંધ એમ અલગ અલગ ખાનાઓમાં પ્રતની શક્ય એટલી માહિતી નોંધવામાં આવેલી છે.

સૂચિકાર્ડ

સફેદ જાડા કાગળના છાપેલા કાર્ડમાં પ્રત્યેક પ્રતની સંપૂર્ણ વિગતો સમાવવામાં આવી છે. આ બધા કાર્ડને ગ્રંથનામના અકારાદિક્રમમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે. જેના પરથી હસ્તપ્રતનો નંબર મેળવીને ડબ્બામાંથી જે તે હસ્તપ્રત મેળવી શકાય છે.

આ ઉપરાંત કર્તા કાર્ડ પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે, જે કર્તાના અકારાદિક્રમમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે. હસ્તપ્રતની રચનાસંવત તેમ જ લેખનસંવત દર્શાવતા કાર્ડ તૈયાર કરીને તેને અલગ અલગ રીતે સંવતના અનુક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવ્યા છે.

સૂચિપત્ર (કેટલોગ)

સંગ્રહમાં સચવાયેલી હસ્તપ્રતોના સૂચિકાર્ડ પરથી બધી જ પ્રતોની વિગતો દર્શાવતું છાપેલું સૂચિપત્ર પ્રકાશિત કરવાનું કામ હાથ પર લીધેલું છે. આ સૂચિપત્ર લગભગ છપાઈ ગયું છે, જે થોડા જ સમયમાં પ્રકાશિત થશે.

આ સંગ્રહમાંની હસ્તપ્રતોનો સંશોધકો દ્વારા ખાસ ઉપયોગ થયેલો નથી. આનું કારણ કદાચ સૂચિપત્રો દ્વારા મળતી માહિતીનો અભાવ હશે; પરંતુ હવે સૂચિપત્ર પ્રસિદ્ધ થયા પછી આ વિભાગની મહત્વની પ્રતોની માહિતી સંશોધકો સુધી પહોંચશે જે તેમના સંશોધન કાર્યમાં માર્ગદર્શક બનશે.

હસ્તપ્રતોની સુરક્ષા

આ સંગ્રહમાં સંગ્રહિત હસ્તપ્રતોની કેટલીક પ્રતો જીર્ણ કે અતિજીર્ણ સ્થિતિમાં છે. એકાદ બે પ્રતોના પાનાં ભેજને કારણે ચોંટી ગયેલા પણ છે. હસ્તપ્રતોની સુરક્ષા માટે નેપ્થેલીનની ગોળીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

સંસ્થાના ગ્રંથાલય વિભાગમાં ફ્યુઝીગેશન ચેમ્બર છે, જે હસ્તપ્રતોને જંતુરહિત કરવા માટે ઉપયોગી છે. તદુપરાંત અહીં માઈક્રોફિલ્મ કેમેરા યુનિટની વ્યવસ્થા પણ છે, જે કેટલીક મહત્વની કે જીર્ણ પ્રતોની માઈક્રોફિલ્મ તૈયાર કરીને તેને સાચવવામાં મદદરૂપ બનશે.

હજરત પીર મોહમ્મદ શાહ દરગાહ - હસ્તપ્રતભંડાર રીગલ સિનેમા સામે, ઘી કાંટા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.

ગુજરાતમાં ઈસ્લામી હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ ધરાવતો આ એક સંસ્થાકીય હસ્તપ્રતભંડાર છે. અદારમી સદીના મુસ્લિમ સંત પીર મોહમ્મદ શાહની દરગાહ સાથે સંકળાયેલા પુસ્તકાલયમાં અલગ વિભાગમાં હસ્તપ્રતો સંગ્રહાયેલી છે. આ હસ્તપ્રતભંડારની સ્થાપના પીર મોહમ્મદ શાહના વ્યક્તિગત હસ્તપ્રતસંગ્રહથી થયેલી. ત્યારબાદ અનેક મુસ્લિમ વિદ્વાનોએ પોતાના અંગત સંગ્રહોમાંની ઘણી હસ્તપ્રતો આ સંસ્થાને ભેટ આપીને તેની હસ્તપ્રતસમૃદ્ધિમાં વધારો કર્યો છે. આજે પણ ભેટસ્વરૂપે હસ્તપ્રતો આવતી જાય છે અને તેના સંગ્રહમાં વધારો થતો જાય છે. અમદાવાદના પ્રખ્યાત વિદ્વાન વલીઉલ્લાહના કુટુંબીજનોએ આપેલો તેમનો અંગત હસ્તપ્રત સંગ્રહ આ ભંડાર માટે ઉલ્લેખનીય છે.

આ સંસ્થાના પુસ્તકાલયમાં એક ભાગરૂપે હસ્તપ્રતોનો સારો સંગ્રહ ઉપલબ્ધ છે. પુસ્તકાલયમાં મુદ્રિત પુસ્તકો સારી એવી સંખ્યામાં છે. તદુપરાંત અલગ વિભાગમાં ગોઠવાયેલી બધી મળીને બે હજાર જેટલી હસ્તપ્રતો અહીંયાં સચવાયેલી છે, જે બધી જ કાગળ પર લખાયેલી છે. આમાંની ઘણી હસ્તપ્રતો કીમતી તેમજ અલભ્ય છે. આ સંગ્રહમાં કેટલીક એવી હસ્તપ્રતો પણ છે, જે સમ્રાટો અને સંતોના અંગત સંગ્રહમાં સ્થાન મેળવી ચૂકેલી છે.

લિપિ

મુખ્યત્વે હિજરીસંવત ચોથી (ઈ.સ.ના બારમા સૈકા) પછી પ્રાપ્ત થતી આ હસ્તપ્રતો કુફી, થુલ્થ, નસ્ખ, નસ્તાલીક અને બહાર લિપિઓમાં લખાયેલી છે. આ બધી અરબી લિપિમાં વિકસેલા સ્વરૂપો છે. આમાંની બહાર લિપિમાં લખાયેલી એક પ્રત ઈ.સ. ૧૪૮૮ની મનાય છે; પરંતુ તેના ચોક્કસ સમય અને વિકાસ અંગે અનિશ્ચિતતા પ્રવર્તે છે.

ભાષા

આ સંગ્રહમાંની બધી જ પ્રતો મુખ્યત્વે અરબી, ફારસી અને ઉર્દૂ ભાષામાં લખાયેલી છે. આ હસ્તપ્રતભંડારમાં કુરાનની ૩૦થી પણ વધારે પ્રતો પ્રાપ્ત થાય છે, જેમાંની કેટલીક ફારસી ભાષામાં અનુદિત થયેલી પ્રતો છે. આમાંની એક પ્રત ઈ.સ. ૧૬૮૮ની છે.

વિષયવૈવિધ્ય

આ હસ્તપ્રતભંડારમાં ઈસ્લામને સંબંધિત વિષયોની હસ્તપ્રતો વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં હિકમ મુસ્લિમ કાયદો અને સૂફીવાદ ઉપર અસંખ્ય દુર્લભ પ્રતો પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરાંત કુરાન, હદીસ, કિસ્યત (કુરાન પઠનશાસ્ત્ર), તકસીર (કુરાનભાષ્ય), તિબ (વૈદક), ફિલસૂફી (તત્ત્વજ્ઞાન), મંતક (તર્કશાસ્ત્ર), સાહિત્ય, અરબી વ્યાકરણ, મુનાઝરા (ચર્ચા), ઇલ્મેકલામ (કુરાન, હદીસ, ફિકાસ વિષયક), શિસ્ત, તઝકેરા (જીવનચરિત્ર), અરુઝ (પિંગળશાસ્ત્ર), ઈનલ

(કાર્યાલય પદ્ધતિ) વગેરે વિષયોની પ્રતો પ્રાપ્ત થાય છે. તદુપરાંત હિન્દેરા અને હિસાબ (ચરિત્ર), ભૂગોળ, ઇતિહાસ, ઈલ્મેરમલ (જ્યોતિષવિદ્યા) વગેરે વિષયોની અલ્પ સંખ્યામાં પ્રતો મળે છે.

સચિત્ર પ્રતો

આ ભંડારમાં જૈન જ્ઞાનભંડારોના જેવી સચિત્ર પ્રત એકપણ ઉપલબ્ધ નથી; પરંતુ કેટલીક ભૌમિતિક કે ખગોળીય પ્રતોમાં લાલ શાહીથી તૈયાર કરેલી આકૃતિઓ જોવા મળે છે. બધી જ પ્રતો કાળી શાહીથી લખાયેલી જોવા મળે છે.

સ્વહસ્તાક્ષરી પ્રતો

આ સંગ્રહમાં કેટલીક વિશિષ્ટ પ્રતો સંગ્રહાયેલી છે. જેમાં વિદ્વાનોના હાથે જ લખાયેલી હોય તેવી કેટલીક પ્રતો મળી આવે છે.

(૧) મુલ્લા અલી કારીના સ્વહસ્તાક્ષરે લખાયેલી ‘શ્યામલે તિમિઝી અલ્માર-રિજાલ’ની એક પ્રત છે.

૨) શેખ અબુ બક - મોહદિસની સ્વહસ્તાક્ષરી ‘અલ્માઓ અહલે-બરદ’ પ્રત.

૩) કાઝી મોહમ્મદ શરીફ અલ-ઈદિજાની તેમની જ કલમે લખાયેલી માનવામાં આવતી ‘તનજીમે રુબી’ પ્રત.

૪) હાફિસ શમસુદ્દીન મોહમ્મદ સખ્વીના સ્વહસ્તાક્ષરે લખાયેલી ‘અજજઉલ લામી’નો એક ભાગ.

૫) હાશિમના સ્વહસ્તાક્ષરે લખાયેલી ‘હિદાયા’ની દળદાર પ્રત.

૬) અહમદ અબ્દુલ્લા તોસીની તેમની જ કલમે લખાયેલી ‘તુહફતુલ બરદરા-ફી-ઓરાદિલ-ઈશારા’ નામની પ્રત.

૭) કુરાનના ‘સૂરા’ (અધ્યાય) ‘યૂસુફ’ના ઈસ્લામ શિરાજી દ્વારા લખાયેલું વ્યાખ્યાન.

૮) મજહુરુદ્દીન મોહમ્મદ કજેરુની ‘તફસીરે-બેજાવી’ની સોળમી શતાબ્દીના ગુજરાતના મહાન વિદ્વાન અલામા શાહ વજીહુદ્દીન અલવીએ લખેલી પ્રતિલિપિ.

૯) અમદાવાદના પ્રખ્યાત શાહઆલમ સંત પરિવારના મોહમ્મદ મહેબૂબ આલમ દ્વારા ઈ.સ. ૧૬૬૬માં તૈયાર થયેલી ‘મુકદમાયે-તફસીર’ નામની પ્રત.

વિદ્વાન લેખકોની પ્રતો

મોટેભાગે ઈસ્લામ ધર્મના બધા જ વિદ્વાન લેખકોની મહત્વની કૃતિઓ આ ભંડારમાં સંગ્રહાયેલી છે. જેમાં અહમદ અલ-કરતાલાની, ઈખ્મેહજર અલ-અસ્કલાની, શેખ મોહમ્મદ બિન તાહિર પતની, શાહ વજીહુદ્દીન અલવી, મુલ્લા અલી કારી, શાહ ખૂબ મોહમ્મદ ચિશ્તી જેવા અનેક વિદ્વાનોની હસ્તપ્રત રચનાઓ અત્રે સુલભ બની છે. જૈન ભંડારોમાં જોવા મળતી દ્વિપાઠ, ત્રિપાઠ જેવી પ્રતો મળતી નથી; પરંતુ મૂળ લખાણની આજુબાજુ વિદ્વાનોએ ટીકા રૂપે કેટલીક નોંધોવાળી કેટલીક પ્રતો મળે છે. જેને તાલીકાત કહેવામાં આવે છે.

વિશિષ્ટ પ્રતો

આ હસ્તપ્રતસંગ્રહમાં કેટલીક મહત્વની હસ્તપ્રતો સંગ્રહાયેલી છે, જે તેની વિશેષતાઓને આધારે વર્ણવી શકીએ.

૧. આ સંગ્રહમાં મહાભારતના ચૌદમા પર્વનો ફારસી ભાષામાં થયેલો અનુવાદ પ્રાપ્ત થાય છે, જેનો અનુવાદ ઓગણીસમી સદીમાં ખંભાતના એક વડનગરા બ્રાહ્મણે કરેલો છે.

૨. ‘ખત-એ-ગુબાર’ નામની કુરાનની એક પ્રત સૂક્ષ્માક્ષરે લખાયેલી છે, જેના પહેલા અધ્યાય ‘સૂરા-એ-ફાતિહા’માં આખું કુરાન લખેલું છે, એ તેની ખાસ વિશેષતા ગણાવી શકાય.

૩. કુરાન પઠન વિષય પરની ઈ.સ. ૧૨૭૦માં લખાયેલી ‘અલ વુકુફ ફી અસરાઈલ હુરુફ’ની એક પ્રત છે.

૪. મૌલાના ફતહુલ્લાહ ચિશ્તીની કુરાન પઠન વિષય પરની ‘અલ-જવાહિરુલ કુર્કાની’ નામની પ્રત છે. મૌલાના ચિશ્તી તેરમી સદીના સંત બાબા ફરીદ ગંજ-એ-શકરના શિષ્ય હતા.

૫. સૈયદ અલીના ‘કુરાન’ વ્યાખ્યાનની એક પ્રતિલિપિ, જે મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબના એક સેનાપતિ શેખ નુરુલ-હક માટે લખાઈ હતી.

૬. મુલ્લા મોહમ્મદ સાદિક હલાવીના ‘કુરાન’ના કેટલાક અંશોનું વ્યાખ્યાન, મુલ્લા હલાવી સમ્રાટ અકબરના ભાઈ શાહજાદા મોહમ્મદ હકીમ મિર્ઝાના ગુરુ હતા.

૭. શેખ અબુ હફ્સ નજમુદ્દીન ઉમરના ‘અલ-ફિકહુલ હનફી’ ગ્રંથની ઈ.સ. ૧૩૭૨માં તૈયાર થયેલી પ્રતિલિપિ.

૮. ‘હદીસ’ વિષય ઉપર મુલ્લા અલી કારીના પ્રખ્યાત ગ્રંથ ‘અલ હિજ્જુસ્સમીન’ની એક સુંદર પ્રત મળી આવે છે.

૯. મોહમ્મદ - અલ - કિરમાણી રચિત ઈ.સ. ૧૩૮૩ની ‘શરહે-સહીહ-બુખારી’ નામની પ્રત.

૧૦. સૈયદ મોહમ્મદ અલ કજેરુની રચિત ‘કિતાબુલ મુસલસલાત’ની પ્રાચીન પ્રત.

૧૧. કાઝી અબુલ ફઝલ અયાઝની ‘મશારીફુલ અનવાર’ ગ્રંથની ઈ.સ. ૧૨૫૮માં લખાયેલી પ્રતિનકલ.

૧૨. રસૂલે અકરમ અને તેમના સાથીદારોના જીવન ઉપર આધારિત શેખ મોહમ્મદ બિન તાહિર પતની રચિત ‘કિતાબુત તવસ્સુલ’ નામની પ્રત.

૧૩. મુસ્લિમ કાનૂન વિષયક લખાયેલ ‘ફતવા-એ-તાતર ખાનિયાં’ની બધી જ પ્રતો મહત્વની છે.

૧૪. મુસ્લિમ કાનૂન પર લખાયેલ ‘ફવાયદે-ફિરોઝશાહી’ના ત્રણ ભાગ મહત્વના છે.

૧૫. શેખ અહમદ સરહિદી (મુજદ્દીન-એ-અલ્ફ-એ-થાની)ની તેમના અવસાન (ઈ.સ. ૧૬૨૪)ના સત્તર વર્ષ પછી લખાયેલી ‘મુકશ્ફાતે-ગેબિયા’નામની સંપૂર્ણ હસ્તપ્રત.

૧૬. અબુ બકર બિન-અબ્દુલ્લા અસદી રઝીની ઈ.સ. ૧૬૦૭માં રચાયેલી ‘મિસાદિલ-ઈ-બાદ’ નામની હસ્તપ્રત જે મોગલ સમ્રાટ જહાંગીરના ગ્રંથાલયમાંથી મળી આવેલી પ્રત છે.

૧૭. હમીદુદ્દીન સાયદીની ફારસી ભાષામાં લખાયેલી ‘ઉસુલુત તરીકા’ નામની એક પ્રાચીન પ્રત. આ પ્રત ઈ.સ. ૧૨૭૪માં લેખકના પૌત્રે તૈયાર કરેલી.

૧૮. વલી મોહમ્મદના પુત્ર ખાન મોહમ્મદની સુફી માન્યતાઓ ઉપર આધારિત ‘સગલે તોબા’ નામની પ્રત.

૧૯. શાહજાદી જહાન-આરની ‘મુનિરુલ ઉરવાહ’ નામની ઈ.સ. ૧૬૩૯માં લખાયેલી અલભ્ય પ્રત અહીં મળે છે.

૨૦. અબુ રેહાન અલબેરૂની રચિત ‘ગુરાતલ અજાયજ’ નામની હસ્તપ્રત. આને ‘જિજે હિન્દ’ પણ કહેવામાં આવે છે.

હસ્તપ્રતોની ગોઠવણી

આ હસ્તપ્રત વિભાગમાંની હસ્તપ્રતોને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ આજ સુધીમાં બે ત્રણ તબક્કે થયેલું છે. પરિણામે તેમાંની થોડી હસ્તપ્રતોને વિષયવાર અલગ કરીને તેના સૂચિકાર્ડ બનાવવાનું કામ થયેલું છે. આ માટે મૌલવી અબુ ઝફર સાહેબે થોડું વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો. ત્યારબાદ પ્રો. કુરેશી અને અન્ય અભ્યાસીઓએ પણ તે અંગેનું થોડું કામ કરેલું છે; પરંતુ હજી સુધી બધી જ હસ્તપ્રતોને તપાસી તેનો વિષય નક્કી કરી અલગ કરવામાં આવી નથી. બધી જ

પ્રતોના સંપૂર્ણ રીતે સૂચિકાર્ડ પણ તૈયાર થયા નથી. આ બધી જ હસ્તપ્રતોનું પ્રાથમિક લિસ્ટ પ્રાપ્ય છે; પરંતુ વ્યવસ્થિત રજિસ્ટર હજી સુધી તૈયાર થયું નથી. લિસ્ટમાં આપેલા અનુક્રમ નંબર હસ્તપ્રતો પર આપેલા છે. આમ છતાં અત્યાર સુધીના તેને વ્યવસ્થિત કરવાના પ્રયત્નોના પરિણામે જે હસ્તપ્રતો વ્યવસ્થિત ગોઠવાઈ છે, તેને મૂળ ગ્રંથની સાથે તેના ટીકાગ્રંથો રહે તે રીતે સાલવાર ગોઠવેલા છે. આ ગોઠવાયેલી હસ્તપ્રતોના લગભગ ૫૦૦ સૂચિકાર્ડ તૈયાર થયેલા છે. આ સૂચિકાર્ડ હસ્તપ્રતો મેળવવામાં સહાયરૂપ થાય છે. હજી બધી જ હસ્તપ્રતોને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ બાકી છે.

આ વિભાગમાંની પ્રતો જૈનભંડારોમાં જોવા મળતી છૂટા પત્રો સ્વરૂપની જોવા મળતી નથી. પરંતુ નાના-મોટા કદની દરેક પ્રત વચ્ચેથી દોરાથી સીવેલી જોવા મળે છે. કેટલીક પ્રતો બંધાવીને રાખેલી છે. આ બધી જ પ્રતોને રક્ષણ માટેના કોઈપણ પ્રકારના આવરણ કે પોથી સ્વરૂપે બાંધ્યા વગર લાકડાના અને સ્ટીલના કબાટોમાં ગોઠવી છે. હસ્તપ્રતોના સંરક્ષણ માટે કોઈપણ પ્રકારની વનસ્પતિ કે પાવડરનો ઉપયોગ થતો હોવાનું જાણવા મળ્યું નથી.

સંસ્થાના હસ્તપ્રત વિભાગમાંની આ પ્રતો ઘણી જ મૂલ્યવાન છે. ગુજરાતમાં અન્ય કોઈપણ સ્થળે ઈસ્લામ ધર્મ સાથે સંબંધિત હસ્તપ્રતોનો આવો વિપુલ સંગ્રહ જોવા મળતો નથી. વ્યક્તિગત સંગ્રહોમાં કોઈ વિદ્વાનો પાસે થોડી ઘણી પ્રતો કદાચ સંગ્રહાયેલી હશે, પરંતુ તે જાણમાં નથી. સંસ્થાનો આ બહુમૂલ્ય હસ્તપ્રતસંગ્રહ ઈસ્લામ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના તેમ જ મુસ્લિમ કાયદાના અભ્યાસીઓને વિશેષ ઉપયોગી બની રહ્યો છે.

દયાવિમલસૂરિજીનો દેવશાના પાડાનો હસ્તપ્રતભંડાર સ્વામિનારાયણ મંદિર પાસે, કાલુપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.

દેવશાના પાડાના વિમલગચ્છ જૈન ઉપાશ્રયમાં દયાવિમલસૂરિજીનો હસ્તપ્રતભંડાર છે. આ ઉપરાંત મહેન્દ્રવિમલસૂરિજીનો હસ્તપ્રતભંડાર પણ હતો; પરંતુ તેમના કાળધર્મ પામ્યા બાદ તેમનો ૨,૬૮૧ પ્રતોનો સંગ્રહ લા.દ.વિદ્યામંદિરને સોંપાયો છે.

‘જિનરત્નકોષ’માં દર્શાવેલ કાળુશીની પોળમાં પહેલાં જ્ઞાનભંડાર હતો, પરંતુ તે ઉપાશ્રયના ગુરુજીના કાળધર્મ પામ્યા બાદ તેમના બે શિષ્યોએ આ ભંડારની વહેંચણી કરી, જેમાંનો એક ભાગ દેવશાના પાડાના ભંડારમાં સંગ્રહવામાં આવ્યો. આમ મૂળ એક જ હસ્તપ્રતભંડારમાંથી વહેંચાયેલી હસ્તપ્રતોનો આ સંગ્રહ છે. હસ્તપ્રતોની વહેંચણીની પ્રવૃત્તિ વખતે ક્યારેક એક જ હસ્તપ્રતોનાં પાનાં પણ વહેંચાયાં છે અને તેનાથી તે અવ્યવસ્થિત થઈ છે.

દેવશાના પાડાના વિમલગચ્છ જૈન ઉપાશ્રયના દયાવિમલસૂરિજીના હસ્તપ્રતસંગ્રહમાં કુલ ૫,૮૮૩ પ્રતો હતી; પરંતુ તે પૈકી કેટલીક પ્રતો ઉધઈથી નાશ પામી અને કેટલીક ભેજથી ચોંટી ગઈ. તેથી હાલ ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી કુલ ૫,૦૩૧ પ્રતો ઉપલબ્ધ છે. આ બધી જ પ્રતો કાગળ પર લખાયેલી છે.

લગભગ પાંચેક વર્ષ પહેલાં આ ભંડારના નવા મકાનનું બાંધકામ કરવા માટે પ્રતોના લાકડાના ડબ્બાઓને અન્યત્ર ખસેડવાની જરૂર ઊભી થઈ. આ સમયે બધા જ ડબ્બાઓને ત્યાંના જૈન દેરાસરના ધુમટના અંદરના ભાગમાં ખસેડવામાં આવ્યા. ચોમાસું પસાર થઈ ગયા પછી પણ આ ડબ્બાઓ તપાસવામાં આવ્યા નહીં. થોડા સમય બાદ પંન્યાસ પ્રદ્યુમ્નવિજયજીને સંશોધનાર્થે કોઈ પ્રતની જરૂર ઊભી થતાં તેઓશ્રીએ દેરાસરમાં રાખેલા બધા ડબ્બાઓને તેની જગ્યાએથી બહાર કઢાવ્યા. તે સમયે આમાંના ૨૮ ડબ્બાઓને ઉધઈ લાગીને તેનો હસ્તપ્રતો સાથે સંપૂર્ણ નાશ થઈ ચૂક્યો હતો. ચોંટી ગયેલા પત્રોવાળી પ્રતો પણ ઘણી સંખ્યામાં મળી. આ રીતે ૮૬૨ જેટલી હસ્તપ્રતો નાશ પામી હતી. બચેલી ૫,૦૩૧ જેટલી સારી પ્રતોને અલગ કરી ડબ્બાઓમાં ઉપાશ્રયના મકાનના ભોંયતળીયાના ભાગમાં રાખેલી છે.

ભાષા

આ સંગ્રહમાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, જૂની રાજસ્થાની અને હિંદી ભાષામાં લખાયેલી પ્રતો

જોવા મળે છે; પરંતુ તેનું સંપૂર્ણ વર્ગીકરણ થયું નથી, તેથી તેની ભાષાવાર સંખ્યા આપી શકાય એમ નથી.

વિષય

જૈન આગમો, આગમિક પ્રકરણો, રાસો (પદ્ય કથાઓ), સ્તવનો (સ્તુતિ), સજ્જાય (વ્યક્તિઓની સ્તુતિ), જૈનચરિત્ર કથાઓ, વ્યાકરણ, અલંકાર, છંદશાસ્ત્ર, કાવ્ય, ન્યાય, મંત્ર-તંત્ર, જ્યોતિષ, વિદ્યા, શિલ્પવિદ્યા વગેરે વિષયની હસ્તપ્રતો આ સંગ્રહમાં થોડી-ઘણી મળી રહે છે. આ ભંડારનું સંપૂર્ણ વર્ગીકરણ થયું ન હોવાથી વિષયવાર પ્રતસંખ્યા આપી શકાય એમ નથી.

વિશેષતા

આ ભંડારમાં પંદરમા સૈકાથી શરૂ કરીને પ્રતો મળી આવે છે. કાલિદાસ કૃત ‘રઘુવંશ’ની દર્પણ નામની ટીકાની પ્રત પં. રેવાશંકર દ્વિવેદી નામના વિદ્વાને તેમના અનેક પ્રયત્નો છતાં અન્ય હસ્તપ્રતભંડારોમાંથી મળી શકી નહોતી. જ્યારે આ પ્રતના કેટલાક અંશો તેમને આ ભંડારમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શક્યા હતા, જે આ ભંડારની વિશેષતા કહી શકાય.

સચિત્ર પ્રતો

આ સંગ્રહમાં લગભગ પાંચ સચિત્ર પ્રતો છે. જે ઘણી જ કીમતી છે. અહીં ‘કલ્પસૂત્ર’ની જે પ્રત છે, તે અપ્રતિમ ચિત્રકળાવાળી જગવિખ્યાત સુવર્ણાક્ષરી પ્રત છે. ભારતમાં કલ્પસૂત્રની જે સુવર્ણાક્ષરી પ્રતો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રતિ અહીંની છે. તેની વિશેષતા એ છે કે પ્રતની બંને બાજુના હાંસિયાઓ(બોર્ડરો)માં ભારતીય સંગીત તથા નાટ્યશાસ્ત્રના વિવિધ શાસ્ત્રીય રૂપોના રંગીન ચિત્રો પ્રત્યેક પાના પર તૈયાર કરેલાં છે. આ પ્રતનાં ચિત્રોના ફોટોગ્રાફ્સ લઈને કુ. વિદ્યા સારાભાઈ નવાબે, ‘સંગીત-નાટ્ય-રૂપાવલિ’ નામનું પ્લેટો સાથેનું પુસ્તક ૧૯૬૩માં સંપાદિત કરી પ્રકાશિત કર્યું છે, જે ગ્રંથમાં ચિત્રો ઉપરાંત તેની મુદ્રાઓના વર્ણન સાથેની વિગતો પણ આપી છે. હસ્તપ્રતના ચિત્રો સૌ પ્રથમવાર જ આ ગ્રંથમાં પ્રકાશિત કર્યા છે.

‘કલ્પસૂત્ર’ની આ પ્રતમાં રંગીન ચિત્રો સારાભાઈ નવાબે ‘જૈનચિત્ર કલ્પદ્રુમ’માં અને ‘માસ્ટર પીસીસ ઓફ જૈન ચિત્ર કલ્પદ્રુમ’માં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. ‘કલ્પસૂત્ર’ની આ પ્રતના ચિત્રો હાલ સળંગ ક્રમમાં મળતાં નથી. તેમાં કેટલાંક ચિત્રો ખૂટતાં માલુમ પડ્યા છે. આમ છતાં બહાર જ્યાં પણ આ પ્રતના ચિત્રો જોવા મળે છે, ત્યાંથી તેની ટ્રાન્સ્પરન્સીસ તૈયાર કરાવીને તેને પૂર્ણ કરવાના પ્રયત્નો ચાલે છે. સુવર્ણાક્ષરી બીજી એક પ્રત ‘ઉત્તરાધ્યયન’ નામની છે, જે સચિત્ર પણ છે. આ ભંડારમાં ‘કલ્પસૂત્ર’ અને ‘ઉત્તરાધ્યયન’ આ બે પ્રતો સુવર્ણાક્ષરી છે.

આ બે સચિત્ર સુવર્ણાક્ષરી હસ્તપ્રતો ઉપરાંત કાળી શાહીથી લખાયેલી ત્રણ સચિત્ર પ્રતો પણ ઉપલબ્ધ છે. જેમાં ‘ઉપદેશમાળા’ નામની સચિત્ર પ્રતમાં ઉપદેશ-કથાઓનાં ચિત્રો ઘણી સંખ્યામાં છે. અન્ય ભંડારોમાં મળતી ‘ઉપદેશમાળા’ની પ્રતોમાં આવા ચિત્રો ખાસ કરીને ક્યાંય જોવા મળતાં નથી. આ ઉપરાંત ‘ઉત્તરાધ્યયન’ અને ‘હરિબલયોપાઈ’ નામની બે સચિત્ર પ્રતો પણ આ સંગ્રહમાં છે. ભંડારમાં મળતી આ પાંચ પ્રતોનું રજીસ્ટ્રેશન કરાવેલું છે. હાલ આ સચિત્ર પ્રતોને હસ્તપ્રતભંડારમાં ન રાખતાં રતનપોળ નગરશેઠની માર્કેટમાં રસિકલાલ ચંદુલાલ ઝવેરીની દુકાનની તિજોરીમાં સાચવણી માટે મૂકવામાં આવી છે.

સુવર્ણાક્ષરી પ્રતો

ઉપરોક્ત ‘કલ્પસૂત્ર’ અને ‘ઉત્તરાધ્યયન’ની બે પ્રતો સુવર્ણાક્ષરી છે. આ સંગ્રહમાં રૌપ્યાક્ષરી પ્રત એક પણ મળતી નથી.

સ્વહસ્તાક્ષરી પ્રતો

ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ રચેલી અને તેમના સ્વહસ્તાક્ષરવાળી લગભગ પંદર જેટલી પ્રતો (એક ડબ્બો ભરીને)

આ સંગ્રહમાં પ્રાપ્ય છે.

હસ્તપ્રતોની વ્યવસ્થા

આ હસ્તપ્રતભંડારમાંની હસ્તપ્રતોને વ્યવસ્થિત કરવાનું અને સૂચિકાર્ડ બનાવવાનું કામ ઈ.સ. ૧૯૫૫માં થયેલું. હસ્તપ્રતભંડારમાંની હસ્તપ્રતોને સૌ પ્રથમ વિષય પ્રમાણે અલગ કરી, તેના કદ પ્રમાણે (જે તે વિષયની) પ્રતોની થપ્પીઓ કરવામાં આવેલી. ત્યારબાદ તેના પર સફેદ કાગળનું આવરણ વીંટી તેના પર કાળી શાહીથી પ્રતનું નામ અને સૂચિક્રમાંક નોંધ્યા છે. ક્યારેક પ્રતમાં ખૂટતાં પાનાં અને પ્રતની સ્થિતિ નોંધવામાં આવેલી છે. કદ પ્રમાણે અલગ કરેલી થપ્પીઓને તે જ માપના સાગના લાકડાના ડબ્બાઓ તૈયાર કરાવી તેમાં મૂકવામાં આવી છે. શરૂઆતમાં જ વિષય પ્રમાણે જુદી પાડી પછી કદ પ્રમાણે થપ્પીઓ કરવાની પ્રક્રિયા કરેલી હોવાથી ડબ્બામાં લગભગ એક જ વિષયની પ્રતો ગોઠવાયેલી જોવા મળે છે.

રજિસ્ટર (સૂચિપત્ર)

રજિસ્ટરમાં સૂચિક્રમાંક, હસ્તપ્રતનું નામ, પત્ર, ભાષા, કર્તા, ગ્રંથાગ્ર, રચનાસંવત્, લેખનસંવત્, સ્થિતિ અને છેલ્લે નોંધ એમ અલગ વિભાગો કરી હસ્તપ્રતની પ્રાપ્ય બધી જ વિગતો તેમાં નોંધવામાં આવી છે. રજિસ્ટરમાં બધી જ પ્રતોને નામના અકારાદિક્રમમાં જ નોંધવામાં આવેલી છે. પ્રતનો નંબર રજિસ્ટરમાં સૂચિક્રમાંક ખાનામાં નોંધવામાં આવેલો છે.

રજિસ્ટરમાં પ્રતોને અકારાદિક્રમમાં નોંધેલી હોવાથી તેનો સૂચિક્રમાંક સળંગ ક્રમમાં રહેતો નથી. સંશોધકોને જ્યારે પણ કોઈ પ્રતની જરૂર ઊભી થાય છે, ત્યારે અકારાદિ નોંધણીવાળા રજિસ્ટરમાંથી સૂચિક્રમાંક મેળવી લે છે. ત્યારબાદ ડબ્બામાંથી જે તે હસ્તપ્રત કાઢી આપવામાં આવે છે.

આ હસ્તપ્રતભંડારની મોટાભાગની પ્રતોની સ્થિતિ સારી છે. સામાન્ય રીતે અન્ય જૈન ભંડારોની જેમ આ હસ્તપ્રતભંડાર પણ બંધ જ રાખવામાં આવે છે. આમ છતાં ટ્રસ્ટીની મંજૂરી મેળવ્યા બાદ જ તેમાંની પ્રતો સંશોધકો માટે સુલભ કરી આપવામાં આવે છે. સચિત્ર પ્રતો હાલ કોઈને પણ આપવામાં આવતી નથી.

આ હસ્તપ્રતભંડારમાં અકારાદિક્રમમાં નોંધાયેલી પ્રતોનું રજિસ્ટર છે. અલગ સૂચિપત્રોની જરૂર રહેતી ન હોવાથી તે તૈયાર કરેલા નથી. તદુપરાંત છાપેલું સૂચિપત્ર પણ તૈયાર થયું નથી. આ હસ્તપ્રતભંડારના રજિસ્ટરની બીજી નકલ લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં પણ ઉપલબ્ધ છે. જે સંશોધકોને વિશેષ ઉપયોગી બને છે.

પં. રૂપવિજયગણિ જ્ઞાનભંડાર (ડહેલાના ઉપાશ્રયનો જૈન જ્ઞાનભંડાર)

દોશીવાડાની પોળ, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.

આ હસ્તપ્રતભંડારમાં ઉમાભાઈ કાળુભાઈ શેઠના ભંડારની પ્રતો, રૂપવિજયજી મહારાજની પ્રતો તેમ જ બીજા બે-ત્રણ નાના ભંડારોની પ્રતોનો સમાવેશ થયો છે. કેટલીક પ્રતો ભેટ મળેલી છે. આ ભંડારનો વહીવટ ‘ડહેલાના ઉપાશ્રય ટ્રસ્ટ’ દ્વારા ચાલે છે.

ભંડારમાંની કુલ પ્રતસંખ્યા ૧૫,૦૦૦ જેટલી છે. મોટાભાગની પ્રતો કાગળ પર લખાયેલી છે. બે ત્રણ તાડપત્રીય પ્રતો મળે છે. અહીં અલભ્ય, અપ્રગટ અને વિદ્વદ્ભોગ્ય હસ્તપ્રતોનો પ્રાચીનતમ સંગ્રહ વિશેષ છે. લગભગ પંદરમા શતક પછીની પ્રતો પ્રાપ્ય છે.

ભાષા

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, જૂની ગુજરાતી, અપભ્રંશ અને થોડી સંખ્યામાં હિંદી પ્રતો મળે છે; પરંતુ તેનું સંપૂર્ણ વર્ગીકરણ થયું ન હોવાથી ભાષાવાર પ્રતોની સંખ્યા આપી શકાય એમ નથી.

વિષય

આ ભંડારમાં જૈન આગમો, આગમિક પ્રકરણો, જૈનચરિત્રકથાઓ, રાસો, સ્તવનો, વ્યાકરણ, છંદશાસ્ત્ર, અલંકાર, કાવ્ય, ન્યાય, મંત્ર-તંત્ર, જ્યોતિષ વગેરે અનેક વિષયોની પ્રતો પ્રાપ્ય છે. સંપૂર્ણ વર્ગીકરણ થયેલું ન હોવાથી વિષયવાર પ્રત સંખ્યા આપી શકાય એમ નથી.

મહત્વની પ્રતો

આ સંગ્રહમાં ખરડો (કાચીનોંધ), સમકાલીન, પ્રથમાદર્શ, સ્વહસ્તાક્ષરી વગેરે અનેક પ્રકારે વિશેષતા ધરાવતી પ્રતો મળી આવે છે.

સુવર્ણાક્ષરી-રૌપ્યાક્ષરી પ્રતો

આ ભંડારમાં બે સુવર્ણાક્ષરી અને એક રૌપ્યાક્ષરી પ્રતો છે.

સચિત્ર પ્રતો

અંદાજે નાની-મોટી મળીને લગભગ ૧૫૦ સચિત્ર પ્રતોનો સંગ્રહ છે.

સ્વહસ્તાક્ષરી પ્રતો

આ ભંડારમાં ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજની સ્વહસ્તાક્ષરી કેટલીક પ્રતો છે. શ્રાવક ઋષભદાસના હસ્તાક્ષરોવાળી પ્રતો પણ મળે છે. મુનિશ્રી ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્રના હાથે લખાયેલી ઘણી પ્રતો પ્રાપ્ત થાય છે.

હસ્તપ્રતોની ગોઠવણી

આ હસ્તપ્રત સંગ્રહની પ્રતો શરૂઆતમાં સફેદ કપડાના બંધનોમાં બાંધીને લાકડાના ડબ્બાઓમાં મૂકેલી હતી; પરંતુ પંદરેક વર્ષ પહેલાં પ્રતોને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ થયું ત્યારે એ બધી પ્રતોના બંધનો દૂર કરી, પ્રત્યેક પ્રતને સફેદ મજબૂત કાગળના આવરણ(રેપર)માં મુકી, તેના પર સૂચિક્રમાંક લખીને લાકડાના ડબ્બાઓમાં મૂકવામાં આવી. લાકડાના આ ડબ્બાઓ ઉપર તેમાં રહેલી પ્રતોના ક્રમાંક આપેલા છે. બધા જ ડબ્બાઓ ભીંતમાં ફીટ કરેલા લોખંડના ફાયરબ્રુફ કબાટોમાં વ્યવસ્થિત મુકવામાં આવેલા છે.

રજિસ્ટર - સૂચિપત્રો

ભંડારમાંની પ્રતોનું પ્રાથમિક લિસ્ટ આશરે પચાસેક વર્ષ પહેલાં મુનિશ્રી રત્નવિજયજી મહારાજે કરેલું. હાલ કેટલેક અંશે તે ઉપલબ્ધ છે. નવેસરથી રજિસ્ટર તૈયાર કરવાની શરૂઆત થયેલી. જેમાં ૧૪,૦૦૦ જેટલી પ્રતોની નોંધ થયેલી છે. બાકીની કેટલીક પ્રતો તેમાં નોંધાઈ નથી.

પ્રત્યેક હસ્તપ્રતોના સૂચિપત્રો (કાર્ડ) તૈયાર કરેલાં છે. જે હસ્તપ્રતના નામના અકારાદિ ક્રમમાં ગોઠવેલા છે. તેના પરથી હસ્તપ્રતનો સૂચિક્રમાંક મેળવી કબાટમાંથી જરૂરી પ્રત મેળવી શકાય છે. આ સૂચિપત્રો ઉપરથી છાપેલું સૂચિપત્ર પ્રકાશિત કરવાની યોજના વિચારણા હેઠળ હતી; પરંતુ હજુ સુધી તે પ્રકાશિત થયું નથી.

હસ્તપ્રતોની સુરક્ષા

પ્રતોના સંરક્ષણ માટે કબાટમાં ખાલી જગ્યામાં ઘોડાવજ, કાળીજીરી, ડામરની ગોળીઓ વગેરે પ્રાચીન પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

સંશોધન સગવડતા

આ હસ્તપ્રતભંડારમાં સંગ્રહાયેલી પ્રતોનો ઘણા વિદ્વાનો અને સંશોધકોએ સંશોધનાર્થે ઉપયોગ કરેલો છે અને કરે છે. ભંડારની ચાવીઓ ટ્રસ્ટીના ઘેર રાખવામાં આવે છે. ભંડાર બંધ જ રાખવામાં આવે છે; પરંતુ જરૂર પડે તે, ખોલી આપવામાં આવે છે.

જૈન પ્રાચ્ય વિદ્યાભવન હસ્તપ્રતભંડાર પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.

લગભગ પચાસેક વર્ષ પહેલાં ‘ત્રિપુટી મહારાજ’થી ઓળખાતા મુનિશ્રી જ્ઞાનવિજયજી, મુનિશ્રી દર્શનવિજયજી અને મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજીએ પોતાનો અંગત હસ્તપ્રતસંગ્રહ આ સંસ્થાને ભેટ આપીને હસ્તપ્રતભંડારની સ્થાપના કરેલી. હાલ સંસ્થાના પુસ્તકાલયમાં જ અલગ સંગ્રહ તરીકે હસ્તપ્રતો સચવાઈ રહી છે.

આ હસ્તપ્રતભંડારમાં આશરે ૩,૫૦૦ હસ્તપ્રતો છે. તેમાં બે પ્રતો તાડપત્ર પર છે, બીજી બધી કાગળ પર લખાયેલી છે. આ ઉપરાંત કાપડ પર લખાયેલા કેટલાંક ફારસી લિપિમાં લખાયેલાં ફરમાનો પણ સંગ્રહાયેલાં છે. લગભગ પંદરમા સૈકા પછીની કાગળ પર લખાયેલી પ્રતો મળે છે, જેમાં કેટલીક સચિત્ર પ્રતો પણ છે. સંગ્રહમાંના મોટાભાગના હસ્તલિખિત ગ્રંથો સામાન્ય પ્રકારના છે. રચનાની દૃષ્ટિએ કોઈ ખાસ વિશિષ્ટતા ધરાવતા ગ્રંથો મળતા નથી.

ભાષા

આ સંગ્રહમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, હિંદી, ગુજરાતી વગેરે ભાષાની પ્રતો મળે છે. કપડા પરના આશરે એક મીટર લાંબા અને ૪૫ સે.મી. પહોળા કેટલાક લંબચોરસ ફરમાનો ફારસી લિપિમાં લખાયેલાં મળે છે.

વિષય

સામાન્ય રીતે દરેક જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં મળતા સામાન્ય વિષયોની પ્રતો અહીંયાં પણ છે, જેમાં જૈન આગમો, પ્રકરણો, રાસો, જૈનચરિત્રકથાઓ, સ્તવનો તેમજ છંદ, અલંકાર, કાવ્ય, ન્યાય વગેરેની પ્રતો પ્રાપ્ત થાય છે.

સુવર્ણાક્ષરી પ્રતો

આ સંગ્રહમાં બે સુવર્ણાક્ષરી પ્રતો પણ છે. આમાંની જે ‘આવશ્યકનિર્યુક્તિ’ નામની આગમ ગ્રંથની પ્રત સુવર્ણાક્ષરી છે, તેની ચારે બાજુની કિનાર (બોર્ડર) સુશોભન કરેલી છે. સામાન્ય રીતે આ પ્રકારનું સુશોભન ધરાવતી ‘આવશ્યકનિર્યુક્તિ’ની સુવર્ણાક્ષરી પ્રત બીજા ભંડારોમાં ક્યાંય જોવા મળતી નથી.

આ ઉપરાંત ‘કલ્પસૂત્ર’ની સચિત્ર હસ્તપ્રત પણ સુવર્ણાક્ષરી છે.

સચિત્ર પ્રતો

આ સંગ્રહમાં કેટલીક સચિત્ર હસ્તપ્રતો મળે છે. તે અલગ કબાટમાં રાખવામાં આવી છે. આમાં ઉપરોક્ત ‘કલ્પસૂત્ર’ની સચિત્ર સુવર્ણાક્ષરી પ્રત છે. તદુપરાંત કાળી શાહીથી લખાયેલાં ‘રાસો’, ‘કલ્પસૂત્ર’, ‘કપડાના સચિત્ર પટો’ વગેરે ૧૦૦ જેટલી સંખ્યા ધરાવતી સચિત્ર સામગ્રી છે. આ બધી જ સામગ્રીની નિયમાનુસાર નોંધણી કરાવવામાં આવી છે.

આ સંગ્રહમાં કેટલાક સચિત્ર વિજ્ઞાપિત્રો પણ છે. આ વિજ્ઞાપિત્રો કાપડ પર લખાણ ધરાવતા આશરે ૩૦ સે.મી.ની પહોળાઈ અને ૧૨ થી ૧૫ મીટર કે તેથી પણ વધારે લંબાઈના છે.

હસ્તપ્રતોની ગોઠવણી

પ્રત્યેક હસ્તપ્રતને સફેદ કાગળના આવરણ(રેપર)માં, તેની બંને બાજુ મજબૂત કાગળના પૂંઠા મૂકી ઉપર સફેદ કાપડનું બંધન વીંટી મજબૂત બાંધીને રાખેલી છે. સ્ટીલના કબાટના ખાનામાં એકની ઉપર બીજી એમ થપ્પીઓમાં આ પોથીઓને મૂકી છે. કાપડના બંધન ઉપર પ્રત્યેક હસ્તપ્રતનો સૂચિકમાંક કાળી શાહીથી નોંધેલો છે અને તે ક્રમમાં જ પ્રતોને ગોઠવીને રાખેલી છે. બધી જ હસ્તપ્રતો પુસ્તકાલયના અલગ વિભાગમાં સ્ટીલના પાંચ કબાટોમાં મૂકી છે. પાંચમા કબાટમાં સચિત્ર પ્રતો અને અન્ય મૂલ્યવાન સામગ્રી રાખવામાં આવેલી છે.

નોંધણી રજિસ્ટર અને સૂચિપત્ર

હસ્તપ્રતોનું શરૂઆતમાં તૈયાર કરેલું લિસ્ટ રજિસ્ટરના સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે. આ લિસ્ટમાં પ્રતને નોંધવામાં આવેલી છે અને તેનો આ ક્રમાંક જ પોથીઓ પર શાહીથી લખવામાં આવેલો છે.

પ્રત્યેક પ્રતના સૂચિપત્રો (કાર્ડ) તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. જેમાં પ્રતની સંપૂર્ણ વિગત આવી જાય છે. આ સૂચિપત્રોને કેબીનેટમાં હસ્તપ્રતના નામના અકારાદિક્રમમાં ગોઠવીને રાખવામાં આવ્યા છે. જેના પરથી પ્રતનો નંબર મેળવી કબાટમાંથી જરૂરી પ્રત પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

આ હસ્તપ્રતભંડારનું છાપેલું સૂચિપત્ર પ્રકાશિત થયેલું નથી. આ સંગ્રહની હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કરવા માંગતા સંશોધકોને ટ્રસ્ટીની પૂર્વમંજૂરી મેળવ્યા પછી જ પ્રત કાઢી આપવામાં આવે છે.

પં. શ્રી વીરવિજય જૈન ઉપાશ્રય ટ્રસ્ટનો હસ્તપ્રતભંડાર
ભટ્ટીની બારી, ફર્નાન્ડીઝ પુલ નીચે, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.

ઉપાશ્રયના આ ભંડારમાં આશરે ૨,૦૦૦ પ્રતોનો સંગ્રહ છે. જે સ્ટીલના ચાર કબાટોમાં વ્યવસ્થિત ગોઠવાઈ છે.

ભાષા

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અર્ધમાગધી વગેરે ભાષાની પ્રતો આ ભંડારમાં મળે છે. પ્રતોનું વર્ગીકરણ થયેલું ન હોવાથી ભાષાવાર પ્રતોની સંખ્યા પ્રાપ્ત થઈ નથી.

વિષય

જૈન આગમો, આગમિક પ્રકરણો, રાસો, જ્યોતિષ, ન્યાયગ્રંથો વગેરે વિષયની પ્રતો મળે છે. પ્રતોનું વિષયવાર વર્ગીકરણ થયેલું ન હોવાથી વિષયવાર પ્રતસંખ્યા મળી શકી નથી.

સચિત્ર પ્રતો

આ સંગ્રહમાં ત્રણ સચિત્ર હસ્તપ્રતો છે. જેમાંની એક ‘કલ્પસૂત્ર’ની પ્રત છે. આ ‘કલ્પસૂત્ર’ સચિત્ર ઉપરાંત સુવર્ણાક્ષરી પણ છે. આ સચિત્ર પ્રતોની નિયમાનુસાર નોંધણી કરવામાં આવેલી છે. સંગ્રહમાં જ જુદા સ્ટીલના કબાટમાં તેની વિશેષ જાળવણી માટે ત્રણે પ્રતોને અલગ રાખવામાં આવી છે. આ સંગ્રહમાં સ્વહસ્તાક્ષરી એક પણ પ્રત નથી.

હસ્તપ્રતોની ગોઠવણી

પ્રત્યેક પ્રતને સફેદ કાગળના આવરણમાં રાખી તેને સફેદ કપડાના બંધનમાં બાંધવામાં આવી છે. આ ભંડારમાં પહેલાં લાકડાના સામાન્ય પ્રકારના ડબ્બાઓનો ઉપયોગ પ્રતોને રાખવા માટે થયેલો હતો; પરંતુ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ડબ્બાઓમાંથી પ્રતોને કાઢી પ્રત્યેક પ્રતને સફેદ કાપડના બંધનમાં બાંધી સ્ટીલના કબાટમાં પ્રતના નંબરના ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવી હતી. આજે પણ આ રીતે જ પ્રતો ગોઠવાયેલી છે. પ્રતોના સંરક્ષણના હેતુસર થોડા સમય પહેલાં જ પ્રતો પરના કપડાના જૂના આવરણો દૂર કરી ફરીથી નવા બંધનોમાં બાંધવામાં આવી છે.

પ્રત્યેક પ્રત પર સૂચિક્રમાંકની નોંધ કરવામાં આવી છે. પ્રતના કાગળના આવરણ પર તેમ જ પોથીના કાપડના બંધન ઉપર પ્રતનો ક્રમાંક, પ્રતનું નામ, વિષય વગેરે નોંધ કરેલી છે. આ પ્રતોને તેના નંબરના ક્રમમાં કબાટોમાં ગોઠવી છે. એકની ઉપર બીજી પ્રત એમ થપ્પીઓમાં દરેક ખાનાઓમાં પ્રતો વ્યવસ્થિત ક્રમમાં ગોઠવેલી છે. કબાટોમાં સચવાયેલી પ્રતોના સૂચિકાર્ડ તૈયાર કરેલા નથી; પરંતુ રજિસ્ટરમાં પ્રતના નામના અકારાદિક્રમમાં પ્રતોની નોંધ કરવામાં આવેલી છે. સંશોધકો કે વિદ્વાનો આ રજિસ્ટરના ઉપયોગ દ્વારા જે પ્રતની જરૂર હોય તેનો સૂચિક્રમાંક મેળવી નંબરના ક્રમમાં ગોઠવાયેલી પ્રતોમાંથી જે પ્રતની જરૂર હોય તે મેળવી શકે છે. આ રજિસ્ટર જૂની યાદી (લિસ્ટ) પરથી તૈયાર કરેલું છે. તેનું સૂચિપત્ર છપાયું નથી. ખાસ કરીને જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ આ ભંડારની પ્રતોનો ઉપયોગ ક્યારેક કરતા હોય છે.

કોઈ જાણીતી વ્યક્તિની ભલામણ માત્રથી પણ ખાસ સંજોગોમાં વ્યક્તિને અને સંસ્થાઓને પ્રતો આપવામાં આવે છે. આ સંગ્રહમાં હસ્તપ્રતો ઉપરાંત મુદ્રિત પુસ્તકો પાંચ કબાટોમાં ગોઠવ્યા છે.

આ ભંડારમાંની પ્રતોના સંરક્ષણ માટે ડામરની ગોળીઓ કબાટમાં મુકવામાં આવે છે. ચોમાસા પછી અને અવાર-નવાર પણ તેની સંભાળ લેવામાં આવે છે.

આ હસ્તપ્રતભંડારના ટ્રસ્ટી શ્રી મનુભાઈ પો. શાહ ભંડારની સામગ્રીનું મૂલ્ય સમજી તેના પ્રત્યે વિશેષ ધ્યાન આપે છે. જ્ઞાનપંચમીના દિવસે પણ પરંપરાગત રીતે માત્ર પોથીઓની પૂજા-વિધિ જ ન થાય, પરંતુ પ્રતોને બહાર કાઢી તેને થયેલું નુકસાન તપાસી ફરીથી વ્યવસ્થિત ગોઠવવામાં આવે તેવા પ્રયત્નો કરવા ઈચ્છે છે.

ભાતૃયંદ્રસૂરિ જ્ઞાનભંડાર
ઠે. પાર્શ્વયંદ્ર ગચ્છ ઉપાશ્રય, શામળાની પોળ, ભૈયાની બારી,
આસ્ટોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.

આ હસ્તપ્રતભંડારમાંની બધી પ્રતો ગચ્છની સ્થાપના પછીથી પરંપરાથી ભેગી થતી આવી છે. જેની કુલ સંખ્યા ૧,૪૦૦ છે.

ભાષા

પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, હિન્દી, ગુજરાતી વગેરે ભાષાની પ્રતો મળે છે. જેનું સંપૂર્ણ વર્ગીકરણ થયેલું ન હોવાથી ભાષાવાર સંખ્યા આપી શકાઈ નથી.

વિષય

વિશેષતઃ જૈન આગમો, આગમિક પ્રકરણો, રાસો, ઉપદેશકથાઓ, સ્તુતિ, ન્યાય, વ્યાકરણ વગેરે વિષયની પ્રતો પ્રાપ્ત થાય છે. સંગીતની પણ એક પ્રત અહીં પ્રાપ્ય છે. સંપૂર્ણ વર્ગીકરણના અભાવે આ ભંડારમાંની પ્રતોની વિષયવાર સંખ્યા આપી શકાઈ નથી.

સચિત્ર પ્રતો

આ ભંડારમાં થોડી સચિત્ર પ્રતો પણ છે. જેમાં એક સચિત્ર ‘કલ્પસૂત્ર’ અને ‘કાલિકાચાર્ય કથા’ની સચિત્ર પ્રત મળે છે. તે બંને સુવર્ણાક્ષરી પણ છે. સં. ૧૮૬૯માં લખાયેલું બીજું સચિત્ર ‘કલ્પસૂત્ર’ પણ છે, જે કાળી શાહીથી લખવામાં આવેલું છે.

સુવર્ણાક્ષરી પ્રતો

‘કલ્પસૂત્ર’ અને ‘કાલિકાચાર્ય કથા’ નામની બે પ્રતો સુવર્ણાક્ષરી છે.

મહત્વની પ્રતો

આ જ્ઞાનભંડારમાં ખાસ ઉલ્લેખનીય પ્રતો મળતી નથી. સામાન્ય વિષયની પ્રતો મળે છે, તેમ છતાં એક ‘સંગીત રત્નાકર’ નામની સંગીતશાસ્ત્રની પ્રત ઉલ્લેખનીય છે. હસ્તપ્રતો ઉપરાંત કાગળ પરની પટ્ટાવલીઓ (વંશાવલીઓ), ચર્યાઓ, પત્રો જેવી ઉપયોગી સામગ્રી જે લગભગ બધા જ ગચ્છના ભંડારોમાં મળતી હોય છે, તે આ ભંડારમાં પણ અલગ સંગ્રહાયેલી છે. આ સામગ્રી પણ ઘણી જ ઉપયોગી છે.

પ્રતોની ગોઠવણી :

હસ્તપ્રતોને પોથીઓમાં બાંધવામાં આવેલી છે. પ્રત્યેક પોથીને સફેદ કાગળના આવરણમાં મૂકી તેના પર સૂચિકમાંક લખવામાં આવ્યો છે. આવી ચાર-પાંચ કે તેથી વધારે પ્રતોને ભેગી બાંધવામાં આવેલી છે. આવી પોથીઓની

સંખ્યા સો જેટલી છે. આ પોથીઓમાં ભંડારની ૧,૪૦૦ પ્રતો બાંધીને તેને વ્યવસ્થિત ક્રમમાં સ્ટીલના કબાટમાં મૂકવામાં આવેલી છે. દરેક પોથી પર પોથી નંબર પણ લખવામાં આવ્યો છે. ઉપાશ્રયના આ ભંડારમાં અન્ય મુદ્રિત પુસ્તકોની સાથે સાથે અલગ બે કબાટોમાં હસ્તપ્રતોની પોથીઓ મુકવામાં આવી છે.

રજિસ્ટર

બંધાવેલા કાચા રજિસ્ટરમાં જુદા જુદા ખાનાઓમાં પ્રતની વિગતો આપવામાં આવી છે. જેમાં પોથીનંબર, પેટા પ્રત ક્રમાંક, પ્રતનું નામ, કર્તા આદિની વિગતો નોંધવામાં આવેલી છે. રજિસ્ટરમાં પ્રતોને અકારાદિ ક્રમમાં નોંધેલી નથી. પ્રતોની સૂચિ સ્ત્રીપો પણ બનાવી નથી. સંશોધક રજિસ્ટરમાંથી પોથી નંબર, પ્રત ક્રમાંક મેળવ્યા પછી કબાટમાંથી જે તે પ્રત મેળવી શકે છે. ટ્રસ્ટીઓ કે જૈન સાધુઓની ભલામણથી જ સંશોધકને પ્રત આપવામાં આવે છે. સંશોધકે રજિસ્ટરનો જ ઉપયોગ સૂચિપત્ર (કેટલોગ) તરીકે કરવાનો રહે છે. છાપેલું કેટલોગ તૈયાર થયેલું નથી.

વિજય દાનસૂરિ જ્ઞાનભંડાર

જ્ઞાનમંદિરનો ઉપાશ્રય, રાજા મહેતાની પોળ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.

આ હસ્તપ્રતભંડાર ઈ.સ. ૧૯૪૨માં શરૂ કરવામાં આવેલો. તે સમયે કેટલાક મુદ્રિત પુસ્તકોની સાથે હસ્તલિખિત ગ્રંથો પણ સંગ્રહવામાં આવેલા. આ ભંડારમાં આજે આશરે ૫,૦૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો સચવાયેલી છે. આ હસ્તપ્રતો જ્ઞાનમંદિરના ઉપાશ્રયમાં ભોંયરામાં રાખવામાં આવી છે.

ભાષા

મુખ્યત્વે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી અને હિન્દી ભાષાની પ્રતોનો સંગ્રહ છે.

વિષય

જૈન આગમ ગ્રંથો, ઉપદેશકથાઓ, રાસો, સ્તુતિગ્રંથો, પ્રકરણો, કાવ્ય, છંદ, અલંકાર વગેરે વિષયના હસ્તલિખિત ગ્રંથો પ્રાપ્ત થાય છે.

આ સંગ્રહની કેટલીક પ્રતો મહત્વની છે. હજુ આ હસ્તપ્રતોને વિષયવાર અલગ કરી, તેનાં કદ પ્રમાણે ગોઠવવાનું તેમ જ પ્રતોને વ્યવસ્થિત કરી તેના ક્રમમાં રજિસ્ટરમાં નોંધવાનું કામ થયું નથી. જૂના રજિસ્ટરના ક્રમાંક મુજબ પ્રતો ઉપર નંબરો આપેલા છે. આ બધી પ્રતોને તેના નંબરના ક્રમમાં સાથે રાખી પોથીઓમાં બાંધી દેવામાં આવેલી છે. આ પોથીઓ સ્ટીલના કબાટમાં પ્રતક્રમાંક અનુસાર ગોઠવવામાં આવી છે.

સંશોધકો રજિસ્ટરમાંથી તેમને જોઈતી પ્રતનો નંબર મેળવી કબાટમાં ક્રમમાં ગોઠવાયેલી પોથીઓમાંથી પ્રત પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ટ્રસ્ટીઓની કે ઉપાશ્રયના સાધુ મહારાજની પૂર્વમંજૂરી વગર કોઈને પણ પ્રતો સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ થઈ શકતી નથી. આ ભંડાર પણ બંધ રાખવામાં આવે છે. ભંડારની ચાવી ટ્રસ્ટી પાસે હોય છે. સંશોધકને કે સાધુ-સાધ્વીઓને જરૂર પડે ત્યારે હસ્તપ્રત-ભંડાર ખોલી આપવામાં આવે છે.

વિજયનેમિસૂરિ જ્ઞાનભંડાર

પાંજરાપોળ, રિલીફરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.

આચાર્ય શ્રી વિજય નેમિસૂરિ મહારાજે વિવિધ જગ્યાએથી ભેટ મેળવીને ઊભો કરેલો આ સંગ્રહ છે. પાછળથી ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા મુજબ ઘણી પ્રતો આ સંગ્રહમાં ઉમેરાતી રહી. આજે આ જ્ઞાનભંડારમાં આશરે ૨૦,૦૦૦ હસ્તપ્રતો હોવાનો અંદાજ છે.

મોટાભાગની પ્રતો કાગળ પર લખાયેલી છે. અહીં ૨૨ તાડપત્રીય પ્રતો પણ મળે છે. ચૌદમા સૈકાથી જૂની

તાડપત્રીય પ્રતો અહીં નથી. આ ભંડારની તાડપત્રીય પ્રતોની માઈક્રોફિલ્મ લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલી છે.

ભાષા

આ જ્ઞાનભંડારમાં સંગ્રહાયેલી પ્રતો વિશેષતઃ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, હિન્દી, ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓમાં લખાયેલી પ્રાપ્ત થાય છે.

વિષય

ખાસ કરીને જૈન આગમો, પ્રકરણો, ઉપદેશકથાઓ, રાસો, કાવ્ય, છંદ, અલંકાર, જ્યોતિષ વગેરે વિષયોની પ્રતો પ્રાપ્ત થાય છે.

સચિત્ર પ્રતો

આ ભંડારમાં આશરે ૨૦૦ સચિત્ર પ્રતો છે. જેનું રજીસ્ટ્રેશન કરાવવામાં આવેલું છે.

સુવર્ણાક્ષરી પ્રતો

કેટલીક સુવર્ણાક્ષરી પ્રતો પણ આ ભંડારમાં છે.

વિશિષ્ટ પ્રતો

આ ભંડારમાં ‘શ્રાવકધર્મ’ નામની એક તાડપત્રીય પ્રત છે. જે તેની લંબાઈને કારણે તેમ જ તેના પરની વિશિષ્ટ પ્રકારની લાકડાની પટ્ટીને કારણે પ્રખ્યાત છે. આ પ્રતનું કદ લગભગ ૬૭.૫ x ૬ સે.મી. છે. લગભગ ચૌદમા સૈકાની મનાતી આ પ્રતને બાંધવા માટે તેના જ માપની લાકડાની બે પટ્ટીઓનો ઉપયોગ થયો છે. જેની બંને બાજુ રંગીન ચિત્રોથી સભર છે. શાંતિનાથના જીવનપ્રસંગો રંગીન ચિત્રો દ્વારા આ પટ્ટી પર આલેખવામાં આવ્યા છે.

હસ્તપ્રતોની ગોઠવણી

આ ભંડારની પ્રત્યેક પ્રતને સફેદ કાગળના આવરણમાં રાખી, એક કરતાં વધારે પ્રતોને સફેદ કપડાની પોથીઓમાં ભેગી બાંધવામાં આવેલી છે. કાગળના આવરણ પર પ્રતનો સૂચિકમાંક નોંધવામાં આવેલો છે. તેમજ પોથી ઉપર પણ શાહીથી પ્રતનંબર સંખ્યા નોંધવામાં આવેલી છે. આ બધી પોથીઓ સ્ટીલના કબાટમાં મૂકવામાં આવી છે. બધી જ પ્રતોનું લિસ્ટ બનેલું છે. જેના પરથી પ્રતનંબર મેળવીને કબાટમાંની પોથીઓમાંથી પ્રત મેળવી શકાય છે.

આ ભંડારનો વહીવટ ટ્રસ્ટ દ્વારા થાય છે. કોઈપણ સંશોધકે પ્રત મેળવવા અગાઉથી ટ્રસ્ટીની અનુમતિ મેળવવી પડે છે. અનુમતિ મળ્યા બાદ હસ્તપ્રત ત્યાં બેસીને વાંચવા માટે આપવામાં આવે છે.

સંવેગી જૈન ઉપાશ્રય જ્ઞાનભંડાર

ઠે. પગથિયાનો ઉપાશ્રય, હાજાપટેલની પોળ, રિલીફરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.

આ હસ્તપ્રતભંડારમાં આશરે ૮,૦૦૦ હજાર હસ્તપ્રતો સંગ્રહાયેલી છે. બધી જ પ્રતો કાગળ પર લખાયેલી છે. કાગળ પર લખાયેલી આ પ્રતો પંદરમા સૈકાથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રતો પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ વધારે મહત્ત્વ ધરાવે છે.

ભાષા

ભંડારમાંની પ્રતો વિશેષતઃ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, હિન્દી વગેરે ભાષાઓમાં લખાયેલી પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ આ જ્ઞાનભંડારમાં પ્રતોનું સંપૂર્ણ વર્ગીકરણ થયું ન હોવાથી ભાષાવાર સંખ્યા આપી શકાઈ નથી.

વિષય

જૈન આગમો, આગમિક પ્રકરણો, રાસો, સ્તુતિ, ઉપદેશ, જ્યોતિષ વગેરે વિષયોની પ્રતો મળે છે. બધી જ પ્રતોનું

વર્ગીકરણ થયેલું ન હોવાથી વિષયવાર સંખ્યા આપી શકાઈ નથી.

સચિત્ર પ્રતો

આ ભંડારમાં કેટલીક સચિત્ર પ્રતો પણ છે, જેમાં ‘કલ્પસૂત્ર’ની સચિત્ર એક પ્રત સુવર્ણાક્ષરી છે. તેના મરોડ વગેરે માટે તે ઘણી જાણીતી છે.

સુવર્ણાક્ષરી પ્રતો

આ ભંડારમાં માત્ર બે પ્રતો સુવર્ણાક્ષરી છે. બંને કલ્પસૂત્રો છે.

સ્વહસ્તાક્ષરી પ્રતો

ઉપા. શ્રી યશોવિજયજીના સ્વહસ્તે લખાયેલી ‘પ્રમેયમાલા’ અને ‘વીતરાગસ્તોત્ર (સટીક)’ નામની બે પ્રતો પ્રાપ્ત થાય છે.

અન્ય વિશિષ્ટ પ્રતો

બાદશાહ જહાંગીરે જેમને બહુમાન આપેલું તે બે વિદ્વાનો ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર લિખિત ઘણાં હસ્તપ્રત ગ્રંથો આ સંગ્રહમાં છે. જેમાંની ‘નૈષધ’ અને ‘વાસવદત્તા (સટીક)’ વગેરે ઉલ્લેખનીય છે.

આ ભંડારમાં હસ્તપ્રતો ઉપરાંત શત્રુંજયનો તીર્થપટ (વસ્ત્રપટ) સચિત્ર છે, જે તેની ચિત્રશૈલીને લીધે નોંધપાત્ર છે. આ તીર્થપટ લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં હસ્તપ્રતોનું પ્રદર્શન થયેલું ત્યારે પ્રદર્શન માટે ઉપયોગમાં લીધેલો. ઉમાકાન્ત પ્ર. શાહે તેમના સચિત્ર પુસ્તક ‘ટ્રેઝર્સ ઓફ જૈન ભંડાર્સ’ (પ્રકા. એલ. ડી. ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઇન્ડોલોજી, ૧૯૭૮)માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

હસ્તપ્રતોની ગોઠવણી

આ ભંડારની પ્રત્યેક પ્રતને સફેદ કાગળના આવરણ (રેપર)માં મૂકવામાં આવી છે. રેપર પર હસ્તપ્રતનો સૂચિકમાંક નોંધવામાં આવ્યો છે. પ્રતો તેના કદ મુજબ અલગ કરીને લાકડાના ડબ્બાઓમાં મૂકવામાં આવી છે. આ ડબ્બાઓ સ્ટીલના કબાટોમાં મુકવામાં આવ્યા છે.

રજિસ્ટર - સૂચિપત્રો

બધી જ પ્રતોને પાકા રજિસ્ટરમાં નોંધવામાં આવેલી છે. આ રજિસ્ટરમાંથી પ્રતની બધી જ સામાન્ય વિગતો મળી શકે છે. આ ભંડારની બધી જ પ્રતોની સ્લીપો તૈયાર થયેલી છે. જે પ્રતના નામના અકારાદિકમમાં ગોઠવેલી છે. આ સૂચિસ્લીપો પરથી પ્રતનો નંબર મેળવી કબાટમાંની પ્રતને તેની જગ્યાએથી મેળવી શકાય છે. સૂચિસ્લીપોમાંથી પણ પ્રત વિશેની સામાન્ય વિગતો મળી શકે છે. આ ભંડારનો વહીવટ ટ્રસ્ટ દ્વારા ચાલે છે. સંશોધકોને ટ્રસ્ટી કે સાધુ મહારાજની ભલામણથી પ્રતો કાઢી આપવામાં આવે છે.

**આચાર્યશ્રી વિજય નીતિસૂરિશ્વરજી જૈન શ્વેતાંબર પુસ્તકાલય ટ્રસ્ટ - હસ્તપ્રતભંડાર
પતાસાની પોળના નાકે, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.**

આ હસ્તપ્રતભંડારમાં લગભગ ૩,૦૦૦ પ્રતો સંગ્રહાયેલી છે. મુદ્રિત પુસ્તકોની સંખ્યા અહીં વધારે પ્રમાણમાં છે. હસ્તપ્રતોને અલગ કબાટોમાં ગોઠવવામાં આવી છે.

ભાષા

ભંડારમાં મુખ્યત્વે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અર્ધમાગધી વગેરે પ્રતો સંગ્રહાયેલી છે. પ્રતોનું સંપૂર્ણ વર્ગીકરણ થયું ન હોવાથી ભાષાવાર સંખ્યા આપી શકાય એમ નથી.

વિષય

જૈનઆગમો, પ્રકરણો, રાસો, સ્તુતિ, જ્યોતિષ વગેરે અનેક વિષયોની પ્રતો આ ભંડારમાં સચવાયેલી છે. પ્રતોનું વિષયવાર વર્ગીકરણ થયું ન હોવાથી વિષયની પ્રતસંખ્યા આપી શકાય એમ નથી.

હસ્તપ્રતોની ગોઠવણી

પ્રત્યેક પ્રતને સફેદ કાગળના આવરણમાં મૂકી તેના પર સફેદ કપડાનું બંધન બાંધવામાં આવેલું છે. પ્રતના કાગળના આવરણ પર રજિસ્ટરમાંનો પ્રતનો સૂચિક્રમાંક, નામ, વિષય વગેરે વિગતો દર્શાવેલી છે. આ જ વિગતો કપડાના બંધન ઉપર પણ આપેલી છે. આપેલા સૂચિક્રમાંક મુજબ પ્રતોને ક્રમમાં ગોઠવેલી છે. આ ભંડારમાં વિશેષ ઉલ્લેખનીય પ્રતો મળતી નથી.

આ ભંડારમાં જે રજિસ્ટર તૈયાર થયેલું છે, તે પ્રતના નામના અકારાદિ ક્રમમાં નોંધાયેલું નથી. તેથી જ્યારે પણ સંશોધકને કે કોઈ વિદ્વાનને પ્રતની જરૂર હોય ત્યારે રજિસ્ટર તપાસી તેમાંથી જોઈતી પ્રતનો ક્રમાંક મેળવે, ત્યારબાદ જ ગોઠવાયેલી પ્રતોમાંની પ્રત મળી શકે છે.

વિદ્વાન જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ ક્યારેક આ સંગ્રહનો ઉપયોગ કરે છે. આ ભંડારની ચાવી ટ્રસ્ટી પાસે રહે છે. સંશોધકને જરૂર પડે તે ખોલી આપવામાં આવે છે.

લવારની પોળ જૈન ઉપાશ્રયનો ભંડાર :

ઠે. લવારની પોળ, શામળાજીની પોળ સામે, આસ્ટોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.

આ હસ્તપ્રતભંડાર લવારની પોળમાં જૈન ઉપાશ્રયમાં આવેલો છે. જેમાં લગભગ ૧,૫૦૦ પ્રતો છે, જે ખાસ ઉલ્લેખનીય નથી. બધી જ પ્રતોનું વર્ગીકરણ કરવાનું બાકી છે. પ્રતોને વ્યવસ્થિત કરેલી નથી.

ભાષા

આ ભંડારમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અર્ધમાગધી વગેરે ભાષાની પ્રતો જોવા મળે છે. પ્રતોનું વર્ગીકરણ થયેલું ન હોવાથી ભાષાવાર પ્રતસંખ્યા મળી શકી નથી.

વિષય

આ હસ્તપ્રતભંડારમાં જૈનઆગમો, પ્રકરણો, ચરિત્રકથાઓ, બોધકથાઓ વગેરે વિષયોની જૈન સાહિત્યની રચનાઓ જોવા મળે છે.

હસ્તપ્રતોની ગોઠવણી

હસ્તપ્રતભંડારમાંની બધી જ પ્રતોને ત્રણ-ચાર કબાટોમાં સાચવવામાં આવી છે. હજુ તે વિષયવાર અલગ કરી વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ થયું નથી. પ્રત્યેક પ્રતને કાગળના આવરણમાં રાખી બંધનથી બાંધવામાં આવી છે. આ પોથીઓ આપેલા સૂચિક્રમાંક પ્રમાણે પ્રતો કબાટમાં ગોઠવી છે. પ્રાથમિક રજિસ્ટર (લિસ્ટ) છે, જેના પરથી પ્રત નંબર મેળવી જોઈતી પ્રત કાઢી શકાય છે. આ ભંડારનો ઉપયોગ ઉપાશ્રયમાં આવતા જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ જ કરે છે, અન્ય સંશોધકોને પ્રત આપવામાં આવતી નથી. ભંડારનો વહીવટ ટ્રસ્ટ દ્વારા ચાલે છે.

જૈન વિદ્યાશાલા ગ્રંથભંડાર

ડહેલાના ઉપાશ્રયની સામે, દોશીવાડાની પોળ, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.

આ હસ્તપ્રતભંડારમાં લગભગ ૨,૫૦૦ હસ્તપ્રતો સંગ્રહાયેલી છે. બધી જ પ્રતો ભેટ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થયેલી છે.

ભાષા

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અર્ધમાગધી વગેરે ભાષાની પ્રતો મળે છે. બધી પ્રતોનું વર્ગીકરણ થયેલું ન હોવાથી ભાષાવાર પ્રતસંખ્યા મળી શકી નથી.

વિષય

જૈનઆગમો, આગમિક પ્રકરણો, રાસો તેમ જ અન્ય જૈન સાહિત્ય વિષયક પ્રતો પ્રાપ્ત થાય છે.

હસ્તપ્રતોની ગોઠવણી

આ હસ્તપ્રતભંડારમાં પ્રત્યેક પ્રતને કાગળના આવરણમાં મૂકી સફેદ કાપડના બંધનમાં બાંધવામાં આવેલી છે. આ પોથીઓ પર સૂચિકમાંકની નોંધ કરવામાં આવી છે, જેના ક્રમમાં બધી જ પ્રતો કબાટોમાં ગોઠવવામાં આવી છે.

હસ્તપ્રતોનું પ્રાથમિક રજિસ્ટર (લિસ્ટ) તૈયાર કરેલું છે, જેના પરથી પ્રતનંબર શોધી પ્રત મેળવી શકાય છે. હસ્તપ્રતભંડારનો વહીવટ ટ્રસ્ટ દ્વારા થાય છે. જરૂર પડે જૈન સાધુ-સાધ્વીઓને પ્રતો કાઢી આપવામાં આવે છે.

શ્રી સુરેન્દ્રસૂરિ જૈન ગ્રંથભંડાર

ઠે. પટણીની ખડકી, આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી સામે, વાઘણપોળની બાજુમાં,
રતનપોળ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.

આ હસ્તપ્રતભંડારમાં આચાર્ય શ્રી સુરેન્દ્રસૂરિજીએ એકત્રિત કરેલી લગભગ ૨,૦૦૦ હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ છે.

ભાષા

આ હસ્તપ્રતભંડારમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ગુજરાતી, હિન્દી વગેરે ભાષાની પ્રતો મળે છે. પ્રતોનું વર્ગીકરણ થયેલું ન હોવાથી ભાષાવાર પ્રતસંખ્યા આપી શકાય એમ નથી.

વિષય

અહીં જૈનસાહિત્યની પ્રતો વિશેષ ઉપલબ્ધ થાય છે. જૈનઆગમો, આગમિક પ્રકરણો, સ્તુતિ, ચરિત્રકથાઓ વગેરે વિષયોની હસ્તપ્રતો વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે.

હસ્તપ્રતોની ગોઠવણી :

આ ભંડારમાં વિશેષ ઉલ્લેખનીય પ્રતો ખાસ મળતી નથી. બધી જ પ્રતોને સફેદ કાગળના આવરણમાં મૂકી, સફેદ કપડાના બંધનમાં બાંધી સ્ટીલના કબાટોમાં મૂકવામાં આવી છે. પ્રત્યેક પોથી પર સૂચિકમાંકની નોંધ કરવામાં આવેલી છે અને તેના ક્રમમાં જ એકની ઉપર બીજી રહે તેમ થપ્પીઓમાં ગોઠવેલી છે.

પ્રતોનું રજિસ્ટર (લિસ્ટ) તૈયાર થયેલું છે. જેના પરથી પ્રતનંબર મેળવી કબાટમાંથી જે તે પ્રત મેળવી શકાય છે.

આ ભંડારનો ઉપયોગ ઉપાશ્રયમાં આવતા જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ જ કરે છે. તેનો વહીવટ ટ્રસ્ટ દ્વારા ચાલે છે. આ ભંડાર પણ બંધ રાખવામાં આવે છે. જરૂર પડે ત્યારે પ્રત મેળવવા માટે જ ખોલવામાં આવે છે.

મહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્ર - હસ્તપ્રત વિભાગ

કોબા, અમદાવાદ.

સાબરમતીથી ગાંધીનગરના રસ્તાની બાજુમાં કોબા ગામના સાંનિધ્યમાં ‘મહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્ર’ નામક સંસ્થાની શરૂઆત થોડા સમય પહેલાં જ કરવામાં આવી છે. જૈનધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનની આરાધના-ભક્તિના હેતુસર સ્થપાયેલી આ સંસ્થામાં અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવવાની યોજના છે. આ યોજના અમલમાં પણ મૂકાઈ છે. તેના ઉપક્રમે હાલ વિશાળ જગ્યામાં જુદા જુદા બાંધકામો કરવામાં આવ્યા છે અને ચાલુ પણ છે. દેરાસર, જૈન ઉપાશ્રય, અતિથિભવન, ગુરુમંદિર વગેરે બની ગયાં છે. આરાધના કેન્દ્ર, ધર્મશાળા તેમ જ હસ્તપ્રતભંડાર માટેના મકાન

બનાવવાની તૈયારીઓ ચાલે છે. તેની ખાતમુહૂર્ત વિધિઓ પણ થઈ ગઈ છે.

હસ્તપ્રતભંડારનું મકાન હજુ તૈયાર થયું નથી. ત્યાં સુધી આ સંસ્થાની હસ્તપ્રતો આ કેન્દ્રના ઉપાશ્રયમાં તેમ જ અમદાવાદમાં બે-ત્રણ સ્થળોએ રાખવામાં આવેલી છે. આ હસ્તપ્રતોની સંખ્યા કેટલી છે તે હાલ નક્કી કરવું શક્ય નથી બન્યું; પરંતુ જે કબાટોમાં તે સંગ્રહાયેલી છે, તે પરથી અંદાજે લગભગ પચાસ હજાર જેટલી હોવાનું મનાય છે.

સંસ્થાની આ હસ્તપ્રતો પૂ. આચાર્ય શ્રી કેલાસસાગરસૂરિજીએ જુદા જુદા સ્થાનોએથી ભેગી કરેલી છે. ગુજરાતના નાના-નાના ગામોના જૈનસંઘોના ભંડારોની પ્રતો ઉપરાંત વ્યક્તિગત સંગ્રહોની પ્રતો મેળવીને આ સંગ્રહ ઊભો કરેલો છે. મુનિશ્રીએ દક્ષિણ ભારતમાંથી પણ સારી એવી સંખ્યામાં હસ્તપ્રતો મેળવી છે. અત્યારે મુનિશ્રી પદ્મસાગરજી પણ આ કાર્યમાં સક્રિય છે.

સંસ્થામાં જુદા જુદા રાખવામાં આવેલા લગભગ પંદરથી પણ વધારે કબાટોમાં પ્રતો મૂકવામાં આવેલી છે. કાગળ પર લખાયેલી પ્રતો ઉપરાંત ત્રણેક કબાટો ભરીને દક્ષિણ ભારતમાંથી મેળવેલી તાડપત્રીય પ્રતો પણ છે.

ભાષા

અત્યારે કાગળ પરની જે પ્રતો પ્રાપ્ય છે, તે મોટે ભાગે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, હિંદી વગેરે ભાષાની હોવાનું મનાય છે અને દક્ષિણ ભારતમાંથી મેળવેલી તાડપત્રીય પ્રતો તામિલ, તેલુગુ, કન્નડ વગેરે ભાષાઓમાં લખાયેલી મળે છે. વિવિધ ભાષા ઉપરાંત અસંખ્ય વિષયોની પ્રતિઓ હોવાનું પણ મનાય છે.

સચિત્ર પ્રતો

અત્યારે બધી જ હસ્તપ્રતોને અલગ કરીને વ્યવસ્થિત કરવામાં આવી નથી, તેમ છતાં એક કબાટ ભરીને સચિત્ર હસ્તપ્રતો હોવાનું માનવામાં આવે છે.

હસ્તપ્રતોની વ્યવસ્થા

હાલ ઉપરોક્ત બધી જ પ્રતોને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ ચાલી રહ્યું છે. સંગ્રહમાંની બધી જ પ્રતોને આવરણ (રેપર) લગાવવાનું, સૂચિપત્રો બનાવવાનું, ડબ્બાઓમાં મૂકવાનું કામ સંપૂર્ણ થયા પછી જ તેની વિશેષતાઓ જાણવા મળે.

સંસ્થામાં હસ્તપ્રતો ઉપરાંત હાથીદાંત અને ચંદન પરના કોતરકામવાળી અસંખ્ય વસ્તુઓ પણ સંગ્રહાયેલી છે. આ સંસ્થાનો વહીવટ ટ્રસ્ટ દ્વારા કરવામાં આવે છે. થોડા જ વર્ષોમાં સંસ્થાનું હસ્તપ્રતભંડારનું મકાન તૈયાર થતાં અને બધી જ પ્રતો વ્યવસ્થિત થતાં આ કેન્દ્રનું મહત્વ વધશે.

સારાભાઈ ફાઉન્ડેશન સંગ્રહસ્થાન

‘રીટ્રીટ’ શાહીબાગ, અમદાવાદ

આ સંસ્થામાં પરંપરાગત હસ્તપ્રતભંડાર નથી; પરંતુ તેના સંગ્રહસ્થાનમાં કેટલીક સચિત્ર પ્રતોનું કાયમી પ્રદર્શન યોજેલું છે, જેમાં કેટલીક સચિત્ર પ્રતો અથવા તો તેના કેટલાક સચિત્ર પત્રો ગોઠવવામાં આવેલા છે.

સંસ્થાની આ સચિત્ર પ્રતો અથવા તેનાં પાનાં અંબાલાલ સારાભાઈનાં સંતાનો શ્રી ગિરાબેન સારાભાઈ અને શ્રી ગૌતમભાઈ સારાભાઈએ જુદા જુદા સ્થળોએથી ખરીદીને તેનો સંગ્રહ કર્યો છે. અંગત શોખને કારણે ખરીદેલી સચિત્ર પ્રતોના આ પાનાંઓ પાછળથી ટ્રસ્ટને સોંપી દેવામાં આવ્યા છે.

અહીંની મોટાભાગની પ્રતો પ્રાકૃતભાષામાં છે. ‘ક્ષેત્રસમાસ’ની પ્રતમાં ટીકા સંસ્કૃત ભાષામાં આપેલી છે. જૂની ગુજરાતી-ટબાની પ્રત પણ છે. સંગ્રહની જે થોડી પ્રતો છે, તેમાંની એક તાડપત્રીય પ્રતને બાદ કરતાં બધી જ પ્રતો કાગળ પર લખાયેલી છે. ચૌદમી સદીની તાડપત્રીય પ્રત સચિત્ર ‘કલ્પસૂત્ર’ની છે. આ પ્રત ઉપરાંત બાકીની નવ પ્રતો પણ ‘કલ્પસૂત્ર’ની કાગળ પર લખાયેલી સચિત્ર પ્રતો છે. ‘કલ્પસૂત્ર’ની આ દસ પ્રતો ઉપરાંત અન્ય કેટલીક પ્રતો પણ છે.

જેમાં કાલિકાચાર્ય કથાનાં સચિત્ર પાનાં ઉપરાંત ખગોળવિદ્યાની ‘સંગ્રહણીસૂત્ર’ પ્રતનાં બે સચિત્ર પાના, ‘ક્ષેત્ર સમાસ’ નામની ભૂગોળની એક સચિત્ર પ્રતનાં કેટલાંક પાનાં, ‘ઉપદેશમાલા’ના ચૌદ સ્વપ્ન-ચિત્રો વગેરે સંગ્રહસ્થાનમાં ગોઠવાયેલાં છે. આ ઉપરાંત ‘ભૈરવપદ્માવતીકલ્પ’ નામની પ્રતમાં યંત્રો આપેલા છે, જે હજુ ગોઠવાઈ નથી.

આ સંગ્રહસ્થાનમાં આઠ પ્રતો સિવાય બાકીની પ્રતોમાં માત્ર સચિત્ર પ્રતો જ જોવા મળે છે. અહીં જે થોડી પ્રતો છે તેની ગોઠવણી ખાસ પ્રકારના કાચના ખાનામાં સદીના ક્રમમાં કરેલી છે. ‘કલ્પસૂત્ર’ની પ્રતોના ચિત્રોને પ્રસંગો વર્ણવતા વાર્તાના સ્વરૂપમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે. હસ્તપ્રતો ઉપરાંત કાપડ (ટેક્સટાઈલ)ને લગતા સોળમીથી અઠારમી સદી સુધીના યાંત્રિક-તાંત્રિક પટો છે, જે ઘણા જ મહત્વના છે. આ ઉપરાંત સૂરિમંત્રના પણ બે પટો સંગ્રહાયેલા છે, જે મહત્વ ધરાવે છે.

અહીં સચિત્ર પ્રતોનો પ્રદર્શનના હેતુસર જ સંગ્રહ કરેલો હોવાથી ભારતીય ચિત્રકળાના ઇતિહાસમાં રુચિ ધરાવતા વિદ્વાનો માટે તે વિશેષ મહત્વના છે. અન્ય હસ્તપ્રતભંડારોમાંની સચિત્ર પ્રતો સામાન્યતઃ કોઈને જોવા માટે પણ મળી શકતી નથી, ત્યારે આ સંગ્રહસ્થાનમાં જુદા જુદા સ્થળોએથી મેળવેલા સચિત્ર પત્રો વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાયેલા છે, જે કોઈપણ વ્યક્તિ જોઈ શકે છે.

સાભાર : ‘ગુજરાતના હસ્તપ્રતભંડારોના સંદર્ભમાં અમદાવાદના હસ્તપ્રતભંડારો :
એક અધ્યયન’માંથી, (M. Phil. માટે પ્રસ્તુત શોધનિબંધ ૧૯૮૬)
પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ
વી. સં. ૨૫૧૨, વિ. સં. ૨૦૪૨, ઈસ્વીસન્ ૧૯૮૬

दक्षिण भारत में कर्णाटक राज्य की राजधानी, बेंगलोर नगर फूलों की नगरी एवं टेम्पल सिटी या संस्कारसिटी से पहचाना जाता है।

श्री आदिनाथ जैन श्वेताम्बर संघ, चिकपेट द्वारा संचालित यह पुस्तकालय दक्षिण भारत का विशालतम पुस्तकालय है, जहाँ २०,००० से ज्यादा पुस्तकें, ५,००० से ज्यादा प्रतें एवं विशिष्ट साहित्य की पुस्तकें, ग्रंथ तथा हस्तलिखित साहित्य उपलब्ध है।

पुस्तकालय का प्रारंभ संवत् २००८ में प. पू. व्याख्यानवाचस्पति, जैनरत्न आचार्यदेव श्री लब्धिसूरीश्वरजी म.सा. के शिष्यरत्न प्रतिभासंपन्न आचार्यदेव श्री लक्ष्मणसूरीश्वरजी म.सा. के शिष्यरत्न कविकुलकिरीटपू. मुनिराज श्री कीर्त्तिचंद्रविजयजी म.सा. (बाद में आचार्य) की प्रेरणा से किया गया।

प्रारंभ में छोटे रूप से प्रारंभित यह ग्रंथभंडार आज विशाल वटवृक्ष बनकर उभरा है।

पू. तपस्वीरत्न केवलविजयजी म.सा. से प्राप्त ४५ आगम, अनेक ताड़पत्रीय एवं हस्तलिखित ग्रंथों से यह ग्रंथभंडार विशिष्ट खजाना रूप बना है। इस पुस्तकालय में विशिष्ट ग्रंथों के साथ कहानी एवं तात्त्विक, धार्मिक, आगमिक साहित्य उपलब्ध है। प्रतिदिन प्रातः १०:३० बजे से १:०० बजे तक, दोपहर ३:०० बजे से ५:०० बजे तक एवं सायं ६:३० से ८:३० बजे तक जिज्ञासु वाचकों के लिए खुला रहता है। विशाल जिज्ञासु वाचक वर्ग इसका उपयोग कर रहा है। पू. आ. भ. श्री विक्रमसूरीश्वरजी म.सा. के समुदायवर्ती पू. उपाध्याय श्री विमलसेनविजयजी म.सा. तथा पू. आ. भ. श्री अजयसागरसूरीश्वरजी म.सा. के अथक प्रयत्नों से सुसंकृत ग्रंथ भंडार अद्यतन सुविधायुक्त नवीनीकरण करके अद्भुत बनाया गया है।

इस ग्रंथभंडार का श्रमण, श्रमणी (साधु-साध्वीजी) एवं श्रावक श्राविका विशाल संख्या में खूब सुंदर लाभ लेकर ज्ञानार्जन कर रहे हैं।

आधुनिक कम्प्यूटर आदि सुविधाओं से सुसज्जित ग्रंथभंडार का सुसंचालन अध्यापक श्री प्रवीणभाई गुरुजी अपनी मेहनत एवं लगन से सुंदर रूप से कर रहे हैं। संघ द्वारा इस ग्रंथभंडार को और भी विशिष्ट सुसमृद्ध बनाने के सभी तरह के प्रयत्न जारी हैं।

પાંચમા આરામાં આત્મકલ્યાણ માટે જિનબિંબ અને જિનાગમ બંને સારા ઉપાય પ્રભુએ બતાવેલ છે. એમાં પણ જિનાલય અને જિનપ્રતિમાના જીર્ણોદ્ધાર માટે, શુદ્ધિકરણ માટે લાઈન લાગે છે, પણ જ્ઞાનભંડારના જીર્ણોદ્ધાર-શુદ્ધિકરણ માટે કોઈ તૈયાર નથી. તેનું એક જ કારણ છે કે જ્ઞાન પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ છે. ભણવા માટે, વાંચવા માટે, પુસ્તક પ્રાપ્તિ માટે તનતોડ મહેનત કરી લેશે, પણ એ જ પુસ્તક-પ્રત-ગ્રંથને પાછા વ્યવસ્થિત કેવી રીતે મૂકવા, એને પાછી મૂકવાની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી તેના માટે કોઈ તૈયાર નથી.

જ્યારથી સંયમ સ્વીકારેલ ત્યારથી એટલે કે ૪૦ વર્ષથી લગભગ જ્યાં જ્યાં ચાતુર્માસ હોય અથવા માસકલ્પ આદિની સ્થિરતા હોય ત્યાં આ જ કામ કર્યું છે. પુસ્તકો-પ્રતોને વ્યવસ્થિત કર્યા છે, પણ એના માટે ટ્રસ્ટીઓ કોઈ સારા કબાટ-પૂંઠા-પોથીની વ્યવસ્થા કરતા નથી.

ગૃહસ્થોનાં ચંપલ-બૂટ માટે સારા કબાટો અને સારા માણસો હવેના કાળમાં ગોઠવાઈ ગયા છે, પણ પ્રભુએ ભાખેલ અને ગણધરે રચેલ દ્વાદશાંગી માટે કોઈ વ્યવસ્થા હજી સારામાં સારી થઈ નથી.

આ કામ શ્રાવક-શ્રાવિકાનું છે, પણ વર્તમાનકાળે માત્ર સાધુ-સાધ્વીજીઓ કે જેમને આમાં રસ છે તે જ્ઞાનભંડારના જીર્ણોદ્ધારો કરે છે.

ખરેખર આમાં ગણધરનું દ્વાદશાંગીનું જ્ઞાન ભરેલું છે. જેટલી નિઃસ્વાર્થભાવે જ્ઞાનની સેવા અર્થાત્ બાઈન્ડીંગ કરવું, પૂંઠા ચઢાવવા, નામ લખવું, લિસ્ટિંગ કરવું, પ્રતની પોથી કરાવવી વગેરેનું કાર્ય કરશો એટલી જીવનમાં કુદરતી રીતે સમ્યગ્જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થશે. આવતા ભવમાં હજી વધારે એનું સારું ફળ પણ પ્રાપ્ત થશે.

દરેક સંધોએ પોતાનાં ઉપાશ્રયમાં જ્ઞાનભંડારો માટે સારા એવાં કાચનાં કબાટો અને અભ્યાસના સારા પુસ્તકો વસાવવા જોઈએ, જેથી આવનાર સાધુ-સાધ્વીજીને પુસ્તકોનો પરિગ્રહ પણ ન કરવો પડે અને ઉપયોગ કરીને પાછા એ જગ્યાએ મૂકી દઈ શકે.

જ્યાં જ્યાં વિહારધામો છે, ત્યાં પણ ૧-૧ કબાટ મૂકાવી વધારાનાં પુસ્તકો-માસિકો મૂકવાથી વિહાર કરીને થાકીને આવે ત્યારે વાંચીને ઉપયોગ કરી શકે.

જેમ જિનાલય માટે સારામાં સામગ્રી વપરાય તેમ જ્ઞાન માટે સારામાં સારા પૂંઠા-પોથી-કબાટ વિ. હોવા જોઈએ. જેમ પૂજારીને પણ બહુમાન બક્ષીસ વગેરે અપાય છે, તેમ ગ્રંથપાલને પણ સન્માન બક્ષીસ વગેરે. આપવાથી જ્ઞાનભક્તિનો લાભ મળે. આ વાત પણ દરેક સંઘે વિચારણીય છે.

- ❖ દીવાળી આવતાં પૂર્વે ઘરના સંપૂર્ણ મકાનની સાફસફાઈ થાય તેમ જ્ઞાનપંચમીપર્વના ૪ દિવસ પૂર્વે દરેક કબાટોમાં પુસ્તકો-પ્રતોની સાફ સફાઈ કરી પાછા બરાબર ગોઠવી જ્ઞાનપંચમીએ પૂજા-પૂજન-દેવવંદન વગેરેની આરાધના કરવી.
- ❖ ઘણાં લોકો જ્ઞાનપંચમીએ પેન, પેન્સીલ, નોટબુકો મૂકે છે તે યોગ્ય નથી. એના માટે સારામાં સારા પૂંઠા, સારી પોથીઓ, પોથીનું સારું કાપડ અથવા સારા કબાટો મૂકવાથી જ્ઞાનની સારી ભક્તિનો લાભમાં મળે. દરેક જ્ઞાનભંડારો આસપાસ જ્ઞાનનાં સાધનોની જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં મોકલી શકે.

- ❖ જે ગ્રંથ અલભ્ય હોય તેવા ગ્રંથો કાળી શાહીથી ખાસ લખાવવા, જેથી ભવિષ્યમાં આવનાર પેઢીને સારા સંયોગો પ્રાપ્ત થાય.
- ❖ જેમ દુકાનદારો ગ્રાહક આવે કે ન આવે, તોપણ દુકાન સાંજ સુધી અવશ્ય ખુલ્લી રાખે તેમ શ્રાવકો પણ જ્ઞાનભંડાર આખો દિવસ ખુલ્લો રાખે તો ઓચિંતો મોટો લાભ પણ મળી શકે. પોતાની દુકાન જેવી આત્મીયતા જ્ઞાન પ્રત્યે રાખવી.

માલવાડા ગામ સમ્યગ્જ્ઞાનથી ભરપૂર છે

- ❖ શ્રી રંજનવિજયજી જૈન પુસ્તકાલય (ત્રણ માળનું)
 - ❖ શ્રી તિલક-રત્નશ્રુતમંદિર (બે માળનું)
 - ❖ શ્રી રંગ-કનક-વિમલજ્ઞાનભંડાર (બે માળનું)
 - ❖ શ્રી તાડપત્રીય જ્ઞાનભંડાર (બે માળનું)
- આ બધા ભંડારો પુસ્તકો-પ્રતો-ગ્રંથો-આગમોથી ભરપૂર છે. મુનિ શ્રી જંબુવિજયજી મ.સા.એ સ્વયં માલવાડા પધારી જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થા જોઈ ખુશ થઈને હસ્તલિખિત ઝેરોક્ષના ૩૦૦૦ ગ્રંથો મોકલેલા.
- ❖ પૂના-મુંબઈ-અમદાવાદ વગેરેમાંથી પણ જ્ઞાનભંડાર જોવા માટે તથા પુસ્તકોને સ્કેન કરવા માટે માલવાડા આવેલ.
 - ❖ બિહાર ક્ષેત્રના બે લાખ હસ્તલિખિત કાગળોની સીડી પણ આ ભંડારમાં છે.
 - ❖ જંબુવિજયજી દ્વારા પ્રેષિત હસ્તપ્રત ઝેરોક્ષના પણ બે લાખ કાગળો માલવાડા ભંડારમાં છે.
 - ❖ દરેક હસ્તપ્રતોની સીડી પણ તૈયાર થયેલ છે.
 - ❖ માલવાડા ગામમાં ૭ જિનાલયો અને ૪ જ્ઞાનભંડારો ગામનાં ગૌરવને વધારે છે.

શ્રી રંજનવિજયજી જૈન પુસ્તકાલય માલવાડામાં શ્રુતમહાપૂજાની સામગ્રી

- ❖ ૪૫ આગમના નામનાં ૪૫ છોડ.
- ❖ ૪૫ આગમના છોડ માટે લાકડાનાં ૪૫ સ્ટેન્ડ.
- ❖ આગમ માટે ૪૫ જરમનસિલ્વરના સિંહાસનો.
- ❖ ૪૫ આગમના નામના ૪૫ લાકડાનાં પાટલાઓ.
- ❖ ૪૫ ડાયમંડની ગહુંલીઓ.
- ❖ સાચી ઝરીના ૪૫ આગમ નામનાં પૂંઠાઓ.
- ❖ સાગવાન લાકડાના ૪૫ ડાબડાઓ.
- ❖ પિત્તલ-લાકડાના ૪૫ સાપડાઓ.
- ❖ વિવિધ કોરણી યુક્ત ૪૫ દર્પણો.
- ❖ વાસક્ષેપ માટે પિત્તલની ૪૫ ફેન્સી ડબીઓ.
- ❖ જ્ઞાની મહાપુરુષોના ૪૫ બેનરો.
- ❖ વેલવેટના ૪૫ રૂમાલો.

- ❖ ૪૫ ગણધરની ચરણપાદુકાઓ.
- ❖ તાડપત્રી ઉપર હાથપેન્ટીંગ ચિત્રો.
- ❖ લાંબા લાંબા રોલ વાળી હસ્તલિખિત પ્રતો પણ છે.

શ્રી રંજનવિજયજી જૈન પુસ્તકાલય-માલવાડા
પુસ્તકો-પ્રતોની સંખ્યા

❖ શ્રી રંગ-કનક-વિમલ ભંડારની પુસ્તકો =	૨૨૨૮
❖ શ્રી રંગ-કનક વિમલ ભંડારની પ્રતો =	૮૫૪
❖ શ્રી રંગ-કનક વિમલ ભંડારની હસ્તપ્રતો =	૧,૦૭૦
❖ શ્રી રંજનવિજયજી જૈન પુસ્તકાલયની પ્રતો =	૨,૨૫૦
❖ શ્રી રંજનવિજયજી જૈન પુસ્તકાલયની પુસ્તકો =	૧૩,૦૦૦
❖ શ્રી રંજનવિજયજી જૈન પુસ્તકાલયની વાર્તા પુસ્તકો =	૧,૬૦૦
❖ શ્રી જંબુવિજયજી દ્વારા પ્રેષિત હસ્તલિખિત ઝેરોક્ષ પ્રતો =	૩,૨૮૭
❖ શ્રી રંજનવિજયજી જૈન પુસ્તકાલયની નૂતન હસ્તપ્રતો =	૨૮૫
❖ એલ્યુમિનિયમ પ્રતો =	૨૦
❖ સુવર્ણાક્ષરીય હસ્તપ્રતો =	૩૩
❖ રજતાક્ષરીય હસ્તપ્રતો =	૧૦
❖ ૪૫ આગમની હસ્તપ્રતો =	૪૫
❖ ૪૫ આગમના બે સેટો (પ્રિન્ટેડ પ્રતો) =	૯૦
❖ તાડપત્રીય પંચાંગી ઓરિસ્સાની હસ્તપ્રતો =	૪૨૦

કુલ પુસ્તકો પ્રતો = ૨૫,૨૮૨

અરબી સમુદ્રના ધુધવતા વાંભ-વાંભ ઉછળતા દરીયાઈ મોજાં દ્વારા જેના ચરણોનું સતત પ્રક્ષાલન થઈ રહ્યું છે ! જેના પરિસરમાં પવનની લહેરો દ્વારા નાળીયેરીના પર્ણોમાંથી સુમધુર સંગીત રેલાઈ રહેલું છે ! જ્યાં પ-પ જિનાલયોની ધ્વજાઓ ગગનાંગણમાં જિનશાસનની યશોગાથા લહેરાવી રહેલ છે ! જેની બાજુમાં જ નિશીથયૂર્ષિમાં ઉલ્લેખિત ભલ્લિકપુર (ભાલકાતીર્થ) વસેલું છે કે જ્યાં જરાકુમાર દ્વારા શ્રીકૃષ્ણના ચરણો બાણથી વિંધાયેલ હતા, જેના પૂર્વ પડખાંને એકબાજુથી પ્રભાસ ક્ષેત્ર પવિત્રિત કરી રહેલ છે, તો બીજીબાજુથી પશ્ચિમ પડખાંને નાઘેર પ્રદેશની વનરાજી તરબતર બનાવી રહેલ છે, એવું આ વેરાવળનગર (વેલાપુર) અંતિમ પૂર્વધર દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણની ‘મા ભોમકા’ જન્મભૂમિ છે.

વિ. સં. ૨૦૭૧માં આ જ પાવનભૂમિમાં શ્રી ચિંતામણી પાર્શ્વનાથ દાદાની નિશ્રામાં બીજીવાર ચાર્તુમાસ કરવાનો સુંદર લાભ મળેલો, ત્યારે ત્યાંના માહિલાકોર વિસ્તારમાં રહેલ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારને મુખ્ય સંઘ દેરાસરના ઉપાશ્રયે લવાયેલ હતો. કમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ લિસ્ટિંગ, ગોઠવવાનું વગેરે જીર્ણોદ્ધારનો સંપૂર્ણ લાભ મળેલો. પ્રાચીન છપાયેલા પુસ્તકો, ૧૫-૨૦ હસ્તપ્રતોથી મઢેલો સાગના લાકડાના કબાટમાં સચવાયેલો જ્ઞાનભંડાર છે. સુરક્ષાના અભાવે ઘણી પ્રતો-પુસ્તકો-હસ્તલિખિત પ્રતો વગેરે જીર્ણશીર્ષ થવાથી, ભેજના કારણે, કંસારી-ઉધઈ-ઉંદર વગેરેના કારણે નાશ પામેલ છે. સુવર્ણાક્ષરી હસ્તપ્રતો, તાડપત્રીઓ ચોરાઈ ગયેલ છે. સોગંદ પૂરતી ૧૫-૨૦ હસ્તપ્રતો લાકડાના આકર્ષક દાબડામાં સચવાયેલી છે.

આપણે ત્યાં ૧૪ પૂર્વધર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી મહારાજના સમયમાં પાટલીપુત્રમાં શ્રમણસંઘમાં સૌપ્રથમ આગમવાચના થઈ. ત્યારબાદ નવમી પાટે શ્રી આર્યસુસ્થિતસૂરિ મ.સા.ના સમયે મહાપ્રતાપી જૈન રાજા ખારવેલે બીજી આગમવાચનાનું આયોજન કરેલ. ૫૬૧ વિ. સં. ૨૨ થી ૧૫૦માં પ્રભુ વીરની ચૌદમી પાટે શ્રી વજ્રસેનસૂરિ થયા એમના સમયમાં મંદસૌરમાં ત્રીજી આગમવાચના થઈ. ત્યારબાદ સમયના વહેણ પસાર થતા રહ્યા. વિ. સં. ૩૬૩નાં અરસામાં બાવીસમી પાટે શ્રીજયદેવસૂરિજી પધાર્યા. તેમના સમકાલીન ‘શ્રી દ્વાદશારનયયક’ના રચયિતા શ્રી મલ્લવાદિસૂરિજી થયા ત્યારે મથુરા અને વલ્લભીમાં ચોથી આગમવાચના થઈ. જે માથુરીવાચના અને વલ્લભીવાચના તરીકે પ્રસિદ્ધિને પામી.

કાળની થપાટો ખાતો સમય પસાર થતો રહ્યો અને વિ. સં. ૫૫૦માં પ્રભુ વીરની છઠ્ઠીસમી પાટે શ્રી સમુદ્રસૂરિજી થયા. અંતિમ પૂર્વધર શ્રી દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણ તેઓશ્રીના સમકાલીન હતા. તેમણે ૫૦૦ આચાર્યોને ભેગા કર્યા. વલ્લભીપુરમાં શાસનદેવ કવડયક્ષની સહાયથી ૧ કરોડ શ્લોક પ્રમાણ જૈન આગમ સાહિત્યને વીર નિર્વાણ બાદ ૮૮૦ વર્ષે સૌપ્રથમ પુસ્તકાકૃત કરવાના ભગીરથ કાર્યનો યશ શ્રી દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણના ફાળે જાય છે.

વાલભી-માથુરી વગેરે પૂર્વે વાચનાઓ થયેલી છે. આપણે ત્યાં આવી વાચનાઓમાં આગમો અને આગમપાઠોનું સંકલાત્મક કાર્ય થતું હોય છે; પણ આગમોને પુસ્તકાકૃત કરાવવાનું કાર્ય તો સૌપ્રથમ શ્રી દેવર્ધિગણીએ જ કરેલું છે. તેથી પુસ્તક-પ્રતો હોય તો તેને સાચવવા માટે જ્ઞાનભંડાર સ્થાપવાની વાત આવે. બાકી આધેય વિના આધારનો બહુ ઝાઝો મતલબ સરતો નથી. આથી જ્ઞાનભંડારની સ્થાપના મુખ્યત્વે આગમો પુસ્તકાકૃત થયા બાદ સંભવે છે. તેથી કહી શકાય કે અંતિમ પૂર્વધર દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણથી જ્ઞાનભંડાર સ્થાપવાની શરૂઆત થઈ.

તે પૂર્વે તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર, સમ્મતિતર્ક વગેરે ગ્રંથોની રચના થવાથી તે પુસ્તકાકૃત થયાં હોય, તેમને સાચવવા માટે અલગ-અલગ સ્થળોએ લખેલું તે સાહિત્ય એકત્રિત થયેલું હોય તે સંભવે છે. પરંતુ તે છુટક-છુટક રીતે

અલ્પપ્રમાણમાં હોઈ શકે ! પરંતુ પદ્ધતિસર વિધિવત્ પ્રચુર પ્રમાણમાં લખાયેલું સાહિત્ય તો શ્રી દેવર્ધિગણીના કાળથી ગણી શકાય. અર્થાત્ વી.સં. ૮૮૦ વર્ષે પુસ્તકારૂઢનો સમય હોવાથી તે સમયથી જ્ઞાનભંડારની શરૂઆત થઈ હોય, મહાવીર પ્રભુના શાસનમાં જ્ઞાનભંડારનું મૂળ ઉદ્ભવમસ્થાન તે કાળે જણાય છે.

અત્યાર સુધી છાન્નસ્થિક મનોવલણ, માલિકીના ભાવ, પરિગ્રહ વૃત્તિ વગેરે ઔદયિકભાવોને આધીન થઈને જ્ઞાનભંડારો વ્યક્તિગત માલિકીના સંભવી શકે છે. તેથી સંયમીઓએ સ્વાધ્યાયાદિમાં સંભવતા અંતરાયને દૂર કરવા વિ. સં. ૧૩૨૭માં વીર પ્રભુની ૪૫મી પાટે પધારેલા પાંચ કર્મગ્રંથ, ત્રણ ભાષ્ય વગેરે અનેક ગ્રંથોના રચયિતા પૂજ્ય દેવેન્દ્રસૂરિજીએ સર્વ ગચ્છોના સંયમીઓને કોઈપણ જાતના ગચ્છ-સંપ્રદાયના ભેદભાવ વિના પુસ્તક-પ્રતો મળી રહે તે માટે જાહેર જ્ઞાનભંડારની સ્થાપના કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. મેવાડનરેશ સમરસિંહ તેમનો ભક્ત હતો. એ સમયે શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિજીની પ્રેરણા ઝીલી વસ્તુપાળ મહામંત્રીએ ૧૦૦ જાહેર જ્ઞાનભંડારો કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ શ્રી જિનહર્ષગણિકૃત વસ્તુપાલ ચરિત્રમાં જોવા મળે છે.

સ્વાધ્યાય એ સંયમજીવનનો પ્રાણ છે અને તે પ્રત-પુસ્તકોના આધાર વિના વર્તમાનકાળમાં દુઃશક્ય છે. પ્રાયઃ સાધુ-સાધ્વીજીઓ બહુલતયા જ્ઞાનભંડારનો ઉપયોગ કરતા હોવાથી, દરેક સંયમીઓને માટે જ્ઞાનભંડારની કાળજી રાખવી તે ફરજ બની જાય છે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખી વિહારમાં આવતા કે ચાતુર્માસ સ્થળે રહેલા જ્ઞાનભંડારોની કાળજી લેવાની અમે શરૂઆત કરી.

- ❖ આજથી ૨૮ વર્ષ પૂર્વે પૂના ગોડીજી સંઘ જ્ઞાનભંડારમાં પૂંઠા ચડાવવા, લિસ્ટિંગ પ્રમાણે ગોઠવણ કરવી, નવા પુસ્તકોની નોંધણી કરવી વિ. કાર્યોનો લાભ મળેલ. ખૂબ સમૃદ્ધ ભંડાર છે. હસ્તપ્રત અલ્પ છે. પ્રાચીન છાપેલા જૂના પુસ્તકો ઘણા છે.
- ❖ પૂના જીલ્લાના મંચર ગામમાં મારા ગુરુદેવ પ.પૂ. આ. શ્રી વિશ્વકલ્યાણસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સાંનિધ્યમાં શ્રી સુમતિનાથ દાદાની નિશ્રામાં માસકલ્પના રોકાણ દરમિયાન ૨ હજાર પુસ્તકોનું લિસ્ટિંગ વગેરે કાર્ય થયું. પ્રાચીન પ્રીન્ટેડ મહત્વપૂર્ણ સ્વ-પર દર્શનના ગ્રંથો ત્યાં છે.
- ❖ વિ. સં. ૨૦૫૬ના ચાતુર્માસમાં બરોડા નિઝામપુરા જૈન સંઘમાં અનેક પ્રકાશક સંસ્થાઓ પાસેથી પુસ્તક-પ્રતો મંગાવી નવા જ્ઞાનભંડારની સ્થાપના કરી. શેષકાળમાં મામાની પોળના નાનકડા જ્ઞાનભંડારને ગોઠવ્યો.
- ❖ વિ. સં. ૨૦૫૭ના અમદાવાદ જૈનનગર ચાતુર્માસ વખતે ત્યાંનો જ્ઞાનભંડાર સંવર્ધિત કરવાનું, કમ્પ્યુટરાઈઝ લિસ્ટ બનાવવાનું કાર્ય થયેલું. તે સમયના જૂના ઉપાશ્રયના ભોંયરામાં આવેલ જ્ઞાનભંડારમાં કામ કરતાં-કરતાં શરીરમાંથી નીકળતા પરસેવા સાથે જાણે કે આત્મામાંથી જ્ઞાનાવરણીયકર્મો પણ નીકળી રહ્યાનો અહેસાસ પામવાનો મારા શિષ્યોને મોકો મળ્યો.
- ❖ શેષકાળમાં અમદાવાદ પંકજ સોસાયટીમાં રોકાણસમયે શ્રુતસ્થવિર, આગમપ્રજ્ઞ પૂજ્ય જંબૂવિજયજી મહારાજે વિવિધ પ્રાચીન ભંડારોના અગત્યના ગ્રંથોની તાડપત્રીય પ્રતો અને કાળગણમાં લખાયેલ હસ્તપ્રતોની ઝેરોક્ષનો મોટો ખજાનો મોકલેલો. તે ઝેરોક્ષ કરેલ હસ્તપ્રતમાંથી તે તે ગ્રંથોના નામ, ગ્રંથની સંવત્, કયા જ્ઞાનભંડારની છે ? હસ્તપ્રતની સાઈઝ વગેરે પ્રાચીન લિપિ વાંચીને સંપૂર્ણ લિસ્ટ બનાવવાનો લાભ મળ્યો.
- ❖ મુંબઈ મલાડ ચાતુર્માસ ખાતે ત્યાંના જ્ઞાનભંડારને ગોઠવવાનો, નવા સેંકડો પુસ્તકો લિસ્ટિંગ કરવાનો લાભ મળ્યો.
- ❖ જ્યાં જીવિતસ્વામી-વર્ધમાનસ્વામીના બેસણા છે, તે મહુવા સંઘના અસ્તવ્યસ્ત જ્ઞાનભંડારને પુનર્જીવિત કરવાનો તથા નવા પુસ્તકોના લિસ્ટિંગનો, નવું કમ્પ્યુટરાઈઝ લિસ્ટ બનાવવાનો ચાતુર્માસ દરમિયાન લાભ મળ્યો. ઉપરાંત ગામમાં એક શ્રાવકને ત્યાં તેમના પરિચિત રત્નાકરવિજયજી મહારાજના કલેક્શન કરેલા સુંદર પ્રાચીન

પુસ્તકોનો જૂનો જ્ઞાનભંડાર છે.

- ❖ કુમારપાળ મહારાજાએ બનાવેલ શ્રી નવપલ્લવ પાર્શ્વનાથ અર્ધકાષ્ઠીય દાદાના જિનાલયની ૧૦૮મી સાલગિરિ પ્રસંગે માંગરોળ જવાનું બન્યું ત્યારે સુપાર્શ્વનાથ જિનાલયમાં પ્રાચીન હસ્તપ્રતો, છાપેલ પ્રાચીન પુસ્તકોનો સમૃદ્ધ જ્ઞાનભંડાર જોવા મળ્યો. પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજા ત્યાં પૂર્વે રોકાયેલા હતા. એમણે ‘તત્ત્વચિંતામણિ’ નામનો ન્યાયનો ગ્રંથ મહાત્માઓના અભ્યાસ માટે લખાવેલ. તે ગ્રંથ આપણા સૌના પુણ્યોદયે માંગરોળ જ્ઞાનભંડારમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. ઘણો ભંડાર ચોરાઈ ગયેલો છે, થોડા અવશેષો બચેલા છે. તે ભંડાર સુરક્ષિત કરવાનો લાભ મળ્યો તથા ગામનો જ્ઞાનભંડાર પણ પુનર્જીવિત કરવાનો લાભ મળ્યો.
- ❖ પ્રભાસપાટણના નાનકડા જ્ઞાનભંડારનું લિસ્ટિંગ અને ગોઠવણીનો લાભ મળ્યો.
- ❖ રાજકોટ વિ. સં. ૨૦૬૪ પ્રહલાદ પ્લોટ સંઘના ચાતુર્માસ દરમિયાન તદ્દન બિસ્માર હાલતનો જ્ઞાનભંડારના જીર્ણોદ્ધારનો લાભ મળ્યો.
- ❖ વિ. સં. ૨૦૬૫માં જામનગર પાઠશાળા સંઘના વિશાળ અને સમૃદ્ધ જ્ઞાનભંડારનું પુસ્તક સાર્થક પ્રમાણે કમ્પ્યુટરાઈઝ લિસ્ટિંગ અને નવી પોથી બનાવવા દ્વારા પ્રાચીન પ્રતોનું સંવર્ધન અને સંરક્ષણ કરવાની તક મળી.
- ❖ વિ. સં. ૨૦૬૬ ચાતુર્માસમાં રાજકોટ જાગનાથ સંઘમાં જ્ઞાનભંડાર બનાવવાનો લાભ મળ્યો તો ગામના માંડવી ચોક ખાતેના શ્રી સુપાર્શ્વનાથ સંઘના ૧૮૭ વર્ષ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારના જીર્ણોદ્ધારનો લાભ મળ્યો. હસ્તપ્રતો અને પ્રાચીન છપાયેલ પુસ્તકોનું સારું કલેક્શન છે. સાગના લાકડાના આકર્ષક દાબડાઓમાં સુંદર રીતે સચવાયેલો છે.
- ❖ દેવભાગ સંઘ જામનગરમાં પૂજ્ય સાગરજી મહારાજે સ્થાપેલ ભંડાર હસ્તપ્રત અને પ્રિન્ટેડ પુસ્તકોથી સમૃદ્ધ છે. તે સંગઠિત-વ્યવસ્થિત કરવાનો લાભ વિ. સં. ૨૦૬૭ના ચાતુર્માસમાં મળ્યો.
- ❖ વિ. સં. ૨૦૬૮ના ભુજ-કચ્છ ચાતુર્માસમાં વાણીયાવાડ આદિનાથ જૈન સંઘનો જ્ઞાનભંડાર કે જે ઈ.સ. ૨૦૦૧ના ભૂકંપના કારણે ધમરાયેલો, ડામાડોળ થયેલો, તેને નવા કબાટો, કમ્પ્યુટરાઈઝ લિસ્ટિંગ વગેરે દ્વારા નવજીવન આપવાનો મોકો મળ્યો. ઉપરાંત ત્યાં અચલગચ્છનો જ્ઞાનભંડાર પણ પ્રાચીન પુસ્તકો-પ્રતોથી સમૃદ્ધ છે. અચલગચ્છનો હસ્તપ્રતનો જ્ઞાનભંડાર પણ છે.
- ❖ ચૈત્રી ઓળી દરમિયાન માંડવી-કચ્છમાં તપગચ્છ-અચલગચ્છ-ખરતરગચ્છ ત્રણેયના સમૃદ્ધ જ્ઞાનભંડારોને જુદારવાનો મોકો સાંપડ્યો.
- ❖ વિ. સં. ૨૦૭૦ મોરબી ચાતુર્માસ દરમિયાન જ્ઞાનભંડાર ભગ્નપ્રાય: હાલતમાં હતો. ફરીથી તેનું કમ્પ્યુટરાઈઝ લિસ્ટ, ગોઠવણ વિ. માવજત કરવાની તક મળી.

આ ઉપરાંત વિહારમાં કચ્છ-કોડાય, ઈડર, જૂનાગઢ વગેરેના પણ સમૃદ્ધ વિશાળ અલાયદા મકાનમાં જ્ઞાનભંડારો જોવા મળે છે. જ્ઞાનભંડારોના કબાટમાં કાગળ નીચે તમાકુનાં સુકા પાન રાખવાથી, ઘોડાવજ, કપૂર વગેરે દ્વારા કંસારી-ઉધઈ વગેરેની તકલીફો હલ થાય છે. જ્ઞાનપંચમી પર્વ, ૪૫ આગમ અનુષ્ઠાનો વગેરેમાં જ્ઞાનભંડારની પ્રતો લેવાને બદલે અલાયદી છૂટા પાનાવાળી, જીર્ણ પ્રત, બગડેલી પ્રતો વગેરેને આકર્ષક બંને બાજુ પૂંઠા અને ઉપર રંગબેરંગી કાપડમાં સુશોભિત કરી મૂકી શકાય. જેથી જ્ઞાનભંડારની પ્રતો વાસકેપાદિથી બગડે નહિ, આગમોની પૂજાનો લાભ મળે, જ્ઞાનભંડાર અસ્તવ્યસ્ત પણ ન બને અને વાસકેપમાં આવતા લાકડાના વ્હેરને કારણે લાંબાગાળે કબાટોમાં જીવાતોનો ઉપદ્રવ પણ ન થાય. આવા નુકસાનોથી બચવા અલગ બોક્સમાં ૨૦-૨૫ પ્રતો સુશોભિત કરી રાખવી. પ્રસંગોપાત તેને ઉપયોગમાં લઈ શકાય.

આમ કુલ-૨ જ્ઞાનભંડારના નવનિર્માણ અને ૧૭-જ્ઞાનભંડારનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનો તથા ૬-જ્ઞાનભંડારની હસ્તપ્રતોનું સ્કેનિંગ કરાવવાનો લાભ મળ્યો તે મારું અને મારા શિષ્યપરિવારનું સૌભાગ્ય માનું છું, અને તેના દ્વારા વહેલી તકે સમ્યગ્જ્ઞાન અને સંપૂર્ણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય એ જ પરમકૃપાળુને પ્રાર્થના.

“જ્ઞાન” એ આત્માનો ગુણ છે. નિગોદના જીવમાં પણ જ્ઞાનનો અસંખ્યાતમો ભાગ ઉઘાડો હોય છે. અંશથી પૂર્ણતા તરફ પહોંચવા માટેની તક મનુષ્ય ભવમાં જ વિશેષરૂપથી પ્રાપ્ત થાય છે. આપણું સદ્ભાગ્ય છે કે ચાર ગતિની ૮૪ લાખ યોનિમાં ભ્રમતા આપણી ઉપર કર્મસત્તાએ કંઈક રહેમ નજર કરી અને મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત થયો. હુંડા અવસર્પિણી કાળ ભલે મળ્યો, દુભાગ્યથી તીર્થંકર પરમાત્મા-કેવલી ભગવંત-પૂર્વધર-અવધિજ્ઞાની-શ્રુતકેવલી મહાત્માઓનો સંગ ભલે પ્રાપ્ત ન થયો; છતાં પુણ્યનો પ્રકર્ષ એટલો પાંગર્યો છે કે સંજીવણું મળ્યું, પાંચે ઈન્દ્રિયની પટ્ટા મળી, નિરોગી કાયા મળી, દીર્ઘ આયુષ્ય મળ્યું. આપણે જ્ઞાની ગુર્વાદિકનો અને જ્ઞાની પંડિતવર્યોનો સુયોગ આજે પણ સાંપડ્યો છે. જેના સંયોગે આપણી જ્ઞાનચેતનાનો વિકાસ કરવા માટે શક્ય પુરુષાર્થ કરી શકીએ તેમ છીએ.

આ દુઃખમ આરામાં ભવસાગર તરવા માટેની જિનશાસન રૂપી નાવનાં ૨ હલેસા છે. (૧) જિનબિંબ (૨) જિનઆગમ. આ બેના દ્વારા આપણે ભવજલધિને પાર ઉતરી શકીએ છીએ. ભલે આપણને સાક્ષાત્ પરમાત્મા નથી મળ્યાં, પણ પરમાત્માની વાણી તો મળી છે ને ! પરમાત્મા સાક્ષાત્ મળ્યાં હોત તો પણ આપણને તારત કેવી રીતે ? જિનવાણી દ્વારા જ ને ! પાંચ જ્ઞાનમાં શ્રુતજ્ઞાન એ સદાગમ કહેવાયું છે. કારણ કે તે સ્વ-પર પ્રકાશક છે.

જોકે કાળનાં પ્રભાવે ઘણું બધું શ્રુત નષ્ટ થઈ ગયું. આપણી પાસે બારમું અંગ દૃષ્ટિવાદ નથી, તેમાં ૧૪ પૂર્વનો સમાવેશ થતો હતો. તે વિચ્છેદ પામ્યું છે; છતાં પણ આજે વિદ્યમાન શ્રુતરૂપ ૪૫ આગમ આદિ અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય જે શ્રુતવારસો પ્રાપ્ત થયો છે, તે પણ અધધ થઈ જઈએ એટલો છે. તેને ટકાવી રાખવા આપણા પૂર્વનાં મહાપુરુષોએ ખૂબ મહેનત-જહેમત ઉઠાવી છે. પ્રાણની જેમ તેની રક્ષા કરી છે જેથી આપણા સુધી પહોંચ્યું છે.

પ્રભુ વીરના નિર્વાણ પછી વર્ષો સુધી તો શ્રુતની પરંપરા ગુરુ-શિષ્યમાં મુખપાઠ દ્વારા જ આદાન પ્રદાન થતી હતી, પરંતુ અવસર્પિણી કાળના પ્રભાવે સ્મરણશક્તિ ધીમે ધીમે ક્ષીણ થવા લાગી. જેથી આપણા મહાપુરુષો આપણી કરુણા ચિંતવતાં વિચાર્યું કે જો આમ ને આમ ચાલશે તો શ્રુતવારસો નષ્ટ થઈ જશે અને આપણી ભાવી પેઢી માટે આપણે ગુનેગાર કહેવાઈશું. ભાવિ પેઢી જ્ઞાનથી વંચિત રહેશે તેનો દોષ આપણને લાગશે. જ્ઞાન વિના ભાવિ પેઢીનું જીવન અંધકારમય બની જશે.

મોહરૂપી અંધકારને દૂર કરવાનું અમોઘ સાધન જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાનવારસાના સહારે જ જિનશાસન ૨૧,૦૦૦ વર્ષ સુધી તરોતાજી રહેશે. તે માટે પ. પૂ. શ્રુતસ્થવિર શ્રી દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણના નેતૃત્વ હેઠળ ભારતભરમાંથી ૫૦૦ આચાર્ય ભગવંતો વલ્લભીપુરમાં ભેગાં થયાં. દેવર્ધિગણી મહારાજાએ પોતાની અંતર્વેદના તેઓ સમક્ષ પ્રગટ કરી. શ્રુતવારસાને બચાવવા માટે મહાત્માઓને વાત કરી અને વીરપ્રભુના શાસનમાં થયેલ છ વાચના પૈકીની પ્રથમ વાચના થઈ. તેમાં મહત્ત્વનો નિર્ણય એ લેવાયો કે આજ સુધી જ્ઞાનનું આદાન-પ્રદાન જે મુખપાઠ ચાલતું હતું, તેને સ્મરણશક્તિની હીનના કારણે સમૂળગું નષ્ટ ન થઈ જાય તે માટે જેટલું ઉપસ્થિત છે તેને પુસ્તકારૂઢ કરવું. આ એક ઐતિહાસિક નિર્ણય હતો. એટલે વીર નિર્વાણ પછી ૮૮૦ વર્ષ સૌપ્રથમ શ્રુત પુસ્તકારૂઢ થયું. શ્રુત તાડપત્રો અને કાગળો ઉપર લખાવવાનું ચાલું થયું. જેને જેટલું યાદ હતું તે બધું જ કાગળ પર લખવામાં આવ્યું અને આપણા સદ્ભાગ્યે શ્રુતવારસો ટકી ગયો. ત્યાર પછી પણ બીજી પાંચ વાચનાઓ થઈ. જે-જે શ્રુત તાડપત્ર-કાગળોમાં લખવામાં આવ્યું હતું તેની હજારો નકલો તૈયાર કરાવી. વિવિધ ભંડારોમાં સુરક્ષિત કરવામાં આવી.

કુમારપાળ મહારાજા, પેથડશાહ, વસ્તુપાલ મંત્રીશ્વર, આભુશેઠ વગેરે બહુશ્રુત શ્રાવકોએ નવા નવા

જ્ઞાનભંડારોનાં નિર્માણ કરાવ્યા હતાં.

ભારતભરનાં વિવિધ શહેરો અને ગામોમાં વિશિષ્ટ હસ્તલિખિત પ્રતોના અનેક જ્ઞાનભંડારો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હતાં. ઘણાં શ્રાવકોએ પોતાના અભ્યાસ માટે જ્ઞાનભંડારોના નિર્માણની શરૂઆત કરી. પૂર્વનાં આપણા શ્રાવકો જે ગ્રંથ ભણાવો હોય તેને સ્વ અક્ષરથી અથવા લહિયા પાસે લખાવી પછી તેના દ્વારા અભ્યાસ કરતાં. આજથી ૧૫૦-૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે છાપકામ (પ્રીન્ટીંગ)નો યુગ ચાલુ થયો. ધીમે ધીમે ગ્રંથો છપાવવા લાગ્યાં. હસ્તપ્રતો પણ લહિયાઓ દ્વારા લખાતી. તેમની પાસે વ્યાકરણ આદિનું જ્ઞાન ન હોય તો જેવું દેખાય તેવું લખે. તેને કારણે ઘણી વાર પાઠભેદો પણ થવા લાગ્યા. ત્યારે લિપિના જાણકાર સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા તેનું સંશોધન કરે અને તેનું પ્રકાશન ચાલુ થયું. તેથી ધીમે ધીમે પ્રીન્ટેડ પુસ્તકોનું ચલણ વધવા લાગ્યું. પુષ્કળ ગ્રંથો છપાવા લાગ્યા. ચતુર્વિધ શ્રી સંઘમાં જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટે પુસ્તકોના સંગ્રહરૂપ જ્ઞાનભંડારોનું નિર્માણ શરૂ થયું. ભારતભરમાં આવા સેંકડો જ્ઞાનભંડારો તૈયાર થયાં, જેના દ્વારા જિજ્ઞાસુ જ્ઞાનપિપાસુ આત્માઓ પોતાની જ્ઞાનપિપાસાને સંતોષી રહ્યા છે.

જ્ઞાનભંડારોનું નિર્માણ થયા પછી તેનું સંવર્ધન અને સંરક્ષણ પણ જરૂરી છે. ઘણીવાર ગુર્વાદિકની પ્રેરણાથી જ્ઞાનભંડાર તો તૈયાર થઈ જાય છે, પણ પછી તેને સંભાળવા માટે શ્રી સંઘે પોતાની જવાબદારી નિભાવવી જોઈએ, તેમાં ઉપેક્ષા સેવાતી જોવા મળે છે. નવા પુસ્તકો આવે તો એમ ને એમ પડ્યા રહે, ધૂળ લાગ્યા કરે, પુસ્તકોની લેવડ-દેવડ માટે કોઈ વ્યવસ્થા ન હોય. પુસ્તકોનું સૂચિપત્ર-લિસ્ટ ગેરવલ્લે થઈ ગયું હોય, પુસ્તકો પણ આડાં-અવળાં થઈ ગયા હોય. કદાચ લિસ્ટ હોય અને એ લિસ્ટ પ્રમાણે પુસ્તકો શોધીએ તો મળે નહિ. પુસ્તકો કોઈ વાંચવા લઈ ગયું હોય તે પાછા ન આવ્યા હોય તેની દરકાર પણ લેવાતી નથી. ઘણીવાર એક ભંડારના પુસ્તકો બીજા ભંડારમાં પડેલા જોવા મળે છે. કેટલાય પુસ્તકો ગયા પછી પાછા આવતા નથી. આવી ઘણી બધી સમસ્યાઓ જોવા મળી છે.

અમારું સદ્ભાગ્ય છે કે અમને જ્ઞાનપિપાસુ, સ્વાધ્યાયપ્રેમી પરમ-પૂજ્ય તપાગચ્છાધિપતિ આ. શ્રી રામસૂરીશ્વરજી મહારાજાનું સાંનિધ્ય પ્રાપ્ત થયું. તેમની રગેરગમાં જ્ઞાનરૂચિ વ્યાપેલી હતી. તેઓશ્રી અમને વારંવાર કહેતાં કે ‘જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ છે, જ્ઞાન એ આપણો પ્રાણ-શ્વાસોચ્છ્વાસ હોવો જોઈએ.’ તેઓશ્રીએ પોતાના જીવન દ્વારા આને ચરિતાર્થ કરી બતાવ્યું છે. પોતે પોતાના જીવનમાં દીક્ષા લઈ જે જ્ઞાનયજ્ઞ પ્રગટાવેલ તે જીવનની અંતિમ ક્ષણ સુધી પ્રદીપ્ત રહ્યો. અમને પણ દીક્ષાના પ્રારંભથી જ જ્ઞાનરૂપી અમૃતના ઘૂટડાં પીવડાવ્યાં છે. જ્યારે જોઈએ ત્યારે પૂજ્યશ્રી જ્ઞાનરમણતામાં જ રમમાણ હોય. માતાએ સંસારી નામ રમણ પાડ્યું હતું, તે ગુણનિષ્પન્ન જ હતું.

પૂજ્યશ્રીએ અમને વારંવાર આપણા જ્ઞાનવારસાનું શું મૂલ્ય છે અને તેને જાળવવા માટે આપણે શું કરવું જોઈએ તેનું ખૂબ જ સુંદર માર્ગદર્શન આપેલ છે. અમારા દાદાગુરુદેવ પં. શ્રી ધર્મવિજયજી મ.સા. દ્વારા સંગ્રહિત અમૂલ્ય હસ્તલિખિત જ્ઞાનભંડાર છે. જે શ્રી રૂપવિજયજી મહારાજ સાહેબના ડહેલાના ઉપાશ્રયના મકાનમાં રહેલો છે. તેમાં ૧૮થી ૨૦ હજાર જેટલી વિપુલ સંખ્યામાં હસ્તલિખિત પ્રતો છે. પૂર્વે આ ભંડાર કોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં રહેતો હતો, પરંતુ ગુરુદેવશ્રીએ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરીને તેના સંરક્ષણ માટે સુયોગ્ય વ્યવસ્થા સ્થાપન કરી. આ જ્ઞાનભંડારમાં ફાયરપ્રુફ-વોટરપ્રુફ દિવાલો તેમજ કબાટો બનાવડાવી તેમાં હસ્તપ્રતોને સલામત રીતે સંગ્રહિત કરી છે. પ્રતોને સાગના લાકડાના દાબડા બનાવડાવી કાગળના રેપરીંગ કરાવી તમાકુ-ઘોડાવજ આદિથી સુરક્ષિત રાખી છે. ઘણા બધા મહાત્માઓએ આ હસ્તપ્રતોનો પોતાના સંશોધનોમાં ઉપયોગ કરી ઘણા બધા મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથો પ્રકાશિત કર્યા છે.

પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી ડહેલાના ઉપાશ્રયે આચાર્ય સુરેન્દ્રસૂરિ ચિત્કોષની સ્થાપના કરીને પ્રીન્ટેડ પુસ્તકોનો અલભ્ય સંગ્રહ કર્યો છે. જેનું કવરીંગ, લિસ્ટિંગ પણ જાત દેખરેખ નીચે કરાવી કબાટોમાં વ્યવસ્થિત સંગ્રહિત કર્યું છે. પૂજ્યશ્રી ખુદ તો જ્ઞાનમગ્ન હતાં જ, પરંતુ સકળ શ્રી સંઘમાં આ જ્ઞાનરુચિનો વિસ્તાર થાય તે માટે તેઓશ્રીને લાગ્યું કે જો આપણા સાધ્વીજી ભગવંતો જ્ઞાની હશે તો તેઓ શ્રાવિકાઓને ભણાવશે અને શ્રાવિકાક્ષેત્ર જો મજબૂત હશે તો શ્રી સંઘનાં

સાતેય ક્ષેત્ર મજબૂત બનશે. આ આશયને સિદ્ધ કરવા માટે પૂજ્યશ્રીએ ૬૭ વર્ષ પૂર્વે પોતાના ગુરુદેવશ્રીના નામથી આચાર્ય શ્રી સુરેન્દ્રસૂરિ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન શાળાની સ્થાપના કરી હતી. આજ સુધીમાં આ પાઠશાળામાં સેંકડો સાધ્વીજી ભગવંતો અભ્યાસ કરી જૈનશાસનની સુંદર સેવા કરવા સાથે પોતાની આરાધનામાં દૃઢતા પૂર્વક પસાર થઈ રહ્યાં છે.

પૂજ્યશ્રીએ પાઠશાળાની સાથે સાથે ચતુર્વિધ શ્રી સંઘની જ્ઞાનવૃદ્ધિનાં આશયથી સુંદર જ્ઞાનભંડારનું પણ નિર્માણ કરાવેલ, જેમાં ૭૦થી ૭૫ હજાર પુસ્તકો-પ્રતોનો વિપુલ સંગ્રહ રહેલો છે. આ જ્ઞાનભંડારમાંથી કોઈને પણ વગરે ડિપોઝીટે જે પણ પુસ્તક જોઈએ તે અત્યારે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી સુચારુ વ્યવસ્થા કરેલી છે.

આ સાથે પૂજ્યશ્રીએ પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન એક સુંદર હસ્તલિખિત પ્રતોનો સંગ્રહ કરી જ્ઞાનભંડાર તૈયાર કરાવ્યો છે, તેમાં લગભગ ૨૫૦૦૦થી વધુ હસ્તપ્રતો છે. જેનું કમ્પ્યુટરાઈઝ લિસ્ટ તૈયાર છે. તેને ખાદીના કાગળમાં રેપરીંગ કરી સાગના દાબડામાં ઘોડાવજ તમાકુ મૂકી લોખંડના કબાટમાં સુરક્ષિત રહે તેવી વ્યવસ્થા કરાવી છે.

પૂજ્યશ્રીના સંગ્રહિત કરેલ જ્ઞાનભંડારમાં વિશિષ્ટ કહી શકાય તેવી ત્રણથી સાડા ત્રણ હજાર તાડપત્રીય પ્રતોનો પણ સુંદર સંગ્રહ છે. તેમાંથી ૧૦૦૦ વર્ષ પ્રાચીન પ્રતો અણીદાર સાધનથી કોચીને ખરતાડમાં કોતરાયેલી પ્રતો છે. વિચારણીય બાબત એ છે કે આ પ્રતો વેચવા માટે સાઉથમાંથી એક માણસ બોક્સો ભરીને પૂજ્યશ્રી પાસે આવતો ત્યારે તે પ્રતોની હાલત જોઈ અમે તો તેને કચરો માનતાં, તેવી હાલતમાં રહેલી પણ પૂજ્યશ્રી તે માંગે તે મૂલ્યમાં તેને શ્રી સંઘ પાસે ખરીદાવતાં. પછી તેને સાફ કરાવતાં અમને કહેતાં કે આજે તમને આની કિંમત નથી સમજાતી, પણ વખત આવે તમે મને યાદ કરશો. બન્યું પણ એવું જ કે અમારે ગુરુદેવ આચાર્ય શ્રી વિજય જગદ્ગચ્છાદ્યસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાથે પૂર્વે કલકત્તા અને હમણાં ચેન્નઈ ચાતુર્માસાર્થે જવાનું થયું ત્યારે તાડપત્રીય ગ્રંથોના સંશોધન માટે ઉડીયા-તમીલ ભાષાના જાણકાર સ્કોલરોની શોધખોળ કરતાં સંયોગ બન્યો. તેમની પાસે આ તાડપત્રીય ગ્રંથોનું કેટલોગ તૈયાર કરાવ્યું. તેમાં કેટલીક પ્રતો અલભ્ય જણાઈ છે. આજે અમને પૂજ્યશ્રીની વાતો યાદ આવે છે.

પૂજ્યશ્રીએ અવસરે અવસરે પ્રેરણા કરી અમારા સાધુ સાધ્વીજીઓમાં લિપિનું જ્ઞાન શીખવાડવા માટે અમદાવાદમાં પંડિત લક્ષ્મણભાઈ ભોજક દ્વારા વર્કશોપનું આયોજન પણ કરેલ. તેમજ દાદા ગુરુદેવ શ્રી સુરેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની જન્મ શતાબ્દી નિમિત્તે અમને પ્રેરણા કરતાં, જેથી અમે ૧૦૦થી વધારે નૂતન હસ્તલિખિત ગ્રંથોનું હસ્તલેખન કરેલ.

પૂજ્યશ્રી વિહાર કરતાં જ્યાં પણ જાય ત્યાં જો જ્ઞાનભંડાર હોય તો તેની અચૂક મુલાકાત લેતાં અને જ્ઞાનભંડાર યોગ્ય કંઈ પણ કાર્ય હોય તો અમને પ્રેરણા કરી જોડી દેતાં. કહેતાં કે જિનાગમ એ આપણા માટે પંચમકાળમાં દીવાદાંડી સમાન છે. જ્ઞાનની સેવા કરવાથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મ તૂટે છે અને કેવલજ્ઞાન નજીક આવે છે.

પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન મુજબ ઘણાં બધાં જ્ઞાનભંડારોને સુવ્યવસ્થિત કરવાનો અમને લાભ મળ્યો છે, જે અમારું સદ્ભાગ્ય છે.

તેમાં કેટલાક ગામોનાં નામ આ પ્રમાણે છે.

(૧) શ્રી ધાનેરા તપગચ્છ જૈન સંઘ, ધાનેરા, બનાસકાંઠા.

(૨) શ્રી ઝવેરીપાર્ક આદીશ્વર જૈન સંઘ, ઝવેરીપાર્ક, અમદાવાદ.

(૩) શ્રી લુહારની પોળ જૈન સંઘ, અમદાવાદ.

(૪) શ્રી ગોડીજી પાર્શ્વનાથ જૈન સંઘ, પ્રેરણાતીર્થ, અમદાવાદ.

(૫) શ્રી કુવાલા જૈન સંઘ, કુવાલા, બનાસકાંઠા.

(૬) શ્રી ગોરેગાંવ જવાહરનગર જૈન સંઘ, ગોરેગાંવ (વે.), મુંબઈ.

(૭) શ્રી બંગારપેઠ જૈન સંઘ બંગારપેઠ, કર્ણાટક.

(૮) શ્રી નેલ્લૂર જૈન સંઘ નેલ્લૂર, આંધ્રપ્રદેશ.

વિ. સં. ૨૦૬૭માં અમારું ચોમાસું ખારાકુવા, ઉજ્જૈનમાં થયું હતું. ત્યાં પ.પૂ. વિદ્વદ્વર્ચ શ્રી ચંદ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા.એ સ્થાપિત કરેલો જ્ઞાનભંડાર રહેલો છે. જેમાં હસ્તલિખિત પ્રતોનો વિપુલ સંગ્રહ છે. તેમજ ૨૫૦૦થી વધારે પ્રીન્ટેડ પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે. જે સુચારુ વ્યવસ્થાના અભાવે અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયો હતો. પૂ. ગુરુદેવશ્રી આ. વિ. જગદ્યન્દ્રસૂરિજીએ આ જોયું અને અમને પ્રેરણા કરી કે આ જ્ઞાનભંડાર આપણો જ છે અને તમારે તેને સુવ્યવસ્થિત કરવાનો છે. ગુરુઆજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરી આખાય ચાતુર્માસ દરમિયાન મહેનત કરી કરી તેને સુવ્યવસ્થિત બનાવ્યો. તેમજ હસ્તલિખિત પ્રતો જે લિસ્ટમાં લેવાઈ હતી તે સિવાય પણ ઘણા બધાં પોટલા એમ ને એમ બાંધેલા પડ્યાં હતાં, તેને ખોલાવીને જોયું તો તેમાં હસ્તપ્રતો કચરાની જેમ બાંધેલી હતી. બધી ખોલી સંશોધન કરી ઘણી બધી આખી પ્રતો તૈયાર કરી તેના માટે અમદાવાદથી દાબડા મંગાવ્યા રેપરીંગ કર્યું. ઘોડાવજ તમાકુ મૂકી સુવ્યવસ્થિત રીતે ત્યાંના શ્રી સંઘને સુપ્રત કરી અને સંભાળ રાખવા માટે યોગ્ય સૂચનો પણ કર્યા. શ્રી સંઘે પણ પૂજ્યશ્રીની નિઃસ્પૃહતા અને સેવા ભાવના જોઈ ખૂબ જ ઉપકાર ભાવ વ્યક્ત કર્યો. છેલ્લે જ્ઞાનપંચમીનું એક સુંદર પ્રદર્શનનું આયોજન કરવામાં આવ્યું, જેના દ્વારા શ્રી સંઘમાં પણ જ્ઞાન પ્રત્યે અહોભાવની વૃદ્ધિ થઈ.

વિ. સં. ૨૦૬૮નું અમારું ચાતુર્માસ કલકત્તા શ્રી ભવાનીપુર જૈન સંઘમાં થયું. ચાતુર્માસ પ્રવેશ પૂર્વે ૯૬ નંબર, કેનિંગ સ્ટ્રીટ જવાનું થયું. અમે જાણ્યું કે અહીં હસ્તલિખિત પ્રતોનો ભંડાર છે. ખોલાવવા માટે ટ્રસ્ટીઓને વાત કરી, પણ ટ્રસ્ટીઓ ગલ્લા-તલ્લા કરવા લાગ્યા. પછી ઘણું કહેવાથી અને અમારા ગુરુદેવશ્રી કલકત્તાનાં હોવાથી એમની શરમે ખોલ્યો. આ ભંડાર ૩૦ વર્ષ બાદ ખુલ્યો હતો. ખોલીને જ્યારે જોયો ત્યારે મન દુઃખથી ઉદ્વિગ્ન બની ગયું. દેખભાળનાં અભાવે બધું અસ્તવ્યસ્ત પડ્યું હતું. હસ્તપ્રતોના ડબા ખોલ્યા ત્યારે અંદરની પ્રતો પણ કેટલીક ભેજથી ચોંટેલી હતી, કેટલીક ઉધઈથી નષ્ટ થઈ હતી, કેટલીક પ્રતો એવી થઈ હતી કે હાથમાં લેતાં જ ટુકડેટુકડા થઈ જાય. શ્રી સંઘની બેદરકારીને કારણે આપણો અમૂલ્ય વારસો નષ્ટ થઈ રહ્યો હતો. પૂ. ગુરુદેવશ્રીએ બધા ટ્રસ્ટીઓને ભેગા કરી કડક શબ્દોમાં ઠપકો આપ્યો કે આપણા પૂર્વપુરુષોએ કેટલી મહેનત કરી આ પ્રતો તૈયાર કરી હોય છે. તેને આપણે તો માત્ર સંભાળવાની જ છે, સંઘના વહીવટદારોનું લેબલ લગાવીને ફરીએ અને વહીવટમાં આવી બેદરકારી દાખવીએ, તો શ્રી સંઘનાં આપણે ગુનેગાર છીએ. ટ્રસ્ટીઓને પણ પોતાની ભૂલ સમજાઈ. ગુરુદેવને કહ્યું કે હવે આપ જ આનો કોઈ યોગ્ય માર્ગ બનાવો, અમે અજ્ઞાની છીએ.

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીએ શ્રાવકો દ્વારા યુનિવર્સિટીમાં હસ્તપ્રતોનાં જાણકાર માણસોની તપાસ કરાવી. તેમને નિયુક્ત કરી શ્રી ભવાનીપુરના ચાતુર્માસ દરમિયાન હસ્તપ્રતોના ૧-૧ ડબ્બાને મંગાવી હસ્તપ્રતોની યોગ્ય મરામત કરાવી તેને પુનર્જીવિત કરાવી. સાથે સાથે પોતાની નિગરાની હેઠળ બધી જ પ્રતોનું ડિજિટલાઇઝેશન કરાવ્યું. આ સાથે કેનિંગ સ્ટ્રીટના પ્રીન્ટેડ બુકોના જ્ઞાનભંડારનો પણ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.

આ જ રીતે પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીએ અન્ય પણ જ્ઞાનભંડારોના હસ્તલિખિત ભંડારોમાં પોતાનાં સુયોગ્ય માર્ગદર્શન-સેવા-સમયનો ભોગ આપી સુયોગ્ય બનાવ્યાં તેના કેટલાક નામો નીચે મુજબ છે.

(૧) શ્રી સવાઈ માધોપુર શ્રી સ્થાનકવાસી સંઘ, રાજસ્થાન

(૨) શ્રી પાદરા જૈન સંઘ, ગુજરાત

(૩) શ્રી જાનીશેરી જૈન સંઘ, વડોદરા, ગુજરાત.

(૪) શ્રી મહુવા જૈન સંઘ, ગુજરાત

(૫) શ્રી ઉદયપુર જૈન સંઘ, રાજસ્થાન

આ ઉપરાંત ગુરુદેવશ્રીની પ્રેરણાથી ઘણાં બધા સંઘોમાં નૂતન જ્ઞાનભંડારોનું નિર્માણ પણ થવા પામ્યું છે.

અમારું વિ. સં. ૨૦૭૪નું ચાતુર્માસ શ્રી સંભવનાથ જૈન શ્વે.મૂ.પૂ.સંઘ વેપેરી, ચેન્નઈ હતું. ચેન્નઈનો તે બીજા નંબરનો સંઘ કહેવાય. આ સંઘમાં મામૂલી ભંડાર હતો, તેમાં ૫૦૦-૭૦૦ પુસ્તકો અને ૧૦૦-૧૫૦ પ્રતો હશે. પૂ. ગુરુદેવશ્રીએ સંઘના ટ્રસ્ટીવર્યોને પ્રેરણા કરી કે તમે મોટા મોટા આચાર્ય ભગવંતોને વિનંતી કરીને ચાતુર્માસ તો લાવો છો, પણ તેમના જ્ઞાનાભ્યાસ માટે શું વ્યવસ્થા કરો છો ? સંઘે આ માર્મિક પ્રેરણાને ઝીલી લીધી. પૂરેપૂરો સાથ સહકાર આપ્યો. જેના પરિણામે ચેન્નાઈ ખાતે એક વિશિષ્ટ જ્ઞાનભંડારનું નિર્માણ થયું, જેમાં ૧૨૦૦૦થી વધુ પુસ્તકો તેમજ ૧૦૦૦ વધુ પ્રતો રહેલી છે. ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ તેનો સુંદર ઉપયોગ કરી રહ્યો છે. જ્ઞાનભંડારની વિશિષ્ટતા એ છે કે જ્ઞાનભંડારમાં જૈન દર્શનના વિવિધ વિષયો જેવાં કે કર્મસાહિત્ય, ઉપદેશસાહિત્ય, નાટ્યસાહિત્ય, કાવ્યસાહિત્ય, વ્યાકરણસાહિત્ય, ન્યાયસાહિત્ય, શિલ્પસાહિત્ય, વિધિવિધાનસાહિત્ય, કથાસાહિત્ય ઉપરાંત વર્તમાન સર્વદર્શનોનાં અને જૈન દર્શનના (જ વિભાગરૂપ) સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય, તેરાપંથી સંપ્રદાય, દિગંબર સંપ્રદાય તેમજ અધ્યયન સાહિત્યનો વિપુલ સંગ્રહ રહેલો છે.

વિ. સં. ૨૦૭૬ના વર્ષનું પૂજ્યશ્રીનું ચાતુર્માસ નિપાણી, કર્ણાટકમધ્યે લોકડાઉનને કારણે થયું. અત્રે પણ એક નાનકડો ભંડાર છે. જેમાં પ્રાયઃ ૪૦૦૦ પુસ્તક-પ્રતો હતાં. વિહારનું સ્થાન હોવાથી તેનું વિસ્તૃતીકરણ કરવા પ્રેરણા કરતાં પ્રેરણાને ઝીલી લઈ વિશેષ પુસ્તકોનો સંગ્રહ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. પ્રાયઃ ૮થી ૯ હજાર પુસ્તકો પ્રતોનો સંગ્રહ તૈયાર થયો છે.

આ ઉપરાંત પૂજ્યશ્રીના શિષ્યો આસપાસનાં ક્ષેત્રોમાં ચાતુર્માસ અર્થે પધાર્યા છે ત્યાં પણ શ્રી સંઘમાં પ્રેરણા કરી જ્ઞાનભંડારનું આયોજન કરાવ્યું છે. તે સંઘો નીચે મુજબ છે.

- (૧) શ્રી વિજાપુર જૈન સંઘ, કર્ણાટક
- (૨) શ્રી જમખંડી જૈન સંઘ, કર્ણાટક
- (૩) શ્રી ગોકાક જૈન સંઘ, કર્ણાટક
- (૪) શ્રી સાંગલી જૈન સંઘ, મહારાષ્ટ્ર
- (૫) શ્રી કરાડ જૈન સંઘ, મહારાષ્ટ્ર

શ્રી સંઘના વ્યવસ્થાપકોને ખાસ પ્રેરણા કરી છે કે જે ઉત્સાહથી જ્ઞાનભંડાર બનાવ્યો છે. તેની સંભાળ માટે તેમજ સુચારુ વ્યવસ્થા માટે પણ આગળ બરાબર ધ્યાન આપે.

આજે પરિસ્થિતિ એવી આવી છે કે મોબાઈલ અને કમ્પ્યુટરની નવી નવી ડિવાઈઝો શોધાતી જાય છે અને લોકોની પુસ્તકો વાંચવાની રુચિ ઘટતી જાય છે. પુસ્તકો ઢગલાબંધ નવા પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે. તે નવા પ્રકાશિત પુસ્તકો માત્ર ભંડારમાં જ પડ્યા ન રહે અને ચતુર્વિધ શ્રી સંઘ તેના વાંચન દ્વારા પોતાના અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરવા પ્રયાસ કરે તે માટે ચતુર્વિધ શ્રી સંઘમાં વાંચનનો રસ જગાડવાની ખાસ જરૂર છે.

પ્રાંતે ચતુર્વિધ શ્રી સંઘના આરાધક આત્માઓ સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી પોતાની શ્રદ્ધાને બુલંદ બનાવે, તેમજ સુંદર ચારિત્ર જીવનનું પાલન કરી શાશ્વત સ્થાન સિદ્ધશિલાને જલ્દીથી પ્રાપ્ત કરે એવી ભાવના સાથે વિરમું છું.

“જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિઃ ।”

“જ્ઞાનેન હીનાઃ પશવઃ સમાનાઃ ।”

“અન્નાણં તુ મહાભયમ્ ।”

જ્ઞાની સર્વારાધક છે, માત્ર ક્રિયાવાન્ દેશઆરાધક છે.

“જ્ઞાનક્રિયાભ્યામ્ મોક્ષઃ ।”

66

જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા

ભદ્રકંરવિજયજી જ્ઞાનભંડાર શંખેશ્વર,
આરાધનાધામ જૈન જ્ઞાનભંડાર, હાલાર
અને કસ્તૂરધામ જ્ઞાનભંડાર, પાલિતાણા
- જીવવત્સલ પંન્યાસશ્રી વજ્રસેનવિજયજી મહારાજ
શાસનપ્રભાવક આચાર્યશ્રી વિજય હેમપ્રભસૂરિ

થોડાં જ વર્ષો પૂર્વેની વાત છે. ચોમાસાની ઋતુ છે. બપોરનો સમય છે. એક મહાત્મા હૃદયગત, શાસ્ત્રસમ્મત ચિંતન, લેખિનીના માધ્યમે નોંધપોથીમાં અવતારી રહ્યા છે, ગોચરી આવી ગઈ છે, મહાત્માની ગોચરી પાત્રામાં મુકાઈ ગઈ છે, સહવર્તી મહાત્મા વિનંતિ કરી રહ્યા છે, “મહાત્મા ! પધારો ગોચરી વાપરવા.”

બસ ! આ લખાઈ રહે એટલે આવું જ છું.” જવાબ મળ્યો. અન્ય મહાત્માઓની ગોચરી શરૂ થઈ અને વપરાઈ ગઈ. Wall clockનો કાંટો આગળ વધતો ૩:૦૦ના આંકડાની નજીક પહોંચવાની તૈયારીમાં છે, ત્યારે મુનિરાજની ચિંતન-લેખનધારાએ વિરામ કર્યો. ખૂબ ગહન, અપૂર્વ ઊંચાઈનું ચિંતન કદાચ પહેલવહેલું આલેખાયું હતું.

શિષ્યમુનિએ વિનંતિ કરી, “ગુરુ મહારાજ ! હવે વાપરી લ્યો.” મુનિરાજ સહજ બોલ્યા, “મેં તો ક્યારનુંય વાપરી લીધું.”

(આ વાક્ય મજાક કે ગર્વથી નહીં ખૂબ જ સહજતાથી બોલાયેલું.)

નીતિશતકની પંક્તિ... “જ્ઞાનામૃતભોજનમ્”ને સાર્થક કરતા હોય એમ ખરેખર ! એમને ભૂખનું સંવેદન જ નહોતું.

દાયકા પૂર્વેની આ ઘટનાથી સાવ જુદી પણ અહોભાવ ઉત્પન્ન કરે એવી સેંકડો વર્ષ પૂર્વેની બીજી ઘટના...!

ઉપાશ્રયની વચ્ચે મહાત્મા બિરાજમાન છે, આસપાસ ૭૦૦ લહિયાઓ છે. મહાત્મા નવા શ્લોક બનાવીને લહિયાઓને લખાવે છે. પહેલા લહિયાને એક ગ્રંથનો પહેલો શ્લોક લખાવે. બીજાને બીજા ગ્રંથનો એમ પરિપાટીથી બધાને લખાવે જાય છે. આ રીતે એક રાઉન્ડ પૂરો થાય અને બીજો શરૂ થાય. ન તો મહાત્મા લખાવવામાં ભૂલ કરે, ન લહિયાઓ લખવામાં ગરબડ કરે.

એક લીંબુ ઉપર ઉછાળાય, એને નીચે આવતાં જેટલો સમય થાય તેટલા સમયમાં નવા ૭ શ્લોકો રચનાર મહાત્મા આપણા શાસનમાં થયા છે... તો... આ યુગનું પ્રથમ સંસ્કૃત ચંપૂકાવ્ય, જેને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રિયતા-પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત થયું તે ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાનું માનસશરીર માત્ર ત્રણ પ્રહરમાં અને લખાણ છ મહિનામાં થયું. આવી ૧૬,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ વિશાળ કથા રચનાર આપણા જ શાસનના મુનિ ભગવંત છે.

શિષ્યમુનિ હાથમાં પાણીની પાત્રી લઈને ઊભા હોય, સાંજનો સમય હોય, સૂર્યાસ્ત થવા આવ્યો હોય, ગુરુભગવંતના હૃદયમાંથી નવી ગ્રંથરચનાનો ધોધ છૂટ્યો હોય તે કલમ માધ્યમે કંડારાતો હોય, ગુરુભગવંત એટલા તન્મય હોય કે તૃષા વીસરાઈ જાય, પાણી વાપરવાનું રહી જાય. શિષ્યની આંખો હર્ષ-શોકમિશ્રિત લાગણીનાં અશ્રુથી ભરાઈ જાય. પ્રકૃતિમાં સૂર્યાસ્ત થાય પણ એક નવા ગ્રંથનો સૂર્યોદય થાય. આવી અદ્ભુત ઘટના પણ જૈનશાસનમાં બની છે.

આપણી પાસે તો આવી અદ્ભુત રચના કરવાની નથી તો શક્તિ કે નથી જ્ઞાન માટે ભૂખ-તરસ ગૌણ કરવાની શક્તિ..! પણ જ્ઞાનનો જે વારસો પૂર્વના મહાત્માઓએ કષ્ટ વેઠીને, દિનરાત જોયા વિના પુસ્તકો-પ્રતોના માધ્યમે, ગ્રંથાગારો, જ્ઞાનભંડારોની સાયવણી દ્વારા આપણા સુધી પહોંચાડ્યો, આપણને આ વારસો મળ્યો, તેને સાચવી રાખીને, જાળવણી કરીને ભવિષ્યની પેઢીને આ વારસો સોંપી જવા જેટલો પુરુષાર્થ તો આપણે કરવો જ જોઈએ. તો જ પરમાત્મા, ગુરુભગવંતો અને સંઘે આપણી ઉપર મૂકેલો વિશ્વાસ સફળ થાય.

પં. ભદ્રંકરવિજય જ્ઞાનભંડાર, શંખેશ્વર

અમારા ગુરુદેવ પૂજ્ય પંન્યાસજી શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી મહારાજની સ્મૃતિમાં વર્ષો પૂર્વે શંખેશ્વર તીર્થમાં ઉપાશ્રયનું નિર્માણ થયું. નામ રખાયું - “શ્રી નમસ્કાર આરાધના ભવન”. એ સમયે ઉપાશ્રયો બહુ જૂજ હતા, તેથી પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોના ઉતારાનો લાભ ખૂબ મળતો. હજી પણ લાભ મળી રહ્યો છે. મહાત્માઓ ત્યાં સ્થિરતા કરીને દિવસો-મહિનાઓ સુધી પરમાત્માની ભક્તિ, અક્રમ તપ આદિ દ્વારા આત્મશુદ્ધિ કરતા.

એક વખત પ્રશ્ન આવ્યો કે... સંયમી પૂજ્યો પધારે, સ્થિરતા કરે, સવાર-સાંજ પ્રભુભક્તિ કરે, પરંતુ દિવસ દરમિયાન સ્વાધ્યાય-પાઠ માટે પુસ્તકોની જરૂર પડે તો શું કરવું ? શંખેશ્વરમાં જ્ઞાનભંડાર નથી. વિહારમાં જાતે ઊંચકવાનું હોવાથી પુસ્તકો સીમિત જ હોય. આ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવા પૂ. પંન્યાસશ્રી વજ્રસેનવિજયજી મહારાજની પ્રેરણાથી નમસ્કાર આરાધના ભવનના ભોંયરામાં, ભદ્રંકરવિજયજી જ્ઞાનભંડારનું અસ્તિત્વ પ્રગટ થયું. મહાત્માઓને જ્ઞાનસાધનાની સરળતા થઈ. શરૂઆતમાં પુસ્તકો ઓછા હતા. પછી જરૂરિયાત પ્રમાણે પુસ્તકો ઉમેરાતા, વચ્ચે વચ્ચે ફેરફાર થતાં, છ વર્ષ પૂર્વે નવેસરથી શ્રી શ્રુતસંગમ પરિવાર દ્વારા આ ભંડાર વ્યવસ્થિત ગોઠવવામાં આવ્યો. તેથી ઘણા મહાત્માઓનો લાભ મળે છે.

ગયા વર્ષે (વિ. સં. ૨૦૭૫માં) નવાં પુસ્તકો ઘણાં ભેગાં થયાં હતાં તે અને જૂનાં અસ્તવ્યસ્ત થયાં હતાં. પૂજ્ય આચાર્યશ્રી સોમસુંદરસૂરિજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પૂજ્ય મુનિશ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજી મહારાજે આ બધાં પુસ્તકોને ખૂબ જ મહેનત લઈને વ્યવસ્થિત કરી જ્ઞાનભંડાર ફરી સુવ્યવસ્થિત કરવા દ્વારા શ્રુતભક્તિ કરી અને જરૂરી સૂચનાવલી તૈયાર કરી, જે ખૂબ મજાની છે. માટે આ સાથે પ્રસ્તુત કરી છે.

ॐ હ્રીં નમો નાગસ

આવો ! જ્ઞાન સાધના કરીએ..!

- ❖ આ જ્ઞાનભંડાર આપનો જ છે.
 - ❖ આપનો અમૂલ્ય સમય સાર્થક કરવા, જ્ઞાનસાધના માટે પધારેલા આપનું હાર્દિક-હાર્દિક સ્વાગત કરીએ છીએ.
 - ❖ આપની જ્ઞાનસાધના અનુપમ બની રહે તે માટે નીચેનાં નમ્ર સૂચનો અવશ્ય ધ્યાનમાં લેશોજી.
૧. પુસ્તક પ્રત લેવા-આવવાનો સમય - સવારે :
સાંજે :
 ૨. સર્વ પૂજ્યો તેમજ ગૃહસ્થોને નમ્ર વિનંતિ કે, ભંડારની ચાવી માંગવાનો આગ્રહ રાખશો નહીં.
 ૩. પુસ્તક/પ્રતની લેતી-દેતી વખતે વ્યવસ્થાપક ભાઈની હાજરી અનિવાર્યપણે જરૂરી છે જ. તેમની ગેરહાજરીમાં કોઈપણ પુસ્તક/પ્રતની લેવડ-દેવડ કરવી નહીં.
 ૪. આપને જે પણ પુસ્તક/પ્રતની જરૂર હોય તેનાં નામ લિસ્ટમાં જોઈ, નંબર નોંધી પછી જ કબાટ ખોલાવશોજી.
 ૫. આપને જરૂર ન હોય તેવાં પુસ્તક/પ્રત ખોલવા/જોવા/ફેંદવાનો આગ્રહ રાખશો નહીં.
 ૬. પુસ્તક/પ્રત લેતી વખતે તેનાં નામ-નંબર સાઈઝ સાથે આપનું નામ-સમુદાય-ઉતારાનું સ્થળ-રૂમ નંબર, સંપર્ક માટે એડ્રેસ-મોબાઈલ નં. વગેરે વિગતો ઇસ્યુબુકમાં બરાબર ભરવાનું ચૂકશો નહીં.
 ૭. પુસ્તક/પ્રત એક દિવસ કે એક કલાક માટે પણ લઈ જવું હોય તો પણ ઇસ્યુ બુકમાં સંપૂર્ણ વિગતો સાથે એન્ટ્રી કરવી અનિવાર્ય છે.
 ૮. પુસ્તક/પ્રત જ્ઞાનભંડારનાં છે. આપણા પોતાનાં પુસ્તક/પ્રતથી વધારે તેને સાચવશોજી.

૯. પ્રતોની પોથીઓ સાચવીને રાખશોજી.

૧૦. પુસ્તક/પ્રતનો ઉપયોગ પૂર્ણ થયેથી તરત જ પરત જમા કરાવી દેશોજી, જેથી બીજાને કામ લાગે.

૧૧. પ્રતોનાં પાનાં આડાં-અવળાં ન થાય તે માટે નંબરવાર પાનાં ગોઠવીને પછી જ પરત કરવા કાળજી લેશોજી.

૧૨. પુસ્તક/પ્રત જે અવસ્થામાં લીધા હોય તે જ અવસ્થામાં સુવ્યવસ્થિત રીતે પરત કરશોજી.

૧૩. શ્રી શંખેશ્વરજી છોડતાં પહેલાં આપશ્રીએ લીધેલા પુસ્તક/પ્રત અવશ્ય જમા કરાવી દેશોજી. શ્રી શંખેશ્વરજીની બહાર પુસ્તક/પ્રત લઈ જવાશે નહીં. તે ખાસ ખ્યાલમાં રાખશોજી.

૧૪. પુસ્તક/પ્રત જમા કરાવતી વખતે ઈસ્યુ બુકમાં બરાબર જમા કરાવવાનો ખ્યાલ રાખશોજી. તેમજ આપશ્રીની હાજરીમાં જ પુસ્તક/પ્રતને કબાટમાં યથાસ્થાને ગોઠવાવી દેવાનું ખાસ ધ્યાનમાં રાખશોજી. કૃપા કરીને બહારથી જ કે બહાર જ પુસ્તક/પ્રત છોડી દેવાનું કરશો નહીં.

૧૫. આપશ્રીએ કરેલા પુસ્તક/પ્રતના સદુપયોગ બદલ અમે આપશ્રીના આભારી છીએ.

આપશ્રીની આ જ્ઞાનસાધનાની અનુમોદના..!

આપણા આ જ્ઞાનભંડારને આપશ્રી જ સાચવશો એવા દૃઢ વિશ્વાસ સહ...

લિ.

પ. પૂ. પં. શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી જ્ઞાનમંદિર

શ્રી નમસ્કાર આરાધક ટ્રસ્ટ

શંખેશ્વર

ભદ્રંકર-કુંદકુંદ-મહાસેન ચિત્રકોષ, હાલારતીર્થ આરાધના ધામ, જામનગર

અમારા હસ્તક બીજો જ્ઞાનભંડાર છે ભદ્રંકર-કુંદકુંદ-મહાસેન ચિત્રકોષ, હાલારતીર્થ આરાધના ધામ, જામનગર.

તીર્થ હોય તો દર્શનાચારની શુદ્ધિ પરમાત્માનાં જિનાલયોથી થાય, ચારિત્રાચારની શુદ્ધિ શુદ્ધ સ્થંડિલભૂમિ-ગોચરીયર્યા આદિથી થાય, તેમ જ્ઞાનાચારની શુદ્ધિ જ્ઞાનભંડારથી થાય. તે હેતુથી શરૂઆતમાં ૪-૫ કબાટ પૂરતો પ્રત/પુસ્તકનો ભંડાર થયો. પછી ૧૦ કબાટ થયાં. પુસ્તકો વધતાં ગયાં, નવાં ઉમેરાતાં ગયાં. તેથી નવ વર્ષ પૂર્વે ભંડારને નવેસરથી વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યો. વર્ષે-બે વર્ષે સેંકડો નવાં પુસ્તકો આવે તેની વ્યવસ્થિત એન્ટ્રી કરવામાં આવે છે.

પ્રતો/પુસ્તકો ઉપરાંત દીર્ઘદ્રષ્ટા, આગમદિવાકર પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી જંબુવિજયજી મહારાજની પ્રેરણાથી વિવિધ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોની હસ્તપ્રતોની ઝેરોક્ષનો ૧ સેટ જેમાં ૫ લાખ જેટલાં પાનાં = ૭૫૦ મોટી ફાઈલો છે, તે પણ વસાવવામાં આવ્યો. એનો લાભ ઘણા મહાત્માઓ લઈ રહ્યા છે.

બીજી હસ્તપ્રતોનો પણ નાનો જ્ઞાનભંડાર છે. ચાતુર્માસ વગેરે માટે જામનગર પધારતા ઘણા પૂજ્યો આ જ્ઞાનભંડારને લાભ આપે છે.

વિશેષમાં... અલગ અલગ ઘણાં ગામોના સંઘો પોતાને ત્યાં પુસ્તકો-સામયિકો વગેરે વધી જાય તો એનું શું કરવું? એમ પુછાવતા. એ અંગે વિચાર કરીને અમે જણાવીએ છીએ કે આરાધના ધામ મોકલી આપો. વ્યવસ્થા થઈ જશે. આ રીતે દર વર્ષે ૫૦-૬૦ જેટલાં પુસ્તકોનાં બોક્સ આવે. તેમાંથી વિસર્જન કરવા યોગ્યનું વિસર્જન થાય. સારી સ્થિતિવાળાં પુસ્તકોનો બે રીતે ઉપયોગ થાય.

૧. હાલારતીર્થમાં જૈનોની જેમ જૈનેતર જનતાનું આવાગમન પણ સારા પ્રમાણમાં હોય છે. તેથી અલગ અલગ ત્રણ જગ્યાએ કાઉન્ટર ગોઠવી, વાંચવા યોગ્ય પુસ્તકો દરરોજ સવારે ગોઠવાય અને સાંજે લઈ લેવાય, જેથી આશાતના

ન થાય.

પુસ્તકોની પાસે “જીવનપરિવર્તન કરનાર જડીબુટ્ટી સંસ્થા તરફથી ભેટ” આવા ભાવનું લખાણ કરીને ફી પુસ્તકો લઈ જવાનું બોર્ડ રાખેલું હોવા છતાં દરરોજ સરેરાશ ૧૦-૧૫ પુસ્તકો યાત્રિકો ઓફિસમાં કહી/પૂછીને એની કિંમત ભરીને લઈ જાય છે.

ક્યારેક કાઉન્ટર ઉપર પુસ્તકો મૂકવાનાં ભુલાઈ ગયા હોય તો પૂછપરછ થાય. પુસ્તકો લેવા માટે પણ ઘણા લોકો ખાસ તીર્થયાત્રાએ આવે છે. પુસ્તક વંચાઈ ગયા પછી ઘણા પાછા પણ મૂકી જાય છે.

આ થયો પહેલો ઉપયોગ..!

૨. તીર્થ તરફથી લગભગ ૫૦થી ૬૦ વિહારધામો, ગામડાંઓનાં ઉપાશ્રયોમાં પુસ્તકો મોકલાયાં છે. જ્યાં કબાટ હતાં ત્યાં હાલારતીર્થના કર્મચારી જાતે પુસ્તકો ગોઠવી આવ્યા. જ્યાં કબાટ ન હતાં ત્યાં કબાટ ભેટ આપીને પછી તેમાં પુસ્તકો ગોઠવી આપ્યાં. એક કબાટમાં લગભગ પાંચથી છ બોક્સ જેટલા પુસ્તકો સમાય છે. ઘણા મહાત્માઓ વિહારમાં વધારે પુસ્તકો ન લેતા હોય, તેમને સ્વાધ્યાયની સુવિધા થઈ. પુસ્તકોનો સદુપયોગ થયો. વિહારધામ સંભાળનારા કે ગામમાં રહેતા લોકો પણ પુસ્તકો વાંચવા લે. વાંચીને પાછાં મૂકી જાય. આવા ઘણા લાભ થયા.

ભદ્રંકર-કુંદકુંદ-મહાસેન જ્ઞાનમંદિર, કસ્તૂરધામ ધર્મશાળા, પાલિતાણા

ત્રીજો જ્ઞાનભંડાર છે ભદ્રંકર-કુંદકુંદ-મહાસેન જ્ઞાનમંદિર, કસ્તૂરધામ ધર્મશાળા, પાલિતાણામાં..!

કસ્તૂરધામના ઉદ્ઘાટન વખતે વિચાર આવ્યો કે મહાત્માઓ પંડિતજી પાસે અધ્યયન કરે, તો એક સાથે ૫-૭ સહાધ્યાયી તો થઈ જાય.

એ વખતે પાલિતાણામાં જ્ઞાનભંડારો ઘણા હતા જ, છતાં તે-તે વિષયોની એક કે વધુમાં વધુ બે-ત્રણ કોપી હોય. એ પણ કોઈ અધ્યયનાર્થી લઈ ગયા હોય તો...? આના ઉપાયરૂપે પાયાના અધ્યયનગ્રંથો, જેવાં કે પ્રકરણ-ભાષ્ય-કર્મગ્રંથ-પહેલી-બીજી સંસ્કૃત બુકો-વ્યાકરણ વગેરે પુસ્તકોના સ્ટોક સ્વરૂપ જ્ઞાનભંડાર કરીએ તો વધુ લાભ થાય.

આ વિચારથી એક એક પુસ્તકની ૨૫-૩૦ અને કોઈની ૪૦-૫૦ નકલો રાખી. આ કાર્યને ખૂબ જ સારો પ્રતિસાદ મળ્યો. કોઈને સાથે લઈને વિહાર કરવો હોય, કાયમ રાખવી હોય તો પણ છૂટ આપી, તેથી બહુ સારો લાભ મળે છે. હજી પણ આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે. ઘણા સંયમીઓનો લાભ મળે છે. ભણવાનાં પુસ્તકો સિવાય બીજાં પુસ્તકો પણ આ જ્ઞાનભંડારમાં રાખ્યાં છે.

હવે એક ખૂબ જ મહત્વની વાત જણાવવી છે કે... જ્ઞાનભંડાર માટે ફરિયાદ હોય જ છે કે અમુક પુસ્તક કોઈ લઈ ગયું, પછી પાછું નથી આવ્યું. કાર્યકર્તા વર્ષે - બે વર્ષે પુસ્તકોના આવક-જાવકનું લિસ્ટ લઈને આવે ત્યારે પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજ ખૂબ સરસ સમાધાન આપે કે -

‘પુસ્તક/પ્રત ભણવા માટે - જ્ઞાનની આરાધના કરવા માટે છે, જે લઈ જશે એ સદુપયોગ કરશે. માટે ભલે લઈ જાય.’ એટલું જ નહીં સ્વયં પંન્યાસજી મહારાજ તે-તે પુસ્તકો જ્યાંથી મળે ત્યાંથી મેળવીને મોકલી આપે.

આ થઈ Positive વાત. હવે એક Negative અનુભવ પણ જણાવું છું. ૧૦ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. વિહાર કરતાં અમે એક ગામમાં પહોંચ્યા. વિશાળ ઉપાશ્રય. નીચે ભોંયરામાં જ્ઞાનમંદિર. સહજ જોવા ગયા. પુસ્તક/પ્રતની હાલત ચેક કરી. પરિસ્થિતિ જોઈને ખૂબ દુઃખ થયું. શક્ય એટલાં વ્યવસ્થિત ગોઠવ્યાં. ત્યાં હસ્તલિખિત પ્રતો પણ હતી, સારી કંડિશનમાં હતી, એને પણ નંબર પ્રમાણે ગોઠવી

સાંજે સંઘના ટ્રસ્ટીઓ મળવા આવ્યા - પૂછ્યું, “સાહેબજી! કાંઈ કામકાજ..!” તેથી સહજભાવે જણાવ્યું કે,

“જ્ઞાનભંડાર આપણી મૂડી છે. વ્યવસ્થિત રાખવો જરૂરી છે. આજે અમે ઘણુંખરું વ્યવસ્થિત કર્યું છે, પણ તમે ધ્યાન રાખો તો સારું. તેમાં ય હસ્તલિખિત પ્રતોને વિશેષ સાચવવી જોઈએ, નહીં તો બગડી જશે. સ્પેશિયલ માણસ રાખવો શક્ય ન હોય તો બીજા જ્ઞાનભંડારમાં આપી દો, તો સચવાઈ જશે અને ઉપયોગી થશે.”

ટ્રસ્ટીઓએ ખૂબ સારી રીતે જવાબ આપ્યો, “હાજી. વિચારી લઈએ.” પણ સમય પસાર થઈ ગયો.. નમો અરિહંતાણં.

જેમ જ્ઞાનભંડારો બનાવવા જરૂરી છે, તેમ તેનો ઉપયોગ પણ થવો જોઈએ; તો જ મહેનત લેખે લાગે. હમણાં શ્રુતસંગમ જેવી સંસ્થાઓ જ્ઞાનભંડાર વ્યવસ્થિત કરી, કમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ લિસ્ટ કરી આપે છે અને તે તે ભંડારોનું લિસ્ટ Online મૂકે છે. તેથી પુસ્તકો મેળવવાનું કામ ઘણું સરળ થઈ ગયું છે.

કોબા, ગીતાર્થ ગંગા, જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ વગેરે સંસ્થાઓના જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થા દર્શનીય છે. તેની એક વાર મુલાકાત લઈએ તો પોતાના સ્થાને જ્ઞાનભંડાર કેવી રીતે ગોઠવવો? તેનું પણ માર્ગદર્શન મળી રહેશે.

અમદાવાદમાં જ્ઞાનભંડારો ઘણા છે, પણ પુસ્તકો મેળવવા માટે દૂર દૂર જવું પડે. આ જાણીને સંતોષભાઈ નામના શ્રાવક જે પૂજ્યોને જે પુસ્તકો જોઈતાં હોય તે જે જ્ઞાનભંડારમાંથી મળે એમ હોય ત્યાંથી લાવીને આપે અને અધ્યયનકાર્ય પૂર્ણ થયે પાછાં પહોંચાડે છે. આવું અત્યંત અનુમોદનીય કાર્ય કરે છે. “બહુરત્ના વસુંધરા” આવું દરેક મોટા શહેરમાં ગોઠવાય તે આવકારણીય છે.

આ પુસ્તકમાં જેમ જ્ઞાનભંડાર સંબંધી લેખો છપાશે તેમ

૧. જ્ઞાનભંડાર ગોઠવનાર સંસ્થાઓ : દા.ત. શ્રુતસંગમ વગેરે.
૨. આદર્શ જ્ઞાનભંડાર : દા.ત. કોબા, ગીતાર્થગંગા વગેરે
૩. વધારાનાં પુસ્તકોની વ્યવસ્થા કરનાર સંસ્થાઓ : દા.ત. આરાધનાધામ, હાલાર. વગેરે
૪. પુસ્તકોની જાણકારી મળે એવી વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ, વેબસાઈટ્સ
૫. પુસ્તકો મેળવી આપે, લઈ જાય એવા ભાવિકોનાં નામ - ફોન નંબર

આ બધી માહિતી પણ આપવામાં આવે તો જ્ઞાનભક્તિ થશે અને અધ્યયનાદિમાં સુલભતા રહેશે.

મહાત્માઓ જ્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા હોય ત્યાંનો જ્ઞાનભંડાર જો અવ્યવસ્થિત હોય તો મહાત્મા પોતે અથવા યુવાનો પાસે વ્યવસ્થિત કરાવે. એથી ઘણો ફાયદો થાય છે. માટે અમારી એવી પ્રેરણા છે કે બધા પૂજ્યો આ વાત ધ્યાનમાં લે અને આ કાર્ય કરે - કરાવે તો પુસ્તક/પ્રતની સાચવણી થાય, જ્ઞાનાચારનું પાલન, શ્રુતભક્તિ અને જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો ક્ષયોપશમ થાય.

આપણી સંસ્કૃતિ - વારસો - શાસનનો - મૂળભૂત સ્ત્રોત છે જ્ઞાન..! તેનો આધાર છે પુસ્તકો/પ્રતો. તે સચવાશે જ્ઞાનભંડારથી..! માટે જ્ઞાનભંડારોની જાળવણી કરી સમ્યગ્જ્ઞાનના આરાધક બનીએ. એ જ.

પરમ પૂજ્ય મેવાડ દેશોદ્ધારક આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના માર્ગદર્શનમાં અનેક જ્ઞાનભંડાર સર્જનના સુકૃતો થયા. જૈનશાસનની અંદર વિષમ કાલમાં સાક્ષાત્ પરમાત્મા તથા જિનદેશનાશ્રવણના અભાવમાં જિનબિંબ તથા જિનાગમ આ બે તત્વો ઉત્કૃષ્ટ આલંબનભૂત બતાવવામાં આવ્યા છે.

પૂજ્ય મેવાડદેશોદ્ધારક આચાર્યભગવંતશ્રીએ મેવાડ ક્ષેત્રમાં આ બંને - જિનબિંબ-જિનમંદિર તથા જ્ઞાનમંદિર માટે મહત્વનો ફાળો આપ્યો-મેવાડ ક્ષેત્રમાં પાંત્રીશ વર્ષ સુધી લગાતાર વિચરણ કરીને જિનમંદિરના જીર્ણોદ્ધારનું અદ્ભુત કાર્ય સંપન્ન કર્યું, પૂજ્યશ્રીની સત્પ્રેરણા તથા દિવ્યાશિષથી આજ સુધીમાં લગભગ ૪૦૦ જિનમંદિરના જીર્ણોદ્ધાર તથા પ્રતિષ્ઠા સંપન્ન થઈ.. સાથે-સાથે લોકોના વિભાજિત માનસનો પણ જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. જે જે ક્ષેત્રમાં પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારો.. જીર્ણ-શીર્ષ પુસ્તકો પૂજ્યશ્રીના નજરે પડતા તુરંત જ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવતો. જે ક્ષેત્રમાં જ્ઞાનભંડારનો અભાવ હોય ત્યાં જ્ઞાનભંડારનું સર્જન તથા વિદ્યમાન પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવતો..

મેવાડ ભૂમિ... એક ગૌરવશાલી ભૂમિ હતી જ્યાં પૂર્વ સમયમાં જૈન ધર્મની જાહોજલાલી હતી પરંતુ સમયના પ્રભાવે ધર્મ અને પ્રાચીન સ્થાપત્યોની એવી બદલાલી થઈ કે પૂજવા અને માનવાવાળા પણ નહીં રહ્યા- તેવા સમયમાં અનુકૂળતાઓને છોડીને ‘દેહં પાતયામિ કાર્ય સાધયામિ’ના સૂત્રને અપનાવી વિશેષ પ્રયત્ન દ્વારા ગામેગામમાં મંદિરોનો તથા ધર્મ જાગૃતિનો શંખનાદ કર્યો. અનેક પ્રાચીન સ્થાપત્યો પુનઃ નવજીવંત થયા. જ્ઞાનભંડારો નવપલ્લવિત થયા. ભટકેલી ભોળી પ્રજાને પુનઃ માર્ગ પર લાવીને સ્થિર કરી.. આ પૂજ્યશ્રીની સેવા ચિરસ્મરણીય તથા અવિસ્મરણીય રહેશે.. પૂજ્યશ્રી દ્વારા સ્થાપિત-પ્રેરિત-જીર્ણોદ્ધારિત તથા અનેકવિધ પ્રાચીન-અર્વાચીન પુસ્તક-પ્રતો દ્વારા સંવર્ધિત જ્ઞાનભંડારની યાદી.

૧. શ્રી દયાલશા કિલા જૈન તીર્થ, આચાર્ય શ્રી પ્રેમસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર. (પ્રાચીન)
૨. શ્રી ગોમતી ચૌરાયા - આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર.
૩. ભીલવાડા - આચાર્ય શ્રી હીરસૂરીશ્વરજી જૈન જ્ઞાનભંડાર.
૪. શ્રી પાદરલી જૈન સંઘ - જ્ઞાનભંડાર [વર્તમાનમાં અમદાવાદ મુકામે] શ્રીમતી મનુબાઈ હીરાચંદ જ્ઞાનભંડાર. (પ્રાચીન)
૫. શ્રી ખમનોર જૈન સંઘ - શ્રી પ્રેમસૂરિ જ્ઞાનભંડાર
૬. ઉદયપુર-[સુંદરવાસ] - પ્રતાપનગર-શ્રી જિતેન્દ્રસૂરિ જ્ઞાનભંડાર
૭. શ્રી મરોલી જૈન સંઘ - શ્રી સુમતિનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર.
૮. શ્રી નવસારી-આદિનાથસંઘ - શ્રી આદિનાથ જૈન શ્વે. મુર્તિ. જ્ઞાનભંડાર. (પ્રાચીન)
૯. શ્રી પાદરુ સંઘ [નાકોડાસમીપ] - આચાર્ય શ્રી પ્રેમસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર.
૧૦. શ્રી નાગેશ્વર તીર્થ ભદ્રંકરનગર[લુણાવા] - શ્રી નાગેશ્વર જ્ઞાનભંડાર
૧૧. શ્રી દલોટ જૈન સંઘ - કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનભંડાર

૧૨. શ્રી ભીમ જૈન સંઘ - શ્રી કેશરીયાનાથજી જૈન જ્ઞાનભંડાર.
૧૩. શ્રી બોલિયો જૈન સંઘ - તપાગચ્છપ્રણેતા આ.શ્રી જગચ્ચંદ્રસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનભંડાર.
૧૪. શ્રી સિંગોલી જૈન સંઘ - શ્રી હીરસૂરીશ્વરજી જૈન જ્ઞાનભંડાર.
૧૫. શ્રી ઉદયપુર મોતીમગરી - શ્રી મહાવીરસ્વામી જૈન જ્ઞાનભંડાર.
૧૬. શ્રી સેવાડી જૈન સંઘ - શ્રી શાંતિનાથજી જૈન જ્ઞાનભંડાર.
૧૭. શ્રી વિજયનગર જૈન સંઘ - શ્રી સંભવનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર.
૧૮. શ્રી છોટીસાદડી જૈન સંઘ - શ્રી આદિનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર.
૧૯. શ્રી ચિત્તોડ જૈન સંઘ, સેંથી - શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનભંડાર, સેંથી
૨૦. શ્રી રિંછેડ જૈન સંઘ - શ્રી હીરસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનભંડાર.
૨૧. શ્રી સનવાડ જૈન સંઘ - શ્રી પદ્મપ્રભસ્વામી જ્ઞાનભંડાર.
૨૨. શ્રી રાનીગાંવ - શ્રી સુપાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર. (પ્રાચીન)
૨૩. શ્રી ઉદયપુર થોબ કી વાડી - શ્રી મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, જ્ઞાનભંડાર.
૨૪. શ્રી માંડવલા જૈન સંઘ - શ્રી સુમતિનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર.

આપણે સામાન્યપણે વિચાર કરીશું તો જણાશે કે પુસ્તકાલય આપણને અનેક રીતે સહાયકર્તા નીવડે છે. પુસ્તકાલયનું સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય અલ્પ નથી. પુસ્તક-શાળા મનુષ્યની બુદ્ધિ અને શક્તિને ખીલવે છે, તેના ડહાપણના ભંડારમાં ઉમેરો કરે છે, તેનું જ્ઞાન વિસ્તૃત બનાવે છે અને તેને રસિકતા અને સંસ્કારિતા અર્પે છે. ચિત્રની જેમ પુસ્તકો આનંદ અને ગમ્મત પૂરાં પાડે છે અને એક વડીલની પેઠે ઉપદેશ આપે છે. પુસ્તકનું વાંચન, સુખ અને શાંતિ બક્ષે છે; પુસ્તકવાંચનનો આનંદ અકથ્ય છે.

જેમ પુસ્તકોનું વાંચન બુદ્ધિને ખીલવે છે તેમ ચારિત્ર્યને પણ ઘડે છે. પુસ્તકો દ્વારા આપણને વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન અને અનેક પ્રકારની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. મુસાફરી કરવી હોય અગર દેશ-દેશાંતરની હકીકત જાણવી હોય, વ્યાપાર-રોજગારના આંકડા જોવા હોય અગર હુન્નર-ઉદ્યોગથી વાકેફ થવું હોય કે કોઈ નવીન શોધ કરવી હોય તો તેની સઘળી હકીકતો પુસ્તકો દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. જેમ આપણે હજારો બલ્કે લાખો રૂપિયાનાં ઘરેણાં આદિનો સંગ્રહ કરી આનંદ માનીએ છીએ, તેમ પાશ્ચાત્ય લોકો લાખો રૂપિયા ખરચી પોતાના ખાનગી પુસ્તકાલયો બનાવે છે. રશિયાની સરકારે ચારસો વરસના જૂની બાઈબલની હસ્તલિખિત પ્રતિ એક લાખ પૌંડ (પંદર લાખ રૂપિયા) ખરચી ખરીદ કરી હતી. અત્રે હિંદુસ્તાનમાં પણ એક રાજ્યના ખાનગી પુસ્તકાલયમાંથી હસ્તલિખિત સચિત્ર “બોસ્તોન” નામક પુસ્તકની શ્રીટીશ મ્યુઝીયમે સાડા ત્રણ લાખ રૂપિયામાં માગણી કરી હતી; પરંતુ તે સ્વીકારાઈ ન હતી. આ શું સૂચવે છે? જ્ઞાન મેળવવા માટે કેટલી બધી આકાંક્ષા અને કેટલો બધો શોખ ! ખરેખર જ્ઞાનની બલિહારી છે. અસ્તુ ! હવે આપણે મૂળ વિષય ઉપર આવીશું.

આપણી જૈન કોમના ભિન્ન ભિન્ન પેટા વિભાગો છે. વર્તમાન કચ્છી દશા ઓશવાળ કોમ સમૃદ્ધ છે અને કેળવણીનું રહસ્ય કંઈક સમજી રહી છે. એ કોમનો ઇતિહાસ લખવા બેસીએ તો બહુ લંબાણ થાય, તેથી અહીં વાચકોને તેનો થોડો પરિચય આપીશ.

કચ્છી દશા ઓશવાળ કોમના આઘ પુરુષ પ્રાતઃસ્મરણીય શેઠ નરસી નાથા ઈ. સ. ૧૭૮૮માં જ્યારે પહેલવહેલા મુંબઈ આવ્યા ત્યારે મુંબઈની વસ્તી માછીમારો સિવાય થોડાક હિંદુઓ અને પારસીઓની હતી. ત્યારબાદ મુંબઈમાં તે જ્ઞાતિનું થોડું થોડું આવાગમન થયું. આપણી જૈન કોમમાં શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ લાખોની સખાવત કરી અમર નામ કરી ગયા છે. તેમજ શેઠ કેશવજી નાયકે પણ લાખોની સખાવત કરી છે. છપ્પન લાખ રૂપિયા તો જૈન તીર્થોમાં ખર્ચાના આંકડા મળે છે. પૂર્વે જ્યારે એ કોમની જાહોજલાલી હતી ત્યારે સોનું તોલાઓ લેખે નહીં પણ રતલોના હિસાબે ખરીદ કરાતું હતું. હજી વર્તમાનમાં પણ હજારો તોલા સોનું ધરાવનારાં ઘણાં કુટુંબો એ જ્ઞાતિમાં છે. એ જ્ઞાતિના શેઠ નરસી નાથાની જૂનામાં જૂની ચેરીટી કે જેને આજે લગભગ સો વરસ થઈ ગયાં હશે, તે ચેરીટી વાર્ષિક રૂપિયા બારથી પંદર હજાર સાર્વજનિક દાન ખાતે ખરચી રહી છે. એ સો વરસનો દાનનો હિસાબ ગણવા બેસીએ તો લાખો રૂપિયા થવા જાય છે. આજથી ૭૦ વર્ષ ઉપર વિલાયતમાં ઓફિસ ખોલનાર એ કોમના શેઠ ત્રિકમજી વેલજી માલુ હતા. આપણી આખી જૈન કોમમાં પહેલવહેલા સર નાઈટ થનાર એ જ કોમના શેઠ વસનજી ત્રિકમજી હતા. આપણી આખી જૈન કોમમાં પહેલવહેલા મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીના કોર્પોરેટર થનાર એ જ કોમના શેઠ ત્રિકમજી વેલજી માલુ હતા. અનેક મીલોના અને બેન્કોના ડાયરેક્ટર બનનાર એ જ કોમના શેઠ નરસી કેશવજી નાયક હતા. મુંબઈના સ્મોલકોઝ કોર્ટના ન્યાયાસન પર બિરાજમાન, મુંબઈના જજ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ થનાર એ જ કોમના લખમશી હીરજી મૈસરી હતા. એ કોમ વર્તમાનમાં

સોલિસિટરો, દાકતરો, વકીલો અને ગ્રેજ્યુએટો ધરાવે છે.

જેમ કચ્છી દશા ઓસવાળ કોમ દરેક કાર્યમાં ભાગ લેતી આવી છે, તેમ સાહિત્યમાં પણ એ કોમે ઓછો હિસ્સો આપ્યો નથી. પૂર્વે જ્યારે મુદ્રણકળા પ્રકાશમાં આવી ન હતી ત્યારે એ જ કોમના શેઠ ભીમસી રતનસીએ અનેક લહિઆઓ બેસાડી લાખો રૂપિયા ખર્ચી જૈન સિદ્ધાંતોનો ઉદ્ધાર કરાવી અનેક જૈન ગ્રંથો ઉતારાવ્યા હતા. એ જ કોમના ગચ્છાભિમાની શેઠ માણેક ચાંપસીએ અંચલગચ્છનાં અનેક પુસ્તકોના ઉતારા કરાવ્યા હતા. એ જ કોમના શ્રાવક ભીમસિંહ માણેકની સેવા જૈન કોમથી અજાણી નથી. શ્રાવક ભીમસિંહ માણેકે જૈન સાહિત્ય મુદ્રિત કરવામાં જે સેવા બજાવી છે તેથી ખરેખર જૈન કોમ ઋણી ગણાય, કારણકે તે સમયમાં મુદ્રિત પુસ્તકોના અભાવથી લોકોને ધર્મશાસ્ત્ર અને પ્રકરણો જાણવામાં બહુ જ કઠિનતા પડતી હતી. તેવા સમયમાં શ્રાવક ભીમસિંહ માણેકે પુષ્કળ રૂપિયા ખર્ચી યતિઓ પાસેથી હસ્તલિખિત શાસ્ત્રો ખરીદ કર્યા હતાં. શ્રાવક ભીમસિંહ માણેક સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના જાણ હોવા સાથે અનેક આચાર્યો અને શ્રીપૂજ્યોના પરિચયી હતા, જેથી પુસ્તકોનું સંશોધન કરી આપણી કોમ ઉપર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે.

કચ્છી દશા ઓસવાળ જ્ઞાતિનાં ખાનગી પુસ્તકાલયોનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે શેઠ ત્રિકમજી વેલજી માલુનું પુસ્તકાલય કોઈ સંસ્થાને ભેટ અપાઈ ગયું. સર વસનજી ત્રિકમજીની લાઈબ્રેરી કોઈ સંસ્થાને અપાઈ ગઈ. શેઠ હીરજી ઘેલાભાઈની ખાનગી લાઈબ્રેરી પાલિતાણા ખાતે વીરબાઈ જૈન પાઠશાળાને ભેટ અપાઈ ગઈ. શ્રી કાનજી માસ્તરની ખાનગી લાઈબ્રેરી પોતાના પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે શ્રી કચ્છ નલીઆ બાલાશ્રમને ભેટ અપાઈ ગઈ. શ્રી ગોવિંદજી હરશીની ખાનગી લાઈબ્રેરી મુંબઈ ગીરગામ ચંદ્રપ્રભુના દેરાસરને ભેટ અપાઈ ગઈ છે. શ્રી શિવજી દેવસીની ખાનગી લાઈબ્રેરી મઢડા ખાતે હોવી જોઈએ. પૂર્વે શેઠ હીરજી હંસરાજ, પાશુ પરબત, વાલજી હીરજી, કુંવરજી મુજર, ઘેલાભાઈ લીલાધર આદિ અનેક ગૃહસ્થો પાસે ખાનગી પુસ્તકાલયો હતાં. અત્યારે પણ એ કોમ સારાં એવાં ખાનગી પુસ્તકાલયો ધરાવે છે. તેનો આછો પરિચય આ લેખમાં કરાવીશું.

આ પુસ્તકાલયોમાં એ કોમના શ્રી વર્ધમાન રામજી હંસાણીનું ખાનગી પુસ્તકાલય નમૂનેદાર અને મૂલ્યવાન સાહિત્યના ખજાનારૂપ હોવાથી વાચકોને પ્રથમ તેનો પરિચય આપીશું.

શ્રી વર્ધમાન રામજી હંસાણીનું પુસ્તકાલય

વર્ધમાન રામજીના આ ખાનગી પુસ્તકાલયમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, હિન્દી, ગુજરાતી, મરાઠી, અંગ્રેજી આદિ ભિન્ન ભિન્ન ભાષાના સાહિત્યના વિશિષ્ટ ગ્રંથો છે. વળી મુદ્રિત ગ્રંથોની સચિત્ર નકલો છે, તેમ હસ્તલિખિત ગ્રંથોની પણ અમુક પ્રતિઓ સચિત્ર છે. થોડા દહાડા ઉપર ‘શૃંગારતિલક’ની સચિત્ર હસ્તલિખિત નકલ એક અમેરિકને રૂપિયા સોળ હજારમાં ખરીદેલી, તેવું જ સચિત્ર ‘શૃંગારતિલક’ આ સંગ્રહાલયમાં જોવામાં આવે છે.

આ ખાનગી પુસ્તકાલયમાં બીજા સાહિત્ય સાથે જૈન સાહિત્ય પણ ખૂબ ચીવટ અને હોંશથી સંગ્રહ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં પણ અંચલગચ્છની કૃતિઓ વિશેષ છે. મેરુતુંગ સ્થવિરાવલી આદિ ઐતિહાસિક ગ્રંથો છે. કચ્છી સાહિત્ય ખીયોખીય ભરેલું છે. કચ્છ નૃપતિઓએ જૈનાચાર્યો અને યતિઓ પ્રત્યે જે ભાવ બતાવ્યો છે તે ખરેખર ચમત્કારને નમસ્કારરૂપ છે. સત્તરમા શતકમાં થએલા કચ્છના રાવ શ્રી ભોજરાજજી કે જે વિદ્યાવિલાસી હતા, તેના નામથી જૈનાચાર્યે વ્યાકરણ ગ્રંથ બનાવ્યો છે, તેની હસ્તલિખિત નકલ આ સંગ્રહમાં મોજુદ છે કે જે “ભોજયવ્યાકરણ”ના નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે. તેના જેવો વ્યાકરણ વિષયક કાવ્યબદ્ધ ગ્રંથ વિરલ હશે.

શ્રી વર્ધમાન હંસાણીના આ ખાનગી પુસ્તકાલયમાં જેમ સૂત્ર સિદ્ધાંતના ગ્રંથો છે, તેમ કર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન આદિ દ્રવ્યાનુયોગના ગ્રંથોનો પણ સારો સંગ્રહ છે. દ્વાત્રિંશિકાઓ, તીર્થકરાદિનાં ચરિત્રો, વ્યાકરણ, ન્યાય આદિના ગ્રંથોની પણ સારી સંખ્યા છે. જૈન મેઘદૂતની કૃતિઓ, જૈન નાટકો, જૈન પાદપૂર્તિઓ, અનેક ચમત્કારિક અને યમકાદિ વિચિત્ર ગ્રંથો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. મહાકાવ્યો તથા ગદ્ય-પદ્યાત્મક ગ્રંથોની પણ સારી સંખ્યા છે. જેમ સમયસુંદરની

‘અષ્ટલક્ષી’ વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચે છે, તેમ “નમો અરિહંતાણાં”ના ૧૧૦ અર્થનો વિશિષ્ટ ગ્રંથ કે જે અલભ્ય છે તે અહીં છે. તે સિવાય યંત્ર, મંત્રાદિ, નિમિત્ત, જ્યોતિષ આદિ ભવિષ્ય બતાવનારા ગ્રંથો પણ છે. વળી જૈન સાહિત્યના સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથોની જેમ ગુજરાતી રાસ-રાસાઓ પણ સારી સંખ્યામાં છે. આપણા જૈનોના વિવિધ ક્રિયાકાંડો, ઉપધાનાદિ અનેક તપોના ગ્રંથો, પૂજાઓ, સ્તવનો, ઐતિહાસિક નવલકથાઓ આદિ તેમજ માસિક, ત્રિમાસિકોની ફાઈલો તથા દિવાળીના વિશેષ અંકોનો સારો એવો સંગ્રહ છે.

જેમ ઉપર જૈન સાહિત્યનું વર્ણન કર્યું તેમ જૈનેતર પણ અનેક સંસ્કૃત મહાકાવ્ય આદિ ગદ્ય-પદ્યાત્મક ગ્રંથો હોવા ઉપરાંત કલા, વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, કાયદા-કાનૂન, નીતિશાસ્ત્ર, ભૂગોળ, ખગોળ, પ્રવાસ આદિના ગ્રંથો તો ખાસ જોવા જેવા છે. કારણ કે વર્ધમાન રામજીને જેમ સાહિત્યનો શોખ છે તેમ પ્રવાસનો પણ ઘણો શોખ છે. હિંદુસ્તાનનો કોઈ ખૂણો એવો નહીં હોય કે જ્યાં વર્ધમાન રામજી ન ગયા હોય; કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી અને કલકત્તાથી કરાંચી વચ્ચે હિંદુસ્તાનનાં દરેક નાના મોટા શહેરોમાં તેઓ ફર્યા છે. જેથી પ્રવાસના ગ્રંથોનો મોટો સંગ્રહ હોય એમાં નવાઈ નથી. વળી રાજકીય, વ્યાપારી તથા વૈદિક વિદ્યાના ગ્રંથોનો સંગ્રહ પણ સારામાં સારો છે.

જેમ શ્રી વર્ધમાન રામજી સાહિત્ય અને મુસાફરીના શોખીન છે, તેમ ધાર્મિક શ્રદ્ધા પણ તેમની રગેરગમાં ભરી છે. પોતાના ગામ કચ્છ નલીઆમાં જૈન દેરાસરની શતાબ્દી ઊજવવા માટે જ્યારે અઠાઈ ઓચ્છવ કરવામાં આવ્યો હતો ત્યારે તેઓએ અઢાઈનાં દર્શન કરવા મુંબઈથી વિમાન દ્વારા મુસાફરી કરી કચ્છ જઈ શ્રી ચંદ્રપ્રભુ મહારાજની પૂજા કરી હતી અને પાછા વિમાન દ્વારા મુંબઈ આવ્યા હતા; એટલું જ નહીં પણ નવલખાનો જાપ પૂર્ણ કરવા ઉપરાંત વર્તમાને પણ નવપદની ઓળી ચલાવે છે.

આ પુસ્તકાલયમાં હિંદી સાહિત્યના ગ્રંથો જોઈશું તો કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભાનાં પુસ્તકો ઉપરાંત ઉત્તરખંડના યોગી મહાત્માઓના ‘ખટસટનિરૂપણ’ આદિ સચિત્ર ગ્રંથો છે, કે જે અલભ્ય યા દુર્લભ છે. આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પુસ્તકોનાં અવતરણ જ મળતાં નથી. ચીની મુસાફરો સૂંગયુન અને ફાઈયાન, જે ચૌદસો વરસ પર મુસાફરી કરવા હિંદુસ્તાનમાં આવેલા તેમની મુસાફરીના તે સમયના વર્ણન આદિના ગ્રંથો, કે જેનાં ગુજરાતી અવતરણ મારા જોવામાં નથી આવ્યાં, એ અપૂર્વ હિન્દી ગ્રંથોનો સંગ્રહ અહીં છે.

મરાઠી સાહિત્ય પ્રત્યે નજર નાખીશું તો અમૂલ્ય અને અપૂર્વ ગ્રંથોનો સંગ્રહ નિહાળીશું. દક્ષિણ પ્રદેશના ઇતિહાસ ઉપરાંત દિવ્ય નગરોનાં વર્ણનો કે ઇતિહાસના સચિત્ર ગ્રંથો, હેમકૂટનાં વર્ણનો વગેરે ખાસ જોવા જેવાં છે.

અંગ્રેજી સાહિત્યમાં જોઈશું તો ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાની વાર્ષિક ફાઈલો તથા વ્યાપારી ડાયરીઓ, કેટલોગો, ગેઝીટીયરો અને આર્કાઇવોલોજીકલ સર્વેના ગ્રંથો ખાસ જોવા જેવા છે. “રેમ્બલ્સ રીકલેક્સન એન્ડ ઇન્ડિઅન ઓફીસર” (Rambles Recollection and Indian Officer) સચિત્ર કે જે આજથી સો વરસ પર છપાયેલ છે અને જેની નકલ આજે મળવી પણ દુર્લભ છે, તેનાં વોલ્યુમો પણ આ સંગ્રહાલયમાં છે.

સાભાર : જૈન સત્ય પ્રકાશ, વર્ષ - ૮, અંક - ૧
પ્રકાશક : જૈન ધર્મ સત્ય પ્રકાશ સમિતિ, અમદાવાદ
વી. સં. ૨૪૬૮, વિ. સં. ૧૯૯૮, ઈસ્વીસન્ ૧૯૪૨

જૈન પરંપરામાં જિનપ્રતિમા, જિનમંદિર અને જિનાગમને પરમ આરાધ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

જિનાગમ મૂળ અને તેના અંગેનાં નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણી અને ટીકા એ ચાર મળીને પંચાંગી કહેવાય છે અને એ સમગ્ર જૈન શાસ્ત્રોનાં મૂળ તરીકે લેખાય છે. આ પંચાંગી પછી ન્યાય, વ્યાકરણ, ખંડન-મંડન, ઉપદેશ, જ્યોતિષ, શિલ્પ વગેરે વિષયો ઉપર વિદ્વાન્ પૂર્વાચાર્યોએ રચેલા ગ્રંથો આવે છે કે જે પૂજ્યોએ શ્રુતજ્ઞાનની આરાધના નિમિત્તે રચ્યાં છે. આ રીતે પૂર્વાચાર્યોએ રચેલા અને તેમના તરફથી અમૂલ્ય વારસા તરીકે મળેલા ગ્રંથરત્નોને સુરક્ષિત રાખવા માટે અનેક સ્થળે જ્ઞાનભંડારો સ્થાપવામાં આવેલ છે, જેને આપણે આપણી જ્ઞાન પરબો તરીકે લેખી શકીએ, કે જ્યાં ગમે તે જ્ઞાનપિપાસુ પોતાની જ્ઞાનતૃષ્ણાને સંતુષ્ટ કરી શકે છે.

પૂર્વ કાળમાં અનેક વિદ્યાપ્રેમી રાજામહારાજાઓ, અમાત્યો અને ધનિક શ્રેષ્ઠીઓએ આ શ્રુતજ્ઞાનની સેવા કરવામાં, તેને ઉત્તેજન આપવામાં, તેનો ઉદ્ધાર કરવામાં અને તેને સુરક્ષિત કરવામાં ખૂબ ફાળો આપ્યો છે. મહારાજા કુમારપાળે અનેક ભંડારો સ્થાપી અનેક પ્રતો લખાવી છે, મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળે અને તેજપાળે પણ અનેક ભંડારો સ્થાપ્યા છે. અરે, અનેક પૂર્વાચાર્યોએ અનેક ગ્રંથો રચવા ઉપરાંત પોતાના જ હાથે ગ્રંથો લખીને ભંડારોને સમૃદ્ધ બનાવ્યા છે અને તેના જ શુભ પરિણામરૂપે આજે આપણી પાસે આટલો મોટો સાહિત્ય ખજાનો વિદ્યમાન છે.

અત્યારે અનેક ગામોમાં આવા પ્રાચીન તેમજ નવા જ્ઞાનભંડારો વિદ્યમાન છે, જેની વ્યવસ્થા તે તે ગામના શ્રી સંઘના આગેવાનોના હસ્તક જોવામાં આવે છે; પણ આ બધા ભંડારો હોવા છતાં તેનો ઉપયોગ દરેક વિદ્વાન મુશ્કેલી વગર કરી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવાની હજુ બાકી છે. એટલે આ બધા ભંડારોનો વધારેમાં વધારે લાભ જનતા લઈ શકે તેવી એક વિશાળ યોજના તૈયાર કરવી જોઈએ.

આપણે જોઈએ છીએ કે અત્યારે જૈન તથા જૈનેતર આલમમાં જૈન સંસ્કૃતિના અભ્યાસનો તેમજ જૈન સાહિત્ય અને પુરાતત્ત્વની શોધખોળ કરવાનો રસ ઠીક ઠીક પ્રગતિ કરી રહ્યો છે. આ પરિસ્થિતિમાં એવા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થઈ પડે એવી ગમે તે યોજના જરૂર આવકારદાયક થઈ પડે !

અત્યારે આપણી પાસે અનેક ગામોમાં જે ભંડારો વિદ્યમાન છે; તેમાંથી જે જે નામ મારા જાણવામાં આવી શક્યા છે, તે તે હું વિદ્વાનોની જાણ માટે અહીં રજુ કરું છું :

અમદાવાદ

૧ વિજય નેમિસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનભંડાર
(આચાર્ય વિજય નેમિસૂરીશ્વરજીનો)

૩ ડેલાનો ભંડાર (ચંચળબાઈ ભંડાર)

૫ મોહનલાલજી લાયબ્રેરી
(મોહનલાલજીના સ્મરણાર્થે)

૮ કુસુમમુનિનો ભંડાર

૧૦ દયાવિમળ જ્ઞાનભંડાર

૧૨ વિમલગચ્છ ઉપાશ્રય ભંડાર

૨ વિજય સિદ્ધિસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનભંડાર
(આચાર્ય વિજય સિદ્ધિસૂરીશ્વરજીનો)

૪ હંસવિજયજી લાઈબ્રેરી (મુનિ હંસવિજયજીનો)

૬ વર્ધમાન પુસ્તકાલય

૭ મેઘવિજય શાસ્ત્ર સંગ્રહ

૮ વીરવિજય જ્ઞાનભંડાર

૧૧ ઉજમબાઈ ધર્મશાળાનો ભંડાર

૧૩ જૈન સરસ્વતી ભુવન

૧૪ જ્ઞાન વર્ધક પુસ્તકાલય

૧૬ વિજયનેમિસૂરિ જ્ઞાનભંડાર
(આચાર્ય વિજય નેમિસૂરીશ્વરજીનો)

૧૯ સુબોધક પુસ્તકાલય

૨૧ યુનિલાલ યતિ ભંડાર

૨૩ નીતિવિજય ભંડાર

૨૪ પાર્શ્વનાથજી ભંડાર

૨૬ ફોફલીયા વાડાનો ભંડાર

૨૮ વખતજી શેરીનો નવો ભંડાર

૩૦ યુનીલાલ મૂલચંદ

૩૧ પૂર્ણિમાગચ્છીય શ્રીપૂજ્યનો ભંડાર

૩૩ હેમચંદ્રાચાર્ય સભા

૩૪ જૈનાનંદ પુસ્તકાલય
(આચાર્ય શ્રી સાગરાનંદસૂરિજીનો)

૩૬ જિનદત્તસૂરિ જ્ઞાનભંડાર
(આચાર્ય કૃપાચંદ્રસૂરિજીનો)

૩૮ દેવચંદ લાલભાઈ પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ

૪૦ છાપરીયા શેરી જ્ઞાનભંડાર

૪૨ નેમચંદ મેલાપચંદ ઉપાશ્રય ભંડાર

૪૪ દેવસૂરગચ્છ ભંડાર

૪૬ સીમંધર સ્વામીજીનો ભંડાર

૪૭ કડવામતિ ગચ્છ ભંડાર

૪૯ સાગર ગચ્છનો ભંડાર

૫૧ વિજય ગચ્છનો ભંડાર

૫૩ વીરવિજય જ્ઞાનભંડાર (આચાર્ય વીરવિજયસૂરિજીનો)

૫૪ શાંતિનાથજી દેરાસરનો ભંડાર

૫૬ અનંતનાથજી દેરાસરનો ભંડાર

૧૫ નેમસાગર ઉપાશ્રય ભંડાર

ખંભાત

૧૭ શાંતિનાથજી જ્ઞાનભંડાર

૧૮ જૈનશાળા જ્ઞાનભંડાર

૨૦ જ્ઞાનવિમલસૂરિ ભંડાર

૨૨ ભોંયરા પાડાનો ભંડાર

પાટણ

૨૫ સંઘવી પાડાનો ભંડાર

૨૭ વખતજી શેરીનો ભંડાર

૨૯ કેશરભાઈ જ્ઞાનભંડાર

(આચાર્ય વિજય કમલસૂરિજીનો)

૩૨ તપગચ્છ વિજય શાખાનો ભંડાર

સુરત

૩૫ મોહનલાલજી જ્ઞાનભંડાર
(મોહનલાલજી મહારાજનો)

૩૭ હુકમમુનિ જ્ઞાનભંડાર
(હુકમ મુનિજીનો)

૩૯ બાલુભાઈ અમરચંદ જ્ઞાનભંડાર

૪૧ મગનભાઈ પ્રતાપચંદ લાઈબ્રેરી

૪૩ આણસૂરગચ્છ ભંડાર

૪૫ દેશાઈપોળ જ્ઞાનભંડાર (સાધ્વી જયંતશ્રીજીનો)

રાધનપુર

૪૮ ભાણા ખુશાલનો ભંડાર

૫૦ તંબોલી શેરીનો ભંડાર

૫૨ જયવિજય જૈન પુસ્તકાલય

મુંબઈ

૫૫ ગોડીજીનો ભંડાર

૫૭ આદિનાથજી દેરાસરનો ભંડાર

૫૮ મોહનલાલજી જૈન લાઈબ્રેરી

વીસનગર

૫૯ વીસનગર જૈન જ્ઞાનભંડાર

સાણંદ

૬૦ મોયગચ્છનો ભંડાર

૬૧ વિ. અ. જ્ઞાનભંડાર

હુંઢાવ

૬૨ જ્ઞાનોદય પુસ્તકાલય

ગોધાવી

૬૩ જૈન સંઘ જ્ઞાનભંડાર

ખેડા

૬૪ સુમતિરત્નસૂરિ લાઈબ્રેરી

૬૫ સૌભાગ્યરત્નસૂરિ ભંડાર

કપડવંજ

૬૬ અષ્ટાપદજી જ્ઞાનભંડાર

૬૭ માણેકબાઈ જ્ઞાનભંડાર

૬૮ મીઠાભાઈ ઉપાશ્રય

સિનોર

૬૯ અમરવિજયજી જ્ઞાનભંડાર (મુનિ શ્રી અમરવિજયજીનો)

ડભોઈ

૭૦ અમરવિજયજી જ્ઞાનભંડાર
(મુનિ શ્રી અમરવિજયજીનો)

૭૧ મુક્તાબાઈ જ્ઞાનભંડાર
(ઉ. શ્રી જંબુવિજયજીનો)

ભરૂચ

૭૨ સાગરગચ્છ ભંડાર

૭૩ આદીશ્વર દેરાસર ભંડાર

૭૪ અનુપચંદ મલુકચંદ ભંડાર

પાલિતાણા

૭૫ દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણ જ્ઞાનભંડાર

૭૬ યશોવિજયજી ગુરુકુલ જ્ઞાનભંડાર

૭૭ જૈન આગમ સાહિત્ય મંદિર
(આચાર્ય વિજય મોહનસૂરિજીનો)

૭૮ આણંદજી કલ્યાણજી ભંડાર

૮૦ વીરબાઈ પાઠશાળા

૭૯ કપૂરવિજયજી ભંડાર

૮૧ મોટી ટોલી ભંડાર

ચાણસ્મા

૮૨ નીતિવિજય જ્ઞાનભંડાર

ઝીંઝુવાડા

૮૩ ઉમેદ ખાંતિ જ્ઞાનભંડાર (પં. ખાંતિવિજયજીનો)

રાજકોટ

૮૪ ગો. ના. સં. ભંડાર

ડુંગરપુર

૮૫ વડગચ્છના શ્રીપૂજ્યનો ભંડાર

જામનગર

૮૬ વિનયવિજય જ્ઞાનભંડાર

૮૭ જૈનાનંદ જ્ઞાન મંદિર

ભાવનગર

૮૮ જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા

૮૯ સંઘનો ભંડાર

૯૦ ગંભીરવિજયજીનો જ્ઞાનભંડાર

૯૧ ડોસાભાઈ અભેયંદ હસ્તક ભંડાર

૯૨ ભક્તિવિજય જ્ઞાનભંડાર

૯૩ પ્રેમચંદ રતનચંદ ભંડાર

(હ. આત્માનંદ સભા)

૯૪ વૃદ્ધિચંદ્રજી ભંડાર

૯૫ કસ્તુરસાગરજી ભંડાર

૯૬ મગનલાલ બેચરદાસ ભંડાર

લીંબડી

૯૭ આણંદજી કલ્યાણજી પેઢી હસ્તક જ્ઞાનભંડાર

વડોદરા

૯૮ આત્મારામજી જ્ઞાનભંડાર

૯૯ મુક્તિ-કમલ-મોહન જ્ઞાનભંડાર

(પ્ર. કાંતિવિજયજીનો અને હંસવિજયજીનો)

(આ. શ્રી. મોહનસૂરિજીનો)

છાણી

૧૦૦ શ્રી સંઘ જ્ઞાનભંડારમાં (૧) વીરવિજયજીનો શાસ્ત્રસંગ્રહ, (૨) વિજય લબ્ધિસૂરિજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, (૩) સંઘનો સંગ્રહ

વિજાપુર

૧૦૧ બુદ્ધિસાગરસૂરિજી જ્ઞાનભંડાર (આચાર્ય બુદ્ધિસાગરસૂરિજીનો)

વીરમગામ

૧૦૨ સંભવનાથજી જ્ઞાનભંડાર

૧૦૩ જૈન ધર્મવિજયજી પુસ્તકાલય

ઈડર

૧૦૪ જ્ઞાનભંડાર

માણસા

૧૦૫ કપૂરવિજય લાઈબ્રેરી

બીલીમોરા

૧૦૬ ક્ષમાસાગરજી શાસ્ત્ર સંગ્રહ (પં. ક્ષમાસાગરજીનો)

કુશળગઢ

૧૦૭ શ્રીપૂજ્ય નૃપચંદ્રજીનો જ્ઞાનભંડાર

જયપુર

૧૦૮ પુણ્યશ્રીજીનો જ્ઞાનભંડાર

૧૦૯ હરિસાગર ગણી ભંડાર

૧૧૦ શ્યામલાલજીનો ભંડાર

૧૧૨ પંચાયતી ભંડાર

૧૧૩ જિનદત્તસૂરિ જ્ઞાનભંડાર
(આ. કૃપાયંદ્રસૂરિજીનો)

૧૧૬ જ્ઞાનભંડાર

૧૧૮ મહાવીર લાઈબ્રેરી

૧૧૯ વિજય ધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાન મંદિર
(આચાર્ય વિજય ધર્મસૂરિજીનો)

૧૨૧ ભંડારકર ઈન્સ્ટિટ્યૂટ

૧૨૩ આત્માનંદ જૈન લાઈબ્રેરી (આત્મારામજીનો સંગ્રહ)

૧૨૪ ગુલાબકુમારી પુસ્તકાલય
(પુરણચંદ્રજી નહારનું)

૧૨૬ ગોઠીજી ભંડાર

૧૨૭ લલિતકીર્તિ ભંડાર

૧૨૮ શ્રી સંઘ ભંડાર

૧૨૯ યુનીજી ભંડાર

૧૩૧ કેશરવિજયજી ભંડાર

૧૩૩ જ્ઞાનભંડાર

૧૧૧ પં. ભગવાનદાસ જયોતિષની લાઈબ્રેરી

બિકાનેર

૧૧૪ ખુશાલચંદ્ર ગણી ભંડાર

૧૧૫ ક્ષમાકલ્યાણ ભંડાર

જેસલમેર

૧૧૭ તપગચ્છ ભંડાર

સોજત

આગ્રા

૧૨૦ વીરવિજય લાઈબ્રેરી
(ઉ. શ્રી. વીરવિજયના સ્મરણાર્થે)

પૂના

૧૨૨ જૈન આત્માનંદ પુસ્તકાલય

અમૃતસર (પંજાબ)

કલકત્તા

૧૨૫ મણિવિજય શાસ્ત્રસંગ્રહ
(મુનિ મણિવિજયજીનો)

ઉદેપુર

અજમેર

ઘોઘા

બનારસ

૧૩૦ બાલચંદ્રયતિનો ભંડાર

વઢવાણ

૧૩૨ જૈન સંઘ જ્ઞાનભંડાર

દશાડા

પાટડી

૧૩૪ જ્ઞાનભંડાર

લીંબણ

૧૩૫ જ્ઞાનભંડાર

ધોલેરા

૧૩૬ જ્ઞાનભંડાર

આ સિવાય અનેક ગામોના નામો નીચે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. તે તે સ્થાનોના ભંડારોના નામ ઉપલબ્ધ થઈ શક્યા નથી.

આ ગામો સિવાયનાં - આમોદ, આહોર, એરણપુરા, કોટા, કોડાય, માંડવી, બાજીપુરા, કેયલ, આદરજ, મેરડા, સમઉ, દહેગામ, વડનગર, ખેરાલુ, ઉમના, મહેસાણા, સરદારપુર, આજોલ, મહુડી, એકલારા, ટીંટોઈ, પેથાપુર, પાલનપુર, થરાદ, ટુવા, કોઠ, ગીરમથા, વહેલાર, વળાદ, માંડલ, રામપુરા, કુકવાવ, સીતાપુર, ઓરાણ, મહુધા, પાદરા, મિયાગામ, ગોધરા, વેજલપુર, છોટા ઉદેપુર વગેરે ગામોમાં પણ કંઈ ને કંઈ પુસ્તકો મળી શકે એમ છે.

આપણા જૈન ભંડારો ઉપરાંત અનેક જૈનેતર જ્ઞાનભંડારો પણ એવા છે કે જેમાંથી આપણા ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે અને તે સંશોધિત થયે તે સંસ્થાઓ દ્વારા કેટલાક પ્રકાશિત પણ થયા છે, તેમાંના મુખ્ય ભંડારો નીચે પ્રમાણે છે.

કલકત્તા	યુરોપમાં
સંસ્કૃત કોલેજ	ઈંગ્લેંડ
બનારસ	બોડલીની લાઈબ્રેરી
સંસ્કૃત કોલેજ	ઈટાલી
પૂના	ફ્લોરેન્સ
ભાંડારકર ઈન્સ્ટિટ્યૂટ	ઈંગ્લેંડ
માયસોર	ઓક્સફર્ડ યુનીવર્સિટી
ઓરીએન્ટલ લાઈબ્રેરી	જર્મની
બીકાનેર	લીપઝીગ યુનીવર્સિટી
ઓરીએન્ટલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ	
બરોડા	
ઓરીએન્ટલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ?	

ભંડારોના સૂચિપત્રો

જૈન સમાજને જાણે ભંડારોની બહુ ઉપયોગિતા જ ન હોય તેમ તે તે ભંડારોના સૂચિપત્રો પ્રકાશિત કરાવતાં ઘણી ઉદાસીનતા દેખાય છે. આપણા સમાજ તરફથી જૈન ગ્રંથાવલી, લીંબડીનું લિસ્ટ, સુરતનું લિસ્ટ વગેરે સિવાય બીજા લિસ્ટો છપાયા નથી. જેસલમેર અને પાટણના લિસ્ટો ગાયકવાડ સીરીઝમાં છપાયાં છે. પૂનાના ભંડારના ગ્રંથોનું લિસ્ટ તે જ સંસ્થાએ છપાવ્યું છે.

જૈનેતરોની સેવાઓ

ફાર્બસ સભા હસ્તકનું લિસ્ટ છપાયું છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સભાએ પણ લિસ્ટ છપાવ્યું છે, તે ઉપરાંત અનેક

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો અને ખપી જૈનેતર સ્કોલરોએ જૈન ગ્રંથોના લિસ્ટો પ્રકાશિત કરી આપણા ગ્રંથોની નામાવલી દુનિયા સમક્ષ મુકી છે, જેમાંના કેટલાકના નામો નીચે રજુ કરું છું.

૧. લીપઝીગ યુનિવર્સિટીનું લિસ્ટ, જર્મની
૨. સંસ્કૃત હસ્તલિખિત પ્રતોનું લિસ્ટ, ઈંગ્લેંડ
૩. રોયલ એશીયાટીક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ, કલકત્તા
૪. રોયલ એશીયાટીક સોસાયટી ઓફ ઈન્ડીયા, મુંબઈ
૫. ભાંડારકરના છ કલેક્શનના લિસ્ટો
૬. બુલ્હરના આઠ લિસ્ટો
૭. પીટરસનના રીપોર્ટ ૬ ભાગ
૮. સ્ટ્રીટબુર્ગ લિસ્ટ
૯. વેબર લિસ્ટ
૧૦. દક્ષિણની હસ્તલિખિત પ્રતોનું લિસ્ટ
૧૧. સી. પી.ના સંસ્કૃત પ્રાકૃત પુસ્તકોનું લિસ્ટ.

ઉપર મુજબના પ્રયત્નોથી સમજી શકાય છે કે જૈન ગ્રંથો માટે જૈનેતર સ્કોલરો સારો પ્રકાશ પાડી રહ્યા છે.

આપણે આપણા તમામ ભંડારોના લિસ્ટો જેમ બને તેમ જલદી તૈયાર કરવા કરાવવા જોઈએ. એમાં વિદ્વાનોની અનુકુળતા સચવાવા સાથે તે તે ભંડારના પુસ્તકોનું પણ રક્ષણ થશે.

સાભાર : સૂર્યપુર રાસ માળા
પ્રકાશક : જૈન સાહિત્ય ફંડ, સુરત
વી. સં. ૨૪૬૭, વિ. સં. ૧૯૯૬, ઈસ્વીસન્ ૧૯૪૦

આધુનિક યુગમાં સુશિક્ષિત, સંસ્કારસંપન્ન અને પ્રગતિશીલ સમાજમાં ગ્રંથાલય - લાઈબ્રેરીનું જે મહત્વ છે, તેવું જ મહત્વ પૂર્વકાલમાં હસ્તપ્રતભંડારોનું હતું.

ભારતની ત્રણે ધાર્મિક પરંપરા - વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈનમાં આવા ગ્રંથભંડારો થયા હતા; પણ જૈનોમાં ગ્રંથસંગ્રહ કરવાની સંગઠિત વ્યવસ્થાપદ્ધતિ હોવાથી આ ગ્રંથભંડારો અન્ય બે પરંપરા કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં જળવાઈ રહ્યા છે.

અત્રે મુખ્યત્વે આવા જૈનભંડારોની હાલની પરિસ્થિતિ અંગે વાત કરવાનો ઉપક્રમ છે.

ભારતમાં - ખાસ કરીને ગુજરાતમાં બે પ્રકારના ગ્રંથભંડારો જોવા મળે છે, એક વ્યક્તિગત અને બીજા સાંધિક માલિકીના.

ગુજરાતમાં પણ ખાસ કરીને જૈન પરંપરામાં સામાન્યતઃ ગ્રંથભંડારો સાંધિક માલિકીના જોવા મળે છે, જેનું સંરક્ષણ કે સંવર્ધન સંઘ જ કરે છે. આના પરિણામે જૈન પરંપરાના અનેક ગ્રંથભંડારો હાલ પણ વિદ્યમાન રહ્યા છે. જોકે અહીં નોંધવું ઘટે કે કેટલાક જૈન સાધુ-મુનિઓના વ્યક્તિગત ગ્રંથભંડારો પણ જોવા મળે છે.

ઉપર્યુક્ત બે પ્રકારના ગ્રંથભંડારો ઉપરાંત હાલ થોડા વર્ષોમાં એક ત્રીજા પ્રકારના ગ્રંથભંડારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે તે છે સંશોધનસંસ્થા કે વિદ્યાસંસ્થા સાથે સંકળાયેલા કે તે દ્વારા સંચાલિત ગ્રંથભંડારો. આવા ગ્રંથભંડારો સામાન્યતઃ પૂર્વોક્ત જ્ઞાનભંડારોના અવશેષોમાંથી બન્યા છે, તે અત્રે નોંધવું જોઈએ.

સંસ્થા સાથે સંકળાયેલા ગ્રંથભંડારો

હાલ ઉપલબ્ધ માહિતી અનુસાર સંસ્થા સાથે સંકળાયેલા ગ્રંથભંડારો નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર (ગુજરાત યુનિ. પાસે), અમદાવાદના ગ્રંથભંડારો (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૭૫,૦૦૦)
- (૨) ગુજરાત વિદ્યાસભા - ભોળાભાઈ જેશીંગભાઈ સંશોધન વિદ્યાભવન (આશ્રમ રોડ), અમદાવાદ સાથે સંકળાયેલો ગ્રંથભંડાર (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૧૦,૦૦૦)
- (૩) પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર (એમ. એસ. યુનિ.), વડોદરાનો ગ્રંથભંડાર (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૨૭,૦૦૦)
- (૪) ગુજરાત વિદ્યાપિઠ (આશ્રમરોડ), અમદાવાદનો ગ્રંથભંડાર (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૪૩૭)
- (૫) સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટી - યુનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન (એમ. ટી. બી. કૉલેજ, અઠવાલાઈન્સ), સુરતનો ગ્રંથભંડાર (હસ્તપ્રતસંખ્યા ૬૦)
- (૬) ઈન્ડોલોજિકલ રીસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ, (શારદાપીઠ), દ્વારકાનો ગ્રંથભંડાર (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૩,૦૦૦ આશરે)
- (૭) ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈમાં સચવાયેલો ગ્રંથભંડાર (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૧,૮૦૦ ગુટકા પ્રકારની)

આ હસ્તપ્રતભંડારોમાં નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા જોવા મળે છે.

- (૧) હસ્તપ્રતો સામાન્યતઃ કાગળના રેપર (આવરણ)માં રાખવામાં આવી છે. કેટલાક ભંડારોમાં વ્યક્તિગત હસ્તપ્રત કે હસ્તપ્રતપોથી (અમુક પ્રતોની થોકડી) સફેદ કે લાલ કપડાના બંધનમાં બાંધીને રાખવામાં આવી છે.
- (૨) હસ્તપ્રતો લાકડાના ડબામાં રાખવામાં આવી હોય છે કે કેટલીક જગ્યાએ સ્ટીલના કે લાકડાના કબાટમાં

થોકડીબદ્ધ ગોઠવવામાં આવી હોય છે.

- (૩) હસ્તપ્રતો પર ક્રમાંક કરવામાં આવ્યા હોય છે, ક્રમાંક પ્રમાણે હસ્તપ્રતો ગોઠવેલી હોય છે.
- (૪) હસ્તપ્રતોનાં સૂચિ-કાર્ડ (Catalogue Card) તૈયાર કરવામાં આવેલા હોય છે અને તે કાર્ડ-કેબિનેટમાં અકારાદિક્રમે મૂકવામાં આવ્યાં હોય છે.
- (૫) આ સૂચિ-કાર્ડ અનુસાર રજિસ્ટર તૈયાર કરવામાં આવ્યું હોય છે.
- (૬) આમાંના કેટલાક ગ્રંથભંડારોની સૂચિ (Catalogue) પ્રકાશિત થયેલી છે.
- (૭) કેટલાક ભંડારોની હસ્તપ્રતોનું વર્ણનાત્મક કેટલોગ (Descriptive Catalogue) પણ પ્રકાશિત થયેલ છે.
- (૮) પ્રત જોવા કે મેળવવા માટે એના કાર્યાલયનો સમય નક્કી થયેલો હોય છે.
- (૯) અધ્યક્ષ કે સંચાલક કે ટ્રસ્ટીનો સંપર્ક કરવાથી હસ્તપ્રત કે એની ઝેરોક્ષ નકલ મેળવી શકાય છે.

અહીં નોંધવું જોઈએ કે આ ગ્રંથભંડારોની સૂચિ પરથી એક સંકલિત વર્ણનાત્મક સૂચિ (Collective descriptive catalogue) તૈયાર કરવી જોઈએ. (આવી એક સંકલિત યાદી શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીજીએ તૈયાર કરવાનો આરંભનો પ્રયાસ કર્યો હતો.) જેથી વિદ્યાર્થીઓને કે વિદ્વાનોને કે સંશોધકોને એમને જરૂરી હોય એવી પ્રત અંગે સંપૂર્ણ માહિતી પ્રાપ્ત થાય.

સાંધિક ગ્રંથભંડારો

હાલ આપણને ગુજરાતમાં ઉપલબ્ધ માહિતી અનુસાર વિવિધ સ્થળોએ આવેલા સાંધિક ભંડારો નીચે મુજબ છે.

અમદાવાદ

અમદાવાદમાં નીચે જણાવેલ તેર જેટલા સાંધિક ભંડારો જોવા મળે છે.

- (૧) પં. રૂપવિજયજીગણિ જ્ઞાનભંડાર (ડહેલા ગ્રંથભંડાર) (દોશીવાડાની પોળ), અમદાવાદ. (હસ્તપ્રત સંખ્યા આશરે ૧૫,૦૦૦)
- (૨) શ્રી વીરવિજય શાસ્ત્રસંગ્રહ - ગ્રંથભંડાર (ભટ્ટીની બારી, ફતાશાની પોળ સામે), અમદાવાદ (હસ્તપ્રત સંખ્યા આશરે ૭,૦૦૦)
- (૩) શ્રી સંવેગી જૈન ઉપાશ્રય જ્ઞાનભંડાર (હાજા પટેલની પોળ), અમદાવાદ (હસ્તપ્રત સંખ્યા આશરે ૮,૦૦૦)
- (૪) શ્રી વિમલગચ્છ શાસ્ત્રસંગ્રહ - ગ્રંથભંડાર (દેવશાનો પાડો), અમદાવાદ (હસ્તપ્રત સંખ્યા આશરે ૬,૦૦૦)
- (૫) શ્રી વિજયનેમિસૂરિ હસ્તપ્રતભંડાર (પાંજરાપોળ જૈન ઉપાશ્રય, પાંજરાપોળ), અમદાવાદ (હસ્તપ્રત સંખ્યા આશરે ૨૦,૦૦૦)
- (૬) શ્રી વિજયનીતિસૂરિ ગ્રંથભંડાર (લુહારની પોળ, માણેકચોક), અમદાવાદ (હસ્તપ્રત સંખ્યા આશરે ૩,૦૦૦)
- (૭) શ્રી નીતિવિજય જૈન પુસ્તકાલય - ગ્રંથભંડાર (ફતાશા પોળની સામે), અમદાવાદ (હસ્તપ્રત સંખ્યા આશરે ૩,૦૦૦)
- (૮) શ્રી વિજયદાનસૂરિ ગ્રંથભંડાર, (મનસુખભાઈની પોળ, કાલુપુર), અમદાવાદ (હસ્તપ્રત સંખ્યા આશરે ૫,૦૦૦)
- (૯) શ્રી સુરેન્દ્રસૂરિ જૈન ગ્રંથભંડાર (પટણીની ખડકી, ઝવેરીવાડ), અમદાવાદ (હસ્તપ્રત સંખ્યા આશરે ૩,૦૦૦)
- (૧૦) શ્રી જૈન વિદ્યાશાળા ગ્રંથભંડાર (દોશીવાડાની પોળ), અમદાવાદ (હસ્તપ્રત સંખ્યા આશરે ૫,૦૦૦)
- (૧૧) શ્રી જૈન પ્રાચ્ય વિદ્યાભવન ગ્રંથભંડાર (જૈન સોસાયટી, પાલડી), અમદાવાદ (હસ્તપ્રત સંખ્યા આશરે

૩,૫૦૦)

(૧૨) શ્રી પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છ જ્ઞાનભંડાર - ગ્રંથભંડાર (શામળાની પોળ), અમદાવાદ (હસ્તપ્રત સંખ્યા આશરે ૩,૦૦૦)

(૧૩) આ. શ્રી કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર - ગ્રંથભંડાર (કોબા), અમદાવાદ (હસ્તપ્રત સંખ્યા આશરે ૮૦,૦૦૦)

પાટણ

પાટણમાં આવેલા જુદાજુદા ગ્રંથભંડારો અને તેમાં રહેલા ગ્રંથોની સંખ્યા નીચે મુજબ છે.

- (૧) શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર ગ્રંથભંડાર (પંચાસરાજી પાસે), પાટણ (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૧૮,૭૭૦ કાગળની રૂતાડપત્ર ૪૧૩ સંઘવીના પાડામાંથી હાલ પ્રાપ્ત થયેલ રૂ ૧૫૮ તાડપત્રની પ્રત.)
- (૨) શ્રી કેસરબાઈ જૈન જ્ઞાનમંદિર - ગ્રંથભંડાર (પંચાસરાજી પાસે), પાટણ (હસ્તપ્રત સંખ્યા - હવે કાંઈ નથી.)
- (૩) શ્રી વિમલગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર - ગ્રંથભંડાર (ભાભાનો પાડો), પાટણ (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૨,૩૩૬)
- (૪) શ્રી ખેતરવસી જૈન ઉપાશ્રય જ્ઞાનભંડાર - ગ્રંથભંડાર (ખેતરવશી પાડો), પાટણ (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૭૬)
- (૫) દરિયાપુરી આઠ કોટી સ્થાનકવાસી જૈન ઉપાશ્રય - ગ્રંથભંડાર (ધેલમાતાની ખડકી બજાર રોડ), પાટણ. (હસ્તપ્રત સંખ્યા આશરે ૫,૦૦૦)

વડોદરા

વડોદરામાં આવેલા ત્રણ ગ્રંથભંડારો નીચે મુજબ છે.

- (૧) શ્રી મુક્તિકમલમોહન જ્ઞાનભંડાર - ગ્રંથભંડાર (કોઠી પોળ), વડોદરા. (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૫,૦૦૦)
- (૨) શ્રી હંસવિજયજી ગ્રંથભંડાર (નરસિંહજીની પોળ), વડોદરા. (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૪,૩૬૨)
- (૩) શ્રી કાંતિવિજય શાસ્ત્રસંગ્રહ - ગ્રંથભંડાર (નરસિંહજીની પોળ), વડોદરા (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૭,૬૬૪)

છાણી

વડોદરા સમીપ આવેલ છાણીમાં નીચે પ્રમાણે બે ભંડાર છે.

- (૧) શ્રી વીરવિજય શાસ્ત્રસંગ્રહ - ગ્રંથભંડાર, (વીરવિજય જૈન જ્ઞાનમંદિર છાણી)
- (૨) શ્રી પ્રવર્તક કાંતિવિજયજી સંગ્રહ - ગ્રંથભંડાર (વીરવિજય જૈન જ્ઞાનમંદિર છાણી)

ડભોઈ

ડભોઈમાં નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભંડાર છે.

- (૧) શ્રી મુક્તાબાઈ જૈન જ્ઞાનમંદિર ગ્રંથભંડાર, (શ્રીમાળી વગો), ડભોઈ (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૧૫,૦૦૦)
- (૨) શ્રી રંગવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ (યશોવિજયજી જ્ઞાનમંદિર) ગ્રંથભંડાર. (શ્રીમાળી વગો), ડભોઈ
- (૩) શ્રી અમરવિજયજી જ્ઞાનમંદિર જૈન ગ્રંથભંડાર (શ્રીમાળી વગો), ડભોઈ

સુરત

સુરત મુકામે હાલ આઠ ગ્રંથભંડાર હોવાની માહિતી છે.

- (૧) જૈન આનંદ પુસ્તકાલય - ગ્રંથભંડાર (આગમમંદિર રોડ), સુરત (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૩,૧૦૦)
- (૨) શ્રી જિનદત્તસૂરિ જ્ઞાનભંડાર - ગ્રંથભંડાર (ગોપીપુરા), સુરત (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૧,૦૨૮)
- (૩) શ્રી મોહનલાલજી જ્ઞાનભંડાર - ગ્રંથભંડાર (ભૂતિયાવાસ, ગોપીપુરા), સુરત (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૨,૭૦૪)
- (૪) શ્રી હુકમ મુનિ જ્ઞાનભંડાર - ગ્રંથભંડાર (ગોપીપુરા મેઈન રોડ), સુરત (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૭૧૧)

- (૫) શેઠ નેમચંદ મેળાપચંદ વાડી ઉપાશ્રય - ગ્રંથભંડાર (જૂની અદાલત, ગોપીપુરા), સુરત (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૮૮૧)
- (૬) શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન લાઈબ્રેરી ગ્રંથભંડાર (બાવાસીદી, ગોપીપુરા), સુરત (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૩૮૬)
- (૭) શ્રી ધર્મનાથ જ્ઞાનભંડાર - ગ્રંથભંડાર (દેવસુરગચ્છ) (હાથીવાળા ખાંચો, ગોપીપુરા), સુરત (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૧,૦૪૭)
- (૮) શ્રી આદિનાથજી મંદિર, જ્ઞાનમંદિર - ગ્રંથભંડાર (આણસુર ગચ્છ) (ગોપીપુરા), સુરત (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૧,૬૧૨)

ખંભાત

ખંભાતમાં નીચે મુજબ ચાર ગ્રંથભંડાર છે.

- (૧) શ્રી શાંતિનાથ તાડપત્રીય જ્ઞાનભંડાર - ગ્રંથભંડાર (ભોંયરાનો પાડો), ખંભાત (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૩૭૫ તાડપત્ર, ૧૫૦ કાગદીય)
- (૨) શ્રી નીતિવિજય જ્ઞાનભંડાર - જ્ઞાનવિમલ સૂરિભંડાર (જૈનશાલા, અમર ટેકરી), ખંભાત (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૪,૦૦૦)
- (૩) વિજયનેમિસૂરિ જ્ઞાનભંડાર - ગ્રંથભંડાર (ખારવાડો), ખંભાત (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૨૦,૦૦૦)
- (૪) પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છનો ભંડાર અથવા ભ્રાતૃચંદ્રજીનો ગ્રંથભંડાર, ખંભાત

ઈડર

ઈડર મુકામે નીચે મુજબ ત્રણ ભંડાર જોવા મળે છે.

- (૧) શ્રી દિગંબર જૈન ભટ્ટારકીય ગ્રંથભંડાર (પાર્શ્વનાથ દિગંબર જૈન મંદિર), ઈડર
- (૨) શ્રી આત્મ-કમલ-લબ્ધિસૂરીશ્વર શાસ્ત્રસંગ્રહ - ગ્રંથભંડાર (કોઠારીવાડા), ઈડર (હસ્તપ્રત સંખ્યા ૭,૦૦૦)
- (૩) આણંદજી મંગલજીની પેઢી - ગ્રંથભંડાર (કોઠારીવાડા), ઈડર.

કપડવંજ

કપડવંજમાં નીચે પ્રમાણે પાંચ ગ્રંથભંડાર છે.

- (૧) અભયદેવસૂરીશ્વર જૈન જ્ઞાનમંદિર - ગ્રંથભંડાર (ક્ષત્રિયવાડ પાઠશાળા), કપડવંજ
- (૨) મુનિશ્રી સૂર્યોદયસાગર જ્ઞાનમંદિર - ગ્રંથભંડાર (ક્ષત્રિયવાડ), કપડવંજ
- (૩) શ્રી મીઠાભાઈ ગુલાબચંદ જ્ઞાનમંદિર - ગ્રંથભંડાર (દલાલવાડા), કપડવંજ
- (૪) શ્રી અષ્ટાપદ જ્ઞાનભંડાર - ગ્રંથભંડાર (અષ્ટાપદ દહેરાસર), કપડવંજ
- (૫) શ્રી માણેકભાઈ જ્ઞાનભંડાર - ગ્રંથભંડાર, કપડવંજ

જામનગર

જામનગરમાં નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભંડાર છે.

- (૧) શ્રી જૈન આનંદ જ્ઞાનમંદિર - ગ્રંથભંડાર (દેવબાગ ઉપાશ્રય, ચાંદીબજાર), જામનગર
- (૨) શ્રી ડુંગરસિંગજી સ્થાનકવાસી જૈન પુસ્તકાલય - ગ્રંથભંડાર, જામનગર
- (૩) શ્રી અંચલગચ્છ ઉપાશ્રય જ્ઞાનભંડાર - ગ્રંથભંડાર, જામનગર

લીંબડી

લીંબડી મુકામે નીચે મુજબ ત્રણ ગ્રંથભંડાર છે.

- (૧) શ્રી ગોપાલસ્વામી પુસ્તકાલય - ગ્રંથભંડાર, લીંબડી
- (૨) પૂ. શ્રી અજરામરજી સ્વામી જ્ઞાનભંડાર - ગ્રંથભંડાર, લીંબડી
- (૩) આણંદજી કલ્યાણજી પેઢી જ્ઞાનભંડાર, લીંબડી

ભાવનગર

ભાવનગરમાં નીચે મુજબ બે ગ્રંથભંડાર હાલ જોવા મળે છે.

- (૧) શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા - ગ્રંથભંડાર (ખારગેટ), ભાવનગર
- (૨) શેઠ ડોસાભાઈ અભેચંદની પેઢી-ગ્રંથભંડાર (મોટા દહેરાસરજી), ભાવનગર.

પાલિતાણા

પાલિતાણામાં નીચે મુજબ સાત હસ્તપ્રત ગ્રંથભંડાર છે.

- (૧) દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ જ્ઞાનભંડાર - ગ્રંથભંડાર (શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી, તલેટી), પાલિતાણા (હવે લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર અમદાવાદમાં)
- (૨) શ્રી યશોવિજયજી ગુરુકુલ જ્ઞાનભંડાર - ગ્રંથભંડાર (સ્ટેશન પાસે), પાલિતાણા.
- (૩) શ્રી કપુરવિજય ગ્રંથભંડાર (શ્રી મોતીસુખિયા ધર્મશાલા, પોસ્ટઑફિસ પાસે), પાલિતાણા.
- (૪) શ્રી જૈન આગમ સાહિત્ય મંદિર-ગ્રંથભંડાર. (શ્રી સાહિત્યમંદિર, તલેટી રોડ), પાલિતાણા
- (૫) શ્રી વીરભાઈ પુસ્તકાલય ગ્રંથભંડાર (શેઠ નરસી કેશવજીની ધર્મશાલા સામે), પાલિતાણા.
- (૬) શ્રી મોતીભાઈ ગ્રંથભંડાર (મોતી કડિયાની ધર્મશાળા, સુખડિયાબજાર), પાલિતાણા
- (૭) શ્રી વિજયદર્શન સૂરીશ્વરજી જૈન જ્ઞાનશાલા ગ્રંથભંડાર (સાહિત્યમંદિરની બાજુમાં, તલેટી રોડ), પાલિતાણા

વીરમગામ

વીરમગામ મુકામે નીચેની વિગતે બે ભંડાર આવેલા છે.

- (૧) પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ જૈન ગ્રંથભંડાર, વીરમગામ
- (૨) વીરમગામ જૈન સંઘનો ગ્રંથભંડાર (આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી), વીરમગામ (હસ્તપ્રતસંખ્યા ૬૩)

આ ઉપરાંત જુદાંજુદાં ગામોમાં નીચે પ્રમાણે ગ્રંથભંડારો છે.

ઉત્કંઠેશ્વરમાં એક ગ્રંથભંડાર છે.

પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છ ઉપાશ્રય, બજારમાં, માંડલ.

શ્રી નીતિવિજય જ્ઞાનભંડાર - ગ્રંથભંડાર (જૈન ઉપાશ્રય) યાણસ્મા.

શ્રી ભગવાન વાસુપૂજ્ય મંદિર જૈન જ્ઞાનભંડાર - ગ્રંથભંડાર (વાસુપૂજ્ય જૈન દહેરાસર) સુરેન્દ્રનગર.

શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરિ જૈન શ્વેતાંબર જ્ઞાનમંદિર, વિજાપુર.

ભદ્રંકરસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર - ગ્રંથભંડાર, સાણંદ.

સુબોધસાગરસૂરિ જ્ઞાનભંડાર - ગ્રંથભંડાર, સાણંદ.

શ્રી શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક તપાગચ્છ સંઘ ગ્રંથભંડાર (હજુર પેલેસ, વર્ધમાનનગર) રાજકોટ (હસ્તપ્રત સંખ્યા

૧,૪૦૦)

જૈન સંઘ ભંડાર, માંગરોળ (સૌરાષ્ટ્ર).

જૈન સંઘ ભંડાર, બોરસદ.

ડાહીલક્ષ્મી જ્ઞાનભંડાર, નડિયાદ (ગ્રંથસંખ્યા ૧૫૦૦).

વિજયલાવણ્યસૂરિ જૈન જ્ઞાનમંદિર, બોટાદ.

પ્રવર્તક મુનિ કાંતિવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, છાણી

આટલા ભંડારો અંગે ચોક્કસ (જે તે સ્થળે છે તેવી) માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ શકી છે.

આ ઉપરાંત નીચેના સ્થળે હસ્તપ્રત ગ્રંથભંડાર હોવાની સંભાવના છે, જેની તપાસ ચાલુ છે. જાતતપાસ કરીને આ અંગે અંતિમ નિર્ણય લઈ શકાય; કેમ કે ઘણીવાર આવો ભંડાર ત્યાંથી બીજે ખસેડાઈ ગયો હોય છે કે રફેદફે થઈ ગયો હોય છે. ઝીઝુવાડા, ઊંઝા, પાલેજ, નડિયાદ, વાવ, લીંચ, જોટાણા, વાંકાનેર, માંગરોળ, ગોંડલ, મોરબી, આગલોડ, રાધનપુર, વઢવાણ તથા કચ્છ વિસ્તારમાં કોડાય, ભચાઉ, જખઉ, કોઠારા, નળિયા, પત્રી, મુંદ્રા, ભાડિયા, માંડવી અને ભુજ વગેરે સ્થળે ગ્રંથભંડાર હોવાની સંભાવના છે.

આ બધા ભંડારો સાંધિક સંચાલન હેઠળના ભંડારો છે. આ ગ્રંથભંડારો કાં તો કોઈ ધાર્મિક ટ્રસ્ટ કે ઉપાશ્રય કે પેઢી કે જ્ઞાનમંદિર કે વિદ્યામંદિર કે સંઘ જેવી સંસ્થાના સંચાલન હેઠળ હોય છે.

સાભાર : એક અભિવાદન - ઓચ્છવ, એક ગોષ્ઠી

પ્રકાશક : મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ
વી. સં. ૨૫૨૪, વિ. સં. ૨૦૫૪, ઈસ્વીસન્ ૧૯૯૮

Vedic, Buddhism and Jainism are the three main Indian religions. In olden times, all the three schools had the tradition of creating hand-written manuscripts which were put into collections. In the Jain tradition, due to formal administrations by the fourfold community (i.e. sadhu, sadhvi, laymen and laywomen) such collections were in abundance and were well looked after. In India, such collections number in thousands, but also outside India, such collections are still existent. Jain community has special values of such collections and learned sadhus and scholars are always busy with research and editing work of old scriptures and as a result of this, thousands of old scriptures have come into light and are published.

During the British colonial rule in India, the local populations were impressed by the British life style, administrative and educational systems, as a result of which the educational system in India took a turn. This led to research in several new areas of learning including manuscriptology in which the British contribution is noteworthy. Attempts led to the recovery of many hand-written manuscripts which were first hand-listed and then subjected to preservation processes. This activity started in 1850 and resulted in thousands of invaluable manuscripts being saved; there is an abundance of Jain manuscripts in these collections.

In those days Jain community was considered financially very sound and because of the administration of the fourfold sangh/organizations, thousands of manuscripts had been written as copying manuscripts is considered a very pious and holy work. These handwritten manuscripts were distributed to different Jain libraries where they were preserved carefully. Thus such Jain manuscript libraries came into an existence.

European scholars got interested in the manuscripts and started doing research in this field. Many foreign scholars like, G. Buhler, Hermann Jacobi, C. Bendall, F. L. Pulle, W. Schubring, and L. Alsdorf and many more started research with manuscripts. As a result of this many Indian manuscripts have appeared in many countries like Germany, Austria, Italy, France, America, Australia, Canada, Gulf countries and many more.

Credit for these collections goes to all these famous scholars of Indology with whose contribution all these manuscripts libraries have come into existence and are well preserved.

According to late Pujya Muniraj Shri Jambuvijayaji Maharaj in the foreword of the Catalogue of the Jain manuscripts of the British Library, "In this day and age, even in India, the work of researching and cataloguing manuscripts is extremely difficult and rarely undertaken. It is therefore all the more to be appreciated that such arduous work is undertaken in foreign countries." The edition and study of our first and most authentic text of one of the most important and holy scripture of Jain canon, the Kalpasutra, is the result of the research work of the German scholar Hermann Jacobi.

Known collections of Indian manuscripts exist at The British Library, the British Museum, the Victoria and Albert Museum, the Wellcome Trust, Libraries of the Oxford University and Cambridge University, Royal Asiatic Society, Florence University, Berlin, Russia, United States of America etc. and the quality of Jain manuscripts in these collections is noteworthy.

On the term 'Jain manuscript' :

The concept of a 'Jain manuscript' for cataloguing purpose is open to several differing interpretations. Four alternative definitions of the term were proposed by H. R. Kapadia, whose name is familiar to anyone interested in codicology, especially with Jain manuscripts. For he is

among the main ones to have paved the way by his outstanding articles and by his catalogues of manuscript collections deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute (Pune). His definitions, which were cited by C. B. Tripathi in the Catalogue of the Jaina Manuscripts at Starsbourg (1975, P. 17) are repeated here:

- (1) Whatever is written in the form of a Manuscript by a Jaina is a Jaina Ms.
- (2) Whatever Manuscript is written in Jaina Nagari character is a Jaina Ms.
- (3) Any Jaina work sacred or even secular written in the form of a Manuscript by a Jaina or non-Jaina is styled a Jaina Ms.
- (4) Any Manuscript that is in possession of a Jaina individual or body is a Jaina Ms.

Jain manuscript has wide ranges of subjects. Jain monks have dealt with mostly all the subjects like religious and dogmatic works, narrative works, hymns, ritualistic works, genealogies, astrology, astronomy, cosmology, philosophy, nyaya, yoga, grammar, lexicons, treatises of metrics, poetics, mathematics, medicines, Ayurvedic, Commentaries on non-Jaina works written by a Jain author, animal disease - its causes and prevention, metallurgy, test of diamond, and many more.

Travel path of Jain Manuscripts towards Foreign countries:-

Our general assumption about Jain Manuscripts in foreign countries is that they might have been stolen from our countries, but it is not the case. There are few legal ways by which Jaina manuscripts have travelled from India to foreign countries. These can be indicated as below.

(a) Foreign scholars, mainly British scholars have introduced the research and editing system in India. They themselves did many research in India and in their home countries, so the manuscripts which they have used for their research work were collected in foreign collections. They were then gifted to particular Institutes or Libraries. Ex. Dr. Herman Jacobi has gifted his collection which is now the wealth of British Library - London.

(b) They have bought many manuscripts from manuscript agents in India. Those records are available from their record books with dates and other data. One major sales agent 'Bhagwandas Kevaldas' from surat has sold many Jaina manuscripts to many scholars in various countries. From few records and surveys it is found that series of complete manuscripts of the Jain canon have been scattered in various countries. As an example it is found that a Jain lay person named 'Jayakarana' has got written a series of the 45 Agams in the year V.S. 1694, out of which two are found in Cambridge University library, one in Ahmedabad, etc. Similarly, manuscripts which had been commissioned by one Pasavira in the year V.S. 1721 are found in Berlin, Leipzig, etc. It so happens that the manuscripts preserved in these places had been sold by the same manuscript agent 'Bhagavandas Kevaldas' from Surat, which may explain that they got scattered.

(c) Few Jain Monks - acharyas, had gifted their collection to particular persons - Jain scholars and thus they are preserved there in foreign collections. For example, in the British Library - London, a Jain monk named 'Jambuvijayaji' has gifted the collection of 197 invaluable manuscripts containing texts in Apabhramsha, old Gujarati and Rajsthani languages.

(d) Some of the British administrators, during their service and stay in India came in contact with Jainism, were interested in collecting Jain manuscripts and gifted them to some institute or library. For instance, Henry Thomas Colebrooke had gone to Bengal as 'Writer' in 1782 and was in the service of the East India Company in Calcutta. He collected about 2749 items of Jain work and he officially presented this to the East India company which is now preserved in British Library - London as 'The Colebrooke collection'.

Still many institutes and libraries of foreign countries purchase Indian works from various manuscript agents or art dealers and enrich their collections. They also continue to acquire gift from scholars or institutes.

In the middle of the nineteenth century several door to door surveys were conducted in various parts of India, by eminent scholars, mostly under the patronage of the British Indian Government, and they listed the manuscripts with the primary objective of saving these valuable documents on Indian cultural heritage.

There are about 60,000 Indic manuscripts preserved in 20 different countries of Europe and North America. Several other countries in Asia also have nearly 1,50,000 manuscripts in Indian scripts and languages. Among such countries are Nepal, Pakistan, Bangladesh, Sri Lanka, China (including Tibet), Japan, Myanmar (Burma). Of these manuscripts 67% are in Sanskrit; 25% are in modern Indian languages and the rest in Arabic, Persian, Tibetan and other languages. It can be assumed that out of these Sanskrit and modern Indian languages about 7-10% may be of Jaina origin.

About the importance of catalogues

Late Rev. Muniraj Shree Jambuvijayaji maharaj has written in the foreword of catalogue of the Jain manuscripts of the British Library that “catalogues of manuscripts are of the utmost significance because even with the availability of a printed publication, the importance of the original material never diminishes. Important scriptures have been printed and published with many inaccuracies and such defects can only be verified by comparison with original palm-leaf or paper manuscripts. Publication of catalogues brings to light the rich collection of Jain manuscripts that exists in foreign countries. Such collections contain rare and important texts of Jainism and this catalogue offers a wealth of scriptural knowledge.”

Some of the collections in foreign countries are the property of Jain scholars who did research for long years and those manuscripts have been used for their research project which are rare, important and noteworthy which enrich the collection. These manuscripts are well preserved with modern technical system.

There exists few important cosmological diagrams, illustrated manuscripts, yantras on metal like copper, cloth etc.. important maps, few rare and unique palm leaf manuscripts which enrich the collections. More and more digitization of precious manuscripts is being done in libraries outside India : Some of the British Library, Victoria and Albert Museum, Bodleian Library, Wellcome Trust and Royal Asiatic Society are accessible on the Jainpedia website (www.jainpedia.org). The Cambridge University Library is digitizing several Indian manuscripts on its website as well.

From the catalogues one can have an idea of hidden treasure there in foreign countries.

Institute of Jainology - UK & Ahmedabad is dedicated to the noble cause of raising awareness of Jainism worldwide through the channel of art, culture and education. Among those one dream is to complete a survey of all Jain manuscripts in Europe, named “Towards an inventory of Jain manuscripts in Europe (IJME)”. Under this project the “Descriptive catalogue of Jain manuscripts in British library” was published in 2006 and launched by Hon. Indian prime minister Dr. Man Mohan Singh at Vigyanbhavan, New Delhi. Other Institutes catalogues - The Wellcome Trust, Oxford University - Bodleian Library catalogues have been prepared and will be published soon.

Along with this we have surveyed Europe and other countries where Jain manuscripts are found. Here we try some approximate statistical figures regarding the number of Jain manuscripts in the western world outside Europe in the narrow sense of the world:

United states of America

Total number of Jaina manuscripts c.415. (based on a rough survey of the various sections of A Census of Indic Manuscripts in the United states and Canada, compiled by H. I. Poleman, New Haven: American Oriental Society, 1938)

The total number of Indian manuscripts listed in this compilation reaches between 7,500 to 8,000.

Boston Museum of Fine Arts, about 19 manuscripts. List supplied by Vishalha Desai, Assistant Curator, July 1989.

Washington D.C. Freer Gallery of Art, Smithsonian Institution: about 4 Manuscripts.

Washington D.C. U.S. Library of Congress: about 35 Manuscripts. List is compiled by Horace I. Poleman. Washington: United States Government Printing Office, 1939.

Russia: St. Petersburg, Asiatic Museum & Russian National Library :

About 150 Jain manuscripts (according to the hand-written list kindly communicated by Professor A. Vigasin, Moscow).

Petrograd. Rossijskaja Publicnaja Biblioteka about 150 Manuscripts N.D.Mironov.

Petrograd: Rossijskaja Akademija Nauk, 1918 Pts. I-II

European Manuscript Libraries

Library	Years of acquisition by the collector	Number of mss.	Catalogue
Tod collection, Royal Asiatic Society, London	1799-1823	53	Descriptive list by L.D.Barnett. 'Catalogue of the Tod Collection of Indian Manuscripts of the Royal Asiatic Society', J RAS 1940, Part II, April, pp. 129-178; digitization of 4 valuable items in progress + availability on the Jainpedia website.
Kielhorn collection, Gottigen University Library	1866-1881	14	R. Fick, 'Kielhorns Handschri- ften-Sammlung. Verzeichnis der aus Franz Kielhorns Nachlass 1908 der Gottinger Universitats-Bibliothek uberwiesenen Sanskrit- Handschriften'. Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Gottingen aus dem Jahre 1930, pp. 65-94; 'Nachtrag', Nachrich- ten, 1941, 4, pp. 115-119.
Berlin Konigliche	1873-1878 (+1886-89), official letter dated 30	259 (out of a	Weber, Verzeichnis 2.1, 1886 (Sastric disciplines); 2.2, 1888

Bibliothek june 1873: ‘It appears to His Excellency the Governor in Council to be no objection to Dr. Buhler’s supplying the Royal Library of Berlin with copies of such sacred writings of the Jainas as have already

total of 901 in vol. 2, cf. vol. 2.3, p. V)

(Siddhanta), 2.3, 1892 (other described jain works + additions.

Library	Years of acquisition by the collector	Number of mss.	Catalogue
	been collected for Government’ (in Weber, vol. 2.3, p. VIII)		
Oxford, Indian Institute (Sir Monier Monier-Williams)	‘procured in 1877-1878 through the agency of Prof. George Buhler’ (p. 1)	39	A.B. Keith, A Catalogue of the Sanskrit and Pakrit MSS. in the Indian Institute Library Oxford, Oxford 1903.
Buhler collection	1881-1882, Gujarat	74	G. Buhler, ‘Ueber eine kurzlich fur
British Library	Originally it belonged to two distinct institutions mainly Oriental collections (OC) and India Office collection (IOC) The Colebrooke collection(1819); The Mackenzie collection (1822?); The Burnell collection (1870 1882); The Buhler collection (1888); The Aufrecht collection (1904); Sir William Jones (1746-1794); Buchanan Hamilton (1762-1829); John Leyden (1775-1811) Dr. John Taylor, James A. Burgess (1832-1916); to which should be added Hemann Jacobi’s collection		

Library	Years of acquisition	Number	Catalogue by the collector	of mss.
	(1897), manuscripts bought from Bhagvandas Kevaldas, etc.			
Boston Museum of Fine arts, Boston, USA.		19	List supplied by Vishalha Desai, Assistant Curator, July 1989	
London School of Oriental and African Studies, University of London		Not sure	A list prepared by R. C. Dogra. London: SOAS, 1978	

Below are mentioned the names of some Institutes/Universities which have Sanskrit/Hindustani/ old Gujarati manuscripts in their collection. We can assume that some of them are Jaina manuscripts. One has to search for that more precisely, as catalogues or hand lists are not available and could not be checked directly by us.

1. Aberdeen. Aberdeen University.
2. Brussels. Bibliotheque Royale Albert
3. Edinburgh. New College
4. Kathmandu. Durbar Library
5. St. Petersburg. Bibliotheque Imperiale Publique de St. Petersburg

SOME OF THE IMPORTANT AND RARE MANUSCRIPTS IN FOREIGN COUNTRIES.

Palm-leaf manuscripts from Western India are preserved, as is well known, in temple libraries at Jaisalmer, Cambay or Patan. They are very rare outside India. The British Library has 3 unique palm-leaf manuscripts of the Jitakalpa-group (dated V.S. 1258 = 1201 CE) with shelf mark Or. 1385A, 1385B, 1386. A composite palm leaf manuscript of 220 leaves is kept at the University Library of Gottingen, Germany, containing among other things the Vyavaharacurni. It is not dated. On the other hand, there are about 20 palm leaf manuscripts from karnatak kept at the Bibliotheque Nationale et Universitaire de Strasbourg.

A list of illusttrted manuscripts in British Library, British Museum and Victoria Albert Museum in London is mentioned in our Catalogue of the Jain Manuscripts in the British Library Vol. I (published by The British Library & The Institute of Jainology London - 2006) on p. 170. There are several manuscripts of the Kalpasutra, the Uttaradhyayansutra, manuscript covers showing the 14 dreams of a Jina's mother, one victory banner from the 15th century, a Jain game of snakes and ladders, a vijnaptipatra, large painting on cloth of the Adhidvipa, a copy of an illustrated Shalibhadra-caupai, etc.

Several libraries or museums outside India, whether in Europe or in USA, have complete or incomplete illustrated Kalpasutra and Kalakacharyakatha manuscripts, or folios of cosmological works (Sangrahalaya). Besides, European and American museums often have cloth paintings or illustrated manuscripts of various provenances. It is impossible to list them all

individually. A lot of them are reproduced and described in catalogues of important exhibitions which took place in the last two decades. They are in particular :

(a) Peaceful Liberators ed. by Pratapaditya Pal, Los Angeles, 1994: one of the first exhibitions which took place in Los Angeles and then in London. Contains Several manuscripts pages.

(b) Steps to Liberation, ed. by J. van Alphen, Antwerp, 2001. An exhibition organized in Belgium in 2000-2001, including several illustrated manuscript pages owned by private collectors.

(c) Victorious Ones ed. by Phyllis Granoff, New York, 2009 is the catalogue of an exhibition which took place at the Rubin Museum New York in 2009 where only items kept in America were shown.

Digambara works are rather rare outside India. One of the most noteworthy collection is that preserved at the Bibliotheque Nationale et Universitaire of Strasbourg (France) which was collected systematically. Otherwise, an illustrated manuscript of Raidhu's Jasaharachariu in Apabhraṇa is kept at the Wellcome Trust and an illustrated manuscript of Gangadasa's Adityavaravratākatha is preserved at the British Library.

સાભાર : Development & Impact of Jainism in India & Abroad

પ્રકાશક : Arham Spiritual Centre, Mumbai

વી. સં. ૨૫૩૯, વિ. સં. ૨૦૬૯, ઈસ્વીસન ૨૦૧૩

- ❖ लंदन स्थित अनेक पुस्तकालयों में भारतीय ग्रन्थ विद्यमान हैं, जिनमें से एक पुस्तकालय में तो लगभग १५०० हस्तलिखित भारतीय ग्रन्थ हैं और अधिकतर ग्रन्थ प्राकृत-संस्कृत भाषाओं में हैं और जैन धर्म से संबंधित हैं।
- ❖ जर्मनी में लगभग ५ हजार पुस्तकालय हैं। इनमें से बर्लिन स्थित एक पुस्तकालय में १२ हजार भारतीय हस्तलिखित ग्रन्थ हैं, जिनमें बड़ी संख्या जैन ग्रन्थों की है।
- ❖ अमरिका के वॉशिंगटन और बौस्टन नगर में ५०० से अधिक पुस्तकालय हैं। इनमें से एक पुस्तकालय में ४० लाख हस्तलिखित पुस्तकें हैं, जिनमें भी २० हजार पुस्तकें प्राकृत-संस्कृत भाषाओं में हैं, जो भारत से गई हुई हैं।
- ❖ फ्रांस में ११०० से अधिक बड़े पुस्तकालय हैं, जिनमें पेरिस स्थित बिब्लियोथिक नामक पुस्तकालय में ४० लाख पुस्तकें हैं। उमें १२ हजार पुस्तकें प्राकृत-संस्कृत भाषा की हैं और भारत से गई हुई हैं, जिनमें जैन ग्रन्थों की अच्छी संख्या है।
- ❖ रूस में १,५०० बड़े पुस्तकालय हैं। उनमें एक राष्ट्रीय पुस्तकालय भी है, जिसमें ५ लाख पुस्तकें हैं। उनमें २२ हजार पुस्तकें प्राकृत-संस्कृत की हैं और भारत से गई हुई हैं। इसमें जैन ग्रन्थों की भी बड़ी संख्या है।
- ❖ इटली में लगभग ४५०० पुस्तकालय हैं। उनमें से प्रत्येक में लाखों पुस्तकों का संग्रह है। कोई ६० हजार पुस्तकें प्राकृत-संस्कृत की हैं, जो प्रायः भारत से गई हुई हैं। इनमें जैन पुस्तकें भी बड़ी संख्या में हैं।
- ❖ नेपाल के काठमांडू स्थित पुस्तकालयों में एवं अन्यत्र हजारों की संख्या में जैन प्राकृत और संस्कृत ग्रन्थ विद्यमान हैं तथा शोध-खोज की अपेक्षा रखते हैं।
- ❖ इसी प्रकार चीन, तिब्बत, ब्रह्मदेश (बर्मा), इण्डोनेशिया, जापान, मंगोलिया, कोरिया, तुर्की, ईरान, असीरिया, काबुल आदि के पुस्तकालयों में भी भारतीय ग्रन्थ बड़ी संख्या में मौजूद हैं।
- ❖ भारत से विदेशों में ग्रन्थ ले जाने की प्रवृत्ति केवल अंग्रेजों के काल से ही प्रारम्भ नहीं हुई, अपितु इससे हजारों वर्ष पूर्व भी भारत की इस अमूल्य निधि को विदेशी लोग अपने-अपने देशों में ले जाते रहे हैं। उदाहरण के लिए, विक्रम की पाँचवीं शताब्दी में चीनी यात्री फाह्यान भारत में आया था और यहाँ से ताड़पत्रों पर लिखी हुई १५२० पुस्तकें चीन ले गया था।
- ❖ विक्रम की सातवीं शताब्दी में चीनी यात्री हुआनसांग भारत आया था और वह भी अपने साथ पहली बार १५५० पुस्तकें, दूसरी बार २१७५ पुस्तकें और तदुपरांत सन् ४६४ ईसवी के आसपास २५५० ताड़पत्रों पर लिखे हुए ग्रन्थ अपने साथ चीन ले गया।
- ❖ इस प्रकार समय-समय पर विश्व के विभिन्न देशों से सैकड़ों यात्री आते रहे और वे अपने साथ महत्वपूर्ण भारतीय

साहित्य ले जाते रहे। वे लोग भारत से कितने ग्रन्थ ले गए उनकी संख्या का सही अनुमान लगाना कठिन है। इसके अतिरिक्त म्लेच्छों, आततायियों, धर्म-द्वेषियों ने हजारों-लाखों की संख्या में हमारे साहित्य के रत्नों को जला दिया।

साभार : “सिरोही व पाली जिले के जैन मन्दिर”

प्रकाशक :- मोहनलाल बोलिया

वी. सं. २५४२, वि. सं. २०७२, ई. स. २०१६

लगभग ३ दशक पूर्व मुझे (इन पंक्तियों के लेखक को) पेरिस (फ्रांस) से एक पार्सल मिला था। मैं आश्चर्यचकित रह गया कि पेरिस में ऐसा कौनसा सहृदय व्यक्ति है, जो मुझे जानता हो और जिसने यह उपहार भेजा है? उसे खोलकर देखा, तो उसमें से निकली महाकवि रङ्गधू कृत अपभ्रंश के 'श्रीपालचरितकाव्य' की पेरिस में सुरक्षित पाण्डुलिपि की सुन्दर फोटोसहित प्रति, जिसकी मैं एक लम्बे अरसे से खोज कर रहा था। उसकी प्रेषिका पेरिस की एक प्रोफेसर महिला थी। बात यह थी कि सन् १९६४-६५ में रङ्गधू संबंधी मेरा कोई लेख, जिसमें कि मैंने रङ्गधू कृत अपभ्रंश के श्रीपालचरित को अनुपलब्ध घोषित कर दिया था, वह तथा मेरे द्वारा सम्पादित-प्रकाशित रङ्गधू कृत अण्थमिउकहाकी एक प्रति किसी प्रकार उनके हाथ लग गई होगी, उसी लघुपुस्तिका तथा मेरे लेख ने उन्हें बहुत प्रभावित किया और उसके आधार पर उन्होंने स्वयं कुछ लेख भी लिखे। इनकी सूचनाओं के साथ उन्होंने श्रीपालचरित की उक्त फोटो-कापी, जिसकी पाण्डुलिपि पेरिस के शास्त्र-भण्डार में सुरक्षित थी, उसे भी मुझे भेजी और भारत आकर उन्होंने मुझसे भेंट करने की अभिलाषा भी व्यक्त की थी।

विस्मृत / नष्ट घोषित जैन पाण्डुलिपियाँ विदेशों में सम्भावित

आज हम कहते हैं कि हमारा 'गंधहस्तिमहाभाष्य' नाम का ग्रंथ खो गया है। अपभ्रंश ग्रंथों की प्रशस्तियों में उल्लिखित सैंकड़ों कवि और उनके द्वारा विरचित सैंकड़ों ग्रंथों के न मिलने से हम लोग सहज ही में कह देते हैं कि वे नष्ट हो गए। बहुत सम्भव है कि समय के फेर से तथा हमारी असावधानी से कुछ ग्रंथ नष्ट हो भी चुके हों, किन्तु मुझे विश्वास है कि अधिकांश ग्रंथ नष्ट नहीं हुए होंगे। कुछ ग्रंथ तो विदेशों में, विशेषकर जर्मनी, फ्रांस, ब्रिटन, अमरिका, चीन, जापान, तिब्बत, मंगोलिया, नेपाल, मिश्र, ईरान तथा दक्षिण एवं मध्य एशियाई देशों में सुरक्षित हैं, स्वयं जाकर उनकी खोज करना आवश्यक है।

वर्तमान में हमारे समाज के अनेक श्रीमन्त, धीमन्त एवं भट्टारकगण विदेश यात्राएँ कर रहे हैं। यदि वे अपने भ्रमण-कार्यक्रमों में से एक कार्यक्रम विदेशों के प्राच्य शास्त्र भण्डारों में जाकर जैन पाण्डुलिपियों की खोज के लिए भी बना लें और कुछ सूचनाएँ लाते रहें, तो वह जिनवाणी की बड़ी भारी सेवा होगी।

हमारे यहाँ ही देश के कोने-कोने में जैन-मन्दिरों एवं व्यक्तिगत संग्रहालयों में अगणित जैन पाण्डुलिपियाँ सुरक्षित हैं, जिनका पूरा लेखा-जोखा अभी तक नहीं हो पाया है। क्या ही अच्छा हो कि प्रकाशित एवं उपलब्ध ग्रंथों को बार-बार प्रकाशित न करके अप्रकाशित दुर्लभ ग्रंथों की खोज, सूचीकरण, सुरक्षा तथा आधुनिक वैज्ञानिक पद्धति से उनका सम्पादन हिन्दी, अंग्रेजी तथा अन्य देश-विदेश की भाषाओं में अनुवाद तथा मूल्यांकन के साथ प्रकाशित किया जावे तथा लागत मूल्य पर उनकी बिक्री की जाये, तो जिनवाणी की सुरक्षा एवं प्रचार-प्रसार तो होगा ही, उन्हें विश्वविद्यालय स्तर के पाठ्यग्रंथों के रूप में भी स्वीकृत कराया जा सकेगा। विदेशों में जैन-साहित्य की बढ़ती हुई मांग की पूर्ति भी इस माध्यम से हो सकेगी।

साभार :- अर्हत्त्वचन वर्ष-२५, अंक-४

प्रकाशक :- कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ, इंदौर

वी. सं. २५३९, वि. सं. २०६९, ई.स. २०१३

અત્યાર સુધીમાં પ્રાચ્યવિદ્યાની જુદી જુદી સંસ્થાઓએ હસ્તલિખિત સંસ્કૃત ગ્રંથોની અનેક વિવરણાત્મક સૂચિઓ પ્રકાશિત કરી છે; તેમાંની કેટલીક આ પ્રમાણે છે :

(૧) Sir William Jones' Works નામનો ગ્રંથ લંડનમાંથી ઇ.સ. ૧૮૦૭માં પ્રકાશિત થયો. તેના વોલ્યુમ - ૧૩ (પૃ. ૪૦૧-૪૧૫)માં Catalogue of Sanskrit and other Oriental Manuscripts ને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. આ યાદીમાં સર વિલિયમ જોન્સ (કે જેમણે ઇ.સ. ૧૭૭૯માં કાલિદાસના 'શાકુંતલ'નું સૌથી પહેલવહેલું અંગ્રેજી ભાષાંતર પ્રકાશિત કર્યું હતું) અને તેમના પત્ની લેડી જોન્સે ભેગી કરેલી હસ્તપ્રતો, કે જેને તેમણે રોયલ સોસાયટી, લંડનને ભેટ આપી દીધી હતી, તે સંગ્રહની જાહેરાત કરવામાં આવી છે - આ યાદીથી કેટલોગોની પ્રવૃત્તિનો આરંભ થાય છે.

(૨) એચ. એચ. વિલ્સને ઇ.સ. ૧૮૨૮માં કલકત્તાથી કર્નલ મેકેન્ઝીએ ભેગી કરેલી હસ્તપ્રતોની વિગતો Descriptive Catalogue of the Oriental Manuscripts ને પ્રકાશિત કરી છે.

(૩) સર રોબર્ટ ચેમ્બર્સે ઇ. સ. ૧૭૭૪ થી ૧૭૭૯ દરમિયાન ભેગી કરેલી અને જેને પાછળથી ખરીદીને જર્મનીની “ઈમ્પિરિયલ લાઈબ્રેરી, બર્લિન”માં સંગ્રહીત કરવામાં આવી છે તેની વ્યવસ્થિત યાદી તૈયાર કરીને ડૉ. વેબરે ઇ.સ. ૧૮૫૩માં બર્લિનથી પ્રકાશિત કરી. તેનું શિર્ષક આ પ્રમાણે છે : Handschriften - Verzeichnisse Koniglichen Bibliothek (Vol. I).

(૪) Alphabetical Catalogue of the Oriental Manuscripts in the Library of the Board of Examiners - સંપાદક : ટી.એસ. કોણડાસ્વામી આયર, મદ્રાસ, ઇ.સ. ૧૮૬૧

(૫) Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Library of Trinity College, Cambridge, 1869 A.D. જેના સંપાદક હતા - થિયાડોર ઓફ્ટેટ (T. Aufrecht).

(૬) જી. બ્યૂલરે ૧૮૭૧-૭૩ દરમિયાન Catalogue of Sanskrit Manuscripts, contained in the Private Libraries of Gujarat, Kathiawad, Kachchha, Sindh and Khandesh ને પ્રકાશિત કરેલ.

(૭) શ્રી રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે ઇ.સ. ૧૮૭૭, કલકત્તામાંથી Descriptive Catalogue of Sanskrit MSS in the Library of the Asiatic Society of Bengal પ્રકાશિત કર્યું.

(૮) ઇ.સ. ૧૮૮૪, મુંબઈમાંથી ડૉ. આર. જી. ભાંડારકરે A report on the search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Presidency during 1882-83 નું પ્રકાશન કર્યું.

(૯) ઇ.સ. ૧૮૮૭ થી ૧૯૦૪ દરમિયાન લંડનથી સાત ભાગમાં Catalogue of Sanskrit MSS in the Library of the India Office, London નું પ્રકાશન થયું.

ભાગ-૧ (૧૮૮૭માં) વૈદિક ગ્રંથોની યાદી

ભાગ-૨ (૧૮૮૮માં) વ્યાકરણના ગ્રંથોની યાદી

ભાગ-૩ (૧૮૮૯માં) અલંકારશાસ્ત્રના ગ્રંથોની યાદી

ભાગ-૪ (૧૮૮૪માં) દર્શનશાસ્ત્રના ગ્રંથોની યાદી

ભાગ-૫ (૧૮૮૬માં) વૈદિક ગ્રંથો

ભાગ-૬ (૧૮૮૯માં) કાવ્યસાહિત્ય, રામાયણ જેવાં મહાકાવ્યો અને પુરાણના ગ્રંથો.

ભાગ-૭ (૧૯૦૪માં) કાવ્ય, નાટક વગેરેના ગ્રંથોની યાદી.

(૧૦) એવી જ રીતે મદ્રાસમાંથી પણ ઈ. સ. ૧૯૦૧થી ૧૯૩૯ દરમિયાન Descriptive Catalogue of Sanskrit MSS of the Govt. Oriental Library (Vol. 1 to 27) પ્રકાશિત થતાં રહ્યાં.

(૧૧) ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીએ ૧૯૦૫માં Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Berlin Library (Vol. 2)નું સંપાદન ડૉ. એમ. વિન્ટરનીટ્ઝ અને ડૉ. એ. બી. કીથ પાસે કરાવ્યું.

(૧૨) ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ પૂના-૪માં સંગૃહીત હસ્તપ્રતોની યાદી Descriptive Catalogue of the Government Collections of Manuscriptsને ઈ. સ. ૧૯૧૬થી પ્રકાશિત કરવાનું શરૂ થયું.

(૧૩) મહામહોપાધ્યાય શ્રી ગોપીનાથ કવિરાજે ૧૯૨૩માં ‘સરસ્વતી-ભવન’, બનારસમાં સંગૃહીત હસ્તપ્રતોની યાદી Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts deposited in the Government Sanskrit Library ને પ્રકાશિત કરી.

આ જ પ્રમાણે મહારાજા તુક્કોજી સરફોજી સરસ્વતી મહલ સંસ્કૃત મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ્સ લાઈબ્રેરી, તાંજોર (તમિલનાડુ); બિહાર એન્ડ ઓરિસ્સા રિસર્ચ સોસાયટી, પટણા (બિહાર); અડ્યાર લાઈબ્રેરી, મદ્રાસ; નેશનલ લાઈબ્રેરી, કલકત્તા; ગવર્મેન્ટ ઓરિએન્ટલ લાઈબ્રેરી, મૈસુર; વિશ્વેશ્વરનન્દ વૈદિક રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, હોશિયારપુર (પંજાબ); ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ, મ. સ. યુનિ., વડોદરા; લા.દ. પુરાતત્વ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ-૯ તથા ઓતાની દૈગાકુ ગ્રંથાલય, ક્યોતો, જાપાન; અમેરિકન ઓરિએન્ટલ સોસાયટી, ન્યૂ હેવન, કનેકટિકટ, યુ.એસ.એ. વગેરે વગેરે સેંકડો સંસ્થાઓએ પોતપોતાને ત્યાં સંગૃહીત હસ્તલિખિત સંસ્કૃતગ્રંથોની વિવરણાત્મક સૂચિઓ પ્રકાશિત કરી છે અને હજી પણ એ પ્રવૃત્તિ સતત ચાલુ જ છે, એમ જોવા મળે છે.

હવે તો આ વિવરણાત્મક ગ્રંથસૂચિઓ કે જે છેલ્લા લગભગ ૨૦૦ વર્ષથી પ્રકાશિત થઈ રહી છે, તે સંખ્યામાં એટલી બધી વિશાળ થઈ છે કે ભારતની કોઈ એક વિશ્વવિદ્યાલયની લાઈબ્રેરીમાં તે બધી જ જોવા મળે - તે લગભગ અશક્ય છે, તથા એમાંની ઘણી બધી સૂચી-સામગ્રી ઉપલબ્ધ હોય તો પણ તે જોવામાં, તપાસવામાં મહીનાઓ વીતે ! આથી હસ્તપ્રતોના વિશાળ રાશિને ફેંદવા જેટલું જ દુષ્કર કાર્ય આ બધા કેટલોગોને જોવા-તપાસવાનું કાર્ય છે એવો સર્વ વિદ્વાનોનો સામાન્ય અનુભવ-અભિપ્રાય બંધાતો જાય છે ! આથી આ દુષ્કર કાર્યમાં પણ સરળતા લાવવાનો ઉપાય વિચારવામાં આવ્યો છે. જેમ કે, ઓફ્ટ (T. Aufrecht) નામના વિદ્વાને દુનિયાભરના આવા ડીસ્ક્રિપ્ટીવ કેટલોગો ભેગા કરીને, એમાંથી મહત્વના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની એક સારભૂત-દોહનરૂપ યાદી તૈયાર કરી ! અને તેને Catalogus Catalogorum (‘કેટલોગસ કેટલોગોરમ્’)ના નામે પ્રકાશિત કરી. ત્યારપછી મદ્રાસ યુનિવર્સિટી, મદ્રાસના ડૉ. વી. રાઘવન વગેરે પ્રાધ્યાપકોએ એ પ્રવૃત્તિને સંસ્કારીને નવેસરથી New Catalogus Catalogorumને મદ્રાસથી પ્રકાશિત કરવાનું ચાલુ કર્યું છે. (જે પ્રવૃત્તિ હજુ ચાલુ છે.) આ ‘ન્યૂ કેટલોગસ કેટલોગોરમ્’ને તપાસી લેવાથી પણ મુખ્ય મુખ્ય હસ્તલિખિત પ્રતો દુનિયાભરમાં કઈ કઈ સંસ્થાઓમાં, કયા એક્સેશન નંબરથી સંગ્રહાયેલી છે ? એની વિગતો મળી રહે છે. (અને એ રીતે આપણો શ્રમ અને સમય બચી જાય છે.)

I

શ્રી ર. છો. પરીખ અને શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરા જેવા વિદ્વાનોને પૂછીએ કે - ‘તમારું પ્રિય પુસ્તક કયું?’ તો અચૂક જવાબ મળે કે ‘એ ડીસ્કિપ્ટિવ કેટલોગ ઓફ સંસ્કૃત મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ’. કારણ કે આવી વિવરણાત્મક ગ્રંથસૂચીઓમાં હજીય ઘણાય અપ્રકાશિત ગ્રંથરત્નો સૂર્યપ્રકાશ જોવાની રાહ જોઈ રહ્યાં છે !

III

સાભાર :- સંસ્કૃત પાંડુલિપિઓ અને સમીક્ષિત પાઠસંપાદન-વિજ્ઞાન
પ્રકાશક :- સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ
વી. સં. ૨૫૨૦, વિ. સં. ૨૦૫૦, ઈ. સ. ૧૯૯૪

संस्कृत पाण्डुलिपियों के संग्रह एवं सूचीकरण की जिस परम्परा का श्रीगणेश लगभग चौथी शताब्दी ई.पूर्व में हुआ। वह तीसरी शताब्दी तक आते-आते अपना स्वतन्त्र रूप बना चुकी थी। विक्रमशिला (१०वीं शताब्दी), नालन्दा 'चौथी शताब्दी ईस्वी से बारहवीं शताब्दी ईस्वी' के पुस्तकालय के तीनों प्रमाण जिसे हम रत्नसागर, रत्नोदधि एवं रत्नरञ्जक के नाम से जानते हैं, वे पूरी तरह से प्रतिष्ठित हो चुके थे। इत्सिंग के यात्रा वृत्तान्त से हमें इस विषय पर रोचक सामग्री प्राप्त होती है। इसी क्रम में हमें अनेक पुस्तकालयों का परिचय प्राप्त होता है, जिनमें छठी शताब्दी में ओदन्तपुर (बिहार); पश्चिम बंगाल में सोमपुर, गुजरात में वल्लभी तथा मध्यकाल में जगदूल एवं गाजीखान पुस्तकालय जिसे बाबर एवं हुमायूँ के द्वारा समृद्ध किया गया तथा बाद में अकबर ने जिसे लगभग १४ हजार पाण्डुलिपियों के संग्रह के रूप में विस्तारित किया। कालक्रमसे जहाँगीर एवं औरंगजेब के समय तक इस में वृद्धि होती रही। बीजापुर के अली अदिलशाह ने भी इस कार्य के लिये अलग से प्रयास किये। इतिहास के पत्रों में ऐसी बहुत सी सूचनायें हमें मिल जायेंगी जहाँ अनेक संग्रहों की जानकारी है, लेकिन कदाचित् इनकी सूची हमें नहीं प्राप्त होती है। इन संग्रहों से अलग होकर जो पाण्डुलिपियाँ उपहार स्वरूप दूसरी जगह स्थानान्तरित हुई उसका भी परिचय किसी न किसी रूप में हमें प्राप्त हो जाता है। जैसे नालन्दा के संग्रह में उपलब्ध अनेक ग्रन्थों का अनुवाद चीनी एवं तिब्बती भाषा में मिलता है। इस तरह मध्यकाल में कई ग्रन्थों का संस्कृत भाषा से फ़ारसी में अनुवाद हुआ रामायण एवं महाभारत जिसके प्रमुख उदाहरण हैं। महाभारत जिसे फ़ारसी में रज्मनामा के नाम से प्रसिद्धि मिली, जिसकी पाण्डुलिपियाँ जयपुर के सिटी पैलेस संग्रहालय में तथा राष्ट्रीय संग्रहालय, नई दिल्ली में देखी जा सकती है।

सूचीकरण के इतिहास के क्रम में जैसा कि मैंने इस लेख के प्रथम भाग में चर्चा की है कि मध्यकाल में एक ओर 'बृहट्टिप्पणिका' (गुजरात में प्राप्त) तथा दूसरी ओर सर्वविद्यानिधान कवीन्द्राचार्य की सूची (काशी में प्राप्त) विशेष उल्लेखनीय हैं। यदि हम मध्यकाल के टीकाकारों की टीकाओं पर दृष्टि डालें तो पता लगता है कि प्रायः टीकाकार, उस ग्रन्थ से सम्बन्धित पूर्ववर्ती आचार्यों के मन्तव्य को जानने के लिये, उनके ग्रन्थों को संगृहित एवं अध्ययन करने के उपरान्त ही अपनी टीकाओं की उपादेयता सिद्ध करते हैं। लेकिन दुर्योगवश ऐसी किसी सूची की हमें जानकारी नहीं है। इसका फल यह रहा कि भारतीय मनीषा का विस्तार उस गति से नहीं हुआ जैसा कि होना चाहिए था। एक बात अवश्य हुई। जो संग्रह राजाओं के व्यक्तिगत संग्रह अथवा उनके शासनाधिकार में थे, उनका रख-रखाव एवं ग्रन्थ सूची बनाने का कार्य सामान्य रूप से चल रहा था जिसके परिणामस्वरूप भारत में कुछ ऐसी संस्थाएँ समृद्ध हुई जो कालान्तर में भारत की प्रतिष्ठा का कारण बनी, इनमें विशेष रूप से सुदूर दक्षिण में केरल विश्वविद्यालय के अन्तर्गत ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट एवं मैनुस्क्रिप्ट लाइब्रेरी, मैसूर विश्वविद्यालय के अन्तर्गत ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, महाराजा ताञ्जौर का सरस्वती महल पुस्तकालय, पश्चिम भारत में ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, बड़ौदा तथा राजस्थान में

जोधपुर, जयपुर, अलवर एवं बीकानेर के पाण्डुलिपि संग्रहालय, उत्तर में इस समय तक लाहोर प्राच्य विद्या के विशिष्ट अध्ययन केन्द्र के रूप में प्रतिष्ठित था। मध्यभारत में काशी एवं प्रयाग तथा पूर्वी भारत में दरभंगा, कलकत्ता तथा भुवनेश्वर इसके केन्द्र थे।

१९५० तक आते-आते पाण्डुलिपियों के महत्त्व एवं इनके योगदान से बौद्धिक जगत पूर्ण रूप से परिचित हो गया था, लेकिन जहाँ तक प्रयास की बात है, इसके अन्तर्गत समग्र चेष्टा न होकर वैयक्तिक प्रयास से ही कार्य आगे बढ़ रहा था। एक ओर इस क्षेत्र में थेयोडोर आउफ़रैष्ट के प्रयास से कटालोगुस् कटालोगोरुम् का प्रकाशन हुआ, जिससे एक साथ साठ हजार पाण्डुलिपियों की सूची सामने आई। भारतीय वाङ्मय के संरक्षण एवं संवर्धन की जब भी चर्चा उठेगी, तब प्रोफेसर आउफ़रैष्ट उसमें अग्रणी नाम होंगे। उनके तीस वर्षों के अथक परिश्रम के बाद १८११ में कटालोगुस् कटालोगोरुम् का प्रथम भाग प्रकाशित हुआ, एवं द्वितीय भाग बारह वर्षों के बाद प्रकाशित हुआ, मेरी दृष्टि में यह सूचीकरण का प्रथम पाण्डुलिपि मिशन था, जो थेयोडोर आउफ़रैष्ट की उपलब्धियों के रूप में देखा जा सकता है।

इस कार्य का परिणाम यह हुआ कि १९३५ में न्यु कटालोगुस् कटालोगोरुम् का कार्य प्रारम्भ हुआ जिसके लिये मद्रास के एस. कुप्पुस्वामी शास्त्री, प्रो. सी. कुन्हन राजा तथा प्रो. वी. राघवन् का स्मरण करना एक पुण्य कर्म का फल है। लेकिन इस योजना के विस्तार एवं पूर्णता के लिये वह प्रयास नहीं किया गया जैसा किया जाना चाहिए था। वस्तुतः आउफ़रैष्ट के बाद इसे दूसरा भारतीय पाण्डुलिपि सूचीकरण मिशन कहा जाना चाहिए, क्योंकि तब तक की प्रकाशित सभी सूचियों को इस कार्य में स्थान मिला। १९३७ से लेकर २००१ तक इसके सोलह खण्ड प्रकाशित हुये थे, जिसमें केवल 'म' (१-१९ भाग) अक्षर तक प्रारम्भ होने वाली पाण्डुलिपियों का समावेश हो सका। इसी के साथ इस योजना के विस्तार में गति शिथिल हो गई। इसके दो कारण थे। प्रथम यह कि पिछले पैंसठ वर्षों में पाण्डुलिपि संग्रह के क्षेत्र में जो स्वरूप राजा राजेन्द्रलाल मित्र के समक्ष उपस्थित हुआ था वह कटालोगुस् कटालोगोरुम् के प्रकाशन के बाद ही बदल गया। आशय यह है कि १८७७ में जब राजेन्द्रलाल मित्र ने Asiatic Society of Bengal के माध्यम से भारतीय पाण्डुलिपियों के सूचीकरण का कार्य प्रारम्भ किया तो उनकी दृष्टि से लगभग दस हजार पाण्डुलिपियाँ थी, जिनमें सब से बड़ा संग्रह India House Collection का था जिसमें उस समय ४०९३ पाण्डुलिपियाँ थी तथा थेयोडोर आउफ़रैष्ट के निजी संग्रह में ८५४ पाण्डुलिपियाँ थी, जिसे बाद में प्रो. एच. एच. विल्सन इंग्लैण्ड ले आये। तात्पर्य यह कि राजा राजेन्द्रलाल मित्र ने इन उपलब्ध पाण्डुलिपियों को लेकर सूचीकरण का जो मानक उपस्थित किया, उसका निर्वाह आगे की पीढ़ी ने किया होता तो विश्व पटल पर भारतीय ज्ञान एवं परम्परा का चित्र ही अलग होता। इन्होंने मात्र ८७ पाण्डुलिपियों को लेकर जो पहली विवरणात्मक सूची प्रस्तुत की, वह वस्तुतः एक एक पाण्डुलिपि के ऊपर शोधपत्र के समान है। इस परम्परा एवं मानक का निर्वाह आगे के सूचीकारों को करना चाहिए था। उनकी सूचियों का परिणाम यह रहा कि बिब्लियोथेका इण्डिकाग्रन्थमाला के अन्तर्गत महत्त्वपूर्ण ग्रन्थों का प्रकाशन हुआ।

इस परम्परा एवं पद्धति का पूर्णरूपेण अनुकरण पूना के विद्वानों ने किया। ऐसी सूची १९१६ में डेकन कालेज के विद्वानों ने तैयार की थी। इसका परिणाम यह रहा कि इसी तरह की दूसरी सूची २२ वर्षों के बाद प्रकाशित हो सकी, जिसे डॉ. एस. बेलवलकर ने संगृहीत किया था। डॉ. पी. के. गोडे तथा डॉ. बेलवलकर ने सूचीनिर्माण के लिये जो मानक

उपस्थापित किये, वस्तुतः उन्हीं के कारण भण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट (बी.ओ.आर.आई.) की प्रतिष्ठा सम्पूर्ण विश्व में आज तक फैल रही है। लगभग अठारह हजार पाण्डुलिपियों के संग्रह के साथ यह संस्थान अग्रणी बना हुआ है। कारण यही है कि यहाँ एक एक पाण्डुलिपि की विस्तृत विवरणात्मक सूची उपलब्ध है। यह भी सही है कि इस कार्य को करते हुए लगभग सौ वर्ष बीत चुके हैं और सूचीनिर्माण का कार्य चल रहा है। दूसरी तरफ ऐसे भी संस्थान हैं जिनके संग्रहों में तीस हजार से लेकर दो लाख से अधिक पाण्डुलिपियाँ हैं। (यद्यपि इनकी संख्या बीस से कम नहीं है) लेकिन इनका उपयोग एवं प्रसिद्धि आपके सामने है।

यहाँ तक पहुँचते पहुँचते भारतीय विद्या चक्रव्यूह में फँस जाती है। विद्या की जो परम्परा शास्त्रविषयक अन्तःसम्बन्ध में निबद्ध थी वह अलग-अलग स्वरूप में परिभाषित होने लगी एवं शास्त्र की परम्परा दूसरे को कम महत्वपूर्ण समझने लगी। फलस्वरूप मूल ग्रन्थ सिमटने लगे, भाषा क्षेत्र में बंधने लगी, एवं ग्रन्थों की उपादेयता भी इसी सीमा का अनुकरण करने लगी। ऐसे में आवश्यकता थी कुछ ऐसे राष्ट्रीय मञ्चों की जहाँ परम्परा भी हो एवं उदार दृष्टिकोण भी। १९५० के बाद भारत सरकार की ओर से राष्ट्रीय महत्व की योजनाएं एवं संस्थानों को स्थान मिला, जिनमें राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठों की स्थापना के साथ-साथ, संस्कृत के राष्ट्रीय विश्वविद्यालय जिसे हम राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान के रूप में जानते हैं, उनकी स्थापना हुई, जिसके आज सम्पूर्ण राष्ट्र में दस से अधिक परिसर हैं, एवं पचीस से अधिक शोध संस्थान एवं महाविद्यालय हैं। इनकी स्थापना के पीछे जिस परोक्ष उद्देश्य के साथ इन्हें आगे बढ़ाया जा रहा था वह भी एक सीमित परिवेश लेकर स्थिर हो गया। इन सभी संस्थानों की स्थिति यह रही कि ये अपने संग्रहों की विवरणात्मक सूची भी नहीं प्रकाशित कर सके, जबकि गंगानाथ झा इलाहाबाद परिसर (राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान मानित विश्वविद्यालय) के पास पचास हजार से अधिक पाण्डुलिपियाँ हैं।

सम्प्रति इसे संयोग ही समझना चाहिए कि राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान को कई वर्षों की प्रतीक्षा के बाद प्रोफेसर राधावल्लभ त्रिपाठी के रूप में एक ऐसे महनीय व्यक्तित्व का नेतृत्व मिला, जिनके मानस में सम्पूर्ण भारतीय विद्या का वही स्वरूप है जैसा कि महर्षि भारद्वाज के समय में शास्त्रीय परम्परा का था। आपने अनेक कार्यों के साथ-साथ यह भी संकल्प लिया है कि सीमित समय में इलाहाबाद परिसर की समस्त पाण्डुलिपियों की विवरणात्मक सूची प्रकाश में आएगी। प्रसन्नता है कि वहाँ के प्राचार्य, प्रोफेसर प्रकाश पाण्डेय जो अनेक लिपियों के ज्ञाता होने के साथ-साथ सम्पादन के क्षेत्र में भी एक प्रतिष्ठित विद्वान हैं, उनके मार्गदर्शन में यह कार्य शीघ्र सम्पन्न होगा। पच्चीस भागों में वहाँ की सूची निर्माणाधीन है।

१९८० तक आते आते पाण्डुलिपियों के भारतीय संग्रह के साथ-साथ कई वैदेशिक संग्रह भी सामने आये एवं सूचियों का प्रकाशन भी आगे बढ़ता रहा लेकिन अब आवश्यकता एक ऐसे केन्द्र की थी जो पाण्डुलिपियों के राष्ट्रीय संग्रह के साथ-साथ शास्त्र विषयक अन्तःसम्बन्ध के महत्व को परिभाषित कर सके, क्योंकि अब तक पाण्डुलिपियाँ ज्ञान की वस्तु के साथ-साथ पुरातत्त्व के रूप में परिभाषित होने लगीं। यह चिन्तन बौद्धिक चेतना की कोई सामान्य उपज नहीं हो सकती थी, इसके लिये आवश्यकता थी एक ऐसे मनीषी की, जिसके अन्तःकरण में ऋषि परम्परा, जो एक तरफ ऋग्वैदिक ऋषियों के हृदय से गुणगुनाती हुई महाभाष्यकार भगवान पतञ्जलि के हृदय में प्रविष्ट हुई, तो दूसरी तरफ श्रौत

विद्या के निष्णात आचार्य बौधायन, आपस्तम्ब, मानव और कात्यायन आदि के माध्यम से आगे बढ़ती हुई भरतमुनि के लिये नाट्यशास्त्र की रचना का हेतु बनी, तो दूसरी ओर लगध एवं आर्यभट्ट जैसे अन्वेषकों के लिये नक्षत्रविद्या को प्रवर्तित करने का परिणाम।

यह वही समय था जब मतङ्गमुनि जैसे आचार्यों ने संगीतविद्या को एक नया आयाम दिया, तो भारतीय वास्तु एवं शिल्प की प्रतिष्ठा भी इसी परम्परा की देन थी। इन्हीं सब को एक सूत्र में पुनः एकीकरण एवं अन्तःसम्बन्ध की प्रक्रिया का सूत्रपात करना था। इसके लिये आवश्यकता थी एक ऐसे ऋषिकल्प की जिसमें भारतीय मनीषा के आधुनिक आलोचकों जैसे प्रो. ए. कुमारस्वामी, प्रो. वासुदेवशरण अग्रवाल, प्रो. सुनीतिकुमार चटर्जी तथा पण्डित क्षेत्रेशचन्द्र चटोपाध्याय जैसे आचार्यों की ज्ञान एवं विचार परम्परा का संमिश्रण हो। यह सुखद संयोग है कि भारत को डॉ. (श्रीमती) कपिलावात्स्यायन के रूप में एक सारस्वत साधिका की उपलब्धि हुई, जिनके अब तक की सारस्वत साधना एवं ज्ञान के फल के रूप में 'इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय कलाकेन्द्र' की स्थापना, (१९ नवम्बर, १९८७) को देखा जाना चाहिए। इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय कलाकेन्द्र की आत्मा का मूल बिन्दु पाण्डुलिपि है। विश्व में यह प्रथम केन्द्र है, जहाँ पाण्डुलिपियों को इतने व्यापक परिदृश्य में देखा गया। पाण्डुलिपियों के विषयवैविध्य के बारे में जो विद्वान जानते हैं, उन्हें पता है कि यह परम्परा जितनी शास्त्रीय है, उतना लोक के आचार, विचार एवं व्यवहार से भी सम्बन्धित है। इसलिये इनके अध्ययन में लोक की उपादेयता हो, सभी पाण्डुलिपि संग्रहालयों की उपादेयता हो, सभी पूर्ववर्ती आचार्यों के विचार तथा मूलग्रन्थों की उपस्थिति एक स्थान पर हो तथा उनका अंकन, वाचन एवं मञ्चन भी हो। इस उद्देश्य की प्राप्ति के लिये इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय कलाकेन्द्र में चार विभागों की स्थापना हुई, जिन्हें हम कलाकोश, कलानिधि, जनपद-सम्पदा एवं कलादर्शन के रूप में जानते हैं।

उपर्युक्त उद्देश्य की प्राप्ति के लिये केन्द्र के चारों विभाग एक सूत्र में बँधकर काम करने लगे और परिणाम यह हुआ कि कपिलाजी का चिन्तन साकार होने लगा। एक तरफ दो लाख पचास हजार पाण्डुलिपियों की माइक्रोफिल्म तथा लगभग पचास हजार पाण्डुलिपियों की डिजिटल प्रतिलिपि के रूप में विशाल भण्डार संगृहीत हुआ, जिसके पूरक अध्ययन के लिये एक विशाल सन्दर्भ पुस्तकालय बनाया गया जिसमें अभी तक एक लाख चालीस हजार पुस्तकें हैं तथा इसी क्रम में पाण्डुलिपियों में उपलब्ध पचास हजार चित्रों का स्लाइड के रूप में संग्रह करके केन्द्र ने किसी भी विद्वान के लिये एक ऐसे ज्ञान भण्डार की उपलब्धि सिद्ध कर दी जो यहाँ आकर पाण्डुलिपियों से सम्बन्धित किसी भी कार्य को पूर्ण कर सके। केन्द्र ने कलाकोश विभाग के माध्यम से पाण्डुलिपियों में उपलब्ध प्राचीन लिपियों जैसे शारदा, नेवारी, ग्रन्थ, टाकरी आदि के अध्ययन की योजना इस तरह से तैयार की, कि मात्र दस कार्यशालाओं के माध्यम से नवयुवक विद्वानों का एक ऐसा समूह तैयार हो गया जो देश में ही नहीं विदेशों में जाकर हस्तलेखों के लिप्यन्तरण कार्य में सहायक हुये तथा सम्प्रति सुयोग्य सम्पादक के रूप में जाने जाते हैं। इस कार्य योजना के सम्पादन के लिये पण्डित सातकड़ि मुखोपाध्यायजी का योगदान सराहनीय है। इसी क्रम में सम्पादन के सिद्धान्तों के शिक्षण के साथ-साथ पाण्डुलिपियों के आधार पर ग्रन्थों का सम्पादन एवं प्रकाशन किया गया है, जो पाण्डुलिपि के क्षेत्र में एक बहुत बड़ी उपलब्धि है। सबसे प्रसन्नता की बात यह है, कि पाण्डुलिपि के क्षेत्र में देश के सर्वाधिक ख्याति प्राप्त विद्वानों ने इस कार्य में सहयोग ही नहीं

दिया वरन् स्वयं ग्रन्थों को सम्पादित करके राष्ट्रीय महत्त्व का कार्य किया है। यहाँ स्व. प्रो. सी. जी. काशीकर, स्व. प्रो. प्रेमलता शर्मा, स्व. प्रो. महेश्वर नियोग, स्व. प्रो. जी. एच. तारलेकर एवं स्व. प्रो. एच. जी. रानाडे का स्मरण सहज हो उठता है। सम्प्रति प्रो. आर. सत्यनारायण, प्रो. टी. ऐन. धर्माधिकारी, प्रो. पी. पी. आप्टे, प्रो. समीरनचन्द्र चक्रवर्ती, प्रो. पी. एस. फिलियोजा, प्रो. गयाचरण त्रिपाठी, प्रो. पी. डी. नवाठे एवं प्रो. राधेश्याम शास्त्री जैसे श्रेष्ठ आचार्य सम्पादन कार्य में लगे हुये हैं। केन्द्र की कलामूलशास्त्रग्रन्थमाला तथा कलातत्त्वकोश भारतीय विद्या के क्षेत्र में एक अभूतपूर्व ज्ञान की विरासत के रूप में स्मरण किये जायेंगे। वस्तुतः यह राष्ट्र के लिये १९५० के बाद एक विशिष्ट घटना है। विशेष रूप से मौखिक परम्परा की अद्वितीय विरासत ऋग्वेद की आश्वलायन संहिता (सम्पादक-प्रॉ. वज्रबिहारी चौबे) तथा शांखायन रुद्राध्याय (सम्पादक एवं अनुवादक डॉ. प्रकाश पाण्डेय) का प्रकाशन अलवर संग्रहालय से प्राप्त पाण्डुलिपियों के आधार पर केन्द्र द्वारा पहली बार किया गया है। इस तरह से इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय कला केन्द्र पाण्डुलिपियों के संरक्षण एवं संवर्धन के साथ-साथ बौद्धिक संरक्षण के लिये कृतसंकल्प है।

इस क्षेत्र में इस सदी की एक महत्त्वपूर्ण उपलब्धि के रूप में २००३ में राष्ट्रीय पाण्डुलिपि मिशन की स्थापना को भी देखा जाना चाहिए। प्रारम्भिक वर्षों में इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय कला केन्द्र को पाण्डुलिपियों के सूक्ष्मचित्रण एवं उपलब्ध सूचियों के आधार पर मिशन ने साढ़े सात लाख ग्रन्थों की सूची के लिए डेटा बेस तैयार किया। मिशन ने केन्द्र की डेटाशीट पर उपलब्ध सूचनाओं को प्रामाणिक मानकर अपना डेटा बैंक प्रारम्भ किया। पाण्डुलिपि के कुछ अंश साक्षात् उपलब्ध होने पर सूचनाएँ अधिक प्रामाणिक हो पाती हैं। परोक्ष सूचनाओं का सत्यापन सूची को प्रामाणिक बनाता है।

पुनः २००७ में एक ऐसे विस्मय वातावरण में भारत सरकार ने राष्ट्रीय पाण्डुलिपि मिशन का दायित्व इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय कला केन्द्र को सौंपा जब उसकी समय सीमा समाप्त हो चुकी थी। केन्द्र के सामने मुख्य चुनौती थी - इसकी सभी योजनाओं की उपादेयता को परिणाम में परिवर्तित करना और यह कार्य इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय कला केन्द्र ने अत्यन्त तीव्रता के साथ आगे बढ़ाया। मूलभूत ढांचे को न परिवर्तित करते हुये केन्द्र ने पाण्डुलिपियों के डेटा बैंक को तीस लाख तक पहुँचाया तथा बौद्धिक संरक्षण के अन्तर्गत पाण्डुलिपियों के प्रकाशन की योजना तैयार की, जिसके तत्वावधान में यह निश्चित हुआ कि भारत के विभिन्न संग्रहालयों में उपलब्ध सौ श्रेष्ठतम पाण्डुलिपियों का सम्पादन एवं प्रकाशन मार्च २०१२ तक पूर्ण किया जायेगा। इसके लिये ५०० ग्रन्थों की एक सूची बनाने का कार्य प्रारम्भ हुआ। सभी कार्य इतनी तेजी से आगे बढ़े कि भारत सरकार को सितम्बर २००९ में अगले पांच वर्षों के लिये मिशन को आगे बढ़ाने के लिये अनुमति देनी पड़ी। इसका श्रेय केन्द्र के सदस्य सचिव प्रो. ज्योतीन्द्र जैन एवं सम्प्रति कलानिधि विभाग के अध्यक्ष डॉ. रमेशचन्द्र गौड़ को जाता है। कुछ ही माह में इसकी समस्त योजनायें सुचारू रूप से चलने लगी। इस तरह से १९५० के बाद का भारत पाण्डुलिपियों के साथ एक नवीन बौद्धिक चेतना का सूत्रपात करता है जिसकी झलक हम निम्नलिखित सूचियों के माध्यम से वर्षक्रम में देख सकते हैं :

१९५१-१९५७ : त्रावणकोर विश्वविद्यालय से त्रिवेन्द्रम् मलयालम ग्रन्थमाला संख्या ७७ में मलयालम भाषा की पाण्डुलिपियों की एक सूची पी. के. नारायण पिल्लै ने सम्पादित की, जिसमें ४३७४ पाण्डुलिपियों की सूची है।

जब त्रावणकोर विश्वविद्यालय का नामकरण केरल विश्वविद्यालय हुआ तब १९५७ में यूनिवर्सिटी मैनुस्क्रिप्ट लाइब्रेरी, त्रिवेन्द्रम् की पाण्डुलिपियों का विवरण केरल विश्वविद्यालयः संस्कृत ग्रन्थसूची शीर्षक से त्रिवेन्द्रम् संस्कृत ग्रन्थमाला संख्या १८६ में एक भाग प्रकाशित हुआ। उस समय इसकी २८००० हजार पाण्डुलिपियों में से केवल ६०७९ पाण्डुलिपियों की तालिकाक्रम में विवरणात्मक सूची प्रकाशित हुई।

१९५१ : १९५१, १९५८ एवं १९६३ में क्रमशः १८१, २५१ एवं २५१ पाण्डुलिपियों की विस्तृत विवरणात्मक सूची विश्वभारती गवेषणा ग्रन्थमाला के अन्तर्गत शान्ति निकेतन प्रेस, शान्ति निकेतन से प्रकाशित हुई। इसके प्रथम खण्ड पुंथी परिचय खण्ड-१ का सम्पादन पञ्चानन मण्डल ने किया था एवं इसका प्रकाशन विश्वभारती ग्रन्थालय कलिकाता से हुआ दूसरे एवं तीसरे भाग का संकलन/सम्पादन श्री विद्युतरञ्जन बसु एवं श्री पुलिन बिहारी सेन ने किया था।

१९५२-१९९७ : पाण्डुलिपियों का शासकीय संग्रह जो भण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, पुणे में था उसकी एक सूची भाग-१८, खण्ड एक के अन्तर्गत वहीं से प्रकाशित हुई जिसमें ३०५ पाण्डुलिपियों का विवरण है जो श्वेताम्बर एवं दिगम्बर सम्प्रदाय के दार्शनिक मतों में १९५४ में भाग - १२, पार्ट-५ जिसमें दस प्रकार की सूचियाँ हैं जो ग्रन्थकार, ग्रन्थ आदि के अनुसार दी गई हैं। यह सभी जैन साहित्य एवं दर्शन से सम्बन्धित है। पुनः १९५७ में भाग-११, खण्ड एक का प्रकाशन हुआ। इसमें भी जैन साहित्य एवं दर्शन से सम्बन्धित (पाण्डुलिपियाँ) हैं। पुनः १९५७ में भाग-११, खण्ड-एक का प्रकाशन हुआ। इसमें भी जैन साहित्य एवं दर्शन से सम्बन्धित ३५४ पाण्डुलिपियों का विवरण है। इसी का द्वितीय खण्ड १९६२ में प्रकाशित हुआ जिसमें श्वेताम्बर सम्प्रदाय से सम्बन्धित ३६३ पाण्डुलिपियों का विवरण दिया गया है।

इसके साथ जो सूची दी गई है वह अत्यन्त महत्वपूर्ण है। इनमें ग्रन्थनाम, ग्रंथ, लिपिकार, देवताओं के नाम, जैनैतर सम्प्रदायों में उपलब्ध ग्रन्थ तथा अन्य विवरण इन सूचियों के माध्यम से प्राप्त होते हैं। १९६७ में भाग - १९ के प्रथम खण्ड का द्वितीय उपखण्ड प्रकाशित हुआ जो आख्यान (Narratives) से सम्बन्धित पाण्डुलिपियों की सूची प्रस्तुत करता है। इसके अन्तर्गत ३२१ पाण्डुलिपियों का विवरण है।

१९६७ के बाद लगभग दस वर्षों तक भण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, पुणे में सूचीकरण के प्रकाशन का कार्य रुका रहा। १९७६ में पुनः भाग-१६ के द्वितीय खण्ड का प्रकाशन हुआ, जिसका संकलन हरदत्त शर्माजी ने किया। यह खण्ड तन्त्र से सम्बन्धित ५०९ पाण्डुलिपियों का विवरण प्रस्तुत करता है। १९७७ में प्रॉ. हीरालाल रसिकभाई कापड़िया ने भाग-१९ के द्वितीय खण्ड के उपखण्ड-द्वितीय का संकलन किया, जो जैन साहित्य एवं दर्शन की १९३ पाण्डुलिपियों का विवरण प्रस्तुत करता है। ये सभी पाण्डुलिपियाँ श्वेताम्बर साहित्य से संबंधित हैं।

पुनः १९८७ एवं १९८८ में प्रो. कापड़ियाने भाग-१९ के खण्ड ३ तथा खण्ड-४ के संकलन का कार्यपूर्ण किया। इन दोनों भागों में क्रमशः २५८ एवं ३०५ पाण्डुलिपियों की विवरणात्मक सूची है। इस तरह से १९८८ तक भण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट में उपलब्ध पाण्डुलिपियों की विवरणात्मक सूची १९ भागों में प्रकाशित हुई, जिसमें कई भागों के एक से अधिक खण्ड तथा उपखण्ड हैं।

जिस तरह से प्रो. हीरालाल रसिकदास कापड़ियाने जैन साहित्य एवं दर्शन की पाण्डुलिपियों के संकलन का कार्य किया, ठीक उसी तरह प्रो. सुमित्रा मंगेश कत्रे के बाद इस कार्य को डॉ. एस. के. बेलवलकर, डॉ. पी. के. गोडे, एच. डी. शर्मा तथा डॉ. आर. एन. दाण्डेकर ने आगे बढ़ाया। इस शृंखला में १९५५ में भाग-९, खण्ड २ जो वेदान्त की ४४५ पाण्डुलिपियों का विवरण प्रस्तुत करता है तथा १९६३ में इसी भाग के खण्ड-२ एवं ३ क्रमशः ३८१ एवं २८० पाण्डुलिपियों के विवरण के साथ प्रकाशित हुए। इसी वर्ष ६८६ पाण्डुलिपियों के विवरण के साथ प्रो. पी. के. गोडे ने प्रथम भाग के द्वितीय खण्ड को पूर्ण किया, जो उपनिषद् की पाण्डुलिपियों से सम्बन्धित है। यहाँ की सूची निर्माण की प्रक्रिया में विलम्ब चाहे जितना भी हुआ हो लेकिन सिद्धान्त में कोई परिवर्तन नहीं किया गया। यही कारण है कि कुछ भागों का प्रकाशन बहुत बाद में हुआ। इस क्रम में १९८३ में द्वितीय भाग का द्वितीय खण्ड प्रकाशित हुआ, जो व्याकरण की ऐसी पाण्डुलिपियों की सूचना देता है जो पाणिनि परम्परा से हटकर हैं। ये लगभग ३०३ पाण्डुलिपियाँ कात्त्र व्याकरण, जैनेन्द्र व्याकरण, हेमचन्द्र, बोपदेव, सारस्वत, प्रबोधचन्द्रिका एवं प्राकृत व्याकरण से सम्बन्धित हैं। इसका प्रथम खण्ड १९३८ में प्रकाशित हुआ था। संस्थान की समस्याओं के कारण स्व. डॉ. श्रीपाद कृष्ण बेलवलकरजी के समय में इसका प्रकाशन नहीं हो सका।

इसके अनन्तर प्रथम भाग के तृतीय खण्ड के संकलन का कार्य प्रो. पी. के. गोडे ने पूर्ण किया जो १९८७ में १०७७ पाण्डुलिपियों के विवरण के साथ प्रकाशित हुआ। इसमें भी उपनिषदों की पाण्डुलिपियों का विवरण है। तृतीय भाग के प्रथम एवं द्वितीय खण्ड का प्रकाशन १९९० में प्रकाशित हुआ जिसके संकलन का कार्य डॉ. पी. डी. नवाटे ने पूर्ण किया था। इन खण्डों में क्रमशः २३८ एवं ३२१ पाण्डुलिपियों की विवरणात्मक सूची है एवं इनके अन्तर्गत शिक्षा, प्रातिशाख्य, निघण्टु, निरुक्त, छन्द एवं ज्योतिष की पाण्डुलिपियों को संकलित किया गया है। तृतीय भाग के द्वितीय खण्ड में १२ वीं शताब्दी के प्रसिद्ध ग्रन्थ अद्भुतसागर का भी विवरण है। इस ग्रन्थ का संकलन बंगाल के राजा बल्लालसेन ने प्रारम्भ किया था तथा उनके पुत्र राजा लक्ष्मणसेन ने इसे पूर्ण किया। इस ग्रन्थ में कई ऐसे ग्रन्थों के सन्दर्भ हैं जिनके केवल नाम की सूचना है। समय के अन्तराल में ऐसी बहुत सी ज्ञान-सम्पदा विलुप्त हो गई। पुनः १९९१ में प्रो. नवाटे के द्वारा संकलित तृतीय भाग के तृतीय एवं चतुर्थ खण्ड का प्रकाशन हुआ जिसके अन्तर्गत क्रमशः ३२५ एवं ४४१

पाण्डुलिपियों कीविवरणात्मक सूची प्रस्तुत की गई। ये सभी पाण्डुलिपियाँ ज्योतिष से सम्बन्धित ग्रन्थों की सूचना देती हैं। १९९३ एवं १९९४ में प्रो. नवाटे ने कल्पसूत्र की पाण्डुलिपियों का संकलनचतुर्थ भाग के प्रथम एवं द्वितीय खण्ड के अन्तर्गत पूर्ण किया। इन दोनों खण्डों में ४०२ पाण्डुलिपियों का विवरण है। १९९६ एवं १९९७ में स्वर्गीय डॉ. हरदत्त शर्मा ने सप्तम भाग के द्वितीय एवं तृतीय खण्ड का संकलन किया जिनमें धर्मशास्त्र से सम्बन्धित ११४६ पाण्डुलिपियों का विवरण दिया गया है। भण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, पुणे में उपलब्ध सूचियों पर ध्यान देने से दो बातें स्पष्ट होती हैं। प्रथम यह है कि इन सूचियों का निर्माण उस विषय के निष्णात आचार्यों के द्वारा किया गया है और दूसरा यह कि सूची विभाजन का जो मानक निश्चित किया गया उसका पालन अन्तिम समय तक होता रहा। इसीलिये इन सूचियों के माध्यम से विद्वानों को पाण्डुलिपियों की विस्तृत सूचना उपलब्ध हुई। इसके परिणाम स्वरूप इस संस्था की सर्वाधिक पाण्डुलिपियों का प्रकाशन हो सका एवं विश्व के बौद्धिक मानचित्र पर यह संस्था उभरकर सामने आयी।

१९५३ : कर्नाटकराज्य में पाण्डुलिपियों के संग्रह में विविधता है। एक ओर जहाँ संस्कृत भाषा में निबद्ध हैं वहीं दूसरी ओर कन्नड़ भाषा के साथ-साथ प्राकृत भाषा में जैन पाण्डुलिपियों का भी इस राज्य में महत्वपूर्ण संग्रह है। ऐसा ही एक संग्रह कर्नाटक विश्वविद्यालय के अन्तर्गत कन्नड़ रिसर्च इन्स्टीट्यूट, धारवाड़ में है। इस संग्रह कीविवरणात्मक सूची का प्रथम भाग १९५३ में प्रकाशित हुआ जिसमें संस्कृत एवं काड़ भाषा की पाण्डुलिपियों का विवरण दिया गया है। इसके अनन्तर भी यहाँ की पाण्डुलिपियों कीविवरणात्मक सूची का प्रकाशन बारह भागों में १९५३ से १९८३ तक हुआ। इस संग्रह में लगभग चार हजार से अधिक पाण्डुलिपियाँ हैं।

१९५४ : १९५४ में ग्रेट ब्रिटेन एवं आयरलैण्ड के पुस्तकालयों में प्राच्य भाषा की पाण्डुलिपियों की एक सूची का प्रकाशन रोयल एसियाटिक सोसाइटी, लंदन से किया गया। इस सूची में इंग्लैण्ड, स्कॉटलैण्ड, वेल्स एवं आयरलैण्ड के छोटे एवं बड़े संग्रहों के विषय में संक्षिप्त जानकारी दी गयी है।

१९५४ में ही बिहार राष्ट्रभाषा परिषद, पटना से प्राचीन हस्तलिखित पोथियों का विवरण प्रकाशित हुआ। इसके अन्य भाग, १९५५, १९५९ १९६० एवं १९६१ में प्रकाशित हुए। इस संग्रह में संस्कृत एवं प्राकृत भाषा की पाण्डुलिपियों के साथ-साथ हिन्दी भाषा की भी पाण्डुलिपियाँ हैं।

इसी वर्ष ओक्सफोर्ड युनिवर्सिटी प्रेस, लंदन से, इण्डिया ऑफिस लाइब्रेरी में उपलब्ध 'गुजराती एवं राजस्थानी भाषा की पाण्डुलिपियों की एक सूची' प्रकाशित हुई जिसे स्व. जेम्स फुलर ब्लामहार्ट ने तैयार किया था तथा अन्तिम रूप अल्फ्रेड मास्टर ने दिया।

१९५५-२००१ : यदि हम राजा राजेन्द्रलाल मित्र को पाण्डुलिपियों के सूचीकरण के क्षेत्र में पितामह के रूप में

स्वीकार करें तो कोई अत्युक्ति न होगी । १८७७ में Descriptive Catalogue of the Sanskrit Manuscripts of the Asiatic Society of Bengal के प्रथम खण्ड के माध्यम से प्राच्य विद्या के क्षेत्र में एक नया अध्याय जुड़ा । १८७० से लेकर १८९५ तक भाग एक से नौ तक का सम्पादन राजेन्द्रलाल मित्रजी ने किया और भाग १० एवं ११ का सम्पादन महामहोपाध्याय हरप्रसाद शास्त्री के करकमलोंसे हुआ । भाग-७ जो तन्त्र की पाण्डुलिपियों पर है, उसके संकलन का कार्य शास्त्रीजी कर चुके थे, लेकिन एक विस्तृत भूमिका के साथ इसका संशोधित संस्करण १९४० में प्रकाशित हुआ जिसे चिन्ताहरण चक्रवर्ती ने सम्पादित किया था । महामहोपाध्याय हरप्रसाद शास्त्रीजी का वैदुष्य कल्पनातीत है । ऐसा लगता है कि भारतीय विद्या के प्रायः प्रत्येक क्षेत्र में उनका प्रवेश था । १९४८ तक आते-आते श्री प्रबोधचन्द्र सेनगुप्त यहाँ की ७४११ पाण्डुलिपियों के सूचीकरण की संख्या पूर्ण कर चुके थे । इस १०वें भाग की पाण्डुलिपियों का संकलन भी हरप्रसाद शास्त्री ने ही किया था लेकिन इसका संशोधन एवं सम्पादन सेनगुप्त के हाथों से हुआ ।

यहाँ की सूचियों की एक विशेषता यह है कि सभी सूचियों के निर्माण के पहले ही विषय दृष्टि से विभाजन किया गया एवं प्रत्येक सूची के साथ उस विषय से सम्बन्धित एक विस्तृत भूमिका भी जोड़ी गई जो विशेष महत्त्वपूर्ण है । कभी-कभी ऐसा भी हुआ कि अगला भाग पहले प्रकाशित हो गया एवं पीछे के भाग बाद में प्रकाशित हुए । यद्यपि ऐसे कुछ अन्य ग्रन्थ भण्डारों की सूचियों को भी देख सकते हैं । इस दृष्टि से भण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट की सूचियाँ विशेष उल्लेखनीय हैं । एशियाटिक सोसाइटी की सूचियों में भाग-१४ विशेष उल्लेखनीय है क्योंकि इस भाग में मात्र ८९ पाण्डुलिपियों का संग्रह है जो कामशास्त्र, वास्तुशास्त्र, संगीतशास्त्र युद्धशास्त्र, सैनिकशास्त्र, चतुरङ्गशास्त्र, रत्नशास्त्र एवं चौर्यशास्त्र से सम्बन्धित संस्करण चिन्ताहरण चक्रवर्तीजी के सम्पादन के साथ पूर्ण हुआ । इस भाग में उपलब्ध कुछ पाण्डुलिपियाँ हैं : कामशास्त्र की रतिरहस्य एवं रतिकल्लोलिनी, वास्तुशास्त्र की मानसोल्लास, राजवल्लभमण्डन, प्रासादमण्डन, रूपावतार, वास्तुशास्त्र एवं वास्तुमण्डन, संगीत की संगीतशिरोमणि, संगीतनारायण, शुभङ्कर का संगानसागर, क्षेमकरण की रागमाला, सोमदेव का रागविबोध, माणिक्यकृत रागरत्न, नृत्तरत्नावली, गानशास्त्र एवं संगीतकौतुक, रामचन्द्रकृत समरसार, रत्नपरीक्षार्णव एवं रत्नदीपिका तथा चौर्यशास्त्र से सम्बन्धित षण्मुखकल्प । १९५८ एवं १९६६ में भाग - १३ के प्रथम एवं द्वितीय फेसिकल का प्रकाशन हुआ जिसे अजितरञ्जन भट्टाचार्य ने सम्पादित किया था, जिसमें २५२ पाण्डुलिपियों का विवरण है जो जैन वाङ्मय में उपलब्ध संस्कृत एवं प्राकृत भाषा की पाण्डुलिपियाँ हैं ।

१९६९ में एशियाटिक सोसाइटी के द्वारा भारतीय संग्रहालय (इण्डियन म्यूजियम) के संग्रह की ५१६ पाण्डुलिपियों की विवरणात्मक सूची का प्रकाशन हुआ जिसे नरेन्द्रचन्द्र वेदान्ततीर्थ ने

संकलित किया था। पुनः १९७३ में इसके द्वितीय भाग का संकलन नरेन्द्रचन्द्र वेदान्ततीर्थ तथा श्री पुलिनबिहारी चक्रवर्ती ने किया। इस संग्रह में धर्मशास्त्र, स्मृति, व्याकरण, कोष एवं छन्द आदि से सम्बन्धित लगभग ८९४ पाण्डुलिपियाँ हैं। इस प्रकाशन में इन दोनों विद्वानों ने अमिताभ भट्टाचार्य के सहयोग से Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Collection of Asiatic Society के भाग एक जो वैदिक साहित्य की पाण्डुलिपियों पर है, उसके द्वितीय खण्ड का संकलन किया। यह सूची आश्वालायेन श्रौतसूत्र तथा शांखायन श्रौतसूत्र पर आनन्दतीर्थ की टीका के विषय में सूचना देती है। इसीका तृतीय खण्ड १९७३ में प्रकाशित हुआ। ये दोनों सूचियाँ विवरणात्मक न होकर तालिकाक्रम में हैं तथा २२१८ पाण्डुलिपियों की सूचना देती हैं। ऐसा प्रतीत होता है कि १९७३ के बाद एशियाटिक सोसाइटी का शैक्षणिक वातावरण पाण्डुलिपियों के सूचीकरण की दिशा में शिथिल रहा, क्योंकि अगली सूची का प्रकाशन १९८७ में हुआ जो जैन वाङ्मय की पाण्डुलिपियों का शासकीय संग्रह था। इस तृतीय फेसिकल में ९१ महत्वपूर्ण पाण्डुलिपियों का विस्तृत विवरण दिया गया है, जो तत्त्वार्थाधिगमसूत्र से प्रारम्भ होकर सुखबोधार्थमालापद्धति पर समाप्त होता है। इस भाग का सम्पादन, भूमिका के साथ प्रोफेसर सत्यरञ्जन बनर्जी ने किया है। प्रो. सत्यरञ्जन बनर्जी भारतीय विद्या के ऐसे आचार्य हैं जो एक तरफ भाषा विज्ञान के क्षेत्र में शीर्षस्थ विद्वान हैं, तो दूसरी ओर जैन वाङ्मय के अधिकारी विद्वान। इसके साथ साथ ऐसे विद्वानों में उनकी गणना होती है, जो ग्रीक भाषा के प्राचीन रूप को समझते हैं। इस दृष्टि से सूची के इस भाग का सम्पादन एक विशिष्ट विद्वान् के द्वारा हुआ है।

इसी क्रम में २००१ में भारतीय संग्रहालय के संग्रह में उपलब्ध दर्शन की पाण्डुलिपियों की विवरणात्मक सूची Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts शीर्षक से प्रकाशित हुआ जिसका संकलन अशेषरञ्जन मिश्र तथा सम्पादन देवव्रत सेनशर्मा ने किया है। इस सूची में सांख्य, पातञ्जल योग, न्याय, वैशेषिक, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा के साथ अन्य दार्शनिक सम्प्रदायों की पाण्डुलिपियाँ भी उपलब्ध हैं, जिनकी संख्या ६२१ है। इस तरह १८७० से जो परम्परा प्रारम्भ हुई वह एशियाटिक सोसाइटी में आज तक चली आ रही है।

१९५६ :

महामहोपाध्याय अ० स्वामिनाथन् अय्यर पुस्तकालय, मद्रास की तमिल भाषा की पाण्डुलिपियों की विवरणात्मक सूची के प्रथम भाग का प्रकाशन १९५६ में हुआ, जिसमें ४४० पाण्डुलिपियों का विवरण है।

इसी वर्ष श्री वेंकटेश्वर ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, तिरुपति में संस्कृत, तेलगू एवं तमिल भाषा की पाण्डुलिपियों की सूची का प्रकाशन किया गया। इसके पूर्व १९४१ में भी यहाँ से प्रकाशित होने वाली अनुसन्धान पत्रिका में पाण्डुलिपियों की सूची के प्रकाशन का कार्य प्रारम्भ हुआ था। इसमें दस हजार से अधिक पाण्डुलिपियों का विवरण है।

१९५७-२००० : १९०८ में त्रिवेन्द्रम् में ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट एवं मैनुस्क्रिप्ट लाईब्रेरी की स्थापना हुई जो वर्तमान में केरल विश्वविद्यालय के अन्तर्गत है और जिसके संग्रह में साठ हजार से अधिक पाण्डुलिपियाँ हैं। इसकी सूची का प्रथम भाग १९५७ में ६०७९ पाण्डुलिपियों के विवरण के साथ प्रकाशित हुआ जिसमें 'अ' से लेकर 'ण' अक्षर तक प्रारम्भ होने वाली पाण्डुलिपियों का विवरण है। इसी का दूसरा भाग Alphabetical Index of Sanskrit Manuscripts in University Manuscripts Library, Trivendrum शीर्षक से १९६५ में ७९८० पाण्डुलिपियों के विवरण के साथ प्रकाशित हुआ, जिसे वहाँ के तत्कालीन क्युरेटर (प्रसाधक) श्री के. राघवन पिल्ले ने सम्पादित किया था। इस सूची को अनन्तशयन संस्कृत ग्रन्थावली के ग्रन्थाङ्क - २१५ में स्थान मिला। इस सूची में प्रायः सभी विषयों की पाण्डुलिपियाँ हैं, जिनमें नाट्यशास्त्र, कामशास्त्र, शिल्प एवं सामुद्रिक आदि विषय भी सम्मिलित हैं। सोमेश्वर भूपकृत मानसोल्लास भी यहाँ के संग्रह में है। इसी क्रम में १९८४ में डॉ. टी. भास्करन के सम्पादन में तृतीय भाग का प्रकाशन हुआ जो 'य' अक्षर से लेकर 'प' अक्षर की पाण्डुलिपियों की सूचना देता है। इसके अन्तर्गत ५२५२ पाण्डुलिपियों का विषयक्रम में विवरण है। इसे ग्रन्थावली संख्या २५४ पर स्थान मिला।

चतुर्थ सम्पुट एवं पञ्चम सम्पुट का प्रकाशन डॉ. के. विश्वेश्वरी अम्म के संयुक्त सम्पादकत्व में १९८६ तथा १९८८ में पूर्ण हुआ, जिसमें वेद, आगम, मन्त्र आदि की क्रमशः २२१७ एवं ४६४२ पाण्डुलिपियों की सूची है। इसी के साथ १९९५ में छठा एवं २००० में सातवें भाग का प्रकाशन डॉ. के. विजयन तथा डॉ. पी. विशालाक्षि एवं डॉ. आ. गिरिजा के सम्पादन के साथ पूर्ण हुआ। यहां तक ३५०६० पाण्डुलिपियों की सूची प्रकाशित की गई।

१९५८ : १९५८ में नागपुर (महाराष्ट्र) विश्वविद्यालय के पुस्तकालय में सुरक्षित संस्कृत पाण्डुलिपियों की सूची का प्रथम भाग व्ही० डब्ल्यू० करमबेलकर ने संकलित किया। इसका प्रकाशन विश्वविद्यालय द्वारा किया गया। इसमें २५०० पाण्डुलिपियों का विवरण दिया गया है।

१९५८-१९७९ पाण्डुलिपियों की दृष्टि से उड़ीसा एक समृद्ध राज्य है, जहाँ अब भी ताड़पत्र पर लेखन की परम्परा है। उड़ीसा राज्य संग्रहालय, भुवनेश्वर में ताड़पत्र के ग्रन्थों का अच्छा संग्रह है, जिनमें अथर्ववेद की पिप्पलाद शाखा एवं शौनक शाखा की पाण्डुलिपियाँ ताड़पत्र में उपलब्ध हैं। अब्दुतसागर की पाण्डुलिपि भी ताड़पत्र में यहाँ देखी जा सकती है। यहाँ के संग्रह की सूची का प्रथम भाग Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts of Orissa in the collection of the Orissa State Museum, Bhubaneshwar शीर्षक से १९५८ में प्रकाशित हुआ, जिसे केदारनाथ महापात्र एवं बी. वी. नाथ ने सम्पादित किया था। इस भाग में स्मृतियों की २५७ पाण्डुलिपियों की सूची है। श्रीमहापात्र ने इस सूची के साथ एक विस्तृत भूमिका भी दी है, जिसमें उड़ीसा के स्मृतिकारों का भी परिचय दिया गया है। इसी क्रम में भाग-२ एवं भाग-३ का सम्पादन

भी श्री केदारनाथ महापात्रजी ने किया, जिसका प्रकाशन १९६२ एवं १९६३ में हुआ। चतुर्थ भाग का प्रकाशन १९६५ में हुआ एवं इसका सम्पादन श्री महेशप्रसाद दास ने किया। इन्होंने भाग-४ की सूची में तन्त्र विषय पर एक विस्तृत भूमिका के साथ-साथ उड़ीसा में तन्त्र के उद्भव एवं तान्त्रिक ग्रन्थों के विषय में परिचय दिया है। इन सूचियों के माध्यम से संग्रह में उपलब्ध पुराण, ज्योतिष एवं गणित आदि के लगभग एक हजार हस्तलेख सामने आये। १९७३ एवं १९७४ में यहाँ की पाण्डुलिपियों की सूची Alphabetical Catalogue of Sanskrit Manuscripts, Part-I & Part-II प्रकाशित हुआ, जिसे श्री नीलमणि मिश्र ने संगृहित एवं सम्पादित किया था। इस सूची के माध्यम से उड़ीसा राज्य संग्रहालय की ५८१७ पाण्डुलिपियों से परिचय हुआ जो संस्कृत वाङ्मय के विभिन्न विषयों में सम्बन्धित है। संगीत, शिल्प एवं आयुर्वेद की पाण्डुलिपियाँ भी इस सूची में हैं। १९७०, ७१, ७३, ७४ एवं ७९ में क्रमशः इस संग्रह की ओड़िया ग्रन्थों की सूची का प्रकाशन Descriptive Catalogue of Oriya Manuscripts शीर्षक से प्रकाशित हुये जिनमें संस्कृत एवं उड़िया भाषा की पाण्डुलिपियाँ हैं। वस्तुतः यहाँ की पाण्डुलिपियों को प्रकाश में लाने का श्रेय पं. केदारनाथ महापात्र के साथ पं. नीलमणि मिश्र को जाता है, जिन्होंने यावज्जीवन यहां के संग्रह की सेवा की।

१९५८ : राजस्थान के जैन ग्रन्थ भण्डारों की सूची का सम्पादन कस्तूरचन्द कैसलीवाल ने प्रारम्भ किया जिसमें बीस हजार पाण्डुलिपियों का विवरण है, जो पैतालीस से अधिक ग्रन्थ भण्डारों में उपलब्ध है। अलवर, अजमेर, दूनी, अमोवा, बूंदी, कोटा, उदयपुर, दौसा एवं जयपुर सहित अनेक स्थानों में है। इस सूची का प्रथम भाग दिगम्बर जैन अतिशय क्षेत्र की महावीरजी, जयपुर के द्वारा आमेर शास्त्र भण्डार जयपुर ग्रन्थसूची शीर्षक से किया गया। इसमें २५०६ पाण्डुलिपियों का विवरण है। जो संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, हिन्दी, राजस्थानी एवं गुजराती भाषा में है। इसी के भाग-२ का प्रकाशन १९५८ एवं भाग-३ का प्रकाशन १९५६ में हुआ। भाग-४ का प्रकाशन जयपुर के बारह जैन ग्रन्थ भण्डारों में संगृहित दस हजार से अधिक ग्रन्थों की सूची शीर्षक से श्री कस्तूरचन्द कैसलीवाल एवं अनूपचन्द न्यायतीर्थ ने १९६२ में किया जिसका प्रकाशन श्री महावीर जैन ग्रन्थमाला संख्या-९ में हुआ। इसमें जयपुर के बारह ग्रन्थ भण्डारों की सूची है।

१९५९ : इसी क्रम में १९५९ में महाराज श्रीरामचन्द्र उत्कल विश्वविद्यालय प्रेस से सौ पाण्डुलिपियों की विवरणात्मक सूची का प्रकाशन कटक (उड़ीसा) से हुआ। इस सूची की पाण्डुलिपियों की प्रदर्शनी अखिल भारतीय प्राच्य विद्या सम्मेलन के बीसवें अधिवेशन के अवसर पर भुवनेश्वर में लगाई गई थी, जिसमें ताड़पत्र की पाण्डुलिपियाँ तथा ताम्र फलक आदि को प्रदर्शनार्थ रखा गया था।

राजस्थान प्राच्य अनुसन्धान संस्थान (Rajasthan Oriental Research Institute) की ग्यारह हजार से अधिक पाण्डुलिपियों की सूची का प्रकाशन जोधपुर से १९५९ एवं १९६० में हुआ

। इस सूची का सम्पादन गोपाल नारायण बहुरा ने किया।

१९५९ : Poona Oriental list, 24 (1-2), 1959, 6-22 के अन्तर्गत S. Waray collection को पाण्डुलिपियों की सूची का प्रकाशन हुआ।

१९६० : एशियाटिक सोसायटी ओफ पाकिस्तान, ढाका से १९६० में मुंशी अब्दुल करीम के संग्रह की बंगाली भाषा की पाण्डुलिपियों की विवरणात्मक सूची का प्रकाशन हुआ। इसमें ५८५ पाण्डुलिपियों का विवरण प्रारम्भिक एवं समापन अंश के साथ दिया गया है।

१९६० में एक अन्य सूची का प्रकाशन श्री भुवनेश्वरी पीठ, गोंडल (सौराष्ट्र) से हुआ। इस हस्तलिखित ग्रन्थ सूची का प्रकाशन रसशाला प्रिंटिंग प्रेस, गोंडल से किया गया जिसमें चार हजार पाण्डुलिपियों का विवरण है।

भारत-इतिहास-संशोधक मण्डल, पूना में पाण्डुलिपियों का संग्रह तो है ही साथ ही मराठा शासकों के अभिलेख भी हैं जो कि मोड़ी लिपि में हैं। मोड़ी लिपि की दृष्टि से यह एक महत्वपूर्ण संग्रह है। इन सबकी एक संक्षिप्त विवरणात्मक सूची का प्रकाशन श्री गणेश खरेजी ने १९६० में किया था, उसका प्रकाशन भारत इतिहास-संशोधन मण्डल स्वीय ग्रन्थमाला संख्या ९२ में पूना से किया गया। इस सूची में अठारह हजार पाण्डुलिपियों का विवरण है।

१९६१ : जैसा कि पीछे लिखा जा चुका है कि बिहार में मिथिला प्राचीन काल से ही विद्या के प्रधान केन्द्र के रूप में प्रतिष्ठित रहा है। महाराजा दरभंगा ने अध्ययन की प्राचीन परम्परा को प्रोत्साहित किया। यहाँ के राज्यचन्द्रधारी संग्रहालय में सुरक्षित पाण्डुलिपियों की सूची का कैटलाग दरभंगा से १९६१ से प्रकाशित हुआ जिसमें १५४ पाण्डुलिपियों का विवरण है। संग्रहालय में ५०० से अधिक हस्तलेख हैं।

इसी वर्ष असम में Department of History and Antiquarian Studies, गुवाहाटी में सुरक्षित संस्कृत पाण्डुलिपियों की दो सूचियों का सम्पादन पी. सी. चौधरी ने किया जिसमें ४४३ पाण्डुलिपियों का विवरण है।

जर्मनी के लिण्डेन म्यूज़ियम, स्टुटगार्ट में संगृहीत पाण्डुलिपियों की सूची निर्माण का कार्य वॉन के. एल. यानर्ट ने तथा पाण्डुलिपियों के ४५ चित्रों का विवरण होमो रो ने १९६१ में ही प्रस्तुत किया।

राजस्थान में राजस्थान प्राच्य विद्या प्रतिष्ठान, जोधपुर की पाण्डुलिपियों की सूची का निर्माण कार्य १९५९ से ही प्रारम्भ किया जा चुका था, लेकिन १९६१ में ८२९ पाण्डुलिपियों की दो सूचियों के प्रकाशन का कार्य राजस्थान पुरातन ग्रन्थमाला-संख्या ५५ के अन्तर्गत पूर्ण हुआ। इस सूची में स्वर्गीय पुरोहित हरिनारायणजी विद्याभूषण के संग्रह की पाण्डुलिपियाँ हैं। इसका सम्पादन श्री जी. बहुरा एवं श्री लक्ष्मीनारायण गोस्वामी दीक्षितजी ने किया है।

- १९६२ : जर्मनी का प्रायः हर शहर भारतीय पाण्डुलिपियों से सूना नहीं स्टार्ट बिब्लियोथेक मारबुर्ग में भी पाण्डुलिपियों का संग्रह है। ऐसी ४९५ पाण्डुलिपियों की सूची का प्रथम भाग वॉन. के. एल. यानर्ट और वॉन वाल्थर शूब्रिंग ने १९६२ में सम्पादित किया, जिसका प्रकाशन Wisebaden से Steiner ने किया।
- १९६२ : खालसा कालेज, अमृतसर में उपलब्ध २४८ पाण्डुलिपियाँ जो फारसी एवं संस्कृत भाषा की हैं, उनकी एक सूची A Catalogue of Persian and Sanskrit Manuscripts को प्रो. किरपालसिंह ने संकलित किया है।
- १९६२ : 'श्रीहेमचन्द्राचार्यजैनज्ञानमन्दिरस्थजैनभाण्डाराणाम् सूची' का संकलन मुनि पुण्य-विजयजी ने तालिका में १४,७८९ संस्कृत, अपभ्रंश, गुजराती हिन्दी भाषा की पाण्डुलिपियों के विवरण के साथ तैयार किया। इसमें कई भण्डारों संग्रह पाटण में रखा गया है। श्री संघ जैन ज्ञानमन्दिर भण्डार, लिम्बडीपाडा जैन ज्ञान भण्डार, शुभवीर ज्ञान भण्डार, वाडी पार्श्वनाथ ज्ञान भण्डार, सागरगच्छ जैन ज्ञानभण्डार, लेहरुभाई वकील जैन भण्डार, प्रवर्तक कान्तिविजय जैन भण्डार, श्रीमाणिक्यसूरि जैन ज्ञानभण्डार एवं वृद्धिचन्द्र जैन ज्ञानभण्डार का संग्रह सम्मिलित है।
- १९६२ : पुनः १९६३ में राजस्थान प्राच्य विद्या प्रतिष्ठान, जोधपुर से संस्कृत एवं प्राकृत भाषा की पाण्डुलिपियों का प्रथम भाग राजस्थान पुरातन ग्रन्थमाला-७१ के अन्तर्गत प्रकाशित हुआ। इस भाग का सम्पादन पद्मश्री मुनि जिनविजयजी ने किया। इस में ३१७५ संस्कृत की पाण्डुलिपियों का विवरण है।
- अखिल भारतीय संस्कृत परिषद्, लखनऊ में पाण्डुलिपियों का अच्छा संग्रह है। यहाँ की पाण्डुलिपियों के सूचीकरण, संकलन का कार्य श्री दौलतराम जुयालजी ने पूर्ण किया तथा इस कार्य का सम्पादन श्री के. ए. सुब्रह्मण्य अय्यर, श्री जी. सी. सिन्हा तथा श्री जगदम्बा प्रसाद सिन्हा ने किया। इस सूची में १३०४ पाण्डुलिपियों का विवरण है और इसका प्रकाशन भी इसी संस्था से किया गया।
- १९६३ में एक अन्य सूची के प्रकाशन का कार्य पूर्ण हुआ। यह सूची मुनि पुण्यविजयजी संग्रह की पाण्डुलिपियों की है। इस संग्रह में संस्कृत भाषा की पाण्डुलिपियाँ हैं। इसका प्रथम भाग 'मुनिराज पुण्यविजयजी हस्तप्रतिसंग्रहगतानां संस्कृतप्राकृतभाषाबद्धानां ग्रन्थानां सूची भाग-एक' शीर्षक से लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर, अहमदाबाद से लालभाई दलपतभाई ग्रन्थमाला संख्या-२ अन्तर्गत १९६३ में प्रकाशित हुआ। इसमें २७६४ पाण्डुलिपियों की वर्गीकृत सूची तालिकाक्रम में दी गई है। इसका संपादन पण्डित अंबालाल प्रेमचंद शाह ने किया है।
- कर्णाटक श्री विद्याधीश संस्कृत पुस्तकालय, धारवाड़ की पाण्डुलिपियों की विवरणात्मक सूची प्रथम भाग का प्रकाशन १९६३ में प्रकाशित हुआ। इस सूची के संकलन का कार्य श्री के. टी.

पाण्डुरंगीजी ने किया जिसमें ७०६ पाण्डुलिपियों का विवरण है।

१९६३-९८

कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालय के संग्रह में १९६३ तक पांच हजार से अधिक पाण्डुलिपियों का संग्रह किया जा चुका था, जिसका श्रेय पं. स्थाणुदत्त शर्माजी को जाता है। इसकी सूची का द्वितीय प्रसून १९६६ में प्रकाशित हुआ, जिसमें १ जुलाई १९६३ से ११ जनवरी १९६५ तक प्राप्त १३५२ पाण्डुलिपियों का विवरण है। पुनः पं. स्थाणुदत्त शर्मा ने १९७४ में १४१४ पाण्डुलिपियों की सूची सम्पादित की। १९७८ में कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालय संस्कृत ग्रन्थमाला द्वितीयम् प्रसूनम् (प्रथम भाग) प्रकाशित हुआ। इस सूची का सम्पादन पं. स्थाणुदत्तजी ने ही किया था। यद्यपि इस सूची में सौ पाण्डुलिपियों का विवरण है, फिर भी विषय एवं पाण्डुलिपियों की दृष्टि से उल्लेखनीय है। इसमें सोमयाजिभट्टमाधव विरचित जैमिनीय न्यायमाला विस्तर, महादेवसरस्वती विरचित तत्त्वानुसन्धान, नकुल विरचित शालिहोत्र, गोस्वामी तुलसीदास विरचित रामायण (रामचरितमानस), महादेववेदान्ति तथा नीलकण्ठसूरि कृत टीका महाभारतम्, भोजराज विरचित राजमार्तण्ड जो पातञ्जल योगसूत्र पर भोज की वृत्ति है, नीतिशास्त्र का प्रचलितग्रन्थ सिंहासनबत्तीसी की पाण्डुलिपि का विवरण भी इस सूची में है।

इस क्रम में कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालय भारतीय विद्या संस्थान के हस्तलिखित संग्रहालय के ग्रन्थों का वर्णनात्मक सूची पत्र (प्रथम भाग) का प्रकाशन १९९८ में हुआ, जिसे पिनाकपाणिशर्मा 'माध्यन्दिन' अध्यक्ष, हस्तलिखित संग्रहालय ने सम्पादित किया है। इसके अन्तर्गत १५१३ पाण्डुलिपियों का विवरण है जो वैदिक साहित्य, गीता, माहात्म्य, दूतकाव्य, लघुकाव्य, महाकाव्य, कोष, मन्त्रशास्त्र एवं छन्द शास्त्र के ऊपर है। इस संग्रह में ज्योतिष के ग्रन्थ तत्त्वपञ्चाशिका एवं दैवज्ञचिन्तामणिकृत वारीसंहिता भी उपलब्ध है।

१९६३-२००३ : राष्ट्र में प्राकृत भाषा को पाण्डुलिपियों का विशाल संग्रह गुजरात, राजस्थान, महाराष्ट्र एवं कर्णाटक में उपलब्ध है। गुजरात में प्राच्य विद्या के विशिष्ट अध्ययन के केन्द्र के रूप में लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृतिविद्यामन्दिर की स्थापना की गई, जहाँ पर साठ हजार से अधिक पाण्डुलिपियाँ हैं। वैसे तो गुजरात में और भी पाण्डुलिपि संग्रहालय हैं जहाँ लाखों से अधिक पाण्डुलिपियाँ हैं, लेकिन उनके सम्पादन एवं अनुसंधान में जो योगदान इस संस्थान ने किया वह अपेक्षाकृत अन्य संस्थाओं में नहीं हुआ। यहाँ की पाण्डुलिपियों की सूची बनाने का कार्य प्रारम्भ करने का श्रेय मुनि पुण्यविजयजी एवं श्री लक्ष्मणभाई भोजक को जाता है। इस परम्परा का निर्वाह आज तक वहाँ के विद्वान निदेशक डॉ. जितेन्द्रभाई शाह कर रहे हैं, जो स्वयं जैन परम्परा में शास्त्र एवं प्रयोग के समन्वय के रूप में हैं एवं पाण्डुलिपियों के वैशिष्ट्य को अच्छी तरह से समझते हैं।

इस संस्थान की प्रथम सूची का प्रकाशन १९६३ में Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts in the L. D. Institute of Indology शीर्षक से प्रकाशित हुआ, जो १९८६

तक L. D. Series संख्या २,५१,५२० के अन्तर्गत प्रकाश में आये। सूचियों का सम्पादन पूज्य मुनि पुण्यविजयजी महाराज ने किया। इस ग्रन्थमाला का ६वाँ एवं ७वाँ भाग २००३ में हस्तप्रत सूचीपत्र, लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामन्दिर संग्रह से ५०६७ पाण्डुलिपियों के विवरण के साथ प्रकाशित हुआ। इसके प्रधान सम्पादक डॉ. जितेन्द्रभाई शाह हैं। इन सूचियों के प्रकाशन में डॉ. श्रीमती प्रीति नयन पंचोली का योगदान प्रशंसनीय है। जैन परम्परा में कहा गया है कि मानव जीवन को इस असार संसाररूपी समुद्र को पार करने के लिए दो ही महत्वपूर्ण साधन हैं – एक जिन प्रतिमा और दूसरा जिन आगम अर्थात् भक्ति एवं ज्ञान ही संसार समुद्र से पार करने का उपाय है। जैन परम्परा में ज्ञान पञ्चमी एवं श्रुतपञ्चमी जैसे अनुष्ठान भी मनाये जाते हैं। मुनि श्री पुण्यविजयजी ने ज्ञान भण्डारों के संरक्षण एवं सम्मार्जन का राष्ट्रव्यापी कार्य प्रारम्भ किया था। उन्होंने पाटण, खम्भात, जैसलमेर और अहमदाबाद के अनेक ग्रन्थभण्डार जिनकी स्थिति अत्यन्त दयनीय थी, को सुव्यवस्थित करवाया। उन्हीं की प्रेरणा से श्रेष्ठीवर्य श्री कस्तूरभाई को एक शोध संस्थान स्थापित करने की प्रेरणा मिली जिससे उन्होंने अपने पूज्य पिताजी की स्मृति में लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामन्दिर की स्थापना कानिश्चय किया। यहाँ की सूची का वैशिष्ट्य यह है कि ग्रन्थ काग्रन्थप्रमाण भी सूची के कोष्ठक के अन्तर्गत दिया गया है।

१९६४ :

वैसे तो प्रत्येक पाण्डुलिपि का एक-एक पृष्ठ रत्न की तरह है, लेकिन रत्नों का एक नायाब खजाना है भारत अस्मिता एवं संस्कृतिकी पहचान को द्योतित करने वाला राष्ट्रीय संग्रहालय, नई दिल्ली। यहाँ के संग्रह में कई तरह की एवं विभिन्न लिपियों में पाण्डुलिपियाँ संगृहीत की गई हैं। यहाँ दो तरह के संग्रह हैं, एक है अरबी एवं फारसी भाषा की पाण्डुलिपियों का तथा दूसरा संस्कृत एवं अन्य भाषाओं की पाण्डुलिपियों का एवं दोनों संग्रह एक दूसरे के पूरक हैं। हमें यह कहने में कोई झिझक नहीं है कि यहाँ के संग्रहालय डॉ. सत्यव्रत त्रिपाठी भारत में पाण्डुलिपि शास्त्र के विशेषज्ञों में अपना महत्वपूर्ण स्थान रखते हैं। हर पाण्डुलिपि का पृष्ठ इनके सामने उपस्थित रहता है। इस अनूठे संग्रह की जितनी प्रशंसा की जाए कम है। लेकिन दुर्भाग्य एवं शासकीय समस्याओं के कारण यहाँ की पाण्डुलिपियों की कोई विवरणात्मक सूची नहीं है, जबकि यहाँ के संग्रहालय इस कार्य के हेतु बन सकते हैं। इसकी एक शुरुआत १९६४ में हुई थी जब लगभग १०० पाण्डुलिपियों की एक विवरणात्मक सूची का प्रकाशन किया गया। इस सूची में संस्कृत, पाली, प्राकृत, तिब्बती, अरबी एवं फारसी भाषा की पाण्डुलिपियों का विवरण प्रस्तुत किया गया है। प्रसंग यह था कि ४-११, जनवरी, १९६४ में International Congress of Orientalist के आयोजन के अवसर पर राष्ट्रीय संग्रहालय, नई दिल्ली ने Manuscript from Collection शीर्षक से Descriptive Catalogue of Manuscripts का प्रकाशन किया। सूची में उल्लिखित सभी पाण्डुलिपियों का प्रदर्शन किया गया। जिसमें तीसरी शताब्दी की भूजपत्र की पाण्डुलिपि के कुछ अंश जो ब्राह्मीलिपि

में हैं, ५ वीं शताब्दी की पाण्डुलिपि भैषज्यगुरुवैद्य-प्रभा सूत्र जो भूर्जपत्र एवं गुप्तकालीनब्राह्मी लिपि में हैं तथा बौद्ध धर्म से सम्बन्धित है: १२ वीं शताब्दी का श्रीभोजदेवसंग्रह (नेवारी लिपि): युद्धजयार्णवतन्त्र जो १०वीं शताब्दी के भट्टोत्पल के द्वारा रचित है एवं दैवज्ञ सर्वबल ने १३वीं शताब्दी में इसकी प्रतिलिपि की है; १५ वीं शताब्दी में रचित संगीत का प्रसिद्ध ग्रन्थ संगीत शिरोमणि भी उस प्रदर्शनी में दिखाये गये। ये सभी पाण्डुलिपियाँ अलग-अलग संग्रहों से एकत्रित की गई थी। संस्कृतमन्त्रालय के इस प्रयास की प्रशंसा करनी चाहिए।

१९६६-१९७६ : कर्नल एच. एस. ओल्कट १८८६ में थियोसोफिकल सोसाइटी के संस्थापक अध्यक्ष बने, जिसके साथ-साथ पुस्तकों एवं पाण्डुलिपियों के विशिष्ट संस्था के रूप में उन्होंने अड्यार एवं रिसर्च सेण्टर की आधारशिला रखी। उपलब्ध पुस्तकों एवं पाण्डुलिपियों के सूचीकरण का कार्य उन्होंने १८९१ से ही प्रारम्भ कर दिया था। १९११ में इस संग्रह की ११.८४२ पाण्डुलिपियों की सूची प्रकाशित हो चुकी थी। इस बीच १९०८ में तत्कालीन निदेशक डॉ. एफ. ए. श्राडर ने विवरणात्मक सूची प्रकाशित करने की योजना तैयार की, जिसका प्रतिफल १९४२ में ११०३ पाण्डुलिपियों की सूची के साथ सामने आया। इसी क्रम में तीन और भाग प्रकाशित हुए, लेकिन इसके अन्तर्गत बारहवें भाग का प्रकाशन १९६६ में हुआ जो विशिष्टाद्वैत, द्वैत, शिवाद्वैत एवं अनुभवाद्वैत पाण्डुलिपियों के सूची से सम्बन्धित है तथा चतुर्थ भाग का प्रकाशन १९६८ में हुआ, जिसका सम्पादन पण्डित के. परमेश्वर आइथल ने किया था। स्तोत्र को पाण्डुलिपियों से सम्बन्धित इसके दो खण्डों में ३२४४ पाण्डुलिपियों का विवरण दिया गया है। इसी के भाग-५ में काव्य, नाटक एवं अलंकार की पाण्डुलिपियाँ, भाग ६ में छन्द, कोष एवं व्याकरण, भाग-७ में कामशास्त्र एवं आयुर्वेद की पाण्डुलिपियों का विवरण दिया गया है।

१९७२ में भाग-८ एवं भाग-९ का प्रकाशन हुआ। इन दोनों भागों का सम्पादन प्रो. आइथल, पण्डित टी. एच. विश्वनाथन् एवं पण्डित ए. ए. रामनाथन् ने किया। १९७६ में इसके १३वें भाग का सम्पादन एवं संकलन डॉ. ई. आर्. श्रीकृष्णशर्माजी ने किया, जो विश्वभारती संग्रह की पाण्डुलिपियों से सम्बन्धित है। इसके प्रथम खण्ड में वेद, वेदाङ्ग एवं उपनिषद् की पाण्डुलिपियाँ हैं एवं द्वितीय खण्ड में इतिहास, काव्य आदि की। अड्यार की सूची का वैशिष्ट्य यह है कि यह सूची एक-एक विषय एवं विषयवस्तु को ध्यान में रखकर विभाजित की गई है। जैसे वेद के अन्तर्गत प्रथमतः ऋग्वेद से सम्बन्धित संहिता, भाष्य, ब्राह्मण इत्यादि की पाण्डुलिपियों को क्रमानुसार रखकर सूचना दी गई है।

१९६६-२००८ : जैसा कि पहले कहा जा चुका है कि न्यु कटालोगुस कटालोगोरुम (न्यु केटेलोगुस् केटेलोगरम्) योजना का प्रारम्भ १९३५ में हुआ था, जिसके अनन्तर इसका प्रथम भाग प्रकाशित हुआ। पुनः प्रथम भाग का संशोधित संस्करण १९४९ में प्रो. वी. राघवन् के निर्देशन एवं सम्पादन में प्रकाशित

हुआ, जिसमें प्रो. राघवन् ने लगभग सौ पृष्ठों की सामग्री इस भाग के साथ जोड़ी, जिसके अन्तर्गत उपलब्ध सूचियों का विवरण भी है। इस क्रम में प्रो. राघवन् ने १९६६ में भाग-२, १९६७ में भाग-३, १९६८ में भाग-४ का सम्पादन किया जो मद्रास विश्वविद्यालय के अन्तर्गत प्रकाशित हुये। १९६९ में भाग-५, १९७१ में भाग-६, १९७३ में भाग-७, का प्रकाशन हुआ जिसे डॉ. के. कुञ्जनी राजा ने सम्पादित किया था। इसके अनन्तर १९७४ में भाग-८, १९७७ में भाग ९ एवं १९७८ में भाग १० तथा १९८३ में 'प' अक्षर तक भाग - ११ का प्रकाशन हुआ जिसके सम्पादन में डॉ. राजा के साथ सहसम्पादक के रूप में डॉ. सी. एस्. सुन्दरन् ने भी सहायता की। इसके पश्चात् १९८८ में भाग-१२ के प्रधान सम्पादक के रूप में प्रो. एन. वी. जी. नाथन् ने इस योजना को आगे बढ़ाया प्रो. वी. जी. नाथन् के साथ डॉ. सी. एस्. सुन्दरन् तथा डॉ. एन्. गंगाधरन् सहसम्पादक के रूप में इस कार्य से जुड़े रहे। इनके प्रयास से भाग-१५ तक का प्रकाशन सम्भव हुआ।

न्यु कटालोगुस् कटालोगोरुम् (न्यु केटेलोगुस् केटलोगरम्) परियोजना बीच में शिथिल रही, लेकिन सम्प्रति मद्रास विश्वविद्यालय में संस्कृत विभागाध्यक्ष प्रो. सिनिरुद्ध दाशजी ने इसमें गति प्रदान की। संस्कृति विभाग, भारत सरकार का यह निर्णय विशेष प्रशंसनीय है कि, राष्ट्रीय पाण्डुलिपि मिशन के अन्तर्गत इसके प्रकाशन का निर्णय लिया गया जिसके फलस्वरूप प्रो. दाश ने भाग-१५ के संशोधित संस्करण के साथ-साथ भाग-१६ से भाग-२० तक का सम्पादन ही नहीं किया वरन् २००७ में मद्रास विश्वविद्यालय के अन्तर्गत प्रकाशन भी सम्भव किया। शेष भाग भी सम्पादन एवं प्रकाशन की सरणि में है। इस योजना का कार्यान्वयन संस्कृति मंत्रालय के लिये किसी विशिष्ट योगदान से कम नहीं है। प्रो. सिनिरुद्ध दाश इसके लिये बधाई के पात्र हैं।

१९६९ :

प्रो. बी. आर्. शर्मा जो उस समय केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठ, तिरुपति के निदेशक थे, उन्होंने कामेश्वरसिंह संस्कृत विश्वविद्यालय, दरभंगा के पुस्तकालय की ३३२० पाण्डुलिपियों की सूची तैयार की जो Descriptive Catalogue of Raj Manuscripts के नाम से प्रकाशित हुई। वस्तुतः इन पाण्डुलिपियों का संग्रह पूर्व में महाराजा दरभंगा के संग्रह में था। इस सूची का शीर्षक था - दरभंगा-राजहस्तलिखितग्रन्थानाम् कामेश्वरसिंहसंस्कृतविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थानाम् सूची-पत्रम्'। इस सूची में अन्य विषय की पाण्डुलिपियों के साथ क्रीडा, उद्यानवृक्षारोपण आदि विषयों पर प्राकृत, हिन्दी, मैथिली एवं मराठी भाषा की पाण्डुलिपियाँ हैं। सूची के प्रारम्भ में जहाँ एक ओर प्रो. बी. आर्. शर्माजी ने एक विस्तृत भूमिका दी है, वहीं पर वहाँ के तत्कालीन कुलपति श्री एव. वी. सोहानी का हिन्दी एवं अंग्रेजी भाषा में पुरोवाक् सूची की उपयोगिता को सिद्ध करता है।

१९७०-१९८४ : श्री रणबीर संस्कृत शोध संस्थान, जम्मू में लगभग छः हजार पाण्डुलिपियों का संग्रह है, जिसकी सूची के प्रथम भाग का संकलन डॉ. एम्. एम्. पाटकर ने शोध संस्थान के सहयोगियों की सहायता

से तैयार किया। इस भाग में ११७९ पाण्डुलिपियों की विवरणात्मक सूची है, जिसमें वैदिक साहित्य के साथ-साथ कोष, छन्द एवं संगीत की भी पाण्डुलिपियाँ हैं। इसी का द्वितीय भाग १९७३ में १६२७ पाण्डुलिपियों की सूची के साथ प्रकाशित हुआ, जिसमें संगीत, कामशास्त्र, धर्मशास्त्र एवं दर्शन की पाण्डुलिपियों का संकलन है। २५६७ पाण्डुलिपियों के विवरण के साथ यहाँ की सूची का तृतीय भाग १९८४ में प्रकाशित हुआ जिसमें विशेष रूप से ज्योतिष शास्त्र, रामायण, महाभारत, पुराण, भक्ति एवं तन्त्र की पाण्डुलिपियाँ हैं।

जयपुर के महाराजाओं के संग्रह की सूची का प्रकाशन Catalogue of Manuscripts in the Maharaja of Jaipur Museum शीर्षक से श्री जी. एन्. बहुरा ने संकलित एवं सम्पादित किया, जिसे जयपुर महाराजा संग्रहालय, सिटी पैलेस, जयपुर के सचिव ने प्रकाशित किया।

१९७१-१९८४ : श्री गोपाल नारायण बहुरा ने ही जयपुर के पोथीखाना की एक सूची Literary Heritage of the Rulers of Amber and Jaipur के नाम प्रकाशित की। इन्हीं के द्वारा पोथीखाना संग्रह (अ) की ५०० पाण्डुलिपियों की सूची का प्रकाशन Catalogue of Manuscripts in the Maharaja Sawai Man Singh II Museum शीर्षक से १९८४ में तथा १९८७ में ४८३ पाण्डुलिपियों के सूची के साथ प्रकाशित किया गया जिसमें श्री आर्. जी. शर्मा ने संकलन एवं सम्पादन में श्री बहुरा की सहायता की।

१९७२ : Institute of History of Medicine, Hyderabad A check list of Sanskrit Medical Manuscripts शीर्षक से १०८२ पाण्डुलिपियों का विवरण १९७२ में प्रकाशित हुआ, जिसका सम्पादन वहीं के अनुसन्धान अधिकारी डॉ. बी. रामाराव ने किया। ये पाण्डुलिपियाँ आयुर्वेद की हैं। इस सूची के साथ प्रो. वी. राघवन् का पुरोवाक् भी है।

१९७२ : ब्रिटिश म्यूजियम की त्रैमासिक पत्रिका British Museum Quarterly xxxvi (१९७२) में जिन पाण्डुलिपियों एवं पुस्तकों को जून ७० एवं १९७३ के बीच संगृहित किया गया था, उनकी सूची का प्रकाशन Department of Oriental Manuscripts and Printed Books शीर्षक से प्रकाशित हुआ, जिसमें पृष्ठ ५९-६० पर इनकी सूची है। इसी तरह British Library Journal १.१.१९७५ के पृष्ठ ९९-१०५ पर इनकी एक सूची है, जिसका प्रकाशन १९७४ में हुआ। पुनः १९७९, १९८० एवं १९८३ में भी इस तरह की सूची प्रकाशित करने का क्रम चलता रहा।

१९७५ : Bibliothéque Nazionale et Universitaire de Strassburg में उपलब्ध ३३४ जैन पाण्डुलिपियों की सूची का संकलन प्रो. चन्द्रभाल त्रिपाठी ने किया जो लाइडेन के नाम से प्रकाशित हुई।

१९७८ : बहुत समय तक एक व्यवस्था थी कि - षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च अर्थात् वेद का अध्ययन शिक्षा, निरुक्त, व्याकरण, कल्प, छन्द एवं ज्योतिष के साथ करना चाहिए। इनकी अनुपस्थिति में वेद ज्ञेय

नहीं है। शनैः शनैः भारतीय मनीषा के स्वरूप में अभिवृद्धि होती गई और वाङ्मय में चार कोटियाँ बनी-त्रयी वार्ता-आन्वीक्षिकी दण्डनीतिश्च । इसमें दण्डनीति अर्थात् कौटिलीय अर्थशास्त्र के अभ्युदय के साथ भारतीय ज्ञान एवं तत्कालीन सामाजिक परिवेश एवं व्यवस्था के परिचय से विश्व पटल पर चित्र ही बदल गया और इसका सम्पूर्ण श्रेय जाता है ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, मैसूर विश्वविद्यालय, मैसूर को, जिसके संग्रह में कौटिलीय अर्थशास्त्र की पाण्डुलिपि सुरक्षित है । लगभग पचास हजार पाण्डुलिपियों के इस संग्रह की पहली सूची का प्रकाशन १९७८ में ३०३५ पाण्डुलिपियों के विवरण के साथ प्रारम्भ हुआ । प्रथम भाग में वैदिक संहितायें, ब्राह्मण, भाष्य तथा उपनिषदों की पाण्डुलिपियों की सूची है । यह सूची Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts शीर्षक से डॉ. जी. मरूलसिद्धैया के प्रधान सम्पादकत्व में प्रकाशित हुई, जो उस समय मैसूर विश्वविद्यालय में संस्कृत भाषा में स्नातकोत्तर अध्ययन विभाग के प्रो. एवं अध्यक्ष के साथ ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट के निदेशक भी थे । इस सूची के प्रकाशन के क्रम में १९७८ में ही भाग-२ का प्रकाशन हुआ जिसमें कल्पसूत्र की ४९१ पाण्डुलिपियों का विवरण है । इसी वर्ष भाग-४ का प्रकाशन पहले हो गया, लेकिन भाग-३ का प्रकाशन १९७९ में हुआ । ये सभी भाग दो खण्डों में प्रकाशित हुये । प्रथम खण्ड के अन्तर्गत तालिकाक्रम में पाण्डुलिपियों की सूची दी गई तथा द्वितीय खण्ड में पाण्डुलिपियों के कुछ अंश दिये गये । इस तरह से भाग चार तक वैदिक साहित्य की पाण्डुलिपियों के साथ-साथ स्मृति, निबन्धग्रन्थ, शान्ति, पूजा आदि लगभग १३, १८७ पाण्डुलिपियों का विवरण दिया गया । १९८० एवं १९८१ में भाग - ५ एवं भाग-६ का प्रकाशन हुआ, जिसके अन्तर्गत क्रमशः ८१८ एवं ८८८ पाण्डुलिपियों का विवरण दिया गया है, जिसमें व्रत, इतिहास, पुराण, उपाख्यान, माहात्म्य, गीता एवं सहस्रनाम की पाण्डुलिपियों का विवरण है । भाग-६ तक के प्रधान सम्पादक डॉ. जी. मरूलसिद्धैया थे । इसके अनन्तर विद्वान डॉ. एच्. पी. मल्लदेवरू ने इस कार्य को प्रधान सम्पादक के रूप में आगे बढ़ाया । जिसके कारण १९८२ में भाग-८ के अन्तर्गत ८५८ पाण्डुलिपियों का विवरण प्रकाशित हुआ । डॉ. मल्लदेवरू ने इस कार्य में इतनी रुचि ली कि प्रत्येक वर्ष यहाँ की सूचियाँ प्रकाश में आने लगी । १९८३ में भाग ९ के अन्तर्गत ४६६; १९८४ में भाग-७ के अन्तर्गत ६४५; १९८४ में ही भाग १० के अन्तर्गत ८८८; १९८५ में भाग ११ के अन्तर्गत १२१८; १९८६ में भाग १३ के अन्तर्गत ६४४ पाण्डुलिपियों के विवरण के साथ १९८७ में भाग-७ तथा भाग १२ का प्रकाशन हुआ । १९८७ में ही भाग- १५ तथा १९८८ में भाग-१४ का भी प्रकाशन हुआ । इस तरह डॉ. मल्लदेवरू ने ११ भागों के सम्पादन एवं प्रकाशन की योजना को साकार किया । दुर्योगवश डॉ. मल्लदेवरू का निधन हो गया, लेकिन इस योजना को डॉ. के. गोपालचार जो विश्वविद्यालय में मल्लदेवरू के उत्तराधिकारी थे, ने आगे बढ़ाया एवं उनके प्रधान सम्पादकत्व में १९९० में भाग-१६ तथा भाग-१७ का प्रकाशन हुआ । इस तरह

यहाँ से ५२,३१९ पाण्डुलिपियों की सूची सामने आई। विषय की दृष्टि से भी यह संग्रह वैविध्यपूर्ण है। वैदिक वाङ्मय से लेकर शान्ति, पूजा, व्रतकथा, आर्षस्तोत्र, पद्य, गद्य, कथा, चम्पू, शिल्प, रत्नशास्त्र, दर्शनशास्त्र, अर्थशास्त्र, अद्वैत, अनुभवाद्वैत, विशिष्टाद्वैत शैव, वीरशैव, आयुर्वेद, वेदान्त, आगम (शैव, वैखानस, पाञ्चरात्र, तन्त्र) एवं मन्त्रशास्त्र की पाण्डुलिपियाँ यहाँ के संग्रह में हैं। इन्स्टीट्यूट के संग्रह में महाराजा मैसूर के संग्रह की श्रीतत्त्वनिधि पाण्डुलिपि का सम्पादन एवं प्रकाशन यहाँ के विद्वानों ने किया है। जिसके तीन भाग प्रकाशित हो चुके हैं। नौ निधियों पर यह ग्रन्थ सम्पूर्ण सामग्री प्रस्तुत करता है। सचित्र पाण्डुलिपि की दृष्टि से भी यह ग्रन्थ भारतीय मनीषा के प्रत्येक अध्येता के लिये उपयोगी सिद्ध हो सकता है। जिस तरह से इस नगर के माध्यम से विद्या का संरक्षण होता चला आ रहा है, उसी तरह आज भी प्रो. रा. सत्यनारायण, प्रो. पी. एस. फिलियोजा, डॉ. एच. वी. नागराजराव, डॉ. टी. सत्यनारायण, डॉ. जगन्नाथ, डॉ. एम. ए. जयश्री एवं श्री नरसिम्हन जैसे श्रेष्ठ सम्पादक मैसूर में विद्यमान हैं।

प्रो. रा. सत्यनारायण ने नर्तन निर्णय (तीन भागों में), चतुर्दण्डी प्रकाशिका (दो भागों में) एवं रागलक्षण के सम्पादन एवं अनुवाद के साथ अपनी वृत्ति की विवेचना करके कलामूलशास्त्र ग्रन्थमाला को समृद्ध किया है। प्रो. फिलियोजा ने शैव आगम के प्रसिद्ध ग्रन्थ अजितमहातन्त्र (पाँच भागों में) एवं स्वायम्भुवसूत्रसंग्रह का सम्पादन एवं अनुवाद का कार्य पूर्ण किया है। सभी ग्रन्थ प्रकाशित हो चुके हैं।

१९७८-९६ : वृन्दावन शोध संस्थान, वृन्दावन के संस्थापक श्री आर. डी. गुप्ता ने १९६८ में इस संस्था की स्थापना के माध्यम से ब्रज संस्कृतिको सम्पूर्णता के साथ उद्घाटित करने के क्रम में अनेक प्रयास किये, जिसमें उनकी एक सफल परियोजना है पाण्डुलिपियों का संग्रह, संरक्षण एवं प्रकाशन। इस संग्रह में संस्कृत पाण्डुलिपियों के साथ-साथ हिन्दी विशेष रूप से ब्रज भाषा की पाण्डुलिपियाँ हैं। ब्रजभाषा की पाण्डुलिपियों की दृष्टि से यह संग्रह विशेष रूप से उल्लेखनीय है। यहाँ की प्रथम सूची १९७८ में Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Vrindavan Research Institute शीर्षक से प्रकाशित हुई, जिसका संकलन बी. हनुमन्ताचार एवं सम्पादन डॉ. आर. डी. गुप्ता एवं श्री जे. सी. राइट ने किया था। यह सूची का द्वितीय खण्ड था, जिसमें ६५०८ पाण्डुलिपियों का विवरण है। इसका प्रथम खण्ड १९७९ में १५०० पाण्डुलिपियों के विवरण के साथ प्रकाशित हुआ, जिसका सम्पादन डॉ. गुप्ता के साथ एम. सी. गुप्ताजी ने किया। १९८१ में दस हजार पाण्डुलिपियों के सूची के साथ इसके तृतीय खण्ड का प्रकाशन हुआ, जिसका संकलन श्री बी. बी. गोस्वामी ने किया। १९८२ में जो सूची प्रकाशित हुई उसमें १२०१ पाण्डुलिपियों का विवरण है, जो कम से कम ४५ विषयों की पाण्डुलिपियों के बारे में सूचना देती है। उसमें ब्रजभाषा की अनेक पाण्डुलिपियाँ हैं। पुनः १९८५ एवं १९९१ में १३३३० एवं १६८३० पाण्डुलिपियों की

सूची के साथ चतुर्थ एवं पञ्चम खण्ड की सूची का प्रकाशन हुआ। इन सूचियों में आर्थिक सामवेद, मीमांसा कौस्तुभ एवं राघवपाण्डवीयम् जैसे अनेक हस्तलेख हैं। १९९० में यहाँ हिन्दी भाषा पाण्डुलिपियों की सूची तथा १९९६ में का Descriptive Catalogue of Panjabi Manuscripts का सम्पादन श्री अमृतलाल टकरके द्वारा हुआ। इसमें आदि ग्रन्थ, दशम ग्रन्थ, साखी, भक्तिकाव्य एवं वैद्यक आदि की चालीस पाण्डुलिपियों का विवरण है। हिन्दी की सूची में १३५० पाण्डुलिपियों का विवरण है। इस संग्रह में पचास हजार से अधिक पाण्डुलिपियाँ हैं जिनके प्रकाशन एवं अनुसन्धान की योजना को वहाँ के वर्तमान निदेशक डॉ. हरिमोहन मालवीयजी स्वरूप दे रहे हैं।

१९८१ : दिगम्बर जैन सरस्वती भण्डार नया मन्दिर, धर्मपुरा, दिल्ली की पाण्डुलिपियों की सूची Catalogue of Sankrit Prakrit and Apabhramsa Manuscripts शीर्षक से ज्ञानपीठ मूर्तिदेवी जैन ग्रन्थमाला संख्या-९ में भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन से प्रकाशित हुई जिसका सम्पादन श्री कुन्दन लाल जैन ने किया।

१९८३ : दिल्ली के बी. आर. पब्लिशिंग कार्पोरेशन ने Manuscripts Illustration of the Medieval Deccan नामक पुस्तक का प्रकाशन किया, जिसे रानाडे ने लिखा है।

१९८४ : ओडिशा राज्य संग्रहालय की चुनी हुई चित्रित पाण्डुलिपियों का एक संकलन Illustrated Palm Leaf Manuscripts of Orissa शीर्षक से प्रकाशित हुआ, जिसका संकलन एवं सम्पादन श्री सुभाष पाणिजी ने किया है। इसका प्रकाशन भी Orissa State Museum के द्वारा किया गया है। इस कैटलॉग की भूमिका अत्यन्त उपयोगी है एवं सूचनाओं से पूर्ण है। सूची को २६ वर्ग में बाँटकर वेद, तन्त्र आदि की दृष्टि से प्रमुख पाण्डुलिपियों का विवरण दिया गया है। अमरुकशतक, गीतगोविन्द, विदर्धमाधव, उषा, विलास, महाप्रभुजन, चित्रकाव्यबन्ध, चौसठरतिबन्धन आदि १२८ पाण्डुलिपियों के विवरण के साथ चित्रों को भी स्थान दिया गया है।

१९८५ : कालीकट विश्वविद्यालय संस्कृत ग्रन्थमाला संख्या-एक के अन्तर्गत वहाँ संगृहित ६३० पाण्डुलिपियों की सूची का सम्पादन डॉ. एम. एस. मेनन एवं डॉ. एन. वी. पी. उन्निथिरी ने किया। इस सूची का प्रकाशन भी वहीं से हुआ है।

१९८५ में ही बर्दवान विश्वविद्यालय की ६०७ पाण्डुलिपियों की सूची का प्रकाशन Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts, Volume-I का प्रकाशन हुआ, जिसका संकलन श्रीमती जयश्री मुखर्जी ने किया तथा सम्पादन डॉ. सिद्धेश्वर चट्टोपाध्याय के द्वारा किया गया। इसका द्वितीय एवं तृतीय भाग क्रमशः १९८९ एवं १९९६ में ६५४ एवं १८० पाण्डुलिपियों के विवरण के साथ प्रकाशित हुआ। तृतीय भाग के सम्पादक डॉ. अमरनाथ भट्टाचार्य थे। इस भाग में नव्यन्याय की पाण्डुलिपियों का विवरण है।

Welcome Institute for the History of Medicine, London के पुस्तकालय में उपलब्ध संस्कृत एवं प्राकृत भाषा की ७१२८ पाण्डुलिपियों की सूची प्रकाशन के लिये तैयार की गई। इनका प्रकाशन प्रस्तावित है।

१९८५ में ही भारतीय विद्या भवन, मुम्बई के पुस्तकालय में उपलब्ध १३७७ पाण्डुलिपियों की सूची का संकलन श्री एम. बी. वर्णेकर ने तालिकाक्रम में तैयार किया।

१९८६-२००२: Catalogue Descriptif des Manuscrits (Descriptive Catalogue of Manuscripts) के भाग-१ एवं २ को डॉ. वी. वरदाचारी ने तैयार किया एवं प्रो. एन. आर. भट्ट ने प्राक्कथन जोड़ा। दोनों भागों का प्रकाशन क्रमशः १९८६ एवं १९८७ Institute Francais D Indologie, Pondichery में से किया गया। प्रथम भाग के अन्तर्गत शैवागम से सम्बन्धित सात सौ पाण्डुलिपियों का विवरण है एवं द्वितीय भाग लगभग एक हजार पाण्डुलिपियों का विवरण प्रस्तुत करता है। प्रो. वी. वरदाचारी आगमों के सैद्धान्तिक पक्ष को समझने वाले विद्वानों में अग्रणी थे। द्वितीय भाग में अपनी विस्तृत भूमिका में एक ओर जहाँ डॉ. वरदाचारी ने सभी मूलागम, उपागम एवं विविध विधियों से सम्बन्धित बृहद् सूची दी है, वहीं आगम शास्त्र की परम्परा का भी वर्णन किया है।

इसी क्रम में वरदाचारीजी ने १९९० में भाग ३ का सम्पादन किया, जिसमें तमिल, तेलगु एवं मणिप्रवाल भाषा की पाण्डुलिपियाँ हैं। यह सभी मूल एवं उपागम से सम्बन्धित हैं। इस कार्य में एस्. दीक्षितार, टी. गणेशन् एवं एफ्. ग्रिमल ने उनकी सहायता की थी। इन्दिरा गान्धी राष्ट्रीय कला केन्द्र ने कलामूलशास्त्र ग्रन्थमाला के अन्तर्गत ईश्वरसंहिता का प्रकाशन पाँच भागों में किया है। इसके प्रथम भाग में आगम शास्त्र विशेष रूप से पाञ्चरात्र आगम पर डॉ. वी. वरदाचारी की भूमिका पठनीय है। फ्रेंच इन्स्टीट्यूट की सूची का पाँचवा भाग २००२ में प्रकाशित हुआ जिसका सम्पादन एफ्. ग्रिमल एवं टी. गणेशन् ने किया है। इसके अन्तर्गत ९२७ पाण्डुलिपियों का विवरण है, जो वहाँ पर सौ बण्डलों में रखी हुई है। इसके साथ ही वहाँ पर ८२४० बण्डल हैं, जिनमें ताड़पत्रों में ग्रन्थ हैं तथा ३६० हस्तलेखों के बण्डल हैं। इस संग्रह में ११८८ संस्कृत ग्रन्थों का लिप्यन्तरण के रूप में संगृहीत पाण्डुलिपियाँ हैं। संग्रह में कुल ६८५० संस्कृत भाषा की पाण्डुलिपियाँ हैं।

इस संग्रह का प्रारम्भ फ्रेंच इन्स्टीट्यूट की स्थापना के तुरन्त बाद ही १९५५ में किया गया था। इसका मुख्य उद्देश्य था कि दक्षिण भारत में प्रचलित शैव आगम परम्परा के ग्रन्थों को एकत्रित एवं प्रकाशित करना। इस कार्य को इन्स्टीट्यूट आज तक आगे बढ़ा रहा है। इस संग्रह में १२०० पाण्डुलिपियाँ तमिल भाषा में १४० दुलू भाषा के साथ तेलगू, मलयालम एवं कन्नड़ भाषा में भी हस्तलेख हैं। इन सभी की सूची परम्परा शीर्षक के अन्तर्गत यहाँ की वेबसाइट पर उपलब्ध है।

१९८६-२०००: १९८६ में पुणे विद्यापीठ (University of Pune) के अन्तर्गत जयकर लाइब्रेरी की सूची का

प्रथम भाग प्रकाशित हुआ, जिसमें संस्कृत भाषा की १८१६ पाण्डुलिपियाँ हैं। इस सूची का सम्पादन डॉ. एस्. जी. महाजन एवं डॉ. आर्. पी. गोस्वामी ने किया। इसके भाग- २ का प्रकाशन १९८९ में हिन्दी एवं संस्कृत की ९६६ पाण्डुलिपियों के विवरण के साथ प्रकाशित हुआ, जिसके संकलन में श्रीमती नीला देशपाण्डे एवं श्री सी. पी. फराण्डे ने सहायता की। इसके तृतीय भाग का प्रकाशन १९९६ में ६३७ पाण्डुलिपियों के विवरण के साथ हुआ, जिसमें संस्कृत, मराठी एवं हिन्दी भाषा की पाण्डुलिपियाँ सम्मिलित हैं। इनका संकलन श्री एम्. बी. कन्नूर, श्री आर्. पी. गोस्वामी एवं सी. पी. फराण्डे ने किया। चतुर्थ भाग २००० में प्रकाशित हुआ। इसमें १०४ चुनी हुई पाण्डुलिपियों का विवरण है। इसका संकलन श्रीमती नीला देशपाण्डे, आर्. पी. गोस्वामी तथा सी. पी. फराण्डे ने पूर्ण किया।

१९८६ में एक सूची का प्रकाशन विवरणात्मक हस्तलेख सूची के नाम से कामेश्वरसिंह दरभंगा संस्कृत विश्वविद्यालय, कामेश्वरनगर, दरभंगा से किया गया। इस सूची में २६७३ पाण्डुलिपियों का विवरण है, जिसमें वैदिकसाहित्य, धर्मशास्त्र, व्याकरण, कर्मकण्ड, दर्शन, पुराण, तन्त्र, आयुर्वेद एवं स्तोत्र की पाण्डुलिपियाँ हैं।

१९८६ में ही A Descriptive Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts का प्रकाशन B. J. Institute Museum of Learning and Research, Ahmedabad से हुआ, जिसका सम्पादन भारती के. शेलात एवं विभूति पी. भट्ट ने किया।

१९८७ : देवकुमार जैन ओरियण्टल लाइब्रेरी आरा में संगृहित पाण्डुलिपियों की सूची Catalogue of Sanskrit, Prakrit, Apabhramsa and Hindi शीर्षक से दो भागों में किया गया, जिसका सम्पादन ऋषभचन्द्र जैन ने किया है।

१९८८-२००० : १९८८ में उत्तरप्रदेश सरकार के अन्तर्गत राजकीय पाण्डुलिपि पुस्तकालय, इलाहाबाद के पाण्डुलिपियों की सूची का प्रकाशन संस्कृतवाङ्मय के हस्तलिखित ग्रन्थों की विवरणात्मक सूची शीर्षक से प्रथम खण्ड का प्रकाशन हुआ। इसमें ३८९३ पाण्डुलिपियों का विवरण है। सूची का सम्पादन डॉ. श्याम नारायण पाण्डेय एवं डॉ. श्रद्धानन्द पाण्डेयजी ने किया। इस सूची के साथ ग्रन्थों की अनुक्रमणिका भी दी गई है। इसके द्वितीय खण्ड का प्रकाशन २००० में हुआ जिसका सम्पादन कु. रेखा त्रिवेदी एवं श्री राम अवध यादव ने किया है। इस सूची में काव्यशास्त्र, आयुर्वेद एवं ज्योतिष की पाण्डुलिपियाँ हैं।

१९८८ में ही A Descriptive Alphabetical Catalogue of Manuscripts शीर्षक से उत्कल विश्वविद्यालय के पुस्तकालय में संगृहित सूची का प्रकाशन हुआ, जिसमें ५७८७ पाण्डुलिपियों का विवरण है। यह सूची दो खण्डों में विभाजित है। प्रथम खण्ड विवरणात्मक सूचना देता है, जबकि द्वितीय खण्ड में वर्णक्रमानुसार पाण्डुलिपियों की सूची है, जिसका सम्पादन

डॉ. ए. के. देव ने किया तथा प्रकाशन उत्कल विश्वविद्यालय, वाणी विहार, भुवनेश्वर से किया गया है।

१९८८ : विश्वभारती, शान्तिनिकेतन (पश्चिम बंगाल) में उपलब्ध पाण्डुलिपियों की सूची Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts Part-III १९० पाण्डुलिपियों के विवरण के साथ प्रकाशित हुई। साहित्य से सम्बन्धित पाण्डुलिपियों के इस खण्ड का सम्पादन डॉ. अलकानन्द बनर्जी ने किया था। इसी के खण्ड ४ एवं ५ का प्रकाशन क्रमशः १९९३ से १८६ एवं ९५ पाण्डुलिपियों के विवरण के साथ प्रकाशित हुआ।

१९८९ : इस वर्ष Academy of Sanskrit Research मेलुकोटे (कर्णाटक) से Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts (विशिष्टाद्वैत वेदान्त) का प्रकाशन हुआ, जिसका संकलन विद्वान एस. नरसराज भट्टार ने किया। यह प्रकाशन अकेडमी के ग्रन्थमाला संख्या १३ में प्रो. एम्. ए. लक्ष्मीताताचार के प्रधान सम्पादकत्व में प्रारम्भ हुआ। मेलुकोटे दक्षिण भारत के बदरिकाश्रम के रूप में प्रसिद्ध है, जो भगवान रामानुज की कर्मभूमि है। विशिष्टाद्वैत दर्शन के अध्ययन के साथ अन्य सम्प्रदायों के अध्ययन के लिये यह विशिष्ट केन्द्र है। इस संस्था ने पाण्डुलिपियों के संरक्षण एवं प्रकाशन के लिये विशेष परिश्रम किया है। १९८९ तक यहाँ के संग्रह में ८३१० पाण्डुलिपियाँ थी, जिसमें प्रथम भाग में ३५८ पाण्डुलिपियों का विवरण है। १९९२ में द्रविणप्रबन्धम् एवं रहस्यप्रबन्धम् से सम्बन्धित १०११ पाण्डुलिपियों की सूची प्रकाशित हुई, जिसके संकलन में विद्वान् वीरराघवन, विद्वान् वी. एस्. विजयराघवन, विद्वान् वी. वी. रामप्रिया तथा विद्वान् वी. सौम्यनारायण ने सहायता की। २००० में ASR Series ३५ में द्वैत एवं द्वैत से सम्बन्धित २८५ पाण्डुलिपियों की सूची का संकलन विद्वान एच. एस. हनुमन्तराव ने किया।

१९८९ में ही The Research and Publication Department, जम्मू एवं काश्मीर सरकार, श्रीनगर से Catalogue of Sanskrit Manuscripts तैयार किया गया, लेकिन प्रकाशित नहीं हुआ है। इस सूची को वहाँ के उपनिदेशक ने तैयार किया था जिसमें ४८३८ पाण्डुलिपियों की सूची है, जो प्रायः संस्कृत भाषा एवं शारदा लिपि में हैं।

Abrol Manuscripts and Rare Books Library, १९७ गली ताँगा वाली, जम्मू-तवी से ६५ पाण्डुलिपियों की एक सूची भी प्रकाशित हुई है। Computerised International Catalogue of Tamil Palm leaf Manuscripts (Volume I to V) का प्रकाशन तमिल विश्वविद्यालय, तञ्जावुर से हुआ, जिसमें २१९७३ पाण्डुलिपियों का विवरण है। इस सूची का सम्पादन K. C. Chellamuttu ने किया जो उस समय कम्प्यूटर विभाग के प्रोफेसर एवं अध्यक्ष थे।

१९९० : दिगम्बर जैन अतिशय मन्दिर, जयपुर की पाण्डुलिपियों की सूची का प्रकाशन दिगम्बर जैन

अतिशय मन्दिर, महासंघ, जयपुर से हुआ।

१९९०-१९९८ : इन्स्टीट्यूट ओफ एशियन स्टडीज्, तिरुवनम्यूर, चेन्नई के संग्रह में तमिल लिपि एवं भाषा में पाण्डुलिपियों का संग्रह है। पाण्डुलिपियों की मानुष डेटाशीट तैयार करने का कार्य इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय कलाकेन्द्र के माध्यम से प्रारम्भ हुआ था। उसी समय यहाँ की प्रथम सूची का प्रकाशन डॉ. शु हिकोसाका एवं डॉ. जॉन सैमुअल के प्रधान सम्पादकत्व में प्रो. एम. षण्मुखम पिल्लई ने सम्पादित किया। जिसका प्रकाशन भी इन्स्टीट्यूट से हुआ। प्रो. षण्मुखम् ने भाग-१, खण्ड एक एवं दो भाग-२, खण्ड एक एवं दो के सम्पादन के साथ २३९७ पाण्डुलिपियों का विवरण प्रस्तुत किया। ये भाग क्रमशः १९९०, १९९१ एवं १९९२ में प्रकाशित हुए। १९९३ में भाग ३ एवं ४ के खण्ड एक एवं दो का सम्पादन डॉ. ए. थसराथन् ने १२६६ पाण्डुलिपियों के सूची के साथ किया। १९९६, १९९७ एवं १९९८ में क्रमशः भाग-४ खण्ड एक एवं दो, भाग-५ खण्ड एक एवं दो का प्रकाशन हुआ, जिसका सम्पादन डॉ. पी. सुब्रमनियम एवं डॉ. के. जयकुमार ने किया।

पाटन के लगभग १७ जैन भण्डार, जिनका एकीकरण हेमचन्द्राचार्य जैन ज्ञान मन्दिर के रूप में हुआ था, उनकी सूची का प्रकाशन डॉ. जितेन्द्रभाई शाह के सम्पादन में ३ भागों में हुआ। सूची का प्रकाशन शारदाबेन चिमनभाई एजूकेशनल रिसर्च सेण्टर, अहमदाबाद से १९९१ में किया गया।

१९९४ : संस्कृत साहित्य परिषद्, कलकत्ता की पाण्डुलिपियों की सूची का प्रथम भाग तन्त्र की ८९० पाण्डुलिपियों की सूची के साथ प्रकाशित हुआ। इस भाग का संकलन पं. मधुसूदन चक्रवर्ती ने भूमिका के साथ किया एवं डॉ. हेरम्ब चटर्जी एवं डॉ. सत्यरञ्जन बनर्जी ने इस भाग से सम्बन्धित सूची प्रस्तुत की। इसकी विस्तृत भूमिका में भारत में तन्त्र के उद्भव एवं विकास पर सम्पादकों ने विशेष सामग्री प्रस्तुत की है। इस सूची का द्वितीय भाग २००० में साहित्य परिषद् ग्रन्थमाला १४ के अन्तर्गत कोष से सम्बन्धित पाण्डुलिपियों के साथ किया गया। इस भाग का संकलन भी पं. चक्रवर्ती ने तथा सम्पादन महामहोपाध्याय डॉ. हेरम्बनाथ चटर्जी ने किया।

१९९६ : बर्दवान विश्वविद्यालय के केन्द्रीय पुस्तकालय के अन्तर्गत अभिलेखीय प्रकोष्ठ में उपलब्ध १८० पाण्डुलिपियों के Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts (भाग-३) का सम्पादन डॉ. अमरनाथ भट्टाचार्य ने किया। जिसमें नव्यन्याय से सम्बन्धित पाण्डुलिपियाँ हैं। यहाँ की पाण्डुलिपियों की दो सूची भाग एक एवं दो का प्रकाशन पहले किया जा चुका है, जिसके सम्पादन का श्रेय प्रो. सिद्धेश्वर चट्टोपाध्याय को है, जिन्होंने यहाँ के हस्तलेखों को विद्वत्पण्डली के सामने प्रस्तुत किया। तृतीय भाग के माध्यम से नव्यन्याय की परम्परा जो मिथिला में आचार्य गंगेश के नेतृत्व में आगे बढ़ती हुई नवद्वीप में आकर एक उच्चतम बिन्दु पर स्थापित हुई, की अनेक पाण्डुलिपियाँ देखी जा सकती हैं। इस परम्परा के श्रेष्ठ आचार्य पं. जगदीश तर्कालङ्कार, पं. मथुरानाथ तर्कवागीश एवं पं. गदाधर भट्टाचार्य के नेतृत्व का इन सूचियों के माध्यम से आभास

होता है। ये सभी विद्वान इस क्षेत्र में पं. रघुनाथ शिरोमणि के अनुगामी थे।

१९९७ : उत्तर एवं दक्षिण कर्णाटक तिगालारी लिपि की पाण्डुलिपियों के लिये प्रसिद्ध है। विशेष रूप से यहाँ डाट (एक विशेष प्रकार का हस्तनिर्मित कागज) की पाण्डुलिपियों का संग्रह शिमोगा विश्वविद्यालय के अन्तर्गत केळडि संग्रहालय में है। केळडि संग्रहालय की लगभग पाँच हजार पाण्डुलिपियों के सूचीकरण का कार्य डॉ. केळडि गुण्डा ज्वायस् ने प्रारम्भ किया, जिसकी १९९५ पाण्डुलिपियों की प्रथम सूची का Catalogue of Ancient Tigālāri Palm leaf Manuscripts in India, Volume - I (South India) का प्रकाशन हुआ। इसका सम्पादन डॉ. ज्वायस् ने किया। तिगालारी लिपि की अधिकतर पाण्डुलिपियाँ व्यक्तिगत संग्रहों में हैं, जिनमें से कुछ ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट मैसूर ने संगृहीत की हैं। विषय की दृष्टि से इनमें वेद, आगम, तन्त्र ज्योतिष, गणित के साथ-साथ लोकगीतों से सम्बन्धित पाण्डुलिपियाँ भी हैं।

१९९८ : १९८२ में भुवनेश्वर में केदारनाथ गवेषणा प्रतिष्ठान की स्थापना के साथ वहाँ उपलब्ध पाण्डुलिपियों की सूची बनाने का कार्य प्रारम्भ हुआ। १९९८ में प्रकाशित इसके प्रथम भाग में २४२ पाण्डुलिपियों की सूची प्रकाशित हुई। इस सूची के साथ-साथ सम्पादक भगवान पण्डाजी ने ओड़िया लिपि के उद्गम एवं विकास से सम्बन्धित एक तालिका भी जोड़ी है।

१९९८ में संस्कृत अभिलेखों से सम्बन्धित Descriptive Catalogue of Sanskrit Inscriptions (from 300 B.C. to 19th Cent. A.D.) का प्रकाशन, नाग पब्लिशर्स, ११ यू. ए. जवाहर नगर, दिल्ली के द्वारा प्रारम्भ हुआ। इसके चार भाग क्रमशः १९९८, ९९ एवं २००० में प्रकाशित हुये। सम्पादक प्रोफेसर पुष्पेन्द्रकुमारजी ने यद्यपि मूल अभिलेखों का चित्र नहीं दिया है, फिर भी एक साथ सम्पूर्ण सूची प्रस्तुत कर इस क्षेत्र में सराहनीय कार्य किया है। विशेष रूप से हिन्दी भाषा में इस तरह की सामग्री का अभाव था।

१९९८ में ही Descriptive Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts in the Library of the Bombay Branch of the Asiatic Society के प्रथम भाग का प्रकाशन मुम्बई से हुआ, यह इस सूची का द्वितीय संस्करण है।

१९९९ : प्राच्यविद्या संशोधन केन्द्र, कूत्ताप्पाड़ी, तम्ननम्, कोच्चि के संस्कृत हस्तलिखित ग्रन्थ सूची के भाग-एक का सम्पादन डॉ. एस् वेङ्कटसुब्रह्मण्य अय्यर ने किया जिसका प्रकाशन सुकुतीन्द्र इण्डोलोजिकल सीरीज सं.-४ में हुआ। इसमें १४०२ पाण्डुलिपियों का विवरण है। यह विवरणात्मक सूची है।

२००० : रामपुर रज़ा पुस्तकालय, रामपुर, अरेबिक एवं पर्सियन भाषा की पाण्डुलिपियों के साथ साथ संस्कृत भाषा की पाण्डुलिपियों के लिये भी प्रसिद्ध है। डॉ. फरहाने यहाँ की ३९५ पाण्डुलिपियों की सूची का संकलन किया, जो संस्कृत भाषा के विभिन्न विषयों से सम्बन्धित है। इसका प्रकाशन

भी वहीं से किया गया। डॉ. फरहाका पाण्डुलिपि के क्षेत्र में प्रवेश प्रो. एस्. आर्. शर्मा के मार्गदर्शन में तथा इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय कलाकेन्द्र के द्वारा आयोजित कार्यशाला के माध्यम से हुआ है।

इसी वर्ष जैसलमेर के प्राचीन जैन ग्रन्थ भण्डारों की सूची का प्रकाशन A Catalogue of Manuscripts in the Jaiselamer Jain Bhandaras दिल्ली से हुआ।

२००२ :

पाण्डुलिपियों के सर्वेक्षण के क्षेत्र में स्व. प्रो. के. वी. शर्मा के योगदान को हमेशा स्मरण किया जायेगा। विशेष रूप से तमिलनाडु एवं केरल में उपलब्ध आयुर्वेद, रसायनशास्त्र, वनस्पति विज्ञान, वास्तु, गणित एवं खगोलविज्ञान आदि की पाण्डुलिपियों के अन्वेषण एवं सूचीकरण के लिये उनका प्रयास प्रशंसनीय है। इसकी एक सूची का प्रकाशन SAMBODHI Science texts in Sanskrit in the Manuscripts Repositories Kerala Tamilnadu शीर्षक से राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, दिल्ली से किया गया। इसमें ३३४७ पाण्डुलिपियों विवरण इसके पहले राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, गंगानाथ परिसर, इलाहाबाद की लगभग दस हजार पाण्डुलिपियों सूची कैटलाग पाँच भाग में प्रकाशित कर चुका है।

२००० में ही एक सूची जो वैष्णव आगमों की पाञ्चरात्र परम्परा में सम्बन्धित है, उसका स्वामिनारायण अक्षरपीठ, शाहीबाग, अहमदाबाद Catalogue of Pancaratra Samhita शीर्षक से किया गया। इसका संकलन एवं सम्पादन साधु परमपुरुषदास एवं साधु श्रुतिप्रकाश दासजी ने किया है।

२००३ :

सम्भवतः राष्ट्र के सबसे सम्पन्न पाण्डुलिपि संग्रहालय, आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर में उपलब्ध पाण्डुलिपियों की सूची का प्रकाशन कैलाससागर ग्रन्थसूची (Descriptive Catalogue of Jain Manuscripts / Descriptive Catalogue of Manuscripts Preserved in देवर्द्धिगणि क्षमाश्रमण हस्तप्रत भाण्डागार) शीर्षक से प्रारम्भ हुआ। इसके द्वितीय एवं तृतीय भाग का प्रकाशन २००४ हुआ। राष्ट्र का यह सबसे समृद्ध पाण्डुलिपि संग्रहालय बिना किसी शासकीय सहायता के सबसे अधिक व्यवस्थित एवं संरक्षित है। यदि यह संस्थान इसी तरह जैन विद्या के निष्णात आचार्यों के माध्यम से इन ग्रन्थों की प्रकाशन योजना प्रारम्भ करे तो निश्चित रूप से एक प्रशंसनीय मानक उपस्थित होगा एवं अन्य संस्थानों के लिये प्रेरक संस्था के रूप में उपस्थित होगी।

२००४ :

श्री समर्थ वाग्देवता मन्दिर, धुले में उपलब्ध पचास पाण्डुलिपियों सूची का प्रकाशन हस्तलिखित बाडांची, विवरणात्मक सूची शीर्षक से प्रकाशित हुआ।

इसी वर्ष A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Sanskrit Sahitya Parisad, कोलकाता से प्रकाशित हुआ, जिसका संकलन महामहोपाध्याय मधुसूदन चक्रवर्ती ने किया तथा सम्पादन प्रो. देवव्रतसेन शर्मा ने इस सूची का प्रकाशन संस्कृत साहित्य

परिषद से किया गया।

२००६ :

ब्रिटिश लाइब्रेरी, लंदन एवं वहाँ की अन्य संस्थाओं के पास जैन पाण्डुलिपियों का संग्रह है एवं यह अच्छी तरह सुरक्षित भी है। यद्यपि कुछ उपलब्ध सूचियों के होते हुये भी इनका ज्ञान बहुत लोगों को नहीं है। इनका विश्लेषणात्मक परिचय आवश्यक था। इस क्षेत्र में विशेष प्रयास पूज्य मुनिराज श्री जम्बूविजयजी महाराज के द्वारा प्रारम्भ किया गया। उनके मन्तव्य को ध्यान में रखते हुये डॉ. नलिनी बलबीर, श्री कन्हैयालाल वी. सेठ, डॉ. कल्पना के. सेठ एवं डॉ. चन्द्रभाल त्रिपाठी ने Catalogue of Jain Manuscripts of the British Library including the holding of the British Museum and the Victoria and Albert Museum का संकलन एवं सम्पादन किया। इस सूची का प्रकाशन The British Library and Institute of Jainology, लंदन से किया गया। इस सूची में विस्तृत भूमिका के साथ-साथ, सन्दर्भसूची, पाण्डुलिपियों के अंश एवं चित्र भी दिये गये हैं। तीन भागों में प्रकाशित यह सूची संस्कृत भाषा के अनेक ग्रन्थों का विवरण प्रस्तुत करती है। इस सूची में १०८३ पाण्डुलिपियों का विवरण है तथा १४२६ शीर्षकों का समावेश है। निश्चित रूप से यह सूची भारतीय मनीषा के प्रति रुचि रखने वालों के लिये सन्दर्भ एवं सूचना का साधन है। इस के माध्यम से यह अनुमान लगाया जा सकता है कि, शास्त्रीय परम्परा को अधिक समृद्ध करने के लिये कितने परिश्रम की आवश्यकता है। इस क्षेत्र में योगदान के लिये पूज्य कान्तिविजयजी महाराज, पूज्य चतुरविजयजी मुनिराज एवं पूज्य पुण्यविजयजी महाराज को नमन एवं स्मरण करना हम सब का पुनीत कर्तव्य है। आगमप्रभाकर पूज्य मुनि पुण्यविजयजी महाराज ने संरक्षण के क्षेत्र में अद्वितीय श्रम किया। इस सूची के प्रकाशन में Ernst Wald Schmid (१८९७-१९८५) एवं स्व. प्रो. त्रिपाठी का योगदान महत्वपूर्ण है। प्रो. त्रिपाठी के प्रयास से ही १९७५ में Catalogue of the Jain Manuscripts at Strasburg Brill, Indologium Berolinesis, Leiden से हुआ था।

इस तरह से यथासम्भव प्रकाशित सूचियों के माध्यम से यहाँ सूचना प्रस्तुत की जा रही है। बहुत सम्भावना है कि, कुछ अन्य सूचियों का भी प्रकाशन हुआ हो लेकिन सूचना के अभाव में मैं सम्मिलित नहीं कर सका। इसके पूरक के रूप में यह प्रयास किया जायेगा कि उन सूचियों के विषय में भी विस्तार से सूचना दिया जाय। एक बात निश्चित है कि पिछले पाँच वर्षों में संस्थाओं का ध्यान इस ओर आकृष्ट हुआ है। कई संस्थानों में कम्प्यूटरीकृत सूची उपलब्ध भी है। इसके अन्तर्गत बी. एल. इन्स्टीट्यूट ओफ इण्डोलोजी, दिल्ली तथा कोबा के संग्रह की सूची को रखा जा सकता है। इसमें डॉ. बालाजी गणोरकर, निदेशक, बी. एल. इन्स्टीट्यूट ओफ इण्डोलोजी के परिश्रम का अनुकरण करना चाहिए। सभी संस्थान तथा व्यक्तिगत संग्रहों की तालिकाक्रम में एकीकृत सूची बनाने के क्षेत्र में राष्ट्रीय पाण्डुलिपि मिशन ने तीस लाख पाण्डुलिपियों का डेटा तैयार करके

अभूतपूर्व कार्य किया है। आशा है अगले कुछ वर्षों में इन सूचियों के कम से कम २०० भाग हमारे सामने होंगे एवं उस स्थिति में विश्व के बौद्धिक रंगमञ्च पर राष्ट्र, सर्वथा एक नवीन बौद्धिक चेतना के साथ प्रस्तुत होगा। आवश्यकता केवल यह है कि इस कार्य को अतिमहत्त्वपूर्ण समझा जाय और श्रेष्ठ विद्वानों के मार्गदर्शन में विवरणात्मक सूची ही प्रकाशित की जाय एवं प्रत्येक भाग के साथ भूमिकामें विशिष्ट पाण्डुलिपियों पर अलग से सामग्री प्रस्तुत की जानी चाहिए।

साभार : Sambodhi, Vol. 36.

प्रकाशक : L. D. Institute of Indology, Ahmedabad.

वी. सं. २५३९, वि. सं. २०६९, ईस्वीसन् २०१३

श्री अखिल भारतीय साधुमार्गी जैन संघ, बीकानेरद्वारा संचालित इस भण्डार की पूज्य आ. श्री गणेशलालजी की पुण्य स्मृति में सन् १९७३ में स्थापना की गई थी।

इस भण्डार में संगृहित ३०,००० मुद्रित पुस्तकें, ५०० जितनी मुद्रित प्रतें और १०,००० हस्तप्रतों को १७ विभागों में वर्गीकृत किया गया है।

विभागवार ग्रन्थों की संख्या की सूची

क्र.	विभागकानाम	पुस्तकें की संख्या
१	जैनेतर	१५०९
२	सैद्धांतिक एवं वैचारिक	१२७३
३	गुजराती	२५३०
४	परीक्षा	५३०
५	काव्य	१८७०
६	चित्रकथाएँ	१६१
७	जैन कहानियाँ	३८४
८	जैन कथाएँ एवं जैन कथामाला	१६२
९	प्रवचन	५४८७
१०	लघु साहित्य	५९४
११	प्राचीन धार्मिक पुस्तकें	१८९२
१२	हस्तलिखित	१०,०००
१३	पत्राकार	६६८
१४	आगम	९८५
१५	चिकित्सा	४६
१६	जयपुर विद्वत् परिषद्	८८
१७	स्वाध्याय शिक्षा	४१

८१, समता भवन, नौलाई पुरा, रतलाम में स्थित यह भण्डार पूज्य संत मुनिवरों एवं महासतीजी म.सा. के अध्ययन एवं वांचन हेतु, वैरागिन भाई-बहनों एवं परीक्षार्थियों के अध्ययन हेतु आवश्यक साहित्य उपलब्ध कराने में यथार्थता मानता है।

प्रतिवर्ष लगभग १२,००० पुस्तकों, शास्त्रों, ग्रन्थों का उपयोग होता है।

सेवा की व्यापकता को देखकर ट्रस्ट मंडल स्वतन्त्र भवन की धारणा रखते हैं।

श्री जवाहर जैन विद्यापीठ पुस्तकालय, बीकानेर के भीनासर कस्बे में स्थित है। इस पुस्तकालय की स्थापना १९९६ में श्री जवाहर विद्यापीठ ने करवाई। सेठ हमीरमल एवं चम्पालाल बांठिया ने इसकी स्थापना में सहयोग दिया। पुस्तकालय भवन में एक बड़ा व एक छोटा कक्ष है। बड़े कक्ष में पुस्तकालय के साथ वाचनालय भी संचालित होता है। छोटे वाले कक्ष में अलमारियों से कक्षका विभाजन कर, प्राचीन बहुमूल्य व दुर्लभ पुस्तकों को अलमारियों में व्यवस्थित किया गया है।

पुस्तकालय में धर्म, उपन्यास, कहानी, काव्य, नाटक, भूगोल, जीवनी, आत्मकथा, में जैनागम, राजनीति, योग, ज्योतिष, अर्थशास्त्र, विज्ञान, कानून आदि विविध विषयों को करीब ५१०० पुस्तकें हैं। अनेक दुर्लभ एवं प्राचीन ग्रंथ भी उपलब्ध हैं।

पुस्तकालय में लगभग ५०० हस्तलिखित ग्रन्थ हैं। १६वीं से २०वीं शताब्दी तक के ग्रन्थों की भाषा प्राकृत, संस्कृत, राजस्थानी, गुजराती, डिंगल, मेवाड़ी आदि हैं। इसमें जैन आगमसूत्रों [मूल अंग, उपांग, वेद आदि] की एकाधिक प्रतियाँ हैं। उत्तराध्ययनसूत्र, नन्दीसूत्र, दशवैकालिकसूत्र, सूयगडांगसूत्र, ठाणांगसूत्र, आचारांगसूत्र, ज्ञाताधर्मकथासूत्र आदि का मूल टीका आदि उपलब्ध हैं। साथ ही ढाल, चौपाई, दुहा, स्तवन, सज्पाय, उपदेशां, चौढालियो आदि संज्ञक रचनाएँ भी उपलब्ध हैं।

वाचनालय में दैनिक पाठकों की संख्या लगभग ५० से ऊपर है; वर्तमान में पुस्तकालय के कुल १०० सदस्य हैं। सदस्यों से मात्र २० रुपए वार्षिक शुल्क लेकर पुस्तकें घर पढ़ने के लिए दी जाती हैं। पुस्तकालय खुलने का समय दोपहर १२ से ३ बजे एवं सायं ५ से ८ बजे तक है।

साभार : राजस्थान के पुस्तकालय

सरदारशहर का श्री जैन श्वेताम्बर तेरापंथी पुस्तकालय प्रदेश के प्राचीन हस्तलिखित ग्रंथालयों में महत्वपूर्ण स्थान रखता है। श्री जैन श्वेताम्बर तेरापंथी सभा के तत्त्वावधान में संचालित यह पुस्तकालय दुर्लभ हस्तलिखित ग्रंथों का भण्डार है।

सरदारशहर में श्री जैन श्वेताम्बर तेरापंथी सभा के साथ ही इस पुस्तकालय की स्थापना का इतिहास जुड़ा हुआ है। सभा की स्थापना विक्रम संवत् १९६९ में की गई। जैन सभा की स्थापना के साथ ही सेठ श्रीचंद गधैया तथा कस्बे के अन्य गोठी, दुग्गड़, पांचा आदि सम्प्रान्त परिवारों द्वारा कुछ पुस्तकें प्रदान की गईं और इस पुस्तकालय का शुभारम्भ किया गया। सर्वप्रथम सेठ बिरधीचंद दुग्गड़ के 'महफिलभवन' में पुस्तकालय संचालित किया गया। बाद में इसे मुख्य बाज़ार में पूनमचंद आंचलिया की दुकान में स्थानांतरित किया गया। यहाँ लगभग दो वर्ष तक इसका संचालन किया जाता रहा, किन्तु स्थानाभाव के कारण आथूणा बाज़ार में स्थित एक भवन क्रय किया गया। भवन के भूतल पर पाँच दूकानें निर्मित हैं। प्रथम मंज़िल पर पुस्तकालय एवं वाचनालय का संचालन होने लगा।

पुस्तकालय में दस हजार पुस्तकें हैं, जो हिन्दी, संस्कृत, प्राकृत, अंग्रेज़ी, बंगला, पाली, अपभ्रंश आदि भाषाओं की तथा सभी विषयों से सम्बन्धित हैं। इनमें मुख्य साहित्य जैनदर्शन से सम्बन्धित पुस्तकों का है। इसके अलावा पुस्तकालय में १६०० प्राचीन हस्तलिखित ग्रंथ भी हैं, जो जैन शास्त्र, आगम चूर्ण, अवचूण, तंत्र-मंत्र, आयुर्वेद, रासो, व्याख्यान, इतिहास आदि से सम्बन्धित हैं तथा प्राकृत, अपभ्रंश, राजस्थानी व गुजराती भाषाओं में लिखे हुए हैं। इनमें काफी ग्रन्थ १२वीं सदी में जतियों, जैन महात्माओं द्वारा लिखित भी है, जो वंश-परम्परा में अनेक उत्तराधिकारियों को प्राप्त होते रहे हैं।

बीकानेर के कर्पूचन्द जति द्वारा इस पुस्तकालय को स्वयं द्वारा संग्रहित काफी पुस्तकें प्रदान की गईं। पुस्तकालय संचालको द्वारा भी समय-समय पर अनेक जतियों से प्राचीन पुस्तकें (ग्रन्थ संग्रह) भी खरीदकर पुस्तकालय में जुटाई गईं।

प्राचीन हस्तलिखित ग्रंथों में कल्पसूत्र नामक ११६ पत्रों का ग्रन्थ प्रमुख है, जो संपूर्ण स्वर्ण स्याही से लिखित है तथा प्रत्येक पृष्ठ के एक और २४ जैन तीर्थकरों की चित्रकारी की हुई है। जति विमलगिरि द्वारा लिखित इस ग्रन्थ पर रचना तिथि मघ सुदी १५ पुष्ययोग विक्रम संवत् १५३४ अंकित है। एक अन्य प्राचीन ग्रन्थ ताड़पत्र पर भी लिखित है। इनके अलावा ५-६ अन्य ग्रन्थ स्वर्ण व रजत दोनों स्याही से रचित हैं। उक्त सभी ग्रन्थ सुरक्षा की दृष्टि से पुस्तकालय के स्थानीय बैंक लोकर में रखे हुए हैं। ये न केवल अमूल्य हैं, बल्कि जैन व संस्कृत साहित्य की श्रेष्ठ धरोहर हैं।

पुस्तकालय में ३२ सामयिक, १० साप्ताहिक व पाक्षिक तथा ९ दैनिक अमाचार पत्र आते हैं। पुस्तकालय दिन में छह घण्टे खुला रहता है। इसकी आजीवन सदस्य संख्या ४०० तथा वार्षिक सदस्य संख्या ८५० है। वाचनालय की औसत दैनिक पाठक संख्या ७० है। पुस्तकालय की देख-रेख एवं व्यवस्था जैन सभा की प्रबन्ध समिति द्वारा की जाती है।

साभार :- राजस्थान के पुस्तकालय

बिसाऊ के श्री चन्द्रसागर दिगम्बर जैन पुस्तकालय की स्थापना, विक्रमसंवत् २००३ में एक छोटे से कमरे में लगभग २५ पुस्तकें रख कर की गई थी। इस पुस्तकालय के संस्थापक महावीर प्रसाद जैन थे। सन् १९५४ तक इस पुस्तकालय में एक हजार से अधिक पुस्तकें एकत्रित हो गई। सन् १९५७ में यह पुस्तकालय कुछ वर्षों के लिए बन्द हो गया था। सन् १९७१ में जैन पुस्तकालय पुनः सुचारु ढंग से चलने लगा। पुस्तकालय को एक हजार पांच सौ पुस्तकें भेंट स्वरूप प्राप्त हुई। नवनीत मासिक एक वर्ष तक निःशुल्क आई एवं गीता प्रेस-गोरखपुर का लगभग समस्त साहित्य निःशुल्क प्राप्त हो गया।

पुस्तकालय में पाठकों की बढ़ती संख्या एवं पुस्तकों में वृद्धि के कारण पुस्तकालय भवन छोटा पड़ने लगा। अतः दानदाताओं के सहयोग से नया भवन बनवाया गया। पुस्तकालय के भव्य हॉल में पुस्तकों के रख-रखाव के लिए ४१ अलमारियां भवन की दीवारों के साथ ही बनवाई गई। पुस्तकालय के नवनिर्मित हॉल की लागत सवा दो लाख रुपये आई।

पुस्तकालय के स्थायी कोष में करीब १ लाख ४० हजार रुपये जमा हैं। पुस्तकालय द्वारा सन् १९८९ से प्रति वर्ष राजस्थान महाविद्यालय स्तर की वाद-विवाद प्रतियोगिता करवाई जाती है। तीन बार दुलीचन्द सरावगी प्रज्ञा-पुरस्कार दिया जा चुका है।

पुस्तकालय में लगभग २० हजार पुस्तकें हैं। यहाँ आने वाले पत्र-पत्रिकाओं की संख्या लगभग एक सौ है। बिसाऊ के हिन्दी पुस्तकालय की करीब तीन हजार पुस्तकों को जैन पुस्तकालय में शामिल कर दिया गया।

यहाँ हिन्दी विश्व शब्दकोश के सम्पूर्ण २६ भाग, बृहद् राजस्थानी शब्दकोश, गीताप्रेस-गोरखपुर का धार्मिक साहित्य, ऐतिहासिक, जीवन परिचय, पाठ्यक्रम की पुस्तकें, अंग्रेजी साहित्य, राजस्थानी साहित्य, गांधी साहित्य के ६७ अंक, राजनीतिक साहित्य, बाल साहित्य, विदेशी साहित्य, कविता, नाटक, कहानियाँ, उपन्यास, उच्च श्रेणी के लेखकों जैसे प्रेमचन्द, रवीन्द्रनाथ टैगोर, आचार्य चतुरसेन, कन्हैयालाल सेठिया, महादेवी वर्मा, मैथिलीशरण गुप्त एवं डॉ. मनोहर शर्मा का साहित्य उपलब्ध है। चिकित्सा एवं स्वास्थ्य सम्बन्धी साहित्य से सम्बन्धी ग्रंथ भी इस पुस्तकालय में उपलब्ध है।

सप्ताह में एक दिन गुरुवार का अवकाश रहता है। पुस्तकालय में पाठकों की संख्या १२५ से १५० के लगभग रहती है। पुस्तकालय के आजीवन सदस्यों की संख्या १६० है। सदस्य बनने का शुल्क २०१ रुपये एवं आजीवन सदस्य का शुल्क २४ रुपये वार्षिक है।

साभार :- राजस्थान के पुस्तकालय

धर्म-तीर्थङ्करों की पवित्र वाणी गणधरों ने सुनी और उसे ग्रन्थरूप में गूँथकर अपने शिष्यों को सुनाई। इस तरह श्रुतानुश्रुत परम्परा से उनके दिव्य उपदेश भव्यजनों को समता का पाठ पढ़ाते रहे। श्रुत-सुने गए उपदेश स्मृति द्वारा नूतन पीढ़ी को अलिखित ही प्राप्त होते गए। काल ने करवट ली, लोगों की स्मरणशक्ति दिनों दिन क्षीण होने लगी, तब युगप्रधान आचार्यों ने उन छिन्न-विच्छिन्न उपदेशों को लिपिबद्ध किया। उन सूत्रात्मक उपदेशों को मूल आधार बनाकर संख्याबद्ध विविध विषयक शास्त्रों का निर्माण हुआ। किसी भी संस्कृति का मूर्त आधार उसका साहित्य होता है। साहित्य सुरक्षित रहा संस्कृति जीवित रही, साहित्य के नष्ट होते ही संस्कृति अपने आप विनाश के गर्भ में समा जाती है। अतः पुरातन आचार्यों ने इन शास्त्रों की सैकड़ों प्रतिलिपियाँ करवाके समस्त भारत के कोने-कोने में पहुँचा दी।

जैनसंस्कृति को विदेशियों से उतना मोर्चा नहीं लेना पड़ा, जितना समान-तन्त्रीय बौद्धसंस्कृति और प्रतितन्त्रीय वैदिक संस्कृति से। नास्तिक शब्द तो जैनों के लिए रूढ़ सा कर दिया गया था। मगध देश में भूल से भी जाने वाले वैदिकों को प्रायश्चित्त करना होता था। मागधी अर्धमागधी या प्राकृत भाषा का, जिसमें इन तीर्थंकरों के लोकोदयकारी उपदेश होते थे - उच्चारण करना भी पाप का कारण माना जाता था। उस जीवन-मरण के कठिन युग में इन धर्मप्राण आचार्यों ने अपनी संस्कृतिकीर्ति को अतिशय मनोयोग पूर्वक रखाया और बढ़ाया।

दक्षिण के भण्डारों में दिगम्बर परम्परा के ग्रन्थरत्न बिखरे पड़े हैं। जैनग्रन्थों को जलाकर पानी गरम करने वाले प्रतितन्त्रियों की कमी नहीं थी। इन्हें राज्याश्रय भी प्राप्त था। अतः भण्डाराध्यक्षों ने ताड़पत्रीय ग्रन्थों को बाँध बाँध कर कुएँ में डाला। भूमिगृह में उन्हें अतिसुरक्षित किया। फलस्वरूप सैकड़ों ग्रन्थरत्न कुओं में पड़े रह गए और सहस्रों कीटकों का भोजन बन गए। कुन्दकुन्द, समन्तभद्र, उमास्वामी जैसे युगनिर्माता आचार्यों का पूरा साहित्य हमें उपलब्ध नहीं है। भट्टारक युग में इन भण्डारों का बाह्य रक्षण तो रहा, पर भीतर ही भीतर वे पुद्गल जीर्ण-शीर्ण और दीमक भक्ष्य बन गए, जिन पर जीवन की साधना का एक एक क्षण मूर्त रूप लिए हुए था। इन लोगों ने तालियाँ तो सम्भाली, पर भण्डारों को खोलकर उनके जीर्णोद्धार के प्रयत्न नहीं ही किए। कुछ के लिए तो ये पूजा, प्रतिष्ठा और आर्थिक लाभ के साधन बन जाने के कारण अपने सहधर्मी विद्वज्जनों को भी दुष्प्राप्य बन गए थे। ऋषिकल्पपं. टोडरमलजी जैसे विद्वद् अग्रणी को भी इनके स्वाध्याय का अवसर न मिला, और यह ग्रन्थराशि धीरे धीरे अस्त-व्यस्त जीर्ण-शीर्ण नष्टप्रायः होती गई। यद्यपि बीच-बीच में ऐसे भी प्रयत्न हुए जिन से इन ग्रन्थों ने प्रकाश और धूप देखी। अस्तु।

आज भी सैकड़ों ग्रन्थ दक्षिण के व्यक्तिगत तथा मठों के भण्डारों में पड़े हुए होंगे, जिनमें संस्कृतिके विविध अङ्गों पर प्रकाश डालने वाली ज्ञाननिधि उत्कीर्ण होगी। दिगम्बर ग्रन्थों की शुद्ध प्रतिलिपियाँ दक्षिण के भण्डारों में ही मिलती हैं। क्योंकि इनके प्रमुख आचार्यों ने दक्षिण भारत की ही पुण्यभूमि को गौरवान्वित किया था। वहीं इन ग्रन्थों की आद्य प्रतिलिपियाँ हुईं। कन्नड लिपि में छोटी ई और बड़ी ई, अल्पप्राण द और महाप्राण घ, द्व जैसे संयुक्ताक्षर और पूर्व अनुस्वार में यथा बंध और बद्ध में कोई अन्तर नहीं होता, अतः लिपिकारों को वर्णविपर्यास होना स्वाभाविक है। अनेकों

प्रतियों में प्रकरण के प्रकरण नकल करने से रह जाते हैं। इसके अनुभूत उदाहरण : न्यायकुमुदचन्द्र, राजवार्तिक और न्यायविनिश्चय विवरण की प्रतियाँ हैं। न्यायकुमुदचन्द्र की उत्तर प्रान्तीय प्रतियों में एक स्थल पर २२ पत्र का पाठ छूट गया, और यह छूट प्रायः उत्तर की प्रतियों में चालू रही, पर पूना की ताड़पत्रीय-प्रति से उसकी पूर्ति हुई। राजवार्तिक का जिन ताड़पत्रीय प्रतियों से सम्पादन किया जा रहा है, वे अत्यन्त शुद्ध तथा सटिप्पण हैं। मुद्रित राजवार्तिक में कई स्थलों में पंक्तियाँ छूटी हैं। न्यायविनिश्चयविवरण की यदि दक्षिण प्रान्त की ताड़पत्रीय प्रति न मिली होती, तो इसके सम्पादन की हिम्मत मेरी भी नहीं हो रही थी। अतः जिन ग्रन्थों की प्रतियाँ उत्तर में सुलभ भी हैं, उनकी शुद्धतर प्रतियों के लिए दक्षिण की प्रतियों की खोज अत्यावश्यक है।

साभार : “कन्नड़प्रान्तीय ताड़पत्रीय ग्रन्थसूची” के प्रास्ताविक से

प्रकाशक : भारतीय ज्ञानपीठ, काशी

वी. सं. २४७४, वि. सं. २००४, ईस्वीसन् १९४८

यद्यपि हमारे जैन भाइयों में अनेक भाई भट्टारकों के खिलाफ हैं, और वे यदा-कदा उनकी कटु समालोचना भी किया करते हैं, पर खेद के साथ लिखना पड़ता है कि वे इन अवसरों पर जैन धर्म के प्रमुख सिद्धांत, अनेकान्त या अपेक्षावाद को सर्वथा भूल जाते हैं। किसी वस्तु के गुणों की उपेक्षा करके केवल उसके दोषों की समालोचना करना न्यायसंगत नहीं कहा जा सकता। यह नीति जैन धर्म के अपेक्षावाद के सर्वथा प्रतिकूल है। मैं मानता हूँ कि परिमार्जन दृष्टि से किसी के दोषों को उद्घाटन करना बुरा नहीं है, परन्तु निष्पक्ष होकर दोषों के साथ-साथ उनके गुणों को व्यक्त करना भी विमर्शक का आवश्यक धर्म है। मेरे इस वक्तव्य का एक आशय यही है कि भट्टारकों के दोषों की जैसी कटु समालोचना की जाती है, वैसे ही उनके गुणों की अर्थात् उनके द्वारा समाज को प्राप्त लाभ की प्रशंसा नहीं की जाती। अनुकरणीयता रूपी भयंकर सांक्रामिक रोग से सर्वसाधारण जनता ही नहीं, कभीकभी हमारे मान्य लेखक भी ग्रस्त हो जाते हैं, यह आश्चर्य की बात है।

दिगंबर - जैन वाङ्मय की रक्षा का श्रेय

वस्तुतः खास कर दिगंबर जैन वाङ्मय की रक्षा का अधिकतर श्रेय भट्टारकों को प्राप्त है। आज भी जैन वाङ्मय का विशाल संग्रह हमें मठों में ही दृष्टिगोचर होता है। मूडबिद्री, कारकल, वारंग, श्रवणबेलगोल, हुंबुज, कोल्हापुर, नागौर, कारंजा और ग्वालियर आदि किसी भी स्थान के मठ को आप लीजिये, वहाँ पर इस समय भी सैकड़ों - हजारों हस्तलिखित ग्रन्थ पाये जाते हैं। इतना ही नहीं, उत्तर भारत के हस्तलिखित ग्रन्थों की अपेक्षा दक्षिण भारत के, और उसमें भी खास कर कन्नड़ या कर्णाटक लिपि में लिखित ग्रन्थ अधिक शुद्ध सिद्ध हुए हैं। तीन साढ़े तीन साल में मेरे द्वारा राजवार्तिक, तत्त्वार्थवृत्ति, द्विसंधान और धर्मशर्माभ्युदय की टीका, न्यायविनिश्चय, आदिपुराण और सर्वार्थसिद्धि आदि की जो भी प्रतियाँ यहाँ से संशोधन में सहायतार्थ उत्तर भारत में भेजी गई हैं, वे प्रायः सब के सब शुद्ध प्रमाणित हुई हैं। इससे मालूम होता है कि उत्तर भारत के लेखकों की अपेक्षा दक्षिण भारत के, और उसमें भी खास कर कर्णाटक के लेखक अधिक सुबुद्ध थे। इसका कारण भी है -

कुछ शताब्दियों तक कर्णाटक प्रांत दिगंबर विद्वानों की लालाभूमि ही बना रहा। दिगंबर संप्रदाय के स्तंभ समझे जाने वाले भूतबलि, पुष्पदंत, समंतभद्र, पूज्यपाद, वीरसेन, जिनसेन, गुणभद्र, अकलंक और विद्यानंदी आदि जितने प्रधान आचार्य इस समय प्रसिद्ध हैं, वे सब ही कर्णाटक के निवासी थे। कर्णाटक की संस्कृति पर इस संप्रदाय की अमिट छाप पड़ी हुई है। इस बात को निष्पक्ष प्रकृत जैनेतर विद्वान् भी सहर्ष स्वीकार करते हैं। बल्कि एक जमाने में कारणविशेष से निराश्रित दिगंबर जैन संप्रदाय को हस्तावलंबन देकर इस की रक्षा एवं अभिवृद्धि का सफल तथा पवित्र श्रेय कर्णाटक प्रांत को ही प्राप्त है। यदि उल्लिखित ये दिगंबराचार्य कर्णाटक में जन्म लेकर दिगंबर वाङ्मय की श्रीवृद्धि नहीं करते, तो बहुत कुछ संभव था कि आज भारतीय अन्यान्य लुप्त संप्रदायों की तरह इसका भी केवल नाम ही नाम रह जाता। क्योंकि यह निर्विवाद सिद्ध बात है कि कोई संप्रदाय बिना अपने मौलिक साहित्य के दीर्घकाल तक जीवित नहीं

रह सकता। मैं समझता हूँ कि इस पैतृक साहित्य-संपत्ति जैसी अमूल्य एवं अलभ्य निधि की रक्षा करने के उपलक्ष्य में उत्तर भारत का दिगंबर जैन समाज कर्णाटक का सदा कृतज्ञ बना रहेगा।

अस्तु, मेरे लिखने का आशय इतना ही है कि उपर्युक्त इन विद्वान् आचार्यों के उपरान्त भी दीर्घकाल तक कर्णाटक में पठन-पाठन की परिपाटी बनी रही, और ग्रन्थ-लेखनादि साहित्यरक्षा के कार्य बराबर चलते रहे। दानचिन्तामणि अत्तिमब्बे के द्वारा कक्किवर्ती महाकवि पोन्न कृत शान्तिनाथ पुराण की एक हजार प्रतियों को लिखवाकर शास्त्रदान करने का शुभ उल्लेख उपर्युक्त मेरी इस धारणा के लिए उज्ज्वल निदर्शन है। मूडबिद्री में विराजमान धवला टीका की आद्य प्रति मण्डलानाडु भुजबली गङ्गपेर्मादि की सास देमियक्क के द्वारा कोण्ण तीर्थ के प्रसिद्ध दानी जिन्नय से लिखवाकर बन्नकेरे उत्तुंग जिनचैत्यालय के सिद्धान्तमुनि श्री शुभचन्द्रदेव को अपने श्रीपञ्चमीव्रत की उद्यापना के उपलक्ष्य में शास्त्रदान में दी गई थी। इसी की दूसरी प्रति को राजा गण्डरादित्य के सेनापति मल्लिदेव ने लिखवाकर सिद्धान्तमुनि श्रीकुलभूषण को शास्त्रदान किया था। इसी प्रकार यहाँ की जयधवला टीका की आद्य प्रति को चिक्कमय के बल्लिसेट्टि ने लिखवाकर सिद्धान्तमुनि श्रीपद्मसेन को और महाबन्ध की आद्य प्रति को राजा शान्तिसेन की पत्नी मल्लिकब्बा देवी ने (उदयादित्य से लिखवाकर) अपने श्रीपञ्चमीव्रत की उद्यापना के उपलक्ष्य में श्रीसिद्धान्तमुनि माघनन्दी को शास्त्रदान किया था। शास्त्रदान सम्बन्धी इस प्रकार के उदाहरण आपको दो-चार नहीं, सैकड़ों मिलेंगे। बल्कि मुझे कुछ ऐसी भी प्रतियाँ उपलब्ध हुई हैं, जो कि ग्रन्थ रचयिता के खास विद्वान् शिष्य या प्रशिष्यों के द्वारा ही लिखी गई हों।

कन्नड़ प्रान्तीय दिगंबर जैन ग्रन्थ-भण्डारों का संक्षिप्त परिचय

जैनमठ, मूडबिद्री – मूडबिद्री मद्रास प्रान्त के दक्षिण कन्नड़ (South Kannara) जिले में एक विश्रुत प्राचीन जैन तीर्थ है। स्वास्थ्य की दृष्टि से भी यह स्थान जिले भर में सर्वोत्तम समझा जाता है। इस जिले में जैनों का आगमन कब हुआ, यह निःसंदेह रूप से कहना बहुत कठिन है। फिर भी इतना तो अवश्य कहा जा सकता है कि ई. सन् की प्रथम शताब्दी में यहाँ पर जैन धर्म मौजूद था। क्योंकि ई. सन् ७८ में बारकूर में शासन करने वाला भूतालपांड्य जैन धर्मावलम्बी था। हाँ, साधनाभाव के कारण तीसरी-चौथी शताब्दियों में इस जिले में जैन धर्म की स्थिति कैसी रही, यह नहीं कहा जा सकता। पाँचवीं शताब्दी के पश्चात् यहाँ पर शासन करने वाले चोलुक्य, राष्ट्रकूट और होय्सल शासनों में भी कई जैन धर्मावलम्बी ही रहे। बारहवीं शताब्दी के बाद तो इस जिले में जैन धर्म फिर विशेष रूप से पल्लवित हुआ। ई. सन् की तेरहवीं शताब्दी से सोलहवीं शताब्दी तक राज्य करने वाले विजयनगर के शासकों के शासन-काल में यहाँ पर जैन धर्म विशेष रहा। इन्हीं शताब्दियों में कारकलकी गोम्मटेश्वर मूर्ति (१४३२), मूडबिद्री का होरबसदि अथवा त्रिभुवन-चूड़ामणि (१४२९) तथा भैरादेवी-मण्डप (१४५१), कारकलकाचतुर्मुख-वसदि अथवा त्रिभुवन-तिलक-चैत्यालय (१५२१) और वेणूर की गोम्मटेश्वर मूर्ति (१६०४) निर्मापित हुई है।

अब देखना है कि मूडबिद्री में मठ कब स्थापित हुआ? पर यह उतना आसान काम नहीं है। इसमें शक नहीं है कि मूडबिद्री का मठ श्रवणबेल्गोल मठ की ही शाखा है। इसलिए दोनों मठों के मठाधीशों का नाम भी एक ही चारुकीर्ति है। हाँ,

१. देखें 'जैन-सिद्धान्त-भास्कर' भा. ४, कि. ४ में प्रकाशित मेरा 'बारकूर' लेख।

यह शाखामठ कब स्थापित हुआ, इसे जानने के लिए हमारे पास कोई साधन नहीं है। इतना अवश्य कहा जा सकता है कि मूडबिंद्री कामठ कमसे कम ८०० वर्ष पूर्व का अवश्य है। क्योंकि मूडबिंद्री मठाधीश काही दूसरा एक मठ उसी जिले के नल्लूर ग्राम में ई. सन् ११२० में स्थापित हुआ है जिसका प्रमाण मौजूद है।

मैं अन्यत्र लिख चुका हूँ कि जैन मठों में ग्रन्थ-संग्रह एवं रक्षा का कार्य सुदीर्घ काल से चला आ रहा है। अतः मूडबिंद्री मठ में भी यह सत्कार्य प्रारम्भ से ही चालू रहा होगा। परन्तु सुनने में आया है कि स्वर्गीय भट्टारकजी के काल में संग्रह का कार्य तेजी से हुआ। उस वक्त अन्यान्य मन्दिरों एवं श्रावकों के घर पर जो ग्रन्थ संगृहीत थे, उनमें से अधिकांश ग्रन्थ सुरक्षा के खयाल से मठ में ही मंगवा लिए गये। इसके प्रेरक जिनवाणी भक्त आरा निवासी स्व. श्रीमान बाबू देवकुमारजी थे, जिनका जैन सिद्धान्त-भवन दिगम्बर जैन समाज में एक बहुमूल्य निधि समझी जाती है। खैर, ये सब ग्रन्थ अब मठ में नहीं हैं। वर्तमान मठाधीश-चारुकीर्तिजी के द्वारा धर्मशाला के उपर निर्मापित नवीन भव्य भवन में रक्षा पूर्व कर रखे गये हैं। आज-कल इसके व्यवस्थापक पं. श्री नागराजजी शास्त्री, न्यायतीर्थ हैं।

श्री वीर वाणी-विलास जैन सिद्धान्त-भवन, मूडबिंद्री - यह भवन सन् १९३३ में स्थापित हुआ। इसके संस्थापक सरस्वतीभूषण पं. श्रीलोकनथजी शास्त्री हैं। इसमें शास्त्रीजी के निजी ग्रन्थों के अतिरिक्त अन्यान्य उदार दानियों के द्वारा भी सैकड़ों हस्तलिखित एवं मुद्रित ग्रन्थ प्रदान किये गये हैं। सामान्यतया संग्रह अच्छा है। शास्त्रीजी के प्रयत्न से इस ग्रन्थभण्डार के लिए एक सुन्दर भवन भी बन गया है, जिसमें स्थानीय और बाहर के अन्यान्य उदार दानियों का पैसा भी लगा है। अभी भी इसकी व्यवस्था प्रेम से स्वयं शास्त्रीजी ही कर रहे हैं। आप शीघ्र इसका एक ट्रस्ट डीड करनेवाले हैं।

जैन मठ, कारकल - कारकलपूर्व में जैन धर्मानुयायी भैररस राजाओं की समृद्धिशाली राजधानी रही। उस जमाने में निर्मापित गोम्मटेश्वर की विशालकाय भव्य मूर्ति, शिलामय त्रिभुवन तिलक चैत्यालय आदि सुन्दर जिनालय, रामसमुद्र, आनेकेरे आदि चित्ताकर्षक जलाशय वगैरह आज भी यहाँ के पूर्व वैभव को सूचित कर रहे हैं। इस समय कारकलतालुका काहेड क्वार्टर है। यद्यपि आजकल यहाँ पर जैनो की संख्या कम है। फिर भी भुजबलि-ब्रह्मचर्याश्रम, जैन कन्या पाठशाला, जैन जीर्णोद्धार-संघ और जैन विद्यार्थी-निलय आदि कुछ संस्थाएँ काम कर रही हैं। यहाँ का विशेष परिचय मैं जैन सिद्धान्त-भास्कर आदि में कई बार दे चुका हूँ, इसलिए उन्हीं बातों को फिर से दुहराना पिष्टपेषण होगा।

पर एक बात पर यहाँ प्रकाश डाल देना आवश्यक प्रतीत होता है। वह यह है कि एक ताम्रपत्र के आधार पर कुछ विद्वानों का कहना है कि यहाँ का गुरुपीठ (मठ) ई. सन् १५०४ में स्थापित हुआ था। किन्तु मैं इस से सहमत नहीं हूँ। क्योंकि कारकलकी गोम्मटेश्वरमूर्ति के दक्षिण पार्श्व में वर्तमान एक लेख से स्पष्ट है कि ई. सन् १४६२ में भी श्री ललितकीर्तिजी ही भैररस राजाओं के मनोनीत गुरु थे और उन्हीं की अध्यक्षता में गोम्मटमूर्ति के प्रतिष्ठा महोत्सव का समारोह सम्पन्न हुआ था। हाँ, इतनी बात तो अवश्य है कि जैसे मूडबिंद्री का मठ श्रवणबेलगोल के मठ की शाखा है, उसी प्रकार कारकलका मठ हनसोग (मैसूर) मठ की शाखा है। खैर, कारकलमठ के ग्रन्थों की रक्षा वर्तमान भट्टारकजी स्वयं कर रहे हैं। आप पढ़े-लिखे एक उत्साही त्यागी हैं। मेरा खयाल है कि यहाँ के संग्रह में श्रद्धेय श्री नेमिसागरजी

वर्णी के ग्रन्थ भी सम्मिलित हैं, जिन्होंने लगभग २५ वर्ष पूर्व 'ललितनेमिग्रन्थ संग्रह' के नाम से मैसूर में एक ग्रन्थालय स्थापित किया था। उसमें मैंने भी कुछग्रन्थ देहातों से एकत्रित करके उन्हे दिया था। उस समय मैं मैसूर में विद्याध्ययन कर रहा था।

आदिनाथ ग्रन्थभण्डार, अलियूर - यह कारकलतालुका में मूडबिद्री से ९ मील दूरी पर पूर्व दिशा में अवस्थित है। इस समय तो अलियूर एक सामान्य ग्राम है। हाँ, सुनने में आता है कि पूर्व में यह एक नगर रहा। आदिनाथ मन्दिर का जीर्णोद्धार मजलोडि स्व. अनंतय्य शेडि द्वारा हाल ही में कराया गया। मन्दिर का स्थान बहुत सुन्दर है। स्थान काफी ऊँचा भी है। मन्दिर की व्यवस्था के लिए स्थानीय श्रावकों के सिवाय सरकार से भी कुछ वर्षासन नियमित रूप से मिलता है। मन्दिर के वर्तमान अर्चक श्री अनन्तराजेंद्र उत्साही हैं। सुना है कि इनके पूर्वज बड़े विद्वान थे। खास कर ज्योतिष और मन्त्रशास्त्र में उनकी अच्छी गति रही। इस आदिनाथ-ग्रन्थ-भण्डार के कुलग्रन्थ पहले अर्चक के घर पर थे। मेरी प्रेरणा से अब वे मन्दिर में ही एक अलमारी में सुरक्षित रखे गये हैं।

सिद्धान्त वसदि, मूडबिद्री - स्थानीय मठ के मठाधिपति का पट्टाभिषेक इसी मन्दिर में होता है। इसलिए इसे गुरुवसदि भी कहते हैं। बल्कि धवला, जयधवला और महाबंध की प्राचीन प्रतियाँ इसी में विराजमान होने से सिद्धान्तवसदि भी इसका नाम है। इसमें सोना, चाँदी, स्फटिक, नीलम, गरुडोद्धार, गोमेधक, वैडूर्य, माणिक्य, मोती, हीरा, पुखराज और मूंगा आदि रत्न तथा उपरत्नों की ३२ अमूल्य एवं अनर्घ्य जिनप्रतिमाएँ विराजमान हैं, जिनके दर्शन के लिए दूर दूर से अधिक संख्या में यात्री यहाँ पर आया करते हैं। ये प्रतिमाएँ आधे अंगुल से लेकर ९ अंगुल तक की हैं। वस्तुतः इनके दर्शन से हृदय में एक अभूतपूर्व आनंद पैदा होता है। जनश्रुति है कि धवलादि ग्रन्थ पहले बम्बई प्रान्त के घारवाड़ जिले के बंकापुर में थे और वहाँ से देवताओं के द्वारा यहाँ पर लाये गये हैं। एक जमाने में बंकापुर बहुत ही उन्नत स्थिति में था। यह नगर जैन वीर बंकेय के द्वारा बसाया गया था। उस जमाने में बंकापुर में ५ धार्मिक महाविद्यालय^१ वर्तमान थे। खैर, यह विषयांतर है। उक्त सिद्धान्तवसदि में ९ फीट उन्नत शिलामयी पार्श्वनाथजी की कायोत्सर्ग मूर्ति है। यह ई. सन् ७१४ में स्थापित हुई है। मूडबिद्री के कुलमन्दिरो में यह सर्व प्राचीन है।

साभार : 'कन्नड़ प्रान्तीय ताड़पत्रीय ग्रन्थसूची' की प्रस्तावना से

प्रकाशक : भारतीय ज्ञानपीठ, काशी

वी. सं. २४७४, वि. सं. २००४, ईस्वीसन् १९४८

१. देखें 'जैन सिद्धान्तभास्कर' भा. १२, कि. १ में प्रकाशित मेरा "जैन वीर बंकेय" लेख।

२. देखें 'बम्बई प्रांत के प्राचीन जैन स्मारक' पृष्ठ ११६।

आरा का “जैन सिद्धान्त भवन” उत्तर भारत की एक लब्धप्रतिष्ठ “शोध संस्था” है। इसका महत्त्व न इसके सुन्दर और प्रशान्त स्थापत्य में है, न धार्मिक परिवेश में और न व्यवस्थित ग्रंथालय के रूप में है; अपितु यह वह सांस्कृतिक विरासत है जिसके अन्तर्गत संग्रहालय और शोध संस्थान समानान्तर रूप से काम करते हैं। कोई भी भारतीय या विदेशी अन्वेषक विद्वान् इसके मूल्यवान् ग्रंथ संग्रह को देखकर प्रभावित हुए बिना नहीं रहता। सहस्रों या लाखों की संख्या में ग्रन्थों का संकलन देश में कई स्थानों पर सुलभ है, पर हस्तलिखित पुरातन बहुमूल्य जैन ग्रंथ का ऐसा मूल्यवान् संग्रह उत्तर भारत में शायद ही अन्यत्र हो।

आरा शहर के मध्य में स्थित यह विशाल भवन अपनी भव्यता और शालीनता के लिए प्रसिद्ध है। संस्कृत, प्राकृत, पाली, अंग्रेजी, गुजराती, मराठी, कन्नड़, तमिल, तेलगू आदि विभिन्न भारतीय एवं विदेशी भाषाओं के दर्शन, धर्म, आचार, साहित्य व्याकरण प्रभृति विषयों के प्रकाशित एवं हस्तलिखित ग्रंथों का यह आगार है। उक्त प्रकार के मुद्रित ग्रन्थ लगभग २५००० (पच्चीस हजार) और हस्तलिखित लगभग ८००० (आठ हजार) हैं।

इस संस्था की स्थापना स्वनामधन्य स्वर्गीय बाबू देवकुमार जैन रईस आरा ने जैन पुरातत्त्व के संरक्षण के हेतु सन् १९०३ में की थी। दक्षिण भारत के प्रमुख तीर्थों की यात्रा से लौट कर उक्त बाबू साहब ने संकल्प किया कि सहस्रों की संख्या में दीमक और कीटों के भक्ष्य बनने वाले हस्तलिखित ग्रन्थों की रक्षा करना आवश्यक है। फलतः उन्होंने अपनी जमींदारी का कुछ अंश धर्मादा में निकाल कर एक ट्रस्ट “देवकुमार जैन ट्रस्ट” के नाम से स्थापित किया और इस ट्रस्ट द्वारा इस भवन का संचालन होने लगा। दुर्भाग्यवश श्री बाबू देवकुमारजी का स्वर्गवास सन् १९०८ में ही हो गया। अतः ट्रस्ट अधिकारियों ने सन् १९११ से इस भवन का कार्य बड़ी तेजी से आरंभ किया। फलतः उत्तर भारत से दक्षिण भारत तक योग्य व्यक्तियों को भेज कर द्रव्यव्यय द्वारा पाण्डुलिपियों का संकलन कराया गया। लगातार दस-बारह वर्षों तक अथक श्रम करने पर ३,१७९ (तीन हजार एक सौ उन्नासी) ताड़पत्र पर लिखे गये ग्रंथ और लगभग ६००० (छः हजार) कागज पर लिखी गई पाण्डुलिपियों का संकलन किया गया। जिनमें से अधिकांश का लिपिकाल पन्द्रहवीं तथा सोलहवीं शताब्दी है।

सचित्र ग्रंथ एवं अन्य हस्तलिखित चित्रों का संग्रह भी भवन में करने की व्यवस्था है। फलतः सचित्र जैन रामायण, सचित्र भक्तामर एवं कई बहुमूल्य चित्र संकलित किये गये हैं। सचित्र रामायण में गंगा-जमुना प्रवाह अभिव्यंजित करता है। इस ग्रंथ में लगभग २०० (दो सौ) पृष्ठ हैं। प्रत्येक पृष्ठ पर जितना कथानक है, उसकी अभिव्यंजना के लिए वहाँ चित्र भी दिये गये हैं। सचित्र भक्तामर में ४८ काव्यों के भावों की अभिव्यंजना के लिए ४८ चित्र अंकित किये गये हैं।

“जैन चित्र संग्रह” में पौराणिक एवं ऐतिहासिक मान्यताओं को अभिव्यक्त करने वाले लगभग ५० चित्र हैं। चित्रकला की दृष्टि से चन्द्रगुप्त के १६ स्वप्न, तीर्थंकर की माता के १६ स्वप्न, पावापुरी का जलमंदिर आदि चित्र भी कम

भव्य नहीं है।

भारतीय प्राचीन कतिपय सिक्के भी इस भवन में संगृहीत हैं। भवन का मंत्रित्व भार १९२३ में स्व. श्री बाबू निर्मलकुमारजी ने स्वीकार किया और सहस्रों रूपये व्यय कर सन् १९२६ में इसके विशाल एवं भव्य भवन का निर्माण कराया है। उनके कार्यकालमें हस्तलिखित एवं मुद्रित दोनों ही प्रकारके ग्रंथों का संकलन प्रचुर परिणाम में होता रहा है।

शोध विभाग की ओर से बहुमूल्य एवं उपयोगी ग्रन्थों के प्रकाशन के साथ श्री जैन-सिद्धान्त-भास्कर (The Jain Antiquary) नामक शोध पत्रिका का प्रकाशन सन् १९३५ से होता आ रहा है। शोधार्थी विद्वानों को भवन से सभी प्रकार की सहायता प्रदान की जाती है। अब तक भवन की सामग्री का उपयोग कर लगभग १३० विद्वान पी.एच.डी. एवं डी.लिट. जैसी उच्च उपाधियों को प्राप्त कर चुके हैं। वर्तमान में “जैन संस्कृत कोश साहित्य”, “अपभ्रंश दोहा साहित्य”, संस्कृत जैन काव्य साहित्य एवं अपभ्रंश के प्रसिद्ध महाकविरयधू पर शोध कार्य हो रहे हैं।

यह भवन १०१ (एक सौ एक) वर्षों से अनवरत साहित्य एवं साहित्य महारथियों की सेवा करता चला आ रहा है।

आचार्य कुन्दकुन्द द्विसहस्राब्दि महोत्सव के पावन प्रसंग पर १८-१९ अक्टूबर १९८७ को इन्दौर नगर में आयोजित जैन विद्या संगोष्ठी में समागत मूर्धन्य जैन विद्या मनीषियों के साथ सम्पन्न विचार मंथन से प्राप्त नवनीत के रूप में श्री देवकुमारसिंह कासलीवाल (काका सा.) ने दिगम्बर जैन उदासीन आश्रम ट्रस्ट के अन्तर्गत एक शोध संस्थान की स्थापना कानिर्णय लिया था। तदनु रूप १९.१०.८७ को प्रदेश तत्कालीन मुख्यमंत्री श्री मोतीलालजी वोरा की उपस्थिति में कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ के विकास की भावी योजनाओं एवं प्राथमिकताओं का विस्तृत प्रारूप तैयार कर श्री देवकुमारसिंह कासलीवाल के मार्गदर्शन में ज्ञानपीठ का संचालन १.११.८७ से प्रारम्भ किया। कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ की प्रारम्भ से अब तक संचालित समस्त योजनाओं के आकल्पन एवं क्रियान्वय का श्रेय इसके प्रथम शोधाधिकारी (कार्यकारी अधिकारी) पश्चात् मानद सचिव एवं वर्तमान कार्यकारी निदेशक प्रो. अनुपम जैन को जाता है। इन गतिविधियों को त्वरित गति देने में वर्तमान अध्यक्ष डॉ. अजितकुमारसिंह कासलीवाल की भूमिका अविस्मरणीय है।

सम्प्रति कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ का संचालन मुख्यतः दिगम्बर जैन उदासीन आश्रम ट्रस्ट, इन्दौर से प्राप्त अनुदान से कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ निदेशक मण्डल द्वारा किया जाता है। ज्ञानपीठ की समस्त नियमित गतिविधियों एवं प्रकल्पों के संचालन हेतु एक १२ सदस्यीय शोध समिति/निदेशक मंडल कामनोनयन किया गया है। प्रत्येक २ वर्ष के अन्तराल से शोध समिति का पुनर्गठन होता है।

ज्ञानपीठ के अन्तर्गत विभिन्न गतिविधियों की ३० वर्षों की प्रगति का विवरण निम्नवत् है -

शोध संस्थान

शोध संस्थान के अन्तर्गत आधारभूत सुविधाओं के विकास की शृंखला में सन्दर्भ ग्रन्थालय (पुस्तकालय) का विकास एवं त्रैमासिक शोध पत्रिका अर्हत् वचन के प्रकाशन के साथ ही शोध गतिविधियों के विकास के क्रम में व्याख्यानमालाओं का आयोजन, श्रेष्ठ शोध आलेखों के लेखन को प्रोत्साहित करने हेतु अर्हत् वचन पुरस्कार योजना, जैन इतिहास एवं पुरातत्त्व पर मौलिक शोध के प्रोत्साहन हेतु ज्ञानोदय पुरस्कार का संचालन एवं जैन विद्याओं के क्षेत्र में मौलिक लेखन को प्रोत्साहित करने हेतु कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ पुरस्कार योजना संचालित की जा रही है।

यत्र-तत्र विकीर्ण जैन पुरावशेषों के अभिलेखीकरण, मूल्यांकन एवं संरक्षण को विशेष महत्त्व देते हुए पुरातत्त्व का एक अलग प्रकोष्ठ गठित किया गया। इसके अन्तर्गत गोपाचल (ग्वालियर) के सर्वेक्षण का कार्य पूर्ण करके आख्या का प्रकाशन किया जा चुका है। जैन ग्रंथों की मूल भाषा प्राकृत के पठन-पाठन को विकसित करने हेतु प्राकृत विद्या शिक्षण - प्रशिक्षण शिविर भी १९९५ में आयोजित किया गया। जैन संस्कृति की रक्षा हेतु श्री सत्श्रुत प्रभावना ट्रस्ट, भावनगर के सहयोग से प्रकाशित जैन ग्रंथों एवं जैन ग्रंथ भंडारों की पाण्डुलिपियों के सूचीकरण की योजना १९९९ से मार्च २००१ तक संचालित की गई। पश्चात् भारत सरकार के सहयोग से 'जैन पाण्डुलिपियों की राष्ट्रीय

पंजी के निर्माण' का कार्य मध्यप्रदेश (छत्तीसगढ़ सहित) एवं महाराष्ट्र अंचल में किया है। आज भी राष्ट्रीय पाण्डुलिपि मिशन, नई दिल्ली के अन्तर्गत ज्ञानपीठ में पाण्डुलिपियों का सूचीकरण एवं संरक्षण का कार्य गतिमान है। प्रकाशितग्रंथों के सूचीकरण का कार्य भी ज्ञानपीठ द्वारा स्वतंत्र रूप से चलाया गया था। सिरिभूवल्लय की डिजिटलिंग एवं अनुवाद का कार्य भी प्रत्यक्ष/परोक्ष रूप में चल रहा है। शोध संस्थान की विभिन्न गतिविधियों की बिन्दुवार आख्या निम्नवत् है-

संदर्भ ग्रन्थालय

स्व. श्री देवकुमार सिंह कसलीवाल द्वारा स्वयं के संग्रह से १९८८ में प्रदत्त जैन संस्कृति संरक्षक संघ, सोलापुर तथा भारतीय ज्ञानपीठ, दिल्ली द्वारा प्रकाशित ६५ पुस्तकों से प्रारम्भ हुई पुस्तकालय की विकास यात्रा आज इस मुकाम पर आ गई है कि, जैन विद्या के वरिष्ठ अध्येता भी यह कहने लगे हैं कि यह मध्य भारत का सर्वोत्कृष्ट जैन शोध पुस्तकालय बन गया है।

हमारे सन्दर्भ ग्रन्थालय/पुस्तकालय में १० सितम्बर २०१७ तक **२९०१ पाण्डुलिपियाँ एवं ३९००० प्रकाशित ग्रंथ** संकलित किये जा चुके हैं। डॉ. अजितकुमार सिंह कसलीवाल के सौजन्य से प्राप्त लगभग २५००० पुस्तकें परिग्रहण संख्या आवंटित किये जाने की प्रक्रिया में हैं। ३०० पत्र-पत्रिकाएँ भी नियमित आती हैं। आधुनिक तकनीक का प्रयोग करते हुए पुस्तकालय में उपलब्ध समस्त पुस्तकों एवं पाण्डुलिपियों की सूचीयों को कम्प्यूटर पर उपलब्ध कर दिया गया है। इससे किसी भी पुस्तक की उपलब्धता/अनुपलब्धता एवं पुस्तकालय में उसके स्थान के संदर्भ में पूर्ण सूचना कम्प्यूटर पर उपलब्ध हो जाती है। कम्प्यूटरीकरण का यह कार्य **डॉ. दिलीप बोबरा, अमेरिका** द्वारा उदारतापूर्वक कम्प्यूटर सिस्टम आदि उपलब्ध कराये जाने के कारण संभव हुआ है। एतदर्थ हम उनके एवं उनके परिवार के प्रति आभार ज्ञापित करते हैं। पुस्तकालय में पुस्तकों को सुव्यवस्थित रखने हेतु आवश्यक बुक सेल्फ क्रय करने हेतु हमें **श्री शिवकुमार जैन (कोलकाता)** के माध्यम से **श्री जैन मिश्रीलाल पद्मावती फाउंडेशन ट्रस्ट** द्वारा १,००,००० (एक लाख रुपये) का सहयोग प्राप्त हुआ है। श्री राजेन्द्रकुमार जैन एवं श्रीमती सुधा जैन (न्यू पुष्पक रेस्टोरेन्ट, इन्दौर), डॉ. रमा जैन, (छतरपुर) के माध्यम से श्री नरेन्द्र विद्यार्थी चेरिटेबल ट्रस्ट तथा डॉ. सविता जैन (उज्जैन) द्वारा भी एक-एक बुक सेल्फ प्राप्त हुई है।

इंजी. के. सी. जैन (इन्दौर), श्री सुरेन्द्रकुमार जैन (रेवाड़ी), प्रो. पी. एन. मिश्र (इन्दौर), प्रो. हीरालाल जैन (जबलपुर), दिगंबर जैन सिद्धक्षेत्र, वैजयन्तगिरि (बिजवाड़) से हमें दुर्लभ पाण्डुलिपियाँ प्राप्त हुई हैं। प्रो. हीरालाल जैन (जबलपुर), प्राचार्य श्री नरेन्द्र प्रकाश जैन (फिरोजाबाद), पं. नाथूराम जैन डोंगरीय (इन्दौर), प्रो. गोकुलचंद जैन (आरा) एवं श्री नीरज जैन (सतना) के परिवार वालों द्वारा बहुमूल्य पुस्तक संकलन ज्ञानपीठ को देने से यह पुस्तकालय समृद्ध हुआ है। इसके अतिरिक्त डॉ. अजितकुमार सिंह कसलीवाल, ब्रह्मचारी अनिल जैन, पूर्व सांसद श्री डालचंद जैन (सागर), डॉ. अनुपम जैन, डॉ. इश्वरचंद भार्गव, श्री ईश्वरचन्द जैन (Retd. I.A.S.), श्री जयसेन जैन (सम्पादक-सन्मतिवाणी), श्री रमेश कसलीवाल (सम्पादक-वीर निकलंक), डॉ. महेन्द्र कुमार जैन 'मनुज', डॉ. एन. एन. सचदेवा, श्री नेमीचन्द बाकलीवाल, डॉ. वृद्धिचन्द जैन, श्री महेन्द्र कुमार जैन (डिम्पल मेडिकल) (सभी इन्दौर) एवं

ब्रह्मचारी फूलचंद लुहाड़िया (नेमावर) से भी शताधिक पुस्तकों का सहयोग प्राप्त हुआ है। डॉ. हीरालाल जैन (जबलपुर) के परिवार द्वारा २७८५ (मुद्रित?) एवं ५७ पाण्डुलिपियों का दुर्लभ संग्रह हमें जून, २०१३ में प्राप्त हुआ है। श्री नीरज जैन (सतना) के परिवार द्वारा हमें २२७१ पुस्तकें २०१६ में प्राप्त हुई। पुस्तकालय विज्ञान के विशेषज्ञ डॉ. **संजीव सराफ**, उपपुस्तकालयाध्यक्ष-बनारस हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी का सतत मार्गदर्शन १९९५ से हमें उपलब्ध है। पुस्तकालय के संचालन में १९९५ से २०१२ के मध्य डॉ. सुरेखा मिश्रा का समर्पण सराहनीय रहा। सभी का आभार। वर्तमान में भी डॉ. सुरेखा मिश्रा हमें अपना तकनीकी मार्गदर्शन उपलब्ध करारही हैं।

इस पुस्तकालय को वर्ष २००७ में Best Library Award (सर्वश्रेष्ठ पुस्तकालय पुरस्कार) से म. प्र. यंग लाइब्रेरियन एसोसियेशन, भोपाल द्वारा सम्मानित किया गया। यह पुस्तकालय एवं संस्था के लिए गौरवपूर्ण है।

शोधत्रैमासिकी अर्हत् वचन

सितम्बर १९८८ में पत्रिका के प्रवेशांक के प्रकाशन के साथ ही सितम्बर २०१४ तक संयुक्तांकों सहित इसके १०३ अंक प्रकाशित किये जा चुके हैं। प्रथम १४ वर्षों में प्रकाशित त्रैमासिक के ५६ अंकों सामग्री का विस्तृत विवरण अर्हत् वचन १५(१-२), जनवरी-जून २००३ में प्रकाशित किया जा चुका है। इसके बाद २८ वर्षों के ११२ अंकों की समेकित सामग्री की सूची का प्रकाशन किया जा चुका है। अर्हत् वचन के अनेक विशेषांक प्रकाशित किये गये हैं। जिनकी सर्वत्र प्रशंसा हुई है।

प्रारम्भ से ही इस पत्रिका का संपादन कार्य गणित के प्राध्यापक डॉ. **अनुपम जैन** द्वारा किया जा रहा है। उनको मूर्धन्य विद्वानों को समाहित करने वाले संपादक मंडल का सहयोग प्राप्त हो रहा है।

प्रकाशित जैन साहित्य का सूचीकरण

शोध परियोजना के क्रियान्वयन में भी हमें यह अनुभव हुआ कि शोधार्थियों को किसी विषय से सम्बद्ध प्रकाशित पुस्तकों की जानकारी प्राप्त करने में बहुत श्रम निरर्थक व्यय करना पड़ता है। देश-विदेश के शास्त्रभंडारों के सर्वेक्षण के मध्य प्राप्त किसी अर्चचित पाण्डुलिपि के प्राप्त होने पर वह पूर्व प्रकाशित है या अद्यतन अप्रकाशित, यह निर्णय करने में बहुत असुविधा होती है। श्री हीरालाल जैन, भावनगर ने देशव्यापी सम्पर्क के क्रम में कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ, इन्दौर से भी पाण्डुलिपियों के सूचीकरण बाबत सम्पर्क किया, एवं १ जनवरी ९९ से ३१ मार्च २००१ तक परियोजना का संचालन कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ, इन्दौर के परिसर में हुआ। १ अप्रैल २००१ से यह योजना कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ द्वारा स्वतंत्र रूप से संचालित की जा रही थी। श्रीमती संध्या जैन ने १.२.९९ से १८.११.०१ तक परियोजनाधिकारी के रूप में प्रशंसनीय योगदान दिया। अपरिहार्य कारणों से यह योजना वर्तमान में स्थगित है। किन्तु शीघ्र ही पुनः प्रारम्भ किया जाना प्रस्तावित है। यह योजना शोध कार्य की दृष्टि से अत्यन्त महत्वपूर्ण है।

जैन पाण्डुलिपियों का सूचीकरण

देश के विभिन्न क्षेत्रों में सहस्रों पाण्डुलिपियाँ अप्रकाशित, अर्चचित पड़ी हैं। इन पाण्डुलिपियों का संरक्षण एवं सूचीकरण आज की प्राथमिक एवं अपरिहार्य आवश्यकता है। कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ ने १९९३ में डॉ. **प्रकाशचन्द्र जैन** के

मार्गदर्शन में अमर ग्रन्थालय की पाण्डुलिपियों के सूचीकरण की योजना प्रारम्भ की। १९९३-१९९६ की अवधि में इस योजना के अन्तर्गत उन्होंने अमर ग्रन्थालय (दिगंबर जैन उदासीन आश्रम) के ९११ ग्रंथों का सूचीकरण किया।

श्री सत्श्रुत प्रभावना ट्रस्ट, भावनगर के आर्थिक अनुदान के आधार पर कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ में जैन पाण्डुलिपियों के सूचीकरण की योजना श्रुत पंचमी, १८.६.९९ को प्रारम्भ की गई, जिसके अन्तर्गत ५१ जैन भंडारों में उपलब्ध २२११२ पाण्डुलिपियों का सूचीकरण किया गया। व्यावहारिक कठिनाइयों के कारण हमें इस योजना को ३१ मार्च २००१ को स्थगित करना पड़ा।

सत्श्रुत प्रभावना ट्रस्ट, भावनगर के सहयोग से सूचीकृत शास्त्रभंडार

क्रम भण्डार का नाम	पाण्डुलिपियों की संख्या
१. श्री दिगंबर जैन उदासीन आश्रम, इंदौर (म.प्र.)	९४६
२. कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ, इंदौर (म.प्र.)	१२५
३. आचार्य कुन्दकुन्द हस्तलिखित श्रुत भण्डार, खजुराहो (म.प्र.)	१२६३
४. श्री दिगंबर जैन मालवा प्रांतिक सभा, बड़नगर, उज्जैन (म.प्र.)	४९
५. श्री पार्श्वनाथ दिगंबर जैन मंदिर, बांदरी, सागर (म.प्र.)	२९
६. श्री सन्मति सरस्वती सदन, मोराजी, सागर (म.प्र.)	४५
७. श्री चन्द्रप्रभु दिगंबर जैन मंदिर, नमकमण्डी, उज्जैन (म.प्र.)	३६८
८. सरस्वती भवन-दिगंबर जैन अतिशय क्षेत्र, पपौराजी (टीकमगढ़) (म.प्र.)	६६
९. श्री दिगंबर जैन मंदिर, एरौरा, (टीकमगढ़) (म.प्र.)	२८
१०. श्री दिगंबर जैन महावीर मंदिर, पाटन, सूरजपुरा (छतरपुर) (म.प्र.)	०३
११. श्री दिगंबर जैन मंदिर, नीमच (म.प्र.)	१५०
१२. श्री दिगंबर जैन सिद्धक्षेत्र, द्रोणगिरि (छतरपुर) (म.प्र.)	५६
१३. श्री चन्द्रप्रभु दिगंबर जैन मंदिर, हाटकापुरा, चन्देरी, (अशोकनगर), (म.प्र.)	२७
१४. श्री पार्श्वनाथ दिगंबर जैन पुराना मंदिर, चन्देरी, (अशोकनगर) (म.प्र.)	३५०
१५. श्री पार्श्वनाथ दिगंबर जैन मंदिर छोटा, सिरोंज (विदिशा) (म.प्र.)	३१
१६. श्री दिगंबर जैन अतिशय क्षेत्र, सिरोंज (विदिशा) (म.प्र.)	१२
१७. डॉ. महेन्द्रकुमार जैन स्मृति अध्ययन केन्द्र, भगवाँ (छतरपुर) (म.प्र.)	०२

क्रम भण्डार का नाम

पाण्डुलिपियों की संख्या

१८. श्री अनन्तनाथ जिनालय, दिगंबर जैन सरस्वती भवन, छावनी, इन्दौर (म.प्र.)	१६१
१९. श्री दिगंबर जैन चौबीसी बड़ा मंदिर, चंदेरी (अशोकनगर) (म.प्र.)	१२४५
२०. श्री दिगंबर जैन नया मंदिर, टीकमगढ़ (म.प्र.)	४१
२१. श्री १००८ पार्श्वनाथ दिगंबर जैन तेरापंथी पंचायती मंदिर, माधवनगर, उज्जैन (म.प्र.)	५९
२२. श्री पार्श्वनाथ दिगंबर जैन मंदिर, पंचखनी, सिरोंज, (विदिशा), (म.प्र.)	५८
२३. श्री पार्श्वनाथ जैन मंदिर, नयापुरा, उज्जैन (म.प्र.)	२०५
२४. सरस्वती भवन-दिगंबर जैन मारवाड़ी मंदिर, इंदौर (म.प्र.)	५९२
२५. श्री तारण तरण दिगंबर जैन चैत्यालय, सिरोंज (विदिशा) (म.प्र.)	५०
२६. स्ट्रांसबर्ग कलेक्शन, फ्रांस	११३
२७. जैन विद्या संस्थान, श्री महावीरजी (राज.)	४३६
२८. पी. आर. जैन हस्तलिखित जैन ग्रंथ भंडार, मालेर कोटला (पंजाब)	८५
२९. श्री दिगंबर जैन सरस्वती भण्डार, धर्मपुरा, दिल्ली	१२७७
३०. श्री दिगंबर जैन मंदिर, ठोलियाँन, जयपुर (राज.)	६५९
३१. श्री दिगंबर जैन मंदिर, बधीचन्द, जयपुर (राज.)	८९०
३२. श्री दिगंबर जैन शास्त्र भण्डार, आमेर (जयपुर) (राज.)	१४९५
३३. श्री दिगंबर जैन मंदिर बड़ा तेरहपंथियान, जयपुर (राज.)	२६२९
३४. श्री दिगंबर जैन लुणकरण पांड्या, जयपुर (राज.)	१०२९
३५. श्री दिगंबर जैन महावीर मंदिर शास्त्र भण्डार, रुद्रपुर, (उधमसिंहनगर)	५०
३६. श्री दिगंबर जैन पाटोदी पंचायती मंदिर-शास्त्र भण्डार, जयपुर (राज.)	१६४०
३७. बाबा दुलीचन्द शास्त्र भण्डार, जयपुर (राज.)	७२५

क्रम भण्डार का नाम**पाण्डुलिपियों****की संख्या**

३८. श्री दिगंबर जैन मंदिर शास्त्र भण्डार, जोबनेर (जयपुर) (राज.)	२९८
३९. श्री दिगंबर जैन मंदिर चौधरियों का, जयपुर (राज.)	८२
४०. श्री दिगंबर जैन मंदिर बेराठियों का, जयपुर (राज.)	११४
४१. श्री दिगंबर जैन मंदिर, संघीजी, जयपुर (राज.)	६७८
४२. श्री दिगंबर जैन मंदिर छोटे दीवानजी (अमरचन्द दीवानजी), जयपुर (राज.)	४९८
४३. श्री दिगंबर जैन मंदिर पार्श्वनाथ (चौधरी रामचन्द्र), जयपुर (राज.)	४३७
४४. श्री आमेर शास्त्र भंडार नं. २, जयपुर (राज.)	५९१
४५. श्री दिगंबर जैन मंदिर गोधों का, जयपुर (राज.)	५५१
४६. श्री दिगंबर जैन मंदिर यशोनन्दजी, जयपुर (राज.)	२६९
४७. श्री दिगंबर जैन मंदिर विजयराम पांड्या, जयपुर (राज.)	२५८
४८. श्री भट्टारक यशकीर्तिश्रुत भण्डार, ऋषभदेव (केशरियाजी)	१०७६
४९. आ. महावीर कीर्तिदिगंबर जैन सरस्वती भवन, राजगीर (नालंदा)	५१
५०. सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी (उ.प्र.)	१३७
५१. श्री चन्द्रप्रभ दिगंबर जैन मंदिर, इन्दौर (म.प्र.)	८३

योग**२२११२**

भगवान महावीर २६०० वें जन्म जयंती महोत्सव वर्ष के कार्यक्रमोंकी श्रृंखला में राष्ट्रीय अभिलेखागार, नई दिल्ली के मार्गदर्शन में मार्च २००३ से जैन पाण्डुलिपियों की राष्ट्रीय पंजी के निर्माण का कार्य प्रारम्भ किया गया है। मध्य प्रदेश (छत्तीसगढ़ सहित) महाराष्ट्र अंचल में यह कार्य संस्कृति मंत्रालय, भारत सरकार की ओर से १.४.२००३ से ३१.१०.०४ के मध्य कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ, इन्दौर द्वारा किया गया है। इसके अन्तर्गत १६-१८ मई, २२-२४ जुलाई, एवं १९-२१ सितम्बर के मध्य पाण्डुलिपि सूचीकरण प्रशिक्षण शिविर भी ज्ञानपीठ पुस्तकालय में आयोजित किये गये। इसमें अनेक विशेषज्ञों ने मार्गदर्शन प्रदान किया। शिविर की विस्तृत रिपोर्ट अर्हत् वचन, १५(४), अक्टूबर-डिसम्बर २००३ में प्रकाशित है। सम्पन्न किये गये कार्य को निम्नांकित तालिका में दर्शाया गया है-

क्र. राज्य का नाम	सूचीकृत भंडार	सूचीकृत जिले	सूचीकृत पाण्डुलिपियाँ
०१. म.प्र. के भंडार	३२२	३१	४१,९००
०२. महाराष्ट्र के भंडार	९६	२०	१३,१३१

क्र. राज्य का नाम	सूचीकृत भंडार	सूचीकृत जीले	सूचीकृत पाण्डुलिपियाँ
०३. छत्तीसगढ़ के भंडार	०३	०२	१४६
०४. उ.प्र. के सीमावर्ती जिलों के भंडार	५८	०२	३,५८९
योग	४७९	५५	५८,७६६

राष्ट्रीय पाण्डुलिपि मिशन, नई दिल्ली के अन्तर्गत मई १६-०५-२००५ में पाण्डुलिपि संसाधन केन्द्र (Manuscript Resource Centre) मनोनीत किये जाने के बाद से ज्ञानपीठ पुनः पाण्डुलिपि सूचीकरण के कार्य में संलग्न हो गया। इस योजना के अधीन ३१.०३.२०१७ तक सम्पन्न कार्यकाविवरण निम्नवत् है-

क्र. राज्य का नाम	सूचीकृत भंडार	सूचीकृत पाण्डुलिपियाँ
०१. म.प्र.	१७२	५९,२५६
०२. महाराष्ट्र	०३	७३७
०३. (सीमावर्ती) राजस्थान	१७	१६,७७९
०४. (सीमावर्ती) उ.प्र.	०४	५८१
योग	१९६	७७,३५३

कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ द्वारा राष्ट्रीय पाण्डुलिपि मिशन के साथ मिलकर समस्त उपलब्ध जानकारीयों का समावेश करते हुए संपूर्ण मध्यप्रदेश में उपलब्ध पाण्डुलिपियों का एक मानचित्र जिलेवार तैयार किया गया है। ५१ जिलों की जानकारीनिम्नांकिततालिकामें दृष्टव्य है।

मध्यप्रदेश में उपलब्ध पाण्डुलिपियों का जिलेवार सर्वेक्षण, ३१.०३.२०१७ की स्थिति

क्र.	जिले का नाम	जैन भण्डार पाण्डु०	जैनेतर भण्डार पाण्डु०	योग भण्डार पाण्डु०	पाण्डुलिपि भंडारों के स्थान
०१	आगर	०३ २४३३	० ०	०३ २४३३	सुसनेर, नलखेडा
०२	अलीराजपुर	० ०	० ०	० ०	-
०३	अनूपपुर	० ०	०२ १७०	०२ १७०	अमरकंटक
०४	अशोकनगर	०७ २३६६	० ०	०७ २३६६	अशोकनगर, मुंगावली, चन्देरी, गंज
०५	बडवानी	०३ २१८	० ०	०३ २१८	बडगानी, अजंड, बावनगजा

क्र.	जिले का नाम	जैन भण्डार	जैन पाण्डु०	जैनेतर भण्डार	जैनेतर पाण्डु०	योग भण्डार	योग पाण्डु०	पाण्डुलिपि भंडारों के स्थान
०६	बैतूल	०३	१७७	०३	२८४	०६	४६१	बैतूल, मुक्तगिरी, आठनेर
०७	भिण्ड	१९	१६६१	०१	१४	२०	१६७५	भिण्ड, फूप, मेहगांव, अटेर, उमरि, बरासौ, मौ. अमायन
०८	भोपाल	०३	१०८९	०५	८३९	०८	१९२८	भोपाल
०९	बुरहानपुर	०१	१८३	०	०	०१	१८३	राजपुरा
१०	बालाघाट	०	०	०	०	०	०	-
११	छतरपुर	२०	२७९२	११	२३२८	३१	५१२०	घुवारा, भगवां, खजुराहो, सेंघपा, द्रोणगिरी, बकस्वाहा, नैनागिर, बम्होरी, सुनवाहा, मड़देवरा, दरगुवां, सटई, छतरपुर, हटवार, बड़ामलहरा, घुबेला, बिजावर
१२	छिन्दवाडा	०४	१३८	०	०	०४	१३८	छिन्दवाडा, चौराई, मोहगांव, सौसर
१३	दमोह	१७	५०७	१८	१९५१	३५	२४५८	कुण्डलपुर, दमोह, पटेरा, हटा, बांदकपुर
१४	दतिया	०७	१४५०	१२	१६४०	१९	३०९०	सोनागिर, दतिया
१५	देवास	१६	१६२६	०१	८१	१७	१७०७	लोहारदा, सतवास, खातेगांव, नेमावर, हाटपीपल्या, पानीगांव, सोनकच्छ, बागली
१६	धार	११	१९१०	०१	१०७	१२	२०१७	धार, धरमपुरी, बाकानेर, सुसारी, कुक्षी, लोहारी, डेहरी, मनावर, नालछा, मोहनखेड़ा
१७	डिन्डोरी	०	०	०	०	०	०	-
१८	गुना	०८	८४२	०८	२२२४	१६	३०६६	गुना, बजरंगगढ़, मतामूडरा, आरौन, साढोरा, राघवगढ़
१९	ग्वालियर	३१	५७९६	०७	६७१	३८	६४६७	ग्वालियर, डबरा, भितरवार, करहिया
२०	हरदा	०१	१५४	०	०	०१	१५४	हरदा

क्र.	जिले का नाम	जैन भण्डार	जैन पाण्डु०	जैनेतर भण्डार	जैनेतर पाण्डु०	योग भण्डार	योग पाण्डु०	पाण्डुलिपि भंडारों के स्थान
२१	होशंगाबाद	०३	२८३	०	०	०३	२८३	सिवनी मालवा, इटारसी
२२	इन्दौर	३५	९०२१	०७	२८२	४२	९३०३	इन्दौर, बिजलपुर, बनेड़ियाजी, सुमठा, महू, सांवेर
२३	जबलपुर	२६	२७८७	०१	१११२	२७	३८९९	जबलपुर, बरेला, पाटन, कटंगी, सिहोरा, वर्गी, पनागर, गढ़ा, चरगुआँ, सुनवारा, पथरिया
२४	झाबुआ	०३	१४५	०	०	०३	१४५	राणापुर, थांदला, झाबुआ
२५	कटनी	०६	४६९	०	०	०६	४६९	कटनी, बहोरीबंद, तिवरी
२६	खण्डवा (पूर्व नीमाड़)	०४	१६३	०	०	०४	१६३	सिद्धवरकूट, खण्डवा
२७	खरगोन (प. निमाड़)	१०	५१५	०	०	१०	५१५	बडवाह, सनावद, पीपलगोंद, साठकूर, मण्डलेश्वर, महेश्वर
२८	मण्डला	०२	३६	०१	२५७	०३	२९३	नैनपुर, मण्डला
२९	मंदसौर	१३	१२८६	०१	९८९	१४	२२७५	मंदसौर, सीतामड
३०	मुरैना (मोरेना)	११	६२६	०	०	११	६२६	अम्बाह, मुरैना, मोरा, पोरसा, सिंहोनियाँ
३१	नरसिंहपुर	०६	२५२	०१	०४	०७	२५६	नरसिंहपुर, गोटेगाँव, गाडरवारा
३२	नीमच	०१	२०५	०२	२६४	०३	४६९	नीमच
३३	पन्ना	०५	१९९	०१	१०	०६	२०९	रंगमहल-पन्ना, इटवाखास, कररेरी

क्र.	जिले का	जैन	जैनेतर		योग		पाण्डुलिपि	
	नाम	भण्डार	पाण्डु०	भण्डार	पाण्डु०	भण्डार पाण्डु०	भंडारों के स्थान	
३४	रायसेन	०७	३९६	०	०	०७	३९६	पठारी, बाड़ीबरेली, सिलवानी, बेगमगंज
३५	राजगढ़	०३	९७	०	०	०३	९७	ब्यावरा, सारंगपुर
३६	रतलाम	११	१४६५९	०२	५७१	१३	१५२३०	रतलाम, डेलनपुर, जावरा, सागोद
३७	रीवा	०१	९२	०२	३८७	०३	४७९	रीवा
३८	सागर	६७	२४०३१	५४	८८३८	१२१	३२८६९	अमरमऊ, शाहगढ़, बण्डा, बीला, हीरापुर, कर्रापुर, दलपतपुर, नौगांव, पिडरुवां, देवरीकलां, गढ़ाकोटा, ढाना, मालथोन, सिहोरा, टड़ा, केसली, महाराजपुर, बण्डा, सागर, तिगोड़ा, बरायठा, खुरई, उजनेठ, बांदरी, बीना, खिमलासा, जैसीनगर, शाहपुर, तिवरी, जैतपुर, मण्डी बामौरा
३९	सतना	०४	२०२	१५	५०३१	१९	५२३३	नागोदा, सतना, रामवन, चित्रकूट
४०	सिहोर	०६	७२०	०	०	०६	७२०	कसवा, आष्टा, इच्छावर, रनायल, सिहोर
४१	सिवनी	०४	३२२	०	०	०४	३२२	सिवनी, छापरा, लखनादौन
४२	सिंगरौली	०	०	०	०	०	०	—
४३	शहडोल	०	०	०५	१३८	०५	१३८	शहडोल, सोहागपुर, घुटवार
४४	शाजापुर	०४	८०५	०३	४५५	०७	१२६०	शाजापुर
४५	श्यापुर	०१	१००	०	०	०१	१००	श्यापुरकला

क्र.	जिले का नाम	जैन भण्डार	जैन पाण्डु०	जैनेतर भण्डार	जैनेतर पाण्डु०	योग भण्डार	योग पाण्डु०	पाण्डुलिपि भंडारों के स्थान
४६	शिवपुरी	२९	१५३५	४	३९	३३	१५७४	नरवर, मगरौनी, कोलास, खनियाधाना, भोती, रन्नौद, करैरा, पोहरी, सिरसौद, परिच्छा, शिवपुरी, बामौरकलां, सीधी
४७	सीधी	०१	८२	०	०	०१	८२	सीधी
४८	टीकमगढ़	५४	२३९७	१८	७८२	७२	३१७९	बडागांव, टीकमगढ़, दरगुवां, लार, डुंडा, अहारजी, कुडीला, भेलसी, खरगापुर, मलगुआं, हटा, एरौरा, कन्नपुर, बल्देवगढ़, ढोंगा, बम्हौरी, चन्देरा, पपौरा, मंजना, सिमराखुर्द, मवई, बंधा, दिगौड़ा, कारी, पठारी, निवई, मवई, लिढोरा, कंजना, मोगना, मढियाजी, गौर, मोहनगढ़, जतारा, मालपीया, दुमदुमा, बछेड़ा, सकेराभंडारन, पृथ्वीपुर, टीकमगढ़, टेहरका, नारायणपुरा, अजनोर, पठा, भितरवार, ओरछा, बिरौरा, दरगायखुर्द
४९	उमरिया	०	०	०	०	०	०	-
५०	उज्जैन	१०	७८६४	०६	२२७२३	१६	३०५८७	बड़नगर, उज्जैन
५१	विदिशा	६	२५७७	०	०	६	२५७७	विदिशा, गंजबासौदा, सिरोंज
कुलजिले		५१	४८७	१५२०८	१९२	५२१९१	६७९	१४७३९९

इस सर्वेक्षण में हमें कतिपय अत्यन्त प्राचीन, दुर्लभ, अप्रकाशित, सचित्र पाण्डुलिपियाँ प्राप्त हुई हैं। कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ पाण्डुलिपि संरक्षण केन्द्र (MCC) द्वारा सितम्बर २०१० से ३१ मार्च २०१७ तक २४८७२ पाण्डुलिपियों के १०,६०,७१३ पत्रों का भौतिक संरक्षण तथा ६ पाण्डुलिपियों के ४७७ पत्रों का उपचारात्मक संरक्षण भी किया जा

चुका है।

कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ के एक गौरव का क्षण ०२.०४.२०१६ को आया जब गोल्डन बुक ऑफ वर्ल्ड रिकार्ड में १,३२,७३२ पाण्डुलिपियों के सूचीकरण हेतु इसे Largest Private Collection of Manuscripts Catalouge के रूप में सम्मानित किया गया। वस्तुतः यह किसी निजी संस्था द्वारा पाण्डुलिपि संरक्षण के क्षेत्र में किये गये उत्कृष्टकार्यहेतु अंतर्राष्ट्रीय स्वीकृति है।

कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ (MCC) इन्दौर द्वारा ३१.०३.२०१७ तक किया गया कागज की पाण्डुलिपियों का भौतिक संरक्षण

क्रम संरक्षित भंडार का नाम	सुरक्षात्मक संरक्षण (Preventive)	
	पाण्डुलिपियाँ	पत्र संख्या
०१ कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ, इन्दौर	१९४६	७७२२३
०२ दिगम्बर जैन साहित्य शोध संस्थान, आगरा	२४१६	८००००
०३ श्री शान्तिनाथ दिगम्बर जैन मंदिर, सेक्टर-७, आगरा	१०९	२५००
०४ श्री शान्तिनाथ दिगम्बर जैन मंदिर, बरा (बंडा), जिला-सागर	४९	५०००
०५ श्री दिगम्बर जैन अजमेरी गोठ पंचायत, महु	२७४	२०००
०६ श्री धन्नालाल ताराचंद कसलीवाल, महु	३५	१५००
०७ श्री चन्द्रप्रभु दिगम्बर जैन मंदिर, मेन स्ट्रीट, महु	१५१	६०००
०८ श्री जैन दिवाकरस्मारक, सागोद रोड, रतलाम	१९००	३३०००
०९ उमर ग्रंथालय, इन्दौर	१४०२	९८७१७
१० श्री शान्तिनाथ दिगम्बर जैन, कांच मंदिर, इन्दौर	५०७	५३९३४
११ श्री सरस्वती भण्डार मारवाड़ी मंदिर, शक्कर बाजार, इन्दौर	१२७९	९६०४३
१२ डॉ. अनुपम जैन व्यक्तिगत भंडार, इन्दौर	२३	९८८
१३ श्री दिगम्बर जैन तेरापंथी मंदिर, (वर्धमानपुर) बदनावर, जिला-धार	१२	९६५

क्रमसंरक्षित भंडार का नाम

सुरक्षात्मक संरक्षण

(Preventive)

पाण्डुलिपियाँ

पत्र संख्या

१४ श्री विवेक अग्रवाल, इन्दौर	०१	१७७
१५ श्री नेमिनाथ दिगम्बर जैन मंदिर, अटलपुरा, जिला-खण्डवा (म.प्र.)	१५	९४०
१६ श्री गणेश ज्ञान भण्डार, ८१, नौलाईपुरा, रतलाम	८६४७	२७२०६८
१७ श्री सुरेश गंगवाल व्यक्तिगत भंडार, इन्दौर	१८८	५७६६
१८ श्री सुपार्श्वनाथ दिगम्बर जैन चैत्यालय, २५/५, यशवंत निवास रोड, इन्दौर	०१	४४
१९ श्री एलक पन्नालाल दिगम्बर जैन सरस्वती भवन श्रुत भण्डार, झालरापाटन, झालावाड़, (राज.)	७२०	४७६८५
२० श्री पार्श्वनाथ दिगम्बर जैन राजाजी का चैत्यालय, कसेरा दानाओली, ग्वालियर	२९४	१९८०७
२१ श्री दिगम्बर जैन नागोरियन बीसपंथी पंचायती मंदिर दानाओली, ग्वालियर	१७९	१३४६४
२२ श्री दिगम्बर जैन खंडेलवाल बीसपंथी पार्श्वनाथ मंदिर, दौलतगंज, ग्वालियर (म.प्र.)	६९	५६५७
२३ श्री आदिनाथ दिगम्बर जैन मंदिर, खासगी बाजार, ग्वालियर (म.प्र.)	१३	१२९३
२४ श्री दिगम्बर जैन मंदिर, बडागाँव, लश्कर बाजार, लश्कर, ग्वालियर (म.प्र.)	४७	६०९९
२५ श्री शांतिनाथ दिगम्बर जैन मंदिर, फालका बजार, लश्कर, ग्वालियर (म.प्र.)	२१	१४५५
२६ श्री दिगम्बर जैन पार्श्वनाथ जायसवाल चैत्यालय, ग्वालियर (म.प्र.)	५४	३७९२
२७ श्री पार्श्वनाथ दिगम्बर जैन मंदिर नया बाजार, ग्वालियर (म.प्र.)	७५	७८००
२८ श्री पार्श्वनाथ दिगम्बर जैन मंदिर गुडागुडी का नाका, ग्वालियर (म.प्र.)	०३	७३

क्रम संरक्षित भंडार का नाम

सुरक्षात्मक संरक्षण

(Preventive)

पाण्डुलिपियाँ पत्र संख्या

२९ श्री दिगम्बर जैन आदिनाथ चैत्यालय मामा का बाजार, लश्कर, ग्वालियर (म.प्र.)	१६	६७५
३० श्री दिगम्बर जैन आदिनाथ बीसपंथी मंदिर, माधवगंज, ग्वालियर (म.प्र.)	१०९	११०२५
३१ श्री दिगम्बर जैन बरैया बड़ा मंदिर, मामा का बाजार, लश्कर, ग्वालियर (म.प्र.)	०७	१७१३
३२ श्री दिगम्बर जैन बरैया भवन, दानाओली, लश्कर, ग्वालियर (म.प्र.)	०२	५३८
३३ श्री दिगम्बर जैन बरैया पंचायती छोटा मंदिर, (झल्लूराम प्यारेलाल), दानाओली लश्कर, ग्वालियर (म.प्र.)	१२	५०२
३४ श्री दिगम्बर जैन पार्श्वनाथ मंदिर, नानकराम की बगीची, ग्वालियर (म.प्र.)	४९	२६७६
३५ श्री नहाई दिगम्बर जैन चैत्यालय तामेश्वर महादेव, लखेरा गली, ग्वालियर (म.प्र.)	३३	२५८३
३६ खण्डेलवाल दिगम्बर जैन जैसवाल मंदिर, दानाओली, लश्कर, ग्वालियर (म.प्र.)	२५८	१९९१६
३७ श्री आदिनाथ दिगम्बर जैन जैसवाल मंदिर, दानाओली, लश्कर, ग्वालियर (म.प्र.)	५४	३५१८
३८ श्री आदिनाथ दिगम्बर जैन जिनालय, पञ्चिपाड़ा गंज, किलो गेट, ग्वालियर (म.प्र.)	३३	१९९८
३९ श्री दिगम्बर शांतिनाथ मंदिर, भाऊ का बाजार, ग्वालियर (म.प्र.)	१००	११८२९
४० श्री शांतिनाथ गोडीदास जैन श्वेताम्बर पोरवाड़ पंथ, दौड़ी, कुक्षी जिला-धार (म.प्र.)	०१	४१
४१ श्री पार्श्वनाथ दिगम्बर जैन, खण्डेलवाल, नया मंदिर ट्रस्ट, दानाओली, लश्कर, ग्वालियर (म.प्र.)	६३०	५५९५६
४२ श्री पार्श्वनाथ दिगम्बर जैन मंदिर, महावीर चौक,		

जबैरा, जिला-दमोह (म.प्र.)	१७	३६९४
४३ श्री सुधाकर जैन, नीरज न्यास, सुषमा प्रेस, शांति सदन, सतना (म.प्र.)	२१	१०४३
४४ श्री चन्द्रप्रभ दिगम्बर जैन मंदिर, गैरतगंज, जिला-रायसेन (म.प्र.)	१३	२०३४
४५ श्री पार्श्वनाथ दिगम्बर जैन जम्बूदीप लाल मंदिर, गैरतगंज, जिला-रायसेन (म.प्र.)	१४	१८९२
४६ श्री दिगम्बर जैन बड़ा मंदिर, मुरैना (म.प्र.)	२९५	१३८५६
४७ श्री गोपाल दिगम्बर जैन सिद्धांत संस्कृत महाविद्यालय, दत्तपुरा, मुरैना	३४	५२९०
४८ श्री शांतिनाथ दिगम्बर जैन मंदिर, चौपड़ा, तह. जबैरा, जिला-दमोह	१२	१०५७
४९ डॉ. अनिता जोशी (व्यक्तिगत) १६, देवकी मेशन, फ्लैट नं.३०२, बैकुंठधाम, खजराना रोड, इन्दौर	०७	१६१९
५० श्री दिगम्बर जैन महावीर नसिया, मुरैना (म.प्र.)	०७	१०२५
५१ श्री दिगम्बर जैन, चन्द्रप्रभ पल्लीवाल मंदिर, मुरैना (म.प्र.)	२७	२३४९
५२ श्री दिगम्बर जैन धर्मस्थल, शीतलतीर्थ, बाँसवाड़ा रोड, रतलाम (म.प्र.)	१००४	१८५६६
५३ श्री सागरानंदसूरि जैन ज्ञान भंडार, रतलाम	८९७	३७१७१
५४ अनेकान्त ज्ञान मंदिर, बीना, जिला-सागर	७९०	१२६३९
योग	२४,८७२	१०,६०,७१३

साभार : कुंदकुंद ज्ञानपीठ, इन्दौर. ३० वर्षीय प्रगति आख्या से उद्धृत अंश
प्रकाशक : कुंदकुंद ज्ञानपीठ, इंदौर
वी. सं. २५४३, वि. सं. २०७३, ईस्वीसन् २०१७

प्राचीन कालमें मन्दिरों में बड़े बड़े शास्त्र भण्डार हुआ करते थे। इन शास्त्र भण्डारों का प्रबन्ध समाज द्वारा होता था। कुछ ऐसे भी शास्त्र भण्डार थे जिनका प्रबन्ध भट्टारकों के हाथों में था। भट्टारक-संस्था ने प्राचीन काल में जैन साहित्य की अपूर्व सेवा ही नहीं की; किन्तु उसे नष्ट होने से भी बचाया है। नवीन साहित्य के सृजन में तो इस संस्था का महत्वपूर्ण हाथ रहा है। लेकिन जब इनका पतन होने लगा तो इनकी असावधानी से सैकड़ों शास्त्र दीमक के शिकार बन गये, सैकड़ों स्वयमेव गल गये और सैकड़ों शास्त्रों को विदेशियों के हाथों में बेच डाला गया। इस तरह जैन साहित्य का अधिकांश भाग सदा के लिए लुप्त हो गया। लेकिन इतना होने पर भी जैन शास्त्र-भण्डारों में अब भी अमूल्य साहित्य बिखरा पड़ा है। और उसको प्रकाश में लाने का कोई प्रबन्ध नहीं किया जाता। यदि अब भी इस बिखरे हुए साहित्य का ही संकलन किया जाये तो हजारों की संख्या में अप्रकाशित तथा अज्ञात ग्रन्थ मिल सकते हैं।

आमेर शास्त्र भण्डार, जयपुर राजस्थान में ही क्या, सम्पूर्ण भारत के जैन शास्त्र भण्डारों में प्राचीन तथा महत्वपूर्ण है। इसमें संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, हिन्दी आदि भाषाओं के १,६०० के लगभग हस्तलिखित ग्रन्थों का बहुत ही अच्छा संग्रह है। जिनमें बहुत से ऐसे ग्रन्थ हैं जो अभी तक न तो कहीं से प्रकाशित हुए हैं और न सर्वसाधारण की जानकारी में ही आये हैं। अपभ्रंश साहित्य के लिए तो उक्त भण्डार भारत में अपनी कोटिकाशायद अकेला ही है। इस भाषा के अधिकांश ग्रन्थ अभी तक अप्रकाशित हैं। हिन्दी साहित्य भी यहाँ काफी मात्रा में हैं। पन्द्रहवीं शताब्दी से लेकर सोलहवीं शताब्दी का बहुत-सा साहित्य यहाँ मिल सकता है। भट्टारक सकलकीर्ति, ब्रह्मजिनदास, भट्टारक ज्ञानभूषण, पं. धर्मदास, ब्रह्म रायमल्ल, पं. रूपचन्द, पं. अखयराज आदि अनेक ज्ञात एवं अज्ञात कविओं और लेखकों के साहित्य का यहाँ अच्छा संग्रह है।

संस्कृत भाषा का साहित्य भी कम महत्वपूर्ण नहीं है। काव्य, न्याय, धर्मशास्त्र, दर्शन, ज्योतिष, आयुर्वेद आदि सभी विषयों के प्राचीन ग्रन्थों की प्रतियाँ हैं। कुछ ऐसा साहित्य भी है जो अभी तक प्रकाशित नहीं हुआ है।

इस भण्डार में संस्कृत प्राकृत आदि भाषाओं के लगभग निम्न संख्या वाले ग्रन्थ हैं -

संस्कृत	५००
हिन्दी	१५०
अपभ्रंश	७०
प्राकृत	४०
टीकाग्रन्थ	२५

इनके अतिरिक्त शेष हिन्दी ग्रन्थों की प्रतियाँ हैं। शास्त्रों में साहित्य, दर्शन, धर्मशास्त्र, आयुर्वेद, व्याकरण, स्तोत्र, आदि अनेकानेक विषयों का विवेचन किया हुआ मिलता है। ग्रन्थों की प्रतियाँ प्राचीन हैं। भण्डार में सब से प्राचीन प्रति

संवत् १३६१ की महाकविपुष्पदंत द्वारा रचित महापुराण की है। इसके अतिरिक्त चौदहवीं शताब्दी से लेकर अठारवीं शताब्दी तक की ही अधिक प्रतियाँ हैं। सोलहवीं और बीसवीं शताब्दी की तो बहुत ही कम प्रतियाँ हैं। इससे मालूम होता है कि भण्डार का कार्य अठारवीं शताब्दी तक तो सुचारु रूप से चलता रहा, किन्तु शेष दो शताब्दियों में नवीन कार्य प्रायः बन्द सा हो गया।

शास्त्रों की प्राचीन प्रतियों से विद्वानों को साहित्य और इतिहास के अनुसंधान में काफी सहायता मिल सकेगी। विवादग्रस्त कवियों के समय आदि की समस्या को सुलझाने में प्रस्तुत सूची बहुत सहायक होगी ऐसी आशा है।

‘श्री महावीर शास्त्र भण्डार’ श्री महावीरजी, उतना अधिक पुराना नहीं है। इस भण्डार में प्राचीन प्रतियाँ प्रायः जयपुर, आमेर या अन्य शास्त्र भण्डारों से ली गई हुई मालूम होती हैं। यहाँ सोलहवीं तथा बीसवीं शताब्दी की जो प्रतियाँ हैं वे यहीं पर लिखी हुई हैं। उक्त भण्डार में अधिकतर पूजा साहित्य तथा स्तोत्र संग्रह है।

उक्त दोनों भण्डारों में ही जैनैतर साहित्य भी पर्याप्त रूप में है। हिन्दी भाषा की अपेक्षा संस्कृत भाषा का अधिक साहित्य है। उपनिषदों से लेकर न्याय, साहित्य, व्याकरण, आयुर्वेद और ज्योतिष साहित्य का भी अच्छा संग्रह है। कितनी ही प्रतियाँ तो प्राचीन हैं। इस संग्रह से जैन विद्वानों की उदारता का पता लगाया जा सकता है।

आमेर शास्त्रभण्डार, जयपुर

राजपूताना की रियासतों में जयपुर एक ऐसी रियासत है जिससे जैनों का सैकड़ों वर्षों से सम्बन्ध चला आ रहा है। आमेर इसी वर्तमान जयपुर राज्य की प्राचीन राजधानी है। आमेर या अम्बर शहर जयपुर से करीब ५ मील उत्तर में पहाड़ियों के बीच में बसा हुआ है। जिस समय जयपुर नहीं बसा था उस समय आमेर ही प्रमुख शहर गिना जाता था और उसमें जैनों के कई बड़े बड़े शिखरबंद मंदिर थे, जिनकी कारीगरी आज भी देखने योग्य है। आमेर के बाद नई राजधानी जयपुर विक्रम संवत् १७८४ में बनी। उस समय महाराजा सवाई जयसिंहजी कछवाहा राज्य करते थे। महाराजा जयसिंहजी के जमाने में राज्य के मुख्य मुख्य काम दिगंबर जैनों के ही हाथ में थे, किन्तु इनके पश्चात् इनके द्वितीय पुत्र सवाई माधोसिंहजी जब उदयपुर से आकर अपने बड़े भाई महाराज ईश्वरसिंहजी की जगह राज्यसिंहासन पर बैठे तो उनके साथ उदयपुर के कुछ शैव राजगुरु जयपुर में आये और जैनों से द्वेषभाव रख कर उनके कई विशाल मन्दिरों को हथिया लिया। जैन प्रतिमाओं को तोड़ दिया गया और उनकी जगह शिवलिंग स्थापित कर दिये गये। उस जमाने में जैनों पर अगणित अत्याचार हुए, उनका नामूना आज भी जीर्णशीर्ण आमेर नगरी में प्रत्यक्ष दृष्टिगोचर हो रहा है। आमेर के जिन जैन मन्दिरों को बरबाद कर दिया गया, वे आज भी अपने पुराने वैभव तथा अत्याचारियों के अन्याय को दुनिया के सामने प्रकट कर रहे हैं। उन प्राचीन व विशाल मन्दिरों और मूर्तियों के साथ में हमारा कितना ज्ञानभण्डार आततायियों द्वारा नष्ट हुआ होगा, उसका कोई अंदाजा नहीं लगाया जा सकता। उन प्राचीन जैन मन्दिरों में से सिर्फ एक श्री नेमिनाथ भगवान का मंदिर जो सांवलजी के नाम से प्रसिद्ध है, वह किसी प्रकार बच गया था। इस मंदिर में एक शास्त्र भण्डार भी था, जो प्राचीन भट्टारकों ने किसी प्रकार बचा कर रख लिया था।

भट्टारक श्री देवेन्द्रकीर्ति तक यह भंडार ज्यों का त्यों सुरक्षित रहा; किन्तु इनके बाद करीब ३०-४० वर्ष तक देवेन्द्रकीर्ति के उत्तराधिकारी भट्टारक श्री महेंद्रकीर्तिजी तथा अन्य शिष्यों में मनोमालिन्य रहा, और उस जमाने में नहीं

कहा जा सकता है कि इस शास्त्र भंडार में से कितने ग्रन्थ निकल गये और किस किस के हाथ में जा पड़े तथा कितने ग्रंथ चूहों व दीमकों का आहार बन गये। भट्टारक श्री महेंद्रकीर्तिजी के स्वर्गवास के पश्चात् जयपुर पंचायत ने उक्त मंदिर व शास्त्र भंडार को वापिस अपने अधिकार में लिया, और तभी से इसको खोल कर देखने के बाद बचे-खुचे ज्ञान भंडार की रक्षा करने का सवाल समाज के सामने आया। उस समय जैन धर्म भूषण ब्रह्मचारी शीतलप्रसादजी ने भी इसके लिए समाज को बहुत प्रेरणा दी। गत कई वर्षों में मुनि महाराजों के चातुर्मास जयपुर में हुए और उनके आग्रह से कई बार उक्त भंडार को खोलने का अवसर भी आया। जो भी शास्त्र भंडार को देखने आमेर गये वे वहाँ एक दिन से अधिक नहीं ठहर सके, इसलिए ग्रन्थों के वेष्टनों के दर्शन के अतिरिक्त और कोई विशेष लाभ नहीं हो सका।

जब जयपुर दिगंबर जैन पंचायत की तरफ से श्री महावीर क्षेत्र की प्रबन्धकारिणी समिति बनी तो उसने इस मन्दिर व शास्त्र भंडार को अपने अधिकार में ले लिया। उसने मंदिर का जीर्णोद्धार कराया और शास्त्र भंडार को भी खुलाकर देखा गया। शास्त्र भंडार में कैसे कैसे ग्रंथ रत्न हैं इसको देखने के लिए श्रीमान् श्रद्धेय पं. चैनसुखदासजी, न्यायतीर्थ ने बहुत प्रेरणा दी और उनके शिष्यों ने जिनमें पं. श्री प्रकाशजी शास्त्री, पं. भंवरलालजी, न्यायतीर्थ आदि मुख्य हैं, पांच-सात दिन आमेर ठहर कर ग्रन्थों की सूची भी बनाई, किन्तु उससे न तो पंडित चैनसुखदासजी को ही संतोष हुआ और न प्रबन्धकारिणी समिति को ही इसके पश्चात् कई जैन विद्वानों से आग्रह किया गया कि वे महीने दो महीने आमेर में रह कर पूरा सूचीपत्र तो बनावें, किन्तु किसी ने भी पुनित कार्य को करने की तत्परता नहीं दिखायी। आखिर यही निश्चित हुआ कि जब तक यह भंडार जयपुर न लाया जाय, तब तक इसकी न तो सूची ही बन सकती है, और न कुछ उपयोग ही हो सकता है। फलतः ग्रन्थ भंडार को जयपुर लाया गया और श्रीयुत भाई साहब सेठ बंधीचंदजी गंगवाल की हवेली में ही एक कमरा उनसे मांग कर ग्रन्थों को उनमें रखा गया। उक्त पंडितजी साहब ने स्वर्गीय भाई मानभद्रजी आयुर्वेदाचार्य को सूची बनाने के लिए नियत किया, और उन्होंने स्वयं तथा अपने अन्य साथियों को लेकर एक सूचीपत्र बना दिया। इसके पश्चात् क्षेत्र की प्रबन्धकारिणी समिति ने पंडित चैनसुखदासजी न्यायतीर्थ की सम्मति के अनुसार भंडार का बड़ा सूचीपत्र बनाने व प्रशस्ति संग्रह आदि अनुसंधान कार्य के लिए भाई कस्तूरचंदजी शास्त्री, एम. ए. को नियत किया और उन्होंने नियमित रूप से कार्य करके यह सूचीपत्र तैयार किया जो आज आए महानुभावों के समक्ष उपस्थित है।

करीब २ वर्ष से उक्त भण्डार का अनुसंधान कार्य व्यवस्थित रूप से चल रहा है। इस थोड़े से समय में ही भण्डार का विस्तृत सूचीपत्र और बृहद प्रशस्ति संग्रह तैयार हो चुके हैं। सूचीपत्र तो आपके सामने है तथा प्रशस्ति-संग्रह भी प्रेस में दिया जा चुका है। उक्त दोनों पुस्तकें साहित्य के अनुसंधान कार्य में काफी महत्वपूर्ण तथा उपयोगी साबित होंगी ऐसी आशा है।

इसी विभाग की ओर से समय समय पर “वीरवाणी” आदि प्रसिद्ध जैन पत्रों में अनेक खोजपूर्ण लेख प्रकाशित कराये चुके हैं। अभी तक ब्रह्मरायमल्ल, ब्रह्मजिनदास, भट्टारक ज्ञानभूषण, पं. धर्मदास, पंडित अखयारज, पंडित रूपचंद, कविवरत्रिभुवनचन्द्र आदि लेखकों और कवियों के साहित्य पर खोजपूर्ण लेख प्रकाशित हो चुके हैं।

चतुर्दश गुणस्थान चर्चा नामक महत्वपूर्ण हिन्दी गद्य के ग्रन्थ का सम्पादन भी प्रारम्भ हो गया है। उक्त ग्रन्थ शीघ्र ही प्रकाशित होकर स्वाध्याय प्रेमियों के सामने आने वाला है।

जयपुर में जब अखिल भारतीय हिस्टारिकल रिकार्ड्स कमिशन (All India Historical Records Commission) का २४वां अधिवेशन हुआ था, जब उसके तत्वावधान में ऐतिहासिक सामग्री की एक प्रदर्शनी भी हुई थी। प्रदर्शनी में उक्त भण्डार के प्राचीन ग्रन्थों को रखा गया था। ग्रन्थों की प्रशस्तियों में लिखित ऐतिहासिक सामग्री को पढ़कर बड़े बड़े विद्वानों ने सराहना की थी।

श्री वीर सेवा मन्दिर सरसावा की तरफ से पं. परमानन्दजी ने भी कई दिनों तक जयपुर में ठहर कर इस ग्रन्थ भण्डार का निरीक्षण किया है, तथा खास खास ग्रन्थों की प्रशस्ति आदि भी नोट करके ले गये हैं। इन ग्रन्थों का ज्यादा से ज्यादा उपयोग हो, इसके लिए बाहर की सुप्रसिद्ध ग्रंथ प्रकाशन संस्थाओं, जैसे शान्ति निकेतन बोलपुर, भारतीय ज्ञानपीठ काशी, वीर सेवा मंदिर सरसावा आदि को समय समय पर प्राचीन प्रतियाँ भेज कर उनके कार्य में पूर्ण सहयोग दिया जाता है।

प्रबन्धकारिणी समिति का विचार है कि अब इस भंडार को अधिकाधिक उपयोगी बनाया जाय, और जगह जगह से अलभ्य ग्रन्थों को लाकर या उनकी प्रतिलिपियाँ मंगाकर बड़ा ग्रंथालय स्थापित किया जाय ताकि विद्वान लोग इससे लाभ उठा सकें। इस कार्य के लिए जयपुर के नये बनने वाले त्रिपोलिया (चौड़ा रास्ता) सदर बाजार में एक बड़ी बिल्डिंग खरीद भी ली गई है। उसी बिल्डिंग में एक बड़ा होल बनवा कर उसमें इस ग्रन्थालय की स्थापना करने का विचार किया गया है।

जैन समाज के विद्वान तथा साहित्यप्रेमियों से हमारी प्रार्थना है कि वे प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थ इस ग्रंथालय को भेट करें तथा अन्य सभी प्रकार की सहायता द्वारा इसे समृद्ध बनाने में सहयोग दें। वर्तमान काल में जैन धर्म के प्रचार तथा सच्ची भावना का इससे बढ़िया और कोई उपाय नहीं है। जैन समाज को जीवित रहना है तो उसको चाहिये कि सब से पहले अपने साहित्य की रक्षा तथा प्रचार के लिए दृढ़ संकल्प कर लें और बृहत् राजस्थान की संभावित राजधानी जयपुर नगर में जो कि हमेशा से जैनियों का केन्द्र रहा है, इस ग्रंथालय को उन्नत बना कर जैन धर्म की सच्ची सेवा व प्रभावना में हमारा हाथ बटावें – सब से हमारी यही प्रार्थना एवं अनुरोध है।

साभार : राजस्थान के जैन शास्त्र भण्डारों की ग्रंथसूची भाग-१ के

‘प्राक्कथन’ और ‘प्रकाशकीय वक्तव्य’ से

प्रकाशक : श्री दिगंबर जैन महावीर अतिशय क्षेत्र कमिटी, जयपुर

वी. सं. २४७५, वि. सं. २००५, ईस्वीसन् १९४९

जैनधर्म में स्वाध्याय-अध्ययन श्रावकों के दैनिक कर्मों में से एक प्रमुख कर्म है, प्रत्येक श्रावक के लिए शास्त्र-स्वाध्याय करना आवश्यक माना गया है। इतना ही नहीं, किन्तु स्वाध्याय को एक उत्तम तप भी बतलाया गया है। इसलिए जैनों के प्रत्येक धार्मिक स्थानों - मन्दिर एवं चैत्यालयों में छोटे अथवा बड़े ग्रन्थ भण्डार का होना आवश्यक है, जिससे प्रत्येक स्त्री-पुरुष वहीं बैठ कर शास्त्र-स्वाध्याय कर सकें। इस शास्त्र-स्वाध्याय के लिए श्रावकों को नये नये ग्रन्थों की आवश्यकता होती रहती है, और उनकी इस आवश्यकता की पूर्ति करने के लिए नये नये ग्रन्थों की रचना, अथवा प्रतिलिपि हुआ करती है। इसके उदाहरण हमें ग्रन्थों की लेखक-प्रशस्तियों एवं ग्रंथ-प्रशस्तियों में देखने को मिल सकते हैं। इस प्रकार स्वाध्यायप्रेमियों की इस आवश्यकता ने विशाल जैन साहित्य को जन्म दिया। यही नहीं किन्तु इसने जैनाचार्यों एवं अन्य विद्वानों की मेधाशक्ति का भी खूब विकास किया, जिससे उन्होंने अपने जीवन के अमूल्य समय को साहित्य के सृजन तथा अध्ययन अध्यापन में लगाया। उनके महान परिश्रम का फल यह हुआ कि आज साहित्य का ऐसा कोई अंग नहीं बचा, जिस पर जैनाचार्यों ने अपनी लेखनी न चलाई हो।

श्रावकों ने भी साहित्य वृद्धि में अत्याधिक योग दिया। उन्होंने एक एक ग्रन्थ की कितनी ही प्रतियाँ करवाकर शास्त्रभण्डारों में विराजमान की, तथा स्वाध्यायप्रेमियों को निःशुल्क वितरण की। आचार्यों एवं श्रावकों के इस साहित्यानुराग का यह फल हुआ कि आज हमें भारत के प्रत्येक महत्त्वपूर्ण स्थान पर जैन शास्त्र-भण्डार उपलब्ध होते हैं।

राजस्थान जैन धर्म एवं जैन संस्कृति का एक सुदीर्घकाल से केन्द्र रहा है। इस प्रदेश पर सदा क्षत्रिय राजाओं का राज्य रहा है। भारत पर मुसलमानों के आक्रमण के समय में भी सारा राजस्थान सरदारों के आधीन था। प्रायः सारे देश में जब मुसलमानों और उसके बाद जब अंग्रेजों का शासन हो गया तब भी इस प्रदेश पर तो सीधे रूप से राजाओं का ही राज्य रहा है। यही कारण है कि राजस्थान भारत के अन्य प्रांतों की अपेक्षा आक्रमणों आदि के भय से अधिक सुरक्षित रहा। इसके अतिरिक्त यहाँ के राजा महाराजाओं ने भी विशुद्ध भारतीय संस्कृति से सम्बन्धित तत्त्वों को आश्रय प्रदान किया, तथा उन्हें सुरक्षित रखने का बहुत कुछ श्रेय भी प्राप्त किया। जैनों ने भी यहाँ के राजा-महाराजाओं के शासन को सुचारु रूप से चलाने में उल्लेखनीय एवं स्मरणीय सहयोग प्रदान किया। जयपुर, जोधपुर, उदयपुर, कोटा, बूंदी, भीलवाड़ा, सिरोही आदि भूतपूर्व रियासतों में प्राचीन काल में शताब्दियों तक जैनों ने दीवान, मन्त्री, कोषाध्यक्ष आदि प्रतिष्ठित एवं विश्वस्त पदों पर कार्य किया, जिससे उन पर वहाँ के शासकों की श्रद्धा एवं आदरभाव बना रहा। यही कारण है कि आज हमें राजस्थान में जैन संस्कृति के स्थान स्थान पर दर्शन होते हैं। आबू के देलवाड़ा के जैन मन्दिर, जयपुर और सांगानेर के विशाल जैन मन्दिर आदि जैन संस्कृति से सम्बन्धित कृतियाँ इस बात की साक्षी हैं, कि प्राचीन काल में राजस्थान जैन धर्म के प्रधान अभ्युदय का केन्द्र था। यहाँ के शासक यद्यपि जैन धर्मावलम्बी तो नहीं थे, किन्तु वे समय समय पर जैन धर्म की प्रभावना के लिए काफी सहयोग दिया करते थे।

राजस्थान में सबसे अधिक शास्त्र-भण्डारों का मिलना इस बात का प्रमाण है कि यहाँ के लोग बड़े श्रद्धालु और

सरस्वती भक्त थे। जहाँ कहीं भी जैन मन्दिर हैं वहाँ छोटा मोटा शास्त्र भण्डार अवश्य है। आमेर, जयपुर, नागौर, जैसलमेर, पाटन, दौसा, मोजमाबाद, दांता, कुचामन, सीकर, मारोठ, जोधपुर, बीकानेर आदि स्थानों के शास्त्र भण्डारों में प्राप्त ग्रन्थों की संख्या की जाय तो सम्भवतः वह एक लाख से अधिक पहुँच सकती है। अकेले नागौर के भट्टारकीय शास्त्रभण्डार में १२-१३ हजार से भी अधिक ग्रन्थ उपलब्ध होते हैं। इन भण्डारों में केवल जैन साहित्य अथवा जैनाचार्यों द्वारा लिखा हुआ साहित्य ही नहीं है, किन्तु अजैन विद्वानों द्वारा लिखे हुए ग्रन्थ भी हजारों की संख्या में मिलते हैं। उनमें बहुत से ग्रन्थ तो ऐसे भी हैं जिनकी प्रतियाँ केवल जैन भण्डारों में ही उपलब्ध हुई हैं। साहित्य के इस महान् संग्रह में जैनों की असाम्प्रदायिकता सदैव प्रशंसनीय रहेगी।

राजस्थान के इन ग्रन्थालयों की सुरक्षा का वास्तविक श्रेय भट्टारकों, यतियों, विद्वानों एवं श्रावकों को है, जिन्होंने साहित्य को नष्ट होने से बचा कर साहित्य एवं देश की सबसे बड़ी सेवा की। उनके इस कठिन परिश्रम स्वरूप ही आज हमें प्राचीन शास्त्रों के दर्शन होते हैं। लेकिन यह भी कम दुःख का विषय नहीं है कि हमने शास्त्रों की सुरक्षा की ओर तो ध्यान रखा, किन्तु जब उनके प्रचार का समय आया तो ग्रन्थों को ताले में बन्द करके हम गहरी मोहनिद्रा में सोते रहे और जगाने पर भी नहीं जागे। इस स्थितिपालकता से हमारी जो हानि हुई, उसका अंदाजा लगाना कठिन है। उन्हें बाहरी आक्रमण से तो किसी तरह बचाया, किन्तु भण्डार के भीतर रहने वाले ग्रन्थों के महान शत्रु चूहे, दीमक एवं सीम आदि को ग्रन्थों पर प्रहार करने की पूर्ण स्वतन्त्रता दे दी, जिससे उन्होंने हजारों ग्रन्थों का सफाया कर दिया। फिर भी हमारा अहोभाग्य है कि जो कुछ हमें विरासत में मिला है वह भी कम नहीं है।

जैसा कि पहले कहा जा चुका है कि राजस्थान में जितना जैन साहित्य मिलता है उतना भारत के अन्य प्रान्तों में नहीं मिलता। फिर भी इन भण्डारों में उपलब्ध साहित्य के विषय में परिचय प्रकट करने का समाज की ओर से कोई विशेष प्रयत्न नहीं किया गया। जैसलमेर, पाटन, आमेर आदि कुछ भण्डारों को छोड़कर शेष भण्डारों की अभी तक कोई पूरी छानबीन भी नहीं हुई है, जिससे यह जाना जा सके कि अमुक भण्डार में कौन कौन से ग्रन्थ हैं। ग्रन्थालयों का निरीक्षण एवं उनकी सूची आदि के प्रकाशन के कार्य में श्वेताम्बर समाज का प्रयत्न तो अवश्य ही प्रशंसनीय है, लेकिन दिगम्बर जैन समाज का अभी इस ओर कुछ भी ध्यान नहीं गया है। इसलिए मैं सभी दिगम्बर जैन मंदिरों एवं शास्त्र-भण्डारों के प्रबन्धकों से निवेदन करूँगा कि वे अपने यहाँ के भण्डारों की समुचित व्यवस्था कर उन्हें वास्तविक उपयोग के योग्य बनावें। क्योंकि आज समय की सबसे बड़ी मांग साहित्य-प्रचार ही है।

हर्ष की बात है कि श्री दिगंबर जैन अतिशय क्षेत्र श्री महावीरजी के मंत्री महोदय एवं प्रबन्धकारिणी समिति के अन्य सदस्यों ने समय की मांग के अनुसार आज से करीब ५ वर्ष पहले एक छोटे से रूप में अनुसन्धान विभाग की स्थापना की और ग्रन्थभण्डारों की छानबीन तथा प्राचीन एवं नवीन साहित्य के निर्माण के कार्य को अपने हाथ में लिया। तब से आज तक इस विभाग के अधीन बराबर कार्य चल रहा है। अब तक यहाँ से आमेर शास्त्रभण्डार की ग्रन्थसूची, प्रशस्तिसंग्रह, तामिल भाषा का जैन साहित्य, Jainism key to true Happiness, सवार्थसिद्धि नामक पुस्तकों का प्रकाशन हो चुका है। आमेर शास्त्रभण्डार की ग्रन्थ सूची एवं प्रशस्ति-संग्रह के प्रकाशित हो जाने से अपभ्रंश भाषा के विशाल साहित्य का परिचय विद्वानों को मिला। जिससे अपभ्रंश साहित्य की लोकप्रियता का विस्तार एवं उसकी विशेषतायें विद्वानों को मालूम हुई। हिन्दी भाषा के आचार्य डॉ. हजारी प्रसादजी द्विवेदी ने प्रशस्तिसंग्रह पढ़ने के पश्चात्

अपने “हिन्दी साहित्य का आदिकाल” नामक ग्रन्थ में जो शब्द लिखे हैं, उन्हें पाठकों की जानकारी के लिए नीचे दिया जाता है –

“सन् १९५० में आमेर शास्त्र भण्डार (जयपुर) के ग्रन्थों का एक प्रशस्ति-संग्रह प्रकाशित हुआ है जिसमें लगभग ५० अपभ्रंश ग्रन्थों की प्रशस्तियाँ संगृहीत हैं। इनमें से कुछ का तो विद्वानों को पहले भी पता था, कुछ नई हैं। इनमें स्वयंभू, पुष्पदन्त, पद्मकीर्ति, वीर, नयनन्दि, श्रीधर, श्रीचन्द, हरिषेण, अमरकीर्ति, यशःकीर्ति, धनपाल, श्रुतकीर्ति, माणिक्यराज, रङ्गू आदि की कृतियाँ हैं। अधिकांश रचनायें तेरहवीं शताब्दी के बाद की बतायी गई हैं। पर उसके बाद भी सोलहवीं शताब्दी तक अपभ्रंश में रचनायें होती रही हैं। इस प्रशस्ति संग्रह में रङ्गू, यशःकीर्ति, धनपाल, श्रुतकीर्ति, और माणिक्यराज चौदहवीं और उसके बाद के कवि हैं।

ये ग्रन्थ अधिकतर जैन ग्रन्थ भण्डारों से ही प्राप्त हुए हैं और अधिकांश जैन कवियों के लिखे हुए हैं। स्वभावतः इनमें जैन धर्म की महिमा गाई गई है और उस धर्म के स्वीकृत सिद्धान्तों के आधार पर ही जीवन बिताने का उपदेश दिया गया है। परन्तु इस कारण से इन पुस्तकों का महत्त्व कम नहीं हो जाता। परवर्ती हिन्दी साहित्य के काव्यरूप के अध्ययन में ये पुस्तकें बहुत सहायक हैं।”

वर्तमान में क्षेत्र की ओर से राजस्थान के जैन शास्त्र भण्डारों की बृहद् सूची बनाने का कार्य चालू है। सबसे पहले जयपुर शहर के शास्त्र भण्डारों की सूची बनाने का कार्य प्रारम्भ किया गया। और अब तक करीब ५ शास्त्र भण्डारों के ७ हजार ग्रन्थों की सूची प्रायः तैयार हो चुकी है। प्रस्तुत ग्रन्थ सूची में जयपुर के प्रसिद्ध दो शास्त्र भण्डारों के ग्रन्थों को ही लिया गया है।

शास्त्र भण्डार पं. लूणकरणजी पांड्या, जयपुर

श्री पं. लूणकरणजी का मंदिर जयपुर के प्रसिद्ध एवं प्राचीन मन्दिरों में से एक है। यह लूणा पांड्य के मन्दिर के नाम से अधिक प्रसिद्ध है। पं. लूणकरणजी जैन यति थे, जो पांड्या कहलाते थे। उनका जन्म कब और कहाँ हुआ, तथा वे कब यति बने आदि विषयों के सम्बन्ध में यहाँ के शास्त्र भण्डार में कोई उल्लेख नहीं मिलता। किन्तु इसी भण्डार में यशोधर चरित्र की एक सचित्र प्रति की लेखक – प्रशस्ति में एक उल्लेख मिला है।^१

इस प्रशस्ति में पं. लूणकरणजी को यशोधर की प्रति भेंट देना लिखा है। यदि ये ही पं. लूणकरणजी हैं, तो इनका समय अठारहवीं-उन्नीसवीं शताब्दी का होना चाहिये। यह भी हो सकता है कि ये पहले कहीं अन्य स्थान में रहते हों और बाद में जयपुर आकर रहने लगे हों, और इसी मन्दिर को अपना केन्द्र स्थान बनाया हो।

इसी भण्डार में पं. लूणकरणजी का एक चित्र भी मिला है जिसमें भगवान के एक ओर पं. लूणकरणजी बैठे हुए हैं, तो दूसरी ओर रायचन्दजी खड़े हुए हैं। रायचन्दजी नाम उक्त प्रशस्ति में भी आया है और उनके द्वारा यशोधर की सचित्र प्रति पं. लूणकरणजी को भेंट देना लिखा है। इसलिए इन दोनों के आधार पर इनका समय अठारहवीं-उन्नीसवीं शताब्दी ही निश्चित होता है। ये भट्टारक जगत्कीर्तिके शिष्य एवं पं. खीवसीजी के शिष्य थे।

१. संवत् १७८८ आसोजमासे शुक्लपक्षे दशम्यां तिथौ बुधवासरे वृन्दावत्यां नगर्यां खंडेलवालान्वये अजमेरागोत्रे एतेषां मध्ये चिरंजीवि-श्री-रायचन्दजी तेनेदं यशोधरचरित्रं निजज्ञानावरणीयकर्मक्षयार्थं भट्टारक-श्री-जगत्कीर्ति-तत्शिष्य-विद्वमंडलीमंडित-पंडितजी-श्रीखीवसीजी-तत्शिष्य-पं.-लूणकरणाय घटापितं।

जनश्रुत के अनुसार वे इसी मन्दिर में रहा करते थे और अपना अधिकांश समय साहित्य एवं जनसेवा में ही व्यतीत किया करते थे। उनके कितने ही शिष्य थे। उनमें पं. स्वरूपचंदजी प्रमुख थे। पं. स्वरूपचंदजी भी जयपुर के अच्छे साहित्यकारों में से थे। आयुर्वेद, ज्योतिष एवं मन्त्रशास्त्र आदि के साहित्य में उनकी विशेष रुचि थी। वे स्वयं भी इन विषयों के विद्वान् थे। यही कारण है कि इस शास्त्रभण्डार में मन्त्रशास्त्र, ज्योतिष एवं आयुर्वेद आदि विषयों का जयपुर के अन्य शास्त्रभण्डारों की अपेक्षा अधिक साहित्य है। यह ग्रन्थभण्डार उन्हीं का संग्रह किया हुआ है। अपने जीवन में १ हजार से अधिक हस्तलिखित ग्रन्थों का संग्रह करके उन्होंने साहित्य प्रेम का उदाहरण समाज के समक्ष उपस्थित किया।

इस शास्त्र भण्डार में ८०० हस्तलिखित ग्रन्थ एवं २२५ गुटके हैं। सबसे प्राचीन प्रति इस भण्डार में परमात्मप्रकाशकी है जो संवत् १४०७ में लिखी गई थी। भण्डार में कई सचित्र प्रतियाँ हैं इन सब में भट्टारक सकलकीर्ति कृत यशोधर चरित्र उल्लेखनीय है। इसमें लगभग ३५ चित्र हैं, जो सभी कथा के आधार पर तैयार किये हुए हैं। चित्र सुन्दर एवं कलापूर्ण हैं। चित्रों पर पुरातनकालीन कला की छाप स्पष्ट झलकती है। इस पुस्तक के अतिरिक्त जितनी भी सचित्र प्रतियाँ हैं वे प्रायः सभी मन्त्रशास्त्र एवं विधि-विधानों की हैं। ज्वालामालिनी, भैरव, पद्मावती, महामृत्युञ्जय यंत्र आदि के चित्र उल्लेखनीय हैं। कुछ चित्र देवी-देवताओं के हैं जिनमें पद्मप्रभ, कालिकादेवी, नृसिंहावतार, पद्मावतीदेवी, गणेशजी, धर्मेन्द्र-पद्मावती, सोलहस्वप्न आदि के चित्र आकर्षक हैं। ३० से भी अधिक के एवं ६० के करीब मन्त्रों के चित्र हैं। कलिकुण्ड पार्श्वनाथ यंत्र, सूर्यप्रताप यंत्र, तीजापौहूत यंत्र (तिजयपहुत यंत्र), वज्रपंजरयंत्र, चतुःषष्टियोगिनी आदि के चित्र भी हैं।

श्री दिगंबर जैन मन्दिर बड़ा तेरहपंथीयों का शास्त्रभण्डार जयपुर

जयपुर नगर बसने के कुछ समय बाद ही इस मन्दिर का निर्माण हुआ। मन्दिर के नाम के पूर्व जो 'बड़ा' शब्द लगाया गया है, वह तेरहपंथ आम्नाय की दृष्टि से है। तेरह पन्थ आम्नाय वाले मन्दिरों में यह मन्दिर सबसे प्रमुख है। इसके अतिरिक्त यह एक पञ्चायती मन्दिर भी है। प्रारम्भ से ही इस मन्दिर को साहित्यिक एवं धार्मिक क्षेत्र में केन्द्रस्थान होने का सौभाग्य मिला है। जयपुर में होने वाले प्रतिष्ठित साहित्यिकों का भी इस मन्दिर से अत्यधिक सम्पर्क रहा है, तथा उनमें से कितने ही विद्वानों को तो इसी मन्दिर में बैठकर ग्रन्थ रचना करने का अवसर भी मिला था। इन विद्वानों में महापंडित टोडरमलजी, पं. जयचन्दजी छबडा, पं. सदासुखजी कासलीवाल, बाबा दुलीचन्दजी के नाम उल्लेखनीय हैं।

इस मन्दिर में स्थित शास्त्र भण्डार जयपुर के अन्य शास्त्र भण्डारों की अपेक्षा उत्तम एवं बृहद् है। यहाँ दो शास्त्र भण्डार हैं। एक स्वयं बड़े मन्दिर का शास्त्र भण्डार तथा दूसरा बाबा दुलीचन्दजी द्वारा स्थापित शास्त्र भण्डार। प्रस्तुत पुस्तक में बड़े मन्दिर के शास्त्र भण्डार के ग्रन्थों की सूची दी गई है। बाबा दुलीचन्द के भण्डार की सूची भी तैयार हो गई है, किन्तु उसे अगले भाग में प्रकाशित की जायेगी।

सूची बनाने से पूर्व शास्त्र भण्डार की अवस्था कोई अच्छी नहीं थी। शास्त्र भण्डार में कुल कितने ग्रन्थ हैं, वे कौन कौनसे हैं, इसका पूर्ण परिचय मिलना कठिन था। क्योंकि सैकड़ों ऐसे ग्रन्थ निकले हैं जिनके विषय में कोई भी उल्लेख नहीं था। इसके अतिरिक्त कोई सूचीपत्र न होने के कारण किसी ग्रन्थ को बाहर स्वाध्याय के लिए निकालना कठिन था। सभी ग्रन्थ अव्यवस्थित रूप में रखे हुए थे। एक एक वेषन में दस दस शास्त्र तक बंधे हुए थे। पता नहीं कितने वर्षों से वे

इसी रूप में अलमारी की शोभा बढ़ा रहे थे। जिनवाणी माता की यह अवस्था देखकर बहुत दुःख हुआ, लेकिन कहा किसे जाय? जिससे भी कहा जाय उसका यही उत्तर होता है कि हम तो इन शास्त्रों के विषय में समझते नहीं हैं जो उन्हें संभालकर रखें। मन्दिरों में सोना जड़ने वाले और उसे वैभव से अलंकृत करने वाले इस अमूल्य साहित्य का मूल्य क्या जाने? उनके लिए तो शास्त्र भण्डार एक श्रद्धा की वस्तु है। जिसकी वे पूजा कर सकते हैं, रक्षा नहीं। चूहे और दीमकों को भेंट चढ़ा सकते हैं लेकिन ग्रन्थ को पढ़ने के लिए शास्त्र भण्डार से बाहर निकालकर किसी को दे नहीं सकते।

इसी मन्दिर में कुछ ग्रन्थ बोरियों में भरे थे। यह हमारी उस लापरवाही का परिणाम है, जिसके अनुसार हम शास्त्रों के पत्रे पढ़ने के लिए घर ले जाया करते थे, लेकिन उन्हें कभी वापस लौटाने का प्रयत्न नहीं करते थे। मेरे लिए यह तो संभव नहीं था कि सारे अपूर्ण ग्रन्थों के पत्रों को ढूँढ़ कर पूर्ण कर देता, फिर भी एक लंबे अर्से के प्रयत्न अथवा छानबीन के बाद इनमें से कुछ ग्रन्थों को तो पूर्ण कर लिया गया, और कुछ अपूर्ण ग्रन्थों के पत्रों का संकलन भी हो सका। हर्ष की बात है कि इन विकीर्ण पत्रों में कुछ ऐसे भी ग्रन्थ मिले, जो अभी तक किसी भी शास्त्र भण्डार में उपलब्ध नहीं हुए थे। इन ग्रन्थों में महाकवि स्वयम्भू कृत जम्बूस्वामी चरित्र का संस्कृत टिप्पण है। इन्हीं बोरियों में से करीब ४०० अपूर्ण एवं फुटक ग्रन्थों का संकलन किया गया। इनमें से कुछ तो इसी सूची में आ गए हैं और शेष ग्रन्थों की एक दम अपूर्ण होने से छोड़ दिया गया है।

इस भण्डार में सब मिला कर २६२९ ग्रन्थ हैं, इनमें ३२४ गुटकें भी सम्मिलित हैं। इन गुटकों में भिन्न भिन्न छोटे छोटे पाठों के संग्रह के अतिरिक्त छोटे छोटे ग्रन्थों का भी संग्रह है। यदि इनमें उपलब्ध साहित्य को देखा जाय तो बहुत से गुटके तो ऐसे मिलेंगे जो एक ही कई ग्रन्थों के बराबर हैं। इस शास्त्र भण्डार में ग्रन्थों का संग्रह प्राचीनता, श्रेष्ठता एवं अन्य सभी दृष्टियों से महत्त्वपूर्ण है। भाषाओं में संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश एवं हिन्दी इन ४ भाषाओं की रचनाओं का यहाँ संग्रह है। विषय सूची को देखकर पाठक गण जान सकेंगे कि ऐसा कोई उल्लेखनीय विषय नहीं छूटा है, जिसके साहित्य का इस भण्डार में संग्रह नहीं किया गया हो। लौकिक एवं पारलौकिक दोनों ही तत्त्वों से सम्बन्धित साहित्य का उत्तम संग्रह आपको इस भण्डार में मिल सकता है।

इस भण्डार में जैन विद्वानों द्वारा लिखे हुए साहित्य का ही संग्रह नहीं है, किन्तु जैनैतर विद्वानों द्वारा लिखित ग्रन्थों का भी उत्तम संग्रह है। इन ग्रन्थों में व्याकरण, काव्य, कथा, आयुर्वेद, ज्योतिष, संगीत आदि विषयों से सम्बन्धित साहित्य विशेष उल्लेखनीय है। साहित्य संग्रह में जैनों का हमेशा ही उदार दृष्टिकोण रहा है। उन्होंने, जहाँ कहीं भी उत्तम साहित्य मिला उसी का बिना किसी भेदभाव के संग्रह करके अपने शास्त्र भण्डारों की शोभा को बढ़ाया है। साम्प्रदायिकता की हवा साहित्य संग्रह की नीति में उन्हें छू भी नहीं गई है।

जैसा कि पहले कहा जा चुका है, इस भण्डार में संस्कृत, अपभ्रंश एवं हिन्दी आदि सभी भाषाओं के साहित्य का उत्तम संग्रह है। संस्कृत साहित्य के उपलब्ध ग्रन्थों में अष्टसहस्री, उत्तर पुराण की टीका, तत्त्वार्थसूत्र टीका, नागकुमार चरित्र, भरटकद्वित्रिंशिका, राजवंशवर्णन, आदि पुराण की सचित्र प्रति उल्लेखनीय है। अष्टसहस्री की संवत् १४९० की एक प्राचीन प्रति भण्डार में प्राप्त हुई है। प्रति शुद्ध एवं सुन्दर है तथा सम्पादन करने वालों के लिए काफी महत्त्व की है। आचार्य गुणभद्र कृत उत्तर पुराण का एक संस्कृत टिप्पण भी प्राप्त हुआ है, जिससे पुराण के गूढ़ अर्थ को समझने में काफी सहायता मिल सकती है। उत्तर पुराण पर मिलने वाला यह पहला टिप्पण है। जिनसेनाचार्य कृत आदि पुराण की भी एक

सचित्र प्रति इसी भण्डार में है। यद्यपि चित्र उतने सुन्दर नहीं है, फिर भी प्रति दर्शनीय है। भरटकद्वात्रिंशिकामें छोटी छोटी ३२ कथाओं का संग्रह है, जो छोटे बच्चों के लिए काफी उपयोगी सिद्ध हो सकती है। 'राजवंशवर्णन' एक छोटा सा ग्रन्थ है, जिनमें भारत में होने वाले प्रायः सभी राजवंशों तथा उनमें होने वाले राजाओं के नाम, उनका शासनकाल आदि दिया हुआ है। इसी प्रकार तत्त्वार्थ सूत्र की टीका एवं नागकुमारचरित्र (धर्मधर कृत) ये दोनों ही रचनाएँ नवीन हैं और उत्तम हैं।

भण्डार में उपलब्ध अपभ्रंश साहित्य तो और भी महत्वपूर्ण है। अपभ्रंश एवं प्राकृत के ग्रन्थों की प्राचीन प्रतियों के अतिरिक्त कुछ ऐसी भी रचनाएँ हैं, जो केवल इसी भण्डार में सर्व प्रथम उपलब्ध हुई हैं। प्राचीन प्रतियों में कुन्दकुन्दाचार्य कृत पञ्चास्तिकाय की संवत् १३२९ की प्रति मिली है, जो भण्डार में उपलब्ध प्रतियों में सब से प्राचीन प्रति है। इसके अतिरिक्त जितनी भी अन्य प्रतियाँ हैं वे अधिकांश चौदहवीं शताब्दी से सोलहवीं शताब्दी तक की हैं। महाकवि पुष्पदन्त विरचित आदिपुराण की यहाँ एक सचित्र प्रति भी उपलब्ध हुई है। यह प्रति संवत् १५९७ की है। इसमें ५०० से भी अधिक रंगीन चित्र हैं। सभी चित्र भगवान् आदिनाथ एवं अन्य महापुरुषों के जीवन से सम्बन्ध रखने वाले हैं। चित्र उत्तम एवं कलापूर्ण हैं। नवीन उपलब्ध साहित्य में महाकवि स्वयम्भू कृत पउमचरिय काटिप्पण, महाकवि वीर कृत जम्बूस्वामी संस्कृतटिप्पण, आचार्य श्रुतकीर्ति कृत योगसार (योगशास्त्र), बारक्खरी दोहा, दामोदर कृत णेमिणाह चरिउ तथा तेजपाल कृत संभवणाह चरिउ उल्लेखनीय हैं। महाकवि धवल के हरिवंशपुराण की एक प्राचीन एवं सुन्दर प्रति भी मिली है। हरिवंशपुराण की एक या दो प्रतियाँ ही भारत वर्ष में उपलब्ध हैं, ऐसा पढ़ने में आया है। इसी प्रकार स्वयम्भू के पउमचरिय एवं वीर के जम्बूस्वामी चरिउ की भी सुन्दर प्रतियाँ उपलब्ध हुई हैं। इन ग्रन्थों की प्रतियाँ भी अन्य भण्डारों में बहुत कम संख्या में मिलती हैं।

हिन्दी भाषा की भी कितनी ही नवीन रचनाओं का पता लगा है। इसके अतिरिक्त (.....?) जैन विद्वानों द्वारा लिखित हिन्दी जैन साहित्य का उत्तम संग्रह है। कवि देल्ह कृत 'चउबीसजिनचरिउ' (.....?) हिन्दी की प्राचीन रचना मिली हैं। इसकी रचना संवत् १३७१ में समाप्त हुई थी। श्री दशरथ निगोत्या द्वारा संवत् १७१८ में विरचित धर्मपरीक्षा की हिन्दी गद्य टीका एवं ब्रह्म नेमिदत्त विरचित नेमिनाथ पुराण की टब्बा टीका हिन्दी गद्य साहित्य की उल्लेखनीय रचनाएँ हैं। श्री जोधराज गोदी का कृत पद्मनन्दि-पंचविंशति की भाषाटीका भी उपलब्ध हुई है। इसकी रचना संवत् १७२२ में हुई थी। पं. दौलतरामजी कृत अध्यात्म बारहखड़ी की एक ऐसी प्रति मिली है, जिसमें ४८२९ पद्य हैं। अब तक प्राप्त अध्यात्म बारहखड़ी की प्रतियों में यह सबसे महत्वपूर्ण एवं बृहद् प्रति है। इनके अतिरिक्त अन्य कितनी ही रचनाएँ हैं जो अनेक दृष्टियों से महत्वपूर्ण हैं। इस प्रकार भण्डार में चौदहवीं शताब्दी से लेकर बीसवीं शताब्दी तक का हिन्दी का उत्तम साहित्य मिलता है।

भण्डार में गुटकों की संख्या ३२४ है। प्राचीन काल में गुटकों में महत्वपूर्ण सामग्री के संग्रह करने की काफी रुचि थी। इन गुटकों में दैनिक काम आने वाले पाठों के अतिरिक्त महत्वपूर्ण साहित्य का भी संग्रह कर लिया करते थे। भण्डार में उपलब्ध अधिकांश गुटके स्वयं संग्रहकर्ता के हाथ से लिखे हुए हैं। कभी कभी श्रावक गण विद्वानों से भी उत्तम पाठ संग्रह कर लिया करते थे। इस भण्डार में उपलब्ध अनेक गुटके बहुत ही महत्व के हैं। संवत् १३७१ की जो हिन्दी की रचना मिली है वह भी गुटके में ही संगृहीत थी। इन गुटकों में पूजा, स्तोत्र, भजन, आयुर्वेद के नुस्खे, मंत्र, तंत्र, विभाग-२ इतिहास

ऐतिहासिक तथ्य आदि का उत्तम संग्रह मिला है। सभी जैन कवियों के पद व भजन संग्रह के अतिरिक्त नानक, गोपीचन्द, कबीर, मीरा आदि के भी कितनेही पद इन गुटकों में लिखे हुए हैं। २५७वें गुटके में पाठक गण देखेंगे कि कितने कवियों के 'शब्द' लिखे हुए हैं। वास्तव में यदि इन गुटकों के अध्ययन में थोड़ा समय दिया जाय तो काफी महत्वपूर्ण सामग्री की प्राप्ति हो सकती है।

जैसा कि पहले कहा जा चुका है, बड़ा मन्दिर सदा ही जयपुर के विद्वानों का केन्द्रस्थान रहा है। इसी कारण इस भण्डार में निम्न विद्वानों के ग्रन्थ उनके स्वयं के हाथ से लिखे हुए भी हैं। स्वयं ग्रन्थ निर्माता के हाथ से लिखे हुए ग्रन्थ की उपलब्धि होना अत्यन्त महत्वपूर्ण है। ऐसे ग्रन्थों का ज्यों ज्यों समय बीतता जाता है वैसे ही उनका मूल्य भी बढ़ता चला जाता है। इसलिए ऐसी प्रतियाँ देश एवं समाज की निधि हैं जिन्हें काफी सतर्कता से सुरक्षित रखने का प्रयत्न करते रहना चाहिये। भण्डार में निम्न विद्वानों के स्वयं अपने हाथ से लिखे ग्रन्थ मिलते हैं -

क्रमग्रंथकर्ता

१. श्री जोधराज गोदी
२. पं. जयचन्द्रजी छाबडा

पं. सदासुखजी कसलीवाल

ग्रंथनाम

१. पद्मनन्दिपञ्चविंशति भाषा
१. प्रमेयरत्नमाला भाषा
२. द्रव्यसंग्रह भाषा
३. स्वामिकार्तिकेयानुप्रेक्षाभाषा
४. सर्वार्थसिद्धि भाषा
५. अष्टपाहुड भाषा
६. समयसार भाषा
७. ज्ञानार्णव भाषा
१. तत्त्वार्थसूत्र टीका
२. रत्नकरण्डश्रावकत्वार भाषा

समाप्ति -

शास्त्र भण्डारों की छानबीन करने, ग्रन्थ सूची बनाने आदि का काम कितना परिश्रम साध्य है तथा इसमें कितना समय लगता है इसे तो वे ही जान सकते हैं जिन्हें कभी इसका अनुभव हुआ हो। हमारे शास्त्र भण्डारों की अवस्था एवं वहाँ के व्यवस्थापकों का व्यवहार इस कार्य में कितना सहयोगी बनता है इसे यहाँ लिखने की आवश्यकता नहीं, क्योंकि साहित्यिक क्षेत्र में काम करने वालों से यह छुपा हुआ नहीं है। लेकिन फिर भी हमें यदि कुछ साहित्य सेवा करनी है, तो इन सब बातों की ओर उपेक्षा वृत्ति ही धारण करनी पड़ेगी।

साभार : राजस्थान के जैन शास्त्रभण्डारों की ग्रन्थसूची भाग-२ की प्रस्तावना से

प्रकाशक : श्री दिगंबर जैन अतिशय क्षेत्र महावीरजी, जयपुर

वी. सं. २४८०, वि. सं. २००७, ईस्वीसन् १९५४

राजस्थान प्राचीन काल से ही साहित्य का केन्द्र रहा है। इस प्रदेश के शासकों से लेकर साधारण जनों तक ने इस दिशा में प्रशंसनीय कार्य किया है। कितने ही राजा महाराजा स्वयं साहित्यकार थे तथा साहित्य निर्माण में रस लेते थे। उन्होंने अपने राज्य में होने वाले कवियों एवं विद्वानों को आश्रय दिया, तथा बड़ी बड़ी पदवियाँ देकर सम्मानित किया। अपनी अपनी राजधानियों में हस्तलिखित ग्रंथ संग्रहालय स्थापित किये तथा उनकी सुरक्षा करके प्राचीन साहित्य की महत्वपूर्ण निधि को नष्ट होने से बचाया। यही कारण है कि आज भी राजस्थान में कितने ही स्थानों पर विशेषतः जयपुर, अलवर, बीकानेर आदि स्थानों पर राज्य के पोथीखाने मिलते हैं, जिनमें संस्कृत, हिन्दी एवं राजस्थानी भाषा का महत्वपूर्ण साहित्य संगृहीत किया हुआ है। यह सब कार्य राज्य-स्तर पर किया गया। किन्तु इसके विपरीत राजस्थान के निवासियों ने भी पूरी लगन के साथ साहित्य एवं साहित्यिकों की उल्लेखनीय सेवाएँ की हैं, और इस दिशा में ब्राह्मण परिवारों की सेवाओं से भी अधिक जैन यतियों एवं गृहस्थों की सेवा प्रशंसनीय रही है। उन्होंने विद्वानों एवं साधुओं से अनुरोध करके नवीन साहित्य का निर्माण करवाया। पूर्व निर्मित साहित्य के प्रचार के लिए ग्रंथों की प्रतिलिपियाँ करवाई गईं, तथा उनको स्वाध्याय के लिए शास्त्र भण्डारों में विराजमान की गईं। जन साधारण के लिए नये नये ग्रंथों की उपलब्धि की गई, प्राचीन एवं अनुपलब्ध साहित्य का संग्रह किया गया, तथा जीर्ण एवं शीर्ण ग्रंथों का जीर्णोद्धार करवा कर उन्हें नष्ट होने से बचाया। उधर साहित्यिकों ने भी अपना जीवन साहित्य सेवा में होम दिया। दिन-रात वे इसी कार्य में जुटे रहे। उनको अपने खान-पान एवं रहन-सहन की कुछ भी चिन्ता न थी। महापंडित टोडरमलजी के सम्बन्ध में तो यह किम्वदन्ती है कि साहित्य-निर्माण में व्यस्त रहने के कारण ६ मास तक उनके भोजन में नमक नहीं डाला गया, किन्तु इसका उनको पता भी न लगा। ऐसे विद्वानों के कारण ही विशाल साहित्य का निर्माण हो सका, जो हमारे लिए आज अमूल्य निधि है। इसके अतिरिक्त कुछ साहित्यसेवी जो अधिक विद्वान नहीं थे, वे प्राचीन ग्रंथों की प्रतिलिपियाँ करके ही साहित्य सेवा का महान पुण्य उपार्जन करते थे। राजस्थान के जैन शास्त्र भण्डारों में ऐसे साहित्यसेवियों के हजारों शास्त्र संग्रहित हैं। विज्ञान के इस स्वर्णयुग में भी हम प्रकाशित ग्रंथों को शास्त्र-भण्डारों में इसलिए संग्रह करना नहीं चाहते कि उनका स्वाध्याय करने वाला कोई नहीं है, किन्तु हमारे पूर्वजों ने इन शास्त्र भण्डारों में शास्त्रों का संग्रह केवल एक मात्र साहित्यसेवा के आधार पर किया था, न कि स्वाध्याय करने वालों की संख्या को देखकर। क्योंकि यदि ऐसा होता तो आज इन शास्त्र भण्डारों में इतने वर्षों के पश्चात् भी हमें हजारों की संख्या में हस्तलिखित ग्रन्थ संग्रहीत किये हुए नहीं मिलते।

जैन संघ की इस अनुकरणीय एवं प्रशंसनीय साहित्य सेवा के फलस्वरूप राजस्थान के गांवों, कस्बों एवं नगरों में ग्रंथ संग्रहालय स्थापित किये गये, तथा उनकी सुरक्षा एवं संरक्षण का सारा भार उन्हीं स्थानों पर रहने वाले जैन श्रावकों को दिया गया। कुछ स्थानों के भण्डार भट्टारकों, यतियों एवं पांड्यों के अधिकार में रहे। ऐसे भण्डार श्वेताम्बर जैन समाज में अधिक हैं। राजस्थान में आज भी करीब ३०० गांव, कस्बे तथा नगर आदि होंगे जहाँ जैन शास्त्र संग्रहालय

मिलते हैं। यह तीन सौ की संख्या स्थानों की संख्या है, भण्डारों की नहीं। भण्डार तो किसी एक स्थान में दो तीन से लेकर २५-३० तक पाये जाते हैं। जयपुर में ३० से अधिक भण्डार हैं, पाटन में बीस से अधिक भण्डार हैं तथा बीकानेर आदि स्थानों में दस-पन्द्रह के आस-पास होंगे। सभी भण्डारों में शास्त्रों की संख्या भी एक सी नहीं है। यदि किसी किसी भण्डार में पन्द्रह हजार तक ग्रन्थ हैं, तो किसी में दो सौ तीन सौ भी हैं। भण्डारों के आकार प्रकार के साथ साथ उनका महत्व भी अनेक दृष्टियों से भिन्न भिन्न है। यदि किसी भण्डार में प्राचीन प्रतियों का अधिक संग्रह है, तो दूसरे भण्डार में किसी भाषाविशेष के ग्रंथों का अधिक संग्रह है। यदि किसी भण्डार में सैद्धान्तिक एवं धार्मिक ग्रन्थों का अधिक संग्रह है, तो किसी भण्डार में काव्य, नाटक, रास, व्याकरण, ज्योतिष आदि लौकिक साहित्य का अधिक संग्रह है। इनके अतिरिक्त किसी किसी भण्डार में जैनेतर साहित्य का भी पर्याप्त संग्रह मिलता है।

साहित्य संग्रह की इस दिशा में राजस्थान के अन्य स्थानों की अपेक्षा जयपुर, नागौर, जैसलमेर, बीकानेर, अजमेर आदि स्थानों के भण्डारों की संख्या, प्राचीनता, साहित्य-समृद्धि एवं विषय-वैविध्य आदि सभी दृष्टियों से उल्लेखनीय है। राजस्थान के इन भण्डारों में ताड़पत्र, कपड़ा, और कागज इन तीनों पर ही ग्रंथ मिलते हैं, किन्तु ताड़पत्र के ग्रंथ तो जैसलमेर के भण्डारों में ही मुख्यतया संग्रहित हैं। अन्य स्थानों में उनकी संख्या नाम मात्र की है। कपड़े पर लिखे हुए ग्रंथ भी बहुत कम संख्या में मिलते हैं। अभी जयपुर के पार्श्वनाथ ग्रंथ भण्डार में कपड़े पर लिखा हुआ संवत् १४१६ का एक ग्रंथ मिला है। इसी तरह के ग्रंथ अन्य भण्डारों में भी मिलते हैं, लेकिन उनकी संख्या भी बहुत कम है। सबसे अधिक संख्या कागज पर लिखे हुए ग्रंथों की है, जो सभी भण्डारों में मिलते हैं, तथा जो तेरहवीं शताब्दी से मिलते लगते हैं। जयपुर के एक भण्डार में संवत् १३१६ (सन १२६२) का एक ग्रंथ कागज पर लिखा हुआ सुरक्षित है।

यद्यपि जयपुर नगर को बसे हुए करीब २२५ वर्ष हुए हैं किन्तु यहाँ के शास्त्र-भण्डार संख्या, प्राचीनता, साहित्य-समृद्धि एवं विषयवैचित्र्य आदि सभी दृष्टियों से उत्तम हैं। वैसे तो यहाँ के प्रायः प्रत्येक मन्दिर एवं चैत्यालय में शास्त्र संग्रह किया हुआ मिलता है, किन्तु आमेर शास्त्र भण्डार, बड़े मन्दिर का शास्त्र भण्डार, बाबा दुलीचन्द का शास्त्र भण्डार, ठोलियों के मन्दिर का शास्त्र भण्डार, बधीचन्दजी के मन्दिर का शास्त्र भण्डार, पांडे लूणकरणजी के मन्दिर का शास्त्र भण्डार, गोधों के मन्दिर का शास्त्र भण्डार, पार्श्वनाथ के मन्दिर का शास्त्र भण्डार, पाटोदी के मन्दिर का शास्त्र भण्डार, लश्कर के मन्दिर का शास्त्र भण्डार, छोटे दीवानजी के मन्दिर का शास्त्र भण्डार, जोबनेर के मन्दिर का शास्त्र भण्डार, नया मन्दिर का शास्त्र भण्डार आदि कुछ ऐसे शास्त्र भण्डार हैं, जिनमें संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, हिन्दी, राजस्थानी भाषाओं के महत्वपूर्ण साहित्य का संग्रह है। उक्त भण्डारों की प्रायः सभी की ग्रंथ सूचीयाँ तैयार की जा चुकी हैं, जिससे पता चलता है कि इन भण्डारों में कितना अपार साहित्य संकलित किया हुआ है। राजस्थान के ग्रंथ भण्डारों के छोटे से अनुभव के आधार पर यह लिखा जा सकता है कि अपभ्रंश एवं हिन्दी की विभिन्न धाराओं का जितना अधिक साहित्य जयपुर के इन भण्डारों में संग्रहित है, उतना राजस्थान के अन्य भण्डारों में संभवतः नहीं है। इन ग्रन्थ भण्डारों की ग्रन्थ सूचीयाँ प्रकाशित हो जाने के पश्चात् विद्वानों को इस दिशा में अधिक जानकारी मिल सकेगी।

ग्रंथ सूची का तृतीय भाग विद्वानों के समक्ष है। इसमें जयपुर के दो प्रसिद्ध भण्डार बधीचन्दजी के मन्दिर का शास्त्र भण्डार एवं ठोलियों के मन्दिर का शास्त्र भण्डार - के ग्रंथों का संक्षिप्त परिचय उपस्थित किया गया है। ये दोनों

भण्डार नगर के प्रसिद्ध एवं महत्वपूर्ण भण्डारों में से है।

बधीचन्दजी के मन्दिर का शास्त्र भण्डार

बधीचन्दजी का दिगंबर जैन मन्दिर जयपुर के पञ्चायती मन्दिरों में से एक मन्दिर है। यह मन्दिर गुमानपन्थ के आम्नाय का है। गुमानीरामजी महापंडित टोडरमलजी के सुपुत्र थे जिन्होंने अपना अलग ही गुमानपन्थ चलाया था। यह पन्थ दिगंबर जैनों के तेरहपन्थ से भी अधिक सुधारक है, तथा भट्टारकों द्वारा प्रचलित शिथिलाचार का कट्टर विरोधी है। यह विशाल एवं कलापूर्ण मन्दिर नगर के जौहरी बाजार के घी वालों के रास्ते में स्थित है। काफी समय तक यह मन्दिर पं. टोडरमलजी, गुमानीरामजी की साहित्यिक प्रवृत्तियों का केन्द्रस्थल रहा है। पं. टोडरमलजी ने यहीं बैठकर गोमट्टसार, आत्मानुशासन जैसे महान ग्रंथों की हिन्दी भाषा एवं मोक्षमार्गप्रकाश जैसे महत्वपूर्ण सैद्धान्तिक ग्रन्थ की रचना की थी। आज भी इस भण्डार में मोक्षमार्गप्रकाश, आत्मानुशासन एवं गोमट्टसार भाषा की मूल प्रतियाँ जिनको पंडितजी ने अपने हाथों से लिखा था, संग्रहित हैं।

पञ्चायती मन्दिर होने के कारण तथा जयपुर के विद्वानों की साहित्यिक प्रगतियों का केन्द्र होने के कारण यहाँ का शास्त्र भण्डार अधिक महत्वपूर्ण है। यहाँ संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, हिन्दी, राजस्थानी एवं ढूंढारी भाषाओं के ग्रन्थों का उत्तम संग्रह किया हुआ मिलता है। इन हस्तलिखित ग्रन्थों की संख्या १२७८ है। इनमें १६२ गुटके तथा शेष १११६ ग्रंथ हैं। हस्तलिखित ग्रंथ सभी विषयों के हैं, जिनमें सिद्धान्त, धर्म एवं आचारशास्त्र, अध्यात्म, पूजा, स्तोत्र आदि विषयों के अतिरिक्त, काव्य, चरित, पुराण, कथा, नीतिशास्त्र, सुभाषित आदि विषयों पर भी अच्छा संग्रह है। लेखक प्रशस्तिसंग्रह में ४० लेखक प्रशस्तियाँ इसी भण्डार के ग्रन्थों पर से दी गई हैं। इनसे पता चलता है कि भण्डार में पन्द्रहवीं शताब्दी से लेकर सोलहवीं शताब्दी तक की प्रतियों का अच्छा संग्रह है। ये प्रतियाँ सम्पादन कार्य में काफी सहायक सिद्ध हो सकती हैं। हेमराज कृत प्रवचनसार भाषा एवं गोमट्टसार कर्मकण्ड भाषा, बनारसीदास का समयसार नाटक, भट्टारक शुभचन्द्र का चरित्रशुद्धि विधान, पं. लाखू काजिणदत्तचरित्र, पं. टोडरमलजी द्वारा रचित गोमट्टसार भाषा आदि कितने ही ग्रन्थों की ऐसी प्रतियाँ भी हैं जो ग्रन्थनिर्माण के काफी समय के पश्चात् लिखी होने पर भी महत्वपूर्ण हैं। ऐसी प्रतियों में स्वयम्भू का हरिवंशपुराण, प्रभाचन्द की आत्मानुशासन टीका, महाकवि वीर कृत जम्बूस्वामीचरित्र, कवि सधारू का प्रद्युम्नचरित, नन्द का यशोधर चरित्र, मल्लिकवि कृत प्रबोधचन्द्रोदय नाटक, सुखदेव कृत वणिकप्रिया, वंशीधर की दस्तूरमालिका, पूज्यपाद कृत सर्वार्थसिद्धि आदि उल्लेखनीय हैं।

भण्डार में सबसे प्राचीन प्रति वङ्गमाणकाव्यकीवृत्ति की है, जो संवत् १४८१ की लिखी हुई है, यह प्रति अपूर्ण है तथा सबसे नवीन प्रति संवत् १९८७ की ढाई द्वीप पूजा की है। इस प्रकारगत ५०० वर्षों में लिखा हुआ साहित्य का यहाँ उत्तम संग्रह है। भण्डार में मुख्य रूप में आमेर एवं सांगानेर इन दो नगरों से आये ग्रन्थ हैं जो अपने अपने समय में जैनों के केन्द्र थे।

ठोलियों के दिगंबर जैन मन्दिर का शास्त्र भण्डार

ठोलियों के मन्दिर का शास्त्र भण्डार भी ठोलियों के दिगंबर जैन मन्दिर में स्थित है। यह मन्दिर भी जयपुर के सुन्दर एवं विशाल मन्दिरों में से एक है। मन्दिर में विराजमान बिल्लोरी पाषाण की सुन्दर मूर्तियाँ दर्शनार्थियों के लिए

विशेष आकर्षण की वस्तु है। जयपुर के किसी ठोलिया परिवार द्वारा निर्मित होने के कारण यह मन्दिर ठोलियों के मन्दिर के नाम से प्रसिद्ध है। मन्दिर पञ्चायती मन्दिर तो नहीं है, किन्तु नगर के प्रमुख मन्दिरों में से एक है। यहाँ काशास्त्रभण्डार एक नवीन एवं भव्य कमरे में विराजमान है। शास्त्र भण्डार के सभी ग्रन्थ वेष्टनों में बंधे हुए हैं एवं पूर्ण व्यवस्था के साथ रखे हुए हैं, जिससे आवश्यकता पड़ने पर उन्हें सरलता से निकाला जा सकता है। पहले गुटकों की कोई व्यवस्था नहीं थी तथा न उनकी सूची ही बनी हुई थी, किन्तु अब उनको भी व्यवस्थित रूप से रख दिया गया है।

ग्रन्थ भण्डार में ५१५ ग्रन्थ तथा १४३ गुटके हैं। यहाँ पर प्राचीन एवं नवीन दोनों ही प्रकार की प्रतियों का संग्रह है, जिससे पता चलता है कि भण्डार के व्यवस्थापकों का ध्यान सदैव ही हस्तलिखित ग्रन्थों के संग्रह की ओर रहा है। इस भण्डार में ऐसा अच्छा संग्रह मिल जायेगा, ऐसी आशा सूची बनाने के प्रारम्भ में नहीं थी। किन्तु वास्तव में देखा जाय तो संग्रह अधिक न होने पर भी महत्वपूर्ण है और भाषासाहित्य के इतिहास की कितनी ही कड़ियों जोड़ने वाला है। यहाँ पर मुख्यतः संस्कृत और हिन्दी इन दो भाषाओं के ग्रन्थों का ही अधिक संग्रह है। भण्डार में सबसे प्राचीन प्रति ब्रह्मदेव कृत द्रव्यसंग्रह टीका की है, जो संवत् १४१६ (सन् १३५९) की लिखी हुई है। इसके अतिरिक्त योगीन्द्रदेव का परमात्मप्रकाशसटीक, हेमचन्द्राचार्य का शब्दानुशासनवृत्ति एवं पुष्पदन्त का आदिपुराण आदि रचनाओं की भी प्राचीन प्रतियाँ उल्लेखनीय हैं। यहाँ पूजापाठ संग्रह का एक गुटका है जिसमें ४७ पूजाओं का संग्रह है। गुटका प्राचीन है। प्रत्येक पूजा का मण्डलचित्र दिया हुआ है, जो रंगीन एवं सुन्दर है। इस सचित्र ग्रन्थ के अतिरिक्त वेष्टनों के २ पुष्टे ऐसे मिले हैं जिनमें से एक पर तो २४ तीर्थकरों के चित्र अंकित है तथा दूसरे पुष्टे पर केवल बेल बूटे हैं।

भण्डार में संग्रहित गुटके बहुत महत्व के हैं। हिन्दी की अधिकांश सामग्री इन्हीं गुटकों में प्राप्त हुई है। भट्टारक शुभचन्द्र, मेघराज, रघुनाथ, ब्रह्मचारी जिनदास आदि कवियों की कितनी ही नवीन रचनाएँ प्राप्त हुई हैं, जिनको हिन्दी साहित्य में महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त होगा। इनके अतिरिक्त भण्डार में २ रास मिले हैं जो ऐतिहासिक हैं तथा दिगम्बर भण्डारों में उपलब्ध होने वाले ऐसे साहित्य में सर्वप्रथम रास हैं। इनमें एक पर्वत पाटणी कारास है जो सोलहवीं शताब्दी में होने वाले पर्वत पाटणी के जीवन पर प्रकाश डालता है। दूसरा कृष्णदास बधेरवाल कारासो है जो कृष्णदास के जीवन पर तथा उनके द्वारा किये गये चान्दखेड़ी में प्रतिष्ठा महोत्सव पर विस्तृत प्रकाश डालता है। इसी प्रकार संवत् १७३३ में लिखित एक भट्टारक पट्टावली भी प्राप्त हुई है, जो हिन्दी में इस प्रकार की प्रथम पट्टावली है तथा भट्टारक परम्परा पर प्रकाश डालती है।

भण्डारों में उपलब्ध नवीन साहित्य

जैसा कि पहले कहा जा चुका है, दोनों शास्त्र भण्डार ही हिन्दी रचनाओं के संग्रह के लिए अत्यधिक महत्वपूर्ण हैं। चौदहवीं शताब्दी से लेकर बीसवीं शताब्दी तक जैन एवं जैनेतर विद्वानों द्वारा निर्मित हिन्दी साहित्य का यहाँ अच्छा संग्रह है। हिन्दी साहित्य की नवीन कृतियों में कविसुधारू का प्रद्युम्नचरित (सं. १४११), कविवीर कृत मणिहार गीत, आज्ञासुन्दर की विद्याविलास चौपाई (१५८६), मुनि कनकामर की ग्यारह प्रतिमार्जन, पद्मनाभ कृत डूंगर की बावनी (१५४३), विनयसमुद्र कृत विक्रमप्रबन्ध रास (१५७३) छीहल का उदर गीत एवं पद, ब्रह्मचारी जिनदास का आदिनाथस्तवन, ब्रह्मचारी कामराज कृत त्रैसठ शलाका पुरुषवर्णन, कनकसोम की जड़तपदवेली (१६२५), कुमदचन्द्र

एवं पूनों की पद एवं विनितियाँ आदि उल्लेखनीय हैं। ये चौदहवीं से लेकर सोलहवीं शताब्दी के कुछ कवि हैं जिनकी रचनाएँ दोनों भण्डारों में प्राप्त हुई हैं। इसी प्रकार सत्रहवीं शताब्दी से उन्नीसवीं शताब्दी के कवियों की रचनाओं में ब्रह्मचारी गुलाल की विवेक चौपाई, उपाध्याय जयसागर की जिनकुशलसूरि स्तुति, जिनरंगसूरि की प्रबोधबावनी एवं प्रस्ताविक दोहा, ब्रह्मचारी ज्ञानसागर का व्रतकथाकोश, टोडर कवि के पद, पदमराज का राजुल का बारहमासा एवं पार्श्वनाथस्तवन, नन्द की यशोधर चौपाई (१६७०), पोपटशाह कृत मदनमंजरी कथा प्रबन्ध, बनारसीदास कृत मांझा, मनोहर कविकीचिन्तामणि मनबावनी, लघु बावनी एवं सुगुरुसीख, महाकविकृत प्रबोधचन्द्रोदयनाटक, मुनि मेघराज कृत संयम प्रवहणगीत (१६६८); रूपचन्द का अध्यात्मसवैया, भट्टारक शुभचन्द्र कृत तत्त्वसार दोहा; समयसुन्दर का आत्मउपदेशगीत, क्षमावत्तीसी एवं दानशीलसंवाद; सुखदेव कृत वणिकप्रिया (१७१७); हर्षकीर्त्ति का नेमिनाथराजुलगीत, नेमीश्वरगीत, एवं मोरडा; अजयराज कृत नेमिनाथचरित (१७९३) एवं यशोधर चौपाई (१७९२); कनककीर्त्तिका मेघकुमारगीत, गोपालदास का प्रमादीगीत एवं यदुरासो; थानसिंह का रत्नकण्ड श्रावकाचार एवं सुबुद्धिप्रकाश (१८४७); पादुदयाल के दोहे, दुलह कवि का कविकुलकण्ठाभरण; नगरीदास का इश्कचिम्न एवं वैनविलास; वंशीधर कृत दस्तूरमालिका; भगवानदास के पद, मनराम द्वारा रचित अक्षरमाला, मनरामविलास एवं धर्मसहेली; मुनि महेस की अक्षरवत्तीसी; रघुनाथ का गणभेद, ज्ञानसार, नित्यविहार एवं प्रसंगसार, श्रुतसागर का षट्मालवर्णन (१८२१); हेमराज कृत दोहाशतक; केशरीसिंह का वर्द्धमानपुराण (१८७३); चंपाराम का धर्मप्रश्नोत्तरश्रावकाचार एवं भद्रबाहुचरित्र; बाबा दुलीचन्द कृत धर्मपरीक्षा भाषा आदि उल्लेखनीय हैं। ये रचनाएँ काव्य, पुराण, चरित, नाटक, रस एवं अलंकारार्थशास्त्र, इतिहास आदि सभी विषयों से समन्वित हैं। इनमें से बहुत सी तो ऐसी रचनाएँ हैं जो सम्भवतः सर्व प्रथम विद्वानों के समक्ष आई होंगी।

सचित्र साहित्य

दोनों भण्डारों में हिन्दी एवं अपभ्रंश का महत्त्वपूर्ण साहित्य उपलब्ध होते हुए सचित्र साहित्य का न मिलना जैन श्रावकों एवं विद्वानों की इस ओर उदासीनता प्रगट करती है। किन्तु फिर भी ठोलियों के मन्दिर में एक पूजा संग्रह प्राप्त हुआ है, जो सचित्र है। इसमें पूजा के विधानों के मंडल चित्रित किये हुए हैं। चित्र सभी रंगीन हैं एवं कलापूर्ण भी हैं। इसी प्रकार एक शास्त्र के पुडे पर चौबीस तीर्थकरों के चित्र दिये हुए हैं। सभी रंगीन एवं कलापूर्ण हैं। यह पुडा सोलहवीं शताब्दी का प्रतीत होता है।

विद्वानों द्वारा लिखे हुए ग्रन्थ

इस दृष्टि से बधीचन्दजी के मन्दिर का शास्त्र भण्डार उल्लेखनीय है। यहाँ पर महापंडित टोडरमलजी द्वारा लिखित मोक्षमार्गप्रकाश एवं आत्मानुशासन भाषा एवं गोमटसार भाषा की प्रतियाँ सुरक्षित हैं। ये प्रतियाँ साहित्यिक दृष्टि से नहीं, किन्तु इतिहास एवं पुरातत्त्व की दृष्टि से अधिक महत्त्वपूर्ण हैं।

विशाल पद साहित्य

दोनों भण्डारों के गुटकों में हिन्दी कवियों द्वारा रचित पदों का विशाल संग्रह है। इन कवियों की संख्या ६० है,

जिनमें कबीरदास, वृन्द, सुन्दर, सूरदास आदि कुछ कवियों के अतिरिक्त शेष सभी जैन कवि हैं। इनमें अजयराज, छीहल, जगजीवन, जगतराम, मनराम, रूपचन्द, हर्षकीर्ति आदि के नाम उल्लेखनीय हैं। इन कवियों द्वारा रचित हिन्दी पद भाषा एवं भाव की दृष्टि से अच्छे हैं तथा जिनका प्रकाशमें आना आवश्यक है। क्षेत्र के अनुसन्धान विभाग की ओर से ऐसे पद एवं भजनों का संग्रह किया जा रहा है और शीघ्र ही करीब २५०० पदों का एक बृहद् संग्रह प्रकाशित करने का विचार है, जिससे कमसे कम यह तो पता चल सकेगा कि जैन विद्वानों ने इस दिशा में कितना महत्वपूर्ण कार्य किया है।

गुटकों का महत्व

वास्तव में यदि देखा जाय तो जितना भी महत्वपूर्ण एवं अनुपलब्ध साहित्य मिलता है उसका अधिकांश भाग इन्हीं गुटकों में संग्रहित किया हुआ है। जैन श्रावकों को गुटकों में छोटी छोटी रचनायें संग्रहित करवाने का बड़ा चाव था। कभी कभी तो वे स्वयं ही संग्रह कर लिया करते थे और कभी अन्य लेखकों के द्वारा संग्रह करवाते थे। इन दोनों भण्डारों में भी जितना हिन्दी कानवीन साहित्य मिला है उसका आधे से अधिक भाग इन्हीं गुटकों में संग्रह किया हुआ है। दोनों भण्डारों में गुटकों की संख्या ३०५ है। यद्यपि इन गुटकों में सर्वसाधारण के काम आने वाले स्तोत्र, पूजायें, कथायें आदि की ही अधिक संख्या है, किन्तु महत्वपूर्ण साहित्य भी इन्हीं गुटकों में उपलब्ध होता है। गुटके सभी साइज के मिलते हैं। यदि किसी गुटके में १०-२० पत्र ही हैं, तो किसी किसी गुटके में ४००-५०० पत्र तक हैं। ठोलियों के मन्दिर के शास्त्र भण्डार के एक गुटके में ६५४ पत्र हैं, जिनमें ४७ पूजाओं का संग्रह किया हुआ है। कुछ गुटकों में तो लेखनकाल उसके अन्त में दिया हुआ होता है, किन्तु कुछ गुटकों में बीच बीच में भी लेखनकाल दे दिया जाता है, अर्थात् जैसे जैसे पाठ समाप्त होते जाते हैं वैसे वैसे लेखनकाल भी दे दिया जाता है।

इन गुटकों में साहित्यिक एवं धार्मिक रचनाओं के अतिरिक्त आयुर्वेद के नुसखे भी बहुत मिलते हैं। यदि इन्हीं नुसखों के आधार पर कोई खोज की जाय तो वह आयुर्वेदिक साहित्य के लिए महत्वपूर्ण चीज प्रमाणित हो सकती हैं। ये नुसखे हिन्दी भाषा में अनुभव के आधार पर लिखे हुए हैं।

आयुर्वेदिक साहित्य के अतिरिक्त किसी किसी गुटके में ऐतिहासिक सामग्री भी मिल जाती है। यह सामग्री मुख्यतः राजाओं अथवा बादशाहों की वंशावली के रूप में होती है। इसमें कौन राजा कब राज्य सिंहासन पर बैठा तथा उसने कितने वर्ष, कितने महीने एवं कितने दिन तक शासन किया आदि विवरण दिया हुआ रहता है।

साभार : राजस्थान के जैन शास्त्रभण्डारों की ग्रन्थसूची भाग ३ की प्रस्तावना से

प्रकाशक : श्री दिगंबर जैन अतिशय क्षेत्र महावीरजी, जयपुर

वी. सं. २४८३, वि. सं. २०१३, ईस्वीसन् १९५७

राजस्थान शताब्दियों से साहित्य का क्षेत्र रहा है। राजस्थान की रियासतें यद्यपि विभिन्न राजाओं के अधीन थी जो आपस में भी लड़ा करती थी, फिर भी इन राज्यों पर देहली का सीधा सम्पर्क नहीं रहने के कारण यहाँ अधिक राजनीतिक उथल पुथल नहीं हुई और सामान्यतः यहाँ शान्ति एवं व्यवस्था बनी रही। यहाँ राजा महाराजा भी अपनी प्रजा के सभी धर्मों का समादर करते रहे, इसलिए उनके शासन में सभी धर्मों को स्वतन्त्रता प्राप्त थी।

जैन धर्मानुयायी सदैव शान्तिप्रिय रहे हैं। इनका राजस्थान के सभी राज्यों में तथा विशेषतः जयपुर, जोधपुर, बीकानेर, जैसलमेर, उदयपुर, बूंदी, कोटा, अलवर, भरतपुर आदि राज्यों में पूर्ण प्रभुत्व रहा। शताब्दियों तक वहाँ के शासन पर उनका अधिकार रहा और वे अपनी स्वामीभक्ति, शासनदक्षता एवं सेवा के कारण सदैव ही शासन के सर्वोच्च स्थानों पर कार्य करते रहे।

प्राचीन साहित्य की सुरक्षा एवं नवीन साहित्य के निर्माण के लिए भी राजस्थान का वातावरण जैनों के लिए बहुत ही उपयुक्त सिद्ध हुआ। यहाँ के शासकों ने एवं समाज के सभी वर्गों ने उस ओर बहुत ही रुचि दिखायी इसलिए सैकड़ों की संख्या में नये नये ग्रंथ तैयार किये गये तथा हजारों प्राचीन ग्रंथों की प्रतिलिपियाँ तैयार करवाकर उन्हें नष्ट होने से बचाया गया। आज भी हस्तलिखित ग्रंथों का जितना सुन्दर संग्रह नागौर, बीकानेर, जैसलमेर, अजमेर, आमेर, जयपुर, उदयपुर, ऋषभदेव के ग्रंथ भंडारों में मिलता है उतना महत्वपूर्ण संग्रह भारत के बहुत कम भंडारों में मिलेगा। ताड़पत्र एवं कागज दोनों पर लिखी हुई सबसे प्राचीन प्रतियाँ इन्हीं भंडारों में उपलब्ध होती हैं। यही नहीं, अपभ्रंश, हिन्दी तथा राजस्थानी भाषा का अधिकांश साहित्य इन्हीं भण्डारों में संग्रहित किया हुआ है। अपभ्रंश साहित्य के संग्रह की दृष्टि से नागौर एवं जयपुर के भण्डार उल्लेखनीय हैं।

अजमेर, नागौर, आमेर, उदयपुर, डुंगरपुर एवं ऋषभदेव के भंडार भट्टारकों की साहित्यिक गतिविधियों के केन्द्र रहे हैं। ये भट्टारक केवल धार्मिक नेता ही नहीं थे, किन्तु इनकी साहित्य रचना एवं उनकी सुरक्षा में भी उनका पूरा हाथ था। ये स्थान स्थान पर भ्रमण करते थे और वहाँ से ग्रंथों को बटोर कर इनको अपने मुख्य मुख्य स्थानों पर संग्रह किया करते थे।

शास्त्र भंडार सभी आकार के हैं, कोई छोटा है तो कोई बड़ा। किसी में केवल स्वाध्याय में काम आने वाले ग्रंथ ही संग्रहित किये हुए होते हैं, तो किसी में सब तरह का साहित्य मिलता है। साधारणतः हम इन ग्रंथभंडारों को ४ श्रेणियों में बांट सकते हैं।

१. पांच हजार ग्रंथों के संग्रह वाले शास्त्र भंडार,
२. पांच हजार से कम एवं एक हजार से अधिक ग्रंथ वाले शास्त्र भंडार,

३. एक हजार से कम एवं पांच सौ से अधिक ग्रंथ वाले शास्त्र भंडार तथा

४. पांच सौ ग्रंथों से कम ग्रंथ वाले शास्त्र भंडार।

इन शास्त्र भंडारों में केवल धार्मिक साहित्य ही उपलब्ध नहीं होता, किन्तु काव्य, पुराण, ज्योतिष, आयुर्वेद, गणित आदि विषयों पर भी ग्रंथ मिलते हैं। प्रत्येक मानव की रुचि के विषय, कथा, कहानी एवं नाटक भी इनमें अच्छी संख्या में उपलब्ध होते हैं। यही नहीं, सामाजिक राजनीतिक एवं अर्थशास्त्र पर भी ग्रंथों का संग्रह मिलता है। कुछ भंडारों में जैनेतर विद्वानों द्वारा लिखे हुए अलभ्य ग्रंथ भी संग्रहित किये हुए मिलते हैं। वे शास्त्र भंडार खोज करने वाले विद्यार्थियों के लिए शोध संस्थान हैं, लेकिन भंडारों में साहित्य की इतनी अमूल्य सम्पत्ति होते हुए भी कुछ वर्षों पूर्व तक ये विद्वानों के पहुँच के बाहर रहे। अब कुछ समय बदला है और भंडारों के व्यवस्थापक ग्रंथों के दिखलाने में उतनी आनाकानी नहीं करते हैं। यह परिवर्तन वास्तव में खोज में लीन विद्वानों के लिए शुभ है। आज से २० वर्ष पूर्व तक राजस्थान के ६० प्रतिशत भंडारों को न तो किसी जैन विद्वान ने देखा और न किसी जैनेतर विद्वान ने इन भंडारों के महत्त्व को जानने का प्रयास ही किया। अब गत १०-१५ वर्षों से इधर कुछ विद्वानों का ध्यान आकृष्ट हुआ है, और सर्व प्रथम हमने राजस्थान के ७५ के करीब भंडारों को देखा है और शेष भंडारों को देखने की योजना बनाई जा चुकी है।

ये ग्रंथ भंडार प्राचीन युग में पुस्तकालयों का काम भी देते थे। इनमें बैठकर स्वाध्याय प्रेमी शास्त्रों का अध्ययन किया करते थे। उस समय इन ग्रंथों की सूचीयाँ भी उपलब्ध हुआ करती थीं, तथा ये ग्रंथ लकड़ी के पुट्टों के बीच में रखकर सूत अथवा सिल्क के फीतों से बांधे जाते थे। फिर उन्हें कपड़े के वेष्टनों में बांध दिया जाता था। इस प्रकार ग्रंथों के वैज्ञानिक रीति से रखे जाने के कारण इन भंडारों में ग्यारहवीं शताब्दी तक के लिखे हुए ग्रंथ पाये जाते हैं।

जैसा पहले कहा जा चुका है कि वे ग्रंथ भंडार नगर, कस्बे एवं गांवों तक में पाये जाते हैं, इसलिए राजस्थान में उनकी वास्तविक संख्या कितनी है इसका पता लगाना कठिन है। फिर भी यहाँ अनुमानतः छोटे बड़े २०० भंडार होंगे, जिनमें देढ़-दो लाख से अधिक हस्तलिखित ग्रंथों का संग्रह है।

जयपुर प्रारम्भ से ही जैन संस्कृति एवं साहित्य का केन्द्र रहा है। यहाँ १५० से भी अधिक जिन मंदिर एवं चैत्यालय हैं। इस नगर की स्थापना संवत् १७८४ में महाराजा सवाई जयसिंहजी द्वारा की गई थी तथा उसी समय आमेर के बजाय जयपुर को राजधानी बनाया गया था। महाराजा ने इसे साहित्य एवं कला का भी केन्द्र बनाया तथा एक राजकीय पोथीखाने की स्थापना की, जिसमें भारत के विभिन्न स्थानों से लाये गये सैकड़ों महत्त्वपूर्ण हस्तलिखित ग्रंथ संग्रहित किये हुए हैं। यहाँ के महाराजा प्रतापसिंहजी भी विद्वान थे। इन्होंने कितने ही ग्रंथ लिखे थे। इनका लिखा हुआ एक ग्रंथ संगीतसार जयपुर के बड़े मन्दिर के शास्त्र भंडार में संग्रहित है।

अठारहवीं एवं उन्नीसवीं शताब्दी में जयपुर में अनेक उच्च कोटि के विद्वान् हुए, जिन्होंने साहित्य की अपार सेवा की। इनमें दौलतराम कसलीवाल (अठारहवीं शताब्दी), टोडरमल (अठारहवीं शताब्दी), गुमानीराम (अठारहवीं, उन्नीसवीं शताब्दी), टेकचन्द (अठारहवीं शताब्दी), दीपचन्द कसलीवाल (अठारहवीं शताब्दी), जयचन्द्र छाबड़ा (उन्नीसवीं शताब्दी), केशरीसिंह (उन्नीसवीं शताब्दी), नेमिचन्द पाटनी (उन्नीसवीं शताब्दी), नन्दलाल छाबड़ा (उन्नीसवीं शताब्दी), स्वरूपचन्द बिलाला (उन्नीसवीं शताब्दी), सदासुख कसलीवाल (उन्नीसवीं शताब्दी), मन्नालाल

लिन्दूका (उन्नीसवीं शताब्दी), पारसदास निगोत्या (उन्नीसवीं शताब्दी), जैतराम (उन्नीसवीं शताब्दी), पन्नालाल चौधरी (उन्नीसवीं शताब्दी), दुलीचन्द (उन्नीसवीं शताब्दी) आदि विद्वानों के नाम उल्लेखनीय हैं। इनमें अधिकांश हिन्दी के विद्वान थे। इन्होंने हिन्दी के प्रचार के लिए सैकड़ों प्राकृत एवं संस्कृत ग्रंथों पर भाषाटीका लिखी थी। इन विद्वानों ने जयपुर में ग्रंथ भण्डारों की स्थापना की तथा उनमें प्राचीन ग्रंथों की लिपियाँ करके विराजमान की। इन विद्वानों के अतिरिक्त यहाँ सैकड़ों लिपिकार हुए जिन्होंने श्रावकों के अनुरोध पर सैकड़ों ग्रंथों की लिपियाँ की तथा नगर के विभिन्न भण्डारों में रखी गई।

इस भाग में जयपुर के १२ शास्त्र भंडारों का विवरण दिया गया है, वे सभी शास्त्र भंडार यहाँ के प्रमुख शास्त्र भंडार हैं और इनमें दस हजार से भी अधिक ग्रंथों का संग्रह है। महत्वपूर्ण ग्रंथों के संग्रह की दृष्टि से अ, ज तथा ज भण्डार प्रमुख हैं। इन भंडारों का संक्षिप्त विवरण निम्न प्रकार है:

१. शास्त्र भंडार दिगंबर जैन मन्दिर, पाटोदी (अ भंडार)

यह भंडार दिगंबर जैन पाटोदी के मन्दिर में स्थित है, जो जयपुर की चौकड़ी मोदीखाना में है। यह मन्दिर जयपुर का प्रसिद्ध जैन पंचायती मन्दिर है। इसका प्रारम्भ में आदिनाथ चैत्यालय भी नाम था। लेकिन बाद में यह पाटोदी का मन्दिर के नाम से ही कहलाया जाने लगा। इस मन्दिर का निर्माण जोधराज पाटोदी द्वारा कराया गया था। लेकिन मन्दिर के निर्माण की निश्चित तिथि का कहीं उल्लेख नहीं मिलता। फिर भी यह अवश्य कहा जा सकता है कि इसका निर्माण जयपुर नगर स्थापना के साथ साथ हुआ था। मन्दिर निर्माण के पश्चात् यहाँ शास्त्र भंडार की स्थापना हुई। इसलिए यह शास्त्र भंडार २०० वर्ष से भी अधिक पुराना है।

मन्दिर प्रारम्भ से ही भट्टारकों का केन्द्र बना रहा तथा आमेर के भट्टारक भी यहाँ आकर रहने लगे। भट्टारक क्षेमेन्द्रकीर्ति, सुरेन्द्रकीर्ति, सुखेन्द्रकीर्ति एवं नरेन्द्रकीर्ति का क्रमशः संवत् १८१५, १८२२, १८६३ तथा १८७९ में यहीं पट्टाभिषेक हुआ था। इस प्रकार इनका इस मन्दिर से करीब १०० वर्ष तक सीधा सम्पर्क रहा।

प्रारम्भ में यहाँ का शास्त्र भंडार भट्टारकों की देख रेख में रहा, इसलिए शास्त्रों के संग्रह में दिन-प्रतिदिन वृद्धि होती रही। यहां शास्त्रों की लिखने लिखवाने की भी अच्छी व्यवस्था थी, इसलिए श्रावकों के अनुरोध पर यहीं ग्रंथों की प्रतिलिपियाँ भी होती रहती थी। भट्टारकों का जब प्रभाव क्षीण होने लगा तथा जब वे साहित्य की ओर उपेक्षा दिखलाने लगे, तो यहां के भंडार की व्यवस्था श्रावकों ने संभाल ली। लेकिन शास्त्र भंडार में संग्रहित ग्रंथों को देखने के पश्चात् यह पता चलता है कि श्रावकों ने शास्त्र भंडार के ग्रंथों की संख्या वृद्धि में विशेष अभिरुचि नहीं दिखलाई और उन्होंने भंडार को उसी अवस्था में सुरक्षित रखा।

हस्तलिखित ग्रंथों की संख्या

भंडारों में शास्त्रों की कुल संख्या २२५७ है तथा गुटकों की संख्या ३०८ है। लेकिन एक एक गुटके में बहुत से ग्रंथों

१. भट्टारक पट्टावली : आमेर शास्त्र भंडार जयपुर वेष्टन सं. १७२४।

कासंग्रह होता है, इसलिए गुटकोंमें १८०० से भी अधिक ग्रंथों कासंग्रह है। इस प्रकार इस भंडार में चार हजार ग्रंथों का संग्रह है। भक्तामर स्तोत्र एवं तत्त्वार्थसूत्र की एक एक ताड़पत्रीय प्रति को छोड़ कर शेष सभी ग्रंथ कागज पर लिखे हुए हैं। इसी भंडार में कपड़े पर लिखे हुए कुछ जम्बूद्वीप एवं अढाईद्वीप के चित्र एवं यन्त्र, मंत्र आदि का उल्लेखनीय संग्रह है।

भंडार में महाकवि पुष्पदन्त कृत जसहर चरित (यशोधर चरित) की प्रति सबसे प्राचीन है, जो संवत् १४०७ में चन्द्रपुर दुर्ग में लिखी गई थी। इसके अतिरिक्त यहां पन्द्रहवीं, सोलहवीं, सत्रहवीं एवं अठारहवीं शताब्दी में लिखे हुए ग्रंथों की संख्या अधिक है। प्राचीन प्रतियों में गोम्मटसार जीवकांड, तत्त्वार्थसूत्र (सं. १४५८), द्रव्यसंग्रह वृत्ति (ब्रह्मदेव-सं. १६३५), उपासकाचार दोहा (सं. १५५५), धर्मसंग्रह श्रावकाचार (संवत् १५४२), श्रावकाचार (गुणभूषणाचार्य संवत् १५६२), समयसार (१५९४), विद्यानन्दि कृत अष्टसहस्री (१७९१), उत्तरपुराण टिप्पण प्रभाचन्द (सं. १५७५), शान्तिनाथ पुराण (अशगकवि सं. १५५२), गेमिणाह चरित (लक्ष्मणदेव सं. १६३६), नागकुमार चरित्र (मल्लिषेण कवि सं. १५९४), वरांग चरित्र (वर्द्धमानदेव सं. १५९४), नवकार श्रावकाचार (सं. १६१२) आदि सैकड़ों ग्रंथों की उल्लेखनीय प्रतियाँ हैं। ये प्रतियाँ सम्पादन कार्यमें बहुत लाभप्रद सिद्ध हो सकती हैं।

विभिन्न विषयों से सम्बन्धित ग्रंथ

शास्त्र भंडार में प्रायः सभी विषयों के ग्रंथों का संग्रह है। फिर भी पुराण, चरित्र, काव्य, कथा, व्याकरण, आयुर्वेद के ग्रंथों का अच्छा संग्रह है। पूजा एवं स्तोत्र के ग्रंथों की संख्या भी पर्याप्त है। गुटकों में स्तोत्रों एवं कथाओं का अच्छा संग्रह है। आयुर्वेद के सैकड़ों नुस्खे इन्हीं गुटकों में लिखे हुए हैं, जिनका आयुर्वेदिक विद्वानों द्वारा अध्ययन किया जाना आवश्यक है। इसी तरह विभिन्न जैन विद्वानों द्वारा लिखे हुए पदों का भी इन गुटकों में एवं स्वतन्त्र रूप से बहुत अच्छा संग्रह मिलता है। हिन्दी के प्रायः सभी जैन कवियों ने हिन्दी में पद लिखे हैं, जिनका अभी तक हमें कोई परिचय नहीं मिलता है। इसलिए इस दृष्टि से भी गुटकों का संग्रह महत्वपूर्ण है। जैन विद्वानों के पद आध्यात्मिक एवं स्तुति परक दोनों ही हैं और उनकी तुलना हिन्दी के अच्छे से अच्छे कविके पदों से की जा सकती है। जैन विद्वानों के अतिरिक्त कबीर, सूरदास, मलूकराम आदि कवियों के पदों का संग्रह भी इस भंडार में मिलता है।

अज्ञात एवं महत्वपूर्ण ग्रंथ

शास्त्र भंडार में संस्कृत, अपभ्रंश, हिन्दी एवं राजस्थानी भाषा में लिखे हुए सैकड़ों अज्ञात ग्रंथ प्राप्त हुए हैं, जिनमें से कुछ ग्रंथों का संक्षिप्त परिचय आगे दिया गया है। संस्कृत भाषा के ग्रंथों में व्रतकथा कोष (सकलकीर्ति एवं देवेन्द्रकीर्ति), आशाधर कृत भूपाल चतुर्विंशति स्तोत्र की संस्कृत टीका एवं रत्नत्रय विधि, भट्टारक सकलकीर्ति का परमात्मराज स्तोत्र, भट्टारक प्रभाचंद का मुनिसुव्रत छंद, आशाधर के शिष्य विनयचंद की भूपालचतुर्विंशति स्तोत्र की टीका के नाम उल्लेखनीय हैं। अपभ्रंश भाषा के ग्रंथों में लक्ष्मणदेव कृत गेमिणाह चरित, नरसेन की जिनरात्रिविधान कथा, मुनिगुणभद्र का रोहिणी विधान एवं दशलक्षण कथा, विमलसेन की सुगंधदशमीकथा अज्ञात रचनाएँ हैं। हिन्दी भाषा की रचनाओं में रल्ह (पल्ह) कवि कृत जिनदत्त चौपाई (सं. १३५४), मुनि सकलकीर्ति की कर्मचूरिवेलि (सत्रहवीं शताब्दी), ब्रह्मचारी गुलाल का समोशरणवर्णन (सत्रहवीं शताब्दी), विश्वभूषण कृत पार्श्वनाथ चरित्र, कृपाराम का ज्योतिष सार, पृथ्वीराज कृत कृष्णरुक्मिणी वेलि की हिन्दी गद्य टीका, बूचराज का भुवनकीर्ति गीत (सत्रहवीं

शताब्दी), विहारी सतसई पर हरिचरणदास की हिन्दी गद्य टीका तथा उनका ही कविवल्लभ ग्रंथ, पद्मभगत का कृष्णरुक्मिणी-मंगल, हीरकवि का सागरदत्त चरित (सत्रहवीं शताब्दी), कल्याणकीर्ति का चारुदत्त चरित, हरिवंश पुराण की हिन्दी गद्य टीका आदि ऐसी रचनाएँ हैं, जिनके सम्बन्ध में हम पहले अंधकार में थे। जिनदत्त चौपाई तेरहवीं शताब्दी की रचना है और अब तक उपलब्ध सभी रचनाओं से प्राचीन है। इसी प्रकार अन्य सभी रचनाएँ महत्वपूर्ण हैं। ग्रंथ भंडार की दशा संतोषप्रद है। अधिकांश ग्रंथ वेष्टनों में रखे हुए हैं।

२. बाबा दुलीचन्द का शास्त्र भंडार (क भंडार)

बाबा दुलीचन्द का शास्त्र भंडार दिगंबर जैन बड़े तेरहपंथी मन्दिर में स्थित है। इस मन्दिर में दो शास्त्र भंडार हैं, जिनमें एक शास्त्र भंडार की ग्रंथ सूची एवं उसका परिचय ग्रंथसूची द्वितीय भाग में दे दिया गया है। दूसरा शास्त्र भंडार इसी मन्दिर में बाबा दुलीचन्द द्वारा स्थापित किया गया था, इसलिए इस भंडार को उन्हीं के नाम से पुकारा जाता है। दुलीचन्दजी जयपुर के मूल निवासी नहीं थे, किन्तु वे महाराष्ट्र के पूना जिले के फल्टननामक स्थान के रहने वाले थे। वे जयपुर हस्तलिखित शास्त्रों के साथ यात्रा करते हुए आये और उन्होंने शास्त्रों की सुरक्षा की दृष्टि से जयपुर को उचित स्थान जानकर यहीं पर शास्त्र संग्रहालय स्थापित करने का निश्चय कर लिया।

इस शास्त्र भंडार में ८५० हस्तलिखित ग्रंथ हैं, जो सभी दुलीचन्दजी द्वारा स्थान स्थान की यात्रा करने के पश्चात् संग्रहित किये गये थे। इनमें से कुछ ग्रंथ स्वयं बाबाजी द्वारा लिखे हुए हैं तथा कुछ श्रावकों द्वारा उन्हें प्रदान किये हुए हैं। वे एक जैन साधु के समान जीवन यापन करते थे। ग्रंथों की सुरक्षा, लेखन आदि ही उनके जीवन का एक मात्र उद्देश्य था। उन्होंने सारे भारत की तीन बार यात्रा की थी, जिसका विस्तृत वर्णन जैन यात्रा दर्पण में लिखा है। वे संस्कृत एवं हिन्दी के अच्छे विद्वान थे तथा उन्होंने १५ से भी अधिक ग्रंथों का हिन्दी अनुवाद किया था, जो सभी इस भंडार में संग्रहित हैं।

यह शास्त्र भंडार पूर्णतः व्यवस्थित है तथा सभी ग्रंथ अलग अलग वेष्टनों में रखे हुए हैं। एक एक ग्रंथ तीन तीन एवं कोई तो चार चार वेष्टनों में बंधा हुआ है। शास्त्रों की ऐसी सुरक्षा जयपुर के किसी भंडार में नहीं मिलेगी। शास्त्र भंडार में मुख्यतः संस्कृत एवं हिन्दी के ग्रंथ हैं। हिन्दी के ग्रंथ अधिकांशतः संस्कृत ग्रंथों की भाषाटीकायें हैं। वैसे तो प्रायः सभी विषयों पर यहां ग्रंथों की प्रतियाँ मिलती हैं, लेकिन मुख्यतः पुराण, कथा, चरित, धर्म एवं सिद्धान्त विषय से संबंधित ग्रंथों ही कायहाँ अधिक संग्रह है।

भंडार में आप्तमीमांसा लंकृति (आ. विद्यानन्दि) की सुन्दर प्रति है। क्रियाकलापटीका की संवत् १५३४ की लिखी हुई प्रति इस भंडार की सबसे प्राचीन प्रति है, जो मांडवगढ में सुल्तान ग्यासुद्दीन के राज्य में लिखी गई थी। तत्त्वार्थसूत्र की स्वर्णमयी प्रति दर्शनीय है। इसी तरह यहाँ गोम्मटसार, त्रिलोकसार आदि कितने ग्रंथों की सुन्दर सुन्दर प्रतियाँ हैं। ऐसी अच्छी प्रतियाँ कदाचित् ही दूसरे भंडारों में देखने को मिलती हैं। त्रिलोकसार की सचित्र प्रति है तथा इतनी बारीक एवं सुन्दर लिखी हुई है की वह देखते ही बनती है। पन्नालाल चौधरी के द्वारा लिखी हुई डालूराम कृत द्वादशांग पूजा की प्रति भी (सं. १८७९) दर्शनीय ग्रंथों में से है।

उन्नीसवीं शताब्दी के प्रसिद्ध हिन्दी विद्वान पं. पन्नालालजी संधी का अधिकांश साहित्य यहाँ संग्रहित है। इसी तरह

भंडार के संस्थापक दुलीचन्द की भी यहाँ सभी रचनायें मिलती हैं। उल्लेखनीय एवं महत्वपूर्ण ग्रंथों में अल्हू कविका प्राकृतछन्दकोष, विनयचन्द की द्विसंधान काव्य टीका, वादिचन्द्रसूरि का पवनदूत काव्य, ज्ञानार्णव पर नयविलास की संस्कृत टीका, गोम्मटसार पर सकलभूषण एवं धर्मचन्द की संस्कृत टीकायें हैं। हिन्दी रचनाओं में देवीसिंह छाबड़ा कृत उपदेशरत्नमाला भाषा (सं. १७९६), हरिकिशन का भद्रबाहु चरित (सं. १७८७), छत्तपति जैसवाल की मनमोदन पंचविशति भाषा (सं. १९१६), के नाम उल्लेखनीय है। इस भंडार में हिन्दी पदों का भी अच्छा संग्रह है। इन कवियों में माणकचन्द, हीराचंद, दौलतराम, भागचन्द, मंगलचन्द एवं जयचन्द छाबड़ा के हिन्दी पद उल्लेखनीय हैं।

३. शास्त्र भंडार दिगंबर जैन मन्दिर, जोबनेर

(ख भंडार)

यह शास्त्र भंडार दिगंबर जैन मन्दिर जोबनेर में स्थापित है, जो खेजड़े कारास्ता, चांदपोल बाजार में स्थित है। यह मन्दिर कब बना था तथा किसने बनवाया था इसका कोई उल्लेख नहीं मिलता है, लेकिन एक ग्रंथप्रशस्ति के अनुसार मन्दिर की मूलनायक प्रतिमा पं. पन्नालालजी के समय में स्थापित हुई थी। पंडितजी जोबनेर के रहने वाले थे तथा इनके लिखे हुए नलहोयविधान, धर्मचक्र पूजा आदि ग्रंथ भी इस भंडार में मिलते हैं। इनके द्वारा लिखी हुई सबसे प्राचीन प्रति संवत् १९२२ की है।

शास्त्र भंडार में ग्रंथ संग्रह करने में पहले पं. पन्नालालजी का तथा फिर उन्हीं के शिष्य पं. बख्तावरलालजी का विशेष सहयोग रहा था। दोनों ही विद्वान् ज्योतिष, आयुर्वेद, मंत्रशास्त्र, पूजा साहित्य के संग्रह में विशेष अभिरुचि रखते थे, इसलिए यहाँ इन विषयों के ग्रंथों का अच्छा संकलन है। भंडार में ३४० ग्रंथ हैं, जिनमें २३ गुटके भी हैं। हिन्दी भाषा के ग्रंथों से भी भंडार में संस्कृत के ग्रंथों की संख्या अधिक है, जिससे पता चलता है कि ग्रंथ संग्रह करने वाले विद्वानों का संस्कृत से अधिक प्रेम था।

भंडार में सत्रहवीं शताब्दी से लेकर उन्नीसवीं शताब्दी के ग्रंथों की अधिक प्रतियाँ हैं। सबसे प्राचीन प्रति पद्मनन्दिपंचविशति की है, जिसकी संवत् १५७८ में प्रतिलिपि की गई थी। भंडार में उल्लेखनीय ग्रंथों में पं. आशाधर की आराधनासार टीका एवं नागौर के भट्टारक क्षेमेन्द्रकीर्ति कृत गजपंथामंडलपूजन उल्लेखनीय ग्रंथ है। आशाधर ने आराधनासार की यह वृत्ति अपने शिष्य मुनि विनयचंद के लिए की थी। प्रेमीजी ने इस टीका को जैन साहित्य एवं इतिहास में अप्राप्य लिखा है। रघुवंश काव्य की भंडार में सं. १६८० की अच्छी प्रति है।

हिन्दी ग्रंथों में शांतिकुशलका अंजनारास एवं पृथ्वीराज कारुक्मिणी विवाहलो उल्लेखनीय ग्रंथ हैं। यहां विहारी सत्तसई की एक ऐसी प्रति है जिसके सभी पद्य वर्ण क्रमानुसार लिखे हुए हैं। मानसिंह कामानविनोद भी आयुर्वेद विषय का अच्छा ग्रंथ है।

४. शास्त्र भंडार दिगंबर जैन मन्दिर चौधरियों का, जयपुर

(ग भंडार)

यह मन्दिर बोंली के कुआके पास चौकड़ी मोदीखाना में स्थित है, पहले यह 'नेमिनाथ के मन्दिर' के नाम से भी

प्रसिद्ध था, लेकिन वर्तमान में यह चौधरियों के चैत्यालय के नाम से प्रसिद्ध है। यहाँ छोटा सा शास्त्र भंडार है जिसमें केवल १०८ हस्तलिखित ग्रंथ हैं। इनमें ७५ हिन्दी के तथा शेष संस्कृत भाषा के ग्रंथ हैं। संग्रह सामान्य है तथा प्रतिदिन स्वाध्याय के उपयोग में आने वाले ग्रंथ हैं। शास्त्र भंडार करीब १४० वर्ष पुराना है। कालूरामजी साह यहाँ उत्साही सज्जन हो गये हैं, जिन्होंने कितने ही ग्रंथ लिखवाकर, शास्त्र, भंडार में विराजमान किये थे। इनके द्वारा लिखवाये हुए ग्रंथों में पं. जयचन्द्र छाबड़ा कृत ज्ञानार्णव भाषा (सं. १८२२), खुशालचन्द कृत त्रिलोकसार भाषा (सं. १८८४), दौलतरामजी कासलीवाल कृत आदिपुराण भाषा सं. १८८३ एवं छीतर ठोलिया कृत होलिका चरित (सं. १८८३) के नाम उल्लेखनीय हैं। भंडार व्यवस्थित है।

५. शास्त्र भंडार दिगंबर जैन नया मन्दिर बैराठियों का, जयपुर (घ भंडार)

‘घ’ भंडार जौहरी बाजार मोतीसिंह भोमियों के रास्ते में स्थित नये मन्दिर में संग्रहित है। यह मन्दिर बैराठियों के मन्दिर के नाम से भी प्रसिद्ध है। शास्त्र भंडार में १५० हस्तलिखित ग्रंथ हैं जिनमें वीरनन्दि कृत चन्द्रप्रभ चरित की प्रति सबसे प्राचीन है। इसे संवत् १५२४ भाद्रवा वदी ७ के दिन लिखा गया था। शास्त्र संग्रह की दृष्टि से भंडार छोटा ही है, किन्तु इसमें कितने ही ग्रंथ उल्लेखनीय हैं। प्राचीन हस्तलिखित प्रतियों में गुणभद्राचार्य कृत उत्तरपुराण (सं. १६०६,) ब्रह्मचारी जिनदास कृत हरिवंश पुराण (सं. १६४१), दीपचन्द्र कृत ज्ञानदर्पण एवं लोकसेन कृत दशलक्षणकथा की प्रतियाँ उल्लेखनीय हैं। श्री राजहंसोपाध्याय की षष्ठ्यधिकशतककीटीका संवत् १५७९ के ही अगहन मास की लिखी हुई है। ब्रह्मचारी जिनदास कृत अष्टावीस मूलगुण रास एवं दान कथा (हिन्दी) तथा ब्रह्मचारी अजित काहंसतिलकरास उल्लेखनीय प्रतियों में है। भंडार में ऋषिमंडल स्तोत्र, ऋषिमंडल पूजा, निर्वाणकाण्ड, अष्टाहिका जयमाल की स्वर्णाक्षरी प्रतियाँ हैं। इन प्रतियों के बार्डर सुन्दर बेल बूटों से युक्त है तथा कलापूर्ण है। जो बेल एक बार एक पत्र पर आ गई वह फिर आगे किसी पत्र पर नहीं आई है। शास्त्र भंडार सामान्यतः व्यवस्थित है।

६. शास्त्र भंडार दिगंबर जैन मन्दिर संघीजी, जयपुर (ङ भंडार)

संघीजी का जैन मन्दिर जयपुर का प्रसिद्ध एवं विशाल मन्दिर है। यह चौकड़ी मोदीखाना में महावीर पार्क के पास स्थित है। मन्दिर का निर्माण दीवान झूंधारामजी संघी द्वारा कराया गया था। ये महाराज जयसिंहजी के शासनकाल में जयपुर के प्रधानमंत्री थे। मन्दिर की मुख्य चंवरी में सोने एवं काच का कार्य हो रहा है। वह बहुत ही सुन्दर एवं कलापूर्ण है। काच का ऐसा अच्छा कार्य बहुत ही कम मन्दिरों में मिलता है।

मन्दिर के शास्त्र भंडार में ९७९ हस्तलिखित ग्रंथों का संग्रह है। सभी ग्रंथ कागज पर लिखे हुए हैं। अधिकांश ग्रंथ अठारहवीं एवं उन्नीसवीं शताब्दी के लिखे हुए हैं। सबसे नवीन ग्रंथ णमोकारकाव्य है जो संवत् १९९५ में लिखा गया था। इससे पता चलता है कि समाज में अब भी ग्रंथों की प्रतिलिपियाँ करवाकर भंडारों में विराजमान करने की परम्परा है। इसी तरह आचार्य कुन्दकुन्द कृत पंचास्तिकाय की सबसे प्राचीन प्रति है जो संवत् १४८७ की लिखी हुई है।

ग्रंथ भंडार में प्राचीन प्रतियों में भट्टारक हर्षकीर्तिका अनेकार्थशत संवत् १६९७, धर्मकीर्तिका कौमुदीकथा संवत् १६६३, पद्मनन्दि श्रावकाचार संवत् १६१३, भट्टारक शुभचंद्र कृत पाण्डवपुराण सं. १६१३, बनारसी विलास सं. १७१५, मुनि श्रीचन्द्र कृत पुराणसार सं. १५४३ के नाम उल्लेखनीय हैं। भंडार में संवत् १५३० की किरातार्जुनीय की भी एक सुन्दर प्रति है। दशरथ निगोत्या ने धर्मपरीक्षा की भाषा संवत् १७१८ में पूर्ण की थी। इसके एक वर्ष बाद सं. १७१९ की ही लिखी हुई भंडार में एक प्रति संग्रहित है। इसी भंडार में महेश कविकृत हम्मीररासो की भी एक प्रति है, जो हिन्दी की एक सुन्दर रचना है। किशनलाल कृत कृष्णबालविलास की प्रति भी उल्लेखनीय है।

शास्त्र भंडार में ६६ गुटे हैं। जिनमें भी हिन्दी एवं संस्कृत पाठों का अच्छा संग्रह है। इनमें हर्षकवि कृत चंद्रहंसकथा सं. १७०८, हरिदास की ज्ञानोपदेश बत्तीसी (हिन्दी), मुनिभद्र कृत शांतिनाथ स्तोत्र (संस्कृत) आदि महत्वपूर्ण रचनाएँ हैं।

७. शास्त्र भंडार दिगंबर जैन मन्दिर छोटे दीवानजी, जयपुर

(च भंडार)

(श्रीचन्द्रप्रभ दिगंबर जैन सरस्वती भवन)

यह सरस्वती भवन छोटे दीवानजी के मन्दिर में स्थित है, जो अमरचन्दजी दीवान के मन्दिर के नाम से प्रसिद्ध है। ये जयपुर के एक लंबे समय तक दीवान रहे हैं। इनके पिता शिवजीलालजी भी महाराजा जगतसिंहजी के समय में दीवान थे। इन्होंने भी जयपुर में ही एक मन्दिर का निर्माण कराया था। इसलिए जो मन्दिर इन्होंने बनाया था वह बड़े दीवानजी का मन्दिर कहलाता है और दीवान अमरचंदजी द्वारा बनाया हुआ है वह छोटे दीवानजी के मन्दिर के नाम से प्रसिद्ध है। दोनों ही विशाल एवं कलापूर्ण मन्दिर हैं तथा दोनों ही गुमान पंथ आमनाप के मन्दिर हैं।

भंडार में ८३० हस्तलिखित ग्रंथ हैं। सभी ग्रंथ कागज पर लिखे हुए हैं। यहां संस्कृतग्रंथों का विशेषतः पूजा एवं सिद्धान्त ग्रंथों का अधिक संग्रह है। ग्रंथों को भाषा के अनुसार निम्न प्रकार विभाजित किया जा सकता है।

संस्कृत ४१८, प्राकृत ६८, अपभ्रंश ४, हिन्दी ३४०।

इसी तरह विषयानुसार जो ग्रंथ हैं वे निम्न प्रकार के हैं।

धर्म एवं सिद्धान्त १४७, अध्यात्म ६२, पुराण ३०, कथा ३८, पूजा साहित्य १५२, स्तोत्र ८१ अन्य विषय ३२०।

इन ग्रंथों के संग्रह करने में स्वयं अमरचंदजी दीवान ने बहुत रुचि ली थी, क्योंकि उनके समयकालीन विद्वानों में से नवलराम, गुमानीराम, जयचन्द छाबड़ा, डालूराम, मन्नालाल खिन्दूका, स्वरूपचन्द बिलाला के नाम उल्लेखनीय हैं और संभवतः इन्हीं विद्वानों के सहयोग से वे ग्रंथों का इतना संग्रह कर सके होंगे। प्रतिमासांत-चतुर्दशी-व्रतोद्यापन सं. १८७७, गोम्मटसार सं. १८८६, पंचतन्त्र सं. १८८७, क्षत्रचूडामणि सं. १८९१ आदि ग्रंथों की प्रतिलिपियाँ करवाकर इन्होंने भंडार में विराजमान की थी।

भंडार में अधिकांश संग्रह उन्नीसवीं तथा बीसवीं शताब्दी का है, किन्तु कुछ ग्रंथ सोलहवीं एवं सत्रहवीं शताब्दी के भी हैं। इनमें निम्न ग्रंथों के नाम उल्लेखनीय हैं।

कर्ता	ग्रंथनाम	संवत्	भाषा
पूर्णचन्द्राचार्य	उपसर्गहरस्तोत्र	ले.कालसं. १५५३	संस्कृत
पं. अभ्रदेव	लब्धिविधानकथा	सं. १६०७	संस्कृत
अमरकीर्ति	षट्कर्मोपदेशरत्नमाला	सं. १६२२	अपभ्रंश
पूज्यपाद	सर्वार्थसिद्धि	सं. १६२५	संस्कृत
पुष्पदन्त	यशोधर चरित्र	सं. १६३०	अपभ्रंश
ब्रह्म नेमिदत्त	नेमिनाथ पुराण	सं. १६४६	संस्कृत
जोधराज	प्रवचनसार भाषा	सं. १७३०	हिन्दी

अज्ञात कृतियों में तेजपाल ऋषि कृतसंभवजिणणाह चरिउ (अपभ्रंश) तथा हरचंद गंगवाल कृतसुकुमालचरित्र भाषा (रचनाकाल १६१८) के नाम विशेषतः उल्लेखनीय हैं।

८ दिगंबर जैन मन्दिर गोधों का, जयपुर (छ भंडार)

गोधों का मन्दिर घीवालों का रास्ता, नागोरीयों का चौक, जौहरी बाजार में स्थित है। इस मन्दिर का निर्माण अठारहवीं शताब्दी के अन्त में हुआ था और मन्दिर निर्माण के पश्चात् ही यहाँ शास्त्रों का संग्रह किया जाना प्रारम्भ हो गया था। बहुत से ग्रंथ यहाँ सांगानेर के मन्दिरों में से भी लाये गये थे। वर्तमान में यहाँ एक सुव्यस्थित शास्त्र भंडार है, जिसमें ६१६ हस्तलिखित ग्रंथ एवं १०२ गुटके हैं। भंडार में पुराण, चरित, कथा एवं स्तोत्र का अच्छा संग्रह है। अधिकांश ग्रंथ सत्रहवीं शताब्दी से लेकर उन्नीसवीं शताब्दी तक के लिखे हुए हैं। शास्त्र भंडार में व्रतकथाकोश की संवत् १५८६ में लिखी हुई प्रति सबसे प्राचीन है। यहाँ हिन्दी रचनाओं का भी अच्छा संग्रह है। हिन्दी की निम्न रचनायें महत्वपूर्ण हैं, जो अन्य भंडारों में सहज ही में नहीं मिलती हैं।

ग्रंथ का नाम	कर्ता का नाम	भाषा	रचनाशताब्दी
चिन्तामणिजयपाल	ठक्कुरकवि	हिन्दी	सोलहवीं
सीमन्धर स्तवन	ठक्कुरकवि	हिन्दी	सोलहवीं
गीत एवं आदिनाथ स्तवन	पल्ह कवि	हिन्दी	सोलहवीं
नेमीश्वर चौमासा	मुनि सिंहनन्दि	हिन्दी	सत्रहवीं
चेतनगीत	मुनि सिंहनन्दि	हिन्दी	सत्रहवीं
नेमीश्वर रास	मुनि रत्नकीर्ति	हिन्दी	सत्रहवीं
नेमीश्वर हिंडोलना	मुनि रत्नकीर्ति	हिन्दी	सत्रहवीं
द्रव्यसंग्रह भाषा	हेमराज	हिन्दी	र.सं. १७१९
चतुर्दशीकथा	डालूराम	हिन्दी	१७९५

उक्त रचनाओं के अतिरिक्त जैन हिन्दी कवियों के पदों का भी अच्छा संग्रह है। इनमें बूचराज, छीहल, कनककीर्ति, प्रभाचन्द्र, मुनि शुभचन्द्र, मनराम एवं अजयराम के पत्र पद विशेषतः उल्लेखनीय हैं। संवत् १६२९ में रचित डूंगरकवि की होलिका चौपाई भी ऐसी रचना है, जिसका परिचय प्रथम बार मिला है। संवत् १८३० में रचित हरचंद गंगवाल कृत पंचकल्याणक पाठ भी ऐसी ही सुन्दर रचना है।

संस्कृत ग्रंथों में उमास्वामि विरचित पंचपरमेष्ठी स्तोत्र महत्त्वपूर्ण है। सूची में उसका पाठ उद्धृत किया गया है। भंडार में संग्रहित प्राचीन प्रतियों में विमलनाथ पुराण सं. १६९६, गुणभद्राचार्य कृत धन्यकुमार चरित सं. १६५२, विदग्धमुखमंडन सं. १६..(?)३, सारस्वत दीपिकासं. १६५७, धनंजयनाममाला सं. १६४३, धर्म परीक्षा (अमितगति) सं. १६५३, समयसार नाटक (बनारसीदास) सं. १७०४ आदि के नाम उल्लेखनीय हैं।

९ शास्त्र भंडार दिगंबर जैन मन्दिर यशोदानन्दजी, जयपुर (ज भंडार)

यह मन्दिर जैन यति यशोदानन्दजी द्वारा सं. १८४८ में बनवाया गया था और निर्माण के कुछ समय पश्चात् ही यहाँ शास्त्र भंडार की स्थापना कर दी गई। यशोदानन्दजी स्वयं साहित्यिक व्यक्ति थे, इसलिए उन्होंने थोड़े समय में ही अपने यहाँ शास्त्रों का अच्छा संकलन कर लिया। वर्तमान में शास्त्र भंडार में ३५३ ग्रंथ एवं १३ गुटके हैं। अधिकांश ग्रंथ अठारहवीं शताब्दी एवं उसके बाद की शताब्दियों के लिए हुए हैं। संग्रह सामान्य है। उल्लेखनीय ग्रंथों में चन्द्रप्रभकाव्य पंजिकासं. १५६४, पं. देवीचन्द्र कृत हितोपदेश की हिन्दी गद्य टीका है। प्राचीन प्रतियों में आ. कुन्दकुन्द कृत समयसार सं. १६१४, आशाधर कृत सागारधर्माभूत सं. १६२८, केशवमिश्र कृत तर्क भाषा सं. १६६९ के नाम उल्लेखनीय हैं। यह मन्दिर चौड़ा रास्ता में स्थित है।

१० शास्त्र भंडार दिगंबर जैन मन्दिर विजयराम पांड्या, जयपुर (झ भंडार)

विजयराम पांड्या ने यह मन्दिर कब बनवाया इसका कोई उल्लेख नहीं मिलता, लेकिन मन्दिर की दशा को देखते हुए यह जयपुर बसने के समय का ही बना हुआ जान पड़ता है। यह मन्दिर पानों का दरिया चौक, रामचन्द्रजी में स्थित है। यहाँ का शास्त्र भंडार भी कोई अच्छी दशा में नहीं है। बहुत से ग्रंथ जीर्ण हो चुके हैं तथा बहुत सों के पूरे पत्र भी नहीं हैं। वर्तमान में यहाँ २७५ ग्रंथ एवं ७९ गुटके हैं। शास्त्र भंडार को देखते हुए यहाँ गुटकों का अच्छा संग्रह है। इनमें विश्वभूषण की नेमीश्वर की लहरी, पुण्यरत्न की नेमिनाथ पूजा, श्याम कवि की तीन चौबीसी चौपाई (रचनाकाल १७५९) स्थोजीराम सोगाणी की लग्नचन्द्रिका भाषा के नाम उल्लेखनीय हैं। इन छोटी छोटी रचनाओं के अतिरिक्त रूपचन्द्र, दरिगह, मनराम, हर्षकीर्ति, कुमुदचन्द्र आदि कवियों के पद भी संग्रहित हैं, साह लोहट कृत षट्श्लेषावेलि एवं जमुराम काराजनीतिशास्त्र भाषा भी हिन्दी की उल्लेखनीय रचनायें हैं।

११ शास्त्र भंडार दिगंबर जैन मन्दिर पार्श्वनाथ, जयपुर (ज भंडार)

पार्श्वनाथ दिगंबर जैन मन्दिर जयपुर का प्रसिद्ध जैन मन्दिर है। यह खवासजी का रास्ता चौक, रामचन्द्रजी में स्थित है। मन्दिर कानिर्माण संवत् १८०५ में सोनी गोत्र वाले किसी श्रावक ने कराया था, इसलिए यह सोनियों का मन्दिर के नाम से भी प्रसिद्ध है। यहाँ एक शास्त्र भंडार है, जिसमें ५४० ग्रंथ एवं १८ गुटके हैं। इनमें सबसे अधिक संख्या संस्कृतभाषा के ग्रंथों की है। माणिक्यसूरि कृत नलोदय काव्य भंडार की सबसे प्राचीन प्रति है, जो सं. १४४५ की लिखी हुई है। यद्यपि भंडार में ग्रंथों की संख्या अधिक नहीं है, किन्तु अज्ञात एवं महत्वपूर्ण ग्रंथों तथा प्राचीन प्रतियों का यहाँ अच्छा संग्रह है।

इन अज्ञात ग्रंथों में अपभ्रंश भाषा का विजयसिंह कृत अजितनाथ पुराण, कवि दामोदर कृत णेमिणाह चरित, गुणनन्दि कृत वीरनन्दि के चन्द्रप्रभकाव्य की पंजिका (संस्कृत), महापंडित जगन्नाथ कृत नेमिनरेन्द्र स्तोत्र (संस्कृत), मुनि पद्मनन्दि कृत वर्द्धमानकाव्य, शुभचन्द्र कृत तत्त्ववर्णन (संस्कृत), चन्द्रमुनि कृत पुराणसार (संस्कृत), इन्द्रजीत कृत मुनिसुव्रत पुराण (हिन्दी) आदि के नाम उल्लेखनीय हैं।

यहाँ ग्रंथों की प्राचीन प्रतियाँ भी पर्याप्त संख्या में संग्रहित हैं। इनमें से कुछ प्रतियों के नाम निम्न प्रकार हैं।

सूची की क्रमसंख्या	ग्रंथ नाम	ग्रंथकार नाम	लेखनकाल	भाषा
१५३५	षट्पाहुड	आ. कुन्दकुन्द	१५१६	प्राकृत
२३५०	वर्द्धमानकाव्य	पद्मनन्दि	१५१८	संस्कृत
१८३९	स्याद्वादमंजरी	मल्लिषेण सूरि	१५१९	संस्कृत
१८३६	अजितनाथपुराण	विजयसिंह	१५८०	अपभ्रंश
२०९८	णेमिणाहचरिए	दामोदर	१५८२	अपभ्रंश
२३२३	यशोधरचरित्र टिप्पण	प्रभाचन्द्र	१५८५	संस्कृत
११७२	सागारधर्माभूत	आशाधर	१५९५	संस्कृत
२५४१	कथाकोश	हरिषेणाचार्य	१५६७	संस्कृत
३८७९	जिनशतकटीका	नरसिंह भट्ट	१५९४	संस्कृत
२२५	तत्त्वार्थरत्नप्रभाकर	प्रभाचन्द्र	१६३३	संस्कृत
२०२६	क्षत्रचूडामणि	वादीभरिसिंह	१६०५	संस्कृत
२११३	धन्यकुमारचरित्र	आ. गणभद्र	१६०३	संस्कृत
२११५	नागकुमारचरित्र	धर्मधर	१६१६	संस्कृत

इस भंडार में कपड़े पर संवत् १५१६ का लिखा हुआ प्रतिष्ठा पाठ है। जयपुर के भंडारों में उपलब्ध कपड़े पर लिखे हुए ग्रंथों में यह ग्रंथ सब से प्राचीन है। यहाँ यशोधर चरित्र की एक सुन्दर एवं कलापूर्ण सचित्र प्रति है। चित्रकला पर मुगलकालीन प्रभाव है। यह प्रति करीब २०० वर्ष पुरानी है।

१२ आमेर शास्त्र भंडार, जयपुर

(ट भंडार)

आमेर शास्त्र भंडार राजस्थान के प्राचीन ग्रंथ भंडारों में से है। इस भंडार की एक ग्रंथसूची सन् १९४८ में क्षेत्र के शोधसंस्थान की ओर से प्रकाशित की जा चुकी है। उस ग्रंथसूची में १५०० ग्रंथों का विवरण दिया गया था। गत १३ वर्षों में भंडार में जिन ग्रंथों का और संग्रह हुआ है उनकी सूची इस भाग में दी गई है। इन ग्रंथों में मुख्यतः जयपुर के छाबड़ों के मन्दिर के तथा बाबू ज्ञानचंदजी खिन्दूका द्वारा भेंट किये हुए ग्रंथ हैं। इसके अतिरिक्त भंडार के कुछ ग्रंथ जो पहले वाली ग्रंथसूची में आने से रह गये थे उनका विवरण इस भाग में दे दिया गया है।

इन ग्रंथों में पुष्पदंत कृत उत्तरपुराण भी है, जो संवत् १३९९ का लिखा हुआ है। यह प्रति इस सूची में आये हुए ग्रंथों में सबसे प्राचीन प्रति है। इसके अतिरिक्त सोलहवीं, सत्रहवीं एवं अठारहवीं शताब्दी में लिखे हुए ग्रंथों का अच्छा संग्रह है। भंडार में इन ग्रंथों में भट्टारक सुरेन्द्रकीर्तिविरचित छांदसीय कवित्त (हिन्दी), ब्रह्मचारी जिनदास कृत चौरासी न्यातिमाला (हिन्दी), लाभवर्द्धन कृत पाण्डव-चरित्र (संस्कृत), लाखो कविकृत पार्श्वनाथ चौपाई (हिन्दी) आदि ग्रंथों के नाम उल्लेखनीय हैं। गुटकों में मनोहर मिश्र कृत मनोहरमंजरी, उदयभानु कृत भोजरासो, अग्रदास के कवित्त, तिपरदास कृत रुक्मिणी कुण्जजी का रासो, जनमोहन कृत स्नेहलीला, श्याममिश्र कृत रागमाला, विनयकीर्ति कृत अष्टाह्निकारासो तथा बंसीदास कृत रोहिणीविधिकथा उल्लेखनीय रचनायें हैं। इस प्रकार आमेर शास्त्र भंडार में प्राचीन ग्रंथों का अच्छा संकलन है।

ग्रंथों का विषयानुसार वर्गीकरण

ग्रंथसूची को अधिक उपयोगी बनाने के लिए ग्रंथों का विषयानुसार वर्गीकरण करके उन्हें २५ विषयों में विभाजित किया गया है। विविध विषयों के ग्रंथों के अध्ययन से पता चलता है कि जैन आचार्यों ने प्रायः सभी विषयों पर ग्रंथ लिखे हैं। साहित्य का संभवतः एक भी ऐसा विषय नहीं होगा जिस पर इन विद्वानों ने अपनी कलम नहीं चलाई हो। एक ओर जहाँ इन्होंने धार्मिक एवं आगम साहित्य लिखकर भंडारों को भरा है, वहाँ दूसरी ओर काव्य, चरित्र, पुराण, कथा, कोश आदि लिखकर अपनी विद्वत्ता की छाप लगाई है। श्रावकों एवं सामान्य जन के हित के लिए इन आचार्यों एवं विद्वानों ने सिद्धान्त एवं आचारशास्त्र के सूक्ष्म से सूक्ष्म विषय का विश्लेषण किया है। सिद्धान्त की इतनी गहन एवं सूक्ष्म चर्चा शायद ही अन्य धर्मों में मिल सके। पूजा साहित्य लिखने में भी ये किसी से पीछे नहीं रहें। इन्होंने प्रत्येक विषय की पूजा लिखकर श्रावकों को उनको जीवन में उतारने की प्रेरणा भी दी है। पूजाओं की जयमालाओं में कभी कभी इन विद्वानों ने जैन धर्म के सिद्धान्तों का बड़ी उत्तमता से वर्णन किया है। ग्रंथसूची के इस ही भाग में १५०० से अधिक पूजाग्रंथों का उल्लेख हुआ है।

धार्मिक साहित्य के अतिरिक्त लौकिक साहित्य पर भी इन आचार्यों ने खूब लिखा है। तीर्थंकरों एवं शलाकाओं के महापुरुषों के पावन जीवन पर इनके द्वारा लिखे हुए बड़े बड़े पुराण एवं काव्यग्रंथ मिलते हैं। ग्रंथसूची में प्रायः सभी महत्वपूर्ण पुराणसाहित्य के ग्रंथ आ गये हैं। जैन सिद्धान्त एवं आचारशास्त्र के सिद्धान्तों को कथाओं के रूप में वर्णन करने में जैनाचार्यों ने अपने पाण्डित्य का अच्छा प्रदर्शन किया है। इन भंडारों में इन विद्वानों द्वारा लिखा हुआ कथासाहित्य प्रचुर मात्रा में मिलता है। ये कथायें रोचक होने के साथ साथ शिक्षाप्रद भी हैं। इसी प्रकार व्याकरण, ज्योतिष एवं आयुर्वेद पर भी इन भंडारों में अच्छा साहित्य संग्रहित है। गुटकों में आयुर्वेद के नुस्खों का अच्छा संग्रह है। सैकड़ों ही प्रकार के नुस्खे दिये हुए हैं जिन पर खोज होने की अत्यधिक आवश्यकता है। इस बार हमने फागु, रासो एवं बेलि साहित्य के ग्रंथों का अतिरिक्त वर्णन दिया है। जैन आचार्यों ने हिन्दी में छोटे छोटे सैकड़ों रासो ग्रंथ लिखे हुए हैं, जो इन भंडारों में संग्रहित हैं। अकेले ब्रह्मचारी जिनदास के ४० से भी अधिक रासो ग्रंथ मिलते हैं। जैन भंडारों में चौदहवीं शताब्दी के पूर्व से रासो ग्रंथ मिलने लगते हैं। इसके अतिरिक्त अध्ययन करने की दृष्टि से संग्रहित किये हुए इन भंडारों में जैन विद्वानों के काव्य, नाटक, कथा, ज्योतिष, आयुर्वेद, कोश, नीतिशास्त्र, व्याकरण आदि विषयों के ग्रंथों का भी अच्छा संकलन मिलता है। जैन विद्वानों ने कालिदास, माघ, भारवि आदि प्रसिद्ध कवियों के काव्यों का संकलन ही नहीं किया, किन्तु उन पर विस्तृत टीकायें भी लिखी हैं। ग्रंथसूची के इस भाग में ऐसे कितने ही काव्यों का उल्लेख आया है। भंडारों में ऐतिहासिक रचनायें भी पर्याप्त संख्या में मिलती हैं। इनमें भट्टारक पट्टावलि, भट्टारकों के छन्द, गीत, चौमासा वर्णन, वंशोत्पत्ति वर्णन, देहली के बादशाहों एवं अन्य राज्यों के राजाओं के वर्णन एवं नगरों की बसावट का वर्णन मिलता है।

विविध भाषाओं में रचित साहित्य

राजस्थान के शास्त्र भंडारों में उत्तरी भारत की प्रायः सभी भाषाओं के ग्रंथ मिलते हैं। इनमें संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, हिन्दी, राजस्थानी एवं गुजराती भाषाओं के ग्रंथ मिलते हैं। संस्कृत भाषा में जैन विद्वानों ने बृहद् साहित्य लिखा है। आ. समन्तभद्र, अकलंक, विद्यानन्दि, जिनसेन, गुणभद्र, वर्द्धमान भट्टारक, सोमदेव, वीरनन्दि, हेमचन्द्र, आशाधर, सकलकीर्ति आदि सैकड़ों आचार्य एवं विद्वान हुए हैं, जिन्होंने संस्कृत भाषा में विविध विषयों पर सैकड़ों ग्रंथ लिखे हैं, जो इन भंडारों में मिलते हैं। यही नहीं, इन्होंने अजैन विद्वानों द्वारा लिखे हुए काव्य एवं नाटकों की टीकायें भी लिखी हैं। संस्कृत भाषा में लिखे हुए यशस्तिलक चम्पू, वीरनन्दि का चन्द्रप्रभकाव्य, वर्द्धमानदेव का वरांगचरित्र आदि ऐसे काव्य हैं, जिन्हें किसी भी महाकाव्य के समकक्ष बिठाया जा सकता है। इसी तरह संस्कृत भाषा में लिखा हुआ जैनाचार्यों का दर्शन एवं न्याय साहित्य भी उच्च कोटि का है।

प्राकृत एवं अपभ्रंश भाषा के क्षेत्र में तो केवल जैनाचार्यों का ही अधिकांशतः योगदान है। इन भाषाओं के अधिकांश ग्रंथ जैन विद्वानों द्वारा लिखे हुए ही मिलते हैं। ग्रंथसूची में अपभ्रंश में एवं प्राकृत भाषा में लिखे हुए पर्याप्त ग्रंथ आये हैं। महाकवि स्वयंभू, पुष्पदंत, अमरकीर्ति, नयनन्दि जैसे महाकवियों का अपभ्रंश भाषा में उच्च कोटि का साहित्य मिलता है। अब तक इस भाषा के १०० से भी अधिक ग्रंथ मिल चुके हैं और वे सभी जैन विद्वानों द्वारा लिखे हुए हैं।

१. देखिये कसलीवालजी द्वारा लिखे हुए Jain Granth Bhandars in Rajsthan का चतुर्थ परिशिष्ट।

इसी तरह हिन्दी एवं राजस्थानी भाषा के ग्रंथों के संबंध में भी हमारा यही मत है कि इन भाषाओं की जैन विद्वानों ने खूब सेवा की है। हिन्दी के प्रारंभिक युग में जब इस भाषा में साहित्य निर्माण करना विद्वत्ता से परे समझा जाता था, जैन विद्वानों ने हिन्दी में साहित्य निर्माण करना प्रारम्भ किया था। जयपुर के इन भंडारों में हमें तेरहवीं शताब्दी तक की रचनाएँ मिल चुकी हैं। इनमें जिनदत्त चौपाई सर्व प्रमुख है, जो संवत् १३५४ (१२९७ ई.) में रची गई थी। इसी प्रकार भट्टारक सकलकीर्ति, ब्रह्मचारी जिनदास, भट्टारक भुवनकीर्ति, ज्ञानभूषण, शुभचन्द्र, छीहल, बूचराज, ठक्कुस्सी, पल्ह आदि विद्वानों का बहुत-सा प्राचीन साहित्य इन भंडारों में प्राप्त हुआ है। जैन विद्वानों द्वारा लिखे हुए ग्रंथों का भी यहाँ अच्छा संकलन है। पृथ्वीराज कृत कृष्णरुक्मिणी वेली, बिहारी सतसई, केशवदास कीरसिकप्रिया, सूर एवं कबीर आदि कवियों के हिन्दी पद, जयपुर के इन भंडारों में प्राप्त हुए हैं। जैन विद्वान कभी कभी एक ही रचना में एक से अधिक भाषाओं का प्रयोग भी करते थे। धर्मचन्द्र प्रबन्ध इस दृष्टि से अच्छा उदाहरण कहा जा सकता है।

स्वयं ग्रंथकारों द्वारा लिखे हुए ग्रंथों की मूल प्रतियाँ

जैन विद्वान ग्रंथरचना के अतिरिक्त स्वयं ग्रंथों की प्रतिलिपियाँ भी किया करते थे। इन विद्वानों द्वारा लिखे गये ग्रंथों की पाण्डुलिपियाँ राष्ट्र की धरोहर एवं अमूल्य सम्पत्ति है। ऐसी पाण्डुलिपियों का प्राप्त होना सहज बात नहीं है, लेकिन जयपुर के इन भंडारों में हमें स्वयं विद्वानों द्वारा लिखी हुई निम्न पाण्डुलिपियाँ प्राप्त हो चुकी हैं।

सूची की क्रमसंख्या	ग्रंथ नाम	ग्रंथकार	लिपिसंवत्
८४८	पुरुषार्थसिद्ध्युपाय	कनककीर्तिके शिष्य सदाराम	१७०७
१०४२	रत्नकरण्डश्रावकचर भाषा	सदासुख कसलीवाल	१९२०
९७	गोम्मटसार जीवकांड भाषा	पं. टोडरमल	अठारहवीं शताब्दी
२९२५	नाममाला	पं. भारामल्ल	१६४३
३९५२	पंचमंगलपाठ	खुशालचन्द काला	१८४४
५४३३	शीलरासा	जोधराज गोदीका	१७५०
५३८२	मिथ्यात्व खंडन	वख्तराम साह	१८३५
५७२८	गुटका	टेकचंद	—
५९५७	परमात्म प्रकाश एवं तत्त्वसार	डालूराम	—
६०४४	छीयालीस ठाणा	ब्रह्मरायमल्ल	१६१३

गुटकों का महत्व

शास्त्र भंडारों में हस्तलिखित ग्रंथों के अतिरिक्त गुटके भी संग्रह में होते हैं। साहित्यिक रचनाओं के संकलन की दृष्टि से ये गुटके बहुत ही महत्वपूर्ण हैं। इनमें विविध विषयों पर संकलन किये हुए कभी कभी ऐसे पाठ मिलते हैं, जो

अन्यत्र नहीं मिलते। ग्रंथसूची में आये हुए बारह भंडारों में ८५० गुटके हैं। इनमें सबसे अधिक गुटके अ भंडार में हैं। अधिकांश गुटकों में पूजा स्तोत्र एवं कथाएँ ही मिलती हैं, लेकिन प्रत्येक भंडार में कुछ गुटके ऐसे भी मिल जाते हैं जिनमें प्राचीन एवं अलभ्य पाठों का संग्रह होता है। ऐसे गुटकों का अ, ज, ज एवं ट भंडार में अच्छा संकलन है। तेरहवीं शताब्दी की हिन्दी रचना जिनदत्त चोपाई अ भंडार के एक गुटके में ही प्राप्त हुई है। इसी तरह ही अपभ्रंश की कितनी ही कथाएँ, ब्रह्मचारी जिनदास, शुभचन्द, छीहल, ठक्कुस्सी, पल्ह, मनराम आदि प्राचीन कवियों की रचनायें भी इन्हीं गुटकों में मिली हैं। हिन्दी पदों के संकलन का तो ये एकमात्र स्रोत है। अधिकांश हिन्दी विद्वानों का पदसाहित्य इनमें संकलित किया हुआ होता है। एक एक गुटके में कभी कभी तो ३००, ४०० पद संग्रह किये हुए मिलते हैं। इन गुटकों में ही ऐतिहासिक सामग्री उपलब्ध होती है। पट्टावलियाँ, छन्द, गीत, वंशावली, बादशाहों के विवरण, नगरों की बसावट आदि सभी इनमें ही मिलते हैं। प्रत्येक शास्त्र भंडार के व्यवस्थापकों का कर्तव्य है कि वे अपने यहाँ के गुटकों को बहुत ही सम्भाल कर रखें, जिससे वे नष्ट नहीं होने पावें, क्योंकि हमने देखा है कि बहुत से भंडारों के गुटके बिना वेष्टनों में बंधे हुए ही रखे रहते हैं और इस तरह धीरे धीरे नष्ट होने की मानों आज्ञा दे दी जाती है।

शास्त्र भंडारों की सुरक्षा के संदर्भ में

राजस्थान के शास्त्र भंडार अत्यधिक महत्वपूर्ण हैं, इसलिए उनकी सुरक्षा के प्रश्न पर सबसे पहले विचार किया जाना चाहिए। छोटे छोटे गांवों में जहाँ जैनों के एक-एकदो-दो घर रह गये हैं, यहाँ उनकी सुरक्षा होना अत्यधिक कठिन है। इसके अतिरिक्त कस्बों की भी यही दशा है। वहाँ भी जैन समाज का शास्त्र भंडारों की ओर कोई ध्यान नहीं है। एक तो आजकल छपे हुए ग्रंथ मिलने के कारण हस्तलिखित ग्रंथों से कोई स्वाध्याय नहीं करते हैं, दूसरा वे लोग इनके महत्व को भी नहीं समझते हैं। इसलिए समाज को हस्तलिखित ग्रंथों की सुरक्षा के लिए ऐसा कोई उपाय ढूँढना चाहिये जिससे उनका उपयोग भी होता रहे तथा वे सुरक्षित भी रह सकें। यह तो निश्चित ही है कि छपे हुए ग्रंथ मिलने पर इन्हें कोई पढ़ना नहीं चाहता। इसके अतिरिक्त इस ओर रुचि न होने के कारण आगे आने वाली सन्तति तो इन्हें पढ़ना ही भूल जाएगी। इसलिए यह निश्चित सा है कि भविष्य में ये ग्रंथ केवल विद्वानों के लिए ही उपयोगी रहेंगे और वे ही इन्हें पढ़ना तथा देखना अधिक पसन्द करेंगे।

ग्रंथ भंडारों की सुरक्षा के लिए हमारा सुझाव है कि राजस्थान के अभी सभी जिलों के कार्यालयों पर इनका एक एक संग्रहालय स्थापित हो, तथा उपप्रान्त के सभी शास्त्र भंडारों के ग्रंथ उन संग्रहालयों में संग्रहित कर लिया जाय, किन्तु यदि किसी किसी उपजिल्लों एवं कस्बों में भी जैनों की अच्छी बस्ती है, तो उन्हीं स्थानों पर भंडारों को रहने दिया जाय। जिलेवार यदि संग्रहालय स्थापित हो जाय तो वहाँ रिसर्च स्कालर्स आसानी से पहुँच कर उनका उपयोग कर सकते हैं तथा उनकी सुरक्षा का भी पूर्णतः प्रबन्ध हो सकता है। इसके अतिरिक्त राजस्थान में जयपुर, अलवर, भरतपुर, नागौर, कोटा, बूंदी, जोधपुर, बीकानेर, जैसलमेर, डूंगरपुर, प्रतापगढ़, बांसवाड़ा आदि स्थानों पर इनके बड़े बड़े संग्रहालय खोल दिये जाएँ तथा अनुसन्धान प्रेमियों को उन्हें देखने एवं पढ़ने की पूरी सुविधाएँ दी जाय, तो ये हस्तलिखित के ग्रंथ फिर भी सुरक्षित रह सकते हैं, अन्यथा उनका सुरक्षित रहना अब कठिन होगा।

जयपुर के भी कुछ शास्त्र भंडारों को छोड़कर अन्य भंडार कोई विशेष अच्छी स्थिति में नहीं हैं। जयपुर के अब

तक हमने १६ भंडारों की सूची तैयार की है, लेकिन किसी भंडार में वेष्टन नहीं है, तो कहीं बिना पुट्टों के ही शास्त्र रखे हुए हैं। हमारी इस असावधानी के कारण ही सैकड़ों ग्रंथ अपूर्ण हो गये हैं। यदि जयपुर के शास्त्र भंडारों के ग्रंथों का संग्रह एक केन्द्रीय संग्रहालय में कर लिया जाय तो उस समय हमारा वह संग्रहालय जयपुर के दर्शनीय स्थानों में से गिना जायेगा। प्रति वर्ष सैकड़ों की संख्या में शोध विद्यार्थी आयेंगे और जैन साहित्य के विविध विषयों पर खोज कर सकेंगे। इस संग्रहालय में शास्त्रों की पूर्ण सुरक्षा का ध्यान रखा जाय और इसका पूर्ण प्रबन्ध एक संस्था के अधीन हो। आशा है जयपुर का जैन समाज हमारे इस निवेदन पर ध्यान देगा और शास्त्रों की सुरक्षा एवं उनके उपयोग के लिए कोई निश्चित योजना बना सकेगा।

साभार : राजस्थान के जैन शास्त्र भण्डारों की ग्रन्थसूची भाग ४ की प्रस्तावना से

प्रकाशक : श्री दिगंबर जैन अतिशय क्षेत्र महावीरजी, जयपुर

वी. सं. २४८७, वि. सं. २०१७, ईस्वीसन् १९६१

राजस्थान एक विशाल प्रदेश है। इसकी यह विशालता केवल क्षेत्रफल के दृष्टि से ही नहीं है, किन्तु साहित्यिक, सांस्कृतिक एवं ऐतिहासिक दृष्टि से भी राजस्थान की गणना सर्वोपरि है। जिस प्रकार यहाँ के वीर शासकों एवं योद्धाओं ने अपने बहादुरी के कार्यों से देश के इतिहास को नई दिशा प्रदान करने में महत्वपूर्ण योग दिया है, उसी प्रकार यहाँ के साहित्यसेवी समूचे भारत का गौरवमय वातावरण बनाने में सक्षम रहे हैं। यहाँ की संस्कृति भारत की आत्मा है, जो अहिंसा, सहअस्तित्व एवं समन्वय की भावना से ओतप्रोत है। यही कारण है कि इस प्रदेश में युद्ध के समय में भी शांति रही और सभी वर्ग भारतीय संस्कृति के विकास में अपना योग देते रहे। भारतीय साहित्य के विकास में, उसकी सुरक्षा एवं प्रचार-प्रसार में राजस्थानवासियों का महत्वपूर्ण योगदान रहा। संस्कृत भाषा के साथ साथ यहाँ के निवासियों ने प्राकृत, अपभ्रंश, हिन्दी, राजस्थानी एवं गुजराती के विकास में भी सर्वाधिक योग दिया। राजस्थानी यहाँ की जनभाषा रही और उसके माध्यम से हिन्दी का खूब विकास हुआ। इसलिए हिन्दी के प्राचीनतम कवियों की कृतियाँ यहीं के ग्रंथागारों में उपलब्ध होती हैं। यही स्थिति अन्य भाषाओं के सम्बन्ध में भी कही जा सकती है।

राजस्थान के शास्त्र भण्डारों का यदि मूल्यांकन किया जाय तो हमारे पूर्वजों की बुद्धिमत्ता एवं उनके साहित्यिक प्रेम की जितनी भी प्रशंसा की जाय वही कम रहेगी। उन्होंने समय की गति को पहचाना, साहित्य निर्माण के साथ साथ उसकी सुरक्षा की ओर भी ध्यान दिया और धीरे-धीरे लाखों की संख्या में पाण्डुलिपियों का संग्रह कर लिया। मुस्लिम शासनकाल में जिस प्रकार उन्होंने साहित्यिक धरोहर को अपने प्राणों से भी अधिक प्रिय समझ कर सुरक्षित रखा वह आज एक कहानी बन गई है। यहाँ के शासक एवं जनता दोनों ने ही मिल कर अथक प्रयासों से साहित्य की अमूल्य निधि को नष्ट होने से बचा लिया। इसलिए यहाँ के शासकों ने जहाँ राज्य स्तर पर ग्रंथसंग्रहालयों एवं पोथीखानों की स्थापना की, वहाँ यहाँ की जनता ने अपने-अपने मन्दिरों एवं निवासस्थानों पर भी पाण्डुलिपियों का अपूर्व संग्रह किया। बीकानेर की अनूप संस्कृत लायब्रेरी एवं जयपुर का पोथीखाना जिस प्रकार प्राचीन पाण्डुलियों के संग्रह के लिए विश्वविख्यात है, उसी प्रकार नागौर, जैसलमेर, अजमेर, आमेर, बीकानेर एवं उदयपुर के जैन ग्रंथालय भी इस दृष्टि से सर्वोपरि हैं। यद्यपि अभी तक विद्वानों द्वारा इन शास्त्र भण्डारों का पूर्णतः मूल्यांकन नहीं हो सका है, फिर भी गत २० वर्षों में इन संग्रहालयों की जो ग्रंथ सूचीयाँ सामने आई हैं उनसे विद्वान गण इस ओर आकृष्ट होने लगे हैं और अब शनैः शनैः संग्रहित साहित्य का उपयोग होने लगा है।

जनता द्वारा स्थापित राजस्थान के इन शास्त्र भण्डारों में जैन शास्त्र भण्डारों की सबसे बड़ी संख्या है। ये शास्त्र भण्डार राजस्थान के सभी प्रमुख नगरों एवं कस्बों में मिलते हैं। यद्यपि अभी तक इन शास्त्र भण्डारों की पूरी सूची तैयार नहीं हो सकी है। मैंने अपने Jain Granth Bhandara in Rajashtan में ऐसे १०० शास्त्र भण्डारों का परिचय दिया है,

लेकिन उसके पश्चात् और भी कितनेही ग्रंथागारों का अस्तित्व हमारे सामने आया है, इसलिए राजस्थान में दिगम्बर एवं श्वेताम्बर शास्त्र भण्डारों की संख्या की जाय तो वह २०० से कम नहीं होनी चाहिये। श्वेताम्बर शास्त्र भण्डारों की ग्रंथ सूचीयाँ एवं उनका सामान्य परिचय तो बहुत ही पहले मुनि पुण्यविजयजी, मुनि जिनविजयजी एवं श्री अगरचन्दजी नाहटा प्रभृति विद्वानों ने साहित्यिक जगत को दे दिया था, लेकिन दिगम्बर जैन मन्दिरों में स्थापित शास्त्र भण्डारों का परिचय देने एवं उनकी ग्रंथसूची बनाने का कार्य अनेक प्रयत्नों के बावजूद सन् १९४७ के पूर्व तक योजनाबद्ध तरीके से प्रारम्भ नहीं किया जा सका। आखिर पं. चैनसुखदासजी, न्यायतीर्थ की बार बार प्रेरणाओं के फलस्वरूप श्रीमहावीरजी क्षेत्र के तत्कालीन मंत्री श्री रामचन्द्रजीसा खिन्दूकाने इस दिशा में पहल की तथा क्षेत्र की ओर से साहित्य शोध विभाग की स्थापना की गई। इस प्रकार दिगम्बर जैन मन्दिरों में स्थित शास्त्र भण्डारों की ग्रंथ सूची का कार्य प्रारम्भ हुआ। इसके पश्चात् ग्रंथ-सूचीयों के प्रकाशन का कार्य प्रारम्भ किया गया और सन् १९४९ में सर्व प्रथम राजस्थान के जैन शास्त्र भण्डारों की ग्रंथ सूची प्रथम भाग (आमेर शास्त्र भण्डार की ग्रंथ सूची) प्रकाशित हुआ। इसके पश्चात् तीन भाग और प्रकाशित हो चुके हैं, जिनमें बीस हजार से भी अधिक ग्रंथों का परिचयात्मक विवरण दिया जा चुका है।

ग्रंथसूची का पांचवां भाग विद्वानों एवं पाठकों के समक्ष प्रस्तुत है। इसमें जयपुर नगर के शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर लश्कर के अतिरिक्त सभी शास्त्र भण्डार राजस्थान के विविध नगरों एवं कस्बों में स्थित हैं। प्रस्तुत भाग में ४५ शास्त्र भण्डारों में संग्रहित २० हजार से भी अधिक पाण्डुलिपियों का परिचयात्मक विवरण दिया गया है। एक ही भाग में इतनी अधिक पाण्डुलिपियों का परिचय देने का हमारा यह प्रथम प्रयास है। इन शास्त्र भण्डारों के सूचीकरण के कार्य में हमें दस वर्ष से भी अधिक समय लगा। एक एक भण्डार को देखना, वहाँ के ग्रंथों की धूल साफ करना, उन्हें सूचीबद्ध करना, अस्त-व्यस्त पत्रों को व्यवस्थित करना, पुराने एवं जीर्ण-शीर्ण वेष्टनों को नये वेष्टनों में परिवर्तित करना, महत्वपूर्ण पाठों एवं प्रशस्तियों की प्रतिलिपि तैयार करना, पूरे ग्रंथ भण्डार को व्यवस्थित करना आदि सभी कार्य हमें करने पड़े और यह कार्य कितना श्रमसाध्य है इसे भुक्तभोगी ही जान सकता है। फिर भी यह कार्य सम्पन्न हो गया। हम तो इसे ही पर्याप्त समझते हैं, क्योंकि कुछ ऐसे शास्त्र भण्डार भी हैं, जिन्हें पचासों वर्षों से नहीं खोला गया और उनमें कितनी कितनी साहित्यिक निधियाँ विद्यमान हैं, इसे जानने का कभी प्रयास ही नहीं किया।

इस ग्रंथ सूची में बीस हजार पाण्डुलिपियों के परिचय के अतिरिक्त सैकड़ों ग्रंथप्रशस्तियों, लेखकप्रशस्तियों तथा अलभ्य एवं प्राचीनतम पाण्डुलिपियों का परिचय भी दिया गया है। इस सूची के अवलोकन के पश्चात् विद्वानों को इसका पता लग सकेगा कि सैकड़ों ग्रंथों की कितनी कितनी महत्वपूर्ण पाण्डुलिपियों की जानकारी मिली है, जिनके बारे में साहित्यिक जगत अभी तक अन्धरे में था। कुछ ऐसे ग्रंथ हैं, जिनकी पाण्डुलिपियाँ राजस्थान के प्रायः सभी शास्त्र भण्डारों में उपलब्ध होती हैं, जो उनकी लोकप्रियता की द्योतक हैं। स्वयं ग्रंथकारों की मूल पाण्डुलिपियों की उपलब्धि भी कम-महत्वपूर्ण नहीं है। इन पाण्डुलिपियों के आधार पर प्रकाशन के समय पाठभेद जैसा दुरुह कार्य कम हो जायेगा और पाठ की प्रामाणिकता में उहापोह नहीं करना पड़ेगा। महापंडित टोडरमल के आत्मानुशासन भाषा की विभिन्न भण्डारों में ४५ प्रतिलिपियाँ संग्रहित हैं, इसी प्रकार मनोहरदास सोनी की धर्मपरीक्षा की ४७ पाण्डुलिपियाँ, किशनसिंह के क्रियाकोश की ४५, दानतराय के चर्चाशतक की ३७, पद्मनन्दि के पंचविंशति की ३५, ऋषभदास निगोत्या के मूलाचार भाषा की ३३, शुभचन्द्र के ज्ञानार्णव की ३४, भूचरदास के चर्चासमाधान की २९ पाण्डुलिपियाँ उपलब्ध हुई हैं।

सबसे अधिक महाकवि भूचरदास के पार्श्वपुराण की पाण्डुलिपियाँ हैं जिनकी संख्या ७३ है। पार्श्वपुराण का समाज में कितना अधिक प्रचार था और स्वाध्यायप्रेमी इसका कितनी उत्सुकता से स्वाध्याय करते होंगे यह इन पाण्डुलिपियों की संख्या से अच्छी तरह जाना जा सकता है। पार्श्वपुराण की सबसे प्राचीन पाण्डुलिपि संवत् १७९४ की है, जो रचनाकाल के पांच वर्ष पश्चात् ही लिखी गई थी। इसी तरह प्रस्तुत भाग में एक हजार से भी अधिक ग्रंथप्रशस्तियाँ एवं लेखकप्रशस्तियाँ भी दी गई हैं, जिनमें कवि एवं काव्यपरिचय के अतिरिक्त कितनी ही ऐतिहासिक तथ्यों की जानकारी मिलती है। इतिहास लेखन में ये प्रशस्तियाँ अत्यधिक महत्वपूर्ण सहायक सिद्ध होती हैं। उनमें जो तिथि, काल, वार, नगर एवं शासकों का नामोल्लेख किया गया है, वह अत्यधिक प्रामाणिक है और उन पर सहसा अविश्वास नहीं किया जा सकता। प्रस्तुत ग्रंथसूची में सैकड़ों शासकों का उल्लेख है, जिनमें केन्द्रीय, प्रान्तीय एवं प्रादेशिक शासकों के शासन का वर्णन मिलता है। इसी तरह इन प्रशस्तियों में अनेकों ग्राम एवं नगरों का भी उल्लेख मिलता है, जो इतिहास की दृष्टि से अत्यधिक महत्वपूर्ण है।

इस भाग में राजस्थान के विभिन्न नगरों एवं ग्रामों में स्थित दिगम्बर जैन मन्दिरों में संग्रहित ४५ शास्त्र भण्डारों की हस्तलिखित पाण्डुलिपियों का परिचय दिया गया है। ये सभी भण्डार छोटे बड़े सभी स्तर के हैं। कुछ ऐसे ग्रंथ भण्डार हैं, जिनमें दो हजार से भी अधिक पाण्डुलिपियों का संग्रह मिलता है तथा कुछ शास्त्र भण्डारों में १०० से भी कम हस्तलिखित ग्रंथ हैं। इन भण्डारों के अवलोकन के पश्चात् इतना कहा जा सकता है कि, पन्द्रहवीं शताब्दी से लेकर अठारहवीं शताब्दी तक ग्रंथों की प्रतिलिपि तथा उनके संग्रह का अत्यधिक जोर रहा। मुस्लिम काल में प्रतिलिपि की गई पाण्डुलिपियों की सबसे अधिक संख्या है। ग्रंथ भण्डारों के लिए इन शताब्दियों को हम उनका स्वर्णकाल कह सकते हैं। आमेर, नागौर, अजमेर, सागवाड़ा, कामां, मोजनाबाद, बूंदी, टोडारायसिंह, चम्पावती (चाटसू) आदि स्थानों के शास्त्र भण्डार इन शताब्दियों में स्थापित किये गये और इन्हीं स्थानों पर ग्रंथों की तेजी से प्रतिलिपि की गई। यह युग भट्टारक संस्था का स्वर्ण युग था। साहित्य-लेखन एवं उनकी सुरक्षा एवं प्रचार-प्रसार में जितना इन भट्टारकों का योगदान रहा उतना योगदान किसी साधु संस्था एवं समाज का नहीं रहा। भट्टारक सकलकीर्ति से लेकर अठारहवीं शताब्दी तक होने वाले भट्टारक सुरेन्द्रकीर्ति तक इन भट्टारकों ने देश में जबरदस्त साहित्यप्रचार किया और जन-जन को इस ओर मोड़ने का प्रयास किया।

लेकिन राजस्थान में महापंडित टोडरमलजी के क्रान्तिकारी विचारों के कारण इस संस्था को जबरदस्त आघात पहुंचा और फिर साहित्यलेखन का कार्य अवरुद्ध हो गया। जयपुर नगर ने सारे जैन समाज का मार्गदर्शन किया और यहाँ पर होने वाले पं. दोलतराम कसलीवाल, पं. टोडरमल, भाई रायमल्ल, पं. जयचन्द छाबडा, पं. सदासुखदास कसलीवाल जैसे विद्वानों की कृतियों की पाण्डुलिपियाँ तो होती रहीं, किन्तु प्राकृत, संस्कृत, अपभ्रंश एवं हिन्दी राजस्थानी भाषा कृतियों की सर्वथा उपेक्षा कर दी गई। यही नहीं, ग्रंथों की सुरक्षा की ओर भी कोई ध्यान नहीं दिया गया और हमारी इसी उपेक्षा वृत्ति से ग्रंथ भण्डारों को ताले लग गये। सैकड़ों ग्रंथ चूहों ओर दीमकों के शिकार हो गये और संस्कृत एवं प्राकृत की हजारों पाण्डुलिपियों को नहीं समझ सकने के कारण जल प्रवाहित कर दिया गया।

लेकिन गत २५-३० वर्षों से समाज में पुनः एक साहित्यिक चेतना जाग्रत हुई और साहित्य-सुरक्षा एवं उसके प्रकाशन की ओर उसका ध्यान जाने लगा। यही कारण है कि आज सारे देश में पुनः जैन ग्रंथकारों की ग्रंथ सूचीयों की

मांग होने लगी है। क्योंकि प्रादेशिक भाषाओं का महत्वपूर्ण संग्रह आज भी इन्हीं भण्डारों में सुरक्षित है। विश्वविद्यालयों में जैन आचार्यों एवं उनके साहित्य पर रीसर्च होने लगी है, क्योंकि आज के विद्वान एवं शोधार्थी साम्प्रदायिकता की परिधि से निकलकर कुछ काम करना चाहता है। इसलिए ऐसे समय में ग्रंथसूचीयों का प्रकाशन एक महत्वपूर्ण कार्य है। प्रस्तुत ग्रंथसूची में राजस्थान के जिन शास्त्र भण्डारों का विवरण दिया गया है उनका परिचय निम्न प्रकार है -

शास्त्र भण्डार भट्टारकीय दिगंबर जैन मन्दिर, अजमेर

भट्टारकीय दिगंबर जैन मन्दिर अजमेर का शास्त्र भण्डार राजस्थान के प्राचीनतम ग्रंथ भण्डारों में से एक है। इस ग्रंथ भण्डार की स्थापना कब हुई थी इसकी तो अभी तक निश्चित खोज नहीं हो सकी है, किन्तु यदि भट्टारकों की गादी के साथ शास्त्र भण्डारों की स्थापना का संबंध जोड़ा जाय तो यहाँ का शास्त्र भण्डार १२ वीं शताब्दी में ही स्थापित हो जाना चाहिये, ऐसी हमारी मान्यता है। क्योंकि संवत् ११६८ में भट्टारक विशालकीर्ति प्रथम भट्टारक के रूप में यहाँ की गादी पर बैठे थे। इसके पश्चात् सोलहवीं शताब्दी से तो अजमेर भट्टारकों का पूर्णतः केन्द्र बन गया। इन भट्टारकों ने पाण्डुलिपियों के लिखने लिखाने में अत्यधिक योग दिया और इस भण्डार की अभिवृद्धि की ओर खूब कार्य किया।

इस भण्डार को सर्व प्रथम स्व. श्री जुगलकिशोरजी मुख्तार एवं पं. परमानन्दजी शास्त्री ने वहाँ कुछ समय ठहरकर देखा था, किन्तु वे इस की ग्रंथसूची नहीं बना पाये, इसलिए इसके पश्चात् दिसम्बर १९५८ में हम लोग वहाँ गये और पूरे आठ दिन तक ठहर कर इस भण्डार की ग्रंथसूची तैयार की।

इस भण्डार में २०१५ हस्तलिखित ग्रंथ एवं गुटके हैं। कुछ ऐसे अपूर्ण एवं स्फुटपत्र वाले ग्रंथ भी हैं, जो सन्दूकों में भरे हुए हैं, लेकिन समयाभाव के कारण उन्हें नहीं देखा जा सका। शास्त्र भण्डार में संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश एवं हिन्दी इन चारों भाषाओं के ही अच्छे ग्रंथ हैं। इनमें प्राचीन पाण्डुलिपि समयसार प्राकृत की है, जो संवत् १४६३ की लिखी हुई है। यह प्राकृत भाषा का ग्रंथ है और आचार्य कुंदकुंदकी मौलिक कृति है। इसके अतिरिक्त आत्मानुशासन टीका (प्रभाचन्द्राचार्य), हरिवंश पुराण (ब्रह्मचारी जिनदास), सागार धर्माभूत (आशाधर), धर्मपरीक्षा (अमितगति), सुकुमाल चरित्र (भट्टारक सकलकीर्ति) की प्राचीन पाण्डुलिपियाँ हैं। महापंडित आशाधर का 'अध्यात्म रहस्य' एवं प्रीतसार समुच्चय (वृषभदास), चित्रमयस्तोत्र (मेघावी), पासचरित (तेजपाल) की ऐसी पाण्डुलिपियाँ हैं, जो प्रथम बार इस भण्डार में उपलब्ध हुई हैं। हिन्दी की कितनी ही ऐसी कृतियाँ उपलब्ध हुई हैं, जो साहित्य की दृष्टि में अत्यधिक महत्वपूर्ण हैं। भगवतीदास की रचनाएँ जिनमें 'सीतासतु', 'शीलवत्तीसी', 'राजमती गीत', 'अर्गलपुर जिन वंदना', 'राजावली', 'बनजारा गीत', 'राजमती नेमीश्वररास' के नाम उल्लेखनीय हैं और एक ही गुटके में उपलब्ध हुई है। ठाकुरकविका शांति पुराण (संवत् १६५२) हिन्दी का एक अच्छा काव्य है। थेल्ह कविका 'बुद्धि प्रकाश' तथा बूचराज का 'भुवनकीर्ति गीत' एवं 'धर्मकीर्ति गीत' इतिहास की दृष्टि से भी अच्छी रचनाएँ हैं। इसके अतिरिक्त भण्डार में 'सामुद्रिक पुरुष लक्षण' की पाण्डुलिपि है, जिसकी लेखक प्रशस्ति संवत् १७९३ भाद्रपद सुदी १४ की है और उसमें यह लिखा हुआ है कि इस प्रति को जोबनेर में पंडित टोडरमल के पठनार्थ प्रतिलिपि की गई थी। इससे महापंडित टोडरमलजी के जीवन एवं आयु के सम्बन्ध में विशेष प्रकाश पड़ता है। यदि इस प्रशस्ति का सम्बन्ध पं. टोडरमलजी से ही है, तो फिर टोडरमलजी की आयु के सम्बन्ध में सभी मान्यताएँ (धारणाएँ) गलत सिद्ध हो जाती हैं। यदि संवत्

१७९३ में पंडितजी की आयु १५-१६ वर्ष की भी मान ली जाय, तो उनके जीवन की नई कहानी प्रारम्भ हो जाती है और उनकी आयु २५-२६ वर्ष की न रहकर ५० वर्ष से भी उपर पहुँच जाती है, लेकिन अभी इस की खोज होना शेष है।

अलवर

अलवर प्रान्त का नाम पहले मत्स्य प्रदेश था, जो महाभारत कालीन राजा विराट का राज्य था। मछेरी के नाम से अब भी यहाँ एक ग्राम है, जो मत्स्य का ही अपभ्रंश शब्द है। यही कारण है कि राजस्थान निर्माण के पूर्व अलवर, भरतपुर, थोलपुर और करोली राज्यों के एकीकरण के पश्चात् इस प्रदेश का नाम मत्स्यदेश रखा गया था। उन्नीसवीं शताब्दी के पूर्व अलवर भी जयपुर के राज्य में सम्मिलित था, लेकिन महाराजा प्रतापसिंह ने अपना स्वतंत्र राज्य स्थापित किया और उसका अलवर नाम दिया। अलवर नगर देहली और जयपुर के मध्य में बसा हुआ है।

जैन साहित्य और संस्कृतिका भी अलवर प्रदेश अच्छा केन्द्र रहा है। इस प्रदेश में अलवर के अतिरिक्त तिजारा, अजबगढ़, राजगढ़ आदि प्राचीन स्थान हैं और इनमें शास्त्र भण्डार भी स्थापित हैं। यहाँ ७ मन्दिर हैं और सभी में ग्रंथ भण्डार हैं। सबसे अधिक ग्रंथ खण्डेलवाल पंचायती मंदिर एवं अग्रवाल पंचायती मंदिर में हैं। दिगंबर जैन खण्डेलवाल पंचायती मंदिर में भक्तामर स्तोत्र एवं तत्त्वार्थसूत्र की स्वर्णाक्षरी प्रतियाँ हैं, जो कला की दृष्टि से उल्लेखनीय हैं। जयपुर के महाराजा सवाई प्रतापसिंह द्वारा लिखित आयुर्वेदिक ग्रंथ 'अमृतसागर' की भी एक उत्तम प्रति है, इसका लेखन काल सं. १७९१ है। खण्डेलवाल पंचायती मंदिर के शास्त्र भण्डार में २११ हस्तलिखित ग्रंथ एवं ४६ गुटके हैं, जिनमें अध्यात्म बारहखड़ी (दौलतराम कसलीवाल), यशोधर चरित (परिहानन्द) राजवार्तिक (भट्ट अकलंक) की प्रतियाँ विशेषतः उल्लेखनीय हैं।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन मंदिर, दूनी

जयपुर से देवली जाने वाली सड़क पर स्थित दूनी एक प्राचीन कस्बा है। यह टोंक से १२ मील एवं देवली से ९ मील है। जयपुर राज्य का यह जागोरी गांव था, जिसके ठाकुर रावराजा कहलाते थे। यहाँ एक दिगंबर जैन मंदिर है। मंदिर में एक भाग पर जो लेख अंकित है, उसके अनुसार इस मन्दिर का निर्माण सं. १५८५ में हुआ था और इसलिए यहाँ का ग्रंथ भण्डार भी उसी समय का स्थापित किया हुआ है। यहाँ के ग्रंथ भण्डार में १४३ हस्तलिखित ग्रंथ हैं, जिनमें अधिकांश ग्रंथ हिन्दी भाषा के हैं। ग्रंथ भण्डार में सबसे प्राचीन पाण्डुलिपि संवत् १५०० में लिपि की हुई जिनदत्त कथा की है। विद्यासागर की हिन्दी रचनाएँ भी यहाँ संग्रहित हैं, जिनमें सोलह स्वप्न, जिनराज महोत्सव, सातव्यसन सवैया आदि के नाम उल्लेखनीय हैं। इसी तरह तानुशाह का फूलना, गंग कवि का 'राजुल का बारह मासा' तथा हिन्दी की अज्ञात रचनाएँ हैं।

गंग कवि पर्वत धर्मार्थी के पुत्र थे। भट्टारक शुभचन्द्र के जीवंधर स्वामी चरित्र की संवत् १६१५ में लिखी हुई पाण्डुलिपि भी उल्लेखनीय है। बाण कविकृत कलियुगचरित्र (संवत् १६७४) हिन्दी की अच्छी कृति है।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन बधेरवाल मंदिर, आवाँ

टोंक प्रांत का आवाँ एक प्राचीन नगर है। साहित्य एवं संस्कृति की दृष्टि से सोलहवीं-सत्रहवीं शताब्दी में ये

गौरवपूर्ण स्थान रहा। चारों ओर छोटी छोटी पहाड़ियों के मध्य में स्थित होने के कारण जैन साधुओं के लिए चिन्तन करने का यह एक अच्छा केन्द्र रहा। संवत् १५९६ में यहाँ मंडलाचार्य धर्मकीर्तिके नेतृत्व में एक बिम्ब प्रतिष्ठा महोत्सव संपन्न हुआ था, जिसका एक विस्तृत लेख मंदिर में अंकित है। लेख में सोलंकीवंश के महाराजा सूर्यसेन के शासन की प्रशंसा की गई है, इसी लेख में महाराजा पृथ्वीराज के नाम का उल्लेख हुआ है। नगर के बाहर समीप ही छोटी सी पहाड़ी पर भट्टारक प्रभाचन्द्र, भट्टारक जिनचन्द्र एवं भट्टारक धर्मचन्द्र की तीन निषेधिकाएँ हैं, जिन पर लेख भी अंकित हैं। ऐसी निषेधिकाएँ इस क्षेत्र में प्रथम बार उपलब्ध हुई हैं, जो अपने युग में भट्टारकों के जबरदस्त प्रभाव की द्योतक हैं।

यहाँ दो मंदिर हैं (१) बधेरवाल दिगंबर जैन मंदिर तथा (२) खण्डेलवाल दिगंबर जैन मंदिर। दोनों ही मंदिरों में हस्तलिखित ग्रंथों का उल्लेखनीय संग्रह नहीं है, केवल स्वाध्याय में काम आने वाले ग्रन्थ ही उपलब्ध हैं।

बूंदी

बूंदी राजस्थान का प्राचीन नगर है, जो प्राचीन काल में वृन्दावती के नाम से प्रसिद्ध था। कोटा से बीस मील पश्चिम की ओर स्थित बूंदी एवं झालावाड़ का क्षेत्र हाड़ौती प्रदेश कहलाता है। मुगलशासन में बूंदी के शासकों का देश की (व) राजस्थान की राजनीति में विशेष स्थान रहा। साहित्यिक एवं सांस्कृतिक दृष्टि से भी सत्रहवीं, अठारहवीं एवं उन्नीसवीं शताब्दी में यहाँ पर्याप्त गतिविधियाँ चलती रही। सत्रहवीं शताब्दी में होने वाले जैन कवि पद्मनाभ ने बूंदी का निम्न शब्दों में उल्लेख किया है –

बूंदी इन्द्रपूरी जखिपूरी कि कुबेरपुरी,
रिद्धि सिद्धि भरी द्वारिका कासी धरीधर में,
धौमहर धाम, घर घर विचित्र धाम,
नर कामदेव जैसे सेंथे सुख सर में,
वापी बाग वारुण बाजार वीथी विद्या वेद,
विबुध विनोद वानी बोले मुखि नर में,
तहां करे राज भावस्यंध महाराज,
हिन्दू धर्म लाज पातसाहि आज कर में।

अठारहवीं शताब्दी में कवि दिलाराम और हीरा के नाम उल्लेखनीय हैं। बूंदी नगर में ५ ग्रन्थ भण्डार हैं, जिनके नाम निम्न प्रकार हैं –

१. ग्रंथ भण्डार दिगंबर जैन मंदिर पार्श्वनाथ
२. ग्रंथ भण्डार दिगंबर जैन मंदिर आदिनाथ
३. ग्रंथ भण्डार दिगंबर जैन मंदिर अभिनन्दन स्वामी
४. ग्रंथ भण्डार दिगंबर जैन मंदिर महावीर स्वामी
५. ग्रंथ भण्डार दिगंबर जैन मंदिर नागवी (नेमिनाथ)

ग्रंथ भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर पार्श्वनाथ

इस भण्डार में ३३४ हस्तलिखित ग्रंथ एवं गुटके हैं। अधिकांश ग्रंथ संस्कृत एवं हिन्दी भाषा के हैं तथा पूजा, कथा प्रधान एवं स्तोत्र व्याकरण विषयक हैं। इस भण्डार में ब्रह्मचारी जिनदास विरचित 'रामचन्द्र रास' की एक सुन्दर पाण्डुलिपि है। इसी तरह भक्तामरस्तोत्र हिन्दी गद्य टीकाकी प्रति भी यहाँ उपलब्ध हुई है, जो हेमराज कृत है।

ग्रंथ भण्डार दिगंबर जैन मंदिर आदिनाथ

इस मन्दिर के ग्रंथ भण्डार में १६८ हस्तलिखित ग्रंथों का संग्रह है। इस संग्रह में ज्योतिष रत्नमाला की सबसे प्राचीन प्रतिलिपि है, जो संवत् १५१६ में लिपिबद्ध की गई थी। इसी तरह सागारधर्माभूत, त्रिलोकसार एवं उपदेशमाला की भी प्राचीन प्रतियाँ हैं।

ग्रंथ भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर अभिनन्दन स्वामी

इस ग्रंथ भण्डार में ३६८ हस्तलिखित ग्रंथों का संग्रह है। यह मंदिर भट्टारकों का केन्द्र रहा था और यहाँ भट्टारक गादी भी थी, और संभवतः इसी कारण यहाँ ग्रंथों का अच्छा संग्रह है। भण्डार में अपभ्रंश भाषा की कृति 'करकण्डु चरित' की अपूर्ण प्रति है, जो संस्कृत टीकासहित है। संग्रह अच्छा है तथा ग्रंथों की प्राचीन प्रतियाँ भी उल्लेखनीय हैं।

ग्रंथ भण्डार दिगंबर जैन मंदिर महावीर स्वामी

यह मन्दिर विद्वानों का केन्द्र रहा है। यहाँ के ग्रंथों का अधिकांश संग्रह हिन्दी भाषा के ग्रंथों का है। इसमें पुराण, कथा, पूजा एवं स्तोत्र साहित्य का बाहुल्य है। ग्रंथों की संख्या गुटकों सहित १७२ है। अधिकांश ग्रंथ अठारहवीं-उन्नीसवीं शताब्दी के हैं।

ग्रंथ भण्डार दिगंबर जैन मंदिर नागवी (नेमिनाथ)

नेमिनाथ के मंदिर में स्थित यह ग्रंथ भण्डार नगर कामहत्त्वपूर्ण भण्डार है। यहाँ पूर्ण ग्रंथों की संख्या २२२ है, जो सभी अच्छी दशा में है। लेकिन कुछ ग्रंथ अपूर्ण अवस्था में हैं, जिनके पत्र इधर उधर हो गये हैं। इस संग्रहालय में 'माघवानल प्रबन्ध' जो गोकुल के सुत नरसी की हिन्दी कृति है, उसकी संवत् १६५५ की अच्छी प्रति है। श्रेणिक चरित्र (रचना-काल सं. १८२४ - दौलत ओसेरी) चतुर्गतिनाटक (डालूराम), आराधनासार (विमलकीर्ति), भागवत पुराण (श्रीधर) आदि के नाम उल्लेखनीय हैं। इस संग्रह में एक गुटके में बूचराज कविकी हिन्दी रचनाओं का अच्छा संग्रह है।

इस प्रकार बूंदी नगर में हस्तलिखित ग्रंथों का महत्त्वपूर्ण संग्रह है।

नैणवा

बूंदी प्रांत का नैणवा एक प्राचीन नगर है, जो बूंदी से ३२ मील है और रोड़ से जुड़ा हुआ है। यह नगर प्रारम्भ से ही साहित्य का केन्द्र रहा है। उपलब्ध हस्तलिखित ग्रंथों में प्रद्युम्नचरित की सबसे प्राचीन पाण्डुलिपि है, जो सन् १४६१ में इसी नगर में लिखी गई थी। भट्टारक सकलकीर्तिके गुरु भट्टारक पद्मनन्दि का नैणवा मुख्य स्थान था और सकलकीर्ति ने आठ वर्ष यहीं रह कर उनसे शिक्षा प्राप्त की थी। भट्टारक पद्मनन्दि द्वारा प्रतिष्ठापित संवत् १४७० की जिनप्रतिमायें

टोंक के बाहर जैन नशियां में विराजमान हैं। इसी तरह सन् १७१६ में केशवसिंह कविने भद्रबाहुचरित की यहीं बैठ कर रचना की थी, लेकिन वर्तमान में अतीत के महत्त्व को देखते हुए यहां कोई अच्छा संग्रह नहीं है। यहाँ तीन जैन मन्दिर हैं और इन तीनों में करीब २२० हस्तलिखित ग्रंथों का संग्रह है। लेकिन यहाँ पर प्रतिलिपि किये हुए ग्रंथ आज भी बूंदी, कोटा, दबलाना, इन्दरगढ़, आमेर, जयपुर, भरतपुर एवं कामांके भण्डारों में उपलब्ध होते हैं। इससे यहाँ की साहित्यिक गतिविधियों का सहज ही पता चल जाता है। पुष्पदंत कवि का णायकुमारचरित एवं सिद्धचक्र कथा की प्राचीन पाण्डुलिपियाँ जयपुर के ग्रंथ भण्डारों में सुरक्षित हैं। इसी तरह समाधितन्त्र भाषा – पर्यतधर्मार्थी (सन् १७१९), क्रियाकोशभाषा – किशनसिंह (सन् १७५७) पार्श्वपुराण – भूधरदास (संवत् १८०९) समयसार नाटक – बनारसीदास (सन् १८४१) आदि कुछ ऐसी पाण्डुलिपियाँ हैं, जिनका लेखन इसी नगर में हुआ था।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन बधेरवाल मंदिर

यह यहाँ का प्राचीन एवं प्रसिद्ध मन्दिर है, जिसके शास्त्र भण्डार में १०४ हस्तलिखित ग्रंथों का संग्रह है। सभी ग्रंथ सामान्य विषयों से सम्बन्धित हैं। इसी भण्डार में एक गुटका भी है, जिसमें हिन्दी की कितनीही अज्ञात रचनाओं का संग्रह है। कुछ रचनाओं के नाम निम्न प्रकार हैं –

ग्रंथनाम	ग्रंथकर्ता	शताब्दी
सारसीखामणिरास	भट्टारक सकलकीर्ति	१५ वीं शताब्दी
नेमिराजमतिगीत	ब्रह्मचारी यशोधर	१६ वीं शताब्दी
पञ्चेन्द्रियगीत	जिनसेन	"
नेमिराजमति वेलि	सिंहदास	"
वैराग्य गीत	ब्रह्मचारी यशोधर	"

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन तेरापंथी मन्दिर

इस शास्त्र भण्डार में पुराण, पूजा, कथा एवं चरित्र सम्बन्धी रचनाओं का संग्रह मिलता है। भट्टारक सकलकीर्ति के शिष्य श्री लालचन्द द्वारा निर्मित सम्मेदशिखर पूजा की एक प्रति है, जो संवत् १८४२ में देव्याढ नगर में छन्दोबद्ध की गई थी। यहाँ तीन मन्त्र हैं, जो कपड़े पर लिखे हुए हैं। ऋषिमंडल मंत्र संवत् १५८५ कालिखा हुआ है। तथा २२ X २३ इन्च वाले आकार का है। मंत्र पर दी हुई प्रशस्ति निम्न प्रकार है –

श्री श्री श्री शुभचन्द्रसूरिभ्यो नमः। अथ संवत्सरेऽस्मिन् श्रीनृपविक्रमादित्यगताब्दे संवत् १५८५-वर्षे कार्तिक-वदी-३-शुभदिने श्री रिषीमंडलयंत्र ब्रह्म अज्जुयोग्य पंडित-अर्हदासेन शिष्यपण्डित-गजमल्लेन लिखितं ग्रंथं भवतु। बृहद्सिद्धचक्रयंत्रकालेखनकालसंवत् १६१९ है और धर्मचक्र कालेखनकालसंवत् १६७४ है।

ग्रंथ भण्डार दिगंबर जैन अग्रवाल मन्दिर

इस मन्दिर में कोई उल्लेखनीय संग्रह नहीं है, केवल ३७ पाण्डुलिपियाँ हैं, जो पुराण एवं कथा से सम्बन्धित हैं।

ग्रंथ भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर, दबलाना

बूंदी से १० मील पश्चिम की ओर स्थित दबलाना एक छोटा सा गांव है, लेकिन हस्तलिखित ग्रंथों के संग्रह की दृष्टि से महत्वपूर्ण है। यहाँ के भण्डार में ४२३ हस्तलिखित ग्रंथों का संग्रह है। संग्रह से ऐसा पता लगता है कि यह सारा भण्डार किसी भट्टारक अथवा साधु के पास था। जिसने यहाँ लाकर मंदिर में विराजमान कर दिया। भण्डार में काव्य, चरित, कथा, रास, व्याकरण, आयुर्वेद एवं ज्योतिष विषयक ग्रंथों का अच्छा संग्रह है। बूंदी, नेणवा, गोठडा, इन्दरगढ़, जयपुर, जोधपुर, सागवाडा एवं सीसवाली में लिखे हुए ग्रंथों की प्रमुखता है। सबसे प्राचीन प्रति 'षडावश्यक बालावबोध' की पाण्डुलिपि है, जो संवत् १५२१ में मालवा मंडल की राजधानी उज्जैन में लिखी गई थी। संवत् १४९९ में विरचित मेहड कवि का आदिनाथ स्तवन, लालदास का इतिहाससार समुच्चय, साधु ज्ञानचन्द द्वारा रचित सिंहासनवत्तीसी, रामयश (केशवदास) रचनाकाल सं. १६८० आदि ग्रंथों के नाम उल्लेखनीय हैं। भण्डार में संग्रहित पाण्डुलिपियाँ भी प्राचीन एवं शुद्ध हैं।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर पार्श्वनाथ, इन्दरगढ़

इन्दरगढ़ कोटाराज्य का प्राचीन शहर है। यह पश्चिमी रेलवे की बड़ी लाइन पर सवाईमाधोपुर और कोटा के मध्य में स्थित है। यहाँ के दिगंबर जैन पार्श्वनाथ मन्दिर में हस्तलिखित ग्रंथों का एक संग्रह उपलब्ध है। शास्त्र भण्डार में हस्तलिखित ग्रंथों की संख्या २८९ है। इनमें सिद्धान्त, स्तोत्र, आचारशास्त्र से सम्बन्धित पाण्डुलिपियों की संख्या अत्यधिक है, कुछ ग्रंथ ऐसे भी हैं जिनका लेखन इस नगर में हुआ था।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन अग्रवाल मन्दिर, फतेहपुर (शेखावाटी)

फतेहपुर सीकर जिले का एक सुन्दरतम नगर है। चूरु से सीकर जाने वाली रेलवे लाइन पर यह पश्चिमी रेलवे का स्टेशन है। जैन साहित्य और कला की दृष्टि से फतेहपुर प्रारम्भ से ही केन्द्र रहा। देहली के भट्टारकों का इस नगर से सीधा सम्पर्क रहा और वे यहाँ की व्यवस्था एवं साहित्यसंग्रह की ओर विशेष ध्यान देते रहे। यहाँ का शास्त्र भण्डार इन्हीं भट्टारकों की देन है। शास्त्र भण्डार में हस्तलिखित ग्रंथों एवं गुटकों की संख्या २७५ है। इनमें गुटकों की संख्या ७३ है, जिनमें कितनी ही महत्वपूर्ण कृतियाँ संग्रहित हैं। पं. जीवनराम द्वारा लिखा हुआ यहाँ एक महत्वपूर्ण गुटका है, जिसके १२२२ पृष्ठ हैं। अभी तक शास्त्र भण्डारों में उपलब्ध गुटकों में यह सबसे बड़ा गुटका है। इसमें ज्योतिष एवं आयुर्वेद के पाठों का संग्रह है। जिनकी एक लाख श्लोक प्रमाण संख्या है। इस गुटके को लिखने में जीवनराम को २२ वर्ष (संवत् १८३८ से १८६०) लगे थे। इसका लेखन चूरु में प्रारम्भ करके फतेहपुर में समाप्त हुआ था। इसी तरह भण्डार में एक "णमोकार माहात्म्य कथा" की एक पाण्डुलिपि है जिसमें १३" x ७-" आकार वाले ७८९ पत्र हैं। यह पाण्डुलिपि सचित्र है जिसमें ७६ चित्र हैं, जो जैन पौराणिक पुरुषों की जीवन कथाओं पर तैयार किये गये हैं। ग्रंथ भण्डार में हस्तलिखित ग्रंथ की अधिक संख्या न होते हुए भी कितने ही हिन्दी के ग्रंथ प्रथम बार उपलब्ध हुए, जिनका परिचय आगे दिया गया है। यहाँ ग्रंथों की लिपि का कार्य भी होता था। त्रिलोकसार भाषा (संवत् १८०३), हरिवंश पुराण (संवत् १८२४) महावीर पुराण, समयसार नाटक एवं ज्ञानार्णव आदि की कितनी ही प्रतियों के नाम गिनाये जा सकते हैं। ग्रंथ सूची के कार्य में नगर के प्रसिद्ध समाजसेवी एवं साहित्यप्रेमी श्री गिन्नीलालजी जैन का सहयोग मिला उनके हम आभारी हैं।

भरतपुर

राजस्थान प्रदेश का भरतपुर एक जिला है, जो पर्याप्त समय तक साहित्यिक केन्द्र रहा था। व्रजभूमि में होने के कारण यहाँ की भाषा भी पूर्णतः व्रज प्रभावित है। भरतपुर जिले में भरतपुर, डीग, कामा, बयाना, बैर, कुम्हेर आदि स्थानों में हस्तलिखित ग्रंथों का अच्छा संग्रह है।

भरतपुर नगर की स्थापना सूरजमल जाट द्वारा की गई थी। अठारहवीं शताब्दी के एक कवि श्रुतसागर ने नगर की स्थापना का निम्न प्रकार वर्णन किया है –

देश का ठहड़ विरजि मैं, वदनस्यं व राजान।

ताके पुत्र है भलो, सूरजमल गुणधाम।

तेज पुंज रवि है भयो, लाभ कीर्तिगुणवान।

ताकी सुजस है जगत में, तपै दूसरों भान।

तिनह नगर खुब साइयो, नाम भरतपुर तास।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन पंचायती मंदिर, भरतपुर

ग्रंथों के संकलन की दृष्टि से इस मन्दिर का शास्त्र भण्डार इस जिले का प्रमुख भण्डार है। सभी ग्रंथ कागज पर लिखे हुए हैं। शास्त्र भण्डार की स्थापना कब हुई थी, इसकी निश्चित तिथि का तो कहीं उल्लेख नहीं मिलता, लेकिन मन्दिर निर्माण के बाद ही जिले के अन्य स्थानों से लाकर यहाँ ग्रंथों का संग्रह किया गया। उन्नीसवीं शताब्दी में ग्रंथों का सबसे अधिक संग्रह हुआ। भण्डार में हस्तलिखित ग्रंथों की संख्या ८०१ है, जिनमें संस्कृत एवं हिन्दी भाषा के ही अधिक ग्रंथ हैं। सबसे प्राचीन पाण्डुलिपि बृहद् तपागच्छ गुर्वावली की है, जो मुनिसुन्दरसूरि द्वारा निर्मित है तथा जिसका लेखनकाल संवत् १४९० है। इसी भण्डार में संवत् १४९२ की दूसरी पाण्डुलिपि है। इसके अतिरिक्त गंगाराम कवि का सभाभूषण, हर्षचन्द का पदसंग्रह, विश्वभूषण का जिनदत्तभाषा, जोधराज का सलीवाल का मुखविलास की पाण्डुलिपियाँ उल्लेखनीय हैं। इसी भण्डार में भक्तामर स्तोत्र की एक सचित्र पाण्डुलिपि है, जिसमें ५१ चित्र हैं। मध्यकाल की शैली पर चित्रित सभी चित्र कला, शैली एवं कलम की दृष्टि से महत्वपूर्ण हैं। इस पाण्डुलिपि का लेखनकाल संवत् १८२६ है। जैन कला की दृष्टि से कलाकारों को इस पर विशद प्रकाश डालना चाहिये।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर, फौजूलम

भरतपुर नगर का यह दूसरा जैन मन्दिर है, जहाँ हस्तलिखित ग्रंथों का संग्रह है। मन्दिर के निर्माण को अभी अधिक समय नहीं हुआ, इसलिए हस्तलिखित ग्रंथों का संग्रह भी करीब १०० वर्ष पुराना है। इस भण्डार में ६५ हस्तलिखित ग्रंथों का संग्रह है। इसी भण्डार में कुम्हेर के गिरावरसिंह की तत्त्वार्थसूत्र पर हिन्दी गद्य टीका उल्लेखनीय कृति है। इसकी रचना संवत् १९३५ में की गई थी।

शास्त्र भण्डार पंचायती मन्दिर, डीग (नयी)

‘डीग’ पहले भरतपुर राज्य की राजधानी थी। आज भी फव्वारों की नगरी के नाम से यह नगर प्रसिद्ध है। पंचायती मन्दिर में हस्तलिखित ग्रंथों का छोटा सा संग्रह है, जिसमें ८१ पाण्डुलिपियाँ उपलब्ध हैं। हिन्दी के प्रसिद्ध कवि सेवाराम पाटनी इसी नगर के थे। उनके द्वारा रचित मल्लिनाथचरित की मूल पाण्डुलिपि इसी भण्डार में सुरक्षित है, इस चरितकाव्यकारचनाकालसंवत् १८५० है।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन बड़ा पंचायती मन्दिर, डीग

इस मन्दिर में पहले हस्तलिखित ग्रंथों का अच्छा संग्रह था, लेकिन मन्दिर के प्रबन्धकों की इस ओर उदासीनता के कारण अधिकांश संग्रह सदा के लिए समाप्त हो गया। वर्तमान में यहाँ ५६ ग्रंथ तो पूर्ण एवं अच्छी स्थिति में हैं और शेष अपूर्ण त्रुटित दशा में संग्रहित हैं। भण्डार में भगवती आराधना भी सबसे प्राचीन पाण्डुलिपि है, जिसका लेखनकाल संवत् १५११ वैशाख शुक्ला सप्तमी है। इसकी प्रतिलिपि मांडलगढ में महाराजा कुंभकर्ण के शासन काल में हुई थी। इसके अतिरिक्त राजहंस के षड्दर्शन समुच्चय, अपभ्रंश काव्य भविसयत्त चरित (श्रीधर), आत्मानुशासन (गुणभद्र) एवं सकलकीर्तिके जम्बुस्वामी चरित की भी अच्छी पाण्डुलिपियाँ हैं।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर, पुरानी डीग

पुरानी डीग का दिगंबर जैन मन्दिर अत्यधिक प्राचीन है और ऐसा मालूम होता है कि इसका निर्माण चौदहवीं शताब्दी पूर्व ही हो चुका होगा। मन्दिर की प्राचीनता को देखते हुए यहाँ अच्छा शास्त्र भण्डार होना चाहिए, लेकिन नयी डीग एवं भरतपुर बनने के पश्चात् यहाँ से बहुत से ग्रंथ इधर-उधर चले गये। वर्तमान में यहाँ के भण्डार में हस्तलिखित ग्रंथों की संख्या १०१ है, लेकिन वे भी अच्छी तरह रखे हुए नहीं हैं। भण्डार के अधिकांश ग्रंथ हिन्दी भाषा के हैं। नथमल कविने जिणगुणविलास (रचनाकालसं. १८६५) की एक पाण्डुलिपि यहाँ संवत् १८६६ की लिखी हुई है। मुकुन्ददास कवि के अमरगीत की पाण्डुलिपि भी उल्लेखनीय है। कवि चुन्नीलाल की चौबीस तीर्थकर पूजा की पाण्डुलिपि इस भण्डार में सर्वप्रथम उपलब्ध हुई है। पूजा कारचनाकालसंवत् १९१४ है। इसकी रचना करोली में हुई थी। इसी भण्डार में खुशालचन्द्र कालाकी जन्मपत्री की प्रति भी संग्रहित है।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन खण्डेलवाल मन्दिर, कामा

राजस्थान के प्राचीन नगरों में कामानगर का भी नाम लिया जाता है। पहले यह भरतपुर राज्य का प्रसिद्ध नगर था, लेकिन आजकल तहसील का प्रधान कार्यालय है। उक्त मन्दिर के शास्त्र भण्डार में संग्रहित ग्रंथों के आधार पर इतना अवश्य कहा जा सकता है कि यह नगर सत्रहवीं-अठारहवीं शताब्दी में साहित्यिक गतिविधियों का प्रमुख केन्द्र रहा। हिन्दी के प्रसिद्ध महाकवि दौलतराम कासलीवाल के सुपुत्र जोधराज कासलीवाल यहाँ आकर रहने लगे थे, जिन्होंने संवत् १८८४ में सुखविलास की रचना की थी। इसी तरह इनसे भी पूर्व पंचास्तिकाय एवं प्रवचनसार की हेमराज कृत हिन्दी टीकाकी पाण्डुलिपियाँ भी इसी भण्डार में उपलब्ध होती हैं।

भण्डार में गुटकों सहित ५७८ पाण्डुलिपियाँ उपलब्ध होती हैं। ये पाण्डुलिपियाँ संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश,

हिन्दी, व्रज एवं राजस्थानी भाषा से सम्बन्धित रचनायें हैं। यह भण्डार महत्वपूर्ण एवं अज्ञात तथा प्राचीन पाण्डुलिपियों की दृष्टि से राजस्थान के प्रमुख भण्डारों में से है। कामा नगर और फिर यह शास्त्र भण्डार साहित्यिक गतिविधियों का बड़ा भारी केन्द्र रहा। आगरा के पश्चात् और सांगानेर एवं जयपुर के पूर्व कामा में ही एक अच्छा संग्रहालय था, जहाँ विद्वानों का समादर था। इसलिए भण्डार में संवत् १४०५ तक की पाण्डुलिपियाँ मिलती हैं। यहाँ की कुछ महत्वपूर्ण पाण्डुलिपियों के नाम निम्न प्रकार हैं।

क्रम	ग्रंथनाम	ग्रंथकर्ता का नाम	भाषा	संवत्
१.	प्रबोध चिंतामणि	राजशेखर सूरि	संस्कृत	लिपि संवत् १४०५
२.	आत्मानुशासन टीका	प्रभाचन्द्र	"	१४९१
३.	आत्मप्रबोध	कुमारकवि	"	१५४७
४.	धर्मपंचविंशती	ब्रह्म जिनदास	अपभ्रंश	—
५.	पार्श्व पुराण	पद्मकीर्ति	"	१५७४
६.	यशस्तिलक चम्पू	सोमदेव	संस्कृत	१४६०
७.	प्रद्युम्न चरित	सघारू कवि	व्रज भाषा	१४११ (रचना काल)

उक्त पाण्डुलिपियों के अतिरिक्त भंडार में और भी अज्ञात, प्राचीन एवं अप्रकाशित रचनाएँ हैं।

शास्त्र भण्डार अग्रवाल पंचायती मन्दिर, कामा

इस मन्दिर में ग्रंथों की संख्या अधिक नहीं है। पहले ये सभी ग्रंथ खण्डेलवाल पंचायती मन्दिर में ही थे, लेकिन करीब ७० वर्ष पूर्व इस मन्दिर में से कुछ ग्रंथ अग्रवाल पंचायती मन्दिर में स्थापित कर दिये गये। यहाँ ११५ हस्तलिखित ग्रंथ हैं। इस भण्डार में सघारू कवि कृत प्रद्युम्न चरित की भी एक पाण्डुलिपि है। जिसमें उसका रचनाकाल सं. १३११ दिया हुआ है। किन्तु यह प्रति अपूर्ण है। इसी भण्डार में नवलराम कृत वर्द्धमान पुराण भाषा की पाण्डुलिपि है, जो प्रथम बार उपलब्ध हुई है। इसका रचनाकाल सं. १६९१ है।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर पार्श्वनाथ, टोडारायसिंह

टोडारायसिंह का प्राचीन नाम तक्षकगढ़ था। जैन ग्रंथों की प्रशस्तियों, शिलालेखों एवं मूर्ति-लेखों में तक्षकगढ़ का काफी नाम आता है। इस की स्थापना नागाओं ने की थी तथा पन्द्रहवीं शताब्दी तक यह प्रदेश उदयपुर के महाराजाओं के अधीन रहा। जैन धर्म एवं साहित्य का तक्षकगढ़ से काफी सम्बन्ध रहा। विजोलिया के एक लेख में वर्णन आता है कि टोडानगर में राजा तक्षक के पूर्वजों ने एक जैन मन्दिर बनाया था। जब से यह नगर सोलंकीवंशी राजपूतों के अधीन हुआ बस उसी समय से जैन साहित्य के विकास में इन राजाओं का काफी योगदान रहा। महाराजा रामचन्द्र राव के शासनकाल में यहाँ बहुत से ग्रंथों की प्रतिलिपियाँ सम्पन्न हुईं। इनमें उपासकाध्ययन, नायकुमारचरित (सं. १६१२), यशोधर चरित (सं. १५५५) जम्बूस्वामी चरित (सं. १६१०) आदि ग्रंथों के नाम उल्लेखनीय हैं।

यहाँ दो मन्दिरों में हस्तलिखित ग्रंथों का संग्रह मिलता है। जिनका परिचय निम्न प्रकार है -

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर नेमिनाथ, टोडारायसिंह

नेमिनाथ स्वामी के मन्दिर के शास्त्र भण्डार में २१६ हस्तलिखित ग्रंथों का संग्रह है। इस भण्डार में सबसे प्राचीन पाण्डुलिपि त्रिलोकसार टीका माधवचन्द्र त्रैवैद्य की है, जो सं. १५८८ श्रावण सुदी १४ की लिखी हुई है। एक प्रवचनसार की संस्कृत टीका है, जो सं. १६०५ की है। इनके अतिरिक्त चौबीस तीर्थंकर पूजा (देवीदास), आस्रवत्रिभंगी टीका (पं. सोमदेव), गुणस्थान चौपाई (पं. जिनदास), रविव्रतकथा (विद्यासागर) आदि ग्रंथों की पाण्डुलिपियाँ भी उल्लेखनीय हैं। भण्डार में ऐसी कितनी ही रचनाएँ हैं, जिनकी लिपि तक्षकपुर (टोडारायसिंह) में हुई थी। इससे इस नगर की सांस्कृतिक महत्ता का स्वतः ही पता चल जाता है।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर पार्श्वनाथ, टोडारायसिंह

इस मन्दिर में छोटा सा ग्रंथ भण्डार है जिसमें केवल ८१ पाण्डुलिपियाँ हैं, जिनमें गुटके भी सम्मिलित हैं। यहाँ विलास संज्ञक रचनाओं का अच्छा संग्रह है, जिनमें धर्मविलास (द्यानतराय) ब्रह्मविलास (भगवतीदास) सभाविलास, बनारसीविलास (बनारसीदास) आदि के नाम उल्लेखनीय हैं, वैसे यहाँ पर ग्रंथों का सामान्य संग्रह है।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर, राजमहल

राजमहल बनास नदी के किनारे पर टोंक का एक प्राचीन कस्बा है। संवत् १६६१ में जब महाराजा मानसिंह का आमेर पर शासन था, तब राजमहल भी उन्हीं के अधीन था। इसी संवत् में राजमहल में ब्रह्म जिनदास कृत हरिवंशपुराण की प्रति कालेखन हुआ था।

इस मन्दिर के शास्त्र भण्डार में २२५ हस्तलिखित पाण्डुलिपियाँ हैं, जिनमें ब्रह्म जिनदास कृत करकण्डुरास, मुनि शुभचन्द्र की होली कथा, त्रिलोक पाटनी का इन्द्रियनाटक आदि के नाम उल्लेखनीय हैं। भण्डार में हिन्दी के अधिक ग्रंथ हैं।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर बोरसली, कोटा

दिगंबर जैन मन्दिर में स्थित शास्त्र भण्डार नगर के प्रमुख ग्रंथ संग्रहालयों में से है। इस भण्डार में ४०५ हस्तलिखित ग्रंथों का अच्छा संग्रह है। वैसे तो यहाँ प्राकृत, संस्कृत, अपभ्रंश, राजस्थानी एवं हिन्दी - सभी भाषाओं के ग्रंथों का संग्रह है, लेकिन हिन्दी के ग्रंथों की अधिकता है। अठारहवीं शताब्दी में लिखे गये ग्रंथों का यहाँ अधिक संग्रह है, इससे यह प्रतीत होता है कि इस शताब्दी में यहाँ का साहित्यिक वातावरण अच्छा था। महिपाल चरित (संवत् १८५६), पर्वरत्नावली (संवत् १८५१), समाधितन्त्र भाषा (संवत् १८३३), ज्ञानदर्पण-दीपचन्द्र (संवत् १८३५) आदि कितनी ही पाण्डुलिपियाँ यहीं लिखी गई थी। भण्डार में सबसे प्राचीन पाण्डुलिपि आचार्य शुभचन्द्र के ज्ञानार्णव की है जिसका लेखनकाल संवत् १५४८ है। पल्यविधानरास (भट्टारक शुभचन्द्र) चन्द्रप्रभस्वामी विवाहलो (भट्टारक नरेन्द्रकीर्ति) चेतावणी, रविव्रत कथा (मुनि सकलकीर्ति), परबादरो परशीलरास (कुमुदचन्द्र), नेमिविवाह पच्चीसी

(वेगराज) आदि कुछ हिन्दी रचनायें इस शास्त्र भण्डार की महत्वपूर्ण कृतियाँ हैं, जो भाषा, शैली एवं काव्यात्मक दृष्टि से अच्छी रचनायें हैं।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर, बयाना

राजस्थान प्रदेश का बयाना नगर प्राचीनतम नगरों में से है। यहाँ का किला चतुर्थ शताब्दी से पूर्व ही निर्मित हो चुका था। डॉ. अल्टेकर को यहाँ गुप्तकालीन स्वर्णमुद्राएँ प्राप्त हुई थीं। जैन संस्कृति और साहित्य की दृष्टि से भी यह प्रदेश अत्यधिक समृद्ध रहा था। यहाँ के दिगंबर जैन मन्दिर दसवीं शताब्दी के पूर्व के माने जाते हैं, इस दृष्टि से यहाँ के शास्त्र भण्डार भी प्राचीन होने चाहिये थे, लेकिन मुस्लिम शासकों का यह प्रदेश सदैव कोपभाजन रहा, इसलिए यहाँ बहुमूल्य ग्रंथ सुरक्षित नहीं रह सके।

पंचायती मन्दिर का शास्त्र भण्डार यद्यपि ग्रन्थ संख्या की दृष्टि से अधिक महत्वपूर्ण नहीं है, लेकिन भण्डार पूर्ण व्यवस्थित है और प्रमुख रूप से हिन्दी पाण्डुलिपियों का अच्छा संग्रह है, जिनकी संख्या १५० है। इनमें व्रत विधान पूजा (हीरालाल लुहाड़िया), चन्द्रप्रभपुराण (जिनेंद्रभूषण), बाहुबली छन्द (कुमुदचन्द्र), नेमिनाथ का छन्द (हेमचन्द्र), नेमिराजुलगीत (गुणचन्द्र), उदरगीत (छीहल) के नाम उल्लेखनीय हैं।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन छोटा मन्दिर, बयाना

इस मन्दिर के शास्त्र भण्डार में १५१ पाण्डुलिपियों का संग्रह है, जो प्रायः सभी हिन्दी भाषा की है। षोडशकारणोद्यापनपूजा (सुमतिसागर), समोसरन पाठ (लल्लूलाल, रचना सं. १८३४), लीलावती भाषा (लालचन्द्र, रचना सं. १७३६), अक्षरबावनी (केशवदास, रचना संवत् १७३६), हिन्दी पद (खान मुहम्मद) आदि पाण्डुलिपियों के नाम विशेषतः उल्लेखनीय हैं।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर, बैर

बयाना से पूर्व की ओर बैर नामक एक प्राचीन कस्बा है, जो आजकल तहसील कार्यालय है। यह स्थान चारों ओर परकोटे से परिवेष्टित है। मुगल एवं मरहठा शासन में उल्लेखनीय स्थान माना जाता था। यहाँ एक दिगंबर जैन मन्दिर है, जिसका शास्त्र भण्डार पूर्णतः अव्यवस्थित है। कुछ कृतियाँ महत्वपूर्ण अवश्य हैं, इसमें साधुवंदना (आचार्य कुंवरजी, रचनाकाल सं. १६२४), अध्यात्मक बारहखड़ी (दौलतराम कसलीवाल) के अतिरिक्त पं. टोडरमल, भगवतीदास, रामचन्द्र, खुशालचन्द्र आदि की कृतियों का अच्छा संग्रह है।

उदयपुर

उदयपुर अपने निर्माण काल से ही राजस्थान की सम्मानित रियासत रही। महाराणा उदयसिंह ने इस नगर की स्थापना संवत् १९२६ में की थी। भारतीय संस्कृति एवं साहित्य को यहाँ के शासकों द्वारा जो विशेष प्रोत्साहन मिला वह विशेषतः उल्लेखनीय है। जैन धर्म और साहित्य के विकास की दृष्टि से भी उदयपुर का विशिष्ट स्थान है। चित्तौड़ के बाद में इसे ही सभी दृष्टियों से प्रमुख स्थान मिला। मेवाड़ के शासकों ने भी जैन धर्म संस्कृति एवं साहित्य के प्रचार एवं प्रसार में अत्यधिक योग दिया और उन्हीं के आग्रह पर नगर में मन्दिरों का निर्माण कराया गया। शास्त्र भण्डारों में हस्तलिखित

ग्रन्थों का संग्रह किया गया। इस नगर में जिन ग्रन्थों की पाण्डुलिपियाँ की गईं, वे आज राजस्थान के कितने ही शास्त्र भण्डारों में संग्रहित हैं। महाकवि दौलतराम कासलीवाल ने अपने जीवन की १५ शरद ऋतुएँ इसी नगर में व्यतीत की थीं, और जीवंधर चरित, क्रियाकोश, श्रीपालचरित जैसी रचनायें इसी नगर में रची थीं। कवि ने वसुनन्दि श्रावकाचार एवं जीवंधर चरित में यहाँ का अच्छा उल्लेख किया है। यहाँ तीन मन्दिरों में शास्त्र भण्डार स्थापित किये हुए मिलते हैं। जिनका परिचय निम्न प्रकार है।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन अग्रवाल मन्दिर

दिगंबर जैन अग्रवाल मन्दिर के शास्त्र भण्डार में हस्तलिखित पाण्डुलिपियों का अच्छा संग्रह है, जिनकी संख्या ३८८ है। इनमें हिन्दी के ग्रन्थों की संख्या सबसे अधिक है। पूज्यपाद की सर्वार्थसिद्धि की सबसे प्राचीन पाण्डुलिपि है, जो संवत् १३७० की है। इसकी प्रतिलिपि योगिनीपुर में हुई थी। महाकवि दौलतराम कासलीवाल का यह मन्दिर साहित्यिक केन्द्र था। उनके जीवंधर चरित की मूल पाण्डुलिपि इसी भण्डार में सुरक्षित है। इस शास्त्र भण्डार में वर्धमान कवि के वर्धमानरास की एक महत्वपूर्ण पाण्डुलिपि है। इसके अतिरिक्त अकलंकयतिरस (जयकीर्ति) अजितनाथरास, अंबिकारस (ब्रह्मचारी जिनदास), श्रावकाचार (धर्मविनोद), पंचकल्याणक पाठ (ज्ञानभूषण), चेतन-मोहराज संवाद (खेमसागर) आदि इस भण्डार की संस्कृत प्रतियाँ हैं।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन खण्डेलवाल मन्दिर, उदयपुर

इस शास्त्र भण्डार में १८५ हस्तलिखित ग्रन्थों का संग्रह है, जिनमें अधिकांश हिन्दी के ग्रन्थ हैं। इनमें नेमीनाथरास (ब्रह्म० जिनदास), परमहंस रास (ब्रह्म० जिनदास), ब्रह्म विलास (भैया भगवतीदास), बणजारागीत (कुमुदचन्द्र), दानफलरास (ब्रह्म० जिनदास), भविष्यदत्त रास (ब्रह्म० जिनदास), रामरास (माधवदास) आदि के नाम विशेषतः उल्लेखनीय हैं। भण्डार में भट्टारक सकलकीर्ति की परम्परा के भट्टारकों एवं ब्रह्मचारियों की अधिक कृतियाँ हैं।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर संभवनाथ, उदयपुर*

नगर के तीनों शास्त्र भण्डारों में इस मन्दिर का शास्त्र भण्डार सबसे प्राचीन, महत्वपूर्ण एवं बड़ा है। भण्डार में संग्रहित सैकड़ों पाण्डुलिपियाँ अत्यधिक प्राचीन एवं उनकी प्रशस्तियाँ नवीन तथ्यों का उद्घाटन करने वाली हैं तथा साहित्यिक दृष्टि से इतिहास को नयी दिशा देने वाली है। वैसे यहाँ के हस्तलिखित ग्रन्थों की संख्या ५२४ है, लेकिन अधिकांश पाण्डुलिपियाँ पन्द्रहवीं, सोलहवीं, सत्रहवीं एवं अठारहवीं शताब्दी की हैं। भट्टारक ज्ञानभूषण, ब्रह्म० जिनदास के ग्रन्थों की प्रतियों का उत्तम संग्रह है। भट्टारक सकलकीर्तिरास एक ऐतिहासिक कृति है, जिसमें भट्टारक सकलकीर्ति एवं भुवनकीर्ति का जीवनवृत्त दिया हुआ है। आचार्य जयकीर्ति द्वारा रचित रचना “सीताशीलपताकागुणवेलि” की एक सुन्दर प्रति है, जिसका रचनाकाल सं. १६२४ है। इसी तरह ब्रह्मचारी वस्तुपाल का रोहिणीव्रत (रचना संवत् १६५४), हरिवंशपुराण अपभ्रंश (यशःकीर्ति), धर्मशर्माभ्युदय (महाकवि हरिचन्द्र -

१. आगम, अहिंसा एवं प्राकृतसंस्थान-उदयपुर में भी ५०० हस्तप्रते एवं १५००० से अधिक मुद्रित पुस्तकें हैं।

संवत् १५१४), णमोकाररत्न (ब्रह्म० जिनदास), जसहरचरित टीकाप्रभाचन्द्र (सं. १५७४) आदि पाण्डुलिपियों के नाम उल्लेखनीय हैं। इसी शास्त्र भण्डार में एक ऐसा गुटका भी है, जिसमें ब्रह्मचारी जिनदास की रचनाओं का प्रमुख संग्रह मिलता है।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन तेरहपंथी मन्दिर, बसवा

बसवा जयपुर प्रदेश का एक प्राचीन नगर है। इसमें हिन्दी के कितने ही विद्वानों ने जन्म लिया और कृतियों से हिन्दी भाषा के विकास में महत्त्वपूर्ण योगदान दिया। इन विद्वानों में महाकवि पं. दोलतराम कसलीवाल का नाम प्रमुख है। पंडितजी ने २० से भी अधिक ग्रंथों की रचना करके इस क्षेत्र में अपना एक नया कीर्तिमान स्थापित किया। सेठ अमरचन्द बिलाला भी यहीं के रहने वाले थे। यहाँ कितनी ही हस्तलिखित ग्रंथों की प्रतिलिपि हुई थी, जो राजस्थान के विभिन्न भण्डारों में एवं विशेषतः जयपुर के भण्डारों में संग्रहित है।

तेरहपंथी मन्दिर के शास्त्र भण्डार में यद्यपि ग्रंथों का संग्रह १०० से अधिक नहीं है, किन्तु इस लघु संग्रह में भी कितनी ही पाण्डुलिपियाँ उल्लेखनीय हैं। इनमें पार्श्वनाथस्तुति (पासकवि), राजनीति सवैया (देवीदास), अध्यात्म बारहखड़ी (दौलतराम) आदि रचनायें उल्लेखनीय हैं।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन पंचायती मंदिर, बसवा

इसी तरह यहाँ का पंचायती मंदिर पुराना मंदिर है, जिसमें बारहवीं शताब्दी की एक विशाल जिनप्रतिमा है। यहाँ कल्पसूत्र की दो पाण्डुलिपियाँ हैं, जो स्वर्णाक्षरी हैं तथा सार्थ हैं। इनमें एक में ३९ चित्र तथा दूसरे में ४२ चित्र हैं। दोनों ही प्रतियाँ संवत् १५३६ (१५१९ ?) एवं १५२८ की लिखी हुई हैं। यहाँ पद्मनन्दि महाकाव्य की एक सटीक प्रति है, जिसके टीकाकार प्रह्लाद हैं। इस ग्रंथ की प्रतिलिपि संवत् १७६८ में बसवा में ही हुई थी। महाकवि श्रीधर की अपभ्रंश कृति भविसयत्त चरित की संवत् १४६२ की पाण्डुलिपि एवं समयसार की तात्पर्यवृत्ति की संवत् १४४० की पाण्डुलिपि उल्लेखनीय हैं। प्राचीन काल में यह भण्डार और महत्त्वपूर्ण रहा होगा ऐसी पूर्ण संभावना है।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर, भादवा

भादवा फुलेरा तहसील का एक छोटा सा ग्राम है। पश्चिमी रेल्वे की रिवाड़ी फुलेरा ब्रांच लाइन पर भैंसलाना स्टेशन है, जहाँ से यह ग्राम तीन मील दूरी पर स्थित है। जैनदर्शन के प्रकाण्ड विद्वान स्व. पं. चैत्रसुखदास, न्यायतीर्थ का जन्म यहीं हुआ था। यहाँ के दिगंबर जैन मन्दिर में एक शास्त्र भंडार है, जिसमें १५० से अधिक हस्तलिखित ग्रंथों का संग्रह है।

शास्त्र भण्डार में हिन्दी कृतियों की अच्छी संख्या है। इनमें दयानाराय का धर्म विलास, भैय्या भगवतीदास का 'ब्रह्म विलास' तथा धर्मदास का 'श्रावकाचार' के नाम विशेषतः उल्लेखनीय हैं। गुटकों में भी छोटी हिन्दी कृतियों का अच्छा संग्रह है।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर, डूंगरपुर

डूंगरपुर नगर प्रारम्भ से ही जैन साहित्य एवं संस्कृति का केन्द्र रहा। पन्द्रहवीं शताब्दी में जब से भट्टारक सकलकीर्तिने यहाँ अपनी गादी कीस्थापना की, उसी समय से यह नगर २-३ शताब्दियों तक भट्टारकों एवं समारोह का केन्द्र रहा। संवत् १४८२ में यहाँ एक भव्य समारोह में सकलकीर्तिको भट्टारक के अत्यन्त सम्माननीय पद की दीक्षा दी गई।

चऊदय व्यासीय संवति कुलदीपकनरपाल संघपति।

डूंगरपुर दीक्षा महोछव तीणि कीयाए।

श्री सकलकीर्तिसह गुरि सुकरिदीधी दीक्षा आणंदभरि।

जय जय कारसयलि सचराचरे ए गणधार॥

भट्टारक सकलकीर्तिके पश्चात् यहाँ भुवनकीर्ति, ज्ञानभूषण, विजयकीर्ति एवं शुभचन्द जैसे महान व्यक्तित्व के धनी भट्टारकों का सम्मेलन रहा और इस प्रकार २०० वर्षों तक यह नगर जैन समाज की गतिविधियों का केन्द्र रहा। इसलिए नगर के महत्त्व को देखते हुए वर्तमान में जो यहाँ शास्त्र भण्डार है वह उतना महत्त्वपूर्ण नहीं है। यहाँ का शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन कोटडिया मन्दिर में स्थापित किया हुआ है, जिसमें हस्तलिखित ग्रंथों की संख्या ५५३ है। जिनमें चन्दनमलयगिरि कथा, आदित्यवार कथा एवं राग-रागनियों की सचित्र पाण्डुलिपियाँ हैं। इसी भण्डार में ब्रह्मचारी जिनदास कृतरामरास की पाण्डुलिपि है, जो अत्यधिक महत्त्वपूर्ण है। इसके अतिरिक्त ब्रह्मचारी जिनदास की ही रासक कृतियों का यहाँ अच्छा संग्रह है। वेणीदास का सुकौशलरास, यशोधर चरित (परिहानन्द), सम्मेदशिखर पूजा (रामपाल), जिनदत्तरास (रत्नभूषणसूरि), रामायण छप्पय (जयसागर) आदि और भी पाण्डुलिपियों के नाम उल्लेखनीय हैं। यहाँ भट्टारकों द्वारा रचित रचनाओं का अच्छा संग्रह है।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर, मालपुरा

मालपुरा अपने क्षेत्र का प्राचीन नगर रहा था। तत्कालीन साहित्य एवं पुरातत्त्व को देखने से मालूम होता है कि टोडारायसिंह (तक्षकगढ) एवं चाटसू (चम्पावती) के समान ही मालपुरा भी साहित्यिक एवं सांस्कृतिक गतिविधियों का अच्छा केन्द्र रहा। जयपुर के पाटोदी के मंदिर के शास्त्र भण्डार में एक गुटका संवत् १६१९ का है, जो यहीं लिखा गया था। मालपुरा का दूसरा नाम द्रव्यपुर भी था। यहाँ सभी जैन मन्दिर विशाल ही नहीं, किन्तु प्राचीन एवं कलापूर्ण भी हैं तथा दर्शनीय हैं। ये मन्दिर नगर के प्राचीन वैभव की ओर संकेत करते हैं। यहाँ की दादावाडी ओसवाल समाज के तीर्थस्थान के रूप में प्रसिद्ध है।

यहाँ तीन मन्दिरों में मुख्य रूप से शास्त्र भण्डार हैं। इनके नाम हैं चौधरियों का मन्दिर, आदिनाथ स्वामी का मन्दिर तथा तेरापंथी मन्दिर। यद्यपि इन मन्दिरों में ग्रंथों की संख्या अधिक नहीं है, किन्तु कुछ पाण्डुलिपियाँ अवश्य उल्लेखनीय हैं। इनमें ब्रह्मचारी कपूचन्द का पार्श्वनाथरास तथा हर्षकीर्तिके पद हैं।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर, करौली

करौली राजस्थान की एक रियासत थी। आजकल यह सवाई माधोपुर जिले का उपजिला है। अठ्ठारहवीं एवं उन्नीसवीं शताब्दी में यहाँ अच्छी साहित्यिक गतिविधियाँ रहीं। नथमल बिलाला, विनोदीलाल, लाखचन्द आदि कवियों का यह नगर केन्द्र रहा था। यहाँ दो मन्दिर हैं और दोनों में ही शास्त्रों का संग्रह है। इन मन्दिरों के नाम हैं दिगंबर जैन पंचायती मन्दिर एवं दिगंबर जैन सोगाणी मन्दिर। इन दोनों ग्रंथ भण्डारों में २७५ हस्तलिखित पाण्डुलिपियों का संग्रह है। अधिकांश हिन्दी की पाण्डुलिपियाँ हैं। अपभ्रंश भाषा की वरांग चरित्र की पाण्डुलिपि का भी यहाँ संग्रह है। संवत् १८४८ में समोसरनमंगल चौबीसी पाठ की रचना करौली में हुई थी। इसकी छन्द संख्या ४०५ है। यह संभवतः नथमल बिलाला की कृति है। ग्रंथ भण्डार पूर्णतः व्यवस्थित एवं उत्तम स्थिति में है।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन बीस पंथी मन्दिर, दौसा

दौसा ढूँढाहड़ प्रदेश का प्राचीन नगर रहा है। यहाँ पहले मीणा जाति का शासन था और उसके पश्चात् यह कछवाहा राजपूतों की राजधानी रहा। इसका प्राचीन नाम देवगिरि था। यहाँ दो जैन मन्दिर हैं और दोनों में ही हस्तलिखित ग्रंथों का संकलन है।

इस मन्दिर की प्रमुख वेदी के पिछले भाग में अंकित लेखानुसार इस मन्दिर का निर्माण संवत् १७०१ में हुआ था। यहाँ के शास्त्र भण्डार में हस्तलिखित ग्रंथों की संख्या १७७ है, जिनमें गुटके भी सम्मिलित हैं। अधिकांश ग्रंथ हिन्दी भाषा के हैं जिनमें परमहंस चौपाई (ब्रह्मचारी रायमल्ल), श्रावकाचार रास (जिणदास), यशोधर चरित्र (संस्कृत-पूर्णदेव), सम्यक्त्वकौमुदी भाषा (मुनि दयानन्द), रामयक्ष रसायन (केशराज) आदि ग्रंथों के नाम विशेषतः उल्लेखनीय हैं।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन तेरहपंथी मन्दिर, दौसा

इस मन्दिर के शास्त्र भण्डार में हस्तलिखित ग्रंथों की संख्या १५० है, लेकिन संग्रह की दृष्टि से भण्डार की सभी पाण्डुलिपियाँ महत्वपूर्ण हैं। अपभ्रंश ग्रंथों में जिणयत्त चरित (लाखू), सुकुमाल चरित (श्रीधर), वड्डमाणकहा (जयमित्तहल), भविस्सयत्तकहा (धनपाल), महापुराण (पुष्पदंत) के नाम उल्लेखनीय हैं। हिन्दी भाषा के ग्रंथों में चौदह गुणस्थान (अखयराज श्रीमाल), चिल्हण चौपाई (सारंग), प्रियमेलक चौपाई (समयसुन्दर), सिंहासन बत्तीसी (हीर कलश) की महत्वपूर्ण पाण्डुलिपियाँ हैं। इसी भण्डार में तत्त्वार्थसूत्र की एक संस्कृत टीका संवत् १५७७ की पाण्डुलिपि भी उपलब्ध है।

शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर, लश्कर - जयपुर

जयपुर के अधिकांश शास्त्र भण्डारों की सूची इससे पूर्व भागों में प्रकाशित हो चुकी है, लेकिन अब भी कुछ शास्त्र भण्डार बच गये हैं। दिगंबर जैन मन्दिर लश्करनगर का प्रसिद्ध एवं विशाल मन्दिर है। यहाँ का शास्त्र भण्डार भी अच्छा है तथा सुव्यवस्थित है। पाण्डुलिपियों की संख्या ८२८ है। संग्रह अत्यधिक महत्वपूर्ण है। यह मन्दिर वर्षों तक साहित्यिक गतिविधियों का केन्द्र रहा है। बख्तराम साह ने अपने बुद्धिविलास एवं मिथ्यात्व खंडन की रचना इसी

मन्दिर में बैठ करकी थी। केशरीसिंह ने भी वर्द्धमानपुराण (संवत् १८२५) की भाषाटीकाइसी मन्दिर में पूर्ण की थी। यह मन्दिर बीसपंथ आम्नाय वालों का आश्रयदाता था। यहाँ संस्कृत ग्रंथों का भी अच्छा संग्रह उपलब्ध होता है। प्रमाणनयतत्त्वालोकालंकार टीका (रत्नप्रभाचार्य), आत्मप्रबोध (कुमार कवि), आप्तपरीक्षा (विद्यानन्दि), रत्नकरण्डश्रावकत्वार टीका (प्रभाचन्द्र), शांतिपुराण (पं. प्रशम) आदि के नाम उल्लेखनीय हैं। भट्टारक ज्ञानभूषण के आदीश्वरफागकी संवत् १५८७ की एक सुन्दर प्रति यहाँ के संग्रह में है।

विषय विभाजन

प्रस्तुत ग्रंथसूची में हस्तलिखित ग्रंथों को २४ विषयों में विभाजित किया गया है। धर्म, आचारशास्त्र, सिद्धान्त एवं स्तोत्र तथा पूजा विषयों के अतिरिक्त पुराण, काव्य, चरित, कथा, व्याकरण, कोष, ज्योतिष, आयुर्वेद, नीति एवं सुभाषित विषयों के आधार पर ग्रंथों की पाण्डुलिपियों का परिचय दिया गया है। इस बार संगीत, रास, फागु, वेलि एवं विलास जैसे पूर्णतः साहित्यिक विषयों से सम्बन्धित ग्रंथों का विशेष विवरण मिलेगा। जैन भण्डारों में इन विषयों के सार्वजनिक उपयोग के ग्रंथों की उपलब्धि से इन भण्डारों की सहज उपादेयता सिद्ध होती है। साहित्य की ऐसी एक भी विद्या नहीं है जिस पर इन भण्डारों में ग्रन्थ नहीं मिलते हों। इसलिए शोधार्थियों के लिए तो ये शास्त्र भण्डार साक्षात् सरस्वती के वरदान के समान हैं। चाहे कोई विषय हो अथवा साहित्य की कोई विद्या, ग्रन्थ भण्डारों में उन पर हस्तलिखित ग्रन्थ अवश्य मिलेंगे। रास, फागु, वेलि, गीत, विलासात्मक कृतियों के अतिरिक्त चौढाल्या, अष्टक, बारहमासा, द्वादशा, पच्चीसी, छत्तीसी, शतक, सतसई आदि पचासों संख्यावाचक काव्यों का अपरिमित साहित्य इन शास्त्र भण्डारों में उपलब्ध होते हैं। यही नहीं, कुछ ऐसे काव्यात्मक विषय हैं, जिन पर अन्यत्र इतने विशाल रूप से साहित्य मिलना कठिन है। इनमें धमाल एवं संवादात्मक प्रमुख है। जैन कवियों ने अपने काव्यों की लोकप्रियता बढ़ाने के लिए उनको नये नये नाम दिये। यह सब उनकी सूझ-बूझ का ही परिणाम है।

सैकड़ों ऐसी कृतियाँ हैं, जो अभी तक प्रकाश में नहीं आ सकी हैं और जो कुछ कृतियाँ प्रकाश में आई हैं उनकी भी प्राचीनतम पाण्डुलिपि का विवरण हमें ग्रन्थसूची के इस भाग में मिलेगा। किसी भी ग्रन्थ की एक से अधिक पाण्डुलिपि मिलना निःसंदेह ही उसकी लोकप्रियता का द्योतक है। क्योंकि उस युग में ग्रन्थों का लिखवाना, शास्त्र भण्डारों में विराजमान करना एवं उन्हें जन जन को पढ़ने के लिए देना जैनाचार्यों की एक विशेषता रही थी। ये ग्रन्थ भण्डार हमारी सतत साधना के उज्ज्वल पत्र हैं।

ग्रंथसूची के सम्बन्ध में

प्रस्तुत ग्रंथसूची में बीस हजार से भी अधिक पाण्डुलिपियों का वर्णन है। जिनमें मूल ग्रंथ ५०५० हैं। ये ग्रंथ सभी भाषाओं के हैं, लेकिन मुख्य भाषा संस्कृत, प्राकृत एवं हिन्दी है। प्राकृत भाषा के भी उन्हीं ग्रंथों की पाण्डुलिपियाँ हैं, जो राजस्थान के ग्रन्थ भण्डारों में मिलती हैं। अपभ्रंश की बहुत कम रचनाएँ इस सूची में आई हैं। अजमेर एवं कामा जैसे ग्रंथागारों को छोड़कर अन्यत्र इस भाषा की रचनाएँ बहुत कम मिलती हैं। संस्कृत भाषा में सबसे अधिक रचनाएँ स्तोत्र एवं पूजा सम्बन्धी हैं। बाकी रचनाएँ वही सामान्य हैं। समयसार पर संस्कृत भाषा की जो तीन संस्कृत टीकाएँ उपलब्ध

हुई हैं वे महत्वपूर्ण हैं। लेकिन सबसे अधिक रचनाएँ हिन्दी भाषा की प्राप्त हुई हैं। वस्तुतः अब तक जो हिन्दी जैन साहित्य प्रकाशमें आया है वह तो ग्रंथसूची में वर्णित साहित्य का एक भाग है। अभी तो सैकड़ों ऐसी रचनायें हैं जिनका विद्वानों को परिचय भी प्राप्त नहीं हुआ है और जो हिन्दी की महत्वपूर्ण रचनायें हैं। सैकड़ों की संख्या में गीत मिले हैं, जो गुटकों में संग्रहित हैं। इन गीतों में नेमि राजुल गीत पर्याप्त संख्या में हैं। इनके अतिरिक्त हिन्दी की अन्य विद्याओं की भी रचनायें उपलब्ध हुई हैं। वास्तव में जैन विद्वानों ने काव्य के विभिन्न रूपों में अपनी रचनायें प्रस्तुत करके अपनी विद्वत्ता का ही प्रदर्शन नहीं किया किन्तु हिन्दी को भी जनप्रिय बनाने में अत्यधिक योग दिया।

साभार : राजस्थान के जैन शास्त्रभण्डारों की ग्रन्थसूची भाग ५ की प्रस्तावना से
प्रकाशक : श्री दिगंबर जैन अतिशय क्षेत्र महावीरजी, जयपुर
वी. सं. २४९८, वि. सं. २०२८, ईस्वीसन् १९७२

‘दिल्ली-जिन-ग्रन्थ-रत्नावली’ का यह प्रथम भाग दिल्ली व धर्मपुरा स्थित नया मंदिर (जिसे दिगंबर जैन अग्रवाल मंदिर भी कहते हैं) के सरस्वती भंडार में स्थित संस्कृत, प्राकृत और अपभ्रंश भाषा के हस्तलिखित ग्रन्थों की विवरणात्मक सूची है।

धर्मपुरा के नये मंदिर का अपना प्राचीन इतिहास है। यहाँ लाला हरसुखरायजी रहा करते थे। जो हिसार के निवासी थे और तत्कालीन बादशाह के खजाँची भी थे। एक बार लालाजी को ज्ञात हुआ कि बादशाह की सवारी निकलने वाली है। उस रास्ते सुनहरी मस्जिद पड़ती थी जो बड़ी जीर्ण-शीर्ण दशा में पड़ी थी। लालाजी ने जिन्हें राजासाहब की उपाधि प्राप्त थी, तुरन्त ही सुनहरी मस्जिद का जीर्णोद्धार करा डाला। वह एकदम नई सी लगने लगी।

जब बादशाह की सवारी निकली और बादशाह ने सुनहरी मस्जिद की सुन्दर दशा देखी तो बड़े खुश हुए और वजीर से पूछा कि इसे किसने सुधरवाया है? लोगों ने तुरन्त उत्तर दिया कि यह तो राजासाहब ने ठीक कराई है। बादशाह को बड़ा आश्चर्य हुआ। उन्होंने लौटते ही राजासाहब को दरबार में आमन्त्रित किया और सुनहरी मस्जिद के जीर्णोद्धार का कारण पूछा। राजासाहब ने बड़े विनम्र भाव से उत्तर दिया, “हुजूर यह तो इबादतगाह है, उसका टूटा-फूटापन मुझे अच्छा नहीं लगा, तो ठीक करा दी। खता हुई हो तो माफ करें।” बादशाह बोले : “राजासाहब ! आप तो जैनी हैं, फिर मस्जिद से आपको महबूब क्यों कर हो गई ?” राजासाहब विनम्र भाव से बोले, “हुजूर इबादतगाह मुसलमान की हो, चाहे हिन्दू, जैनी या सिक्ख की हो, सब बराबर है, और सबको इबादतगाह में जाकर इबादत करनी ही चाहिए। इसमें कोई ताज्जुब की बात तो है नहीं ?”

राजासाहब के उत्तर से बादशाह बड़े खुश हुए और उन्होंने राजासाहब को मुँह मांगी चीज अता करने को कहा। राजासाहब ने बड़े सरल भाव से कहा कि जैनियों के लिए भी धर्मपुरा में एक इबादतगाह (मंदिर) बनवाने को इजाजत दी जाय। बादशाह ने तुरन्त फरमान जारी कर दिया। यद्यपि मुल्ला-मौलवियों ने बड़ा विरोध किया था, फिर भी किसी की कुछन चली और इस नये मंदिर की नींव लाला हरसुखरायजी ने प्रारम्भ करा दी। इसके फरमान आदि कागजात उनके वंशजों के पास अब भी विद्यमान हैं।

राजासाहब ने मंदिर के निर्माण में उस समय दस लाख रुपये खर्च किये थे। यह मंदिर बड़ा ही कलात्मक एवं सुन्दर है, सिंहासन का जो सिंह है उसकी मूँछ के बाल तक स्पष्ट चमकते हैं।

राजासाहब मंदिर का पूरा निर्माण जब करा चुके, केवल कलशारोहण का काम बाकी रह गया तो अपना हाथ खींच लिया। काम रुक गया। लोगों में कानाफूसी होने लगी। वे राजासाहब के पास पहुँचे और मंदिर के बारे में चर्चा की। राजासाहब बड़े विनम्र भाव से बोले, “मेरा पैसा समाप्त हो गया है। अब इस काम को सारे समाज के चन्दे से किया जाय।” लोगों ने अपनी ओर से हजारों रुपये देने चाहे पर राजासाहब राजी न हुए। उनका तो प्रस्ताव था कि सभी पंचजन

प्रत्येक जैनी के पास चले और वह अपनी श्रद्धावश जो कुछ दे उसी से आगे का काम चलाया जाये। आखिरकार राजासाहब के कथनानुसार सारे जैन समाज से चंदा इकट्ठा हुआ। फिर जो कुछ और रूपया लगाना पड़ा वह राजासाहब ने लगाया। इस प्रकार कलशारोहण का कार्य समाप्त हुआ।

कुछ दिनों बाद किसी ने राजासाहब से इस रहस्य का भेद जानना चाहा, तो राजासाहब बोले “भाई! यदि समाज का चंदा न हो, तो आगे चलकर हमारे बेटे-पोते या रिश्तेदार कहते फिरेंगे कि यह मंदिर हमारा है और लड़ेंगे। अब तो किसी की हिम्मत न होगी कि यह मेरा है ऐसा कह सके। यह पंचायती मंदिर हो गया। कोई कुछ न कह सकेगा।” इस तरह इस पुनीत मंदिर का निर्माण हुआ।

लालाजी की शास्त्रों में बड़ी रुचि थी। अतः वे स्वयं ग्रंथ लिखवाते थे। जहाँ कहीं उन्हें पता चलता कि हस्तलिखित ग्रंथ है, तो तुरन्त ही खरीद लेते। वे ग्रंथों के अच्छे अध्येता थे, अतः ग्रंथ-संग्रह पर बड़ा पैसा खर्च करते थे। इसी का परिणाम है कि इतना बड़ा हस्तलिखित ग्रंथों का भण्डार इस मंदिर में एकत्रित हो सका। उसकी सुरक्षा और देखभाल भी वे स्वयं किया करते थे। इन ग्रंथों में जैन ग्रंथ ही संकलित नहीं किये गये थे, अपितु अन्य मतों के ग्रंथों का अच्छा संग्रह विद्यमान है। संस्कृत अध्ययन का यह मंदिर बड़ा अच्छा केन्द्र माना जाता रहा। दूर-दूर से विद्वान आकर इस भण्डार के ग्रंथ देखा करते या उनसे नकल उतार कर अपनी प्रति बनाकर ले जाते। राजासाहब ने इतना बड़ा पुस्तकालय बनवाकर भावी पीढ़ी पर बड़ा भारी उपकार किया है। इस भंडार की सूची बनाने का मुझे सौभाग्य मिला, इसके लिए मैं प्रभु का कृतज्ञ हूँ। कैसे यह सूची तैयार हो सकी, सो इसका विवरण निम्न प्रकार है:

देहाती कहावत है कि ‘बारह वर्ष में घूरे के भी दिन फिरते हैं’ पर इस ग्रंथ के दिन फिरने को इक्कीस वर्ष लग गये हैं। और यह तो पहला ही भाग है, जो भारत सरकार के अनुदान से ही प्रकाशित हो रहा है, आगे के भागों का क्या होगा यह अनुसंधित्सु जगत गंभीरतापूर्वक विचार करें। ऐसा नीरस ओर आँख फोड़ू काम, जिसके पीछे अर्थलाभ तनिक-सा भी न हो, कौन करने को तैयार है? मुझे तो आशंका है कि पुरानी हस्तलिखित पोथियाँ वाचने वालों की पीढ़ी ही चुक रही है। मैंने जो कुछ सामग्री संकलित की है, वह शोध की दृष्टि से बड़ी महत्वपूर्ण है। उसके प्रकाशन की तुरन्त ही व्यवस्था की अपेक्षा की जाती है।

इस समय उन स्वर्गस्थ पुण्यविभूतियों का अभाव दिल को दुखा रहा है, जो इस महान यज्ञ के पुरोधा थे। स्व. डा. आदिनाथ नेमिनाथ उपाध्ये और बाबू छोटेलालजी कलकत्ता व स्व. डॉ. हीरालालजी – ये तीनों ही इस कला के पारखी थे। आज वे इस ग्रंथ को देख पाते तो बहुत ही प्रसन्न होते। यह कार्य कैसे प्रारम्भ हुआ इसकी बड़ी लम्बी रामकहानी है। सन् १९६०-६१ में मैं अपने छात्रों के साथ काश्मीर यात्रा पर गया था। उसी वर्ष ‘ओरिएंटल कन्फ्रेंस’ की बैठक भी श्रीनगर में हो रही थी। मुझे पता चला कि डॉ. उपाध्ये और डॉ. हीरालालजी यहाँ विद्यमान हैं, तो मैं तुरन्त ही उनका होटल ढूँढकर उनसे जा मिला। डॉ. उपाध्ये बड़ी सहृदयता और प्रेम से मिले और मुझसे Catalogue तैयार करने को कहा। मैं तब नहीं जानता था कि Catalogue किस चिड़िया का नाम होता है। मैंने तो सिर्फ डॉ. उपाध्ये का शुभाशीर्वाद पाने एवं उनके वरदहस्त की छत्रच्छाया प्राप्त करने के प्रलोभन में स्वीकृति दे दी। डॉ. उपाध्ये ने दिल्ली में मिलने को कहा। मैं एक सप्ताह बाद उनसे दिल्ली में मिला। तब मैं दरियागंज में रहता था। उन्होंने Catalogue संबंधी प्रोफार्मा

की, जो भारत सरकार द्वारा अधिकृत है, व्यवस्था करा दी और बा. पन्नालालजी अग्रवाल से मिल लेने का मुझे सुझाव दिया। बा. पन्नालालजी ने दिल्ली के शास्त्रभंडारों के अधिकारियों से मेरा परिचय करा दिया और मुझे हस्तलिखित ग्रंथ मिलने लगे। मैं अपनी लेखन-सामग्री एवं कुछ संदर्भ ग्रंथों को लेकर नया मंदिर की धर्मशाला के एक कमरे में बैठ गया। जैसी ही पहला हस्तलिखित ग्रंथ खोला और पढ़ने का प्रयास किया तो आंखों तले अंधेरा छा गया। कुछ भी समझ में न आया और न वांच सका। जीवन में हस्तलिखित ग्रंथ वांचने का दूसरा अवसर था। मैं घबरा गया कि यह सब इतना बड़ा काम कैसे होगा और उपाध्येजी को दिये हुए वचन का निर्वहण कैसे होगा? इसी चिन्ता में वहीं लेट गया, नींद आ गई। स्वप्न में किसी ने कहा, “घबराओ नहीं, लगे रहो, सब कुछ हो जायेगा।” आँख खुली तो घर चला आया। निराशा के कारण किसी भी काम में मन न लगा। उन दिनों स्व. बा. छोटेलालजी कलकत्ता वीर सेवा मंदिर में विद्यमान थे। वे वर्षों से बंद पड़े ‘अनेकान्त’ के पुनः प्रकाशन का प्रयास कर रहे थे। उनका स्वास्थ्य बहुत ही कमजोर था, दम की पीड़ा थी, फिर भी काम में लगे रहते थे।

प्रायः प्रतिदिन मैं उनके पास जा पहुँचता और उन्हें अपनी कठिनाईयों से अवगत कराया करता, पर उन्होंने बड़ा धीरज बंधाया और सान्त्वना दी तथा पं. गौरीशंकर हीराचंद ओझा का ‘प्राचीन लिपि और वर्णमाला का विकास’ ग्रंथ मुझे पुस्तकालय से निकाल कर दिया और समझाया कि अक्षरों का क्रमिक विकास कैसे हुआ और देवनागरी लिपि का किस तरह विकास हुआ। इस ग्रंथ से मुझे बड़ा सहारा मिला और धीरे-धीरे मैं हस्तलिखित ग्रंथ चटाचट वांचने लगा और इस तरह यह ग्रंथ तैयार हो सका।

इस ग्रंथ को और अधिक उपयोगी बनाने के लिए मैंने और भी कई ग्रंथ, सन्दर्भग्रंथों का सहारा लिया और जिस ग्रंथ का जहाँ कहीं थोड़ा-सा भी उल्लेख मिला उस ग्रंथ तथा उसकी पृष्ठ संख्या का Cross reference के रूप में उल्लेख कर डाला, जिससे अनुसंधित्सु पाठक को एक ही स्थान पर कई उद्धरण प्राप्त हो जाय। इस तरह मेरा काम गति पकड़ने लगा।

इस तरह अक्टूबर १९६७ तक मैंने धर्मपुरा, पंचायती मंदिर, सेठ काकूचा, शाहदरा के सभी ग्रंथ तथा वैदवाड़ा के कुछ ग्रंथों का विवरण नोट कर लिया था। यद्यपि मैं जुलाई १९६७ में शाहदरा स्थित स्वनिर्मित मकान में रहने लगा था, फिर भी वेदवाड़े के मंदिर में रोज शाहदरा से जाता था और ग्रंथसूची का काम करता था। इसी बीच नवम्बर १९६७ में मेरी पदोन्नति प्रिन्सिपल के रूप में हो गई। ग्रंथसूची का काम स्थायी रूप से बंद कर देना पड़ा, जिसके दो कारण थे : एक तो मेरा शासकीय उत्तरदायित्व बढ़ गया था; दूसरा ग्रंथसूची के प्रकाशन के मुझे कोई आसार दिखाई नहीं दे रहे थे। यदि प्रकाशन की तकनीक भी आशा कहीं से मिलती हुई दिखती, तो मैं इस काम को और अधिक बढ़ाता जाता, पर प्रकाशन के अभाव में मैं सर्वथा निराश हो गया और ग्रंथसूची का काम ठप्प पड़ गया। विभिन्न स्थानों पर विभिन्न व्यक्तियों से इसके प्रकाशन की चर्चा की, पर महाकवि बिहारी की यह उक्ति –

“करलें सूँघ सराह लें सबे रहे गहि मौन।

रे गंधी ! मति अंध तू अतर दिखावत कौन॥”

चरितार्थ हो रही थी। अचानक जनवरी ७२ में ज्ञानपीठ से आदेश हुआ कि भारत सरकार के निर्धारित प्रोफार्मा पर

सूचनाएँ तैयार की जाय। जनवरी ७२ से मैं उसमें लग गया और सूचनाएँ तैयार कर डाली। फिर भी प्रकाशनमें अनेकों अड़ंगों और गतिरोध आने लगे और मैं निराशा और निरुत्साह के अंधकार में भटकने लगा। वीर निर्वाण शताब्दी के अवसर पर भी विभिन्न समितियों से अनुरोध करता फिरा, पर व्यर्थ गया। अंततः इतना अधिक निराश हुआ कि ऐसे ठोस, पर नीरस साहित्यिक कार्यक्रम भी न किया जाय और मन में इतनी उद्विग्नता आ गई कि ‘अर्द्धकथानक’ के कर्तापं. बनारसीदास की भांति उनके श्रृंगारी ग्रंथ की तरह इस संपूर्ण ग्रंथ को भी जमना में प्रवाहित करने को तैयार हो गया था। जब सभी कोई विद्वान या शोधकर्ता इसकी चर्चा करता, तो मेरा गला भर जाता और सोचता कि सचमुच ही ऐसे ठोस शोध कार्य करने में तिल-तिल खून जलाना और आँख फोड़ना महान् पातक है।

मुझे इस ग्रंथ की तैयारी में प्रत्यक्ष अथवा परोक्ष रूप में जिन विद्वानों एवं ग्रंथकर्ताओं का सहयोग और मार्गदर्शन प्राप्त हुआ है, उन सबके प्रति अपनी विनयांजलि प्रस्तुत करता हूँ। इस ग्रंथ में कुछ प्रूफ संबंधी त्रुटियाँ रह गई हैं, उनकी क्षमायाचना करते हुए निवेदन करना चाहता हूँ कि

“यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखतं मया।

यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥”

इस मंत्र का अक्षरशः पालन किया गया है। अतः मूल प्रति में जैसा पढ़ा गया वैसा छपा गया; जब तक कोई प्रमाण नहीं मिला, तब तक संशोधन का दुस्साहस नहीं किया है, अतः छंदोभंग, यतिदोष आदि अनेकों त्रुटियों के लिए पाठकों से क्षमा-याचना करता हूँ। इस ग्रंथ में केवल १२६० हस्तलिखित पाण्डुलिपियों का विस्तृत विवरण अंग्रेजी तथा आदि-अंत भाग, प्रशस्ति, अन्य ग्रंथों के उद्धरण आदि हिन्दी संस्कृत में दिये हैं। भारत सरकार का प्रोफार्मा ऐसा ही है, अतः तदनुसार ही सारा काम किया है।

इस अवसर पर दिल्ली के जैन भण्डारों के व्यवस्थापकों का आभार व्यक्त करना चाहता हूँ, जिन्होंने मेरे विश्वास पर लगभग पचास हजार की प्रचुर मात्रा में पाण्डुलिपियाँ दी और मैं यह सब कार्य कर सका और मुझे आनन्द की अनुभूति हुई।

मैं श्री रामकृष्ण वर्मा, शिक्षा अधिकारी, शिक्षा मन्त्रालय, भारत सरकार का विशेष आभारी हूँ, जिन्होंने इसके प्रकाशन के अनुदान दिलाने हेतु पर्याप्त रुचि ली। इस कार्य के लिए मैं अपनी पत्नी के उपकार को भी कैसे भूल सकता हूँ, जिसने उस समय हर कठिनाई में मेरा साथ दिया।

साभार : दिल्ली जिन ग्रन्थ रत्नावली की प्रस्तावना से

प्रकाशक : भारतीय ज्ञानपीठ, दिल्ली

वी. सं. २५०७, वि. सं. २०३७, ईस्वीसन् १९८१

१९८८ में श्री दिगम्बर जैन अतिशय क्षेत्र प्रबंध समिति के पदाधिकारियों/ट्रस्टियों ने एक संकल्पना की कि, क्यों न बुंदेलखण्ड में यत्र-तत्र बिखरी, असुरक्षित, अव्यवस्थित हस्तलिखित शास्त्र-संपदा को एकत्रित किया जाय ? इस संकल्पना को साकार करने के लिए इसका केन्द्र खजुराहो चुना गया। श्री दिगम्बर जैन अतिशय क्षेत्र, खजुराहो के तत्कालीन मंत्री स्व. श्री कमलकुमार जैन, छतरपुर और तत्कालीन अध्यक्ष श्री दशरथ जैन, छतरपुर ने अपने नेतृत्व में एक टीम बनाई तथा श्री नीरज जैन एवं श्री निर्मल जैन, सतना जैसे सामाजिक कार्यकर्ताओं व जैन मनीषियों का मार्गदर्शन और सहयोग प्राप्त कर शास्त्र संकलन का कार्य प्रारम्भ कर दिया।

हस्तलिखित जैन शास्त्र सम्पदा के एकत्रीकरण के महायज्ञ में प्रथमाहुति के रूप में इन समाज सेवकों ने अपने व्यक्तिगत शास्त्रसंग्रहों को प्रदान किया। कई चरणों में अलग-अलग टीमों बनाकर बुंदेलखण्ड के लगभग २५० स्थानों का दौरा किया, जिनमें निम्नलिखित स्थानों से इन्हें हस्तलिखित जैन शास्त्र प्राप्त हुए - महोवा, द्रोणगिरि, वक्सवाहा, सुनवाहा, सरई, जासांड़ा, कवरई, दरगुवाँ, तिगोड़ा, हीरापुर, वेंधा, पहाड़गाँव, परा, ईसानगर, तेदूखेड़ा, देवरान, महाराजगंज, फुटवारी, भगवाँ, बीला, मवई, बमीठा, कुटौरा, मुँगवाई, गुनवारी, धनगवाँ, वमनारा, दलीपुर, कुमी, किशुनगढ, शाहगढ, पहाड़ीखेरा, वृजपुर, गुनौर, अमानगंज, फुटवारी, गैसागाद, पीरा, हटा, निवाई, अथाई, गोरखपुरा, पाटन, मड़देवरा, बरमा, फरुखाबाद, मऊसहानिया, भोयरा, कुपी, चन्द्रनगर, इटवा, बडामलहरा, दमोह आदि।

शास्त्र संकलन में पं. अजितकुमारजी, द्रोणगिरि; मा. चन्द्रभान जैन, घुवारा; श्री भागचन्द्र जैन, घुवारा; श्री सि. रुपचंद, प्रकाशचन्द्र जैन, हीरापुर; श्री कस्तूरचंद फट्टा, श्री विजयकुमार जैन, श्री दीपचन्द्र जैन, पं. गोविन्दास कोठिया, अहार; पं. भागचंद जैन 'इन्दु', गुलगंज आदि ने अपना अमूल्य समय देकर पूर्ण समर्पण भावना से सहयोग किया। और भी अनेक लोगों के योगदान से लगभग १४०० ग्रंथों का एक अच्छा शास्त्र भण्डार हो गया। इसका नाम 'आचार्य कुन्दकुन्द हस्तलिखित श्रुत भण्डार, खजुराहो' रखा गया।

श्री सत्श्रुत प्रभावना ट्रस्ट, भावनगर के आर्थिक सहयोग से कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ में जैन साहित्य सूचीकरण का कार्य डॉ. अनुपम जैन ने बड़ी दक्षता एवं कुशलता से स्वयं के निर्देशन में प्रारम्भ करवाया। हस्तलिखित जैन साहित्य की सूचीयाँ तैयार करवाने के क्रम में उन्होंने अमर ग्रन्थालय-दिगम्बर जैन उदासीन आश्रम, इन्दौर के उपरान्त श्री दिगम्बर जैन अतिशय क्षेत्र, खजुराहो के वर्तमान मंत्री श्री निर्मल जैन, सतना से खजुराहो शास्त्र भण्डार की परिग्रहण पंजी की फोटोकापी भेजने का अनुरोध किया। श्री निर्मलजी ने सूचीकरण कार्य में उत्साहवर्द्धन करते हुए तुरंत पंजी उपलब्ध करवा दी।

सूचीकरण परियोजना के अन्तर्गत अप्रकाशित ग्रंथसूची विभाग में जून-२००० तक १२ विभिन्न ग्रंथ भण्डार कम्प्यूटर द्वारा सूचीबद्ध हो चुके थे। १ अगस्त २००० को श्री हीरालाल जैन, अध्यक्ष-श्री सत्श्रुत प्रभावना ट्रस्ट,

भावनगर एवं उनकी पत्नी तथा डॉ. अनुपम जैन, परियोजना निदेशक एवं मानद सचिव – कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ और मैं (डॉ. महन्द्रकुमार जैन ‘मनुज’ शोधधिकारी), खजुराहो पहुँचे। छतरपुर से डॉ. रमा जैन भी इस टीम में सम्मिलित हो गई थी।

खजुराहो के श्रुत भण्डार का अवलोकन करके पाया कि वहाँ के शास्त्र, बनाई गई सूची के अनुसार उन नम्बरों पर व्यवस्थित नहीं है। कारण कि अध्ययनार्थ लिए गए शास्त्र पुनः उसी नम्बर पर नहीं पहुँचे, एक वेस्टन से निकाले गए शास्त्र उसी वेस्टन में नहीं रखे गए। शास्त्रों को निकाल कर सुखाने के बाद पुनः यथावत् नहीं रखा जा सका होगा। यह सब देखकर निर्णय लिया गया कि कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ, इन्दौर के सूचीकरण परियोजना के विशेषज्ञ पुनः १०-१२ दिन के लिए खजुराहो आकर शास्त्र भण्डार व्यवस्थित करेंगे तथा उनके साथ सहयोग के लिए खजुराहो प्रबंध समिति एक ऐसे व्यक्ति को भी बुला लेगी जिन्होंने पहले इस भण्डार का सूचीकरण किया हो, या भण्डार की जानकारी रखते हो।

निरीक्षण टीम के लौटते समय खजुराहो दिगंबर जैन अतिशय क्षेत्र के व्यवस्थापकों, अधिकारियों ने टीम का व्यक्तिशः सम्मान किया।

खजुराहो प्रबंध समिति के मंत्री श्री निर्मल जैन से डॉ. अनुपम जैन के पत्रसम्पर्क एवं फोनवार्ता के उपरान्त दिनांक १९.१०.२००० से २८.१०.२००० तक के लिए मैं और मेरी पत्नी श्रीमती आशा जैन खजुराहो के भण्डार का सर्वेक्षण और उसे व्यवस्थित करने गये। इस कार्य में सहयोग के लिए श्री भागचन्द्र जैन ‘इन्दु’ – गुलगंज से अनुरोध किया था, किन्तु वे अपनी व्यस्तताओं के कारण समय नहीं दे सके। २० से ७ अक्टूबर तक खजुराहो में रहकर हम दोनों ने कार्य सम्पन्न किया।

जो देखा/पाया

- ★ इस ग्रंथ भण्डार की परिग्रहण पंजी (शास्त्र सूची) तीन थी। प्रथम पंजी जिस विद्वान ने भी तैयार की हो, उसमें बहुत मेहनत की गई। शास्त्र संकलन के लगभग अन्तिम चरण में पं. श्री अजितकुमारजी जैन, द्रौणगिरी एवं पं. भागचन्द्र जैन ‘इन्दु’, गुलगंज, फरुखाबाद से २२३ पाण्डुलिपियाँ लाये थे। इनकी भी सूची एक अलग पंजी पर क्रमांक- १ से प्रारंभ करके तैयार की गई।
- ★ दिनांक १४/०६/१९९६ से स्व. पं. श्री गोविन्ददास कोठिया, एम ए., अहार एवं श्री पं. भागचन्द्र जैन ‘इन्दु’, गुलगंज ने यहाँ की पाण्डुलिपियों के पुनः सूचीकरण का कार्य प्रारम्भ किया। यह सूची पुरानी सूची से अलग एक तीसरी नयी पंजी पर क्रमांक १ से प्रारंभ की गई और यह पंजी भर जाने पर द्वितीय पंजी जिसमें २२३ पाण्डुलिपियों के विवरण थे, उसमें आगे के विवरण दिए। इन्होंने नये नम्बर के साथ-साथ पुरानी पंजी का भी नम्बर दिया था। पुरानी पंजी में जो सूची थी, उसमें से इन्हें १०३ ग्रंथ नहीं मिले। उन अनुपलब्ध नम्बरों के स्थान यथा क्रम इन्होंने अपने द्वारा बनाई पंजी में रिक्त छोड़े थे।
- ★ स्व. पं. कोठियाजी एवं पं. इन्दुजी इन दोनों विद्वानों ने निःसंदेह बहुत मेहनत व त्याग किया है। क्योंकि प्राचीन हस्तलिखित पाण्डुलिपियों का विवरण तैयार करना सबके बूते की बात नहीं है।
- ★ हमने पाया कि ग्रंथ यथास्थान नहीं थे।

- ★ वेस्टन पर नम्बर कुछतथा उसमें ग्रंथ किसी अन्य नम्बर का था।
- ★ जिस वेस्टन में ५-६ ग्रंथ थे, उसमें एक ग्रंथ था।
- ★ सूची में २६-२७ ग्रंथ एक साथ एक पोटली में थे, इस तरह की २-३ पोटलियाँ बनी थी।
- ★ एक बस्ते में दीमक से हटकरतिरुला कीतरह और सफेदछोटी इल्ली कीतरह दो प्रजातियों के कीड़े लगे मिले।
इससे प्रतीत होता है कि नियमित देखभाल नहीं हो पा रही होगी, जो ग्रंथ किन्हीं अध्येताओं या साधुओं ने अध्ययनार्थ लिए होंगे वे उसी स्थान और उसी वेस्टन में नहीं पहुँच पाये होंगे और शास्त्रों को सुखाए जाने के बाद वे यथास्थान और उसी वेस्टन में नहीं रखे जा सके होंगे।

हमने क्या किया

- ★ पूर्व की तीनों परिग्रहण पंजियाँ और ज्ञानपीठ से बनी परीक्षण पंजी, सबको निरस्त करके नयी सूची व्यवस्थित की है, जो आपके हाथों में है। इसका प्रथमतः आधार बनाया भण्डार का पुराना रजिस्टर।
- ★ सभी ग्रंथों को अलमारियों से बाहर निकालकर प्रत्येक ग्रंथ को चेक किया गया, प्रारंभ या प्रशस्ति से उसका नाम मिलाया गया।
- ★ पुराने रजिस्टर में १०५१ प्रविष्टियाँ थी। इससे आगे अन्य दो रजिस्ट्रों से विवरण मिलान करते हुए शास्त्रों और वेस्टनों पर अग्र संख्याएँ अंकित की गई।
- ★ हम कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ से कैटलॉग कार्ड भी ले गये थे। जिन वेस्टनों में एक से अधिक ग्रंथ व्यवस्थित किए गये उनमें बाहर सैफ्टीपिन से कार्ड अनुलग्न कर दिया गया है। उसमें उस वेस्टन के शास्त्रों के नाम और नम्बर अंकित किए गए।
- ★ वेस्टनों पर नम्बर अंकित करने के लिए स्लिपें लगाई व स्केच पेन से वेस्टन कपड़े पर भी नम्बर लिखे।
- ★ व्यवस्थीकरण के दौरान कीड़े लगे शास्त्र के बस्तों को ग्रंथ भण्डार के बाहर निकालकर साफ किया, चार दिन तक सुखाया, पुनः साफ किया और व्यवस्थित करके रखा।
- ★ जो वेस्टन खबाब हो रहे थे उन्हें बदला, जिन शास्त्रों के साथ कुछ आधार नहीं था उनमें कूट-गत्ता लगाकर सुरक्षित किया।
- ★ व्यवस्थित सूचीबद्ध कुल ग्रंथ संख्या १३७४ हुई। इन्दुजी एवं कोठियाजी को पुन सूचीकरण के समय पुरानी सूची के अनुसार जो १०३ ग्रंथ नहीं मिले थे, उनमें से हमें ३५ ग्रंथ प्राप्त हुए। शेष ६८ ग्रंथों सहित कुल १२३ ग्रंथ हमें नहीं मिले, जिनको पहले २-३ स्तरों में विवरण तैयार कर सूचीबद्ध किया गया था।
- ★ शास्त्रों के लिए पहले ६ अलमारियाँ थी, हमने एक अलमारी और खाली करवाकर ७ अलमारियों में शास्त्र व्यवस्थित किये।

अलमारी नं. १. इसमें व्यवस्थित ग्रंथ परिग्रहण संख्या १ से २४५ तक

इसमें अनुपलब्ध ग्रंथ- ५, ६, ९, ६९, ७०, ७३, ८०-९५, १२२, १३०, १४०,

१४८, १४९, १६२, १८८-१९१, १९५, २०३, २१७, २३३, २३४, २३९.

- अलमारी नं. २. इसमें व्यवस्थित ग्रंथ परिग्रहण संख्या २४६ से ५०० तक
इसमें अनुपलब्ध ग्रंथ - २६४, ३५८, २५९, ३६०, ३६१, ४४६, ४४७, ४५६, ४६६
- अलमारी नं. ३. इसमें व्यवस्थित ग्रंथ परिग्रहण संख्या ५०१ से ८०० तक
इसमें अनुपलब्ध ग्रंथ - ५०५, ५०६, ५३०-५३२, ५६४, ५७९-५८६, ५९५, ६१४,
६५५, ६५७-६८०, ६८२-६८९, ६९१, ६९७, ७४१, ७४५, ७४७, ७५८, ७७६
- अलमारी नं. ४. इसमें व्यवस्थित ग्रंथ परिग्रहण संख्या ८०१ से १००० तक
इसमें अनुपलब्ध ग्रंथ - ८१४, ८५५, ९५३, ९५४-९५६, ९७३, ९७९.
- अलमारी नं. ५. इसमें व्यवस्थित ग्रंथ परिग्रहण संख्या १००१ से १२८० तक
इसमें अनुपलब्ध ग्रंथ - १०५३, १२८०.
- अलमारी नं. ६. इसमें व्यवस्थित ग्रंथ परिग्रहण संख्या १२८१ से १३७४ तक
इसमें अनुपलब्ध ग्रंथ - १३२४-१३२८, १३५५, १३५६, १३५८.
- अलमारी नं. ७. इसमें लगभग २५० ऐसे शास्त्र रखे गये हैं, जिनके विवरण तैयार नहीं हैं। ये शास्त्र पहले पोटलियों में बंधे हुए अलमारियों के उपर 'रफ' लिखकरके रखे हुए थे। हमने नये वेस्टन मँगवाकरग्रंथों को अलग-अलग करके, अधिकांशके साथ क्षेत्र द्वारा प्रकाशित कार्ड लगा दिये हैं। कुछवस्तुतः रफ है, वे भी इसी में हैं। इनके विवरण तैयार होने का कार्य शेष है। इसमें अधिक समय लगेगा।

- ★ उपरोक्त विवरण के साथ सभी अलमारियों के बाहर हमने स्लिपें लगा दी हैं। जिससे शोधकर्ताओं को कोई कठिनाई न हो।
- ★ सभी अलमारियों में कुनैन की टिकिया डाल दी तथा अलमारियों के उपर रखे फालतू कपड़े, लकड़ी, किताबें आदि हटवा दिए हैं।

कुछ सुझाव

★ अलमारी नं. ६ के नीचे पाये अलमारी में धंसे हुए हैं, अर्थात् वह क्षत हैं, बन्द नहीं होती हैं। इस कारण ग्रंथों को चूहे आदि क्षति पहुँचा सकते हैं। अतः उसकी मरम्मत करवा लेना चाहिये या बदल लेना चाहिए। जब अलमारी बदली जाये तो उसके ग्रंथों को पुनः यथावत् अनुक्रमसे रख दिया जाये।

★ ग्रंथ भण्डार वाले कक्ष में दो अलमारियों, एक सन्दूक में तथा कुछ बाहर क्षेत्र का अन्य सामान भी रखा है। हमारा सुझाव है कि इस कक्ष में मात्र हस्तलिखित शास्त्रों के अतिरिक्त कुछ सामान न हो। क्योंकि अन्य सामान के साथ-साथ ग्रंथों में भी कीड़े लगने की सम्भावनाएँ होती हैं।

★ जब कोई भी अध्येता/शोधकर्ता/मुनिराज ग्रंथ मंगाएँ तो केवल भण्डार और अलमारियाँ खोलकर छोड़ देने की बजाय, एक जानकार व्यक्ति स्वयं ग्रंथ निकलवादे, उसका नम्बर एक रजिस्टर पर नोट करे और वापस मिलने पर वह पूर्ववत् उसी जगह रखवा दे।

★ यह निश्चित करें कि अमुक अधिकारियों की स्वीकृति के बगैर ग्रंथ ग्रंथालय के बाहर नहीं जायेगा।

★ समय-समय पर भण्डार जरूर खोला जाय तथा दीमक आदि न लग जाय इसकी सावधानी बरती जानी चाहिये।

★ जो ग्रंथ सूचीबद्ध नहीं हो पाये हैं, उनकी सूची भी तैयार करवाली जाना चाहिये।

खजुराहो में एक सप्ताह के प्रवास के दौरान वहाँ के व्यवस्थापकों एवं स्थानीय अधिकारियों ने हमारे आवास-भोजनादि का उत्तम प्रबंध किया तथा ग्रंथ भण्डार के लिए जो वेस्टन कुनैन-टिकिया, पिन, गोंद आदि की मांग की, तुरन्त उपलब्ध करवाये। मैनेजर श्री जी. एल. जैन ने हमारे द्वारा संशोधित सूची पंजी तथा षट्पाहुड ग्रंथ की फोटोकापी भी हमें निःशुल्क प्रदान की। सभी पदाधिकारियों व व्यवस्थापकों के हम आभारी हैं।

साभार : आचार्य कुन्दकुन्द श्रुतभंडार, खजुराहो में संगृहित

पाण्डुलिपियों की सूची से

प्रकाशक : श्री सत्श्रुत प्रभावना ट्रस्ट, भावनगर

वी. सं. २५२७, वि. सं. २०५७, ईस्वीसन् २०००

વિભાગ-૩
સુરક્ષા અને માર્ગદર્શન

પૂજ્ય દાદાગુરુશ્રી શાસ્ત્રોદ્ધારના કામમાં એવા તે ઓતપ્રોત બની ગયા હતા કે જાણે એ એમનું જીવનકાર્ય કે એમનો જીવન-આનંદ જ ન હોય ! પૂર્વાચાર્યો અને અન્ય વિદ્વાનોએ મહાશ્રમ અને સાધનાપૂર્વક રચેલ પ્રાચીન-અર્વાચીન સ્વદર્શનના કે ઈતર ગ્રંથોની રક્ષા, એના મૂલ્યાંકન, લેખન આદિ બાબતમાં તેઓ ખૂબ ઊંડા ઊતર્યા હતા. એમની આવી અવિહત જ્ઞાનપ્રીતિને લીધે જ તેઓએ આજથી આશરે પોણો સો વર્ષ પહેલાં (વિ. સ. ૧૮૫૨માં) વડોદરામાં શ્રી આત્માનંદ જૈન જ્ઞાનમંદિરની^૧ અને તે પછી કેટલાંક વર્ષે છાણીમાં છાણી જ્ઞાનભંડારની સ્થાપનાની પ્રેરણા આપી હતી. આ જ્ઞાનભંડારોમાં નવ હજાર ઉપરાંત ગ્રંથોનો સંગ્રહ છે, જેમાં તાડપત્રીય અને કાગળ ઉપર લખાયેલી, એમ બંને પ્રકારની પ્રતો છે. એમાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, રાજસ્થાની, ગુજરાતી આદિ ભાષામાં રચાયેલ શાસ્ત્રીય ગ્રંથો ઉપરાંત વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષ, છંદ, અલંકાર, નાટક, આયુર્વેદ, શિલ્પ, જ્યોતિષ જેવા વિવિધ વિષયના તેમજ જુદાં જુદાં દર્શનોને આવરી લેતા ગ્રંથોનો વિપુલ અને હાલુમૂલો સંગ્રહ છે. આ ભંડારોમાં આવી નિર્મળ જ્ઞાનોપાસનાની વ્યાપક દૃષ્ટિએ જ ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલ હોવાથી એ દેશ-વિદેશના જૈન અને જૈનેતર વિદ્વાનોને માટે સમાન રીતે ઉપયોગી અને ઉપકારક બની શક્યા છે. પ્રાચીન ગ્રંથોનો એવો ઉત્તમ સંગ્રહ કરવા ઉપરાંત બીજું મહાન કાર્ય તેઓએ એ કર્યું કે જે ગ્રંથોની પ્રતિઓ અન્યત્ર અપ્રાપ્ય, અતિવિરલ કે જીર્ણશીર્ણ હતી એવા જૈન-જૈનેતર સંખ્યાબંધ ગ્રંથોની પોતાની જાતદેખરેખ નીચે, કુશળ લલિયાઓને હાથે, નકલો કરાવી હતી. એક જમાનામાં તેઓશ્રીના હાથ નીચે એકીસાથે પચીસ-પચીસ, ત્રીસ-ત્રીસ લલિયા કામ કરતા હતા. એ દશ્યનું આજે પણ સ્મરણ થઈ આવતા જાણે એમ જ લાગે છે કે કોઈ જ્ઞાનોદ્ધારની એક મહાશાળા ચલાવી રહ્યા છે અને એમાં પોતાની સર્વ શક્તિનું સિંચન કરી રહ્યા છે.

વળી, પ્રાચીન ગ્રંથોના સંગ્રહ અને રક્ષણ માટે જેમ તેઓએ નવા જ્ઞાનભંડારો સ્થાપાવ્યા હતા, તેમ જુના જ્ઞાનભંડારોને વ્યવસ્થિત અને સુરક્ષિત બનાવવા માટે પણ ખૂબ જહેમત ઉઠાવી હતી. પાટણ, લીંબડી આદિમાં રહેલાં ભંડારો તેઓની આવી જ્ઞાનભક્તિની કીર્તિગાથા બની રહે એમ છે.

અને પાટણમાં નવું સ્થાપાયેલ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર તો, પાટણના સંખ્યાબંધ અવ્યવસ્થિત બની ગયેલ ગ્રંથભંડારોના સુવ્યવસ્થિત મહાભંડારરૂપ બની ગયેલ હોવાથી, જૈન વિદ્યા અને ભારતીય વિદ્યાના દેશ-વિદેશના અભ્યાસીઓ માટે જ્ઞાનતીર્થ સમાન બની ગયેલ છે. આ જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપનામાં પૂજ્ય દાદાગુરુદેવે જે ઝંખના સેવી હતી અને પ્રેરણા આપી હતી તે સૌ કોઈને માટે દાખલારૂપ બની રહે એમ છે.

નવા જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના અને જૂના જ્ઞાનભંડારોની સુરક્ષાની સાથે સાથે જ પ્રાચીન શાસ્ત્ર ગ્રંથોના ઉદ્ધાર તરફ પણ તેઓશ્રીનું પૂરેપૂરું ધ્યાન હતું અને એટલા માટે આવા ગ્રંથોના સંશોધન-સંપાદન અને શુદ્ધીકરણ માટે તેઓ જાતે કામ કરતા અને બીજાઓને પ્રેરણા આપતા. ભાવનગરની શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થતી શ્રી આત્માનંદ જૈન ગ્રંથમાલા, પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી જૈન ઐતિહાસિક ગ્રંથમાલા વગેરેના સંચાલન અને વિકાસ માટે તેઓ હંમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેતા હતા. આ કાર્યમાં પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજ, પૂજ્યપાદ આચાર્ય

૧. આ જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના અંગે પ્રોસિડિંગ બુકમાં જે નોંધ સચવાઈ રહી છે, તે નીચે મુજબ છે :

“અહીં । પરમપૂજ્ય જૈનધર્માચાર્ય ૧૦૦૮ વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી - આત્મારામજી મહારાજ કેલાસવાસી થવાથી તેમની યાદગીરી રાખવા માટે વડોદરામાં થયેલી જાહેરસભા - સં. ૧૮૫૨ના જેઠ સુદ ૧૧ રવિવાર તા. ૨૧ જૂન સને ૧૮૯૬ના રોજ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજની અધ્યક્ષતામાં જેનો (અને) જૈનેતર, વડોદરા શહેરના વિદ્યાધિકારી, વિદ્વાનો, નાગરિકોની જાહેરસભા જાનીશેરીની પૌષ્પશાળામાં મલી હતી. તે સભામાં તે વખતના પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજની પ્રેરણાથી શ્રી આત્મારામજી મહારાજના નામથી ફી જૈન લાયબ્રેરી સ્થાપવામાં આવે તો તેમાં મગનલાલ યુનીલાલ વૈદ્યે પોતાને સરકારમાંથી શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ મહારાજે કુમારપાળ પ્રબંધનું ભાષાંતર તેમના ફરમાન મુજબ કરવાથી પરિતોષિક-ઈનામ દાખલ મળેલી રકમમાંથી રૂ. ૫૦૧) આપવાની ભાવના તેમના પિતાશ્રીની સંમતિથી દર્શાવી તે વધાવી લેવામાં આવી અને આત્માનંદ જૈન જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપનાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો.”

મહારાજ શ્રી વિજયદાનસૂરિજી મહારાજ, પૂજ્યપાદ શ્રી હંસવિજયજી મહારાજના સુશિષ્ય મુનિવર શ્રી દોલતવિજયજી આદિ ઘણાનો ફાળો છે; છતાં આ ગ્રંથમાળાને એની શરૂઆતથી જ જીવિત રાખવામાં મારા પૂજ્ય દાદાગુરુશ્રીનો અને પૂજ્ય ગુરુશ્રીનો ફાળો અતિ મહત્વનો અને મોટો છે, એ સત્ય હકીકત છે.

અહીં એક વાત તો સમજી જ લેવાની છે કે પૂજ્ય દાદાગુરુશ્રીની જ્ઞાનોદ્ધારકતાની કે શાસનપ્રભાવનાની દરેકે-દરેક પ્રવૃત્તિમાં, કાયાની છાયાની જેમ મારા પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજને હંમેશાં ધર્મપુરુષાર્થ ભર્યો ઘણો મોટો ફાળો રહેતો. આ ઉપરથી સૌ કોઈને નિશ્ચિતરૂપે લાગશે કે ગુરુ-શિષ્યની આ જોડીએ જ્ઞાનોદ્ધારના પુણ્યકાર્યની પાછળ જ પોતાનું સમગ્ર જીવન સમર્પિત કરી દીધું હતું. મારામાં શાસ્ત્રસંશોધનની જે કંઈ અતિ અલ્પ, સ્વલ્પ સ્ફુર્તિ કે દૃષ્ટિ આવી છે, તે મારા આ બંને શિરછત્રોને જ આભારી છે; એટલું જ નહિ, પણ મારામાં જે કંઈ સારું છે, તે આ ગુરુયુગલની કૃપાનું જ ફળ છે,

સમદર્શીપણું, સ્નેહાળતા, વૈચ્યાવચ્ચ કરવાનો ભાવ વગેરે વગેરે તેઓશ્રીના વિશિષ્ટ ગુણોને લીધે તેઓનો પોતાનો સાધુસમુદાય નાનો હોવા છતાં એમની છત્રછાયામાં વિશાળ સાધુસમુદાય રહેતો હતો. તેઓનું સમુદાયમાં એવું બહુમાન હતું અને સમુદાયના હિતની તેઓ એવી ચિંતા સેવતા હતા કે એક વખત, વિ. સં. ૧૯૫૭માં, પૂજ્ય મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીને આચાર્ય પદવી આપવાની વાત આવી ત્યારે તેઓએ દીર્ઘદૃષ્ટિ અને સમયજ્ઞતા વાપરીને બંધ રાખવાની સલાહ આપી અને સૌએ એમની આ સલાહ માનપૂર્વક વધાવી લીધી. વળી, પંડિતવર્ય શ્રી બેચરદાસજી સામે શ્રીસંઘમાં વિરોધ જાગ્યો કે મુનિ શ્રી જિનવિજયજીએ દીક્ષાનો ત્યાગ કર્યો તે વખતે, તેઓ પ્રત્યે જરા પણ હીનભાવ સેવ્યા વગર, પૂજ્ય દાદાગુરુશ્રીએ એમને આશ્વાસન, હિતશિખામણ અને માર્ગદર્શન આપીને એમની વિશિષ્ટ શક્તિઓનો લાભ સમાજને મળતા રહે એ માટે જે પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે પૂજ્ય દાદાગુરુશ્રીની ઉદારતા, સાધુતા અને મહાનુભાવતાની સાક્ષીરૂપ બની રહે એમ છે. એમના જીવનમાં આવા તો અનેક પ્રસંગો મેં જોયા છે.

વિહાર

પૂજ્ય દાદાગુરુદેવશ્રીએ જ્ઞાનભંડારોના ઉદ્ધાર આદિને પોતાનું એક જીવનકાર્ય માનેલું હોવાથી મોટે ભાગે તેઓને એ કાર્યમાં જ ઓતપ્રોત રહેવું પડતું અને તેથી તેઓ વિહાર ઓછો કરી શકતા; છતાં તેઓશ્રીએ પંજાબ, રાજસ્થાન, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર આદિ પ્રદેશમાં વિચરીને ત્યાંની ભૂમિને પવિત્ર કરી હતી અને ત્યાંની જનતાને પોતાની સમદર્શી સાધુતાનો લાભ આપ્યો હતો. જ્ઞાનભંડારોના ઉદ્ધારની દૃષ્ટિએ પાટણ તો તેઓશ્રીની કર્મભૂમિ જ બન્યું હતું.

ગ્રંથરચના

તેઓશ્રીએ ખાસ કોઈ સ્વતંત્ર ગ્રંથની રચના નથી કરી, તે છતાં તેઓએ જૈન તત્ત્વસાર નામના ગ્રંથનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કર્યો હતો, જે છપાઈ ગયો છે; પણ તેઓની આત્મશુદ્ધિની અને પ્રભુના માર્ગનું અનુસરણ કરવાની તીવ્ર ઝંખના અને પોતાના દોષોના દર્શનથી થતી વેદના તેઓશ્રીની સ્તવન, સજ્જાય અને વૈરાગ્યપદોરૂપ કાવ્યકૃતિઓમાં જોવા મળે છે. આ કૃતિઓ સખ્યામાં ભલે ઓછી હોય, પણ પહાડમાંથી નીકળતી સરિતાની જેમ સંવેદનશીલ અંતરના ઊંડાણમાંથી સહજપણે પ્રગટેલી હોવાથી ગુણવત્તામાં ચઢિયાતી છે. તેઓશ્રીની આ હૃદયસ્પર્શી કાવ્યકૃતિઓ ‘આત્મકાંતિ પ્રકાશ’ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. એમ કહેવું જોઈએ કે અંતરસ્પર્શી જ્ઞાનરસ એ તેઓના જીવનરસ હતો. જ્યારે શરીર અશક્ત થઈ ગયું અને આંખોનું તેજ પણ અંદર સમાઈ ગયું, ત્યારે પણ કોઈ ને કોઈ વાચકો પાસે રાખીને તેઓ નિરંતર શાસ્ત્રશ્રવણ કરતા જ રહેતા; એમાં તે દુઃખમાત્રને વીસરીને આત્મિક આનંદનો અનુભવ કરતા. ક્યારેક મનમાં કોઈ કવિતા સ્ફુરી આવે તો પાસે રાખેલી સ્લેટ ઉપર મોટા-મોટા અક્ષરોથી ટપકાવી લેતા.

ઉપસંહાર

દાદાગુરુના ગુણોનું સ્મરણ અને સંકીર્તન કરતાં થાક તો મુદ્દલ લાગતો જ નથી અને એક પરમ ઉપકારી મહાપુરુષના ઉપકારોનું સ્મરણ કરતાં ચિત્ત અનેરો આહ્લાદ અનુભવે છે, પણ હવે આ ધર્મકથા પૂરી કરું.

- સાભાર : જ્ઞાનાંજલિ,

પ્રકાશક : સાગરગચ્છ જૈન ઉપાશ્રય, વડોદરા, વી.સં. ૨૪૮૫ - વિ.સં. ૨૦૨૫ - ઈસ્વીસન્ - ૧૯૬૯

પૂજ્યપાદ પ્રાતઃસ્મરણીય ગુણભંડાર પુણ્યનામ અને પુણ્યધામ તથા શ્રી આત્માનંદ જૈન ગ્રંથ રત્નમાલાના ઉત્પાદક, સંશોધક અને સંપાદક ગુરુદેવશ્રી ૧૦૦૮ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજ વિ.સં. ૧૯૯૬ના કાર્તિક વદિ પની પાછલી રાત્રે પરલોકવાસી થયા છે એ સમાચાર જાણી પ્રત્યેક ગુણગ્રાહી સાહિત્યરસિક વિદ્વાનને દુઃખ થયા સિવાય નહિ જ રહે, તે છતાં એ વાત નિર્વિવાદ છે કે જગતના એ અટલ નિયમના અપવાદરૂપ કોઈપણ પ્રાણધારી નથી. આ સ્થિતિમાં પણ વિજ્ઞાનવાનુ સત્પુરુષો પોતાના અનિત્ય જીવનમાં તેમનાથી બને તેટલાં સત્કાર્યો કરવામાં પરાયણ રહી પોતાની આસપાસ વસનાર મહાનુભાવો અનુયાયી વર્ગને વિશિષ્ટ માર્ગ ચીંધતા જાય છે.

પૂજ્યપાદ ગુરુદેવના જીવન સાથે સ્વગુરુચરણવાસ, શાસ્ત્રસંશોધન અને જ્ઞાનોદ્ધાર એ વસ્તુઓ એકરૂપે વણાઈ ગઈ હતી. પોતાના લગભગ ૫૦ વર્ષ જેટલા ચિર પ્રવજ્યાપર્યાયમાં અપવાદરૂપ અને તે પણ સકારણ વર્ષ બાદ કરીએ તો આખી જિંદગી તેઓશ્રીએ ગુરુચરણસેવામાં જ ગાળી છે. ગ્રંથમુદ્રણના યુગ પહેલાં તેમણે સંખ્યાબંધ શાસ્ત્રોના લખવા-લખાવવામાં અને સંશોધનમાં વર્ષો ગાળ્યાં છે. પાટણ, વડોદરા, લીંબડી આદિના વિશાળ જ્ઞાનભંડારોના ઉદ્ધાર અને તેને સુરક્ષિત તેમજ સુવ્યવસ્થિત કરવા પાછળ વર્ષો સુધી શ્રમ ઊઠાવ્યો છે. શ્રી આત્માનંદ જૈન ગ્રંથ રત્નમાલાની તેમણે બરાબર ત્રીસ વર્ષ પર્યંત અપ્રમત્તભાવે સેવા કરી છે. શ્રી આત્માનંદ જૈન ગ્રંથ રત્નમાલાના તો તેઓશ્રી આત્મસ્વરૂપ જ હતા.

પૂજ્યપાદ ગુરુદેવના જીવન સાથે છગડાનો ખૂબ જ મેળ રહ્યો છે અને એ અંકથી અંકિત વર્ષોમાં તેમણે વિશિષ્ટ કાર્યો સાધ્યા છે. તેઓશ્રીનો જન્મ વિ.સં. ૧૯૨૬માં થયો છે. દીક્ષા ૧૯૪૬માં લીધી છે, (હું જો ભુલતો ન હોઉં તો) પાટણના જૈન ભંડારોની સુવ્યવસ્થાનું કાર્ય ૧૯૫૬માં હાથ ધર્યું હતું. “શ્રી આત્માનંદ જૈન ગ્રંથ રત્નમાલા”ના પ્રકાશનની શરૂઆત ૧૯૬૬માં કરી હતી અને સતત કર્તવ્યપરાયણ અપ્રમત આદર્શભૂત સંયમી જીવન વીતાવી ૧૯૯૬માં તેઓશ્રીએ પરલોકવાસ સાધ્યો છે.

શાસ્ત્રલેખન અને સંગ્રહ

વિશ્વવિખ્યાત કીર્તિમંત પુનીતનામધેય પંજાબદેશોદ્ધારક ન્યાયામ્બોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયાનંદસૂરિવરની અવર્ણનીય અને અખૂટ જ્ઞાનગંગાના પ્રવાહનો વારસો એમની વિશાળ શિષ્યસંપત્તિમાં નિરાબાધ રીતે વહેતો રહ્યો છે. એ કારણસર પૂજ્ય પ્રવર પ્રાતઃસ્મરણીય પ્રભાવપૂર્ણ પરમગુરુદેવ પ્રવર્તકજી મહારાજશ્રી ૧૦૦૮ શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજશ્રીમાં પણ એ જ્ઞાનગંગાનો નિર્મળ પ્રવાહ સતત જીવતો વહેતો રહ્યો છે, જેના પ્રતાપે સ્થાન-સ્થાનના જ્ઞાનભંડારોમાંથી શ્રેષ્ઠ-શ્રેષ્ઠતમ શાસ્ત્રોનું લેખન, તેનો સંગ્રહ અને અધ્યયન આદિ ચિરકાળથી ચાલુ હતાં અને આજ પર્યંત પણ એ પ્રવાહ અવિચ્છિન્નપણે ચાલુ છે.

ઉપર જણાવેલ શાસ્ત્રલેખન અને સંગ્રહવિષયક સંપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ પૂજ્યપાદ ગુરુવર શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજના સૂક્ષ્મ પરીક્ષણ અને અભિપ્રાયને અનુસરીને જ હંમેશાં ચાલુ રહ્યાં હતાં. પુણ્યનામધેય પૂજ્યપાદશ્રી ૧૦૦૮ શ્રી પ્રવર્તકજી કાન્તિવિજયજી મહારાજે સ્થાપન કરેલા વડોદરા અને છાણીના જૈન જ્ઞાનમંદિરોમાંના તેઓશ્રીના વિશાળ જ્ઞાનભંડારોનું બારીકાઈથી અવલોકન કરનાર એટલું સમજી શકશે કે એ શાસ્ત્રલેખન અને સંગ્રહ કેટલી સૂક્ષ્મ પરીક્ષાપૂર્વક કરવામાં આવ્યો છે અને તે કેવા અને કેટલા વૈવિધ્યથી ભરપૂર છે.

શાસ્ત્રલેખન એ શી વસ્તુ છે એ બાબતનો વાસ્તવિક ખ્યાલ એકાએક કોઈને ય નહિ આવે. એ બાબતમાં ભલભલા વિદ્વાન્ ગણાતા માણસો પણ કેવાં ગોથાં ખાઈ બેસે છે, એનો ખ્યાલ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોમાંનાં અમુક અમુક પુસ્તકો તેમજ ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ આદિમાંનાં નવાં લખાએલ પુસ્તકો જોવાથી જ આવી શકે છે.

ખરું જોતાં શાસ્ત્રલેખન એ વસ્તુ છે કે તેને માટે જેમ મહત્વના ઉપયોગી ગ્રંથોનું પૃથક્કરણ અતિ ઝીણવટપૂર્વક કરવામાં આવે એટલી જ બારીકાઈથી પુસ્તકને લખનાર લહિયાઓ, તેમની લિપિ, ગ્રંથ લખવા માટેના કાગળો, શાહી, કલમ વગેરે દરેક દરેક વસ્તુ કેવી હોવી જોઈએ, એની પરીક્ષા અને તાપસને પણ એ માગી લે છે.

જ્યારે ઉપરોક્ત બાબતોની ખરેખરી જાણકારી નથી હોતી ત્યારે ઘણીવાર એવું બને છે કે લેખકો ગ્રંથની લિપિને બરાબર ઉકેલી શકે કે નહીં? તેઓ શુદ્ધ લખનારા છે કે ભૂલો કરનારા-વધારનારા છે?, તેઓ લખતાં લખતાં વચમાંથી પાઠો છૂટી જાય તેમ લખનારા છે કે કેવા છે?, ઈરાદાપૂર્વક ગોટાળો કરનારા છે કે કેમ?, તેમની લિપિ સુંદર છે કે નહિ?, એક સરખી રીતે પુસ્તક લખનારા છે કે લિપિમાં ગોટાળો કરનારા છે? ઈત્યાદિ પરીક્ષા કર્યા સિવાય પુસ્તકો લખાવવાથી પુસ્તકો અશુદ્ધ, ભ્રમપૂર્ણ અને ખરાબ લખાય છે. આ ઉપરાંત પુસ્તકો લખાવવા માટેના કાગળો, શાહી, કલમ વગેરે લેખનનાં વિવિધ સાધનો કેવાં હોવાં જોઈએ, એની માહિતી ન હોય તો પરિણામ એ આવે છે કે સારામાં સારી પદ્ધતિએ લખાયેલાં શાસ્ત્રોના પુસ્તકો અલ્પ કાળમાં જ નાશ પામી જાય છે. કેટલીક વાર તો પાંચ-પચીસ વર્ષમાં જ એ ગ્રંથો મૃત્યુના મોમાં જઈ પડે છે.

પૂજ્યપાદ ગુરુવર્યશ્રી ઉપરોક્ત શાસ્ત્રલેખન વિષયક પ્રત્યેક બાબતની ઝીણવટને પૂર્ણપણે સમજી શકતા હતા, એટલું જ નહિ, પણ તેઓશ્રીના હસ્તાક્ષરો એટલા સુંદર હતા અને એવી સુંદર અને સ્વચ્છ પદ્ધતિએ તેઓ પુસ્તકો લખી શકતા હતા કે ભલભલા લેખકોને પણ આંટી નાખે. એ જ કારણ હતું કે, ગમે તેવા લેખક ઉપર તેમનો પ્રભાવ પડતો હતો અને ગમે તેવા લેખકની લિપિમાંથી તેઓશ્રી કાંઈ ને કાંઈ વાસ્તવિક ખાંચખુંચ કાઢતાં જ.

પૂજ્યપાદ ગુરુદેવની પવિત્ર અને પ્રભાવયુક્ત છાયા તળે એકી સાથે ત્રીસ ત્રીસ, ચાલીસ ચાલીસ લહિયાઓ પુસ્તકો લખવાનું કામ કરતા હતા. તેઓશ્રીના હાથ નીચે કામ કરનારા લેખકોની સર્વત્ર સાધુસમુદાયમાં કિંમત અંકાતી હતી.

ટૂંકામાં એમ કહેવું પડશે કે જેમ તેઓશ્રી શાસ્ત્રલેખન અને સંગ્રહ માટેના મહત્વના ગ્રંથોનો વિભાગ કરવામાં નિષ્ણાત હતા, એ જ રીતે તેઓશ્રી લેખનકલાના તલસ્પર્શી હાઈને સમજવામાં અને પારખવામાં પણ હતા.

પૂજ્યપાદ ગુરુવરની પવિત્ર ચરણછાયામાં રહી તેમના ચિરકાલીન લેખનવિષયક અનુભવોને જાણીને અને સંગ્રહીને જ હું મારો ‘ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકલા’ નામનો ગ્રંથ લખી શક્યો છું. ખરું જોતાં એ ગ્રંથલેખનનો પૂર્ણ યશ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીને જ ઘટે છે.

શાસ્ત્રસંશોધન

પૂજ્યપાદ ગુરુવરશ્રીએ પ્રવર્તકજી શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજશ્રીના શાસ્ત્રસંગ્રહમાંના નવા લખાવેલ અને પ્રાચીન ગ્રંથો પૈકી સંખ્યાબંધ મહત્વના ગ્રંથો અનેકાનેક પ્રાચીન પ્રત્યન્તરો સાથે સરખાવીને સુધાર્યા છે. જેમ પૂજ્ય ગુરુદેવ લેખનકલાના રહસ્યને બરાબર સમજતા હતા, એ જ રીતે સંશોધનકલામાં પણ તેઓશ્રી પારંગત હતા. સંશોધનકલા, તેને માટેનાં સાધનો, સંકેતો વગેરે પ્રત્યેક વસ્તુને તેઓશ્રી પૂર્ણ રીતે જાણતા હતા. એમના સંશોધનકળાને લગતા પાંડિત્ય અને અનુભવના પરિપાકને આપણે તેઓશ્રીએ સંપાદિત કરેલ શ્રી આત્માનંદ જૈન ગ્રંથ રત્નમાલામાં પ્રત્યક્ષપણે જોઈ શકીએ છીએ.

જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઉદ્ધાર

પાટણના વિશાળ જૈન જ્ઞાનભંડારો એક કાળે અતિ અવ્યવસ્થિત દશામાં પડ્યા હતા. એ ભંડારોનું દર્શન પણ વિભાગ-૩ સુરક્ષા અને માર્ગદર્શન

એકંદર દુર્લભ જ હતું. એમાંથી વાંચન, અધ્યયન, સંશોધન આદિ માટે પુસ્તકો મેળવવાં અતિ દુષ્કર હતાં, એની ટીપો-લીસ્ટો પણ બરાબર જોઈએ તેવી માહિતી આપનારાં ન હતાં અને એ ભંડારો લગભગ જોઈએ તેવી સુરક્ષિત અને સુવ્યવસ્થિત દશામાં ન હતા. એ સમયે પૂજ્યપાદ પ્રવર્તકજી શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજ મારા પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજ આદિ શિષ્યપરિવાર સાથે પાટણ પધાર્યા અને પાટણના જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થા કરવા માટે કાર્યવાહકોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી એ જ્ઞાનભંડારોના સાર્વત્રિક ઉદ્ધારનું કામ હાથ ધર્યું અને એ કાર્યને સર્વાંગપૂર્ણ બનાવવા શક્ય સર્વ પ્રયત્નો પૂજ્યપાદ શ્રી પ્રવર્તકજી મહારાજશ્રીએ અને પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજશ્રીએ કર્યા. આ વ્યવસ્થામાં બૌદ્ધિક અને શ્રમજન્ય કાર્ય કરવામાં પૂજ્યપાદ ગુરુદેવનો અકલ્પ્ય ફાળો હોવા છતાં પોતે ગુમ રહી જ્ઞાનભંડારના ઉદ્ધારનો સંપૂર્ણ યશ તેઓશ્રીએ શ્રી ગુરૂચરણે જ સમર્પિત કર્યો છે.

લીંબડી શ્રીસંઘના વિશાળ જ્ઞાનભંડારની તથા વડોદરા, છાણીમાં સ્થાપન કરેલ પૂજ્યપાદ શ્રી પ્રવર્તકજી મહારાજશ્રીના અતિવિશાળ જ્ઞાનભંડારોની સર્વાંગપૂર્ણ સુવ્યવસ્થા પૂજ્ય ગુરુવરે એકલે હાથે જ કરી છે. આ ઉપરાંત પૂજ્યપ્રવર શાન્તમૂર્તિ મહારાજશ્રી ૧૦૦૮ શ્રી હંસવિજયજી મહારાજશ્રીના વડોદરામાંના વિશાળ જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થામાં પણ તેમની મહાન્ મદદ હતી.

શ્રી આત્માનંદ જૈન ગ્રંથ રત્નમાલા

પૂજ્યશ્રી ગુરુદેવશ્રીએ જેમ પોતાના જીવનમાં જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઉદ્ધાર, શાસ્ત્રલેખન અને શાસ્ત્રસંશોધનને લગતાં મહાન કાર્યો કર્યા છે એ જ રીતે તેમણે શ્રી આત્માનંદ જૈન ગ્રંથ રત્નમાલાના સંપાદન અને સંશોધનનું મહાન્ કાર્ય પણ હાથ ધર્યું હતું.

આ ગ્રંથમાળામાં આજ સુધીમાં બધા મળીને વિવિધ વિષયને લગતા નાના - મોટા મહત્વના નેવું ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા છે, જેમાંનાં ઘણાખરા પૂજ્ય ગુરુદેવે જ સંપાદિત કર્યા છે.

આ ગ્રંથમાળામાં નાનામાં નાના અને મોટામાં મોટા અજોડ મહત્વના ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા છે. નાનાં-મોટાં સંખ્યાબંધ શાસ્ત્રીય પ્રકરણોનો સમૂહ આ ગ્રંથમાળામાં પ્રકાશિત થયો છે, એ આ ગ્રંથમાળાની ખાસ વિશેષતા છે. આ પ્રકરણો દ્વારા જૈન શ્રમણ અને શ્રમણીઓને ખૂબ જ લાભ થયો છે. જે પ્રકરણોનાં નામ મેળવવાં કે સાંભળવાં પણ એકાએક મુશ્કેલ હતા એ પ્રકરણો પ્રત્યેક શ્રમણ-શ્રમણીના હસ્તગત થઈ ગયાં છે. આ ગ્રંથમાળામાં એકંદરે જૈન આગમો, પ્રકરણો, ઐતિહાસિક અને ઔપદેશિક પ્રાકૃત, સંસ્કૃત કથાસાહિત્ય, કાવ્ય, નાટક આદિ વિષયક વિવિધ સાહિત્ય પ્રકાશ પામ્યું છે. આ ઉપરથી પૂજ્યપાદ ગુરુદેવમાં કેટલું વિશાળ જ્ઞાન અને કેટલો અનુભવ હતો, એ સહેજે સમજી શકાય તેમ છે અને એ જ કારણસર આ ગ્રંથમાળા દિનપ્રતિદિન દરેક દૃષ્ટિએ વિકાસ પામતી રહી છે.

છેલ્લામાં છેલ્લી પદ્ધતિએ ગ્રંથોનું સંશોધન, સંપાદન અને પ્રકાશન કરતાં પૂજ્યપાદ ગુરુદેવે જીવનના અસ્તકાલ પર્યંત અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે. નિશીથસૂત્રચૂર્ણિ, કલ્પચૂર્ણિ, મલયગિરિ વ્યાકરણ, દેવભદ્રસૂરિ કૃત કથારત્નકોશ, વસુદેવહિંડી દ્વિતીયખંડ આદિ જેવા અનેક પ્રાસાદભૂત ગ્રંથોના સંશોધન અને પ્રકાશનના મહાન મનોરથોને હૃદયમાં ધારણ કરી સ્વહસ્તે એની પ્રેસકોપીઓ અને એનું અર્ધસંશોધન કરી તેઓશ્રી પરલોકવાસી થયા છે. અસ્તુ. મૃત્યુદેવે કોના મનોરથ પૂર્ણ થવા દીધા છે???

ગુરુદેવનો પ્રભાવ

પૂજ્યપાદ ગુરુદેવમાં દરેક બાબતને લગતી કાર્યદક્ષતા એટલી બધી હતી કે પાસે આવનાર કોઈપણ તેમના પ્રભાવથી પ્રભાવિત થયા સિવાય રહેતો નહિ. મારા જેવી સાધારણ વ્યક્તિ ઉપર પૂજ્ય ગુરુદેવનો પ્રભાવ પડે એમાં કહેવાપણું ન હોય; પણ પંડિતપ્રવર શ્રીયુત્ સુખલાલજી, વિદ્વન્માન્ય શ્રીમાન્ જિનવિજયજી આદિ જેવી અનેકાનેક સમર્થ વ્યક્તિઓ ઉપર પણ તેઓશ્રીનો અપૂર્વ પ્રભાવ પડ્યો છે અને તેમની વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિનું સજીવ બીજારોપણ અને પ્રેરણા

પૂજ્યપાદ ગુરુદેવના સહવાસ અને સંસર્ગથી પ્રાપ્ત થયાં છે.

જૈન મંદિર અને જ્ઞાનભંડાર વગેરેના કાર્ય માટે આવનાર શિલ્પીઓ અને કારીગરો પણ ગુરુદેવશ્રીની કાર્યદક્ષતા જોઈ તેમની આગળ બાળભાવે વર્તતા અને પોતાના કામને લગતી વિશિષ્ટ કળા અને જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરી જતા.

પૂજ્યપાદ ગુરુદેવશ્રીએ પોતાના વિવિધ અનુભવોના પાઠ ભણાવી પાટણનિવાસી ત્રિવેદી ગોવર્ધનદાસ લક્ષ્મીશંકર જેવા અજોડ લેખકને તૈયાર કરેલ છે, જેઓ આજના જમાનામાં પણ સોના-ચાંદીની શાહી બનાવી સુંદરમાં સુંદર લિપિમાં સોનેરી-રૂપેરી કીમતી પુસ્તકો લખવાની વિશિષ્ટ કળા તેમજ લેખનકળાને અંગે તલસ્પર્શી અનુભવ ધરાવે છે.

પાટણનિવાસી ભોજક ભાઈ અમૃતલાલ મોહનલાલ અને નાગોરનિવાસી લહિયા મૂળચંદ્રજી વ્યાસ વગેરેને સુંદરમાં સુંદર પ્રેસકોપીઓ કરવાનું કામ તેમજ લેખન-સંશોધનને લગતી વિશિષ્ટ કળા પણ પૂજ્ય ગુરુદેવે શીખવ્યાં છે, જેના પ્રતાપે તેઓ આજે પંડિતની કોટીમાં ખપે છે.

એકંદર આજે દરેક ઠેકાણે પણ એવી કાયમી છાપ છે કે પૂજ્યપાદ પ્રવર્તકજી મહારાજ અને પૂજ્ય ગુરુદેવની છાયામાં કામ કરનાર લેખક, પંડિત કે કારીગર હુશિયાર અને સુયોગ્ય જ હોય છે.

ઉપસંહાર

અંતમાં હું કોઈપણ પ્રકારની અતિશયોક્તિ સિવાય એમ કહી શકું છું કે પાટણ, વડોદરા, લીંબડીના જ્ઞાનભંડારોના પુસ્તકો અને એ જ્ઞાનભંડારો, શ્રી આત્માનંદ જૈન ગ્રંથ રત્નમાળા અને એના વિદ્વાન વાચકો, પાટણ-વડોદરા-છાણી-ભાવનગર-લીંબડી વગેરે ગામ-શહેરો અને ત્યાંના શ્રીસંઘો પૂજ્યપાદ પરમ ગુરુદેવ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજના પવિત્ર અને સુમંગળ નામને કદીય ભૂલી નહિ શકે.

સાભાર :- બૃહત્કલ્પસૂત્ર ભાગ-૬ માં પ્રકાશિત
'હાર્દિક પૂજન' નામના લેખમાંથી ઉપયોગી અંશ
પ્રકાશક : જૈન આત્માનંદસભા, ભાવનગર.
વી.સં.-૨૪૬૮, વિ.સં.-૧૯૯૮, ઈસ્વીસન્ - ૧૯૪૨

જ્ઞાનભંડારોનો જાહેર ઉપયોગ

- આચાર્યશ્રી વિજય મહાબોધિસૂરિ

પૂ. આ. શ્રી નીતિસૂરિ મ. સા. ની પ્રેરણાથી અમદાવાદમાં મહત્વનું કાર્ય થયું.

તે સમયે જે ઉપાશ્રયમાં જ્ઞાનભંડાર હોય તેનો ઉપયોગ ત્યાંની પોળવાળા જ કરે. જાહેર ઉપયોગ્ય શક્ય ન હતો. પૂજ્યશ્રીએ આ સ્થિતિમાં સુધારો કરાવ્યો, જેથી સહુને ગ્રંથભંડારોનો લાભ મળવાનો ચાલુ થયો.

સાભાર : વંદન હો ગુરુરાજ... પૃ. ૨૯.

પ્રકાશક : જિનકૃપા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ.
વી. સં. ૨૫૪૪, વિ. સં. ૨૦૭૪, ઈ. સ. ૨૦૧૮

પ્રવર્તક અને સર્વાધિક વયોવૃદ્ધ તરીકે પ્રસિદ્ધ પૂજ્ય પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજના એ શિષ્ય હતા. સમભાવમાં અને જૈન સાહિત્યના ઉદ્ધારમાં પ્રસિદ્ધ મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયના એ ગુરુ થાય. હું કાશીમાંથી વિદ્યાભ્યાસ કર્યા બાદ જ્યારે ગુજરાતમાં સર્વપ્રથમ કામની દૃષ્ટિએ ગયો ત્યારે મને થયેલ અનુભવ ઉપરથી મેં નક્કી કર્યું છે કે મારે સાધુવર્ગને ભણાવવા ક્યાંય તેમની પાસે ન જવું અને ન રહેવું. ખાસ કરી અમુક બંધન સ્વીકારીને તો કોઈ સાધુઓને ન જ ભણાવવા. જો તેઓ જિજ્ઞાસાદૃષ્ટિથી મારી પાસે આવે તો તેમને પૂર્ણ કાળજી અને આદરથી શીખવવું. આ વિચારને પરિણામે મેં મારું કાર્યક્ષેત્ર બદલવાનો જ નિર્ણય કર્યો. દરમિયાન અમુક પ્રામાણિક વ્યક્તિ તરફથી મને કહેવામાં આવ્યું કે મારા એ નિર્ણયને અમલમાં મૂક્યા પહેલાં મારે એકવાર પ્રવર્તકજીનો પરિચય કરવો. મેં એ સલાહ સ્વીકારી અને પ્રવર્તકજીના પત્રને લીધે હું પાટણ ગયો. ત્યાં જ તેમના શિષ્ય સ્વર્ગવાસી મુનિ ચતુરવિજયજીનો પ્રથમ પરિચય થયો.

તેમની નમ્રતા, જિજ્ઞાસા અને નિખાલસતાએ મને બાંધી લીધો. ત્યાં તે વખતે મારું કામ તેમના લઘુત્તમ શિષ્ય મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીને શીખવવાનું હતું; પણ મેં જોયું કે અહીં તો જિજ્ઞાસા અને કાર્યપદ્ધતિની વિશેષતાનું રાજ્ય છે. તિલકમંજરી શીખવતો હોઉં કે કાવ્યાનુશાસન, પણ તે વખતે શીખનારાઓનું એક મંડળ જામે, તેમાં સાધુઓની સાથે અધિકારી શ્રાવકો પણ રહેતા. એટલું જ નહીં પણ, સાથે સાથે શીખવાતા ગ્રંથનું સંશોધન પણ થતું. તાડપત્ર અને કાગળની જૂની તેમજ સારી સારી પ્રતિ જુદા જુદા મુનિઓ સામે રાખે અને સંશોધન સાથે પાઠ ચાલે. મારે વાસ્તે આ રીતે પુસ્તક સંશોધનનો માર્ગ પ્રથમ જ હતો, પણ મને એમાં વધારે રસ પડ્યો અને ભણવા-ભણાવવાનું સ્થિર ફળ વધારે જણાવા લાગ્યું. તે વખતે પણ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી છેક નાના. જોકે પાઠમાં કેન્દ્રસ્થાને એ જ હતા, છતાં સંશોધન-કાર્યમાં કેન્દ્રસ્થાન ઉક્ત સ્વર્ગવાસી મુનિનું હતું. તેમના સહવાસમાં હું આવ્યો તે અગાઉ તો તેમણે કેટલાંય સંસ્કૃત-પ્રાકૃત પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા હતાં અને અનેક ભંડારોની ધરમૂળથી સુધારણા અને વ્યવસ્થા કરી હતી. હું જોતો કે તેઓ જેમ એક બાજુ એક સાથે અનેક પુસ્તકો શોધતા અને છપાવતા જાય છે, તેમ બીજી બાજુ સૈકાઓ થયાં સડતા અને અવ્યવસ્થાથી નાશ પામતાં કીમતી લિખિત પુસ્તકોનું નવું લેખન કાર્ય પણ સતત કરતાં જાય છે.

તે જમાનામાં એટલે ઈ.સ. ૧૮૧૪-૧૫ની આસપાસ સુધીમાં પુસ્તક-પ્રકાશનમાં બે પ્રથાઓ ખાસ રૂઢ હતી. એક તો પુસ્તક ગમે તે વિષયનું હોય, છતાં જૈન પરંપરા એને પત્રાકારે જ પ્રસિદ્ધ કરતી અને બીજી પ્રથા એ હતી કે જો પ્રસ્તાવના જેવું કંઈ લખવું હોય, તો તે સંસ્કૃતમાં જ લખવામાં મહત્તા મનાતી. એકવાર સ્વ. મુનિશ્રીએ પોતાની લખેલ સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના મને જોઈ જવા કહ્યું. મેં તે જોઈ તો લીધી; પણ સાથે જ તેમને કહ્યું કે પ્રસ્તાવના આદિ સંસ્કૃતમાં લખો છો, તેનો શો હેતુ ? તેમણે જવાબમાં બીજા અનેક પ્રસિદ્ધ મુનિઓનાં ઉદાહરણ આપી એ પ્રથાની પુષ્ટિ કરી. મેં કહ્યું : જુઓને અમુક અમુક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના, એમાં શબ્દાડંબર સિવાય શું હોય છે ? વળી અમુક પ્રસ્તાવનાઓ જુઓ ! એમાં કંઈ શિષ્ય કે આશ્રિત પંડિત અમુક સાધુની ભારોભાર પ્રશંસા કરતા દેખાય છે. પછી ભલે તે છેક જ જૂઠાણાથી ભરેલી કેમ ન હોય ! લચ્છેદાર વિશેષણો સિવાય તેમાં બીજું શું હોય છે ? જો એ જ સંસ્કૃતના લેખકોને એમ કહેવામાં આવે છે કે મહેરબાની કરી તમે એનો અનુભવ સંભળાવો, કાં તો એમાંથી સાંભળનાર શૂન્ય જ મેળવવાનો અને સાંભળાવનાર પોતે શરમાવાનો. વળી મેં વધારે સખત ટીકા કરતાં એ પણ કહ્યું કે સંસ્કૃતમાં લખવું એનો અર્થ આશ્રયદાતા અને અભાણ દુનિયાની દૃષ્ટિમાં મહત્ત્વ સાચવવું અને સાથે સાથે પોતાનું અજ્ઞાન પોષ્પે જવું, એ જ છે. જો લેખકને કંઈ સાચું અને નક્કર કહેવાનું જ હોય તેમજ અનેક વાંચનાર સમક્ષ કંઈ મૂકવા જેવું સાચું જ હોય, તો તે ચાલુ

લોકભાષામાં લખતાં શાને સંકોચાય છે ? અલબત્ત, પાંડિત્ય પ્રકટ કરવું જ હોય તો તેઓ સાથે સાથે ભલે સંસ્કૃતમાં પણ લખે; પરંતુ જે માત્ર સંસ્કૃતમાં પ્રસ્તાવના વગેરે લખે છે તેઓ મોટેભાગે વાચકોને અંધારામાં રાખવા સાથે પોતાના અજ્ઞાનને છુપાવે છે. મારી આ ટીકા સાચી હતી કે નહિ તે કહેવાનું આ સ્થાન નથી. પણ અહીં તો એટલું જ કહેવાનું છે કે મારા કથનનો જરા પણ અવિચારી સામનો કર્યા સિવાય સ્વ. મુનિશ્રીએ ત્યારબાદ મોટે ભાગે પ્રસ્તાવના સંસ્કૃતમાં લખવાનો શિરસ્તો બદલી નાખ્યો અને પરિણામે તેમનાં પ્રકાશનોમાં તથા તેમના શિષ્યનાં પ્રકાશનોમાં આજે અનેક મહત્વની ઐતિહાસિક વસ્તુઓ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા જાણવી સુગમ બની છે. આ એમની સત્યગ્રાહી પ્રકૃતિએ મને વિશેષ વશ કર્યો.

પત્રાકારે પુસ્તક છપાવવું એમાં જેટલી સગવડ સાધુઓને હતી તેટલી જ અગવડ વિદ્યાર્થીઓ, પ્રોફેસરો અને લાઈબ્રેરીના સંચાલકોની હતી; પણ પત્રાકારે છપાવવું એ જાણે ધર્મનું વાસ્તવિક અંગ જ હોય તેમ ત્યારે કડક રીતે મનાતું. જ્યારે મેં અને બીજા સમયજ્ઞ મિત્રોએ સ્વ. મુનિનું ધ્યાન આ બાબત તરફ ખેંચ્યું ત્યારે તે તરત સમજી ગયા અને પછી એમણે એવો માર્ગ સ્વીકાર્યો કે સાધુઓની પત્રાકારની રુચિ પણ સચવાય અને દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોની પુસ્તકાકાર પુસ્તકની માંગણી પણ સંતોષાય. એક રીતે જોતાં તો આ બાબત નવી લાગે છે, પણ વિદ્યાને અને પુસ્તકાલય-સંચાલકોની દૃષ્ટિએ આ બાબત કેટલી ઉપયોગી છે, તે સહેજે સમજાશે. આજે પણ સનાતન પ્રકૃતિના સંખ્યાબંધ સાધુઓ અને આચાર્યો છે, જેઓ ગમે તેવી ઉપયોગિતા છતાં પુસ્તકાકાર પ્રકાશનને ઘૃણા તથા ઉપેક્ષાની દૃષ્ટિથી અવશ્ય જુએ છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે પત્રાકાર ગ્રંથ મોજૂદ છતાં એની પુસ્તકાકાર આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં કેટલીક સંસ્થાઓ અને વિદ્વાનોને શ્રમ અને ખર્ચ બન્ને કરવાં પડે છે.

સ્વ. મુનિશ્રીની ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી એક વિશેષતા એ હતી કે તેઓ જ્યાં જતા ત્યાં પ્રથમ ત્યાંના ભંડારનું કામ હાથમાં લેતા. જો સૂચિ ઠીક ન હોય તો તે બનાવતા, પોથીઓને નવાં મજબૂત બંધનોથી બાંધતા, કમવાર ડાબડામાં ગોઠવતા; એટલું જ નહિ, પણ જ્યાં ગ્રંથો રાખવા માટે કબાટ કે એવી બીજી સારી સગવડ ન હોય. ત્યાં તે તૈયાર કરાવતા. એ રીતે ત્યાંના ભંડારને વ્યવસ્થિત અને ટકાઉ બનાવતા. પુસ્તકસૂચિ પ્રસિદ્ધ કરતા. આની સાથે સાથે તેઓશ્રીએ નવા કે જૂના ભંડારમાંથી મળી આવતા નાના-મોટા બધા જ ગ્રંથોની નવી લિખિત નકલો કરાવી, તેનો એક પૂર્ણ અને ઉપયોગી સંગ્રહ કર્યો છે. જે આજે વડોદરામાં વિદ્યમાન છે અને ગમે તે વિદ્વાનનું મસ્તક નમાવવા માટે બસ છે.

પુસ્તકો છપાવવાં અને જૂના ઉપરથી નવાં લખાવવાં તેમજ પોતે હોય ત્યાંના ભંડારોને સુસંસ્કૃત કરવા એ કામ જેવું તેવું અગર ગમે તે કરી શકે તેવું સરળ નથી. વળી આ જ કામના અંગ તરીકે જે બીજા કેટલાંક કામ છે, તેમાં પણ સ્વ. મુનિશ્રી સતત રોકાયેલા રહેતા. કાગળ અને તાડપત્રની જૂનામાં જૂની લિપિ અને ગમે તેવી જટિલ, ઘસાયેલી કે છેક જ ભૂંસાયેલી હોય તેને વાંચવી, એ કામ સાહિત્યોદ્ધારનું પ્રથમ અંગ છે અને કોઈપણ ખરો ઐતિહાસિક એ ન જાણે તો એનું કામ લંગડું જ રહે. એ જ રીતે નકલો કરવાનું અને સુંદરતમ અક્ષરોમાં યોગ્ય રીતે પ્રેસકોપી કરવાનું કામ પણ વિદ્વાન માટે તેટલું જ આવશ્યક છે. સ્વ. મુનિશ્રીએ એ બન્ને કળાને અસાધારણ રીતે સાધેલી. ઈ. સ. ૧૯૨૧થી ૧૯૩૫ સુધીમાં મને અનેક ગ્રંથોનાં સંશોધન પ્રસંગે, તેમની આ બન્ને કળાઓની કિંમત આંકવાની તક મળી. તેઓ જિજ્ઞાસુ અને ધંધાર્થી શિખાઉને પણ આ વસ્તુ શીખવતા. તેમના હાથે પ્રતિવાચન અને સુંદર લેખનનું કામ શિખેલ કેટલાયે સાધુ અને ગૃહસ્થોને હું જાણું છું કે જેઓ આજે કાં તો સાહિત્યસેવાના ક્ષેત્રમાં રોકાયેલા છે અથવા તો નિર્વાહ અર્થે એ કળાનો ઘેર બેઠે સરસ ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. મેં બે-ચાર યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓને એમની પાસે પ્રતિવાચન અને પ્રતિલેખનની કળા શીખવા મોકલેલ અને તેમણે ખૂબ ધૈર્યપૂર્વક એ આગંતુકોને એ વસ્તુ શિખવાડેલી.

સ્વ. મુનિશ્રી, પ્રવર્તક કાંતિવિજયજી મહારાજની ભંડારસુધારણા અને ભંડારરક્ષણની ભાવનાને મૂર્તરૂપ આપનાર મૂંગા સેવક હતા. વિશેષમાં પોતાની બધી આવડતને યોગ્ય પાત્રમાં તેઓ અમર કરી ગયા છે. આ વાત જેઓ

મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીને જાણે છે અને જેઓને તેમનાં જીવિતકાર્યોનો પરિચય છે તેમને કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર જણાય.

સ્વ. મુનિશ્રીમાં એક વિદ્વાનને છાજે અને ઐતિહાસિકને શોભે એવી અનેક બાબતો પરત્વે જીવતી જાગતી માહિતી તેમ જ ચોકસાઈ હતી. અમુક ગ્રંથકારની કૃતિઓ આજે કેટલી અને કઈ કઈ ઉપલબ્ધ છે અને તે ક્યાં ક્યાં છે, અમુક ગ્રંથકારને સમય શો છે, અને એક જ નામના અનેક ગ્રંથકારો હોય ત્યાં તેમની વિશેષતા શી, અગર એળખાણ શી, કોઈ સ્ત્રી અગર સાધ્વી જૈન પરંપરામાં ગ્રંથકાર કે ગ્રંથલેખિકા થઈ છે કે નહિ, અમુક રાજ્યકર્તાના સમયમાં જૈન સાધુ કે શ્રાવકની સ્થિતિ શી હતી, જુના વખતમાં તાડપત્રો ક્યાંથી આવતાં, કેમ સુધારાતાં, કેમ લખાતાં, લખનારાઓની સ્થિતિ શી હતી... વગેરે અનેક પ્રશ્નો વિષે ઉક્ત સ્વ. મુનિશ્રી એક પ્રમાણભૂત ગ્રંથ જેવા હતા.

એમનો સ્વર્ગવાસ ગુજરાતની અને જૈન સાહિત્યની રાજધાની પાટણ કે જ્યાં એમનું દીર્ઘકાળ જીવન-કાર્ય ચાલી રહ્યું હતું ત્યાં ડિસેમ્બરની પહેલી તારીખે રાત્રિના થયો. પાટણના સંખ્યાબંધ ભંડારો, પ્રાચીન મંદિરો, ત્યાંનું વિવિધ શિલ્પ, પાટણની ચડતી-પડતીના પ્રસંગો, એ બધા વિષે એમનું જે વિપુલ જ્ઞાન હતું તે તેમનાથી પરિચિત એવા કોઈથી ભાગ્યે જ અજાણ્યું છે. તેઓશ્રી એક રીતે પોતાનું જીવનકાર્ય ઠેઠ પાકી ઉંમર સુધી કરી ગયા છે અને બીજી રીતે તે પોતાની આવડતને વ્યાજ સાથે યોગ્ય પાત્રમાં મૂકી પણ ગયા છે. ઉંમરની દૃષ્ટિએ તેમનો સ્વર્ગવાસ એટલો અકાળ ન ગણાય, પરંતુ તેમના અતિ વયોવૃદ્ધ ગુરુશ્રી પ્રવર્તકજીના વૃદ્ધતમ જીવનની દૃષ્ટિએ જોતાં એમ જરૂર મનમાં થઈ આવે કે સ્વર્ગવાસી મુનિનું સ્થૂળ જીવન થોડુંક વધારે ચાલ્યું હોત તો સારું, તેઓશ્રીના શિષ્યો સંખ્યામાં બહુ નથી, પણ જે છે તે ગુણદૃષ્ટિએ ખૂબ ઊંચું સ્થાન ધરાવે છે.

હું ધારું છું કે આટલાં પણ મધુર સ્મરણો તેમના પ્રત્યે આદર ઉત્પન્ન કરવા માટે અને તેમનું જીવનકાર્ય જાણવા માટે બસ છે. પુસ્તકનું સંશોધન અને સંપાદનકાર્ય કરવામાં મને જે અનેક પ્રેરકબળો પ્રાપ્ત થયાં છે, તેમાં સ્વર્ગવાસી મુનિશ્રીનું સ્થાન મહત્ત્વ ભોગવે છે, એ દૃષ્ટિએ હું હંમેશા તેમનો કૃતજ્ઞ રહ્યો છું.

(પ્રબુદ્ધ જૈન તા. ૩૧-૧૨-૧૯૩૯)

સાભાર : દર્શન અને ચિંતન ભાગ-૨

પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ.

વી.સં.-૨૪૮૩, વિ.સં.-૨૦૧૩, ઈસ્વીસન્ - ૧૯૫૭

4

જ્ઞાનભંડાર અને શ્રુતસ્થવિર જંબૂવિજયજી મ.

- શાસનસેવક ભૂષણ શાહ

- વર્ષો પૂર્વે પૂ. ગુરુદેવ આગમપ્રજ્ઞ જંબૂવિજયજી મ.સા. પાસેથી જાણવા મળેલ કે આપણા જ્ઞાનભંડારોની જે જ્ઞાનસમૃદ્ધિ હાજર છે તે વાંચવી હોય તો ૧૦૦ ભવ પણ ઓછા પડે. નાશ થયેલી જ્ઞાનસમૃદ્ધિનો વિચાર પણ hypertension કરાવે.

- પૂ. ગુરુદેવશ્રીએ એકલા હાથે અનેકાનેક આગમ ગ્રંથોનું સંશોધન કર્યું. માત્ર દ્વાદશાર નયચક્રનું સંશોધન કરતાં જ ૨૯ વર્ષ લાગ્યા.

- સંશોધન-સંપાદન માટે જરૂરત મુજબ પ્રાય: ૨૩ ભાષા પૂજ્યશ્રી શીખ્યા અને ભરપૂર ઉપયોગ કર્યો.

- બૌદ્ધ ગ્રંથ-અભિધર્મકોષકારિકાની શુદ્ધ વૃત્તિની પ્રત એક રાત્રી માટે મળતા પૂજ્યશ્રીએ એક રાત્રિમાં આખો ગ્રંથ આલેખિત કર્યો. (જે પૂજ્યશ્રીના સ્વહસ્તાક્ષરમાં જ મિશન જૈનત્વ જાગરણ દ્વારા પ્રકાશિત છે.)

- સ્કેનિંગ-ડિઝીટલાઈઝેશનના વિરોધ-વિવાદ વચ્ચે આજથી ૨૦ વર્ષ પૂર્વે સંઘના હિત માટે આ કાર્ય કર્યું હતું. અનેકાનેક હસ્તપ્રતોને પૂજ્યશ્રીએ જીવતદાન આપ્યું.

- કોડાયનો વિશ્વપ્રસિદ્ધ શિખરબદ્ધ જ્ઞાનભંડાર, (જ્યાં દરવર્ષે ધ્વજા ચડે છે) તેને પૂજ્યશ્રીએ વ્યવસ્થિત કર્યો હતો.

- જેસલમેર-પાટણ વગેરે જ્ઞાનભંડારો પૂજ્યશ્રીની આગવી સુઝ બુઝથી જ સ્કેન થઈ ગયા.

- પૂજ્યશ્રી ઇતિહાસ પ્રેમી પણ હતા. પૂજ્યશ્રીના દરેક ગ્રંથોની પ્રસ્તાવના વાંચવાથી આ વાતનો ખ્યાલ આવશે.

- પૂજ્યશ્રી તીર્થરક્ષક પણ હતા. અંતરીક્ષજી તીર્થનો ઇતિહાસ પુસ્તક વાંચવાથી ખ્યાલ આવશે.

- પૂજ્યશ્રીએ ક્યારેય સૂર્યાસ્ત પછી સ્વાધ્યાય નથી કર્યો. પૂજ્યશ્રી કહેતા કે દિવસ સ્વાધ્યાય માટે... રાત્રિ ચિંતન-મનન માટે.

- જ્ઞાનના વિવિધ વિષયો પર વિવિધ ટીમ તૈયાર થાય તેવી પૂજ્યશ્રીની ભાવના હતી. જેમ કે... નિશ્ચયનય, મંત્ર, યોગ, આયુર્વેદ, આચાર, શિલ્પ, લિપ્યંતર, લિપિ, ઇતિહાસ, દર્શન, સંગીત, જ્યોતિષ વગેરે-વગેરે.

- જ્ઞાનના કાર્યોમાં સમાજમાં નિરસતા જોઈ પૂજ્યશ્રીને અનેકવાર દુઃખી થતા જોયા છે. પૂજ્યશ્રીને જેણે પણ જોયા હશે જ્ઞાનનું કાર્ય કરતા જ જોયા હશે. એટલું બધું કાર્ય કરતા કે ગળું પણ નમી ગયેલું.

પૂજ્યશ્રીને મેં એકવાર ઇતિહાસ અંગે પ્રશ્ન કર્યો કે ૮૦૦૦ જૈન સાધુઓની દક્ષિણમાં હત્યા થઈ તે વાત કોઈ ગ્રંથમાં મળે છે ખરી? ત્યારે પૂજ્યશ્રીએ જવાબ આપેલો શ્રી ભૂવલયગ્રંથમાં આ વાત મળે છે. ભૂવલય ગ્રંથનો પણ એક સ્વતંત્ર ઇતિહાસ છે.

જયપુરના વિજયકુમાર લુણીયા વગેરેના વિશાળ જ્ઞાનભંડારો ફોરેનમાં વેચાઈ ન જાય તેની વર્ષોથી મહેનત ચાલતી હતી, જે પૂજ્યશ્રીના આશિર્વાદથી વર્ષો પછી પૂર્ણ થઈ હતી. હાલ તે સંગ્રહ વણી તીર્થ મુકામે શોભાયમાન છે. પૂજ્યશ્રી કહેતા કે એક પણ જ્ઞાનવારસો વિદેશમાં વેચાય નહીં તેની ખાસ તકેદારી રાખવાની છે.

- પૂજ્યશ્રીને શિલાલેખો વાંચવાનો જબરો શોખ... નવી-નવી વાતો - ઇતિહાસ કાઢી લાવે. મુંગથલામાં ભગવાન પધારેલા તે વાત પૂજ્યશ્રીએ શિલાલેખ વાંચીને ગોતી કાઢી હતી. આવોજ એક શિલાલેખ નાંદિયામાં પણ હતો

જે જીર્ણોદ્ધારના નામે નાશ થયો.

- એલ.ડી. હોય કે દિલ્લીની બી.એલ.ઈન્સ્ટિટ્યૂટ બધેજ પૂજ્યશ્રીના ફોટા જોવા મળે. પૂજ્યશ્રીની યાદમાં કાર્ય થતા જોવા મળે.

- “જંબૂજયોતિ” ગ્રંથ પૂજ્યશ્રીની સ્મૃતિમાં ડૉ. ઢાંકી સાહેબ તથા ડૉ. જીતુભાઈ પંડિતે પ્રકાશિત કરેલો.

- પૂ.આ. ધર્મસૂરિ અભિનંદન ગ્રંથ અંગ્રેજીમાં પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટીથી છપાયેલો છે.

- અનેક દેશ-વિદેશના વિદ્વાનો પૂજ્યશ્રી પાસે ભણવા આવતા-પૂજ્યશ્રી બક્ષીસમાં તેમની પાસે અભક્ષ્યત્યાગ કરાવતા.

- પાટણમાં અનેક નાના-નાના જ્ઞાનભંડારો તથા પ્રાઈવેટ જ્ઞાનભંડારો પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી એકત્રિત થઈ હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનભંડાર સ્વરૂપે વર્તમાનમાં શોભે છે.

- એકવાર પૂજ્યશ્રીએ મને જણાવેલું કે શ્રાવકે નક્કર શાસનના કાર્યો ઉપાડી લેવા જોઈએ. તને ઇતિહાસમાં રસ છે તો ઇતિહાસનું કાર્ય વ્યવસ્થિત કર. બસ! આ જ પૂજ્યશ્રીના વચનને અનુલક્ષી ઇતિહાસનું કાર્ય આરંભ્યું.

- શ્વેતાંબર પરંપરા તથા ભગવાનના સિદ્ધાંતોના સંરક્ષણ અર્થે પૂજ્યશ્રીએ સ્ત્રીમુક્તિકેવલીમુક્તિ પ્રકરણ બહાર પાડ્યું.

- સૂરિમંત્રમાં વર્ષોથી ચાલતી વિસંવાદિતા તથા અશુદ્ધિઓને લક્ષમાં લઈ પૂજ્યશ્રી એ સૂરિમંત્ર કલ્પ સમુચ્ચયનું સંશોધન-સંપાદન કર્યું.

- સ્થલી પ્રદેશ વગેરે દૂર દેશાંતરના ક્ષેત્રોમાં રહેલ હસ્તપ્રતોનું સંરક્ષણ પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી થયું.

- પૂજ્યશ્રીને પૂ. આ. ચંદ્રોદયસૂરિ મ. સા. આદિ ગુરુભગવંતોની નિશ્રામાં ‘શ્રુતસ્થવિર’ તથા ‘દર્શનપ્રભાવક’ આ બે બિરુદ અર્પણ થયા.

- પૂજ્યશ્રી જૈન સંઘ માટે આદર્શ - લિવિંગ લાઈબ્રેરી હતા. અનેક વિદ્વાનોએ પૂજ્યશ્રીને ગ્રંથો સમર્પિત કરેલા છે.

- Jaina દ્વારા ચાલતી ‘Jain-E-Library’ની પાછળ પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણા છે. તેમના હજારો ગ્રંથોની CD પણ પૂજ્યશ્રીને સમર્પિત છે.

- આચાર્યપદ આદિ સમયે સંભળાવતા નંદીસૂત્રને પણ શુદ્ધ કરવાનું કાર્ય પૂજ્યશ્રીએ કરેલ છે.

- કોઈ સ્થાનકવાસી શ્રાવકે માત્ર મૂર્તિપૂજના વિરોધના આશયથી છપાવેલા છંતાલીસમા આગમ “સમુત્થાન સૂત્ર”ને પૂજ્યશ્રીએ હિંમતથી નકલી જાહેર કરેલો.

- બ્રિટિશ લાઈબ્રેરીમાં જૈન હસ્તપ્રતો અંગે પૂજ્યશ્રી વર્ષોથી પ્રયાસરત હતા. તેનું સૂચિપત્ર નલિની બલવીરે “જૈન મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ્સ ઇન બ્રિટિશ મ્યુઝીયમ” નામે પ્રકાશિત કર્યું.

- આગમો-ગ્રંથોમાં તથા પ્રુફમાં ઝીણી ઝીણી ચોકસાઈ પૂજ્યશ્રીને ખૂબ જ ગમતી. જરા પણ અશુદ્ધિ ચલાવી ન લેતા.

- પૂજ્યશ્રી આલોચનામાં કાયમ જ્ઞાનનું કાર્ય જ આપતા. શ્લોક લખવાનું, સ્વાધ્યાય, કવર ચડાવવાના, પુસ્તક પરિમાર્જન વગેરે.

- ફોરેનના અનેક વિદ્વાનો પૂજ્યશ્રી સાથે પત્ર વ્યવહાર કરતા. અનેક મુંઝવતા પ્રશ્નો પૂછતા. જે આજે પણ સંગ્રહીત છે.

- ગીતાર્થ ગુરુભગવંતો પણ પૂજ્યશ્રીને પ્રશ્નો પૂછતા. પૂ. આ. શ્રી રામચંદ્રસૂરિ, પૂ. આ. શ્રી મૂનિચંદ્રસૂરિ, પૂ.

આ. શ્રી ધર્મધુરંધરસૂરિ, પૂ. આ. શ્રી કલાપૂર્ણસૂરિ તથા પં. શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી, પં. શ્રી અભયસાગરજી વગેરે સાથે પૂજ્યશ્રીનો પત્ર વ્યવહાર આ બાબતનો સાક્ષી છે.

- પૂજ્યશ્રીની વાંચના સાંભળવા અનેક આચાર્ય ભગવંતો પધારતા. જેમાં પૂ. કલાપૂર્ણસૂરિ મ. સા.નો પરિવાર, પૂ. મહાબલસૂરિ મ.સા., પૂ. પુણ્યપાલસૂરિ મ.સા.નો પરિવાર, પૂ. વિક્રમસૂરિ મ.સા.નો પરિવાર તથા પૂ. ભુવનભાનુસૂરિ મ.સા.ના મહાત્માઓ ખાસ પધારતા.

- વારાણસીમાં પૂજ્યશ્રી પધારેલા ત્યારે ત્યાંના દિગ્ગજ પંડિતોએ ખાસ આખો દિવસ રોકીને પ્રવચનો કરાવેલા.

- પૂજ્યશ્રી દ્વારા સંપાદિત દ્વાદશાર નયચક્ર આદિ ગ્રંથો હાથમાં આવતાં જ જ્યોર્જ બજેશ આદિ વિદ્વાનો નાચી પડેલા.

- પૂજ્યશ્રીના લોકભોગ્ય પ્રવચનો ગુરુવાણી ભાગ ૧થી ૬માં સંગ્રહિત છે. તથા વિહારયાત્રા “હિમાલયની પદયાત્રા” સ્વરૂપે સંગ્રહિત છે.

- પૂજ્યશ્રીની અનેક વાતો છે. કેટલી લખવી? લખવા બેસીએ તો એક ગ્રંથ બની જાય... છતાં મારી સ્મૃતિ પ્રમાણે મેં લખ્યું છે. ૧૭/૧/૨૧ના સાંજ ૭થી ૭:૪૫ વચ્ચે આ લેખ તૈયાર કર્યો છે. રાજનગર મધ્યે.

આગમપ્રજ્ઞ ગુરુદેવ જંબૂવિજયજી મહારાજ સ્મૃતિ જ્ઞાનભંડાર

પૂ. ગુરુદેવશ્રીની સ્મૃતિમાં પૂ.આ. પુંડરીકરત્નસૂરિ મ. સા.ની પ્રેરણાથી ઈ.સ. ૨૦૧૨માં આ ભંડારની સ્થાપના થઈ.

આ ભંડારમાં Printed પુસ્તકો - ૧૮,૮૧૨ અને Printed પ્રતો - ૬૧૩૧ છે. તથા ૨૭૧૩૩ હસ્તપ્રતો અને ૧૭૪૨ જેટલી તાડપત્રીય પ્રતોનો દુર્લભ સંગ્રહ છે. ભારતભરના વિવિધ જ્ઞાનભંડારની સ્કેન થયેલી પ્રતોના પાના ૩૩,૩૭,૬૧૨થી વધુ છે અને હજી સંગ્રહ તથા સ્કેનિંગ ચાલુ છે.

વિભિન્ન સુવર્ણાક્ષરી, સચિત્ર, પદ્મ, તાડપત્રીથી લઈ ઇતિહાસ વિષયક જ્ઞાનનો વિશુદ્ધ સંગ્રહ ધરાવનાર આ જ્ઞાનભંડારનું સંચાલન ભૂષણ શાહ મિશન જૈનત્વ જાગરણના આશ્રયે સુપેરે કરી રહ્યા છે. હાલ ભૂષણભાઈના આવાસમાં રહેલો આ જ્ઞાનભંડાર ટૂંક સમયમાં જ સ્વતંત્ર ભવનમાં સ્થાનાંતરિત થવાનો છે.

શ્રુતઉપાસનાને ઉદેશીને આગમોદ્ધારકના જીવન અંગે

મૂર્તિના ક્ષેપક ઢુંઢક મતની સામા સિંહના જેવા નિડર વાદી શ્રી ઝવેરસાગરજી મહારાજના આગમોદ્ધારકશ્રી શિષ્ય હતા.

ગરવી ગુજરાતના ખેડા જિલ્લાના કપડવંજ ગામના ગાંધી મગનભાઈના ચિરંજીવી શ્રુતઉપાસક હેમચંદભાઈએ સંવત્ ૧૯૪૭ના મહા સુદી પના દિવસે લીંબડી મુકામે શ્રી ઝવેરસાગરજી મહારાજ પાસે સંયમ અંગીકાર કર્યો અને શ્રી આનંદસાગરજી એવું શુભ નામ રાખવામાં આવ્યું. અત્રે તેઓશ્રીને આગમોદ્ધારક તરીકે સંબોધવામાં આવે છે.

ગુરુ મહારાજ પાસે વિનય અને વૈયાવચ્ચ દ્વારા તેઓ જ્ઞાન મેળવતા હતા. ગુરુ મહારાજે હિતશિક્ષા આપવા પૂર્વક અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. બીજે ૪ વર્ષે એટલે દીક્ષાપર્યાયિના બાર માસ પહેલાં જ ગુરુ મહારાજનો સ્વર્ગવાસ થયો એટલે “જાત મહેનત જિંદાબાદ”નો કોરડો એમને લાગુ પડ્યો.

આથી સ્વબુદ્ધિ વડે શ્રુતજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ વધારવો પડ્યો. ઉદ્યમી મનુષ્ય કયું ફળ નથી મેળવતો ?

વ્યાકરણના બોધ સિવાય વાણીની કુશળતા આવતી નથી, એટલે તે તે ભાષાના બોધ માટે તેના તેના વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરવો જ પડે. તેથી તેઓશ્રીએ સંસ્કૃત વ્યાકરણનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પંડિતજી ભણાવવા આવે તો ખરા, પણ સર્વ પ્રથમ દ્રવ્ય-ધનની આવશ્યકતા પડે. એવા સમયમાં સંસારીપણાના માતુશ્રી શાતા પૂછવા આવ્યાં. તેમણે જ્ઞાનપૂજન કર્યું તેમાંથી ગૃહસ્થો પાસેથી પગાર ચૂકવાયો.

તેઓશ્રી બધો જ અભ્યાસ પંડિતજી પાસે કરતા હતા તેમ નહિ, પણ પોતે અભ્યાસ કરતા અને જે જે પૂછવા જેવું હાય તે પંડિતજીને પૂછીને નિર્ણય કરતા. આટલા પૂરતો જ પંડિતજીના પગારનો ખર્ચ થતો હતો.

તેઓશ્રીએ બોધની લાઈન થયા પછીથી અભ્યાસની એવી એક પદ્ધતિ સ્વીકાર કરી કે ઓછામાં ઓછા પાંચસો શ્લોક તો સવારે વાંચવા જ, વ્યાખ્યાન વિગેરે હોય તો તે સંપૂર્ણ થયા પછીથી જ દર્શન કરવા જવું, પાણી લાવવું, ગોચરી લાવવી અને વાપરવું. ત્યાર પછીથી ચાર્ચિક વિષયો વાંચવા અને બપોરના આરામ કરવો. ઉઠ્યા પછીથી પાછો અભ્યાસ ચાલુ કરવો. પાક્ષિકપ્રતિકમણમાં શ્રાવકોના અતિયાર વખતે પણ એટલા સમયને સ્વાધ્યાયમાં ગાળવો. અર્થાત્ શ્રુતની ઉપાસના સિવાયનો સમય જવા દેવો એ એમને પાલવે તેવું ન હતું. આવી રીતે અભ્યાસ કરતા શ્રુતજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ વધતો જ ગયો.

દીક્ષાના ચોથા વર્ષમાં મારવાડમાં પાલી શહેરમાં ચાર્તુમાસ કરવાનો અવસર આવ્યો. ચાર્તુમાસ માટે પ્રવેશ કરતાં શ્રાવકોના મન ઉદાસ થયાં. કારણ કે આવા નીચી ઘડીના મહારાજ અને નાની ઉંમર. જ્યારે આપણી આવડી મોટી વસ્તી અને ઢુંઢકના સામા રહેવું. એ શી રીતે જળવાશે ? પણ જ્યાં મંગળાયરણ કરીને મંગળ પ્રવચન શરૂ કર્યું ત્યાં સૌને આનંદ થઈ ગયો. જગતના પદાર્થોની ખતવણી રૂપ શ્રી સ્થાનાંગસૂત્ર નામના ત્રીજા અંગનું ચોમાસામાં પ્રવચન કરવાનું રાખ્યું. એવી રીતે ક્ષયોપશમ એટલો વધાર્યો હતો કે હસ્તલિખિત પ્રતો વાંચવી કે કઠીન ગ્રંથ બેસાડવો તે તેમને મન રમત હતી. આ તો ૧૯૫૦ની સાલનો પ્રસંગ છે.

સ્વર્ગસ્થ આચાર્ય શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા સ્વ.પં. શ્રી મણિવિજયજી મહારાજ અને આ શ્રુતઉપાસક આગમોદ્ધારક - આ ત્રણનો એવો શુભમેળ બન્યો હતો કે તેમના ત્રણની ત્રિપુટી કહેવાવા લાગી હતી.

તેઓ કોઈ અવસરે છાણીમાં પધાર્યા ત્યારે વડોદરા સરકારના હાથીભાઈ નામના શાસ્ત્રીજી રાજમાંથી છુટા થયા. આથી વિચાર થાય કે આવો હાથી કોણ બાંધશે, પણ છાણીના સંઘે તેમને રાખ્યા અને ત્રિપુટીએ એ પંડિતજીના જ્ઞાનનો સારો લાભ ઉઠાવ્યો. આ તો લગભગ ૧૯૫૩ની વાત છે. આ રીતે શ્રુતજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ વધતો જ ચાલ્યો.

અભ્યાસ વધવાથી અને પોતાની આત્મશક્તિથી ગમે તેવા પ્રકારનો પ્રશ્ન કરનારો આવ્યો હોય તોપણ શાંતિથી તેને નિડરપણે જવાબ દેવાને તૈયાર રહેતા હતા. આથી તેઓ ‘વાયદાની હુંડી’વાળા ન હતા પણ ‘ખડા ઉત્તરની હુંડી’વાળા જ હતા.

કમે ગમે તેવા કઠણ ગ્રંથો વાંચવા અને તેનો ઐદંપર્યાય કાઢવો, તે એમને મન રમત થઈ ગઈ હતી. શ્રી નિશીથ જેવો કઠીન ગ્રંથ પણ સારી રીતે બેસાડી શક્યા હતા. આવી રીતે હસ્તલિખિત ઉપરથી આગમો મૂળ, નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને ટીકા સારી રીતે બેસાડી શકતા હતા.

આટલી બધી શ્રુતજ્ઞાનના ક્ષયોપશમની લબ્ધિ મેળવીને ટીકાઓ રચવાનું પણ શરૂ કર્યું. વિંશતિવિંશિકા જે પદ્યરૂપે અતિ ગૂઢાર્થ ગ્રંથ છે. તેની ઉપર પણ ટીકા રચવાની શરૂ કરી. તેની બીજી વિંશિકાના અમુક પદ્યો સુધી ટીકા રચી છે. ન્યાયાવતાર ઉપર પણ મનોહર ટીકા રચી છે. બીજા ગ્રંથો ઉપર પણ ટીકા રચવાનો ઉદ્યમ ચાલુ હતો. સંસ્કૃતમાં ભિન્ન ભિન્ન છંદોમાં પદ્યો રચવાં એ તો તેમને મન રમત વાત હતી.

આવી રીતે શ્રુતજ્ઞાનની ઉપાસના કરતા હતા, પરંતુ પણ “ખાને કા સ્વાદ તો દુસરે કુ ખીલાઈએ” એ ન્યાયે જો જૈન શાસ્ત્રોનું મુદ્રણ કાર્ય થાય તો વર્તમાન કાળનો સંઘ સારો લાભ લઈ શકે. એથી આગમોદ્ધારકને સંપાદન કાર્યમાં પોતાની શક્તિ આપવાનો અવસર આવ્યો. તેથી સૌ પ્રથમ શ્રી જૈન ધર્મ પ્રચારક સભાના સંપાદનકાર્યમાં ફાળો આપ્યો. વળી તે જ મુદ્દાએ આગમોદ્ધારકે ઉપદેશ આપીને સંવત ૧૯૬૪માં શ્રેષ્ઠી દેવચંદ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધારક ફંડની સ્થાપના કરાવી અને તેમાં ગ્રંથ પ્રકાશન કરવાનું ચાલુ કર્યું. તેના સંપાદનની જવાબદારી પણ આવી. એમ સંપાદનની જવાબદારી વધતી ચાલી.

ગ્રંથોના સંપાદનના અંગે હસ્તલિખિત પ્રતો એકઠી કરવી, પ્રેસ કોપીઓ કરાવવી, તેને શુદ્ધ કરવી, પ્રેસમાં આપવી અને પ્રુફ આવે તે તપાસવાં. આમ સમયનો વ્યય થતાં રચનાનું કાર્ય ઢીલું પડ્યું.

લહીઆઓ બેસાડીને નવા ગ્રંથો જુની હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપરથી લખાવતા હતા. જેનો સંગ્રહ અત્યારે શ્રી જૈનાનંદ પુસ્તકાલય, સુરતમાં છે. સંપાદન કાર્યમાં જોડાતાં, ધીરે ધીરે નવા ગ્રંથો લખાવવાનું પણ બંધ પડ્યું. એઓશ્રીનું હસ્તલિખિત સાહિત્ય, મુદ્રિત પ્રતો અને પુસ્તકો સારી સંખ્યામાં તે જ પુસ્તકાલયમાં છે. તેનો ઉપયોગ હરહંમેશ બધા કરી શકે છે. આ રીતે એમના અક્ષરદેહ આત્મક બજાનાનું મૂર્તિમંત સ્થાન તે પુસ્તકાલય છે.

સંવત્ ૧૯૭૧ના મહા સુદી ૧૦ તા. ૨૫-૧-૧૯૭૫ સોમવારે શ્રીભોયણીતીર્થમાં શ્રી આગમોદય સમિતિની સ્થાપના થઈ. તેમાં આગમો છપાવવા અને વાચના આપવી, એવું નક્કી થયું. એ રીતે આગમોને છપાવવાની અને વાચના આપવાની જબરદસ્ત જવાબદારી ઉઠાવી. પાટણ વિગેરે શહેરોમાં થઈને સાત આગમ વાચનાઓ આપી. વાચનાની અંદર ૨, ૩૩, ૨૦૦ શ્લોક વંચાવાયા. એ કાર્ય પણ શ્રુતઉપાસનાનું અજોડ બન્યું.

માળવાના રતલામ શહેરમાં ચાર્તુમાસ કરતાં શેઠ ઋષભદેવ કેશરીમલજીની પેઢીની સ્થાપના કરી અને તે દ્વારા પણ ઘણા ગ્રંથોનું સંપાદન કર્યું.

આ રીતે સંપાદનનો ઉદ્યમ સંવત ૧૯૬૪ પહેલાંથી ૧૯૮૪ સુધી ધમધોકાર ચાલ્યો. તે અવસરમાં જામનગરથી સંઘ લઈ શ્રીસિદ્ધગિરિરાજને ભેટવા આવતાં, આગમમંદિરની સ્થાપનાથી ગ્રંથ રચવાનું કાર્ય રોકાઈ જ ગયું. જો કે નાની મોટી ટીકાવાળી, પદ્યવાળી, સૂત્રસ્વરૂપે, કે લેખરૂપે તે કૃતિઓ અવસરે અવસરે થતી જ હતી.

સંવત ૧૯૮૪માં વર્ધમાન જૈનાગમ મંદિર(સિદ્ધક્ષેત્ર, પાલીતાણા)ની સ્થાપના થતાં, તેમાં આગમો શિલામાં કોરાવીને સ્થાપન કરવાના હતા. આનો મુદ્દો એ હતો કે આગમો તાડપત્ર કે કાગળ ઉપર છે, પરંતુ જો શિલામાં હોય તો કોઈ પણ નાશના કારણમાં આગમો તાડપત્રના કે કાગળનો નાશ થાય પણ શિલાઓ તુટેલી ફુટેલી પણ કાળાંતરે જમીનમાંથી મળી આવે અને તે જવાબ દેતી થાય. વળી શિલામાં કોરેલા અક્ષરો એટલે તે જ્યારે પૂછે ત્યારે સરખા જ જવાબ દેનાર થાય. આથી શિલાઓમાં મૂળ આગમો કોરાવવાનું નિર્ણીત કરાયું. તેનું સ્થાન એટલે આ આગમ મંદિર.

એક વાત લક્ષમાં લેવા જેવી એ છે કે આગમોનું સંપાદન કાર્ય કર્યું અને સંઘને આગમો વિગેરેની વાચનાઓ આપી. આથી તેઓશ્રીનું આગમોદ્ધારક એવું ઉપનામ રૂઢ થઈ ગયું. નામની જ જાણે સાર્થકતા ન કરતા હોય તેમ તેઓશ્રીએ આ કાર્ય પણ ઉપાડ્યું.

શ્રી દેવદ્વિગણી ક્ષમાશ્રમણ મહારાજે આગમોને પુસ્તકારૂઢ કર્યા તો શ્રીસંઘના ભાગ્યોદયે તે સચવાઈ રહ્યાં. તેવી રીતે શિલાઓમાં સ્થાપન કરવાથી ભાવીને માટે એક અપૂર્વ ખજાનો રહે તે પણ એક મુખ્ય વાત કહેવાય જ.

શિલોત્કીર્ણ આગમોનો ક્રમ એવા પ્રકારે થયો કે પૂર્વમાં પ્રેસમાં કંપોઝ કરાવવું, કાગળમાં છપાવવું અને ટ્રાન્સફર પદ્ધતિએ શિલામાં લેવું. એ રીતે પણ તે સંપાદન કાર્ય થયું. એટલે પ્રથમ અખતરારૂપે નિર્યુક્તિઓ છપાઈ અને તે શિલામાં લેવાઈ. પછી ૪૫ આગમો અને પંચાશક વિગેરે શાસ્ત્રો (મૂળ) મોટા અક્ષરોમાં છપાવાયાં અને શિલામાં લેવાયાં. એ રીતે એ કાર્ય સં. ૧૯૮૪થી ૧૯૯૯ સુધી ચાલ્યું.

તે પછીથી એટલે કે લગભગ ૧૯૯૬-૯૭ માં શિલાનું કાર્ય ચાલતું હતું તે ગાળામાં જ એક નવું શ્રુતોપાસનાનું કાર્ય વિચારાયું, એટલે કે આગમોને જો સ્થળાંતર કરવાં હોય તે તામ્રપત્રથી કરી શકાય. આથી તે કરવાને માટે પણ ઉદ્યમ ચાલુ થયા. તે કાર્ય એટલે કે આગમોને તામ્રપત્રમાં આરૂઢ કરવાનું કાર્ય, સં. ૨૦૦૪માં સંપૂર્ણ થયું. આ રીતે પિસ્તાલીસે આગમો તામ્રપત્રમાં આરૂઢ થયાં. તે આગમો શ્રીવર્ધમાન જૈન તામ્રપત્ર આગમમંદિર, સુરતમાં સ્થાપન કરવામાં આવ્યાં છે. તેમજ સચિત્ર શ્રી કલ્પસૂત્ર પણ તામ્રપત્રારૂઢ કરાવાયું છે. તે અત્યારે શ્રી જૈનાનંદ પુસ્તકાલય, સુરતમાં છે.

આવી રીતે શ્રુત-ઉપાસનાનો કાર્યક્રમ ચાલુ જ હતો; પરંતુ ભસ્મીભૂત થનારો એવો આ દેહ સંવત્ ૨૦૦૩થી વિઘ્નભૂત થતાં શરીરનું સ્વાસ્થ્ય બગડતું ગયું; છતાં શ્રુતોપાસનાનો રંગ ગયો ન હતો.

સં. ૨૦૦૪, ૨૦૦૫માં સુરતમાં સંથારાની સ્થિતિમાં, અનુકૂલ પરિસ્થિતિએ, જુની જુની હસ્તલિખિત પોથીઓ, તપાસવાનું કાર્ય કરતા હતા. ત્યાં અપરતટ સહિત ઉપદેશરત્નાકર મળ્યો અને તેનું ભાષાંતર કરાવીને બહાર પડાવવાનો ઉદ્યમ કર્યો. પંચસૂત્ર ઉપર વાર્તિક અને તર્કવિતાર નામની બે ટીકાઓ રચી. અધૂરી રહેલી જૈનગીતા ૩૬ અધ્યાય કરી સંપૂર્ણ કરી. અંતે આરાધના એ જ ધ્યેય ગણીને આરાધનામાર્ગ નામની કૃતિને ધ્યાનસ્થસ્વર્ગત આગમોદ્ધારક આચાર્ય શ્રી આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજે શ્રુતઉપાસના તરીકે છેલ્લી સંપૂર્ણ કરી.

આગમોદ્ધારકની સંપાદન સંસ્થાની ઝાંખી

શ્રીજૈનધર્મ પ્રચારકસભા (ભાવનગર), શ્રેષ્ઠી દેવચંદ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધારક ફંડ, (સુરત) શ્રી આગમોદય સમિતિ, શેઠશ્રી ઋભદેવજી કેશરીમલજીની પેઢી (રતલામ), શ્રી સિદ્ધચક્ર સાહિત્ય સમિતિ (મુંબઈ), શ્રી જૈનાનંદ પુસ્તકાલય (સુરત) વગેરે સંસ્થા દ્વારા થતા પ્રકાશનમાં આગમોદ્ધારકનો સંપાદનનો મોટો ફાળો હતો.

શ્રી જૈનાનંદ પુસ્તકાલય (સુરત) દ્વારા બીજા પણ સત્તાવીશથી વધારે સ્થળો ઉપર નાના મોટા પુસ્તક ભંડારો, આગમોદ્ધારકશ્રીના સ્થપાયા છે. સાધુઓને પુસ્તક મૂકવાની સગવડ પડે અને પુસ્તકો સુરક્ષિત રહે, તે હેતુએ પાલીતાણા શ્રી આગમમંદિરમાં શ્રી શ્રમણસંઘ પુસ્તકાલય નામનું મકાન બંધાવવામાં આવ્યું છે. તેમાં સાધુ ભગવંતોના જુદા જુદા ભંડારો અત્યારે મોજુદ છે, એ પણ શ્રુત-ઉપાસના.

આ રીતે આગમોદ્ધારકની શ્રુતઉપાસનાને અમે આગમોદ્ધારકની સાહિત્યસેવાના નામે અમારા સંપાદિત નીચેના ગ્રંથોમાં આપી છે. તે આ પ્રમાણે - પ્રશમરતિ અને સંબંધકારિકા (વ્યાખ્યાન), ઉપદેશરત્નાકર (ભાષાંતર), શ્રી આચારાંગ (વ્યાખ્યાન સંગ્રહ) (ભાગ ૧), આનંદસુધાસિન્ધુ ભાગ ૨, આરાધના માર્ગ ભાગ ૧, અલ્પપરિચિત સૈદ્ધાંતિક શબ્દકોશ ભાગ ૧ વિગેરે. બીજા મુનિ ભગવંતોએ પણ યથાસંજોગ અને યથાસ્થળે પણ આપી છે. તેમજ સિદ્ધયક વર્ષ ૧૬, અંક ૮-૯ નો આગમોદ્ધારક અંક, સિદ્ધયક વ. અં, ૫-૬ ગુરુમંદિર પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ, આચાર્ય પદવી મહોત્સવ.

સાભાર : આગમોદ્ધારકશ્રીની શ્રુતઉપાસના યાને સાહિત્યસેવા
પ્રકાશક : આગમોદ્ધારક પ્રતિષ્ઠાન, સુરત.
વી.સં. - ૨૫૪૪, વિ.સં. - ૨૦૭૪, ઈસ્વીસન્ - ૨૦૧૯

૧૫ લાખ પુસ્તકોના સંગ્રહવાળો એક અજોડ જ્ઞાનભંડાર

જગદ્ગુરુ આચાર્ય શ્રી વિજય હીરસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય સેનસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય રામવિજય ગણિએ ૧૫ લાખ ગ્રંથોના સંગ્રહવાળો એક જ્ઞાનભંડાર બનાવ્યો હતો, તેનો ઉલ્લોખ ‘પ્રત્યક્ષ પરીક્ષા’ નામના ગ્રંથની હસ્તપ્રતપુષ્પિકામાંથી મળે છે, જે નીચે મુજબ છે :

इति श्रीविजयश्रीतनुजजगतगुरु-बलभद्र मिश्रात्मजविश्वनाथानुज-
सकलशास्त्रारविन्दप्रद्योतनभट्टाचार्य-मिश्रपद्मनाभकृतौ प्रत्यक्षपरीक्षा सम्पूर्णा ॥

॥ठा॥ शुभं भवतु ॥ठा॥ कल्याणमस्तु ॥

अकबरोर्वीरमण-प्रदत्त-जगद्गुरुख्यातिधरो बभूव ।

श्रीहीरसूरिविजयं दधान श्रीवर्धमानप्रभुशासनेऽस्मिन् ॥१॥

तदीयपट्टाम्बरभानुमालिसूरीश्वरः श्रीविजयादिसेनः ।

तपागणं यः प्रथितं चकारविजित्य भूपालसभे द्विजौघम् ॥२॥

श्रीविजयतिलकसंज्ञे सूरिवरे तत्पदे श्रियं श्रयति ।

वैराग्यवासितान्तःकरणैः शुद्धोपदेशरतैः ॥३॥

हेमगुरुवृत्ति-काव्यप्रकाश-मणिमुख्यशास्त्रनिष्णातैः ।

श्रीविजयसेनसूरीश्वरशिष्यै रामविजयविबुधैः ॥४॥

पंचदशलक्षपुस्तकचित्कोशोज्ञानभक्तये विहितः ।

आचन्द्रार्क नन्दतु विज्ञजनैः वाच्यमानोऽसौ ॥५॥

‘કોઈપણ પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતને પુસ્તક અને દવાની જરૂર હોય તો ચપ્પલ પહેરવા પણ રોકાવું નહિ અને તરતજ લાવી આપવું’ આવી પ્રેરણા જેઓશ્રી પોતાના અંગત પરિચિતોને અનેકવાર કરતા, એવા જ્ઞાની, જ્ઞાનપ્રેમી, સતત જ્ઞાનમાં રમમાણ પરમ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય પ્રદ્યુમ્નસૂરીશ્વરજી મહારાજે જ્ઞાનની જે સેવા કરી છે તે અહીં રજૂ કરવી છે.

નાની વયથી જ્ઞાન, જ્ઞાનના સાધનો અને જ્ઞાનની ઉપર અનહદ પ્રેમ. સં. ૨૦૩૬માં અમદાવાદ, ઓપેરા સોસાયટીના ચાતુર્માસમાં રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈનો વિશેષ પરિચય થયો ત્યારથી જ્ઞાનનો લગાવ ઓર વધ્યો તે પછી તો અનેક-અનેક વિદ્વાનો-પંડિતો-સાક્ષરો, લેખકો, કવિઓનો પરિચય વધતો ગયો અને જ્ઞાનની રુચિ વૃદ્ધિ પામતી ગઈ.

ગુજરાતી ઉચ્ચ પ્રકારના સાહિત્યનો શોખ-રસ પહેલેથી હતો. ‘કુમાર’ મેગેઝિને આ રસ પોષ્યો હતો. એટલે પ્રારંભના સમયમાં મને બરાબર યાદ છે. ‘ગુજરાત વિદ્યાપીઠ’ની અતિશય વિશાળ લાઈબ્રેરીમાં પુસ્તકોની વચ્ચે એમનો આખો દિવસ પસાર થઈ જતો. લાઈબ્રેરિયન કનુભાઈ શાહનો એમને પૂરો સાથ-સહકાર મળતો. એ લાઈબ્રેરી જોવા જેવી છે. વિશાળ ભોયરું વ્યવસ્થિત ગોઠવેલા પુસ્તકોથી ખીચોખીચ ભરેલું છે. લાખોની સંખ્યામાં પુસ્તકો હશે.

જ્યાં ચાતુર્માસ હોય ત્યાં અથવા વિહાર કરીને જઈએ ત્યાં પહેલા ગ્રંથભંડારની તપાસ થાય, પ્રાચીન ગ્રંથસંશોધનમાં રસ પડ્યા પછી હસ્તલિખિત સાહિત્ય તરફ વળ્યા. પંડિત અમૃતલાલ મોહનલાલ ભોજક અને લક્ષ્મણભાઈ ભોજકના પરિચયથી તાડપત્ર સુધીની હ.લિ. પ્રતો વાંચી શકતા. અમદાવાદ-એલ.ડી.ઈન્ડોલોજીના હ.લિ. ગ્રંથભંડારમાં તો વારંવાર જવાનું થતું. આખો દિવસ ત્યાં પસાર થઈ જતો. આ દરમિયાન અનેક ગ્રંથભંડારોના ઉદ્ધાર કર્યા. એમાં શિરમોર હોય તો અમદાવાદ-દેવશાના પાડાનો હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડાર. અમે પાંજરાપોળમાં શ્રી નેમિસૂરિ જ્ઞાનશાળામાં બિરાજમાન હતા. દેવશાના પાડામાં ગ્રંથભંડાર છે એવો ખ્યાલ હતો. ત્યાંના વહીવટદાર બહુ દાદ આપતા નહોતા. પાટણમાં પૂજ્ય પુણ્યવિજયજી મહારાજે ગ્રંથભંડારો એકત્ર કરવાનું કાર્ય કેવી રીતે કર્યું હતું એ ખ્યાલ હતો. રોજ સવારે વહીવટદારને ઘેર જવાનું શરુ કર્યું. રોજ નવા નવા જવાબ મળે. સૂતા છે... તૈયાર નથી થયા... ચાવી મળતી નથી. માણસ નથી... રોજ જવાનું. થાક્યા વિના, હાર્યા વિના રોજના આંટાફેરા ચાલુ કર્યા. ક્યારેક હું સાથે હોઉં, ક્યારેક ન હોઉં.

એક દિવસ વહીવટદારને ઘેર અડીંગો લગાવીને બેસી ગયા. અમદાવાદી-વહીવટદાર ધીરે-ધીરે તૈયાર થઈને આવ્યા. ‘બોલો શું છે?’ ‘ગ્રંથભંડાર જોવો છે.’ ‘હસ્તલિખિત પ્રતોના દાબડા માળીયા ઉપર છે. ઉતારનાર માણસ નથી.’ (આવું સાંભળી ગુરુદેવ) પોતે જ પોળમાં ફરી વળ્યા. એક પોરિયાને લઈ આવ્યા. ઉપાશ્રયે આવ્યા. ઉપાશ્રય ખોલ્યો. માળિયા ઉપર પોરીયાને ચઢાવ્યો. દાબડા નીચે ઉતાર્યા. પાણી અને ભેજને કારણે પ્રતોના પાના ચોંટી ગયા હતા. ઉધઈ લાગી ગઈ હતી. વહીવટદાર જોઈને શરમિંદા બની ગયા. કંઈ બોલી શક્યા નહિ. પૂજ્ય ગુરુજી ગરમ થઈ ગયા. મને પાંજરાપોળથી બોલાવ્યો. અમે બંને પ્રતો સરખી કરવા બેસી ગયા. લક્ષ્મણભાઈ ભોજકને બોલાવ્યા. એ અને એમનો ભત્રીજો યશવંત આવી ગયા. એક-એક પાના લુછી-લુછીને સાફ કરીને ગોઠવતા ગયા. જેટલી બને એટલી સારી પ્રતો જુદી તારવી. જે ઉધઈથી ખવાઈ ગઈ હતી, કેટલીક ઈંટ જેવી બની ગઈ હતી. એ બધાને વિસર્જન કર્યા સિવાય છુટકો નહોતો. કેટલાક દિવસ ત્યાં રોકાઈને ભંડાર વ્યવસ્થિત કરીને ગોઠવીને ભંડાર વહીવટદારને સુપરત કર્યો.

પાટણ-હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનભંડાર, ભાભાના પાડાનો ભંડાર, પોળીયાનો ઉપાશ્રયનો જ્ઞાનભંડાર. આ ત્રણે હસ્તલિખિત ભંડારને વ્યવસ્થિત કર્યા. હેમચંદ્રાચાર્ય અને ભાભાના પાડાનો ભંડાર તો વ્યવસ્થિત હતા એને સરખા કર્યા. પરંતુ પોળીયાના ઉપાશ્રયમાં તો એક રૂમમાં અસ્તવ્યસ્ત પ્રતો હતી. એ બધી સરખી કરીને હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનભંડારમાં ભેળવી દીધી. આ હસ્તલિખિત પ્રતોની ગોઠવણીનું કામ ધૂળધોયા જેવું હોય છે. એક-એક પાના લૂંછવાના ગણવાના ગોઠવવાના ઉપર-નીચે એક-એક પૂંઠાની પાટલી મૂકીને સુતરાઉ કાપડમાં કચ્ચીને પ્રત બાંધવાની. લક્ષ્મણભાઈ ભોજકના શબ્દોમાં કહીએ તો દુશ્મનની જેમ બાંધવાની. પાણીમાં ફેંકોને તો પણ એક ટીપુ પાણી અંદર ન જાય એમ બાંધવાની.

હસ્તલિખિત પ્રતના અંતે લખેલું વાંચ્યું છે - આ પ્રતને જલાદ્ રક્ષેત્, તૈલાદ્ રક્ષેત્, રક્ષેત્ શિથિલબન્ધનાત્ । મૂર્ખહસ્તે ન દાતવ્યા, એતદ્ વદતિ પુસ્તિકા॥

હસ્તલિખિત ગ્રંથોને જલથી, તેલથી કે શિથિલબંધનથી જેટલું નુકશાન નથી થયું એટલું નુકશાન મૂરખના હાથમાં જવાથી થયું છે. જેને ગ્રંથનું મૂલ્ય ખબર નથી, ગ્રંથિની પાછળ પડ્યા છે એવાના હાથમાં જવાથી વધુ નુકશાન થયું છે.

પૂજ્ય બુટેરાયજી મહારાજ અને આત્મારામજી મહારાજ વગેરે મહાપુરુષો જેસલમેર ગયા ત્યારે પણ એમને જ્ઞાનભંડાર જોવા નથી મળ્યો. ત્યારે એમણે આકોશમાં આવીને પોતાની આત્માકથામાં લખ્યું છે. બનિયે દો કામકરતેહૈ । એક અપને નાક કે લિએ સબકુ છકરતેહૈ, ઔર દૂસરા લઙ્કુ આદિ કીખબર લિયા કરતેહૈ ।

આજે પણ શ્રી સંઘમાં મોટા ભાગના શ્રાવકવર્ગની આ જ પરિસ્થિતિ છે.

એવી જ રીતે પાલનપુર શ્રી સંઘનો ગ્રંથભંડાર, લીંબડી, લીંચ, મહેસાણા ગામનો ગ્રંથભંડાર આ દરેક જગ્યાએ પ્રતિકુળ પરિસ્થિતિમાં ત્યાં રહીને આ ગ્રંથભંડારો વ્યવસ્થિત કરીને શ્રી સંઘને અર્પણ કર્યા.

નિઃસ્વાર્થભાવે માત્ર જ્ઞાનભક્તિથી પ્રેરાઈને આ કાર્ય કરતા.

વર્ષો પહેલા અમે વિહારમાં વળાદ ગયા હતા. અમદાવાદ પાસે, સાબરમતી નદીના કિનારે વસેલું નાનકડું વળાદ ગામ. સુંદર મઝાનું જિનાલય, ઉપાશ્રય, બે-ચાર શ્રાવકોના ઘર. શ્રી સિદ્ધચક્ર પૂજન ભણાવનાર, ગીરધરનગરવાળા હીરાભાઈ મણીભાઈ મૂળ વળાદ ગામના.

એકદમ ગામડાનું નૈસર્ગિક વાતાવરણ. પૂજ્યશ્રીને ગામડાનું કુદરતી વાતાવરણ ખૂબ ગમે. ઉપાશ્રય અનુકુળ હોય, વાતાવરણ સારું હોય એટલે ગોયરી-પાણીની બહુ ચિંતા નહિ કરવાની. એ તો ૧૯-૨૦ ચાલે. ગમી ગયું એટલે એક-બે દિવસ વધારે રોકાઈ ગયા. ઉપાશ્રયમાં ખાંખાખોળા કરતા એક રૂમના ખૂણામાં એક બંધ પટારો હતો. શ્રાવકોને પૂછ્યું તો કહે કો'ક મહારાજ સાહેબનું છે. ખોલવાનું કહ્યું-પણ કોઈ ખોલવા તૈયાર નહિ. દરેકના મુખમાં એક જ વાત-આ ખોલશે એને તકલીફ થશે. અમે નહિ ખોલીએ. મારી પાસે ખોલાવ્યું. અંદર હસ્તલિખિત પ્રતો હતી. બધી બહાર કાઢી. અમે બંને જણાએ સરખી કરી ભેળવી. સાફસુફી કરી અને ત્યાં મૂકી દીધી. સંઘને ભળાવી દીધી. હું ન ભૂલતો હોઉં તો એમાં ચાંદીના અક્ષરે લખેલી એક પોથી હતી. આ બધું કાર્ય કરવા માટે ત્યાં રોકાવું પડે તો રોકાઈ ગયા.

જ્ઞાન પ્રત્યેની ભક્તિ એટલી બધી હતી કે જ્યાં જઈએ ત્યાં ગ્રંથભંડાર પહેલા જોઈએ. જાણવાની જિજ્ઞાસા પ્રબળ. એટલે કંઈક સાંભળ્યું, જાણ્યું કે વાંચ્યું તો તરત જાણવાની પ્રબળ જિજ્ઞાસા પ્રગટે. એ પુસ્તક કે ગ્રંથ જ્યાં સુધી મેળવે નહિ, જુએ નહિ ત્યાં સુધી જપીને બેસે નહિ.

બીજા માટે પણ એવું જ. બીજા કોઈપણ સાધુ કે સાધ્વીજી કોઈ પુસ્તક કે પ્રત મંગાવે તો વિના વિલંબે જલ્દીમાં જલ્દી એ પુસ્તક મોકલી આપતા.

ભાવનગર-ડોસાભાઈ અભેદચંદ્રજી પેઢીનો હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડાર તાડપત્ર સહિત વ્યવસ્થિત કરીને ઉદ્ધાર કર્યો હતો.

અમદાવાદ-પાટણ કે વડોદરાની યુનિવર્સિટીમાં પણ ગ્રંથભંડાર જોવા પહોંચી જતા.

જ્ઞાન, જ્ઞાની અને જ્ઞાનના સાધનો પ્રત્યે અત્યંત ભક્તિ હતી. શક્ય ભક્તિ કરતા અને આશાતના ન થાય તેનો ખ્યાલ રાખતા.

જ્યાં ચાતુર્માસ હોય ત્યાં ગ્રંથભંડાર પોતે જાતે રસ લઈને વ્યવસ્થિત કરાવતા. ઘણીવાર તો જાતે જ ગોઠવવા બેસી જતા.

મારી દીક્ષા પહેલાંની - શાન્તાકુઝ-વેસ્ટ શ્રી કુંથુનાથ જૈન સંઘની વાત પૂજ્યશ્રીના મુખે સાંભળી છે. શેષકાળમાં ત્યાં રોકાવાનું થયું હતું. ત્યાં જ્ઞાનભંડાર સુવ્યવસ્થિત કરવાનું શરૂ કર્યું તે સમયે પૂજ્યશ્રી મુનિ અવસ્થામાં હતા. બપોરની ગોચરી પોતે વહોરવા જતા. એક દિવસ કામ લાંબુ ચાલ્યું. સમયનો ખ્યાલ ન રહ્યો. ગોચરીનો નિયત સમય વીતી ગયો. એક શ્રાવક રોજ રાહ જોઈને બેઠા હોય. એ દિવસે જતા આવતા મહારાજ સાહેબ દેખાયા નહિ એટલે તપાસ કરીને ઉપાશ્રયે આવ્યા. પૂજ્યશ્રી પુસ્તકોની ગોઠવણીનું કાર્ય કરતા હતા. શ્રાવકે અત્યંત ભાવથી કહ્યું - મહારાજ ! ચાલો... ગોચરી પધારો... શરીરનો ખ્યાલ રાખો. શરીર સારું હશે તો આ બધું કામ થઈ શકશે. શ્રાવકની કેવી ઉત્તમ ગુરુભક્તિ ! અને ગુરુજીની કેવી શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનભક્તિ ! પૂજ્યશ્રી જ્ઞાનનું કાર્ય મળે એટલે સ્થળ-કાળનું ભાન પણ ભૂલી જતા.

7

જ્ઞાનભંડાર વિષયક
પૂ. ધુરંધરવિજયજી મ.સા.નો ઈન્ટરવ્યૂ
પ્રશ્નકર્તા - અમિતા મહેતા (સુરત)
ઉત્તરદાતા - બહુશ્રુત મુનિશ્રી ધુરંધરવિજયજી

સવાલ : આગમલેખન થયું એ વલભીની હસ્તપ્રતો આજે જોવા મળી છે ખરી ?

પૂજ્યશ્રી : નહીં, ક્યાંય ભૂર્ગભમાં કે હિમાલયમાં હોઈ શકે.

સવાલ : એ શોધવા માટે કોઈ પ્રયાસો થયા છે ખરા ?

પૂજ્યશ્રી : ના, એ માટે દિવ્યશક્તિ જોઈએ. પૂ. અભયદેવસૂરિ મહારાજને પણ જે ગ્રંથો મળ્યાં (ટીકા, પ્રજ્ઞાપિ) એ બધા સૂત્ર નથી મળ્યા. અમુક ગચ્છની પરંપરાઓ મળી, ઘણાં બધા ગચ્છની નથી મળી. એ પણ અર્થ કરતા, ટીકાની અંદર વિવેચન કરતાં ઘણી જગ્યાએ એમને મૂકી દેવું પડ્યું હતું. હવે એમને અશુદ્ધ પાઠો મળ્યાં હોય તો એ અશુદ્ધ પાઠને આધારે અર્થઘટન કર્યા છે. કારણ કે આપણને (પુણ્યવિજયજી મ.સા. ને) અત્યારે એનાં પહેલાંની પ્રતો મળી. એમાં જે અશુદ્ધ પાઠોને ટીકામાં લઈને એમણે જે અર્થ કર્યા એનાં શુદ્ધ પાઠો મળ્યાં.

સવાલ : એનો મતલબ એ થયો કે આગળનું બધું waste (નિરર્થક) ગયું ?

પૂજ્યશ્રી : હા, એ તો એમ જ થાયને ? આપણે શું કર્યું “જે મળ્યું એ જ સાચું છે,” એવું માન્યું... જ્યારે જ્ઞાનીએ કહેલું છે કે જે ન સમજાય એ આપણી બુદ્ધિની અલ્પતા એમ સમજવું. જેટલું સમજાયું એનો અર્થ કરવા પ્રયાસ થયો.

બીજું, આગમ સૂત્રનો એક અર્થ થાય છે રહસ્ય... આપણાં બધા આગમો રહસ્યમય છે. જે અર્થ બતાવે છે એ વ્યવહારુ અર્થ બતાવે છે અને જે નથી બતાવતા એ અર્થ અધ્યાત્મમાર્ગની સાધના છે. એની દિવ્ય સાધનાઓ છે અને એમાં શબ્દનું પણ મહત્ત્વ છે.

આપણે વેદનું ઉદાહરણ લઈએ. વેદનાં જે મંત્રો છે એ ભિન્ન-ભિન્ન કાર્યો માટેનાં છે; પણ એમાં હોય છે ઉપકથાઓ. આ કથાઓ પૂરી કર્યા પછી અમુક રીતે એનો પાઠ કરો તો વરસાદ આવે અને અમુક રીતે કરો તો અગ્નિ પ્રગટે. મતલબ એમાં શબ્દનાં ધ્વનિને ખૂબ મહત્ત્વ અપાયું છે. એ ધ્વનિ દ્વારા અનેક પ્રકારના ભૌતિક અને અધ્યાત્મિક કાર્ય થઈ શકે. આપણા આગમો પણ એ સંદર્ભમાં જ લખાયા છે.... આપણે ત્યાં શ્રુત અને પાઠ બે શબ્દનું ખૂબ મહત્ત્વ છે. આગમનું નામ શું છે ? શ્રુતસ્કંધ. શ્રુત એટલે સાંભળવું. સાંભળવાથી જે ધ્વનિનાં વાઈબ્રેશન ઉદ્ભવે છે તે જ કામ કરે છે. એમાં બુદ્ધિને કોઈ અવકાશ નથી. દાખલા તરીકે નમિરાજર્ષિની કથા, અમુક રીતે એનો પાઠ કરો તો એનાં આધ્યાત્મિક આંદોલનો ઉભા થાય છે. કથા નમિરાજર્ષિની હોય, પણ એનું કામ આધ્યાત્મિકતાનું છે.

સવાલ : આ શ્રુતપરંપરા આપણી પાસે છે.

પૂજ્યશ્રી : ના, નથી; પણ સ્થાનકવાસીઓને જે અમુક પરંપરા મળી એમાં શ્રુત પરંપરા છે અને તેઓ એનો ઉપયોગ કરી રહ્યાં છે. તે આપણને નથી મળી. આ પરંપરા યતિઓ પાસે હતી, યતિઓ મારવાડમાં વધારે રહ્યાં એટલે સ્થાનકવાસીઓને એ મળી. દાખલા તરીકે પુચ્છિસુણંસૂત્ર... સ્થાનકવાસીઓ નિયમિત રીતે પ્રતિક્રમણ પછી રોજ એનો પાઠ કરે. આ પાઠનો પ્રભાવ શું ? તો કોઈપણ જાતનો વળગાડ ન લાગે અને

બહારની કોઈપણ તકલીફ ન આવે. આથી જ કોઈ સ્થાનકવાસી સાધુ ક્યાંય દુબળા-માયકાંગલા જોવા નથી મળતાં. બીજી એક વાત કહું. આજે પણ ચાતુર્માસ વખતે જો સાધુ વિપાકસૂત્ર અંતર્ગત સુખવિપાકસૂત્રનું સાત દિવસ સુધી વાંચન કરે તો ચોમાસામાં એમને કે સંઘને કોઈ તકલીફ પડે.

સવાલ : શું આજે પણ આવા સૂત્રો પ્રભાવી છે ખરા ?

પૂજ્યશ્રી : છે જ અને તે કામ પણ કરે જ છે. અમુક સૂત્રો તો એવા છે કે જે મોબાઈલ પર સવારે સંભળાવી દો તો કેન્સર મટવા માંડે.

સવાલ : એની કોઈ સાબિતી ખરી ?

પૂજ્યશ્રી : ચાલુ જ છે આવા પ્રયોગો. એનું ફળ મળી રહ્યું છે, આ બધો ખેલ ધ્વનિનો જ છે, શ્રુત એટલે કે સાંભળવાનું જ મહત્ત્વ છે. આપણે ત્યાં સૂત્રો બોલવાનાં ૧૫ પ્રકારનાં ભેદ આપ્યા છે. જો એ રીતે બોલાય તો એનો પ્રભાવ પડે. બીજું એક ઉદાહરણ છે જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિનાં ભરતચરિત્રનું, એમાં ભરત ચક્રવર્તીનાં ઐશ્વર્યનું અદ્ભુત વર્ણન છે.

જો બેસતાં વર્ષે આ ભરત ચક્રવર્તીનું અધ્યયન સંભળાવાય તો શ્રાવકોને આખું વર્ષ લીલાલહેર થઈ જાય. આપણે જેમ મૂર્તિને પકડી એમ એ સ્થાનકવાસી લોકોએ શ્રુતને પકડ્યું. આજનાં સમયમાં બે આલંબન છે : એક રૂપનું અને બીજું શબ્દનું. રૂપ કરતાં પણ શબ્દ આગળ જાય છે. સ્થાનકવાસીઓ મૂર્તિનાં વિરોધી હોવા છતાં આપણાથી આગળ છે, એમની વસ્તી આપણાં કરતાં વધારે છે. લાખો અજૈનોને એમને સ્થાનકવાસી બનાવ્યા. આપણે માત્ર ૪૩ મૂર્તિને વળગી રહ્યાં અને જીવંત શબ્દોને છોડી દીધાં.

સવાલ : સાહેબજી, આવું તમે કઈ રીતે કહી શકો ?

પૂજ્યશ્રી : બરાબર કહું છું, આપણે ન્યાય અને બીજો ગ્રંથોમાંથી બહાર નથી આવતાં, ભણવાનું તો આગમ જ છે. પ્રભાવ એનો જ છે, સ્વાધ્યાય એનો જ કરવાનો છે. પાઠ મોઢેથી બોલવાનો છે, મનમાં ગણગણી નથી જવાનું. એનાં પાઠની પદ્ધતિ છે.

સવાલ : જ્ઞાનભંડારો એ આપણો મૌલિક આવિષ્કાર છે કે બીજા ધર્મનું અનુકરણ છે ?

પૂજ્યશ્રી : કોઈ અનુકરણ નથી. હિંદુસ્તાનમાં બધી આર્ય પ્રજા જે કરતી હતી તે આપણે કર્યું. આપણે આર્ય જ હતાંને ? જૈન આપણો ધર્મ હતો અને પ્રજા તરીકે આપણે આર્ય જ હતા. અહીં જે પરંપરા ચાલુ હતી તે પ્રમાણે આપણે વર્ત્યા. બૌદ્ધોએ પણ પોતાનાં આગમો લખ્યા, આપણે પણ લખ્યા. જ્યારે યોગ્ય સ્મૃતિ મળતી નહોતી અને લાગ્યું કે બધું જઈ રહ્યું છે, ત્યારે એમને લખવું પડ્યું. જોકે લખ્યા પછી પણ ગુરુ પાસેથી લેવું અને ગુરુ બોલે એ સાંભળવું આવશ્યક હતું.

પ્રાચીન પરંપરામાં તો આ બાબત બહુ કઠિન હતી. યોગોદ્ધત્તન કરવાનું એટલે મન, વચન કાયાની જે શક્તિ છે એનું ઊર્ધ્વીકરણ કરવાનું. આ શક્તિનું ઊર્ધ્વીકરણ થાય એટલે ચિત્ત એકાગ્ર થાય અને સ્મૃતિ તીવ્ર બને અને સ્મૃતિ તીવ્ર થાય એટલે ગુરુ એકવાર બોલે અને તમને આવડી જાય. એક વાર ન યાદ રહે તો બીજી-ત્રીજી વાર તક મળે, પરંતુ ચોથી વાર નહીં મળે. ત્રણ વારમાં ગ્રહણ કરી શકો તો પાસ, નહીંતર ફેલ...

સવાલ : આ યોગના પ્રયોગો અત્યારે થાય છે ખરા ?

પૂજ્યશ્રી : આપણે ત્યાં જે મુદ્રાઓ છે તે આના માટેની જ છે અમે જે મુદ્રાઓ કરીએ છે તે યોગોદ્ધત્તન માટેની જ છે.

સવાલ : વલભી વખતે આચાર્યોએ લખ્યું તો પછી લહિયાઓએ લખવાનું ક્યારથી શરૂ કર્યું ?

પૂજ્યશ્રી : પહેલાં સાધુઓ જ લખતાં હતાં. લગભગ ૧૨મી સદી પછી હેમચંદ્રસૂરિ મ.સા.ના સમયથી લહિયાઓએ લખવાનું શરૂ કર્યું. શ્રાવકોએ રસ લેવાનું શરૂ કર્યું. કુમારપાળનાં સમયમાં ખૂબ ભંડારો લખાયા. તેઓ ચારેબાજુથી પ્રબુદ્ધ પંડિતો, ભાષાનાં જાણકારો અને ભૂલ ન કરે એવા જ્ઞાની વ્યક્તિઓ અને મહાપુરુષોને લાવ્યા તથા લખાવ્યું.

સવાલ : વલભી વખતે પૂર્વશ્રુત લખાયેલું કે માત્ર અંગ ?

પૂજ્યશ્રી : જેટલું શ્રુત ઉપલબ્ધ હતું તે બધું જ લખાયું; પણ પૂર્વશ્રુત લખી શકાય એમ હતું જ નહીં. પૂર્વશ્રુતને કોઈ સમજતું જ નથી. પૂર્વશ્રુત એટલે શું એ સમજાવું.

જેમાં એકના એક પાઠ વારંવાર ન આવે એ અગમિકશ્રુત કહેવાય અને જેમાં એકનાં એક પાઠ વારંવાર આવે એ ગમિકશ્રુત કહેવાય. દાખલા તરીકે નવકારનાં નવ પદનાં ગમિક પ્રમાણે ત્રણ લાખ પાંસઠ હજાર ભાંગા થાય. અત્યારે જે નવકારની અનાનુપૂર્વી થાય છે તે પંચ પદની છે. આખા નવકારના નવ પદની અનાનુપૂર્વી એટલે કે ભાંગા કરીએ તો ત્રણ લાખ પાંસઠ હજાર થાય. આ માનતુંગસૂરિએ આ બધા ભાંગાને ત્રણ કે પાંચ ભાગમાં પ્રકાશિત કરાવ્યાં છે. તેમણે જાણી લીધું કે આનાં આટલાં ભાંગા થાય. ગમિક આ બધા ભાંગા બોલી બતાવે. આપણે શોર્ટમાં એને ચાર્ટ તરીકે બોલીએ, પણ એનાં એટલા બધા વિભાગો અને ભાંગાઓ છે કે આપણું માથું ખરાબ થઈ જાય. આપણી આટલી શક્તિ નથી. પૂર્વશ્રુતમાં આ હતું. પૂર્વશ્રુતમાં બીજું હતું ધ્વનિ પરનું કાર્ય. ધ્વનિનાં ભિન્ન-ભિન્ન ખૂબ બધા આયામો હતાં. આમ ઉચ્ચારો કરો તો આ કાર્ય થાય અને તેમ ઉચ્ચાર કરો તો પેલું કામ સિદ્ધ થાય. સ્થૂલિભદ્રસ્વામી પૂર્વો ભણતાં હતાં તે વખતે બેન સાધ્વીને ચમત્કાર બતાવવા માટે સિંહનું રૂપ બતાવ્યું. આ બાબતને આપણે બહુ મોટી માનીએ છીએ; પરંતુ એ ખૂબ સામાન્ય વાત છે. આજે પણ કોઈ સારો હિપ્રોટીસ્ટ જે ઈચ્છે તે બતાવી શકે. સ્થૂલિભદ્ર આટલી વિદ્યાને પણ પચાવી ન શક્યા તો બાકીની વિદ્યાઓ જે ચાર પૂર્વમાં આવે છે, જે ખૂબ ગજબની હતી, એને કઈ રીતે પચાવી શકશે ? એટલે ભદ્રબાહુ મહારાજે બંધ કરી. આ બધી વિદ્યાઓ મોટી વાત નહોતી.

એટલે વલભી વખતે જે લખાયું તે ૧૧ અંગ હતાં, પૂર્વશ્રુત નહીં. હા, એનાં સૂત્રો લખાયા. બીજું જે રીતે ૧૪ પૂર્વનું આપણે વર્ણન આપીએ છીએ તે ગુરુ બોલે અને શિષ્ય સાંભળીને શીખી શકે ખરા ? પણ શયંભવસ્વામીને પ્રભવસ્વામીએ ૧૪ પૂર્વ યોગશક્તિથી આપ્યા. ગુરુ પ્રસન્ન થાય અને તમને જે આપે એને પ્રસાદ કહેવાય.

સવાલ : વિરોધીઓ દ્વારા કે અન્ય કોઈ કારણસર જ્ઞાનભંડારો નાશ પામ્યા એની કોઈ વિગતો ખરી ?

પૂજ્યશ્રી : ઘણાં નાશ પામ્યા, ઘણાં બચાવ્યા અને ઘણાં હજી ઘણાં ભૂગર્ભમાં પડ્યાં છે દેવથી રક્ષિત.

સવાલ : ભૂગર્ભમાં પડેલાં ભંડારો શોધી શકાય કે નહીં ?

પૂજ્યશ્રી : વચ્ચેના ગાળામાં પણ શોધી શકાયા નથી. જ્યારે એનો સમય આવશે ત્યારે શોધાશે.

સવાલ : આપનાં ધ્યાનમાં હોય એવાં ક્યાં જ્ઞાનભંડારો નાશ પામ્યા છે ?

પૂજ્યશ્રી : નાશ તો ઘણાં પામ્યાં, પણ એક ઉદાહરણ આપું. કુક્ષી નામનું ગામ છે મધ્યપ્રદેશમાં. ત્યાં ૧,૫૦૦ તાડપત્રીય પ્રતો અને ૩૦,૦૦૦ કાગળની પ્રતો એટલો મોટો ભંડાર હતો. ત્રિસ્તુતિકમતના પૂ. રાજેન્દ્રસૂરિ મ.સા.એ પોતે આ જ્ઞાનભંડાર જોયેલો. એમણે એમના નિમિત્તનાં જ્ઞાનથી સંઘને સાવચેત

કર્ચો કે થોડા દિવસ પછી તમારા ગામમાં ભયંકર આગ લાગવાની છે, તમારું આખું ગામ બળીને ભસ્મ થઈ જશે, એ પહેલાં આ બધું સુરક્ષિત કરો. ગામનાં લોકોએ વાત ન માની અને એ નાશ પામ્યો. આ ભંડાર હિંદુસ્તાનનો સૌથી મોટો ભંડાર હતો. ઉદયપુરમાં તપાગચ્છનાં આચાર્યની મૂળ ગાદી. એમનાં હસ્તક ઘણાં જ્ઞાનભંડારો હતાં. પાટણમાં, બાલાપુરમાં હતો. ઘણી જગ્યાએ હતો. એમાં કેટલાય દુર્લભગ્રંથો હશે. ૧૫૦૦ તાડપત્રીની પ્રતો એટલે ? આજે જેસલમેર કે પાટણમાં પણ એટલી નથી. આજે મોટામાં મોટા હહેલાનાં ભંડારમાં પણ ૨૦,૦૦૦ પ્રતો જ છે. પાટણનાં કેટલાંય ભંડારો ભેગા કરીએ ત્યારે ૧૬,૦૦૦ પ્રતો થાય. એલ.ડી.માં ૮૦,૦૦૦ પ્રતો નોંધાયેલી છે, એ પણ પુણ્યવિજયજી મહારાજે કેટલીય જગ્યાએથી ભેગી કરેલી અને કોબામાં પણ ઘણું ભેગું કર્યું છે.

સો વર્ષ પહેલાં ગ્રંથો બાળીને રસોઈ બની છે અને કેટલાંય લોકોએ અપાત્રનાં હાથમાં ગ્રંથો ન જાય એ માટે કૂવામાં નાંખ્યા છે, તોય ઘણું બચ્યું છે. હજુય એટલા ભંડાર છે કે જેનો તમને અંદાજ ન આવે. જોધપુરની અંદર સ્થાનકવાસી સંઘનાં હાથમાં ૪૦,૦૦૦ પ્રતો છે. કાપરડાજીથી ૧૫ કિ.મી. દૂર આવેલ પીપાડ ગામની અંદર એમ કહેવાય છે કે ૪૦ કબાટ ભરીને પુસ્તકો છે.

આવાં કેટલાંય ભંડારો સ્થાનકવાસીઓ પાસે છે, જેની આપણને ખબર નથી. લીમડીમાં આપણો ભંડાર પ્રખ્યાત છે. આપણી પાસે જેટલી પ્રતો છે એટલી જ પ્રતો ત્યાં સ્થાનકવાસી પાસે છે. ઘણાં ભંડારો તો કઈ રીતે વેચાઈ ગયા એ ભગવાન જાણે ? ઉત્તર ગુજરાતમાં ગામેગામમાં ભંડારો હતાં, ખબર નહીં એ ક્યાં ગયા ? જેમ બેણપનો ભંડાર ક્યાં ગયો એ ખબર નથી. રાધનપુરથી દસ-બાર કિ.મી. દૂર એક ગામ હતું, એનો ભંડાર પણ નથી. છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં વાણિયાઓએ જ્ઞાનભંડારના રક્ષણ માટે શું કર્યું છે ખબર નહીં. સિરોહીનો ભંડાર આખો ખલાસ થઈ ગયો.

સવાલ : તીર્થની રક્ષા માટે જેમ આણંદજી કલ્યાણજી પેઢી કામ કરે છે, એમ જ્ઞાનભંડારોનાં વહીવટ માટે કશી વ્યવસ્થા કરી શકાય કે નહીં ?

પૂજ્યશ્રી : આણંદજી કલ્યાણજી પેઢીએ ગુમાવ્યું કેટલું ને મેળવ્યું કેટલું એ સાંભળવું છે ? આ બધું કામ સાધુએ જ કરવું પડે. વાણિયાઓ પાસે પૈસા ખર્ચાવવાનું છોડી આ કામમાં સાધુએ જ જોડાવું પડે.

સવાલ : જ્ઞાનનો નવી પેઢીમાં પ્રસાર માટે પ્રયાસ ન થવો જોઈએ ?

પૂજ્યશ્રી : હું એમ માનું છું કે જ્ઞાન તો છે જ બધું. કશું જ નવું નથી અને કશું જ જૂનું નથી. જ્ઞાન સનાતન છે. આજે એક રચનાં મેં કરી તો એ મેં નથી કરી, મારા દ્વારા એ પ્રગટ થઈ છે. આ જ્ઞાન કોઈ દિવસ નષ્ટ થતું જ નથી. એક દાખલો આપું. એક ભંડાર બળીને ખાખ થઈ ગયો. શિષ્ય રોવા લાગ્યો. ગુરુ સિદ્ધપુરુષ હતાં. એમણે કહ્યું બેટા ! કુછ નષ્ટ નહીં હોતા. રૂપ સે નષ્ટ હોતા હે, બાહર નષ્ટ હોતા હૈ, ભીતર સે નહીં હોતા. એમ કહી હવામાં હાથ ઉંચો કરી બધી જ પ્રત લાવી દીધી. આ દુનિયામાં જરૂર જેટલું જ્ઞાન રહેવાનું જ છે. જ્ઞાન કે લિયે આદમી નહીં હૈ, આદમી કે લિયે જ્ઞાન હૈ. ૧૪ પૂર્વમાં એકપણ શબ્દ એવાં નથી કે જે બહાર હોય. શબ્દમાત્રનાં જેટલાં પર્યાયો થાય અને શબ્દની જેટલી રચના થાય એ બધું ૧૪ પૂર્વમાં છે, તો શું બાકી રહ્યું ? આજે જેટલું ઉપલબ્ધ છે એટલું વાંચી શકીએ અને એનો સદુપયોગ કરી શકીએ તો પણ કલ્યાણ થઈ જાય. જ્ઞાનનું માધ્યમ છે શ્રુત અને પાઠ. શ્રુત એટલે સાંભળવું અને પાઠ એટલે ભણવું. અજિતશાંતિમાં લખ્યું છે કે જો પઢઈ જો અ નિસુણઈ. જે ભણે છે અને સાંભળે છે. તમે સાંભળી શકો. સામી વ્યક્તિ સાંભળી શકે એ રીતે બોલવાનું છે. પાઠમાં પણ બોલવાનું જ છે. મોટેથી તમને સંભળાય એમ બોલો તો જ એની કેમિકલી

અસર થાય. એનો પ્રભાવ પડે. જેમ કે લઘુશાંતિ છે, એનો તમે ૭ વખત પાઠ કરો તો કોરોનાનાં બધાં જ વિષાણુઓ નાશ થઈ જાય. આનાં પ્રયોગો મેં કર્યા છે.

સવાલ : યોગશાસ્ત્રની ટીકામાં સ્કંદિલાચાર્ય સમયે આગમલેખન થએલું એમ લખ્યું છે.

પૂજ્યશ્રી : એક માથુરી અને બીજું વલભી. મથુરામાં સ્કંદિલાચાર્ય અને વલભીમાં દેવર્ષિગણી. બંને પૂર્વધર છે. આગમલેખન એટલે હું માનું છું કે શબ્દલેખન થયું છે. અર્થ તો ગુરુ આપે. હવે શબ્દનાં અર્થ શું ? અર્થ એટલે બીજી ભાષામાં ભાષાંતર એને અર્થ કહેવાય. નમો અરિહતાણં પ્રાકૃતભાષામાં છે. એનો અર્થ અરિહંત ભગવાનને નમસ્કાર થાઓ. સૂત્રમાંથી જે ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય અને એમાંથી જે અભિવ્યક્તિ જેને એ કહેવા માંગે છે તે અર્થ કહેવાય. તમે જેવું નમો અરિહંતાણં બોલો એટલે અરિહંત ભગવાનનાં સૂક્ષ્મ આવર્તન ઊભા થાય અને એ સિદ્ધ થાય તો તમને સીધા અરિહંત ભગવાનનાં દર્શન થાય.

સવાલ : સાહેબજી, આપને આનો અનુભવ થયો છે ?

પૂજ્યશ્રી : એટલે સુધી હું નથી પહોંચી શક્યો, પણ ઘણાને આનો અનુભવ થયો છે અને તેઓને હું મળ્યો પણ છું.

સવાલ : છૂટાછવાયાં અને વ્યક્તિગત જ્ઞાનભંડારની શી સ્થિતિ છે ?

પૂજ્યશ્રી : જ્યાં ખૂબ સારા વહીવટદારો છે ત્યાં ખૂબ સારી સ્થિતિ છે અને જ્યાં ગરબડ છે ત્યાં સ્થિતિ બરાબર નથી. કેટલાંક વહીવટદારો ભંડાર ખોલતા પણ નથી અને સંભાળતા પણ નથી. દાખલા તરીકે ડેહલાનો ભંડાર, છે સૌથી સરસ, પરંતુ ત્યાં ૧૦ વર્ષથી તાળા લાગેલાં છે. બે ભાગ થયેલાં છે એટલે એકબીજાએ એનાં પર તાળાં મારેલાં છે. શું હાલત થાય એની ? દુઃખની વાત એ છે કે સમર્થ આચાર્યોને પણ એની પડી નથી. કેટલીક જગ્યાએ મોટા ભંડારો છે, પણ સાધુને જોવા પણ નથી દેતા. કારણ કે એમની પોલ ખુલી જાય. ધાનેરા-ખીમતનાં જ્ઞાનભંડારોમાંથી કલ્પસૂત્ર વગેરે લેનારાઓ કહી ગયાં છે કે અમે અહીંથી વેચાતું લીધું. ઘણીવાર તો જેમને ચાવી સોંપી હોય એ જ વેચી નાંખે.

સવાલ : આનો કોઈ ઉપાય ?

પૂજ્યશ્રી : ગામેગામ સાધુઓ જાય, જ્ઞાનભંડાર જુએ, એની સ્થિતિ સુધારે એ જ એનો ઉપાય. આ કામ સાધુઓનું જ છે, વગર પગારે કામ કરનારાઓ જ આમાં કામ કરી શકે.

સવાલ : દિગંબરો પાસેનાં જ્ઞાનભંડારની માહિતી ખરી ?

પૂજ્યશ્રી : જબરજસ્ત જ્ઞાનભંડારો છે અને સુરક્ષિત છે. આપણે જે યતિઓની પરંપરા તોડી નાંખી એ એમણે સાચવી. એમની પાસે ભટ્ટારક પરંપરા મોજૂદ છે, ભટ્ટારક પરંપરા એટલે ગાદીપતિ જૈન આચાર્યો. જે મંદિરથી માંડીને બધી જ મિલકતનાં માલિક છે, મૂળ પરંપરા એ જ હતી કે મંદિર અને શ્રુતના માલિક શ્રમણ સંઘ. શ્રમણસંઘ વતી જે વહીવટ કરે તે ભટ્ટારક આચાર્ય. આ પરંપરા તોડીને બધું જ નુકસાન આપણે કર્યું છે. જો કે, દિગંબરોને પણ ખરાબ અનુભવો થયાં છે. દાખલા તરીકે જેમ ઈડરનાં આપણાં જ્ઞાનભંડારોમાંથી ઘણાં કીમતી ગ્રંથો ચોરાયા તેમ ઈડરનાં દિગંબરના જ્ઞાનભંડારમાંથી પણ ગ્રંથો ચોરાયા. એટલે એ લોકો પણ બતાવતા નથી. મૂડબદ્રીમાં લાખો તાડપત્રીઓ છે આપણી અને દિગંબરોની પણ...

સવાલ : તો એ લાવી ન શકાય ?

પૂજ્યશ્રી : પણ કોણ જાય ત્યાં ? પ્રોગ્રામોમાંથી ટાઈમ જ ક્યાં મળે છે કોઈને ? ઉપધાન, સંઘ અને પ્રતિષ્ઠા કરાવો એટલે વાત પૂરી. આપણી પાસે જ્ઞાન માટેનું બજેટ જ નથી. દિગંબરો પાસે ખૂબ મોટું બજેટ છે. એમને ત્યાં

સેંકડો ગુરુકુળો ચાલે છે, જેમાં મોટા-મોટા પંડિતો તૈયાર થાય છે. આજે એમની વસતિ પણ શ્વેતાંબરો કરતાં સવાઈ છે. દિગંબરોમાં જે પ્રબુદ્ધતા છે, નિશ્ચયનયની જે સમજ છે અને શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ માટેની જે પરિપાટી છે તે આપણી પાસે નથી.

સવાલ : સાહેબજી વિશિષ્ટ ઇતિહાસવાળા જ્ઞાનભંડારો ક્યાં છે ?

પૂજ્યશ્રી : ચિત્તોડમાં છે એ pack છે. જેસલમેરમાં પણ છે. આગમનાં રહસ્યવાળા મૂળગ્રંથો અત્યારે વેટિકનમાં પોપનાં કબજામાં છે. કોઈ પ્રોફેસરે મને આ વાત કરી હતી. એ સિવાય ૧૦૮ પાર્શ્વનાથ, શંખેશ્વરવાળા પ્રેમસૂરિ મહારાજનાં એક સાધુએ વાત કરી હતી કે તેઓ નાલંદા ગયા, ત્યારે બૌદ્ધ સાધુઓ રાયપ્પસેણીય સૂત્રનો અભ્યાસ કરતાં હતાં અને એમની પાસે એ પ્રતો પાંચમી છઠ્ઠી સદીની હતી. તિબેટમાં આપણાં હજારો ગ્રંથો સુરક્ષિત છે. હિમાલયમાં પણ મોટી-મોટી ગુફાઓ છે જ્યાં અજૈન સાધુઓ સંન્યાસ લઈને તાડપત્રીઓ સાચવીને બેઠાં છે. હવે ત્યાં બધે મંદિર-પ્રોગ્રામ છોડીને આપણે ત્યાંથી કોઈ આ કામ માટે જાય ખરું ? બદ્રી બાજુનાં અજૈનસાધુઓએ મને કહેવડાવ્યું હતું કે બાબા, આપ કો કુછ જાનનાં હો તો યહા આઓ.

દલાઈલામા જ્યારે પાલિતાણા મળેલા ત્યારે તેમણે કહેલું કે અમારી પાસે ધરમશાલામાં જૈનોની ઘણી જૂની હસ્તપ્રતો છે, આપ ત્યાં આવો તો બતાવું... કદાચ તેમની પાસે વલ્લભીના સમયની પ્રતો સચવાઈ હોય શકે, તે માટે ત્યાં કોઈએ જવું પડે... હું તો જઈ શકું એમ નથી.

સવાલ : આ માટે શ્રાવકોની કોઈ એવી શ્રેણી તૈયાર કરી શકો કે નહીં ?

પૂજ્યશ્રી : મારી પાસે પંદર - વીસ જે પંડિતો આવે છે એમને હું કહું છું, પણ ખરું કામ તો જ થાય, જો સાધુઓ આ કામ ઉપાડે

સવાલ : આપે જોયેલ સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાનભંડારો ક્યાં છે ?

પૂજ્યશ્રી : પાટણ, એલ.ડી... પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સારામાં સારી કૃતિ આમાં છે. કેટલી બધી દુર્લભ પ્રતો ત્યાં છે.

સવાલ : ગામડાઓમાં જ્ઞાનભંડારની શી સ્થિતિ છે ?

પૂજ્યશ્રી : કંઈ છે જ નહીં, બધું પતી ગયું. કંચનવિજય અને ભુવનવિજય મ.સા.એ (શાંતિચંદ્રસૂરિ સમુદાય) મળીને ગામડે-ગામડે ફરીને ભાભરમાં બધું ભેગું કર્યું હતું; પણ આજે ત્યાં કંઈ નથી.

સવાલ : આપણાં ગ્રંથો કોણ લઈ જાય છે ?

પૂજ્યશ્રી : પરદેશીઓ. લોકો શોખ માટે શિલ્પની જેમ પ્રતો પણ લઈ જાય છે. આપણી ઘણી બધી પ્રતો જર્મની-ફ્રાંસ અને ઈંગ્લેન્ડમાં છે. અંગ્રેજો લઈ ગયેલા, એમાંથી કેટલાય પોટલા ખોલ્યા વિનાનાં એમ ને એમ છે. મુસ્લીમો પણ ઘણી પ્રતો લઈ ગયાં છે.

સવાલ : જ્ઞાનભંડારનાં કાર્યમાં આપે કેવા પડકારોનો સામનો કરવો પડ્યો ?

પૂજ્યશ્રી : કોઈ તકલીફ નથી પડી. વેચાવા આવે તો લેવા માટેનાં પૈસા મળી જતા અને સામે ચાલીને પંદર લાખ આપવાવાળા પણ મળી જાય.

સવાલ : જ્ઞાનભંડારો પ્રત્યે રુચિ પ્રગટવાનું કારણ શું ?

પૂજ્યશ્રી : આગલા જન્મનાં સંસ્કાર... મને એવું લાગે છે કે ગયા જનમમાં અને એનાં આગલા જન્મોમાં પણ હું જબરદસ્ત સાધુ હોઈશ. એટલે જ દેવ-ગુરુની કૃપાથી મને ઘણી વાતોની ખબર પડે છે. ૧૩ વર્ષની ઉંમરે

સૌથી પહેલા પડીમાત્રા લિપિનો ગ્રંથ પૂજ્ય આ. શ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ.સા.એ મને પકડાવ્યો અને ગુરુની કૃપાથી એ શીખી ગયો અને ૧૫-૧૬ વર્ષની ઉંમરથી જ્ઞાનભંડારનો રસ જાગ્યો.

સવાલ : જ્ઞાનભંડારની દિશામાં બીજા શું પ્રયત્ન કરવા જોઈએ ?

પૂજ્યશ્રી : હસ્તપ્રતો કે પુસ્તકોની સાચવણી બરાબર થવી જોઈએ. પહેલાં કપડાંની થેલીમાં વીંટાળીને પુસ્તકો એવી રીતે સચવાતા કે ૧૦૦ વર્ષનું પુસ્તક પણ નવું લાગે. આવી સાચવણી માટે જ્ઞાન માટેની ભક્તિ જોઈએ. જે કેળવાવી જોઈએ.

બીજું, સ્કેનિંગથી હસ્તપ્રતોને નુકસાન થઈ શકે. એટલે ફોટોગ્રાફી કરીને એને ડિજિટાઇઝ કરવું જોઈએ.

સં. ૨૦૩૨, ગુરુદેવ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાનું ચાતુર્માસ મુંબઈ, દાદર આરાધનાભવનમાં હતું.

વૈરાગ્યસભર પ્રવચનો જોરદાર જામ્યા હતા. બંસીભાઈ, ચંદ્રકુમારભાઈ, પુંડરીકભાઈ, નવીનભાઈ, કુંદનભાઈ, લલિતભાઈ જેવા પ્રતિષ્ઠિત શ્રાવકો વાલકેશ્વરથી સાડા આઠ વાગે રોજ પ્રવચનમાં હાજર થઈ જતા હતા.

આ બધા શ્રાવકોને ગુરુદેવશ્રીએ કહ્યું - “તમે બધા સંપત્ત છો, સક્ષમ છો, શાસનપ્રેમી છો, શાસનને અનુબંધિત કરવા શાસનના સાતે ક્ષેત્રની સેવા-ભક્તિ કરી લેવી જોઈએ.”

ઉમદા શ્રાવકોએ સદ્ગુરુના શબ્દોને સ્વીકારી લીધા. અંતરમાં કોતરી લીધા.

સાતે ક્ષેત્રની નિઃસ્વાર્થ સેવા-ભક્તિના ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી દશેરાના દિવસે “શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ”ની સ્થાપના થઈ.

ગુરુદેવશ્રીની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શનથી તથા ટ્રસ્ટીઓના અપૂર્વ ઉલ્લાસથી સાતે ક્ષેત્રના અદ્ભુત અને અઢળક કાર્યોની શૃંખલા ચાલુ થઈ.

કો'ક ધન્ય પળે ગુરુદેવશ્રીને વિચાર આવ્યો - “મંદિર નષ્ટ થતા આજકાલના સોમપુરા સવાયા મંદિરો ઊભા કરી શકશે, પણ અમારા પૂર્વાચાર્યો - હેમચંદ્રસૂરિ, હરિભદ્રસૂરિ, મહો. યશોવિજયજી જેવા અગણિત આચાર્યોએ રચેલા શાસ્ત્રો જો નષ્ટ થશે તો બીજા પૂર્વાચાર્યો ક્યાંથી લાવીશું?

આજે ઉધઈના કારણે, પરદેશમાં જવાના કારણે, ચોરીઓના કારણે, સાર-સંભાળના અભાવે, ટ્રસ્ટીઓની ઘોર ઉપેક્ષાના કારણે, તેના મહત્વની સમજણના અભાવે, હજારો-હજારો શાસ્ત્રો-આગમગ્રંથો નષ્ટ થયા છે અને થઈ રહ્યા છે. તેને જીવતદાન આપવું આપણું પરમ કર્તવ્ય છે. સેંકડો વર્ષ પ્રાચીન શાસ્ત્રો આપણા પ્રકૃષ્ટ પુણ્યોદયે જો આપણા સુધી આવ્યા છે, તો શાસન ટકાવવા માટે, પાછલી પેઢીઓના ઉપકાર માટે, સેંકડો વર્ષ સુધી આ શાસ્ત્રો આગળ વધતા રહે તે માટે શાસ્ત્રના પુનરુદ્ધાર માટે આપણે પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવો જ જોઈએ.

ભલે આપણે પૂર્વાચાર્યો જેવા શાસ્ત્રોના સર્જન ન કરી શકીએ, પણ તેને નષ્ટ થતાં તો અટકાવી શકીએ ને !

"Prevention is better than cure."

આ વિચારબીજામાંથી પ્રાચીન શ્રુતોદ્ધારનું કાર્ય ગુરુદેવશ્રીએ શરૂ કર્યું.

- ❖ પહેલા તબક્કામાં - લહિયાઓ પાસે હાથવણાટના કાગળ ઉપર ગ્રંથો લખાવવાની શરૂઆત થઈ. લગભગ ૩,૦૦૦ જેટલા ગ્રંથો લખાયા.
- ❖ પછી, સ્વીફ્ટના ઓફસેટ મશીન દ્વારા ગ્રંથોની ઝેરોક્ષ કરી, ૨૫૦ નકલ કરી વિવિધ ભંડારોમાં મોકલવાનું કાર્ય આરંભાયું.
- ❖ લગભગ ૩૦૦ જેટલા ગ્રંથોની ૨૫૦ નકલ થઈ. ૨૫૦ જેટલા જ્ઞાનભંડારો સમૃદ્ધ થયા.
- ❖ તાડપત્રો ઉપર ઓરિસ્સાના લહિયાઓ દ્વારા લગભગ ૨,૦૦૦ ઉપર ગ્રંથો લખાયા.
- ❖ તામ્રપત્ર ઉપર ગ્રંથો લખાવવાનું ચાલુ છે.

ગુરુદેવશ્રીની અદમ્ય ઝંખના હતી કે સેંકડો વર્ષ સુધી ચાલે એવા કાગળો અને સ્યાહી મળે. આ માટે તેઓશ્રીએ

દેશ-વિદેશમાં શોધખોળની સખત જહેમત ઊઠાવી, થાક્યા નહીં, નાસીપાસ થયા નહીં. વર્ષોની શોધ પછી ટાઈવેક નામનો કાગળ હાથ આવ્યો.

આ કાગળની વિશેષતા એ છે કે

- ❖ તેને ઉધઈની કોઈ અસર થતી નથી.
- ❖ તે નોનટેરેબલ છે, એટલે ક્યારેય ફાટતા નથી.
- ❖ એક મહિના સુધી સાબુના પાણીમાં રાખો તોપણ તેને કોઈ અસર થતી નથી.
- ❖ ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ ટકાઉ હોય છે, એવું લેબોરેટરી ટેસ્ટથી પુરવાર થયું છે.

આવા ટકાઉ પેપર ઉપર ગ્રંથો છાપવાનું શરૂ થયું. ચાલુ કાગળ કરતાં દશ ગણી કિંમત આ કાગળની હતી. છતાં ગુરુદેવ કહેતાં “પ્રભુએ પ્રરૂપેલું શ્રુત જો બેજોડ હોય તો તેને સાચવનાર કાગળ પણ બેજોડ જ હોવાં જોઈએ. શાસન જયવંતું છે, રૂપિયા તો ગમે ત્યાંથી આવી જશે.”

અને ખરેખર, વણમાંગ્યે, વગર મહેનતે ટ્રસ્ટમાં રૂપિયાનો વરસાદ વરસતો. કારણ કે ભારતભરના સંઘો જાણતા હતા કે “શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટનું શ્રુતોદ્ધારનું કાર્ય બેજોડ છે.”

ટાઈવેકના પેપર ઉપર પણ ૨૫૦થી અધિક ગ્રંથોની ૨૫૦ નકલ છપાઈ. યુનંદા અને સમૃદ્ધ જ્ઞાનભંડારોમાં વિનામૂલ્યે ભેટરૂપે આ ગ્રંથો મોકલાતા રહ્યા.

આ સિવાય પણ ગુરુદેવશ્રીની પ્રેરણાથી સેંકડો પુસ્તકો - ગ્રંથોના સંશોધન-સંપાદન-પ્રકાશનો થયાં છે.

અમદાવાદમાં પરિમલ સંઘ, પાલડી અને ચાંદખેડા તથા પાટણમાં વિશાળ જ્ઞાનભંડારોના સર્જન થયા છે.

હજારો હસ્તલિખિત પ્રતોને સ્કેનિંગ, એડિટિંગ અને પુનઃ પ્રિન્ટિંગ કરવા દ્વારા જીવતદાન અપાયા છે.

આમ, ગુરુદેવશ્રીએ છેલ્લા ૪૫ વર્ષ દરમિયાન લોહીનું બુંદે-બુંદ અને માંસના કણે-કણે શ્રુતોદ્ધારના કાર્યમાં લગાવી દીધું હતું. એટલે જ જિનશાસનના મહાફલક ઉપર તેઓ “પ્રાચીન શ્રુતોદ્ધારક” રૂપે વિખ્યાત થયા, અજર-અમર થયા.

આ સદીમાં શ્રુતોદ્ધારનું આવું ભગીરથ કાર્ય ભાગ્યે જ કોઈએ કર્યું હશે.

ગુરુદેવશ્રીની દીર્ઘદષ્ટિથી અને ગુરુદેવશ્રીના શ્રુત પ્રત્યેના જબરદસ્ત અનુરાગથી હજારો ગ્રંથો સમૃદ્ધ થયા, સેંકડો જ્ઞાનભંડારો સમૃદ્ધ થયા.

પ્રો. હરિ દામોદર વેલણકર વૈદિક અને સાહિત્યિક સંસ્કૃત ભાષાના તેમજ પ્રાકૃત ભાષાના પ્રગલ્ભ વિદ્વાન હતા. તેઓ શ્રેષ્ઠ શિક્ષક હોવા સાથે ઉચ્ચ કક્ષાના સંશોધક હતા. તેમની પ્રતિભા વિશ્વ વિખ્યાત હતી. તેમનો જન્મ ઇ. ૧૮૮૩માં ૧૮ મી ઓક્ટોબરે રત્નાગિરિના તારણા નામના નાનાં ગામડામાં થયો હતો. તેમનો પરિવાર લક્ષ્મીથી સમૃદ્ધ ન હતો; પરંતુ કોંકણના બ્રાહ્મણ પરિવારોને કુદરતી રીતે મળેલો બુદ્ધિવારસો તેમને મળેલો. મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરીને તેમને આયુર્વેદ ભણવાની ઈચ્છા હતી પણ પૈસાની સગવડ ન હતી, તેથી તેમણે વાસણની દુકાન શરુ કરી. તેમાં એક વરસમાં કોઈ કમાણી ન થઈ, તેથી ધંધો સમેટીને તે મુંબઈ આવી ગયા. સારા નસીબે તેમને મુંબઈની જી. ટી. હોસ્ટેલમાં રહેવાની સગવડ અને ભણવા માટે શિષ્યવૃત્તિ (સ્કોલરશિપ) મળી. તેમણે ચાર વરસ મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાં સંસ્કૃતનો ઉચ્ચ કક્ષાનો અભ્યાસ કર્યો. તેમના શિક્ષક પ્રો. એચ. એમ. ભડકમકરે તેમની પ્રતિભા પારખી લીધી અને એમ. એ.ના પહેલા વરસમાં જ તેમને સંસ્કૃત ભાષાના શિક્ષક તરીકે નીમ્યા. ૩૬ વરસ સુધી તેમણે વિલ્સન કોલેજમાં સંસ્કૃત ભણાવ્યું અને વિભાગાધ્યક્ષ પણ બન્યા. ઇ. ૧૯૫૨માં તેઓ નિવૃત્ત થયા અને ભારતીય વિદ્યાભવનમાં સ્નાતકોત્તર વિભાગના સહ-નિર્દેશક બન્યા (Joint Directorate, Post Graduation Department) અહીં તેમના હાથ નીચે બાર વિદ્યાર્થીઓએ Ph. D. પદવી પ્રાપ્ત કરી. ભારતીય વિદ્યાભવનમાં તેમણે સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસને પ્રસિદ્ધ બનાવવા અનેક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરાવી અને ઘણાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યા. તેઓ ઇ.

સ. ૧૯૬૨ સુધી ભવનમાં કાર્યરત રહ્યા. આ જ વરસે મુંબઈ વિદ્યાપીઠે તેમને રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકર પછી સંસ્કૃત વિભાગના પ્રોફેસર તરીકે આમંત્રિત કર્યા. ૧૩ જાનવરી ઇ. સ. ૧૯૬૭ તેમના દેહાંત સુધી તેઓ આ પદ પર રહ્યા.

પ્રો. વેલણકરે જીવનના પચાસ વરસ સંસ્કૃત ભાષાના શિક્ષણ અને સંશોધન માટે ગુજાર્યા હતા. સંસ્કૃત ભાષાની કોઈ એવી વિદ્યાશાખા ન હતી જેમાં તેમનું પ્રાવિણ્ય ન હોય. તેઓ ‘વેદાંત એક કાવ્ય’માં પણ પ્રવીણ હતા.

તેમણે મુંબઈની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં રહેલી ૨૦૦૦ હસ્તપ્રતોનું સંક્ષિપ્ત વિવરણાત્મક સૂચિપત્ર બનાવ્યું. હસ્તપ્રતોનું સૂચિપત્ર બનાવવું તે ખૂબ મહેનત માંગી લે તેવું અને ધીરજ માંગી લે તેવું કામ છે. તેમણે વિવિધ વિષયોના શાસ્ત્રોનું અવ્વલ દરજજાનું સંપાદન કર્યું હતું અને અભ્યાસપૂર્ણ સંશોધન પણ કર્યું હતું. તેમણે ધર્મશાસ્ત્ર, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત, છંદ અને શાસ્ત્રીય સાહિત્યના ગ્રંથો સંશોધિત કરીને પ્રકાશિત કર્યા હતા. મહાભારતનાં સૌપ્તિક પર્વનું તેમણે ચિકિત્સક સંપાદન કર્યું હતું. છંદશાસ્ત્રનાં અનેક અલભ્ય ગ્રંથોનું સંપાદન કર્યું હતું. તેમણે આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીના છંદોનુશાસનનું છંદયૂઝામણિ ટીકા સાથે સમીક્ષાત્મક સંપાદન કર્યું હતું. તેની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે જયદામનથી લઈને છંદની વિકાસ યાત્રા પ્રસ્તુત કરી છે. પરિશિષ્ટમાં તેમણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ છંદોના લક્ષણોનું વર્ગીકરણ કર્યું છે. માત્રાવૃત્ત અને વર્ણવૃત્તનો ઇતિહાસ પણ પ્રસ્તુત કર્યો છે.

પ્રો. વેલણકરે જીવનના ઇ. સ. ૧૯૩૫થી લઈને ૧૯૬૫ સુધીના ત્રીસ વરસ ઋગ્વેદનો અનુવાદ કરવામાં ગાળ્યા. આ અનુવાદે તેમને વિશ્વમાં સન્માનનીય સ્થાન અપાવ્યું.

તેમને ભણવું ગમતું અને ભણાવવું પણ ગમતું, તેમને વિદ્યાર્થી ગમતા અને વિદ્યાર્થીને તે ગમતા. તેમણે ક્યારેય પોતાની વિદ્યાને છુપાવી ન રાખી. તેઓ છૂટા હાથે વિદ્યાનું દાન કરતા રહ્યા. તેમણે જીવનમાં ક્યારેય પદ કે પૈસાની

કામના ન કરી. તેમને ઘણા સન્માન મળ્યાં, પણ તેમણે ક્યારેય મગજ પર તેમને સવાર થવા દીધા નહીં.

જિનરત્નકોશ તેમના દ્વારા જિનશાસનને મળેલી સર્વોત્તમ ભેટ છે. ઇ.સ. ૧૯૪૪માં તેમણે જિનરત્નકોશનું સંપાદન કર્યું. તેમણે મુંબઈની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના હસ્તપ્રત સંગ્રહનું સંક્ષિપ્ત વિવરણાત્મક સૂચિપત્ર બનાવ્યું હતું. આ દરમિયાન તેમણે ઓફ્રેચ (Aufrech)નો કેટલોગેરમ જોયો. તે જોઈને તેમણે આવી સૂચિ બનાવવાનો નિર્ધાર કર્યો. તેમના ગુરુ એચ. એમ. ભડકમકરે તેમને વૈદિક કૃતિઓનો માહિતીકોશ બનાવવાની પ્રેરણા કરી હતી. તે પ્રેરણાને તેમણે જૈન કૃતિઓનો કોશ બનાવીને સાકાર કરી. જિનરત્નકોશમાં દિગંબર અને શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની લગભગ ૭૫૦૦૦ જેટલી કૃતિઓની નોંધ છે. આ કૃતિનોંધ તૈયાર કરવા તેમણે સૌથી વધુ હસ્તપ્રતોના સૂચિપત્રના સંદર્ભ લીધા છે. ઉપરાંત ગ્રંથ પ્રકાશનમાળા તેમજ સંદર્ભગ્રંથો અને સંશોધન સામયિકોમાં ઉપલબ્ધ સામગ્રીનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ કામ તેમણે ઇ. સ. ૧૯૨૩ના ડિસેંબર મહિનામાં ચાલુ કર્યું હતું અને ઇ. સ. ૧૯૪૪માં પ્રકાશિત થયું. તેમણે તેના બે ભાગ વિચાર્યા હતા. પહેલા ભાગમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાની (કેટલીક અન્ય મરુગુર્જર, કન્નડ વિ.) કૃતિઓની અકારાદિ ક્રમે નોંધ છે. બીજા ભાગમાં વિદ્વાન કૃતિ-કર્તાની અકારાદિ ક્રમે નોંધ તૈયાર કરી છે. પહેલો ભાગ ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ સંસ્થાની ગવર્મેન્ટ ઓરિએન્ટલ સિરિજના ચોથા પુષ્પરૂપે પ્રકાશિત થયો, પણ બીજો ભાગ^૧ કોઈ કારણસર પ્રકાશિત થઈ શક્યો નહીં.

(એસ. એમ. ગજેંદ્ર ગડકરના લેખનો સારાંશ)

૧. જિનરત્નકોષના ભાગ - ૨ના ઇતિહાસ માટે આ જ ગ્રંથમાં (Pg.-715) પ્રકાશિત આ શીલચન્દ્રસૂરિ મ.સા.નો લેખ 'જૈન ગ્રન્થ ગાઈડ : જૈન ગ્રન્થાવલી અને જિનરત્નકોશ' જોવો - સંપા.

સ્વ. પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા (ઈ.સ. ૧૮૮૪-૧૯૭૯) એટલે જૈન સાહિત્ય સંશોધનના ક્ષેત્રે વીસમી સદીમાં થઈ ગયેલી એક વિરલ વિભૂતિ, જેમણે કોલેજ કે યુનિવર્સિટીની કક્ષાએ પ્રાકૃત અર્ધમાગધીનો વિષય નહોતો લીધો; છતાં કોલેજ અને યુનિવર્સિટીની કક્ષાએ એ વિષયનું અધ્યાપનકાર્ય કર્યું હતું. જેઓ પોતે પી.એચ.ડી. થયા નહોતા; છતાં પી.એચ.ડી.ના વિદ્યાર્થીઓના માર્ગદર્શક બન્યા હતા અને ડિલિટની ડિગ્રી માટે નિર્ણાયક (રેફરી) બન્યા હતા. જેમણે સિત્તેરથી વધુ ગ્રંથો અને એક હજારથી વધુ લેખો લખ્યા હતા, જેઓ રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન કે વિભાગીય પ્રમુખસ્થાન કે ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સનું પ્રમુખસ્થાન કે પ્રાકૃત અર્ધમાગધી વિભાગનું પ્રમુખસ્થાન અધિકારપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી શક્યા હોત; પરંતુ માન-સત્કાર કે એવાં પદો માટે હંમેશાં નિઃસ્પૃહ અલિપ્ત રહ્યા હતા તથા એ માટે ક્યારેય આયાસ કર્યો નહોતો કે આકાંક્ષા સેવી નહોતી. આવા પ્રો. હીરાલાલભાઈએ પોતાનું સમગ્ર જીવન સતત આર્થિક સંઘર્ષોની વચ્ચે વિદ્યાવ્યાસંગને માટે સંપૂર્ણપણે સમર્પિત કરી દીધું હતું. માત્ર જૈન સાહિત્ય જ નહિ, ઈતર સાહિત્યનો અને સાહિત્યાંતર વિષયોનો એમનો અભ્યાસ ઘણો ઊંડો હતો. એમની પ્રતિભા એવી બહુમુખી હતી કે કોઈપણ વિષયમાં એમને અચૂક રસ પડે જ અને એવા વિષય પર પોતે ઉચ્ચસ્તરીય લેખ લખી શકે. એમનું સાહિત્ય વાંચતા આશ્ચર્ય થાય કે અહો ! એમણે કેટલા બધા વિષયોનું કેટલું બધું વાંચ્યું છે ! પાને પાને એમણે સંદર્ભો આપ્યા જ હોય. આટલું બધું એમણે ક્યારે વાંચ્યું હશે ? એવો પ્રશ્ન થાય. એમની સાથે કોઈપણ વિષયની વાત કરીએ તો જાણે માહિતીનો સ્રોત વહેવા લાગે. એમાં પણ એમની ચીવટ અને ચોકસાઈ એટલી બધી કે આપણે એ માટે એમના ઉપર સંપૂર્ણપણે આધાર રાખી શકીએ.

હીરાલાલભાઈનો જન્મ ૨૮મી જુલાઈ, ૧૮૮૪ના રોજ (વિ.સં. ૧૯૫૦ના અષાઢ વદ અગિયારસના દિવસે) સુરતમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ રસિકદાસ અને માતાનું નામ ચંદાગૌરી હતું. તેઓ સુરતમાં ત્યારે નાણાવટમાં રહેતા હતા.

રસિકદાસને પાંચ સંતાનો હતાં, ત્રણ દીકરા અને બે દીકરી. એમાં સૌથી મોટા તે હીરાલાલ.

૧૯૧૮માં ગણિતના વિષય સાથે હીરાલાલભાઈ મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી એમ.એ. થયા. ગણિતનો વિષય એટલો કઠિન ગણાતો કે બી.એ.માં જ બહુ ઓછા વિદ્યાર્થીઓ એ વિષય લેતા અને એમ.એ.માં તો એથી પણ ઓછા વિદ્યાર્થીઓ રહેતા. વળી એ વિષયના પ્રશ્નપત્રો એટલા અઘરા નીકળતા કે કેટલીવાર તો કોઈ વિદ્યાર્થી પાસ ન થઈ શકે. હીરાલાલભાઈ એમ.એ. થયા એ વર્ષે ગણિતના વિષયમાં પાસ થનાર ફક્ત તેઓ એકલા જ હતા.

ગણિતના વિષયમાંથી પ્રાકૃતના વિષય તરફ હીરાલાલભાઈ કેવી રીતે વળ્યા એ પણ એક રસિક ઘટના છે. તેઓ ગણિતનો વિષય કોલેજમાં ભણાવતા હતા તે દરમિયાન કુટુંબના ધર્મસંસ્કાર તથા સાધુ ભગવંતો સાથેના પરચિયથી એમને જાણવા મળ્યું હતું કે જૈન શાસ્ત્રગ્રંથોમાં ગણિતાનુયોગ નામનો વિભાગ છે. આથી એ વિષયમાં પ્રવેશવાની એમને સહજ રુચિ થઈ; પરંતુ એ બધું સાહિત્ય તો અર્ધમાગધી ભાષામાં હતું. આથી એમણે સ્વબળે અર્ધમાગધી પણ શીખવા માંડ્યું. દરમિયાન એમને એવો વિચાર પણ આવ્યો કે જૈન ગણિતાનુયોગની કેટલીક વાતો જો અંગ્રેજીમાં મૂકવામાં આવે તો ઘણા લોકો સુધી, ખાસ તો એ વિષયના વિદ્વાનો સુધી પહોંચે, આથી એમણે ‘Jain Mathematics’ એ વિષય પર સંશોધન લેખ તૈયાર કરવા માટે મુંબઈ યુનિવર્સિટીને અરજી કરી. તે મંજૂર થઈ અને એમને રિસર્ચ ગ્રાન્ટ મળી. આથી તેઓ એ વિષયમાં પૂરા મનથી લાગી ગયા અને થોડા વખતમાં જ પ્રાકૃત ભાષાના રસિયા બની ગયા.

હીરાલાલભાઈ કોલેજમાં ગણિતનો વિષય ભણાવતા હતા; પરંતુ બી.એ. અને એમ.એ.માં એ વિષય લેનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘણી જ ઓછી રહેતી હોવાના કારણે પ્રાધ્યાપક તરીકેની નોકરીની અનિશ્ચિતતા રહેતી. વિલ્સન કોલેજના યુરોપિયન પ્રિન્સિપાલ પોતે ગણિતના વિષયના પ્રાધ્યાપક હતા. એટલે એમને હીરાલાલભાઈ પ્રત્યે સદ્ભાવ હતો. તેઓ હીરાલાલભાઈને નભાવતા; પરંતુ પછી એ નોકરી છોડવાનો વખત આવ્યો. અલબત્ત ત્યાર પછી એમને તરત બીજે નોકરી મળી ગઈ; પણ મનમાં ખાતરી થઈ ગઈ કે આગળ જતાં મુશ્કેલી આવશે. આથી એમણે પોતાનું ધ્યાન પ્રાકૃત ભાષા તરફ વાળ્યું. એવામાં પૂનાના ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન મંદિરની જાહેરાત આવી. તેઓને સરકાર તરફથી મળેલી જૈન ધર્મની, અર્ધમાગધીમાં લખાયેલી હસ્તપ્રતોનું વર્ણનાત્મક સૂચીપત્ર તૈયાર કરાવવું હતું. એ માટે હીરાલાલભાઈએ અરજી કરી અને બી.એ. તથા એમ. એ.માં એમનો અર્ધમાગધી વિષય ન હોવા છતાં એમની એ વિષયની સજ્જતા જોઈને હસ્તપ્રતોના કામ માટે સંસ્થાએ એમની નિમણૂક કરી હતી.

ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન મંદિરમાં ૧૯૩૦ થી ૧૯૩૬ના ગાળા સુધીમાં થોડો થોડો વખત મુંબઈથી પૂના જઈને અને ત્યાં રહીને એમણે હસ્તપ્રતોનું કામ કરવા માંડ્યું હતું. એ રીતે તેઓ બધું મળીને સાડા ત્રણ વર્ષ પૂનામાં રહ્યા હતા. ત્યાં એમણે એ સંસ્થાની જૈન ધર્મની સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતીમાં લખાયેલી આશરે સાડા ત્રણ હજાર હસ્તપ્રતોનું સૂચીપત્ર (Descriptive Catalogue) તૈયાર કરી આપ્યું, જે એ સંસ્થા તરફથી પ્રકાશિત થયેલું છે. આ રીતે સાડા ત્રણ હજાર હસ્તપ્રતોનાં પાને-પાનાં એમના હાથમાં ફરી ગયાં. હસ્તપ્રતોની લિપિ વાંચવાનું કામ ઘણું શ્રમભરેલું છે. આ કામ કરવાથી, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાની એમની સજ્જતા વધતી ગઈ, એમનું શબ્દજ્ઞાન પણ વધતું ગયું. પ્રાકૃત ભાષાનો એમણે કોઈ શૈક્ષણિક સંસ્થામાં વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કર્યો નહોતો. એ વિષયમાં એમણે કોઈ ડીગ્રી પણ મેળવી નહોતી; એમ છતાં કુટુંબના સંસ્કાર, દૃઢ મનોબળ, ખંત, ઉત્સાહ, સૂઝ ને અભ્યાસથી એમણે પ્રાકૃત-અર્ધમાગધી ભાષા પર, અસાધારણ પ્રભુત્વ મેળવી લીધું હતું. એમાં પૂનાના હસ્તપ્રતોના કામે ઘણી સહાય કરી. પ્રાકૃત ભાષા માટે એમની પ્રીતિ એટલી બધી વધી ગઈ કે એને માટે સંસ્કૃત શબ્દ ‘પ્રાકૃત’ બોલવાને બદલે ‘પાઈય’ શબ્દ બોલવો અને લખવો એમને વધુ ગમતો, પાઈયમાં બોલવું કે લખવું એ એમને મન રમત વાત થઈ ગઈ. એમણે પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ લખ્યું અને એનો શબ્દકોશ પણ તૈયાર કરીને છપાવ્યો. આ રીતે ગણિત ઉપરાંત વ્યાકરણ અને શબ્દકોશ પણ એમના રસના વિષયો બની ગયા. આગળ જતાં એમણે ‘પાઈય (પ્રાકૃત) ભાષા અને સાહિત્ય’ એ નામનો ગ્રંથ લખ્યો. એમાં એમણે પ્રાકૃત ભાષાનું સ્વરૂપ, એના પ્રકારો અને એમાં લખાયેલા સાહિત્યનો સવિગત પરિચય આશરે અઢીસો પેટાશીર્ષક હેઠળ આપ્યો છે.

હીરાલાલભાઈએ પહેલા મુંબઈમાં ગણિતના વિષયના અને પછીના વર્ષોમાં સુરતમાં એમ.ટી.બી. કોલેજમાં પ્રાકૃત-અર્ધમાગધીના વિષયના પ્રાધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું. આ પ્રાકૃત ભાષાનો વિષય લેનારા વિદ્યાર્થીઓ પણ હંમેશા ઘણા જ ઓછા રહ્યાં છે. આથી ઈતર વિષયોના પ્રાધ્યાપકોને જેટલું કામ રહે તેટલું ગણિત કે પ્રાકૃતના પ્રાધ્યાપકોને ન રહે. એટલે હીરાલાલભાઈને પહેલેથી જ લેખન-વાંચન માટે ઘણો અવકાશ રહ્યો અને એમની રુચિ પણ એ પ્રમાણે ઘડાતી રહી હતી. તેઓ ગ્રંથો વસાવતા કે જેથી જ્યારે જે ગ્રંથ જોવો હોય તે તરત ઘરમાં હાજર હોય. એમનો ગ્રંથસંગ્રહ વિશાળ હતો. તેઓ સવારે સાડા નવથી દસ વાગ્યા સુધીમાં જમી લેતા અને પછી વાંચવા-લખવા બેસી જતા. એક સાથે ઘણા પુસ્તકોનાં સંદર્ભ જોવાના હોય એટલે તેઓ પલંગમાં ઈસ્કોતરો રાખી તેના પર લખતા અને પોતાની આજુબાજુ જરૂરી પુસ્તકો રહેતાં, લેખના વિષય પ્રમાણે પુસ્તકો બદલાતાં. એમનાં પત્ની અને સંતાનો તેઓ મંગાવે તે પુસ્તક અભરાઈ કે કબાટમાંથી કાઢી લાવતા. હીરાલાલભાઈ સ્ટીલની ટાંકવાળા હોલરથી, ખડિયામાં તે બોળી બોળીને લખતા. તેઓ બજારમાંથી લાલ, ભૂરી, કાળી શાહીની ટીકડીઓ લાવી હાથે શાહી બનાવીને મોટા ખડિયામાં ભરી લેતા. તેમણે જિંદગીભર હોલરથી જ લખ્યું છે. ઈન્ડિપેનન્ટ શોધ થયા પછી પણ તેમણે હોલરથી જ લખવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. લખતી વખતે તેઓ પાસે ચણા-દાળિયા રાખતા. લખતાં થાક લાગે ત્યારે વચ્ચે તે ખાઈ લેતા. લખવા માટે તેઓ નવા

કોરા કાગળ અનિવાર્ય હોય ત્યારે જ વાપરતા. એકદરે તો ગાંધીજીની કરકસરની ભાવનાથી પ્રભાવિત થયેલા એટલે છાપેલા કાગળોની પાછળની કોરી બાજુમાં પોતાના લેખ લખતા. કેટલીક વાર તેઓ ટપાલમાં આવેલી નિમંત્રણ પત્રિકાઓ ઇત્યાદિના કોરા કાંસિયામાં મુદ્રા ટપકાવી લેતા અને પીન ભરાવીને રાખતા.

એ જમાનામાં અંગ્રેજીમાં લખાયેલા સંશોધનલેખો પ્રકાશિત કરવા માટે માત્ર ગુજરાત જ નહિ, સમગ્ર ભારતમાં ખાસ કોઈ સામયિકો નહોતાં. બહુધા એવા વિદ્વદ્ભોગ્ય સંશોધન લેખો યુનિવર્સિટીઓની જર્નલોમાં છપાતા. યુનિવર્સિટીઓમાં સંશોધન દાન(Research Grant)ની વ્યવસ્થા હતી. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની શિષ્યવૃત્તિઓ પણ એ માટે અપાતી. પ્રાકૃત-અર્ધમાગધી ભાષા અને જૈન સાહિત્યના વિષયોમાં અંગ્રેજી ભાષામાં સંશોધન લેખો લખનાર વિદ્વાનો ત્યારે ગુજરાતમાં જૂજ હતા એટલે એ વિષયમાં હીરાલાલભાઈને મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી શિષ્યવૃત્તિ કે સંશોધન દાન મળતાં. એ માટે તેઓ વિવિધ વિષયો તૈયાર કરતા. સૂરતની એમ.ટી.બી. કોલેજમાં તેઓ ભણાવતા હતા તે દરમિયાન તથા એ કોલેજમાંથી નિવૃત્ત થયા તે પછી એમણે કેટલુંક લેખનકાર્ય મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે કર્યું હતું. હીરાલાલભાઈએ સંશોધનદાનની યોજના હેઠળ ભિન્ન ભિન્ન સમયે નીચે પ્રમાણે અંગ્રેજીમાં સંશોધનગ્રંથો તૈયાર કર્યા હતા, જે યુનિવર્સિટીએ અથવા અન્ય કોઈ સંસ્થાએ પ્રકાશિત કર્યા હતા.

(1) The Jain Mathematics. (2) Outlines of Paleography (3) The Jain System of Education. (4) The Doctrine of Ahimsa In the Jain Canon. (5) Reconstruction of Ardhanagadhi Grammar, (6) A History of the Canonical Literature of the Jainas.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ હીરાલાલભાઈને વખતોવખત સંશોધનદાન આપ્યું હતું એ દર્શાવે છે કે યુનિવર્સિટીની એ વિષયની સમિતિને એમના સંશોધનકાર્યથી પૂરો સંતોષ થયો હતો. એમનું સંશોધનકાર્ય અભ્યાસનિષ્ઠ, પ્રમાણભૂત, તટસ્થ અને નાની નાની જાણવા જેવી ઘણી બધી વિગતોથી સભર હતું.

હીરાલાલભાઈએ આ રીતે ૧૯૩૯થી ૧૯૪૯ સુધી એમ.ટી.બી. કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે કાર્ય કર્યું. તેમની સજ્જતા એવી હતી કે યુનિવર્સિટીએ પછીથી એમની પીએચ.ડી.ના ગાઈડ તરીકે નિમણૂક કરી હતી. તદુપરાંત ‘સ્પ્રિન્ગર સ્કોલરશીપ’ના રેફરી તરીકે એમની નિમણૂક કરી હતી. જે એ દિવસોમાં ઘણું મોટું માન ગણાતું. યુનિવર્સિટી પ્રાકૃત ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષાના વિષયમાં પણ એમ.એ.ની કક્ષાએ પરીક્ષક તરીકે એમની નિમણૂક કરતી હતી. શિક્ષણ ક્ષેત્રે તેઓ કેવું ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવતા હતા તે આ બધી વિગતો ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

હીરાલાલભાઈ ધર્મશ્રદ્ધાવાલા હતા. તેઓ એક મહારાજશ્રીએ બતાવ્યા પ્રમાણે સવાર સાંજ ધૂપ-દીપ સાથે પોણો કલાક અનુષ્ઠાનપૂર્વક મંત્રજાપ કરતા. તેઓ જૈનધર્મ વિશે સારી જાણકારી ધરાવતા હતા એટલે ઘણા બધા આચાર્ય ભગવંતો અને મુનિ મહારાજોના નિકટના સંપર્કમાં આવ્યા હતા. તેઓ સૂરતમાં નાણાવટમાં, મુંબઈમાં અને ફરી સૂરતમાં ગોપીપુરામાં સાંકડી શેરીમાં અને પછી કાયસ્થ મહોલ્લામાં રહ્યા હતા. એટલે ત્યાં ચાતુર્માસ અર્થે પધારેલા આચાર્ય ભગવંતો વગેરેને મળવાનું થતું. શેષકાળમાં સૂરતમાંથી પસાર થતાં સાધુ-સાધ્વીઓને પણ વંદન કરવા તેઓ જતા. યુવાનીના દિવસોમાં જૈન ધર્મ વિશેની જાણકારી માટે અથવા પોતે કંઈ લખ્યું હોય તો તે બતાવવા માટે પણ તેઓ મુંબઈમાં સાધુ-સાધ્વીઓ પાસે જતા. એમને યુવાનવયે મુંબઈમાં કાશીવાળા વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી સાથે ગાઢ પરિચય થયો હતો. એમના બે શિષ્યો તે ન્યાયવિશારદ મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી તથા ન્યાયવિશારદ મુનિશ્રી મંગલવિજયજી પાસે હીરાલાલભાઈએ જૈનદર્શનનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. આથી હીરાલાલભાઈ તેઓને પોતાના વિદ્યાગુરુ તરીકે ઓળખાવતા. આ ઉપરાંત શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ, શ્રી દાનસૂરિજી મહારાજ, શ્રી પ્રેમસૂરિજી મહારાજ, શ્રી નેમિસૂરિજી મહારાજ, શ્રી આનંદસાગરસૂરિજી મહારાજ (સાગરજી મહારાજ), શ્રી રામચંદ્રસૂરિજી મહારાજ, શ્રી લાવણ્યસૂરિજી મહારાજ, શ્રી કસ્તૂરસૂરિજી મહારાજ વગેરે સાથે તથા તેઓના શિષ્યો-પ્રશિષ્યો સાથે એમને ગાઢ સંબંધ રહ્યો હતો. વિજયરામચંદ્રસૂરિજીએ એક વાર એમને કહ્યું હતું કે તમારા જેવા શાસ્ત્રજ્ઞાતા તો અમારી પાસે પાટ ઉપર

શોભે. તમે જો દીક્ષા લેવા તૈયાર થાય તો તમારા કુટુંબના ભરણપોષણની જવાબદારી સંઘ પાસે હું કરાવી આપું. એ માટે એક લાખ રૂપિયાની રકમ પહેલાં અપાવું; પરંતુ ચારિત્ર્યમોહનીય કર્મના ઉદયને કારણે હીરાલાલભાઈ દીક્ષા લઈ શક્યા નહોતા.

એમ.ટી.બી. કોલેજમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી હીરાલાલભાઈએ પોતાના જીવનના ઘણા વર્ષ સુરતમાં રહીને સ્વાધ્યાય, સંશોધન, લેખન ઇત્યાદિ પ્રકારના વિદ્યાવ્યાસંગમાં પસાર કર્યા હતાં. નોકરી છોડ્યા પછી આવકનું કોઈ સાધન રહ્યું નહોતું. લેખનમાંથી ખાસ કોઈ આવક થતી નહિ. લેખોનો પુરસ્કાર આપવાની પ્રથા ત્યારે નહીંવત્ હતી. તેમાં વળી આવા સંશોધનલેખો માટે પુરસ્કારની અપેક્ષા રાખવી જ વ્યર્થ હતી. એ લેખો ક્યાંક છપાય એ જ એનું ઇનામ હતું. આથી હીરાલાલભાઈ પોતાની નહિ જેવી બચતમાંથી પોતાનો જીવનવ્યવહાર ચલાવતા. નવા નવા ગ્રંથો ખરીદીને વસાવવાનો યુગ હવે પૂરો થયો હતો. પોતાની પાસેના હવે બિનજરૂરી થયેલા ગ્રંથો પુસ્તકવિકેતાઓને આપીને બદલામાં નવા ગ્રંથો લેવાનું ચાલુ થયું હતું. હીરાલાલભાઈનું જીવન એકદમ સાદું અને સંયમી હતું.

હીરાલાલભાઈએ સાડા છ દાયકાના લેખનકાર્ય દ્વારા, વિપુલ સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે. એમાં વૈવિધ્ય પાર વિનાનું છે. તેઓ પોતે જ ‘હીરક સાહિત્ય-વિહાર’ નામની પોતાની પુસ્તિકામાં જણાવે છે કે ‘ગણિત જેવો શુષ્ક વિષય પણ મને તો ખૂબ રસપ્રદ જણાયો છે. એટલે જ્ઞાનની કોઈપણ શાખા પ્રત્યે મને અરુચિ થવા પામી નથી. આને લીધે મારો વિદ્યાવ્યાસંગ કોઈ એક જ દિશા કે ક્ષેત્ર પૂરતો પરિમિત બન્યો નથી. આથી કરીને હું આજે પણ જાતજાતના વિષય પર લેખ લખવા લલચાઉં છું.’

હીરાલાલભાઈએ પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિ ૧૯૨૦ના ગાળામાં શરૂ કરી દીધી હતી. એમણે સંસ્કૃત, અર્ધમાગધી, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી એમ ચાર ભાષામાં, કાવ્યો, સમશ્લોકી પદ્યાનુવાદો, ગદ્યાનુવાદો, સંપાદન, સંશોધન, જીવનચરિત્ર, ઇતિહાસ, નિબંધ, કથા, સૂચિપત્ર ઇત્યાદિ પ્રકારનું પુષ્કળ લેખનકાર્ય કર્યું છે.

એમણે ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, કેળવણી, લિપિશાસ, વ્યાકરણ, કોશ, ભાષાવિજ્ઞાન, ઇન્દ્રિયશાસ્ત્ર, કાવ્યશાસ્ત્ર, સંગીત, ગણિત, જ્યોતિષ, પાકશાસ્ત્ર, વૈદક, પ્રાણીશાસ્ત્ર, કૃષિશાસ્ત્ર, સમાજરચના, વસ્ત્રાલંકાર, રમતગમત, રીતરિવાજો, પર્વો, પક્ષીઓ, લોકસાહિત્ય, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સદાચાર વગેરે અનેક વિષયો ઉપર પોતાની કલમ ચલાવી છે અને એક હજારથી વધુ લેખો આપણને આપ્યા છે. એમના જમાનામાં ઝેરોક્ષની શોધ નહોતી થઈ અને કાર્બન કોપી કરવામાં વાર ઘણી લાગતી. એટલે પોતાના લેખો છાપવા માટે મોકલાવ્યા પછી એની નકલ પોતાની પાસે રહેતી નહિ. એમના કેટલાયે લેખો છપાયા નથી અને પાછા આવ્યા પણ નથી. એમના છપાએલા લેખોની યાદી ‘હીરક-સાહિત્ય-વિહાર’માં જે છપાઈ છે તેના ઉપર નજર ફેરવતાં જ ખ્યાલ આવે છે કે હીરાલાલભાઈ પાસે કેટકેટલા વિષયો પર અધિકૃત જાણકારી હતી. વિવિધ પ્રકારની માહિતીનો તેઓ જાણે ખજાનો ધરાવતા હતા. એમની સાથે કોઈપણ વિષયની વાત કરીએ તો કંઈક નવું જ જાણવા મળે.

હીરાલાલભાઈના ઘણા લેખો ‘ગુજરાત મિત્ર’, ‘પ્રતાપ’, ‘સાંજ વર્તમાન’, વગેરે દૈનિકોમાં છપાયા છે. તદુપરાંત ‘જૈન ધર્મ પ્રકાશ’, ‘જૈન’, ‘જૈન-સત્ય-પ્રકાશ’, ‘આત્માનંદ પ્રકાશ’, ‘સિદ્ધચક્ર’, ‘ફાર્બસ’ ગુજરાતી ત્રૈમાસિક, ‘ગુજરાતી’માં અને કેટલાયે સામયિકોના દીપોત્સવી અંકોમાં છપાયા છે. હીરાલાલભાઈની લેખનપ્રસાદીનો પ્રારંભ, સંસ્કૃત ભાષામાં કાવ્યરચનાથી થયેલો. વિલ્સન કોલેજમાં તેઓ પ્રાધ્યાપક હતા ત્યારે ૧૯૨૦ થી ૧૯૨૩ના ગાળામાં કોલેજના અર્ધવાર્ષિક મુખપાત્ર Wilsonianમાં એમનાં ‘પરીક્ષાપર્વ’, ‘અહો! વૈચિત્ર્યમ્’ ઇત્યાદિ નામના કાવ્યો સંસ્કૃતમાં છપાયેલાં છે. પચીસ વર્ષની ઉંમરે, સંસ્કૃત ભાષા પર તેઓ કેવું સરસ પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા તેની પ્રતીતિ આ કાવ્યો કરાવે છે. પ્રાકૃત-અર્ધમાગધી ભાષા તો જાણે એમની બીજી માતૃભાષા હોય એટલી સરસ રીતે તેઓ તેમાં લખી-બોલી શકતા. પાઈય (પ્રાકૃત) ભાષા માટે હીરાલાલભાઈનો પ્રેમ અનન્ય હતો.

હીરાલાલભાઈએ ઈ. સ. ૧૯૩૮માં પ્રકાશિત કરેલ પોતાના પુસ્તક ‘પતંગપુરાણ યાને કનકવાની કથની’ વાંચતાં આશ્ચર્યથી મુગ્ધ થઈ જવાય છે. જૈન શાસ્ત્રોના અભ્યાસી લેખક પતંગ જેવા ક્ષુલ્લક વિષય પર લખવા બેસે તો તેમાં પણ રસ લઈ કેટલા બધા ઓતપ્રોત થઈ શકે છે, તે આ ગ્રંથ વાંચતા જોવા મળે છે. એક નાનો નિબંધ કે લેખ લખી શકાય એવા વિષય પર એક સમર્થ સંશોધક લખવા પ્રવૃત્ત થાય તો કેટલી બધી નાની નાની વિગતોમાં કેટલા ઊંડા ઊતરી શકાય છે, તે આ ગ્રંથમાં સાક્ષાત્ જોવા મળે છે. આ ગ્રંથના દોઢસોથી વધુ પેટાશીર્ષકો પરથી જ ખ્યાલ આવી શકે કે કેટકેટલી માહિતી આ ગ્રંથમાં સમાવી લેવામાં આવી છે. અનેક પાદનોંધો અને પરિશિષ્ટો સહિત લખાયેલો આ ગ્રંથ એ વિષયનો એક શોધપ્રબંધ બની રહે છે. પતંગ વિષે પોતાને લખવાનું કેમ મન થયું, તે વિશે ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે નોંધ્યું છે : ‘હું આજથી ૨૫ વર્ષ ઉપર એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં ગણિત શીખતો હતો ત્યારે કનકવાને લગતા કેટલાક પ્રશ્નોનો ગણિતશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનું મને મન થયું.’

લેખકે જાતઅનુભવ પરથી તથા અન્યને પૂછીને પુષ્કળ માહિતી આ ગ્રંથમાં આપી છે. એ માહિતી મેળવવા માટે એમણે એ વિષયમાં ઠીક ઠીક વાંચી લીધું હતું અને અનેક લોકોને પૂછીને પણ માહિતી એકત્ર કરી હતી. એમણે પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે ‘મારા જૂના મહોલ્લામાં નાણાવટમાં નવલશાના કોઠા આગળ જવાનું થયું અને મારા સદ્ગત પિતાના એક બાલસ્નેહી અને કનકવાના શોખીન અને ઉસ્તાદને મળવાનું થયું. એમનું નામ છગનલાલ છબીલદાસ. એમની પાસેથી પતંગ-માંજો વગેરેની નવીન બાબતોની માહિતી મળી હતી !’

આ ગ્રંથ સાચવવા જેવો અને પુનર્મુદ્રિત કરવા જેવો છે.

હીરાલાલભાઈએ આગમો અને આગમસાહિત્ય વિશે ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં વિવિધ પ્રકારના લેખો લખ્યા છે. એમાં ૧૯૪૮માં છપાયેલો એમનો ‘આગમોનું દિગ્દર્શન’ નામનો ગ્રંથ મહત્વનો છે. એમાં પિસ્તાલીસ આગમસૂત્રોનો સવિગત પરિચય આપવામાં આવ્યો છે તથા આગમો વિશે લખાયેલા વિવરણાત્મક સાહિત્યનો પણ પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

આગમ સાહિત્યના વિવિધ વિષયો પર એમણે અંગ્રેજીમાં ઘણા લેખો લખ્યા છે. અનુવાદરૂપે કે લેખરૂપે અંગ્રેજી ભાષામાં એમનું યોગદાન ઘણું મોટું છે. એમના જમાનામાં કોઈએ અંગ્રેજીમાં આટલું બધું લેખનકાર્ય કર્યું નથી. એ ફરીથી ગ્રંથસ્વરૂપે પ્રકાશિત કરવા જેવું છે.

હીરાલાલભાઈએ વડોદરાની મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના સંગીત વિભાગના ઉપક્રમે ૧૯૫૫માં ‘સંગીત, નૃત્ય અને નાટ્યસંબંધી જૈન ઉલ્લેખો અને ગ્રંથો’ એ વિષય પર વિદ્વત્તાપૂર્ણ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ વ્યાખ્યાન પૂ. યશોવિજયજી(હાલ પૂ. યશોદેવસૂરિજી)ની પ્રેરણાથી ગ્રંથરૂપે ૧૯૭૩માં પ્રકાશિત થયું છે. એમાં એમણે સાત સ્વરો, એના કુળ, એના દેવતા, નાટ્ય, ગેય અને અભિનેય, અલંકારો, મૂર્ચ્છનાઓ, રાસ, વાદ્યો, રાગ, ગીત, નૃત્ય, નાટક ઇત્યાદિ વિશે ઝીણવટભરી પારિભાષિક માહિતી આધાર સાથે આપી છે. આ વિષયમાં પણ હીરાલાલભાઈની સજ્જતા કેટલી બધી હતી તેની ખાતરી આ પુસ્તક વાંચતાં થાય છે.

હીરાલાલભાઈએ ‘શ્રી હરિભદ્રસૂરિ’, ‘યશોદોહન’ અને ‘વિનયસૌરભ’ નામના ત્રણ ગ્રંથો આપ્યા છે, જેમાં એમણે અનુક્રમે સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરિ, ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી અને શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજના જીવન અને કવનનો સવિસ્તર પરિચય કરાવ્યો છે. ‘શ્રી હરિભદ્રસૂરિ’ લગભગ ચારસો પાનાનો ગ્રંથ છે. ૧૯૬૩માં તે પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા તરફથી પ્રકાશિત થયો છે. એમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિના જીવન વિશે તથા એમની કૃતિઓ વિશે લગભગ ત્રણસોથી વધુ પેટાશીર્ષક હેઠળી માહિતી આપવામાં આવી છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ વિશે આટલી બધી માહિતી અન્ય કોઈ એક જ ગ્રંથમાં હજુ સુધી જોવા નથી મળી. ‘યશોદોહન’ ગ્રંથ એમણે વર્તમાનકાળના પૂ. આ. શ્રી યશોદેવસૂરિની પ્રેરણાથી લખ્યો હતો. એમાં ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીના જીવન અને કવન વિશે પુષ્કળ માહિતી

આપવામાં આવી છે. ‘વિનય સૌરભ’ પ્રમાણમાં નાનો ગ્રંથ છે. એમાં રાંદેરના ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજના જીવનકવનનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

હીરાલાલભાઈએ ભગવાન મહાવીરસ્વામી વિશે જુદે જુદે સમયે કેટલાક લેખો લખ્યા હતા. આવા કેટલાક લેખો, વાર્તાલાપો, સ્તુતિઓ ઇત્યાદિનો એક સંગ્રહ પૂ. આ. શ્રી વિજયકસ્તુરસૂરિના શિષ્ય પૂ. આ. શ્રી વિજયચંદ્રોદયસૂરિની પ્રેરણાથી ‘જ્ઞાતપુત્ર શ્રમણ ભગવાન મહાવીર’ના નામથી ૧૯૬૮માં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો હતો. આ ગ્રંથમાં તીર્થંકરોના લાંછનો અને લક્ષણો, આઠ પ્રાતિહાર્ય, મહાવીરસ્વામીના વિવિધ ભવોના સગા, મહાવીરસ્વામીના પૂર્વ ભવના બે વૈરીઓ, મહાવીરસ્વામીનો સાંસારિક પક્ષ, વીર વર્ધમાનસ્વામીના વર્ષાવાસ, મહાવીરસ્વામીની સાધનાની પરાકાષ્ઠા, મહાવીરસ્વામીના જીવનની વિશિષ્ટ ઘટનાઓ ઇત્યાદિ પચીસેક લેખો તથા ‘વીરથુઈ’નો ગુજરાતી ભાવાનુવાદ ઇત્યાદિ આપવામાં આવ્યાં છે. આ બધામાંથી ઘણી બધી પારિભાષિક માહિતી આપણને સાંપડે છે અને લેખકનું વાંચન કેટલું બધું વિશાળ હશે એની પ્રતીતિ કરાવે છે.

હીરાલાલભાઈ જેમ સમર્થ સંશોધક છે તેમ મર્મજ્ઞ કવિ પણ છે. એમની સાહિત્યિક કારકિર્દી સંસ્કૃતમાં કાવ્યરચનાથી થઈ હતી. એમણે જુદે જુદે વખતે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની કાવ્યરચના કરી હતી. એમણે આગમોના પદ્યોનો અનુવાદ ગુજરાતી પદ્યોમાં કર્યો છે. આ ઉપરાંત એમણે વિવિધ પ્રકારનાં કાવ્યો લખ્યા છે, જેનો વિષય મુખ્યત્વે ધાર્મિક રહ્યો છે. એમણે સવાસોથી વધુ જે કાવ્યો લખ્યાં છે તેમાં ૩૬ કાવ્યો તો હરિયાળીના પ્રકારના છે. આ પ્રકારની કૃતિઓમાં એમનું યોગદાન મહત્વનું રહ્યું છે. ‘હરિયાળી સંચય’ નામનો એમનો સંગ્રહ ૧૯૬૮માં પ્રકાશિત થયો છે. હરિયાળીનો પ્રકાર ઉખાણાં જેવો છે. એટલે એવી કવિતાનું વિવરણ સામાન્ય વાચક માટે આવશ્યક છે. એમણે આ હરિયાળીઓના વિવરણ પણ સાથે આપેલા છે.

જૈન સાહિત્ય અત્યંત વિશાળ છે. જૈનોનું મુખ્ય સાહિત્ય અર્ધમાગધીમાં છે; પરંતુ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલું જૈન સાહિત્ય પણ અત્યંત વિપુલ છે. જ્યાં સુધી એની વ્યવસ્થિત પ્રકાશિત માહિતી ન સાંપડે ત્યાં સુધી જૈન-અજૈન સર્વમાં એવો ભ્રમ રહે કે જૈનોએ સંસ્કૃત ભાષામાં બહુ ખેડાણ કર્યું નથી. આથી કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે પૂ. આ. શ્રી યશોદેવસૂરિએ હીરાલાલભાઈને ‘જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ લખી આપવાનું સૂચન કર્યું હતું અને તે મુજબ હીરાલાલભાઈએ તે લખી આપ્યો હતો. એ ત્રણ ભાગમાં છપાયો છે. એમાં વ્યાકરણ, કોશ, નામમાલા, અલંકારશાસ, નાટ્યશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, સ્થાપત્ય, ગણિત, નિમિત્ત, વૈદક, પાક, નીતિશાસ્ત્ર, દર્શનશાસ્ત્ર, ન્યાય, યોગ, અધ્યાત્મ, મંત્રશાસ્ત્ર, અનુષ્ઠાનવિધિ, ધ્યાન, કાવ્ય, સ્તોત્ર, મહાકાવ્ય, ચંપૂકાવ્ય, ગદ્યકૃતિઓ ઇત્યાદિ વિષયના અનેક ગ્રંથોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. આ દળદાર ઇતિહાસનો પ્રથમ ભાગ ૧૯૫૬માં અને છેલ્લો ભાગ ૧૯૭૦માં છપાયો હતો, કારણ કે જેમ જેમ નાણાંની વ્યવસ્થા થતી ગઈ તેમ તેમ પ્રકાશન કાર્ય આગળ ચાલતું ગયું હતું.

જીવનની ઉત્તરાવસ્થામાં આંખો નબળી હોવા છતાં, ઇતિહાસના આ ગ્રંથલેખનનું અને પ્રૂફ સુધારવાનું કાર્ય એમણે પંદર વર્ષ સુધી કર્યું હતું. (આ ગ્રંથ શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ સાથે નવેસરથી એક જ વૉલ્યુમમાં કોઈ સંસ્થાએ છપાવવાનું કાર્ય ઉપાડી લેવા જેવું છે.) એમના હાથે આ એક બહુમૂલ્ય સાહિત્યસેવા થઈ છે.

‘જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ લખ્યા પછી હીરાલાલભાઈએ ‘જૈન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ લખવાનું ચાલુ કર્યું હતું; પરંતુ એ કાર્ય પૂરું થઈ શક્યું નહિ અને જેટલું લખાયું તે પણ ક્યાં કેવી રીતે લુપ્ત થઈ ગયું તેની કશી ખબર એમના અવસાન પછી મળી નથી. તેઓ ૧૯૭૬માં પૂના પોતાના પુત્ર વિબોધચંદ્રને ત્યાં ગયા હતા. ત્યારે ટ્રેઈનમાં એમના લખાણો અને પુસ્તકોની એક બેગ ગુમ થઈ ગઈ હતી. તદુપરાંત એમના અવસાન પછી એમના પુત્ર નલિનચંદ્ર પાસેથી એક જૈન પત્રકાર અપ્રસિદ્ધ લેખોનો ફાઈલો લઈ ગયા હતા; પરંતુ થોડા વખતમાં જ એ પત્રકારનું અવસાન થતાં એ ફાઈલ પાછી મળી નહોતી.

હીરાલાલભાઈએ જીવનભર અનેકવિધ વિષયો પર વાંચન અને લેખન કર્યાં કર્યું હતું, ઘણીખરી વાર લેખનના નિમિત્તે એમનું વાંચન થયું છે અથવા કંઈક નવું વાંચવામાં આવે તો એ વિશે વધુ માહિતી સાથે લખવાનું એમને મન થયા કરતું. એમને એક પછી એક વિષયો સતત સ્ફુરતા રહેતા હતા. જે વિષય પર લખવું હોય તે અંગેની માહિતી એમની પાસે તૈયાર હોય જ. એમણે ક્યારેય માત્ર સપાટી પરનું છીછરું લખાણ કર્યું નથી. દરેક વિષયના ઊંડાણમાં તેઓ ઊતર્યા છે. એમની પાસેથી કંઈક વિશેષ જાણકારી હંમેશા મળ્યા કરી છે. સંદર્ભો માટે એમની પાસે સરસ ગ્રંથસંગ્રહ હતો. એટલે ઘરમાં બેઠાં બેઠાં જ તેઓ પુસ્તકો પર નજર ફેરવીને પોતાના વિષયના સંદર્ભો મેળવી લેતા. કેટલી બધી માહિતી, શ્લોકો, ગાથાઓ વગેરે એમને કંઠસ્થ હતાં. એમનું લખાણ પદ્ધતિસરનું, ચોકસાઈવાળું અને ચીવટપૂર્વકનું રહેતું. એટલે લગભગ ઘણાખરા ગ્રંથોમાં એમણે સંકેતોની સમજણ આપી જ છે, જેથી ભાષાનો બહુ વિસ્તાર કરવો ન પડે.

હીરાલાલભાઈની લેખનશૈલી અનોખી હતી. પોતે ગણિતના પ્રાધ્યાપક હતા. ચોકસાઈની ટેવ એમનામાં હોય એ સ્વાભાવિક હતું. નિરાધાર કશું લખવું નહિ એ એમની પ્રકૃતિ હતી. ગણિતના દાખલાઓમાં એક પણ આંકડો વધારાનો હોય કે એકે આંકડો ઓછો હોય તે ન જ ચાલે, ગણિતમાં બધું મુદ્દાસર અને ક્રમાનુસાર જ લખવાનું હોય. આવા મહાવરને લીધે હીરાલાલભાઈ જ્યારે કોઈ એક વિષય પર લેખ લખવા બેસે ત્યારે બધા જ મુદ્દાઓ એમણે ક્રમાનુસાર આવરી લીધા હોય. આથી જ કોઈ એક મુદ્દાને એમણે બહુ વિકસાવ્યો હોય એવું ખાસ જોવા ન મળે, એમનો કોઈ લેખ પેટાશીર્ષકો વગરનો હોય નહિ. બીજી બાજુ દરેક મુદ્દા વિશે જો કંઈ વધારાની પ્રકીર્ણ માહિતી આપવાની હોય અને તે મૂળ લખાણમાં ન લેવાની હોય તો તેને પાદનોંધમાં તેઓ આપતા. આથી જ એમનાં લખાણો પાદનોંધોથી સભર છે. ક્યારેક તો લેખના દરેક પાને પાદનોંધ હોય. એમણે પાદનોંધો એટલી બધી (સાલ, આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ નંબર, તારીખ ઇત્યાદિ સહિત) આપી હોય કે એમની માહિતીને કોઈ પડકારી શકે નહિ. બીજી બાજુ એ બધી પાદનોંધો વાંચતાં આશ્ચર્ય થાય કે અહો ! આ લેખકે ક્યાં, ક્યાંથી કેટલી બધી માહિતી એકત્ર કરી છે !

હીરાલાલભાઈ કોઈપણ નવા વિષય પર તરત બેસીને ક્રમાનુસાર લખીને લેખ પૂરો કરતા એવું બહુ ઓછું બનતું. જે વિષય પર લેખ લખવો હોય તેના મુદ્દા તૈયાર કરતા અને જુદા જુદા કાગળ પર તેની માહિતી ટપકાવી લેતા. તે પછી બધા મુદ્દાઓને ક્રમાનુસાર ગોઠવી લેખ તૈયાર કરી લેતા. કોઈક મુદ્દા વિશે માહિતી ન મળી હોય તો પાદનોંધમાં એનો ઉલ્લેખ કરતા. એમનું લખાણ હંમેશા મુદ્દાવાર, મુદ્દાસર અને વ્યવસ્થિત રહેતું. અનેક વિષયોનું રસપૂર્વક વાંચન કર્યું હોવાને લીધે તથા સાડા ત્રણ હજાર હસ્તપ્રતો વાંચી હોવાને લીધે અને પોતાની સ્મૃતિ સતેજ હોવાને કારણે તેઓ કોઈપણ વિષય ઉપર લેખ કે ગ્રંથ લખવા બેસે એટલે તે માટેની સામગ્રી ક્યાં ક્યાંથી ઉપલબ્ધ થશે, એની જાણકારી એમની પાસે હોય જ. આમ છતાં લેખનશ્રમ કરવાનો ઉત્સાહ ન હોય તો આટલું બધું કામ થાય નહિ. એટલે જ એમણે એકલે હાથે જે કાર્ય કર્યું છે તે જોઈ સહેજે આશ્ચર્ય થાય એમ છે. આપણે માટે દુઃખની વાત એટલી છે કે એમની સાહિત્યજગતમાં જેટલી કદર થવી જોઈતી હતી તેટલી થઈ નથી.

સ્વેચ્છાએ અકિંચન રહી, સાદાઈ અને સરલતાપૂર્વક હીરાલાલભાઈએ સરસ્વતી દેવીની આજીવન અવિરત ઉપાસના અનન્યભાવે કરી હતી. આ શ્રુતોપાસક શ્રાવકના હસ્તે જૈન સાહિત્યના ક્ષેત્રે જે લેખનકાર્ય થયું છે તે અજોડ છે. એમનો યુગ એમની કદર કરી શક્યો નહિ, પણ જેમ જેમ એમનું સાહિત્ય પ્રકાશમાં આવશે અને ગ્રંથસ્થ થશે અને ગ્રંથોની પુનરાવૃત્તિઓ થશે તેમ તેમ ભાવિ પ્રજા એમની અવશ્ય યોગ્ય કદર કરશે. જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એમનું નામ અને સ્થાન અવિસ્મરણીય રહેશે.

[સાંપ્રત સહચિંતન ભા. ૧૩માંથી ટુંકાવીને]

સાભાર : જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ભાગ-૧ માં પ્રકાશિત લેખમાંથી ટુંકાવીને
પ્રકાશક : ઝંકારસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, સુરત. વી.સં. - ૨૫૩૦, વિ.સં. - ૨૦૬૦, ઇસ્વીસન્ - ૨૦૦૪

11

વિરલ વિદ્વત્પ્રતિભા અને મનુષ્યપ્રતિભા
એટલે મોહનલાલ દલિયંદ દેસાઈ

- શ્રીયુત જયંત કોઠારી

વિદ્વાનો તો ઘણા હોય છે, પરંતુ માણસ વિદ્વાન હોય તે સાથે કોઈ જીવનધ્યેયને વરેલો હોય, કર્મઠ હોય, ધન અને કીર્તિ બન્ને પરત્વે નિઃસ્પૃહ હોય, નિરભિમાની, નમ્ર અને જિજ્ઞાસુ હોય, ધર્મી અને નીતિમાર્ગી હોય તથા દેશવત્સલ, સમાજસેવાભાવી અને મનુષ્યપ્રેમી હોય એવું જવલ્લે જ બની આવતું હોય છે. મોહનલાલ દલિયંદ દેસાઈ આવા એક વિરલ વિદ્વાન પુરુષ હતા.

મોહનભાઈના ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ અને ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ જેવા આકારગ્રંથો આપણી સામે હોવા છતાં એમની વિદ્વત્પ્રતિભાને આપણે હજુ પૂરેપૂરી ઓળખી શક્યા છીએ એવું કહેવાય એમ નથી. આ પ્રકારનાં કામો કેવો અખંડ પરિશ્રમ, કેવું સર્વસંગ્રહાત્મક (એન્સાઈક્લોપીડિક) ચિત્ત, કેવી શાસ્ત્રબુદ્ધિ ને વ્યવસ્થાસૂઝ માગે એની આપણને કલ્પના નથી ને મોહનભાઈએ તો આ મહાસાગરો એકલે હાથે ખૂંદ્યા-ખેડ્યા છે ! વળી, મોહનભાઈનાં બે-ચાર હજાર પાનાં થાય એટલા લખાણો તો અગ્રંથસ્થ હોઈને આપણાથી ઓઝલ રહ્યા છે. એમની મનુષ્યપ્રતિભાની તો વાત જ ક્યાં કરવી ?

ગરીબ કુટુંબમાં જન્મ

મોહનભાઈનો જન્મ રાજકોટ જિલ્લાનાં વાંકાનેર તાલુકાના લુણસર ગામે, તા. ૬ એપ્રિલ, ૧૮૮૫ (વિ.સં. ૧૯૪૧ ચૈત્ર વદ ૭)ને સોમવારના રોજ, દશાશ્રીમાળી વણિક કુટુંબમાં. ધર્મે શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક જૈન. પિતાનું નામ દલિયંદ, માતાનું નામ ઊજમબા, ઘેર દુઝાણું હતું, એનું ઘી વેચાય અને દલિયંદભાઈ આજુબાજુનાં ગામોમાં ચીજવસ્તુઓની ફેરી કરતા તેમાંથી કુટુંબ નિર્વાહ થતો. કુટુંબનિર્વાહના સાધન તરીકે દુઝાણું તો ઊજમબાએ દલિયંદભાઈના અવસાન પછી પણ ચાલુ રાખેલું. આ રીતે કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ સામાન્ય હતી. મોહનભાઈ કહેતા કે હું ગરીબ કુટુંબમાં જન્મ્યો છું અને મામાની સહાયથી જ ભણી શક્યો છું. મામા પ્રાણજીવન મોરારજી શાહ રાજકોટ સ્ટેટના ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર હતા અને મોહનભાઈએ માધ્યમિક શિક્ષણ રાજકોટમાં એમને ત્યાં રહીને લીધેલું.

અભ્યાસ

મેટ્રિક્યુલેશન સુધી મોહનભાઈ રાજકોટમાં જ ભણ્યા હતા. બી.એ. (૧૯૦૮) અને એલ.એલ.બી. (૧૯૧૦) એ મુંબઈમાંથી થયા. બી.એ.માં એ વિલ્સન કોલેજના વિદ્યાર્થી હતા. રામનારાયણ વિ. પાઠક એમના કોલેજ સમયના મિત્ર હતા.

એલ.એલ.બી. થયા પછી મોહનભાઈએ ૧૯૧૦-૧૧ માં જ હાઈકોર્ટ વકીલની સનદ મેળવી મુંબઈની સ્મોલકોઝ કોર્ટમાં વકીલાત શરૂ કરી અને છોક સુધી એ જ કરતા રહ્યા.

સામાન્ય રીતે ઘરે એ સાહિત્યસેવામાં જ સમય ગાળતા - રાતના બે વાગ્યા સુધી જાગીને ! કોર્ટમાં પણ નવરાશ હોય ત્યારે મોહનભાઈ પ્રૂફ જોતા બેઠા હોય. કોર્ટના વેકેશનો તો એ સામાન્ય રીતે ‘જૈન ગુર્જર કવિઓ’ની સામગ્રી માટે જુદાં જુદાં સ્થળોએ જવામાં ગાળતા. પોતે સંકળાયેલા હોય એ સંસ્થાઓની હોદ્દદારોની મીટિંગો, જૈન સમાજની સભાઓ, સાહિત્ય પરિષદનાં સંમેલનો અને કોંગ્રેસના અધિવેશનોમાં હાજરી - આ બધા રોકાણો પણ મોહનભાઈના વકીલાતના સમય પર કાપ મૂકે, વળી પંડિત સુખલાલજી કે જિનવિજયજી મુંબઈમાં હોય ત્યારે કેવળ જ્ઞાનપિપાસાથી પ્રેરાઈને જ એમને નિયમિત મળવા જવાની - રજા હોય તો એમની સાથે રહેવાની મોહનભાઈને ઉત્સુકતા.

મોહનભાઈની વિદ્યાવૃત્તિ અને જાહેર સેવાપ્રવૃત્તિ વકીલાતને ભોગે જ વિકસતી રહી.

જાહેરજીવનની કામગીરીઓ - જૈન સમાજની

મોહનભાઈને જાહેરજીવનની કેવી કેવી જવાબદારી અદા કરવાની આવી ? ૧૯૧૨ના એપ્રિલથી ૧૯૧૯ જાન્યુ.-ફેબ્રુ. સુધી એમણે જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડના માનાર્હ સંપાદકની કામગીરી બજાવી અને ૧૯૨૫(વિ.સં. ૧૯૮૧ ભાદરવા)થી ૧૯૩૦ (વિ.સં. ૧૯૮૬ અસાઢ શ્રાવણ) સુધી એ જ સંસ્થાના મુખપત્ર ‘જૈનયુગ’નું સંપાદન કર્યું. વચ્ચે ૧૯૧૬-૧૭ના અરસામાં એ મોતીચંદ કાપડિયા સાથે કોન્ફરન્સના જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડના સેક્રેટરી થયેલા અને ૧૯૧૮ના અરસામાં કોન્ફરન્સના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી થયેલા. કોન્ફરન્સની સ્ટેન્ડીંગ કમિટીના સભ્ય તો એ હતા જ.

૧૯૧૫માં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ ત્યારે મોહનભાઈ એના સ્થાપકસભ્યો માંહેના એક હતા અને પછી જીવનભર એની વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યપદે રહ્યા હતા.

મુનિ જિનવિજયજી, પંડિત સુખલાલજી, નથુરામ પ્રેમી, પંડિત દરબારીલાલ વગેરેની સાથે મોહનભાઈને ઘરોબો હતો. એમની પ્રવૃત્તિઓમાં એ ઉત્સાહપૂર્વક રસ લેતા અને પોતાનાથી શક્ય એવી સઘળી મદદ કરતાં.

પ્રજાકીય ને રાષ્ટ્રીય જાહેરજીવન સાથે નાતો

મોહનભાઈનો જાહેરજીવનનો રસ જૈન સમાજ પૂરતો મર્યાદિત ન હતો. કનૈયાલાલ મુનશીએ ૧૯૨૨માં સ્થાપેલી સાહિત્યસંસદના સ્થાપકસભ્યોમાંના એ એક હતા અને મુનશીએ સાહિત્યના ઇતિહાસની જે યોજના કરી તેના તંત્રીમંડળમાં પણ હતા. ૧૯૨૬માં મુંબઈમાં આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરાઈ ત્યારે એની કારોબારી સભા તથા સત્કારમંડળના તેમજ નિબંધ પરીક્ષક સમિતિના મોહનભાઈ સભ્ય હતા. આમેય મોહનભાઈ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સમેલનમાં શક્ય હોય ત્યાં સુધી અચૂક હાજર રહેતા તથા નિબંધવાચન કરતા. ૧૯૨૭ની અમદાવાદની પત્રકાર પરિષદમાં તથા ૧૯૨૮ની પાટણની પુસ્તકાલય પરિષદમાં મોહનભાઈએ હાજરી આપેલી.

સાહિત્યસેવામાં અગ્રયાયી ને એકલવીર

મોહનભાઈની જાહેરજીવનની અન્ય પ્રવૃત્તિઓ બીજાઓના સાથમાં ચાલતી અને એમાં ઘણીવાર એમને પાછળ રહેવાનું થતું; પરંતુ સાહિત્યસેવામાં તો મોહનભાઈ અગ્રયાયી અને એકલવીર હતા. ૧૯૦૭થી આરંભાયેલી એમની સાહિત્યયાત્રા ૧૯૨૪ સુધીમાં એમને નામે નાનામોટા ૧૩ પુસ્તકો છપાયેલા, જેમાં જૈન સાહિત્ય રાસમાળા ભાગ ૧ (૧૯૧૩) જેવા અભ્યાસપૂર્ણ સંપાદન તથા ‘જૈન અને બૌદ્ધ મતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ - તેના સિદ્ધાંતો અને વૈદિક મત સાથે તુલના’ જેવા તત્ત્વવિચારના મહત્વાકાંક્ષી ઇનામી મહાનિબંધનો સમાવેશ થાય છે — તથા ‘હેરલ્ડ’માંના સંખ્યાબંધ લખાણો એમને નામે જમા થયા છે. આ ગાળા દરમ્યાન મોટું કામ ચાલ્યું તે તો ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’નું, જેના ત્રણ ભાગ પછીથી ૧૯૨૬, ૧૯૩૧ અને ૧૯૪૪માં પ્રસિદ્ધ થયા. એ રીતે જોઈએ તો મોહનભાઈની શક્તિઓનો ખરો હિસાબ ૧૯૨૫ પછી મળે છે એમ કહેવાય. ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ (૧૯૩૩) જેવો આકરગ્રંથ આ ગાળાનો તથા સિદ્ધિચંદ્રગણિવિરચિત ‘ભાનુચંદ્રગણિચરિત’નું પ્રતિષ્ઠાભર્યું સંપાદન (૧૯૪૧) આ ગાળાનું અને ‘જૈનયુગ’માં પીરસેલી ભરચક સામગ્રી પણ આ ગાળાની. ઉપાધ્યાય યશોવિજયકૃત ‘ગુર્જર સાહિત્ય ભાગ ૧’ (૧૯૩૬)નું વાસ્તવિક સંપાદન મોહનભાઈનું જ હતું અને આવાં અન્ય સંપાદનો એમના હાથે થવાની યોજના હતી તે કાળબળે પાર ન પડી.

હમણાં માહિતી મળી છે કે મોહનભાઈનો પુસ્તકસંગ્રહ જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળના અમૃતલાલ કાળીદાસ દોશી પાસે પહોંચ્યો છે પણ વધારે અગત્યની તો એમની અન્ય અપ્રગટ સામગ્રી છે. એનું શું થયું ? મોહનભાઈની ઉચિત કદર થઈ ન શકી; પણ એમણે ભારે પરિશ્રમપૂર્વક એકઠી કરેલી મૂલ્યવાન સામગ્રીની સંભાળ પણ આપણે ન લઈ શક્યા, એ વિદ્યાક્ષેત્રે આપણી નિષ્ફિયતાની નિશાની છે. આ માત્ર મોહનભાઈની સામગ્રીને જ સ્પર્શતી બાબત નથી, વ્યાપકપણે જોવા મળતી દુર્ઘટના છે, એટલે એનો કેટલો અફસોસ કરીએ ?

મોહનભાઈના સ્વભાવમાં સંગ્રાહક વૃત્તિ છે. જે કંઈ સારું કે ઉપયોગી જણાયું એ સંઘરી લેવું, સંકલનશૈલીમાં આ સંગ્રહ વૃત્તિનો હિસ્સો પણ હોય. મોહનભાઈનાં પુસ્તકોમાં જે પ્રસ્તાર દેખાય છે તે આ સંગ્રાહક વૃત્તિનું જ પરિણામ છે. વિષય અંગેની એટલી બધી સામગ્રી મોહનભાઈ જોઈ વળતા કે એમનું વિષયનિરૂપણ ભારે વિગતભર્યું બન્યા વિના ન રહે. પોતાની સજ્જતાને કારણે આનુષંગિક બાબતો ઉપર પ્રકાશ પાડવાનું એ ઈચ્છે અને બીજાને અપ્રસ્તુત કે અસંગત લાગે એવી વિગતોને ટાળવાનું એમનાથી ના બની શકે. આને સંગ્રાહક વૃત્તિ નહીં, પણ સર્વસંગ્રાહક (એન્સાઈક્લોપીડિક) વૃત્તિ જ કહેવી જોઈએ.

મોહનભાઈની સર્વસંગ્રાહક વૃત્તિનો અદ્ભુત દાખલો તો ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ છે. ‘સંક્ષિપ્ત’ તરીકે ઓળખાવાયેલા આ ગ્રંથના પાનાં ૧૧૦૦ જેટલાં છે ને ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ના બીજા ભાગમાં પ્રસ્તાવના તરીકે મૂકવા ધારેલો લેખ (૨૦૦-૩૦૦) પાનાં ધાર્યા હોય; પહેલા ભાગમાં એવડો પ્રસ્તાવના લેખ છે. ૧૧૦૦ પાનાનાં ગ્રંથ રૂપે પરિણમ્યો છે ! મોહનભાઈ પછી હીરાલાલ કાપડિયાએ ‘જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ના ગ્રંથો આપ્યા છે ને હિંદીમાં ‘જૈન સાહિત્ય કા બૃહદ્ ઇતિહાસ’ના કેટલાક ગ્રંથો પ્રગટ થયા છે, તેમ છતાં મોહનભાઈના ગ્રંથની ઉપયોગિતા ઓછી થઈ નથી એનું કારણ એ ગ્રંથનું સર્વસંગ્રાહક સ્વરૂપ જ છે. મોહનભાઈએ ઘણા હસ્તપ્રતભંડારો જોયેલા તેના લાભ આ ગ્રંથને મળ્યા છે. આજે હસ્તપ્રતભંડારો કોણ જોવા જાય ? મોહનભાઈએ કૃતિઓના લેખનની એટલે કે લિપિબદ્ધ થયાની કૃતિઓ સંશોધિત થયાની વગેરે માહિતી પણ આમેજ કરી છે. સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આવી માહિતી કોણ નાંખે ? એક દૃષ્ટિએ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એ માહિતી અપ્રસ્તુત પણ લેખાય, પણ આ પ્રકારના માહિતિસંચયે જ મોહનભાઈના ગ્રંથને અદ્વિતીય બનાવ્યો છે.

મોહનભાઈના કાર્યનું મૂલ્યાંકન કરતી વેળા રામનારાયણ પાઠકે ‘જૈન ગુર્જર કવિઓ’ને અનુલક્ષીને કહેલા આ શબ્દો યાદ કરવા જેવા છે : સંગ્રહની ગણના મૌલિક ગ્રંથથી ઊતરતી કરાય છે, પણ આવા શાસ્ત્રીય સંપાદનની કિંમત સાહિત્યમાં ઘણી મોટી છે અને તેની મહેનત તો તે પ્રકારનું કામ જેણે થોડુંઘણું કર્યું હોય તે જ સમજે છે.’ (પ્રસ્થાન : દીપોત્સવી અંક - ૧૯૩૮)

મોહનભાઈના સાહિત્યનું ખરું મૂલ્ય સંદર્ભસાહિત્ય તરીકે છે અને સંદર્ભસાહિત્યના એ એક ઉત્તમ નિર્માતા છે. એમનું આ પ્રકારનું સાહિત્ય અનેકવિધ કાર્યોને ઉપકારક બની શકે એવું છે, સંશોધનોને સામગ્રી અને દિશા પૂરી પાડે એવું છે. ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ અને ‘જૈન ગુર્જર કવિઓ’ને અનુલક્ષીને હરિવલ્લભ ભાયાણી કહે છે કે “દેશાઈના બંનેય આકરગ્રંથના બાદશાહી ખજાનાનો હું પોતે મારા કામ માટે વરસોથી લાભ ઊઠાવતો આવ્યો છું અને ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના અનેક લેખકો-સંશોધકો પણ આજ સુધી એમ કરતા આવ્યા છે.” (ભાષાવિમર્શ, એપ્રિલ-જૂન ૧૯૮૭) ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’માં મધ્યકાળના સાતસો વરસના ધર્મ, સંસ્કાર, સમાજજીવન, ઇતિહાસની એવી સામગ્રી સમાયેલી છે કે એના આધારે નાનામોટા અનેક સંશોધનલેખો તૈયાર થઈ શકે. મોહનભાઈએ સંગ્રહીત કરેલી સામગ્રીનો આવો અભ્યાસ થવો હજુ બાકી છે.

સંદર્ભસાહિત્યમાં વિવિધ પ્રકારની વર્ણાનુક્રમિક સૂચિઓ એક અનિવાર્ય અને અત્યંત મહત્વનું અંગ છે. આવી સૂચિઓ વિના સંદર્ભ સાહિત્યનો ઘટતો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. મોહનભાઈની દૃષ્ટિ આ બાબતમાં આશ્ચર્યજનક રીતે લાંબે સુધી પહોંચે છે. ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’માં કર્તાઓ, કૃતિઓ, પારિભાષિક શબ્દો, તીર્થો, ગચ્છો, કુલ-ગોત્રો, સ્થળ-સ્થાનાદિ વગેરે ૨૨ વિભાગમાં વહેંચાયેલી લગભગ ૨૦૦ પાનાની વર્ણાનુક્રમિક સૂચિ છે. ‘જૈન ગુર્જર કવિઓ’માં કર્તા, કૃતિસૂચિ, કૃતિઓની વર્ગીકૃત સૂચિ, ગદ્યકારો ને ગદ્યકૃતિઓની સૂચિ, સ્થળ-સ્થાનાદિની સૂચિ, કૃતિઓની સાલવારી સૂચિ વગેરે કેવી વિવિધ પ્રકારની સૂચિઓ એમણે જોડી છે !

મોહનભાઈમાં ઘણી બારીક વ્યવસ્થાસૂઝ હતી એમ હું માનું છું. ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ અને ‘જૈન

ગૂર્જર કવિઓ' જેવા આકરગ્રંથો વ્યવસ્થાસૂઝ વિના રચી જ ન શકાય. એમાં જે વિપુલ સાધનસામગ્રીનો ઉપયોગ થયેલો છે એ ચુસ્ત વ્યવસ્થા ઊભી કર્યા વિના થઈ જ ન શકે. આ ગ્રંથોમાં મૂકાયેલી ભરપૂર વર્ણનુક્રમિક સૂચિઓ એ વ્યવસ્થાસૂઝનું પરિણામ નથી, તો શાનું છે? 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં ફકરાઓને અપાયેલા ક્રમાંક 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં સમયાનુક્રમે સામગ્રીની રજૂઆત, કર્તાઓને તથા કૃતિઓને ક્રમાંક આપવાની પદ્ધતિ, વર્ણનુક્રમણિકામાં કર્તાકૃતિક્રમાંક તથા પૃષ્ઠાંક બન્ને દર્શાવવાની અપનાવાયેલ રીત - આ બધું વ્યવસ્થાની ઝીણી સૂઝ ધરાવતો, વ્યવસ્થા માટે આગ્રહી માણસ જ કરી શકે.

સાહિત્યસૂચિ માટે ૨૫૦ જેટલા હસ્તપ્રતસંગ્રહો - સંસ્થાગત કે વ્યક્તિગત, મોટે ભાગે જાતે જોયેલા તો કેટલીક વાર સૂચિરૂપે પ્રાપ્ત કરેલા - એમણે ઉપયોગમાં લીધા છે અને મુદ્રિત કૃતિઓ માટે તથા પૂરક માહિતી કે સંદર્ભ આપવા માટે એમણે જે ગ્રંથો, સામયિકોમાંના લેખો વગેરેનો ઉપયોગ કર્યો છે તે બધાની યાદી કરીએ તો મોહનભાઈએ ઉપયોગમાં લીધેલા સાધનોનો આંકડો ૫૦૦ સુધી કદાચ પહોંચી જાય. આનો અને ગ્રંથશ્રેણીનાં ૪૦૦ ઉપરાંત પાનાનો વિચાર કરીએ ત્યારે મોહનભાઈના અસાધારણ શ્રમની કંઈક ઝાંખી થાય.

નાગકુમાર મકાતી પણ નોંધે છે કે 'શ્રી મોહનલાલ દેસાઈએ પોતાની તબિયતની પણ પરવા કર્યા વિના એકલે હાથે આ ગ્રંથો માટે જે અમૂલ્ય સામગ્રી એકત્ર કરી હતી અને તેની પાછળ લોહીનું પાણી કર્યું હતું, તેનો સામાન્ય માણસને એકદમ ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે; પરંતુ વર્ષોની જહેમત, ઉજાગરા અને સતત અધ્યયનના પરિપાકરૂપે આ ગ્રંથો તૈયાર થયેલા છે. તૈયાર ભોજનની પતરાળી ઉપર બેસનારને રાંધનારની તકલીફનો ખ્યાલ ભાગ્યે જ આવે છે. (શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૧૫)

'સંક્ષિપ્ત' તરીકે ઓળખાયેલો પણ હજાર ઉપરાંત પાનામાં વિસ્તરતો 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' શ્રી મહાવીરસ્વામીના સમયથી વિ.સં. ૧૯૬૦ સુધીના શ્વેતામ્બર જૈન સાહિત્યનું કાલક્રમબદ્ધ દિગ્દર્શન કરાવે છે. સમકાલીન વ્યક્તિઓ પરત્વે તટસ્થ રહી શકાતું નથી એ સમજથી પોતે સગીર મટયા ત્યાં સુધી અવસાન પામેલા લેખકો આગળ અટકી જવાનો મોહનભાઈએ ઉપક્રમ રાખ્યો છે. દિગંબર સાહિત્યનો પોતાનાં સાધનશ્રમની મર્યાદાને કારણે એ સમાવેશ કરી શક્યા નથી, પણ શ્વેતાંબરમાં મૂર્તિપૂજક પરંપરા સાથે સ્થાનકવાસી પરંપરાના સાહિત્યની પણ તેમણે યત્નિયત્ત નોંધ લીધી છે.

આ ગ્રંથ પાછળ મોહનભાઈનો સાતેક વર્ષનો અથાગ પરિશ્રમ પડેલો છે. મુનશીએ ગુજરાતી સાહિત્યના બૃહદ્ ઇતિહાસની યોજના કરી તેમાં મધ્યકાળના જૈનસાહિત્ય વિશે એક પ્રકરણ લખવાનું મોહનભાઈને સોંપવામાં આવ્યું અને કેટલીક ચર્ચાવિચારણા પછી એમણે ૧૯૨૬ના આરંભમાં આ પ્રકરણ લખવું આરંભ્યું. 'જૈન અને તેમનું સાહિત્ય' એ નામના આ લેખમાં મોહનભાઈને પૃષ્ઠમર્યાદાને કારણે ઘણી સંકડાશ અનુભવવી પડી. મધ્યકાલીન સાહિત્યનો વારો આવે તે પહેલાં જ ૫૬ પાનાં થઈ ગયાં અને જેને માટે લખવાનું હતું તે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યને ગૌણ કરી નાખવું પડ્યું. માત્ર નામનિર્દેશથી ચલાવવું પડ્યો ને શતકવાર જૈન કવિઓનાં કાવ્યોના નમૂનાઓ તૈયાર કરેલા તે બાદ કરવા પડ્યા. આમ છતાં 'મધ્યકાળનો સાહિત્યપ્રવાહ' એ ગ્રંથમાં મૂકાયેલા આ લેખે ઘણાં વિદ્વાનોનું સારું ધ્યાન ખેંચેલું.

આ પછી મોહનભાઈએ આ લેખ એના યોગ્ય સ્વરૂપમાં "જૈન ગૂર્જર કવિઓ"ના બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના તરીકે મૂકવાનું વિચાર્યું. દરમિયાન એમાં આગમસાહિત્યનો ઇતિહાસ ઉમેરવાનું સૂચન આવ્યું. ૧૯૨૮માં ભારે પરિશ્રમપૂર્વક એ ભાગ તૈયાર કરી પ્રેસમાં પણ સામગ્રી મોકલવા માંડી. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નો ભાગ બીજો છપાઈ રહ્યો હતો તેનું પ્રકાશન અટકાવ્યું. પરંતુ ૧૯૩૦ સુધીમાં લેખમાં હીરવિજયસૂરિ સુધી પહોંચતાં જ ૫૬૦ પાના થઈ જવાથી એનો જુદો ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવાનું નક્કી કર્યું, જે ૧૯૩૩માં પ્રકાશિત થયો. વચ્ચે બાળ પુત્રે લગાડેલી નાનકડી આગમાં ઘણી નોંધ બળી ગઈ હતી. તે ફરીને તૈયાર કરવી પડી હતી.

મોહનભાઈએ પોતે સ્પષ્ટતા કરી છે કે આ ગ્રંથને સંગ્રહ ગ્રંથ એટલે કે રચાયેલી કૃતિઓ, કર્તાઓ વગેરેના કોશ તરીકે પ્રગટ કરવાની મર્યાદા સ્વીકારવી પડી છે. એ સ્વરૂપને કાયમ રાખી બની શકે તેટલી વિષયમાહિતી ને ટૂંકચર્ચા દાખલ કરી છે; પણ સાહિત્યની સિલસિલાબંધ તપાસ ને સર્વ મુદ્રિત ગ્રંથોની વિષયમાહિતીને સમીક્ષા આપી શકાઈ નથી. એટલે જ તો એ ‘સંક્ષિપ્ત’ તરીકે ઓળખાવાયેલો છે. આમ છતાં મોહનભાઈએ એટલા બધા સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે કે આ ગ્રંથ કેવળ ‘કોશ’ રહી શક્યો નથી. એમાં ઘણી ઐતિહાસિક અને ચારિત્રાત્મક માહિતી આમેજ થઈ છે - મહત્ત્વની વ્યક્તિઓ પરત્વે તો ઘણી વિસ્તૃત, તથા ઘણી વાતો પહેલી વાર પ્રકાશમાં આવી છે. છેલ્લાં પ્રકરણોમાં જૈન ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો, તેની સંસ્થાઓ, તીર્થો વગેરે વિશે કેટલીક પ્રાથમિક માહિતી અને પોતાના વિચારો જોડ્યા વગર મોહનભાઈ રહી શક્યા નથી. ઉપરાંત, ગ્રંથમાં જિનમૂર્તિઓ, જિનમંદિરો, અન્ય સ્થાપત્યો, ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ, પ્રાચીન પ્રતોમાંના રંગીન ચિત્રો, પ્રતોમાંના હસ્તાક્ષરો, લેખો વગેરેની મળી પ૮ છબીઓ મૂકી છે અને તેના સવિસ્તર પરિચય દર પાનામાં આપ્યો છે. પોતાના નિવેદનમાં પણ ભંડારો, પ્રદર્શનો, વિહારો-આશ્રમો, કેળવણી, ભાષા, જાતિભેદ આદિ અનેક વિષયો પર ચર્ચા કરવાની તક એમણે લીધી છે. આમ, અનેક રીતે મોહનભાઈએ પોતાના ગ્રંથને સમૃદ્ધ કર્યો છે.

મોહનભાઈના સાહિત્યરસ, ઇતિહાસરસ, ધર્મરસ અને ગુણાનુરાગ આ સંગ્રહગ્રંથમાં વ્યક્ત થયા વિના રહ્યા નથી. દરેક પ્રકરણને આરંભે મૂકાયેલા એક કે વધુ ઉદ્ધરણો જુઓ એટલે એ ઉદ્ધરણો - આપનારા વ્યક્તિત્વનો ઉષ્માભર્યો સ્પર્શ થયા વિના રહેશે નહીં. ગ્રંથસામગ્રીમાં પણ મોહનભાઈએ કલમને મોકળી વહેવા દઈ ચારિત્રનાયક કે ઐતિહાસિક પ્રસંગનો યોગ્ય મહિમા સ્થાપિત કર્યો છે. કર્તા-કૃતિની કોરી નોંધોના ખડકલા વચ્ચે આ બધું પડેલું છે, તેથી - પહેલી નજરે આ ગ્રંથના વાચકનું ધ્યાન એ ન ખેંચે એવો સંભવ છે - પણ ધૈર્યથી આ ગ્રંથમાંથી પસાર થનારને એક સંગ્રહસ્થાનમાંથી મળે તેના કરતાં ઘણું વધારે મળશે એમાં શંકા નથી.

મોહનભાઈના આ ગ્રંથમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યની નોંધ છે. હિંદી કૃતિઓ જૂજ હોવાથી એની નોંધ પણ આવવા દીધી છે. ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય પરત્વે મોહનભાઈને ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’નો હવાલો આપી કેવલ કવિનામયાદીથી સંતોષ માનવો પડ્યો છે.

મોહનભાઈની એક મહત્ત્વની સાહિત્યસેવા તે પ્રાચીન સાહિત્યકૃતિઓના સંપાદનની છે. પોતાની પુસ્તિકા ‘જૈન સાહિત્ય અને શ્રીમંતોનું કર્તવ્ય’ એ પુસ્તિકામાં પ્રાચીન ગ્રંથોના પ્રકાશનની અગત્ય મોહનભાઈએ ભારપૂર્વક બતાવી હતી. પછી તો પ્રાચીન જૈન સાહિત્યની શોધ, નોંધ, અભ્યાસ અને પ્રકાશન એમનું જીવનકાર્ય બની ગયું. ‘સુજસવેલી ભાસ’ એ કૃતિ અખંડરૂપે મળી આવતાં મોહનભાઈને થયેલા અતિ ઉલ્લાસની વાત સુખલાલજીએ નોંધી છે, તે આ કામનો એમનો રસ કેટલો ઉત્કટ હતો ને એમાં એ કેટલા ખુંપી ગયેલા તે બતાવે છે. અનેક કૃતિઓ એમણે ઊતારી લીધેલી, તેમાંથી કેટલીક ગ્રંથરૂપે પ્રગટ થઈ છે. કેટલીક સામયિકોમાં દટાયેલી પડી છે ને ઘણી તો અજ્ઞાતવાસમાં ચાલી ગઈ જણાય છે.

સાભાર : જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

પ્રકાશક : ઝૂંકારસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, સુરત.

વી.સં. - ૨૫૩૨, વિ.સં. - ૨૦૬૨, ઇસ્વીસન્ - ૨૦૦૬

तपागच्छाधिपति श्री प्रेमसूरीश्वरजी महाराज की प्रेरणा से राष्ट्रसन्त आचार्यदेव श्री पद्मसागरसूरीश्वरजी की अध्यक्षता में विक्रमसंवत् २०७२ में पालीताणा में हुए तपागच्छीय श्रमण सम्मेलन में जैन ज्ञानभंडारों के संकलन तथा डिजिटलाइजेशन के संबंध में निर्णय हुआ था। इसी अनुसंधान में तपागच्छाधिपति श्री मनोहरकीर्त्तिसागरसूरीश्वरजी की अध्यक्षता में वि. सं. २०७३ में अहमदाबाद कीलावण्य सोसायटी में हुए श्रमणमिलन में इस कार्यहेतु पूज्य आचार्यदेव श्री मुनिचंद्रसूरीश्वरजी की अध्यक्षता में श्रमण समिति कागठन किया गया था। तदनुसार वि. सं. २०७३ के चातुर्मास में १७-०९-२०१७ को अहमदाबाद के जैन मर्चेन्ट सोसायटी में पूज्यश्री की निश्रा में श्रमणों तथा अग्रणी ज्ञान भंडारों के संचालकों की संगोष्ठी हुई थी। इस संबंध में पूज्यश्री के कहने से मैंने अपनी अल्प मति अनुसार मेरे विचारों तथा सुझावों को दर्शाता गुजराती भाषा में एक लेख लिखकर दिया था। जिसे बाद में श्रुतसागर में भी प्रकाशित किया गया था। जिसका पुनर्मुद्रण कुछ अन्य जैन मेगेजीनों ने भी किया था।

ये सभी मुद्दे श्रीसंघ में भी किसी को शायद उपयोगी लगे इसलिए थोड़े-बहुत सुधार के साथ यहाँ उसका हिन्दी अनुवाद भी प्रस्तुत कर रहा हूँ। अधिकांश मुद्दे मात्र दिग्दर्शन के लिए ही लिखे हैं। प्रत्येक मुद्दे की उपयोगिता को स्पष्ट करने वाला लेख तो बहुत विस्तृत हो जाएगा। आशा है कि यह लेख कुछ उपयोगी सिद्ध होगा।

भारत तथा विश्व के ज्ञानभंडारों आदि में रहे हुए प्राचीन - अर्वाचीन जैन साहित्य तथा जैन साहित्य के अध्ययन हेतु उपयोगी अन्य साहित्य का संकलन तथा सूचीकरण आदि इस प्रकार से करना कि उस ज्ञान खजाने में रही हुई कोई भी सूचना श्री जैन संघ को किसी भी प्रकार की जरूरत के लिए आवश्यक हो तो वह शीघ्र ही प्राप्त हो जाए।

यहाँ ज्ञानभंडार शब्द में प्राचीन हस्तलिखित और अर्वाचीन मुद्रित इन दोनों प्रकार के साहित्य को संग्रहित करने वाले ज्ञानभंडारों को सम्मिलित किया जा सकता है। ज्ञानभंडार शब्द से यहाँ व्यापक अर्थ ग्रहण करना उचित लगता है। जैन संघों के ट्रस्टों आदि के पास रहे हुए ज्ञानभंडारों के सिवाय सरकार के अधीनस्थ विश्वविद्यालयों, कॉलेजों, पुस्तकालयों आदि तथा अन्य भी गुरु भगवंतों, व्यक्तियों या व्यक्तिगत संस्थाओं तथा विदेशों में रहे हुए सरकारी-गैरसरकारी ऐसे संग्रहों का समावेश हो सकता है। इसमें म्यूजियम आदि में रही हुई हस्तप्रतों के संग्रहों को भी समाविष्ट किया जा सकता है।

संकलन शब्द से ऐसे सभी जैन-जैनेतर संग्रहों में रही हुई जैनोपयोगी सामग्री की सूचीयों का संकलन, सामग्री की या उसकी पीडीएफ/झेरोक्स कोपी की परस्पर उपलब्धता, उपेक्षित भंडारों में रही सामग्री को अन्यत्र ले जाकर उसे व्यवस्थित कर उसका सूचीकरण, संरक्षण, स्कैनिंग, वाचकसेवा आदि कार्य नियमानुसार करने और उसके लिए आवश्यक सभी आनुषंगिक व्यवस्थाएँ सुनिश्चित करने आदि का समावेश किया जा सकता है।

हस्तलिखित शब्द से ताड़पत्र, कागज, कपड़े आदि पर हाथ से लिखे हुए सामान्य या सचित्र साहित्य का समावेश

हो सकता है।

मुद्रित शब्द से मुद्रित पुस्तकें, पत्र, चित्र-संपुट, नक्शे, नियत-अनियत कालीकसामयिक-मैगज़ीन तथा छुटक रूप में छपने वाले हैंडबिल, चौपनिया, जो किसी प्रकार उपयोगी लगते हो, आदि का समावेश हो सकता है। एक प्रकार से विविध उत्सव आदि की पत्रिकाएँ भी भविष्य के ऐतिहासिक दस्तावेज के रूप में उपयोगी हो सकती हैं। इसलिए इनका भी समावेश किया जा सकता है।

इस कार्य के लिए निम्नलिखित बातों को ध्यान में लिया जा सकता है;

१. कितने ज्ञानभंडारों में जैनों के उपयोगी ग्रन्थ आदि हैं ?
 - ❖ जहाँ ज्ञानभंडार व्यवस्थित नहीं हो, उसकी कार्यपद्धति तय करके उसी अनुसार व्यवस्थित कर दिया जाए।
 - ❖ प्रत्येक ज्ञानभंडार परस्पर एक-दूसरे के साथ संकलित रहें। (Inter Connected Linked)
 - ❖ सभी ज्ञानभंडारों की समस्त सूचनाएँ एक ही स्थान पर उपलब्ध हो।
 - ❖ सहयोग नहीं करने वाले ज्ञानभंडारों से सहयोग प्राप्त करने हेतु योग्य उपाय किये जायें।
२. उन भंडारों में कुल कितने हस्तप्रत, पुस्तकें मैगज़ीन आदि हैं ?
३. उन हस्तप्रतों आदि में से साररूप कुल कितनी रचनाएँ/कृतियाँ हैं ?
४. उन कृतियों के कर्ता आदि कौन हैं ?
५. ये कृतियाँ किन-किन भाषाओं में हैं ?
६. इनकी क्या विशेषताएँ हैं ?
७. इन कृतियों में किन-किन विषयों की चर्चा है ? (उसमें भी जैनशासन के व्यापक हितों में उपयोगी हो वैसे विषयों की विशेष सूची बनानी।)
८. इन कृतियों पर लिखे गए व्याख्या-साहित्य आदि क्या-क्या हैं ?
९. इनमें से कौन-कौनसी कृतियाँ अभी भी अज्ञात-अप्रकाशित हैं ?
१०. कुछ कृतियाँ प्रकाशित हैं, किन्तु अशुद्ध होने से पढ़ने वाले को कठिनाई होती है। इसलिए इनमें से कौन-कौनसी कृतियों को फिर से पुनः शुद्ध करके संपादित-संशोधित करने की आवश्यकता है ?
११. प्रत्येक कृति की कितनी हस्तप्रतें कहाँ-कहाँ हैं ? जिससे सभी अध्येताओं के लिए उसे उपलब्ध कराया जा सके।
१२. प्रकाशित पुस्तकों में भी अध्ययन में विशेष उपयोगी कितनी हैं ? (शुद्ध, विशिष्ट परिशिष्टों आदि से युक्त)
१३. यह साहित्य अध्येताओं को कम से कम समय में अत्यन्त सुगमतापूर्वक किस प्रकार मिल सकता है ? फिर भी सुपात्र के हाथ में ही योग्य साहित्य जाए, इस बात का ध्यान रखना अत्यंत आवश्यक है।
१४. इन हस्तप्रतों में रही हुई कृतियों के विवरण के साथ-साथ उसमें उपलब्ध इतिहास आदि के लिए उपयोगी

पूर्वाचार्यों, महानुभावों या घटनाओं आदि से संबंधित ऐतिहासिक सूचनाओं का भी संकलन करना।

किस प्रकार हो सकता है यह कार्य ?

१. जो संस्थाएँ इस क्षेत्र में कार्य कर रही हैं, उनके बीच योग्य नियम आदि बनाकर यथासम्भव परस्पर संबंध बनाना (inter linked) करना तथा सभी प्रकार से पारस्परिक सहयोग को सुनिश्चित करना।
२. इस क्षेत्र के विशेषज्ञों का संकलन करना तथा परस्पर चर्चा-विचारणा में कार्य का स्पष्ट ध्येय तय कर उसके अमलीकरण की रूपरेखा बनानी। इसके लिए आवश्यक मानवबल, धनबल, साधनसामग्री, समय आदि का आकलन करना तथा समग्र कार्य के लिए रूपरेखा बनानी। इस कार्य हेतु प्रवरसमिति के पास योग्य प्रक्रिया के तहत मंजूरी प्राप्त करनी।
३. इसके लिए एक केन्द्रीय स्थान तय करना।
४. इस कार्य के लिए प्रतिभा सम्पन्न श्रमण और विशेष रूप से श्रमणियों की अपूर्व शक्तियों का उपयोग करने हेतु उपाय सुनिश्चित करने।
५. जैन पंडितों को इस विशेष कार्य का प्रशिक्षण देकर तैयार करना। आवश्यकतानुसार जैनतर पंडितों को भी प्रशिक्षण देना। श्रावकों और श्राविकाओं का भी सहयोग प्राप्त किया जा सकता है।

क्या उपयोग होगा - क्या फायदा होगा ?

१. अप्रकाशित - अज्ञात साहित्य प्रकाश में आएगा।
२. प्रचुर मात्रा में प्रतिभा सम्पन्न युवक-युवतियों की दीक्षाएँ हो रही हैं, उन्हें उनकी योग्यता के अनुसार अध्ययन-संशोधन के लिए साहित्य का पता चलेगा तथा वह साहित्य उन्हें सुलभतापूर्वक उपलब्ध हो सकेगा।
३. योग्य सामग्री आदि के अभाव में विशिष्ट प्रतिभाशाली साधु-साध्वीओं की शक्ति का सही उपयोग न होकर कम महत्व के कार्यों में उनकी शक्तियाँ लग जाती हैं। इससे श्रीसंघ के भीतर विशिष्ट प्रतिभाओं की मौजूदगी होने के बावजूद भी वे प्रतिभाएँ निखर न सकी और संघ को उसका लाभ न मिल सका। इस कार्य के साकार होने से इन सारी प्रतिभाओं के साथ हो रहे अन्याय रुकेंगे एवं जैन शासन के तेज को बहुत बड़ा नुकसान होने से बच जाएगा।
४. विशिष्ट संशोधकों का अधिकांश समय उनकी मूल प्रतिभा के अनुरूप के कार्यों में न लग कर अलग-अलग जगहों से हस्तप्रत आदि ग्रंथ तथा पाठ संदर्भ आदि ढूँढने में ही लग जाता है। अनेक बार इच्छित सामग्री कहीं पर उपलब्ध होते हुए भी सूचना के अभाव में उनके ध्यान में नहीं आ पाती है और यदि ध्यान में आती भी है, तो उस ग्रंथ को प्राप्त नहीं कर सकते हैं। इसलिए उनकी शक्ति और प्रतिभा होते हुए भी उनके जीवन के दौरान उनकी शक्ति की अपेक्षा बहुत कम कार्य वे कर पाते हैं और वह कार्य भी उनकी प्रतिभा के अनुपात में बहुत कम गुणवत्ता वाला होता है। बहुत बार कार्य की दुरुहता देखकर उनकी इच्छा और प्रतिभा होते हुए भी कार्य को प्रारंभ करने का साहस नहीं कर सकते हैं और यदि वे साहस करें भी तो उचित सामग्री के अभाव में कार्य को मध्य में ही छोड़ना पड़ता है। ऐसा भी होता है कि उनकी योग्यता और प्रतिभा के अनुरूप कौन सा कार्य है यह

भी उन्हें पता नहीं चल पाता है।

पूज्य जंबूविजयजी जैसी अति विरल प्रतिभा को यदि योग्य सामग्री ढूँढने तथा उसके लिए ज्ञानभंडारों को ठीक करवाने आदि के लिए बहुत सारा समय नहीं देना पड़ा होता तो उन्होंने अपने जीवन काल में अनेक गुना अधिक कार्य (जिसे सही अर्थ में वे ही योग्य न्याय दे सकते थे और वह कार्य यदि अन्य कोई करता भी है तो प्रायः कम गुणवत्ता वाला ही होगा, ऐसा कहा जा सकता है।) वह भी अधिक ऊँची गुणवत्ता वाले कार्य किए होते। स्पष्ट रूप से यह एक बहुत ही बड़ा नुकसान (संभावित लाभ में हानि) श्रीसंघ को हुआ है, जो प्रत्यक्ष रूप से नहीं दिखता है, ऐसी सभी संभावनाएँ अब कम हो सकती हैं और अधिक से अधिक लाभ प्राप्त किया जा सकता है।

५. तीर्थरक्षा, शासनरक्षा आदि के लिए अपेक्षित शास्त्रीय प्रमाण, इतिहास लेखन, वर्तमान देश काल के अनुरूप प्रभावी पाठ्यक्रम सर्जन, अभ्यास साहित्य या उपदेश साहित्य आदि के लिए आवश्यक आधार सामग्री सहजतापूर्वक प्राप्त की जा सकेगी। जिससे ज्यादा सटीक और श्रेष्ठ कक्षा के इतिहास या पाठ्यक्रम आदि का सर्जन किया जा सकेगा। साक्ष्य उपलब्ध होने से तीर्थ तथा शासन की रक्षा और प्रभावना के वे सभी कार्यकिये जा सकेंगे जिनमें वर्तमान में अनेक बार लाचारी का अनुभव होता है।

६. देश-कालोपयोगी अति आवश्यक नूतन साहित्य का सर्जन करने वालों को उनके लिए उपयोगी आधार साहित्य सहजतापूर्वक मिल सकेगा।

(मूलरूप से यहीं तक लिखकर पूज्य मुनिचंद्रसूरिजी महाराज को देखने के लिए भेजा गया था। उनकी ओर से सूचना प्राप्त होने पर नीचे के मुद्दों को भी जोड़ दिया गया है।)

इस प्रस्ताव में एक शब्द है डिजिटलाइजेशन...

सामान्य रूप से वर्तमान संदर्भ में इसका अर्थ, उपरोक्त सामग्री का कम्प्यूटर पर केन्द्रीकृत रूप से उपयोगिता आधारित सूचीकरण और स्कैनिंग तक हो सकता है। उपयोगिता में भी सामान्यतः पुस्तक नाम आदि से पुस्तक का विवरण मिल जाए, वहाँ से लेकर परस्पर सुसंकलित साहित्य वंशवृक्ष, साहित्यकार वंशवृक्ष, गच्छावली, ऐतिहासिक स्थान नाम आदि योग्य रूप से संकलित होकर उपलब्ध हो वहाँ तक ले जाया जा सकता है। Online Scanned Images तथा Text की उपलब्धि तथा उपयोगी विषयांकन आदि का भी समावेश हो सकता है।

इसके अतिरिक्त डिजिटल शब्द का अर्थ बहुत व्यापक है। दिन ब दिन इसकी व्यापकता और इसकी उपयोगिता कल्पनातीत रूप से बढ़ती जा रही है। इसमें से ज्यादातर मुद्दे यहाँ इस संदर्भ में भी लागू पड़ते हैं। जैसे कि...

१. यथासम्भव संस्कृत, प्राकृत, मारुगुर्जर, गुजराती, प्राचीन हिन्दी, आधुनिक हिन्दी आदि भाषा के जैन तथा उपयोगी जैन ग्रंथ/पुस्तकों को Unicode Searchable Format में लेना, जिससे...

- I. अनेक प्रयोजनों के लिए संदर्भ पाठों को इस माध्यम से ढूँढने में सहजता रहेगी। संदर्भ पाठों की खोज

अनेकानेकप्रकारसे उपयोगी होगी। जैसे कि...

- i. किसी भी विषय का विवरण खोजना।
 - ii. अपूर्ण हस्तप्रतों के नाम का पता लगाना।
 - iii. शास्त्रों में उद्धरित अन्य शास्त्रों के पाठों के मूल ग्रंथ का तथा उसमें उस गाथा आदि के स्थान का पता लगाना।
 - iv. एक शास्त्रपाठ अथवा गाथा का अन्य कौन-कौनसे शास्त्रों में उपयोग लिया गया है।
 - v. एक ग्रंथ के कितने पाठ उद्धरण आदि के रूप में अन्य ग्रंथों में मिलते हैं। (जिससे विलुप्त ग्रंथों के यथासम्भव पाठों को संकलित किया जा सके, अथवा उपलब्ध ग्रंथों के भी नष्ट पाठांशों या उनके प्राचीन स्वरूपों को प्राप्त किया जा सकेगा।)
 - vi. एक समान पाठों के ढूँढने आदि का कार्य।
- II. एक बार शुद्ध किये गये किसी ग्रंथ का पुनः प्रकाशन करना हो तो डेटा एन्ट्री, प्रूफ रीडिंग आदि की आवश्यकता लगभग नहीं रहती है।
- III. संशोधक हस्तप्रतों के ऊपर से पाठ शुद्ध करते समय इन पाठों के प्रिंट पर ही मात्र पाठान्तर आदि लिखेंगे। इससे उनका समय बचेगा और वे कम समय में अधिक ग्रंथों को ज्यादा से ज्यादा हस्तप्रतों के आधार से शुद्ध-समीक्षित पाठों के साथ छपवा सकेंगे। उनके समय का श्रेष्ठ एवं गुणवत्तापूर्ण उपयोग होगा।
- IV. ग्रंथ छप जाने के बाद यदि अशुद्धियाँ ध्यान में आएँ तो डिजिटल आवृत्ति में तुरंत ही वह सुधार किया जा सकेगा। अगली बार के प्रकाशन तक इंतजार नहीं करना पड़ेगा।
- V. अध्ययनकर्ताओं तथा संशोधकों के लिए उपयोगी विविध प्रकार के कोश आदि संदर्भ साहित्य का निर्माण सुगम होगा।
- VI. पारम्परिक शास्त्रीय शब्दों का अलग-अलग समय में, क्षेत्र या परम्परा आदि में क्या - क्या अर्थ होता है, यह जानने तथा निर्णय करने में सुगमता रहेगी, उसका सटीक निर्णय हो सकता है।
- VII. शब्दकोश आदि में उल्लिखित संदर्भों के लिए उन-उन ग्रंथों के उस-उस जगह पर Live link दिये जा सकते हैं जिससे उन-उन ग्रंथों के उस-उस जगह पर रहे पाठ सामने आ सकते हैं।
- VIII. ग्रंथों के पाठांशों का सामान्य से लेकर गहनता पूर्वक विविध प्रकार से सारभूत विषयांकन हो सकता है। जिससे आवश्यक विवरण शीघ्रता से मिल जाए। (वैसे यह बहुत बड़ा कार्य कहा जाएगा।)
- IX. विषयांकन के अन्तर्गत अनेक प्रकार से सम्बद्ध शब्दों की विविध प्रकार की Tree (वंशवृक्ष) बन सकती है। जिससे आवश्यक शब्द समूह एक साथ मिल सकेंगे और एक शब्द के आधार पर आवश्यक संलग्न सभी शब्दों से सर्च हो सकेगा। जैसे कि व्रत या गुणस्थानक शब्द के लिए पृच्छा हो तो आवश्यकतानुसार ५/१२ व्रतों के या सभी चौदह गुणस्थानक में समावेश करने वाले के प्रत्येक के अलग-अलग संदर्भ पाठ भी बतलाये जा सकते हैं। पर्यायवाची में सम्यक्त्व शब्द से समकित, सम्यग्दर्शन आदि शब्द भी मिल सकेंगे और अहिंसा शब्द

से उसके विलोमवाची हिंसा आदि शब्दों के पाठ भी अलग से मिल सकेंगे।

- X. किस भाषा के किस शब्द का कौन सा रूप, किस काल के, किस विषय वर्ग का, किस अर्थ में कितनी बार उपयोग हुआ है – इस प्रकार की सूचनाएँ Data analytics के माध्यम से प्राप्त की जा सकेंगी। जो कि शब्दों, उनके अर्थ और छायाओं के मूल्यांकनमें कामलग सकेंगी।
- XI. सभी प्रकारके पाठान्तरों (यश्रुति, तश्रुति आदि) आदि के साथ सर्चबल शास्त्रपाठ मिल सकेंगा।
- XII. शास्त्रपाठों के पाठांतरों के एकाधिकversions maintain हो सकेंगे।
- XIII. कौनसा पाठान्तर किस हस्तप्रत या प्रकाशनमें से आया है उस स्थान के साथ Link set हो सकता है, जिससे सीधा ही उन हस्तप्रतों आदि के वे पृष्ठ ही सामने आ जाएँगे और इनके ऊपर खराई की जा सकेंगी।
- XIV. प्रत्येक शब्द, वाक्य आदि कावैयाकरणिक rule based विश्लेषण हो सकेंगा।
- XV. छंद आदि के लिए पाठ का विश्लेषण किया जा सकेगा, जिससे सही छंद को पहचाना जा सकेगा।
- XVI. पाठ में निहित चित्रकाव्य आदि को भी rule based पहचाना जा सकेगा।
- XVII. शास्त्रों, प्रतों में आने वाले स्थल के नामों को digital maps के ऊपर geo tagging हो सकेगा, जिससे उस स्थल को मैप पर तुरन्त ही देखा जा सकेगा।
- XVIII. Prosopography (प्रोसोपोग्राफी) की रीत से कृतियों, उनकी रचनाप्रशस्तियों, हस्तप्रतों की प्रतिलेखन पुष्पिकाओं आदि में छुपी पड़ी अस्तव्यस्त ऐतिहासिक सामग्री को, जो परोक्ष रूप से परस्पर जुड़ी हों, उनका पता लगाकर इतिहास की महत्वपूर्ण अनुपलब्ध कड़ियों को जोड़ा जा सकेगा।
- XIX. नए छपने वाले पुस्तकों के परिशिष्टों को अधिक वैविध्यपूर्ण, समृद्ध और प्रभावी बनाया जा सकेगा। जिससे उन पुस्तकों की उपयोगिता अनेक गुणा बढ़ जाएगी एवं अध्येताओं, संशोधकों के समय में बहुत बड़ी बचत होगी। साथ ही उनके अध्ययन, संशोधन की गुणवत्ता में बड़ी वृद्धि होगी। स्वाभाविक है कि इससे संपादन – संशोधन कार्य के प्रति साधु-साध्वियों के उत्साह और आत्मविश्वास में भी वृद्धि होगी।
- XX. शास्त्रों में उल्लिखित ग्रंथों के नामों पर से वर्तमान में अनुपलब्ध ग्रन्थों के नाम जाने जा सकेंगे।
इस तरह अनेक प्रकार से डिजिटलाइजेशन का उपयोग हो सकेगा।
इसके लिए पाठों का डिजिटल संकलन करने के लिए डेटा एन्ट्री, OCR, इंटरनेट पर ओपन सोर्स के रूप में रहे टेक्स्ट के साथ ही साथ निकट भूतकाल में प्रकाशित या बाद में छपने वाले ग्रंथों की ओपन फाईल के आधार से उस डेटा को Unicode में कन्वर्ट करके प्रूफ के माध्यम से शुद्ध करके एक विराट् काय सुसंकलित विशेष xml आदि फॉर्मेट में Text Base खड़ा किया जा सकता है।

२. विविध Jain Standard Numbers

- i. JSPN = Jain Standard Publication Number
- ii. JSKN = Jain Standard Kruti Number
- iii. JSVN = Jain Standard Vidvan / Person Number

- iv. JSGN = Jain Standard Gacch / Samudaya Number
- v. JSBN = Jain Standard Gyan Bhandar Number¹
- vi. JSPrN = Jain Standard Publisher Number
- vii. JSSN = Jain Standard Book Series Number
- viii. JSMN = Jain Standard Magazine Number
- ix. JSKtN = Jain Standard Katha Number
- x. JSVGN = Jain Standard Vansh-Gotra Number
- xi. JSDN = Jain Standard Derasar-Mandir Number

इस प्रकार के Jain Standard Numbers यदि प्रस्थापित किए जाएँ तो इन नंबरों का उपयोग संशोधन लेखों आदि हेतु अनेक प्रकार से सटीक रूप में संदर्भित किया जा सकता है। कृति, विद्वान आदि की अनेक प्रकार की Trees भी प्रभावी रूप में बन सकती है।

३. विविध उपयोगी चित्र, फोटो आदि का Digitalization तथा Indexing आदि हो सकता है, जिससे अलग-अलग आवश्यकताओं हेतु उपयोगी चित्र, फोटो आदि को उसके लोकेशन आदि के साथ सहजतापूर्वक प्राप्त किया जा सके। चित्र-फोटो के संग्रह में से किसी एक चित्र की अन्य आवृत्तियों आदि के आधार से उसके समान लाक्षणिकता धरने वाले अन्य चित्रों को प्राप्त किया जा सकेगा।
४. मुद्रित पुस्तकों के ज्ञान भंडारों का संकलन:
 - i. अनेक भंडारों में उपलब्ध मुद्रित पुस्तकों की केट्रीकृत सूची, अपेक्षित पुस्तकों की शीघ्र और पर्याप्त संख्या में उपलब्धि में सहायक सिद्ध होगी।
 - ii. दुर्लभ और अति प्राचीन महत्वपूर्ण पुस्तकें स्कैनिंग और पुनः प्रकाशन हेतु सुगमता से उपलब्ध हो सकेंगी और इस प्रकार वे लंबे समय तक सभी को मिल सकेंगी।
 - iii. नव प्रकाशित पुस्तकों को प्रत्येक ज्ञान भंडार में उसकी आवश्यकता के अनुसार सुगमता से पहुँचाया जा सकेगा।
 - iv. एक जगह सूचीकरण हो जाने के बाद यही सूचना सभी भंडारों के लिए उपलब्ध होने से अन्य भंडारों को तो मात्र अपने यहाँ कानूनी पुस्तक नंबर ही देना रहेगा।
 - v. एक ही जगह से अलग-अलग भंडारों की आवश्यकता के अनुसार पुस्तकों की सूची प्रविष्टि करके उन पुस्तकों को उन भंडारों के योग्य नंबर आदि देकर सीधा उन-उन भंडारों को भेजा जा सकेगा। भंडार संचालकों को मात्र अपना सिक्कालगाकर सीधे अपने भंडार में रखने का काम ही रहेगा।
 - vi. अलग-अलग भंडारों, लोगों और संस्थाओं के पास रही हुई आवश्यकता से अधिक पुस्तकों की केन्द्रीय सूची रखकर उन पुस्तकों को आवश्यकता वाले अन्य भंडारों के लिए उपलब्ध कराया जा सकेगा।
 - vii. सभी भंडारों के इन्हीं आवश्यकता से अधिक पुस्तकों की सूची के आधार से नए स्थापित होने वाले भंडारों को

१. हालाँकि JSBN = 'Jain Standard Book Number' इस प्रकल्प से नूतन प्रकाशित जैन साहित्य को tag दिया जा रहा है, तो इस प्रकल्प को JSGBN = 'Jain Standard Gyan Bhandar Number' नाम दिया जा सकता है। JSBN प्रकल्प की विशेष जानकारी के लिए इसी ग्रन्थ में (Pg.-628) प्रकाशित पं. भव्यसुन्दर विजयजी कालेख 'JSBN' पढ़ें।

भी सरलता से जरूरी पुस्तकें मिल सकेंगी।

अभी तक के अनुभवों के आधार पर यह कुछलिखने का अल्प प्रयास किया है। प्रत्येक मुद्दा अपने आप में बड़ी विशालता लिए हुए है। यहाँ तो संभावनाओं का दिशानिर्देश मात्र है। संघ में इस विषय में कार्य करने की कोई संभावना बनती है तो यह लेख उसका प्रारंभ बिंदु बन सकता है।

साभार : नमं नवपद जग जयकारी

प्रकाशक : गुर्वाज्ञा, अहमदाबाद

वी. सं. २५४६, वि. सं. २०७६, इस्वीसन् २०२०

જિનશાસનના પ્રાણભૂત શ્રુતનું સંરક્ષણ જ્ઞાનભંડારોમાં થાય છે. વર્તમાનમાં ભારતભરમાં મુદ્રિત ગ્રંથોના અંદાજે ૪૦૦થી અધિક જ્ઞાનભંડારો છે. તેમાં કેટલાક સુવ્યવસ્થિત છે, કેટલાક અર્ધવ્યવસ્થિત છે, કેટલાક અવ્યવસ્થિત છે.

અવ્યવસ્થિતતામાં મુખ્ય બાબત - અશુદ્ધ કે અપૂર્ણ સૂચિ(લિસ્ટ)ની છે.

૧. કેટલાંય પુસ્તકો આવ્યા પછી, સૂચિ બનાવ્યા વિના જ પડ્યાં હોય. સૂચિ ન બને, એટલે તે પુસ્તક જ્ઞાનભંડારમાં હોવાનો ખ્યાલ જ ન આવે અને ફળરૂપે તેમનો ઉપયોગ ન થઈ શકે.
૨. સૂચિ અશુદ્ધ હોય, નામ વગેરે ખોટાં લખ્યાં હોય. દા.ત. નામ હોય - ‘કર્મપ્રકૃતિ - વિષમપદટિપ્પણયુક્ત’ ને માત્ર વિષમપદટિપ્પણ એમ લખાય તો શું ખ્યાલ આવે ?
૩. સાચું નામ ખોટી રીતે લખ્યું હોય. આવશ્યક નિર્યુક્તિ - હારિભદ્રી ટીકા ને ‘હારિભદ્રી ટીકાયુક્ત આવશ્યક નિર્યુક્તિ’ એમ લખ્યું હોય, તો ‘હ’ની સૂચિમાં મળે, જ્યારે પુસ્તક શોધનાર ‘આ’ની સૂચિમાં શોધે, તેને મળે જ નહીં.
૪. લેખક વગેરે પૂર્ણ રીતે લખાયા ન હોય. ‘દશવૈકાલિકસૂત્ર - ટીકા’ એટલું જ લખ્યું હોય; તો કઈ ટીકા છે - તે ખબર ન પડે.
૫. પ્રકાશક બરાબર લખાયા ન હોય. પ્રકાશક જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ, મહેસાણાના બદલે ‘વેણીચંદ સુરચંદ’ લખ્યું હોય.. આવા બીજા પણ મુદ્દાઓ છે.

આ બધી સમસ્યાનો ઉકેલ શું? તે વિશે વિચારતાં એક ઉપાય એ સૂઝ્યો કે,

જેમ આંતરરાષ્ટ્રીય પુસ્તકોને ISBN નંબર અપાય છે. તે પુસ્તકની બધી જ વિગત; ISBN નંબરના આધારે પૂર્ણ-સ્પષ્ટ-શુદ્ધ મળી શકે છે. એટલું જ નહીં, એ પુસ્તક U.K.(બ્રિટન)ની કઈ libraryમાં મળશે - તે માહિતી પણ Internet પર મળે છે.

તે રીતે, દરેક જૈન ગ્રંથને એક Unique Number અપાય. તે નંબર સાથે પુસ્તકની બધી વિગતો ઇન્ટરનેટ પર ઉપલબ્ધ હોય; પ્રકાશકો તે નંબર પુસ્તક પર છાપે; જ્ઞાનભંડારના વ્યવસ્થાપકો તે નંબરના આધારે ઇન્ટરનેટ પરથી બધી વિગત મેળવીને સૂચિમાં લખે, તો સૂચિ શુદ્ધ - પૂર્ણ બને. એટલું જ નહીં, પરંતુ બધા જ્ઞાનભંડારોમાં એકસરખી સૂચિ બને. આ સંકલ્પનાને JSBN (Jain Standard Book Number) નામ અપાયું. આ વિશે એક લેખ, સુશ્રાવકશ્રી બાબુલાલ સરેમલજી દ્વારા પ્રકાશિત થતાં ‘અહો ! શ્રુતજ્ઞાનમ્’માં લખાયેલો. તેના પર અનેક મહાત્માઓનો હકારાત્મક પ્રતિસાદ મળ્યો.

વિ. સં. ૨૦૭૨માં પાલિતાણા મુકામે યોજાયેલા તપાગચ્છીય શ્રમણ-સંમેલનમાં બધા જ જ્ઞાનભંડારોને સુવ્યવસ્થિત રીતે સાંકળી લેવાનો એક ઠરાવ થયો. તે ઠરાવના અમલ માટે પૂ. ઝંકારસૂરિ મહારાજના સમુદાયના શ્રુતસંશોધક પૂ.આ.શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિ મ.સા.ની અધ્યક્ષતામાં શ્રમણો અને શ્રાવકોની એક સમિતિનું ગઠન થયું.

આ સમિતિએ JSBNની સંકલ્પનાને અનુમતિ આપી, તેને સાકાર કરવાના પ્રયાસો આદર્યા.

અમદાવાદસ્થિત VNurture Technologiesના માલિક સુશ્રાવક શ્રી નિખિલભાઈએ, પોતાની ટીમ દ્વારા એનું માળખું તૈયાર કરાવ્યું; જે આજે દોઢ વર્ષથી કાર્યરત છે.

અત્યાર સુધીમાં ૨૪ પ્રકાશકોના ૮૮ પુસ્તકો, JSBN સાથે પ્રકાશિત થયાં છે. બીજા પણ ઘણા થાય છે.

JSBNની કાર્યપદ્ધતિ આ મુજબની છે :

૧. સૌ પ્રથમ પ્રકાશક સંસ્થા(કે વ્યક્તિ)એ jsbn.in વેબસાઈટ પર પોતાનું રજિસ્ટ્રેશન કરવાનું હોય છે.

૨. પુસ્તક છપાવતાં પૂર્વે, પ્રકાશકે પુસ્તકની બધી જ વિગતો એ જ વેબસાઈટ પર મૂકીને JSBN મેળવવાનો રહે છે. આ JSBN એક AlphaNumeric Code (e.g. SPARI0001) હોય છે. સાથે, તે પુસ્તકની બધી જ વિગત જ્યાં ઉપલબ્ધ થઈ શકે, તેવા Webpageનો URL, QR Codeના રૂપમાં આપવામાં આવે છે.
 ૩. પુસ્તકના બીજા પાને અને ટાઈટલના છેલ્લા ભાગે આ QR Code પ્રિન્ટ કરવાનો હોય છે.
 ૪. જ્ઞાનભંડારની સૂચિ બનાવનાર વ્યક્તિ, સ્માર્ટ ફોન દ્વારા એ QR Code Scan કરે ; એટલે તેના Mobile કે screen પર, પુસ્તક સંબંધી બધી જ વિગત ઉપલબ્ધ થઈ જાય છે.
 ૫. પ્રકાશક ઈચ્છે, તો પુસ્તકની PDF ફાઈલ (અથવા પોતાની વેબસાઈટ પર PDF ફાઈલ મૂકી હોય. તેનો URL પણ upload કરી શકે છે; જે Download કરીને વાંચી શકાય અથવા પ્રિન્ટ કરાવી શકાય.
- આ બધા માટે કોઈ જ ચાર્જ લેવામાં આવતો નથી. આગળના સમયમાં નીચે જણાવેલી સગવડો ઉપલબ્ધ કરવાની ગણતરી છે.
૧. જ્ઞાનભંડારોની સૂચિ બનાવવા માટેના સોફ્ટવેર / એપ / વેબસાઈટ (શ્રમણોપાસક પરિવાર દ્વારા નિર્મિત સોફ્ટવેર અને વેબસાઈટ - gyanbhandars.in અને શ્રુત-સંગમ દ્વારા નિર્મિત સોફ્ટવેર અને વેબસાઈટ - Shrutsangam.org)માં, પુસ્તકનો માત્ર JSBN Feed કરવાથી, બાકીની બધી વિગતો સ્વયં આવી જશે; કશું જ Type કરવું નહીં પડે; સૂચિ સ્વયં બની જશે.
 ૨. વધુ ને વધુ જ્ઞાનભંડારો JSBN આધારિત સૂચિ બનાવતા થશે, પછી કોઈપણ JSBN ધરાવતું પુસ્તક, કયા જ્ઞાનભંડારમાં ઉપલબ્ધ છે - તે jsbn.in વેબસાઈટ પરથી જાણી શકાશે.
- આમ, JSBN, એ જ્ઞાનભંડારોની અનેક સમસ્યાઓને એકઠાટકે ઉકેલી શકતો Master stroke છે.
- સહુ પ્રકાશકોને ભારપૂર્વક વિનંતી છે કે, નૂતન પ્રકાશન પામતા ગ્રંથોને JSBN લઈને જ છપાવે.
- તે સંબંધી કોઈપણ સહાયતાની આવશ્યકતા હોય તો
- (૧) jsbn.in વેબસાઈટ પર જોઈ શકાશે.
 - (૨) jsbn.help@gmail.com પર e-mail કરી શકાશે.
 - (૩) ૯૯૯૮૮૨૨૨૮૭૬૮૮૫૦૮૦૦૬૨૨ પર whatsapp કરી શકાશે.

JSBNના આધારસ્તંભો

આશીર્વાદ:

૧. વિ. સં. ૨૦૭૨માં પાલિતાણા મુકામે થયેલી શ્રમણ-સંમેલનની પ્રવર-સમિતિ

૨. પ્રવર-સમિતિ દ્વારા નિયુક્ત થયેલા જ્ઞાનભંડાર-સમિતિના અધ્યક્ષ પૂ.આ.શ્રી. મુનિચંદ્રસૂરિ. મ. સા. આદિ શ્રમણ-ભગવંતો.

સક્રિય માર્ગદર્શન:

રાજપ્રતિબોધક પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી વિજય રત્નસુંદરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના શિષ્ય પૂ.પં.શ્રી ભવ્યસુંદરવિ. મ.સા.

પીઠબળ:

પૂર્વોક્ત જ્ઞાનભંડાર-સમિતિ અંતર્ગત શ્રાવક-સમિતિના કાર્યકરો શ્રી જિતુભાઈ શાહ, શ્રી ચિરાગભાઈ શાહ વગેરે...

Development and Maintenance : VNurture Technologies (અમદાવાદ), સુશ્રાવક શ્રી નિખિલભાઈ શાહ & Team

User Co-ordination : સુશ્રાવક શ્રી પારસભાઈ દોશી (પૂના)

कृति शब्द का सामान्य परिचय

कर्ता द्वारा विषय प्रतिपादन की इच्छा से पद्य, गद्य, अथवा गद्य व पद्य मिश्रित आदि किसी भी प्रकार से शब्दबद्ध की गई रचना को कृति कहते हैं। इस तरह की हर रचना की एक या अधिक नियत भाषा होती है, अपवादिक मामलों के सिवाय उसका अध्याय, गाथा, ग्रंथाग्र आदि प्रायः नियत परिमाण का होता है। नियत आदि/अंतिम वाक्य होते हैं। अधिकांश कृतियों में कर्ता का नाम होता है। गद्य, पद्यादि प्रकार होते हैं व उसमें एक या अधिक विषयों का प्रतिपादन होता है। कृतिकारचनावर्ष व स्थल भी उपलब्ध हो सकता है। ये कुछ ऐसे तथ्य हैं कि जो हर रचना के अपने निजी होते हैं। किसी भी रचना-कृति से संबंधित चाहे जितनी हस्तप्रतें या उसके प्रकाशन देख लिए जाय - उपरोक्त बातें तो अपनी मर्यादा में लगभग एक समान ही मिलेगी। रचना को ही यहाँ कृति नाम से संबोधित किया गया है। यह कृति 'कृतिस्वरूप' में वर्णित मूल, निर्युक्ति, भाष्य, टीका, अनुवाद, विवरण, संबद्ध, आदि किसी भी स्वरूप में हो सकती है। कृति यदि किसी अन्य कृति के टीका, वृत्ति, भाष्य, विवरणादि स्वरूप होती है, तब वह टीका आदि 'संतति' स्वरूप कही जाती है व मूल कृति-परिवार के B, C, D, E, F... आदि किसी भी स्तर की किसी भी शाखा के सदस्य के रूप में होती है।

उपयोगिता के अनुसार कृतियों को दो प्रकार से देखा गया है। स्थिर एवं फुटकर। यहाँ पर 'स्थिर' कृति से जिनकी विधिवत स्वतंत्र रचना हुई हो, अथवा किसी कृति का अंश ही होने पर भी जिसकी स्थापना एक स्वतंत्र कृति के रूप में प्रस्थापित हो - यह अर्थ लिया जाएगा। यथा - आगम, प्रकरण, महाकाव्य, स्तवन, स्तुति, टीका, बालावबोध आदि। जबकि व्यक्तिगत छुटपुट उद्धरण संग्रह, बोल, थोकड़ा, चर्चा आदि को यथायोग्य 'फुटकर' कृतियों में लिया गया है। कल्पसूत्र व भगवद्गीता जैसी कृतियाँ दशाश्रुतस्कंध, महाभारत के ही भाग स्वरूप होने पर भी लोक में एक तरह से स्वतंत्र (कृति) के ही रूप में अत्यंत रूढ़ होने से इन्हें स्वतंत्र स्थिर कृतियों के रूप में लिया गया है।

कृति का अन्तरंग परिचय

भारतीय शास्त्रग्रंथ स्वरूप कृति के प्रारम्भ में प्रायः मंगलाचरण होता है। साथ ही विषयसंकेत, अपनी जानकारी का आधार, ग्रन्थ पठन के अधिकारी व ग्रन्थ रचना प्रयोजन आदि का उल्लेख होता है। बाद में क्वचित् भूमिका आदि बांधकर विषयवस्तु का निरूपण हुआ दिखता है। मंगलाचरण में सामान्यतः कर्ता के इष्टदेव या गुरु का स्मरण, नमन या उनके गुणों का संकीर्तन/अनुशंसा/अनुमोदना मिलती है।

कई बार कृति अध्याय-पाद आदि में विभक्त-उपविभक्त होती है, तो कई बार संपूर्ण कृति में अध्याय आदि कोई विभाग नहीं होता, वह एक संपूर्ण अखंड कृति होती है।

कई बार कृति गाथा, श्लोक या सूत्रबद्ध होती है, जिनका स्वयं का अपना एक अनुक्रम होता है। कुछ कृतियों में

यह अनुक्रम, कृतिके प्रारम्भ से अंत तक सीधा आगे बढ़ता चला जाता है, तो कई कृतियों में प्रत्येक अध्याय आदि से यह क्रमनए सिरे से प्रारम्भ होता है। कृतिगत अध्याय/पाद आदि के भी अपने स्वतन्त्र एकाधिकनाम हो सकते हैं।

कृति की महाकाव्य, नाटक, सूत्र, चंपू, सट्टक, स्तोत्र, स्तव, रास, ढाल, चौपाई, छंद, सज्जाय, स्तवन, स्तुति, चैत्यवन्दन, पद, धवल, झूलणा, झीलणा, हरियाली इत्यादि प्रकार की 'रचनाशैली' भी होती है, जो कि प्रायः मूल कृति की ही होती है। इनका उल्लेख यथायोग्य कृति नाम के साथ ही ज्यादातर प्राप्त होता है। कृति के अन्त में अक्सर कर्तानाम, कर्ता की गुर्वावली, रचना संवत्, रचना स्थल आदि अनेकविध ऐतिहासिक महत्त्व के तथ्यों का समावेश करती 'रचनाप्रशस्ति' हुआ करती है। किन्हीं कृतियों में रचनाप्रशस्ति प्रत्येक अध्याय आदि के अन्त में भी होती है। कृति व क्वचित् अध्याय आदि के प्रारंभ में एवं दुर्लभ मामलों में कृतिके बीच में कहीं पर भी कृतिकी रचना से ऐतिहासिक सूचनाएँ मिलती हैं।

कृतियों की सरलता एवं शीघ्रता से पहचान हो सके एवं उनके बीच के पारंपरिक संबंधों को सुगमता से जाना जा सके, एतदर्थ यहाँ की सूचना प्रणाली में अभी तक के अध्ययन के आधार पर कृतिके निम्नलिखित 'स्वरूप' अभी तक तय किये गये हैं।

१. मूल : किसी अन्य कृति हेतु न लिखी जाकर संपूर्ण स्वतंत्र रूप में अपने विषय का प्रतिपादन करने वाली कृति 'A' स्तर की अर्थात् 'मूल' के रूप में पहचानी जाती है। इसके नीचे B, C आदि स्तर की अन्य कृतियाँ इसके परिवार के सदस्य के रूप में हो सकती हैं, परंतु इसके ऊपर कोई अन्य कृति नहीं होती। अपने परिवार के सर्वोच्च मुखिया के रूप में 'मूल' प्रधान कृति होती है।

२. निर्युक्ति : जैनागमों पर सामान्यतः संक्षिप्त शैली से सूत्र की प्रस्तावना रूप, सूत्र को समझने के लिए आवश्यक पदार्थों/विषयों की स्पष्टता/पूर्ति रूप निर्युक्ति होती है। वर्तमान में मात्र ८+२ आगमों पर ही निर्युक्ति मिलती है। परंपरा से निर्युक्तिओं के कर्ता श्रुतकेवली श्री भद्रबाहुस्वामी कहे जाते हैं। निर्युक्तियाँ पद्यबद्ध – गाथामय ही होती हैं व इनकी भाषा अर्धमागधी/प्राकृत होती है। निर्युक्तियों में कालक्रमसे भाष्य की अनेक गाथाएँ सम्मिलित हो गई हैं, जिन्हें अलग कर पाना दुष्कर कार्य है।

ज्यादातर आगमिक टीकाएँ प्राचीन चूर्णियाँ प्रधानतः यथोपलब्ध निर्युक्तियों पर ही लिखी गई हैं।

निर्युक्तियाँ आगमों के सिवाय अन्य साहित्य पर नहीं मिलती। ओघनिर्युक्ति एवं पिंडनिर्युक्ति के नामों में निर्युक्ति शब्द अवश्य है, परंतु ये निर्युक्तियाँ हकीकत में आज मूल कृतियों के रूप में ही प्रस्थापित हैं।

३. भाष्य : भाष्य मुख्यतया दो प्रकार के हैं। आगमों की व्याख्या रूप और अन्य जैन-जैनेतर ग्रंथों की व्याख्या रूप। भाष्य प्रायः निर्युक्तियों से भी लघुकाय हैं, व प्राकृत भाषा में ही पद्य-गाथाबद्ध है। विशेषावश्यक भाष्य, जो मुख्य रूप से आवश्यक सूत्र की सामायिक अध्ययन निर्युक्ति वाले हिस्से पर लिखा गया है, वह महाकाय है। आगमेतर जैन भाष्य प्रायः संस्कृत में हैं। यथा तत्त्वार्थभाष्य। इसी तरह जैनेतर भाष्य भी संस्कृत में ही हैं। यथा व्यासभाष्य, शांकरभाष्य, अणुभाष्य आदि। भाष्यों की बहुत-सी गाथाएँ निर्युक्तियों के साथ मिश्रित हो गई हैं।

४. चूर्णि : चूर्णि शब्द चूर्ण से आया है। जिस तरह मोटे (गरिष्ठ) दल का भोजन पचने में भारी पड़ता है, परंतु

उसी को पीस कर उसका चूर्ण बनाकर दिया जाय तो छोटा बालक भी उसे अच्छी तरह पचा सकता है, उसी तरह विवेच्य कृतिके दुरूह अंशों को चूर्णवत् कर 'बालानां सुखबोधाय' रची हुई कृतिको चूर्ण से संबोधित किया गया है। चूर्णियाँ दो तरह की होती हैं।

(१) जैन आगमों व निर्युक्तियों पर : सामान्यतः संयुक्त रूप से विस्तृत विवेचना रूप गद्यबद्ध रूप से भाष्यों के तुरंत बाद के काल में रचित प्राकृत व संस्कृत मिश्रित भाषा की ये चूर्णियाँ आगमिक टीकाओं की तरह ही प्रधानतः निर्युक्तियों पर हैं, परंतु अमुक चूर्णियाँ मूल + निर्युक्ति पर भी संयुक्त रूप से रची गई हैं। इनमें से अनेक चूर्णियों का आदिवाक्य 'मंगलादीणि सत्थाणि...' होता है, जो ज्यादातर मामलों में एक-डेढ़ पृष्ठों तक एक समान होता है। इन चूर्णियों में कई बार पूरे के पूरे वाक्य संस्कृत या प्राकृत में होते हैं, तो कई बार एक ही वाक्य में दोनों भाषाओं का प्रयोग किया जाता है। फिर भी प्राकृत भाषा का प्रयोग बहुलता से मिलता है। प्राचीन आगमिक चूर्णियाँ वर्तमान में १८ आगमों पर मिलती हैं। भगवतीसूत्र पर दो चूर्णियाँ मिलती हैं। इन चूर्णियों की खासियत यह है कि ये टीका की तरह विस्तृत व्याख्या रूप होती हैं।

(२) अन्य प्रकार की चूर्णियाँ :- प्रायः हर तरह की कृतियों पर सामान्यतः मात्र जरूरी पाठांश पर अतिसंक्षिप्त स्पष्टता रूप होती है। इनकी भाषा प्रायः संस्कृत ही होती है, क्वचित् मारु गुर्जर अंश भी इनमें पाये जाते हैं। अधिकांश चूर्णियों एवं अवचूर्णि/अवचूरियों के बीच कोई भेद नहीं किया जा सकता। कई बार कर्ता स्वयं ही या प्रतिलेखक एक ही कृतिके लिए चूर्णि/अवचूर्णि इन दोनों तरीकों से संबोधित कर देते हैं। ये चूर्णियाँ सामान्यतः विक्रम की १०वीं सदी के बाद खास कर १२वीं, १३वीं सदी से रची गई हैं।

५. अवचूर्णि : मोटे (बड़े) दल का चूरा करना अवचूर्णि के नाम से जाना जाता है। अवचूर्णि प्रधानतः संस्कृत में होती है। अवचूर्णि प्रायः तीन प्रकार की होती है : (१) टीका के संक्षिप्तीकरण रूप, (२) टिप्पण के विस्तृतीकरण रूप तथा (३) स्वतंत्र अवचूर्णि।

६. टीका : मूल पर सामान्यतः संस्कृत व क्वचित् प्राकृत में रचित वृत्ति, व्याख्या, दीपिका, न्यास, लघुवृत्ति, बृहद् वृत्ति, वार्तिक, पंजिका, विवरण, विषमपद विवरण आदि अभिधानांश वाली रचनाओं हेतु टीका नामक स्वरूप मान्य किया गया है। टीका सामान्यतः गद्यात्मक ही होती है। क्वचित् पद्यबद्ध टीकाएँ भी मिलती हैं। टीका अपनी विवेच्य कृतिके प्रतिपाद्य विषय के सामान्य, मध्यम, विस्तृत या अतिविस्तृत विवरण के रूप में होती है। यह मूल, निर्युक्ति, भाष्य, टीका आदि पर समग्रतया या इनके किसी अंश/हिस्से मात्र पर B, C, D... किसी भी स्तर की कृति पर रची जाती है।

संयुक्त टीका : आगमिक चूर्णियों की तरह कई बार यह एक ही परिवार की एकाधिक कृतियों पर संयुक्त रूप से भी टीका होती है। खासकर आगमों पर इस तरह की टीका पाई जाती है। इसी प्रकार मूल व टीका पर भी अन्य संयुक्त टीका मिलती है। इस तरह की टीकाएँ संयुक्त टीका के रूप में जानी जाती हैं। प्रस्तुत सूची में संयुक्त मामले में एक ही टीका को सुविधा के लिए काल्पनिक एकाधिक रूपों में विभक्त करके दर्शाया गया है, यथा (१) आवश्यकसूत्र मूल की, (२) निर्युक्ति की, (३) भाष्य की - हारिभद्री टीका। इस तरह की प्रत्येक टीका के नाम के अंत में संयुक्तता सूचक '#'

निशान किया जाता है। ताकि कृतिवंशवृक्ष में पता चल सके कि निर्युक्ति व भाष्य हेतु भी टीका उपलब्ध है।

क्वचित् पूर्व के किसी महर्षि की टीका पर बाद में उपयोगी कथा भाग भी जोड़ दिया जाता था। ऐसे में उस टीका की दो आवृत्तियाँ निश्चित बन जाती हैं। यथा – (१) उपदेशमाला पर सिद्धर्षिगणि कृत कथा भाग रहित टीका व (२) वर्धमानसूरि प्रक्षिप्त कथा भाग सहित टीका। सामान्यतः टीकाकारपूर्व के मौजूद व्याख्या ग्रंथों का आधार लेकर ही अपनी टीका बनाते रहे हैं। क्वचित् यह बृहत् टीका की सरल-संक्षिप्त आवृत्ति भी होती है।

किसी जमाने में वृत्ति, टीका आदि सभी स्वरूपों की अपनी खास पहचान, खासियत एवं प्रयोजन हुआ करते थे, जैसे कि वृत्तिकारमूलकार के आशय को पकड़ कर ही व्याख्या करते थे, जबकि टीकाकारमूलकार के आशय से विपरीत या हटकर अपने अलग अर्थ को लेकर व्याख्या कर देते थे। अवचूरि/अवचूर्णि भी कई बार टीका जैसी ही होती है।

७. अवचूरि : कृति के क्लिष्ट अंशों पर संस्कृत भाषा में अति संक्षिप्त शैली में की गई गद्यबद्ध व्याख्या अवचूरि कही जाती है। अपवाद रूप किस्सों में मारु गुर्जर भाषा की कृतियों पर भी संस्कृत अवचूरि पाई जाती है। (देखें – चूर्णि/अवचूर्णि)

८. बालावबोध : कृतिका सहज रूप में बालजीवों को अवबोध कराने हेतु प्रायः मारु गुर्जर व देशी भाषाओं में किए गये गद्यबद्ध सुगम अनुवाद/विवरण को बालावबोध की संज्ञा दी गई है।

९. टबार्थ : बालजीवों के अध्ययन की सुगमता हेतु हस्तप्रतों में मूल पाठ के बड़े अक्षरों में लिखी गई पंक्तियों के शब्द या वाक्यांश के ऊपरी भाग पर खास छोड़ी हुई खाली जगह में उस शब्द या वाक्यांश के सामान्यतः मारु गुर्जर या अन्य देशी भाषा में खंड-खंड लिखे गये अर्थ को टबार्थ कहा जाता है। खास कर हस्तप्रतों में यह स्वरूप मिलता है। क्वचित् यही अर्थ हस्तप्रतों में पंचपाठ, त्रिपाठ की लेखन शैली में बालावबोध के रूप में भी लिखा मिलता है। सामान्यतः टबार्थ प्राकृत, संस्कृत, मूल कृतियों हेतु ही लिखे मिलते हैं। क्वचित् मारु गुर्जर कृतियों के भी टबार्थ मिलते हैं। टबार्थ की पहचान कृतिगत कम और उसकी खंड-खंड लेखन शैली से ज्यादा होती है।

१०. हिस्सा : कृतिका यह स्वरूप यहाँ आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर में खास तौर पर निर्धारित किया गया है। मूल या टीका आदि के किसी खास अंश – हिस्से पर ही जब स्वतंत्र टीका, टबार्थ, अवचूरि आदि उपलब्ध होते हैं, तब कृति के उतने विवक्षित अंश को एक काल्पनिक कृति के रूप में निम्नस्तर पर स्थापित कर उस कृति की भी संतति के रूप में उस टीका, टबार्थ आदि को रखा जाता है। यथा विशेषावश्यक भाष्य 'आवश्यक सूत्र के सामायिक अध्ययन (करेमि भंते सूत्र) की निर्युक्ति पर' है। अतः इसे 'आवश्यक सूत्र की निर्युक्ति के सामायिक अध्ययन का हिस्सा' नाम की काल्पनिक कृतिकी संतान के रूप में रखा गया है।

क्वचित् मुख्य कृति के सीधे संतान के रूप में भी इन आंशिक टीकादि का ग्रहण कर उनके नाम के साथ योग्य स्पष्टता कर दी गई है। भगवतीसूत्र आदि आगमों के अनेक छोटे-छोटे अंश – आलावे अकेले मूल पाठ के रूप में ही या टबार्थ आदि के साथ लिखे हुए प्रचुरता से मिलते हैं। सामान्य संयोगों में जिन कृतियों की प्रतों में यह प्रचुरता नहीं है, वहाँ उन प्रतों को विवक्षित मुख्य कृति के साथ ही रखकर उसकी पूर्णता में 'प्रतिपूर्ण' लिख दिया गया है, परंतु जिन कृतियों हेतु ऐसी प्रतों की प्रचुरता मिलती हो, एवं उनकी संशोधन आदि की दृष्टि से उपयोगिता कम हो, ऐसी प्रतों हेतु

एक सर्वसामान्य 'हिस्सा' वाली एक ही काल्पनिककृतिउपस्थित करकेउसके साथ इन प्रतों कोरख दिया गया है, एवं प्रतनाम तथा प्रतविशेष में उपलब्ध परिमाण संबंधी आवश्यक स्पष्टता लिख दी गई है। ऐसी काल्पनिककृतियों की सर्वसामान्यता बतलाने हेतु उनके नाम के अंत में '★' चिह्न लगा दिया गया है।

यदि ऐसा न करते तो शोधार्थियों को संपूर्ण या महत्वपूर्ण बृहद् अंश वाली प्रतें ढूंढने में अनेक दिक्कतें आती। क्योंकि ये उपयोगी प्रतें सूची में न आती और कम महत्व की लघु-आंशिक प्रतें, जो सैकड़ों तक की तादाद में मिलती हैं, उनके ढेर में खो-सी जातीं। प्रस्तुत विभाजन कर देने से अध्येताओं को उपयोगी प्रतों के चयन में आसानी रहेगी। परंतु यदि ऐसे किसी एक खास अंश की ही प्रतें प्रचुरता से मिलती हैं तो उनके लिए सामान्य से भिन्न स्पष्ट हिस्सा वाली कृतियाँ अलग से स्थापित कर के उन प्रतों को ऐसी अलग कृतियों के साथ रखा गया है। यथा - सूत्रकृतांगसूत्र का वीरथुई अध्ययन।

इस 'हिस्सा' विभावना वाली कृतियों की महत्ता प्रस्तुत सूची में पूरी तरह से ख्याल में आनी मुश्किल है, परंतु भावी 'कृतिअनुसार प्रतसूची' वाले खंडों में इसकी महत्ता/उपयोगिता सुतरां ख्याल आएगी।

११. बीजक/अनुक्रमणिका : हस्तप्रतों में कृतिके बीजक/विषयानुक्रमणिका का अलग से अस्तित्व होता है। हस्तप्रतों के प्रारंभ या अन्त में तथा कभी स्वतंत्र रूप से भी ये प्राप्त होती हैं। इनकी भी संतति के रूप में प्रविष्टि की गई है।

१२. अन्तर्वाच्य : पर्व पर्युषण में कल्पसूत्र के व्याख्यान के समय जब वह टीका आदि के आधार से पढ़ा ना जा कर सीधे मूल के आधार से पढ़ा जाता था, तब आवश्यक स्पष्टीकरणों, कथा भागों आदि का संग्रह अलग से साथ में रखा जाता था। बीच-बीच में यथावसर उस प्रत का आधार लेकर व्याख्यान दिया जाता था। मूल पाठ के अंतर्गत बीच-बीच में पढ़ने की आवश्यकता होने से इन्हें अन्तर्वाच्य के रूप में जाना गया। कई प्रतों में ये अन्तर्वाच्य मूल के साथ ही बीच-बीच में लिखे मिलते हैं, ताकि बार-बार दूसरी प्रत हाथ में लेनी न पड़े। सामान्यतः कल्पसूत्र के ही अन्तर्वाच्य प्राप्त होते हैं। अन्तर्वाच्य की भाषा संस्कृत, प्राकृत या मारु-गुर्जर भी हो सकती है।

१३. टिप्पण : कृतिपर यत्र-तत्र क्लिष्ट अंश पर स्पष्टारूप सामान्यतः संस्कृत भाषाबद्ध कृतिको टिप्पण नाम से जाना जाता है। यह अवचूरि से भी संक्षिप्त होता है व विषमपदपर्याय से जरा विस्तृत होता है। क्वचित् टिप्पण नामधारी कृतिहकीकतमें एक तरह से टीकाही होती है - यथा 'आवश्यकसूत्र - हारिभद्री वृत्ति पर हेमचंद्रसूरि कृत टिप्पण।'।

टिप्पण, विषयमपदपर्याय, अवचूरि, अवचूर्णि का परस्पर नजदीकी रिश्ता है। परिवर्तित-विस्तृत होते-होते ये टिप्पण आदि अवचूरी, अवचूर्णि के कलेवर में आ जाते हैं, यह परखना मुश्किल होता है। कई बार तो अवचूरी ही विस्तृत हो कर टीकाकारूप धारण कर लेती हैं। यथा - जिन शतक हेतु टिप्पण से टीका तक की सारी प्रक्रिया क्रमशः विस्तृत होती देखने को मिलती है।

प्रत की चारों ओर हांसियों में जो उपयोगी टिप्पणियाँ लिखी मिलती हैं उनका उल्लेख प्रतविशेष में यथायोग्य कर दिया जाता है।

१४. यंत्र : रेखाकृतियों से बने कोष्टक आदि हेतु यह स्वरूप दिया गया है।

१५. कथा : कृति में कई समयोचित कथाओं का भी उल्लेख होता है। ऐसी उल्लिखित कथाएँ पूरे विस्तार के साथ स्वतंत्र रूप से संगृहित मिलती हैं।

१६. संक्षेप : विस्तृत कृति में से मात्र संक्षेपरुचि जीवों या प्रारंभिक अध्येताओं हेतु उपयोगी अंश-गाथादि को लेकर कृतिकी संक्षिप्त आवृत्ति बनाई हुई प्राप्त होती है, उस हेतु 'संक्षेप' स्वरूप निर्धारित किया गया है। यथा 'उपमिति सारोद्धार'। परंतु लघु, मध्यम व बृहद् वृत्तियों में लघुवृत्ति - यह संक्षेप न हो कर कर्ताद्वारा स्वेच्छा से बनाई गई अलग वृत्ति ही है। 'संक्षेप' सामान्यतः मूल का ही ज्यादातर प्राप्त होता है।

१७. अन्वय : श्लोक/गाथा का जब अन्वय हो। प्रायः यह स्वरूप संस्कृत, प्राकृत पद्यमय मुद्रित साहित्य में मिलता है। (हस्तप्रतों में पाठ पर अन्वयदर्शक अंक भी उपलब्ध होते हैं। इनका उल्लेख प्रतविशेष में कर दिया जाता है।)

१८. सम्बद्ध : जब कोई कृति अन्य कृति से सीधी सम्बद्ध हो, परंतु टीका, अनुवाद आदि के रूप में न हो, उस हेतु यह स्वरूप निर्धारित किया गया है। जैसे - भगवतीसूत्र की गहुँली इत्यादि।

१९. प्रक्रिया : संस्कृत, प्राकृत व्याकरण के अपनी विवक्षा के अनुसार मात्र उपयोगी सूत्रों को सामान्यतः साधनिका क्रम से प्रस्तुत करती हुई टीका को प्रक्रिया कहते हैं। प्रक्रिया की भाषा संस्कृत होती है। जैसे - हैमलघुप्रक्रिया, सारस्वतप्रक्रिया, लघुसिद्धान्तकौमुदी आदि।

२०. प्रवचन : सामान्यतः मूल कृतियों पर होने वाले प्रवचनों, व्याख्यानों के संकलनों हेतु यह स्वरूप तय किया गया है।

इनके अलावा भी शब्दार्थ, सारांश, विवेचन, आधुनिक अध्ययन आदि कुछ और स्वरूप निर्धारित किए गये हैं, जो कि प्रकाशित आधुनिक कृतियों में ही मिलते हैं, इनका परिचय यहाँ प्रस्तुत न होने से नहीं दिया गया है।

टबार्थ, बालावबोध, अवचूरि, अवचूर्णि, टिप्पण, अंतर्वाच्य जैसी कृतियाँ लोगों में प्रस्थापित स्वरूप की, एवं प्रतिलेखक की स्वयं की, एक तरह से व्यक्तिगत दोनों ही प्रकार की मिलती है। प्रस्थापित कृति की प्रायः एक जैसी अनेक नकलें मिलती हैं। जबकि व्यक्तिगत प्रकार की कृतियाँ यद्यपि सामान्यतः किसी प्रस्थापित कृतिके ही आधार से होती हैं, परंतु लेखक/प्रतिलेखक उसकी भाषा, प्रस्तुति व विवेचन विस्तार की सीमा अपनी अनुकूलता से रखता था। कल्पसूत्र के टबार्थ व बालावबोधों में व्यक्तिगत कृतिकी यह प्रवृत्ति प्रचुरता से मिलती है। एक ही रूढ़ मंगलाचरण से प्रारंभ होने वाली अनेक प्रतों में मूल के विवरण में अत्यंत भिन्नता मिलती है। कई बार एक ही स्थिर कृति जो मारु गुर्जर भाषा की होती है, विभिन्न प्रतों में उसकी भाषा में इस प्रवृत्ति के चलते बड़ा फर्क पाया जाता है। उत्तरी राजस्थानी, दक्षिणी राजस्थानी, मेवाड़ी, उत्तरी गुजराती आदि क्षेत्रकृत व कालकृत अनेक बोली भेदों की असर एक ही कृति की विविध प्रतों में दिखाई देती है। भाषा परिवर्तन की यह असर स्तवन, सज्जाय, रास आदि देशी भाषा की कृतियों में भी व्यापक रूप से देखने में आती है।

कृति व उसके स्वरूपों का यहाँ पर आवश्यक सामान्य विवरण ही दिया गया है। विशेष विस्तार से विवरण तो द्वितीय कृति जानकारी विभाग के सूचीपत्रों में देने की भावना है।

पेटाकृति की अवधारणा

जब एक ही हस्तप्रत या प्रकाशन में एकाधिक स्वतंत्र कृतियाँ या मिश्रित कृति समूह ('सह' सूचीत) क्रमशः विभिन्न पृष्ठ-अवधियों पर हो, तो ऐसी कृतियाँ मिश्रित कृति समूह की जानकारी श्री जौहरीमलजी पारख की विभावना के अनुसार पेटाकृति के रूप में ली गई हैं। इन प्रत्येक कृतियों या मिश्रित कृति परिवार (सह वाली कृतियों) हेतु एक स्वतंत्र पेटा अंक दिया है। यथा- 'भक्तामर स्तोत्र सह टीका, मूल का अनुवाद व टीका का अनुवाद' इस प्रकार भक्तामर के परिवार की उपलब्ध अनेक कृतियों में से चार कृतियाँ यहाँ मिश्रित रूप से एक ही प्रत में लिखी गई हैं। अर्थात् भक्तामर का प्रथम काव्य, मूल का अर्थ, टीका व टीका का अर्थ, फिर दूसरा काव्य, मूल का अर्थ, टीका व टीका का अर्थ, उसके बाद तीसरा श्लोक एवं उसकी टीका आदि... इसी तरह श्लोक ४४ पर्यंत होते हैं। इस तरह चारों कृतियाँ मिश्रित रूप से चलती हैं, अतः इन चारों को एक ही पेटांक में समाविष्ट किया गया है। फिर इसके बाद इसी तरह कल्याणमंदिर हो तो वह दूसरे क्रम पर आई पेटाकृति होने से उसका दूसरा पेटांक बनेगा।

१. किसी भी प्रत में पेटाकृतियाँ निम्न संयोगों में पायी जाती हैं :

१.१. हस्तप्रत में स्तवन, स्तोत्र, पूजा, देववन्दन आदि का संग्रह हो।

१.२. हस्तप्रत मूलतः किसी एक प्रधान कृति/मिश्रित कृति समूह हेतु ही हो, लेकिन उसके प्रारंभ या अंत में अन्य एकाधिक कृतियाँ/मिश्रित कृतियाँ भी शामिल कर दी गई हो।

१.३. प्रथम पूरा मूल हो, बाद के पृष्ठों में उसी की टीका हो तथा उसके बाद के पृष्ठों में अनुवाद हो। ऐसे में ये सब एक ही कृति परिवार की कृतियाँ होने पर भी प्रत्येक कृति स्वतंत्र पृष्ठों पर क्रमशः अलग अलग होने से इन्हें मिश्रित कृति समूह नहीं कहा गया है और प्रत्येक को स्वतंत्र पेटा अंक दिया गया है।

१.४. हस्तलिखित प्रतों में कई सुभाषित संग्रह, औषधादि विषयक सामग्री, तंत्र-मंत्रादि भी लिखे मिलते हैं। इन्हें सामान्य रूप से संग्रहात्मक कृति के रूप में लिया गया है, एवं नाम के अंत में संग्रह शब्द लगा दिया गया है। फिर भी महत्ता के अनुसार यथोचित पेटांक के रूप में लिया गया है।

२. पेटांकों हेतु पृष्ठों का लेखन : प्रत की पेटाकृतियों के पत्रांक निम्नलिखित पद्धतियों से लिखे गये हैं।

१अ-५आ - प्रथम पत्र के एक तरफ से प्रारंभ हो कर पांचवें पत्र की दूसरी ओर कहीं समाप्त।

५आ-७अ - पांचवें पत्र की दूसरी ओर कहीं से प्रारंभ होकर सातवें पत्र की प्रथम ओर कहीं पर समाप्त।

१०- १०वा पृष्ठ संपूर्ण।

११-१५ अ- ११वें पृष्ठ संपूर्ण से पंद्रहवें पृष्ठ की पहली तरफ तक।

३. पेटा कृति अवधारणा की उपयोगिता :

३.१. किसी प्रत में अन्तर्निहित एक या एक से अधिक पेटा कृति/कृतियों को सूची में प्रविष्ट करने से सभी प्रकार की कृतियों के विषय में जानकारी मिल पाती है, चाहे वह कृति कितनी भी बड़ी हो या छोटी से छोटी (क्वचित् एक श्लोक जितनी भी) क्यों न हो।

३.२. ऐसी कृतियाँ भले ही जिनका आकार छोटा हो, लेकिन वे महत्वपूर्ण हों, तो वे किन-किन हस्तप्रतों आदि में किन पृष्ठों पर हैं, इसकी सटीक जानकारी शीघ्र ही मिल जाती है। यदि ये प्रविष्टियाँ न की जाएँ तो इनकी शोध असम्भव जैसी ही समझनी चाहिए। क्योंकि मानव की स्मरण शक्ति तथा उसको प्राप्त होने वाली सूचनाओं/ज्ञान की एक सीमा है।

४. निम्न संयोगों में पेटाकृतियों को प्रविष्टि नहीं किया गया है।

४.१. प्रत के नीचे प्रतिलेखन श्लोक से भिन्न एक-दो पूर्णतया सामान्य श्लोक हो, तो उनका उल्लेख रीमार्क में दे दिया जाता है। ऐसे श्लोकों की पेटांक प्रविष्टि नहीं की जाती है।

४.२. एक ही प्रत में अत्यंत सामान्य – फुटकर, अपठनीय अक्षरों में लिखी हुई, अतः सूची में नहीं लेने योग्य, एक से अधिक कृतियाँ साथ में हों, तो ऐसी कृतियों को मिलाकर एक ही पेटांक बनाया गया है।

४.३. पेटा कृतिके संभवित नामों को प्रत नाम के ही नियमों के अनुसार भरा गया है। सामान्यतः संग्रहात्मक प्रकार के नाम पेटांक में लागू नहीं होते हैं।

कृति, प्रत, पेटांक व प्रकाशन नाम की अवधारणा

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर की सूचना प्रणाली में किसी भी रचना, हस्तप्रत, पेटाकृतिया प्रकाशन के एकाधिक नाम से शोध संभव है। मुख्य नाम के अलावा ये अपरनाम/उपनाम निम्नोक्त विविध प्रकार के हो सकते हैं।

१. तकनीकी नाम : ज्ञानतीर्थ की शब्दावली में प्रत या प्रकाशन में खास नियमानुसार निर्मित प्रत, प्रकाशन, पेटांक में यथार्थ रूप से कौनसी कृतियाँ समाविष्ट हैं, इसकी सही स्पष्टता हेतु 'सह'; 'व'; '(कोमा)'; 'का, के, की' (षष्ठी विभक्ती) से युक्त नामों को तकनीकी नाम से संबोधित किया गया है। यह नाम प्रत या प्रकाशन नाम हेतु तथा पेटांक वाला मुद्दा होने पर पेटांक नाम में स्वीकार्य होगा। 'B' व उससे आगे के स्तर की टीकादिकृतियों के नाम में '–' (डेश) व 'का, के, की' (षष्ठी विभक्ति) के प्रयोग से यह स्पष्ट किया जाता है कि प्रस्तुत कृति अपनी 'मूल' कृतितक की कृतियों के साथ किन 'स्वरूप संबंधों' से जुड़ी हुई है। यह नाम प्रकार संभवतः केवल यहीं पर प्रयुक्त हुआ आपको विदित होगा। इस प्रकार के नाम के द्वारा कृतिकी बहुत कुछ बातें स्वयमेव ही नाम को पढ़ने मात्र से स्पष्ट हो जाती है।

२. सामान्य निर्मित नाम : 'पद' आदि सामान्य कृतियों का निश्चित नाम न मिल पाने पर विवेकाधीन व नियमाधीन कृतिका स्पष्ट परिचय करवाने वाला सामान्य नाम बनाया जाता है। जैसे पार्श्वजिन स्तवन, औपदेशिक पद सज्जाय/कवि...

३. कर्ता प्रदत्त मुख्य नाम : यह कृति का मुख्य नाम होता है। इसके द्वारा कृति सामान्यतः जानी जाती है। सामान्यतः इसका उल्लेख कर्ता स्वयं कृतिके आद्य या अंत भाग में किया करता है। अपवाद रूप संयोगों में कर्ता प्रदत्त नाम मुख्य नाम न बन कर अन्य कोई नाम मुख्य नाम के रूप में प्रस्थापित हो जाता है और कर्ता प्रदत्त नाम उपनाम बन जाता है।

४. कर्ता प्रदत्त उपनाम (अपरनाम) : कर्ता स्वयं कृति को कई बार एकाधिक नामों से स्वयं की ही कृति में

संबोधित करता है, ऐसे में मुख्य नाम से भिन्न सभी नाम कृतिके उपनाम के रूप में जाने जाएँगे।

५. रूढ़ या प्रचलित अन्य नाम : वाचकों, प्रतिलेखकों द्वारा कृतिकी किसी विशिष्टता के कारण दिए गये लोक में रूढ़िगत नाम इस श्रेणी में रखे गये हैं। ये भी एक तरह से उपनाम ही हैं। निम्नलिखित विशिष्टताओं के कारण कृतिके रूढ़ नाम बन सकते हैं।

१. इसके परिमाण – कदके आधार पर। यथा लघु, मध्यम, बृहत्।
२. आदिवाक्य के आधार पर। जैसे वंदारुवृत्ति, दोघट्टी वृत्ति, लोगस्स सूत्र।
३. लोक बोली के कारण अपभ्रंश होने से। यथा अइमत्ता हेतु 'एमंता' रास।
४. एक पद लोप हो जाने से। जैसे चित्रसेन-पद्मावती रास हेतु 'चित्रसेन' रास।
५. कृतिशैली दर्शक शब्द के फेरफारके कारण। जैसे शालिभद्र चौपाई नाम का शालिभद्र रास हो जाना।
६. कृतिके विषय की विशिष्टता दर्शक शब्द युक्त होने पर। यथा पुण्ये हंसराज वच्छराज चौपाई इत्यादि।
७. कृतिरचना की विशेषता को दर्शाता नाम। यथा चित्रकाव्यबद्ध पार्श्वजिन स्तोत्र, क्रि यागुप्त महावीर जिनस्तव, यमकबद्ध पंचजिन स्तोत्र आदि..

८. स्थलादि विशेषण दर्शक नाम। यथा जिराउलामंडन पार्श्वजिन स्तोत्र..

मुख्य नाम पर एकाधिक प्रचलित नाम विवेकाधीन आवश्यकता तथा उपयोगितानुसार प्रविष्ट किये जाते हैं। इससे किसी भी प्रकार के नाम से शोध आने पर सूचना सहजता से उपलब्ध की जा सकती है।

कृतियों का नामाभिधान करते समय एकरूपता व स्पष्टता हेतु निम्नलिखित मुद्दों पर विशेष ध्यान रखा गया है :

१. गद्य, पद्य किसी भी तरह की संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश – प्रस्थापित कृतियों हेतु व मारु गुर्जर व हिंदी कुल की भाषा की प्रस्थापित पद्य कृतियों हेतु, जिस भाषा की कृति हो उसी भाषा में यदि कृति नाम मिले तो मुख्य नाम वही रखा गया है। जैसे – सिरिसिरीवाल कहा, सुपासनाह चरिय, अक्षरबावनी, आचारछत्तीसी, परंतु आगमिक कृतियों के नाम संस्कृत में ही दिए गए हैं।

२. आवश्यक सूत्र के अंतर्गत आने वाले वंदितु, पगामसिज्जा, पक्खीसूत्र इत्यादि नामों को स्वतंत्र न लिखकर सामान्यतः इनके पूर्व योग्य रूप से 'आवश्यकसूत्र-' शब्द रखा गया है।

३. कृति नाम में मात्र कवित्व, पद, सज्जाय, स्तोत्र, स्तवन जैसा कोई जनरल कृति नाम प्रविष्ट नहीं किया जाता, बल्कि इन नामों के साथ सम्बन्धित तीर्थकर भगवान, देव-देवी, गुरु, व्यक्ति आदि का नाम, अथवा स्थल का नाम, अथवा कोई विषय आदि बनता हो तो उसका संकेत करते हुए कृति का नाम लिखा गया है। जैसे – आत्मनिंदागर्भित, औपदेशिक, आध्यात्मिक, प्रास्ता-विक, १० भव इत्यादि। कुछ कृतियों में इन तीनों में से एकाधिक प्रकार मिल सकते हैं। जैसे पार्श्वजिन स्तवन-शंखेश्वर आत्मनिंदागर्भित।

४. कृति नाम में पद, गीत और कवित्व ये तीन शब्द हों तो उस पर विशेष ध्यान दिया गया है। क्योंकि ऐसी कृति

स्तवन अथवा सज्जाय भी हो सकती है। स्तवन/सज्जाय में सामान्यतः कम से कम पाँच गाथाएँ होनी चाहिए। स्तवन सामान्य रूप से किसी तीर्थंकर भगवान को सम्बोधित करते हुए उनके गुणगान-महिमा आदि से युक्त होता है। जबकि सज्जाय में प्रायः उपदेश ही होता है, परंतु कभी-कभी चरित्र अथवा कोई उपदेशात्मक घटना-प्रसंग भी होता है, कभी-कभी कोयडा-पहेली भी होती है अथवा अध्यात्मप्रधान बातें भी होती हैं। यदि इनमें पाँच से कम गाथाएँ हों और स्तवन, सज्जाय आदि में न जा सके तो इन्हें पद-गीत-कवित्त के रूप में ही रखे गये हैं। जिसमें किसी स्थल, दृश्य, नायिका आदि का वर्णन किया गया हो, ऐसे पद आदि में पाँच अथवा इससे अधिक गाथाएँ भी हो सकती हैं। इन नामों में स्तवन/सज्जाय वाला नाम नहीं बनाया गया है। विशेष रूप से तो प्रत में उपलब्ध नाम कोही प्रत नाम अथवा पेटांक नाम में ज्यों का त्यों लिया गया है। जिससे यह पता चलता है कि प्रत में यह कृति किस तरह के नाम से है।

५. जिन कृतियों का स्पष्ट निर्धारित नाम मिलता न हो, ऐसी गद्य कृतियों हेतु हिन्दी में सुसंगत नाम दिया गया है। जैसे – अरिहंत वाणी के पैतीस गुण (गद्य)। परंतु जहाँ पर रूढ़ नाम मिलते हो वहाँ यथावत् नाम लिखा गया है। जैसे – अढीद्वीप विचार।

६. सतियों के नाम के बाद सती शब्द अवश्य लिखा गया है, जैसे अंजनासती चौपाई।

७. सामान्यतः तीर्थों के नाम में स्थान के नाम के बाद 'तीर्थ' शब्द लिखा गया है। जैसे – शत्रुंजय तीर्थ स्तवन, हस्तिनापुर तीर्थ कल्प, परंतु शत्रुजयमंडन आदिजिन स्तवन में तीर्थ नाम प्रधान न होने से तीर्थ शब्द न लगाकर आदिजिन स्तवन-शत्रुजयमंडन लिखा गया है।

८. तिथिवाचक, मास(महिना)वाचक शब्द संस्कृत में ही दिए गए हैं, जैसे – एकादशी तिथि सज्जाय, पूर्णिमा तिथि स्तुति – इसमें देशी भाषा की कृतियों में द्वितिया हेतु बीज को अपवाद रखा गया है।

९. तप, व्रत, तिथि विषयक नामों में उनके साथ तप इत्यादि शब्द को नाम में सम्मिलित किया गया है। जैसे आर्यबिल तप सज्जाय, ज्ञानपंचमी तप स्तवन इत्यादि।

१०. देववंदन इत्यादि में 'चातुर्मासिक' के स्थान पर 'चौमासी' शब्द रखा गया है। किन्तु व्याख्यान में 'चातुर्मासिक' शब्द रखा गया है। जैसे – चौमासी देववंदन/चातुर्मासिक व्याख्यान।

११. समकित शब्द के स्थान पर सम्यक्त्व किया गया है। जैसे – सम्यक्त्व सज्जाय। अपवाद :- 'समकितना सडसठ बोलनी सज्जाय' में यथावत् ही लिखा गया है।

१२. विजयहीरसूरि, विजयलक्ष्मीसूरि जैसे नाम वाली कृतियों में विद्वान का मूल नाम दिया गया है। यह नियम कृतिनामतथा विद्वान, दोनों हेतु है। जैसे – हीरविजयसूरि भास।

१३. औपदेशिक कृतियों में प्रतिलेखक के द्वारा उपदेश, हितोपदेश, शिखामण इत्यादि नामकरण किया गया हो, तब ऐसे सभी नामों के स्थान पर औपदेशिक पद, औपदेशिक सज्जाय इत्यादि नाम एकरूपता हेतु दिये जाते हैं। जब कि प्रत, पेटांक नाम प्रत में जैसे मिले वैसे ही दिए जाते हैं।

१४. २४ दंडक, ३० बोल विचार, १४ गुणस्थानक, ४१ द्वार, १८२४१२० इरियावही भेद इत्यादि नामों में संख्यावाचक शब्दों को एकरूपता हेतु यथासंभव अंकों में ही लिखा जाता है।

१५. कृतियों का नामाभिधान करते समय निम्नलिखित रूप से विविध विकल्पों में से प्रधान नाम को ही लेने का आग्रह रखा गया है।

प्रधान नाम	प्रतों में मिलने वाले वैकल्पिक नाम
अइमुत्ता	अतिमुक्तक, अइमुत्तो, अतिमुक्त, एमंता, ऐमंता,
इरियावही	इर्यापथिकी, ईर्यापथिकि, इरियावहिया, इरीयावही/हि, ईरीयावही/हि, ईरियावही/हि।
औपदेशिक	आत्मप्रबोध, आत्मसंयम, आत्मोपदेश, उपदेश, उपदेशक, काया उपदेश, जीवहित-शिक्षा, जीवोपदेश, प्रतिबोध, वृथा संसार, शिखामण, सिखामण, हितशिक्षा, हितोपदेश
गोड़ीजी	गउड़ी, गवड़ी, गोड़िजी, गोड़ि, गोड़ी, गौड़ि, गौड़ी।
गौतम	इन्द्रभूति, इन्द्रभूति गौतम, गोतम, प्रथम गणधर।
जीरावला	जीराउला, जीराउलि, जीराउली, जीरापल्ली।
दीपावली	दीवाली, दीपमालि/लिका, दिपावली, दीपालिका, दीपालीका, दिपालिका।
शत्रुंजय तीर्थ	गिरिराज, विमलाचल, विमलगिरि, सेजुंजा (सेतुंजा), सेत्रुजा (सेत्रुंजा), शेजा (शेचुंजा), शेत्रुजा (शेत्रुंजा), सिद्धगिरि, सिद्धाचल।
शंखेश्वर	शंखपुर, संखपुर, संखेसर, शंखेसर, संखेश्वर।
सम्मेतशिखर	समेतशि/शिखर, समेतसिखर, समेतसीखर, सम्मेदशिखर, + गिरि।
साधारण जिन	सामान्य जिन
स्थंभन	थंभण, स्थंभण।
स्थूलिभद्र	थूलभद्र, थुलिभद्र, थुली/लिभद्र, थूलीभद्र, स्थुलभद्र, स्थुलिभद्र, स्थुळभद्र।

(विस्तृत सूची का यह एक अंश मात्र है)

१६. नाम में 'थुई' शब्द की जगह 'स्तुति' शब्द सर्वत्र रखा गया है। जैसे - आदि जिन स्तुति (आदि जिन थुई), महावीर जिन स्तुति (महावीर जिन थुई) इसी तरह अन्य भी समझें।

१७. कृति मुख्य नाम में तीर्थकरों के नाम में सर्वत्र तीर्थकर का स्पष्ट व रूढ़नाम लेकर इनके पीछे - प्रभु स्वामी आदि न लगाकर 'जिन' शब्द लगाया गया है, ताकि एकरूपता बनी रहे। यथा - ऋषभदेव, युगादिदेव, आदीश्वर, आदेश्वर, प्रथम जिन के लिए आदिजिन ही मुख्य नाम रखा गया है। इसी तरह सुपास के लिए सुपार्श्व जिन; अरिष्टनेमि, रिष्टनेमि, नेम के लिए नेमि जिन; पास, पारस, पारश के लिए पार्श्व जिन; वीर, वर्धमान, चरम जिन के लिए महावीर जिन इत्यादि नाम लिए गए हैं।

१८. (कृति/विद्वान) नाम के प्रारंभ में आचार्य-मुनि आदि उपाधि सूचक शब्द, श्री, श्रीमद्, श्रीमती, कुमारी, अथ, सचित्र इत्यादि प्रविष्ट नहीं किये गये हैं। परंतु यदि श्री शब्द किसी नाम का भाग है, तो आदि नामों के साथ श्री की प्रविष्टि की जाती है। जैसे 'श्रीपाल', श्रीधर, श्रीनाथ।

१९. कृतिनाम यथासंभव शुद्ध व एकरूपता से भरने का प्रयास किया गया है। सामान्यतः व्याकरणशुद्ध व रूढ़नामों को मान्य रखा गया है।

यथा प्रत में 'चैतमती चरचा' ऐसा नाम हो तो इसे 'चैत्यमति कीचर्चा' इस प्रकारसे प्रविष्ट किया गया है।

२०. पूजा, स्तवन, चैत्यवन्दन, होरी, कवित्, सवैया, पद, सज्जाय, विचार, ढाल, स्तुति, चरित्र, बोल, रास, चौपाई, प्रकरण, श्लोक, आराधना, कुलक, विधि आदि कृति प्रकार रचना-शैली सूचक शब्द नाम में सम्मिलित न लिखकर जगह छोड़ कर अलग ही लिखे गये हैं। जैसे - अष्टप्रकारी पूजा, आध्यात्मिक सवैया, पुण्य कुलक, चारित्र आराधना, धन्य चरित्र रास।

२१. पच्चीसी, बावनी, छत्रीसी, बत्रीसी आदि छंद परिमाण सूचक शब्द नाम में अलग न करके एक साथ रखे गये हैं। जैसे अध्यात्मपच्चीसी, छंदबावनी।

२२. तीर्थकर आदि नाम के आगे गाँव, विषय या विशेषण आदि शब्दों को अकारादिक्रम में एकरूपता लाने हेतु मूल नाम के बाद हाईफन(-) देकर रखा गया है। जिसमें मंडन आदि शब्दों का प्रयोग यथासंभव टाला गया है। जैसे - पार्श्व जिन स्तवन-स्थंभन, आदि जिन स्तवन-विनती रूप।

२३. प्रत का 'स्थूलिभद्र रास' जैसा सामान्य नाम का तो पता चला हो, परंतु प्रत की अपूर्णता आदि की वजह से कर्ता, आदि वाक्य, अंतिम वाक्य, गाथा आदि परिमाण का किसी तरह से पता न चलता हो, ऐसे में प्रायः अन्य जानकारी विहीन मात्र नाम वाली काल्पनिक कृतिली गई है, एवं उसके नाम के अंत में भेद दर्शक '·' अंकित किया गया है।

२४. इसी तरह जिस कृतिकानाम भी पता नहीं चलता हो और उसका स्पष्ट रूप से नाम बना कर दे पाना भी संभव नहीं हो, वहाँ पर सर्वसामान्य काल्पनिक कृतियाँ बना कर उन्हें ले लिया गया है - यथा जैन काव्य इत्यादि एवं इनके नाम के पीछे भी सामान्य कृतिसूचक '·' अंकित कर दिया जाता है।

२५. व्याकरण, ज्योतिष, आयुर्वेद, तंत्र, मंत्र आदि से संबंधित कृतियों के साथ प्रायः कृति की पहचान करना मुश्किल होता है, ऐसे मामलों में भी विवेकाधीन सामान्य कृति हेतु नाम के अंत में '·' का उपयोग किया जाता है।

कृति से संबंधित कुछ विशेष बातें

जहाँ पर एक ही कृति के गाथादि परिमाण में पर्याप्त बड़ा भेद मिला हो, वहाँ उस कृति की एकाधिक आवृत्तियाँ मान्य रखी गई हैं, व यथावश्यक कृतिनाम के ही अंत में स्पष्टता हेतु गाथा संख्या का उल्लेख कर दिया गया है। यथा

१. उवसग्गहरं जैसी कृतियों का नाम जिनमें प्रस्थापित रूप से गाथा क्रमांक में वैविध्य मिलता है, उन्हें गाथासूचक शब्दों के साथ दिया जाता है। अर्थात् कृतिनाम के बाद कुल गाथा की संख्या का उल्लेख किया जाता है। जैसे - उवसग्गहरं स्तोत्र - गाथा ५, उवसग्गहरं स्तोत्र - गाथा ११ इत्यादि।

२. ऋषिमंडल स्तोत्र जैसी कृतियों में कृतिनाम के बाद लघु/बृहत् का प्रयोग किया गया है। जैसे - ऋषिमंडल स्तोत्र - लघु/बृहत् इत्यादि। गाथांक संख्या ६० व इस संख्या के समीपवर्ती गाथा परिमाण वाला ऋषिमंडल लघु व १०० व इसके आस-पास की गाथा परिमाण वाला ऋषिमंडल बृहत् नाम से प्रविष्ट किया जाता है।

३. अजितशांति व बृहत्शांति में भी भिन्नता दर्शाने हेतु कृतिनाम में खरतर./तपा. आदि का प्रयोग हुआ है। जैसे अजितशांति – तपा., अजितशांति – खरतर.

अमुक संयोगों में एक ही कृति, विभिन्न प्रतों में विविध कर्ताओं के नाम से प्राप्त हुई है। उन कृतियों को भी एकाधिक आवृत्तियों में उपलब्ध कर्तानाम से ही गृहित की गई हैं।

तीर्थकरों, ऐतिहासिक पुरुषों व तीर्थों आदि के कई बार अनेक नाम मिलते हैं। वहाँ पर जहाँ संभव था, वहाँ एकरूपता हेतु स्थिर नामों के ही उपयोग का आग्रह रखा गया है।

इस प्रकार यहाँ यथासंभव कृति अवधारणा के बारे में बताने का प्रयास किया है।

15

ભંડારોમાં રહેલું જ્ઞાન દુનિયાભરમાં ફરતું કરીએ !

- પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

ઈ.સ. ૧૯૩૯ની નવમી એપ્રિલને રવિવારે પાટણમાં યોજાયેલા હેમ સારસ્વત સત્રના પ્રમુખસ્થાનેથી વક્તવ્ય આપતાં શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ કહ્યું હતું કે હવે ભંડારોમાં રહેલું જ્ઞાન દુનિયાભરમાં ફરતું કરવાનું છે.

આપણી હસ્તપ્રતોમાં રહેલી વિપુલ જ્ઞાનરાશિની આજે આટલાં વર્ષેય આપણને માહિતી નથી. એ જ્ઞાન દુનિયાભરમાં ફરતું કરવાની વાત તો દૂર રહી; પરંતુ આજેય કેટલાય હસ્તપ્રતભંડારોની સૂચિ પણ થઈ નથી અને રાજસ્થાન, મેવાડ, મારવાડ આદિ પ્રદેશોમાં હજી કેટલાય એવા હસ્તપ્રતભંડારો હશે જેમનો આપણને ખ્યાલ પણ નથી. એક સમયે ગુજરાતમાં યતિઓ પટારામાં આવા હસ્તપ્રતસંગ્રહો રાખતા. એમાં ગુટકાઓ, છૂટાં પાનાં અને મહત્વના ઐતિહાસિક લેખો મળતાં હતાં; પરંતુ એ સંગ્રહો સારસંભાળને અભાવે વેચાઈ ગયા કે પછી ગામડાઓમાં ખાલી થઈ જતાં એ ક્યાંક લુપ્ત થઈ ગયા અથવા નષ્ટ થઈ ગયા. ગુજરાતના હસ્તપ્રતભંડારોની પૂરી યાદી પણ આપણી પાસે ઉપલબ્ધ નથી, ત્યારે એ ભંડારોની સૂચિની કલ્પના તો ક્યાંથી કરી શકાય ? જૈન હસ્તપ્રતભંડારોમાં આવા ગ્રંથો સારી રીતે સચવાયા છે અને નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે આ ગ્રંથભંડારો જૈન ઉપરાંત જૈનેતર ગ્રંથો પણ મળે છે. એમાં લેશમાત્ર સાંપ્રદાયિકભેદ નડ્યો નથી. આ ગ્રંથભંડારોમાં કેટલાક જૈનેતર ગ્રંથો તો એવા પણ છે કે જે અન્યત્ર ક્યાંય ઉપલબ્ધ ન હોય અથવા તો નષ્ટ થઈ ચૂક્યા હોય. આને સાચા અર્થમાં બિનસાંપ્રદાયિક ગ્રંથભંડારો કહી શકાય.

વળી બીજી મહત્વની બાબત એ છે કે આ ગ્રંથજાળવણી ખૂબ ચીવટથી કરવામાં આવી હતી, પરંતુ જેટલી ચીવટ ગ્રંથજાળવણીમાં રખાઈ છે તેટલી એ ગ્રંથોના અભ્યાસ માટે રાખવામાં આવતી નથી, જે ભારે ખેદની વાત છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રતિ વર્ષ મધ્યકાલીન કૃતિઓનાં ઘણાં ઓછાં સંપાદન બહાર પડે છે.

વિક્રમના બારમા શતકથી મધ્યકાલીન સાહિત્યના અંત સુધીના ગાળામાં આપણને દાયકે દાયકે લખાયેલી હસ્તપ્રતો પ્રાપ્ત થાય છે. આથી બારમા શતકથી ઓગણીસમા શતક સુધીની હસ્તપ્રતોમાં ગુજરાતી ભાષામાં જે પરિવર્તન થતાં રહ્યાં છે તેની સિલસિલાબંધ વિગતો ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસીઓ ઈચ્છે તો મેળવી શકે એમ છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી હસ્તપ્રત વાંચવા માટે પ્રાચીન લિપિ વાંચવાની તાલીમ જોઈએ; સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાનો જરૂરી પરિચય પણ જોઈએ. તે ઉપરાંત આ બધાનું સંકલન કરવાની ક્ષમતા અને વિદ્વત્તા પણ જોઈએ.

આ દિશામાં, કમભાગ્યે કોઈ સઘન વ્યવસ્થિત પ્રયાસ થયો નથી. વળી, એક કૃતિના સંપાદનને માટે એની કેટલીયે હસ્તપ્રતો જોવી પડે. એમાંથી પસંદગીની હસ્તપ્રતો મેળવવી પડે. આ બધાં કાર્યોમાં પણ જાતભાતની મુશ્કેલીઓ પડતી હોય છે; કારણ કે હસ્તપ્રતભંડાર ધરાવનારાઓને આવી હસ્તપ્રતની ઝેરોક્ષ આપવાની કે એને બતાવવાની પણ સૂઝ-સમજ હોતી નથી. મહત્વના ગ્રંથોનીયે ફિલ્મ કે ફોટોસ્ટેટ કોપી મળતી નથી. આમ હસ્તપ્રતો મેળવવાની મુશ્કેલી, લિપિ ઉકેલવામાં આવતી મૂંઝવણ અને પાઠાંતરો નોંધવામાં જરૂરી ચીવટ અને ચોકસાઈભર્યો શ્રમ - આટલા કોઠા ભેદવાને બદલે સાહિત્યમાં પીએચ.ડી. થવા માંગતો અભ્યાસી કોઈ આધુનિક વિષય પર મહાનિબંધ લખવાનું વધુ પસંદ કરે એવું સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં સાંસ્કૃતિક અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અને ભાષાવિકાસની દૃષ્ટિએ મહત્વની કૃતિઓ મળે છે. આ કૃતિઓને સમજવા માટે એ યુગને સમજવો જરૂરી બને છે. એની પરંપરાને જાણવી પડે, સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય બંનેને

સાથે રાખીને આ કૃતિઓ જોવી પડે. આ રીતે જોઈએ તો પ્રેમાનંદના આખ્યાનો જંગલખાતાની ટીપ જેવાં ક. મા. મુનશીને લાગેલાં તેવા નહીં લાગે.

વળી કાવ્યાચાર્ય મમ્મટે નિર્દેશેલાં વ્યવહારજ્ઞાન અને પત્નીની જેમ ઉપદેશ પ્રદાન કરવાનાં પ્રયોજનો સિદ્ધ કરતાં અનેક કાવ્યો પણ આ મધ્યકાલીન યુગમાં જોવા મળશે. મધ્યકાલીન સાહિત્યના અભ્યાસ સમયે મૌલિકતા, કર્તૃત્વ અને સુસંકલિત પાઠ (intergrated text) નો વિચાર પણ ઘણો મહત્વનો બની રહે છે. મૌલિકતા અને કર્તૃત્વના સંદર્ભમાં જોતાં આ ગાળાની અનેક કૃતિઓમાં ઘણા ઉમેરા જોવા મળે છે. સંસ્કૃતમાં એક લાખ શ્લોકોનો સંગ્રહ ધરાવતા મહાભારતમાંયે કેટલાં બધાં ઉમેરણ થયાં છે, તે આપણે જાણીએ છીએ. ક્યારેક તો કર્તાનું માત્ર ઓઠું જ લાગે. કેટલીક વાર તો કર્તા કે સર્જક પોતાને નિમિત્ત જ માનતો હોય. વળી સરસ્વતીના કૃપાપ્રસાદે પોતે સર્જન કરતો હોવાનુંય તે કહેતો હોય. પશ્ચિમનો કર્તૃત્વનો ખ્યાલ આપણા મધ્યકાલીન સાહિત્ય સાથે પૂરો બંધબેસતો નથી. વળી આજના મૂલ્યાંકનના માપદંડથી મધ્યકાલીન સાહિત્યને ચકાસી શકાય નહિ; જેમ કે, મીરાંનું કાવ્ય તપાસતી વખતે માત્ર એના સ્વરૂપનો કે ભાષાકર્મનો વિચાર કરીએ તે ન ચાલે, એનો તો મુખ્ય આશય જ ભક્તિનો છે. નરસિંહ કે મીરાંને તમે કવિ નથી તેમ કદાચ કહો તો ચાલે; પરંતુ ભક્ત નથી તેમ કહો તો સહેજેય ન ચાલે. મીરાંની ભક્તિને ભૂલીને તેનાં પદની ચર્ચા ન થાય. એ રીતે અત્યારના માપદંડોથી મધ્યકાલીન કૃતિને માપવાનો પ્રયત્ન કૃતક અને ક્યારેક સાવ કઢંગો પણ પુરવાર થાય. આ ગાળાની કાવ્યસામગ્રીને જેમ કલાના તેમ સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનાં ધોરણોએ જોવી-મૂલવવી પડે.

મૌખિક પરંપરાનું - કથન કે કથાપરંપરાનું આ સાહિત્ય એ ‘performing art’ હતું. એના ઘણા અંશો જીવંત હતા. એ અંશોને ફરીથી જીવંત કરીને મધ્યકાલીન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી શકાય. પદ ગાઈને જ રજૂ થઈ શકે અને તો જ એનો ઉઠાવ આવે. શ્રી ધાર્મિકલાલ પંડ્યા જેવા માણભટ્ટોની કલા દ્વારા જ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોનો ખરો અનુભવ મળે. આ કાવ્યસાહિત્યને આજની શુદ્ધ કવિતાનો માપદંડ હંમેશા ન્યાય્યકર ન પણ થાય. આ કંઠપરંપરાના કાવ્યસાહિત્યમાં ગાન-વાદ્ય વગેરેનો - સંગીતનો જે સાથ-સહકાર લેવાય તેનોય આ કાવ્યસ્વરૂપોનો આ અભ્યાસ કરનારે ખ્યાલ કરવાનો રહે. આવાં કાવ્યસ્વરૂપોને આ ક્ષેત્રના અધિકારી ગાયકો-કલાકારો દ્વારા રજૂ કરાવી તેમને દૃશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમોમાં અંકન કરાવી લેવાની તાતી જરૂર છે.

વળી ટેક્નોલોજીને કારણે હસ્તપ્રતના digitization સુધીની સગવડ પણ ઊભી થઈ છે. Inter net દ્વારા હસ્તપ્રતોની માહિતી વિશ્વવ્યાપી બની શકે તેમ છે. ‘Turning page’ દ્વારા હસ્તપ્રતનાં પૃષ્ઠ આપોઆપ ફરે તેવું પણ થઈ શકે છે અને એની પાછળ ગીત-સંગીત પણ મૂકી શકાય. એમાં આવતા પારિભાષિક શબ્દોની સમજ કમ્પ્યુટરની ચાપ દ્વારા મેળવી શકાય છે અને સંસ્કૃતમાં લખાયેલી કૃતિ સાથે એનો અંગ્રેજી કે ગુજરાતી અનુવાદ પણ મૂકી શકાય છે. આમ આ હસ્તપ્રતના સંરક્ષણની વહારે આજની technology આવી છે, પણ ખરી જરૂર તો મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનું સંશોધન કરનારા અભ્યાસીઓની છે અને મધ્યકાલીન સર્જકો તથા કૃતિઓને અભ્યાસક્રમમાં ઉચિત સ્થાન આપવાની છે. સાહિત્યિક સમાજ અને સંસ્થાઓએ આ સમસ્યા હલ કરવા માટે સત્વરે આગળ આવવું જોઈએ.

16

પ્રાચીન ગ્રંથો - હસ્તપ્રતોની જાળવણી અને
શ્રુત સંશોધનના સંદર્ભે જ્ઞાનભંડારોનું મહત્ત્વ
- શ્રીયુત ગુણવંત બરવાળિયા

લેખનકલા સંદર્ભે તપાસીએ તો બ્રાહ્મી લિપિની ઉત્પત્તિ પ્રથમ તીર્થંકર ભગવાન ઋષભદેવ દ્વારા કરવામાં આવી. વૈદિક અનુશ્રુતિ મુજબ બ્રાહ્મી લિપિનું સર્જન જગતના સર્જક બ્રહ્માજીએ કર્યું છે. વિદ્યાના અધિષ્ઠાયક દેવ-દેવીઓ બ્રહ્મા અને સરસ્વતીના હાથમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથ ધારણ કરેલો હોય એવાં ઘણાં ચિત્રો અને શિલ્પો પણ જોવા મળે છે. એ સંદર્ભે ભારતમાં લેખનકલાની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થાય છે.

ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો શિલાલેખોમાં સૌથી જૂના લેખો મૌર્યરાજા અશોક(ઈ.સ. પૂર્વ ૩૦૦)ના મળી આવ્યા છે. લેખનકલાનો વિકાસ થતાં ઓછામાં ઓછો ૧૫૦થી ૨૦૦ વર્ષનો સમયગાળો લાગ્યો હશે.

ત્યાગધર્મની સાધનામાં રત જૈન શ્રમણોમાં અપરિગ્રહની ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાને કારણે ઓછામાં ઓછા સાધનો દ્વારા પોતાના નિર્વાહ કરતાં તે સમયે પ્રત્યેક વિષયને મુખપાઠ રાખવાની પદ્ધતિ હતી. તેથી પુસ્તકોના પરિગ્રહ કે લેખનકલાના વિકાસ તરફ ધ્યાન અપાયું ન હતું; પરંતુ એક પછી એક એમ બાર-બાર વર્ષના દુષ્કાળને કારણે, જૈન શ્રમણોને ગોચરી-ભિક્ષા મળવી મુશ્કેલ થવા માંડી. સ્વાધ્યાયના પઠન-પાઠનમાં શિથિલતા આવી. સ્મૃતિ ઓછી થવાથી આગમો ભૂલાવા લાગ્યા.

અનેક સ્થવિરો, શ્રુતધર આચાર્યો પરલોકવાસી થયા. વીર સંવત ૮૮૦માં આર્ય દેવર્ષિગણી ક્ષમાશ્રમણ આદિ ૫૦૦ આચાર્યો અને તેઓના શિષ્ય સમુદાયે વલભીપુર - વળામાં સંઘસમવાય દ્વારા આગમ લેખનનું કાર્ય કર્યું.

એક એક આગમસૂત્રમાં લખો શ્લોક હતા તો પીસ્તાલીશ આગમમાં કરોડો શ્લોકો થાય અને તેની ટીકા, ચૂર્ણિ, નિર્યુક્તિ કે ભાષ્યના ગણીએ તો એ સંખ્યા અબજોમાં જાય.

પૂર્વાચાર્યોએ એક કરોડ ગ્રંથોનું હસ્તલેખન કર્યું. કેટલાંય આક્રમણ અને ઊથલપાથલ પછી આપણી પાસે થોડું-ઘણું જે શ્રુત બચ્યું છે તે પણ અમૂલ્ય છે.

આ શ્રુત આપણો પ્રાણ છે. કારણ ભગવાન મહાવીરના મુખમાંથી આ શ્રુતનું સર્જન થયું અને એમાંથી ગણધર ભગવંતોએ તેની સંરચના કરી.

હવે આવા શ્રુતને સાચવવાની, તેના સંવર્ધનની જવાબદારી પૂજ્ય પ્રજ્ઞાવંત ગુરુભગવંતો અને શ્રમણોપાસક શ્રાવકોની છે. શ્રાવકોના કર્તવ્યોમાં પુસ્તકો લખવા અને લખાવવા તે એક કર્તવ્ય છે, કારણ કે શ્રુત બોલતા ભગવાન છે કલિકાલમાં. સર્વજ્ઞે કહ્યું છે કે પ્રતિમાથી બોધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રતથી બોધ પ્રાપ્ત થાય છે. જે ગ્રંથો લખે છે અને લખાવે છે તે મૂંગો થતો નથી ને દુર્ગતિથી બચે છે. તેથી આ લખો હસ્તલિખિત શાસ્ત્રગ્રંથોને જાળવવા ગ્રંથભંડારોની આવશ્યકતા ઊભી થઈ.

લેખનસામગ્રીની ઐતિહાસિક વિગતો રસપ્રદ છે. “પેપાયરસ” નામના છોડમાંથી મિસર સંસ્કૃતિના લેખકોએ લખવાના ફલકને તૈયાર કર્યું અને તેને કારણે કાળક્રમે paper (કાગળ) શબ્દ પ્રચારમાં આવ્યો.

કાગળની પહેલી શોધ

ઈ.સ.પૂર્વે ૩૨૭માં સિકંદર જોડે નિયાપોસ નામનો સેનાપતિ ભારતમાં આવ્યો. તેણે લખ્યું છે કે રૂને દબાવીને ભારતના લોકો કાગળ બનાવે છે. આને આધારે મેક્ષ મુલરે કાગળની શોધનું શ્રેય ભારતને ફાળે જાય છે તેમ કહ્યું. લેખનકલા વૃક્ષો સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલી છે. તાડના વૃક્ષનાં પર્ણો લખવા માટેનું સર્વપ્રથમ પ્રાચીન સાધન હતું; પરંતુ વિભાગ-૩ સુરક્ષા અને માર્ગદર્શન

તાડપત્રો મેળવવાની હાડમારી અને કાગળની શોધને કારણે ત્રણેક સૈકામાં તાડપત્રો પરનું લખાણ તદ્દન ઓછું થઈ ગયું. ભૂર્જપત્રો કે છાલમાંથી તૈયાર કરેલ પાન પર લખાણ થતું. અગુરુ પત્ર - અગરના વૃક્ષની છાલનો ઉપયોગ લખવા માટે થતો.

તલપત્ર તથા કાપડ, રૂને દબાવીને અને ગાભામાંથી કાગળ બનાવીને લખાતું.

કાગળના લાંબા ટુકડાને સાંધી તેના પર વીંટા બનાવી તેના પર ઘઉં કે ચોખાની લાહી લગાવી લેખન માટે યોગ્ય બનાવાતી. આવા વીંટાઓ પર ધાર્મિક ગ્રંથો અત્યંત સૂક્ષ્મ અક્ષરો અને ચિત્રો સાથે સુવર્ણ અને રજત શાહીથી લખાતા.

રેશમના કપડાનો પણ લેખન માટે ઉપયોગ થતો, કાષ્ટપટ્ટિકા એટલે લાકડાની સાદી કે રંગીન પટ્ટી. કેટલાક દેશોમાં ચામડાના પટ્ટા પર પણ લખાતું. વિવિધ ધાતુઓ પર પણ લખાતું. પથ્થર પર લખવાનો ઉપયોગ બહુધા શિલાલેખ માટે થતો.

કોઈપણ ધર્મપરંપરાના દાર્શનિક સાહિત્યના અભ્યાસ માટે તથા રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના સ્ત્રોત તરીકે હસ્તપ્રતો મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

આપણે આગળ જોયું તેમ પ્રાચીન તાડપત્રીય, ભોજપત્રીય હસ્તલિખિત સચિત્ર ગ્રંથો, સંશોધન અને ઇતિહાસ માટે ખૂબ જ મહત્વનું અંગ છે. આવા અમૂલ્ય સાહિત્યની જાળવણી અને સંગ્રહ માટે ગ્રંથભંડારોની આવશ્યકતા ઊભી થઈ અને વળી આ કાર્ય માટે તેની અનિવાર્યતા પણ જોઈ શકાય છે.

ભૂર્જપત્ર પર લખાયેલ સૌથી જૂનો ગ્રંથ “ધમ્મપદ” છે. વૈદકશાસ્ત્રના ગ્રંથો, સુભાષિત સંગ્રહો જાપાનમાં હેરિયુજ મઠમાં સંગ્રહિત છે. અંકગણિતની શારદા લિપિની ભૂર્જપત્ર પરની હસ્તપ્રત ૮મી સદીની નેપાળ બોડલેના સંગ્રહમાં છે. શ્રીપ્રભુસૂરિની “ધર્મવિધિ” ગ્રંથની ટીકા (ઈ.સ. ૧૩૬૨-૬૩)ની હસ્તલિખિત પાટણના ગ્રંથભંડારમાં છે. મૈસુરના વેપારીઓ હિસાબ લખે તેવી વહીઓમાં હસ્તપ્રતો ત્રણસો વર્ષ જૂની, જેમાં શિલાલેખોનું લખાણ અને ગુરુપરંપરાના લખાણોવાળી આવી વહીઓ શૃંગેરી મઠના ભંડારમાં મળે છે. રેશમી કાપડની પટ્ટી પર, શાહીથી લખેલ જૈન સૂત્રોની સૂચિ જેસલમેરના “બૃહદ જ્ઞાનકોશ” ગ્રંથભંડારમાં છે.

ભારતમાં ઈ.સ. ૧૦મી સદીથી સચિત્ર હસ્તપ્રતો ઉપલબ્ધ થાય છે. ઈ.સ. ૧૧૦૦માં સોલંકી રાજા સિદ્ધરાજના સમયમાં ભૃગુકચ્છ(ભરુચ)માં નિશીથ ચૂર્ણિની ગુજરાતી સચિત્ર તાડપત્રીય હસ્તપ્રત છે. ખંભાતના શાંતિનાથ ગ્રંથભંડારમાં ભગવાન નેમિનાથ અને અંબિકાદેવીના સુંદર ચિત્રાંકનો છે. ઈ.સ. ૧૪૧૫ની એક સચિત્ર હસ્તપ્રત મુંબઈની રોયલ એશિયાટીક સોસાયટી સંચાલિત સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીમાં છે. જોનપુરમાં લખાયેલ કલ્પસૂત્ર સુવર્ણાક્ષરી કાગળની પ્રત ઈ.સ. ૧૪૬૫ની વડોદરાના નૃસિંહપુર જ્ઞાનમંદિરમાં છે. શ્રીપાલ રાસની સચિત્ર હસ્તપ્રત અમદાવાદના લા. દ. વિદ્યામંદિરમાંના ગ્રંથભંડારમાં છે. અજિતસૂરિ રચિત હસ્તલિખિત સચિત્ર શાંતિનાથ ચરિત્ર છે.

ભારતીય ઇતિહાસના મધ્યકાલ દરમિયાન જૈન આચાર્યો અને દિગ્ગજ સૂરિઓએ, ધાર્મિક અને લૌકિક કથાઓ રચીને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યના ભંડારોને સમૃદ્ધ કર્યા છે.

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીમાં રચાયેલ હજારો ગ્રંથોની હસ્તપ્રતો દેશના વિવિધ જ્ઞાનભંડારોમાં ઉપલબ્ધ છે. સંશોધન, ઇતિહાસલેખન અને ધર્મોત્કર્ષ માટે તેનું અમૂલ્ય યોગદાન છે.

પટ્ટાવલીઓની હસ્તપ્રતોમાંથી ગુર્વાવલીઓ, ગચ્છો અને ગુરુપરંપરાની માહિતી મળે છે, જ્યારે જ્ઞાતિપુરાણોની હસ્તપ્રતો ગુજરાતના સામાજિક ઇતિહાસ માટે મહત્વની છે.

ઈ.સ. ૧૩૧૮ની સર્વાનંદસૂરિની જગદુચરિત્ર કૃતિમાં ૧૩૧૫ના દુકાળમાં જગદુશાની સખાવતનું વર્ણન ઉપરાંત ભદ્રેશ્વરમાં એણે ખીમલી નામની મસ્જિદ બનાવી તેવો સર્વધર્મસહિષ્ણુતાનો અમૂલ્ય દસ્તાવેજ મળે છે.

અમદાવાદના દેવશાના પાડાના દયાવિમલજી શાસ્ત્રસંગ્રહમાં “કલ્પસૂત્ર”ની સુવર્ણાક્ષરી પ્રત કલાકારીગરીનો

ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. જૈન શ્રેષ્ઠીઓના પ્રોત્સાહનને કારણે કલાકારોને પોષણ મળ્યું અને અનેક પ્રતોનું સાતત્યપૂર્ણ નિર્માણ થયું. આવા ગ્રંથભંડારો અત્યારે ભારતીયતાના ભવ્ય શ્રુતસ્થંભ રૂપે શોભે છે અને પ્રાચ્યવિદ્યાની જ્ઞાનજ્યોત ઝળહળે છે.

જૈન શ્રમણોએ જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના, જાળવણી અને સંવર્ધન માટે સર્વતોમુખી ઉપદેશ પ્રણાલી સ્વીકારી છે. પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોના અંતમાં જોવા મળતી સંખ્યાબંધ પ્રશસ્તિઓ તથા આચાર્યશ્રી ઉદયપ્રભસૂરિ કૃત ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્ય, પ્રભાવક ચરિત્ર, જિનહર્ષ કૃત વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ વગેરે ઐતિહાસિક ચરિત્રો અને રાસાઓ તેમજ છૂટક જૂનાં પાનાંઓમાં મળતી વિવિધ નોંધો જોતાં આ જ્ઞાનભંડારો વિશે જાણી શકાય છે. એ સમયે ગ્રંથો લખાવવા માટે કે જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના કે સંવર્ધન માટે, શ્રુતભક્તિના લાભો દર્શાવવામાં આવતા. વળી સ્વજનના સ્મરણાર્થે એક સુકૃત્યરૂપે આવું કાર્ય કરવાની પ્રેરણા આપવામાં આવતી હતી.

જ્ઞાનકોશની સ્થાપના માટે બે ગુજરેશ્વરો અગ્રણી હતા - સિદ્ધરાજ જયસિંહ, મહારાજા કુમારપાળ. શ્રી સિદ્ધરાજે ત્રણસો લાહિયા રાખી પ્રત્યેક દર્શનના વિવિધ વિષયોના ગ્રંથો લખાવી, રાજકીય પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરી. આ રાજવીઓએ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની સેંકડો પ્રતો લખાવી અનેક રાજ્યોના ગ્રંથાલયોમાં ભેટ આપી.

વસ્તુપાલ, તેજપાલ પણ જ્ઞાનભંડારોની પ્રવૃત્તિમાં રસ લેતા. માંડવગઢના મંત્રી પેથડશાહે સુરત વગેરે નગરોમાં સાત જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના કરી હતી.

જૈનાચાર્યોએ માત્ર જૈન જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના કરાવી છે એવું નથી, જેથી તમામ જ્ઞાનભંડારો માત્ર જૈન સંગ્રહાલયોના જ છે એવું ન માની શકાય. પાદવિહારી શ્રુત આરાધક, વિદ્યાવ્યાસંગી જૈન સંતો દેશભરમાં ધૂમનારા હોવા ઉપરાંત દેશભરની પ્રજા અને સંપ્રદાયો સાથે હળતા-ભળતા હોઈ, તેમને સમગ્ર દેશના વિવિધ વિષયોના સાહિત્યની આવશ્યકતા ઊભી થતી હતી. વિવિધ ધર્મોની આવશ્યક તુલના માટે, તો ક્યારેક સમાલોચના માટે, તો ઘણીવાર વિશિષ્ટ તત્ત્વોના ઉકેલ માટે, આમ અનેક કારણસર દેશભરનું સાહિત્ય એકત્રિત કરવામાં આવતું હતું.

ઈ.સ. ૧૬૫૬ મધ્યયુગના પંડિત કવીન્દ્રાચાર્યના મતે અનેક હસ્તપ્રત લિખિત પ્રતિલિપિઓમાં સચવાયેલા ગ્રંથોની નામાવલી મળે છે. વિદ્યાપ્રીતિવાળા રાજાઓ શાસ્ત્રાગાર કે સુવર્ણકોશ - ધનભંડારોની સાચવણીની જેમ જ અલગ ગ્રંથભંડારો બંધાવતા હતા. નેપાળના રાજા અને માળવાના રાજા ભોજે અનેક હસ્તલિખિત પ્રતિલિપિઓ સંગ્રહિત કરી હતી. આવા ગ્રંથભંડારોને સરસ્વતી ભંડાર અથવા ભારતીય ભંડાગાર આવી સંજ્ઞાઓ અપાતી હતી.

નાલંદા અને તક્ષશિલા જેવી વિદ્યાસંસ્થાઓ, અનેક આશ્રમો કે મહંતોના મઠોમાં પણ આવા પ્રાચીન ગ્રંથો એકત્ર કરી સચવાતા હતા. પુરાતત્ત્વવિદ્યાની સંસ્થાઓ પણ પોતપોતાના વિષયની હસ્તપ્રતો એકત્રિત કરી સંગ્રહ કરી રહી છે. હવે આવા જ્ઞાનભંડારો પોતાની પાસે રહેલ અમૂલ્ય ગ્રંથોની વિવરણાત્મક સૂચિ (કેટલોગ) પણ પ્રકાશિત કરી રહી છે.

પ્રાચ્યવિદ્યાનું સંશોધન કરતી સંસ્થાઓ, જૈન શ્રુતનું સંશોધન, પ્રાચીન, મધ્યકાલીન, અર્વાચીન ગ્રંથોનો સંગ્રહ, સંવર્ધન અને જાળવણીનું કાર્ય કરતી કેટલીક સંસ્થાઓ :

- ❖ ભંડારકર ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂના.
- ❖ અડ્યાર લાઈબ્રેરી - મદ્રાસ-ચેન્નઈ.
- ❖ સરસ્વતી મહલ - તાંજોર (તમિલનાડુ).
- ❖ એસીયાટિક સોસાયટી - કલકત્તા.
- ❖ સરસ્વતી ભવન : સંપૂર્ણાનંદ સાંસ્કૃતિક વિશ્વવિદ્યાલય - વારાણસી.
- ❖ વિશ્વેરાનંદ વૈદિક રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ - હોશિયારપુર.
- ❖ ગંગનાથ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ

- ❖ ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ - વડોદરા.
- ❖ ભોળાભાઈ જેશીંગભાઈ સંશોધન વિદ્યા ભવન - અમદાવાદ.
- ❖ લાલભાઈ દલપતભાઈ પુરાતત્ત્વ વિદ્યામંદિર (L.D.) ઇન્ડોલોજી - અમદાવાદ, જેમાં મુનિશ્રી પુણ્ય વિજયજીનો વ્યક્તિગત ગ્રંથસંગ્રહ સમાવિષ્ટ છે.
- ❖ રોયલ એસિયાટીક સોસાયટી ઓફ બોમ્બે અને સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરી - મુંબઈ.
- ❖ ઇન્ડિયા ઓફિસ લાઈબ્રેરી - લંડન - આપણી મૂલ્યવાન હસ્તપ્રતો ત્યાં સંગ્રહિત છે.
- ❖ કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર - કોબા (ગાંધીનગર).
- ❖ પાર્શ્વનાથ વિદ્યાપીઠ - બનારસ.
- ❖ શ્રુતભવન - પૂના.
- ❖ આરા જૈન કોલેજ અને ગ્રંથભંડાર (બિહાર).
- ❖ ગીતાર્થ ગંગા - અમદાવાદ.
- ❖ સુધર્મસ્વામી જ્ઞાનભંડાર, ઉમરા - સૂરત.
- ❖ બી. એલ. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, દિલ્હી. ઇત્યાદિ અનેક સંસ્થાઓ જૈન શ્રુત સંશોધન કાર્યમાં સહાય કરે છે.

વર્ધમાન પરિવાર અંતર્ગત શ્રુતગંગા સંસ્થા શાસ્ત્રલેખનની સ્તુત્ય પ્રવૃત્તિ કરે છે, જેમાં લહિયાઓ દ્વારા વિવિધ ગ્રંથો અને શાસ્ત્રો લખવાનું ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય થાય છે. જૈન ઇલાઈબ્રેરી (યુ.એસ.એ.) પણ ઓનલાઈન ગ્રંથોની સગવડ પૂરી પાડે છે.

ગુજરાતમાં પાટણ, પાલિતાણા, પાલનપુર, ખંભાત, ડાભોઈ, ભરૂચ વગેરેમાં જ્ઞાનભંડારો છે. કચ્છમાં કોડાય, રાજસ્થાનમાં નાગોર, જાલોર, બિકાનેર, જેસલમેર, ઉદેપુર, બાડમેર, માળવામાં રતલામ, પંજાબમાં ગુજરાંવાલા, યુક્ત પ્રાંત(ઉ.પ્ર.)માં શિવપુરી, બંગાલમાં બાલયુર વગેરે જગ્યાએ ઉપરાંત દિગંબરના વિશેષ ગ્રંથો કુંભોજગિરિ, મૂડબદ્રી અને મૂર્તિજાપુરના ગ્રંથભંડારમાં જળવાયેલા છે; પરંતુ આ બધામાંથી પાટણના સંઘવીના પાડાના, ખંભાતના શાંતિનાથના અને જેસલમેરના કિલ્લાના ગ્રંથભંડારમાં મૂલ્યવાન ગ્રંથો છે. વળી આપણી અનેક હસ્તપ્રતો અને પ્રાચીન ગ્રંથો વિદેશમાં ચીનમાં હ્યુ-એન-સાંગ લઈ ગયો તો કેટલાક અંગ્રેજો દ્વારા લઈ જવામાં આવ્યા છે.

છતાંય આપણી પાસે સમૃદ્ધ શ્રુત સંપત્તિ સચવાયેલી પડી છે, તેના રક્ષણ સંવર્ધન અને સંશોધનનું કાર્ય જૈન આચાર્યોની પ્રેરણા અને સમ્યક્ પુરુષાર્થથી, વિદ્વાનો અને જૈન શ્રેષ્ઠીઓ કરી રહ્યા છે, જે શાસન માટે ગૌરવની વાત છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ :

- ❖ હસ્તપ્રત વિજ્ઞાન - જયંત પાઠક
- ❖ ગુજરાત વિશ્વકોશ - ધીરુભાઈ ઠાકર
- ❖ જૈન લેખનકલા - મુનિ પુણ્યવિજયજી
- ❖ સંબોધિ - જે. બી. શાહ
- ❖ સંસ્કૃત પાંડુ લિપિ - વસંત ભટ્ટ
- ❖ પ્રાચીન લિપિ માલા ગ્રંથ - ગૌરીશંકર ઓઝા
- ❖ હસ્તપ્રતો અને ગ્રંથો - પ્રીતિ પંચોલી
- ❖ Journal of Guj. Research Society - Vol. 3-14 paper
- ❖ પ્રબુદ્ધ જીવન - ઑગસ્ટ - ૨૦૧૮

અનેક વિદ્વાન પૂર્વાચાર્યોએ જે અઢળક શ્રુતસંપત્તિનું નિર્માણ કર્યું છે, તેનું રક્ષણ-જતન કરવાની આજના કાળમાં તાતી જરૂર છે, તો જ શાસન છે. ભૂતકાળમાં મ્લેચ્છોના આક્રમણો, દ્વેષીઓનો શાસન પ્રત્યેનો દ્વેષ અને ઈર્ષ્યા તથા સૌથી વધારે તો શ્રુતજ્ઞાનની સરિયામ ઉપેક્ષાથી વિદેશીઓના પ્રપંચી દાવપેચોથી કલ્પના ન કરી શકાય, એટલો આપણો શ્રુતખજાનો હત-પ્રહત થઈ ગયો છે ! હવે તો બચ્યું છે એટલું પણ બચાવી રાખવાની આપણી પ્રથમ ફરજ છે, તો જ ભાવી પેઢીમાં શ્રુતના વારસાનું સંક્રમણ થવાથી શાસન સરિતા અવિચ્છિન્નપણે વહ્યા કરશે !

મંદિરો જીર્ણ થતા આજકાલના સોમપુરા દ્વારા પણ ઊભા કરી શકાશે ! પણ એકાદ ગ્રંથ નષ્ટ થતા બીજા કલિકાલસર્વજ્ઞ ક્યાંથી લાવીશું ? લાખો-કરોડોના ખર્ચે થતા તીર્થો અને મહોત્સવો અનુમોદનીય છે જ, પણ તેની સાથે સાથે શ્રુતજ્ઞાનની સરિયામ ઉપેક્ષા તેટલી જ હૃદયદ્રાવક છે !

થોડીક વસ્તી વધતા મંદિરની જરૂરીયાત જણાય છે, ને મંદિરો ઊભા પણ થઈ જાય છે અને જોતજોતામાં તો શાસનના પ્રચંડ પુણ્યોદયે ઉછામણીઓ અને ઉપજના વરસાદ વરસી પડે છે, તે અનુમોદનીય જ છે; પણ મંદિરની સાથે જ્ઞાનમંદિર પણ હોવું જ જોઈએ એવું કેમ સમજાતું નથી ? મંદિરના એક ટકા જેટલા ય જ્ઞાનમંદિરો હશે કે કેમ એ પણ શંકાસ્પદ છે. લાખો-કરોડોના વહીવટ કરતા સંઘોમાં વહીવટ કેમ કરવો (?) એની રાહદોરી બતાવનાર ૨૫/૫૦ ગ્રંથો ય હશે ખરા ? સંઘમાં ૧૫થી ૨૦ ખાતાઓ હોય, તે દરેક ખાતામાં અનેક માણસો કામ કરતા હોય છે. શ્રુતસુરક્ષા અર્થાત્ ગ્રંથોની જાળવણીનું ખાતું કેટલા સંઘોમાં હશે ? ચંપલો-છત્રીઓ અને સામાન સાચવનારા માણસો ય સંઘમાં હોય છે, પણ ગ્રંથો સાચવનારા માણસો કેટલાં સંઘમાં ?

જ્ઞાનખાતું હોય છે, પણ શેના માટે ? શું માત્ર જમા-ઉધારના વ્યવહાર થયા કરે એટલા માટે જ ? મંદિર કરતાં પણ અપેક્ષાએ જ્ઞાનમંદિર મહાન છે, આ વાત સમજવી જ પડશે, ને ઠેર ઠેર આવા નાના મોટા જ્ઞાનમંદિરો ઊભા કરવા જ પડશે ! પૂર્વાચાર્યકૃત ગ્રંથોનો સંગ્રહ તેનું યથાયોગ્ય જતન-જાળવણી-રક્ષા-સુરક્ષા વગેરેને આપણી મુખ્ય ફરજ (Prime Duty) સમજીને કરવી જ પડશે. દેવદ્રવ્યની રકમનો જેમ જીર્ણોદ્ધારમાં સફળ ઉપયોગ થાય છે, તેમ જ્ઞાનખાતાની રકમનો પણ જ્ઞાનમંદિર ઊભા કરવા, કબાટો વસાવવા, ગ્રંથોના સંગ્રહ કરવા, જાળવણીની વ્યવસ્થા-સાફસુફી માટે માણસો રાખવા, ઉધઈ વગેરે જીવાણુઓથી, ભેજ વગેરેથી ગ્રંથોની રક્ષા કરવા વગેરે કાર્યોમાં સફળ ઉપયોગ થવો જ જોઈએ. ગમે તે છપાવવામાં જ્ઞાનખાતાની રકમનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ નથી. પ્રથમ તો આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રો-પૂર્વાચાર્યકૃત આગમગ્રંથો વગેરેની યથાયોગ્ય રક્ષામાં જ તેનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. અરે ! નાનું પણ જ્ઞાનમંદિર હશે, તો આપણો જ બાળક ક્યારેક ત્યાં પહોંચશે, કો'ક ગ્રંથ-પુસ્તક કાઢી વાંચશે ને તેની જીવનદિશા ફરી જશે ! આપણા ગુરુભગવંતો સ્વાધ્યાય કરશે અને ચારિત્રને નિર્મળ બનાવશે, મંદિર એ સમ્યગ્દર્શન પામવામાં અને નિર્મળ કરવામાં નિમિત્તભૂત છે, તો શાસ્ત્ર એ દુન્યવી અને મારક જ્ઞાનને સમ્યગ્જ્ઞાનમાં રૂપાંતર કરે છે ને જીવનના સાચા રાહદર્શક બની રહે છે ! કારણ શાસ્ત્રો એ માત્ર અક્ષરો જ નથી, માત્ર મંત્રાક્ષરો જ નથી. એ તો સાક્ષાત્ તીર્થંકરો અને પૂર્વાચાર્યો સાથેનો Face to Face વાર્તાલાપ છે ! ફોનમાં દીકરા સાથે થતા વાર્તાલાપથી પણ દૂર રહેતી માને કેટલો આનંદ થાય ? આ તો મોક્ષમાં વસતા શ્રી મહાવીર ભગવંત સાથેનું સાક્ષાત્ મિલન છે !

દર દિવાળીએ ઘર અને ઓફિસોને સાફ કરીએ ! ધર્મસ્થાનમાં વર્ષે એકાદવાર યાત્રા-પ્રવાસાદિના આયોજનો થાય. અરે ! હવે તો યુવાનો ચાર-છ મહિને Top to Bottom (શિખરથી તળિયા) સુધી મંદિર સફાઈ કરવાનું વિભાગ-૩ સુરક્ષા અને માર્ગદર્શન

આયોજન કરી, મંદિરના ખૂણે ખૂણા ચમકતા કરી દે છે ! ને અપૂર્વ પુણ્યબંધ સાથે અખુટ આનંદનો અનુભવ કરે છે. તો આની જેમ જ દર છ મહિને જ્ઞાનમંદિરની સફાઈના આયોજન કેમ ના થઈ શકે ? પૂજનીય સાધુ સાધ્વીજી ભગવંતો પણ શોચનીય એવી ઉપેક્ષા અને બેદરકારીને દૂર કરી આ બાબતે ભારપૂર્વક માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા આપતા રહે, તો પણ પરિસ્થિતિમાં સુધારો સંભવિત છે !

એક વાત ખાસ યાદ રહે. હવે આ કાળે આવું મૌલિક સાહિત્યસર્જન કરવું અશક્યપ્રાય: છે, માટે જ પળે પળે આ અણમોલ ખજાનાની રક્ષા કરવી, એ આપણો વિષય છે. નવી કમાણી બંધ છે તો, મૂડીને તો બરાબર જાળવવી જ પડે ને ? બે ચાર યુવકો અઠવાડીયામાં માત્ર બે-ત્રણ કલાક પણ જો આ શ્રુતભક્તિ પાછળ સદ્વ્યય કરે, તો પણ રસ્તે રઝળતા અનાથ બાળકની જેમ, બિસ્માર હાલતમાં સડી રહેલા અનેક શાસ્ત્રોની રક્ષા થઈ શકે. વળી જેમ મંદિર ઉપર ધજા હોય છે, તેમ જ્ઞાનમંદિર ઉપર પણ ધજા લહેરાતી હોય તો કેવું અદ્ભુત લાગે ? આ છે જ્ઞાનધજા....આગમ ધજા... ને શ્રુતધજા ! કે જેના દુરથી પણ દર્શન કરતા ‘સરસ્વતીભવન’ નું અનુમાન થઈ શકે ! ‘નમો નાણસ્સ’ કહી મસ્તક ઝુકી પડે.

સાભાર: કલ્યાણ પર્યુષણાંક વર્ષ-૪૮, અંક-૫, ઓગસ્ટ

પ્રકાશક :- કલ્યાણ પ્રકાશન મંદિર, સુરેન્દ્રનગર

વી. સં. ૨૫૩૭, વિ. સં. ૨૦૪૭, ઈસ્વીસન્ ૧૯૯૧

પરમાત્મા મહાવીર પ્રભુ અનંત જ્ઞાનના ભંડાર છે અને પરમાત્માનું શાસન પણ અનંત જ્ઞાનનો ભંડાર છે. જૈન દર્શનમાં જેટલું વિસ્તૃત જ્ઞાન છે તેટલું જ્ઞાન બીજા કોઈપણ દર્શનમાં હોવું શક્ય નથી. વિશ્વનું જ્ઞાન એક તરફ મૂકો અને બીજી તરફ શ્રુતરૂપ ગણિપિટકને મૂકો તો ગણિપિટકનું પલ્લું ભારી થશે. અગાધ અને અમાપ જ્ઞાનની પ્રરૂપણા પ્રભુ મહાવીરે કરી છે. ગણધર ભગવંતોએ તેને સૂત્ર સ્વરૂપ આપ્યું. તે શ્રુતજ્ઞાન-સૂત્રજ્ઞાન કાળક્રમે પૂર્વાચાર્યોએ કંઠસ્થ કરી ગ્રંથસ્થ કર્યું. જે દિવસથી જ્ઞાન ગ્રંથસ્થ કરવામાં આવ્યું તે દિવસથી વર્તમાન જ્ઞાનભંડારના સ્વરૂપનો પ્રારંભ થયો. પૂર્વાચાર્યો, ગીતાર્થ, જ્ઞાની મહાત્માઓ અને પરમાર્હત્ શ્રાવકવર્યો સેંકડો વર્ષોથી જ્ઞાનભંડારનું સંરક્ષણ-સંવર્ધન કરતા આવ્યા છે અને આજે પણ કરી રહ્યા છે. કેટલોક ઇતિહાસ જોતાં નજીકના ભૂતકાળમાં જ્ઞાનભંડારો ઉપેક્ષિત હતા, પણ તેની અપેક્ષાએ આજે જ્ઞાનભંડારોની સુરક્ષા બાબતે બહોળો પ્રચાર જોવા મળી રહ્યો છે, તે વિશેષ આનંદની વાત છે. આનો શ્રેય વર્તમાનકાલીન સુજ્ઞ મુનિવરોને જાય છે. હજુ પણ નજીકના ભવિષ્યમાં વધુ સુંદર જ્ઞાનભંડારોનું નિર્માણ થઈ પ્રાચીન અર્વાચીન શ્રુતનો સંગ્રહ થાય તેવી ઘણી સંભાવના છે.

વર્તમાન જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થાનો વિચાર કરતા કેટલાક ચિંતનાંશો ઉદ્ભવે છે. તેનો વિચાર કરીએ.

પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોના પુસ્તકો દાબડામાં મૂકીને સુરક્ષિત રખાતા તે લાકડાના દાબડા એક-બીજાથી થોડા થોડા અંતરે લાકડાના કબાટમાં મૂકાતા. તેથી ગ્રંથો હજારો વર્ષો સુધી પાણી-જીવાત-ઉધઈ-ઉંદર આદિ ઉપદ્રવોથી સુરક્ષિત રહેતા. આજે પણ આવા પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારો અમદાવાદ-ખંભાત-ડભોઈ-જેસલમેર-પાટણ આદિ નગરોમાં જોવા મળે છે.

સમય બદલાયો. લોખંડના કબાટમાં પુસ્તકો ઊભા ગોઠવીને મૂકવાની પરંપરા ચાલી. જો કે લોખંડના કબાટમાં ઉંદર વિગરેનો ઉપદ્રવ નથી, પણ પુસ્તકો ઊભા મૂકવાના કારણે જતા દિવસે પુસ્તકોનું બાઈન્ડીંગ ખરાબ થાય છે. તે પુસ્તકોનું આયુષ્ય ઓછું કરે છે. લાકડાના દાબડામાં રાખી લાકડાના કબાટમાં પુસ્તકો રાખવાનો સૌથી મોટો ફાયદો એ કે વરસાદી ભીની હવાને કબાટનું લાકડું શોષી લે. કદાચ થોડી હવા અંદર ચાલી જાય તો દાબડાનું લાકડું તે હવાને શોષી લે, પણ ગ્રંથ સુધી ભીની હવા પહોંચી શકે નહીં. તેથી ગ્રંથને નુકશાન થવાની કોઈ સંભાવના રહે નહીં. આજે લોખંડના કબાટમાં આ સુરક્ષા ઓછી જોવા મળે છે. તેમાંય કાચવાળા કબાટ બનાવીને તો સુરક્ષાને વધુ કમજોર બનાવી હોય તેમ લાગે છે.

જ્ઞાનભંડાર સુંદર લાગવો એ જુદી વાત છે અને હજારો વર્ષો સુધી પુસ્તકોને સુરક્ષિત રાખવા એ જુદી વાત છે.

છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી એક નવી વ્યવસ્થા જ્ઞાનભંડારોમાં જોવા મળી રહી છે. લોખંડની પટ્ટી પર ચાલતા લોખંડના મોટા મોટા ખાના વાળા કબાટો જ્ઞાનભંડારમાં બનાવાઈ રહ્યા છે. જે ઓછી જગ્યામાં ઘણા ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરી શકે છે. એક નાનકડા વ્હીલથી ફેરવીને આખા કબાટને ખસેડી શકાય છે. જોકે આ વ્યવસ્થાના ઘણા ફાયદા હશે પણ નુકશાન ઓછા નથી.

આવા રોલિંગ કબાટોવાળા જ્ઞાનભંડારોના કેટલાક નુકશાન -

(૧) જયણા પળાય નહીં.

(૨) ઉંદર-બીલાડી-ગરોળી કે એવા નાના નાના જીવ-જંતુઓ અંદર જ ફસાઈ જાય તેની વિરાધના.

(૩) પુસ્તકો સંપૂર્ણ ખુલ્લા હોવાના કારણે ભીની હવા લાગી જીવાત થવાની સંભાવના.

(૪) પુસ્તકોમાં જીવાત ન પડે તે માટે કેમીકલ-પાવડર-લીક્વીડ અથવા ગોળીઓ મૂકવી પડે.

(૫) કબાટોની સાફ સફાઈનું કાર્ય ઘણું કપડું થાય. જ્યાં જ્યાં આવા જ્ઞાનભંડારો બનાવવામાં આવ્યા છે ત્યાં ત્યાં સંપર્ક કરીને આ બાબતે જાણવું રહ્યું કે જ્ઞાનભંડારનું પ્રમાર્જન છેલ્લે ક્યારે થયું હતું? અને તે સરળ હતું કે દુષ્કર હતું?

(૬) કરોળિયાના જાળા લાગવાની સૌથી વધુ સંભાવના.

(૭) પૂ. સાધુ-સાધ્વીજી મ. સા. પોતે એ કબાટોને ફેરવી શકે નહીં. એના માટે એક ગૃહસ્થ જોઈએ જ.

(૮) એકાદ રોલર ખરાબ થાય તો આખા જ્ઞાનભંડારનું કાર્ય અટકી જાય અથવા તો તે આખો કબાટ દિવસો સુધી ખુલ્લો રહે. તેમા નાના જીવજંતુઓનો ઉદ્ભવ અને રહેઠાણ થવાની સંભાવના

(૯) આવા કબાટોની ઊંચાઈ ખૂબ હોય, જેથી પુસ્તકો મૂકવા માટે એક ટેબલ જરૂરી બને. જો ટેબલ હાજર ન હોય તો તે પુસ્તક નીચે જ મૂકી રાખવું પડે. એ પુસ્તક પોતાના સ્થાને ક્યારે ગોઠવાય તેની રાહ જોવી રહી. પુસ્તક ઉપરના ખાનામાંથી ઉતારવા માટે પણ ટેબલ જોઈએ જ.

(૧૦) આવા જ્ઞાનભંડારોમાં કુદરતી પ્રકાશનો અભાવ હોવાથી લાઈટનો ઉપયોગ કરવો પડે.

આવી બીજી પણ કેટલીક વાતો હશે જે જ્ઞાનભંડારમાં આવી વ્યવસ્થા છે તેઓનો સંપર્ક કરી લાભહાનિનો વિચાર કરવો ઘટે. પણ એકંદરે લાકડાના કબાટમાં દાબડામાં ગ્રંથો રાખી સુરક્ષિત કરવાનો વિકલ્પ વધુ સારો છે.

પુસ્તકોને જીવાત આદિથી બચાવવા પૂર્વકાળમાં તમાકુ અને ઘોડાવજનો બહોળો ઉપયોગ થતો.

તમાકુના પાનની કપડાની પોટલી કરી કબાટમાં મૂકવામાં આવતી, જેથી પુસ્તકોમાં જીવાત પડે નહીં; પણ તમાકુથી પુસ્તકોના પાના પીળા પડી જાય છે. જ્યારે ઘોડાવજના ગાંઠીયા (ટુકડા) કબાટમાં છુટા છુટા મૂકવાથી વર્ષો સુધી તેમજ રહે છે. પુસ્તકોને કોઈ અસર થતી નથી અને જીવાત પણ થતી નથી.

થોડાં વર્ષો પૂર્વે ફિનાઈલની ગોળીઓ મૂકવાની પરંપરા ચાલુ થઈ, પણ તે તો ૨-૪ મહિને ઉડી જવાથી ફરી મૂકવી પડે. અને આખા જ્ઞાનભંડારમાં ફિનાઈલની વાસ પણ આવે.

વર્તમાનમાં કેમીકલ લિક્વીડ અને ગોળીઓ મૂકવાનું પણ કોઈ કોઈ જ્ઞાનભંડારમાં જોવા મળ્યું છે; પરંતુ તેના લાભ-હાનિ શું છે, તે વિગતે વિચારવું રહ્યું.

પુસ્તકોની સુરક્ષા માટે ઘોડાવજના ગાંઠીયાનો વિકલ્પ સૌથી ઉત્તમ લાગે છે. જેનો જ્ઞાનભંડારના વ્યવસ્થાપકો પરાપૂર્વથી ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે અને તેનો લાભ પણ પ્રાપ્ત કર્યો છે.

વર્તમાનકાલીન કેટલાક વિદ્વાનો આધુનિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરી શ્રુતજ્ઞાનને સુરક્ષિત કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. શ્રુતજ્ઞાનને સીડી-ડીવીડી-પેનડ્રાઈવ-ચીપ-હાર્ડડિસ્ક-સ્કેનિંગ આદિ સાધનોમાં જ્ઞાનભંડારના તમામ પુસ્તકોનો સંગ્રહ થઈ રહ્યો છે; પણ આ વૈજ્ઞાનિક ઉપકરણોનો ભરોસો ક્યાં સુધી કરવો? તેમાંય વર્તમાન જૈનસંઘમાં ગ્રંથોનો સૌથી વધુ ઉપયોગ કરનાર પૂ. સંયમી મહાત્માઓ છે. તેઓના ઉપયોગ માટે સદોષ વસ્તુઓ યોગ્ય લાગતી નથી.

વેબસાઈટ્સ કે અન્ય કોઈ કમ્પ્યુટર પ્રોગ્રામમાં આપણા જ્ઞાનભંડારોના ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવાથી કેટલાક શ્રુતની ગોપનીયતા જોખમમાં મૂકાઈ જવાનો ભય ઊભો છે.

આપણે ત્યાં યોગ્ય-અયોગ્યનો ઉપયોગ મૂકી શિષ્યને જ્ઞાન આપવાની ઉજ્જવલ પરંપરા છે. જ્યારે આજે જ્ઞાનને પ્રચાર-પ્રસાર કરવાના વિચારમાં ક્યાંક ગાડી આડા રસ્તે તો નથી ચડી ગઈ ને? સુજ્ઞજનો વિચાર કરે.

ઈન્ટરનેટ, વેબસાઈટ્સમાં ગયેલું શ્રુતજ્ઞાન દુનિયાનો કોઈપણ માણસ જોઈ-જાણી શકે છે. તેના દ્વારા જે પણ

શુભ-અશુભ થાય તેની જવાબદારી કોની ? કહેવાય છે કે નાગાસાકી-હિરોશીમા પર જે અણુબોમ્બ ફેંકવામાં આવેલો તે અણુબોમ્બનું નિર્માણ ભારતીય શાસ્ત્રોના આધારે થયું હતું. જે હોય તે પણ આ બાબતે ગંભીર વિચારણા થવી જોઈએ.

એક તરફ પ્રચુર દ્રવ્યનો વ્યય કરીને લલિયાઓ પાસે હસ્તલેખન સાહિત્ય લખાવાઈ રહ્યું છે. કહેવામાં આવે છે કે હજાર વર્ષ સુધી તે અક્ષરોને અને તે પેપરને કંઈ નહીં થાય. જે હશે તે સમય બતાવશે.

જો ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ કરવો જ છે તો શ્રુત સંરક્ષણનો એક ઉત્તમ ઉપાય યાદ આવે છે : ‘તામ્રપત્ર’નો.

એક જમાનો હતો, જ્યારે તામ્રપત્રમાં લખાણ થતું; પણ તે કાર્ય શ્રમસાધ્ય હતું. સમય પરિશ્રમ અને ધનવ્યય પ્રચુર માત્રામાં થતો. પણ આજે તામ્રપત્ર પર જો શ્રુતજ્ઞાન કોતરવામાં આવે તો હજારો વર્ષ સુધી જળવાઈ રહે. આજે નવી ટેક્નોલોજીથી તામ્રપત્રો ઝડપી કોતરાય છે એ સૌ જાણે છે. આમાં નથી દાબડાની જરૂર કે નથી દવાની જરૂર. કોઈ જીવાત પડે જ નહીં. એકવાર સાચવીને પેટીમાં મૂકી દો એટલે ૫-૭ હજાર વર્ષ સુધી અથવા તેથી પણ વધુ વર્ષો સુધી શ્રુતજ્ઞાન સુરક્ષિત રહે. તામ્રપત્રોના ૨૦-૨૫ સેટ બનાવી જુદા-જુદા સંઘમાં આપી શકાય. જમીનમાં ભંડારવાનો વિકલ્પ પણ ખોટો નથી. પ્રબુદ્ધ પુરુષો આ બાબતે વિચારે તો આવતા હજારો વર્ષ સુધી શ્રુતજ્ઞાન જળવાઈ રહે.

આમાં પણ એક ભયસ્થાન દેખાય છે. દ્રવ્યના લોભથી જ્ઞાનભંડારના સાંસારિક વ્યવસ્થાપકો દ્વારા ગ્રંથોને વેચી દેવાના દાખલા પણ ભૂતકાળમાં બન્યા છે. આવું તામ્રપત્ર ગ્રંથ માટે પણ થઈ શકે છે. તેથી એ માટે વિચારવું રહ્યું.

આ સિવાય અપાય રહિત કોઈક ઉપાય મળતો હોય તો વિદ્વજ્જનો વિચારી શ્રુતજ્ઞાનને સુરક્ષિત કરવા આગળ આવે. આજે તો જે ધારીએ તે થઈ શકે છે. આવતી કાલ કેવી હશે તે આપણે જાણતા નથી.

(આ લેખ પ્રાચીન ગ્રંથોને સુરક્ષિત રાખવા માટે વિચારણા માત્ર છે.)

(રેગ્યુલર પાઠ્યપુસ્તકો-વાંચન પુસ્તકો માટે વર્તમાન વ્યવસ્થા બરાબર છે.)

બે જ્ઞાનભંડારોનો પરિચય

૧. નીતિસૂરિ જ્ઞાનમંદિર - લુણાવા મંગલ ભવન - પાલિતાણા

આ ભંડાર પૂર્વે અમદાવાદ મહાવીરસ્વામી દેરાસર - ગાંધી રોડ પાસે ઢાળમાં હતો. પૂ. ગચ્છાધિપતિ શ્રી નીતિસૂરિ મ.સા.ના શિષ્ય પૂ. આ. શ્રી કલ્યાણસૂરિ મ.ની પ્રેરણાથી પાલિતાણા લાવવામાં આવ્યો. આ ભંડારમાં પ્રાચીન દર્શનો-કાવ્ય-રાસ-વ્યાકરણ-ઈતિહાસ-તમિલ-તેલુગુ-બંગાળી આદિ વિષયો/ભાષાઓના પુસ્તકોનો ચુનંદો સંગ્રહ છે. ૧૨,૦૦૦ જેટલા પુસ્તકો અને ૩૫૦૦ જેટલી પ્રતોનો સંગ્રહ ધરાવતો આ ભંડાર સિદ્ધાયલ શણગાર જૈન ટ્રસ્ટ દ્વારા વ્યવસ્થિત ચલાવવામાં આવે છે.

૨ આ. વિ. મંગલપ્રભસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર-લુણાવા મંગલ ભવન - પાલિતાણા.

પ. પૂ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય શ્રી અરિહંતસિદ્ધસૂરિ મ.ની પ્રેરણાથી સ્થાપિત આ જ્ઞાનભંડાર પાલિતાણામાં બિરાજમાન હજારો સાધુ-સાધ્વીજીઓના સ્વાધ્યાયમાં અપૂર્વ સહાયક બની રહ્યો છે. પાઠ્યપુસ્તકોરૂપે પ્રચલિત પ્રકરણ-સાહિત્ય-આગમ-ઈતિહાસ આદિના પર્યાપ્ત માત્રામાં પુસ્તકો આદિ ઉપલબ્ધ છે. ૭૧૨૦ જેટલા પુસ્તકો, ૩૦૦૦ જેટલી પ્રતો તથા ૧૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ ધરાવતા આ જ્ઞાનભંડારનું સંચાલન પણ શ્રી સિદ્ધાયલ શણગાર જૈન ટ્રસ્ટ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

આત્મામાં જ્ઞાનનો અનંત સાગર ભરેલો છે. તે જ્ઞાન કર્મના આવરણથી ઢંકાઈ ગયો છે. ચરમ તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરે કેવળજ્ઞાન પામી તીર્થની સ્થાપના કરી જ્ઞાનધારા વહાવી. અને એ જ્ઞાનની પરબ નિરંતર ચાલતી જ રહી. પેઢીઓની પેઢીઓ સુધી જ્ઞાન કંઠસ્થ રહેતું ચૌદ પૂર્વધરો-શ્રુત કેવળીઓ ૧૦ પૂર્વધરો અને ૧ પૂર્વના જ્ઞાતાના સમયમાં જ્ઞાનનો મુખપાઠ જ રહેતો હતો.

કાળના અને દુકાળના પ્રભાવે ધીમે-ધીમે જ્ઞાન ભૂલાતું ગયું. ક્ષયોપશમ મંદ થતો ગયો અને જ્ઞાન ક્ષીણ થયું.

ત્યારે દેવર્ષિગણી ક્ષમાશ્રમણે એક પડકારભર્યું બીડું ઝડપ્યું. અને આગમો ટીકાઓ ચૂર્ણો ભાખ્યો અને વિવિધ સાહિત્ય ગ્રંથસ્થ કરવાનો કાન્તિકારી નિર્ણય લીધો.

આ નિર્ણય કાન્તિકારી એટલે હતો કે આ પૂર્વે સઘળું જ્ઞાન કંઠસ્થ જ રાખવાની પરંપરા હતી. ભૂલેચૂકે ય કાગળ ઉપર અક્ષર ન પડે એની કાળજી રાખવામાં આવતી હતી. અગર લખાઈ જાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવતું હતું.

એવા સમયે આગમોને પુસ્તકારૂઢ કરવાનો અદ્ભુત નિર્ણય લેવામાં આવ્યો અને પછી તો ધમધોકાર કામ ચાલ્યું. ત્રણ વર્ષમાં તો ૫૦૦ આચાર્ય ભગવંતો અને એમના શિષ્યોએ મળીને ૧ કરોડ જેટલા ગ્રંથો તૈયાર કરી દીધા. આ વાતને હજારથી પણ વધારે વર્ષ વીતી ગયા.

હજુ કાગળની શોધ થઈ ન હતી. અને એટલે તાડપત્ર પર લખવાનું કાર્ય થતું હતું. જેમ-જેમ ગ્રંથો લખાતા જાય તેમ-તેમ એને સુરક્ષિત કરવામાં આવતાં હતાં. લાંબા તાડપત્ર પર દોરી પરોવી એના ઉપર હાડ લાકડાની પટ્ટી મૂકી અંદરના પાનાઓને સુરક્ષિત કરવામાં આવતાં. ત્યારબાદ લાકડાના દાબડામાં પેક કરવામાં આવતાં હતાં. આ રીતે લાખો-કરોડો ગ્રંથો લખાયા-સચવાયા.

ત્યારબાદ કાગળનો જમાનો શરૂ થતાં એ જ રીતે કાગળ ઉપર અક્ષરો ઉપસતા રહ્યા અને અનેક નકલો સ્વરૂપે ગ્રંથો તૈયાર થયાં. આ ગ્રંથોની જાળવણી માટે દાબડા-કબાટો અને કમરાઓ તૈયાર થતાં ગયા જે જતે દિવસે જ્ઞાનમંદિર કે જ્ઞાનભંડારનું સ્થાન પામ્યા.

આ જ્ઞાનભંડાર મોટા ભાગે સાધુ-મહાત્માના માર્ગદર્શન મુજબ જ ચાલતાં હતાં. એ સિવાય આટલા વરસો એની સુરક્ષા રહે તે સંભવિત જ નથી.

જ્ઞાન - જ્ઞાનભંડાર કે પુસ્તકોનો જેટલો મહિમા સાધુ સમજે એટલો શ્રાવક સમજી નહિ શકે.

હિન્દુસ્તાનના ભાગલા સમયે આપણા ઘણા જિનાલયો અને ઉપાશ્રયોની જેમ જ્ઞાનભંડાર પણ પાકિસ્તાનમાં રહી જવા પામેલ. પૂ. આ. વલ્લભસૂરિ મહારાજે ખૂબ જતનથી તૈયાર કરેલ ગુજરાનવાલાનો જ્ઞાનભંડાર સુરક્ષિત રહે એ માટે મોટા બોક્સમાં પ્લાસ્ટિક વીંટાળીને બધા પુસ્તકો પેક કરાવ્યા અને ભારતમાં લઈ જવાની તજવીજ હાથ ધરી, પણ દુર્ભાગ્યે એ ભંડાર ત્યાં જ રહી ગયો અને પછીના વરસો પછી મહાત્માઓએ પરિશ્રમ કરી લાગવગ લગાવી જ્ઞાનભંડાર ભારત લાવવામાં સફળતા મેળવી. હાલમાં પ્રાયઃ તે ભંડાર દિલ્હી-આત્મવલ્લભ સંકુલમાં છે.

એટલે મહાત્માની નિશ્રામાં રહેલ ભંડારો વ્યવસ્થિત સચવાતા હોય છે. કાળક્રમે પ્રિન્ટિંગનો જમાનો આવતાં હજારો હસ્તલિખિત પ્રતો - ભંડારમાંથી બહાર નીકળી સંશોધન પામી પુસ્તકો રૂપે અને પ્રતો રૂપે તૈયાર થઈ. ૧-૧ ગ્રંથની હજારો નકલો તૈયાર થતી ગઈ અને ભારતભરમાં ગામે-ગામે જ્ઞાનભંડાર થતાં ગયા. કોઈ જગ્યાએ નાનો તો કોઈ

જગ્યાએ મોટો - વિશાળ જ્ઞાનભંડાર બન્યો.

કેટલીક જગ્યાએ સુરક્ષિત અને વ્યવસ્થિત જ્ઞાનભંડારો રહ્યા, તો ક્યાંક અવ્યવસ્થિત, ક્યાંક વહીવટદારોની જોહુકમીથી પુસ્તકો બહાર નીકળતા અટકી ગયા. અને ક્યાંક પુસ્તકોનો પ્રચૂર ઉપયોગ થતો રહ્યો. કાળક્રમે પુસ્તકો જ્ઞાનના સાધનોના બદલે એક મિલકત બની ગઈ. અને વહીવટનું સાધન બનતાં મહાત્માઓના હાથમાંથી વહીવટદારોના હાથમાં સરકી ગઈ. છતાં આ બહુમૂલ્ય વારસાનો સારી રીતે ઉપયોગ કરી જ્ઞાનપ્રચારનું સુંદર કાર્ય થઈ રહ્યું છે તે અનુમોદનીય છે.

જૈનાચાર્યો દ્વારા સાહિત્યરક્ષા જ્યારે રાષ્ટ્રીયકરણનીતિના નુકસાનો

સાક્ષર શ્રી રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતાએ જણાવ્યું છે કે અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીના સરદારોએ ગુજરાતના હિંદુરાજ્યને પાયમાલ કીધું, ત્યાર પછી અંધાધૂંધીમાં નાસભાગ કરતાં ‘શારદાસેવન ત્યજી દીધું’ પણ મંદિરો, પ્રતિમા આદિની આશાતના થવા છતાં, જૈન સાધુઓ પોતાના અભ્યાસમાં આસક્ત હતા અને શારદાદેવીને અપૂજ ન થવા દીધી. આવા ધર્મપરાયણ અને વિદ્વાન સાધુઓની પાટે ‘અમદાવાદની સલ્તનત તૂટી’ ત્યારે શ્રીહીરવિજયસૂરિ નામે સાધુ થયા હતા. આગ્રે જઈ ઈબાદતખાનામાં અકબર બાદશાહ અને અન્ય ધર્મીઓને તેમણે ‘જૈનધર્મનો ઇતિહાસ’ બતાવ્યો. આ ઇતિહાસ શું કહે છે ? ‘અગ્રગણ્ય નાગરિક જૈનોનો સૂર્ય ગુજરાતના હિંદુસામ્રાજ્ય દરમ્યાન મધ્યાહ્નમાં હતો અને શ્રીહેમચંદ્રસૂરિની માફક અમાસને દિવસે પ્રકાશોજ્જ્વલ પૂર્ણિમા આણવા સમર્થ હતો.’ તેઓ (જૈનો) મહિનાઓ સુધી દરિયો ખેડી, લાંબી સફરો કરી, દેશ-દેશાવરની લક્ષ્મી લાવી ગુજરાતમાં ઢોળતા. પોતાના વીરત્વ અને વફાદારીથી રાજા અને પ્રજા - ઉભયને સંકટ અને સૌભાગ્યના સમયમાં મદદ કરતા, અણહિલપુરની ગાદીનું ગૌરવ જાળવતાં - વધારતાં. બીજા દેવોના મંદિરો ખંડિયેર થઈ જતાં હતાં, છતાં સરસ્વતીદેવીના મંદિરો જૈન સાધુઓના ભીષ્મ પરિશ્રમને લીધે ઘંટનાદથી ગાજી રહ્યાં હતાં. દેલવાડા (આબૂ) પરના વિમળશાહનાં દહેરાં જેવાં અનેક સૌંદર્યથી ‘ગુજરાત વિભૂષિત’ થયું હતું.

રાજ્યની ઉથલપાથલો, અંધાધૂંધી અને બિનસલામતી વારંવાર નડતી, છતાં પોતાના ઉત્કૃષ્ટ વૈશ્યગુણોને લીધે ‘ગુજરાત વેપાર’ પડી ભાંગવા ન દીધો અને પર્યત-વેપાર ખેડવાની લાયકાત અને શાંતિ સતેજ રાખ્યાં.

(જૈનધર્મપ્રકાશ, જ્યુબિલી અંક; શ્રી જૈન ગૂર્જર સાહિત્યરત્ન ભા. ૧, શ્રી ભાઈચંદ નગીનદાસ ઝવેરીનું સંપાદકીય નિવેદન: પૃ. ૨૩, ૨૪)

સાક્ષર શ્રી રણજિતરામ વાવાભાઈએ જૈનોએ કરેલી સાહિત્યરક્ષાના વિચારો ઉપર આપ્યા છે.

જૈનાચાર્યોએ ઘણું કષ્ટ સહી તીર્થરક્ષા અને સાહિત્યરક્ષા કરી છે. બીજા ધર્મવાળા તેમ કરી શક્યા નહીં. આથી જ તેઓના પ્રાચીન તીર્થો તેમજ ગ્રંથોની જોઈએ તેવી રક્ષા થઈ નહીં. માટે જ હવે આ વસ્તુ ‘રાષ્ટ્રીયકરણની રીતિ’એ રાજ્યને દેવામાં મોટું જોખમ સમાયેલું છે. કેમ કે રાજ્યપલટામાં રાષ્ટ્રીય ધનનો વિનાશ જ થાય છે. આવી કે આવા ગંભીર હેતુથી શેઠ કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈએ જૈનતીર્થોને પોતાના કબજામાં લેવા ઈચ્છતી લોકશાહી સરકારને જૈનતીર્થો સોંપવાની ના કહી હતી.

વડોદરા રાજ્યનું ગ્રંથસાહિત્ય રાષ્ટ્રધન બનવાથી જ ગુજરાતના હાથમાંથી ગયું તે ગયું. જૈન ગ્રંથભંડારો તેમજ જૈન સાહિત્યની આવી શોચનીય દશા ન બને તે માટે જ જૈનસંઘે જૈનતીર્થો તથા જૈનસાહિત્યને રાષ્ટ્રધન બનાવવા સાહસ ખેડવું ન જોઈએ.

નોંધ : ઉત્તમ માર્ગ એ જ છે કે જૈનધર્મની સંસ્થાઓ તીર્થો, મંદિરો, ઉપાશ્રયો, ધર્મશાળા અને ગ્રંથભંડારોનું સંઘીકરણ કરી, તેની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

સાભાર : જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભાગ-૩ પૃ. ૧૧૯
પ્રકાશક : યશોવિજયજી જૈન આરાધના ભવન, પાલિતાણા
વી. સં. ૨૫૨૯, વિ. સં. ૨૦૫૯, ઇ.સ. ૨૦૦૩

આશીર્વાદનાં અમી ભરી આજ્ઞા હોય તો દુઃશક્ય લાગતું કાર્ય પણ કરાઈ જાય છે. લેખ લખવો મારે માટે અઘરું કાર્ય છે. હું શબ્દોને પકડીને ચાલતો માણસ છું, પણ પૂ. આ. શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજીનો આજ્ઞાપત્ર આવ્યો કે પૂ. મુનિ શ્રી હિતાર્થરત્નવિજયજી “જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ” વિષે એક પુસ્તક તૈયાર કરી રહ્યા છે. જેથી શ્રી જૈન સંઘની શ્રુત-ભક્તિનો ભવ્ય ભૂતકાળ વર્તમાનમાં શ્રુતભક્તિમાં પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપશે. એ રીતે પણ પરમાત્માની ભક્તિ જ થશે.

હું મારી વાત લખું - તો એટલું જણાવીશ કે બીજા વિદ્વાનો કે જે રીતે શ્રુતસેવા સાથે તન-મન-ધનથી સંકળાયેલા છે, તેવી રીતે હું શ્રુતસેવામાં સંલગ્ન નથી. હું અધ્યાપક છું, છતાં સંયોગોવશાત્ મને જ્ઞાનભંડારમાં સેવા આપવાનો સુભગ અવસર મળેલો છે. અમદાવાદમાં લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય વિદ્યામંદિર-એલ.ડી.ઈન્ડોલોજી - જે વિશ્વનાં ભારતીય વિદ્યાનાં વિદ્વાનોમાં ખૂબ સન્માન પ્રાપ્ત સંસ્થા છે, જેમાં અમૂલ્ય એવો હસ્તપ્રતોનો ખજાનો છે. શેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈનાં આર્થિક સહયોગથી શ્રુતશીલવારિધિ પૂજ્ય મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે તેની સ્થાપના કરી હતી - તેના હસ્તપ્રત વિભાગમાં મને ૧૨ વર્ષ સુધી સેવા કરવાનો અવસર સાંપડ્યો છે. તેમાં પણ લિપિવિશારદ શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજક સાહેબનાં હાથ નીચે જ કાર્ય કરવાનું હતું, તેથી લિપિ અને હસ્તપ્રતો વિષે ખૂબ જ માહિતી પ્રાપ્ત થઈ. આ સંસ્થામાં જેટલી હસ્તપ્રતો છે. તેમાં કેટલીક હસ્તપ્રતનું કેટલોર્ગીંગ/સૂચિકાર્ય તથા સંરક્ષણનું કાર્ય મુખ્યત્વે હતું.

સૂચિકાર્યમાં ગ્રંથ અને પ્રત વિષે માહિતી અપાય છે.

(૧) ગ્રંથ, ગ્રંથભાષા, ગ્રંથકાર, ટીકા વગેરે ગ્રંથપરિવાર, પ્રશસ્તિ, ગ્રંથનો રચનાસમય અને સ્થળની માહિતી તારવવી. પણ ગ્રંથનો વિષય વિદ્વાન જ નક્કી કરે.

(૨) ગ્રંથના પ્રત્યેક પત્રોની ચકાસણી કરીને કૃતિઓ વિષે માહિતી મેળવવી જોઈએ, જેથી નાની નાની કૃતિઓ કે જેનો સાહિત્ય ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ કરવો શક્ય પણ નથી તેવા મહામંત્રી વસ્તુપાલ વિરચિત કપર્દાયિક્ષ સ્તોત્ર, સરસ્વતી સ્તોત્રો વગેરે મને પ્રાપ્ત થયા. તેમાંના કેટલાક નિર્ગ્રંથ, અનુસંધાન અને શ્રી નિઃશ્રેયસ વગેરેમાં પ્રકાશિત થયા છે. આ એટલા માટે લખ્યું કે મને અનુભવ થયો કે નાની-નાની અમૂલ્ય કૃતિઓ આવી રીતની સૂચીકરણની પદ્ધતિથી મળે છે.

- ❖ આ સૂચીકરણનાં કાર્યમાં સંસ્કૃત/પ્રાકૃત/અપભ્રંશ કે મધ્યકાલીન ગુજરાતી/મારુગુર્જર ભાષાના પ્રારંભિક લિપિનું જ્ઞાન આવશ્યક તો છે જ.
- ❖ જૈન સાહિત્યનો-તેના વિવિધ પ્રકારોનો અને કર્તાઓનો સવિશેષ પરિચય જરૂરી છે. આટલી સજ્જતા હોય તો હસ્તલિખિતપ્રતમાંથી ગ્રંથની સાચી માહિતી તારવી શકાય.
- ❖ સૂચિકાર્યનાં બીજા વિભાગમાં પ્રતની માહિતી અપાય છે. જેમાં લેખનસમય/લેખનસ્થળ/લેખક કે જેને ‘પુષ્પિકા’ કહેવાય છે. તે સ્થળ અને સમયનાં ઇતિહાસનાં ગવેષકને મદદ મળે છે.
- ❖ ગ્રંથનાં પત્રો - શ્રેષ્ઠ/મધ્યમ/કે જીર્ણ છે તે દર્શાવવું.
- ❖ પત્રોમાં કોઈક વાર કોઈકે ટીપ્પણ લખી હોય છે, જે તે ગ્રંથના અર્થઘટનમાં ઉપયોગી હોય છે. તેથી પત્રોમાં ટિપ્પણ

છે. એવી નોંધ આપવી.

આ રીતનું સૂચીકરણ કરવાથી ‘હસ્તપ્રતો’ કેટલી ગ્રંથસમૃદ્ધિ ધરાવે છે તે માહિતી મળે છે, જે સંપાદન/સંશોધનનાં કાર્યમાં મદદ રૂપ બને છે.

આવી રીતનું સૂચીકરણ ધરાવતા હસ્તપ્રત ભંડારોમાં શ્રી મહાવીર જૈન તીર્થ, કોબા ખાતે શ્રી કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ વગેરે છે. જોકે તેની યાદી આપવી એક અલગ બાબત છે. આ થઈ વાત નવા હસ્તપ્રતભંડારો કે જેમાં જૂની હસ્તપ્રતો છે. હવે થોડી વાત કરું કે જેમાં ભંડારો પણ નવા અને હસ્તપ્રતો પણ નવી છે.

શ્રુતસંપદાની સુરક્ષા માટેની વ્યવસ્થા શ્રી જૈન સંઘમાં છેક પૂ. દેવર્ધિગણિનાં સમય(વીરનિર્વાણ ૯૮૦ લગભગ)થી ચાલી આવે છે અને હજુ પણ ચાલે છે.

વર્તમાન સમયમાં ઘણા મહાત્માઓ અને શ્રુતસજ્જ શ્રાવકો શ્રુતનાં સંરક્ષણ માટે ગ્રંથ મુદ્રણની જેમ ગ્રંથલેખન માટે પ્રયત્નશીલ છે.

મને જ્ઞાત છે ત્યાં સુધી પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજ, પૂ. માનતુંગસૂરિજી (પૂ. રામચંદ્રસૂરિનો સમુદાય) વગેરે ગ્રંથો લખાવવા શ્રાવકોને પ્રોત્સાહન આપતા અને ગ્રંથો લખાવતાં.

મારા સદ્ભાગ્યે મહાત્માઓને અને પૂ. સાધ્વીજી ભગવંતોને અધ્યયન કરાવવાની સાથે સાથે હવે અત્યારે લખાઈ રહેલા ગ્રંથોની સંસ્થા ધર્મરક્ષા ટ્રસ્ટ, શ્રુતલેખન (અમદાવાદ, સાબરમતી)માં સેવા આપવાનું પણ સદ્ભાગ્ય મળ્યું છે. ૪૫ આગમો, મૂળ કે ગ્રંથપરિવાર સાથે લખાય છે.

તેમાં મુખ્યતા અહીં પ્રતની છે. પ્રાચીન હસ્તપ્રત ભંડારોમાં ગ્રંથની માહિતીની તારવણીની મુખ્યતા છે. અહીં જે ગ્રંથો ઉપરથી હસ્તપ્રત લખાય છે તેમાં શુદ્ધ સંપાદનો જેવાં કે મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનાં, પૂ. પુણ્યવિજયજી, પૂ. જંબૂવિજયજી, પૂ. શીલચંદ્રસૂરિજી, પૂ. મુનિચંદ્રસૂરિજી, પૂ. પુણ્યકીર્તિવિજયજી વગેરેના સંપાદિત ગ્રંથો ઉપરથી હસ્તપ્રત તૈયાર થાય છે. લખાય પછી તેનું શુદ્ધિકરણ થાય છે. ખાસ તો લહિયાના અક્ષરના મરોડ એકસરખા આવે - શુદ્ધ લખાય એની ઉપર ભાર અપાય છે. હવે વાત કરીએ લેખન સામગ્રીની. આવી સંસ્થાઓ ટકાઉ કાગળો ઉપર લખાવે છે. ધર્મરક્ષા ટ્રસ્ટમાં કાગળ પણ સંસ્થામાં જ બનાવવામાં આવે છે. કાગળને સરખા માપમાં કપાવાય, પછી અકીકનાં પથરથી ઘસાવાય જેથી કાગળ ઘટ્ટ બને અને કલમની અણી કાગળમાં ફસાય નહીં. કાગળ ચમકે પછી ઓળીયા (લાઈનર)થી લીટી પડાય છે. કાગળ ગળીથી રંગાય પણ છે કે જેમાં સોનાની શાહીથી લખાય છે.

આ બધી લેખનસામગ્રીમાં કાગળ કપાવવા સિવાય કોઈપણ પ્રક્રિયામાં યંત્રનો ઉપયોગ થતો નથી. લેખન યોગ્ય ગ્રંથો શુદ્ધ સંપાદિત પસંદ કરાય. તેમાં શુદ્ધિપત્રક હોય તો લખવા આપતાં પૂર્વે શુદ્ધ કરાય. લહિઓ લખે, પ્રૂફરીડરો અશુદ્ધિ શોધે અને લહિઓ તેને શુદ્ધ કરે. હવે હું મારી વાત કરું - તે પછીનું બીજું પ્રૂફરીડિંગ મારે માથે આવે. પ્રૂફરીડરની નજર છટકીને ક્યાંક એકલી અટૂલી ભટકતી ભૂલ કે ભૂલોને કે સંપાદકની સંપાદનપ્રક્રિયામાંથી કે તેના મૂળ આધાર પ્રાચીન હસ્તપ્રતમાં લહિયાની ક્ષતિ વગેરેને યથામતિ શોધીને ગ્રંથ શુદ્ધ કરવા. આમાં મારી આત્મશ્લાઘા કદાચ થશે - પણ આ પ્રક્રિયામાં સંસ્કૃત/પ્રાકૃત/અપભ્રંશ અને મધ્યકાલીન ભાષાનો પરિણત અનુભવ, સંપાદનનો અનુભવ વગેરેની સજ્જતા જોઈએ. મારી નમ્ર વિનંતી છે કે જે સંસ્થાઓ હસ્તપ્રતો લખાવે છે, તેમાં આવી પ્રક્રિયા અમલમાં ન હોય તો અર્થ(ધન)વ્યયની સામે જોયા વિના ‘અર્થસમૃદ્ધિ’થી ગ્રંથોને સમૃદ્ધ કરવા.

ગ્રંથલેખનમાં નડતી એક વાત. જે સંપાદનોમાં અનેક પ્રાચીન ભંડારોની જૂની-જૂની હસ્તપ્રતો મેળવીને ટીકા વગેરેને સાથે રાખીને જે ગ્રંથોનું મુદ્રણ થયું હોય છે, ત્યાં સંપાદકો પાઠાંતરો આપે છે. અન્ય ગ્રંથોની તુલના કરે છે. મૂળ ગ્રંથમાં અલગ-અલગ પાઠ મળતા હોય ત્યાં ટીકાનુસારી પાઠ મૂળ સ્થાનમાં રાખે છે અને બાકીના પાઠો ટિપ્પણમાં નોંધે વિભાગ-૩ સુરક્ષા અને માર્ગદર્શન

છે. સ્વીકૃતપાઠની સત્યતા માટે તેટલો ટીકાનો અંશ આપે છે. આટલી બધી મહેનત-મથામણ પછી તે તે ગ્રંથોનું મુદ્રણ કરે છે. આવા ગ્રંથો ઉપરથી જ્યારે અત્યારે સંસ્થાઓ જે હસ્તપ્રતો લખાવે છે, તે કાં તો પાઠાંતરો લખાવતી નથી કે લલિયો પત્રનાં ક્રમાંક મુજબ મૂળ અને પાઠાંતર/ટીપ્પણો લખે છે. એટલે બે નુકશાન થાય છે. (૧) પ્રજ્ઞાશીલ સંપાદકોની મહેનત એળે જાય છે. આપણે તે ગ્રંથની વિવિધ સમયની પ્રતોના વિવિધ પાઠો - જે સૌથી વધુ શ્રેષ્ઠ પણ હોઈ શકે તેનાથી વંચિત રહી જઈએ છીએ અને આપણે એવી જહેમત કરીને પ્રતો મેળવી શકીએ કે પાઠોને મેળવી શકીએ એવી શક્યતા ઓછી છે અથવા નથી. અને (૨) બીજું નુકશાન તો ભયંકર છે. કારણ કે મૂળ અને તેની ટીપ્પણ અલગ અલગ પત્રમાં લખાય - જેથી ભવિષ્યમાં પાઠભ્રમ ઉભા થાય. લગભગ ૧૨ વર્ષ પૂર્વ પૂજ્ય તીર્થભદ્રસૂરિજીનાં મહાત્માઓ અધ્યયન-અધ્યાપન-સંપાદનમાં સજ્જ થયા પછી હું તે કૃત્યથી નિવૃત્ત થયો તે જ વર્ષે ઈ.સ. ૨૦૦૮માં પૂ. તપોરત્નસૂરિજી (ત્યારે તપોરત્નવિજયજી) મહારાજ સાહેબે આજ્ઞા કરી કે ધર્મરક્ષા ટ્રસ્ટ - શ્રુતલેખનમાં જોડાઈ જાઓ. મેં પૂજ્યશ્રી પાસેથી જાણ્યું કે મારે ધર્મરક્ષા ટ્રસ્ટ શ્રુતલેખનમાં કેવી શ્રુતસેવા આપવાની છે. ત્યારે પૂજ્યશ્રીએ જણાવ્યું - ‘લેખનયોગ્ય ગ્રંથો મેળવવા અને લેખનની છેલ્લી શુદ્ધિ કરવાની’. આ બે બાબતમાં ગ્રંથશુદ્ધિ, ભાષાશુદ્ધિ, વિષયશુદ્ધિ વગેરે બધી બાબતો ગર્ભિત હતી. મારે માટે ‘મિષ્ટં વૈદ્યોપદિષ્ટમ્’ હતું. થોડા સમય પછી દશવૈકાલિકસૂત્ર મૂળનું છેલ્લી શુદ્ધિનું-ફાઈનલ પ્રૂફરીડિંગનું કામ શરૂ કર્યું. પ્રથમ ગાથામાં જ ‘ઝક્કઢ’ અને ‘ઝક્કઢ’ બે પાઠોમાં બે પત્રોનું અંતર હતું. આ બાબતે પૂજ્યશ્રીનું ધ્યાન દોર્યું. આ પાઠોમાં ભિન્ન પત્રની ભૂલે પાઠભેદમાં ભ્રમની ક્ષતિ ઊભી કરી છે, જે ભાવિ માટે ભયાનક છે. પૂજ્યશ્રી સાથે ચર્ચા થઈ. પ્રથમ તો એમ વિચાર કર્યો કે પાઠભેદ ન લખવાં, પરંતુ પૂજ્યશ્રી આ વાતે સંમત ન થયા અને મને જ આજ્ઞા કરી કે એવી વ્યવસ્થા ઊભી કરો કે લલિઆઓ પાઠો અને પાઠભેદોમાં પત્રભેદની ભૂલ ન કરે. મેં પૂજ્યશ્રીને જણાવ્યું ‘જે શબ્દમાં/પાઠમાં સંપાદકે ટીપ્પણ/પાઠભેદ આપેલ હોય તેને આપણે એ જ શબ્દ પાઠ પછી કાઉંસમાં લખાવીએ.’ પણ પૂજ્યશ્રીએ કહ્યું એમાં લલિયાઓની ક્ષમતા નથી. માટે તમારે એ પ્રમાણે પદ્ધતિ અપનાવીને લખાવવું. એ રીતે આ સંસ્થામાં મેં સૌ પ્રથમ આચારાંગસૂત્ર મૂળ તૈયાર કર્યું. જેની હસ્તલિખિત પ્રત જોઈને અન્ય સંસ્થાનાં અધિકારીએ ઝેરોક્ષની માંગણી કરી હતી. મેં વાત સમજાવી પદ્ધતિ દર્શાવી. પછી આ પદ્ધતિ તે સંસ્થાએ સ્વીકારી કે નહીં એ મને ખબર નથી.

જો કે આ પદ્ધતિ નવીન નથી. આ વાત મને પૂજ્ય લક્ષ્મણભાઈએ જણાવેલી. સૌપ્રથમ એક જ હસ્તપ્રતમાં પ્રથમ મૂળ લખાય, પછી તરત જ નિર્ચુક્તિ-ભાષ્ય-ચૂર્ણ વગેરે ક્રમશઃ લખાય. પછી સમય જતા મૂળ ગ્રંથનાં મોટા-મોટા વિભાગો - અધ્યયનો - ઉદ્દેશકો વગેરે લખાયા પછી તે જ અધ્યયન વગેરેની નિર્ચુક્તિ વગેરે લખાય. અત્યારે એ પ્રચલિત રીતે મુદ્રણ થાય છે. કદાચ લખાય છે પણ અમે એમાં ઊંડાં ઊતર્યા. મહાવીર જૈન વિદ્યાલય વગેરેનાં સંપાદનોમાં સૂત્રનાં સળંગ ક્રમ અપાય અને સૂત્રમાં પદાર્થોને અલગ અલગ સમજાવવા અવાન્તર નંબર અપાય. આવી પદ્ધતિ મેં બીજા ગ્રંથોમાં લેખન માટે અપનાવી.

હવે વાત આવી મૂળ અંગ કે ઉપાંગો સટીક લખાવવા. અહીં તો કેટલાક સંપાદનોમાં એક જ સૂત્ર સાત કે આઠ પાનાનું સળંગ મુદ્રિત થયું હોય અને તેની ટીકા પણ પછીથી સળંગ મુદ્રિત થઈ હોય. એટલે અધ્યયન/અધ્યાપન વખતે સૂત્રનો કયો અંશ અને તેની ટીકાનો કયો અંશ ક્યાં છે ? કેટલામા પત્ર ઉપર છે ? આ મથામણ હતી. અમે ટીકામાં પદાર્થો જે રીતે ખંડશઃ વિભાગશઃ રજૂ થયા હોય તે રીતે સૂત્રપાઠનાં વિભાગો કર્યા અને ક્રમાંક આપ્યા. સૂત્ર-૧, સૂત્રટીકા ૧, સૂત્ર ૧/૧ વગેરે. આવી તૈયારી કરવામાં સૂત્ર અને અર્થના નિર્ણયમાં ઘણી જ સ્પષ્ટતા સરળતા થાય છે તે જાત અનુભવ છે. હાલ પૂ. આ. શ્રી તપોરત્નસૂરિજી મ. સા. તથા તેમના મહાત્માઓ પણ આ પદ્ધતિએ આગમગ્રંથો તૈયાર કરે છે.

આટલી દીર્ઘ વાત થઈ ગ્રંથલેખન પદ્ધતિ-જે ધર્મરક્ષા ટ્રસ્ટમાં શરૂ કરાવી તેની. હવે ગ્રંથ લખાય પછી તેને રેપર કરવા, બે બાજુ પૂંઠા રાખવા, ખાદીનાં કપડાંનું બંધન કરવું, ઉપર કેટલોગ સ્લીપ બાંધવી, સીસમની પેટીઓમાં રાખવા,

પેટીઓ ઉપર કાર્વીંગ-કોતરણી કરાવવી, સુવર્ણાક્ષરે ગ્રંથ લખાયેલ હોય તો લખાયા પછી ઓપણીથી ઓપ આપવો અર્થાત્ અકીકનો નાનો પથર સોનાનાં અક્ષરો ઉપર ઘસવો, જેથી અક્ષર ચમકે, રેશમ કાપડનું બંધન કરવું. આવું ઘણું બધું ગ્રંથની સુરક્ષા અને શોભા માટે કરાય. આ. બધામાં અનુભવી પૂ. મુનિરાજશ્રી રાજરત્નવિજયજી મ.સા.નો ‘નેત્રપાત’ સાક્ષાત્ અનુભવ્યો છે.

નવા લખાતા ગ્રંથોમાં આવી સજ્જતા રાખવી - જેથી વીરપ્રભુરૂપ હિમાચલથી નીકળેલી શ્રુતગંગા ગણધરકુંડમાંથી વહેતી વહેતી પૂર્વાચાર્યોની પ્રણાલિકાએ અહીં સુધી આવી છે એમાં જ્ઞાનરૂપ સ્નાન કરી આપણે કર્મ ખપાવીએ. શ્રુતની આવી અદ્ભુત સેવામાં સંલગ્ન પ્રાચીન/અર્વાચીન મહાપુરુષોનાં આવા પરિશ્રમનું એક સંપૂર્ણ સાંકળીયું કરવા શ્રમશીલ થયેલ શ્રમણવર્ય શ્રી હિતાર્થરત્નવિજયજી મ.સા.ને વિજ્ઞપ્તિ કે ‘વિ-જ્ઞપ્તિના આ મહાયોગમાં મારી એક આહૂતિનો સ્વીકાર કરશો.’ અને જો બીજા ‘અભિનવ હસ્તપ્રત’નાં ભંડારો અમારી આ ગ્રંથલેખન શૈલી સ્વીકારે કે તેમાં સૂચન કે ક્ષતિનિર્દેશ કરે તો હું ઘણો ઉપકૃત થઈશ.

ચિત્ર, શિલ્પ, પુરાતન અવશેષો અને જૂની-પ્રાચીન હસ્તપ્રતોને આપણી પ્રાચીન અને ભવ્ય સંસ્કૃતિના પુરાવાઓ માટેની મહત્વની સામગ્રી ગણાવી શકાય. આમાંથી મારો સંપર્ક માત્ર પ્રાચીન હસ્તપ્રતો પૂરતો જ મર્યાદિત હોઈ, હું અહીં એ વિશેની જ જતન-સંરક્ષણ તથા આપણે ત્યાંની એની પદ્ધતિની ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિગતો પ્રસ્તુત કરીશ.

મારા આ વિષયના નિબંધમાં ખાસ કરીને ગુજરાત અને એમાંય મોટે ભાગે તો સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છ સંદર્ભે જ મારી વિગતો રજૂ કરીશ. કેટલાક મહત્વના હસ્તપ્રતભંડારોની મેં મારા સંશોધનકાર્ય માટે લીધેલી મુલાકાતો નિમિત્તે મને સૂઝેલી બાબતો પરત્વે ધ્યાન દોરવાનો મારો આશય છે. કોઈ હસ્તપ્રતભંડારની, એના તંત્રની કે વ્યક્તિની ટીકા કે પ્રશસ્તિ કરવાનો મારો હેતુ નથી; પણ આ ક્ષેત્રે કેવી કેવી કામગીરીની આવશ્યકતા છે અને એ સંદર્ભે કેવી પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવાનો રહે છે, એ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરવાનો ઉપક્રમ છે.

(૧)

ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છની સંસ્કૃતિ અત્યંત પ્રાચીન છે. આ ઐતિહાસિક સત્ય તો સર્વવિદિત છે. સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો એક લાંબો સાહિત્યિક-સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ છે, આ વિષયક અનેક ગ્રંથો પણ રચાયા છે.

ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ઈ.સ. ૧૧૫૦થી અસ્તિત્વમાં આવ્યું એમ ગણી શકાય. આમાં વજ્રસેનસૂરિની રચના ઈ.સ. ૧૧૬૮ અને શાલિભદ્રસૂરિની રચના ઈ.સ. ૧૧૮૪ની સમયનિર્દેશવાળી હસ્તપ્રતો ઉપલબ્ધ છે. ત્યારથી માંડીને ઈ.સ. ૧૮૫૦ સુધીના મધ્યકાલીન સમયગાળાની દાયકા-દાયકાના સમયનિર્દેશવાળી હસ્તપ્રતો ઉપલબ્ધ છે. ભારતીય આર્યભાષાઓમાં આટલો એટલે કે સાતસો વર્ષ લાંબો ઇતિહાસ અને એની શ્રદ્ધેય સામગ્રી હસ્તપ્રતોરૂપે ઉપલબ્ધ છે, એ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યની આગવી વિશિષ્ટતા છે.

(૨)

આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રાચીન કાળમાં સૌ પ્રથમ આપણા વિચારોની શાબ્દિક-ભાષિક-લિખિત અભિવ્યક્તિ પથરની શિલા, ત્યારબાદ ધાતુઓની તક્તીઓમાં, ત્યારપછી તાડપત્રો, ભોજપત્રોમાં અને ત્યારપછી કાગળની હસ્તપ્રતોમાં થયેલી. સદ્ભાગ્યે ગુજરાતમાં ઉપર્યુક્ત પાંચેય પ્રકારની સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે; પરંતુ મધ્યકાલીન સાહિત્યિક સામગ્રીને જાળવતી પ્રાચીન હસ્તપ્રતોની સુરક્ષા માટેની પાયાની અને પ્રાથમિક કહી શકાય એવી ખરી-પૂરી માહિતી ઉપરાંત ચોક્કસાઈ તથા ચીવટ હસ્તપ્રત ધરાવનાર સંગ્રાહક, સંસ્થા કે વ્યક્તિ પાસે નથી હોતી. એમાં જળનાયેલ ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય, સામાજિક, સાહિત્યિક અને ભાષા-વ્યાકરણ સંબંધિત વિગતો કેટલી બધી ખપની છે, એનો તેમને અંદાજ પણ નથી હોતો. પરિણામે એ પ્રાચીન હસ્તપ્રતોને માત્ર રાખી મૂકવામાં આવે છે, યોગ્ય સમયની માવજત અને પદ્ધતિસરની જાળવણીની પ્રક્રિયાથી એ વંચિત રહે છે. પોટલામાં-પટારામાં બિલકુલ અવ્યવસ્થિત રીતે પડી રહેલી હજારો સંખ્યાની હસ્તપ્રતોને જાળવવા માટે કંઈક કડક રૂપની કાયદાકીય જોગવાઈ કરવી જોઈએ અને એનો વિનિયોગ થાય એ માટેના શ્રેણીબદ્ધ કાર્યક્રમોનું આયોજન થવું જોઈએ.

હસ્તપ્રત વિદ્યા આપણે ત્યાં ખરા અર્થમાં વિકસી નથી અને જરૂરી સ્થળોએ એની ખરી સમજ પણ પહોંચી નથી. એક વિષય તરીકેનો પ્રાથમિક પરિચય કે એમાંની લિપિનો પરિચય મળી રહે એ માટે બહુ જ ઓછી શ્રદ્ધેય સામગ્રી પ્રકાશિત થઈ છે.

(૩)

મહાન ઐતિહાસિક ચરિત્ર વસ્તુપાળના સમયની અને તેમના હાથે લખાયેલી તાડપત્રની હસ્તપ્રતો ગુજરાતના પ્રાચીન નગર ખંભાતમાં સચવાયેલી છે. હેમચંદ્રાચાર્યના સમયની પ્રતો તથા અવશેષો પણ અહીં છે. અહીં ખંભાતમાં હસ્તપ્રત ભંડારોમાં આ હસ્તપ્રતોને સુતરાઉ લાલ કાપડમાં વીંટીને લાકડાની પેટીઓમાં રાખીને એ પેટીઓને લોખંડના કબાટમાં રાખવામાં આવે છે. મોટા ભાગની હસ્તપ્રતો સારી હાલતમાં છે. થોડા સમય પૂર્વે અમદાવાદની લાલભાઈ દલપતભાઈ પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરે આ બધી જ તાડપત્રની હસ્તપ્રતોનું અને કેટલીક સચિત્ર હસ્તપ્રતોનું માઈક્રોફિલ્મિંગ કાર્ય પણ કર્યું. પાટણમાં આગથી પણ સુરક્ષિત રહે એ પ્રકારની ફાયરપ્રૂફ ચેમ્બરમાં મહત્વની હસ્તપ્રતોને જાળવવામાં આવે છે. સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ અને અમારે ત્યાં રાજકોટમાં પણ જૂની પદ્ધતિએ જ પ્રાચીન હસ્તપ્રતોની જાળવણી થાય છે. ક્યાંક માત્ર રેશમી કપડામાં અથવા સુતરાઉ લાલ કપડામાં કે પ્લાસ્ટિકની કોથળીમાં વીંટીને સ્ટીલના કબાટમાં જ જાળવવામાં આવે છે.

તાજેતરમાં જ ‘નેશનલ આર્કાઇવ્સ ઓફ ઇન્ડિયા, ન્યૂ દિલ્હી’ના અનુદાનથી અમે ખાસ પ્રકારની હવા કે ધૂળ પણ ન પ્રવેશે એવી રચનાવાળી હસ્તપ્રતોને અનુરૂપ - અનુકૂળ કદની શુદ્ધ સાગના લાકડાની પેટીઓ કરાવી છે. એમાં ડામરની અને પેરાડાઈક્લોરોબેન્ઝાઈનની ગોળીઓ રાખીને હસ્તપ્રતોને જાળવવામાં આવે છે. આ પેટીઓ ૨૧ ગેજના ખાસ ઉષ્ણતામાનથી તાપમાન આપીને કલર કરાવેલાં કબાટમાં રાખવામાં આવે છે. આ કારણે ગરમી કે ભેજની વિકૃત અસર પ્રાચીન હસ્તપ્રતો ઉપર પડતી નથી અને આપણો પ્રાચીન વારસો એના મૂળરૂપે જાળવાઈ રહે છે.

૩:૧ : તાડપત્રની, ભોજપત્રની અને કાગળની હસ્તપ્રતો એમ અલગ-અલગ પ્રકારની હસ્તપ્રતોની બનાવટ જ જુદા પ્રકારની હોઈ એની જાળવણીના ઉપચારો પણ અલગ-અલગ હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેમ છતાં આમાં પણ કેટલુંક તો સર્વસામાન્ય હોવાનું જ અને તે એ કે કંઈ જ ખરાબ ન થાય એ માટેની અટકાવવાની ક્રિયા. જો ખરાબ થયું, તો એ ખરાબીને દૂર કરવાની તથા વધુ ખરાબી ન થાય એ ક્રિયા. ઉપરાંત ખરાબ થયેલ હસ્તપ્રતને પુનઃ એનું મૂળસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય એ માટેની ક્રિયા. આમ ત્રણેક પ્રકારની ઉપચારક્રિયાઓની આવશ્યકતા તો કોઈપણ પ્રકારની હસ્તપ્રતો માટે રહે જ. એટલે એમાંથી આ ક્ષેત્રમાં પડેલા સૌ કોઈ પરિચિત થાય એ માટેની જે તે પ્રાદેશિક ભાષામાં માહિતી આપતું સાહિત્ય અને સાધન-સામગ્રી ઉપલબ્ધ હોવાં જોઈએ.

આ ઉપરાંત પણ તાડપત્ર, ભોજપત્ર, કે કાગળની હસ્તપ્રતોને ગરમી, ભેજ, સૂર્યપ્રકાશ, થાયઝેન્યુરા (Thysanura), આઈસોપ્ટેરા (Isoptera), કોલીઓપ્ટેરા (Coleoptera), ઓર્થોપ્ટેરા (Orthoptera) અને કોરોડેન્શ્યા (Corrodentia) પ્રકારની જીવાતો તથા ફૂગથી રક્ષણ મળી રહે એ માટે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિના ઉપચારોનું સાહિત્ય પણ અનિવાર્ય છે.

(૪)

પ્રાચીન હસ્તપ્રતોમાં રહેલી સામગ્રી માનવસંસ્કૃતિના બહુમૂલ્ય વારસાનું સંગમતીર્થ છે. એની ખરી જાળવણી એ આપણી નૈતિક ફરજ છે. જૈન ધર્મમાં તો હસ્તપ્રતોનું લેખન અને એની જાળવણી એ ધર્મકાર્ય, પુણ્યકાર્યનો જ એક ભાગ ગણાતું. એ પરંપરાને પરિણામે તેઓ દ્વારા વધુ ને વધુ સુરક્ષિતરૂપે હસ્તપ્રતો જાળવાઈ છે. આ કારણે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જૈનસર્જકોનું પ્રમાણ પણ સારું એવું છે, જ્યારે અન્ય જૈનેતર સર્જકો વિષયક બહુ જ ઓછો અને આછો અંદાજ મળે છે.

૪:૧ : પ્રાચીન હસ્તપ્રતોને થયેલું નુકસાન કોઈ જ રીતે પૂરી શકાય એવું હોતું નથી. એટલે એનું જતન કરવાની પદ્ધતિ જાણવી એ એક અનિવાર્ય બાબત છે. નુકસાન પામતી હસ્તપ્રતોને સમુચિત રીતે સંરક્ષવાની (Conservation), ઉપરાંત યોગ્ય રીતે જાળવણી કરવાની (Preservation) તથા એના પુનરુદ્ધારની (Restoration) પણ આવશ્યકતા

છે. મારી દૃષ્ટિએ ખરું અને પૂરું કાર્ય કોન્ઝર્વેશન ઉપરાંત આ બે મુદ્દાથી થયું ગણાય. આમાં સૌ પ્રથમ પ્રિઝર્વેશન, પછી કોન્ઝર્વેશન અને ત્યાર બાદ રીસ્ટોરેશન એમ ક્રમ હોવો જોઈએ. આપણે આ ત્રણેય મુદ્દાઓને ટૂંકમાં સમજાએ.

૪:૧:૧ પ્રિઝર્વેશન : કોઈપણ વસ્તુ નાશવંત છે; પરંતુ એની યોગ્ય રીતે જાળવણી કરવામાં આવે તો એ લાંબો સમય ટકી રહે. કુદરતી-પ્રાકૃતિક સડાથી અને જીવાતોથી બચે એ રીતે હસ્તપ્રતોની જાળવણીની ક્રિયા તે પ્રિઝર્વેશન.

૪:૧:૨ કોન્ઝર્વેશન : યોગ્ય રીતે પ્રિઝર્વેશન હોય છતાં અકસ્માતે કરીને કે પ્રકૃતિગત રીતે હસ્તપ્રતનું મૂળરૂપ નષ્ટ પામતું હોય તો એને અટકાવવા, જાળવવા અને સંરક્ષણ માટે સૂઝપૂર્વકના રાસાયણિક ઉપચારોથી મૂળરૂપ ટકી રહે અથવા એ પ્રક્રિયા અટકે એ માટેની ક્રિયા તે કોન્ઝર્વેશન.

૪:૧:૩ રીસ્ટોરેશન : પૂરો વિવેક જાળવીને, હસ્તપ્રતોમાંથી નષ્ટ થયેલી ખૂટતી કડીઓ જોડી આપવાની, ઝાંખા પડી ગયેલા રંગોની મૂળ વિગતો મૂકવાની અથવા તો નાશ પામી રહેલી મૂળ ચિત્રોની પ્રતિકૃતિ-રેખાંકનો-દોરીને રાખવાની ક્રિયા તે પુનરુદ્ધારની કામગીરી. આ ક્રિયામાં એક બીજી બાબત પણ સમાવિષ્ટ છે અને તે છે પૂરા શાસ્ત્રીય અભિગમથી પ્રાપ્ત હસ્તપ્રતોમાંથી યોગ્ય પાઠપસંદગી કરીને એને સંપાદિત કરીને મૂલ્યાંકન અને અર્થો સાથે અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત કરીને પ્રકાશન કરવું. આ પણ રીસ્ટોરેશન ક્રિયાનો જ એક ભાગ છે.

આવી વિવિધ રૂપની ક્રિયાથી જ આપણે આપણી બહુ મૂલ્યવાન પ્રાચીન સંસ્કૃતિના પુરાવારૂપ સામગ્રીનું જતન કરી શકીશું.

(૫)

આ અત્યંત મહત્વના ક્ષેત્રમાં તજજ્ઞો ખૂબ જ ઓછા છે. આમાં રસ લેનારા અને અનુસરનારા પણ ઓછા મળી રહે; તોપણ કેટલીક મહત્વની અને આ ક્ષેત્રને પ્રેરક-પોષક પ્રવૃત્તિઓ આરંભવી જોઈએ કે જેથી આ ક્ષેત્રનું એક વાતાવરણ બંધાશે.

- ૫:૧** પ્રદેશ કક્ષાની, ઝોન કક્ષાની અને રાષ્ટ્ર કક્ષાની સમિતિઓની રચના કરવી જોઈએ.
- ૫:૨** સતત પ્રજા સમક્ષ જુદાજુદા સમાચારમાધ્યમો દ્વારા આ ક્ષેત્રની વિગતો પ્રસ્તુત કરતાં રહીને લોકરુચિને ઘડવાના-કેળવવાના કાર્યક્રમોનું આયોજન થવું જોઈએ.
- ૫:૩** કળા, શિલ્પ, સાહિત્ય તથા અન્ય માનવવિદ્યાઓ વિષયક પાયાની અને મહત્વની એવી અપ્રકાશિત રચનાઓ હસ્તપ્રતોમાંથી સંપાદિત થઈને પ્રસ્તુત થતી રહે એ માટે આયોજન ગોઠવવું જોઈએ અને જે તે ક્ષેત્રના તદ્વિદોની યાદી બનાવવી જોઈએ.
- ૫:૪** હસ્તપ્રત સંશોધન-સંપાદન તરફ અભ્યાસીઓ વળે એ માટે ઉત્તેજનરૂપ સહાય-સુવિધા અને ગ્રાન્ટ ફાળવવી જોઈએ.
- ૫:૫** ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ આર્કિઓલોજી, પીએચ.ડી. અને એમ.ફિલ. માટે ફેલોશિપ આપે છે એવી યુનિવર્સિટી, કૉલેજ ટીચર્સ કે પોસ્ટડૉક્ટરલ રિસર્ચ વર્ક માટે ફેલોશિપ આપવાની યોજના કરવી જોઈએ.
- ૫:૬** આ પ્રકારના સંપાદન-સંશોધનના પ્રકાશન માટે ગ્રાન્ટ્સ આપવાનું આયોજન કરવું જોઈએ.
- ૫:૭** ક્રમ ૩, ૪, ૫ અને ૬ માટે ભારત સરકારના હ્યુમન રિસોર્સ ડેવલપમેન્ટ અને નેશનલ આર્કાઈવ્ઝ ડિપાર્ટમેન્ટ્સ તરફથી મદદ માટેનું આયોજન છે; પણ એનું માળખું એવું છે કે એમાં ખરેખર રસ ધરાવતી કેટલીક વ્યક્તિ ગોઠવાઈ નથી શકતી. એટલે એમાં વ્યવહારુ દિશામાં આયોજન થવું જોઈએ.
- ૫:૮** જે-તે પ્રદેશની પ્રાચીન લિપિના અભ્યાસને કળા, શિલ્પ કે સાહિત્ય એમ ક્યાંય અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન નથી,

એ પરિસ્થિતિમાં પ્રાચીન લિપિની તાલીમ-જ્ઞાન માટેના સર્ટિફિકેટ અથવા તો ડિપ્લોમા કોર્સનું આયોજન કરવું જોઈએ. એના ખર્ચ માટેની જોગવાઈ કરવી જોઈએ.

આ બધી બાબતોનો આપણાં પ્રાચીન સંસ્કારધનની સામગ્રીરૂપ હસ્તપ્રતોના જતનમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ. અન્યથા માત્ર સ્થૂળરૂપનું જતન-જાળવણી ગણાશે. જતનની વૈચારિક ભૂમિકામાં તથા એના અભ્યાસ તરફ વાળવાના ઉપર્યુક્ત મુદ્દાઓને પણ જો સૂક્ષ્મ રીતની ઉપર્યુક્ત ત્રણેય બાબતોની સાથે ભેળવવામાં નહીં આવે તો માત્ર એક કર્મકાંડરૂપનું સ્થૂળ જતન ગણાશે. પ્રાચીન હસ્તપ્રતોના જતનની આ પ્રિઝર્વેશન, કોન્ઝર્વેશન અને રીસ્ટોરેશન અને સ્ટડી એવી ચતુર્વિધરૂપની પ્રક્રિયા મારી દૃષ્ટિએ પૂર્ણરૂપની પ્રક્રિયા છે.

હસ્તપ્રત જાળવણીનું એક શાસ્ત્ર છે. એક વિદ્યાશાખાની કોટિએ સ્થાન પામી શકે એવો આ વિષય છે. ખાસ કરીને હસ્તપ્રત જાળવણી સંદર્ભે જૈન સંપ્રદાયનું આગવું સ્થાન છે.

(દ)

પ્રાચીન હસ્તપ્રતોની જાળવણીની જૈનોની આગવી યોજના પદ્ધતિને કારણે આજે વિશેષ માત્રામાં ગુજરાતી મધ્યકાલીન સાહિત્ય હસ્તપ્રતોરૂપે ઉપલબ્ધ છે. એના જતન અને સંરક્ષણની યોજનાને કારણે બહુમૂલ્ય જ્ઞાનવારસો અકબંધ રીતે જાળવાઈ રહ્યો છે. ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક મુદ્દાની દસ્તાવેજી સામગ્રીરૂપ આ હસ્તપ્રત ભંડારોથી બધા સુપરિચિત નથી.

જૈનોએ પ્રાચીન હસ્તપ્રતોની જાળવણી કરી એમાં પાર વગરની જૈનેતર કૃતિઓ પણ છે. જૈન ગુર્જર કવિઓની સંવર્ધિત આવૃત્તિના દશ ખંડો એનું ઉજ્જવળ ઉદાહરણ છે. આ હસ્તપ્રત ભંડારોમાં છેલ્લાં સાતસો-આઠસો વર્ષની ભાષાકીય સામગ્રી સંગ્રહીત છે. એનું કથાની દૃષ્ટિએ, સાહિત્ય દૃષ્ટિએ મૂલ્ય હોય એ સ્વાભાવિક છે; પણ એમાં ગુજરાતી ભાષાનાં ઐતિહાસિક વ્યાકરણનાં ખરાં ઉદાહરણો પણ છે. માત્ર પદ્યકૃતિઓ જ નહીં, બાલાવબોધ રચનાઓ અને અન્ય ગદ્ય કે ગદ્ય-પદ્ય ચિત્રકૃતિઓને આધારે ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની ભૂમિકાનું ખરું ચિત્ર પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. ભારતના બહુ ઓછા પ્રાંતો પાસે આવી સાંસ્કૃતિક સામગ્રીરૂપ વિપુલ હસ્તપ્રતોનો ખજાનો છે. આપણી પાસે છે એનું કારણ જૈનોની હસ્તપ્રતોને જાળવવાની સંસ્કારપ્રણાલીની ભાવના છે.

આ જૈન હસ્તપ્રત ભંડારોમાંથી પાટણ, ખંભાત અને અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર વિષયક પરિચયાત્મક વિગતો અત્રે પ્રસ્તુત કરવાનો ઉપક્રમ છે.

દ:૧ પાટણનું શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર

જૈનધર્મના મહારાજસાહેબોની વિચક્ષણ બુદ્ધિપ્રતિભા અને સાહિત્યિક સૂઝબૂઝનું એક ઉજ્જવળ ઉદાહરણ એટલે આજનું પાટણનું શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર.

પાટણ પાસે મધ્યકાલીન સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો એક ભવ્ય ઇતિહાસ છે. આ ઇતિહાસની દસ્તાવેજી સામગ્રીરૂપ કંઈ કેટલીયે હસ્તપ્રતો, પાટણના જુદાજુદા પાડામાં (વિસ્તારમાં) ૨૮ જેટલા નાના-નાના હસ્તપ્રત ભંડારોમાં સંગ્રહીત હતી. આ ભંડારોનો વહીવટ જે-તે વિસ્તારના જૈન ભાઈઓ હસ્તક રહેતો. આ બધી સામગ્રીથી આકર્ષાઈને ઈ.સ. ૧૮૫૦માં ઍલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્બ્સ, ૧૮૭૩માં બુહ્લર સાહેબ, ૧૮૮૦માં પ્રોફે. એ.વી.કાથવટે, એ પછી પિટર્સન અને મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી વગેરે જેવા અનેક સંશોધકો પાટણના આ જુદા-જુદા ભંડારોની હસ્તપ્રતોના અભ્યાસાર્થે-અવલોકનાર્થે પધારેલા; પરંતુ એ સમયે જૈન સમાજના સંગઠન અને સંકલનના અભાવે પ્રાચ્યવિદ્યાનો ઊંડો અભ્યાસ કરવા તત્પર વિદ્વાનોને વ્યવસ્થાપકોની અનુપસ્થિતિને કારણે કે અન્ય રોકાણોને કારણે બહુ સહકાર સાંપડતો ન હતો. વિદ્વાનોને પડતી આ મુશ્કેલીનો કંઈક અંશે ખ્યાલ આવ્યો હોય કે પછી પોતાની આંતરિક સૂઝથી એ સમયે પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજી અને એમના શિષ્ય શ્રી ચતુરવિજયજી, શ્રી પુણ્યવિજયજી અને શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીએ

સંઘની જ માલિકીનું એક જ્ઞાનતીર્થ સ્થપાય અને ત્યાં જ આ તમામ પ્રાચીન હસ્તપ્રતો સુવ્યવસ્થિત રીતે સંગ્રહાય, એનાં વિગતપૂર્ણ સૂચિપત્રો પ્રકાશિત થાય તથા સંશોધન-સંપાદન માટેની એક યોજના ગતિશીલ બને, એવો સદ્વિચાર પ્રસ્તુત કર્યો અને એના પ્રતિઘોષરૂપે વ્યાપકરૂપે જૈનસમુદાયનો બહુ મોટો સહકાર પણ સાંપડ્યો. સારી એવી જમીન પણ ઉચિત સ્થળે પ્રાપ્ત થઈ તથા શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈના ભત્રીજા શ્રેષ્ઠી શ્રી હેમચંદ્રભાઈ મોહનલાલે ખાસ અંગત રસ લઈને અનુદાન આપી - અપાવરાવીને એક ભવ્ય એવા જ્ઞાનતીર્થના ભવનના નિર્માણનો આરંભ કરેલો.

મહારાજ સાહેબોનો સદ્વિચાર અને પાટણના જૈન સમાજના વ્યાપક - રૂપના સહકારના સુફળરૂપ વિદ્યાધામ તે આજનું અનેક દેશી-પરદેશી સંશોધકોનું આકર્ષણ કેન્દ્ર ‘શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર’. આધુનિક ઢબની તમામ સુવિધાઓથી સંપન્ન અને ફાયરપ્રૂફ એવા આ ભવનના ભવ્ય, આકર્ષક શૈલીના બાંધકામથી પાટણની પવિત્ર એવી શોભામાં અભિવૃદ્ધિ પણ એટલી જ થઈ છે. પાટણનું આ એક ઉત્તમ એવું દર્શનીય સ્થળ છે, જે આપણા મહાન વારસાની પ્રતીતિ કરાવતી ૨૦,૦૦૦ જેટલી માતબર કહી શકાય એવી હસ્તપ્રતોને સુવ્યવસ્થિત રૂપે સાચવી રહ્યું છે - કહો કે, આપણી સંસ્કૃતિ-સાહિત્ય-સમૃદ્ધિનું આ એક સુરક્ષાધામ છે.

તા. ૦૭-૦૪-૧૯૩૮ ને શુક્રવારના એ શુભ દિવસે ગુજરાતી સાહિત્યના સુખ્યાત સર્જક શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના વરદ્ હસ્તે આ જ્ઞાનોપાસનાના ભવનનો ઉદ્ઘાટન વિધિ યોજાયેલો. મહારાજ સાહેબોની દરમિયાનગીરીથી પાટણના જુદાજુદા વિસ્તારની તમામ હસ્તપ્રતો તથા કચ્છ અને પંજાબમાંથી પણ એકત્ર કરાયેલી હસ્તપ્રતો એક જ સ્થળે સુરક્ષિતરૂપે આ ભવનમાં રાખીને એની અર્પણવિધિ પાટણના જૈન શ્રીસંઘને થઈ.

આપણું સદ્ભાગ્ય કે મધ્યકાલીન સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસી મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ આ સંસ્થામાં કિશોરવયથી જ સંશોધન-સંપાદનની કામગીરીનો આરંભ કરેલો. અત્યારે લાલભાઈ દલપતભાઈ પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરમાં કાર્યરત અને હસ્તપ્રતવિદ્યાના નિષ્ણાત શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજક એ સમયે દશ વર્ષની વયે અહીં જ સતત મદદરૂપ થઈને આ વિદ્યામાં પારંગત થયેલા.

૨૦,૦૦૦ જેટલી બહુમૂલ્ય એવી હસ્તપ્રતોને સુરક્ષિતરૂપે જાળવતા આ ભંડારની ૧૪,૦૦૦ હસ્તપ્રતોની વિગતપૂર્ણ સૂચિનો પ્રથમ ભાગ મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી દ્વારા તૈયાર કરાવેલ, તે લાલભાઈ દલપતભાઈ પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ છે. હવે ૬૦૦૦ જેટલી પ્રતોની સૂચિ પ્રકાશિત થવાની બાકી છે. ઉપરાંત કેટલીક હસ્તપ્રતોની માઈક્રોફિલ્મ પણ લાલભાઈ દલપતભાઈ પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર અને જંબૂવિજયજી દ્વારા તૈયાર થઈ છે.

બૌદ્ધોના ‘પ્રમાણવાર્તિક’ ગ્રંથ પર અનેક કોમેન્ટ્રીઓ મળતી હતી. તિબેટિયન ભાષામાં પણ એના પરની વિસ્તૃત ટીકાઓ પ્રાપ્ત થતી હતી; પરંતુ એ સંસ્કૃત ગ્રંથની મૂળ પ્રત આ ભંડારમાં છે, જે ક્યાંય લભ્ય નથી. એવા આ અલભ્ય ગ્રંથની મૂળ પ્રત ઉપરાંત ‘ધર્મવિધિ પ્રકરણ’, ‘કુમારપાળચરિત્ર’, ‘કુવલયમાલા’ અને ૧૧મી, ૧૨મી તથા ૧૩મી સદી દરમિયાન લખાયેલ પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષાનાં કાવ્યો, નાટકો, અલંકારશાસ્ત્ર, છંદશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, વેદાન્ત, ન્યાય અને શિલ્પવિદ્યા વગેરે વિષયની અનેક હસ્તપ્રતો ભંડારની એક આગવી રિદ્ધિ છે. ઉપરાંત સંસ્કૃત, મરાઠી અને ગુજરાતી ભાષાની પણ અનેક કૃતિઓ અત્રે હોઈ, એના અભ્યાસ માટે દેશ-પરદેશના અનેક વિદ્વાનો આ સંસ્થાનો સંતોષપૂર્વક લાભ લઈ શકે છે. પ્રારંભમાં શ્રી કેશવલાલભાઈની સેવાઓ પ્રાપ્ત થતી. હવે અત્યંત નિષ્ઠાવાન યુવાન અધ્યાપક શ્રી અશોક સેવંતિલાલ શાહની માનદ્ સેવાઓ કોઈપણ અભ્યાસીને પ્રાપ્ત થાય છે, એ કારણે આજની પેઢીમાં આપણને ઊંડી શ્રદ્ધા પણ બેસે છે.

આ ઉપરાંત તાડપત્રીય હસ્તપ્રતોના મોટા જથ્થામાં જે ત્રણ ભંડારો સમગ્ર ભારતમાં છે, એમાંનો એક હસ્તપ્રત ભંડાર પાટણમાં છે, બીજો ખંભાતમાં છે અને ત્રીજો જેસલમેરમાં છે. પાટણના આ પ્રાચીન તાડપત્રીય હસ્તપ્રત ભંડારની ૪૧૩ જેટલી હસ્તપ્રતોની ખૂબ જ વિગતપૂર્ણ વિશદ સૂચિ જૈન સાહિત્યના એકનિષ્ઠ અભ્યાસી શ્રી લાલચંદ ભગવાનજી

ગાંધીએ તૈયાર કરેલી છે.

આ ઉપરાંત ‘ભોગીલાલ લહેરચંદ ગાંધી ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઈન્ડોલોજી’ની પણ પાટણ ખાતે સ્થાપના થયેલી. આ સંસ્થામાં પ્રાચ્ય વિદ્યાના સંશોધન અને સંપાદનના ઘનિષ્ટ અભ્યાસને પૂરો અવકાશ હતો; પણ હાલમાં એ સંસ્થા (પાટણ ખાતેથી) સમેટી લેવાઈ છે અને હાલ દિલ્હી નજીક એ કાર્યરત છે.

આ ઉપરાંત કેસરબાઈ જૈન જ્ઞાનમંદિર તથા સ્થાનકવાસી જૈન ઉપાશ્રય પણ પ્રાચ્ય વિદ્યાના સ્વાધ્યાય-સંશોધન કેન્દ્રો છે. ભાભાના પાડામાં પણ કાગળની અને તાડપત્રની હસ્તપ્રતો સચવાઈ છે.

પ્રાચીન હસ્તપ્રત ભંડારને ઉચિત પરિપ્રેક્ષ્યમાં રાખવાનું મહારાજ સાહેબનું ભવ્ય સ્વપ્ન સાકાર થયું અને પાટણ એક પ્રાચ્યવિદ્યા ઉપાસનાનું કેન્દ્ર બન્યું. આ પ્રકારની સુરક્ષા એ એક આદર્શ સ્થિતિ છે.

૬:૨ જૈન કલા, સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યનો સુંદર સમન્વય : ખંભાતના ભંડારો :

જૈન કલા, સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય એમ ત્રિવિધ ક્ષેત્રે ખંભાતનું એક આગવું કહી શકાય એવું પ્રદાન છે. આ એક ઐતિહાસિક અને પવિત્ર એવું સંસ્કારધામ છે.

જૈનોએ જૈનધર્મના આવાં જુદાંજુદાં સ્થાનોમાં ૮૪ મૂર્તિઓની સ્થાપના કરેલી, એમાં ખંભાતના સ્તંભતીર્થમાંની ભગવાન નેમિનાથની સ્થાપનાનું પણ સ્થાન છે. આ એક બહુ જ મહત્ત્વની બાબત છે. ખંભાતનાં જૂનાં નામો ‘સ્તંભતીર્થ’, ‘થંભનતીરથ’ કે ‘થંભનપુર’ મળે છે તેની પાછળ આ એક પ્રાચીન એવું ઐતિહાસિક તથ્ય હોવાનો પૂરો સંભવ છે.

આજે ખંભાતમાં ૬૮ જેટલાં ભવ્ય કલાપૂર્ણ જિનાલયોમાં ૧,૧૦૦ જેટલી આરસ પ્રતિમાઓ, ૧,૩૭૦ જેટલી ધાતુની પ્રતિમાઓ છે, એક સાચી નીલમની પ્રતિમા છે, ૨૦ જેટલી સ્ફટિકની પ્રતિમાઓ, ૧૪૬ જેટલાં ચાંદીનાં સિદ્ધચક્રો અને ૯૮ જેટલાં ધાતુનાં સિદ્ધચક્રોથી આ પ્રાચીન નગર સાંપ્રતકાળે પણ પવિત્ર-ઉજ્જવળ તેજથી ઝળહળે છે.

કલા ઉપરાંત સાંસ્કૃતિક બાબતે પણ આ નગરનું બહુ મોટું મહત્ત્વ છે. મહાન જૈન સાહિત્ય સર્જક શ્રી ઋષભદાસનું આ વતન છે. એ સ્મારક દર્શનથી એના ભવ્ય સર્જનનો પણ પરિચય થાય છે. ઉપરાંત કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યજીએ સંવત ૧૧૫૪માં દીક્ષા પણ આ શહેરના પાર્શ્વનાથ મંદિરમાં લીધેલી. ગુરુ શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિજી પાસે જ્યાં હેમચંદ્રાચાર્યજીએ વિદ્યાભ્યાસ કરેલો એ સંસ્કૃતિના પ્રતિકરૂપ સ્થળને પણ ખંભાતે સુંદર અને સુવ્યવસ્થિત રીતે સાચવી રાખ્યું છે. આ એ જ સ્થળ છે જ્યાં કુમારપાળને હેમચંદ્રાચાર્યશ્રીએ આશ્રય આપેલો. આપણા મહાન સાધક અને સર્જક એવા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીનું ખંભાતનું આ સ્મૃતિધામ એ એક રીતે ખંભાતનું આભરણ છે. આપણા મહાન સાધક અને સર્જક એવા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીનું ખંભાતનું આ સ્મૃતિધામ આપણી ભવ્ય એવી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું ઘોતક છે.

કલા, સંસ્કૃતિ ઉપરાંત સાહિત્ય જ્ઞાનભંડાર એ પણ ખંભાતની અત્યંત મહત્ત્વની અને મોહક એવી ઘટના છે. આપણી અમૂલ્ય-અલભ્ય પ્રાચીન સાહિત્યપ્રતોને પોતાના ત્રણ જ્ઞાનભંડારોમાં વ્યવસ્થિત રીતે જાળવનાર ખંભાતના માત્ર જૈન નહીં પણ સમગ્ર દેશવાસીઓ ઋણી છે.

૬:૨:૧ : શાંતિનાથ પ્રાચીન તાડપત્રીય જ્ઞાનભંડાર :

શાંતિનાથ પ્રાચીન તાડપત્રીય જ્ઞાનભંડાર એ માણેકચોકમાં આવેલ હસ્તપ્રત ભંડાર છે. શ્રી વીશા ઓસવાળ જૈન સંઘ દ્વારા એનું સુવ્યવસ્થિત રીતે સંચાલન થાય છે. શ્રી દીનેશભાઈ ઝવેરી જેવા સૂઝવાળા કાર્યકરોનો તથા નગરના ઇતિહાસ-સંસ્કૃતિપ્રેમી અને પ્રાચ્યવિદ્યાના ઊંડા અભ્યાસી શ્રી મોહનલાલ દીપચંદ ચોક્સીનો પણ ઉમદા સહકાર સાંપડેલો છે.

પરિણામે આપણા દેશની અલભ્ય એવી તાડપત્ર પર લખાયેલી અને કલાત્મક રંગીન સચિત્ર એવી ૨૭૫ જેટલી

હસ્તપ્રતો સુવ્યવસ્થિત રીતે અહીં સંગ્રહાયેલી છે. ખાસ કરીને વસ્તુપાળના હસ્તે વિ. સં. ૧૩૮૦માં લખાયેલી ‘ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્ય’ની પ્રત આપણી એક બહુ મોટી અસ્કયામત છે, જે અહીંના આ જ્ઞાનભંડારમાં જ મળે છે. ઉપરાંત કાલિદાસનું ‘રઘુવંશ’, જયમંગલકૃત ‘કવિશિક્ષા’ વગેરે કૃતિઓ અત્રે હસ્તપ્રતરૂપે મળે છે. વસ્તુપાળના હસ્તાક્ષરો એ એક ઐતિહાસિક સામગ્રી છે. જૈન સમાજ જેનો બહુ સાચી રીતે ગૌરવ લઈ શકે એવો આ એક જ્ઞાનભંડાર છે.

૬:૨:૨ : ‘વિજયનેમિસૂરિજી જ્ઞાનભંડાર’માં પણ વીશેક હજાર જેટલી હસ્તપ્રતો છે. અહીં પણ વિનયવિજયજી રચિત ‘લોકપ્રકાશ’ નામની એનસાઈક્લોપિડિયા કક્ષાના માહિતીપૂર્ણ ગ્રંથની હસ્તપ્રત સંગ્રહાયેલી છે.

૬:૨:૩ : ‘નીતિવિજયજી જ્ઞાનભંડાર’માં પણ પાંચેક હજાર જેટલી હસ્તપ્રતો છે. સુવર્ણાક્ષરી અને સચિત્ર એવી પ્રાચીન હસ્તપ્રતો આ જ્ઞાનભંડારની આગવી રિદ્ધિ છે. ચાંદીની શાહીથી લખાયેલ કલ્પસૂત્ર પણ અત્રે છે. આ હસ્તપ્રત ભંડારમાં ખંભાતના નિવાસી અને ભંડારના સંરક્ષક શેઠ શાંતિલાલ મણિલાલનો સંગ્રહ પણ સમાવિષ્ટ થયેલ છે.

આમ, કલા અને સંસ્કૃતિના ભવ્ય પ્રતીકરૂપ જિનાલયો તથા હેમચંદ્રાચાર્ય સ્મૃતિધામ ઉપરાંત આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનાં ઉજ્જવળ પ્રકરણોને પૂરી કાળજીથી સાચવતા અમૂલ્ય સાહિત્ય ભંડારોના તેજસ્વી ધામ જેવાં ખંભાતનો કોઈપણ જૈન ગૃહસ્થે પ્રવાસ કરવા જેવો છે. એ માત્ર યાત્રાપ્રવાસ નહીં પણ એક પ્રકારનો સાંસ્કૃતિક પ્રવાસ ગણાશે, જે આપણા ભવ્ય અને તેજસ્વી વારસાનું સ્મરણ કરાવીને આપણને પણ એક પ્રકારનું ભવ્ય સ્વપ્ન સેવવા તરફ લાવશે.

૬:૩ જૈન સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિનું સંગમતીર્થ : લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર

પ્રાચ્ય વિદ્યાઓ માટેનાં સમગ્ર ભારતમાં સુવ્યવસ્થિત રીતે કાર્યરત હોય એવાં વિદ્યાધામોની સંખ્યા બહુ જ અલ્પ છે. એવી સ્થિતિમાં અમદાવાદનું લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર (એલ.ડી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજી) સમગ્ર ભારત અને ભારત બહાર સુખ્યાત એવું એક વિદ્યાધામ છે, એ આનંદની બાબત છે. જૈન સાહિત્ય અને પ્રાચીન વિદ્યાઓ પરત્વે વિપુલ પ્રમાણમાં ઊંડાણથી અનેક પ્રકારનાં સંશોધનો અત્રે થઈ રહ્યાં છે.

આપણા બહુમૂલ્ય સાંસ્કૃતિક વારસાનો બહુધા શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને હસ્તપ્રતોને આધારે જ આપણને પરિચય થાય છે. દુભાગ્યે એ બધી ચીજોનું વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી યોગ્ય રીતે ક્યાંય પણ જતન થતું નથી, ત્યારે ઊંડા અભ્યાસ કે તુલનાત્મક અધ્યયનનો તો વિચાર જ કેવી રીતે આવે? પરદેશમાં આજે આ વિષયમાં ઘણું પાયાનું કામ અનેક વિદ્વાનો કરી રહ્યા છે. આવા સમયમાં ગુજરાતનું લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર આપણું એક બહુ મોટું આશ્વાસન છે, કારણ કે ત્યાં શિસ્તબદ્ધ રીતે આ પ્રકારનો સ્વાધ્યાયયજ્ઞ અવિરત ચાલતો જોવા મળે છે.

આજની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, એક કરોડથી પણ વધુ કિંમતનું સુંદર વિદ્યાભવન, વિશાળ અને આધુનિક સુવિધાપૂર્ણ હસ્તપ્રતભંડાર, ગ્રંથાલય, સંશોધકો માટે ગેસ્ટહાઉસ, સંશોધનકાર્યરત એવા જૈન મુનિઓના નિવાસ માટે ઉપાશ્રય, કર્મચારી આવાસ અને વિશાળ વનરાજીયુક્ત કમ્પાઉન્ડવાળું આ વિદ્યાધામ અમદાવાદના યુનિર્વસિટી વિસ્તારમાં આવેલું છે. ૩૦ લાખના ખર્ચે એક વ્યવસ્થિત મ્યુઝિયમ પણ તૈયાર થયું છે. ઇન્ડોલોજીમાં શિલ્પ, સ્થાપત્ય, મૂર્તિવિધાનકળાના અનેક નમૂનાઓ, ફોટોગ્રાફ, તામ્રપત્રો અને શિલાલેખો વગેરેના દશ હજારથી પણ વધુ પ્રાચીન વસ્તુના નમૂનાઓ છે. ફિલ્મ નેગેટિવ, માઈક્રોફિલ્મ, રેકોર્ડ્સ, કૅસેટ્સ, ફોટોગ્રાફ્સ - એ બધું પણ ઇન્ડોલોજીનો એક સમૃદ્ધ ભાગ છે.

પૂ. મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીની પ્રેરણાથી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈએ આ ભારતીય સંસ્કૃતિના વિરલ ગણાય એવા અવશેષોને સંગ્રહવાની અને એના અભ્યાસ માટેની યોજનાને ૧૯૫૭માં એક નક્કર રૂપ આપેલું. ૧૧-૦૫-૬૩ના રોજ એ વખતના વડા પ્રધાન શ્રી જવાહરલાલ નહેરુએ એ વિશાળ સુવિધાપૂર્ણ વિદ્યાધામનું ઉદ્ઘાટન કરેલું. ભારતીય સંસ્કૃતિનો પરિચય કરાવતું આ કેન્દ્ર બની રહેશે, એવી તેમની અપેક્ષા ખરી પડે, એવી એક સંશોધક-માર્ગદર્શક-

નિયામક શ્રેણી આ વિદ્યામંદિરને સાંપડી છે એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે.

પ્રારંભમાં કે. કા. શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, રસિકલાલ પરીખ અને જિતેન્દ્ર જેટલીએ બહુમૂલ્ય સેવાઓ આપી. શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા અને ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીની સેવાઓ ઉપરાંત, એમાં ડૉ. નગીનભાઈ શાહ, તપસ્વી નાન્દીની સેવાઓ પણ ભળી છે. હાલમાં આ બધા વિદ્વાનો ઉપરાંત અનેક સંશોધન-અધિકારીઓ, સંશોધક-મદદનીશો, સંશોધકો આ સંશોધન વિદ્યાભવનમાં સક્રિયપણે ભારતીય પ્રાચ્ય વિદ્યાઓમાં સંશોધનકાર્ય કરી રહ્યા છે.

‘વસુદેવ હિંદી’, ‘હરિવંશપુરાણ’, ‘વાગ્ભટાલંકારવૃત્તિ’ ઉપર કામ ચાલી રહ્યું છે. ‘સંબોધી’ એ વાર્ષિક મુખપત્ર છે. જેમાં સંશોધકોના સંશોધનલેખો પ્રકાશિત થાય છે. અત્યાર સુધીમાં આ એકસોથી પણ વધુ સંખ્યામાં પ્રકાશનો પ્રકાશિત થયાં છે, જેમાંથી જૈન સાહિત્યની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ મળી રહે છે.

અલભ્ય અને અપ્રાપ્ય એવી કંઈ કેટલીય હસ્તપ્રતો, ચિત્રાવલિયુક્ત હસ્તપ્રતો, સુવર્ણાક્ષરાંકિત પ્રતો અને સિક્કાઓ, મૂર્તિઓ, તામ્રપત્રો અહીં સુવ્યવસ્થિત રીતે સચવાઈ રહેલાં છે. દેશના-વિદેશના સંશોધકો આ માટે ભારતના ગુજરાતમાં આવેલા આ વિદ્યાધામનું દ્વાર ખખડાવે છે.

૭૫ હજારથી પણ વધુ હસ્તપ્રતો જે રીતે અદ્યતન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી અહીં સચવાય છે, તે આદર્શ પદ્ધતિ સમગ્ર ભારતમાં અનુકરણીય બની છે. કોઈપણ હસ્તપ્રતમાં કઈ વિગત લખાયેલી છે એનો સમય, કર્તા આદિ બધી જ વિગતોવાળું એક કેટલોગ પણ પ્રકાશિત થયું છે. પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, સંસ્કૃત, હિન્દી અને રાજસ્થાની ભાષાની આ હસ્તપ્રતોમાં જૈન અને જૈનેતર સર્જકોએ જે સર્જન કર્યું છે, તેનો અભ્યાસ સતત ચાલી રહ્યો છે. ઉપરાંત પ્રાચીન લિપિનાં હસ્તપ્રત વાચન-સંપાદનની તાલીમના અભ્યાસવર્ગો પણ ‘પ્રાકૃત વિદ્યા મંડળ’ના ઉપક્રમે અહીં યોજાતા રહે છે. તત્પરિણામે, અભ્યાસીઓ એક આગવી શિસ્ત અને પદ્ધતિથી પૂરા પરિચિત થઈને, આ ક્ષેત્રમાં વધુ પ્રમાણમાં રસ લેતા થયા છે, કાર્ય કરતા થયા છે.

પૂ. મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી, શ્રી દેવસૂરિજી (ગોરજી), શ્રી કીર્તિસૂરિજી (કીર્તિમુનિ), મુનિ શ્રી માલવ્યવિજયજી (?માનવિજયજી), શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી વગેરેના સમૃદ્ધ હસ્તપ્રત ભંડારો આ સંસ્થાને પ્રાપ્ત થયાં છે.

ચેરમેન શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈનું એક સ્વપ્ન હતું કે જૈન વિદ્યા-સાહિત્યનો, સંસ્કૃતિનો, સ્થાપત્યનો ઊંડો અભ્યાસ થાય, એમાં સંશોધનો થાય. યુનીભાઈ ચીમનભાઈ ટ્રસ્ટીમંડળમાં છે અને શ્રેણિકભાઈ કસ્તૂરભાઈ આ સંસ્થાના મંત્રીશ્રી છે. કરોડો રૂપિયાની કિંમતની આ અસ્કયામત ઊભી કરવાનું, જાળવવાનું અને એને અભ્યાસમૂલક દિશામાં ગતિમાન કરવા માટેનું કસ્તૂરભાઈનું વલણ-સ્વપ્ન અભિનંદનાર્હ છે. સંપત્તિનો આવો સુંદર વિનિયોગ કરીને તેમણે ઊભી કરેલી આ સંસ્થાની જૈનધર્મનાં સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, સંસ્કૃતિ અને સ્થાપત્યના જિજ્ઞાસુએ મુલાકાત લેવા જેવી છે.

અત્યંત મહત્વના અને જાણીતા સ્થાનને વિષે આ તો સામાન્ય પરિચય છે. પણ પ્રત્યેક જૂના સ્થાને દેરાસર-ઉપાશ્રયમાં પ્રાચીન હસ્તપ્રતના ભંડારો છે. પાલિતાણામાં, ભાવનગરમાં અને કચ્છમાં બહુમૂલ્ય હસ્તપ્રતો છૂટી-છવાઈ સચવાઈ રહી છે. આ તમામ ભંડારોની એક યાદી થવી જોઈએ. એમાંની હસ્તપ્રતોની સંખ્યા અને સૂચિ પણ જોઈએ. આવી એક વ્યવસ્થિત સંકલિત સૂચિની આવશ્યકતા છે.

(૭)

૭:૧ : ગુજરાતનો રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક ઇતિહાસ રચવા, લખવા માટે ખૂબ જ મહત્વની સામગ્રી પ્રાચીન-જૂની હસ્તપ્રતોમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. ભારતના અન્ય પ્રાંત કરતાં આપણે ત્યાં જૂની હસ્તપ્રતો પ્રમાણમાં ખૂબ સારી એવી સંખ્યામાં સચવાયેલી છે, જેને કારણે ઇસ્વીસનની અગિયારમીથી ઓગણીસમી સદીના અંત ભાગ સુધીની કંઈ-કેટલીય વિગતો, પુરાવા, દસ્તાવેજો પ્રાચીન હસ્તપ્રતો દ્વારા સુલભ થયાં અને આપણા પ્રાંતના રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને

સામાજિક ઇતિહાસ માટેની ઘણી વિગતો અભ્યાસુઓ સમક્ષ પ્રસ્તુત કરી શક્યા.

૭:૨ : બીજી મહત્વની બાબત હતી આપણી ગુજરાતી ભાષાનું ઐતિહાસિક વ્યાકરણ તૈયાર કરવાની. આવું વ્યાકરણ આપણે આ પ્રાચીન જૂની હસ્તપ્રતને કારણે તૈયાર કરી શક્યા છીએ. ભારતની કોઈ ભાષામાં અગિયારમીથી પંદરમી સદી સુધીની જે તે પ્રાંતની ભાષાનું ઐતિહાસિક વ્યાકરણ નથી. જ્યારે આપણે ત્યાં માત્ર સૈકા-સૈકાની નહીં; પરંતુ દાયકા-દાયકાની રચનાસમયના નિર્દેશવાળી હસ્તપ્રતો વિપુલ માત્રામાં સુલભ હોઈને ગુજરાતી ભાષાનું ઐતિહાસિક વ્યાકરણ તૈયાર કરી શકાયું.

આમ, પ્રાચીન હસ્તપ્રતો અત્યંત મહત્વની અને પ્રમાણભૂત એવી સામગ્રી સંશોધકોને પૂરી પાડે છે. એમાંથી આપણા સંસ્કારવારસાનાં અનેક ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થતાં હોઈને એનું મૂલ્ય જેટલું આંકીએ એટલું ઓછું છે.

૭:૩ : વસ્તુપાલ-યશોવિજય જેવા અનેક મહત્વના મહાપુરુષોના હસ્તાક્ષરોવાળી પ્રાચીન હસ્તપ્રતો આજે પણ સચવાયેલી છે. બીજી પણ કેટલીય સચિત્ર હસ્તપ્રતો સચવાયેલી છે. એમાંથી ભારતીય ચિત્રકળાના વિકાસના અનેક તબક્કાઓનો ખ્યાલ મળી રહે એમ છે. ‘જમીનમાં પાણી ક્યાં છે?’થી માંડીને માનવજીવનના ઊઠતા અનેક પ્રશ્નોના સમાધાનરૂપ ઉત્તરો આ હસ્તપ્રતોમાંથી મળે છે.

(૮)

૮:૧ : આ નવ સૈકા દરમિયાનની પ્રાચીન હસ્તપ્રતો છેલ્લાં પાંચ સૈકાના રાજકીય દસ્તાવેજો એટલે કે વહીવટી દફતર તરીકે ઓળખાવાતી સામગ્રી કરતાંય વધુ મહત્વની છે. આપણે ત્યાં છેલ્લાં પાંચ સૈકાનાં દફતરોના ઐતિહાસિક રાજકીય દસ્તાવેજોની જાળવણી માટે પણ વ્યવસ્થિત એવું તંત્ર છે. એના સંરક્ષણ અને જતન માટેની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ અપનાવાઈ છે, એ આપણી સરકારની એક અત્યંત મહત્વની અને ધ્યાનાર્હ બાબત છે. એમાંથી ઉદાહરણ લઈને ઉત્તરપ્રદેશ, હિમાચલપ્રદેશ, રાજસ્થાન આદિ રાજ્યો પણ આ દિશામાં પ્રવૃત્ત થયાં છે.

૮:૨ : આમ, દફતર સંરક્ષણની કામગીરી એ આપણી સરકારનું મહત્વનું કાર્ય છે; પરંતુ આપણે ત્યાં કંઈ-કેટલાય સૈકાથી સચવાતી આવેલી પ્રાચીન જૂની હસ્તપ્રતોની જાળવણી માટે - સંરક્ષણ માટે કોઈ વ્યવસ્થિત તંત્ર નથી. આ બાબત તરફ એમનું ધ્યાન આપણે પણ આજસુધી ખેંચ્યું નથી. પરિણામે આપણા બાપદાદાએ સાચવી રાખેલી હસ્તપ્રતોનું જતન કરી ન શકવાને કારણે, જીર્ણશીર્ણ થઈ ગઈ છે, નષ્ટપ્રાય થઈ રહી છે. જો વહેલી તકે સરકારશ્રી તરફથી એના જતન-સંરક્ષણ માટે વ્યવસ્થા નહીં થાય અને તેને માટે નિયમિતરૂપે અનુદાન નહીં મળે, તો આપણે બહુ ગુમાવવાનું રહેશે અને ભાવિ પેઢીનો અને સંશોધકોનો આપણે બહુ મોટો દ્રોહ કર્યો ગણાશે.

(૯)

૯:૧ : ગુજરાતમાં હસ્તપ્રતોની જાળવણી બે પ્રકારનાં હસ્તપ્રત સંરક્ષણ કેન્દ્રો દ્વારા થાય છે : એક તો સરકારશ્રી સાથે સંકળાયેલ સંસ્થાઓના હસ્તપ્રત ભંડારો અને બીજા ધાર્મિક-સામાજિક સંસ્થાઓ હસ્તકના હસ્તપ્રત ભંડારો. પ્રથમ પ્રકારના હસ્તપ્રત ભંડારો ગુજરાતમાં માત્ર છ છે. અમદાવાદમાં ત્રણ, વડોદરામાં એક, દ્વારકામાં એક અને રાજકોટમાં એક. બીજા પ્રકારના હસ્તપ્રત ભંડારોની સાચી માહિતી પણ આપણી પાસે નથી, એટલી વિપુલ સંખ્યામાં હસ્તપ્રતો આ ભંડારોમાં છે, અને માત્ર સૌરાષ્ટ્રનાં સંત ધર્મસ્થાનોના ચોપડાવાળી હસ્તપ્રતોની સર્વેક્ષણની યોજના કરીએ તો પ્રાથમિક માહિતીરૂપે સહસ્રાધિક સ્થાનોની યાદી અમે બનાવી. દરેકમાંથી ઓછામાં ઓછી સોએક હસ્તપ્રતો મળે, તોપણ એકાદ લાખ જેટલી હસ્તપ્રતો થાય. આ ઉપરાંત અમદાવાદ, પાટણ, ખંભાત, છાણી, અગાસ, વડોદરા અને રાજકોટ જેવાં સ્થાનોના જૈન ભંડારોની સમૃદ્ધિથી તો આપણે વાકેફ છીએ. કચ્છમાં પણ વિપુલ માત્રામાં જૈન-જૈનેતર લેખકોની હસ્તપ્રતો સચવાયેલી છે. આ બધી સંસ્થાઓ તો સમાજમાંથી અનુદાન મેળવીને પોતાની પાસેના જ્ઞાનવારસાનું જતન કરી રહી છે; પણ તેઓ પણ કેટલો સમય સુધી તેમ કરી શકશે, એ મોટો પ્રશ્ન છે. તાજેતરમાં ફાર્બસ ગુજરાતી સભા

તરફથી હસ્તપ્રતોની જાળવણીના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે ભાયાણી સાહેબ જેવા વિશ્વવિખ્યાત સંશોધકો સામે ટહેલ નાખી છે. પ્રબોધ પરીખ જેવા ભારતખ્યાત તત્ત્વજ્ઞાની સંશોધકે પણ આ ટહેલમાં પોતાનો સમય આપ્યો છે. આખરે, આવા કાર્ય માટે પ્રતિસાદ પણ ક્યાં સુધી મળશે ?

૯:૨ : ચિત્ર બહુ ધૂંધળું છે અને ઘણું બાકી પણ છે. ગુજરાતના ગામેગામના હસ્તપ્રત ભંડારોની યાદી હોય અને એ બધા ભંડારોમાં સચવાયેલી પ્રતોની યાદી પણ હોય, એ ખૂબ જ જરૂરી છે. સામાજિક સંસ્થાનો અને ધર્મ સંસ્થાનો નિર્ધારિત રીતે હસ્તપ્રતોની જાળવણી માટે હસ્તપ્રતોની સંખ્યાને આધારે અનુદાનની રકમ નક્કી કરાય અને સરકારશ્રી સાથે સંલગ્ન હસ્તપ્રત ભંડારો કે જેમને સમાજનો પણ પ્રતિસાદ નથી, તેમને નિયમિત રીતે અનુદાન મળે, એમાં સંશોધન અધિકારીઓ, હસ્તપ્રત નિરીક્ષકો, હસ્તપ્રત સંરક્ષકોની જગ્યાઓ મંજૂર કરવામાં આવે અને પ્રાંતમાં પથરાયેલ હસ્તપ્રત ભંડારોની યાદી બનાવવાનું કામ કોઈને સોંપવામાં આવે એ પાયાની અને પ્રાથમિક આવશ્યકતાઓ છે.

(૧૦)

હસ્તપ્રતોની જાળવણીનો આજસુધીનો પણ એક મોટો ઈતિહાસ છે. એની કેટલીક માહિતીથી કેવા મહાન સંશોધકો-વિદ્વાનોએ તે માટે કેવું નોંધપાત્ર માર્ગદર્શન આપ્યું છે એનો ખ્યાલ આવે છે. રાજવીઓ, વિદેશી વહીવટદારો, સંશોધકો અને સંસ્થાઓએ આ કાર્યમાં કેવું યોગદાન આપ્યું છે એ ટૂંકમાં જોઈએ.

૧૦:૧ : સિદ્ધરાજ જયસિંહના અને કુમારપાળના સમયથી હસ્તપ્રતલેખન અને એના ભંડારની જતનની પ્રવૃત્તિની વિગતો પુરાવાઓ સાથે મળે છે. એ પૂર્વે પણ આ પ્રવૃત્તિ તો અસ્તિત્વમાં હશે જ. એની દીર્ઘ પૂર્વપરંપરા પણ હોવી જોઈએ; પરંતુ એના શ્રદ્ધેય પુરાવાઓ નથી. એટલે વિક્રમના બારમા સૈકાથી વીસમા સૈકાના પૂર્વાર્ધ સુધીનો પ્રાચીન હસ્તપ્રતોની જાળવણીનો અને સમુદ્ધારનો એક ઉજ્જવળ ઈતિહાસ આપણી પાસે મોજૂદ છે.

સિદ્ધરાજની સાહિત્યપ્રીતિ, ગ્રંથસન્માન, હેમચંદ્રાચાર્યના વ્યાકરણની સેંકડો પ્રતો લખાવીને એને ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતના હસ્તપ્રત ભંડારોને મોકલી આપેલી વગેરે હકીકતોના અનેક ઉલ્લેખો તત્કાલીન તથા અનુકાલીન કૃતિઓની હસ્તપ્રતોમાં મળે છે.

સિદ્ધરાજ પછી કુમારપાળે પણ ગ્રંથભંડારોની સ્થાપના કર્યાના અને તેમની જાળવણી માટે પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યાના ઉલ્લેખ મળે છે. એ પછી રાજા વીરધવલના સમયમાં મહામાત્ય વસ્તુપાલે કરોડો રૂપિયાના ખર્ચે ગ્રંથભંડારોની સ્થાપના કરાવેલી અને એમાં રાખવા માટે મહત્વની હસ્તપ્રતોની નકલો પણ કરાવેલી. એ સમયની, એ ગ્રંથભંડારોની તાડપત્રની પ્રતોમાંની ‘ધર્માભ્યુદય’ રચના આજે પણ ઉપલબ્ધ છે.

પૂર્વકાલીન આ બધા પ્રયત્નોને કારણે તો આજે આપણી પાસે ચિત્ર, શિલ્પ જેવી અન્ય વિદ્યાઓ વિશે જાણકારી છે. અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી, મરાઠી, રાજસ્થાની, હિન્દી અને બંગાળી ભાષા કેવી રીતે જન્મી એનો શ્રદ્ધેય ઈતિહાસ મળે છે. તેરમા સૈકાનું કુમારપાળ અને હેમચંદ્રાચાર્યનું સુપ્રસિદ્ધ ચિત્ર પણ હસ્તપ્રત ભંડારોની જાળવણીને કારણે આજે આપણી પાસે છે.

૧૦:૨ : હસ્તપ્રતોની જાળવણીના કાર્યમાં રાજવીઓ ઉપરાંત અંગ્રેજ અમલદારોએ પણ ભારે યોગદાન આપ્યું છે. તેઓ શાસન વહીવટ ઉપરાંત આવા સંસ્કારવારસાની જાળવણીના કાર્યમાં પણ રસ લેતા હતા, એ એમની સંસ્કારપ્રીતિનું સાહિત્યપ્રીતિનું ઉદાહરણ છે.

ઈ.સ. ૧૮૩૨માં કર્નલ ટોડ પાટણની હસ્તપ્રતોનો ખજાનો જોઈને તેના જતન માટે મદદરૂપ થવા ઉદ્ગારો કાઢેલા કે અણહિલવાડમાં બે વસ્તુઓ મહત્વની છે : એક વનરાજની મૂર્તિ અને બીજાં જૈન પુસ્તકાલયો.

ઈ. સ. ૧૮૭૩માં ઍલેક્ઝાન્ડર ફિન્લોક ફાર્બેસે તથા ઈ.સ. ૧૮૭૫માં જ્યોર્જ બુહ્લરે પાટણની મુલાકાત લીધેલી

અને ત્યાંના હસ્તપ્રત ભંડારોમાંની કેટલીય હસ્તપ્રતોની નકલો કરાવેલી. પછી મુંબઈ સરકારને નિવેદન કરીને ઈ.સ. ૧૮૮૬માં પ્રો. કથપટે તથા પ્રો. ભાંડારકર પાસે હસ્તપ્રતોની સૂચિ કરાવીને જાળવણી માટે વ્યવસ્થા સૂચવેલી. વડોદરા રાજ્ય તરફથી ઈ.સ. ૧૮૮૨માં મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીએ સયાજીરાવ ગાયકવાડની આજ્ઞાથી અનેક મહત્વની હસ્તપ્રતોની નકલો કરાવીને એના અનુવાદો અને પ્રકાશનો પણ કર્યા હતાં. ઈ.સ. ૧૮૮૩માં ડૉ. પિટર્સને પણ પ્રાચીન હસ્તપ્રતોની જાળવણી માટે મુંબઈ સરકારની આજ્ઞાથી પ્રયત્નો કરેલા, નકલો કરેલી અને સૂચિ તૈયાર કરાવેલી.

૧૦:૩ : સરકારી અમલદારો અને સરકારને આશ્રયે, એમના પ્રોત્સાહનોથી થયેલા પ્રયત્નોની વિગતો નોંધી, પણ એ ઉપરાંત અનેક સંશોધકો દ્વારા સમાજ-સંઘની મદદથી અને સ્વરુચિથી પણ હસ્તપ્રત જાળવણીનાં અને એના સમુદ્ધારનાં કાર્યો થયેલાં.

શ્રી સી. ડી. દલાલે પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજીના શિષ્ય મંડળની સહાયથી અનેક દુર્લભ હસ્તપ્રતો મેળવી અને એમના સંરક્ષણ માટે વડોદરામાં પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરની સ્થાપના કરવામાં આવી. ‘ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ’ નામની ગ્રંથમાળા હેઠળ હસ્તપ્રતની સૂચિઓ તથા મહત્વની કૃતિઓ પ્રકાશિત કરવાનું નોંધપાત્ર કાર્ય કરેલું, એ કાર્ય તુરંત જ યાદ આવે છે.

મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ આ હસ્તપ્રતોના સંરક્ષણની, સૂચીકરણની પ્રવૃત્તિમાં બહુ મોટું યોગદાન આપ્યું છે. અમદાવાદની એલ. ડી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજી એમની પ્રેરણાનું પરિણામ છે. હસ્તપ્રતોની જાળવણીની, એકત્રીકરણની તથા નકલોની કામગીરીમાં પણ તેમનું મહત્વનું પ્રદાન છે. એલ. ડી. સિરીઝ હેઠળ મહત્વની કૃતિઓનું પ્રકાશન પણ થતું રહે છે.

આવું જ બીજું મહત્વનું પ્રદાન મુનિ શ્રી જિનવિજયજીનું છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ‘ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર’ હેઠળ તેમણે જે પ્રવૃત્તિ કરી અને મધ્યાકાલીન ગદ્યકૃતિઓ, પદ્યકૃતિઓના ઉદ્ધાર માટે તેમણે જે પ્રયત્નો કર્યા એની ભારત અને ભારત બહાર પણ નોંધ લેવાઈ છે. હસ્તપ્રતોના સંરક્ષણ ઉપરાંત તેમના પ્રકાશનની કામગીરી એમની ઊંડી સૂઝ અને પ્રાચીન હસ્તપ્રતો પરત્વેની પ્રીતિની દ્યોતક છે. ‘સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા’ દ્વારા ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ અને શાંતિનિકેતનના માધ્યમથી પણ તેમણે હસ્તપ્રતોના સમુદ્ધાર માટેની પ્રવૃત્તિઓ કરેલી. એમની આ સેવાઓને કારણે આપણે એમના ઋણી રહીશું.

૧૦:૪ : ‘ફાર્બસ ગુજરાતી સભા’એ પણ મધ્યકાલીન હસ્તપ્રતોના સંરક્ષણ અને સંપાદનમાં બહુ મોટું યોગદાન આપ્યું છે. હવે એની શાખા અમદાવાદમાં પણ શરૂ થઈ છે.

એવું જ પ્રદાન ‘ભો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ’નું છે. હસ્તપ્રતોની જાળવણીનું તેનું કાર્ય પ્રશસ્ય છે. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના આરંભથી જ આઘ કુલપતિ ડોલરરાય માંકડે પ્રાચીન હસ્તપ્રતોના એકત્રીકરણની, સંરક્ષણની અને પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરેલી. વિશિષ્ટ રૂપની એટલે ખાસ કરીને સાહિત્ય અને રાજકીય વિષયની ચારણી હસ્તપ્રતોનો અને વહીવંચા બારોટની વહીઓનો વિપુલ ભંડાર અત્રે છે. સૂચિપત્રો તથા અનેક કૃતિઓનાં પ્રકાશનો થયેલાં છે, તથા ‘ઝવેરચંદ મેઘાણી ગ્રંથમાળા’ હેઠળ બીજાં પણ મહત્વનાં પ્રકાશનો થયાં છે.

આ તો સંસ્થાઓના પ્રદાનનો આછો ઉલ્લેખ કર્યો. અને અભ્યાસનિષ્ઠ સંપાદકોએ પણ હસ્તપ્રતોના ઉદ્ધાર માટેના સંપાદન કાર્યમાં તથા પ્રકાશનમાં પોતાની સેવાઓ આપી છે. એ બધા સંશોધક-સંપાદકોની સેવાઓની પણ નોંધ લેવી જોઈએ. હસ્તપ્રત સંરક્ષણ તથા જતનનું સ્વરૂપ અને પદ્ધતિનો પરિચય, મહત્વની હસ્તપ્રતો જાળવતા કેટલાક જૈન હસ્તપ્રત ભંડારોનો ટૂંકો પરિચય અને હસ્તપ્રત સંરક્ષણની સંપાદનની કામગીરીની સૈકાઓ જૂની આપણી સમૃદ્ધ પરંપરાનો ઐતિહાસિક અભિગમથી અત્રે પરિચય પ્રસ્તુત કર્યો. એને આધારે ખ્યાલ આવે છે કે સંસ્કૃતિના મહત્વના દસ્તાવેજ તરીકે આ ક્ષેત્ર કેટલું મહત્વનું છે. આપણા સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને અન્ય વિષયોના અભ્યાસમાં એ એક

મહત્વની શ્રદ્ધેય સામગ્રી તરીકે ખપમાં લાગે તેમ છે. એના વ્યવસ્થિત રૂપમાં અભ્યાસની ખરી આવશ્યકતા છે. આખા ગુજરાતમાં એક સાંકળરૂપ બને તેવા પ્રયત્નો - કાર્યક્રમો યોજવા જોઈએ. આ માટે પ્રાથમિક આવશ્યકતા તો તમામ હસ્તપ્રતોના ભંડારોની એક સૂચિની છે. પછી સર્વગ્રાહી સૂચિની પણ એવી જ આવશ્યકતા છે; પરંતુ આ માટે તાલીમની જોગવાઈ નથી. તાલીમ કેન્દ્રો દ્વારા સંશોધન અને સ્વાધ્યાયને સમર્પિત અભ્યાસીઓની પણ બહુ મોટી આવશ્યકતા છે.

ટેક્નોલોજીના વિકાસમાં અદ્યતન સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ થઈ, પણ એની સાથે કામ પાડી શકે એવા સંનિષ્ઠ અભ્યાસીઓની તો અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. પુણ્યવિજયજી મહારાજ સાહેબના જન્મ શતાબ્દી વર્ષમાં આપણે ટહેલ નાખીએ. અભ્યાસીઓ મળી રહેશે એવી પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. પણ ‘યોજકો સર્વત્ર દુર્લભઃ’ અનુસાર મૂળ હકીકત તો આયોજક-સંયોજકની છે. મળશે?

સાભાર : હસ્તપ્રતવિદ્યા અને આગમસાહિત્ય : સંશોધન અને સંપાદન
પ્રકાશક :- ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ
વી. સં. ૨૫૨૭, વિ. સં. ૨૦૫૭, ઈસ્વીસન્ ૨૦૦૧

મોટાભાગના જ્ઞાનભંડારોમાં જોવામાં આવ્યું છે કે પુસ્તકોનું લિસ્ટ વ્યવસ્થિત હોતું નથી, કમ્પ્યુટરાઈઝ કરેલ નથી અને કમ્પ્યુટરાઈઝ હોય તો તેને અપડેટ કરવામાં આવતું નથી. પુસ્તકોનું લિસ્ટ હાથેથી લખેલા ચોપડામાં હોય તો તે બે-પાંચ વર્ષે જુનું થઈ જાય છે. કેટલાંક પુસ્તકો ઓછાં થઈ ગયા હોય, કેટલાંક નવાં આવ્યાં હોય, આ બધાંની એન્ટ્રી હાથેથી લખેલા ચોપડામાં કરેલી હોતી નથી. જેથી નવાં પ્રકાશિત થયેલાં પુસ્તકો જ્ઞાનભંડારમાં મોકલવામાં આવ્યાં હોય પણ તેની એન્ટ્રી કરેલ ન હોવાથી કોઈની એ જ પુસ્તકની માંગણી હોય તો પણ તે આપી શકાતી નથી. ઘણી જગ્યાએ કબાટો જૂના અને જીર્ણ થઈ ગયા છે તો ક્યાંક જગ્યાના અભાવે નવા કબાટો વસાવ્યા નથી અને જૂના કબાટોમાં પુસ્તકો ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા હોય છે. પુસ્તકો વાંચન માટે આપવા હોય તો તેની નોંધ માટેનું રજિસ્ટર ન હોય અને તે પુસ્તકો પાછા આવ્યા છે કે નહીં તેની નોંધ ન હોય, જેથી કરીને દર વર્ષે કેટલાંક પુસ્તકો ક્યારેક આગસથી, ક્યારેક જાણી જોઈને અને ક્યારેક પ્રમાદથી જ્ઞાનભંડારમાંથી ઓછા થઈ જાય છે. જ્ઞાનભંડારને સાચવવાની પ્રક્રિયાની અપૂરતી વ્યવસ્થાને કારણે સમયાંતરે જ્ઞાનભંડારને બંધ જેવી પરિસ્થિતિમાં મુકવામાં આવે છે. જેટલા ઉત્સાહથી જ્ઞાનભંડાર વસાવ્યો હોય તેટલો ઉત્સાહ જ્ઞાનભંડારની જાળવણીમાં જોવા મળતો નથી. લગભગ જ્ઞાનભંડારોની આ જ પરિસ્થિતિ છે. આના પરથી એક વસ્તુ ચોક્કસપણે કહી શકાય કે જ્ઞાનભંડારમાં ફક્ત કબાટો વસાવવાથી કે નવાં પુસ્તકો વસાવવાથી કાર્ય પૂરું થતું નથી, પરંતુ તેની કાયમ માટે યોગ્ય જાળવણી કરવાની વ્યવસ્થા પણ સાથે સાથે ઊભી કરવી જોઈએ.

૧. વર્તમાનકાળમાં જ્ઞાનભંડારોનું લિસ્ટ કમ્પ્યુટરાઈઝ હોવું જ જોઈએ. આ લિસ્ટ દરેક વાચક, અભ્યાસુ, જિજ્ઞાસુ તેમજ સાધુ સાધ્વીજી ભગવંતોને સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ થવું જોઈએ. કમ્પ્યુટરાઈઝ લિસ્ટ કરવાથી આપણી પાસે જ્ઞાનનો ખજાનો છે જેની દુનિયાને જાણ થઈ જશે અને આપણો જ્ઞાનનો ખજાનો ચોરાઈ જશે એવી માન્યતા કેટલીક જગ્યાએ છે, પરંતુ વ્યવસ્થિત લિસ્ટ જ ન હોય તો ઉપયોગના અભાવે તેમજ યોગ્ય જાળવણીના અભાવે પુસ્તક પડ્યા પડ્યા જીર્ણ નષ્ટપ્રાય: હાલત થઈ જશે.
૨. જ્ઞાનભંડારની સાચવણી, જાળવણી, દેખભાળ માટે એક માણસ/લાઈબ્રેરિયન હોવો જરૂરી છે. આપણે લાખો/કરોડોના ખર્ચ કરીને જ્ઞાનભંડાર ઊભો કરી શકીએ છીએ; પરંતુ તેની જાળવણી કરવા માટે યોગ્ય વળતર સાથેનો માણસ/લાઈબ્રેરિયન રાખી શકતા નથી. ચાતુર્માસમાં પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો પોતાના સ્વાધ્યાય/સાધનાના ભોગે જ્ઞાનભંડારોનું લિસ્ટ વગેરે બનાવવાનું કાર્ય કરે છે; પરંતુ ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયે તેમના વિહાર બાદ લાઈબ્રેરિયન ન હોવાથી પૂ. સાધુ સાધ્વીજી ભગવંતોની આખી મહેનત વ્યર્થ થઈ જાય છે.
૩. ઘણાં જ્ઞાનભંડારોમાં અમૂલ્ય, અપ્રાપ્ય, ઐતિહાસિક, ૧૦૦ વર્ષ જૂના પુસ્તકો જોવા મળે છે; પરંતુ કાળાંતરે જ્ઞાનભંડારોની જાળવણી થતી ન હોવાથી ઉધઈ વગેરે લાગીને જીર્ણ-શીર્ણ થઈને નષ્ટ થઈ જાય છે.
૪. દરેક સંઘોમાં જ્ઞાનખાતાની પુષ્કળ આવક હોય છે અને જ્ઞાનખાતાના પૈસાથી નવા પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવા, હસ્તલિખિત ગ્રંથોનું નિર્માણ કરવું આદિ ખૂબ જ અનુમોદનીય પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે; પરંતુ આવા અમૂલ્ય ગ્રંથોની જાળવણી, સાચવણી, દેખભાળ માટે પૂરતી વ્યવસ્થા પણ ઊભી કરવી અત્યંત આવશ્યક છે. નવા પુસ્તક પ્રકાશન તેમજ હસ્તલેખનના કાર્ય માટે જ્ઞાનખાતાની રકમ ફાળવતી વખતે કમસે કમ ૨૫% રકમ તેની સાચવણી, જાળવણી માટે પણ ફાળવવી જોઈએ.

૫. જ્ઞાનભંડારોમાં માણસોના પગાર ખૂબજ ઓછા આપવામાં આવે છે, જેથી આ માણસો પૂરા દિલથી, બહુમાનથી

કાર્ય કરતા નથી. લાઈબ્રેરિયન તરીકે કામ કરનાર માણસ જૈન હોય અને તેને જ્ઞાનખાતાના પૈસામાંથી પગાર આપવામાં આવે તો દોષ લાગે છે, અજૈન માણસો હોય તો ચાલે; પરંતુ અજૈન માણસોને આપણા પુસ્તકો માટે બહુમાન હોતું નથી તેમજ દરેક જગ્યાએ અજૈન માણસો મળી રહેતા નથી. તેથી જૈન વ્યક્તિને જ્ઞાનભંડારના કાર્ય માટે નોકરીએ રાખીને તેનો પગાર સાધારણમાંથી આપવો જોઈએ; પરંતુ મોટા ભાગના સંઘને સાધારણની આવક ઓછી હોવાથી સાધારણના પૈસામાંથી જ્ઞાનભંડારના માણસને પગાર આપવાની ઈચ્છા થતી નથી અને જ્ઞાનખાતાના પૈસામાંથી જૈન વ્યક્તિ પગાર લેવા તૈયાર થતો નથી. જ્ઞાનભંડારો માટે (સારા) માણસો ન મળવાનું આ મુખ્ય કારણ છે. જ્ઞાનભંડારની જાળવણી અને માણસના પગાર ઇત્યાદી માટે સાધારણનું ફંડ કરવું જોઈએ. અગર આખા વર્ષનો લાભ કોઈ એક/અમુક વ્યક્તિને આપી શકાય.

તાત્કાલિક કરવા યોગ્ય કાર્ય :

- ❖ દરેક જ્ઞાનભંડારનું લિસ્ટ કમ્પ્યુટરાઈઝ કરવું.
- ❖ દરેક જ્ઞાનભંડારમાં એક કમ્પ્યુટર મૂકાવવું.
- ❖ દરેક જ્ઞાનભંડારમાં બેસીને વાંચન કરી શકાય તે માટે એક ટેબલ અને ચાર ખુરશી મુકાવવી.
- ❖ નવા કબાટો વસાવવાના હોય તો કાયના કબાટ વસાવવા અને મુખ્ય ઉપાશ્રય વગેરેમાં આખા સંઘને દર્શન થાય તે રીતે મૂકાવવા.
- ❖ દરેક જ્ઞાનભંડારમાં એક કમ્પ્યુટરની ટ્રેનિંગ સાથેનો સારા પગારવાળો લાઈબ્રેરિયન રાખવો, જે દરેક સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતને તેમજ વાચક/જિજ્ઞાસુ/અભ્યાસુ વ્યક્તિને સંતોષપૂર્વક તેમને જોઈતું પુસ્તક તે સંઘના જ્ઞાનભંડારમાંથી અને ત્યાં ન હોય તો બીજા જ્ઞાનભંડારમાંથી પણ મેળવી આપવા સહાયક બને.
- ❖ એક જ્ઞાનભંડારને સુવ્યવસ્થિત ચલાવવા માટે કમસે કમ પ્રતિ વર્ષના રૂા. એક લાખ મુજબના ખર્ચની સાધારણના ફંડની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.
- ❖ જે વ્યક્તિને/સંસ્થાને/સંઘને જ્ઞાનભંડારના સંરક્ષણના કાર્યો કરવા માટે રસ હોય અગર જ્ઞાનખાતાની રકમ વાપરવી હોય તો ઉપરોક્ત જણાવ્યા મુજબના કાર્યો જે જ્ઞાનભંડારમાં થતા હોય અગર તો થવાના હોય તેના ખર્ચનો અંદાજ લઈને સ્થાનિક સંઘ અગર તો જ્ઞાનભંડારના સંચાલકો એ ખર્ચના ૫૦% રકમની જોગવાઈ કરે અને બાકીના ૫૦% ખર્ચની રકમ ડોનેશનરૂપે ફાળવીને શ્રુતસંગમ જેવી જ્ઞાનભંડારો માટે કાર્ય કરતી સંસ્થાની મદદ લઈને ચોકસાઈપૂર્વક જ્ઞાનભંડારને પુનઃ જીર્ણોદ્ધાર કરી સંરક્ષિત કરવાની વ્યવસ્થા ગોઠવી શકાય.

જ્ઞાનભંડારો સાચવવા માટે પ્રેરણાદાયી સૂચનાઓ

૧. જ્ઞાનભંડાર દર્શનીય હોવો જોઈએ અને તેના કબાટો કાયના હોવા જોઈએ. જેમ જિનપ્રતિમાના દર્શન રોજ કરીએ છીએ તેમ જિનાગમ એટલે કે પ્રભુના વચન જેમાં અંકિત થયેલા હોય એવા પુસ્તકો અને પ્રત સ્વરૂપ જ્ઞાનભંડારના દર્શન રોજ કરવા જોઈએ.
૨. જ્ઞાનભંડારમાં રોજ સાફસફાઈ, ઝાડું-પોતા થવા જોઈએ. તેના માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી. તેમજ રોજ ધૂપ-દીવો પણ કરવો જોઈએ.
૩. જ્ઞાનભંડારનો સમય સંઘના નોટીસ બોર્ડ પર લખાવવો. જેથી સ્વાધ્યાય ઉત્સુક ભાઈ-બહેનો તેનો લાભ લઈ શકે.
૪. જ્ઞાનભંડારમાં ફૂલ ટાઈમ / પાર્ટ ટાઈમ લાઈબ્રેરિયન નિયુક્ત કરવો, જે પુસ્તકોની લેવડ દેવડ કરે, તેની યોગ્ય નોંધ કરે, પુસ્તકો પાછા ન આવ્યા હોય તો તેનું follow up કરે, નવા/પાછા આવેલ પુસ્તકોને કબાટમાં વ્યવસ્થિત ગોઠવે, સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને કેટલોગ બતાવી પુસ્તકોની આવશ્યકતા મુજબ પુસ્તકો સ્વાધ્યાય માટે આપે.

૫. નવા પુસ્તકોને આગળનો નંબર આપીને લિસ્ટમાં add કરવામાં આવે અને સ્વાધ્યાય માટે ઉપલબ્ધ કરવામાં આવે.
૬. આ કાર્ય સ્થાનિક યુવામંડળ અગર તો મહિલામંડળની બહેનો પણ કરી શકે તે માટે યોગ્ય પ્રેરણા કરવી. ધાર્મિક શિક્ષક અગર તો પાઠશાળા ભણાવનાર બહેન પણ કરી શકે. આ કાર્ય કરનારનું યોગ્ય વાર્ષિક બહુમાન કરવું જોઈએ.
૭. જ્ઞાનભંડારની સાયવણી, જાળવણી, કબાટોની મરમ્મત, રંગરોગાન, યોગ્ય લાઈટીંગ, બેઠક વ્યવસ્થા, ઇત્યાદિ માટે જ્ઞાનખાતામાંથી યોગ્ય રકમ દર વર્ષે વાપરવાનો ઉપયોગ રાખવો જોઈએ.

જિનાગમના પ્રચાર-પ્રસારના ઉપાયો

પ્રભુએ વાણીની ગંગા વહાવી, ગણધર ભગવંતોએ તેને ઝીલીને દ્વાદશાંગીની રચના કરી... અને આપણા સુધી આગમ સ્વરૂપે, અક્ષર દેહ રૂપે પહોંચાડી... કાળાંતરે આગમગ્રંથો પુસ્તક અને પ્રતસ્વરૂપે ગ્રંથારૂઢ થયા અને જ્ઞાનમંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠિત થયા.

જેને પ્રભુ ગમે તેને પ્રભુના વચન પણ ગમે.... પ્રભુના વચન જેને ગમે તેને પ્રભુના વચન જેમાં ગ્રંથસ્થ થયા છે એ જિનાગમરૂપી પ્રત અને પુસ્તકો પણ ગમે જ.... જેને પ્રત અને પુસ્તકો ગમે તેને આ પ્રત અને પુસ્તકો જેમાં સ્થાપિત કરવામાં આવેલ છે તે જ્ઞાનભંડારો પણ ગમે જ....

“વિષમ કાળ જિનબિંબ જિનાગમ; ભવિયણકું આધારા”

પ્રભુનું શાસન ૨૧૦૦૦ વર્ષ સુધી ચાલવાનું છે તે માત્ર જિનબિંબ અને જિનાગમના આધારે.... વર્તમાનકાળે જિનાગમરૂપી પ્રત અને પુસ્તકો જેમાં સાયવવાના છે, સુરક્ષિત રાખવાના છે, સંવર્ધન કરવાના છે તે જ્ઞાનભંડારો પ્રત્યે ઉપેક્ષા-ઉદાસીનતા જોવા મળે છે. જાણકારી મળ્યા મુજબ આપણા ૬૦૦૦૦ સંઘો કે ટ્રસ્ટો અને ૧૫૦૦૦ સાધુ સાધ્વીજી ભગવંતોની પાસે માત્ર ૪૭૦ જ્ઞાનભંડારો છે.... એમાંથી ફક્ત ૧૨૫ જેટલા ભંડારો કાર્યરત (Active) છે... બાકીના બંધ જેવી હાલતમાં છે. આ બંધ ભંડારોમાં કદાચ કોઈ ઉપયોગી ગ્રંથ હોય તો પણ તે મળી શકે તેમ નથી.... અને બિન ઉપયોગી પરિસ્થિતિમાં તે વિચ્છેદ પણ પામી શકે છે.... આપણે પ્રભુના શાસનને ૨૧૦૦૦ વર્ષ સુધી પહોંચાડવામાં નિમિત્ત બનવું છે.... અને તે માટે શાસનસેવાના બીજા અનેક કાર્યોની સાથે સાથે જિનાગમની સુરક્ષા અંગે પણ કાર્યરત થવાનો સંકલ્પ કરવો છે....

૧. ૧૦૦ વર્ષથી અધિક જૂના ભંડારોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો : જેમ જિનાલય ૧૦૦ વર્ષ જુનું થાય તો તે તીર્થ ગણાય છે, જરૂર પડ્યે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવે છે. તેને ૧૦૦ વર્ષ થયા તેની ઉજવણી મહોત્સવપૂર્વક કરવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે જિનાગમમય જ્ઞાનભંડારને જો ૧૦૦ વર્ષ પૂર્ણ થાય તો તેને તીર્થ સ્વરૂપ માનીને તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો જોઈએ. તેની ૧૦૦ વર્ષની ઉજવણી મહોત્સવપૂર્વક કરવામાં આવે. તેમાં જ્ઞાનભંડારનું રંગરોગાન, ડેકોરેશન આદિ કરવું જોઈએ. જ્ઞાનના વિષય ઉપર વિવિધ આયોજન કરી શકાય.... નિબંધ, વક્તૃત્વ, સેમિનાર, પ્રદર્શની, શ્રુત પરંપરાના ઇતિહાસની આર્ટ ગેલેરી.... ભંડારમાં રહેલા પ્રાચીન પુસ્તકોનું પ્રદર્શન... વગેરે અનેક આયોજનો વિચારી શકાય.

જૂના ભંડારોમાં અત્યારે તેની સાયવણી પ્રત્યે ખૂબ જ ઉદાસીનતા જોવા મળે છે. જુનું બધું અસ્તવ્યસ્ત થયેલું હોવાના કારણે, સંચાલકોને તે બિનઉપયોગી જણાય છે; પરંતુ તેમાં પ્રાચીન મૂલ્યવાન પુસ્તકો હોવાની પૂરી સંભાવના છે. આ ભંડારોને પ્રવરસમિતિની જ્ઞાનભંડાર કમિટી તરફથી પૂરેપૂરું માર્ગદર્શન આપવામાં આવે, જરૂર પડે ત્યાં જ્ઞાન ખાતાના પૈસાની વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવે. પ્રવરસમિતિ તરફથી દરેક ગુરુભગવંતોને પણ આ બાબતમાં જાણ કરવામાં આવે અને આવા ભંડારોના જીર્ણોદ્ધાર માટે પ્રેરણા કરવા જણાવવા આવે, તો શ્રુતવારસાના સંરક્ષણનું સુંદર

કાર્ય થઈ શકશે.

૨. પૂજ્ય ગુરુભગવંતોને નમ્ર નિવેદન : અંજનશલાકા / પ્રતિષ્ઠા / ઉપધાન / છ'રી પાલિત સંઘ / દીક્ષા / ચાતુર્માસ / તપશ્ચર્યા / પારણા / પદપ્રદાન / સંયમ શતાબ્દી આદિ મહોત્સવનું નિમિત્ત પામીને પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી ચાલતા જ્ઞાનભંડાર અગર તો પૂજ્યશ્રીની જાણકારીમાં હોય એવા એક જ્ઞાનભંડારના પુનઃ જીર્ણોદ્ધારનું કાર્ય થાય એ માટે એ જ્ઞાનભંડારના સંચાલકોને પ્રેરણા કરવા વિનંતી છે.

૩. શ્રુત પરંપરાની આર્ટ ગેલેરી : આપણા જે પણ નવા / જૂના તીર્થ હોય, જ્યાં વિપુલ પ્રમાણમાં જૈનો યાત્રાએ આવતા હોય, જ્યાં જગ્યાની ઉપલબ્ધિ હોય ત્યાં આર્ટ ગેલેરીઓ બનાવવી જોઈએ. દાખલા તરીકે મોહનખેડામાં જયંતસેનસૂરિ મ્યુઝિયમ બનાવેલું છે. આવી આર્ટ ગેલેરીઓથી તીર્થયાત્રાએ આવનાર વ્યક્તિ પૂજા આદિ કર્યા પછી જૈન ધર્મ વિષે થોડીક પણ જાણકારી મેળવી શકે. યાત્રાએ આવનારના પરિવારમાં બાળકો પણ હોય, તેથી તેમને પણ આકર્ષણ થાય એવો ધાર્મિક ગેમ ઝોન બનાવી શકાય. જે પણ નવી વસ્તુ બને તેની ટેકનીકલ જાણકારી પણ ઉપલબ્ધ કરીએ તો બીજી જગ્યાએ તે કરવામાં સરળતા રહેશે.

૪. શ્રુતપરંપરાનું પ્રદર્શન : આપણા અનેક ધાર્મિક મહોત્સવ, કાર્યક્રમ, શિબિર થતા હોય છે, તેમાં શ્રુતપરંપરાનું પ્રદર્શન ગોઠવવા માટે પ્રેરણા કરી શકાય.

૪. સેન્ટ્રલાઈઝ્ડ બુક સ્ટોર : પાલિતાણા / શંખેશ્વર / અમદાવાદ / સુરત / મુંબઈ એમ પાંચ જગ્યાએ સેન્ટ્રલાઈઝ્ડ બુક સ્ટોર બનાવવા જોઈએ. જેથી આ બુક સ્ટોર્સમાંથી કોઈપણ નવી જૂની પ્રકાશિત પુસ્તકો મળી શકે અને ત્યાં ન હોય તો મંગાવીને પણ આપી શકે. જૈન ધર્મની પુસ્તકો પ્રકાશન કરનારા ૧૦૦થી ૧૫૦ પ્રકાશકો છે.

૫. CD/DVD/PPT : જૈન ધર્મ વિષયક ઘણી CD/DVD/PPT તૈયાર થઈ છે અને થઈ રહી છે. આ પણ સેન્ટ્રલાઈઝ્ડ બુક સ્ટોરના અંતર્ગત મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા વિચારી શકાય.

૬. શ્રાવકોપયોગી અભ્યાસક્રમ : જૈન ધર્મનું અધ્યયન કરવા માટે શોર્ટ એન્ડ સ્વીટ અભ્યાસક્રમ બનાવીને તેના દરેક જ્ઞાનભંડારમાં બેનર / પેમ્પલેટ / મુકાવી શકાય. તે અભ્યાસક્રમમાં રહેલી પુસ્તકો તે તે જ્ઞાનભંડારમાં ઉપલબ્ધ કરવી. તે પુસ્તકો વાંચવા અને અધ્યયન કરવા સતત પ્રેરણા કરી શકાય. તેનાથી ઉત્સુક એવો વાચક વર્ગ જ્ઞાનભંડાર પ્રત્યે આકર્ષિત થશે.

૭. સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને ઉપયોગી પુસ્તકોનું લિસ્ટ : પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને અભ્યાસ યોગ્ય પુસ્તકોનું લિસ્ટ બનાવી તે ગ્રંથો મુખ્ય જ્ઞાનભંડારોમાં ઉપલબ્ધ થાય એવો પ્રયત્ન કરવો.

૮. બાળકો માટે વિભાગ : બાળકોને રુચિ થાય તેવા પુસ્તકો, સચિત્ર, વાર્તાના, કથાના વગેરેનો અલગ વિભાગ દરેક જ્ઞાનભંડારમાં હોય. તેમાં કયા પુસ્તકો રાખવા વગેરેની માહિતી, લિસ્ટ વગેરે બનાવવું જોઈએ. તે પુસ્તકો જ્ઞાનભંડારમાં ઉપલબ્ધ થાય તેવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ.

૯. જ્ઞાન ખાતા/ સાધારણ ખાતાનો ભંડાર : જ્ઞાનભંડારમાં જ્ઞાન ખાતાનો ભંડાર મૂકી શકાય, જેથી જે શ્રાવકો જ્ઞાનખાતામાંથી છપાયેલા પુસ્તકો વાંચવા માટે લે તે તેના પૈસા ભંડારમાં મૂકી શકે. અને (જ્ઞાનનિમિત્તક) સાધારણનો પણ એક ભંડાર મૂકી શકાય જેમાં ભેગા થયેલા પૈસા જ્ઞાનભંડારના સંચાલન, મેન્ટેનન્સ માટે, લાઈબ્રેરિયનના પગાર વગેરે માટે વાપરી શકાય.

જ્ઞાનભંડારમાં કરી શકાય એવાં આયોજનો

૧. પૂજ્ય સાધુ સાધ્વીજી ભગવંતોની વાચના :-

વર્ષમાં એકવાર એક મહિનાની પૂજ્ય સાધુ સાધ્વીજી શિબિરનું આયોજન કરી શકાય. જેમાં વિષય અને ટાઈમ

ટેબલ ફિક્સ હોય. તેનો સમય પણ પહેલેથી જાહેર કરવામાં આવે. જેથી ૧૦૦/ ૨૦૦ કી.મી.ના વિસ્તારમાં વિચરતાં પૂજ્ય સાધુ સાધ્વીજી ભગવંતો સમયસર ત્યાં આવી શકે અને વાયના શિબિરમાં જોડાઈ શકે. તેના માટેનું કોર્સ મટીરિયલ પણ પહેલેથી જ ઉપલબ્ધ કરી આપવામાં આવે. તેના માટે વાયનાદાતા સાધુ ભગવંતો માટે પહેલેથી જ વિષય નક્કી કરવામાં આવેલો હોય. અમુક વિષય માટે પંડિતવર્યો પણ ગોઠવી શકાય.

આજે મોટા ભાગે સાધુ સાધ્વીજી ભગવંતો માટે વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરવો હોય તો વિહારના કારણે, અનુજાનોના કારણે, વયસ્ક સ્થવિરના કારણે અને પંડિતોની અનુપલબ્ધિના કારણે અનુકુળતા થતી નથી. જે વાયના શિબિરોના માધ્યમથી સહજ શક્ય બની શકે. એકાદ મહિના માટે વિશિષ્ટ અભ્યાસ મહાત્માઓ વાયના સ્થળે આવી જાય અને વાયના પૂર્ણ થતા પાછા સ્વસ્થાને/ સમુદાયમાં આવી શકે. તો અભ્યાસ કરાવનાર વાયના દાતા મહાત્માઓનો પણ દરેક સમુદાયના સાધુ સાધ્વીજી ભગવંતોને વાયનાના માધ્યમથી ભણાવવાનો લાભ મળી શકે.

વિષય : ન્યાય, સંસ્કૃત-પ્રાકૃત, અધ્યાત્મિક, ચોવીશી, યશોવિજયજીના ગ્રંથો, હરિભદ્રસૂરિ મ.સા.ના ગ્રંથો, અન્ય દર્શનનું સાહિત્ય, ધ્યાન યોગ વગેરે... (હજુ પણ વિષય ઉમેરી શકાય.)

૨. પંડિતવર્યો માટે શિબિર : વર્ષમાં એકવાર ૩ દિવસ માટે પાઠશાળા ભણાવતા શિક્ષક/ શિક્ષિકાઓ માટેની શિબિરનું આયોજન કરી શકાય. જેથી પાઠશાળામાં વધુમાં વધુ સંખ્યા કેવી રીતે લાવી શકાય, તેમજ શિક્ષકો માટે નવું જાણવા જેવું હોય તે વિષે ચિંતન કરી શકાય.

૩. મુમુક્ષુઓ માટે શિબિર : જેમની દીક્ષા લેવાની ભાવના હોય તેમને ૧૫ દિવસની તાલીમ શિબિર કરવી જોઈએ. જેમાં દરેક સમુદાયના મુમુક્ષુઓ સહભાગી થઈ શકે.

૪. નાના બાળકો માટે શિબિર : નાના બાળકોને ફક્ત પાયાનું શિક્ષણ આપતી શિબિર/ જેમાં અષ્ટપ્રકારી પૂજા, ગુરુવંદન, ચૈત્યવંદન, વક્તવ્ય, નિબંધ, સંગીત, સ્નાત્ર, પૂજા વગેરે કરાવી શકાય. ઉનાળુ વેકેશન / દિવાળી વેકેશન વગેરેમાં આઠ દિવસની શિબિર થઈ શકે.

૫. લેખકોની શિબિર / શોધનિબંધ : અલગ અલગ વિષયો પહેલેથી જાહેર કરીને તેના ઉપર શોધ નિબંધ લખે અને બે દિવસનો સેમીનાર કરવામાં આવે તેમાં તે શોધ નિબંધનું વાંચન તે જ લેખક કરે અને તેના ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવે. તો ઘણા લોકોની લેખન શક્તિ ખીલી ઉઠે. નવા વિચારો રજુ થાય.

આ બધા જ આયોજનોનો મુખ્ય હેતુ જ્ઞાનભંડારને વધુમાં વધુ પ્રચલિત કરી શકાય / ઉપયોગી બનાવી શકાય / જૈન શાસનના અમૂલ્ય એવાં જિનાગમને જાગૃત રાખી શકાય / લોકોમાં જ્ઞાન પ્રત્યે રુચિ ઉત્પન્ન થઈ શકે એ જ છે.

જ્ઞાનપાંચમ કેવી રીતે ઉજવીશું

૧. જ્ઞાનપાંચમના દિને આપણા સંઘમાં રહેલા જ્ઞાનભંડારમાં સુગંધી ફૂલોથી ડેકોરેશન કરવું. જ્ઞાનભંડારના બધા જ કબાટો ખુલ્લા મુકવામાં આવે..... પ્રતને પોથીમાંથી બહાર કાઢીને ટેબલ ઉપર ગોઠવવામાં આવે... સંઘના દરેક ભાઈઓ અને બહેનો આપણી પાસે રહેલા જ્ઞાનવારસાના દર્શન કરી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવી.
૨. જ્ઞાનભંડારના પુસ્તકો અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયા હોય તો વ્યવસ્થિત ગોઠવી દેવા....
૩. જ્ઞાનની સ્તુતિ, સ્તવન આદિની ઓડીઓ કેસેટનું હળવું સંગીત ચાલુ રાખવું.
૪. વાસકેપ પૂજા ફક્ત એક જ પ્રત ઉપર કરવામાં આવે, જેથી કાળજીપૂર્વક તેની સફાઈ થઈ શકે. સુગંધી વાસકેપ પ્રત-પુસ્તકમાં રહી જશે તો તે કાળક્રમે નુકસાનકારક છે.
૫. જ્ઞાનપૂજા માટે કોઈપણ પ્રકારની નોટબુક, ફૂલસ્કેપ પેપર, પેન્સિલ ઇત્યાદિ મૂકવાં નહીં.... તેના બદલે હસ્તલેખનની સામગ્રીનો સેટ દર્શન માટે અવશ્ય મૂકવો.

૬. જ્ઞાનપાંચમ નિમિત્તે સંઘનો જ્ઞાનભંડાર એકદમ વ્યવસ્થિત કરાવી લેવો. ભંડાર વ્યવસ્થિત હોય તો સમૃદ્ધ કરાવી લેવો.... સમૃદ્ધ હોય તો દર્શનીય કરાવી લેવો.... દર્શનીય હોય તો પૂજનીય કરાવી લેવો... પૂજનીય હોય તો વધુમાં વધુ ઉપયોગમાં આવી શકે તેવો કરાવી લેવો...
૭. જ્યાં આવશ્યક લાગે ત્યાં એક જ્ઞાનભંડારનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો અથવા કરાવવો.
૮. જ્ઞાનભંડારના થોડાક સારા પુસ્તકો વાંચન માટે ઉપલબ્ધ કરી શકાય.... જે લોકો જ્ઞાનપૂજા કરવા આવે તે ૧૫ મિનીટ માટે ત્યાં જ બેસીને પુસ્તકનું વાંચન કરી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરવી.

પૂ.આ.દે.શ્રી મુક્તિવલ્લભસૂરિ મ.સા., પૂ.આ.દે.શ્રી ઉદયવલ્લભસૂરિ મ.સા., પૂ.આ.દે.શ્રી હૃદયવલ્લભસૂરિ મ.સા.ના આશીર્વાદ, પ્રેરણા અને માર્ગદર્શનથી શ્રી સમકિત યુવક મંડળ છેલ્લાં ૨૦ વર્ષથી જિનશાસનના અનેક અંગોને સ્પર્શતી વિવિધ સેવા પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. તેમાં એક સાથે શ્રમણસેવા અને શ્રુતસેવાનો લાભ આપતો મહત્વનો સેવાયોગ એટલે... શ્રુતોપાસના...

પૂજ્ય શ્રમણ-શ્રમણી ભગવંતો માટે પ્રાણવાયુ એટલે સ્વાધ્યાય... અને એ સ્વાધ્યાયના દરેક પહેલુને સ્પર્શતી પ્રવૃત્તિ એટલે શ્રુતોપાસના.

મહાત્માઓને સ્વાધ્યાયમાં બિલકુલ પણ ખલેલ ન પહોંચે, તે માટે માત્ર ૭૨ કલાકની અંદર અંદર મહાત્માઓને પુસ્તકો પહોંચે એ એક વિચારમાંથી જન્મી આ પ્રવૃત્તિ...

૧. સ્વાધ્યાય માટેનાં પુસ્તકો મહાત્માને મેળવી આપવા.

૨. સ્વાધ્યાય માટેની સામગ્રી મહાત્માને મેળવી આપવી.

૩. સ્વાધ્યાય માટે પંડિતો સાથે સંપર્ક કરાવી આપવો.

૪. શ્રાવકો માટે સ્વાધ્યાયનો એક સંપૂર્ણ અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવો.

૫. વારંવાર ઉપયોગમાં આવતા ગ્રંથોનો એક સ્વતંત્ર જ્ઞાનભંડાર ઊભો કરવો.

અત્યારે આ પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ ચર્ચગેટથી લઈને વિરાર અને સી.એસ.ટી.થી લઈને ડોમ્બિવલી અને ભિવંડી સુધી છે અને મહારાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં પણ બધે પુસ્તકો પહોંચાડવાનો લાભ મળે છે તથા મુંબઈ અને બહારના ૨૬ જ્ઞાનભંડારો સાથે શ્રુતોપાસના સંકળાયેલું છે.

મહાત્માનો અભ્યાસ પૂર્ણ થયા બાદ એ પુસ્તકો પાછાં મંગાવીને જ્ઞાનભંડારોને પાછાં પહોંચાડવાની જવાબદારી સાથે મંડળ કાર્ય કરે છે. જો પુસ્તકો લાવતા-લઈ જતાં ક્યાંક ખોવાઈ જાય તો તે પુસ્તક મંગાવીને અથવા તે પુસ્તકની ફોટોકૉપી કરાવીને પણ તે જ્ઞાનભંડારોને પહોંચાડવામાં આવે છે.

૨૦૧૫થી ચાલુ થયેલી આ પ્રવૃત્તિમાં અત્યાર સુધી અંદાજિત ૪,૫૦૦ પુસ્તકોનો લાભ મળ્યો છે. માર્ચ-એપ્રિલમાં સખત લોકડાઉન દરમિયાન પણ અમુક ખંતવાળા યુવાનો આ પ્રવૃત્તિમાં સંપૂર્ણ રીતે એક્ટિવ હતા.

મહાત્માઓના આશીર્વાદભર્યા ઉદ્ગારો જ્યારે સાંભળવા મળે ત્યારે લાગે કે એક અપેક્ષાએ સૌથી લાભદાયી પ્રવૃત્તિ આ જ હોઈ શકે. ઘણાં સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો પત્ર દ્વારા અથવા તો શ્રાવકો દ્વારા પોતાના અણમોલ આશીર્વાદની સતત વર્ષા કરતાં હોય છે.

જ્યાં સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો મોટા પ્રમાણમાં ભેગાં થયાં હોય ત્યારે તો ખૂબ ઉત્તમ લાભ મળે છે.

૨૦૧૭માં પૂજ્ય આચાર્ય દેવ શ્રીમદ અભયશેખરસૂરિજીની વાચના દરમિયાન એકસાથે અંદાજિત ૧૫૦ પુસ્તકોનો લાભ મળ્યો હતો.

આ ઉત્તમ કાર્યમાં સહભાગી થનારા જ્ઞાનભંડારોના સંચાલકોનું બહુમાન કરીને મંડળ યત્કિયિત ઋણ અદા કરે છે.

મંડળ મહાત્માઓના આશીર્વાદ દ્વારા ભવિષ્યમાં શાસનની ઘણી પ્રવૃત્તિઓમાં આગળ ધપવા માંગે છે. એ માટે મંડળને આપનો સાથ-સહકાર અપેક્ષિત છે.

સંપર્ક : ૮૦૮૦૦૦૦૮૦૫

કાશ્મીરી કાગળ

વિક્રમના તેરમા સૈકામાં તાડપત્રોની પ્રાપ્તિ દુર્લભ થવા માંડી એટલે લેખન માટે તાડપત્રના વિકલ્પમાં કાશ્મીરી કાગળનો ઉપયોગ શરૂ થયો. હજારો ગ્રંથો કાશ્મીરી કાગળ ઉપર લખાયા.

વિશ્વયુદ્ધો દરમિયાન જે અવ્યવસ્થાઓ ઉભી થઈ એ સમયમાં કાશ્મીરી કાગળ પણ દુર્લભ થવા માંડ્યો.

એક બાજુ મુદ્રણયુગ શરૂ થવાના કારણે કાશ્મીરી કાગળની માંગ ઘટી અને બીજી બાજુ ઉત્પાદન કરનાર અને ઉપયોગ કરનારા વચ્ચેની કડી તુટી ગઈ.

પૂ.આ.ભ. શ્રી માનતુંગસૂરિ મ.સા.એ જોયું કે ગ્રંથો લખવા માટે કાશ્મીરી કાગળ મળતો નથી. એકદમ પતલો લીસો અને સેંકડો વર્ષ ટકે એવો કાગળ કાશ્મીરના અમુક પરિવારો જ બનાવી જાણે છે. જો આ પરિવારો આ કામ છોડી દે તો ભવિષ્યમાં આ કાગળ મળશે નહીં. તેથી પૂ.આ.ભ. માનતુંગસૂરિ મ.સા.એ એમના અનુભવી અને વિશ્વાસુ લહિયા કાનજીને કાશ્મીર મોકલ્યો.

કાનજીએ ઘણી રખડપટ્ટી કરી, પૂછપરછ કરી અંતે કાશ્મીરી કાગળ બનાવનાર એક પરિવારના ઘરે પહોંચી ગયો.

પૂછપરછ કરતાં જાણવા મળ્યું કે અમે જેટલો કાગળ બનાવીએ તેટલો બધો ખરીદી લેવાની કોઈ જવાબદારી લે તો અમે બનાવીએ. મોંઘા ભાવનો કાગળ વેચાયા વિનાનો પડી રહે તો અમને નુકસાન જાય. અમારું ગુજરાન ન ચાલે. એટલે અમે હવે કાગળ બનાવવાનું બંધ રાખ્યું છે.

કાનજી એ વખતે બધો કાગળ ખરીદવાનું વચન આપી ન શક્યો. આચાર્ય મ.સા.ને પૂછીને જણાવવાનું કહી - ગુજરાત પાછો આવ્યો.

આચાર્ય મ. સા. એ કહ્યું કે તારે વચન આપી દેવાની જરૂર હતી. હવે જા જઈને કહી આવ. એ દરમિયાન કાશ્મીરમાં તોફાનો વગેરેના કારણે સંપર્ક થયો નહીં. પછી એ પરિવારનો પત્તો લાગ્યો નહીં.

આમ, કાશ્મીરી કાગળની પરંપરા નજીકના ભૂતકાળમાં જ લુપ્ત થઈ.^૧

શાહી

તેરમી અને ચૌદમી સદી પછી તાડપત્રો મળતા બંધ થયા. તાડપત્રો પર લખવાનું બંધ થતા એના માટે લખવાની શાહી બનાવવાની પ્રક્રિયા પણ ભૂલાઈ ગઈ.

કાગળ ઉપર લખવાની શાહી અને તાડપત્ર ઉપર લખવાની શાહી બનાવવાની પ્રક્રિયામાં ફરક હતો. તાડપત્ર ઉપરની શાહી વોટરપ્રુફ રહેતી.

કાગળની શાહી બનાવવાની પ્રક્રિયા આજે પણ આપણી જાણમાં છે અને એ પ્રમાણે બનાવી આજે કાગળ ઉપર લખાય છે.

૧. “કાશ્મીરમાં બનતા હાથવણાટના રેશમના ગાલીયા બનાવવાની પ્રક્રિયામાં જે રેશમની ઝીણી કરચો - ગુચ્છાઓ નીકળે તેમાંથી આ કાશ્મીરી કાગળો બનતા હતા. હવે હાથવણાટના ગાલિયા બનાવવાનું બંધ થતા રો-મટિરિયલના અભાવે હવે કાશ્મીરી કાગળ બનતા નથી” આ વાત પૂ. આ. શ્રી માનતુંગસૂરિ મ.સા.ની પરંપરાના જ પૂ. આ. શ્રી રત્નભૂષણસૂરિએ તે જ કાનજી લહિયાને કાશ્મીર મોકલી તપાસ કરાવી જાણી હતી અને મને જણાવી હતી. - સંપાદક.

એની પ્રક્રિયા માટે -

જિત્તા કાગળ ઈત્તા બોળ, ઈસમેં દુગુના ગુંદ ઝબોળ.

એમાં જો રસ ભાંગરો ભળે, અક્ષરે અક્ષરે દીવા બળે.

આવા દુહાઓ મળે છે. તલના તેલની મેસ-કાજળ, એમાં ગુંદ, હીરાબોળ વગેરે ભેળવી તાંબાના પાત્રમાં એને સતત ૭૨ કલાક હલાવવાનું. આ રીતે શાહી તૈયાર થાય. સોના અને ચાંદીની શાહી વરખમાંથી બને છે.

હવે તાડપત્રો મળે છે, પણ એના ઉપર લખવાની શાહી કેમ બનાવવી એ પ્રશ્ન છે. સાબરમતી ગુરુકુળમાં એ બનાવવા પ્રયોગો થાય છે.

દક્ષિણ ભારતમાં તાડપત્રો ઉપર ઝીણી સોય જેવા સાધનથી કોતરી એમાં શાહી ભરવાની પરંપરા છે.

તાડપત્ર ઉપર લખી શકાય એવી સંતોષકારક શાહી બની નથી એટલે આપણે ત્યાં પણ તાડપત્ર ઉપર કોતરીને લખવાની, શાહી ભરવાની અને એ રીતે તાડપત્રીય ગ્રંથો તૈયાર કરવાનું ચાલે છે.

એ સિવાયા સાંગાનેરી કાગળ ઉપર પણ લેખન ચાલે છે.

જયપુર પાસે આવેલા સાંગાનેરમાં એક જ પરિવાર પાસે પાંચસો વર્ષ ટકી શકે તેવા કેમિકલ-રસાયણ વિનાના ટકાઉ કાગળ બનાવવાની પદ્ધતિ બચી છે.

આપણી લેખનકળાના ભવ્ય વારસામાંથી જેટલું બચ્યું છે એને વ્યવસ્થિત જાળવી રાખવું એ પણ અગત્યનું કાર્ય છે.

દાબડાઓ

જ્ઞાનભંડારોમાં ગ્રંથો દાબડામાં સુરક્ષિત રાખવામાં આવતા.

આ દાબડાઓ ક્યાંક ક્યાંક ચામડામાંથી બનેલા જોવા મળે છે. ક્યાંક કાગળના માવામાંથી બનાવેલા પણ જોવા મળે છે અને મોટાભાગે લાકડાના બનેલા હોય છે.

લાકડામાં પણ સીસમ અને સાગના શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

દાબડાના ઢાંકણને એ રીતે ખાંચો પાડવામાં આવતો કે જેથી ધૂળના રજકણો અને ભેજ અંદર ન જાય.

ભેજ કાગળનો મોટો દુશ્મન ગણાય છે. એટલે ચોમાસામાં પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારો મોટા ભાગે ખોલવામાં આવતા નહીં.

કબાટમાં ગોઠવેલા દાબડામાંથી ગ્રંથ બહાર કાઢવા માટે પહેલા દાબડાને કબાટમાંથી બહાર કાઢવો પડતો હોય છે. આવું ન કરવું પડે એ માટે આ. કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબામાં દાબડાનું ઢાંકણું ઉપર નહીં પણ બાજુમાં રાખવામાં આવ્યું છે. જેથી કબાટમાં જ દાબડો ખોલી શકાય.

પરમપૂજ્ય આગમપ્રભાકર મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજાએ એમનાં “આપણી અદૃશ્ય થતી લેખનકળા અને તેનાં સાધનો” લેખમાં શાસ્ત્રોને લખવાના સમયપરીક્ષિત અને સુરક્ષિત સાધન “તાડપત્ર” પર ઉપયોગી અને સચોટ પ્રકાશ પાડ્યો હતો. ત્યારબાદ તાડપત્ર અંગે જે વધુ વિગતો મળી એ નીચે મુજબ છે.

❖ દુનિયામાં ૭૦૦ જાતના તાડ છે. તેમાં ખરતાડનાં પાન કરતાં શ્રીતાડનાં પાન વધુ કોમળ તેમજ ટકાઉ ગણાય છે.^૧ માટે તેનો ઉપયોગ લેખનમાં વિશેષ થતો. આ શ્રીતાડ મદ્રાસ (તમિલનાડુ), બ્રહ્મદેશ (મ્યાનમાર) આદિમાં થાય છે. આ વાતને સ્પષ્ટ પુષ્ટિ પરમાર્હત્ કુમારપાલનાં કુમારપાળ પ્રબંધ વગેરેમાં દર્શાવેલા દાખલાઓથી મળે છે.

❖ જિનમંડન ગણિજીએ કુમારપાળ પ્રબંધમાં^૨ નોંધ્યું છે કે ૨૧ જ્ઞાનકોશોને બનાવનાર મહારાજા કુમારપાળને પોતાના ગુરુદેવ શ્રી કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ભગવંતની તમામ રચનાઓ લખાવવાનો અભિગ્રહ હતો. પૂજ્યશ્રીની લિંબુઉછાળ શ્લોકરચનાનાં લેખન માટે ૭૦૦ લહિયાની લેખકશાળા બેસાડી હતી.

એક દિવસ ગુરુભગવંત અને તમામ સાધુ ભગવંતોને વંદન કરી પરમાર્હત્ કુમારપાળ લેખકશાળા જોવા જાય છે. તેઓએ જોયું કે લહિયાઓ કાગળ ઉપર ગ્રંથો લખતા હતાં. તેઓ તરત ગુરુભગવંત પાસે ગયા અને એમને પુછ્યું - ‘ભગવંત, કાગળ કરતાં લગભગ બમણું આયુષ્ય ધરાવનાર તાડપત્રને છોડી કાગળ ઉપર કેમ ગ્રંથ લખાવાય છે?’

ગુરુમહારાજ કહે છે : ‘ચૌલુક્ય દેવ, જ્ઞાનકોશમાં શ્રીતાડનાં પાન ખૂટી ગયાં છે.’

ગરવા ગુર્જરનો ધણી આ સાંભળીને વિચારે છે : અરે ! શ્રી ગુરુભગવંત અસ્ખલિતપણે નવા ગ્રંથો રચે છે અને હું અસ્ખલિતપણે લખાવી પણ નથી શકતો ? શું હું શ્રાવક કહેવાઉં ખરો ?

આ વિચારધારામાં ઊભા થઈ કુમારપાળરાજા ગુરુમહારાજ પાસે ઉપવાસનું પચ્ચક્ષાણ માંગે છે. ગુરુદેવ પૂછે છે : ‘આજે ઉપવાસ કેમ ?’ ત્યારે એ સત્વશીલ શ્રાવક જવાબ આપે છે : ‘ગુરુદેવ ! જ્યાં સુધી શ્રીતાડનાં પાનનો પુરવઠો પૂરો ન પાડું ત્યાં સુધી મારે ઉપવાસના પચ્ચક્ષાણ.’

પરમાર્હત્નો આવો કઠિન અભિગ્રહ સાંભળીને ગુરુભગવંતો, સામંતો બધા ય સમજાવે છે કે ‘શ્રીતાડ તો (મદ્રાસ-બ્રહ્મદેશ આદિ) ખૂબ દૂર-દૂરનાં પ્રદેશોમાં છે. એ ઝડપથી કઈ રીતે આવશે ?’ પણ આ કૃતનિશ્ચયી રાજા સીધા રાજમહેલના ઉપવનમાં પહોંચે છે. તેઓ ત્યાં રહેલાં ખરતાડનાં વૃક્ષોને વિધિવત્ પૂજીને પ્રાર્થના કરે છે કે -

સ્વાત્મનીવ મતે જૈને, યદિ મે સાદરં મનઃ ।

યૂયં ભજત સર્વેઽપિ, શ્રીતાડદ્રુમતાં તદા ॥

(હે ખરતાડનાં વૃક્ષો ! જો મને જૈનધર્મ ઉપર મારી જાત જેટલો જ આદર, શ્રદ્ધા, સમર્પણ હોય તો તમે બધાય ખરતાડ શ્રીતાડ બની જાઓ.)

આમ પ્રાર્થના કરી પોતાનાં ગળામાં પહેરેલો સોનાનો હાર ખરતાડનાં વૃક્ષનાં થડ પર ચઢાવે છે. પાછા મહેલમાં આવી ધર્મધ્યાનમાં મગ્ન બને છે. બીજાબાજુ શાસનદેવી ઉપવનનાં બધાં જ ખરતાડનાં વૃક્ષોને શ્રીતાડમાં ફેરવી દે છે.

૧. Writing materials in ancient India - Ios - Thane Feb-02

૨. કુમારપાળ પ્રબંધ - કર્તા જિનમંડનગણી (અવચ્છેદ - ૧૫૩)

પરમાર્થત્ કુમારપાળની શ્રદ્ધા, સમર્પણ અને અભિગ્રહની જેટલી અનુમોદના કરીએ એટલી ઓછી છે, જેમનાં શ્રુત પ્રત્યેના અહોભાવથી શ્રીતાડ પર બાકીનું જ્ઞાન આલેખાયું. શ્રીતાડનાં મહત્વની વાત કરીએ તો -

૧. ખરતાડ કરતાં શ્રીતાડનાં પાનનું મહત્વ વધુ છે.

૨. શ્રીતાડ દૂર દૂરનાં પ્રદેશોમાં થાય છે.

૩. ખરતાડ કરતાં તો કાશ્મીરી વગેરે કાગળ પણ વધુ સારા-ટકાઉ હશે અને એ જ કારણસર પાટણમાં ખરતાડ હોવા છતાં પણ કાગળ ઉપર લખાવ્યું છે.

★ છેલ્લાં ૧૦૦૦ વર્ષથી તો ખરતાડ અને શ્રીતાડ બંને ઉપર શાસ્ત્રો લખવાનાં પુરાવા મળી આવે છે.

★ ખરતાડનું ચલણ : ઓરિસ્સા, બંગાળ, તમિલનાડુ વગેરે પ્રદેશોમાં ખરતાડનાં પાન ઉપર કલમને શાહીમાં ઝંબોળી લખી શકાતું નથી; પરંતુ લોખંડની કલમથી કોતરવું પડે છે. આજે પણ ઉપરોક્ત (રઘુરાજપુર-દસપરગણા) પ્રદેશોમાં ખરતાડ ઉપર શાસ્ત્રો લખવાનું અને ચિત્રપટ બનાવવાનું ચાલુ છે.

★ શ્રીતાડનું ચલણ : રાજસ્થાન, ગુજરાત, કર્ણાટક વગેરે પ્રદેશોમાં શ્રીતાડનાં વૃક્ષો પ્રાયઃ નથી અને ખરતાડનાં વૃક્ષો મબલખ પ્રમાણમાં છે; છતાંય આશ્ચર્યજનક વાત એ છે કે આપણાં ગુજરાત-રાજસ્થાનનાં લગભગ તમામ જ્ઞાનભંડારોમાં શ્રીતાડનાં પાન ઉપર લખાયેલી પ્રતો જ જોવા મળે છે. મજબૂત અને ટકાઉ શ્રીતાડની પસંદગી એ આપણા પૂર્વજોની દીર્ઘદૃષ્ટિપૂર્વકની જહેમતની સાખ પૂરે છે.

શ્રીતાડનાં પાન ઉપર આપણે ત્યાં કલમ-શાહીથી લખાતું હોય છે અને લાઓસ તથા વિયેતનામ જેવા દેશોમાં શ્રીતાડ ઉપર આજે પણ કોતરીને લખવાનું કાર્ય ચાલે છે. આમ બંને રીતે લખી શકાય છે.^૩

ખરતાડ અને શ્રીતાડ વચ્ચેનો મુખ્ય તફાવત

ખરતાડ	શ્રીતાડ
બોટેનીકલ નામ - <i>Borrassus Flabellifer</i>	<i>Corypha umbraeulifere</i>
પ્રદેશો - બંગાળ-ઓરિસ્સા-ગુજરાત	કર્ણાટક-શ્રીલંકા-થાઈલેન્ડ
અંગ્રેજી નામ - <i>Palmyra Palm</i>	<i>Talipot Palm</i>
ગુજરાતી નામ - ખરતાડ/તાડીનું ઝાડ	શ્રીતાડ/શ્રીતાલ
હાઈટ - ૩૦ મીટર (૯૮ ફીટ)	૨૫ મીટર (૮૨ ફીટ)
(કંબોડીયા-વિયેતનામ)માં	(સિંહાલ) શ્રીતાલીમાં
ખામેર, લેન્ટાટ	એંગલા
ઉંમર - ૧૦૦ વર્ષથી વધુ	૬૦ વર્ષથી વધુ
ઉપયોગ - તાડગોળા, તાડી, છાપરા બનાવવા	છત્રી, ગુલાલ વગેરે
પાનનાં લક્ષણો - ટૂંકા, બરડ, જાડા	લાંબા, લચકદાર, પતલા
કોષોનું બંધારણ - શિથિલ-જીવાતો સહેલાઈથી	જટિલ, જીવાતો સહેલાઈથી આક્રમણ
આક્રમણ - પ્રવેશ કરી શકે. ^૪	ન કરી શકે.

૩. For Cambodia - The Phnom Penh Post, Send david & Think kaligaan.

For Laos - Lao manuscript.net - Astaphon District Savannakhet Province.

૪. Writing materials in ancient India - Ios - Thane Feb-02

લેખન શૈલી - કોતરકામ - incision
કોતરવાને કારણે ખરતાડનું
ફાયબર સ્ટ્રક્ચર વધુ નબળું
બને છે)

સપાટી ઉપર લેખન^૫
(surface writing)
પાંદડાનાં મૂળ ફાઈબરને નુકશાન નથી
થતું.

શાહી - ૧૫૦-૨૦૦ વર્ષે જ્યારે વાંચવું
હોય ત્યારે શાહી નવી લગાડવી
પડે છે. જેથી કોતરેલો ભાગ
વંચાય.

આજીવન યથાવત રહે.

આમ -

★ પૂ. પુણ્યવિજયજી મ.સા.નું દિગ્દર્શન

★ પૂ. કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવંતનો પ્રસંગ

★ ઉપરોક્ત તુલના

★ નેશનલ મિશન ફોર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ (દિલ્હી)

★ ઈન્ડીયન ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ (બેંગ્લોર)નાં વિદ્વાનો સાથેના પરામર્શો.

તથા આપણાં અનુભવી મહાત્માઓનાં તારણો ઉપરથી એ સમજી શકાય છે કે ખરતાડ કરતાં શ્રીતાડનાં પત્રો લેખન માટે વધુ ઉપયોગી છે.

છતાં અહીં એ સ્પષ્ટતા જરૂરી છે કે વર્તમાનમાં પ્રકાશિત થતાં ૫૦-૧૦૦ વર્ષનાં આયુષ્યવાળા પુસ્તકો કરતાં ખરતાડની પ્રતો ૭થી ૮ ગણા વધુ આયુષ્યવાળી રહી છે. અર્થાત્ ૭૦૦થી ૮૦૦ વર્ષના આયુષ્યવાળી છે. ત્યારે શ્રીતાડની તો વાત જ શી કરવી?

★ આપણાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનાં અદ્ભુત અને અમૂલ્ય વારસાને આવનારી સદીઓ સુધી સુરક્ષિત કરવા માટે (૧) સમય અને પરીક્ષણની દૃષ્ટિએ અને (૨) પારંપરિક તથા અલ્પ હિંસાનાં હેતુથી શ્રીતાડ જ શ્રેષ્ઠ છે.

શ્રીતાડની શોધયાત્રા...

અમદાવાદ ખાતે શરૂ થયેલાં હસ્તપ્રત લેખનનાં શ્રુતરક્ષાનાં કાર્ય સમયે અનેક પાસાંઓની તપાસ થઈ, એમાંથી શરૂ થઈ શ્રીતાડની શોધયાત્રા.

★ આ શોધયાત્રામાં સૌપ્રથમ એ શોધવામાં આવ્યું કે શ્રીતાડનાં વૃક્ષો ઉગે છે ક્યાં? United Nationsની આખી દુનિયાની કુદરતી સંપદાના વિસ્તૃત લેખાં-જોખાં રાખતી સંસ્થા International Union Of Conservation Of Nature (IUCN)માં તપાસ થઈ. એમાં આ વૃક્ષ Data Deficientની કેટેગરીમાં હતું અર્થાત્ “આખાય વિશ્વમાં વ્યાપેલી અમારી સંસ્થા પાસે આ વૃક્ષ અંગે કોઈ Data - માહિતી નથી.”

★ વધુ તપાસ કરતાં Indian Institute of Scienceના પ્રોફેસરની સહાયથી ખબર પડી કે કર્ણાટકનો ઉત્તર કન્નાડા જિલ્લો એ આ શ્રીતાડની માતૃભૂમિ છે.^૬

૫. Palm Leaf and other Manuscripts in Indian Languages - Pg. 97, 98

૬. Talipot - A forgotten Palm the western Ghats - M.D. Shubhash Chandran - Resonance - Pg. 69-75

★ હવે યક્ષપ્રશ્ન એ હતો કે આજે દુનિયા જેને શ્રીતાડ તરીકે ઓળખે છે, એ આપણું - આપણા પૂર્વજોએ વિશ્વાસપૂર્વક વાપરેલું અસલી શ્રીતાડ છે કે પછી સમયનાં પ્રવાહમાં બદલાઈને કોઈ અન્ય ઝાડને શ્રીતાડ નામ આપી દીધું છે?

★ અગર આ નકલી કે અન્ય શ્રીતાડ હોય તો એને ભરોસે આપણો બહુમૂલ્ય વારસો કઈ રીતે મૂકી શકાય?

★ હાલમાં જે શ્રીતાડ મળે છે તે અને પહેલાં વપરાતું શ્રીતાડ એક જ છે એ નક્કી કઈ રીતે કરવું એ બીજો પ્રશ્ન હતો.

આ પ્રશ્નના ઉત્તર મેળવવા માટે સૌપ્રથમ હાલનાં શ્રીતાડને લઈને લખવા લાયક તાડપત્ર બનાવવાની પ્રક્રિયા કરી તાડપત્ર બનાવી જૂના તાડપત્ર સાથે સરખાવવું.

બીજો પ્રશ્ન એ હતો કે શ્રીતાડને લખવા લાયક બનાવવા તેના ઉપર પ્રોસેસ કરવાની દેશ-વિદેશની કુલ મળેલી ૮ પદ્ધતિઓમાંથી કોની પસંદગી કરવી?

અનેક ચકાસણી બાદ છેવટે ઉત્તર કન્નાડાની જ ‘કુમરી મરત્તિ’ નામની વનવાસી પ્રજાતિની પારંપરિક રીત તથા એને મળતી આવતી શ્રીલંકાની પદ્ધતિ અપનાવવાનું નક્કી કર્યું...

★ શ્રીતાડનાં વૃક્ષોની સંખ્યા ઓછી, એટલું જ નહીં, બધા વૃક્ષો કેન્દ્ર સરકારના સીધા અનુશાસનવાળા રીઝર્વ ફોરેસ્ટમાં આવે; છતાં પાન મળ્યા, એના પર પ્રોસેસ કરી અને ‘યુરેકા..’ આપણાં પ્રાચીન તાડપત્રોને મળતાં આવ્યા અને શ્રીલંકા-થાઈલેન્ડથી આવતા તાડપત્રો કરતાંય વધારે સારી ગુણવત્તાવાળા તાડપત્રો તૈયાર થયા... સરસ રીતે કામ ચાલતું હતું, ત્યાં જ રંગમાં ભંગ પડ્યો. થાઈલેન્ડથી એક સપ્લાયરે અદ્દલોઅદ્દલ શ્રીતાડપત્ર જેવાં જ તાડપત્રો મોકલ્યા અને મોટા જથ્થામાં મોકલવાની તૈયારી પણ બતાવી. ઊંડી તપાસ કરતાં એ પાન “સુગરપામ”નાં નીકળ્યા. એથી ફરી શંકા જાગી કે આપણે જેને શ્રીતાડ માનીએ છીએ એ પાન આ સુગરપામ જેવું ભળતું જ તો નહીં હોય ને? એથી વધુ ચકાસણી શરૂ કરી. એ માટે ૭૦૦ - ૮૦૦ વર્ષ જૂના શ્રીતાડપત્ર અને હાલમાં મળેલા તાડપત્રની genetic study (જૈવીક બંધારણીય) અને Paleo-botany study કરાવવાનું નક્કી થયું.

એ માટે દિલ્હીની NBPGR (National Beaureal of Plant Genetic Resources) અને લખનૌની Birbal Sahani Institute of Paleo botanyની સાથે મળી પ્લાનીંગ થયું.

તેમ છતાં હૃદયને પૂર્ણ સંતોષ થતો ન હતો. કારણ કે આજની લેબોરેટરી બંને તાડપત્રોની સમાનતા કે આયુષ્યને પ્રમાણિત કરી આપે; પરંતુ એ લેબોરેટરીની વિશ્વસનીયતાને કોણ પ્રમાણિત કરે? ક્યાં આપણા અતીન્દ્રિયજ્ઞાનીઓનું માળખું? અને ક્યાં આ ટ્રાયલ એન્ડ એરરનાં સિદ્ધાંતે ભાખોડિયા ભરતી લેબોરેટરીઓ? અગર પાછળથી લેબોરેટરીના છબરડાં બહાર આવે તો? આવી શંકાને કારણે માત્ર લેબોરેટરીનાં ભરોસે પણ આ નિર્ણય લેવો વાજબી ન ગણાય. આ સંદર્ભે લગભગ ૭૪થી વધુ વિદ્વાનો જોડે વિચારણા કરવાનું થયું એમાંથી એક મહત્વની કડી મળી.

નૈઋત્ય ચીનની “દાઈ એથેનિક કોમ્યુનીટી” મુખ્યત્વે ચીનની yamnan Provinceનાં Xishuangbanna Dai Autonomousના Prefectureમાં ફેલાયેલી છે. માત્ર આ Xishuangbannaના ૫૭૭ બૌદ્ધ મંદિરોમાં ૫૦ હજારથી વધુ તાડપત્રીય પ્રતો છે. એ લોકોને આ પરંપરા ભારતમાંથી મળી. ઈ.સ. ૬૧૮થી ૮૦૭ની^૭ વચ્ચે શ્રીતાડનું વૃક્ષ ભારતમાંથી અહીં લાવવામાં આવેલું.

આ વૃક્ષની સદીઓ સુધી ટકવા દ્વારા શાસ્ત્રોને ટકાવવા વગેરે અનેક વિશેષતાઓને કારણે ત્યાંનો સમાજ એને ‘દૈવી’ તરીકે પૂજે છે. ૧૧૦૦ વર્ષ પૂર્વે ગયેલું એ વૃક્ષ અને આપણું આજનું શ્રીતાડ બંને મળતું આવ્યું... આમ, લાંબા

૭. Dai People create “civilization on Palm leaves” 19-1-2011 - Source - Xinhuanet.

સંશોધન અને ચકાસણી બાદ વિશ્વાસ બેઠો કે આપણને આજે મળેલું શ્રીતાડ એ જ મહારાજા કુમારપાળનું શ્રીતાડ.

★ અગાઉ જણાવ્યું એમ IUCN પાસે પણ શ્રીતાડ અંગે કોઈ માહિતી નથી. શ્રીલંકા-થાઈલેન્ડથી પણ આ વૃક્ષોની ઘટતી સંખ્યાનાં સમાચાર આવતાં હતા. ઉત્તર કન્નાડાનાં પ્રોફેસરોએ પણ આ વૃક્ષની ઘટતી સંખ્યા અંગે ચિંતા વ્યક્ત કરી. ભવિષ્યમાં જૈનસંઘને વિનાશના ટાઈમબોંબ ઉપર ધબકતી આધુનિકતાની મહા આસમાની-સુલતાની સર્જાય ત્યારે શાસ્ત્રો બચાવવાના એક સબળ વિકલ્પરૂપ આ વૃક્ષનું અસ્તિત્વ જ ન રહે તો શાસ્ત્રો બચાવવાનો વિકલ્પ જતો રહે અને હાલ ચાલતી હસ્તલેખનની પ્રવૃત્તિ પણ મંદ પડે... આથી કુમારપાળ મહારાજાનાં આદર્શોને આંખ સામે ધારણ કરી આ વૃક્ષોનાં સંરક્ષણ-સંવર્ધન માટેનાં પ્રયાસો આદર્યા.

★ શ્રીતાડનું વૃક્ષ Monocarpic Palm છે અર્થાત્ આ વૃક્ષનું આયુષ્ય પૂરું થવાનું હોય ત્યારે જ એને ફૂલ ને ફળ આવે... ૧ જ ડાળી ઉપર સૌથી વધુ ફૂલ ખીલવાનો વિશ્વવિક્રમ આ વૃક્ષનાં નામે બોલે છે.^૯

જ્યારે આ વૃક્ષની ફૂલોથી લચેલી ડાળી ઉપર ઉઠે ત્યારે એ દશ્ય ખૂબ જ મનોરમ હોય છે. ડૉ. સુભાષ એડ્રન શ્રીતાડ ઉપરનાં પોતાનાં લેખમાં લખે છે^૯ કે -

An unusual sight appeared one day, A talipot of tali Palm, in fool bloom, A gorgeous, creamy yellow inflorescence perhaps unmatched in the size by any other plant on earth, sprang from the crown of the palm.

“તાલીનાં વૃક્ષ પર ખીલેલાં શાનદાર સોનેરી પીળાશ વાળા ફૂલોનો ફાલ.... દુનિયાનાં કોઈપણ વૃક્ષથી અતુલ્ય કદ અને વૃક્ષનાં બરોબર મધ્યમાંથી ઉપર ઉઠતી ડાળીઓ એક અસામાન્ય દશ્ય ઊભું કરે છે.”

★ પુત્ર શ્રીતાડનાં વૃક્ષનાં થડમાં ૨૫૦ કિલોથી વધુ સ્ટાર્ચ હોય છે. ઉત્તર કન્નાડાનાં કેટલાંય દુકાળ આ ઝાડનાં જોરે નભ્યાં છે.^{૧૦}

- આ જ સ્ટાર્ચમાંથી પહેલાં ગુલાલ પણ બનતો.^{૧૧}

- આ વૃક્ષનાં પાનમાંથી જ બૌદ્ધ શ્રમણોની છત્રીઓ અને ખેતમજૂરોની ટોપીઓ પણ બનતી.^{૧૨}

★ ખેર ! આપણે તો આ વૃક્ષને પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરવા ઈચ્છતા હતા. પણ એક તો ઝાડની સંખ્યા જ ઓછી, એમાંય જીવનમાં ૧ જ વાર ફળ આવે. વળી ફળ આવીને પાકે ત્યારે એક સાથે ઝાડમાં ધડાકો થાય અને ચારે બાજુ બીજ વેરાય. એ બીજજો ૨૦થી ૨૫ દિવસનાં ગાળામાં હાથમાં આવે તો જ કામનાં.

કેરળ, કર્ણાટક ને તમિલનાડુ. ત્રણેય પ્રદેશનાં વનવિભાગને તથા તેના જિલ્લાવાર અધિકારીઓને પોતપોતાનાં અધિકારક્ષેત્રમાં આ વૃક્ષોનાં બીજ શોધવા વિનંતિપત્રો લખાયા. સવા બે વર્ષ આ શોધયાત્રા ચાલી. છેવટે તમિલનાડુમાંથી અને ઉત્તર કર્ણાટકનાં સિદ્ધપુરમાંથી આ બીજ મળ્યા.

આ બીજને વાવ્યા બાદ એને અંકુરિત થવાનો રેશિયો પણ ૫૦ % અર્થાત્ અત્યંત અલ્પ, એટલે આપણા તીર્થક્ષેત્રોમાં બીજો આપવાની જગ્યાએ નિષ્ણાત નર્સરીઓમાં રોપા તૈયાર કરાવવાનું નક્કી થયું. ગુજરાતમાં કુમારપાળ મહારાજા સિવાય આ વૃક્ષોનાં અસ્તિત્વનો કોઈ સંદર્ભ નહોતો. પહેલી જ વાર પ્રયોગ કરવાનો હતો. ગુજરાતની ૧૨ નર્સરીઓમાં બીજ વહેંચાયા, જે પૈકી બે નર્સરીને બાદ કરતાં બીજે બધે બીજ નિષ્ફળ ગયા. બે નર્સરી દ્વારા ૪૦૦ રોપા તૈયાર થયા. એની વાવણી અંગે પણ વિશેષ વિગતો તૈયાર કરાઈ. પ્રાયોગિક ધોરણે કામ હોવાથી ગુજરાતનાં વિભિન્ન જિલ્લાઓની વિવિધ આબોહવામાં રોપા વવડાવ્યા. તે સિવાય ગુજરાત બહાર ૧૪ સ્થળે પણ વાવેતર કરાયું, જૂનાગઢ વગેરે સ્થળોએ તો ખૂબ જ સંતોષકારક પરિણામ મળ્યા અને આજે આ લેખ લખતાં ૩ વર્ષ થયે આ વૃક્ષો સરસ લહેરાઈ રહ્યા છે. આ બધી મહેનતને પરિણામે હવે એવું સરસ તંત્ર ગોઠવાયું છે કે જેમને પણ તીર્થક્ષેત્રોમાં કે અન્ય સ્થળે

કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવંત અને પરમાહર્ત કુમારપાળનાં જાજરમાન ઇતિહાસની યાદી અપાવે એવું શ્રીતાડવન બનાવવું હોય તો સહજતાથી બની જાય...

આ થયો શ્રીતાડની શોધયાત્રાનો પહેલો પડાવ... પણ હજુ આગળ ઘણું કરવાનું બાકી છે... જેમકે -

★ શ્રીતાડપત્રને લેખનયોગ્ય બનાવવાની વિવિધ પ્રક્રિયાઓનો નિર્ણય...

★ સુરક્ષિત માત્રામાં શ્રીતાડવૃક્ષોની વાવણી.

★ શ્રીતાડની માતૃભૂમિ હુબલી - હોનાવાર વગેરે સ્થાને અનેક સરસ વિકલ્પો ઉભા થાય.

(આ લેખનું મૂળ તાત્પર્ય પૂ. પૂણ્યવિજયજી મ.સા.એ આલેખેલી માહિતીને પૂરક બનવાનો છે.)

અનુમોદનીય વાત એ છે કે શ્રીતાડની આ સમગ્ર શોધયાત્રા એક બાળશ્રાવકે પોતાની ૧૫થી ૧૮ વર્ષની વયમાં ખેડી છે. ગુરુભગવંતોનું માર્ગદર્શન ખરું, પરંતુ કાર્ય કરવાનું એકલાં હાથે, તેણે ૧૧ દેશ, ૩ મંત્રાલયો અને ૮૦થી વધુ પ્રોફેસરો સાથે સંપર્ક કર્યો... બધીય માહિતી રૂબરૂ મુલાકાત વિના પત્રવ્યવહારથી મેળવી. પછી અન્ય શ્રાવકો પણ આ શુભકાર્યમાં જોડાયા અને કામ પૂર્ણ થયું. જો નિષ્ઠાપૂર્વક શાસનનાં કોઈપણ કાર્યને વળગેલાં રહીએ તો પરિણામો અવશ્ય મળે જ છે.

જ્ઞાનભંડારનાં ઇતિહાસમાં શ્રીતાડની માહિતીની આ શોધયાત્રા ભવિષ્યમાં કોકને એક સુવર્ણપૃષ્ઠ રચવા પ્રેરિત કરે તેવી અભ્યર્થના...

(નોંધ : આ અભૂતપૂર્વ સિદ્ધિ જોતાં ગુજરાત સરકાર દ્વારા “પર્યાવરણમિત્ર” પુરસ્કારની પણ વાત આવતાં - ગુરુભગવંતોની આજ્ઞાથી સબહુમાન ટાળી.)

प्राचीन लेखन शैली के दो रूप हैं – प्रथम अभिलेख रूप में और द्वितीय हस्तप्रत रूप में। प्राचीन भारतीय साहित्य को जिस रूप में आज हम प्राप्त करते हैं, उनका आधार हस्तप्रत है। शास्त्र की हस्तलिखित नकल होने के कारण यह हस्तप्रत कहलाई। इसे पाण्डुलिपि भी कहा गया है। मूल प्रति कालक्रम से नष्ट होती जाती थी तथा इसकी कई प्रतियाँ तैयार होती जाती थी। प्रतिलिपि से प्रत शब्द लिया गया ज्ञात होता है। प्राचीन संस्कृति को जानने के लिए हस्तप्रतों का विशिष्ट महत्त्व है, क्योंकि मात्र पुरातत्वीय साक्ष्यों के आधार पर इतिहास कानिर्माण नहीं हो सकता। इतिहास की पुष्टि के लिए साहित्य अनिवार्य है। प्राचीन काल में ज्ञानभंडारों में हस्तलिखित साहित्य ही होता था। हस्तप्रत लेखन के देश में कई केन्द्र थे। इन केन्द्रों (लेखनस्थलों) के आधार पर अध्ययन करने पर भिन्न-भिन्न वाचना वाली प्रतों के समूह (कुलों) का ज्ञान होता है तथा समीक्षित आवृत्ति के प्रकाशन में इनका बड़ा महत्त्व होता है।

हस्तप्रतें मुख्य रूप से ताड़पत्र, कागज, भोजपत्र, अगरपत्र एवं वस्त्र पर लिखी गई हैं। इनका लेखन ‘ॐ नमः’ ‘सिद्धम्’ ‘श्रीवीतरागाय नमः’ आदि मंगलसूचक शब्दों, ‘भले मिंडी’ आदि संकेतों से प्रारम्भ कर ‘शुभं भवतु श्रीसंघस्य’ आदि मंगलसूचक शब्दों, कलशव तत्सूचक ‘छ’ आदि संकेतों से पूर्ण किया जाता है।

हस्तप्रत के प्रकार

१. आंतरिक प्रकार :- यह हस्तलिखित प्रति के रूपविधान का प्रकार है। इसके अंतर्गत लेखन की पद्धति आती है, जिसे एकपाट (एकपाठ), द्विपाट (द्विपाठ), त्रिपाट (त्रिपाठ), पंचपाट (पंचपाठ) शुड (शूढ), चित्रपुस्तक, सुवर्णाक्षरी, रौप्याक्षरी, सूक्ष्माक्षरी व स्थूलाक्षरी आदि कहते हैं। ग्रंथों के ये भेद कागज पर हस्तप्रत लेखन परम्परा प्रारम्भ होने के बाद विशेष विकसित हुए लगते हैं। इन प्रकारों के आधार पर लहिया (प्रतिलेखक) की रुचि, दक्षता आदि का परिचय होता है। ऐसी प्रतों का बाह्य स्वरूप सादा दिखने के बावजूद अंदर के पत्र देखने पर ही इनकी विशिष्टता का बोध होता है।

२. बाह्य प्रकार :- प्राचीन हस्तलिखित प्रतें प्रायः लम्बी, पतली पट्टी के ताड़पत्र पर मिलती हैं। इनके मध्य भाग में एक छिद्र तथा कई बार उचित दूरी पर दो छिद्र मिलते हैं। ताड़पत्रों पर स्याही से व कुरेदकर दो प्रकार से प्रतें लिखी मिलती हैं। कुरेदकर लिखने की प्रथा उड़ीसा, आंध्रप्रदेश, तमिलनाडु, केरल व कर्णाटक के प्रदेशों में रही, एवं शेष भारत में स्याही से ही लिखने की प्रथा रही। कागज के प्रयोग के प्रारंभ के बाद इन्हीं ताड़पत्रों को आदर्श मानकर कागज की प्रतें भी प्रारंभ में बड़े-बड़े लंबे पत्रों पर लिखी गई। इन ताड़पत्रीय प्रतों की लंबाई-चौड़ाई के आधार पर जैन भाष्यकारों, चूर्णिकारों तथा टीकाकारों ने प्रतों के पांच प्रकार बताये हैं : (१) गंडी, (२) कच्छपी, (३) मुष्टि, (४) संपुटफलक, (५) छेदपाटी।

१. गंडी - प्रत की लंबाई और चौड़ाई एक समान हो उसे गंडी कहा जाता है।

२. **कच्छपी** – दोनों किनारों पर संकरी तथा बीच में फैली हुई कछुए के आकार की प्रत को कच्छपी प्रत कहा जाता है।

३. **मुष्टि** – जो प्रत मुड़ी में आ जाय इतनी छोटी हो उसे मुष्टि प्रकारकी प्रत कहते हैं।

४. **संपुट फलक** – लकड़ी के पाटियों पर लिखी प्रत संपुटफलक के नाम से जानी जाती है।

५. **छेदपाटी (छिवाडी)** – प्राकृत शब्द छिवाडी का संस्कृत रूप छेदपाटी है। इस प्रकार की प्रतों में पत्रों की संख्या कम होने से प्रति की मोटाई कम होती है, लेकिन लंबाई-चौड़ाई पर्याप्त प्रमाण में होती है।

उपर्युक्त पाँच प्रकारों के अतिरिक्त कागज व वस्त्र पर फरमान की तरह गोल कुंडली प्रकार से लिखे ग्रंथ भी मिलते हैं, जिन्हें अंग्रेजी भाषा में scroll कहते हैं। यह २० मीटर जितने लंबे हो सकते हैं, किन्तु इसकी चौड़ाई सामान्य औसत की ही होती है। जैन विशप्तिपत्र, महाभारत, श्रीमद्भागवत, जन्मपत्रिका आदि कुंडली आकार (स्करोल) में लिखे मिलते हैं। इसी तरह समेट कर अनेक तहों में किए गए लंबे चौड़े कपड़े, कागज आदि के पट्ट भी मिलते हैं। सामान्यतः यंत्र, कोष्टक, आराधना पट्ट एवं अढ़ी द्वीप पट्ट आदि इनमें लिखे होते हैं। इनके अलावा ताम्रपत्रों एवं शिलापट्टों पर भी ग्रंथ लिखे मिलते हैं।

हस्तप्रत के पत्रे प्रायः खुले ही होते हैं, किन्तु कई बार पत्रों को मध्य में सिलाई कर या बांध कर पुस्तकाकार दो भागों में बांट दिया जाता है। ऐसे पत्रों वाली प्रत को गुटका कहा जाता है। ये बही की तरह उपर की ओर एवं सामान्य पुस्तक की तरह बगल में खुलने वाले – इस तरह दो प्रकार से बंधे मिलते हैं। मोटे गते के आवरण में बंधे ये गुटके अत्यंत लघुकाय से लगाकर बृहत्काय तक होते हैं। अक्सर इन गुटकों को लपेट कर बांध देने के लिए इनके साथ डोरी भी लगी होती है।

चित्रपुस्तक : इस शब्द से पुस्तकों में खींचे गए चित्रों की कल्पना कोई न करे। यहाँ पर 'चित्रपुस्तक' इस नाम से लिखावट की पद्धति में से निष्पन्न चित्र यह अर्थ अभिप्रेत है। कुछ लेखक लिखाई के बीच ऐसी सावधानी के साथ जगह खाली छोड़ देते हैं, जिससे अनेक प्रकार के चौकोर, त्रिकोण, षट्कोण, छत्र, स्वस्तिक, अग्निशिखा, वज्र, डमरू, गोमूत्रिका आदि आकृति, चित्र तथा लेखक के विवक्षित ग्रन्थनाम, गुरुनाम अथवा चाहे जिस व्यक्ति का नाम या श्लोक-गथा आदि देखे किंवा पढ़े जा सकते हैं। अतः इस प्रकार के पुस्तक को हमें 'रिक्तलिपिचित्रपुस्तक' इस नाम से पहचानने के लिए मुनि श्री पुण्यविजयजी ने कहा है। इसी प्रकार लेखक लिखाई के बीच में खाली जगह न छोड़कर काली स्याही से अविच्छिन्न लिखी जाती लिखावट के बीच के अमुक-अमुक अक्षर ऐसी सावधानी और खूबी से लाल स्याही से लिखते, जिससे उस लिखावट में अनेक चित्राकृतियाँ, नाम अथवा श्लोक आदि देखे-पढ़े जा सकते हैं। ऐसी चित्रपुस्तकों को 'लिपिचित्रपुस्तक' का नाम दिया गया है। इसके अतिरिक्त 'अंकस्थानचित्रपुस्तक' भी चित्रपुस्तक का एक दूसरा प्रकारान्तर है। इसमें पत्रांक के स्थान में विविध प्राणी, वृक्ष, मन्दिर आदि की आकृतियाँ बनाकर उनके बीच पत्रांक लिखे जाते हैं। कुछ प्रतों में मध्य व पार्श्व-फुल्लिकाएँ बड़े ही कलात्मक ढंग से चित्रित व कई बार सोने, चांदी के वरख व अभ्रक से सुशोभित मिलती हैं। ऐसी प्रतें विक्रमीय १५वीं से १७वीं सदी की सविशेष मिलती हैं। इसी तरह प्रथम व अंतिम पत्रों पर भी बड़ी ही सुंदर रंगीन रेखाकृतियाँ चित्रित मिलती हैं, जिन्हें चित्रपृष्ठिका के नाम से जाना जाता है। कई प्रतों की पार्श्वरेखाएँ भी बड़ी कलात्मक बनाई जाती थी।

चित्रित प्रतों की अपनी ही एक अलग बृहत्कथा हैं। प्रतों में एक दो से लगाकर बड़ी तादाद में सोने की स्याही व अन्य विविध रंगों से बने बड़े ही सुंदर व सुरेख चित्र मिलते हैं। आलेख के चारों ओर की खाली जगह में भी विविध सुंदर बेल बुट्टे एवं अन्य कलात्मक चित्र चित्रित मिलते हैं।

कालक्रम से लेखनशैली में परिवर्तन देखा जाता है। यथा विक्रमकी १४वीं-१५वीं सदी में प्रत के मध्य में चौकोर फुल्लिका- रिक्त स्थान देखने में आता है, जो कि ताड़पत्रों में डोरी पिरोने हेतु छोड़ी जाने वाली खाली जगह की विरासत थी। बाद में यह कालक्रम से वापी का आकार धारण कर धीरे धीरे लुप्त होता पाया गया है। शैली की तरह लिपि भी परिवर्तनशील रही है। विक्रमकी ११वीं सदी के पूर्व और पश्चात् की लिपि में काफी भेद पाया जाता है। कहते हैं कि नवांगी टीकाकार श्री अभयदेवसूरि को प्राचीन प्रतों की लिपि पढ़ने में हुई दिक्कतों के कारण जैन लिपिपाटी स्थिर की गई और तब से अत्यल्प परिवर्तन के साथ प्रायः वही पाटी मुद्रणयुग पर्यंत सदियों तक स्थिर रही। मुख्य फर्क पडीमात्रा-पृष्ठमात्रा का शिरोमात्रा में परिवर्तित होने का ज्ञात होता है। योग्य अध्ययन हो तो प्रत के आकार-प्रकार, लेखनशैली एवं अक्षर परिवर्तन के आधार पर कोई भी प्रत किस सदी में लिखी गई है, उसका पर्याप्त सही अनुमान आसानी से लगाया जा सकता है।

ताड़पत्र युग और उसके बाद के प्रारंभिक कागज के युग में भी पत्रांक दो तरह से लिखे मिलते हैं। बाईं और सामान्य तौर पर संस्कृत भाषा में क्वचित् ही बनने वाले विशिष्ट अक्षर संयोगमय संकेत जो शतक, दशम व इकाई हेतु भिन्न-भिन्न होते थे और ऊपर से नीचे की ओर लिखे जाते थे। इन्हीं संकेतों का उपयोग प्रायश्चित्तग्रंथों में ह्रस्व-दीर्घ इ की मात्रा के साथ चतुर्गुरु, षड्लघु आदि को इंगित करने हेतु हुआ है। पृष्ठ के दाईं ओर सामान्य अंकों में पृष्ठांक लिखे मिलते हैं।

प्रत लिखते समय भूल न रह जाय उस हेतु भी पर्याप्त जागृति रखी जाती थी। एक बार लिखने के बाद विद्वान् साधु आदि उस प्रत को पूरी तरह पढ़कर उसके गलत पाठ को हरताल, सफेदा आदि से मिटा कर, छूट गए पाठ को हंसपाद आदि योग्य निशानी पूर्वक पंक्ति के बीच ही या बगल के हांसिये आदि में ओली-पंक्ति क्रमांक के साथ लिख देते थे।

इसी के साथ वाचक को सुगमता रहे इस हेतु सामासिक पदों के ऊपर छोटी-छोटी खड़ी रेखाएँ करके पदच्छेद को दर्शाते थे। क्रियापदों के ऊपर अलग निशानियाँ करते थे, एवं विशेष्य-विशेषण आदि संबंध दर्शाने के लिए भी परस्पर समान सूक्ष्म निशानियाँ करते थे। सामासिक पदों में शब्दों के ऊपर अनेक वचन-विभक्ति दर्शाने हेतु ११, १२, १३.. २१, २२, २३... इत्यादि अंक भी लिखते थे, तो संबोधन हेतु 'हे' लिखा मिलता है। इससे भी आगे बढ़ कर- मानो चतुर्थी हुई है तो क्यों? यह बतलाने के लिए 'हेतौ' इस तरह से हेत्वर्थे चतुर्थी का संकेत मिलता है। दार्शनिक ग्रंथों में पक्ष-प्रतिपक्ष के अनेक स्तरों तक अवांतर चर्चाएँ आती हैं। उन चर्चाओं का प्रारंभ व समापन बतलाने के लिए दोनों ही जगहों पर प्रत्येक चर्चा हेतु अलग-अलग प्रकार के संकेत मिलते हैं। श्लोकों पर अन्वय दर्शक अंक क्रमानुसार लिखे जाते थे। संधिविच्छेद बताने के लिए संधि दर्शक स्वर भी शब्दों के ऊपर सूक्ष्माक्षरों से लिखे जाते थे।

प्रत वाचन में सुगमता की ये निशानियाँ बड़े ही सूक्ष्माक्षरों से लिखी होती हैं। इसी तरह अवचूरि, टीकादि भाग

एवं कभी-कभी पूरी की पूरी प्रत इतने सूक्ष्माक्षरों से लिखी मिलती है, कि जिन्हें पढ़ना भी आज दुरूह होता है। विचार आता है कि जिसे पढ़ने में भी आँखों को बड़ी दिक्कत होती है, उन प्रतों को महानुभावों ने लिखा कैसे होगा ? फिर भी यह हकीकत है कि लिखा है, और हजारों की तादाद में लिखा है, विहार में सुगमता से अधिक मात्रा में प्रतों को उठा कर साथ रखी जा सके, इसी एक मात्र परोपकार की ही भावना से इस तरह लिखा होगा।

श्रमण व श्रावकगण विशाल संख्या में भक्तिभाव से श्रेष्ठ कोटि के ग्रंथों का लेखन किया करते थे। श्रावकवर्ग लहियाओं के पास भी ग्रंथों को लिखवाता था। कायस्थ, ब्राह्मण, नागर, महात्मा, भोजक इत्यादि जाति के लोगों ने लहिया के रूप में प्रतों को लिखने का कार्य किया है। प्रत लिखने वाले को लहिया कहा जाता है। इन्हें प्रत में अक्षरों को गिन कर पारिश्रमिक दिया जाता था।

लेखन सामग्री - पत्र, कंबिका, गांठ (ग्रंथि), लिप्यासन (ताड़पत्र, कागज आदि लिपि के आसन) सांकळ, स्याही, लेखनी, ओलिया (फांटिया) इत्यादि हुआ करती थी।

ग्रंथ संशोधन सामग्री - पीछी, तूलिका, हरताल, सफेदा, घूटा, गेरु इत्यादि प्रयुक्त थी।

जैन प्रतों को लिखने में व उसकी सज्जा पर इतना ध्यान दिया जाता था कि, एक बार देखने मात्र पर ही पता चल जाता है कि यह जैन प्रत है या अन्य। पूर्व महर्षियों ने लेखन पर जितना ध्यान दिया उतना ही ध्यान ग्रंथों के संरक्षण पर भी दिया। ग्रंथों को लाल मोटे कपड़े या रेशमी कपड़े में बड़ी मजबूती से बाँधकर लकड़ी या कागज की बनी मंजूषाओं में सुरक्षित रखा जाता था व श्रुत को ही समर्पित ज्ञानपंचमी जैसे पर्वों पर इनका प्रतिलेखन किया जाता था। शिथिल-ढीला बंधन यह एक अपराध सा समझा जाता था। प्रतों के अंत में प्रतिलेखन से संबंधित मिलने वाले विविध श्लोकों में एक अति प्रचलित श्लोक में खास हिदायत दी गई है कि “रक्षेत् शिथिलबंधनात्”। इसी तरह जल, तैल, अग्नि, मूषक, चोर, मूर्ख व परहस्त से प्रत की रक्षा करने की हिदायतें भी मिलती हैं। साथ ही इन श्लोकों-पद्यों में प्रतिलेखक स्वयं के हाथों बड़े परिश्रम से लिखी गई प्रत के प्रति अपनी भावनाओं को प्रकट करते थे।

कहते हैं कि मुद्रणयुग के आ जाने से ग्रंथ पढ़ने वालों को बड़ी सुविधाएँ हुई हैं। इसमें उपलब्धता, श्रेष्ठ संपादन आदि पहलुओं से एक देश तथ्य भी है, परंतु वाचक हेतु अत्यंत उपकारी ऐसी विभक्ति-वचन संकेत जैसी उपरोक्त सुविधाओं से युक्त एक भी प्रकाशन अद्यावधि देखने में नहीं आया है। मुद्रणकलाने ग्रंथों की सुलभता अवश्य कर दी है, परंतु कहीं न कहीं यह भुला दिया जा रहा है कि सुलभता का मतलब सुगमता - ग्रंथगत महापुरुषों के कथन के एकांत कल्याणकारी यथार्थ हार्द तक पहुँचना - नहीं हो जाता। सुगमता तो मार्गस्थ मति व समर्पण से प्राप्त गुरुकृपा का ही परिणाम हो सकती है। अपरिपक्वों को शास्त्रों की निरपेक्ष सुलभता, स्वच्छंदता जनित स्व-पर हेतु अपायों की अनिच्छनीय परंपरा खड़ी कर सकती है, करती है, यह सभी महर्षियों की अनुभवसिद्ध एकमत अभिघोषणा है। आत्मार्थियों को इस हेतु जागृति रखनी आवश्यक है।

हस्तप्रत प्रतिलेखन पुष्पिका : एक परिचय

हस्तप्रत के विषय में लघुतम से महत्तम सूचनाएँ प्रतिलेखन पुष्पिका से ज्ञात होती हैं। हस्तप्रत के संबंध में लेखन संवत्, लेखन स्थल व अन्य आनुषंगिक जानकारी - लहिया/पाठक, लिखवाने वाले/उपदेशक आदि के व्यक्तित्व-

कृतित्वके विषय में, उनकी गुरुपरम्परा व उनके द्वारा किए गए प्रतिष्ठा, अन्य ग्रंथलेखापन, ग्रंथसर्जन आदि कार्यों के विषय में, विद्वान के गच्छ की उत्पत्ति आदि के विषय में, (स्वयं के शिष्य, गुरुभाई, अन्य कोई विशिष्ट मंत्री आदि) किसके लिए या किसकी प्रेरणा से प्रत लिखी गई है, यदि प्रेरक गृहस्थ हो तो क्वचित् उसकी वंशपरम्परा, प्रति कोशास्त्र मर्यादा आदि की दृष्टि से उसे संशोधन करनेवाले अन्य आचार्य आदि कानाम व उनके द्वारा किए गए धर्मकार्य, लेखन में सहयोगी अपने शिष्य, गुरुभाई आदि अन्य विद्वान कानाम, वर्तमान गच्छनायक कानाम, शासक राजा, उसकी वंशावली व उसके द्वारा किए गए कार्यों का वर्णन, लेखनसंवत्, लेखनस्थल – शहर/ गाँव/ राज्य कानाम, समीपस्थ जिनप्रासाद कानाम, वसती-उपाश्रय कानाम (कई बार यह वसती किसी श्रावक आदि के नाम से भी जुड़ी होती है। वसती = वसही = बस्ती), तत्कालीन किसी घटना का उल्लेख जो कि धार्मिक, ऐतिहासिक दृष्टि से महत्त्व की हो... इत्यादि बातों में से किन्हीं भी मुद्दों का प्रतिलेखन पुष्पिका में विस्तार से या संक्षेप में समावेश हो सकता है। प्रतिलेखन पुष्पिका कई बार अत्यंत संक्षिप्त से लेकर अनेक पृष्ठों तक की विस्तृत हो सकती है, तो कई बार होती ही नहीं है।

उपलब्धता का स्थान

प्रतिलेखन पुष्पिका ज्यादातर मात्र प्रत में कृतिकी समाप्ति के बाद ही होती है, परंतु कई बार हस्तप्रत में खंड-खंड में भी मिलती है। यथा – कुछ एक अंश कृतिके प्रारंभ में होता है, कुछ एक अंश प्रत्येक अध्याय-पाद आदि की समाप्ति में होता है व शेष अंश अंत भाग में होता है। कई बार प्रतिलेखन पुष्पिका मात्र प्रत के आद्यभाग में ही होती है।

कई बार प्रत में मूल व टीका, टबार्थ आदि दोनों होते हैं। ऐसे में मूल व टीका आदि हेतु प्रतिलेखन पुष्पिका भिन्न भी होती है। क्योंकि लिखते समय प्रथम मूल लिखा जाता था, एवं टबार्थ, टीका आदि हेतु योग्य रूप से जगह खाली छोड़ दी जाती थी। जहाँ पर बाद में अनुकूलता से उसी या अन्य व्यक्ति द्वारा लिखा जाता था। अतः दोनों प्रतिलेखन पुष्पिका भिन्न भी हो सकती है।

क्वचित् पेटांकों में भी प्रतिलेखन पुष्पिका स्वतंत्र रूप से या विविध पेटांकों के समूहों के लिए मिलती हैं, क्योंकि पेटाकृतियाँ कई बार बड़े व्यापक कालखंड में विभिन्न व्यक्तियों द्वारा भी लिखी जाती थी। इसी तरह प्रत्येक पेटांकगत मूल व टीका आदि की भी स्वतंत्र प्रतिलेखन पुष्पिका एँ मिल सकती हैं।

प्रत के सर्वथा आद्य भाग में प्रतिलेखक द्वारा लिखे जाने वाले स्वयं के इष्ट देव, गुरु आदि को नमन भी प्रतिलेखक के विषय में महत्त्वपूर्ण सूचना उपलब्ध कराता है। यहाँ पर गुरु कानाम सामान्यतः तत्कालीन गच्छनायक का होता है या स्वयं के गुरु का होता है। जिनेश्वर कानाम समीपस्थ जिनमंदिर के मूलनायक का हो सकता है।

प्रतिलेखन पुष्पिका का स्वरूप

प्रतिलेखन पुष्पिका सामान्यतः गद्यबद्ध होती है। क्वचित् सुंदर रूप से काव्यात्मक- पद्यबद्ध भी मिलती है।

प्रतिलेखन में पुष्पिका प्रतिलेखक का गुप्त नाम –

प्रतिलेखक कई बार प्रतिलेखन पुष्पिका के श्लोकों, गाथाओं में अत्यंत चमत्कारिक काव्यरचना करते हुए गूढ़ रूप से या खंड-खंड या गूढ़ सांकेतिक शब्दों में स्वयं कानाम गुंफित करता है, जो एकाएक पता भी नहीं चलता।

हस्तप्रतों के बारे में यूँ तो कई बातें हैं, उनमें से यहाँ कुछ परिचय प्रस्तुत किया है।

इस युग के विकसित साधन और विकसित व्यवहार की दृष्टि से लाइब्रेरी या पुस्तकालयों का विश्व में जो स्थान है, वही स्थान पहले के समय में उस युग की मर्यादा के अनुसार भण्डारों का था। धन, धान्य, वस्त्र, पात्र आदि दुन्यवी चीजों के भण्डारों की तरह शास्त्रों का भी भण्डार अर्थात् संग्रह होता था जिसे धर्मजीवी और विद्याजीवी ऋषि-मुनि या विद्वान् ही करते थे। यह प्रथा किसी एक देश, किसी एक धर्म या किसी एक परम्परा में सीमित नहीं रही है। भारतीय आर्यों की तरह ईरानी आर्य, क्रिश्चियन और मुसलमान भी अपने सम्मान्य शास्त्रों का संग्रह सर्वदा करते रहे हैं।

भण्डार के इतिहास के साथ अनेक बातें संकलित हैं - लिपि, लेखनकला, लेखन के साधन, लेखन का व्यवसाय इत्यादि। परन्तु यहाँ तो मैं अपने लगभग चालीस वर्ष के प्रत्यक्ष अनुभव से जो बातें ज्ञात हुई हैं उन्हीं का संक्षेप में निर्देश करना चाहता हूँ।

जहाँ तक मैं जानता हूँ, कह सकता हूँ कि भारत में दो प्रकार के भण्डार मुख्यतया देखे जाते हैं - व्यक्तिगत मालिकी के और सांघिक मालिकी के। वैदिक परम्परा में पुस्तकसंग्रहों का मुख्य सम्बन्ध ब्राह्मणवर्ग के साथ रहा है। ब्राह्मणवर्ग गृहस्थाश्रमप्रधान है। उसे पुत्र-परिवार आदि का परिग्रह भी इष्ट है - शास्त्रसम्मत है। अतः एव ब्राह्मण परम्परा के विद्वानों के पुस्तकसंग्रह मुख्यतया व्यक्तिगत मालिकी के रहे हैं और आज भी हैं। गुजरात, राजस्थान, उत्तरप्रदेश, बिहार, बंगाल, मिथिला या दक्षिण के किसी प्रदेश में जाकर पुराने ब्राह्मणपरम्परा के संग्रह को हम देखना चाहें, तो वे किसी-न-किसी व्यक्तिगत कुटुम्बकी मालिकी के ही मिलते हैं। परन्तु भिक्षु-परम्परा में इससे उलटा प्रकार है। बौद्ध, जैन जैसी परम्पराएँ भिक्षु या श्रमण परम्परा में सम्मिलित हैं। यद्यपि भिक्षु या श्रमण, गृहस्थों के अवलम्बन से ही धर्म या विद्या का संरक्षण, संवर्धन करते हैं तो भी उनका निजी जीवन और उद्देश अपरिग्रह के सिद्धान्त पर अवलम्बित है - उनका कोई निजी पुत्र-परिवार आदि नहीं होता। अतः एव उनके द्वारा किया जानेवाला या संरक्षण पाने वाला ग्रन्थसंग्रह सांघिक मालिकी का रहा है और आज भी है। किसी बौद्ध विहार या किसी जैन संस्था में किसी एक आचार्य या विद्वान् का प्राधान्य कभी रहा भी हो तब भी उसके आश्रम में बने या संरक्षित ज्ञानभण्डार तत्त्वतः संघ की मालिकी का ही रहता है या माना जाता है।

सामान्य रूप से हम यही जानते हैं कि इस देश में बौद्ध विहार न होने से बौद्ध संघ के भण्डार भी नहीं हैं, परन्तु वस्तुस्थिति अलग है। यहाँ के पुराने बौद्ध विहारों के छोटे-बड़े अनेक पुस्तकसंग्रह कुछ उसी रूप में और कुछ नया रूप लेकर भारत के पड़ोसी अनेक देशों में गए। नेपाल, तिब्बत, चीन, सीलोन, बर्मा आदि अनेक देशों में पुराने बौद्ध शास्त्रसंग्रह आज भी सुलभ हैं।

जैन परम्परा के भिक्षु भारत के बाहर नहीं गए। इसलिए उनके शास्त्रसंग्रह भी मुख्यतया भारत में ही रहे। शायद

१. ३० अक्टूबर, १९५३। अखिल भारतीय प्राच्यविद्या परिषद् के १७वें अधिवेशन के प्रसंग पर गुजरात विद्यासभा, अहमदाबाद श्री भो. जे. अध्ययन-संशोधन विद्याभवन योजित साहित्य-प्रदर्शनी के प्रयोजक मुनिश्री पुण्यविजयजी के प्रवचन में से उपयोगी अंश।

भारत का ऐसा कोई भाग नहीं, जहाँ जैन पुस्तक-संग्रह थोड़े-बहुत प्रमाण में न मिले। दूर दक्षिण में कर्णाटक, आन्ध्र, तामिल आदि प्रदेशों से लेकर उत्तर के पंजाब, युक्तप्रदेश तक और पूर्व के बंगाल, बिहार से लेकर पश्चिम के कच्छ, सौराष्ट्र तक जैन भण्डार आज भी देखे जाते हैं, फिर भले ही कहीं वे नाममात्र के हों। ये सब भण्डार मूल में सांघिक मालिकी की हैसियत से ही स्थापित हुए हैं। सांघिक मालिकी के भण्डारों का मुख्य लाभ यह है कि उनकी वृद्धि, संरक्षण आदि कार्यों में सारा संघ भाग लेता है और संघ के अलग-अलग दर्जे के अनुयायी धनी गृहस्थ उसमें अपना भक्तिपूर्वक साथ देते हैं, जिससे भण्डारों की शास्त्रसम्पत्ति बहुत बढ़ जाती है और उसकी रक्षा भी ठीक-ठीक हो पाती है। यही कारण है कि बीच के अंधाधुंधी के समय सैंकड़ों विघ्न-बाधाओं के होते हुए भी हजारों की संख्या में पुराने भण्डार सुरक्षित रहे और पुराने भण्डारों की काया पर नए भण्डारों की स्थापना तथा वृद्धि होती रही, जो परम्परा आज तक चालू रही।

इस विषय में दो-एक ऐतिहासिक उदाहरण काफी हैं। जब पाटन, खम्भात आदि स्थानों में कुछ उत्पात देखा तो आचार्यों ने बहुमूल्य शास्त्रसम्पत्ति जैसलमेर आदि जैसे दूरवर्ती सुरक्षित स्थानों में स्थानान्तरित की। इससे उलटा, जहाँ ऐसे उत्पात का सम्भव न था, वहाँ पुराने संग्रह वैसे ही चालू रहे, जैसे कि कर्णाटक के दिगम्बर भण्डार।

यूँ तो वैदिक, बौद्ध आदि परम्पराओं के ग्रन्थों के साथ मेरा वही भाव व सम्बन्ध है, जैसा जैन परम्परा के शास्त्रसंग्रहों के साथ, फिर भी मेरे कार्य का मुख्य सम्बन्ध परिस्थिति की दृष्टि से जैन भण्डारों के साथ रहा है। इसलिए मैं उन्हीं के अनुभव पर यहाँ विचार प्रस्तुत कर रहा हूँ। भारत में कम से कम पाँच सौ शहर, गाँव, क़सबे आदि स्थान होंगे जहाँ जैन शास्त्रसंग्रह पाया जाता है। पाँच सौ की संख्या – यह तो स्थानों की संख्या है, भण्डारों की नहीं। भण्डार तो किसी एक शहर, एक क़सबे या एक गाँव में दो-पाँच से लेकर पन्द्रह-बीस तक पाए जाते हैं। पाटन में बीस से अधिक भण्डार हैं तो अहमदाबाद, सूरत, बीकानेर आदि स्थानों में भी दस-दस, पन्द्रह-पन्द्रह के आसपास होंगे। भण्डार का क़द भी सब का एक सा नहीं। किसी किसी भण्डार में पचीस हजार तक ग्रन्थ हैं, तो किसी किसी में दो सौ, पाँच सौ भी हैं। भण्डारों का महत्त्व अलग-अलग दृष्टि से आंका जाता है – किसी में ग्रन्थराशि विपुल है, तो विषय-वैविध्य कम है; किसी में विषय-वैविध्य बहुत अधिक है, तो अपेक्षाकृत प्राचीनत्व कम है; किसी में प्राचीनता बहुत अधिक है; किसी में जैनेतर बौद्ध, वैदिक जैसी परम्पराओं के महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ शुद्ध रूप में संग्रहित हैं तो किसी में थोड़े ग्रन्थ ऐसे भी हैं जो उस भण्डार के सिवाय दुनिया के किसी भाग में अभी तक प्राप्त नहीं हैं, ख़ास कर ऐसे ग्रन्थ बौद्ध परम्परा के हैं, किसी में संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, प्राचीन गुजराती, राजस्थानी, हिन्दी, फ़ारसी आदि भाषावैविध्य की दृष्टि से ग्रन्थराशि का महत्त्व है तो किसी-किसी में पुराने ताड़पत्र और चित्रसम्पत्ति का महत्त्व है।

सौराष्ट्र, गुजरात और राजस्थान के अलग-अलग स्थानों में रहा हूँ और भ्रमण भी किया है। मैंने लगभग चालीस स्थानों के सब भण्डार देखे हैं और लगभग पचास भण्डारों में तो प्रत्यक्ष बैठकर काम किया है। इतने परिमित अनुभव से भी जो साधन-सामग्री ज्ञात एवं हस्तगत हुई है, उसके आधार पर मैं कह सकता हूँ कि वैदिक, बौद्ध एवं जैन परम्परा के प्राचीन तथा मध्ययुगीन शास्त्रों के संशोधन आदि में जिन्हें रुचि है उनके लिए अपरिमित सामग्री उपलब्ध है।

श्वेताम्बर, दिगम्बर, स्थानकवासी और तेरहपंथी – इन चार फ़िरकों के आश्रित जैन भण्डार हैं। यूँ तो मैं उक्त सभी फ़िरकों के भण्डारों से थोड़ा बहुत परिचित हूँ, फिर भी मेरा सबसे अधिक परिचय तथा प्रत्यक्ष सम्बन्ध श्वेताम्बर परम्परा

के भण्डारों से ही रहा है। मेरा खयाल है कि विषय तथा भाषा के वैविध्य की दृष्टि से, ग्रन्थसंख्या की दृष्टि से, प्राचीनता की दृष्टि से, ग्रन्थों के कद, प्रकार, अलंकरण आदि की दृष्टि से तथा अलभ्य, दुर्लभ्य और सुलभ परन्तु शुद्ध ऐसे बौद्ध, वैदिक जैसी जैनतर परम्पराओं के बहुमूल्य विविध विषयक ग्रन्थों के संग्रह की दृष्टि से श्वेताम्बर परम्परा के अनेक भण्डार इतने महत्त्वपूर्ण हैं जितने अन्य स्थानों के नहीं।

माध्यम की दृष्टि से मेरे देखने में आए ग्रन्थों के तीन प्रकार हैं – ताड़पत्र, कागज और कपड़ा। ताड़पत्र के ग्रन्थ विक्रमकीनवीं शती से लेकर सोलहवीं शती तक के मिलते हैं। कागज के ग्रन्थ जैन भण्डारों में विक्रमकीतेरहवीं शती के प्रारम्भ से अभी तक के मौजूद हैं। यद्यपि मध्य एशिया के यारकन्द शहर से दक्षिण की ओर ६० मील पर कुगियर स्थान से प्राप्त कागज के चार ग्रन्थ लगभग ई.स. की पाँचवीं शती के माने जाते हैं, परन्तु इतना पुराना कोई ताड़पत्रीय या कागजी ग्रन्थ अभी तक जैन भण्डारों में नहीं मिला। परन्तु इसका अर्थ इतना ही है कि पूर्वकाल में लिखे गए ग्रन्थ जैसे जैसे बूढ़े हुए – नाशाभिमुख हुए – वैसे वैसे उनकी नई नई नकलें होती गईं और नए रचे जाने वाले ग्रन्थ भी लिखे जाने लगे। इस तरह हमारे सामने जो ग्रन्थ-सामग्री मौजूद है उसमें मेरी दृष्टि से, विक्रमकी पूर्वशताब्दियों के लेकर नवीं शती तक के ग्रन्थों का अवतरण है और नवीं शती के बाद नए रचे गए ग्रन्थों का भी समावेश है।

मेरे देखे हुए ग्रन्थों में ताड़पत्रीय ग्रन्थों की संख्या लगभग ३,००० (तीन हजार) जितनी और कागज के ग्रन्थों की संख्या तो दो लाख से कहीं अधिक है। यह कहने की जरूरत नहीं कि इसमें सब जैन फिरकों के सब भण्डारों के ग्रन्थों की संख्या अभिप्रेत नहीं है, वह संख्या तो दस-पन्द्रह लाख से भी कहीं बढ़ जायेगी।

अलग-अलग अपेक्षा से भण्डारों का वर्गीकरण नीचे लिखे अनुसार किया जा सकता है। इतना ध्यान में रहे कि यह वर्गीकरण स्थूल है।

प्राचीनता की दृष्टि से, चित्रपट्टिका एवं अन्य चित्रसमृद्धि की दृष्टि से और संशोधित तथा शुद्ध किए हुए आगमिक साहित्य की एवं तार्किक, दार्शनिक साहित्य की दृष्टि से – जिसमें जैन परम्परा के अतिरिक्त वैदिक और बौद्ध परम्पराओं का भी समावेश होता है – पाटन, खम्भात और जैसलमेर के ताड़पत्रीय संग्रह प्रथम आते हैं। इनमें से जैसलमेर का खरतर-आचार्य श्री जिनभद्रसूरि संस्थापित ताड़पत्रीय भण्डार प्रथम ध्यान खींचता है। नववीं शती वाला ताड़पत्रीय ग्रन्थ विशेषावश्यक महाभाष्य जो लिपि भाषा और विषय की दृष्टि से महत्त्व रखता है वह पहले पहल इसी संग्रह में से मिला है। इस संग्रह में जितनी और जैसी प्राचीन चित्रपट्टिकाएँ तथा इतर पुरानी चित्रसमृद्धि है उतनी पुरानी और वैसी किसी एक भण्डार में लभ्य नहीं है। इसी ताड़पत्रीय संग्रह में जो आगमिक ग्रन्थ हैं, वे बहुधा संशोधित और शुद्ध किए हुए हैं। वैदिक परम्परा के विशेष शुद्ध और महत्त्व के कुछ ग्रन्थ ऐसे हैं जो इस संग्रह में हैं। इसमें सांख्यकारिका का गौड़पादभाष्य तथा इतर वृत्तियाँ हैं। योगसूत्र पर व्यासभाष्य सहित तत्त्ववैशारदी टीका है। गीता का शांकरभाष्य और श्रीहर्ष का खण्डनखण्डखाद्य है। वैशेषिक और न्यायदर्शन के भाष्य और उनके उपर की क्रमिक उदयनाचार्य तक की सभी टीकाएँ मौजूद हैं। न्यायसूत्र पर भाष्य, उसका वार्तिक, वार्तिक पर तात्पर्यटीका और तात्पर्यटीका पर तात्पर्यपरिशुद्धि तथा इन पाँचों ग्रन्थों के उपर विषमपदविवरण रूप 'पंचप्रस्थान' नामक एक अपूर्व ग्रन्थ इसी संग्रह में है। बौद्ध परम्परा के महत्त्वपूर्ण तर्कग्रन्थों में से सटीक सटिप्पण न्यायबिन्दु तथा सटीक सटिप्पण तत्त्वसंग्रह जैसे कई ग्रन्थ

हैं। यहाँ एक वस्तु की ओर मैं खास निर्देश करना चाहता हूँ जो संशोधकों के लिए उपयोगी है। अपभ्रंश भाषा के कई अप्रकाशित तथा अन्यत्र अप्राप्य ऐसे बारहवीं शती के बड़े बड़े कथा-ग्रंथ इस भण्डार में हैं, जैसे कि विलासवईकहा, अरिङ्गेमिचरिउ इत्यादि। इसी तरह छन्द विषयक कई ग्रन्थ हैं जिनकी नकलें पुरातत्त्वकोविद श्री जिनविजयजी ने जैसलमेर में जाकर कराई थी। उन्हीं नकलों के आधार पर प्रोफेसर वेलिनकरने उनका प्रकाशन किया है।

खम्भात के श्रीशान्तिनाथ ताड़पत्रीय ग्रन्थभण्डार की एक-दो विशेषताएँ ये हैं। उसमें चित्रसमृद्धि तो है ही, साथ ही गुजरात के सुप्रसिद्ध मंत्री और विद्वान् वस्तुपाल की स्वहस्तलिखित धर्माभ्युदय-महाकाव्य की प्रति है। पाटन के तीन ताड़पत्रीय संग्रहों की अनेक विशेषताएँ हैं। उनमें से एक तो यह है कि वहीं से धर्मकीर्ति का हेतुबिन्दु अर्चट की टीकावाला प्राप्त हुआ, जो अभी तक मूल संस्कृत में कहीं से नहीं मिला। जयराशि का तत्त्वोपप्लव जिसका अन्यत्र कोई पता नहीं वह भी यहीं से मिला।

कागज़-ग्रन्थ के अनेक भण्डारों में से चार-पाँच का निर्देश ही यहाँ पर्याप्त होगा। पाटनगत तपागच्छ का भण्डार गुजराती, राजस्थानी, हिन्दी और फ़ारसी भाषा के विविध विषयक सैकड़ों ग्रन्थों से समृद्ध है, जिसमें 'आगमडम्बर' नाटक भी है, जो अन्यत्र दुर्लभ है। पाटनगत भाभा के पाड़े का भण्डार भी कई दृष्टि से महत्त्व का है। अभी अभी उसी में से छठी-सातवीं शती के बौद्ध तार्किक आचार्य श्री धर्मकीर्ति के सुप्रसिद्ध 'प्रमाणवार्तिक' ग्रन्थ की स्वोपज्ञ वृत्ति मिली है, जो तिब्बत से भी आज तक प्राप्त नहीं हुई। खम्भात स्थित जैनशाला का भण्डार भी महत्त्व रखता है। उसी में वि.सं. १२३४ की लिखी जिनेश्वरीय 'कथाकोश' की प्रति है। जैन भण्डारों में पाई जाने वाली कागज़ की पोथियों में यह सब से पुरानी है। आठ सौ वर्ष के बाद आज भी उसके कागज़ की स्थिति अच्छी है। उपाध्याय श्री यशोविजयजी के स्वहस्त लिखित कई ग्रन्थ, जैसे कि विषयतावाद, स्तोत्रसंग्रह आदि, उसी भण्डार से अभी अभी मुझे मिले हैं। जैसलमेर के एक कागज़ के भण्डार में न्याय और वैशेषिक दर्शन के सूत्र, भाष्य, टीका, अनुटीका आदि का पूरा सेट बहुत शुद्ध रूप में तथा सटिप्पण विद्यमान है, जो वि. सं. १२७९ में लिखा गया है। अहमदाबाद के केवलदो भण्डारों का ही मैं निर्देश करता हूँ। पगथिया के उपाश्रय के संग्रह में से उपाध्याय श्री यशोविजयजी के स्वहस्तलिखित प्रमेयमाला तथा वीतरागस्तोत्र अष्टम प्रकाश की व्याख्या - ये दो ग्रन्थ अभी अभी आचार्य श्री विजयमनोहरसूरिजी द्वारा मिले हैं। बादशाह जहाँगीर द्वारा सम्मानित विद्वान् भानुचन्द्र और सिद्धिचन्द्र रचित कई ग्रन्थ इसी संग्रह में हैं, जैसे कि नैषेध की तथा वासवदत्ता की टीका आदि। देवशा के पाड़े का संग्रह भी महत्त्व-पूर्ण है। इसमें भी भानुचन्द्र, सिद्धिचन्द्र के अनेक ग्रन्थ सुने गए हैं।

कपड़े पर पत्राकार में लिखा अभी तक एक ही ग्रन्थ मिला है, जो पाटनगत श्रीसंघ के भण्डार का है। यूँ तो रोल-टिप्पने के आकार के कपड़े पर लिखे हुए कई ग्रन्थ मिले हैं, पर पत्राकार लिखित यह एक ही ग्रन्थ है।

सोने-चाँदी की स्याही से बने तथा अनेक रंग वाले सैकड़ों नानाविध चित्र, जैसे ताड़पत्रीय ग्रन्थों पर मिलते हैं वैसे ही कागज़ के ग्रन्थों पर भी हैं। इसी तरह कागज़ तथा कपड़े पर आलिखित अलंकारखचित विज्ञप्तिपत्र, चित्रपट भी बहुतायत से मिलते हैं। पाठे (पढ़ते समय पन्ने रखने तथा प्रताकार ग्रन्थ बाँधने के लिए जो दोनों ओर गते रखे जाते हैं - पुडे), डिब्बे आदि भी सचित्र तथा विविध आकार के प्राप्त होते हैं। डिब्बों की एक खूबी यह भी है कि उनमें से कोई चर्मजड़ित है, कोई वस्त्रजड़ित है तो कोई कागज़ से मढ़े हुए हैं। जैसी आज-कल की छपी हुई पुस्तकों की जिल्दों पर

रचनाएँ देखी जाती हैं वैसी इन डिब्बों पर भी ठप्पों से – सांचों से ढाली हुई अनेक तरह कीरंग-बिरंगी रचनाएँ हैं।

ऊपर जो परिचय दिया गया है वह मात्र दिग्दर्शन है जिससे प्रस्तुत प्रदर्शनी में उपस्थित की हुई नानाविध सामग्री की पूर्वभूमिका ध्यान में आ सके। यहाँ जो सामग्री रखी गई है वह उपर्युक्त भण्डारों में से नमूने के तौर पर थोड़ी थोड़ी एकत्र की गई है। जिन भण्डारों का मैंने ऊपर निर्देश नहीं किया उनमें से भी ध्यान खींचे ऐसी अनेक कृतियाँ प्रदर्शनी में लाई गई हैं, जो उस उस कृतिके परिचायक कार्ड आदि पर निर्दिष्ट हैं।

ताड़पत्र, कागज़, कपड़ा आदि पर किन साधनों से किस किस तरह लिखा जाता था ? ताड़पत्र तथा कागज़ कहाँ से आते थे ?, वे कैसे लिखने लायक बनाए जाते थे ?, सोने, चाँदी की स्याही तथा इतर रंग कैसे तैयार किए जाते थे ?, चित्र की तूलिका आदि कैसे होते थे ? इत्यादि बातों का यहाँ तो मैं संक्षेप में ही निर्देश करूँगा। बाकी, इस बारे में मैंने अन्यत्र विस्तार से लिखा है।

लेखन विषयक सामग्री

ताड़पत्र और कागज़ :- ज्ञानसंग्रह लिखवाने के लिए भिन्न भिन्न प्रकार के अच्छे से अच्छे ताड़पत्र और कागज़ अपने देश के विभिन्न भागों में से मंगाए जाते थे। ताड़पत्र मलबार आदि स्थानों में से आते थे। पाटन और खम्भात के ज्ञानभण्डारों में से इस बारे के पन्द्रहवीं शती के अन्त के समय के उल्लेख उपलब्ध होते हैं। वे इस प्रकार हैं :-

॥ सं. १४८९ वर्षे ज्ये० वदी। पत्र ३५४ मलबारनां ॥ वर्य पृथुल संचयः ॥ श्री ॥

पाटन के भण्डार में से भी इसी से मिलता-जुलता उल्लेख मिला था। उसमें तो एक पत्रे की कीमत भी दी गई थी। यद्यपि वह पत्रा आज अस्तव्यस्त हो गया है, फिर भी उसमें आए हुए उल्लेख का स्मरण के आधार पर एक पत्रा छह आने का आया था। ग्रन्थ लिखने के लिए जिस तरह ताड़पत्र मलबार जैसे सुदूरवर्ती देश से मंगाए जाते थे, उसी तरह अच्छी गुणवत्ता के कागज़ काश्मीर और दक्षिण जैसे दूर के देशों से मंगाए जाते थे। गुजरात में अहमदाबाद, खम्भात, सूरत आदि अनेक स्थानों में अच्छे और मजबूत कागज़ बनते थे। यहाँ के व्यापारी अभी तक अपनी बहियों के लिए इन्हीं स्थानों के कागज़ का उपयोग करते रहे हैं। शास्त्र लिखने के लिए सूरत से कागज़ मंगाने का एक उल्लेख संस्कृत पद्य में मिलता है। वह पद्य इस प्रकार है :-

“सूरात्पूरतः कोरकपत्राण्यादाय चेतसो भक्त्या ।

लिखिता प्रतिः प्रशस्ता, प्रयत्नतः कनकसोमेन ॥”

इस का सारांश यह है कि सूरत शहर के कोरे कागज़ ला करके हार्दिक भक्ति से कनकसोम नामक मुनि ने प्रयत्नपूर्वक यह प्रति लिखी है।

ताड़पत्र में मोटी-पतली, कोमल-रूक्ष, लम्बी-छोटी, चौड़ी-सँकड़ी आदि अनेक प्रकार की किस्में थी। इसी प्रकार कागज़ों में भी मोटी-पतली, सफेद-साँवली, कोमल-रूक्ष, चिकनी-सादी आदि अनेक किस्में थी। इनमें से शास्त्रलेखन के लिए, जहाँ तक हो सकता था वहाँ तक, अच्छे से अच्छे ताड़पत्र और कागज़ पसंद किए जाते थे। कागज़ की अनेक किस्में में से कुछ ऐसे कागज़ भी आते थे जो आजकल के कार्ड के जैसे मोटे होने के साथ ही साथ मजबूत भी होते थे। कुछ ऐसे कागज़ भी थे जो आज के पतले बटरपेपर की अपेक्षा भी कहीं अधिक महीन होते थे। इन महीन

कागजों की एक विशेषता यह थी कि उस पर लिखा हुआ दूसरी ओर फैलतानहीं था। ऊपर जिसका उल्लेख किया गया है वैसे बारीक और मोटे कागजों के ऊपर लिखी हुई ढेरों पुस्तकें इस समय भी हमारे ज्ञानभण्डारों में विद्यमान हैं। इसके अतिरिक्त, हमारे इन ज्ञानभण्डारों का यदि पृथक्करण किया जाय तो, प्राचीन समय में हमारे देश में बनने वाले कागजों की विविध किस्में हमारे देखने में आएँगी। ऊपर कही हुई कागज की किस्में में से कुछ ऐसी भी हैं जो चार सौ, पाँच सौ वर्ष बीतने पर भी धुंधली नहीं पड़ी हैं। यदि इन ग्रन्थों को हम देखें तो हमें ऐसा ही मालूम होगा कि मानो ये नई पोथियाँ हैं।

स्याही :- ताड़पत्र और कागज के ऊपर लिखने की स्याहियाँ भी खास विशेष प्रकार की बनती थीं। यद्यपि आज-कल भी ताड़पत्र पर लिखने की स्याही की बनावट के तरीकों के विविध उल्लेख मिलते हैं, फिर भी उसका सच्चा तरीका, पन्द्रहवीं शती के उत्तरार्ध में लेखन के वाहन के रूप में कागज की ओर लोगों का ध्यान सविशेष आकर्षित होने पर, बहुत जल्दी विस्मृत हो गया। इस बात का अनुमान हम पन्द्रहवीं शती के उत्तरार्ध में लिखी गई अनेक ताड़पत्रीय पोथियों के उखड़े हुए अक्षरों को देखकर कर सकते हैं। पन्द्रहवीं शती के पूर्वार्ध में लिखी हुई ताड़पत्र की पोथियों की स्याही की चमक और उसी शती के उत्तरार्ध में लिखी हुई ताड़पत्र की पोथियों की स्याही की चमक में हम ज़मीन-आसमान का फर्क देख सकते हैं। अलबत्ता, पन्द्रहवीं शती के अन्त में धरणा शाह आदि के द्वारा लिखवाई हुई ताड़पत्रीय ग्रन्थों की स्याही कुछ ठीक है, फिर भी उसी शती के पूर्वार्ध में लिखी गई पोथियों की स्याही के साथ उसकी तुलना नहीं की जा सकती। कागज के ऊपर लिखने की स्याही का खास प्रकार आज भी वैसे का वैसा सुरक्षित रहा है अर्थात् यह स्याही चिरकाल तक टिकी रहती है और ग्रन्थ को नहीं बिगाड़ती।

रंग :- जिस तरह ग्रन्थों के लेखन आदि के लिए काली, लाल, सुनहरी, रूपहरी आदि स्याहियाँ बनाई जाती थीं, उसी तरह ग्रन्थ आदि में वर्णित विषय के अनुरूप विविध प्रकार के चित्रों के आलेखन के लिए अनेक प्रकार के रंगों की अनिवार्य आवश्यकता होती थी। ये रंग विविध खनिज और वनस्पति आदि पदार्थ तथा उनके मिश्रण में से सुन्दर रूप से बनाए जाते थे। यह बात हम हमारी आँखों के सामने आने वाले सैंकड़ों सचित्र ग्रन्थ देखने से समझ सकते हैं। रंगों का यह मिश्रण ऐसी सफ़ाई के साथ और ऐसे पदार्थों का किया जाता था, जिससे वह ग्रन्थ को खा न डाले और खुद भी निस्तेज और धुँधला न पड़े।

लेखनी :- जिस तरह लिखने के लिए द्रव द्रव्य के रूप में स्याही आवश्यक वस्तु है, उसी तरह लिखने के साधन रूप से कलम, तूलिका आदि भी आवश्यक पदार्थ हैं। यद्यपि अपनी अपनी सुविधा के अनुसार अनेक प्रकार के सरकण्डे तथा नरकट में से कलम बना ली जाती थी, फिर भी ग्रन्थ लिखने वाले लहिए या लेखक को सतत और व्यवस्थित रूप से लिखना पड़ता था, इसलिए खास विशेष प्रकार के सरकण्डे पसंद किए जाते थे। ये सरकण्डे विशेषतः अमुक प्रकार के बाँस के, काले सरकण्डे अथवा दालचीनी की लकड़ी जैसे पीले और मजबूत नरकट अधिक पसंद किए जाते थे। इनमें से भी काले सरकण्डे अधिक पसंद किए जाते थे।

इन सरकण्डों के गुण-दोष का विचार भी हमारे प्राचीन ग्रन्थों में किया गया है कि, कलम कैसे बनानी तथा उसका कटाव कैसा होना चाहिए इत्यादि। कलम के नाप आदि के लिए भी भिन्न भिन्न प्रकार की मान्यताएँ हमारे यहाँ प्रचलित हैं।

मषीभाजन - दवात :- स्याही भरने के लिए अपने यहाँ कँच की, सफ़ाईदार मिट्टी की तथा धातु आदि अनेक

प्रकारकीदवातें बनती होंगी और उनका उपयोग किया जाता होगा। परन्तु उनके आकार-प्रकार प्राचीन युग में कैसे होंगे – यह जानने का विशिष्ट साधन इस समय हमारे सम्मुख नहीं है। फिर भी आज हमारे सामने दो सौ, तीन सौ वर्ष की धातु की विविध प्रकारकी दवातें विद्यमान हैं और हमारे अपने जमाने के पुराने लेखक तथा व्यापारी स्याही भरने के लिए जिन दवातों तथा डिब्बियों का उपयोग करते आए हैं उन से उनके आकार आदि के बारे में हमें कुछ ख्याल आ सकता है। सामान्य रूप से विचार करने पर ऐसा मालूम होता है कि काँच या मिट्टी की दवातों की तरह टूटने का भय न रहे इसलिए पीतल जैसी धातु की दवातें और डिब्बियाँ ही अधिक पसंद की जाती होंगी।

ओलिया अथवा फांटिया :- ग्रन्थ लिखते समय लिखाई की पंक्तियाँ बराबर सीधी लिखने के लिए ताड़पत्र आदि के ऊपर उस जमाने में क्या करते होंगे यह हम नहीं जानते, परन्तु ताड़पत्रीय पुस्तकों की जाँच करने पर अमुक पुस्तकों के प्रत्येक पत्रे ही पहली पंक्ति स्याही से खींची हुई दिखाई देती है। इससे ऐसा सम्भव प्रतीत होता है कि पहली पंक्ति के अनुसार अनुमान से सीधी लिखाई लिखी जाती होगी। कागज़ के ऊपर लिखे हुए कुछ ग्रन्थों में भी ऊपर की पहली लकीर स्याही से खींची हुई दिख पड़ती है। इस से ऐसा मालूम होता है कि जब तक ‘ओलिया’ जैसे साधन की शोध नहीं हुई होगी अथवा वह जब तक व्यापक नहीं हुआ होगा, तब तक उपर्युक्त तरीके से अथवा उससे मिलते-जुलते किसी दूसरे तरीके से काम लिया जाता होगा। परन्तु ग्रन्थ-लेखन के लिए कागज़ व्यापक बनने पर लिखाई सरलता से सीधी लिखी जा सके इसलिए ‘ओलिया’ बनाने में आया। वह ‘ओलिया’ गत्ता अथवा लकड़ी की पतली पट्टी में समान्तर सुराख करके और उनमें धागा पिरोकर उस पर – धागा इधर उधर न हो जाय इसलिए – श्लेष (गोंद जैसे चिकने) द्रव्य लगाकर बनाया जाता था। इस तरीके से तैयार हुए ओलिए के ऊपर पन्ना रखकर एक के बाद दूसरी, इस तरह समूची पंक्ति पर उँगली से दबाकर लकीर खींची जाती थी। लकीर खींचने के इस साधन को ‘ओलिया’ अथवा ‘फांटिया’ कहते हैं। गुजरात और मारवाड़ के लहिए आज भी इस साधन का व्यापक रूप से उपयोग करते हैं। इस साधन द्वारा तह लगाकर खींची हुई लकीरें प्रारम्भ में आज-कल के वॉटर कलर की लकीरों वाले कागज़ की लकीर जैसी दिखाई देती हैं, परन्तु पुस्तक बाँधने पर तथा तह बैठ जाने पर लिखावट स्वाभाविक सी दिख पड़ती है।

जुजवल और प्राकार :- पत्रों के ऊपर अथवा यंत्रपट आदि में लकीरें खींचने के लिए यदि कलम का उपयोग किया जाय तो उसकी बारीक नोक थोड़ी ही देर में कूँची जैसी हो जाय। इसलिए हमारे यहाँ प्राचीन समय में लकीरें खींचने के लिए ‘जुजवल’ का प्रयोग किया जाता था। इसका अग्रभाग चिमटे की तरह दो तरफ़ मोड़कर बनाया जाता है। इसी तरह यंत्रपटादि में गोल आकृति खींचने के लिए प्राकार (परकाल, अं० Compass) भी बनते थे। इस प्राकार का लकीर खींचने की तरफ़ कामुँह जुजवल से मिलता-जुलता होता है, जिससे गोल आकृति खींचने के लिए उसमें स्याही ठहर सके।

लिपि :- जैन ज्ञानभण्डारगत शास्त्रों की लिपि की पहचान कुछ विद्वान जैन लिपि के नाम से कराते हैं। सामान्यतः लिपि का स्वरूप प्रारम्भ में एक जैसा होने पर भी समय के प्रवाह के साथ विविध स्वभाव, विविध देश एवं लिपियों के सम्पर्क और विभिन्न परिस्थिति के कारण वह भिन्न भिन्न नाम से पहचानी जाती है। यही सिद्धान्त जैन-लिपि के बारे में भी लागू होता है। उदाहरणार्थ, हम भारतवर्ष की प्रचलित लिपियों को ही देखें। यद्यपि ये सब एक ही ब्राह्मी लिपि की सहोदर लड़कियाँ हैं, फिर भी आज तो वे सब सौतेली लड़कियों जैसी बन गई हैं। यही बात इस समय प्रचलित हमारी देवनागरी लिपि पर भी लागू होती है, जो कि हिन्दी, मराठी, ब्राह्मण और जैन आदि अनेक विभागों में विभक्त हो गई है। जिन-लिपि भी लेखन प्रणाली के वैविध्य को लेकर यतियों की लिपि, खरतरगच्छ की लिपि,

१. ‘ओलिया’ यह नाम संस्कृत ‘आलि’ अथवा ‘आवलि’, प्राकृत ‘ओली’ और गुजराती ‘ओळ’ शब्द पर से बना है।

मारवाड़ी लेखकों की लिपि, गुजराती लेखकों की लिपि आदि अनेक विभागों में विभक्त है। ऐसा होने पर भी वस्तुतः यह सारा लिपिभेद लेखनप्रणाली के ही कारण पैदा हुआ है। बाकी, लिपि के मौलिक स्वरूप की जिसे समझ है उसके लिए जैन-लिपि जैसी कोई वस्तु ही नहीं है। प्रसंगोपात्त हम यहाँ पर एक ॐकार अक्षर ही लें। जैन-लिपि और मराठी, हिन्दी आदि लिपि में भिन्न भिन्न रूप से दिखाई देने वाले इस अक्षर के बारे में यदि हम नागरी लिपि का प्राचीन स्वरूप जानते हों, तो सरलता से समझ सकते हैं कि सिर्फ अक्षर के मरोड़ में से ही ये दो आकृतिभेद पैदा हुए हैं। वस्तुतः यह कुछ जैन या वैदिक ॐकार का भेद ही नहीं है। लिपिमाला की दृष्टि से ऐसे तो अनेक उदाहरण हम दे सकते हैं। इसलिए यदि हम अपनी लिपिमाला के प्राचीन-अर्वाचीन स्वरूप जान लें, तो लिपिभेद की विचारणा हमारे सामने उपस्थित ही नहीं होती। जैन ग्रन्थों की लिपि में सत्रहवीं शती के अन्त तक पृष्ठमात्रा – पडिमात्रा और अग्रमात्रा का ही उपयोग अधिक प्रमाण में हुआ है, परन्तु उसके बाद पृष्ठमात्रा ने ऊर्ध्वमात्रा का और अग्रमात्रा ने अधोमात्रा का स्वरूप धारण किया। इसके परिणामस्वरूप बाद के जमाने में लिपि का स्वरूप संक्षिप्त और छोटा हो गया।

लेखक अथवा लहिया :- अपने यहाँ ग्रन्थ लिखने वाले लेखक अथवा लहिए कायस्थ, ब्राह्मण आदि अनेक जातियों के होते थे। कभी कभी तो पीढ़ी दर पीढ़ी उनका यह अविच्छिन्न व्यवसाय बना रहता था। ये लेखक जिस तरह लिख सकते थे उसी तरह प्राचीन लिपियाँ भी विश्वस्त रूप से पढ़ सकते थे। लिपि के प्रमाण और सौष्ठव की ओर उनका बहुत व्यवस्थित ख्याल रहता था। लिपि की मरोड़ या उसका विन्यास भिन्न भिन्न संस्कार के अनुसार भिन्न भिन्न रूप लेता था और लिपि के प्रमाण के अनुसार आकार-प्रकार में भी विविधता होती थी। कोई लेखक लम्बे अक्षर लिखते तो कोई चपटे, जबकि कोई गोल लिखते। कोई लेखक दो पंक्तियों के बीच मार्जिन कम से कम रखते, तो कोई अधिक रखते। पिछली दो-तीन शताब्दियों को बाद करें तो खास करके लिपि का प्रमाण ही बढ़ा रहता और पंक्तियों के ऊपर-नीचे का मार्जिन कम से कम रहता। वे अक्षर स्थूल भी लिख सकते थे और बारीक से बारीक भी लिख सकते थे।

लेखकों के वहम भी अनेक प्रकार के थे। जब किसी कारणवश लिखते लिखते उठना पड़े तब अमुक अक्षर आए तभी लिखना बन्द करके उठते, अन्यथा किसी-न-किसी प्रकार का नुकसान उठाना पड़ता है – ऐसी उनमें मान्यता प्रचलित थी। जिस तरह अमुक व्यापारी दूसरे कारोज़गार खूब अच्छी तरह से चलता हो तब ईर्ष्यावश उसे हानि पहुँचाने के उपाय करते हैं, उसी तरह लहिए भी एक-दूसरे के धंधे में अन्तराय डालने के लिए स्याही की चालू दवात में तेल डाल देते, जिससे कलम के ऊपर स्याही ही जमने न पाती और उसके दाग कागज़ पर पड़ने लगते। खास करके ऐसा काम कोई-कोई मारवाड़ी लहिए ही करते थे किन्तु ऐसी प्रवृत्ति को कुसमादी – कमीनापन ही कहा जाता था। कुछ लहिए जिस फट्टी पर पन्ना रखकर पुस्तक लिखते उसे खड़ी रख करके लिखते तो कुछ आड़ी रख कर लिखते, जब कि काश्मीरी लहिए ऐसे सिद्धहस्त होते थे कि पन्ने के नीचे फट्टी या वैसा कोई सहारा रखे बिना ही लिखते थे। अधिकतर लहिए आड़ी फट्टी रख कर ही लिखते हैं, परन्तु जोधपुरी लहिए फट्टी खड़ी रखकर लिखते हैं। उनका मानना है कि “आड़ी पाटी से लुगाइयां लिखें, मैं तो मरद हों सा!” इसके अतिरिक्त अपने धंधे के बारे में ऐसी बहुत सी बातें हैं जिन्हें लहिए पसन्द नहीं करते। वे अपनी बैठने की गद्दी पर दूसरे किसी को बैठने नहीं देते, अपनी चालू दवात में से किसी को स्याही भी नहीं देते और अपनी चालू कलम भी किसी को नहीं देते। लहियों के बारे में इस तरह की विविध हकीकतों के सूचक बहुत से सुभाषित आदि हमें प्राचीन ग्रन्थों में से मिलते हैं, जो उनके गुण-दोष, उनके उपयोग की वस्तुओं तथा उनके स्वभाव आदि का निर्देश करते हैं। जिस तरह लहिए ग्रन्थ लिखते थे उसी तरह जैन साधु, साध्वी, श्रावक एवं श्राविकाएँ भी सौष्ठवपरिपूर्ण लिपि से शास्त्र लिखते थे। जैन साध्वीओं द्वारा तथा देवप्रसाद (वि.सं. ११५७) जैसे श्रावक

अथवा सवदे (अनुमानतः विक्रमकी १४वीं शती), रूपादे आदि श्राविकाओं द्वारा लिखे गए ग्रन्थ तो यद्यपि बहुत ही कम हैं, परन्तु जैन साधु एवं जैन आचार्यों के लिखे ग्रन्थ तो सैंकड़ों की संख्या में उपलब्ध होते हैं।

पुस्तकों के प्रकार :- प्राचीन कालमें (लगभग विक्रमकी पाँचवी शती से लेकर) पुस्तकों के आकार-प्रकार पर से उनके गण्डीपुस्तक, मुष्टिपुस्तक, संपुटफलक, छेदपाटी जैसे नाम दिए जाते थे। इन नामों का उल्लेख निशीथभाष्य और उसकी चूर्णि आदि में आता है। जिस तरह पुस्तकों के आकार-प्रकार से उन्हें उपर्युक्त नाम दिए गए हैं, उसी तरह बाद के समय में अर्थात् पन्द्रहवीं शती से पुस्तकों की लिखाई के आकार-प्रकार पर से उनके विविध नाम पड़े हैं; जैसे कि शूड अथवा शूढ पुस्तक, द्विपाठ पुस्तक, पंचपाठ पुस्तक, सस्तबक पुस्तक। इनके अतिरिक्त चित्रपुस्तक भी एक प्रकारान्तर है। चित्रपुस्तक अर्थात् पुस्तकों में खींचे गए चित्रों की कल्पना कोई न करे। यहाँ पर 'चित्रपुस्तक' इस नाम से मेरा आशय लिखावट की पद्धति में से निष्पन्न चित्र से है। कुछ लेखक लिखाई के बीच ऐसी सावधानी के साथ जगह खाली छोड़ देते हैं जिससे अनेक प्रकार के चौकोर, तिकोन, षट्कोण, छत्र, स्वस्तिक, अग्निशिखा, वज्र, डमरू, गोमूत्रिका आदि आकृतिक चित्र तथा लेखक के विवक्षित ग्रन्थनाम, गुरुनाम अथवा चाहे जिस व्यक्ति का नाम या श्लोक-गाथा आदि देखे किंवा पढ़े जा सकते हैं। अतः इस प्रकार के पुस्तक को हम 'रिक्तलिपिचित्रपुस्तक' इस नाम से पहचानें तो वह युक्त ही होगा। इसी प्रकार, ऊपर कहा उस तरह, लेखक लिखाई के बीच में खाली जगह न छोड़कर काली स्याही से अविच्छिन्न लिखी जाती लिखावट के बीच में अमुक अमुक अक्षर ऐसी सावधानी और खूबी से लाल स्याही से लिखते जिससे उस लिखावट में अनेक चित्राकृतियाँ, नाम अथवा श्लोक आदि देखे-पढ़े जा सकते थे। ऐसी चित्रपुस्तकों को हम 'लिपिचित्रपुस्तक' के नाम से पहचान सकते हैं। इसके अतिरिक्त 'अंकस्थानचित्रपुस्तक' भी चित्रपुस्तक का एक दूसरा प्रकारान्तर है। इसमें अंक के स्थान में विविध प्राणी, वृक्ष, मन्दिर आदि की आकृतियाँ बनाकर उनके बीच पत्रांक लिखे जाते हैं। चित्रपुस्तक के ऐसे कितने ही इतर प्रकारान्तर हैं।

ग्रन्थसंशोधन, उसके साधन तथा चिह्न आदि

जिस तरह ग्रन्थों के लेखन तथा उससे सम्बद्ध साधनों की आवश्यकता है, उसी तरह अशुद्ध लिखे हुए ग्रन्थों के संशोधन की, उससे सम्बद्ध साधनों की और इतर संकेतों की भी उतनी ही आवश्यकता होती है। इसीलिए ऐसे अनेकानेक प्रकार के साधन एवं संकेत हमें देखने तथा जानने को मिलते हैं।

साधन - हरताल आदि :- ग्रन्थों के संशोधन के लिए कलम आदि की आवश्यकता तो होती ही है, परन्तु इसके अतिरिक्त अशुद्ध और अनावश्यक अधिक अक्षरों को मिटाने के लिए अथवा उन्हें परिवर्तित करने के लिए हरताल, सफेदा आदि की और खास स्थान अथवा विषय आदि की पहचान के लिए लाल रंग, धागा आदि की भी आवश्यकता होती है। ताड़पत्रीय पुस्तकों के ज़माने में अक्षरों को मिटाने के लिए हरताल आदि का उपयोग नहीं होता था, परन्तु अधिक अक्षरों को पानी से मिटाकर उसे अस्पष्ट कर देते थे अथवा उन अक्षरों की दोनों ओर ८ ऐसा उलटा सीधा गुजराती नौ के जैसा आकार बनाया जाता था और अशुद्ध अक्षर युक्ति से सुधार लेते थे। इसी प्रकार विशिष्ट स्थान आदि की पहचान के लिए उन स्थानों को गेरू से रंग देते थे। परन्तु कागज़ का युग आने के बाद यद्यपि प्रारम्भ में यह पद्धति चालू रही, किन्तु प्रायः तुरंत ही संशोधन में निरुपयोगी अक्षरों को मिटाने के लिए तथा अशुद्ध अक्षरों को परिवर्तित करने के लिए हरताल और सफेदे का उपयोग दिखाई देता है।

तूलिका, बट्टा, धागा :- ऊपर निर्दिष्ट हरताल आदि लगाने के लिए तूलिका की आवश्यकता पड़ती थी तथा

हरताल आदि के दरदरेपन को दूर करने के लिए कौड़ी आदि से उसे पीस लेते थे। तूलिकाएँ गिलहरी की दुम के बालों को कबूतर अथवा मोर के पंख के अगले पोले भाग में पिरोकर छोटी-बड़ी जैसी चाहिए वैसी हाथ से ही बना ली जाती थी अथवा आज की तरह तैयार भी अवश्य मिलती होगी। स्याही आदि घोंटने के लिए बट्टे भी अकीक आदि अनेक प्रकार के पत्थर के बनते थे। इनके अतिरिक्त ताड़पत्रीय ग्रन्थों के जमाने में ग्रन्थ के विभाग अथवा विशिष्ट विषय की खोज में दिक्कत या मेहनत न हो इसलिए ताड़पत्र के खुगख में धागा पिरोकर और उसके अगले हिस्से को ऐंठन लगाकर बाहर दिखाई दे इस तरह उसे रखते थे।

संशोधन के चिह्न और संकेत :- जिस तरह आधुनिक मुद्रण के युग में विद्वान ग्रन्थसम्पादक तथा संशोधकों ने पूर्णविराम, अल्पविराम, प्रश्नविराम, आश्चर्यदर्शक चिह्न आदि अनेक प्रकार के चिह्न-संकेत पसन्द किए हैं, उसी तरह प्राचीन हस्तलिखित पुस्तकों के जमाने में भी उनके संशोधक विद्वानों ने लिखित ग्रन्थों में व्यर्थ काट-छाँट, दाग-धब्बा आदि न हो, टिप्पण या पर्यायार्थ लिखे बिना वस्तु स्पष्ट समझ में आ जाय इसके लिए अनेक प्रकार के चिह्न किंवा संकेत पसंद किए थे, जैसे कि - (१) गलितपाठदर्शक चिह्न, (२) गलितपाठविभागदर्शक चिह्न, (३) 'काना' दर्शक चिह्न, (४) अन्याक्षरवाचनदर्शक चिह्न, (५) पाठपरावृत्तिदर्शक चिह्न, (६) स्वरसन्ध्यंशदर्शक चिह्न, (७) पाठान्तरदर्शक चिह्न, (८) पाठानुसन्धानदर्शक चिह्न, (९) पदच्छेददर्शक चिह्न, (१०) विभागदर्शक चिह्न, (११) एकपददर्शक चिह्न, (१२) विभक्तिदर्शक चिह्न, (१३) टिप्पणक (विशेष नोट्स) दर्शक चिह्न, (१४) अन्वयदर्शक चिह्न, (१५) विशेषण-विशेष्य-सम्बन्धदर्शक चिह्न, और (१६) पूर्वपद परामर्शक चिह्न। चिह्नों के ये नाम किसी भी स्थान पर देखने में नहीं आए, परन्तु उनके हेतु कोलक्ष में रखकर मैंने स्वयं ही इन नामों की आयोजना की है।

ग्रन्थ-संरक्षण के साधन

लिखित पुस्तकों के लिए दो प्रकार की काँबियों का (सं० कम्बिक=फुट जैसी लकड़ी की पट्टी) उपयोग किया जाता था। उनमें से एक बिलकुल चपटी होती थी और दूसरी हाँस अर्थात् आगे के भाग में छोटे से खड़े वाली होती थी। पहले प्रकार की काँबी का पुस्तक पढ़ते समय उँगली का पसीना या मैल का दाग उस पर न पड़े इसलिए उसे पन्ने पर रखकर उस पर उँगली रखने में किया जाता था। जिस तरह आज भी कुछ सफ़ाईपसंद और विवेकी पुरुष पुस्तक पढ़ते समय उँगली के नीचे कागज़ वगैरह रखकर पढ़ते हैं ठीक उसी तरह पहले प्रकार की काँबी का उपयोग होता था। दूसरी तरह की काँबी का उपयोग पन्ने के एक सिरे से दूसरे सिरे तक या यंत्रादि के आलेखन के समय लकीरें खींचने के लिए किया जाता था।

कम्बिक के उपयोग की भाँति ही पुस्तक मुड़ न जाय, बिगड़ न जाय, उसके पन्ने उड़ न जाय, वर्षाकाल में नमी न लगे - इस तरह की ग्रन्थ की सुरक्षा के लिए कवली (कपड़े से मढ़ी हुई छोटी और पतली चटाई), पाठे अर्थात् पुड़े, वस्त्रवेष्टन, डिब्बे आदि का भी उपयोग किया जाता था। पाठे और डिब्बे निरुपयोगी कागज़ों की लुगदी में से अथवा कागज़ों को एक-दूसरे के साथ चिपकाकर रखा जाते थे। पाठे और डिब्बों को सामान्यतः चमड़े या कपड़े आदि से मढ़ लिया जाता था अथवा उन्हें भिन्न भिन्न प्रकार के रंगों से रंग लेते थे। कभी कभी तो उन पर लता आदि के चित्र और तीर्थंकर आदि के जीवन प्रसंग या अन्य ऐतिहासिक प्रसंग वगैरह का आलेखन किया जाता था। यह बात तो कागज़ की पुस्तकों के बारे में हुई। ताड़पत्रीय ग्रन्थ आदि के संरक्षण के लिए अनेक प्रकार की कलापूर्ण चित्रपट्टिकाएँ बनाई जाती

थीं। उनमें सुन्दर – सुन्दरतम बेलबूटे, विविध प्राणी, प्राकृतिकवन, सरोवर आदि के दृश्य, तीर्थकर एवं आचार्य आदि के जीवन प्रसंग आदि काचित्रण होता था। इसके लिए भी वस्त्र के वेष्टन तथा डिब्बे बनाए जाते थे और उनमें जीव-जन्तु न पड़े इसलिए असगन्ध (सं. अश्वगन्ध) के चूर्ण की वस्त्रपोटलिकाएँ – कपड़े की पोटलियाँ – रखी जाती थीं।

ग्रन्थसंग्रहों पर चौमासे में नमी और उष्णकाल में गरमी की असर न हो तथा दीमक आदि पुस्तक भक्षक जन्तुओं का उपद्रव न हो इसलिए उनके लायक स्थान होने चाहिए। ऐसे अत्यन्त सुरक्षित, सुगुप्त एवं आदर्शरूप माना जा सके ऐसा एक मात्र स्थान जैसलमेर के किले के मन्दिर में बचा हुआ है। इसमें वहाँ का श्रीजिनभद्रसूरि का ज्ञानभण्डार सुरक्षित रूप में रखा गया है। छह सौ वर्षों से चला आता यह स्थान जैनमन्दिर में आए हुए भूमिगृह – तहखाने के रूप में है। छह सौ वर्ष बीत जाने पर भी इसमें दीमक आदि जीव-जन्तुओं का तथा सर्दी-गरमी का कभी भी संचार नहीं हुआ है। यह तो हमारी कल्पना में भी नहीं आ सकती कि उस जमाने के कारीगरों ने इस स्थान की तह में किस तरह के रासायनिक पदार्थ डाले होंगे जिससे यह स्थान और इसमें रखे गए ग्रन्थ अब तक सुरक्षित रह सके हैं। ज्ञानभण्डारों के मकान जिस तरह सुरक्षित बनाए जाते थे, उसी तरह राजकीय विप्लव के युग में ये मकान सुगुप्त भी रखे जाते थे। जैसलमेर के किले का उपर्युक्त स्थान निरुपद्रव, सुरक्षित एवं सुगुप्त स्थान है। इसके भीतर के तीसरे तहखाने में ज्ञानभण्डार रखा गया है और उसका दरवाजा इतना छोटा है कि कोई भी व्यक्ति नीचे झुक कर ही इसमें प्रविष्ट हो सकता है। इस दरवाजे को बन्द करने के लिए स्टील का ढक्कन बनाया गया है और विप्लव के प्रसंग पर इसके मुँह को बराबर ढक देने के लिए चौरस पत्थर भी तैयार रखा है जो इस समय भी वहाँ विद्यमान है। इसके बाद के दो दरवाजों के लिए भी बन्द करने की कोई व्यवस्था अवश्य रही होगी, परन्तु आज उसका कोई अवशेष हमारे सामने नहीं है। तहखाने में नीचे उतरने के रास्ते के मुख के लिए ऐसी व्यवस्था की गई है कि विप्लव के अवसर पर उसे भी बड़े भारी पहाड़ी पत्थर से इस तरह ढक दिया जाय जिससे किसी को कल्पना भी न आ सके कि इस स्थान में कोई चीज़ छिपा रखी है। तहखाने के मुँह को ढकने का उपर्युक्त महाकाय पत्थर इस समय भी वहाँ मौजूद है।

जिस तरह ज्ञानसंग्रहों को सुरक्षित रखने के लिए मकान बनाए जाते थे, उसी तरह उन भण्डारों को रखने के लिए लकड़ी या पत्थर की बड़ी बड़ी मजूषा (सं. मंजूषा=पेटी) या अलमारियाँ बनाने में आती थीं। प्राचीन ज्ञानभण्डारों के जो थोड़े-बहुत स्थान आज तक देखने में आए हैं उनमें अधिकांशतः मजूषा ही देखने में आई है। पुस्तकें निकालने तथा रखने की सुविधा एवं उनकी सुरक्षितता अलमारियों में होने पर भी मंजूषा ही अधिक दिखाई देती हैं। इसका कारण उनकी मजबूती, विप्लव के समय सुरक्षा तथा दूसरे चाहे जिस अवसर पर उनके स्थानान्तर संचारण की सरलता ही हो सकता है। यही कारण है कि इन मजूषाओं को पहिए भी लगाए जाते थे। यह बात चाहे जैसी हो, परन्तु ग्रन्थसंग्रह की सुरक्षा और लेने-रखने की सुविधा तो ऊर्ध्वमहामंजूषा अर्थात् अलमारी में ही है। जैसलमेर के तहखाने में लकड़ी एवं पत्थर की अलमारियाँ विद्यमान थीं, परन्तु मेरे वहाँ जाने के बाद वे सब वहाँ से हटा ली गई हैं और उनके स्थान में वहाँ पर स्टील की अलमारियाँ आदि बनवाई गई हैं। हम जब जैसलमेर गए तब वहाँ का ग्रन्थसंग्रह उपर्युक्त मंजूषाओं में रखने के बदले पत्थर की अलमारियों में रखा जाता था। बड़ी मारवाड़ में लकड़ी की अपेक्षा पत्थर सुलभ होने के कारण ही उनकी अलमारियाँ बनाई जाती थी। अतः इनकी मजबूती आदि के बारे में किसी भी प्रकार के विचार को अवकाश ही नहीं है।

जैन श्रीसंघ कालक्ष्य ज्ञानभण्डार बसाने की ओर जब केन्द्रित हुआ, तब उसके सम्मुख उनके रक्षण का प्रश्न भी उपस्थित हुआ। इस प्रश्न के समाधान के लिए दूसरे साधनों की तरह उसने एक पर्व-दिवस को भी अधिक महत्त्व दिया। वह पर्व है ज्ञानपंचमी - कार्तिकशुक्ला पंचमी का दिन। समूचे वर्ष की सदी, गरमी तथा नमी जैसी ऋतुओं की विविध असरों में से गुजरी हुई शास्त्रराशि को यदि उलट-पुलट न किया जाय तो वह असमय में ही नाशाभिमुख हो जाय। अतः उसे बचाने के लिए उसकी हेरफेर वर्ष में एक बार अवश्य करनी चाहिए जिससे उनकी अनेक विधविकृत असर दूर हो और शास्त्र कायमी आरोग्यदशा में रहें। परन्तु विशाल ज्ञानभण्डारों के उलटफेर का यह काम एकाध व्यक्ति के लिए दुष्कर और थकाने वाला न हो तथा अनेक व्यक्तियों का सहयोग अनायास ही मिल सके इसलिए इस धर्म-पर्व की योजना की गई है। आज इस धार्मिक पर्व को जो महत्त्व दिया जाता है उसके मूल में प्रधान रूप से तो यही उद्देश था, परन्तु मानवस्वभाव के स्वाभाविक छिछलेपन तथा निरुद्यमीपन के कारण इसका मूल उद्देश विलुप्त हो गया है और उसका स्थान बाहरी दिखावे एवं स्थूल क्रियाओं ने ले लिया है।

ज्ञानभण्डारों में उपलब्ध सामग्री

ये ज्ञानभण्डार विविध दृष्टि से समृद्ध और महत्त्व के हैं। इनकी मुख्य विशेषता यह है कि इनका संग्रह यद्यपि जैनों ने किया है, फिर भी वे मात्र जैनशास्त्रों के संग्रह तक ही मर्यादित नहीं हैं। उनमें जैन-जैनेतर अथवा वैदिक-बौद्ध-जैन, संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, गुजराती, हिन्दी, मराठी, फासी आदि भाषाओं का तथा जैन-जैनेतर ऋषि-स्थविर-आचार्यों के रचे हुए धर्मशास्त्रों के अतिरिक्त व्याकरण, कोश, छन्द, अलंकार, मंत्र, तंत्र, कल्प, नाट्य, नाटक, ज्योतिष, लक्षण, आयुर्वेद, दर्शन एवं संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश आदि भाषाओं के चरित्रग्रन्थ, रास आदि विविध साहित्य विद्यमान है। संक्षेप में हमें यह कहना चाहिए कि इन भण्डारों का सच्चा महत्त्व इनकी व्यापक और विशाल संग्रहदृष्टि के कारण ही है। जिस तरह इन विशाल भण्डारों में विविध प्रकार के लेखन-संशोधन-रक्षण विषयक साधन एवं संग्रह है, उसी प्रकार ताड़पत्र, कागज़ और कपड़े के ऊपर काली, लाल, सुनहरी, रूपहरी आदि अनेक प्रकार की स्याही से लिखे हुए अनेक आकार-प्रकार के अत्यन्त सुन्दर और कलापूर्ण सचित्र-अचित्र पत्राकार, गुटकाकार, कुंडली-आकार लिखे हुए ग्रन्थ विद्यमान हैं। अनेक प्रकार के सचित्र-अचित्र विज्ञप्तिपत्र, तीर्थयात्रादि के चित्रपट, यंत्रपट, विद्यापट आदि का विशाल संग्रह इन भण्डारों में है। जैनों ने इन भण्डारों के संग्रह के लिए हार्दिक मनोयोग के साथ ही साथ अपनी सम्पत्ति पानी की नाई बहाई है। इसी तरह इनके संरक्षण के लिए भी उन्होंने सब संभव उपाय किए हैं।

इस प्रकार ज्ञानभण्डार, उनमें उपलब्ध सामग्री एवं ग्रन्थराशि तथा उनकी व्यवस्था आदि के बारे में हमने संक्षिप्त वर्णन यहाँ पर किया। विशाल एवं वैविध्यपूर्ण इन ग्रन्थरत्नों का परीक्षक सम्यक् उपयोग करें - यही हमारी आन्तरिक अभिलाषा है।

साभार : ज्ञानांजलि

प्रकाशक : सागरगच्छ जैन उपाश्रय, वडोदरा

वी. सं. २४९५, वि. सं. २०२५, ईस्वीसन् १९६९

જ્ઞાનભંડારો અને પુસ્તકલેખનને લગતી અનેક બાબતોની નોંધ કર્યા પછી તેના રક્ષણના સંબંધમાં ટૂંક માહિતી આપવામાં આવે છે, જે પુસ્તકના વાચકો અને જ્ઞાનભંડારોના સંરક્ષકોને ઉપયોગી થઈ પડશે.

પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોના રક્ષણની જરૂરિયાત નીચેનાં કારણોને લઈ ઊભી થાય છે : (૧) રાજદ્વારી ઉથલપાથલ, (૨) વાચકની બેદરકારી, (૩) ઉંદર, ઉધેઈ, કંસારી, વાંતરી આદિ જીવજંતુઓ અને (૪) બહારનું કુદરતી વાતાવરણ. આ મુખ્ય કારણોને લઈ પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોનું જીવન ટૂંકાતું હોઈ અથવા તેના નાશ થવાનો સંભવ હોઈ આ બધાથી પુસ્તકો-જ્ઞાનભંડારોનું રક્ષણ કરવા માટે જૈન સંસ્કૃતિએ જે અનેકવિધ સાધનો અને ઉપાયો યોજ્યા છે એ અહીં જણાવીએ છીએ.

રાજદ્વારી ઉથલપાથલ

રાજદ્વારી ઉથલપાથલમાં મહારાજા શ્રીઅજયપાલની મહારાજા શ્રીકુમારપાલદેવ પ્રત્યેની આંતર દ્વેષવૃત્તિ અને મોગલોની તેમના હુમલા સમયની સ્વધર્મધિતા જેવા પ્રસંગો સમાય છે. આવા પ્રસંગોમાં વિપક્ષીઓ કે વિધર્મીઓ સામા થાય ત્યારે જ્ઞાનભંડારોને સ્થાનાંતર કરવા માટે અથવા બચાવવા માટે દૂરદર્શિતા તેમજ પરાક્રમ જ કામ આવે છે. કહેવામાં આવે છે કે મહારાજા શ્રીઅજયપાલે મહારાજા શ્રીકુમારપાલદેવ પ્રત્યેના વૈરને કારણે તેમનાં કરેલાં કાર્યોના નાશની શરૂઆત કરી ત્યારે મંત્રી વાગ્ભટે અજયપાલની સામે થઈ જૈન સંઘને પાટણમાં વિદ્યમાન જ્ઞાનભંડાર વગેરેને ખસેડવા માટે ત્વરા કરાવી. જૈન સંઘે પણ ત્યારે સમયસૂચકતા વાપરી ત્યાંના વિદ્યમાન જ્ઞાનભંડાર આદિને ગુપ્ત સ્થાનમાં રવાના કરી દીધા અને મહામાત્ય વાગ્ભટ અને તેમના નિમકહલાલ સુભટો અજયપાલ સાથેના યુદ્ધમાં પોતના દેહનું બલિદાન આપી યમરાજના અતિથિ બન્યા. જૈન સંઘે ઉપરોક્ત જ્ઞાનભંડારો ક્યાં સંતાડ્યા, પાછળથી તેની સંભાળ કોઈએ લીધી કે નહીં ઇત્યાદિ કશુંયે કોઈ જાણતું નથી, તેમજ એ હકીકતનો ઉલ્લેખ પણ ક્યાંય થયો નથી. સંભવ છે કે તેને જ્યાં રાખવામાં આવ્યા હોય ત્યાં ને ત્યાં જ તે રહી ગયા હોય. કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે એ બધું તે સમયે જેસલમેર તરફ મોકલાયું હતું; પરંતુ ત્યાંના કિલ્લામાં અત્યારે જે પુસ્તક સંગ્રહ વિદ્યમાન છે એ જોતાં તેમ માનવાને કશું જ કારણ નથી. ત્યાંની દંતકથા પ્રમાણે કિલ્લામાં અન્ય ગુપ્ત ભાગોમાં એ સંગ્રહ છુપાએલો પડ્યો હોય તો કાંઈ કહેવાય નહિ.

આ તેમજ આના જેવા બીજા ઉથલપાથલના જમાનામાં જ્ઞાનભંડારોની રક્ષા માટે બહારથી સાદાં દેખાતાં મકાનોમાં તેને રાખવામાં આવતા. જેમ જૈન સંઘે મોગલોની ચડાઈના જમાનામાં પ્રતિમાઓના રક્ષણ માટે જામનગર, પ્રભાસપાટણ, ઉના, અજાહરા, ઘોઘા, રાંતેજ, ઈડર, પાટણ આદિ નગરોમાં મંદિરની અંદર ગુપ્ત, અગમ્ય માર્ગવાળાં અને અકલ્પ્ય ઉંડાઈવાળાં ભૂમિઘરો-ભોંયરાં બનાવ્યાં છે, તેમ જ્ઞાનભંડારોની રક્ષા માટે ખાસ બનાવ્યાનું ક્યાંયે જાણવામાં કે સાંભળવામાં નથી. આનું કારણ અમને એ જણાય છે કે જૈન મંદિર એ જાહેર તેમજ ઓળખાણ અને ચિહ્ન-નિશાનીવાળું મકાન હોઈ તેને શોધતાં કે તેના ઉપર હુમલો કરતાં વાર ન લાગે તેમજ પાષાણ વગેરેની વજનદાર મૂર્તિઓને એકાએક સ્થાનાંતર કરવામાં મુશ્કેલીભર્યો પ્રશ્ન હોઈ તેનું ગોપન-સંતાડવું નજીકના સ્થાનમાં થાય એ જ ઈષ્ટ હોવાથી તેને માટે ગુપ્ત સ્થાનો યોજવાની ફરજ પડી હતી; જ્યારે જ્ઞાનભંડારો રાખવાના સ્થાનની ખાસ ઓળખ ન હોવાથી તેમજ પ્રસંગવશાત્ તેને સ્થાનાંતર કરવામાં ખાસ કશો મુશ્કેલીભર્યો પ્રશ્ન નહીં હોવાથી તેને માટે તેવાં ગુપ્ત સ્થાનો રચવાની આવશ્યકતા સ્વીકારાઈ નથી. તેમ છતાં એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી કે જ્ઞાનભંડારોને સુરક્ષિત રાખવા માટે તેવી કશી યોજના કરવામાં નહોતી જ આવતી. આના ઉદાહરણરૂપે આપણી સમક્ષ જેસલમેરનો કિલ્લો

વિદ્યમાન છે, જેમાં ત્યાંના તાડપત્રીય જ્ઞાનભંડારને સુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યો છે. આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ માટે એમ સાંભળવામાં આવે છે કે તેમણે ચિત્તોડમાંના ગુપ્ત સ્તંભને ઔષધીઓની મદદથી ઉઘાડી તેમાંથી કેટલાંક મંત્રાભ્યાસનાં ઉપયોગી પુસ્તકો બહાર કાઢ્યાં અને એ સ્તંભ અચાનક જમીનમાં ઊતરી ગયો. આવાં - બહુરૂપી બજાર અને મૃગલોચના નવલકથામાં વર્ણવાયેલાં તિલસ્માતી મકાનો જેવાં - ગુપ્ત સ્તંભો કે મકાનો, એ ઇરાદાપૂર્વક અદૃશ્ય કરવાનાં મંત્રસંગ્રહ જેવાં પુસ્તકો માટે ભલે આવશ્યક હોય, પણ સાર્વજનિક પુસ્તકો માટે એવાં મકાનો ઉપયોગી ન જ હોઈ શકે.

વાચકની બેદરકારી અને આશાતનાની ભાવના

પુસ્તકરક્ષણના સંબંધમાં જૈન સંસ્કૃતિએ પોતાના અનુયાયીવર્ગમાં સૌ કરતાં વધારે મહત્વની ‘આશાતના’ની ભાવના જાગ્રત કરી છે, જેના પ્રતાપે એ સંસ્કૃતિના પ્રત્યેક અનુયાયીને સ્વદર્શનનાં-જૈન ધર્મનાં ધર્મશાસ્ત્રો પ્રત્યે જેટલા આદરથી વર્તવાનું હોય છે, તેટલા જ બહુમાનથી પરદર્શનના-જૈનેતર સંપ્રદાયના ધર્મગ્રંથો પ્રત્યે પણ વર્તવાનું હોય છે; એટલું જ નહીં, પરંતુ એક સાધારણમાં પણ સાધારણ કચરાની ટોપલીને શરણ કરવા લાયક લખેલા કાગળના ટુકડા પ્રત્યે પણ એ રીતે રહેવાનું હોય છે. આ કારણથી ઉપરોક્ત પુસ્તકાદિને થૂંક વગેરે અપવિત્ર વસ્તુ, પગની ઠોકર આદિ ન લાગવા દેવા તેમજ એ પુસ્તકાદિને નુકસાન પહોંચે યા અપમાન થાય એ રીતે અપવિત્ર કે ધૂળવાળા સ્થાનમાં ન નાખવા ચીવટ રાખવાનું કહેવામાં આવે છે. જગતના સત્યજ્ઞાનનો અથવા પૂર્ણજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે મનુષ્યને જગતનો સમગ્ર સાહિત્યખજાનો મદદગાર થઈ શકે છે એમ જૈનદર્શન માનતું^૧ હોઈ પ્રમાદ કે દ્વેષને વશ થઈ કોઈપણ ધર્મગ્રંથાદિ પ્રત્યે બેદરકારીથી કે અપમાનભરી રીતે વર્તવામાં આવે યા તેનો નાશ થતો જોવામાં આવે કે ઈચ્છવામાં આવે તો તેમ કરનાર વ્યક્તિ જ્ઞાનની ‘આશાતના’ની ભાગીદાર મનાય છે. આ ઉપરાંત એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ જાતની આશાતના કરનાર ભાવી જન્માંતરોમાં અને કેટલીક વાર વર્તમાન જન્મમાં પણ જ્ઞાન, બુદ્ધિ, વિચારશક્તિ, દેહારોગ્ય વગેરેથી વંચિત થાય છે. માત્ર જ્ઞાન પ્રત્યે જ નહિ, પણ એને લગતા નાનામોટા દરેક સાધન અર્થાત્ ખડિયો, લેખણ, કાંબી, આંકણી, કોરાં પાનાં, ઓળિયાં, બંધન, પાઠાં, દાબડા, સાપડા વગેરે પ્રત્યે તેમજ જ્ઞાનવાન્ વિદ્વાનો પ્રત્યે અપમાનભરી લાગણી પ્રકટ કરનાર વ્યક્તિ પણ ઉપરોક્ત આશાતના તેમજ તેના પરિણામે પ્રાપ્ત થતાં કર્મફળોની ભાગીદાર થાય^૨ છે. જગત સમગ્રના ધર્મગ્રંથો, તેનાં સાધનો અને જ્ઞાનવાન્ વિદ્વાનો તરફ આટલી આદરવૃત્તિ અને સમભાવનાનો ઉદાર આદર્શ જૈનદર્શન સિવાય દુનિયાના કોઈ સંપ્રદાયે ભાગ્યે જ પ્રગટ કર્યો હશે. જૈન સંસ્કૃતિએ ઉત્પન્ન

૧. (ક) તર્કવ્યાકરણાદ્યા, વિદ્યા ન ભવન્તિ ધર્મશાસ્ત્રાણિ । નિગદન્ત્યવિદિતજિનમતમિતિ જડમતયો જનાઃ કેડપિ ॥૮૫॥

મિથ્યાદૃષ્ટિશ્રુતમપિ, સદ્દૃષ્ટિપરિગ્રહાત્ સમીચીનમ્ । કિં કાઞ્ચનં ન કમ્પ્રં, સાનુવિદ્ધં ભવતિ તામ્રમ્ ? ॥૮૮॥

વ્યાકરણાલક્ષારચ્છન્દઃપ્રમુખં જિનોદિતં મુખ્યમ્ । સુગતાદિમતમપિ સ્યાત્, સ્યાદઙ્કં સ્વમતમકલઙ્કમ્ ॥૯૧॥

મુનિમતમપિ વિજ્ઞાતં, ન પાતકં નનુ વિરક્તચિત્તાનામ્ । યત્ સર્વં જ્ઞાતવ્યં, કર્તવ્યં ન ત્વકર્તવ્યમ્ ॥૯૨॥

વિજ્ઞાય કિમપિ હેયં, કિઞ્ચિદુપાદેયમપરમપિ હ્યમ્ । તન્નિચિલં ચલુ લેખ્યં, જ્ઞેયંસર્વજ્ઞમતવિજ્ઞૈઃ ॥૯૩॥

(દાનાદિપ્રકરણં સૂરાચાર્યીયં, પઞ્ચમોઽવસરઃ)

(ખ) ‘વ્યાકરણચ્છન્દોઽલંકૃતિનાટકકાવ્યતર્કગ્નિતાદિ । સમ્યગ્દૃષ્ટિપરિગ્રહપૂતં જયતિ શ્રુતજ્ઞાનમ્ ॥૪૪॥

- જિનાગમસ્તવન જિનપ્રભીય (પંદરમી શતાબ્દી)

૨. (ક) ‘નાળોવગરણભૂઆણ કવલઆફલયપુષ્પયાર્દિણં । આસાયણા કયા જં, મિચ્છા મે દુવ્કડં તસ્સ ॥૮॥

- સોમસૂરિકૃતા પર્યન્તારાધના

(ખ) જ્ઞાનાચારિ પુસ્તક, પુસ્તિકા, સંપુટ, સંપુટિકા, ટીપણાં, કબલી, ઉતરી, ઠવણી, પાઠા, દોરી પ્રભૃતિ જ્ઞાનોપકરણ અવજ્ઞા, અકાલિ પઠન, અતિચાર, વિપરીત કથનુ, ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણુ, અશ્રદ્ધાન પ્રભૃતિકુ આલોચનું’.

- આરાધના ૧૩૩૦માં લખેલી તાડપત્રીય પ્રતિમાંથી.

કરેલી અર્થાત્ બતાવેલી આશાતનાની એ ભાવનાને પરિણામે એ સંસ્કૃતિના અનુયાયી વર્ગે એથી બચવા માટે અનેક નિયમો અને સાધનો ઉત્પન્ન કર્યાં છે, જેનું વર્ણન અહીં આપવામાં આવે છે.

સ્વચ્છતા અને શુદ્ધિ

પુસ્તકના અધ્યયન-મનન-વાંચન માટેનું સ્થાન સ્વચ્છ અને શુદ્ધ વાતાવરણવાળું હોવું જોઈએ. એ સ્થાન-મકાન-બેઠકની નજીકમાં કે આસપાસ અપવિત્રતા કે ગંદકી ન હોવાં જોઈએ. પુસ્તક વાંચતા તેના ઉપર થૂંક ન પડે એ માટે મોઢા આડું કપડું-મુખવસ્ત્ર-મુખવસ્ત્રિકા કે હાથ રાખવો જોઈએ. પુસ્તકને જમીન ઉપર ન મૂકવું જોઈએ. પુસ્તકવાંચનને અંગે આવા સર્વસામાન્ય કેટલાયે નિયમો જૈન સંસ્કૃતિએ ઘડી કાઢ્યા છે.^૩

સાંપડો અને સાંપડી

પુસ્તકને જમીન ઉપર ન મૂકતાં ‘સાંપડા કે સાંપડી’ ઉપર મૂકીને વાંચવામાં આવે છે, જેથી પુસ્તકને જમીન ઉપરની ધૂળ કે કોઈ અપવિત્ર વસ્તુ લાગે નહીં તેમજ ચોમાસાની ઋતુમાં પુસ્તકને એકાએક જમીન ઉપરના ભેજની અસર થાય નહિ. આ સાધનનો પ્રચાર આપણે ત્યાં મોગલોના સહવાસથી થયો હોય એમ લાગે છે. મોગલ પ્રજા આને ‘રીઆલ’ નામથી ઓળખે છે. કેટલાક આને ‘રીલ’ પણ કહે છે. આપણે ત્યાં કેટલાક આને ‘સાંપડા’ કે ‘સાંપડી’ તરીકે ઓળખે છે અને કેટલાક ‘ચાપડા’ તરીકે પણ ઓળખે છે. સાંપડો, સાંપડી શબ્દો સં. સમ્પુટક અને સમ્પુટિકાશબ્દો ઉપરથી આવ્યાનો સંભવ વધારે છે, જેનો ઉલ્લેખ સંવત ૧૩૧૩માં લખાએલી તાડપત્રીય પ્રતિમાંની આરાધના^૪માં મળે છે. સાંપડો, સાંપડી શબ્દોનો ઉલ્લેખ સંવત ૧૩૬૮માં તાડપત્ર પર લખાયેલી અતિચાર^૫ની પ્રતિમાં મળે છે. ‘ચાપડો’ શબ્દ ચપટા અર્થવાચક ચિષ્પિટ શબ્દ ઉપરથી બની શકે, તેમ છતાં એને લગતો કોઈ પ્રાચીન ઉલ્લેખ અમે ક્યાંય જોયો નથી. અર્થની દૃષ્ટિએ બંને નામો સંગત થઈ શકે છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે સાંપડો નામ છુટા કરીને ઊભા રાખેલા સંપુટાકાર સાંપડા સાથે સંગત છે, જ્યારે ‘ચાપડો’ નામ ભેગા કરીને ચપટા રાખેલા સાથે બંધ બેસે છે. સાંપડો મોટો હોય ત્યારે તેને ‘સાંપડો’ કહેવામાં

- (ગ) ‘જ્ઞાનાચારિ કાલવેલા પઢિઉં, ગુણિઉં. વિનયહીનુ, બહુમાનહીનુ, ઉપધાનહીનુ, ગુરુનિન્હવુ, અનેરા કન્હઈ પઢિઉં અનેરઉં કહિઉં. વ્યંજનકૂટ, અક્ષરકૂટ, કાનઈ માત્રઈ આગલઉં - ઓછઉં દેવવંદણઈ પરિક્કમણઈ સજ્જાઓ કરતાં ભણતાં ગુણતાં હુઓ હુઈ. અર્થકૂટ, તદુભયકૂટ જ્ઞાનોપકરણિ પાટી, પોથી, ઠમણી, કમલી, સાંપડા, સાંપડી પ્રતિ આસાતના - પગુ લાગઉં, થુંકુ લાગઉં, પઢતાં-ગુણતાં પ્રદેષુ, મચ્છર, અંતરાઈ હુઉં, કીધઉં હુઈ ભવસઘલાહઈમાંહિ તેહ મિચ્છામિ દુક્કડં.’

-આરાધના ૧૩૬૧માં લખેલ તાડપત્રીય પ્રતિ.

- (ઘ) ‘તત્ર જ્ઞાનાચારિ આઠ અતિયાર - કાલે વિણએઠ જ્ઞાન ચિરાવલી, પરિક્કમણાસૂત્ર, ઉપદેશમાલા કાલવેલા તથા કાજુ અણઉધરિઈ પઢિઉં. વિનયહિન પઢિઉં, ઉપધાનહીનુ પઢિઉં, બહુમાનહીનુ પઢિઉં, અનેરા કન્હઈ પઢી અનેરુ ગુરુ કહિઉં. દેવવંદણ, વાંદણઈ, પરિક્કમણઈ, સજ્જાઉ કરતાં, પઢતાં, ગુણતાં કુડઉં અક્ષર કાન્હઈ માત્રિ ઓછઉં આગલુ ભણિઓ. કૂડઉં અર્થ બે(તદુભય) કૂડા કહિયા. જ્ઞાનોપગરણ પાટી, પોથી, ઠવણી, કમલી, સાંપડાં, સાંપડી, દસ્તરી, વહી, ઓલિયાં પ્રતિ પગુ લાગું, થુંકુ લાગઉં. થુંકિઈ અક્ષર માંજઉં, સીસઈ દીધઉં. કન્હિ છતઈ આહાર નીંહાર આશાતન હુઈ. જ્ઞાનવંતસિઉં પ્રદેક્ષિતુ પ્રજ્ઞાપરાધિ વિણાસિઉં, વિણસતઈ ઉવેખિઉં. હુંતી શક્તિ સાર-સંભાલ ન કીધી. જ્ઞાનવંતસિઉં પ્રદેષ-મત્સર ચિંતવીઉં. આસાતન કીધી. પઢતાં-ગુણતાં અંતરાય નીપજાવઉં. પ્રજ્ઞાહીનઈતઉં વિતરિકિઉં. આપણા જણવાનું ગર્વ ચિંતવિઉં. જ્ઞાનાચાર વિષઈ જુ કો અતિયાર૦૥’

- અતિચાર ૧૪૬૬માં લખેલ કાગળની પ્રતિ પરથી

- (ઙ) ‘તેહનાં સાધન જે કથાં રે, પાટી પુસ્તક આદ; લખે લખાવે સાચવે રે, ધર્મી ધરી અપ્રમાદ રે. ૭ ભવિ. ત્રિવિધ આશાતના જે કરે રે, ભણતાં કરે અંતરાય, અંધા બહેરા બોબડા રે, મૂંગા પાંગળા થાય રે. ૮ ભવિ. ભણતાં ગુણતાં ન આવડે રે, ન મલે વલ્લભ ચીજ; ગુણમંજરી વરદત્ત પરે રે, જ્ઞાનવિરાધન બીજ રે. ૯ ભવિ.’

- જિનવિજયકૃત જ્ઞાનપંચમી સ્તવન પહેલી ઢાલ રચના સં. ૧૭૮૩.

૩. જુઓ ટિપ્પણી નં. ૨.

૪. જુઓ ટિપ્પણી નં. ૨ (ચ).

૫. જુઓ ટિપ્પણી નં. ૨ (ગ, ઘ)

આવે છે અને એ નાનો હોય ત્યારે તેને ‘સાંપડી’ તરીકે સંબોધવામાં આવે છે. આ સાંપડાઓ સામાન્ય રીતે સાગ, સીસમ વગેરે લાકડાના બને છે, પરંતુ જે લોકો ધનાઢ્ય અથવા શોખીન હોય છે તેઓ ચંદનના પણ બનાવે છે, એટલું જ નહીં, પણ એના ઉપર અદ્ભુત કોતરકામ કરવામાં આવે છે.

કવળી

આનો ઉપયોગ દરરોજ વાંચવાના પુસ્તકને લપેટવા માટે થાય છે. પુસ્તક વાંચતાં ઊઠવું હોય ત્યારે પુસ્તકને આનાથી વીંટી રાખવાથી પુસ્તકનાં પાનાં ઊડવાનો ભય રહેતો નથી તેમજ સાધારણ રીતે બંધનની પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી. ચોમાસામાં ભેજની અસર પાનાને ન થાય એ માટે પુસ્તક ઉપર બંધન હોવા છતાં અંદરના ભાગમાં આને વીંટી રાખવામાં આવે છે, આનો ઉપયોગ ચૌદમી સદી પહેલાંથી થવાના પ્રાચીન ઉલ્લેખો મળે છે. આ કવળી, વાંસની પાતળી સળીઓ અથવા ચીપોને એક પછી એક ગૂંથવાથી બને છે, જે આજકાલ ચીનાલોકો ચીપો ગૂંથીને બનાવેલા કૅલેન્ડરો બજારમાં વેચે છે - જેને લોકો ઘરની ભીંતો ઉપર શોભા માટે લટકાવી રાખે છે - તેને આબાદ મળતી હોય છે. આ ગૂંથેલી વાંસની સળીઓ ઉપર રેશમી કે સુતરાઉ કપડું મઢવામાં આવે છે અને તેને ‘કવળી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આનું પ્રાચીન નામ ‘કમલી’ અને ‘કબલી’ મળે છે,^૬ એ નામ સં. કમ્બિકાવલીઅથવા કમ્બ્યાલીઉપરથી બનેલું છે.

કાંબી

‘કાંબી’ શબ્દ સં. કમ્બિકાઉપરથી આવ્યો છે. આ કાંબી તદ્દન ચપટી વાંસની ચીપ જેવી હોય છે અને તે હાથીદાંત, અકીક, ચંદન, સીસમ, સાગ વગેરે અનેક જાતની બને છે. પુસ્તક વાંચતી વખતે અક્ષર ઉપર હાથનો અંગુઠો વગેરે રહેતાં પરસેવાથી અક્ષરો અથવા પુસ્તક બગડે નહીં એ માટે આને પાના ઉપર મૂકી તેના ઉપર અંગુઠો વગેરે રાખવામાં આવે છે.

આ બધાં સાધનો સિવાય બીજાં ઘણાં સાધનો અને તેના ઉપયોગનો અમે અગાઉ ઉલ્લેખ કરી ચૂક્યા છીએ જેની પુનરાવૃત્તિ અમે અહીં નથી કરતા.

પુસ્તક વાંચન

અહીં પુસ્તક રક્ષણને લગતાં સાધનોની જે નોંધ આપવામાં આવી છે એ ઉપરથી જૈન શ્રમણોની પુસ્તક વાંચવા માટેની ચીવટનો આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે. અર્થાત્ પુસ્તકનું અપમાન થાય નહિ, તે બગડે નહિ, તેનાં પાનાં વળે કે ઊડે નહિ, પુસ્તકને શરદી (ઠંડી) - ગરમી વગેરેની અસર ન લાગે, એ માટે પુસ્તકને પાઠાંની વચમાં રાખી તેના ઉપર કવળી અને બંધન વીંટાળી તેને સાંપડા ઉપર રાખતા. જે પાનાં વાંચનમાં ચાલુ હોય તેમને એક પાટી ઉપર મૂકી, તેને હાથનો પરસેવો ન લાગે એ માટે પાનું અને અંગુઠાની વચમાં કાંબી કે છેવટે કાગળના ટુકડા જેવું કાંઈ રાખીને વાંચતા. ચોમાસાની ઋતુમાં શરદીભર્યા વાતાવરણના સમયમાં પુસ્તકને ભેજ ન લાગે અને તે ચોંટી ન જાય એ માટે ખાસ વાચનમાં ઉપયોગી પાનાને બહાર રાખી બાકીના પુસ્તકને કવળી, કપડું વગેરે લપેટીને રાખતા.

પુસ્તકનાં સાધનો અને જૈનો

સામાન્ય રીતે પુસ્તકનું દરેક નાનું-મોટું સાધન - જેવું કે ખડિયો, કલમ, ગ્રંથી, પાટી-પાઠાં, દોરો, કવળી, સાંપડા-સાંપડી, કાંબી, બંધન અને તેના ઉપર વીંટવાની પાટી, દાબડા વગેરે - ગમે તેટલું સાદું બનતું હોય તેમ છતાં પણ ઘણાખરા જૈનો એ દરેક સાધનને કીમતીમાં કીમતી, મજબૂત, કલામય અને સારામાં સારું બનાવતા હતા, એ અમે ઉપર તે તે પ્રસંગે જણાવવા છતાં પ્રસંગોપાત ફરી પણ જણાવીએ છીએ.

૬. જુઓ ટિપ્પણી નં. ૨.

ઉંદર, ઉધઈ, કંસારી, વાંતરી આદિ જીવજંતુઓ

જ્ઞાનભંડારોમાંના પુસ્તકોને ઘણા વખત સુધી હેરફેર કરવામાં ન આવે તેવે સમયે તેની આસપાસ ધૂળ-કચરો વળતાં અથવા તેને બહારના કુદરતી વિષમ વાતાવરણની અસર લાગતાં તેમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ઉધઈ, વાંતરી, કંસારી વગેરે જીવોની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે, જે પુસ્તકોને કાણાં કરી નાખે છે અને ખાઈ જાય છે. આ બધાં જીવજંતુથી પુસ્તકોને બચાવવા માટે તેમાં ઘોડાવજના ભૂકાની પોટલીઓ કે એના નાનાનાના ટુકડાઓ મૂકવામાં આવતા અથવા કપૂર વગેરે મૂકવામાં આવતું, જેની ગંધથી પુસ્તકોમાં જીવાત પડતી નથી. ઘોડાવજનું સંસ્કૃત નામ ઝગ્રગન્ધા છે. આ વસ્તુમાં તેલનો ભાગ હોય છે એટલે સીધી રીતે જ જો આના ભૂકાની પોટલીઓને પુસ્તક ઉપર મૂકવામાં આવે તો તેનાથી પુસ્તક ચિકાશવાળું અને કાળાશપડતું થઈ જાય છે. આજકાલ જેમ પુસ્તકમાં જીવાત ન પડે એ માટે ફિનાઈલની ગોળીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેમ જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં એ માટે ઘોડાવજ વગેરેનો ઉપયોગ કરતા અને અત્યારે પણ કરવામાં આવે છે.

ઉંદર આદિથી પુસ્તકની રક્ષા કરવા માટે પુસ્તક રાખવાના પેટી-પટારા, કબાટ, દાબડા આદિ એવા મજબૂત અને પેંક રહેતા કે જેમાં ઉંદર આદિ પ્રવેશ કરી શકે નહિ.

બહારનું કુદરતી ગરમ અને શરદ (ઠંડું) વાતાવરણ

બહારના કુદરતી વાતાવરણમાં અમે તડકો અને શરદી બંનેનો સમાવેશ કરીએ છીએ. આ બંનેથી પુસ્તકોને શી શી અસર થાય છે અને તે બદલ શું કરવું જોઈએ, એ અહીં જણાવીએ છીએ.

પુસ્તકોનું તડકાથી રક્ષણ

પૂર્વે એકવાર અમે નિર્દેશ કરી ચૂક્યા છીએ કે પુસ્તકોને સીધી રીતે તડકામાં મૂકવાથી એ કાળા અને નિઃસત્ત્વ બની જાય છે તેમ વળી પણ જાય છે. અને ફરીથી પણ એ વાતનું પુનરાવર્તન કરી જણાવીએ છીએ કે પુસ્તકોને ક્યારેય પણ સીધા તડકામાં ન મૂકવાં. પુસ્તકમાં ચોમાસાની શરદી પેસી ગઈ હોય અને તેનાં ચોંટી જવાનો ભય રહેતો હોય તો તેને ગરમ વાતાવરણની અસર થાય તેમ છૂટા કરી છાંયડામાં મૂકવાં, પણ તડકામાં તો હરગીઝ ન મૂકવાં. તડકાની પુસ્તક ઉપર શી અસર થાય છે એનો અનુભવ મેળવવા ઈચ્છનારે આપણાં ચાલુ પુસ્તકોને તડકામાં મૂકી જોવાં, જેથી ખ્યાલ આવી શકશે કે એની કેવી ખરાબ દશા થાય છે.

પુસ્તકોનું શરદીથી રક્ષણ

હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શાહીમાં ગુંદર પડતો (વપરાતો) હોઈ ચોમાસાની ઋતુમાં વરસાદની જલમિશ્રિત શરદી - ભેજવાળી હવા લાગતાં તે ચોંટી જાય છે. એ શરદીથી અથવા ચોંટવાથી બચાવવા માટે પુસ્તકોને મજબૂત રીતે બાંધીને રાખવાં જોઈએ. જૈન લેખકવર્ગમાં અથવા જૈન મુનિઓમાં એક કહેવત પ્રસિદ્ધ છે કે ‘પુસ્તકોને શત્રુની પેઠે મજબૂત જકડીને બાંધવાં’. આનો આશય એ છે કે મજબૂત બંધાએલાં પુસ્તકોમાં શરદી દાખલ થવા ન પામે. અધ્યયન-વાચન આદિ માટે બહાર રાખેલાં પુસ્તકનાં આવશ્યકીય પાનાં બહાર રાખી બાકીના પુસ્તકને રીતસર બાંધીને જ રાખવું જોઈએ અને બહાર રાખેલાં પાનાંને પણ હવા ન લાગે એ માટે કાળજી રાખવી જોઈએ. ચોમાસાની ઋતુમાં ખાસ કારણ સિવાય જૈન જ્ઞાનભંડારો એકાએક ઉઘાડવામાં નથી આવતા તેનું કારણ માત્ર એ જ છે કે પુસ્તકોને ભેજવાળી હવા ન લાગે.

ચોંટી જતાં પુસ્તકો માટે

કેટલાંક હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શાહીમાં - શાહી બનાવનારની અણસમજ અથવા બિનકાળજીને લીધે - ગુંદર વધારે પ્રમાણમાં પડી જવાથી જરા માત્ર શરદી લાગતાં તેનાં ચોંટી જવાનો ભય રહે છે. આવે પ્રસંગે એવા પુસ્તકના દરેક પાનાં ઉપર ગુલાલ છાંટી દેવો-ભભરાવવો, જેથી તે ચોંટશે નહિ.

ચોંટીગએલાં પુસ્તક માટે

કેટલાંક પુસ્તકોને વધારે પ્રમાણમાં શરદી લાગી જવાથી એ ચોંટીને રોટલા જેવાં થઈ જાય છે. આવા પુસ્તકોને ઉખેડવા માટે પાણિયારામાંની હવાવાળી સૂકી જગ્યામાં અથવા પાણી ભર્યા બાદ ખાલી કરેલી ભીનાશ વિનાની છતાં પાણીની હવાવાળી માટલી કે ઘડામાં જલમિશ્રિત શરદી લાગે તેમ મૂકવાં. આ હવા લાગ્યા પછી ચોંટી ગયેલા પુસ્તકનાં પાનાંને ધીરે-ધીરે ઉખેડવાં. જો પુસ્તક વધારે પડતું ચોંટી ગયું હોય તો તેને વધારે પ્રમાણમાં શરદી લાગ્યા પછી ઉખેડવું, પણ ઉખેડવા માટે ઉતાવળ કરવી નહિ. આ સિવાય એક ઉપાય એ પણ છે કે જ્યારે ચોમાસાની ઋતુમાં પુષ્કળ વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે ચોંટી ગએલા પુસ્તકને ભેજ લાગે તેમ મકાનમાં ખુલ્લું મૂકી દેવું અને ભેજ લાગ્યા પછી ઉપરની જેમ ઉખેડવું. ઉખેડ્યા પછી પાછું ફરીથી તે ચોંટી ન જાય તે માટે તેના દરેક પાના ઉપર ગુલાલ છાંટી દેવો. આ ઉપાય કાગળનાં પુસ્તકો માટે છે.

તાડપત્રીય પુસ્તક ચોંટી ગયું હોય તો એક કપડાને નીતરે તેમ પાણીથી ભીંજાવી તેને પુસ્તકની આસપાસ લપેટવું. જેમજેમ પાનાં હવાતાં જાય તેમતેમ તેને ઉખેડતાં જવું. તાડપત્રીય પુસ્તકની શાહી પાકી હોઈ તેની આસપાસ પાણી નીતરતું કપડું વીંટવાથી તેના અક્ષરો ભૂંસાઈ જવાનો કે ખરાબ થવાનો ભય હોતો નથી. માત્ર ઈરાદાપૂર્વક અક્ષર ઉપર ભીનું કપડું ઘસવું જોઈએ નહિ. આ પાનાં ઉખેડતાં તેની શ્લક્ષ્ણ ત્વચા એકબીજા પાના સાથે ચોંટીને તૂટી ન જાય એ માટે કાળજી રાખવી. તાડપત્રીય પુસ્તક ઉખેડવા માટે આ ઉપાય અજમાવવાથી એ પુસ્તકનું સત્ત્વ ઊડી જાય છે અને એ તદ્દન અલ્પાયુ થઈ જાય છે. અમારા અનુભવ પ્રમાણે આ રીતે ઉખેડેલું તાડપત્રીય પુસ્તક પચીસ પચાસ વર્ષથી વધારે ટકી શકે એવો સંભવ નથી.

પુસ્તકની રક્ષા અને લેખકો

પુસ્તકોનું શેનાથી રક્ષણ કરવું એ માટે કેટલાક લેખકોએ હસ્તલિખિત પુસ્તકોના અંતમાં જુદીજુદી જાતના સંસ્કૃત શ્લોકો લખેલા હોય છે, જે ઉપયોગી હોઈ અહીં આપવામાં આવે છે:

जलाद् रक्षेत् स्थलाद् रक्षेत्, रक्षेत् शिथिलबन्धनात् । मूर्खहस्ते न दातव्या, एवं वदति पुस्तिका॥

अग्ने रक्षेत् जलाद् रक्षेत्, मूषकेभ्योविशेषतः । कष्टेनलिखितं शास्त्रं, यत्नेन परिपालयेत् ॥

उदकानिलचौरैभ्यो, मूषकेभ्योहुताशनात् । कष्टेनलिखितं शास्त्रं, यत्नेन परिपालयेत् ॥

આ સિવાય જ્ઞાનભંડારોને રાખવાનાં સ્થાનો ભેજરહિત હોવાં જોઈએ એ કહેવાની જરૂર ન જ હોય.

જ્ઞાનપંચમી અને જ્ઞાનપૂજા

ઉપર અમે પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોને જે જે વસ્તુઓથી હાનિ પહોંચે છે તેનો તેમજ તેનાથી જ્ઞાનભંડારોને કેવી રીતે બચાવવા એ વિષેનો ઉલ્લેખ કર્યો. હવે એ જ્ઞાનભંડારોની રક્ષા માટે જૈન સંસ્કૃતિએ એક ખાસ પર્વની - જેનું નામ ‘જ્ઞાનપંચમી’ કહેવાય છે તેની - જે યોજના કરી છે, એનો અહીં પરિચય આપવામાં આવે છે.

જૈન સંપ્રદાયમાં કાર્તિક શુક્લ પંચમીના દિવસને ‘જ્ઞાનપંચમી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ દિવસનું માહાત્મ્ય દરેક મહિનાની શુક્લ પંચમી કરતાં વધારે ગાવામાં આવ્યું છે, એનું કારણ એ છે કે વર્ષાઋતુમાં જ્ઞાનભંડારોમાં પેસી ગયેલી થોડી કે ઘણી ભેજવાળી હવાથી પુસ્તકોને નુકસાન ન પહોંચે અને સાધારણ રીતે પુસ્તકો તેમની મૂળ સ્થિતિમાં ચાલુ ટકી રહે એ માટે તેમને તાપ દેખાડવો જોઈએ; તેમજ ચોમાસાની ઋતુમાં જ્ઞાનભંડારોને - ભેજવાળી હવા ન લાગે એ માટે - બંધબારણે રાખેલા હોઈ તેની આસપાસ વળેલ ધૂળ-કચરાને સાફ કરવો જોઈએ, જેથી મૂકેલી ઘોડાવજ આદિની પોટલીઓ વર્ષ આખરે નિર્માલ્ય બની ગઈ હોઈ તેને બદલવી જોઈએ; પુસ્તક રાખવાનાં મકાન, દાબડા, કબાટ, પાટી-પાઠાં, બંધન વગેરે ખરાબ થઈ ગયાં હોય તેને સુધારવાં કે બદલવાં જોઈએ. આ બધું કરવા માટે સૌથી વધારે

અનુકૂળ અને વહેલામાં વહેલો સમય કાર્તિક મહિનો ગણાય, જ્યારે શરદ ઋતુની પ્રૌઢાવસ્થા હોઈ સૂર્યનો તીખો તાપ હોવા ઉપરાંત ભેજવાળી હવાનો તદ્દન અભાવ હોય છે. વિશાળ જ્ઞાનભંડારોના હેરફેરનું શ્રમભર્યું તેમજ ખર્ચાળ કાર્ય સદાય અમુક એકાદ વ્યક્તિએ કરવું કંટાળાજનક તેમજ અગવડતાભર્યું થાય એમ જાણી કુશળ જૈનાચાર્યોએ કાર્તિક શુક્લ પંચમીને દિવસે પ્રાપ્ત થતી અપૂર્વ જ્ઞાનભક્તિ અને જ્ઞાનપૂજાનું રહસ્ય, તેનાથી થતા લાભો આદિ સમજાવી એ તિથિને ‘જ્ઞાનપંચમી’ તરીકે ઓળખાવી એનું માહાત્મ્ય વધારી દીધું અને જૈન પ્રજાને જ્ઞાનભક્તિ-સાહિત્યસેવાના માર્ગ તરફ દોરી. જૈન જનતા પણ તે દિવસને માટે પોતાના સંપૂર્ણ ગૃહવ્યાપારનો ત્યાગ કરી યથાશક્ય આહારાદિકનો નિયમ, પૌષધવ્રત આદિ સ્વીકારી જ્ઞાનરક્ષાના પૂર્ણ કાર્યમાં સહાયક થવા લાગી, એટલું જ નહીં, પણ જ્ઞાનપૂજાને બહાને જ્ઞાનભંડાર અને પુસ્તકને માટે ઉપયોગી એવાં સાધનો પણ હાજર થવા લાગ્યાં. જે ઉદ્દેશથી ઉક્ત પર્વનું માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું છે, એને તો આજની જનતાએ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે અભરાઈ પર મૂક્યું છે; અર્થાત્ જ્ઞાનભંડારો તપાસવા, તેમાંનો કયરો વાળી સાફ કરવો, પુસ્તકોને તડકો દેખાડવો, બગડી કે ચોંટી ગએલાં પુસ્તકો સુધારવાં, તેમાં જીવાત ન પડે એ માટે મૂકેલી ઘોડાવજ વગેરેના ભૂકાની નિર્માલ્ય પોટલીઓ બદલવી, જ્ઞાનભંડાર અને પુસ્તકોને ઉપયોગી સાધનો વગેરે હાજર કરવાં આદિ કશું જ ન કરતાં માત્ર ‘સાપ ગયા અને લીસોટા રહ્યા’ એ કહેવત મુજબ આજકાલ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તીવાળાં ઘણાંખરાં નાનાંમોટાં નગરોમાં થોડાઘણાં જે કામચલાઉ પુસ્તકો હાથમાં આવ્યાં તેને આડંબરથી ચંદરવા-પૂંઠિયાની વચમાં ગોઠવી તેના અતિસાધારણ પૂજાસત્કારથી જ માત્ર સંતોષ માનવામાં આવે છે. ‘જ્ઞાનપંચમી’ પર્વના ઉપરોક્ત મૌલિક રહસ્ય અને તે દિવસના કર્તવ્યને વિસારવાને કારણે આજ સુધીમાં આપણા સંખ્યાબંધ જ્ઞાનભંડારો ઉધઈ આદિના ભક્ષ્ય બની ચૂક્યા છે.

જ્ઞાનપંચમીનો આરંભ

પ્રસ્તુત ‘જ્ઞાનપંચમી’ પર્વનો આરંભ અમારા અનુમાન મુજબ પુસ્તકલેખનના આરંભની સાથે સાથે થવાનો સંભવ વધારે છે. એટેલે એ પર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થવિર આર્ય દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણ જેવા પ્રૌઢ અને પ્રતિભાસંપન્ન જૈન સ્થવિરોના વિશાળ દીર્ઘદર્શીપણાને જ આભારી છે એમ અમે એ દિવસના ઉદ્દેશ અને વ્યવસાયને ધ્યાનમાં લઈ ખાતરીપૂર્વક કહી શકીએ છીએ.

પારિભાષિક શબ્દો

પ્રસ્તુત નિબંધમાં લેખનકળા સાથે સંબંધ ધરાવતાં અનેકવિધ સાધનો અને તેનાં પારિભાષિક નામ વગેરેનો તે તે સ્થળે વિસ્તૃત પરિચય આપ્યા પછી જે કેટલાક ઉપયોગી પારિભાષિક શબ્દો રહી જાય છે તેમનો અહીં પરિચય આપવામાં આવે છે :

૧. હસ્તલિખિત પુસ્તકને ‘પ્રતિ’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ ‘પ્રતિ’ શબ્દ ‘પ્રતિકૃતિ’ શબ્દ ઉપરથી ટૂંકાઈને બન્યાનું કહેવામાં આવે છે.

૨ હસ્તલિખિત પુસ્તકની બે બાજુએ રખાતા માર્જિનને ‘હાંસીયો’ કહેવામાં આવે છે અને તેની ઉપરનીયેના ભાગમાં રખાતા માર્જિનને ‘જિબ્બા’ (સં. જિહ્વા, પ્રા. જિબ્બા, ગુ. જીભ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

૩. પુસ્તકના હાંસિયાની ઉપરના ભાગમાં ગ્રંથનું નામ, પત્રાંક અધ્યયન, સર્ગ, ઉચ્છ્વાસ વગેરે લખવામાં આવે છે તેને ‘હુંડી’ કહે છે.

૪. ગ્રંથના વિષયાનુક્રમને ‘બીજક’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

૫. પુસ્તકની અંદર અક્ષર ગણીને ઉલ્લિખિત શ્લોકસંખ્યાને ‘ગ્રંથાગ્ર’ કહે છે અને પુસ્તકના અંતમાં આપેલી ગ્રંથની સંપૂર્ણ શ્લોકસંખ્યાને ‘સર્વાગ્ર’ અથવા ‘સર્વગ્રંથાગ્ર’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

૭. જૈન મૂળ આગમ અને નિર્યુક્તિ એ બંને ઉપર રચાએલી વિસ્તૃત ગાથાબદ્ધ વ્યાખ્યાને ‘ભાષ્ય’ અને ‘મહાભાષ્ય’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. કેટલીક વાર મૂળ આગમ ઉપર નિર્યુક્તિ અને ભાષ્ય હોય એના ઉપર વિસ્તૃત ગાથાબદ્ધ ટીકા રચવામાં આવે છે તેને ‘મહાભાષ્ય’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એકંદર રીતે નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય અને મહાભાષ્ય એ ગાથાબદ્ધ ટીકાગ્રંથો છે.

૮. મૂળસૂત્ર, નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય અને મહાભાષ્ય ઉપરની પ્રાકૃત-સંસ્કૃતમિશ્રિત ગદ્યબંધ ટીકાને ‘ચૂર્ણિ’ અને ‘વિશેષચૂર્ણિ’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

૯. જૈન આગમાદિ ગ્રંથો ઉપર જે નાની-મોટી સંસ્કૃત વ્યાખ્યાઓ હોય છે, તેને વૃત્તિ, ટીકા, વ્યાખ્યા, વાર્તિક, ટિપ્પનક, અવચૂરિ, અવચૂર્ણિ, વિષમપદ વ્યાખ્યા, વિષમપદ પર્યાય આદિ નામો આપવામાં આવે છે.

૧૦. જૈન આગમ વગેરે ઉપર લખાતા ચાલુ ગુજરાતી, મારવાડી, હિન્દી વગેરે ભાષાના અનુવાદોને ‘સ્તબક’, ‘ટબો’ કે ‘ટબાર્થ’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

૧૧. જૈન મૂળ આગમોની ગાથાબદ્ધ વિષયાનુક્રમણિકાને તેમજ સંક્ષિપ્ત વિષયવર્ણનાત્મક ગાથાબદ્ધ પ્રકરણને કેટલીક વાર પ્રાકૃત-સંસ્કૃત મિશ્રિત સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યાને પણ ‘સંગ્રહણી’ નામ આપવામાં આવે છે.

ઉપસંહાર

પ્રસ્તુત નિબંધ જૈન સંસ્કૃતિના શ્વેતાંબર અને દિગંબર એ બે પ્રધાન અને આદરણીય વિભાગો પૈકી શ્વેતાંબર વિભાગને અનુલક્ષીને જ લખવામાં આવ્યો છે. અમારી આંતરિક ઇચ્છા હતી કે પ્રસ્તુત નિબંધ જૈન સંસ્કૃતિના બંને માન્ય વિભાગોને અનુલક્ષીને લખાય; પરંતુ અમારી પાસે દિગંબરીય લેખનવિભાગને લગતી જોઈએ તેટલી સાધનસામગ્રી હાજર ન હોવાને લીધે અમે અમારી એ ઇચ્છાને પાર પાડી શક્યા નથી, એ માટે અમે અતિ દિલગીર છીએ. અમે ખાતરીપૂર્વક માનીએ છીએ કે દિગંબર જૈન સંસ્કૃતિએ લેખનકળા અને તેનાં સાધન વગેરેના સંબંધમાં કેટલીયે નવીનતા આણેલી છે, એટલે એને લગતા ઉલ્લેખ અને પરિચયના અભાવમાં અમારો પ્રસ્તુત નિબંધ અપૂર્ણ જ છે. અમારો દૃઢ સંકલ્પ છે કે ભાવિમાં શ્વેતાંબર અને દિગંબર ઉભય જૈન સંસ્કૃતિને અનુલક્ષીને ‘જૈન લેખનકળા’ વિષયક સર્વાંગપૂર્ણ નવીન નિબંધ લખવો. જો પ્રસંગ મળશે અને ભાવી હશે તો જરૂર અમે અમારી આ ઇચ્છાને પાર પાડીશું, એટલું કહી અમે અમારા ‘જૈન લેખનકળા’ વિષયક આ નિબંધને સમાપ્ત કરીએ છીએ.

સાભાર : ભારતીય જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને લેખનકળા

પ્રકાશક : સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ.

વી.સં. - ૨૪૮૯, વિ.સં. - ૨૦૧૯, ઇસ્વીસન્ - ૧૯૬૩

શ્રી અરિહંત પ્રભુની અનંત કરુણા ‘શાસન’ નામની વિરાટ સંસ્થાનું નિર્માણ કરે છે. શાસનસ્થાપના કરનાર એ તીર્થંકર પ્રભુની અનંતશક્તિના પ્રભાવે શાસનનું નિર્વહન થયા કરે છે. એમાં શ્રી આચાર્ય-ઉપાધ્યાય ભગવંતો અને આરાધક-પ્રભાવક શ્રમણ ભગવંતોમાં અવતરેલું સદ્ગુરુત્વ પણ નિષ્ઠાનો સંચાર કરીને શાસનસંસ્થાનું સક્રિય સદસ્ય બને છે. બાહ્ય જગતમાં ભગવાને સ્થાપેલું શાસન અને અંદરના વિશ્વમાં ભગવાનની કૃપાથી અવતરેલું શાસન !.... આ શાસન એ જ ધર્મ છે. આમ, શાસન નિર્માપક દેવતત્ત્વ, શાસન નિર્વાહક ગુરુતત્ત્વ અને શાસનની નિષ્ઠા એ ધર્મતત્ત્વ છે.

આ રત્નત્રયી-તત્ત્વત્રયી એ મોક્ષનો, આત્મકલ્યાણનો, ઉત્ક્રાંતિનો એકમેવ માર્ગ છે. આ તત્ત્વત્રયીની અંદરથી રુચી થવી - ગમવું તે સમ્યગ્દર્શન, તત્ત્વત્રયીનો બોધ-જાણવું-ભાસવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન અને આજ સુધી ‘પર’માં રમેલી, ઠરેલી અને એને કારણે તડપેલી ચેતનાને તત્ત્વત્રયીમાં રમાવવી-પરિણમાવવી તે સમ્યક્ચારિત્ર.

સરળભાષામાં કહીએ તો touching એટલે સમ્યગ્દર્શન, teaching એટલે સમ્યક્જ્ઞાન અને turning એટલે સમ્યક્ચારિત્ર.

આ touching અને turning બંને કેવી રીતે કરવું ? તેનો આધાર teaching છે.

જે વસ્તુના સ્વરૂપનો બોધ નથી તેની રુચિ તો કઈ રીતે થઈ શકે ? કે તેમાં રમણતા તો કઈ રીતે લાવી શકાય ?

બોધ (=સમ્યગ્જ્ઞાન) સત્યતત્ત્વની શોધ જન્માવે છે (=સમ્યગ્દર્શન) અને અસત્યતત્ત્વનો પ્રતિશોધ પ્રગટાવે છે. (=સમ્યક્ચારિત્ર) અનાદિથી સુષુપ્ત ચેતનામાં પ્રબોધ લાવે છે. (=સમ્યગ્દર્શન) વિભાવદશાઓનો વિરોધ જગાવે છે. (=સમ્યગ્જ્ઞાન) આત્મકલ્યાણમાં પ્રતિરોધકોનો નિરોધ કરાવી અનંતગુણોના ધોધથી આપણા અંતરને આરપાર વાસિત કરાવે છે. (=સમ્યક્ચારિત્ર)

વ્યવહારિક વિશ્વ પણ જ્ઞાનનો મહિમા દરેક ક્ષેત્રમાં ગાય છે. વીતરાગતાની પ્રાપ્તિ માટે વિરતિ આવશ્યક છે અને વિરતિ એ વિરાગનું ફળ છે. વિરાગનો જન્મદાતા છે વિવેક. વિવેકની પ્રાપ્તિ સદ્બોધ વિના તો શેં સંભવે ? આમ, જ્ઞાન એ વીતરાગની આધારશીલા છે.

શાસનસંસ્થાપન સમયે દ્વાદશાંગીના સર્જનથી પ્રારંભાયેલી શ્રુતસરિતા પ્રવર્તમાન પંચમ આરાના અંતિમ દિવસ સુધી અવિચ્છિન્નપણે વહેતી રહેશે. ગંગા ઘરે આવે તો મોઢું ધોવા જવાનું ન હોય, એમાં ડૂબકી જ લગાડવાની હોય. શ્રુતગંગા આપણને મળી તે આપણું સદ્ભાગ્ય છે.

એમાં પણ, અન્ય કોઈ દર્શનો-મતો-કહેવાતા ધર્મો-પંથો પાસે ન હોય એટલો, કદાચ બધા ય ભેગા મળી જાય ને તોય જેની સામે વામણા લાગે એવડો વિશાળ વૈભવી શ્રુતવારસો આપણને મળ્યો તે આપણું અહોભાગ્ય છે !

પૂર્વપુરુષોએ શ્રુત આપણા સુધી પહોંચાડ્યું, હવે આપણી અંગત ફરજ છે કે એને પાછળની પેઢીઓ સુધી પહોંચાડવું, કદાચ સંવર્ધન ન પણ કરી શકીએ તોય સંરક્ષણ તો કરવું જ રહ્યું.

દાદા તરફથી મળેલો વારસો જે પોતરા સુધી નથી પહોંચાડતો તે પિતા ધિક્કારપાત્ર અવશ્ય બને છે, જે મળેલા વારસાનું જતન કરીને યથાવત્ પાછળ સુધી પહોંચાડે છે તે સત્કારપાત્ર બની શકે છે અને તે વારસાનું સંવર્ધન કરીને આવતી કાલ માટે મૂકી જનારા તો સન્માનપાત્ર બની રહે છે. આપણે સૌ સુજ્ઞ છીએ. સન્માનપાત્ર ન પણ બની શકીએ તોય ધિક્કારપાત્ર બનવાની દુર્દશા તો આપણી ન જ થવી જોઈએ.

સત્કારપાત્રતા કેવી રીતે આવે ? અર્થાત્ શ્રુત વારસાનું સંરક્ષણ કરવાનું ઉત્તરદાયિત્વ આપણે કઈ રીતે નિભાવી શકીએ ? એના માટે જ્ઞાની ગુરુભગવંતો તો સતત ચિંતા સેવી જ રહ્યા છે. અને એમના સંયમજીવનની લક્ષ્મણરેખાની વચ્ચે રહીને બનતું બધું જ કરી પણ રહ્યા છે. વાત તો છે શ્રાવકવર્ગની ! આપણી પાસે શ્રુતસંરક્ષણ માટે ખંત-લાગણી-ઉત્સાહ હોવા જ જોઈએ.

નિર્મલ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માને ભગવાનના વચન પર બહુમાન હોવાનું જ. એ બહુમાનભાવ એમને વચનની રક્ષા કરવા અને વચનનો પ્રસાર કરવા પ્રેરવાનો જ; છતાં ક્યારેક એવું પણ બને કે યોગ્ય દિશા ન મળતી હોય, તો એવા ટાણે જિનવચન-બહુમાની જીવને દિશાચિંધણું કરવું છે. જેને આશરે એ પોતાની ભાવના તો સફળ કરી જ શકે અને સાથે ભાવી માટે આ ‘વચન’ની જાળવણી પણ કરી શકે.

શ્રાવકો માટે જ્ઞાન રક્ષણ-વર્ધન માટેના વર્તમાનકાલને અનુરૂપ કેટલાક કર્તવ્યો :-

૧. શ્રુત અભ્યાસ માટેની રુચિ અને પુરુષાર્થ.
૨. સર્વમાન્ય નિયત અભ્યાસ (જૈન કુળમાં જન્મેલાને-શ્રાવકના ઘરે જન્મ પામેલાને આટલો તો અભ્યાસ ફરજિયાત હોય. સૂત્રથી અને પદાર્થબોધથી પણ.)
૩. આગળના અભ્યાસ માટે યુનિવર્સિટી માન્ય કોર્સ.
૪. પૂર્વકાળની નાલંદા કે તક્ષશિલા જેવી સુંદર-સુગઠિત-સુવ્યવસ્થિત તપાગચ્છવિદ્યાપીઠનું નિર્માણ.
૫. અભ્યાસના ધોરણ પ્રમાણે પદવી (બિરુદ) પ્રદાન. (પૂર્વે જે રીતે ‘ન્યાયાચાર્ય’ વગેરે અપાતા એ રીતે અથવા અત્યારે પદ્મશ્રી વગેરે અપાય છે એ રીતે.) અને એ પદવી અનુસારે શ્રી સંઘમાં દરેક સ્થળે તેમનું ઔચિત્ય જાળવવું.
૬. નવી પેઢી પણ સમજી શકે એવી ભાષામાં અને એવી રીતે ભાવાનુવાદોનું પ્રકાશન તથા એ પ્રકાશનોની ઉપાદેયતા વધે તેવા આયોજન.
૭. જે ગ્રંથો-પુસ્તકો ખૂબ ઊંડી સમજ આપી શકે છે એવા ગ્રંથોની સંક્ષેપમાં સારભૂત audio books - audio library તૈયાર કરાવવી.
૮. સાત્ત્વિક શોધપ્રબંધોનું અનેક ભાષાઓમાં પ્રકાશન અને એ બાબતે જાગૃતિ.
૯. ભારતભરના તમામ જ્ઞાનભંડારોના વ્યવસ્થિત સૂચિપત્રો તૈયાર કરાવી આપનાર ટીમનું સંગઠન તથા સૂચિપત્રોનું એકત્રીકરણ. (જેથી કોઈપણ ગ્રંથ સરળતાથી પોતાની નજદીકમાંથી ક્યાંથી મેળવી શકાય છે, તે જાણી શકાય. વળી, આપણા પાસે કેટલું પ્રકાશિત સાહિત્ય વિદ્યમાન છે ? અને હજુ કેટલું અપ્રકાશિત અવસ્થામાં છે ? ઇત્યાદિ ઘણું-ઘણું જાણી શકાય.)
૧૦. યોગ્ય સંઘોમાં અભ્યાસલક્ષી અને વાચનાલક્ષી સુવિધાપૂર્ણ જ્ઞાનશાળાઓનું નિર્માણ-વર્ગીકરણ અને તેની સામાન્યજન સુલભતા, આકર્ષકતા બને એવા પ્રયત્ન.
૧૧. અભ્યાસ કે સંશોધન રસિક શ્રમણ-શ્રમણીવર્ગને પુસ્તકાદિ યોગ્ય સાધનો સુલભ કરવાનો ઉત્સાહ (દરેક સંઘોમાં વૈયાવચ્ચત્રુપની જેમ આવું પણ જ્ઞાનભક્તિત્રુપ બનાવાય.)
૧૨. એક એવી ટીમ પણ બનાવાય કે જે કોઈપણ વિદ્વાન ગુરુભગવંત કે શ્રાવક મેટર તૈયાર કરે પછીની ટ્રુફરીડીંગ-પ્રીટીંગ અને વિતરણ સુધીની બધી જ વ્યવસ્થા ઉપાડી લે અથવા તો માત્ર પુસ્તક વિતરણની જવાબદારી પણ ઉપાડી લે. (જેથી વિદ્વાનોના સમય-શક્તિ ઘણા બચે, જે નવા ગ્રંથોના સર્જન માટે વાપરી શકે.)
૧૩. એક એવી સાર્વત્રિક સર્વમાન્ય વ્યવસ્થા કે કંઈપણ છપાવતા પહેલા તે વ્યવસ્થાની મંજૂરી મેળવવી જ પડે. મંજૂરી

વગરનું છપાવે તો ક્યાંય પણ માન્ય ન બને.

૧૪. સાધર્મિકોને એકત્રિત કરી છાપકામ (= પ્રીન્ટીંગ) વ્યવસ્થા ઉભી કરી શકાય. જેથી પ્રીન્ટીંગ પાછળ થતો વ્યય ઘણો ઘટી શકે અને સાધર્મિકોને નવું કામ પણ મળી શકે.
૧૫. ભગવાન મહાવીર તથા તેમના સિદ્ધાંતોને વિશ્વભરમાં ફેલાવવા માટે સરળ-સુગમ કોફીટેબલ બૂકોનું નિર્માણ-પ્રચાર-પ્રસાર.
૧૬. જેટલું પણ પ્રીન્ટ થયું છે કે થઈ રહ્યું છે, તેના ડેટા એકત્રિત કરાવાય. (જેથી ભવિષ્યમાં પણ એ ગ્રંથના પુનર્મુદ્રણ કે સંશોધન વખતે સમય-સંપત્તિ આદિનો વ્યય ઘણો ઘટી શકે.)
૧૭. પ્રાચીન તીર્થોનો મહિમા વધારવા જેમ પ્રસારમાધ્યમોનો ઉપયોગ થાય છે તેમ ઉત્તમગ્રંથોનો પણ મહિમા વધે તેવા પ્રયત્નો કરી શકાય.
૧૮. પાઠશાળાઓ પ્રતિ વિશેષ જાગૃતિ વધે તેવી સ્કીમો-વ્યવસ્થાઓ કે અભ્યાસપદ્ધતિઓ વિકસાવવી.
૧૯. વિદ્વાન ગૃહસ્થ જો જૈનશાસ્ત્રનું નિર્માણ-સંશોધન-અનુવાદ આદિ કરે તો તેનું ઉચિત વળતર (=મહેનતાણું) આપવાની વ્યવસ્થા. (તેટલી મહેનત કે સમયથી તે બીજા કામથી કમાઈ શકે તેનાથી વધુ વળતર અપાય.)

આ માત્ર મુદ્દાઓ છે, જે દરેક પર સ્વતંત્ર લેખ થઈ શકે. વાચકો આ મુદ્દાઓ પર શાંતચિત્તે ચિંતન કરશે તો એની ગ્રાહ્યતા અવશ્ય સમજાશે.

વિશ્વભરમાં સૌથી સાત્ત્વિક અને સચોટ તત્ત્વજ્ઞાન આપણી પાસે હોવા છતાં એનો ફેલાવો આજે નહીંવત્ છે. એમાં આપણી જ્ઞાનમાર્ગની ઉપેક્ષા જ કારણભૂત છે. પૂ. મહોપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજા પોતાની વ્યથા ‘ધૂમધામે ધમાધમ ચલી, જ્ઞાનમારગ રહ્યો દૂર’ એવા શબ્દોમાં વ્યક્ત કરે છે. એ મહાપુરુષોને ચિંતા થઈ આવેલી કે ‘ભાવી’ નું શું થશે? વર્તમાન કાલે એ ચિંતાના સાડાત્રણસો વર્ષો થયા પછી પણ એમાં બહુ ઝાઝો ફેરફાર થઈ શક્યો નથી; પરંતુ જેમ જ્ઞાન સિવાયના અન્ય ક્ષેત્રોમાં જાહોજલાલી વર્તાઈ રહી છે તેવી કે તેનાથી પણ વધુ તેજોમય આત્મા આપણે સૌ પ્રસરાવી શકીએ તેમ છીએ. માત્ર એ વિષયમાં થોડું ધ્યાન-થોડી જાગૃતિ અને થોડી કાર્યશીલતા લાવવાની જરૂર છે.

પરમાત્માની અમીદષ્ટિ આપણી અંદરની સૃષ્ટિમાં જાગૃતિની પુષ્ટિ કરે અને જિનવચનનો વ્યાપ વિશ્વભરમાં ફેલાઈ શકે, જેથી ‘શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ’નો આપણા પ્રભુનો - આપણો સંકલ્પ વધુ અને વધુ સફળ બનતો રહે - એ જ અભ્યર્થના.

સંશોધનનું ક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ છે. બહુ મજાનું છે.

વરસોનાં વરસો સુધી કામ કરીએ, અને સેંકડો તજજ્ઞજનો એમાં કામ કરે, તો પણ પૂરેપૂરું તો ન ખેડાય, બલ્કે ખેડાણની નવીનવી દિશાઓ ઉઘડતી જ આવે, નવાનવા પ્રકારો ઉપસ્થિત થતાં જ રહે, તેવું આ વ્યાપક ક્ષેત્ર છે.

કંટાળવું નહિ, એ આ ક્ષેત્રમાં કામ કરવા માટેની તથા કામ કરનાર માટેની બુનિયાદી શરત છે. તમે થાકો નહિ, તમને રસ પડે, તો આ ક્ષેત્રમાં કામ કરવાની જે મજા આવે તે અતુલનીય હોવાની.

ગત અંકમાં બે મહાન કોશ-ગ્રંથો^૧ વિષે વાત કરેલી. આ વખતે તેવા જ બીજા ગ્રંથો વિષે વાત કરવી છે.

એક પુસ્તક વર્ષો પૂર્વે જોયેલું ‘જૈન ગ્રંથ ગાઈડ’. મારી સ્મરણશક્તિ દગો દેતી ન હોય તો, એ પુસ્તક શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિ મહારાજે તૈયાર કરાવેલું એવું યાદ છે, ભૂલચૂક લેવી દેવી.

આ પુસ્તકમાં, જૈનધર્મની પ્રકાશક એટલે કે પુસ્તક - પ્રકાશન કરનારી સંસ્થાઓએ પ્રકાશિત કરેલા જૈન ધર્મના ગ્રંથો/પુસ્તકો તથા પ્રતોની સૂચિ હતી. આવી સૂચિ એટલા માટે અગત્યની હતી કે એક જ ગ્રંથ એક ઠેકાણેથી પ્રગટ થાય, થતો કે થયો હોય, તેની જાણ ન હોવાથી બીજી સંસ્થા પણ તે જ ગ્રંથ પ્રકાશિત કરે, તો એક તો બેવડાય અને બીજું સમયનો, ધનનો, શક્તિનો અકારણ વ્યય વધે. આ પુસ્તકમાં તેના સમય સુધીમાં છપાયેલ હજારો ગ્રંથોની યાદી ઉપલબ્ધ થયેલી, સાથે જ તે સમયના પ્રકાશનક્ષેત્રે કાર્યરત વ્યક્તિઓ, સાધુઓ, સમ્પાદકો તથા સંસ્થાઓ વિષે પણ જાણકારી સહેજે મળી હતી.

આ પુસ્તક કાંઈ નહિ તો ૭૦ કે ૮૦ (કે કદાચ તેથી વધુ) વર્ષો પૂર્વે પ્રકાશિત હતું, તેના પ્રકાશન પછી આજ સુધીમાં આપણે ત્યાં એટલે કે જૈન ધર્મમાં કેટલા બધા ગ્રંથો, પુસ્તકરૂપે અને પ્રતરૂપે, મુદ્રિત થયા છે? ગણ્યા ગણાય નહિ તેટલા. આમાં કેટલાયની એકથી વધુ આવૃત્તિઓ પણ થઈ હશે. કેટલાયનાં સંશોધિત કે પરિવર્ધિત સંસ્કરણો પણ થયાં હોય અને આજે તો પ્રતિવર્ષ સેંકડો ગ્રંથો તેના મૂળરૂપમાં કે અનુવાદાદિરૂપે પ્રગટ થઈ જ રહ્યા છે. આ અંદાજિત આઠ દાયકાનાં પ્રકાશનોની સૂચિ જો તૈયાર થાય તો જૈન સાહિત્યની વિશાળ સૃષ્ટિનાં જગતને દર્શન થાય અને જૈનોએ કેવી કેવી સાહિત્યિક રચનાઓ કરી છે તથા કેટલી સાહિત્યસેવા કરી છે, તેનો પણ ખ્યાલ જગતને, જૈન સમાજને આવે.

આવી યાદીનું કામ એક સંશોધનના કામ કરતાં જરાય ઓછું કે ઉતરતું નથી. આવું કામ કરવા માટે, તે કરનારે, ચોટલી બાંધીની બેસવું પડે. સેંકડો - હજારો લોકોનો, સંસ્થાઓનો, જ્ઞાનભંડારો તથા લાયબ્રેરીઓનો સમ્પર્ક કરવો પડે. જો કે આવાં કામમાં તેને આધુનિક ડિજિટલવિશ્વનાં સંસાધનોનો લાભ અવશ્ય મળે, પણ તોપણ તેને પરિશ્રમ તો ઘણો ઘણો પડે જ.

પોતાની ઈતર સઘળી રુચિઓ, ઈચ્છાઓ, અપેક્ષાઓને સંકેલીને કોઈ બેસી જાય, ત્યારે જ આવાં કામ થઈ શકે; પણ આવું કામ એક સંદર્ભગ્રંથની ગરજ, તમામ સંપાદકો, પ્રકાશકો, સંશોધકો માટે, અવશ્ય સારે એ નક્કી ...

આવું જ એક બીજું પુસ્તક જોએલું. તેનું નામ હતું જૈન ગ્રંથાવલી. તેના સમ્પાદક-પ્રકાશકનું નામ સ્મરણમાં નથી. આ પુસ્તકમાં વિવિધ જૈન ગ્રંથસંગ્રહોમાં વર્તતી હસ્તલિખિત પ્રતિઓની નામાવલી તથા તે કયા કયા ભંડારમાં છે

૧. પાઈઅ સદ્ મહાણવો અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી શબ્દકોશ.

અથવા તો તેનો ઉલ્લેખ બૃહટ્ટિપ્પનિકા, પીટર્સનના રિપોર્ટ જેવા ક્યા સંદર્ભમાં મળે છે, તેની નોંધ હતી. આ સૂચિ અધૂરી અવશ્ય હતી, પણ જેટલી હતી તે પણ ઘણી ઉપયોગી હતી.

પૂનાથી પ્રકાશિત ડૉ. એચ. ડી. વેલણકર દ્વારા સમ્પાદિત ગ્રન્થ જિનરત્નકોશ તે આ ગ્રન્થાવલીનું જ વિકસિત અને વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ ગણાય.

ઈ.સ. ૧૯૮૧માં પૂના જવાનું બનેલું ત્યારે, ત્યાંની ભાંડારકર ઈન્સ્ટિટ્યુટમાં એક શોકેસમાં ‘જિનરત્નકોશ’ ના બીજા ભાગની ડૉ. વેલણકરે જ નિર્મેલી પ્રેસકોપી અમે જોયેલી. તે વખતના ત્યાંના ડિરેક્ટર ડૉ. દાંડેકરે તે બતાવીને, એના પ્રકાશન માટે કોઈ જૈન સંસ્થા સહાય કરે તો તે પ્રકાશિત થઈ શકે તેવી અપેક્ષા પણ અમને દર્શાવેલી. આ વાત અમદાવાદ આવવાનો યોગ બન્યો ત્યારે. લાલભાઈ દલપતભાઈ વિદ્યામંદિરના નિયામક પં. દલસુખ માલવણિયાને કરી હતી અને તેમણે તેનું પ્રકાશન લાલભાઈ દલપતભાઈ ગ્રંથમાળામાં કરવાનો તેમજ ડૉ. દાંડેકર સાથે વાત કરવાનો ઉત્સાહ પણ દાખવેલો, પણ ગમે તે કારણે તે કાર્ય ન થયું.

આ પછી અમારે ઈ.સ. ૨૦૦૨માં પુનઃ પૂના જવાનું થયું ત્યારે ઈન્સ્ટિટ્યુટની મુલાકાતે જવાનું થતાં, તે પ્રેસકોપી અંગે તપાસ તથા પૃષ્ઠા કરી, ત્યારે ત્યાંના કાર્યવાહકોએ આવી કોઈ વસ્તુ હોવાનો જ નહિ, પણ વેલણકરે આવો બીજો ભાગ તૈયાર કર્યાનો પણ દૃઢ ઈનકાર કરેલો. એ વાતે મનને ઘેરો આઘાત લાગેલો.. ખેર, ‘ગતં ન શોચામિ’ એ ન્યાયે આવી વાતે શોક કરવાનો મતલબ નથી.

વાત કામ કરવાની છે. ‘ગ્રંથાવલી’ પ્રકારનું કાર્ય કરવા જેવું તો છે જ.

આ વાતના અનુસંધાનમાં એક ઉલ્લાસ જન્માવે તેવી વાત એ છે કે પૂના શ્રુતભવન દ્વારા ‘વર્ધમાન જિનરત્નકોષ’ નામે એક સૂચિગ્રંથ તૈયાર થઈ જ રહ્યો છે. તેમાં ભારતભરના જૈન ગ્રંથાલયોમાંની હસ્તપ્રતિઓની યાદી સમાવવાનો તેનો ઉદ્દેશ તથા પ્રયત્ન છે. શક્ય વધુ ને વધુ સંચય તેઓ કરી રહ્યા છે. કામ ગંજાવર છે, પણ યશોદાયી પણ તેવું જ છે અને ઉપયોગી પણ તેટલું જ છે, એમાં સંદેહ નથી.

આવાં કાર્યો આપણે ત્યાં વધુ ને વધુ થાય એવી આશા.

સાભાર : અનુસંધાન અંક ૮૩

પ્રકાશક : કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય નવમ જન્મશતાબ્દી સ્મૃતિસંસ્કાર શિક્ષણાનિધિ, અમદાવાદ
વી.સં. - ૨૫૪૫, વિ.સં. - ૨૦૭૫, ઈસ્વીસન્ - ૨૦૨૦

વિભાગ-૪
ડિજિટલ સ્વરૂપ

जैन ई-लाइब्रेरी - एक ऐसी वेबसाइट (ऑनलाइन लाइब्रेरी) है, जहाँ आपको मिलेंगे जैन ग्रंथ, जैन शब्दकोश, जैन ज्ञानकोश, जैन लेख, जैन सामयिक (मैगेजिन्स) और प्राचीन तथा समकालीन गुजराती, हिन्दी और अंग्रेजी भाषा की जैन पुस्तकें। इस ऑनलाइन लाइब्रेरी में श्वेतांबर शास्त्र, दिगंबर शास्त्र, चार अनुयोग, भाष्य साहित्य, प्राकृत-संस्कृत साहित्य के साथ आधुनिक और प्राचीन साहित्य का संगम देखने को मिलेगा, जो जैन धर्म के सभी आयामों को प्रस्तुत करता है। उसमें विविध जैन संप्रदायों के साहित्य का समावेश है। विविध जैन पुस्तकालयों की हस्तप्रतों की सूची (कैटलॉग्स) भी इस संग्रह की विविधताओं में से एक विशेषता है।

इस पुस्तकालय में अहिंसा, करुणा, कर्मफिलोसोफी और अनेकांतवाद जैसे जैन धर्म के सिद्धांतों पर आधारित साहित्य के विशाल संग्रह का समावेश होता है।

१ मई २०१९ तक इस पुस्तकालय में ३७,००,००० (सैंतीस लाख) पृष्ठ अपलोड हुए हैं और प्रति मास नये लगभग २५,००० (पचीस हजार) से ज्यादा पृष्ठ अपलोड किये जाते हैं।

जैन ई-लाइब्रेरी के वाचक जैन परंपरा के समृद्ध आध्यात्मिक साहित्य को डाउनलोड करके पढ़ सकते हैं, इसके अतिरिक्त जैन ई-लाइब्रेरी लेखकों और प्रकाशकों को नये वाचक वर्ग तक पहुँचने में मददरूप होती है।

जैन ई-लाइब्रेरी वेबसाइट निःशुल्क और सरलता से उपयोग में ली जा सकती है, और रजिस्टर्ड उपयोगकर्ता वेबसाइट पर उपलब्ध सामग्री को स्वयं के उपयोग के लिए निःशुल्क डाउनलोड कर सकते हैं।

जैन ई-लाइब्रेरी, जैन एसोसिएशन इन नोर्थ अमेरिका (जैना) के सहयोग से विश्वभर की जैन पाठशालाओं के लिए शैक्षणिक सामग्री उपलब्ध कराती है।

उपलब्ध साहित्य

- ❖ अमेरिका पाठशाला की पुस्तकें (अंग्रेजी)
- ❖ अन्य पाठशालाओं की पुस्तकें
- ❖ जैन आगम ग्रंथ (मूल, निर्युक्ति, भाष्य, चूर्ण, टीका)
- ❖ मुद्रित प्रतें
- ❖ जैन संस्कृत-प्राकृत पुस्तकें
- ❖ जैन हिन्दी-गुजराती-अंग्रेजी पुस्तकें
- ❖ अन्य भाषा की जैन पुस्तकें

- ❖ पर्युषण हेतु उपयोगी पुस्तकें
- ❖ जैनों के चारों संप्रदायों की पुस्तकें
- ❖ जैन हिन्दी-गुजराती-अंग्रेजी लेख
- ❖ पर्वाधिराज पर्युषण की स्पेशल लिंक
- ❖ प्रतिक्रमण स्पेशल ऑडियो फाइल्स
- ❖ शब्दकोश
- ❖ अभिनंदन ग्रंथ-स्मृति ग्रंथ
- ❖ अन्य धर्म (इन्टरफेथ) ग्रंथ
- ❖ मासिक (मैगेजिन्स)
- ❖ सूचीपत्र (कैटलॉग्स)
- ❖ ऑडियो / वीडियो

२०२१ मई तक उपयोग की जानकारी

- ❖ वेबसाइट की कुल विजिट संख्या- २५,५०,०००
- ❖ वेबसाइट पर रजिस्टर्ड उपयोगकर्ता- ६७,०००
- ❖ विश्व के उपयोगकर्ता देशों की संख्या- १७१
- ❖ डाउनलोड की गई पुस्तकों की संख्या- ११,२२,०००
- ❖ वेबसाइट पर कुल उपलब्ध साहित्य-
 - ◆ २५,००० फाइल्स
 - ◆ मूल आगम टीकाएँ- १५००
 - ◆ पुस्तक - ९,०००
 - ◆ आर्टिकल्स - ५,८००
 - ◆ मैगेजिन्स - ४,०००
 - ◆ ऑडियो/वीडियो १,१५०
- ❖ पॉवरफुल सर्च एन्जिन
- ❖ एडवान्स सर्च
- ❖ आकर्षक यूजर फ्रेंडली वेबसाइट

उपयोग कैसे करना

- ❖ सबसे पहले jainelibrary.org वेबसाइट खोलनी है।
- ❖ वेबसाइट की दाईं ओर ऊपर की साईड लॉग इन / रजिस्टर टेब है। जिसमें पहली बार आपके ई-मेल से रजिस्टर होना है, फिर रजिस्टर ई-मेल से लॉग इन करके कोई भी पुस्तक विना मूल्य डाउनलोड कर सकते हैं।

सर्च ओप्शन्स

- ❖ आपको जो चाहिए वह पुस्तक-मैगज़ीन-लेख या किसी भी साहित्य का टाइटल / लेखक / प्रकाशक/ प्रकाशन वर्ष या कुल पृष्ठ से जुड़े हुए छोटे से छोटे स्ट्रिंग सर्च विन्डो में लिख कर सर्च कर सकते हैं।

jainelibrary.org

जैन ई-लाइब्रेरी

For, Any Inquiry/Info: Pl. E-mail/call us on

jainaedu@gmail.com /

contact@jainelibrary.org

USA : + 1-919-3417707 / + 1-919-8891900

India : +91 99988 90335

<http://jainelibrary.org>

- (१) लोगों की मनपसंद किताबें उपलब्ध कराने के लिए, तथा उन किताबों को अधिकाधिक लोग पढ़ सकें, इसलिए उन्हें साझा बनाने के लिए हम कटिबद्ध हैं।
- (२) हममें से कई ऐसे भी होंगे, जिनके पास बचपन में अपनी प्रिय पुस्तकों का संग्रह होगा, कई लोगों के लिए यह सत्य, तो कईयों के लिए स्वप्न होगा ! यह स्वप्न या साकार होता या सपना ही बनकर रहता, क्योंकि पुस्तकों का संग्रह करने के लिए अधिक संख्या में किताबों का होना जरूरी है, और अधिक संख्या में किताबें खरीदने के लिए हमें बहुत धन की आवश्यकता है। खरीदी हुई किताबों को संग्रहित करने के लिए भी धन की आवश्यकता होती है।
- (३) चिंता छोड़कर खुश हो जाइए, हमारे पास आप के लिए बहुत अच्छा समाचार है।
- (४) आप के पास अपना ग्रंथसंग्रह हो, यह संभव है ! और इसके लिए आपको कोई मूल्य नहीं चुकाना है। जी हाँ ! यह बिल्कुल मुफ्त योजना है। Jain e book app आप के लिए हजारों बिनामूल्य e books उपलब्ध कराता है, आप इन्हें download करके अपनी सुविधा के अनुसार कभी भी पढ़ सकते हैं।
- (५) अपनी मनपसंद पुस्तकों के लिए यहाँ वहाँ ढूँढते रहने की आवश्यकता नहीं है। उन्हें एक स्थान पर प्राप्त किया जा सकता है।
- (६) Jain e books का उद्देश्य मुनाफा कमाना नहीं है – यह एक सेवाभावी प्रकल्प है – जहाँ आपकी ज्ञानसाधना के लिए हजारों ग्रंथ उपलब्ध हैं। हमारा लक्ष्य है कि इस योजना के माध्यम से जैन धर्म पर आज तक जो भी साहित्यकृति प्रकाशित हो चुकी है, उसे जगत के समक्ष प्रस्तुत करना।
- (७) ज्ञान को इस प्रकार सरल एवं सदा उपलब्ध बनाने का हेतु केवल यह नहीं है कि उसे प्राप्त करते समय न्यूनतम धनराशि का व्यय हो। इससे अधिक महत्व इस बात को दिया है कि उस ज्ञानसंपदा से किसी भी समय, किसी भी स्थान पर ज्ञानसाधक अपनी ज्ञान की साधना सरलतापूर्वक कर सके। इसलिए हमने एक ऐसे मंच का निर्माण किया है, जिसका बिना आयास उपयोग किया जा सके। इस ऑनलाईन सुविधा से आप आसानीपूर्वक अपनी पसंदीदा e books प्राप्त कर, पढ़ सकेंगे।
- (८) हमारी ग्रंथसंपदा का सदैव नूतनीकरण होता है तथा समय समय पर उसमें नायाब ग्रंथ संपदा को शामिल किया जाता है – नये नये ग्रंथों के साथ आपके ज्ञान के क्षितिज का विस्तार होता रहता है।
- (९) परस्पर सहकार से हम यह प्रयास करेंगे कि समस्त सत्यज्ञान जगत के दूर-सुदूर प्रदेशों में फैल जाएँ।

- (१०) जैन e books app जैन धर्म में एक क्रांतिकारीपहल है। e book वाचन एक अनोखा एवं अनूठा अनुभव होगा।
- (११) आज ही अभ्यास का आरंभ कीजिये।
- (१२) जैन e books सप्ताह के सातों दिन चौबीस घंटे आपकी सहायता के लिए प्रतिबद्ध है। यह प्रत्येक जैन के लिए आवश्यक ग्रंथालय है।
- (१३) Online और Offline पढ़ाई कीव्यवस्था।
- (१४) अपनी सुविधा के अनुसार दिन अथवा रात के लिए reading modes पसंद करें।
- (१५) अपनी सुविधा के अनुसार वाचन करें। इच्छा के अनुसार रुक जाइए और जिस स्थान पर आप रुके थे वहीं से आगे पुनः वाचन आरंभ करें।
- (१६) गुणवत्ता के आधार पर नंबर, परीक्षण और टिप्पणी के लिए विशेष व्यवस्था।
- (१७) यूजर प्रोफाईलस्कीम और अधिक बहुत कुछ।
- (१८) फ्रेंडली इंटरफेस।
- (१९) उपभोक्ताओं की बातों के अनुसार चलने वाली आधार सेवा।
- (२०) 'माय लायब्रेरी' – अपनी इच्छा के अनुसार अपना व्यक्तिगत ग्रंथ समुच्चय (संचय) करें।
- (२१) आपके पसंदीदा ग्रंथ यदि ग्रंथालय में नहीं है, तो अवश्य सूचित करें। आपके सुझाव का ध्यान रखा जाएगा।
- (२२) अपने स्नेहीजनों को पुस्तकों की सिफारिश अवश्य करें।
- (२३) नित नये ग्रंथ, नयी पुस्तकें। पुस्तकों की सूची को भी देखते रहिये, सुझाव देते रहिये।
- (२४) अपने प्राचीन साहित्य विभाग में अनमोल ग्रंथ। बिनामूल्य e books का अवश्य लाभ लीजिये।

जैन धर्म पर १८,००० से अधिक पुस्तकें आप जितनी बार चाहें उतनी बार पढ़ सकते हैं, अध्ययन कर सकते हैं, अरे, आप कुछ किताबें तो सुन भी सकते हैं। और वो भी बिना किसी खर्च के, बिना किसी पुस्तकालय या सदस्यता के। हाँ, यह एक क्रांतिकारी योजना है, जो आपको पढ़ने (स्वाध्याय) के लिए प्रेरित करेगी।

आप केवल एक बार डाउनलोड करें...

JAIN e-BOOKS - Mobile App और यह सब प्राप्त करें...

- ❖ पढ़ने और सुनने का अद्भुत अनुभव।
- ❖ एप्लिकेशन – हिंदी, गुजराती और अंग्रेजी भाषा में उपलब्ध।
- ❖ डाउनलोड की गई किताबें बिना इंटरनेट के भी पढ़ने की सुविधा।
- ❖ पुस्तकें पढ़ते हुए जहाँ छोड़ी वहाँ से शुरू करने की सुविधा।
- ❖ बच्चों के लिए एक विशेष खंड।

- ❖ बच्चों के संस्करण के लिए ऑडियो में ६०० से अधिक कहानियाँ।
- ❖ ऑडियो पुस्तकें, पॉडकास्ट, व्याख्यान आदि सुनने की व्यवस्था।
- ❖ पुस्तकें संस्कृत, प्राकृत, हिंदी, गुजराती और अंग्रेजी में उपलब्ध हैं।
- ❖ वीडियो प्रवचन आदि भी उपलब्ध।
- ❖ १३००० से अधिक लोगों ने अब तक इस सुविधा का उपयोग किया है।
- ❖ ५०००० से अधिक पुस्तकें डाउनलोड की गई हैं।
- ❖ २००००० से अधिक ऑडियो संस्करण सुने गए।
- ❖ किसी भी पुस्तक का प्रिंट संस्करण आप अपने आस पास के पुस्तकालय में ढूंढ सकते हैं।
- ❖ पुस्तकोपर अन्य वाचको की समीक्षा पढ़ सकते हैं और आप अपनी समीक्षा भी लिख सकते हैं।
- ❖ AI Search – स्पेलिंग ऑटो करेक्शन के साथ।
- ❖ इस एप्लिकेशन के माध्यम से पढ़ने की आदत डालना बहुत ही सरल है।
- ❖ आप कोई भी पुस्तक की भी, किसी भी समय पढ़ / सुन सकते हैं।
- ❖ मोबाइल पर पुस्तक पढ़ते समय आशातना से बचने के सभी नियमों का अवश्य पालन करें।

: एप्लिकेशन डाउनलोड करें :

<http://multy.in/jainebooks>

: हमारी वेबसाइट :

<http://www.jainebooks.org>

भूमिका

पिछले अनेक वर्षों में साधु-साध्वीजी एवं देश-विदेश के अन्य अनेक जिज्ञासुओं द्वारा जैन-दर्शन और जैन तत्त्व से सम्बन्धित शोध, अभ्यास और स्वाध्याय आदि के माध्यम से विश्लेषणात्मक Research आदि का कार्य काफी मात्रा में किया जा रहा है, जो हमारे लिए एक आनन्द का विषय है। इस शोधकार्य में जैनधर्म के सभी समुदाय, श्वेताम्बर, दिगम्बर, मन्दिरमार्गी, साधुमार्गी, तेरापंथी या और कोई भी व्यक्ति जुड़े, उनके अभ्यास में सहायक के रूप में शोधपर्वदा कागठन किया गया है।

गीतार्थमूर्धन्य पू. आचार्य श्री जयघोषसूरीश्वरजी महाराजा एवं दीक्षादानेश्वरी पू. आचार्य श्री गुणरत्नसूरीश्वरजी महाराजा के दिव्य आशीर्वाद, सुविशाल गच्छाधिपति श्री राजेन्द्रसूरीश्वरजी महाराजा की कृपादृष्टि और संशोधनमनीषी पू. आचार्य श्री पुण्यरत्नसूरीश्वरजी महाराजा एवं षड्दर्शननिष्णात पू. आचार्य श्री रश्मिरत्नसूरीश्वरजी महाराजा के मार्गदर्शन से शोधपर्वदा का संचालन हो रहा है।

शोध पर्वदा Research में किस प्रकार सहायक है ?

- ❖ Google की तरह यहाँ एक Search Engine है।
- ❖ मात्र एक Click से शोधकर्ता अपने पसन्द का ग्रन्थ search कर सकता है।
- ❖ शोधकर्ता को search के अनेक विकल्प उपलब्ध हैं, जैसे प्राचीन ग्रन्थ, टीका, मैगेजीन, फोटो search, हस्तप्रत आदि।
- ❖ Search के अनेक filter होने के कारण शोधकर्ता को exactly वही चीज मिलती है जो उसे चाहिए।
- ❖ ग्रन्थकार, ग्रन्थ का नाम, प्रकाशक का नाम, प्रकाशन वर्ष और यहाँ तक कि किसी भी सूत्र के एक पद से भी search किया जाए, तो शोधकर्ता को उचित परिणाम मिलता है।
- ❖ शोधकर्ता हिन्दी, गुजराती और English भाषा में search कर सकता है।
- ❖ शोधकर्ता अपने द्वारा किए गए शोध को यहाँ register और प्रकाशित करवा सकता है।
- ❖ एक शोधकर्ता यह पता लगा सकता है कि इस विषय पर और कितने शोधकर्ता कार्यरत हैं, ताकि एक सम्मिलित प्रयास करके शोध को गति मिल सके।

जैन परम्परा अत्यन्त प्राचीन होने के बावजूद, अनेक ग्रन्थ, ग्रन्थभण्डार और अनेक मन्दिर होने के बावजूद यदि हमें हमारी भूतकाल की भव्य विरासत की प्रामाणिक जानकारी चाहिए तो इसकी दर्जन भर पुस्तकें भी हमारे पास नहीं हैं। ऐतिहासिक तथ्यों के परिप्रेक्ष्य में श्रेणीबद्ध प्रमाण, श्रमण-श्रमणी भगवन्तों की गुरुपरम्परा, श्रावक-श्राविकाओं द्वारा किए गए सुकृतों की स्पष्ट जानकारी, तीर्थ की प्रतिष्ठा, तीर्थस्थान, पवित्र स्थानों के संवत्, घटनाक्रम, नाम आदि सूक्ष्म

प्रमाण, दस्तावेज आदि प्रस्तुत करनेमें हम बहुत पीछे हैं।

शोधपर्षदा द्वारा उपरोक्त सभी बातों पर उचित प्रकाशडाला जा रहा है। समस्त जानकारीयाँ, परम्पराएँ आदि सब एक ही स्थान पर link की गई हैं। एक स्थान पर स्थित यह शोधकर्ताओं और सम्पादकों को अत्यन्त सहायक सिद्ध हो रहा है।

शोधपर्षदा की website पर कितना है, उसकी एक झलक इस प्रकार है :

- ❖ ५,००० से अधिक प्राचीन ग्रन्थ, टीका आदि।
- ❖ अनेक हस्तप्रत।
- ❖ २५,००० से अधिक प्राचीन-अर्वाचीन सामायिक / मैगेजीन में प्रकाशित लेख।
- ❖ १०,००० से अधिक चित्र।
- ❖ १,००,०० से अधिक प्रश्नों के सटीक उत्तर।
- ❖ मुख्य ५०० विषयों एवं अवान्तर ५००० से अधिक विषयों का सन्दर्भ साहित्य।

शोधपर्षदा किस प्रकार कार्य कर रही है ?

सन्दर्भ ग्रन्थ उपलब्ध करवाने हेतु वर्तमान में अन्य website और ज्ञान भण्डार है, लेकिन शोध पर्षदा में अतिरिक्त सुविधा क्या है ?

- ❖ जैनधर्म का प्रायः समस्त उपलब्ध श्रुतज्ञान का search।
- ❖ प्रायः (गुप्त एवं गम्भीर साहित्य के अलावा) हर ग्रन्थ की downloadable PDF।
- ❖ अनेक ज्ञानभण्डारों में ग्रन्थों की उपलब्धता की जानकारी।
- ❖ ज्ञानभण्डारों के aggregator का कार्य।
- ❖ यदि किसी को search करने में, शोध करने में, संदर्भ ढूँढने में, संपादन, संकलन और प्रकाशन करने में या और किसी भी प्रकार से सहायता चाहिए तो हमारे पण्डितजी सहायता करते हैं।
- ❖ त्रैमासिक News Letter, जिसमें प्रति तीन माह में आपको नए-नए updates मिलेंगे और विशिष्ट जानकारीयाँ प्रदान की जाएगी।
- ❖ हमारे Research Center में आकर, Lab में बैठकर Research करने की उत्तम व्यवस्था।

शोधपर्षदा में मुख्य रूप से ये नौ Project शामिल किए गए हैं :

क्रम	मुख्य विषय	Minimum Volumes
१.	सामयिक कृतिसूची	९
२.	पुस्तक शोधलेख सूची	५
३.	स्मृति ग्रन्थ - कृतिलेख सूची	३
४.	रचना प्रशस्ति कोश	३

५.	हस्तप्रत पुस्तक प्रशस्ति कोश	३
६.	श्लोक अकारादिक्रमकोश	६
७.	पारिभाषिक शब्दकोश	३
८.	ग्रन्थ प्रस्तावना कोश	५
९.	ग्रन्थ विषयानुक्रमसूची	५

ये सभी कार्य परस्पर एक-दूसरे से जुड़े हुए हैं और उपरोक्त सभी कार्यों में विविध प्रकार की ७५० से अधिक Column बनाई गई हैं। इसके अलावा अन्य उपयोगी साहित्य का प्रकाशन भी विचाराधीन है। इनका क्रमशः प्रकाशन करके श्री जैनसंघ के समक्ष समर्पित किया जाएगा। हर प्रकार की विषयवस्तु को शामिल करने का हरसम्भव प्रयास किया गया है। इस कारण श्रीसंघ, श्रमण-श्रमणी भगवन्त, श्रावक-श्राविका, शोध करने वाले विद्यार्थी, संशोधक, लेखक, सम्पादक आदि अनेक लोगों को Reference Material और अन्य प्रयोजन हेतु विपुल सहायता मिलेगी।

सारा data online Web-based है और विशिष्ट filters का प्रयोग करके इसे पुस्तक के रूप में भी प्रकाशित करके श्रीसंघ और साधु-साध्वीजी भगवन्त के स्वाध्याय में उपयोगी बनाया गया है, और भारतवर्ती सभी ज्ञानागारों में ये पुस्तकश्रेणी उपलब्ध करवाई जाएगी।

शोधपर्षदा से जुड़ने का तरीका एवं कार्यपद्धति

शोधकर्ता के लिए : यदि आप शोधकर्ता हैं, तो किसी विषय पर उपलब्ध साहित्य की जानकारी या वह साहित्य कौन से ज्ञानभण्डार में उपलब्ध है, उसकी जानकारी या कोई भी उपलब्ध साहित्य Download करना चाहते हैं, तो हमारी निर्माणाधीन Website पर Free Login करके कर सकते हैं।

प्रकाशक के लिए : यदि आप प्रकाशक हैं, तो हमारी Website पर प्रकाशक के रूप में Free Login करके अपना समस्त प्रकाशन हमारी Website पर Upload कर सकते हैं।

ज्ञानभण्डार के लिए : शोधपर्षदा ज्ञानभण्डार के Aggregator का कार्य करता है। आप हमारी Website पर ज्ञानभण्डार के रूप में Login करके आपके यहाँ उपलब्ध साहित्य का Data Upload कर सकते हैं। इससे सभी को पता चल जाएगा कि आपके ज्ञानभण्डार में कौन सा साहित्य उपलब्ध है। इस प्रकार आपका कार्य बहुत आसान हो जाएगा।

ज्ञान पिपासुओं को उनकी आवश्यकता का हर सन्दर्भ यहाँ मिले, यही शोधपर्षदा का प्रमुख उद्देश्य है।

શ્રી ગોવાલિયા ટેન્ક જૈન સંઘના સૌજન્ય અને ઉપક્રમે શ્રુતસંગમના માધ્યમથી જૈન જ્ઞાનભંડારોને પુસ્તકોનું લિસ્ટિંગ કરવા માટે ઓનલાઈન સોફ્ટવેર ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવ્યું છે. અત્યાર સુધી ૧૧૩ જ્ઞાનભંડારોનાં ૭,૭૧,૭૪૦થી વધારે પુસ્તકોનું લિસ્ટ ઓનલાઈન મૂક્યું છે. જેના થકી સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો તેમજ જ્ઞાનપિપાસુ જિજ્ઞાસુ વાચકોને ઉપયોગી એવાં પુસ્તકો જ્ઞાનભંડારમાંથી મેળવી આપવા માટે શ્રુતસંગમ એક મહત્વની ભૂમિકા બજાવી રહ્યું છે.

જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં રહેલાં પુસ્તકોનાં લિસ્ટ કમ્પ્યુટરાઈઝ કરવા માટે મુંબઈ અને અમદાવાદમાં ડેટા એન્ટ્રી સેન્ટર ચાલુ કરવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાનભંડારમાં પુસ્તકો ગોઠવવા, પુસ્તકોના લિસ્ટ ચેક કરવા, નવાં પુસ્તકોનું લિસ્ટિંગ કરવું, પુસ્તકોને કવર ચઢાવવા આદિ કાર્યો માટે લાઈબ્રેરિયનની સેવા ઉપલબ્ધ કરવામાં આવી છે.

શ્રુતસંગમનો ઉદ્દેશ

૧. ભારતભરમાં રહેલા ૪૫૦થી અધિક જ્ઞાનભંડારોને શ્રુતસંગમના માધ્યમથી કમ્પ્યુટરાઈઝ કરીને તેમાં રહેલાં પુસ્તકો દરેક સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને તથા વાચકોને ઉપયોગી બને તેવો પ્રયત્ન કરવો.
૨. લાઈબ્રેરિયનના અભાવે બંધ હાલતમાં રહેલા જ્ઞાનભંડારોને પુનઃ જીર્ણોદ્ધાર સ્વરૂપે તેમાં રહેલાં પુસ્તકોને વ્યવસ્થિત ગોઠવવાં, કવર, લેબલ લગાવવાં તથા પુસ્તકોનું કમ્પ્યુટરાઈઝ લિસ્ટિંગ કરવું, જેથી તે ગ્રંથો ઉપયોગમાં આવે. તે થકી જ્ઞાનભંડારો નવજીવન પામે અને આપણો જ્ઞાનવારસો જળવાઈ રહે.
૩. પુસ્તકોની લેવડદેવડ માટે લાઈબ્રેરિયનની વ્યવસ્થા ગોઠવવી, તેમાં જૈન સાધર્મિક ભાઈઓને આ કાર્ય માટે નિયુક્ત કરવા, ભારતભરના ૪૫૦ જ્ઞાનભંડારો માટે ૪૫૦ જૈન સાધર્મિકને નિયુક્ત કરવા દ્વારા જ્ઞાનભક્તિની સાથે સાથે સાધર્મિકભક્તિ પણ થઈ શકે, એવો એક પ્રયત્ન છે.

shrutsangam.com is now shrutsangam.org

A Complete Library Management System

With the database of 6,00,000+ books from 95 gyanbhandars across the India, more than 10,000 Books were issued to Pujya Guru bhagwants and the readers through shrutsangam in last one year.

Now the Website is filled with new look & features.

- ❖ Book search & online Book request followed by email notification.
- ❖ Book category, Book topic, Book type wise counting and search facility.
- ❖ Volunteers - How can join this noble movement of Gyanprasar.
- ❖ Tips to maintain the Gyanbhandar.
- ❖ List of Jain Sites.
- ❖ Open Book exams.
- ❖ Dharmik question papers.

- ❖ Digital Books Platform.
- ❖ Video-Albums.
- ❖ Audio-Albums.
- ❖ PPT.
- ❖ Quotes.
- ❖ News.
- ❖ PDF Books.

We are committed to make this website more & more useful to all jain sanghs. All are welcome for new reading experience.

જ્ઞાનભંડાર જાગૃતિ અભિયાન કેવી રીતે કરવું ?

આપશ્રીના સંઘમાં ખૂબ જ સુંદર જ્ઞાનભંડાર છે. તેનું કમ્પ્યુટરાઈઝ લિસ્ટિંગ શ્રુતસંગમ દ્વારા કરાવી લેવું. જ્ઞાનભંડાર વિશે સંઘના તમામ સભ્યોને જાણકારી ઉપલબ્ધ થાય તેમજ પુસ્તકોનું સર્ચ ઘરે બેઠાં શ્રુતસંગમની વેબસાઈટ ઉપર કેવી રીતે કરવું. જ્ઞાનભંડારના મેમ્બર બનાવવા, પુસ્તકોની લેવડ-દેવડની નોંધ શ્રુતસંગમ વેબસાઈટ ઉપર ઓનલાઈન કરવી. જ્ઞાનભંડારમાં રહેલા પુસ્તકો વિશે માહિતી આપવી... આદિ કાર્યો માટે વર્ષમાં એક વાર એક રવિવારે ‘જ્ઞાનભંડાર જાગૃતિ અભિયાન’ ગોઠવવું.

૧. જ્ઞાનભંડાર જાગૃતિ અભિયાન માટે એક રવિવાર સવારે ૮થી ૧૨નો કાર્યક્રમ નક્કી કરવો. એક મહિના અગાઉથી તૈયારી કરવી. સંઘના બોર્ડ ઉપર કાર્યક્રમની જાણ કરી દરેકને જ્ઞાનભંડારની મુલાકાત લેવા આમંત્રણ આપવું. સંઘના દરેક મેમ્બરને SMS અને Email દ્વારા કાર્યક્રમની જાણ કરવી. હેન્ડબિલ બનાવી દેરાસરમાં મૂકવાં.
૨. કાર્યક્રમના દિવસે જ્ઞાનભંડારમાં રહેલાં સારાં પુસ્તકોનું ડિસ્પ્લે કરવું. લોકો લાઈનમાં આવે અને જ્ઞાનભંડારનું મેમ્બરશિપ ફોર્મ ભરે, જેની શ્રુતસંગમમાં ડેટા એન્ટ્રી કરવામાં આવે તથા શ્રુતસંગમમાં સર્ચ કરીને પોતાનું મનગમતું પુસ્તક મેળવે એવી વ્યવસ્થા કરવી. જ્ઞાનભંડારમાં ફૂલો વગેરેથી ડેકોરેશન કરવું.
૩. જ્ઞાનભંડારના સંચાલકો તેમજ લાઈબ્રેરિયનની મદદ કરવા સંઘના ચારથી પાંચ યુવાનોને સાથે રાખવા. શ્રુતસંગમમાંથી બે વૉલિન્ટિયર આપવામાં આવશે. ૩થી ૪ લેપટોપ / ઈન્ટરનેટ કનેક્શન આદિ વ્યવસ્થા કરવી.
૪. જ્ઞાનભંડારનાં પુસ્તકોનું લિસ્ટ - નંબરવાળું તેમજ અકારાદિ (Alphabetical) એમ બે સેટ તૈયાર રાખવા.
૫. દીપપ્રજ્વલન અને જ્ઞાનની સ્તુતિ દ્વારા કાર્યક્રમની શરૂઆત કરવી.

શ્રુતસંગમની અપીલ

- ❖ આપણા સંઘમાં કોઈપણ મહોત્સવ-અનુષ્ઠાન, જેવાં કે અંજનશલાકા, પ્રતિષ્ઠા, ઉપધાન, છ’રી પાલિત સંઘ, નવ્વાણું, ચાતુર્માસ, ઓળી, શિબિર, દીક્ષા, પદપ્રદાન, તપશ્ચર્યા, શતાબ્દી ઉત્સવ વગેરેનું નિમિત્ત પામીને સંઘનો જ્ઞાનભંડાર અગર તો બીજો કોઈપણ એક જ્ઞાનભંડાર પુનઃ જીર્ણોદ્ધાર પામે તેવો એક પ્રયત્ન કરીએ.
- ❖ શ્રુતસંગમ પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને સ્વાધ્યાય-વાચના માટે જ્ઞાનભંડારોમાંથી પુસ્તકો ઉપલબ્ધ કરી આપે છે. ગત એક વર્ષમાં ૧૦,૦૦૦થી પણ વધુ પુસ્તકો પૂજ્ય ગુરુભગવંતને ઉપલબ્ધ કરી આપ્યાં છે.
- ❖ શ્રુતસંગમના માધ્યમથી પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોની સ્વાધ્યાયભક્તિમાં સહયોગી બનવા જ્ઞાનખાતામાંથી યોગ્ય રકમ ફાળવી અનુમોદના કરીએ.
- ❖ શ્રુતસંગમના કાર્યમાં સહાયક બનવા વૉલિન્ટિયર તરીકે સેવા આપવા જોડાઈ શકો છો.

શ્રુતસંગમ સાથે વૉલિન્ટિયર તરીકે સેવા આપવા જોડાઓ

બુક કલેક્શન સેન્ટર

શ્રુતસંગમ સાથે જોડાઈને આપ બુક કલેક્શન સેન્ટર તરીકે કામ કરી શકો છો. દરેક જ્ઞાનભંડારની અંદર કેટલાંક બિનજરૂરી તેમજ કેટલાં વધારાનાં પુસ્તકો હોય છે. જે જ્ઞાનભંડારમાંથી જણાવવામાં આવે કે અમારી પાસે વધારાનાં પુસ્તકો અમે આપી દેવા માગીએ છીએ, તે ભંડારમાંથી વધારાનાં પુસ્તકો આપે લઈને - તેનું સોર્ટિંગ તેમજ લિસ્ટિંગ કરવાનું છે - આ લિસ્ટ શ્રુતસંગમ ઉપર પ્રસારિત કરવામાં આવશે. જે ભંડારને આ પુસ્તકો જોઈતાં હોય તેઓ શ્રુતસંગમનો સંપર્ક કરશે. આપે તે ભંડારને પુસ્તકો પહોંચતાં કરી દેવાનાં રહેશે. આ વધારાનાં પુસ્તકોની વ્યવસ્થા શ્રુતસંગમ મારફત કરવામાં આપ સહાયક બનશો.

જ્ઞાનભંડારના સહાયક

આપ જ્ઞાનભંડારના સહાયક તરીકે કામ કરી શકો છો. આપે આપના નજીકના અગર તો ફાળવવામાં આવેલા જ્ઞાનભંડારમાં નિર્ધારિત સમયે વિઝિટ કરવાની. જ્ઞાનભંડારનાં પુસ્તકોનું લિસ્ટ, ડેટા એન્ટ્રી, પુસ્તકોની લેવડ-દેવડ, વધારાનાં પુસ્તકોનો નિકાલ કરવો, નવાં પુસ્તકો મેળવી આપવા, લાઈબ્રેરિયન સાથે કોઓર્ડિનેશન, વાચકવર્ગને પુસ્તક મેળવવામાં સહાયતા, સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને પુસ્તક મેળવવામાં સહાયક આદિ કાર્યોમાં સલાહસૂચનો આપી જ્ઞાનભંડાર ચલાવવામાં સહાયક બનવું.

ડેટા એન્ટ્રી ઓપરેટર

આપ આપના નજીકના અગર શ્રુતસંગમ દ્વારા ફાળવવામાં આવેલ જ્ઞાનભંડાર માટે ડેટા એન્ટ્રી ઓપરેટરનું કામ કરી શકો છો. આપને કમ્પ્યુટર આવડતું હોય તો શ્રુતસંગમ સોફ્ટવેરની ટ્રેનિંગ આપવામાં આવશે અને આપ જ્ઞાનભંડાર માટે ડેટા એન્ટ્રી કરવાનું કામ કરી શકશો.

નવાં પુસ્તકોની માહિતી

આપ શ્રુતસંગમ માટે નવાં પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં હોય તેની માહિતી ભેગી કરવાનું કામ કરી શકો છો. નવાં પ્રકાશિત પુસ્તકોની માહિતી શ્રુતસંગમ ઉપર પ્રકાશિત થશે, જે દરેક જ્ઞાનભંડારને ઉપયોગી થશે.

આપને ઉપરનાં ચાર ક્ષેત્રમાંથી જે પણ ક્ષેત્રમાં કામ કરવામાં રસ હોય તેના માટે શ્રુતસંગમનો સંપર્ક કરવા વિનંતિ છે.

Books Available on shrutsangam.org as on 29/01/2021

No.	Registered Gyanbhandar Name	City	Books
1	Aacharya Ajitshekharsuri Gyanbhadar, Kasarvadavli (Thane West)	Thane	9242
2	Aacharya Bhuvanbhanusuri Gyanbhandar	Himmatnagar	2088
3	Aacharya Bhuvanbhanusuri Gyanbhandar (Shahpur Tirth)	Shahpur	8332
4	Aacharya Bhuvanbhanusuri Shahitya Sadan	Dahanu Road	4755
5	Aacharya Dharmasurishwaraji Shastra Sangrah, Chembur	Mumbai	4218
6	Aacharya Hemchandrasurishwaraji Gyanbhandar	Palitana	10438

No.	Registered Gyanbhandar Name	City	Books
7	Aacharya Shree Bhuvantilaksuri Shastra Sangrah	Chitradurga	975
8	Aacharya Shree Mahabalsurishvaraji Shastra Sangrah	Vani	15300
9	Aacharya Shree Ratnshekharsurishvaraji Shastra Sangrah	Shankheshvar	5477
10	Aacharya Shree Suryodaysurishwaraji Shastra Sangrah	Dharmdham	7064
11	Aacharya Shree Vijay Amrutsurishwaraji Gyanmandir Daulatnagar, Borivali (E.)	Mumbai	3811
12	Aacharya Shree Vijay Ramchandrasuri Shastra Sangrah (Esha Emerald)	Pune	4689
13	Aacharya Shreemad Vijay Premsurishvarji Granthalaya	Pune Camp	9173
14	Aacharya Vijay Dansurishwaraji Shastra Sangrah, Madhavbag	Mumbai	18451
15	Aadeshvar Jain Gyanbhandar	Shivgunj	1477
16	Ajitnath Jain Gyanbhandar	Udaipur	5060
17	Alkapuri Jain Shwetamber Murtipujak Sangh Gyanbhandar	Baroda	5048
18	Ashokgram Jain Temple Trust Gyanbhandar, Kandivali (E.)	Mumbai	3792
19	Atma kamal Labdhisurishwaraji Shastra Sangrah	Idar	6701
20	Babu Amichand Panalal Aadishwar Temple Charitable Trust	Mumbai	24996
21	Bhadrakarvijayji Gyanmandir	Shankheshvar	7359
22	Bhaveshratnavijayji Gani Gyanbhandar	Jegol	6737
23	Bhuvantilaksuri Gyanbhandar	Solapur	5514
24	Chandraprabhaswami Jain Gyanbhandar	Nipani	1854
25	Charanvijay Gani Shastra Sangrah, Malad (E.)	Mumbai	5296
26	Chowpaty Jain Sangh Gyanbhandar	Mumbai	3158
27	Girnar Darshan Gyanbhandar	Junagadh	3812
28	Govaliya Tank Jain Sangh Gyanbhandar	Mumbai	11987
29	Govardhannagar Veenanagar Jain Gyanbhandar, Mulund (W.)	Mumbai	2603
30	Haribhadrasuri Gyanalay, Boriwali (W.)	Mumbai	5486
31	Hit Mangal Shastra Sangrah	Pune	2736
32	Jagvallabh Parshwanath Jain Sangh Gyanbhandar	Bijapur	1312
33	Jain Gyanbhandar (Las)	Kailasnagar	2143
34	Jain Shwetamber Murtipujak Liabrary	Manchar	5547
35	Kalapurnam Jain Gyanbhandar - 1	Devlali (Camp)	8957
36	Kalapurnam Jain Gyanbhandar - 2	Devlali (Camp)	2016

No.	Registered Gyanbhandar Name	City	Books
37	Kalikal Sarvagna Shree Hemchandrasurishvarji Gyanbhandar	Nashik	9786
38	Kalikalsarvagna Hemchandracharya Gyanbhandar	Pune	7781
39	Kot Tapagachha Mu. Shwe. Jain Sangh Gyanbhandar	Mumbai	3498
40	Labdhi Bhuvan Jain Sahitya Sadan	Chhani	7329
41	Mahaveer Reasearch library, Veeralayam Jain Gyanalayam	Pune	9974
42	Manilal Karamchand Sanghvi Jain Gyanbhandar (Andheri)	Mumbai	10411
43	Maninagar Shwetamber Murtipujak Jain Sangh Gyanbhandar	Ahmedabad	1533
44	Manubai Hirachandji Jain Gyanbhandar, Shahibag	Ahmedabad	32407
45	Mukti Kamal Mohan Jain Gyanbhandar	Baroda	12028
46	Muktivijay Gani Jain Gyanbhandar	Chhani	14880
47	Munishree Mohanlalji Jain Central Liabrary	Mumbai	2837
48	Munisuvratswami Jain Liabrary	Thane	6973
49	Navjivan Jain Sangh Gyanbhandar	Mumbai	2154
50	Nitisuri Jain Gyanbhandar	Wankaner	3980
51	Nyaya Visharad Mahopadhyay Yashovijayji Gyanbhandar	Nagpur	1942
52	Panyas Bhadrakarvijayji Gyanbhandar	Bhiwandi	3335
53	Panyas Shree Bhadrakarvijayji Shastra Sangrah	Deesa	3179
54	Pravachan Shrut Tirth	Shankheshvar	2704
55	Pujya Acharya Shree Vijay Nemi-Amrut-Punya-Dharmadhurandharsuri Shastra Sangrah	Palitana	6350
56	Purbai Jain Gyanshala	Palitana	4439
57	Purushottam Park Sambhav Jain Sangh Gyanbhandar	Mumbai	1688
58	Rajendra Jainagam Bruhad Gyanbhandar	Aahor	7611
59	Rajendrasuri Jain Shastra Mandir, Sametshikhrji	Madhuban	2443
60	Rajendrasuri Samyag Gyanbhandar	Karad	1312
61	Rajendrasuri Samyag Gyanbhandar (Bharatnagar)	Mumbai	2149
62	Riddhi Siddhi Adarsha Shwe. Mu. Jain Sangh Gyanbhandar, Malad (W.)	Mumbai	1842
63	Sanghavi Devkaran Muljibhai Jain Gyanbhandar, Malad (W.)	Mumbai	5390
64	Santacruz Jain Tapagachchha Sangh Gyanbhandar, Santacruz (w.)	Mumbai	8140

No.	Registered Gyanbhandar Name	City	Books
65	Shankheshwar Parshwanath Gyanbhandar	Kalyan	1989
66	Shankheshwar Parshwanath Jain Gyanbhandar, Ghatkopar (E.)	Mumbai	3485
67	Shantinath Jain Shwetamber Gyanbhandar	Kolhapur	8776
68	Shashan Samrat Nemisurishwaraji Gyanmandir	Mahuva	5488
69	Sheth Motisha Jain Gyanbhandar, Bhayculla (E.)	Mumbai	3686
70	Shree Aradhana Bhavan Gyanbhandar	Bhiwandi	4895
71	Shree Barloot Jain Sangh Gyanbhandar	Barloot	1636
72	Shree Bhadrakar Kundkund Mahasen Chitkosh, Kasturdham	Palitana	9577
73	Shree Bhagwan Vardhman Shwe. Mu. Tap. Jain Sangh Gyanbhandar, Mulund (W.)	Mumbai	4575
74	Shree Bhid-Bhanjan-Parshwa Prem-Hirsuri Gyanbhandar	Bhiwandi	9754
75	Shree Bhuvanbhanusuri Jain Gyanmandir	Baroda	3016
76	Shree Gautamswami Gyanbhandar, Bhayandar (W.)	Mumbai	8117
77	Shree Guru Ram Gyanbhandar	Gholwad	1059
78	Shree Jain Shwetambar Murtipujak Sangh Gyanbhandar, Sion	Mumbai	6813
79	Shree Jain Shwetamber Mandir Gyanbhandar	Akola	3790
80	Shree Navarangpura Jain Shwe. Mu. Sangh Gyanbhandar	Ahmedabad	3805
81	Shree Prem Ramchandrasuri Shastra Sangrah	Malegaon	3360
82	Shree Ramchandrasuri Shastra Sangrah, Wadala	Mumbai	1224
83	Shree Sambhavnath Jain Derasar Pedhi Gyanbhandar	Mumbai	11114
84	Shree Shanti Jin Gyanbhandar (Gujarati)	Pali	1360
85	Shree Shanti Jin Gyanbhandar (Hindi)	Pali	1324
86	Shree Tapagacchiya Atma-Kamal Labdhisuri Jain Gyanmandir Trust, Dadar	Mumbai	10584
87	Shree Vajraswami Jain Sanskaran Liabrary, Govaliya Tank	Mumbai	1828
88	Shree Vardhamaan Jain Aagammandir Sanstha	Palitana	16416
89	Shree Vijay Labdhisurishwaraji Gyanbhandar	Sangli	8513
90	Shree Vijay Siddhi Megh Manoharsuri Jain Gyanbhandar	Ahmedabad	18352
91	Shree Visha Shreemali Jain Mahajan Gyanbhandar	Datha	1115
92	Shri Ramchandrasuri Gyanbhandar	Jamnagar	6395
93	Shrutbhavan Shastra Sangraha, Katraj	Pune	3988

No.	Registered Gyanbhandar Name	City	Books
94	Shrutdevi Gyanmandir	Porbandar	11508
95	Siddhakshetra Jain Moti Toli Gyanbhandar	Palitana	7070
96	Somchandrasuri Shastra Sangrah	Moti Pavad	5741
97	Sudharmaswami Gyanbhandar	Deesa	5046
98	Sudharmaswami Gyanbhandar	Jamnagar	1959
99	Sudharmaswami Gyanbhandar, Umara	Surat	35364
100	Suvidhinath Jain Pustakalay, Lalbaug	Mumbai	5953
101	Uji Badar Jain Granthalaya	Pune	5515
102	Vardhman Jain Shwe. Mu. Sangh Gyanbhandar, Memnagar	Ahmedabad	1976
103	Vijay Devsur Jain Sangh Gyanbhandar, Godiji	Mumbai	17329
104	Vijay Dharm Bhakti-Prem-Subodhsurishvaraji Jain Gyan Mandir	Shankheshvar	11979
105	Vijay Hembhushansuri Shastra Sangrah	Ichalkaranji	1249
106	Vijay Jaykunjarsuri Shastra Sangrah (Ekbote)	Pune	2045
107	Vijay Mahodaysuri Shastra Sangrah, Mahoday dham	Ahmedabad	4420
108	Vijay Ramchandrasuri Jain Gyanbhandar	Ratlam	5008
109	Vijay Ramchandrasuri Shastra Sangrah	Karad	6299
110	Vijay Ramchandrasuri Shastra Sangrah (Timber Market)	Pune	6721
111	Vijay Ramchandrasurishwaraji Shastra Sangrah	Bijapur	6402
112	Vikramkrupa Jain Gyanbhandar	Bordi	2139
113	Visha Shreemali Tapagachcha Jain Gyanbhandar	Jamnagar	11798
TOTAL BOOK AVAILABLE AS ON 29/01/2021			7,27,254

૨૧મી સદીમાં કમ્પ્યુટર ટેકનોલોજીનો વિકાસ થયા પછી, કેટલાક જ્ઞાનભંડારોએ પોતાની સૂચિ (લિસ્ટ)નું કમ્પ્યુટરાઈઝેશન કરાવ્યું.

તે બધાને જોતાં, કેટલાક અનુભવો થયા.

૧. ગુજરાતીમાં લિસ્ટ બનાવવા માટે, ખાસ ફોન્ટ્સનો ઉપયોગ થતો હતો... જેવા કે આકૃતિ, શ્રીલિપિ વગેરે.. એમાં ઘણા ગેરફાયદા હતા.

ક. એ Fonts Install ન કર્યા હોય, તેવા કમ્પ્યુટરમાં તે ફાઈલ જોઈ શકાય નહીં.

ઘ. એ Fonts Free ન હોવાથી, કમ્પ્યુટરમાં Install પણ ન થાય.

૨. બે જ્ઞાનભંડારોમાં ૫-૫ હજાર ગ્રંથો હોય, તો તેમાં ૪ હજાર તો કદાચ common - સરખા હોય. બંને જ્ઞાનભંડારવાળા તે ૪-૪ હજાર ગ્રંથોની વિગતો - નામ, લેખક, પ્રકાશક વગેરેનું Typing કરાવે, પ્રૂફરીડિંગ કરાવે.. ખર્ચ મહેનત નિરર્થક થાય. આ સંખ્યા વધે તો ખર્ચનો આંકડો લાખો રૂપિયા સુધી પહોંચે.

૩. એક જ ગ્રંથની વિગત જુદા જુદા જ્ઞાનભંડારમાં, જુદી જુદી રીતે લખાય.

✳ આ બધા પરથી એક વિચાર આવ્યો કે જ્ઞાનભંડારો માટે જ એક સોફ્ટવેર બનાવાય..

૧. તે એવા Fontsનો ઉપયોગ કરે, કે જે કોઈપણ કમ્પ્યુટરમાં હોય, અથવા Free Install કરી શકાય.

૨. તેમાં એક વાર ગ્રંથની વિગત (નામ, લેખક વગેરે..) Type કર્યા પછી અનેક વાર તેનો જ ઉપયોગ થાય; ફરી ફરી Type કરવું ન પડે.

આવું કરવામાં આવે તો ઘણી મહેનત અને ખર્ચ બચે.

આથી, એ વિષયમાં કાર્ય શરૂ થયું.. અને એક સોફ્ટવેર તૈયાર થયું.

શરૂઆતમાં ત્રણ જ્ઞાનભંડારોનું લિસ્ટ તે સોફ્ટવેર દ્વારા બનાવ્યા પછી, અનેક મહાત્માઓને તેના સારા અનુભવ થવાથી, તેઓ બીજા જ્ઞાનભંડારોને પણ તેની ભલામણ કરતા રહ્યા.

એમ કરતાં આજે તેમાં ૬૮ જ્ઞાનભંડારોનાં ૫.૩૫ લાખ પુસ્તકોનું લિસ્ટ બનેલું છે.

આ સોફ્ટવેરની કેટલીક વિશેષતાઓ આ મુજબ છે :

૧. સોફ્ટવેર Install કર્યા પછી off-line વાપરી શકાય છે; Internetની જરૂર નથી.

૨. તેમાં ૭૦,૦૦૦ જેટલાં પુસ્તક-પ્રતોનો Data (નામ લેખક વગેરે) ઉપલબ્ધ છે, જે આ ક્ષેત્રના અનુભવીઓ દ્વારા check થયેલો હોવાથી મહદંશે શુદ્ધ છે.

કોઈપણ જ્ઞાનભંડારનું લિસ્ટ બનાવવું હોય, ત્યારે આ Dataમાંથી ગ્રંથ પસંદ (search) કરીને, તે પુસ્તકનો નંબર જ આપવાનો હોય છે.

૩. Search કરવાનું અત્યંત ઝડપી - Real Time છે. જેમ જેમ type કરાય તેમ તેમ result બદલાતું જાય છે.

૪. દીર્ઘ - દ્રુસ્વ ઈ-ઉને એકબીજામાં search કરે છે.

કોઈ 'વિર' Type કરે, તો 'વીર' નામ પરનું પુસ્તક પણ Display થાય.

૫. બધો જ Data ગુજરાતી-હિંદી બંને ભાષામાં Display થઈ શકે છે. લિસ્ટ પણ ગુજરાતી-હિંદી બંને ભાષામાં પ્રિન્ટ થઈ શકે છે.
૬. અકારાદિ ક્રમ (Alphabetical) પ્રમાણે લિસ્ટ અને અનુક્રમણિકા (Index) સાથે તૈયાર થઈ શકે છે.
૭. અકારાદિ ક્રમ (Alphabetical) કે નંબર (Numerical) પ્રમાણે લિસ્ટની Excel File બની શકે છે.
૮. જ્ઞાનભંડારમાં થતી આવક-જાવક (Issues & Receipts) પણ Record થઈ શકે છે.
૯. કોઈપણ વ્યક્તિ, ગ્રુપ (સાથે વિચરતા મહાત્માઓ) કે સમુદાયને Issue થયેલા, Return ન આવેલાં પુસ્તકોનો Report મળી શકે છે.
૧૦. કોઈપણ ગ્રંથનાં બે નામ Feed કરવાની સગવડ છે.

દા.ત. પાંચમા કર્મગ્રંથનું શાસ્ત્રીય નામ 'શતક' છે, તો બંને નામ એક જ ગ્રંથમાં લખી શકાય છે.

તેનો ફાયદો એ થાય કે કોઈ જ્ઞાનભંડારે તેને B-૫૦૪ નંબર આપ્યો, તો અકારાદિ લિસ્ટમાં કર્મગ્રંથ-૫ એમ 'ક'ની સૂચિમાં, અને 'શતક' એમ 'શ'ની સૂચિમાં - બંને સ્થળે B-૫૦૪ પુસ્તક બતાવશે.

૧૧. એક જ પુસ્તકમાં અનેક ગ્રંથોનાં નામ Feed કરવાની સગવડ છે. દા.ત. હારિભદ્રી યોગભારતી નામના પુસ્તકમાં યોગવિંશિકા, યોગશતક, યોગબિંદુ અને યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય એમ ચાર ગ્રંથો છે. કોઈ જ્ઞાનભંડાર તેને C ૬૦૭ નંબર આપે, તો 'હ'ની સૂચિમાં હારિભદ્રી યોગભારતીના નામે, 'ય'ની સૂચિમાં ચારે નામ પર, એમ પાંચ સ્થળે, તે નંબર બતાવશે.
૧૨. જે ૭૦,૦૦૦ ગ્રંથોનો Data છે, તેમાં મળેલી માહિતી મુજબ બધા ગ્રંથો અને નામો Feed કરેલાં છે. આવી રીત Feeding ન થયું હોય, તો જ્ઞાનભંડારમાં પુસ્તક હોવા છતાં, સૂચિમાં ન મળવાના અનુભવો અનેક મહાત્માઓને અનેક વખત થયા છે.
દા.ત. કોઈ પુષ્પમાળાની ટીકા માંગે, તે સૂચિમાં ન હોય. અને વીરશાસન દ્વારા પ્રકાશિત ઉપદેશસાહિત્યમાલાનો સેટ છે તેમ નોંધેલું હોય. હવે આ સેટના ૮મા ભાગમાં પુષ્પમાળાની ટીકા છે જ; પણ સૂચિમાં ઉપદેશસાહિત્યમાલા, ભાગ - ૮ એટલું જ હોય અને માંગનાર કે વ્યવસ્થાપક, કયા પુસ્તકમાં શું છે? તે જાણતા ન હોવાથી પુસ્તક મળે નહીં.
૧૩. એક જ જ્ઞાનભંડારનો Data, જુદાં જુદાં અનેક કમ્પ્યુટરો પરથી Feed થઈ શકે, જોઈ શકાય. (તેના માટે Internetનો ઉપયોગ કરીને Synchronise કરવું જરૂરી છે.)
આવા અનેક Features આ સોફ્ટવેરમાં હોવાથી, જ્ઞાનભંડારમાં તેનો ઉપયોગ કરવો ફાયદાકારક છે.

આગળ ઉમેરાનારી સગવડમાં

૧. JSBN દ્વારા સૂચિ બનાવવી.
૨. સ્માર્ટ ફોન દ્વારા આવક-જાવક (Issues & Receipts) Record કરવી.
૩. ગ્રંથોનું Classification કરવું, જેના આધારે કોઈપણ પુસ્તક, કોઈપણ જ્ઞાનભંડારમાં હોવું જોઈએ કે નહીં? ઓછામાં ઓછી કે વધુમાં વધુ કેટલી નકલ હોવી જોઈએ? તે જાણી શકાશે.

આ સોફ્ટવેર જ્ઞાનભંડારોને Free જ આપવામાં આવે છે. કોઈ જ્ઞાનભંડારના વ્યવસ્થાપક પોતાના લિસ્ટની એન્ટ્રી કરાવવા ઈચ્છતા હોય, તો શક્યતઃ તે પણ કરી આપવામાં આવે છે - કોઈપણ ચાર્જ લીધા વગર.

આ સોફ્ટવેર માટે સંપર્ક

E-mail : gyanbhandar.app@gmail.com

આ કાર્યના મુખ્ય સહયોગીઓ :

- ★ **માર્ગદર્શન :** રાજપ્રતિબોધક પ.પૂ.આ.ભ. શ્રી વિજય રત્નસુંદરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના શિષ્ય પ.પૂ.પં.શ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજી મ.સા.
- ★ **Development, Maintenance, User Support :** શ્રમણોપાસક પરિવાર સંસ્થાના અન્વયે Team Of Engineers.
- ★ **Master Data Entry :** સુશ્રાવક શ્રી કિશોરભાઈ દોશી
- ★ શ્રમણોપાસક પરિવાર દ્વારા નિર્મિત સોફ્ટવેરમાં જે લિસ્ટ બન્યાં છે, તે Internet પર ઉપલબ્ધ છે.
- ★ **URL :** gyanbhandars.in.
- ★ **Developers :** Sinuvera Technologies - (અમદાવાદ) સુશ્રાવક શ્રી સાહિલભાઈ શાહ & Team.

આ Gyanbhandar Softwareનો ઉપયોગ કરનારા 68 જ્ઞાનભંડારોના નામ અને તેમના પુસ્તકોની સંખ્યા

No.	Bhandar	Total	No.	Bhandar	Total
(A)	અમદાવાદ	૧,૮૦,૧૦૨	(B)	સુરત	૮૧,૮૦૩
૧	અમદાવાદ તપોવન	૪૩,૪૬૦	૧	ઉમરા	૩૫,૩૫૭
૨	આંબાવાડી	૨,૬૮૨	૨	કતારગામ	૧૧,૧૨૧
૩	આશાપૂરણ, સાબરમતી	૭,૩૮૬	૩	કૈલાસનગર	૧૦,૮૭૬
૪	ઉસ્માનપુરા	૪,૦૬૩	૪	પાલ સુરત	૨૦,૩૮૮
૫	ઓપેરા	૫,૬૨૧	૫	રાંદેર રોડ	૪,૦૫૦
૬	ગુણરત્નસૂરિ, શાહીબાગ	૩૮,૧૮૦	(C)	વડોદરા	૬૨,૮૮૮
૭	જૈનનગર	૮,૨૫૮	૧	અલકાપુરી	૪,૮૨૮
૮	દેવકીનંદન	૬,૦૫૪	૨	ઈન્દ્રપુરી	૧,૭૨૪
૯	દિવ્યદર્શન	૧૫,૮૨૭	૩	કરજણ	૧,૫૫૫
૧૦	નવકાર	૫,૭૧૫	૪	કોઠીપોળ	૧૧,૫૬૩
૧૧	નવરંગપુરા	૩,૮૦૧	૫	લબ્ધિભુવન (છાણી)	૭,૩૩૨
૧૨	નારણપુરા	૧,૮૮૧	૬	જાની શેરી	૬,૮૩૫
૧૩	પંકજ	૧૪,૪૪૪	૭	નિઝામપુરા	૫,૧૭૩
૧૪	ભગવાનનગરનો ટેકરો	૫,૩૪૪	૮	મુક્તિવિજય (છાણી)	૧૪,૮૮૬
૧૫	મેમનગર	૨,૦૨૩	૯	રામચંદ્રસૂરિ	
૧૬	વાસણા (જ્ઞાનશાળા)	૭,૪૮૮		(સુભાનપુરા)	૪,૬૬૧
૧૭	શાંતિનગર	૧૦,૦૮૧	૧૦	સુભાનપુરા સંઘ	૪,૨૩૦
૧૮	સેટેલાઈટ	૪,૮૦૦			

(D)	ગુજરાત	૨૫,૨૪૬
૧	કલિકુંડ	૧,૫૧૬
૨	નડિયાદ	૧,૭૪૧
૩	બારડોલી	૪,૩૮૦
૪	મહેસાણા	૧,૮૩૫
૫	યશોવિજય (ભાવનગર)	૫,૬૨૮
૬	સુરેન્દ્રનગર	૮,૮૮૨

(E)	મુંબઈ	૧,૬૧,૭૫૦
૧	વીરશેખરસૂરિ, વિરાર	૭૧૬
૨	માનસમંદિર, શાહપુર	૮,૩૫૨
૩	જાંબલી ગલી, બોરીવલી	૫,૬૮૮
૪	દોલતનગર, બોરીવલી	૩,૧૮૧
૫	મંડપેશ્વર રોડ, બોરીવલી	૭,૭૩૭
૬	ઈરાની વાડી, કાંદિવલી	૨,૦૪૮
૭	જિતેન્દ્ર રોડ, મલાડ	૭,૨૫૮
૮	દેવકરણ મૂલજી, મલાડ	૮,૧૮૧
૯	હીરસૂરિ, મલાડ	૮,૫૭૧
૧૦	ગોરેગામ	૧૧,૬૬૪
૧૧	ઈર્લા	૪,૮૩૪
૧૨	સાંતાક્રુઝ	૮,૦૮૮
૧૩	દાદર	૮,૨૩૧
૧૪	સાયન	૮,૩૫૪
૧૫	ભાયખલા	૬,૮૨૮
૧૬	લાલબાગ (પરેલ)	૧,૬૬૭
૧૭	મુલુંડ	૮,૫૩૮
૧૮	નવરોજી લેન, ઘાટકોપર	૧૦,૧૭૧
૧૯	સાંઘાણી, ઘાટકોપર	૮,૨૦૮
૨૦	ઘાટકોપર (ઈ.)	૩,૭૫૦
૨૧	ડોમ્બિવલી	૫,૬૮૭
૨૨	ભીવંડી આરાધના ભવન	૩,૮૭૪
૨૩	જયણાવાટિકા (ભીવંડી)	૮,૫૮૦
૨૪	કાસારવડવલી	૧૦,૨૦૦

(F)	મહારાષ્ટ્ર	૭,૧૫૪
૧	ઈચલકરંજી	૮૮૮
૨	ગોડીજી, પૂના	૨,૨૭૮
૩	નાસિક	૩,૮૭૬
(G)	ઉત્તર ભારત	૨,૩૦૭
૧	દિલ્હી મંડાર જૈન સંઘ	૨,૩૦૭
(H)	અન્ય	૪,૩૧૦
૧	હુબલી	૪,૩૧૦

તા. ૧૯-૦૨-૨૦૨૧ સુધી
કુલ ૬૮ જ્ઞાનમંડાર અને ૫,૩૫,૮૨૬ પુસ્તકો

6

વીર શ્રુત ટ્રસ્ટ

- ડૉ. જિતેન્દ્ર બી. શાહ

તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરસ્વામી ગણધર ભગવંતો, ગીતાર્થ આચાર્ય ભગવંતો અને વિદ્વાનો દ્વારા ઉપદેશ આપવામાં આવેલા જૈન શ્રુતને જાળવવા અને એનો પ્રચાર કરવા માટે એક ભવ્ય આયોજન સાથે આ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટની રચના કરવામાં આવી છે.

આપણું અમૂલ્ય શ્રુત કે જેમાં ઘણી ખરી હસ્તપ્રતો ૧૧૦૦ વર્ષથી પણ પ્રાચીન છે તેને મૂળ સ્વરૂપમાં સુરક્ષિત રાખવાનું કાર્ય અને તેને અદ્યતન સંસાધનોની મદદથી ભવિષ્ય માટે સુરક્ષિત કરવામાં જ્ઞાનભંડારો અને એનજીઓ ઉત્તમ કાર્ય કરી રહ્યા છે.

જિનશાસનના બે મુખ્ય સ્તંભો છે — જિનપ્રતિમા અને જિનાગમ. મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી એ કહ્યું છે કે વિષમકાળે જિનબિંબ જિનાગમ ભવિષ્ય કું આધારા.

દુઃખભર્યા સંસારસમુદ્રમાંથી મુક્ત થવા માટે તીર્થંકર પરમાત્માએ મોક્ષમાર્ગ દર્શાવ્યો. ગણધર ભગવંતોએ પ્રભુના તે ઉપદેશોને સૂત્રબદ્ધ કર્યા અને કાળક્રમે તે આગમ તરીકે ઓળખાયા. ત્યારબાદના પૂર્વાચાર્યોએ અનેક ગ્રંથોની રચના કરી તે શ્રુતના વરસાનું ફક્ત સંરક્ષણ નહીં પણ સંવર્ધન કર્યું.

અદ્યતન ઉપલબ્ધ સંસાધનો દ્વારા આ શ્રુત - હસ્તપ્રતોને સ્કેન કરાશે જ્યાં લેટેસ્ટ મશીન દ્વારા તેને ટ્રીપલ ફોર્મેટમાં સ્કેન કરવામાં આવશે :

TIFF (ટેગ કરેલી ઈમેજ ફાઈલ ફોર્મેટ) : આ ફોર્મેટમાં આ સ્કેન કરેલી સામગ્રીને Digital ટેક્નિકમાં પરિવર્તિત કરી શકાય છે જે ભવિષ્યમાં કોઈપણ સમયે વિકસિત થઈ શકે છે જેથી ફરી વધુ સ્કેનિંગની આવશ્યકતા રહેશે નહીં.

JPG / JPEG (જોઈન્ટ ફોટોગ્રાફિક એક્સપર્ટ્સ ગ્રુપ) : આ ફોર્મેટમાં તેને સરળ અને સંપૂર્ણ સ્ટોરેજ માટે 10:1 ફોર્મેટમાં અને પીડીએફમાં (પોર્ટેબલ ડોક્યુમેન્ટ ફોર્મેટમાં) પ્રિન્ટિંગ માટે સંક્ષિપ્ત કરી શકાય છે.

જર્મનીથી આયાત કરેલા આ નવીનતમ મશીનોનો ઉપયોગ વર્તમાનમાં યુ.એસ.ની લાઈબ્રેરીઓ અને પ્રમુખ સ્વામીજી દ્વારા કરવામાં આવી રહ્યો છે. આ મશીનો હસ્તપ્રતો અને લાખો ગ્રંથોના ડિજિટાઈઝેશનને આવરી શકશે. તે માટે સ્પષ્ટતા, ગુણવત્તા, સ્વચ્છતા અને પૂરતી ઝડપે મૂળ ગ્રંથ સાથે સારી રીતે મેળવવા માટે ખૂબ જ ઉચ્ચ રેઝોલ્યુશનવાળી વધુ નકલો કરી શકાશે.

ડિજિટલ સ્ટોરેજનો મતલબ માલાફાઈડ આક્રમણ સામે રક્ષણ, કાગળની શાહી, નબળા સંગ્રહ અને તેની ગેરવ્યવસ્થા અને જર્જરિત અવસ્થા સામે રક્ષણ મળશે. તે ગુરુ ભગવંતો અને વિદ્વાનોને સંશોધન અને ઉપદેશ માટે આ વિશાળ જ્ઞાન ઉપલબ્ધ કરાવશે.

તમામ જ્ઞાનભંડારો દ્વારા શ્રુતનું ડિજિટલ સલામત રાખવા ક્લાઉડ સિસ્ટમથી સુરક્ષિત રાખવામાં આવશે, જેથી કુદરતી અથવા માનવસર્જિત આપત્તિઓથી તેની પર અસર ન થાય અને સૈકાઓ સુધી સાચવી રખાય.

જૈન શ્રુત શુદ્ધ જ્ઞાન છે, જેમાં સદીઓથી તીર્થંકર ભગવંતો, ગણધર ભગવંતો અને ગીતાર્થ આચાર્ય ભગવંતોએ ઉપદેશ આપ્યો હતો. એવા આશરે ૧૬૦૦ વર્ષ પહેલા, આ વિશાળ શ્રુત જ્ઞાનનું રક્ષણ કરવા, સ્મરણશક્તિ દ્વારા કંઠસ્થ કરવામાં આવતું હતું.

કલિયુગના આગમન પછી વિસ્મૃતિના અનેક કારણોને લઈને પ. પૂ. દેવર્ધિગણીની આગેવાનીમાં ગુરુ ભગવંતોએ આ જ્ઞાનને જાળવવાનું અને પુનઃસ્થાપિત કરવાનું નક્કી કર્યું. વલ્મીપુરમાં ૫૦૦ આચાર્ય ભગવંતોના સતત ૧૩ વર્ષના પ્રયત્નોથી સ્મૃતિમાં રહેલું જ્ઞાન ગ્રંથસ્થ કરાયું.

દુર્ભાગ્યે જૈન શ્રુતનો ૮૦% ભાગ નાશ થઈ ચૂક્યો છે, માટે ગુરુ ભગવંતો ચિંતિત છે. આ પ્રોજેક્ટનું સામૂહિક રીતે અને તરત જ આયોજન કરાવવું જોઈએ. શ્રી જૈન સંઘો દ્વારા અને તમામ જ્ઞાનભંડારોના સહકારથી આ કામ હાથ ધરાવવું જોઈએ.

જિનશાસન પાસે તેના જ્ઞાનભંડારો દ્વારા ૭ લાખ ગ્રંથો/હસ્તપ્રતો અને ૭ લાખ મુદ્રિત પુસ્તકો ઉપસ્થિત છે. આ માટે આ મશીન દરરોજ ૩,૦૦૦ પૃષ્ઠોને સ્કેન કરી શકાશે, જેનાથી દર વર્ષે ૧૦,૦૦૦ ગ્રંથો પ્રતિ મશીન સ્કેન કરી શકાય. આથી ઘણા મશીનો અને માનવશક્તિની વ્યવસ્થિત રીતે વર્ગીકૃત કરવા માટે જરૂર પડશે.

આ મશીનો અને તેમના સોફ્ટવેર એટલા સક્ષમ છે કે તેઓ OCR - Optical Character Recognition થકી જૈન વિષયોના ઊંડાણપૂર્વક સંશોધન કરવા માટે મદદરૂપ થશે.

શબ્દપર્ષદાથી શાસ્ત્રપર્ષદા સુધી

જિનશાસનનું આ એક ગૂગલ જેવું જ શાસ્ત્રીય સંશોધનનું સર્ચ એન્જિન હશે, જેમાં ચારેય ફિરકાના દૃષ્ટિકોણ રજૂ કરવામાં આવશે. જેથી જૈન શાસ્ત્રોના અનેકાંતવાદનો વિશિષ્ટ પરિચય, સમગ્ર વિશ્વને પ્રાપ્ત થાય.

અલગ અલગ સંશોધનોને કારણે થતો નાણાનો વ્યય, ચારે ફિરકાના સમન્વયથી અટકાવી શકાય. આમ સમય, શક્તિ તેમજ સંપત્તિનો યથોચિત ઉપયોગ સમાજમાં એક નવું જ વાતાવરણ ઊભું કરી શકે.

“શબ્દપર્ષદા” ઉપર સંશોધનની ઉપલબ્ધિ ત્રણેય ભાષામાં (ઈંગ્લીશ, હિન્દી, ગુજરાતીમાં) થવાથી, આ કાર્યના પરિણામોના લાભ, સમગ્ર વિશ્વના લોકોને મળી શકશે.

વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં ચારેય ફિરકાઓની ક્રિયાત્મક માન્યતાઓ અને આચરણાઓમાં કેટલાંક પ્રકારનાં ફરકો હોવા છતાં, બહારનાં આક્રમણો સામે સાર્વજનિક બાબતોમાં આ માધ્યમને કારણે, જૈનોનાં અને જૈનધર્મનાં અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા માટે વિશિષ્ટ સામૂહિક બળ પ્રાપ્ત થશે. (કારણ મૂળ નવ તત્ત્વનાં સિદ્ધાંતને ચારેય ફિરકાઓ માને છે.)

સ્વાધ્યાય માટે આ ગ્રંથો ગુજરાતી અને હિન્દીમાં પણ ઉપલબ્ધ કરવામાં આવશે, શક્ય હોય ત્યાં ઓડિયો બનાવવામાં આવશે.

આ સ્કેનીંગ સુવિધા તમામ જ્ઞાનભંડારો અને પુસ્તકાલયોને વિના મૂલ્યે ઉપલબ્ધ કરાશે. આધુનિક સ્કેનીંગ મશીનની મદદથી તેમના ગ્રંથો સ્કેન કર્યા પછી, તેમને વિના મૂલ્યે તેમના ભંડારની સ્કેન કરેલા ગ્રંથની એક ડિજિટલ નકલ આપવામાં આવશે.

ભવિષ્યમાં આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ (AI) અને OCRના ઉપયોગથી, આપણે આ ગ્રંથોમાં સાચવેલ જ્ઞાનનો અસરકારક રીતે ઉપયોગ કરી શકીશું અને આપણી સમજણને વધુ વિકસિત કરી શકીશું.

વિભાગ-૫
પરિશિષ્ટ

1

પરિશિષ્ટ - ૧ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખિત જ્ઞાનભંડારો અને સંસ્થાઓની સૂચિ

ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ

- 1 ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
- 2 પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર-વડોદરા
- 3 ગુજરાત વિદ્યાસભા (ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી) અમદાવાદ
- 4 ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ
- 5 લાલભાઈ દલપતભાઈ સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ
- 6 મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય
- 7 પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સોસાયટી
- 8 ખેડા જૈન સંઘનો જ્ઞાનભંડાર
- 9 આણંદજી કલ્યાણજી પેઢીનો જ્ઞાનભંડાર, અમદાવાદ
- 10 આણંદજી કલ્યાણજી પેઢીનો જ્ઞાનભંડાર, (દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણ જ્ઞાનભંડાર), પાલિતાણા
- 11 આણંદજી કલ્યાણજી પેઢીનો જ્ઞાનભંડાર, વીરમગામ
- 12 આણંદજી કલ્યાણજી પેઢીનો જ્ઞાનભંડાર, સુરેન્દ્રનગર
- 13 જેસલમેરના તાડપત્રીય ભંડાર
- 14 ડોસાભાઈ અભેદચંદજી પેઢીના (ભાવનગરના સંઘના) ભંડાર
- 15 લીંબડીના જ્ઞાનભંડાર
- 16 અંબાલાલ યુનીલાલનો ભંડાર, પાલિતાણા
- 17 મોહનસૂરિજીનો જ્ઞાનભંડાર (જૈન આગમ સાહિત્ય મંદિર) પાલિતાણા
- 18 મુક્તિ કમલ જૈન મોહનમાલા (મોહનસૂરિનું જ્ઞાનમંદિર), વડોદરા
- 19 છાણીના ભંડારો.
- 20 ખંભાતના ભંડારો.
- 21 જેસલમેરના જ્ઞાનભંડાર
- 22 પાટણના જ્ઞાનભંડાર
- 23 ચંચળબહેનનો ભંડાર, અમદાવાદ
- 24 નાગોરના પ્રાચીન ભંડારો.
- 25 પાલીના ભંડારો.
- 26 ફલોધીનો ભંડાર.
- 27 બિકાનેરના અનેક ભંડારો
- 28 આહોર(મારવાડ)નો ભંડાર (જિનચંદ્રસૂરિજી સ્થાપિત).
- 29 ઈન્દોર(માળવા)નો માણેકચંદ્રજીનો ભંડાર.
- 30 ઉજ્જૈન(માળવા)નો રત્નવિજયજીનો ભંડાર.

- ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ**
- 31 આગ્રાનું ધર્મસૂરિજી જ્ઞાનમંદિર
 - 32 પંજાબ અનેક ભંડારો
 - 33 ભોપાલનો ભંડાર
 - 34 પાલનપુરમાં સંઘનો ભંડાર (જૈનશાળામાં)
 - 35 તપાગચ્છના ઉપાશ્રયમાં ડાયરાનો ભંડાર, પાલનપુર.
 - 36 સુરતમાં અનેક ભંડારો છે.
 - 37 માંડવી બંદર દશા ઓસવાલ જૈનનો ભંડાર, મુંબઈ
 - 38 મોહનલાલજી લાયબ્રેરી, અમદાવાદ
 - 39 મોહનલાલજી જૈન સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીનો ભંડાર, મુંબઈ
 - 40 પૂનાનો જૈન ભંડાર.
 - 41 સિરોહી(મારવાડ)નો ભંડાર
 - 42 કોડાય(કચ્છ)નો ભંડાર
 - 43 પૂના ડેક્કન કોલેજનો પ્રાચીન પુસ્તક-વિભાગ
 - 44 મદ્રાસ એશિયાટિક સોસાયટી
 - 45 માઈસોર એશિયાટિક સોસાયટી
 - 46 કલકત્તા એશિયાટિક સોસાયટી
 - 47 કાશ્મીરના ભંડારો
 - 48 બનારસનો સંગ્રહ
 - 49 નેપાલનો પુસ્તકસંગ્રહ
 - 50 જયપુર વગેરેના ભંડારો
 - 51 ગાયકવાડ-વડોદરા પુસ્તકાલય પરિષદ્
 - 52 વડોદરા સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરી
 - 53 ઈંદિરા ગાંધી સંસ્થાન
 - 54 હર્ષવિમલનો ભંડાર, દેવશાના પાડો, અમદાવાદ
 - 55 ‘મહાજનમ્’ સંસ્થા
 - 56 જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ
 - 57 રાષ્ટ્રીય પાણ્ડુલિપિ મિશન, નई દિલ્લી
 - 58 કુંદકુંદ જ્ઞાનપીઠ, ઇંદૌર
 - 59 અનેકાંત જ્ઞાનમંદિર, મીના
 - 60 મહુવાનો સરસ્વતી ભંડાર
 - 61 પાટણનો સરસ્વતી જ્ઞાનભંડાર
 - 62 વિજાપુરનો સરસ્વતી ગ્રંથભંડાર
 - 63 ખંભાતનો સરસ્વતી ભંડાર (પહેલો)

ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ

- 64 ખંભાતનો સરસ્વતી ભંડાર (બીજો)
- 65 સંઘવી પેથડના ગ્રંથભંડારો
- 66 માંડવગઢમાં ગ્રંથલેખન
- 67 કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા
- 68 ભોળાભાઈ જેશીંગભાઈ અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાભવન (ભો. જે. વિદ્યાભવન)
- 69 ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
- 70 વીરવિજય જૈન ઉપાશ્રય ટ્રસ્ટ જ્ઞાનભંડાર,
- 71 દાનસૂરિ જ્ઞાનભંડાર,
- 72 નેમિસૂરિ જ્ઞાનભંડાર,
- 73 સંવેગી જૈન ઉપાશ્રય જ્ઞાનભંડાર,
- 74 સુરેન્દ્રસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર
- 75 શાંતિનાથનો ભંડાર, ખંભાત
- 76 એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ, મુંબઈ
- 77 પ્રાચીન સરસ્વતી ભંડાર, કાશ્મીર
- 78 ભંડારકર ઓરિએન્ટલ રિયર્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂના
- 79 ખંભાતના જ શાંતિનાથ ભંડાર
- 80 નેમિસૂરિજીના ભંડાર
- 81 શાંતિનાથ તાડપત્રીય જૈનભંડાર, ખંભાત
- 82 નેમિસૂરિ મહારાજનો ભંડાર, ખંભાત
- 83 જૈન શાળામાંનો નીતિવિજયજી મહારાજનો ભંડાર, ખંભાત
- 84 તપાગચ્છના શ્રીપૂજયજીનો ભંડાર, ખંભાત
- 85 શાંતિલાલ માણેકલાલના પુસ્તકસંગ્રહ
- 86 શાંતિનાથનો ભંડાર, ખંભાત
- 87 શ્રી જિનભદ્રસૂરિ ગ્રંથભંડાર, જૈસલમેર
- 88 વેગડગચ્છીય ગ્રંથભંડાર, જૈસલમેર
- 89 खरतरगच्छीय बड़े उपाश्रय का या पंच का ग्रंथभंडार, जैसलमेर
- 90 खरतरगच्छीय बड़े उपाश्रय में आचार्य श्री वृद्धिचंद्रजी यतिश्री का ग्रंथभंडार, जैसलमेर
- 91 खरतरगच्छीय बड़े उपाश्रय में यतिश्री लक्ष्मीचंद्रजी महाराज का ग्रंथभंडार, जैसलमेर
- 92 आचार्यगच्छ के उपाश्रय का ग्रंथभंडार, जैसलमेर
- 93 खरतरगच्छीय श्री थाहरुशाहजी का ग्रंथभंडार, जैसलमेर
- 94 यति श्री डुंगरजी का ग्रंथभंडार, जैसलमेर
- 95 लोंकागच्छ का ग्रंथभंडार, जैसलमेर

- ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ
- 96 તપાગચ્છ કા ગ્રંથભંડાર, જૈસલમેર
 - 97 માંકા મોદી જૈન જ્ઞાનભંડાર (માણેકચંદ મોદીનો ભંડાર), પાટણ
 - 98 લહેરૂ વકીલ જૈન જ્ઞાનભંડાર (વસ્તા માણેકનો ભંડાર), પાટણ
 - 99 કાન્તિવિજયજી જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
 - 100 હિંમતવિજયજી જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
 - 101 કચ્છ દેશમાંથી ખરીદેલો શ્રીસંઘનો જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
 - 102 અદુવસીપાડા જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
 - 103 માણિક્યસિંહસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
 - 104 વૃદ્ધિચંદ્રજી જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
 - 105 તપગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
 - 106 વલ્લભસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
 - 107 પૂર્ણિમાગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
 - 108 સંઘવીપાડા જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
 - 109 ખેતરવસીપાડા જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
 - 110 ભાભાપાડા વિમલગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
 - 111 હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાન મંદિર, પાટણ
 - 112 સંઘનો ભંડાર (વખતજીની શેરી, ફોફળિયાવાડા), પાટણ
 - 113 વાડી પાર્શ્વનાથના મંદિરનો ભંડાર, પાટણ
 - 114 આગલીશેરીનો ભંડાર, પાટણ
 - 115 સાગરના ઉપાશ્રયનો ભંડાર, પાટણ
 - 116 ખેતરવાસીનો ભંડાર, પાટણ
 - 117 મહાલક્ષ્મી પાડાનો ભંડાર, પાટણ
 - 118 હિંમતવિજયનો ભંડાર, પાટણ
 - 119 લાવણ્યવિજયજીનો ભંડાર, પાટણ
 - 120 ઢંઢેરવાડાનો ભંડાર, પાટણ
 - 121 સંઘ જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
 - 122 લીંબડી પાડા જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
 - 123 શુભવીર જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
 - 124 વાડી પાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
 - 125 સાગર ગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
 - 126 કાંતિવિજયજી જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
 - 127 હિંમતવિજયજી જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
 - 128 સંઘ જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ

ક્રમ	જ્ઞાનભંડારનું નામ
129	માણિક્યસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
130	ખરતરાચાર્ય શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
131	મહાલક્ષ્મીમાતાના પાડાનો ભંડાર, પાટણ
132	પોળિયાના ઉપાશ્રયનો (હસ્તપ્રતનો ભંડાર), પાટણ
133	જશવિજયજીનો ખાનગી સંગ્રહ, પાટણ
134	હિંમતવિજયજીનો ખાનગી સંગ્રહ, પાટણ
135	શુભવીરનો જ્ઞાનભંડાર, અમદાવાદ
136	કાંતિવિજયજીનો જ્ઞાનભંડાર, અમદાવાદ
137	વિજયાનંદસૂરીશ્વરજીનો જ્ઞાનભંડાર, અમદાવાદ
138	વૃદ્ધિચંદ્રસૂરિ મહારાજનો જ્ઞાનભંડાર, અમદાવાદ
139	નીતિવિજયજીનો જ્ઞાનભંડાર, ખંભાત
140	શાંતિનાથનો જ્ઞાનભંડાર, ખંભાત
141	સાગરગચ્છના ઉપાશ્રયનો ભંડાર, ખંભાત
142	નેમિસૂરિ જ્ઞાનભંડાર
143	યતિભંડાર
144	પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ જૈન સંઘનો ભંડાર, અમદાવાદ
145	પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ જૈન સંઘ, ખંભાત
146	પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ જૈન સંઘ - વીરમગામ જ્ઞાનભંડાર
147	સદાગમ પ્રવૃત્તિ ટ્રસ્ટ જ્ઞાનભંડાર
148	પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ જૈન સંઘ - માંડલનો જ્ઞાનભંડાર
149	પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ જૈન સંઘ - બીકાનેર ભંડાર
150	ક.વિ.ઓ. જૈન મહાજન કોડાય જૈન સંઘ જ્ઞાનભંડાર
151	વિદ્યાશાલા, અમદાવાદ
152	સંસ્કૃત-પાઠશાલા, મહેસાણા
153	સંસ્કૃતપાઠશાલા, કાશી
154	પ્રાચીન જ્ઞાનભંડાર, પોખરણ
155	મોહનવિજયજી પાઠશાળા, જામનગર
156	નિત્ય-વિનય-જીવન-મણિવિજયજી જૈનશાસ્ત્ર સંગ્રહ, ચાણસ્મા
157	ઉમેદવિજયજી મહારાજ જૈન જ્ઞાનભંડાર, ચાણસ્મા
158	સંઘનો જ્ઞાનભંડાર, ચાણસ્મા
159	શ્રાવિકા ઉપાશ્રયનો ભંડાર, ચાણસ્મા
160	પુણ્યવિજયજી સંગ્રહ, એલ. ડી. ઇન્ડોલોજી, અમદાવાદ
161	દર્શનવિજયજીનો સંગ્રહ, લુણાવાડ, અમદાવાદ

ક્રમ	જ્ઞાનભંડારનું નામ
162	કલ્યાણવિજયજીનો સંગ્રહ, જાલોર
163	કસ્તૂરભાઈ મણિભાઈનો સંગ્રહ, અમદાવાદ
164	ઉજમફોઈની ધર્મશાળાનો સંગ્રહ, અમદાવાદ
165	ડાયરા શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક જૈનસંઘ, પાલનપુર
166	શાંતિસાગર ઉપાશ્રયનો સંગ્રહ, અમદાવાદ
167	દેવસૂરિ સંગ્રહ
168	જૈન સંઘનો સંગ્રહ, ખેડા
169	શાંતિસૂરિજી હ. કીર્તિમુનિજીનો સંગ્રહ
170	ક્ષાન્તિસૂરિજીનો સંગ્રહ
171	લાલભાઈ દલપતભાઈની પેઢીનો સંગ્રહ, અમદાવાદ
172	માનવિજયજીનો સંગ્રહ, ડભોડા
173	જૈન સંઘ ભંડાર, ભરૂચ
174	ઓમકારસૂરિજીનો સંગ્રહ, રાધનપુર
175	જિનવિજયજીનો સંગ્રહ, અમદાવાદ
176	સાગરચંદ્રજીનો સંગ્રહ
177	નરેન્દ્રસાગરજી જૈન ઉપાશ્રયનો સંગ્રહ, ઝવેરીવાડ, અમદાવાદ
178	કાલા મીઠાની પેઢીનો સંગ્રહ, ઘોઘા
179	જૈન સંઘનો સંગ્રહ, દરાપરા
180	જૈન સંઘનો સંગ્રહ, દસાડા
181	અંબાલાલ ફતેહચંદનો સંગ્રહ, વડોદરા
182	સિદ્ધપુરનો સંગ્રહ
183	મહર્ષિ વેદવિજ્ઞાન અકાદમીનો સંગ્રહ, અમદાવાદ
184	ડૉ. ડી. જી. વેદિયાનો સંગ્રહ
185	કપૂરવિજયજીનો ભંડાર
186	કીર્તિમુનિજીનો સાણંદ પાસેના ગોધાવી ગામનો ભંડાર
187	માંડલનો અચલગચ્છનો ભંડાર
188	એક જતિ મહારાજનો...
189	દેવસૂરિ ગોરજીનો ભંડાર
190	ચંદ્રોદયસૂરિ દ્વારા પ્રદત્ત સુરતનો ભંડાર
191	આંબલીપોળના ઉપાશ્રયનો ભંડાર
192	જેસિંગભાઈની વાડી પાસેના ઘરનો ભંડાર, અમદાવાદ
193	સોદાગરની પોળનો વૈરાટીનો ત્રીજે માળે રહેલો ભંડાર
194	ભટ્ટીની બારીનો ગોધાવીનો ભંડાર
195	ગુજરાનવાલાનો જ્ઞાનભંડાર

ક્રમ	જ્ઞાનભંડારનું નામ
196	મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ
197	ભોગીલાલ લહેરચંદ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, દિલ્હી
198	ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધન મંદિર (Bhandarkar Oriental Research Institute), પૂના
199	જૈન કોન્ફરન્સ
200	યશોવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ
201	અમરવિજયજી શાસ્ત્ર સંગ્રહ
202	વીરવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, ડભોઈ
203	દાનસૂરિજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, ડભોઈ
204	પ્રેમસૂરિજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, ડભોઈ
205	જંબૂસૂરિજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, ડભોઈ
206	સંઘનો જ્ઞાનભંડાર ... સાગર સંઘ જ્ઞાનભંડાર, ડભોઈ
207	કલ્યાણશ્રીજીનો જ્ઞાનભંડાર ... પૂ. સા. કલ્યાણશ્રીજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, ડભોઈ
208	જંબૂસ્વામી જૈન મુક્તાબાઈ આગમમંદિર
209	કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા
210	શ્રી મહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્ર
211	ભારતીય અભિલેખાગાર-દિલ્લી
212	રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત સંસ્થાન-નई દિલ્લી
213	રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત સંસ્થાન-લખનઠ
214	સંસ્કૃત ભારતી-દિલ્લી
215	ગીતાર્થગંગા
216	રાષ્ટ્રીય પાંડુલિપિ મિશન (નેશનલ મિશન ફોર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ)
217	ગુજરાત યુનિવર્સિટી
218	જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર
219	આત્માનંદ સભાની લાઈબ્રેરી
220	યશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા, બનારસ
221	વિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિર, આગ્રા
222	વીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળ, શિવપુરી
223	યશોવિજયજી જૈન બાલાશ્રમ, મહુવા
224	યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળ, પાલિતાણા
225	યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર
226	જૈસલમેર (જ્ઞાનભંડાર)
227	બિકાનેર (જ્ઞાનભંડાર)
228	જોધપુર (જ્ઞાનભંડાર)

ક્રમ	જ્ઞાનભંડારનું નામ
229	આહોર (જ્ઞાનભંડાર)
230	ફલોધી (જ્ઞાનભંડાર)
231	સરદારશહર (જ્ઞાનભંડાર)
232	ચૂરૂ (જ્ઞાનભંડાર)
233	જયપુર (જ્ઞાનભંડાર)
234	ઝૂંઝૂળૂં (જ્ઞાનભંડાર)
235	ફતૈપુર (જ્ઞાનભંડાર)
236	લાડળૂ (જ્ઞાનભંડાર)
237	સુજાનગઢ (જ્ઞાનભંડાર)
238	પાલી (જ્ઞાનભંડાર)
239	ઝજ્જૈન (જ્ઞાનભંડાર)
240	કોટા (જ્ઞાનભંડાર)
241	ઝદયપુર (જ્ઞાનભંડાર)
242	ઝન્દૌર (જ્ઞાનભંડાર)
243	રતલામ (જ્ઞાનભંડાર)
244	બાલોતરા (જ્ઞાનભંડાર)
245	કિસનગઢ (જ્ઞાનભંડાર)
246	નાગૌર (જ્ઞાનભંડાર)
247	મંદસૌર (જ્ઞાનભંડાર)
248	બ્યાવર (જ્ઞાનભંડાર)
249	લોહાવટ (જ્ઞાનભંડાર)
250	મેડતા (જ્ઞાનભંડાર)
251	પાટળ (જ્ઞાનભંડાર)
252	ઝખંભાત (જ્ઞાનભંડાર)
253	બડૌદા (વડોદરા) (જ્ઞાનભંડાર)
254	છાળી (જ્ઞાનભંડાર)
255	પાદરા (જ્ઞાનભંડાર)
256	બીજાપુર (જ્ઞાનભંડાર)
257	લીંબડી (જ્ઞાનભંડાર)
258	અહમદાબાદ (જ્ઞાનભંડાર)
259	સૂરત (જ્ઞાનભંડાર)

ક્રમ	જ્ઞાનભંડારનું નામ
260	પાલનપુર (જ્ઞાનભંડાર)
261	રાધનપુર (જ્ઞાનભંડાર)
262	હમોઈ (જ્ઞાનભંડાર)
263	માંગરોલ (જ્ઞાનભંડાર)
264	ઈંડર (જ્ઞાનભંડાર)
265	સીનોર (જ્ઞાનભંડાર)
266	સાળંદ (જ્ઞાનભંડાર)
267	વીશનગર (જ્ઞાનભંડાર)
268	કપડવંજ (જ્ઞાનભંડાર)
269	ચાણસ્મા (જ્ઞાનભંડાર)
270	વીરમગાંવ (જ્ઞાનભંડાર)
271	બીલીમોરા (જ્ઞાનભંડાર)
272	ઝીંઝુવાડા (જ્ઞાનભંડાર)
273	ખેડા (જ્ઞાનભંડાર)
274	વઢવાણ (જ્ઞાનભંડાર)
275	ધોલેરા (જ્ઞાનભંડાર)
276	પાટણી (જ્ઞાનભંડાર)
277	દશાડા (જ્ઞાનભંડાર)
278	લીંવણ (જ્ઞાનભંડાર)
279	પૂના (જ્ઞાનભંડાર)
280	બમ્બઈ (જ્ઞાનભંડાર)
281	ભરોંચ (ભરુચ) (જ્ઞાનભંડાર)
282	પાલીતાના (જ્ઞાનભંડાર)
283	ભાવનગર (જ્ઞાનભંડાર)
284	રાજકોટ (જ્ઞાનભંડાર)
285	જામનગર (જ્ઞાનભંડાર)
286	કચ્છ કોડાય (જ્ઞાનભંડાર)
287	માંડવી (જ્ઞાનભંડાર)
288	મોરબી (જ્ઞાનભંડાર)
289	માલેગાંવ (જ્ઞાનભંડાર)
290	મૈસૂર (જ્ઞાનભંડાર)

ક્રમ	જ્ઞાનભંડારનું નામ
291	મદ્રાસ (જ્ઞાનભંડાર)
292	આગરા (જ્ઞાનભંડાર)
293	બનારસ (જ્ઞાનભંડાર)
294	લખનઉ (જ્ઞાનભંડાર)
295	કલકત્તા (જ્ઞાનભંડાર)
296	અજીમગંજ (જ્ઞાનભંડાર)
297	જીયાગંજ (જ્ઞાનભંડાર)
298	રાજગૃહ (બિહાર) (જ્ઞાનભંડાર)
299	અમ્બાલા (જ્ઞાનભંડાર)
300	જીરા (જ્ઞાનભંડાર)
301	રોપડ (જ્ઞાનભંડાર)
302	સામના (જ્ઞાનભંડાર)
303	માલેરકોટલુ (જ્ઞાનભંડાર)
304	લુધિયાના (જ્ઞાનભંડાર)
305	હોશિયારપુર (જ્ઞાનભંડાર)
306	જલંધર (જ્ઞાનભંડાર)
307	નકોદર (જ્ઞાનભંડાર)
308	અમૃતસર (જ્ઞાનભંડાર)
309	પટ્ટી (જ્ઞાનભંડાર)
310	જંડિયાલા (જ્ઞાનભંડાર)
311	લાહોર (જ્ઞાનભંડાર)
312	ગુજરાંવાલા (જ્ઞાનભંડાર)
313	સિયાલકોટ (જ્ઞાનભંડાર)
314	રાવલપિંડી (જ્ઞાનભંડાર)
315	જમ્મૂ (જ્ઞાનભંડાર)
316	આરા (જ્ઞાનભંડાર)
317	ઝાલરાપાટણ (જ્ઞાનભંડાર)
318	બમ્બૈ (જ્ઞાનભંડાર)
319	બ્યાવર (જ્ઞાનભંડાર)
320	દિલ્લી (જ્ઞાનભંડાર)
321	જયપુર (જ્ઞાનભંડાર)

ક્રમ	જ્ઞાનભંડારનું નામ
322	નાગૌર (જ્ઞાનભંડાર)
323	કારંજા (જ્ઞાનભંડાર)
324	કલકત્તા (જ્ઞાનભંડાર)
325	નાગપુર (જ્ઞાનભંડાર)
326	લલિતપુર (જ્ઞાનભંડાર)
327	બાસૌદા (જ્ઞાનભંડાર)
328	ઝેલસા (જ્ઞાનભંડાર)
329	ઈંડર (જ્ઞાનભંડાર)
330	કરમસદ (જ્ઞાનભંડાર)
331	સોજિત્રા (જ્ઞાનભંડાર)
332	અજમેર (જ્ઞાનભંડાર)
333	કામા (જ્ઞાનભંડાર)
334	ગ્વાલિયર (જ્ઞાનભંડાર)
335	લશ્કર (જ્ઞાનભંડાર)
336	સોનગિરિ (જ્ઞાનભંડાર)
337	સીકર (જ્ઞાનભંડાર)
338	મૂડબિદ્રિ (જ્ઞાનભંડાર)
339	જૈનબિદ્રી (જ્ઞાનભંડાર)
340	ઇન્દૌર (જ્ઞાનભંડાર)
341	હૂમસપદ્માવતી (જ્ઞાનભંડાર)
342	પ્રતાપગઢ (જ્ઞાનભંડાર)
343	ઉદયપુર (જ્ઞાનભંડાર)
344	સાંગવાડા (જ્ઞાનભંડાર)
345	આગરા (જ્ઞાનભંડાર)
346	લખનઉ (જ્ઞાનભંડાર)
347	દરિયાવાદ (જ્ઞાનભંડાર)
348	ચંદેરી (જ્ઞાનભંડાર)
349	સિરોજ (જ્ઞાનભંડાર)
350	કોલ્હાપુર (જ્ઞાનભંડાર)
351	શ્રવણબેલગોલા (જ્ઞાનભંડાર)
352	કારકલ (જ્ઞાનભંડાર)

ક્રમ	જ્ઞાનભંડારનું નામ
353	અહમ્બુચા (જ્ઞાનભંડાર)
354	વારંગા (જ્ઞાનભંડાર)
355	આમેર (જ્ઞાનભંડાર)
356	કાંચી (જ્ઞાનભંડાર)
357	અલવર (જ્ઞાનભંડાર)
358	સમ્મેતશિખર (જ્ઞાનભંડાર)
359	સાગર (જ્ઞાનભંડાર)
360	શોલાપુર (જ્ઞાનભંડાર)
361	બૃહદ્ જ્ઞાન ભણ્ડાર, બિકાનેર
362	મહિમાભક્તિ ભણ્ડાર, બિકાનેર
363	દાનસાગર ભણ્ડાર, બિકાનેર
364	વર્ધ્ધમાન ભણ્ડાર, બિકાનેર
365	અભયસિંહ ભણ્ડાર, બિકાનેર
366	જિનહર્ષસૂરિ ભણ્ડાર, બિકાનેર
367	અબીરજી ભણ્ડાર, બિકાનેર
368	ભુવનભક્તિ ભણ્ડાર, બિકાનેર
369	રામચન્દ્ર ભણ્ડાર, બિકાનેર
370	મહરચન્દ્ર ભણ્ડાર, બિકાનેર
371	શ્રીપૂજ્યજી કા ભણ્ડાર, બિકાનેર
372	જૈનલક્ષ્મી મોહનશાલા જ્ઞાનભણ્ડાર, બિકાનેર
373	ક્ષમાકલ્યાણજી કા જ્ઞાનભણ્ડાર, બિકાનેર
374	છત્તીબાઈ કે ઉપાશ્રય કા ભણ્ડાર, બિકાનેર
375	પત્રીબાઈ કે ઉપાશ્રય કા ભણ્ડાર, બિકાનેર
376	રામલાલજી કા સંગ્રહ, બિકાનેર
377	ઘરતરાચાર્ય શાખા કા ભંડાર, બિકાનેર
378	હેમચન્દ્રસૂરિ પુસ્તકાલય, બિકાનેર
379	કુશલચન્દ્ર ગણિ પુસ્તકાલય, બિકાનેર
380	મોહનલાલજી કા સંગ્રહ, બિકાનેર
381	લચ્છીરામજી કા સંગ્રહ, બિકાનેર
382	કોચરોં કા ઉપાશ્રય, બિકાનેર
383	યતિ જયકરણજી કા સંગ્રહ, બિકાનેર

- ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ
- 384 અભય જૈન પુસ્તકાલય, બિકાનેર
- 385 સેઠિયા લાયબ્રેરી, બિકાનેર
- 386 ગોવિન્દ પુસ્તકાલય, બિકાનેર
- 387 મોતીચન્દજી ખજાંચી કા સંગ્રહ, બિકાનેર
- 388 માનમલજી કોઠારી કા સંગ્રહ, બિકાનેર
- 389 મંગલચન્દજી માલૂ કા સંગ્રહ, બિકાનેર
- 390 ભૈંવરલાલજી રામપુરીયા કા સંગ્રહ, બિકાનેર
- 391 મંગલચન્દ્રજી જ્ઞાબક કા સંગ્રહ, બિકાનેર
- 392 શ્રીરાવ ગોપાલસિંહજી વૈદ કા સંગ્રહ, બિકાનેર
- 393 જૈન શ્વેતાંબર તેરાપંથી સભા, ગંગાશહર
- 394 સુમેરમલજી કા સંગ્રહ, ભીનાસર
- 395 બહાદુરમલજી બાંઠિયા કે સંગ્રહ, ભીનાસર
- 396 તખ્તમલજી ડોસી, દેસનોક
- 397 લૌંકા યતિજી કે સંગ્રહ, દેસનોક
- 398 કિસનલાલજી કા સંગ્રહ, કાલૂ
- 399 યતિજી કી પ્રતિયાૌં, નૌહર
- 400 પુસ્તકાલય, સૂરતગઢ
- 401 તારાચન્દજી તાતેડ, હનુમાનગઢ
- 402 બડગચ્છ કે યતિજી કા સંગ્રહ, હનુમાનગઢ
- 403 દૌલતસુન્દરજી, રાજલદેસર
- 404 વૈદોં કી લાઇબ્રેરી, રતનગઢ
- 405 ગણેશચન્દ્રજી, વીદાસર
- 406 મોહનલાલજી દુધેરિયા કી પ્રતિયાૌં, છાપર
- 407 લૌંકાગચ્છ કે પ્રસિદ્ધ વૈદ્યવર રામલાલજી યતિ કા સંગ્રહ, સુજાનગઢ
- 408 ચરતરગચ્છીય યતિ દૂધેચન્દજી કા સંગ્રહ, સુજાનગઢ
- 409 દાનચન્દજી ચોપડા કી લાઇબ્રેરી, સુજાનગઢ
- 410 પન્નાચન્દ્રજી કે સિન્ધી કે જૈન મન્દિરકા સંગ્રહ, સુજાનગઢ
- 411 ઋદ્ધિકરણજી કે બડે ઉપાશ્રય કા ભંડાર, ચુરૂ
- 412 સુરાણા લાઇબ્રેરી, ચુરૂ
- 413 ઓસવાલ પુસ્તકાલય મેં યતિજી કા સંગ્રહ, રાજગઢ
- 414 પન્નાલાલજી કા સંગ્રહ, રિણી

- ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ**
- 415 લુણકરણસર
- 416 વૃદ્ધિચન્દ્રજી ગધૈયા, સરદારશહર
- 417 તેરાપંથી સભા, સરદારશહર
- 418 દૂલીચન્દ્રજી સેઠિયા, સરદારશહર
- 419 સમતા ભવન, પુસ્તકાલય, બિકાનેર
- 420 આરુગ્ગ બોહિ લાભં જ્ઞાનભણ્ડાર, મીનાસર – બિકાનેર
- 421 જૈન શ્વેતાંબર સાધુમાર્ગી હિતકારિણી સંસ્થા – બિકાનેર
- 422 અભય જૈન ગ્રંથાલય, બિકાનેર
- 423 શ્રી રાજેન્દ્ર જૈનાગમ બૃહત્તપાગચ્છ જ્ઞાન ભંડાર, આહોર
- 424 કેશરવિજય જ્ઞાનભંડાર, આહોર
- 425 વિવેકવિજયજી નામક યતિજી કે સંગ્રહ, ઉદયપુર
- 426 કોબા જ્ઞાનભંડાર, કોબા
- 427 તપોવન જ્ઞાનભંડાર, અમિયાપુર
- 428 સુધર્મસ્વામી જ્ઞાનભંડાર, ઉમરા, સુરત
- 429 વડા ચૌટા જ્ઞાનભંડાર, સુરત
- 430 મોહનલાલજી જ્ઞાનભંડાર, ભૂતિયાવાસ, ગોપીપુરા, સુરત
- 431 જૈનાનંદ પુસ્તકાલય, સુરત
- 432 દેવચંદ લાલભાઈ જૈન જ્ઞાનભંડાર, સુરત
- 433 જૈનાનંદ ચિત્કોશ, રામપુરા-ભંકોડા
- 434 કમલસૂરીશ્વર પ્રાચીન હસ્તલિખિત સાહિત્યોદ્ધાર ફંડ
- 435 લક્ષ્મીમુનિનો જ્ઞાનભંડાર
- 436 સુરેન્દ્રસાગર પુસ્તકસંગ્રહ
- 437 હાલાભાઈ મગનલાલ હસ્તક જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
- 438 હુકમમુનિજી જ્ઞાનભંડાર
- 439 નેમચંદ મેલાપચંદ વાડી ઉપાશ્રય જ્ઞાનભંડાર
- 440 દેવચંદ લાલભાઈ જૈન લાઈબ્રેરી
- 441 ધર્મનાથજી જ્ઞાનભંડાર
- 442 આદિનાથજી જ્ઞાનભંડાર
- 443 ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ જ્ઞાનભંડાર
- 444 સીમંધરસ્વામી જ્ઞાનભંડાર
- 445 વડાચૌટા જૈન ઉપાશ્રય ભંડાર
- 446 જિનદત્તસૂરિ જ્ઞાનભંડાર-શીતલવાડી
- 447 શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, ગોપીપુરા, સુરત

ક્રમ	જ્ઞાનભંડારનું નામ
448	જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા
449	હુકમ મુનિ જ્ઞાનભંડાર, ગોપીપુરા, સુરત
450	નેમચંદ - મેલાપચંદ જ્ઞાનભંડાર, ગોપીપુરા, સુરત
451	દેવસૂરગચ્છ જ્ઞાનભંડાર, ગોપીપુરા, સુરત
452	આણસૂરગચ્છ જ્ઞાનભંડાર, ગોપીપુરા, સુરત
453	ચિંતામણિ જ્ઞાનભંડાર, શાહપોર, સુરત
454	સીમંધરસ્વામી જ્ઞાનભંડાર, વડાયૌટા, સુરત
455	જિનદત્તસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, સુરત
456	મદ્રાસ યુનિવર્સિટી
457	નેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર-સુરત
458	અમેરિકન સંસદની લાઈબ્રેરી
459	આપારાવ ભોળાનાથ ગ્રંથાલય
460	કવીશ્વર દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહ
461	ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય - હસ્તપ્રત વિભાગ
462	હજરત પીર મોહમ્મદ શાહ દરગાહ - હસ્તપ્રતભંડાર
463	દયાવિમલસૂરિજીનો દેવશાના પાડાનો જ્ઞાનભંડાર
464	રૂપવિજયગણિ જ્ઞાનભંડાર (ડહેલાના ઉપાશ્રયનો જૈન જ્ઞાનભંડાર)
465	જૈન પ્રાચ્ય વિદ્યાભવન હસ્તપ્રતભંડાર
466	ભ્રાતૃચંદ્રસૂરિ જ્ઞાનભંડાર
467	નીતિસૂરિશ્વરજી જૈન શ્વેતાંબર પુસ્તકાલય ટ્રસ્ટ - હસ્તપ્રતભંડાર, અમદાવાદ
468	લવારની પોળ જૈન ઉપાશ્રયનો ભંડાર
469	જૈન વિદ્યાશાલા ગ્રંથભંડાર
470	સુરેન્દ્રસૂરિ જૈન ગ્રંથભંડાર
471	મહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્ર - હસ્તપ્રત વિભાગ, કોબા
472	સારાભાઈ ફાઉન્ડેશન સંગ્રહસ્થાન, 'રીટ્રીટ' શાહીબાગ, અમદાવાદ
473	રંજનવિજયજી જૈન પુસ્તકાલય, માલવાડા
474	તિલક-રત્નશ્રુતમંદિર, માલવાડા
475	રંગ-કનક-વિમલજ્ઞાનભંડાર, માલવાડા
476	તાડપત્રીય જ્ઞાનભંડાર, માલવાડા
477	પૂના ગોડીજી સંઘ જ્ઞાનભંડાર
478	નિઝામપુરા જૈન સંઘ જ્ઞાનભંડાર, વડોદરા
479	મામાની પોળનો જ્ઞાનભંડાર, વડોદરા
480	જૈનનગર જ્ઞાનભંડાર, અમદાવાદ
481	પંકજ સોસાયટી જૈન સંઘ જ્ઞાનભંડાર, અમદાવાદ

ક્રમ	જ્ઞાનભંડારનું નામ
482	મુલુંડ જ્ઞાનભંડાર, મુંબઈ
483	મહુવા સંઘનો જ્ઞાનભંડાર
484	રત્નાકરવિજયજી મહારાજનો જ્ઞાનભંડાર, મહુવા
485	સુપાર્શ્વનાથ જિનાલય જ્ઞાનભંડાર, માંગરોળ
486	પ્રભાસપાટણનો જ્ઞાનભંડાર
487	પ્રહલાદ પ્લોટ સંઘનો જ્ઞાનભંડાર, રાજકોટ
488	પાઠશાળા સંઘનો જ્ઞાનભંડાર, જામનગર
489	જાગનાથ સંઘનો જ્ઞાનભંડાર, રાજકોટ
490	સુપાર્શ્વનાથ સંઘનો પ્રાચીન જ્ઞાનભંડાર, માંડવી ચોક
491	દેવબાગ સંઘનો જ્ઞાનભંડાર જામનગર
492	વાણીયાવાડ આદિનાથ જૈન સંઘનો જ્ઞાનભંડાર, ભુજ
493	અચલગચ્છનો જ્ઞાનભંડાર, ભુજ
494	તપગચ્છનો જ્ઞાનભંડાર, માંડવી-કચ્છ
495	અચલગચ્છનો જ્ઞાનભંડાર, માંડવી-કચ્છ
496	ખરતરગચ્છનો જ્ઞાનભંડાર, માંડવી-કચ્છ
497	મોરબી જ્ઞાનભંડાર
498	સુરેન્દ્રસૂરિ ચિત્કોષ, ડહેલાનો ઉપાશ્રય, અમદાવાદ
499	સુરેન્દ્રસૂરિ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન શાળા, અમદાવાદ
500	ધાનેરા તપગચ્છ જૈન સંઘ, ધાનેરા, બનાસકાંઠા.
501	ઝવેરીપાર્ક આદીશ્વર જૈન સંઘ, ઝવેરીપાર્ક, અમદાવાદ.
502	લુહારની પોળ જૈન સંઘ, અમદાવાદ.
503	ગોડીજી પાર્શ્વનાથ જૈન સંઘ, પ્રેરણાતીર્થ, અમદાવાદ.
504	કુવાલા જૈન સંઘ, કુવાલા, બનાસકાંઠા.
505	ગોરેગાંવ જવાહરનગર જૈન સંઘ, ગોરેગાંવ (વે.), મુંબઈ.
506	બંગારપેઠ જૈન સંઘ બંગારપેઠ, કણાટક.
507	નેલ્લૂર જૈન સંઘ નેલ્લૂર, આંધ્રપ્રદેશ.
508	ચંદ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા.નો જ્ઞાનભંડાર, ખારાકુવા, ઉજ્જૈન.
509	ભવાનીપુર જૈન સંઘનો હસ્તલિખિત પ્રત આદિનો જ્ઞાનભંડાર, કલકત્તા
510	કેનિંગ સ્ટ્રીટનો પ્રીન્ટેડ બુકોનો જ્ઞાનભંડાર, કલકત્તા
511	સવાઈ માધોપુર શ્રી સ્થાનકવાસી સંઘનો જ્ઞાનભંડાર, રાજસ્થાન
512	પાદરા જૈન સંઘનો જ્ઞાનભંડાર, ગુજરાત
513	જાનીશેરી જૈન સંઘનો જ્ઞાનભંડાર, વડોદરા, ગુજરાત.
514	મહુવા જૈન સંઘનો જ્ઞાનભંડાર, ગુજરાત
515	ઉદયપુર જૈન સંઘનો જ્ઞાનભંડાર, રાજસ્થાન

- ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ**
- 516 સંભવનાથ જૈન શ્વે. મૂ. પૂ. સંઘનો જ્ઞાનભંડાર, વેપેરી, ચેન્નઈ
- 517 નિપાણી જૈન સંઘનો જ્ઞાનભંડાર, કર્ણાટક
- 518 વિજાપુર જૈન સંઘનો જ્ઞાનભંડાર, કર્ણાટક
- 519 જમખંડી જૈન સંઘનો જ્ઞાનભંડાર, કર્ણાટક
- 520 ગોકાક જૈન સંઘનો જ્ઞાનભંડાર, કર્ણાટક
- 521 સાંગલી જૈન સંઘનો જ્ઞાનભંડાર, મહારાષ્ટ્ર
- 522 કરાડ જૈન સંઘનો જ્ઞાનભંડાર, મહારાષ્ટ્ર
- 523 ભદ્રંકરવિજય જ્ઞાનભંડાર, શંખેશ્વર
- 524 ભદ્રંકર-કુંદકુંદ-મહાસેન ચિત્કોષ, હાલારતીર્થ આરાધના ધામ, જામનગર
- 525 ભદ્રંકર-કુંદકુંદ-મહાસેન જ્ઞાનમંદિર, કસ્તૂરધામ ધર્મશાળા, પાલિતાણા
- 526 દયાલશા કિલા જૈન તીર્થ - પ્રેમસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર (પ્રાચીન)
- 527 ગોમતી ચૌરાયા - હરિભદ્રસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર
- 528 ભીલવાડા - હીરસૂરીશ્વરજી જૈન જ્ઞાનભંડાર
- 529 પાદરલી જૈન સંઘ - જ્ઞાનભંડાર (વર્તમાનમાં અમદાવાદ મુકામે) મનુબાઈ હીરાચંદ જ્ઞાનભંડાર (પ્રાચીન)
- 530 ખમનોર જૈન સંઘ - પ્રેમસૂરિ જ્ઞાનભંડાર
- 531 ઉદયપુર-(સુંદરવાસ) - પ્રતાપનગર - જિતેન્દ્રસૂરિ જ્ઞાનભંડાર
- 532 મરોલી જૈન સંઘ - સુમતિનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર
- 533 નવસારી-આદિનાથસંઘ - આદિનાથ જૈન શ્વે. મૂર્તિ. જ્ઞાનભંડાર (પ્રાચીન)
- 534 પાદરુ સંઘ (નાકોડાસમીપ) - પ્રેમસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર
- 535 નાગેશ્વર તીર્થ ભદ્રંકરનગર (લુણાવા) - નાગેશ્વર જ્ઞાનભંડાર
- 536 દલોટ જૈન સંઘ - કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનભંડાર
- 537 ભીમ જૈન સંઘ - કેશરીયાનાથજી જૈન જ્ઞાનભંડાર
- 538 બોલિયો જૈન સંઘ - તપાગચ્છપ્રણેતા જગચ્છંદ્રસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનભંડાર
- 539 સિંગોલી જૈન સંઘ - હીરસૂરીશ્વરજી જૈન જ્ઞાનભંડાર
- 540 ઉદયપુર મોતીમગરી - મહાવીરસ્વામી જૈન જ્ઞાનભંડાર
- 541 સેવાડી જૈન સંઘ - શાંતિનાથજી જૈન જ્ઞાનભંડાર
- 542 વિજયનગર જૈન સંઘ - સંભવનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર
- 543 છોટીસાદડી જૈન સંઘ - આદિનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર
- 544 ચિત્તોડ જૈન સંઘ, સેંથી - હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનભંડાર, સેંથી
- 545 રિંછેડ જૈન સંઘ - હીરસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનભંડાર
- 546 સનવાડ જૈન સંઘ - પદ્મપ્રભસ્વામી જ્ઞાનભંડાર
- 547 રાનીગાંવ - સુપાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર. (પ્રાચીન)
- 548 ઉદયપુર થોબ કી વાડી - મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, જ્ઞાનભંડાર
- 549 માંડવલા જૈન સંઘ - સુમતિનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર

ક્રમ	જ્ઞાનભંડારનું નામ
550	ત્રિકમજી વેલજી માલુનું પુસ્તકાલય
551	વસનજી ત્રિકમજીની લાઈબ્રેરી
552	હીરજી ઘેલાભાઈની ખાનગી લાઈબ્રેરી
553	કાનજી માસ્તરની ખાનગી લાઈબ્રેરી
554	ગોવિંદજી હરશીની ખાનગી લાઈબ્રેરી
555	શિવજી દેવસીની ખાનગી લાઈબ્રેરી
556	હીરજી હંસરાજ ખાનગી પુસ્તકાલય
557	પાશુ પરબત ખાનગી પુસ્તકાલય
558	વાલજી હીરજી ખાનગી પુસ્તકાલય
559	કુંવરજી મુજર ખાનગી પુસ્તકાલય
560	ઘેલાભાઈ લીલાધર ખાનગી પુસ્તકાલય
561	વર્ધમાન રામજી હંસાણીનું પુસ્તકાલય
562	Tod collection, Royal Asiatic Society, London
563	Kielhorn collection, Gottigen University Library
564	Berlin Konigliche Bibliothek
565	Oxford, Indian Institute (Sir Monier Monier-Williams
566	Buhler collection
567	British Library
568	Boston Museum of Fine arts, Boston, USA.
569	London School of Oriental and African Studies, University of London
570	Aberdeen. Aberdeen University.
571	Brussels. Bibliotheque Royale Albert
572	Edinburgh. New College
573	Kathmandu. Durbar Library
574	St. Petersburg. Bibliotheque Imperiale Publique de St. Petersburg
575	મહારાજા તુકોજી સરફોજી સરસ્વતી મહલ સંસ્કૃત મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ્સ લાઈબ્રેરી, તાંજોર (તમિલનાડુ)
576	બિહાર એન્ડ ઓરિસ્સા રિસર્ચ સોસાયટી, પટણા (બિહાર);
577	અડ્યાર લાઈબ્રેરી, મદ્રાસ;
578	નેશનલ લાઈબ્રેરી, કલકત્તા;
579	ગવર્મેન્ટ ઓરિએન્ટલ લાઈબ્રેરી, મૈસુર;
580	વિશ્વેશ્વરાનન્દ વૈદિક રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, હોશિયારપુર (પંજાબ);
581	ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ, મ. સ. યુનિ., વડોદરા;
582	ઓતાની દૈગાકુ ગ્રંથાલય, ક્યોતો, જાપાન;
583	અમેરિકન ઓરિએન્ટલ સોસાયટી
584	જગદૂલ (જ્ઞાનભંડાર)
585	ગાજીખાન પુસ્તકાલય
586	જયપુર કે સિટી પૈલેસ સંગ્રહાલય

ક્રમ **જ્ઞાનભંડારનું નામ**

- 587 કેરલ વિશ્વવિદ્યાલય કે અન્તર્ગત ઓરિયન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ એવં મૈનુસ્ક્રિપ્ટ લાઇબ્રેરી
- 588 મૈસૂર વિશ્વવિદ્યાલય કે અન્તર્ગત ઓરિયન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ
- 589 મહારાજા તાઝીર કા સરસ્વતી મહલ પુસ્તકાલય
- 590 લાહોર પ્રાચ્ય વિદ્યા
- 591 India House Collection
- 592 ગંગાનાથ ઝા ઇલાહાબાદ પરિસર (રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત સંસ્થાન માનિત વિશ્વવિદ્યાલય)
- 593 અલવર સંગ્રહાલય
- 594 ઇન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય કલા કેન્દ્ર
- 595 રાષ્ટ્રીય પાણ્ડુલિપિ મિશન
- 596 ત્રાવણકોર વિશ્વવિદ્યાલય, ત્રિવેન્દ્રમ્
- 597 કેરલ વિશ્વવિદ્યાલય, યૂનિવર્સિટી મૈનુસ્ક્રિપ્ટ લાઇબ્રેરી, ત્રિવેન્દ્રમ્
- 598 શાન્તિ નિકેતન પ્રેસ, શાન્તિ નિકેતન
- 599 વિશ્વભારતી ગ્રન્થાલય કલિકાતા
- 600 કર્નાટક વિશ્વવિદ્યાલય – કન્નડ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ, ધારવાડ
- 601 ગ્રેટ બ્રિટેન કે પુસ્તકાલયોં
- 602 આયરલૅન્ડ કે પુસ્તકાલયોં
- 603 ઇંગ્લૅન્ડ કે છોટે એવં બડે સંગ્રહોં
- 604 સ્કૉટલૅન્ડ કે છોટે એવં બડે સંગ્રહોં
- 605 વેલ્સ કે છોટે એવં બડે સંગ્રહોં
- 606 આયરલૅન્ડ કે છોટે એવં બડે સંગ્રહોં
- 607 બિહાર રાષ્ટ્રભાષા પરિષદ, પટના
- 608 ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, લંદન સે, ઇન્ડિયા ઑફિસ લાઇબ્રેરી
- 609 ભારતીય સંગ્રહાલય (ઇન્ડિયન મ્યૂઝિયમ)
- 610 વેંકટેશ્વર ઓરિયન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ, તિરુપતિ
- 611 ત્રિવેન્દ્રમ્ મેં ઓરિયન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ એવં મૈન્યુસ્ક્રિપ્ટ લાઇબ્રેરી
- 612 નાગપુર (મહારાષ્ટ્ર) વિશ્વવિદ્યાલય કે પુસ્તકાલય
- 613 ડડીસા રાજ્ય સંગ્રહાલય, ભુવનેશ્વર
- 614 મહારાજ શ્રીરામચન્દ્ર ઉત્કલ વિશ્વવિદ્યાલય પ્રેસ, કટક (ડડીસા)
- 615 અખિલ ભારતીય પ્રાચ્ય વિદ્યા સમ્મેલન

ક્રમ **જ્ઞાનભંડારનું નામ**

- 616 राजस्थान प्राच्य अनुसन्धान संस्थान (Rajasthan Oriental Research Institute), जोधपुर
- 617 एशियाटिक सोसायटी ओफ पाकिस्तान, ढाका
- 618 भुवनेश्वरी पीठ, गोंडल (सौराष्ट्र)
- 619 भारत इतिहास-संशोधन मण्डल
- 620 राज्यचन्द्रधारी संग्रहालय, दरभंगा
- 621 Department of History and Antiquarian Studies, गुवाहाटी
- 622 जर्मनी के लिण्डेन म्यूज़ियम, स्टुटगार्ट
- 623 स्टार्ट बिब्लियोथेक मारबुर्ग, जर्मनी
- 624 खालसा कालेज, अमृतसर
- 625 अखिल भारतीय संस्कृत परिषद्, लखनऊ
- 626 कर्णाटक विद्याधीश संस्कृत पुस्तकालय, धारवाड़
- 627 कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालय के संग्रह
- 628 कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालय भारतीय विद्या संस्थान के हस्तलिखित संग्रहालय
- 629 राष्ट्रीय संग्रहालय, नई दिल्ली
- 630 थियोसोफिकल सोसाइटी
- 631 विश्वभारती संग्रह
- 632 मद्रास विश्वविद्यालय
- 633 संस्कृति विभाग, भारत सरकार
- 634 केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठ, तिरुपति
- 635 कामेश्वरसिंह संस्कृत विश्वविद्यालय, दरभंगा
- 636 रणबीर संस्कृत शोध संस्थान, जम्मू
- 637 जयपुर महाराजा संग्रहालय, सिटी पैलेस, जयपुर
- 638 जयपुर के पोथीखाना
- 639 Bibliotheque Nazionale et Universitaire de Strassburg
- 640 ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, मैसूर विश्वविद्यालय, मैसूर
- 641 वृन्दावन शोध संस्थान, वृन्दावन
- 642 दिगम्बर जैन सरस्वती भण्डार नया मन्दिर, धर्मपुरा, दिल्ली
- 643 ओडिशा राज्य संग्रहालय
- 644 कालीकट विश्वविद्यालय
- ६५ शानभंडारनुं नाम

- 645 बर्दवान विश्वविद्यालय
 646 Welcome Institute for the History of Medicine, London
 647 भारतीय विद्या भवन, मुम्बई के पुस्तकालय
 648 Institute Francais D Indologie, Pondichery
 649 फ्रेंच इन्स्टीट्यूट
 650 University of Pune > जयकर लाइब्रेरी
 651 कामेश्वरसिंह दरभंगा संस्कृत विश्वविद्यालय, कामेश्वरनगर, दरभंगा
 652 देवकुमार जैन ओरियण्टल लाइब्रेरी आरा
 653 राजकीय पाण्डुलिपि पुस्तकालय, इलाहाबाद
 654 उत्कल विश्वविद्यालय के पुस्तकालय
 655 विश्वभारती, शान्तिनिकेतन (पश्चिम बंगाल)
 656 Academy of Sanskrit Research मेलुकोटे (कर्णाटक)
 657 The Research and Publication Department, जम्मू एवं काश्मीर सरकार, श्रीनगर
 658 Abrol Manuscripts and Rare Books Library, 197 गली ताँगा वाली, जम्मू-तवी
 659 तमिल विश्वविद्यालय, तञ्जावुर
 660 दिगम्बर जैन अतिशय मन्दिर, जयपुर
 661 इन्स्टीट्यूट ओफ एशियन स्टडीज, तिरुवनम्यूर, चेन्नई
 662 शारदाबेन चिमनभाई एजुकेशनल रिसर्च सेण्टर, अहमदाबाद
 663 संस्कृत साहित्य परिषद, कलकत्ता
 664 बर्दवान विश्वविद्यालय के केन्द्रीय पुस्तकालय
 665 शिमोगा विश्वविद्यालय के अन्तर्गत केळडि संग्रहालय
 666 भुवनेश्वर में केदारनाथ गवेषणा प्रतिष्ठान
 667 Bombay Branch of the Asiatic Society
 668 प्राच्यविद्या संशोधन केन्द्र, कूताप्पाड़ी, तम्मनम्, कोच्चि
 669 प्राच्यविद्या संशोधन केन्द्र, कूताप्पाड़ी, तम्मनम्, कोच्चि
 670 रामपुर रजा पुस्तकालय, रामपुर
 671 राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, दिल्ली
 672 राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, गंगानाथ परिसर, इलाहाबाद
 673 देवर्द्धिगणि क्षमाश्रमण हस्तप्रत भाण्डागार
 674 समर्थ वागदेवता मन्दिर, धुले
 ६८ शानभंडारनुं नाम

- 675 Sanskrit Sahitya Parisad, कोलकाता
- 676 गणेश जैन ज्ञानभण्डार, रतलाम
- 677 जवाहर जैन विद्यापीठ पुस्तकालय, बीकानेर के भीनासर कस्बे
- 678 सरदारशहर का जैन श्वेताम्बर तेरापंथी पुस्तकालय
- 679 बिसाऊ के चन्द्रसागर दिगम्बर जैन पुस्तकालय
- 680 जैनमठ, मूडबिद्री
- 681 वीर वाणी-विलास जैन सिद्धान्त-भवन, मूडबिद्री
- 682 जैन मठ, कारकल
- 683 आदिनाथ ग्रन्थभण्डार, अलियूर
- 684 सिद्धान्त वसदि, मूडबिद्री
- 685 जैन-सिद्धान्त-भवन ग्रन्थागार, आरा
- 686 दिगंबर जैन उदासीन आश्रम, इंदौर (म.प्र.)
- 687 कुन्दकुन्द ज्ञानपीठ, इंदौर (म.प्र.)
- 688 कुन्दकुन्द हस्तलिखित श्रुत भण्डार, खजुराहो (म.प्र.)
- 689 दिगंबर जैन मालवा प्रांतिक सभा, बड़नगर, उज्जैन (म.प्र.)
- 690 पार्श्वनाथ दिगंबर जैन मंदिर, बांदरी, सागर (म.प्र.)
- 691 सन्मति सरस्वती सदन, मोराजी, सागर (म.प्र.)
- 692 चन्द्रप्रभु दिगंबर जैन मंदिर, नमकमण्डी, उज्जैन (म.प्र.)
- 693 सरस्वती भवन-दिगंबर जैन अतिशय क्षेत्र, पपौराजी, (टीकमगढ़) (म.प्र.)
- 694 दिगंबर जैन मंदिर, एरौरा, (टीकमगढ़) (म.प्र.)
- 695 दिगंबर जैन महावीर मंदिर, पाटन, सूरजपुरा (छतरपुर) (म.प्र.)
- 696 दिगंबर जैन मंदिर, नीमच (म.प्र.)
- 697 दिगंबर जैन सिद्धक्षेत्र, द्रोणगिरि (छतरपुर) (म.प्र.)
- 698 चन्द्रप्रभ दिगंबर जैन मंदिर, हाटकापुरा, चन्देरी, (अशोकनगर), (म.प्र.)
- 699 पार्श्वनाथ दिगंबर जैन पुराना मंदिर, चन्देरी, (अशोकनगर) (म.प्र.)
- 700 पार्श्वनाथ दिगंबर जैन मंदिर छोटा, सिरोंज (विदिशा) (म.प्र.)
- 701 दिगंबर जैन अतिशय क्षेत्र, सिरोंज (विदिशा) (म.प्र.)
- 702 डॉ. महेन्द्रकुमार जैन स्मृति अध्ययन केन्द्र, भगवाँ (छतरपुर) (म.प्र.)
- 703 अनन्तनाथ जिनालय, दिगंबर जैन सरस्वती भवन, छावनी, इन्दौर (म.प्र.)
- ॐ ज्ञानभण्डारनुं नाम

- 704 दिगंबर जैन चौबीसी बड़ा मंदिर, चंदेरी (अशोकनगर) (म.प्र.)
- 705 दिगंबर जैन नया मंदिर, टीकमगढ़ (म.प्र.)
- 706 1008 पार्श्वनाथ दिगंबर जैन तेरापंथी पंचायती मंदिर, माधवनगर, उज्जैन (म.प्र.)
- 707 पार्श्वनाथ दिगंबर जैन मंदिर, पंचखनी, सिरोंज, (विदिशा), (म.प्र.)
- 708 पार्श्वनाथ जैन मंदिर, नयापुरा, उज्जैन (म.प्र.)
- 709 सरस्वती भवन-दिगंबर जैन मारवाड़ी मंदिर, इंदौर (म.प्र.)
- 710 तारण तरण दिगंबर जैन चैत्यालय, सिरोंज (विदिशा) (म.प्र.)
- 711 स्ट्रांसबर्ग कलेक्शन, फ्रांस
- 712 जैन विद्या संस्थान, श्री महावीरजी (राज.)
- 713 पी. आर. जैन हस्तलिखित जैन ग्रंथ भंडार, मालेर कोटला (पंजाब)
- 714 दिगंबर जैन सरस्वती भण्डार, धर्मपुरा, दिल्ली
- 715 दिगंबर जैन मंदिर, ठोलियॉन, जयपुर (राज.)
- 716 दिगंबर जैन मंदिर, बधीचन्द, जयपुर (राज.)
- 717 दिगंबर जैन शास्त्र भण्डार, आमेर (जयपुर) (राज.)
- 718 दिगंबर जैन मंदिर बड़ा तेरहपंथियान, जयपुर (राज.)
- 719 दिगंबर जैन लुणकरण पांड्या, जयपुर (राज.)
- 720 दिगंबर जैन महावीर मंदिर शास्त्र भण्डार, रुद्रपुर, (उधमसिंहनगर)
- 721 दिगंबर जैन पाटोदी पंचायती मंदिर-शास्त्र भण्डार, जयपुर (राज.)
- 722 बाबा दुलीचन्द शास्त्र भण्डार, जयपुर (राज.)
- 723 दिगंबर जैन मंदिर शास्त्र भण्डार, जोबनेर (जयपुर) (राज.)
- 724 दिगंबर जैन मंदिर चौधरियों का, जयपुर (राज.)
- 725 दिगंबर जैन मंदिर बेराठियों का, जयपुर (राज.)
- 726 दिगंबर जैन मंदिर, संघीजी, जयपुर (राज.)
- 727 दिगंबर जैन मंदिर छोटे दीवानजी (अमरचन्द दीवानजी), जयपुर (राज.)
- 728 दिगंबर जैन मंदिर पार्श्वनाथ (चौधरी रामचन्द्र), जयपुर (राज.)
- 729 आमेर शास्त्र भंडार नं. 2, जयपुर (राज.)
- 730 दिगंबर जैन मंदिर गोधों का, जयपुर (राज.)
- 731 दिगंबर जैन मंदिर यशोनन्दजी, जयपुर (राज.)
- 732 दिगंबर जैन मंदिर विजयराम पांड्या, जयपुर (राज.)
- ॐ शानभंडारनुं नाम

- 733 भट्टारक यशकीर्ति श्रुत भण्डार, ऋषभदेव (केशरियाजी)
- 734 महावीर कीर्ति दिगंबर जैन सरस्वती भवन, राजगीर (नालंदा)
- 735 सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी (उ.प्र.)
- 736 चन्द्रप्रभ दिगंबर जैन मंदिर, इन्दौर (म.प्र.)
- 737 मध्यप्रदेश के भंडार
- 738 महाराष्ट्र के भंडार
- 739 छत्तीसगढ़ के भंडार
- 740 उ.प्र. के सीमावर्ती जिलों के भंडार
- 741 सुसनेर (ज्ञानभंडार), आगरा
- 742 नलखेडा (ज्ञानभंडार), आगरा
- 743 अलीराजपुर (ज्ञानभंडार)
- 744 अमरकंटक (ज्ञानभंडार), अनूपपुर
- 745 अशोकनगर (ज्ञानभंडार), अशोकनगर
- 746 मुंगावली (ज्ञानभंडार), अशोकनगर
- 747 चन्देरी (ज्ञानभंडार), अशोकनगर
- 748 गंज (ज्ञानभंडार), अशोकनगर
- 749 बड़गानी (ज्ञानभंडार), बड़वानी
- 750 अजंड (ज्ञानभंडार), बड़वानी
- 751 बावनगजा (ज्ञानभंडार), बड़वानी
- 752 बैतूल (ज्ञानभंडार), बैतूल
- 753 मुक्तगिरी (ज्ञानभंडार), बैतूल
- 754 आढनेर (ज्ञानभंडार), बैतूल
- 755 भिण्ड (ज्ञानभंडार), भिण्ड
- 756 फूप (ज्ञानभंडार), भिण्ड
- 757 मेहगांव (ज्ञानभंडार), भिण्ड
- 758 अटेर (ज्ञानभंडार), भिण्ड
- 759 उमरि (ज्ञानभंडार), भिण्ड
- 760 बरासौ (ज्ञानभंडार), भिण्ड
- 761 मौ. अमायन (ज्ञानभंडार), भिण्ड
- ॐ शानभंडारनुं नाम

- 762 ભોપાલ (જ્ઞાનભંડાર), ભોપાલ
- 763 રાજપુરા (જ્ઞાનભંડાર), બુરહાનપુર
- 764 ઘુવારા (જ્ઞાનભંડાર), છતરપુર
- 765 બાલાઘાટ (જ્ઞાનભંડાર), છતરપુર
- 766 ભગવાં (જ્ઞાનભંડાર), છતરપુર
- 767 ખજુરાહો (જ્ઞાનભંડાર), છતરપુર
- 768 સેંઘપા (જ્ઞાનભંડાર), છતરપુર
- 769 દ્રોણગિરી (જ્ઞાનભંડાર), છતરપુર
- 770 બકસ્વાહા (જ્ઞાનભંડાર), છતરપુર
- 771 નૈનાગિર (જ્ઞાનભંડાર), છતરપુર
- 772 બમ્હોરી (જ્ઞાનભંડાર), છતરપુર
- 773 સુનવાહા (જ્ઞાનભંડાર), છતરપુર
- 774 મડદેવરા (જ્ઞાનભંડાર), છતરપુર
- 775 દરગુવાં (જ્ઞાનભંડાર), છતરપુર
- 776 સટઈ (જ્ઞાનભંડાર), છતરપુર
- 777 છતરપુર (જ્ઞાનભંડાર), છતરપુર
- 778 હટવાર (જ્ઞાનભંડાર), છતરપુર
- 779 બડામલહરા (જ્ઞાનભંડાર), છતરપુર
- 780 ઘુબેલા (જ્ઞાનભંડાર), છતરપુર
- 781 બિજાવર (જ્ઞાનભંડાર), છતરપુર
- 782 છિન્દવાડા (જ્ઞાનભંડાર), છિન્દવાડા
- 783 ચૌરાઈ (જ્ઞાનભંડાર), છિન્દવાડા
- 784 મોહગાંવ (જ્ઞાનભંડાર), છિન્દવાડા
- 785 સૌસર (જ્ઞાનભંડાર), છિન્દવાડા
- 786 કુણ્ડલપુર (જ્ઞાનભંડાર), દમોહ
- 787 દમોહ (જ્ઞાનભંડાર), દમોહ
- 788 પટેરા (જ્ઞાનભંડાર), દમોહ
- 789 હટા (જ્ઞાનભંડાર), દમોહ
- 790 બાંદકપુર (જ્ઞાનભંડાર), દમોહ
- ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ

- 791 સોનાગિર (જ્ઞાનભંડાર), દતિયા
 792 દતિયા (જ્ઞાનભંડાર), દતિયા
 793 લોહારદા (જ્ઞાનભંડાર), દેવાસ
 794 સતવાસ (જ્ઞાનભંડાર), દેવાસ
 795 ઝાતેગાંવ (જ્ઞાનભંડાર), દેવાસ
 796 નેમાવર (જ્ઞાનભંડાર), દેવાસ
 797 હાટપીપલ્યા (જ્ઞાનભંડાર), દેવાસ
 798 પાનીગાંવ (જ્ઞાનભંડાર), દેવાસ
 799 સોનકચ્છ (જ્ઞાનભંડાર), દેવાસ
 800 બાગલી (જ્ઞાનભંડાર), દેવાસ
 801 ધાર (જ્ઞાનભંડાર), ધાર
 802 ધરમપુરી (જ્ઞાનભંડાર), ધાર
 803 બાકાનેર (જ્ઞાનભંડાર), ધાર
 804 સુસારી (જ્ઞાનભંડાર), ધાર
 805 કુક્ષી (જ્ઞાનભંડાર), ધાર
 806 લોહારી (જ્ઞાનભંડાર), ધાર
 807 ડેહરી (જ્ઞાનભંડાર), ધાર
 808 મનાવર (જ્ઞાનભંડાર), ધાર
 809 નાલછા (જ્ઞાનભંડાર), ધાર
 810 મોહનચેડા (જ્ઞાનભંડાર), ધાર
 811 ગુના (જ્ઞાનભંડાર), ગુના
 812 બજરંગગઢ (જ્ઞાનભંડાર), ગુના
 813 મતામૂડરા (જ્ઞાનભંડાર), ગુના
 814 આરૌન (જ્ઞાનભંડાર), ગુના
 815 સાઢોરા (જ્ઞાનભંડાર), ગુના
 816 રાઘવગઢ (જ્ઞાનભંડાર), ગુના
 817 ગ્વાલિયર (જ્ઞાનભંડાર), ગ્વાલિયર
 818 ડબરા (જ્ઞાનભંડાર), ગ્વાલિયર
 819 ખિતરવાર (જ્ઞાનભંડાર), ગ્વાલિયર
 ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ

- 820 કરહિયા (જ્ઞાનભંડાર), ગ્વાલિયર
- 821 હરદા (જ્ઞાનભંડાર), હરદા
- 822 સિવની માલવા (જ્ઞાનભંડાર), હોશંગાબાદ
- 823 ઇટારસી (જ્ઞાનભંડાર), હોશંગાબાદ
- 824 ઇન્દૌર (જ્ઞાનભંડાર), ઇન્દૌર
- 825 બિજલપુર (જ્ઞાનભંડાર), ઇન્દૌર
- 826 બનેડિયાજી (જ્ઞાનભંડાર), ઇન્દૌર
- 827 સુમઠા (જ્ઞાનભંડાર), ઇન્દૌર
- 828 મહૂ (જ્ઞાનભંડાર), ઇન્દૌર
- 829 સાંવેર (જ્ઞાનભંડાર), ઇન્દૌર
- 830 જબલપુર (જ્ઞાનભંડાર), જબલપુર
- 831 બરેલા (જ્ઞાનભંડાર), જબલપુર
- 832 પાટન (જ્ઞાનભંડાર), જબલપુર
- 833 કટંગી (જ્ઞાનભંડાર), જબલપુર
- 834 સિહોરા (જ્ઞાનભંડાર), જબલપુર
- 835 વર્ગી (જ્ઞાનભંડાર), જબલપુર
- 836 પનાગર (જ્ઞાનભંડાર), જબલપુર
- 837 ગઢા (જ્ઞાનભંડાર), જબલપુર
- 838 ચરગુઝાઈ (જ્ઞાનભંડાર), જબલપુર
- 839 સુનવારા (જ્ઞાનભંડાર), જબલપુર
- 840 પથરિયા (જ્ઞાનભંડાર), જબલપુર
- 841 રાણાપુર (જ્ઞાનભંડાર), ઝાબુઆ
- 842 થાંદલા (જ્ઞાનભંડાર), ઝાબુઆ,
- 843 ઝાબુઆ (જ્ઞાનભંડાર), ઝાબુઆ
- 844 કટની (જ્ઞાનભંડાર), કટની
- 845 બહોરીબંદ (જ્ઞાનભંડાર), કટની
- 846 તિવરી (જ્ઞાનભંડાર), કટની
- 847 સિદ્ધવરકૂટ (જ્ઞાનભંડાર), ખણ્ડવા (પૂર્વ નીમાડ)
- 848 ખણ્ડવા (જ્ઞાનભંડાર), ખણ્ડવા (પૂર્વ નીમાડ)
- ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ

- 849 બડવાહ (જ્ઞાનભંડાર), ખરગોન (પ. નિમાડ)
- 850 સનાવદ (જ્ઞાનભંડાર), ખરગોન (પ. નિમાડ)
- 851 પીપલગોંદ (જ્ઞાનભંડાર), ખરગોન (પ. નિમાડ)
- 852 સાઠકૂર (જ્ઞાનભંડાર), ખરગોન (પ. નિમાડ)
- 853 મળડલેશ્વર (જ્ઞાનભંડાર), ખરગોન (પ. નિમાડ)
- 854 મહેશ્વર (જ્ઞાનભંડાર), ખરગોન (પ. નિમાડ)
- 855 નૈનપુર (જ્ઞાનભંડાર), મળડલા
- 856 મળડલા (જ્ઞાનભંડાર), મળડલા
- 857 મંદસૌર (જ્ઞાનભંડાર), મંદસૌર
- 858 સીતામઝ (જ્ઞાનભંડાર), મંદસૌર
- 859 અમ્બાહ (જ્ઞાનભંડાર), મુરૈના
- 860 મુરૈના (મોરેના) (જ્ઞાનભંડાર), મુરૈના
- 861 મોરા (જ્ઞાનભંડાર), મુરૈના
- 862 પોરસા (જ્ઞાનભંડાર), મુરૈના
- 863 સિહોનિયોં (જ્ઞાનભંડાર), મુરૈના
- 864 નરસિંહપુર (જ્ઞાનભંડાર), નરસિંહપુર
- 865 ગોટેગોંવ (જ્ઞાનભંડાર), નરસિંહપુર
- 866 ગાડરવારા (જ્ઞાનભંડાર), નરસિંહપુર
- 867 નીમચ (જ્ઞાનભંડાર), નીમચ
- 868 રંગમહલ-પત્રા (જ્ઞાનભંડાર), પત્રા
- 869 ઇટવાખાસ (જ્ઞાનભંડાર), પત્રા
- 870 કરરેરી (જ્ઞાનભંડાર), પત્રા
- 871 પઠારી (જ્ઞાનભંડાર), રાયસેન
- 872 બાડીબરેલી (જ્ઞાનભંડાર), રાયસેન
- 873 સિલવાની (જ્ઞાનભંડાર), રાયસેન
- 874 બેગમગંજ (જ્ઞાનભંડાર), રાયસેન
- 875 બ્યાવરા (જ્ઞાનભંડાર), રાજગઢ
- 876 સારંગપુર (જ્ઞાનભંડાર), રાજગઢ
- 877 રતલામ (જ્ઞાનભંડાર), રતલામ
- ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ

- 878 ડેલનપુર (જ્ઞાનભંડાર), રતલામ
- 879 જાવરા (જ્ઞાનભંડાર), રતલામ
- 880 સાગોદ (જ્ઞાનભંડાર), રતલામ
- 881 રીવા (જ્ઞાનભંડાર), રીવા
- 882 અમરમઝ (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 883 શાહગઢ (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 884 બણ્ડા (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 885 બીલા (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 886 હીરાપુર (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 887 કર્કાપુર (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 888 દલપતપુર (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 889 નૌગાંવ (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 890 પિંડરુવાં (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 891 દેવરીકલાં (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 892 ગઢાકોટા (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 893 ઢાના (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 894 માલથોન (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 895 સિહોરા (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 896 ટડા (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 897 કેસલી (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 898 મહારાજપુર (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 899 બણ્ડા (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 900 સાગર (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 901 તિગોડા (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 902 બરાયઠા (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 903 ચુરુઈ (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 904 ઝજનેઠ (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 905 બાંદરી (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 906 બીના (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ

- 907 ઝિમલાસા (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 908 જૈસીનગર (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 909 શાહપુર (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 910 તિવરી (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 911 જૈતપુર (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 912 મણ્ડી બામૌરા (જ્ઞાનભંડાર), સાગર
- 913 નાગોદા (જ્ઞાનભંડાર), સતના
- 914 સતના (જ્ઞાનભંડાર), સતના
- 915 રામવન (જ્ઞાનભંડાર), સતના
- 916 ચિત્રકૂટ (જ્ઞાનભંડાર), સતના
- 917 કસવા (જ્ઞાનભંડાર), સિહોર
- 918 આષ્ટા (જ્ઞાનભંડાર), સિહોર
- 919 ઇચ્છાવર (જ્ઞાનભંડાર), સિહોર
- 920 રનાયલ (જ્ઞાનભંડાર), સિહોર
- 921 સિહોર (જ્ઞાનભંડાર), સિહોર
- 922 સિવની (જ્ઞાનભંડાર), સિવની
- 923 છાપરા (જ્ઞાનભંડાર), સિવની
- 924 લખનાદૌન (જ્ઞાનભંડાર), સિવની
- 925 સિંગરૌલી (જ્ઞાનભંડાર)
- 926 શહડોલ (જ્ઞાનભંડાર), શહડોલ
- 927 સોહાગપુર (જ્ઞાનભંડાર), શહડોલ
- 928 ઘુટવાર (જ્ઞાનભંડાર), શહડોલ
- 929 શાજાપુર (જ્ઞાનભંડાર), શાજાપુર
- 930 શ્યોપુરકલા (જ્ઞાનભંડાર), શ્યોપુર
- 931 નરવર (જ્ઞાનભંડાર), શિવપુરી
- 932 મગરૌની (જ્ઞાનભંડાર), શિવપુરી
- 933 કોલારસ (જ્ઞાનભંડાર), શિવપુરી
- 934 રાનિયાધાના (જ્ઞાનભંડાર), શિવપુરી
- 935 ભોતી (જ્ઞાનભંડાર), શિવપુરી
- ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ

- 936 રત્નોદ (જ્ઞાનભંડાર), શિવપુરી
 937 કરૈરા (જ્ઞાનભંડાર), શિવપુરી
 938 પોહરી (જ્ઞાનભંડાર), શિવપુરી
 939 સિરસૌદ (જ્ઞાનભંડાર), શિવપુરી
 940 પરિચ્છ (જ્ઞાનભંડાર), શિવપુરી
 941 શિવપુરી (જ્ઞાનભંડાર), શિવપુરી
 942 બામૌરકલાં (જ્ઞાનભંડાર), શિવપુરી
 943 સીધી (જ્ઞાનભંડાર), શિવપુરી
 944 સીધી (જ્ઞાનભંડાર), સીધી
 945 બડાગાંવ (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 946 ટીકમગઢ (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 947 દરગુવાં (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 948 લાર (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 949 હુંડા (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 950 અહારજી (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 951 કુડીલા (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 952 ભેલસી (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 953 खरगापुर (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 954 મલગુઆં (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 955 હટા (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 956 ઇરૌરા (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 957 કન્નપુર (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 958 બલ્દેવગઢ (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 959 ઢોંગા (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 960 બમ્હૌરી (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 961 ચન્દેરા (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 962 પપૌરા (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 963 મંજના (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 964 સિમરાખુર્દ (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ

- 965 મવઈ (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 966 બંધા (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 967 દિગૌડા (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 968 કારી (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 969 પઠારી (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 970 નિવઈ (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 971 મવઈ (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 972 લિઢોરા (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 973 કંજના (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 974 મોગના (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 975 મઢિયાજી (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 976 ગૌર (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 977 મોહનગઢ (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 978 જતારા (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 979 માલપીયા (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 980 દુમદુમા (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 981 બછોડા (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 982 સકેરાભંડારન (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 983 પૃથ્વીપુર (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 984 ટીકમગઢ (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 985 ટેહરકા (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 986 નારાયણપુરા (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 987 અજનોર (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 988 પઠા (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 989 ભિતરવાર (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 990 ઓરછા (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 991 બિરૌરા (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 992 દરગાયખુર્દ (જ્ઞાનભંડાર), ટીકમગઢ
 993 ઝમરિયા (જ્ઞાનભંડાર)
 ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ

- 994 ઉજ્જૈન (જ્ઞાનભંડાર), ઉજ્જૈન
- 995 બડનગર (જ્ઞાનભંડાર), ઉજ્જૈન
- 996 વિદિશા (જ્ઞાનભંડાર), વિદિશા
- 997 ગંજબાસૌદા (જ્ઞાનભંડાર), વિદિશા
- 998 સિરોંજ (જ્ઞાનભંડાર), વિદિશા
- 999 કુન્દકુન્દ જ્ઞાનપીઠ, ઇન્દૌર
- 1000 દિગમ્બર જૈન સાહિત્ય શોધ સંસ્થાન, આગરા
- 1001 શાંતિનાથ દિગમ્બર જૈન મંદિર, સેક્ટર-7, આગરા
- 1002 શાંતિનાથ દિગમ્બર જૈન મંદિર, બરા (બંડા), જિલા-સાગર
- 1003 દિગમ્બર જૈન અજમેરી ગોટ પંચાયત, મહૂ
- 1004 ધન્નાલાલ તારાચંદ કાસલીવાલ, મહૂ
- 1005 ચન્દ્રપ્રભુ દિગમ્બર જૈન મંદિર, મેન સ્ટ્રીટ, મહૂ
- 1006 જૈન દિવાકર સ્મારક, સાગોદ રોડ, રતલામ
- 1007 ઉમર ગ્રંથાલય, ઇન્દૌર
- 1008 શાન્તિનાથ દિગમ્બર જૈન, કાંચ મંદિર, ઇન્દૌર
- 1009 સરસ્વતી ભળ્ડાર મારવાડી મંદિર, શક્કર બાજાર, ઇન્દૌર
- 1010 ડૉ. અનુપમ જૈન વ્યક્તિગત ભંડાર, ઇન્દૌર
- 1011 દિગમ્બર જૈન તેરાપંથી મંદિર, (વર્ધમાનપુર) બદનાવર, જિલા-ધાર
- 1012 વિવેક અગ્રવાલ, ઇન્દૌર
- 1013 નેમિનાથ દિગમ્બર જૈન મંદિર, અટલપુરા, જિલા-ખળ્ડવા (મ.પ્ર.)
- 1014 ગળેશ જ્ઞાન ભળ્ડાર, 81, નૌલાઈપુરા, રતલામ
- 1015 સુરેશ ગંગવાલ વ્યક્તિગત ભંડાર, ઇન્દૌર
- 1016 સુપાર્શ્વનાથ દિગમ્બર જૈન ચૈત્યાલય, 25/5, યશવંત નિવાસ રોડ, ઇન્દૌર
- 1017 ઇલક પન્નાલાલ દિગમ્બર જૈન સરસ્વતી ભવન શ્રુત ભળ્ડાર, જ્ઞાલરાપાટન, જ્ઞાલાવાડ, (રાજ.)
- 1018 પાર્શ્વનાથ દિગમ્બર જૈન રાજાજી કા ચૈત્યાલય, કસેરા દાનાઓલી, ગ્વાલિયર
- 1019 દિગમ્બર જૈન નાગોરિયન બીસપંથી પંચાયતી મંદિર દાનાઓલી, ગ્વાલિયર
- 1020 દિગમ્બર જૈન ઁંડેલવાલ બીસપંથી પાર્શ્વનાથ મંદિર, દૌલતગંજ, ગ્વાલિયર (મ.પ્ર.)
- 1021 આદિનાથ દિગમ્બર જૈન મંદિર, ઁાસગી બાજાર, ગ્વાલિયર (મ.પ્ર.)
- 1022 દિગમ્બર જૈન મંદિર, બડાગાંવ, લશ્કર બાજાર, લશ્કર, ગ્વાલિયર (મ.પ્ર.)
- ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ

- 1023 शांतिनाथ दिगम्बर जैन मंदिर, फालका बाजार, लश्कर, ग्वालियर (म.प्र.)
- 1024 दिगम्बर जैन पार्श्वनाथ जायसवाल चैत्यालय, ग्वालियर (म.प्र.)
- 1025 पार्श्वनाथ दिगम्बर जैन मंदिर नया बाजार, ग्वालियर (म.प्र.)
- 1026 पार्श्वनाथ दिगम्बर जैन मंदिर गुडागुडी का नाका, ग्वालियर (म.प्र.)
- 1027 दिगम्बर जैन आदिनाथ चैत्यालय मामा का बाजार, लश्कर, ग्वालियर (म.प्र.)
- 1028 दिगम्बर जैन आदिनाथ बीसपंथी मंदिर, माधवगंज, ग्वालियर (म.प्र.)
- 1029 दिगम्बर जैन बरैया बड़ा मंदिर, मामा का बाजार, लश्कर, ग्वालियर (म.प्र.)
- 1030 दिगम्बर जैन बरैया भवन, दानाओली, लश्कर, ग्वालियर (म.प्र.)
- 1031 दिगम्बर जैन बरैया पंचायती छोटा मंदिर, (झल्लूराम प्यारेलाल), दानाओली लश्कर, ग्वालियर (म.प्र.)
- 1032 दिगम्बर जैन पार्श्वनाथ मंदिर, नानकराम की बगीची, ग्वालियर (म.प्र.)
- 1033 नहाई दिगम्बर जैन चैत्यालय तामेश्वर महादेव, लखेरा गली, ग्वालियर (म.प्र.)
- 1034 खण्डेलवाल दिगम्बर जैन जैसवाल मंदिर, दानाओली, लश्कर, ग्वालियर (म.प्र.)
- 1035 आदिनाथ दिगम्बर जैन जैसवाल मंदिर, दानाओली, लश्कर, ग्वालियर (म.प्र.)
- 1036 आदिनाथ दिगम्बर जैन जिनालय, पञ्चिपाड़ा गंज, किलो गेट, ग्वालियर (म.प्र.)
- 1037 दिगम्बर शांतिनाथ मंदिर, भाऊ का बाजार, ग्वालियर (म.प्र.)
- 1038 शांतिनाथ गोड़ीदास जैन श्वेताम्बर पोरवाड़ पंथ, दौड़ी, कुक्षी जिला-धार (म.प्र.)
- 1039 पार्श्वनाथ दिगम्बर जैन, खण्डेलवाल, नया मंदिर ट्रस्ट, दानाओली, लश्कर, ग्वालियर (म.प्र.)
- 1040 पार्श्वनाथ दिगम्बर जैन मंदिर, महावीर चौक, जबैरा, जिला-दमोह (म.प्र.)
- 1041 सुधाकर जैन, नीरज न्यास, सुषमा प्रेस, शांति सदन, सतना (म.प्र.)
- 1042 चन्द्रप्रभ दिगम्बर जैन मंदिर, गैरतगंज, जिला-रायसेन (म.प्र.)
- 1043 पार्श्वनाथ दिगम्बर जैन जम्बूदीप लाल मंदिर, गैरतगंज, जिला-रायसेन (म.प्र.)
- 1044 दिगम्बर जैन बड़ा मंदिर, मुरैना (म.प्र.)
- 1045 गोपाल दिगम्बर जैन सिद्धांत संस्कृत महाविद्यालय, दत्तपुरा, मुरैना
- 1046 शांतिनाथ दिगम्बर जैन मंदिर, चौपड़ा, तह. जबैरा, जिला-दमोह
- 1047 डॉ. अनिता जोशी (व्यक्तिगत) 16, देवकी मेन्शन, फ्लैट नं.302, बैकुंठधाम, खजराना रोड़, इन्दौर
- 1048 दिगम्बर जैन महावीर नसिया, मुरैना (म.प्र.)
- 1049 दिगम्बर जैन, चन्द्रप्रभ पल्लीवाल मंदिर, मुरैना (म.प्र.)
- 1050 दिगम्बर जैन धर्मस्थल, शीतलतीर्थ, बाँसवाड़ा रोड़, रतलाम (म.प्र.)
- 1051 सागरानंदसूरि जैन ज्ञान भंडार, रतलाम
- ॐ शानभंडारनुं नाम

- 1052 अनेकान्त ज्ञान मंदिर, बीना, जिला-सागर
- 1053 महावीर शास्त्र भण्डार, श्री महावीरजी.
- 1054 आमेर शास्त्रभण्डार, जयपुर
- 1055 शास्त्र भण्डार पं. लूणकरणजी पांड्या, जयपुर
- 1056 शास्त्रभण्डार श्री दिगंबर जैन मन्दिर बड़ा तेरहपंथीयों का जयपुर
- 1057 बधीचन्दजी के मन्दिर का शास्त्र भण्डार
- 1058 ठोलियों के दिगंबर जैन मन्दिर का शास्त्र भण्डार
- 1059 शास्त्र भंडार दिगंबर जैन मन्दिर, पाटोदी
- 1060 बाबा दुलीचन्द का शास्त्र भंडार
- 1061 शास्त्र भंडार दिगंबर जैन मन्दिर, जोबनेर
- 1062 शास्त्र भंडार दिगंबर जैन मन्दिर चौधरियों का, जयपुर
- 1063 शास्त्र भंडार दिगंबर जैन नया मन्दिर बैराठियों का, जयपुर
- 1064 शास्त्र भंडार दिगंबर जैन मन्दिर संघीजी, जयपुर
- 1065 शास्त्र भंडार दिगंबर जैन मन्दिर छोटे दीवानजी, जयपुर (श्रीचन्द्रप्रभ दिगंबर जैन सरस्वती भवन)
- 1066 दिगंबर जैन मन्दिर गोधों का, जयपुर
- 1067 शास्त्र भंडार दिगंबर जैन मन्दिर यशोदानन्दजी, जयपुर
- 1068 शास्त्र भंडार दिगंबर जैन मन्दिर विजयराम पांड्या, जयपुर
- 1069 शास्त्र भंडार दिगंबर जैन मन्दिर पार्श्वनाथ, जयपुर
- 1070 आमेर शास्त्र भंडार, जयपुर
- 1071 शास्त्र भण्डार भट्टारकीय दिगंबर जैन मन्दिर, अजमेर
- 1072 अलवर (ज्ञानभण्डार)
- 1073 शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन मंदिर, दूनी
- 1074 शास्त्र भण्डार दिगंबर जैन बधेरवाल मंदिर, आवॉ
- 1075 बूंदी (ज्ञानभण्डार)
- 1076 ग्रंथ भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर पार्श्वनाथ
- 1077 ग्रंथ भण्डार दिगंबर जैन मंदिर आदिनाथ
- 1078 ग्रंथ भण्डार दिगंबर जैन मन्दिर अभिनन्दन स्वामी
- 1079 ग्रंथ भण्डार दिगंबर जैन मंदिर महावीर स्वामी
- 1080 ग्रंथ भण्डार दिगंबर जैन मंदिर नागवी (नेमिनाथ)
- ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ

- 1081 નૈણવા (જ્ઞાનભણ્ડાર)
- 1082 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન બધેરવાલ મંદિર
- 1083 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન તેરાપંથી મંદિર
- 1084 ગ્રંથ ભણ્ડાર દિગંબર જૈન અગ્રવાલ મંદિર
- 1085 ગ્રંથ ભણ્ડાર દિગંબર જૈન મંદિર, દબલાના
- 1086 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન મંદિર પાર્શ્વનાથ, ઇન્દરગઢ
- 1087 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન અગ્રવાલ મંદિર, ફત્તેહપુર (શેઠાવાટી)
- 1088 ભરતપુર (જ્ઞાનભણ્ડાર)
- 1089 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન પંચાયતી મંદિર, ભરતપુર
- 1090 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન મંદિર, ફૌજૂલમ
- 1091 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર પંચાયતી મંદિર, ડીંગ (નયી)
- 1092 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન બડા પંચાયતી મંદિર, ડીંગ
- 1093 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન મંદિર, પુરાની ડીંગ
- 1094 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન ખણ્ડેલવાલ મંદિર, કામા
- 1095 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર અગ્રવાલ પંચાયતી મંદિર, કામા
- 1096 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન મંદિર પાર્શ્વનાથ, ટોડારાયસિંહ
- 1097 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન મંદિર નેમિનાથ, ટોડારાયસિંહ
- 1098 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન મંદિર પાર્શ્વનાથ, ટોડારાયસિંહ
- 1099 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન મંદિર, રાજમહલ
- 1100 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન મંદિર બોરસલી, કોટા
- 1101 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન મંદિર, બયાના
- 1102 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન છોટા મંદિર, બયાના
- 1103 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન મંદિર, બૈર
- 1104 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન અગ્રવાલ મંદિર
- 1105 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન ખણ્ડેલવાલ મંદિર, ઉદયપુર
- 1106 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન મંદિર સંભવનાથ, ઉદયપુર
- 1107 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન તેરહપંથી મંદિર, બસવા
- 1108 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન પંચાયતી મંદિર, બસવા
- 1109 શાસ્ત્ર ભણ્ડાર દિગંબર જૈન મંદિર, ભાદવા
- ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ

- 1110 શાસ્ત્ર ભળ્ડાર ઢિગંબર જૈન મન્દિર, ઢૂંગરપુર
- 1111 શાસ્ત્ર ભળ્ડાર ઢિગંબર જૈન મન્દિર, માલપુરા
- 1112 શાસ્ત્ર ભળ્ડાર ઢિગંબર જૈન મન્દિર, કરૌલી
- 1113 શાસ્ત્ર ભળ્ડાર ઢિગંબર જૈન બીસ પંથી મંદિર, ઢૌસા
- 1114 શાસ્ત્ર ભળ્ડાર ઢિગંબર જૈન તેરહપંથી મન્દિર, ઢૌસા
- 1115 શાસ્ત્ર ભળ્ડાર ઢિગંબર જૈન મન્દિર, લશ્કર – જયપુર
- 1116 ઢિગંબર જૈન સરસ્વતી ભંડાર, ઢર્મપુરા – ઢિલ્લી
- 1117 આચાર્ય કુન્દકુન્દ હસ્તલિખિત શ્રુત ભળ્ડાર, ખજુરાહો
- 1118 મહોવા (જ્ઞાનભંડાર)
- 1119 ઢ્રોણગિરિ (જ્ઞાનભંડાર)
- 1120 વક્સવાહા (જ્ઞાનભંડાર)
- 1121 સુનવાહા (જ્ઞાનભંડાર)
- 1122 સરઈ (જ્ઞાનભંડાર)
- 1123 જાસાંઢા (જ્ઞાનભંડાર)
- 1124 કવરઈ (જ્ઞાનભંડાર)
- 1125 ઢરગુવૉં (જ્ઞાનભંડાર)
- 1126 તિગોઢા (જ્ઞાનભંડાર)
- 1127 હીરાપુર (જ્ઞાનભંડાર)
- 1128 વેંઢા (જ્ઞાનભંડાર)
- 1129 પહાઢગાંવ (જ્ઞાનભંડાર)
- 1130 પરા (જ્ઞાનભંડાર)
- 1131 ઈસાનગર (જ્ઞાનભંડાર)
- 1132 તેઢૂઁઢેઢા (જ્ઞાનભંડાર)
- 1133 ઢેવરાન (જ્ઞાનભંડાર)
- 1134 મહારાજગંજ (જ્ઞાનભંડાર)
- 1135 ફુટવારી (જ્ઞાનભંડાર)
- 1136 ભગવૉં (જ્ઞાનભંડાર)
- 1137 બીલા (જ્ઞાનભંડાર)
- 1138 મવઈ (જ્ઞાનભંડાર)
- ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ

- 1139 બમીઠા (જ્ઞાનભંડાર)
 1140 કુટાંરા (જ્ઞાનભંડાર)
 1141 મુંગવાઈ (જ્ઞાનભંડાર)
 1142 ગુનવારી (જ્ઞાનભંડાર)
 1143 ધનગવોં (જ્ઞાનભંડાર)
 1144 વમનાંરા (જ્ઞાનભંડાર)
 1145 દલીપુર (જ્ઞાનભંડાર)
 1146 કુમી (જ્ઞાનભંડાર)
 1147 કિશુનગઢ (જ્ઞાનભંડાર)
 1148 શાહગઢ (જ્ઞાનભંડાર)
 1149 પહાડીચેરા (જ્ઞાનભંડાર)
 1150 વૃજપુર (જ્ઞાનભંડાર)
 1151 ગુનોર (જ્ઞાનભંડાર)
 1152 અમાનગંજ (જ્ઞાનભંડાર)
 1153 ફુટવારી (જ્ઞાનભંડાર)
 1154 ગૈસાગાદ (જ્ઞાનભંડાર)
 1155 પીરા (જ્ઞાનભંડાર)
 1156 હટા (જ્ઞાનભંડાર)
 1157 નિવાઈ (જ્ઞાનભંડાર)
 1158 અથાઈ (જ્ઞાનભંડાર)
 1159 ગોરખપુરા (જ્ઞાનભંડાર)
 1160 પાટન (જ્ઞાનભંડાર)
 1161 મડદેવરા (જ્ઞાનભંડાર)
 1162 બરમા (જ્ઞાનભંડાર)
 1163 ફરુખાબાદ (જ્ઞાનભંડાર)
 1164 મઝસહાનિયા (જ્ઞાનભંડાર)
 1165 ભોયરા (જ્ઞાનભંડાર)
 1166 કુપી (જ્ઞાનભંડાર)
 1167 ચન્દ્રનગર (જ્ઞાનભંડાર)
 ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ

- 1168 ઇટવા (જ્ઞાનભંડાર)
- 1169 બડામલહરા (જ્ઞાનભંડાર)
- 1170 દમોહ (જ્ઞાનભંડાર)
- 1171 કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટી
- 1172 Jain-E-Library
- 1173 બ્રિટિશ લાઇબ્રેરી
- 1174 મિશન જૈનત્વ જાગરણ
- 1175 દેવશાના પાડાનો હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડાર, અમદાવાદ
- 1176 નેમિસૂરિ જ્ઞાનશાળા, પાંજરાપોળ, અમદાવાદ
- 1177 હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
- 1178 ભાભાના પાડાનો ભંડાર, પાટણ
- 1179 પોળીયાનો ઉપાશ્રયનો જ્ઞાનભંડાર, પાટણ
- 1180 રોયલ એશિયાટીક સોસાયટી, મુંબઈ
- 1181 નીતિસૂરિ જ્ઞાનમંદિર - લુણાવા મંગલ ભવન - પાલિતાણા
- 1182 મંગલપ્રભસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર-લુણાવા મંગલ ભવન - પાલિતાણા.
- 1183 આત્મવલ્લભ સંકુલ, દિલ્હી
- 1184 ધર્મરક્ષા ટ્રસ્ટ - શ્રુતલેખન, અમદાવાદ
- 1185 નેશનલ આર્કાઇવ્ઝ ઓફ ઇન્ડિયા, ન્યૂ દિલ્હી
- 1186 શાંતિનાથ પ્રાચીન તાડપત્રીય જ્ઞાનભંડાર, ખંભાત
- 1187 નેમિસૂરિજી જ્ઞાનભંડાર, ખંભાત
- 1188 નીતિવિજયજી જ્ઞાનભંડાર, ખંભાત
- 1189 ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ
- 1190 ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ
- 1191 શાંતિનિકેતન
- 1192 સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી
- 1193 નેશનલ મિશન ફોર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ, દિલ્હી
- 1194 ઇન્ડીયન ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ, બેંગલોર
- 1195 International Union Of Conservation Of Nature (IUCN), United Nations
- 1196 Indian Institute of Science
- 1197 National Beaureal of Plant Genetic Resources (NBPGR)
- 1198 Birbal Sahani Institute of Paleo botany, લખનૌ
- 1199 અખિલ ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદ
- 1200 જિનભદ્રસૂરિ સંસ્થાપિત તાડપત્રીય ભણ્ડાર
- 1201 જૈનશાલા કા ભણ્ડાર, ચમ્પાત
- ક્રમ જ્ઞાનભંડારનું નામ

- 1202 પગથિયા કે ઉપાશ્રય કે સંગ્રહ, અમદાવાદ
 1203 દેવશા કે પાડે કા સંગ્રહ, અમદાવાદ
 1204 શ્રીજિનભદ્રસૂરિ કા જ્ઞાનભણ્ડાર, જૈસલમેર
 1205 શ્રુતસંગમ
 1203 દેવશા કે પાડે કા સંગ્રહ, અમદાવાદ
 1206 જૈન ઍસોસિએશન ઇન નોર્થ અમેરિકા (જૈના)
 1207 શોધપર્ષદા

- ❖ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં અનેક જ્ઞાનભંડારો તથા સંસ્થાઓનો પરિચય - નામોલ્લેખ થયા છે. તેમાં ઘણી જગ્યાએ એક જ ભંડાર અનેક રીતે ઉલ્લેખિત થયા હોવાથી તથા કેટલાક ભંડારો માત્ર ગામના નામપૂર્વક ઉલ્લેખિત થયા હોવાથી આ પરિશિષ્ટમાં કેટલાક ભંડારોના નામ અનેક રીતે દર્શાવ્યા હોઈ શકે છે. શોધાર્થીએ તે લક્ષ્યમાં લેવું...
- ❖ QR code દ્વારા પ્રાપ્ત થતી searchable PDF પણ કોઈ વિશેષ ભંડારની માહિતી માટે સુગમતાકારક બની શકે છે.
- ❖ પ્રસ્તુત સૂચિની અકારાદિ તથા પૃષ્ઠ-ક્રમાંક વાળી File પણ ભવિષ્યમાં QR code દ્વારા ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે.

આ સૂચિની (સંભવિત revised and updated) PDF મેળવવા
 અથવા સૂચિ સંબંધી સૂચનો કરવા
 આ QR code scan કરવા વિનંતી.

2

પરિશિષ્ટ - ૨ સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ

ક્રમ	સંદર્ભ ગ્રંથનું નામ	પ્રકાશક	વર્ષ			પૃષ્ઠ
			વી.સં.	વિ.સં.	ઈ.સ.	
૧.	અનુસંધાન અંક ૧૧	કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય નવમ જન્મશતાબ્દી સ્મૃતિસંસ્કાર શિક્ષણનિધિ, અમદાવાદ	૨૫૨૪	૨૦૫૪	૧૯૯૮	179
૨.	અનુસંધાન અંક ૮૩	કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય નવમ જન્મશતાબ્દી સ્મૃતિસંસ્કાર શિક્ષણનિધિ, અમદાવાદ	૨૫૪૫	૨૦૭૫	૨૦૨૦	716
૩.	અર્હત્ વચન વર્ષ ૨૪, અંક ૨	કુંદકુંદ જ્ઞાનપીઠ, ઇન્દૌર	૨૫૩૮	૨૦૬૮	૨૦૧૨	51
૪.	આગમોદ્ધારકશ્રીની શ્રુતઉપાસના યાને સાહિત્યસેવા	આગમોદ્ધારક પ્રતિષ્ઠાન, સુરત	૨૫૪૪	૨૦૭૪	૨૦૧૯	593
૫.	આચાર્ય કુન્દકુન્દ શ્રુતભંડાર, ખજુરાહો મેં સંગૃહિત પાણ્ડુલિપિયોં	શ્રી સત્શ્રુત પ્રભાવના ટ્રસ્ટ, ભાવનગર	૨૫૨૭	૨૦૫૭	૨૦૦૦	577
૬.	આત્માનંદ પ્રકાશ વર્ષ : ૨૭ અંક : ૯	જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર	૨૪૫૬	૧૯૮૬	૧૯૩૦	37
૭.	આત્માનંદ પ્રકાશ વર્ષ : ૨૭ અંક : ૧૦	જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર	૨૪૫૬	૧૯૮૬	૧૯૩૦	164
૮.	આત્માનંદ પ્રકાશ વર્ષ : ૩૩ અંક : ૭	જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર	૨૪૬૨	૧૯૯૨	૧૯૩૬	26
૯.	આત્માનંદ પ્રકાશ વર્ષ : ૪૮ અંક : ૪	જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર	૨૪૭૭	૨૦૦૭	૧૯૫૧	83
૧૦.	ઈતિહાસની કેડીએ	પ્રદ્યુમ્ન પ્રકાશન, વડોદરા	૨૪૭૧	૨૦૦૧	૧૯૪૫	168
૧૧.	એક અભિવાદન - ઓચ્છવ, એક ગોષ્ઠી	મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ	૨૫૨૪	૨૦૫૪	૧૯૯૮	445 804
૧૨.	કન્નડપ્રાન્તીય તાડપત્રીય ગ્રન્થસૂચી	ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, કાશી	૨૪૭૪	૨૦૦૪	૧૯૪૮	494
૧૩.	કલ્યાણ પર્યુષણાંક વર્ષ-૪૮, અંક-૫, ઓગસ્ટ	કલ્યાણ પ્રકાશન મંદિર, સુરેન્દ્રનગર	૨૫૩૭	૨૦૪૭	૧૯૯૧	650
૧૪.	કલ્યાણ શ્રુત વિશેષાંક વર્ષ : ૬૨, અંક : ૧૨	કલ્યાણ પ્રકાશન મંદિર, સુરેન્દ્રનગર	૨૫૩૦	૨૦૬૨	૨૦૦૬	351
૧૫.	કુંદકુંદ જ્ઞાનપીઠ, ઇન્દૌર ૩૦ વર્ષીય પ્રગતિ આખ્યા	કુંદકુંદ જ્ઞાનપીઠ, ઇન્દૌર	૨૫૪૩	૨૦૭૩	૨૦૧૭	515

ક્રમ	સંદર્ભ ગ્રંથનું નામ	પ્રકાશક	વર્ષ			પૃષ્ઠ
			વી.સં.	વિ.સં.	ઈ.સ.	
૧૬.	ખંભાતનો પ્રાચીન જૈન ઇતિહાસ	જૈનાચાર્ય શ્રી આત્માનંદ જન્મશતાબ્દી સ્મારક ટ્રસ્ટ બોર્ડ, અમદાવાદ	૨૪૬૬	૧૯૯૬	૧૯૪૦	196
૧૭.	ગુજરાતના હસ્તપ્રતભંડારોના સંદર્ભમાં અમદાવાદના હસ્તપ્રતભંડારો : એક અધ્યયન	ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ	૨૫૧૨	૨૦૪૨	૧૯૮૬	379
૧૮.	ચાણસ્મામંડન ભટેવા પાર્શ્વનાથ જિનાલય સાર્ધશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ	જૈન સંઘ, ચાણસ્મા	૨૪૯૪	૨૦૨૪	૧૯૬૮	236
૧૯.	Journal of the American Society vol. 115, No. - 1	American Oriental Society	૨૫૨૧	૨૦૫૧	૧૯૯૫	192
૨૦.	જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભાગ-૨	યશોવિજયજી જૈન આરાધના ભવન, પાલિતાણા	૨૫૨૭	૨૦૫૭	૨૦૦૧	98
૨૧.	જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભાગ-૩	યશોવિજયજી જૈન આરાધના ભવન, પાલિતાણા	૨૫૨૯	૨૦૫૯	૨૦૦૩	57 655
૨૨.	જૈન સત્ય પ્રકાશ વર્ષ - ૩, અંક - ૧	જૈન ધર્મ સત્ય પ્રકાશ સમિતિ, અમદાવાદ	૨૪૬૩	૧૯૯૩	૧૯૩૭	198
૨૩.	જૈન સત્ય પ્રકાશ વર્ષ - ૮, અંક - ૧	જૈન ધર્મ સત્ય પ્રકાશ સમિતિ, અમદાવાદ	૨૪૬૮	૧૯૯૮	૧૯૪૨	432
૨૪.	જૈન સત્ય પ્રકાશ વર્ષ - ૧૩, અંક - ૨	જૈન ધર્મ સત્ય પ્રકાશ સમિતિ, અમદાવાદ	૨૪૭૩	૨૦૦૩	૧૯૪૭	74
૨૫.	જૈન સત્ય પ્રકાશ વર્ષ - ૧૬	જૈન ધર્મ સત્ય પ્રકાશ સમિતિ, અમદાવાદ	૨૪૭૬	૨૦૦૬	૧૯૫૦	118
૨૬.	જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ભાગ-૧	ઔંકારસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, સુરત	૨૫૩૦	૨૦૬૦	૨૦૦૪	614
૨૭.	જૈન સાહિત્ય સંશોધક ભાગ-૧, અંક ૧	જૈન સાહિત્ય સંશોધક સમાજ, પૂના	૨૪૪૬	૧૯૭૬	૧૯૨૦	269
૨૮.	જૈન સાહિત્ય સમારોહ ગુચ્છ-૨	મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ	૨૫૧૩	૨૦૪૩	૧૯૮૭	77
૨૯.	જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	ઔંકારસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, સુરત	૨૫૩૨	૨૦૬૨	૨૦૦૬	619
૩૦.	जैसलमेर के प्राचीन जैन ग्रंथभंडारों की सूची	મોતીલાલ બનારસીદાસ, દિલ્લી	૨૫૨૬	૨૦૫૬	૨૦૦૦	107
૩૧.	જ્ઞાનાંજલિ	સાગરગચ્છ જૈન ઉપાશ્રય, વડોદરા	૨૪૯૫	૨૦૨૫	૧૯૬૯	9 81 96 211 579

ક્રમ	સંદર્ભ ગ્રંથનું નામ	પ્રકાશક	વર્ષ			પૃષ્ઠ
			વી.સં.	વિ.સં.	ઈ.સ.	
૩૨.	Development & Impact of Jainism in India & Abroad	Arham Spiritual Centre, Mumbai	૨૫૩૯	૨૦૬૯	૨૦૧૩	452
૩૩.	દર્ભાવતી દર્શન વિહાર	આર્યશ્રી જંબૂસ્વામી જૈન મુક્તાબાઈ આગમ મંદિર, ડભોઈ	૨૫૦૦	૨૦૩૦	૧૯૭૪	272
૩૪.	દર્શન અને ચિંતન ભાગ ૨	ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ	૨૪૮૩	૨૦૧૩	૧૯૫૭	586
૩૫.	દિલ્લી જિન ગ્રન્થ રત્નાવલી	ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, દિલ્લી	૨૫૦૭	૨૦૩૭	૧૯૮૧	572
૩૬.	દિવ્યધામ દર્ભાવતી	શ્રીવિજયદેવસૂરિ જૈન સંઘ, ડભોઈ	૨૫૨૨	૨૦૫૨	૧૯૯૬	270
૩૭.	નમું નવપદ જગ જયકારી	ગુર્વાજ્ઞા, અહમદાબાદ	૨૫૪૬	૨૦૭૬	૨૦૨૦	627
૩૮.	પાટણ હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર સ્થિત જૈન જ્ઞાનભંડારોનું સૂચિપત્ર ભાગ - ૧, ૨	શારદાબેન ચીમનભાઈ એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ	૨૫૧૭	૨૦૪૭	૧૯૯૧	144
૩૯.	પાટણ હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર સ્થિત જૈન જ્ઞાનભંડારોનું સૂચિપત્ર ભાગ - ૪	શારદાબેન ચીમનભાઈ એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ	૨૫૧૭	૨૦૪૭	૧૯૯૧	137
૪૦.	બીકાનેર જૈન લેખ સંગ્રહ	નાહટા બ્રધર્સ	૨૪૮૨	૨૦૧૨	૧૯૫૬	316
૪૧.	બૃહત્કલ્પસૂત્ર ભાગ-૬	જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર	૨૪૬૮	૧૯૯૮	૧૯૪૨	583
૪૨.	ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા	સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ	૨૪૮૯	૨૦૧૯	૧૯૬૩	21
૪૩.	મહાવીર જૈન વિદ્યાલય શતાબ્દી મહોત્સવ ગ્રંથ ભાગ-૨	મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ	૨૫૪૧	૨૦૭૧	૨૦૧૫	66
૪૪.	મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ	શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ પ્રકાશક સમિતિ, મુંબઈ	૨૪૯૦	૨૦૨૦	૧૯૬૪	349
૪૫.	રાજસ્થાન કે જૈન શાસ્ત્ર ભણ্ডારોં કી ગ્રંથસૂચી ભાગ-૧	શ્રી દિગંબર જૈન મહાવીર અતિશય ક્ષેત્ર કમિટિ, જયપુર	૨૪૭૫	૨૦૦૫	૧૯૪૯	519
૪૬.	રાજસ્થાન કે જૈન શાસ્ત્ર ભણ্ডારોં કી ગ્રંથસૂચી ભાગ-૨	શ્રી દિગંબર જૈન અતિશય ક્ષેત્ર મહાવીરજી, જયપુર	૨૪૮૦	૨૦૧૦	૧૯૫૪	526

ક્રમ	સંદર્ભ ગ્રંથનું નામ	પ્રકાશક	વર્ષ			પૃષ્ઠ
			વી.સં.	વિ.સં.	ઈ.સ.	
૪૭.	રાજસ્થાન કે જૈન શાસ્ત્ર ભળડારોં કી ગ્રંથસૂચી ભાગ-૩	શ્રી દિગંબર જૈન અતિશય ક્ષેત્ર મહાવીરજી, જયપુર	૨૪૮૩	૨૦૧૩	૧૯૫૭	532
૪૮.	રાજસ્થાન કે જૈન શાસ્ત્ર ભળડારોં કી ગ્રંથસૂચી ભાગ-૪	શ્રી દિગંબર જૈન અતિશય ક્ષેત્ર મહાવીરજી, જયપુર	૨૪૮૭	૨૦૧૭	૧૯૬૧	548
૪૯.	રાજસ્થાન કે જૈન શાસ્ત્ર ભળડારોં કી ગ્રંથસૂચી ભાગ-૫	શ્રી દિગંબર જૈન અતિશય ક્ષેત્ર મહાવીરજી, જયપુર	૨૪૯૮	૨૦૨૮	૧૯૭૨	568
૫૦.	રાજસ્થાન કે પુસ્તકાલય					490 491 492
૫૧.	લેખસંગ્રહ	રાંદેર રોડ જૈન સંઘ, સુરત	૨૫૩૭	૨૦૬૭	૨૦૧૧	130
૫૨.	વંદન હો ગુરુરાજ	જિનકૃપા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ.	૨૫૪૪	૨૦૭૪	૨૦૧૮	583
૫૩.	Sambodhi, Vol. 36.	L. D. Institute of	૨૫૩૮	૨૦૬૮	૨૦૧૩	488
	Indology, Ahmedabad.					
૫૪.	શ્રુતસાગર, નવેમ્બર, ૨૦૧૩.	કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા	૨૫૩૮	૨૦૬૮	૨૦૧૩	360
૫૫.	શ્રુતસેવી શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજકના સાંનિધ્યમાં	ચંદ્રકાંત કડિયા, અમદાવાદ	૨૫૩૨	૨૦૬૨	૨૦૦૬	43 253
૫૬.	સૂર્યપુર રાસ માળા	જૈન સાહિત્ય ફંડ, સુરત	૨૪૬૭	૧૮૮૬	૧૮૪૦	439
૫૭.	સ્મૃતિયોં કે વાતાયન સે, ડૉ. શેખરચન્દ્ર જૈન અભિનંદન ગ્રંથ	ડૉ. શેખરચન્દ્ર જૈન અભિનંદન સમિતિ, અમદાવાદ	૨૫૩૩	૨૦૬૩	૨૦૦૭	257
૫૮.	હસ્તપ્રતવિદ્યા અને આગમસાહિત્ય : સંશોધન અને સંપાદન	ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.	૨૫૨૭	૨૦૫૭	૨૦૦૧	262 671

3

પરિશિષ્ટ ૩ ભારતભરના ઉપલબ્ધ સર્વ જૈન જ્ઞાનભંડારોના નામ-સરનામાની સૂચિ

ભારતભરના ચારેય ફિરકાના સર્વ જૈન જ્ઞાનભંડારોની પૂરેપૂરી અને અદ્યતન માહિતી મેળવીને એક પ્રામાણિક નામ અને સરનામાની સૂચિ બનાવવી એ એક મહત્વનું છતાં બાકી રહેલું કાર્ય છે. આ દિશામાં ૪-૫ અલગ અલગ સંસ્થાઓના / મહાત્માઓના માર્ગદર્શનમાં સંનિષ્ઠ પ્રયાસસ્વરૂપ કાર્યો થયા છે, પરંતુ અનેક મર્યાદાઓના કારણે તે નામ-સરનામાની સૂચિ સંપૂર્ણ ગણાઈ નથી.

સર્વ જ્ઞાનભંડારોના નામ-સરનામાની પ્રામાણિક અને પૂર્ણ સૂચિ બનાવવા તે તે જગ્યાએ રૂબરૂ મુલાકાત લઈ કાર્ય કરાય તો કદાચ સંતોષજનક પરિણામ મળે. આવું કાર્ય અત્યંત જરૂરી છે. ભવિષ્યમાં આ કાર્ય કરવાની અથવા અન્ય કોઈ કરતું હોય તો પૂર્ણ સહયોગ આપવાની ભાવના રાખવી ઉચિત ગણાશે.

અત્યારે તો જેઓએ આ ક્ષેત્રે પ્રશસ્ય તથા નોંધપાત્ર કામ કરી જ્ઞાનભંડારોના નામ-સરનામાની સૂચિ બનાવી છે અને ઉદારતાપૂર્વક આપી છે તે સૂચિઓ તેઓના નામે જ અત્રે પ્રસ્તુત કરી છે. સૂચિનું પૂર્ણ કામ બાકી હોવાથી તથા સૂચિમાં વારંવાર ફેરફાર થતા હોવાથી તે સૂચિ અત્રે મુદ્રિત સ્વરૂપે પ્રગટ કરી ગ્રંથનું કદ વધારવું બિનઉપયોગી લાગતાં તેને માત્ર QR Code રૂપે મૂકી છે. ભવિષ્યમાં આ સંબંધી અન્ય જે પણ કાર્યો થશે તેની File તથા અત્યારે મૂકેલી સૂચિની સંભવિત revised તથા updated file મેળવવા આ QR code scan કરવા વિનંતિ.

- ❖ આ QR code દ્વારા અત્યારે ૩ પ્રકારની સૂચિ ઉપલબ્ધ થાય છે.
 - (૧) શ્રુતસંગમ સંસ્થા દ્વારા પ્રાપ્ત સૂચિ. (આ સૂચિની અંદર જે લાલ કલરથી સૂચિત વિગતો છે તે આ ગ્રંથના કાર્ય દરમ્યાન પ્રાપ્ત થયેલ માહિતીના આધારે update કરેલી જાણવી.
 - (૨) આચાર્ય શ્રી વિજય તીર્થભદ્રસૂરિ મહારાજ દ્વારા પ્રાપ્ત સૂચિ.
 - (૩) જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ દ્વારા પ્રાપ્ત select કરેલા ૧૫૦ જ્ઞાનભંડારોની સૂચિ.
- ❖ ભવિષ્યમાં આ જ QR code પર ઉપયોગિતા પ્રમાણે, ગામ પ્રમાણે તથા પુસ્તકોની સંખ્યા પ્રમાણે વિભાજિત કરેલી જ્ઞાનભંડારોની સૂચિ તથા ready to print labelના સ્વરૂપે PDF પણ ઉપલબ્ધ થશે.

આ સૂચિની (સંભવિત revised and updated) PDF મેળવવા
અથવા સૂચિ સંબંધી સૂચનો કરવા
આ QR code scan કરવા વિનંતિ.

4

પરિશિષ્ટ ૪ હસ્તપ્રત ભંડારો / જ્ઞાનમંદિરોની સૂચિ - શ્રીયુત કાન્તિભાઈ બી. શાહ

ચઆ સૂચિ તૈયાર કરવામાં નીચે પ્રમાણેની સામગ્રીનો આધાર લીધો છે :

(૧) ‘જૈન ગુર્જર કવિઓ’ ભાગ-૭ (સંશોધિત-સંવર્ધિત બીજી આવૃત્તિ), સં. જયંત કોઠારી

(૨) ‘આપણાં જ્ઞાનમંદિરો’, સં. શ્રી કલ્યાણબોધિવિજય

(૩) ‘ગુજરાતી હાથપ્રતોની સંકલિત યાદી’, તૈયાર કરનાર શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી

(૪) ‘મુદ્રિત જૈન શ્વેતાંબરાદિ ગ્રંથ નામાવલિ’ (પ્રકા. શ્રી અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડલ, પાદરા) પુસ્તક-અંતર્ગત જ્ઞાનપુસ્તકભંડારોની યાદી

(૫) ડો. કનુભાઈ શેઠનો લેખ ‘હસ્તપ્રત ભંડારો - વર્તમાન સ્થિતિ અને હવે પછીનું કાર્ય’

(૬) શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજક પાસેથી ઉપલબ્ધ (૧) લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ ભંડારોની યાદી, તથા (૨) શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર, પાટણમાં સમાવિષ્ટ ભંડારોની યાદી.

(૭) શ્રી કનુભાઈ શાહ પાસેથી ઉપલબ્ધ ૧. આચાર્ય કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબામાં સમાવિષ્ટ ભંડારોની યાદી.

હસ્તપ્રતભંડાર અન્યત્ર સમાવિષ્ટ થયા અંગેની તેમજ જે-તે સંસ્થાની પ્રગટ થયેલી હસ્તપ્રતસૂચિ અંગેની માહિતી ચોરસ કૌંસ []માં દર્શાવવામાં આવી છે. હસ્તપ્રતસૂચિઓ મુખ્યત્વે ગુજરાતી હસ્તપ્રતોને આવરી લે છે.

સૂચિમાં કેટલાક ભંડારોની વર્તમાન સ્થિતિ અંગેના સગડ પ્રાપ્ય નથી; છતાં લગભગ પોણોસો વર્ષ અગાઉ ‘જૈન ગુર્જર કવિઓ’ જેવા ગ્રંથમાં એ નોંધાયેલા હોઈ એ જ નામે આ સૂચિમાં એને સમાવી તો લીધા જ છે, જેથી કોઈક સંશોધકને એનું પગેરું કાઢવામાં એ નામ સહાયક થાય.

અહીં રજૂ થયેલી સૂચિમાં કેટલાક ભંડારો/જ્ઞાનમંદિરો/સંસ્થાઓ હસ્તપ્રતો ધરાવે જ છે, એમ નિશ્ચિતપણે કહી શકાય એમ નથી.

ગુજરાત બહારના બધા જ જ્ઞાનભંડારોને આ સૂચિમાં સમાવી શકાયા નથી.

હસ્તપ્રતભંડારો/જ્ઞાનમંદિરોની ગામવાર યાદી પણ આપી છે અને એનો નિર્દેશ કેવળ સૂચિક્રમાંકોથી કર્યો છે. કેટલાક ભંડારો - ખાસ કરીને સાધુભગવંતોના સંગ્રહોનાં ગામનામ પ્રાપ્ય નથી. તેવા ગામનામ વિનાના ભંડારોના ક્રમાંકો ગામવાર યાદીમાં છેડે મૂક્યા છે.]

૧. અગરચંદ નાહટાનો સંગ્રહ/અભય જૈન ગ્રંથાલય સંગ્રહ, બિકાનેર
૨. અગરચંદ ભેરુદાન બાંઠિયા લાઈબ્રેરી, બિકાનેર
૩. (શ્રી) અજરામરસ્વામી સ્થાનકવાસી જૈન જ્ઞાનભંડાર, લીંબડી
૪. અદુવસીપાડા જૈન ભંડાર, પાટણ [હવે હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર, પાટણમાં સમાવિષ્ટ]
૫. અનંતનાથજીના જૈન મંદિરનો ભંડાર, માંડવી, મુંબઈ
૬. અનુપ સંસ્કૃત લાઈબ્રેરી

૭. અબીરચંદજી સંગ્રહ, બિકાનેર [બૃહદ્ જ્ઞાનભંડાર, બિકાનેરમાં સમાવિષ્ટ]
- ❖ અભય જૈન ગ્રંથાલય સંગ્રહ, બિકાનેર, જુઓ ક. ૧
૮. (શ્રી) અભયદેવસૂરિ જૈન જ્ઞાનમંદિર, ક્ષત્રિયવાડ, કપડવંજ [હવે આ. કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબામાં સમાવિષ્ટ]
- ❖ અભયસિંહ ભંડાર, જયપુર જુઓ ક. ૧૮૪
૯. અમદાવાદ ડહેલાના અપાસરાનો ભંડાર/ ડહેલાના અપાસરાનો ભંડાર / (મુનિ) સુભદ્રવિજયજી સંગ્રહ, ડહેલા ઉપાશ્રય, અમદાવાદ [હવે લા. દ. ભા. સં. વિ. મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ] [અહીં ક. ૨૭૬વાળો ભંડાર સમાવિષ્ટ]
૧૦. અમરવિજયમુનિ પાસેનો ભંડાર/ સિનોર ભંડાર [હવે શ્રી યશોવિજયજી જૈન જ્ઞાનમંદિર, ડભોઈમાં સમાવિષ્ટ]
૧૧. (શ્રી) અમીઝરા પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસર પેઢી, ભયાઉ
૧૨. અલવર રાજાની લાઈબ્રેરી, અલવર
૧૩. અષ્ટાપદ જ્ઞાનભંડાર, અષ્ટાપદ દેરાસર, કપડવંજ
૧૪. (શ્રી) અંચલગચ્છ જૈન જ્ઞાનમંદિર, જામનગર
૧૫. (શ્રી) અંચલગચ્છ જૈન સંઘનો ભંડાર, માંડલ [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૧૬. (શ્રી) અંજાર જૈન તપાગચ્છ જ્ઞાનભંડાર, અંજાર
૧૭. (સ્વ.) અંબાલાલ યુનિલાલનો સંગ્રહ / આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી, પાલિતાણા [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૧૮. અંબાલાલ બુ. જાની, મુંબઈ
૧૯. (ઝવેરી) અંબાલાલ ફત્તેચંદ સંગ્રહ, વડોદરા [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૨૦. (શ્રી) આગમમંદિર જ્ઞાનસંસ્થા, તળેટી પાલિતાણા.
૨૧. (શ્રી) આગમોદ્ધારક સંસ્થાન C/o સે. શાં. શાહ, વાણિયાવાડ, છાણી
૨૨. આચાર્ય ખરતર ભંડાર, બિકાનેર
૨૩. આણસુર ગચ્છ જ્ઞાનમંદિર, આદિનાથજી મંદિર, ગોપીપુરા, સુરત
૨૪. (શ્રી) આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીનો ભંડાર, પટણીની ખડકી, ઝવેરીવાડ, અમદાવાદ [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૨૫. (શ્રી) આણંદજી કલ્યાણજી પેઢી, મોટા દેરાસર, લીંબડી [અહીં કેટલાક તાડપત્રો પણ છે.]
- ❖ (શેઠ) આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી, પાલિતાણા, જુઓ ક. ૧૭
૨૬. (શ્રી) આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી, વાસુપૂજ્ય જૈન દેરાસર, મુનિ થોભણ માર્ગ, સુરેન્દ્રનગર
૨૭. આણંદજી મંગળજી પેઢી, કોઠારીવાડો, ઈડર [અહીં ક. ૨૮૬વાળો સંગ્રહ સમાવિષ્ટ]
૨૮. (શ્રી) આત્મકમલલબ્ધિસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, દાદર, મુંબઈ
૨૯. (શ્રી) આત્મકમલલબ્ધિસૂરીશ્વર શાસ્ત્રસંગ્રહ, કોઠારીવાડો, ઈડર [હવે આણંદજી મંગળજી પેઢી, ઈડરમાં

સમાવિષ્ટ]

૩૦. આત્માનંદ સભા / જૈન આત્માનંદ સભા / ભક્તિવિજય ભંડાર, ભાવનગર [ક. ૯૯વાળો ભંડાર અહીં સમાવિષ્ટ છે.]
૩૧. આત્માનંદ જૈન સભા, ઝવેરીબજાર, જયપુર
૩૨. (શ્રી) આદિનાથ ચોક જૈન ઉપાશ્રય, કાશીપુરા, બોરસદ
૩૩. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈનો ગુજરાતી પ્રેસ, મુંબઈ [હવે ફાર્બસ ગુજરાતી સભામાં સમાવિષ્ટ]
૩૪. ઇન્ડિયા ઓફિસ લાઈબ્રેરી, (ઇન્ડિયન હાઈકમિશ્નરની ઓફિસ), લંડન [આ સંસ્થાની હસ્તપ્રતસૂચિ : કેટલોગ ઓફ ધ ગુજરાતી એન્ડ રાજસ્થાની મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ ઇન ધ ઇન્ડિયા ઓફિસ લાઈબ્રેરી, સંપા. જેમ્સ ફૂલર બ્લુમહાર્ટ, સંશો. આલ્ફ્રેડ માસ્ટર, પ્રકા. ઓક્સફર્ડ યુનિ. પ્રેસ, ૧૯૫૪]
૩૫. ઇન્ડોલોજિકલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, શારદાપીઠ, દ્વારકા
૩૬. ઇન્દ્રદિગ્ગસૂરિ સાહિત્યનિધિ, પાવાગઢ
૩૭. ઈડર સંઘનો ભંડાર / તપાગચ્છ ભંડાર, ઈડર
૩૮. ઈશ્વરલાલ ઠાકરશીભાઈ સંઘવી બજાર, સાંતલપુર (બનાસકાંઠા)
૩૯. ઉત્કંઠેશ્વરનો ગ્રંથભંડાર, ઉત્કંઠેશ્વર
- ૩૯અ. ઉદ્યોતવિમલજી ગણી, અમદાવાદ
૪૦. ઉમેદ ખાંતિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, ઝીંઝુવાડા
૪૧. (શ્રી) ઊંઝા જૈન મહાજન પેઢી, ખજૂરીની પોળ પાસે, ઊંઝા
૪૨. ઉજમભાઈ ધર્મશાળા પુસ્તક ભંડાર / આચાર્ય કમલવિજયનો ભંડાર, ઝવેરીવાડ, અમદાવાદ [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૪૩. એમ.ટી.બી. કોલેજ, સુરત
૪૪. (શ્રી) ઝંકારસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, C/o છોટાલાલ જીવાભાઈ, જૈન દેરાસર પાસે, જૂના ડીસા
૪૫. કચ્છી દશા ઓસવાલ પાઠશાળા - ભંડાર, માંડવી, મુંબઈ
૪૬. (શ્રી) કનકચંદ્રસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર C/o મનુભાઈ હીરાલાલ (ગ્રંથપાલ), તપાગચ્છ અમર જૈન પાઠશાળા, ટેકરી, ખંભાત
૪૭. કન્હેયા લહિયા પાસે, અમદાવાદ
૪૮. (શ્રી) કપૂરવિજય ગ્રંથભંડાર, મોતી સુખિયા ધર્મશાળા, પોસ્ટઓફિસ પાસે, પાલિતાણા
૪૯. કમલમુનિનો સંગ્રહ - ભંડાર [હવે પુરાતત્ત્વ મંદિર ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં સમાવિષ્ટ]
- ❖ (આ.) કમલવિજયનો ભંડાર, અમદાવાદ જુઓ ક. ૪૨
૫૦. કલકત્તા સંસ્કૃત કોલેજ / ડી. કે. સં. કોલેજ, કલકત્તા [આ સંસ્થાનું કેટેલોગ પ્રગટ થયું છે.]
૫૧. કલકત્તા સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરી, કલકત્તા [આ સંસ્થાનું કેટેલોગ પ્રગટ થયું છે.]
૫૨. કલ્યાણવિજય મુનિ
૫૩. (પં.) કલ્યાણવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, જાલોર (રાજસ્થાન) [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં

સમાવિષ્ટ]

૫૪. કવિ દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહ, અમદાવાદ [હવે ભો.જે.સંશોધન વિદ્યાભવનમાં સમાવિષ્ટ]
૫૫. (નગરશેઠ) કસ્તૂરભાઈ મણિભાઈ, નગરશેઠનો વંડો, અમદાવાદ [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૫૬. કસ્તૂરસાગરજી ભંડાર, ભાવનગર
૫૭. કીર્તિમુનિજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, વીરવિજયજી ઉપાશ્રય, ભટ્ટીની બારી, અમદાવાદ [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૫૮. કુશલચંદ્ર પુસ્તકાલય, બિકાનેર
૫૯. કૃપાચંદ્રસૂરિનો ભંડાર, બિકાનેર
૬૦. (શ્રી) કેશરભાઈ જૈન જ્ઞાનભંડાર, પંચાસર પાસે, પાટણ [હવે કાંઈ નથી]
૬૧. કેસરવિજય ભંડાર, વઢવાણ
૬૨. (આચાર્ય) કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, શ્રી મહાવીર આરાધના કેન્દ્ર, કોબા [આ સંસ્થામાં નીચેના ક્રમાંકોવાળા જ્ઞાનભંડારો સમાવિષ્ટ થયા છે : ક. ૮, ૮૮, ૯૦, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૫૬, ૧૫૭, ૨૬૪, ૩૦૮, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૬૬, ૩૬૮]
૬૩. (આચાર્ય) કેલાસસાગરસૂરિ જૈન જ્ઞાનમંદિર, શ્રી સીમંધરસ્વામી જૈન પેઢી, મહેસાણા
- ❖ કોટ ઉપાશ્રય, મુંબઈ જુઓ ક. ૨૫૬
૬૪. કોટાનો જ્ઞાનભંડાર સંઘની દેખરેખ હેઠળનો, કોટા
૬૫. કોડાય - કચ્છનો ભંડાર, કોડાય
૬૬. ખરતર નેમિચંદ્રાચાર્ય ભંડાર, કાશી
૬૭. ખરતર (મુનિ) સુખસાગર
- ❖ ખંભાતના ભંડાર [અલગ નામથી નિર્દેશ થયેલો છે.]
૬૮. ખેડા ભંડાર નં. ૧ : મોટા મંદિરમાં આવેલો પુસ્તક ભંડાર.
ખેડા નં. ૨ : મુનિ ભાગ્યરત્ન પાસેનો ગ્રંથભંડાર, ખેડા
ખેડા નં. ૩ : ભાવસાર શ્રાવકોથી વહીવટ કરાતા રસુલપુરના દેરાસરનો ગ્રંથભંડાર, ખેડા [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૬૯. ખેતરવસી જૈન ઉપાશ્રય જ્ઞાનભંડાર, ખેતરવસીનો પાડો, પાટણ [હવે હે.જૈ.જ્ઞા.મં., પાટણમાં સમાવિષ્ટ]
૭૦. ગારિયાધરનો ભંડાર, ગારિયાધાર
- ❖ ગુજરાત વિદ્યાસભા (અગાઉનું નામ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી), અમદાવાદ જુઓ ક. ૨૩૦
૭૧. (શ્રી) ગુણિસાગરજી C/o દેવબાગ જૈન ઉપાશ્રય, ચાંદીબજાર, જામનગર
૭૨. ગુલાબકુમારી લાઈબ્રેરી, કલકત્તા
૭૩. ગુલાબમુનિનો સંગ્રહ [હવે યશોવૃદ્ધિ જૈન બાલાશ્રમ, મહુવામાં સમાવિષ્ટ]
૭૪. ગુલાબવિજય ભંડાર, ઉદયપુર

૭૫. ગુલાબવિજયજી પન્યાસ પાસેનો ભંડાર [હવે વીરવિજય ઉપાશ્રય ભંડાર, અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
- ❖ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ જુઓ ક્ર. ૨૩૦
૭૬. ગોકુળદાસ નાનજી ગાંધી, રાજકોટ
૭૭. ગોડીજી જૈન જ્ઞાનમંદિર / ગોડીજી પાર્શ્વનાથ ઉપાશ્રય, પાયધુની, મુંબઈ [ક્રમાંક ૨૬૩વાળો સંગ્રહ અહીં હોવાની માહિતી પ્રાપ્ત થઈ છે]
૭૮. ગોડીજીનો ભંડાર, ઉદયપુર
૭૯. (શ્રી) ગોપાળસ્વામી પુસ્તકાલય, લીંબડી
૮૦. ગોરજી ભંડાર, ઈડર
૮૧. ગોંડલ ભંડાર, ગોંડલ
૮૨. ઘોઘા સંઘ ભંડાર, ઘોઘા [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૮૩. ચતુરવિજયગણિ પાસે
૮૪. ચંચલબહેનનો ભંડાર, ફતાશા પોળ, હરકોર શેઠાણીની હવેલી, અમદાવાદ
૮૫. (યતિ) ચંદ્રવિજય પાસે, આમોદ
૮૬. ચંદ્રસાગરસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, શ્રીમાલ માર્ગ, ઉજ્જૈન (મ.પ્ર.)
૮૭. (શ્રી) ચાણસ્મા જૈન જ્ઞાનભંડાર, ચાણસ્મા
૮૮. ચારિત્રવિજયજી કચ્છી
૮૯. ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર, આગ્રા [હવે આ.કે. જ્ઞા.મં., કોબામાં સમાવિષ્ટ]
૯૦. ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ જ્ઞાનભંડાર, બાલાપુર [હવે આ.કે. જ્ઞા.મં., કોબામાં સમાવિષ્ટ]
૯૧. (શ્રી) ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ જ્ઞાનમંદિર, શાહપોર, સુરત
૯૨. ચુનીજી ભંડાર, નયાઘાટ, કાશી
૯૩. ચુનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન, સાર્વજનિક એજ્યુ. સોસાયટી, સુરત
૯૪. (યતિ) ચેનસાગર ભંડાર, ઉદયપુર
૯૫. છત્તાબાઈ ઉપાશ્રય, બિકાનેર
૯૬. છોટાલાલ વાડીલાલ, અમદાવાદ
- ❖ છોટાલાલજી મહારાજનો ભંડાર, સગરામપુરા, સુરત જુઓ ક્ર. ૩૭૮અ
૯૭. (શા.) જકાભાઈ ધરમચંદ ગજિયાણીવાળા, ફતાશા પોળ, અમદાવાદ
- ❖ (યતિ) જયકરણ, બિકાનેર જુઓ ક્ર. ૨૫૦
૯૮. જયચંદ્રજી ભંડાર, બિકાનેર
૯૯. જશવિજય ભંડાર, વડવા, ભાવનગર [હવે આત્માનંદ સભા, ભાવનગરમાં સમાવિષ્ટ]
૧૦૦. (મુનિ) જશવિજયજીનો સંગ્રહ પાટણ [કેશરબાઈ જૈનભંડાર પાટણમાં સમાવિષ્ટ]
૧૦૧. (શ્રી) જંબુદ્વિપ જૈન પેઢી, આગમમંદિર પાસે, પાલિતાણા

૧૦૨. (આચાર્ય) જંબૂસ્વામી જૈન જ્ઞાનમંદિર C/o જયંતીલાલ બાપુલાલ (વડજવાળા), શ્રીમાળી વાગા, ડભોઈ
- ❖ (શ્રી) જામનગર જૈન સ્થે. મૂ. તપા. સંઘ, જામનગર જુઓ ક. ૧૫૨
૧૦૩. (શ્રી) જીત-હીર-કનક-દેવેન્દ્રસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, ભચાઉ (કચ્છ)
૧૦૪. (શ્રી પૂજ્ય) જિનચરિત્રસૂરિ સંગ્રહ/પૂજ્યજીનો સંગ્રહ, બિકાનેર
૧૦૫. જિનદત્ત ભંડાર, મુંબઈ
૧૦૬. જિનદત્તસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, ગોપીપુરા, સુરત
૧૦૭. જિનભદ્રસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, સેવામંદિર, રાવટી, જોધપુર
૧૦૮. (મુનિ) જિનવિજયજી પાસે, અમદાવાદ (સંભવતઃ) [હવે પુરાતત્ત્વ મંદિર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં સમાવિષ્ટ]
૧૦૯. જિનસાગરસૂરિ શાખા ભંડાર, બિકાનેર
૧૧૦. જિનહર્ષસૂરિ ભંડાર, બિકાનેર
૧૧૧. (શેઠ) જીવણચંદ સકરચંદ ઝવેરી પાસે, સુરત
૧૧૨. (શ્રી) જીવણલાલ અબજી જૈન જ્ઞાનમંદિર, માટુંગા, મુંબઈ
૧૧૩. જૂનો સંઘ ભંડાર/ જૈન સંઘ જ્ઞાનભંડાર/ શેઠ હાલાભાઈ મગનલાલ, ફોફલિયાવાડ, પાટણ [હવે હે.જૈ.જ્ઞા.મં., પાટણમાં સમાવિષ્ટ]
૧૧૪. જેણાનો ભંડાર/સંઘભંડાર, પાલણપુર
૧૧૫. જેસલમેરનો ભંડાર, જેસલમેર [આ ભંડારની હસ્તપ્રતસૂચિ : જેસલમેર ભાંડાગાર સૂચિ]
- ❖ જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર જુઓ ક. ૩૦
૧૧૬. જૈન આનંદ પુસ્તકાલય - ગ્રંથભંડાર, આગમમંદિર રોડ, સુરત
૧૧૭. જૈન ઉપાશ્રય, વાવ
૧૧૮. જૈન ઉપાશ્રય, શાંતિનગર, ગોધરા
૧૧૯. જૈન ઉપાશ્રય, નેમુભાઈની વાડી, ગોપીપુરા, સુરત
૧૨૦. જૈન એસોસિએશન ઓફ ઈન્ડિયા, મુંબઈ હસ્તકનો ભંડાર
૧૨૧. જૈન જ્ઞાનભંડાર, મહુડી
૧૨૨. જૈન જ્ઞાનમંદિર ભંડાર/બુદ્ધિસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર કે સંઘનો જ્ઞાનભંડાર (?), વિજાપુર
૧૨૩. જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા ગ્રંથભંડાર, કાંટાવાળો ડેલો, ભાવનગર
૧૨૪. જૈન ધર્મશાળાની લાઈબ્રેરી, ઝઘડીયા
૧૨૫. જૈન પ્રાચ્ય વિદ્યાભવન, જૈન સોસાયટી, પાલડી, અમદાવાદ
૧૨૬. જૈન લક્ષ્મી મોહનશાળા, બિકાનેર
૧૨૭. જૈન વિદ્યાશાળા જ્ઞાનભંડાર / શેઠ સુબાજી રવચંદ જેચંદ જૈન વિદ્યાશાળા / પં. મેઘવિજય શાસ્ત્રભંડાર, દોશીવાડાની પોળ, અમદાવાદ
૧૨૮. જૈન શાળા, અમદાવાદ

૧૨૯. જૈન શાળા/લાવણ્ય મુનિનો જૈન શાળાનો ભંડાર, ખંભાત [અહીં ક. ૩૧૭વાળો ભંડાર સમાવિષ્ટ છે]
૧૩૦. જૈન શાળા, વિજાપુર
૧૩૧. જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ, મહેસાણા
૧૩૨. જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ
૧૩૩. જૈન શ્વે. મૂ.સં. જ્ઞાનભંડાર, માણસા [હવે આ.કે.જ્ઞા.મં., કોબામાં સમાવિષ્ટ]
૧૩૪. જૈન શ્વે. મૂ. સં. જ્ઞાનભંડાર, ગોધાવી [હવે આ.કે.જ્ઞા.મં., કોબામાં સમાવિષ્ટ]
૧૩૫. જૈન શ્વે. મૂ. સં. જ્ઞાનભંડાર, વાસદ [હવે આ.કે.જ્ઞા.મં., કોબામાં સમાવિષ્ટ]
૧૩૬. જૈન શ્વે. મૂ. સંઘ પેઢી C/o અમૃતલાલ ગોવર્ધન મહેતા, ભયાઉ (કચ્છ)
૧૩૭. જૈન શ્વે. મૂ. સંઘ પેઢી C/o રાયવિહાર પ્રાસાદ, મોટો ડેલો, વાણિયાવાડ, ભુજ (કચ્છ)
૧૩૮. જૈન શ્વે. મૂ. તપ. સંઘ પેઢી C/o મહેન્દ્રભાઈ એમ શાહ, ક્લબ રોડ, ધ્રાંગધ્રા
૧૩૯. જૈન શ્વે. મૂ. તપ. સંઘ પેઢી, ચાવડી ચોક, મેઈન બજાર, વાંકાનેર
- ❖ જૈન સંઘ જ્ઞાનભંડાર, પાટણ જુઓ ક. ૧૧૩
૧૪૦. જૈન સંઘ તાડપત્રીય ભંડાર, ખેતરવસીનો વાડો, પાટણ
૧૪૧. જૈન સંઘ દરાપરા (જિ. વડોદરા) [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
- ❖ જૈન સંઘ પુસ્તકભંડાર, વીરમગામ જુઓ ક. ૩૩૭
૧૪૨. જૈન સંઘ ભંડાર, ભરૂચ [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૧૪૩. જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ, અંધેરી (વેસ્ટ), મુંબઈ
૧૪૪. જૈનાનંદ પુસ્તકાલય/લાઈબ્રેરી, C/o નરેશ મદ્રાસી, કાયસ્થ મહોલ્લો, ગોપીપુરા, સુરત
- ❖ જ્ઞાનભંડાર વર્ધમાન ભંડારસ્થ, બિકાનેર જુઓ ક. ૩૩૯
૧૪૫. જ્ઞાનવિમલસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, ખંભાત
- ❖ જ્ઞાનશાળા ભંડાર, ખંભાત જુઓ ક. ૩૨૧
- ❖ ડહેલાનો અપાસરાનો ભંડાર જુઓ ક ૯
૧૪૬. ડાયરા અપાસરાનો ભંડાર, પાલનપુર [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૧૪૭. ડાહી-લક્ષ્મી લાઈબ્રેરી, નડિયાદ
૧૪૮. (શેઠ) ડાહ્યાભાઈ પાસે, ખેડા
૧૪૯. ડાહ્યાભાઈ મોતીચંદ વકીલ, સુરત
- ❖ ડી. કે. કલકત્તા સંસ્કૃત કોલેજ જુઓ ક. ૫૦
૧૫૦. (શ્રી) ડુંગરસિંહજી સ્થાનકવાસી જૈન જ્ઞાનભંડાર, જામનગર
૧૫૧. ડેક્કન કોલેજ, પૂનામાં સરકારી ખરીદેલી હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ [હવે ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂનામાં સમાવિષ્ટ]
૧૫૨. (શેઠ) ડોસાભાઈ અભેચંદનો જૈન સંઘનો ભંડાર / શ્રી જામનગર જૈન શ્વે. મૂ. તપા. સંઘ,

C/o શેઠ ડોસાભાઈ અભેચંદ જૈન પેઢી, જૈન મોટું દેરાસર, ટાવર પાસે, જામનગર

૧૫૩. તખતમલજી દોશી, દેશનોક ગામ, બિકાનેર પાસે
૧૫૪. તપગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ [હવે હે.જૈ.જ્ઞા.મં., પાટણમાં સમાવિષ્ટ]
૧૫૫. તપાગચ્છ ઉપાશ્રયનો ભંડાર, પાલનપુર
- ❖ તપાગચ્છ ભંડાર, ઈંડર જુઓ ક. ૩૭
૧૫૬. તપાગચ્છ સંઘ જ્ઞાનભંડાર (ગુજ.ક.) નાગૌર [હવે આ.કે.જ્ઞા.મં., કોબામાં સમાવિષ્ટ]
૧૫૭. તપાગચ્છીય જૈન સંઘ જ્ઞાનભંડાર, નાગૌર [હવે આ.કે.જ્ઞા.મં., કોબામાં સમાવિષ્ટ]
૧૫૮. તિલકવિજય ભંડાર, મહુવા
૧૫૯. તિલોકમુનિ પાસે
૧૬૦. તેજપાળ વસ્તુપાળ જૈન ચેરિટી ટ્રસ્ટ, ધોળકા
૧૬૧. (ડો.) ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ
૧૬૨. દયાવિમલસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, દેવશાનો પાડો, સ્વામિ. મંદિર રોડ, અમદાવાદ
૧૬૩. દરિયાપુરી આઠકોટી સ્થાનકવાસી જૈન ઉપાશ્રય, ઘેલમાતાની ખડકી, બજાર રોડ, પાટણ
૧૬૪. દર્શનસાગરસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, આદરિયાણા, વીરમગામ થઈને
૧૬૫. દસાડા ભંડાર, દસાડા [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૧૬૬. દાનસાગર સંગ્રહ, બિકાનેર [બૃહદ્ જ્ઞાનભંડાર, બિકાનેરમાં સમાવિષ્ટ]
૧૬૭. દિગંબર જૈન ભટ્ટારકીય જ્ઞાનભંડાર, બજાર, ઈંડર
૧૬૮. દિગંબર જૈન જ્ઞાનભંડાર, સુરત
૧૬૯. દિગંબર જૈન ભંડાર, જયપુર
૧૭૦. દિગંબર પન્નાલાલ ઐલક સરસ્વતીભવન, મુંબઈ
૧૭૧. દિગંબરલાચાર્ય બાલચંદ્રસૂરિ ભંડાર/બાલચંદ્ર યતિનો (રામઘાટ) કાશીભંડાર, કાશી
૧૭૨. દિવ્યદર્શન શાસ્ત્રસંગ્રહ, શિવગંજ (રાજસ્થાન)
૧૭૩. દેવગુપ્તસૂરિજી જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાલી (રાજસ્થાન)
૧૭૪. (શેઠ) દેવચંદ લાલચંદ પુસ્તકોદ્ધાર લાઈબ્રેરી, બાવા સીદી, ગોપીપુરા, સુરત
૧૭૫. (શ્રી) દેવબાગ જૈન આનંદ જ્ઞાનમંદિર, દેવબાગ, જામનગર
૧૭૬. દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણ જ્ઞાનભંડાર C/o શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી પેઢી, તળેટી રોડ, પાલિતાણા [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૧૭૭. (રાય) ધનપતસિંહ ભંડાર, અજીમગંજ
૧૭૮. ધરણેન્દ્રસૂરિ ભંડાર, જયપુર
૧૭૯. (શ્રી) ધર્મનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર - દેવસૂરગચ્છ, હાથીવાળો ખાંચો, ગોપીપુરા, સુરત
૧૮૦. ધાનેરા જૈન જ્ઞાનભંડાર C/o શાંતિજિન જૈન સંઘ પેઢી, ધાનેરા

૧૮૧. (મુનિ) નરેન્દ્રસાગરજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, જૈન ઉપાશ્રય, આંબલીની પોળ, અમદાવાદ [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૧૮૨. નરોત્તમદાસજી સંગ્રહ, બિકાનેર
૧૮૩. (શ્રી) નવા ડીસા જૈન જ્ઞાનભંડાર C/o રમેશચંદ્ર મણિલાલ શાહ, નવા ડીસા
- ૧૮૩અ. નવા પાડાનો ભંડાર, સુરત.
૧૮૪. નાથાલાલ છગનલાલ પાલણપુરવાળા, પાલણપુર (સંભવતઃ)
૧૮૫. નાનચંદજી યતિનો ભંડાર, શાંતિનાથ મંદિર, પાયધુની, મુંબઈ
૧૮૬. નિત્યવિજય લાઈબ્રેરી, ચાણસ્મા
૧૮૭. (શ્રી) નીતિવિજયજી જૈન જ્ઞાનભંડાર, C/o મનુભાઈ હીરાલાલ (ગ્રંથપાલ), તપગચ્છ અમર જૈન પાઠશાળા, ટેકરી, ખંભાત
૧૮૮. (શ્રી આચાર્ય) નીતિસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, મહાવીરસ્વામી દેરાસરની સામે, ફતાશા પોળ, અમદાવાદ
- ૧૮૮અ. નૃપચંદજીનો જૂનો ભંડાર, કુશળગઢ (મ.પ્ર.)
૧૮૯. (યતિ) નેમચંદ / નેમવિજય, જાઉરા
૧૯૦. (શેઠ) નેમચંદ મેળાપચંદ વાડી ઉપાશ્રય - ગ્રંથભંડાર, ગોપીપુરા, સુરત
૧૯૧. નેમનાથ ભંડાર, અજીમગંજ
- ❖ (યતિ) નેમવિજય, જાઉરા જુઓ ક્ર. ૧૮૯
૧૯૨. પગથિયાના જૈન ઉપાશ્રયનો જ્ઞાનભંડાર, હાજા પટેલની પોળ, અમદાવાદ
૧૯૩. પદ્મસાગર ભંડાર, જૈન શાળા, અમદાવાદ
૧૯૪. પંચાયતી જૈન શ્વેતાંબર ભંડાર/અભયસિંહ ભંડાર, જયપુર
૧૯૫. પંજાબ જીરાનો ભંડાર, જીરા (પંજાબ)
૧૯૬. પાટડી ભંડાર, પાટડી
- ❖ પાટણના ભંડારો ૧, ૨, ૩, ૪ [અલગ નામથી નિર્દેશ થયો છે. હે.જૈ.જ્ઞા.મં સૂચિમાં સમાવેશ]
૧૯૭. પાટીયાનો ઉપાશ્રય જૈન સંઘ, ફતાશા પોળ, અમદાવાદ [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૧૯૮. (શેઠ) પાનાચંદ ભગુભાઈ, સુરત
૧૯૯. (શ્રી) પાર્શ્વગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર/મુનિ બાલચંદ્રજી - સાગરચંદ્રજી સંગ્રહ, પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ ઉપાશ્રય, ભૈયાની બારી, શામળાની પોળ, અમદાવાદ [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૨૦૦. પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, વિરમગામ
૨૦૧. (શ્રી) પુણ્યવિજયજી સંગ્રહ [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૨૦૨. પુરાતત્ત્વમંદિર / રાયચંદ્ર સાહિત્યમંદિર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ [આ સંસ્થામાં ક્ર. ૪૯ અને ૧૦૮વાળા સંગ્રહો સમાવિષ્ટ]
૨૦૩. (શેઠ) પુરપોત્તમ વિશ્રામ માવજી સંગ્રહ, મુંબઈ [હવે ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈમાં સમાવિષ્ટ]

- ❖ પૂજ્યના અપાસરાનો ભંડાર, સ્વ. યતિ નાનચંદ્રજીના શિષ્ય મોહનલાલ હસ્તકનો, રાજકોટ જુઓ ક. ૨૬૮
- ❖ પૂજ્યજીનો સંગ્રહ, બિકાનેર જુઓ ક. ૧૦૪
- ૨૦૪. પૂનમચંદ યતિ સંગ્રહ, બિકાનેર
- ૨૦૫. પૂર્ણિમાગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ [હવે હે.જૈ.જ્ઞા.મં., પાટણમાં સમાવિષ્ટ]
- ૨૦૬. પોપટલાલ પ્રાગજી કાલાગલા કરાંચીવાળા પાસે, શેઠ કાળા મીઠાની પેઢી, ઘોઘા [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
- ૨૦૭. પ્રવર્તક મુનિશ્રી કાંતિવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, પાટણ [હવે હે.જૈ.જ્ઞા.મં., પાટણમાં સમાવિષ્ટ]
- ૨૦૮. પ્રવર્તક મુનિશ્રી કાંતિવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, ઠે. આત્માનંદ જૈન જ્ઞાનમંદિર, નરસિંહજીની પોળ, વડોદરા
- ૨૦૯. પ્રવર્તક મુનિશ્રી કાંતિવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, ઠે. મોટા દેરાસર પાસે, વાણિયાવાડ, છાણી
- ૨૧૦. પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર (મ.સ.યુનિ.) (જૂનું નામ ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ). વડોદરા [આ સંસ્થાની પ્રકાશિત હસ્તપ્રતસૂચિ : આલ્ફાબેટિકલ લિસ્ટ ઓફ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ ઇન ધ ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, બરોડા, વો. ૨, સંપા. રાઘવન્ નામ્બિયાર, ૧૯૫૦]
- ૨૧૧. પ્રાણજીવન મોરારજી શાહ પાસે, રાજકોટ
- ૨૧૨. પ્રુશિઅન સ્ટેટ લાઈબ્રેરી [આ સંસ્થાની હસ્તપ્રતસૂચિ : જૈન-હાન્ડશ્રીપ્ટેન પ્રોઈસેશન સ્ટાટ્સ બિબ્લિઓથેક, સંપા. વાલ્થેર શુબ્રીંગ, લિપઝિમ, ઓટ્ટો હારાસોવિટ્ઝ, ૧૯૪૪ (જર્મન ભાષામાં)]
- ૨૧૩. (શેઠ) પ્રેમચંદ રતનજી પાસેનો ભંડાર, ભાવનગર
- ૨૧૪. ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ [ક. ૩૩ વાળો સંગ્રહ અહીં સમાવિષ્ટ, આ સંસ્થાની પ્રકાશિત હસ્તપ્રતસૂચિઓ : (૧) ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલી ભા. ૧-૨, તૈયાર કરનાર અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની (૧૯૨૩) તથા (૨) ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની નામાવલિ, તૈયાર કરનાર અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ (૧૯૫૬)]
- ૨૧૫. બહાદુરમલ બાંઠિયા સંગ્રહ/બાંઠિયા સંગ્રહ, ભીનાસર
- ૨૧૬. બાઈઓનો ભંડાર, ઈડર
- ૨૧૭. (યતિ) બાલચંદ, ખામગાંવ
- ❖ બાલચંદ્ર યતિનો (રામઘાટ) કાશીભંડાર, કાશી જુઓ ક. ૧૭૧
- ❖ (મુનિ) બાલચંદ્રજી - સાગરચંદ્રજી સંગ્રહ, પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છ ઉપાશ્રય, શામળાની પોળ, અમદાવાદ જુઓ ક. ૧૯૯
- ૨૧૮. બાલવિજયજી
- ૨૧૯. બાલુભાઈ અમરચંદ જ્ઞાનભંડાર, કબૂતરખાના, વડા ચૌડા, સુરત
- ❖ બાંઠિયા સંગ્રહ, ભીનાસર જુઓ ક. ૨૧૫
- ❖ બીકાનેર બૃહદ્ જ્ઞાનભંડાર, બિકાનેર જુઓ ક. ૩૩૯
- ❖ (શ્રીમદ) બુદ્ધિસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, સ્ટેશન રોડ, વિજાપુર જુઓ ક. ૧૨૨
- ૨૨૦. બૃહદ્ જ્ઞાનભંડાર, બિકાનેર [આ ભંડારમાં ક. ૭, ૧૬૬, અને ૨૩૮ સંગ્રહો સમાવિષ્ટ છે.]

૨૨૧. બોટાદ જૈન પાઠશાળા, બોટાદ.
૨૨૨. બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ
- ❖ ભક્તિવિજય ભંડાર, ભાવનગર જુઓ ક. ૩૦
૨૨૩. ભદ્રસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, જેસલમેર
૨૨૪. ભંદ્રકરસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, સાણંદ
- ❖ (મુનિ) ભાગ્યરત્ન પાસેનો ગ્રંથભંડાર (ખેડા ભંડાર નં. ૨), ખેડા જુઓ ક. ૬૮
૨૨૫. ભાભાપાડા વિમલગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર / વિમલગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર, ભાભાનો પાડો, પાટણ. [આ ભંડારની હસ્તપ્રતસૂચિ : કેટલોગ ઓફ ધ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ ઇન પાટણ જૈન ભંડારઝ પાર્ટ-૪, પ્રકાશક શારદાબેન ચીમનલાલ રિસર્ચ એજ્યુકેશન સેન્ટર, શાહીબાગ, સંકલયિતા મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી, અમદાવાદ]
૨૨૬. ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ [ક. ૨૦૩વાળો સંગ્રહ અહીં સમાવિષ્ટ, આ સંસ્થાની હસ્તપ્રતસૂચિ : ડિસ્ક્રિપ્ટિવ કેટલોગ ઓફ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ ઇન ભારતીય વિદ્યાભવન લાઈબ્રેરી, સંપા. એમ. બી. વારનેકર, મુંબઈ, ૧૯૮૫]
- ❖ ભાવસાર શ્રાવકોથી વહીવટ કરાતા રસુલપુરાના દેરાસરનો ગ્રંથભંડાર, ખેડા જુઓ ક. ૬૮
૨૨૭. ભાવહર્ષીય ખરતરગચ્છ ભંડાર, બાલોતરા
૨૨૮. ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂના [આ સંસ્થાની હસ્તપ્રતસૂચિ : ડિસ્ક્રિપ્ટિવ કેટલોગ ઓફ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ ઇન ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂના. આ સંસ્થામાં ક. ૧૫૧વાળો સંગ્રહ સમાવિષ્ટ છે.]
૨૨૯. (શ્રી) ભુવનસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, શાંતિનાથની પોળ, પાટણ
૨૩૦. ભો. જે. સંશોધન વિદ્યાભવન / ગુજરાત વિદ્યાસભા / ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ [આ સંસ્થાની હસ્તપ્રતસૂચિ : (૧) ડિસ્ક્રિપ્ટિવ કેટલોગ ઓફ ગુજરાતી, હિન્દી એન્ડ મરાઠી મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ ઓફ બી. જે. ઇન્સ્ટિ. મ્યુઝિયમ પાર્ટ-૧, સંપા. વિદ્યાત્રી અવિનાશ વોરા, ૧૯૮૭ (૨) કવીશ્વર દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહની સૂચિ, તૈયાર કરનાર હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ, ૧૯૩૦. અહીં ક. ૫૪વાળો સંગ્રહ સમાવિષ્ટ છે.]
૨૩૧. ભોગીલાલ લહેરચંદ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, વલ્લભસ્મારક, કર્નાલ રોડ, દિલ્હી
૨૩૨. (શ્રી) ભાતૃચંદ્રજી જૈન જ્ઞાનભંડાર, ઠે. પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ જૈન ઉપાશ્રય, બોળ લીમડા, ખંભાત
૨૩૩. મગનલાલ બેચરદાસનો ભંડાર, ભાવનગર
૨૩૪. (સ્વ.) મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસનો સંગ્રહ
૨૩૫. મણિસાગરસૂરિ સંગ્રહ, કોટા
૨૩૬. (શ્રી) મહાયશવિજય જ્ઞાનમંદિર, ગિરિરાજ સોસાયટી, પાલિતાણા
૨૩૭. (શ્રી) મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, ઓગસ્ટ કાન્તિ માર્ગ, મુંબઈ
૨૩૮. મહિમાભક્તિ ભંડાર, બિકાનેર [બૃહદ જ્ઞાનભંડાર, બિકાનેરમાં સમાવિષ્ટ]
૨૩૯. (મુનિ) મહેન્દ્રવિમલજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, દેવશાનો પાડો, અમદાવાદ [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]

૨૪૦. મંગલચંદ માલૂ સંગ્રહ, બિકાનેર
૨૪૧. (મુનિ) મંગળવિજયજી સંગ્રહ, લવારની પોળ, અમદાવાદ]હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૨૪૨. (શ્રી) માણિક્યસિંહસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ [હવે હે.જૈ.જ્ઞા.મં., પાટણમાં સમાવિષ્ટ]
૨૪૩. (શેઠ) માણેકચંદ હીરાચંદનો બંગલો, ચોપાટી દિગંબર જૈન મંદિર, મુંબઈ (ડા. ત્રિ. પ્રશસ્તિ-સંગ્રહ)
૨૪૪. (સ્વ.) માણેકચંદ હીરાચંદજીએ સંગ્રહેલ સર્વજ્ઞ મહાવીર જૈન પુસ્તકભંડાર, ધોરાજી
૨૪૫. માણેકભાઈ જ્ઞાનભંડાર, કપડવંજ
૨૪૬. માણેકમુનિનો ચોપડો
૨૪૭. માણેકવિજય યતિ, ઈંદોરનો ભંડાર, ઈંદોર
૨૪૮. (મુનિ) માનવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, ડભોડા [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૨૪૯. મીઠાભાઈ ગુલાબચંદ જ્ઞાનમંદિર, દલાલવાડા, કપડવંજ
૨૫૦. મુકનજી સંગ્રહ / (યતિ) મુકનજીશિષ્ય જયકરણ / (યતિ) જયકરણ, બિકાનેર
૨૫૧. (શ્રી) મુક્તાભાઈ જૈન જ્ઞાનમંદિર ગ્રંથભંડાર, શ્રીમાળી વાગો, ડભોઈ
૨૫૨. મુક્તિકમલ જૈન મોહન જ્ઞાનમંદિર, જૈન ઉપાશ્રય, કોઠી પોળ, રાવપુરા, વડોદરા
૨૫૩. (શ્રી) મુક્તિચંદ્રસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, તંબોળી શેરી, રાધનપુર
૨૫૪. મુક્તિવિજય શાસ્ત્રસંગ્રહ, છાણી
૨૫૫. મુક્તિવિમલ જ્ઞાનભંડાર, અમદાવાદ
૨૫૬. મુંબઈ કોટનો ઉપાશ્રય જૈન પુસ્તકાલય / કોટ ઉપાશ્રય, મુંબઈ
- ❖ (પં.) મેઘવિજય શાસ્ત્રભંડાર, વિદ્યાશાળા, અમદાવાદ જુઓ ક. ૧૨૭
૨૫૭. મોકમચંદ મોદીનો ભંડાર / સાગરગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર, મણિયાતી પાડો, પાટણ [હવે હે.જૈ.જ્ઞા.મં., પાટણમાં સમાવિષ્ટ]
- ❖ મોટા મંદિરમાં આવેલો પુસ્તકભંડાર, ખેડા જુઓ ક. ૬૮
૨૫૮. મોટા સંઘનો ભંડાર, રાજકોટ
૨૫૯. મોતીચંદ ખજાનચી સંગ્રહ
૨૬૦. મોતીભાઈ ગ્રંથભંડાર, મોતી કડિયાની ધર્મશાળા, સુખડિયા બજાર, પાલિતાણા
૨૬૧. મોરબી સંઘનો ભંડાર, મોરબી
૨૬૨. મોરારજી વકીલ(ગિનાવાળા)નો ચોપડો, ગિના (સંભવતઃ)
૨૬૩. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈનો સંગ્રહ, મુંબઈ [હવે ગોડીજી જૈન જ્ઞાનમંદિર, મુંબઈમાં આ સંગ્રહ હોવાની માહિતી પ્રાપ્ત થઈ છે.]
૨૬૪. મોહનલાલજી જૈન જ્ઞાનભંડાર, ઈન્દોર [હવે આ.કે.જ્ઞા.મં., કોબામાં સમાવિષ્ટ]
૨૬૫. (શ્રી) મોહનલાલજી જૈન જ્ઞાનભંડાર, ભૂતિયાવાસ, ગોપીપુરા, સુરત

૨૬૬. (શ્રી) મોહનલાલજી સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરી/ મોહનલાલજી જ્ઞાનભંડાર, પાંજરાપોળ ગલી, લાલબાગ, મુંબઈ
૨૬૭. મ્યુઝિયમ લાઈબ્રેરી, જોધપુર
૨૬૮. યતિના અપાસરાનો ભંડાર / (શ્રી) પૂજ્યના અપાસરાનો ભંડાર (સ્વ.) યતિ નાનચંદજીનો શિષ્ય મોહનલાલના હસ્તકનો, રાજકોટ
૨૬૯. યતિનો ભંડાર/ વિવેકવિજય યતિનો ભંડાર, ઘુમટાવાલો ઉપાશ્રય, ઉદેપુર
૨૭૦. (આચાર્યશ્રી) યશોદેવસૂરિ મહારાજ સાહેબ, જૈન સાહિત્ય મંદિર, પાલિતાણા
૨૭૧. (શ્રી) યશોવિજયજી ગુરુકુલ જ્ઞાનભંડાર, પાલિતાણા
૨૭૨. (શ્રી) યશોવિજયજી ગ્રંથમાળા, હેરીસ રોડ, ભાવનગર
૨૭૩. (શ્રી) યશોવિજયજી જૈન જ્ઞાનભંડાર C/o સેવંતીલાલ હિંમતલાલ ઝોટા, ટાવરરોડ, રાધનપુર (બનાસકાંઠા)
૨૭૪. (શ્રી) યશોવિજયજી જૈન જ્ઞાનમંદિર, વિનયસભા C/o નવીનચંદ્ર કાંતિલાલ શાહ, શેઠ શેરી, જૈન વાગા, ડભોઈ [આ સંસ્થામાં ક. ૧૦ અને ૨૭૭વાળા ભંડારો સમાવિષ્ટ]
૨૭૫. યશોવૃદ્ધિ જૈન બાલાશ્રમ, મહુવા [આ સંસ્થામાં ક. ૭૩વાળો સંગ્રહ સમાવિષ્ટ]
- ૨૭૫અ. રત્નચંદજીનો જ્ઞાનભંડાર, હરિપુરા, સુરત
૨૭૬. રત્નવિજયનો ભંડાર, [હાલ અમદાવાદ ડહેલાના અપાસરાનો ભંડાર, દોશીવાડાની પોળ, અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૨૭૭. (શ્રી) રંગવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ [હાલ શ્રી યશોવિજયજી જૈન જ્ઞા.મં., ડભોઈમાં સમાવિષ્ટ]
૨૭૮. રાજકીય પુસ્તકાલય, સ્ટેટ લાઈબ્રેરી, બિકાનેર
૨૭૯. રાજપુર જૈન જ્ઞાનભંડાર, નવા ડીસા
૨૮૦. રાજસ્થાન પુરાતત્વાન્વેષણ મંદિર, જોધપુર [આ સંસ્થાની હસ્તપ્રતસૂચિ : રાજસ્થાન પુરાતત્વાન્વેષણ મંદિર કે હસ્તલિખિત ગ્રંથોં કી સૂચિ ભા. ૧-૨, સંપા. મુનિ. જિનવિજય, (૧૯૫૯, ૧૯૬૦)]
૨૮૧. રાજસ્થાન પ્રાચ્યવિદ્યા પ્રતિષ્ઠાન, જોધપુર [આ સંસ્થાની હસ્તપ્રતસૂચિ : રાજસ્થાન હસ્તલિખિત ગ્રંથસૂચિ ભા. ૧-૨, સંપા. મુનિ જિનવિજય (૧૯૬૦, ૧૯૬૧)]
૨૮૨. (શ્રી) રાજેન્દ્રસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, રાજેન્દ્રસૂરિ ચોક, હાથીખાના, રતનપોળ, અમદાવાદ
૨૮૩. (શ્રી) રાજેન્દ્રસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, C/o રાજમલ યુનિલાલ મોદી, વિમલનાથની પોળ, થરાદ
૨૮૪. રાજેન્દ્રસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, ગોપીપુરા, સુરત
૨૮૫. (આચાર્યશ્રી) રામચંદ્રસૂરિજી આરાધનાભવન, આરાધનાભવન માર્ગ, ગોપીપુરા, સુરત
૨૮૬. (આચાર્યશ્રી) રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી જૈન જ્ઞાનભંડાર, મહારાષ્ટ્રભુવન જૈન ધર્મશાળા, તળેટી રોડ, પાલિતાણા
૨૮૭. રામલાલ સંગ્રહ, બિકાનેર
- ❖ રામચંદ્ર સાહિત્યમંદિર, અમદાવાદ જુઓ ક. ૨૦૨
૨૮૮. (પં.) રૂપવિજયગણિ જ્ઞાનભંડાર, દોશીવાડાની પોળ, અમદાવાદ
૨૮૯. રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી, ટાઉન હોલ, મુંબઈ
૨૯૦. લક્ષ્મીદાસ સુખલાલ, સુરત

૨૯૧. (શ્રી) લબ્ધિસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનમંદિર - ગ્રંથભંડાર, વડાલી (સાબરકાંઠા)
૨૯૨. (શ્રી) લાકડીઆ જૈન જ્ઞાનભંડાર C/o કાન્તિલાલ મોહનલાલ મહેતા, લાકડીઆ (કચ્છ)
૨૯૩. લાઈબ્રેરી, માંડલ
૨૯૪. (શેઠ) લાલભાઈ દલપતભાઈની પેઢી, લા.દ.વંડા, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૨૯૫. (શેઠ) લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, ગુજરાત યુનિ. પાસે, અમદાવાદ [આ સંસ્થામાં નીચેના ક્રમાંકોવાળા હસ્તપ્રતભંડારો સમાવિષ્ટ થયા છે. ક્ર. ૯, ૧૫, ૧૭, ૧૮, ૨૪, ૪૨, ૫૩, ૫૫, ૫૭, ૬૮, ૮૨, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૬, ૧૬૫, ૧૭૬, ૧૮૧, ૧૮૭, ૧૮૮, ૨૦૧, ૨૦૬, ૨૪૧, ૨૪૮, ૨૯૪, ૩૦૮, ૩૧૪, ૩૫૨, ૩૫૩. આ સંસ્થા દ્વારા પ્રકાશિત હસ્તપ્રતસૂચિ : મુનિરાજ પુણ્યવિજયજી સંગ્રહગત ગુજરાતી હસ્તપ્રતસૂચિ, સંકલિપતા : મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી, સંપા. : વિદ્યાત્રી વોરા (૧૯૭૮)]
૨૯૬. (શ્રી) લાવણ્યવિજયજી જૈન જ્ઞાનભંડાર, અખી દોશીની પોળ, રાધનપુર
૨૯૭. (શ્રી) લાવણ્યસૂરિજી જૈન જ્ઞાનભંડાર, શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી, મોટું દેરાસર, અંબાજી ચોક, બોટાદ
૨૯૮. લીંચ ભંડાર, લીંચ
૨૯૯. લીંબડીનો જૈન જ્ઞાનભંડાર, લીંબડી [લીંબડીના જ્ઞાનભંડારોની હસ્તપ્રતસૂચિ : લીંબડી જૈન જ્ઞાનભંડારોની હસ્તલિખિત પ્રતિઓનું સૂચિપત્ર, સંપા. મુનિશ્રી ચતુરવિજય, પ્રકા. શ્રી આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ, ૧૯૨૮]
૩૦૦. લીંબડીપાડા જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ [હવે હે.જૈ.જ્ઞા.મં., પાટણમાં સમાવિષ્ટ]
૩૦૧. લુહારપોળ ઉપાશ્રયનો જૈન શ્વે.મૂ.પૂ.સંઘ / શ્રી વિજયનીતિસૂરિ ગ્રંથભંડાર C/o આ. મંગલપ્રભસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, લુહારની પોળ, આસ્ટોડિયારોડ, અમદાવાદ
૩૦૨. લેહરુભાઈ વકીલ ભંડાર, સાગર ઉપાશ્રય, પાટણ [હવે હે.જૈ.જ્ઞા.મં., પાટણમાં સમાવિષ્ટ]
- ૩૦૨અ. વડગચ્છના શ્રી પૂજ્યજીનો જૂનો ભંડાર, ડુંગરપુર
૩૦૩. વડા ચૌટા ઉપાશ્રય/સંઘ ઉપાશ્રય, સુરત
૩૦૪. વડા ચૌટા ઉપાશ્રય મોહનવિજયજી સંગ્રહ, સુરત
૩૦૫. વડોદરા સેંટ્રલ લાઈબ્રેરી / સેંટ્રલ લાઈબ્રેરી, વડોદરા [આ લિસ્ટ ઓરિ. ઈન્સ્ટિ. ભા. ૨માં યાદી પ્રસિદ્ધ]
૩૦૬. (શા.) વર્ધમાન રામજી, હેમરાજ શેઠનો માળો, મુંબઈ / નલિયા (કચ્છ)
૩૦૭. વાડી પાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ [હવે હે.જૈ.જ્ઞા.મં., પાટણમાં સમાવિષ્ટ]
૩૦૮. વાસુપૂજ્યસ્વામી જૈન જ્ઞાનભંડાર, આગ્રા [હવે આ.કૈ.જ્ઞા.મં., કોબામાં સમાવિષ્ટ]
૩૦૯. (આ.શ્રી) વિજયક્ષાંતિસૂરિજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, હસ્તે પં. કીર્તિમુનિજી, ગોધાવી, [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૩૧૦. વિજયગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર, જૈન શાળા, બજાર, રાધનપુર
૩૧૧. વિજયદર્શનસૂરિ જૈન જ્ઞાનશાળા, આ.ક. પેઢી સામે, તળેટી રોડ, પાલિતાણા

૩૧૨. (શ્રી) વિજયદાનસૂરિ શાસ્ત્રસંગ્રહ, છાણી
૩૧૩. (શ્રી) વિજયદાનસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનમંદિર, ૧૫૫૧, કાલુપુર, અમદાવાદ
૩૧૪. (આ.શ્રી) વિજયદેવસૂરિજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, ઝવેરીવાડ, અમદાવાદ [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં., અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૩૧૫. વિજયધર્મસૂરિનો ભંડાર C/o વિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિર, બેલનગંજ, આગ્રા [હવે આ.કૈ.જ્ઞા.મં., કોબામાં સમાવિષ્ટ]
૩૧૬. વિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિર, આગ્રા [હવે આ.કૈ.જ્ઞા.મં., કોબામાં સમાવિષ્ટ]
- ❖ (શ્રી) વિજયનીતિસૂરિ ગ્રંથભંડાર C/o આ. મંગલપ્રભસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, લુહારની પોળ, અમદાવાદ જુઓ ક્ર. ૩૦૧
૩૧૭. વિજયનીતિસૂરિ ભંડાર, ખંભાત [હવે જૈન શાળા, ટેકરી, ખંભાતમાં સમાવિષ્ટ]
૩૧૮. (આ.) વિજયનેમિસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, સંગ્રા. તપસ્વી મુનિ શ્રી રત્નવિજયજી મહુવા
૩૧૯. (આ.) વિજયનેમિસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, કાયસ્થ મોહલ્લો, ગોપીપુરા, સુરત
૩૨૦. (આ.) વિજયનેમિસૂરિ જૈન જ્ઞાનમંદિર, પાંજરાપોળ, રિલીફરોડ, અમદાવાદ [તાડપત્રો ૨૨ છે]
૩૨૧. (આ.) વિજયનેમિસૂરિ જૈન જ્ઞાનમંદિર/ જ્ઞાનશાળા ભંડાર, હેમચંદ્રાચાર્ય ચોક, ખારવાડો, ખંભાત
૩૨૨. (આ.) વિજયપ્રેમસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, પિંડવાડા (રાજસ્થાન)
૩૨૩. (આ.) વિજયભદ્રસૂરિ જૈન જ્ઞાનમંદિર, બજાર, રાધનપુર
૩૨૪. (આ.) વિજયલક્ષ્મીસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, બેલનગંજ, આગ્રા
૩૨૫. (આ.) વિજયવલ્લભસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ, [હવે હે.જૈ.જ્ઞા.મં., પાટણમાં સમાવિષ્ટ]
૩૨૬. વિજયવિજ્ઞાનકસ્તૂરસૂરિ જૈન જ્ઞાનમંદિર, ગોપીપુરા, સુરત
૩૨૭. વિજયસભા જૈન જ્ઞાનમંદિર, જૈન વાગા, ડભોઈ
૩૨૮. વિજયસિદ્ધિ-મેઘ-મનોહરસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, પંકજ સોસાયટી, ભદ્રા, અમદાવાદ
૩૨૯. વિદ્યાચંદ્રસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, ભિન્નમાલ (રાજસ્થાન)
૩૩૦. વિદ્યાપ્રચારિણી જૈન સભા જયપુર
૩૩૧. વિદ્યાવિજયમુનિજી (વિજયધર્મસૂરિશિષ્ય)
- ૩૩૧અ. (મુનિ) વિનયવિજયજીનો ભંડાર સંઘની દેખરેખ હેઠળનો, જામનગર
૩૩૨. વિનયસાગરજી (મહોપાધ્યાય) સંગ્રહ, કોટા
૩૩૩. વિમલભંડાર, કાળુશીની પોળ, અમદાવાદ
૩૩૪. વિમલગચ્છ ભંડાર, વિજાપુર
૩૩૫. વિમલગચ્છ શાસ્ત્રસંગ્રહ, દેવશાનો પાડો, અમદાવાદ
૩૩૬. વિમલગચ્છનો ભંડાર, ઈડર
- ❖ વિમલગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર, ભાભાનો પાડો, પાટણ જુઓ ક્ર. ૨૨૫
૩૩૭. વિરમગામ સંઘ જ્ઞાનભંડાર/ શ્રી જૈન સંઘ પુસ્તકભંડાર, વિરમગામ

૩૩૮. વિરમગામ લાઈબ્રેરી, વિરમગામ

- ❖ વિવેકવિજય યતિનો ભંડાર, ધુમટાવાળો ઉપાશ્રય, ઉદેપુર જુઓ ક. ૨૬૯
- ૩૩૯. બીકાનેર જ્ઞાનભંડાર/ જ્ઞાનભંડાર વર્ધમાન ભંડાર (?) બિકાનેર બૃહદ્ જ્ઞાનભંડાર, બિકાનેર
- ૩૪૦. વીરબાઈ પાઠશાળા, પાલિતાણા
- ૩૪૧. વીરબાઈ પુસ્તકાલય, શેઠ નરસી કેશવજીની ધર્મશાળા સામે, પાલિતાણા
- ૩૪૨. વીરવિજય ઉપાશ્રય ભંડાર, ભટ્ટીની પોળ, અમદાવાદ [અહીં ક. ૭૫વાળો ભંડાર સમાવિષ્ટ]
- ૩૪૩. (શ્રી) વીરવિજય જૈન શાસ્ત્રસંગ્રહ, મોટા દેરાસર પાસે, છાણી
- ૩૪૪. (શ્રી) વીશા ઓશવાલ જૈન જ્ઞાનભંડાર, ટેકરી, ખંભાત
- ૩૪૫. (શ્રી) વીશા શ્રીમાળી જૈન જ્ઞાનભંડાર, ઠે. પાઠશાળા, ચાંદી બજાર, જામનગર
- ૩૪૬. વૃદ્ધિચંદ્ર ભંડાર, ભાવનગર
- ૩૪૭. (ખરતરાચાર્યશ્રી) વૃદ્ધિચંદ્રજી જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ [હવે હે.જૈ.જ્ઞા.મં., પાટણમાં સમાવિષ્ટ]
- ૩૪૮. શારદાબહેન ચીમનલાલ રીસર્ય એજ્યુકેશન સેન્ટર, શાહીબાગ, અમદાવાદ
- ૩૪૯. શાંતિચંદ્રસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, ભાભર
- ૩૫૦. (શ્રી) શાંતિનગર શ્વે. મૂ. જૈન સંઘ, શાંતિનગર, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ
- ૩૫૧. (શ્રી) શાંતિનાથ તાડપત્રીય જૈન જ્ઞાનભંડાર, C/o ચંપકલાલ ભાઈલાલ શાહ, ખંભાત
- ૩૫૨. (શ્રી) શાંતિસાગર જૈન ઉપાશ્રય પુસ્તકભંડાર, દેવશાનો પાડો, અમદાવાદ [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં. અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
- ૩૫૩. (અધ્યા.) શિવરામ પાનાચંદ, હાજા પટેલની પોળ, અમદાવાદ [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં. અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
- ૩૫૪. શુભવીર જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ [હવે હે.જૈ.જ્ઞા.મં., પાટણમાં સમાવિષ્ટ]
- ૩૫૫. શેઠિયા ભંડાર, બિકાનેર
- ૩૫૬. શ્વે. મૂ. પૂ. તપાગચ્છ સંઘ ભંડાર, હજુર પેલેસ, વર્ધમાનનગર, રાજકોટ
- ❖ સંઘ ઉપાશ્રય, સુરત જુઓ ક. ૩૦૩
- ❖ સંઘ ભંડાર, પાલણપુર જુઓ ક. ૧૧૪
- ❖ સંઘભંડાર, પાટણ જુઓ ક. ૧૧૩
- ૩૫૮. સંઘભંડાર, રાધનપુર
- ૩૫૯. સંઘભંડાર, બિકાનેર
- ૩૬૦. (શ્રી) સંઘ જ્ઞાનભંડાર (કચ્છમાંથી આવેલો) [હવે હે.જૈ.જ્ઞા.મં., પાટણમાં સમાવિષ્ટ]
- ૩૬૧. સંઘ હસ્તકનો ઉપાશ્રયનો ભંડાર, માંગરોલ
- ❖ સંઘનો જ્ઞાનભંડાર, વિજાપુર જુઓ ક. ૧૨૨
- ૩૬૨. સંઘવી[ના પાડાનો] ભંડાર, પાટણ [હવે હે.જૈ.જ્ઞા.મં., પાટણમાં સમાવિષ્ટ]

૩૬૩. (મુનિ) સંપત્તિવિજયજી પાસે
૩૬૪. (શ્રી) સંવેગી જૈન ઉપાશ્રય જ્ઞાનભંડાર, હાજાપટેલની પોળ, અમદાવાદ
૩૬૫. સાગરગચ્છ જૈન ઉપાશ્રય, તંબોળી શેરી રાધનપુર
- ❖ સાગરગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ જુઓ ક. ૨૫૭
૩૬૬. સાગરગચ્છ જૈન જ્ઞાનભંડાર, સાણંદ [હવે આ.કે.જ્ઞા.મં., કોબામાં સમાવિષ્ટ]
૩૬૭. સારાભાઈ નવાબ પાસે, અમદાવાદ
૩૬૮. સિદ્ધિ મુનિજી પાસે
- ❖ સિનોર ભંડાર જુઓ ક. ૧૦
૩૬૯. સીમંધર સ્વામી જૈન સંઘ ભંડાર, તાળાવાળા પોળ, નાણાવટ, સુરત [હવે આ.કે.જ્ઞા.મં., કોબામાં સમાવિષ્ટ]
૩૭૦. સુદર્શનસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, ડોળિયા
- ❖ (શેઠ) સુબાજી રવચંદ જેચંદ જૈન વિદ્યાશાળા, દોશીવાડાની પોળ, અમદાવાદ જુઓ ક. ૧૨૭
૩૭૧. સુબોધસાગરસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, જૂના ડીસા
૩૭૨. સુબોધસાગરસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, સાણંદ
- ❖ (મુનિ) સુભદ્રવિજયજી સંગ્રહ, હેલા ઉપાશ્રય, અમદાવાદ જુઓ ક. ૯ [હવે લા.દ.ભા.સં.વિ.મં. અમદાવાદમાં સમાવિષ્ટ]
૩૭૩. સુમતિરત્ન જૈન લાઈબ્રેરી, ખેડા
૩૭૪. (યતિ) સુમેરમલ, ભીનાસર
૩૭૫. સુરત ભં. ગોરજી રવિહંસજી દીપહંસજી, છાપરિયા શેરી, સુરત
૩૭૬. (આ.શ્રી) સુરેન્દ્રસૂરીશ્વરજી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનશાળા, પટણીની ખડકી, અમદાવાદ
૩૭૭. (યતિ) સૂર્યમલનો સંગ્રહ, કલકત્તા
૩૭૮. (શ્રી) સૂર્યોદયસાગર જૈન જ્ઞાનમંદિર, ક્ષત્રિયવાડ, કપડવંજ
- ❖ સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરી, વડોદરા જુઓ ક. ૩૦૫
- ❖ સ્ટેટ લાઈબ્રેરી, બિકાનેર જુઓ ક. ૨૭૮
- ૩૭૮અ. સ્થાનકવાસીનો ભંડાર/છોટાલાલજી મહારાજનો ભંડાર, સગરામપુરા, સુરત
૩૭૯. હરજી જૈનશાળા જ્ઞાનભંડાર, જામનગર
૩૮૦. (મુનિ) હરિસાગરસંગ્રહ/હરિસાગરસૂરિ પાસે, બિકાનેર
૩૮૧. હંસવિજયજી પંન્યાસનો ભંડાર - શાસ્ત્રસંગ્રહ, ઠે. આત્માનંદ જૈન જ્ઞાનમંદિર, નરસિંહજીની પોળ, વડોદરા
- ❖ (શેઠ) હાલાભાઈ મગનલાલ જ્યાં રહેતા હતા તે, ફોફલિયાવાડ, પાટણ જુઓ ક. ૧૧૩
૩૮૨. (યતિશ્રી) હિંમતવિજયજી જૈન જ્ઞાનભંડાર, પાટણ [હવે હે.જૈ.જ્ઞા.મં., પાટણમાં સમાવિષ્ટ]
૩૮૩. (આ.શ્રી) હીરસૂરીશ્વરજી જૈન જ્ઞાનભંડાર C/o નવીનભાઈ દોશી, પથ્થર સડક, પાલનપુર

૩૮૪. (આ.શ્રી) હીરસૂરીશ્વરજી જૈન જ્ઞાનભંડાર, સાંચોર (રાજસ્થાન)

૩૮૫. હુકમમુનિ જૈન જ્ઞાનભંડાર, ગોપીપુરા, મેઈન રોડ, સુરત

૩૮૬. (શ્રી) હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર, પાટણ [આ સંસ્થામાં નીચેના ક્રમાંકોવાળા હસ્તપ્રતભંડારો સમાવિષ્ટ થયા છે : ક. ૪, ૬૯, ૧૧૩, ૧૫૪, ૨૦૫, ૨૦૭, ૨૪૨, ૨૫૭, ૩૦૦, ૩૦૨, ૩૦૭, ૩૨૫, ૩૪૭, ૩૫૪, ૩૬૦, ૩૬૨, ૩૮૨. આ સંસ્થાની હસ્તપ્રતસૂચિ : કેટલોગ ઓફ ધ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ ઈન પાટણ જૈન ભંડારૂઝ પાર્ટ ૧-૨-૩, સંકલિપતા મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી, મુનિ. જંબૂવિજયજી ૧૯૯૧, પ્રકા. શા. ચી. રિસર્ચ એજ્યુ. સેન્ટર, શાહીબાગ, અમદાવાદ]

૩૮૭. હોશિયારપુર ભંડાર, હોશિયારપુર

હસ્તપ્રતભંડારો / જ્ઞાનમંદિરોની ગામવાર સૂચિ

અજીમગંજ : ક. ૧૭૭, ૧૮૧

અમદાવાદ : ક. ૯, ૨૪, ૩૯અ, ૪૨, ૪૭, ૫૪, ૫૫, ૫૭, ૮૪, ૮૬, ૮૭, ૧૦૮, ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૬૨, ૧૮૧, ૧૮૮, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૭, ૧૯૯, ૨૦૨, ૨૩૦, ૨૩૯, ૨૪૧, ૨૫૫, ૨૮૨, ૨૮૮, ૨૯૪, ૨૯૫, ૩૦૧, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૨૦, ૩૨૮, ૩૩૩, ૩૩૩અ, ૩૩૫, ૩૪૨, ૩૪૮, ૩૫૦, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૬૪, ૩૬૭, ૩૭૬

અલવર : ક. ૧૨

અંજાર : ક. ૧૬

આગ્રા : ક. ૮૯, ૩૦૮, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૨૪

આદરિયાણા : ક. ૧૬૪

આમોદ : ક. ૮૫

ઈન્દોર : ક. ૨૪૭, ૨૬૪

ઈડર : ક. ૨૭, ૨૯, ૩૭, ૮૦, ૧૬૭, ૨૧૬, ૩૩૬

ઉજજૈન : ક. ૮૬

ઉત્કંઠેશ્વર : ક. ૩૯

ઉદયપુર : ક. ૭૪, ૭૮, ૮૪, ૨૬૯

ઊંઝા : ક. ૪૧

ઊના : ક. ૨૬૨

કપડવંજ : ક. ૮, ૧૩, ૨૪૫, ૨૪૯, ૩૭૮

કલકત્તા : ક. ૫૦, ૫૧, ૭૨, ૩૭૭

કાશી : ક. ૬૬, ૮૨, ૧૭૧

કુશભગઢ (મ.પ્ર.): ક. ૧૮૮અ

કોટા : ક. ૬૪, ૨૩૫, ૩૩૨

કોડાય : ક. ૬૫

કોબા	: ક. ૬૨
ખંભાત	: ક. ૪૬, ૧૨૯, ૧૪૫, ૧૮૭, ૨૩૨, ૩૧૭, ૩૨૧, ૩૪૪, ૩૫૧
ખામગાંવ	: ક. ૨૧૭
ખેડા	: ક. ૬૮, ૧૪૮, ૩૭૩
ગારિયાધાર	: ક. ૭૦
ગોધરા	: ક. ૧૧૮
ગોધાવી	: ક. ૧૩૪, ૩૦૯
ગોંડલ	: ક. ૮૧
ઘોઘા	: ક. ૮૨, ૨૦૬
ચાણસ્મા	: ક. ૮૭, ૧૮૬
છાણી	: ક. ૨૧, ૨૦૯, ૨૫૪, ૩૧૨, ૩૪૩
જયપુર	: ક. ૩૧, ૧૬૯, ૧૭૮, ૧૮૪, ૩૩૦
જામનગર	: ક. ૧૪, ૭૧, ૧૫૦, ૧૫૨, ૧૭૫, ૩૩૧અ, ૩૪૫, ૩૭૯
જાઉરા	: ક. ૧૮૯
જાલોર	: ક. ૫૩
જોરા	: ક. ૧૮૫
જેસલમેર	: ક. ૧૧૫, ૨૨૩
જોધપુર	: ક. ૧૦૭, ૨૬૭, ૨૮૦, ૨૮૧
ઝઘડિયા	: ક. ૧૨૪
ઝીંઝુવાડા	: ક. ૧૨૪
ડભોઈ	: ક. ૧૦૨, ૨૫૧, ૨૭૪, ૩૨૭
ડભોડા	: ક. ૨૪૮
ડીસા (જૂના)	: ક. ૪૪, ૩૭૧
ડીસા (નવા)	: ક. ૧૮૩, ૨૭૯
ડુંગરપુર	: ક. ૩૦૨અ
ડોળિયા	: ક. ૩૭૦
થરાદ	: ક. ૨૮૩
દરાપરા	: ક. ૧૪૧
દિલ્હી	: ક. ૨૩૧
દ્વારકા	: ક. ૩૫
ધાનેરા	: ક. ૧૮૦

ધોરાજી	: ક. ૨૪૪
ધોળકા	: ક. ૧૬૦
ધ્રાંગધ્રા	: ક. ૧૩૮
નડિયાદ	: ક. ૧૪૭
નલિયા (કચ્છ)	: ક. ૩૦૬
નાગૌર	: ક. ૧૫૬, ૧૫૭
પાટડી	: ક. ૧૮૬
પાટણ	: ક. ૪, ૬૦, ૬૯, ૧૦૦, ૧૧૩, ૧૧૩, ૧૪૦, ૧૫૪, ૧૬૩, ૨૦૫, ૨૦૭, ૨૨૫, ૨૨૯, ૨૪૨, ૨૫૭, ૩૦૦, ૩૦૨, ૩૦૭, ૩૨૫, ૩૪૭, ૩૫૪, ૩૬૨, ૩૮૨, ૩૮૬
પાલનપુર:	ક. ૧૧૪, ૧૪૬, ૧૫૫, ૧૮૪, ૩૮૩
પાલિતાણા	: ક. ૧૭, ૨૦, ૪૮, ૧૦૧, ૧૭૬, ૨૩૬, ૧૭૬, ૨૩૬, ૨૬૦, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૮૬, ૩૧૧, ૩૪૦, ૩૪૧
પાલી	: ક. ૧૭૩
પાવાગઢ	: ક. ૩૬
પીંડવાડા	: ક. ૩૨૨
પૂના	: ક. ૧૫૧, ૨૨૮
બાલાપુર	: ક. ૯૦
બાલોત્તરા	: ક. ૨૨૭
બિકાનેર	: ક. ૧, ૨, ૭, ૨૨, ૫૮, ૫૯, ૯૫, ૯૮, ૧૦૪, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૨૬, ૧૫૩, ૧૬૬, ૧૮૨, ૨૦૪, ૨૨૦, ૨૩૮, ૨૪૦, ૨૫૦, ૨૭૮, ૨૮૭, ૩૩૯, ૩૫૫, ૩૫૯, ૩૮૦.
બોટાદ	: ક. ૨૨૧, ૨૯૭
બોરસાદ	: ક. ૩૨
ભચાઉ	: ક. ૧૧, ૧૦૩, ૧૩૬
ભાભર	: ક. ૩૪૯
ભાવનગર	: ક. ૩૦, ૫૬, ૯૯, ૧૨૩, ૨૧૩, ૨૩૩, ૨૭૨, ૩૪૬
ભિન્નમાલ	: ક. ૩૨૯
ભીનાસર	: ક. ૨૧૫, ૩૭૪
ભુજ	: ક. ૧૩૭
મહુડી	: ક. ૧૨૧
મહુવા	: ક. ૧૫૮, ૨૭૫, ૩૧૮
મહેસાણા	: ક. ૬૩, ૧૩૧
માણસા	: ક. ૧૩૩

માંડલ	: ક. ૧૫, ૨૮૩
મુંબઈ	: ક. ૫, ૧૮, ૨૨, ૩૩, ૪૫, ૭૭, ૧૦૫, ૧૧૨, ૧૨૦, ૧૩૨, ૧૪૩, ૧૭૦, ૧૮૫, ૨૦૩, ૨૧૪, ૨૨૬, ૨૩૭, ૨૪૩, ૨૫૬, ૨૬૩, ૨૬૬, ૨૮૮, ૩૦૬
મોરબી	: ક. ૨૬૧
રાજકોટ	: ક. ૭૬, ૨૧૧, ૨૫૮, ૨૬૮, ૩૫૭
રાધનપુર	: ક. ૨૫૩, ૨૭૩, ૨૮૬, ૩૧૦, ૩૨૩, ૩૧૦, ૩૨૩, ૩૫૮, ૩૬૫
લંડન	: ક. ૩૪
લાકડીઆ	: ક. ૨૮૨
લીંચ	: ક. ૨૮૮
લીંબડી	: ક. ૩, ૨૫, ૭૮, ૨૮૮
વડોદરા	: ક. ૧૮, ૨૦૮, ૨૧૦, ૨૫૨, ૩૦૫, ૩૮૧
વઢવાણ	: ક. ૬૧
વલાદ	: ક. ૧૩૫
વાવ	: ક. ૧૩૮
વાંકાનેર	: ક. ૧૩૮
વિજાપુર	: ક. ૧૨૨, ૧૩૦, ૧૩૪
વિરમગામ	: ક. ૨૦૦, ૩૩૭, ૩૩૮
શિવગંજ	: ક. ૧૭૨
સાણંદ	: ક. ૨૨૪, ૩૬૬, ૩૭૨
સાંચોર	: ક. ૩૮૪
સાંતલપુર	: ક. ૩૮
સિનોર	: ક. ૧૦
સુરત	: ક. ૨૩, ૪૩, ૮૧, ૮૩, ૧૦૬, ૧૧૧, ૧૧૬, ૧૧૮, ૧૪૪, ૧૪૮, ૧૬૮, ૧૭૪, ૧૭૮, ૧૮૩અ, ૧૮૦, ૧૮૮, ૨૧૮, ૨૬૫, ૨૭૫અ, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૦, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૧૮, ૩૨૬, ૩૬૮, ૩૭૫, ૩૭૮અ, ૩૮૫
સુરેન્દ્રનગર	: ક. ૨૬
હોશિયારપુર	: ક. ૩૮૭
અજ્ઞાત ગામો	: ક. ૬, ૪૮, ૫૨, ૬૭, ૭૩, ૭૫, ૮૩, ૮૮, ૧૫૮, ૧૬૧, ૨૦૧, ૨૧૨, ૨૧૮, ૨૨૨, ૨૩૪, ૨૪૬, ૨૫૮, ૨૭૬, ૨૭૭, ૩૩૧, ૩૬૦, ૩૬૩, ૩૬૮

સાભાર : એક અભિવાદન - ઓચ્છવ, એક ગોષ્ઠી

પ્રકાશક : મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ

વી. સં. ૨૫૨૪, વિ. સં. ૨૦૫૪, ઈસ્વીસન્ ૧૯૯૮

5

પરિશિષ્ટ પ જૈન પ્રકાશકોની સંપર્કસૂચિ

જ્ઞાનભંડારની સમૃદ્ધિ વધારવા

નીચેના પ્રકાશકો પાસેથી સૂચિપત્રો મંગાવી આવશ્યકતાનુસાર પુસ્તકો મંગાવી શકાય.

નં.	પ્રકાશક	લેખક-સંપા.-પ્રેરક	સંપર્ક
1.	B.L. Institute	વિવિધ	011-27202065 / 27206630
2.	L.D.Institute	વિવિધ	079-26302463 / 9825800126
3.	Rlsslos	પૂ.આ.નંદિધોષસૂરિ	9825007693
4.	ૐકારસૂરિ જ્ઞાનમંદિર	પૂ.આ.યશોવિજયસૂરિ. પૂ.આ.મુનિચંદ્રસૂરિ.	9824152727 / 8160247383
5.	અધ્યાત્મ પરિવાર	પૂ.આ.યોગતિલકસૂરિ.	8448444050 / 7676769600
6.	અનેકાંત જ્ઞાનમંદિર	વિવિધ	07580-22279 / 30279
7.	અનેકાંત પ્રકાશન	પૂ.આ.ચંદ્રગુપ્તસૂરિ.	9879545880 / 9825145880
8.	અરિહંત આરાધક ટ્રસ્ટ	પૂ.આ.રાજશેખરસૂરિ.	025-222-32266 / 9321232266
9.	અરિહંત પ્રકાશન	નંદલાલ દેવલુક	9724337071
10.	અર્હટ્ ધર્મ પ્રભાવક ટ્રસ્ટ	પૂ.આ.હેમરત્નસૂરિ.	9823664911 / 022-23808621 / 25631564
11.	અર્હમ્ પ્રભાવક ટ્રસ્ટ	પૂ.આ.અજિતશેખરસૂરિ	9867580227
12.	અર્હમ્ સ્પીરીટ્યુઅલ સેન્ટર	ગુણવંત બરવાળિયા	9820215542
13.	અહો શ્રુતમ્	પ્રિયમ્ / બાબુભાઈ સરેમલજી	9426585904
14.	આગમ પ્રકાશન સમિતિ બ્યાવર	મધુકરમુનિ સ્થાનકવાસી	01462-240087 / 06341143990
15.	આગમોદ્ધારક પ્રતિષ્ઠાન	પૂ.આ.હેમચંદ્રસાગરસૂરિ.	9824741062 / 9265238278 / 079-26467247
16.	આત્મ શુદ્ધિ પરિવાર	પૂ.આ.મેઘદર્શનસૂરિ	9822095238 / 9426050530 / 9448354301
17.	કમલ પ્રકાશન ટ્રસ્ટ	પૂ.પં.ચંદ્રશેખરવિજય. પૂ.આ.મેઘદર્શનસૂરિ. પૂ.આ.હંસકીર્તિસૂરિ. પૂ.મુનિગુણહંસવિજય.	9909554642 / 079-26641558 / 9374512259- (ગુણહંસવિજય)
18.	કુન્દ કુન્દ જ્ઞાનપીઠ	વિવિધ	0731-2797790 / 9589883822
19.	કુસુમ-અમૃત ટ્રસ્ટ	પૂ.આ.હિતવર્ધનસૂરિ.	9824196525 / 9824096524
20.	ગીતાર્થ ગંગા	પૂ.મુનિ મોહજીતવિજય. પૂ.આ.યુગભૂષણસૂરિ. પંડિત પ્રવીણભાઈ મોતા	079-26604911 / 40054911
21.	ગુણોદય ફાઉન્ડેશન	અર્હત્ શિશુ	9930435777 / 9879401297 / 9323239987
22.	ગુરુ રામચંદ્ર પ્રકાશન	પૂ.મુનિ જ્યાનંદવિજય.	02969-220387 / 02848-243018 / 9782744654
23.	ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન	વિવિધ	9825268759 / 079-26934340
24.	ચોરડિયા ટ્રસ્ટ	ચંચલમલ ચોરડીયા	0291-2621454 / 9414134606
25.	ચૌખંભા પ્રકાશન	વિવિધ	9415303383
26.	જિતયશા ફાઉન્ડેશન	ચંદ્રપ્રભસાગર, લલિતપ્રભસાગર	9414255471

નં	પ્રકાશક	લેખક-સંપા. -પ્રેરક	સંપર્ક
27.	જિનકાંતિ સાગરસૂરિ સ્મારક	જિનમણિપ્રભસાગરસૂરિ. પૂ.મુનિ મનિતપ્રભસાગર	9649640451 /02973-256107
28.	જિનકૃપા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	પૂ.આ.મહાબોધિસૂરિ	7229095559
29.	જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ	પૂ.આ.ગુણરત્નસૂરિ. પૂ.આ.રશ્મિરત્નસૂરિ.	9426547084 /8780784199
30.	જિનશાસન આરાધક ટ્રસ્ટ	પૂ.આ.હેમચંદ્રસૂરિ. પૂ.આ.કલ્યાણબોધિસૂરિ. પૂ.પં.રત્નબોધિવિજય. પૂ.પં. જિનપ્રેમવિજય. પ્રિયમ્	9875030336
31.	જૈન આત્માનંદ સભા	વિવિધ	0278-2521698 /9429582370 /9426733922
32.	જૈન ગ્રંથાગાર / મેઘ પ્રકાશન	વિવિધ	011-23278761 /9811532102
33.	જૈન પુસ્તક ભવન	વિવિધ	033-22689617 /22736121 /9831137561
34.	જૈન વિશ્વ ભારતી	આ.તુલસી	01581-226025 /8742004849 /9799897384 /9461188466
35.	જૈન સાહિત્ય મંદિર ટ્રસ્ટ	પૂ.આ.યશોદેવસૂરિ.	9898993093 /7016544848
36.	જૈનમ્ પરિવાર	પૂ.આ.સંયમબોધિસૂરિ	8980121712
37.	જૈનાનંદ પુસ્તકાલય	પૂ.આ.અક્ષયચંદ્રસાગરસૂરિ.	9879285999
38.	જ્ઞાનની બારી	વિવિધ	9408371206
39.	ટોડરમલ સ્મારક ભવન	વિવિધ	0141-2705581 /2707458/7412078703
40.	તારક ગુરુ જૈન ગ્રંથાલય	પૂ.દેવેન્દ્રમુનિ	0294-413518
41.	દર્શન સ્મૃતિ ટ્રસ્ટ	પૂ.આ.પુણ્યકીર્તિસૂરિ	9327081513
42.	દિવાકર પ્રકાશન	વિવિધ	0562-2851165 /9319203291 /9927418262
43.	દિવ્ય દર્શન ટ્રસ્ટ	પૂ.આ.ભુવનભાનુસૂરિ. પૂ.આ.જયધોષસૂરિ. પૂ.આ.કુલચંદ્રસૂરિ. પૂ.આ.જયસુંદરસૂરિ. પૂ.આ.અભયશેખરસૂરિ. પૂ.આ.અજિતશેખરસૂરિ. પૂ.આ.યશોવિજયસૂરિ.	9978925981 / 027-142-25482 /9898326244
44.	દિવ્ય સંદેશ પ્રકાશન	પૂ.આ.રત્નસેનસૂરિ.	9892069330 / 9036810930
45.	ધર્મકૃપા ટ્રસ્ટ	પૂ.આ.રાજરત્નસૂરિ.	022-22057171 /9428833271 /9326173700 /9426333165 / 9428332779
46.	નીતિસૂરિ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન શાળા	પૂ.આ.હેમપ્રભસૂરિ.	02848-252316 /9904671714 /9374051080
47.	નેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તુરસૂરિ ગ્રંથશ્રેણી	પૂ.આ.સોમચંદ્રસૂરિ	9825257789
48.	પદાર્થ દર્શન ટ્રસ્ટ	પૂ.આ.નરવાહનસૂરિ.	9376121811 /079-26562337
49.	પરમ પદ પ્રકાશન	પૂ.આ.મોક્ષરતિસૂરિ.	9806147953 / 9320129990 / 8779121983
50.	પરમ શ્રદ્ધેય પ્રકાશન	પૂ.આ.હેમભૂષણસૂરિ	9427303440
51.	પરમાર્થ પરિવાર	પૂ.મુનિ નિર્ગ્રંથવિજય.	98250441039
52.	પાર્શ્વ અભ્યુદય પ્રકાશન	પૂ.આ.પુણ્યપાલસૂરિ.	9824036705/9825018264
53.	પાર્શ્વ ચંદ્રસૂરિ સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ	પૂ.ઉપા.ભુવનચંદ્રજી	9619740908 /9316165836
54.	પાર્શ્વનાથ વિદ્યાપીઠ	વિવિધ	0542-2575521 /2575890 /9450546617

નં	પ્રકાશક	લેખક-સંપા. -પ્રેરક	સંપર્ક
55.	પૂર્ણાનંદ પ્રકાશન	પૂ.આ.નયચંદ્રસાગરસૂરિ.	9214510100/7048235094
56.	પ્રજ્ઞા-પ્રબોધ પરિવાર	પૂ.આ.મુક્તિવલ્લભસૂરિ. પૂ.આ.ઉદયવલ્લભસૂરિ.	8080000802
57.	પ્રવચન પરિવાર	પૂ. મુનિ ચારિત્રરત્નવિજય.	9016898585 /7698592431
58.	પ્રવચન શ્રુતીર્થ / પંચપ્રસ્થાનપુણ્ય પ્રકાશન	પૂ.આ.પૂર્ણચંદ્રસૂરિ.	7567991440 /8200161636 /9376770777
59.	પ્રાકૃત ભારતી અકાદમી	વિવિધ	0141-2524827 /2520230
60.	પ્રાચ્ય વિદ્યાપીઠ શાજપુર	વિવિધ, સાગરમલ જૈન	9424876545
61.	ભદ્રંકર જ્ઞાનદીપક ટ્રસ્ટ	પૂ.પં. ભદ્રંકરવિજય	9825215500 /9925500030
62.	ભદ્રંકર પ્રકાશન	પૂ.પં.વજ્રસેનવિજય.	9825258969 /9377422640 /9227527244
63.	ભદ્રંકરસૂરિ સમાધિ ધામ	પૂ.આ.ભદ્રંકરસૂરિ. પૂ.આ.નરરત્નસૂરિ.	9427109020
64.	ભરત ગ્રાફિક્સ	પૂ.સાધ્વી રમ્યરેણુશ્રીજી	079-22134176 /9925020106
65.	ભારતવર્ષીય જિનશાસન સેવા સમિતિ	પૂ.આ.નયવર્ધનસૂરિ.	9821089693
66.	ભારતીય પ્રાચ્યતત્ત્વ પ્રકાશન સમિતિ	પૂ.આ.વીરશેખરસૂરિ	9226743631
67.	ભુવને ધર્મ જયકર પ્રકાશન	પૂ.આ.અભયશેખરસૂરિ	9769329932
68.	મહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્ર કોબા	પૂ.આ.પદ્મસાગરસૂરિ. પૂ.આ.ભદ્રગુપ્તસૂરિ. (પ્રિયદર્શન)	079-23276252 /7575001084
69.	મહાવીર જૈન વિદ્યાલય	પૂ.મુનિ જંબુવિજય. / વિવિધ	9426016699 /9925514352
70.	માનવ કલ્યાણ સંસ્થા	પૂ.મુનિ ધર્મરત્નવિજય	9898154422 /9824026127
71.	મિશન જૈનત્વ જાગરણ	પૂ.મુનિ જંબુવિજય. ભૂષણ શાહ	9601529534 /9408202125
72.	મુક્તિચંદ્રસૂરિ સ્મૃતિ ગ્રંથમાલા	પૂ.આ.મુક્તિપ્રભસૂરિ.	9328855990 /9727061212 /9016867670
73.	મોક્ષપથ પ્રકાશન	પૂ.મુનિ રમ્યદર્શનવિજય.	9825074889
74.	મોતીલાલ બનારસીદાસ	વિવિધ	011-23851985 /23858335 /43596972 /8800666090
75.	યશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાલા, મહેસાણા	વિવિધ	8980933464
76.	યશોવિજય પુસ્તકાલય	વિવિધ	9824080308
77.	રંજનવિજય જૈન પુસ્તકાલય	પૂ.આ.રત્નાકરસૂરિ. પૂ.આ.રત્નસંચયસૂરિ.	9892808286
78.	રત્નત્રયી ટ્રસ્ટ	પૂ.આ.રત્નસુંદરસૂરિ.	022-22060826 /9428412011 /9825433715
79.	રત્નમાલાશ્રી પ્રકાશન	પૂ.સા.વિદ્યુત્પ્રભાશ્રીજી	9825024204 / 0279-3256338
80.	રત્નસાગર પ્રકાશન	પૂ.આ.જિતરત્નસાગરસૂરિ. પૂ.આ.ચંદ્રરત્નસાગરસૂરિ.	9589150690 /9424425527 /6260869636 /7974661254
81.	રત્નોદય ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	પૂ.આ.રત્નચંદ્રસૂરિ. પૂ.આ.ઉદયરત્નસૂરિ	8347004545
82.	રાજેન્દ્રસૂરિ જૈન જ્ઞાનમંદિર	પૂ.આ.રાજેન્દ્રસૂરિ. (૩ થોય)	9322227033

નં	પ્રકાશક	લેખક-સંપા.-પ્રેરક	સંપર્ક
83.	લબ્ધિ ભુવન જૈન સાહિત્ય સદન	પૂ.આ.લબ્ધિસૂરિ. પૂ.મુનિ વિક્રમસેનવિજય	9662053720 /9825098470
84.	લબ્ધિ વિક્રમસૂરિ સંસ્કૃતિ કેન્દ્ર	પૂ.આ.રાજયશસૂરિ	9687626351
85.	લર્ન & ટર્ન	પૂ.પં.મનોભૂષણવિજય	9699307466
86.	વિવિધ	પૂ.સા.ચંદનભાલાશ્રીજી	9327974145
87.	વિવિધ	દીપરત્નસાગર	8000244433
88.	વીતરાગ સત્સાહિત્ય ટ્રસ્ટ	કાનજી સ્વામી / શશીભાઈ	9377100545 /9825052913
89.	વીરાલયમ્ જૈન તીર્થ	પૂ.પં. અરુણવિજય.	020-60705299 /9403975191
90.	શાંતિજિન આરાધક મંડળ	પૂ.આ.મુક્તિચંદ્રસૂરિ. પૂ.આ.મુનિચંદ્રસૂરિ.	9819065588
91.	શારદાબેન ચીમનભાઈ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ સેન્ટર	વિવિધ	079-2868739
92.	શાસન સમ્રાટ ભવન	પૂ.આ.શીલચંદ્રસૂરિ	9726590949
93.	શ્રમણ સેવા રિલીજીયસ ટ્રસ્ટ	પૂ.આ.તીર્થભદ્રસૂરિ.	9892546661 /9574696000
94.	શ્રમણોપાસક પરિવાર	પૂ.પં.ભવ્યસુંદરવિજય.	9869148094
95.	શ્રુત ભવન/પ્રવચન પ્રકાશન	પૂ.પં.વૈરાગ્યરતિ વિજય.	7744005728 /985009424
96.	શ્રુતજ્ઞાન પ્રસારક સભા	પૂ.આ.પ્રદ્યુમ્નસૂરિ.	9824080308 / 9426228338
97.	શ્રુતજ્ઞાન સંસ્કાર પીઠ	પૂ.આ.રાજેન્દ્રસૂરિ. પૂ.આ. રાજશેખરસૂરિ.	9426010323 /9426060776
98.	શ્રુતરત્નાકર	જિતેન્દ્ર બી. શાહ	9825800126 /9825599611
99.	શ્રેયસ્કર અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ	પૂ.આ.યશોવિજયસૂરિ (ભુવનભાનુસૂરિ સમુદાય)	8879473879
100.	સંમતિ જ્ઞાન પીઠ	વિવિધ	9719004900
101.	સન્માર્ગ પ્રકાશન	પૂ.આ.કીર્તિયશસૂરિ.	079-25392789 / 9377792702
102.	સમ્યક્જ્ઞાન પ્રચારક સમિતિ	પૂ.પં. સંયમકીર્તિવિજય.	9724707890 /9427490120
103.	સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર	વિવિધ	079-25356692 /9879531190
104.	સાધુ માર્ગી પબ્લિકેશન	રામલાલજી, નાનાલાલજી	8209090748 /7231855008
105.	સુરેન્દ્રસૂરિ તત્ત્વજ્ઞાન પાઠશાળા	પૂ.આ.જગત્ચંદ્રસૂરિ	9428502456
106.	સોમ ચિંતામણિ પ્રકાશન	પૂ.આ.સોમચંદ્રસૂરિ	9408811745 /9924747360
107.	સ્મૃતિ મંદિર પ્રકાશન	પૂ.આ.શ્રેયાસપ્રભસૂરિ.	9324979888/9322979888
108.	સ્યાદ્વાદ પ્રકાશન	પૂ.મુનિ સંયમપ્રભવિજય	9820003935
109.	હરેશભાઈ કુબડિયા	હરેશભાઈ કુબડિયા	9426316889 /9328039521
110.	હિન્દી ગ્રંથ કાર્યાલય	વિવિધ	022-23826739 /9820896128

❖ QR code દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ સૂચિમાં તે તે પ્રકાશકોના પ્રકાશનોનું સૂચિપત્ર પણ શક્યતઃ ઉપલબ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. તે માટે જે તે પ્રકાશકના નામ પછીની કોલમમાં લખેલ ‘સૂચિપત્ર PDF’ પર click કરવું.

આ સૂચિની (સંભવિત revised and updated) PDF મેળવવા
અથવા સૂચિ સંબંધી સૂચનો કરવા
આ QR code scan કરવા વિનંતી.

6

પરિશિષ્ટ ૬ જૈન માસિકોની સંપર્કસૂચિ

નં.	નામ	ભાષા	સંપર્ક
1.	Bhavans Journal	E/S/P/H	022-23530916 /022-235198808
2.	અનુસંધાન (શોધ અનિયતકાલીન)	S/P/G	079-26574981 /9979852135
3.	અનેકાન્ત (શોધ ત્રૈમાસિક)	S/P/H	011-30120522 /931105022
4.	અનેકાન્ત દર્પણ (શોધ ત્રૈમાસિક)	S/P/H	07580-222279 /9425193784
5.	અર્હત વચન (શોધ ત્રૈમાસિક)	S/P/H	9425053822 /0731-2545421 /2797790
6.	અવખ દ્રષ્ટિ (શોધ ત્રૈમાસિક)	S/P/H	9414870480
7.	અવગાહન (શોધ ત્રૈમાસિક)	S/P/G/H	7021119121 /9426545411 /9820310272
8.	અહો શ્રુતમ્	G	9426585904
9.	આત્માનંદ પ્રકાશ	G	0278-2521698
10.	આનંદ કલ્યાણ	G	079-26608255 /26608244
11.	કલ્યાણ	G	02752-237627 /223585 /9427216143
12.	ગજેન્દ્ર સંદેશ	S	022-28871278
13.	જૈન તત્વજ્ઞાન 4u	G	9821139206
14.	તારક જિનાજ્ઞા	G	02714-225482 /9898326244
15.	તુલસી પ્રજ્ઞા (શોધ ત્રૈમાસિક)	S/P/H	9828662774 /01581224337
16.	નંદનવન કલ્પતરુ (સંસ્કૃત પાઠમાસિક)	S	9726590949 /9879222018
17.	નિખાલસ	G	9820603086
18.	નિત્ય સંસ્કૃતિ	G	079-27540152 /27543907
19.	નિઃશ્રેયસમ્ (સંસ્કૃત પાઠમાસિક)	H	079-26605864
20.	પરાવાણી	G	9374512259
21.	પ્રબુદ્ધ અવન	G	022-23820296-0
22.	પ્રાકૃત વિદ્યા (શોધ ત્રૈમાસિક)	S/P/H	011-26564510
23.	મુક્તિ દૂત	G	079-26641558 /9909554642
24.	વર્ધમાન મહાવીર (શોધ પત્રિકા)	S/P/H/M	0231-25377062 /9881250151
25.	વિનિયોગ સમાચાર	G	022-28991781 /28980749
26.	વિરતિ દૂત	G	079-26605355
27.	શાંતિ શૌરભ	G	9586400035
28.	શોધાદર્શ (શોધ ચાતુમાસિક)	S/P/H	0522-2452064 /2451375
29.	શ્રમણ (શોધ ત્રૈમાસિક)	S/P/H	0542-2575521 /2575890
30.	શ્રુત સાગર	S/P/G	079-26762846 /9662349519
31.	સંબોધિ (ત્રિભાષી શોધ વાર્ષિક)	S/P/H	079-6302463 /9825800126
32.	સેતુબંધ (સંસ્કૃત ત્રૈમાસિક)	S	9909866145
33.	સ્પંદન	G	9920102091
34.	હૃદય પરિવર્તન	G+H	8347004545 /8306423531

આ સૂચિની (સંભવિત revised and updated) PDF મેળવવા

અથવા સૂચિ સંબંધી સૂચનો કરવા

આ QR code scan કરવા વિનંતી.

7

પરિશિષ્ટ ૭ પુસ્તકો-હસ્તપ્રતો વિષયક જાણકારી માટે સંપર્કસૂચિ

❖ નવા પ્રકાશિત થતા ગ્રંથોની જાણકારી માટે

A અહો ! શ્રુતમ્ (WhatsApp Group)

9426585904

[આ ગ્રુપમાં નવા પ્રકાશિત થતા પુસ્તકોના મુખપૃષ્ઠ તથા પ્રાપ્તિસ્થાન લખેલ પૃષ્ઠના ફોટા મૂકવામાં આવે છે.]

B અહો ! શ્રુતમ્ - ચાતુર્માસિક પરિપત્ર

9426585904

[ચાતુર્માસમાં પ્રગટ થતા આ પરિપત્રમાં વર્ષ દરમ્યાન પ્રકાશિત થયેલ પુસ્તકોની જાણકારી તથા જેનું સંશોધન-સંપાદન કાર્ય ચાલુ હોય તેવા ગ્રંથોની જાણકારી આપવામાં આવે છે.]

C કલ્યાણ, શાંતિસૌરભ, હૃદયપરિવર્તન જેવા માસિકોના પુસ્તકસમીક્ષા વિભાગ.

D www.shrutsangam.org

E www.jainebooks.org

❖ કોઈ ગ્રંથ વિષયક વિશિષ્ટ માહિતી માટે :-

A કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા તથા પાલડી-અમદાવાદ

7575001084

B બાબુભાઈ સરેમલજી, સાબરમતી, અમદાવાદ

9426585904

C સંદીપભાઈ (શ્રુતસંગમ), મુંબઈ

9371654514

D સેવંતીભાઈ (ઔંકારસૂરિ જ્ઞાનમંદિર) ગોપીપુરા, સુરત

9824152727

E ગીતાર્થ ગંગા, પાલડી, અમદાવાદ

079-26604911

F સુધર્મસ્વામી જ્ઞાનભંડાર, ઉમરા, સુરત

8980225501

G મનુભાઈ હીરાચંદજી જ્ઞાનભંડાર, શાહીબાગ, અમદાવાદ

9428583222

❖ હસ્તપ્રતોની માહિતી-ઉપલબ્ધિ માટે :-

A કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા તથા પાલડી-અમદાવાદ

7575001084

B શ્રુતભવન, પૂના

7744005728

C જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ

9974587879

D બાબુભાઈ સરેમલજી, સાબરમતી, અમદાવાદ

9426585904

E પ. પૂ. આ. શ્રી મુનિચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.

9925419531 (શ્યામભાઈ)

❖ ગ્રંથોની PDF મેળવવા માટે :-

A www.jainelibrary.org

B www.jainebooks.org

C www.pdfdrive.com

D www.archive.org

આ સૂચિની (સંભવિત revised and updated) PDF મેળવવા

અથવા સૂચિ સંબંધી સૂચનો કરવા

આ QR code scan કરવા વિનંતી.

8

પરિશિષ્ટ ૮ જ્ઞાનભંડાર માર્ગદર્શન - શ્રમશોપાસક પરિવાર

જ્ઞાનભંડારના વિષયમાં છેલ્લા થોડા વર્ષોમાં મહાત્માઓ અને સંઘના કાર્યકર્તાઓમાં સારી જાગૃતિ આવી છે.

નવો જ્ઞાનભંડાર બનાવવો હોય કે જૂનો જ્ઞાનભંડાર સુવ્યવસ્થિત કરવો હોય, તો કઈ રીતે - ક્યા ક્રમે કામ કરવું? તેની મૂંઝવણ બિનઅનુભવીઓને સતાવતી હોય છે.

તે સહુને માર્ગદર્શન આપવા માટે પૂ. મુનિરાજશ્રી (હાલ પંન્યાસપ્રવરશ્રી) ભવ્યસુંદરવિજયજી મ. સા.ના માર્ગદર્શનથી શ્રમશોપાસક પરિવારે ‘જ્ઞાનભંડાર - જાળવણી અને વ્યવસ્થા’ નામની પુસ્તિકા વિ. સં. ૨૦૬૯માં પ્રકાશિત કરી હતી. તેની સુધારિત આવૃત્તિ, ડિજિટલ સ્વરૂપમાં ઉપલબ્ધ છે.

તે પુસ્તિકામાં આપેલ માહિતીનો સાર અત્રે રજૂ કરીએ છીએ :

૧. જગ્યા

- a કેટલી જગ્યા જોઈએ?
- b જ્ઞાનભંડારને ક્યાં બનાવવો અનુકૂળ બને?
- c સ્વતંત્ર હોલ / રૂમ જોઈએ કે ઉપાશ્રયમાં દીવાલે-દીવાલે કબાટો મૂકી શકાય?

૨. કબાટ

- a દીવાલમાં બનાવવા કે અલગ?
- b બંને બાજુ ખુલે તેવા કબાટ બનાવવાના ફાયદા.
- c જુદી જુદી સાઈઝના પુસ્તકો માટેના કબાટોની તૈયાર ડિઝાઈન.
- d હોલ/રૂમમાં કબાટની ગોઠવણી શી રીતે કરવી?
- e હોલ/રૂમની ઊંચાઈ વધુ હોય તો દીવાલમાં ફીટ થાય તેવી કેબિનેટ અંગે માર્ગદર્શન.
- f ઉપાશ્રયમાં કેટલાક પુસ્તકો સદા ઉપલબ્ધ હોય, તેવો ઘોડો (રેક) બનાવવાનું સૂચન.

૩. પુસ્તકો

- a સાઈઝ પ્રમાણે વિભાગીકરણ કરવાની આવશ્યકતા.
- b નિરુપયોગી પુસ્તકો કાઢી નાંખવા અંગે માર્ગદર્શન.
- c ક્યા પુસ્તકની કેટલી નકલ રાખવી જોઈએ? તે અંગે માર્ગદર્શન
- d પૂંઠાં અને સ્ટીકર અંગે માર્ગદર્શન.

૪. સૂચિ (લિસ્ટ)

- a પૂર્ણ વિગતવાળા લિસ્ટની આવશ્યકતા.
- b એકથી વધુ ગ્રંથો (કૃતિઓ) ધરાવતા પ્રકાશનોની સમજ.
- c એકથી વધુ નામ ધરાવતા ગ્રંથોની સમજ.
- d ચૂર્ણિ-ટીકા-અનુવાદ વગેરે અંગેની સમજ.

- e અનેક ભાગમાં પ્રકાશિત થતા ગ્રંથોની સૂચિ બનાવવા માટે માર્ગદર્શન.
- પ. ગોઠવણી
 - a પુસ્તક/પ્રતો ગોઠવવા અંગે માર્ગદર્શન.
 - b પ્રતની પોથી (બંધન) બનાવવા અંગે માર્ગદર્શન.
 - c જીવાત ન થાય તેનું માર્ગદર્શન
- દ. આવક-જાવક
 - a નોંધ કરવાની આવશ્યકતા.
 - b આવક-જાવક રજિસ્ટર બનાવવા અંગે માર્ગદર્શન.
 - c વિવિધ જ્ઞાનભંડારો વચ્ચે સંકલન અંગે માર્ગદર્શન.
- ૭. કોમ્પ્યુટરાઈઝેશન
 - a કોમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ લિસ્ટ બનાવવા માટે શ્રમણોપાસક પરિવાર દ્વારા તૈયાર કરાયેલ સોફ્ટવેર વિષયક માહિતી
 - b વેબસાઈટ દ્વારા જ્ઞાનભંડારોમાં પુસ્તકો શોધવા (સર્ચ કરવા) વિષે માર્ગદર્શન

આવી અનેક વિગતોથી પરિપૂર્ણ એવી આ પુસ્તિકા, જ્ઞાનભંડારમાં રસ ધરાવનાર દરેક મહાત્માઓ-શ્રાવકોએ અવશ્ય વાંચવા યોગ્ય છે.

❖ મહાત્માઓને આ પુસ્તિકા જોઈતી હોય તો શ્રાવકો દ્વારા તેની પ્રિન્ટ કરાવી શકે છે.

પુસ્તિકાની ડિજિટલ આવૃત્તિ મેળવવા
આ QR code scan કરવા વિનંતી.

9

પરિશિષ્ટ ૯ જ્ઞાનભંડાર નવનિર્માણ - જિણોદ્ધાર કાર્યોપયોગી સંપર્કસૂચિ

૧. જ્ઞાનભંડાર જિણોદ્ધાર કે નવનિર્માણ માટે આવશ્યક કાચના કબાટ, પુસ્તકો માટેના કવર, નંબરવાળા સ્ટીકર, પ્રત માટે પોથી, Listing માટેના Software, પુસ્તકોને કવર ચડાવી આપનાર માણસો, કમ્પ્યુટરાઈઝ લિસ્ટિંગ વગેરે A to Z બધા જ કાર્યો માટે સુશ્રાવક શ્રી સંદીપભાઈ (શ્રુતસંગમ)નો સંપર્ક કરી શકાય. તેઓશ્રી ખૂબ જ નિષ્ઠાપૂર્વક આ કાર્ય કરી રહ્યા છે, તેઓને ૧૦૦ જેટલા જ્ઞાનભંડારના જિણોદ્ધાર - નવનિર્માણના કાર્યનો વિશાળ અનુભવ છે. તેઓશ્રીના કાર્યોના વિશેષ પરિચય માટે આ ગ્રંથના Pg. No - 672 અને 726 પરનો લેખ વાંચવો.
સંપર્ક: સંદીપભાઈ (શ્રુતસંગમ) - 9371654514
૨. પુસ્તકોની સુરક્ષા, ઓળખાણ અને શોભા માટે પ્લાસ્ટિકના cover ચડાવવા યોગ્ય જણાય છે. તેમાં જે PVC (Poly Vinyl Chloride) ના cover આવે છે તેમાં chemical mix આવતું હોવાથી તે sticky થઈ જાય છે, જેના કારણે પુસ્તકો પરસ્પર ચોંટી જાય છે. વળી, થોડા સમય પછી તેમાંથી chemical relose થવું તથા તે cover કડક થઈ ફાટી જવું વગેરે બને છે. તેની અપેક્ષાએ PP (Polypropylene)ના cover અનેક દૃષ્ટિએ ઉત્તમ જણાય છે. ૧૦૦% chemical free, transparent અને long life હોવા સાથે તે PVCની અપેક્ષાએ સસ્તા પણ છે. અનેક અનુભવીઓના માર્ગદર્શન મુજબ ૩૫૦ gaugeના PP materialના cover roll ૧૪” અને ૨૪” width એમ ૨ sizeમાં બનાવવામાં આવ્યા છે. તે માટે વિપુલભાઈનો સંપર્ક કરી શકાય.
સંપર્ક: વિપુલભાઈ શાહ, વાપી - 9429895329
૩. પુસ્તકોને કમ્પ્યુટરાઈઝ લિસ્ટિંગ, cover ચડાવવા, સ્ટીકર લગાવવા, ગોઠવવા વગેરે કાર્ય માટે વિનોદભાઈનો સંપર્ક કરી શકાય.
સંપર્ક: વિનોદભાઈ ગાલા - 7202077487, 8980543514
૪. પુસ્તકોના લિસ્ટિંગ માટેના Online Software મેળવવા માટે :-
 - A shrutsangam.org (વિશેષ માહિતી માટે તથા softwareની વિશિષ્ટતા માટે આ જ ગ્રંથના ના Pg. No - 726 પરનો લેખ વાંચવો.)
સંપર્ક: સંદીપભાઈ (શ્રુતસંગમ) - 9371654514
 - B gyanbhandars.in (વિશેષ માહિતી માટે તથા softwareની વિશિષ્ટતા માટે આ જ ગ્રંથના ના Pg. No - 733 પરનો લેખ વાંચવો.)
સંપર્ક: gyanbhandar.app@gmail.com

આ સૂચિની (સંભવિત revised and updated) PDF મેળવવા
અથવા સૂચિ સંબંધી સૂચનો કરવા
આ QR code scan કરવા વિનંતી.

10

પરિશિષ્ટ ૧૦ વધારાના પુસ્તકોની વ્યવસ્થા કરનારી સંસ્થાઓની સંપર્કસૂચિ

- ❖ દરેક જ્ઞાનભંડારમાં પ્રાયઃ વધારાના પુસ્તકો નીકળતા હોય છે. શક્યતઃ તે પુસ્તકોને પ્રકાશક પ્રમાણે વિભાજિત કરી જે તે પ્રકાશકના સરનામે પહોંચતા કરવા, જેથી તે પુસ્તકોનો યોગ્ય ઉપયોગ થઈ શકે અને તદ્દન બિનઉપયોગી અને પરઠવવા યોગ્ય જણાતા પુસ્તકો માટે અનેક ગીતાર્થ ગુરુ ભગવંતો recycle કરાવવા માર્ગદર્શન આપતા હોય છે. અહીં જણાવેલી સંસ્થાઓ પણ પોતાની અનુકૂળતા મુજબ વધારાના પુસ્તકોની વ્યવસ્થા કરી આપે છે, તેમનો સંપર્ક કરી શકાય.

નામ

સંપર્કસેતુ

- (૧) આરાધનાધામ જૈન તીર્થ, હાલાર, જામનગર

02833-254156,

9979851006 નિશીથ મહેતા

- ❖ આ સંસ્થાના કાર્યની વિશેષ જાણકારી માટે વાંચો આ જ ગ્રંથનો (Pg. No - 423) ‘જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા’ નામનો લેખ.

- (૨) કરુણા ટ્રસ્ટ, સુરત

- ❖ આ સંસ્થા ભંડાર યોગ્ય પુસ્તકોને

9825298063,

અલગ કરી અજૈન યોગ્ય પુસ્તકો હોસ્પિટલ, કોલેજ

9376533377

વગેરેમાં ભેટ આપે છે.

- (૩) કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા

- ❖ આ સંસ્થા વધારાના

079-23276252

પુસ્તકોનું પણ લિસ્ટ બનાવી નવા બનતા જ્ઞાનભંડારોને ભેટ આપે છે.

આ સૂચિની (સંભવિત revised and updated) PDF મેળવવા

અથવા સૂચિ સંબંધી સૂચનો કરવા

આ QR code scan કરવા વિનંતી.

11

પરિશિષ્ટ ૧૧ પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને પુસ્તકો મેળવી આપે તેવી સંસ્થાઓ - શ્રુતભક્તોની સંપર્કસૂચિ

- ❖ ઈચ્છિત પુસ્તકો નજીકના જ્ઞાનભંડારમાંથી ન મળે તો અહીં જણાવેલ સંસ્થાઓનો - શ્રુતભક્તોનો સંપર્ક કરવો. તેઓ પોતપોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને ઈચ્છિત ગ્રંથો જે તે ભંડારોમાંથી મેળવી આપવાનો, શક્યતઃ પાછા તે તે ભંડારોમાં પહોંચતા કરવારૂપ શ્રુતસેવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ ઉલ્લાસપૂર્વક કરી રહ્યાં છે.

ક્રમાંક	નામ	સ્થળ	કાર્યક્ષેત્ર	સંપર્કસેતુ
૧	શ્રુતસંગમ	મુંબઈ	All India	9371654514
૨	સુધર્મસ્વામી જ્ઞાનભંડાર, ઉમરા	સુરત	All India	8980225501 9879088227-કુશલભાઈ
૩	બાબુભાઈ સરેમલજી	અમદાવાદ	All India	9426585904
૪	અતુલભાઈ	ભિવંડી	All India	9323825236
૫	સમકિત યુવક મંડળ (શ્રુતોપાસના)	મુંબઈ	Mumbai	8080000805
૬	સંતોષભાઈ (દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ)	અમદાવાદ	Ahmedabad	9104491085
૭	હસમુખભાઈ	પૂના	Pune	9422315985
૮	ચિતેશભાઈ	છાણી	Vadodara	9825098470
૯	મયૂરભાઈ કટારિયા	વણી	Nasik District	7507506562
૧૦	અમિતભાઈ	મુંબઈ	Mumbai & Gujarat	9322733338
૧૧	વિનોદભાઈ સધાણી	સુરત	Surat	9820215941
૧૨	બળવંતભાઈ	સુરત	Surat	9408337019
૧૩	મહેન્દ્રભાઈ	સુરત	Surat	9377999685

આ સૂચિની (સંભવિત revised and updated) PDF મેળવવા
અથવા સૂચિ સંબંધી સૂચનો કરવા
આ QR code scan કરવા વિનંતી.

12

પરિશિષ્ટ ૧૨ સક્રિય જ્ઞાનભંડારોના સંચાલકોની સંપર્કસૂચિ

ક્રમાંક	નામ	સ્થળ	પુસ્તકોની સંખ્યા	કોન્ટેક્ટ પર્સન	સંપર્કસેતુ
૧	શ્રી કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા	ગાંધીનગર	૫,૦૦,૦૦૦+	જ્ઞાનભંડાર ટીમ	7575001084
૨	શ્રી ગીતાર્થ ગંગા, પાલડી	અમદાવાદ	૧,૧૦,૦૦૦	વિનીતભાઈ	9886009234
૩	શ્રી સુધર્માસ્વામી જૈન જ્ઞાનભંડાર, ઉમરા	સુરત	૫૩,૦૦૦+	જ્ઞાનભંડાર ટીમ કુશલભાઈ ભદ્રેશભાઈ	8980225501 9879088227 9227920640
૪	પૂનાના ૧૦ જ્ઞાનભંડાર	પૂના	૫૨,૫૮૩	હસમુખભાઈ	9422315985
૫	શ્રી મનુભાઈ હીરાચંદજી જૈન જ્ઞાનભંડાર, ગિરધરનગર	અમદાવાદ	૫૦,૦૦૦+	પરિમલભાઈ ભરતભાઈ	9428583222 9426547084
૬	શ્રી ઝંકારસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, ગોપીપુરા	સુરત	૫૦,૦૦૦+	સેવંતીભાઈ	9824152727
૭	શ્રી આશાપૂરણ પાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર, સાબરમતી	અમદાવાદ	૨૭,૦૦૦+	બાબુભાઈ	9426585904
૮	શ્રી વિજય સિદ્ધિ-મેઘ-મનોહરસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, પંકજ સોસાયટી	અમદાવાદ	૧૮,૩૫૨	વિજયભાઈ રિતેશભાઈ	8160960403 9825016958
૯	શ્રી રામચંદ્રસૂરિ શાસ્ત્રસંગ્રહ, ચંદાવરકર લેન, બોરીવલી	મુંબઈ	૧૮,૦૦૦	જયેશભાઈ	9324737783
૧૦	શ્રી ગોવાલિયા ટેંક જૈન સંઘ જ્ઞાનભંડાર	મુંબઈ	૧૧,૯૮૭	પૂજાબેન	8850494851
૧૧	શ્રી તપાગચ્છીય આત્મ-કમલ-લબ્ધિસૂરિ જૈન જ્ઞાનમંદિર ટ્રસ્ટ, દાદર	મુંબઈ	૧૦,૫૮૪	દર્શકભાઈ	9821883500
૧૨	શ્રી શાંતિનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર, શાહુપુરી	કોલ્હાપુર	૮,૭૭૬	ધર્મેશભાઈ	8551996228
૧૩	શ્રી વિજય લબ્ધિસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનભંડાર	સાંગલી	૮,૫૧૪	રોહનભાઈ	9422041416
૧૪	શ્રી ગૌતમસ્વામી જ્ઞાનભંડાર	ભાયંદર	૮,૧૧૭	અંકુરભાઈ	9892141664
૧૫	શ્રી અલકાપુરી જૈન શ્વે. મૂ. પૂ. જૈન સંઘ જ્ઞાનભંડાર, અકોટા	વડોદરા	૫,૦૪૮	પંકજભાઈ	9825139635
૧૬	શ્રી આરાધના ભવન જ્ઞાનભંડાર	ભીવંડી	૪,૮૮૫	અતુલભાઈ	9890769493
૧૭	શ્રી ચોપાટી જૈન સંઘ જ્ઞાનભંડાર	મુંબઈ	૩,૧૫૮	મંથાભાઈ	9821378931

આ સૂચિની (સંભવિત revised and updated) PDF મેળવવા
અથવા સૂચિ સંબંધી સૂચનો કરવા
આ QR code scan કરવા વિનંતી.

2500 વર્ષના ઇતિહાસમાં સર્વપ્રથમવાર જૈન સંઘની વૈશ્વિક ધરોહર સ્વરૂપ
જ્ઞાનભંડારોના સર્વાંગીણ ઇતિહાસને પ્રસ્તુત કરતું પ્રકાશન.

‘જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઇતિહાસ’

ગ્રંથ પરિચય અને વિશિષ્ટતા

1. હિમાલય સમાન પ્રભુવીરના મુખમાંથી પ્રવાહિત થયેલી શ્રુતગંગાના પ્રવાહસ્વરૂપ જૈન આગમો-શાસ્ત્રોના તથા વૈદિક બૌદ્ધાદિ અનેક પરંપરાઓનાં અને સંસ્કૃતિ-ઇતિહાસ-કળા-ન્યાય-વ્યાકરણ-ભગોળ-ભૂગોળ-ગણિત-વિજ્ઞાન-લિપિશાસ્ત્ર-ભાષાશાસ્ત્ર-સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, માર્ગુર્જર આદિ અનેક ભાષાના ગદ્ય-પદ્યાત્મક સાહિત્ય-જ્યોતિષ-મંત્ર-કાવ્ય-કથા-ચરિત્ર-છંદ-શિલ્પ-પુરાતત્ત્વ-રત્ન-રસાયણ-આયુર્વેદ આદિ અનેક શાખાઓનાં પ્રાચીનતમ ગ્રંથોના સંરક્ષણ-સંવર્ધન દ્વારા અદ્વિતીય ધરોહરસ્વરૂપ બનેલા જૈન જ્ઞાનભંડારોની ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને વર્તમાન સ્થિતિને ઉજાગર કરતો A4 Sizeના 800થી અધિક પાનાનો દળદાર છતાં દમદાર ગ્રંથ.
2. ચારે ફિરકાના 1000થી વધુ પ્રાચીન-અર્વાચીન વિશિષ્ટ હસ્તલિખિત તથા મુદ્રિત જ્ઞાનભંડારોના રોચક ઇતિહાસનું અપૂર્વ સંકલન.
3. ઉપલબ્ધ સર્વ હસ્તલિખિત-મુદ્રિત જ્ઞાનભંડારોની સૂચિ.
4. હસ્તપ્રત જ્ઞાનભંડારોના સંચાલકો માટે વિશિષ્ટ માર્ગદર્શન.
5. જ્ઞાનભંડારોના સંચાલકો-ટ્રસ્ટીવર્ગો માટે જ્ઞાનભંડારના સંરક્ષણ-સંવર્ધન માટે અધિકૃત વિદ્વાનો દ્વારા મહામૂલું માર્ગદર્શન.
6. કોમ્પ્યુટરાઈઝ લિસ્ટિંગ માટેના Software, જ્ઞાનભંડાર માટેના કબાટ, પુસ્તકો માટેના કવરો, જંતુપ્રતિરોધક ઔષધિ આદિ માટેનું અધિકૃત માર્ગદર્શન.
7. નવા પુસ્તકો વસાવવા દ્વારા જ્ઞાનભંડારને સમૃદ્ધ અને વધુ ઉપયોગી બનાવવા જૈન ગ્રંથો પ્રકાશિત કરતાં 100થી વધુ જૈન પ્રકાશકોની સૂચિ તથા સંપર્ક સૂત્રો.
8. પુસ્તકો-હસ્તપ્રતો વિષયક જાણકારી માટે સંપર્ક સૂચિ.
9. જ્ઞાનભંડારના જીર્ણોદ્ધારથી લઈ નવનિર્માણ માટેના કાર્યમાં સહાયક બનતી સંસ્થાઓનો પરિચય.
10. વધારાના પુસ્તકોનો યોગ્ય વિનિયોગ કરાવી આપનાર સંસ્થા-સ્વયંસેવકોના સંપર્ક સૂત્રો.
11. ભારતભરમાં વિચરતાં શ્રમણ-શ્રમણી ભગવંતોને પુસ્તકો પહોંચાડવાની સેવા કરતી સંસ્થાઓ-વ્યક્તિઓના સંપર્ક સૂત્રો.

જ્ઞાનભંડાર સંબંધી સર્વોપયોગી-સર્વસમાવેશી અપૂર્વ પ્રકાશન!

JSBN

Umara0001